

క్విత్రీయ విర్చితీ
శ్రీమదాంగ్ర మేహిభారతిము
(సీరీస్ వ్యాఖ్యాన్ సీపిఎం)

సంపుటము - 5

ఆరణ్యపర్వ శేషము

(4వ ఆశ్వసము 142వ పద్యమునుండి 5,6,7 ఆశ్వసములు)

కృతికర్త
ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ

వ్యాఖ్యాత
డాక్టర్ నందూరి రామకృష్ణమాచార్య

ప్రధానసంపాదకుడు

డాక్టర్ జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యం

ప్రచురణ

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు
తిరుపతి

2013

**KAVITHRAYA VIRACHITA
SRIMADANDHRA MAHABHARATAM**

With Commentary
Aranyakaravamu of Yerrapregada
Vol. V.
Cantos 4 (concluding portion), 5, 6, and 7

Commentary by
Dr. Nanduri Ramakrishnamacharya

Edited by
Dr.G.V.Subrahmanyam

T.T.D.Religious Publications Series No.604
First Edition : August 2000
First Re-print : 2006

Second Edition: 2013
Copies : 5,000

© All Rights Reserved

Published by
Sri. M.G. Gopal, I.A.S.
Executive Officer,
T.T.Devasthanams,
Tirupati - 517 507

D.T.P. Type Setting
Editor-In-Chief Office
T.T.D. Tirupati.

Cover Design:

Printed at:

ఒక మాటలు

తిరుపుల తిరుపతి దేవస్థానం సనాతనధర్మప్రచారరంగంలో పూర్వంసుంచి ప్రముఖమైన సేవ లందిస్తున్నది. అందుకు అధికంగా దోషాదపడే వేదాలు, ఉపనిషత్తులు, భగవదీత, పురాణాలు, రామాయణ భారత భాగవతాది ధార్మిక గ్రంథాలు విరివిగా ప్రచురిస్తూ ప్రజాబాహుళ్యానికి అందజేస్తున్న ఉంది.

ఈ ధార్మిక ప్రచార మహాద్యమంలో భాగంగా తి.తి.దేవస్థానం కవితయ విరచితమైన ఆంధ్ర మహాభారతాన్ని విస్తృత వ్యాఖ్యాన సహితంగా తెలుగు ప్రజల కండజేయాలనే ఉద్దేశంతో ఒక బృహత్ సాహిత్య యజ్ఞాన్ని చేపట్టింది. ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యంగారి ప్రధాన సంపాదకత్వపుర్వవేష్టకాలో దేశంలో సుప్రసిద్ధులైన ముఖ్యమంది పండితులచే 18 పర్యాలను వ్యాఖ్యానింపజేసి 15 సంపుటాలుగా వెలువరించింది. ఆంధ్రమహాభారతాన్నికి సమగ్రంగా వెలువడిన ఏకైక వ్యాఖ్యానం ఇది. ఈ మహాభారత మహాతిహస సంపుటాలు పదిహేనింటినీ 2005 సంవత్సరము శ్రీవారి బ్రహ్మగ్రేత్సవాలలో అప్పటి ఆంధ్రప్రదేశ్ ముఖ్యమంత్రి గౌ॥ శ్రీ వైష్ణవీన్. రాజశేఖరరండ్రి గారు ఆవిష్కరించి తెలుగు జాతికి కానుకగా సమర్పించారు.

పాఠకులందరికి అందుబాటులో ఉండేటట్లు చాల తగ్గింపు ధరకే, కేవలం వెయ్యి రూపాయలకే తి.తి.దేవస్థానం అందించింది. పాఠకుల విశేషాదరణకు పాత్రమైన ఆంధ్రమహాభారత ప్రతులన్నీ అనతికాలంలోనే పూర్తిగా చెల్లిపోయాయి.

పాఠకుల అక్కర తీర్చేందుకు మళ్ళీ భారతసంపుటాల పునర్వుద్రణ ఆవశ్యకతను దేవస్థానం గుర్తించింది. తొలిముద్రణాలో దొరలిన లోటుపాట్లను పరిశీలించి సవరించుటకుగాను ఈ సందర్భంగా దేవస్థానం, ఈ దిగువ పేర్కొన్న ప్రముఖ సాహితీవేత్తలతో కూడిన ఒక పండితపరిషత్తును ఏర్పాటుచేసింది.

1) శ్రీ పాత్మరారి వేంకటేశ్వరరావు

2) ఆచార్య రవ్వ శ్రీహరి

3) శ్రీ జొస్ఫులగడ్డ మృత్యంజయరావు

4) డా॥ అప్పణిడు వేంకటసుబ్బాయ్

5) డా॥ సముద్రాల లక్ష్మణయ్

6) ఆచార్య కె. సర్వోత్తమరావు

7) విద్యాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు

ఈ పండితపరిషత్తు సభ్యులందరు ఆమూలాగ్రంగా పరిశీలించినతర్వాత పునర్పుద్దించబడిన మహాభారతం 18 పర్వాలను 15 సంపుటాలుగా రసజ్ఞాలైన చదువరులకు అందజేస్తున్నాం.

పాఠకమహాశయులు యథాపూర్వం మా యా ప్రయత్నాన్ని ఆదరించగలరని, చదువరు లందరికి ఆ దేవదేవుని అశీస్తున్నాం.

సదా శ్రీవారిసేవలో...

(లంక వేంకట సుబ్రహ్మణ్యం)

కార్యనిర్వహణాధికారి,
తి.తి.దేవస్థానములు, తిరుపతి.

సరళవాళ్లాన సహాత

కవిత్రయ భారతం ద్వారీయ ముద్రణ

పూర్వాపరాలు

భారతీయ సనాతన సంస్కృతి మటి కిరీటంలో జాజ్యల్యమానంగా మెరుస్తున్న ముచ్చుటైన మూడు అమూల్యరత్నాలు రామాయణ, భారత, భాగవత గ్రంథాలు. అనాదిగా ఆసేతుహిమాచలం ధర్మప్రచారంలోను, ధర్మపరిరక్షణలోను ఈ అమూల్యగ్రంథాలు అద్భుతమైన ఎవలేని పొత్రను పోషిస్తున్నాయి. అందులోను త్రిలింగాలమధ్య నెలకొన్న ఆంధులకు అత్యంత ఆదరణీయమైనవి, ప్రేతిపాత్రమైనవి ఈ మూడు గ్రంథాలు. అందువల్లే తిరుపతి దేవస్థానం ‘ధర్మ రక్షితి రక్షితః’ అన్న నినాదంతో ధర్మపరిరక్షణకోసం ఈ మహాగ్రంథాల ప్రచురణ పెద్దవిత్తున చేపట్టింది.

మహాస్తుతమైన ఈ బృహత్సాహితీయజ్ఞంలో తొట్టతొలిగా సవ్యభ్యాసంగా కవిత్రయ భారత గ్రంథ ప్రచురణను చేపట్టింది తిరుపతి దేవస్థానం. ఈ మహా ఆధ్వర్యవానికి అధిదైవతం శ్రీ వేంకటేశ్వరుడు కాగా, ఎందరో పండితవరేణ్యులైన వ్యాఖ్యాతలు బుత్తిక్కుల పొత్రను పోషించారు. సుమారు 30 ఏండ్రపాటు సాగిన ఈ సాహితీక్రతు నిర్వహణకుగాను నాటి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారి శ్రీ కుమారస్వామి రెడ్డిగారి కార్యనిర్వహణలో ప్రజాసంబంధాల అధికారిగా కొనసాగిన శ్రీ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తిగారు విశేషక్షప్తి చేసినారు. అలాగే ఆనాడు ప్రధాన సంపాదకులుగా వ్యవహారించిన ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారు, సంపాదకులుగా వ్యవహారించిన డా॥ సండూరి రామకృష్ణమాచార్యులుగారు, డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్యగారు భారత ముద్రణలో ప్రత్యేకమైన పొత్రించారు. తరువాత కవిత్రయ మహాభారత వ్యాఖ్యాన రచనాకార్యక్రమానికి పూర్తిగా ప్రధాన సంపాదకత్వ బాధ్యత వహించిన ఆచార్య జి.వి.ఫిబ్రవర్యాణ్యం గారు ఈ కార్యక్రమాన్ని సమర్థంగా నిర్వహించి పడ్డానిమిది పర్మాల భారతాన్ని పదిహేను సంపటలుగా వెలుగులోనికి తీసుకురావటంలో కీలకపాత్రము వహించారు. ఇదే పరంపరలో ‘సప్తగిరి’ సంపాదకులు శ్రీ కాట్రపాటి సుబ్బారావు గారు, ఆ తర్వాత ‘సప్తగిరి’ సంపాదకులు డా॥ ఎన్.ఎన్.రామమూర్తి గారు సమన్వయకర్తలుగా వ్యవహారించారు. పిదప ‘సప్తగిరి’ ప్రధాన సంపాదకులు, డా॥ సి.శైలకుమార్ గారు మరియు సంపాదకులు డా॥ కోటపాటి రాధారమణ గారల పర్యవేక్షణ కాలంలో ‘కవిత్రయ భారతం’ ప్రచురణ పూర్తి అయింది. ఆ తరువాత అనతికాలంలోనే ఆ గ్రంథ ప్రతులు అన్ని పూర్తిగా చెల్లిపోయి ద్వితీయముద్రణకు ఆవశ్యకత ఏర్పడింది.

డా॥ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు గారి సలహా మేరకు నాటి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ కె.వి.రమణాచార్యులుగారు భారత తొలిముద్రణలో దౌరిన లోటుపాట్లను పరిశీలించి సరిచేయుటకుగాను 1) డా॥ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు 2) ఆచార్య రవ్య శ్రీహారి 3) శ్రీ జొస్పులగడ్డ మృత్యుంజయరావు 4) డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య 5) డా॥ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య 6) ఆచార్య కె.పరోత్తమరావు 7) విద్యాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు - ఈ వీడుగురు పండితులతోకూడిన ఒక పండిత పరిషత్తును ఏర్పాటు చేయడం జరిగింది. తదుపరి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారిగా బాధ్యతలను స్నేకరించిన శ్రీ ఐ.పై.ఆర్.కృష్ణరావుగారు ప్రత్యేక శర్ధతో ఈ కార్యక్రమాన్ని వేగవంతం చేసారు. పండిత పరిషత్తు వివిధ పండితులు వ్రాసిన వ్యాఖ్యాన భాగాలను పరిశీలించి అన్వయ దోషాలను, ముద్రారాక్షసాలను, శైలీ భేదాలను వీలైనంతవరకు గుర్తించి సవరించి శైలిలో ఏకరూపత సాధించేందుకు తగిన కృషి చేసింది. ఆ పండిత పరిషత్తులో సన్న కూడా ఒక సభ్యచిగా దేవస్థానం స్నేకరించడం శ్రీనివాసుని నిర్మేతుకమైన అనుగ్రహానికి తార్మాణం! అంతేగాక 2011 ఫిబ్రవరిలో దేవస్థానం గ్రంథ ప్రచురణ విభాగానికి ఎడిటర్-ఇన్-చీఫ్‌గా నన్ను నియమించడమే గాక, ‘కవిత్రయ భారత పునర్వృద్ధణ’ను పర్యవేక్షించే బాధ్యతను కూడా దేవస్థానం నాకు అప్పగించింది. ఆనందనిలయుని అపారక్షపవల్ల ‘కవిత్రయ భారతం’ పునర్వృద్ధణకార్యంకూడ పూర్తి అయింది.

మలిముద్రణ ఈ రూపంలో రావడానికి అన్నివిధాలా సహాయసహకారాలందించిన తి.తి.దే. పాలకమండలి అధ్యక్షులు శ్రీ కనుమూరి బాపిరాజుగారికి మరియు పాలకమండలి సభ్యులకు నా కృతజ్ఞతలు.

సవ్యాఖ్యాన మహోభారత ద్వితీయ ముద్రణను వేగవంతం చేసి ప్రజాబాహుళ్యానికి అందించడంలో విశేషకృషి చేసిన శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారులు శ్రీ ఎల్.వి.సుబ్రహ్మణ్యం, ఐ.వి.ఎస్. గారికి, సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారులు శ్రీ పి.వెంకటరామిరెడ్డి, ఐ.వి.ఎస్; శ్రీ కె.యస్.శ్రీనివాసరాజు, ఐ.వి.ఎస్. గారలకు నా కృతజ్ఞతలు.

సరళ వ్యాఖ్యాన సహాత కవిత్రయ మహోభారత ముద్రణల్లో నాటి నుండి నేటివరకు తమ అమూల్య సహాయ సహకారాలు అందించిన తి.తి.దే. శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారులకు, సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారులకు, ప్రజాసంబంధాల అధికారులకు, ముద్రణాలయ అధికారులకు అందరికీ నా కృతజ్ఞతలు.

వృత్తిరీత్య ఇంజనీర్ అయినపుటికి సాహిత్యభిలాపత్రో తి.తి.దే. మహోభారతంలోని కొన్ని సవరణలను గుర్తించి తెలియజేసిన శ్రీ పుత్రు పుల్లారెడ్డి గారికి ధన్యవాదాలు.

కవిత్రయభారత పునర్పుద్రణకార్యక్రమంలో అవసరమైన సహకారమందించిన సహాదయులు ‘సప్తగిరి’ ప్రధాన సంపాదకులు డా॥ సి.శైలకుమార్ మరియు సంపాదకులు డా॥ కోటపాటి రాధారమణ గారలకు కృతజ్ఞతలు. అలాగే పునర్పుద్రణ విషయంలో అడుగుగునా, చేదోదు వాదోదుగా వుంటూ పూర్తి సహాయ సహకారాలందించిన పండితులు మహోకవి విద్యాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు, ఉపసంపాదకులు డా॥ కంపట్లె రవిచంద్రన్, డా॥ నొస్సుం నరసింహచార్య, శ్రీమతి మొలకా ఉత్తర ఘల్సణి, పరిశోధక సహాయకులు, డా॥ డి.భారతి, డా॥ టి.సావిత్రి, డా॥ వి.గోపాలకృష్ణమూర్తి, ప్రచురణ సలహాదారులు శ్రీ జూలకంటి బాలసుబ్రహ్మణ్యం, శ్రీ జల్లి శ్రీరఘుపతిరావుగార్లకు మరియు కార్యాలయ సిబ్బందికి, డి.టి.పి. అపరేటర్లకు కృతజ్ఞతలు.

ఈ బృహాద్రంథముద్రణలో ఎంతగానో సహకరించిన దేవస్థానం ప్రజాసంబంధాల అధికారి శ్రీ టి.రవిగారికి, ముద్రణాలయాధికారి శ్రీ సాంబశివరావుగారికి, మరియ వారి సిబ్బందికి నా కృతజ్ఞతలు.

మరోమాట!

‘ఆంధ్రత్వమాంధ్రబాషా చ నాల్పస్య తపసః ఘలమ్’ అని అప్యయదీక్షితులు చెప్పినట్లుగా ఆంధ్రదుగా పుట్టడం, ఆంధ్రబాష మాట్లాడటం ఎంతో గొప్ప తపస్య చేస్తేకానీ లభించని అధ్యష్టాలు. అలాంటి భాషలో కవిత్రయంవారు పంచమవేదమైన వ్యాసభారతాన్ని ఆంధ్రలకు అందించటం ఆంధ్రల పుణ్యవిశేషం! ఆంధ్రమహోభారతం తెలుగువారికి లభించిన అమృతఫలం! ఆ అమృతఫలరసాన్ని పారకులు ఈ వ్యాఖ్యానం ద్వారా ఆస్యాదిస్తోరనీ, మహోభారత సందేశాన్ని సుగమం చేసుకొంటారనీ ఆశిస్తున్నాము.

కవిత్రయ మహోభారత ద్వితీయముద్రణకార్యం నాచేతుల మీదుగా జరిపించిన దేవదేవదైన ఆ శ్రీనివాసుని ప్రార్థిస్తూ....

సదా శ్రీవారిసేవలో

ఆచార్య రవ్వా శ్రీహరి

ఎడిటర్-ఇన్-చీఫ్

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు

ముందుమాట

నారాయణం నమస్కృత్య నరంచైవ నరోత్తమమ్
దేవీం సరస్వతీం వ్యాసం తతో జయ ముదీరయేత్

భారతీయుల విజ్ఞాన సర్వస్వం భారతం. ఈ గ్రంథం తొలుతటిపేరు ‘జయం’. వేదవాజ్ఞాయం యొక్క సారం ఇందులో ఇమిడి ఉన్నందున ఇది పంచమ వేదంగా ప్రశ్నిగాంచింది. పూర్వం దేవతలు, బుధులు - దీని మహిమను పరీక్షించదలచి - నాలుగు వేదాలను ఒక షైపు, ఈ గ్రంథాన్ని మరోషైపు తులలోపెట్టితూచినారట! ఈ గ్రంథం ఉన్నషైపే అధికంగా ముల్లు చూపినందువలన, ఈ జయేతిహసం మిగుల మహత్తుం కలదిగా, చతుర్భ్యాలకన్న బయమైనదిగా వెల్లడయింది. ఆనాటి నుండి ఈ గ్రంథానికి ‘మహాభారత’ మనే నామధేయం సార్థకంగా స్థిరపడింది. “మహత్త్వాత్ భారవత్త్వాత్ చ మహాభారత ముచ్యతే” - అనే నిర్వచనం అలా ఏర్పడింది. ‘భరత వంశీయుల చరిత్ర భారతం’ - అనే వ్యత్పత్తి కూడ ఇందుకు తోడయింది.

భారతంలోని భాగాలకు పర్వాలని పేరు. ‘పర్వ’ మంటే చెఱకు గణపు. మహాభారతం పదునెనిమిది గణపులు గల చక్కని చిక్కని చెఱకు గడవంలీదని వ్యాసభగవానుని అభిప్రాయం. చెఱకుగడలో ప్రతి గణపులోనూ మధురరసం సమృద్ధిగా ఉన్నట్టే, భారతంలో గల ప్రతి పర్వంలోనూ కావ్యరసం పుష్పలంగా నెలకొని ఉంటుందనే భావం ఇందులో వెల్లడాతున్నది. “భారతం చేక్కుఖండం చ ప్రతిపర్వరసోదయమ్” - అనే ఆరోగ్యాత్ ఈ సత్యాన్ని చాటుతూవుంది.

మహాభారతం దివినుండి భువికి దిగివచ్చిన దివ్యగంగావాహిాని; పారిజాత కల్పవృక్షం; సమస్త కళలతో విరాజిలే పూర్ణచంద్రుడు; అమృతకలశం - ఇలా ఈ జాతీయ కావ్యం యొక్క మాహోత్స్ఫు షైఫవం ఆ యా సందర్భాల్లో అనేక రీతుల అభివర్ణింపబడింది.

దేవభాషలో అవతరించిన భారతం కాలక్రమేణ తమిళ, కర్ణాటాది దేశభాషలలోనికి అనువదింపబడుతూవచ్చింది. ప్రాంతీయ భాషలలో వెలువడిన ఆ యా భారతానువాదాలన్నిట్లోనూ తెలుగులో ‘కవిత్రయం’ వారు రచించిన ఆంధ్రమహాభారతం విశిష్టమై విలసిల్లుతూవుంది. కృష్ణద్వాపాయనుడు ఏ పరమార్థాన్ని మూలంలో నిరూపించాడో, ఆ నిరూపితార్థం చెక్కుచెదరకుండా పుణికి పుష్పకొని ఆవిర్భవించిన స్వతంత్రరచన ఆంధ్రమహాభారతం. కవిత్రయం కావించిన పునఃస్మాషి !

ఆంధ్రావళికి ఆదికావ్యాన్ని ప్రసాదించిన మహాకవులు ముఖ్యరూ త్రిమూర్తుల వంటివారు. వారిలో ఆదికవియే విష్ణువు, కవిబ్రహ్మాయే బ్రహ్మదేవుడు, ప్రబంధ పరమేశ్వరుడే పరమేశ్వరుడు. ఈ ముగ్గురు సారస్వత మూర్తులు వేరు వేరు కాలాల్లో, తెలుగుదేశంలోని వేరు వేరు ప్రాంతాల్లో తమ తమ రచనల్ని కొనసాగించినపుటికీ, కవిత్రయ భారతం స్వరూపంలోనూ, సందేశంలోనూ ఏకవాక్యతతో విలసిల్లుతూవుంది. ఇది ఆంధ్రావనికి దైవికంగా సిద్ధించిన ఆదృష్ట విశేషం ! తరతరాల తెలుగు జాతికి ఆదర్శంగా తెనుగు సాహితీ మందిరంపై నిర్మించిన సమన్వయ స్వర్గాపురం ఆంధ్రమహాభారతం ! ఆ

సుందర గోపురాన్ని నెలకొల్పిన అక్కరశిల్పిలు “కవిత్రయం” అందరకూ ఆరాధ్యలు !!

భారతంలోని పర్వతాల్లో మూడవది ఆరణ్యపర్వం, ధర్మాత్ములైన పాండునందనులకు విజయం తథ్యమనే విషయానికి సృష్టిమైన నిదర్శనాలు మొదటిసారిగా ఈ పర్వంలో గోచరిస్తాయి. ‘ఎక్కడ ధర్మం ఉంటుందో అక్కడ భగవానుడు ఉంటాడు; ఎక్కడ భగవానుడు ఉంటాడో అక్కడ విజయం నిశ్చయం’.

“యతో ధర్మః తతో విష్ణుః, యతో విష్ణుః తతో జయః”

- అనేదే ఆరణ్యపర్వం యొక్క ప్రధాన సందేశం !

‘ధర్మోమిగ్రహవానివ’ - అని కొనియాదబడిన ధీరోదాత్ముడు యుధిష్ఠిరుడు. ధర్మమూర్తిమైన ఆ మహారాజు రోమశదనే మహర్షిని అడిగిన ప్రత్యుత్తమి - తీర్థయాత్రల ప్రయోజనాన్ని గూర్చి తెలిపేది - ఈ సందర్భంలో ముఖ్యంగా ప్రస్తావింపదగి ఉంది :

అచేతనాలైన కొండలు, నదులు, సరస్సులు మొదలైనవి జనుల పాపాలను పోగొట్టేవై ఉండటానికి గల కారణమేమి? - అని ధర్మజుడి ప్రత్యుత్తమి.

ధర్మపరాయణాలైన దేవతలు, బుధులు వాటిని ఆసక్తితో ఆశ్రయించి ఉండటం చేత పర్వతాలు, నదులు, సరోవరాలు మొదలైనవి పవిత్రాలై, పుణ్యతీర్థాలై, జనుల పాపాలను నివారిస్తూ, వారి వారి కోరికలను ఈడేరుస్తూ, జగత్తును పావనం చేస్తూ ఉంటాయి - అని రోమశుడి సమాధానం.

(ఆరణ్యపర్వం, రెండవ ఆశాప., 309వ వచనం, 317వ వచనం.)

ఈ సమాధానం తీర్థయాత్రలయొక్క ప్రాముఖ్యాన్ని, పరమార్థాన్ని చక్కగా విశదీకరిస్తూ వుంది.

తిరుపుల తిరుపతి దేవస్థానములు చేపట్టి నిర్వహిస్తూ వున్న అనేక ధార్మిక ప్రచురణల కార్యక్రమాల్లో “వ్యాఖ్యాన సహిత కవిత్రయ భారత ప్రచురణ ప్రణాళిక” విస్తృతమైనది, విశ్లేషింపును నీడి ఉండుటకు అని విషయాల ప్రాముఖ్యాన్ని అధిపర్వం (రెండు భాగాలు), సభాపర్వం - ఇటీవలే (కడచిన మే నెలలో) దేవాదాయ ధర్మాదాయ శాఖామాత్ములు గౌ॥ శ్రీ దండు శివరామరాజు మహాదయుల కరకమలాల మిముగా ఆవిష్కరింపబడినాయి.

ఇప్పుడు ప్రచురితమైన ఆరణ్యపర్వం మూడవ సంపుటం. ఈ సంపుటం కూడ గ్రంథ పరిమితి ననుసరించి, పారకుల సౌకర్యాన్ని దృష్టిలో ఉంచుకొని రెండు భాగాలుగా వింగడింపబడింది. ఆరణ్యపర్వం రెండు భాగాల్లో ఇది రెండవ భాగం. ఈ రెండవభాగం ప్రథమభాగ రచయిత అయిన నన్నయభట్టు పేర ఎణ్ణాప్రేగడ రచించినది. ఈ విధంగా ఆరణ్యపర్వాన్ని తెలుగులో రెండు వేర్వేరు భాగాలుగా ప్రచురించటం ఇదే ప్రథమం.

ఒకానొక ప్రాచీన కవి కవిత్రయ భారతాన్ని వాగ్దేవిశారద ధరించిన ముత్యాలహంగా వర్ణించాడు. ఆ హరంలో

కొంతమేర నన్నయ్యభట్టు కూర్చుడు. ఆ మాలికలో చాలా భాగాన్ని తిక్కువసోమయాజి సమకూర్చుడు. ఈ ఇరువురు కపీంద్రులు కూర్చున భాగాలు రెంటిని ఎఱ్ఱాపైగ్గడ అరణ్యపర్వతేష రచనమనే తన కూర్చుతో సాంపుగా కలిపి, ఆ ముత్యాల కంరమాలకు సమగ్రతను సుందరమైన ఏకరూపతను తీర్చిదిద్దినాడు. అలా ఆ మహాకవి సంధానించిన అరణ్యపర్వతేషం ఈ రెండవ భాగం. ఈ భాగం ఆంధ్ర మహాభారత కావ్యహోరం నడుమ వెలుగులీనుతున్న సువర్ణ పతకంగా భాసిస్తావుంది. ఈ సువర్ణ పతకం నట్టనదుమ నీలికాంతుల నిగ్నలతో ప్రకాశించే నాయకమణి రామోపాఖ్యానం !!

ఈ పర్వానికి వ్యాఖ్యను సమకూర్చునవారు డా॥ నందూరి రామకృష్ణమాచార్యులుగారు. దీనిని పరిష్కరించినవారు ‘వ్యాఖ్యానహిత కవిత్రయాంధ్రమహాభారతం ప్రాజెక్టు’ ప్రథాన సంపాదకులు ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యంగారు. మరియు, ఈ వాజ్యయ యజ్ఞంలో పలుతెఱగుల పాలుపంచుకొంటున్న విద్యాంసులు, విద్యావేత్తలు అనేకులు ! సుగృహీత నామధేయులయిన ఈ సహృదయులందరికి పేరుపేరున కృతజ్ఞతాభివాదాలు తెలుపుతున్నాము.

నిత్యకల్యాణ మూర్తి అయిన వేంకటేశ్వరుని అనుగ్రహ విశేషం వలన, వ్యాఖ్యాన సమేతమైన ఈ జయేతిహసం సర్వజనులకు జయప్రదము, ఆనంద సంధాయకము కాగలదని మా ఆశయము, ఆకాంక్ష.

అనతికాలంలోనే ప్రతులన్నీ చెల్లిపోయిన కారణంగా పునర్వృద్ధిస్తున్నాము. ఎప్పటిలాగే పారకులు సమాదరిస్తారని ఆశిస్తున్నాను.

కార్యనిర్వహణాధికారి,
తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు, తిరుపతి.

కవితయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు : పుట్టు పూర్వోత్తరాలు

శ్రీవేంకటేశ్వరస్వామి వారి దివ్యానుగ్రహంతో తిరుపతి దేవస్థానం ఆదినుండీ ఆర్ధర్గృప్రబోధం నిమిత్తం అనేక కార్యక్రమాలను చేపట్టి నిర్వహిస్తావుంది. అలాంటి కార్యక్రమాల్లో ధార్మిక సాంస్కృతిక గ్రంథాల ప్రచురణ అత్యంత ప్రధానమైంది. ఆర్ధర్గృనికి, భారతీయసంస్కృతికి, మూలాధారాలైన వేదాలు, శాస్త్రాలు, పురాణాలు, ఇతిహాసాలు, కావ్యాలు మొదలైనవాటిని, తత్పంబంధి రచనలను పలుభాషల్లో, పలురీతుల్లో అసంఖ్యాకంగా ప్రచురిస్తూ, తిరుపతి దేవస్థానంవారు ఆర్ధసంస్కృతి సముద్రరణాలో తమవంతు కృషిని విజయవంతంగా కొనసాగించటం జరుగుతూ వుంది.

పూర్వరంగం:

ఇటీవల 1982 మార్చినెలలో మహాకవి పోతనపంచశతాబ్ది జయంతి ఉత్సవాలు ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ ఆధిపత్యంలో ఏకశిలా (వరంగల్లు) నగరంలో వైభవోవేతంగా జరుపబడినాయి. ప్రభుత్వసూచన నమసరించి తిరుపతి దేవస్థానం ఆ ఉత్సవాల్లో సముత్సాహంతో పాల్గొన్నది. వరంగల్లు పట్టణంలో ప్రతిష్ఠించే నిమిత్తంగా పోతన విగ్రహాన్ని నిర్మించడం, పోతన భాగవతం ప్రథమస్కూంధాన్ని తాత్పర్యసహితంగా ప్రచురించటం, ‘శ్రీనివాస బాలభారతి’ పక్షాన “పోతన” పుస్తకాన్ని ప్రకటించడం, పోతన కవితామహాత్మాన్ని చాటే స్వారక సంచికను ముద్రించటం - ఇత్యాదికార్యక్రమాలను నిర్వహించడంధ్యారా దేవస్థానం ఆ ఉత్సవాల వైభవానికి ఎంతగానో తోడ్పడింది! పోతనపంచశతాబ్ది జయంత్యత్సవాలు ఆంధ్రభాగవత ప్రచురణకు దోహదకారులైనట్లే, అటు తర్వాత 1983లో జరిగిన నన్నయ సహస్రాబ్ది జయంత్యత్సవాలు “వ్యాఖ్యానసహిత ఆంధ్రమహాభారత” గ్రంథప్రచురణకు అంకురార్పణ గావించాయి.

నన్నయ భారత ప్రాజెక్టు :

ఆంధ్రమహాభారతం ఆంధ్రజాతి వెయ్యోండ్ల తపఃఫలం! ఇది తెలుగులో ఆధికావ్యం. ఈ కావ్యరచయిత నన్నయభట్టారకుడు. క్రీ.శ.1053 ప్రాంతంలో - అనగా దాదాపు వెయ్యివత్సరాల క్రిందట, గోదావరి తీరమందలి రాజమహాంద్రవరంలో, చాళుక్యరాజగు - రాజరాజనరేంద్రుని కోరికననుసరించి, ఆ మహాకవి ఈ ఉత్తమ కావ్యరచనకు శ్రీకారం చుట్టినాడు. ఆంధ్రసాహిత్య చరిత్రలో అపూర్వమైన ఆ మహానీయసన్నిఖేశాన్ని పురస్కరించుకొని ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం 1982 - 83 విద్యావత్సరాన్ని “నన్నయ సంవత్సరం” గా ప్రకటించింది. అప్పట్లో నన్నయ సహాప్త వార్షిక జయంతి - ఉత్సవాలు ఆంధ్రావనిలో వాడవాడలా వైభవోవేతంగా నిర్వహింపబడ్డాయి.

ఆ సందర్భంలో ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ సాంస్కృతిక వ్యవహారాల శాఖ, అంతకు మునుపటి పోతన జయంత్యత్సవాల్లో తిరుపతి దేవస్థానం నిర్వహించిన విశిష్టప్రాత్రను ప్రశంసాత్మకంగా ప్రస్తావిస్తూ, అదే విధంగా నన్నయ జయంత్యత్సవాల్లో పాల్గొని చరితార్థం చేయవలసిందిగా కోరుతూ, దేవస్థానంవారికి కొన్ని ముఖ్య సూచనలు చేసింది. ఆ సూచనల ననుసరించి తిరుపతి దేవస్థానం రాజమహాంద్రవరంలో ప్రతిష్ఠించే నిమిత్తం నన్నయ విగ్రహాన్ని నిర్మించింది; ‘భారతావతరణము’ (రూపకం) ‘నన్నయ భట్టారకుడు’ (వచనం) - అనే పుస్తకాలను, ‘నన్నయ వ్యాస పీఠము’ - అనే ప్రశస్త సంచికను ప్రచురించింది.

తిరుపతి తిరుపతి దేవస్థాన యాజమాన్యానికి అంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం సూచించిన సూచనలలో అత్యంత ప్రధానమైనది నన్నయభారతానికి (తొలి మూడు పర్యాలకు) వ్యాఖ్య ప్రాయించి ప్రకటించటం. ఈ బృహత్తరవ్యాఖ్య గ్రంథప్రచురణ బాధ్యతను దేవస్థానంవారు ఇటీవల పదవివిరమణ చేసిన అప్పటి పౌరసంబంధాధికారి డా॥ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తికి అప్పగించారు. అనంతరం నన్నయ భారత వ్యాఖ్య రచనా ప్రణాళికను రూపొందించటానికి ప్రసిద్ధ విద్వన్ముఖులలో ఈ క్రింది సంపాదకమండలి ఏర్పాటయింది.

కళాప్రపూర్ణ డా॥ దివాకల్లవేంకటావధాని
డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్య
డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య
డా॥ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తి (సమావేశకర్త)

ఈ సంపాదకమండలి 1983 జూలై 11వ తేదీన హైదరాబాదు బాలాజీభవనంలో తొలిసారిగా సమావేశమై, నన్నయభారత వ్యాఖ్యారచనకు ఆవ్యక్తమైన మార్గదర్శక సూత్రాలను రూపొందించింది.

ఆ సూత్రాల సారాంశం :

“ఇది మహాభారతము. ఆంధ్రవాజ్గ్యయములో పరమప్రామాణికమైన ఆది గ్రంథము. ఆరణ్య పర్వములో శేషభాగము ఎట్టున ప్రాసినను, నన్నయ పేరుమీదనే ప్రాసియున్నాడు గనుక, ఆ పర్వము పూర్తిగా ప్రచరించవలెనని నిర్ణయము కైకొనబడినది. టీకా తాత్పర్యసహితముగా ప్రచరించుటలో గల ఉద్దేశము సామాన్యములకు గూడ అర్థమగుట. కనుక, వ్యావహారికభాషము సన్నిహితమైన సరళగ్రాంధికములో ప్రాయవలెనని నిర్ణయం జరిగినది. పదాలు ప్రయోగించుటలో సామాన్యములకు అర్థమగునట్లు, భారతముయొక్క ప్రామాణికత చెడకుండ - భాషము సాధ్యమైనంతమేరకు సులభముగా నుండునట్లు ప్రాయవలెను. అరసున్నలు, శకటరేఫములు పాటింప నక్కరలేదు. విసంధులు అంగీకరింపబడినవి. సరళాదేశము అనవసరం. మూలములో ఉన్న కరినపదాలు పరిహారించి, సుబోధకములైన పదాలు వాడవలెను.

మూలపదాలు యథాతథంగ ప్రాయవలెను. అరసున్నతోగాని, సున్నతోగాని పదము ముగియునపుడు దానిని ద్రుతాంతముగా ప్రాయవలెను. సరళాదేశము వచ్చినపుడు పరుషములే గ్రహించవలెను. మొదట మూలపద్మము, దానిక్రింద ప్రతిపదార్థము, తరువాత తాత్పర్యము, పిమ్మటు- ఉన్నచో విశేషాలు, అతిముఖ్యములైన వ్యాకరణవిశేషాలు, అలంకార విశేషాలు పొందుపరచవలెను. వచనమునకుగూడ పద్యాలకు ప్రాసినట్లే అర్థతాత్పర్యాలు ప్రాయదగును.

ఉన్నానియా విశ్వవిద్యాలయమువారు ప్రచరించిన సంశోధితప్రతిని ఆధారముగా స్వీకరింపవలెను. అందలి శీర్షికలను యథాతథముగా ఉంచవలెను. సంస్కృతమూలములోని అధ్యాయ సంఖ్యగూడ వేయవలెను. మూలవిభిన్నత పీఠికలో సూచించవచ్చు; లేదా విశేషాంశములలో చేర్చపచ్చు. పాతాంతరాలలో - సంశోధితప్రతిలో ఉన్నదానికంటే ఇతర పాతము మేల్తరముగా తోచినచో రచయిత దానినికూడ స్వీకరించి అర్థము ప్రాయవలెను. దానిని విశేషములలో చేర్చునది.

రచన కొనసాగిన పిమ్మట రెండుమాడు నెలలకు ఒకసారి రచయితల సమావేశాలు ఏర్పాటుచేసి అన్యోన్యు సమీక్షలు జరుపవలెను. ఇది రచనలో సామరస్యము ఏర్పడుటకు సదవకాశము కలిగించును. (మాడుపర్యముల) రచనలో ఏకరూపత కలుగునట్లు చూచుటకు ఒక ప్రధాన సంపాదకుడు కావలసి యున్నది. ఈ బాధ్యత ఆచార్య దివాకర్లవేంకటావధానిగారికి అప్పగించుటకు ఏకగ్రీవముగా తీర్మానింపబడినది. ప్రధాన సంపాదకుడు ప్రాతప్రతిని సాధ్యమగునంత త్వరలో అచ్చుకు (Finalise) సంస్థముచేయగానే, ఒక సమిష్టి సమీక్షా సమావేశము ఏర్పాటుచేసి, అనంతరము ప్రాతప్రతిని ముద్రణమ ఇయ్యవలెను. ప్రతి సంపుటికి పీటిక, విషయసూచిక, చివర పద్యానుక్రమణిక ఉండవలెను.”

పై ఆదేశిక సూత్రాల నమసరించి ఆచార్య దివాకర్లవేంకటావధాని ఆదిపర్యానికి, డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య సభాపర్యానికి, డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్య ఆరణ్యపర్యానికి- వ్యాఖ్యలను రచించే కార్యక్రమం చేపట్టారు. ఇలా వ్యాఖ్యను సమకూర్చే పని ఒకవైపు కొనసాగుతూ ఉండగా, దేవస్థానం ఇంచుమించు ఆరేసి మాసాల కొక పర్యాయం, అంతదనుక జరిగిన కృష్ణనిగూర్చి సమీక్షించేందుకు, పై మువ్వురు రచయితలతో కూడిన సంపాదకవర్గ సమావేశాలను నిర్వహిస్తూ వచ్చింది.

ప్రధాన సంపాదకుడు ఆచార్య దివాకర్లవేంకటావధానిగారు తక్కిన ఇరువురి రచనలను పునఃపరిశీలన చేస్తూ తుదిమెఱుగులు దిద్ది ప్రాతప్రతులను అచ్చుకు సిద్ధంచేస్తున్న దశలో - 1986 అక్టోబరులో పరమపదించారు. ఈ ఆకస్మికసంఘటనవల్ “వ్యాఖ్యానహిత నన్నయభారత ప్రచురణ” కార్యక్రమ పురోగతికి విఫూతం ఏర్పడింది.! ప్రణాళిక ఈ ఆటంకాన్ని అధిగమించటానికి, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు తగినపెద్దలతో విస్తృతంగా సమాలోచించారు. తదుపరి, కళాప్రపూర్వ మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారు కీ.ఎస్. దివాకర్లవారి స్థానంలో ముఖ్య సంపాదకులుగా 1987 మే నెలలో నియుక్తులయ్యారు.

అప్పటినుండి, మళ్ళీ వ్యాఖ్యానహిత రచయితల పరస్పరసమీక్షా సమావేశాలు యథారీతిగా నిర్వహింపబడుతూ వచ్చాయి. వీటితోపాటు, ప్రధాన సంపాదకుడు మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారు మాడుపర్యాల ప్రాతప్రతులను క్రమంగాపర్యవేక్షిస్తూ, వాటిని ముద్రించవలసినదిగా తీర్మానించారు.

ఆ యా పర్యాల ముద్రణకార్యం ఒకప్రకృత జరుగుతూవుంటే, మరోవైపున ఆ యా సంపుటాల సంపాదకులు పీటిక, ఉపోద్యాతము - మున్నగు అంశాలను సమకూర్చులని ఒకానొకసమావేశంలో నిర్దియింపబడింది. అవసరాన్నిబట్టి పీటికలకు తుదిరూపం ఇష్టటానికి సంపాదకవర్గం మరొకసారి సమావేశం కావడానికి కూడ అందులోనే నిశ్చయింపబడింది. అయితే, ఈ నిర్దియాలు చోటుచేసికొన్న సమావేశమే నన్నయ భారత ప్రణాళికకు సంబంధించిన సమావేశాల్లో చిట్టచివరిదయింది! ఈ సమావేశం రాజమహేంద్రవరంలో శ్రీమధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారి గృహంలో 1991 జులై 3వ తేదిన జరిగింది. అనంతరం ఈ గ్రంథాన్ని ముద్రించే ప్రయత్నాలు కొనసాగాయి.

తిక్ష్ణ భారత సంయోజన :

ఇటువంటి పరిష్కారుల్లో, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన సప్తగిరి సంపాదకుల కార్యాలయమందలి ప్రచురణల విభాగంలో పట్టికేషమ్మ ఎడిటర్‌గా పనిచేస్తూ వుండిన విద్యాన్ డి. నాగసిద్ధారెడ్డి గారు (రిటైర్డ్ ప్రైనిపాల్, యస్.వి.

ఓరియంటల్ కళాశాల, తిరుపతి) తిరుమల తిరుపతి దేవస్తాన కార్యనిర్వహణాధికారిగారికి “తిక్కన భారత వ్యాఖ్యారచనాప్రణాళిక”ను గూర్చి 1992 ఆగష్టు ఆరంభంలో ఒక నివేదికను సమర్పించారు.

ఆ నివేదిక సారాంశం :

“తిరుమల తిరుపతి దేవస్తానంవారు నన్నయ భారతం మూడు పర్యాలకు ప్రసిద్ధ విద్యాంశులచేత వ్యాఖ్య ప్రాయించిన విధంగానే, తిక్కన భారతం పదునైదు పర్యాలకు రాష్ట్రంలోని ప్రముఖపండితులచేత వ్యాఖ్య ప్రాయించి ప్రచురించటం సముచితంగానూ, సమగ్రంగానూ ఉంటుంది. తాము అనుమతిస్తే ఈ ప్రణాళికకు నేను సమన్వయ సంపాదకుడనుగా, సమావేశకర్తగా (కో ఆర్ట్రీఫేటింగ్ ఎడిటర్ అండ్ కన్ఫీనర్) బాధ్యతవహించి నిర్వహించగలను”.

తిరుమల తిరుపతి దేవస్తాన కార్యనిర్వహణాధికారి అధ్యక్షతన సమావేశమైన గ్రంథనిపుణుల సంఘం (Experts Committee) పై ప్రతిపాదనను ఆమోదించింది. తదనుసారంగా తిక్కన భారతవ్యాఖ్య రచనా ప్రణాళికకు సంబంధించిన తొలిసమావేశం తిరుమల తిరుపతి దేవస్తాన పరిపాలనా భవనం (తిరుపతి)లో కార్యనిర్వహణాధికారిగారి ఆధ్వర్యవంలో 1992 నవంబరు 5వ తేదిన జరిగింది. ఈ ప్రణాళికా నిర్వహణకు తొలుత ఒక సలహాసంఘం ఏర్పాటుయింది. అనంతరం ఈ సలహాసంఘం 1) సంపాదకవర్గం 2) సలహాసంఘం- అని ఈ క్రింది రెండు సంఘాలుగా విభజింపబడింది.

సంపాదక వర్గం

శ్రీ పాత్మారి వెంకటేశ్వరరావు
ప్రో॥కె. సరోవర్తమరావు

ప్రో॥ ఎస్.బి. రఘునాథాచార్య
శ్రీడి. నాగసిద్ధారెడ్డి (కన్ఫీనర్)

సలహాసంఘం

ఆచార్య తూమాటిదొఱపు
ఆచార్య బిరుదురాజు రామరాజు
ఆచార్య తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు
ఆచార్య కొర్కపాటి శ్రీరామమూర్తి
ఆచార్య నందూరి రామకృష్ణమాచార్య

ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం
ఆచార్య మదుపు కులశేఖరరావు
డా॥రాపుల సూర్యనారాయణమూర్తి
శ్రీకాట్లపాటి సుబ్బారావు
శ్రీములుకుట్ల రామకృష్ణశాస్త్రి

పై సమావేశంలో చర్చింపబడిన అంశాల్లో అత్యంతప్రధానమైనది వ్యాఖ్యాన విధానానికి సంబంధించినది. సభ్యులందరి సలహాలు, సూచనలమేరకు - వ్యాఖ్యానరచనకు మాగ్దదర్శకాలైన - కొన్ని ముఖ్య నియమాలు క్రోడీకరింపబడ్డాయి.

ఆ నియమాల సారాంశం :

“రచనావిషయంలో ప్రధానంగా సామాన్య ప్రజానీకాన్ని దృష్టియందుంచుకొనవలెను. భాష వ్యావహారికంగానే ఉండాలి. మాండలికాలు ఉండరాదు. సాధ్యమైనంతవరకు విసంధుల్ని పాటించాలి. సంధి విడదీసిన తర్వాత పదస్ఫరూపం తెలిసేటట్లుగా పదాదిని అచ్చుల్ని వాడాలి. దుస్సంధులు తగదు. శకటరేఫలు, అరసున్నలు ఉండరాదు. కథాభాగాన్ని

అతికేసుమయంలో పూర్వపర సందర్భాలను అనుసంధానంచేస్తూ అవసరమైనవోట స్థాలంగా ఐదారు పంక్తులు అవతారిక (పరిచయం) ప్రాయాలి. ప్రతిపద్యానికి అక్కరలేదు.

విశేషాంశాల్లో అలంకారాలు, వర్ణనలు కథా సందర్భానికి ఏవిధంగా అతికాయో చెప్పు, పద్యంలో గుర్తించిన ముఖ్యమైన విశేషాంశాలు విస్తరంగా కాకుండా, సంగ్రహంగా చెప్పాలి. (రచయితలు ప్రాయాని విశేషాంశాదులను ‘సంపాదకులు’ ‘ఎడిటోరియల్ నోటు’ ప్రాసి నమోదుచేయవలసినది.) అవసరమైన చోట్లు రచనలో మార్పులు, చేర్పులు చేయడానికి, సంతృప్తికరం కాకపోతే తిరస్కరించి మరొకర్ని ఎంపిక చేసుకొనడానికి సంపాదకవర్గానికి అధికారం ఉంది. (రచయితలు) ఉస్కానియా యూనివర్సిటీపారి భారతప్రతిని రచనకు ప్రమాణంగా స్వీకరించాలి. ఇతర ప్రతులలో సౌబైన పారములున్నవో వాటిని రచనలో ఉటంకించవచ్చు.”

పై సూచనల ప్రకారం, తిక్కన భారతం పదునైదు పర్యాల్డోని 46 ఆశ్చసాలకు సరళవ్యాఖ్య సమకూర్చటానికి మొత్తం ముప్పుదిముగ్గురు పండితులు ఎంపిక చేయబడ్డారు. పీరిలో చాలమంది తమవంతు వ్యాఖ్యారచనను సకాలంలో పూర్తిచేసి దేవస్థానానికి సమర్పించారు. ‘తిక్కనభారత ప్రణాళిక’ యొక్క చివరి సమావేశం 1994 జూలై 15వ తేదిన కార్యాన్వ్యాపాణాధికారిగారి అధ్యక్షతన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానపరిపాలనాభవనం (తిరుపతి)లో జరిగింది.

1995 జూన్‌లో శ్రీడి. నాగసిద్ధారెడ్డి పదవినుండి విరమించేనాటికి, తిక్కన భారతంలోని కొన్ని ఆశ్చసాలకు వ్యాఖ్య - ఆ యా రచయితలు ప్రాసి పంపనందున - దేవస్థానానికి అందలేదు. అలా, వ్యాఖ్యానింపబడక శేషించి ఉన్న తిక్కన భారతంలోని కొన్ని ఆశ్చసాలను స్థానికులగు మరికొందరు విద్యాంసులచేత ప్రాయించి, ఈ వ్యాఖ్యాన క్రతువును సమాప్తి నొందించడం జరిగింది. ఈ విధంగా తోలుత ‘నన్నయభారత ప్రణాళిక’గా ఆరంభమైన ఈ వ్యాఖ్యారచన, తరువాత తిక్కన భారతంలోకి విస్తరించి, సమగ్రతను సంతరించుకొని, చివరకు “కవిత్రయ మహాభారత ప్రణాళికగా” సార్థకమయింది.

కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు :

మొదటి మూడు పర్యాలు సరళగ్రాంథికంలోను, తక్కిన భాగమంతా భిన్న భిన్నశైలుల వ్యావహారికంలోనూ రచింపబడిన ఈ మొత్తం పదునెనిమిది పర్యాల వ్యాఖ్యాన స్వరూపానికి ప్రామాణికమైన ఏకరూపతను, నవ్యతను సముచితంగా సంతరింపజేయగల సంపాదకుణ్ణి సూచించవలసిందని తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం, స్థానికులైన నిపుణులను కోరింది.

అనుభవజ్ఞులగు నిపుణుల అభిప్రాయానుసారం దేవస్థానం - సుగృహీతనామధేయులైన సాహితీవేత్తలు ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారిని “కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు”కు సంపాదకత్వం నిర్వహింపవలసిందిగా 1996 అక్షోబురులో ఆహ్వానించింది. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారి ఆహ్వానాన్ని శ్రీస్వామివారి ఆదేశంగా స్వీకరించి ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు తిరుపతికి వచ్చి ‘ఎడిటరు’ కార్యాలయంలో ని ప్రచురణల విభాగం (Publications Wing)లో భద్రపరుపబడియున్న భారతం ప్రాతప్రతిని విశదంగా పరిశీలించి, ఇచ్చటి ఉద్యోగుల సహకారంతో వారు ఈ బృహద్గ్రంథ పరిష్కారాను అవలంబించవలసిన కొన్ని ముఖ్యపద్ధతులను, విధానాలను ప్రతిపాదించారు.

ఆ ప్రతిపాదనల సారాంశం :

“మహాభారత కథార్థాలు సామాన్యజనానికి అందుబాటులో ఉండేటట్లు చేయటానికి, మహాభారతంలోని ధర్మసందేశం అందరికీ అవగాహనకావడానికి ఈ వ్యాఖ్యానం లక్ష్మింపబడింది కాబట్టి, వ్యాఖ్యానమంతా ప్రామాణిక

వ్యావహారిక భాషలో ఒకేరీతిగా ఉండేటట్లు చూడాలి. అవసరమైన చోట్ల వ్యాఖ్యాతలు ప్రాసిన వివిధశైలులను ప్రామాణిక వ్యావహారిక శైలిలోనికి మార్చి, ఒకే గ్రంథకర్త రచించిన రచనను చదువుతున్న స్థాపిని పరితలకు కల్పింపజేయాలని నిర్దయించడమైనది. భాషాశైలులు మార్పవలసి వచ్చినపుడు ఇప్పడున్న ‘బరిజినల్’ ప్రాతప్రతిని చెడగొట్టుకుండా ‘ప్రేస్ కాపీ’ని లేఖకులచే వ్యావహారిక భాషలో మరల ప్రాయించవలసివుంటుంది.

వ్యాఖ్యానరచనకు ఒకస్తూలమైన ప్రణాళికను ఇదివరలో రూపొందించి వ్యాఖ్యాతలకు తెలియపరచటమయింది. కానీ, అందరూ ఆ అంశాలను తు.చ. తప్పకుండా పాటించినట్లు కనబడదు. అందువలన వ్యాఖ్యానరచనలో ఏకరూపత (Uniformity) ఒక్కొక్కచోట లోపించినట్లు కనబడుతోంది. కాబట్టి, వ్యాఖ్యానం అవసరానికి మించి ఉన్నచోట్లు తగ్గించటానికి, అవసరం ఉన్నచోట్లకొన్ని అంశాలను చేర్చటానికి సంపాదకునికి స్వేచ్ఛ ఇవ్వాలని నిర్దయించడమైనది.

వ్యాఖ్యానం ప్రాయడానికి ఉన్నానియా విశ్వవిద్యాలయంవారి ఆంధ్రమహాభారత సంశోధితప్రతిని ఆధారం చేసికోవాలని ఇదివరలోనే నిర్దయించడమైనది. ఆ నిర్దయాన్ని వ్యాఖ్యానరచయితలకు తెలుపడం కూడా జరిగింది. కానీ, కొందరు రచయితలు నీర్చేశించిన ప్రతిని కాకుండా, వేరే ప్రతులను ప్రామాణికంగా తీసికొని వ్యాఖ్యానం ప్రాశారు. అటువంటి ఘట్టలలో దేవస్తానంవారు ఎన్నుకొన్న ప్రతిని దృష్టిలో ఉంచుకొని ప్రాతప్రతులను తగినవిధంగా మార్చవలెనని నిర్దయించటం జరిగింది.

మహాభారత వ్యాఖ్యానాన్ని $1/4$ ‘డమీసైజ్’లో పండిండు సంపుటాల్లో ప్రచురించాలని నిర్దయించడమైనది. పుస్తకం ‘సైజ్’ను నిర్దయించడంలో పారకుణ్ణి విషయాన్ని, ప్రచురణకర్త సాకర్యాన్ని సాధారణంగా దృష్టిలో ఉంచుకొంటారు. పారకుణ్ణి దృష్టిలో పెట్టుకొంటే, అతడు భారతంలో ఒక్కొక్క పర్యాన్ని ఒక్కొక్క సంపుటంగా భద్రపరచుకోవాలని భావిస్తుంటాడు. అందువల్ల, ‘వాల్యూమ్’కు పర్యాన్ని ప్రమాణంగా తీసికోవటం సాకర్యంగా ఉంటుంది. విషయాన్ని బట్టిమాచినా పర్యవిభాగమే అందరికి సాకర్యం. ప్రచురించేసంపుటికి ‘క్లాసిక్’ (Classic) గౌరవం ఆక్రూతిలో కల్పించాలన్నా $1/4$ ‘డమీసైజ్’ బాగుంటుందని తీర్చానించటమైనది. అయితే ఆదిపర్యం, ఆరణ్యపర్యం, శాంతిపర్యంలాంటి పెద్దపర్యాలు, మహాప్రస్తానికపర్యంలాంటి చిన్నపర్యాలు ప్రచురిస్తున్నపుడు ‘వాల్యూమ్’ విభాగంలో కొంత వెసులబాటు కల్పించుకోవచ్చ).

ఒక్కొక్క సంపుటానికి మొదట తిరుపుల తిరుపతి దేవస్తానం కార్యనిర్వహణాధికారిగారి ముందుమాట, ‘ఎడిటరు’ గారి ఉపోద్ధాతం తప్పకుండా ఉండాలి, విషయమాచిక తయారుచేయాలి. ప్రతి పర్యం చివర అకారాది పద్యానుక్రమణిక తప్పనిసరిగా ఉండాలి”.

షైప్ట్రటుల నముసరించి ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు పరిష్కారించి ఇస్తున్న భారత సంపుటాలను తిరుపుల తిరుపతి దేవస్తానం వరుసగా ప్రచురింప బూనుకొన్నది. ఈ సంపుటుల ప్రచురణకార్యం త్వరితగతిన పూర్తి చేయించాలనే సంకల్పంతో తిరుపుల తిరుపతి దేవస్తానం 1999 నవంబరు 3,4 తేదీల్లో శ్రీ పద్మావతి అతిథి గృహంలో తి.తి.దే. కార్యనిర్వహణాధికారి డా॥బి.వి. సుబ్రామణి, ఐ.ఎ.ఎస్., గారి అధ్యక్షతన కీలకమైన సమావేశాన్ని నిర్మించింది. ఈ సమావేశంలో ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు తయారు చేయించిన ఆదిపర్య, సభాపర్యాల డి.టి.పి. ‘మాష్టరు కాపీ’లను సభ్యులు సమీక్షించారు. తదనంతర పర్యాల ప్రకటన ఇతోధికమగు వేగం అందుకోవటానికి వీలుగా ఈ సమావేశంలో కవిత్రయ భారతానికి సంబంధించిన సంపాదక మండలి (Editorial Board), సలహామండలి (Advisory Board) - అనే రెండు సంఘాలను ఈ దిగువ పేర్కొన్న విధంగా పునర్వ్యవస్థికరించటం జరిగింది.

సంపాదకమండలి సభ్యులు

డా॥ నందూరి రామకృష్ణమాచార్యులు
డా॥ ఎస్.బి. రఘువునాథాచార్య
డా॥ కె.జె. కృష్ణమూర్తి

శ్రీ పాత్మారి వెంకటేశ్వరరావు
డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య
డా॥ కె. సర్వోత్తమరావు

సలహామండలి సభ్యులు

శ్రీ ఎ. సుభాష్ గౌడ
డా॥ మేడసాని మోహన్
డా॥ హాచ్.ఎస్. బ్రహ్మవంద

డా॥ బిరుదురాజు రామరాజు
డా॥ ఎం. కులశేఖరరావు
డా॥ తుమ్మిపూడి కోటీశ్వరరావు
డా॥ ఎం. బుద్దస్వ

తరువాత 2000 సంవత్సరం ఫిబ్రవరి 25వ తేదీన తిరుమలలో అప్పటి కార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ ఐ.వి. సుబ్బారావు, ఐ.ఎ.ఎస్., గారి అధ్యక్షతన ‘క్యాంప్ ఆఫ్స్’లో పై రెండు మండలులలోని సభ్యులమ్మెక్క సంయుక్త సమావేశం నిర్వహింపబడింది. ఈ సమావేశంలో 2000 సంవత్సరాంతానికి కవిత్రయ భారత సంపుటాలన్నింటినీ వెలువరించాలనే ముఖ్యతీర్మానం కావింపబడింది. ఇందులకు అనువుగా ఆ యా పర్యాల వ్యాఖ్యాతలతో కూడిన ఒకటి, రెండు ‘పర్స్-షావ్’లను కూడ నిర్వహించడానికి నిర్దిశ్యం గైకొనబడింది.

కవిత్రయ భారతాన్ని వ్యాఖ్యాతో ముద్రించటంద్వారా తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు ‘సంచమవేద’ మందలి ధర్మప్రభోధాన్ని యావదాంధ్రులకు అందించే ఉదాత్తప్రాతమ నిర్వహిస్తున్నారు. ఈ ప్రమంలో ఇప్పుడు ప్రథమ సంపుటం - ఆదిపర్వం (రెండు భాగాలు), ద్వాతీయ సంపుటం - సభాపర్వం వెలువడినాయి. ఇప్పటి కార్యనిర్వహణాధికారి అయిన డా॥ పి. కృష్ణయ్య, ఐ.ఎ.ఎస్. గారు వచ్చిన తష్టకమే ఆంధ్ర మహాభారత ప్రచురణమ గూర్చి ఆసక్తితో గమనిస్తూ అన్నివిధాల సహకరించి ఆది సభా పర్యాల విడుదలకు ఏర్పాటు చేయడమే కాకుండ తరువాతి సంపుటాలు వెలుగుచూడడానికి ఒక కాల నిర్దిశ్యంతో పని జరగాలని త్వరపరిచినారు. 2002 సంవత్సరానికి ఈ బృహత్ ప్రణాళిక వ్యాఖ్యాసహిత మహాభారతం తుదిమెరుగులు దిద్ధుకోవాలని వేంకటేశ్వరస్వామి అనుగ్రహంతో పండిత మందలిని పురమాయించినారు. తరువాతి సంపుటాలు సైతం త్వరలోనే వెలుగుచూడనున్నాయి. అష్టరాస్యులైన ఆంధ్రులు భారతాన్ని స్వయంగా చదివి అర్థం చేసికోవటానికి ఈ సరళవ్యాఖ్య ‘కరదీపిక’ కావాలని తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వారి ఆశయం. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం తొలుదొలుత ప్రచురిస్తూవున్న ఈ ‘వ్యాఖ్యానసహిత కవిత్రయ భారతం’ ముద్రణాలో ఏవైనా సూత్రాంశాలు చేర్చవలసివున్నట్లు అభిప్రాయపడితే సహృదయ సాహాతీవేత్తలు వాటిని మాకు తెలియజేయగలరని మనవి.

కృతజ్ఞతలు:

ఈ ప్రణాళిక ఫలప్రదం కావటానికి అధికారికమైన ఆమోదాన్ని అందజేసిన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన ధర్మకర్తలమండలి అధ్యక్షులకు, పాలకమండలి సభ్యులైలరకు కృతజ్ఞతాభివాదములు. ఈ మహాగ్రంథం వెలుగుచూడటంలో ముఖ్యకారకులైన సహృదయులు డా॥ ఐ.వి.సుబ్బారావు, ఐ.ఎ.ఎస్., గారికి అనేక ధన్యవాదాలు. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ పి.కృష్ణయ్య, ఐ.ఎ.ఎస్., గారి ప్రోత్సాహక పర్యవేక్షకాలు కైమోడ్పులు. సాహాత్య ప్రీతి కలవారైన తి.తి.దేవస్థానం సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారి శ్రీ కె.నారాయణ, ఐ.ఎ.ఎస్., గారికి వందనములు.

సంబంధిత విభాగాధిపతిగా నూతనముగా వచ్చి సలహామండలి ఎక్స్ అఫిషియే సభ్యులైన డా॥ పి. రంగారావు, పొరసంబంధాధికారి, తి.తి.దేవస్థానం, తిరుపతి వారికి మరియు ఈ ప్రాజెక్టుకు ప్రత్యక్షంగాను, పరోక్షంగాను సహాయసహకారాలందించిన తదితర అధికార గణానికి నమస్కులు. ఈ ప్రజాళిక ద్వారా “వ్యాఖ్యాన సహాత కవిత్రయ భారతము”ను ఆంధ్రావచికి అందజేయటంలో ప్రధాన పాత్ర వహించిన - వ్యాఖ్యాతలు, పై ఉభయ మండలుల (సంపాదక మండలి, సలహా మండలి) యందలి విద్యావేత్తలు ప్రధాన సంపాదకుడు ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు - ఈ విద్యాంసులందరికి నా కృతజ్ఞతాపూర్వక నమోవాకములు. తి.తి. దేవస్థానముల సవ్యాఖ్యాన మహాభారతాన్ని ప్రకటించడం వేగాన్ని పుంజుకోవడానికి తీర్మానించినప్పుడు ఎడిటోరియల్ కమిటీ వారు దాని కొరకై ప్రధాన సంపాదకునికి సహాయంగా స్థానిక పండితవర్యుల ఒక ఉపసంఘం (ఎడిటోరియల్ సెల్) నిర్మాణానికి సిఫారసు చేయగా, దేవస్థానం ఆమేరకు ఎడిటోరియల్ కమిటీలో ఉన్న డా॥ కె.సర్వోత్తమరావు, డా॥ కె.జె.కృష్ణమూర్తి గారలతో స్థానికులైన విద్యాంసులు, పండితవరేణ్యులు శ్రీ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య, మహాకవి శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు గారలతో ఎడిటోరియల్ సెల్సు ఏర్పరచడం జరిగింది. ఈ మేరకు ఆరణ్యపర్వంలోని ద్వితీయభాగంతో ఆరంభమైన ఈ సెల్ ఉపకారం మరువరానిది. పీరు వర్క్స్ పోపువలె శ్రీ వేంకటేశ్వర లైబ్రరీ మరియు పరిశోధన కేంద్రంలో నిర్వహించబడ్డ కవిత్రయ మహాభారత యజ్ఞంలో పాలుపంచుకొన్నారు. అందువలననే అతి త్వరితకాలంలో ఆరణ్యపర్వ శేషభాగం ముద్రణ చేతూ ఉండగా నిరాటపర్వం కూడ ప్రెస్సుకు పంపగల్లుతున్నాము. తక్కిన పర్వసంపుటాలను ఇలాగే అందించగలమని ఆశిస్తున్నాము.

“సప్తగిరి” సంపాదకులుగా ఉండి, ఈ ప్రణాళిక కొనసాగటంలో ఆదినుండి ప్రముఖ పాత్ర వహించిన కీ.సే. కాట్రపాటి సుబ్బారావుగారికి హర్షిక కృతజ్ఞతలు. ఈ కార్యక్రమంలో చేదోడువాదోడుగా ఉంటూ, అన్నివిధాలా సహా సహకారాలందించిన ప్రచురణల విభాగమందలి సహాద్యగులు రిసెర్చ్ అసిస్టెంటులు డా॥ కోరాడ రామకృష్ణ తెలుగు సబ్-ఎడిటర్లు డాక్టర్ కె.రాథారమణ, డాక్టర్ ఎ.సంధ్య, సప్తగిరి పత్రిక కన్వడ సబ్-ఎడిటర్ శ్రీ బి.ఎన్.శ్రీనివాసన్ గారికి, తదితర సిబ్బందికి, ఈ పుస్తకాలను సర్వాంగ సుందరంగా తీర్చిదిద్ది పారకులకు అతి తక్కువ వ్యవధిలో ముద్రించిన టీ.టి.డి. ముద్రణాలయ అధికారి శ్రీ ఐ.పార్క్ టీఎస్ రావు గారికి, వారి సిబ్బందికి కృతజ్ఞతలు.

శ్రీవేంకటేశ్వరస్వామి వారి అనుగ్రహ విశేషంవల్ల ఈ మహాత్మమగ్రంథం వెలుగు చూస్తున్నందుకు, ఆ వేదత్రయ స్వరూపునకు కృతజ్ఞతాంజలి ఘటిస్తున్నాము.

డా॥ ఎన్.ఎన్. రామమార్తి
కస్టినర్
సంపాదకుడు - సప్తగిరి
తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు, తిరుపతి

కవిత్తయ విరచిత
శ్రీమదంద్ర మేహర్భార్తమ్
సంపాదకమండలి

అద్యాత్మలు

అజేయ కల్లం, ఐ.ఎ.ఎస్.,

కార్యనిర్వహణాధికారి, తి.తి.దే., తిరుపతి.

ప్రధాన సంపాదకులు: ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం

సంపాదకమండలి సభ్యులు

ఆచార్య సంసూరి రామకృష్ణమాచార్యులు

శ్రీపాత్మారి వేంకటేశ్వరరావు

ప్రో.ఎస్.బి. రఘునాథాచార్య

దా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బాయ్

ఆచార్య కె.జె. కృష్ణమూర్తి

ఆచార్య కె. సరోవర్తమరావు

సలహా మండలి సభ్యులు

దా॥ బిరుదురాజు రామరాజు

దా॥ రంగారావు (ఎక్కు) అఫిషియో సభ్యులు)

దా॥ ఎం. కులశేఖరరావు

దా॥ మేడసాని మోహన్ (ఎక్కు) అఫిషియో సభ్యులు)

దా॥ తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు

దా॥ పోచ్.ఎస్. బ్రిహ్మనంద (ఎక్కు) అఫిషియో సభ్యులు)

దా॥ ఎం. బుద్ధన్న

కణ్ణసర్

దా॥ ఎన్.ఎస్.రామమూర్తి,

“సప్తగిరి” సంపాదకులు, తి.తి.దేవస్థానములు, తిరుపతి.

కవిత్రయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

వ్యాఖ్యాతలు	పర్యాలు, ఆశ్వాసిలు
1. దాక్షర్ దివాకర్ వేంకటావథాని	ఆది. ఆశ్వా. 1,2,3
2. దాక్షర్ జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం	ఆది. ఆశ్వా. 4; శాంతి. ఆశ్వా.1
3. దాక్షర్ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య	ఆది. ఆశ్వా. 5,6,7,8; సభా. ఆశ్వా 1,2
4. దాక్షర్ నందూరి రామకృష్ణమాచార్యులు	ఆరణ్య. ఆశ్వా. 1 నుండి 7 వరకు; భీష్మ. ఆశ్వా. 1,2
5. దాక్షర్ కె. సర్వోత్తమారావు	విరాట. ఆశ్వా 1
6. దాక్షర్ ఆర్. అనంతపద్మనాభరావు	విరాట. ఆశ్వా. 2
7. శ్రీ సింగరాజు సచ్చిదానందం	విరాట. ఆశ్వా. 3; ద్రోణ. ఆశ్వా. 3,4; శల్య. ఆశ్వా.2
8. దాక్షర్ మేడవరం వేంకటనారాయణశర్మ	విరాట. ఆశ్వా.4
9. దాక్షర్ కె. రామగోపాలకృష్ణమూర్తి	విరాట. ఆశ్వా.5
10. దాక్షర్ జిస్కులగడ్డ మృత్యుంజయరావు	ఉద్యోగ. ఆశ్వా. 1,2; శౌష్ఠవ. ఆశ్వా. 1,2
11. శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు	ఉద్యోగ. ఆశ్వా. 3,4
12. శ్రీ కవి చెరుకూరి జయచంద్రశాస్త్రి	భీష్మ. ఆశ్వా. 3
13. దాక్షర్ జి. హరిహరనాథ్	ద్రోణ. ఆశ్వా. 1
14. దాక్షర్ మల్లెల గురవయ్య	ద్రోణ. ఆశ్వా. 2
15. దాక్షర్ కె. రాజన్న శాస్త్రి	ద్రోణ. ఆశ్వా. 5
16. శ్రీ ఏలూరిపాటి అనంతరామయ్య	కర్ణ. ఆశ్వా. 1
17. దాక్షర్ యస్సీ. రామారావు	కర్ణ. ఆశ్వా. 2
18. దాక్షర్ మరుపూరి కోదండరామరెడ్డి	కర్ణ. ఆశ్వా. 3
19. దాక్షర్ పి. వెంకటరాజు	శల్య. ఆశ్వా. 1
20. దాక్షర్ హెచ్. ఎస్. బ్రిహ్మణంద	శ్రీ. ఆశ్వా. 1,2; అశ్వ. ఆశ్వా 1,2; మహాల-1; మహా.1; స్వర్గా-1
21. దాక్షర్ ఎస్. గంగప్ప	శాంతి. ఆశ్వా. 2
22. దాక్షర్ దాపులూరి కృష్ణకుమారి	శాంతి. ఆశ్వా. 3
23. దాక్షర్ ఆకురాతి పున్నారావు	శాంతి. ఆశ్వా. 4
24. శ్రీ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య	శాంతి. ఆశ్వా. 5
25. దాక్షర్ బేతవోలు రామాలిహమ్మ	శాంతి. ఆశ్వా. 6
26. దాక్షర్ తుమ్మపూడి కోచీశ్వరరావు	అను. ఆశ్వా. 1,2
27. దాక్షర్ శలాక రఘునాథశర్మ	అను. ఆశ్వా. 3,4
28. దాక్షర్ ఎమ్. కులశేఖరరావు	అను. ఆశ్వా. 5
శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు	అశ్వ. ఆశ్వా. 3,4
29. శ్రీ నాగళ్ల గురుప్రసాదరావు	అశ్వ. ఆశ్వా. 1,2
30. దాక్షర్ ఎ. నాగభూషణం	

సంకేతాక్షర సూచి

ఆది.	-	ఆదిపర్వం	క.	-	కందపద్యం
సభా.	-	సభాపర్వం	వ.	-	వచనం
అర .	-	అరణ్యపర్వం	ఆ.	-	ఆటవెలది
విరా.	-	విరాటపర్వం	తే.	-	తేటగీతి
ఉద్యో.	-	ఉద్యోగపర్వం	సీ.	-	సీనం
భీష్మ.	-	భీష్మపర్వం	ఉ.	-	ఉత్పులమాల
ద్రోణ.	-	ద్రోణపర్వం	చ.	-	చంపకమాల
కర్ణ.	-	కర్ణపర్వం	మ.	-	మత్తేభ విక్రీడితం
శల్య.	-	శల్యపర్వం	శా.	-	శార్యాల విక్రీడితం
సాధి.	-	సాధికపర్వం	ఆశ్వా.	-	ఆశ్వాసం
శ్రీ.	-	శ్రీ పర్వం	క్రీ. శ.	-	క్రీస్తుశకం
శాంతి.	-	శాంతిపర్వం	య.	-	యగణం
అను.	-	అనుశాసవికపర్వం	మ.	-	మగణం
అశ్వ.	-	అశ్వమేధపర్వం	త.	-	తగణం
అశ్ర.	-	అశ్రమవాసపర్వం	ర.	-	రగణం
మౌన.	-	మౌనలపర్వం	జ.	-	జగణం
మహో.	-	మహోపస్థానికపర్వం	భ.	-	భగణం
స్వర్గా.	-	స్వర్గారోహణపర్వం	న.	-	నగణం
సం.	-	భండార్చరు సంస్థవారి సంస్కృతభారతప్రతి	ల.	-	లఘువు
సం.మ.భా.	-	సంస్కృత మహాభారతము	గ.	-	గురువు
అను.	-	పై ప్రతిలోని అనుబంధాలు	అలం.	-	అలంకారం
సంపా.	-	ప్రధాన సంపాదకుడు	సం.	-	సంవత్సరం
			మొ.	-	మొదలైన

పీఎక

[పీఎక విషయసూచిక-1. కవిత్రయ కీర్తన సంప్రదాయం-పు. 2; 2. ప్రబంధపరమేశ్వర బిరుదం : ఆరణ్యపర్వశేషం-పు2; 3. ప్రబంధపరమేశ్వరుడు : త్రిముఖాత్మకత-పు.4; 4. ప్రాచీన మహాకవులవలె కవిత్వం చెప్పటం; ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వం-పు.5; 5. విజిష్ట ప్రక్రియా నిర్మాణ దక్షత : ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వం-పు.5; 6. ఆరణ్యపర్వశేష వస్తు వైజిష్ట్యం: ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వం-పు.6; (1) పురాణవస్తువు-పు.7; (2) పురాణ వస్తువిశేషాలు-పు.9; (3) ఇతిహాస శ్రవణం : ఇతరాంశాలు-పు.13; (4) ఇతిహాస శ్రవణఫలం-పు.13; (5) యక్క ప్రశ్నలు : ధర్మజపరిజ్ఞానం-పు. 16; 7. ఆరణ్యపర్వశేష నిర్వహణ వైపుల్యం : ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వం-పు. 18; (1) ఆరణ్యపర్వశేషం: ప్రబంధపరమేశ్వరుని ప్రయోగపర్వం-పు 19; (2) నన్నయ ప్రసాదకవి: ఎఱ్ఱయ మధురకవి-పు.20; (3) విడమరచి, విస్తరించి, మధురంగా, మనోహరంగా చెప్పటం-పు.21; (4) ఎఱ్ఱన కవిత: ఆద్రమైన ఆత్మియత, మాధుర్యం-పు.22; (5) ధర్మవ్యాధోపాభ్యాసం: విడమరచి చెప్పే విద్య-పు.24; (6) కుమారస్వామి కథ : విస్తరించి చెప్పే విద్య-పు.22; (7) పరిక్షతుని కథ: మధురంగా చెప్పే విద్య-పు.29; 8. ఆరణ్యపర్వశేష కవితా వ్యక్తిత్వం : ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వం-పు.32; (1) ‘కావ్యశయ్యగిలించిన కీర్తి’-పు.34; (2) కవిత్రయ కవితాశయ్యలు-పు.35; (3) ఎఱ్ఱన కావ్యశయ్య : భారతీపృత్తి-పు.35; (4) ఎఱ్ఱన రచన : మాధురీగుణం, పాంచాలీ రితి-పు.38; (5) ఎఱ్ఱనకవిత మంజుల వాగమ్యత ప్రహాం-పు.38; 9. ప్రబంధపరమేశ్వరుడు : చతురోక్తి పథాలు-పు.39; (1) చతురోక్తి : సూక్తివైచిత్రి-పు.40; (2) చతురోక్తి : మధురోక్తి-పు.43; (3) చతురోక్తి : అలంకృతోక్తి : అలంకారధ్వని-పు.43; (4) చిత్రకవిత: శబ్దవైచిత్రి-పు.44; (5) ఎఱ్ఱన వాగ్మిలాసం; అతి గాంభీర్య విభూతి-పు.46; (6) శరత్కులపర్మనం: వస్తు-అలంకార ధ్వనులు-పు.47; (7) మూడు పద్యాల ముడులు: మూడు గుణాల సందడులు-పు.51; (3) మూడు రసాభాసాలు-పు.58; (4) మూడు ఉక్కివైచిత్రులు- పు.60; (5) మూడు వీరరసభేదాలు-పు.61; (6) ముగ్గులు పతివ్రతల కథలు-పు.63; (7) మూడు ఎఱ్ఱ(న) గుర్తులు-పు.64; (8) మూడు రుచుల మువ్వన్నె సాబగు-పు.66; 11. రామాయణ కథ మధుర మనోహరం-పు.67; 12. సాపితి కథ మధురమహాజ్యలం- పు.70; 13.ఆరణ్యపర్వం : అంతరాధం-పు.75; 14. కవిత్రయ మహాభారతం : వ్యాఖ్యానం-పు.76;] [(ఆరణ్యపర్వకథాసారం (రెండవభాగం) : ఆనుబంధం-పు. 78.]

ఉ. “భారత కావ్యహార మొక భాగము నన్నయభట్టు గూర్చి ము
క్తారమణీయ వాక్యములఁ దక్కిన భాగము సోమయాజి పెం
పార నొనర్చు, రెంటీ గలయన్ శివదాసుఁడు మధ్యనాయక
శ్రీ రచియించె శారద ధరింపఁ, గవిత్రయకీర్తి మించఁగన్”.

చింతలపూడి ఎల్లనార్యడు (తారకబ్రహ్మరాజీయము)

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతం శారద మక్కువతో ధరించే ముక్కారమణీయ కావ్యహారం. అందులో కొంతభాగం నన్నయభట్టు కూర్చుడు. తక్కిన భాగం తిక్కన సోమయాజి సమకూర్చుడు. శంఖుదాసుడైన ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ ఆ దండకు మధ్యనాయక మణిశ్రీని సంధానించాడు. దానితో కవిత్రయ కీర్తి మిన్నంటింది. ఆంధ్ర భారతి ధరించే భారత కావ్యహార నాయకమణి శ్రీ - ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ నన్నయ పేర వెలయించిన ఈ ఆరణ్యపర్వశేషం.

1. కవితయ కీర్తన సంప్రదాయం

నన్నయ తిక్కనలు తమ తమ భాగాలను ముక్కా రమణీయ వాక్యాలతో రచించినట్లు ఆ విశేషణాన్ని ఇష్టరికీ అన్వయించేటట్లు వద్యంలో నాయకమణిగా అనుసంధించాడు చింతలవ్యాధి ఎల్లనార్యాడు. నన్నయ తిక్కనల మీద ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడకున్న సమగొరవ భావం పై వద్యంలో ధ్వని. ఆ యిష్టరి కవితలు ఎంత అందంగా ఉన్నా, ఆ రెండు భాగాలను పరమరమణీయంగా అనుసంధానం చేసిన ప్రబంధపరమేశ్వరత్వం శంభుదాసుడైన ఎఱ్ఱనదే. ప్రబంధం అంటే పూర్వాపర సంగతి అనీ, రెండింటిని కలిపి వేసే గట్టిముడి అనీ అర్థాలున్నాయి. ఆ రెండువిధాలా ఎఱ్ఱన కృతి సార్థకమే. కాబట్టి తెలుగులో కవితయ భావనకు ప్రారంభాన్ని, పరిపూర్ణతనూ ఇచ్చిందీ, తెలుగు కవుల కా ముగ్గురిని కలిపి కీర్తించే ఒక సాహితీ సంప్రదాయాన్ని కల్పించింది ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడే. కవితయ కీర్తనం భావి కావ్యపత్రారికలకు కాంతి తోరణంగా ప్రకాశించింది. జక్కన కవి ఆ కవితయ భావనకు మొదటిసారి కట్టిన ముక్కా తోరణం మచ్చుకు గమనిద్దాం.

- ఉ. “వేయువిధంబులందుఁ బదివేపురు పెద్దలు సత్ర్వబంధముల్
పాయక చెప్పి రిట్లు రసబంధుర వాగ్యభవాభిరామ ధౌ
రేయులు శబ్దశాసన వరేణ్యులు నాఁగు బ్రశస్తి కెక్కిరే
యేయెడ నన్నపార్యుగతి నిధర? నట్టి మహాత్ముఁ గొల్చెదన్.
- చ. పరుపడి భారతాఖ్య గల పంచమవేదము నాంధ్రభాష సు
స్థిరత రచించుచోఁ గృతిపతిత్వముఁ గోరి ప్రసన్నుఁడైన యూ
హరిపరనాథుచేఁ బడుసె నవ్యయసాఖ్యపదంబు నెవ్యుఁ డా
పురుషవరేణ్యుఁ దిక్కుకవిఁ బూని నుతింతుఁ గృతాధ్వరోత్సవున్.
- ఊ. ఈ త్రయుఁ దాఁ బ్రబంధ పరమేశ్వరుఁడై విరచించే శబ్ద వై
చిత్రి నరణ్యపర్వమున శేషము శ్రీ నరసింహ రామ చా
రితములన్ బుధవ్రతగరిష్టత నెఱ్ఱయ శంభుదాసుఁ డా
చిత్రకవిత్వ వాగ్యభవ జ్యంభితుఁ గొల్చెద భక్తియుక్తితోన్. (విక్కమార్గచరితము : 1.12-14)

లోకంలో త్రిమూర్తి భావనం త్రివేణి భావనం వలనే కవితయ భావనం అంధ సాహిత్య జగత్తులో సుప్రతిష్ఠితం. జక్కన వారిని బిరుదనామాలతో గుర్తించి పై పద్యాలలో ఒక వైశిష్ట్యాన్ని ప్రతిపాదించాడు. నన్నయ ‘శబ్దశాసనుడు’, తిక్కన ‘సామయాజి’, ఎఱ్ఱన ‘ప్రబంధ పరమేశ్వరుడు’. బిరుదనామాల ప్రశస్తి తెలుగులో ఎఱ్ఱన కాలంలోనే అరుణోదయ సూర్యిని పొందింది.

2. ప్రబంధ పరమేశ్వర బిరుదం : ఆరణ్య పర్వతశేషం

- సీ. ‘భవ్యచరిత్రుఁ డాపప్తంబ సూత్రుండు | శ్రీ వత్సగోత్రుండు శివపదాభ్య
సంతతధ్వాన సంసక్త చిత్రుఁడు సూర | నార్యునకును బోతమాంబికకును
నందనుఁ డిలఁ భాకనాటిలో నీలకం | లేశ్వరస్థానమై యెసక మెసఁగు
గుడ్లారు నెలవుగ గుణగరిష్టత నోప్పు | ధన్యండు ధ్వరైకతత్పరాత్ముఁ

పీరిక-3

- తే. డెళ్లనార్వ్యండు సకల లోకైక విదితుఁ। డయిన నన్నయభట్ట మహాకవీంద్రు సరససారస్వతాంశ ప్రశ్ని దన్ముఁ। జెందుటయు సాధుజనహర్షసిద్ధిఁ గోరి.
- క. ధీరవిచారుఁడు తత్క్వి | తారీతియుఁ గొంత దోఁపుఁ దద్రుచనయ కా నారణ్య పర్వశేషము | పూరించే గవీంద్ర కర్ణపుట పేయముగాన్'. (ఆర. 7.469-470)

ఎళ్లన ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని పూరించాడని తెలియటానికి ఆ కవియే తెరచిన వాజ్యయ కవాటం ఈ పద్యద్వయం. మొదటి సీసపద్యం చదువగానే, ఆదిపర్వావతారికలో నన్నయభట్టు తనను గురించి చెప్పిన 'తనకులబ్రాహ్మణు ననురక్తు....' అనే సీస పద్యం తెలుగు వారి మనసులలో తథక్కుమంటుంది. నన్నయ లోకిక వ్యక్తిత్వాన్ని, సాహితీ వ్యక్తిత్వాన్ని ఆ పద్యం ఎట్లా రేఖాచిత్రంగా గీచి చెప్పిందో, ఎళ్లయను గురించి పై సీస పద్యం కూడా ఒక చిత్రపటాన్ని అట్లా చిత్రించి మన కందించింది.

ఎళ్లయ లోకిక విపరాలు - పోకనాటిలో సీలకంలేశ్వరస్వామి దేవస్థానంవలన క్షేత్రగౌరవాన్ని పొందిన గుడ్లారు జన్మస్థానంగా పుట్టి, పుట్టిన ఊరికే పుట్టెడు గారవం తెచ్చిన పుణ్యాత్మకుడు. ఆపస్తంబనూత్రుడు, శ్రీవత్సనగోత్రుడు, శివపదారాధనతత్తురుడు, పోతమాంబా సూర్యార్థులనే పుణ్యదంపతుల పుత్రుడు. అతడు భవ్యచరిత్రుడు. ధర్మైక తత్తురుడు.

ఎళ్లయ కవితా వ్యక్తిత్వ విపరాలు- సకల లోకానికి తెలిసిన నన్నయభట్టు అనే మహాకవీంద్రుడి సరస సారస్వతాంశ ఎళ్లయకు అభ్యింది - అనే ప్రశ్ని లోకంలో బాగా ఉన్నవాడు. చాల మంది సహృదయులు 'మీకు నన్నయ కవితారీతి కొంత అభ్యింది కదా! మీరు కూడా నన్నయువలె ఎందుకు కావ్య రచన చేయకూడదు? చేస్తే, మాకు అంతకంటే ఆనందం మరేముంటుంది?' అని ఎళ్లయతో అంటూ ఉంటే- వారిని ఎట్లాగైనా సంతోషపెట్టాలనే అభిలాష పడినవాడు. అంతేకాదు - వారికి హర్షసిద్ధి కలిగే ఉపాయాన్ని గాఢంగా ఆలోచించిన ధీరవిచారుడు. ఆలోచించగా ఆలోచించగా ఆతడికి ఒక అద్భుతమార్గం తోచింది. నన్నయ కొంతమేరకు రచించగా మిగిలిన ఆరణ్యపర్వభాగం - ఆరణ్యపర్వశేషం - ఎవరైనా అర్పులు పూరించవలసి ఉన్నది. దాదాపు రెండున్నర శతాబ్దాల తరువాత నన్నయు కవితారీతి కొంత స్నురించి, నన్నయయే ఇన్నాళ్లకు తన కవిత్వం తిరిగి చెప్పుతున్నాడా అన్నట్లు రచిస్తున్న తాను ఆ ఆరణ్య పర్వ శేషాన్ని నన్నయు రచనగానే ద్రాస్తే ఎంత బాగుంటుంది? అని అప్పార్వంగా ఆలోచించినవాడు. ఆ విధంగా చేస్తే కపీందులు (మహాకవులు) చెపులదొప్పులతో తన కవితను ఆస్వాదిస్తారని భావించినవాడు. నన్నయువలె తనను గురించి ప్రథమ పురుషునోనే చెప్పుకొనే నిరహంకార ప్రవృత్తి కలవాడు - ఎళ్లాప్రేగ్గడ.

ఆరణ్యపర్వశేషం నన్నయశేర రచించినప్పుడు ఎళ్లనకు ప్రత్యేకంగా బిరుదులున్నట్లు లేవు. 'శివపదాళ్ల సంతత ధ్యాన సంస్క్త చిత్తుడైనా శంభుదాసుడనే అభిజ్ఞానమం ఇంకా కుదురుకొన్నట్లు లేదు. కాగా, ఆరణ్యపర్వశేష రచనం వలన ఆయనకు ప్రబంధ పరమేశ్వరుడనే బిరుదనామం లోకంలో వ్యాపించిని తన తాతగారైన ఎఱపోతసూరి ప్రశంసగా ఎళ్లన చెప్పిన పద్యం సూచిస్తున్నది.

- ఉ. “ఉన్నత సంస్కృతాది చతురోక్తి పథంబులఁ గావ్యకర్త్వావై
యెన్నికమైఁ బ్రాబంధపరమేశుఁ డనంగ నరణ్యపర్వశే
షాన్నయ మంద్రభాష సుజనోత్పవ మొప్పుగ నిర్వహించి తా
నన్నయభట్ట తిక్కకవినాథుల కెక్కిన భక్తి పెంపునవ్”. (నృసింహపురాణము 1.17)

ఎళ్లన కృతులు నాలుగు. 1. రామాయణం, 2. ఆరణ్యపర్వ శేషం, 3. హరివంశం, 4. నృసింహపురాణం. (ఈ రచనలు ఏ వరుసలో ప్రాశాడన్న దానిపై భిన్నాభిప్రాయా లున్నాయి). మీటిలో ఆరణ్యపర్వశేషం నిర్వహించటంలో- నన్నయ సారస్వతాంశను కవితారీతిని ఆవహించజేసికొనటంతోనూ, తిక్కన పలుకుబడిని రంగరించుకొనటంతోనూ, నన్నయ తిక్కనల ప్రక్కన ఎళ్లన కవితయంలో ఒకడుగా మాన్యత గడించుకొన్నాడు.

ఎఱ్లన స్వభావరీత్యా కావ్యకర్త. ‘లోకోత్తర వర్ణనానిపుణ కవికర్మ కావ్యమ్’ - అనే లక్షణం చేత సహజంగా వర్ణనా నిపుణుడైన కవి ఎఱ్లన. ఇది సామాన్య లక్షణం. అతడికి ‘ప్రబంధ పరమేశ్వరుడు’ అనే కీర్తి వచ్చింది. ఇది విశిష్టాధ బోధక వాచకం. ప్రకృష్టమైన బంధం ప్రబంధం. ఒక కవి తన రచనా శైలిచేత స్వయం ముద్ర గల కవితారీతిచేత ఒక రచనను ప్రజల హృదయాలలో కలకాలం నిలపగలిగితే దానిని ప్రబంధం అనాలి. ఎఱ్లయ తనకు ముందు విశిష్ట రచనా శైలులు గల మహాకవులు తెలుగులో ఇద్దరే అన్నట్లు - నన్నయ తిక్కనలను పేర్కొన్నాడు. వారిద్దరిలో నన్నయ సరససారస్వతాంశ తనకు కొంత చెందిందని లోకంలో ప్రసిద్ధికొక్కాడు. దీనినిబట్టి ప్రబంధపరమేశ్వరత్వం అంటే- పూర్వకవుల రచనా రీతిలో రచన చేయగల ప్రజ్ఞాప్రాపిణ్యం కలిగి ఉండటమే. నన్నయ తరువాత నన్నయవలె పద్యం చెప్పగల ఎఱ్లాప్రెగ్గడ తెలుగులో మొదటి ‘ప్రబంధపరమేశ్వరు’ దయ్యాడు. దానికి అక్షరసాక్ష్యం ఆరణ్యపర్వశేషం.

3. ప్రబంధపరమేశ్వరుడు : త్రిముఖాత్మకత

బిరుదాలకు అర్థం చెప్పటం కష్టం. ‘కవిబ్రహ్మ’ ‘ప్రబంధపరమేశ్వరుడు’ - ఈ రెండూ (ఎఱ్లన పేర్కొన్నవే) సమానార్థకాలని కొందరు విమర్శకు లన్నారు. అది స్వాలమైన పరిగణనం. సూక్ష్మ పరిశీలన చేస్తే ‘బ్రహ్మ’ శబ్దం సృజనాత్మక శక్తినీ, ‘పరమేశ్వర’ శబ్దం సర్వశక్తిమత్తుస్త్రీ (ప్రభుత్వస్త్రీ) ధ్వనింపజేస్తాయి. ప్రబంధం కావ్యవాచియే అయినా దాని రచనా బంధం అందులోని ప్రధాన లక్షణం. ఒక్కొక్క ప్రబంధానికి ఒక్కొక్క రచనా బంధం (సంఘటన) సహజంగా రాణిస్తుంది. ప్రక్రియకు అనువైన రచనాబంధం ప్రసిద్ధంగా రాణించేటట్లు ప్రపంచించటం కూడా ప్రబంధపరమేశ్వరత్వమే. ఎఱ్లన నన్నయ శైలిని కూర్చుగలడు, పురాణ శైలి ద్రాయగలడు, కావ్యశైలి నిర్మించగలడు, ప్రబంధ శైలి ప్రదర్శించగలడు. తిక్కన పద్ధతి వేరు. ప్రక్రియలు వేరైనా అతడి శైలి ఒక్కటే - కావ్యరూపక మిత్రైలి. కాని, ఎఱ్లన బహురూపశైలిని ప్రక్రియానుగుణంగా ప్రకటించగలిగాడు. అప్పటి కది గాపు వైపితి, అపూర్వ ఫణితి. అందువలననే ఆతడి కా బిరుదం వచ్చింది.

ఎఱ్లన చేసిన ప్రతిపయోగం యోగికంగా ఒక ప్రబంధం. ప్రబంధ శబ్దాన్ని ప్రక్రియాపరంగా, రచనా పరంగా అన్వయించుకొనాలి. రెండు గాని, అంతకంటే ఎక్కువ గాని ప్రక్రియల యొక్క లక్షణాలకూ, గుణాలకూ, స్వభావాలకూ ఏర్పడే గాఢమైన అనుబంధాన్ని, సంఘటననూ, అంటుకట్టునూ ప్రక్రియాపరమైన ప్రబంధంగా గుర్తిస్తాం. దానికి తగినట్లు రచనలో సాగించే శబ్దాధ రూపమైన శైలి కూడా ప్రబంధమే. అంటే - ప్రక్రియాచితమైన శైలిని ప్రదర్శించగల ఉక్కిషైచిత్తి కూడా ప్రబంధపరమేశ్వరత్వంగా పరిగణించబడుతుందన్న మాట!

ఎఱ్లన ప్రయోగాలలోని ప్రబంధ స్వభావాలను ఈ క్రింది విధంగా పేర్కొనవచ్చును.

1. ఆరణ్య పర్యశేషము - కావ్యకవితాశైలి+జతిహోన వస్తువు+ కథా కథనాత్మక వర్ణనాత్మక మిత్ర పద్ధతి.
2. హరివంశము - పురాణకవితాశైలి + జతిహోన వస్తువు + కథాకథన పద్ధతి.
3. నృసింహపురాణము - ప్రబంధకవితాశైలి + పురాణవస్తువు + వర్ణనాత్మక పద్ధతి.

పీటిలో నన్నయ తిక్కనలకు అనువుగా ఎఱ్లన మలచుకొన్నది మొదటి రకం ప్రబంధ శైలి. దానిని అతడు అన్ని ప్రక్రియలలోనూ పాటించలేదు. ఆయా ప్రక్రియలకు అనుగుణమైన శైలులను ఆయన వేరువేరుగా నిర్మించుకొన్నాడు. హరివంశంలో వస్తువు జతిహోసమైనా ఎఱ్లన పలికింది. పురాణ శైలి. నృసింహపురాణం వస్తుతః పురాణమైనా అందులో ఎఱ్లయ నిబంధించింది వర్ణనాత్మక ప్రబంధశైలి. అందుకే ఎఱ్లన కవిత పై మూడు ప్రయోగాలలో మూడు రకాలుగా ముచ్చట గొలుపుతుంది. 1. పూర్వమహాకవుల కవిత్వం చెప్పటం మొదటిరకం ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వం. 2. వివిధ సాహిత్య ప్రక్రియల లక్షణాలను జోడించి ఒక వినూత్తు

పీరిక-5

మిళ ప్రక్రియను రూపొందించటం మరొక రకమైన ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వం. 3. ప్రక్రియకు తగిన కవితా శైలిని కల్పించటంతో పాటు దాని వ్యక్తిత్వానికి ప్రాథమిక ప్రబంధమైన ఉక్కిచమత్కృతి నొకదానిని పాందుపరచటం మూడో రకమైన ప్రబంధపరమేశ్వరత్వం. ఈ మూడు రకాల ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వ గుణాలను వరుసగా ఆరణ్యపర్వశేష రచనతో, హరివంశ స్నానింపా పురాణ రచనలతో సాధించిన మహాకవి ఎఱ్ఱాపెగ్గడ. ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వానికి త్రిముఖాత్మక మహాత్మాన్ని ప్రసాదించిన తొలి తెలుగు కవి ఎఱ్ఱన. అందుకే అయిన అన్ని విధాలా అర్పుడైన ప్రబంధపరమేశ్వరుడు.

4. ప్రాచీన మహాకవులవలె కవిత్వం చెప్పటం ; ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వం

తాను చూపిన ప్రబంధ మార్గాన్ని అనునరించే కవులను భావికాలంలో కలిగి ఉండటం కూడా ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వమే. నన్నయాది కవులు పూర్వకవిస్తుతిని చేశారు. అందులో వారి వారి అభీష్ట కవులను, వారి కవితాగుణాలను యథావకాశంగా ప్రస్తుతించారు. కానీ, ఆయాకవుల కవితావైలక్షణాలను తమ కవితలలో ప్రతిఫలింప చేసికొన్నట్లు గానీ, వారి వారి కవిత్వంశాలు తమకు సంక్రమించినట్లుగాని చెప్పిన జాడలు కానరావు. తెలుగులో మొదటిసారి ఎఱ్ఱన తనకవితలో నన్నయ సరససారస్వతాంశ ప్రతిఫలించినదనీ, నన్నయ కవితా రీతి కొంత కనపడుతుందనీ చెప్పుకొన్నాడు. ఇది పూర్వకవి స్తుతి కాదు. ప్రభావ ప్రసార ప్రశ్ని సంస్కృత వాజ్యయంలో ఈ సంప్రదాయం సుప్రతిష్ఠితంగా ఉండేది. అటువంటి దానిని తెలుగులో వెలుగులోకి తెచ్చిన తొలికవి ఎఱ్ఱన. ఎఱ్ఱన తరువాత ఆ సంప్రదాయాన్ని ఒక ఘుంటాపథంగా మార్చినవాడు శ్రీనాథుడు.

సీ. “వచియింతు వేములవాడ భీమన భంగి । నుద్దండలీల నొక్కొక్కొమాటు;
భాషింతు నన్నయభట్టు మార్గంబున । నుభయవాక్మాధి నొక్కొక్కొమాటు;
వాక్కుత్తు దిక్కయజ్ఞ ప్రకారము రసా । భ్యచితబంధముగ నొక్కొక్కొమాటు;
పరిధవింతు బ్రబంధపరమేశ్వరుని లేవ । సూక్తివైచిత్రి నొక్కొక్కొమాటు....” (కాశిఖిండము. 1.13)

కవిసార్వభౌముడు తన కవితపై పూర్వాంధ మహాకవుల కవితారీతుల ప్రభావాలున్నాయని పేర్కొనటం ఆయన అనుకరణించాన్ని తెలిపే అవగుణం కాదు. అవిచ్ఛిన్న సంప్రదాయ పోషకుడైన కవి తనకు ముందున్న కవితారీతులలో తన ప్రజ్ఞాప్రాభవాన్ని ప్రకటిస్తూనే స్వాతంత్ర కవితారీతిని భావికవుల కందించే సాహితీ సంప్రదాయాన్ని సంపన్నం చేస్తాడని పై సీస పద్యం చెప్పక చెప్పుతున్నది. ఈ మార్గం ప్రబంధ పరమేశ్వరుడైన ఎఱ్ఱన చూపిందే. అయితే ఈ ప్రస్తావాన్ని ప్రబంధపరమేశ్వరుల వంటి అరుదైన ప్రజ్ఞపంతులే చేయగలరు. అనమర్యాలు ఆ మార్గాన్ని అనుసరిస్తే అనుకర్తలుగా మిగిలిపోతారు. ఎఱ్ఱన వలె యుగకర్తలు కాలేరు. ప్రాచీన కవుల కవితలలో తాను మెచ్చుకొన్న గుణాలు చెప్పటం వేరు. వారి కవితల నుండి తాను తెచ్చుకొన్న గుణాలు చెప్పటం వేరు. మొదటి పద్ధతి సన్నయాదులు నేర్చింది. రెండో పద్ధతి ఎఱ్ఱన ఆరంభించింది. ఆ పద్ధతిలో మార్గదర్శకుడైన ఎఱ్ఱాపెగ్గడ ప్రథమ ప్రబంధ పరమేశ్వరుడు.

5. విశిష్టప్రక్రియ నిర్మాణ దక్షత : ప్రబంధపరమేశ్వరత్వం

కావ్యతిహాసం నన్నయ తిక్కనలు అపూర్వంగా దిద్ధితీర్చిన ప్రక్రియ. దానిని మించి మరొక రచన చేయటం, ఎఱ్ఱనకు కూడా అసాధ్యమే. మహాభారతంమీద భక్తి చొప్పున, నన్నయ తిక్కనల కవితా మహాత్మం మీద మక్కువ చొప్పున భారత భిలభాగమైన హరివంశాన్ని తెలుగుచేసి ఎఱ్ఱన మేలు చేశాడు. హరివంశాన్ని పురాణేతిహాసంగా ఎఱ్ఱన సంభావించాడు. కావ్యతిహాసంకంబె విలక్షణమైనది ‘పురాణేతిహాసం’. దానికి ఒక ప్రక్రియ గౌరవాన్ని కలిగించి తెలుగులో హరివంశాన్ని నిర్మించాడు. సంస్కృత హరివంశ ప్రక్రియ కంటే ఇది భిన్నమైనది. నన్నయ తిక్కనల బాటలో నడిచి ఎఱ్ఱన గూడ మహాభారత భిలభాగానికి

విలక్షణ ప్రక్రియా గౌరవాన్ని కలిగించి తెలుగు రచనను పునర్స్థాపిగా నిర్వహించాడు. దానికి సమకాలీనాంధ్ర సాహిత్య ప్రక్రియలు కూడా దోహదం చేసి ఉంటాయి. తిక్కన యుగంలో మార్గుండేయ మహాపురాణం వెలసింది. మారన దానిని ఒక విలక్షణ కవితాశైలిలో రచించాడు. ఎఱ్ఱన అతడికంటే ఒక ప్రత్యేకతను ప్రదర్శించాడు. హరివంశ వస్తువును ఇతిహాసగతిలో సాగించి, కవితను పురాణశైలిలో నిబంధించాడు. ఆకృతికి ఇతిహాసంగా, అనుభూతికి పురాణంగా ఎఱ్ఱన చేతిలో హరివంశం రూపొందింది. నన్నయ తిక్కనల కంటే భిన్నమైన కవితాశైలి కావటం చేత, కావ్యతిహాసంకంటే విలక్షణమైన మిత్ర ప్రమృతి గల ప్రక్రియ కావటం చేత ఎఱ్ఱన హరివంశానికి ప్రత్యేక గౌరవం ఏర్పడింది. కొందరు హరివంశ రచన పలననే ఎఱ్ఱన ప్రబంధపరమేశ్వరు డయ్యాడన్నారు. అది కూడా కాదన లేని సత్యం!

నృసింహపురాణమని పిలువబడే ఎఱ్ఱన రచనను ‘నరసింహావతారం బను పురాణ కథ’ అని కవియే గద్యలో చెప్పుకొన్నాడు. అంటే దశావతారాలలో ఒకటైన నృసింహావతారపు ఆవిర్మాన కథను పురాణ కథగా ఎఱ్ఱన రూపొందించదలచు కొన్నాడన్నమాట! అదే కథా నిర్మాణ ధేయమైతే నృసింహావతారానికి కారణాలైన కథార్థాలను సంవిధానం చేయటమే కావ్య నిర్మాణమర్యాదతుంది. కాని, ఎఱ్ఱన దానికి క్షేత్ర మాహాత్మ్య లక్షణాన్ని కూడా జోడించాడు. అందువలన మొదటా, చివరా అహాభిలక్షేత్ర ప్రశ్నాల్ని అమర్యటం జిరిగింది. క్షేత్ర మాహాత్మ్యంలో దైవ, క్షేత్ర, తీర్థ, పర్వ, భక్తచరిత్రలు, మహిమలు, వర్ణనలు యథావకాశంగా చోటు చేసికొంటాయి. ఎఱ్ఱన అంతటితో ఆగలేదు. కావ్య సహజమైన అష్టాదశవర్ణనలు కూడా యథావకాశంగా అందులో పొందువరచాడు. ఆ వర్ణనలలో అలంకృతిశైలిని ప్రవేశపెట్టి రచనలో రీతికి, శయ్యకు ప్రాధాన్యమిచ్చి ప్రబంధ స్ఫురాను పోషించాడు. ఇట్లా తయారైన ఆ రచన- నాలుగు ప్రక్రియల నాటమైన మిత్రమం. పురాణకథ+క్షేత్ర మాహాత్మ్యం+కావ్యవర్ణనలు+ప్రబంధశైలి. ఇటువంటి సంక్లిష్ట మిత్ర ప్రయోగం అంతకు ముందు ఎవ్వరూ చేయలేదు. అందువలన నృసింహపురాణం అపూర్వ ప్రక్రియా ప్రయోగంగా ఆ కాలంలో ప్రకాశించింది. దానినే ‘ప్రబంధపురాణం’ అనే ప్రక్రియగా నేడు పిలుస్తున్నాం ప్రబంధ పురాణం ప్రబంధపరమేశ్వరత్వానికి ప్రకృష్టమైన తార్కాణం.

6. ఆరణ్యపర్వ శేష వస్తు వైశిష్ట్యం : ప్రబంధపరమేశ్వరత్వం

ఆంధ్ర మహాభారతంలో నన్నయ రచించిన ఆరణ్యపర్వ భాగానికి, ఎఱ్ఱన పూరించిన ఆరణ్యపర్వశేషానికి వస్తు స్వభావాన్ని బట్టి స్ఫురించిన భేదం కనపడుతుంది. నన్నయ భాగంలో మైత్రీయు బృహదభ్యలు, నారద వ్యాసమునీంద్రులు చెప్పిన కథాంశాలు పాండవుల అరణ్యవాస జీవితంతో పెనవేసికొని విష్టుతుంగా వినిపిస్తాయి. వాటిలో ధర్మజూల తీర్థయాత్రా విశేషాలే సగానికి సగం వ్యాపించి ఉండటం గమనిస్తాం. కాగా, ఎఱ్ఱన పూరించిన భాగంలో మార్గుండేయమహర్షి చెప్పిన కథాంశాలే ప్రముఖ పొత్ర పహిస్తాయి. పాండవవనవాస జీవిత కథా ఘుట్టూలు పరిమితంగా ఉంటాయి. స్వాలంగా ఈ స్వభావాన్ని సమీక్షిస్తే నన్నయ భాగంలో ఇతిహాస స్వభావం ఎక్కువ. ఎఱ్ఱన భాగంలో పురాణ స్వభావం ఎక్కువ.

ఎఱ్ఱన (క్రీ.శ. 1280-1364) ప్రబంధపురాణకావ్యయుగ నాయకుడు. హరివంశంలో పురాణ కవితను, నృసింహపురాణంలో ప్రబంధ కవితను వెలార్చిన ఎఱ్ఱన వస్తుతః: పురాణ ప్రబంధ కవితాలకు ఒక వారధిగా ఆ కాలంలో నిలిచాడు. పురాణ మార్గంలో పొత్రనాదులకు, ప్రబంధ మార్గంలో శ్రీనాథ పెద్దనాదులకు మార్గదర్శకుడైనాడు. మఱి ఆరణ్యపర్వ శేష రచనలో ఎఱ్ఱన నిర్వహించిన పొత్ర ఎటువంటిది? అనే ప్రశ్న అత్యంత ప్రాధాన్యాన్ని పహిస్తుంది. విమర్శకు లీయంశంపై భిన్నాభిప్రాయాలను వెలిబుచ్చారు.

ఎమైనా, ఎఱ్ఱనకు నన్నయ కవిత్వం కొంత ఉన్నది. నన్నయ వలె పద్యం నడపగలడు. ఒక్కికసారి ఆయనను బాగా అనుకరించగలడు, అనుసరించగలడు, కొన్నిసార్లు నన్నయ పద్యానికి దీటుగా అనుసృజనం చేయగలడు. కాని, ఎఱ్ఱన బాటిలో నన్నయ కంటే విశిష్టమైన పొత్రాణిక, ప్రాభంధిక వాక్యాకం మిలమిలలాడుతూ ఉంటుంది. ఆ కవిత్వ స్వభావాన్ని ప్రక్రియా స్వభావానికి అనుగుణంగా సంవదించగలిగే అవకాశం ఆరణ్యపర్వశేషంలో ఎఱ్ఱయకు లభించింది.

భారతేతిహాసంలో పురాణలక్షణ విజిష్టమైన వస్తువును ఇతిహాసాచితంగా నిర్వహించే ఫుట్టాలు ఎళ్ళయ పూరణ చేసిన భాగంలో ఉండటం విశేషం. అవి కల్పాంతంలో కూడా చిరంజీవిగా ఉండే మార్గండేయుడు చెప్పటం మరి విశేషం. అటువంటి పురాణ విశేషాలు ఇతిహాస వస్తువులో ఉండటం సహజం. క్రీ.ప్రా. 4వ శతాబ్ది ప్రాంతం వాడైన కౌటిల్యుడు తన అర్థశాస్త్రంలో ఇతిహాస స్వరూపం గురించి చెప్పాడు. రాజు పూర్వాహనాగంలో హస్త్యశ్వప్రహరణ విద్యాభ్యాసాలు చేయాలనీ, పచ్చిమాహనాగంలో ఇతిహాసశ్రవణం చేయాలనీ పేర్కొన్నాడు. ధర్మరాజు అరణ్య వాసంలో కూడా అట్లగే విష్టుతమైన ఇతిహాస శ్రవణం చేశాడు. దానికి అరణ్యపర్వంలో మునీంద్రులు చెప్పిన కథలే సాక్ష్యాలు. ఇతిహాసమంచే- “పురాణ మితిమృత్త మాఖ్యాయికోదాహరణం ధర్మశాస్త్రమర్ధశాస్త్రం చేతిహాసం” (అర్థశాస్త్రమ్. 1.5) అని కౌటిల్యుడు చెప్పాడు. అంటే- ఇతిహాసంలో కొంత పురాణం ప్రవర్తిల్లతుందనీ, కార్యకారణ సంబంధమైన ప్రభ్యాతమృత్తం నిబంధించబడుతుందనీ, నాయకనాయకేతరుల చేత చెప్పబడే కొన్ని ఆఖ్యాయికలూ, దృష్టోంతరూపాలైన కొన్ని గాథలూ, ధర్మర్థ శాస్త్ర విషయ చర్చలూ సంతరించబడి ఉంటాయనీ స్వప్తమౌతున్నది. ఈ లక్షణాలన్నీ ఆరణ్యపర్వశేషంలో అమరి ఉండటం గమనార్థం.

(1) పురాణ వస్తువు

“ఇదంవా అగ్రే నైవ కించి దాసీత్ - ఇత్యాదికం జగత్: ప్రాగవస్థా ముపక్రమ్య సర్ద ప్రతిపాదకం వాక్యజాతమ్ పురాణమ్” అని విద్యారణ్యాలు బతరేయబ్రాహ్మణ భాష్యాపోద్ధాతంలో పేర్కొన్నారు. ఈ విషయాన్ని గురించి తెలిసికానే జిజ్ఞాస ధర్మరాజుకు సహజంగా ఉండటం అతిధి ఉత్తమ క్షత్రియ సంస్కారం. ఎవరి వద్ద నుండి ఎటువంటి విజ్ఞానాన్ని ఎట్లా రాబట్టుకొనాలో ధర్మరాజుకు తెలిసినంతగా మరొకరికి తెలియదు. మార్గండేయు ఊక్కడే సర్దాన్ని గురించి స్వీయానుభవంతో వాస్తవంగా చెప్పగల మహార్షి అందువలన ‘సకల చరాచరోత్పూతి స్థితి విలయ ప్రకారంబులు నీకుం బెక్కుమాఱులు ప్రత్యక్షంబులయి కానంబడి యుండుఁ గావున ని స్వదిగెద- లోకంబులు విలయకాలంబున నెట్టిభంగి యగు నెత్తింగింపుము’ (ఆర. 4.239) అని అన్నాడు. మహా ప్రభయ సమయంలో సముద్రాలన్నీ పొంగి ఏకార్థవమై నప్పుడు వటవ్యక్తప్రత శయనం మీద పరుండి ఉన్న పరమసుందర బాలకరూప పరమాత్మను దర్శించి, ఆయన గర్భకుహరంలో సంగుప్తమై ఉన్న సృష్టినంతా సందర్శించి, వెలువడి, బ్రహ్మ చేసే ప్రతిసర్దాన్ని పరికించిన కథను మార్గండేయ మహార్షి చెప్పటం ఇతిహాసంలోని పురాణాంశం. ఆ దృశ్యాన్ని స్వయంగా దర్శించి ఇది ఇట్లా జరిగింది అని వాస్తవ కథనంగా మార్గండేయుడు చెప్పటంలో పురాణం ఇతిహాస సూర్యాని పొందింది. నిత్యుడైన ఆ పరమాత్ముడే మానుష రూపధారియైన శ్రీకృష్ణుడని పేర్కొనటం వలన సర్దకథనానికి కూడా సాక్షిభూతుడు దొరికాడు. సృష్టి, స్థితిలయకారకుడైన పరమాత్ముడు భూతలంపై అవతరించి వాటిని తన జీవిత కాలంలో చరిత్రలో ప్రవర్తింపజేస్తాడని ఇతిహాస స్పూహాతో ధ్వనింపజేసినట్టెనది. రాజు తెలియదగిన పురాణాంశంలో సర్దం మొదటిది. సర్దాన్ని దర్శించినవారు మరికొందరున్నారు. వారిలో ముఖ్యాలు వైవస్యత మనువు, సప్తర్షులు. ప్రభయకాలంలో ఏకార్థవ గర్భాన భద్రమైన ఓడలో ఉండి మహామత్స్యరూపుడైన నారాయణుడి మహిమను, కరుణను, స్వయంగా తెలిసికానిన ఆ అద్భుత అనుభూతిని తెలిపే కథ వైవస్యత మనువుత్తాంతం. అనేక మన్వంతరాలను చూచిన మార్గండేయుడే ఈ అంశాన్ని కూడా తెలియచెప్పగలడు. కాబట్టి పురాణ సర్ద విశేషానికి సంబంధించిన కథను మార్గండేయుడి నడిగి ధర్మజుడు చెప్పించుకొని విన్నాడు. సృష్టిప్రాగవస్థను గురించి చెప్పిన ఈ ఘుట్టాలలో సైతం ఎళ్ళున కావ్య పురాణ ప్రబంధ రచనా ధోరణులను యథాపకాశంగా ప్రవేశపెట్టి రచించటం విశేషం. సామాన్యంగా సర్దాది విషయాలు విజ్ఞానాత్మకంగా, గంభీరంగా, సమాధి భాషలో, ప్రతీకాత్మకంగా ఉంటాయి. కాని, ఎళ్ళయ కవితలో అని సరసవర్ణనా మధురాలుగా మారాయి.

(అ) పరమాత్ముడి గర్భంలో ప్రవేశించి మార్గండేయుడు దర్శించిన లోక సముద్రాయాన్ని వర్ణించిన ఈ పద్యం పురాణ కథన రూపమైన కవితకు నిదర్శనం.

- సీ. ‘గంగాదినదులతో గనక్కైలాదిభా । ధరములతో సముద్రములతోడ
వివిధ పట్టణ నవదీప వర్షములతో । బహుకర్మరత్నలైన ప్రజలతోడు
బక్షిమృగవ్యాఖ పశుసంఘములతోడు । దధ్యయు నొప్పారు ధాత్రి గంటి
సూర్యందుతారకా జ్యోతిరజ్యోలమైన । గగనంబు ॥ బవనమార్గములు ॥ గంటి
తే. శక్తయమపరుణాది నిర్ణయసమేత । మైన నాకంబు గంటి మహాపాయక్క
రాక్షసాసుర విద్యాధర ప్రముఖులు ॥ గంటి, వేయేల సకలలోకములు ॥ గంటి.’ (ఆర. 4. 256)

చూచిన వన్నువుల పట్టీని చేపే పద్యం ఇది. అయితే, ఉదరంలో బ్రహ్మండాన్ని చూచిన అద్భుతరసావేశంతో మార్గండేయడు చేప్పిన పద్యంగా ఎళ్లన నిర్మించాడు. ‘కంటి’ అనే క్రియను ప్రతివాక్యం చివర కూర్చుటం వలన అద్భుతం వ్యక్తమైంది. భూమిమై ఉన్న నదీనద సముద్ర పర్వతాదులను ‘తో’ అనే తృతీయ విభక్తి ప్రత్యయంతో (కరణ కారకంతో) వేర్పరచి చెప్పటం అద్భుత భావోద్దీపకంగా ఉన్నది. క్రియా, కారక ప్రత్యయాల పునరావృత్తితో, సమాసఫుటనలో వర్ణ పునరావృత్తితో పద్యాన్ని అక్షర వైచిత్రిమయం చేశాడు ఎళ్లన. ఇది పురాణ కవితా రీతి. నన్నయ వలె అక్షరరమ్యతను ప్రదర్శిస్తానే క్రియకారక ప్రయోగ వైచిత్రిని చేర్చి ఎళ్లయ తన సూక్తివైచిత్రిని వెలార్చి డిందులో.

(అ) అలంకృత వర్ణనా వైచిత్రితో కావ్యశైలిని ప్రదర్శించాడు ఎళ్లన - ఏకార్థవ వర్ణనంలో.

- సీ. ‘గరుసులు గడవంగా గదలి యల్లల్లన । యొత్తుచు నెడముల నుత్తరించి వేడుకు జేతులు విచ్చి యాడెడునట్లు । లోలోర్చిపంక్తులు ॥ గ్రాలి క్రాలి ప్రచురహససూక్తి పచరించుచాడ్నాన । నురుఫేనరోచులు ॥ దెరలు గవిసి యురువడి వర్ధిల్లుచున్న జలంబుచే ॥ బొంగారి దెసలెల్ల ప్రింగికొనుచు ॥

ఆ. బ్రఱబల విలయకాల పటురయ బహుభసి ॥ మీరణాఘ దుర్మిహార మగుచు నుగ్రభంగిగా ॥ బయోనిధు లోక్కటు ॥ బెల్లు రేగి జగము లెల్ల ముంచే.

(ఆర. 4.227)

పయోధులు ఉగ్రభంగితో విష్ణులవిడిగా విజ్ఞంభించి లోకాలను ముంచివేశాయి. విలయ నాట్యం చేసే పయోధులను వర్ణిస్తా పయోధులనే ప్రచండ యోధులనో, వీరులనో, భూతాలనో, సాపయవ రూపకంగా చేసి వర్ణించవచ్చును. కాని ఆరోపితమైన ఉపమానాన్ని చెప్పకుండా ఊహించుకొనేటట్లు చేసి, చెప్పని లోపాన్ని స్ఫురింపచేయకుండా ఉండేటట్లు చేసే అలంకృతోక్తి వైచిత్రి ఎళ్లయకు ఉగ్గతో వచ్చిన విద్య. ఒక ప్రాంతాన్ని ఆక్రమించటానికి దండుగా, దండిగా క్రమ్యుకోని వస్తున్న ప్రచండవీరుల ఉగ్ర పరాక్రమ విసూక్తిని, విభావానుభావ సూక్తితో వర్ణించడం పై పద్యంలోని వర్ణనాత్మక శిల్పం. సీమలు దాటి ముందుకుసాగి, మెల్లమెల్లగా తోసికొంటూ క్రమ్యుకోని, దూరాలను అతిక్రమించటం (సముద్రాలనే) వీరుల విజ్ఞంభణ చర్య. విజయాలను సాధించినప్పుడూ, పగరను దాడికి పిలిచేటప్పుడూ (ఎత్తైన అలలనే) చేతులెత్తి ఆడించి తమ పరాక్రమాన్ని ప్రకాశింప చేయటం ఆంగిక చేప్పా విశేషం. ప్రచురహసాలంచే వికటాట్టహసాలు. వీరుల విజ్ఞంభణంలో తిరుగులేని పురోగమనం సాగుతున్నప్పుడు విజయగర్వద్వోతకమైన (ఫేనరోచులనే) అట్టహసం చేయటం సాత్మ్రేకభావ విశేషం. వేగంగా పొంగుతున్న జలంతో (ఇక్కడే చలంతో అనే చమత్కార సూక్తి గమ్యం) దిక్కులన్నీ ఆక్రమించటం రౌద్ర భావ వ్యంజకమైన అంగికాభినయ విశేషం. ప్రథయకాల వాయుతరంగాలవలె అడ్డగించటానికి అసాధ్యమైన ప్రచండవేగంతో ముందుకు చొచ్చుకొని వచ్చే వేగాభినయ విశేషం ఉగ్రభంగిమ. ఇట్లా పయోనిధులనే ప్రచండవీరులు ఒకే సమయంలో గుమికూడి పెచ్చ పెరిగి భూమినంత ఆక్రమించిన ఒక పెద్ద దాడిని వర్ణించిన సూక్తి ఈ పద్యంలో ఎళ్లన కల్పించాడు. నిరవయవ రూపకంతో వస్తు ధ్వనిని సాధించే శిల్పం ఎళ్లయలో ఎక్కువ.

పీరిక-9

సాపయవరూపకంతో వస్తుద్వనిని సాధించే శిల్పం నన్నయలో ఎక్కువ. నన్నయ రీతిలో పద్మాన్ని ఎత్తుకొన్న ఎళ్ళన ఫటితిలో దాన్ని నిర్వహించడం ఇందులో గమనార్థం. ఇటువంటి పద్మాలు ఎన్నో ఎళ్ళయ రచనలో ఆణిముత్యాలవలె అందగిస్తూ ఉంటాయి. కావ్యశైలికి అవి కమనీయ కరదీపికలు.

(ఇ) వర్షనలకు అవకాశం ఉంటే అదనెరిగి విస్తరించటం, లేనిచోట పదనెరిగి కల్పించుకొనటం, ఆయా సందర్భాలలో రీతి శయ్యాగుణ విశిష్టమైన ప్రబంధాచిత పద్మరచనా విన్యాసాలను వెలార్పటం - అనే మెలకుపలు సర్గాది వర్షన ఘట్టాలలో కూడా ఎళ్ళన అవలీలగా ప్రదర్శించగలడు. ఉదాహరణకు- నూరు సంవర్తురాల అనాఘృష్ట తరువాత, ప్రచండ సూర్య సప్తకం విజృంభించి జలాన్ని హరించి లోకాలను దగ్గం చేసిన తరువాత, కొన్నేట్లు సంవర్తవలాహక మేఘాలు క్రమించు పుష్టిలంగా వర్షిస్తాయి. ఆ ఘట్టాలలో ఎళ్ళన మూడు చృత్తాలను ఎన్నుకోని, మఖ్యలు క్రమ్యం, ఉరుములు ఉరమటు, ధారాపాతంగా వర్షించటం అనే అవస్థాతయాన్ని వర్షనారమణీయంగా పరితల మనస్సులలో ప్రత్యక్షీకరింప చేయటం ప్రబంధ రచనా రీతి. గమనించండి.

మ. ‘సితపీతారుణానీల పింగరుచులై స్నిగ్ధంబులై యుద్యతా
యతవిద్యుల్లితంబులై ఘనగిరీంద్రాకార ఘోరంబులై
తతనిర్ఘాత నిపాత భీమభిదురధ్వనంబులై సంతత్తో
ద్యుత సంవర్తవలాహకంబులు వెనం దోఽతెంచు దిగ్ంబుత్తులన్.

ఉ. పెల్లును గూలుతజ్జలము పెక్కువ నొక్కట నమ్మహానలం
బెల్లును నాత్తిపోవు బృథివీశ్వర! యేఱులు నబ్బులున్ వెనం
దౌల్లిటియట్ల నిండుఁ; బటుతోయద సంఘము లంతు బోక గ
ర్షిల్లచు వెండియుం గురియుఁ జితము గాఁగ ననేక కాలముల్.

శా. ధారాపాత నితాంతవేగమున నిద్ధార్తీతలం బాహాతం
బై రూపేది మునుంగుఁ దోయములలో; నత్యంత గంభీరవాః
పూరంబంతయు ముంచి మించుటయు దిగ్ంబామీ నభోభాగముల్
వే రూపింపుగ రాకయుండు దమముల వేష్టించుఁదైలోక్యమున్.

(ఆర. 4.245 - 247)

రచనా రామణీయకంతో విభావావస్థాత్మికమైన దృశ్యపరికల్పనం ఎళ్ళన ప్రబంధశైలిలో ఉన్నవైచిత్రి. ఇది తరువాతి ప్రబంధ కవులకు శిల్పాభిక్ష పెట్టింది. సర్ద ప్రతిసర్గాది పురాణ వస్తువును సైతం ప్రబంధ రచనా సుందరంగా ఆవిష్కరించే ఎళ్ళన ప్రతిభ ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వాన్ని ప్రకటించింది.

(2) పురాణవస్తు విశేషాలు

కుమారిలభట్టు తన తంత్రవార్తికంలో పురాణాలు పురషార్థసాధనకు ఉపయోగపడతాయని అన్వయించి చెప్పాడు. “తేన సర్వస్మైతీనాం ప్రయోజనపత్తి ప్రామాణ్యసిద్ధిః । తత్త్ర యావధ్యర్మమోక్ష సంబంధి తద్వేద ప్రభవమ్ । యత్యుధ సుఖ విషయం తల్లోక వ్యవహారపూర్వక మితి వివేకవ్యమ్ । ఏషైవేతిపోసపురాణ యో ర ప్యుపదేశ వాక్యానాం గతిః । ఉపాఖ్యానాని త్వర్ధవాదేమ వ్యాఖ్యాతాని । యత్తు వృథివీయాపార కథనం తద్దర్మాదర్మ స్మరణమూలం । దేశకాల పరిమాణ మపి లోక జ్యోతిశాప్త వ్యవహార సిద్ధ్యాధం దర్శన గణిత సంప్రదాయానుమానపూర్వకమ్ । భావికథన మపి త్వనాదికాల ప్రవృత్తయుగ స్వభావ ధర్మాధర్మానుష్ఠాన ఫల విపాక వైచిత్ర్య జ్ఞాన ద్వారేణ వేదమూలమ్.... ” (తంత్ర వార్తికమ్. జ్ఞ. 1.3.1) (స్ఫుర్తులకు

ప్రామాణికత్వం పురాణాల వలన ప్రతిష్ఠాపిత మౌతుంది. అందలి ధర్మమోళ సంబంధమైన వస్తు జాలమంతా వేదప్రభవమే. అర్థ సుఖ విషయజాలమంతా లోకవ్యవహార పూర్వకమే. ఈ విధంగా స్మృతులలో ఉండే అంశాలను వివేచించి తెలిసికొనాలి. అదే విధంగా పురాణేతిహాసాలలోని ఉపదేశ వాక్యాలను కూడా వివేచించాలి. వాటిల్లోని ఉపాఖ్యానాలను అర్థవాదాలుగా వ్యాఖ్యానించవచ్చును. కించిద్దర్శన పూర్వకం, కించిద్దేద మూలం అయిన పృథివీ విభాగాది కథనం తద్దర్శాధర్మసాధన ఫలాపభోగ ప్రదేశ వివేకార్థం ఉపయోగ పదుతుంది. దర్శన గణిత సంప్రదాయానుపూర్వక మైన దేశకాల పరిగణన కథనం అనాది కాల ప్రమృత యుగ స్వభావ ధర్మాధర్మానుస్థాన ఫల విపాకమైచిత్రు జ్ఞానార్థం పురాణాలలో అభివర్ణితాలై ఉంటాయి. ఈ సమన్వయాన్ని బట్టి లోకవేద ప్రభవాలైన ధర్మానులను అభివర్ణించటం చేత పురాణాలు లోకానికి పురుషార్థ సాధన పరిజ్ఞానాన్ని అందించటానికి ఏర్పడినవని స్పష్టమౌతుంది.

పొశ్చాత్యులు పురాణవాజ్యయాన్ని మైథాలజీ (Mythology) అని పిలుస్తారు. దానిలో దైవాలీలలే కాక, సర్ద ప్రతిసర్దాదులవంటి అంశాలూ, ఖగోళ రహస్యాలూ, స్వర్య నరకాది పరలోక విషయాలూ, పుణ్యపాపఫలానుభవ విశేషాలూ, సరులు చేసే ఆముష్యక పుణ్యకర్మలకు దేవతలు తృపులై లోకానికి వారు చేసే ప్రత్యక్షప్రత్యుషకారాదులు, అభ్యే దేవతల ఆగ్రహచర్యలు వర్ణించబడతాయని పేర్కొన్నారు. అతి ప్రాచీన విషయాల యొక్క ఉత్సత్త్వి వికాసాల నెరిగించే కథలలో కొన్ని స్థానిక చరిత్రలే పురాణ గాథలుగా పరివర్తనం చెందటం కూడా కనపడుతుంది. పురాణ వాజ్యయం సూర్యుడి చుట్టూ తిరుగుతున్నదని చెప్పినా ఆశ్చర్యం లేదని విమర్శకులు భావిస్తున్నారు. (చూడు: The Outlines of Mythology by Lewis Spencer. p.25)

పురాణ వాజ్యయంలో కానవచ్చే కథాంశాలను గురించి పైన పేర్కొనబడిన లక్ష్మణాలను స్థాలంగా గమనిస్తే అరణ్యపర్వశేషం పురాణ కథార్థ బీజ సంపుటిగా ప్రత్యక్షమౌతుంది. మచ్చుకు కొన్ని ఉదాహరణలు.

(అ) దర్శన గణిత సంప్రదాయానికి సంబంధించిన దేశకాల పరిగణన కథనం, అనాది కాల ప్రమృత యుగ స్వభావ విశేష కథనం- అరణ్యపర్వ చతుర్ధాశ్వసంలో ధర్మరాజు 'కలియుగంలో సకల ధర్మలోపం జరుగుతుందని అంటారు. దాని తీరును వివరించండి'- అని అడిగాడు. మార్గండేయ మహార్షి చతుర్యగ స్వభావాలను చెప్పి, కలియుగ లక్ష్మణాలు వివరించి, విష్ణువు కలిగా అవతరించి ధర్మాన్ని సముద్ధరించి కృతయుగారంభానికి నాంది నాలపిస్తాడని చెప్పటం పురాణ కథాంశమే.

(అ) ఖగోళ రహస్యాలు - ఇందులో జ్యోతిషాది విజ్ఞాన విశేషాలు కూడా పరిగణించబడతాయి. అరణ్యపర్వశేషంలో ఇంద్రుడు దేవసేనకు కాబోయే భర్తను గురించి నిర్దించిన తత్త్వాల ముహూర్త స్వభావాన్ని ప్రమాణంగా తీసికొని గుణించటం గమనార్థం. ఆమె ప్రశ్న అడిగిన కాలం రౌద్ర ముహూర్తం. అమావాస్యానాడు చంద్ర సూర్యుల సంగమ కారణంగా ఆ ముహూర్తం సిద్ధిస్తుంది. ఆ సమయంలో పూర్వ సంధ్యారుణ కాంతులు సముద్రంలో ప్రతిఫలించి రక్తారుణమైన యుద్ధభూమిని స్ఫురింపచేస్తున్నాయి. కాబట్టి ఆ సముద్ర తీరంలో సురాసురుల సడుమ మహా యుద్ధం జరుగుతుందని నిర్దించినాడు. భృగువు, అంగిరసుడు మొదలైన బుమలు అగ్నిలో వేలై హవ్యాలను మోసికొని అగ్నిదేవుడు సోమాగ్నులతో సమావేశమయ్యాడు. కాబట్టి అటువంటి ముహూర్తం దేవసేనకు కాబోయే భర్త (దేవసేనకు నాయకుడు) సూర్యుడు, చంద్రుడు, అగ్ని, రుద్రుడు అనే దేవతల అంశాలతో కూడి ఉండటం తథ్యమని ఇంద్రుడు నిర్దించాడు. ఇది ఖగోళ విజ్ఞాన సంబంధి కథాంశం.

కుమారస్వామి కథ చాల పరకు ఖగోళ రహస్యాలతో కూడుకొన్నదే. ముఖ్యంగా ఆరుగురు బుమల భార్యలు రోహిణీ నక్షత్రం ప్రక్కన అభిజిత్తు నక్షత్ర స్థానంలో కృత్తికలుగా అగ్నిదేవత్యమనే నక్షత్రంగా ఆకాశంలో ప్రకాశించేటట్లు ఇంద్రుడు నిర్దేశించిన కథ ఖగోళ శాప్త సంబంధికావటం సున్పప్పం. కుమారస్వామి కథ ఖగోళ శాప్త సంబంధి కాగా, ఆతడి చుట్టూ ఉన్న ఉపగ్రహాల కథలన్నీ మంత్రతంత శాప్తాలకు సంబంధించినవి. ఎఱ్ఱయ నాటి సమాజ పరిష్కితులకు, విశ్వాసాలకు ఇవి సముచితంగా అమరి ఉండి ఉండవచ్చును కూడా.

(ఇ) స్వర్గసరకాది పరలోక విషయాలు

(i) జంద్రద్యుమ్ముడి కథ - స్వర్గలోక భోగాలకు సంబంధించింది. నరుడు తాను చేసిన పుణ్యకార్యాల వలన కలిగే కీర్తి ఎంతకాలం భూలోకంలో ఉంటుందో అంతకాలం అతడికి స్వర్గలోక నివాసం ఉంటుందని చెప్పే ఆ కథను మార్గంజేయ మహార్షి (చతుర్థాశ్వసంలో) ధర్మజుడికి చెప్పాడు.

(ii) ప్రీహిద్రోషపాఖ్యానం:- వ్యాసుడు ధర్మజుకు ప్రీహి ద్రోషాఖ్యానం చెప్పాడు. అందులో ముధులుడికి దేవదూత పుణ్యలోకాల స్వరూప స్వభావాలను గురించి వివరించి చెప్పాడు. స్వర్లోకం, బ్రహ్మలోకం - ఈ రెండులోకాల అనుభవాలలో ఉండే తారతమ్యాన్ని విను తరువాత, ముధులుడు పుణ్యఫల భోగానంతరం భూతలంపై జన్మించే అవకాశమున్న స్వర్గం కంటే శాశ్వతమోక్షప్రదమైన బ్రహ్మలోకమే ఉత్తమమని భావించి, దానప్రతం వలన కలిగిన స్వర్గాన్ని త్యజించి తపస్సు చేత సిద్ధించిన బ్రహ్మలోకాన్ని పాందిన కథ- స్వర్గం కంటే మోక్షం మానవులు పాందదగిన గమ్యమని ఉపదేశిస్తున్నది.

(శ) ధర్మాధర్మానుష్ఠాన ఫలవిపాక వైచిత్రి:- ఈ శాఖకు సంబంధించిన కథలు ఆరణ్య వర్యశేషంలో విశేష ఖ్యాతిని పొంది ఉన్నాయి.

(i) పతిప్రతామాహాత్మ్యం ధర్మవ్యాధోపాఖ్యానం, కౌశికుడి కథ మొదలైనవి పేర్కొనదగినవి, ఉత్తమ గార్భఫ్య ధర్మానికి, పుత్ర ధర్మానికి, అహింసా ధర్మానికి ధర్మవ్యాధోపాఖ్యానం బోధనా కల్పితరువు. ఎఱ్ఱన పురాణ వస్తు నిర్వహణ ప్రజ్ఞకు చక్కని తెరువు.

(ii) బ్రాహ్మణ ధర్మ నిర్వహణంతో మృత్యువును జయించవచ్చునని చెప్పే కథ తార్క్ష్యుడి ఆత్మ ధర్మవృత్తాంతం: ఆ ఆత్మ వాసుల ధర్మముష్ఠాన గితి ఈ పద్యం.

శా. ‘ఆలస్యం బోక యింత లేదు; శుచి యాహారంబు; నిత్యక్రియా
జాలం బేమఱి; మర్మనీయు లతిధుల్; సత్యంబ పల్గుంబడున్;
మే లై శాంతియు బ్రాహ్మచర్యమును నెమ్మిం దాల్చు; మిట్లోట నె
క్షూలంబుం బటురోగమ్మత్యభయశంకం బొంద మే మెన్నడున్.’ (ఆర. 4.190)

ధుంధుమారుడి చేత పారపాటున చంపబడిన బ్రాహ్మణ బాలుడు పునర్జీవితుడు కావటం తార్క్ష్యుశ్రమవాసుల ధర్మానుష్ఠాన ఫలమే. పై పద్యం నన్నయవలె ఎఱ్ఱన తీర్చిదిద్దిన రుచిరార్థ సూక్తి. సర్వమానవులకు వర్తించే సాధారణ ధర్మ సంపొత ఈ సూక్తి.

(iii) బ్రాహ్మణులు క్షత్రియులు నిజ వర్షాశ్రమ ధర్మ నిర్వహణంలో పాటించదగిన బాధ్యతలను చెప్పటంలో ప్రసిద్ధిచెందిన కథ అత్రిగాతమ సంవాదం. గృహస్థుడైన బ్రాహ్మణుడు సంతానాన్ని పొంది, వారి సుఖ జీవితానికి వలసిన ద్రవ్యాన్ని ఆర్థించి వారి కిచ్చి, తాను వానప్రస్తావమానికి వెళ్ళాలి. వెళ్ళేటప్పుడు భార్య తనతో వస్తానంటే తీసికొనిపోవాలి. లేదా పుత్రుల రక్షణలో ఉంచి వెళ్ళాలి. ఒకవేళ స్వయంగా ధనాన్ని ఆర్థించే అవకాశం లేకపోతే రాజు సర్దించి అర్థ సంపాదనం చేయవచ్చును. ఏమైనా అర్థం స్వీయభోగానికి కాదు, ఆత్మ ధర్మ నిర్వహణం కొరకే - అనే తాత్పర్యం అతి అనే బ్రాహ్మణుడి కథ చెప్పింది.

అతి గౌతములు క్షత్రియ ధర్మ విధులను గురించి తమకున్న భిన్నమైన అభిప్రాయాలను ప్రకటించారు. వారిరువురి వాదాలను సనత్కమారుడు విని తీర్పు చెప్పాడు. రాజే ధర్మ నిర్వహణంలో బ్రాహ్మ, ఇంద్రుడు, ఈశ్వరుడు, సమృద్ధింద్ర ప్రశంసాపాత్రుడు జోడని అతివాదం. రాజున కా అర్థతలు లేవని గౌతముడి వాదం. సనత్కమారుడు అతినే సమృద్ధించి జట్లా ప్రకటించాడు.

పీరిక-12

ఉ. ‘అతి నిజంబ పల్గు; దగ నాతని వాక్యము ధర్మయుక్త; మీ
ధాత్రి సమస్తమున్ బృహదుద్గ్రభుజాగ్రమునందుఁ దాల్చు సత్
క్షత్తియుఁ డెల్లవారలను గావను బోవఁ బ్రభుండు గావనన్
శత్రునిఘాదనుం డతుడు శత్రుడు నీశ్వరుడున్ విధాతయున్’. (ఆర.4.202)

అతి బ్రాహ్మణ ధర్మాన్ని ఆచరించి పురుషాధ సాధకుడయ్యాడు. క్షత్తియ ధర్మాన్ని లోకంలో చాటి ధర్మప్రభువుల
జీవన ధర్మాన్ని ప్రభోధించాడు. ఎఱ్లన ఈ పురాణాన్ని సారసాధనుందరంగా ఆవిష్కరించాడు.

(iv) ఈ వరుసలో అయ్యుతమమైనది సరస్వతీ గీత. దీనివలన విశిష్ట ధర్మాలు తెలుస్తాయి. తార్కుండు భారతి నారాధించి ఆమె
నుండి భౌతిక సాఖ్యాలు వరంగా కోరలేదు. ‘మానవడికి ఉత్తమ ధర్మ మేది? ఏ ధర్మాన్ని ఆచరిస్తే పరమపుణ్యముడై
శాశ్వతమైన పుణ్యలోకాలను పొందుతాడు? బోధించు’ మని అడిగాడు. అంటే తార్కుండు భారతిని బ్రాహ్మణాను డాచరించవలసిన
పరమ ధర్మ జ్ఞానాన్ని భిక్షగా అడిగాడు. ఆమె సూత్రప్రాయంగా ఇట్లా చెప్పింది.

మ. ‘ధృతి వేదంబులు నాలుగుం జిదివి భూదేవుండు నానాధ్వర
ప్రతుండై యుండెడు నట్టి పుణ్యఁ డమరావాసంబునం దుండు ను
నృత వృత్తస్తనభార మంథర మరున్నారీ పరీరంభసం
భృత రోమాంచ సమంచితాంగుఁ డగుచుం బెక్కుండ్లు సంప్రేతితోన్.’ (ఆర. 4.210)

పురాణ కవితా కైలిలో చెప్పిన ఈ పద్యానికి వివరణంగా ఎఱ్లన నాలుగైదు పద్యాలు రచించాడు. ఇవన్నీ కర్మాండకు
సంబంధించినవే. శ్రుతి తత్త్వాన్ని చెప్పుతుంది. స్మృతి దానిని పురుషాధసాధనోచితంగా ఆచరించే జీవన విధానంలోని విధులను
వివేచిస్తుంది. వేదాధ బుంపితమైన స్మృతి లక్ష్మణాలను కవితామయం చేసి చెప్పేది ఇతిహసం. పారమార్థిక విషయాలను
సైతం ప్రబంధ కవితాబంధురంగా చెప్పటం ఎఱ్లన ఇతిహసానికి నేర్చిన హితం. పై పద్యంలో తాత్పర్యమంతా ఒక యెత్తు.
‘ఉన్నత వృత్తస్తన భారమంథర మరున్నారీ పరీరంభ సంభృత రోమాంచ సమంచితాంగు’ ఇదనే సమాస మొక్కటీ ఒక్క యెత్తు.
పురాణ కథనంలో ప్రబంధ సూక్తి వైచిత్రి ఇది. “కుంభినీధరసుతా కుచకుంభ పరిరంభ మహాలోలుపాయో స్నమళ్ళివాయ” అని
పరమేశ్వర స్తవంలో కూడా ప్రబంధ పరమేశ్వరుడు ప్రసాదించిన సూక్తి వైచిత్రిని పుక్కిటపట్టి పులకించి పోయాడు కవిసార్వభోముడైన
శ్రీనాథుడు.

(ఉ) పుణ్యపాప ఫలానుభవ విశేషాలు

(i) వలచిన పురుషులను వంచించే పాపకార్యాన్ని ఆచరించటం వలన సుశోభన తండ్రికాపానికి గురియై కపట వర్తనుత్తెన
పుత్రులను పాపఫలంగా పొందింది.

(ii) ఆమె మొదటి కొడుకు శలుడు వామదేవుడి నుండి వామ్యశ్వాలను తెచ్చి, ఇచ్చిన మాట ప్రకారం వాటిని తిరిగి ఇవ్వకపోగా,
అహంకరించి వామదేవుడిని అపమానించి, సంహరించేందుకు ప్రయత్నం చేయటంతో బ్రాహ్మణాగ్రహికి గురియై చనిపోయాడు.
పరులధనాన్ని పాపబుద్ధితో హారిస్తే ప్రాణపాయం తప్పదని శలుడి కథ చాటి చెప్పింది.

(iii) శలుడి తమ్ముడు నలుడు. అన్నను మించిన అహంకారి. వామదేవుడికి వామ్యహాయాల నివ్వకపోగా అతడిని విషబాణంతో
చంపాలని యత్నం చేశాడు. ఆ బాణం అతడి పుత్రుడిని బలిగొన్నది. అయినా మరల అహంకరించి బాణాన్ని ప్రయోగించబోయాడు.
వామదేవుడి తపశ్చిత్వమంచ నిశ్చేష్ముడయ్యాడు. చివరకు చేసేది లేక అతడిని శరణవేడి ప్రాణాలతో బైటపడ్డాడు. అధర్మాన్ని
ఆచరించి, దాని ఫలాన్ని అనుభవించి, పశ్చాత్తాపపడి మరల ధర్మాచరణ ఫలాన్ని పొందిన కథ ఇది. పాపం చేసిన ఫలం
పశ్చాత్తాపంతో సగం పోతుంది. మరల చేయనని నిశ్చయించటంతో పూర్తిగా పోతుంది- అని నిరూపించింది ఈ కథ.

(3) ఇతిహసశ్రవణం : ఇతరాంశాలు

కాటిల్యుడి అర్థశాస్త్రంలో రాజు వినే ఇతిహసాంశాలుగా చెప్పబడిన వాటిలో పురాణ కథల తరువాత- ప్రభ్యాత వస్తువులైన కథలు, ఆఖ్యాయిలుకలు, దృష్టింతరూపాలైన కథలు, ధర్మార్థ విషయ చర్చలూ ఉన్నాయి. అరణ్యపర్వశేషంలో ఇవన్నీ కూడా ఉండటం గమనార్థం.

1. ప్రభ్యాత కథలు: ధర్మరాజు మార్గండేయ మహార్షిని కొన్ని ప్రభ్యాత కథలను గురించి ప్రశ్నించాడు. అతడి వలన వాటిని ప్రామాణికంగా వివరంగా విని తెలిసికొనాలని భావించాడు. లోకంలో ఇదివరకే ప్రసిద్ధమై ధర్మజుడి దృష్టి కవి వచ్చాయి. అందువలన ప్రసిద్ధవృత్తాలే. అటువంటివి- వైవస్యతుడి చరిత్రం, కువలాశ్వచరిత్రం, లేదా ధుంధుమారుడి కథ, మధుకైటభ వృత్తాంతం, అంగిరసుడనే అగ్ని చరిత్రం మొదలైనవి.

2. ఆఖ్యాయిలు - బ్రాహ్మణ ప్రభావం, కర్మడి జన్మవృత్తాంతం చేపే కథలు, మున్నగునవి.

3. దృష్టింతరూప కథలు - రామాయణ కథలు - రామాయణ కథ, సావిత్ర్యపాఖ్యానం, ప్రీహాద్రోణాఖ్యానం.

4. ధర్మార్థ విషయ చర్చ - ధర్మవ్యాధకౌశిక సంభాషణం, అత్తి గౌతముల సంవాదం, సత్యాదోపాదిసంవాదం, యక్షపత్రశులు ధర్మజుడి సమాధానాలు ఇత్యాదులు.

(4) ఇతిహస శ్రవణఫలం

ఆరణ్యపర్వశేషంలోని ఇతిహసాంశాలను వినిన ధర్మజుడు ధర్మార్థుడు పెట్టిన యక్షపత్రశుల పరీక్షలో నెగ్గాడు. ఈ సంవిధానం ఇతిహసకథార్థాలలో గల అంతరార్థం.

ఆరణ్యపర్వంలో ధర్మజుడు చేసింది శ్రవణ, మనన, నిదిధ్యాసనలు. శ్రవణం ద్వారా విని, మననం ద్వారా మథించి, తెలిసికొన్న తత్త్వాన్ని అనుభవంలోకి తెచ్చుకోనటంలో చేసే తీవ్రమైన ప్రయత్నమే నిదిధ్యాసనం. శంకరులు ‘వివేక చూడామణి’ లో శ్రవణ మనన నిదిధ్యాసనల తారతమ్యాన్ని చెప్పారు.

“శ్రుతేః శతగుణం విద్యా న్యుననం మననా దపి,
నిదిధ్యాసం లక్షగుణ మనంతం నిర్వికల్పకమ్.”

శ్రవణం కంటే మననం వందరెట్లు గొప్పది. మననం కంటే నిదిధ్యాసనం లక్షరెట్లు శక్తిమంతమైనది. నిర్వికల్ప సమాధి వీటన్నిటికంటే లెక్కలేనన్ని రెట్లు గొప్పది. బ్రాహ్మణందాన్ని పొందటానికి శ్రవణాదులు మూడూ మూడు మెట్లు. ప్రతిసాధకుడూ సాధించవలసిన సాధనత్రయం. ధర్మజుడు నిరంతర శ్రవణ మనన నిదిధ్యాసనల వలన సాధనత్రయాన్ని సాధించి సిద్ధిపొందాడు. శంకరులు ఆత్మబోధలో -

“శ్రవణాదిభి రుద్దీప్తో జ్ఞానాగ్ని పరితాపితః,
జీవః సర్వమలా నుక్కః స్వర్ణపత్ర ద్వ్యేతత్తే స్వయమ్.”

అని అన్నారు. శ్రవణ మనన నిదిధ్యాసనల వలన ప్రదీపుడై, జ్ఞానాగ్నివలన తేజోవంతుడై, సర్వపాపాల నుండి విముక్తుడై, జీవుడు బంగారం వలె ప్రకాశిస్తాడు. యక్షపరీక్షలో ఉత్సీర్పించేన ధర్మజుడు పుటం పెట్టిన బంగారంవంటివాడు.

ధర్మరాజు ధర్మార్థీరుడు. అతడిలోనిది ధర్మజ్ఞానాగ్ని, ధర్మాన్ని గురించిన సమగ్ర విజ్ఞానాన్ని శ్రవణ మననాల ద్వారా నిదిధ్యాసనలో నిలపటం ఆరణ్యపర్వంలోని ఇతిహస శ్రవణ ఫలం. “వేదోక్తో హి ద్వ్యేవిధో ధర్మః ప్రవృత్తి లక్షణః నివృత్తి లక్షణశ్చ” అని శంకర గీతా భాష్యం. ప్రవృత్తి ధర్మం నివృత్తితో సమన్వయం పొంది శీలంగా మారటమే ఉత్తమ సంస్కారం. అది

సత్యంగాదులవలననే సాధ్యం. “విద్యాభ్యః స్నేహిత స్నధ్యః నిత్య మద్వేష రాగిభిః । హృదయేనా భ్యనుజ్ఞాతో ధర్మః” అని మనుస్తుతి. ద్వేషరాగ రహితులైన విద్యాంసులు నిత్య మాచరించేది ధర్మం.

“అహింసా సత్య మస్తేయం శౌచ మిందియనిగ్రహః,
దానం దమో దయా క్లాంతిః సర్వేషాం ధర్మసాధనమ్”.

అని యాజ్ఞవల్యస్తుతి చెప్పుతున్నది. అహింస, సత్యం, అస్తేయం, శౌచం, ఇంద్రియ నిగ్రహం, దానం, దయ, క్లాంతి మొదలైన వాటి ద్వారా ధర్మసాధనం చేయవచ్చును.

“ధృతి క్షమా దయాత్ స్తేయం శాంత మిందియనిగ్రహః,
ప్రో ర్యాద్యా సత్య మక్రోధో దశకం ధర్మలక్షణమ్”.

అని మహాభారతం చెప్పుతున్నది. ధృతి, క్షమ, దయ, అస్తేయం, శౌచం, ఇంద్రియ నిగ్రహం, లజ్జ, విద్య, సత్యం, అక్రోధం అనే పది లక్షణాలు కలది ధర్మం. ఈ ధర్మాన్ని తెలిసికొని, ఆయా జీవిత పరిస్థితులలో మనం చేసికొని, అనుమానాలను పెట్టల నడిగి తీర్చికొని, దానిని అనుభవంలోనికి తెచ్చుకొనటం ధర్మస్వరూపాన్ని పరిపూర్ణంగా పాండటం.

యక్క ప్రశ్నల చివర ధర్మాన్ని తన రూపాలు పది అని పేర్కొన్నాడు.

“యశః సత్యం దమః శౌచ మార్గవం ప్రో రచాపలమ్,
దానం తపో బ్రహ్మచర్య మిత్యేతా స్తనవో మమ”. (సం.3.298.7)

యశస్సు, సత్యం, శౌచం, బుజుబావం, లజ్జ, ఫ్లిరత (అచాపలత్వం), దానం, తపస్సు, బ్రహ్మచర్యం - అనేవి పది - ధర్మ శరీరాలు. ధర్ముడిని చేరటానికి ఆరు మార్గాలు ఆయనే చెప్పాడు.

“అహింసా సమతా శాంతి స్తుపః శౌచ మమత్పరః,
ద్వారా త్వేతాని మే విధి ప్రియోహ్యసి సదా మమ”. (సం. 3.298.8)

అహింస, సమత్వం, శాంతి, తపస్సు, శౌచం, మాత్రయ రాహిత్యం అనేవి ధర్మ ధర్మానానికి ఆరు ద్వారాలు. ధర్మరాజుకు వీటన్నిటి మీద అనురాగ మున్నదనీ, అధికార మున్నదనీ ధర్మాన్ని ప్రశంసించాడు. వీటన్ని ధర్మజుడు సాధించిన విధం ఆరణ్యపర్వ ప్రభంధ ధ్వని. దాని సిద్ధికి పరీక్ష యక్కప్రశ్నల ఘట్టం. తెలుగులో ‘యక్కప్రశ్న’ లంపే గడ్డప్రశ్నలనే భావం ఏర్పడటానికి వాటిల్లో ఉండే గాఢతయే కారణం. ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడికి అహింసా స్వరూపాన్ని వివరించి చెప్పాడు.

తే. ‘హింస సేయనివాడు లేఁ డిజ్జగమున । నొక్కఁడైనను దమతమ యోపినట్లు
హింసతెరువున కెడగల్లి యేఁగవలయు । నదియ చూవె యహింసనా నతిశయుల్లు’. (ఆర. 5.60)

దానిని ధర్మరాజు తెలిసికొని అనుష్టాన వేదాంతి అయ్యాడు. కౌశికుడు ధర్మవ్యాధుడిని ప్రశంసిస్తూ చెప్పిన ఈ క్రింది పలుకులు సమతా గుణాన్ని ధర్మజుడి మనసున కెక్కించాయి. తుల్యమనస్తత సమత.

చ. ‘నిజగుణదోష కర్మముల నెట్టున మేలును గీడు వచ్చు; ద
త్ర్విజనిత సౌఖ్య దుఃఖములఁ బ్రాజ్ఞలు దుల్యమనస్తులై మనో
రుజలును దేహజంబులగు రోగములున్ హిత ధర్మకర్మ భే
షజములఁ జేసి పాపదురు సర్వము సాత్మ్యకదృష్టి జూచుచున్.’ (ఆర. 5. 139)

ఈ మాటలు ధర్మరాజును తుల్యమనస్తుడైన ప్రాజ్ఞాంగిగా మార్చాయి.

చ. ‘అనఘుఁడు సాత్మీకుండగు మహాత్ముడు బోధనిరూఢి సర్వముం
గనికొని లోకవృత్తములు గా వని రోసి సమస్తసంగ భం
గనిరత్నాడై తొఱంగు మమకారవికార మహంక్రియాచ్యతిం
బనుపడి సంయమప్రకట భావన నుత్తమశాంతి గైకొనున్న’. (ఆర. 5.98)

అనే ధర్మవ్యాధుడి ప్రబోధం ధర్మరాజును శాంతివలన సాత్మీకుడైన మహాత్ము డయ్యెటట్లు చేసింది.

క. ‘మనమున నిందియముల వ | ర్తనమును సరిగా నొనర్చు ధర్మంబు దపం
బని చెప్పుదు; రిట్టితపం | బనఘూ! నీయంద కలిగ నభినవ భంగిన్’. (ఆర. 6.124)

అని దుర్వాసాముని ముఢలుడిని కిర్తించిన పద్యం విని, అది తనకే వర్తించేటట్లు జీవితాన్ని తపస్సుతో మలచుకొన్నాడు ధర్మరాజు.

అ. ‘పాపవర్తనుండు బ్రాహ్మణుం డయ్యును | నిజము శూద్రుకంటే నీచతముఁడు;
సత్యశౌచధర్మశాలి శూద్రుండయ్యు | నతఁడు సద్వ్యజుండ యనిరి మునులు’. (ఆర. 5.137)

అనిన కౌశికుడి బోధలు ధర్మరాజును నిత్యశౌచిగా మార్చాయి.

చ. అరయఁగ జీవితంబు గడు నస్థిర; మింత యెత్తింగి యాత్మ నె
వ్యారిదెసఁ గీడు రోయక థ్రువంబగు మైత్రి భజించి సత్యప్రా
నిరతుఁడు నిష్పరిగ్రహుఁడు నిత్యతపస్వయు నిత్యతృప్తుఁడుం
బరమశమాన్యితుండు నగు బ్రాహ్మణుఁడొందు సనాతనస్థితిన్’. (ఆర. 5.111)

ఎవ్వరిపట్ల కీడు తలపెట్టకుండా దృఢమైన మైత్రి భజించటం అమత్సరభావం. దానిని పాంది బ్రాహ్మగుణ స్థితుడైనాడు ధర్మరాజు.

ఈ విధంగా ఆరణ్య పర్వతేషంలో ధర్మబోధ విశేషాలు తెలిసికొని ధర్మరాజు ఆ ఆరు మార్గాల ద్వారా ప్రస్తానం చేసి పరిపూర్ణ ధర్మదర్శనం చేయగలిగాడు.

ఎత్తాపైగ్రణ పై మార్గపట్టాన్ని తెలుగులో చెప్పేలేదు. ధర్మదేవత రూపాలను పదిగా కాక ఎనిమిదిగా పేర్కొన్నాడు. శంఖదాసుడు పరమేశ్వరుడి అష్టమూర్తులను ధర్మజిలో దర్శించినట్లున్నాడు. ప్రసన్నాడైన ధర్మజి ప్రసంగ మిది-

మత్తకోకిలము

‘ఎను ధర్ముడు జూవ్యే రాజకులేందు! సత్యము శౌచమున్
దానముం దపమున్ శమంబును దాంతియున్ యశముం బరి
జ్ఞానయుక్తియు నాదుమూర్తులు; సమ్మదంబున నిష్ఠ మ
త్స్ఫును నుత్తమధార్మికున్ నినుఁ జూచువేడుక వచ్చితిన్’. (ఆర.7.462)

ధర్ముడు అష్టవిధ ధర్మస్వరూపుడు, శుద్ధ జ్ఞానమూర్తి, అతడి పుత్రుడు ధర్మరాజు. అతడు ఆ ధర్మాలను ఆచరించి చూపించేవాడు. తండ్రి సిద్ధుడు. కొడుకు సాధకుడు. సాధన సమగ్రంగా సంపన్మం కావటంచేత ఉత్తమ ధార్మికు డయ్యాడు.

అతడిని అనుగ్రహించటానికి వచ్చాడు వాత్సల్యరసమూర్తి, పరిపూర్ణ ధర్మదీపి - యమధర్మరాజు. ఇది ఎఱ్ఱన చిత్రించిన నిర్వహణ ఫుట్టుం.

ధర్మరాజు సత్యాన్ని పాటించి అరణ్యజ్ఞతవాసనమ్తాన్ని నిర్వహిస్తున్నాడు. శ్రీకృష్ణదులు ధర్మజుడి కొరకు యుధం చేసి రాజ్యాన్ని సంపాదించి ఇస్తమని చెప్పినా పెద్దలముందు చేసిన ప్రతిజ్ఞకే అతడు బధ్యడైనాడు. ధర్మరాజు ఆచరణ శీలుడైన సత్యప్రతుడు. సత్యశీలం వలన అతడికి అంతర్భహిశ్చాచాలు అలవడ్డాయి. అతడు ఆలోచనలో ఆచరణలో సత్యశోచ ధర్మశాలి. సత్యం వలన శాచం, దాని వలన ధర్మం ఉత్తముడికి సాధ్యమౌతాయి. శాచంవలన సత్యశీలుడు స్వార్థపరిత్యాగంతో కూడిన పరార్థ, పరమార్థ వర్తనాన్ని పొందుతాడు. అతడిలో దానగుణం దానివలన ఏర్పడుతుంది. ఆరణ్యవాసనంలో కూడా నిరతాన్వదానం, శరణగతరక్తాదానం ధర్మజుడి శీలానికి బంగారానికి తాపి వలె అబ్బాయి. దుర్యాధన సైంధవుల పట్ల ఆయన చూపిన బెదార్యం దానగుణం వలన ఏర్పడిన సాత్మిక గుణ సంపత్తి వ్యాసభట్టారకుడు ధర్మజుడికి చేసిన బోధలో ఒకతైన ప్రీపిా ద్రోణాఖ్యానం దాన తపస్సుల తులనాత్మక వివేకాన్ని కలిగించింది. అన్యాయార్థితమైన విత్తంతో చేసేదానం కంటే యుక్తన్యాయార్థిత విత్తంతో చేసే దానం అల్పమైనా మాన్యమౌతుందని వేదవ్యాస వచనం. అన్యాయార్థిత విత్తంతో దుర్యాధనుడు వైష్ణవ యజ్ఞం చేసి భూరి దానా లిచ్చాడు. వాటి కంటే అరణ్యంలో న్యాయార్థిత విత్తంతో చేసే ధర్మజుడి దానం విశేష ఫలప్రదమని తాత్పర్యం. వ్యాసుడు ధర్మరాజును తపస్సు చేయుమని హితబోధ చేశాడు. దానివలన అతడికి క్షమ, అహింస, సత్యం, నమత, ఇంద్రియ జయం, శమం, పరిత్యాగం- అనే గుణ సప్తకం అలవడుతుందని చెప్పాడు. (ఆర. 6.108) మూలంలో చెప్పబడిన ధర్మద్వారాలన్నీ తపస్సువలన తెరుచుకొంటాయని తెలుగులో స్వప్తమాతున్నది. తపస్సువలన కలిగే సిద్ధి అంతరింద్రియ నిగ్రహమైన శమం. ఆ రెండింటి వలన పురుషుడు స్థితప్రజ్ఞడోతాడు. అతడి జీవితం ఆదర్శమంతమౌతుంది. దానివలన అతడికి యశస్వి లభిస్తుంది. ఆ యశస్విను నిష్ఠతంకంగా నిలుపుకొనటానికి జీవన ధర్మంలో నిత్య జాగ్రత్తడై ఉండాలి. అది పరిజ్ఞానయుక్తి. దానిని పరీక్షించే యక్క ప్రశ్నల పరీక్ష.

(5) యక్కప్రశ్నలు : ధర్మజ పరిజ్ఞానం

పరిజ్ఞానం అంటే ఉపరిజ్ఞానం కాదు. లోకవర్తనాన్ని పరమార్థతత్త్వంతో వివేచించే గాఢమైన విజ్ఞానం. అప్పుడే అది అనుభవజ్ఞానంగా మారిన శాప్రజ్ఞానమై పరిజ్ఞానం అనబడుతుంది. తెలుగులో ‘వాడి కామాత్రం పరిజ్ఞానం లేకపోయే’ అనే వాడుక ఉంది. జ్ఞానమంటే శాప్రజ్ఞానం, బ్రహ్మజ్ఞానం. పరిజ్ఞానమంటే దానిని ఆచరణలో నిలిపిన అనుభవ జ్ఞానం. యక్కప్రశ్నలు శాప్రజ్ఞానం అనుభవ జ్ఞానంగా మారిన పరిజ్ఞానాన్ని పరీక్షించేవి.

యక్కప్రశ్నలలో మొదటి నాలుగు సూర్యడికి సంబంధించినవి. అవి సూర్యడిని గురించిన భౌతిక శాప్రజ్ఞానానికి గాని, పౌరాణిక ఐతిహాసిక విజ్ఞానానికి కాని సంబంధించినవి కావు. జ్ఞాన ప్రతీక అయిన సూర్యతత్త్వానికి ధర్మానికి ఉన్న సంబంధ పరమార్థానికి సంబంధించినవి. అందుకే మొదటి ప్రశ్న-సూర్యడిని నడిపే శక్తి ఏది? అని మొదలొతుంది. ధర్మజుడు బ్రహ్మమని సమాధానం చెప్పాడు. ‘అథాతో బ్రహ్మజ్ఞానా’ అని బ్రహ్మసూత్రాలు మొదలైనట్లు యక్కప్రశ్నలు ఆరంభ మయ్యాయి. సూర్యడిని సేవిస్తూ తిరిగేవారు సురకోటి అసీ, సూర్య డస్తమించటానికి కారణం ధర్మమనీ, సూర్యడికి ఆధారం సత్యమనీ చేపు నాలుగు ప్రశ్నలు సమాధానాలు జ్ఞాన దీపికలు. అనశ్వరమైన బ్రహ్మం జ్ఞానశక్తి. దానిని సేవించేవారు దేవతలు. అందువలననే బ్రహ్మజ్ఞాన విదులు భూసురు లనబడతారు. బ్రహ్మజ్ఞానులు కూడా కర్మను వదలరాదు. సంగరహితులై తామరాకుపై నీటి బిందువువలె వర్తిస్తూ ధర్మాన్ని సక్రమంగా నిర్వహించాలి. అందుకు సూర్యోదయాస్తమయాలు సాక్షం. ఉదయానికి ధర్మమెంత మూలమో అస్తమించటానికి కూడా ధర్మ మంతే మూలమని తెలియటం ధర్మసూక్షం. ఎఱ్ఱన మాటలలో అది పరిజ్ఞానం. సూర్యడికి ఆధారం సత్యం. అంటే సర్వజ్ఞానానికి ఆధారం సత్యమని భావం. ఈవిధంగా మొదటి నాలుగు ప్రశ్నలు జ్ఞానవిషయకమైన పరిజ్ఞానాన్ని పరీక్షించేవి.

తరువాత యక్క డడిగిన తోమిచ్చి ప్రశ్నలు శోత్రియులైన బ్రాహ్మణుల మాహోత్స్వ పరిజ్ఞానానికి సంబంధించినవి. ఆరణ్యపర్వచేషంలో బ్రహ్మక్రతియ మాహోత్స్వులను గురించి, వారిద్దరి కుండే అవినాభావసంబంధాన్ని గురించి ధర్మరాజు మార్గండేయ మహర్షిని గ్రుచ్చిగ్రుచ్చి అడిగితెలిసికొన్నాడు. ‘తోల్లి యథర్మంబునకు వెఱచి బ్రాహ్మణులు నిజతేజోబలంబులు క్షత్రియులందు నిక్షేపించిరి; నాటంగోలె బ్రాహ్మంబువలన క్షత్రంబు ప్రవర్తిల్లచుండు; బ్రహ్మక్రతంబులు వరస్వర సంక్రయంబులు; వెలిగా వర్తింపనేరపు. క్షత్రియుండు బ్రాహ్మణ సంసేవనంబునం దేజోనిరూఢుండుయి యాదిత్యండు చీకటి నడంచునట్లు దురితంబుల నడంచును.’ (ఆర. 4.204) అని తెలిసికొన్నాడు. ఆ పరిజ్ఞానంతో ధర్మజుడు ఆ ప్రశ్నలకు సమాధానం చెప్పగలిగాడు.

ఆరణ్యపర్వచేషంలో ధర్మవ్యాధోపాఖ్యానం మాతృపితృసేవాధర్మ ప్రభావ ప్రబోధకం. అది వినిన తరువాత భూమికంటె గొప్పదైనది తల్లి అనీ, ఆకాశం కంటె పాదవైనవాడు తండ్రి అనీ చెప్పగలిగిన పరిజ్ఞానం కరతలామలకం కావటంలో ఆశ్చర్యం లేదు. ఆ రెండు ప్రశ్నలూ సర్వవర్ణాత్మమ సామాన్యధర్మ పరిజ్ఞానశారం.

తరువాతి పది ప్రశ్నలు లోక పరిజ్ఞానానికి సంబంధించినవి. మృతుడికి మిత్రు డెవ్యదు? అనే ప్రశ్నతో ఇహపరసంబంధ పరిజ్ఞాన పరీక్ష మొదలొతుంది. ఆ మిత్రుడు ధర్మమని చెప్పిన ధర్మరాజు ధర్మ పరిజ్ఞాని, ఇహపరకర్మ భోగాల వివరణం వినిన వివేకచూడామణి.

ధర్మవునకు కుదురు దాక్షిణయమని చెప్పిన అంశంమండి లోకానికి దిక్కు సజ్జనులే అని తేల్చి చెప్పిన అంశం వరకూ వ్యాపించియన్న ప్రశ్నలన్నీ ధర్మ స్వరూప స్వభావాలను గురించి ధర్మజుడికున్న పరిజ్ఞానాన్ని పరీక్షించేవే. అందులో ఉత్తమ ధర్మం అహింసగా పేర్కొనటం గమనార్థం. ధర్మవ్యాధోపాఖ్యానంలో అహింసా స్వరూపం వివేచించబడింది. అది యక్కప్రశ్నల ఘట్టంలో పరిజ్ఞానంగా ప్రసన్నమైంది.

‘దేనివలన జలం, అన్నం, సంభవిస్తాయి? విషం వంటి దేది? శ్రాద్ధ విధికి సమయ మేది?’ - మొదలైన ప్రశ్నలు వేదవివాత కర్మమష్టానానికి సంబంధించినవి. చివరి మూడు ప్రశ్నలూ మానవడి ఉత్తమ శిలానికి ఉండే లక్షణాలకు సంబంధించినవి. ధర్మవిజ్ఞానం ఒక ధర్మ సాధకుడిని తయారు చేయాలి. జ్ఞానం ఆచరణంలో బ్రతకాలి. శీలం ధర్మఫలం, ‘విత్తరక్తకుఁ గడు మేలు వృత్తరక్త’ (ఆర. 4.129) అన్న ధర్మజుడి ఆశయం ఇతిహస శ్రవణం వలన కలిగే పార్యంతిక ఫలం.

ధర్ముడు: మనుజుడు వేటిని పరిత్యజ్ఞే జనప్రియుడు, నిక్షేపుడు, అర్థవంతుడు, సుఖి బైతాడు?

ధర్మరాజు: మానవుడు గర్వం వదలి సర్వజన సమృతు డౌతాడు. క్రోధాన్ని అణచుకొని కోకానికి దూరమోతాడు. లోభాన్ని విడిచి అర్థాఫ్యుడోతాడు. తృష్ణను త్యజించి సుఖుడోతాడు.

ధర్ముడు: ఎటువంటివాడు పురుష శబ్దవాచ్యుడు?

ధర్మరాజు: భూమ్యకాశాలు నిండిన కీర్తిసంపద ఎవరికుంటుందో అతడే పురుషుడు.

ధర్ముడు: సర్వధని అయినవా డెవ్యరు?

ధర్మరాజు: ప్రియాప్రియాలు, సుఖదుఃఖాలు, భూతభవిష్యద్వర్మమానాలు ఎవరికి సమంగా కనిపిస్తాయో అతడు సర్వధని-అంటే సర్వధనిధ్యుడు.

ఈ మూడు ప్రశ్నలు ధర్మజుడు తన శిలాన్నే అనుశీలించుకొని వినయంతో ఆవిష్కరించాడా? అన్నట్లుంటాయి. ఆ తరువాత ధర్ముడు కూడా మరే ప్రశ్న వేయలేకపోయాడు. ధర్మ పరిజ్ఞానం శిఖరం చివరి ప్రశ్న. దానిని అధిరోహించిన ధర్మరాజు సర్వధనిధ్యుడే!

యక్కప్రశ్నల ఫుట్టంలో ప్రబంధపరమేశ్వరుడు తెలుగువారి కిచ్చిన తియ్యని మాకందం- ఇతిహాసపతం పరిజ్ఞానానికి ఒక అందం.

**క. ‘ప్రతమువలన శ్రోత్రియుఁ డగు | నతుల తపోయుక్తిఁ గడు మహాత్మము వడయున్
ధృతిచే సహాయయుతుఁ డగు | నతిశయముగ బుధ్మమంతుఁ డగు బుధుసేవన్’.** (ఆర.7.428)

ఆరణ్యపర్వమంతా ధర్మజుడి బుధజనసేవతో నిండిపోయింది. దానితో ఆయన బుధ్మమంతు డయ్యాడు. తరతరాలుగా మనలను బుధ్మమంతులను చేస్తున్నాడు. ఇతిహాస ఘలాన్ని విశ్వజనీనంగా పొందండని మనల కందరికీ మిత్రసమ్మితంగా ప్రబోధిస్తున్నాడు.

7. ఆరణ్యపర్వశేష నిర్వహణ వైపుణ్యం : ప్రబంధపరమేశ్వరత్వం

ఆరణ్యపర్వం సహజంగానే రెండు భాగాలుగా విభక్తమై ఉన్నది. స్వాలంగా - మొదటి భాగం సహప్రశ్నలతో, రెండవ భాగం యక్కప్రశ్నలతో ముగుస్తాయి. తెలుగులో దాదాపుగా నన్నయ, ఎళ్ళయలు ఈ రెండు భాగాలనూ వరుసగా నిర్వహించటం కాలపురుషుడి క్రియాపైచిత్రి. ఈ రెండు భాగాలలో ఉన్న సామ్యభేదాలను గురించి ఆరణ్యపర్వ ప్రథమ భాగపీతికలో కొంత సమీక్షించటం జరిగింది. మరికొన్ని విశేషాలు ఇక్కడ ముచ్చటించటం సమంజసం.

ఎళ్ళాపెగ్గడ ‘నన్నయభట్ట తిక్క కవినాథుల కెక్కిన భక్తిపెంపునన్’ ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని ఆంధ్ర భాషలో ‘సుజనోత్పవ’ మొప్పగా నిర్వహించాడు. కాబట్టి ఎళ్ళాన రచన నన్నయ తిక్కన రచనలవలె అనువాదం కాదు అనుస్మరించాడు. అనుస్మరించాలనోని తాత్పర్యం చెడకుండా ఉంటుంది. కానీ, వస్తు నిర్వహణం మాత్రం ఎళ్ళాన ప్రతిభాశక్తితో ఉన్నేసితపోతుంది. దీనిని అనుశిలించటానికి గణాంకం కంటె గుణాంకం ఎక్కువగా ఉపకరిస్తుంది. అయినా, గణాంకం గుణ మూలాయంకనానికి కొంత తోడ్పడవచ్చును.

సంస్కృత మహాభారతంలో వనపర్వం 13,664 శ్లోకాలలో, 16 ఉపవర్యాలతో కూడి ఉన్నది. తెలుగులో అది ఏడాశ్వాసాలలో 2894 గద్య పద్యాలలో అవతరించింది. అందులో నన్నయ 6981 శ్లోకాలు గల భాగాన్ని 1299 గద్యపద్యాలలోనూ, ఎళ్ళాయ 6683 శ్లోకాలు గల భాగాన్ని 1595 గద్యపద్యాలలోనూ నిర్మించారు. ఈ గణాంకాలను పరిగణనంలోకి తీసికొని, డాక్టర్ పాటిబండ మాధవశర్మగా రిట్లా నిర్మించారు - “నన్నయ మూలముకంటె ఎళ్ళాయ మూలము మూడువందల శ్లోకములు తక్కువ. నన్నయ మూలముకంటె ఎళ్ళాయనువాదము మూడువందల గద్యపద్యములు ఎక్కువ. మూలమునకు ఎక్కువ సన్మిహితమగుటయు, ఎడనెడ రసభావానుగుణములైన వివరణలు వర్ణనలు ఎక్కువగా చేరుటయు కారణములుగా ఎళ్ళాయ యనువాదము నన్నయ యనువాదముకంటె కొంత భిన్నమై, తిక్కన మార్గము ననునరించుచు, శ్రీనాథాదులకు త్రైవచాపుచున్నట్లున్నది. (ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమివారి ఆంధ్ర మహాభారతము - ఆరణ్యపర్వ పీరిక. పుట. 53). కవిత్రయంవారిది కథానువాదమనే ఆలోచనధారలో అనుశిలించిన శర్మగారి మాటలలో ఎళ్ళాన స్వతంత్రవైభారిని గుర్తించటమే ప్రస్తుతాంశం.

ఎళ్ళాన నన్నయ పేరనే ఆరణ్యపర్వశేషం రచించటం చేత తవ కవితలో కానబడే సాపేక్ష లక్ష్మణాలను ప్రత్యేకంగా చెప్పులేదు. నన్నయ కవితారీతి కొంత తన కవితారీతిలో ఉంటుందని మాత్రం చెప్పి ఊరుకొన్నాడు. కాగా- ఆ లక్ష్మణాలను - హరివంశం, నృసింహాపురాణావతారికలనూ వివిధ కవులు ఎళ్ళానను గురించి చేసిన ప్రశంసలనూ ఆధారంగా చేసికొని సూత్రికరించుకొనవలసి వస్తున్నది. దీనికి తోడు ఆరణ్యపర్వశేషం ఎప్పుడు రచించాడు? ఆయన రచనలలో ఇది ఎన్నోది? అప్పటి ఆయన కవితా దృష్టిధం, కావ్యశైలి పరిపాకం ఎటువంటిది? ఆనే ప్రశ్న లెన్నో ఎదుట నిలుస్తాయి. వాటికి చెప్పుకొనే సమాధానాలే ఆరణ్యపర్వశేష కవితానుశిలనానికి ప్రాతిపదికలు కాగలుగుతాయి.

(1) ఆరణ్యపర్వతేషం : ప్రబంధపరమేశ్వరుని ప్రయోగపర్వం

సాహిత్య చరిత్రకారులు ఎళ్ళన కృతులను రెండు జంటలుగా భావించి పొర్చాపర్య నిర్ణయానికి పూనుకొన్నారు. రామాయణ హరివంశాలు (జవి ప్రోలయ వేమారెడ్డికి అంకితమైనవి) ఒక జంట, ఆరణ్యపర్వతేషం, శీలక్ష్మీ నరసింహావతారమనే నృసింహపురాణం మరొక జంట. (వీటిలో నృసింహపురాణం అహోబల నృసింహస్వామి కంకితం). ఆరణ్యపర్య రచనంవలన ప్రబంధ పరమేశ్వర ప్రశాప్తి ఎళ్ళనకు వచ్చినట్లు నృసింహపురాణంలో చెప్పబడి ఉంది కాబట్టి, ఈ రెంటిని కలిపి చెప్పటం విమర్శకులకు పరిపాటి అయింది. కావ్యశేలీ పరిణామ దృష్టితో చూస్తే ఆరణ్యపర్వతేషం హరివంశ నృసింహపురాణాల కంటే ముందే ఉండాలని చాలమంది భావించారు. కొందరు హరివంశాన్ని చివరి రచనగా పేర్కొన్నారు. కవిశైలి మొదట ప్రాథమికంగా అప్రోఫంగా ఉంటుందని, తరువాత సలక్షణంగా, ప్రాథతరమౌతుందని, క్రమంగా అది పరిపక్వమై, ప్రసన్నతనూ, సారథ్యాన్ని పాందుతుందని భావించే వర్గం వారికి హరివంశమే చివరి కావ్యం. అనుకర్త నుండి యుగకర్తగా ఎళ్ళన ఎదిగాడని భావించే వారికి అతడి రచనలో ప్రాథ ప్రబంధ కవితా పరీపాకమే తరువాతి కవులకు మార్గదర్శకమైనది. కాబట్టి నృసింహపురాణమే చివరి రచన. ఇదే సత్యానికి సన్నిహితమైన సమాలోచన. అయితే సమస్య ఏమంటే - ఎళ్ళన తరువాత అతడి హరివంశాన్ని అనుసరించేవారు కొందరూ, నృసింహపురాణాన్ని అనుసరించేవారు కొందరూ కనబడతారు. ఏ వర్గం వారికి ఆ రచన గొప్పదిగా అనిపించటం సహజం. వివిధ వాదాల కదే మూలం కూడా.

ఎళ్ళన మొదట రామాయణం రచించాడని చాల మంది అంగీకరిస్తున్నా, ఆ కావ్యం ఉపలభ్యం కావటం లేదు. దాదాపు 46 పద్యాలు మాత్రం దోరుకుతున్నాయి. దానికి కారణం అది ప్రాథమికమైనదీ, నంగ్రహమైనదీ, అప్రాథమైనదీ అయిన రచన అయి ఉండవచ్చును. లేదా ఆరణ్యపర్వంలో ఎళ్ళన చెప్పిన రామాయణ కథను చదివిన తరువాత ఆ కావ్యం విస్మృతిలో పడిపోయి ఉండవచ్చును. ఎళ్ళనకు ఆశ్చర్యమితుడు, ప్రోలయవేమారెడ్డి తమ్ముడు, మహాసేనాని అయిన మల్లారెడ్డి చదలవాడలో రామలక్ష్మణుల విగ్రహాలను ప్రతిష్ఠించినప్పుడు ఎళ్ళయచేత రామాయణం ప్రాయించి ఉండవచ్చును. మల్లారెడ్డి ప్రోత్సహంతో ప్రోలయ వేమారెడ్డికి ఎళ్ళయ కృతినిచ్చి ఉంటాడు. ప్రోలయ వేమారెడ్డి “చేతోమాద మెలర్ప రామకథ మున్ జెప్పించి యత్యుత్తమ భ్యాతిం బొందితి, నింక నేను దనియన్ గావ్యమృతాస్వాదనన్” అని హరివంశం కూడా చెప్పించుకొన్నాడు. అటువంటి రామాయణం కూడా కాలగర్జుంలో కలసిపోయింది. భారత పరాంశమైన ‘హరివంశం’ మాత్రం చిరంజివిగా నిలిచింది. కారణం తెలియదు.

ఎళ్ళన రామాయణాన్ని ‘వల్మీకభవ వచోవైఖరి’ ననుసరించి చెప్పాడని చదలవాడ మల్లన పేర్కొన్న దానిని బట్టి, వాల్మీకి రామాయణాన్ని యథామూలంగా తెలుగులోకి అనువదించి ఉండవచ్చును. తెలుగులో యథావాల్మీకంగా రచించిన రామాయణాలకు అంత ప్రాచుర్యం లేదు. ప్రాచీనులు (ఎంతటి గొప్పవారైనా) ప్రాసిన అటువంటి రామాయణాలు కాలగర్జుంలో కలిసిపోయాయి. ఎళ్ళన రామాయణానికి కూడా అటువంటి స్థితియే ఏర్పడి ఉండవచ్చును. తెలుగు ప్రజలు అవాల్మీకకల్పనలున్న రామాయణాలనే ఆదరిస్తారు.

ప్రాచీన కాలంలో ఒక పరిపాటి ఉండేది. ఎవరైనా భారతం ప్రాయధలచుకుంటే ముందుగా రామాయణాన్ని రచించేవారట! దానిని అనుసరించి నన్నయ భారతానికి ముందు రాఘవాభ్యుదయాన్ని ల్రాశాడనే ఒక వదంతి ఉన్నది. తిక్కన నిర్వచనోత్తర రామాయణ రచన చేయటం ప్రసిద్ధం. ఆ బాటలో నడుచిన ఎళ్ళన ఆరణ్యపర్వతేష హరివంశ రచనలకు ముందే రామాయణం రచించి ఉండవచ్చును. ఇది ఉపహార్తమే.

రామాయణం తరువాత ఆరణ్యపర్వతేషమే ఎళ్ళన రచించి ఉంటాడు. దీని దొక ప్రత్యేకమైన చరిత్ర. ఎళ్ళయకు చిన్నాటి నుండే కావ్యరచన చేసే ఆసక్తి ఉండేది. అందులోనూ నన్నయ తిక్కనలవలె తానూ ఒక మహాకవి కావాలని ఆయన కలలు కన్నాడు. దేవుడి కంకితమైన నృసింహపురాణం అవతారికలో తన ఆత్మ సంవేదన వినిపించాడు.

ఉ. “మించిన వేడ్కు వీనులకు మిక్కుట్టొమై మధువృష్టి క్రమ్మ రా
యంచలు కూయఁ గ్రోంచమును నావలఁ గూయఁ గడంగుభంగఁ బ్రో
ధాంచిత శబ్దసారులు మహాకవు లాద్యలు కావ్యశయ్యఁ గీ
లించిన కీర్తిసంగసుఖలీలకు నేనును గాంక్షఁ జేసితిన్”. (నృ.పు.1.13)

ఆ ఆశను ఆశయంగా మార్పుకొన్నాడు. నన్నయ కవితారీతిని సాధించాడు. నన్నయకు వారను డనిపించుకొన్నాడు. ఎఱ్ఱనది ఏకలవ్యభక్తివలె కనపడుతుంది. నన్నయ పేరనే తన కవితను ద్రాయ నారంభించాడు. ఎఱ్ఱన గుప్తభక్తి పండించిన గొప్ప కవిత ఆరణ్యపర్వశేషం. అయితే, హరివంశంలో, న్యసింహాపురాణంలో పరిణతి చెందిన కవిత్య మహాత్మాశక్తులు ఇందులో అంకురాపథ్థ నుండి పుష్పావస్థకు పెరుగుతున్నాయి. అందువల్లనే ఆరణ్యపర్వశేషం ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ సర్వకావ్యకళాజగత్తుకు బీజ సంపుటి. వటపత్రశాయి గర్భ కుహరంలో గుప్తంగా దాగి ఉండి, మార్పుండేయ మహార్షికి బీజప్రాయంగా సర్వజగత్ సృష్టి దర్శనమిచ్చినట్లు ఆరణ్యపర్వశేషంలో ఎఱ్ఱన కవితాకళా వైభవం బీజప్రాయంగా ప్రత్యక్షమాతుంది. ఈ రచన కూడా నరాంకితమే. నన్నయులో పరకాయ ప్రవేశం చేసిన ఎఱ్ఱయ్యకు రాజరాజ సరేంద్రుడు తప్ప మరొక రాజేంద్రుడు కనపడడు. అందువలననే కాబోలు ముగినిన ఆరణ్యపర్వం ముచ్చట ఎత్తకుండానే ప్రోలయ వేమారండ్రి భారత పరాశమైన హరివంశ ప్రసక్తి తెచ్చాడు. తానూ, తన తాత ఎఱ్ఱపోత సూరీ తప్ప సమకాలీనులలో మరెవ్వురూ ఆరణ్యపర్వశేష పూరణ ప్రసక్తిని వాచ్యం చేసినట్లు ప్రస్తావించకపోవటం ఎఱ్ఱన పాటించిన పరమోచిత్యం! ఆరణ్యపర్వశేషం ప్రబంధ పరమేశ్వరుడి ప్రయోగభూమి.

(2) నన్నయ ప్రసాదకవి : ఎఱ్ఱయ మధుర కవి

నన్నయ ప్రతి ఆశ్వాసం చివర తాను ఆభాగంలో ప్రదర్శించిన కవితా కళాంశాన్ని సూచించాడు. ఎఱ్ఱయ దానిని పాటించాడు.

ఆరణ్యపర్వం

1. ప్రథమశ్వాసం	-	పుణ్యకథ యతిరమణీయంబుగాను'.....	(1.398)	నన్నయ
2. ద్వితీయశ్వాసం	-	'కథాక్రమం బతిరమ్యంబుగాను' ...	(2.354)	నన్నయ
3. తృతీయశ్వాసం	-	'కథ రమ్యంబుగ....	(3.397)	నన్నయ
4. చతుర్థశ్వాసం	-	'ఎఱ్ఱింగించిన తెఱంగు...'	(4.414)	ఎఱ్ఱయ
5. పంచమశ్వాసం	-	'కథావిశేషంబు సవిస్తరంబుగా...'	(5.435)	ఎఱ్ఱయ
6. షష్ఠిశ్వాసం	-	'అఖ్యానంబు విఖ్యాత మాధుర్యమనోహరంబుగా'	(6.409)	ఎఱ్ఱయ
7. సప్తమశ్వాసం	-	'సవిస్తర మధురంబుగా సుపస్యించి...''	(7.467)	ఎఱ్ఱయ

నన్నయ ప్రసన్నకథాకలి(వి)తార్థయుక్తితో కవిత చెప్పి కథాకవితకు మార్గదర్శి అయినవాడు. ఆరణ్యపర్వంలో ఆఖ్యానం పరిమితం. ఆఖ్యానకాలు, ఉపాఖ్యానాలు విశేషం. కథను ఏకవాక్యతతో అందంగా చెప్పి గుణాన్ని రమణీయమన్నాడు నన్నయ. కథా సంవిధాన శిల్పాన్ని రమ్యత అన్నాడు. కథా నిర్మాణాన్ని కవితామయంగా ఆస్వాదయోగ్యంగా చెప్పటం రమణీయమనీ, రమ్యమనీ నన్నయ నిర్దేశం. (ఈ అంశాలను గురించి ఆరణ్యపర్వం పీరిక మొదటి భాగంలో పరిశీలించాం)

ఎఱ్ఱయ కూడా నన్నయవలె కథాకథనం మీదనే శ్రద్ధ వహించి దానిని వర్ణనామయం చేసి, రచనలో తాను పాటించిన నాలుగంశాలను చెప్పాడు. అవి ఆశ్వాసాల కథలను తీర్చిదిద్దిన పథ్థతులలో కానవచ్చే శిల్ప విశేషాలు. ఆరణ్యపర్వ

శేషంలోని చతుర్భావసంలో మార్గండేయ మహర్షి చెప్పిన పురాణమన్న విశేషాలు విస్తారంగా ఉన్నాయి. వాటిని తాను తెలిపిన పద్ధతిని గమనించుమన్నాడు ఎఱ్ఱన. పంచమాశ్వసంలో ధార్మికాంశాలు, రసవత్సుధాంశాలు కలిసి ఉన్నాయి. వాటిలో కథ విశేషాలను విస్తరించి రచించే పద్ధతిని ఎఱ్ఱన ప్రదర్శించాడు. ఆరవ ఆశ్వసంలోని ప్రధాన కథను చెప్పే పద్ధతిలో స్వప్తంగా అందరికి తెలిసేటట్లు ప్రసిద్ధ మాధుర్యగుణ ప్రధానమైన రచననూ, మనోహరమైన పద్ధనలనూ చేసి రక్త కట్టించి ఆస్వాదయోగ్యతను ఎఱ్ఱన పెంచాడు. సప్తమాశ్వసం విస్తరించి చెప్పటం చేత మనసుకు తియ్యదనం కలిగేటట్లు ఎఱ్ఱయు ప్రపంచించాడు. ఈ లక్షణాలు ఆయా ఆశ్వాసాలకే కాక ఎఱ్ఱయు ఆరణ్యపర్వశేషానికంతా పర్వతాయిని కూడా సంభావించవచ్చును.

నన్నయ రమ్య, రమణీయ శబ్దాలను వాడితే, ఎఱ్ఱయు మధుర, మాధుర్య, మనోహర శబ్దాలను వాడాడు. కవిత్వంలో చిత్తాన్ని రమింపజేసే గుణం రమ్యత; చిత్తరమణం ప్రసాదగుణ సహజ స్వభావం; చిత్తాన్ని ద్రవింపజేసే గుణం మాధుర్యం. నన్నయ ప్రసాదగుణానికి, ఎఱ్ఱన మాధుర్య గుణానికి కవితలో ప్రాధాన్యాన్ని కల్పించారని ఆ పదజాలం చెప్పుతున్నది. కవిత్వం వలన సహృదయుల హృదయాలు పాందిన ప్రదస్తితిని ‘మధురం’ అంటారు. అట్టి ప్రదస్తితిని కలిగించే రచనా గుణాన్ని ‘మాధుర్య’ మంటారు. దానిని కథా సన్నిఖేచాల్లో, వర్ణనాదులలో ప్రదర్శించినప్పుడు కలిగే అభివ్యక్తి శక్తిని ‘మనోహరత్వ’ మంటారు. ఇట్లా తన కవిత్వాన్ని అనుశిలించటానికి అనుమతిన సూచనలను ద్వానిమయంగా చేయటం నన్నయబాటయే. నన్నయ ప్రసాద కవి, ఎఱ్ఱయు మధుర కవి.

మాధుర్యం వస్తువునూ, రచననూ, రసాన్ని ఆశ్రయించి ప్రసరిస్తుంది. ప్రైలకు సంబంధించిన కథార్థాలు అధికంగా ఉన్నప్పుడుకాని, పరమాత్మభావనంతో ఆత్మరసమైన ఆనందాన్ని అభివ్యక్తం చేసే కథార్థాలను ఆధ్రంగా చెప్పినప్పుడుగానీ, కరుణాది రసాలు ప్రవర్తిల్లిన ఘుట్టాలను చిత్రించినప్పుడుగాని వస్తువరమైన మాధుర్యం వ్యక్తమౌతుంది. రచనలో మాధుర్యం శబ్దార్థాలను ఆశ్రయించి అభివ్యక్తమౌతుంది. పృథవ్కుదత్యంలో శబ్దాన్నిశ్రయించిన మాధుర్యం మనస్సును ఆకర్షిస్తుంది. ఉక్కివైచిత్వంలో అర్థగుణమైన మాధుర్యం ఉన్నేలిస్తుంది. తద్వానం హృదయాన్ని ఆధ్రం చేస్తుంది. నన్నయ రచనలో శబ్దగుణమైన మాధుర్యానికి ఉక్కివైచిత్రి ఉపబలకం. ఎఱ్ఱయు రచనలో అర్థగుణమైన ఉక్కివైచిత్రికి శబ్దగుణం ఊతం ఇస్తుంది. తిక్కన గారిది అర్థగుణ ప్రధాన రచన. ఆయన రచనలలో ఉక్కివైచిత్రికి శబ్దగుణ మాధుర్యం ఊడిగం చేస్తుంది. ఈ తారతమ్యాన్ని గమనిష్టే ఎఱ్ఱయ నన్నయ రీతికి సన్నిహితుడు. నన్నయ కవిత రమింపజేస్తుంది. తిక్కన కవిత మనసును వికసింప చేస్తుంది. పీరిద్దరికి నడుమ ఎఱ్ఱయ కవిత హృదయాలను ద్రవింపజేస్తుంది. ఈ మూడో గుణం కవిత్వయంవారి ఆంధ్ర భారత కవిత్వానికి ఒక పరిపూర్ణతను కలిగించింది. అందుకే ఎఱ్ఱన ప్రబంధపరమేశ్వరుడు.

(3) విడమరచి, విస్తరించి, మధురంగా, మనోహరంగా చెప్పటం

ఆరణ్యపర్వశేషంలో భారత కథ 35 శాతం, మార్గండేయుడు చెప్పిన సర్దాది పురాణ ధర్మకథార్థాలు 35 శాతం, రామకథ, సావిత్రికథల వంటి ఉపాఖ్యానాలు 30 శాతం మేరకు వ్యాపించి ఉన్నాయి. అంటే ఆశ్వానంకంచే ఉపాఖ్యానాల భాగమే ఎక్కువ. దాదాపు మూడింట రెండు వంతులు. ఉపాఖ్యానాలన్నీ ధర్మజుడి ప్రశ్నలకు సమాధానాలే. ఆ ప్రశ్నలు కూడా మూడు రకాల ఆసక్తుల నుండి పుట్టాయి.

మొదటిది- పురాణ జిజ్ఞాస. రెండవది - బ్రహ్మకృతియ, పుత్ర, పతివ్రతాదుల మహాత్మ్య శ్రవణాస్తకి. మూడవది: తనవలె తన భార్యవలె అవమానాలు, అగచాట్లు పడినవారి వ్యత్స్తాంతాలు వినాలనే అభిలాష. ఈ మూడు రకాల కథలను నిర్వహించటంలో ఎఱ్ఱన - విడమరచి చెప్పటం, విస్తరించి చెప్పటం, మధురంగా చెప్పటం అనే మూడు పద్ధతులను ఎన్నుకోన్నాడు. ఇక మిగిలింది ప్రధాన కథ. దానిని ఈ లక్షణాలతోపాటు మనోహరంగా కూడా చెప్పాడు ఎఱ్ఱన. కాబట్టి ఎఱ్ఱయు కథాకథన శిల్పానికి నాలుగు ముఖాలు. అవి - విడమరచి, విస్తరించి, మధురంగా, మనోహరంగా చెప్పే విద్యలు.

(4) ఎళ్లన కవిత : ఆద్రుమైన ఆత్మీయత, మాధుర్యం

శంభుదాసుడు సహజంగా శివకేశవ భక్తి రసాద్రుచిత్తుడు. అందువలన అతడి వాక్కు ప్రసాదమధురం, స్వయంబుర్మాణి కథాగత పాత్రలకు కూడా అంటగట్టే స్వభావం ఆయనకు లేకపోలేదు. కొన్ని పాత్రలు ఎళ్లన కవితలో భక్తులయ్యాయి. మచ్చుకు ఉదంకుడిని ముందుగా చెప్పవచ్చును.

ఈ. ‘శంకరసన్నిభుండు జనశంకరుఁడున్ గరుణాకరుం డనా
తంకుఁ దుదంకుఁ డనున్ని త్రతస్థితుఁడై మరుభూమియందు ని
శృంకమతిన్ వసించి యనిశంబును నవ్యయు నమ్యతున్ మనసః
పంకజవేదిక్షై నిడి తపం బొనరించె ననేకవర్షముల్’. (ఆర. 4.373)

ఈ పద్యం ఎళ్లన ఆత్మీయత నుండి ఆవిష్కారించింది. స్వయంగా శంకర సన్నిభుదైన శంభుదాసుడు అచ్యుతుడిని స్వయమనః పంకజవేదిక్షై ఉంచి అనేక సంవత్సరాలు కవితా తపస్సు చేసి చతుర్వీధ పురుషార్థ సాధన రూపాలైన నాలుగు కావ్యాలు రచించాడు. ఉదంకుడు ప్రభ్యన్న శంభుదాసుడు.

మార్గుండేయ మహార్షి పాత్రలో ఎళ్లన పరకాయప్రవేశం చేశాడు. మూలంలో లేని ‘మంజుల వాగమృత ప్రవాహం’ (4.164) ఆయన వాక్కులో ప్రసాదమధురంగా పాంగించాడు. మార్గుండేయుడు ప్రబంధ వరమేశ్వరుడి కవితాభివ్యక్తికి కమనీయ వాపాక. తన కిష్టమైన పురాణ కావ్య ప్రబంధ వాగ్మిలాసల నన్నింటినీ ఆయన కథాకథన శిల్పంతో విడమరచి, వివరించి, మధురంగా చెప్పటంలో నిక్షేపించాడు. అందుకే మూల భారతంలో మార్గుండేయ కథనం విషయ విజ్ఞాన భాండార ప్రదర్శనం, ఎళ్లయ కవితలో మధుర వాగ్మిలాస మధుధార. కవి ఏమి చెప్పాడన్నది మూలంలో ముఖ్యం, ఎట్లా చెప్పాడన్నది ఎళ్లయ రచనలో ముఖ్యం.

ప్రసాద మాధుర్యాలు భక్తికవితకు శ్యాసన్కోశాలు. మార్గుండేయుడు ఎంతటి దార్శనికుడో అంతటి ఆద్రుచిత్తుడు. దార్శనికుడికి ఉండే ప్రసాదవాగ్ముత్తి, ఆర్పుడికుండే రసాద్రుచిత్తవ్యుత్తి ఆయన వాక్కులలో మిలమిలలాడుతూ ఉంటాయి. పరమసుందర బాలాకారుడైన వటపత్రశాయి పాదవద్యాలకు మైత్రీ, జిజ్ఞాసతో అడిగిన మాటలు మనసును ద్రవింపచేస్తాయి.

శా. ‘ఈ యేకార్థవ మీ వటక్కితిరుహం బీ ప్రభ్యపర్యంక మి
టై యొప్పారుచు నుండఁగా నుదరబ్మాగైక ప్రదేశంబునం
దీ యారేడు జగంబులున్ మెలఁగఁగా నిట్లున్న బాలత్వమే
నేయందంబున నిశ్చయించి సుఖ్మినై యేపారుదుం జెప్పవే’. (ఆర. 4.261)

త్రికంలోని ఈకారం ప్లతంగా ఉచ్చరించబడే కానువు అద్భుతం నుండి పుట్టిన భక్తిమాధుర్యాన్ని పరమ చమత్కారంగా ఆవిష్కరించింది. ఆద్రుత ఈ పద్య హృద్యోగ్నిక్లోని భక్తి మాధుర్యం.

వటపత్రశాయి అయిన మధురబాలుడిని పాండవ ప్రాణ బంధువైన ప్రౌఢ గోపాలుడిగా గుర్తించి పారవశ్యంతో చేపే పద్యం భక్తి పరిపక్షుతకు పరమోదాహారణం.

శా. ‘నా కమ్ముఁ బొడసుఁపే దాను గృపతో నా కందు, నేఁ డియోడన్
నీకున్ గాదిలిచుట్టుమై సచివుఁడై నెయ్యంబుమై నున్ పు

ఛ్యాకారుం గమలాయతాక్కుఁ గరుణైకాయత్తు నత్యత్తమ
శ్లోకుం గృష్మనీఁ గంటి నా సుకృతముల్ శోభిల్లేఁ బక్కంబులైఁ.’ (ఆర. 4.281)

మొదటి పద్యంలో అద్భుతం నుండి పుట్టిన మాధుర్యం, రెండవ పద్యంలో భక్తిరసార్థచిత్తం నుండి పుట్టిన మాధుర్యం. ఈ మధురోక్తి ఎళ్ళయ వాక్కుకు పూచిన భక్తిసుమం. పోతన భాగవత భక్తి కవితకు ఈ రచన ప్రథమావతారం.

మాధుర్యగుణంతో కవిత్వాన్ని మనోహరంగా మార్చటం ఎళ్ళన వాగ్యాలాసం. దీనినే సూక్తివైచిత్రిగా తరువాతి వారు చెప్పుకొన్నారు. మార్గండేయమహార్షి యుగధర్మాలను చెప్పే సందర్భంలో కుప్పగా పడి ఉన్న విశేషాలను ఎన్నిక చేసి, వర్గికరించి, విడమరచి, వాటిని తగిన వృత్తాలలో, తగిన పాకాలలో రీతులలో గుణోత్పుష్టంగా చెప్పటం ఎళ్ళయ పాటించిన విధానం.

(1) విడమరచి చెప్పే పద్ధతికి ఏ చరణానికి ఆచరణం విరిగే సీనపద్యం ఛందోమయ సాక్షం. మచ్చుకు చూడండి-
కలియుగ ధర్మకథనంలో -

- సి. ‘సత్యంబు నరులకు సంక్లిష్టమగు; సత్య | హోని నాయువు గదు నత్తిగి పోవు;
నాయువు దత్తీగిన నల్పంబులగు విద్య | లల్పవిద్యలను మోహంబు మిగులు;
మోహంబువలను బై ముసురు లోభంబు; లో | భావేశమును | గామ ముగ్గలించుఁ;
గామంబు పెంపును | గడుగు | గ్రోధంబు; క్రో | ధంబున వైర మెంతయును బెరుగు;’
- ఆ. వైరమున నశేషవర్ణలు నన్యోన్య | పీడ సేయుచును విభిన్నబుధ్మి
నోక్కు | ఊకని మేర నుండక వర్ణసం | కరము సేయుగలరు కలియుగమున’. (ఆర.4.287)

కలియుగ ధర్మాలలో అనేక రకాలు కలగూరగంపగా చెప్పబడి ఉన్నాయి. వాటిలో సర్వజన సామాన్యమైన ప్రవర్తన విశేషాలను గుదికూర్చి, ఒక పద్యంలో విస్పష్టంగా విడమరచి చెప్పటం పురాణ కవితలోని వైశిష్ట్యం. ఎళ్ళయ ఆ పద్ధతిలో నిష్టాతుడు. వస్తు విశ్వతిని బట్టి వృత్తాన్ని ఎన్నుకొనటం, విడమరచి చెప్పే పద్ధతిని బట్టి పాదగతిని సాగించటం వస్తువును మధురతరం చేసే కథన శిల్పం.

కలియుగంలో జనపదాల స్థితిగతులను తెలిపే చోట ఎళ్ళన ఆవేదనపడి చెప్పినట్లున్నది. దానికి కారణం లేకపోలేదు. కాకతీయ సామ్రాజ్యం పడిపోయిన తరువాత తురుషుల దాడుల వలన తెలుగువాట హౌందవ సంస్కృతితో పాటు, జానపద జీవనం కూడా కలుషితం, కష్టతరం, దుఃఖమయంగా మారింది. ఆ దుర్భరస్తితి నుండి దేశాన్ని సముద్రరించాలని కంకణం కట్టుకొన్న రాచకొండ, దేవరకొండ, నాయక రాజులు, అద్భుతి రెడ్డి ప్రభువులు, విద్యారణ్య శిక్షణలో విజ్ఞంభించిన అనెగొంది ప్రభువులు ఆ కాలంలో సాగించిన సమష్టి దేశభక్తి ఉద్యమంలో పాల్గొన్న మహాకవి ఎళ్ళన - కలియుగ లక్షణాలంచే వేరే ఎక్కుడా లేవనీ అనాటి సంక్లోభ సమాజంలోనే ఉన్నాయనీ భావించి సమాజీల్న సామాజిక స్ఫూర్హకు స్ఫురించిన ఆత్మీయతతో ఈ ఘట్టాన్ని ఆశ్రంగా రచించాడు. ఆయన నగరాలలో కంటె జనపదాలలో ఎక్కువగా నివసించాడు. ఆ సంవేదన ఈ పద్యంలో ప్రతిధ్వనిస్తుంది.

- మ. ‘వివిధ వ్యాఘ్రమృగోరగాకులము లై, విష్టీర్ణశూన్యాటపీ
నివహోభీలములై, యరాజకములై, నిర్మాలధర్మంబులై
ద్రవిళాభీర తురుషుబర్పరపుళింద వ్యాప్తి దుష్టంబు లై
భువిలో నెల్లెడు | బాడగున్ జనపదంబుల్ దద్యగాంతంబునన్’. (ఆర. 4.289)

పాడుబడ్డ గ్రామాల దుర్భరణితి ఇందులో కళ్ళకు కట్టినట్లు చిత్తించాడు ఎఱ్ఱన. కూరమ్మగాల విహిరంతో భయాందోళన చెందటం, వ్యవసాయ భూములు తగ్గి అడవులు పెరగటంతో రక్షణకు దూరం కావటం, అరాజకాలు కావటంతో గ్రామాలలో న్యాయం లేకపోవటం, ధర్మస్థితి భగ్గుం కావటంతో జీవన విధానం చిల్లలుపడటం కలియుగ ధర్మాలుగా ఎఱ్ఱయ చెప్పాడు. మూలంలో ఉన్నవన్నీ ఆయన చెప్పాడా లేదా అన్నదికా దిక్కుడ ప్రశ్న. వీటికి కారణం ‘దవిళాభీర తురుషుబర్వర పుళింద వ్యాప్తి’తో గ్రామాలు దుష్టములైపోవటమే అని ఎఱ్ఱన భావం. ఎందుకంటే మూలంలో తురుషుల ఆగడాలు ఉండటానికి ఏలు లేదు. ఎఱ్ఱయ రచనలో అని ముఖ్యపాత్ర వహించాయి. అంటే- అంధ భారతంలోని జనపదాలు ఎఱ్ఱయ కాలంలోనివే అని స్పష్టం. స్వంతంగా చూచిన కష్టాలను అందరికి తెలిసేటట్లు ప్రత్యేకంగా ఒక వృత్తంలో తనకు నచ్చిన ప్రబంధశయ్యలో ఎఱ్ఱన ఆవిష్కరించాడు. అంతే కాదు. కలియుగ ధర్మాల ఫుట్టాన్ని స్వయానుభవామైడితంగా చెప్పటంతో ఎఱ్ఱయ రచన ఆత్మియతతో కూడుకొన్న ఒక సంవేదనగా మారింది. అది రచనలో రవాణిస్తూ పరితల హృదయాన్ని ద్రవింప చేస్తుంది. ఎఱ్ఱయ యుగధర్మకథనం ఒకరకమైన ఆత్మాక్రయ కరుణ రస ఖండ కావ్యం!

దాని ముగింపులో ఎఱ్ఱయ చెప్పిన ఆ కృతయుగం ఆయన చూచిందో, లేక ఆశించిందో ఏమైనా ఈ వద్దం సామాజిక జీవన మధుర సంగీతం!

శా. ‘ఆరామప్రజ చైత్యసద్గువన దేవాగార సౌమ్యంబు లై
భూరి బ్రహ్మతపస్స్య సంకులములై పుణ్యధ్వరారంభసం
భారోదారములై నితాంత ఘలిత బ్రాజిష్ట్లు సస్యంబులై
యారూధణితి నెల్లదేశములు నొప్పారుం బ్రకాశంబులై’. (ఆర. 4.312)

హిందూ ధర్మోద్ధరణం కొరకు కళ్ళకు దక్షిణాన వెలసిన నాయక, రెడ్డిరాజ్యాల సమూహాన్ని ఉద్దేశించి ఈ వద్దం పుట్టి ఉండవచ్చును. ‘ఎల్లదేశములు’ అవే అయి ఉండవచ్చును. ఏమైనా ఎఱ్ఱన భారతీయతీకి ఇది మధురఫలం.

(5) ధర్మవ్యాధోపాఖ్యానం : విడమరచి చెప్పే విద్య

వర్ణాత్మకాల కతీతంగా గార్హస్త్య ధర్మనిర్వహణం ఎంతటి విశ్వజనీనమయిందో చెప్పుతూ వైదిక ధర్మాచారణ వైదుప్యాన్ని వెన్నలా పంచిపెట్టే మధురగాథలు పతిప్రత కథ, ధర్మవ్యాధోపాఖ్యానం.

కథా జీవితానికి ఒక బలమైన బీజం ఉంటుంది. దానిని పరితల దృష్టికి తెచ్చేటట్లు, వారి మనసులలో పదిలంగా నిలిచేటట్లు చెప్పే పద్ధతి విడమరచి చెప్పే కవితా విధానంలో పాటించే మొదటి విలువ.

పతిప్రతకు పతిసేవ ముఖ్యమా? అతిథి సత్కారం ముఖ్యమా? ఆ రెండింటికి పోటీ వస్తే ఏది ముందు? ఏది వెనుక? అని పతిప్రత కథలోని ప్రధానమైన ప్రశ్న. కౌశికుడు అతిథి ధర్మం గొప్పదనేవాడు. పతిప్రత పతిసేవ ధర్మం ఉత్తమమనేది. అయితే పీరిద్దరికి వాదు వస్తే ఎఱ్ఱన రచించిన రండు పద్మాలు మనకు రండు మధురావిష్ణుతులుగా దొరుకుతాయి.

కౌశికుడు అతిథి నిరాదరణకు ఆగ్రహించి పతిప్రతతో అన్న మాటలు.

ఉ. ‘నీమగఁ డంత యొక్కుడె? మనీమలు భూసురు లింత తక్కువే?
కోమలి! యేల యిట్లు గడుఁగ్రోప్యనఁ గానవు లోకవంద్యాలన్?
భూమిసురేంద్రులన్; దివిజపుంగవుఁ డాదిగ భక్తిఁ గొల్చుచో
నేమిట నొక్కొ! వారు గడునెల్లిద మై రిటు నీకు నిచ్చుటన్’. (ఆర. 5.16)

సతీధర్మాన్ని ధిక్కరిస్తూ పలికిన ఈ వద్దం కథా పరమార్థాన్ని ప్రశ్నమైన ప్రతిపక్షం. ఇది ఎంత తీవ్రంగా వెలువడిందో అంతకంటే తీవ్రంగా పతిప్రత సమాధానం వెలువడింది.

- సీ. ‘దేవతాసములు భూదేవతావరు లోటి । యేసు దన్మహాత్ము మెఱుగునయ్యా? యొక విప్రిఁ డలిగి పయోనిధి జలము ల । పేయముల్ గాగ శపింపఁ డెట్లు? దండక విషయంబు దగ్గంబు సేయండె । యలుకమై నొక్కమహాద్విజుండు? వాతాపి యను దైత్యవరు ప్రింగి యత్తిగించు । కొనఁడె భూదేవుఁ డొక్కరుఁడు గినిసి?
- తే. ధరణి మత్తియును బెక్కువిధంబులందు । బ్రహ్మవిదులైన బ్రాహ్మణి ప్రభుల మహిమ వినమె? యెత్తిఁగి యెత్తింగి సద్వినుతచరిత! కొఱవి గాని వెళ్లినే తలఁ గోకికొనఁగ?’ (ఆర. 5.19)

రెండూ అధిక్షేపాత్మక అభివ్యక్తులే. కొశికుడి పద్యం పూర్వార్థంలోని రెండు చరణాలూ ప్రశ్నలుగా పలికితే, సీసపద్యంలో నాలుగు చరణాలను ప్రశ్నలుగా మారుపలికింది పతిప్రత. ఆమెది రెట్లింపు అధిక్షేపం. అతడిది ఆచరించని శాప్త జ్ఞానం. ఆప్రత లేని అహంకారం, సత్సంగం లేని సంస్కారం, నిగ్రహంలేని ఆగ్రహం, ప్రమాదంలో పడ్డ బ్రాహ్మణి భావం. ఇన్ని అవగుణాలు ఆ కొశికుడిలో గూడుకట్టుకొని ఒక్కటిగా అతడి మాటలలో మారుచ్ఛాగుతున్నాయి. వాటన్నెటినీ విడమరచి అతడికి అర్థమయ్యెటట్లు పతిప్రత సీసపద్య మెత్తుకొని ఒక్కిక్కుపాదంలో ఒక్కిక్కు మహాబ్రాహ్మణుడు సిర్యహించిన ఘనకార్యాన్ని ఉటంకించి ఎత్తిపొడిచింది. వారందరూ ‘బ్రాహ్మణప్రభువు’ లని వెటకారంగా వెక్కిరించింది. అట్టివారట బ్రాహ్మవిదులట! అని అవోళనంగా నవ్వింది. అంతమందిని అంతవ్యంగ్యంగా అధిక్షేపించి ‘సద్వినుత చరిత!’ అని కొశికుడిని సంబోధించి విపరీత వ్యంగ్య ధోరణిని ప్రదర్శించింది. అంతటితో ఆగుండా తాను కొఱవితో తలగోకుకొనే తెలివితక్కువ దానిని పోచ్చరించింది. ఆ మాట మనీషినని విరువీగే కొశికుడికి కశఫూతంవలె తగిలింది. పతిప్రత పతిసేవలో ఎంత నిపుణురాలో, హితబోధలో కూడ అంత చతురురాలు. పతిప్రత పలుకులు ఎత్తియ చతురోక్కులు.

‘చతురవచోనిధి’ గా పేరుగాంచిన అల్లసాని పెద్దన ఎత్తిన చతురోక్కులను అక్కడక్కడ కొల్లగొట్టాడు. “ఏమిటనొక్క వారు గడువెల్లిదమై రిటు నీకు నిచ్చలున్” అన్న కొశికుడి చతురోక్కి పెద్దన్నగారి వరూధిని నోట మధురోక్కిగా మారింది. “నీకింత భయంబులేకడుగ నెల్లిదమైతిమె మాట లేటికిన్” (మను. 2.41). పురుషుడు పలికిన చతురోక్కిని స్త్రీ నోట మధురోక్కిగా మార్చాడు పెద్దన. ఎత్తిన పతిప్రత చేత పలికించిన సీసం - ప్రబంధ నాయికలకు సూక్తివైచిత్రిగా మారిపోయింది. “వెలివెట్టోరే బాడబులు పరాశరుఁ బట్టి । దాశకన్యాకేళిఁ దప్పుజేసి” (మను. 2.73) వంటి పద్యాలు ఎత్తియ అభివ్యక్తులకు అనుసృజన శిల్పాలే.

గహనమైన తాత్త్విక వేదాంత విషయాలను సుగమమైన రుచిరార్థసూక్తులవలె పలికించటం ఎత్తియకు నన్నయవలె అభ్యిన సూక్తివైచిత్రి.

(i) సత్పురుషులు ధర్మచరణం వలన పొందే లాభాలు:

- చ. ‘చిరముగ ధర్మముల్ నడపఁ జిత్తము దేఱుఁ; బ్రసన్నచిత్తుఁడై పరువడి నిందియార్థముల భంగులు రిత్తలుగా నెత్తింగి చె చ్చెర నవి యంతవట్టు నిరసించి తపో దమ సత్యశీలతం బరిణతి నొందుఁ; బొందుఁ బిదపం బరమార్థపద ప్రభావమున్’. (ఆర. 5.77)

(ii) ఇంద్రియాలను జయించిన ఉదారుడి స్వభావాన్ని చెప్పే ఆలంకారికోక్కి:

- చ. ‘అరదము దేహా; మిందియము లశ్యము; లాత్పుఁడు సూతుఁ; డమ్ముహో తురగచయంబు దైర్యమును తోరపుఁబగ్గములన్ దృఢంబుగా నురవడిఁ బోక యుండ వెరవోప్పుగఁ బట్టినవాఁడు సేమపుం దెరువున నేఁగు; నప్పరమ ధీరుఁడు సువ్యే యుదారుఁ డయ్యెడన్’. (ఆర. 5.92)

థర్మ విషయాలను సూక్తులుగా వెలయించటం వెలలేని విలువ. ధారణలో నిలిచే వద్దాలను ఆణిముత్యాలవలె ఆవిష్కరించే ప్రతిభ ఎళ్లన సూక్తివైచిత్రిలో ఒక కళ.

(6) కుమారస్వామి కథ : విష్టరించి చేపే విద్య

పంచమశ్యాసాన్మి ‘కథావిశేషంబు సవిష్టరంబుగా’ చెప్పానని ఎళ్లన పేర్కొన్నాడు. కుమారస్వామి కథ మూలంలో తొమ్మిది అధ్యాయాలలో (213-221) 354 శ్లోకాలలో ఉండగా, ఎళ్లన తెలుగులో 115 గద్యపద్యాలలో చెప్పాడు. ఈ అంకెలు సవిష్టరంగా చేప్పే పద్ధతిని భౌతికంగా సూచించవు. అయితే, ఎళ్లయ కథ అనీ, కథా విశేషమని రెండంశాలు చెప్పాడు. కథా విశేషమంటే వర్ణనమే. ఆయన ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వ సూచకమైన లక్షణం వర్ణనం. “ఇతివృత్తమును వర్ణనలచే అలంకరించెడి నూత్న పద్ధతికి సూత్రధారు డగుటచే నాతని కాబిరుదము కలిగియుండును”- అన్న ఆచార్య పింగళి లక్ష్మీకాంతముగారి మాటలు ఇక్కడ స్వరణీయాలు (ఆంధ్ర సాహిత్య చరిత్ర. పు.275). విష్టరణమంటే ఎళ్లయ దృష్టిలో ఇతివృత్తాన్ని వర్ణనలతో విష్టరించటమే. దీనికి అనుబంధంగా కథా భాగాన్ని అనుష్ఠానికి సంగ్రహించటమని కూడా ఆయన చెప్పినట్లు గ్రహించాలి.

మూలంలో కుమారస్వామి కథ సాఫీగా, సరళంగా పురాణ పద్ధతిలో నాతిసంగ్రహంగా సాగుతుంది. ఎళ్లన కథను కుదించి సారపంతం చేశాడు. యథావకాశంగా వర్ణనలను నిర్వహించి తనదైన ప్రబంధశయ్యను చతురోక్తి విలాసాలతో ప్రదర్శించాడు. మచ్చుకు ఒకటి, రెండు ఉదాహరణలు.

(i) సప్తర్షులు అమావాస్యాహామం చేయనమకట్టారు. దేవతలందరూ హవిర్ఘాగాలు తీసికొనటానికి విచ్చేశారు. అగ్ని ఆహారాన్ని యాగ్నిలో ఆవేశించి ఆహారుల నందుకొని దేవతల కందిస్తూ సప్తర్షి భార్యలను చూచి మోహించాడు. ఈ భాగంలో మూలం.

శ్లో: “నిష్ట్రమంశ్చప్య పశ్య త్స పత్తీ స్తోషాం మహాత్మనామ్ |
 స్వేష్యోత్సమేషాపవిష్టః స్నాయంతీ శ్చ యథా సుఖమ్ ||
 రుక్మేధినిభా స్తాస్తు చంద్రలేభా ఇవామలాః |
 హత్తాశనార్పిప్రతిమాః సర్వా స్తారా ఇవాద్యతాః ||
 స తద్దతేన మనసా బభూవ క్షుభితేంద్రియః |
 పత్తీర్ఘప్యై ద్విజేంద్రాణాం వహ్నిః కామవశం యయో ||
 సభూయ శ్చింతయామాస న న్యాయ్యం క్షుభితో ఉ స్నియతీ |
 సాధ్విః పత్తీ ర్మిజేంద్రాణా మకామాః కామయామ్యహమ్ ||
 సైతాః శక్య మాయాద్రష్టం ప్రపుం వా ప్యనిమిత్తతః | |
 గార్ఢపత్యం సమావిశ్య తస్మా త్వశ్య మ్యభీక్షణః ||
 సంస్కారాన్ని సర్వ స్తాః శిఖాభిః కాంచన ప్రభాః |
 పశ్యమానశ్చ ముముదే గార్ఢపత్యం సమాశితః ||”

(సం. 3.213. 42-47)

ఆరు శ్లోకాల మూలం మూడు వద్దాల తెలుగు భాగంగా అవతరించింది. అది అనువాదం కాదు. అనుస్మరణం, మూలతాత్పర్యానికి మధురమైన విష్టరణం.

- సీ. ‘ఆ సమయంబున నమ్మునీంద్రుల భార్య | లందఱు సుస్నేహ మొందజేసి,
రమణీయ మాల్యాంబర విభూషణాద్యలం | కారంబు లోనరించి గారవమును
జనుదెంచి పతులకు సన్మతిం బరిచర్య | సేయుచు మెలఁగంగ వాయుసఖుఁడు
మెలఁతల వాలిక మెఱుఁగు గన్నుల యొప్పు | దెలినవ్వుమొగముల విలసనంబు
- సీ. నడబెడంగులు నన్నువ నడుములందు | వెలయు పతులభావంబులు వలుదచన్ను
గవలనిక్కును నేర్చడఁ గని కరంగి | మదనమార్గం విదళితహృదయుఁ డయ్య’.
- వ. ‘ఇట్లు వికలేంద్రియండై వైశ్వానరుం డమ్మునిపత్నులయందు | దగిలిన డెందంబు మగింప నేరక వారలం గదియ
నప్పుళించి గార్థపత్యకుండంబున నావేశించి’
- చ. ‘అతివలు దన్ను | జేరుటకు నాసపడుం; బొరిఁ జేరుచోట నా
యతవిలసచ్ఛిభాగ్రముల నల్లన వారల నంటుఁ; గౌతుకం
బతిశయమై తదంగలత లాదటఁ గౌగిటఁ జేర్పుగోరుఁ; గం
పితధృతియై కలంగుఁ గడుఁ బెల్లగు రాగరసంబు ముంపఁగన్’. (ఆర. 5.195-197)
- ఎఱ్ఱయ తన కథావిశేష విష్టరణ బీజాలను రెండు చోట్ల నాటాడు. అవి- ‘మదనమార్గం విదళిత హృదయుఁడయ్య’ అని ఒకచోట, ‘కలంగుఁ గడుఁ బెల్లగు రాగరసంబు ముంపఁగన్’ అని మరొక చోట. సుందరాంగులైన అన్యకాంతలయందు వలపు పెంచుకొని మోహపారవశ్యంలో, రతిభావదీప్తితో శృంగారహోవభావాలను లీలలను దశావిస్మార్పితో వెలారిస్తే అది నిజానికి శృంగారరసాభాసం. దానిని ‘రాగసాగరంగా’ మార్పి రమణీయంగా రక్తికట్టించిన తిక్కన నాటకీయరచనాపద్ధతి ఎఱ్ఱనకు స్మార్పించింది. సప్తర్ఘూల భార్యలను చూచి విరాళి ననుభవించే అగ్నిభట్టారకుడు విరాటపర్యంలోని కీచకతుల్యాడుగా భాసించటం సహజం. ఆ పాత్ర చిత్రణంలో తిక్కనపెట్టిన బాణి ఎఱ్ఱయకు విష్టుతి వివేకంగా తోచింది. కీచకుడు ‘మనోజవికారమగ్నుడై’ (విరా. 2.31) ‘వలరాజుబారిక నగ్గమయ్య’ (విరా. 2.86) ‘రాగసాగరపూర నిర్మగ్నుడయ్య’ (విరా.2.33) అని తిక్కన చేసిన వర్ణనలు ఎఱ్ఱనకు ఒజ్జబంతులయ్యాయి. అభినయ స్నారకమైన కీచక విరహాన్ని విభావ విస్మార్పిని ఈ చిన్ని సన్నిఖేశంలో కొండను అద్దంలో చూపినట్లు ఎఱ్ఱయ ప్రదర్శించాడు. కీచకఫుట్టంతో పోలిస్తే ఇది ఒక వెలుగురవ్వ. ఈ కథలో ఇది రసభావ విష్టర శిల్పం.

మూలంలో బుషిపత్నులు బంగారువన్నెవారు, చంద్రేఖలవలె నిర్మలులు, అగ్ని శిఖలకు ప్రతిరూపాలు. నక్కలాలవలె వెలిగేవారు, చాచేవారికి అబ్బురపాటు కలిగించేవారు. వ్యాసుడిది స్థిరచిత్రవైభారి. ఎఱ్ఱన వారిని చలచిత్రాలుగా మార్చి ప్రాణింపోశాడు. మేనికాంతులను వదలివేసి మేనితణుకుబెటుకులను ప్రదర్శింపజేశాడు. మూలంలోని బుషిపత్నుల మేనికాంతులు చూస్తే ఎదుచివారికి ఆశ్చర్యంతోపాటు ఆరాధన భావం కూడా కలుగుతుంది. అయినా వారిపై వలపు పెంచుకొని హుతాశనుడు కాముకుడయ్యాడు. వ్యాస హృదయం మూలంలో అదే. ఎఱ్ఱయది ప్రబంధ కవి హృదయం. అందువలన బుషిపత్నులకు రమణీయ మాల్యాంబర విభూషణార్యలంకారాలు తొడిగించాడు. వారు పరిచర్యలు చేస్తుంటే భక్తిప్రపత్తులకు బదులు ‘వాలికమెఱుఁగుఁ గన్నులయొప్పు, తెలినవ్వు మొగముల విలసనంబు, నడబెడఁగులు, నన్నువ నడుములందు వెలయు పతుల భావంబులు, వలుద చన్నుగవల నిక్కులు’ స్పష్టంగా అగ్నికి కనపడేటట్లు ప్రదర్శింప జేశాడు. ఎఱ్ఱన సృష్టిలో ఆ బుషిపత్నులు శాంత రసమూర్తులు కారు. శృంగార రసదీప్తులు. వారిని “ఎర్పడ” చూస్తే ఏమోతుంది? ఎంతటివాడైనా ముందు నిలువునా కరగిపోశాడు. ఆ తరువాత మన్మథుడి బాణాల బారిన పడి వివశహృదయు డొతాడు. అగ్నిపని అదే అయింది. ఎఱ్ఱయ కైశికీప్పత్తిని మధురంగా పోషించి రసికుల హృదయాలను ద్రవింపజేశాడు. అది ఆయన ప్రబంధ పరమేశ్వర బీరుద మహిమ.

ఎఱ్లన వద్దనం మూలవిరుద్ధంగా ఉన్నది. అది వివేచకులకు అనోచిత్య మనిపించవచ్చును. ఎఱ్లన ఇక్కడ సూక్తి వైచిత్రిని ప్రదర్శించి సన్నివేశ మాధుర్యాన్ని సంరక్షించాడు. అగ్నివంటి వాడిని ఆకర్షించగలిగిన అందం అపూర్వశృంగార విభావాల వలననే ఆవిష్కృతం కావాలి. అగ్నికి కామభావం కలుగకపోతే కథ లేదు. మూలంలో బుపివత్తుల రూపాలు రతిభావాంధీపకాలు కావు. అందువలన ఎఱ్లన వారిని రసానుకూల రమణీయ విలాస వీచికలుగా మార్చాడు. అగ్ని వారిని పాందాలని ఆశపడ్డాడు. మూలంలో అగ్ని పతిపతల తేజస్వులను చూచి, మహార్షుల మహిమలను తలచి వారిని కామించటానికి మొదట భయపడ్డాడు. కాని, కామాన్ని అణచుకొనలేక వారి సామీప్యస్ఫ్రాది సుఖాలను కోరి గార్దపత్యాగ్నిలో ఆవేశించి నిత్యసాంగత్య సాఖ్యం కౌరకు ప్రాకులాడాడు. అగ్ని బుములవలనిభయంతో వితర్చించిన వైనాన్ని ఎఱ్లన వదలివేశాడు. శృంగార పరంగా ఇది పెద్దమార్పు కామాతురులకు లజ్జాభయాలు ఉండవని తెలుగులో అగ్నిదేవుడు తేల్చిచెప్పాడు. అందువలననే శృంగారనాయకుడి వలె రాగరసంలో మగ్గుడు కాగలిగాడు. రాగరసం నాట్యరసం. దానిని కావ్యరసంగా సాగరమంతచేసి తిక్కన తెలుగు కవితలో తీర్చిదిద్దాడు. దానిని ఎఱ్లన ఒక పద్యంలో చిత్రించి సరోవరంగా చూపించాడు.

సన్నివేశం చిత్రమైనది. అగ్ని ఉన్నచోటి నుండి కదలలేదు. కాని కాళ్ళులేని వాడు కాడు. అగ్నికుండం అతడి అవధి. దానిని దాటలేదు. మనసును ఆపుకొనలేదు. బుపివత్తులే ఆయన వద్దకు రావాలి. వారికి అగ్నిమీద భక్తి ఉన్నది కాని, రక్తి లేదు. అందువలన అర్ఘ్యానా విధుల సమయంలోనే అగ్నిసేవలు చేసికొంటారు. కాగా. అతడు పడే విరహం దయసీయం. ఆ వనితలు తన దగ్గరికి రావాలని ఆశపడతాడు. వచ్చేదాకా అర్థులు చాస్తాడు. వచ్చిన క్షణాలను వృథా చేసికొనకుండ బాగా చాచిన శిభాగ్రాలతో (చేతికొనవేళ్ళతో తాకినట్లు) తాకుతాడు; దర్శన, స్పర్శనాలు వారి పాందుకోరే ఆసక్తిని పెంచేవి. లతలవంటి వారి శరీరాలను బిగికొటు చేర్చాలని ఉబలాపఁడేవాడు. కాని, అది తీరని కోర్కెగా మిగిలిపోయేది. తన కా అదృష్టం జీవితంలో కలిగే అవకాశం లేదేమోనని నిరాశచెంది, ఘైర్యాన్ని కోల్పోయేవాడు. అప్పుడు మనసులో ఎంతో బాధపడేవాడు. కాని, ఆ విరహం అతడి రతిభావాన్ని పెంచి ఒక మధురవేదనగా పాంగి, చివరకు అతడినే ఆ రాగరసంలో ముంచివేసింది. ఈ పరిణామ సుందరమైన రసభావవివృతి మూలంలో లేదు.

‘కడు పెల్లగు రాగరసంబు’ అనే మాట వాడిన ఎఱ్లన రెండు ప్రయోజనాలు సాధించాడు. ఒకటి: ఇక్కడ తిక్కన బాటను అనుసరించానని వ్యంగ్యంగా చెప్పటం. రెండవది - తిక్కన ‘రాగసాగర’ శబ్దాన్ని వాడినప్పుడు చేసిన వ్యాఖ్యను మనకు జ్ఞాపకం చేసి, తన సూక్తి వైచిత్రిని, చతురవాక్య విలాసాన్ని ప్రదర్శించటం. తిక్కన పద్యం ఇక్కడ స్వరణీయం -

తే. ‘ఉన్న పాంచాలిఁ గనుగొని యన్నరాధ ! ముఁడు వివేకవిహీనుడై ముదితుఁ డగుచు మదన వికృతియకాఁ దనమదిఁ దలంచి | రాగసాగరపూర నిర్మగ్ను డయ్యే’. (విరా. 2.33)

సహజ శరీర విలాససుందరి అయిన పాంచాలి స్వేదాది సాత్మీక భావాలను భయంవలన ప్రదర్శిస్తే- వాటిని శృంగార సాత్మీకభావాలుగా భావించి కీచకుడు వలపు తలపును పెంచుకొన్నాడు. ఇక్కడ బుముల భార్యలూ అంతే. సహజ శరీర విలాసభాసినులు. వారు తన పాందు కంగీకరిస్తారని భావించటం అగ్ని అవివేకం. అయినా మదన వికారానికి లోనుకావటం అనోచిత్యం. కీచకుడు దీనిని తెలియిక రాగరసమనే సముద్రంలో మునిగిపోయాడు. అత డింక తేలటం కష్టం- అని తిక్కన తెలిపాడు. ఎఱ్లన ‘కడుపెల్లగు’ రాగరసాన్ని చెప్పాడే కాని అది సాగరమని సాపయవ రూపకం చేయలేదు. అది ఆయన చతుర్భుతి. అగ్నిని కీచకుడివలె రాగరసంలో ముంచి, తిక్కన తీర్పును మన భావనకు వదలి అలంకార ధ్వనిని అపూర్వంగా నిర్వహించిన ఎఱ్లన ప్రతిభ అల్పాక్షరాలలో అనల్పాథ విస్తృతిని ప్రదర్శించ గలిగిన ప్రబంధ పరమేశ్వర విభూతి.

(ii) కుమారస్వామి కథ రౌద్రరసభావోన్నిద్దం. నానారసాభ్యదయోల్లాసం. కథ వేగంగా సాగుతూ ఉంటుంది. మధ్యమధ్య రసాచిత వర్ణనలు వికసిత కమలవనాల వలె రాణిస్తాయి. భిన్నరసాల ముద్రలు గల ప్రబంధశయ్యల సూక్తి వైచిత్రులు లాస్యం చేస్తాయి. మచ్చుకు రెండుమూడు:

1) భయానక రసోక్తి వైచిత్రి:

మ. ‘కుల్శైలంబులు గ్రంతునం గదలె, దిక్కుల్ ప్రయ్యలయ్యేన్, మహీ
వలయంబంతయు దిర్దిరం దిరిగె, దేవప్రాతముల్ సాధ్యసా
కులతం బొందే, బయోధు లన్మియును సంక్షోభించె, సప్తాశ్వస
పులు బిట్టుల్చి రథంబు నల్లెసలకుం బోసీడ్చె సంభ్రాంతమై.’ (ఆర. 5.208)

2) శివసాక్షాత్కార మధురోక్తి వైచిత్రి:

శా. ‘నానాసిద్ధగణంబు గొల్యో బరమానందంబునం జందరే
భూ నవ్యంచితమౌళి భూరి భుజగాకలోప్పజ్ఞులాకారుఁ డీ
శానుం డానత శంకరుండు గిరిజాసంయుక్తుడై వచ్చే ద
తేసానిం బ్రియసూను షణ్ముఖుని పీక్కింపం గడుం బ్రేమతోనే.’ (ఆర. 5.233)

3) యుధ్భీర రసోన్నిద్ర అలంకృతోక్తి వైచిత్రి:

శా. ‘గీర్వాణ ప్రవిముక్త బాణ పటల క్రీడా విలూనంబులై
గర్వోన్మత్త సురారి శీర్షములు వీకం ఊల్లె గల్పచ్ఛిదా
నిర్వోదాంబుద మండలోద్దత మహానిర్ఘత పాతావధూ
తోర్మోభృద్ధున గండ్శైలములతో నూహింపుఁ దుల్యంబులై’ (ఆర. 5.276)

ఉ. ‘లోహిత రత్నభూషణుఁడు లోహిత మాల్యధరుండు విస్మయర
ల్లోహిత లోచనుండు నవలోహిత వస్తుఁడు లోహితాస్యుడై
యాహావకేళికిం గడుగునప్పుడు సూడుగ నొప్పు లోక ని
ర్ధాహా సమిద్ధ నూతన పతంగుఁడ పొలె రథాధిరూధుడై’. (ఆర. 5.282)

ఈ పద్యాలలో కొన్నింట నన్నయ తిక్కునల పద్యాల ఎత్తుగడలు కనపడవచ్చును. కాని, నిర్వాణ, సమాస సంఘటన, అభివ్యక్తి వైచిత్రి ఎఱ్ఱయ వాగ్యిలాసమే. విశేషమేమంచే నన్నయ తిక్కునలలో కంటె ఎఱ్ఱన పదబంధంలో అకుంపితమైన ఆర్థత భారతీమృతి నాశయించి ప్రసాదమధురంగా ప్రవహిస్తుంది. అందువలన ఎఱ్ఱయ కథావిశేష విష్టుతి ఆయన రచనా సంస్కృతి!

(7) పరిక్రితుని కథ : మధురంగా చెప్పేవిద్య

మార్గండేయమహర్షి బ్రాహ్మణాప్రభావాన్ని తెలిపే వామదేవ వృత్తాంతాన్ని చెప్పటానికి పూనుకొని ఆ కథకు పూర్వరంగమైన సుశోభనా పరిక్రితుల వృత్తాంతాన్ని చెప్పాడు. వారిరువురిది చిత్రమైన శృంగారగాథ. సుశోభన కప్పులరాజు కూతురు. మనోహర మానవాక్షతితో మనుజపతులను ఆకర్షించి అగచట్ట పాలుచేసేది. పరిక్రితుడు ఆమెను వనంలో ఒంటరిగా ఉండగా చూచాడు. వారిరువురి మధ్య ఈ విధంగా సంభాషణ సాగింది.

ఉ. ‘ఎవ్వరిదాన వంబుజదశేక్షణ! యేకత మిట్టు లేల నీ
వివ్యానభూమియందుఁ జరియించెదు?; నావుడుఁ దంప్రి పంపునం

దివ్యనభామియందుఁ జరియించెద సద్గురుఁ గోరి; కన్య; నే
వెవ్వరి దానఁ గావలయు నేర్పడు జెప్పుము రాజనందనా!

(ఆర. 4.323)

ఈ ఎళ్లన పద్యం ఎంత అదృష్టం చేసికొన్నదో! ఒకవద్యంలోని పూర్వపరార్థాలలో ఈక్తి చాతుర్యంతో కూడుకొన్న సంభాషణలు నిబంధించాడు ఎళ్లపైగ్గడ. ఈ పద్యం ‘ఎవ్వతెచీపు భీతహారిషేక్షణ! యొంటి చరించె దోటలే కివ్వన భూమి?’.... (మను.2.39) అనే మనుచరిత పద్యానికి తోచ చూపిందని చాలమంది విమర్శకులు గుర్తించారు. అందులో అనుమానం లేదు. అయితే ఆ పద్య నిర్మాణ చాతుర్యం వేరు. ఈ పద్య నిర్మాణ చాకచక్యం వేరు. అది ఒకపొత్త మాటల్లడే మహానీయ వాక్యసంపుటి. ఇది నాయికానాయకుల మనసులు గుబాళించే మధుర వాక్య విలాసమంజరి. ఎళ్లన శృంగార రసమధుర రమణీయాక్తి పైచిత్రిక ఈ పద్యం రత్నరాజం.

ఈ పద్యంలోని చమత్కారమంతా ‘ఎవ్వరిదానవు?’ అని అతడు అడగటంలోనూ, ‘ఎవ్వరి దానఁ గావలయు’నని ఆమె తెరిగి ప్రశ్నించటం లోనూ ఉంది. ‘ఎవ్వతె వీవు?’ అన్న పద్యంలో పెద్దన ఈ చమత్కారాన్ని చేయలేక పోయాడు. ఆయన చతురోక్తి అంతా ‘భీతహారిషేక్షణ!’ అనే సంబుద్ధిలో నిబంధించాడు. చాలమంది విమర్శకులు దీనిని పట్టించుకోకుండా పెద్దన ఎళ్లన ననుసరించాడని చెప్పుతారు. పద్యాల ఎత్తుగడలను చూచి ప్రభావ పరిశీలనం చేసేవారు చేసే పొరపాటులో ఇది ఒకటి. అది అలా ఉంచుదాం.

ఈ పద్యంలో ప్రతిపదం చతురోక్తి పథంలో నడిచిందే. పరిక్రితుడు - ‘ఎవ్వరిదానవు?’ అన్నాడే కాని ‘ఎవ్వతెవు?’ అని అనలేదు. పెండ్లి కాని పిల్ల అయితే తండ్రిపేరు చెప్పుతుంది. వివాహిత అయితే భర్త పేరు చెప్పుతుంది. ఆ రెండిట్లో ఏదో ఒకటి ముందుగా తెలిసికొనాలని నాయకుడి అసక్తి. ఆ తరువాత ‘అంబుజదశేక్షణ!’ అని సంబుద్ధి. అది ఆమె కన్యుల అందాన్ని కీర్తించేదే కాదు, కన్యార్పకుండా చూస్తున్న ఆమె ఆసక్తిని గూడా చెప్పకచేప్పి విశేషణం. ఆ చూపు ఆమె వివాహిత కాదని అతడు ఊహించటానికి ఆస్మారం కలిగించింది. వెంటనే అతడు మాటల గాలాలను వేశాడు మనసును పట్టుకొందామని. పైవాక్యంలో పదా లెంత ముఖ్యమో, వాటి కూర్చు కూడా అంత సార్ఫకం. ‘బంటరిగా- ఈ విధంగా - ఎందుకు - ఈ వనభూమిలో - చరిస్తున్నావు?’ అని అతడి ప్రశ్న. ఇది అమాయకపు ప్రశ్న కావచ్చును. చతురుషైన రసికు డడిగే ప్రశ్న కావచ్చును. ఆమె బంటరిగానే ఊన్నదేమో తెలిసికొందామన్న కుతూహలం, ఆమె విలాసంగానే ఊన్నది కాని విషాదంగా లేదు - దానికి కారణం తెలిసికొందామనే ఆసక్తి. ఆమె ఏ ప్రయోజనం కొరకు ఇల్లు వెదలి అడవిలోకి వచ్చిందో తెలిసికొందామనే ఆకాంక్ష ముప్పిరికొన్న ప్రశ్న అది. కథకు కావలసిం దంతవరకే. పెద్దన ప్రవరుడి చేత ‘బంటి చరించె దోటలే కివ్వనభూమి?’ అని ప్రశ్న నడిగించటంలో ఎళ్లన చాతుర్యాన్ని వాడుకొన్నాడు.

పరిక్రితుడికి దీటైన సమాధానం చెప్పింది సుశోభన. అతడి ప్రశ్నలోని వరుసను ఆ వైపునుండి ఈ వైపుకు నరుక్కొంటూ రావటం సూక్తి చాతుర్యం. ఈ శిల్పాన్ని కొల్లగాట్టి “ఇంతలు కన్యలుండ తెరువెవ్వరి వేడెదు భూసురేంద్ర!” (మను.2.41) అనే పద్యంలో పెద్దన వాడుకొన్నాడు. పెద్దనది పెద్ద పూర్వాం. ఎళ్లనది జిల్లగు శిల్పం. ‘ఇవ్వనభామియందుఁ జరియించెద’ అనే మాటలు ప్రశ్నలోనివే ఎన్నుకొని పునరుత్కిగా పలికింది సుశోభన. అయితే ముందు ‘తండ్రిపంపున’ వెనుక- ‘సద్గురుగోరి’ అని కలిపి చెప్పింది. తండ్రి తన కూతురిని మంచి వరుడిని వెదుక్కొనుమని అడవులకు పంపాడట! ఆశ్చర్యకరమైన సమాధానం. ఆ చర్యవెనుక ఏదో దేవరహస్యం ఊడే ఊండాలి. ఆమె వరుడు ఆ అడవికి వచ్చినవాడే కావాలి. అంతవరకెవ్వరూ రాలేదు. అప్పుడు పరిక్రితుడు వచ్చాడు. ఆమె నాతడు చూచిన సంఘటన స్వయంవర ఘుట్టంగా మారుతుందా? ఆమె మొదటి వాక్యం ఎంతటి ఊత్సంరను అతడిలో లేపింది! ఆమె ఒక్కమాటలో ‘కన్యను’ అని ప్రకటించింది. ఆమె కింకా వరుడు దౌరకలేదని తెలింది. అయితే, అతడి హృదయంలో ఒక అనుమానం మిగిలి ఉంది. ఆమె వివాహాం ఆమె నిర్ణయం మీద ఆధారపడి ఉందా? కాబోయే వరుడి కోరిక మీద ఆధారపడి ఉందా? - అని. దానిని పసిగట్టిన సుశోభన చతురోక్తిని వ్యంగ్యవైభవంతో విసిరింది. ‘ఏ నెవ్వరి దానఁ గావలయు నేర్పడు జెప్పుము రాజనందనా!’ అని. ఆమె సమాధానంలో ఎవ్వరిదానవంపే - పేరు

పీరిక-31

బైటపెట్టని ఒక తండ్రి కూతురనని చెప్పింది. ఆమె క్షత్రియ వివాహాయోగ్య అవునా కదా? అన్న ప్రశ్న ఊగినలాడుతూనే ఉంది. దానికి ‘రాజనందనా!’ అనే సంబుద్ధి సమాధానం. ‘నీవెట్లాగూ క్షత్రియుడవే కాబట్టి, యువకుడవు కాబట్టి నేన్వరి భార్యాను కావాలో తేటపడేటట్లు నీవే చెప్పుము’ అని అడిగింది. అంతవరకూ వారి మాటలలో ఏదో అభిలాష అంతర్యాహినిగా సాగుతూ గూడార్థ గుంఫనంగా సంభాషణ సాగింది. ఇద్దరిలో ఎవరికి ఎవరూ తీసిపొరని నిరూపించుకొన్నారు. ఇక ఆ నర్సైక్సులు, గూడోక్కులు, వ్యంగోక్కులు మాని మనసును వాచ్యం చేయుమని కోరింది సుశోభన. ఆమె రూపంకంటే ఆమె మాటలు అతడి కెంతో నచ్చాయి. ఆ మాట ఎళ్లన ‘దాని ప్రగల్భ వచనంబులకు నధిక విలోలుండై’ తన మనసులోని మాటను ఆమెకు తెలియపరిచాడని బైటపెట్టాడు.

ఆమె ఆ తరువాత ‘జలక్రీడలకు తనను పిలువకుండా ఉంటే ఆతడిని పెండ్లాడతా’ నని ఒక కట్టడి చేసింది. ఆమె మాటల అబ్బురపాటులో మునిగిపోయిన ఆతడు మారుమాటాడకుండా ఒప్పుకొన్నాడు. విశేషమేమంచే సుశోభనా పరిక్షితుల వివాహం మాటకట్టడి మీద ఆధారపడి ఉన్నది. ఆ ఆయుషుపట్టును గ్రహించి ఎళ్లన ఆ చిన్నికథకు ఉక్కివైచిత్రిని ఊపిరిగా నిలిపాడు. ఆ ఉక్కి వైచిత్రికి ఉజ్జ్వలనీలమణి ఈ పద్యం.

సుశోభనా పరీక్షితుల వృత్తాంతం మూలంలో 43 శ్లోకాల నిడివి కలది (3. 190.1 నుండి 43 వరకు). దీనిని ఎళ్లయ 17 గద్యపద్యాలలో రచించాడు. అంత చిన్నికథలో నాల్గిను రత్నాలవంటి పద్యాలను నిర్మించాడు. వాటిలో మరొక ఉదాహరణం.

చ. ‘అతులిత పుష్పపల్వ ఫలాన్యిత భూరుహభూరి వల్లరీ
వితతముఁ జారుకైరవ నవీన సరోరుహపుండ మండలా
యత సరోమనోహరము సైన పురోపవనంబునన్ సము
న్నత విభవుండు వాసభవనంబు లౌనర్పుగు బంచి యిమ్ములన్.’ (ఆర. 4.325)

ఈ పద్యం నన్నయ అక్షర రమ్యతకు అపరావతార మనుకొనవచ్చును. కాని, నన్నయ ప్రసాద గుణం కంటే ఓజోమాధుర్యం పాలు ఎక్కువ. నిజానికి ఈ పద్యం నృసింహపురాణ రచనకు పురివిప్పుకొంటున్న ఎళ్లయ ప్రబంధశయ్యలోని మధురాభివృక్తి. భారతీయైత్తి ప్రదర్శించే మరొక విలాసం.

ప్రకృతి వర్ణనం ఎళ్లనలోని ప్రబంధ పరమేశ్వర విభూతిని రెచ్చగొడుతుంది. ఆయన నృసింహపతార ధోరణిలో విజృంభిస్తాడు. మచ్చ కొకటి రెండు.

వర్ణర్త వర్ణనం

మ. ‘ఉరు ఘుర్మాపు విఘూత సంవిహిత విశ్వోల్లాసమై సంచల
త్సురసొంఖోద సినాద తూర్యరవమై చంచద్మలాకాగరు
ధృరలీలా నవచామర స్నురణమై పర్మన్య సామాజ్య మొ
పై రమామందిరమై యుదగ్రశిభినీ పించాతపత్రంబులన్.’ (ఆర.6.388)

పర్మన్య సామాజ్యంతో వర్కాలాన్ని రూపకం చేసి వణ్ణించిన ఈ పద్యం ఎళ్లన ప్రబంధశయ్యలోని అలంకృతోక్కి. వర్ణర్త చిహ్నాలను రాజ లాంఘనాలుగా రూపించిన పద్ధతి ఇందులోని ఉక్కి వైచిత్రి.
సముద్ర వర్ణనం:

ప్రద్రం:‘లీలం గల్లోలమాలోల్లిభిత గగనమై లీన నానాకుశీర
వ్యాఖోగ్ర గ్రాహమీనావశుల నెసగి దుర్వార వారోము గంభీ

రాలంఘ్య ప్రోథవేగం బగుచు బహుతరాయామ విస్తారమై చి

ట్టులోకింపంగ నుగ్రంబగు జలనిధి నంతంతటం గంటి మంతన్.

(ఆర. 7.16)

భీకర రమణియమైన నముద్ర స్వరూప స్వభావాలను ఓజోమధురంగా వర్ణించిన ఈ వద్యం ఎళ్లన ప్రబంధోక్తియే.

ఎళ్లయ కవిత ఆరణ్యపర్వశేషంలో నన్నయ తిక్కన కవితల కొకవారధి వంటిదని భావించటం ప్రసిద్ధంగా ఉన్నది. కాని, పరిశీలించి చూస్తే నన్నయ తిక్కనల బాటలలో చతురోక్తి పథాలను కల్పించి ప్రబంధయుగానికి దారులు చూపిన మార్గదర్శిగా, మహార్షిగా ఎళ్లన దర్శనమిస్తాడు.

8. అరణ్యపర్వశేష కవితా వ్యక్తిత్వం : ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వం

కావ్యకళారహస్య కోవిదులు కవిత్వంలో - వస్తుకళ, భావకళ, రచనాకళ ఉంటాయని గుర్తించారు. ఇతిహాసాదులలో వస్తుకళ రాణిస్తుంది. కావ్యకవితలో అది ఒక్కటి చాలదు. ‘నహి కవే రితివృత్తమాత నిర్వాహాణ ఆత్మపదలాభః ఇతిహాసాదేవ తత్స్విధేః’ - అని ధ్వన్యాలోకకర్త నిర్దేశించటం ప్రసిద్ధమే. కావ్యంలో భావకళకు పట్టం కట్టాలి. నన్నయ తిక్కనులు అంధ్రమహాభారతాన్ని కావ్యతిహాసంగా తీవ్రించిద్దయు అందులో వస్తుకళతోపాటు భావకళకు ప్రాణం పోశారు. నన్నయ కవితలో వస్తుకళకు భావకళ పోషకం. తిక్కన కవితలో భావకళకు వస్తుకళ సాధకం.

ఎళ్లాప్రెగ్గడ నన్నయరీతికి రచనాకళను ఉపరంజకంగా అనుసంధించాడు. ఆ తరువాత శ్రీనాథుడు వస్తుభావ రచనాకళలను ముప్పేటగా పేనాడు. వారిద్దరి మధ్య నాచనసోముడు రచనాకళకు కవితలో రాజ్యం కట్టి మిగిలిన వాటితో ఆ కళకు దాస్యం చేయించాడు. ఆంధ్ర కవితాపరిణామ దశలో ఎళ్లన కవిత ఒక మలుపు. రచనాకళను గౌరవించినా వస్తు భావకళలకు ఉపపోషకంగా నిలిపి మన్మించిన గౌరవం ఎళ్లాప్రెగ్గడకు దక్కింది. కవితయ కవిత్వానికి తరువాతి కావ్య ప్రబంధకవిత్వానికి ఆయన కవిత ఒక మధుర పరిణామ దశ. నన్నయ తిక్కనల కంటే రచనాకళలో ఎళ్లయ ఒక అడుగు ముందుకు వేశాడు. దానిని ఆయన ఏ పేరుతోనూ పిలవ లేదు. కాని, తరువాతి వారు దానికి తమకు నచ్చిన పేర్లుపెట్టి పిలిచారు. ఎందుపల్లనంటే - తెలుగు కవులు కవితాకళలో చేసే విన్నుత ప్రయోగాల కన్నిటికి సంస్కృత లక్షణ గ్రంథాలలో పేర్లా, నిర్వచనాలూ దొరకపు. తెలుగు కవుల కవితాకళలో క్రొత్త క్రొత్త పారిభాషిక పదాల సృష్టి జరిగింది. ఎళ్లయ కవితా లక్షణాలని చేపేపట్టి అటువంటి సాపేక్ష దేశి సంప్రదాయ సంజనితాలే. అయితే, వాటికి ప్రాతిపదికలు సంస్కృత, ప్రాకృత, దేశి సంప్రదాయ భూమికల నాశయించే ఉంటాయి.

ఎళ్లాప్రెగ్గడ ‘ఉన్నత సంస్కృతాది చతురోక్తి పథంబులు గావ్యకర్త’యై ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని రచించి ప్రబంధపరమేశ్వరు డయ్యాడని ఎఱపోతసూరి చెప్పాడు. ఉక్కి అంటే సుందరమైన కవితాభివ్యక్తి. చతురమైన ఉక్కి అంటే నిపుణమైన లేదా ప్రోథమైన కవితాభివ్యక్తి. ‘చతురే కాంక్షతే ప్రయోజన మితి చతురః’ అని గురుబాల ప్రబోధిక. అంటే - ఉచ్ఛిష్టమైన ఒక ప్రయోజనానికి సాధనభూతుడైన వాడు చతురుడు. అటువంటి లక్షణం కలిగింది చతురోక్తి. దాని వలన కవి సాధించేది రసం. ‘సాధ్యోహి రసాయధా తథం కవిభిః’ అని ఆరోక్షికి రసనిధిని కాంక్షించి తత్సాధకంగా శబ్దార్థాలను ప్రయోగించటం చాతుర్యం. అటువంటి చాతుర్యాన్ని ప్రదర్శించి రసాన్ని సాధించటంలో ఉత్తమ ప్రస్తావాలు సంస్కృతాది సాహిత్యాలలో జరిగి ఉన్నాయి. ఆ పరిజ్ఞానం బాగా ఉన్నవాడు, వాటిని ఏ యే ప్రక్రియలలో ఏవిధంగా ప్రయోగించాలో తెలిసిన ప్రయోక్త - ప్రబంధ పరమేశ్వరుడు.

ఉక్కి, సూక్తి పదాలు అందమైన కవితాభివ్యక్తిని కలిగించే శబ్దార్థ ప్రయోగ వైచిత్రిని తెలిపే పారిభాషిక సంకేతాలు. తెలుగులో సూక్తుల ప్రసక్తి నన్నయ నన్నెచోడాదులు తెచ్చారు. నన్నయ ‘నానా రుచిరార్థసూక్తి నిధి’. అక్కడ సూక్తి అంటే రుచికరమై చమత్కారయుక్తమైన కూర్చు అని అర్థం చెప్పారు ఆచార్య ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనం గారు. ఆ చమత్కారం ఒక్కట పదంలోనూ, పదబంధంలోనూ, సమాసంలోనూ, కారకంలోనూ, వాక్యంలోనూ బహుభంగుల చూడవచ్చునని వారు పేర్కొన్నారు. సూక్తులంటే ఒక కవివాగ్మ్యతిని ముద్రించుకొన్న అందమైన కవితాభివ్యక్తులనీ, ప్రియమైన మాటలనీ, శ్రేష్ఠములైనమాటలనీ,

మృదుమధురమైన మాటలనీ, సుభాషితాలు, నీతులు, జాతీయాలు, లోకోక్తులు, నానుడులు మొదలైనవనీ విమర్శకులు వివేచిస్తున్నారు. రుచిరాధ్రమంచే రమణీయాధ్ర ప్రతిపాదకమనీ, కావ్యసందర్భంలో ఒప్పిదాలై భాసించే వాచ్యలక్ష్య వ్యంగ్యార్థాలనీ కొందరు వ్యాఖ్యానించారు. సూక్తిని అలంకార పర్యాయవాచిగా కొందరు భావిస్తున్నారు. నన్నయ కవిత్వంలో వాటినన్నింటినీ ఆయా దృక్పథాలతో వివేచిస్తున్నారు.

నన్నెచోడుడు తన కుమారసంభవ కావ్యంలో సూక్తులు (1.35, 36) సదుక్తులు (1.39) చతురోక్తులు (1.39) అని ప్రయోగించాడు. సూక్తులు అంటే అందంగా చెప్పిన మాటలు లేదా, సుభాషితాలు. సదుక్తులంటే నిర్మిషమైన సాధుశబ్దాలు, చతురోక్తులంటే ప్రాథోక్తులు అని విమర్శకులు భావిస్తున్నారు. కావ్యానికి సూక్తులకంటే చతురోక్తులే సౌభాగ్య హాతువులని నమ్మినవాడు నన్నెచోడుడు.

క. “చతురోక్తుల నుతపదబహు | గతుల నలంకార భావకాంతి రసార్థా,
న్నతిఁ గృతి నతిరసికులు వర | నతిగతి నెఱిగింపవలదె సౌభాగ్యమునవ్”. (కుమా. 1.39)

అని అనటమే అందుకు తార్కాణం. చతురోక్తిమయ కవిత్వంలో నుతపద బహుగతులు, అలంకార భావకాంతులు, రసార్థాన్నతి ఉంటాయని నన్నెచోడుని నిర్దేశం. ఎఱపోత సూరి చెప్పిన ‘చతురోక్తి పథంబు’ లకూ దీనికి ఏమైనా సంబంధం ఉన్నదా అని ఆలోచించాలి. నుతపద బహుగతులు- విజిష్ట పదరచనా రూపాలైన రీతిప్రస్తానాలనూ, అలంకార భావకాంతులు- అలంకార గుణప్రస్తానాలనూ, రసార్థాలు- రసర్వాని ప్రస్తానాలనూ సూచిస్తున్నాయి. వీటన్నింటిలో చతురోక్తులుండటం సర్వసాధారణం. రీతి, గుణాలంకార, రసధ్వని ప్రస్తానాలలో ఆయా కావ్యాత్మ ప్రయోజనాలను సాధించే ప్రాథోక్తుల ప్రయోగ విధానాలు- చతురోక్తి పథాలుగా ఎఱ్ఱయనాటికి చెప్పబడుతూ ఉండవచ్చును.

వాజ్యయాన్నంతా ఉక్కివిశేషంగానూ, ఉక్కి సముద్ధాయంగానూ భావించే భోజుడు - సరస్వతీ కంఠాభరణంలో-

“పక్తోక్తి శ్వ రసోక్తి శ్వ | స్వభావోక్తి శ్వ వాజ్యయమ్,
సర్వాను గ్రాహిణీం తా సు | రసోక్తిం ప్రతిజానతే”. (5.8)

అని అన్నాడు. అతడి దృష్టిలో సాహిత్యం పక్తోక్తి. రసోక్తి, స్వభావోక్తిమయం. ఆ మూడింటిలో రసాక్తులే శ్రేష్ఠమని పేర్కొన్నాడు. ఉక్కులకూ సాహిత్య ప్రస్తానాలకూ అవినాభావ సంబంధం ఉన్నదని భోజుడి మాటలు చెప్పక చెప్పుతున్నాయి.

ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ కూడా చతురోక్తులు (నృప.అవ.17), మధురోక్తులు (నృప.అవ.21), హృద్యోక్తులు (హరి.పూ.1.51) అని మూడు రకాలు పేర్కొన్నాడు. కాని, ఆయన చెప్పిన సందర్భాలను బట్టి మధురోక్తులు, హృద్యోక్తులు ఒకటే కావచ్చును. లేదా మనసును కరగించేవి మధురోక్తులు, మనసును ఆకర్షించేవి హృద్యోక్తులు కావచ్చును. ఏమైనా ఆరణ్యపర్వతేషం చతుర, మధుర, హృద్యోక్తుల మయమని సృష్టం. ఎఱ్ఱన కవిత్వంలో చతుర వచోవైభవంతోపాటు మధురవచో వైదధ్వం కూడా కవితకు హృద్యత నేర్పరచింది.

కీ.శే. నోరి నరసింహశాస్త్రిగారు ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ కవితాపాకాన్ని గురించి అంతర్గత సాక్ష్య మాధారంగా ఈవిధంగా వివేచించారు-

మ. “క్రమపాకంబునఁ గెంపుతోడి నలుపెక్కున్ మిక్కుటం బైన గం
ధము దిక్కుల్ సురభీకరింప రసమంతర్గామియయ్యన్ వెలిం
గమియం గాఱుచు నున్న చాడుపు విలోక ప్రీతిఁ గావింప హృ
ద్యములై యున్నవి చూచితే ఫలము లీ తాళద్రుమ శ్రేణులన్”. (హరివంశము. పూర్వభాగము.7.77)

“ఈవిధముగా దేనుకానురుని తాళవనములోని ఫలములను బలరామునికి శ్రీకృష్ణుడు చూపుచు పలికినాడు. ముట్టినంతనే ప్రవించిపోవు ద్రాక్షఫలముల రసము కాదు. అతిక్షప్పసాధ్యమగు నారికేశరసమును గాదు ఎఱ్ఱయ కభిమానమైనది! అంతర్గామియై చిక్కని రసముండుబే కాక అది వెలిం గమియం గారుచున్నట్లుండి నేత్రపర్వము చేయుచు ఉచితమగు పాకముచే దట్టమగు సుగంధము దిక్కులు నిండిపోవునట్లు చేయగల తాళఫల రసపాక మతని కభిమానపాత్ర మైనది.

“అతడు తనకావ్యములలో స్తోత్రము చేసినది సంస్కృత కవులలో వ్యాస వాల్మీకులను, తెలుగువారిలో నన్నయ తిక్కనలను మాత్రమే. ఎఱ్ఱయకు సూక్ష్మ విషయములలో గూడ జెచిత్యవిచార మెక్కువ. ఏ కావ్యములో ఎవరిని ముందు స్సురించవలనో కూడ అతడు విచారించియే చేసెను. ఈ నలువురి స్సరణచే అతని కెట్టి కవిత్వమంచిమానమో కూడ సూచించినాడు. ఆంధ్రమహాకవులను మహార్షులగు వ్యాసవాల్మీకులతో పోల్చుట సాహసము కాని, కవితామార్గములలో సన్నయకు వాల్మీకి ఘక్కియు, తిక్కనకు వ్యాసవాల్మీకుయు నిష్టములనుటకు అభ్యంతరముండదు. అంతర్గామి రస మొకరికిని, వెలింగమియంగారు రస మొకరికిని కావ్యరచనలో అభిమతములు. ఈ రెండు మార్గముల రసయోగము సాధించుట ఎఱ్ఱయ ఆదర్శమా? ” (ఎఱ్ఱయ కవిత - వ్యాసం). జొననియే శాస్త్రిగారి అభిప్రాయం. వస్తుకథలో అంతర్గామి అయిన రసమున్నా, భావకథలో వెలింగమియంగారు రసమున్నా ఒప్పారటం సహజం. ఈ రెంటికీ సంగమక్కేతం ఎఱ్ఱయ కవిత. అంటే - వస్తుకథకు భావకథతో వన్నెబెట్టే కవిత ఎఱ్ఱయది.

(1). ‘కావ్యశయ్యా గీలించిన కీర్తి’

ఎఱ్ఱాపైగ్గడ ‘ప్రోధాంచిత శబ్దసారులు, మహాకవులు, అయిన నన్నయ తిక్కనల కీర్తి గీలించిన కీర్తి సంగ సుఖీలను’ పాందాలని భావించాడు. ఇందులో వాడిన ‘కావ్యశయ్య’ కవితాశైలికి సంబంధించింది. దీని నాథారంగా చేసికొని కీ.శే. శిరోమణి వేదాల తిరువేంగళాచార్యులవారు ఎఱ్ఱన కవితా వివేచనం చేశారు.

“శయ్య పాకములు సముచితముగా నాదరింపబడి యందఱి మనసులకును నవగాహనమై యానందదాయకమగు హితరచన....తెనుగు మహాభారతమున మన కవితయము స్వరసముగా గూర్చినది. అయితే కేవలము వైదర్భశయ్య యగుచో నది కథాకలితార్థయుక్తి కనుపుగాదు. గాఢిశయ్య యగుచో జగద్దితము కాదు. పాంచాలీశయ్య యగుచోఁ బై రెండించికిని మధ్యస్థమై పై రెండు గుణములను సమకూర్చగలదు. “అశ్విష్టశుభావాంతు పురాణచ్ఛాయ యాస్వితాం, మధురాం సుకుమారాంచ పాంచాలీం కవయో విదు:” అని కదా వామనాచార్యు డన్నది. కాని, యిది సాంస్కృతికుల మతము. అయితే, మన యాదికవి సకలాంధ్రభువనోపజీవ్యుదు నన్నయభట్టారకుఁడు సర్వేసర్వాత్మ సరసోదాత్తమగు వైదర్భీ శయ్యయే చాల జాగ్రత్తగా ఉపయోగించి, ద్రాక్షాపాకముతో మేళవించి, కథాగమనమున కడ్డుతగులకుండ రసమయమగు రచన యొనరించెను. ఆ మార్గమే కవిలుహృదయగు తిక్కనయు నించుమించుగా నమలోదాత్తమగు శయ్యపాకముతోనే తన భావమంజుల కవితను సాగించెను. మన యెఱ్ఱన మహాకవి వారిరువురియందును హరిహరులందువలె గాఢభక్తి తత్తురత్త గలవాఁ ఉగుటవలన నిరువురి రచనలను ననుసరింపఁ బూని, తన శక్తి కొలఁదిఁ బాంచాలీశయ్యలో విక్రాంతుడయ్యెను. కనుకనే నన్నయ రచనలో నెచ్చుటను వర్ణనల వలనఁ గథాగమన మధ్యపడక రసమంజులముగా గథాప్రవాహ మత్యంతోదాత్తమగుగా శ్రవణాంజలిపుట పేయమగు సక్షరరమ్యతతో గవిత యెఱలారును. కవిలుహృది తిక్కన రచనా వివ్యాసము కూడా నించుమించుగా నాతోవలోనే యనుభావ బహుశమగు భావముతో నుజ్జులమై వర్ణన లెదనెడు గొంచెము వ్యవధానము కల్గించినను, దానిని దోపసీయని స్వార్థితో సాగిపోవును. మన యెఱ్ఱన మహాకవి రచనయుఁ యిరుపురి తోవలు దుప్పిపోవక యటనట వర్ణనలు కథాభావములందు పర్యవసింపగఁ సరళముగా, శిథిలమధురమగు నడకతో మాఘమాసపు సరస్వతీ ప్రసన్నతతో మృదువుగా జదువరులఁ దనమంక నాకర్మించును.” (ఆంధ్ర మహాభారతోపన్యాసములు- శ్రీ ఎఱ్ఱన మహాకవి ఆరణ్యపర్వశేషము (వ్యాసం) ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు: చతుర్ధముద్రణం, 1966-పుట, 38,39.)

శ్రీ వేదాల తిరువేంగళాచార్యులవారు కవితయ శైలి స్వరూపాన్ని కావ్యశాస్త్ర దృష్టితో విశ్లేషించి ఇచ్చిన తీర్పు ఇది:

నన్నయశైలి- “మూలగతములగు భావములను వివక్షితములగు విశిష్ట భావాంతరములచే వ్యంగ్యసరళినిఁ బోధించి రసపరిణతములుగా నాస్యాదింపఁ జేయునట్టి మహోజ్యలమగు ననువాదమున రైక్పుప్రపణమైన దృష్టియు, లోకులవాడుక యందలి సంస్కృతమున నెక్కుడాదరమును, దెనుఁగున స్వభావాదరణ గల తీరును, సహజమగు కైశికీవృత్తియు, సుందరమగు వైదర్శికియు, ద్రాక్షాపాకమును, లోకపొత్తుక నిరతమగు దృష్టియు నన్నయ భట్టారకునిది.”

తిక్కనశైలి- “అనువాదమున ననుభావ విశేషములచే (మూల వివక్షితములైనను గాకున్నను గూడ) మూలగత భావముల నుజ్యలముగఁ బుద్ధించుటయు ద్రాక్షాపాకమును, దెనుఁగు జాతీయమగు నుడికారము సాగసున నత్యధికమగు దృష్టియు, నంస్కృతము విషయమున సామాన్యమగు దృష్టియుఁ, గొలఁది ప్రబంధ బీజధోరణియు, నర్థకైశికీవృత్తియు, సామాన్యముగా వైదర్శి రీతియు, జనానంద సంధానమునఁ జాపును దిక్కునది.”

ఎఱ్ఱనశైలి- “అనువాదమున సామాన్య దృష్టియుఁ, గదళీపాకము, స్వతంత్రమగు సూక్తివైచిత్రియుఁ, దెనుఁగు సంస్కృతముల సమాదరణమును, బాంచాలీ రీతియు, జనులనుఁ దృష్టిపరచుటలో శ్రద్ధయు, నెఱ్ఱన కున్నవి”. (పై గ్రంథమే, పుట.85)

(2). కవితయ కవితాశయ్యలు

నన్నయశైలి - ధ్వని ప్రస్తావం, వస్తుధ్వని - రసధృష్టి - కైశికీవృత్తి - వైదర్శికియు - ద్రాక్షాపాకం - ప్రసాదగుణం.

తిక్కనశైలి - ధ్వని ప్రస్తావం, రసధ్వని - అభినయ దృష్టి - సాత్యతి, అర్థకైశికీవృత్తి - వైదర్శికియు - ద్రాక్షాపాకం - ప్రసాదగుణం.

ఎఱ్ఱన శైలి- ధ్వని ప్రస్తావం, అలంకార ధ్వని - చతురోక్తి - భారతీవృత్తి - పాంచాలీరితి - కదళీపాకం - మాధుర్య గుణం.

(3). ఎఱ్ఱన కావ్యశయ్య : భారతీవృత్తి

ఆధునికుల శైలి విచారం వంటిదే ప్రాచీనుల శయ్యావివేచనం. శయ్య అంటే పదమైతి. “మాలాకారో రచయతి యథాసాధు విజ్ఞాయ మాలాం, యోజ్యం కావ్యే ష్యవహితధియా తద్వదేవాభిధానః” అని భామహండు. మాలాకారుడు ఏ పూవు తరువాత ఏ పూవును ఏ విధంగా కూర్చి అల్లితే అందంగా ఉంటుందో తెలిసికొని తెలిసి దండను మనోహరంగా ఎట్లా తయారు చేస్తాడో కవి కూడా అట్లాగే శబ్దమైతితో రచనా సాందర్భాన్ని సృష్టిస్తాడు. (దీనినే ఇంగ్లీషులో ‘The choice of best words in best place’ అని అంటారు.) దీనిని ‘పరిపుత్ర్యసహస్రత’ అంటారు. అంటే కవి రచనలో ప్రయోగించిన పదాల పాందికనుండి ఏ పదాన్ని అయినా మార్చి మరొక పద్ధతిలో చెప్పటానికి వీలులేని కూర్చురితనం అన్నమాట! దీనివలన కవిశైలి రూపుకట్టుతుంది. ‘Style is the man’ అని అన్నట్లు కావ్యశయ్యయే కవిశైలి. శైలియే కవి వ్యక్తిత్వం.

శయ్య (శైలి) స్వభావాన్ని నీర్దేశించేవి- వృత్తులు, రీతులు, గుణాలు, పాకాలు. అర్థగంభీరిమ పాకం అని అంటాడు విద్యానాధుడు. వృత్తి, రీతి, గుణాల కలయికవలన పుట్టిన ఆస్యాదం పాకం. దీనినే ఆధునికులు రుచి (Taste) అంటారు. వాడే పదార్థాలు ఒకపే అయినా వండే పిండివంటల రుచులు ఏ విధంగా మారుతుంటాయో ఆ విధంగానే శబ్దమైతి రూపమైన శయ్యలకు, అర్థవైధ్యంతో కలిగించే రుచి స్వభావ భేదాలనుబట్టి పాకం మారుతుంది.

ప్రధాన రుచి స్వభావాలను బట్టి పాకం నవవిధాలని కొందరూ, మూడు విధాలని చాలమంది భావించారు. అవి-ద్రాక్షాపాకం, కదళీపాకం, నారికేళపాకం. శబ్దమైతివలన ఏర్పడే రచనలోని రుచి అందులోని అర్థగంభీరిమను ఆస్యాదింపజేసే పద్ధతిగా గుర్తించబడింది. పాకమంటే అర్థాస్యాదన భేదమన్నమాట. ప్రచుర పదాలకై కూర్చుతో అర్థాన్ని ఆపాతంగా ఆస్యాదించటానికి అనువైన అర్థాస్యాదనరుచి ద్రాక్షాపాకం. గూడమైన అర్థాస్యాదన రుచి నారికేళపాకం. ఎక్కువ ప్రయత్నం లేకుండా మక్కువతో

కలిగే అర్థాస్వాదన రుచి కదళీపాకం. రుచిలో ఉండే ఆస్వాద స్వాదుత్వాన్ని మధురమని పిలుస్తారు. ద్రాక్షాపాకాన్ని సర్వకార మధురమనీ, కదళీపాకాన్ని ప్రచురమైన మధురమనీ, నారికేశపాకాన్ని అల్పమధురమనీ వివేచిస్తారు. ఈ సంప్రదాయం తెలిస్తే - ఎఱ్ఱన ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని ‘విభ్యాత మాధుర్యమనోహరంబుగా’, ‘సవిస్తర మధురంబుగా’ రచించినట్లు చెప్పటంలోని ఆంతర్యం అవగత మౌతుంది. నన్నయ తిక్కనల శయ్యలలోని రుచి ప్రధానంగా సర్వకారమధురమైన ద్రాక్షాపాకం కాగా, ప్రబంధ పరమేశ్వరుడి శయ్య ప్రచురమైన - లేదా - ప్రభ్యాతమైన - లేదా - సర్వాంగంగా కాక ఎక్కువ భాగం మధురమని పిలువబడే కదళీపాకంగా అమరిందని స్పష్టం. రాయల ఆముక్తమాల్యదపంచి ప్రబంధంలోని రుచి నారికేశపాకం కాబట్టి అది అల్పమధురం. తాత్పర్యమేమంటే- ఎఱ్ఱయ పాకం నన్నయపాకంవలె సర్వకారమధురం కాక, ఎక్కువ భాగం మధురం కాబట్టే “తత్కవితారీతియుఁ గొంత దోషఁ దద్రచనయకా నారణ్యపర్వశేషము పూరించే” నని పేర్కొన్నాడు.

అలంకారవాదులవలె గాక ధ్వనిరసవాదులవలె వృత్తి. రీతి, గుణాదులు రసధర్మాలని నమ్మే నన్నయ తిక్కనల మార్గంలో నడిచినవాడే ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ. వృత్తులు నాట్యశియాలు కావటం చేత సాక్షాత్ రసాపస్కారకాలు. రీతులు రచనాశియాలు. గుణ విజిష్ట పదరచనలే రీతులు. గుణాలవలన రీతులు, రీతులవలన వృత్తులూ రూపుకట్టుతాయి. గుణాలు ఎస్తైనా ముఖ్యమైనవి మూడు. అవి: ప్రసాదం, బిజస్సు, మాధుర్యం. మిగిలినవి ఈ మూడింటిలో అంతర్భవిస్తాయి. అట్లాగే శబ్దాధ గుణాల పరిగణనం ఆచారంలో ఉన్న శబ్దగుణాలలో అధ్యగుణాలను కూడా దర్శించటం ధ్వని రస సంప్రదాయం. వృత్తులు నాలుగు. అవి: కైశికి, ఆరభటి, సాత్మతి, భారతి. రసాభివ్యక్తికి ఇవి రమణీయాపకరణాలు. నాట్య సంప్రదాయం నుండి తెచ్చుకొన్న వృత్తులను శ్రవ్యకావ్యరీతుల కనుగొంగా అన్వయించటం సాహితీసంప్రదాయం. కైశికీవృత్తి శ్యాగారకరుణాది సుకుమార రసార్థాలలో, ఆరభటీ వృత్తి రౌద్ర బీభత్సాది ఉధ్దతరసార్థాలలో, భారతీవృత్తి హస్య శాంతాద్యుతాది ఈషన్పురు రసార్థాలలో, సాత్మతీవృత్తి, ఏరభయానకాదులైన ఈ షత్ర్వోధరసార్థాలలో ప్రవర్తిల్లతాయి.

ఆరణ్యపర్వ శేష కథార్థాలలో మూడు రకాల కథార్థాలున్నాయి. మార్గండేయ మహర్షి చెప్పే పురాణ ధర్మ ప్రబోధ కథార్థాలు శాంతాద్యుత రన ప్రధానాలై భారతీవృత్తికి అనుకూలాలుగా ఉన్నాయి. ఫోషయాత్ర, సైంధవ వృత్తుంతం, కర్మదానవీరవృత్తుంతం, మొదలైన ప్రధాన కథలలోని ఘట్టలు పీరోద్ర రసాల్లాసాలుగా ప్రకాశిస్తున్నా, ఒకవైపు ధర్మజుడి శాంత ప్రవృత్తి, మరొకవైపు కర్మడి త్యాగప్రవృత్తి, చివరకు యక్కప్రశ్నలలో ధర్మరాజు శమదమప్రవృత్తి పీరోద్రాదులను శాంతాద్యుతాలలో అంతర్భవింపచేస్తున్నాయి.

ఇవి కాక- రామాయణకథ, సావిత్ర్యపాఖ్యానం ధర్మజుడి చిత్తశాంతీకి చెప్పబడ్డాయి. రామాయణ కథలో పీరోద్రాలు, సాపితి కథలో శాంతాద్యుతాలు పరితకు అనుభూయమానాలోతున్నాయి. మొత్తం మీద పరిశీలిస్తే ఆరణ్యపర్వశేషంలోని కథార్థాలకు భారతీవృత్తి పరమ రమణీయంగా అమరి ఉంటుంది. కైశికి దానికి ఉపబలకంగా ఉంటుంది. అందుకే కాబోలు తెలుగు సాహిత్యంలో వెలసిన భారతీస్తుతులలో పరమోదాత్మమైన పద్య శిరోమణి ఎఱ్ఱయ గణంలో వినిపించింది. భక్తిరసావతారమైన పోతన్నను కూడా ప్రలోభపెట్టిన పద్యరాజ మిది-

ఉ. ‘అంబ, నవాంబుజోజ్యుల కరాంబుజ; శారద చంద్ర చంద్రికా

డంబర చారుమూర్తి, ప్రకటస్మృతుభూషణ రత్నరోచిరా

చుంబిత దిగ్విభాగ, ప్రతిసూక్త వివిక్తనిజప్రభావ, భా

వాంబరవీధి విప్రత విహారి ననుం గృహం జూడు భారతీ!

(ఆర: 4.215)

ఎఱ్ఱయకు పూర్వం భారతీవృత్తిని చెప్పటి ఇంత పరమోదాత్మంగా నిర్వహించిన కవి కానరాడు. ఎఱ్ఱయ ఎన్నుకొన్న కావ్య వస్తువులన్నీ భారతీవృత్తికి అనుకూలాలే. అందువలన భారతీవృత్తి పరిపోషణలో ఎఱ్ఱన ప్రబంధ పరమేశ్వరు ఉయ్యాడు.

సాత్యతి అంటే సత్యప్రకాశమైన మనస్సు. మనః ప్రభవాలైన హర్షశోర్య త్యాగాదులను సాత్యతాలని ఏలుస్తారు. వాలిని ప్రధానంగా కలది సాత్యతీవృత్తి అని శార్జుదేవుడు తెలిపాడు. కోమలశ్రాద్ధ సందర్భం కలది సాత్యతి అని భోజుడు భావించాడు. ఈపత్రైధార్థం కలది సాత్యతి అని విద్యానాథు ఉన్నాడు. ఎఱ్ఱన ఆరణ్యపర్యశేషంలోని కొన్ని ఘట్టాలలో సాత్యతిని సందర్భసుందరంగా హృదయరంజకంగా పోషించాడు. ముఖ్యంగా రామాయణ కథలో, సావిత్ర్యపాఖ్యానంలో, కర్ణాడి కథలో.

ఆరణ్యపర్యంలోని నన్నయ భాగంలో సాత్యతీవృత్తికి అనుకూలంగా ఉన్న కథార్థాలు ఎక్కువ. భీమార్ఘనుల వీరవిహార గాథలు వీరరౌద్ర భయానకరస ఘట్టాలు. అందువలన నన్నయలో భారతీవృత్తి తక్కువ. అయితే ఆయన సాత్యతీవృత్తి కంటే కైశికీవృత్తిని ఎక్కువగా పాటించాడు. గుణాలనన్నింటినీ ప్రసాదగుణంలో పాదిగే నన్నయ వృత్తులనన్నింటినీ కైశికితో కరగ్రహణం చేయించి తన ప్రయోగ శైవణ్యం ప్రకటించాడు. తిక్కన కైశికిని సాత్యతికి పోషకంగా నిలవటంలో దిట్ట. విమర్శకులు నన్నయ తిక్కన లిధ్దరి రచనలనూ కైశికీవృత్తి ప్రధానాలుగా పరగణిస్తారు. ఆపైన తారతమ్యాలను గుర్తిస్తారు. ఎఱ్ఱన రచనలో కూడా కైశికీవృత్తి కనుకూలమైన కథార్థాలున్నాయి.

నన్నయ భాగంలోవలె ఎఱ్ఱయ భాగంలో స్త్రీలను గురించిన కథార్థాలు విస్తారంగా ఉండటం విశేషం. నన్నయ భాగంలో ద్రోపది మనోవేదన, సాగంధికాది పుష్పాలమై చూపిన వలపు వర్ణించబడ్డాయి. ఆనాటి కౌరవ సభలో తనకేశాలు పట్టి లాగి పరిభవించిన కౌరవుల దుశ్శర్యలను తలచి శ్రీకృష్ణాఫితో మొరపెట్టుకొన్నది ద్రోపది. ధర్మరాజుతో వాదించి అతడి మనసు మార్చి రణం చేయించి ఆరణ్యపాసం నుండి విముక్తం కావాలని యత్నించింది. అర్ఘునుడి వలని విప్రలంబాన్ని సున్నితంగా అనుభవించింది, సమస్యల మధ్య సతమతపూతున్నా సాగంధికాది పుష్పాల వలన కలిగే సుఖం కౌరకు తాపత్రయపడి భీమాదులను చిక్కులలో పడవేసింది. ఆ భాగంలో సైంప్రమైన ద్రోపది కథలో తీప్రవేదన అధికం; సుఖప్రదమైన రక్తి తక్కువ. అంటే కరుణాది రసాలకున్న ప్రాధాన్యం శృంగారాదులకు లేదు. అయినా ప్రసన్నమైన నన్నయ రచనలో కైశికీవృత్తి ప్రధాన భూమిక నిర్వహించింది.

అయితే ఉపాఖ్యానాలలో నలదమయంతుల చరిత్ర నన్నయ కొకవరం. దమయంతీ పరంగా శృంగారాన్ని, విప్రలంబాన్ని విస్తారంగా పోషించే ఆవకాశం ఆయనకు దొరికింది. కైశికీవృత్తి అందులో పురివిప్పుకొన్నది. మిగిలిన ఉపాఖ్యానాలలో కూడా అగస్త్యలోపాముద్ర చరిత్రం, బుశ్వశృంగ వృత్తాంతం, సాకన్యభ్యానం మొదలైన కథార్థాలను చిత్రించేటప్పుడు పోషించిన శృంగారంలో కైశికీవృత్తిని నన్నయ కుశలంగా పోషించాడు.

ఎఱ్ఱన భాగంలో కూడా స్త్రీ గాథలు విస్తారంగానే ఉన్నాయి. మార్ఘండేయుడు చెప్పిన కథలలో పతిప్రత కథ, స్వాహాదేవి కథ, సత్యాద్రోపదుల సంవాదం, సైంధవుడు ద్రోపదిని మోహించి ఆమె పట్ల రత్నభావస్మారకంగా పలికిన ఘుట్టం, సీతాసావిత్రుల పాతిప్రత్యుషపీమల కథలు శృంగారకరుణ రసానుకూలంగా ఉన్నాయి. అయితే నన్నయ భాగంలోని స్త్రీ ప్రపృత్తుల కంటే ఎఱ్ఱయ భాగంలోని ట్రై పాతల ప్రపృత్తులు ఈపత్రైధాలని చెప్పకతప్పదు. వీరిలో కరుణం కంటే ధార్మిక వీరచైతన్యమే ఎక్కువగా భాసిస్తుంది.

ద్రోపదికి కురుసభలో జరిగిన అవమానంతో పోల్చుకుంటే సైంధవుడి వలన కలిగిన పరాభవం గొప్పది కాదు. మొదటి దానికి ప్రతీకారం జరుగలేదు; రెండోదానికి ఆమె కళ్ళ ఎదుటనే ప్రతీకారం జరిగింది. సీతలో కరుణం ధర్మపీరానికి అంగమైపోయింది. సావిత్రీలోని శృంగారం మృత్యుంజయ ప్రతినిష్టలో శమించిపోయింది. పతిప్రత భర్మసేవలో నిమగ్నురాలైనా శృంగారమూర్తి కాదు; ధర్మజ్ఞాన చైతన్యమూర్తి. మొత్తంమీద ఎఱ్ఱన చిత్రించిన స్త్రీ పాతలు ధర్మమూర్తులే. అందుకే ఎఱ్ఱయకు కైశికీవృత్తి అనుపు కాలేదు. సాత్యతి సబబు కాలేదు. భారతీవృత్తిని చెప్పటపలని వచ్చింది. మిగిలిన మూడు వృత్తులనూ భారతితో ముడివేసి ప్రబంధ పరమేశ్వరు డయాడు.

(4) ఎళ్లన రచన : మాధురీగుణం, పాంచాలీ రీతి

రచనలో కవి వాడే వర్ణాలు గుణాలను వ్యంజింపచేస్తాయి. గుణాల వలన రీతు లేర్పుడతాయి. గుణాలవలనే రితులూ రసధర్మాలై. మాధుర్యగుణ విశిష్టమైన పదరచన వలన వైదర్మీరీతి, బిజోగుణ విశిష్ట పదరచన వలన గాడి రీతి, ప్రసాద గుణ పదరచనవలన పాంచాలీరీతి ఏర్పడతాయి - అని సామాన్యంగా లక్షణారులు చెప్పారు. కానీ ప్రతిభావంతులైన కవులు వక్కువాచ్య ప్రబంధాల యొక్క ఔచిత్యాన్ని బట్టి ఈ సంఘటనలు మార్పువచ్చును. (పాక, వృత్తి, గుణ, రీతుల, సంవిధానం సంఘటన).

పైగుణరీత్యాదులను గురించి ఆలంకారికులలో ఏకాభిప్రాయం లేదు. నిరంకుశలైన కవులు తమ ప్రస్తావాన్ని ఎన్నుకొని ఆయా కావ్యంశాలను గురించి తదనుగుణమైన అభిప్రాయా లేర్పురచుకొనవచ్చును. దానికి ఉదాహరణంగా నన్నయ తిక్కునల కవిత్వంలో ప్రసాద గుణం, వైదర్మీరీతి ఉన్నాయనీ, ఆ రెంటినీ వారు తెలుగులో సంఘటించారనీ ఆంధ్రధ్వన్యాలోక కర్త శ్రీమాన్ వేదాల తిరువేంగళాచార్యులు భావించి నిరూపించటం దానికి తార్కణం. ఆయనే ఎళ్లన రచనలో మాధురీగుణం, పాంచాలీ రీతి ఉన్నాయని వివేచించారు. ఇటువంటి సమన్వయం పండితరాయాదులు ఇదివరలో అంగీకరించిందే. సామాన్య విశేష దోషాలు లేకుండా మధుర సుందర పద వర్ణ విన్యాసం కలిగి, నిర్మాత యొక్క వ్యుత్పత్తిని వెల్లడి చేసే ప్రసాద గుణములు కలదానిని వైదర్మి అని పండితరాయల అభిమతం. సమసయుక్తమై అత్యద్యుత పదజాలంతో కూడి ఓజఃకాంతి గుణసప్తమై ఉన్న ఆడంబర బంధం గాడిరీతి అనీ, సమసయుక్తమైన అయిదారు పదాలు కలిగి ఓజఃకాంతి వర్షితమై మధుర సుకుమారమైనది పాంచాలీ రీతి అనీ భోజుడి లక్షణం. వైదర్మి గాడి రీతుల మేలికలయిక పాంచాలీ అని విశ్వనాథుడి అభిప్రాయం. ఇటువంటి లక్షణాల ననుసరించి నన్నయ తిక్కనలది వైదర్మి రీతి అని, ఎళ్లనది పాంచాలీ రీతి అని నిశ్చయించవచ్చును. వీటికి సమాంతరంగా ఇంగ్లీషులో 'The plain and elegant style', 'The elevated and forcible style', అని పేర్కొనవచ్చును.

(5) ఎళ్లన కవిత మంజుల వాగమృత ప్రవాహం

రీతిని మార్గమని కొందరు పిలిచారు. 'రియంతే పరంపరయా గచ్ఛంతి అనయా కరణసాధనోయం రీతి శబ్దిః మార్గపర్వాయః'. రసపదవిని పాందటానికి తోడ్పుడే మార్గంగా రీతిని సంభావించడం గమనార్థం. గుణాలు దానిలో నడుస్తాయి కాబట్టి, వాజ్యధుధార అందులో ప్రవిష్టుంది కాబట్టి రీతి అనే పేరు కుదిరిందట! "రియంతి గచ్ఛంతి అస్యం గుణః ఇతి, రీయతే క్రరతి అస్యం వాజ్యధుధారా ఇతివా రీతిః అధికరణైతిః" (కామధేనువ్యాఖ్య). ఎళ్లన ఈ ప్రస్తావానికి చెందినవాడు కాబట్టి రీతిని గుణ ప్రసాదమార్గంగా, వాజ్యధుధారగా ఎళ్లన భావించాడు.

ఆరణ్యపర్వశేషంలో మూడింట రెండు వంతులు మార్గండేయ మహార్షి కథసం. ఆయన రీతి (శైలి) మంజులవాగమృత ప్రవాహమట!

ఉ. 'ఏనును బాండునందనులు నిమ్మనిముఖ్యలు నిష్ట లోక సమ్మానితవాక్య! నీ దయిన మంజుల వాగమృత ప్రవాహమున్ వీనులదోయి నించుచును వేడుకఁ గ్రోలికోనంగ నాత్మలం బూనెద; మస్కుదీప్పితము పూర్ణము సేయఁగ నర్ష మెమ్ముయిన్'. (ఆర. 4,164)

శ్రీకృష్ణదులు శ్రోతులు. వారు శ్రవణానందంగా మార్గండేయ కథాకథన విధానాన్ని ఆస్వాదించాలని కోరుకొంటున్నారు. ఆ మహార్షి మాటలు 'మంజులవాగమృత ప్రవాహమట' - దానిలోని కవితామధువును వీనులనే దోసిశ్శతో ఎత్తుకొని త్రాగి ఆత్మావందాన్ని పాందాలట. మహార్షి మాటలకు ఎళ్లన వేసిన విశేషం అమూలకం! అంటే - ఆ మహార్షినోట పలికే ఎళ్లయ మాటలలో మాధుర్యగుణమనే మధుధార ప్రవహించి పాంచాలీ రీతిగా రూపాందుతుందన్న మాట!

ఆరణ్యపర్వంతంలో యక్కరూపుడైన ధర్మాదు ధర్మజుడి వట్ల ప్రసన్నుడై ‘ప్రసాదమధురంబైన ఆలోకనంబు’ ప్రసరించాడట! ఇది ఎఱ్ఱయ రీతి ముద్ర. ఆయన కవిత్వాన్ని ఆలోకించేవారు (అనుశిలించేవారు) కూడా ప్రసాదమధురమైన గుణవద్రచనను పరిశిలించాలని హెచ్చరిక! మంజుల వాగమృత త్రవహామంటే కోమలమైన ప్రసాదగుణంచేత నహజంగా భాసించే ఎఱ్ఱన మహాకవి వాక్య వస్తు (ప్రబంధ) స్వభావాన్ని అనుసరించి మాధురీ మహిమను ప్రదర్శించిదని నాచన! ప్రసాదమాధుర్యం ఎఱ్ఱన వాగ్దైభవం!

(9) ప్రబంధ పరమేశ్వరుడు : చతురోక్తి పథాలు

ప్రబంధపరమేశ్వరు డంటే ఎఱ్ఱప్రెగ్గడయే - అని ఆయన జీవిత కాలంలోనే ప్రసిద్ధికొన్నాడు. తరువాతి కపులు ఆయన పేరుకంటే బిరుదానికే పెద్దపీట వేశారు. ఆయన కవితను వడబోశారు. తమ కవితా ప్రస్తావాలకు ఎఱ్ఱయ కవిత ఏ విధంగా దారులు చూపిందో నమీక్షించుకొంటూ ఆయన కవితాగుణాలను కీర్తించారు. ఆట్లా కీర్తించిన వారిలో మొదట పేర్కొనదగినవారు శ్రీనాథ, జక్కనలు. వీరు కవితయాన్ని, వారి కవితా వైలక్షణ్యాలనూ విశేషించి పేర్కొన్నారు. అయితే, వారు ఎఱ్ఱనను వారి చూపులతో అంచనావేసి ప్రశంసించారన్న సత్యాన్ని మరుపరాదు.

అంధ కవితా పరిణామంలో శ్రీనాథ యుగం ఒక పెద్ద మలుపు. దానికి తోడ్పడిన సమీప ప్రేరక శక్తులలో ముఖ్యుడు ఎఱ్ఱప్రెగ్గడ. శ్రీనాథ యుగారంభంనాటికి అంటే క్రీ॥౩॥ 1400 సంవత్సరం నాటికి తెలుగులో చతుర్విధ కవితా ప్రక్రియలకు ప్రాచుర్యం రావటం ప్రారంభమైంది. 15,16 శతాబ్దాలలో ఆశు, మధుర, చిత్ర, విస్తర కవితలూ, 17, 18 శతాబ్దాలలో ఆశు, బంధ, గర్జ, చిత్ర కవితలూ తెలుగు కవితా రంగంపై తమ ప్రభావాన్ని ప్రదర్శించాయి. శ్రీనాథ యుగం నుండి వెలసిన మహాకపులందరూ చతుర్విధ కవితలలో చతురులై ఉంటారు. ఏదో ఒక శాఖలో ప్రాథులై ఉంటారు. ఆ మారే కాలానికి మొదట మార్గం చూపినవారు ఎఱ్ఱప్రెగ్గడ, నాచన సోముడు. వీరిద్దరూ విప్రకవితలే ప్రాశారు. కాని, వాటిలో తమ వాగ్యిలాసాలను ప్రదర్శించి ఆశు, మధుర, చిత్ర కవితా సాగంధ్యాలను గుబాళింప చేశారు. వారిరుపురిలో కవితయంలో స్ఫోనాన్ని పొందినవాడూ, ధ్వని సంప్రదాయంలో సాగినవాడూ అయిన ఎఱ్ఱన శ్రీనాథాదులకు మహర్షివలె కనిపించాడు. చమత్కార ప్రస్తావంలో సాగిన నాచనసోముడు ఒంటివాడై కొంతకాలం నిలిచిపోయాడు. శ్రీనాథాదులు ఎఱ్ఱయపట్ల చేసిన ప్రశంసలను ఈ భూమికతో సమీక్షించాలి.

“పరిధివింతుఐబంధ పరమేశ్వరుని రేవ
సూక్తి వైచిత్రి నొక్కిక్కుమాటు”

(కాశీభండము. 1.13)

అని శ్రీనాథుడి ప్రశంస. ‘సూక్తి వైచిత్రి’ అనేది సంస్కృత లక్షణ గ్రంథాలలో రూఢికెక్కిన పారిభాషిక పదం కాదు. ఆ మాటకు వస్తే ఆ సీనపద్యంలో వాడిన వేములవాడ భీమకవి ‘ఉద్దండలీల’, నన్నయభట్టు ‘వాక్మౌఫి’, తిక్కయజ్ఞ ‘రసాభ్యుచితబంధం’ కూడా అటువంటివే. అంతే కాదు - అవి శ్రీనాథుడి కవితా ప్రస్తావానికి తోడ్పడిన పూర్వ కపుల కవితారీతులు. రీతులు రసధర్మాలని నమ్మితూనే రసాన్ని పొందటానికి గుణాలకంటే రీతులే మధురమైన మార్గాలని నమ్మిన కవిసార్వభోముడు శ్రీనాథుడు. ఆయనకు ముందున్న ప్రబంధపరమేశ్వరుడు కూడా రీతులను రసధర్మాలని నమ్మినవాడే కాని, ధ్వని సంప్రదాయాన్ని అనుసరించి రీతి గుణాలలోనే పర్యవసిస్తుంది అనే మతాన్ని (‘రీతిర్థిగుణేష్వేవ పర్యవసితా’ - ధ్వన్యాలోకం, లోచనవ్యాఖ్య. తృ.ఉ.44) అనుసరించి ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని రచించి నన్నయ తిక్కనల త్రోవన నడిచాడు. అక్కడి నుండి హరివంశ స్ఫుసింహపురాణాలలో శ్రీనాథుడికి బాటలువేస్తూ సాగాడు. ఎఱ్ఱన పరిణామకవి. అందువలననే శ్రీనాథాదులు కవితయంలో ఒకడైన ఎఱ్ఱయను మహర్షిగా భావించి నమస్కరిస్తారు; హరివంశ స్ఫుసింహ పురాణ రచయితగా ఆతడిని మార్గదర్శిగా పురస్కరిస్తారు.

(1) చతుర్భేతి : సూక్తివైచిత్రి

శ్రీనాథుడు ఉత్కీవైచిత్రినే సూక్తివైచిత్రిగా చెప్పాడేవో అని అనుమానించటానికి వీలుంది. ఎందువల్లనంతే- ఆ కాశిభండంలోనే ఎళ్ళయను ‘సత్యబంధపరమేశ్వరు’ డని ఉపసర్గతో కలిపి విశేషంగా పేర్కొన్నాడు. అది ఆయన సూక్తి వైచిత్రి. ఉత్కీవైచిత్రి అంబే అందమైన కవితాభివ్యక్తినీ ఆవిష్కరించటంలో ప్రదర్శించే ఆకర్షణీయమైన విలాసవైధ్యం. ఇది సర్వ కవిసామాన్య ధర్మం. సూక్తివైచిత్రి అంబే - అది ఆ కవే చేయగలడు అని చెప్పుకోతగినట్లు విశిష్టంగా కొట్టువచ్చినట్లు అందమైన కవితాభివ్యక్తిని ఆవిష్కరిస్తూనే అందులో ప్రదర్శించే ఆకర్షణీయమైన విలాసవైధ్యం. ఇది శబ్దార్థాల సంఘటనలకు సంబంధించినదే కాదు; దానికి పరివేషంగా వెలిగే సాందర్భాభివ్యక్తి శక్తికి సంబంధించినది. సూక్తి - సాందర్భాభివ్యక్తి సంబంధి. వైచిత్రి - దాని ప్రయోగ వైధ్య ప్రోఫీకి సంబంధించినది. ఇది కవి ప్రతిభాజన్యమై ఎప్పటిక్కుడు అహర్యంగా భాసించేది కాబట్టి లక్ష్మించదగిందే కాని లక్షణం చెప్పలేనిది. మచ్చుకు ఒకటి రెండు ఉదాహరణలు:

బ్రాహ్మణ వేషంలో ఇంద్రుడు కర్మదివద్దకు వచ్చాడు. అతడు ఇంద్రుడని తెలియకే కర్మడు సహజదానగుణ ప్రేరితుడై బంగారు నగలున్న ప్రమదలు కావాలా? గోగణాలతో నిండిన గ్రామాలు కావాలా? కోరుకొమ్మన్నాడు.

“హిరణ్యకంరీః ప్రమదా । గ్రామాన్య బహుగోకులాన్

కిం దదానీతి తం విప్ర । మువాచాధిరథి స్తతః.”

(సం. 3.294.2)

ఎళ్ళన ఈ భావాన్ని ఒక కందంలో చెప్పితే సరిపోయేది. కాని, ఒక వృత్తం ఎత్తుకొన్నాడు.

చ. ‘అలసవిలాసలాలన రసాన్వితలైన నితంబినీజనుల్
వలసిన, భూరివిష్ణురితపస్తుసుమగ్రము లైన గ్రామముల్
వలసిన, నుల్లసన్మణిసువర్ణ విభూషణగోధనావటుల్
వలసినఁ గోరు మిచ్చేద ధ్రువంబుగ నావుడు నాతఁ డిట్లనున్.’ (ఆర.7.359)

ఈ పద్యంలో చెప్పిన భావం చిర్చుది. చెప్పిన తీరు పెద్దది. శబ్దార్థాల సంఘటనతో ఒక అభివ్యక్తిని ఎళ్ళన కల్పించాడు. అడిగేవాడిని ఆకర్షించేవి వస్తువులే అని వ్యాసుడి పూదయం. అందుకే నగలున్న ప్రమదలంబే చాలనుకొన్నాడు. ఎళ్ళయ పెట్టు నగలు తీసి పుట్టునగలు పెట్టాడు. నగలవలన ప్రమదలైనారు మూలంలో. అలసవిలాసలాలన రసాన్వితలు కావటం చేత నితంబినులైనారు తెలుగులో. “హిరణ్యకంరీః” అనే విశేషంలో కోమలత్వం కౌరవడింది. ఎళ్ళయ మస్మిత్వ మనే శబ్దగుణం గల స్తోషను అనుష్ఠానతో కూడిన సాందర్భంతో కలిపి ఒక పాదాన్ని సృష్టించాడు. అది ఆయన పోకడగానే అనిపించింది. మూలంలో గ్రామాలు బహుగోకులాలు. వ్యాసుడి కాలంలో గోపులే ధనాలు గ్రామాలకు. ఎళ్ళయకాలంనాటికి అగ్రహాలు, నల్లిణ్లు ప్రసిద్ధం. అందువలననే భూరివిష్ణురిత వస్తు సమగ్రాలైన గ్రామాలుగా అవి మారాయి. వస్తు సమగ్రతకు భూరి విష్ణురిత్వం ప్రదర్శించటం ఎళ్ళయ అభివ్యక్తి శిల్పం. దీనినే సాహిత్యపరంగా అన్యయస్తే ఆయన అభివ్యక్తి లక్షణం. కావ్య వస్తువు (వర్ణ్య వస్తువు) నిండుగా ఉండాలంబే దానిని దండిగా అందంగా ఆకర్షణీయంగా చెప్పాలని భావం. ఈ పద్యంలో ప్రతి చరణం అందుకు నిదర్శనం. మూలంలోని బంగారు నగలను, గోకులాలను మణిధనావటులతో కలిపి మూడోచరణాన్ని సంపన్పుం చేశాడు ఎళ్ళయ. ‘ఉల్లసన్మణి సువర్ణ విభూషణ గోధనావటులో - అభివ్యక్తిలో మూలంలో లేని మాధుర్యం ఏర్పడింది. ‘వలసిన’ అనే క్రియతో మూడు చరణాల మొదట్లు విరగటంతో దాత యొక్క దానోత్సాహం వ్యక్తమాతుంది. మూలంలో ఏదో ఒకటి తీసికొమ్మని కర్మ డడిగాడు. కవచకుండలాలు రెండూ కోరుకొనేవాడికి అమాట తరువాత ఇబ్బంది పెట్టువచ్చును. అందుకని ఎళ్ళన ‘లేదా’ అనే మాటను లేకుండా చేశాడు. అన్నీ కావాలన్నా అడుగు, అభ్యంతరం లేదన్నాడు. భూరిదాన

పీరిక-41

విస్మయం కర్షుడు భవిష్యత్తులో చేయబోయే భూరిదాన మహాత్మానికి మహానీయ భూమికగా ఎళ్ళయి సిద్ధం చేశాడు. పద్యం మొత్తం మీద వక్త, వస్తువు, ప్రబంధ సందర్భాలను ధ్వనింపచేసే భావాన్ని అభివ్యక్తి సాందర్భంతో ఆవిష్కరించినట్లుంటుంది. ఇటువంటి కవితా స్వభావం నన్నయ తిక్కనలలో కూడా ఉన్నది. ఎళ్ళయలో అది భూరి విస్మయం న్నాన్ని సంతరించుకొన్నది. శ్రీనాథుడు దీనిని తన కవితలో భూరికవితావైభవంగా ప్రదర్శించాడు. దీనికి ఆ కవిసార్వభౌముడు సంకేతించిన పదం - ‘సూక్తవైచిత్రి’. శ్రీనాథుడి కవితలో దాని పరిపూర్ణావతారం ఇట్లా ఉంటుంది-

శా. “కాలాంతఃపురకామినీకుచత్తటీ కస్తూరికా సారభ
శ్రీలుంటాకము చందనాచలతట శ్రీఖండసంవేష్టిత
వ్యాలస్వారఫణాకలోరవిషనిశ్వాసాగ్ని పాణింధమం
బేలా నాపయి దక్షిణానిలము పక్షి! సేయు దాక్షిణ్యమున్.” (శృం.నై. 2.32)

శ్రీనాథుడి సమగ్రసూక్తి వైచిత్రికి ఎళ్ళయది బీజప్రాయమే. అరణ్యపర్వశేషంలో కనపడే ‘సూక్తవైచిత్రి’ అంకురావస్థలోనిదే. అదే నృసింహపురాణంలో పుష్పవస్తుకు చేరింది. మచ్చుకీ పద్యం చూడండి.

ఉ. “శ్రీస్తనకుంకుమదురవ నిషిక్తభుజాంతర భాగవిస్మర
త్సైస్తుభరత్త సూత్రరుచి గర్యితనాభిసరోజ సారభ
ప్రస్తుత మత్భృంగరచరాగరసోల్పుణ భోగి భోగత
ల్పాస్తరఱుం దలంచు సుకృతాత్ము లపాస్తసమస్త కల్పమల్”. (నృ.పు. 2.37)

ఈ పరిణామ దశను గమనిస్తే ఎళ్ళన చతురోక్తి పథాలలో సాధించిన ఒక నేర్పు సూక్తవైచిత్రి.

అభివ్యక్తి సమాసాడంబరానికి నంబంధించింది కాదు. చెప్పే విధంలో కొట్టువచ్చినట్లు కనపడే నంఘటనకు సంబంధించింది. ఎళ్ళన పైపద్యం మాధురీ శబ్దగుణ సమన్వితం. ఈ క్రింది పద్యం అర్థగుణమైన మాధురికి మధురాభివ్యక్తి.

సత్యవంతుడు పునర్జీవితుడై సావిత్రితో కూడి నెమ్ముదిగా ఆశమానికి బయలుదేరాడు. ఆ సందర్భంలో యముడి పరంవలన కనులు వచ్చిన ద్యుమత్సేనుడు శైబ్యతో కలిసి పుత్రుడు కానరాలేదని, ఆశమాలన్నీ చుట్టివచ్చి, కానంతా తిరిగి, కాళ్ళకూ చేతులకూ గాయాలైనా లెక్క చేయక, ఉన్నత్తుడివలె రోదించాడని మూలం.

“ఏతస్మిన్నేవకాలేతు | ద్యుమత్సేనో మహావనే
లబ్ధచక్కుః ప్రసన్నాత్మా | దృష్ట్యం సర్వం దదర్శ హ ||
స సర్వానాశమాన్ గత్వా | శైబ్యయా సహ భార్యయా
పుత్రోవాతోః పరామార్తిం | జగామ మనుజర్భః ||
తావాశమా న్నదీ శైవ | వనాని చ సరాంసి చ
తాం స్తాపేశాన్విచిన్వన్తో | దంపతీ పరిజగ్మతుః ||
శ్రుత్వా శబ్దంతు యత్ప్రించి | దన్మృభూ సుతశంకయా
సావిత్రీ సహితో ఉ బ్యేతి | సత్యవా నిత్యధావతామ్ ||
భిన్నేశ్చ పరుషైః పాదైః | సప్రణైః శోణితోక్షితైః
కుశకంటకవిద్ధాంగా | వున్మత్తా వివ ధావతః ||” (సం. 3.282.1-5)

ఈ సన్నివేశాన్ని ఎఱ్ఱన తెలుగులో నిర్మించిన తీరు ప్రబంధపరమేశ్వరత్వాన్ని చాటుతుంది.

ఉ. “కన్నలు వచ్చి యెల్లెడలుఁ గన్నాని వృద్ధనరేంద్రుఁ డాత్కులం
గన్నలుఁ బోలె సైన తన గాదిలిపుత్తుఁ దు గాననంబులో
నెన్నుడు లేని యింత తడవేటికిఁ జిక్కినో యంచు నార్తితోఁ
గన్నలు లేనియ ట్లతఁడుఁ గానక యేడై సతీనమేతుఁడై”.

తరలము:

‘కొడుకు నిందును నందు రోయుచుఁ గోరి ప్రేమభరంబునం
గొడుకు సద్గుణకోటి యొల్లను గోటిభంగుల నోలి ను
గ్రడన సేయుచు సత్యవంతునిఁ గానరే మునులార! యేఁ
యడవిలోపల నంచు ‘హో సుత’ యంచు దైర్యము డించుచున్.’

(ఆర. 7.269,270).

మూలానికి తెలుగుకూ పాలిక లేదు - రెండింటికి అభివ్యక్తి భిత్తికలు వేరుకాబట్టి. మూలంలో సైబ్యాద్యమత్సేనులు కన్నలు వచ్చినా కొడుకును కానక, కానలలో తిరుగుతూ ఉన్నత్తులవలె రోదించారు. కుశకంటకాలు గ్రుచ్చుకొని వారి శరీరాంగాలు పాదాలు గాయపడి నెత్తురులు కారాయి. కన్నలు వచ్చాయి కాబట్టి తిరిగారు. కన్నలున్నా కాళ్ళకు గాయాలు తప్పలేదు. దానికి కారణం వారు ఉన్నత్తులవలె అయిపోవడమే అని మూలం. మూలవర్షనం సహజసుందరంగా ఉన్నది. అందులో వైచిత్రి లేదు. చమత్కారం లేదు. ఉన్నత్తులవలె సైబ్యాద్యమత్సేనులను సహజంగా చిత్రించటం దాని తాత్పర్యం.

ఎఱ్ఱన సృష్టికి భిత్తిక వేరు. ద్వ్యమత్సేనుడు ఉదాత్తుడు, ధీరుడు. కొడుకంటే అతడికి ఆరవప్రాణం. అతడికి కన్నలు వచ్చాయి. నాలుగుదిక్కులా పరికించి చూచాడు. తనకు దిక్కొన గాదిలి కొడుకు కనపడలేదు. కన్నలు లేనప్పుడు కన్నకొడుకు ఆత్మకు కన్నలుగా ఉండేవాడు. కన్నలు వచ్చి లోకాన్ని చూపించాయి కాని తన కన్నకొడుకును చూపించలేకపోయాయి. లోచూపు లేని పైచూపు ఆయనకు ఆవేదన కలిగించింది. ఒక్కగా నొక్కడైన తన గారాబు కొడుకు అడవిలో ఎందుకు అంతగా ఆలస్యం చేశాడో? అని వితర్పించాడు. ఎఱ్ఱన ఇక్కడ పద్మాన్ని ధ్వనిమయంగా గొప్పగా నిర్వహించాడు. కన్నలు లేని విధంగా, దేనినీ చూడలేని శూన్యదృక్కులతో భార్యాసహితుడై ఆర్తితో దుఃఖించాడట ద్వ్యమత్సేనుడు. వితర్పాన్తరం ఆర్తిని పొందాడట! అట్లా చిత్రించటం సూక్తివైచిత్రి. పుత్రుడు చనిపోయి ఉంటాడేవో అన్న శంక ఆర్తికి కారణమైనదని ధ్వని. అందుకే అంతటి దుఃఖం. ఒకవేళ కొడుకు పాతే? ఏడవటం సహజం. ఇక్కడ ఏడ్పులో ఒక అర్ధవైచిత్రి ఉంది. కొడుకు ఆత్మకు కన్నలవంటివాడు. లోచూపు పొతుంది. వచ్చిన వెలిచూపుతో చూడగింది నాలుగుదిక్కుల లోకం కాదు. తనకు దిక్కొన కన్నకొడుకును కన్నలతో చూడలేని దుఃఖితియే ఏర్పడితే అంతా శూన్యమే. మరేగతీ లేదు. కళ్ళున్న కబోది కొడుకులేని తండ్రి. ఆ భావం రాగానే తల్లిదండ్రులను కడతేర్చే కొడుకులేని ఒక అభాగ్యస్థితి రాజుకు తోచింది. దాన్ని సగభాగంగా పంచుకొనే ఇల్లాలిని దగ్గరికి తీసికొన్నాడు ద్వ్యమత్సేనుడు. ఒక్క కొడుకు ఇద్దరిని గ్రుడ్డివారిని చేశాడు. ఈ పద్యం శబ్దవైచిత్రిపలె పైకి కనపడుతుంది. కాని అర్థం విచిత్రమైన పాత్ర నిర్వహిస్తుంది. అందులోనూ తెలుగుపదాలు. ‘కన్నలు వచ్చి కన్నానటం. ఆత్మకు కన్నలవంటి గాదిలి పుత్రుడు కనపడకపోవటం, కన్నలు లేని యట్టతడు గానక’ - అనే వాక్యాలలో పదాలకంట జాతీయాలవలె అవి జచ్చే అర్థాలే పద్యానికి ప్రాణాలు. మరికొంత లోతుగా అలోచిస్తే ఆ పదాలను ఆ వరుసలో ఆ విధంగా కూర్చుటంలో కవితాశయ్య ఏర్పడింది. పద్యం తీర్చిదిద్దిన కవితా సాందర్భాభివ్యక్తిగా ప్రత్యక్షమైంది. ఇది ఎఱ్ఱయ నాటికి చతుర్ముత్తి. శ్రీనాథుడి నాటికి సూక్తివైచిత్రి.

(2) చతురోక్తి : మధురోక్తి

‘కన్నలు వచ్చి....’ అనే పద్యంలో భావతీపతను భాషావైచిత్రితో చిత్రించగా, ‘కొడుకునిందును.....’ అనే పద్యంలో అభినయరమ్యతతో ప్రదర్శించాడు. మొదటి పద్యం చతురోక్తిమయం. రెండో పద్యం మధురోక్తిమయం. ప్రేమగౌరవంతో తల్లిదండ్రులు కొడుకును అక్కడా ఇక్కడా వెదకారు. కొడుకు సద్గుళకోటిని కోటి విధాలుగా మక్కువతో కీర్తించారు. అడవిలో ఎక్కుతైనా చూచారా? అని కనపడిన మునులందరినీ పదేపదే పేరు పేరునా అడిగారు. ఎక్కడా కొడుకు జాడ తెలియలేదు. చివరకు మనోదైర్యం జారిపోయింది. గుండె పగిలిపోయింది. ‘హా కుమారా!’ అని ఎలుగెత్తి ఆకాశంవైపు చూచి అరిచారు. నాటకీయంగా సాగిన ఈ వర్ణనలో ద్వయమత్తేన దంపతులు ఉన్నతులు కారు. ఉదాత్మతే. ఆర్ద్రతో కొడుకు గుణాలను కోటి విధాలుగా కీర్తించటం, మక్కువతో ఎదురైన వారినల్లా అడిగి తెలిసికొనటం వారి ప్రేమ హృదయాల దుఃఖ భారానికి వాచికాభినయం. వచ్చిన కన్నలలో వత్తులు వేసికొని వెదకటం వారి అంగికాభినయం. చివరకు అదైర్యంతో ‘హా కుమారా!’ అని పిలవటం సాత్మ్యకాభినయం. మనసును కన్నవారు మమకారం కొణ్ణి వేదన వేయి విధాలుగా వ్యక్తం చేసిన అభిష్యక్తి అభినయం కాని, మూలంలో వలె ఉన్నత వర్తనం కాదు, బైచిత్యం చెడని ఉదాత్మవర్తనం. ఎఱ్ఱన దీనిని మధురోక్తి అంటాడు. భోజుడు రసాక్తి అంటాడు. ఛందోమర్మజ్ఞలు దీనిని తరలోక్తి అన్నా అనవచ్చును.

(3) చతురోక్తి : అలంకృతోక్తి : అలంకారధ్వని

ఉక్కి అంటే అందమైన వాక్కనీ, సూక్తి అంటే అలంకృతమైన వాక్కనీ కొందరంటారు. ఒకటి శబ్దానికి చెందింది, మరొకటి అర్థానికి సంబంధించిన అనేవారున్నారు. చతురోక్తి పథంలో అలంకృతోక్తి ఒక అందమైన అభిష్యక్తి. అయితే ఎఱ్ఱన సూక్తమైచిత్రి అలంకార సంప్రదాయానికి గాని, పక్కోక్తి సంప్రదాయానికి గాని చెందింది కాదు. ధ్వని సంప్రదాయ సంబంధి. ప్రత్యేకంచి చెప్పవలనివస్తే అది అలంకార ధ్వని ప్రస్తావం. అందులో నన్ను వస్తు ధ్వనినీ, తిక్కన రస ధ్వనినీ, ఎఱ్ఱన అలంకార ధ్వనినీ అభిమానించి పోషించి ధ్వనిత్రయ సమగ్రదర్శనాన్ని మహాభారతాని కందించారు. అలంకార ధ్వని అలంకారాన్ని, వస్తుపునూ, పరంపరగా రసాన్ని కూడా ధ్వనింపజేయవచ్చునని ఆలంకారికులు అభిప్రాయపడ్డారు. ఈ వివరాలు ఆదినభా పర్యాప్తికలలో వివరించడమైనది.

ఎఱ్ఱన అలంకారధ్వనిని అనంతముఖాలుగా నిర్యపించాడు. ఆరణ్యపర్యంలో ఎన్నో పద్యాలున్నాయి. మచ్చుకు ఒకటి. రామాయణ కథలో రామలక్ష్మణులు వంపాసరోవరాన్ని సమీపించారు. ఎఱ్ఱన వారి కనులముందు ఆ సరోవర రసస్వదుమూర్తిని ధ్వనిమయంగా ఆవిష్కరించాడు.

సీ. ‘కమనీయకమలినీ కహోరదశకేసి రాన్వీత జలముల నర్ధ్యవిధియుఁ

దరశతరంగహస్తములు బాద్యంబు ను | నృదచక్త సారస మధుప హంస

రుతులు బ్రియోక్కులు రుచిరవానీరని | వేశనచ్చాయల విశమంబు

మందసంచారిత మారుతంబుల నురు | తాపనోదనమును దగిలి యొపుడు

ఆ. నాచరించుచును సమంచితాతిథి జన | సేవనమును దనరు జీవనంబు

ఫలము నొంద నొప్పు పంపాసరోవరం | బెదురు గాంచి రన్సరేంద్రసుతులు’.

(ఆర. 6.364)

మరొక కవి అయితే ఈ పద్యంలో సమస్త వస్తు విషయసాపయవ రూపకాన్నే వాడేవాడు. ఎఱ్ఱన దానిని ఏకదేశ వివరించాడు. చెయటమే ఇక్కడ వైచిత్రి. పంపాసరోవరమునందు అతిథిసేవానురక్త అయిన వనితాస్వభావాన్ని ఆరోపించటం

అలంకారధ్వని. పరితకు దాని వలన చమత్కారం కలగటమే కాకుండా అట్టి సీతాస్వరూపాన్ని రాముడి భావపీఠిలో తోపింపచేసి పూర్వకథాధ భావనం కలిగించటం వస్తు ధ్వని. సీతాస్వరణంవలన రాముడు శోకమూర్తిగా మారుతాడు. అలంకార వ్యంగోక్తి రసానుభూతి వరకు పరంపరానుభూతిని కలిగించటం అలంకారధ్వని. దీనిని చతురోక్తి అని అంటారు కొందరు; సూక్తి వైచిత్రి అంటారు కొందరు. కవితలోని ఆలంకారికోక్తి వైచిత్రి చర్యణం వలన సజాతీయ భావనిష్టమైన సహృదయుడి చిత్తవృత్తి నాయక చిత్తవృత్తితో సహానుభూతిని పొందటానికి సాముఖ్యం ఏర్పడుతుంది. చతురవాక్య సాధించే పరమప్రయోజనం కూడా అదే.

శబ్దవైచిత్రి అంటే అక్షరరమ్యత అనీ, సూక్తివైచిత్రి అంటే అర్థగతమైన ప్రాథత అనీ దా॥ పాటిబండ మాధవ శర్గారు అభిప్రాయపడ్డారు. (చూడు: ఆరణ్యపర్వ పీరిక- సాహిత్య అకాడమి ప్రచురణ) అలంకార సందర్భాలు, రసభావాది వ్యంజకాలు అయిన ఎళ్ళన వర్ణనలలో ఆ రెండు లక్షణాలనూ వారు వివేచించారు. ఎళ్ళనకు శబ్దాలంకారాల కంటే ఆర్ధాలంకారాల మీదనే ఎక్కువ మక్కువన్నారు. ఎళ్ళన ఉపమాలంకార ప్రయోగ ప్రాథతను సమీక్షిస్తూ, అర్థశోతీభేదాలలో ఒప్పారే పూర్ణప్రమలలో ఎళ్ళన అర్థప్రమలను వాడి చమత్కారాన్ని సాధిస్తాడని చెప్పుతూ ఈ క్రింది పద్యాన్ని ఉదాహరించారు.

తే. ‘అని తలంచుచు నల్లన యక్కుమారు॥ జేరు బోయిన నాతఁడు సితసరోజ
రేఖ దలకొనగా నలరించే గన్ను॥ లవధరించెను నను లోచనాంచలముల’: (ఆర. 4.254)

నేత్రవికాసం సరోజవికాసంవలె ఉన్నదని చేప్పే ఉక్కివైచిత్రి ఇది. ఇది నేత్రోన్మీలనానుభవ వర్ణనాన్ని చమత్కరిస్తున్నది. దీనివలన ఎళ్ళన శబ్దాలంకారాలలో ఆర్ధాలంకారాలలో, అందులోనూ ప్రాథతోక్తి శిల్పాలలోను ప్రసిద్ధుడని వారు వివేచించారు.

(4) చిత్తకవిత : శబ్దవైచిత్రి

శ్రీనాథయుగంలోనివాడే అయిన జక్కన తన విక్రమార్గ చరిత్రలో ఎళ్ళయ కవిత్వాన్ని ప్రస్తుతించాడు. ఎళ్ళన శబ్దవైచిత్రితో అరణ్యపర్వశేషాన్ని రచించాడనీ, శ్రీస్వసింహపురాణ రామాయణాదులలో పాండిత్య ప్రకర్షను ప్రదర్శించి చిత్ర కవిత్వ వాగ్యభవజ్ఞంభితుడైనాడనీ పేర్కొన్నాడు. జక్కన తాత పెద్దయామాత్యాడు నెల్లారు తిక్కబూపతి ఆస్థానంలో చతుర్యిధ కవితాకోవిదుడై ప్రశంసలందుకొన్నవాడట. తండ్రి అన్నయ ‘జనవినుత రసప్రసంగ సంగత కవిరాజుల’ ప్రశంసల నందుకొన్నవాడట. కృతిపతి అయిన జన్మయసిద్ధమంతి విక్రమార్గ చరిత్రాన్ని ‘ప్రబంధశయ్యగా’ చెప్పుమని అడిగాడు. “స్వాభావిక నవకవితా | ప్రాభవముల నుభయ భాషా బ్రోధిమా జెప్పున్ | భూభువనంబున సరిలే | రా భారతి సీపు | దక్క నన్నయ జక్క!” (1.24) అని ప్రశంసించాడు. జక్కన కవితాశయాలలో ప్రతిపద్య వైచిత్రి ప్రధానమని తోస్తున్నది.

క. “ప్రతిపద్యము॥ జోద్యముగా॥ | గృతి జెప్పిన నౌప్పుగాక కృతి నోక పద్యం
బతిమూఫుడైన్ జిత్రత్త | బ్రతిపాదింపఁడె ఘుణాక్షర న్యాయమునన్” (1.17)

అని ఆయన పేర్కొన్నాడు. ఈ వివరాలను బట్టి చూస్తే జక్కన కాలంలో చతుర్యిధ కవితా సమర్థులైన కవులకు, వారివంశాలలో పుట్టిన కవులకు రాజాస్మానాలలో గౌరవం ఉన్నట్లు స్వప్షప్తమాత్మంది. అయితే ఆపు, మధుర, చిత్ర, విస్తర కవిత్వాలలో కవితా కథ గల మేటి ప్రక్రియగా విస్తరకవితనే భావించేవారు. కాగా, ఆ కాలంలో ‘స్వాభావిక నవకవితా ప్రాభవాలు’ నవకవులకు ఉపాదేయాలుగా ఉండేవి. అవి ‘ప్రబంధశయ్య’లో కవిత్వం చెప్పుటం. అందులో చిత్ర కవిత్వ స్వభావం సంఘటించటం అప్పటి నవ్యత్వం. అయితే చతుర్యిధ కవితా ప్రస్తావాలలో రెండు శాఖ లున్నట్లున్నాయి. 1. చతుర్యిధ కవితా శాఖలలో చిత్ర కవిత్వ మొకటి అని భావించే శాఖ. అందులో ఆపు, మధుర, చిత్ర, విస్తర కవితా ప్రక్రియలు సమంగా పరిగణించబడతాయి. కవితా స్వభావాన్ని బట్టి చేసే వివేచన అది. 2. ఇక రెండవ శాఖ విస్తరకవిత్వ శాఖకే సంబంధించింది. అందులో నాలుగురకాల కవిత్వాలుంటాయి. అవి ఆపు, బంధ, గర్భ, చిత్రకవితలు. నన్నెచోడుడు ఈ శాఖకు చెందినవాడు.

ఎఱ్ణన ఈ పద్ధతివాడు కాడు. అందులోనూ ఎఱ్ణన జక్కనల కాలంలో (వారిద్దరూ దాదాపు సమకాలీనులే) కావ్యంలో కథాకథన ధోరణికంటె ప్రతిపద్యం చోద్యంగా చేప్పే ఒక నవ్యధోరణి 'ప్రబంధశయ్య'గా ప్రాచుర్యం పొందుతున్నది. కాబట్టి జక్కన దృష్టిలో కథాకథనంలో ప్రతిపద్య వైచిత్రికి కృషి చేయటం ననీన ప్రబంధ ధోరణి. అదే ఆనాటి చిత్రకవిత్వ వాగ్యభవజ్ఞంభణం. దానికి ఆచార్యుడు ప్రబంధ పరమేశ్వరుడని జక్కన కీర్తించాడు. అయితే అందులో ఆరణ్యపర్వశేష రచనలో ప్రతి పద్య శబ్దవైచిత్రి స్పృహ మాత్రమే కనపడుతుందనీ మిగిలిన వాటిల్లో అది విస్తరించిందనీ ఆయన గుర్తించాడు. మొత్తం మీద ఎఱ్ణయలో జక్కన చూచిన క్రొత్తదనం చిత్రకవిత్వ వాగ్యభవజ్ఞంభణం. దాని ఆదిదశ ఆరణ్యపర్వశేషంలో శబ్దవైచిత్రిగా సాక్షాత్కురిస్తుంది.

ఆరణ్యపర్వశేషం మీద పరిశోధన చేసిన దా॥ ఓగేటి అచ్యుతరామ శాస్త్రిగారు ఎఱ్ణన కవితలో చిత్రకవిత్వం లేదని చెప్పి, అతడి అలంకార ప్రయోగవైచిత్రియే చిత్రకవిత్వ వాగ్యభవంగా వ్యాఖ్యానించారు. ఎఱ్ణన రాజరాజును 'విచిత్రా లంకారోజ్యుల కవితాలాప కలాప సంతతానందమతీ!' (ఆర. 6.1) అనీ, 'మహాకావ్య రస ప్రయోజనారూఢమతీ!' (ఆర. 7.1) అనీ సంబోధించాడు. ఆ రెండు సంబుద్ధులూ ఎఱ్ణయ కవితా లక్ష్మణాలకు ప్రతిరూపాలని వారు భావించారు. అంతేకాక, చిత్రముద్రిత పద్య సప్తకాన్ని గుర్తించి వ్యాఖ్యానించారు. వారు ఉదాహరించిన పద్యాలివి-

1. ఉ. 'పెల్లునగులు తజ్జలము... వెండియుం గురియుఁ జిత్రముగాఁగ ననేకాలముల్' (ఆర. 4.246)
2. వ. 'అత్యంతవిచిత్రంబైన యి వృత్తాంతంబు నాకు ననుభవగోచరంబైనయది' (ఆర. 4.280)
3. క. 'ఆ దివ్యాప్రజ్వలనము... నొనరించే జిత్రముగ నొకమాత్రన్' (ఆర. 4.411)
4. ఉ. 'పాపవినిశ్చయుండు... చిత్రముగ భూమితలంబునఁ ద్రెళ్ళి....'
5. ఉ. 'పీరుఁడు చిత్రయోధి దృఢవేధి.....సహాదేవుఁడు దేవనిభుండు పెంపునన్'
6. మ. 'కృతపాస్తుండు.... నొస్పారిరి చిత్రవారిధర పంక్తిచ్ఛర్ను శైలాకృతిన్'
7. ఉ. 'జైతులు గోత్రభూమిధరసారులు.... ఉల్లసచ్చిత్ర ధనుఃకళావిదు లజేయులు.... చిత్రమృత్తులై.'

వీటిపై డాక్టర్ అచ్యుతరామ శాస్త్రిగారి వ్యాఖ్య గమనార్థం - “ఎఱ్ణనార్యుడు ఈ చిత్రవిచిత్ర శబ్దములను ముద్దించి రచించిన పద్యములు ఆరణ్యపర్వశేషమున ఈ యేడుమాత్రమే కాన్చించుచున్నవి. వీనిలో మొదటి పద్యమున ప్రలయ ప్రకారము ‘చిత్రముగ’ తోచిన విధము వట్టింపబడినది. రెండవ చనమున స్పష్టి ప్రకారము ‘చిత్రంబై’ అనుభవగోచరమైన విధము సూచించబడినది. మూడవ పద్యమునందలి చిత్ర శబ్దమువెనుక యోగవిద్య ప్రభావము గుప్తమొనర్పబడిన విధము గ్రహించబడినది. నాల్గవ పద్యమునందలి చిత్రశబ్దము అదృశ్యశక్తి ప్రభావమును గర్భికరించుకొన్న విధ మూహింపబడినది. అయిదవ పద్యమునందలి చిత్ర శబ్దమునకు, దేవ శబ్దమునకు అంతస్పూతిత గోచరించు విధ మూహింపబడినది. ఆరవ పద్యము నందలి చిత్రశబ్దము ద్వారా ప్రకృతిగత చిత్రత్వము, దేహధారుల తత్కాలస్థితియందు పోల్చుబడిన విధము గుర్తింపబడినది. ఏడవ పద్యమునందలి విచిత్రశబ్దము దివ్య ద్వారా ప్రకృతిగత చిత్రత్వము, దేహధారుల తత్కాలస్థితియందు పోల్చుబడిన విధము గుర్తింపబడినది. ఏడవ పద్యమునందలి విచిత్రశబ్దము శాంబరీ శక్తిని, దివ్య శక్తిని గర్భికరించుకొన్నవైనము గమనింపబడినది. దీనిని బట్టి యెఱ్ణన ఈ చిత్ర విచిత్ర శబ్దములను ఏదియో ఒకానోక అద్భుత తత్త్వమును ప్రతిపాదించుటకు ప్రయోగించినట్లు చెప్పవచ్చును. అంతేకాదు - ఒక విషయమును ఇంతకంటె మించి చెప్పుటకు సాధ్యము కాదు అని తోచినప్పుడు ఈ శబ్దములను ప్రయోగించి, ఆపైని మనయూహాకే వదలివేయచున్నాడనియు ననిపించును. అతని యితర ప్రబంధములలో గూడ, ఈ ప్రయోగము లున్నట్లున్నావి. వానిని గూడ గుర్తించి యితని ‘యలోకిక’ చిత్రకవిత్వతత్త్వము ‘లోనారయుట’ ఆవశ్యకము.” (ఎఱ్ణన ఆరణ్యపర్వశేషము (1989) పు. 124-125)

ఎఱ్లన కవితలోని శబ్దవైచిత్రికి ఒక ఉదాహరణము:

- చ. ‘పతివిరహంబు దుస్సహము: భర్త్వినాకృత యైన కాంత దూ
పిత యగు సర్వమంగళ విశేషములందును; గాన మత్తిస్యయుం
డతులితకీర్తిశాలి, సుగుణాధ్యాదు, సాభ్యసుతుండు లభజీ
వితుండుగ నిమ్మ ధర్మపదవీ పరిరక్షణ! పుణ్యవీక్షణా!’ (ఆర.7.249)

సావిత్రి యముడిని భర్త్విప్రాణాలను కోరే నాల్గవ వరాన్ని కోరుతూ తన కోరికకు తగిన హెతువును నిబంధిస్తూ కార్యకారణబద్ధంగా పలికిన వాక్యాలివి. ఇందులోని కావ్యలింగాలంకారం సావిత్రి ఉక్కులకు వైచిత్రిని కల్పించింది. అది సార్థక శబ్ద సమాస ప్రయోగాల వలన సిద్ధించింది. దీనిలోని సమాస ప్రయోగవైచిత్రిని గురించి డా॥ అచ్యుతరాయ శాస్త్రిగారి వ్యాఖ్య ఇది - “ఇందు రెండవ పాదమున ‘కాన’, నాల్గవ పాదమున ‘ఇమ్ము’ అన్న తెలుగు శబ్దములు రెండును విరామచిహ్నములుగ పని చేసి పద్యమంతటిని మూడంశములుగ విరియజేయుట గమనింపగలము. ఈ రెండును దక్క తక్కిన పద్యమంతయు సంస్కృత పదపరీమళభరితమే. ఇచట భర్త్వినాకృతయైన అన్నది ముఖ్యము. భర్త్వలేకుండా చేయబడినది అని యద్దము. భర్త్వ లేనిది యనుటకు బాధులు ఇట్లు చెప్పుట శబ్ద వైచిత్రికి ఉదాహరణము. సత్యవంతుని కిది కాలమృత్యువు కాదు; అకాలమృత్యువు. ఇది జరిగినట్లున్నను జపటికైనును జరుగనట్లు చేసికొనుటకు పీలున్నది. ఈ సర్వార్థమును సూచించు ప్రయోగ మిది. ఇది మూలమున మూడుసార్లు ప్రయోగింపబడినది:

“న కామయే భర్త్వినాకృతా సుఖం | న కామయే భర్త్వినాకృతా దివమ్,
న కామయే భర్త్వినాకృతా శ్రియం | న భర్త్వహీనా వ్యవసామి జీవితుమ్”. (సం. 3.281.52)

దీనిని ఎఱ్లన ఒక్కమాఱు మాత్రమే ప్రయోగించి తక్కిన భావమునంతయు ‘సర్వమంగళ విశేషములందు’ అన్న వాక్యమున నిమిష్టినాడు. మూలమున భర్త్వ శబ్దము నాలుగుమారులు ప్రయోగించబడినది. రెండు, మూడు, నాల్గ పాదములందలి భర్త్వ శబ్దమును ఎఱ్లన తన పద్యమునందలి మూడవపాదములో మూడు విశేషములుగా అస్యధాకరించినాడు. ‘భర్త్వ వినాకృతయైన కాంత’ - అని ఒక్కమారు ప్రయోగించుటవలన, అది ప్రయోగించిన తీరును బట్టి ‘వైచిత్రిని’ ని సంతరించుకొన్నది. ఎఱ్లనార్యాని యిట్లి ప్రయోగములను చూచియే కావలయును శ్రీనాథుడు శృంగార సైషధమున ‘గమికర్మకృతనైకనీవృత్తా’ వంటి మూల ప్రయోగాలను తెలుగునకు దించుకొనినాడు.” (ఎఱ్లన అరణ్యపర్వశేషము - పుట 145-146)

క. ‘తల్లడపడి యరదము డిగి | విల్లును నమ్ములును విడిచి వెల్లనగుచు మేం
నెల్లఁ జెమర్పుగ నూర్పులు | పెల్లగ నమ్మునుజపశువు పెలుచం బఱచెన్’. (ఆర. 6.244)

ఈ పద్యంలో ‘మనుజపశువు’ అనే సమాసాన్ని కల్పించివాడటంలో శబ్దవైచిత్రి ఉంది. పద్యమంతా ఆచ్ఛిక తద్ధవపదాలే కాని ఈ సమాసం సంస్కృత పద విశిష్టం. ఇందులో రూపకాలంకారాన్ని కవి ప్రొఢంగా నిబంధించాడు. కందంలోని పూర్వార్థంలో మనుజ చేష్టలు చెప్పబడ్డాయి. తల్లడిల్లటం, రథం దిగటం, ధనుర్మాణము వదలివేయటం, మొగం వెలవెలలాడేటట్లు సిగ్గుపడటం ఇవి మానవచేష్టలు. మేనెలచెమర్పటం, ఊర్పులు పెల్లుగా విడవటం - అనేవి పశు లక్షణాలు. వివేక హీనుడైన సైంధవుడు పశుతుల్యాడు. వావివరునలు లేని పశుప్రవృత్తిని ప్రదర్శించిన సైంధవుడి శీలాన్ని ఒక్కమాటలో ధ్వనింపచేసిన ఎఱ్లన శబ్దవైచిత్రి ఇది.

(5) ఎఱ్లన వాగ్యలాసం : అతిగాంభీర్య విభూతి

శ్రీనాథయుగంలోనివారైన నందిమల్లయ ఘంట సింగయలు ‘కీర్తితంబులయిన శంభుదాసుని వాగ్యలాసాలను నెమ్మునంబున నిలిపామని చెప్పారు. (వరాహపురాణము.1.18). దక్కిణాంధ్రయుగంలో ఉన్న గణపవరపు వేంకటకవి శ్రీప్రబంధ

రాజ వేంకటేశ్వర విజయవిలాసంలో సూక్తిప్రాథికి ప్రబంధ పరమేషుడైన ఎత్తాప్రొగడను తలుస్తానని పేర్కొన్నాడు. మరెందరో కవులు ఈ బాటలో చెప్పి ఉండవచ్చును. సూక్తివైచిత్రి. ఉక్కివైచిత్రి, వాగ్యలాసం, సూక్తిప్రాథి - ఇటువంటి పన్నీ తరతమ భేదాలతో చతురోక్కుల కవితాభీష్యక్కులలోని సంఘటనా వైవిధ్యాన్ని సూచిస్తున్నాయి.

మ. ‘అతిగాంభీర్యవిభూతి నేకచుణకాహంకారనిశ్చేషణో
షితపాథోధిపయస్తుడైన ముని దోచెం బుణ్యతేజోమయా
కృతి నయ్యమ్యదిగంతవీధిఁ బ్రకటక్రీడాకళాగర్వగ
ర్జీత మండూకకళంకితాంబుశబుతిసిద్ధి ప్రదాచార్యుడై.’ (ఆర.4. 145)

అగస్య నక్షత్రోదయం వర్షర్థువులోని బురదనీటిని తేర్చి శరదాగమనాన్ని సూచిస్తుంది. ఎత్తన రచించిన ఈ పద్యం అమూలకం. అరణ్యపర్వశేషంలోని గొప్ప పద్యాలలో ఇది ఒకటి. కారణం ఇందులోని ప్రబంధశయ్య, భారతీపుత్రి, మాధురీ గుణం, పాంచాలీ రీతి. వీటన్నింటిని మించి సూక్తిప్రాథి, వాగ్యలాసం, ఉక్కివైచిత్రి. ఇన్ని కలిసి పండిన పంట ఈ పద్యం.

తోచింది ఎవరు? అగస్యుడనే నక్షత్రం. కాని, నక్షత్రమని చెప్పకుండా పేరుకూడా చెప్పకుండా, నిండుగర్వంతో దోసిలెత్తి సముద్రజలాలన్నింటినీ త్రాగిన ముని అని సూచించాడు. ఈ పద్యంలో కర్తృపేరు గూఢంగా ఉన్నది. వృత్తిమాత్రం వాచ్యమైంది. వృత్తిచేత వక్త పేరు వ్యంగ్యంగా ధ్వనించబడింది. ఒక దీర్ఘ సమాసం చేత, ఒక లోకహిత చర్యావర్ణనం చేత కర్త ఉపాంచబదుతున్నాడు. ఆ ముని ‘అతి గాంభీర్యవిభూతి’ కలవాడట. ఈ చెప్పే తీరంతా ‘అతి గాంభీర్యవిభూతి’గా పరితలు తోస్తున్నది. నిజానికి వ్యంగ్య గౌరవంతో సాగుతున్న ఈ పద్యంలోని శబ్దాలు అర్థవైచిత్రితో ఎన్నో విశేషాలను ప్రతీయమానం చేస్తున్నాయి. మూలంలో లేని ఈ ముని ఎందుకు వచ్చాడు? ఎత్తయ ఎందుకు తెచ్చాడు? అయినయే ఎత్తయ ఏమో! అయితే అయిన సూక్తిప్రాథి-లేదా-ఉక్కివైచిత్రి- ‘అతి గాంభీర్యవిభూతి’ని ప్రదర్శిస్తుందన్నమాట! అది అయిన వాగ్యలాసవైఫారి. ఎత్తన ఆ ముని వలనే పుణ్యతేజోమయాకృతి. అయిన ఆచార్యుడైన యుగకర్త. శబ్దాంబరమనే కప్పలరోద నుండి కవితా జివనాన్ని తేర్చి ప్రసాదమాధుర్య బంధురం చేయటానికి అవతరించిన ప్రబంధాచార్యుడు ఎత్తన. ఈ భావన ఆ ప్రబంధశయ్య -సూక్తివైచిత్రి-వలన ఏర్పడిందే. ఆ ఆచార్యుడైన ముని ఎత్తన గురువు కూడా కావచ్చును. ఆ భావన కూడా ధ్వనిమయమై మరొక మధురానుభవానికి తోడ్పుడుతుంది. పద్యంలోని శబ్దాభిష్యక్తి యొక్క వ్యంగ్యశక్తి వలన భారతారణ్యశేష పూరణకర్త భారతాంబరవీధిలో అవతరించిన పుణ్యసంఘటన ప్రసాదమధురంగా స్ఫురిస్తుంది. ఇట్టి అర్థవ్యక్తి నందించే అభివ్యక్తిని ఎత్తయభాషలో - ‘అతిగాంభీర్యవిభూతి’ అనవచ్చును.

(6) శరత్కూల వర్ణనం : వస్తు-అలంకార ధ్వనులు

అరణ్యపర్వశేషపరచన ‘స్ఫురదరుణాంపురాగరుచి’తో పాంపిరివోయునట్లు ప్రారంభమౌతుంది. నన్నయ కవిత్వం శరత్కూల పూర్తిమానిశలో ఆగుతుంది. ఎత్తయ కవిత్వం ఉదయారుణ కాంతులతో తెల్లవారినట్లు వెలుగులు చిమ్ముతుంది. నన్నయ శరత్కూల వర్ణన ఒక భరతవాక్యంవలె, ఎత్తయ శరత్కూల వర్ణనం ఎత్తుగడ ఒక నాందీ వాక్యంవలె భాసిస్తాయి. ఆ ఘుష్టంలోని ప్రతి వర్ణనాంశం ధ్వనిమయం.

శరత్కూలవర్ణనలో నన్నయ రెండు పద్యాలు వ్రాసి విశ్రాంతి పాందితే, ఎత్తయ దానిని అయిదు పద్యాలతో ఎందుకు సాగించి ముగించాడు? - అనే ప్రశ్న మొదట ఉత్సవుమౌతుంది. అరణ్యపర్వం ఏడాశ్వాల ప్రబంధం. ఒక్కొక్క ఆశ్వాసానికి ఒక్కొక వైశిష్ట్యం ఉంది. అట్లాగే ఆ ఏడు పద్యాలలో కూడా. ప్రతి పద్యం చోద్యంగా చెప్పిందే. నన్నయ పద్యాలు వస్తు ధ్వనికి శరత్కూలిమ. ఎత్తయ పద్యాలు అలంకార ధ్వనికి అరుణోదయం.

ఉ. ‘భూసత్తికిం దివంబునకుఁ బొల్పెసుగంగ శరత్సమాగమం
బాసకల ప్రమోదకరమై విలసిల్లె మహార్షి మండలో
పాసిత రాజహంసగతిభాతి ప్రసన్న సరస్వతీక మ
బ్యాసన శోభితం బగుచు నబ్బజుయానముతో సమానమై’.

(ఆర. 4.140)

ఇది నన్నయ పద్యం. శరత్స్మాలం వచ్చింది. భూమికీ స్వరానికి సంబంధం కలిపింది. అందరికీ ఆనందాన్ని తెచ్చింది - ఇది ఒక భాగం. ఇందులో పాపపతాప్త వృత్తాంతం ధ్వని. రాబోయే యుద్ధంలో భీష్మాదులను వధించే ఉపాయాన్ని ఆలోచిస్తున్న ధర్మజుడి వ్యాహంలో ఆరణ్యవాసం యుద్ధ విజయ సన్నాహమే. అందులో వ్యాసుడి దయవలన ప్రతిస్వృతి విద్య లభించటం, దానిని అర్థముడికి ధర్మజు డివ్యటం, అతడు దానిచేత పరమేశ్వరుడిని మెప్పించి పాపపతాప్తాన్ని పొందటం, ఆపైన దేవేంద్రుడి ఆహ్వానంపై ఇంద్రలోకానికి వెళ్ళటం, దేవతల దయవలన మహాప్తాలను సంపాదించటం, జగదేకపీరుడిగా ప్రశంసలంది ఇంద్ర సింహసనంలో సగ భాగం మీద ఆసీనుడు కావటం- అనే కథార్థాలు ‘భూసత్తికిం దివంబునకుఁ బొల్పెసుగంగ శరత్సమాగమం బాసకల ప్రమోదకరమై విలసిల్లె’ నన్న వాక్యంలో నన్నయ ధ్వనింపజేశాడు.

ఆ శరత్స్మాలం ఎట్లా సాగిందంటే - బ్రహ్మదేవుడి యానంతో సమానంగా సాగిందట. పద్మజుడు పద్మాభుడిభక్తుడు, ఆరణ్యపర్వయేషంలో ధర్మజుడు శ్రీకృష్ణుని శరణువేడిన విజ్ఞాడు. బ్రాహ్మణుల మధ్య, బుముల మధ్య నివసిస్తూ యజ్ఞతపోవిధుల నాచరిస్తూ మహార్షుల వలన వేదపురాణేతిహస సకల శాప్త రహస్య విశేషాలను ఆడిగి తెలిసికొంటూ వింటూ, ద్రోవది భీమాదులు వాదించినా, ధర్మ విశేషాలనూ, నీతి రహస్యాలనూ వివరిస్తూ ఉచితానుచిత వివేక విశారదుడైన రాజహంస ధర్మజుడే. రాజహంస బ్రాహ్మణవాహనం. అది మహార్షి మండలోపాసితం, ప్రసన్న సరస్వతీకం, బ్రహ్మ తనపై అధివసించటం చేత ప్రకాశమానం. ఈ లక్ష్మణాలస్తీ ధర్మజుడికి వర్తిస్తాయి. ధర్మజుడు శ్రీకృష్ణాశితుడు, నిరంతరం మహార్షుల సత్యాంగత్యంలో ఉండి ప్రసన్నమైన సరస్వతిని (వాక్య) కలవాడు. శ్రీకృష్ణుని అండ ఉండటం చేత సర్వార్థాలనూ సాధించగల జీవన ప్రస్తావాన్ని అరణ్యంలో కూడా వివేకంతో ముందుకు సాగిస్తున్నాడు. హంసమీద ఎక్కి ప్రయాణం చేసే బ్రహ్మగమనంగా శరత్స్మాలగమనం భాసించిందనే ఈ వర్షానలో ఆరణ్యపర్వయోని ప్రథమశ్వాస కథార్థాలు ధ్వనింపబడుతున్నాయి. ‘లోనారసి’ చూచేవారికి ఇది ‘మేలు’ అనిపిస్తుంది. ‘ప్రసన్న సరస్వతి-’ నన్నయ భారతి.

ఉ. ‘శారదరాత్రు లుజ్యల లసత్తర తారకహోర పంక్తులం
బారుతరంబు లయ్యే వికసన్సువ కైరవ గంధబంధురో
దార సమీర సౌరభము తాల్చి సుధాంశు వికీర్యమాణక
రూపరపరాగ పాండురుచి పూరములం బరిపూరితంబులై’.

(ఆర. 4.141)

ఇది నన్నయ రెండవ పద్యం. ఇందులో వర్ణించబడినవి శారదరాత్రులు. అవి ఉజ్యల లసత్తర తారకహోర పంక్తులతో అందంగా భాసించాయి. క్రొత్తగా వికసిస్తున్న కలువపూల సువానలను తెచ్చే ఉదారమందపవనాలతో ఆ రాత్రులు పరిమళభరితాలుగా రాణించాయి. కర్మార కళికల పాడివలె అచ్చమైన తెల్లనికాంతుల చంద్రుడి వెన్నెలలతో నిండిపోయాయి - అని పైపద్య భావం.

ఆరణ్యవాసంలో అర్ఘునుడు తపస్సుకు వెళ్ళిన తరువాత అతడు మరల తిరిగి వచ్చేంతవరకు ధర్మజుడు చింతా క్రాంతుడై ఉన్నాడు. విజయసూచకమైన శరత్స్మాలంలో అది రాత్రికాలం. అయితే అందులో చీకటి లేదు, చంద్రకాంతి ఉంది. బృహదశ్వ, నారద, ధౌమ్య, రోమశాది మహార్షులు ధర్మజుడి చిత్తోపశాంత్కై ఎన్నో కథలు గాథలు చెప్పారు.

పీరిక-49

అందులో బృహదశ్వయుడు చెప్పిన నలోపాఖ్యానం కళాపూర్ణోదయం వంటిది. దాని వెన్నెల ప్రకాశం ధర్మజుడి చిత్తం మీద బాగా ప్రభావం చూపింది. ఆ పైన రోమశుడు చెప్పిన అర్థున మహాప్రతి లాభ వృత్తాంతం ధర్మజుడికి మనోల్లాసాన్ని కలిగించింది. శరత్కులరాత్రులలో ధర్మజుడి మనస్తాపం తగ్గి విజయాశలు క్రమంగా వెలుగొందటం తారకహారవంక్తుల కాంతితోరణం. విరిసే కలువ పూవులు విరజమ్మె వాసనలు బుమలు చెప్పే కథలలోని ప్రసన్నకథాకలితార్థయుక్తులైన కవితా పరిమళాలు. అర్థునుడు ఇంద్రలోకంలో పాందిన గౌరవం పాండుతనయుల సుధాంశు ధవళకీర్తి లోకమంతా నిండిన సుభాస్ని కలిగించింది. ఈ పద్యంలో ఆరణ్యపర్వ ద్వితీయశ్వాసంలోని కథార్థాల కాంతులు ధ్వనిమయాలై చారుతరాలోతున్నాయి.

చ. ‘స్ఫురదరుణాంపురాగరుచిఁ బొంపిరివోయి నిరస్తనీరదా
వరణములై దశత్కుమలవైభవ జ్యుంభణ ముల్లిసిల్ల ను
ద్ఘరతరహంస సారస మధుధ్రత నిస్వనముల్ సెలంగుగా
గరము వెలింగ వాసరముఖంబులు శారదవేళఁ జాడగన్’.

(ఆర. 4.142)

ఇది ఎఱ్ఱయ మొదటి పద్యం. అరుణాంపురాగరుచి ఎఱ్ఱన కవిత్వారంభ స్ఫురకమైన ధ్వనిగా పలువురు గుర్తించారు. అదోక విశేషం. ఇక వస్తువులు నంబంధించి ఈ పద్యం తృతీయశ్వాస కథార్థాలను ధ్వనింపజేస్తున్నది. అందుకే ఇది ఎఱ్ఱయ ముద్ర గల పద్యం. నన్నయ బాటకు కొనసాగింపు.

అర్థునుడి వార్త తెలియటం చేత ధర్మరాజు మనసులో విజయావకాశాల అరుణాంపురాగ కాంతులు ఆశాకిరణాలవలె అంకురించాయి. శీప్యాదిపీరులవలన కలిగే ముఖ్యుల వలని భయాలమబ్యులు క్రమంగా తోలగిపోయాయి. అర్థునుడి దర్శనమయ్యేదాకా తీర్థయాత్రలు సాగించాడు ధర్మరాజు. తీర్థాలను సేవించాడు. రోమశుడు చెప్పిన తీర్థ మాహోత్సాహలను విన్నాడు. ధర్మ కర్మ జ్ఞానోదయం కలిగింది. శారద వాసరముఖంవలె ధర్మరాజు మొగం తేజోవంతమయింది. ఆ తీర్థగాథలో అగ్రణ్య భగీరథ బుశ్యశ్చంగ పరశురామ కార్త్రపీర్య మాంధాతృ సోమక శిశి సుకన్యాదుల చరిత్రలు ‘ఉద్ఘరతర హంస సారస మధుధ్రత నిస్వనాల’ వంటివని ధ్వని. సాగంధిక పుష్పాపహరణ గాథలోని భీముడి విజ్ఞంభణం ‘దశత్కుమలవైభవ విజ్ఞంభణం’లో సూచితం. శబ్దం వలన, అర్థం వలన, వస్తు సూచనం చేసే ఉక్కివైచిత్రి ఇందులో స్పష్టం.

శా. ‘దానాంభః పటలంబునం బృథుపయోధారాపళిం దాల్చి గ
ర్జు నిర్మిషము బృంహితచ్ఛలనఁ బ్రచ్ఛాదించి ప్రావృట్పయో
దానీకంబు శరద్భుయంబున నిగూఢాకారతన్ డిగ్గి నా
గా నొప్పారై మదోత్కుట ద్విరద సంఘుంబుల్ వనాంతంబునన్’.

(ఆర. 4.143)

ఎఱ్ఱయగారి ఈ పద్యం సూక్తి ప్రోథికి, ప్రభంధశయ్యకు, అలంకార ధ్వనికి పరమోదాహారణం. కొంత మంది విమర్శకులు ఇందులో ధ్వనితమైన కథార్థాలను వివేచించే యత్తుం చేశారు. పద్యంలోని ద్విరదాలు పాండవ సూచకాలని, ప్రచ్ఛాదించటం అజ్ఞాతవాస సూచనమని కొందరు భావించారు. శోషయాత్రా సూచకమని కొందరన్నారు. నన్నయును మదద్విరదంగా పూర్వకవి స్తుతిలో ఎఱ్ఱయ భావించాడు కాబట్టి, ఆ ద్విరదమే కాలాంతరంలో నిగూఢాకారతతో వనపర్వమధ్యంలో దిగి విహారించిందనీ, దానిని ఎఱ్ఱప్రెగ్గడగా కొందరు ఊహించారు. ఇన్ని ఊహాలకు అవకాశమున్న అలంకార ధ్వన్యాత్మకమైన పద్య మిది! కాగా చతుర్థశ్వాస వస్తువును ధ్వనింపజేసిన పద్ధతిని వివేచించటం ప్రస్తుతం.

ఈ పద్యంలోని అలంకారం ఉత్సైక్. ఉపమానముయొక్క తాదాతాప్యాన్ని ఉపమేయమునందు సంభావించటం దాని లక్షణం. ఇక్కడ ఉపమేయం మదోత్కుట ద్విరద సంఘాలు (మదించి ఏనుగుల గుంపులు). శరత్కుల భయంచేత

వర్షాకాల మేఘాల రహస్యరూపాలతో అడవులలో తిరుగుతున్నాయా అన్నట్లున్నాయి అని. అట్లా ఊహించటానికి కారణం అని మేఘాల నీటిధారలవలె మదజల ధారలను కలిగి ఉన్నాయి. మేఘాల గర్జలవలె ఫీంకారాలను చేస్తున్నాయి. చూడగా మేఘాలే తమ రూపాలను కప్పిపుచ్చుకొని గూఢరూపాలతో తిరుగుతున్నాయా అన్నట్లు ఊహించటానికి అనుష్టగా ఉన్నాయి.

ఈ అలంకారం ఆరణ్యపర్వ చతుర్భాశ్యసంలోని ప్రధాన కథార్థాలను భావించటానికి అనుష్టగా ఉన్నది. మేఘాల గుంపుల వంటివారు దేవగణాలు. భీముడు సువర్ణమయ పంచవర్ణసురబికుసుమాలను తెచ్చే సందర్భంలో కుబేరసేన నోడించాడు. ఆ సందర్భంలో సురగరుడు గంధర్వ యక్కరాక్షస నహితుడైన కుబేరుడు భూతలానికి దిగి ధర్మజాదుల నాశిర్యదించి, వారి కిదివరకే ఉన్న ధర్మనిలశక్తాశ్చినుల రక్తలతోపాటు తన రక్తమ కూడా అనుగ్రహించాడు. ఆ తరువాత ఇంద్రుడు సమస్త దేవగణాలతో ధర్మజుడికి దర్శనమిచ్చి పార్థుడి జగదేకపీర పరాక్రమాన్ని ప్రశంసించి, అతడివలన యుద్ధంలో విజయం, తరువాత రాజ్యప్రాప్తి కలుగుతుందని సూచించాడు. ఆరణ్యపర్వంలో ఇదొక అధ్యాత సన్నిఖేశం. స్వగ్రంలోని దేవతలు భూమిపైకి దిగుతారు. భూమిమీద అర్పనుడు దేవలోకంలో విహారించి విజయయాత్రలు చేస్తాడు. దేవతలు వార్షక మేఘాలవలె పార్థుడిపై అప్రశస్తాలనే వరాలను వర్షిస్తారు. దేవతలు గల్వాలేని రాక్షసులను నరుడు జయిస్తాడు. దివంలో నివసించే దేవతలు భువిమీద పాండవుల సహాయం కోరుతారు. వారిని దైవాంశసంభూతులుగా కీర్తిస్తారు. శ్రీకృష్ణర్షసులు నరనారాయణావతారులు. ధర్మజాదులు ధర్మనిల శక్తాశ్చినుల అంశావతారాలు. నిజానికి పీరందరూ దేవలోకంలో ఉండదగినవారే. కాని, భావి మహాభారత యుద్ధంలో రాక్షసాంశ సంభూతులను వధించి ధర్మస్థాపన చేయటానికి భూతలం మీద అవతరించారనీ, దైవలక్షణాలను దాచుకొని మానవ ఏరులుగా అడవులలో సంచరిస్తున్నారనే భావం ఆరణ్యపర్వ చతుర్భాశ్యసం కలిగిస్తుంది. పాండవులు ప్రచ్ఛన్న రూపాలతో తిరుగుతున్న దేవతలే అనే అంశాన్ని అందంగా ధ్వనింపజేసి చెప్పిన అలంకారిక అభివ్యక్తి ఈ పద్యం.

క. ‘కలనీలకంరకోలా | హలలీలలు సెలగె, రాజహంసకులంబుల్

విలసించే, సప్తపర్ణా | వలి విగళిత కుసుమ కుటజవాటిక లడరెన’.

(ఆర.4.144)

ఈ పద్యంలోని ‘నీలకంర కోలాహల లీలలు’ అనే సమాసంలోని అర్థవైచిత్రిచేత రౌద్రాంశ సంభూతుడైన కుమారస్వామి పరాక్రమ లీలావిశేషాలు, మహిషాసుర సంహారం మొదలైన కథలు సూచించబడ్డాయి. ‘రాజహంస కులంబు’ లనే సమాసంలోని అర్థ వైచిత్రి వలన మార్గండేయ మహార్షి ధర్మవ్యాధుడు, ధర్మరాజు ధ్వనించబడుతున్నారు. పురాణ వివేకజ్ఞుడు మార్గండేయ మహార్షి ధర్మసూక్ష్మతత్త్వజ్ఞుడు ధర్మవ్యాధుడు, చిత్రసేనుడి చెర నుండి దుర్యోధనుడిని సబంధవంగా విడిపించి శరణాగత ధర్మవిశేషాన్ని ప్రదర్శించినవాడు ధర్మజుడు. పీరందరు స్వభావం చేత రాజహంసలే. పీరందరికథలూ పంచమాశ్యసంలో విలసిల్లాయి. ఏడాశ్యాసాల ఆరణ్యపర్వంలో నేర్యదగిన ధర్మసారమంతా ఈ ఆశ్యాసంలోనే ఉన్నది. పంచమాశ్యసం ఆరణ్యపర్వ ధర్మనికుంజం. పై పద్యంలో చెప్పబడిన సప్తపర్ణి ఆరణ్యపర్వమే. దాని నుండి రాలిన పూలు అందులోని ధర్మవిశేషాలే. ఈ పస్యలంకార ధ్వనులను ఆక్షరరమ్యంగా చెప్పింది ఈ కందం.

మ. ‘అతిగాంభీర్యవిభూతి.... శుచితాసిద్ధి ప్రదాచార్యుడై’ -

(ఆర. 4.145)

ఈ పద్యంలో కానవచ్చే ధ్వనిని గురించి ముందే కొంత చర్చించాం. ఇప్పు డిది ఆరణ్యపర్వ షష్ఠీశ్వర వస్తు తత్త్వాన్ని ధ్వనింపచేసే విధాన్ని సమీక్షించాం. ఈ పద్యంలో తోచేది పుణ్యతేజోమయాకృతుడైన ముని. ఆప ఆశ్యాసంలో ఆమూలాగ్రం తోచేది మహాప్రథయాలను దర్శించిన మహాపుణ్యత్వుడు మార్గండేయ మహాముని. ఆయన చేసిన వని ఏమిటి? ప్రకట, క్రీడా, కళా, గర్వ, గర్భిత, మండూక, కథంకిత, అంబువులకు నిర్మలత్వాన్ని కలిగించాడు. ఈ శబ్దాల కూర్చువలన ఏర్పడే అర్థవైచిత్రి ఇక్కడ వ్యంగ్యం. ఈ ఆశ్యాసంలో బురదనీరువలె కలతబారింది ధర్మజుడి మనస్సు. ఈ ఆశ్యాసంలో క్రీడాకళాగర్వ

గ్ర్యాఫులు కర్డ దుర్యోధన సైంధవులు. దుర్యోధనుడి మెప్పుకోరకు అర్బునుడిని ఆహమంలో హతమొనరించేంతవరకు కాళ్ళకు గోళ్ళు తీసికొననని కర్లుడు ప్రతిజ్ఞ చేసి ధర్మజుడికి రాత్రిశ్లు నిద్రలేకుండా చేశాడు. వైష్ణవ యజ్ఞాన్ని చేసి తృప్తిపడక పాండవులను వధించి రాజసూయం చేయాలని దుర్యోధనుడు సంకల్పించాడు. వావివరుసలు కూడా చూడక ద్రోపదిని పరాభవించటానికి ప్రయత్నించిన మానవపవు సైంధవుడు పాండవులకు మానని మనోవేదన కలిగించాడు. ద్రోపది పడిన పాటలు తలచుకొని భర్తలు బడబాగ్నులవలె మండిపోతున్నారు. కర్డ దుర్యోధన సైంధవులు పలికిన ప్రగల్భాలు వాననీటిలోని కప్పల బెకబెకలు, ఈ ఆశ్వాసమంతా ఆ నిష్పల ప్రగల్భాలతో మారుమోగిపోయింది. పాండవులు కార్యహార్యలై కష్టాల నెదుర్కొన్నా, మనసులోని కలతమాత్రం బురదనీరువలె కల్పించాన్ని కలిగించింది. దానిని తన దివ్య కథామృతశక్తితో తేర్చి ధర్మజాదుల మనసులను ప్రసన్నం చేస్తున్న కథ పష్టాశ్వాసం. అగస్త్యనక్షత్రోదయ ప్రశంస వస్తుధ్వనికి విలువైన ఉదాహరణం.

ఈ పద్యంలో కూడా ఉత్సైక్షాలంకారం ఉన్నది. ఉపమేయం ‘నిర్మలకమలాకరములు’. ఇవి రెల్లుగ్రౌడి పొదలతో చుట్టబడి ఉన్నాయి. ఊహించే వారికి అవి శరత్కాల మేఘాలతో చుట్టబడి అందంగా ఉండే అవకాశానికి ప్రతిబింబాలో అనుట్లు ఉన్నాయట! సప్తమాశ్వాసాన్ని గురించిన చక్కని ముగింపు ఈ అలంకార ధ్వని. ఇందులో వర్ష్య వస్తువు నిర్మలజల సరోవరాలు. ఆరణ్యపర్వం చివరి ఘుట్టంలో నాలుగుసార్లు సరోవరాల ప్రస్తకి వచ్చింది. రామాయణ కథలో పంచాసరోవరం, సాపితి కథలో ఆమె భర్తతో కలిసి చూచిన సరోవరాలు, కర్లుడి కథలో ఆతడు సూర్యుడికి అర్పణమిచ్చి దానాలు చేసే సరోవరం, యక్కప్రశ్నల ఘుట్టంలో ధర్మజాడు తమ్ములను బ్రతికించుకొన్న భవ్యసరోవరం, ఇవి భౌతిక సరోవరాలు. నిర్మల సరోవరాలు రసానుభూతి పాందే సహ్యదయుల చిత్రాలను ధ్వనింపజేస్తున్నాయి. గగనం బ్రహ్మసందం. అతి ప్రతిబింబించిన సరోవరం బ్రహ్మసంద సహోదరమైన రసానుభవం. రామాయణంలోని సరోవరం యుద్ధ వీరం, సాపిత్యపాఖ్యానంలోని సరోవరం తపోవీరం, కర్లుని కథలోనిది దానవీరం, యక్కసరోవరం ధర్మవీరం. చతుర్వీధ వీర రసానంద సూచకం నిర్మల కమలాకర ప్రశంస. రామాదుల వృత్తాంతాలు శరత్కాలమేఘాలు. ధర్మరాజు పాందిన చిత్రశాంతి రెల్లుపొదలు. శరత్కాలం ధర్మజని ధర్మవీర రసవ్యంజకం. ఈ విధంగా ముగింపులో రన విషయాన్ని ధ్వనింపజేసి ఎళ్ళన అలంకార వస్తు రసధ్వనుల నిర్వహణంలో ప్రబంధపరమేశ్వరు ఉనిపించుకొన్నాడు.

ఉక్కివైచిత్రి అంచే - సంభాషణలో మాటల నేర్పరితనం అని ఒక అర్థం చెప్పవచ్చును. వాటిని ఎన్నో రకాలుగా ప్రకటించవచ్చును. మచ్చుకు రెండు మూడు విశేషాలు.

ఒక భావ వ్యక్తికరణలో పాత్ర యొక్క భావావస్థ ప్రకటితమయ్యేటట్లు మూడు పద్యాలను వరుసగా చేపే ఒక ఉక్కివైచిత్రిని ఎళ్ళన కొన్ని చోట్ల పాటించాడు. ఉదా:

(1) లోకంలో ఇహాలోక సుఖాలను పాందేవారినీ, పరలోక సుఖాలను పాందేవారినీ, ఉబయలోక సుఖాలను పాందేవారినీ చెప్పటానికి మూడు పద్యాలు ఎత్తుకొని ముచ్చటగా విడమరచి వరుసగా చెప్పటం - (4.175, 176, 177)

(2) మహాప్రశయకాలంలో ఏకార్థవం ఏర్పడటం - (4,245, 246, 247)

(3) ఉదంకుడి విష్ణు స్తుతి - (4,375,376,377)

(4) పాంచాలి సత్యభామతో తన పతిసేవా వద్దతి చెప్పటం- (5,296,297,298)

- (5) అసురవరులు దుర్యోధనుడి జన్మ కారణం చెప్పటం- (6,43,44,45)
- (6) సైంధవుడు ద్రౌపదిపై అంకురించిన మోహన్ని వ్యక్తీకరించటం- (6,147,148,149)

(1) ధర్మవిశేషాలు తెలిపేటప్పుడు ఎళ్ళన నన్నయ మార్గంలో ప్రసాదగుణాన్ని పోషించాడు. అయితే అందుట్లో శబ్దార్థ గుణలక్షణాలను రెండింటినీ కలిపి నిర్వహించాడు. మార్గండేయ ప్రోక్టుంగా ఇహ, పర, ఉభయలోకాలు పొందేవారి వర్ణనం చేసే మూడు పద్యాలు శబ్దార్థగుణాలైన ప్రసాదలక్షణాలు కలవి. వాటికితోడు అర్థవ్యక్తిని పోషకంగా నిలిపాడు. విడమరచి చేప్పు పద్ధతిలో ప్రసాదగుణాన్ని నిపుణంగా వాడతాడు ఎళ్ళన. ఆ పద్యాత్రయంలో మొదటిది రుచిరార్థ సూక్తి కూడా.

చ. ‘ధనములు సాల గల్లి సతతంబును నిందియవాంఛ సల్పుచున్
మనమున నెన్నుడున్ సుకృతమార్గము పొంతకుఁ బోక లోభమో
హనిహతబుద్ధులై తిరుగునట్టి జనుల్ పరలోక సాఖ్యముల్
గనుటకు నేర; రిప్పటి సుఖంబులు మేలయి తోచు వారికిన.’ (ఆర.4.175)

(2) మహాప్రథయ కాలంలోని ఏకార్థవ వర్ణనంలోని వస్తు స్వభావాన్ని ఒట్టీ ఎళ్ళన ప్రసాదంలో ఓజస్సును మిత్రమం చేశాడు. దీన్ని పూర్వమే కొంత పరిశీలించాం.

(3) విష్ణుస్తుతి భక్తిభావ ప్రపూర్ణం కాబట్టి మాధుర్యగుణంలో రచన చేశాడు ఎళ్ళన. శబ్దగుణమైన మాధుర్యానికి పృథవుపదత్వం, అర్థగుణ ప్రధానమైన మాధుర్యానికి ఉక్కివైచిత్ర్యం లక్షణాలు. భక్తిపోషకంగా మొదటి పద్యంలో నామకీర్తనం, రెండవ పద్యంలో భావ మాధుర్యం పోషించి మూడవ పద్యంతో ఉభయాత్మక పద్ధతిని పాటించి పదవైచిత్రిని ప్రదర్శించాడు. మొదటి రెండు పద్యాలూ నన్నయ బాణివే. మూడవది ఎళ్ళయ శబ్దవైచిత్రి. మూడింట రెండు మత్తకోకిలలు కావటంతో మాధుర్యాన్ని సాకుమార్యంతో మహానీయం చేయటం జరిగింది. ఇది భందైచిత్రం. భందైవైచిత్రం కాదు.

మత్తకోకిలము

‘విక్రమత్రయీల నోలిన విష్ణుప త్రితయంబుఁ బె
ల్లాక్రమించితి క్రూరులైన సురారివీరులఁ బ్రస్సుర
చ్చుక్ర విక్రమకేళిఁ ద్రుంచితి సర్వయజ్ఞఫలావహ
ప్రక్రియాత్ముడ వీవు నిశ్చలభావభవ్య జనార్థనా!’ (4.377)

ఇది నన్నయశైలి కంటె భిన్నమైనది. ప్రబంధశయ్యకు దగ్గరైనది.

(4) సత్యభామ పలుకులు స్వభావం చేత మధురాలు, చెప్పటంలో ప్రసాద మధురాలు. నాటకీయంగా పాత్రోచితాలు. ఇందులో వాక్యవైచిత్రి విశేష లక్షణం. ఆమె పలికిన మొదటి పద్యం తెలుగునాట బాగా ప్రచారం చెందింది కూడా!

చ. ‘అలయక మంత్రతంత్ర వివిధాషధ భంగులఁ జేసి యెంతయున్
వలతురు నాధు లంట మగువా! కడు బేలతనంబు; దాన మున్
గలిగిన ప్రేమయుం బోలియుఁ గాని యొకండును సిద్ధిఁ బొంద; ద
ప్పాలఁతుకతోడి మన్ని యహిపాత్తుగఁ జాచు విభుం డెఱింగినన్’. (5.296)

వాక్యలలో వ్యాఖ్యానికత కనపడుతుంది. అంటే - లోకంలో మాట్లాడేటప్పుడు సామాన్యంగా వాక్యవినాయసాలలో ఏయే పదక్రమాలను పాటిస్తామో వాటిని పద్యంలో రూపొందించటం. సత్యభామ నోట ఆ లక్షణం తేటగా ప్రసరించింది. అది ఎఱ్ఱయ సూక్తివైచిత్రి.

(5) సత్యభామ మాటలను ప్రసాదమాధుర్యంలో పలికించి, అసురవరుల పలుకులను మాధుర్యాదార్య మిశ్రమంగా సాగించటం ఎఱ్ఱన నన్నయ దగ్గర నేర్చిన శిల్పం. కాని, దానికి ఎఱ్ఱన శబ్దవైచిత్రిని జోడించి ప్రబంధశయ్యను కల్పిస్తాడు. మూడూ ఉత్పలమాలలు కావటం సమతాగుణ పోషకం. సమత మాధుర్య పోషకం.

ఉ. ‘ఏము తపంబు సేసి పరమేశ్వరు నీశ్వరుఁ బార్వ్యతీమనః
కాముకుఁ గామవైరి నవికారుఁ బురాంతకుఁ బ్రీతుఁ జేసినం
గామితదాయి యైన శితికంరుఁడు నిన్ను సృజించి యిచ్చే ను
ద్వామదయావిధేయుఁడు ముదంబున మాకు నథీశ్వరుండుగన్’. (6.43)

ఈ పద్యం రాక్షసులు రాజసంతో పలికింది. కాని, భక్తితో విశ్వాసంతో చెప్పింది. వినేవాడు నమ్మేటట్లు చెప్పాలని పరమేశ్వరుడిని ఆనేక నామాలతో పేర్కొన్నారు. అందులో ఆడంబరం ఉంది. ఆతురత ఉంది. కావలసిన దానికంటే ఎక్కువ చెప్పటం ఉంది. కాబట్టి వికటత్వం భాసిస్తుంది. దాన్ని ఉదారత అనే గుణంగా చెప్పాలి. పరమేశ్వరుడు పరమదయాశువు అనే భావాన్ని ‘ఉద్వామదయావిధేయుఁడు’ అని చెప్పి, ఆసుర స్వభావముద్రితమైన వికటత్వాన్ని ప్రదర్శిస్తారు. అందుకే ఇక్కడ గుణం మాధుర్యాదార్యాల మధుర మిశ్రమం.

(6) విరాటపర్వంలోని కీచకుడివంటివాడు ఆరణ్యపర్వంలోని సైంధవుడు. ద్రౌపదిని మోహించి, కామించి రత్నావేశంతో శృంగారోక్కలు పలికిన ధీరోధ్భతుడు. తెలుగు భారతంలో ముందు కీచకుడు పుట్టి తరువాత సైంధవుడు పుట్టినట్లుంటుంది. తిక్కన తీర్చిదిద్దని కీచకుడి సీదలు సైంధవుడి మీద పడక తప్పుడు. కాని, ఈ పాత్రను పోషించినవాడు ప్రబంధపరమేశ్వరుడు - ఉత్పలమాలాత్రయంలో ఉజ్జ్వలంగా పలికించాడు. ద్రౌపదిని ఆశమంద్వారం వద్ద చూచి ఆమె అందానికి విలాసానికి ఆశ్చర్యపోయి, మనుభాయత్తమైన చిత్తంతో సఖుడైన కోటికాస్యుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు సైంధవుడు.

ఉ. ‘ఇన్నలినాక్కి యొవ్వతియ్యే? యివ్విపినంబున నేకతంబ యి
ట్లున్న నిమిత్త మేమియ్యే? సురోత్తుమ కన్యయ్యే? యుక్కకాంతయ్యే?
పన్నగ భామయ్యే? మనుజభామిని గామి నిజంబ; యిట్టి చె
ల్యవ్యన్దియే మహీతలము నుగ్గులు లెవ్వరియందు నారయన్’. ’

ఉ. ‘లీల యెలర్పుగా నబల లేజిగురాకును బోలె నొప్పుకెం
గేలు కదంబశాఖతుదిఁ గిల్గొనుఁ జేసి వసంత విభ్రమో
స్నేలితబాలవల్లిక్రియ మేలగు చూడ్చుల మించి పావక
జ్యాలయపోలేఁ జిత్తము నిజం బెరియింపఁ దొడంగోఁ జూచితే?’

ఉ. ‘ఈ కమలాక్కి నాకు హృదయేశ్వరి యైన ద్రిలోకరాజ్యముం
జేకుఱ నేలినట్లు విలసిల్లనె? దర్పకవీరు బంటుగాఁ
గైకొని సర్వభోగములుఁ గాంతు; నోడంబడు బల్గొ దీనికిన్
నాకును బొందొనర్చి కరుణం జరితార్థనిఁ జేయవే ననున్’. (ఆర. 6.147 - 149)

మూలంలో కంటే ఈ మాటలు ముగ్గుమొహనంగా ఉన్నాయి. మూలంలో రత్నిభావ వ్యక్తికరణమే ఉన్నది. ఎళ్ళయ దానిని శిల్పికరించాడు. మూలంకంటే ముచ్చటైన సన్నిఖేచచారుత్వాన్ని, ఉక్కివైచిత్రాన్ని జోడించాడు. పునర్సృష్టి చేశాడు. మూలంలోని మాట లిపి-

శ్లో. “కస్య త్వేషానవద్యాజ్ఞీ యది వాసి న మానుషీ ॥
 వివాహార్థో న మే కశ్చి దిమాం దృష్టౌతిసుందరీమ్
 ఏతా మేవాహా మాదాయ గమిష్యామి స్వమాలయమ్ ॥
 గచ్ఛ జాసీహి సామైయాం కస్య కాచ కుతో_ పి వా
 కిమర్థ మాగతా సుభ్రూ రిదం కంటకితం వనమ్ ॥
 అపి నామ వరారోహ మా మేషా లోకసువరీ
 భజే దద్యాయతాపాజ్ఞీ సుదతీ తనుమధ్యమా ॥
 అప్యహం కృతకామః స్యా మిమాం ప్రాప్య వరప్రియమ్
 గచ్ఛ జాసీహి కో న్యస్యా న్యథ ఇత్యేవ కోటిక ॥

(సం. 3.248. 12-16)

మరొక వివాహానికి తరలిపోతున్న దక్కిణ నాయకుడు సైంధవుడు. ద్రౌపదిని చూచి ఎవరి భార్యయో, మనుష్యాల్ని అగునో కాదో, ఆమె ఒంటరిగా ఆ కీకారణ్యానికి ఎందుకు వచ్చిందో తెలిసికొని రమ్యంటాడు కోటికాస్యుడిని. ఆమె వివాహానికి అంగీకరిస్తే మరెవరినీ వివాహమాడకుండా ఆమెను చేపట్టి ఇంటికి తిరిగిపోతానంటాడు. మూలంలోని సైంధవుడు రసికుడూ కాడు. మాట నేర్చరీ కాడు. వట్టి మదించిన కాముకుడు. వెనుక ముందు ఆలోచించలేని ఆవేశపరుడు. ఎళ్ళయ అతడిని సంస్కరించాడు. అందాన్ని చూచి ఆశ్చర్యపడి, ఆధ్రతను ప్రకటించే భావుకతను, కాల్పనిక చిత్రమృత్తిని అతడిలో నారుపోశాడు. పై వాటిలోని మొదటి పద్యంలో అతడు వ్యక్తం చేసిన భావాలు మూలంలో అతడివి కాపు. అతడి వెంట పసున్న పీరులవి. మొరుపుతో మొరుస్తున్న మేఘంవలె వనానికి వెలుగుతెస్తున్న ద్రౌపదిని చూచి వారంతా ఆమె అప్పరసో, దేవకన్య, లేక దేవతలు కల్పించిన మాయో! అని ఆశ్చర్యపోయారు. ప్రథమ పీక్కణంలో కలిగే ఆ అద్భుతం మూలంలో ఇతరులకు దక్కింది. వితర్పం మాత్రం సైంధవుడికి మిగిలింది. ద్రౌపదిని చూచి మనుజబామో కాదో అని అనుమానం వచ్చినా, దాన్ని నిశ్చయించుకొనే తెలివి అతడికి ఉన్నట్లు లేదు. ఆమెనే అడిగి తెలిసికొనాలనుకొంటాడు. ఎళ్ళన అతడికి ఈ రెండు దుస్థితుల నుండి తప్పించి మొదటి పద్యాన్ని నిర్మించాడు. రతి భావాంకురం క్రమదశాఖివృధ్మి చెందటం ఆ పద్యంలోని శిల్పం.

చూడగానే ఆమె కన్నులు అతడిని ఆకర్షించాయి. అందుకే ‘ఇన్నులినాక్షి’ అని అన్నాడు. త్రికసంధిని ఆశ్చర్య వ్యంజకంగా వాడటం ఉక్కివైచిత్రి. ఇన్నులినాక్షి, ఎవ్వతియొ, ఇవ్విపినంబున- అని ముమ్మారు వరుసగా ప్రయోగించి ప్రథమ పీక్కణంలో కలిగిన రాగగాఢతను ఎళ్ళన రచనలో వ్యక్తం చేశాడు. ఎవ్వతియొ అని అనటం ఆమె రూపవైభవానికి కలిగిన అబ్బారపాటు వలన. అడవిలో ఏకాంతంగా ఉండటానికి ఏదో కారణ ముంటుందనే ఆసక్తి, తన కొరకే నేమో అన్న మోహం కలగటం సహజం. ఎవరు? అన్న ప్రశ్నకు తన వివేకాన్ని ఉపయోగించి ఉల్లేఖింగా ఊహించటం భావుకుటైన రసికుడి లక్షణం. ఆమె మనుజవనిత కావటానికి పీల్లేదు. అది నిజం అని నిశ్చయించటం - అద్భుతం నుండి రాగోదయమైన చివ్వా. భూతలంపీద ఇంత అందగత్తే లేదని ప్రశంసించటం రాగం పల్లవించిన దానికి గుర్తు. ఎళ్ళయ యతి కోసం వాడాడనుకొన్న ‘ఉగ్గలి’ శబ్దాన్ని ప్రయోగించి అప్పార్యతను ప్రదర్శించే ఉక్కివైచిత్రి ప్రదర్శించాడు. పద్యంలోని మాటలు, వాక్యాలు పాత మనసును క్రమంగా ఆవిష్కరించాయి. ఎళ్ళయ భావ క్రమాన్నిలన చిత్ర కళాకోవిదుడు.

రెండవ పద్యం ఎఱ్లన అపూర్వ సృష్టి. ద్రోపది కొక రమణీయ భంగిమ నేరి చాయాచిత్రం తీసి చూపించాడు ఎఱ్లన. స్థిరచిత్రం నన్నయ శిల్పం. చలచిత్రం తిక్కన శిల్పం. ఇందులో నన్నయ బాట కనపడుతుంది. ఆశ్రమ ప్రాంగణంలో విరగబూచిన కడిమి చెట్టు, చెట్టుకొమ్ముల చివర చిగురాకులున్నాయి. ద్రోపది చిగురాకుల వంటి వేళ్ళున్న తన చేతిని ఒక కొమ్మ చివర చేర్చింది. ఆ చెట్టుకే మారుచిగురాకు తొడిగినట్లుంది. అదోక ఆశ్చర్యం. అందం కూడా. ఆమె అట్లా నిలబడితే చెట్టుకు తీగ అల్లుకొన్నట్లన్నది. వసంతకాల ప్రభావ విజృంభణం వలన బాగా పూలు వికసించిన లేత తీవగా ఉన్నది. ఆమె కన్నలు పద్మాలని వేరే చెప్పునపసరం లేదు. ఆమె చూపులు ఇంపుగులుపుతున్నాయి. ఆమె శరీర భంగిమలో ఒక లీల కొట్టువచ్చినట్లు కనపడుతున్నది. లీల శృంగార విలాస చేష్ట, సామాన్యంగా ఆ భంగిమలో నిలువబడిన శృంగారనాయిక ట్రియ సమాగమాకాంక్షతో విరహాన్ని వ్యక్తం చేస్తూ తన్నయత్తాన్ని ప్రదర్శిస్తూ ఉంటుంది. ఆ విషయం తెలిసిన రసికుడు, నాట్య శాస్త్రకోవిదుడు సైంధవుడు. ఎల్రని కడిమి చెట్టు, దానినిండా ఎల్రని పూలు, ఆమె అనురాగమూర్తి, ఆమె కన్నలు ఎల్రని పద్మాలు, ఆమె చేతులు ఎల్రని చిగురాకులు, ఆమె భంగిమ రాగభావాభివ్యక్తి- ఆ దృశ్యాన్ని చూచిన సైంధవుడి హృదయం రాగజ్యాలగా మారింది. బయటి దృశ్యమే లోని భావదృశ్యమై ప్రజ్వలించింది. మొదటి పద్యం రాగోదయాన్ని, రెండవ పద్యం రాగ విజృంభణాన్ని తెలుపుతున్నాయి. ‘వసంత విభ్రమాన్నిలిత బాలవల్లి క్రియ’ అన్న ఉపమాలంకారంలో వాడిన విభ్రమ, ఉన్నిలిత శబ్దాలు రసభావ వ్యంజకాలై ఉక్కివైచిత్రిని వెలారుస్తున్నాయి.

మూడవ పద్యం రాగహృదయం కలలుకంటున్న దృశ్యం చిత్రించిన ఊహాచిత్రం. ‘ఇన్నలినాక్కి’ ‘ఈ కమలాక్కి’ అయింది. ఆశ్చర్యం నుండి ఆవిర్భవించిన ఊహాప్రవృత్తి దీర్ఘకరంలో ధ్వనించబడింది. ఆమె కమలాలవంటి కన్నలు ఇంకా అతడిని తాడిస్తూనే ఉన్నాయి. ఆమె హృదయేశ్వరి అయితే త్రిలోక సామ్రాజ్యం లభించినట్లు పొంగిపోతాడట! మన్మథుడిని బంటుగా జేసికొని అన్ని భోగాలనూ పాంచుతాడట! ఈ మాటలు ఉత్తమ సంస్కారి అయిన రసికవల్లభు డనే రమణీయాక్కులు. ఎఱ్లన సైంధవుడు తిక్కన కీచకుడి తమ్ముడు. అయితే అతడి మాటలు, చూపులు, ఊహాలు నన్నయ బాటలో సాగిన ఎఱ్లన ప్రబంధశయ్యలు. నన్నయే ఈ ఘట్లం రచిస్తే మొదటి రెండు పద్యాలు ప్రాసి ఊరుకుండేవాడేమో! ఎఱ్లయ మూడో అడుగు ముందుకు వేసి ప్రబంధ పరమేశ్వరుడయ్యాడు.

పరిశీలిస్తే ప్రబంధ పరమేశ్వరుడి రచనలో ఇటువంటి సంభాషణ సూక్తివైచిత్రులు కుప్పలు తెప్పలు.

ఉ. “నన్నయభట్టుఁ గావ్యరచనా నిధిఁ, దిక్కన సోమయాజి న చ్ఛిన్న మహాత్మ సంవిహితశేముషి, నెఱ్లయప్రెగ్గడన్ సము త్పన్న నవ ప్రబంధరస భావన నింపునఁ బ్రాహ్మనాంజలుల్ మున్నగ నాత్ములోఁ దలఁతు మువ్యర; మువ్యరఁ బోలు పుణ్యలన్.”

ఈ పద్యం నిశ్శంక కొమ్మయ కవి రచించిన వీరమాహాశ్వరంలోనిదని కీ.శే.వేటూరి ప్రభాకర శాస్త్రిగారు ప్రబంధ రత్నాకరంలో ఉడాహరించారు. అతడి కాలం ఏదైనా కవితయాన్ని వారి వారి ప్రత్యేక కవితా వ్యక్తిత్వాలతో స్ఫురించి కవితాసిద్ధిని పాండాలని భక్తితో భావించే ఒక అవిచ్ఛిన్న సంప్రదాయానికి ఈ పద్యం మరొక ఉడాహరణం. ఈ విధంగా ఎన్నో పద్యాలను పేర్కొనపచ్చను. అది ఒక ప్రత్యేక ప్రయత్నమే ఔతుంది.

నిశ్శంక కొమ్మయ నన్నయలో కావ్యరచనా నిధిని, తిక్కనలో నిరంతరమైన మహాకవిత్వ దీక్కతో కూడిన ప్రజ్ఞాప్రాభవాన్ని, ఎఱ్లనలో ఎప్పుడూ క్రొత్తకొత్తగా ప్రబంధరచనలో, రసభావనలో ప్రయోగాలు చేసే ఆసక్తినీ దర్శించాడు. ఆధునికులలో కవి

నష్టుాట్ విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారు; “బుమివంటి నన్నుయ రెండవవాల్చీకి, తిక్కన్న శిల్పపుఁదెనుగుతోఁట; ఎళ్ళన్న సర్వమార్గేచ్ఛావిధాతృండు” అని ప్రశంసించారు. పురాణమార్గం, ఇతిహాస మార్గం, కావ్యమార్గం, ప్రబంధమార్గం మొదలైన వాటిల్లో ఇచ్చవచ్చినట్లు సంచరించ గల సృజనాత్మక శక్తి సంపన్నుడు ఎళ్ళన అని వారి అభిప్రాయం. ‘ప్రబంధపరమేశ్వర’ బిరుదానికి వారిచ్చిన అరుదైన వ్యాఖ్య!

10. ఆరణ్యపర్వశేషం : ఆభ్యాసవైచిత్రి

ఆరణ్యపర్వశేషంలోని ఆభ్యాసం (ప్రధానకథ) వైశాల్యంలో చిన్నదైనా వైచిత్రిలో గొప్పది. శంఖదేవుని ఆకృతికి అప్పవిధ విభూతులపలె శంఖుదాసుడి రచనకు అప్పవిధ వైచిత్రులున్నాయి. కవిత్రయంలో మూడవ వాడైన ప్రబంధపరమేశ్వరుడు ఈ భాగాన్ని రచించాడు కాబట్టి ఆ వైచిత్రులన్నీ మువ్వొన్నాలతో, ముప్పేటగా ముచ్చట గొలుపుతూ ఉంటాయి.

(1) మూడు మలుపులు

మహాభారత కథా జీవితాన్నే మార్చివేయగలిగిన పెద్ద మలుపులు మూడు ఆరణ్యపర్వశేషంలో ఉన్నాయి. అవి: 1.ఫోపయాత్ర ఘట్టం, 2. సైంధవోదంతం, 3. కర్ణుడు కవచకుండలాలు దానం చేయటం. వనవాసక్కేశ దుఃఖితులైన పాండవులను, విశేషించి పాండవ పట్టమహాపి అయిన ద్రౌపదిని, తమ అనంత సంపదల విలాసాల ప్రదర్శనంతో వెక్కిరించి వారు మనసులో కుమిలిపోయేటట్లు చేసి తాము సంతోషించే దుష్టపూర్వాం పన్నింది దుష్టచతుష్టయం. పాపం నలుగురిది అయినా ఘలభోక్త అయినవాడు దుర్యోధనుడే. దుర్యోధనుడు గంధర్వపతిచేత బంధితుడై ఇంద్రుడిచేత చంపబడితే కథ మరొక విధంగా ఉండేది. నిజాని కది ఊహించలేనిది. హాస్తినావురం ధృతరాష్ట్రపాలనలోనే ఉండేది. దుర్యోధనుడు చనిపోయినా ధర్మజుడు ఆరణ్యాజ్ఞాతవాసాలు పూర్తి చేయకుండా తిరిగి రాజధానికి వెళ్ళేవాడు కాడు. అది అట్లా ఉండగా- కాదగిన కార్యాన్ని గంధర్వులే తీర్చే పాండవులకు మిగిలే కార్యమేముంది? వారి ప్రతిజ్ఞ లేచొతాయి? పాపుపతాప్తం ఏమోతుంది? దుర్యోధనుడు బందీ అయినా కర్ణుడు కాలేదు. అతడు యుద్ధం చేసి దుర్యోధనుడిని విడిపించేనా? ఒకసారి ఓడిన ఆ పీరుడు అందుకు సాహసించేవాడో లేదో?- అన్నీ ఊహాలే. కథ చెల్లాచెదరైపోయింది. చెదరిన ఆ కథా సూత్రాలనన్నింటిని ధర్మరాజు సప్తయత్నంగా తమ్ములసాయంతో ఒకచోటికి తెచ్చి ముడివేసి భారత కథకు ప్రాణంపోశాడు.

క. ‘శరణంబని వచ్చిన భీ | కరశతువు నయును బ్రీతిఁ గావఁగవలయుం;

గరుణాపరుల తెఱం గిది; | యిరవుగ సరిగావు దీని కే ధర్మంబుల్.

(ఆర. 5.413)

శరణాగతత్రాణరూపమైన దయ యమతనయుడి అప్పవిభూతులలో ఒకటి. అది కథను చావసీయకుండ ప్రాణం పోసింది. ఇది మొదటి మలుపు.

అర్పునుడు పాపుపతాప్తాన్ని సంపాదించినా, భీష్మకర్ణుడులను చంపగలిగిన అప్తశక్తి అతనికి ఉన్నదని దేవేంద్రుడు ప్రకటించినా, స్వేచ్ఛామరణపరబలం గల భీష్ముడినీ, సహజకవచకుండలరక్ష గల కర్ణుడినీ వధించే ఊపాయ ద్వారాలు కథలో ఇంకా తెరువబడలేదు. అందువలన పాండవ విజయం అనుమానాస్పదంగా ఊగిసలాడుతున్నది. కర్ణుడి కవచకుండలాలను హరించటానికి ఇంద్రుడు పాండవపక్షపాతియై మాయోపాయాన్ని పన్నాడు. బ్రాహ్మణరూపంలో వాటిని దానంగా అడిగితే కర్ణుడు ఇవ్వటం తథ్యం. ఒకవేళ అదే జరిగితే కథలో పట్టుతగ్గుతుంది. అర్పునుడి ప్రతివీరుడి ప్రతాపం నిర్వీర్యమోతుంది. అర్పునుడి ప్రతిజ్ఞకు అర్థం లేకుండాపోతుంది. అందుకని సూర్యుడు కర్ణుడిచేత ఇంద్రుడి శక్తిని ప్రత్యుపకారంగా అడిగింప జేస్తాడు. శక్తి

ఆవక్కిముడైన ఒక పీరుడిని చంపగలుగుతుంది. దానిని కర్ణుడు ప్రాణాపాయ సమయంలో ప్రయోగించాలి. ఆ నియమం మహాభారత కథలో ఒక అపూర్వమైన ఆస్త్రిని పోషిస్తుంది. మహాభారత యుద్ధంలో ఘుటోత్సవ వధదాకా సాగే ఉత్సంఘకు ఈ మలుపు బీజం.

ఉజ్జ్వలాకారులైన పాండవులు ద్రోపదీ అజ్ఞాతవాసంలో ఇతరులచేత తెలియబడకుండా ఉండటం నిజానికి అసాధ్యం. ఆ సమస్య పాండవుల హృదయాలలో బడబాగ్నివలె రగులుతూనే ఉన్నది. భీమాదులు ధర్మజుడి యొదుట ఎన్నోసార్లు అన్నారు. కూడా! కానీ, ధర్మన్ని నమ్మిన ధర్మరాజు మానంగా ఉండిపోయాడు. కథలో అది ఒక యక్కప్రశ్నగా మిగిలిపోయింది. యక్కప్రశ్నల తరువాత ధర్ముడు పాండవులకు అజ్ఞాతవాసంలో కోరుకొన్న రూపాలు కలిగేటట్లు, ఇతరులు వారిని గుర్తించకుండా ఉండేటట్లు పరమిచ్చాడు. దానితో భావికథ ఖభపరిణామాలతో సాగుతుందని దైర్యమేర్పడింది.

ఈ విధంగా ఆఖ్యానంలోని మూడు మలుపులు కథాగతికి క్రమంగా ప్రాణం పోసి, ఉత్సంఘను పెంచి, శుభపరిణామాలకు దారితెరిచాయి. ఎళ్ళన భాగంలో ఇవి ఆస్తిదాయకంగా పోషించబడ్డాయి.

(2) మూడు రహస్యాలు

చిత్రసేనుడి బారినుండి దుర్యోధనుడు ధర్మరాజు దయవలన విముక్తుడై ఆ అవమానభారానికి తట్టుకోలేక ప్రాయాపవేశానికి పూనుకొన్నాడు. కర్ణ దుశ్శాసనశకును లెంత చెప్పినా తన నిశ్చయాన్ని మార్పుకొనుకుండ అమరణినిరాహారదీక్ష పూనాడు. ఆ రాత్రి అనురులు అతడిని కృత్యనహాయంతో పాతాఫలోకానికి పిలిపించుకొని, అతడికి హితబోధ చేశారు. అనురులందరూ పరమేశ్వరుడిని గూర్చి తపస్సు చేసి, వజ్రకాయుడైన దుర్యోధనుడిని పరప్రసాదంగా పాందారని చెప్పారు. అతడు వారికి నాయకుడనీ, ఆశాధీపమనీ పాగిదారు. కర్ణ సహాయంతో పాండవులను చంపగలడని దైర్యం చెప్పారు. అడ్డులేకుండా రాజ్యాన్ని దుర్యోధనుడే పాలిస్తాడని ప్రకటించారు. దుర్యోధనుడు వారి మాటలు నమ్మి భవిష్యత్తుపై ఆశపొంచుకొని మరునాడురయమే ప్రాయాపవేశాన్ని మాని హాస్తినాపురానికి బయలుదేరాడు. కానీ, ఆ రాత్రి జరిగిన ఆ రహస్యాన్ని ఎవరికీ బయటపెట్టలేదు. ఆరణ్యపర్వశేషంలోని ఈ కీలకమైన రహస్యం భావి దుర్యోధన జివన విధానంమీదా, కర్ణుడిపై పెంచుకొనే ఆశలమీదా, యుద్ధంలో విజయం తద్వయనే నమ్మకం మీదా బలంగా ప్రభావం వేసింది. నిజానికి - ప్రాయాపవేశంలో ప్రాణాలు పోయే దుర్యోధనుడికి ప్రాణదానం చేసిన రహస్యం భావికథకు జీవనదానం చేసింది.

ధర్మరాజుచేత విముక్తుడైన సైంధవుడు గంగాద్వారంలో పరమేశ్వరుని గూర్చి తపస్సు చేసి అర్పనుడిని తప్ప, మిగిలిన పాండవులను ఒకనాటి యుద్ధంలో జయించగలిగేటట్లు వరాన్ని పాందాడు.

చ. ‘విజయుఽకండు దక్క నతివీరులు బాధ్యల నున్న నల్యురన్
నిజ మొకనాచీకయ్యమున నీవు జయింపుము; ఘల్యనుండు స
ర్వజగదజయ్య విక్రముఽడు; వాని నెదుర్మైని నాకు నైని బో
ర జతునిఽయు టెంతయు భరంబగు; నిక్కము వల్మితిం జుమీ’. (ఆర. 6.257)

ఈ నిక్కమైని బయటికి పొక్కకుండా సైంధవుడు హృదయంలో దాచాడు. అది రాబోయే మహాభారత యుద్ధంలో అభిమన్యడి మరణానికి కారణమౌతుందని తెలిసికొనే పరిత ఆర్పుడైపోతాడు.

మూడవ రహస్యం కర్ణుడి జన్మరహస్యం. ఆరణ్యపర్వశేషంలో సూర్యుడు కర్ణుడి క్షేమంగోరి ఇంద్రుడికి కవచకుండలాలను దానం చేయవద్దని హితవు చెప్పాడు. ఆ విధంగా తనంతట తాను కర్ణుడి మేలుకోరి పలకటానికి ఒక దేవరహస్యం ఉన్నదనీ,

అది కాలాంతరంలో కాని బయటపడదనీ చెప్పి ఊరుకొన్నాడు. ఆ దేవరహస్యమే కర్ణుడికి శాపమై కాటందింది. కర్ణుడి జన్మరహస్యాన్ని మొదట దాచింది తల్లికుంతి, ఆమె కట్టపితో ఆపై సూర్యుడు. దేవరహస్యాలు తెలిసికొనగలిగిన దివ్యాదివ్యతిష్ఠరో ఒకరిద్దరికి తప్ప - కృష్ణవ్యాసభీష్యదులకు తప్ప - మిగిలిన వారికి కూడ వారికివలె చూచాయగానైనా తెలియదు. తెలిసినవారు కూడా దేవరహస్యాన్ని భద్రంగా హృదయపేటికలలో పెట్టి తాళం వేశారు. కర్ణ జన్మరహస్యం బయటపడితే పాండవకారవ వైరం లేదు; దుర్యోధనుడికి బలం లేదు; చివరకు భారత కథే లేదు. ఈవిధంగా మూడు రహస్యాలు ఎఱ్ఱయ భాగంలో ముప్పురిగాని భావికథను ముందుకు లాగాయి. రహస్యాల ఫలాలు బయటపడటమే తప్ప రహస్యాలు బయటపడటమనేది కథలో ఉండదు. అదే కథా రహస్యం కూడా.

(3) మూడు రసాభాసాలు

ఆరణ్యపర్వశేషంలో దుర్యోధన కర్ణ సైంధవులు మూడు రకాల రసాభాసాలకు విభావాలుగా నిలిచారు. దుర్యోధనుడు ధీరోద్దుతుడు, సచివాయత్తసిద్ధుడు. అతడికి స్వయంప్రతిభ తక్కువ. కానీ, ఆడంబరం, అహంకారం, కుటీలవర్ధనం ఎక్కువ. అతడి ఘోషయాత్ర వీరయాత్ర కాదు; కపటదండయాత్ర. అతడు చిత్రసేనుడితో చేసింది వీరయుద్ధమే అయినా తాను చేసిన ప్రతాపోకులను ప్రగల్భాలుగా నిరూపించుకొన్న అప్రగల్భుడు. ఓడి, ధర్మజుడి చేత విడువబడి, ప్రాయోపవేశం కూడా చేసి, కారణాంతరం వలన మాని, ఆటోపంగా హాస్తినాపురానికి చేరి, లజ్జారహితుడై భీష్మాదులముందు అవినయాన్ని ప్రదర్శించిన దుర్యోధనుడు చేసిన ప్రతిపనీ ఆభాసానికి అమూల్యోదాహారణమే. అనురులతో జరిగిన పాతాళ సమావేశం తరువాత దుర్యోధనుడు సైన్యమైడై బయలుదేరిన ఘుట్టం ఎఱ్ఱయ ప్రబంధశయ్యలో రచించాడు. నన్నయ ప్రసిద్ధ పద్యపు ఎత్తుగడతో సగందాకా పద్యాన్ని సాగించాడు.

చ. ‘రయవిచలత్తురంగమ తరంగములన్ మదనాగనక్రసం
చయములఁ జంచలచ్చటుల సైనిక మత్యములన్ మహోన్వతం
బయి కురురాజచంద్రు నుదయంబును దద్దుయుఁ బొంగెఁ బ్రస్పుర
ద్వయద మనోహర ప్రకట భంగులఁ దద్వులవార్ది యుద్ధతిన్’. (ఆర. 6.58)

రూపకసమాస సుందరమైన ఈ పద్యంలో కురురాజచంద్రుడు కర్త. ఆయన ఉదయమంటే పుట్టుక కా దిక్కడ. అనురవీరుల ప్రబోధంచేత ప్రేరితుడై భవిష్యత్తులో పాండవులను చంపి కురురాజ్యాన్ని నిష్పుంటకంగా పాలించగలనే మనోదైర్యంతో, వెనుకటి దైన్యాన్ని వీడి, నూతనోత్సాహంతో హాస్తినవైపు ప్రయాణబేరి ప్రోగించిన ఉత్సాహమూర్తి యొక్క అవతారం అని ఆర్థం. ఈ పద్యం ఒక విజయాన్ని సాధించి మరొక విజయం కొరకు పోయే రాజు యొక్క సైన్య వర్ణనమైతే వీరరౌద్ర రసపోవకంగా ఉండేది. ఓడినరాజు ఉద్ధతితో తిరిగిపోతుంటే అది రసాభాసమే అవుతుంది. అసందర్భమైన ఆలంకారిక రచన ఆభాసానికి దారితీస్తుంది. అయితే అసందర్భంగా అనిపించే ప్రబంధశయ్య దుర్యోధనుడి అవివేకాన్ని, ఆడంబర ప్రవృత్తినీ, లజ్జారహిత్యాన్ని వ్యంజింపజేయటానికి, అతడివెంట నడుస్తున్న ఆ సముద్రంవంటి సైన్యవాహిని సజీవసాక్షిగా మలచి హస్యం పుట్టించటానికి కవి ప్రోథంగా ఇటువంటి రచనను ప్రవేశపెట్టవచ్చను. ఎఱ్ఱయ చేసిన పని అదే.

ఈ పద్యంలోని పూర్వభాగమంతా నన్నయదే. ఆయన సభాపర్వంలో శిశుపాలసైన్య విజ్ఞంభణాన్ని ఇదే విధంగా వీర రసాభాస శిల్ప ఖండికగా రచించాడు. దానిని గుర్తైరిగి, నన్నయరీతిలో తానూ ఆపని చేశానని ఎఱ్ఱయ వ్యంగ్యంగా సూచించాడు. పై పద్యం ఎత్తుగడను అనుకరణ మంటా. కాని ఒక విధమైన రసాభాస శిల్పానికి నన్నయ పెట్టిన ఒరవడిని తాను మన్మించి తరువాతి తరాలవారికి అందిస్తున్నాన్నను స్పృహతో రచించిన ఎఱ్ఱయ పద్యం ప్రయోగ ప్రతిభకు ప్రమాణం.

అంతటి ఆర్ఘాటంతో హాస్తినాపురికి పోయిన దుర్యోధనుడిని భీష్ముడు ఇట్లా అధిక్షేపించాడు.

మ. ‘హితులై పెద్దలు బుధ్ని సెప్పుగా గ్రియహినుండవై తోచి పో
యితి దుష్టాత్ములు గూడి; దానికి ఫలం బెట్లయ్యోనో చూచితే?
గతవిద్యేషుఁడు ధర్మనందనుఁడు గల్లంబట్టి యప్పాట దు
ర్గతికిం దప్పితి గాక; చిక్కితిగదా గంధర్వచే నాజిలోన్.’ (ఆర. 6.61)

ఈ పద్యంలోని సూక్తివైచిత్రి దుర్యోధనాలంబితమైన రసాభాసాన్ని ధర్మజుడి ధర్మవీరానికి అంగంగా, పోషకంగా నిబంధించే పద్ధతిని వ్యాంగ్యంగా నిర్దేశించింది.

దుర్యోధనుడు రాజనూయం చేయాలని ఉబలాటపడటం మరొక రసాభాసం. దానిని కర్మడు బలపరచటం, పురోహితుడు అభ్యంతరం చెప్పటం, రాజనూయంబదులు పైప్పవ యజ్ఞం చేయవచ్చనన్న పురోహితుడి సూచన ననుసరించి ఆ యజ్ఞానికి పూనుకొనటం మరింత రసాభాసం. యజ్ఞం అయిపోయిన తరువాత దుర్యోధనుడు భవిష్యత్తులో పాండవులను సంహరించి తప్పక రాజనూయం చేస్తాననటం, అతడిచేత కర్మడు చేయస్తానని ప్రతిజ్ఞ చేయటం ఆసక్తిని కలిగిస్తూనే నవ్వు పుట్టించే రసాభాసం. యుద్ధం చేసి నవ్వులపాలైన దుర్యోధనుడు యజ్ఞం చేసి ఎగతాళి పాలైనాడు పరితల ఎదుట.

దుర్యోధనుడు చేసిన యజ్ఞం ముగిసిన తరువాత దక్షిణలు పుచ్ఛుకొన్న వారు, సన్మానా లందుకొన్నవారు దుర్యోధనుడి ఎదుట యజ్ఞవైభవాన్ని అద్భుతంగా కీర్తించారు.

శ. ‘సారోదారవిభూతిమై మును హరిశ్వంద్రుం డోనర్చోం గ్రియా
పారీణుండయి రాజనూయ మది సెప్పున్ వింటి; మయ్యజ్ఞముం
గౌరవ్యోత్తముఁడైన ధర్మసుతుఁడుం గావింపగాఁ గంటి మే;
మా రెండున్ సరిగావు నీ మఖముతో నత్యస్తతిన్ భూవరా!’ (ఆర. 6.88)

ఇవి ముఖస్తుతులు. అనలు మాటలు అంతరంగంలోనివి. ఎక్కుడో మనసు విప్పి చెప్పుకొంటారు. ఎఱ్ఱన ఆ సంగతి కూడా చెప్పి బండారాన్ని బయటపడవేశాడు. ‘....కొంద! అయ్యుధిష్ఠిరు రాజనూయంబు చిదుర | పాలుఁ బోల దీ మఖము వైభవ సమృద్ధి! నని తలంచిరి నిజహృదయంబులందు’ (ఆర. 6.90). ఇది ఆ ప్రశంసకు విరుగుడు. దీనివలన దుర్యోధనుడి యజ్ఞకార్యోత్సాహం ఆభాసగా పరితల హృదయాలలో మారిపోతుంది. ఇది మొదటి ఆభాసం.

అగ్నికి వాయువు తోడైనట్లు దుర్యోధనుడి యత్నానికి కర్మడి ప్రోత్సాహం దోహదంగా నిలిచింది. కర్మడిపాత్ర చిత్రమైనది. అతడు స్వయంగా ధీరోదాత్ముడు. ధీరోద్ధతుడైన దుర్యోధనుడిని మెప్పించటానికి ఉధ్దతుడివలె వ్యవహరిస్తాడు. అందువలననే దానాదులలో అతడు ధీరోదాత్ముడు. అతని స్వంత జీవితం వేరు; దుర్యోధనుడియుద్ధ సేవా జీవితం వేరు. ఒకరు రసాభాసం పాలైతే మరొకరు వారితోపాటు కావలనిందే. చిత్రసేనుడితో జరిగిన యుద్ధంలో ఒంటరిపోరు చేయలేక పారిపోయిన కర్మడు మహాభారత యుద్ధంలో అర్థునుడిని సంహరిస్తాననీ, అందాకా కాళ్ళగోళ్ళు తీయించుకోననీ భీకర ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. దుర్యోధనుడు మహానందంతో అతడిని కాగిలించుకొంటాడు. ధర్మరాజు కర్మప్రతిజ్ఞను విని విషణ్ణుడోతాడు. మరి పరిత?

పాండవ లోకసారి ప్రతిజ్ఞ చేస్తే దానిని సాధించి తీరుతారన్న విశ్వాసం పరితలకు వారేర్పరిచారు. కర్మడులు ప్రతిజ్ఞ చేస్తారు. కాని, అది తీరటం దైవాధీనం. ఈ సత్యం తెలిసిన సహృదయులు కర్మడి ప్రతిజ్ఞను విని కన్ములలో నవ్వుకొంటారు. అంతటి వీరం ఆభాసమైపోతుంది.

సైంధవమట్టంలో శృంగారరసాభాసం ఒక చిత్రమైన విచికిత్స. సైంధవుడు అటు ఉధ్దతుడు కాడు. ఇటు లలితుడు కాడు. రెంటికి చెడ్డ రేవడి. అతడు వట్టి ఇంద్రియలోలుడు. ద్రోవది నొంటరిగా చూచి మదనశర పీడితుడై కోటికాస్యదితో

వలపుమాటలు పలికినప్పుడు రసికుడివలె కనపడతాడు. కాని, ద్రోపదితో మాట్లాడినప్పుడు కాని, ఆమెను బలవంతంగా రథంమీద ఎక్కించుకొని తరలిపోయేటప్పుడు కాని, అతడు ధర్మదృష్టి నేమాత్రమూ ప్రదర్శించలేదు. పాండవ వరాక్రమాన్ని తక్కువ అంచనా కట్టి ప్రమాదం తెచ్చుకొన్న అపరిణతుడు. యుద్ధభూమి నుండి పారిపోతున్న సైంధవుడిని చూచి భీముడు' ఇట్టి కడిమి నమ్మియే ప్రల్ళదంబులు సేయుఁ దొడగితి'వా? అని అపోషాణం చేశాడు. అతడితో కలిసి సహృదయులు కూడా పరిహసిస్తారు.

వరుసకు చెల్లెలైన ద్రోపదిని పరిభవించాలని భావించిన సైంధవుడు 'మానవపశువు'. అతడి చేష్టలు అనోచిత్యాలు. అందువలన అవి రసభంగోహాతువులు. ఈ ఘుట్టంలో రసచర్చ కడు సున్నితం. ట్రై పురుషు లిద్దరిలో ఒకరికి మాత్రమే కోరిక ఉండి రెండవ వారికి లేకపోతే ఆభాసం. అయితే, కోరకూడని వనితను కోరినా, పురుషుడిని కోరినా అది రసభంగం. శృంగార రస రీత్యా సైంధవుడు ద్రోపదిని వాంఛించటం ఆభాసంకంటే రసభంగమే కావాలి. ద్రోపది అనోచిత్యాన్ని ఎత్తి చూపింది. అతడు పట్టించుకొనలేదు. అప్పుడు ఆమె పాండవ వీర ప్రశంస చేసింది. వారితో వైరం ప్రాణహోనికి దారితీస్తుందని భయపెట్టింది. సైంధవుడు దానిని లెక్కచేయలేదు. ఆమెను బలవంతంగా ఎత్తుకొని పోయాడు. చివరకు అటు శృంగారంలోనూ, ఇటు పొరుషంలోనూ అల్పుడని నిరూపించుకొన్నాడు. అయినా, అతడి సాహసం పాండవుల మనసులపై ఒకగాయం మిగిల్చింది. అందువలన అనమర్యాది సాహసం శృంగారవీర రసాభాసంగా ఈ ఘుట్టంలో పరితలకు స్ఫురిస్తుంది. రసవరంగా ఇది ఒక సంక్లిష్ట ప్రయోగం. ఎఱ్ఱన ఈ ఘుట్టాన్ని నిపుణంగా నిర్వహించి ప్రబంధ గౌరవాన్ని కాపాడాడు, మరొక ఊరట ఏమిటంటే, సైంధవోదంతం ఆరణ్యపర్వ శేషంలో రామాయణం, సాధితి చరిత్రంవంటి కథలను వినటానికి హాతువయింది. అది కీడులో మేలు.

(4) మూడు ఉక్కివైచిత్రులు

కాకువువలన ఉక్కివైచిత్రి కలుగుతుందని అంటారు. అపకారం చేసి చేజిక్కిన శత్రువును వెటకారం చేస్తూ పలికే మాటలకు భారతంలో మొదట చెప్పుకొనేవి నన్నయు ద్రోణుడితో అనిపించినవి.

క. 'వీరవ్వారయ్య? ద్రుపదము! హోరాజులె? యిట్లు కృపణులయి పట్టువడన్ వీరికి వలసైనె? యసహా! ము! హోరాజ్యమదాంధకార మది వాసెనోకో!' (ఆది. 6.90)

ఇటువంటి సూక్కివైచిత్రులను వెలార్చే అవకాశాలు మూడు దొరికాయి ఎఱ్ఱనకు. అందులో రెండు ధర్మరాజు పాత్ర చేత, ఒకటి ద్రోపది పాత్రచేత పలికించాడు.

ఫోషయాత్ర ఘుట్టంలో దుర్యోధనుడి బంధవిముక్కుడిని చేసి ధర్మరాజు జన్మ పద్యం-

ఉ. 'ఎన్నఁడు నిట్టి సాహసము లింక నొనర్పకు మయ్య; దుర్భనుం డన్నున సాహసక్రియలయందుఁ గడంగి నశించుఁ; గావునం గ్రన్నన తమ్ములన్ దొరలఁ గైకొని యిమ్ములఁ బామ్ము వీటికిన్; సన్నత! దీని కొండొక విషాదముఁ బొందకుమీ మనంబునన్.' (ఆర. 5.434)

సైంధవుడిని మందలిస్తూ ధర్మజుడన్న మాటలు-

ఆ. 'ఎట్లికష్టుఁడైన నిట్టిపాపము సేయ! నెత్తికొనునె? ధరణి నీవు దక్కు; నరుగు మింక నేమి యందుము నిన్ను నిం! ద్రియవిలోలు నల్పు ధృతివీహాను.' (ఆర. 6.252)

ద్రోపది సత్యభామను సున్నితంగా మందలిస్తూ నవ్యలాటగా చేసిన ఎత్తిపొడుపు-

క. ‘నను నిట్లు దుష్టవనితా । జనము నటులుగాఁ దలంపఁ జనునే నీకున్?
మన సాపుదు పురుషోత్తము । వనితవుగాఁ దగవు నీవు వనరుహనయనా!’ (ఆర. 5.294)

ద్రోణుడు బ్రాహ్మణుడు, ద్రోపదీ ధర్మజులు క్షత్రియులు. నన్నయ అన్నట్లు- “సిండుమనంబు నవ్యనవసీత సమానము, పల్గు దారుణాఖండల శస్త్రతల్యము జగన్నతపిప్రులయందు; నిక్కమీ రెండును రాజులందు విపరీతము” (ఆది.1.100). ద్రోణుడి వాక్యులు పరుచాలు, తీటాలు, ధర్మజుడి వాక్యులు చతురాలు, నిశితాలు. ద్రోపదివాక్యులు వ్యంగ్యాలు, వెటకారాలు, అధిక్షేపించబడే వారి అధికారాలను బట్టి కూడ వక్తలు సూక్తివైచిత్రులను మలచుకొంటారు. ద్రుపదుడు తామసికుడు; సైంధవుడు అల్పము, నీచుడు, దుర్యోధనుడు రాజుసికుడు, సత్యభామ అహంకారి. అందువలన ద్రోణుడు బాణాలవలె మాటలను ప్రయోగించాడు. ధర్మజుడు దుర్యోధనుడికి చెంపపెట్టగాను, సైంధవుడికి పాదతాడనంగానూ దెబ్బుకొట్టినట్లు చెప్పాడు. ద్రోపది సత్యభామకు కూరలో తిరుగబోత వేసినట్లు చెప్పింది. పాత్రోచిత కాకువైచిత్రి నిర్వహణంలో నన్నయతో దీటైనవాడు ఎళ్ళాపైగుడ. అందుకే తెలుగువారికి కాకువులంటే ఈ నాలుగు పద్యాలు ‘శోకచతుష్టయం’ వలె నెమరుకు వస్తాయి.

(5) మూడు వీరరస భేదాలు

వీరరస పరిణామ వికాస దశలను పరిశీలిస్తే ఎళ్ళన కాలంనాటికి వీరరసం మూడు రకాలు- అనేవాదం సమసిపోయి నాలుగురకాలనే వాదం ప్రాచుర్యంలోకి వచ్చింది. విద్యానాథాదులు దాన, ధర్మ, దయా, యుద్ధ, వీరాలను పేర్కొన్నారు. ఆరణ్యపర్వాశేషంలో చతుర్యోద వీరరస వైచిత్రి పోషించబడింది. ఈ భాగంలో నాయకపక్షంలో ధర్మరాజు, ప్రతినాయకపక్షంలో కర్ణుడు రనష్టితిని ప్రదర్శించిన ప్రధానపాత్రాలు.

నాయకుడైన ధర్మరాజు ధర్మవీరరసానికి ఉదాత్త విభావం. నిజానికి ధర్మవీరమే మూలపీరం. ‘ధర్మవీర ఏవ రసానాం రససు’ అనే వారం ఆంధ్ర భారత రసపోషణకు అయ్యుస్వాత్తం. (చూడు. రసోల్లాసం-(1980) జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం). అయితే ధర్మసాధకుడైన ధర్మరాజు ఆయా సన్నిఖేశాలలో ఆయాప్రయోజనాలను బట్టి దాన, దయా, యుద్ధాది వీరాలను ప్రదర్శిస్తూ ఉంటాడు. కానీ, అన్నిభేదాలూ ధర్మవీరపోషకాలే. అందులోని భాగాలే. ఘోషయాత్రలో శరణాగత ధర్మరక్కట గంధర్వులతో యుద్ధం చేసి దుర్యోధనాదులను విడిపించుమని భీమాదులను ఆదేశించాడు ధర్మరాజు. యుద్ధం చేసేది అనునాయకులైన భీమాదులు. వారి యుద్ధవీరం ధర్మజుని ధర్మవీరానికి అంగమయింది. ఆ సందర్భంలో ధర్మజుడు దయాభావపూర్వాడై. దుర్యోధనుడిని వదలిపెట్టాడు. అందువలన సన్నిఖేశగతంగా ధర్మవీరంలో పార్వత్మైన దయాపీరం ప్రాధాన్యాన్ని పొందుతుంది. ఎళ్ళన ఈ మర్మం తేటపడేటట్లు ఆ ఘుట్టాన్ని చిత్రించాడు.

అమాత్యులు వచ్చి ధర్మరాజును శరణువేడుతూ - “నీయనుజప్రాతముఁ గావవే కరుణ సిండారంగ రాజోత్తమా!” (5.402) అని ప్రార్థించారు. భీముడు దుష్టుడైన దుర్యోధనుడి పట్ల కృపసేయవలదు’ (5.407) అని ధర్మరాజును హెచ్చరించాడు. ధర్మరాజు భీముడిని అనునయిస్తూ ‘శరణజోచ్ఛిన వారి పట్ల కరుణ చూపటం సీకు మాత్రం ధర్మం కాదా!’ (5.408) అని అంటాడు. భీముడు ధర్మరాజును ‘మనుజనాథ! కేవలంపుఁగరుణపూని యుండు దరయ నెప్పుడు’ (5.410) అని విసుక్కుంటాడు. ‘శరణుకోరినవారిని రక్షించటం కరుణాపరుల పద్ధతి; ఆ దయకు ఏ ధర్మాలూ సరికావు’ అని ధర్మజుడు తేల్చి చెప్పాడు (5-413). ఇట్టి చోట్ల ఆ సందర్భంలో దయాపీరమే ప్రధానంగా పేర్కొన్న ఎళ్ళన దుర్యోధనుడిని వదలిపెట్టిన ఘుట్టంలో ధామ్యాది మునులందరూ ‘ధర్మతనయు ధార్మికత్వాన్ని’ కీర్తించారని చెప్పటం గమనార్థం. ఇది రసపోషణ విధానం తెలిసిన కవి చేసే రచన. తాత్కర్మ మేమంటే- ఈ ఘుట్టంలో ప్రధానమైనది దయాపీరం, దానికి పోషకం యుద్ధపీరం. దయాపీరం ధర్మవీరంలో అంతర్భాగం. మహాభారత ప్రధానరసమైన ధర్మవీరానికి ఇక్కడి దయాపీరం అంగం.

సైంధవ పరాభవ ఘట్టంలో ప్రధాన రనం రౌద్రం. శతుకృతాపరాధానికి క్రుష్ణులై పాండవులందరు యుద్ధానికి సిద్ధమై మహాయుద్ధంలో శతు సంహారాన్ని నిర్మాక్షిణ్యంగా చేయ నారంభించారు. యుద్ధం రౌద్రరసాన్నిద్రం. సైంధవుడు బంధువు. గాంధారికి అల్లుడు, అనుచితం చేసినా, మరణదండనార్థుడైనా, గాంధారికి కలిగే దుఃఖాన్ని తలచి ధర్మజుడు ఆతడిని చంపవద్దని తమ్ముల నాదేశించాడు. భీముడు సైంధవుడిని ‘బడతల్లు బిండికూడుగా | బొడిచి’, రాజవేషాన్ని వికల్పించి ‘పాండవదానుడ’ నని పలికించి ధర్మజుడి వద్దకు తెచ్చాడు. ‘పాండవదాన’ బిరుదం సైంధవుడికి ప్రాణదానం చేయించింది. ఇందులోని రసనమన్యయం సున్నితం.

కామదూషితుడైన సైంధవుడి వలన పాండవపత్తికి దుఃఖం కలిగింది. ఆమెను ఎత్తుకొనిపోవటం పాండవుల పట్ల అతడు చేసిన అపరాధం. దానివలన పాండవులలో క్రోధం ప్రజ్యలించింది. అవమానం వలన ఆగ్రహం రౌద్రరూపం తాల్చింది. ఈ కథలో ద్రోపది చేత పాండవుల వీరరౌద్రప్రతాపతేజోవైభవాలను కీర్తింపజేసే పద్యాలను పుంఖానుపుఖంగా ప్రబంధశయ్యలో రచించి ఎళ్ళన ప్రబంధపరమేశ్వర గౌరవానికి పాత్రుడయ్యాడు. విరాటపర్వంలో తిక్కనకు ఇటువంటి అవకాశం దొరికింది. ఎళ్ళయకు ఇక్కడ దొరికింది. పోటీపడి పద్యాలు ప్రాశారా అన్నట్లు ఉంటాయి. అయితే అజ్ఞాతవాసంలో అంతటివారు ఆ విధంగా దీనంగా ఉన్నారని చేపే పద్యాలు తిక్కనవి. ఇక్కడ పాండవ పరాత్రమమూర్తులను వర్ణించి సైంధవుడిని భయపెట్టి ఆపదనుండి తనను రక్షించుకొనేయత్తుంగా ద్రోపది చేత పలికించినవి. ఓజోగుణభూయిష్టమైన ఎళ్ళయ రచన నన్నయ తిక్కనల రీతికంటే విలక్షణమైనది. భారతీయత్తు, పాంచాలీ రీతి, ప్రబంధశయ్య వీటి శైలీ విలాసాలు.

ద్రోపది పాండవులను రెండు ఘుట్టాలలో కీర్తించిన పద్యాలను రెండు తెగలుగా చెప్పవచ్చును. 1. బెదరింపు పద్యాలు 2. అదలింపు పద్యాలు. మొదటి తెగవి - ఆశమంలో పాండవ పరోక్షంలో చెప్పినవి. రెండవ తెగవి రణరంగంలో వారిని చూపిస్తూ ప్రత్యక్షంగా చెప్పినవి. మొదటి తెగలో అలంకార ప్రోఫోక్సులు, రెండవ తెగలో ఉదాత్తమధురోక్సులు. మొదటి తెగలో పాత్రుల రీతి వర్ణనం ప్రధానం; అందువలన పాంచాలీరీతి ప్రధాన రచనగా గోచరిస్తుంది. రెండవ తెగలో పాత్రుల రూపగుణ వర్ణనం ప్రధానం కాబట్టి, మాధుర్యగుణ ప్రధానంగా రచన సాగింది. అది ఎళ్ళన జైచిత్యదృష్టి. మొదటిసారి వర్ణించిన పద్యాలలో కొన్ని

1.	హిమవత్సాదవనాంత కేళిరతిమై-	(ధర్మరాజు)	6.175
2.	శాతనభాగ్ర భండిత లనస్వదకుంజర-	(భీముడు)	6.176
3.	చలజహ్యోగ్రవిలీధ విస్మురితదంప్రోభిషణంబైన-	(అర్జునుడు)	6.177
4.	బోరనవిస్ములింగములు వోడ్యుగ-	(నకులనహాదేవులు)	6.178

హిమవత్సర్వతగుహంతరంలో కోపారుణనేత్రాలతో ఉన్న మదించిన ఏనుగును సమీపించి సిశ్చ చూపటం వంటిదే ధర్మజుడికి ఎదురుగా కనిపించటం. మదించిన ఏనుగుల కుంభస్థలాలను వాడిగోళ్తుతో పగులగొట్టగా రాలిన ముత్యాలతో నిండిన గుహంతర ప్రాంతంలో నింపున్న సింహాన్ని జూలుపట్టి లాగటమే భీముడిని ఉపికొల్పటం. వాడికోరలతో కూడుకొన్న నాల్గుతో భీషణంగా లంఘించే బెబ్బులిని కర్తతో కొట్టి రెచ్చగొట్టి దానినుండి తప్పించుకొనవచ్చునేమో కాని అర్జునుడి వాడి బాణాల తాకిడికి చావని వారుండరు. విస్ములింగాలు రాలగా ఘోరవిషాన్ని వెళ్లగ్రకే పాముల జంటను సమీపించి పాదాలతో త్రైక్షి రెచ్చగొట్టినట్లు కవలను ధిక్కరించి పాతాళంలో దాగినా మృత్యువు తప్పదు. పాండవ స్వభావాలను అలంకృతోత్కి వైచిత్రితో వెలార్పిన పాండవరౌద్రం సైన్యసంహారంతో చల్లారుతుంది. ధర్మరాజులోని ధర్మపీరం జాగ్రత్తమై దయాపీరంగా జాలువారుతుంది. సైంధవుడి ప్రాణం నిలుస్తుంది. బంధుభావం దయాభావానికి ప్రేరకం. రౌద్రాన్ని నిర్మహించుకొనే శక్తి ధర్మజుడికి జన్మసిద్ధం. భీమాదులకు ఆతడి శిక్షణలో సాధ్యం. దానిని నిపుణంగా నిర్వహించి చూపించాడు కథలో ఎళ్ళన.

కర్ణుడి దానవీరగాథ అపూర్వం. దానం కూడా ధర్మస్వరూపమే. కర్ణుడి జన్మపతం దానం. అయితే ఆతడు దానాన్ని కీర్తికాంక్షలో చేస్తాడు కాని, మోక్కకాంక్షలో చేయడు. ఆతడి ప్రమృతిని బట్టి ఒక్కాకసారి దానవీరం యశోవీరానికి అంగంకూడా కావచ్చును. నా ‘వీరరస’ గ్రంథంలో యశోవీరమనే భేదాన్ని క్రొత్తగా చెప్పటం జరిగింది. దానికి కీర్తి పాందాలన్న ఉత్సవాలైప్పాహమే స్థాయి. కర్ణునినోట వెలువడిన ఈ పద్యతయం యశోవీర త్రివర్ణ పతాక!

మ. ‘మతిఁ గుంతీసుతవక్కపూతి యగుచున్ మాయాస్వరూపంబుతో

జితదైత్యందు శతక్రతుందు నను భిక్షింపంగ నేతెంచు న

ట్టి తెఱంగైనఁ దదీయకీర్తియ చుమీ డిందుం; ద్రిలోకీసము

నృతమై యొప్పు మదీయకీర్తి; యిది సూ నాపుణ్య మెబ్బంగులన్.

ఆ. ‘కీర్తి విదువఁజాలఁ; గీర్తితో మెలఁగంగఁ | జావు వచ్చేనేనిఁ జత్తుఁ గాని

జగములోన నెల్ల సదికంటేఁ జావు మే | లనఁగఁ బరఁగుమాట యనఫు! వినవే?’

మ. ‘కీర్తియ యిచ్చుఁ బుణ్యగతిఁ, గీర్తియ తల్లియుఁబోలెఁ బ్రోచు, న

త్స్విర్తియ యాయువున్ సిరియు; గీర్తి విహీనుఁడ చూ శవంబు; దు

ప్స్విర్తను నెల్ల చేటులును గిట్టి హరించు ననండె తొల్లి భ

కారిహారుందు నాఁ బరఁగు నంబుజసూతి జగద్దితంబుగన్.

(ఆర. 7.292-294)

మహాభారతంలో యశోవీరానికి ఏకైక నాయకపాత్ర కర్ణుడు. అది స్థాయి కందుకొన్న ఘట్టం ప్రబంధపరమేశ్వరుని సూక్తివైచిత్రిలో ప్రకాశించింది.

(6) ముగ్గురు పతిప్రతల కథలు

ఆరణ్యపర్వంలో దమయంతి, సీత, సావిత్రి, ద్రౌపది - అనే పతిప్రతా చతుష్పయం ప్రత్యక్షమౌతుంది. అందులో దమయంతి పాత్ర నన్నయ కవితలో అమృతాభీషేఖం చేసికొన్నది. ఎఱ్ఱయ ప్రబంధశయ్యపై మిగిలిన ముగ్గురూ స్వర్ణాభీషేఖం చేయించుకొన్నారు.

ద్రౌపది తన వర్తనమే తన జీవిత సందేశమని చాటే ఉపన్యాసం సత్యభామకు చెప్పింది. తన జీవితానుభవాలలో నుండి ఏరిన రత్నాలతో పతిప్రతా లక్షణహాన్ని కూర్చు ఉపదేశోపహంగా లోకానికి అందించింది. మహాభారతంలో తనను గురించి తానే ఎక్కువగా చెప్పుకొన్న పాత్ర ద్రౌపది. అందులోనూ తన పతిప్రతా స్వభావాన్ని గురించి తానే చెప్పుకొన్నది ఎఱ్ఱయ కవితలోనే. అది విశేషం.

సైంధవ దుర్వయోదంతం ధర్మజ ద్రౌపదుల మనస్సులను కలత పెట్టింది. ఆమెవలె మహారాణి అయి పరపురుషుడిచేత అపహృతయై దుఃఖపడిన పనితకథను వినాలనీ, ఆమె విరహంతో బాధపడిన పురుషుని కథ వినాలనీ ధర్మజుడు మనసుపడ్డాడు. మార్గండేయమహర్షి రామాయణ కథ చెప్పాడు. సీతారాములు రావణాది రాక్షస వీరులచేత పడిన యాతనలు వినిన తరువాత ధర్మజుడు కొంత కుదుట పడ్డాడు. ఆ తరువాత పతిభక్తి తాత్పర్యంతో అభిలయఃభాల కోర్చి శుభాలు పొందిన పతిప్రత కథను చెప్పుమన్నాడు. మార్గండేయుడు అల్పాయుమ్మడైన భర్తను తన ప్రతనిష్ఠామహిమతో పునర్నీవితుడిని చేయటమే కాక, అతడికి పూర్ణాయువును, శతపుత్ర సంతతి కలిగేటట్లు, అతడి తండ్రికి కంటిచూపు, రాజ్యవైభవం మరల కలిగేటట్లు, ఆమె తండ్రికి శత పుత్ర సంతానం కలిగేటట్లు యముడివలన వరాలు పొంది తనమూ, తనవారినీ ఉధరించిన ఉత్తమ పతిప్రత చరిత్ర- సావిత్రి కథను వినిపించాడు.

దమయంతి స్వయంవరంలో దేవతలను, కలిని కాదని నలుడిని వివాహమాడినందుకు ఫలితంగా భర్తకు దూరమైనది. అయినా, దైర్యంతో తననూ, తన బిడ్డలనూ, రక్షించుకొని దీక్షతో కష్టాల కోర్చి భర్తను విపత్తు నుండి తప్పించుకొనే ప్రజ్ఞను ప్రదర్శించింది. భార్యచేత ప్రేమించబడినవాడు, ఉధరించబడినవాడూ నలుడు. నలుడి జీవితాన్ని ఉధరించిన ప్రేమశక్తి దమయంతి.

సీత ఇవధనుర్భంగపీరుడైన రాముడిని స్వయంవరంలో వివాహమాడింది. మనసా వాచా కర్మణా భర్త ననుసరించింది. రాక్షసమాయకు లోనై భర్తకు దూరమై రావణుడి వద్ద కొంతకాలం ఉన్నది. కాముకుడైన రావణుడి అంతఃపురంలోని అశోకవనంలో ఉన్న సర్వకాల సర్వపథలలో రాముడినే స్వరిస్తూ తన పవిత్ర మానసికప్రతాన్ని పాటించింది. ప్రీకి పతిని త్రికరణపుద్ధిగా ప్రేమించి సేవించి తరించడమే జీవితలక్ష్య మని సీతకథ చెప్పిన సందేశం. రాముడు సీతామనోరాముడు. ఆమె కొరకు వానరుల స్నేహం చేసి వారిధిని దాటి, రావణుని వధించి అపూర్వ పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శించాడు. పరపురుషు నింట ఉండి కూడా నిష్టశంక చరితగా ఉండగలిగిన ప్రీ వృత్తాంతం విని, సైంధవ వృత్తాంతం జిరిగిన తరువాత కలిగిన మనస్తాపాన్ని చల్లార్యుకోని ఉంచాడు ధర్జుడు. సీతను రావణు డెత్తుకొనిపోయిన కథకూ, సైంధవుడు ద్రౌపది నెత్తుకొనిపోయిన కథకూ హస్తిమశకాంతరం ఉన్నది. సీత పడ్డ కష్టాలతో, రాముడు చేసిన యుద్ధంతో పొలిస్తే పాండవులకు కలిగిన కష్టం విస్మరించదగిందని స్వప్సమాతుంది.

సావిత్రి కథ అన్నిటా భిన్నమైనది. యమదర్శనం చేసికొని ఆయనతో మాటలాడి, పతిప్రాణాలతో కలిసి నడిచిపోయి, సతీపతులప్రాణ చైతన్యాలకు అధైతస్థితి ఉంటుందని నిరూపించిన నిరుపమాన తపానిధి సావిత్రి. ఆమె వంటిదే ద్రౌపది అన్నారు బుములు - వంచాన్ని, కులాన్ని, భర్తలను ఉధరించటంలో చిత్రమేమంటే ఆరణ్యపర్వశేషంలో యముడిని చూచి, అతడితో మాటలాడి, మాటలతో మెప్పించి, వరాలు పొంది, మృతులను సైతం బ్రతికించుకొనగలిగిన శక్తిగల వ్యక్తులు ఇధరే కనపడతారు. కథగా మిగిలిన సావిత్రి, కథను సృష్టించిన ధర్మరాజు. ఆ రెండు ప్రాతిలు ఆరణ్యపర్వశేషానికి కొనమెరుపులు.

ద్రౌపది అచ్ఛమైన ఇల్లాలు. ఆమె దమయంతివలె భర్తల చేత వదలబడలేదు. సీతవలె భర్తకు దూరం కాలేదు. సావిత్రివలె మృతులైన భర్తలను బ్రతికించుకొనలేదు. అయితే ఆయా పతిప్రతలు ఆయా పతిప్రతా ప్రపృత్తుల వలన ఏయే ఘలాలను సాధించారో వాటిని భారతకాలంలో కులసతిగా సాగించింది. ఆరణ్యపర్వంలో చెప్పబడిన పతిప్రతల మహిమలన్నీ ఒక యెత్తు. ద్రౌపది పాటించే కులసతి ధర్మం ఒక్కటీ ఒకయెత్తు.

చ. ‘పతిఁ గడవంగ దైవతము భాముల కెందును లేదు; ప్రీతుఁడై
పతి గరుటించెనేనిఁ గలభాషిణి భాసురభూషణాంబరా
న్యోతథనధాన్యగౌరవము విశ్రత సంతతియున్ యశంబు స
ధృతియును గల్లు; నొండు మెయిఁ గల్లునె? యెన్ని తెఱంగు లారయన్.’ (ఆర. 5.314)

ఎన్ని తెరగుల పతిప్రతలచరిత్రలైనా చేపే పరమార్థ మిదే!

(7). మూడు ఎళ్ళ(న) గుర్తులు

ఆరణ్యపర్వశేష పూరణం ఎళ్ళయ చేశాడని నిర్ద్ధయించటానికి ముఖ్యంగా మూడు గుర్తులు చెప్పుకొనవచ్చను.
1.ఛందో విశేషాలు. 2. కర్మడి జన్మవృత్తాంతం. 3. మూలంలోని శిబిదుర్యాసాదుల వృత్తాంతాలను వదలిపెట్టటం.

ఈక్రింది ఛందోవిశేషాలు ఎళ్ళాప్రెగ్గడ నన్నయకంటే విలక్షణంగా పాటించినవి. వాటి వివరాలను డా॥ పాటిబండ మాధవశర్మగారి మాటలలో-

“ఆరణ్యపర్వశేషమున ఎఱ్ఱయ రచించిన గద్యపద్యములు మొత్తము 1595. వాని వివరణములు - గద్యము - 496, కందము-413, సీసము-102, తేటగీతి-109, ఆటవెలది-91, చండకమాల-135, ఉత్పలమాల-126, శార్దూలము-18, మత్తేభము-69, మత్తుకోకిల-13, తరలము-8, తరువోజ 2, ఉత్సాహము-2, ప్రద్రగ-2, మహాప్రద్రగ-2, మాలిని-1, పనమయూరము-1, లయ్యాహి-1, మధ్యాకృర-1, మధురాకృర-2, స్ఫ్రగ్యాటి-1. గద్యములతో కలిపి మొత్తము 21 భేదములు. నన్నయ రీతి కొంత తోచునట్లు చేయుటలో ఎఱ్ఱయ చందముల విషయమునను గొంతయత్నము చేసేను. ఇతరులు వాడని, తాను ఇతరగ్రంథములలో వాడని మధ్యాకృరను, మధురాకృరను నన్నయ వాడెను గునక తానును వాడెను. (కాని యతిస్థాన విషయమున నన్నయతో భేదించెను. నన్నయ మధ్యాకృరలో అయిదవ గణము మొదట యతిని పాటించగా ఎఱ్ఱన నాల్గవ గుణము మొదట యతిని నిలిపెను. (4.309); నన్నయ మధురాకృరను ఒక్కటే వాడినాడు (4.49) ఎఱ్ఱన రెండు రచించెను. (6.352, 7.309). కాని, వాని లక్ష్మణాలలో భేదము లేదు). సీసములందు, ఆటవెలదులందు నన్నయ పాటించిన యతి, ప్రాసయతి నియమములు తానును ఈ పర్వమున పాటించెను. నన్నయ ప్రాసిన 13 సీసభేదములలో 7 భేదములు మాత్రమే వాడెను. కాని, నన్నయ వాడిన సర్వాప్రాసయతి సీసమున నోక విశేషాయమును పాటించుచు రెండు సీసములు ప్రాసిను. (6.369, 7.350). సీసపాదములందు ఉభయభండములందును ఒకే ప్రాసాక్షరము పాటించుట యందలి విశేషము. (పై పద్యములలోని రెండవ దానిలో) ఎత్తగీతియందలి సర్వపాదములందును ప్రాసాక్షరము పాటింపబడినది. నన్నయ రచనలో నిష్టివి లేవు. లాక్షణికులు చెప్పిన సీసభేదములలో జీవి యిముడవు.”

“నన్నయ రచించిన 251 సీసములలో 225 సీసములకు ఎత్తగీతులు ఆటవెలదులు. ఎఱ్ఱయ రుచి దీనికి భిన్నము. ఆయన ప్రాసిన 102 సీసములలో 62 సీసములకే ఆటవెలదులు గలవు. తేటగీతి, ఆటవెలది విషయమున గూడ నన్నయ నియమములను ఎఱ్ఱయ పాటించెను. వీనిలో మూడింట రెండువంతులు కేవల యతిష్టైత్రి గలవి. భిన్నమృతములు స్నేకరించుటలో నన్నయకు, ఎఱ్ఱనకు ఎంతో రుచిభేదము కనపడుచున్నది. నన్నయకంటే ఎఱ్ఱన పద్యములందును, విశేషించి వృత్తములందును ఎక్కువ ఆసక్తి ప్రదర్శించినట్లు స్పష్టము. వారు రచించిన భాగము లందలి వస్తు స్వభావము దీనికి కారణమైనను, ప్రధాన కారణము వారి అభిరుచి భేదమే.” (ఆరణ్యపర్వపీరిక-ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి ప్రమరణ-పు.61-62)

కర్మాది జన్మవృత్తాంతం ఆదిపర్వంలో నన్నయ రచించాడు. అందులో కర్మాదు సద్గోగర్భ సంజాతుడు. ఎఱ్ఱన భాగంలో కూడా కర్మాది జన్మవృత్తాంతం చెప్పబడింది. కాని, అందులో కుంతి నవమాసాలు రహస్యంగా మోసి కన్నబిడ్డ. ఈ భేదం మూలంలోనే ఉన్నది. నన్నయే ఈ భాగం రచించి ఉంటే ఏమి చేసేవాడో తెలియదు. ఎఱ్ఱయ మూలానికి న్యాయం చేశాడు. ఆ కథను రసవత్రర పర్వతా మాధుర్యంతో నింపివేశాడు. నన్నయ కర్మాది రూపాస్నీ ఎఱ్ఱయ కంటే మనోహరంగా చెప్పాడు. (ఆది. 5.26) బిడ్డను గంగలో వదలిపెట్టేటప్పుడు వాస్తుల్యానికి అపవాద భీతికి నడుమ ఏర్పడిన సంఘర్షణను నన్నయ రమణీయంగా విశేష వృత్తాలలో వ్యక్తం చేశాడు (ఆది. 5.28,29). నన్నయ విస్తరించిన చోట ఎఱ్ఱయ తలవంచి నడిచి, కుంతి మనస్సులో పరిపరివిధాల మధనపడిన వేదనను వివరించకుండా నన్నయ సూచించి విడిచిన చోట ఎఱ్ఱయ తన ప్రబంధ పరమేశ్వరత్వాన్ని ప్రదర్శించాడు. (ఆర. 7.342-348) ఆ పద్య సప్తకం చక్కని వత్సల రసఖండకావ్యం. ఆ పద్యాలలో తక్కిన అన్ని ఒక యొత్తు; అంతటి అందగాడైన బాలుడు మునుముందు యువకుతై ఎందరి యువతుల మనసులు దోచుకుంటాడో ఎందరి వీరులను భయపెడతాడో అని భావించిన పద్యమొక్కటీ ఒక యొత్తు. అది ఎఱ్ఱన ముద్ర. ఆక్షరరమ్యత సందగించుకొన్న ప్రసన్నమధుర చతురచన.

ఉ. ‘లాలితయోవనోజ్యైల విలాసములం దిలకించు నుందరా

భీలవిచేష్టితం బమర భీమమనోభవసింహారేఖమై

ప్రాలవె యింక నీ వెలమి వామవిలోచన లంగజన్యలీ

లాలసలై విపక్షులు భయాలసులై ధృతి యేది చూడగన్.’

(ఆర. 7.345)

నన్నయ కుంతి పసికందును పసికందుగానే భావించి దుఃఖించింది. ఎఱ్ఱయ కుంతి పసిగ్రుడ్లో భావి జీవితాన్నంతా కలలుగని కన్నీరుపెట్టింది. ఆమె కంట ఈమె అధికురాలు.

కొన్ని సంస్కృత ప్రతులలో కానవచ్చే కొన్నికథలు ఎఱ్ఱయ ఆరణ్యపర్వశేషంలో చోటుచేసికొనలేదు. అవి ఎఱ్ఱయ అనుసరించిన మూలప్రతులలో లేకపోవచ్చును. లేదా ఆయనే బెచిత్య దృష్టితో వదలి ఉండవచ్చును. దక్కిణాది ప్రతులలో సామాన్యంగా కానవచ్చే కథలు ఎఱ్ఱయ భాగంలో లేకపోవటం చేత వాటిని అతడు కావాలనే వదలినట్లు భావించటానికి వీలున్నది. అట్టి వాటిలో మార్గండేయుడు చెప్పిన ఇంద్ర బక సంవాదం, యయాతి చరిత్ర, నేదుక వృషాదర్శుల వృత్తాంతం, ఇంద్రాగులు శిబిని పరీక్షించటం, శిబి మహిమాభివర్ధనం, దుర్యాసుడు దుర్యోధన ప్రేరితుడై వేలాది శిష్యులతో ధర్మజుడి ఆశ్రమానికి వచ్చి, భోజనాలయిన తరువాత ద్రౌపది విత్రాంతి తీసికొంటున్న సందర్భంలో - వారందరికి మృష్టాన్న భోజనాలు పెట్టుమని అడగటం, చివరకు శ్రీకృష్ణ ప్రభావంతో కుక్కలు నిండి, పాండువులకు శ్రీకృష్ణుడి అండ ఉన్నదని తెలిసి తిరిగిపోయిన కథ మొదలైనవి. పరిశీలించి చూస్తే వీటిని వదలటంలోనే బెచిత్యం ఉన్నది.

మార్గండేయుడి కన్న వృథతము డెవరో తెలిసికొనగోరిన ధర్మజుడి ప్రశ్నకు సమాధానంగా ఇంద్రధ్యమ్మాదుల చరిత్ర చెప్పబడింది. దీర్ఘాయువుకు తోడ్పుడే జీవన విధానాలను వివరించే ఇంద్ర బక సంవాదం వంటివి వదలటం సమంజసమే. క్షత్రియమాహాత్మాయ్ని చెప్పే శిబిచవర్తి కథ ఆరణ్యపర్వంలోని నన్నయ భాగంలో చెప్పబడి ఉన్నది. కాపున పునర్వక్తిని పరిత్యజించటం న్యాయమే. దుర్యాసుడి కథ వ్యాస భారతంలో చేరిన ప్రక్కిష్ట కథ కావచ్చును. అటువంటి కథలు తమిళ భారతంలోనూ, తెలుగులోని స్త్రీల పాటలలోనూ కనపడుతున్నాయి. దుర్యాసుడి కథ శ్రీకృష్ణమహిమను, ద్రౌపదిభక్తిని చెప్పేది. పై కథలు లేకపోయినా ప్రధాన కథకు ఎటువంటి ప్రమాదం లేదు. ఆరణ్యపర్వంలోని వస్తుగాఢతకు అవి అంతగా తోడ్పుడు కూడా.

ఆరణ్యపర్వశేషంలోని ఈ మూడు గుర్తులూ ఎఱ్ఱన కర్తృత్వాన్ని బలపరచే ప్రమాణాలు.

(8) మూడు రుచుల ముఖ్యమైన సౌభాగ్యము

కవిత్రయ కవిత ఆంధ్ర మహాభారతంలో త్రివేణీ సంగమంవలె కలిసింది. వస్తుధ్వని, కథాకథనరీతి గల నన్నయ కవిత గంగవలె సాగింది. రసధ్వని, నాటకీయ ఫటితి గల తిక్కన కవిత యమునవలె పొంగింది. అలంకారధ్వని, వర్ధనాత్మక ఫటితి గల ఎఱ్ఱన కవిత సరస్వతి వలె భాసించింది. ఎఱ్ఱనలో నన్నయ తిక్కనలు ప్రవహించారు. ఎఱ్ఱయ భారతీపుత్రీగా నిలిచాడు.

మూల భారతంలోని కథ వ్యాసుడిదైనా, తెలుగులో పండిన పద్యాలూ, అందులోని గుణాలూ కవిత్రయ ప్రతిభాజన్యాలే. అందులో శబ్దాన్ని శిల్పికరించి గుణవృధ్మిని సాధించే తారకమంత్రం నన్నయ తెలుగు కవితకు ఉపదేశిస్తే, తిక్కన అర్థాన్ని ఆవిష్కరించే అనల్పగుణసిద్ధిని బ్రహ్మపూర్వాత్రంగా తెలుగు కవితకు ప్రబోధించాడు. ఎఱ్ఱన చతుర శబ్దార్థ గుణాలతో శోభాతిశయత్వాన్ని అలవరించే ఆశ్వపం కవితకు ఆగమసూత్రంవలె నేర్చాడు. నన్నయ శబ్దగుణ మార్గం రథాలు నడిచే రాజమార్గంవలె తెలుగు కవితలో సాగింది. తిక్కన గారి అర్థగుణ మార్గం ఓడలు సాఁ జలమార్గంగా మిగిలిపోయింది. రాజమార్గం నలుగురూ నడవటానికి, వింతలూ, వినోదాలూ, సాములూ, గరడీలు ప్రదర్శించటానికి వీలైన తోవ. అందువలననే ఎఱ్ఱన నన్నయ మార్గాన్ని అలంకరించి ఉత్సవయాత్ర సాగించాడు. తిక్కన మార్గం ‘తన కావించిన సృష్టి తక్కురుల చేతం గాదునాన్’ సాగిందని పేర్కొన్నాడు. రసమార్గంలో విహారించ నేర్చినవారికి మాత్రం జలమార్గం నిపుణంగా పయనించటానికి వీలైన తోవ. పాదయాత్రతో బాటను తరించవచ్చును. యానపాత ముంటే జలమార్గాన్ని తరించగలిగేది. శబ్దగుణం రచనకు యానపాత. శబ్దగుణ ప్రస్తావానికి మహారథి నన్నయ. అర్థగుణ ప్రస్తావానికి కర్మధారి అయిన అతిరథుడు తిక్కన. ఉభయగుణాలను ఉజ్జ్వలంగా పండించుకొని అలంకారకవచాన్ని తొడుకొన్న సమరథి ఎఱ్ఱన. సమరథి సామర్ధ్యంలో అతిరథ మహారథుల జాడలు తోచినా నూత్రురుచితో వెలిగే ఒక ముఖ్యమై కాంతి ప్రకాశిస్తూ ఉంటుంది. ప్రబంధపరమేశ్వరుడి ఆరణ్యపర్వశేషం ఆ ముఖ్యమై వెలుగు!

దా॥ పాటిబండ మాధవ శర్యారు ఆ ముఖ్యే ముఖ్యును ఒక పద్యంలో త్రివేణిసంగమంవలె దర్శించారు-

శా. ‘ప్రీతుండై చనుదెంచె నాశిత జనాభీష్ట క్రియాశీలుఁ దు
ధీతామ్మయుఁదు, నిర్విధూత దురిత్తల్లేశుందు, యోగామృత
స్నేతస్పాంతుఁ డనంత సంతత సమావిర్యుత కారుణ్యాదా
రాతోయస్సుప్పైక శిలుఁ డగు పారాశర్యుఁ డచ్చోటికిన్’. (ఆర. 6.103)

“ఈ పద్యమునందలి ధార నన్నయది, విఱుపులు తిక్కునవి, పదము లిరుపురివి, కూర్చు ఎళ్ళునది. ఈ పద్యమున కవిత్తయ మున్నది. కవిత్తయమున కాళయమైన వేదవ్యాసు డున్నాడు.” ఇది మూడు రుచుల ముఖ్యేసొబగు.

11. రామాయణ కథ మధురమనోహరం

ఆరణ్యపర్వశేషంలో రామాయణ కథ పెద్ద ఉపాఖ్యానం. ఎళ్ళున దానిని షష్ఠాయాసంలో కొంత భాగం, సప్తమాయాసంలో కొంత భాగం చెప్పాడు. మూలంలో 19 అధ్యాయాలలో (సం. 3. 258-276) 727 జ్లోకాలలో వ్యాపించి ఉన్న రామకథను ఎళ్ళున 315 గద్యపద్యాలలో రచించాడు. అంటే - తెలుగులో వివరంగా వ్రాసినట్లే. ఎళ్ళున షష్ఠాయాసంలోని ఆఖ్యానాన్ని విభ్యాతమాధుర్య మనోహరంగానూ, సప్తమాయాసంలోని ఆఖ్యానాన్ని సవిష్టరమధురంగానూ, ఉపన్యసించానని పేర్కొన్నాడు. ఉభయాశ్వసాలలో వ్యాపించి ఉన్న రామాయణకథ ఉభయస్వభావాలనూ కలిగి ఉంటుంది. అయితే బాలకాండ నుండి కిష్కంధ కాండవరకు ఉన్న కథ ఒక భాగంగా, సుందర యుద్ధకాండలు మరొక భాగంలో ఎళ్ళున ఎన్నుకొన్నాడు. మొదటి భాగాన్ని 147 గద్యపద్యాలలో, రెండో భాగాన్ని 168 గద్యపద్యాలలో చెప్పాడు. పూర్వార్థం కంటే ఉత్తరార్థమే విష్టరించింది.

రామాయణ కథను ఎందుకు చెప్పాడు? ఎట్లా చెప్పాడు? అనే ప్రశ్నలు ప్రస్తుతాలు. శ్రోత అడిగినట్లు ఈ కథను మార్గంఁడేయుడు చెప్పాడు. మూలంలో ధర్మరాజు నాలుగు ప్రశ్నలు సూటిగా వేశాడు - “కన్ని న్నామ కులే జాతః? కిం వీర్యః కిం పరాక్రమః? రావణః కస్యవా పుత్రతః? కిం వైరం తస్య తేనహి?” (3.258.4). ఈ ప్రశ్నలు తెలుగులో మారు రూపం తాల్చాయి. ‘రాముం డెవ్యని వంశంబునవాడు? రావణుఁడెవ్యని తనయుండు? ఏమి నిమిత్తంబున సీతాపహరణంబు సేసే? రామరావణులకు సంగ్రామం బెట్టు ప్రవర్తిల్ల?’ - అని ఎళ్ళున వేయించిన ప్రశ్నలు.

పాండవసైంధవ సంబంధాలు బావమరదుల సంబంధాలు. ఇరుతెగలవారు ఉత్తమ వంశజాతులే. అయినా సైంధవు డనోచిత్యానికి పాల్పడ్డాడు. ఈ భూమికతో ధర్మరాజు రామరావణుల వంశప్రస్తుని ముందుగా తెచ్చి ఉంటాడు. సైంధవుడి కథలో ఉభయ పర్వత పరకమాలను తులనాత్మకంగా చెప్పుకొన్న వైఖరి కనపడుతుంది. ద్రౌపది పాండవుల పరాక్రమాన్ని, కోటికాస్య సైంధవులు సైంధవ పరాక్రమాన్ని కీర్తించటం సప్పటం. ఆ భూమికతో రామరావణ పరాక్రమాలను గురించి ధర్మజుడు మూలంలో అడిగాడు. తెలుగులో ఆ ప్రశ్న లేదు. మూలంలో రామరావణ వైరమెందుకు గలిగిందని ప్రశ్న. దానికి కారణం శూరుణిథకు జిరిగిన అవమానం, ఖరదూషణాది రాక్షస సంహారం. సీతాపహరణం ప్రతీకార వ్యూహంలో భాగం. అందువలన అది దొంక తిరుగుడు ప్రశ్న. ఎళ్ళున దానికి బదులు సీతాపహరణం ఎందుకు చేశాడని అడిగించాడు. శ్రోత - సైంధవుడు ద్రౌపదిని హరించటానికి, రావణుడు సీతను హరించటానికి ఉన్న భేదాన్ని తెలిసికొనదలిచాడు. ఆ తరువాత యుద్ధం జరిగింది. సైంధవ ఘట్టంలో కూడా విపుల యుద్ధం సాగింది. రామరావణ యుద్ధం కూడా అట్లాగే సాగి ఉండాలని భావించి ఆ వివరాలు ఎళ్ళునగారి ధర్మరాజు అడిగాడు. మూలంలోని ప్రశ్నలకంటే తెలుగులోని ప్రశ్నలు శ్రోతృహృదయంలో ఉన్న ఆకాంక్షను క్రమబద్ధం చేసి ఆవిష్కరించినవి. కథా జీవితానికి బాట వేసినవి.

ఆరణ్యపర్వశేషంలో రామాయణ కథ - కథ కొఱకు చెప్పింది కాదు, కథ కొరకు చెప్పింది. మూలంలో రూపుకట్టని ఎన్నో రూపచిత్రాలు తెలుగులో మధురంగా మనోహరంగా సజీవంగా కళ్ళ ఎదుట నిలుస్తాయి. దానికి కారణం ఎళ్ళయు ప్రబంధశయ్య. భరతుడు చిత్రకూటంలో శ్రీరామదర్శనం చేసికొనటం రామాయణంలో ఒక ప్రసిద్ధ ఘట్టం. ఆ సందర్భంలో శ్రీరామ రూపవర్ణం మధురంగా ఉండాలి. కానీ, మూలంలో - “దదర్శ చిత్రకూటస్థం, స రామం సహాలక్ష్మణమ్, తాపసానా మలంకారం ధారయంతం ధనుర్ధరమ్” (సం. 3.261.37) అని చెప్పబడి ఉన్నది. వేషానికి తపస్యిగా ఉన్నా ధనుర్ధారియై లక్ష్మణ సహాతుడై ఉన్న రాముడిని చిత్రకూటంలో చూచాడని మాత్రం చెప్పి ఊరుకొన్నాడు మూలకర్త. ఎళ్ళన ప్రబంధ పరమేశ్వరుడై రామమూర్తిని దర్శింపజేశాడు-

మ. ‘కనియెం గోమలనీల మేఘు సుభగాకారున్ జటావల్ములా
జినధారున్ సితభూతి భూషితుని రాజీవాక్షుం గల్యాణకీ
ర్తనుఁ గాకుత్సు కులప్రదీపకుని సీతాలక్ష్మిపోవేతు స
నృని లోకార్పితు సత్కృపాభరణు రామున్ రాజచూడామణిన్.’ (ఆర. 6.309)

ఎళ్ళయ్య మాధుర్య గుణంలో మనోహరంగా చిత్రించిన రామరూపచిత్ర మిది. కథలో ఆయుషుపట్టులైన వ్యక్తుల దర్శనాలను ‘కనియెన్’ అనే క్రియతో ప్రారంభించటం ఎళ్ళయు తీరు. రామాయణంలో రాముడు, సాపిత్రి కథలో యముడు ఒక ప్రబంధశయ్యలో భిన్న రసాలకు ప్రాణచిత్రాలుగా నిలిచారు.

మ. ‘కనియెం గోమలి నీలమేఘు విలసత్కూలాంజనాకారు ఘనో
రనిశాతోత్కుట దంప్రై నుజ్జ్వలచలద్రక్తాక్షుం బ్రత్యగ్రకాం
చనవర్ణంబరు నంత్యకాల దహనజ్యాలా ప్రచండున్ జగ
జ్ఞన సంత్రాసను నోక్కదివ్యఁ బటుపాశప్రాఢ హస్తాద్ధతున్.’ (ఆర. 7.217)

నన్నయ స్థిరచిత్రాల ప్రసన్న శిల్పి. ఎళ్ళయు మధురశిల్పి.

ఒక చిన్న ఉపాఖ్యానంలో రామాయణంలోని ప్రధాన పాత్రల అక్షర రూపశిల్పాలను నిలిపి ఒక ఆర్ట్గ్యాలరీ సృష్టించాడు ప్రబంధ పరమేశ్వరుడు. విభిషణుడు (6.278), బుక్కవాసరచిరులు (6.292), త్రిదండి వేషంలో రాచణలు (6.336), జటాయువు చేసిన గాయాలతో నిలిచిన రావణుడు (6.348), వాలిసుగ్రీవుల ఉగ్రరూపాలు (6.380), త్రిజటాస్వప్నంలో కనపడిన విభిషణ రాఘవ మూర్తులు (6.398, 399) అశోకవనంలో విషణ్ణుమూర్తి సీత (7.28), నుషేణుడు (7.37); వానరచిరులు (7.64); కుంభకర్ణుడు (7.97), ఇంద్రధం (7.146), కృశాంగి అయిన సీత (7.156). ఈ చిత్రాలు ఉపాఖ్యానాన్ని ఒక ప్రబంధంగా మార్చి వేశాయి. ఇంత తక్కువ కథలో ఇన్ని ఎక్కువ చిత్రాలు ఒక్కచోట కొలువు తీరటం అహర్వం.

ఎళ్ళయగారి స్థిరరూప చిత్రాలు మధురంగా ఉంటే, చలచిత్రాలు మనోహరంగా ఉంటాయి. రామాయణంలో బంగారు లేడిని వర్ణించలేకపోతే అతడు కవే కాడని తెలుగువారు అనుకొంటారు. మూలంలో లేడికంచె వేగంగా కథ పరుగిత్తటంతో వర్ణనలకు తావే లేకపోయాడి. భయంతో పరుగిత్తుతున్న బంగారు లేడిని ఎళ్ళన స్వేభావోక్తి సుందరంగా మనకు చూపించి కన్నల పండువు చేశాడు.

మ. ‘పఱుచున్ దవ్యగఁ జేయలంతి నిలుచుం బట్టీక యాసానలం
బిఱువోవుం బొడలందు డిందుఁ బొడమున్ బిట్టుల్చి వేదాఁటుఁ గ్ర
మృతీ చూచుం జెవి దార్చి నిల్చు మలయున్ మట్టాడుఁ గోరాడు నే
మతీనట్లుండుఁ దృణంబు మేయు నెలయున్ మాయామృగం బిమ్ములన్.’ (ఆర. 6.327)

హారిషవర్ణనలో తెలుగు సాహిత్యంలో మొదటి వరుసలో నిలిచే మోహన సృష్టి ఇది. మనోహరత్వానికి మారు పేరీ రచన. ఇటువంటివే మరి రెండున్నాయి. దేని కదే.

మధువనంలో విజయోహంతో విహారించే వానరపీఠల విచిత్ర సహజచేష్టల మనోహర వర్ణనం.

ఉ. ‘తేనెలు గ్రోలి క్రోలి, కడుఁ దియ్యని కమ్మని పండు లింపు సాం
పానుగ నాని యాని, పరపందిన నీడలు మెచ్చి మెచ్చి, మం
దానిలశైత్యసారభ సమగ్రతకుం గడుఁ జొక్కి చొక్కి, యు
ద్యానమునందు మారుతసుత ప్రముఖుల్ విహారించి తృప్తులై’. (7.11)

లాటానుప్రాస శబ్దవైచిత్రి వానరచేష్టలలోని మధుర్యాన్ని మనోహరంగా మలచి ఆస్వాదనీయతను పెంచిందీ రచనలో. ఎఱ్ఱయ చలచ్చిత్రాలలో ఉత్తమమైనది - సీతాదేవి శోకానుభావ చిత్రం. తిక్కన ప్రక్కన ఎఱ్ఱనను నిలిపే సాత్మిక భావచిత్రం.

సీ. ‘కన్నీరు జడిగొని క్రమ్ము బ్రాఁ కెక్కిన | కముకపోల భాగములు గలిగి
యవశ్మై యొఱగిన యంగవల్లిక పాంత | నున్న భూమీరుహం బూత గాఁగ
వెడలు నిట్టార్పుల వేఁడిమిఁ బగిలిన | యథరపల్లవము గారాకుఁ బోలఁ
దలఁపుల సందడి దందడించిన తాల్చి | గదిరి శిరఃకంపగతుల బెరయ

ఆ. నున్న పుణ్యమూర్తి నుత్తమ సాందర్భి | నవనతాస్య నార్త యైనదానిఁ
గని విదేహతనయఁ గా నెత్తింగితి నేను | హో రఘుప్రవీర యనుచు నడల’. (ఆర. 7.28)

తిక్కన అభినయ శిల్పాన్ని, అచ్చ తెలుగు పదాల పాందికను, రసాభ్యచిత్ర బంధాన్ని పుక్కిటపట్టిన ఎఱ్ఱయ రచన ఈ పద్యం - మధుర్య మనోహరత్వాలకు మచ్చుతునక.

ఎఱ్ఱన తిక్కన యుద్ధ వర్ణనలలోని మేలిమి శిల్పాన్ని తెచ్చి తన రణ చైతన్య చిత్రాలు మలచి రామాయణ కథను రక్కికట్టించాడు. యుద్ధాలలో ద్వాంద్య యుద్ధాల కొక ప్రత్యేకస్థానం ఉన్నది. వాలిసుగ్రీవులు, రామరావులు, లక్ష్మణమేఘునాదులు మొదలైన వీరుల జంట యుద్ధాలు మూలంలో మాటమాత్రంగా ఉన్నా, ఎఱ్ఱన వీర రౌద్రరసతరంగాలుగా మలచాడు. యుద్ధ ఘుట్టాలలో వీరోచిత ప్రసంగాలకు కూడా ప్రాముఖ్యం ఉంటుంది. ఆంగికాభినయానికి అవి వాచికాభినయ గారవాన్ని కలిగిస్తాయి. వీటికి తోడు కవి స్వీయ ప్రతిభతో వీరవిభావాలను వర్ణించి ప్రత్యేకతను ప్రదర్శిస్తాడు. వీటికన్నిటికి ఎఱ్ఱయ రామాయణ కథలో ఎన్నదగిన ఉదాహరణ లున్నాయి. సంభాషణలకు- 6వ ఆశ్వాసంలోని 269, 318, 320, 338, 341, 405, 406, యుద్ధ చైతన్య చిత్రాలకు-6. 346, 347, 380-384, 7. 64,66, 82-84, 118, 127, 142 మొదలైనవి. పుష్పకారూఢులై అయోధ్యకు బయలుదేరిన సీతారామచంద్రుల దర్శనం ప్రబంధ పరమేశ్వరుడు మధుర మనోహరంగా చేయించాడు.

మ. ‘అవిరోధంబుగ జానకీసహితుడై యాబధరత్పుప్రభా
నవపుష్పం బగు పుష్పకం బను విమానం బెక్కి యర్మాన్వయ
ప్రవరుం డిముముల నేగె సమ్మదభరప్రాగ్మాగవారాకర
ప్లవమానుం డగుచుం బురంబునకుఁ బ్రాహ్మణీవిశేషాన్నతినే.’ (ఆర. 7.166)

ఆరణ్యపర్వశేషంలోని రామాయణం కథ యథావార్తీకం కాదు. “రామోచాఖ్యానమునండలి విశేషాంశములను స్వగీయ పెండ్యాల సుబ్రహ్మణ్య శాప్రిగారు విపులముగా చర్చించినారు. వార్తీకి రామాయణములో లేని నూతనాంశములెన్నియో దీనియందు గలవు. అందులో కొన్ని- రావణకుంభకర్ణాదుల పూర్వజన్మ వృత్తాంతము, వాలిసుగ్రీవులు యుద్ధము చేయుచుండగా హానుమంతుడు సుగ్రీవుని హోరాలంకృతుని చేయుట, త్రిజటాకథా సందర్భమున అవింధ్యడను వృద్ధరాక్షసుని వృత్తాంతము మున్నగునవి. సీత యగ్ని ప్రవేశము చేసినట్లు ఎఱ్ఱన వ్రాయలేదు. రామాయణ సన్నిఖేశములను గూర్చి విభిన్న కథనములు ప్రాచీనము నుండియు వాడుకలో నుండునట్లు తోచును” అని ఆచార్య ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనముగా రన్నారు. (ఆరణ్య పర్వపీరిక- ‘ఎఱ్ఱాప్రెగడ’- ఉస్కానియా విశ్వవిద్యాలయ ఆంధ్ర మహాభారత సంశోధిత ముద్రణం పు. 77).

ఎఱ్ఱన రామాయణం దౌరకలేదన్న దిగులు ఈ కథ చదువుకొన్న తెలుగువారికి తీరిపోతుంది.

12. సావిత్రి కథ మధురమహాజ్యులం

భారతీయ సాహిత్యంలో సావిత్రికి పతిప్రతామణులలో అగ్రతాంబాలం అందుతుంది. ‘పతిభక్తి తాత్పర్యంబున నథిల దుఃఖంబుల కోర్చి పుభంబులాందిన పుణ్యసతి చరిత్రం’ (ఆర. 7.169)గా సావిత్రి కథ ఆరణ్యపర్వశేషంలో చెప్పబడింది. ఈ కథంతా చెప్పి మార్గండేయు డిట్లా అన్నాడు.

- క. ‘తనమగని, నత్తుమామల | జననీ జనకులను దన్ను సకలంబును దా ఘనముగ సముద్ధరించెను | జనవర! సావిత్రి ధర్మ చరితము కంటే!’
- తే. ‘ఆ పతిప్రతయట్ల యూ యాజ్ఞసేని | పరమకల్యాణ కర్మసంభావనీయ యధిప! మిముగ్ను మీ యథిలాన్వయంబు | నుద్ధరించు మహాభాగ్యయుక్తి జేసి’. (ఆర.7.279,280)

‘సావిత్రి ధర్మచరితము కంటే! - అన్నాడు బుషి. ‘వించే! అనలేదు. అంటే - సావిత్రి ఆచరించిన ధర్మాన్ని దర్శించావా? అని భావం. చూచేది, వినేది భోతిక దృష్టికి కనపడే ప్రవృత్తి ధర్మం. బుద్ధితో దర్శించేది నివృత్తి ధర్మం. సావిత్రి జీవితంలో నైషికురాలైన ప్రతశిలి. ఆ ప్రతం పతిప్రతమే. దానివలన లౌకిక, అలౌకిక, భోతిక ఆధ్యాత్మిక ఫలాల నామె సాధించింది. దానిని దర్శించి తెలిసికొనాలి. అంటే - సావిత్రి కథ దర్శనమూల మని తాత్పర్యం. ఆధ్యాత్మిక అంతరాధ్య దర్శనం కథాఫలమని ఫలితాంశం. సావిత్రి కథ లౌకికకథ కాదు; ఆధ్యాత్మిక ప్రతీకాత్మక అభివృక్తి.

సావిత్రిది ధర్మ చరితము - ధర్మాన్ని శీలంగా మార్పుకొన్న ప్రవృత్తి చరితము. చరితముంటే కథ అనే అర్థం లౌకికం. శీలం అనే అర్థం పారమార్థికం. ఆమె తమవారినందరినీ ఉద్ధరించింది. తమను తాము ఉద్ధరించుకొని ఇతరులను ఉద్ధరించేవారే ఉత్తములు. సావిత్రి అటువంటి ఉత్తమురాలు.

అమె తనపతిని ఉద్ధరించింది. ఎట్లా? ముందు ప్రేమించి, ఆ తరువాత వివాహమాడి, పతిప్రతగా ఆయన ననుసరించి, ఆపై మృత్యుపు నుండి విముక్తుడిని చేసి ఉద్ధరించింది. వివాహమాడిన సంవత్సరానికి విగతజీవు డోతాడని తెలిసి తెలిసి పెండ్యాడి, మృత్యుభయం లేకుండ పతిప్రతాన్ని చేపట్టి అమృతత్వాన్ని సాధించిన సావిత్రిశీలం పతిప్రతా దర్శనానికి ఒక ప్రతీక. సావిత్రి కథను వ్యాఖ్యానించాలంటే సావిత్రి ధర్మాన్ని దర్శించి వివేచించాలి. ఎందరో మహానుభావులు వేదకాలం నుండి సావిత్రి కథాతత్త్వాన్ని వ్యాఖ్యానిస్తానే ఉన్నారు. అది యుగయుగాల కథ.

సావిత్రికథలో కొన్ని గ్రంథగ్రంథములున్నాయి. సవిత్రసంబంధమైన శక్తి- అంటే పరిశుద్ధజ్ఞానం సావిత్రి. ఆమెను ఉపాసించాడు మద్దేషుడు పదునెనిమిదెండ్లు. 18 బ్రహ్మసంబ్యం. దానిసిద్ధి సావిత్రి దర్శనం. అతడు కౌడుకును కోరాడు. ఆమె కూతురు నిచ్చింది. మద్దేషుడు తన వంశాన్ని ఉధరించే కౌడుకును కోరాడు. సావిత్రి ఉభయవంశాలను ఉధరించగల పుత్రిక నిచ్చింది. మద్దేషుడికి ఆధ్యాత్మికంగా పుత్రిక విలువ తెలియదు. అందువలన తన కోర్కె సఫలం కాలేదని బాధపడి దేవితో మొరపెట్టుకొన్నాడు. ఆ మొర నాలకించిన సావిత్రి ‘యోగమూర్తి, గాఢకారుణ్య వికచహృత్రమల’. ఈ మాటలు ఎళ్లన ఎందుకు వాడినట్లు?

ఆత్మను పరమాత్మతో యోగం చేయగలశక్తి యోగశక్తి. ఆమె ప్రైణమైన చైతన్యమూర్తిగా నిలిచి ఉన్నది. యోగవిద్య ప్రీతి శక్తి యొక్క చిత్తశయే. వివాహమంట ప్రీతి-పురుషునితో యోగించటమే. జీవాత్మ పరమాత్మతో అద్విత నిద్ధి పాందినట్లు. ఈ రహస్యాన్ని దానిశక్తిని, తత్పులాన్ని ప్రీతి గార్భస్థ్య ధర్మిన్యహాణం ద్వారా జీవితానుభవంగా మారుస్తుంది. ప్రీతి పురుషునితో సంసారం చేయటం ఆధ్యాత్మికంగా వారిరువురు అమృతమూర్ఖులని, పరమాత్మ స్వయరూపులనీ, ద్వైతం లేదనీ, ఉన్నా అది లోకికమనీ నిరూపించటమే. ఆ తత్త్వమంతా చెపితే తెలిసికొనే వివేకం మద్దేషుడికి లేదు. అందువలన పుత్రుడి నివ్వటానికి బ్రహ్మ ఆజ్ఞ లేదని చెప్పింది సావిత్రి. అంటే అతడి కింకా బ్రహ్మజ్ఞానస్థానులో తత్త్వదర్శనం చేసే శక్తి రాలేదనీ, అది కుమార్తె వలనే కలుగుతుందని చెప్పింది. పుత్రిక కారణంగా కాలాంతరంలో నూరుగురు కౌడుకులు కలుగుతారని తెలిపింది. అతడు కోరింది ఒక కౌడుకునైతే, సావిత్రిదేవి ఇచ్చింది పుత్రుతాన్ని. దైవయోగం వలన కలిగించగలిగన శక్తిమంతురాలైన పుత్రికను, ఒక పుత్రిక నూర్చురు పుత్రులతో సమానమన్నట్లు సూచించింది. నిజానికి - ఇవన్నీ దేవరహస్యంగా దాచవలసినవే. మద్దేషుడి దైవాన్ని చూచి తల్లివలె కరిగిపోయింది సావిత్రి. గాఢమైన దయతో వికసించిన హృదయంతో ఆ సంగతులన్నీ చెప్పింది. శక్తి రూపిణి అయిన ప్రీతి కరుణిస్తే మాతృవాత్సల్యం అమృతమై వర్షిస్తుంది.

సావిత్రిదేవి ప్రసాదంతో మద్దపతికి పుత్రిక పుట్టింది. ఆమె కూడా సావిత్రియే. పరాశక్తి వనితగా జన్మించి పతిప్రతం నిర్వహించి కులాన్ని ఉధరిస్తుంది. అది ఒక యోగప్రస్తావం. వనితకు కన్యాత్యుం, పురుషుడికి బ్రహ్మచర్యం పుట్టుకతో వచ్చే దివ్యలక్షణాలు. ప్రీతి తన కన్యాత్యుంన్ని బ్రహ్మచర్యంతో యోగించ చేస్తుంది. అది ధర్మం, యోగం. బ్రహ్మలో చరించే పురుషతత్త్వంతో యోగమైన ప్రీతి బ్రహ్మంలోనే చరిస్తుంది. అప్పుడు పురుషుని కంటే ప్రీతి తత్త్వతః భిన్నం కాదు. దీనిని సాధించటానికి ఉపవాసప్రతం. దేవుడితో కలిసి వసించటం ఉపవాసం. పరమాత్మ చైతన్యమైన భద్రతో కలిసి పరమాత్మ చైతన్యంగా జీవించే జీవాత్మ యోగసాధనమే ఉపవాస ప్రతం. సావిత్రి త్రిరాత్మోపవాసం చేస్తుంది. దీని తాత్పర్యం యోగపరంగా చెప్పుకొనాలి. శరీరాలుగా రెండుగా బ్రతికే భార్యాభర్తలలో భార్య ఉపవసించటం వలన మొదటి రాత్రి దేహభావం తొలగిపోతుంది. రెండవ రాత్రి ఆత్మభావంలో అభేధిస్తి కలుగుతుంది. మూడవ రాత్రి అద్వితసిద్ధి ఏర్పడుతుంది. ఈ సాధన సావిత్రిదేవీ దత్తమైన ఆత్మజ్ఞానం వలన పుట్టుకతోనే తెలిసికొనిన స్థితప్రజ్ఞరాలు మద్దేషుడి కూతురు సావిత్రి.

సావిత్రి యుక్తవయస్కురాలుకావటం గార్భస్థ్య ధర్మాన్ని ఆశ్రయించి పతిప్రతాన్ని ప్రారంభించే సమయ మాసస్కం కావటం. ఆమె తనంతట తాను ఎన్నుకొన్న వరుడు సత్యవంతుడు. నిత్యసత్యస్వరూప జ్ఞానానంద చైతన్యం సత్యవంతుడనే భద్ర. అతడల్చయుష్మడని, సంవత్సరంలో చనిపోతాడని నారదుడి హెచ్చరిక. అప్పుడు సావిత్రి అన్నమాట లివి -

క. ‘వినుము మనోవాక్యాయము | లను మూడుదెఱంగు లందు నంతఃకరణం బనఘు! ప్రధానము గావున | మనసును గైకొన్న భద్ర మానుటఁ దగునే?’. (ఆర. 7.183)

భర్మభావన శరీరస్మిహతో, వాక్స్మిహతో, అంతరంగ స్మిహతో మూడంచెలలో ఉంటుందనీ, అందులో చివరిదే భద్ర భావనకు ముఖ్యమనీ సావిత్రి చెప్పింది. ఆ భావన యోగులైన వారికి ఏర్పడుతుంది. నారదుడు దానిని గుర్తించి, వెంటనే

ఆమెకు సత్యవంతుడితో వివాహం చేయుమని అనుమతించాడు. 'కమలానన చేసిన పుణ్యగౌరవంబున నయినం బ్రియుండు పరిపూర్ణచిరాయు రుపేతుడయ్యెదున్' - అని ఆశిర్వదించాడు నారదుడు.

అనుకొన్న ప్రకారం వివాహమైపోయింది. సావిత్రి వనవాసయోగ్యమైన నారచీరలు కట్టి, దీక్షాప్రతంతో పతిసేవ చేస్తున్నది. త్రిరాత్రోపవాసప్రతం చేసింది. ఆ తరువాత భర్తతో కలిసి అడవికి పోయింది. పెద్దలు ఆమెకు 'సాభాగ్య భాగ్యవర్ధనం' కావాలని ఆశిర్వదించారు. పతియొక్క పరిపూర్ణమాగం సాభాగ్యం. దానిని పూర్తిగా పాందటం భాగ్యం. అంటే పతిప్రత తనకును భర్తకును యోగసిద్ధిలో ఎటువంటి భేదం లేదని అనుభవంలోకి తెచ్చుకొనటం. దీనినే భార్యాభర్తల అధ్వైతసిద్ధి అంటారు.

సత్యవంతుడు మృతి చెంది దేహాన్ని వరలుతాడు. సావిత్రి దేహంతో బ్రతికి ఉంటుంది. అధ్వైతసిద్ధి పాందిన తరువాత, శరీరావరణ భావం పోయి ఆధ్యాత్మిక స్థితియే ఆమెలో జాగ్రత్తమై ఉంటుంది. అందువలన మృత్యువు అటువంటి దంపతులను విడదీయలేదు. అందుకే దూతలను పంపక తానే వచ్చాడు. తన రాక గమనించి దర్శించగలిగిన సావిత్రి ఆతృజ్ఞానానికి ఆశ్చర్యపోయాడు యముడు. సత్యవంతుడి ప్రాణాలను బంధించి యముడు తనవెంట తీసికొనిపోతున్నా, సావిత్రి ఆయన వెంటనే ఎటువంటి అవరోధాలు లేకుండా పొగలిగింది. ఎట్లా? ఆ ప్రశ్నయే సావిత్రి కథలో యక్కప్రతమ్.

"By her power of austerity, it appears that her life and her husband's life is inseparable and hence God of Death had to surrender and give her the boon of restoring her husband to life". (The light of Ramayana P.325) అని జస్పిన్ పమిడిఘుంటం కోదండ రామయ్యగారు మంచి తీర్పు చెప్పారు. యమపాశబద్ధుడైన సత్యవంతుడి జీవుడు సావిత్రి జీవుడి కంటే భిన్నుడు కాడని సావిత్రి తన త్రిరాత్రోపవాసయోగసిద్ధి వలన యముడి కర్ధమయ్యటట్లు చేసింది. అందువలననే భర్తవెంట యోగయానం చేయగలిగింది. సావిత్రి యముడివెంట పోవటం లేదు. యముడే సత్యవంతుడితోపాటు సావిత్రిని కూడా తత్పుతః తీసికొనిపోతున్నాడు. కాగా, సావిత్రి జీవుడికంటే సత్యవంతుడి జీవుడు కూడా భిన్నుడు కాడు. ఆ సత్యం సత్యవంతుడి అనుభవంలో లేదు. అందువలన అతడు పేరుకు సత్యవంతుడు. అర్థాత్కు సత్పురుషుడు, సత్యసాధకుడు. దాని ఫలమే యమపాశబద్ధత. సావిత్రి అమృత జివి. ఆమెతో అభిన్నుడైన సత్యవంతుడు మృతస్థితిని పాందటానికి వీలులేదు. సత్యవంతుడి మృతి ఆపాదితమే కాని సహజం కాదు. ఆ స్థితి సావిత్రి పతిప్రతయోగసిద్ధివలన అతడికి కలిగింది. యముడు సందిగ్ధంలో పడ్డాడు- 'సత్యవంతుడి ప్రాణాలు తీయబోయి సావిత్రి ప్రాణాలు కూడా తీశానా?' అని. పరీక్షించి చూచాడు. సావిత్రి పతిప్రత యోగప్రస్తాన సిద్ధులను క్రమంగా ఆవిష్కరిస్తూ వస్తున్నది. గమనించాడు.

క. 'పతు లెందుఁ జనిన నచటికి | సతులుం జనవలదె? నీ ప్రసాదమును ము త్పుతిభక్తి కతమునును సం | స్తుతగుణ! నా కరుగరాని చోటుం గలదే? (ఆర. 7.222)

పై పద్యంలోని వాక్యాలు ఎఱ్ఱన చతురోక్తులు. కాకువులు వాటి ప్రాణాలు. చనవలదె? అరుగరాని చోటుం గలదే? అనే మాటలు రెండధాల నిచ్చేవి. భర్త ఎక్కడికి వెళ్తితే అక్కడికి భార్య వెళ్కుడా? ఇది ఒక లోకికార్థం. తప్పకుండా వెళ్లాలి అనో, వెళ్కుండా ఆపవచ్చునా? అనో (చనన్+వలదె?) ఏర్పడే అర్థవిశేషం ధర్మపరమైన అర్థం. వెళ్కుడని చోటున్నదా అని లోకికార్థం. ధర్మప్రసాదం చేత, పతిభక్తి ప్రభావం చేత (పురుషకారదైవానుకూల్యాల అనుసంధానం వలన) వెళ్లలేని చోటు ఉన్నదా? అని ధర్మపరమైన అర్థం. లోకికార్థం తెలిసినవారు లోకిలు. అందులోని ధర్మతత్త్వం తెలిసినవారు ధర్మదేవతలు. వారు లోకంలో సజ్జనులవలె దర్శనమిస్తారు. వారిదర్శనం పాపవాశనం చేస్తుంది. ఏదోవిధంగా ఫలాస్నేస్తుంది. ఇది ధర్మపర్వతమం వలన కలిగే యోగం. దానిని చతురోక్తి పథంలో పలికింది సావిత్రి. యము డాశ్చర్యపోయాడు-అమె చతుర (ప్రగల్భ) వచనాలకు. ఆమె ఉదారవాగ్సంగికి మెచ్చి పతిప్రాణాలు తప్ప ఏదైనా వరమిస్తాన్నాడు. సాశ్చభూపతికి కనుచూపు వచ్చేటట్లు వరం కోరింది సావిత్రి. యముడు దానిని ప్రసాదించాడు. కథలో ధర్మసూక్తి సావిత్రిది. చతురోక్తి ఎఱ్ఱయిది.

వరమిస్తే భద్రమండి వేరుపడుతుం దనుకొన్నాడు యముడు. ఆమె మరల యోగయానం సాగించింది. మొదటివరం పతిప్రతాధర్యంలోని సహగమన ధర్మానికి అందినవలం. ఆమైన సావిత్రి ఆర్యధర్మాన్ని గురించి ప్రస్తావించింది. యముడు అర్యాడు కావటంతో ఆశ్రితుల కోర్కెలు తుదముట్టతీర్పుటం ఆయన కర్తవ్యం. అతడు ధర్మదేవత. ధార్మికు లాచరిస్తున్న ధర్మానికి అనుగుణమైన ఫలాన్ని అందించాలి. అతడు జీవులకు కర్మఫలాలను సమంగా సమకూరుస్తాడు కాబట్టి సమవర్తి. భూతాలను నియమిస్తాడు కాబట్టి యముడు, పాపాలను శమింపచేస్తాడు కాబట్టి శమనుడు. ఈ మాటలతో సావిత్రి యముడిని ప్రశంసించింది. ఇది పైకి ప్రశంసే కాని, లోనారసి చూస్తే పతిప్రత స్వీయధర్యంతో సాధించే యోగశక్తుల ఫలాన్ని ప్రకటించటం. అంటే పతిప్రతా ధర్మయోగంవలన సర్వార్థసిద్ధి, సర్వధర్మ సమభావం, సత్కారణాశీలం, శమదమాది తపస్సిష్టులు కలుగుతాయని సావిత్రి చెప్పింది. అవి ఆమె సాధించిన సిద్ధులు. వాటికి తగిన ఫలాన్ని గుర్తించి ఇప్పటం ధర్మదేవత ధర్యం- అని పలికింది. ఇవి చమత్కార వాక్యాలు కావు. మధురోక్తులు.

ఆ మాటలు విని, దప్పికవేసినవాడు చల్లని సీరు త్రాగి ఎంత సంతోషపడతాడో అంత ఆనందం పొందా డా ధర్మదేవుడు. ఆమె మాటల చమత్కారాన్ని చూచి కాదు, ఆమె పొగడ్తులకు ఉచ్చిపోయి కాదు. సావిత్రి ధర్మాన్ని వాజ్ఞనః క్రియలలో సమంగా సాధించి ఆచరిస్తున్నందుకు. అందుకే ఆశ్రూడై పతిప్రాణాలు తప్ప ఏ వరమైనా కోరుకొనుమన్నాడు. ద్వయమత్సేనుడు కోల్పోయిన రాజ్యం తిరిగి ఆతడికి లభించేటట్లు కోరింది. యము డావరాన్ని ప్రసాదించాడు. పతిభక్తికి తగిన ఫలాన్ని పొందావు, ఇక తిరిగి పొమ్మని సావిత్రిని కోరాడు.

ఆమె తాను తిరిగిపోవటం తన ధర్యం కాదని ప్రతిపాదించింది. ‘ధర్మత్వులు తాము చేసే ధర్మాన్ని ఏ పరిష్ఠితులలోనూ వదలకూడదని, ఆ దీక్షలో మోహతాపాలకు తాపుండరాదని ధర్యం తెలిసినవారు చెప్పుతారు. ప్రథమ ధర్మధ్వికుడైన యమధర్మాజే ఆ ధర్మస్థితిని రక్షించకపోతే ఇక మరివరు దిక్కు?’ అని ప్రశ్నించింది.

క. ‘కావును బతియనుగమనం | బేవిధమున విడువఁ దగునె? యొట్లుయినను మో హవేశముఁ బొందక ధ | ర్యావస్థితి సలుపవలదె? యవహితబుద్ధిన్.’ (ఆర. 7.238)

ఈ పద్యంలో పతి అనుగమనం చేయకుండా విడవటం ధర్మమేనా? మోహవేశాలకు లోనుకాకుండా ధర్మాన్ని నిలపటం ధార్మికుల కర్తవ్యం కాదా?- అని తన ధర్మచరణస్థితి యొక్క నిత్యత్వాన్ని స్థిరపరిచింది. ‘పతి అనుగమన’ మంటే మృతియా? యమపాశబద్ధతయా? పతి ఎక్కడికి పోతున్నాడని సతి ఆయన వెంటపోవాలి? ఈ ప్రశ్నలన్నీ తలయొత్తుతాయి. సావిత్రికి పతిస్థితియే సతిస్థితి. ఆతడు మృతుడైతే సతి మృతిపాందటమే ధర్యం. యము డామె ప్రాణాలను కూడా తీసికొనిపోవాలి కాని, రాకూడదని అచ్చుపెట్టుకూడదు- అని ఆమె తాత్పర్యం.

సతీపతుల మధ్య సావిత్రి సాధించిన అభేదభావస్థితిని యముడు గమనించాడు. ఆమెను ‘ప్రకటధర్మవిశేష తత్వరు’ రాలని అభినందించి, పతిప్రాణం తప్ప మరొకదాన్ని కోరుకొనుమన్నాడు. మద్దేశ్వరుడికి పుత్రకతం కలగాలని కోరింది. ఆ వరాన్ని ధర్మాడిచ్చాడు. మూలంలో సావిత్రి అయిదు వరాలు కోరింది. మద్దేశ్వరుడికి శతపుత్రలాభం వరంగా ప్రసాదించిన తరువాత సావిత్రి తనకు కూడా శతపుత్రలాభాన్ని వరంగా కోరుతుంది. యముడు డానినీ ఇస్తాడు. ఆ తరువాత భద్ర లేకుండ పుత్రు లెట్లా కలుగుతారు? అది ధర్మవిరుద్ధం కాదా? అని ప్రశ్నించి యముడిని ఉచ్చులో పడవేస్తుంది. చివరకు తప్పనిసరియై సత్యవంతుడి ప్రాణాలను తిరిగి ఇచ్చాడు. ఎఱ్ఱన ఈ భాగం వదిలాడు. ఆ ప్రశ్న అడిగిన సావిత్రి అచ్చుమైన లౌకిక ప్రజ్ఞ ప్రదర్శించింది. ఉదాత్తత కోల్పోయింది. అందువలన ఎఱ్ఱన వదలిఉంటాడు.

సతీసహగమనానికి ధర్మయోగపరమైన వ్యాఖ్యానం చేసింది సాపితి. యమధర్మరాజు ఉక్కిరిబిక్కిరయ్యాడు. కాలంతిరిన సత్యవంతుడిని తీసికొనివెళ్ళే హక్కు ఉంది కాని, కాలం తీరనిది మరణంలో సతిని పతితో అనుగమనం చేయించే హక్కు యముడికి లేదు. యముడు అప్పుడోక చమత్కారం చేశాడు. ‘సాపితి! నీవు నీవతి వెంట చాల దూరం నడిచివచ్చావు. నీ అనుగమన ధర్మంలో చాల అలసిపోయావు. ఇక తిరిగి పొమ్మన్నాడు. ఆమె వెంటనే స్పందించింది. భర్త నాశయించిన ఆమెకు అలసట లేదనీ, ‘సతులకు నన్నయైట్టీదియును ధర్మమై భర్తు సంత్రయము కాక’ అనీ తేల్చిచెప్పింది.

సావిత్రి పతిప్రతాధర్మ ప్రస్తావనలో సాధించింది అద్యైతయోగసిద్ధి. దానివలన ఆమెకు అమృతసిద్ధి కలిగింది. ఆమెవలన కలిగిన యోగంతో సత్యవంతుడు మృతుడు కాలేదు. దానిని ధర్మాద్యు గుర్తించి పరిష్కారం కొరకు యోచించాడు. సావిత్రి ఆత్మధర్మనిరతులైన పుణ్యత్వుల వర్తనాన్ని, సాప్తపదీన న్యాయాన్ని ఉపన్యసించింది. ‘పతివినాకృత’ (పతిలేకుండా చేయబడిన వనిత) లోకంలో ఎట్లా దూషిత జౌతుందో, సర్వమంగళ విశేషాలకు దూరమౌతుందో చెప్పింది. ధర్మాచరణానికి, తత్తులసిద్ధికి జీవితంలో ఇహపర సంబంధం ఉంటుందని విదమరచి చెప్పింది. భార్యాభర్తలు కలిసి ఇహంలో ఉంటేనే, పరంలో అనుభవించదగిన అద్యైతయోగసిద్ధి కలుగుతుందని వివరించింది. ఆమెలో పతిప్రతా ధర్మం అమృతయోగంగా నిలిచింది. అది లోకికంగా ఫలించాలి. అదే సిద్ధులు సాధకుల కిష్యగలిగిన వరం. ధర్మాద్యు ప్రసన్నుడైనాడు. పూర్తప్ఫలాన్ని అందించాడు.

చ. ‘కొను మిదె నీ మనఃప్రియునిఁ గోమలి, వీఁడు చతుర్శతాబ్దముల్ మను నిటమీఁదఁ; బుత్తులఁ గ్రమంబున నూర్యురఁ గాంచుఁ; గీర్తివ ర్ధనుఁ డగు, సంతతాధ్వర వితానములం బరితుష్టిసేయు న య్యనిమిషకోటి కెల్లను, నిజాన్నయమౌళిచిభూషణంబగున్’.

(ଓৰ. 7.251)

ఈ పద్యం తరువాత జరిగిన కథ అంతా సావిత్రి సాధించిన వరాల ఫలానుభవమే. ఆ వరుసనంతా మధురంగా చెప్పి ఎత్తిన సావిత్రి కథను సర్వాంగసుందరం చేశాడు.

ఎఱ్ఱన సావిత్రి కథలోని తాత్క్షికార్ధాన్ని ధ్వనిమయం చేయగల చతుర్శీలులను రచనలో మణులవలె నిబంధించాడు. ఆ కాంతులలో కథలోని బోధ వెలుగులోకి వచ్చింది.

సావిత్రి కథను ఎన్నుకొని అరవిందయోగి ఒక మహాకావ్యాన్ని ఆంగ్గంలో రచించారు. ప్రపంచసాహిత్యంలో సమున్మతాధ్యాత్మికైతహసంగా అది ప్రసిద్ధికేక్కింది. ఆయన భావంలో సావిత్రికథ అమృతత్వసాధన యోగం. పరాశక్తి ప్రాపంచికశేష విమోచనార్థం మానవరూపంలో సావిత్రిగా అవతరించింది. మూర్తిభవించిన సత్యమే సత్యపంతుడు. మానవలోకంలో సత్యాన్ని స్థాపించటానికి వ్యధ ప్రయత్నం చేస్తున్న మానవప్రవృత్తికి ప్రతినిధి సత్యపంతుడు. అతడు విధివశాత్తు మరణిస్తాడు. అయితే ఆ మానవయత్నం విషాదాంతం కారాదు. అందువలన మూర్తిభవించిన దివ్యానుగ్రహమైన సావిత్రి అనత్యసూత్రధారి అయిన యముడితో పోరి, తన తేజస్త్వంతో మృత్యుదేవతా స్వరూపాన్ని లయం చేసి, మానవడికొరకు, మానవ జగత్తు కొరకు అమృతత్స్వాన్ని సంపాదించింది.

సావిత్రి మగదిని ఉద్దరించటమంటే ఈ విధంగా నిశ్చయించగలిగితే మిగిలినవారిని ఉద్దరించిన కథకు భాష్యం చెప్పటం సులభం. దైవానుగ్రహం లేని సత్యసాధకుడు సత్యవంతుడు. ఆ కొడుకును నమ్ముకోన్న తల్లిదంత్రులకు రెండు కళ్ళూ పోయాయి. అంటే వారికి ఇహపరాలూ గ్రుణ్ణివైపోయాయి. ఇహసుఖాలు దూరమయ్యాయి కానీ, వారు తపస్సుకూ, జ్ఞానార్జ్ఞనకూ అనువైన అడవిలో ఉండటంవలన సత్యంగభాగ్యం లభించింది. దానికి ఫలంగా దివ్యానుగ్రహాపూర్వాలైన సావిత్రి సత్యవంతుడిని చేరింది. ఆమెను ప్రేమతో ఆరాధించాడు సత్యవంతుడు. ఆమె ‘యోగమూర్తి’, ‘గాఢకారుణ్యవికచహృత్రుముల’

అయింది. సత్యవంతుడితో యోగించి తన ఆమృతత్వయోగసిద్ధిని పంచింది. తాను మృత్యువును మెప్పించింది. సత్యవంతుడికి అమృతత్వసిద్ధిని పాందించే యోగాన్ని ప్రసన్నబుద్ధితో అందించింది. అతడు తల్లిదండ్రులకు ఆత్మజక్కువుల పంచించాడు. అతడి వలన ద్యుమత్తేన దంపతులు లోకిక ఆధ్యాత్మిక దృష్టులను పాంది సావిత్రి సత్యవంతుల ధర్మయోగాన్ని ఆరాధించారు. వారికి రాజ్యసుఖాలు అందాయి. సావిత్రి అత్తమామలు ఇహపరసుఖాలు పాందారు. మద్రపతి పుత్రుకులైని పాందాడు. అతడికి కోరిక అదే. సావిత్రి స్వయంగా గార్భప్యధర్మచరణంలో సతి పతిప్రతాయోగం ద్వారా సాధించగలిగిన హర్షఫలం సాధించింది. దానికి సుమంగళీత్యమని పేరు పెట్టింది. లోకంలోని సాధ్యల కండరికి అది ఒక సాత్మ్యిక యోగమని, దానివలన జగత్కుల్యాణం కలుగుతుందని, తన జీవితమే ఒక సందేశంగా చెప్పింది. ద్రౌపది కూడా పతిప్రతా ధర్మమార్గానుశిల. ఆమె పతులను భక్తితో సేవించి క్రమంగా ధర్మానురక్తినీ, కర్మాభిరతినీ, భక్తిప్రవృత్తినీ, జ్ఞానరతినీ, బుజుమతినీ సాధించి, తననూ తన వంశాన్ని ఉద్ధరించగలుగుతుందని మార్గండేయుడు చెప్పాడు. ఇది ఉపాఖ్యాన తత్త్వం. కథ మధురం. బోధ మహోజ్యలం. ఎఱ్ఱన తీర్మిదిద్దిన విధం మధురమహోజ్యలం.

13. ఆరణ్యపర్వం : అంతరాధం

**క. ‘ఆరణ్యపర్వ మనగా | నారణ్యప్రముఖ జోడుశాంతః పర్వ
ధారమయి సకలసూరి స | భారమ్యం బగు తృతీయపర్వము వెలయన్.’** (ఆది. 1.40)

అని సన్మయభట్ట పర్వసంగ్రహంలో చెప్పినట్లు ఆరణ్యపర్వం సకలసూరిసభారమ్యం. పండితసభలలో రమ్యత కవితావిలాసాలను వివేచించటంలోనే కాక, తత్త్వవివేచన చేయటంలో కూడ దర్శనమిస్తుంది. అందువలన భారత, రామాయణ, భాగవతాది వివిధంగా నిబంధించబడే ఆధ్యాత్మికమైన అంతరాధాలను మధించి వెలికితీసి ఆత్మానంద సవనీతాన్ని అందించటం సూరిసభల సంస్కృతి. మహాభారతంలోని అంతరాధాన్ని గురించి అనేక విశేషాలను వ్యాఖ్యానించి చెప్పిన పండితులు దేశంలో ఎందరో ఉన్నారు. వారిలో డా॥ వేదుల సూర్యనారాయణ శర్మగారోకరు. వారు ‘అంతరాధ మహాభారతము’ (ముక్తి సాధనమార్గము) అనే గ్రంథాన్ని శ్రీ.శ. 1985లో రచించారు. అందులో భారతంలోని ప్రసిద్ధ కథాంశాలకన్నిటికి ఆధ్యాత్మికమైన అంతరాధాలను చెప్పారు. వాటిలో ఆరణ్యపర్వ కథాధాలకు వా రిచ్చిన అంతరాధ విశేష సూచిక-

ఆరణ్యపర్వకథాంశం

1. సూర్యపాసన	- జ్ఞానధ్యాన సాధన
2. పాపవతాప్తప్రాప్తి	- ఇంద్రియ పశ్చికరణ సాధన
3. నలోపాఖ్యానం	- అసంగతత్వ సాధన
4. తీర్థయాత్రా ఘలం	- ఆత్మగుణలాభసాధన
5. అగస్యని మహాత్ముం	- నిశ్చలతత్త్వంతో మాయానాశన సాధన
6. వింధ్యగ్రావహరణం	- తార్మికోత్సవాద భండనా సాధన
7. అగస్యాడు సముద్ర జలపాసన చేయటం	- నిశ్చలతత్త్వసాధనలో భగవంతుని ఆవరించిన మాయను నాశనం చేసే సాధన
8. పరపురామోపాఖ్యానం	- పరమానందానుసంధాన సాధన
9. సుకన్యపాఖ్యానం	- అద్వైతసిద్ధి సాధన

10.	సోమకోపాఖ్యానం	- ప్రకృతి ప్రలోభనంతో సాధనాభ్రష్టతను నివారించుకొనే సాధన
11.	సాగంధిక వద్యపహరణం	- వ్యష్టిగతానందంలో సమష్టిగత నిర్విషయ బ్రహ్మసంద సంధాన సాధన
12.	జటాసురవథ	- త్రిపుటీగత మాయావివాశన సాధన
13.	నివాతకవచ కాలకేయుల వథ	- కుంభకయోగగతి తామసికవృత్తివివాశసాధన
14.	మత్స్యపాఖ్యానం	- అహంకార మమకార విచారణ సాధన
15.	భర్తుపశికరణం గూర్చి సత్యబామా ద్రోపదుల సంభాషణ	- పరమాత్మపశికరణ సాధన
16.	ఘోషయాత్ర	- తామసిక దుష్టార్యానివారణ సాధన
17.	సీతారాముల చరిత్ర	- ప్రకృతి పురుషైక్య సాధన
18.	సావిత్ర్యపాఖ్యానం	- పరమాత్మను చేర్చి నిస్స్వార్థసాధన
19.	ఇంద్రునిచే కర్ణుని కవచకుండలాల అపహరణం	- ముక్తిని కోరే మనస్సు ద్వారా కుంభక యోగ గత దోషానివారణ సాధన

మహాభారతం ప్రతిపర్వరసోదయం. ప్రతిపర్వం అంతరాధ్ర మహోదయం.

14. కవిత్తయ మహాభారతం : వ్యాఖ్యానం

ఆంధ్రుల ఆదికావ్యమైన ఆంధ్ర మహాభారతానికి సమగ్రవ్యాఖ్య వెలువడటం ఆంధ్ర సాహిత్య చరిత్రలో అరుదైన ఘట్టం. ఆంధ్రుల అభిమాన దైవమైన శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామివారి దివ్యానుగ్రహ పూర్ణఫలంగా ఇది తెలుగువారికి అందటం అద్భుతవిశేషం. శ్రీ తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు సాగించే బృహత్తర ధర్మప్రచారయజ్ఞంలో ఈ ఆక్షర సమారాధనం ఆంధ్రావళికి మోదాన్ని కలిగించే ఆమృతసంబాధవనం. ఈ పవిత్ర మహాత్ర పుణ్యకార్యంలో స్వామిపక్షాన కార్యకర్తలై ఈ భారతబారతిని సేవిస్తున్న మాన్యలు, మహానీయులు- టి.టి.డి. బోర్డ్స్ప్రైర్స్, కార్యానిర్వహణాధికారి మొదలైన అధికారులూ, వ్యాఖ్యాతలుగా పాల్గొన్న విద్యన్యుణులూ, సంపాదకవర్గ సభ్యులూ, సలహామండలి సభ్యులూ, అంతేకాక ఎన్నో విధాల ఈ కార్యక్రమ విజయానికి నిరంతరం కృషి చేస్తున్న అధికారి, అనధికారులూ భన్యులు. వారికి నా కృతజ్ఞతాంజలులు.

ఈ గ్రంథాన్ని ఆమూలాగ్రం చదివి ఆమోదించి, ప్రోత్సహించిన శ్రీ తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన సప్తగిరి సంపాదకులకూ, కంట్రోలర్ ఆఫ్ పశ్చిమస్వన్కూ నా ధన్యవాదాలు.

పదునెనిమిది పర్వాలలో ఆదిపర్వం మొదటి సంపుటిగా- రెండు భాగాలలో - వెలువడింది. సభాపర్వం రెండవ సంపుటిగా రూపుదిద్దుకొన్నది. ఆరణ్యపర్వం మూడవ సంపుటిగా సిద్ధమయింది. అందులో నన్నుయ రచించిన ఆరణ్యపర్వభాగం మొదటి భాగంగాను, నన్నుయ పేర ఎఱ్ఱయ పూరించిన ఆరణ్యపర్వశేషం ఈ రెండవ భాగంగానూ వెలువడుతున్నాయి. ఈ విధంగా ఆరణ్యపర్వం రెండు భాగాలుగా రావటం కూడా ఇదే ప్రథమం. ఒక క్రొత్త బరవడి కూడా. ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని రచించి ప్రబంధపరమేశ్వరుడుగా ప్రసిద్ధి పొందిన ఎఱ్ఱాలైగ్రద కవితా వ్యక్తిత్వాన్ని విస్తుతంగా, సమన్వయాత్మకంగా, సాధ్యమైనంత విషయ సమగ్రంగా చిత్రించే పీఠికతో వెలువడటం ఇందులో విశేషం. సహ్యదయులు ఈ ప్రయత్నానికి సంతోషిస్తారని ఆశిస్తున్నాను.

విద్యత్తుపులు, పండితులు, రాష్ట్ర అధికార భాషా సంఘం మాజీ అద్యక్షులు అయిన డాక్టర్ సండూరి రామకృష్ణమాచార్యుల వారు ఆరణ్యపర్వానికి రమణీయ వ్యాఖ్య రచించారు. వారు మొదట సరఫ్రగ్రాంధిక భాషలో ప్రాయంగా, దానిని శిష్ట

పీరిక-77

వ్యాపారికంలోకి మార్చుటం జరిగింది. దానికి వారు దయతో అంగీకరించారు. దీనిని శ్రీ తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వారు ప్రచరించటం ముదావహం. వారికి నా కృతజ్ఞతలు.

ఆరణ్యపర్వశేషం ప్రాపులు సరిమాడటంలో తోడ్పడిన విద్వన్ముఖులు డాక్టర్ జొన్సులగడ్డ మృత్యుంజయరావుగారికి, డాక్టర్ వి. సీతాకల్యాణి గారికి, డాక్టర్ జె. రామ సుబ్బలక్ష్మి గారికి, శ్రీమతి జి. సుశీల, శ్రీమతి లక్ష్మిద్యానాథ్గారలకు నా ధన్యవాదాలు. భారతం మీద వచ్చిన లఘువ్యాఖ్యలను సేకరించటంలో తోడ్పడిన డాక్టర్ దంటు హేమలత గారికి ముద్రణ కనువైన అక్షరాకృతి నిచ్చిన శ్రీ దత్తసాయి గ్రాఫిక్స్ అధినేతి డాక్టర్ జి.యన్. లక్ష్మిగారికి నా పుభాకాంక్షలు.

భక్తజన కల్పద్రుమమైన భద్రమూర్తి పద్మావతీ సహిత శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామి ధర్మకల్పద్రుమమైన ఈ భారత వ్యాఖ్యకు ప్రభువు. సత్యశివసుందరమైన ఆ స్వామి దివ్యసన్నిధిలో ఈ వ్యాఖ్య సంపుటిని వాజ్మయూరాధనలోని భాగంగా పుణ్యపూజాకునుమ మంజరిగా భక్తితో సమర్పించుకొంటున్నాను.

ప్రైండరాబాదు

వృష ఊగాది

25-3-2001

జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం

ప్రధాన సంపాదకుడు

కవితయ మహాభారత ప్రాజెక్టు

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం.

ఆరణ్యపర్వశేషం - కథాసారం

ఎరువైన కిరణాల రాగరుచితో శరత్కుల సూర్యోదయ సమయాలు ప్రకాశించాయి. ఆకాశం ముఖ్యాలు వీడి తేటపడింది. పద్మాలు వికసించాయి. రాజహంసలు, బెగ్గరు పిట్టలు, తుమ్మెరలు చేసే మధుర నాదాలు వ్యాపించాయి. నెమళ్ళు నాట్యం చేస్తూ క్రొకార నాదాలు చేశాయి. వర్షాకాల మేఘాలు శరత్కులానికి భయపడి నేలకు దిగి వచ్చినట్లుగా ఏనుగుల గుంపులు మరజలాలు వర్షిస్తూ ఫీంకరిస్తూ వనాలలో తిరిగాయి. దక్షిణాన ఆకసంలో అగ్స్ట్ నక్కత్రం కనిపించింది. తెల్లని ముఖ్యాలు క్రమ్యకోస్తు ఆకాశంవలె రెల్లపూలు చుట్టూ కాసిన సరస్సులు చింబ ప్రతిబింబ భావంతో రాణించాయి. అటువంటి రమణీయ శరత్కులంలో పాండవులు సరస్వతీ నదిని సేవించి కామ్యకవనం చేరారు.

శ్రీకృష్ణ డా సంగతి తెలిసికొని పాండవులను చూచి యోగక్షేమాలు తెలిసికొనటానికి సత్యభామా సమేతుడై కామ్యకవనానికి వచ్చాడు. అదే సమయంలో మార్గండేయ మహార్షి కూడా పాండవుల ఆశ్రమానికి వచ్చాడు. పాండవులు వారందరికి అతిథి సత్కారాలు చేశారు.

శ్రీకృష్ణుడు ధర్మజూడి ధర్మనిష్ఠను ప్రశంసించాడు. అర్పనుడు పరమేశ్వరుడిని మెప్పించి పాపపతాస్త్రాన్ని పొందినందుకు అభినందించాడు. శమదమాది గుణాలను సహజసంపదగా పొంది ఉన్న ధర్మరాజు సార్థక నామధేయుడని ప్రశంసించాడు. దుర్యోధనాదులు నిండుసభలో దుర్వీతివర్ధనులై, చేసిన పాపకృత్యాలను సహించిన ధర్మజుని క్షమాశీలాన్ని మెచ్చుకొన్నాడు. కౌరవసభలో ధర్మజుడు కొంచెం కోపగించుకొన్నా భీమాదులు శత్రువర్గాన్ని నాశనం చేసి ఉండేవారనీ, తమ్ములనే సముద్రాలకు ధర్మజూడి సత్యసంయమనం చెలియలి కట్టపలె నిలిచిందని వ్యాఖ్యానించాడు. అంధక వృష్ణి భోజ కుకురాది వంశాలకు చెందిన యాదవ ప్రభువులందరూ ధర్మరాజువట్ట బంధువేమతో ఉన్నారనీ, ధర్మరాజు కౌరవు కౌరవులతో యుద్ధం చేసి వారిని జయించి విజయాన్ని సాధించగలరనీ, దానికి ధర్మజుడు సంకల్పిస్తే చాలు. మరుక్షణంలో నాలుగు సముద్రాల చేత ఆవరించబడిన అభిలభూమండలానికి అతడే సార్వభూముడైతాడనీ ఉత్తేజపరిచాడు.

శ్రీకృష్ణుడి సాదర వచనాలకు ధర్మజుడు వినపుడైనాడు. మిగిలి ఉన్న వనవాసాన్ని, ఆపైన అజ్ఞాతవాసాన్ని ముగించి మాటనిలబెట్టుకొని, ఆ తరువాత పరాక్రమంతో రాజ్యాన్ని జయిస్తే, నిందలు రావని సవినయంగా శ్రీకృష్ణుడికి నివేదించాడు. ‘మేమందరం నీ శరణుకోరి ఉన్నాం. మా కార్యభారాన్నంతా నీవే నిర్వహించాలి. మాకు పరమశభాలు ప్రసాదించాలి’ అని వేడుకొన్నాడు. శ్రీకృష్ణుడు ధర్మరాజును పరమప్రీతితో సంభావించాడు.

శ్రీకృష్ణుడు ద్రోపదిని సాదరంగా పలుకరించాడు. ఉపపాండవులందరూ యాదవరాజుకుమారులతో కలిసి వివిధ రాజవిద్యలను అభ్యసిస్తూ సంతోషంతో కాలం గడుపుతున్నారనీ, ప్రద్యుమ్ముడు వారందరికి దివ్యాత్ర ప్రయోగంలో ఇక్కణ ఇచ్చాడనీ, సుఖద్ర అభిమన్యుడి మీది కంచె ఉపపాండవుల మీద అనురాగాన్ని అధికంగా చూపుతున్నదనీ చెప్పి ఆమెను ఉండపరిచాడు. త్వరలో వారందరూ ఉజ్జ్వలమైన శబ్దాలను పాందుతారని చెప్పి ఆమెను అనునయించాడు.

అంతలో మార్గండేయ మహార్షి పాండవుల ఆశ్రమానికి వచ్చాడు. అందరూ ఆ మహార్షికి ఆహ్వానం పలికారు. అతిథిసత్కారాలాన్ని అయిన తరువాత శ్రీకృష్ణుడు ఆ మహార్షి యొక్క మంజుల వాగమృత ప్రవాహాన్ని చెపులారా కోలి ఆనందాన్ని పాందే అవకాశాన్ని కలిగించుమని కోరాడు. దేవతలకు, రాజులకు, బ్రాహ్మణులకు, పతిప్రతలకు సంబంధించిన పుణ్యకథలను వినిపించుమని అడిగాడు.

అదే సమయానికి నారద మహాముని అక్కడకు వచ్చాడు. అందరూ ఆయనను వ్రాజించారు. నారదుడు కూడా మార్గండేయ మహార్షిని ప్రోత్సహించాడు. శ్రీకృష్ణుడికి, పాండవులకూ బ్రియాన్ని హితాన్ని కలిగించే పుణ్యకథలు వినిపించుమని చెప్పి వెళ్ళాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు మార్గండేయమహార్షితో ఇట్లా అన్నాడు.

ధర్మరాజు: మే మెప్పుడూ ధర్మన్ని తప్పకుండా నడుచుకుంటాం. అయినా, నా కెప్పుడూ తీరని కష్టాలే. అటు - కొరవులు ఎప్పుడూ పాపాలు చేస్తుంటారు. కాని, వారు సౌభాగ్యాలనూ, అభ్యుదయాలనూ పొందుతున్నారు. ఈ విపరీత షష్ఠితి ఏమిటి? అని నే నెప్పుడూ విచారిస్తుంటాను. నరుడు ఇప్పుడు చేసే కర్మలకు ఫలాన్ని ఇహంలో పొందుతాడా? పరంలో అనుభవిస్తాడా? ఇహపరాలలో రెండింటా పొందుతాడా? దేవుడిని నమ్మని వాడికి కర్మఫలం ఉండడా? ఈ శరీరంతోనే కర్మఫలం కూడా తోలగిపోతుందా? ఈ అనుమానాలను నీవే తీర్చగలవు. నాకు వాటిని గురించి వివరంగా చెప్పుము.

మార్కండేయుడు: పూర్వం బ్రహ్మదేవుడు ప్రథమస్యోఽి చేసినప్పుడు పవిత్రులు, ధర్మనిరతులు, సత్యసంపన్నులు, సత్యసంకల్పులు, బ్రహ్మజ్ఞానులు, స్వచ్ఛందజ్ఞులు అయిన మానవులను కల్పించాడు. వారు దేవమార్గాలో విహారిస్తా చేసిన కర్మకు సులభంగా అధికఫలాన్ని పొందేవారు. సర్వధర్మాలను తెలిసి, మాత్రమ్యం లేనివారై, వేలసంఖ్యలలో సంతానాన్ని పొందుతూ, అనేక వేల సంపత్తురాలు దీర్ఘాయుమ్మలై నిపసిస్తా ఉండేవారు. కొంతకాలం గడిచేసరికి ఆ మానవులు కామక్రోధాది గుణాలకు లోసయ్యారు. మాయా ప్రవర్తనులయ్యారు. దేవతలకు దూరమయ్యారు. అల్పాయుషులు, అల్పబల శరీర సత్యులు, దరిద్రులు, నిష్పత్తారంభులు, బహురోగ పీడితులు, నాస్తికులు అయ్యారు. ఒకరిమీద మరొకరు అసూయలు పెంచుకొని, పాపకార్యాలు చేస్తా, పశుపక్ష్యాదులుగా పుట్టుతూ, నరకయాత్రనలు అనుభవిస్తా, పుట్టుచావుల చక్కటమణంలో చిక్కి చిక్కుల పాలోతున్నారు. వారు చేసిన పుణ్యపాపాలు వారివెంటనే నీడలగా సాగిపోతూ వాటి ఫలాలను అనుభవింపజేస్తా మరల మరల వారికి జన్మలను కలిగిస్తున్నాయి. ధర్మరాజు! ఎంతవార్తైనా పాపపుణ్యాల ఫలాలు అనుభవించక తప్పుడు. శరీరం నశించి పోతుంది కాని, చేసిన కర్మమాత్రం చెడిపోదు. దాని ఫలం అనుభవించక తప్పుడు.

సంపదలతో తులతూగుతూ, ఇంద్రియలోల్దై, పాపచింతలతో జీవించేవారు పరలోకసౌభాగ్యాలు పొందలేరు. వారికి ఇహలోక సుఖాలే మేలుగా అనిపిస్తాయి. నియమనిష్టాపరులై, తీర్థయాత్రలు చేస్తా, వేదాధ్యయన పరాయణులై జీవించేవారు ఇహంలో కష్టాలనుభవించినా, పరంలో కలిగే సుఖమే తృప్తిని కలిగిస్తుంది. ధర్మమార్గంలో జీవితాన్ని సాగిస్తా, గృహస్థాశ్రమ విధులు నిర్వహిస్తా, యజ్ఞయాగాలు చేసేవారు ఇహంలోనూ, పరంలోనూ సౌభాగ్యాలను అనుభవిస్తారు. సత్యం, శమం శాచం లేనివారై, నాస్తికులై, చేయరాని పనులు చేస్తా జీవించేవారు ఇహపరాలకు రెంటికే చెడ్డ రేవడులై దుఃఖాల ననుభవిస్తారు. మానవుల కర్మగతి పద్ధతి ఇది.

ధర్మరాజు! మీరు దివ్యులు. దేవతలకు హితం చేయటానికి ఈ భూతలం మీద మీరు అవతరించారు. మీరు శత్రువులనందరినీ సంహరిస్తారు. పరాక్రమ ప్రభావంతో భూమిని పాలిస్తారు. చివరికి మీ దేవభావాన్ని పొందుతారు.

ఈ మాటలు విని ధర్మరాజు బ్రాహ్మణప్రభావాన్ని గురించి చెప్పుమని మార్కండేయమహర్షిని కోరాడు. ఆ మునీంద్రుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు-

పూర్వం ప్రైపాయవంశంలో ధుంధుమారుడు అనే రాకుమారుడు ఉండేవాడు. అతడు వేటకు వెళ్ళి, పాదలమాటున జంకచర్మన్నీ ఉత్తరీయంగా ధరించి ఉన్న ఒక బ్రాహ్మణ యువకుడిని జంకగా భ్రమించి బాణంతో కొట్టాడు. ఆ వేటకు ఆ యువకుడు మరణించాడు. ధుంధుమారుడు ఆ బ్రాహ్మణ మృతకళేబరాన్ని చూచి, మిక్కిలి విచారించి, రాజధానికి తిరిగివెళ్ళి, జరిగిన సంగతి పెద్దలకు చెప్పి, వారిని వెంటబెట్టుకొని అడవికి వచ్చి ఆ శవాన్ని చూపించాడు.

ఆ సమీపంలోనే తార్కణ్యుడు అనే మహర్షి ఆశ్రమం ఉన్నది. వారందరూ కలిసి అక్కడికి వెళ్ళారు. జరిగిన సంగతి చెప్పారు. ఆ బ్రాహ్మణ యువకుడిని చంపిన మహాపాపాన్ని తోలగించుకొనే ఉపాయం చెప్పుమని ప్రార్థించారు. అప్పుడు తార్కణ్యుడు వారితో ఇట్లా పలికాడు - ‘మా ఆశ్రమంలోని వారికి భయం, రోగం, చాపు మొదలైన వాటిచేత కలిగే బాధలు

ఉండవు. మూడు లోకాల వారికీ ఈ సంగతి తెలుసు' - అని చెప్పి, చనిపోయాడని భావించే ఆ యువకుడిని సజీవుడిగా వారి ముందు చూపించాడు. చనిపోయినవాడు ఆ విధంగా మరల బుతికిన మహిమకు కారణమేమిచిని వారు అడిగారు. తార్క్ష్యదు ఇట్లా చెప్పాడు - 'మా ఆశ్రమవాసులమందరం మాంద్యం లేని వారం, పుచ్చ అయిన ఆహారం తినేవారం, నిత్యం ఆచరించే విధులను తప్పక నిర్వహించే వారం. అతిధులను అర్పిస్తాం. నిజమే పలుకుతాం, బ్రహ్మచర్యాన్ని, శాంతచిత్తవృత్తినీ కలిగి ఉంటాం. అందువలన మేమెన్నడూ రోగమృత్యుభయం లేనివారమై ఉంటాం. ఇది మా మహిమ. కాబట్టి మీకు బ్రహ్మచర్యాదోపం లేదు.' ధర్మరాజు! 'బ్రాహ్మణ ప్రభావం ఇటువంటిది. అంతేకాక, బ్రాహ్మణ క్షత్రియ మహిమను తెలిపే ఒక ఇతిహసాన్ని చెప్పుతాను వినుము' అని మార్గండేయమహార్షి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

పూర్వం అత్తి అనే బ్రాహ్మణాశేషుడున్నాడు. ఆయన తపస్సు చేయాలని అడవికి పోదలచాడు. భార్యను 'నాతో తపోవనానికి వస్తూవా? లేదా కొడుకుల దగ్గర ఉంటావా?' అని అడిగాడు. 'గృహాస్తాత్రమంలో ఉన్న యజమాని కుటుంబ భారాన్ని మోయటానికి తగిన వసతులను పుత్రులకు కల్పించి వానప్రస్తాతమాన్ని తీసికొనటం ధర్యం' అని చెప్పి, 'వైన్యభూపతి అర్థులకు విరివిగా దానం చేస్తున్నాడు. ఆయనను అడిగి ధర్వాన్ని సంపాదించి కొడుకులకు ఇచ్చి తపోవనానికి వెళ్ళు' మని అత్తి భార్య తన భర్తకు హితవు చెప్పింది. భార్య హితవు అత్తికి ధర్మయుక్తంగా తేచింది. అతడు వైన్యుడి వద్దకు వెళ్ళాడు. ఆ రాజు అశ్వమేధయాగం చేస్తూ విప్రులకు అపార ధనాలను దానం చేస్తున్నాడు. అత్తి అతడిని దర్శించి ఆశీర్వదించి ఇట్లా ప్రశంసించాడు -

'ఓ రాజు! నీవే బ్రహ్మవు, నీవే సమస్త జనసార్వభౌముడవు. నీవే సమస్త ధర్మ విశారదుడవు, నిన్ను పోలిన రాజులు ఈ భూమండలంలో మరెవ్వరూ లేరు. బుమలందరూ నిన్నే ప్రశంసావాక్యాలతో కీర్తిస్తూ ఉంటారు.'

ఆ మాటలు విని సభలో ఉన్న గౌతమ మహాముని మండివడ్డాడు. 'అత్తీ! ఈ రాజే బ్రాహ్మ అనీ, ఇందుడనీ, ఈశ్వరుడనీ నోరిగేటట్లు ఎందుకు అట్లా కీర్తిస్తావు?' డబ్బు కాశపడి ఒక సామాన్య మానవుడిని అసామాన్యుడిగా కీర్తించటం దేనికి?' - అని అధిక్షేపించాడు. అతడికి అత్తి ఇట్లా బదులు చెప్పాడు - 'గౌతమా! నీకు ఉచితానుచితాలు తెలిసినట్లు లేదు. లోకాలను నిర్వలమైన నీతితో, పరాక్రమంతో పరిపాలించే ప్రభువు ధర్మాలకన్నింటికి కుదురు. అటువంటి రాజును కీర్తించటంలో తోప్పమున్నది?' అని ప్రశ్నించాడు. గౌతముడు వెటుకారంగా- 'తల నరినినంత మాత్రాన జ్ఞానిని కావు. జ్ఞానవ్యధుల మాటలే ప్రమాణాలు' అని అన్నాడు. క్రమంగా వారిద్దరి మధ్య మాటా మాటా పెరిగి వాదం తీవ్రరూపం తాల్చింది. ఆ సభలో కాశ్యపుడనే మని సనత్కుమారుడిని మధ్యవర్తిగా ఉంచితే బాగుంటుందని సూచించాడు. సదస్యులందరూ దాని కంగికరించి సనత్కుమారుడి దగ్గరకు వెళ్ళి వాదసారాంశాన్ని చెప్పారు. అంతా విని సనత్కుమారుడు అత్తి వాదాన్ని సమర్థించాడు. 'అత్తి మాట నిజం. అతని వాదం ధర్మయుక్తం. రాజ్యాన్ని తన భజబలంతో వహించి, ప్రజలను రక్షిస్తాడు కాబట్టి అతడు ప్రభువు. శత్రువులను సంహరించి అతడే ఇందుడు, ఈశ్వరుడు, బ్రాహ్మ అనబడతాడు. రాజు ప్రజలందరికి పూజించరిగినవాడు. అతడి శాసనం వలన మంచివారు, మునులు మంచిమార్గంలో నడుస్తుంటారు. కాబట్టి అతడి ఆజ్ఞను ఎవ్వరూ జవదాట రాదు. క్షత్రియ మహాత్ముం ప్రశంసించాయి. పూర్వం బ్రాహ్మణులు అధర్మానికి భయపడి తమ తేజస్సులను, బలాలను క్షత్రియులలో నిక్షేపించారు. అప్పటినుండి బ్రాహ్మణ మహాత్ముం వలన క్షత్రియ పరాక్రమం ప్రవర్తిల్లతూ ఉన్నది. బ్రాహ్మణ మహిమ, క్షత్రియ మహిమ ఒక దానిని ఒకటి ఆశ్రయించుకొని ఉంటాయి. విడివిడిగా ఉండలేవు. క్షత్రియుడు బ్రాహ్మణ సేవలన తేజస్సీయై సూర్యుడు చీకట్లను చీల్చినట్లుగా పాపాలను పటాపంచలు చేస్తాడు. అందువలన క్షత్రియుడే అందరికంటే అధికుడవటం నిశ్చయం' - అని తీర్పు చెప్పాడు సనత్కుమారుడు. బుమ లా తీర్పును వైన్యుడికి నివేదించారు. వైన్యుడు సంతోషించి అత్తికి కోటి ధనాలను కానుకలుగా ఇచ్చాడు. వాటిని అత్తి తనపుత్రుల కిచ్చి తాను తపస్సుకై అడవికి పోయాడు.

సరస్వతీ గీత

పుర్వకాలంలో తార్క్ష్యాదు అనే ముసీంద్రుడు భారతిని గురించి తపస్సు చేశాడు. ఆ దేవి ప్రత్యక్షమైంది. ఆ ముని భారతిని ఇట్లా అణిగాడు. ‘తల్లి! మానవుడికి ధర్యం ఏది? పురుషుడు దేవివలన పుణ్యాత్మకై ఉత్తమ గతులు పాందగలడు? ఈ ప్రశ్నలకు సమాధానం చెప్పి ధన్యుడిని చేయుము’, భారతి ఇట్లా చెప్పింది - ‘నాలుగు వేదాలు చదివి, వివిధ యజ్ఞాలు చేసిన బ్రాహ్మణుడు స్వర్గానికి పోయి అప్సరసలతో కలిసి పెక్కేండ్లు సుఖిస్తాడు. దూడతో కూడిన పాడి ఆపును యోగ్యుడైన బ్రాహ్మణుడికి దానం ఇస్తే ఆ ఆపు మేనిమీద ఎన్ని రోమాలుంటాయో అన్నివేల సంవత్సరాలు స్వర్గంలో ఉంటాడు. ఒక ఆబోతును దానం చేస్తే స్వర్గలోకాన్ని పాందుతాడు. ఏదెండ్లు దీక్షతో అగ్నిని నేతితో వెల్చి సేవిస్తే ఏదు తరాల పితృదేవతలతో సహా స్వర్గానికి పోతాడు. ఎల్లపుడు దేవతలను అగ్నిహోత్రం ద్వారా తృప్తిపరచినవాడు గోలోకభోగాలను అనుభవిస్తాడు. అగ్నిహోత్రం నా ఆత్మ యజ్ఞద్రవ్యాలన్నీ నావే. నేను అగ్నిముఖం నుండి పుట్టుతాను. జ్ఞానుల సంశయాలను తీరుస్తాను. స్వాధ్యాయ దానాప్రత పరాయణులు కోకరహితులోతారు. మధుక్షీరాది ద్రవ్యాలతో ఇంద్రాగ్ని ప్రముఖులైన దేవతలను తృప్తిపరిచే యజ్ఞశీలురు నాలోకాన్ని పాందుతారు’ అని చెప్పిన భారతిని తార్క్ష్యాదు భక్తితో స్తుతించి తరించాడు- అని మార్గందేయ మహార్షి ధర్మరాజుకు చెప్పాడు.

వైవస్వత మనువృత్తాంతం

వైవస్వత మనువు ఏవిధంగా మహిమాన్వితుడయ్యాడు? అని ధర్మరాజు అడుగగా మార్గందేయు డిట్లా వివరించాడు-

చాక్షుష మన్వంతరంలో వైవస్వతుడు పదివేలేండ్లు నిరాహార దీక్షతో తపస్సు చేశాడు. ఒకనాడు ఒక సరోవరంలో స్నానంచేసి ఒడ్డున నిలిచి ఉండగా ఒక చిన్నచేప వచ్చి తనను ఆ కొలనిలో పెద్దచేపల బారినుండి రక్కించి, ఒక భద్రమైన చోటికి చేర్చుమని వేడింది. అందుకు ప్రత్యుషకారం చేస్తానని మాట ఇచ్చింది. అతడు ఆశ్చర్యపడి ఆ చిరుచేపను ఒక నూతిలో వదిలాడు. రోజు దాని యోగ్క్షేమాలు విచారించేవాడు. అది క్రమంగా పెరిగి పెద్దదై తిరగటానికి చోటు చాలక పొవటంతో మరొక మేలైన చోటికి చేర్చుమని వైవస్వతుడిని కోరింది. అప్పుడు దానిని గంగలో విడిచాడు. కాలక్రమంగా అది పెరిగి పెద్దదయింది. గంగమడుగు చాలకపోతే వైవస్వతుడు దానిని సముద్రంలో వదిలాడు.

అప్పుడు చేప వైవస్వతుడితో ఇట్లా అన్నది- ‘నీవు నాకు మేలు చేశావు. నీకు నేనోక మేలు చేస్తాను. కొద్ది కాలంలో మహాప్రథయం జరుగబోతున్నది. మహాసముద్రాలన్నీ పొంగి ఏకం కాబోతున్నాయి. దాన్ని మన్వంతర సంధి అంటారు. కాబట్టి నీవు ఒక పెద్ద ఓడను బలమైన తాళ్లతో కట్టి అందులో అన్నిరకాల ధాన్యాలు, బియ్యాలు భద్రపరుచుము. సప్తర్షులతో కలిసి ఆ ఓడనెక్కి సముద్రతీరానికి చేరి నన్ను స్వర్చించుము. నే నోక పెద్ద కొముగుల రూపంతో కనబడి మీకు మేలు చేస్తాను’ - అని చెప్పి వెళ్లింది. ఆ చేప చెప్పినట్లు వైవస్వతుడు ఒక నోకును నిర్మించి, సప్తర్షులతో కలిసి సముద్రతీరం చేరి, ఆ చేపను స్వర్చించాడు. ఆ చేప ఎత్తైన ఆకారంతో పొడుగైన కొముగుతో కనబడింది. ఆ చేప కొముగుకు ఓడ తాడును తగిల్చి కట్టాడు. అపరిమితమైన వేగంతో ఆ చేప ఆ నావను సముద్ర మధ్యానికి లాగికొని తీసికొనిపోయాయి. లోకమంతా ఏకార్ణవమైపోయాయి. ఆ నీటి నడుమ పెక్కువేలేండ్లు ఆ చేప ఆ ఓడను త్రిపుత్తునానే ఉంది. క్రమంగా వెల్లువ తగ్గింది. ఓడను పొమపత్రర్వతిశిల్హరం దగ్గరకు చేర్చి, ఆ చేప ఆ శిఖరానికి ఓడను కట్టివేయుమని వైవస్వతుడితో చెప్పింది. అత డట్లాగే చేశాడు. ఆనాటి నుండి ఆ కొండ కొముగుకు ‘నోకాబంధం’ అనే పేరు వచ్చింది.

వారితో ఆ మహామత్యం ఈ ఏధంగా చెప్పింది - ‘ఓ వైవస్వతుమనూ! సప్తర్షులారా! మహాప్రథయకాలంలో ప్రమాదం రాకుండ మిమ్మల్ని నేను కాపాడాను. నేను ఈ అనంత విశ్వానికి కర్తవైన ఈశ్వరుడిని. మీమీది దయతో ఈ చేప రూపంతో మిమ్మల్ని ఇన్నివిధాల కాపాడాను. మీరు నిర్మయులై ఉండండి. ఈ మనువు- దేవతలు, అసురులు, మానవులు మొదలైన

వారితో కూడుకొనే జగత్తును సృష్టిస్తాడు. నాదయ వలన అతడికి పరమజ్ఞానోదయం జైతుంది' అని కరుణించి మహామత్యం అంతర్ధానమయింది. వైవస్యతుడు ఫోరితపస్స చేసి సకలచరాచర భూతకోటిని సృష్టించాడు.

ఘలతుతి : ఉత్తమమైన ఈ వైవస్యతుడి చరిత్రం భక్తితో విన్నవారికి చదివిన వారికి మహాపాపాలనీ మాయమైపోతాయి. ఇహపరసుభాలు సిద్ధిస్తాయి.

ధర్మరూజా : ఓ మార్గండేయం మహార్షి! నీవు బ్రహ్మదేవుడివంటి వాడివి. నీ మహాత్మ్యం ఆద్యతమైనది. మహాప్రభుయకాలంలో కూడా నీవు సాక్షీభూతుడవై ఉంటావు. సృష్టి సమస్తం నీటిలో మునిగినప్పుడు పద్మపీఠం మీద ప్రకాశించే బ్రహ్మదేవుడిని ఆరాధించగలిగే పుణ్యతుడువు. ఆ ప్రభావాన్ని ఆ పరమాత్మయే నీకు అనుగ్రహించాడు. యముడి శిరస్సును ఎడమకాలితో తన్నిన మృత్యుంజయుడవు నీవు. ఈ సకల చరాచర సృష్టి లయ ప్రకారాలను ఎన్నోసార్లు నీవు చూచి ఉంటావు. కాబట్టి ఎన్నో అద్భుత విశేషాలు నీవలన తెలిసికొనగలను. కాబట్టి - ప్రభయ కాలంలో లోకాలు ఏవిధంగా ఉంటాయో తెలుపుము.

మార్గండేయుడు : ధర్మరూజా! నీకు ఇష్టసభుడుడుగా, మంత్రిగా, నీకు హితుడై ఉన్న ఈ పుణ్యతుడు శ్రీకృష్ణదే శాశ్వతుడు, అఖిల భూతాలకు పరమేశ్వరుడు, ఆదిదేవుడు, జగదాది జన్మదు, ఆదిమధ్యాంతరహితుడు, కారణజన్మదు, అజరుడు అయిన పరమాత్మ, ఆ విశాలనేత్రుడు, ఆ కనకాంబరధారి, పద్మాభుడు, ఇంద్రాది వంద్యుడు అయిన మహావిష్ణువు. ఆ మహాత్ముడిని వినయంతో స్వరించి, అతని అనుమతితో వివరిస్తాను వినుము.

యుగాలు నాలుగు. కృత, త్రైతా, ద్వాపర, కలి యుగాలు. అవి మొత్తం కలిస్తే పన్నెండువేల దివ్య సంవత్సరాల కాలం అవుతుంది. దాన్ని మహాయుగం అంటారు. వేయి మహాయుగాల కాలం బ్రహ్మకు ఒక పగలు (బ్రహ్మదివసం). దాని చివర నూరేళ్ళ పాటు అనామ్పి కలుగుతుంది. ఆ సమయంలో సూర్యుడు ఏడు రూపాలు ధరించి నదీనదాల్లోని, సముద్రాల్లోని నీటినంతా ఆవిరిచేసి లోకాలను మండింపజేస్తాడు. ఆ మంటతోపాటు పెద్దగాలి పీస్తుంది. దానితో మూడు లోకాలూ బూడిచై పోతాయి. ఆ తరువాత పర్వతాకారాలతో ప్రభయమేఘాలు క్రమిస్తు, దిక్కులు పిక్కటిల్లేటట్లు ఉరుముతూ ధారాపాతంగా చాలాకాలం వర్షించి ఆ మంటలనున్నిటినీ ఆర్యతాయి. భూగోళమంతా లోతైన నీటిలో మునిగిపోతుంది. బీకట్లు వ్యాపిస్తాయి. దిక్కులు తెలియవు. అప్పుడు బ్రహ్మదేవుడి ఆజ్ఞతో ఒక పెనుగాలి చెలరేగి పీస్తుంది. దాని వేగానికి ఆ మేఘాలనీ చెల్లచెదరోతాయి. ఆ గాలిని పీల్చి బ్రహ్మదేవుడు నీటి నడుమ పద్మంమీద నిద్రిస్తాడు. దాన్ని కల్పాంతం అంటారు. అటువంటి కల్పాంతాలు ఎన్నో గడిచాయి. మరెన్నో గడవనున్నాయి.

కల్పాంతంలో నేను పెను చీకటిలో ఒంటరిగా ఎంతోకాలం తిరుగవలసి వచ్చేది. ఒకసారి ఆ ప్రభయజల మధ్యంలో నాకు ఒక పెద్ద మర్మిచెట్టు కనపడింది. ఆ చెట్టు ఆకుల శయనం మీద నీలమేఘాముడు, చంద్రవదనుడు అయి ఉదయస్తున్న సూర్యుడివలె ప్రకాశిస్తూ నిద్రిస్తూ కుసుమకోమలుడైన ఒక బాలుడిని చూచి ఆశ్చర్యపోయాను. అతను ఎవరో అని తలపోస్తూ సమీపించాను. ఆ బాలుడు కనుదమ్ములు విచ్చి నావైపు ఓరగా చూచి మధురస్వరంతో పలకరించాడు. 'అయ్యా! నీవు బాగా అలసినట్లున్నావు. విశ్రాంతి తీసుకో, అవకాశమిస్తాను, ఇదిగో నా శరీరంలో ప్రవేశించి శయనించుము' అని నోరు తెరిచాడు. నేను బలవంతంగా ఆ నోట్లోకి లాగబడ్డాను. ఆ బాలుడి కడుపులోనికి ప్రవేశించాను. అందులో సమస్త లోకాలనూ, సమస్త సృష్టి విశేషాలనూ కన్నారా చూచాను. వాటినన్నిటినీ దర్శిస్తూ నూరేండ్లు అందులో తిరిగాను. మనసులో భయం వేసింది. ఆ మాయాబాలుడి దివ్యపాదాలను భక్తితో ధ్యానించాను. ఆ బాలుడి శ్వాసవేగంతో అతడి ముఖం నుండి బయటపడ్డాను. ఆ వటపత్రశాయిని దర్శించాను. అతడు నా యోగక్షేమాలను అడిగి తెలిసికొన్నాడు. అతడి పాదాలను నా తలపీద పెట్టుకొని 'నీడయ వలన సకల చరాచర ప్రపంచాన్ని నీలో దర్శించాను. కాని, నీ మాయాప్రభావం నాకు అభ్యం కాలేదు. నీ మహామను నీవే వివరించి నాకు చెప్పాలి' అని ప్రార్థించాను. విష్ణుదేవుడు ఇట్లా చెప్పాడు-

'మహార్షీ! నా మహిమను దేవతలు మునులు కూడా తెలియలేరు. నీవు పుణ్యతుడువు పితృభక్తుడువు కావటం చేత నీకు చెప్పుతాను వినుము. నేను నారాయణుడను. నారములంటే నీఁళు. నారములే స్థానంగా కలవాడను కాబట్టి నారాయణు

డనబడుతున్నాను. నేను శాశ్వతుడను, లోకాలను సృష్టించేవాడిని, పాలించేవాడిని, లయించేవాడిని, చిదానందమూర్తిని, బ్రహ్మ, ఇంద్రుడు, ఈశ్వరుడు, యముడు, కుబేరుడు, వరుణుడు మొదలైన దేవతలు నామూర్తులే. భూమియే నా పాదర్వయి. అగ్నియే నా ముఖం. సూర్యచంద్రులు నా కన్ములు, ఆకాశం నా శిరస్సు. ఇటువంటి నారూపం అద్భుతమైనది. నేను మహాదక్షిణలతో కూడుకొన్న ఎన్నో యజ్ఞాలు చేశాను. అటువంటి యజ్ఞాలు చేస్తూ భువిలో రాజులూ, వైష్ణవులూ నన్ను సేవిస్తూ ఉంటారు. ప్రశయకాలంలో సముద్రంలో మునిగిన భూమిని ఉధరించే ఆదివరాహోన్ని నేనే. వేయి పడగలతో భూభారాన్ని మోసే ఆదిశేషుడను నేనే. సప్తసముద్రాలు నీటిని దహించే బదభాగ్నిని నేనే. ప్రశయకాలంలో ఆ నీటిని త్రాగేదీ నేనే, మరల వదిలేదీ నేనే. సృష్టింభకాలంలో నానోటి నుండి, భుజాల నుండి, తోడలనుండి, పాదాల నుండి క్రమంగా నాలుగు వర్ణాలవారిని సృష్టిస్తాను. నా ముఖం నుండి నాలుగు వేదాలు ఉదయిస్తాయి. చివరకు అవి నాలోనే లయమాతాయి. నిరహంకారులు, క్రోధరహితులు, నిస్సంగులు, అధ్యాత్మవిదులు, సత్యనిష్ఠులు, మహామునులు నన్ను మోక్షాపేక్షతో సేవిస్తూ ఉంటారు. సక్తతాలు, తారాగణం, గ్రహాలు, ఆకాశం, వాయువులు, దశదిశలు - అన్నో నారూపాలే. సముద్రాలనీ శయనంగా నేను నిత్యసందమూర్తినై పవళించి ఉంటాను. దానం, సత్యం, తపస్సు, జ్ఞానం, అహింస - అనబడే సాత్మీకగుణాలూ, కామం, క్రోధం, అజ్ఞానం వంటి తామసగుణాలూ అన్నో నాలోనివే. ఈ జగత్తులో వ్యక్తమై కనపడేదంతా నేను. అవ్యక్తంగా ఉండేదీ నేనే. జందులో సందేహం వద్దు. లోకంలో ధర్మానికి హాని ఎప్పుడు కలుగుతుందో, అధర్మం ఎప్పుడు విజ్ఞంభిస్తుందో, దైత్యులు క్రూరులై ఎప్పుడు గర్జంతో అతిశయిస్తారో, దేవత లెప్పుడు దైనయిష్టితిని పొందుతారో, అప్పుడు నేను మంచి కుటుంబంలో పుట్టి, నా ప్రభావంతో దేవతలను, దేవేంద్రుడిని ఉత్తమ ధర్మపదవిలో నిలుపుతాను. నేను కృతయుగంలో తెల్లగాను, త్రేతాయుగంలో ఎత్రగాను, ద్వారయుగంలో నల్లగానూ, కలియుగంలో పసుపుపచ్చగానూ ఉండే దేహాలతో ప్రకాశిస్తూ నాలుగు యుగాలలోనూ ధర్మస్థాపనం చేస్తాను. నా వృత్తాంతాన్నంతా నీకు చెప్పాను. సృష్టికర్త అయిన బ్రహ్మ నాలో సగపాలు.

నారాయణనామంతో, బాలకరూపంతో, శంఖచక్రారినై, ఏకార్ణవంలో వేయి మహాయుగాలు యోగనిద్రలో ఉంటాను. అటువంటి భయంకర కల్యాంతాన్ని చూచి నీవు భయపడటం తెలిసికాని, నీమీది దయతో నాలో గుప్తంగా ఉన్న సకలలోకాలను నీకు చూపించాను. నీ వింక యథేచ్చగా విహారించుము. బ్రహ్మ చేసే సృష్టిని కన్వారా దర్శించుము - అని ఆదేశించి ఆ బాలుడు అద్భుతమయ్యాడు. అద్భుతమైన ఆ అనుభవం నేను ప్రత్యక్షంగా పొందాను.

ఓ ధర్మరాజా! నా కప్పుడు ఆవిధంగా దర్శనమిచ్చిన బాలదేవుడే, ఈ నాడు నీకు గాదిలిచుట్టంగా, మంత్రిగా, మిత్రుడుగా ఉన్న శ్రీకృష్ణుడు. పుణ్యాకారుడు, కమలాక్షుడు, కరుణామయుడు, ఉత్తమక్షోకుడు అయిన శ్రీకృష్ణుడిని నా పుణ్యాలపంటగా దర్శించగలిగాను. ఈ దేవదేవుడి ధర్మనం వలననే నాకీ పూర్వ సంఘటనలనీ జ్ఞాపకానికి వచ్చాయి. శ్రీకృష్ణుడు పరమాత్మ, మహాపిష్టవు. ఆయనను శరణపాందుము? అని మార్చిందేయ మహార్షి బోధించాడు.

ధర్మరాజుదులు శ్రీకృష్ణుడిని పరమాత్మగా భావించి కీర్తించారు.

కలికాల ప్రభావం

ధర్మరాజు : మహార్షి! కలియుగంలో కలిగే ధర్మాలోపం గురించి చెప్పండి.

మార్కండేయుడు: కృతయుగంలో ధర్మం నాలుగు పాదాలతో వరిపూర్ణంగా నడుస్తుంది. త్రేతాయుగంలో మూడు పాదాలతో, ద్వారపరంలో రెండు పాదాలతో, కలియుగంలో ఒకపారంతో మాత్రమే ప్రవర్తిల్లతుంది.

కలియుగంలో మానవులలో సత్యవర్తనం క్షీణిస్తుంది. దాని వలన ఆయుఃప్రమాణం తగ్గుతుంది. దాని వలన విద్య స్వీల్పమాతుంది. అల్పవిద్యల వలన మోహం పెరుగుతుంది. మోహం వలన లోభం, దాని వలన కామం, దాని వలన క్రోధం, దాని వలన వైరం, దాని వలన మానవుల మధ్య పరస్పర పీడనం పెరుగుతుంది. దానివలన తమ తమ మేరలు మీరి వర్ణ సంకరానికి పాల్పడతారు. బ్రాహ్మణులు జపనియుమ స్వాధ్యాయ విధులను వడలిపెట్టతారు. శూదులు విస్తారంగా తపస్సులు చేస్తారు.

కలియుగాంతంలో జనవదాలు పాడైషోతాయి. అపి క్రూరమ్యగాలకు నెలవులోతాయి. అడవులు విస్తరిల్లుతాయి. ధర్మం నశిస్తుంది. ద్రవిళాభీరతురుషు బర్షర పుణిందాదులు విజృంభిస్తారు. క్షత్రియజాతులు శార్యం, సంవద, తేజస్సు, మైత్రి కోల్పోయి శూద్రులవలె తిరుగాడుతారు. సుగంధధ్రవ్యాలు, ద్రావణాలు సారవిహీనాలోతాయి. పంటల దిగుబడి తగ్గిపోతుంది. ఆవుల పాడి తరిగిపోతుంది. చెట్లకు పూలు ఫలాలు పూయటం, కాయటం తగ్గుతుంది. రాజులు పన్నులు విరివిగా వసూలు చేయటానికి ప్రజలను పీడిస్తారు. బ్రాహ్మణులు వర్షక వ్యాపారాది వృత్తులు చేస్తారు.

కలియుగంలో వర్షాశ్రమ ధర్మాలు నాస్తిక వేదాంతంతో నిందుతాయి. ప్రజలు పుణ్య పాప చింత లేకుండా దేహరక్షణే ముఖ్యమనుకొంటారు. వానలు సకాలంలో కురివు. విత్తనాలు సారం కోల్పోయి పాల్లగా మారతాయి. క్రయవిక్రయాలలో మోసం పెరుగుతుంది. కుదువబెట్టిన డబ్బును కూడా కాజేస్తారు. మంచివారు అష్టకష్టాలు పడతారు, రోగాలతో బాధపడుతూ అల్పాయుష్ములోతారు. పాపులు సిరిసంపదలతో తులతూగుతూ చాలాకాలం బ్రతుకుతారు. వ్యవసాయంలో తిండిగింజల పంటలకంటే వ్యాపారపు పంటలు ఎక్కువోతాయి. గౌరైల పాడి పెరుగుతుంది. మగవారికి ఆడువారితో వివాహాతర సంబంధాలు ఎక్కువోతాయి. చాలామంది మాంసాహారు లోతారు. పితృదేవకార్యాలు దేశకాలపాత్రాల కనుగుణంగా జరుగపు. బ్రాహ్మణులలో హేతువాదం ప్రబలుతుంది. వారు వేదాలను నిండిస్తారు. సదాచారాలను యజ్ఞయూగాలను విడునాడుతారు. ఆడువారివి, బలహీనులవి, దీనులవి, బంధువులిచి అయిన సర్వద్రవ్యాలను అపహరించే దుష్పులు; తల్లిదండ్రులను, కన్నబిడ్డలను, మిత్రులను చంపేవారు, యథేచ్ఛావిహారులు- లోకంలో గౌరవించబడతారు. బ్రాహ్మణులు ఆ దుర్మార్గులను ఆశ్రయించి, వా రిచ్చిన ద్రవ్యాలను గ్రహిస్తారు, అవమానాల పాలోతారు. రాజులు ప్రజలను రక్కించేబడులు బహిరంగంగా దోపిడి చేసే దొంగల్లాగా వారిని దోచుకొంటారు. సాధువుల సాత్ములను, శ్రీధనక్షేత్రాలను హరిస్తారు. రాజులమధ్య వైరం పెరిగి వరస్వర యుద్ధాలు చేసికొంటారు. ప్రజాసప్తం బాగా జరుగుతుంది.

కలికాలంలో కొడుకు తండ్రిని, భార్య భర్తను అవమానిస్తారు. భార్యభర్తలు ఒకరి నొకరు తిరస్కరించుకొంటూ స్వేచ్ఛగా చరిస్తా ఉంటారు. దేవతారాధనలు, పితృదేవతార్థానలు, వేదవేదాంగాధ్వయాయనాలు తగ్గిపోతాయి. అజ్ఞానాంధకారం అలముకొంటుంది. లోకం దుష్పులతో నిండిపోతుంది.

కలియుగంలో ప్రజల ఆయుఃప్రమాణం పదహారేండ్రకు పడిపోతుంది. ఏడెనిమిదేశ్చ వయస్సులోనే ఆడపిల్లలు సంతానవతులోతారు. దాతలు కరువై బీదలు దొంగతనాలకు పాల్విడతారు. ఎంత తెలిసిన వారైనా క్రూరులై పాపానికి ఒడిగడతారు. బ్రాహ్మణులు అన్నాన్ని, వేదాన్ని విక్రయిస్తారు. శ్రీలు డబ్బుకోరకు మానాన్ని అమ్ముకొంటారు. శూద్రులు కోపాద్రేకాలకు లోనై చాలామందిని నిర్దాక్షిణ్యంగా చంపుతారు. దొంగలమురాలవారు చెలరేగి ద్రవ్యాన్ని అపహరించటమే కాక ప్రాణాలు కూడా తీస్తారు. బ్రాహ్మణులు తమకు దిక్కెవ్యరూ లేక దీనులై నాలుగు దిక్కులా పరుగితుతారు. జనులు బాధలు పడలేక కాకులవలె అడవులలో తలదాచుకొంటారు. శూద్రులు వేదార్థాలను వివరిస్తాంటే బ్రాహ్మణులలో పెక్కుమంది వింటారు. వారికి దాసులై మిక్కిలి నిందించదగిన పనులు చేస్తారు. కలికాలంలో దేవాలయాలు, బ్రాహ్మణాగ్రహాలు, పవిత్ర ఆశ్రమాలు పాడైషోతాయి. చెడిన ఆడువారికి, మద్యపానానికి గిరాకీ పెరుగుతుంది. ఈ కాలంలో శిష్యులు గురువులను నిండిస్తారు. గురువులు శిష్యులను మోసినిస్తారు. జనుల మద్య మంచి సంబంధాలు ఉండవు. కరపులు తరుచుగా ఏర్పడుతాయి. ప్రజలు ఎప్పుడూ భయాందోళనలకు గురి బెత్తు ఉంటారు. ఈ విధంగా కలికాలంలో ధర్మాలన్నీ తలక్రిందులోతాయి. దేశాలు పట్టణాలు నాశనమోతాయి. ప్రజలు శాంతిభద్రతలను కోల్పోయి కొండల్లో గుట్టల్లో నదీ తీరాల్లో తలదాచుకొంటారు.

కలియుగాంతంలో శంబళగ్రామంలో కల్పి అవతార పురుషుడు - విష్ణువులు బ్రాహ్మణుడు - పుట్టుతాడు. అతడు స్వరణమాత్రంతోనే సర్వశాస్త్రాలనూ, సమష్టి అప్రతస్తులనూ సులువుగా సంపాదించి సార్వభౌముడోతాడు. అతడు పూనికతో మేచ్చులను సంహరించి ధర్మాన్ని తిరిగి స్థాపిస్తాడు. అష్టమేధయాగం చేస్తాడు. అతడు భూమిని బ్రాహ్మణధనంగా

భావించి, వారికి పంచిపెట్టి, తాను తపోవనానికి పోతాడు. అతడు నెలకొల్పిన ధర్మపద్ధతిలో, చాతుర్వర్ణ్య వ్యవస్థలో ప్రజలు తమ తమ విధులు నిర్వహిస్తా ఉంటారు. దానివలన అటుపైన కృతయుగం ప్రవర్తిల్లతుంది.

కృతయుగంలో ధర్మం నాలుగు పాదాలతో నడుస్తుంది. అన్ని దేశాలూ ఆదర్శప్రాయంగా ఒప్పారుతాయి. జనులు ఆయురారోగ్యాలతో ధర్మసిష్టమైన బుద్ధితో కలకాలం జీవిస్తా సుఖిస్తారు. కృత, త్రైతాయుగ, ద్వాపర యుగాలు క్రమంగా పర్తిల్లతాయి. ధర్మరాజా! ఇప్పుడు ఒక హితవు చెప్పుతున్నాను వినుము. ‘నీవు బ్రాహ్మణులకు హితమైన కార్యాలను ఆచరించుము. విప్రులు సంతృప్తి చెందితే నీకు అనంతపుణ్యఫలం కలుగుతుంది. అంతేకాక, నీవు సమస్త ప్రాణులను దయతో చూడుము. ప్రజలను బీళ్లలవలె పాలించుము. లోగడ పెద్దలు చేసిన నిర్మయాలను పరిశిలించుము. అజ్ఞానాన్ని తోలగించుము. అహంకారాన్ని త్యజించుము. సత్యాన్ని ప్రేమించుము. కాలగతులను తెలిసికొని జ్ఞానాన్ని నిరంతరం పెంచుకొమ్ము. భరతవంశజుడవు కాబట్టి నీవు సహజంగా నిర్వలుడవు, ప్రాజ్ఞుడవు’.

ధర్మరాజు ఆ మాటలు విని ముసీంద్రుడికి సమస్కరించాడు. తాను ముని చెప్పినట్లు పూర్వం నుండి ఆచరిస్తున్నట్లు విన్నవించుకొన్నాడు. లోభ మాత్రమ్యాది గుణాలను త్యజించి, ధర్మశాసనం సమగ్రంగా చెల్లేటట్లు చేస్తానని వాగ్దానం చేశాడు. అంతేకాక బ్రాహ్మణప్రభావాన్ని మరింత వివరించుమని కోరాడు. మార్గండేయమహర్షి మరోక జతిహసాన్ని ధర్మరాజుకు చెప్పాడు.

వామదేహుడి వృత్తాంతం

పూర్వకాలంలో పరిక్రితుడు అనే రాజు అయోధ్యాను పాలిస్తా ఉండేవాడు. సూర్యవంశజుదైన ఆ రాజు సూర్యుడివలె తేజస్వతో వెలుగుతూ ఉండేవాడు. అతడు ఒకనాడు గుర్తుమెక్కి అడవికి వేటకు వెళ్లాడు. అనేక మృగాలను వేటాడు. ఒకచోట ఆ మహారాజు ఒక అందగత్తెను చూచి, మదనభావానికి వశ్వదై అమెను సమీపించాడు. అమెకూడా ఆతడిని నర్మగర్భంగా చూచి వలపును ప్రకటించింది. అమె తండ్రి యాజ్ఞ చౌప్పున తగిన వరుణి కొరకు అన్యేషిస్తా ఆ అడవిలో నడయాడుతున్నదని తెలిసికొని అమెషైగల తన వలపును తెలియపరిచాడు. అమె ఆతడిని వివాహమాడటానికి అంగీకరించింది. కాని, అమెను ఎప్పుడూ జలవిహారానికి నియోగించకాడదని కట్టాడి చేసింది. అతడు ఆ నియమానికి కట్టుబడి అమెను రాజధానికి తనతో తీసికొనిపోయాడు. అక్కడ క్రీడాభవనాలలో, ఉద్యానవనాలలో ఆమెతో రమిస్తా విహారించాడు. ఒకనాడు విలాసభవనం నుండి వెలువడిన పరిక్రితుడి శరీరం చెమటతో తడిసింది. అందువలన సమీప సరోవరంలో స్నానం చేయాలని అనుకొన్నాడు. తన ప్రీయురాలిని కూడా రమ్మని, సరోవరంలో దిగి జలకాలాడుమని పిలిచాడు. అమె చిరునవ్య నవ్యతూ ఆ కొలనులో దిగి వెంటనే అదృశ్యమైపోయింది.

రాజు అందుకు ఆశ్చర్యపడిపోయాడు, ఆ కొలనంతా ప్రియురాలి కొరకు గాలించాడు. నీరంతటినీ తోడి బైట పోయించాడు. అయినా అమె కనపడలేదు. కాని, అడుగున ఎన్నో కప్పులు ఉండటం గమనించాడు. అవే తన ప్రియురాలిని ప్రింగి ఉంటాయని భావించి, ఆగ్రహించి, తన రాజ్యంలో ఉన్న కప్పులనన్నింటిని వెదకి వెదకి చంపటానికి భటులను అజ్ఞాపించాడు. వారు నీటిపట్టులనన్నింటినీ గాలించి కప్పులను చంపి కుప్పులుగా పోయ నారంభించారు.

దానిని గమనించి కప్పులరేడు ఒక మహర్షి రూపం ధరించి పరిక్రితుడు వద్దకు వచ్చి ఆతడి కప్పులమీది ద్వేషానికి కారణమడిగాడు. తన ప్రేయసికి చేసిన అవకారానికి ప్రతిగా కప్పులను చంపుతున్నాని ఆ రాజు చెప్పాడు. ఆ మాటలు విని మునివేషం వదలి కప్పులనాయకుదైన ఆయువు నిజరూపంతో కనపడి, పరిక్రితుని ప్రేమించిన కన్య తన కూతురనీ, అమె పేరు సుశోభన అనే ప్రకటించాడు. అమె తన వలపుతో అంతకుముందే ఎందరినో మోసగించిందని చెప్పాడు. రాజు కోరికపై అమెను నిజరూపంతో ఆతడికి అప్పగించాడు. అమె రాజులను చులకనగా భావించి మోసగించింది కాబట్టి అమెకు పుట్టే కొడుకులు మోసగాంధు బెతారని శపించాడు. ఆయువు కూతురుకు హితవు చెప్పి వెళ్లిపోయాడు. పరిక్రితుడు సుశోభనయందు శలుడు, నలుడు, వలుడు అనే ముగ్గురు కొడుకులను వడశాడు. వారిలో పెద్దవాడైన శలుడికి పట్టం కట్టి తపోవనానికి పోయాడు.

ఒకనాడు శలుడు బంగారు తేరు మీద అడవికి వేటకు వెళ్ళాడు. ఎన్నో మృగాలను సంహరించాడు. ఒక మృగాన్ని వాడియైన బాణంతో కొట్టాడు. గ్రుచ్చుకొన్న బాణంతో ఆ లేడి తప్పించుకొని పారిపోసాగింది. దాని వెంట రథాన్ని పరుగెత్తించాడు. కాని, ఆ రథాశ్వాలు అంతవేగంగా రథాన్ని లాగలేకపోయాయి. రథసారథి వామ్యజాతి గుర్రాలైతే రథాన్ని అధ్యుత వేగంతో లాగగలవని రాజుకు వినువించుకొన్నాడు. వామ్యశాయాలు వామదేవుడనే మహార్షి వద్ద ఉంటాయని తెలియచెప్పాడు. శలుడు వామదేవాత్మమానికి వెళ్లి, ఆ వామ్యశాయాలను అర్థించాడు. ఆ ముని కరుణించి, పని తీరిన తరువాత వెంటనే ఆ గుర్రాలను తిరిగి తన కిచ్చే కట్టడితో ఆ రాజుకు వామ్యశాయాలను ఇచ్చాడు. శలుడు ఆ కట్టడి కంగీకరించి, వామ్యశాయాలను రథానికి పూన్చుకొని, మృగాన్ని వెంటాడి దానిని చంపి, తన పట్టుదల సాధించి సంతృప్తి చెందాడు. కాని, ఆ వామ్యశాయాలను వామదేవుడికి తిరిగి ఇవ్వకుండానే తన రాజధానికి వెళ్లాడు. ‘ఆ మేచి గుర్రాలు రాజుల వద్ద ఉండడగినవి కాని, పేదబాపడి కెందు’ కని భావించి అపాంకరించి ఆ గుర్రాలను తన అంతస్పరంలో ఉంచుకొన్నాడు.

నెల రోజులు గడిచాయి. వామదేవుడు శలుడి దురహంకారాన్ని పసికట్టాడు. అశ్వాలను అడిగి తెమ్మని తన శిష్యుడైన ఆత్మేయుడిని వంపాడు. ఆత్మేయుడు రాజును దర్శించి వామదేవుడి సందేశాన్ని వినిపించాడు. శలుడు దురహంకారంతో దుర్మాఘలాడి గుర్రాలనిచ్చేది లేదని, తిరిగి పొమ్మని, తిరస్కరించాడు. ఆత్మేయుడు తిరిగి వెళ్లి గురువు కా సంగతి చెప్పాడు. వామదేవు డాగ్రహించాడు. శలుడి దగ్గరకు స్వయంగా వెళ్లాడు. పరద్రవ్యాపహరణం పాపహాతువని హెచ్చరించి తన గుర్రాలను తిరిగి జచ్చి మాట నిలబెట్టుకొనుమని కోరాడు. శలుడు అతడి మాటలు పట్టించుకొనలేదు. బ్రాహ్మణులకు గుర్రాలు నిరుపయోగాలనీ, గుర్రాలకు బదులు ఎద్దులను గాని, అధికసంఖ్యలో కంచరగాడిదలను గాని ఇస్తానని చెప్పాడు. అంతటితో ఆగక వామ్యజాతి గుర్రాలను ముని కోరటం అనుచితమని నిందించి, తిరిగిపొమ్మని పరుషంగా పలికాడు. అతడి మాటలను వామదేవుడు సహించలేకపోయాడు. ‘విప్పుల ధనాన్ని అపారించటమే ఒక పాపం. దానికి బదులు మరేదో ఇస్తాననటబం హాస్యాస్పదం. అది అన్యాయం’- అని అన్నాడు. ఆ మాటలకు శలుడు మండిపడ్డాడు. వామదేవుడిని పట్టి బంధించి శూలాలతో చంపండని భటుల నాజ్ఞాపించాడు. వామదేవుడి ముఖం కోపంతో ఎప్రభారింది. అందులో నుండి ఆ క్షణంలో అనేకమంది రాక్షసులు పుట్టి, శలుడిపై లంఫించి శూలాలతో పాడిచి అతడిని చంపివేశారు. మునీంద్రుడు తిరిగి వెళ్లాడు.

శలుడి తరువాత అతడి తమ్ముడు నలుడు రాజయ్యాడు. కొంతకాలం గడిచింది. వామదేవుడు మరల రాజాస్థానానికి వచ్చి, తన గుర్రాలను తిరిగి జచ్చి ధర్మాన్ని కాపాడుమని నలుడిని అడిగాడు. నలుడు మండిపడ్డాడు. వామదేవుడికి యుక్తాయుక్త విషక్షణ లేదని నిందించాడు. విషభాణంతో వామదేవుడి వక్కాన్ని చీల్చిచంపుతానని సారథిని- విల్లును సిద్ధం చేయుమన్నాడు. ఆ మాటలు వామదేవుడికి ఈచెలుగా చెవులకు తాకాయి. ‘ఓ రాజా! నీవు ప్రయోగించే బాణం అంతస్పరంలో ఉన్న పసివాడైన నీ కొడుకును సంహరిస్తుంది చూడు’ మని హెచ్చరించాడు. వామదేవు డన్సుంత వని అయింది. అంతస్పరంలో బాలుడు చనిపోయాడని ప్రీలు రోదించనారంభించారు. నలుడు కోపోద్రిక్తుడయ్యాడు. బాణంతో బ్రాహ్మణుడిని చంపటానికి వింటినారి సారించాడు. కాని, వామదేవుడి మహిమతో నలుడి చేతులు అమ్ముతో పాటు స్తంభించిపోయాయి. నలుడు ఆశ్చర్యపడి, చేసేది లేక తలవంచుకొన్నాడు. కొంత తడవు విచారించి అందరూ వినేటట్లు ఈవిధంగా ప్రకటించాడు. ‘నేను అనేక దుర్మాఘలాడాను, అవన్నీ వమ్ముయిపోయాయి. బాణం వేసే శక్తి నాకు పోయింది. బ్రాహ్మణమహాత్ముం నిజంగా గొప్పది. నేను వామదేవుడి ముందు ఓడిపోయాను. ప్రజలారా! మీ ముందు ఈ మహామునిని శరణు వేడుతున్నాను’- అని పేర్కొన్నాడు. అందరూ అతడితోపాటు మునీంద్రుడిని శరణు వేడారు. వామదేవుడు ప్రసన్నుడై స్తంభన స్థితి నుండి రాజును విముక్తుడిని చేశాడు. మృత్యులుడిని తిరిగి బ్రతికించాడు. నలుడు తన అంతస్పరం నుండి వామ్యశాయాలను తెప్పించి వామదేవుడికి వినయంతో సమర్పించాడు. వామదేవుడు వామ్యశాయాలను తీసికొని తన ఆత్మమానికి వెళ్లాడు. బ్రాహ్మణప్రభావం - అంటే ఇటువంటిది- అని మార్గండేయ మహార్షి ధర్మరాజుకు వివరించి చెప్పాడు.

ఇంద్రమ్యమ్మడి కథ

ధర్మరాజు : మార్గండేయ మహార్షి! మీ కంటె వృద్ధుడైన పురుషుడు ఈ లోకంలో ఎవరైనా ఉన్నాడు? ఉంటే తెలుపండి.

మార్గండేయుడు: ఇంద్రమ్యమ్మ డనే రాజు స్వర్గలోకంలో ఎంతోకాలం ఉన్నాడు. క్రమంగా అతడి కీర్తి తగ్గింది. అందువలన అతడిని స్వర్గం నుండి భూమికి పంపారు. అతడు నావద్దకు వచ్చాడు. ‘నన్న గుర్తించగలవా?’ అని

నన్నడిగాడు. ‘నేను గుర్తించలేను కాని, హిమవత్తుర్వత శిఖరం మీద ఉండే ప్రావారకర్షుడనే గుర్తుగూబ నాకన్న వయసులో పెద్దది. అది నిన్న గుర్తించవచ్చు’ నని నేనన్నాను. ఇంద్రదుయమ్ముడు తనతో నన్న కూడా రమ్యన్నాడు. ‘రసఫుటికోసిపించి ఉన్నాను. కనుక రాజాలను’ అని అనినపుటికీ అతడు గుర్ణగా మారి తన వీపుమీద నన్నెక్కించుకొని ఆ గుర్తుగూబ వద్దకు తీసికొనిపోయాడు. ప్రావారకర్షుడు కూడా అతడిని గుర్తించలేకపోయాడు. ఇంద్రదుయమ్ముమనే సరోవరంలో నాళీకజంఘుడనే పేరుగల బకవల్లభుడు తనకంటె పెద్దవాడున్నాడని ప్రావారకర్షుడు పేర్కొన్నాడు. అతడిని కూడా తన వీపుమీద కూర్చుండబెట్టుకొని నాళీకజంఘుడి వద్దకు వెళ్లాడు. ఆ కొంగల రేడు కూడా ఇంద్రదుయమ్ముడిని గుర్తించలేకపోయాడు. కాని, అతడికంటె వృద్ధుడైన అకూపారుడనే తాబేచిరేడు ఆ కొలనులోనే ఉన్నాడని పేర్కొన్నాడు. అతడిని పిలిచి ఇంద్రదుయమ్ముడిని గుర్తించగలవా? అని అడిగారు. అతడు కొంచెం సేపు జ్ఞాపకం తెచ్చుకొని కన్నల నుండి ఆనందబాష్మలు రాలుతూ ఉండగా గద్దదస్వరంతో ఇట్లా అన్నాడు.

‘అయ్య! ఎంతమాట! ఇంద్రదుయమ్మ మహారాజును నేను ఎట్లా మరచిపోగలను? ఆయన మహాతుడు. నన్న ఎన్నో అవదలనుండి కాపాడాడు. ఎన్నో యజ్ఞాలు చేశాడు. ఆ యజ్ఞాలలో దక్షిణలుగా లెక్కకు మించి గోవులకదంబాలను బ్రాహ్మణులకు అర్పిస్తుండేవాడు. ఆ ఆవుల గిట్లల తాకిడికి పల్లవు గొయ్యగా ఏర్పించిన ఈ సరోవరం. ఇది లోక ప్రసిద్ధం.’

ఆ మాటలు వినగానే దేవదూతలు వచ్చి విమానం తెచ్చి ఇంద్రదుయమ్ముడిని స్వర్గానికి రమ్యని ఆహ్వానించారు. అతడి కీర్తి లోకంలో శాశ్వతంగా నిలిచి ఉండేది కాబట్టి స్వర్గలోక సాభ్యాలు శాశ్వతంగా అనుభవించవచ్చు నన్నారు. అంటే - ఈ లోకంలో ఎవరి కీర్తి ఎంతకాలం నిలిచి ఉంటుందో వారు అంతకాలం వరకు స్వర్గలోక సాభ్యాలను అనుభవిస్తా రన్నమాట!

ఇంద్రదుయమ్ముడు మార్గండేయ మహార్షి, ప్రావారకర్షుడిని, నాళీకజంఘుడిని వారి వారి చోట్లలో దింపి, తాను దివ్యరథమెక్కి స్వర్గలోకం చేరుకొన్నాడు. మార్గండేయుడు చెప్పిన ఈ కథను ధర్మజుడు విని సంతోషించాడు. మార్గండేయుడి కంటె కూడా వృద్ధు దున్నాడని తెలిసి ఆశ్చర్యపడ్డాడు.

ధర్మరాజ : మార్గండేయ మహార్షీ! ఇక్కావు వంశంలో పుట్టిన కువలాప్యడికి ధుంధుమారుడనే పేరు ఎట్లా ఏర్పడిందో చెప్పండి.

మార్గండేయుడు: ఉదంకుడనే ముని అనేక సంపత్సులు విష్ణువును గూర్చి తపస్సు చేశాడు. అతడి తపస్సుకు మెచ్చి విష్ణువు ప్రత్యక్ష మయ్యాడు. ఉదంకు డా దేవదేవుడిని అనేక విధాలుగా స్తుతించాడు. విష్ణువు ఉదంకుడిని వరం కోరుకొనుమన్నాడు. విష్ణు దర్శనం కంటె కోరగిందేముంటుందని అంటూనే తన మనస్సు ఎలప్పుడూ సత్యదర్శకమభావాలతో సుస్థిరంగా ఉండి విష్ణువుపై దృఢబ్ధకీ కలిగి ఉండాలని కోరుకొన్నాడు. ఆ వరాన్ని విష్ణుదేవుడు ప్రసాదించి, అతడి పలన త్రిలోకపాతం కలిగే ఒక పని సాధించబడుతుందని పేర్కొన్నాడు. “ధుంధుడనే రాక్షసుడు లోకాలకు ఉపద్రవాలను కలిగిస్తాడు. అతడిని వధించబాన్కి బృహదప్యని కుమారుడైన కువలాప్యడిని సీవు ప్రేరించాలి. ఆ రాజు నా దయవలన కలిగే యోగబలంతో, నీ యాజ్ఞ చౌప్పున ఆ రాక్షసుడిని సంహరిస్తాడు. నీ పలన కలిగే ఆ సత్కార్యానికి లోకాలస్తోసంతోషిస్తాయి” అని వివరించి విష్ణువు అంతర్ధానమయ్యాడు. ఉదంకుడు మరల తపస్సులో మునిగాడు.

ఇక్కావు వంశంలో బృహదప్యడికి కువలాప్యడు పుత్రుడై పుట్టాడు. అతడికి ఇరవై ఒక్కవేల మంది కొడుకులు పుట్టి అప్రతిశ్రుతిద్వారా ఆరితేరారు. బృహదప్యడు కువలాప్యడికి పట్టం కట్టి, తపోవనానికి పోవాలని నిశ్చయించాడు. ఆ సంగతి తెలిసి ఉదంకుడు అయోధ్యకు వచ్చాడు. ధుంధుడు చేసే దుండగాలను అతడితో చెప్పాడు. మధుకైటభుల కొడుకైన ధుంధుడు బ్రహ్మవలన పాందిన వరబలంతో దేవగంధర్వాదులను ముప్పుతిప్పలు పెట్టాడు. ఆ తరువాత ఉదంకాళమ సమీపంలో గల సముద్రతీరంలోని ఇసుక తిన్నెలలో ఒక పెద్ద సారంగం త్రవ్యకొని అందులో హాయిగా పవళించి నిదిస్తున్నాడు. అతడు పీటిన

గాలి వదలేటప్పుడు అది పెనుగాలిగా మారి అగ్నిజ్యాలలతో పొగలతో నిండి భయంకరంగా వ్యాపించి కొండలను, అడవులను, ఇసుక రేణువులతో మాటు పడేటట్లు చేస్తుంది. ‘సంవత్సరాని కొకసారి ఏడురోజులపాటు ఆ సంకటం మా ఆశ్రమవాసుల కేర్పుడుతుంది. కాబట్టి నీవా రాక్షసుడిని చంపి మాకూ లోకానికి శాంతిని కూర్చు తపోవనానికి వెళ్లు’ మని కోరాడు. ‘ఆ రాక్షసుడిని చంపటానికి పూనుకొనే వీరుడికి విష్ణువు తన యొక్క శక్తిసామర్ధ్యాలు ప్రసాదిస్తాడుని పేర్కొన్నాడు.

బృహదశ్వుడు తపోవనానికి పోవ సంకల్పించి అప్ర సన్యాసం చేయటం వలన తన కుమారుడైన కువలాశ్వుడికి ఆ బాధ్యత నపుగించాడు. కువలాశ్వుడు తన పుత్రులందరూ వెంటరాగా, అపార చతురంగ సైన్యంతో ధుంధుడి మీదికి దండయాతకు బయలుదేరాడు. విష్ణువు తన శక్తిని కువలాశ్వుడికి దత్తం చేశాడు. దేవతలు అతడిని ఆశేర్వదించారు. కువలాశ్వుడి కొడుకులు వివిధాయుధాలతో ఇసుక తిన్నెలను వారం రోజులపాటు త్రవ్వారు. నిదిస్తున్న ధుంధుడు సారంగంలో కనపడ్డాడు. అతడి ముక్కులలో నుండి వేడి నిట్టూర్చు గాలులు అగ్ని జ్యాలలతో కలిసి వెలువడుతున్నాయి. కువలాశ్వుడి కుమారులు వివిధాయుధాలను ప్రయోగించి ధుంధుడిని నిద్రలేపారు. ఆ రాక్షసుడు నిద్రలేచి నోరు తెరిచి ఆపలించాడు. ఆ నోటిలో నుండి వెలువడ్డ మంటలకు కువలాశ్వుడి కుమారులలో ముగ్గురు తప్ప అందరూ- కపిలమహార్షి కోపాగ్నికి ఆహాతి అయిన సగరపుత్రులవలె- దగ్గులయ్యారు.

కువలాశ్వుడు కోపాదిక్కుడై ధుంధుడిని ముట్టడించాడు. అతడు లేచాడు. అతడి దేహం నుండి అగ్నిజ్యాలలు భయంకరంగా వెలువడుతున్నాయి. మండుతున్న భల్లాన్ని అతడు ప్రయోగించాడు. కువలాశ్వుడు విష్ణుయోగ శక్తి వలన అతడి దేహం మీద మంటల నార్పి, బ్రహ్మాప్త ప్రయోగంతో అతడిని వధించాడు. అతడి పరాక్రమానికి మెచ్చి దేవతలూ, బుమలూ అతడికి ‘ధుంధుమారు’ డనే బిరుదనామాన్ని ప్రసాదించారు. ఊదంకుడు, ఇంద్రుడు ప్రసన్నులై కువలాశ్వుడిని వరం కోరుకొనుమన్నారు. అతడు బ్రాహ్మణభక్తినీ, నిరంతర దాన శీలాన్ని, విష్ణువుతోటి చెలిమినీ, పరాలుగా కోరుకొన్నాడు. వా రా పరా లిచ్చి వెడలిపోయారు. కువలాశ్వుడు అయోధ్యకు తిరిగి వచ్చి సముజ్ఞుల సామ్రాజ్య సౌభాగ్యం ననుభవించాడు.

మధుకైటభుల వృత్తాంతం

ధర్మరాజు : మునీంద్రా! ధుంధుడు మధుకైటభుల పుత్రుడని చెప్పారుకదా! వారు ఏకాలం వారు? వారు చివర కేమైనారు?

మార్కుండేయుడు: పూర్వం ప్రథయకాలంలో మూడు లోకాలూ ఏకార్థవంగా ఏర్పడిన నీటిలో మునిగి ఊండగా, విష్ణువు శేషయనం మీద పవ్యాలించి యోగనిద్రలో ఊండగా చాలాకాలం గడచింది. పిదవ మధుకైటభులు బలగ్రియులై విష్ణుదేవుడి నాటీ కమలంలో ఊన్న బ్రహ్మదేవుడిని పట్టి మోదారు. ఆ దెబ్బులకు బ్రహ్మదేవుడు ‘అదిపురుషా! నన్ను రక్షించు’ అంటూ ఆక్రందన చేశాడు. విష్ణువు యోగనిద్ర నుండి మేల్కొని భయంకర పరాక్రములైన మధుకైటభులను చూచి, ‘పరాలు కోరుకొనండి ఇస్తాను’ అని ప్రకటించాడు.

మధుకైటభులు గర్వంతో అట్టపోసం చేశారు. ‘పరాలు నీ విచ్చేదేమి? మేమే నీ కిస్తాం కోరుకొన్నారు. అదే సమయమని మహావిష్ణువు తన చేతిలో వారు మరణించాలని వరం వేడుకొన్నాడు. మధుకైటభులు తమ వాగ్దానాన్ని పాటించి, జగమంతా జలమయమని భావించి, ఊపాయాన్ని ఊపాంచి, నీరులేని చోట విష్ణువు తమను సంహరించటానికి అంగీకరించారు. విష్ణువు తన తొడలనే వేదికగా చేసి, సుదర్శన చక్రంతో మధుకైటభుల తలలను నరికాడు. ఆ మధుకైటభులకు పుట్టిన వాడు ధుంధుడు.

తల్లిదంత్రులు-పుత్రులు

ధర్మరాజు : పుత్రుల కొరకు పడే ఆయసంలో తల్లిదంత్రు లిద్దరిలో ఎవరిపాలు ఎక్కువ?

మార్గండేయుడు: సంతానాన్ని ఉదరంలో నవమాసాలు కష్టపడి మోని ప్రాణసంశయ స్థితిని పొంది కడుపార కనేది తల్లి. సంతానం కోరి తపస్సులు, యజ్ఞాలు, దానాలు, ప్రతాలు, తీర్థయాత్రలు చేసి పాటుపడి ప్రయత్నం చేసేవాడు తండ్రి. ఈ విధంగా పుత్రుడి (సంతానం) కొరకు తల్లిదండ్రు లిద్దరూ పడేపాట్లు సమానమే.

ధర్మరాజు : తల్లిదండ్రుల పట్ల పుత్రుడు ఏవిధంగా మనసులుకొనాలి?

మార్గండేయుడు: తనయుడు తమకు భక్తుడై ఉంటాడనీ, ధర్మమరక్తుడై వర్తిస్తాడనీ తల్లిదండ్రులు ఆశుడుతూ ఉంటారు. వారి ఆశలకు, ఆశయాలకూ ఫలసిద్ధి కలిగించేవాడే పుత్రుడు. ఎవడి ప్రవర్తనంవలన తల్లిదండ్రులు సంతోషపడతారో ఆ తనయుడు ధర్మాన్ని, కీర్తినీ సమానంగా పొందుతాడు. చివరకు అక్షయపదాలను అందుకొంటాడు.

పతిప్రతామాహాత్మ్యం

ధర్మరాజు : ఇంద్రియాలను నిగ్రహించి, మనస్సును నియమించి, అహంకారాన్ని అణచుకొని, సద్గుర్ పెంపుతో ఎల్లప్పుడూ భర్తుపుత్రుషాషలో నిమగ్నలైన పతిప్రతలు లోకాత్మరలు. వారి చరిత్రలు ధర్మసూక్ష్మలతో కూడి ఉంటాయి. వాటిని తెలిసికొనటం కష్టం. కాబట్టి, పతిప్రతా మాహాత్మ్యాన్ని వివరించండి?

మార్గండేయుడు: భర్తుపుత్రుషాషలో నిత్యాసక్తురాలైన పతిప్రతకు యజ్ఞదాన తపస్సులు చేసిన ఫలాలు నుభంగా లభిస్తాయి. ఈ తాత్పర్యాన్ని బోధించే ఒక ఇతిహాసం చెప్పుతాను వినుము. అందులో నీవడిగిన అంశాలన్నీ తేఱపడతాయి.

పూర్వం కౌశికుడనే బ్రాహ్మణుడు నిరంతరం వేదాధ్యయనం చేస్తూ ఒక గ్రామంలో ఉన్నాడు. ఒకవాడు ఆయన గ్రామసమీపంలోని ఒక చెట్టు క్రింద కూర్చుండి వేదాలు వల్లెవేస్తున్నాడు. ఆ చెట్టుమీది ఒక కొంగ అతడి మీద రెట్టువేసింది. అతడు కోపంతో తీక్ష్ణంగా ఆ కొంగపై చూచాడు. అది చచ్చి క్రింద పడింది. ఆ దృశ్యాన్ని చూచి కౌశికుడు బాధపడ్డాడు. తన హృదయ కారినియాన్ని నిందించుకొన్నాడు. నిష్కారణంగా ఒక జీవిని హింసించినందుకు మనశ్శాంతిని కోల్పోయాడు. చాలాసేపు చింతించాడు. మధ్యాహ్న మయింది. గ్రామంలోకి పోయి బ్రాహ్మణవీధిలో ఒక గృహం ముందు నిలిచి, ‘భిక్షాం దేహి’ అని అన్నాడు. ఆ ఇంటి ఇల్లాలు భిక్ష నివ్వటానికి పాత్రను సిద్ధపరచుకునే లోపలే ఆమె భర్త ఆకిలో సోలుతూ తూలుతూ వచ్చాడు. ఆ ఇల్లాలు ఆయనకు స్నానం చేయించి, భక్తితో భోజనం పెట్టి, సెజ్జెపై అతడు పరుండగా తాంబూల మిచ్చి, పాదాల్పుత్తి, అతడు నిద్రించిన తరువాత ముంగిట్లో ఉన్న బ్రాహ్మణుడికి భిక్షపెట్టటానికి వెళ్లింది.

కౌశికుడు ఆమెను చూచి కసరుకొన్నాడు. కన్నెర్క చేసి, భిక్షను అలస్యంగా పెట్టి తనను అవమానించినట్లు నిష్పూరాలాడాడు. ఆ పతిప్రత తన భర్త రాకను, తాను ఆతడికి చేసిన పుత్రుషను పేర్కొని, తాను తేప్పేమీ చేయలేదనీ, దానిని సహించాలనీ పేర్కొన్నది. మగువలకు మగని కంటే అతిధులు ముఖ్యమనీ, లోకపంద్యాలైన బ్రాహ్మణులను ఇంద్రాదులే భక్తితో పూజన్నుంటే ఆమె అవమానం చేసిందని కౌశికుడు నిష్పూరమాడాడు. అవమానితులైన బ్రాహ్మణులు కోపగిస్తే వారి క్రోధాగ్నిశిఖలు భూమినంతా దగ్గం చేస్తాయన్న సంగతి తెలియదా? అని గద్దించాడు. ఆమెకూడా తనకు బ్రాహ్మణమాహాత్మ్యం తెలుసుననీ, వారిని అవమానించటం కొరవితో తల గోక్కొనటమేననీ చెప్పింది. అయినా, తన పాలిటి దైవం పతియే అనీ, త్రికరణపుట్టిగా ఆయనను సేవించటం కంటే మరొక ధర్మం లేదనీ పేర్కొన్నది. కౌశికుడు కోపాగ్నితో కొంగను చంపిన విషయం పేర్కొని దానిని తన పాతిప్రత్య మహిమ వలన తెలిసికొన్నానని పోచ్చరించింది. బ్రాహ్మణులు క్రోధమాహాలనే అంతశ్శత్రువులను ముందుగా జయించాలని హితువు చెప్పింది. సత్యం పలికేవాడు, అహింసాప్రతుడు, గురుజనహితం కోరేవాడు, ఇంద్రియాలను జయించి సర్వభూతాలను తనవలె భావించేవాడు, కామరహితుడు, షట్కర్మర్మనిరతుడు, పుణ్యత్వుడు అయినవాడే బ్రాహ్మణుడని ఆర్యులు పేర్కొంటారనీ శమదమాదులు విప్రుల ధర్మసాధనలనీ, వేదవిహిత విధులు ముఖ్యంగా ఆచరణీయాలనీ పేర్కొన్నది. ధర్మం అనేక మాగ్దాలలో అన్వయించుకొనవలసిన అతిసూక్ష్మమైన విద్య అనీ, స్వాధ్యాయపరుడైన కౌశికుడు

ధర్మమాక్షరాన్ని తెలియలేదనీ చెప్పింది. జితేంద్రియుడు, సత్యవాది, మాతాపితు భక్తియుక్తుడైన ధర్మవ్యాధుడనే కిరాతుడు మిథిలానగరంలో ఉంటాడనీ, అతడిని దర్శించి ధర్మాలన్నీంటినీ తెలిసికొమ్మని హితవు చెప్పింది. వనితలు ఎట్టి అపరాధాలు చేసినా క్షమార్థులు కాబట్టి తనపై కోపగించవద్దని కోరింది. కౌశికుడు ఆమె మాటలకు చిత్రశాంతి పొంది, ఆమెను ఆశీర్వదించి, ధర్మవ్యాధుడిని దర్శించటానికి వెంటనే బయలుదేరాడు.

మిథిలానగరంలో మాంస విక్రయవృత్తిలో నిమగ్నుడై ఉన్న ధర్మవ్యాధుడిని చూచాడు. మాంస విక్రయశాలకు కొంతదూరంగా తొలగిపోయి నిలిచాడు. ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడిని గుర్తించి సమీపించి కుశల మడిగాడు. పతిప్రత పంపగా వచ్చిన సంగతి తనకు తెలుసునని చెప్పి, కౌశికుడిని తన యింటికి అతిథిగా తీసికొని వెళ్ళాడు. పతిప్రత ప్రదర్శించిన జ్ఞానానికి ఆశ్చర్యపడిన కౌశికుడు ధర్మవ్యాధుడి జ్ఞానానికి మరీ ఆశ్చర్యపోయాడు. కౌశిక ధర్మవ్యాధుల మధ్య సంభాషణ ఈ విధంగా సాగింది-

కౌశికుడు : ధర్మవ్యాధా! నీవు ధర్మం తెలిసినవాడవు. ఈ విధంగా జీవహింస చేయటం ఉత్తమ పద్ధతియా? నా మనసు దీనికి విచారిస్తున్నారి.

ధర్మవ్యాధుడు: బ్రాహ్మణులకు తపస్సు, స్వాధ్యాయం, సత్యం, శౌచం, బ్రహ్మచర్యం పరమధర్మాలు. అట్లాగే రాజులకు దండసీతి, వైశ్వులకు వ్యవసాయం, పశుపాలనం, వాణిజ్యం, శూద్రులకు శుశ్రావ, మాకు మృగమాంసవిక్రయంతో జీవించటం వృత్తిదర్శం. వంశపరంపరగా వచ్చే ఆచారం దాటరానిది. మా రాజైన జనకుడు వష్ట ధర్మ రక్తకుడు. ఆ ధర్మాన్ని ఉల్లంఘిస్తే తన కౌశికునైనా మా రాజు దండిస్తాడు. కాబట్టి నేను నా వృత్తి ధర్మాన్ని పరిశ్యజించలేను. నేను స్వయంగా జీవహింస చేయసు. మాంసాన్ని క్రయం చేసి, ముక్కలు చేసి విక్రయిస్తాను. ఇది నా బ్రతుకు తెరువు. ఇందులో నాకు మనశ్శాంతి కలుగుతుంది.

వృత్తిధర్మంతోపాటు నేను పెద్దల సేవ చేస్తాను. విప్రులను దేవతలను ఆరాధిస్తాను. సత్యశౌచాలను పాటిస్తాను. పనివారిని దయతో చూచుకొంటాను. బీర్పుతో, అసూయకు లోనుగాక, ఆశకు పోక, పరమాపణం చేయక ఏకపత్మీప్రతంతో, ప్రతనిష్పత్తిలతో, సమచిత్తంతో జీవిస్తాను. కాబట్టి తక్కువ కులంలో పుట్టినా పవిత్రుడనే. ప్రసంగవశంగా ఈ మాటలు నన్ను గురించి చెప్పాను గాని, ఇక నీకు ధర్మ విశేషాలు వివరిస్తాను వినుము - అని అన్నాడు.

ధర్మవ్యాధుడి ధర్మబోధలు

ధర్మరాజు : మార్గండేయ మహర్షీ! తక్కువ కులంలో పుట్టినవాడు కూడా ఎటువంటి నడవడిక కలవాడైతే ఉత్తమ ధార్మికులోకాలను పొందగలడు?

మార్గండేయుడు: ధర్మరాజా! నీ వడిగిన అంశాల కన్నిటికి ధర్మవ్యాధాఖ్యానంలో సమాధానాలు దొరుకుతాయి వినుము. ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడికి ఈ విధంగా ధర్మబోధ చేశాడు-

ధర్మవ్యాధుడు: ప్రతివాడూ తన కుల ధర్మాన్ని పరమధర్మంగా పాటించాలి. మనసులో దయ కలిగి ఉండాలి. అందరి భావాలనూ విని సహించి, విషయవాంచలు వదలుకోవాలి. త్యాగశీలుడికి అసాధ్యమనేది ఉండదు. సత్యహితవచనం, సుజనుల పట్ల గౌరవభావం, కామక్రోధ విద్యేషాలతో మనసు కలుషితమైనా ధర్మం తప్పకుండా ఉండటం, ద్వాంద్వాతీత ప్రవృత్తి కలిగి ఉండటం, విశ్వశ్రేయోభావనం, కీడు చేసిన వారికి కూడా మేలు చేయటం- అనే గుణాలు ఉత్తముల లక్షణాలు. ఇతరులకు కీడు తలపెట్టితే ఆ పాపమే వాడికి కీడు చేస్తుంది. నాస్తికుల మాటలు విని ధార్మికులు తమ ధర్మాలపట్ల ఆసక్తిని కోల్పోరాడు. పాపం తెలియక చేసినా దానికి విచారిస్తే సగం పోతుంది. ఇకముందు అటువంటి పాపం చేయనని సంకల్పిస్తే పాపముంతా పోతుంది. ఔధలోభాలు మహాపాపాలు; వాటిని జయించినవాడు ఉత్తముడు. గడ్డితో కప్పబడిన బాపులవలె కపట ధర్మాలు కొన్ని మార్గంలో తగలవచ్చు. వాటికి దూరంగా ఉండి శిష్టాచారాలను పాటించటం ధర్మం.

కొళికుడు : శిష్టాచారాలని వేటిని అంటారు? వాటిని తెలపండి.

ధర్మవ్యాధుడు : దానం, సత్యం, తపస్సు, యజ్ఞం, ఆర్ధవం, కామలోభరాహిత్యం, గురుజన శుశ్రావ, కోపం లేకపోవటం, దమం, సంతోషం, నిరంతరాధ్యయనం, దాంబికత్య రాహిత్యం, దైన్యరాహిత్యం, అసూయా రాహిత్యం, అహంకార రాహిత్యం, ధర్మానురక్తి, నాస్తిక గోష్ఠిక దూరంగా ఉండటం, శిలాన్ని రక్కించుకొనటం, పుణ్య తీర్థాలను సేవించటం, శౌచం, భూతదయ, మితహాతోక్తి, సంక్రితమిత్ర గుప్తి - అనేవి శిష్టాచారాలు. శిష్టాచారాలపథంలో ప్రవేశించిన తరువాత మరొక మార్గాన్ని అవలంబించటం దుర్దభం.

శిష్టాచారంలో ధర్మానికి ప్రాముఖ్యం ఉంటుంది. సత్యం, అహింస దానికి తోడుగా ఉంటాయి. అహింస ధర్మాలన్నిటిలో మిన్న. అది సత్యంతో కూడి ఉండబంచేత శిష్టాచారాలలో సత్యానికి అధిక ప్రాధాన్య ముంటుందని పండితులు పేర్కొన్నారు. ధర్మాలు మూడు రకాలు. 1. వేదవిహితాలు 2. శాస్త్రవిహితాలు 3. శిష్టాచారాలు అని. ఈ మూడూ ఉత్తమ గతులు కలిగిస్తాయి.

కొళికా! నీవు నా వృత్తి హింసాబహుభుమని పేర్కొన్నావు. అయితే ఇది హింస, ఇది అహింస అని విభజించటం ఎవరికి సాధ్యం కాదు. ప్రాణులు తమ కర్మకు ఘలరూపంగానే చనిపోతాయి. చంపేవాడు నిమిత్తమాత్రుడే. అంతేకాక వపువులకు చెట్లు చేమలు పండ్లు ఆకులు ఆహారంగా బ్రహ్మ సృజించాడు. శిఖచక్రవర్తి తన శరీరాన్ని హింసించి జంద్రాగ్నులకు ఆమెతగా అందించలేదా? అయినా అతడికి ఉత్తమగతి వచ్చింది. పూర్వం రంతిదేవుడు ప్రతిరోజూ రెండు వేల గొప్పల చొప్పున వేయి సంపత్తురాలు వధించలేదా? బ్రాహ్మణులు యజ్ఞాలలో పశువులను వధిస్తారు కదా! వారందరికి ఉత్తమగతులు కలగలేదా? అగ్ని కార్యాలలో, విత్సదేవ కార్యాలలో మాంసాన్ని వినియోగించటం, శేషాన్ని భుజించటం ఆచారమే కదా! రైతు పాలం దున్నేటప్పుడు నాగలి కొన తగిలి ఎన్ని జీవులు నశించవు? అది హింస బౌతుందా? మానవుల అడుగుల క్రిందపడి ఎన్ని సూక్ష్మజీవులు నశించటం లేదు? నీరు, భూమి, ఆకాశం, అన్నీ జంతుమయాలే. అన్నిటా అనుక్షణం హింస జరుగుతూనే ఉంది. దీనిని గమనించకుండా కొందరు ‘మేము హింసచేయము’ అని అంటూ ఉంటారు. అహింసాప్రతాన్ని పాటిస్తారు. కూరలు, పండ్లు కోయటం, తినటం హింస కాదా? ఈ లోకంలో హింస చేయనివాడు లేదు. అయితే పీలైనంతపరకు హింసకు దూరంగా ఉండటమే అహింస.

ధర్మం ఒహువిధాలుగా ఉంటుంది. దానికి శ్రుతి ఎంత ప్రమాణమో, పెద్దల ఆచారం కూడా అంతే ప్రమాణం! జీవుల మేలు కొరకు పలికే అబద్ధం సత్యవాక్య ఘలాన్ని ఇస్తుంది. జీవులకు భయం కలిగించే అభ్యమైన సత్యం కూడా అసత్యమౌతుంది. ప్రాణరక్షణలో, పెంచ్చిలో అబద్ధమాడినా సత్యం కంటె మించిన ఘలాన్నిస్తుంది. ఇటువంటివి ధర్మసూక్ష్మలు.

మానవుడు తన కర్మఫలానికి తానే కర్త. అపద కలిగినప్పుడు మూడులు దేవుడిని నిందిస్తారు. అది తప్పి. మంచివారు చేసే పనులు కొన్ని విఫలమౌతాయి. దుర్మార్గ లాచరించే కొన్ని కర్మలు విశేషంగా ఘలిస్తాయి. అటువంటి వస్తీ కర్మఫలాలని తెలిసికొమ్ము.

జీవలక్షణం

కొళికుడు : ధర్మవ్యాధుడా! జీవు డెటువంటి వాడు?

ధర్మవ్యాధుడు : జీవుడు సనాతనుడు, పాపరహితుడు. కర్మవశాన అనిత్యమైన దేహంలో ప్రవేశిస్తాడు. దేహం నశించినా జీవుడు చెడడు. ఒక దేహాన్ని వదలి మరొకదాన్ని చెంది సుఖదుఃఖాలను పాందుతాడు. కర్మవశాన మరల మరల అనేక దేహాలను ధరిస్తూ ఉంటాడు.

పుణ్యకర్మలవలన దేవజన్మ వస్తుంది. పుణ్యపాప సాంకర్యం వలన మానవ జన్మ ఏర్పడుతుంది. పాపాలు చేస్తే క్రీమికీటకాది జన్మలు ఏర్పడతాయి. ఈ విధంగా జీవుడు మోహనముర్ధంలో మునిగి తేలుతూ ఉంటాడు. ఎన్నడూ తీరం చేరడు. పండితు లీసంగతి తెలిసికొని పాపమార్గాన్ని పీడి ధర్మమార్గాన్ని ఆశ్రయిస్తారు. సత్కర్మలు చేస్తారు. ధర్మచరణ వలన

మనస్సు తేటపడుతుంది. దానివలన క్రమంగా ఇంద్రియాలను జయించి తపస్సు, దమం, సత్యశీలతను సాధిస్తారు. చివరకు మోక్షాన్ని పొందుతారు.

కౌశికుడు : ఇంద్రియాలంటే ఏవి? వాటిని నిగ్రహించకపోతే ఎటువంటి పాపా లేర్పడతాయి? నిగ్రహించగలిగితే ఎటువంటి సత్ఫలితాలు కలుగుతాయి?

భర్యవ్యాఘ్రుడు: ఇంద్రియ జ్ఞానానికి మనసు మూలం. మనస్సు కామకోధాలకు వశమై ఇంద్రియ సుఖాలను కోరుతూ ఉంటుంది. మొదట రాగం, దానివలన లోభం అలవడుతుంది. లోభికి దయ ఉండదు. గర్వం పెరుగుతుంది. అతడు పాపాలకు పాల్పడతాడు. న్యాయమైన మాటలు వినడు: చెడ్డవారితో చెలిమి చేస్తాడు. త్రికరణపద్ధిని కోల్పోతాడు. ఇహపరాలకు దూరమౌతాడు. కాబట్టి మంచివారితో స్నేహం చేసి ఇంద్రియాలను జయించి ఉత్తమగతి పొందటం మేలు.

ఆకాశం, వాయువు, అగ్ని, జలం, భూమి- అనేవి పంచభూతాలు. వాటి గుణాలు క్రమంగా శబ్దం, స్వర్ణ, రూపం, రసం, గంధం - అనేవి. పంచభూతాలు ఆకసం మొదలుకొని వరుసగా అనులోమ పద్ధతిలో పుట్టుతాయి. ప్రతిలోమగతిలో లయిస్తాయి. ఆరవ ఇంద్రియం మనస్సు, ఏడవ, ఎనిమిదవ ఇంద్రియాలు బుద్ధి, అహంకారాలు. సత్యరజస్తమస్సులు మూడు గుణాలు. ఇవన్నీ అవ్యక్తంలో నుండి పుట్టి అవ్యక్తంలోనే అంతర్భవిస్తాయి.

ఇంద్రియాలు శబ్దాది విషయాలలో ఎప్పుడూ రమిస్తూ ఉంటాయి. ధీరుడు ఆ సంగతిని గ్రహించి ఇంద్రియాలను జయిస్తాడు. సర్వర్భూతాలలో వ్యాపించిఉన్న పరమాత్మగా తనను తాను తెలిసికంటాడు. విషయ విముఖమైన బుద్ధివైభవమే యోగం. యోగి తపస్సులో స్థిరపడతాడు. స్వర్గ నరకాలనేవి వేరే ఎక్కుడా లేవు. ఇంద్రియాలను నిరోధించటమే న్వర్గం. ఇంద్రియాలను నిరోధించలేని బలహీనతే నరకం. దేహం రథం, ఇంద్రియాలు గుర్రాలు. ఆత్మ రథసారథి. దైర్యమనే బలమైన పగ్గాలతో సారథి రథాన్ని తోలుతాడు. ఆ రథాన్ని ఎక్కి పోయేవాడు ధీరుడు. ఇంద్రియాలు లాగేవైపుకే మనస్సు పరుగిత్తుతూ ఉంటుంది. దాని వేగాన్ని నిగ్రహించక పోతే సముద్రంలో పెను తుపానుకు గురి అయిన ఓడవలె బుద్ధి చెడిపోతుంది. ఇంద్రియాలనూ మనస్సునూ వశం చేసిన్న మానవుడు ధ్యానసమాధిసమగ్ర డోతాడు. అతడిని దేవతలూ, మునులూ కీర్తిస్తారు.

కౌశికుడు : సత్యరజస్తమో గుణాల స్వభావాలు తేటపడేటట్లు వివరించుము.

భర్యవ్యాఘ్రుడు : తమోగుణం మోహమయం, గర్వాణియం. సత్యగుణం నిత్యప్రకాశవంతం. రజోగుణం ఆ రెండు గుణాల మిశ్రరూపం. ఏడుపుగొట్టుతనం, నిద్ర, దైన్యం, మోహం, ఓర్పులేనితనం- తమోగుణ లక్షణాలు. రాగం, లోభం, జడత, అభిమానం- రాజస గుణ లక్షణాలు. దైర్యం, శాంతి, సంతోషం, విద్య మొదలైనవి సాత్మ్యిక గుణ లక్షణాలు. సాత్మ్యిక గుణ సంపన్ముడు జ్ఞానియై నిరహంకార చిత్తవృత్తితో తాపస ప్రవృత్తిని పొంది శాంతిని అనుభవిస్తాడు. హారుడు సత్యగుణుడైతే వచ్చే జన్మలలో క్రమంగా వైశ్య, క్రతియ, బ్రాహ్మణ భావాన్ని పొంది ముక్కుడోతాడు.

కౌశికుడు: దేహంలోని ధాతువుల నాళ్యంలు జయించి అగ్ని ఎట్లా ఉంటాడు? శరీర వాయువు లుండే తావు లేవి? తెలియచెప్పము.

భర్యవ్యాఘ్రుడు: అత్మాగ్ని మూర్ఖప్రదేశం వరకు వ్యాపించి ఉంటుంది. నాభి దానికి ఆశ్రయం. ప్రాణం మరొక అగ్ని రూపంలో శిరస్సు నాళ్యంలు జయించి ఉంటుంది. ఆ అగ్ని జీవాత్మ. ప్రాణాపాన వాయువులు రెండూ ఆ అగ్నిని ప్రకాశింపజేస్తాయి. అపానవాయువు గుదస్థానంలోని అగ్నితో కూడి ఉంటుంది. మాలమూత్ర విసర్జనలో తోడ్పుడుతుంది. ఉదానవాయువు కంరతలంలో ఉంటుంది. కర్మఫలయత్వకారిగా శరీరంలోని కీళ్లలో సంచరిస్తుంది. ప్రాణాపాన వాయువులు, సమానుడనే అగ్ని అన్వరసాన్ని జీర్ణం చేస్తూ, నాభిస్థానంలో ఉండి

శరీర ధాతువులను పోషిస్తూ ఉంటాయి. ఈ అంశాలను యోగదర్శనం ద్వారా తెలిసికొనవచ్చును. ప్రాణాయామం చేసే యోగి అభ్యాసంతో ఆత్మను సహస్రారంలో నిలుపగలడు. దేహమంతా ప్రాణాపాన సమాన సహాతుడై చరించే అగ్ని జీవాత్ముడుగా తెలిసికొంటాడు. సరోవరంలోని నీటి మీద తామరాకు ఎట్లా అనంగంగా ఉంటుందో అట్లాగే జీవాత్మ దేహంలో అంటే అంటక నిలుస్తాడు. ఆ జీవాత్మే వరమాత్మ సకల భూతాలలో వెలుగొందే వరమాత్మను, అవ్యయుడిని, జ్యోతిర్మయుడిని అధ్వైత బుద్ధితో దర్శించి జ్ఞానులు ఆనందిస్తారు. దానిని బ్రహ్మవిద్య అంటారు.

బ్రహ్మజ్ఞాని శుభాపుభ కర్మలలో మగ్నుడు కాదు. నుఖదుఃఖాలవంటి ద్వాంద్వాలలో సమబుద్ధిని కలిగి ఉంటాడు. అతడి దినచర్య విశిష్టం. ఆహారాన్ని నియమంగా స్వీకరిస్తాడు. జితేంద్రియు దోతాడు. పూర్వాపర రాత్రి సమయాలలో యోగధారణ చేస్తాడు. జ్ఞానోదయమై ఆత్మాను సంధానం చేసికొంటూ గాలికి కడలాడని దీపం వలె ప్రకాశిస్తూ అమృతత్వాన్ని పాందుతాడు. యోగి ఏమరుపాటు లేకుండా ఎప్పుడూ కామక్రోధాలను జయించాలి. నిత్యం కర్మ చేస్తున్నా, ఫలాన్ని కేరకుండా ఉండాలి. మనశ్చాంచల్యాన్ని మట్టుపెట్టాలి. అటువంటి వాడు ఎవడైనా బ్రాహ్మణుడై.

జీవితం అస్తిరమని తెలిసికొని, ఎవరికి కీడు తలపెట్టుకుండా, అందరితో మంచి స్నేహభావంతో కలసిమెలసి తిరుగుతూ దయాద్రు హృదయమై, ప్రతిఫలాన్ని ఆశించకుండా, నిత్యతపస్యిగా, నిత్యతృప్తుడుగా, శమగుణాన్యితుడుగా ఉండేవాడు బ్రాహ్మణుడు. అతడు బ్రాహ్మణైతిని పాందుతాడు.

ఈవిధంగా ధర్మవ్యాధుడు కొశికు డడిగిన ధర్మాంశాల నన్నింటినీ వివరించి చెప్పాడు. ధర్మవ్యాధుడిని సర్వజ్ఞుడిగా కొశికుడు కీర్తించాడు. జ్ఞానబోధ చేసినందుకు కృతజ్ఞతలు తెలిపాడు.

జ్ఞానానికి మూలమైన ధర్మం

ఉత్తమ జ్ఞానాన్ని పాందటానికి మూలమైన ధర్మ విశేషాన్ని ధర్మవ్యాధుడు కొశికుడికి ప్రత్యక్షంగా చూపించాలని తలచాడు. కొశికుడిని ఇంటిలోపలిభాగంలోకి తీసికొనిపోయాడు. అందమైన చతుర్మాల. అందులో సుగంధాలు విరజమ్మే మేడ. అందులోని గదిలో గొప్పమైన అసనాల మీద కూర్చుండి ఉన్న తన తల్లిదండ్రులను దర్శింపచేశాడు. వారికి నమస్కరించి యోగ్యులు అడిగి తెలిసికొన్నాడు. అతడి తల్లిదండ్రులు ఈ విధంగా అన్నారు - ‘కుమారా! నీవంటి కొడు కుండగా మాకేమి లోటు? నీవు చేసే ధర్మమే నీకు రక్త. అదే నీకు ఆయువును, అర్థసంపత్తిని కలుగజేస్తుంది. నీ శిలం వలన మనవంశం పవిత్రమైంది. నీవు మానవరూపంలో ఉన్న దేవతవేమో అనిపిస్తుంది. త్రికరణపుద్ధిగా తల్లిదండ్రులను పూజించే నిన్ను ముందుగా పేర్కొని, తరువాతే పరపరాముడిని చెప్పాలి. పితృబ్రతీలో మరెవ్వరూ నీకు సాటి రారు.’ ఆ మాటలు విని ధర్మవ్యాధుడు కొశికుడిని వారికి పరిచయం చేశాడు. అతిథి మర్యాదలు నడిపాడు. ఆపైన ఇట్లా అన్నాడు.

‘పీరు నా తల్లిదండ్రులు. పీరికి పుష్టు చేయటం వలననే నేనీ జ్ఞానాన్ని పాందాను. అందరూ దేవతలను ఆరాధిస్తారు. నా పాలిటి దేవతలు నా కన్న తల్లిదండ్రులే. సుగంధద్రవ్యాలతో, మనోహర భక్త్యబోజ్యాలతో వారిని తృప్తి పాందించి, భార్యాపుత్రసహాతుడనై నేనే పీరిని స్వయంగా సేవిస్తాను. పీరి సేవయే నాకు వేదాధ్యయనం, యజ్ఞప్రత పుణ్యకార్యచరణం. తల్లి, తండ్రి, గురువు, అగ్ని, ఆత్మ- అనే అయిదుగురినీ ఎవడు సుగతిని కోరి పూజిస్తాడో వాడే ధర్మతుప్పుడు.

పతిప్రత పంపితే నీవు ధర్మజ్ఞానం తెలిసికొనటానికి నావద్దకు వచ్చావు. ఆమె అనుగ్రహం వలన నీ కన్నీ నేను చెప్పాను. కానీ, నీ పట్ల నాకంత ఆదరం లేదు. దానికి కారణం- నీవు చేసిన ఒక అకార్యమే. అదేమంటే నీ తల్లిదండ్రులకు నీవొక్కడవే కుమారుడవు. వారు వృధ్యులయ్యారు. నీవే వారిని సేవించి కడతేరుస్తావని ఆశతో బ్రతుకుతున్నారు. అటువంటి వారిని నీవు కాదని వేదాధ్యయన నిమిత్తం నిశ్చింతగా ఇల్లు వెడలి ఒంటరిగా వచ్చేశావు. నీ పోకుల మీ తల్లిదండ్రుల అనుమతి తీసికొనలేదు. నీవు వారిని వీడి వచ్చిన తరువాత వారు గుండె పగిలేటట్లు చాలాకాలం దుఃఖించారు. ఆ శోక తీవ్రత వలన వారి కణ్ణు పోయాయి. నీవు తప్ప వారి శోకాన్ని ఎవరు ఆర్పిగలరు? వారిని సేవించలేని నీ వేదాధ్యయనం నిష్పలం. కాబట్టి తిరిగి ఇంటికి వెళ్లము. నీ తల్లిదండ్రులను శ్రద్ధతో సేవించుము. నా మాట వినుము. నీకు మేలు జరుగుతుంది.’

ధర్మవ్యాధుడి హితవును శరసావహించి, తల్లిదండ్రుల సేవకై పోవ నిశ్చయించి కొశికుడు ధర్మవ్యాధుడితో ఈ విధంగా పలికాడు. ‘నా అదృష్టంవలన నీతోటి స్నేహం దౌరికింది. నాకు ఆనందం కలిగింది. నేను ఘభాలు పొందటానికి అర్థుడనయ్యాను. నా పాపాన్ని ప్రబోధంతో ప్రకూళనం చేసి, నా పాలిటి దేవుడ వనిపించుకొన్నావు. లోకంలో ధర్మమార్గం అందరికి అందదు. ఏ పదివేల మండికో ఒకడు ధర్మపరాయణుడు ఉంటే ఉండవచ్చును. కానీ, సనాతనధర్మ విజ్ఞానాన్ని ఆశ్రయించి నీవలే జీవితాన్ని సాగిస్తున్న పండితులు ఉండటం అరుదు. నీవు నిజంగా శాంతుడవని నే ననుకొనటం లేదు. నీ చరిత్ర గమినిస్తే నాకు అధ్యుతమవిపిస్తుంది. నీవు ఏకారణంతో ఇల్లువంటి జన్మ నెత్తువో నాకు తెలియచేపుము. త్రికాలాలూ నీకు తెలిసే ఉంటాయి.’ అతడి మాటలు విని ధర్మవ్యాధుడు తన పూర్వజన్మ వృత్తాంతం ఇట్లా చెప్పాడు.

ధర్మవ్యాఖ్యానికి పూర్వజన్మ వృత్తాంతం

ధర్మవ్యాధుడు పూర్వజన్మలో బ్రాహ్మణుడు. వేదవేదాంగ విదుడు. అతడికి ఒక క్షత్రియ కుమారుడు మిత్రుడు. అతడితో కలిసి ధనుర్యోదాన్ని కూడా అభ్యసించాడు. ఒకనాడు మిత్రులిద్దరూ కలిసి వేటకు వెళ్లారు. బ్రాహ్మణుడు పారపాటున పొదలచాటున తపస్య చేసికంటున్న మునిని మృగమని శ్రమించి బాణంతో కొట్టాడు. ఆ ముని బాణఫూతానికి బాధపడుతూ అరిచాడు. జరిగిన పారపాటు తెలిసికొని బ్రాహ్మణుడు ఆ మునిని సమీపించి ఊరడింపు మాటలు పలికాడు. ఆ ముని కోపించి కులవృత్తి కాని వేట నెన్నుకొని జీవహింస చేసినందుకు రాబోయే జన్మలో బోయవాడిగా పుట్టుమని శపించాడు. తెలియక చేసిన అపరాధానికి హినజన్మన్యింగి పుట్టే శాపం ఇవ్వవద్దని ఆ బ్రాహ్మణుడు మునిని వేడుకొన్నాడు. ఆ తపస్య దయార్ద్రుడై బోయవాడైనా అతడు సర్వదధర్మవేత్తగా ఉంటాడనీ, తల్లిదండ్రులను భక్తితో పూజించి గురుపుహ్రాపాఫలంగా సర్వశుభాలను పాందుతాడనీ, పూర్వజన్మ జ్ఞానం కూడా అతడికి స్ఫురితిలో ఉంటుందనీ, మరుజన్మలో బ్రాహ్మణుడేతాడనీ అనుగ్రహించాడు. బ్రాహ్మణుడు ముని శరీరంలో నాటిన బాణాన్ని నిపుణంగా బైటికి తీసి, ఉపచారాలు చేసి, అతడిని ఆశమానికి చేర్చాడు. అతడి సేవల వలన ఆ మునికి ప్రాణపాయం తపింది. ఆ బ్రాహ్మణుడే ధర్మవ్యాధుడు.

కొశకుడు ధర్మవ్యాధని మహత్త్వాన్ని కిరీటించాడు. శాపఫలంగా అనుభవిస్తున్న బోయ జీవితానికి విచారించవద్దనీ సేపుభక్తిపూర్వక వచనాలు పలికి తన తల్లిదండ్రుల వద్దకు వెళ్లి, వారిని భక్తితో సేవించి కృతార్థుడయాడు.

అంగిరసుడు అగ్ని అయిన కథ

ధర్మరాజు : మార్గందేయ మునీంద్రా! అగ్నిదేవుడు మహా తపస్సు ఎందుకు చేశాడు? అంగిరసుడు ఏకారణం వలన అగ్ని అయ్యాడు? అగ్నులు ఎన్నివిధాలుగా అతిశయల్లతూ ఉంటాయి?

మార్కుండేయుడు: పూర్వం ఒకసారి అగ్నికి దేవతలమీద కోపం వచ్చింది. వారి హవ్యాలను మొయకుండా ఆలిగి అరబ్యానికి పోయి అగ్నిదేవుడు ఘోర తపస్సు చేయనారంభించాడు. చాలాకాలం గడిచింది. ఒకనాడు అగ్ని తనలో ఈ విధంగా తలపోశాడు. ‘నేను అడవులకు వచ్చి నారూపాన్ని ఉపసంహరించుకొని వెలుగకుండా ఉంటే లోకజీవితమే స్తంభించిపోతుంది. బ్రహ్మదేవుడు వెంటనే మరొకరిని అగ్నిపదంలో నియోగిస్తాడు. నేను రెంటికి చెడ్డ రేవడినోతాను కాబట్టి, ఇక్కడ ఉండక, తిరిగి వెళ్తుతాను’ అని నిశ్చయించుకొని తన స్థానాన్ని సమీపించాడు. అప్పటికే బ్రహ్మనియోగంతో అంగిరసుడు త్రిలోకాగ్నిగ్రా ప్రజ్యరిల్లుతున్నాడు. అతడిని చూచి అగ్ని భయపడి తిరుగుమొగం పెట్టాడు. కానీ, అంగిరసుడు వినయంతో అగ్నివద్దకు వచ్చి అతడి ప్రథమాగ్ని పదాన్ని స్వీకరించుమని వేడాడు వినయంతో. అగ్ని ప్రథమాగ్ని పదవిని తిరిగి అంగిరించలేదు. చివరకు అంగిరసుడు వేడుకోగా అగ్ని ప్రథమాగ్నిగా, అంగిరసుడు ద్వితీయాగ్నిగా అగ్నికి ప్రథమపుత్రుడిగా ఉండేటట్లు అంగిరించాడు. నాటి నుండి అంగిరసుడు అగ్ని పుత్రుడుగా అపరాగ్నివలె రాణించాడు. అతడికి ఇవ అనే కన్యతో వివాహమైంది. వారికి బృహత్తుర్మి, బృహజ్ప్రథ్మి, బృహద్రుహ్మి, బృహస్పతిస్నసుడు, బృహన్మత్తుర్తుడు, బృహద్భానుడు, బృహస్పతి అనే ఏడుగురుకొడుకులూ, భానుమతి, రాగి, సినివాలి, కుమహపు, అర్ధమృతీ,

మహిషుతి, మహామతి అనే ఏడుగురు కూతుఫ్ఱు జన్మించారు. వారందరికీ వివాహాలై పుత్రశాత్ర పరంపరాభివృద్ధిగా అగ్నివంశం విస్తరిల్లింది. ఇట్లా ఏర్పడిన అనేక వహ్నిలు సకల ధర్మక్రియా సాధకులై ప్రకాశించారు. (వివరాలకు చూడు: ఆరణ్య. 5.153-174). అగ్ని లెందరైనా వారి ఆత్మ అయిన తేజస్సు ఒక్కట.

కుమారస్వామి వృత్తాంతం

ధర్మరాజు : మార్గందేయ మహర్షీ! మహాసేనుడైన కుమారస్వామి అగ్నికి, కృత్తికలకు, శివుడికి కుమారుడైన కారణ మేమిటి? వినవలెనని ఉన్నది. విస్తరించి చెప్పండి.

మార్గందేయుడు: పూర్వం ఒకసారి ఇంద్రుడు దైత్యులతో యుద్ధం చేసి ఓడిపోయి దేవతలతో కలిసి మానసమనే పర్వతానికి పారిపోయి తలదాచుకొన్నాడు. రాక్షసులను జయించగలిగిన సేనాపతి ఎప్పుడు లభిస్తాడో అని విచారిస్తూ ఏకాంతంలో ఉండిపోయాడు.

కేళి అనే రాక్షసుడు దేవసేన అనే కన్యను బలవంతాన చెరపట్టి తీసికొని పోతుండగా ఆమె సహాయార్థం ఎలుగిత్తి మొరపెట్టుకొన్నది. ఇంద్రుడు వజ్రాయుధంతో రంగంలోకి దిగి కేళిని పారదోలి దేవసేనను రక్కించాడు. ఆమె అరిష్టనేమి అనే ప్రజాపతి కూతురు. ఆమె తన అక్క దైత్యునేనతో కలిసి, తండ్రి అనుమతి పాంది, మానసపర్వత ప్రాంతంలో విహారిస్తూ ఉండగా కేళి వారిని అనేక పర్వాయాలు నమీపించి వింత వింత మదన వికార చేష్టలను ప్రదర్శించి వారిని ఆకర్షించ ప్రయత్నించాడు. అతడి చేష్టలు దైత్యునేనకు సమ్మతమయ్యాయి కానీ, దేవసేనకు ప్రీతి కలిగించలేదు. కేళి దైత్యునేనను ఆకట్టుకొని ఆమెను వశంచేసికొని తీసికొనిపోయాడు. ఆ తరువాత దేవసేనను కూడా బలవంతంగా వశం చేసికొనటానికి ప్రయత్నం చేశాడు. ఇంద్రుడు రంగంలోకి దూకి ఆమెను రక్కించాడు. దేవసేన చరిత్రను తెలిసికొన్న ఇంద్రుడు ఆమెను ఒక వరాన్ని కోరుకొమ్ముని అడిగాడు. దేవసేన తండ్రి అరిష్టనేమి తన కూతురుకు ప్రసిద్ధ పౌరుషపంతుడైన పురుషుడు భర్త కాగలడని చెప్పి ఉన్నారు. దేవసేన ఆ సంగతి ఇంద్రుడికి తెలిపి, తన కటువంటి భర్తను చేకూర్చి పెట్టుమని వేడుకొన్నది. తన భర్త దేవదానవులకు అజ్ఞేయుడై ఉండాలనీ, భయంకర శత్రువులను తునుమాడగలిగి ఉండాలనీ, మూడు లోకాలనూ రక్కించగలగాలనీ, ఇంద్రుడికి మిత్రుడై ఉండాలనీ, ఉత్తమగుణశోభితుడై ఉండాలనీ దేవసేన కోరుకొన్నది. అటువంటి భర్తను తనకు కూర్చుమని వేడుకొన్నది.

ఆమె భర్త ఎవ్వరై ఉంటాడా? అని ఇంద్రుడు కొంత సేపు ఆలోచించాడు. అప్పటి కాలగ్రహాస్తితులను గమనించాడు. అది రౌద్రమూహార్థం. సూర్యచంద్రులు కలిసి ఉండే అమావాస్యాత్మి అరంభం. ఉదయసంధ్యా రాగంలో ఎర్రబారిన సముద్ర జలం ఆ సమీపాన జరుగబోయే దేవదానవ యుద్ధ సూచకం. సూర్యోదయ సమయంలో భృగువు, అంగిరసుడు మొదలైన మునులు అందించే హవ్యాలను గ్రహించి అగ్నిదేవుడు సూర్యమండలంలో ప్రవేశిస్తున్న ముహూర్త మంది. సూర్యసోమాగ్ని సమాగమం గల రౌద్రమూహార్థం అది. కాబట్టి దేవసేన భర్త కూడా సూర్యసోమాగ్ని తేజంతో పుష్టేవాడై ఉండాలని ఇంద్రుడు భావించాడు. ఆమెను బ్రహ్మవద్దకు తీసికొనిపోయాడు. ఆమెకు కానున్న భర్త ఎవరో తెలుపుమని కోరాడు. ఆమె భర్త పరాక్రమవంతుడూ, త్రిలోకరక్షకుడూ యశ్శోభితాడనీ, అతడు దేవసేనాపతి భావాన్ని పాంది దేవతలను రక్కిస్తాడనీ, ఆ సంఘటన త్వరలో జరుగుతుందనీ బ్రహ్మదేవుడు చెప్పాడు. ఇంద్రుడు సంతోషించాడు.

కొంత సేపటికి సప్తర్షులు అమావాస్యహామం చేయబూనారు. మొదట అగ్నిని ఆహ్వానించారు. అతడి ద్వారా హవ్యాలను అఖిల దేవతలకు అందించారు. ఆ యజ్ఞ సమయంలో సుందరులైన సప్తర్షి భార్యలు శుచులై తనూపిలాసాలు విలసిల్లగా తమ తమ భర్తలకు యజ్ఞకార్యంలో సహకరించారు. ఆయా సందర్భాలలో వారి అందచందాలను చూచిన అగ్నిదేవుడు వారిపై మరులుగొన్నాడు. గార్హపత్యాగ్నిలో ప్రవేశించి తన జ్యోలలలతో మునిపత్పులను సృశించాలనీ, కొగిట చేర్చాలనీ ఉల్లాసపడ్డాడు. అంతలో ఆ యజ్ఞం ముగిసింది. కానీ, అగ్నిదేవుడి విరహం పెరిగింది. సప్తర్షుల భార్యల పాందు దుర్భంగా భావించి అగ్నిదేవు

డైక అరణ్యానికి పోయి ఏకాంతస్తలంలో శరీరత్వాగం చేయాలని తలపెట్టాడు. ఆ సంగతి అగ్నిదేవుడి భార్యాయైన స్వాహాదేవి గమనించింది. భర్తకు ప్రియుం చేయాలని భావించి సప్తర్షులలో ఒకడైన అంగిరసుడి భార్య శివ అనే ఆమె రూపం ధరించి అగ్నిదేవుడిని సమీపించింది. సప్తర్షుల భార్యలందరూ మనోహర విలాసంతో కూడిన అగ్నిదేవుడి సాందర్భానికి ఆకర్షితులై అతడి పాందుకోరి విరహంతో అక్కడికి వచ్చారనీ, ముందుగా పాందుగోరి శివ వచ్చినట్లుగా చెప్పింది. అగ్నిదేవుడు ఆమెను కాదంబే విరహంతో ప్రాణాలు వదలుతానని పలికి, అతడి వలపును కోరింది. అగ్ని అనుకూలించాడు. శివరూపంలో ఉన్న స్వాహాదేవి అగ్నిదేవుడు కోరిన కోర్కెలు తీర్చి అతడిని సంతోషపెట్టింది. అనంతరం అతడి తేజోధాతువును ధరించి ఆడ గరుడపక్షి రూపంలో ఆకసానికి ఎగిని, అత్యంతవేగంగా శ్వేతపర్వతానికి పోయి, అక్కడ ఒకచోట రెల్లుగడ్డితో కప్పబడిన ఒక బంగారు కుండలో అగ్నిదేవుడి శుక్లాన్ని భద్రపరచింది. ఆ విధంగా ఒక్క అరుంధతి రూపం తప్ప మిగిలిన ఆరుగురు మహార్షి భార్యల రూపాలను వరుసగా ధరించి, అగ్నిదేవుడితో క్రీడించి, అతడి శుక్లాన్ని క్రమంగా ఆ బంగారు పాతలో భద్రపరచింది. అందులోనుండి సూర్యతేజంతో, పన్నెందు చేతులతో, ఆరు మొగాలతో, దశదిశలు వెలిగే ప్రకాశంతో, తేజోవంతుడైన కుమారస్వామి ఉధృవించాడు.

కుమారోత్సత్తు క్రమం ఈ విధంగా సాగింది. శుక్లపక్షాయ్యమినాడు అగ్ని వీర్యం నిక్షేపించబడింది. విదియనాడు గర్భం వ్యక్తమైంది. తదియనాడు కుమారుడి శరీరం ఆవిర్భవించింది. చతుర్థినాడు అది సకలావయవ సంపూర్ణమైంది. వంచమినాడు కుమారస్వామి నిండురూపంతో లేచి, ఆ కొండలో దాచబడి ఉన్న శివధనుస్సును (తిపుర సంహారంలో శివుడుపయోగించిన విల్లును) పైకిత్తి, అల్లెత్తాటిని త్రోగించాడు. ఆ భయంకర ధ్వనికి ఐరావత సుప్రతికాలనే దిగ్బజాలు కోపించి కుమారస్వామిపై దాడిచేయగా ఆ రెంటిని పట్టి రెండు చేతులతో నిలిపాడు. మరొక చేతిలో సహజసిద్ధమైన శక్తిని, ఇంకోక చేతిలో విలాసంగా ధరించే కోడిని, రెండు చేతులతో పూరిస్తున్న శంఖాన్ని ధరించాడు. ఆరుముఖాలలో ఆరు చేతుల బొటసఫైళ్లను ఉంచుకొని బాల్యకీడగా చీకుతూ, వాడియైన బాణంతో క్రూంచపర్వతాన్ని భేదించాడు. శక్తిపాతంతో శ్వేతగిరి శిఖరాన్ని కూల్చాడు. ఆరుముఖాలతో పెద్దపెట్టున ఘోషించాడు. ఆ శబ్దానికి కులపర్వతాలు కంపించాయి. దిక్కులు బ్రద్దలయ్యాయి. నేల గిరి గిరి తిరిగింది. సముద్రాలు సంక్షోభించాయి. సూర్యరథాశ్వాలు నలుదిక్కులకూ లాగాయి. ఆ మహోత్సాలకు భయపడి మునులు శాంతిక్రియలు చేశారు.

ఆ సమయాన చైత్రరథ నివాసులైన జనులు కుమారస్వామి అగ్నిదేవుడికి అంగిరఃప్రముఖ మునీంద్రుల సతుల వలన పుట్టిన బాలుడనీ, అతడి వలన ఆ అనర్థం కలిగిందనీ ఆక్రోశించారు. ఆ అపాదులు విని సప్తర్షులలో వసిష్టుడు తప్ప మిగిలినవారు తమ భార్యలను వదలిపెట్టారు. కొంతమంది జనులు ముని భార్యలు నిర్దోషులనీ, వారి వేషాలతో పతిని కూడింది అగ్ని భార్య స్వాహాదేవియే అనే అన్నారు. ఈ వాదోపవాదాలను విని స్వాహాదేవి స్వయంగా సప్తర్షుల వద్దకు వెళ్లి తనవలన జరిగిన విశేషమంతా చెప్పి, బుపిపత్పులు నిర్దోషులని విన్నవించింది. ఆమె ఎంత చెప్పినా బుపు లామెమాటలు పట్టించుకొనలేదు. తమ భార్యల నేలుకొనలేదు.

కుమారస్వామికి విశ్వామిత్రుడు జాతకర్మాది విధులు నిర్వహించాడు. దేవతలందరు ఇంద్రుడి వద్దకు వెళ్లి కుమారస్వామి పరాక్రమాన్ని వినిపించి, అతడి వలన ఇంద్రవదవికి చేటురాకుండ అతడిని వధించుమని హితవు చెప్పారు. ఇంద్రుడు కుమారస్వామిని చంపటానికి సప్తమాతృకలను నియోగించాడు. వారు కుమారస్వామి యొక్క మహాతేజస్సును చూచి భయపడి, వారు లోకమాతలు కాబట్టి అతడు కూడా వారిని మాతృభావంతో గౌరవించరలసిందిగా కోరారు. కుమారస్వామి వారిని మాతలుగా స్వీకరించాడు. అగ్నికూడ తన కొడుకు వద్దకు వచ్చి అతడి రక్షణలో నిలిచాడు. సప్తమాతృకల కోపం నుండి పుట్టిన లోహితస్వ-కుమారుడికి దాదిగా కుదిరి అతడిని లాలించింది. సకలభూత గణాలు వచ్చి కుమారస్వామిని పరివేష్టించి నిలిచాయి.

అది తెలిసి ఇంద్రుడు తన అపారసైన్యాన్ని కుమారుడిపై పంపాడు. కుమారస్వామి ముఖం నుంచి వెలువడిన మంటలు వారిని కాల్పించే నారంభించాయి. వారు భయపడి కుమారస్వామిని శరణువేడారు. ఆ సంగతి తెలిసి ఇంద్రుడు క్రుధ్యాత్మ అతడి మీద వజ్రాయుధం ప్రయోగించాడు. అది కుమారుడి కుడి పార్వత్యాన్ని తాకింది. ఆ భాగంలోనుండి విశాఖాడనే శక్తిధరుడు మేకమెగంతో పుట్టాడు. అతడివెంట క్వాయుకుమార గణాలు అనంభ్యాకంగా పుట్టాయి. ఆ సంరంభం చూచి ఇంద్రుడు భయపడి కుమారస్వామిని శరణువేడాడు. వా రిరుపురి చుట్టూ చేరి దేవతలు హర్షనాదాలు చేశారు.

అగ్నికుమారుడు, ఆజానుబాహుడు, కవచధారి, తేజస్వి, కుండల మండితుడు, కనకకిరీటధారి, యువకుడు, సర్వలక్షణయుక్తుడు అయిన కుమారస్వామిని చూచి, వరించి లక్ష్మీదేవి అతడిని పొందింది. ఆరవరోజు మహామునులందరు కుమారస్వామిని సమీపించి విశేషంగా ప్రస్తుతించి, ఇంద్రపదవిని స్వీకరించుమని అతడిని కోరారు. ఇంద్రుడు కూడా వారి అభిమతాన్ని బలపరిచాడు. కానీ, కుమారస్వామి ఇంద్రపదవిని కోరక, ఇంద్రుడికి హితుడుగా ఉండి దేవకార్యాన్ని తీర్పుటానికి దేవతల సైన్యాధివత్యానికి అంగీకరించాడు. దేవవిరోధులను సంహారించటానికి ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. ఇంద్రుడు సంతోషించి కుమారస్వామిని దేవసేనానిగా అభిషేకించాడు. దేవగణాల సంతోషం మిస్యుముట్టింది.

అప్పుడు పరమేశ్వరుడు గిరిజాసమేతంగా కుమారస్వామి వద్దకు వచ్చాడు. కుమారుడిని కౌగిలించుకొన్నాడు. విశ్వకర్మ నిర్మితమైన బంగారపు పూలమాలను బహుకరించాడు. పరమేశ్వరుడికి కుమారస్వామి కొమరుడోతాడు. ఎట్లాగంటే - పూర్వం రుద్రుడు తన వీర్యాన్ని అగ్నియందు సంగ్రహించాడు. ఆ తేజో విశేషం చేత అగ్నిదేవుడు కుమారుడిని ఉత్సాధింపచేశాడు. అంతేకాక అగ్నియే రుద్రుడని వేదాలు తెలిసిన విప్రులంటారు. కాబట్టి అగ్నిపుత్రుడు రుద్రపుత్రుడని కూడా చెప్పువచ్చును. స్వాహాదేవి కృత్తికలు అనే పేర ప్రసిద్ధిచెందిన ఆరుగురు బుఖిపత్నుల రూపాలను గైకోని ప్రియుని పొంది శ్వేతపర్వతంలో రేతస్కందం చేయటం వలన పుట్టాడు కాబట్టి కుమారస్వామి కార్తికేయుడనీ, స్కూందుడనీ ప్రసిద్ధికొన్నాడు. ఇంద్రుడు బ్రహ్మవద్ద భద్రంగా ఉంచిన దేవసేన అనే కన్యను తెచ్చి కుమారస్వామి కిచ్చి వివాహం చేశాడు. అప్పు డతుడు రెండర్ధాలలో దేవసేనాపతి-(దేవతలసేనకు నాయకుడు, దేవసేనకు భర్త) అయాడు. కుమారస్వామిని లక్ష్మీదేవి పంచమినాడు, దేవసేన షష్ణునాడు పొందటం చేత ఆ రెండు తిథులు పుభ తిథులయ్యాయి.

ఆదే సమయంలో మునుల చేత పరిత్వకలైన మునిభార్య లారుగురు కుమారస్వామిని సమీపించి, తమ గోదు వినిపించి, పుణ్యలోకాలను కోల్పోయి దుఃఖిస్తున్న తమకు పుణ్యగతులను కల్పింప వేడారు. వారికి పుత్రుడిగా అనుగ్రహించి తమ దుఃఖాన్ని తీర్పుమని కోరారు. కుమారస్వామి వారి ప్రార్థన మన్మించి, ఇంద్రుని సంప్రదించి రోహిణీ నక్తత సమీపంలో ఖాళీగా ఉన్న అభిజన్మక్తత స్థానంలో కృత్తికలుగా ఆరుగురికి అగ్నిదేవత్యమనే పేర ఆకాశంలో స్థానం కల్పించాడు. ఆ తరువాత స్వాహాదేవి వచ్చి ‘నేను నీ తల్లిని, నీ వద్దనే ఉంటా’ నని కోరింది. కుమారు డంగీకరించాడు.

ఆ పిమ్మట కుమార మాతృకలు ఏడుగురు వచ్చి తమను జగన్మాతలుగా చేయుమని కోరారు. కుమారుడు వారిని వేరేవరం కోరుకొనుమన్నాడు. శిశువులకు పీడ గలిగించే శక్తిని వరంగా అడిగారు. ఆ కోరిక నివ్యటానికి సమ్ముతి లేకపోయినా ఇచ్చిన మాటకు కట్టబడి- శిశువులు పుట్టింది మొదలు పదహారేళ్ళవరకు సప్తమాతృకల పీడ కలుగగలదని వరమిచ్చాడు. స్కూందాపశ్చారుమనే పేరుగల దైత్యుడిని తన దేహం నుండి పుట్టించి వారికి రక్తకుడిగా నిలిపాడు. బలిశాంతులవలన వారి పీడ తొలగేటట్లు సూచించాడు. వారు కలిగించే పీడలన్నీ పరమేశ్వరభక్తుల నేమీ చేయలేవని అభయమిచ్చాడు.

అప్పుడు స్వాహాదేవి కుమారస్వామిని ఒక వరం కోరింది. అగ్నికీ స్వాహాదేవికి ఎప్పుడూ ఎడం లేకుండా ఉండే వరమది. ఆమె కోరికను మన్మించి కుమారస్వామి - ద్విజులు అగ్నిలో హవ్యము లిచ్చేటపుడు స్వాహాకారంతో కలిపి ఇవ్వాలని కట్టడి చేశాడు. దాని వలన అగ్నితో స్వాహాదేవికి నిత్యసహవాసం సిద్ధించింది.

అంత బ్రహ్మదేవుడు సకలముని గణాలతో కూడి అక్కడకు వచ్చాడు. కుమారస్వామిని అభినందించి, పార్వతీ పరమేశ్వరులను అతని తల్లిదండ్రులుగా పరిచయం చేశాడు. కుమారస్వామి వారిని హాజించి స్తుతించాడు. దేవతలు కానుకలందించారు. ఈశ్వరుడు కుమారుని కౌగిటచేర్చి లాలించాడు. అతడిని వెంటబెట్టుకొని, దేవమునిగణాలు బారులు తీరి వెంటరాగా ఉత్సాహంగా సాగి భద్రవటం చేరాడు. కుమారస్వామిని సప్తమారుత స్కూందానికి అధిపతిని చేశాడు. దేవతలకు ఎప్పుడూ మేలు చేయుమన్నాడు. శివపదధ్యానాన్ని మరువ వద్దన్నాడు.

ఆ సమయంలో మహిషాసురుడు దేవతలపై తన శీకరసైన్యాన్ని పంపాడు. వారి ధాటికి భూమి కంపించింది. ఎన్నో ఉత్సాలు కలిగాయి. రాక్షససైన్యం భీకరంగా విజ్యంభించి దేవసేనను చీల్చి చెండాడింది. దేవతల సైన్యం చిన్నాభిన్నమైంది. దేవంద్రుడు వారినందరిని పురికొల్పి తాను శత్రువులపై విరుచుకపడ్డాడు. పోరు భయంకరంగా సాగింది. రాక్షససైన్యం దేవతల చేతుల్లో నుగ్గు నుగ్గు అయింది. ఆ సంగతి గమనించి మహిషాసురుడు మండపిడి దేవతలపై తిరుగబడ్డాడు. ఒక మహాప్రయత్నాన్ని రెండు చేతులతో ఎత్తి దేవసైన్యం మీద విసిరాడు. పదివేలమంది దేవసైనికులు దాని క్రిందపడి చనిపోయారు. ఆ దృశ్యం చూచి ఇంద్రుడే భయపడి పారిపోయాడు. అంత మహిషాసురుడు రుద్రుని రథం మీద దాడిచేసి దాని అగ్రభాగాన్ని పట్టుకొన్నాడు. హరుడు రాక్షసుల చేజిక్కాడని మునులు దేవతలు భయపడ్డారు. శివుడు మందహసంతో కుమారస్వామిని ఆ రాక్షసప్రవధ చేయుమని ఆజ్ఞాపించాడు. కుమారస్వామి ప్రథయమహాగ్ని జ్వాలవలె రాక్షసుల మీద విజ్యంభించాడు. దేవతలు దైర్యంతో ఆతడి వెంట నిలిచారు. స్వందుడు తన సహజక్షత్తిని రాక్షసుడిపై విసిరాడు. అది ఆ దానవుడిని దహనం చేసి చంపింది. కుమారుడు మరల మరల శక్తిని ప్రయోగించి దానవ సైన్యాన్ని మట్టుపెట్టాడు. దేవతలు, దేవంద్రుడు ఆనందోత్సాహాలతో కుమారస్వామిని కీర్తించారు. లోకత్రయంలో కుమారస్వామి కీర్తి వ్యాపించింది. పరమేశ్వరుడు కుమారుడిని కౌగిలించుకొని ఆశీర్వదించాడు. తనపట్ల ఎంతటి భక్తి చూపుతారో అంతటి భక్తి కుమారస్వామి పట్ల కూడా చూపండని దేవతలకు పరమేశ్వరుడు ఆదేశించాడు. శివుడు భద్రవటం చేరాడు. అమరులు తమ నివాసాలకు పోయారు.

ఈ విధంగా షష్ణుఖుడు ఒక్కాదినంలో రాక్షసులనందరినీ చంపాడు. జగాల నన్నింటినీ రక్షిస్తానని దయాగుణంతో ఆభయమిచ్చాడు. అటువంటి కుమారస్వామి కథను ఎవరు భక్తితో వింటారో, కీర్తిస్తారో, వారు సర్వదోషాల నుండి విముక్తులై, దివ్యశుభాలను పాందుతారు.

సత్యాద్రోపదీ సంవాదం

మార్గందేయమహార్షి ధర్మరాజు కోరిన కథలను చెపుతున్న ఆ సమయంలో సత్యభామా ద్రోపదులు ఏకాంత స్ఫులంలో కూర్చుండి ఈ విధంగా సంభాషించుకొన్నారు.

సత్యభామః: ద్రోపదీ! నీ భద్రులు సామాన్యాలు గారు. లోకపాలకుల వంటివారు, పరాక్రమవంతులు, నిర్మల చరిత్రం కలవారు. అంతటి వారిని నీవు ఒకేరకంగా అనురాగంతో ఏవిధంగా సేవిస్తావు? నీ భద్రులయిదుగురూ ఒకరికంటే మరొకరు నీకు అనురక్తులు కావటం ఆశ్చర్యంగా ఉంది. అందరూ నీతో ఎప్పుడూ నవ్యతూ మాట్లాడతారు కాని కోపగించుకోరు. పతుల వలన నీవు పొందే ఈ విశేష సాభాగ్యానికి కారణం ఏమిటి? ఏదైనా ప్రతం చేసిన ప్రభావమా? మంత్రోషధ మహిమా? నాకు తెలియచెప్పము. నీ వలన ఆ కిటుకు తెలుసుకొని నా భద్ర అయిన శ్రీకష్టప్పడిని నా వశం చేసికొని, అత్యంత స్నేహసురాగాలను పాందుతాను.

ద్రోపది : (సత్యభామ మాటలు ద్రోపదికి కొంచెం కోపం తెప్పించాయి. కాని, కోపాన్ని అణచుకొని చిరునవ్య మొగం మీద పులుముకొని నిబ్బరంగా ఇట్లా అన్నది) సత్యా! నన్ను ఈ విధంగా దుర్మార్గురాలుగా భావించటం నీకు న్యాయమేనా? నీవు శ్రీకష్టప్పడేవుడి భార్యవైనావు కాబట్టి నిన్ను నే నేమీ అనలేకపోతున్నాను. అంతటి వాడి భార్యవు నీవు ఇంతటి మాటలు అనవచ్చునా? (అంటూ ఎగతాళిగా నవ్యలాట కన్నట్లుగా అంటూనే సత్యభామ అవివేకం ఆమెకి తెలిసి వచ్చేటట్లు నిపుణంగా మాట్లాడింది.)

మంత్రాలను, తంత్రాలను, బైషధాలను అనేక విధాలుగా ప్రయోగిస్తే భద్రులు భార్యలను వలచి వారి వలలో పడతారని అనుకొనటం వెరితనం. వాటి వలన భద్రులకు భార్యలపై అంతకు ముందున్న ప్రేమకూడా పోతుంది కాని, లాభ మేమీ కలుగదు. మంత్రతంత్రాలతో మగడిని లొంగదీసుకొనాలనుకొనే భార్యతో కలిసి జీవించటం పాముతో పాత్రువలె భద్ర భావిస్తాడు. మగడిని వశం చేసికొనటానికి పెట్టే మందులూ మాకులూ వికటిస్తే భద్రకు మూగతనం, జడత్వం, వివిధ రోగాలూ మొదలైన బాధలేర్పడవచ్చును. ఆ బాధలు భార్యవలన ఏర్పడినవని తెలిస్తే ఆమె లోకనిందకు పాల్పడి, దుర్గతిపాలు కావలని వస్తుంది.

కాబట్టి భార్య భర్త పట్ల కపటచర్యలు చేయరాదు. అతడి మనస్సును తెలిసికొని తదనుగుణంగా మనసుల్తే ఆదే ఆన్నిపనులూ సాధించి పెట్టుతుంది.

పాండవులపట్ల నే నెట్లా వర్తిస్తూ పతుల అనురాగాన్ని పాండగలిగానో చెప్పుతాను వినుము. నా పతులు మరే వనితలతో కూడినా నేను కోపగించుకొనను. ఎప్పుడూ అహంకరించను; మదాన్ని ప్రదర్శించకుండా, ప్రమాదానికి లోసుకాకుండా వారందరికి ఏకాగ్రతతో ఎప్పుడూ భక్తితో సేవలు చేస్తుంటాను. చూపులో, పలుకులో, కోర్కెలో, స్నేహంలో ఎప్పుడూ ఎటువంటి తేడా లేకుండా ఉంటాను. దేవతలవైనా పరపురుషులుగా భావిస్తాను. స్నేహభోజన శయన సేవలను పతులకు నేనే స్వయంగా నిర్వహిస్తాను. పతులకు ఆసనపాద్య విధులు నేనే చేస్తాను. ఇతరుల చేత ఆ పనులు చేయించను. ఆయా కాలాలలో క్రమం తప్పకుండా స్నేహభోజనాదులను అమర్ధటం, ధనధాన్యాలు వృథావ్యయం కాకుండా చూడటం, ఇంటి పనులు చక్కదిద్దుకొనటం, బంధువులకు ప్రమోదం కల్గించటం మొదలైన బాధ్యతలన్నే నేనే నిర్వహిస్తాను. ముందువాకిట్లో చాలాసార్లు నిలవటం, యువతులతో కలసిమెలసి తిరగటం, గిల్లికజ్ఞాలు పెట్టుకొనటం, హాస్యపు మాటలతో పెద్దగా విరగబడి నవ్వటం- మొదలైనవి నాకు నచ్చనివి. భర్తలు ఇంట్లో లేకపోతే, ప్రవాసంలో ఉంటే నేను పుష్పగంధాదులతో ఆలంకరించుకొనను, పతులనే మనస్సులో తలపోస్తూ ఉంటాను. అత్తకు భక్తితో సేవలు చేస్తాను. ఆమె చెప్పినట్లు వింటాను. గురు విప్రజనాతిథి పూజలు భక్తిభావంతో చేస్తాను. ఓర్చు, మెత్తదనం, మంచిమనసు అనే గుణాలను ఎల్లప్పుడూ కలిగి ఉంటాను.

పాండవులు నాపట్ల చాల మృదువుగా ఉంటారని వారిని లెక్కచేయక తెలికగా చూడను. వారికి కోపం వస్తే విషసర్పాలవలె కూరులని తెలిసి జ్ఞాగ్రత్తగా సేవిస్తాను. ప్రతినిత్యం ధర్మరాజుపంక్తిలో ఎనిమిదివేల మంది బ్రాహ్మణులు, పదివేలమంది యతులు బంగారు పళ్ళాలలో భోజనం చేస్తారు. వారందరికి అస్తుపానాదులు, వప్తమాషణ సత్కారాలూ సత్కమంగా జరిగేటట్లు స్వయంగా నేను పర్యవేక్షిస్తాను. అంతేకాక ధర్మరాజు కొలువులో నూరువేల మంది పరిచారకులు రేయింబవట్లు అతిథి సత్కారాలు నమకూర్చటంలో నిమగ్నులై ఉంటారు. వారి బాధ్యతలు, జితబత్యాలు, యోగక్షేమాలు అన్ని నేనే చూస్తుంటాను. అట్లాగే ఉత్తమ గజాక్యాలు నూరువేలకు పైగా ఉన్నాయి. వాటి పోషణ బాధ్యతలను నేనే నిర్వహిస్తాను. చిట్టచివరకు గోపాలకులను, భృత్యులను కూడా స్వయంగా పలకరించి వారి యోగక్షేమాలను విచారిస్తాను. ఈ పనులన్నీ నిర్వహించి రాత్రి ఒకజాము మాత్రమే కలత నిద్రపోయి వెంటనే లేచి కార్యనిర్వహణ దీక్షలో మునిగిపోతాను. నాభర్తలు ఆ విషయాలన్నీ నా మీద వరలి నిశ్చింతగా తమ రాజ్యభార వ్యవహారాలలో నిమగ్నులై ఉంటారు. ఇటువంటి ప్రవర్తనతో నా పతుల అనురాగాన్ని పాండగలుగుతున్నానే కాని, నీవనుకొన్నట్లు మందుమాకుల మహిమల వలన గాని, మరే ఇతర ఇంద్రజాలాల వలన గాని కాదు సుమా!

సత్యభామ : (సిగ్గుపడి తలవంచుకొని) నాకు తెలియక అజ్ఞానంతో నిన్నిట్లా అడిగాను. నా తెలివి తక్కువతనానికి మన్నించుము. నా మాటలు నవ్వులాటల కన్నవిగా తీసికొమ్ము. ఈ లోకంలో నీ చరిత్ర మహిమ గౌరవించడగింది.

పతిత్రతాధర్మాలు

ద్రోపది : సత్యభామ! పతి మనస్సును ఆకట్టుకొనే నిపుణమైన ఉపాయాలను చెప్పుతాను వినుము. ఇవి ఉత్తమమైనవి. ధర్మంతో కూడినవి, మంచి నడవడి కలిగించేవి.

పతిని మించిన దైవం పతికి మరొకరు లేరు. పతి సంతోషించి కరుణిష్టే ధనధాన్య సంతాన గౌరవాలూ, కీర్తి, సద్గుతులూ కలుగుతాయి. ఎప్పుడైన ఎంతో కష్టపడితేనే గాని కాస్త సుఖం కలుగదు. పతి సేవలన అమితమైన పథం సుఖం లభిస్తుంది. కాబట్టి ఎప్పుడూ భర్త పట్ల అనుకూలభావం, ప్రేమ, భయభక్తులు, ప్రీతి ప్రసరిష్టే అతడు నతిపట్ల ఆసక్తుడొతాడు.

శ్రీకృష్ణుడు నీ ముంగిట్లోకి రాగానే లేచి ఎదురుపోయి మనసారా ఆహ్వానించుము. అంతఃపురంలోకి చేరగానే ఆసనాది గౌరవాలన్నీ నీవే స్వయంగా నమకూర్చుము. నీ మగడు మనసుపడి నీతో గోముగా చెప్పిన వలపు మాటలను నీ ప్రాణ

స్నేహితురాంధ్రకు కూడా చెప్పవద్దు. ఆ మాటలు సపులకు తెలిస్తే రవరవలు కలుగుతాయి. శ్రీకృష్ణుడి మనస్సు విరుగుతుంది. పతికి నచ్చిన మిత్రులు విందుకు వేస్తే వారిని ఆదరించుము. పతికి నచ్చిని వారు నీకు మిత్రులైనా వారిని నీవు మెచ్చుకొనవద్దు. నీకు పుత్రులైనను ప్రద్యుమ్మాదులతో కలిసి ఏకాంతంలో ఒకే ఆసనంలో ఉండ తగదు. లోకులు పలుగాకులు. ఉత్తమ కుల సతులతో స్నేహం చేయుము. శీలం లేని వనితలకు దూరంగా మనలుకొమ్ము. ఈవిధంగా నడచుకొనటమే పతిసాభాగ్యాలాభానికి ఉపాయం.

సత్యభామ : (సంతోషంతో) ద్రౌపదీ! నీవు ధర్మజురాలవు. నీ భర్తలు దేవతల వంటివారు. ధర్మతేజో బలశార్య సంపన్ములు. కాబట్టి వారికి ధరణీరాజ్యం తప్పక దక్కుతుంది. మీకు కీడుచేసిన కౌరవులకు దిక్కులేని చావు మూడుతుంది. వారి వనితలు రోదిస్తుంటే చూచి నీవు సంతోషపడతావు. ఉత్తములైన కౌడుకులను కన్న ఇల్లాలివి. నీకు చింత వద్దు. నీ కౌడుకులను రుక్మిణి సుభద్రలు తమ కౌడుకులుగా ప్రేమతో చూచుకొంటున్నారు. వారి దిగులు నీకు వద్దు. నిశ్చింతగా ఉండుము.

అంతలో కృష్ణుడు పాండవులను వీడ్చిని ప్రయాణానికి సిద్ధమయ్యాడు. సత్యభామ ద్రౌపదిని స్నేహపూర్వకంగా కొగిలించుకొని వీడ్చిలు పలికింది. అంత సత్యభామ సహితుడై శ్రీకృష్ణుడు ద్వారపత్రిపూరానికి వెళ్ళాడు. మార్గంజేయమహర్షి పాండవుల నాశిర్యదించి తిరిగి తన ఆశ్రమానికి వెళ్ళాడు.

పాండవులు కామ్యకవనం నుండి ద్వైతవనానికి చేరారు. అప్పుడు హస్తినాపురం నుండి ఒక బ్రాహ్మణుడు వచ్చి పాండవులను దర్శించి, తిరిగి హస్తినాపురానికి వెళ్ళి, ధృతరాప్రుడితో పాండవుల వనవాస జీవిత క్లేశాలను గురించి వివరించి చెప్పాడు. వాటిని విని ధృతరాప్రుడు దుఃఖించాడు. దుర్యథనుడి దుర్వార్థానికి వాపొయాడు. మహాబలవంతులైన పాండవులు అరణ్యవాస క్లేశాలవలన పాందుతున్న బాధలను పేరుపేరున పేర్కొని పరితపించాడు. ప్రత్యేకించి భీమార్ణవుల పరాక్రమాలను, ప్రతీకార హారుషాలను తలచి లోలోన భయపడ్డాడు. కౌరవులు పాండవులవట్ల చేసిన కీడులను వరుసగా స్ఫూర్తికి తెచ్చుకొని పాండవుల వలన రాబోయే కీడును శంకించి కౌరవవాశనం దాపురించిందని దధ్దరిల్లాడు. దుర్యథనుడు ధృతరాప్రుడి మనోవేదనను పసికట్టి శకుని కర్ణులతో కూడి రహస్య సమావేశం జరిపి, కార్యాలోచనం చేశాడు.

ఘోషయాత్ర

పాండవులు ద్వైతవన సరోవర తీరంలో ఉన్నారు. వారు వనవాస క్లేశాలను అనుభవిస్తున్నారనీ, వారి ముందు కౌరవసంపదను ప్రదర్శించి వారికి మరింత దుఃఖాన్ని కలిగించాలనీ దుష్టవతుష్టయం పన్నాగం పన్నింది. ద్వైతవనంలో ఉన్న గోవులు కూరమృగబాధకు గురి అవుతున్నాయనీ, తత్కషాలమే ప్రభువులు వాటిక రక్షణ కల్పించాలనీ సమంగుడనే గోవాలుడి ద్వారా నాటకమాడించి ఒక వినతిని కల్పించారు. దానిని నమ్మినా ధృతరాప్రుడు మొదట దుర్యథనాదులను గోరక్షకు పంపటానికి అంగీకరించేదు. శకుని నచ్చ చెప్పిన తరువాత ఎట్లకేలకు సమ్మతించాడు. అయితే, ఆ వనంలోనే నివసిస్తున్న పాండవుల కెటువంటి కీడును తలపెట్టవద్దని పోచ్చరించాడు. దుర్యథనుడు దాని కంగీకరించి ఘోషయాత్ర ప్రకటించాడు. మహావైభవంగా, అట్టహసంగా, సకుటుంబ పరివారంగా దుర్యథనాదులు ద్వైతవనం చేరి వసతిగృహాలుగా దేరాలు వేయించి, వినోద విలాసాలతో కాలం గడపసాగారు. గోవుల సంపదను పరిశీలించి తగిన భద్రతలను ఏర్పాటు చేశారు. ధార్మరాప్పుల సంపదలనూ, వైభవాలనూ చూచి పాండవులూ, ద్రౌపదీ మనసులలో బాధపడాలని వారి పన్నాగం.

ద్వైతవనంలో దుర్యథనాదులు కొంతకాలం మృగయా వినోదం సాగించారు. ద్వైతసరోవర ప్రాంతంలో ధర్మరాజు యజ్ఞదీక్షితుడై ఉన్నాడని తెలిసి, సరోవరానికి ఆవలి ఒడ్డున క్రీడాగృహాలను నిర్మించటానికి భటులను ఆజ్ఞాపించాడు. ఆ ప్రయత్నాన్ని కొందరు గంధర్వులు అడ్డగించారు. చిత్రసేనుడనే గంధర్వరాజు క్రీడార్థం కల్పించుకొన్న కొలను కాబట్టి, ఇతరులు దానిని ఉపయోగించరాదని పోచ్చరించారు. కౌరవసేనలు వారి మాటలు లెక్కసేయక చిత్రసేనుడి గంధర్వసేనతో యుద్ధానికి సిద్ధమయ్యారు. పొరు ఘోరంగా జరిగింది. గంధర్వుల దాడికి కౌరవసైన్యం నిలవటం కష్టతరమైంది. దుశ్శాసన కర్ణాది పీరులందరూ తమ తమ సైన్యాలతో పొరుకు దిగారు. దుశ్శాసనవాదులు గంధర్వుల దాడికి ఆగలేక వెనుదిరిగి దుర్యథనుడి వద్దకు వెళ్ళారు.

కర్ణ డొక్కడే రణరంగంలో నిలిచి గంధర్వులను ఎదుర్కొన్నాడు. వేలమంది గంధర్వులను చంపాడు. కానీ, వెంటనే శతసహస్ర సంబ్యులో గంధర్వులు వచ్చేవారు, రణరంగమంతా నిండి శతువులను ముంచి వేశారు. అప్పుడు దుర్యోధనుడు శకుని దుశ్శాసనాది వీరులతో కలిసి సమైన్యడై కదనరంగానికి కదలి వెళ్ళాడు. భయంకర యుద్ధం సాగింది. కౌరవవీరుల బాణవర్షానికి గంధర్వులు చాలామంది నేలగూలారు. ఆ సంగతి తెలిసి గంధర్వువతి అయిన చిత్రసేనుడు మదగజాన్ని ఎక్కు కోపంతో కౌరవుల మీదకు స్వయంగా సమైన్యడై యుద్ధానికి వచ్చాడు. చిత్రసేనుడు మాయాయుద్ధ నిపుణుడు, వివిధాప్రాలను ప్రయోగించి గాలి ఆడకుండా చేశాడు. సూర్యుక్రికరణాలు సోకకుండా చీకట్టు కల్పించాడు. కౌరవసేనలో ప్రతి ఒక్కొక్క వీరుడికి పదిమంది చొప్పున గంధర్వులు చుట్టుముట్టి హతమార్పటం మొదలు పెట్టారు. ఆ ధాటికి ఆగలేక కౌరవసైన్యం ధర్మరాజును శరణువేడటానికి పరుగెత్తుటం మొదలుపెట్టింది. కర్ణుడు వారందిరికి ధైర్యం చెప్పి, పారిపోకుండా ఆపి, కులపర్వతం వలె స్థిరంగా నిలిచి గంధర్వులను వీరోచితంగా ఎదుర్కొన్నాడు. దుర్యోధనాదులందరూ అతడికి అండగా నిలిచారు.

అప్పుడు అనంతసత్యులైన గంధర్వులు కర్ణుడిని చుట్టుముట్టారు. అతడి రథాన్ని కూలగొట్టారు. కర్ణుడు వికర్ణుడి రథ మెక్కి రణభూమికి దూరంగా తోలగిపోయాడు. దుర్యోధనుడు పోరు సాగించాడు. చిత్రసేనుడు అతడిపై విజృంఖించి రథాన్ని విరుగొట్టాడు. దుర్యోధనుడి జుట్టువట్టి లాగి నేలపై పడవేశాడు. పెదకేల బంధించి సింహాదం చేశాడు. అతడి ఆజ్ఞతో గంధర్వులు దుశ్శాసనాది భ్రాతువర్ధాన్ని, కౌరవుల భార్యలనూ, మంఱులనూ పట్టి బంధించారు. ఆ దృశ్యం చూచి కౌరవసైన్యంలోని మిగిలిన వారంతా ఆక్రోశిస్తూ పరుగెత్తి ధర్మరాజును శరణువేడారు. జరిగిన కథంతా చెప్పారు. దుర్యోధనుడికి సకుటుంబంగా చిత్రసేనుడి చెరనుండి విముక్తి కలిగించుమని ధర్మరాజును శరణువేడారు.

భీమసేను డప్పురు పెద్దగా నవ్వి ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు. ‘మనం చేయవలసిన పని గంధర్వులే చేశారు. ఎంతో మంచి పని జరిగింది! మన కే భారమూ లేకుండా. ఇప్పుడు ఊరకుంటే చాలు మనకు జయం కలుగుతుంది. పుట్టుక నుండి కపటిగా పాపాలకు దిట్టగా పెరిగి లోకులచేత తిట్లుపడ్డ ఆ త్రారుడికి బ్రహ్మాదేవుడు తగిన శాస్త్రి చేశాడు. వనవాస క్షేత్రాల ననుభవిస్తున్న మనలను పరిపాసించటానికి పన్నగం పన్ని వచ్చిన ఆ పాపి తన పాపఫలాన్ని అనుభవిస్తున్నాడు. వాడి మీద దయచూపవలసిన అవసరం లేదు.’

ధర్మరాజామాటలు విని భీముడితో ఈ విధంగా పలికాడు - ‘భీమసేనా! ఇది పరుషవాక్యాలు పలికే సమయమా? శరణుంభీచ్చిన వారిని కరుణతో చూడటం నీ ధర్యం కాదా? ఒక వంశంలో పుట్టి, జ్ఞాతులమైన వారం మనం. అర్థసంబంధమైన అభిప్రాయభేదాలు మనమధ్య ఉండవచ్చును. కానీ, ఇతరులవలన మనకు అవమానం కలిగేటప్పుడు ఒకరు మరొకరిని ఆదుకొనకపోవటం నింద్యం. దుర్యోధనుడు దుర్మార్గాడే కావచ్చును. భార్యలతో సహా పగవారిచేత పట్టుబడగా మనం ఉపేక్ష చేస్తే కులహోని అవుతుంది. అంతే కాదు, శరణువేడిన వారిని రక్షించటం సామాన్యక్రతియుడికి ధర్యం కాగా, నీవంటి బలవంతులకు అవశ్యకర్యవ్యమని వేరే చెప్పవలెనా? లెమ్ము, నీపూ, నీ తమ్ములూ రథా లెక్కి వెళ్ళి దుర్యోధనుడి చెరవిడిపించండి’- అని ధర్మరాజున్నాడు. భీముడు కోపంతో దుర్యోధనుడు తమకు పూర్వం చేసిన అపకారాలన్నీంటినీ అన్నకు గుర్తు చేసి, వాటిని మరచిపోయి ఎప్పుడూ దయచూపితే, కార్యహోని అవుతుందని పోచ్చరించాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు భీమసేనుడిని బుజ్జిగిస్తూ ఇట్లా అన్నాడు.

‘రక్షించుమని వేడితే బలహీనుడైనా తనకు ఓధినంత చేస్తాడు. నీవంటి శూరుడు దీనుల వైఖరి చూడా ఊరకుంటాడా? భయంకర శతువైనా శరణని వస్తే సంతోషంతో రక్షించాలి. ఇది దయమయుల తీరు. దానికి ఏ ధర్మాలూ సరిగాపు. దుర్యోధనుడు మీ బలశోర్యాలు తెలిసిన వాడు కాబట్టి, మీరు తప్పక తనను విడిపిస్తారనే ఆశతో వీరందరినీ పంపి ఉంటాడు. అతడిని రక్షించే పుణ్యం, కీర్తి కలుగుతాయి. నిజానికి నేను ని న్నింత బలవంతపెట్టుకూడదు. అయినా నేను యజ్ఞదీకలో ఉన్నాను కాబట్టి నేను వెళ్ళురాదు కాబట్టి, నిన్ను వెళ్ళుమంటున్నాను. ముందుగా గంధర్వులను సామోపాయంతో నచ్చచెప్పి పని సాధించండి. సామమార్గంలో మాట వినకపోతే శతువుల నోడించి కార్యాన్ని పూర్తి చేయండి. తద్వారా నాయజ్ఞాన్ని

సఫలం చేయండి.' ధర్మజుడి మాటలకు భీముడు ఎట్టకేలకు అంగీకరించాడు. అర్బునుడు కూడ ధర్మరాజు ఆజ్ఞను తీసికొని దుర్యోధనుడి చెరవిడిపిస్తానని ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. నకుల సహదేవులు భీమార్బునుల వెంట నడిచి గంధర్వేసేనలపై విజృంభించారు.

చిత్రసేనుడు వారిని ఆప్రశస్తాలతో ఎదుర్కొన్నాడు. అర్బునుడు సౌమ్యంగా దుర్యోధనుడిని చెరవిడిపించుమని కోరాడు. కాని, అతడి మాట పట్టించుకొనుకుండా గంధర్వపతి అర్బునుడి రథాన్ని భగ్నం చేయపోయాడు. కవ్వడి విజృంభించి గంధర్వులను బాణపర్వంతో లోపించాడు. అప్పుడు గంధర్వులు చెరపట్టిన దుర్యోధనాదులను రక్షించుకొంటూ ఆకాశానికి ఎగిరి గంధర్వులోకంపైపు పరగిత్తసాగారు. అర్బునుడు ఆకాశమంతా బాణాలతో కప్పి వారిని నిలువరించాడు. గంధర్వులు వలలో చిక్కిన పక్కలవలె విలపిలలాడారు. గంధర్వులు భీమాదుల మీద అప్రశస్తాలు ప్రయోగించారు. అర్బునుడు ఆగ్నేయాప్రంతో వారిని మంటలలో చిక్కుకొనేటట్లు చేశాడు. అర్బునుడు శబ్దబేదులైన బాణాలతో చిత్రసేనుడి శరీరాన్ని గాయపరిచాడు. అప్పుడు చిత్రసేనుడు యుద్ధం చాలించి అర్బునుడి ఎదుట నిలిచి ఈవిధంగా అన్నాడు:

చిత్రసేనుడు : అర్బునా! దుర్మత్యుడైన ఈ దుర్యోధనుడు మిమ్మల్ని అవహసించటానికి ఈ వనానికి భార్యాబంధు సమేతంగా వచ్చాడు. ఇతడిని బంధించి తెమ్మన్ని ఇంద్రుడు నన్ను పంపాడు. అందువలన దుర్యోధనాదులను ఇంద్రుడివద్దకు తీసికొని పోతున్నాను. నీవు నన్ను అడ్డగించబోకుము. నీవు నా స్నేహితుడు. నీమీద నాకు మాత్రయం లేదు.

అర్బునుడు : చిత్రసేనా! ఈ సుయోధనుడు మాకు సహాదరుడు. కాబట్టి ఇతడిని వదలిపెట్టటం నీ కర్తవ్యం. అట్లా చేస్తే ధర్మరాజు సంతోషిస్తాడు. ఇంద్రుడి ఆజ్ఞ అయినా మరేదైనా దానిని ధర్మరాజు సమక్షంలో చెప్పి, ఆయన ఎట్లా ఆదేశిస్తే అట్లా చేయవలసిందే. కాబట్టి నా మాట విని ధర్మరాజు కడకు రమ్ము - అని పలికి, చిత్రసేనుడిని ఒప్పించి ధర్మరాజు వద్దకు తీసికొని వెళ్ళాడు.

చిత్రసేనుడు పెడరెక్కలు విరిచికట్టిన దుర్యోధనుడిని స్వయంగా ధర్మరాజు ఎదుట నిలిపి, అతడి దుష్టస్వభావాన్ని బయటపెట్టాడు. ధర్మరాజు చిత్రసేనుడి బేదార్యాన్ని కోసియాడి, అతడిని గౌరవించి, గంధర్వులోకానికి సాగనంపాడు. ఆప్సైన దుర్యోధనాదుల బంధాలను ఊడడియించాడు. 'ఎప్పుడూ ఇటువంటి సాహసాలు చేయకుము సోదరా! దుర్బునుడు సాహసిస్తే నశిస్తాడు. కాబట్టి వెంటనే నీ తమ్ములను కుటుంబాలను తీసికొని నగరానికి వెళ్లిపామ్ము. దీన్ని మనసులో పెట్టుకొని బాధపడకుము' - అని మెత్తగా మందలించి దుర్యోధనుడిని పీడ్నిలిపి పంపించాడు. ధర్మజుడి ధర్మప్రవృత్తిని దౌమ్యాదులందరూ ప్రశంసించారు.

దుర్యోధనుడు పాండవుల చేత విడివించబడిన అవమానాన్ని, అవకీర్తిని భరించలేక నగరానికి తిరిగిపోతా మార్గమధ్యంలోనే ప్రాయోపవేశం మొదలు పెట్టాడు. కర్ణ, శకుని, దుశ్శాసనాదులు ఎన్నో రీతుల చెప్పిచూచారు. కాని, ఫలం లేకపోయింది. ఆనాటి రాత్రి పాతాళవాసులైన రాక్షసులు కృత్యను సృష్టించి పంపి దుర్యోధనుడిని తమవద్దకు తెప్పించుకొన్నారు. అతడి పూర్వజన్మ వృత్తాంతం వివరించి చెప్పారు. రాక్షసులు తపస్సుచేసి పరమేశ్వరుడిని మెప్పించి రాక్షసపతిగా అతడిని పాందారు. పరమేశ్వరుడు స్వయంగా సృష్టించబటం వలన అతడి శరీర పూర్వభాగం సహజవజ్రతుల్యం. అప్రశస్తాలు ఆ భాగాన్ని ఏమీ చేయలేవు. అయినా కోమలంగా, మనోహరంగా, త్రై జనరంజకంగా ఉంటుంది. దుర్యోధనుడు భూలోకంలో పుట్టబట్టోనే అతడికి సహాయంగా అనేక దైత్యదానవగణాలు వివిధ రాజకులాలలో భగదత్తాది రాజకుమారులుగా పుట్టారు. భీష్మద్రోణకృపాదులు దేవాంశనంబవులైనా, వారి భావాలు రాక్షసావేశాలై ఉంటాయి. అందువలన యుద్ధంలో నిర్దయులై బంధువులను సంహరిస్తారు. పాండవులు బంధువైమను విడిచి యుద్ధానికి దిగి దుర్యోధనుడి చేత సంహరించబడతారు. అతడి మనసులో అర్బునుడి వలన భయం ఉండడం రాక్షసులు పేర్కొని, నరకాసురాంశతో కర్మడు పుట్టాడనీ, అతడు తన దివ్యాప్రాలతో కృష్ణార్బునులను సంహరిస్తాడనీ చెప్పారు. పాండవరక్షణార్థం ఇంద్రుడు కర్మడి కవచకుండలాలను కపటరూపంతో అపహరిస్తాడు. భూమిపై వేయి లక్షలమంది సంశ్వరులు పుట్టారు. వారందరు దనుజలు. వారు యుద్ధంలో ఇంద్రసుతుడైన అర్బునుడిని నిగ్రహిస్తారు. శత్రుకంటకాలు లేని భూతలాన్ని దుర్యోధనుడు పాలిస్తాడని రాక్షసులు ధైర్యం చెప్పారు. రాక్షస

వంశానికి దుర్యోధనుడు ఆశాకిరణమని అభివర్షించారు. ప్రాయోపవేశం చేయవద్దని చెప్పారు. కృత్య ఎప్పటివలె ఆతడిని వసతిమందిరంలో ఉంచింది. దుర్యోధను డది నిజమని నమ్మాడు. పాండవులను చంపగల దైర్యం తెచ్చుకొన్నాడు. దైత్యులు తనతో చెప్పిన అంశాలను రహస్యంగా తనమదిలో దాచుకొన్నాడు. తెల్లవారగానే కర్ణుడు వచ్చి తాను రాబోయే మహాయుద్ధంలో అర్యునుడిని సంహరిస్తానని తన ఆయుధ మంటి శపథం చేశాడు. కర్ణుడి మాటలు, రాత్రి దానవులు చెప్పిన మాటలు ఒకటిగా ఉండటం గమనించి దుర్యోధనుడు ప్రాయోపవేశాన్ని వదలి హాస్తినాపురానికి ససైన్యంగా వెళ్ళాడు.

భీష్మాదులు ఫోషయాత్రలో జరిగిన సంఘటనలు తెలిసికొని పాండవులతో కలిసి ఉండుమని దుర్యోధనుడికి హితవు చెప్పారు. కాని, అతడు ఆ మాటలు పెడచెవిన పెట్టి తాతను అనాదరించాడు; కర్ణుడి అండను నమ్మి ఉప్పాంగిపోయాడు. ధర్మరాజువలె దుర్యోధనుడు కూడా రాజసూయ యాగం చేయాలని సంకల్పించాడు. కర్ణుడు కూడా రాజసూయం జయించకుండా రాజసూయం చేయటం ధర్మం కాదు కాబట్టి దాని వంటి ఫలమిచ్చే వైష్ణవును యజ్ఞాన్ని పేర్కొన్నాడు. దుర్యోధనుడు పెద్దల అనుమతితో వైష్ణవ యజ్ఞాన్ని వివిధ దక్షిణలతో వైభవోవేతంగా చేశాడు.

ఆ యజ్ఞానికి పాండవులను ఆహ్వానించటానికి ఒకదూతను పంపారు. ధర్మరాజు తాము వనవాసప్రతంలో ఉండటం చేత రాలేమని సందేశం పంపాడు. భీముడు క్రోధోదిక్కుడై ఇట్లా పలికాడు. ‘ఓ దూతా! పదమూడేట్లు పూర్తికాగానే ధర్మరాజు శస్త్రశస్త్రాలనే యజ్ఞాగ్నిలో కౌరవులనే పపువులను వేలుస్తూ యుద్ధమనే సత్రయాగం చేయటానికి వస్తాడు కాని, అందాకా హాస్తినాపురానికి రా’ డని దుర్యోధనుడితో చెప్పుమని నిష్పరంగా పలికాడు. యజ్ఞంలో పాల్గొన్న సభాసదులలో కొండరు ఆ వైష్ణవ యజ్ఞం అపూర్వమని ప్రశంసించారు. మరికొండరు ధర్మజుడి రాజసూయమే ఆ యజ్ఞముకంటే ఉదాత్మైనవదని భావించారు. యజ్ఞంతుంలో అవభ్యధ స్నానం చేసి దుర్యోధనుడు పెద్దల ఆశీస్తులతో బంగారు సింహసనం మీద తేజరిల్లాడు. అప్పుడు కర్ణుడు దుర్యోధనుడికి ఆనందం కలిగేటట్లుగా - యుద్ధంలో అర్ణునుడిని చంపేంతవరకు కాళ్గోట్టు తీసికొన నని శపథం చేశాడు. దుర్యోధనుడు ఉప్పాంగిపోయాడు. అనంత సంపదను బ్రియసత్కారాలతో పంచిపెడుతూ త్యాగబోగాలతో తులతూగుతూ ఉన్నాడు. కర్ణుడి శపథం విని ధర్మరాజు విషణ్వితై కంటిమీద కూరుకు లేకుండా వేదనపడ్డాడు.

ప్రీపాద్రోణోపాభ్యాసం

పాండవులు ద్వ్యాతవనం నుండి కామ్యకవనం చేరారు. అక్కడకు వ్యాసమునీంద్రుడు వచ్చాడు. పాండవుల పూజలందుకొని వారికి ఈ విధంగా బోధించాడు.

మానవులకు సుఖమఃఖాలు వరుసగా వస్తూ ఉంటాయి. పండితు లాసత్యం తెలిసికొని మోదభేదాలు పాండకూడదు. ధర్మరాజా! నీవు ఆపదలకు ఓర్ముకొని తపస్సు చేయము. తపస్సు సకల సాఖ్యాలను కలిగిస్తుంది. క్షమ, అహింస, సత్యం, సమత, ఇంద్రియనిగ్రహం, శమం, పరిత్యాగం - అనేవి తపో లక్షణాలు. వీటిలో ఒక్కుక్కుటి ఉత్తమ గతికి సోపానాలు, తపశ్శక్తితో కూడిన దానం చేస్తే ఆధిక ఫలం కలుగుతుంది. కష్టార్థితమైన ధనాన్ని దానం చేయటం ఉత్తమం. అన్యాయార్థితమైన విత్తాన్ని దానం చేయటం మూర్ఖవ్యాయం. దానివలన ఫలమేమీ ఉండదు. న్యాయంగా ఆర్థించిన ధనం కొఢిగానైనా సరే గారపడదం. అది యోగ్యుడైన వాడికి దానం చేస్తే ఎంతో ఫలిస్తుంది. దానికి ఉదాహరణంగా ఈ కథ వినుము.

పూర్వం కురుక్షేత్రంలో ముద్దలుడనే విప్రుడు ఉంభవృత్తితో జీవించేవాడు. ఆ పుణ్యాత్ముడు అతిధిప్రియుడు. అతడు పక్షోపవాసప్రతం చేపట్టాడు. పాడ్యమి మొదలు పదునాల్గు రోజులు ఒక్కుక్క గింజగా తూమెదు పడ్లు సమకూర్చేవాడు. పర్వదినాన (అమావాస్య పూర్తిమలలో) ఆ బియ్యాన్ని పాకం చేసి, దేవపిత్యపూజలు చేసి, పుత్రకళ్తాదులతో భూజస్తూ దేహయాత్ర సాగిస్తుండేవాడు.

ఒక పర్వదినాన ముద్దలుడి ఇంటికి దుర్వాసమునీంద్రుడు అతిధిగా వచ్చాడు. ముద్దలు డతడిని పూజించాడు. దుర్వాసుడు పండిన అన్నమంతా తిన్నంత తిని మిగిలిన దానిని దేహమంతా పులుముకొని వెళ్ళాడు. ముద్దలుడికి

తినటానికి ఏమీ మిగులలేదు. అయినా, అతడు నిర్వికారంగా వక్షోపవాసప్రతం సాగిస్తూనే ఉన్నాడు. దుర్యాసుడు, ఆరు పర్యాలు వరుసగా చెచ్చి ముధ్లలుడిని పరీక్షించాడు. కాని, అతడిలో ఎటువంటి అసహనం కనపడలేదు. దానప్రతంలో దీక్ష తగ్గలేదు. దుర్యాసు డతని దానశీలతకు మెచ్చి బొందితో స్వర్గం పాందే వరం ప్రసాదించి వెళ్లాడు. ఆ తరువాత దివ్యరథాన్ని తెచ్చి ముధ్లలుడిని స్వర్ణానికి రమ్యని ఆహ్వానించాడు. ముధ్లలుడు స్వర్గాలోని గుణదోషాలను తెలుపుమని దేవదూత నడిగాడు. అత డీవిధంగా చెప్పాడు.

స్వర్గం ఈలోకానికి పైగా ప్రకాశమానంగా ఉంటుంది. అది దివ్యదృష్టితో చూడగలిగింది, దేవయానంతో చేరగలిగింది. తపస్సులు, సామయాజులు, సత్యసంధులు, ఉత్తములు, జతేంద్రియులు, సమబుద్ధి కలవారు. దానపరులు, రణహరులు - ఆ లోకంలో నివసిస్తారు. అందులో అప్సరసలు, సాధ్యులు, దేవమునులు వేరువేరుగా తగిన చోట్ల ఉంటారు. ముఖ్యయిమూడు వేల యోజనాల విష్టిర్ధం గల మేరుపర్యుత్త శిఖరం మీద ఆ లోకం ఉంటుంది. నందన వనోద్యానాలు పుణ్యాత్మకుల విహారఫలాలు. అక్కడి వారికి ఆకలిదప్పులు, శీతోష్ణబాధలు, జరారోగ బాధలు ఉండవు. మనస్సు కాప్లోదం కలిగించే ప్రకృతి సాందర్భం అక్కడ ఉంటుంది. ఆ లోకవాసులు దివ్యదేహాలతో దివ్యభోగాలను అనుభవిస్తూ ఉంటారు. దివ్య విమానాలలో తిరుగుతూఉంటారు. ఆ లోకం మీద బ్రహ్మలోకం ఉన్నది. అందులో శోక మనేది ఉండదు. మానవులు, బ్రహ్ములు, మునులు అందులో వసిస్తారు. లోభం, క్రోధం, పాపం, అపకీర్తి, దుఃఖం, మరల పుట్టటం అనేవి అక్కడివారి కుండవు. ప్రశయం తరువాత కూడా ఆ లోకం నిలిచి ఉంటుంది. ఇంద్రాదులు కూడా ఆ లోకాన్ని పాందాలని అనుకొంటారు.

స్వర్గంలో ఉండే దోషాలు కూడా వినుము. జీవు లాలోకంలో పుణ్యాఫలాలను అనుభవిస్తారే కాని, పుణ్యం చేసికొనలేరు. పుణ్యాఫలానంతరం మరల భూమిషై జన్మ లెత్తుతూ ఉంటారు. స్వర్గ సుఖం నిత్యం కాదు. అందులోని వారు అనూయులకు పాలుడతారు. అయినా బ్రహ్మలోకం తరువాత స్వర్గమే ఉత్తమం - అని దేవదూత వివరించాడు. ముధ్లలుడు పునర్జన్మలేని బ్రహ్మలోకాన్ని పొందగోరి స్వర్గాలోక భోగాన్ని త్యజించాడు. ఉంఛపుత్తి మాని జ్ఞానయోగంతో సమత్వాన్ని సాధించి మోక్షాన్ని పొందాడు.

కాబట్టి ధర్మరాజ! నీవు రాజ్యాన్ని కోల్పోయావని విచారించక తపస్సు చేయుము. దాని వలన శుభాలు కలుగుతాయి. పదమూడవ యేదు ముగియగానే రాజ్యం నీకు లభిస్తుంది - అని చెప్పి ధర్మరాజును ఓదార్పి వ్యాసుడు తన ఆశ్రమానికి పోయాడు.

సైంధవపరాభవం

ఒకవాడు పాండవులు తృణబిందుడి ఆశ్రమంలో ధోమ్యుడిని, ద్రోపదిని ఉంచి వేటకు వెళ్లారు. ఆ సమయంలో సైంధవుడు సాల్వకన్యను వివాహమాడే నిమిత్తమై ఆ వైపునుండి ససైన్యదై తరలిపోతున్నాడు. ఆశ్రమ ద్వారంలో నిలిచి ఉన్న ద్రోపదిని చూచాడు. ఆమె యొక్క అపూర్వ లావణ్యవైభవాన్ని చూచి మోహించి ఆమెకు తన కోర్కెను కోటికాస్యుడనే మిత్రుడి ద్వారా తెలియపరిచాడు. దూతకు ద్రోపది తన వివరాలు తెలిపి, తాను పాండవవత్తి అనీ, నంతానవతీ అనీ, పేర్కొని, పాండవులు వేటనుండి తిరిగి వచ్చేంతవరకు ఉండి వారి అతిధ్యాన్ని స్వీకరించి వెళ్లాడు. ఆ సంగతి కోటికాస్యుడు సైంధవుడికి నివేదించాడు.

సైంధవుడు మదనాతురుడై, రథం, దిగి, ద్రోపది ఉన్న ఆశ్రమంలో ప్రవేశించి, ఆమెను పలకరించాడు. ఆమె అతిథి మర్యాదలు చేసింది. సైంధవుడు ఆమెను పలపుగొన్న మాటలతో పలకరించి తనవెంట రమ్యని అనుచితమాడాడు. ఆమె తనకు చెల్లెలని కూడా భావించకుండా కామాంధకారంతో మాటల్లడిన అతడి వైఖరికి నిష్పరంగా సమాధానం చెప్పింది. పాండవులు ఆగ్రహాస్త అతడికి కలిగే విపత్తును చెప్పి హాచ్చరించింది. అయినా, అతడు లెక్కచేయకుండా ఆమెను బలాత్మారంగా ఎత్తుకొని, రథం మీద ఉంచుకొని బయలుదేరాడు. ద్రోపది ధోమ్యుడిని పిలుస్తూ ఆకందించింది. ధోమ్యుడు సైంధవుడిని హాచ్చరిస్తూ అతడి రథం నెంట పరుగిడసాగాడు.

పాండవులకు అడవిలో ఆపశకునాలు ఎదురయ్యాయి. కలతచెంది వారందరూ కలిసి ఆశ్రమానికి తిరిగివచ్చారు. ద్రౌపది చెలికత్తే అయిన ధాత్రేయుక వలన జరిగినదంతా తెలిసికొన్నారు. అందరూ సైంధవుడి మీదకు లంఘించారు. వారి రథాలను చూచి సైంధవుడు వారిని పరిచయం చేయుమని ద్రౌపదిని కోరాడు. అమె క్రమంగా పాండవ పరాక్రమ మూర్ఖులను వర్షించి చెప్పి, వారిబారిన పడినవారికి మృత్యువు తప్పుడని హెచ్చరించింది.

పాండవులు దిక్కులు చీకట్టు క్రమేయట్లు బాణాలు గుప్పించారు. త్రిగత్త, శిబి, సింధు, సామీర సైంధవులు నెదుర్కొన్నాయి. భీముడు సైంధవుడిని, యుధిష్ఠిరార్ఘునులు సౌపరులనూ, నకుల సహాదేవులు మిగిలిన వారిని ఢీకొన్నారు. సంకుల సమరం సాగింది. రణభాషి శవమయం అయిపోయింది. సైంధవుడు ద్రౌపదిని నేలాపై దిగవిడిచి రథం తోలుకొని పలాయనం చిత్తగించాడు. భీమార్ఘునులు ఆ దుర్మార్గుడిని విడిచిపెట్ట దలచలేదు. పాంచాలి క్రుఢ్యరాలై సైంధవుడిని చంపటానికి వారిద్వరిని పురికొల్పింది. ధర్మరాజు మాత్రం సైంధవుడిని చంపవద్దని హెచ్చరించాడు. ధౌమ్యధర్మజద్రౌపదులను, నకుల సహాదేవులను ఆశ్రమానికి తిరిగి వంపి, భీమార్ఘునులు అతడిని వెన్నుటి తరిమి పట్టుకొన్నారు. భీముడు సైంధవుడిని చిత్తకపాడిచాడు. మొగంనుండి నెత్తురుకారుతూ అతడు మూర్ఖుపోయాడు. వాడియైన కత్తితో అతడి తల, మీనం గొరిగి ‘పాండవదాసుడు’నని సభలలో చెప్పుకొనటానికి అంగీకరించినందువలన సైంధవుడిని ప్రాణాలతో వదిలాడు. ధర్మజుడి ఆనతి మేరకు భీమార్ఘునులాతడిని ప్రాణాలతో తీసికొని పోయి’ ఇంగో పాండవ దాసుడు’ అని అన్న పాదాలముందు పడవేశారు. పాండవదాసుడైతే ప్రాణాలతో పదలివేయిండని ధర్మజుడు పలికాడు. ద్రౌపది అతడి దైన్యాన్ని చూచి పదలిపెట్టుమన్నది. సైంధవుడు అవమానభారంతో క్రుంగుతూ వెళ్ళిపోయాడు. ధర్మరాజు చూపిన కరుణకు అక్కడివారందరూ జయజయ ధ్వనాలు చేశారు.

సైంధవుడు విషణ్వాడై గంగాధ్వార క్షేత్రం వద్దకు వెళ్ళి, పరమేశ్వరుడిని గూర్చి బొటనవేలి మీద నిలిచి తపస్సు చేశాడు. శివుడనుగ్రహించి ప్రత్యక్షమై వరం కోరుకొనుమన్నాడు. సైంధవుడు పాండవులనైముగురను ససైన్యంగా ఓడించే వరం కోరాడు. శివుడది అసాధ్యమని పేర్కొన్నాడు. అర్ఘునుడిని జయించటం తనకే కష్టతరమని పలికాడు. పార్థుడు లేనప్పుడు మిగిలిన పాండవులను ఒకనాటి యుద్ధంలో నిలువరించగలిగే వరాన్ని ప్రసాదించి అంతర్ధానమైనాడు. సైంధవుడు తిరిగి సింధు దేశానికి వెళ్ళాడు.

ఆ తరువాత కొన్నాళ్ళకు కామ్యకవనంలో ఉంటున్న పాండవులవద్దకు మార్గందేయ మహార్థి వచ్చాడు. సైంధవుడు పాంచాలి పట్ల వ్యవహారించిన తీరును ధర్మరాజు చెప్పాడు. అతడిని అవమానించటానికి తాము పడ్డ కష్టాన్ని కూడ వివరించాడు. ద్రౌపదివలె కష్టాలపాలైన పనితగాని, ధర్మరాజువలె కోకసముద్రంలో మునిగిన రాజుకాని ఏకాలంలోనైనా ఎవరైనా ఉన్నారా? అని అడిగాడు. మార్గందేయమని సీతారాము లున్నారని పేర్కొన్నాడు. వారి కథను వివరించాడు.

రామాయణకథ

ధర్మరాజు : మార్గందేయ మహార్థి! రాము డెవరి వంశంవాడు? రావణుడు ఎవరి కొడుకు? అతడు ఏ కారణం వలన సీతను అపహారించాడు? రామురావణయుద్ధం ఏ విధంగా ప్రవర్తిస్తింది? నాకు వివరించి చెప్పండి.

మార్గందేయడు : ఇక్కావు వంశంలో ప్రసిద్ధుడైన అజమహారాజు కొడుకు దశరథుడు. అతడికి ముఖ్యరు భార్యలు. కొసల్యకు రాముడు, కైకీయికి భరతుడు, సుమిత్రకు లక్ష్మణ శత్రుములు జన్మించారు. రాముడు విదేహామాడాడు.

బ్రహ్మమానసపుత్రుడైన పులస్త్యడికి వైశవణుడు పుత్రుడు. అతడు బ్రహ్మనుగూర్చి తపస్సుచేసి నలకూబరుడనే కొడుకును, లోకపాలకత్వం, ధనేశ్వరత్వం, లంకానగరం, శంకరుడితో స్నేహం - అనే వరాలను పొందాడు. అతడి మహిమను చూచి తండ్రి అయిన పులస్త్యుడు అసూయపడి, తన శరీరం నుండి విశవసుడిని సృష్టించి వైశవణుడికి కీడు చేయుమని ఆజ్ఞాపించాడు. ఆ సంగతి తెలిసి వైశవణుడు విశవసుడి వద్దకు వెళ్ళి, అతడిని ప్రసన్నుడిని చేసికొని నృత్తగీత విద్యాపిశారద

లయిన ముగ్గురు రాక్షస ప్రీలను ఆతడికి పరిచారికలుగా ఇచ్చాడు. వారు పుష్టిత్వటు, మాలిని, పాక(బక) - అనేవారు. వారు చేసే సేవలకు ప్రీతుడై విశ్రవసుడు వారికి పుత్రదానం చేశాడు. పుష్టిత్వటుకు రావణ కుంభకర్ణులు, మాలినికి విభీషణుడు, పాక(బక)కు ఖరుడు, శూర్పణి అనే కవలబిడ్డలు జన్మించారు. వారు క్రమంగా పెరిగి పెద్దవారయ్యారు. రావణుడు లోకభయంకరుడయ్యాడు. కుంభకర్ణుడు క్రూరుడుగా మారాడు. విభీషణుడు ఉత్తమచిత్తుడయ్యాడు. ఖరుడు బ్రాహ్మణులను చంపి వారి మాంసం తీసేవాడయ్యాడు, శూర్పణి పాపకర్మురాలయింది.

వారందరూ వేదవేదాంగాలను నేర్చుకొని గంధమారన పర్వతం మీద ఉంటూ, వైశ్రవణుని సంపద తపస్సిద్ధమని తెలిసి మత్సురబుధ్యితో వారుకూడా తపస్సులు చేయి సంకల్పించారు. రావణుడు వాయుభక్షకుడై ఫోరతపస్సు చేశాడు. నియతాహారుడై కుంభకర్ణుడు, పర్ణాహారుడై విభీషణుడు తపస్సులు చేశారు. ఖరశూర్పణిఖలు వారికి సపర్యలు చేశారు. వేయి సంపత్తురాలు గడిచాయి. రావణుడు తన పదితలలో ఒకదానిని ఖండించి ఆగ్నిలో వేల్చాడు. అట్లాగే వేయేండ్ల కోక తల చొప్పున ఆహాతి చేస్తూ వచ్చాడు. పదో తలను త్రైంచుకొనే సమయంలో బ్రహ్మ ప్రత్యక్షమై పరం కోరుకొనుమన్నాడు. సమస్త దేవతలు, పితృగణాలు, దైత్యులు, సర్పాలు, గంధర్వులు, రక్షోగణాలు, విద్యాధరయుక్జాతులు తననేమీ చేయలేనట్లు, కామరూపంతో స్వేచ్ఛగూ విహారించ గలిగేటట్లు వరాలు కోరాడు. ‘మనుష్యుల వలన తప్ప ఇతరుల వలన నీకు ప్రాణభయం ఉండ’ దని బ్రహ్మ వరమిచ్చాడు. కుంభకర్ణుడు గాఢమైన నిద్రను కోరాడు. దానిని బ్రహ్మ ప్రసాదించాడు. విభీషణుడు ఆపదల సమయంలోకూడా తన మనస్సు పాపచితలకు లోనుకాకుండ ధర్మబద్ధమై ఉండాలనీ, బ్రహ్మప్రౌణి ప్రసాదించాలనీ కోరాడు. రాక్షసుడైనా విభీషణుడు ధర్మబుద్ధి కలవాడని తెలిసి అతడు అడిగిన వరాలిచ్చి, అమరత్వాన్ని ప్రసాదించాడు బ్రహ్మ.

రావణుడు వరగర్వంతో వైశ్రవణుడిపై దండెత్తాడు. వైశ్రవణుడు భీతుడై యక్కకింపురుషులతో కలిసి లంకానగరం విడిచి గంధమాదన పర్వతం వైపు పోతూ ఉండగా ఆతడిని అవమానించి పుష్పక విమానాన్ని హరించాడు. కుబేరుడు కోపించి ఆ విమానం రావణుడి శత్రువుల పాలోతుందని శపించాడు. రావణుడు రాక్షస రాజ్యానికి రాజుగా పట్టాభిషిక్తుడయ్యాడు. అతడు దేవేంద్రాదులను జయించి, వారి పదవులను ఆక్రమించి జగద్రావణం చేసి, రావణుడని లోకంలో ప్రభావితి పొందాడు.

దేవతలు రావణుడి ఆగడాలను బ్రహ్మకు నివేదించుకొన్నారు. బ్రహ్మ ఆ సమస్యను అంతకుపూర్వమే విష్ణువుతో నివేదించాడు. ఆ దేవదేషుడు మానవాకారంతో అవతరించి ఆ రాక్షసుడిని సమూలంగా నశింపజేస్తానని మాట ఇచ్చాడు. ఇంద్రాది దేవతలు భల్లాక వానర జాతులలో మహావీరులై పుట్టుతారనీ, భయపడవద్దనీ బ్రహ్మ దేవతలకు, బుమలకూ నివేదించాడు. వారి యొదుటనే దుంధుభి అనే గంధర్వ వనితను పిలిచి మంథర అనే కుబ్జరూపంగా భూలోకంలో పుట్టి తగినవిధంగా దేవకార్యాన్ని నిర్వహించటానికి నియోగించాడు. ఆ తరువాత దేవతలందరూ తమ తమ అంశలతో మహాకపివీరులను భువిషై పుట్టించారు.

ధర్మరాజు : మహర్షీ! దశరథుడు ధర్మమూర్తి అయిన రాముడిని అరణ్యానికి ఎందుకు పంపాడు? ఆ కథ చెప్పండి.

మార్గండేయుడు: దశరథ మహారాజు తన కొడుకులలో పెద్దవాడైన శ్రీరాముడు అన్నివిధాలా యోవరాజ్య పట్టాభిషేక యోగ్యుడని నిరూపించి అభిషేకానికి ముహూర్తం నిర్ణయించాడు. ఆ ఖభదినంనాడు మంథర ప్రబోధానికిలోనై కైకేయి దశరథ మహారాజును రెండు వరా లడిగింది. ఒకటి - యోవరాజ్య పదవిలో భరతుడికి పట్టాభిషేకం చేయాలి. రెండు - రాముడు పదునాలుగేండ్ల అడవిలో గడపాలి. ఆ మాటలు విన్న దశరథుడు పిడుగుపడ్డ చెట్టువలె మూర్ఖితుడై భూమిపై పడ్డాడు. ఆ సంగతి రాముడు తెలిసికొని తన తండ్రి సత్యపతిజ్ఞుడు అగుగాక- అని తలచి సీతాసమేతంగా అడవికి బయలుదేరాడు. లక్ష్మణుడు వారిని అనుసరించాడు. రాముడు వనానికి వెళ్ళాడని తెలిసి దశరథుడు తద్వయోగ దుఃఖంతో రాముడినే స్వరిస్తూ ప్రాణాలు వదిలాడు.

దశరథ మరణంతరం కైకేయి భరతుడిని పిలిపించింది. తండ్రి మరణవార్త వినిపించింది. రాముడు వనానికి వెళ్ళాడని చెప్పింది. అర్పాడైన అతడిని రాజ్యభారాన్ని స్వీకరించుమని కోరింది. భరతుడా మాటలు విని కోపశోకాలతో కలత

చెందాడు. తల్లి చేసిన ఆ దురంతానికి దురపిల్లాడు. తల్లిని నిందించాడు. తండ్రికి అపరట్రియలు నిర్వించాడు. వెంటనే మంత్రిసామంతబంధు పోర వర్గాలతో చిత్రకూట వర్యతానికి వెళ్ళి రాముడిని దర్శించాడు. పితృమరణవార్త అన్నలకు తెలియచెప్పాడు. శ్రీరాముడిని తిరిగివచ్చి రాజ్యభారాన్ని చేపట్టుమని ఆనేక విధాల ప్రార్థించాడు. రాముడు తమ తండ్రి సత్యవాక్పురిపాలకుడుగా చిరక్కి పొందాలంబే తాను అరణ్యవాసం చేయబమే ధర్మమని ప్రభోధించి, భరతుడి కోరికపై తన పాదుక లాతని కిచ్చి పంపాడు. భరతుడు పాదుకలను నందిగ్రామంలో ఉంచి సేవిస్తా, రాముడి రాక్కె ఎదురుచూచాడు.

రాముడు చిత్రకూటం నుండి శరభంగ మహాన్ని వద్దకు వెళ్ళాడు. ఆయన ఆదేశంతో దండకారణ్యంలో ప్రవేశించి గోదావరీ తీరంలో పంచవటిలో ఆశ్రమం నిర్మించుకొని ఉన్నాడు. అప్పుడు శూర్పణి వారికి అపకారం తలపెట్ట రాగా రాములక్ష్మణులు కోపించి దాని ముక్కు చెపులు కోసి అవమానించారు. ఆమె రోదించింది. ఖరదూషణులు పదహారు వేల రాక్షసులతో రాములక్ష్మణులపై డాడిచేశారు. వారిని క్షణకాలంలో చంపి రాముడు దండకారణ్యాన్ని రాక్షసభయం నుండి దూరం చేశాడు. శూర్పణి జరిగినదంతా లంకలోని రావణుడికి నివేదించింది. అతడు వెంటనే గోకర్క క్షేత్రానికి వెళ్ళి అక్కడ తపస్సు చేసికోంటున్న మారీచుడిని చూచి, రాముడిని అవమానించటానికి అతడి సహాయాన్ని అర్థించాడు. మారీచుడు రామపరాక్రమాన్ని రావణుడికి నివేదించాడు. అతడితో వైరం కులక్ష్యయ కారకమని పాతవు చెప్పాడు. ఆ మాటలకు రావణుడు కోపించి మారీచుడిని చంపబోయాడు. అతడి చేతిలో చచ్చేదానికంటే రాముడి చేతిలో మరణించటమే ముక్కిదాయకమని భావించి మారీచుడు రావణుడికి సహాయం చేయటానికి అంగికరించాడు. బంగారు లేడి రూపం దాల్చి సీతను ప్రశ్నోభపట్టాలనీ, రాము డా లేడిని వెన్నంటి దూరదూరాలకు పోవాలనీ, అప్పుడు రావణుడు సీతను చెరపట్టాలనీ వ్యాహం సిద్ధం చేశాడు.

మారీచుడు కనకమృగురూపంలో రామాశ్రమ ప్రాంతంలో తిరుగాడసాగాడు. జానకి ఆ మృగాన్ని పట్టి తెమ్ముని రాముడిని కోరింది. విధివశాన రాముడు ఆమె కౌర్యాను తీర్పుటానికి మాయామృగం వెంట బయలుదేరాడు. ఆ మాయామృగం రాముడికి చిక్కుక అతడిని చాలాదూరం అడవిలోకి తీసికొని వెళ్ళింది. రాముడు విసిగి దానిని బాణంతో కొట్టాడు. ఆ లేడి రాముడిగొంతుతో ‘హో లక్ష్మీ! సీతా!’ అంటూ ఆరిచి కుప్పకూలిపోయింది. సీత ఆ పిలుపు విని రాముడి కేదో ఆపద కలిగిందని శంకించి లక్ష్మణుడిని అతడికి సాయం పొమ్ముని కోరింది. ‘రాముడు సర్వరక్షకుడు. అతడి కే కీడూ రాదు. అది రాక్షసమాయ; రాముడిప్పుడే తిరిగిపస్తాడు’ - అని లక్ష్మణుడు సీతకు ఘైర్యం చెప్పాడు. కాని, సీత కోపంతో వివేకాన్ని కోల్పోయి లక్ష్మణుడి సంకల్పాన్ని శంకించి నిందించింది. రాముడి తరువాత తాను లక్ష్మణుడికి వశం కానని నిష్పూరాలాడి లక్ష్మణుడి శీలాన్ని అవమానించింది. అతడు చేసేది లేక, ఆమె మాటలు భరించలేక, ఆమెను ఒంటిగా వదలి అన్నగారి కొరకు అడవిలోకి వెళ్ళాడు.

ఆ సమయంలో రావణుడు మాయా సన్మాని వేషంలో సీతను సమీపించాడు. అతడిని అతిధిగా భావించి సీత పూజలు చేసింది. ఆమె సాందర్భానికి ఆశ్చర్యపడి, రావణుడు తనను రావణుడిగా పరిచయం చేసికొని, తన పరాక్రమ విశేషాలను కీర్తించుకొని, తనకు భార్య కమ్ముని కోరాడు. రాముడు సామాన్య మానవడనీ, అతడితో కలసి అడవులలో ఇడుమలు పడవద్దనీ, తనను పొంది పరమభోగాల ననుభవించుమనీ కోరాడు. సీత తన పతిభక్తిని చాటిచెప్పే పలుకులు వలికింది. మిన్ను విరిగి నేల గూలినా రాముడిని దప్ప అన్యుని స్నేరించనన్నది. రావణుడు భయంకరకారాన్ని తాల్చి ఆమె నెత్తుకొని ఆకాశానికి ఎగిని లంకవైపు వేగంగా పోజొచ్చాడు. సీత తన దీనస్తుతిని ఎలుగెత్తి రోదిస్తూ తెలిపింది. ‘రక్షించండి’ అని విలపించింది. ఆమె మాటలు విని సమీప పర్వత గుహలో నుండి జటాయువు రెక్కలు ఎగిరే కులపర్వతం వలె ఎగసి, రావణుడిపై దాడిచేశాడు. ఇద్దరి నడుమ పోరు ఘోరంగా సాగింది. కాని, చివరకు దశకంతుడు రెక్కలను నరకటంతో జటాయువు నేలకూలాడు. రావణుడు వేగంగా పోసాగాడు. సీత నిరాశచెంది మార్గమధ్యంలో కొందరు కపివరులను గమనించి చింపిన చీర కొంగులో తన ఆభరణాలను మూటకట్టి, దానిని వారిముందు పడేటట్లు విడిచింది. రావణుడు లంకకు చేరి సీతను అశోకవనంలో ఉంచి, ఆమెకు కాపలాగా రాక్కనీ గణాన్ని ఏర్పరచి అంతఃపురానికి వెళ్ళాడు.

రాముడు మాయామృగాన్ని చంపి తిరిగిపస్తా ఎదురుగా వస్తున్న లక్ష్మణుడిని చూచి సీత నొంటిగా వదలివచ్చినందుకు మందలించాడు. కాని, లక్ష్మణుడు సీత తనను అవమానించి పలికిన మాటలు చెప్పి తన తప్ప లేదని మనవి చేసికొన్నాడు. రాముడు బాధపడుతూ ఆశమానికి చేరాడు. చైతన్యం లేని శరీరం వలె సీత లేని కుటీరాన్ని చూచాడు. మూర్ఖపోయాడు.

లక్ష్మణుడి సేవలతో కొంతసేవటికి తెప్పరిల్లాడు. సీతానేస్వంతకు తమ్ముడితో కలిసి బయలుదేరాడు. మార్గంలో జటాయువును దర్శించారు. అతడు చెప్పిన కథనంతా విన్నారు. రావణుడు సీతను తీసికొని పోయిన దిక్కు చూపించి జటాయువు ప్రాణాలు విడిచాడు. అతడికి రాములక్ష్మణులు అత్యంత గౌరవంతో అగ్నిసంస్కారం చేసి దక్కిణాభిముఖులై పయనించారు.

దారిలో కబంధుడు లక్ష్మణుడిని కబళించబోయాడు. రాముడు అతడి బాహువును నరికి లక్ష్మణుడిని రక్కించాడు. లక్ష్మణుడు అతడి రెండవ బాహువును నరికాడు. కబంధుడు శాపిముక్కుడై విశ్వావసుడనే గంధర్వుడుగా నిలిచాడు. అతడు సీత లంకలో ఉన్నదనీ, రాములక్ష్మణులు వంపా సరోవరం దాటి బుశ్యశృంగ వర్యతం చేరి, సుగ్రీవుడితో చెలిమి చేస్తే కార్యసిద్ధి కలుగుతుందనీ చెప్పి అంతర్ధానమయ్యాడు. అతడు సూచించినట్లు రాములక్ష్మణులు బుశ్యశృంగ వర్యతం చేరి సుగ్రీవుడితో స్నేహం చేశారు. సుగ్రీవుడు సీత జారవిషిచిన ఆభరణాల మూటను రాముడికి సమర్పించాడు. రాముడు వాలిని చంపి వానరరాజ్యాన్ని సుగ్రీవుడికి ఇస్తానని ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. సుగ్రీవుడు సీతను తేవటంలో రాముడికి సహాయ పడతానని మాట ఇచ్చాడు.

ఆ తరువాత రామ సహాయంతో సుగ్రీవుడు కిష్కంధకు వెళ్ళి వాలిని ద్వంద్వ యుద్ధానికి ఆహ్వానించాడు. వాలి రోషాదేకంతో సుగ్రీవుడిపై విజృంభించాడు. తార హితవు చెప్పినా పట్టించుకొనలేదు. వాలి సుగ్రీవుల మధ్య భీకరమైన ద్వంద్వ యుద్ధం ప్రవర్తిస్తింది. ఇద్దరిటి ఒకేరూపం కాపటంతో రాముడు వాలిపై బాణం సంధించబంచ కష్టమైపోయింది. అదనిరిగి లక్ష్మణుడి ప్రేరణతో హనుమంతు డోక చిగురాకు దండను సుగ్రీవుడి మెడలో గుర్తుగా ఉంచాడు. రాముడు వాలిని గుర్తించి అతడి గుండెపై బాణంతో కొట్టాడు. వాలి రాముడిని నిందిస్తూ ప్రాణాలు వదిలాడు. రాముడు తారను సుగ్రీవుడికి వశం చేసి, అతడిని వానర సామ్రాజ్య ప్రభువుగా పట్టాభిషేకం చేశాడు.

అప్పుడు గ్రీష్మకాలం ముగుస్తున్నది. వర్షర్యువు ముందున్నది. ఆ సమయం దాటగానే వానర సేవలతో సీతానేస్వంతం చేయిస్తానని సుగ్రీవుడు మాట ఇచ్చాడు. రాములక్ష్మణులను అంతవరకు మాల్యవత్సర్యాటంలో నివసించడానికి వసతి కల్పించాడు.

అశోకవనంలో సీత- వలలో చిక్కిన లేడిపిల్లవలె చిక్కి రామధ్యాన వివశరాలై శోకిస్తూ ఉన్నది. రాక్షసీగణం సీత చుట్టూ చేరి రావణ ప్రశంస చేసి సీతమనసు బాధపెట్టేవారు. సీత వారితో తెగవేసి చెప్పింది. తాను రాముడిని తప్ప అన్యపురుషుల నాశించనని. ఆ సంగతిని రావణుడికి తెలియచెప్పటానికి రాక్షసస్త్రీలు వనితలు అతడి వద్దకు వెళ్ళారు. ఆ సమయంతో త్రిజట అనే సాత్మీక రాక్షసవనిత సీతను సమీపించి అవింధుడనే వ్యుద్ధ దైత్యుడు తెలిపిన రామక్రేమ వార్తను, సుగ్రీవాదులతో కలిసి చేస్తున్న యుద్ధ యత్నాలను గురించి సీతకు నివేదించింది. తనకు వచ్చిన స్వప్న వృత్తాంతం వివరించి రావణపతనం, రామవిజయం, సీతారామ పునస్తుమాగమం, శ్రీరామ పట్టాభిషేకం మొదలైనవి తప్పక జరుగున్నాయని ధైర్యం చెప్పింది. సీత ఆ మాటలపై విశ్వాసం ఉంచి కొంత ఊరట చెందింది.

రావణుడు దేవదానవగంధర్వాది భూతవర్గాలను జయించగలిగాడే కాని మన్మథుడిని జయించలేకపోయాడు. ఒకనాడు సీతను స్వారించి మదనతాపాన్ని బీర్యలేక దివ్యవూల్యాభరణాలను అలంకరించుకొని అశోకవనానికి బయలుదేరాడు. అలంకరించుకొన్న రావణుడు నడుస్తున్న కల్పవృక్షంపలె ఉన్నా, చూడటానికి శృశానంలో ఉన్న మంచిచెట్టువలె భయంకరంగా కనపడుతున్నాడు. అతడు రోహిణీ నక్షత్రాన్ని సమీపించే శనైశ్వరుడివలె సీతను సమీపించి ప్రణయపూర్వకంగా ఈ విధంగా పలికాడు.

రావణుడు : ఓ మదిరాక్షి! నీ వెందుకు అవసరంగా ఆవేదనపడతావు? అలంకృతమైన నన్నముగ్రహించుము. వేయమాట లెందుకు? దేవయుక్తరాక్షస అప్పరఃకిన్నర పన్నగాసురాంగన లెందరున్నా వారందరినీ కాదని నిన్ను నే ననురాగంతో ఆదరించబట్టం నీ అదృష్టం సుమా! దీన్ని సీవు తెలిసికొనలేక పోతున్నావు. గర్వంతో కూడుకొన్న ఆలోచనలే చేస్తున్నావు. ఇక రాము ఉంటావా? గౌరవాన్ని, రాజ్యాన్ని కోల్పోయి అరణ్యంలో దుఃఖ సముద్రంలో మునిగిన ఒక అల్పమానవుడు. అతడి మీద అమితంగా వలపు లొలకపోస్తా మనసును

కథాసారం - 109

వగపు వెల్లువలో తల్లడిల్లగా చేసికొంటూ ఈ విధంగా ఉండటం ఏమి సుఖం? చెప్పుము. నేను సకల లోకాలకు అధిపతిని. నాకు బంట్లుగా పదునాలుగుకోట్లమంది దానవులు, ఇరువది ఎనిమిది కోట్లమంది రాక్షసులు, ఎనుబదితరు కోట్ల మంది యక్షులు సేవలు చేస్తారు. ధనాధిపతి కుబేరుడు నా ఆన్. బ్రహ్మతో తుల్యడైన విశ్రవసుడు నా తండ్రి. కుబేరుడి విలాసవనితలైన గంధర్వాపురోగణాలు నన్ను సేవిస్తారు. నాకు ‘పంచమలోకపాలకుడు’ అనే కీర్తి త్రిలోకాలలో వ్యాపించి ఉంది. ఇంద్రజహనం (స్వర్గం)లో వలనే నా ఇంటకూడా భక్త్యభోజ్యాది వస్తువులు తామరతంపరలుగా ఉన్నాయి. ఇంతటి నా పైభవానికి, ఇంతటి నా జీవితానికి నీవు అధీక్షయించు సుఖంగా భోగించుము.

సీత :

(క్రోధశోక వ్యాకుల హృదయంతో ఒక గడ్డిపోచను చూస్తూ, రావణుడివైపు చూడకుండా అతడిని గడ్డిపోచవలె హీనుడిగా పరిగణిస్తూ) అక్కటా! నేను పరాంగనను, అబలను, పతిప్రతను, చూడ నేను మానవాంగనను, నీవు రాక్షసుడవు. మనిద్దరికి పొత్తెక్కడ? మనసులో అనురాగం ఆవంతలేని ఆడదాని పాంచు ఏమంత సౌఖ్యం కలిగిస్తుంది? అదట్ల ఉంచుము. నీవు బ్రహ్మదేవుడి మనుమడివనీ, లోకపాలకుడితో సమానుడవనీ, ఇట్టి నీవు ధర్మాన్ని తెలిసికొని పాపవర్తనాన్ని విడవటం నీ కర్తవ్యం కాదా? సిగ్గులేకుండా ఈ విధంగా ప్రగల్భాలు పలకటం ప్రతాపమా? బెచిత్యమా? (అని అంటూ పైటుకొంగు కప్పుకొని దయనీయంగా దుఃఖించింది).

రావణుడు మరికొన్ని దుర్భాషలాడి. అంతర్భానమయ్యాడు. సీత రాక్షసీజనుల చేత రక్కించబడుతూ అశోకవనిలో శోకమూర్ఖిగా ఉన్నది.

సీతాన్యేషణ

శ్రీరాముడు మాల్యపంత పర్వత గుహమందిరంలో వర్షర్థవును సీతా విరహంతో వెళ్ళబుచ్చాడు. శరద్యతువు వచ్చింది. రాత్రులు దీర్ఘమయ్యాయి. వెన్నెలలు క్రుమ్మరిస్తున్నాయి. రాముడు సీతా విరహాన్ని సహించలేక లక్ష్మణుడిని సుగ్రీవుడి వద్దకు పంపాడు. సీతాన్యేషణ యత్నాలు మొదలుపెట్టి కృతజ్ఞుడై మనలాడా సరి. లేదా సుగ్రీవుడిని వాలివలనే సంహరించుమని ఆదేశించాడు. సుగ్రీవు డప్పటికే కపి సేనలను నాల్గుదిక్కులా పంపాడు. నెలరోజుల గడువిచ్చాడు. గడువు పూర్తి కావటానికి అప్పటికి అయిదు రోజులింకా మిగిలి ఉన్నాయి. ఆ సంగతి సుగ్రీవుడు స్వయంగా వచ్చి రాముడికి నివేదించాడు. సుగ్రీవుడి చిత్తపుధ్వికి రాముడు హర్షించాడు.

తూర్పు, వడమర, ఉత్తరం దిక్కులకు పోయిన వానర పీరులు తిరిగి వచ్చి సీత జాడ తెలియలేదని రాముడికి నివేదించారు. రాముడు భిన్నుడైనాడు. దక్కిణ దిశకు పోయిన కపివీరులు తప్పక సీతాక్షేమ వార్త తెస్తారని ప్రాణాలు నిలువ బెట్టుకొని ఉన్నాడు. మరొక నెల గడిచింది. వానరులు మధువనంలోని పంఢను విశుంఖలంగా తిని దానిని పాడు చేస్తున్నారన్న వార్త సుగ్రీవుడికి అందింది. అంగద జాంబవదాదులు, హనుమదాదులు సీతను కనుగొన్న హర్షాన్ని ప్రదర్శిస్తున్నట్లు కపిరాజు పసిగట్టాడు. దానిని రాముడికి సూచించాడు.

దక్కిణ దిశకు వెళ్ళిన వానరులందరూ సుగ్రీవ లక్ష్మణ సహితుడై ఉన్న రాముడిని చూచి సంతోషాతిశయంతో నమస్కరించారు. మతిమంతుడైన హనుమంతుడు తాను లంకానగరంలో సీతను చూచిన శభవార్తను రాముడికి నివేదించాడు. ఆ పైన సీతాన్యేషణ యత్నాతను గురించి విపులంగా వివరించి చెప్పాడు.

వానరులందరూ దక్కిణాభిముఖంగా పయనిస్తూ ఒకపెద్ద భూవివరం (సారంగం)లో ప్రవేశించి కొన్ని వేలయోజనాలు చీకట్లో పయనించారు. సూర్యప్రకాశంలో వెలుగొందే మయుడి నగరాన్ని కనుగొన్నారు. అందులోని ప్రభావతిని దర్శించారు. ఆమె పెట్టిన విందులు భుజించి, సహ్యదర్శర పర్వతాలను దాటి దక్కిణ సముద్ర తీరానికి చేరారు. ఆ విశాల వారాశిని

దాటలేమనీ, సీతను కాంచలేమనీ, తమ బ్రతుకులు నిరద్గుకాలనీ తలంచి కపులందరూ నిరశనాతం వట్టారు. సీతారక్షణలో జటాయువు ప్రదర్శించిన భక్తిపరాక్రమాలను ప్రశంసించారు. వారి మాటలు విని సంపాతి పర్వతం మీదినుండి దిగి అక్కడికి వచ్చి, తన సోదరుడు జటాయువు మరణించిన వార్త తెలిసికొని, విచారించి, సీత లంకలో ఊంటుందనీ, పదివేల యోజనాల విస్తృతమున్న సముద్రాన్ని దాటటానికి ఉపాయం ఆలోచించండనీ సలహా చెప్పి వెళ్ళాడు.

వానరుల ప్రేరణతో హనుమంతుడు సముద్రలంఘన యత్నం చేశాడు. లంకానగరం చేరాడు. అశోకవనంలో మూర్తిభవించిన శోకరసంవలె సున్న సీతను చూచాడు. నిరంతరం రామస్వరణ చేస్తున్న ఆమెను సీతగా గుర్తించాడు. ఆమెను సమీపించి తనను రామదూతగా పరిచయం చేసికొన్నాడు. రాములక్షుణుల కుశలవార్త తెలిపాడు. సుగ్రీవ సహాయంతో లంకై రాముడు దాడిచేసి సీతను చెరనుండి విముక్తురాలిని చేసే ప్రయత్నాలు జరుగుతున్నాయని ధైర్యం చెప్పాడు.

సీతకు త్రిజట చెప్పిన మాటలు స్ఫూర్తికి వచ్చాయి. ఆమె హనుమంతుడి మాటలు నమ్మింది; శిరోమణిని ఆనవాలుగా ఇచ్చింది. చిత్రకూటంలో జరిగిన కాకాసుర వృత్తాంతాన్ని గుర్తుగా చెప్పింది. హనుమంతుడిని వీడ్జైలిచ్చి పంపింది. అతడు లంకాదహనం చేసి, వారథి దాటి రాముడిని జేరి కథనంతా చెప్పి, సీత పంపిన ఆనవాలును రాముడి కిచ్చాడు. ఆ శిరోరత్నాన్ని రాముడు కొగిలించుకొని సీతయే తనకు లభించినంత హర్షాన్ని పొందాడు. వెంటనే లంకై యుద్ధయాత్ర ప్రకటించాడు.

అపార కపిసైన్యం సమకూడింది. ఒక సుముహూర్తాన రణభేరి ప్రోగించి దక్కిణసముద్ర తీరాన్ని చేరింది. వారందరికీ సముద్రం దాటటం ఒక పెద్దప్రశ్నగా మారింది. ఎన్నో యోచనలు చేశారు. వాటన్నింటిని రాముడు కాదన్నాడు. లక్షునుడితో కలిసి సముద్ర తీరంలో దర్శకయనాలపై వసించి ఉపవాసముండి సముద్రుడిని ఉపసించారు. అతడు ప్రత్యక్షమై రాముడి కోరిక నడిగాడు. వానరసేన లంకకు చేరటానికి అనుషుగా సీటిని చీల్చికొని బాట ఇమ్మని రాముడు సముద్రుడిని కోరాడు. సముద్రుడు అట్లా చేస్తే అది ఒక విపరీతమైన సంప్రదాయమౌతుందని చెప్పి వారథి కట్టి దాటండని సూచించాడు. మయుడి కుమారుడైన నలుడి సహాయంతో కపులు వారథి నిర్మించారు. రాముడు అపార కపిసేనతో సముద్రాన్ని దాటి లంకను ముట్టడించాడు.

రామరావణయుద్ధం

సాగరాన్ని దాచేముందే విభీషణుడు మంత్రులతో కలిసివచ్చి రాముడిని శరణు వేడాడు. అతడిని లంకా సామూజ్యానికి ప్రభువుగా పట్టాబ్ధిషేకం చేస్తానని రాముడు ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. శుకసారణులనే రాక్షసులు మారురూపాలతో రామసైన్యంలో గూడచారి వృత్తితో మెలగుతూ ఊండగా విభీషణుడు వారిని గుర్తించి రాముడికి ఒప్పజెప్పాడు. రాముడు వారికి రామసైన్య విశేషాలనన్నింటిని చూపజేసి తిరిగి లంకకు పంపాడు. వారు వెళ్ళి కపిసైన్యం దుర్జ్యయను రావణుడికి హితవు చెప్పారు. కానీ, అతడు దానిని పెడచెవినపెట్టి యుద్ధానికి సిద్ధమయ్యాడు. రాముడు యుద్ధం మొదలు పెట్టే ముందు సామోపాయంగా అంగదుడిని రాయబారిగా రావణుడి వద్దకు పంపాడు. అంగదుడి హితవు రావణుడు వినకపోగా అతడిని దండించబోయాడు. అంగదుడు కుప్పించి ఎగసి రామసైన్యంలో దూకాడు. సామదానాదులు విఫలమయ్యాయి. ఇక మిగిలింది దండోపాయమే.

లంకానగర దుర్గం శత్రువుర్దేధ్యం. కోట గోడలమీద నల్లమబ్బులవలె రాక్షసులు భయంకరంగా నిలబడి ఉన్నారు. ఏరోత్సాహంతో పాంగులువారుతున్న వానరవీరులు వేనువేలు ఒక్కసారిగా కుప్పించి కోట గోడలమీద వాలి, రాక్షసవీరులను చంపి, బురుజుల నాక్రమించి, నగరవాసులకు భయం కలిగించారు. రావణుడు కోటానకోట్ల రాక్షసవీరులను వారిపైకి పంపాడు. వారు విజ్యంభించి కపివీరులను పారదోలి ప్రాకారాన్ని మరల కైవసం చేసికొన్నారు. కోతులతో కపిలవద్దంతో వెలిగిపోయిన కోట మరల రాక్షసులతో మేఘవద్దంగా మారింది.

రాములక్షుణులు యుద్ధానికి నాంది పలికారు. వానరవీరులు గుమికూడి కోటగోడ లెగెబ్రాక నారంబించారు. రాక్షస కపివీరులకు బాహోబాహి యుద్ధం సాగింది. రావణుడు- పర్వతుడు, ప్రఘనుడు, ఖరుడు, ప్రరుజుడు అనే

అయిదుగురు సేనాపతులను రాక్షసపిశాచ సేనలతో యుద్ధానికి పంపాడు. వారు అర్ధశాయకారులై విజృంభించి వానరసేనను నొప్పించారు. వారిని విభీషణుడు స్వయంగా థీకొని సేనాపతులను చంపి, రాక్షససైన్యంలో సగభాగాన్ని అంతమొందించాడు. మిగిలిన సగం సైన్యం లంకలోకి పరుగెత్తిపోయింది.

రావణుడు త్రుద్ధుడై మంత్రులతో కలిసి యుద్ధరంగానికి వచ్చాడు. రాముడు రావణుడితో, లక్ష్మణుడు ఇంద్రజిత్తుతో, సుగ్రీవుడు విరూపాక్షుడితో, తారుడు నిఖర్యాటుడితో ఎదుర్కొని పీరోచిత యుద్ధం చేశారు. రాముని పరాక్రమం అవక్రమని తెలిసి రావణుడు లంకకు తెరిగి వెళ్ళాడు. అతడి వెంట అతడి కొడుకులు, మంత్రులు కూడా వెళ్ళారు. అప్పుడు రావణుడి సేనాని ప్రహస్తుడు ప్రతాపంతో కపిసేనను ఎదుర్కొన్నాడు. విభీషణుడికి ప్రహస్తుడికి భీరయుద్ధం సాగింది. విభీషణుడు ప్రయోగించిన శక్తితో ప్రహస్తుడు నేలకూలాడు. వెంటనే ధూప్రాక్షుడు ప్రచండంగా ఘూనుకొని కపిసేనను నుగ్గి చేయనారంభించాడు. అతడిని హనుమంతుడు అనంతబలంతో థీకొన్నాడు. ఇంద్రుడికి వృగ్తాసురుడికి జరిగిన యుద్ధాన్ని తలపించేటట్లు వారిద్దరూ వివిధాయుధాలతో భయంకరమైన యుద్ధం చేశారు. చివరకు హనుమంతుడు ఒక మహావృక్షంతో కొట్టిన దెబ్బలకు ధూప్రాక్షుడు నెత్తురుకక్కి చుట్టాడు.

రావణుడు విషణ్ణుడై మరొకమార్గం లేక గాఢనిద్రలో ఉన్న కుంభకర్ణుడిని లేపి కపిసేన మీదకు పంపాడు. కుంభకర్ణుడు కపివీరులను లెక్కచేయక సరాసరి శ్రీరాముడిమీదకే నడిచాడు. అడ్డం వచ్చి యుద్ధం చేసున్న కపివీరులను వేలమందిని పాటునబెట్టుకొన్నాడు. సుగ్రీవుడు కోపించి అతడిమీద లంఫించాడు. ఆ రాక్షసుడు కపివీరుడిని పట్టాడు. దానిని చూచి లక్ష్మణుడు కుంభకర్ణుడి మీద పిగువంచి బాణాన్ని వేశాడు. ఆ రాక్షసుడు ఆ దెబ్బకు నొచ్చుకొని సుగ్రీవుడిని వదలి, కోపించి లక్ష్మణుడితో పోరకు సిద్ధమయ్యాడు. సౌమిత్రి అతడి బాహువలు త్రుంచాడు. కాని, వెంటనే దీగుణీక్యతంగా బాహువలు మొలవటం గమనించాడు. కోపించి బ్రహ్మపూర్ణాన్ని ప్రయోగించాడు. అది కుంభకర్ణుడిని నిలువునా కూల్చింది.

తమ్ముడి చాపుకు రావణుడు విచారించాడు. అప్పుడు అతడి పెద్దకొడుకు మేఘునాదుడు తండ్రి అనుమతితో మాయాయుద్ధ పాండిత్యాన్ని ప్రదర్శించి వానరవీరులను గ్రోలు పరిచాడు. లక్ష్మణుడికి, మేఘునాదుడికి మధ్య భీకరాప్రద్వంద్య యుద్ధం సాగింది. అంతలో అంగదు ఘూనుకొని ఒకమధ్యచెట్టుతో ఆ రాక్షసుడి రథాన్ని ద్వ్యంసం చేశాడు. మేఘునాదుడు అద్యశ్వాడై ఆకాశంలో విహారిస్తూ మాయాయుద్ధం చేయటం మొదలుపెట్టాడు. రామలక్ష్మణులు శబ్దభేది దివ్యాస్త్రాలు ప్రయోగించారు. సుగ్రీవాదులు వృక్షాలు తీసికొని ఆకశానికి ఎగసి యుద్ధం చేశారు. ఇంద్రజిత్తు సుగ్రీవాదుల ప్రయత్నాలను వమ్ముచేసి రామలక్ష్మణులను అప్రాలతో బంధించి గాయపరచి మూర్ఖువేటట్లు వేశాడు. విభీషణుడు బ్రహ్మపూర్ణ ప్రయోగం చేసి వారిని బంధ విముక్తులను చేశాడు. సుగ్రీవుడు విశల్యకరణి అనే బైషధంతో వారి విరిగిన ఎముకలను, కలిగిన గాయాలను మానేటట్లు చేశాడు. రామలక్ష్మణులు మరల యుద్ధం ప్రారంభించారు. శ్వేతుడైన గుహ్యాదు పంపిన దివ్యజలాలను విభీషణుడు రామలక్ష్మణులకు అందించాడు. ఆ జలంతో కన్నులు కడుక్కొగానే అర్థశ్య వస్తువులన్నీ కంటికి సృష్టింగా గోచరించాయి. అన్నదమ్ము లామేఘునాదుని నొప్పించారు. అతడు ఆశ్చర్యపోయి హోమం చేయటానికి ఘూనుకొన్నాడు. అతడు హోమాన్ని ఘూర్చిస్తే ఆజ్ఞేయుడోతాడు. అందువలన విభీషణుడు లక్ష్మణుడిని అతని పైకి పురికొలిపి వధించుమని ప్రేరించాడు. లక్ష్మణుడతనిపై విజృంభించాడు. ఇరువురి మధ్య ఘోరయుద్ధం జరిగింది. చివరకు లక్ష్మణుడి నిశిత బాణాలకు ఇంద్రజిత్తు భుజాలనూ, శూలానికి తలనూ కోల్పోయి చెట్టువలె నేలపై కూలి మరణించాడు.

పుత్రశోకాన్ని భరించలేక రావణుడు త్రుద్ధుడై అశోకవనానికి వెళ్ళి కత్తితో సీతను చంపటానికి ఘూనుకొన్నాడు. అప్పుడు అవింధ్యదనే వృద్ధుడు ప్రీవధ పీరోచిత కార్యం కాదని హితవు చెప్పి ఆ పని మాన్యించాడు. రావణుడు శారుషంతో కపిసేన మీద దండెత్తాడు. మాయాయుద్ధంలో తనదేహం నుండి అనేకమంది పీరులను సృష్టించి కపిసేనను సంక్షోభ పరిచాడు. రామలక్ష్మణులు వారినందరినీ సంహరించారు. రావణుడు మాయాయుద్ధాన్ని ప్రచండంగా సాగించాడు. ఇంద్రుడు మాతలితో తన రథాన్ని రాముడికి పంపాడు. రథారూధుడైన రాముడు రావణుడిపై శస్త్రాప్రాలను నిరాఘాటంగా ప్రయోగించాడు. చివరకు బ్రహ్మపూర్ణాన్ని ప్రయోగించి దశకంరుడిని తుదముట్టేంచాడు. ఇంద్రాది దేవతలు శ్రీరాముడిని కీర్తించి పూలవాన కురిపించారు. శ్రీరాముడు విభీషణుడికి లంకారాజ్య పట్టాభీషకం చేశాడు.

విభీషణుడు అవింధ్యాడితో కలిసి సీతను సగౌరవంగాతెచ్చి శ్రీరాముడి కర్పించారు. దుష్టాచారుడైన రాపణుడు తన యింట నుంచుకొన్న సీతను తాను గ్రహిస్తే లోకనింద వస్తుందని శ్రీరాముడు సీతను పరిగ్రహించనన్నాడు. శత్రువుపై ప్రతీకారంగానే యుద్ధం చేసి విజయం సాధించా నన్నారు. సీత అతడి మాటలకు మూర్ఖపోయి, కొంతోసేపటికి తేరుకొని, తన సచ్చరితం తేటపడేటట్లు అగ్నిప్రవేశం చేయటానికి సిద్ధమైంది. అప్పుడు వంచభూతాలు అందరూ వినేటట్లుగా సీతా శీలపావిత్ర్యాన్ని పతిప్రతామహత్వాన్ని చాటిచెప్పాయి. ఆ తరువాత బ్రహ్మదేవుడు దేవగణాలతో ప్రత్యక్షమై సీతాదేవి పవిత్రచరిత్రాన్ని కీర్తించాడు. శ్రీరాముడు సీతను పరిగ్రహించి, సర్వసేనాసమేతుడై పుష్పకమేక్కి అయోధ్య చేరి, భరతాదులను కూడి, పట్టాభిషిక్తుడై అనేకయాగాలు చేసి, అనేక వేలేండ్లు భూమిని ధర్మమయింగా పాలించాడు.

శ్రీరాముడు వనవాసక్షేపాలను అనుభవించి, శత్రువులు చేసిన అపకారం వలన కలిగిన దురవశ్శలకు ఓర్చి, శుభాలను పొందినట్టే, ధర్మరాజుకూడా వనవాస దుఃఖానంతరం సర్వసామ్రాజ్యసౌభాగ్యాన్ని పొందగలడని మార్గందేయమహర్షి చెప్పాడు. ధర్మజుడు రాముడి పరాక్రమాన్ని జానకి పాతిప్రత్య మహిమనూ తెలిసికొని ఆశ్చర్యపోయాడు.

సావిత్రికథ

పతిబ్రక్తితో సమస్త దుఃఖాలను సహించి పుభాలు పొందిన పుణ్యవతి చరిత్రం వినాలని ఉన్నదని ధర్మరాజు అడుగగా మార్గందేయమహర్షి సావిత్రికథను చెప్పాడు.

అశ్వపతి మద్రదేశానికి అధిపతి. సంతానం కొరకు అతడు పదునెనిమిదేళ్లు సావిత్రీదేవిని గురించి తపస్సు చేశాడు. ఆ దేవి ప్రత్యక్షం కాగా పుత్రుడిని వరంగా కోరుకొన్నాడు. ఆమె పుత్రిక కలుగుతుందని అనుగ్రహించింది. ఆమె కారణంగా అశ్వపతికి నూరుగురు పుత్రులు పుట్టుతారని చెప్పి దేవి అంతర్ధానం చెందింది. ఆ రాజుకు మాశవి అనే భార్యయందు సావిత్రి అనే పుత్రిక జన్మించి, పుట్టపుక్కచంద్రబింబం వలె పెరిగి యోవనవతి అయింది. ఆమె శాందర్భం దేవతాస్త్రీలకంటే మిన్నగా ఉండేది. సాత్యదేశాధిపతి అయిన ద్వయమత్సేముడి కొడుకు సత్యవంతుడు తనకు తగిన గుణవయోరాప వైభవాలు కలవాడుగా తెలిసికొని, సావిత్రి మనసులో అతడినే భర్తగా నిశ్చయించుకొని, సహజమైన సిగ్గుతో ఎవరికి చెప్పుకుండా ఉండింది.

ఒకనాడు నారదుడు అశ్వపతి వద్దకు వచ్చాడు. తండ్రివద్దనున్న సావిత్రిని చూచి త్వరలో వివాహం చేయుమని సలహా చెప్పాడు. సావిత్రి తాను సత్యవంతుడినే వివాహమాడుతానని తండ్రికి తెలిపింది. ద్వయమత్సేముడు రాజ్యాన్ని కోల్పోయి, చూపును కోల్పోయి అడవులలో నివసిస్తున్నా అతడి కొడుకైన సత్యవంతుడినే ఆమె ఎన్నుకొన్నది. అశ్వపతి ఆ సత్యవంతుడి గుణశీలాదులను గురించి సర్వజ్ఞాడైన నారదుడిని అడిగాడు. ఆ మహర్షి ఇట్లా చెప్పాడు: ‘ఎల్లప్పుడూ సత్యం పలకటం చేత సత్యవంతుడని సార్థక నాముడయ్యాడు. అతడికి చిత్రాశ్వుడనే రెండోపేరు ఉన్నది. తేజస్సులో సూర్యుడిని, బుధీలో బృహస్పతిని, పరాక్రమంలో ఇంద్రుడిని, బిర్మలో భూమిని, కాంతిలో చంద్రుడిని, అందంలో అశ్వినిదేవతలను పోలి ఉంటాడు. తపస్సు, శమం, దమం, దానం, బ్రాహ్మణభక్తి అధికంగా ఉన్నవాడు. అంతటివాడిలో ఒకడోషం కూడా ఉన్నది. ఈనాడు మొదలుకొని ఒక సంవత్సరానికి చనిపోతాడు. ఇది చెప్పవలసినమాట కాబట్టి చెప్పుతున్నా’ నని నారదుడు పలికాడు. అశ్వపతి ఆ అల్పాయుష్ముడైన వరుడిని పీడి మరొక వరుడిని కోరుకొమ్మని సావిత్రిని అడిగాడు.

ఆమె తన నిర్ణయాన్ని ఇట్లా చెప్పింది- ‘మనోవాక్యాయకర్మలలో మనస్సు ముఖ్యమైనది. అట్టి మనస్సుతో ప్రేమించిన భర్తను మానటం ధర్మమా? సత్యవంతు డెటువంటి వాడైనా కానీ, నేను అతడిని తప్ప మరొకరిని కోరను.’ ఆమె మాటలు విని అశ్వపతి ఏమీ అనలేక నారదుడిపైపు దీనంగా చూచాడు. ఆ మహర్షి ఇట్లా అన్నాడు.

‘నీ కూతురు సుగుణాల కుప్ప. ఆమె మనసు మార్గటం మనకు శక్యం కాదు. ఇంక అనుమానం ఎందుకు? ఆ వరుడికిచ్చి వెంటనే వివాహం చేయుము. ఆమె చేసిన పుణ్యమహిమవలననైనా ఆమె భర్త పరిపూర్ణచిరాయువు పొందగలడు’. నారదుడి మాటలు అశ్వపతి శిరసావహించి సావిత్రి వివాహానికి నిశ్చయించాడు. ఆ దేవర్షి దేవలోకానికి వెళ్ళాడు.

ఒక మంచిరోజున అశ్వపతి తన కుమారైను సర్వవిషాహ సంభారాలతో సహా తీసికొని ద్వయమత్తేనుడి వద్దకు వెళ్లి, సాపిత్రిని సత్యవంతుడి కిచ్చి పెంట్లి చేయటానికి వచ్చినట్లు తెలిపి, అమెను కోడలిగా స్వీకరించుచుని అతడిని కోరాడు. ‘రాజ్యాన్ని కోల్పోయి అడవులలో కష్టాలు వడుతున్న తమతో ఆ నుకుమారి ఉండి ఓర్చుకొనగలదా?’ అని ద్వయమత్తేను డడిగాడు. అతడితో అశ్వపతి ఇట్లు అన్నాడు. ‘కలిమిలేములు కలకాలం ఉండేవి కావు. కలిమికి పొంగటం, లేమికి క్రుంగటం ధీరుల స్వభావం కాదు. ఆ సంగతి నాకు తెలుసు. మా అమ్మాయి కూడా వయసుకు చిన్నదైనా, తెలివితేటలలో ధీమంతురాలు. మా కూతురిని గురించి నే నింతకంటే ఎక్కువ చెప్పటం న్యాయంకాదు. నీతో వియ్యమందుదామని మనసుపడి వచ్చాను. నా ప్రార్థన మన్మించకుండా ఉండటం మీకు న్యాయం కాదు’ అని వేడుకొన్నాడు. ద్వయమత్తేను డంగీకరించాడు. ఆశ్రమవాసులైన మని గణాల సమక్షంలో సాపిత్రి సత్యవంతుల వివాహం శాస్త్రోక్తంగా జరిగింది. అశ్వపతి అల్లుడికి, కూతురికి కానుక లిచ్చి తన రాజ్యానికి తిరిగి వెళ్లాడు.

సాపిత్రి రాణివాసపు అలంకారాలను తీసివేసి, నారచీరలు కట్టి, భక్తితో భర్తకు సేవలు చేసింది. అత్తమామలను కథలతో, మాటలతో, సేవలతో సంతోషపెట్టింది. క్రమంగా కాలం గడిచింది. సంవత్సరం ముగియటానికి నాలుగు రోజులు తక్కువగా ఉన్నది. నారదుడు పేర్కొన్నట్లు నాల్గవ రోజు తన భర్త చనిపోతాడని తెలిసిన సాపిత్రి త్రిరాత్రోపవాసప్రతం చేపట్టింది. అత్తమామలు వారించగా, కష్టమైన ఆ ప్రతాన్ని పరమపుభాలు కోరి ప్రారంభించాననీ, కారణం కాలాంతరంలో తెలియవస్తుందనీ సాపిత్రి వారికి నచ్చజెప్పింది.

నాల్గవరోజు తెల్లువారుజాముననే సాపిత్రి నిద్రలేచింది. భర్త మరణించే దినమని మనసులో సంతాపం చెందింది. ప్రతవిధులాచరించింది. అత్తమామలకూ, ఆశ్రమ విప్రులకూ నమస్కరించి సుమంగళిగా భర్తవాల్లభాయ్యన్ని పొందేటట్లు నిండుదీవెన లందుకొన్నది. త్రిరాత్రులు ముగిసాయి కాబట్టి, ఆనాడు పారణచేయుచుని అత్తమామలు కోరినా ఆనాడు ప్రార్ధకుంకేపరకు ఉపవాసప్రత దీక్ష పట్టానని చెప్పి వారిని బప్పించింది. సమిధలు, దర్శలు, ఘలాలు తేవటానికి సత్యవంతుడు అడవికి బయలుదేరాడు. అతడివెంట తానూ వెళ్లటానికి సాపిత్రి సిద్ధమయింది. సత్యవంతుడూ, అత్తమామలూ వద్దన్నా తన కోర్కెను మన్మించణని వారిని ప్రార్థించింది. ఎన్నడూ, ఏమీ కోరిని సాపిత్రి కోరికను వారు కాదనలేకపోయారు. సత్యపంతుడు తన వెంటవచ్చిన సాపిత్రికి అడవిలోని ఎన్నో ప్రకృతి రమణీయ దృశ్యాలను చూపాడు. ఆ తరువాత ఎన్నో ఘలాలు కోసి బుట్టనింపాడు. ఆ తరువాత ఒక చెట్టెక్కి గొడ్డలతో కట్టెలకై కొమ్మలను నరుకుతున్నాడు. ఉన్నట్లుండి ఆయాసపడుతూ గొడ్డలి క్రింద పారవేసి క్రిందకు దిగాడు. అతడి మొగం వెలవెలపోయింది. శరీరం వశం తప్పింది, మనసు భ్రమచెంది తూలింది. తల హూలతో పాడుస్తున్నట్లు నాప్పిపుట్టింది. నేలమీద నిలవలేకపోయాడు- కొంతసేపు విశ్రాంతి తీసికొండామని సాపిత్రి తొడపై తలనుంచి పవలించాడు. క్రమంగా అతడు సోలిపోయాడు. సిశ్చేతనుడయ్యాడు.

అప్పుడు సాపిత్రి యొదుట నీలమేఘంవలె నల్లనైనవాడు, పెద్దకోరలతో, ఎగ్రనిచూపులతో, బంగారుబట్టలతో, భయంకరాకారంతో ప్రశయాగ్నివలె ప్రజ్యలిస్తూ, పాశదరుడై ఒక దివ్యపురుషుడు నిలిచాడు. మెల్లగా అతడు సత్యవంతుడిని సమీపించాడు. సాపిత్రి భయపడి, పతిశరీరాన్ని ప్రకృతన ఉంచి ఆ దివ్యపురుషుడితో ఇట్లు మాట్లాడింది.

సాపిత్రి : అయ్యా! మీ రెవరు? ఇక్కడికి ఏం చెయ్యాలని వచ్చారు?

యముడు : అమ్మా! నేను కాలుడను. పాతిప్రత్య మహిమవలన నీవు నన్ను చూడగలిగావు కాని, నేను ఇతరులకు కానరాను. నీ భర్త పరమ పుణ్యాత్మకు కాబట్టి నేనే స్వయంగా వచ్చాను. అతడి అంత్యకాలం వచ్చింది. నేనే ఇతడి ప్రాణాలను తీసికొని పోతాను. (అని ప్రకాశిస్తున్న సత్యవంతుడి జీవుడిని (ప్రాణాలను) దేహం నుండి బయటికి లాగి భయంకర పాశంతో గట్టిగా బిగించి, దక్కిణదిశగా ఫోరమైన మార్గంలో పయనం సాగించాడు).

- సాపితి :** (తన భర్త దేహాన్ని రహస్యమానంలో దాచి యముని వెంట బయలుదేరింది)
- యముడు :** (ఆమెను చూచి దయతో) నీవు కోమలాంగివి. ఎందుకు వస్తున్నావు? వద్దు ఈ బాట ఇకమీద నీవు నడవటానికి శక్కయిం కానిది.
- సాపితి :** పతులెక్కడికి పొతే సతులుకూడా అక్కడికి పోవాలి కదా! మహానుభావా! నీ దయవలన, నా పతిభక్తి వలన నేను ప్రవేశించలేని చోట్లున్నాయా? అన్ని మార్గాలలోనూ ధర్మమార్గం ప్రధానం. అటువంటి ధర్మానికి సజ్జనులే ఆధారమని పెద్దలంటారు. సజ్జనులలో ఉత్తముడవు నీవు. నీ దర్శనం వలన పరమపుభాలను పొందకుండా నేను వట్టి మనుషులవలె ఊరకే ఎట్లా తిరిగిపోతాను? (అని ప్రగల్భంగా మాటల్లాడింది).
- యముడు :** ఓ కోమలాంగి! నీ ఉదార వాక్యవినాయసానికి నేను మెచ్చుకొంటున్నాను. నాకు మనసు ప్రసన్నమయింది. నీ భర్త జీవితం తప్ప ఏదైనా వరం కోరుకో ఇస్తాను.
- సాపితి :** ప్రభూ! సాయ్యభూపతి రాజ్యాన్ని కోల్పోయి అడవులలో ఇడుమలు పడుతూ జీవిస్తున్నాడు. ఆయనకు కనుచూపు వచ్చేటట్లు కరుణించుము.
- యముడు :** తథాస్తు! నీవింక రావద్దు. తిరిగి వెళ్ళము. (వేగంగా పోసాగాడు)
- సాపితి :** (కొంతదూరం వెళ్ళి) దేవా! ఉత్తములైనవారు త్రికరణపుట్టిగా ఎప్పుడూ ఎప్పరికి ఎగ్గుచేయరు. దీనులైన వారిని దయతో కాపాడాలని చూస్తారు. ఇష్వదలచుకొంచే ఎదుటివారి కోర్కెలన్నీ తీరేటట్లుగా నిండుగా దండిగా ఇస్తారు. ఆత్మయించిన వారి మనస్సులకు అధికమైన ఆనందాన్ని కలిగిస్తారు. నీకు తెలియని ధర్మం ఏముంది? ధర్మగతులన్నీ నీ అధినాలే. అందువలననే నీవు ధర్మదేవతగా వెలిశావు. సమస్త జీవులకూ వారివారి కర్మఫలాలను సమబుద్ధితో సమకూరుస్తావు కాబట్టి నీవు సమవర్తివని జగత్ప్రసిద్ధి పొందావు. సర్వభూతాలనూ నీవు యమిస్తావు (నియమిస్తావు) కాబట్టి నిన్ను యముడని పిలుస్తారు. పాపాలను శమింపజేస్తావు కాబట్టి నీవు శమనుడైనావు.
- యముడు :** సాపిత్తి! దప్పిక గొన్నవారికి చల్లని నీరిస్తే ఎట్లా సంతోషం కలుగుతుందో అట్లా నిష్పుల్చుష్టైన నీ సమంజస వాక్యాలు నన్ను సంతోషపెట్టాయి. కాబట్టి, సత్యవంతుడి ప్రాణాలు తప్ప ఏ కోరికనైనా అడుగుము. దాన్ని సఫలం చేస్తాను.
- సాపితి :** దేవా! ద్యుమత్సైనుడు శత్రువుల వలన కోల్పోయిన రాజ్యాన్ని తిరిగిపొందేటట్లు వరమిచ్చి నన్ను అనుగ్రహించుము.
- యముడు :** అట్లే అగుగాక! ఇక నీవు రావద్దు. ఆగిపో, నీ భక్తి నీమగడికి చెందింది. ఇది దుర్దమమైన త్రోవ. నీ వడిగినవస్తే ఇచ్చాను. ఇక రావటానికి అనుజ్జ లేదు.
- సాపితి :** ప్రథమ ధర్మధ్యక్షా! ధర్మాత్ములు తాము చేసే ధర్మచరణలను ఎన్నడూ ఎటువంటి పరిష్కారులలోనూ తప్పరు. ధార్మికులు మోహాన్ని, తాపాన్ని పొందరు. కాబట్టి, భర్తను అనుసరించటాన్ని సతి ఏవిధంగానూ విడవటం ధర్మంకాదు. సమాపొతంతో మనసును నిలిపి మోహవేశం పొందకుండా ధర్మప్రసిద్ధిలో ఉండేటట్లు చేయటం దోషంకాదు కదా!
- యముడు :** నీవు ధర్మవిశేషాలు బాగా తెలిసినదానవు కాబట్టి, నీ భర్త బ్రతుకుతప్ప ఏదైనా వరం కోరుకొమ్ము.

సాధితి : దేవా! మా తండ్రి మదైశ్వరుడు. మగసంతానం లేనివాడు. ఆయనకు నూరుగురు కొడుకులు కలిగేటట్లు వరాన్ని ప్రసాదించుము.

యముడు : నీ వడిగిన వరాన్ని ఇచ్చాను. ఇవ్వేళ నీవు చాలాదూరం వచ్చి అలసిపోయావు. ఇక తిరిగిపోవటం మంచిది.

సాధితి : నాకు దప్పిక లేదు. నా పతి చరణాలయందు భక్తితో ఆసక్తమై ఉన్న నా మనసు అలసిపోలేదు. భర్తను ఆశ్రయించి ఉండటం తప్ప, భార్యలకు మరొకధర్యం లేదుకదా! ఆత్మధర్యంతో కూడుకొన్న పుణ్యాత్ములు దొరకటం దుర్లభం. వారు పుణ్యతీర్థాలవలె పవిత్రమూర్ఖులు. వారిని దర్శిస్తే సమస్త పాపాలు శాంతిస్తాయి. వాళ్ళ వలననే కదా సూర్యచంద్రులు గతులు తప్పకుండా తిరుగుతున్నారు. సముద్రాలు పొంగకుండా ఉన్నాయి. ఈ భూమి నిబ్బరంగా నిలిచి ఉంది. మరొకమాట! ఏడుమాట లాడితే ఎటువంటి వారైనా మంచివారికి బంధువు లోతారని లోకంలో ప్రసిద్ధి ఉంది. మరి మీతో చాలా సేపటి నుండి ఇన్ని మాటలు మాటల్లాడటం వలన మీకు నేనే బంధువునని వేరే చెప్పాలా? కాబట్టి మిత్రుల, బంధువుల మనసులోని కోర్కెలను తీర్చటం మీవంటి మహానుభావులకు అవశ్యకర్తవ్యం.

యముడు : నీకు ప్రసన్నుడయ్యాను. నీ మనసులో ఉన్న కోరిక నోకదానిని వరంగా కోరుకొమ్ము ఇస్తాను.

సాధితి : ధర్మమూర్తీ! ఇంతకుముందు సత్యవంతుడి జీవితం తప్ప ఏదైనా కోరుకొనుమని అడుగుతూ ఉండేవాడివి. ఇప్పుడామాట లేదు. కాబట్టి సంతోషంతో అడుగుతాను. సతికి వైధవ్యం భరించరానిది. భర్త లేని వనిత శుభకార్యాలన్నింటిలోనూ దూరంగా ఉంచబడుతుంది. నా సతీధర్యం సురక్షితంగా నిలిచేటట్లు సుగుణాలశాలి అయిన నా భర్తను నాకు అనుగ్రహించి పుణ్యాత్ముడ వనిపించుకొమ్ము!

యముడు : (అంగికారంతో సత్యవంతుడిని పాశవిముక్తుడిని చేసి) ఓ కోమలీ! ఇడుగో నీ మనోనాభుడు. తీసికొనుము. ఇతడిక మీద నాలుగు శతాబ్దాలు జీవిస్తాడు. నూరుగురు కొడుకులను క్రమంగా కంటాడు. అనేక యజ్ఞాలు చేసి, అమరులను సంతోషపెట్టి కీర్తిమంతుడోతాడు. అతడి వంశానికి వన్నెతెస్తాడు. (అని చెప్పి) అదృష్టుడయ్యాడు).

సాధితి తిరిగివచ్చి, పతి శిరన్నసు తన తోడ్చై ఉంచుకొని కూర్చున్నది. కొంతసేవటికి సత్యవంతుడు చైతన్యవంతుడయ్యాడు. చాలాసేపు నిద్రపోయినట్లు, కలలో ఒక బలవంతుడు తనను బలవంతంగా లాగినట్లు, అది కలగా కాక నిజమైనట్లు భయంపుడుతున్నట్లు, పేర్కొంటూ ఆ బలవంతు డెవరో చెప్పుమని సత్యవంతుడు సాధితిని అడిగారు. ఆమె ఆ సంగతంతా రేపు చెప్పుతానని పలికి, చీకటిపడుతున్నది కాబట్టి, త్వరగా ఆశ్రమానికి వెళ్లాలని పోచ్చరించింది. అతడు చాలా నీరసించి ఉన్నాడు. అంతప్రాద్యపోయే దాకా తల్లిదండ్రులకు దూరంగా ఉన్నందుకు వారంత విచారిస్తున్నారో అని అవేదనపడ్డాడు. సాధితి అతడిని ఓదారుస్తూ, బరువగా ఉన్న పండ్లబుట్టను చెట్టుకు తగిలించి, గొడ్డలి నిపుణంగా చేతపట్టుకుని, భర్తను తన చేతులతో పొదివిపట్టి, అడుగులలో అడుగులు వేయించుకొంటూ మెల్లగా, మాటలతో మనసు నుల్లాస పరుస్తూ సాధితి సత్యవంతుడిని ఆశ్రమానికి తీసికొనిపోసాగింది.

యము డిచ్చిన వరంవలన ద్వామత్సేనడికి చూపు వచ్చింది. కన్నులువచ్చినా ఆత్మకు కన్నులవంటి కొడుకును కాంచలేక కన్నులు లేనివాడి వలనే ఆ రాజు సతిసమేతంగా దుఃఖించాడు. ఆశ్రమవాసులు ఆ రాజుకు దృష్టివచ్చినందుకు ఆశ్చర్యపడ్డారు. కొడుకు త్వరలో తిరిగివస్తాడని ఆ రాజదంపతులకు దైర్యం చెప్పసాగారు. అంతలో సాధితి సమేతుడై సత్యవంతుడు వచ్చాడు. తల్లిదండ్రు లా కొడుకును కొగిలించుకొని, వారి రాకలోని అలస్యానికి కారణాన్ని అడిగారు. సాధితి జరిగిన కథంతా చెప్పింది. ద్వామత్సేన వంశాన్ని ఆపత్కముద్రంనుండి రక్షించిన నావగా ఆమెను అందరూ కీర్తించారు. ఆ తరువాత ద్వామత్సేనడికి రాజ్యం దక్కింది. సత్యవంతుడు యువరాజయ్యాడు. ఆ విధంగా సాధితి తన భర్తను, ఆశ్రమామలను, తల్లిదండ్రులను, వంశాన్ని ఉధరించింది. సాధితి వంటిదే ద్రౌపది. పరమపతిత్రత. ధర్మాత్మురాలు, ఉభయవంశాలను ఉధరించే పుణ్యాత్మురాలు-అని మార్కండేయమహర్షి చెప్పాడు. అనంతరం తిరిగి తన ఆశ్రమానికి వెళ్లాడు.

కర్ణుడి దానవీరం

పాండవ వనవాసంలో పన్నెండవ యేదు గడుస్తున్నది. కర్ణుడి సహజ కవచకుండలాలను బ్రాహ్మణరూపంలో దానంగా గ్రహించి, రాబోయే మహాయుద్ధంలో అర్ధమండికి మేలు చేయాలని ఇంద్రుడు సంకల్పించాడు. ఆ తలపు తెలిసికొని సూర్యుడు ముందుగానే కర్ణుడి దగ్గరకు బ్రాహ్మణవేషంలో వచ్చి, అతడికి ఇంద్రుడి వ్యాహోన్ని గురించి వివరించి చెప్పాడు. అప్పుడు కర్ణుడు తన జన్మవత్మైన దానవత్తాన్ని ప్రాణంపోయినా విడునాడనని పలుకుతాడు. ‘శతక్రతుడు, జితదైత్యుడు, స్వర్గాధిపతి, దేవతల సార్వభోముడు అయిన ఆ దేవేంద్రుడే పాండవపక్షపాతంతో మాయాబ్రాహ్మణవేషంతో నన్ను భిక్షకోసం యాచించటానికి వస్తే అతడి కీర్తియే తరిగిపోతుంది. నా కీర్తి మూడు లోకాలు నిండి పెరిగిపోతుంది. అదే జరిగితే అంతకంటే పుణ్యం మారేముంటుంది?’ అని దానవీరుడైన కర్ణుడు ప్రాణాలకంటే కీర్తి గొప్పదని చెప్పి సూర్యుడి మాటలు మృదువుగా కాదన్నాడు. సూర్యుడైన్నో విధాలుగా బ్రతిమలాడి చెప్పాడు. అట్లా కర్ణుడి మీద వాత్సల్యాన్ని ప్రకటించటానికి దేవనిర్మితమైన రహస్యం ఒకటి ఉన్నదని కర్ణ జన్మవత్తాంతాన్ని సూచించి రహస్యంగా ఉంచాడు. కాలాంతరంలో అది వెలువడుతుందని పలికాడు. కర్ణార్ఘునుల నడుమ పగ పెరిగి యుద్ధం వస్తే సహజ కవచకుండలధారి అయిన కర్ణుడు అర్ధమండికంటే అధికుడౌతాడు. అర్ధను దాతడిని చంపలేదు. అందువలన ఇంద్రుడు కర్ణుడిని మోసం చేసి, తన కొడుకుకు మేలు చేసికొనదలచాడు. కాబట్టి కవచకుండల దానం మానుమని సూర్యుడు కర్ణుడికి హితవు చెప్పాడు. అయినా, కర్ణుడు దాని నంగికరించలేదు. సూర్యుడు అతడిపట్ల జాలిపడ్డాడు. చివరకు ఒక ఉపాయం చెప్పాడు. ఇంద్రుడి వద్ద అమోఘమైన శక్తి అనే ఆయుధం ఉంది. అది శత్రువును సంహరించి మరల తిరిగివస్తుంది. కవచకుండలాలను దానం చేసే కర్ణుడు వాటికి ప్రతిఫలంగా ఇంద్రశక్తిని పాండవలసిందిగా సూర్యుడు సూచించి అంతర్ధానమయ్యాడు. సూర్యుడన్నంత పనీ జరిగింది. కపట బ్రాహ్మణవేషంతో వచ్చి ఇంద్రుడు కర్ణుడి కవచకుండలాలను దానంగా పాందాడు. కర్ణుడి కోరికైపై ఇంద్రుడు శక్తిని అతడి కిచ్చాడు. అయితే, ప్రాణసంశయ స్థితిలో ఆసాధ్యమైన మహావీరడి మీద ఆ శక్తిని ఒక్కసారి మాత్రమే ప్రయోగించి అతడిని సంహరించటానికి వీలుంటుందనీ, ఆ ప్రయోజనం తీరిన తరువాత ఆ శక్తి ఇంద్రుడిని చేరుతుందని చెప్పి శక్తి ప్రదానం చేశాడు. కర్ణుడు శక్తిని గ్రహించి, దానిని అర్ధనుడిపై ప్రయోగించి దివిజనాథుడికి తగిన బుద్ధిచెప్పాలని లోలోన భావించి సంతృప్తుడైనాడు. ఇంద్రుడి మహిమవలన కవచకుండలాలు కోల్పోయినా, కర్ణుడి శరీరం ఉదయభాసుడి అరుణవద్దంతో ప్రకాశించింది. కర్ణుడి కవచకుండలాల సంగతి తెలిసి పాండవులు సంతోషించారు. కారపులు చింతించారు.

ఈ సందర్భంలోనే జనమేజయుడికి వైశంపాయనుడు కర్ణజన్మవత్తాంతాన్ని వివరించి చెప్పాడు.

యక్షప్రశ్నలు

మార్గండేయమహ్మా వలన అనేక పుణ్యకథలు విని ధర్మరాజు మరల దైవతవనానికి తిరిగివచ్చాడు. ఒకనాడు ఒక బ్రాహ్మణుడు తాను కోల్పోయిన అరణిని తన కిప్పించుమని ధర్మరాజును శరణు వేడాడు. మృగ మొకటి ఆ అరణిని కొమ్ముకు తగిలించుకొని పారిపోయిందనీ, అరణి లేకపోతే నిత్యానుష్టానం నిలిచిపోతుందనీ, దానిని త్వరగా తెచ్చి ధర్మస్థితిని కాపాడుమనీ ధర్మరాజు నా బ్రాహ్మణుడు ప్రార్థించాడు.

అరణిని తేవటానికి ధర్మరాజు తమ్ములతో కలిసి బయలుదేరాడు. మృగం వారికి చిక్కుకుండా చాలాదూరం పరుగిత్తి చివరకు కనపడకుండా పోయాంది. పాండవులకు దాహం వేసింది. ఒక మలిచెట్టు నీడన పాండవులు విశ్రాంతి తీసికొనటానికి ఆగారు. అప్పుడు వారి మధ్య ఈ క్రింది సంభాషణ జిరిగింది.

సకులుడు : ఉత్తమ కులశీలాలతో, దయాగుణంతో, ధర్మచరణ బుద్ధితో జీవిస్తున్న మనకు ఈ విధమైన అలజడి రావటానికి మూలకారణ మేమిటి?

ధర్మరాజు : సుఖదుఃఖాలకు కారణం వారు వారు చేసినిస్తు పూర్వకర్మమే. మరొక కారణం ఉండటానికి వీలులేదని ప్రాజ్ఞ లంటారు.

భీముడు : ఆనాడు ప్రాతికామి పోయి పాంచాలిని నిండుకొలువులోనికి తెచ్చినప్పుడు కోపాదైకంతో కౌరవులందరిని మట్టుపెట్టుకుండా నే నూరుకొన్నందుకు ఈ ఆపద మనకు కలిగింది.

అర్థముడు : తమ్ముడా! ఆనాడు ఆ సబలో ఆ కర్ణుడు మదించి ఆ విధంగా పలికిన మాటలను విని కూడా కోపగించుకొనకుండా తలవంచుకొని సామాన్య జనుడివలె అడవులకు నడచిరావటంవలననే మన కీ అనంతముఖాలు మీదవడ్డాయి.

సహదేవుడు : కపటదూర్యతపరుడు, దుష్టుడు అయిన ఆ శకునిని పట్టి వెంటనే ప్రాణాలు తీయకపోవటం చేతనే మనం అడవులలో ఈ అగచాట్లు పడుతున్నాం.

ఆ మాటలు విన్న ధర్మరాజు నకులుడిని పిలిచి, దగ్గరలో ఏదైన నీటికొలను ఉంటే గమనించి, అక్కడినుండి నీరు తెచ్చి తమకు దపిక తీర్పువలసిందిగా కోరాడు. నకులుడు చెట్టెక్కి చూచి, సరోవరాన్ని గుర్తించి, అక్కడికి వెళ్లి, నీటిని త్రాగబోగా, ఒక అశరీరభూతం అతడిని వారించింది. తటాకం తనదనీ, జలాలు త్రాగాలంట ముందుగా తానడిగే ప్రశ్నలకు సమాధానం చెప్పాలనీ హెచ్చరించింది. ఆ మాటలు లెక్కచేయక నకులుడు నీరు త్రాగి ఆ సరోవరతీరంలో నిశ్చేషితుడై పడిపోయాడు.

నకులుడు రావటం ఆలస్యమైనదని ధర్మరాజు సహదేవుడిని పంపాడు. అతడూ అట్లాగే వ్యవహారించి సరోవర తీరంలో పడిపోయాడు. ఆ తరువాత అర్ఘునుడు, ఆ తరువాత భీముడు కూడా అదేవిధంగా అయినారు. చివరకు ధర్మరాజే స్వయంగా తమ్ములను వెడకింటూ వచ్చి, వారి పరిష్కారించిని గమనించి కొన్నిక్కణాలు విచారంతో నిర్విష్టమై పోయాడు.

క్రమంగా శైవ్యం తెచ్చుకొని పరిష్కారించు పరిశీలించాడు. ఎవరూ వచ్చిన జాడలు లేవు. యుద్ధం జరిగిన జాడలు లేవు. భీమాదుల శరీరాలపై గాయాలు కానరావు. మరెందుకు వారట్ల ఉన్నారో తెలియక మధనపడ్డాడు. కౌరవులు పన్నిన పన్నాగమే అని శంకించాడు. భీమాదుల మొగాలు వివర్లాలు కాకపోవటం చేత, త్రాగిన నీరు విషమయం కాదని నిశ్చయించాడు. మహావైభవంతో జివించవలసిన భీమాదు లనాథలుగా పడిఉన్నందుకు విచారించాడు. వారందరూ మృతిపాందితే తాను హస్తినాపురి కేగి తల్లికి బంధువులకూ ఎమని సమాధానం చెప్పేదని బిగ్గరగా శోకించాడు. అతడు దప్పికకు ఆగలేకపోయాడు. కొలనులో దిగాడు. అశరీరభూతం అతడిని వారించింది.

‘ఓ ధర్మరాజా! నే నోక కొంగను. ఈ జలాశయం నా సాత్తు. నీ తమ్ములు నా మాట మన్నించక నీరుగోలి ప్రాణాలు కొల్పోయారు. నీవూ అట్లాగే చేస్తే నీపనీ అంతే జెతుంది. నే నడిగిన ప్రశ్నలకు తగిన సమాధానాలు చెప్పి నీరు త్రాగితే నీకు మేలొతుంది’ అని హెచ్చరించింది. ధర్మరాజు ఆలోచిస్తూ ఇట్లా పలికాడు. ‘అయ్యా! నీవు బకరూపంలో ఉన్న రుద్రుడవా? అగ్నివా? వాయువువా? లేకపోతే కులవర్యతాలవంటి నా తమ్ములను వడ్రోచే బలం ఒక పక్షికి కలుగుతుందా? దేవానురగంధర్యయక్కాదులకు కూడా దుర్జయులైన ఈ పీరులను ఈ విధంగా చేసి, కానివాడవుగా ఉన్న నిన్న భావిష్టే నాకు అద్భుత భయకొత్తకాలు ఏర్పడుతున్నాయి. ఇంతకు నీ వెవ్వరవు? నీ ఉద్దేశ మేమిటి? నాకు తెలిపి నా హృదయవేదనను మాన్సు’ మని వేడుకొన్నాడు.

అప్పుడు తాటిచెట్టంత పొడవున భయంకరాకారంతో ఒక యక్కుడు ఆ సరోవర తీరంలో నిలబడి అతడి అనుమతి లేకుండ ఆ నీరు త్రాగితే ఎంతటి వారైనా చనిపోతారనీ, ధర్మరాజు విచారశీలుడు కాబట్టి అలోచించ గలిగాడనీ, తన ప్రశ్నలకు సమాధానాలు చెప్పవలసిందనీ అడిగాడు. ధర్మజుడు వినయశీలుడై ‘నానేర్చు విధంగా చెప్పుతాను. అడుగు’ మన్నాడు.

యక్కుడి ప్రశ్నలు - ధర్మరాజు సమాధానాలు

01. సూర్యుడిని నడిపే శక్తి ఏది?
  02. సూర్యుడిని సేవిస్తూ తిరిగే దెవ్వరు?
- బ్రహ్మము.
- సురకోటి.

03. సూర్యుడు దేనివలన ఆస్తమిస్తాడు? - ధర్మసిచేత.
04. సూర్యుడికి ఆధారమేది? - సత్యం.
05. శ్రీతియుడని దేనివలన పిలువబడతాడు? - శ్రుతమువలన.
06. పురుషుడు దేనివలన మహాత్మన్ని పొందగలడు? - తపస్స చేత.
07. పురుషుడు దేనిచేత సహాయుయతు డోతాడు? - ధృతిచేత.
08. పురుషుడు దేనిచేత బుద్ధిమంతు డోతాడు? - బుధులను సేవించటం చేత.
09. భ్రాహ్మణుడు దేనివలన దేవభావాన్ని పొందుతాడు? - అధ్యయనం వలన.
10. అతడికి సాధుభావం ఏవిధంగా కలుగుతుంది? - అధికప్రతశిలం వలన.
11. అతడికి అసాధుత్వం దేనివలన కలుగుతుంది? - శిష్టపృత్తిని వదలటం వలన.
12. అతడు దేనివలన మానుషు డోతాడు? - మృత్యుభయం వలన.
13. జీవన్మృతుడు ఎటువంటి వాడు? - దేవాతిథి పితృభృత్య జనాలకు అన్నం పెట్టుకుండా తానే తినేవాడు.
14. భూమికంటే గొప్పదైన దెవరు? - తల్లి.
15. ఆకాశం కంటె పొడవైన దెవరు? - తండ్రి.
16. గాలికంటె వేగం కలిగిన దేది? - మనస్స.
17. గడ్డిపోచకంటే హీనమైన దేది? - చింత.
18. నిద్రిస్తూ కూడా కన్న మూయని దేమిటి? - చేప.
19. పుట్టికూడా చేతనత్వం పొందని దేది? - గ్రుడ్డు.
20. రూపముండి హృదయం లేని దేది? - రాయి.
21. వేగం వలన ప్రకాశించేది ఏది? - ఏరు.
22. బాటసారికి, రోగార్థడికి, గృహస్థడికి, మృతుడికి మితులెవరు? - వరుసగా... సార్థకు, వైర్యుడు, సద్వార్య, చేసినధర్మం.
23. ధర్మవుకు కుదురేది? - దాక్షిణయం.
24. కీర్తికి ఆశ్రయ మేది? - దానం.
25. స్వర్గానికి అనువైన మార్గ మేది? - సత్యం.
26. సుఖాల కన్నిటికి ఆశ్రయ మేది? - శిలం.
27. నరుడికి ఆత్మ ఎవ్వరు? - పుత్రుడు.
28. మానవుడికి దైవికమైన చుట్టు మెవ్వరు? - భార్య.
29. మానవుడి జీవిక దేనివలన కలుగుతుంది? - పర్జన్యుడి వలన.

30. మానవుడు దేనిని కొనియాడి అభివృద్ధి చెందుతాడు? - దానం.
31. ఉత్తమ ధర్మ మేది? - అపోంస.
32. ఎప్పుడూ పండి ఉండేది ఏది? - యాగకర్మ.
33. దేనిని నిగ్రహాష్టై ప్రయోజనసిద్ధి కలుగుతుంది? - మనోహంకారం.
34. ఎవరితోడి చెలిమి ఎన్నటికీ చెడిపోకుండా ఉంటుంది? - సజ్జన స్నిహం.
35. లోకానికి ఎవరు దిక్కు? - సజ్జనులు.
36. దేనివలన జలమూ, అన్నమూ సంభవిస్తాయి? - ఆకాశం, భూమి, జలం.
37. విషం వంటి దేది? - విష ధనం.
38. త్రాద్ధవిధికి సమయ మేది? - బ్రాహ్మణుల రాక.
39. మానవుడు వేటని వదలిపెట్టితే సర్వజనసమ్మతుడు,
నిశ్చోకుడు, అర్థవంతుడు, సుఖి కాగలడు? - గర్వం, క్రోధం, లోభం, తృప్తి.
40. పురుషు డెవ్యడు? - యశస్వి
41. సర్వధని అయినవా డెవ్యడు? - సమచిత్తుడు.

ధర్మరా జిచ్చిన సముచిత సమాధానాలకు యత్నుడు సంతోషించి ‘నలుగురు తమ్ములలో ఒకడిని మాత్రం బ్రతికిస్తాను. అతడి నెన్నుకోమ్మిని ధర్మరాజును అడిగాడు. ధర్మరాజు నకులుడిని బ్రతికించుమని కోరుకొన్నాడు. ‘భీమార్ఘనులలో ఎవరైనా అయితే నీకు సహాయకులుగా అండడండలందించ గలిగిన మేటి వీరులోతారుగాని నకులుడు ఎందుకు పనికిపస్తా’ అని యత్నుడు ప్రశ్నించాడు. ‘కుంతీపుత్రులలో మొదటివాడిని నేనున్నాను. అట్లాగే మాది పుత్రులలో నకులుడు బ్రతికి ఉండటం ధర్మ’ మని ధర్మరాజున్నాడు. యత్నుడు ధర్మరాజు యొక్క ధర్మబుద్ధికి, సమచిత్తానికి సంతోషించి, చనిపోయిన భీమాదుల నందరినీ పునర్నీవితులను చేశాడు. ధర్మతుడుని ప్రజలచేత పొగడబడే ధర్మరాజు ధర్మహానికి ఓర్ధ్వడని నిరూపించుకొన్నాడు. అతడు అన్నివిధాలా సార్థకానామధేయుడు.

‘ఓ యక్కనాయకా! నీవు యక్కమాత్రుడ వని నేనుకొనటం లేదు. ఏ ఇంద్రుడవో, కుబేరుడవో, అగ్నిదేవుడవో, వాయుదేవుడివో, కాక జగన్నామ్యదైన నా తండ్రి ధర్మదేవతవో దయతో ఎరిగించుము’ అని ధర్మరాజు ప్రార్థించాడు.

ఆ మహాత్ముడు చిరునవ్వుతో ఇట్లా అన్నాడు- ‘ఓ రాజేంద్రా! నేను ధర్మడను. సత్యం, శాచం, దానం, తపస్సు, శమము, దాంతి, యశస్వి, జ్ఞానం అనేవి నా మూర్ఖులు. ఉత్తమ ధార్మికుడవు, నా కుమారుడవు అయిన నిన్న చూడాలనే వేడుకతో వచ్చాను. నన్నాశయించిన వారు దుర్గతి పాందరు. కాబట్టి నీ కిష్టమైన వరం కోరుకొమ్ము’ అని అన్నాడు.

ధర్మరాజు సంబ్రమంతో భక్తిభావంతో ధర్మడికి సమస్కరించి స్తుతించాడు. హరిణం అపహరించిన బ్రాహ్మణుడి అరణిని తిరిగి జపించి కర్మలోపం ధర్మలోపం కాకుండా కరుణించుమని అడిగాడు. ధర్మజుని ధర్మబుద్ధికి సంతోషించి ఆ మాయ నంతా తానే కల్పించానని తెలిపి, ధర్ముడు అరణిని ధర్మరాజుకు తిరిగి ఇచ్చాడు.

‘ధర్మజా! పదమూడవ యేఁడు వస్తూ ఉన్నది. మీరు అజ్ఞాతవాసం చేయవలసి ఉన్నది. ఆ కాలంలో మీరు ఎవ్వరు ఎక్కడ ఏ రూపంలో తిరగాలని అనుకోంటే ఆ రూపాలు మీకు ఏర్పడుతాయి. మిమ్మల్ని అజ్ఞాతవాసంలో ఎవ్వరూ పాండవులని గుర్తించకుండా ఉండేటట్లు వరమిస్తున్నాను. ఇంకేదైనా కావాలంటే అడుగుము’ అని ధర్మజుడు పలికాడు.

‘దేవా! ధర్మజేవతవు నీవే దయతో ప్రత్యక్షమయ్యావు, ధన్యడైనాను. ఇంకేమి కోరేది? ఎప్పుడూ నామనస్సు ధర్మమందే స్థిరమై ఉండేటట్లు అనుగ్రహించు’ మన్మాడు. ఆ దేవు డాతణికి ఆ వరం అనుగ్రహించాడు. పాండవులు తిరిగి ఆశ్రమానికి వెళ్లారు. బ్రాహ్మణునికి అరణి నిచ్చివేశారు. బ్రాహ్మణాశిస్సులను పొందారు.

ఈ విధంగా పాండవులు అరణ్యవాసప్రతాన్ని నియతితో పూర్తి చేశారు.

జంతవరకు నన్నయచేర ఎళ్లన రచించిన ఆరణ్యపర్యశేషం.

ఇది ఆరణ్యపర్య కథాసారంలో రెండవభాగం.

జంతటితో ఆరణ్యపర్య కథాసారం ముగిసింది.

జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం

ప్రధాన సంపాదకుడు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతం

సంపుటము - 5

ఆరణ్యపర్వము

(శేష భాగము)

(ఆరణ్యపర్వశేషము : ఎళ్లాప్రెగ్జడ విరచితము)

విషయసూచిక

చతుర్థశ్యాసనము

విషయము	సంస్కృతమూలము	పుట్ట
శ్రీకృష్ణాడు సత్యభామతోడు బాండవులయొద్దకు వచ్చుట	3-180-7	602
మార్గండేయండను మహాముని పాండవులయొద్దకు వచ్చుట	3-180-39	609
మార్గండేయండు ధర్మరాజునకు బ్రాహ్మణ ప్రభావంబు సెప్పుట	3-182-1	617
అతి గౌతముల పరస్పర సంవాదము	3-183-11	624
మార్గండేయండు ధర్మరాజునకు వైవస్వతు వృత్తాంతంబును చెప్పుట	3-185-1	634
మార్గండేయండు ధర్మరాజునకు బ్రాహ్మణప్రకారంబు సెప్పుట	3-186-13	642
నారాయణు మార్గండేయునకు దన ప్రభావంబు సెప్పుట	3-187-1	651
మార్గండేయండు ధర్మరాజునకు గలియుగ ధర్మంబులు సెప్పుట	3-188-5	660
కలియుగంబున విష్ణుండు గల్మిరూపంబున ధర్మంబు ప్రతిష్టించుట	3-188-89	670
మార్గండేయండు ధర్మరాజునకు బ్రాహ్మణప్రభావంబు సెప్పుట	3-190-1	675
మార్గండేయండు ధర్మరాజునకు నిందద్యమునై కథ సెప్పుట	3-191-2	693
మార్గండేయండు ధర్మరాజునకు గువలాశ్వచరిత్రము సెప్పుట	3-192-4	698
మార్గండేయండు ధర్మరాజునకు మధుకైటభుల చరిత్రము సెప్పుట	3-194-13	708
పంచమశ్యాసనము		
ధర్మరాజునకు మార్గండేయండు పుత్రున కుండఁదగు గుణంబులం దెలుపుట 3-196-1		721
మార్గండేయండు ధర్మజునకు బతిప్రతామహాత్మ్యంబు సెప్పుట 3-196-20		724

కౌశికుం డను బ్రాహ్మణుండు ధర్మవ్యాధుని యొద్దకుఁ చోపుట	3-197-1	733
ధర్మవ్యాధుఁడు కౌశికునకు ధర్మవిశేషంబు లెత్తిఁగించుట	3-198-19	738
ధర్మవ్యాధుఁడు కౌశికున కపింసాస్వరూపంబు సెప్పుట	3-199-1	745
ధర్మవ్యాధుఁడు కౌశికునకు జీవలక్షణంబులు సెప్పుట	3-200-26	752
ధర్మవ్యాధుఁడు కౌశికునకు బ్రహ్మవిద్యా ప్రపంచం బెఱ్చిఁగించుట	3-201-16	757
ధర్మవ్యాధుఁడు కౌశికునకు సత్యరజుస్తమోగుణంబుల తెఱం గెఱ్చిఁగించుట	3-203-3	762
ధర్మవ్యాధుఁడు కౌశికునిఁ దన జననీజనకుల యొద్దకుఁ దోషైని పోపుట	3-204-3	770
ధర్మవ్యాధుఁడు కౌశికునకుఁ దన పూర్వజన్మపూత్తాంతంబు సెప్పుట	3-205-21	777
మార్గందేయుఁడు ధర్మరాజునకు నంగిరసుం డగ్గియైన తెఱంగు సెప్పుట	3-207-5	784
జంద్రుఁడు కేశియను రాక్షసునిఁ బాఱఁదోలుట	3-213-10	799
అగ్నిదేవుండు మునిపత్నులం గామించుట	3-213-42	806
కుమారస్వామి యవతారము	3-211-17	810
జంద్రుఁడు కుమారస్వామిపై నెత్తివచ్చుట	3-216-3	816
శశ్వరుండు గుమారస్వామియొద్దకు వచ్చుట	3-218-25	825
కుమారస్వామి సప్తమాతృకల బాలగ్రహంబులఁ జేయుట	3-219-18	832
శశ్వరుండు కుమారసహితుండై భద్రవటంబు సేరుట	3-221-1	839
కుమారస్వామి మహిషాసురుం జంపుట	3-221-29	842
సత్యాద్రోపదీ సంవాదము	3-222-1	854
ద్రోపది సత్యభామకుఁ బతిప్రతాధర్మంబులు సెప్పుట	3-223-1	864
ధృతరాప్తుండు పాండవుల వనవాసక్కేశంబునకు దుఃఖించుట	3-225-8	871
కర్మ శకుని దుర్యోధనులు మంతనంబు సేయుట	3-226-9	879
కర్మ సాబలులు ధృతరాప్తుచేత ఫోషయాత్ర కనుజ్జ గొనుట	3-227-2	885
దుర్యోధనుఁడు ఫోషయాత్రవోపుట	3-228-23	890
చిత్రసేనుండను గంధర్వరాజు దుర్యోధనునితో యుద్ధము సేయుట	3-230-21	901
భీమర్జున నకులసహదేవులు గంధర్వలతో యుద్ధంబు సేయుట	3-233-5	911
చిత్రసేనుఁడు ధర్మరాజునొద్దకు వచ్చి దుర్యోధను విడిచిపెట్టి పోపుట	3-235-11	919

123

షష్ఠాశ్వాసము

దుర్యోధనుని విషాదము	3-236-1	924
దుర్యోధనుండు ప్రాయోపవేశంబు సేయఁబూనుట	3-238-10	932
ప్రాయోపవిష్టుండైన దుర్యోధనునిఁ గృత్య పాతాళంబునకుఁ గొనిపోవుట	3-239-18	944
దుర్యోధనుఁడు ప్రాయోపవేశము మాని కరిపురంబునకుఁ బోవుట	3-240-40	952
దుర్యోధనుఁడు వైష్ణవంబను యజ్ఞంబు సేయుట	3-242-1	960
దైవతవనంబునందలి మృగసమూహము ధర్మజు స్వప్నంబునందు		
వచ్చి తమ దుఃఖంబు సెప్పుట	3-244-2	969
వ్యాసుఁడు ధర్మజునకు ప్రీపిాద్రోణాఖ్యానంబు సెప్పుట	3-246-3	977
ముద్దలునకు దేవదూత పుణ్యలోకంబుతెఱంగు సెప్పుట	3-247-2	983
సైంధవుఁడు ద్రోపదిం జూచి మోహించుట	3-248-6	990
ద్రోపది సైంధవునితో నిష్టరోక్తులు వలుకుట	3-252-1	1003
సైంధవుఁడు ద్రోపదిని బలాత్మారముగా నెత్తికొని పోవుట	3-252-23	1010
పాంచవు లేవురు సైంధవుపై యుద్ధమునకుఁ బోవుట	3-253-21	1016
అర్జునుఁడు సౌపీరకుమారులం బన్నిద్దఱుఁ జంపుట	3-255-27	1029
భీముఁడు సైంధవుం బట్టికొని పరిభవించుట	3-256-9	1036
ధర్మజునకు మార్గందేయుఁడు రామాయణకథ సెప్పుట	3-258-4	1044
బ్రహ్మ రావణ కుంభకర్ణ విభీషణులకు వరంబు లిచ్చుట	3-259-26	1052
దశరథుఁడు రామవిష్ణుపుముచే సురలోకగతుం డగుట	3-261-29	1063
మారీచుండు మాయామృగంబై చనుదెంచుట	3-262-24	1073
రావణుఁడు సీత నెత్తికొని లంకకుఁ బోవుట	3-262-39	1081
శ్రీరాముఁడు కబంధుఁడను రాక్షసుం జంపుట	3-263-27	1089
వాలి సుగ్రీవుల యుద్ధము	3-264-27	1098
త్రిజట తన స్వప్నవృత్తాంతము సీతతోఁ జెప్పుట	3-264-53	1106

సప్తమాశ్వాసము

రాముడు లక్ష్మీని సుగ్రీవునోద్దకు బంపుట	3-266-4	1117
హనుమంతుడు రామునితో సేతం జూచిన వృత్తాంతంబు సెప్పుట	3-266-38	1124
వాసరవీరులు నానాదేశంబులనుండి సుగ్రీవునోద్దకు వచ్చుట	3-267-1	1134
రాముడు దర్శకయనుండై సముద్రుం బ్రాహ్మించుట	3-267-30	1139
ఆంగదు రాయబారము	3-267-54	1146
ప్రహప్తధూమ్రాక్షుల యుద్ధము	3-270-1	1155
కుంభకర్ణండు యుద్ధము సేయుట	3-271-1	1162
జంద్రజిత్తు లక్ష్మీనితోడ యుద్ధము సేయుట	3-272-8	1171
జంద్రజిత్తు లక్ష్మీనిచేత జచ్చుట	3-273-22	1179
శ్రీరాముడు రావణాసురుని సంహరించుట	3-274-24	1186
మార్గండేయుడు ధర్మరాజునకు సాపిత్యపాఖ్యానంబు సెప్పుట	3-277-5	1197
సాపిత్రి సత్యవంతుని వివాహం బగుట	3-279-25	1207
సత్యవంతుడు సాపిత్రిసహితుండై వనంబునకుం బోపుట	3-280-29	1213
సాపిత్రి యమునివలన నభిష్టవరంబులు వడయుట	3-281-26	1220
సత్యవంతుడు సాపిత్రితోడ మరలి తన యాత్రమంబునకు వచ్చుట	3-281-97	1234
సూర్యుడు బ్రాహ్మణవేషంబును గర్భనకు హితంబు సెప్పుట	3-284-4	1241
సూర్యుడు గర్భనితో నింద్రుచే శక్తి గైకొను మని సెప్పుట	3-286-14	1251
కుంతి దుర్వాసునకు బరిచర్య సేయుట	3-288-12	1257
కుంతి సూర్యునివరంబున గర్భంబు దాల్చి కర్ణం గాంచుట	3-292-1	1266
ధర్మరాజు బ్రాహ్మణుని యరణి దెచ్చుటకు బోపుట	3-295-7	1283
నకులాదులు యక్కని నిరాకరించి నీరు ద్రావి మూర్ఖితు లగుట	3-296-12	1289
ధర్మరాజు యక్కపశ్చముల కుత్తరంబు లిచ్చుట	3-297-26	1302

శ్రీమదాంగ్ర మహాబుర్తీము

ఆరణ్యపర్వ శేషము

(4వ ఆశ్వాసము 142వ పద్మము నుండి 5,6,7 ఆశ్వాసములు)

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మీసీబూర్తిము

ఆరణ్యపర్వము -చతుర్థాశ్వాసము

జిక్కాడు నుండి ఎట్లాపైగ్గడ కవిత్వము

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతం అన్ని ప్రాత ప్రతులలోనూ “ఇక్కడ నుండి ఎట్లాపైగ్గడ కవిత్వము” అనే శీర్షిక కానవస్తున్నది. విద్యాంసులు అందరు ఏకగ్రివంగా ఈ విషయాన్ని ఆమోదిస్తున్నారు.

ఎట్లన పూరించిన ఆరణ్యపర్వశేషంలోని కవిత్వంలో ఆతడి ఆత్మియతాముద్ర కనబడుతుంది. అయినను, “సకలలోకైక విదితుడైన నన్నయభట్ట మహాకవీంద్రు సరస సారస్వతాంశప్రశ్ని” తనను చెందగా తాను “తత్కవితారీతియుఁ గొంత దోష” - ‘తద్రచనయ కా’ ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని పూరించానని చెప్పుకొన్నాడు.

అనగా ఎట్లాపైగ్గడ తాను ప్రాసిన భాగాన్ని నన్నయభట్టపేరుమీదనే కొనసాగించాడు. ఆశ్వాసాంత పద్మాలు రాజరాజనరేంద్రుడి సంబోధనలే. ఆశ్వాసాంత గద్యలలో ‘ఇది సుకవిజనవినుత నన్నయభట్ట ప్రణీతంబైన శ్రీ మహాభారతంబునందు’ - అని రచించాడు.

ఎట్లాపైగ్గడ చేసింది నిష్ఠాను సారస్వతసేవ. కైలిలోనూ, కొన్ని ఛందోవిషయాలలోను ఎట్లాపైగ్గడ తన వ్యక్తిత్వాన్ని నిరూపించుకొని ఉండటంచేత విషయరులు, సాహాతీవేత్తలు ఈతడి భారతకవితకు గల విశిష్టతను గుర్తించి ఉన్నారు. భారతరచనవలననే ‘కవిత్రయం’లో ఎట్లనకు తరతరాల తెలుగుసాహిత్యచరిత్రలో సముచితస్థానం లభించింది.

చ. స్ఫురదరుణాంశురాగరుచి బొంపిలవోయి నిరస్తనీరదా
వరణము లై దశత్థములవైభవజ్ఞంభణ ముల్లసిల్ల ను
ధృరతరహంసారసమధుత్రతనస్వసముల్ సెలంగణా
గరము వెలింగె వాసరముఖంబులు శారదవేళ జాడగన్.

142

ప్రతిపదార్థం: స్వరత్త+అరుణ+అంశ, రాగ, రుచిన్= ప్రకాశిస్తున్న ఎప్రనికిరణాలుకల, అనగా-బాలసూర్యాడికాంతియొక్క తళతళచేత; పాంపిరి+పోయి= అతిశయించి; నిరష్ట, నీరద+అవరణములు+హ= తొలగించబడిన మబ్బుల చుట్టుకొనుటలు కలవై, అనగా మబ్బులు క్రమ్మటుం తొలగినవై; దశత్త, కమల, వైభవ, జ్యంభణము= వికసిస్తున్న పద్మాల సంపదయొక్క అతిశయం; ఉల్లసిల్లన్= వ్యక్తమయ్యెట్టుల్లుగా; ఉద్ధరతర, హంస, సారస, మధువ్రత, నిస్యసముల్= మిక్కిలి దట్టంగా వ్యాపించిన హంసలయొక్క, బెగ్గరు పిట్టలయొక్క, తుమ్మెదలయొక్క ప్రొతలు; చెలంగఁగాన్= విస్తరించగా; వాసర, ముఖంబులు= దినారంభసమయాలు, అనగా ప్రాండ్రు పొడుపులు; శారద, వేళన్= శరత్కులంలో; చూడగన్= చూడటానికి; కరము= మిక్కిలి; వెలింగెన్= శోభించాయి.

తాత్పర్యం: శరత్కులంలో సూర్యోదయ సమయాలు కనులపండువుగా శోభిల్లాయి. అప్పుడు మబ్బులు క్రమ్మటాలు తొలగిపోయాయి, బాలభానుడి అరుణకిరణాలు విస్తరించాయి. పద్మాలు వికసించి, శోభాయమానంగా వెలుగొందాయి. హంసలు, బెగ్గరుపిట్టలు, తుమ్మెదలు చేసే కలరవాలు వెల్లివిరిశాయి.

విశేషం: ఉద్ధరం అంటే దట్టంగా వ్యాపించటం, ఉద్ధరతరము= మిక్కిలి దట్టంగా వ్యాపించటం. విశేషాలకు ‘తర-తమ’ ప్రత్యయాలు చేరినపుడు ఆధిక్యాన్ని సూచిస్తాయి.

శ. దానాంభఃపటలంబునం బృథుపయోధారావళిం దాఖ్మి గ
ర్జునిర్ముషము బృంహితచ్ఛలనఁ బ్రిచ్ఛాధించి ప్రాప్తట్టయో
దానీకంబు శరధ్మయంబున నిగూఢారతన్ డిగ్గె నా!
గా నొప్పారె మదోత్సటభ్విరదసంఘంబుల్ వనాంతంబునన్.

143

ప్రతిపదార్థం: వన+అంతంబునన్= అడవిలోపలిభాగంలో; మద+ఉత్సట, ద్విరద, సంఘంబుల్= పాగరు ఎక్కున ఏనుగుల గుంపులు; దాన+అంభన్+పటలంబునన్= మదజలాల సనుదాయంచేత; ప్సథు, పయన్+ధారా+ఆవళిన్= ఎక్కువైన నీటిధారల సముదాయాన్ని; తాల్మి= ధరించి; గర్జ, నిర్ముషము= మేఘాలు చేసే ద్వానిని; బృంహిత+ఘలనన్= ఏనుగులు చేసే ఫీంకారం అనే మిషతో; ప్రచ్ఛదించి= కప్పిపుచ్చి; ప్రాప్తట్+పయోద+అనీకంబు= వానకాలపు మబ్బుల గుంపు; శరద్+భయంబునన్= శరద్యతువు లలని వెరపుచేత; నిగూఢ+ఆకారతన్= రహస్యమైన ఆకృతితో; డిగ్గెన్= (భూమికి) దిగినవి; నాన్+కాన్= అన్నట్లుగా; ఒప్పారెన్= విలసిల్లాయి.

తాత్పర్యం: అడవిలో మదించిన ఏనుగులగుంపులు విలసిల్లాయి. శరత్మూలానికి వెరచి, వానకాలంలోని మబ్బుల గుంపు మారువేషంలో భూమికి దిగి వచ్చాయా అన్నట్లు అవి కన్నించాయి. మదించిన ఏనుగులు కాబట్టి వాటికి మదజలం స్థానించటం కద్దు. అవి మబ్బులకు ఉండే నీటిజల్లులో అన్నట్లున్నాయి. అట్లే, ఏనుగులు చేసే బృంహితధ్వనులు మేఘాలగర్జనలో అన్నట్లున్నాయి.

విశేషం: అలం : ఉత్సేషం. మదపుటేనుగులు ఉపమేయం. వానకారు మబ్బులు ఉపమాసం.

క. కలనీలకంరకోలా హాలీలలు సెలగె, రాజహంసకులంబుల్

విలసించె, సప్తపర్ణా, వలి విగజత కుసుమ కుటజ వాటిక లడరెన్.

144

ప్రతిపదార్థం: కల, నీలకంర, కోలాహల, లీలలు= అవ్యక్తమధురాలైన నెమళ్ళకలకల ధ్వనులతో కూడిన విలసాలు; చెలగెన్= ఒప్పినాయి; రాజహంస, కులంబుల్= రాజహంసల గుంపులు; విలసించెన్= కోభిల్లాయి; సప్త పర్ణ+అవలి, విగజిత, కుసుమ, కుటజ, వాటికలు= ఏడాకుల అరటిచెట్ల గుంపులు; రాలిన పువ్వులు గల కొండమల్లె (పాన్న) పాదరిండ్లు; అడరెన్= విలసిల్లాయి.

తాత్పర్యం: నెమళ్ళ కలరవాలతో కూడిన ఆటలు విలసిల్లాయి. అనగా నెమళులు అవ్యక్తమధురాలైన ధ్వనులు చేస్తూ నృత్యం చేశాయి. రాజహంసలగుంపులు కోభిల్లాయి. ఏడాకుల అరటిచెట్ల గుంపులు మరియు పూలురాలిన కొండమల్లెల పొదలు విలసిల్లాయి.

విశేషం: శరత్మూలంలో నెమళుల క్రేంకారనాదాలు విష్టరిల్లుతాయి. రాజహంసలకు శరద్యతువు వినోదవిహారసమయం. ఆ బుతువులో కొండమల్లె (పాన్న) చెట్లనుండి తెల్లని పువ్వులు రాలుతాయి. ‘రాజహంసకులములన్ దిలకించె సప్తపర్ణావళి విగజిత కుసుమ కుటజ వాటికల గెడన్’ - ఈ పాతాంతరం కొన్ని ప్రతులలో ఉన్నది.

మ. అతిగాంభీర్యవిభూతి నేకచుటకాహంకారనిష్టేధనో
 పితపాధీధిపయస్యు దైన ముని దీచెం బుణ్ణతేజోమయా
 కృతి నయ్యామ్యబిగంతఫిఱ బ్రకటక్రీడాకాగర్వ గ
 ర్లితమండూకకళంకితాంబుశచితాసిద్ధిప్రదాచార్యు దై.

145

ప్రతిపదార్థం: అతిగాంభీర్య, విభూతిన్= మిక్కుటమైననిండుదనంతో కూడినవైభవంచేత; ఏక, చుటుక+అహంకార, నిశ్చేషు శోషిత, పాఠోధి, పయస్యుడు= ఒకపుడిసిలితో - గర్వంతో శేషం లేకుండ అంటే మిగులకుండగా ఎండించబడిన సముద్రజలాలు కలవాడు, అనగా గర్వంతో ఒక్క పుడిసిలి పట్టి సముద్రజలం అంతటినీ ఒక్కచుక్కకూడ మిగులకుండ ఎండింపచేసినవాడు; ఐన= అయినట్టి; ముని= బుషి, అనగా అగస్యుడు, అగస్యనష్టతం; ఆ+యామ్య, దిగంత(దిక్క+అంత)పిధిన్= ఆ దక్షిణాదిశ చివరిభాగంలోని బాటలో; పుణ్య, తేజన్+మయ (తేజోమయ)+అక్రతిన్= పుభం పావనం ఐన కాంతితో కూడినరూపంతో; ప్రకట, క్రీడా, కళా, గర్వ, గర్జిత, మండూక, కళంకిత+అంబు, శచితా, సిద్ధిప్రద+అచార్యుడు+ఽః= స్వామైన ఆటసాభగులోని పొగరుతో పెద్దధ్వని చేసే (బెక బెక మనే) కప్పులచేత బురదగా చేయబడిన నీటికి నిర్వులత్వ ప్రాప్తిని ప్రసాదించే గురువై; తోచెన్= కానుసించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ శరత్మాలంలో ఆకసాన దక్షిణాదిశలో అగస్యనష్టతం కన్నించింది. ఆ అగస్యుడు మిక్కుటమైన నిండు వ్యక్తిత్వంగల మహార్షి. ఆయన సమస్త సముద్రజలాన్ని తనపుడిసిలి పట్టి, ఒక్కచుక్క మిగులకుండ త్రాగివేశాడు. అంతవరకు బెకబెకమని సవ్యాడి చేస్తూ క్రీడాలాలసాలైన కప్పులవలన బురదగా చేయబడిన నీళకు నిర్వులత్వాన్ని ప్రసాదించే గురువు ఆ అగస్యుడు.

విశేషం: 1) వర్షాకాలంలో కప్పులు బెక బెక మంటాయి. అది కప్పులకు బుతుకాలం. వర్షాకాలంలో నీళ్లు బురదగా ఉంటాయికదా. శరత్మాలంలో అగస్యనష్టతోదయ మౌతుంది. అప్పుడు నీరు నిర్వుల మౌతుంది. 2) అగస్యమహార్షి తన తపోమహిమవలన సముద్రజలాలను పుడిసిలితో పానంచేసిన పురాణగాథ సుప్రసిద్ధం. కాలకేయాదిరాష్ట్రం నిగ్రహార్థం అగస్యుడు సాగరజలాలను పుడిసిలి బట్టి నిశ్చేషంగా పానం చేశాడు.

తే. విశదశారదాంబుద పరివేష్టనమును, బోలుచు గగనంబు ప్రతిజింబములో యనంగ వికచకాశవనీ పరివేష్టనమును, నతిశయలై సిద్ధులకమలాకరములు.

146

ప్రతిపదార్థం: విశద, శారద+అంబుద, పరివేష్టనమున్= స్వామైన శరద్జతువుకు సంబంధించిన మబ్బుల చుట్టురేకచేత; పొలుచు= ఒప్పునట్టి; గగనంబు= ఆకాశంయొక్క; ప్రతిబింబములు+బ= మారురూపాలో; అనంగ్= అన్వట్లుగా; వికచ, కాశ, పనీ, పరివేష్టనమున్= పూచిన రెల్లుచెట్ల గుంపులతో చుట్టుబడుటంచేత; నిర్వుల, కమల+అకరములు= స్వామైనసరస్సులు (కమల+అకరములు= పద్మాలకు నెలవులు); అతిశయలైన్= శోభిల్లాయి.

తాత్పర్యం: తెల్లని శరత్మాల మేఘాలు చుట్టుముట్టి ఉన్న ఆకసానికి ప్రతిరూపాలో అను నట్లు తెల్లనిపూలు పూచిన రెల్లుమొక్కలచేత చుట్టుకొనబడిన నిర్వులసరస్సులు శోభిల్లాయి.

విశేషం: 1)అలం : ఉత్సేషం. 2) శరద్జతువులోని మేఘాలు తెల్లగా ఉంటాయి. అవి ఆకసంలో ఉంటాయి. రెల్లుపూలుకూడ తెల్లగా ఉంటాయి. అవి సరస్సుల చుట్టు ఉంటాయి. శరద్జతువులో రెల్లుపూలు పూస్తాయి. ఆకసం నిర్వుల సరోవర జలాలలో

ప్రతిఫలిస్తూ ఉంటుంది. ఆకాశంలోని తెల్లుమబ్బులే నిర్వులమైన నీటిలో ప్రతిఫలించాయా అన్నట్లు సరోవరాలలో రెల్లుపూలు శోభిల్లాయి.

వ. అట్టే శారదాగమంబున నుత్పల్లికమలకల్పార్కేసరకరాజకితకల్లోలమాచినియు, ననేకమునిలోకసతత సంసేష్యమాన విషుల పులినోత్సంగయు, నిరంతర తీర వాసీర వశమండలీవిలసితయు, నాకాశసంకాశవిశద సలిలయు నైశ సరస్వతీమహాశబ్ది నసుభినసౌశపానాబివిశేషంబులం బలతోషంబు నొందుచుంబాండునందసులు మరుభూమిం గొన్నిభినంబులు వసియించి, తదనంతరంబ ధౌమ్యాభిభూసురులు నింద్రసేనాదిబృత్యులు దీండ నరుగుదేరే గామ్యకవసంబులకు వచ్చి, యచ్ఛచేమునులచేత నజినందితులై, యందు సముచితవర్తనంబుల నున్నంత; నొక్కనాడు.

147

ప్రతిపదార్థం: అట్టే, శారద+ఆగమంబున్= శరత్స్కాలం వచ్చినప్పుడు; ఉత్సుల్ల, కమల, కల్పార, కేసర, కరాళ, కలిత, కల్లోల మాలినియున్= వికసించిన పద్మాలయైక్క ఇంచుక తెలుపు ఇంచుక ఎరుపురంగు కల సాగంధిక పుష్పాలయైక్క కేంజల్మాల సర్జ రసతైలంతో కూడిన కెరటాల దొంతరలదండ కలదిన్నీ; అనేక, ముని, లోక, సతత, సంసేష్యమాన, విషుల, పులిన+ఉత్సుంగయున్= పెక్క మంది బుమలసముదాయంచేత ఎల్లప్పుడు ఆరాధించబడుతున్న విశాలమైన ఇసుకతినైలనెడి ఒడి కలదిన్నీ; నిరంతర, తీర, వాసీరవన, మండలీ విలసితయున్= దట్టంగా ఒడ్డునందుండే నీటి ప్రబులి తోపుల గుంపులచే శోభిల్లేదిన్నీ; ఆకాశ, సంకాశ, విశద, సలిలయున్= ఆకసంతో సరిపోలే స్వభుమైన నీరు కలదిన్నీ; ఐన; సరస్వతి, మహానదిన్= సరస్వతి అనే పేరు కల గొప్ప ఏటిలో; అనుదిన, స్నాన, పాన+అది, విశేషంబులన్= ప్రతిరోజు స్నానం చేయటం నీరు త్రాగటం మున్నగు గొప్ప పనులచేత; పరితోపంబుల్= సంతసాన్ని; ఒందుచున్= పాందుతూ; పాందునందనులు= పాందువులు; మరుభూమిన్= మరువు అనే పేరుకల దేశంలో; కొన్ని, దినంబులు= కొన్ని రోజులు; వసియించి= నివసించి; తద్వ+ అనంతరంబు+అ= అటుపిమ్మటు; ధౌమ్య+అది, భూసురులున్= ధౌమ్యాడు మున్నగు బ్రాహ్మణులున్నా, ఇంద్రసేన+అది, భృత్యులు= ఇంద్రసేనుడు మున్నగు సేవకులున్నా; తోడన్= తమతో; అరుగుదేరన్= రాగా; కామ్యక, వనంబునకున్= కామ్యకం అనే పేరు కల అరణ్యానికి వచ్చి; అచ్చటి, మునులచేతన్= అచట ఉన్న బుమలచేత; అభినందితులు+ఐ= సంతోషింపజేయబడినవారై; అందున్= (ఆ కామ్యకవనంలో); సముచిత వర్తనంబులన్= ఎప్పటికప్పటికి సరిపడే పనులు చేస్తూ; ఉన్న+అంతన్= ఉండగా; ఒక్క, నాడు= ఒక రోజున.

తాత్పర్యం: అది శరద్యతువు. ఆ శరత్స్కాలంలో సరస్వతి మహానదిలో నిత్యమూ క్రుంకులిడుతూ, ఆనదీజలాలు త్రాగుతూ పాండవులు సంతోషంతో మరుదేశంలో కొన్ని నాశ్చ గడిపారు. వికసించిన కమలాలతో, సాగంధికపుష్పాలతో, ఆ పుష్పపరాగ తైలంతో తడిసిన కెరటాల దొంతరలతో, పెక్కమంది బుమలచేత ఎల్లప్పుడు ఆరాధించబడే ఇసుకతినైలతో పాండవులకు ఆ సరస్వతినది కనులపండువుగా కన్నించింది. అటు పిమ్మట పాండవులు ధౌమ్యాడు మున్నగు బ్రాహ్మణులు, ఇంద్రసేనుడు మున్నగు సేవకులు తమతోపాటు రాగా, కామ్యకవనం చేరి అక్కడి బుమలచేత అభినందించబడి, అచట యథోచితకర్తవ్యాలు నెరవేరుస్తున్నారు. ఒకనాడు.

విశేషం: మహాభారతంలో పలుతావుల సరస్వతి మహానది ప్రసక్తి ఉన్నది. వేదాలలో పెక్కపర్యాయాలు సరస్వతినది అభివర్ణితం. ఇప్పుడు ‘ప్రయాగ’ గంగా యమునా సంగమ జ్యేత్తం. ఒకానోకపుడు సరస్వతికూడ అచ్చటనే కలిపాడిన్ని, అందుచేతనే దానికి ‘త్రివేణీక్షేత్రం’ మనే నామం ఏర్పడిం దన్ని పెద్దల ప్రవచనం. ఇప్పుడు సరస్వతి ‘అంతర్వాహిని’ అని అంటారు. భారతదేశంలో

ఏన్నడిన భాగోళికమైన వార్షులలో పేర్కొన దగింది సరస్వతీనది అంతర్ధానం. ఒకనొకప్పుడు జీవనదిగా ఉన్న సరస్వతీ మహానది ఎప్పుడు ఎట్లు ఇంకిపోయింది? ఈ విషయంపై పెక్కరు ఇంకను పరిశోధనలు చేస్తున్నారు.

**క. వాసవనందనసభ్యుఁ డగు , భూసురుఁ డొకు డరుగుదెంచి భూమినుతగుణీ
ధ్యాసితు ధర్మజు విప్రుఁ , భాసీనుం గాంచి యట్లు లనియెం భ్రీతిన్.**

148

ప్రతిపదార్థం: వాసవ నందన సభుఁడు+అగు= దేవేంద్రుడి కుమారుడైన అర్జునుడి యొక్క మిత్రుడు అయిన; భూసురుఁడు+బకడు= ఒక బ్రాహ్మణుడు; అరుగుదెంచి= వచ్చి; భూ, వినుత, గుణ+ఉధ్యాసితున్= భూమి యందలి ప్రజలచేత పొగడబడిన మంచి లక్షణాలు కలిగి ప్రకాశిస్తుప్ప; విత్ర, సభా+ఆసీనున్= బ్రాహ్మణు లుఘుసభలో కూర్చొని ఉన్నవాడిని; ధర్మజున్= ధర్మరాజును; కాంచి= చూచి; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; ఇట్లులు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణులమధ్య కూర్చొని కొలువుదీరి ఉన్న ధర్మరాజువద్దకు, అర్జునుడిమిత్రు డైన బ్రాహ్మణుడు ఒకడు వచ్చి అనురాగంతో ఈ విధంగా వచించాడు.

**చ. 'జనవర! నీవుఁ దమ్ములును సమ్ముద మొప్పుగ నిష్పత్తంబునం
దునికి ధ్రువంబుగా విని మహాళ్జ్యలతేజుఁడు దేవకీసుతుం
డనముఁడు మిమ్ముఁ జూచుటకునై యిదె వచ్చుచునున్నవాఁడు మీ
కును ననిశంబుఁ దా హితము కోరుచునుండు నతండు నెయ్యుడై.**

149

ప్రతిపదార్థం: జనవర!= ఓ రాజూ; నీవున్= నీవున్నా; తమ్ములును= (నీ) సోదరులున్నా; సమ్ముదము+బప్పుగన్= ప్రీతి ఇంపెసలారగా; ఈ+వనంబునందున్= ఈ అడవిలో; ఉనికి= ఉండటం; ధ్రువంబుగాన్= నిశ్చయంగా; విని= ఆలకించి; మహా+ఉజ్జ్వల, తేజుఁడు= గొప్పగా వెలుగొందే కాంతి కలవాడు; అనమ్ముఁడు= పొప రహితుడు; దేవకీ, సుతుండు= దేవకి యొక్క కుమారుడు; మిమ్మున్+చూచుటకున్+ఖ= మిమ్ములను దర్శించటానికి; ఇదే= ఇదిగో; వచ్చుచున్+ఉన్నవాఁడు= వస్తున్నాడు; అతండు= అతడు (దేవకీసుతుడైన ఆ కృష్ణుడు); తాన్= తాను; నెయ్యుఁడు+ఖ= మిత్రుడై; మీకునున్= మీకు; అనిశంబున్= ఎల్లప్పుడున్నా; హితము+అ= మేలునే; కోరుచున్+ఉండున్= కోరుతుంటాడు.

తాత్పర్యం: 'ధర్మరాజా! ఈ అడవిలో నీవూ, నీసోదరులూ నెమ్ముదితో ఉన్నట్లు నిశ్చయంగా తెలిసికొని, మీకు సదా మేలుకోరే మీ మిత్రుడు, గొప్ప తేజస్వి, పొపరహితుడు, దేవకీసుతుడు అయిన శ్రీకృష్ణుడు మిమ్మల్ని చూడవలె ననే కోరికతో ఇక్కడకు ఇప్పుడే వస్తున్నాడు.

**వ. మతియు ననేకయుగనపాశ్రజీవియు నప్తమేయతపఃప్రభాసియు వినుతవిధేయుఁడును సైన
మార్గందేయుండును భక్తియద్ధునార్థం జీక్షణాంబ చసుదెంచు'నని చెప్పిన యనంతర ముహూర్తంబున్.150**

ప్రతిపదార్థం: మతియున్= అదియునంగాక; అనేక, యుగసహస్ర, జీవియున్= పెక్క వేల యుగాలు బ్రదికినట్టివాడున్నా; అప్మేయ, తప్సే+ప్రభాసియున్= గొప్ప తపస్సుచేత ప్రకాశించే వాడున్నా; వినుత, విధేయుఁడున్= మహాత్ములయేడ అణకువ కలవాడున్నా; ఐన= ఐనట్టి; మార్గందేయుండును= మృకండుమహామునిపుత్రుడున్నా; భవదీయ, దర్శన+అర్థంబు= నిమ్మ చూడటం కొరకై; ఈ క్షణాంబు+అ= ఈ నిమేషకాలంలోనే, చనుదెంచున్= వస్తుడు; అని చెప్పిన, అనంతర, ముహూర్తంబున్= అనిచెప్పిన తరువాతి క్షణాంలోనే.

తాత్పర్యం: అంతేకాక, పెక్కాలే యుగాలు జీవించినవాడున్నా, గొప్ప తపస్సు చేసిన వాడున్నా, మహాత్ములపట్ల వినయవిధేయతలు చూపేవాడున్నా, మృకండు మహార్షి పుత్రుడున్నా ఐన మార్గండేయుడు ఈ క్షణంలోనే నిన్ను చూడటంకొరకై వస్తున్నాడు' అని చెప్పిన మరుక్షణంలోనే.

శ్రీకృష్ణుడు సత్యభామతోడి బాండవులయొద్దకు వచ్చుట (సం. 3-180-7)

- సి. శైఖసుగ్రీవాదిజవనాశ్వయుక్త మై , యాబ్దసూత్సురత్స్వంశపటల
భాసితం బై చారుపతగ పతాకా వి , భూషితగగన మై పాలుపు మిగులు
బిష్టరథంబున దేవకీసుతుడు ప్రి , యంబున సత్యభామాన్వితముగఁ
దరజసౌధామిసీదామసముజ్ఞల , ధారాధరోత్సంగతలమునందు
- అ. శచియుఁ దాను వెలుగు శతమఖుండును బోలే , నరుగుదెంచే ఘనరథాంగనేమి
విపులఫోష తాండవిత బల్మిషబ్బ శ , జ్ఞాయమాన వనవిభాగుఁ డగుచు. 151

ప్రతిపదార్థం: శైఖ్య, సుగ్రీవ+ఆది, జవన+అశ్వ, యుక్తము+ఖ=‘శైఖ్యం’ ‘సుగ్రీవం’ మొదలైన వేగంగా పోయే గుర్తాలతో కూడినదై; ఆబ్దసూత్సురత్సు+అంశు, పటల, భాసితంబు+ఖ= కూర్చుబడిన రతనాల వెలుగుల సముదాయంతో ప్రకాశించేదై; చారు, పతగ, పతాకా, విభూషిత గగనము+ఖ= మనోహర మైన పణ్ణి (గరుత్సుంతుడి) జెండాచేత అలంకరించబడిన ఆకసం కలిగినదై; పాలుపు, మిగులు= అందంతో అతిశయించిన; దివ్య, రథంబున్వే= దేవతాసంబంధమైన మహిమ కల్గిన తేరియందు; దేవకీ సుతుడు= దేవకి కుమారుడైన శ్రీకృష్ణుడు; ప్రియంబున్వే= ప్రియతో; సత్యభామా+అన్వితముగన్వే= సత్యభామతో కూడి; తరళ, సౌధామిసీ, దామ, సముజ్ఞల, ధారాధర+ఉత్సంగ, తలమునందున్వే= మెరుస్తున్న మెరుపు తీగెల దండలతో ప్రకాశిస్తున్న మేఘుల ఒడియందు; శచియుఁ+తాను, వెలుగు, శతమఖుండును, పోలెన్= (భార్యాయైన) శచితోపాటు వెలుగుందే దేవేంద్రుడినలె; ఘన, రథాంగ, నేమి, విపుల ఫోష తాండవిత, బల్మి శబ్ద, జ్ఞాయమాన, వన, విభాగుఁడు+అగుచున్వే= గొప్పమైన రథచక్రాల పట్టలయొక్క ఎక్కుమైన నాదంచేత నర్తిస్తున్న నెమళ్ళు చేసే సమ్మానించేత ధ్వనిస్తున్న అడవి కలవాడోతూ; అరుగుదెంచేన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: దేవకీనందనుడైన శ్రీకృష్ణుడు, తన దేవేరి అయిన సత్యభామతోపాటు, రథాన్ని ఎక్కి గొప్ప వైభవం ఒప్పేరేటట్లుగా ధర్మరాజును సందర్శించటానికి ఏతెంచాడు. శ్రీకృష్ణుడు సత్యభామతోపాటు రథంపై ఉన్నప్పుడు వారిరువురు మెరపు తీగలతో మిరుమిట్లు గొల్పుతూ ఉన్న మేఘాల మధ్య ప్రకాశిస్తున్న దేవేంద్రుడూ శచిదేవిలె వెలుగుందారు. ఆ రథంమీద గరుడలాంచనంతో చెక్కబడిన జెండా ధగ ధగ లాడుతున్నది. ఆ రథానికి శైఖసుగ్రీవాది అశ్వాలు పూన్చబడ్డాయి. అది పాదగబడిన క్రొత్త రత్నుల కాంతులతో వెలుగుందుతూ ఉన్నది. ఆ రథచక్రాల సమ్మి మేఘగర్జనలవలె ధ్వనించింది. ఆ ధ్వనికి అడవిలో ఉన్న నెమళ్ళు నృత్యం చేయసాగాయి.

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడు విష్ణుమూర్తి అవతారం. విష్ణుదేవుడి రథానికి కట్టే గుట్టాలు. 1. శైఖ్యం 2. సుగ్రీవం 3. మేఘపుష్పం 4. వలాహకం. మేఘగర్జనలకు నెమళ్ళు నృత్యం చేయటం సహజం. ఆ శ్రీకృష్ణుడి రథచక్రమోష మేఘగర్జనను పోలటంచేత అక్కడ అడవిలోని నెమళ్ళు నృత్యం చేసినట్లు ఇక్కడ అభివర్షితం.

- శ. ఇట్లు వచ్చి వాసుదేవుండు రథావతరణంబు సేసి, ధర్మనందసున కళివందనం బొనలంచి, భీమార్జున నకుల సహదేవులం గౌగిలించుకొని, ద్రోపబిం గారవించి, ధౌమ్యాది మహాసురులచేత నభానందితుం డయై; నంతు గౌంతేయాగ్రజాండు గదాధరునకు నర్ణయిసుత్యారంబులు నిర్వల్తించి, తమ్ములుం దానుసు విప్రజనంబులు నతనిం బలిష్టించి యుండి; రఘుడు కృష్ణండు ధనంజయుం దన చేరువ నునిచికొని చిరకాల దర్శనోభ్లసితంబు లైన యాలోకనంబుల నతని యాకారం బత్యాదరంబున నభానందించి ధర్మరాజున కి ట్లనియె.

152

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; వచ్చి= ఏతించి; వాసుదేవుండు= వసుదేవుడి కుమారుడైన శ్రీకృష్ణుడు; రథ+అవతరణంబు +చేసి= తేరుమండి దిగి; ధర్మనందనునకున్= ధర్మరాజుకు; అభివందనంబు+బనరించి= నమస్కారం చేసి; భీమ+అర్జున, నకుల, సహదేవులన్= భీముడిని, అర్జునుడిని, నకులుడిని, సహదేవుడిని; కౌగిలించుకొని= ఆలింగనం చేసికొని; ద్రోపదిన్+గారవించి= ద్రోపదిని మన్మించి; ధౌమ్య+అది, మహి సురులచేతన్= ధౌమ్యాడి మొదలైన బ్రాహ్మణులచేత; అభినందితుండు+అయ్యెన్= అభినందించబడినవాడు అయ్యాడు; అంతన్= అంతట; కౌంతేయ+అగ్రజాండు= కుంతీకుమారులలో మొదటివాడు-ధర్మరాజు; గదా ధరునకున్= శ్రీకృష్ణుడికి; అర్ఘ్య+అది, సత్యారంబులు= స్వాగత పురస్పర మైన పూజాదవ్యాలు ఇవ్వటం మొదలైన మన్మనలు; నిర్వల్తించి= చేసి; తమ్ములున్+తానును= తన సోదరులున్నా తానున్నా; విష్ణు జనంబులున్= బ్రాహ్మణులున్నా; అతనిన్= అతడిని (అనగా శ్రీకృష్ణుడిని); పరిషేష్టించి+ఉండిరి= చుట్టూ కూర్చుని ఉన్నారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కృష్ణుడు; ధనంజయున్= అర్జునుడిని; తన చేరువన్= తనకు దగ్గరగా; ఉనిచికొని= ఉంచుకొని; చిరకాల, దర్శన+ఉల్లసితంబులు+ఐన= చాలాకాలానికి చూడటంవలన మిక్కిలి వికసించిన; ఆలోకనంబులన్= చూపులతో; అతని+ఆకారంబు= అతడి (అర్జునుడి) రూపాన్ని; అతి+అదరంబునన్= మిక్కిలి మన్మనతో; అభినందించి= సంతోషపడేటట్లు చేసి; ధర్మరాజునకున్; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వసుదేవుడికుమారుడైన శ్రీకృష్ణుడు ఈ విధంగా వచ్చి రథాన్ని దిగి, ధర్మరాజుకు నమస్కరించాడు. భీముడిని, అర్జునుడిని, నకులుడిని, సహదేవుడిని కౌగిలించుకొని మన్మన తెలిపాడు. ద్రోపదిని గౌరవించాడు. ధౌమ్యుడు మొదలైన బ్రాహ్మణులు శ్రీకృష్ణుడిని గౌరవించారు. ధర్మరాజు శ్రీకృష్ణుడికి అర్ఘ్యాన్ని ఇచ్చి, స్వాగత సత్యారాలు సలిపాడు. అంతట ధర్మరాజు అతని తమ్ములూ బ్రాహ్మణులూ శ్రీకృష్ణుడి చుట్టూ కూర్చున్నారు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడిని తనకు దగ్గరగా చేర్చుకొని, చాలాకాలం తరువాత కలిసికొనటంచేత ఏర్పడిన అభిమానం చొప్పున అతడిపై అనురాగం జాలువారే చూపులు పరపి, అభినందించాడు. ఆ తరువాత శ్రీకృష్ణుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడి గద పేరు 'కౌమోది'. శ్రీకృష్ణుడికి దానివలన గదాధరుడు అనే పేరు ఏర్పడింది.

- శ. 'భాగ్యంబు గాదె యిం పార్థుండు పార్థి దాది , యైన నిర్మలసమూహంబువలన నెలమిఁ గృతాస్తుఁడై యేతెంచు; టరయంగ , ధన్యుండ వైతివి ధర్మతనయ! నీ ధర్మవిష్టయు నీ తపంబును జూవె , యింతకుఁ గారణం జిద్దచరిత! రాజ్యంబుకంటేను రాజేంద్రు! ధర్మంబె , యిష్టమై యుండు నీ కెల్లనాడు ;

తే. వేదవేదాంగ విదుడవు, వివిధయజ్ఞి, కర్తృ షైతి, ధనుర్దేహకర్తృరుడవు,
ధరణి యెల్ల నేలిడి రాజధర్మ మమర, సులభ మయ్య నీ కిహపరశోభనంబు.

153

ప్రతిపదార్థం: ఈ పార్ష్వండు= ఈ అర్జునుడు; హరుడు+అది+ఖన= ఇవుడు మున్సుగువారైన; నిర్జర, సమూహంబువలన్= దేవతల సముద్రాయం వలన; ఎలమిన్= ప్రీతితో; కృత+అప్రూడు+ఖ= ఆర్జించిన అప్రాలు కలవడై; ఏతంచుట= రావటం; భాగ్యంబు, కాదె= అద్భుతం కదా; అరయంగ్వ్యున్= పరిశీలించగా; ధర్మంతనయు!= ఓధర్మరాజు!; ధన్యండవు+ఖతివి= చరితార్థుడవు అయినావు; నీ, ధర్మ, నిష్ఠయున్= నీకు ధర్మం నిర్వహించటంలో ఉన్న తదేకదీక్షయున్నా; నీ, తపంబును= శరీరక్షేణాన్ని ఓర్కుని, ఇంద్రియాలను కైవసం చేసికొనే నీ సాధన; చూవె= కదా; ఇంతకున్+కారణంబు= ఇంతవరకు మీరు సాధించిన ఘనకార్యాల సముద్రాయానికి హేతువు; ఇద్ద, చరిత!= ప్రకాశించే నడవడి కలవాడా!; రాజ+ఇంద్ర!= రాజేంద్ర= రాజులలో ఇంద్రుడివంటి వాడా, రాజశేషుడా!; నీకున్+ఎల్లన్నాడు= నీకు అన్ని సమయాలలో; రాజ్యంబు కంటెను= భూమిని పాలించటం కంటె కూడా; ధర్మంబు+ఖ= ధర్మమే; ఇష్టము+ఖ+ఉండున్= సముత్సై ఉంటుంది; వేద, వేద+అంగ, విదుడవు= వేదాలను, వేదాంగాలను తెలిసినట్టి పండితుడవు; వివిధ, యజ్ఞ, కర్తృవు+ఖతివి= ఎన్నో జన్మాలు చేసినవాడవు అయితివి; ధనున్+వేద, కర్తృరుడవు= విలువిద్యలో ఆరితేరినవాడవు; ధరణి+ఎల్లన్= భూమినంతటిని; ఏలెడి= పరిపాలించేటి; రాజధర్మము= రాజులకు సంబంధించిన కర్తృవ్యవిర్యవాణం; అమరన్= ఒప్పియుండగా; నీకున్= నీకు; ఇహ, పర, శోభనంబు= ఈ లోకంలోనూ పరలోకంలోనూ కూడ కలిగే మేలు సులభము+అయ్యెన్= సులువు అయింది.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజ! ఆ అర్జునుడు పరమేశ్వరుడు మొదలుగా గల దేవతలనేకుల దయవలన అప్రతిభం పాంది రావటం నీ భాగ్యంకదా! దానివలన నీవు కృతార్థుడ వైనావు. ఓ పవిత్రచరిత్రా! ధర్మాచరణాలో నీకున్న నిష్ఠ ని తపస్సే దీనికంతకు కారణం. ఓ రాజశేషుడా! నీ కెల్లపుడూ రాజ్యంకంటె ధర్మమే ఇష్టమై ఉంటుంది. నీవు వేదవేదాంగాలను తెలిసినవాడవు, అనేక యజ్ఞాలు చేసినవాడవు, విలువిద్యలో ఆరితేరినవాడవు. భూమి నంతటినీ పరిపాలించగల రాజధర్మం నీయందు ప్రకాశిస్తూ, నీకు ఇష్టాలోనూ పరంలోనూ శుభాన్ని సులభ సాధ్యం చేసింది.

చ. దమమును సత్యయక్తియును ధైర్యనిరూఢియు నిత్యత్ప్రియున్
శమమును నీకు సైజములు; సత్యతి నర్థవశంబుఁ గామల్ని
భములును బోంది; వట్టగుటుఁ బాల్ఫవకుంజర! ధర్మరాజనా
మమునఁ త్రిలోకపూజ్యమహామం బోగడొందది వివిధంబున్.' 154

ప్రతిపదార్థం: పార్థివ, కుంజర!= రాజులలో శేష్యుడైనవాడా!; దమమును= ఇంద్రియ నిగ్రహమున్నా; సత్య, యక్తియును= నిజాన్నే మాటలాడే సైపుణ్యమున్నా; ధైర్య, నిరూఢియున్= చిత్తసైర్యమున్నా; నిత్య, త్ప్రియున్= ఎల్లపుడున్నా తనిని చెందటమున్నా; శమమును= అంతరింద్రియ నిగ్రహమున్నా; నీకున్= నీకు (ధర్మరాజును); సైజములు= స్వభావసిద్ధాలు; సత్య+మతిన్= సన్మతిన్= మంచి బుద్ధి ఉండటంచేత; అర్థ వశంబున్= ధనానికి లోబడటం; కామలోభములును+పాందు= కోర్కెలకు దురాశలకు నీవు లోబడవు; అట్లు+అగుటున్= ఆ విధంగా ఉండటంచేత; ధర్మరాజ నామమున్ను= ధర్మరాజ అనే పేరుతో; ఈ+విధంబున్ను= ఈ రీతిగా; త్రిలోక, పూజ్య, మహిమన్= మూడులోకాలలో ఆరాధించదగిన గొప్పదనంతో; పాగడు+ఒందెదవు= కీర్తి నార్జుస్తూ ఉన్నావు.

తాత్పర్యం: ఇంద్రియ నిగ్రహం, సత్యసంధత, ధైర్యసాహసాలు, ఎల్లపుడూ తనివిచెంది ఉండటం, అంతరింద్రియ నిగ్రహం నీకు సహజగుణాలు. మంచిబుద్ధి కలవాడవైనందున నీవు ధనానికి లోబడిఉండవు. నీకు దురాశలు లేవు.

రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన ఓధర్మరాజు! నీవు సార్థకనామధేయుడవు. అందుచేతనే, నీకు మూడులోకాలలోనూ ఆరాధించదగిన గొప్పదనం ఏర్పడింది.'

వ. అని వెండియు.

155

ప్రతిపదార్థం: అని, వెండియున్= అనిచెప్పి, మరియు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

శ. ‘ద్వాత్రవ్యాజమునన్ సభాంగణమునన్ దుర్యోధనుం డట్లు దు
ర్థీతిం గూల యొనల్లినట్టి యఘముల్ నిష్కంపదైర్యోన్నము
చ్ఛేతస్సాన్నరుడ వైన నీ కొకనికిం జెల్లెన్ సహింపంగ; వి
భూతక్షాంతులు లేరే ధార్మకులు? నిక్కం, బట్టిరే యెప్పరున్?

156

ప్రతిపదార్థం: ద్వాత్ర, వ్యాజమునన్= జాదం అనే మిషచేత; సభా+అంగణమునన్= సభా ప్రదేశంలో; దుర్యోధనుండు= దుర్యోధనుడు; అట్లు= ఆవిధంగా; దున్+నీతిన్+కూరి= చెడ్డ నీతిలో చొచ్చి; ఒనర్చినట్టి= చేసినట్టి; అఘముల్= పాపాలు; నిన్+కంప, ధైర్య+డుత్త+నమత్త+చేతన్+సారుడవు+బన= చలించని ధైర్యంచేత పెంపాందించబడిన మనన్ షైర్యం కలిగినవాడవు అయిన; నీకున్+బకనికిన్= నీకు ఒక్కడికి మాత్రమే; సహింపంగన్+చెల్లెన్= ఒర్చుకొనటానికి వీలైంది; ధార్మికులు= ధర్మం ప్రకారం నడచుకొనేవారు; విభూత్త, జ్ఞాంతులు= పేరు తెక్కిన సహనస్వభావం కలవారు; లేరే= లేరా, (అనగా ఉన్నారు కాని); ఎప్పరున్= ఇంకెవ్వ రైనము; నిక్కంబు= నిజంగా; ఇట్లిరు+ఏ= ఇట్టి వారలా? (నీవంటివారలు కారు సుమా).

తాత్పర్యం: ‘ధర్మరాజు! ఆనాడు నిండుకొలుపుకూటంలో జాదం అనే మిష కల్పించి దుర్యోధనుడు ఆరీతిగా ఎంతటి దురంతాలకు ఒడి గట్టాడు! అటువంటి ఫోరమైన పాపకృత్యాలను నీవు కాబట్టి సహించ గలిగావు. నీ క్షమాగుణం ప్రశంసించతగింది, చలించని మనోధైర్యంతో కూడిన అట్టి సహనం నీకొక్కడికే చెల్లింది. లోకంలో సహనశీలురు పలుపురు ఉండవచ్చు నేమో కాని, నిజంగా నీవంటివారు మరిప్పరైనా ఉన్నారా?’

ఉ. ఉల్లము సత్యసంయమము నూనినవాడవు నీవు విక్రమం
బోల్లమిఁ గౌరవాధములయుద్ధతి యమ్మెయిఁ జెల్లెగాక; యొం
డెల్లను నేల? నీదుమధి నించుక కిస్క జనించినన్ మహో
వల్లభ! యష్ట రూపఱడె వారక షైలకులంబు సర్వమున్.

157

ప్రతిపదార్థం: మహోవల్లభ!= భూమికి భర్తైన ఓ రాజు- ధర్మరాజు!; సత్య, సంయమమున్= సత్యప్రతం గల; ఉల్లమున్= మనస్సును; ఊనినవాడవు= కలవడవు; నీవు= నీవు; విక్రమంబు+బల్లమిన్= పరాక్రమం ప్రదర్శించటానికి ఇష్టపుడకపోవటంచేత; కౌరవ+అధముల= కౌరవ కులంలో నీచులైనవారి (దుర్యోధనాదులయొక్క); ఉద్ధతి= ధర్మం; ఆ+మెయిన్= ఆవిధంగా; చెల్లెన్+కాక= సాగింది కాని; ఒండు+ఎల్లమున్+ఏల? = వేరొక రితి అంతా ఎందుకు?; నీదు, మదిన్= నీ మనస్సులో; ఇంచుక, కిస్క= కొంచెం కోపం; జనించినన్= పుట్టినట్టుతే (కలిగినట్టుతే); అపుదు+అ= అష్ట= అపుదే; వారక= ఉడుగక; షైరి, కులంబు= శత్రుసముదాయం; సర్వమున్= సమస్తమున్నా; రూప+అఱడె= నశించదా?

తాత్పర్యం: ‘ధర్మరాజా! నీవు సత్యసంధతతో కూడిన హృదయంకలవాడవు. హొంసతో కూడిన పరాక్రమం నీకు ఇష్టం కాలేదుకాని, నీవే కాస్త కోపించి విజృంభించి ఉంటే కౌరవులదర్శం ఆ విధంగా కొనసాగిఉండేది కాదు. వేరుమాట లెందుకు? నీ మనస్సులో ఇంచుక కోపం ప్రజ్వరిల్లినట్లయితే నీ శత్రువు లందరూ ఆ ద్యుంలో నశించి పోయి ఉండేవారుకదా!

చ. వినుత భవస్నియోగ మను వేల యలంఘ్యము గాన యిష్ట్యుయిన్
ఘనభుజపీచివిభ్రమవికాసముఁ జాపక నిల్చై గాక స
జ్ఞనుశత! చూడ నీ యనుజసాగరముల్ దత్తితోడ విద్యిషు
జ్ఞనులయకాలులై కడగు సర్వజగంబుల నాక్రమింపగన్.

158

ప్రతిపదార్థం: సత్త+జన నుత!= మంచివారిచేత పాగడబడినవాడా!; నీ+అనుజసాగరముల్= నీ తమ్ములు అనే సముద్రాలు; వినుత= గొప్పగా పాగడబడిన; భవత్త+నియోగము+అను, వేల= నీయొక్క ఆజ్ఞ అనే చెలియలికట్ట; అలంఘ్యము= దాట రానిది; కాస= కాబట్టి; ఈ+మెయిన్= ఈవిధంగా; ఘన, భుజ, పీచి, విభ్రమ, వికాసమున్= గొప్పవైన భుజాలు అనే కెరటాల ఉవ్యేత్తు పొంగును; చూపక నిల్చైన్+కాక= ప్రదర్శించరున్నాయి కాని; చూడన్= అరయగా; తతీతోడన్= అవకాశం వచ్చినపుడు; విద్యిషత్త+జన, లయకాలులు+ఖ= శత్రువులు అయిన జనులకు ప్రశయకాలంలోని యములు బౌతూ; సర్వ జగంబులన్= అన్ని లోకాలను; ఆక్రమింపగన్= కైవసం చేసికొనటానికి; కడగున్= పూనుకొంటాయి.

తాత్పర్యం: నీ తమ్ములు సముద్రాలవంటివారు. నీ ఆనతి అనే చెలియలికట్ట వారికి మీరరానిది. అందుచేత వారు పరాక్రమవిజృంభణం చూపక ఆగారు. వారి భుజ పరాక్రమప్రాభవం ఉవ్యేత్తగా లేచి పాంగారే కడలి కెరటాల వంటిది! అయినప్పటికేని అవకాశం వచ్చినపుడు సమస్తలోకాలను ఆక్రమించుకొనగలిగిన శక్తి వారికి ఉన్నది. అదను దొరికినప్పుడు వారు శత్రువులను ప్రశయకాలంలోని యముడివలె విజృంభించి నాశనం చేయగలరు!

విశేషం: అలం: రూపకం. ధర్మరాజు నియోగం=వేల. అనుజలు= సాగరాలు, ఘనభుజాలు= పీచి విభ్రమ వికాసం. ఉపమేయాలకు, ఉపమానాలకు అభేదాధ్యవసాయం కల్పించబడింది. ప్రశయకాలంలో సముద్రాలు, యముడు విజృంభించటం ఉపపస్తం.

ఉ. అంధక వృష్టి భోజ కుకురాస్యయభూపతు లెల్ల నీదెసన్
బాంధవ సౌహృద ప్రణయ భక్తివిశేషము లొప్పు నీ మనో
గ్రంథి యడంగజేయ నెసకంబునుఁ బూనినవారు లోభ మో
హంధులు ధార్తరాష్టులు జనాభిపు! మార్జ్ఞసువారె వారలన్?

159

ప్రతిపదార్థం: జన+అధిప!= జనులకు అధిపతి అయినవాడా, ఓ ధర్మరాజా!; అంధక, వృష్టి, భోజ, కుకుర+అస్యయ, భూపతులు+ఎల్లన్= అంధక, వృష్టి, భోజ, కుకుర వంశాలకు సంబంధించిన రాజులు అందరున్నా; నీదెసన్= నీయెడ; బాంధవ, సౌహృద, ప్రణయ, భక్తి, విశేషములు+బప్పన్= చుట్టరికం, మైత్రి, ప్రేమ, అరాధనతో కూడిన గొప్పభావాలు అలరారేటట్లుగా; నీ, మన్న+గ్రంథి= నీ మనస్సుకు సంబంధించిన కంతివంటి బాధను; అడంగన్+చేయన్= అణగేటట్లు చేయటానికి; ఎసకంబునన్= మిక్కటమైన ఉత్సాహంతో; పూనినవారు= పట్టుదల వహించి ఉన్నారు; ధార్తరాష్టులు= ధృతరాష్టుడి

కుమారులైన కౌరవులు; లోభ, మోహ+అంధులు= దురాశచేత, బ్రాంతిచేత కనులు కానసివారు; వారలన్=వారిని (ఆరాజులనందరిని); మార్గొనువారు+ఎ?= ఎదిరించి పోరాడగలిగినవారా?

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! అంధక, వృష్ణి భోజ, కుమర వంశాలకు చెందిన ప్రభువులు అందరూ నీమెడ బంధు ప్రేమతో, స్నేహంతో, పూజ్యబాంతో నీ మానసిక వ్యాఖ్యలతను పోగొట్టుటాన్నికై ఉత్సహిస్తున్నారు. దురాశతో బ్రాంతితో కన్నులు కన్నించక గ్రుడ్డివారైన ధార్తరాప్పులు ఆ రాజులను అందరిని ఎదిరించి పోరాడగలరా?

క. చతురంభోధిపరీత, క్షితితల సామ్రాజ్యాలక్షీకిం బతివి జగ

స్నూత! నీవ; నీవు దలఁచిన, నతిదుష్టర మెందు లే దనర్జుజమహిమన్.' 160

ప్రతిపదార్థం: జగత్తోని ప్రజలచేత పోగడబడినవాడా, ఓ ధర్మరాజా!; నీవు+అ= నీవే; చతుర్ం+అంభోధి, పరీత, క్షితి తల, సామ్రాజ్య, లక్షీకిన్= నాలుగు సముద్రాలచేత చుట్టుకొనబడి ఉన్న గొప్ప రాజ్యసంపదకు; పతివి= భర్తపు; అనర్జు, మహిమన్= అడ్డు లేని ప్రాభవంతో; నీవు= నీవు; తలఁచినన్= తలచుకొంటే; ఎందున్= ఎచ్చటను; అతిదుష్టరము= మిక్కిలి చేయలేనిది అంటూ ఏదీ; లేదు= లేదు.

తాత్పర్యం: జగత్తులోని ప్రజలచేత పోగడబడిన ఓ ధర్మరాజా! నీవు సంకల్పిస్తే చేయలేని పని ఎక్కుడాలేదు. నాలుగుసముద్రాలచేత ఆపరించబడిన సువిశాల సామ్రాజ్యానికి నీవే సార్వభౌముడవు.'

విశేషం: జగత్తోనుత= జగన్నత, జగత్తు అనగా జగత్తులోని ప్రజలు. ఇది అజహాల్కణ అని ఆలంకారిక నీర్దేశం. జగత్తు అనే పదాన్ని వదలకుండ జగత్తులోని ప్రజలు అని ఇట అర్థం చెప్పవలసివచ్చింది. కావున అజహత్= వదలని, లక్షణ= లక్షణార్థం.

వ. అనిన సంతసిభ్రి కుంతీసందనుండు దేవకీసందనుతోడ 'దేవా! యెవ్విధంబున నైన సలాపశిష్టంబైన వనవాసకాలంబును నజ్ఞాతవర్తనంబును బీర్చి, లోకనింద్యంబు గాని విక్రమంబునం బగఱ జయింపఁ గోరెదము; బీని నంతయు నిర్వహించు భారంబు నీయిచియ; నిన్న శరణంబు సాచ్చిన మాకుం బరమశోభనంబులును సులభంబు లగుట నిశ్చయింబుగాదె!' యనియే; నప్పుడు కృష్ణండు నిజసమీపంబున నున్న పాంచాలిం జూచి యిట్లనియే. 161

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పిన; కుంతీసందనుండు= కుంతియొక్క కొడుకు ధర్మరాజు; సంతసిల్లి= సంతోషించి; దేవకీసందనుతోడన్= దేవకియొక్క కొడుకైన శ్రీకృష్ణదితో; దేవా!= ప్రభువా!; ఏ+విధంబునన్+ఐనన్= ఏ విధంగానైనా; అల్ప+అవశిష్టంబు+ఐన= కొద్దిగా మిగిలి ఉన్నట్టి; వన, వాస, కాలంబునన్= అడవిలో నివసించవలసిన సమయాన్ని; అజ్ఞాత, వర్తనంబును= ఒరులకు తెలియకుండ బ్రిదుక వలసిన నడవడికము; తీర్పి= నిర్వహించి; లోక, నింద్యంబు కాని= లోకులచేత నిందింపదగని; విక్రమంబునన్= పరాక్రమంచేత; పగఱన్= శత్రువులను; జయింపన్+కోరెదము= గెలువటానికి కోరుకొంటున్నాం; దీనిన్+అంతయున్= ఈ పనినంతటిని; నిర్వహించ= నెరవేర్చే; భారంబు= బరువు; నీ+అది+అ= నీదే; నిన్నన్= నిన్న; శరణంబు+చొచ్చిన= కాపాడవలనే కోరికతో ప్రాథించి చేరిన; మాకున్= మాకు (పాండవులకు); పరమ, శోభనంబులును= గొప్ప మేళ్ళు; సులభంబులు+అగుట= సులువుగా చేకూరుట; నిశ్చయింబు= ధ్రువం; కాదె= కదా; అనియెన్= అని అన్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో, కృష్ణండు= కృష్ణుడు; నిజసమీపంబునన్+ఉన్న= తనకు దగ్గరగా ఉన్న; పాంచాలిన్= శ్రోపదిని; చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు చెప్పిన మాటలకు ధర్మరాజు సంతోషించాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు ఈవిధంగా సమాధానం చెప్పాడు- ‘దేవా! మా ఒడంబడిక ప్రకారం ఇంక మేము నిర్వహించవలసిన అరణ్యవాసం ఎంతోకాలం మిగిలి ఉండలేదు. ఆ స్వల్పవనవాసాన్ని, మరియు ఒకయేడు అణ్ణతవాసాన్ని ఎట్లో ముగియజేసికొన్నపిమ్మిలు మాపరాక్రమం చూపటం మంచిది. అప్పుడు మమ్మల్ని లోకం నిందించదు కదా! దీనినంతా నిర్వహించేభారం నీదే. మేము నీభక్తులం; నిన్న శరణు చొచ్చిఉన్నాం. ఇక మాకు మేలు కలగటం ధ్రువం’. అంతట శ్రీకృష్ణుడు తనకు దగ్గరగా నిలిచిన్న ద్రోపదితో ఈవిధంగా పలికాడు.

సీ. ‘నీ పుత్రులేవురు నీరజలోచన! , యదుకుమారులుఁ దారు ముదముతోడ
ననుపమ స్నేహసమాహితహృదయు లై , కలహయారోహణపరతఁ దగిలి
యాడుచు, వివిధశస్త్రాస్త ప్రయోగములు , గఱుచు నొండెల్ల మఱచి యున్న
వారు; ప్రద్యుమ్ముండు వారికి బివ్యాస్తి , జాతంబు లెల్లను భ్రీతి నొసగే;

అ. దన్చి యూ సుభద్ర తన పుత్రుకంటే నీ , తనయులందుఁ గూల్చి దనరఁ జేయు:
సూఱిడిల్లు మింక; సుజ్ఞలోస్తుతులుఁ బెం , పారఁ గాల మనతిదూర మయ్య’.

162

ప్రతిపదార్థం: నీరజలోచన!= పద్మాలవంటి కన్నలు కల ద్రోపదీ!; నీపుత్రులు= నీకొడుకులు; ఏవురు= ఐదుగురు; యదు,
కుమారులున్= యదువంశంలోని బాలురూ; తారు= తామూ; ముదముతోడన్= సంతోషంతో; అనుపమ, స్నేహ, సమాహిత,
హృదయులు+ఖ= సాటిలేని చెలిమితో ఏకమైన హృదయాలు కలవారలై; కరి, హయ+అరోహణ, పరతన్= ఏనుగులను,
గుర్రాలను ఎక్కి స్వారీ చేయటంలోని దీష్టతో; తగిలి+అడుచున్= ఉత్సహిస్తూ; వివిధ, శప్త+అప్రప్రయోగముల్= పెక్క
శస్త్రాలను అస్త్రాలను ప్రయోగించటం; కఱుచున్= నేర్చుకొంటూ; ఒండు+ఎల్లన్, మఱచి, ఉన్నవారు= మిగిలినది అంతా
విస్మరించి ఉన్నారు; వారిక్స్= ((ద్రోపదికుమారులకు, యాదవకుమారులకు)); ప్రద్యుమ్ముండు; దివ్య+అప్ర, జాతంబులు+ఎల్లను=
దైవసంబంధ మైన మంత్రబాణ సముదాయాలను అన్నింటిని; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; ఒసగెన్= ఇచ్చాడు; తన్న, ఆ సుభద్ర=
సుకుమారి అయిన ఆ సుభద్ర; (శ్రీకృష్ణుడి చెల్లెలు- అర్పనుడిభార్య); తన, పుత్రుకంటే= తనకూడకు (అభిమన్యడి) కంటే;
నీ, తనయులందున్= నీయుక్క కొడుకులయందు; కూర్కున్= ప్రేముడిని; తనరన్+చేయున్= విలసిల్లజేస్తుంది; ఇంకన్=
ఇకమీద; ఊఱడిల్లుము= ఉపశాంతిచెందుము; ఉజ్జ్వల+ఉన్నతులన్+పెంపు+అరన్= వెలుగొందే అభివృద్ధితో అతిశయించటానికి;
కాలము= సమయం; అసతిదూరము+అయ్యున్= తక్కువ దూరం అయింది- అంటే సమీపించింది.

తాత్పర్యం: ‘ద్రోపదీ! నీపదుగురు కొడుకులు యాదవరాజుకుమారులతో పాటు సంతోషంగా కాలం గడుపుతున్నారు.
వారు యదుకుమారులతోపాటు ఏనుగులను ఎక్కటం, గుర్రాలను స్వారీ చేయటం మున్నగు పీరకృత్యాలతో
అప్రతిప్రాలు ప్రయోగించటం అభ్యసిస్తూ మిగిలిన అంశాలను అన్నిటినీ మఱచి ఉత్సహిస్తో ఉన్నారు. ప్రద్యుమ్ముడు
వారందరికి దివ్యాస్తాలను ప్రీతితో ఇచ్చాడు. సుభద్ర తన కొడుకుమీదకంటే, ఎక్కువ ప్రేముడితో నీకొడుకులను
ఆదరిస్తున్నది. ఇక నీవు ఊరడిల్లవచ్చును. పాండవులెల్లరు ఉజ్జ్వలమైన ఉన్నతులతో వెలుగొందే శుభసమయం
సమీపిస్తున్నది.’

మార్గండేయండు మహామని పాండవులయొద్దకు వచ్చుట (సం. 3-180-39)

వ. అని యాశ్వాసించు సమయంబునం బరమతపోవృద్ధుం డయిన మార్గండేయండు సనుదెంచినం గృష్ణుండును బాండవులును నతని నెదుర్జ్ఞాని యథోచితపిథులం బూజించిలి; మునీంద్రుండును బ్రత్యేకంబ వాల కుశలంబు లడిగెఁ; దదనంతరంబ యందఱు నాసీనులై యున్నయెడఁ బాండవహితాళ్ళయై వనజోదరుం డమ్మునివరున కి ట్లినియె.

163

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆవిధంగా చెప్పి; ఆశ్వాసించుసుమయంబునన్ = (ద్రౌపదిని) ఓదార్జీ సమయంలో; పరమ, తపస్+వృద్ధుండు= మిక్కుట మైన తపస్సుచేత అధికుడైన వాడు; మార్గండేయండు= మార్గండేయుడు (అనెడి ముని); చనుదెంచినన్= రాగా; కృష్ణుండును= శ్రీకృష్ణుడును; పాండవులును; అతనిన్= (మార్గండేయుడిని); ఎదుర్జ్ఞాని= ఎదురుగా వెడలి స్వాగతం చెప్పి; యథా+ఉచిత, విధులన్= ఆ (సమయానికి) తగినట్లు, సంప్రదాయానికి అనగుణమైన మర్యాదలతో; పూజించిరి= ఆరాధించారు; ముని+ఇంద్రుండును= బుములలో శ్రేష్ఠుడు అయిన మార్గండేయుడును; ప్రత్యేకంబు+అ= విడివిడిగా, విశేషంగా; వారి కుశలంబులు= వారి యోగక్షేమాలు; అడిగెన్= ప్రశ్నించి తెలిసికొన్నాడు; తద్విలంతరంబు+అ= అటుమీదట; అందఱున్= అందరును; ఆసీనులు+ఇ+ఉన్న+ఎడన్= కూర్చొని ఉన్న సమయంలో; పాండవ, హిత+అర్థి+ఇ= పాండవులమేలు కోరినవడై; వనజ+ఉదరుండు= శ్రీకృష్ణుడు; ఆ+మునివరునకున్= ఆమునులలో శ్రేష్ఠుడైన వాడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా చెప్పి శ్రీకృష్ణుడు ద్రౌపదీదేవిని ఊరడించాడు. ఆ సమయాన తపోవృద్ధుడైన మార్గండేయ మహార్షి అక్కడికి వచ్చాడు. వచ్చిన మునీశ్వరుడికి కృష్ణుడూ పాండవులూ ఎదురేగి ఆహ్వానించి, ఆతిధ్యస్వాగత మర్యాదలతో అతడిని అర్పించారు. మార్గండేయుడు అందరి యోగక్షేమాలు విచారించాడు. అందరు కూర్చొని ఉన్నపెదప, పాండవుల మేలుకోరేవాడై శ్రీకృష్ణుడు ఆ మునివరుడితో ఇట్లా పలికాడు.

ఉ. ‘ఏనును బాండునందనులు నిమ్మునిముఖ్యులు నిష్ట లోకస మ్యానితవాక్త! నీదయిన మంజులవాగమ్యతప్రవాహమున్ వీనులదోయి నించుచును వేడుకు గ్రీవికొనంగ నాత్తలం బుసెది; మష్టాపీతము పూర్ణము సేయగ నర్ష మెష్ముయెన్.

164

ప్రతిపదార్థం: లోక, సమానిత, వాక్యి= లోకంలోని జనులచేత గౌరవించబడినమాటలు కలవాడా; ఏనును= నేనున్నా; పాండునందనులున్= పాండవులున్నా; ఈ+ముని ముఖ్యులున్= మునులలో శ్రేష్ఠులైన వీరున్నా; ఇష్టు= ఇష్టుడు; నీదు+అయిన= నీ యొక్క; మంజుల, వాక్త+అమృత, ప్రవాహమున్= మనోహరమైన మాటలు అనే అమృతధారసు; వీనులదోయిన్= రెండుచెవులలోనూ; నించుచును= నింపుకొంటూ; వేడుకన్+క్రోలికొనంగ్= సంబరంతో ఆస్వాదించ గోరి; ఆత్మలన్+పూనెరము= మనసార కోరుకొంటాము; ఏ+మెయిన్= ఏవిధంగానైనా; అస్క్రోత్త+ఈప్పితము= మాకోరిక; పూర్ణము, చేయగన్= నెరవేర్చటానికి; అర్వము= తగింది.

తాత్పర్యం: ‘వాక్య నిపుణుడైన మార్గండేయమహార్షి! నేనున్నా, పాండవులున్నా ఇక్కడి మునిశ్రేష్ఠులున్నా మీ మాటలను వినవలె నని ఉపిషద్ధారుతున్నాం. మీ పలుకులు లోకంలోని ప్రజలెల్లరూ గౌరవించేవి. మీ వాగమృతం మా వీనులకు విందు చేయాలి. మా ఈ కోరికను తాము దయచేసి మన్మించ వేడికోలు.

వ. కావున.

165

తాత్పర్యం: కాబట్టి.

క. దేవ నరదేవ ధరణి, దేవ చరితములు భర్తాదేవత లనగా
భూవినుత లయిన సతుల ప్ర, భావము లెఱిగెంపు మోలిఁ బ్రస్పుటములుగన్.' 166

ప్రతిపదార్థం: దేవ, నరదేవ, ధరణిదేవ, చరితములు= దేవతలయొక్కయు, రాజులయొక్కయు, బ్రాహ్మణులయొక్కయు జరిగినకథలు; భర్తాదేవతలు= పతిప్రతలు; అనగాన్= అని; భూవినుతలు= భూవియందు కీర్తించబడినవారు అనగా అశేషభూజములచేత ప్రశంసించబడినవారు; అయిన; సతుల= మంచి ఇల్లాండ్ యొక్క; ప్రభావములు= మహిమలు; ఓలిన్= వరుసగా; ప్రస్పుటములుగన్= తేటతెల్ల మయ్యేటట్లుగా; ఎత్తిగెంపుము= తెలియజెప్పుము.

తాత్పర్యం: దేవతల, రాజుల, బ్రాహ్మణుల వృత్తాంతాలను, మహాపతిప్రతలుగా భూలోకంలో యశస్వి నార్జించిన సతీమణుల మహిమలను వరుసగా తేటతెల్ల మయ్యేటట్లు ఎత్తిగించుము.'

వ. అని యడుగుచున్నయేడ నారదుం దేగుదెంచిన, నందఱు ప్రత్యుధ్దతు లయి ప్రణమిఖి యాతని నుచితసత్కారంబులం బ్రీతునింజేసిన, నమ్మపోశముని మార్గందేయునింజాచి 'కృష్ణపాండవప్రియార్థంబుగాఁ బరమపుణ్య కథాకథనం జొనలింతునుగాక!' యని పలికి వారల నామంత్రణంబు సేసి నిజేఢం జనియే; దదనంతరంబ ధర్మతనయిండు మార్గందేయున కి ట్లనియె. 167

ప్రతిపదార్థం: అని, అడుగుచున్న; ఎడన్= ఆ విధంగా ప్రశ్నిస్తున్న సమయంలో; నారదుండు= నారదుడు; ఏగుదెంచినన్= రాగా; అందఱు= అచట ఉన్న పాండవులు ముస్కుగువారు అందరున్నా; ప్రత్యుధ్దతులు+అయి= లేచి (సగారవంగా) నిల్చినవారై; ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; ఆతనిన్= ఆ నారద మహార్షిని; ఉచిత, సత్కారంబులన్= తగినమర్యాదలతో (మన్మించి); ప్రీతునిన్= సంతృప్తి చెందినవాడినిగా; చేసినన్= చేయగా; ఆ+మహాముని= ఆ నారదమహార్షి; మార్గందేయునిన్; చూచి; కృష్ణ, పాండవ, ప్రియ+అర్థంబుగాన్= శ్రీకృష్ణుడికి పాండవులకు సంతసం కలిగేటట్లుగా; పరమ పుణ్య, కథా, కథనంబు= గొప్పపుభ ఫలాల నిచ్చే వృత్తాంతాలను చెప్పటం; ఒనరింతువు+కాక= చేయుదువు గాక; అని పలికి= అని చెప్పి; వారలన్; ఆమంత్రణంబు, చేసి= వీడ్స్‌లు చెప్పి; నిజ+ఇచ్చన్= తనకు ఇష్టమైన చొప్పున; చనియెన్= వెళ్ళడు; తద్ద+ అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట; ధర్మతనయిండు= ధర్మపుత్రుడు; మార్గందేయునకున్; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని ప్రశ్నిస్తున్న సమయాన నారదమహాముని అక్కడికి వచ్చాడు. అందరున్నా ఆమహార్షికి ఎదురేగి నమస్కరించి, తగిన మర్యాదలతో సంభావించి అతడిని ఆనందింప జేశారు. ఆ నారదమహార్షి మార్గందేయుడిని చూచి, 'కృష్ణుడు, పాండవులు సంతోషించేటట్లు పుణ్యకథలు చెప్పుము' అని పలికి, వారలను వీడ్స్‌ని తాను ఇచ్చి వచ్చిన చొప్పున వెళ్ళాడు. అటుపిమ్మట ధర్మరాజు మార్గందేయ మహార్షితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

సి. 'కడగి ధర్మముతోడ నడచుచు నే మిట్లు, దందడి దుఃఖింబుఁ బొందుటయును నేపున నెప్పుడు పాపంబు సేయుచు, ధృతరాష్ట్రజులు సుఖోన్నతు లగుటయుఁ,

గని యివ్విపర్వయమునకు నే నూహింతుఁ; బాయిక నరుఁ డిప్పు సేయు కర్డు
మున ఫల మిందుఁ బొందునో? పరలీకంబు, నందుఁ బొందునో? యిందు నందుఁ గసునో?

అ. విశ్వకర్తాధైన యిశ్వరుఁ గానని, పురుషుఁ గర్జఫలము పారయకున్నె?

యొడలితోనుఁ గృతము వెడలిపోవునో? యిభి, దెలియవలయు నాకు సలఘుపుణ్ణ !

168

ప్రతిపదార్థం: అలఘుపుణ్ణి= తక్కువకాని, అనగా గొప్పపుణ్ణిం కలవాడా!; కడగి= పూని; ధర్మముతోడన్= న్యాయంతో కూడిన ప్రవర్తనతో; నడచుచున్= ప్రవర్తిస్తూ; ఏము= మేము; ఇట్లు= ఈచిధంగా; దందడి= అధికమైన; దుఃఖంబు= బాధ; పొందుటయును= అనుభవించటయున్నా; ఏపున్= అతిశయించి; ఎప్పుడు= ఎల్లప్పుడు; పొపంబు= పొపం; చేయుచున్= ఆచరిస్తూ; ధృతరాష్ట్రజులు= ధృతరాష్ట్రాడి కొడుకులు; సుఖ+ఉన్మతులు= సౌభాగ్యాన్ని పొందటంచేత గొప్పవారు; అగుటయున్; కని= చూచి; ఈ+చిపర్వయమునకున్= ఈతారుమారునకు; ఏన్= నేను; ఊహింతున్= ఈచిధంగా ఊహచేస్తాను (భావిస్తాను); నరుడు= మానవుడు; ఇప్పు= ఇప్పుడు; చేయు= ఒనరించే; కర్మమున్= పనివలన; ఫలము= ఫలితం; ఇందున్= ఈ ఇహలోకంలో; పొందునో?= అనుభవిస్తాడా?; పర, లోకంబునందున్= మరణించిన పిదప ఐన లోకంలో; పొందునో?= అనుభవిస్తాడా?; ఇందున్= ఈ లోకంలోనూ; అందున్= పరలోకంలోనూ; కనునో?= పొందుతాడా?; విశ్వ కర్త+ఇన= సృష్టినిర్మాత అయిన; ఈశ్వరున్= దేవుడిని; కానని= చూడని; పురుషున్= మనుజుని= మానవుడిని; కర్జఫలము= చేసిన పనుల ఫలితం; పారయక+ఉన్నె= చేరకుండునా; ఒడలితోనున్= దేహంతోనే; కృతము= చేసినకర్జు; వెడలిపోవునో?= తోలగిపోతుందా?; ఇది= ఈచిపయం; నాకున్, తెలియవలయున్= నాకు తెలిసికొనవలసినట్టిది.

తాత్పర్యం: ‘మార్కుందేయ మహామునీ! మేము పూనికతో ధర్మం ఆచరిస్తున్నవారమే అయినప్పటికీ ఈచిధంగా ఇడుమలు పొందుతూ మిక్కట మైన దుఃఖాన్ని అనుభవిస్తున్నాం. ధృతరాష్ట్రాడి కొడుకులు ఎల్లప్పుడు పొపకార్యాలనే చేస్తున్నవారే అయినప్పటికీ గొప్పసౌభాగ్యాలను అనుభవిస్తున్నారు. ఈ చిపరీతష్టితిని గురించి నేను ఎక్కువగా ఆలోచించవలసి వస్తోంది. నా ఈ ధర్మసందేహాన్ని దయచేసి తాము తీర్చాలి. మనుజుడు ఈభూలోకంలో ఇప్పుడు చేసే కర్జఫలం ఇక్కడే ఇప్పుడే అనుభవిస్తాడా? పరలోకంలో అనుభవిస్తాడా? లేక ఇహంలోనూ పరంలోనూ కూడా అనుభవిస్తాడా? సృష్టికర్తాలయిన పరమేశ్వరుడిని సందర్శించని మానవుడిని కర్జఫలం పొందకుండా ఉంటుందా? మరణించిన పిదప శరీరపాతంతోపాటు చేసిన కర్జుకూడా వెడలిపోతుందా? ఓ మహామభావా! ఈ చిపయాన్ని నాకు తేటట్లుం చేయండి.

విశేషం: ఇది గొప్ప ప్రశ్న! చెడ్డవారు ఎందుకు సౌభాగ్యాలు అనుభవిస్తున్నారు? మంచివారికే ఎందుకు దుఃఖం సంప్రాప్తిస్తున్నది? మహాభారతంలో ఈ ప్రశ్నకు సమాధానం పలుతావుల చర్చించబడింది.

వ. ఇంతయు నెత్తింగింప నీవ యర్పుండ’ వనినుఁ బరమజ్ఞాననిభి రైన యత్తపోసినిభి యతని కి ట్లనియేఁ ‘దొబ్బి విధాత ప్రథమకల్పంబున సత్కంతనిర్మలంబులును ధర్మతంత్రంబులును నైన శలీరంబులు స్వజియించే; నట్లు పుట్టింపబడిన యా మనుష్యాలు మహాసిత్యసుంపస్తులు, సత్కవాదులు, సత్కసంకల్పులు, బ్రహ్మాధూతాత్ములు, స్వభూతందజీపులు నై దేవయానంబుల విహారించుచు ననాయాసంబున నభికఫలసిభీందుచు, సర్వ ధర్మజ్ఞులై విగతమత్సరులై బహుసహస్రసంతానులై బహుసహస్ర సంవత్సరాయమష్టులై వర్తల్లుచుండి; రంతు గాలాంతరంబునం గామక్రోధాబి గుణంబులు దమ్ముం బొందుటయు మాయా ప్రవర్తనులై దేవతలచేత

విడుషంబడి యల్మాయుషులు, నల్మాబులశలీరసత్యులును, దలిర్థులును, నిష్ఠులారంభులును, బహురోగ పీడితులును, నాస్తికులును నై యొండిరుల మెళ్ళక దురితంబులు సేయుచుదిర్యగోనులం బుట్టుచు, నరకాగ్నులం గ్రాగుచు, గతాగతజ్ఞమణంబుల నలయం ఓడంగి; లట్లు బిరుగుచున్న సంసార చక్రంబునందు.

169

ప్రతిషధార్థం: ఇంతయున్= ఈ విషయాన్ని అంతటిని; ఎటెంగింపన్= తెలియచెప్పటానికి; ఈపు+ఆ= నీపుమాత్రమే; అర్థందవు= తగినవాడవు, సమర్థుడవు; అనినన్= అని చెప్పగా; పరమ, జ్ఞాన, నిధి+ఖన= మిక్కిలి గొప్ప దైన జ్ఞానానికి నెలవు, పాదు అయిన; ఆ+తప్సన్+నిధి= తపస్సుకు ఆకరమైనవాడైన ఆ మార్గందేయ మహార్థి; అతనికిన్= అతడికి అనగా ధర్మరాజుకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; విధాత= బ్రహ్మదేవుడు; ప్రథమ+కల్పంబునన్= మొట్టమొదటి ‘కల్పం’లో (కల్పం అనగా మనమృమానంలో నాలుగు యుగాలు వేయమారులు తిరిగి వస్తే బ్రహ్మకు ఒక పగలు దౌతుంది); అత్యంత, నిర్మలంబులును= మిక్కిలి స్వచ్ఛమైనవినీ; ధర్మ, తంత్రంబులును+ఖన= ధర్మాన్ని అమసరించి నడిచేవినీ అయిన; శరీరంబులు= దేహాలు; సృజియించెన్= నిర్మించాడు; అట్లు= అవిధంగా; పుట్టింపబడిన= సృజించబడిన; ఆ, మనమ్యులు= ఆ మానవులు; మహాసత్య సంపన్నులు= మిక్కిలి బలవంతులు; సత్యవాదులు= నిజం మాటాదేవారున్నా, సత్యసంకల్యులు= నిజమయ్య కోరికలు కలవారున్నా; బ్రహ్మ, భూత+ఆత్ములు= జ్ఞానానుభూతిని పొందినవారున్నా, (బ్రహ్మస్వరూపాన్ని పొందినవారు); స్వచ్ఛందజీపులును+ఖ= స్వాతంత్యం కలిగి నడవడికను దిద్ధకొనినవారున్నా అయి; దేవ, యానంబులు= దేవతలు చరించే మార్గాలో; విహారించుచున్= తిరుగుతూ; అనాయాసంబునన్= శ్రమలేకుండగా; అధిక, ఫల, స్థిర్న్= మిక్కటమైన ఫలితం లభించటాన్ని; పొందుచున్= పొందుతూ; సర్వ, ధర్మ, జ్ఞలు+ఖ= అన్నిధర్మాలను తెలిసినవారై; విగత, మత్స్యరులు+ఖ= పోయిన మాత్స్యర్యం కలవారై అనగా అసూయాద్యపోలు లేనివారై; బహుసహాస సంతాసులు+ఖ= పెక్కువేలమంది కొడుకులు, కూతుళ్ళ కలవారై; బహుసహాస, సంతృప్తం+ఆయుమ్యులు+ఖ= పెక్కువేలేండ్ల ఆయుర్దాయం కలవారై; వర్తిల్లుచున్+డండిరి= బ్రాందుకుతూ ఉండేవారు, సంచరిస్తూ ఉండేవారు; అంతన్= అటుపిమ్మట; కాల+అంతరంబునన్= తరువాతి కాలంలో; కామ, క్రోధ+ఆది, గుణంబులు= కామం, కోపం మొదలైన లక్షణాలు; తమ్మున్= తమను (అనగా ఆ మానవులను); పొందుటయున్= చేరటంవలన; మాయా, ప్రవర్తనులు+ఖ= చెడు నడవడిక కలవారై; దేవతలచేతన్= వేల్పులచేత; విడువన్+పడి= నదలివేయబడినవారై; అల్ప+ఆయుషులు= తక్కువ కాలం బ్రదికేవారు; అల్ప, బల, శరీర, సత్యులును= తక్కువబలం, కల్గిన దేహం, సత్యగుణంకలవారున్నా; దరిద్రులును= బీదవారున్నా; నిష్పత్తి+అరంభులును= ఫలించని ప్రయత్నులు చేసేవారు - అనగా చేసిన ప్రయత్నులు విఫలమయ్యారున్నా; బహు, రోగ, పీడితులును= పెక్కు జబ్బులచేత బాధపడేవారున్నా; నాస్తికులుచున్+ఖ= వేదాలను, దేవుడిని తిరస్కరించే వారున్నా అయి; ఒండొరులన్= ఒండు+బరులన్= ఒకరిని ఒకరు; మెచ్చక= అంగీకరించక; దురితంబులు= పాపాలు; చేయుచున్= ఆచరిస్తూ; తిర్యక్+యోనులన్= జంతువులయందు, పడ్ములయందు; పుట్టుచున్= జన్మిస్తా; (తిర్యగోనులందు పుట్టటం అంటే పడ్మిజాతులందుగాని, మృగజాతులందుగాని జన్మించటం); నరక+అగ్నులన్= నరకంలోని నిష్పత్తి లందు; క్రాగుచున్= మండుతూ; గత+ఆగత, భ్రమణంబులన్= పోవటం, రావటం - అంటే చావటం పుట్టటం అనే వలయాలలో తిరగటంవలన; అలయన్+తొడంగిరి= అలసట చెందారు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; తిరుగుచున్న సంసార, చక్రంబునందున్= ప్రపంచ మనే వలయంలో.

తాత్పర్యం: ఆ ప్రశ్నకు ఆ మార్గందేయమహార్థి మాత్రమే సముచితసమాధానం చెప్పగల సమర్థుడని ధర్మరాజు ఆ మహార్థిని ప్రశంసించాడు. గొప్పజ్ఞానం కలవాడైన మార్గందేయమహార్థి ధర్మరాజుతో ఈవిధంగా చెప్పాడు. ‘ఓధర్మరాజా! పూర్వకాలంలో, బ్రహ్మదేవుడు తొలుత సృష్టికి ఉపక్రమించిన సమయంలో మనమ్యులశరీరాలు నిర్మలాలై ఉన్నాయి. వారు పుణ్యాత్ములై ఉన్నారు. అట్టి మనజులు గొప్పబలవంతులై ఎల్లపుడు సత్యాన్నే పలికే

వారు. వారి కోరికలు ఈదేరేవి. వారు జ్ఞానులు. వారు సర్వతంత్రస్వతంత్రులై దేవతలు వేళ్ళే దారులలో పయనించగలిగారు. తక్కువ ప్రయత్నంతో ఎక్కువఫలితాలను సులువుగా పొందగలిగారు. వారు సమస్త ధర్మాలు తెలిసికొనగలిగారు. వారికి అసూయ మొదలైన దుర్గణాలు ఉండేవి కావు. వారికి వేలకొలది కొడుకులు, కూతుళ్ళు ఉండేవారు. వారు వేలకొలది సంవత్సరాలు జీవించేవారు, కాని, కాలం గడచినపిదప, మనమ్యలలో కామం, క్రోధం మొదలైన దుర్గణాలు ప్రవేశించాయి. వారి ప్రవర్తనలో మాయ చౌరబడింది. అందుచేత దేవతలు వారిని విడునాడారు. తదుపరి, వారు బలం లేని శరీరాలతో, ఆయుర్లాయం క్షీణించి, దరిద్రులై, చేసిన గొప్ప ప్రయత్నాలకు తక్కువ ఫలితాలు పొంది, పెక్క జబ్బులచేత పీడించబడసాగారు. ఇక ఒకరినొకరు నిందించుకొంటూ. వేదాలను దేవుడిని నిరసించి పాపకార్యాలు చేస్తూ, మరణానంతరం పశుపట్లులుగా తిరిగి జన్మించసాగారు, నరకంలోని అగ్నిలో వేగుతూ, పుట్టుతూ చస్తూ, మరల పుట్టుతూ చస్తూ సంసారవలయంలో చిక్కుకొని బ్రదుకసాగారు.

విశేషం: పుట్టటం, చావటం, మరలా పుట్టటం, చావటం అనే విషవలయాన్నిగూర్చి భారతీయవేదాంతులు పలుతాపుల నొక్కి వక్కాణించి ఉన్నారు. తొలుత సృష్టియొక్క తొలిషపస్సులలో ధర్మదేవత కామధేనురూపాన నాల్గపాదాలతో నడిచిన దనిస్తీ, రాను రాను కలియుగంలో ఏకపాదమాత్రంగా నిలిచిన దనిస్తీ మూలమహాభారతంలో కనబడుతుంది.

చ. మనుజులు పుణ్యపాపములు మానక యి ట్లోనిలంచుచుం దుబిం
దనువు దొఱంగి పోవునెడఁ దప్పదు నీడయవోలే గర్భమున్
వెనుకన యేగి భూలసుఖవిష్ణుతియుం బటుదుఃఖదైస్యమున్
దనుకగు జేయుఁ; గ్రమ్మాఱుగు దాన యొనర్చు భవంబు దేహికిన్.

170

ప్రతిపదార్థం: మనుజులు= మానవులు; పుణ్య, పాపములు= మంచివిచెడ్డవి అయిన పమలు; మానక= విడువక; ఇట్లు+బనరించుచున్= ఈవిధంగా చేస్తూ; తనదిన్= చివరకు; తనువు= శరీరం; తొలింగిపోవు+ఎడన్= విడిచిపెట్టే సమయంలో; నీడ+అ+పోలెన్= ఛాయవలె; కర్మమున్= చేసిన క్రియల ఫలితంకూడా; తప్పదు= తప్పదు; వెనుకన్+అ= వెనువెంటనే; ఏగి= వెళ్ళి; భూరి, సుఖ, విస్మృతియున్= గొప్ప సాఖ్యాన్ని మరచుటయున్నా; పటు= మిక్కెలి; దుఃఖ, దైన్యమున్= శోకంవలన ఏర్పడే కష్టాన్ని; తనుకగున్+చేయున్= ఏర్పడేటట్లు చేస్తుంది; క్రమ్మాఱుగున్= మరల; దేహికిన్= శరీరం ధరించినవాడికి, అనగా మానవుడికి; తాను+అ= తానే అనగా ఆ కర్మమే; భవంబు= పుట్టుక; ఒనర్చున్= కలుగజేస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా జననమరణాల వలయంలో తగుల్గొని మానవులు పుణ్యాలు పాపాలు విడునాడక చేయటంచేత, చనిపోయిన తరువాత కూడా వారి కర్మ నీడవలె వెనువెంటనే నడచివెళ్ళి, సాఖ్యాన్ని మరపుకు తెచ్చి, దుఃఖం వలన అధిక దైన్యానికి పాల్గుడ జేసి శరీరధారులకు మరల మరల జన్మలను కలిగిస్తునే ఉంటుంది.

క. విను మనుజున కెవ్విధమునుఁ; దన చేసిన సుకృత దుష్టుతంబులు నెఱయం
దన కనుభవింపు బా లిపి; | తనువు సెడుం గాని కర్మతతి సెడ దనమూ!

171

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= ఓ పాపరహితుడైన వాడా! (ధర్మరాజు); విను= అలకించుము; మనుజునకున్= మానవునకు; ఏ విధమునన్= ఏ రీతిగా వైనా; తన, చేసిన= తాను చేసినట్టి; సుకృత, దుష్టుతంబులు= పుణ్య పాపాలు; నెఱయన్= నిండుగా; తనకున్= తనకు; అనుభవింపన్+పాలివి= అనుభవింపదగినవి; తనువు= శరీరం; చెడున్+కాని= పాడయపోతుంది-అనగా

నశించిపోతుంది కాని; కర్కు, తతి= పుణ్యపాపకర్కులు చేయటం వలన ఏర్పడే ఫలితాల సముదాయం; చెడరు= చెడిపోదు-అనగా నశించదు.

తాత్పర్యం: పొపరహితుడ వైన ఓ ధర్మరాజా! నేను వివరించేది సావధానంగా ఆలకించుము. మనుజులు తాము చేసిన పుణ్యపాపాలఫలం ఏవిధంగానైనా సరే అనుభవించక తప్పదు. శరీరం నశించిపోతుంది కాని, కర్కు (ఫల) సముదాయంమాత్రం ఎన్నటికీ నశించదు.

వ. మతీయు నొక్క నిదర్శనంబు సెప్పెద.

172

ప్రతిపదార్థం: మతీయున్= అదనంగా; ఒక్క= మరియొక; నిదర్శనంబు= ఉదాహరణం; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను.

తాత్పర్యం: అంతే కాక, నీకు మరొక ఉదాహరణను వివరించి చెప్పగలను.

క. ఈ లోకము యగుఁ గొందఱఁ; కా లోకము కొందఱకు; నిహాంబును బరమున్

మే లగుఁ గొందఱ కథిపా! | యే లోకము లేదు వినపె యలుఁ గొందఱకున్.

173

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓ రాజా! (ఓధర్మరాజా!); కొందఱకున్= కొంత మందికి; ఈ, లోకము+అ= ఈలోకం మాత్రమే; అగున్= ఏర్పడుతుంది, అనగా కొందరికి ఈభూలోకం సుఖంగా ఉంటుంది; కొందఱకున్= కొంతమందికి; ఆ లోకము+అ= ఆలోకం మాత్రమే అనగా కొంతమందికి పరలోకసౌభ్యం మాత్రమే ప్రాప్తిస్తుంది; కొందఱకున్= కొంతమందికి; ఇహంబును= ఈ లోకమున్నా; పరమున్= పరలోకమున్నా; మేలు+అగున్= పుభంగా పరిణామిస్తుంది; ఇలన్= భూలోకంలో; కొందఱకున్= కొంత మందికి; ఏ, లోకము= ఏలోకం కూడా; లేదు= ఉండడు అనగా కొందరు ఏలోకంలోకూడా (ఇహంలోగాని పరంలోగాని) మేలు పొందలేరు; వినపు+ఎ= సావధానంగా విందువుగాక.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! కొందరు ఈభూలోకంలో సౌభ్యం అనుభవిస్తారు. కొందరకు పరలోకసౌభ్యం కలుగుతుంది. కొందరికి ఇహపరాలలో రెండింటను మేలు కలుగుతుంది. కొందరికి ఇహపరసౌభ్యాలు రెండూ దక్కును. ఈ విషయాన్ని సావధానంగా వివరిస్తాను.

వ. అది యెట్లంబేని.

174

ప్రతిపదార్థం: అది= అవిషయం; ఎట్లు+అంటి(వి)+ఎని= ఏవిధంగా జరుగుతుందని ప్రశ్నించావా.

తాత్పర్యం: ఆ విషయం ఏరీతిగా సంభవిస్తుందని నీవు ప్రశ్నిస్తే దానికి సమాధానం చెప్పుతాను.

చ. ధనములు సౌలు గల్లి సతతంబును నింటియవాంఛ సల్పుచున్
మనమున నెన్నడున్ సుకృతమార్గము పొంతకుఁ బోక లోభమో
హనిహాతబుధ్న లై తిరుగునట్టి జనుల్ పరలోకసౌభ్యముల్
గనుటకు నేర; లిప్పటి సుఖంబులు మేలయి తోచు వాలికిన్.

175

ప్రతిపదార్థం: లోభ, మోహ, నిహాత, బుద్ధులు+ఐ= ఇతరుల ద్రవ్యాన్ని కైవసం కావించుకొనవలె ననే అత్యాశచేతను, ధర్మ మేదో తెలియక పోవటంవలన కలిగే తచ్చిబ్బుచేతను పోగొట్టబడిన బుద్ధికలవారై; తిరుగు+అట్టి; జనుల్= ప్రజలు; ధనములు=

సంపదలు; చాలన్= మిక్కటంగా; కల్గి= ఉండి; సతతంబును= ఎల్లప్పుడున్నా; ఇంద్రియ, వాంఛ, సల్పుచున్= ఐహిక సౌభాగ్యాలను అనుభవించవలె ననే కోరికలు కోరుతూ; మనమునన్= మనసులో; ఎన్నడున్= ఎప్పుడున్నా; సుకృత, మార్గము= పుణ్య పథం, మంచి త్రోవ; పొంతకున్= షైఫ్పును; పోక= వెళ్క; పరలోక, సౌభాగ్యముల్= ఆముష్మికసుఖాలు; కనుటకున్= పొందటానికి; నేరరు= సమర్థులు కారు; వారిక్స్= అట్టివారికి- అనగా ధనవంతులై విషయలోల్లురై తిరుగాడేవారికి; ఇప్పటి, సుఖంబులు= వర్తమానకాలంలో భూలోకంలో అనుభవించే సౌభాగ్యాలు; మేలు+అయి= మంచివి అయి; తోచున్= కన్నిస్తాయి.

తాత్పర్యం: అధిక సంపదలు కలిగి, పుణ్యం ఆస్తించే మార్గాలవైపును పోవక, లోభ మోహిలకు లోషై, విషయసుఖాలను అనుభవించవలె నని మనస్సులో ఎల్లప్పుడు తలపోసే వారు, ఆముష్మిక సౌభాగ్యాన్ని సంపాదించ సమర్థులు కారు. వారికి ఐహికసుఖాలే మంచివిగా కనబడుతూ ఉంటాయి.

విశేషం: ఇంద్రియాలు పది. జ్ఞానేంద్రియాలు - చర్చం, కన్న, చెవి, జీహ్వ, ముక్క అయిదు. కర్మేంద్రియాలు- వాక్స్, పాణి, పాదం, పాయువు, ఉపస్థ - అయిదు. ఇంద్రియ నిగ్రహంతో కూడిన ఆత్మసంయమన్మే విశ్వవిజయంగా సనాతన భారతీయసంస్కృతి పలుతావుల నొక్కి చెప్పింది.

మ. ఉపవాసప్రత సంతతాధ్యయన తీర్థిపాసనాది క్రియై
క పరత్వంబునఁ జేసి దైషిహికము దుఃఖప్రాయమై పోవడా
విపులానందముఁ బోందఁ గల్గుఁ దుభి నావిర్మూతభోగైకలో
లుపబుథిం జిరపుష్టిలురకు నా లోకంబునన్ భూవరా!

176

ప్రతిపదార్థం: భూ, వరా!= భూమికిభర్తవయిన ఓరాజా! (ఓధర్మరాజా!); ఉపవాస, ప్రత, సంతత+అధ్యయన, తీర్థ+ఉపాసన+ఆది, క్రియా+ఏక, పరత్వంబునన్= ఆహారం స్వీకరించవక నియమంతో ఉండే నోములవలన ఎల్లప్పుడూ (వేదాలుమన్నగువాటిని) చదవటం, పుణ్యతీర్థాలకు యాత్రలు చేసి, జపాలు ముస్కుగు పనులను చేయటంలో మాత్రమే నిమగ్నమైండటం; చేసి= చేత; ఐహికము= ఈలోకంలోని అనుభవం; దుఃఖ, ప్రాయము+హ= శోకంతో కూడిందై; పోవగాన్= సాగగా; తుదిన్= చివరకు; ఆవిర్మాత, భోగ+ఏక, లోలుప, బుద్ధిన్= కేవల సౌభాగ్యాలే (నిజమైన సౌభాగ్యాలే) అనుభవించవలెనన్న తలంపు కలగటంచేత; చిర, పుణ్య, శీలురకున్= ఎల్లప్పుడున్నా మంచిపనులనే చేసే స్వభావం కలవారికి; ఆ, లోకంబునన్= (మరణానంతరం చేరునట్టి) మరొకలోకంలో-అనగా పరలోకంలో; విపుల+ఆనందమున్= గొప్పదైన సంతోషం; పాందన్+కల్గన్= అనుభవించటానికి వీలు కల్గుతుంది.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! నియమ నిష్టులతో కూడిన ఉపవాసప్రతాలు, వేదాధ్యయనం, తీర్థయాత్రలు, మొదలైన పుణ్యకార్యాలు నిరంతరంగా చేయటంచేత ఈ లోకంలోని అనుభవం దుఃఖమయం కాగా, చివరకు కేవల సౌభాగ్యాలే సత్యమైన సౌభాగ్యాలే అనుభవించాలనే తలంపు జనించటంచేత చిరపుణ్యశీలురైన వీరికి పరలోకంలో గొప్ప సౌభాగ్యాన్ని పాందటానికి వీలు కలుగుతుంది.

విశేషం: ఈ ప్రకరణంలో - సంస్కృత మహారాతమూలంలోని ఈ శ్లోకం అనుషీలించదగింది.

యే యోగయుక్తస్తపని ప్రసక్తః । స్వాధ్యాయశీలా జరయన్న దేహాన్ ।
జితేంద్రియా భూతహితే నివిష్టా । సైషామసా నాయమరిష్టులోకః ॥ 11-186-39

ఉ. ధర్మము సల్వచుం దగెలి ధర్మపథంబునఁ జేసి యథముం
బేట్లయుఁ గాంచి ధర్మవిధిఁ; బెండిలి దైన్య ప్రజలన్ సృజించి స
త్యర్థములం బ్రహ్మములుగాఁ గ్రతువుల్ వొనలించు సజ్జనుల్
ధర్మజ! యిందు నందును ముదంబునఁ గాంతు రజీష్టసాఖ్యముల్.

177

ప్రతిపదార్థం: ధర్మజ!= ఒధర్మరాజా; ధర్మము+ల= ధర్మం మాత్రమే; సల్వచున్= చేస్తూ; తగిలి= నిష్ఠతో; ధర్మ,
పథంబున్+జేసి= ధర్మమార్గాన్ని అనుసరించి; అర్థమున్= ధనాన్ని; పేర్కుయున్= ఘనతను; కాంచి= పొంది; ధర్మ, విధిన్= ధర్మపకారంగా; పెండిలి+ఖ= వివాహం చేసికొని; ప్రజలన్= సంతానాన్ని; సృజించి= పుట్టించి, (కని); సత్త, కర్మములన్= మంచి పనులు; (జేసి); ప్రశ్నములు, కాన్= మెచ్చ దగినట్లుగా; గ్రతువుల్= యజ్ఞాలు; పొనరించు= చేసే; సత్త+జనుల్= మంచివారు; అభీష్ట, సాఖ్యముల్= కోరుకొనిన సుఖాలు; ఇందున్= ఈ భూలోకంలో; అందును= ఆ పరలోకంలోనూ; కాంతురు= పొందగలరు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! ధర్మాన్ని ఆచరించి, ధర్మమార్గాన్ని అనుసరించి, ధనాన్ని, గొప్పతనాన్ని ఆశ్రించి, ధర్మయుక్తంగా వివాహం చేసికొని సంతానాన్ని కని, మంచికర్మలను ఆచరించి, మెచ్చదగిన యజ్ఞాలను చేసే మంచివారు ఈ భూలోకంలో ఆ పరలోకంలోకూడ వారు కోరుకొన్న సాఖ్యాలను అనుభవిస్తారు.

అ. సత్కమును శమంబు శౌచంబు లేక, నా , స్త్రీక్షమును నిషిధ్ధసేవనంబు
గలిగి తిరుగు దుష్టకష్టజన్తేణి , పాలియు సుఖయలోకములకుఁ గాక.

178

ప్రతిపదార్థం: సత్యమును= సత్యాన్ని పాటించటం; శమంబు= ఇంద్రియ నిగ్రహం; శౌచంబు= శుచిత్వం అనగా పరిశుభ్రత; లేక= ఉండకుండగా; నాస్తిక్యమును= (వేదాల యందు) దేశ్మియుందు సమ్మకం లేకపోవటం; నిషిద్ధ, సేవనంబు= శాస్త్రాలు కూడదని వెలివేసినవాటిని ఆచరించటం; కలిగి= ఉండి; తిరుగు= సంచరించే; దుష్టకష్ట, జన, శ్రేణి= చెడ్డవారు, పాపులు అయిన మనుజల సముద్రాయం; ఉభయ, లోకములకున్= రెండు లోకాలకు (అనగా ఇహ పరాలు రెండింటికి); కాక= సరివడక; పాలియున్= నశిస్తుంది.

తాత్పర్యం: నిజాన్ని చెప్పక, ఇంద్రియనిగ్రహం పాటించక; పరిశుభ్రత (పవిత్రత) కలిగిఉండక, చేయగూడని పనులను చేస్తూ, నాస్తికులై తిరిగేవారు ఇహపరలోకాలు రెంటికి చెడినవారై చెడునడవడికతో దుఃఖాన్ని అనుభవిస్తూ నశిస్తారు.

ఉ. ఇది మనుషుల కర్మగతిప్రకారంబు.

179

ప్రతిపదార్థం: ఇది; మనుషుల= మానవుల; కర్మ, గతి, ప్రకారంబు= కర్మ నడిచే తీరు.

తాత్పర్యం: ఇది మానవుల కర్మ నడిచే తీరు.

ఊ. జనపర! మీరు బిఖ్యులరు; సమ్మతి దేవహితార్థ మి మృహిన్
జననము నొందినారరు; ప్రశ్నపరాక్రమలుఁ బేట్ల యిం

క నభిలశతునిర్మిధనకర్త మొన్నీ భరంబు ఏ

ర్థి నియతిఁ బెక్కు జన్మములు సేసి భజింతురు దేవభావమున్.

180

ప్రతిపదార్థం: జనవర!= ఓ రాజా! (ధర్మరాజా!); మీరు; దివ్యలరు= దేవతల అంశలతో పుట్టినవారు; ఈ+మహాన్= ఈ భూలోకంలో; సమృతిన్= అంగీకారంతో; దేవహిత+అర్థము= దేవతలకు మేలు చేయటం కొరకై; జననమున్+బందినారరు= పుట్టారు; ఇంకన్= ఇక మీదట; ప్రశ్న పరాక్రమ, లీలన్= మెచ్చడగిన శార్య మహిమ చేత; పేర్చి= అతిశయించి; అఖిల, శత్రు, నిర్మిధన, కర్మము= సమస్తశత్రువులను సంహరించే కార్యాన్ని; ఒనర్చి= నిర్వహించి; మహీ, భరంబు+తీర్చి= భూమిమొక్క బరువును తగ్గించి; నియతిన్= నిష్ఠతో; పెక్కు జన్మములు= అనేక యజ్ఞాలు; చేసి= ఒనర్చి; దేవ, భావమున్= దివ్యత్వాన్ని; భజింతురు= సేవిస్తారు - అనగా పొందుతారు.

తాత్పర్యం: జనపతివైన ధర్మరాజా! మీరు వేల్పుల అంశలతో ఈ భూలోకంలో జన్మించారు. దేవతల సమృతితో, వారికి మేలుచేయటం కోసం మీరు పుట్టారు. ఇకపై మీరు మీ పరాక్రమ వైభవాన్ని ప్రదర్శించి, సమస్తశత్రువులను జయించి, భూభారాన్ని తగ్గిస్తారు. పెక్కుయజ్ఞాలు చేసి, తప్పక దివ్యత్వాన్ని పొందుతారు'.

మార్గందేయుడు ధర్మరాజావకు బ్రాహ్మణప్రభావంబు సెప్పుట (సం. 3-182-1)

వ. అనిన విని ధర్మనందనుండు 'బ్రాహ్మణప్రభావంబు వినవలతుం జెప్పవే' యనిన మార్గందేయుం డిట్లుని చెప్పి; దొళ్లి ప్రాహాయవంశోధ్యవుండైన ధుంధుమారుండను కుమారుండు మృగయాసక్తుండై వశంబును ర్రమ్యరువాఁ దొక్కయేడం ధృణలతాగుల్చుమధ్యంబునం గృఘ్నిజనోత్తరీయుం దై యున్నవాని నొకపిత్రు దఫ్వులం గని మృగం బను బుట్టిం జేసి యేసి, డాయంజని, నిష్టేతనుండైన యతనిం జూచి యత్సంతదుఃఖితుండయి పురంబునకుం బోయి నిజవంశప్యధ్యలైన ప్రాహాయుల కంత వృత్తాంతంబునుం జెప్పి, వాలం దొడ్డాని వచ్చి యవ్విప్పకశేబరంబు సూపిన.

181

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; బ్రాహ్మణ, ప్రభావంబు= బ్రాహ్మణులయొక్క మహిమ; వినవలతున్= ఆలకించగోరుతున్నాను; చెప్పవే= వచింపవలయును; అనిన్= అని పల్కగా; మార్గందేయుండు= మార్గందేయుడు; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; చెప్పవ్వే= వచించాడు; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; ప్రాహాయ, వంశ+ఉధ్వవుండు+ఐన= ప్రాహాయ వంశంలో పుట్టిన; ధుంధుమారుండు+అను= ధుంధుమారుడు అనే పేరు కల; కుమారుండు= పుత్రుడు (యువకుడు); మృగయా+ఆసక్తుండు+ఐ= వేటయందు మిక్కిలి ఇష్టంకలవాడై; వనబున్ను= అడవిలో; క్రుమ్మరు వాడు= తిరిగేవాడు; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; త్యాగా, లతా, గుల్మ, మధ్యంబున్ను= గడ్డితీగల, పొదల సందున; కృష్ణ+అజిన+ఉత్తరీయుండు+ఐ= జింకచర్మాన్ని పైన వేసికొనే వప్రంగా కప్పుకొన్నవాడై; ఉన్నవాన్ను= ఉన్నవాడిని; ఒక, విప్రున్= ఒక బ్రాహ్మణుడిని; దవ్వులన్+కని= దూరం నుండి చూచి; మృగంబు+అను, బుద్ధిన్+చేసి= లేడి అనే ఉఁహాతో (జింకగా భావించి); ఏసి= (బాణాన్ని) ప్రయోగించి; డాయన్+చని= దగ్గరకు వెళ్లి; నిన్+చేతనుండు+ఐన= కదలిక లేక ఉండగా (చనిపోయి ఉండగా); అతనిన్+చూచి= వాడిని చూచి; అతి+అంత, దుఃఖితుండు+అయి= మిక్కిలివిషాదంతో కూడినవాడై; పురంబునకున్+పోయి= నగరానికి వెళ్లి; నిజ, వంశ, వృద్ధులు+ఐన= తనవంశంలో వయసు మళ్ళిన పెద్దలు అయిన; ప్రాహాయులకున్= ప్రాహాయవంశంలో పుట్టినవారికి; అంత, వృత్తాంతంబునున్= సమస్త సమాచారాన్ని; చెప్పి; వారిన్= వారలను; తోడ్డాని వచ్చి= వెంట బెట్టుకొని తీసికొని తెచ్చి; ఆ+విప్ప, కశేబరంబు= ఆ బ్రాహ్మణుడియొక్క శరీరాన్ని; చూపిన్= చూపగా.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా, ధర్మరాజు బ్రాహ్మణమహిమను వినగోరి, ఆ విషయాన్ని వివరించుచుని అడుగగా మార్గందేయమహార్షి ఈ విధంగా చెప్పాడు: పూర్వకాలంలో ఔహాయవంశానికి చెందిన రాజకుమారుడు ధుంధుమారుడు వేటకొరకై అడవిలో తిరుగుతూ జింక చర్మాన్ని ఉత్తరీయంగా ధరించి, పొదలమాటున ఉన్న ఒక యువకుడిని చూచి, జింకగా భ్రమించి బాణాపయోగం చేసి దగ్గరకు వెళ్ళాడు. అక్కడ ఆ విప్రుడి మృతకర్మబరాన్ని కాంచి, మిక్కిలి దుఃఖించి, రాజధానికి వెళ్ళి జరిగినసంగతి తన పెద్దవారికి వివరించి, వారిని వెంటబెట్టుకొని అడవికి తోడ్కొనితెచ్చి, ఆ బ్రాహ్మణుడి శవాన్ని చూపాడు.

తే. వార లందఱు వందుల వగచి యచటి, కతిసమీపంబునను దార్శక్షుడను మునీంద్రు

నాశ్రమం బున్న నయ్యుడ కలగి కనిల, దేవమునిసిధ్మలోకప్రతిష్ట్యు దార్శక్ష.

182

ప్రతిపదార్థం: వారలు+లందఱు= వారలు అనగా వృద్ధ ఔహాయులు అందరు; వందురి= దుఃఖించి; వగచి= విచారించి; అచటికీన్= ఆ ప్రదేశానికి; అతి సమీపంబునను= మిక్కిలి దగ్గరగా; తార్శ్యుడు+అను= తార్శ్యుడు అనే పేరుకల; ముని+ఇంద్రు+ఇశమంబు+ఉన్నన్= బుములలో శ్రేష్ఠుడైన వాడి కుటీరం ఉండగా; ఆ+ఎడకున్= ఆ చోటికి; అరిగి= వెళ్ళి; దేవ, ముని, సిద్ధ, లోక, ప్రతిష్ట్యున్= వేల్పులు, బుములు, సిద్ధులసమూహాలు ఎదురుచూడదగినవాడిని; తార్శ్యున్; కనిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: అంతట, ఆ వృద్ధఔహాయులు అందరున్నా, అచటికి దగ్గరగా ఉన్న తార్శ్యుడు అనే పేరుగల మహార్షి ఆశ్రమానికి వెళ్ళారు. ఆ మహార్షి సందర్భానికి వేల్పులు, మునులు, సిద్ధులు ఎదురుచూడటం కద్దు. అంతటి మహానుభావుడు ఆ తార్శ్య మహార్షి

క. కని భక్తి ప్రొక్కుటయు, ని, య్యానఫుఁడు టీవించి వారి కర్మమ్ముగు పూ

జనము లొసలంపఁ బంచెం, దన శిష్యులఁ బరమసంశిత్తతుఁడు దయన్.

183

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; భక్తిన్= భక్తితో; ప్రొక్కుటయున్= నమస్కారం చేయగా; ఆ+అనఫుఁడు= పాపరహితుడైన ఆ మహానుభావుడు; దీవించి= ఆశీర్వదించి; వారికీన్= (ఆ ఔహాయులకు); అర్ఘమ్ము+అగు= తగినట్లుగా; పూజనములు= సత్కారపూర్వకంగా చేసే ఆతిధ్యమర్యాదలు; ఒనరింపన్= చేయటానికి; తనశిష్యులన్= తనదగ్గర చదువుకొనే విద్యార్థులను; పరమ, సంశిత, ప్రతుఁడు= తీక్ష్ణామైన ప్రతానుప్సానం కలవాడు; దయన్= కరుణతో; పంచన్= నియోగించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఔహాయులు తనను సందర్శించి నమస్కారం చేయగా, తీక్ష్ణామైన ప్రతానుప్సానంతో కూడిన గొప్ప సాశీల్యం కల ఆ మహార్షి వారిని దీవించి, వారికి ఆతిధ్యమర్యాదలు చేయటానికి తనశిష్యులను నియోగించాడు.

వ. పైహాయులు నమ్మునీంద్రునకు సాష్టోంగదండ్రప్రణామంబునేసి ‘మహాత్మ! యిక్కుమారుండు మృగయాసక్తుం దై వచ్చి యింతకుమున్న యిష్టహంబున నొక్కబ్రాహ్మణుం గృష్ణాజనసంవృతు నతిశాంతుం బాపంబునం జైసి మృగం బను బుటి నేసిన నతండు మృతుం డయ్యి; నేము మహాపాతకదూషితుల మైతిమి గావున మీ చేయు సత్కారంబుల కర్ములము గా; మిష్టాపంబున తెయ్యాది నిష్కృతి?’ యనిన నప్పుచుఁ దార్శక్షుం డి ట్లనియే.

184

ప్రతిపదార్థం: హైహయులున్= హైహయ వంశంలో పుట్టినవారు; ఆ+ముని+ఇంద్రునకున్= మునులలో శేషుడైన ఆతికి; స+అష్ట+అంగ, దండ, ప్రణామంబు+చేసి= ఎనిమిది అవయవాలు భూమిని తాకేటట్లుగా నమస్కారం చేసి; మహా+అత్మ!= గొప్పాత్మకలవాడా!; ఈ+కుమారుండు= ఈ(రాజ)పుత్రుడు; మృగయా+అసక్తుండు+ఖ= వేటయందు మిక్కిలి కోరిక కలవాడై; వచ్చి= చేరి; ఇంతకున్, మున్ము+అ= ఇంతకు ముందే; ఈ+వనంబునన్= ఈ అడవిలో; ఒక్క, బ్రాహ్మణున్= ఒక విప్రుడిని; కృష్ణ+అజిన, సంవృతున్= జింకచర్యంచేత చుట్టబడినవాడిని (జింకచర్యాన్ని కప్పుకొని ఉన్నవాడిని); అతిశాంతున్= వికారాలు ఉపశమించిన మిక్కిలి నెమ్ముదితో కూడినవాడిని; పాపంబునన్+చేసి= పాపంచేత (పాపంప్రాప్తించేకర్యపలన); మృగంబు+అను, బుద్ధిన్= జింక అనే ఊహాతో; ఏసినన్= (బాణాన్ని ప్రయోగించి) కొట్టగా; అతండు= (ఆ బ్రాహ్మణాయువుకుడు); మృతుండు+అయ్యెన్= మరణించాడు; ఏము= మేము; మహా, పాతక, దూషితులము+ఖతిమి= గొప్ప పాపంచేత చెరుపబడినవారము ఐనాము; కాపునన్= కాబట్టి; మీ, చేయు= మీరు చేసే; సత్కారంబులకున్= గౌరవమర్యాదలకు; అర్పులము, కాము= తగినవారము కాము; ఈ+పాపంబునకున్= ఈ పాపానికి; ఏ+అది= ఏది; నిష్టుతి= పరిహారం; అనినన్= అని అడుగగా; నవ్యచున్= నవ్యతరా; తార్మ్యండు; ఇట్లు+అనియోన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: హైహయులు మహానుభావుడైన ఆ బుధికి సాప్తాంగ నమస్కారం చేసి, ‘మహాత్మా!, యువకుడైన ఈ రాకుమారుడు వేటపట్ల తమకంతో- జింకచర్యం ధరించి పొదల మాటున ప్రశాంతంగా తపస్సు చేసికొంటున్న బ్రాహ్మణానుమారుడిని, జింకగా బ్రాంతి చెంది, బాణంతో కొట్టి సంహరించాడు. అందుచేత మేము అందరం పాతకుల మైనాము. కాబట్టి, మీరు చేసే ఈ అతిధ్యసత్కారాలు పాందే అర్పాతను మేము కోల్పోయాం. ఈ మహాపాపానికి ఏదైనా పరిహారం ఉన్నదా? దయచేసి తెలుపండి’ అని విస్మించారు. అంతట ఆ మహార్షి చిరునవ్వుతో ఇట్లు బదులు పలికాడు.

క. ‘ఏనుఁ డెన్నుడు మా యాత్రము, మున నెవ్వారలకు లేవు భూలభయవ్యా
ధినిరోధమృత్యుదోషా, ధ్యానేకదుఃఖములు త్రిజగదాశ్చర్యముగన్.

ప్రతిపదార్థం: ఏనుఁడు= ఆలకించండి; ఎన్నుడు= ఎప్పుడైనా కాని; మా+అశ్రమమునన్= మా అశ్రమంలో; ఏ+వారలకున్= ఎట్టివారికి కాని; త్రి, జగత్+అశ్వర్యముగన్= మూడులోకాలకు అచ్చేరువు కొలిపేటట్లుగా; భూరి, భయ, వ్యాధి, నిరోధ, మృత్యు, దోష+అది+అనేక, దుఃఖములు= గొప్పవైన వెఱపు, రోగం, చెరబడటం, చావు మున్నగు దోషాలవలన ఏర్పడే పెక్క బాధలు; లేవు= ఉండవు.

తాత్పర్యం: ‘ఆలకించండి. మా అశ్రమంలో ఏ కాలంలోనూ, ఎవరికిగాని భయం, రోగం, చావు, చెరబడటం, వీటివలన సంక్రమించే బాధలు ఏర్పడవు. ఈ విషయం మూడులోకాలకు అచ్చేరువు గొలిపేటటువంటిది.’

వ. అని పలికి తనపుత్రు నభికతపోబలసమన్వితుం జూపి.

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అనిచెప్పి; అధిక, తప్పన్+బల, సమన్వితున్= గొప్పతపస్స అనే బలంచేత కూడినవాడైన; తన, పుత్రున్= తనకుమారుడిని; చూపి.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, గొప్పతపస్స అనే బలం కలిగిన తన కుమారుడిని చూపించి (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం.)

క. ‘ఈతు డగునె మీ బాలకు , చేత నిహాతు దైనవాడు సెప్పు’ డనుడు వా
రాత్యద తమ మును చూచిన , యూతం డగుటకు మహాద్యతాత్మకు లగుచున్.

187

ప్రతిపదార్థం: మీ, బాలకుచేతన్= మీ(రాజు)పుత్రుడిచేత; నిహాతుడు+ఎనవాడు= చంపబడినవాడు; ఈతుడు+అగునవ్+ఎ= ఇతడే అగునా?; చెప్పుడు= వచించండి; అనుడున్= అని చెప్పగా; వారు= (ఆ ప్రాహాయులు); ఆతడు+అ= అతడే; తమ, మును, చూచిన, ఆతండు+అగుటకున్= తాము లోగడ చూచిన వాడే కావటంవలన - అనగా చంపబడినవాడే కావటంవలన; మహా+అద్భుత+అత్మకులు+అగుచున్= గొప్ప ఆశ్చర్యాన్ని పొందిన హృదయాలు కలవారు బోతూ.

తాత్పర్యం: ‘ఈతడేనా మీ రాజకుమారుడిచేత చంపబడినవాడు? చెప్పండి’ అని బుష్టిశ్వరుడు ప్రాహాయులను అడిగాడు. ఆ ప్రాహాయులు అతడిని చూచి, లోగడ మరణించినవాడు, తాము చూచినవాడు ఆ యువకుడే అని గుర్తించి ఆశ్చర్యం చెందారు.

క. ‘మృతు డయి క్రమ్ముఱ సం , జీవితు డయ్య నితండు; కరము విస్తుయ మిబి భూ
సుత! యిట్టి మహిమ కలిమికిఱ , గత మెయ్యది? యానతిమ్ము కారుణ్యమున్న.

188

ప్రతిపదార్థం: భూసుత!= భూమి యందలి ప్రజలచేత పాగడ బడినవాడా!; ఇతండు= ఈ బ్రాహ్మణమురుడు; మృతుడు+అఱు= చనిపోయి; క్రమ్ముఱన్= మరల; సంబీవితుడు+అయ్యెన్= తిరిగి బ్రదికినవా డయ్యాడు; ఇది= ఇది; కరము= మిక్కిలి; విస్తుయము= ఆశ్చర్యకరమైనది; ఇట్టి= ఈవిధమైన; మహిమ, కలిమికిన్= ప్రభావం కలిగి ఉండటానికి; కతము+ఎ+అది= కారణం ఏది; కారుణ్యమున్న= దయతో; ఆనతి+ఇమ్ము= వివరించి చెప్పండి.

తాత్పర్యం: ‘భూజనులచేత పాగడబడిన ఓ మహానుభావా! ఈ బ్రాహ్మణ మురుడు మరణించి మరల బ్రతికాడు. ఇది మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరమైన అంశం. మీకు ఇట్టి మహిమ ఏర్పడటానికి గల కారణం దయచేసి వివరించి చెప్పండి’.

వ. అని యడిగినఁ దార్ట్ర్క్షుం డిట్లినియే.

189

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా అడుగగా తార్ట్ర్క్షుడు ఇట్లూ అన్నాడు.

ఖ. ఆలస్యం బీక యింత లేదు, శుచి యాహిరంబు, నిత్యక్రియా
జాలం బేము, మర్మనియు లతిధుల్, సత్యంబ పల్ముంబడున్,
మేలై శాంతియు బ్రహ్మచర్యమును నెమ్మిం డాల్చు: మట్టొట నె
క్షూలంబుం బటురోగమ్మత్యభయశంకం బొంద మే మెస్తుడున్.

190

ప్రతిపదార్థం: ఆలస్యంబు+బక+ఇంత, లేదు= జాగుచేయటం ఎంతమాత్రమూ ఉండదు; ఆహిరంబు= భోజనం; శుచి= పరిపుభ్రంగా ఉంటుంది; నిత్య, త్రైయా, జాలంబు+ఏమఱము= ప్రతిదినమూ జరుపవలసిన పనులను చేయటం ఏమాత్రమూ మరచిపోము; అతిధుల్= ఇంటికి వచ్చేవారు; అర్పనీయులు= పూజింపబడుతుంటారు; సత్యంబు+అ= నిజం మాత్రమే; పల్ముంబడున్= మాచే వచించబడుతూ ఉంటుంది; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; మేలు+పి= శుభంకలిగి, లేదా మేలు పొంది; శాంతియున్= ఎట్టి వికారాలు లేని నెమ్మిదియు; బ్రహ్మచర్యమును= ఇంద్రియనిగ్రహంతో కూడిన నిష్కామవ్రతాన్ని; తాల్చుము=

ధరిస్తాము; అట్లు+బోట్నీ= ఆ విధంగా ఉండటంచేత; ఏము= మేము; ఎన్నడున్నీ= ఎస్సుడుకూడా; ఏ+కాలంబున్= ఏ సమయంలో కూడా; పటు, రోగ, మృత్యు, భయ, శంకన్= తీవ్రమైనరోగ, మరణ, భయ, అందోళనలను; పొందము= అనుభవించం.

తాత్పర్యం: మహార్షి చెప్పిన సమాధానం ఇది - ‘ఈఅశ్రమంలో మేము కొన్ని నియమాలను నిష్టతో ఆచరిస్తాం. ఇక్కడ మేం ఎన్నడున్నీ కాలపారణం చేయం. ఆహారం పరిశుభ్రంగా ఉంచుతాం. అతిథులను పూజిస్తాం. సత్యవ్రతాన్ని సదా పాటిస్తాం. శాంతి, బ్రహ్మచర్యం మాకు మేలైన అనుష్ఠానాలు. ఇట్టి నియమాలను నిష్టతో పాటించటంచేత, ఇక్కడ మాకు మృత్యుభయమే లేదు. అట్లాగే ఎటువంటి భయాందోళనలకూ ఈ ఆశ్రమంలో తావు లేదు.

విశేషం: కాలంయొక్క విలువను గుర్తించి ఒక్క నిముసంకూడ వ్యధాపుచ్ఛక పోవటం, ఆహారపరిశుభ్రత, అతిథిసత్కారం, సత్యవ్రతం, బ్రహ్మచర్యదీక్ష, శాంతి - అలనాటి ప్రాచీనభారతీయ ఆశ్రమజీవితంలో మృత్యుంజయసిద్ధిగా అనుష్ఠించబడేవని స్వప్తం.

వ. ఇది యష్టాంయ ప్రభావంబు; మీకుఁ బాతకభయంబువలవ; దరుగుం’ డనినం దార్శ్యు వీడ్జ్యాని ప్రాహాయులు నిజనివాసంబులకుం జనిలి; భరతవంశోత్తమ! యట్టిది బ్రాహ్మణప్రభావం’ బని మఱియు మార్గందేయుండు ‘బ్రహ్మక్షత్తస్వరూపనిదర్శనం బయిన యొక్కయితిపోసంబు సెప్పెద విను’ మని ధర్మరాజున కిట్లనియే.191

ప్రతిపదార్థం: ఇది, అస్క్రూయి, ప్రభావంబు= ఇది మాదైన మహిమ; మీకున్= మీకు; పాతక, భయంబు= పాపం దాపురిస్తుందనే వెరపు; వలవడు= పెట్టుకొన నవసరం లేదు; అరుగుండు= వెళ్ళండి; అనినన్= అని చెప్పగా; తార్శ్యున్= తార్శ్యుడిని (వద్ద); వీడ్జ్యాని= సెలవుగొని; ప్రాహాయులు; నిజ, నివసంబులకున్= తాము నివసించే గృహాలకు; చనిరి= వెళ్ళారు; భరత, వంశ+ఉత్తమ!= భరతవంశాన పుట్టిన వారిలో శ్రేష్ఠుడా! (ధర్మరాజు!); బ్రాహ్మణ, ప్రభావంబు= బ్రాహ్మణులయొక్క మహిమ; ఇట్టిది= ఇటువంటిది; అని= అనిచెప్పి; మఱియున్= మరల; మార్గందేయుండు; బ్రహ్మ, క్షత్రి, స్వరూప, నిదర్శనంబు+అయిన= బ్రాహ్మణులయొక్కయు, క్షత్రియుల యొక్కయు కలరూపును (నిజస్వభావాన్ని) తెలిపేదైన; ఒక్క+ఇతిహాసంబు= ఒక కథ; చెప్పుడన్= వినిపిస్తాను; వినుము; అని; ధర్మరాజునకున్= ధర్మపుత్రుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఇది మా మహిమ. మీకు పాపం వస్తుందనే భయం లేదు వెళ్ళండి’ అని చెప్పగా, ఆ ప్రాహాయులు ఆ మహార్షి వద్ద సెలవు తీసికొని, తమ ఇండ్లకు వెళ్ళారు. భరతవంశంలో శ్రేష్ఠుడైన ఒధర్మరాజు! బ్రాహ్మణులయొక్క మాహోత్స్వం ఇటువంటిది’ అని చెప్పి, ‘ఈ గాథయేకాక, బ్రాహ్మణుల క్షత్రియుల స్వభావాలను వివరించే మరొక గాథ కూడ వినిపిస్తాను; సావధానంగా అలకించుము’ అని మార్గందేయుమహార్షి ధర్మరాజుతో ఈవిధంగా అంటున్నాడు.

విశేషం: మహాభారతంలో - ‘సంబోధనలు’ పలురీతుల కానిపిస్తాయి. ‘మీకు పాతకభయంబు వలవ దరుగుండు’ - అనే మాటలు తార్శ్యుడు ప్రాహాయులకు చెప్పినవి. ఇక-‘భరతవంశోత్తమ’ అనే సంబోధనం - మార్గందేయుమహార్షి ధర్మరాజును ఉద్దేశించినట్టిది.

చ. వినుతచలత్తుఁ డత్తి యను విప్రవరుండు తపం బొనర్పుఁ గా
ననమున కేగుచుండి తన నాత్తిఁ గనుంగిని యిట్లనుం 'దపం
బున కిడె యేను బూని ననభూమికి బోపుచు నున్నవాడు, నో
వనరుహనేతు! నీవు నట వచ్చేదొ పుత్తులయొద్ద నుండెదో.'

192

ప్రతిపదార్థం: వినుతచరిత్రుడు= మిక్కిలి గొప్పగా పొగడబడిన జీవితం కలవాడు; అత్రి+అను, విప్రవరుండు= అత్రి అనే పేరుగల బ్రాహ్మణోత్తముడు; తపంబు+ఒనర్పున్= తపస్సు చేసికొనటానికి; కానమునకున్= అడవికి; ఏగుచున్+ఉండి= వెళ్లుతూ; తన, నాత్తిన్= తన వనితను (భార్యను); కనుంగాని= చూచి; ఇట్లు+అనున్= ఈచిధంగా వచించాడు; ఓవనరుహనేతు!= పద్మాలవంటి కన్నలు కలదానా!; ఇది+ఎ= ఇదే= ఇప్పుడే; ఏను= నేను; తపంబునకున్= తపస్సు చేసికొనటానికి; పూని= సిద్ధపడి; వనభూమికిన్= అడవికి; పోవుచున్+ఉన్నవాడన్= వెళ్లుతూ ఉన్నాను; నీవున్= నీవు కూడా; అట వచ్చేదు+బ= అక్కడికి వస్తో; పుత్తులయొద్దన్= కొడుకులదగ్గర; ఉండెదో= నివసిస్తావో.

తాత్పర్యం: మహానుభావుడైన అత్రి అనే బ్రాహ్మణోప్పుడు తపస్సుచేసికొనటానికి అడవికి వెళ్లాలని తలపోసి తన భార్యను సమీపించి, ఈచిధంగా అన్నాడు: 'పద్మాలవంటి కన్నలుకలదానా! ఏను తపస్సు చేసికొనటానికి అరణ్యానికి పోవ సంకల్పించాను. నీవు నాతోపాటు అరణ్యానికి వస్తావా? లేక, నీకొడుకులదగ్గరనే ఉంటావా?'

చ. అనుటయు భార్య యిట్లనియే 'నక్కటు! పుత్తులకుం గుటుంబభూ
ర నియమవ్యత్తు లెల్లను దిరంబుగఁ జీయక యూశ్రమాంతరం
బునకు మహాత్తు! నీకు నిటు వోవుట ధర్మాను గాదు; వైన్యభూ
జనపతి యిచ్చు నర్థులకుఁ జాలగఁ; నర్థము వేడు మష్టిభున్.'

193

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనిచెప్పగా; భార్య= అత్రి మహార్షి పెండ్లం; ఇట్లు+అనియెన్= ఈచిధంగా చెప్పింది; అక్కట!= అయ్యా!; మహా+అత్తు!= ఓ మహానుభావా!; పుత్తులకున్= కొడుకులకు; కుటుంబ, భార, నియమ, వృత్తులు+ఎల్లను= కుటుంబాన్ని ఏవిధంగా మోయవలెనో అందుకు ఏర్పరచదగిన కట్టబాటులు, జీవనోపాయాలు అన్నిటిని; తిరంబుగన్= నిలుకడగా; చేయక= ఏర్పాటు చేయకుండా; ఆశ్రమ+అంతరంబునకున్= ఇంకొక ఆశ్రమానికి; ఇటు, పోవుట= ఈచిధంగా పోవటం, నీకున్= నీను; ధర్మాను+కాదు= ధర్మాం కాదు; వైన్యభూజనపతి= వైన్యప్రభువు; అర్థలకున్= వేడినవారికి; అర్థము= ధనం; చాలగన్= మిక్కటంగా; ఇచ్చున్= దానంచేస్తాడు; ఆ+విభున్= ఆ రాజును; వేడుము= ప్రార్థించుము.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా అత్రిభార్య ఈచిధంగా సమాధానం చెప్పింది. 'అయ్యా, ఓ మహానుభావా! కుటుంబంయొక్క బరువును ఏవిధంగా భరించవలెనో, ఎట్టి ఏర్పాటులు అవసరమో, కొడుకులకు బాగా విశదీకరించి కట్టబాటులు, జీవనాధారాలు చేయకుండానే, గృహస్తాశ్రమాన్ని విడిచి వానప్రస్తాశ్రమాన్ని స్వీకరించటం మీబోటివారికి ధర్మాంకాదు. వైన్యమహారాజు వేడినవారికి ధనాన్ని దానం చేస్తాడు. ఆప్రభువును ప్రార్థించి కావలసిన ధనాన్ని సంపాదించి కొడుకులకు ఇచ్చి, అటుపిమ్మట నీవు తపస్సుకై అడవికి పోవచ్చును.'

విశేషం: ప్రాచీన భారతీయ సంస్కృతి ప్రకారం మానవజీవితం - బ్రహ్మచర్యం, గార్హపత్యం, వాసప్రస్తం, సన్మాసం - అని నాలుగు ఆశ్రమాలుగా వింగడించబడింది. శైవవేత్త్యస్తవిద్యానాం యౌవనే విషయైషిణామ్ | వార్ధకే మునివృత్తినాం యోగేనాంతే

తనుత్యజామ్॥” అని కాలిదాసు రఘువంశం. చిన్నతనంలో విద్యాభ్యాసం చేయాలి; యావనంలో గృహస్తాశమాన్ని స్వీకరించి విషయ భోగాలను అనుభవించాలి; ముసలితనంలో వావప్రశంలో ఇందియనిగ్రహంతో ఇలువీడి కుటుంబానికి దూరంగా ఉండాలి. మరణించటానికి పూర్వమే సన్మాసం స్వీకరించాలి. ఇది సనాతన భారతీయసంప్రదాయం. ఏ వయసుకు తగిన ఆశ్రమం ఆ వయస్సును పాటించాలి. అమరణ బ్రహ్మచర్యాన్నిగాని శాశ్వతభోగాలాలసత్యాన్నిగాని సనాతనభారతీయసంస్కృతి శాసించ లేదు.

వ. అనిసం గొండొక విచారించి భార్యపులుకులు ధర్మయుక్తంబు లగుటకు సంతసిభి, యమ్మహింసిభిం డప్పుడు చని యశ్వమేధాధ్వరధీక్షితుండయి, విప్రులకు నపారధనంబు లిచ్ఛుచున్న వైన్యం గని యాశీర్వాద పురస్పరంబుగా ని ట్లనియె.

194

ప్రతిపదార్థం: అనిస్= అని చెప్పగా; ఆ+మహో, ద్విజండు= ఆ గొప్పబ్రాహ్మణుడు; కొండొక, విచారించి= కొంత ఆలోచన చేసి; భార్య, పలుకులు= పెండ్లాం చెప్పిన మాటలు; ధర్మ, యుక్తంబులు+అగుటకున్= ధర్మంతో కూడినవి కావటంచేత; సంతసిల్లి= సంతోషించి; అప్పుడు= ఆ వేళలో; చని= వెళ్లి; అశ్వమేధ+అధ్వర, దీక్షితుండు+అయి= అశ్వమేధ మనే యజ్ఞాన్ని చేయటానికి పూనివాడై; విప్రులకున్= బ్రాహ్మణులకు; అపార, ధనంబులు= మితి లేని ద్రవ్యాలను; ఇచ్చుచున్+ఉన్న= దానం చేస్తున్న; వైన్యం= వైన్యం అనేరాజను; కని= చూచి; ఆశీర్వాద, పురస్పరంబుగాన్= దీవెనలు మొట్టమొదట చేసినవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈపిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అత్రికి భార్య చెప్పిన మాటలు నచ్చినవి. ఆమె మాటాడింది ధర్మంగా ఉన్నట్లు ఆయన భావించి, కొంత తడవు ఆలోచించి, ఆ బ్రాహ్మణోత్సముడు వైన్య మహారాజు కడకు వెళ్లాడు. అప్పుడు ఆ మహారాజు అశ్వమేధయాగ దీక్ష వహించి ఉంటూ బ్రాహ్మణులకు మితి లేని ధనాలను దానం చేస్తున్నాడు. అత్రి మహాముని ఆ మహారాజును సమిపించి మొట్టమొదట ఆశీర్వాదం చెప్పి, తదుపరి ఈపిధంగా అన్నాడు.

ఉ. ‘నీవ విధాత, వింద్రుడవు నీవ, సమస్తజనేశ్వరుండవున్
నీవ, యశేషధర్మములు నీవ యెఱుంగుదు, నిన్ను బోలగా
నీ వసుధాతలంబున మహీశ్వరు లెప్పురు లేరు, సన్మసీం
శ్రావణి యెష్మ నిన్ను గొనియాడుఁ బలస్తుటపాక్షభంగులన్.’

195

ప్రతిపదార్థం: నీపు+అ= నీవే; విధాతవు= బ్రహ్మదేవుడవు; నీపు+అ= నీవే, ఇంద్రుడవు= వేల్పులరాజవు; నీవు+అ= నీవే; సమస్త, జన+ఈశ్వరుండవున్= సమస్తజనులకు పతిశ్రేష్ఠ పరమేశ్వరుడవు; నీపు+అ= నీవే; అశేష, ధర్మములు= సమస్త ధర్మాలు; ఎఱుంగుదు= తెలిసిఉన్నాపు; ఈ, వసుధా, తలంబున్= ఈభూతలంలో; నిన్నున్+పోలగాన్= నీతో సరితూగ గల; మహీ+ఈశ్వరులు= మహారాజులు; ఎవ్వరున్ లేరు= ఎవరూ లేరు; పరిస్పుట, వాక్య, భంగులన్= తేటతెల్లమయ్య వాక్యాల తీరు తీయాలతో; సత్త+ముని+ఇంద్ర+అవలి= ఉత్తమ బుమల సముదాయం; ఎప్పు= ఎల్లప్పుడు; నిన్నున్= నిన్ను; కొనియాడున్= ప్రశంసిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ‘ఓ మహారాజా! నీవే బ్రాహ్మదేవుడవు; నీవే ఇంద్రుడవు; సమస్తధర్మాలు తెలిసిన వాడవు నీవే; నీతో సరిపోలిన మహారాజులు ఈ భూప్రపంచంలో మరి ఎవ్వరూ లేరు. తేటతెల్ల మయ్య మాటల నుడికారపు ఇంపు సాంపులతో మేలి బుమలు మహాముఖులు నిన్ను సదా ప్రశంసిస్తారు.’

చ. అని పలుకంగ గౌతమమహాముని యచ్ఛట నుండి యంతయున్
విని, కలుషించి, 'యేల యిటు వీకున నో రఱుగంగఁ బైలె; ఓ
జనపతియే ఖథాతయును శత్రుడు సీశుడు సర్థకాంక్షి వై
మనమున శంక లేక యొక మానవు నింత నుతింప నేటికిన్?' 196

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకంగ్= అని వచించగా; గౌతమ, మహా, ముని= గౌతముడు అనే గొప్పబుసి; అచ్చటన్+ఉండి= అక్కడ ఉండి; అంతయున్; విని; కలుషించి= కోపించి; ఏల= ఎందుకు; ఇటు= ఈవిధంగా; వీరునన్= పూనికతో; నోరు+అఱుగంగ్= నోరు అరిగేటట్లుగా; ప్రేలెదు= నోటికి వచ్చినట్లు మాటాడతావు; ఈ జనపతియే= ఈమహారాజే; విధాతయును= బ్రహ్మయును; శత్రుడున్= ఇంద్రుడూ; ఈశుడున్= శివుడూనా; అర్థకాంక్షివి+ఇ= ధనాన్ని కోరుతున్నవాడి వై; మనమునన్= మనస్సులో; శంకలేక= జంకు గొంకులు లేకుండా; ఒక మానవున్= ఒక మనమ్మడిని; ఇంత= ఈవిధంగా గొప్ప చేసి; నుతింపన్+ఏటికిన్?= పాగడటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: అని అత్రి ఆ విధంగా ప్రశంసించగా, అక్కడ ఉన్న గౌతమమహార్షి ఆ స్తోత్రాన్ని అంతా విని, ఆగ్రహించి ఈ విధంగా పలికాడు: 'ఓ అత్రి! నీవు కేవలం ధనకాంక్షతో నోటికి వచ్చినట్లు ప్రేలుతున్నావు. ఈ మహారాజు నిజంగా బ్రహ్మాదేవుడా? ఇంద్రుడా? శివుడా? జంకు గొంకులు ఏమాత్రం లేకుండా ఒక మానవమాత్రుడిని ఈ విధంగా ప్రస్తుతించటం దేనికి?'

అత్రిగౌతముల పరస్పరసంవాదము (పం. 3-183-11)

వ. అనుటయు నత్తి యి ట్లనియే.

197

తాత్పర్యం: అని చెప్పిన పిమ్మట అత్రిమహార్షి ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఉ. 'ఊరక మీఱ నాడెదవు; యుక్త మయుక్తము నాత్మః జాడగా
నేరపు; సర్వలోకములు నిర్వలసీతపరాక్రమంబు లొ
ప్యారగ నేలి ధర్మముల కన్నిటికిం గుండురై వెలుంగు ధా
తీరమణండు మేటిగ నుతింపగ వోలడె నాకు నిష్టేయిన్?' 198

ప్రతిపదార్థం: ఊరక, మీఱన్+అడెదవు= నిర్ధకంగా అధికప్రసంగం చేస్తున్నావు; యుక్తము= తగింది; అయుక్తమున్= తగనిది అని; ఆత్మన్+చూడగాన్+నేరపు= అంతర్యంలో విచారించ జాలవు; సర్వ, లోకములు= సమస్తమైన ప్రపంచాలను; నిర్వల, సీతి, పరాక్రమంబులు= స్వచ్ఛమైన సీతి, శార్యాలు; ఒస్యి+అరగన్= విలసిల్లేటట్లుగా; ఏలి= పరిపాలించి; ధర్మములకున్+ అన్నిటికిన్= సమస్తమైన ధర్మాలకు; కుదురు+ఇ= నెలమై (ఆలవాలమై); వెలుంగు= ప్రకాశించే; ధాత్రీ, రమణండు= రాజు (భూమికి సంతసం చేచార్చే భర్త); మేటిగ= గొప్పగా; ఈ+మేయిన్= ఈ రీతిగా; నాకున్; నుతింపగన్+పోలదు+ఎ= పాగడటం సరికాదా?

తాత్పర్యం: 'ఏది ఉచితం, ఏది అనుచితం అనే ఆంతర్యం విచారించకుండ నీవు నిర్ధకమైన అధిక ప్రసంగానికి పాల్పడ్డావు. రాజే ధర్మానికి కుదురు. రాజే స్వచ్ఛమైన శార్యంతో సమస్తలోకాలను పరిపాలించే ప్రభువు. ధర్మ

రక్షణము, పరిపాలనకు ఆధారకేంద్రమైన రాజు యొక్క గోపుతనాన్ని స్థానాన్ని గుర్తించి ఈ రీతిగా ప్రశంసించటం నాకు తగదా?

విశేషం: కేవలం ధనకాండ్కచేత ఒక మానవమాత్రుడిని ఇంద్రుడు చంద్రుడు ఈశ్వరుడు అని ముఖ స్తుతి చేయటం అనుచితం- అని గౌతమమహర్షి ఆశ్చేపణం. ధర్మనిర్వహణలో సామాజికవ్యవస్థకు పరిపాలనలో కేంద్ర గరిమనాభి రాజు. అతడు వ్యవస్థగానీ వ్యక్తి మాత్రుడు కాడు. అతడి గౌరవభూమిక గుర్తించటం నేరం కాజాలదు- అని అత్రి వాదం. ఇది సులభంగా తేలే వివాదం కాదు కాబట్టి మధ్యవర్తి అయిన తగవరి కావలసి వచ్చింది.

వ. అని త న్యాయించిన గౌతముండు.

199

తాత్పర్యం: అని తనను విమర్శించగా గౌతముడు ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు.

అ. ‘కలయ నరలు వచ్చి తల తెల్ల లైనంతో, జేసి నీకు నెట్లు జేరు నెఱుక?

జ్ఞానవృద్ధుభైన వాని మాటలు గదా, సభలఁ జెల్లు నార్యజనుల కెక్కు’

200

ప్రతిపదార్థం: కలయన్, నరలు, వచ్చి= ముసలితనంచేత తెల్లవైన వెండ్రుకలు అలముకొని; తల= శిరస్సు; తెల్లన+ ఐనంతన్+చేసి= తెలుపు రంగుగా మారినంతమాత్రంచేత; నీకున్; ఎఱుక= తెలివిడి, జ్ఞానం; ఎట్లున్= ఏవిధంగా; చేరున్= ఏర్పడుతుంది; జ్ఞాన వృద్ధుఁడు+ఖన వాని మాటలు కదా= వయస్సుచేత కాక పాండిత్యంచేత పెద్దవాడు అయినవాడి పలుకులు కదా; ఆర్య జనులకున్+ఎక్కి= పూజించతగినవారి మనస్సులలో చేరి; సభలన్= పెద్దల సమావేశాలలో; చెల్లున్= సరివడతాయి.

తాత్పర్యం: ‘వయసుమళ్లి, తలవెండ్రుకలు తెల్లబడినంతమాత్రాన నీకు జ్ఞానం సంక్రమిస్తుందా? పాండిత్యంలో పెద్ద అయినవాడిమాటలు సభలలో రాణిస్తాయి. ఆర్యులు జ్ఞానవృద్ధుడి మాటలనే అంగీకరిస్తారు కదా!’

వ. అని తొడంగి యయురుపురు మహానాదంబుగా వివాదంబు సేయుచుండగా శ్వసునామధేయుం దైన ముని సభాసదులైన మునులం జూచి వీరలవాడు మనచేతో జక్కంబడదు; సకలధర్మజ్ఞం డయిన సనత్యమారు నడుగుద్ద మనిన నా సదస్యలందఱు సనత్యమారుపాలికిం జని యత్రిగొతములవివాదంబు తెఱం గెఱింగించిన, నతండు వారల కి ట్లనియె.

201

ప్రతిపదార్థం: అని= అని వచించి; తొడంగి= (వాదుకు) ఉపక్రమించి; ఆ+ఇరుపురు= ఆ ఇద్దరు (బుమలు); మహా, నాదంబుగాన్= పెద్ద రొద పుట్టేటట్లుగా; వివాదంబు= మాటల జగడం; చేయుచుండన్= సలుపుతుండగా; కాశ్యప నామధేయుండు+ ఖన= కాశ్యపుడు అనేవేరు కల; ముని= బుమి; సభాసదులు+ఖన= సభలో ఉన్న; మునులన్+చూచి= బుమలను చూచి; వీరల వాడు= (అత్రిగాతమమునుల) వివాదం; మనచేతన్= (ఇక్కడ ఈసభలో ఉన్న) మనచేత; చక్కన్+పడదు= సరిగాదు, తీరదు; సకల ధర్మజ్ఞండు+అయిన= సమస్త మైన ధర్మాలు తెలిసినవాడైన; సనత్యమారున్= సనత్యమారుడిని; అడుగుదము= కోరుదాం; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆసదస్యులు+అందఱు= ఆసభలో ఉన్నసభ్యులు అందరున్నా; సనత్యమారు, పాలికిన్= సనత్యమారుడు ఉన్నచోటికి; చని= వెళ్లి; అత్రిగాతముల, వివాదంబు, తెఱంగు= అత్రి గౌతముల మాటలజగడపు తీరు; ఎఱింగించినన్= తెలియజేయగా; అతండు= ఆ సనత్యమారుడు; వారలకున్= ఆసదస్యులకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అత్రి గౌతములు శురువురున్నా ఆవిధంగా మాటలజగడాన్ని ఆరంఖించారు. అది పెద్దరొదగా మారింది. అప్పుడు కాశ్యపుడు అనే పేరుకల బుషి, సదస్యులైన మునులతో ఈవిధంగా అన్నాడు- ‘ఏరి వాదం మనవంటివారు తీర్పు చెప్పదగింది కాదు. సమస్తధర్మాలు తెలిసిన సనత్కుమారుడిని అడిగితే ఆయన తగవరిగా తీర్పు చెప్పవచ్చును.’ ఆ మాటలు విని, ఆ సదస్యు లందరు కలిసి సనత్కుమారుడి దగ్గరికి వెళ్లి, అత్రిగౌతముల వివాదాన్ని వివరించి చెప్పారు. సనత్కుమారుడు ఆ వివాదాన్ని సావధానంగా ఆలకించి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

చ. ‘అత్రి నిజంబ పత్స్యః దగ నాతని వాక్యము ధర్మయుక్తః మీ

ధాత్రి సమస్తమున్ బృహాదుద్రుధ్మజాగ్రమునందుః దాల్యు సత్

క్షత్రియుః దెల్లవారలను గావను బ్రోవఁ బ్రథుండుః గావునన్

శత్రునిమాదనుం డతఁడు శక్రుఁడు నీశ్వరుఁడున్ విధాతయున్.

202

ప్రతిపదార్థం: అత్రి= అత్రి (మహార్షి); నిజంబ+అ= నిజమే; పత్స్యున్= చెప్పాడు; తగన్= ఒప్పునట్లుగా; ఆతని, వాక్యము= అతడు చెప్పినమాట; ధర్మ యుక్తము= ధర్మంతో కూడింది; ఈ, ధాత్రి, సమస్తమున్= ఈభూమి అంతయు; బృహత్తో+ఉదగ్ర, భుజ+అగ్రమునందున్= పెద్దది, గొప్పది అయిన భుజంయొక్క పైభాగంలో; తాల్యు= ధరించే; సత్క్షత్రియుఁడు= మంచ్ఛిక్షత్రియుడు; ఎల్లవారలను= అందరిని; కావను= రక్షించటానికి; ప్రోవను= పోషించటానికి; ప్రభుండు= ప్రభువు; కాపునన్= కాబట్టి; ఆతఁడు= అట్టీరాజు; శత్రునిమాదనుండు= శత్రువులను నిర్జించేవాడు; శక్రుఁడు= వేల్పులతేడైన ఇంద్రుడు; ఈశ్వరుఁడున్= ఇశ్వరును; విధాతయున్= బ్రహ్మదేవుడుకూడ.

తాత్పర్యం: ‘అత్రి చేసింది సరైన వాదమే. ఆతడి ప్రతివాదన సత్క్షమైనదే, ధర్మంతో కూడినదే. ఈ భూమండలాన్ని సమర్థవంత్మైన తనభుజస్సుంధంమీద ధరించే సత్క్షత్రియుడు, అందరిని కాపాడే ప్రభువు, శత్రువులను నిర్జించేవాడు, కాబట్టి ఆతడే ఇంద్రుడు, ఈశ్వరుడు, బ్రహ్మదేవుడు అని చెప్పటం సముచితం.

క. జనులకు నెల్లను బూజ్యుఁడు | జనపాలుంః డతని మహితశాసనమున స

జ్ఞనులును మునులును సభ్యిధిః | జనువారలు గాక; కడవఁ జన దెష్పలికిన్.

203

ప్రతిపదార్థం: జనపాలుండు= రాజు; జనులకున్+ఎల్లను= ప్రజలందరికి; పూజ్యుఁడు= ఆరాధించదగినవాడు; ఆతని మహిత శాసనమునన్= అతడియొక్క గొప్పాజ్ఞావలన; సత్త+జనులును= మంచి మనజాలున్నా; మునులును= బుములున్నా; సత్త+విధిన్= మంచి మార్గంలో; చనువారలు= ప్రవర్తించేవా రౌతారు; కాక= ఆవిధంగా కాక; ఎవ్వరికిన్= ఎవరికైనను; కడవన్+చనదు= అతడి ఆజ్ఞను జవదాటటానికి వీలు కాదు.

తాత్పర్యం: ప్రజలందరికి ఆరాధించతగినవాడు ప్రజలను పరిపాలించే ప్రభువు. మీరజాలని ఆతడి ఆజ్ఞవలనే మంచివారు, బుములు మంచిమార్గంలో నడవగలరు. ఎవ్వరూ ఆతడి అనతి జవదాట రాదు.

వ. క్షత్రియప్రభావం బే మనవచ్చు! విరాట్టు, సప్తుంట్టు, విధిజితుండు, సత్క్షమన్ముండు, యథాజీవుండు, ధర్ముండు నను భవ్యనామంబుల నిగమంబులు పార్థివుం గొనియాడుః దొల్చి యథర్థుంబునకు వెలచి బ్రాహ్మణులు నిజతేజీబులంబులు క్షత్రియులందు నిక్షేపించిరిః నాఁటంగోలే బ్రాహ్మణంబువలన క్షత్రంబు ప్రవర్తిల్లుచుండు; బ్రహ్మక్షత్రంబులు పరస్పరసంత్రయింబులు; వెలిగా వర్తింప నేరవుః క్షత్రియుండు బ్రాహ్మణ సంసేవనంబునం

దేశీనిరూఢుం డయి యాదిత్యండు చీకటి నడంచునట్లు దురితంబుల నడంచు: నట్లగుటంజెసి క్షత్రియుండు సర్వాధికుం డగుట నిశ్శయం' బనిన, నమ్మునులందటుఁ జని వైన్మునకుఁ దత్తకారం బంతయు నెఱింగించిన నా భూవరుం డత్తిం జాచి.

204

ప్రతిపదార్థం: క్షత్రియ, ప్రభావంబు= క్షత్రియుడి మహిమ- అనగా రాజులూనికి సంబంధించినవాడి శక్తి; ఏమి+అనవచ్చున్= ఏపిధంగా చెప్పివీలపుతుంది!; విరాట్లు= విశేషమైన దక్షత గల ప్రభువు; సప్రాట్లు= గొప్ప రాజు; విధి, జితుండు= అదృష్టాన్ని జయించినవాడు; సత్య, మన్యండు= సత్యంకొరకై కోపం కలవాడు; యథా, జీవుండు= ప్రాణి కోటిని క్రమబద్ధంగా శాసించేవాడు; ధర్మండు= ధర్మంతో కూడిన నడవడిక కలవాడు; అను= అనుస్థిటి; భవ్య, నామంబులన్= మనోహరమైన పేళ్ళతో; నిగమంబులు= వేదాలు; పార్థివున్= రాజును; కొనియాడున్= పొగడుతాయి; తొల్లి= పూర్వం; అధర్మంబునకున్= ధర్మం లేమికి; వెఱచి= భయవడి; బ్రాహ్మణులు= బ్రహ్మజ్ఞానం కలమేధావులు; నిజ, తేజన్+బలంబులు= తమవైన వెలుగు శక్తులు; క్షత్రియులందున్= రాజులంవారియందు; నిక్షేపించిరి= దాచిపెట్టారు; నాటన్+కోలెన్= ఆసమయంనుండి; బ్రాహ్మంబువలనన్= బ్రాహ్మణులకు సంబంధించిన మహిమ వలన; క్షత్రింబు= క్షత్రియులకు సంబంధించిన పరాక్రమం; ప్రవర్తిలుచుండున్= ఒప్పుతూ ఉంటుంది; బ్రహ్మ, క్షత్రింబులు= బ్రాహ్మణుల మహిమ, క్షత్రియులమహిమ; పరస్పర, సంక్రమంబులు= ఒకదానిపై ఒకటి ఆధారపడి ఉండేవి; వెలిగాన్= ఒకదానిని విడిచి వేరొకటి ఉండేవిగా; వర్తింపనేరపు= ఒప్పువు; క్షత్రియుండు= రాజులంవాడు; బ్రాహ్మణా, సంసేవనంబునన్= బ్రాహ్మణులను సేవించటంవలన; తేజన్+నిరూఢుండు+అయి= వెలుగుతో కూడుకొన్నవాడై; ఆదిత్యండు= సూర్యుడు; చీకటిన్= అంధకారాన్ని; అడంచు+అట్లు= పోగొట్టే రీతిగా; దురితంబులన్= పాపాలను; అడంచున్= పోగొట్టుతాడు; అట్లు= ఆవిధంగా; అగుటన్+చేసి= జరుగుటవలన; క్షత్రియుండు= పరాక్రమం కలిగిన రాజులంవాడు; సర్వ+అధికుండు+అగుట= అందరిని ఏంచేవాడు కావటం; నిశ్చయంబు= దృఢమైన నిర్దారణ; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+మునులు+అందటున్= ఆభుములు అందరున్నా; చని= వెళ్లి; వైన్మునకున్= వైన్ముడు అనే పేరుకల ఆరాజుకు; తద్, ప్రకారంబు+అంతయున్= ఆవిధంగా జరిగిన సంగతిని అంతటిని; ఎఱింగించినవ్= తెలుపగా; ఆ, భూ, వరుండు ఆరాజు (అనగా వైన్ముహోరాజు); అత్రిన్+చూచి= అత్రిని కనుగొని.

తాత్పర్యం: పరాక్రమంతో భూజనులను పరిపాలించే ప్రభువుయొక్క మహిమను ఏపిధంగా వర్ణించటానికి వీలోతుంది? విశిష్టమైన పరిపాలనాదక్షత కలవాడు, గొప్పప్రభువు, అదృష్టాన్ని తనవశం చేసికొన్నవాడు, సత్యాన్ని కాపాడటానికి ఆగ్రహావేశం కలవాడు, ప్రజలను క్రమశిక్షణతో నడిపించేవాడు, ధర్మంతో కూడిన నడవడిక కలవాడు అనే అర్థాలు కల శబ్దాలతో వేదాలు రాజును అభివర్ణిస్తాయి. పూర్వకాలంలో అధర్మం ప్రబలుతుందేవోనే భయంతో, బ్రాహ్మణులు తమశక్తి యుక్తులను రాజులయందు దాచిపెట్టారు. ఆ సమయంనుండి, బ్రాహ్మణులతేజస్సు క్షత్రియులగొప్పతనం ఒకదానిపై ఒకటి ఆధారపడి ఉన్నాయి. క్షాత్రబలం లేని బ్రాహ్మణశక్తి, బ్రాహ్మణశక్తి లేని క్షాత్రం రాణించబాలవు. క్షత్రియుడు బ్రాహ్మణులను పూజించటంచేత, తేజస్సును ఆర్జించి, సూర్యుడు చీకటిని పోగొట్టేటట్లు పాపాలను హరింపచేయగలడు. అందుచేత క్షత్రియుడు అందరికంటే అధికుడు. ఇది నిశ్చయం' అని సనత్యుమారుడు తీర్పుచేప్పాడు. అంతట ఆతీర్పును వినిన ఆ మునులు ఆసంగతిని వైన్ముహోరాజు కడ కేగి విన్పవించారు. అప్పుడు వైన్ముహోరాజు అత్రిని గౌరవించి, (ఈవిధంగా పలికాడు).

K. ‘నను నెల్లజనులకంటేను, ఫునుఁ డని కొనియాడి తీవు కడు నిజముగుఁ గా వున నిదె ప్రీతుడ నైతిన్, గొను మిచ్చెద నీకు నేను గోటిధనంబుల్.’

205

ప్రతిపదార్థం: సనున్= సన్సు; ఎల్ల, జనులకంటేను= అందరు మనుజలకంటేను; ఘనుడు+అని= గొప్పవాడు అని; కొనియాడితి+ఈషు= నీవు పొగిడావు; కడు, నిజముగన్= మిక్కిలిసత్యంగా; కావున్= కాబట్టి; ఇదే= ఇష్టు ఢీసమయంలో; ప్రీతుడన్+ఇతిన్= సంతోషించాను; ఏను= నేను; నీకున్= నీకు; కోటిధనంబుల్= కోటిద్రవ్యాలు; ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను; కొనుము= స్వీకరించుము.

తాత్పర్యం: నీవు నన్ను అందరికంటేను గొప్పవాడ వని పొగిడావు; నాకు మిక్కిలి సంతోష మైనది. కావున నీకు కోటి ధనాలను దానంగా ఇస్తాను; దయచేసి స్వీకరించుము.

క. అని యష్టిధనము లిభ్యిస్సి, గొని వళ్లి మునీశ్వరుండు గొడుకులకుఁ జ్ఞయం బును బంచి యిచ్చి యిమ్ములఁ, జనియె వనంబునకు ధర్మసంహితబుభ్యిన్.

206

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; ఇష్ట, ధనములు+ఇచ్చినన్= కోరినద్రవ్యాలు ఇవ్వగా; కొనివచ్చి= తీసికొనివచ్చి; ముని+ఈశ్వరుండు= బుములలో శేష్ముడైన (అత్రి); కొడుకులకున్= పుత్రులకు; ప్రియంబునన్= ప్రేమతో; పంచి+ఇచ్చి= భాగాలు చేసి ఒసంగి; ధర్మ, సంహిత, బుద్ధిన్= ధర్మం నెరవేర్ప వలె ననే కోరికతో కూడిన ఆలోచనతో; వనంబునకున్= అడవికి; ఇమ్ములన్= ప్రీతితో; చనియెన్= వెళ్లాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, వైన్యమహారాజు తనకు ఇచ్చిన ధనాలన్నొకొని ఇంటికి పోయి, అత్రి మహాముని వాటిని కొడుకులకు పంచిపెట్టి ధర్మంతో కూడిన ఆలోచనతో తాను అడవికి వెళ్లాడు.

వ. అని చెప్పి మార్గందేయుండు పాండవేయునితో నిట్లను; సరస్వతీగీత యను నితపోసంబు సెప్పెది; నందు విశేష్టధర్మంబు తెఱుగ నగులు; దొర్చి తార్క్ష్యండను మునివరుండు భారతి నారాధించిన నద్దేవి ప్రత్యక్షం బగుటయు ని ట్లని యడిగె.

207

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని వచించి; మార్గందేయుండు= మృకండుమహాముని కుమారుడైన మార్గందేయుడు; పాండవేయునితోన్= పాండురాజుకొడు కైన (ధర్మరాజుతో); ఇట్లు+అనున్= ఈవిధంగా చెప్పాడు; సరస్వతి, గీత+అను= సరస్వతి గీత అనే పేరు కల; ఇతిహసంబు= జరిగిన కథ; చెప్పెదన్= వినిపిస్తాను; అందున్= (ఆ ఇతిహసంలో); విశేష్ట ధర్మంబులు= విశేషంగా పేర్కొనదగిన ధర్మాలు అనగా ధర్మసూక్ష్మాలు; ఎఱుగన్+అగున్= తెలిసికొనటానికి వీలొతుంది; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; తార్క్ష్యండు+అను= తార్క్ష్యాడు అనే పేరుకల; ముని, వరుండు= బుములలో గొప్పవాడు; భారతిన్+అరాధించినన్= సరస్వతీదేవిని ప్రార్థించగా; ఆ+దేవి; ప్రత్యక్షంబు+అగుటయున్= తనయెదుట కన్చించగా; ఇట్లు+అని+అడిగెన్= ఈ విధంగా ప్రార్థించాడు.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా వైన్యందిచరితాన్ని చెప్పి, పిమ్మట ధర్మరాజుతో మార్గందేయుమహార్షి ఈవిధంగా అన్నాడు. నీకు ఇష్టుడు సరస్వతీగీత అనే ఇతిహసం వినిపిస్తాను. అందులో పెక్క ధర్మసూక్ష్మాలు ఉన్నవి. నీవు వాటిని గ్రహించటం అవసరం. పూర్వకాలంలో తార్క్ష్యాడు అనే ఒక గొప్పబుష్మి ఉన్నాడు. అతడు సరస్వతీదేవినిగూర్చి తపస్సు చేయగా, ఆ దేవి అతడికి ప్రత్యక్ష మయింది. అతడు ఆ సరస్వతీదేవిని ఈవిధంగా అడిగాడు.

క. ‘పురుషున కెయ్యాలి ధర్మాను? , పురుషం డెద్దాను బరమపుణ్యత్తుకుఁ దై చిరపుణ్యగతులు వడయును? , బిరముగ నిబి యానతమ్ము దేవీ! నాకున్.’

208

ప్రతిపదార్థం: దేవీ! = ఓ సరస్వతీదేవీ!; పురుషునకున్ = మానవుడికి (ఇచట జనులకు అనిభావం); ఏ+అది= ఏది; ధర్ముపు= ధర్మం; పురుషుండు= పురుషుడు; ఏ+దానన్ = దేవివలన; పరమ, పుణ్య+ఆత్మకుండు+ఐ= [శేషమైన పుణ్యాలతో కూడుకొన్న] అంతరంగం కలవాడై; చిర, పుణ్య, గతులు= శాశ్వతమైన పుణ్యంతో కూడిన మార్గాలు; పడయును?= పొందుతాడు?; నాకున్= నాకు; ఇది= ఈవిషయం; తిరముగన్= గట్టిగా నాటుకొని ఉండేటట్లుగా; ఆనతి+ఇమ్ము= దయతో చెప్పయి.

తాత్పర్యం: ‘ఓసరస్వతీ దేవీ! దయతో ఈప్రశ్నలకు నీవు సరైన సమాధానాలను నాకు సెలవిమ్ము. మనజుడు పాటించవలసిన ధర్మం ఏది? మనజుడు ఏవిధంగా పుణ్యగతులు సంపాదించగలుగుతాడు? ఆపుణ్యం ఎట్లా శాశ్వతంగా ఉంటుంది? నీవు చేస్తే సమాధానాలు నా మనస్సుకు సదా అంటిపెట్టుకొని ఉండేటట్లు సెలవిమ్ము.’

వ. అనిన వానికి సప్పరమేశ్వరి యి ట్లనియె.

209

తాత్పర్యం: అని అడుగగా, ఆ సరస్వతీదేవి అతడికి ఈవిధంగా సమాధానం చెప్పింది.

మ. ‘ధృతి వేదంబులు నాలుగుం జదివి భూదేశ్వరండు నానాధ్వర
త్రతుఁ దై యుండెడునట్టిపుణ్యుఁ డమరావాసంబునం దుండు ను
స్నూత్వత్తస్తునభారమంభర మరున్నాలీపరీరంభ సం
భృత రోమాంచ సమంచితాంగుఁ డగుచుం బెక్కేండ్లు సంప్రీతితోన్.

210

ప్రతిపదార్థం: ధృతిన్= ధైర్యంతో (అనగా ధీక్షతో); వేదంబులు, నాలుగున్, చదివి= నాలుగువేదాలను పరించి; భూ, దేవుండు= బ్రాహ్మణుడు; నానా+అధ్వర, వ్రతుఁడు+ఐ+ఉండెడు+అట్టి+పుణ్యుఁడు= పెక్క యజ్ఞాలను చేసే పూనికతో మెలగి పుణ్యాన్ని ఆర్పించినవాడు; అమర+అవాసంబునందున్= దేవతలు నివసించే స్వరగోకంలో; ఉన్నత, వృత్త, ప్రత్త, భార, మంభర, మరుత్త+నారీ, పరీరంభ, సంభృత, రోమాంచ, సమ్+అంచిత+అంగుఁడు+అగుచున్= ఎత్తయిన, గుండ్రని గబ్బిగుబ్బలతో తిరుగాడే దేవలోకపు ప్రీల కౌగిలింతలవలన ఏర్పడిన గగురుపాటుతో కూడిన శరీరం కలవాడోతూ; పెక్క+ఏండ్లు= అనేక సంవత్సరాలు; సంప్రీతితోన్= మిక్కుట మైన సంతోషంతో; ఉండున్= నివసిస్తాడు.

తాత్పర్యం: ‘ధీక్షతో నాలుగువేదాలు పరించి, పెక్క యగాలు చేసి పుణ్యాన్ని ఆర్పించిన బ్రాహ్మణుడు మరణించిన పిమ్మట స్వరగోకానికి పోతాడు. అక్కడ గబ్బిగుబ్బలతో నడయాడే అప్పరసల కౌగిలింతలవలన ఏర్పడిన గగుర్మాటు గల దేహంతో అతడు పెక్క సంవత్సరాలు మిక్కెలి సంతోషంతో గడపుతాడు.

సీ. మేలగు క్రేపుతోన్ బాలు సాలగ గణ్ణి, లాలితం బగు తొలిచూలు మొదవుఁ
బాత్తభూతుం దైన శ్రీతీయునకు నిచ్చు, సదమలచరితుఁ డమెయ్యుదవు మేన
నెన్నిరోమము లుండు నన్ని వేలేడులు, సురలోకసాఖ్యవిస్ఫురణ నొందు;
భారంబునకుఁ జాలి భూలిసత్క్షాప్తు మై, జిరుదైన యెద్దు భూసురున కిచ్చి

అ. నరుఁడు ధేసుదశక మిరవొంద నిచ్చిన, ఫలము వడయు; మతీయు వలువ లొసఁగె
చంద్రలోకమునకు సంప్రీతుఁడై చనుఁ; గనక మిచ్చి నాకమునకు నరుగు.

211

ప్రతిపదార్థం: మేలు+అగు= మేలగు= మంచిదైన; క్రేపుతోన్= దూడతో; పాలు= క్లీరం; చాలగన్+కల్లి= ఎక్కువగా ఉంఁఁ; లాలితంబు+అగు= ఒప్పారునట్టి; తొలి, చూలుమొదవున్= మొదటి కానువు కన్న ఆవును; పాత్రభూతుండు+ఐన= యోగ్యత

కలిగివట్టి; శ్రోత్రియునకున్= సదాచారం పాటించే బ్రాహ్మణుడికి; ఇచ్చు= ఒసగునట్టి; సత్త+అమల, చరితుడు= మంచిదైన నిర్వలమైన సత్తవర్ధన కలిగినవాడు; ఆ+మొదవు, మేనన్= ఆ ఆశ్చర్యముక్క దేహంలో; ఎన్నిరోమములు+ఉండున్= ఎన్ని వెందుకలు ఉంటాయో; అన్ని, వేల+వీడులు= అన్నివేల సంవత్సరాలు; సురలోక, సాఖ్య, విస్మృరణన్= స్వగ్ర లోకంలో అనుభవించే సౌభాగ్యాన్ని; ఒందున్= పొందుతాడు; భారంబునకున్+చాలి= బరువు మోసే బలం కలిగి; భూరి, సత్త+అధ్యము+ఱ= గొప్పశక్తితో కూడి ఉన్నదై; బిరుదు+పస+ఎద్దున్= మెచ్చరిగిన ఎద్దును; భూసురునకున్= బ్రాహ్మణుడికి; ఇచ్చి= ఒసగి; నరుడు= మనుజుడు; థేను, దశకమున్= పది ఆపులను; ఇరవు+బందన్= ఒప్పారేటట్లుగా; ఇచ్చిన= ఒసగిన; ఫలము= ఘలితం (పుణ్యం); పడయున్= పొందుతాడు; మటియున్= ఇంకను; వలువలు+బసగి= బట్టలు ఇచ్చి; సంప్రేతుడు+ఱ= మిక్కిలి సంతోషం చెందినవాడై; చంద్రలోకమునకున్= చందుడి లోకానికి; చనున్= వెళ్ళుతాడు; కనకమున్+ఇచ్చి= బంగారాన్ని ఒసగి; నాకమునకున్= స్వగ్రలోకానికి; అరుగున్= వెళ్ళుతాడు.

తాత్పర్యం: మంచిదూడతో ఉండి, ఎక్కువ పాల నిస్తున్న మొదటి చూలు ఆపును యోగ్యమైన శ్రోత్రియ బ్రాహ్మణుడికి దానమిచ్చిన పుణ్యాత్మకుడు (మరణాసంతరం) స్వగ్రలోకానికి చేరుతాడు. ఆ ఆపుదేహంమీద ఎన్నివెందుకలు ఉంటాయో అన్ని వేల సంవత్సరాలు ఆదాత స్వగ్రలోకంలో ఉంటాడు. బరువు మోయగల బలం కలిగిన కోడెయెద్దును బ్రాహ్మణుడికి దానం చేసినవాడు పది ఆపులను దానం చేసిన పుణ్యఫలాన్ని ఆర్జిస్తాడు. మరియు, వప్రదానం చేస్తే చంద్రలోకానికి పోతాడు. బంగారాన్ని దాన మిస్తే స్వగ్రలోకం పొందుతాడు.

**క. కృతమతి యై యేదేయులు , ముతపహు ఘృతమునను బ్రీతి నొంబించిన ను
త్రతుఁ దీరేడుతరంబుల , పితరులఁ గొని బివికి నేగుఁ బెంపెసలారన్.**

212

ప్రతిపదార్థం: కృతమతి+ఱ= దీక్షతో కూడిన బుద్ధికలవాడై; ఏడు+వీడులు= ఏడు సంవత్సరాలు; ముతపహున్= అగ్నిహోత్రుడిని; ఘృతమునను= నేతిని వేల్యుట చేత; ప్రీతిన్+బందించిన= తృప్తి చెందేటట్లుగా చేసిన; సు, ప్రతుడు= మంచి నోమును నోచిన వాడు; ఈరేడు తరంబుల= పదునాలుగు పురుషాంతరాల తరబడి; పితరులన్= పిత్యదేవతలను; కొని= వెంటబెట్లుకొని; పెంపు+ఎసలు+అరన్= గొప్పదనం ఒప్పారేటట్లుగా; దివికిన్+ఏగున్= స్వగ్రనికి వెళ్ళుతాడు.

తాత్పర్యం: దీక్షతో ఏడుసంవత్సరాలు అగ్నిహోత్రుడిని నేతితో వేల్చి సంతృప్తి చెందించిన వైష్ణవుడు పదునాలుగు తరాలకు చెందిన పిత్యదేవతలను తనతోపాటు తీసికొని గొప్పదనం ఒప్పారేటట్లుగా స్వగ్రలోకానికి వెళ్ళుతాడు.

**క. సతతంబును శుచియై దే , వతలుఁ బ్రదీష్టాన్నియందు వదలక సంత
ర్పితులుగు జేసి పడయు నం , చితముగ గోలోకవాస చిరసౌభ్యంబుల్.**

213

ప్రతిపదార్థం: సతతంబును= ఎల్లప్పుడును; శుచి+బ= పవిత్రుడై ఉండి; వదలక= విడువక; ప్రదీష్ట+అగ్ని+అందున్= మందుతుండే అగ్నిలో; దేవతలను= వేల్యులను; సంతర్పితులుగన్+చేసి= తృప్తి చెందిన వారినిగా చేసి; అంచితముగన్= ఒప్పునట్లుగా; గోలోక, వాస, చిర, సాఖ్యంబుల్= గోలోకంలో నివసించే శాస్వతమైన సుఖాన్ని; పడయున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: ఎల్లప్పుడును పవిత్రతను పాటించి, అగ్నిహోత్రంలో నిరంతరాయంగా హవిస్మృలు వేల్చి దేవతలను తృప్తి పొందించేవాడు చాలకాలం గోలోకంలో నివసించి సౌభాగ్యాలను అనుభవిస్తాడు.

హ. అగ్నిహంత్రం బస్తుదాత్మకం బని యెఱంగుము; సకలయజ్ఞంబులందుఁ గల్గింపుఁ బడు విశిష్టప్రశ్నంబు లన్నియు మధీయంబు; లేను మహానీయం శైన యగ్నిహంత్రముఖంబునం బ్రథవింతు; నాత్మజ్ఞ లగు మహిత్యులకు నభీలసంశయచ్ఛేదంబు సేయుదు; ననవరత స్వాధ్యాయ దానశ్రత పరాయణులైన తపోధను లెందేని వీతశోకులై వసియింతు; రట్టిచి మామకంబైన పరమవదంబు; వినుము! ప్రచర మధుక్షీరతోయంబులును శర్యాసైకతంబులును మాంసాపూపపకరతీరంబులును బాయసక్ర్యమంబులు శైన యెఱు లనేకంబు లుత్సాధించి యింద్రాగ్ని ప్రముఖు లైన బివిజలకుఁ దృష్టి సేసి యజనశీలురు మత్సదంబుం బ్రాహ్మింతు' రని చెప్పినఁ దార్శక్యండు కృతాంజలియై.

214

ప్రతిపదార్థం: అగ్నిహంత్రంబు= అగ్ని; అస్క్రూత్త+అత్మకంబు= నా స్వరూపమే అయినట్టిది; అని; ఎఱుంగుము= తెలిసికొనుము; సకల, యజ్ఞంబులందున్= అన్ని జన్మాలలో; కల్గింపబడు= వాడబడే; విశిష్ట ద్రవ్యంబులు= విశేష పదార్థాలు; అన్నియున్= సమస్తాలున్నా; మధీయంబులు= నావే; ఏను= నేను; మహానీయంబు+బన= గొప్ప దైన; అగ్నిహంత్ర, ముఖంబునున్= అగ్నియొక్క మొగంలో; ప్రభవింతున్= పుట్టుతాను; ఆత్మజ్ఞాలు+అగు= ఆత్మనుగూర్చిన జ్ఞానాన్ని ఎఱిగినట్టి; మహో+అత్మలకున్= గొప్పవారికి; అఫిల, సంశయ+భేదంబు, చేయుదున్= అన్నిసందేహాలును త్రుంచివేస్తాను; అనవరత, స్వాధ్యాయ, దాన, ప్రత, పరాయణులు+బన= ఎల్లపుడు వేదాలను వల్లైనే, ఇతరులకు (తమకున్నవాటిని) దానంచేసే దీక్షతో నోములు నోచే; తపన్+ధనులు= తపస్సునే ధనంగా కలవారు; ఎందున్+ఏని= ఎచ్చేటనైనా; వీతశోకులు+బన= పోయినదుఃఖం కలవారై (దుఃఖం లేనివారై); వసియింతురు= నివసిస్తారు; అట్టిది= అటువంటిది; మామకంబు+బన= నాదైన; పరమపదంబు= గొప్పస్కాం; విముము= ఆలకించుము; ప్రమర, మధు, క్షీర, తోయంబులును= అధికమైన తేనెయే, అధికమైన పాలే సీళ్ళగా గలవై; శర్యారా, పైకతంబులును= చక్కెర అనే ఇసుకతిసైలు కలిగివై; మాంస+అపూప+ప్రకర, తీరంబులును= మాంసం, పిండివంటకాలు మున్సుగువారైని అనే గట్టులు కలిగినవియును అయి; పాయస, కర్మవంబులును+బన= పాయసాలు అనే బురదలు కలిగినవి అయిన; ఏఱులు+అనేకంబులు= పెక్కునదులు; ఉత్సాధించి= పుట్టించి; ఇంద్ర+అగ్ని, ప్రముఖులు+బన= ఇంద్రుడు అగ్ని మున్సుగువారైన; దివిజలకున్= దేవతలకు; తృప్తిచేసి= సంతుష్టిని కల్గించి; యజనశీలురు= యజ్ఞాలు చేసేవారు; మత్త+పదంబున్= నాదైన స్కాన్చాన్ని; ప్రాపింతురు= పాందుతారు; అని చెప్పినన్= అని వచించగా; తార్ష్యండు; కృత+అంజలి+బన= ఘుటించిన కైవైడు కలవారై-అనగా సమస్కరించివాడై.

తాత్పర్యం: అగ్నిహంత్రం నా స్వరూపానికి సంబంధించిందని తెలిసికొనుము; అన్ని యజ్ఞాలలోనూ సమకూర్చబడే వస్తువులు అన్నియు నాకు సంబంధించినవే. నేను అగ్నిహంత్రుడి ముఖంలోనుండి పుట్టుతాను. ఆత్మనుగూర్చిన పరిజ్ఞానం గల విద్యాంసులు అందరకు సమస్త సందేహాలను తీర్చగలను; ఎల్లపుడు వేద వేదాంగ పారాయణ చేస్తూ, దానధర్మాలు చేసి దుఃఖాతీతులై బ్రుదికి మహాత్ములు ఉండేచోటు నా విశిష్టస్కాం. తేనె పాలు చక్కెర మాంసం పిండివంటలు పుష్టులంగా వెచ్చించి (తేనె, పాలు అనే సీళ్ళతో, చక్కెరలనే ఇసుక తిస్సెలతో, మాంసం పిండివంటలు అనే తీరాలతో, పాయసాలనే బురదలతో అనేక నదులను కల్పించి) యజ్ఞాలు చేసి దేవతలకు సంప్రీతి చేకూర్చే నైప్పిమలు మరణానంతరం నా లోకానికి చేరగలరు' అని సరస్వతీదేవి అనతిచ్చింది. అంత ఆమెకు తార్ష్యండు భక్తితో సమస్కరించి ఆమెను ఇట్లా ప్రార్థించాడు.

విశేషం: ఇంచట అలంకారం రూపకం. యజ్ఞాలలో యజమానులు పెక్కు ఏఱులు ఉత్సాధిస్తా రట. నదులలోని సీరు - మధుక్షీరాలు, శర్యారలు - పైకతాలు, మాంసాపూప ప్రకరాలు తీరాలు; పాయసాలు కర్మవాలు. ఇట ఉపమానోపమేయులను అభేదాధ్యవసాయం కల్పించబడింది.

ఉ. అంబ! నవాంబుజీజ్ఞలకరాంబుజ : శారదచంద్రచంల్రుకా
డంబరచారుమూర్తి! ప్రకట స్ఫుట భూషణ రత్న రోచిరా
చుంబతిగ్రేబాగ! శ్రుతిసూక్తవిత్కనిజ్ఞబావ! భా
వాంబరపీథివిత్రుతవిపోలి! ననుం గృహం జూడు భారతీ!

215

ప్రతిపదార్థం: భారతీ!= ఒ సరస్వతీ!; అంబ!= మాతృమూర్తి అయిన దేవీ!; నవ+అంబుజ+జ్ఞల, కర+అంబుజ!= క్రొత్తపద్మాలవలె వెలుగొందే చేతులు అనే పద్మాలు కలదానా!; శారద, చంద్ర, చంద్రికా+అడంబర, చారు, మూర్తి!= శరత్మాలంలోని చందుడి వెస్వెల యొక్క దర్శంవంటి దర్శంతో మనోహరమైన ఆకృతి కలదానా!; ప్రకట, స్ఫుట, భూషణ, రత్న, రోచిన్+అచుంబిత, దిశ్చ+విభాగ!= పైకి బాగా కనుపించే ఆభరణాలకు చెందిన రత్నాలయొక్క కాంతులచేత బాగుగా స్ఫుటించిన (ముద్దుపెట్టబడిన) దిక్కులయొక్క భాగాలు కలదానా!; త్రుతి, సూక్త, వివిక్త, నిజ, ప్రభావ!= వేదాలలోని సూక్తాలలో (సూక్తులలో) బాగా వెల్లడించబడిన సాంతమహిమ కలదానా!; భావ+అంబర, వీధి, విత్రుత, విహారి!= ఆలోచనలు అనే ఆకాశపుదారులలో ప్రసిద్ధమైన విహారం కలదానా!; ననున్= నన్ను; కృపన్+చూడు= దయతో చూడుము.

తాత్పర్యం: అమ్మా! సరస్వతీ దేవీ! క్రొత్తపద్మాలవలె ధగధగలాడే చేతులు కలదానా! శరత్మాలంలోని వెస్వెలవెలుగువలె మిలమిలలాడే మనోహరాకారం కలదానా! దిగ్ంగంతాలవరకు కాంతులు వెల్లివిరియజేసే రత్నభూషలు కలదానా! వేదాలలోని సూక్తాలలో వెల్లడించబడిన స్వీయమహిమ కలిగినదానా! ఆలోచనల ఆకాశపు దారుల్లో ప్రశస్తరీతిలో విహారించేదానా! నన్ను దయతో మన్మించుము.

విశేషం: ఈ పద్యం తెలుగువారి నాలుకలపై చాటుపువలె చిరకాలంనుండి నాట్య మాడుతున్నది. చాలామందికి ఈపద్యం ప్రాణిన కని ఎట్లన అని తెలియదు. పోతన భాగవతంలోని అవతారికలో ఈపద్యం కన్నించటంచేత పలువురు ఇది పోతనకవికృత మనిసీ, భాగవతంలోని పద్యం అనిసీ భ్రమించటం కద్దు. అనుప్రాసాలంకార ప్రియుడైన పోతనమహాకవి ఈ పద్యాన్ని తన భాగవత అవతారికలో ఒజ్జబంతిగా స్వీకరించి చేర్చి నని భావించవచ్చును. అలం : రూపకం. (కరాంబుజ) అనుప్రాసం. బిందుపూర్వక బకారప్రయోగ పొనఃపుస్యం, అట్లే చంద్ర చంద్రికా, సూక్త, వివిక్త - విహారి, భారతీ !

వ. అని వినుతించి కృతార్థం డయే' ననిన విని మృకండుపుత్రునకుఁ బాండుపుత్రుం డి ట్లనియే 'మునీంద్రా!
వైవస్వతమను వెత్తెఱంగునం బ్రథావసంపన్నుం డయ్యుఁ జెప్పవే' యనిన మార్కండేయం డి ట్లనియే.216

ప్రతిపదార్థం: అని వినుతించి= అని పొగడి; కృత+అర్థండు+అయ్యెన్= ధన్యుడు అయినాడు; అనిన్= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; మృకండుపుత్రునకున్= మార్కండేయుడికి; పాండుపుత్రుండు= పాండురాజుకొడుకు-ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నాడు; ముని+ఇంద్రా!= మునులలో ఇంద్రుడివంటివాడా!; వైవస్వత మనువు= వైవస్వతుడు అనే మనువు; ఏ+తెఱంగునన్= ఏవిధంగా; ప్రభావ, సంపన్నుండు+అయ్యెన్= గొప్పదనంతో కూడినవాడు అయినాడు?; చెప్పవే= వచించ బూనుకొనుము; అనిన్= అని చెప్పగా; మార్కండేయుండు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా ప్రశంసించి, ధన్యుడయునాడు' అని చెప్పగా విని, మార్కండేయుడితో ధర్మరాజు ఈవిధంగా పలికాడు - 'మునీంద్రా! వైవస్వతమనువు ఏరీతిగా గొప్పమహిమను సంపాదించగలిగాడు? దయచేసి చెప్పండి' అని అడుగగా, మార్కండేయుహర్షి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

క. ‘విను చాళ్ళఘమస్వంతర , మున వైవస్యతుదు పరమపుణ్యందు దహం బోసలంచె నిరాపారత , ననుపమధైర్యందు దశసహస్రాబ్దంబుల్.

217

ప్రతిపదార్థం: విను= అలకించుము; చాళ్ళఘమస్వంతరమునవ్= చాళ్ళఘముడు అనే మనువుకాలంలో; పరమ, పుణ్యందు= మిక్కిలి సుకృతం కలవాడు; అనుపమధైర్యందు= సాటిలేని ధైర్యం కలవాడు; వైవస్యతుదు= వైవస్యతుడు అనేవాడు; నిర్మ+అహరతన్= తిండి లేకుండా; దశ, సహస్ర+అబ్దంబుల్= పదివేలసంవత్సరాలు; తపంబు+బనరించెన్= తపస్సు చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆలకింపుము. పుణ్యాత్మకుడు, సాటిలేని ధైర్యం కలవాడు అయిన వైవస్యతుడు చాళ్ళఘమస్వంతరంలో ఆహారం తీసికొనకుండ పదివేలసంవత్సరాలు తీవ్రతపస్సు చేశాడు.

విశేషం: మనువు - ప్రాచీనభారతీయసంస్కృతి పదునాల్గరు మనువులను పేర్కొంటున్నది.

“స్వయంభువో మను స్తోత స్వారోచిషస్తథా
ఉత్తమస్తమస్తైవ వైవతశ్చాశ్చప ప్రథా
వైవస్యతశ్చ కౌరవ్య సాంప్రతో మను రుచ్యతే
సావర్ణిశ్చ మనస్తోత భాచ్యో రోచ్యప్రతైవ చ
తథైవ మేరుసావర్ణాశ్చత్వారో మనవః స్పృతాః.”

పారివంశమ్, 1-7-4

మస్వంతరం అనగా, డెబ్బిదియొక్క దివ్యయుగాలకాలం. ప్రస్తుతం జరుగుచున్నది ఏడవ మనువు వైవస్యత మస్వంతరం. మస్వంతరం:- కృతయుగం-17,28,000 మానవ వత్సరాలు; త్రైతాయుగం-12,96,000 మానవ వత్సరాలు; ద్వాపరయుగం - 8, 64,000 మానవ వత్సరాలు; కలియుగం- 4,32,000 మానవ వత్సరాలు. ఈ నాలుగు యుగాలు కలిసినకాలం ఒక మహాయుగం. వేయి మహాయుగాలు గడిస్తే బ్రహ్మాకు ఒక పగలు. అట్లే బ్రహ్మాకు ఒక రాత్రి. ఒక బ్రహ్మాదివసంలో పదునాల్గరు మనువులు పరిపాలిస్తారు. అనగా 337, 142, 658 సంవత్సరాలు ఒక మస్వంతరం. ఇంతవరకు స్వయంభువు, స్వారోచిషముడు, ఉత్తముడు, తామసుడు, వైవతుడు, చాళ్ళఘముడు అనే మనువుల ఏలుబడి గడిచింది. ప్రస్తుతం గడుస్తున్నది వైవస్యత మస్వంతరం -అందులో ప్రస్తుతం కలియుగం ఇరువది ఎనిమిదవ ఆవ్యత్తం.

అ. అనమ్ముఁ దూర్ధ్వబాహుఁ ధై యేకపాదంబు , నందు నిలిచి బదరికాశ్రమమును

జలిపి మత్తియుఁ బెక్కుసంవత్సరంబులు , తపము సకలజనులుఁ దను నుతింప.

218

ప్రతిపదార్థం: అనమ్ముఁడు= (పాపరహితుడైన) పుణ్యాత్మకుడు (వైవస్యతుడు); దూర్ధ్వబాహుఁడు+ఽః = పైకి చాచి నమస్కరిస్తున్న చేతులు కలవాడై; ఏకపాదంబునందున్= ఒంటికాలిమీద; నిలిచి= నిలబడి ఉండి; బదరికా+అశ్రమమునవ్= బదరిక అనే పేరు కల అశ్రమంలో; సకల, జనులన్= ప్రజలందరూ; తనన్= తనను; నుతింపన్= పాగడగా; పెమ్మ, సంవత్సరంబులు= అనేక సంవత్సరాలు; తపము= తపస్సు; చలిపెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆ వైవస్యతుడు చేతులు పైకి ఎత్తి నమస్కరిస్తూ ఒంటికాలిపై సదా నిలబడి ఉండి బదరికాశ్రమంలో ఎన్నో ఏండ్లు, సర్వజనులు తనను పాగడేటట్లుగా తపస్సు చేశాడు.

విశేషం: బదరికాశ్రమం హిమాలయపర్వతశ్రేణిలమధ్య సముద్రపు నీటిమట్టానికి సుమారు 13 వేల అడుగుల ఎత్తున అలకనందా నదీతీరంలో గల పుణ్యాశ్చైతం. బదరిక అనగా రేగుచెట్టు. ఈ వనంలో నరనారాయణులు తపస్సుచేసినట్లు పురాణకథనం. ఇచ్చట బ్రహ్మకపాలం, ఉష్ణకుండం ఉన్నవి.

మార్కుండేయుండు భర్గురాజునకు వైవస్యతు వృత్తాంతంబుమ చెప్పుట (సం. 3-185-1)

- వ. ఆ వైవస్యతుం డొక్కనాడు గృతస్నేషునం డయి జలాశయతీరంబున నుస్తుయెడ నొక్కమత్స్యంబు జలంబుల దలకిం జనుదించి యి ట్లనియే; ‘నయ్యా! యేను గడు సల్పమత్స్యంబ నగుటం జేసి బలవంతంబు లగు జలచరంబులవలన నాకుఁ దధ్దయు భయంబు గలిగియుండు; నిమ్మడువు మహామత్స్యసంకులంబు గావున నపాయంబు వోండకుండ నస్తుధ్దలించి, యొండెడం బెట్టవే! యేను సేకుఁ బ్రత్యుపకారంబు సేయనోపుదు’ ననిన విస్తుతుండై యతం డఖ్మును నెత్తికొని పోయి యొక్కసూతియుండు విడిచి దానిం బలుమాఱు నరసికొని యుండె; నదియును గ్రమంబున వద్దల్చి యొక్కనాఁ డఖ్మునువున కి ట్లనియే.

219

ప్రతిపదార్థం: ఆ వైవస్యతుండు; ఒక్క, నాదు= ఒక రోజున; కృతస్న్యానుండు+అయి= చేయబడిన స్న్యానం కలవాడై (స్న్యానం చేసినవాడై); జల+ఆశయ, తీరంబునన్= చెరువు గట్టుపై: ఉన్న+ఎడన్= ఉన్న తరుణంలో; ఒక్కమత్స్యంబు= ఒక చేప; జలంబులదరికిన్+చనుదెంచి= నీటిబడ్డ సమీపానికి వచ్చి); ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికింది; అయ్యా!= అయ్యా!; ఏను= నేను; కడున్= మిక్కిలి; అల్స, మత్స్యంబును= చిన్నిచేపును; అగుటన్+చేసి= కావటంచేత; బలవంతంబులు+అగు= బలంగలిగిఉన్న; జల, చరంబులవలనన్= నీటిలో చరించే జంతువులవలన; నాకున్= నాకు; తద్దయున్= మిక్కిలి; భయంబు+కలిగి+ఉండున్= భీతి ఉంటున్నది; ఈ+మదువు= ఈ చెరువు; మహా, మత్స్య, సంకులంబు= గొప్పగొప్పచేపలచేత దట్టమైనది; కాపున్= కాబట్టి; అపాయంబు+పొందకుండన్= ప్రమాదంవాటిల్లకుండ; నస్తున్+ఉద్దరించి= నస్తు పైకి తీసి; ఒండు+ఎడన్= వేరొకచోట; పెట్టవే?= ఉంచవా? అని ప్రార్థిస్తున్నాను; ఏను= నేను; నీకున్; ప్రతి+ఉపకారంబు= చేసిన మేలుకు తిరిగి చేసేమేలు; చేయన్+ఒపుదున్= చేయజాలుతాను; అనిన్= అనిచెప్పగా; విస్మితుండు+ఇ= అస్మేరువు చెందినవాడై; అతండు= అతడు (వైవస్యతుడు); ఆ+మీనున్= ఆచేపును; ఎత్తికొని పోయి= (ఆ చెఱువునుండి) తీసికొనిపోయి; ఒక్కమాతియుందున్= ఒక చేదుడు బాపిలో; ఇడిచి= వదలిపెట్టి; దానిన్= దానిని (అచేపును); పలుమాఱున్= చాల సార్లు; అరసికొని= చూచికొని; ఉండెన్; అదియును= ఆ చేపకూడా; క్రమంబునన్= వరుసగా; వర్ధిల్లి= పెంపుచెంది; ఒక్కనాడు= ఒక రోజున; ఆ+మనువునున్= ఆవైవస్యతుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ఆ వైవస్యతుండు ఒకనాడు స్న్యానంచేసి చెఱువుగట్టున ఉండగా, ఒకచేప నీటిబడ్డదగ్గరికి వచ్చి అతడితో ఈవిధంగా అన్నది- ‘అయ్యా! నేను మిక్కిలి చిన్న చేపును. ఈ చెరువులో పెద్దపెద్ద జలచరాలు ఎన్నోన్నో ఉన్నాయి. అని నస్తు సులువుగా కబళించి వేయవచ్చును. అందుచేత పెద్దచేపలంటే నాకు మిక్కిలి భయం ఏర్పడింది. ఎట్టి ప్రమాదం నాకు సంభవించకుండగా, నాయందు కరుణ కలిగి, నస్తు కాపాడాలని నిన్ను ప్రార్థిస్తున్నాను. దయచేసి వేరొకచోటికి తరలించి నస్తు రక్షించుపు. నీకు ప్రత్యుపకారం చేస్తాను’. ఆ చేపమాటలకు వైవస్యతుడు ఆశ్చర్యం చెంది, ఆ చేపును తీసికొనివెళ్లి ఒకనాతిలో పడవేసి, అప్పుడప్పుడు దాని యోగక్కేమాలను చూస్తూ ఉండేవాడు. కాలక్రమాన ఆ చేప బాగా పెంపాంది పెద్దగా ఎదిగి ఆ వైవస్యతుడితో ఇట్లా అన్నది.

- అ. ‘అనఘు! నీ ప్రయత్నమున నా శరీరంబు, పాదలె; నాకు నిందు మెదల నెడము సాల; దట్లుగాన మేలగు నొండిాక, యెడకుఁ గొంచు బోమ్ము కడగి నస్తు

220

ప్రతిపదార్థం: అనఘు!= పాపంలేనివాడా, పుణ్యాత్ముడా!; నీ ప్రయత్నమునన్= నీవు చేసిన కృషిపలన; నా,శరీరంబు= నా దేహం; పాదలన్= పెంపు చెందింది; నాకున్= నాకు; ఇందున్= (ఈమాతిలో); మెదలన్= తిరుగాడటానికి; ఎడము=

తగినచోటు; ఛాలదు= సరిపోవటం లేదు; అట్లు+కాన= అందుచేత; మేలు+లగు= పుభుము ఒనగూడునట్టి, ఒండొక+ఎడకున్= వేరొకచోటికి; కడగి= పూని; నన్నున్= నన్ను; కొంచున్+పొమ్ము= తీసికొని పొమ్ము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ పుణ్యాత్ముడా! నీవు చేసిన ఉపకారం వలన, నాశరీరం పెరిగి పెద్దదైంది. ఈ నూతిలోని ప్థలం నాకు తిరగటానికి సరిపోవటం లేదు. కాబట్టి అనువైన వేరొకచోటికి నన్ను తిరిగి తీసికొని పొమ్ము.’

వ. అనిన నతం డాజలచరంబుఁ గొని చని యొక్కబావియందు విడిచిన, నది యొప్పటియట్ల యుక్కజంబుగాఁ బొదలి, తనకు బావియందు నపకాశంబు పర్మాష్టుం బగుటం జెప్పి, యతనిచేత గంగమడువున విడువంబడి, కాలక్రమంబున నచ్చోటుఁ దిరుగం బట్టు చాలకున్న నమ్మునువున కెఱింగించిన, నతం డెత్తికొనిపోయి సముద్రంబునం బెట్టిన, నది వాని కి ట్లనియె.

221

ప్రతిపదార్థం: అనిన్న్= అనిచెప్పగా; అతండు= అతడు (మైవస్తుడు); ఆ, జలవరంబున్+కొని చని= ఆచేపను తీసికొని వెళ్లి; ఒక్కబావి+అందున్= ఒకపెద్దమాతిలో; విడిచిన్= వదలిపెట్టగా; అది= (అచేప); ఎప్పటి+అట్ల= ఇదివరకు మాదిరిగానే; అక్కజంబుగాన్= ఆశ్చర్యకరంగా; పొదలి= పెరిగి పెద్దదై; తనున్= తను (అచేపు); బావి+అందున్= పెద్దమాతిలో; అవకాశంబు= తెఱపి; పర్మాష్టుంబు+అగుటన్= చాలకపోవటాన్ని; చెప్పి= వచించి (తెలిపి); అతనిచేతన్= (ఆ మైవస్తుడిచేత); గంగమడువున్= గంగయందు లోతైనచోటున; విడువన్+పడి= వదలిపెట్టబడి; కాల, క్రమంబున్= కాలక్రమంగా; అచ్చోటన్= ఆ ప్రదేశంలో; తిరుగన్= అటూ ఇటూ తిరగటానికి; పట్టు= ఎడం; చాలక+ఉన్నున్= సరిపోకపోవటంచేత; ఆ+మనువునకున్; ఎట్టింగించిన్న్= తెలువగా; అతండు= అతడు (ఆ మనువు); ఎత్తికొనిపోయి= తీసికొని వెళ్లి; సముద్రంబున్= సముద్రంలో; పెట్టిపన్= ఉంచగా; అది= (అచేప); వానికిన్= అతడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ఆ చేపమాటలు విన్నపిదప, మైవస్తుడు ఆ చేపను ఆ చిన్నమాతిలోనుండి తీసికొనివెళ్లి ఒక పెద్దబావిలో పడువైచి దానిని రక్కిస్తూ ఉన్నాడు. ఆ చేప ఆ బావిలో దినదినాభివృద్ధి చెంది, పెరిగి పెద్దదై, తనకు ఇంక అక్కడ ఉండటానికి తగిన అవకాశం లేదని చెప్పింది. అంతట ఆతడు ఆచేపను అక్కడనుండి తరలించి గంగమడువులో విడిచిపెట్టడు. ఆ చేపవెరుగుదలకు గంగమడువు కూడ సరిపోలేదు. అంతట ఆ మైవస్తుడు ఆ చేపను ఎత్తికొనిపోయి సముద్రంలో విడిచిపెట్టాడు.

క. ‘ఉపకారం బొనలించితి , కృపతో నా కిట్టు నీపుఁ గృతమతి వై: ప్ర త్యపకారం బొనలించేది , విపులగుణాభరణ! తెలియ విను నా పలుకుల్.

222

ప్రతిపదార్థం: విపుల, గుణా+అభరణ!= గొప్ప గుణగణాలు అనే భూషణాలు కలవాడా!; తెలియన్= తెలిసేటట్లుగా; నా, పలుకులు= నా మాటలు; విను= ఆలకింపుము; నీవున్= నీవు; కృతమతివి+పి= పరిణతి చెందిన బుద్ధి కలవాడవై- అనగా మంచి మనస్సు కలవాడవై; నారున్+ఇట్లు= నాకు ఈరీతిగా; కృపతోన్= దయతో; ఉపకారంబు= మేలు; ఒనరించితి(పి)= చేశావు; ప్రతి+ఉపకారంబు= ప్రత్యుపకారంబు= చేసిన మేలుకు జోడగుమేలు; ఒనరించెదన్= (నీకు) చేస్తాను.

తాత్పర్యం: ‘గొప్పగుణగణాలు గల మహానుభావా! నీవు కరుణ గలవాడవు; మంచి నిశ్చయంతోకూడిన మనస్సుతో నీవు నాకు మేలు చేశావు. తిరిగి నీకు నేను మేలు చేస్తాను. ఇప్పుడు నేను చెప్పుతున్న మాటలు దయచేసి సాప్తానంగా వినుము.

తే. తడవు లే దింక; నిఖిలభూతములు బ్రజయి; మొందసున్నవి యిష్టు; దొండిండ పొంగి కలయబాటు బయోధు లుగ్రముగు బుణ్ణి; చలత! యిబియ మన్మంతరసంధి యండ్రు.

223

ప్రతిపదార్థం: పుణ్యమైన ప్రవర్తన కలవాడా!; తడవు= వ్యవధి; లేదు= లేదు; ఇంకన్= ఇక మీదట; నిఖిల, భూతములున్= అన్ని సజీవ నిర్మివపదార్థాలున్నా; ప్రజయము+బందన్+ఉన్నవి= సర్వనాశనం కానున్నవి; ఇష్టుడు= ఈ సమయంలో; పయోధులు= సముద్రాలు; ఒండు+బండ, పాంగి= ఒక్కొకటే క్రమంగా పాంగి; ఉగ్రముగన్= భయంకరంగా; కలయన్+పాటున్= కలిసిపోయి అంతటా ప్రవహిస్తాయి; ఇది+అ= ఇదియే; మన్మంతర సంధి= ఒక మన్మంతరానికి, మరియుక మన్మంతరానికి మధ్య కాలం; అండు= అని అంటారు; (మన్మంతరం= ఒకమనువు ఏలుబడికాలం - యుగాల సమాపోరం.)

తాత్పర్యం: ఓ పుణ్యచరితుడా! ఇక వ్యవధానం లేకుండా ప్రజయం దాపురించబోతున్నది. ఇష్టుడు ఈ స్పష్టిలో ఉన్న సజీవ నిర్మివ పదార్థాలన్నీ సర్వనాశనం కానున్నవి. సముద్రాలన్నీ పాంగిపారలి కలిసిపోయి ప్రవహించగలవు. దీనిని పెద్దలు మన్మంతరసంధి అని అభివర్ణిస్తారు.

వ. కావున నీవు దృఢరజ్జబంధురంబును సకలధాన్యతందుల కలితంబునుంగా నొక్క పేరీడ గావించి, సప్తముని సహాతుండ వై దాని నెక్కి సముద్రంబు దరియందు నన్ను దలంచునది; యేమును ఫన్స్తుంగసోఖితంబుయిన రూపంబును బోడసూపి మీకు మేలొనలంచెద' నని యమ్మతష్టంబు ననియే; వైవస్యతుందును దదుక్కుపుకారంబున నోడ నిల్చించి సప్తమునిసహితంబుగా గృతారోహణండై పయోధిం దఱియం దొడంగే; నంత.

224

ప్రతిపదార్థం: కావున్న= కాబట్టి; క్షమ= (ఒకైవస్యతుడా) నీవు; దృఢ, రజ్జు, బంధురంబును= గట్టిగా పేసబడిన బలం గల త్రాటిచేత దృఢంగా కట్టబడినదీన్ని; సకల, ధాన్య, తండుల, కలితంబునున్+కాన్= అన్ని విధాలయిన ధాన్యాల విత్తనపు గింజలతో కూడినట్టిదిగా; ఒక్క, పేరు+బిడ= ఒకపెద్దనావను; కావించి= నిర్మించి; సప్త, ముని, సహితందు+హ= ఏడుగురు బుమలతో కూడినవాడ వై; దానిన్= ఆ ఓడను; ఎక్కు= ఆరోహించి; సముద్రంబుదరియందున్= కడలియొడ్డుదగ్గర; నన్నున్= నన్ను; తలంచునది= స్వరించవలసింది; ఏనును= నేనును; ఫన, శృంగ, శోభితంబు+అయిన= పెద్దకొమ్ముతో ఒప్పారేడైన; రూపంబున్న= ఆకారంతో; పాడసూపి= కన్నించి; మీకున్= మేలు+బనరించెదన్= ఉపకారం చేయగలను; అని= అని చెప్పి; ఆ+మత్స్యంబు= ఆ చేప; చనియెన్= వెళ్లిపోయింది; వైవస్యతుందును; తద్ద+ఉక్క, ప్రకారంబున్న= ఆ(చేపచేత) చెప్పబడిన రీతిగా; ఓడ= నొక; నిర్మించి= నిర్మాణంచేసి; సప్త, ముని, సహితంబుగాన్= ఏడుగురు బుమలతోపాటు; కృత+ఆరోహణందు+హ= ఎక్కిసవాడై; పయోధిన్= సముద్రాన్ని; తఱియన్+తొడంగేన్= చేరబోయాడు; అంతన్= అటుపిమ్మట.

తాత్పర్యం: ప్రజయకాలం సమీపిస్తున్నది కాబట్టి నీవు ఒక పెద్ద ఓడను నిర్మించుము. ఆ ఓడ దృఢమైన గొప్ప త్రాటితో బాగుగా కట్టబడి చాలకాలంవరకు మను నట్టిదిగా ఉండాలి. అందులో వివిధ ధాన్యాల విత్తనపు గింజలను సమృద్ధిగా సేకరించి పెట్టాలి. నీవు సప్తమునులతోపాటు ఆ ఓడ నెక్కి సముద్రం చేరేటపుడు నన్ను స్వరించునది. నేను పెద్ద కొమ్ము కల పెనుచేప ఆకారంతో కన్నించి మీకు ఉపకారం చేస్తాను' అని ఆ చేప చెప్పింది. అంతట ఆ వైవస్యతుడు ఆ చేప చెప్పినరీతిగా పెద్ద ఓడను నిర్మించి, సప్తర్షులతోపాటు ఆ నొక నెక్కి సముద్రాన్ని చేరబోయాడు. అంతలో.

మ. మతి వైవస్యతుచే దలంపబడి యమ్మత్తుంబు దీఱెంచె నా
యతశ్శంగోన్నతమూర్తి; నాతదుఁ దదాజ్ఞాయత్తుఁ దై తశ్శిరో
గతశ్శంగార్మమునం దగిల్చె నతిబ్ధుం బైన పాశంబు; న
ద్భుతవేగంబున నోడ నీడె నబి యంభోరాశిమధ్యంబునన్.

225

ప్రతిపదార్థం: వైవస్యతుచేన్= వైవస్యతుడిచేత; మతిన్= బుద్ధిలో; తలంపబడి= స్వరించబడి; ఆ+మత్స్యంబు= ఆ చేప; ఆయత, శృంగ+ఉన్నత, మూర్తిన్= పాడుగైన కొమ్ముచేత ఎత్తుగా ఉన్న ఆకృతితో; తోఱెంచెన్= ప్రత్యక్షమయింది; తద్+అజ్ఞా+ఆయత్తుడు+బ= ఆ(చేప); అనతిచేత సంసిద్ధుడై; అతదు= అతదు (వైవస్యతుడు); తద్+శిరోగత, శృంగ+అగ్రమునన్= ఆ(చేపయొక్క) తలయందున్న కొమ్ము చివరిభాగానికి; అతి, దీర్ఘంబు+బన= మిక్కిలి పాడువైన; పాశంబున్= ఆ గొప్ప త్రాటిని; తగిల్చెన్= తగిలించాడు; అది= (అచేప); అద్భుత, వేగంబునన్= అచ్చేరువును కలిగించే వేగంతో; అంభన్+రాశి, మధ్యంబునన్= సముద్రపు మధ్యభాగాన; బిడన్= ఆ నౌకను; శాండ్చెన్= లాగింది.

తాత్పర్యం: వైవస్యతుడిచేత స్వరించబడిన చేప వెంటనే వచ్చింది; పాడుగైన కొమ్ము గలిగి, మిక్కిలి ఎత్తయిన ఆకృతితో ఉన్న ఆ చేపయొక్క అనుమతి పాంది, అతదు ఆ చేప తలపై ఉన్న పెద్దకొమ్ముకొసకు మిక్కిలి పాడుగైన ఆ త్రాటిని తగిల్చాడు. అంతట అచ్చేరువు గొల్పే వేగంతో ఆచేప ఓడను సముద్రమధ్యంలో ఈడ్చుకొని పోయింది.

వ. తదనంతరంబ.

226

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత.

సీ. గరుసులు గడవంగఁ గడలి యల్లలున , యొత్తుచు నెడముల నుత్తలించి,
వేడుకఁ జేతులు విచ్చి యాడెడునట్లు , లోలోర్లోపంక్తులఁ గ్రాలి క్రాలి,
ప్రచురహిసనుఖ్వాల్చి పచలించు చాడ్పున , నురుఫేనరోచులఁ దెరలు గవిసి,
యురువడి వర్ధల్లుచున్న జలంబుచేఁ , బొంగాల దెసలెల్ల బ్రుంగికొనుచుఁ,

అ. బ్రిబలవిలయకాలపటురయబహుళ స , మీరణోఘుర్లొవార మగుచు
సుగ్రభంగిగాఁ బయోనిధు లొక్కటుఁ , బెల్లు రేఁగి జగము లెల్ల ముంచే.

227

ప్రతిపదార్థం: పయన్+నిధులు= సముద్రాలు; గరుసులు= అవధులు; కడవంగన్= మీరేటట్లుగా; కదలి= సంచరించి; అల్ల+అల్లన= క్రమక్రమంగా; ఒత్తుమన్= నొక్కుచు; ఎడములన్= మధ్యభాగాలను; ఉత్తరించి= దాటి; వేడుకన్= వినోదంతో; చేతులు= హస్తాలు; విచ్చి= విప్పి; ఆడెడు+అట్లు= ఇటుఅటుల్తిప్పేటట్లు; లోల+ఊరిగై, పంక్తులన్= చలించే కెరటాల వరుపలతో; క్రాలి, క్రాలి= మెరసి మెరసి; ప్రచుర, హాస, స్వార్పి= అధికమైన నగవులతోడి ప్రకాశాన్ని; పచరించు చాడ్పునన్= వ్యాపింపచేస్తున్నట్లుగా; ఉరు, ఫేనరోచులన్= గొప్పవైన నురుగుల వెలుగులతో; తెరలు, కవిసి= క్రిందికి పైకి లేస్తూ; ఉరువడిన్= మిక్కిలివేగంగా; వర్ధల్లుచున్న+ఉన్న= పాంగారుతున్న; జలంబుచేన్= నీటిచేత; పాంగు+అరి= పై కుబికి; దెసలు+ఎల్లన్= దిక్కు లన్నింటిని; మ్రింగికొనుచున్= కబళిస్తూ; ప్రబల, విలయ, కాల, పటు, రయ, బహుళ, సమీరణా+ఓఫు, దున్+నివారము+అగుచున్= మిక్కుటమైన ప్రశ్నయ సమయంలోనిధై, ఎక్కువ వేగంగా పలురీతుల విచే పెనుగాలి ప్రవాహంచేత అడ్డగించటానికి అమవు గాని విధంగా; ఉగ్ర, భంగిగాన్= భయంకరమైన విధంగా; ఒక్కటన్= ఒకేసమయంలో; పెల్లు రేఁగి= మిక్కిలి అతిశయించి; జగములు+ఎల్లన్= ప్రపంచాల నన్నింటిని; ముంచెన్= (నీటిలో) మునిగేటట్లు చేశాయి.

తాత్పర్యం: వైవస్యతుడు, సప్తర్షులు ఆవిధంగా ఓడమై ఎక్కి, సముద్రమధ్యభాగాన్ని చేరినపిమృట సముద్రాలన్నీ పొంగులువారి ఒకేసమయంలో మహాభయంకరంగా విజ్ఞంభించి జగా లన్నిటిని ముంచివేశాయి. చెలియలికట్టులను త్రైంచుకొని సముద్రజలాలు మిట్టపల్లాలను ఏకం చేస్తూ నినోదంకొఱకై చేతులు విచ్చి ఆడుతున్నట్లున్న పెనుకెరటాలతో పొంగి, వస్యలాటలు ఆడుతున్నట్లున్న నురుగులతో త్రుట్లింతలాడుతూ పై కుబుకుతున్న నీటితో దిక్కు లన్నిటిని ఆక్రమించి సముద్రాలన్నీ లోకాలన్నింటిని ముంచివేశాయి.

విశేషం: ఈ సీసపద్యం ఎట్లునకవితాశిల్పానికి నిదర్శనప్రాయం. ఇందులో ఎట్లున తన కాలంలోని ఉప్పెనను ప్రశయ జలంగా వర్ణించి ఉంటాడు. ఎట్లున ఆరణ్యపర్వ శేషాన్ని నస్యయ పేరు మీదనే, నస్యయకవితాశిల్పాన్ని అనుకరించి ‘త్రదుచనయుకో’ ప్రాయబూనాడు. అయినను ఎట్లున స్వీయకవితాముద్ర అచ్ఛటచ్చట గోచరిస్తూనే ఉన్నది. ఎట్లునకు సమకాలీనులు ప్రసాదించిన బిరుదం- ‘ప్రబంధపరమేశ్వరుడు. ప్రబంధమైలికి అంతరాత్మ వర్షనాప్రియత్వం. ఈ సీసపద్యంలో ఎట్లునమపోకవికి కల వర్షనాభిరుచి సుస్పష్టంగా స్వయంవ్యక్తమాతున్నది.

వ. ఇట్లు లోకంబెల్ల నేకార్థవం బైసు నమ్మత్తుంబు దజ్జలాంతరంబున ననేకసహస్రవర్షంబు లయోద్దం బిగుచుచు
బదంపడి యమైనువెల్లి యల్లనఁ బిగిచి పాణందించంగునెడం దుహింగిలశ్శంగసమీపంబున నయోద నిలిపి
వారలతోడ.

228

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; లోకంబు+ఎల్లన్= ప్రపంచం అంతయును; ఏక+అర్థవంబు+ఇన్న్= ఒకేఒక సముద్రం కాగా; ఆ+మత్తుంబు= ఆ చేప; తత్త్వ+జల+అంతరంబునన్= అనీటిమధ్యభాగంలో; అనేక, సహస్ర, వర్షంబులు= పెక్కువేలేండ్లు; ఆ+ఓడన్+తిగుచుచున్= ఆనాకను ఇటునటు నడుపుతూ; పదంపడి= పెమృటు; ఆ+పెను, వెల్లి= ఆ పెద్దవరద; అల్లన్= క్రమంగా; తిగిచిపోవన్+తొడంగు+ఎడన్= తగిపోవటానికి పూనుకొనే అదనులో; తుహిన, గరి, శ్యంగ, సమీపంబునన్= మంచుకొండయొక్క శిఖరందగ్గరలో; ఆ+బిడన్= ఆ ఓడను; నిలిపి= ఆపి; వారలతోడన్= ఆ వైవస్యతుడితో, సప్తర్షులతో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ప్రపంచమంతా ఒకే ఒక సముద్రంగా మారిపోయింది. అప్పుడు ఆ చేప ఆ నీటి మధ్యభాగంలో పెక్కువేల సంవత్సరాలు ఆ ఓడను లాగింది, పెమృటు ఆ వరద తగ్గుమొగం పట్టిన పిదప, ఆ ఓడను హిమాలయపర్వతశిఖరం దరికి చేర్చి ఆ చేప వైవస్యతుడితో, సప్త బుమలతో ఈ విధంగా అన్నది.

తే. ‘ఈ నగంబుశ్శంగంబున నిపుడు మీరు, గట్టు డియోద్ద’ ననిన నక్షణము వారు
నట్లు చేసిలి; విను, మమ్మహితిశ్శంగ, మనఘు! నౌబంధనం బన నవనిఁ బరగె.

229

ప్రతిపదార్థం: ఈ నగంబు శ్యంగంబునన్= ఈ పర్వతపు శిఖరానికి; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; మీరు; ఈ+బిడన్= ఈ ఓడను; కట్టుడు= బంధించండి; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+క్షణము+అ= ఆ త్రుటీకాలంలోనే; వారు (వైవస్యతుడును సప్తర్షులును); అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; చేసిరి= చేశారు; అనఘు!= ఓపుణ్యాత్ముడా!; వినము= అలకించుము; ఆ+మహా+అద్రిశ్శంగము= ఆపెద్దకొండ శిఖరం; నౌబంధనంబు= నౌకను కట్టినచోటు; అనన్= అనే పేరుతో; అవనిన్= భూలోకంలో; పరగెన్= ఒప్పారింది.

తాత్పర్యం: ‘ఓ వైవస్యతా! సప్తర్షులారా! ఈ పర్వతశిఖరాన ఈ ఓడను కట్టండి’ అని ఆ చేప చెప్పగా, వారు ఆక్షణంలోనే ఆవిధంగా చేశారు. అందుచేత అప్పటినుండి ఆ కొండకొమృకు ‘నౌబంధనం’ అనే పేరు ఏర్పడింది.

క. మనుసహితు బైన మనులం, గనుగొని, యమీను గరము గారవమున ని
ట్లనుఁ, 'బ్రాజియంబున కీడునుఁ, జనకుండగ మికు రక్క సలిపితిఁ గరుణన్. 230

ప్రతిపదార్థం: మను సహితులు+ఖన= మనవుతో కూడుకొనిన; మనులన్+కనుగొని= బుములను చూచి; ఆ+మీను= ఆ చేప; కరము, గారవమునన్= మిక్కుటమైన పూజ్యభావంతో, ఇట్లు+అనున్= ఈవిధంగా పలికింది; ప్రశయంబునన్= సర్వం నాశనమయ్యే సమయాన; కీడునన్+చనకుండగన్= అపాయం చెందకుండగా; మీకున్; కరుణన్= దయతో; రక్క సలిపితిన్= కాపాడాను.

తాత్పర్యం: ఆ చేప వైవస్తుతమనువుతోపాటు కూడికొని ఉన్న సప్తర్షులతో ఈ విధంగా పలికింది; 'ఈ ప్రశయకాలంలో ప్రమాదం రాకుండ దయతో మిమ్మల్ని కాపాడాను.

క. మనులార! యేను విశ్వం, బునకుఁ బరమకర్త యగు ప్రభుడు; వాత్సల్యం
బున మత్స్య మైన రూపం, బున నిష్మయి నిన్ని చందములఁ జనవలసెన్. 231

ప్రతిపదార్థం: మనులార!= ఓబుములార!; ఏను= నేను; విశ్వంబుననున్= జగత్తుకు; పరమ, కర్త+అగు= ఏకైకసృష్టికర్త అయిన; ప్రభుడన్= పరిపాలకుడను; వాత్సల్యంబునన్= అనురాగంతో కూడిన దయతో; మత్స్యము+ఖన, రూపంబునన్= చేప అయిన ఆకారంతో; ఈ+మెయిన్= ఈవిధంగా; ఇన్ని, చందములన్= ఇన్ని విధాలుగా; చనన్వలసెన్= చరించవలసి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: ఒ మహర్షులారా! నేను ఈ సమస్తవిశ్వాన్ని సృష్టించి పరిపాలిస్తున్న ఏకైకప్రభుడను. కేవలం మీమీద నాకు ఏర్పడిన వాత్సల్యంవలన నేను మత్స్యమైన రూపంతో ఇన్నివిధాల చరించవలసివచ్చింది.

వ. మీరు నిర్భయు లై చలయించునది; మతీయు నిష్మమునును, దేవాసురమానుషం బైన జగం బభిలంబును సృజియించు; మత్తసాదంబున నతనికి బరమజ్ఞనోదయం బగు' నని చెప్పి యయ్యాచిమత్స్యం బధ్యత్స్యం బయ్యు; వైవస్తుండును మతీయు నథికతపంబు సేసి సకలచరాచరభూతంబుల సృజియించె. 232

ప్రతిపదార్థం: మీరు; నిర్భయులు+ఖ= భయం లేనివారై; చరియించునది= సంచరించండి; మతీయున్= ఇదికాక; ఈమనవును; దేవ+అసుర, మానుషంబు+ఖన= దేవతలకు, రాక్షసులకు మనుజాలకు సంబంధించిన; జగంబు+అభిలంబును= ప్రపంచం సమస్తాన్ని; సృజియించున్= నిర్మిస్తాడు; మత్త+ప్రసాదంబునన్= నాదయవలన; అతనికిన్= (ఆమనవుకు); పరమ+జ్ఞాన+ఉదయంబు+అగున్= గొప్పతెలివిడి పుట్టుతుంది; అని, చెప్పి= అని పలికి; ఆ+అది, మత్స్యంబు= ఆ మొదటిచేప; అదృశ్యంబు+అయ్యెన్= కన్పించుండ మాయ మయింది; వైవస్తుండును; మతీయున్= అటుపిమ్మలు; అధిక, తపంబు, చేసి= ఎక్కువ తపస్సు చేసి; సకల, చర+అచర, భూతంబులన్= కదలునట్టి కదలనట్టి సమస్తమైన పదార్థాలను అన్నింటిని; సృజియించెన్= నిర్మించాడు.

తాత్పర్యం: మీరు ఎట్టిభయం లేకుండ సంచరించండి. ఈ వైవస్తుతమనువు ఇక చరాచరజగత్తును సృష్టించగలడు; నా దయవలన అతనికి పరమజ్ఞానం లభించగలదు' అని చెప్పి ఆ చేప మాయమయింది. అంతట వైవస్తుడు గొప్పతపస్సు చేసి దేవతలకు రాక్షసులకు మనుజాలకు సంబంధించిన జగత్తులను సృష్టించాడు.

క. పరమం బగు వైవస్వతు! చలితం బతిభక్తి వినినఁ జదివినను మహే
దులితంబు లడగు జనులకు! నిరవుగ సిద్ధించు ననఫు! యహపరసుఖములో!'

233

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= బిపుణ్యాత్ముడా!; పరమంబు+అగు= మిక్కిలిగొప్పది అయిన; వైవస్వతు చరితంబు= వైవస్వతుడియొక్క
నిజ, కథ; అతిభక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; వినినన్= ఆలకించినా; జదివినను= పరించినా; జనులకున్= ప్రజలరు; మహో,
దురితంబులు= మిక్కుటాలైన పాపాలు; అడగున్= నశిస్తాయి; ఇహ, పర, సుఖముల్= భూలోకస్వర్గలోక సాఖ్యాలు;
ఇరవుగన్= సరిపడేటట్లుగా; సిద్ధించున్= లభిస్తాయి.

తాత్పర్యం: ఈ వైవస్వతుడి కథ జీవితగాథలలో మిక్కిలి విశిష్టమైనది. పరమమైన విజ్ఞానం కలిగించేది. దీనిని
భక్తితో వినినవారికి, జదివినవారికి, సర్వపాపాలు నశిస్తాయి, ఇహపరసొఖ్యాలు లభిస్తాయి.'

విశేషం: ఈ వైవస్వతచరితం చివర ప్రత్యేకమైన ఫలశ్రుతి కన్నిస్తున్నది. అందుచేత మహాభారతంలో చేరినట్టి ప్రాచీన గాథలలో
ఇది ఒకటి అని విమర్శనుల అభిప్రాయం. ప్రపంచంలో ప్రాచీనవాజ్ఞాయాలలో పలుతావుల జలప్రశయం సంభవించటం,
అప్పుడు మానవులు కొండరు మాత్రం ముఖ్యమైన జంతుజాలంతో పాటు ఒక నౌకలో చిరప్రయాణం చేయటం గూర్చిన
గాథలు కన్నిస్తున్నవి. మహాభారతంలోని జలప్రశయంలో తప్పించుకొని, నౌకలో చేరినది వైవస్వతమనువు, సప్తర్షులు. బైచిలులో
నోవా, నోవాతోపాటు కొన్ని జంతువులు ఒక నౌకలో జలప్రశయంనుండి తప్పించుకొని బ్రదికినగాథ నుపసిద్ధం.

క. అనిన నమ్మేబినీశ్వరుం డమ్ములీశ్వరునకు బ్రహ్మతుండై యి ట్లనియె.

234

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+మేదినీ+ఈశ్వరుండు= భూమికి అధిపతి అయిన ఆరాజు (ధర్మరాజు);
ఆ+ముని+ఈశ్వరునకున్= ఆ మునులకు అధినేత అయిన (మార్గందేయుడికి); ప్రణతుండు+హ= నమస్కరించినవాడై;
ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా ధర్మరాజు మార్గందేయుడితో ఇట్లు అన్నాడు.

క. పరమేష్టికల్పుఁడవు ని! ర్ఘ్రరభూతపఃప్రభావపలపూర్ణుఁడ వ
చ్ఛేరువు భవన్యాహిత్యము! సురమునిలోకప్రణామశోభితచరణా!

235

ప్రతిపదార్థం: సురముని, లోక, ప్రణామ, శోభిత, చరణా!= దేవతల, బుమల సముద్రాలయొక్క నమస్కారాలచేత
ఒప్పారిన పాదాలు కలవాడా!; పరమేష్టి, కల్పుఁడవు= బ్రహ్మతో సరిసమానుడవు; నిర్మర, భూరి, తపన్+ప్రభావ,
పరపూర్ణుఁడవు= గాఢమూ, గొప్పది అయిన తపస్సుయొక్క మహిమచేత నిండైన వాడవు; భవత్+మాహత్మ్యము= నీధైన
గొప్పతనం; అచ్చేరువు= ఆశ్చర్యం కలిగించేది.

తాత్పర్యం: దేవతల, బుమల సముద్రాలు చేసే నమస్కారాలచేత ఒప్పారే పాదాలు గల మార్గందేయ మహార్షి!
నీవు బ్రహ్మదేవుడితో సమానమైనవాడివి; నీ తపస్సుయొక్క మహిమ మిక్కిలి కీర్తించదగింది. నీ మహిమ ఆశ్చర్యకర
మైనది.

క. అడలి నిఖిలాండకోటియుఁ! జెడునప్పుడుఁ జెడక సీవు జీవించేది; వే
ర్పద జగములు ర్రమ్ముఱఁ గలి! గెడునప్పుడు సూచెదవు వికృతిరహితుడు వై

236

ప్రతిపదార్థం: అడరి= కలతచెంది; నిఖిల+అండ+కోటియున్= సమస్తమైన జగత్తుల గోళముల సముద్రాలున్నా; చెడున్+అప్పుడున్= నశించేటప్పుడు; నీవు; చెడక= చెడిపోవక, నశించక; జీవించెదవు= బ్రదికింటావు; క్రమ్ములన్= తిరిగి; జగములు= లోకాలు; ఏర్పడన్= స్పృష్టములై; కలిగడు+అప్పుడు= వ్యక్తమై, పుట్టేటప్పుడు; వికృతి, రహితుడవు+ఇ= ఎట్టి మార్పును లేనట్టివాడవై; చూచెదవు= (సాణ్ణివై) చూస్తూ ఉంటావు.

తాత్పర్యం: ఈ స్పృష్టిలోని గ్రహతారకాగోళాలతోడి లోకాలన్నీ నశించిపోయే ప్రశయకాలంలో కూడ, నీవు నశించకుండా బ్రదికి ఉంటావు. ప్రశయానికి పిమ్మట మరల సమస్తాలు పుట్టినప్పుడు కూడ నీవు కేవలం సాణ్ణిభూతుడవై చూస్తూ ఉంటావు.

విశేషం: అండం అనగా గ్రుడ్లు. ఇచట నిఖిలాండకోటి అనే ప్రయోగంలో అండం అనగా గుండంగా ఉండే గ్రహతారకాగోళ, లోకాలయుక్క సముద్రాయం అని అర్థం ఏర్పడుతున్నది. భగవంతుడిని గూర్చి వేదాంతులు తరచు వాడే సంబోధనం-అఖిలాండకోటి బ్రహ్మండనాయకా; అఖిలాండాలతో ఏర్పడినట్టిది బ్రహ్మండం.

చ. తొడలి చరాచరప్రతితో జగమంతయు వార్థించ్చి న

పుట్టు లలితాబ్జాపీరమునఁ బొల్లు చతుర్ముఖుఁ బధ్మగర్భుఁ బెం

పదర భజంచి తీవు; జగదాబిజుఁ దైన ప్రభుండు నీయెదం

గడు నసురక్తుఁడై యొసగెఁ గాదె మునీశ్వర! యిం ప్రభావమున్.

237

ప్రతిపదార్థం: ముని+తాత్పర్య!= బుమలకు అధిపతి అయినవాడా!; తొడరి= పూని; చర+అచర, ప్రతతితోన్= కదలునట్టి, కదలనట్టి, పదార్థసముద్రాయంతో; జగము+అంతయున్= ప్రపంచం అంతయును; వార్థిన్= సముద్రంలో; తొట్టిన+అప్పుడు= మునిగిన సమయంలో; లలిత+అబ్జ, పీరమున్= మనోహరమైన తామరపుప్పు అనే పీరంమీద; పొల్లు= ఒప్పారెడి; చతుర్ముఖున్= నాలుగుమోములు కల బ్రహ్మాదేవుడిని; పద్మగర్భున్= పద్మం జన్మస్తానంగా గలవాడు- బ్రహ్మను; పెంపు+అడరన్= గొప్పతనం అతిశయింపగా; తావు= నీవు; భజించితి(వి)= ఆరాధించావు; తాప్రభావమున్= తాగొప్పతనాన్ని; జగత్త+అదిజాఁడు+ఇన= ప్రపంచానికి ముట్టమొదటివాడైన; ప్రభుండు= పరిపాలముడు; నీ+ఎడన్= నీయందు; కడు= మిక్కిలి; అసురక్తుఁడు+ఇ= ప్రేమకలవాడై; ఒసగెన్+కాదె= ఇచ్చి ఉన్నాడు కదా.

తాత్పర్యం: మునీశ్వరా! ఈ స్పృష్టి సమస్తం చరాచరప్రకృతితో సముద్రంలో మునిగిపోయినపుడు మనోహరమైన పద్మాపీరాన చెలువారు బ్రహ్మాదేవుడిని ఆరాధించిన పుణ్యాత్మకుడవు నీవు; స్పృష్టి ఆధారభూతుడైన ప్రభువు నీయందు అనుగ్రహం కలిగినవాడై నీకు ఇట్టి గొప్పతనాన్ని ప్రసాదించాడు కదా!

క. జగముల నెల్లిను మ్రుంగెడు , జగదంతకు హోళ వామచరణం జిడి పె

ల్లగు రోగజరాభరముం , బిగ విడువగుఁ జెల్లె నీకుఁ లిభువనవినుతా!

238

ప్రతిపదార్థం: త్రి, భువన, విమతా!= మూడులోకాలచేత పొగడబడినవాడా!; జగములన్+ఎల్లును= లోకాలను అన్నింటిని; మ్రుంగెడు= కబళించెడు; జగత్త+అంతకు, హోళన్= జగత్తును సంహారించే యముడియొక్క శిరస్సునందు; వామ, చరణంబు+ఇడి= ఎడమపాదం పెట్టి (తని); పెల్లు+అగు= మిక్కుటమైన; రోగ, జరా, భరమున్= వ్యాధివలన ముసలితనంవలన ఏర్పడే బరువును (దుఃఖాన్ని); దిగవిడువగన్= క్రిందికి త్రోసివేయటకు; నీకున్= నీకు; చెల్లెన్= సాధ్యమైనది.

తాత్పర్యం: మూడులోకాలచేత పొగడబడిన ఓ మార్గందేయమహార్షి! జగత్తులను అన్నిటిని అంత మొందించే యముడిశిరస్సును నీ యెదమకాలితో తన్ని, మిక్కటమైన భారాన్ని కల్గించే ముసలితనంనుండి వ్యాధులనుండి విముక్తుడవు కాగలిగావు. ఇట్టి గొప్పతనం నీకు మాత్రమే సాధ్యమైనది.

- వ.** సకలచరాచరోత్పత్తిస్థితివిలయప్రకారంబులు నీకుం బెక్కుమాటులు ప్రత్యక్షంబు లయి కానంబడి యుండుఁ గావున ని స్వదీసేదు; లోకంబులు విలయకాలంబున నెట్టిభంగి యగు? నెఱింగింపు' మనిన మార్గందేయుండి ట్లనియె.

239

ప్రతిపదార్థం: సకల, చర+అచర+ఉత్పత్తి ఫీతి, విలయ, ప్రకారంబులు= సమస్తమైన కదలనట్టి కదలనట్టి భూతాల యొక్క పుట్టుట, ఉండుట, నశించుట యొక్క పద్ధతులు; నీకున్= నీకు; పెక్కుమాటులు= ఎన్నోసారులు; ప్రత్యక్షంబులు+అయి= ఎదురుగా గోచరించినవై; కానంబడి= కన్నించి; ఉండున్= ఉంటాయి; కావునన్= కాబట్టి; నిన్నున్+అడిగెదన్= నిన్ను ప్రశ్నిస్తాను; లోకంబులు= జగత్తులు; విలయ, కాలంబునన్= ప్రశయ సమయంలో; ఎట్టి, భంగి= ఏరీతి; అగున్?= ఔతాయి?; ఎఱింగింపుము= తెలియజేయుము; అనినన్= అని చెప్పగా; మార్గందేయుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ సకల చరాచరసప్పిస్థితిలయాల ప్రకారాలు పలుమారులు ఆవృతాలుగా నీవు చూచావు. ఇవి పుట్టుటం, ఉండుటం, గిట్టుటం నీకు అనుభవామైడితాలుకదా. కాబట్టి నిన్నే ఈ ప్రశ్నలు అడుగవలసివచ్చింది. లోకాలు ప్రశయకాలంలో ఏరీతిగా ఉండునో దయచేసి వివరించి తెల్పుము' అని అడుగగా, మార్గందేయమహార్షి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

మార్గందేయుండు ధర్మరాజునకుఁ బ్రథయప్రకారంబు పెప్పుట (సం. 3-186-13)

- సీ.** ‘శాశ్వతు నభీలభూతేశ్వరు నష్టయు , నాదిదేవుని జగదాదిజస్తు
నాబిమధ్యాంతపిచ్ఛేదవిదూరు నా , శ్శర్వకారణకర్మధుర్య నజరు
నీ కిష్టసఖుఁడును నీకుఁ బ్రైగ్డయు నై , వెలుగొందుచున్న యా యలఘుపుణ్య
లాలితబీర్ఘవిశాలసితేక్షణుఁ , గనకవర్ణాంబరు వర్జనాభు

- ఆ.** నింద్రానీలవర్షు నింద్రాదిసురగణ , విశుతుఁ గృష్ణుఁ గరము వినయ మొప్పు
దలఁచి, యతని యాజ్ఞుఁ దలకొని యెఱింగింతు , విశుము వరుసతోడ మనుజనాథ!

240

ప్రతిపదార్థం: శాశ్వతున్= ఎల్లకాలం ఉండేవాడిని; అభిల, భూత+ఈశ్వరున్= సర్వచేతనాచేతనపదార్థాలకు అధిపతి అయిన వాడిని; అవ్యయున్= నాశరహితుడైనవాడిని; ఆదిదేవునిన్= దేవతలలో మొదటి దేవుడైనవాడిని; జగత్తి+అది, జన్మన్= సృష్టిలో మొట్టమొదట పుట్టినవాడిని; ఆది, మధ్య+అంత, విచ్ఛేదవిదూరున్= మొదలు, మధ్య, తుది అనే విభాగాలకు అతీతుడైనవాడిని; ఆశ్వర్యకారణకర్మధుర్యున్= అచ్చేరువును హేతువైన పనులను చేయునట్టి మహిమ కలవాడిని; అజరున్= ముసలితనం లేనట్టివాడిని; నీకున్+ఇష్టు సఖుఁడును= నీకు అభిమానపాత్రుడైన మిత్రుడును; నీకున్+ప్రెగ్డయున్+ఐ= నీకు మంత్రి అయినవాడు నై; వెలుగొందుచున్+ఉన్న= ప్రకాశిస్తున్; ఈ అలఘు, పుణ్యున్= ఈ గొప్పపుణ్యాం కలవాడిని; లాలిత, దీర్ఘ, విశాల, సిత+శక్షణున్= మనోహర పైన పొడుగైనటువంటి, విరివిట్టునటువంటి, తెల్లనై నటువంటి చూపులు కలవాడిని;

కనక, వర్ష+అంబర్న్= పసిడి రంగుబట్టలు కలవాడిని; వసజనాభ్ర్న్= పద్మం నాభియందు కలవాడిని, శ్రీ విష్ణుదేవుడిని; ఇంద్ర, నీల, వర్ష్ణ్= ఇంద్రసీలమణివంటి నల్లనిరంగు గల (శరీరం) కలవాడిని; ఇంద్ర+ఆది, సుర, గణ, వినుతున్= ఇంద్రుడు మొదలైన వేల్పులగుంపుల చేత ప్రస్తుతించబడేవాడిని; కృష్ణ్ణ్= శ్రీకృష్ణుడిని; కరమున్= మిక్కిలి; వినయము+బప్ప్న్= నపుత ఒప్పేటట్లుగా; తలచి= స్నేరించి; అతని+ఆజ్ఞన్, తలకొని= అతడి ఆనతి పోంచి; వరుసతోడన్= క్రమంగా; ఎఱిగింతున్= తెలుపుతాను; మనజనాథ!= ఓరాజా (ధర్మరాజా)!; వినుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ ధర్మరాజా! నీవు అడిగిన ప్రశ్నలకు సమాధానం మహానుభావుడు అవతారమూర్తి అయిన శ్రీకృష్ణుడి ఆనతిచొప్పున తెలుపగలను వినుము. శ్రీకృష్ణుడు నీకు ప్రియమిత్రుడు మాత్రమే కాదు. అతడు నీకు మంత్రమాత్రమే కాదు. అతడు నాశరహితుడు. ఎల్లప్పుడు ఉండునట్టివాడు. అభిల భూతాలకు ఈశ్వరుడు. ఆదిదేవుడు. ముసలితనం లేనివాడు. మొదలు, మధ్య, తుది అనే విభాగాలకు అతీతుడు. ఆశ్చర్యం కలిగించే కార్యాలను నెరవేర్పగలవాడు. ఇంద్రుడు మొదలైన వేల్పులచేత ఆరాధించబడేవాడు పీతాంబరధారి అయి సువిశాలనేత్రాలతో విలసిల్లే ఈ కృష్ణుడు పద్మాన్ని నాభియందు తాల్చే ఆ విష్ణుమూర్తి అవతారమే.

వ. కృత త్రేతా ద్వాపర కలినామంబు లయిన యుగంబులు నాలుగును బండ్రెండువేల దివ్యవర్షంబులం భర్యవసితంబులగునియుగంబులు నాలుగు నొక్కమహాయుగం బనం బరఁగు; మహాయుగుశాస్త్రప్రస్తంతం బైసుకాలంబు బ్రహ్మకు దివసంబ నాబురఁగు; దళ్లిపసౌవసానంబునందు శతవార్షికంబైన యనావృష్టిదీఘంబు ప్రవర్తల్లు నప్పుడు.

241

ప్రతిపదార్థం: కృత, త్రేతా, ద్వాపర, కలి, నామంబులు+అయిన= కృతం, త్రేత, ద్వాపరం, కలి- అనే పేశ్చ కలిగినవయిన; యుగంబులు= పెక్కుసంవత్సరాల పరిమాణం గల కాలమానాలు; నాలుగును= నాలుగున్నా; పండిండు వేల దివ్యవర్షంబులన్= పండిండువేల వేల్పులేండ్లు (దేవమానంలో పండిండువేల ఏండ్లు); పర్యవసితంబులు+అగున్= ముగుస్తాయి; ఈ+యుగంబులు నాలుగున్= ఈ నాలుగు యుగాలు అనగా కృతత్రేతాద్వాపరకలియుగాలు నాలుగు వెరసి; ఒకమహాయుగంబు= ఒకమహాయుగం; అనన్+పరఁగున్= అనేనామంతో వ్యవహారించబడుతుంది; మహాయుగ; సహస్ర, పర్యంతంబు+ఐన, కాలంబు= వేయమహాయుగాలు గడచునట్టి కాలం; బ్రహ్మకున్= బ్రహ్మదేవునికి; దివసంబు+అ, నాన్+పరఁగున్= పగలు అనగా ఒప్పుతుంది; తద్వ+ దివస+అవసానంబునందున్= ఆ పగలు గడచిన పిమ్మట; శతవార్షికంబు+అయిన= నూరేండ్లు పట్టునట్టి; అనావృష్టి, దోషంబు= వాన కురియకహివటం అనే కీడు; ప్రవర్తిల్లున్= ఏర్పడుతుంది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: కృత త్రేతా ద్వాపర కలియుగాలనే నాలుగు యుగాలు పండిండువేల దివ్యసంవత్సరాల సమాపోరం. పై నాలుగు యుగాలు కలిస్తే ఒక మహాయుగం చౌతుంది. ఒక వేయి మహాయుగాలు కలిస్తే బ్రహ్మదేవుడికి ఒక పగలు (బ్రహ్మదివసం) చౌతుంది. ఆ బ్రహ్మదివసపు చివర నూరు సంవత్సరాలు అనావృష్టి ఏర్పడుతుంది. అప్పుడు.

అ. సప్తహాయుండు మూర్తిసప్తకంబు ధరించి, కరము వేడి మిగులు కరము లోపు నదినిచీజలములు నుదిచీజలంబులు, జీవీ జగము లెల్లు బైల్లు గడగి.

242

ప్రతిపదార్థం: సప్తహాయుండు= ఏడుగుర్రాలు కలవాడు అనగా సూర్యుడు; మూర్తిసప్తకంబు= ఏడు ఆకారాలు; ధరించి= తాల్చి; కరము= మిక్కిలి; వేడి= ఉష్ణం; మిగులు= అతిశయించే; కరములు+బప్ప్న్= కిరణాలు శోభించగా; నద, నదీ,

జలములున్= నదములయొక్క నదులయొక్క నీళ్ళు; ఉదధిజలంబులున్= సముద్రంలోని నీళ్ళు; పీల్చి= త్రాగి; కడగి= పూని; జగములు+ఎల్లన్= అన్నిలోకాలను; ప్రేల్చున్= మండజేస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఆకాలంలో, సూర్యుడు ఏడాకారాలు ధరించి మిక్కిలి తీక్ష్ణశాలైన కిరణాలతో ప్రకాశించి, నదులలోని నదాలలోని నీళ్ళు, సముద్రాలలోని నీళ్ళు త్రాగి లోకాల నన్నింటిని మండింపజేస్తాడు.

విశేషం: సూర్యుడు ప్రాచీన భారతీయ వాజ్ఞాయంలో ‘సప్తహాయుడు’ గా ప్రసిద్ధుడు. సూర్యకిరణాల వ్యాప్తిచేత ఏర్పడే ఇంద్రధనుస్సును- సప్తవర్ణశబలితం, VIBGYOR అని నవీనశాస్త్రజ్ఞులు నిరూపించిఉన్నారు. దీనినే మన ప్రాచీనులు అర్థవాదరూపాన చెప్పారు. నది= ఏరు- పశ్చిమం నుండి తూర్పుకు ప్రవహించే ఏరు. నదము= తూర్పునుండి పడమరకు ప్రవహించే ఏరు.

చ. దినకరతిగ్రూతేజము ప్రభీష్టపుతుతాశనుఁ దై యుగాంతసుం

జనిత మహాసమీరణవశంబునుఁ బేట్లు నగర్జుంబుతో

మనుజులతోడ నిర్జరసమాజముతోడ భుజంగపంక్తితో

దనుజులతో జగత్త్రయముఁ దత్తక్షణమాత్ర నొనర్చు నీఱుగన్.

243

ప్రతిపదార్థం: దినకర తిగ్గుతేజము= సూర్యుడియొక్క తీక్ష్ణశమైన దీపి; ప్రదీపు పుతుతాశనుఁడు+ఖ= బాగా మండె అగ్నిహోత్రుడై; యుగ+అంత, సంజనిత, మహా, సమీరణవశంబున్= యుగాల చివరికాలంలో అనగా ప్రశయకాలంలో పుట్టే, గొప్ప గాలికి లోబడిందై; పేర్చి= అతిశయించి; నగ, ప్రజంబుతోన్= కొండల గుంపులతో; మనుజులతోన్= మనుషులతో; నిర్జరసమాజముతోడన్= దేవతలసముద్రాయంతో; భుజంగ, పంక్తితోన్= పాముల వరుసతో (భుజంగులనేవారు దేవతలలో ఒకతెగ); దనుజులతోన్= రాక్షసులతో; జగత్త్రయమున్= మూడులోకాలను; తద్ది+క్షణమాత్రన్= ఒక తుటిమాత్రంలోననే; నీఱుగన్= బుగ్గిగా; ఒనర్చున్= చేస్తాడు.

తాత్పర్యం: సూర్యుడియొక్క వేడిమి ప్రశయకాలంలో వీచే గాలితోపాటు చెలరేగి ఈ మూడులోకాలను - పర్వత సమూహాలను, దేవతల, మనుషుల, భుజంగాల, రాక్షసుల సమూహాలను ఒక్కశాంతిలోనే బూడిద అయ్యేటట్లు నిర్మాలించగలదు.

వ. తదనంతరంబ.

244

తాత్పర్యం: అటు పిమ్మట.

మ. సితపీతారుణసీలపింగరుచులై స్నేహంబులై యుద్యతా
యతవిధుల్లితంబు లై ఘనగిరీంద్రాకారఫోరంబు లై
తతనిర్మాతనిపాతభీమభదురధ్వనంబు లై సంతతో
ధృతసంవర్తవలాహాకంబులు వెసం దీంతెంచు దిగ్భీత్తులన్.

245

ప్రతిపదార్థం: సిత, పీత+అరుణ, సీల, పింగ, రుచులు+ఖ= తెలుపు, పసుపు, ఇంచుకెరుపు, సలుపు, గోరోచనపురంగు, వెలుగులు కలవై; స్నేహంబులు+ఖ= దట్టమైనవై; ఉద్యతీ+అయత, విద్యతీ+లలితంబులు+ఖ= పైకెత్తబడి నిడివిగా ఉండే

మెఱుపుతీగెలతో కూడి మనోహరా లైనై; ఘన, గిరి+ఇంద్ర+ఇకార, ఫోరంబులు+బ= పెద్దవి నిడివికలచి అయిన శ్రేష్ఠములైన కొండలవంటి ఆకారాలచేత భయంకరాలుగా కన్నించునట్టిటే; తత నిర్మాత నిపాత భీమ భిదుర ధ్వనంబులు+బ= విస్తారంగా పిడుగులు పడటంచేత భయంకరమైన వజ్రపాతంయొక్క ధ్వనివంటి ధ్వనులు కలాటై; సంతత+ఉద్దుత, సంవర్ధ వలాహకంబులు= ఎల్లప్పుడూ అతిశయించి ఉండే సంవర్ధం, వలాహకం అనే పేరులు గల (ప్రలయకాల) మేఘాలు; దిక్క+భిత్తులన్= దిక్కులనెడి గోడలపై; వెసన్= శీఘ్రంగా; తోతెంచున్= గోచరిస్తాయి.

తాత్పర్యం: ఎల్లప్పుడు జ్ఞణజ్ఞణం అతిశయించేవైన ప్రశయకాలమేఘాలు, తెలుపు, పసుపు, ఎరుపు, నలుపు, గోచరం రంగుల కాంతులు కలిగినవై, మిరుమిట్లు గౌలుపే మెఱుపుతీగెలతో మనోహరాలై, గొప్పనిడివి గల కొండల ఆకారాలు భీతి గౌల్యుతూ, విస్తారంగా పిడుగులు కురిపిస్తూ, వజ్రాయుధం వంటి భయంకరాలైన నినాదాలు చేస్తూ వేగంగా దిక్కులు పిక్కటిల్లేటట్లు దట్టంగా ఆవరిస్తాయి.

విశేషం: ప్రశయకాలంలో ఆవరించే మేఘాలకు సంవర్ధం అని, వలాహకం అని పేర్లు;

ఉ. పెల్లును గూలు తజ్జలము పెక్కువు నొక్కట నమ్మిపోనిలం
బెల్లను నాతిపోనుఁ బృథివిశ్వర! యేఱులు నబ్బులున్ వెసం
దొల్లిచి యట్ల నిండుఁ; బటుతోయదసంఘము లంతఁ జోక గ
ర్లిల్లచు వెండియుం గురియుఁ జిత్రముగాగఁ ననేకకాలముల్.

246

ప్రతిపదార్థం: పుధివీ+ఈశ్వర!= భూమికి అధిపతియైనవాడా!; పెల్లునన్= మిక్కుటంగా; కూలు= క్రిందికిపడే; తద్+జలము, పెక్కువన్= ఆ మేఘాలనుండి అమితంగా పడేటటువంటి నీటియొక్క ఆధిక్యంచేత; ఆ+మహ+అనలంబు+ఎల్లను= ఆ గొప్పాగ్నిహోత్రం అంతయును; ఆటిపోవన్= చల్లారిపోతుంది; ఏఱులు= నదులు; అబ్బులున్= సముద్రాలును; వెసన్= శీఘ్రంగా; తొల్లిటి+అట్లు+అ= పూర్వం మాదిరిగానే; నిండున్=(నీటితో) నిండుతాయి; అంతన్= అటుపిమ్మట; తోయద సంఘములు= మేఘాల సముద్రాయాలు; పోక= వెడలిపోక; గర్జిల్లచున్= పెద్దధ్వని చేస్తూ; వెండియున్= మరల; చిత్రము+కాఁగన్= అచ్చెరువు కొలిపేటట్లుగా; అనేకకాలముల్= పెక్కునాళ్ళు; కురియున్= వరిస్తాయి.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! మిక్కుటంగా కురిసిన ఆ వానసీటిచేత, ఆ మహాగ్ని అంతా ఆరిపోతుంది. అంతట పూర్వంమాదిరిగానే ఏరులు, సముద్రాలు నీటితో నిండి ప్రవహిస్తాయి. ఇంకను ఆ మేఘాలు చెదరిపోకుండా ఆకసంలోనే నిలిచి, గర్జిల్లతూ చాలాకాలం వర్షిస్తూనే ఉంటాయి.

ఊ. ధారాపాతనితాంతవేగమున నిధ్యాత్మితలం బాహాతం
బై రూపేది ముసుంగుఁ దోయములలో నత్యంతగంబీరవాః
పూరం బంతయు ముంచి మించుటయు దిగ్ంబరీభాగముల్
వే రూపింపగ రాకయుండుఁ దమముల్ వేష్ణించుఁ దైలోక్యమున్.

247

ప్రతిపదార్థం: ధారాపాతనితాంతవేగమునన్= ఎల్లప్పుడు ఎడతెగకుండగా కురుస్తున్న వానసీటిచాలుయొక్క వడిచేత; ఈ+ధాత్మి, తలంబు= ఈ భూమిపైభాగం; ఆహాతంబు+బ= బాగుగా కొట్టబడినట్టిదే; రూపు+ఏది= ఆక్యతిని కోలుపోయి; తోయములలోన్= నీటితో; మునుంగున్= మునిగిపోతుంది; అత్యంత, గంభీర, వార్ష+పూరంబు+అంతయున్= మిక్కుటమగు లోతుగల

నీటిసముద్యం అంతయు; ముంచి= కప్పివేసి; మించుటయున్= అతిశయించటంచేత; దిక్+భాషి, నభస్+భాగముల్= దిక్కులయొక్కయు, భాషి యొక్కయు, ఆకసంయొక్కయు ప్రదేశాలు; వేరూపింపగన్, రాక+ఉండన్= వేగంగా వేరు చేసి చూపించటానికి వీలులేకుండా ఉండగా; త్రైలోక్యమున్= మూడులోకాలను; తమముల్= చీకట్లు; వేషించున్= చుట్టుముట్టుతాయి.

తాత్పర్యం: ఎల్లప్పుడూ ఎడతెగక కురిసే వర్షాలచేత భూగోళమంతా బాగుగా కొట్టబడి, రూపాన్ని కోల్పోయి నీటిచేత పూర్తిగా ఆవరించబడుతుంది. మిక్కిలి లోతైన నీరు ముంచెత్తటంచేత దిక్కులు ఇవి, ఇవి భూభాగాలు, ఇది ఆకాశం అని వేరురచటానికి వీలుండదు. పెనుచీకట్లు దట్టంగా మూడులోకాలను ఆవరిస్తాయి.

తే. అంతఁ బరమేష్టిచోదిత మైన యొక్కి, మారుతము నలి రేగి దుర్వారథంగి
విలయకాలవిశ్వంఖలవిపులవాల , ధరచయింబుల నెల్లను విలయ నడఁచు.

248

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= తరువాత; పరమేష్టి, చోదితము+పన= బ్రహ్మచేత ఆజ్ఞాపించబడిన; ఒక్క, మారుతము= ఒక్కగాలి; నలి రేగి= మిగుల విజ్ఞంభించి; దుర్వారథంగిన్= వారించటానికి వీలులేనిరీతిగా; విలయ, కాల, విశ్వంఖల, విపులవారిధరచయింబులన్+ ఎల్లను= ప్రశ్నయసమయంలో స్వేచ్ఛగా విస్తరించిన మేఘాలసముద్యాలను అన్నింటిని; విరియన్+అడచున్= విచ్చిపోయేటట్లుగా అణచివేస్తుంది.

తాత్పర్యం: అంతట, బ్రహ్మదేవుడిచేత ఆజ్ఞాపించబడిన ఒక పెనుగాలి విజ్ఞంభించి, వారించటానికి వీలులేని విధంగా వీస్తుంది. అది అంతవరకు స్వేచ్ఛగా విస్తరించి ఉన్న మేఘాలనన్నింటిని చెదరగొట్టి అణచివేస్తుంది.

క. ఆ మారుతంబు గ్రోలి పి , తామహా డెంతయును ఘోరతర మగు సలిల
స్తోమంబునందు నడుమం , దామరషై నిదురవోవు దద్దియు నెమ్మున్.

249

ప్రతిపదార్థం: ఆ మారుతంబున్= ఆగాలిని; క్రోలి= ఆస్వాదించి; పితామహుడు= బ్రహ్మదేవుడు; ఎంతయును ఘోరతరము+అగు= మిక్కిలి భయంకరమైన; నలిల, స్తోమంబునందు= నీటిసముద్యాలో; నడుమన్= మధ్యభాగాన; తామరషైన్= పద్మంపై; తర్వయు, నెమ్మున్= మిక్కిలిప్రీతితో; నిదుర+పోవున్= నిద్రపోతాడు.

తాత్పర్యం: ఆ గాలిని పీల్చి, బ్రహ్మదేవుడు ఆభయంకరమైన వరదనీటిమధ్య పద్మంపై మిక్కిలిప్రీతితో నిద్రిస్తాడు.

వ. జిట్టి కల్పాంతంబు లనేకంబులు సనియే; నింకఁ గానున్నవి యనేకంబులు; విను; మతీతకల్పాంత సమయంబున నేను బ్రథలాంధకారంబున నేడెసయుం గానక యొక్కండన యత్యంతభయాతురుండ నగుచుం బెద్దకాలంబు వరిభ్రమించుచుండ నొక్కతత్తు నయ్యదకమధ్యంబున నత్యన్నతం బయన వటభూరుహంబు గానంబడియే; మతీయు దట్టియ పర్మపర్యంకంబునందు.

250

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టి కల్పాంతంబులు= ఇటువంటి బ్రహ్మదినాల అంత్యభాగాలు; అనేకంబులు= పెక్కులు; చనియెన్= నడచినవి; ఇంకన్= ఇకమిదట; అనేకంబులు= (పెక్కులు); కానున్నవి= కడవనున్నవి; వినుము= అలకింపుము; అతీత, కల్పా+అంత, సమయంబున్= కడచిన కల్పానికి చివరికాలంలో; ఏను= నేను; ప్రబల+అంధకారంబునన్= పెనుచీకటిలో; ఏదెసయున్+కానక= ఏదిక్కును చూడలేక; ఒక్కండను+అ= ఒక్కడనే ఏకాంతంగా; అత్యంతభయ+అతురుండను+అగుచున్= మిక్కిలి వెఱపు చెందినవాడను బొతూ; పెద్ద కాలంబు= చాలకాలం; పరిభ్రమించుచుండన్= తిరుగాడుతుండగా; ఒక్క,

తటినీ= ఒక అదనలో; ఆ+జీదక, మధ్యంబుననీ= ఆనీటినడుమ; అతి+ఉన్నతంబు+అయినీ= మిక్కిలి ఎత్తుగా ఉన్న; వట, భూరుబంబు= మజ్జిచెట్టు; కానంబడియేనీ= కన్నించింది; మజియునీ= అంతియకాక; తదీయ, పర్షా, పర్వంకంబునందునీ= ఆ ఆకు పాన్పుషై.

తాత్పర్యం: ఈవిధమైన కల్పంతాలు ఎన్నో గడచాయి; ఇకమీద ఎన్నో కల్పంతాలు గడవనున్నపి; అలకింపుము; జరిగిన కల్పంతకాలాలలో దట్టంగా విస్తరించిన పెనుచీకటిమధ్య, దిక్కుతోచక ఏకాంతంగా నేను చాలాకాలం తిరుగాడవలసివచ్చింది. ఒక తటి, ఆపెనువరదనీటి నడుమ నాకు ఒక పెద్దమజ్జిచెట్టు కన్నించింది. ఆ మజ్జిచెట్టు ఆకు పాన్పుమీద.

విశేషం: కల్పంతం అనగా కల్పం చివర దాపురించే ప్రశయం, కల్పం అనగా బ్రహ్మదినం. మనుష్యమానంలో కృతశ్రేతాద్వాపర కలియుగాలు నాలుగున్నా వేయిమారులు తిరిగివస్తే బ్రహ్మమ ఒక పగలు ఔతుంది. బ్రహ్మయొక్క దివాభాగంలో జగత్తు చేస్తాయుక్త వూతుంది. అతడి రాత్రిభాగంలో జగత్తు నిశ్చేషమై ఉంటుంది.

క. కమనీయజలదవర్షుని, | హిమకరబింబాస్య, నుండ్యాదినతేజుఁ బ్రమో
దమును బవజించువానిం | గుమారు నొక్కరునిఁ గుసుమకోమలుఁ గంటినీ.

251

ప్రతిపదార్థం: కమనీయజలదవర్షునినీ= అందమైన మేఘంవంటి రంగు కలవాడిని; హిమకరబింబ+ఆస్యనీ= చంద్రబింబంవంటి మొగం కలవాడిని; ఉద్యత్త+ఇన, తేజనీ= ప్రకాశిస్తున్న సూర్యుడివంటి వెలుగు కలవాడిని; ప్రమోదముననీ= సంతోషంతో; పవళించువానినీ= శయనించేవాడిని; మసుమకోమలునీ= పువ్వువంటి సౌకుమార్యంకలవాడిని; కుమారునీ+ఒక్కరునినీ= ఒక చిన్నబాలకుడిని; కంటినీ= చూచాను.

తాత్పర్యం: సీలమేఘశ్యామలుడై, చంద్రబింబంవంటి మొగం కలవాడై, ప్రకాశిస్తున్న సూర్యుడివంటి తేజస్వుకలవాడై సంతోషంతో శయనించిఉన్న ఒక చిన్నిభాలకుడిని చూచాను. ఆ బాలకుడు పువ్వువంటి సౌకుమార్యం కలవాడు.

వ. కని, విష్టితుండనై యాత్మగతంబున.

252

తాత్పర్యం: ఆ బాలకుడిని చూచి, మిక్కిలి ఆశ్చర్యం కలవాడనై నాలో నేను (ఈవిధంగా ఆలోచించాను).

క. లోకంబులు దెగటారగ, | నేకార్థవమైన యిచట నిబ్బాలుఁ డొకం
డేకతమున నిట్టించుచు | నేకతమున నున్నవాడో? యెవ్వు డగునో!

253

ప్రతిపదార్థం: లోకంబులు= ప్రపంచాలు; తెగటారగనీ= నశించిపోగా; ఏక+అర్థవము+ఐన+ఇచటనీ= ఒకే ఒక సముద్రంగా మారిన ఈష్టలంలో; ఈ+బాలుఁడు+ఒకండు= ఈ చిన్నికుమారుడు ఒక్కడు; ఏకతముననీ= ఒంటరిగా; నిదించుచునీ= నిదురపోతూ; ఏ, కతముననీ= ఏకారణంచేత; ఉన్నవాఁడు+ఒ= ఉన్న వాడగునో; ఏ+వాఁడు+అగునో= అతడు ఎవడై ఉంటాడో?

తాత్పర్యం: ఈ సృష్టిలోని లోకాలు అన్నీ నాశం చెంది, ఒకే ఒక సముద్రంగా మారిన ఈష్టలంలో ఈచిన్ని బాలకుడు ఒంటరిగా ఏకారణంవలన నిదురిస్తూ ఉన్నాడో? ఈతడు ఎవ్వడు అయి ఉంటాడో?

- తే. అని తలంచుచు నల్లన యక్క మారుఁ, జీరబోయిన నాతండు సితసరోజ
రేఖ దలకొనగా నలలించేఁ గన్ను, లవధలించేను నను లోచనాంచలముల.

254

ప్రతిపదార్థం: అని తలంచుచున్= అని ఆలోచిస్తూ; అల్లన= మెల్లమెల్లగా; ఆ+కుమారున్= ఆ బాలకుడిని; చేరన్+పోయన్= సమీపించగా; ఆతండు= ఆకుమారుడు; సిత, సరోజ, రేఖ= తెల్లని పద్మంయొక్క సాందర్భం, తలకొనగాన్= విష్ణురించగా; కన్నలు; అలరించెన్= వికసింపజేశాడు; నన్నున్= నన్ను; లోచన+అంచలములన్= కనుగొలకులతో; అవధరించెను= దయ జాలువార చూచాడు.

తాత్పర్యం: అని యోచిస్తూ మెల్లమెల్లగా నేను ఆ బాలకుడిని చేరబోయాను. ఆ బాలకుడు తెల్లని కనుదమ్మలు విప్పారగా నాపై ఓరచాపులు సారించాడు.

- వ. తదనంతరంబ గంభీరమధురస్వరంబున ని ట్లనియె, ‘నయ్యా! నిన్ను నతిత్రాంతుంగా నెఱింగితిఁ; గొండొకసేపు విత్మింప వలతేని నవకాశం బిచ్చెది; నాశలీరంబు ప్రవేశించి సుఖంబున శయనింపు’ మని తనవదనంబు వివృతంబుగాఁ జేసిన, నేనును బలాత్మార క్షిప్తుండునుం బోలేఁ బరవశుండ షై తన్నార్థంబున నతని యుదరంబుఁ బ్రవేశించి, యందు.

255

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబ+ల= అటు పిమృట, వెనువెంటనే; గంభీర, మధుర, స్వరంబున్= లోతైన, తియ్యైన కంరధ్వనితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈఁవిధంగా చెప్పాడు; అయ్యా!= ఆర్యా!; నిన్నున్= నిన్ను; అతిశ్రాంతుంగాన్= మిక్కిలి బడలిక చెందిన వాడినిగా; ఎఱింగితిన్= తెలిసికొన్నాను; కొండొకనేపు= కొంతకాలం మేర; విశ్రమింపవలతు(పు)+ఎనిన్= విశ్రాంతిని తీసికొన కోరుతున్నయేడల; అవకాశం+ఇచ్చెదన్= అదను కల్పిస్తాను; నా శరీరంబు= నాదేహం; ప్రవేశించి= చౌరబడి; సుఖంబున్= సుఖంగా; శయనింపును= పవ్యాంచుము; అని= అని చెప్పి; తన వదనంబు= తన నోరు; వివృతంబుగాన్+చేసిన్= తెరవబడినట్టిదిగా చేయగా; ఏనును= నేను కూడా; బలాత్మార, క్షిప్తుండున్ను+పోలెన్= బలవంతంగా నెట్లివేయబడినవాడి రీతిగా; పరవశుండను+ల= తన్నయత్యం చెందినవాడనై; తద్+మార్గంబున్= ఆదారివెంట; అతని= ఆ బాలకుడి; ఉదరంబున్= కడుపులోనికి; ప్రవేశించి= చౌరబడి; అందున్= దానిలో.

తాత్పర్యం: అటుపిమృట వెనువెంటనే లోతైనతియ్యని కంరధ్వనితో ఆ బాలకుడు ఇట్లు అన్నాడు: ‘అయ్యా! నీవు మిక్కిలి డస్సి ఉన్నట్లు తోస్తున్నది. నీకు విశ్రాంతి తీసుకొనాలనే కోరిక ఉన్నట్లయితే అటువంటి అదను నీకు కల్పిస్తాను, నాదేహంలోకి ప్రవేశించి, సుఖంగా పవళించుము’ అని చెప్పుతూ అతడు తన నోరు విప్పాడు. అంతట బలవంతంగా నెట్లివేయబడినట్లుగా నేను ఆ బాలకుడి నోటిదారివెంట, అతని కడుపులోకి ప్రవేశించాను. అందులో.

- సీ. గంగాదినదులతోఁ గనకశైలాదిభూ, ధరములతోఁ సముద్రములతోడ
వివిధపట్లణసవధీపవర్ధములతోఁ, బహుకర్మరతు లైన ప్రజలతోడ
బక్షిమృగవ్యాకపశుసంఘములతోడ, దధ్దయు నొప్పారు ధాత్రీఁ గంటి;
సూర్యేందుతారకాజ్యోతిరుజ్ఞల మైన, గగనంబుఁ బవనమార్గములుఁ గంటి;

- తే. శక్తయమవరుణాబి నిర్జరసమేత, మైన నాకంబు గంటి; మహాపాయక్
రాక్షసాసురవిద్యాధర ప్రముఖులుఁ, గంటి; వేయేల సకలలోకములుఁ గంటి.

256

ప్రతిపదార్థం: గంగా+ఆది, నదులతోన్= గంగమెదలైన ఏరులతోను; కనకతైల+ఆది, భూధరములతోన్= బంగారుకొండ (మేరుపర్వతం) మున్గుగు పర్వతాలతోను; సముద్రములతోడన్= సాగరాలతోను; వివిధ, పట్టణ, నవదీప, వర్షములతోన్= పెక్కానగరాలతోనుకొత్తదీవుల భూభండాలతోను; బహు, కర్మ, రతులు+బన, ప్రజలతోడన్= పెక్కాపనులు చేయటంలో ఆసక్కులై ఉన్న జనులతోనూ; పణ్ణి, మృగ, వ్యాఖ, పశు, సంఘములతోడన్= పిట్టలు, జంతువులు, పౌములు, నాలుగుకాళ్ల జంతువుల సమూహాలతోనూ, తద్దయున్= మిక్కటంగా; ఒప్పారు= శోభిల్లె; ధాత్రిన్= భూమిని; కంటిన్= చూచాను; సూర్య+ఇందు, తారకా, జ్యోతిస్తో+ఉండ్యులము+బన= సూర్యుడితో, చంద్రుడితో, నక్షత్రాల కాంతులతో ధగధగలాడుతున్నా; గగనంబున్= ఆకాశాన్ని; పవన, మార్గములున్= వాయువు సంచరించే తెరువులను; కంటిన్= చూచాను; శక్తి, యమ, వరుణా+ఆది, నిర్మర, సమేతము+బన= ఇంద్రుడితో, యముడితో, వరుణుడు మున్గుగు దేవతలతో కూడిఉన్నా; నాకంబున్= స్వర్గలోకాన్ని; కంటిన్= చూచాను; మహా+అహింసా, యజ్ఞ, రాక్షస+అసుర, విద్యాధర, ప్రముఖులన్= గొప్పపాములు (భుజంగులు) యద్దులు రాక్షసులు, అసురులు, విద్యాధరులు మున్గువారిని; కంటిన్= చూచాను; వేయి+ఏల= వేయిమాటలు ఎందుకు?; సకల, లోకములున్= అన్నిజగత్తులు; కంటిన్= చూచాను.

తాత్పర్యం: గంగ మొదలైన నదులతో, మేరుపర్వతం మున్గుగు పర్వతాలతో, సముద్రాలతో, పెక్కానగరాలతో, పెక్కాదీవులతో, భూభండాలతో వివిధ వ్యాపారాలను చేసికొనటంలో నిమగ్గులైఉన్న ప్రజాసీకాలతో, పశ్చలు, మృగాలు, పౌములు, పశువులు తిరుగాడుతున్న ప్రదేశాలతో ఒప్పారే సువిశాలభూభాగాలను చూచాను. సూర్యుడు, చంద్రుడు, నక్షత్రాలు ప్రకాశిస్తున్న ఆకసాన్ని చూచాను, వాయువులు చరించే మార్గాలను చూచాను. ఇంద్రుడు, వరుణుడు, యముడు మున్గుగు దేవతలు నివసించేలోకాలను చూచాను. భుజంగులు, యద్దులు, రాక్షసులు, అసురులు, విద్యాధరులు మున్గువారు నివసించేలోకాలను చూచాను. వేయిమాటలతో విస్తరించి అభివర్ణించ నక్కరలేదు. ఒక్క ముక్కలో చెప్పవలె ననిన, నేను సమస్తలోకాలూ ఆ బాలకుడి కడుపులో ఉండటం చూచాను.

చ. అరుదుగ నమ్మిపోత్తుని మహాజరరాంతరభూమి నూటువ
త్వరముల యంతకాలము వసం బఱి త్రిమ్ములితిం గడంగి య
ప్పరుసున సెందుఁ గాల్గోనగుగ బట్టదు చిత్తము భీతిమీఱఁ ద
త్వరమతి సంత సక్కపుటబాలు పదంబులు సంపురించితిన్.

257

ప్రతిపదార్థం: అరుదుగ్= అచ్చేరువుగా; ఆ+మహా+అత్మాన్= గొప్ప ఆత్మ గల ఆమహానుభావుడి; మహా, జరర+అంతర, భూమిన్= గొప్పకడుపు అనే భూప్రదేశంలో; సూఱు, వత్సరముల+అంత, కాలము= వందయేండ్లకు సరిపడే కాలం; వసంబు+అఱి= స్వాధినత తప్పి; త్రిమ్మురితిన్= తిరుగాడాను; కడంగి= పూని; ఆ+పరుసునన్= ఆవిధంగా; ఎందున్= ఎచటను; కాల్+కొనగన్= కాలూనటానికి; నిలవటానికి; పట్టదు= ఏర్పడదు; చిత్తము= మనస్సు; భీతిమీఱఁ= భయం అతిశయించగా; తద్ +పరమతిన్= తదేకధ్యానంతో; అంతన్= అటుపిమ్ముట; ఆ కపటబాలు పదంబులు= ఆ మాయబాలకుడి యొక్క పాదాలు; సంస్కరించితిన్= ధ్యానించాను.

తాత్పర్యం: ఆ మహాత్ముడి కడుపులో ఉన్న భూప్రదేశంలో సూరుసంవత్సరాలు ఆశ్చర్యంతో తిరుగాడాను గాని ఎచ్చుటను సుస్థిరంగా నిలవలేకపోయాను. మనస్సు భీతిచేత ఆవరించబడింది. అంతట మాయావిగా తోచిన ఆ బాలకుడి పాదాలనే ధ్యానించసాగాను.

ప. ఇట్లు శరణ్యవరేణ్యం దైన కారుణ్యానిథి నద్దేపుం దలంచుచుండ నతండు నస్సుం దనపదనానిలవేగంబునం జేసి వెలువలంచె; నంత నెప్పటియ ట్లమ్మహాపటిపటిపిశయనుం దైన యజ్ఞాలు నాలోకించితి; నంత.258

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; శరణ్య, వరేణ్యండు+ఐన= శరణు పాందదగిన వారిలో గొప్పవాడు అయిన; కారుణ్యానిధిన్= దయకు పెద్ద నెలవు అయినవాడు; ఆ+దేష్ట్వన్= ఆ దేవుడిని; తలంచుండన్= ధ్యానిస్తూ ఉండగా; అతండు= ఆబాలకుడు; నస్సున్; తనపదన+అనిల, వేగంబునన్+చేసి= తన నోటిగాలియొక్క వడిచేత; వెలువరించెన్= వెలికి వచ్చేటట్లుగా చేశాడు; అంతన్= అటు పిమ్మటు; ఎప్పటి+అట్లు+అ= ఇంతకు ముందు ఉన్నరీతిగనే; ఆ+మహావట విటపిశయనుండు+ఐన= ఆగొప్పమారిచెట్లుపై పవళించి ఉన్నవాడైన; ఆ+బాలున్= ఆ కుర్రవాడిని; ఆలోకించితిన్= చూచాను; అంతన్= అటుపిమ్మటు.

తాత్పర్యం: దయానిధి అయినవాడు, ఆశ్రయించదగిన వారిలో శ్రేష్ఠుడైనవాడు అయిన ఆదేవుడిని నేను సంస్కరిస్తూ ఉండగా, ఆ దేవుడు తన నోటినుండి వెలువడిన గాలివేగంచొప్పున నన్ను వెలువరించాడు. అంత యథాప్రకారం ఆ మార్పిచెట్లు(అకు)పై పవళించిఉన్న ఆ బాలకుడిని చూచాను. అంత.

క. నసుఁ గసుఁగొని యెలనవ్యనుఁ, దనపదనము వింతచెస్తూ దలకొనుగా ని
ట్లను నబ్బాలుఁడు ‘విత్రము, మొనలించితె యునఫు! యస్తుదుదరములోనన్?’

259

ప్రతిపదార్థం: ననున్= నన్ను; కనుగొని= చూచి; ఎలనవ్యనన్= చిరునవ్యతో; తనపదనము= తనమొగం; వింతచెస్తు= అచ్చెరు వొనరించే సాగసు; తలకొనగాన్= వహింపగా; ఆ+బాలుఁడు; ఇట్లు+అనున్= ఈవిధంగా పలికాడు; అనఫు!= పాపరహితుడా; అస్కుత్త+ఉదరములోనన్= నా పాట్లో; విత్రమము+బనరించితి(వి)+ఎ?= విత్రమించావా?

తాత్పర్యం: నన్ను చూచి చిరునవ్య తనమొగానకు అచ్చెరువుగొలిపే సాగసు చేకూర్చగా ఆబాలకుడు ఈవిధంగా పలికాడు. ‘పుణ్యాత్ముడా! నా పాట్లో నీవు విశ్రాంతి తీసికొన్నావా?’

వ. అనిన నేనును సంభ్రమంబున నతనిం జేరనలగికెందామరేకులందెగడు నంగుళంబులు గలిగి తరుణకిసలయ సుకుమారంబు లయిన తచ్ఛరణకమలంబులు శిరంబునం జేల్లు ‘దేవా! దేవరప్రసాదంబున నతశ్శ్వర్యకారణం బైన సకలచరాచరభూత ప్రపంచంబుఁ జూచితి; భవదీయమాయాప్రభావంబు భావింప నేరకున్నవాడు.

260

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఏనును= నేనును; సంభ్రమంబునన్= తొట్టుపాటుచొప్పున; అతనిన్+చేరన్+అరిగి= అతడిదగ్గరకు చేరేటట్లుగా వెళ్లి; కెందామరేకులన్ (కెంపు+తామరేకులన్)= ఎవ్రనితామరపువ్యల రేకులను; తెగడు= నిరసించే; అంగుళంబులు, కలిగి= చేతివేళ్లు కలిగి; తరుణ, కిసలయ, సుకుమారంబులు+అయిన= లేతచిగురుటాకులవలె మెత్త నైన; తద్వ+చరణ, కమలంబులు= ఆ(బాలకుడి) పాదపద్మాలు; శిరంబునన్+చేర్చి= తలమీద హత్తుకొని; దేవా= ఈశ్వరా!; దేవర, ప్రసాదంబునన్= దేవరవారిదయవలన; అతి+అశ్వర్య, కారణంబు+ఐన= మిక్కిలి అచ్చెరువు కొలుపుటకు హేతువైన; సకల, చర+అచర, భూత, ప్రపంచంబున్= సమస్తమైన కదలునట్టి కదలునట్టి పదార్థాలు కల జగత్తును; చూచితిన్= దర్శించాను; భవదీయ, మాయా, ప్రభావంబు= నీడైన భ్రమను కూర్చునట్టి మహిమ; భావింపనేరక+ఉన్నవాడన్)= ఆలోచించి అర్థం చేసికొనజాలకున్నాను.

తాత్పర్యం: అని చెప్పినపుడు, నేను తొల్లుపాటుచోప్పున ఆ బాలకుడిదగ్గరకు చేరబోయాను. ఆ బాలకుడిచేతిప్రేష్ణ ఎప్రతామరపువ్యాయుక్క రేకులకంటె సాగ్నెనవి, అతడి పాదపద్మాలు లేతచిగురుటాకులకంటె సుకుమారాలుగా ఉన్నాయి. అతడి చరణాలను నాశిరస్సున తాల్చి. 'దేవా! నీదయవలన, మిక్కుటమైన అచ్చెరువు కలిగించే సకల చరాచరస్ఫైని నీపాట్లలో చూచాను; నీమాయాప్రభావాన్ని ఎంత యోచించినా నేను అర్థం చేసికొనలేకున్నాను.

ఈ. ఈ యేకార్థవ మీ వటక్కితిరుహం జీ పర్ణపర్వంక మి
 టై యొప్పారుచుసుండగా నుదరభాగైకప్రదేశంబునం
 దీ యారేడుజగంబులున్ మెలగగా నిట్టున్న బాలత్వ మే
 నేయందంబున నిశ్చయించి సుఖి నై యేపారుదుం జెప్పవే!

261

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విక+అర్థవము= ఒకే ఒక్కటిగా ఏర్పడిన ఈసముద్రం; ఈ, వట, జ్ఞాతిరుహంబు= ఈమట్టిచెట్టు; ఈ. పర్ణ, పర్వంకము= ఈ ఆకు శయ్య; ఇట్లు+ఱ= ఈవిధంగా నుండినదై; ఒప్పారుచున్+ఉండగాన్= విలసిల్లుతూఉండగా; ఉదర, భాగ+విక, ప్రదేశంబునందున్= పాట్లలోపలి భాగంలోనే ఇమిడి ఉన్న స్థలంలో; ఈ+ఈరు+ఎడు, జగంబులున్= ఈపదునాలుగు లోకాలును; మెలగగాన్= వర్తిల్లగా; ఇట్లు+ఉన్న= ఈ రితిగా ఉన్న; బాలత్వము= పసిపిల్లవాడి తనం; ఏన్= నేను; ఏఅందంబునన్= ఏవిధంగా; నిశ్చయించి= నిర్ణయించి; సుఖిని+ఱ= సౌభాగ్యాన్ని పొందే వాడై; ఏపారుదున్= ఒప్పారుతాను; చెప్పవే= చెప్పగోరుతాను.

తాత్పర్యం: దేవా! స్వాలదృష్టికి నీవు ఒకపసిబాలకుడివిగా భాసిస్తున్నావు. సూక్ష్మదృష్టితో ఎంత తరచి చూచినప్పటికీ నీ మహిమ నా ఊహాలను దాటిపోతున్నది. ఇది ఎటు చూచినా అంతు దరి చిక్కని ఒకేబక పెనుకడలి. దీనిని ఏమనవలె? మరి ఈ పెను మట్టి చెట్టు, ఆకు శయ్య ఏమిటి? నీపాట్లలో పదునాలుగు లోకాలు పెట్టుకొని పసిపాపడి వలె పవ్యాంచటం ఏమిది? ఈ పసిచ్ఛాడి సాగసు ఎట్టి దని నిర్వచించగలను? నిశ్చయించగలను? ఆ అనందసౌభాగ్యం నాకు ఏవిధంగా చేకూరునో దయచేసి నీవే చెప్పాలి.

క. నాదైన యాత్రితత్వము , నీదగు చిత్తమునఁ గలిమి నియతము యేనిన్
 సాధరఫణితుల నన్నువు , సాధితసమ్మాహపుగాఁ బ్రసాదింపఁదగున్.'

262

ప్రతిపదార్థం: నాదు+ఱన, ఆశ్రితత్వము= నేను నిన్ను ఆశ్రయించటం; నీదు+అగు, చిత్తమునన్= నిదైన మనస్సులో, కలిమి= కలిగి ఉండటం; నియతము+అ+ఎన్సిన్= నిత్యమైనదే అయితే; స+అదర, ఫణితులన్= ఆదరంతో కూడిన తీరుతెస్సులతో; నన్నున్= నన్ను; అవసాదిత సమ్మాహన్+కాన్= పొగొట్టబడిన భ్రాంతి కలవాడినిగా; ప్రసాదింపన్+తగున్= అనుగ్రహించదగును.

తాత్పర్యం: దేవా! నేను నీకు నిజమైన ఆశ్రితుడను. ఆ సంగతి నీ మనస్సులో ఎల్లప్పుడూ పాయక నిల్చేదే అయితే, నన్ను ఆదరించి నీవు నా భ్రాంతిని దయచేసి తొలగించి, నన్ను రక్షించుము.'

నారాయణుడు మార్గందేయునకుఁ దన ప్రభావంబు సెప్పుట : (సం. 3-187-1)

క. అని యేసు వేడికొనుటయు , ఘనతరకరుణారసానుకలితప్యాదయుఁ దై
 తన బిష్ణుమహిమ యట్లని , ఘనజాక్షుఁడు సెప్పె గారవంబున నాకున్.

263

ప్రతిపదార్థం: అని= అట్లు పలికి; ఏను= నేను; వేడికొనుటయున్= ప్రార్థించటమున్నా; వనజ+అశ్వుడు= పద్మాలవంటి కన్నలు కలవాడు- విష్ణుమూర్తి; ఘనతర, కరుణా, రస+అనుకలిత, హృదయుడు+ఐ= మిక్కిలి గొప్ప దైన దయ అనెడి రసం చేత కూడిన డెందం కలవాడై; తన, దివ్య, మహిమ= తనయొక్క దేవతాసంబంధమైన గొప్పతనం; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా వివరించి; గారవంబునన్= గొరవభావంతో; నాకున్= నాకు; చెప్పేన్= వచించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా నేను ప్రార్థించటంచేత, పద్మాలవంటి కన్నలు కల విష్ణుదేవుడు నాయందు గొప్పదైన దయకలవాడై, మిక్కటమైన వాత్సల్యంతో తన దివ్యమహిమను నాకు ఈ విధంగా వివరించి చెప్పాడు.

ఆ. ‘అనఘు! దేవతలును ముసులును నాచైన, మహిము దెలియ లేరు, మహితబుధి

నతులపుణ్యమతివి పితృభక్తుడవు గాన, యెలమి నీకుఁ జెప్పువలసే దెలియ.

264

ప్రతిపదార్థం: అనఘు! పాపరహితుడా! (ఓమార్గుండేయమహార్షి); నామ+ఐన, మహిమ= నాకు సంబంధించిన గొప్పతనం; దేవతలును= వేల్యులును; ముసులును= బుమలును; తెలియన్లేరు= గ్రహించనేరరు; మహితబుధిన్= గొప్ప దైన మతిచేత; అతుల, పుణ్యమతివి= సాటిలేని సుకృతంతో కూడిన బుద్ధి కలవాడవు; పితృభక్తుడవు= తండ్రియందు పూజ్యభావం కలవాడివి; కాన= కావున; ఎలమిన్= సంతసంతో; నీకున్= నీకు; తెలియన్= తెలిసేటట్లుగా; చెప్పువలసేన్= వచించవలసి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: ‘ఓపుణ్యాత్ముడా! వేల్యులు బుమలు కూడ నామహిమ తెలియ నేరరు; నీవు గొప్పమేధావివి; సాటిలేని సుకృతం ఆర్థించినవాడవు; తండ్రిని ఆరాధించేవాడవు. కావున సంతసంతో నీకు తెలిసేటట్లుగా నామహిమ వివరించి చెప్పవలసి వచ్చింది.

క. నారము లందురు జలములు; నారయ నారములు నాకు నయనం బగుటన్

నారాయణుఁ డను పేర, ను, పారనిగమపణితులందుఁ బరంగుదుఁ బేల్చైన్.

265

ప్రతిపదార్థం: జలములన్= నీళ్ళను; నారములు+అందురు= ‘నారములు’ అని అంటారు; ఆరయన్= విచారించి చూడగా; నారములు= జలములు; నాకున్+అయసంబు+అగుటన్= నాకు స్తానం కావటంచేత; నారాయణుడు= నార+అయసుడు= నారములు అయసుగా అనగా స్తానంగా కలవాడు; అను పేరన్= అనే పేరుమీద; అపార= పారం లేని అనగా అంతు కనరాని; నిగమఫణితులందున్= వేదపద్ధతులలో; పేర్కైన్= పెంపారేటట్లుగా; పరంగుదున్= ఒప్పారుతూ ఉంటాను.

తాత్పర్యం: ఓ మార్గుండేయ మహార్షి! జలాలకు పర్యాయపదం నారములు. నాకు జలాలు స్తానం. అందుచేత నాకు ‘నారాయణుడు’ (నారములు స్తానంగా కలవాడు) అనే సార్థకనామధేయం ఏర్పడింది.

తే. అట్టి నారాయణాఖ్యండ దైన నేను, శాశ్వతుండ దైన ప్రభుడైన సకలజగము

లోలిఁ బుట్టింతుఁ బాలింతు నుచితపేళ, సంహాలింతుఁ జిదానందశాలి నగుచు.

266

ప్రతిపదార్థం: అట్టి= అటువంటి; నారాయణ+అఖ్యండను+ఐన= నారాయణుడు అనే పేరుకలిగినవాడనైన; నేను; శాశ్వతుండను+ఐ= ఎల్లప్పుడు ఉండేవాడనై; ప్రభుడను+ఐ= పరిపాలించేవాడనై; చిత్త+ఆసందశాలిన్+అగుచున్= జ్ఞానంతో కూడిన ఆసందం కలవాడను బౌతూ; సకల జగములు= లోకాలను అన్నింటిని; ఓలిన్= క్రమంగా; పుట్టింతున్= ఉధృవింపచేస్తాను; పాలింతున్= ఏలుకొంటాను; ఉచిత వేళన్= తగిన సమయంలో; సంహారింతున్= సశింపజేస్తాను.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా ‘నారాయణుడు’ అనే పేరు కల నేను ఎల్లపుడూ ఉండేవాడిని, పాలించేవాడిని. జ్ఞానంతో కూడిన ఆనందం కలవాడినోతూ, వెల్లివిరిసే ఈ లోకాలనన్నటిని క్రమంగా నేను సృష్టిస్తాను. నేనే ఏలుకొంటాను. తగిన సమయంలో వాటిని లయించేస్తాను.

మత్తకోకిలము.

అంబుజానసుఁ డింద్రుఁ ఢీశ్వరుఁ దంతకుండు ధనేశ్వరుఁ
దంబుభీశుఁడు లోనుగా సుర లష్టదాక్షతుఁ; లుల్వ పా
దంబు, లగ్ని ముఖంబు, సూర్యసుధాకరులు నయనంబు, బీ
యంబరంబు శిరంబుగా నిటు లద్భుతాక్షతి నుండుదున్.

267

ప్రతిపదార్థం: అంబుజ+ఆసనుడు= పద్మం ఆసనంగా కలవాడు- బ్రహ్మాదేవుడు; ఇంద్రుడు= వేల్పులదౌర అయిన ఇంద్రుడు; ఈశ్వరుడు= శివుడు; అంతకుండు= యముడు; ధన+ఈశ్వరుండు= ధనానికి అధిపతి అయిన కుబేరుడు; అంబుధి+ఈశుఁడు= సముద్రాలకు ప్రభువు- వరుణుడు; లోనుగాన్, సురలు= మొదలుగాగల దేవతలు; అస్వత్త+ఆక్షతులు= నా ప్రతిరూపాలు ధరించిన వారే; ఉర్మి= భూమి (నాకు); పాదంబులు= కాశ్మీ; అగ్ని= అగ్ని; ముఖంబు= (నా)మొగం; సూర్య, సుధాకరులు= సూర్యుడూ చంద్రుడూ; (నా) నయనంబులు=(నా) కన్మలు; ఈ+అంబరంబు= ఈ ఆకాశం; శిరంబు+కాన్= తలఅయి; ఇటులు= ఈవిధంగా, అద్భుత+ఆక్షతిన్= అచ్చెరువు గొలిపే ఆకారంతో; ఉండుదున్= ఉంటాను.

తాత్పర్యం: పద్మం పీఠంగా గల బ్రహ్మాదేవుడున్నా, వేల్పులను పాలించే ఇంద్రుడున్నా, ధనానికి అధిపతి అయిన కుబేరుడున్నా, సముద్రాలకు అధిపతి అయిన వరుణుడున్నా, మిగిలిన వారందరున్నా, నా అంశను పంచుకొన్న నా ప్రతినిధిలే సుమా! భూమి నాయుక్క పాదాలు, అగ్నిహోత్రుడు నా ముఖం, సూర్యచంద్రులు నా నేత్రాలు, ఈ ఆకాశం నా శిరస్సు, ఈ విధమైన అద్భుతాకారం ధరించి నేను విలసిల్లుతాను.

విశేషం: 1. ఇట విష్ణుపారమ్యం ప్రతిపాదించబడింది. శ్రీమన్మహావిష్ణువే సృష్టిస్తిలయకారు ఔన పరమాత్మగా ఇట అభివర్ణితం. మహాభారతకథలో శ్రీకృష్ణుడు నిర్వహించిన విశిష్టప్రాత అందరికీ తెలిసిందే. ఆ కృష్ణుడు సమకాలీనులచేత విష్ణుమూర్తి అవతారంగా అగ్నింపబడటం మహాభారతంలోనే సుస్పష్టంగా ఉన్నది. విష్ణు తత్త్వాన్ని వేదవ్యాసమహార్షి ప్రతిపాదించాడనిస్మి దానిని వైశంపాయనుడు విష్టరించి వర్ణించాడనిస్మి, శ్రీ వైద్య మొదలైన విమర్శకుల అభిప్రాయం, వైశంపాయనమహార్షి జనమేజయుడి సత్రయాగంలో తన భారతం వినిపించాడు. భారతం మహాభారతమైనది. ఉగ్రశ్రవసుడు వైమిశారణ్యంలో శౌనకాది మహారూపు విన్నించింది సత్రయాగసమయంలోనే. ఇతడే విష్ణు పారమ్యం, శివపారమ్యం, బహుదేవతా పారమ్యాలను ప్రభోధించే పలుగాథలను అభివర్ణించి శివకేశవాధ్వేతతత్త్వాన్ని సైంధవధఘట్టంలో ప్రతిపాదించిన సమన్వయ సంధాత. మహాభారతంలో మొట్టమొదట ద్రోషదీ స్వయంవరఘట్టంలో ఎట్టి పూర్వపరిచయం లేకుండానే శ్రీకృష్ణప్రాత ప్రవేశపెట్టబడటం గమనించదగింది.

2. మత్తకోకిలలోని ప్రతిపాదంలోనూ ర,స,జ,జ,భ,ర - అనే గణాలు వరుసగా ఉంటాయి. 11వ అక్షరం యతి స్ఫానం. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

చ. అతులితదక్షిణాన్వితమహాధ్వరసంఘము లే నొన్నల్లితిం;

జతురమనీషితాప్రచురసాఖ్యలు భూసురముఖ్య లంచిత

ప్రతులు మహీపతుల్ సుగుణవంతులు వైశ్వులు భక్తి నన్ను సం
తతమును గొల్లు లీక్షితి సుదాత్తమహిత్తతు కర్మశీలురై.

268

ప్రతిపదార్థం: అతలిత, దక్షిణా+అన్విత, మహో+అధ్వర, సంఘములు= సాటిలేని, దక్షిణాలతో కూడిన గొప్పయజ్ఞాలు పెక్కలు; ఏను= నేను; ఒన్రితిన్= చేశాను; చతుర, మనీషితా, ప్రచుర, సౌఖ్యులు= ఎప్పటి కప్పుడు వికసించే బుద్ధిచేత విష్టరించే సౌఖ్యాలు కలవారు (అగు); భూసుర, ముఖ్యులు= బ్రాహ్మణాశేషులు; అంచితవతులు= గొప్ప వ్రతాలు గల; మహీపతుల్= రాజులును; సుగుణవంతులు వైశ్వులు= మంచిలక్ష్మణాలు కల కోమటులును; నన్నున్; సంతతమును= ఎల్లప్పుడూ; భక్తిన్= పూజ్యబావంతో; ఈ క్షీతిన్= ఈ భూమిమీద; ఉదాత్త, మహాక్రతు, కర్మ శీలురు+ఇ= దానాలతో కూడిన గొప్పయజ్ఞాలు చేసే స్వభావం కలవారై; కొల్లురు= పూజిస్తారు.

తాత్పర్యం: నేను ఎన్నో యజ్ఞాలను సాటిలేని దక్షిణాలతో చేసి ఉన్నాను. మేధావులై నిరతం సుఖించే బ్రాహ్మణోత్తము లున్నా, మెచ్చుకొనదగిన దీక్షాదక్షతలు కల ప్రభువులున్నా, సద్గుణాలు కల వైశ్వులున్నా దానధర్మర్మలతో కూడిన యజ్ఞాలు చేసే స్వభావం కలవారై నన్ను భక్తితో ఆరాధిస్తారు.

చ. విలయపయోధిమగ్గ మగు విశ్వమహోవలయంబుఁ దొళ్లి యే
నలముహరహావిగ్రహుడు వై వెస తెత్తితి, శేషముాల్తు వై
లలితఫణాసహస్రకము లాపునుఁ దాల్లు నశేషధాత్రియున్
జలనిధి నిమ్మగా నగ లసన్మగలీ వసమండలంబుతోన్.

269

ప్రతిపదార్థం: విలయ, పయోధిమగ్గము+అగు= ప్రశయకాల సముద్రంలో మునిగిపోయిందైన; విష్ట, మహో, వలయంబున్= సమస్తమైన భూగోళాన్ని; తొల్లి= పురాతనకాలంలో; ఏన్= నేను; అలముహరహావిగ్రహుడను+ఇ= గొప్ప పంది ఆకారం కలవాడ వై; వెసన్= శీథ్రుంగా; ఎత్తితిన్= ఉద్దరించాను; శేషముార్థిన్+ఇ= ఆదిశేషుడి ఆకారం కలవడవై; లలిత, ఫణా, సహస్రకము, లాపున్న= సుకుమారమైన వేయపడగలయొక్క శక్తిచోప్పున; అశేషధాత్రియున్= సమస్తభూమిని; జలనిధి, నిమ్మగా, నగ, లసన్తనగరీ, వన, మండలంబుతోన్= సముద్రాల, నదుల, పర్వతాల, ఒప్పారే నగరాల, అడవులతోడి సమూహంతో; తాల్మున్= ధరిస్తాను.

తాత్పర్యం: ప్రశయకాలంలో సముద్రంలో మునిగిపోయిన సమస్త భూగోళాన్ని వరాహరూపం ధరించి ఉద్దరించింది నేనే. సముద్రాలతో నదులతో పర్వతాలతో పట్టణాలతో అడవులతో ఒప్పారే ఈ సమస్త భూమండలాన్నీ మనోజ్ఞమైన వేయపడగలపై ఆదిశేషుడిరూపంతో ధరిస్తున్నవాడను నేనే సుమా!

క. బాఢబదహనుడై వడి, నేడు సముద్రముల జలము లేఁ గ్రీలుదు నీ
రేడుజగంబులు విలయముఁ, గూడెడు నెడుఁ దజ్జలంబు గొనకొని విడుతున్.

270

ప్రతిపదార్థం: బాఢబదహనుడను+ఇ= బడబగ్గిషై; వడిన్= వేగంగా; ఏడుసముద్రములజలములు= ఏడుసముద్రాలలోని నీళ్ళు; ఏన్= నేను; క్రోలున్= త్రాగుదును; ఈరేడు, జగంబులు= పదునాలుగు లోకాలు; విలయమున్+కూడెడు+ఎడన్= ప్రశయంతో కూడే సమయంలో అనగా- ప్రశయకాలంలో; తత్త+జలంబు= ఆ నీరు; గొనకొని= పూని; విడుతున్= విడిచిపెట్టుతాను.

తాత్పర్యం: బడబమనే అగ్నినయి ఏడుసముద్రాల నీళ్లను నేను త్రాగుతాను, ఆ నీళ్లను ప్రశయకాలంలో నేను విడిచిపెట్టుతాను.

విశేషం: బడబ అనగా ఆడుగుర్దం యొక్క ఆకృతిలో సముద్రగర్భంలో ఉండే అగ్ని.

చ. వదనభుజీరుపాదముల వర్ణచతుష్టయమున్ యుగాఖియం
దొదవ సృజింతు; బుగ్గజూషుంక్తులు సామము నయ్యభ్రంఘమున్
విధితముగా మచీయముఖిపీధుల సుద్ధవమొందు; నన్నియుం
దుచిఁ బలవర్తనక్తమవిధూతము లై ననుఁ జేరుఁ గ్రమ్మణ్ణన్.

271

ప్రతిపదార్థం: వదన, భుజా+ఊరు, పాదములన్= ముఖం, భుజాలు, తొడలు, కాళ్లనుండి; వర్ణచతుష్టయమున్= నాలుగువర్ణాలను; యుగ+అదియందున్= యుగాలకు ముందుగా; ఒదవన్= కలిగేటట్లుగా; సృజింతున్= సృష్టిపేస్తాను; బుక్క+యుజాష, సూక్తులు= బుగ్గేదానికి యజ్ఞేదానికి సంబంధించిన మంచిమాటలు; సామమును= సామవేదాన్ని; ఆ+అథర్వమున్= ఆ అథర్వవేదాన్ని; విధితముగాన్= తెల్లుమయ్యెటట్లుగా; మచీయ, ముఖ, పిధులన్= నామొగం అనెడి తెరువులందు; ఉర్ధువము+బందున్= పుట్టుతాయి; అన్నియున్= (ఔన చెప్పబడిన పన్ని) అన్నియును; పరివర్తన, క్రమ, విధూతములు+హ= మార్పుచెందేవరుసపద్ధతిచేత చెదరగొట్టబడినవై; క్రమ్మణ్ణన్= మరల; ననున్+చేరున్= నన్ను పాందుతాయి.

తాత్పర్యం: సృష్టి ఆరంభించే సమయంలో నా నోటినుండి, భుజాల నుండి, తొడలనుండి, పాదాలనుండి నాలుగు వర్ణాలను సృష్టిప్పాను. అట్లే నాలుగువేదాలు- బుగ్గేదం, యజ్ఞేదం, సామవేదం, అథర్వవేదం నాముఖాలనుండి ఉధ్వపిస్తాయి. ఇవి అన్ని తుట్టతుదకు ప్రశయకాలంలో అవశ్యంగా చెందేమార్పుకు లోనై తిరిగి నన్నే చేరుతాయి.

క. అనహంకృతు లక్ష్మిధను ; లనసూయులు సంగరహితు లధ్వాత్మవిదుల్
ఘనసత్యాత్మకులు మహా , ముసులు ననుం గొల్లు రెపుడు మోక్షాపేక్షన్.

272

ప్రతిపదార్థం: అనహంకృతులు= అహంభావం లేనివారు; లక్ష్మిధనులు= కోపం లేనివారు; అనసూయులు= అసూయ లేనివారు; సంగరహితులు= మమత్యం లేనివారు; అధ్యాత్మవిదుల్= విజ్ఞానవేత్తలు; ఘనసత్య+అత్మకులు= గొప్పదైన సత్యంలో నిష్ఠ కలవారు; మహామునులు= గొప్పబుములు; మోక్ష+అపేక్షన్= ముక్కిమీది ఆసక్తిచేత; ఎపుడున్= ఎల్లపుడు; ననున్= నన్ను; కొల్లురు= ఆరాధిస్తారు.

తాత్పర్యం: అహంభావం లేనివారు, కోపం లేనివారు, అసూయ లేనివారు, మమకారం లేనివారు, ఆత్మజ్ఞానం ఎరిగినవారు, సత్యమునందు నిష్ఠకలవారూ అయిన మహార్పులు ముక్కికొరకై సదా నన్ను ఆరాధిస్తారు.

తే. అభిలంక్షత్తతారాగ్రహములు గగను ; పవనబిశలును మత్స్యరూపములు వినవె!
సకలరత్నాకరంబులు శయ్యగాగఁ , నిత్యసుఖులీపై శయనింతు నేను.

273

ప్రతిపదార్థం: అభిల, నష్టత, తారా, గ్రహములు= సమస్త పైన చుక్కలు, తారలు (సూర్యాది) గ్రహాలు; గగన, పవన, దిశలును= ఆకసం, వాయువు, దిక్కులున్నా; మత్త+స్వరూపములు= నా ఆకృతులే అని; వినవె= తెలిసికొనుము; సకల, రత్న+అకరంబులు= సమస్త సముద్రాలు; శయ్య, కాగన్= శయనం కాగా; ఏను= నేను; నిత్య, సుఖ, లీలమైన్= ఎల్లపుడు సంతోషించే స్వభావం కలవాడనై; శయనింతున్= పవ్వచిస్తాను.

తాత్పర్యం: సమస్తమైన నష్టతాలు, తారలు, గ్రహాలు, ఆకసం, వాయువులు, దిక్కులు అన్ని నా ఆకృతులే. సమస్త సముద్రాలు పర్యంకంగా నేను నిత్యసంతోషమై పవళించి ఉంటాను- అని తెలిసికో.

విశేషం: ఇట ‘నష్టతతారా’ ప్రయోగం స్థాలదృష్టికి పునరుత్కీగా తోచవచ్చును. అయినా-నష్టతాలు అనగా అశ్చినీభరణ్యాది నష్టతాలు అన్ని, తారలు అనగా తదితర నష్టతాలన్నీ కవిహృదయంగా తెలిసికోవాలి. అశ్చిన్యాది నష్టతాలేకాక, గగనంలో లెక్కమ మిక్కిలి చుక్కలు కనబడతాయి కదా! రత్నాకరం-అనగా రత్నాలకు నెలవైనది-అనగా సముద్రం అని రూఢ్యరం.

**క. దానము సత్యంబు తపాః , జ్ఞానాహింస లనబురగు సాత్మ్త్వకగుణం
తానముఁ గామక్రోధా , జ్ఞానంబులు మత్స్యయములు సంయమివరాణ!**

274

ప్రతిపదార్థం: సంయమి, వర్యా= ఓబుపిశేష్ముడా!; దానము= ఈవి (తనకు కలదానిని నిర్వ్యాజంగా పరోపకారార్థం ఇవ్వటం); సత్యంబు= నిజం (పలకటం); తపస్త+జ్ఞాన+అహింసలు= తపస్త=తపం; జ్ఞాన= (శాప్త) మోష్ట విషయకమైన తెలివిడి; అహింసలు= హింస చేయకపోవటం; అనస్త+పరగు= అనిపిలువబడేది; సాత్మ్త్వక, గుణ, సంతానమున్= సౌమ్యమైన లక్షణాల సముదాయం; కామ, క్రోధ+అజ్ఞానంబులు= కోరికలు, కోపం, తెలియకపోవటాలు; మత్త+మయములు= నాయందు నిండినట్టివే.

తాత్పర్యం: ఓబుపిశేష్ముడా! ఈవి, నిజం పలకటం, తపస్తు, తెలివిడి, అహింసలు అనబడే సాధుసౌమ్యలక్షణాలున్నా, కోరికలు, కోపతాపాలు, అజ్ఞానం అనే తామసగుణాలున్నా నా యందు నిండినవే.

విశేషం: ఆధ్యాత్మికవికాసానికి దానం, సత్యం, తపం, జ్ఞానం, అహింస విశిష్టప్రాణులుగా వివరించబడినవి. “అహింసా పరమో ధర్మః!” “సత్యం వద” ముస్తగునవి సుప్రసిద్ధాలు. అన్నిమతాలున్నా ‘దానము’ యొక్క విశిష్టతను నొక్కివక్కాణించాయి. షౌదశాసనాలు: గోదానం, భూదానం, తిలదానం, హిరణ్యదానం, రత్నదానం, విద్యదానం, కన్యదానం, దాసీదానం, శయ్యదానం, గృహదానం, అగ్రహారదానం, రథదానం, గజదానం, అశ్వదానం, ఛాగ(మేక)దానం, మహామీదానం. ఇచ్చట సద్గుణాలు మాత్రమే కాక కామక్రోధాదులు కూడ మన్మయములు’ అనే నారాయణప్రవచనం గమనించతగింది.

**క. విను మింకఁ బెక్కుమాటలుఁ , బని యేటికి? జగమునందుఁ బ్రుకటితముగు గ
ఖ్రిస్తయిచియు నేను, లేనిది , యును నేను; సునిశ్చితముగ సూహింపు మెదన్.**

275

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఆలకింపుము; ఇంకన్= ఇకమీద; పెమ్మ, మాటలన్= పలుమాటలచేత; పని+ఎటికి?= అవసర; మేమికలదు? జగమునందున్= లోకంలో; ప్రకటితముగన్+కల్పిన+అదియున్= సుస్పషంగా ఉండి ఉస్సుదియును; ఏను+అ= ఏన= నేనే; లేనిదియును= అవ్యక్తమైనది అంతయునుకూడ; నేను+అ= నేనే; ఎదన్= (నీ) హ్యాదయంలో; సునిశ్చితముగన్= ఎట్టిసందేహానికి తావు లేకుండా ఉండే సత్యంగా; ఊహింపుము= భావించుము.

తాత్పర్యం: ఇక నేను చెప్పేది సావధానంగా ఆలకించుము. ఈ జగత్తులో సుస్పషంగా వ్యక్తమై కన్నిస్తున్నది అంతా నేనే! ఈ జగత్తులో అవ్యక్తమై లేనిదిగా తట్టేది అంతా నేనే! ఈ సంగతి నీవు ఎట్టి సందేహాలకు తావు లేకుండా సత్యంగా తెలిసికొమ్ము.

**ఉ. ఎప్పుడు ధర్మహిని యగు, నెప్పు డధర్మము మీటుఁ, గ్రారు లై
యెప్పుడు దైత్య లుబ్బుదురు, హీనతఁ బొందుదు రెప్పు వేల్పు లే**

నష్టుడు సత్కృతినుల గృహంబుల నుద్దన మొంది లీలమై
నెప్పటియట్ల నిల్చుదు సురేంద్రుల నంచితధర్మపద్ధతిన్.

276

ప్రతిపదార్థం: ఎప్పుడు= ఏసమయంలో; ధర్మ, హోని+అగున్= ధర్మానికి కీడు మూడుతుందో; ఎప్పుడు; అధర్మము మీయున్= అధర్మం అతిశయిస్తుందో; ఎప్పుడు; దైత్యులు= రాజుసులు; త్రూరులు+ఐ= ఇతరులకు హోని కలిగించేవారై; ఉబ్బమరు= విజ్ఞంభిస్తారో; వేల్యులు= దేవతలు; హీనతన్+పాందుదురు= అణగారిపోతారో; అప్పుడు= ఆసమయంలో; (నేను) సత్త+కులీనుల గృహంబులన్= మంచికులాలకు చెందినవారి ఇండ్లలో; ఉద్ధవము+బంది= పుట్టి; లీలమైన్= విలాసంతో, మహిమతో; సురేంద్రులన్= దేవతలను, దేవేంద్రుడిని; అంచిత, ధర్మ, పద్ధతిన్= ఒప్పిదమైన ధర్మమార్గంలో; ఎప్పటి+అట్లు+అ= యథాప్రకారం; నిల్చుదున్= నిలబెట్టుతాను.

తాత్పర్యం: లోకంలో ఎప్పుడు ధర్మానికి కీడు ఏర్పడుతుందో, ఎప్పుడు అధర్మం విజ్ఞంభిస్తుందో, ఎప్పుడు రాజుసులు త్రూరులై అతిశయిస్తారో, ఎప్పుడు వేల్యులు హీనస్తాతికి దిగజారుతారో, అప్పుడు మంచికులానికి సంబంధించిన వారి ఇండ్లలో జన్మించి, దేవతలను, దేవేంద్రుడిని కాపాడి యథాప్రకారం ధర్మమార్గంలో నిలబెట్టుతాను.

విశేషం: ఈఘటటం భగవద్గీతలోని శ్రీకృష్ణప్రవచనాన్ని స్మరణకు తెస్తున్నది.

యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లని ర్భవతి భారత | అభ్యతాన మధర్మస్య తదాత్మానం సృజమ్యహమ్ ||
పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్టుతాం | ధర్మసంస్కాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగే ||

భగవద్గీత : 4-7,8

**క. సితరక్తనీలహిత , ద్యుతి విలసితరూపములు జతుర్ముగముల నే
సతిధృతిజెరియించి సమం , చితధర్మస్థాపనంబు సేయుదు ననఫూ!**

277

ప్రతిపదార్థం: అనఫూ!= పాపరహితుడా!; సితరక్తనీలహితద్యుతివిలసితరూపములన్= తెల్లని ఎర్రని సల్లని పసుపురంగుల కాంతులతో విలసిల్లే ఆక్రూతులలో; చతుర్ంయుగములన్= నాలుగుయుగాలలో; ఏన్= నేను; అతిధృతిన్= మిక్కిలిధైర్యంతో; చరియించి= ప్రవర్తించి; సమ్+అంచిత= మిక్కిలి పూజించదగిన; ధర్మస్థాపనంబు= ధర్మాన్ని నెలకొల్పటం; చేయుదున్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: ఓపుణ్యాత్ముడా! కృతయుగంలో తెల్లని ఆక్రూతితో, తేతాయుగంలో ఎర్రనిరూపంతో, ద్వాపరయుగంలో నల్లనిదేహంతో, కలియుగంలో పసుపుపచ్చని ఆక్రూతితో విలసిల్లుతూ నాలుగుయుగాలలో నేను ఆరాధించదగిన ధర్మాన్ని నెలకొల్పుతాను.

మత్తుకోంకిలము.

కాలచక్తము నిల్వికల్పము గాగ నేన నయింతు ను
స్తీవితక్తమువిక్రమైకమృథిణై: లయవిక్రియా
వేళ నింతయు సంహరింతుఁ బ్రత్వద్ధయోగబలోల్లస
త్యాగులరూపము దాఖ్మి దుర్వాహగర్వనిర్వహాబుధి ణై.

278

ప్రతిపదార్థం: కాలచక్రము= కాలం అనే చక్రం; నిర్వికల్పము= వికల్పం లేవట్టిది, నిర్మితక్రమాన్ని ఎన్నడున్నా తప్పనట్టిది; కాగన్= అయ్యెటట్లుగా; ఉత్త+మీలిత, క్రమ, విక్రమ+ఏక, సమృద్ధిన్+ఐ= వికసించే పద్ధతిచొప్పున ప్రసరించే పరాక్రమంమొక్క అతిశయంకలవాడనై; ఏను+అ= ఏన= నేనే; నయింతున్= నడుపుతాను; లయ, విక్రియా, వేళన్= ప్రభయం వచ్చిన సమయంలో; ప్రవృద్ధియోగ, బల+ఉల్లసత్త, కాల రూపము= కొనసాగి పెంపాందిన శక్తిచేత ఒప్పారే యముడి ఆకృతిని; తాల్చి= ధరించి; దుర్వహ, గర్వ, నిర్వహ, బుద్ధిన్+ఐ= వహించ శక్యంగాని మదాన్ని పూనే మతికలవాడనై; ఇంతయున్= దీనిని ఇంతటిని, ఈ సమప్తస్థిని; సంహరింతున్= నాళ మొనరిస్తాను.

తాత్పర్యం: క్రమపరిణామవికాసం చెందే నాపరాక్రమంచేత కాలచక్రాన్ని నిర్మితక్రమాన్ని ఎన్నడూ తప్పనట్టిదిగా నేనే నడుపుతాను. ప్రభయకాలంలో, పెంపాందే శక్తిచేత విలసిల్లే యముడిరూపం ధరించి ఈ సృష్టిని అంతటిని దురంత గర్వాతిరేకంతో నేనే సంహరిస్తాను.

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి ఆరణ్యపర్వం 4.267 విశేషం చూడండి.

K. నా తెఱిగంతయు నిప్పుడు , చేతోముద మొదవ సీకుఁ జెప్పితీఁ త్రిజగ

ధ్యాత యగు పితామహండు సు , జాతుఁడు నాయెడలుఁ జక్క సగబాలు సుమీ!

279

ప్రతిపదార్థం: నాతెఱిగు+అంతయున్= నావిధాన్ని అంతటిని; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; సీకున్= సీకు; చేతన్+ముదము+ఒదవన్= మనస్యుకు సంతోషం కలిగేటట్లుగా; చెప్పితిన్= వచించాను; త్రిజగత్ ధాత+అగు= మూడులోకాలు సృజించేవాడైన; పితామహండు= బ్రహ్మదేవుడు; సుజాతుఁడు= గొప్పపుట్టుక కలవాడు; నాయెడలన్= నాకు సంబంధించినమేరకు; చక్క= చక్కగా; సగము+పాలు, సుమీ= సగంవంతు, సుమా!

తాత్పర్యం: నా వృత్తాంతాన్ని అంతా నీ మనస్యుకు ఆప్ళోదకరంగా వివరించి చెప్పాను. మూడులోకాలను సృష్టించే బ్రహ్మదేవుడు కూడ నాలో సగం అంశం మాత్రమే అని గ్రహించుము.

v. నారాయణాభిధానుండ నైన యేసు బాలరూపంబున శంఖచక్రగఢాధరుండ నై యేకార్ణవంబునందు మహాయుగనప్పసమయంబయిన కాలంబున యోగనిద్రావరవశుండనై యుండుడు; నిట్టి దారుణకల్పాంతంబు సూచి సీవు భీతుండ వగు టెఱింగి, సీవలని యసుగ్రహంబున నాత్మగుప్తంబు లైన సకలలోకంబులు గసునట్టి తెఱంగుఁ గావించితి; సీ వింక నిశ్శంకహృదయుండ వయి వలసినయెడం జలయింపుము; మధీయనాభికములక్ష్మికాశయనుం డయి యుస్తు చతురానముండు మేల్చుని సృజయించు లోకంబు లేర్వడం జాచెద్ వని యానతిచ్ఛి యద్దేవుం డచ్ఛోటన యంతర్లోతుం డయ్యె; నత్యంత విచిత్రం బైన యాప్మత్తాంతంబు నాకు ననుభవగోచరం బైనయిది.

280

ప్రతిపదార్థం: నారాయణ+అభిధానుండను+ఐన= నారాయణుడు అనే పేరు కలవాడను అయిన; ఏను=నేను; బాల, రూపంబునన్= పసిచిడ్డని ఆకృతిలో; శంఖచక్రగఢాధరుండను+ఐ= శంఖ చక్ర గదలను ధరించినవాడనై; ఏక+అర్ణవంబునందున్= ఒకేఒకటిగా మారిన సముద్రంలో; మహో, యుగ, సహాపు, సమయంబు+అయిన= వేయమహోయుగాలకు సరిసమానమైన; కాలంబునన్= సమయంలో; యోగ, నిద్రా, పరవశుండను+ఐ= యోగానికి సంబంధించిన నిదుర చొప్పున మైకం చెందినవాడనై; ఉండుదును= ఉంటాను; ఇట్టి= ఇటువంటి; దారుణ, కల్ప+అంతంబు= ఫోర్మెనది, కల్పం చివర దాపురించేది అయిన

ప్రశంసయం; చూచి= అరసి; నీపు; భీతండ్రవు+లగుట= భయపడినవాడవు కావటం; ఎటెంగి= తెలిసికొని; నీవలని, అనుగ్రాంబునన్= నీమీది దయచేత; ఆత్మ, గుఫ్తంబులు+బన= నాలో దాచబడిన; సకల, లోకంబులు= అన్ని జగత్తులు; కను+అట్టి= చూచునట్టి; తెఱంగున్= మార్గాన్ని; కావించితిని= కల్పించాను; నీపు+ఇంకన్= నీపు ఇక్కొద్ది; నిన్+శంకూదయుండపు+అయి= ఎట్టి సందేహాలు లేని హృదయం కలవాడవై; వలసిన+ఎడన్= ఇచ్చవచ్చినచోటు; చరియింపుము= సంచరించుము; మదీయ, నాభి, కమల, కర్ణికా, శయనుండు+అయి= నాబొడ్డులో ఉన్నట్టి పద్మము యొక్క దుద్దునందు పవ్వళించి ఉన్న వాడయి; ఉన్న= ఉన్నట్టి; చతుర్ణానుండు= (చతుర్ణ+ఆనుండు) బ్రహ్మదేవుడు (నాలుగువోములుకలవాడు); వేల్గున్= (యోగనిద్రనుండి) లేచి; సృజియించు= నిర్మించే; లోకంబులు= జగత్తులు; ఏర్పడన్+చూచెదవు= రూపుకట్టటం చూస్తాపు; అని+ఆసతీ+ఇచ్చి= అని దయతో చెప్పి; ఆ+దేవుండు= (ఆ బాలమడు); ఆ+చోటన్+అ= ఆష్టలంలోనే; అంతర్మాతుండు+అయ్యెన్= మాయమైనాడు; అత్యంత, విచిత్రంబు+అయిన= మిక్కిలి ఆశ్రూకరమైన; ఈప్రతాంతంబు= ఈసంఘటన; నాకున్; అనుభవ, గోచరంబు+బన+ అది= నాకు ప్రత్యక్షంగా కనుపించినట్టిది.

తాత్పర్యం: నారాయణుడు అనే పేరు కల నేను వేయిమహాయగాలమేర బాలరూపం ధరించి, వటపత్రశాయినై ప్రపంచాన్ని అంతటిని ఆవరించిన ఒక సముద్రంపై యోగనిద్రలో మునిగి ఉంటాను. కల్పాంతసమయాలలో దాపరించే భయంకరప్రశయాన్ని చూచి నీపు భయపడి ఉండటం తెలిసికొని, నీమీది వాత్సల్యంచాప్సున నీకు నా పాట్లలో దాచిఉంచిన ప్రపంచాలను చూపించాను. ఇక నీపు యథేచ్చగా నీకు తోచిన చోటికి పోచ్చును. ఇక నాబొడ్డుతామరలో నిదురిస్తున్న బ్రహ్మదేవుడు మేల్గొని సృష్టించే జగత్తులను నీపు చూడగలవు' అని దయతో సెలవిచ్చి ఆ బాలదేవుడు అక్కడనే మాయమైనాడు, మిక్కిలి ఆశ్రూకరమైన ఈసంఘటనను నేను ప్రత్యక్షమైన అనుభవంచేత తెలిసికొన్నాను.

విశేషం: నిద్ర వేరు, యోగనిద్ర వేరు. నిద్ర యథేచ్చగా వచ్చేది కాదుకదా. యోగంవలన వచ్చే నిద్ర యోగనిద్ర. ఇది యథేచ్చా ప్రవర్తితం. యోగిసంకల్ప శక్తివలన ఏర్పడేది. అనుభవగోచరం అయిన జ్ఞానం తెలివిడి వేరు, శాస్త్రపరిశ్శాసనం, రెండవది శాస్త్రజన్మమైన పరోక్షపరిజ్ఞానం.

శా. నా కమ్ము బొడసూపే దాను గృహతో నా కందు: నే డియోడన్
సీకున్ గాదిలిచుట్టమై సచివుడై నెయ్యంబుమై నున్న పు
ణ్ణకారుం గమలాయతాశ్చ గరుస్తైకాయత్తు నత్యత్తము
శ్లీకుం గృష్మానీ గంటి: నా సుకృతముల్ శోభలై బక్షంబు లై.

281

ప్రతిపదార్థం: ఆ కందు= ఆ చిన్ని బాలుఁడు; తాను; కృపతోన్= దయతో; నాకు+అమైన్= నాకు ఆవిధంగా; పొడసూపేన్= కన్పించాడు; నేడు ఇయ్యెడన్= ఈసాడు ఈచోటనే; నీకున్= నీకు; గాదిలి, చుట్టుము+బ= ప్రియమైన బంధువై; సచివుడు+బ= మంత్రితియి; నెయ్యంబు, మైన్+ఉన్న= స్నేహంతో ఉన్న పుణ్యా+ఇకారున్= సుకృతం మూర్తిభవించినవాడిని; కమల+అయత+అమ్మన్= తామరపువ్వులవలె నునుసోగకన్నలు కలవాడిని; కరుణా+ఏక+అయత్తున్= దయతో నిండుగా కూడినట్టివాడిని; అతి+ఉత్తమశోకున్= మిక్కిలి పూజనీయు డైన వాడిని; కంటిన్= చూచాను; నా, సుకృతముల్= నాపుణ్యాలు; పక్షంబులు+బ= పండినపై; శోభలైన్= విలసిల్లాయి.

తాత్పర్యం: శ్రీమన్నారాయణమూర్తి వాత్సల్యంతో నాకు ఆవిధంగా దర్శనం అనుగ్రహించాడు నాడు! ఆ బాలదేవుడే నేడు నీకు అనుగుబంధువుగా, మంత్రిగా, స్నేహంతో ఉన్నాడు. ఆ పుణ్యమూర్తిని, కరుణార్థాశ్వాదయుడిని,

కమలాలవంటి నునుశోగ కమ్మలు కలవాడిని, పరమపూజనియుడిని శ్రీకృష్ణుడిని ప్రత్యుత్తంగా సందర్శించే భాగ్యం నాకు అభ్యింది. నా పుణ్యాలు ఘలించాయి.

క. ఈ దేవదేవుకరుణం, గాదే కురునాథ! నిర్వికారుడనై నిః

భేదుడ సై యుండుదు దే, వాదివివిధభూతపిలయ మయ్యెదునపుడున్.

282

ప్రతిపదార్థం: కురునాథ!= కురువంశానికి అధిపతి వైన ధర్మరాజా; ఈదేవదేవు కరుణాన్+కాదే= ఈ పరమదేవుడి దయవలన మాత్రమే కదా; దేవ+అది, వివిధ, భూత, విలయము+అయ్యెదున్+అపుడున్= దేవతలు మొదలుగాగల పెక్క పదార్థాల మొక్క సర్వానాశనం అయ్యే సమయంలో కూడా; నిస్తోహికారుడను+ఇ= ఎట్టి మార్పును లేనట్టివాడనై; నిస్తోభేదుడను+ఇ= దుషం లేనివాడ వై; ఉండుదున్= ఉంటాను.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! దేవదేవుడైన ఈశ్రీకృష్ణుడి దయవలననే కదా నేను ప్రశయకాలంలో సయితం దేవతలు మొదలైన సకలభూతాలు లయమందేటప్పుడుకూడ, దుఃఖరహితుడనుగా, నిర్వికారుడనుగా మనగల్గాను.

తే. అనము! యిద్దేవుసన్నిధి యగుటు గాదె! నాకుఁ బూర్భవర్తనకథనంబునందు

బోధ మిష్టుడు గలిగే: నిష్టుష్టుఁ బరము, పురుషుఁ ప్రభవిష్టుఁ గృష్ణుని శరణు సారుము.'

283

ప్రతిపదార్థం: అనము!= పాపరహితుడవైన ఓధర్మరాజా; ఈ+దేవు సన్నిధి+అగుటన్+కాదే= ఈదేవుడి (శ్రీకృష్ణుడి) దర్శనం అగుట చేతనే కదా; పూర్వ, పర్తన, కథనంబునందున్= ఎప్పుడో వెనుక జరిగిన దానిని చెప్పటంలో; బోధము= జ్ఞానం; నాకున్= నాకు; ఇప్పుడు= ఈసమయంలో; కలిగేన్= కలిగింది; ఈ పుణ్యాన్= గొప్పమహిమ కల వాడిని; పరమపురుషున్= పరమాత్మను; ప్రభవిష్టున్= విష్టుపును; కృష్ణున్= శ్రీకృష్ణుడిని; శరణు+చోరుము= కాపాడుమనే ప్రార్థనతో చేరుము.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడు వైన ఓ ధర్మరాజా! దేవదేవు డైన శ్రీకృష్ణుడి దర్శనభాగ్యం నా కిష్టుడు కలగటంచేతనేకదా, నాకు పూర్వసంఘటనలను జ్ఞాపకం చేసికొని చెప్పగలశక్తి చేకూరింది. గొప్పప్రభావం కలిగిన ఈ పుణ్యపురుషుడిని శ్రీకృష్ణపరమాత్మను శరణు పొందుము.

మార్పుండేయుఁడు ధర్మరాజుసకుఁ గలియుగధర్మంబులు సెప్పుట (సం. 3-188-5)

వ. అనిన విని ధర్మసందుండుం దనుజసహితుం డై కృష్ణునిం బ్రహంసావచనంబుల నజ్ఞనంబించి, మార్పుండేయుం జూచి, ‘మునీంద్రా! భవత్తుసాదంబున నత్యష్టతకథాత్రవణపరితోషితుల మైతిమి; కలియుగంబున సకలధర్మలోపం బగు నని చెప్పుదురు; తత్త్వకారం బెఱ్చింగింపవే!’ యనిన నతం డతని కి ట్లనియె. 284

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; విని; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; అనుజసహితుండు+ఇ= తమ్ములతో కూడుకొనివాడై; కృష్ణున్నిన్= శ్రీకృష్ణుడిని; ప్రశంసా, వచనంబులన్= పొగడ్తతో కూడిన మాటలతో; అభినంబించి= సంతోషింపచేసి; మార్పుండేయున్+మాచి; ముని+ఇంద్రా!= బుములలో శేషుడ వైన వాడా!; భవత్త+ప్రసాదంబునన్= నీధైన అనుగ్రహంవలన; అతి+అద్భుత, కథా, శ్రవణ, పరితోషితులము+ఇతిమి= మిక్కెలి అచ్చేరువు నొందించే కథలను వినటంచేత సంతోషం చెందినవారం అయ్యాం; కలియుగంబునన్= కలియుగంలో; సకల, ధర్మ, లోపంబు+అగును+అని= అన్నిధర్మాలు తరువ అయిపోవటం జరుగుతుంది అని; చెప్పుదురు= అంటారు; తద్ద+ప్రకారంబు= ఆ తెఱగు; ఎటింగింపవే= తెలుప వేడికోలు;

అనిసన్= అని అడుగు; అతండు= (మార్కుండేయుడు); అతనికిన్= (ధర్మరాజు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా మార్కుండేయుడు ‘శ్రీకృష్ణదు శ్రీమన్నారాయణుడి అవతారం’ అని చెప్పగా విని, ధర్మరాజు తనతమ్ములతోపాటు శ్రీకృష్ణాడిని ప్రశంసించాడు. ఏమ్ముట ధర్మరాజు మార్కుండేయుడిని ఇట్లా అడిగాడు: ‘మునీంద్రా! మేము నీదయవలన మిక్కిలి ఆశ్వర్యకర మైన కథలను వినటంచేత అనందపూరితులం అయినాం. కలియుగంలో సర్వధర్మాలు క్షీణిస్తాయని పెద్దలు చెప్పుతారు; ఆ విషయాన్ని దయచేసి వివరించి చెప్ప ప్రార్థన’ - అని అనగా మార్కుండేయుడు ధర్మరాజుకు ఈవిధంగా చెప్పాడు.

క. ‘కృతయుగమునందు ధర్మాన్వితం’ , చతురంశంబులను బరగుఁ జను; నది త్రేతన్
ల్భితయుమున నొక్క దొకఁఁగుఁ , బ్రుతయుగమునఁ దఱుగుఁ దొడుగుఁ బాచులు వరుసన్. 285

ప్రతిపదార్థం: కృతయుగమునందున్= కృతయుగంలో; ధర్మాన్వితం= ధర్మం; చతుర్ం+అంశంబులను= నాలుగు అంశాలలోనూ, (నాలుగు పాదాలలోనూ అనగా పరిపూర్ణంగా); పరగన్+చనున్= ఒప్పురుతుంది; అది= (అధర్మం); త్రేతన్= త్రేతాయుగంలో; త్రీతయుమునన్= మూడు భాగాలలో (ఉంటుంది); ఒక్కఁడు+బకఁడుగన్= ఒకటి ఒకటిగా; ప్రతియుగమునన్= ప్రతియుగంలోనూ; పాచులు= అంశాలు; వరుసన్= క్రమంగా; తఱుగున్, తొడుగున్= తగ్గిపోతాయి.

తాత్పర్యం: ‘కృతయుగంలో ధర్మం నాలుగుపాదాలతో సంపూర్ణంగా విలసిల్లుతుంది. త్రేతాయుగంలో మూడుపాశ్చత్తో వర్ణిల్లుతుంది. వరుసగా, యుగానికి ఒక్కొక్కపాలు తగ్గి, ద్వాపరయుగంలో రెండు పాశ్చాన్నా, కలియుగంలో ఒకపాలు మాత్రమే వర్ణిల్లుతాయి.

వ. అట్లగుటంజేసి ధర్మంబు కలియుగంబునఁ గరంబు దుర్భభం బయి పాదమాత్రావరేష్టంబయి యుండు; దత్తవర్తనం బాకల్లింపుము. 286

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆవిధంగా; అగుటన్+చేసి= జరగటంవలన; ధర్మంబు= ధర్మం; కలియుగంబున్= కలియుగంలో; కరంబు= మిక్కిలి; దుర్భభంబు= లభించరానిది; పాద, మాత్ర+అవశిష్టంబు+అయి= ఒకపాదం మాత్రంగానే మిగిలి; ఉండున్= ఉంటుంది; తత్త+ప్రవర్తనంబు= ఆ జరిగే విధం; ఆకల్లింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా కావటంచేత, కలియుగంలో ధర్మం క్షీణించి, ఒకపాదంమాత్రమే మిగిలిఉంటుంది. ఆవిషయాన్ని విశదీకరిస్తాము. వినుము.

సీ. సత్యంబు నరులకు సంక్షిప్త మగు: సత్య , హని నాయువు గడు నత్తిగిపోవు: నాయువు దత్తిగిన నల్పంబు లగు విధ్య: , లల్పవిధ్యలను మోహంబు మిగులు: మోహంబువలనఁ బై ముసురు లోభంబు: లో , భావేశమునఁ గామ మగ్గలించుఁ: గామంబుపెంపునఁ గడుగుఁ గ్రీధంబు: క్రీ , ధనంబున షైర మెంతయును పెరుగు:

అ. ఘైరమున నశేషపర్చులు నన్నోన్సు , హీడ సేయుచును విభిన్నబుఢి నొక్కడొకని మేర నుండక వర్ష సం , కరము సేయగలరు కలియుగమున. 287

ప్రతిపదార్థం: సత్యంబు= సత్యం; సరులకున్= మానవులలో; సంష్టిము+అగున్= క్షీణిస్తుంది; సత్యహన్= నిజానికి ఏర్పడిన కీడువలన; ఆయువు= ఆయుర్దాయం; కడున్= మిక్కటంగా; అఱిగిపోపున్= తగ్గిపోతుంది; ఆయువు= ఆయుస్సు; తఱిగినన్= క్షీణించగా; విద్యలు= చదువులు; అల్పంబులు+అగున్= తమ్మువ దౌతాయి; అల్పవిద్యలను= తగ్గిన విద్యలచేత; మోహంబు= భ్రాంతి మూలకమైన అజ్ఞానం; మిగులున్= అతిశయిస్తుంది; మోహంబువలనన్= భ్రాంతిమూలక మైన అజ్ఞానంచేత; లోభంబు= అత్యాస్కి; పైముసురున్= పైన్క్రమముకొంటుంది; లోభ+ఆవేశమునన్= అత్యాస్కి విజ్యంభించటం మూలంగా; కామము= కోరిక; అగ్గలించున్= విజ్యంభిస్తుంది; కామంబు పెంపునన్= కామం అతిశయించటంచేత; క్రోధంబు= కోపం; కడుగున్= ఒదవును; క్రోధంబునన్= కోపంవలననే; పైరము= పగ; ఎంతయున్= మిక్కటంగా; పెరుగున్= అతిశయిస్తుంది; పైరమునన్= శత్రుత్వంవలన; అశేష వర్షులున్= అన్నివర్షాలవారు; అన్యోన్యసీడ+చేయుచును= ఒకరి నొకరు హింసించుకొంటూ; విభిన్నబ్దిన్= భేదభావంతో; ఒక్కుడు ఒకని మేరున్+ఉండక= ఎవరిహాద్యులలో వారు ఉండక; కలియుగమునన్= కలియుగంలో; వర్ష సంకరము+చేయగలరు= కులాల మిశ్రమాలను చేస్తారు.

తాత్పర్యం: మనజులలో సత్యం తరిగిపోతుంది. సత్యహనిమూలంగా ఆయుర్దాయం తగ్గతుంది. ఆయుస్సు క్షీణించటంవలన చదువులు తరిగిపోతాయి. అల్పవిద్యలవలన మోహం ప్రబలటంవలన లోభం పైగ్రమ్ముతుంది. లోభం విజ్యంభించటంచేత కామం అధికమవుతుంది. కామం వలన కోపం ఏర్పడుతుంది. క్రోధం అతిశయించటం వలన పగ ఏర్పడుతుంది. పగ ఏర్పడటం వలన భిన్నకులాలవారు అన్యోన్యహింసకు పాల్పడతారు. ఈవిధంగా ఎవరిహాద్యులలో వారు ఇముడకపోవటంచేత వర్షసాంకర్యం ఏర్పడుతుంది.

క. జపనియమస్త్వాఖ్యాయః, ప్రపంచములు విడువగలరు బ్రాహ్మణులు, జనా

థిప! శాంతులు విపుల తపః, క్షపితులు గాగలరు, వినవే! కలికాలమునన్.

288

ప్రతిపదార్థం: జస+అధిప!= జనులకు అధిపతిషైన ఓ ధర్మరాజా; కలికాలమునన్= కలియుగంలో; జప, నియమ, స్వాధ్యాయ, ప్రపంచములు= మంత్రాదుల ఆవృత్తి అనుష్ఠానం, వేదాధ్యయనం పీటిని; బ్రాహ్మణులు= విపులు; విడువగలరు= వదలిపెట్టుతారు; శాంతులు= (నాల్గవజూతివారైన) శాంతులు; విపుల, తపన్+క్షపితులు= గొప్పతపస్సుచేత క్లేశమునొందినవారు; గాగలరు= దౌతారు; వినవే= అవధానతతో ఆలకించుము.

తాత్పర్యం: జనులకు ప్రభు వైన ఓధర్మరాజా! కలికాలంలో బ్రాహ్మణులు మంత్రాలను వల్లెవేయటం మానేస్తారు, నిగ్రహస్మి కోల్పోతారు, వేదాధ్యయనాన్ని వీడుతారు; శాంతులు తపస్సు నాచరిస్తారు. ఈ విషయాలను సాధానంగా ఆలకించుము.

విశేషం: నియమం అనగా కేవలనిగ్రహం మాత్రమే కాదు. పతంజలి అష్టాంగయోగంలో నియమాన్ని ఈవిధంగా ప్రస్తావించాడు. నియమం= బాహ్యభ్యంతరశాచం+సంతోషం+తపస్సు+స్వాధ్యాయం+ఈశ్వరప్రణిధానం.

మ. వివిధవ్యాప్తుమ్యగోరగాకులము లై విసీర్ఘమాన్యాటివీ

నివహిభీలము లై యరాజకములై నిర్మాలధర్మంబులై

ద్రవిచాభీరతురుషుబ్రహ్మరపుళిందవ్యాప్తిదుష్టంబు లై

భువిలో నెల్లెడఁ బాడగున్ జనపదంబుల్ దద్యగాంతంబునన్.

289

ప్రతిపదార్థం: తద్+యుగ+అంతంబున్= ఆయుగంలోపలిభాగంలో; వివిధ, వ్యాప్తి, మృగ+ఇరగ+ఇకులములు+ఇ= పెక్క పెద్దపులుల చేతను, జంతువులచేతను, పాములచేతను కలతనొందించబడినట్టివై; విస్తీర్ణ, శూన్య+అటవీ, నివహ+అభీలములు+ఇ= విస్తరించిన, పాడుపడినట్టి అడవుల సముదాయంచేత భయంకరాలై; అరాజకములు+ఇ= ప్రభువుల ఆధిపత్యం చెల్లనట్టివై; నిర్మాల, ధర్మంబులు+ఇ= నశింపజేయబడిన ధర్మాలు కలవై; ద్రవిశ+అభీర, తురుష్ము, బర్మర, పుళింద, వ్యాప్తిదుష్టంబులు+ఇ= ద్రవిశులు, అభీరులు, తురుష్ములు, బర్మరులు, పుళిందులు (అయిన అనాగరకజూతులవారి) విజృంభంచేత చెడినట్టివై; భువిలోన్= పుడమిలో; ఎల్ల+ఎడన్= అన్నిచోటులలో; జనపదంబుల్= మనుజులు నివసించే పల్లెపట్లులు; పాడు+అగున్= చెడిపోతాయి.

తాత్పర్యం: కలియుగంలో, భూమిమిద అన్నిచోటులలో ప్రజలు నివసించే పల్లెలు పాడయిపోతాయి. పెక్క పెద్దపులులకు జంతువులకు పాములకు నెలవై భయంకరాలౌతాయి. అడవులు విస్తరించి పల్లెలను భయంకరంగా క్రమ్యుతాయి. అని అరాజకాలౌతాయి. ప్రభుత్వాధికారం నశిస్తుంది. ధర్మాలు నిర్మాలించబడతాయి. దుష్టులైన ద్రవిశులు, అభీరులు, తురుష్ములు, బర్మరులు, పుళిందులు విజృంభిస్తారు. జనపదాలు సర్వనాశన వోతాయి.

విశేషం: ఎర్న కలియుగవర్షాన సూక్ష్మర్ఘష్టీతో అనుశీలించదగింది. ఎట్లున కలికాలవర్షానలో సంస్కృతభారతమూలాన్ని అచ్చటచట అతిక్రమించాడు. ఈపద్యంలోని ‘తురుష్ము’ శబ్దప్రయోగం అట్టిదే. ఎట్లున మహాకవి తుమ్ముక్ చక్రవర్తికి సమకాలీనుడు. ఓరగల్ల తురుష్మాక్రాంత మయ్యేనాటికి ఎట్లున మహాకవి బహుశః నూనూగుమీసాలనూత్సుయోసనంలో ఉండిఉంటాడు.

**క. క్షత్రియజాతులు శూద్రచ , లిత్తంబున శౌర్యమును సిలయుఁ దేజంబున్
మైత్రియును లేక చెదరి ధ , లిత్తిశ్వర! శూస్య లై చరించెదరు ధరన్.**

290

ప్రతిపదార్థం: క్షత్రియజాతులు= రాచకొలంవారు; శూద్రచరిత్తంబున్= శూద్రులప్రవర్తనతో; శౌర్యమును= పరాక్రమాన్ని; సిరియున్= సంపదను; తేజంబున్= దీప్తిని; మైత్రియును= నెయ్యమును; లేక= ఉండక; చెదరి= ఒకచోట ఉండక ఇటు అటు పోయి; ధరిత్రీ+ఈశ్వర!= ఓరాజా!; ధరన్= భూమిపై; శూస్యలై= దిగజారినవారై; చరించెదరు= తిరుగాడుతారు.

తాత్పర్యం: ఓధర్మరాజా! పరాక్రమ ప్రాభవంచేత రాజ్యంలోని ప్రజలను రక్షించి పరిపాలించవలసిన రాచకొలంవారు శౌర్యం, సంపద, తేజస్సు, మైత్రి లేకుండ, దిగజారిపోయి సేవకవృత్తిని అవలంబించే శూద్రులవలె భూలోకంలో తిరుగాడుతారు.

**క. రసగంధద్రవ్యంబులు , పసచెడు, సస్యంబు లల్పఫలము లగు, మహిం
బసిపాఁడి దఱుగుఁ, దరువులు , గుసుమఫలంబులును గరముఁ గొంచెంబు లగున్.**

291

ప్రతిపదార్థం: రసగంధద్రవ్యంబులు= ద్రవాలుగా ఉండేవి, వాసనగలవి అయిన పదార్థాలు; పస చెడున్= సారాన్ని కోల్పోతాయి; సస్యంబులు= వంటలు; అల్ప, ఫలములు+అగున్= తక్కువ దిగుబడి కలవి ఔతాయి; మహిం= భూమియందు; బసిపాఁడి= ఆశులపాలు; తఱుగున్= తగ్గిపోతాయి; తరువులన్= చెట్లయందు; కుసుమ, ఫలంబులును= సూలున్నా పండ్లున్నా; కరమున్= మిక్కుటంగా; కొంచెంబులు+అగున్= క్షీణిస్తాయి.

తాత్పర్యం: భూలోకంలో ద్రావకాలు, సువాసనద్రవ్యాలు సారాన్ని కోల్పోతాయి. వంటలదిగుబడి తగ్గిపోతుంది. ఆశులపాలు తరిగిపోతాయి. వృక్షాలవలన పువ్వులు పండ్లు మిక్కెలి కొంచెంగా లభిస్తాయి.

క. అరులు మిగులు గొని రాజులు ; నరులకు నెంతయును భయ మొనర్చురు; ధరణీ సురులు గడగి వాణిజ్యము ; గలిసనమును జేయగలరు కలియుగవేళన్.

292

ప్రతిపదార్థం: కలియుగవేళన్= కలియుగసమయంలో; రాజులు= ప్రభువులు; అరులు= పన్నులు; మిగులన్+కొని= మిక్కటంగా తీసికొని; నరులకున్= మనుజులకు; ఎంతయును= ఎంతయో ఎక్కువగా; భయము+బనర్చురు= భయాన్ని కలిగిస్తారు; ధరణీసురులు= బ్రాహ్మణులు; కడగి= పూని; వాణిజ్యమున్= వర్తకవ్యాపారాన్ని; కరిసనమును= సేద్యాన్ని; చేయగలరు= చేస్తారు.

తాత్పర్యం: కలియుగసమయంలో ప్రభువులు పన్నులు మిక్కటంగా విధించి వసూలుచేసి మనుజులను వీడించి భయపెట్టుతారు. బ్రాహ్మణులు వర్తకవ్యాపారానికి దిగుతారు, సేద్యాన్ని చేస్తారు.

సీ. పాషండదర్శనబలకంబు లయ్యెదు , వర్ణాశ్రమంబులు వసుమతీశ!

తవిలి శరీరంబు దర్శయు బ్రోతురు , పుణ్యఘంబులు బోంకు లనుచు;

గాలంబుతో గూడఁ గలుగపు వానలు; , పాల్చులై బీజముల్ వొలిసిపోవు;

గ్రయవిక్రయంబులు గపటంబు దఱచగు; గడగి యల్లడసామ్యు లడచికొండ్రు;

అ. సాధుచరితు లైన జనులు దుర్గతుల రో , గములు దెగుదు; రల్పకాలమును

పాపవరులు లగ్గు బరమాయువును నరో , గతయు సిలయు బోండగాంతు రెందు.

293

ప్రతిపదార్థం: వసుమతీ+శఃశ!= భూమికి పరిపాలకుడైన ఓరాజా!; వర్ణ+ఐశ్రమంబులు= కులాలు, ఆశ్రమాలు ((బ్రాహ్మణం, గృహస్థం, వానప్రస్థం, సన్మాణం)); పాషండ, దర్శన, బహుశంబులు+అయ్యెదున్= నాస్తికులకు చెందిన తత్వాలుగా పరిణామిస్తాయి; పుణ్య, ఘలంబులు= సుకృతాలు చేయటంవలన కలిగే ఘలితాలు; బోంకులు= అసత్యాలు; అనుచున్= అని తలస్తూ; తవిలి= పూని; శరీరంబున్= దేహాన్ని; తర్ఢయున్= మిక్కటంగా; ప్రోతురు= పోషించి రజ్జిస్తారు; కాలంబుతోన్+కూడన్=బుతువులకు అమగుణంగా; వానలు= వర్షాలు; కలుగపు= ఉండవు, కురియవు; బీజముల్= గింజలు (విత్తనాలు); పాల్చులు+బ= పస లేనివై; పాలిసిపోవున్= వ్యర్థాలోతాయి; క్రయవిక్రయంబులన్= కొనటాల్లో అమృకాలలో; కపటంబు= మోసం; తఱచు+అగున్= ఎక్కువ ఔతుంది; కడగి= పూని; ఇల్లడ సామ్యులు= తాకట్టుగా పెట్టిబడిన ఆభరణాలు; అడచికొండ్రు= దాచివేస్తారు; సాధుచరితులు+బన= మంచినడవడి కలిగిన; జనులు= మనుజులు; దుర్గతులన్= చెడ్డిఫైతులచేత; రోగములన్= వ్యాధులచేత; అల్పకాలమునవ్+అ= కొద్దిసమయంలోనే; తెగుదురు= చనిపోతారు. పాపవరులు= పాపాత్ములు; లగ్గున్= శుభాన్ని; పరమ+అయువును= గొప్పాయుస్సును; అరోగ్యాన్ని; సిరియున్= సంపదను; ఎందున్= అన్నిచోటులలో; పాండన్+కాంతురు= పాందగలుగుతారు!

తాత్పర్యం: ఓరాజా! కలియుగంలో వర్ణాశ్రమాలు నాస్తికోదాంతంతో ప్రభులుతాయి. పుణ్యపాపఫలాలు అసత్యాలని నిరసిస్తూ మనుజులు దేహాన్ని ముఖ్యంగా భావించి దేహసంరక్షణకే పూనకొంటారు. సకాలంలో వర్షాలు కురియవు. విత్తనాలు సారంలేనివై పాల్చుగా పరిణామిస్తాయి. క్రయవిక్రయవ్యాపారాలలో మోసం అధికపౌతుంది. తాకట్టుగా తమ వర్ష పెట్టిన ఆభరణాలను అన్యాయంగా దాచివేస్తారు. సాధుజనులు అష్టకప్పాలు అనుభవిస్తారు, రోగాలతో బాధపడి అల్పాయుస్సులై మరణిస్తారు. పాపులు దీర్ఘాయువులై విలసిల్లి శుభాలు అనుభవిస్తారు, సిరిసంపదలతో తులదూగుతారు!

విశేషం: పాషండులు నాస్తికులు, దేవుడులేదని, వేదాలు ప్రామణికాలు కావని చెప్పేవారు. పాషండులలో చార్యాకులు నుప్రసిద్ధులు. 'బుణం కృత్యా ఘృతం పిబేత్' 'అప్సుచేసి నేఱు త్రాగుము' అనేది వారి వేదాంతం. దర్శనం అంటే తాత్క్షిక సిద్ధాంతసంపటం.

**క. ఉఱవగు నాలికెపంటలు, । గొట్టియల పాఁడియును దఱచగుం, బురుషులకుం
దెఱవలు సుట్టుము లయ్యేది, । రెఱచియు భుజియింతు రళ్లి నెల్ల జనంబుల్.**

294

ప్రతిపదార్థం: ఆరికెపంటలు= 'ఆరికె' సస్యం; ఉఱవు+అగున్= అధికం ఔతుంది. (ఆరికె= ఒక పంటవిశేషం); గొట్టియల, పాఁడియును= గొట్రెలపాలదిగుబడియున్నా; తఱచు+అగున్= అభివృద్ధి ఔతుంది; పురుషులకున్= మగవారలకు; తెఱవలు= స్త్రీలు; చుట్టుములు= వివాహాతరబంధం గలవారు; అయ్యేదరు= కాగలరు; ఎల్ల, జనంబుల్= మనుజులు అందరును; ఎఱచియున్= మాంసాన్ని; అర్థిన్= కోరికతో; భుజియింతురు= తింటారు.

తాత్పర్యం: ఆరికె మొక్కల సేద్యం ఎక్కువ ఔతుంది. గొట్రెలపాడి అభివృద్ధి చెందుతుంది. మగవారికి స్త్రీలు ఉంపుడుకత్తెలవుతారు. మనుజులు అందరు ప్రీతితో మాంసాన్ని తింటారు.

విశేషం: ఈ పద్యంలోని 'పురుషులకుం దెఱవలు సుట్టుము లయ్యేదరు' అనే ప్రయోగం అనుశీలించ దగింది. చుట్టుము అనగా బంధువు అనేది నిషుంటువులలోని అర్థం. చుట్టురికం అంటే జారత్య సంబంధం అనే అర్థం ఇచ్చే ప్రయోగం మనుచరిత్రలో ఉన్నది. 'కులములో వన్నె తక్కువ యయ్యేనే గాధిపట్టికి మేనక చుట్టురికము' - మనుచరిత్ర 2-73. ఎర్రనకవిహృదయం కలియుగంలో మగవారికి ఆడువారు భార్యలు కాక, జారత్యబంధం కల చుట్టులు మాత్రమే ఔతారు-అని చెప్పవచ్చును. ఇప్పట్టున సంస్కృత మహాభారత మూలం. 'భార్య మిత్రాశ్చ పురుషా భవిష్యంతి యుగ్ంక్షయే' (11-193-30).

**క. పితృదైవతకార్యంబుల , నితరేతరభోక్తలగుదు రెల్లయెడలు గు
త్సితదేశకాలపాత్ర , ప్రతతియ వర్తించు దైవపైత్రకవిధులన్.**

295

ప్రతిపదార్థం: ఎల్లఎడలన్= అంతటను; పితృ, దైవత, కార్యంబులన్= పితృదైవతలకు చేసే శ్రాద్ధకర్మల్లో; ఇతర+ఇతర, భోక్తలు+అగుదురు= ఒకరికి ఇంకొకరు తినెడివారలు ఔతారు; దైవపైత్రకవిధులన్= దేవాలయాలలో జరిగే పూజలలోను శ్రాద్ధకర్మలోను; కుత్సిత, దేశ, కాల, పాత్ర, ప్రతతి+అ= రోతగలిగించే ప్రదేశం, సమయం, వ్యక్తుల సమూహం మాత్రమే; వర్తించున్= కలుగుతాయి.

తాత్పర్యం: అన్నిచోట్ల పితృదైవతలకు చేసే శ్రాద్ధకర్మల్లో, ఒకరికొకరు వేయబడిన పిండప్రదానాలను ఇంకొకరు తింటారు. దేవకార్యాలలోనూ, పితరులకై చేసే శ్రాద్ధకర్మల్లోనూ ప్రదేశంకాని, సమయంకాని, వృత్తులుకాని, రోతగలిపేటట్లుగానే ఉంటాయి. అంటే దైవపైత్రకార్యాలు ఎక్కుడ కూడా దేశకాలపాత్రాలకు అనుగుణంగా జరుగువు.

**క. హౌతుప్రత్యయవాదవి , చేతసులై వేదనింద సేయుచును మఖ
శ్రాతంబులు త్రతములుఁ బెడుఁ , భాతురు దుర్వార్ధకర్మపరు లై విపుల్.**

296

ప్రతిపదార్థం: విపుల్= బ్రాహ్మణులు; దుర్వార్ధకర్మపరులు+పి= చెడుదారులు పట్టినవారై; హౌతు, ప్రత్యయ, వాద విచేతసులు+పి= హౌతువునందు నమ్మకంతో కూడినవాదంలో పరిపూర్ణంగా నిండిన మనస్సు కలవారై; వేద, నింద చేయుచును=

వేదాలను తూలనాడుతూ; మఖ, ప్రాతంబులు= యజ్ఞాల సముదాయాలను; ప్రతములున్= నోములను; పెదఱొతురు= విడనాడుతారు.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణులు హేతువాదంలో విపరీతమైన విశ్వాసం కలవారై, చెడుత్రోవలు పట్టిసవారై, వేదాలను నిందిస్తూ ప్రతాలు యజ్ఞయాగాదులు విడనాడుతారు.

మ. వనితాదుర్భలటినబంధుజనసర్వస్వాపహిరుల్ సుష్మా
జ్ఞనమాతాపిత్యపుత్రహంతలు యద్యచ్ఛాకర్మశేలుర్ ధరన్
జనసంపూజితు లై చలింతురు; విషష్ట్రీకు లై విప్రు లా
జనులం జేలి పలిగ్రహించెద రవజ్ఞాపూర్వదుల్వత్తముల్.

297

ప్రతిపదార్థం: వనితా, దుర్భల, దీన, బంధు, జన, సర్వస్వ+అపహారుల్= ఆడువారి, బలంలేనివారి, దరిద్రుల, బంధుజనుల సమస్తాన్ని అపహారించేవారున్నా; సుహృత్+జన, మాతా, పిత్ర, పుత్రహంతలు= మిత్రులైన జనులను, తలిదండ్రులను, కన్మచిడ్లలను చంపేవారున్నా; యద్యచ్ఛాకర్మశేలుర్= ఇచ్చవచ్చినచొప్పున ప్రవర్తించే వారున్నా; ధరన్= భువిషై; జన, సంపూజితులు+ఐ= జనులచేత ఆరాధించబడిన వారై; చరింతురు= తిరుగాడుతారు; విప్రులు= బ్రాహ్మణులు; విషష్ట్రీములు+ఐ= పోగొట్టుకొనబడిన సంపద కలవారై-దరిద్రులై; ఆజనులన్+చేరి= అట్టి మనుజులచెంత చేరి; అవజ్ఞాపూర్వదుర్యుత్తముల్= అవమానంతో కూడిన ఆ చెడ్డ ద్రవ్యాలను; పరిగ్రేహించెదరు= పుచ్చుకొంటూ ఉంటారు.

తాత్పర్యం: ఆడువారి, బలహీనుల, దీనులైనవారి, బందుగుల సర్వస్వం అపహారించే దుష్టులు, తలిదండ్రులను కన్న చిడ్లలను మిత్రులను చంపేవారు, ఇచ్చవచ్చినచొప్పున ప్రవర్తించే స్వేరవిహారులు భూలోకంలో ప్రజలచేత పూజించబడుతూ సంచరిస్తారు. బ్రాహ్మణులు అట్టి దుర్మార్గుల దరి చేరి, పరమదరిద్రులై వారిచ్చే ద్రవ్యాలను సిగ్గు, అవమానాలు దిగమ్మింగి పుచ్చుకొంటారు.

మ. ధరణీరక్షణ మాచలింపక స్వపుల్ దర్శంబునం బశ్యతీ
హరులై సాధుల దీఁచి చేకుటు తటియ స్త్రీధన క్షేత్రముల్
హరియింపంగలవారు; దారుణతరం బై పెల్లు చెల్లుం బర
స్వరమైరంబు ధరాతలేంద్రులకు విశ్వషాణి నాశంబుగన్.

298

ప్రతిపదార్థం: స్వపుల్= ప్రజలను పరిపాలించేరాజులు; ధరణీ, రక్షణము+ఆచరింపక= భూమిని కాపాడక (అనగా భూప్రజలను రక్షించక); దర్శంబుగన్= గర్వంతో; పశ్యతోహరులు+ఐ= బహిరంగంగా దొంగతనం చేసే బందిపోటు దొంగలై; సాధులన్= సామ్యంగా బ్రథికే సజ్జనులను; దోచి= దోషించేసి; చేకుటు= లభించునట్టి; తటియస్త్రీధనస్కేత్రముల్= వారివైన ప్రీలను సంపదలను పొలములను; హరియింపంగలవారు= దోచుకొనగలవారు; ధరాతల+ఇంద్రులకున్= భూమిని పరిపాలించే ప్రభువులకు; దారుణతరంబు+ఐ= మిక్కిలి భయంకరమై; పరస్పర, వైరంబు= ఒకరితో మరి ఒకరికి కయ్యం; విష్ణ, ప్రాణి, నాశంబుగన్= ప్రపంచంలోని ప్రాణులు నశించేటట్లుగా; పెల్లు= అధికంగా; చెల్లున్= ప్రవర్తిస్తుంది.

తాత్పర్యం: భూమిని పరిపాలించే రాజులు ప్రజలను రక్షించటానికి బదులు, బహిరంగంగా దోషించేసే దొంగలై ప్రవర్తిస్తారు. వారు సాధువులను దోచి వారి ప్రీధనస్కేత్రాలను హరిస్తారు. భూమి నేలే రాజులకు ఒండొరులతో గొప్పయుద్ధాలు జరుగుతాయి. ప్రపంచంలోని ప్రాణికోటి సర్వనాశనమౌతుంది.

క. సుతుఁ దహమానించు జనకుఁ; | బతి నవమానించు భార్య; పద్మతులుఁ బతులున్
మతి నొండిారువుల మెచ్చకు | సతతముఁ జరియింతు లష్టసంచారములన్.

299

ప్రతిపదార్థం: సుతుఁడు= కొడుకు; జనకున్= తండ్రిని; అవమానించున్= కించపరుస్తాడు; భార్య= పెండ్లం; పతిన్= భర్తను; అవమానించున్= కించపరుస్తుంది; మతిన్= మనసులో; బండారువులన్= ఒకరినొకరు; మెచ్చకు= లక్ష్మిపెట్టక; సతతమున్= ఎల్లప్పుడు; ఇష్టసంచారములన్= ఇచ్చువచ్చినరీతిగా; చరియింతురు= ప్రవర్తిస్తారు.

తాత్పర్యం: మమారుడు తండ్రిని అవమానిస్తాడు. భార్య భర్తను కించపరుస్తుంది. భార్యాభర్తలు ఒకరినొకరు లక్ష్మిపెట్టక, ఇచ్చువచ్చినట్లు సంచరిస్తారు.

క. నడవను దేవపిత్రక్రియ, | లుడుగును వేదార్థసమ్మగుపదేశంబుల్,

గడగు మహిమాహాతమము, | పుడమి సమస్తంబుఁ గుజనభూయిష్ట మగున్.

300

ప్రతిపదార్థం: దేవపిత్రక్రియలు= దేవుడికి పిత్రుదేవతలకు జరపవలసిన పనులు, అనగా దేవపూజలు శ్రాద్ధక్రియలు; నడవను= జరగవు; వేద+అర్థ, సమ్యక్+ఉపదేశంబుల్= వేదాలలోని భావాలకు సంబంధించిన సముచితమైన బోధనలు; ఉడుగును= అంతరిస్తాయి; మహా+మోహా, తమము= గొప్ప అజ్ఞానం అనెడి చిమ్ముచీకటి; కడగున్= క్రముతుంది; పుడమి= భూమి; సమస్తంబున్= సర్వమును; కుజన, భూయిష్టము+అగున్= దుష్టులైన జనులతో నిండిపోతుంది.

తాత్పర్యం: దేవాలయాలలో పూజలు, పిత్రుదేవతలకు శ్రాద్ధదినవారక్రియలు జరుగవు. వేదవేదాంత వేదాంగ ప్రభోధం అంతరిస్తుంది. అజ్ఞానం అనే చిమ్ముచీకటి దట్టంగా గుబురుకొంటుంది. భూలోకమంతా దుష్టులతో క్రిక్కిరిసిపోతుంది.

సీ. పదియాటువర్షముల్ పరమాయు వయ్యెడు, | ధరణీశ! కలియుగాంతమున వినవే;

యేడును నెనిమిబియేంఢ్ ప్రాయంబునఁ, | బ్రజ లుఢ్వింతురు భామినులకు;

ద్రవ్యవిహీనులై దాత యొక్కడు లేక, యన్మోస్త్వతస్ఫురు లగుదు రెందు;

నెఱిగెడువారును నెంతయుఁ గ్రూరు లై, చెనసి పాపంబు సేసెదరు సూవె!

తె. యన్మోస్త్విక్రయ మొనలింతు రఖిలజనులు, | వేదవిక్రయు లగుదురు విప్రవరులు,

పణ్ణయోనుల యగుదురు పంచముఖులు, | గష్టతర మైన యక్కలికాలవేళ.

301

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ+రంశి= భూమికి ప్రభువైన ఓధర్మరాజా!; వినవే= అవధానంతో ఆలకించుము; కష్టతరము+ఐన= మిక్కుటమైన దుఃఖంతో కూడిన; ఆ కలికాలవేళన్= ఆ కలియుగ సమయంలో; పది+అఱు, వర్షముల్= పది ఆరేండ్లు; కలియుగ+అంతమునన్= కలియుగం లోపల; పరమ+అయుషు+అయ్యెడున్= గొప్ప ఆయుర్వ్యాయం ఔతుంది; ఏడునన్+ఎనిమిది +ఏండ్ల ప్రాయమునన్= ఏడుసంవత్సరాలు, లేక ఎనిమిది వత్సరాల వయస్సు వచ్చినప్పుడు; భామినులకున్= ప్రీలకు; ప్రజలు+ఉధృవింతురు= సంతానం కలుగుతుంది; ఎందున్= ఎచ్చటెచ్చుటను; ద్రవ్యవిహీనులు+ఐ= దరిద్రులై; దాత= దానం చేసేవాడు; ఒక్కడు లేక= ఒకవ్యక్తి కూడా లేకపోయి; అన్యోన్య, తస్మిరులు+అగుదురు= ఒకరిసాత్మ మరొకరు దొంగలించేవారు ఔతారు; ఎఱిగెడువారును= తెలిసిన జ్ఞానులు సయితం; ఎంతయున్= మిక్కిలి; క్రూరులు+ఐ= దుష్టులై; చెనసి= కడగి; పాపంబు+చేసెదరు+చూవె= చెడ్డపనులను చేస్తారు సుమా!; అభిలజనులు= అందరు; అన్మవిక్రయము+ఒనరింతురు= అన్నాన్ని ధనం కోరి అయ్యుతారు; విప్రవరులు= బ్రాహ్మణోత్తములు; వేదవిక్రయములు= వేదాలను అమ్మేవారు అనగా జ్ఞానాన్ని

ధనం కొరకై అమ్మేవారు; అగుదురు= ఔతారు; పద్మముఖులు= పద్మంవంటి ముఖం కలవారు- ప్రీలు; పణ్యయోనులు+లు= ధనం కొఱకే మానాన్ని అమ్ముకొనేవారు; అగుదురు= ఔతారు.

తాత్పర్యం: ఓధర్మరాజు! కలియుగంలో ప్రజల ఆయుఃప్రమాణం పదియారేండ్రకు మించదు. ఏడెనిమిది సంవత్సరాల వయస్సు వచ్చే సరికే ఆడపిల్లలు సంతానవతులు ఔతారు. దానం చేసేదాతలు కరవై, ప్రజలు ఒకరిసాత్ము నొకరు అపహరిస్తారు. తెలిసిన జ్ఞానులు సయితం మిక్కిలి దుష్టులై, వెనుకాడక పాపకృత్యాలు చేస్తారు. అంతేకాక, పరమదుఃఖంతో నిండిన ఆ కలికాలంలో అందరును అన్నాన్ని ధనం కొరకై అమ్ముతారు. బ్రాహ్మణోత్తములు జ్ఞానాన్ని అమ్ముకుంటారు. అందమైన ఆడవారు తమ మానాలను ధనం కొరకై అమ్ముకొంటారు.

తరువోజు.

ఉక్కణ శూధ్రు లత్యుద్రు లై కవిసి , యొండిండ పెక్కండ్ర నుఱక చంపుటయు
బిక్కెష్టరును లేక దీనులై వసుము , తీసురుల్ నాలుగు దెసలఁ బాటెదరు;
ముక్కుడిచోరులు ముల్చై నిశ్చేషు , ముగ ధనావలఁ గొని మొగి వథియింప
స్తుక్కి కాకులయట్ల శూన్యులై చెదరి , సాంపటి యడవులు సాత్మరు జనులు.

302

ప్రతిపదార్థం: ఉక్కున్నె= దర్శంతో; శూద్రులు= నాలుగవ జాతివారు; అతి+ఉగ్రులు+ఇ= మిక్కిలి భయంకరులై; కవిసి= విజ్ఞంభించి; ఒండు+బండ= ఒక్కరొక్కరే క్రమంగా; పెక్కండన్= పలువురిని; ఉడక= లడ్డుపెట్టక (విర్మాణిణ్యంగా); చంపుటయున్= సంహరించటం; దిక్కు+ఎవ్వరును, లేక= కాపాడేవారెవ్వరున్నా లేక; దీనులు+ఇ= దు:ఖం పాండేవ్వారై; వసుమతీ, సురుల్= బ్రాహ్మణులు; నాలుగుదెసలన్= నాలుగుదిక్కులకు; పాటెదరు= పారిపోతారు; ముక్కుడిచోరులు= నీచులు అయిన దొంగలు; ముట్టి= చేరి; నిన్+శేషముగన్= శేషం లేకుండా, అనగా పూర్తిగా; ధన+అవలిన్= సంపదలను; కొని= గ్రహించి; మొగి= కడగి; వథియింపన్= సంహరించగా; స్తుక్కి= వెతచెంది; కాకుల+అట్లు+లు= కాకులవలె; శూన్యులు+ఇ= ఏమియులేనట్టి వారై; జనులు= ప్రజలు; సాంపు+లటి= శోభ నశించి; అడవులు+బొత్తరు= అరణ్యాలలోకి చేరతారు.

తాత్పర్యం: నాలువజాతివారైన శూద్రులు మిక్కిలిభయంకరైన పరాక్రమంతో విజ్ఞంభించి ఒకరొకరే వరుసగా పలువురు ప్రజలను సంహరిస్తారు. బ్రాహ్మణులు తమను రక్షించేవారు ఎవ్వరూ లేక, నాలుగుదిక్కులా చెల్లాచెదరై పారిపోతారు. దుష్టు లైన దొంగలు చెలాగే ద్రవ్యాన్ని హరించటంమాత్రమే కాక ప్రాణాలను కూడా హరిస్తారు. ఆ బాధలతో అలమటించి, ప్రజలు దరిద్రులై కాకులవలె అడవులలో తలదాచుకుంటారు.

విశేషం: ద్విపద పాదవ్యయం ఒక తరువోజ పాదం. మూడు ఇంద్ర గణాలమీద ఒక సూర్యగణం, మరల మూడింద్ర గణాల మీద ఒక సూర్యగణం ప్రతిపాదంలోనూ ఉంటాయి. రెండేసి గణాల మీద పాదంలో మూడు యతులుంటాయి. ప్రాస నియమం ఉంది. అన్ని పాదాలూ మొదటి పాదాన్ని అనుసరించి గుర్తుదులో, లఘ్యదులో కావాలి.

K. ప్రతిధర్మంబులు శూద్రులు , ప్రతిభం జెష్పంగ వినుచు బ్రాహ్మణాజాతుల్

ధృతి సెడి తత్సేవకు లై , యతినిందితకర్మకారు లయ్యేద రథిపా!

303

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓ ధర్మరాజు!, ప్రతిధర్మంబులు= వేదాలకు సంబంధించిన ధర్మాలు; శూద్రులు= శూద్రులు; ప్రతిభన్+చెప్పంగన్= ప్రతిభతో వివరించి చెప్పగా; బ్రాహ్మణాజాతుల్= విప్రులలోని పెక్క తెగలవారు; ధృతి+చెడి= ధైర్యం

కోలుపోయి; వినుచున్= ఆలకిస్నా; తడ్+సేవకులు+బు= వారికి దాసులై; అతి, నిందిత, కర్గుకారులు+అయ్యెదరు= మిక్కటంగా నిందించబడిన పనులు చేసేవారు ఔతారు.

తాత్పర్యం: వేదాలకు సంబంధించిన ధర్మాలనుగూర్చి శూద్రులు వివరించి చెప్పగా, బ్రాహ్మణులలోనే పెక్కు తెగలవారు వీను లోగ్గి వింటారు. అంతేకాక, ఘైర్యం కోలుపోయి వారు ఆ శూద్రులకు సేవకులొతారు. మిక్కిలి నిందించదగిన పనులు చేసేవారు ఔతారు.

మత్తకోకిలము.

దేవతాయతనంబులున్ జగతీసురావసథంబులుం
బావనాత్రమభూములుం జెడి పాడగున్ శుభవృక్ష వ
శ్లీవనంబులు నాశ మొందు గలిత్రచారమునందు దు
స్త్రీవిహరము మద్యపానముఁ జెల్లుఁ బెల్లుగ నెల్లెడన్.

304

ప్రతిపదార్థం: కలిప్రచారమునందున్= కలియుగం నడుస్తున్నప్పుడు; దేవతా+ఆయతనంబులున్= దేవతల కోవెలలు; జగతీసుర+అవసథంబులున్= బ్రాహ్మణుల ఇండ్లును; పావన+ఆశ్రమ, భూములున్= పవిత్రాలైన ఆశ్రమప్రదేశాలును; చెడి, పాడు+అగున్= చెడిపోయి పాడుపడతాయి; శుభ, వృక్ష, వశీ, వనంబులు= మంచి చెట్లు, తీగలు, తోటలు; నాశము+ఒందున్= నశిస్తాయి; దున్+స్త్రీవిహరము= చెడిపోయిన స్త్రీల విజృంభణం; మద్యపానమున్= కల్లు (మొదలైన) మత్తు కలిగించే పాసీయాలు త్రాగటం; ఎల్ల+ఎడన్= అన్ని చోట్లు; పెల్లుగన్= మిక్కటంగా; చెల్లున్= ప్రవర్తిల్లతాయి.

తాత్పర్యం: కలియుగం నడచేటప్పుడు దేవాలయాలున్నా, బ్రాహ్మణుల గృహాలున్నా, పవిత్రమైన ఆశ్రమాలున్నా పాడయిపోతాయి; మంచి చెట్లు, తీగలు, అడవులు ధ్వంసం అయిపోతాయి. దుష్టస్తీల విజృంభణం, మద్యపానం మిక్కటంగా ప్రవర్తిల్లతాయి.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి చూడు: ఆరణ్యపర్వం 4.267 పద్య విశేషవ్యాఖ్య:

క. గురుఁ గొనియాడడు శిష్యుడుఁ; | గురుడును శిష్యునెడ వంచకుం డగుఁ; మది నొం డొరువుల నొల్లరు బంధులుఁ; | పాలభోల గఱవు లగుఁ బ్రజకుఁ బొడమును భయముల్.

305

ప్రతిపదార్థం: శిష్యుడు= విద్యార్థి; గురువున్= గురువును; కొనియాడడు= మెచ్చుకొనడు; గురుడును= అధ్యాపకుడుకూడ; శిష్య+ఎడన్= తనదగ్గర చదువుకొనే విద్యార్థియేడు; వంచకుండు+అగున్= మోసగాడు ఔతాడు; బంధులు; మదిన్=మనస్సులో; ఒండు+బరువులన్= ఒకరినొకరు; ఒల్లరు= అంగీకరించరు; పారిన్+పారిన్= మాటిమాటికి; కఱవులు+అగున్= కాటకాలు ఏర్పడుతాయి; ప్రజకున్= జనులకు; భయముల్= భీతులు; పాడమును= కలుగుతాయి.

తాత్పర్యం: కలియుగంలో శిష్యుడు గురువును మెచ్చడు. గురువు శిష్యుడిని మోసగిస్తాడు. బంధువులు ఒకరి నొకరు అనురాగంతో చూడరు. మాటిమాటికి కరవులు ఏర్పడుతాయి. ప్రజలకు భయాందోశనలు అధికవోతాయి.

తే. జివ్ిధంబున ధర్మంబు లెల్ల నపగ , తమునఁ బడ జనులెల్లను దల్లడిల్ల

బహువిధోత్సాతములు పుట్టుఁ బార్థవేంద్రు! , కడగి తత్పువికాల సంక్షయమునందు.

306

ప్రతిపదార్థం: పాఠిష+ఇంద్ర!= రాజులో ఇంద్రుడి వంటివాడా; తద్+కలి, కాలసంస్కయమునందున్= ఆ కలియుగంలో దాపురించే వినాశంలో; ఈ+విధమునన్; ధర్మంబులు+ఎల్లన్= అన్ని ధర్మాలున్నా; అపగతమునన్+పడన్= నాశనం చెందగా; జనులు+ఎల్లను= ప్రజలు అందరును; తల్లడిల్లన్= అట్టుడికి పోగా; కడగి= ఒదవి; బహు, విధ,+ఉత్సాతములు= పెర్మురకాలైన భయంకర అపశకునాలు; పుట్టున్= పుట్టుతాయి.

తాత్పర్యం: రాజులలో శ్రేష్ఠుడ వైన ఓధర్మరూరాజ్ఞ! ఆ కలియుగంలో ఏర్పడే వినాశంలో ఈవిధంగా అన్నిధర్మాలూ తలక్రిందులోతాయి. ప్రజాసమూహం తల్లడిల్లుతుంది. భయంకరమైన దుశ్శకునాలు దాపురిస్తాయి.

క. క్రమమున రాష్ట్రములును నగ , రములును నాశంబు నొందు; రక్ఖాచ్యుతులై భ్రమియింతురు జను లతి దు , ర్ఘమ గీలిసలదంతికములఁ గడునాతురు లై.

307

ప్రతిపదార్థం: క్రమమునన్= వరుసగా; రాష్ట్రములును= ప్రదేశాలున్నా; సగరములును= పట్టణాలున్నా; నాశంబున్+బందున్= నాశనం చెందుతాయి; జనులు= ప్రజలు; కడున్= మిక్కుటంగా; ఆతురులు+ఐ= కష్టాలకు లోనవటంచేత ఆవేదన చెందినవారై; అతిదుర్ఘమ గిరి సరిత్+అంతికములన్= నడవటానికి మిక్కెలి కష్టమైన పర్వతాల, నదుల ప్రాంతాలలో; రక్షా, చ్యుతులు+ఐ= భద్రతలేనివారై; భ్రమియింతురు= తిరుగాడుతారు.

తాత్పర్యం: వరుసగా ప్రదేశాలు, పట్టణాలు నాశనవోతాయి. ప్రజలు శాంతి భద్రతలు కోలుపోయి, మిక్కెలి వైన్యంతో దాటశక్యంగాని కొండలలో, ప్రవాహాల ప్రదేశాల్లో ఇటు నటు తిరుగాడుతారు.

కలియుగంబున విష్ణుందు గల్కిరూపంబున ధర్మంబు ప్రతిష్టించుట (సం. 3-188-89)

వ. అంతఁ గలియుగాంతంబునందు భువనవిదితం బయిన శంబళ గ్రామంబున కలాషత్వకుం డైన విష్ణుయశుం దను భూహృత్యాణందు జనియించి, సంస్కరణమాత్రన వేదశాస్త్రంబులును సమస్త శస్త్రాస్త్రవిశేషంబులు నభిగమించి సార్వభౌముండయి.

308

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అటుపిమ్ముట; కలి, యుగ+అంతంబునందున్= కలియుగంయొక్క కడపటిభాగంలో; భువన, విదితంబు+అయున= లోకానికి అంతటికి తెలిసినట్టి; శంబళగ్రామంబునన్= శంబళ అనే పల్లెటూరాల్లో; కల్కి+అత్మకుందు+ఐన= కల్కిరూపండైన; విష్ణుయశుండు+అను+బ్రాహ్మణాణందు= ‘విష్ణుయశుడు’ అనే పేరు కల విప్రుడు; జనియించి= పుట్టి; సంస్కరణమాత్రన్+అ= జ్ఞాపకం చేసికొనటం మాత్రంచేతనే; వేద, శాస్త్రంబులును, సమస్త, శప్త+అప్త, విశేషంబులును= వేదాలను. శాస్త్రాలను, అన్నిఆయుధాలను, మంత్రబాణాలలో గొప్పమైనవాటిని; అధిగమించి= పాంది; సార్వభౌముందు+అయి= రారాజు అయి.

తాత్పర్యం: అంతట ఆ కలియుగంకడపటిభాగంలో, ప్రపంచంలో అందరికి తెలిసినట్టి; శంబళగ్రామంలో కల్కి అవతార మైన విప్రుడు - విష్ణుయశుడు అనే పేరు గలవాడు పుట్టుతాడు. అతడికి కేవలం స్కురణమాత్రంచేతనే చదువనక్కిరలేకుండానే వేదాలు శాస్త్రాలు అవగత వోతాయి. అతడు ఆయుధాలను అన్నిటిని, శస్త్రాప్తవిశేషాలను, సులువుగా సంపాదించి సార్వభౌము డౌతాడు.

మధ్యాత్మ.

అసద్యశతేజుఁడు బ్రాహ్మణానీకసహితుఁ దై కడగి
వసుమతియందు నథర్థవర్తు లై యుస్తు మ్లేచ్ఛులను
మసలక నిజశక్తిఁ జేసి మడియంచి ధర్థంబు నిలిపి
వసునిభుం దొనలించుఁ బేల్చి వాజమేధము నిష్ట యెష్ట

309

ప్రతిపదార్థం: అసద్యశతేజుఁడు= సాటిలేని తేజంకలవాడు; బ్రాహ్మణా+అనీక, సహితుఁడు+బి= విప్రులసమాహంతో కూడినవాడై; కడగి= పూని; వసుమతి+అందున్= భూమియందు; అధర్మ, వర్తులు+బి+ఉన్న, మ్లేచ్ఛులను= ధర్మాన్ని అనుసరించని అనాగరకు లైన తెగలవారిని; మసలక= విడువక; నిజ, శక్తిన్+చేసి= తనదైన బలంచేత; మడియంచి= సంహరించి; ధర్మంబు= ధర్మాన్ని; నిలిపి= ప్రతిష్టించి; వసు, నిభుండు= వసువుతో సమానుడైనవాడు (విష్ణుయుశుడు); వాజమేధము= అశ్వమేధయాగాన్ని; నిష్ట+బప్పన్= దీక్షతో; పేర్కైన్= అతిశయంతో; ఒనరించున్= చేస్తాడు.

తాత్పర్యం: సాటిలేనితేజస్సు కలవాడైన విష్ణుయుశుడు బ్రాహ్మణాబృందాలతో కూడి, పూనికతో అధర్మవర్తనలయిన మ్లేచ్ఛులను సంహరించి, ధర్మాన్ని తిరిగి నెలకొల్పుతాడు. తదుపరి, వసునిభుడైన ఆతడు దీక్షతో అశ్వమేధయాగం చేస్తాడు.

విశేషం: మధ్యకృతలోని ప్రతిపాదంలోనూ వరుసగా రెండు ఇంద్రగణాలు, ఒక సూర్యగణం, రెండు ఇంద్రగణాలు, ఒక సూర్య గణం ఉంటాయి. నాలుగో గణం మొదటి అష్టరం యత్తిస్తానం. ప్రాస నియతి ఉన్నది.

క. ఘనుఁ డిలయెల్లను బ్రాహ్మణ , ధనముగ భాగించి యచ్చి ధర్థయశోవ
ర్థనుఁ దై వార్ధకమున న , త్యానఘుండు దపశిషసంబునందు వసించున్.

310

ప్రతిపదార్థం: ఘనుఁడు= గొప్పవాడు (విష్ణుయుశుడు); ఇల+ఎల్లను= భూమిని అంతటిని; బ్రాహ్మణాధనముగన్= విప్రుల సాత్తుగా; భాగించి+ఇచ్చి= పంచిఇచ్చి; ధర్మ, యశ్చ+వర్ధనుఁడు+బి= ధర్మాన్ని, కీర్తినీ పెంపాందించేవాడై; వార్ధకమున్= ముసలితనంలో; అతి+అనఘుండు= మిక్కిలి పుణ్యంకలవాడు; తపస్+వనంబునందున్= తపస్సు చేసికొనే అడవిలో; వసించున్= నివసిస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఘనుడై, మిక్కిలి పుణ్యం ఆజ్ఞించినవాడై విష్ణుయుశుడు భూమినంతటిని విప్రులకు చెందిన సాత్తుగా భావించి, దానిని వారికి భాగించి పంచిపెట్టి, ముసలితనంలో తాను తపోవనంలో నివసిస్తాడు.

శ. అతనిచేతం బ్రతిష్టితం బైన ధర్మంబు ననుసలించి బ్రాహ్మణాబివర్ధంబులు సమర్యాదంబులై
వర్తింపంగలయిపి; దాననచేసి కృతయుగంబు సంప్రాప్తం బగు; నందు.

311

ప్రతిపదార్థం: అతనిచేతన్+ప్రతిష్టితంబు+బిన్= ఆవిష్ణుయుశుడిచేత నెలకొల్పబడిన; ధర్మంబున్= ధర్మాన్ని; అనుసరించి= అనగుణంగా నడచుకొని; బ్రాహ్మణా+అది+వర్ధంబులు= బ్రాహ్మణులు మొదలైన కులాలు; సమర్యాదంబులు+బి= మర్యాదలతో (హద్దులతో) కూడినవై; వర్తింపంగలయిని= నడచుకొనగలవు; దానన్+అ+చేసి= అందుచేతనే; కృతయుగంబు; సంప్రాప్తంబు+అగున్= తిరిగి సంభవిస్తుంది; అందున్= ఆ కృతయుగంలో;

తాత్పర్యం: అతనిచేత స్థాపించబడిన ధర్మాన్ని అనుసరించి బ్రాహ్మణులు మొదలైన వర్ణాలవారు వారి వారి మర్యాదలను పాటించేవారై వర్తిస్తారు. దానివలన తరువాతియుగమైన కృతయుగం ప్రవర్తిల్లుతుంది. అందులో.

శా. ఆరామవ్రజచైత్యస్థువనదేవాగారసామ్యంబులై

భూలి బ్రహ్మతపస్వి సంకులములై పుణ్యాధ్వరారంభ సం
భారీధారములై నితాంతఫలిత ఖ్రాజష్టుసస్యంబులై
యారూధస్థితి నెల్లదేశములు నొప్పొరుం బ్రకాశంబులై.

312

ప్రతిపదార్థం: ఆరామ, వ్రజ, చైత్య, సర్ప, వన, దేవ+అగార, సామ్యంబులు+ఽః = తోటల సమూహాలతో, గుడులతో, ఇండ్లతో, ఉద్యానాలతో, దేవాలయాలతో, ప్రశాంతంగా ఉండేవై; భూరి, బ్రహ్మ తపస్వి, సంకులములు+ఽః = గొప్పవారైన బ్రహ్మర్షులచేత క్రిక్కిరిసినవై; పుణ్య+అధ్వర+అరంబ, సంభార+ఉదారములు+ఽః = సుకృతం కల్పించే యజ్ఞాలు మొదలు పెట్టటానికి ఉద్దేశించబడిన వస్తుసామగ్రిచేత దట్టములైనవై; నితాంత, ఫలిత, బ్రాజిష్టు సస్యంబులు+ఽః = ఎల్లప్పుడు మంచి దిగుబడితో దేదీప్యమానమైన పంటలు కలిగినవై; ఆరూధస్థితిన్= ఒప్పారునవిగా ఉండేవై; ఎల్లదేశములన్= అన్ని ప్రదేశాలున్నా; ప్రకాశంబులు+ఽః = విలసిల్లేవై; ఒప్పారున్= వర్ణిల్లతాయి.

తాత్పర్యం: ఇంక కృతయుగం తిరిగి ఆరంభించటంచేత ధర్మం నాలుగుపాదాలతో పరిపూర్వమై వికసిస్తుంది. అన్ని దేశాలున్నా ఆదర్శప్రాయంగా ఒప్పారుతాయి. తోటలు, ఉద్యానవనాలు గుడులు, దేవాలయాలతో వర్ధిల్లే దేశాలు బ్రహ్మర్షిసమూహాలతో క్రిక్కిరిసి పుణ్యాయజ్ఞాలు చేయటంకొరకు ఉద్దేశించబడిన వస్తుసామగ్రితో ఒప్పారుతాయి. ఆ విష్ణుయపుడిచేత నెలకొల్పబడిన ధర్మాన్ని అనుసరించి, బ్రాహ్మణులు మొదలైన కులాలవారు సంప్రదాయాలను అనుసరించి ప్రవర్తించగలరు.

క. సమయముతోడఁ గురియు వ , ర్షములు, గరము తేజ మెక్కి చరియించు నవ
క్రములై గ్రహంబు, లారీ , గ్రము సౌఖ్యము సమభికముగఁ గలుగు నరులకున్.

313

ప్రతిపదార్థం: సమయముతోడన్= సకాలంలో; వర్షములు= వానలు; కురియున్= కురుస్తాయి; గ్రహంబులు= గ్రహాలు (కుజడు, బుధుడు మున్సుగు గ్రహాలు); అవక్రములు+ఽః = వంకరటింకర కాని నడకతో; తేజము+ఎక్కి= మిక్కుటమైన కాంతిని పాంది; చరియించున్= తిరుగుతాయి; నరులకున్= మనుజులకు; ఆరోగ్యము= స్వాస్థ్యం, రోగాలు లేని సుఖస్థితి; సౌఖ్యము= సుఖం; సమ్+అధికముగన్+కలుగున్= మిక్కులి ఎక్కువగా ఏర్పడుతుంది.

తాత్పర్యం: వానలు సకాలంలో కురుస్తాయి. గ్రహాలు వక్రగమనం లేకుండగా మిక్కుటమైన కాంతితో తిరుగుతాయి. మనుజులకు ఆయురారోగ్యాలు కలుగుతాయి.

వ. ఇది కృతయుగప్రవర్తనంబు; త్రేతాద్వాపర యుగంబులందుఁ త్రితయ ధ్వయపాదంబుల ధర్మంబ వర్తిల్లు;
నిట్టి తెఱంగునం గాలగతు లనేకంబులు నాకుం బ్రత్యక్షసిధ్ంబు లయ్యే; నీ వడిగిన యతీతానాగతంబు
లయిన విశేషంబు లెఱింగించితి; నింక నొక్క హాతోపదేశంబు సేసేద; నాకళ్లంపుము.

314

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఇది; కృత, యుగ, ప్రవర్తనంబు= కృతయుగం నడిచే తెరగు; త్రేతా, ద్వాపర, యుగంబులందున్= త్రేతాయుగంలోనూ, ద్వాపరయుగంలోనూ; త్రితయ, ధ్వయపాదంబులన్= మూడు, రెండు పాదాలతో; ధర్మంబు+అ=

ధర్మేం; వర్తిల్లన్= విలసిల్లుతుంది; ఇట్టి+తెఱంగునన్= ఈవిధంగా; కాల, గతులు= కాలపు నడకలు; అనేకంబులు= పెక్కరీతులు; నాకున్+ప్రత్యక్షసిద్ధంబులు+అయ్యెన్= నాకు స్వానుభవపూర్వకంగా కన్పడినవి; నీవు+అడిగిన= నీవు ప్రశ్నించిన; అతీత+అనాగతంబులు+అయిన= భూతకాలంలో జరిగినవి, భవిష్యత్త్వాలంలో జరుగబోయేవి అయిన; విశేషంబులు= ముఖ్యంగా పేర్కొనదగిన సంగతులు; ఎఱింగించితిన్= తెలిపితిని; ఇంకన్= ఇకమీద; ఒక్క= ఒక; హిత+ఉపదేశంబు+చేసెదన్= నీ మేలు కోరి చెప్పేమాట వినిపిస్తాను; ఆకర్షింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: ఇంతవరకు నేను నీకు చెప్పింది కృతయుగంలో జరిగే తీరుతెన్నులు. త్రేతాయుగంలో మూడు పాదాలతో, ద్వాపరయుగంలో రెండుపాదాలతో ధర్మం వర్తిల్లుతుంది. ఈవిధంగా కాలచుక్కం పలుమారులు తిరుగుతూ ఉంటుంది. ఆ విషయం నాకు స్వానుభవపూర్వకమైనది. జరిగిన సంగతులతో పాటు రాబోయే కాలంలో జరిగేవికూడ జోడించి వివరించి చెప్పాను. ఇక నీకు ఒక ముఖ్యమైన ఉపదేశం నీ మేలుకోరి చెపుతాను. సావధానంగా వినుము.

క. ధరణిసురులకు నెప్పుడుఁ, గర మిష్టము సేయుమయ్య కౌరవపంశి
త్తర! విప్పులు సంతుష్టిం, బోరసినఁ జేకుటు నశేషపుష్టపలంబుల్.

315

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ వంశ+ఉత్తర!= కౌరవ వంశంలో శ్రేష్ఠుడవు అయినవాడా!; ధరణిసురులకున్= బ్రాహ్మణులకు; ఎప్పుడున్= ఎల్లవేళలలో; కరము= మిక్కిలి; ఇష్టము+చేయుము+అయ్య= కోరినదానిని నెరవేర్చు మయ్య; విప్పులు= బ్రాహ్మణులు; సంతుష్టిం+పారసినన్= సంతుష్టి చెందితే; అశేష పుణ్యఫలంబుల్= పెక్క సుకృత్యాల ఘలితాలు; చేకుటున్= కలుగుతాయి.

తాత్పర్యం: కౌరవవంశంలో శ్రేష్ఠుడ వైన ఓ ధర్మరాజా! నీవు ఎల్లపుడూ బ్రాహ్మణులకు ఇష్టమైనదానిని చేయుము; ఎందుచేత నంటే, బ్రాహ్మణులు సంతుష్టి చెందితే సమస్తపుణ్యాలు కలుగుతాయికాబట్టి.

సి. సకలభూతములందు సదయాత్ముడవు గమ్ముఁ, పాలింపు ప్రజల నీ ప్రజలఁ బోలే;
విశదవ్యధాచారవేబిషై ధర్మంబు, సలుపుము దురితవర్జనము గాగుగఁ;
నెఱుగమిఁ భాప మొక్కించుక దొడలినఁ, జయ్యన ప్రతికారశాఖి వగుము;
గర్వంబు విదువుము, గరము ప్రియంబును, నిజమునుగా వచోనియతి నడపు;
తే. కాలగతు లెల్లి నెఱిగి యష్టిలితబోధ, యుక్తుడవు గమ్ముఁ భరతపంశిద్దుడుడవు
నీవు గావున నత్యంతనిర్భలుడవు, ప్రాజ్ఞుడవు; నీకు వేఱ చెప్పంగ నేల?

316

ప్రతిపదార్థం: సకల+భూతములందున్= అన్ని ప్రాణులపట్ల; సదయ+అత్యుడవు+కమ్ము= జాలితో కూడిన ఆత్మ కలవడవు అగుము; ప్రజలన్= (నీరాజ్యంలోని) జనులను; నీ, ప్రజలన్+పోలెన్= నీసంతానంవలేనే; పాలింపు(ము)= ఏలుకొనుము; విశదవ్యధ+ఆచార, వేదివి+పి= తెల్లముగా మునసిలవారి ప్రవర్తనను తెలిసికొనే వాడివై; దురిత, వర్జనము+కాగన్= పాపాలు వదలివేయబడినవి అగునట్లుగా; ధర్మంబు= ధర్మాన్ని; చలుపుము= ఆచరించుము; ఎఱుగమిన్= అజ్ఞానంచొప్పున; పాపము+ ఒక్కించుక= కొంచెం పాపం; తొడరినన్= ఏర్పడితే; చయ్యన= వెనువెంటనే; ప్రతికారశాఖి+అగుము= మారుచేత చేసే వాడివి అగుము; గర్వంబు= గర్వాన్ని (అహంకారాన్ని); విదువుము= వదలి పెట్టుము; కరము= మిక్కిలి అయిన; ప్రియంబును= ఇష్టమును; వచన్+నియతి= మాటలాడే నియమం; నిజమును, కాన్= సత్యంతో కూడిందిగా; నడపు(ము)= నిర్వహించుము; కాల, గతులు+ఎల్లన్+ఎఱిగి= కాలం ఏయే రీతులుగా నడచునో వాటిని అన్నింటిని తెలిసికొని; అస్థలిత, బోధ, యుక్తుడవు, కమ్ము= జారనట్టి జ్ఞానంతో కూడినవాడవు అగుము; నీవు; భరత, వంశ+ఉర్ధుపుడవు= భరతవంశంలో

పుట్టేవాడవు; కావున్= కాబట్టి; అతి+అంత, నిర్మలుడవు= మిక్కిలి స్వచ్ఛమైన శీలం కలవాడవు; ప్రాజ్ఞుడవు= బాగా అన్నివిషయాలను తెలిసికొనివాడవు; నీకున్= నీకు; వేఱు+అ= వేరుగా, ప్రత్యేకించి; చెప్పంగన్+ఏలి= చెప్పటం ఎందుకు? (అంటే) చెప్పనవసరం లేదు.

తాత్పర్యం: ఈ సృష్టిలో ఉన్న చరాచర మైన సమస్తభూతాలవట్ల జాలిగలిగినవాడవు కమ్ము. నీరాజ్యంలోని పారులను నీ కష్టబీడ్లలవలేనే పరిపాలించుము. ధర్మాన్ని నిర్ణయించుకొనేటప్పుడు, లోగడ జ్ఞానవుర్ధులైన మహానుభావులు ఏవిధంగా ఆచరించారో పరిశీలించి, ఆవిధంగా ప్రవర్తించుము. తెలియక కొంచెం పాప మేర్పడినా వెంటనే దానికి ప్రాయశ్శిత్తము చేసుకొనుము. అహంభావాన్ని విడిచిపెట్టుము; సత్యాన్ని ప్రియాన్ని మాటాడుము; కాలాన్ని అనుసరించి జ్ఞానం పరిణతి చెందుతుందనే విషయాన్ని మరవకుండటంచేత, నీ తెలివితేటలు జారిపడకుండుగాక! నీవు భరతవంశంలో పుట్టినవాడవుకాబట్టి మిక్కిలి పవిత్రుడవు. కల్పం లేనివాడవు. సర్వవిషయాలు బాగా ఎరిగిన ప్రాజ్ఞుడవు. నీకు ఇంతకంటె విస్తరించి చెప్పనవసరం లేదు.

విశేషం: మహాభారతంలో పలుతావుల క్రాలగతి'ని గూర్చిన ప్రస్తావన వస్తుంది. కాలగతులు తెలియకసోతే బోధ స్థలితం కావచ్చు ననే పౌచ్చరిక ఇట గమనించతగింది.

వ. అనిన విని యుధిష్ఠిరుండు 'మునీంద్రా! నీయానతిచ్ఛిన వాక్యంబు లన్నియు నవహితుండ సై వింటి: నింతకుమున్న నా యోపిన తెఱంగున లోభమాత్సర్వాచి దుర్గణంబులు పరిహారింతు; నింకను భవదుక్తం బైన ధర్మశాసనంబును బ్రయత్తంబునం బాలించెదునని యతనికిబ్రుణమివ్యి మతియును బ్రాహ్మణప్రభావంబు విసువాఁ దై యతనిం బ్రాహ్మంచినఁ, దధిష్టయం బైన యతిహిసం బతనికి నమ్మహిముని యిట్లని చెప్పు. 317

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని చెప్పగా; విని= అలకించి; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; ముని+ఇంద్రా!= మునులలో ఇంద్రుడి వంటి వాడా!; నీ+అనతి+ఇచ్చిన= నీవు సెలవిచ్చిన; వాక్యంబులు+అన్నియున్= మాటలు అన్నింటిని; అవహితుండను+ఖ= శ్రద్ధతో కూడినవాడనై; వింటిన్= అలకించాను; ఇంతకున్, మున్న= ఇదివరకు; నా+చిపిన, తెఱంగునన్= నాకు శక్తి వంచన లేని తీరుగా; లోభ, మాత్ర్యర్య+అది, దుర్గణంబులు= అత్యాశ, అసూయ మొదలైన చెడులక్షణాలు; పరిహారింతున్= లేకుండేటట్లుగా చేస్తూ ఉన్నాను; ఇంకను= మరియును; భవత్త+ఉక్తంబు+ఖన= నీచేత చెప్పబడిందైన; ధర్మ, శాసనంబును= ధర్మంతో కూడిన ఆనతిని; ప్రయత్నంబునన్= సాధనంచేత; పాలించెదన్= అనుసరిస్తాము; అని= అనిచెప్పి; అతనికిన్= (మార్గందేయమహార్షికి); ప్రణమిల్లి= నమస్కారంచేసి; మతియును= ఇంకను; బ్రాహ్మణా, ప్రభావంబు= విప్రులయ్యెక్క మహిమ; వినువాఁదు+ఖ= ఆలకించటానికి కుతూహాలం కలవాడై; అతనిన్= (ఆమార్గందేయమహార్షిని); ప్రార్థించిన్= వేడగా; తద్ద+చిషయంబు+ఖన= ఆ బ్రాహ్మణమహిమకు సంబంధించిన; ఇతిహసంబు= పూర్వకాలంలో జరిగిన కథ; అతనికిన్= (ఆధర్మరాజుకు); ఆ+మహాముని= ఆమహార్షి అయిన మార్గందేయుడు; ఇట్లు+అని= ఈవిధంగా; చెప్పున్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా విని ధర్మరాజు ఇట్లు అన్నాడు: 'మహామునీ! మీరు సెలవిచ్చిన మాటలన్నీ శ్రద్ధతో విన్నాను. ఇదివరకే నా శక్తివంచన లేకుండా అత్యాశ, అసూయ మొదలైన చెడుగుణాలను పరిహారిస్తూ ఉన్నాను. ఇప్పుడు మీచేత బోధించబడిన ఈ ధర్మశాసనాన్ని ప్రయత్నపూర్వకంగా ఆచరిస్తాను'- అని అంటూ మార్గందేయ మహార్షికి నమస్కరించి, బ్రాహ్మణాప్రభావాన్ని గురించి తెలియజెప్పుమని ప్రార్థించాడు. ఆ మహాముని ఆ అంశానికి సంబంధించిన ఒక ఇతిహసాన్ని ఈవిధంగా చెప్పాడు.

మార్గందేయండు ధర్మరాజువకు బ్రాహ్మణాప్తభావంబు సెప్పుటు (సం. 3-190-1)

చ. మనుడు పరిక్రితుం డను బ్రుకారితుఁ దైన మహోవిభుండు భా
నునిభుండు భానువంశ్యుడు విసుాతసకీర్తి యయోధ్య యేలువాఁ
డనుపముఁ దొక్కనాడు మృగయారతుఁడై చరియించే గానన
మును నొకరుండ యమ్ముల సపూర్వజ్ఞోగ్రహాయాధిరూఢుఁడై.

318

ప్రతిపదార్థం: ఘనుఁడు= గౌప్యవాడు; పరిక్రితుండు+అన్వే= పరిక్రితుడు అనేపేరుతో; ప్రకాశితుఁడు+ఖన= వెలుగొందిన; మహో, విభుండు= భూమికి భర్త అయిన రాజు; భాను, నిభుఁడు= సూర్యుడితో సమానుఁడైనవాడు; భానువంశ్యుడు= సూర్యవంశానికి చెందినవాడు; విసుాతసకీర్తి= మిక్కిలి క్రొత్తదైన యశస్వి గల వాడు; అయోధ్యా+యేలువాఁడు= అయోధ్య అనే పట్టణం రాజధానిగా కల రాజ్యం ఏలే వాడు; అనుపముఁడు= సాటిలేని వాడు; ఒక్కనాడు= ఒకానోక దినమున; కాననమ్మున్వన్= అడవిలోపల; ఒకరుండు+అ= ఒంటరిగా; ఇమ్ములన్= ప్రీతితో; అపూర్వజవ+ఉగ్ర, హాయ+అధిరూఢుఁడు+ఖ= క్రొంగ్రొత్తదైనది, వేగంచేత భయంకరమైనది అయిన గుర్రాన్ని ఎక్కినవాడై; మృగయా, రతుఁడు+ఖ= వేటలో మిక్కిలితమకం కలవాడై; చరియించెన్= తిరుగాడాడు.

తాత్పర్యం: పూర్వకాలంలో అయోధ్యను పరిపాలించే ప్రభువు, సూర్యుడితో సమానమైన తేజస్సు కలవాడు, సూర్యవంశంలో పుట్టినవాడు, ముందెవ్యరును ఆర్జించనంత యశస్వి నార్జించినవాడు, సాటిలేని పరాక్రమ ప్రాభవాలు కలవాడు అయిన పరిక్రితు డనే మహోరాజు ఒకానోకనాడు అడవికి వెళ్ళి, సంప్రీతితో మిక్కిలి వేగంతో పరుగెత్తగల గుర్రాన్ని ఎక్కి వేటయందలి తమకంతో తిరుగాడజొచ్చాడు.

వ. జీవ్యధంబునం బెక్కుమృగంబుల వథియించుచుఁ గ్రుమ్మరువాఁ దొక్కయేడ.

319

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబున్వ= ఈ రీతిగా; పెక్కుమృగంబులన్= అనేకజంతువులను; వథియించుచుఁ= చంపుతూ; గ్రుమ్మరువాఁడు= తిరిగేవాడు; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోటున.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా పెక్కుమృగాలను వేటాడుతూ ఆ అడవిలో ఒకచోట.

అ. మదగజాభిరామ మృదులయానం బోపు | నల్లఁ బోలయుచుచును లతాంతరములఁ
గరములీలఁ గమ్మవిరులు గోయుచునున్నఁ | పువ్వబోడే నొక్క పొలతీలఁ గనియె.

320

ప్రతిపదార్థం: మదగజ+అభిరామ, మృదుల, యానంబు+బప్పన్= మదించిన ఏనుగువలె అందమైన మృదుమైన నడక ఒప్పారగా; అల్లన్= మెల్లమెల్లగా; పొలయుచును= తిరుగాడుతూ; లతా+అంతరములన్= తీగలమధ్య; కరములీలన్= మిక్కుటమైన హోయలుతో; కమ్మవిరులు= అందమైన పూవులు; కోయుచున్+ఉన్న= త్రుంచుతున్న; పువ్వబోడేన్= పరిమళించే పువ్వునంటి మేను కలదానిని; ఒక్కపొలతీన్= ఒక ప్రీని; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: ఆమహోరాజు ఒక అందగతైను చూచాడు. ఆమె మదించిన ఏనుగునడకవంటి నడక కల సాగసరి. మెల్లమెల్లగా నడయాడుతూ, పువ్వునంటి సుకుమారసుందరమైన దేహం కల ఆ జవరాలు తీగలమధ్యకు చూరబడి, పరిమళపుష్టాలను కోస్తూ తిరుగుతున్నది.

క. కని యంతే గటిసి యా కా ; మిని యొప్పులు జూడ్జు దగుల మీటిన తమకం
బున ననిమిషలోచనుఁ ధై , జననాధుఁడు మదనబాణసంహతిఁ దూలెన్.

321

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; అంతన్= అంతట; కదిసి= సమీపించి; ఆ, కామిని+బస్సులన్= అజవ్యనిసౌగసులయందు; చూడ్జు= చూపు; తగులన్= తగులుకొనటంవలన; మీటిన= అతిశయించిన; తమకంబునన్= మోహంతో; అనిమిష, లోచనుఁడు+పి= మూతపడని కన్నులు కలవాడై; జననాధుఁడు= రాజు (పరిశ్చితుడు); మదన, బాణ, సంహతిన్= మన్మథుడి తూపులతాకిడిచేత; తూలెన్= ఇటువటు చలించెను.

తాత్పర్యం: ఆ ఒప్పులకుపు అయిన అందగత్తెను చూచి, ఆ మహారాజు ఆమెదగరకు వెళ్లి, కనురెప్పులు మూయకుండ ఆమెను చూడసాగాడు. అంతట అతడు మన్మథుడి తూపులచేత కొట్టబడి తూలిపోయాడు.

వ. అదియును నతిసుందరం భైన తదీయమూలివిభవంబునకు మెచ్చి సొభప్రాయంబుగా నపలోకించే; నంత నమ్మహీకాంతుం డక్కాంత కి ట్లనియె.

322

ప్రతిపదార్థం: అదియునన్= ఆమెయును; అతిసుందరంబు+పన= మిక్కిలి అందమైనటి; తదీయ, మూర్తి, విభవంబునకున్= ఆతడియెక్కు ఆకారసంపదకు; మెచ్చి= గొప్పగా ఎంచి; స+ఆభిప్రాయంబుగాన్= (వలపుతో కూడిన) ఆలోచనతో కూడినట్టిదిగా; అవలోకించెన్= చూచింది; అంతన్= పిదప; ఆ+మహీ, కాంతుండు= భూమికిభర్త అయిన ఆ రాజు; ఆ+కాంతకున్= ఆ సౌందర్యవతితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: తనవైపు వలపుచూపులు సారించిన రాజుగారి సుందరాకృతికి సంతోషించి, ఆ సుందరాంగికూడ ఆతడిపై నర్మగర్జు మైన ఓరచూపులు ప్రసరింపజేసింది. అప్పుడు ఆమహారాజు ఆసౌందర్యవతితో ఇట్లూ పలికాడు.

ఉ. ‘ఎప్పురి దాన వంబుజడచేక్కణ! యేకత మిట్లు లేల సీ
విష్వనభూమియందుఁ జిలయించెదు?’ నాపుడుఁ ‘దండ్రిపంపునం
దిష్వనభూమియందుఁ జిలయించెద సద్గురుఁ గోలి; కన్య; సే
నెప్పలిదానుఁ గావలయు నేర్పుడుఁ జెప్పుము రాజనందనా!’

323

ప్రతిపదార్థం: అంబుజ, దళ+ఈక్కణ!= తామరపువ్వురేకులవంటి కన్నులు కలదానా!; ఎప్పరిదానపు= సీపు ఎపరికి చెందినదానపు; ఏకతము+ఇట్లులు= ఒంటరిగా ఈరీతిగా; ఏల= ఎందుకొరకు; సీపు; ఈ+వనభూమియందున్= ఈ అడవిసీమలో; చరియించెదు= తిరుగాడుతున్నావు? నావుడన్= అని అడుగగా; రాజనందనా!= ఓ రాజకుమారా! తండ్రిపంపునందున్= మానాస్సగారి ఆనతి చొప్పున; ఈ+వనభూమియందున్= ఈ అడవిలో; సత్త+వరున్+కోరి= మంచిభర్తను పడయ నెంచి; చరియించెదన్= తిరుగుతున్నదానను; కన్యను= పెండ్లికాని దానను; ఏన్= నేను; ఎప్పరిదానన్+కావలయున్= నేను ఎపరికి చెందినదానను కావలయునో; ఏర్పడన్+చెప్పుము= (సీపే యోచించి) నిర్దారణ చేసి తెలుపుము.

తాత్పర్యం: ‘పద్మపుత్రాలవంటి అందమైన కన్నులు గల ఓచిన్నదానా! సీపు ఎప్పరిదానపు? ఇక్కడ, ఈ అడవిలో ఒంటరిగా ఎందుకు తిరుగుతున్నావు?’ అని ఆ మహారాజు ఆమెను ప్రశ్నించాడు. అంతట ఆమె, ‘ఓరాజకుమారా! నేను పెండ్లికాని జవరాలను. తండ్రి ఆనతిచొప్పున ఈ అడవిలో మంచిపెండ్లికొడుకును అన్యేషిస్తూ తిరుగుతున్నాను. ఇప్పుడు ఆలోచించి చెప్పుము. ఇక నేను ఎప్పరిదానను కావలయునో’.

విశేషం: ఈ పద్యంలోని సంభాషణాచారిమ గమనించదగింది. ‘అంబుజదశేషణ’ అనే సంబోధనలోని స్వారస్యం సుస్పష్టం. అంతేకాక, రాజుమాటలు నర్సుగర్భాలు. ఆమె సమాధానం రాజు చాతుర్యానికి తీసిపోలేదు. ‘రాజునందన’ అనే సంబోధనం మాత్రమేకాక - ‘ఏను కన్యను, సద్యరుఁ గోరి ఈ అడవిలో గ్రుమ్మరుచుంటిని - నేను ఎవ్వరి దానఁ గావలయును - ఏర్పడజెప్పుము’ అనే మాటలోని సద్యఃస్వార్థి స్వారస్యం గమనించతగింది. ఈ పద్యం ప్రభంధకవులకు ఒజ్జబంతి అయింది. మనుచరితలో పెద్దన వ్రాసిన సుప్రసిద్ధపద్యం - ‘ఎవ్వతె ఏవు భీతహరిశేషణ! యొంటిఁ జరించె దోట లే కిష్ఫసభామి’ - అనేది - ద్విరుక్తవకార ప్రాపత్తో భాషలోను, భావంలోను, ఛందస్మృతిను ఎఱ్ఱనపద్యానికి మనోహరమైన ప్రతికృతి అని చెప్పవచ్చును. ఎఱ్ఱనమహాకవి కూడ ఈ పద్యం తదుపరి వ్రాసిన వచనంలో ‘దాని ప్రగల్భవచనంబులకు’ అని ఈ పద్యంలోని సంభాషణాచారిమను సూచించాడు.

వ. అనిన దానిప్రగల్భవచనంబులకు నధికవిలోలుం దై భూపాలుండు దినయిఖలాఘం బెఱ్ఱింగించిన నమ్మగువ నస్నేస్నండును జలవిహిరంబునకుఁ జీనుపకుండు నబి; యట్టయిన నిస్సు వరియించెదు’ ననిన వాడును దత్తమయింబున కొడంబడి దానిం దోడ్చాని పురంబునకుఁ జనుదెంచి యిష్టసుఖుతత్తరుం డయి యుండె; నంత నొక్క శరత్తమయింబునందు.

324

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని చెప్పగా; దాని= ఆమెయొక్క; ప్రగల్భ, వచనంబులకున్= తెలివితేటలతో కూడిఉన్న మాటలకు; అధిక, విలోలుండు+బ= ఎక్కువగా చలించినవాడై; భూపాలుండు= రాజు (ఆ పరిక్రితుడు); తన+అభిలాషంబ= తనకోరిక; ఎఱ్ఱింగించిన్= తెలుపగా; ఆ+మగువ= ఆవనిత; నన్నున్+ఎన్నండును= నన్ను, ఎప్పుడుకూడా; జల, విహిరంబునకున్= నీటిలో విహిరించటానికి; చోనుపక+ఉండునది= నియమించకుండ ఉండవలె; అట్లు+అయిన్= ఆవిధంగా అయితే; నిన్నున్; వరియించెదన్= (వలపుతో) ఎన్నుకోంటాను; అనిన్= అని చెప్పగా; వాడును= (అవరిక్కితుడును); తద్ద+నమయింబునకున్= ఆమె పెట్టిన ఒప్పందానికి; ఒడంబడి= అంగీకరించి; దానిన్= ఆమెను; తోడ్చాని= వెంటనిడుకొని; పురంబునకున్= (రాజుధాని) పట్టణానికి; చనుదెంచి= వెళ్లి; ఇష్ట, సుఖ, తత్త్వ+పరుండు+అయి+ఉండెన్= తనకు నచ్చిన సౌభాగ్యాలను అనుభవించటంలో ఏకాగ్రత కలవాడై, ఉన్నాడు; అంతన్= అటుపిమ్మట; ఒక్క= ఒక; శరద్ధసమయింబునందున్= శరద్ధతుపులో.

తాత్పర్యం: రాజు ఆమెసమాధానవచనాలలోని తెలివితేటలు గుర్తించాడు. అంతకుముందే ఆరాజు ఆమె రూపసాందర్భానికి ముగ్గుడైనాడు. ఇప్పుడు ఆమె వాక్యాతుర్యంవలన, మరింత ముగ్గుడయ్యాడు. ఇంక అతడు ఆమెకు తనవలపు తలపు వెల్లడించాడు. ఆమె తన సమ్ముతి తెలుపుతూ ఒక ఒడంబడిక సూచించింది - అతడు తనను ఎప్పుడూ జలవిహిరానికి నియోగించరాదని. అతడు ఆ ఏర్పాటుకు అంగీకరించి ఆమెను తనతోపాటు వెంటబెట్టుకొని తనరాజుధాని నగరానికి చేరాడు. అతడు అటు కొంతకాలం తాను కోరిన సుఖాలను అనుభవిస్తుండగా శరద్ధతువు వచ్చింది.

విశేషం: ఇట - ‘అధికవిలోలుండై’ అనే ప్రయోగంలోని స్వారస్యం గమనించదగింది. రాజు తొలుదోలై ఆమె స్వరూపసాందర్భానికి - ‘విలోలుడు’. తదుపరి ఆమె ‘ప్రగల్భవచనాలకు’ ఇప్పుడు - ‘అధిక’ విలోలుడు.

చ. అతులితపుష్టివల్లవ ఫలాన్నితభూరుహభూలివల్లరీ
వితతముఁ జారుకైరవనపీనసరోరుహషండమండలా
యతసరసీమనోహరము నైన పురోపవనంబునన్ సము
న్నతవిభవుండు వాసభవనంబు లొనర్పుగు బంచి యిమ్ములన్.

325

ప్రతిపదార్థం: అతులిత, పుష్టి, వల్లవ, ఫల+ఆస్తిత, భూరుహ, భూరి, వల్లరీ, వితతమున్= సాటి లేని పుష్టులు, చిగురుటాకులు, పండ్లతో కూడిన చెట్లయొక్కయు, గొప్పతీగెలయొక్కయు సముదయాలు కలిగినదిన్ని; చారు, కైరవ, నవీన, సరోరుహ, ఘండ, మండల+అయత, సరసీ, మన్సే+హరమును= సుందరమైన తెల్లకలువల, క్రోంగోత్తపద్మాలగుంపుల గుండ్రని ఆవరణలుకల నిడువైన సరస్సులైచేత మనస్సును హారించేది; బహు=బహట్టి; పురు+ఉపవంబున్ను= నగరమందలి= ఉద్యానవనంలో; ఇమ్ములన్= ప్రీతితో; సమ్మ+ఉన్నత, విభవుండు= మిక్కిలి ఎత్తయిన సంపద కలవాడు - ఆ మహారాజు; వాసభవనంబులు= ఉండటానికి అనువైన మందిరాలు; ఒనర్పుగన్= నిర్మించటానికి; పంచి= ఆజ్ఞాప్రించి.

తాత్పర్యం: ఆ పరిజ్ఞితమహారాజు ప్రీతితో తనరాజధానిలోని ఉద్యానవనంలో క్రీడించటానికి అనువైన భవనాలను నిర్మించటానికి ఆజ్ఞాప్రించాడు. ఆ ఉద్యానవనం మిక్కిలి సుందరమైనది. అందులో సాటిలేని పుష్టులలో చిగురుటాకులతో విలసిల్లే గొప్పచెట్లు, లతలు ఉన్నాయి. ఆ ఉద్యానవనంలోని సరస్సులు, గొప్పవైశాల్యం కలవి. అందులో తెల్లకలువలు, పద్మసంతతులు మనోహరాలై వికసిస్తూ ఉంటాయి.

విశేషం: నన్నయ వృత్తాలు సుకుమారసుందర సంస్కృత సమాపొలతో - ‘అష్టర రమ్యత’ తొలుకాడుతూ ఉంటాయి. ఈపద్యం వ్రాసినది ఎఱ్లనమహాకవి అయినను, ఇందు నన్నయ శయ్య గుబాళిస్తున్నది. ఎఱ్లనయే తాను ‘తద్రచనయకా’ నన్నయను అనుకరించినట్లు ఆరణ్యపర్యం చివర ప్రకటించాడు కదా!

క. దేవిసహితంబుగ్రు | శ్రీవరుఁ దధ్వనమునందు విహారించే ఘనాం

తావసరవాసరంబుల | భావితపద్ధతివహనపరిచితుఁ దగుచున్.

326

ప్రతిపదార్థం: దేవి, సహితంబుగన్= భార్యలోపాటుగా; పృథ్వీ; వరుడు= రాజు (పరిజ్ఞితుడు); ఆ+వనమునందున్= ఆ అడవిలో; ఘన+అంత+అవసరవాసరంబులన్= వర్షాకాలం పూర్తిలయిన పిమ్మట వచ్చే శరద్యతుపులోని రోజులలో; భావిత, పద్మవన, పవన, పరిచితుడు+అగుచున్= తామరపూపులతోటనుండి వెలువడే గాలియొక్క పరిమళంతో నెయ్యంకలవాడై; విహారించెన్= ప్రీతితో తిరుగాడాడు.

తాత్పర్యం: ఆ పరిజ్ఞిన్నహారాజు ఆ శరద్యతుపులోని దినాలలో తామరపూపులతోటలనుండి ప్రసరించే పరిమళంతో కూడిన గాలులు పీలుస్తూ తనదేవేరితో కలిసి ఆ అడవిలో విహారించాడు.

వ. అంత నొక్కనాఁడు నితాంతమర్మర్మజలకణకలితశరీరుండై ప్రియాసమేతంబుగా వాసగృహంబు వెలువడి తత్సమీపంబున నతిమనోహరం బయిన కమలాకరంబుఁ గని దాని తీరంబున నయ్యగ్రులి నునిచి తాను గృతావగాపుం డై.

327

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= పిమ్మట; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొక దినమున; నితాంత, ఘర్మజల, కణ, కలిత, శరీరుండు+ఇ= ఎడతెగిని చెమ్మటనీటి బొట్టులచేత కూడిన మేను కలవాడై; ప్రియా సమేతంబుగాన్= వలపుగత్తెతో పాటుగా; వాస, గృహంబు= నివసించే ఇల్లు; వెలువడే= బయటకు వచ్చి; తత్త+సమీపంబున్ను= అచోటికి దగ్గరగా ఉన్న; అతి, మన్సే+హరంబు+ఇన్= మిక్కిలి సుందరమైన (మనస్సును మిక్కటంగా ఆకర్షించే డైన); కమల+ఆకరంబున్= సరస్సును; కని= చూచి, దాని, తీరంబునన్= దాని (ఆకొలనియొక్క) ఒడ్డున; ఆ+ఉగ్నిలిన్= ఆ పాలతిని; ఉనిచి= ఉంచి; తాను= (ఆ పరిజ్ఞితుడు); కృత+అవగాహండు+ఇ= నీటిలోకి దిగినవాడై.

తాత్పర్యం: అంతట, ఒకానోక దినమున ఆ పరిష్కిన్నహోరాజు చెమటబిందుపులచేత తడిసిన దేహం కలవాడై ప్రియురాలితోపాటు తనవిడిదిఇల్లును వెలువడివచ్చి, ఎదుట మనోహరమైన ఒక కొలనును, తామరపుప్పులతో కళకళలాడుతున్న దానిని చూచాడు. అతడు తనప్రేయసిని ఆకొలనుగట్టున ఉంచి, తాను ఆ సీటిలోకి దిగాడు.

క. ‘మే లై యుస్కి జలము వి, శాలనయన! చెమట వోవడ జయ్యన దేహ

క్షాళన మొనలంపు’ మనిను, నా లేపు దరస్కృతాననాంబుజ యగుచున్.

328

ప్రతిపదార్థం: విశాలనయన!= నిడివిఅయిన కన్నులు కలదానా!; జలము= నీరు; మేలు+ఐ+ఉన్నది= చాల బాగా ఉన్నది; చెమట+పోవన్= స్వేరజలం పోయేటట్లుగా; చయ్యన= వేగంగా; దేహ, క్షాళనము= మేను కడుగుకొనటం, స్నానం చేయటం; ఒనరింపుము= చేయుము; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ, లేపు= ఆ వనిత; దరస్కృత+అనన+అంబుజ+అగుచున్= చిరునప్పుతో కూడిన ముఖపద్మం కలదై.

తాత్పర్యం: ‘నిడివిఅయిన కన్నులు గల బిచిన్నదానా! ఈ సరోవరంలోని నీరు మిక్కిలి నిర్మలంగా ఉన్నది. నీవుకూడా, నీశరీరంలోని చెమట పోగొట్టుకొనటానికై సంప్రేతితో రిప్పున ఈ కొలనులో దిగి స్నానం చేయుము’ అని ఆ రాజు చెప్పగా విని ఆమె తనముఖపద్మంలో చిరునప్పు వెల్లివిరిసేటట్లుగా. (తరువాతిపద్యంతో అన్వయం)

అ. మడుగు సాచ్చి మునిగి మాయ మై పైయిను, నధ్యతాత్ము డగుచు నవనిఖిభుడు

మడుగు గలయ వెదకి మానినిఁ గానక, జలము లెల్ల వెడలఁ జలై గడగి.

329

ప్రతిపదార్థం: మడుగు+చొచ్చి= సరోవరంలోకి ప్రవేశించి; మునిగి= నీటిలో అణిగి; మాయము+ఐ+పోయినన్= కనుపించకుండ అంతర్ధానమై పోగా; అవని విభుదు= భూమికి భర్తినరాజు; అద్భుత+అత్యుడు+అగుచున్= అచ్చేరువుతో నిండిన ఆత్మకలవాడు చౌతూ; మడుగు= కొలను; కలయవెదకి= పూర్తిగా గాలించి; మానినిఁ= మగువను; గానక= అరయక; కడగి= పూని; జలములు+ఎల్లన్= నీళ్ళాంతటిని; వెడలన్+చల్లన్= బయటకు పోయేటట్లు చిమ్మివేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆసరోవరంలోకి ప్రవేశించి ఆమె అదృశ్యమయిపోయింది. అంతట రాజు మిక్కుట మైన ఆశ్చర్యం పాంది, ఆకొలను అంతటిని గాలించాడు. ఎంత వెదకినా ఆమె కన్చించలేదు. అందుచేత ఆ రాజు ఆ కొలనిలోని నీటి నంతటిని వెలికి చిమ్మివేశాడు.

వ. ఇట్లు సల్లి యందు మండూకంబు లనేకంబు లున్నం జూచి ‘యివి మత్తియాంగనను ఖ్రింగినవి గా కేమీ’ యని కలుపించి యనుచరులం జిలిచి ‘నాకుత్రియంబు సీయవలసినవారు గలిగినం బుడమిం గల కప్పల నెల్లం బోడవడంగించునది’ యని పంచిన నలుబిక్కులకుం జని తచీయ కింకరపర్మంబు.

330

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈచిధంగా, చల్లి= (నీటిని) విరజిమ్మి; అందున్= (ఆకొలనునందు); మండూకంబులు= కప్పలు; అనేకంబులు= పెక్కు; ఉన్నన్+చూచి= ఉండటం తిలకించి; ఇవి= (ఈ కప్పలు); మత్త+ప్రియా+అంగనను= నాయ్యుక్క వలుకత్తెను; ధ్రీంగినవి= భక్తించినవి; కాక+ఏమిఁ= ఇదికాక ఇంక వేరుగా ఏమి జరిగిఉంటుంది?; అని= అని; కలుపించి= కోపంచెంది; అనుచరులన్+పిలిచి= సేవకులను రావించి; నాకున్= నాకు; ప్రియంబు+చేయవలసినవారు= ప్రీతిని ఘుటించవలసినవారు; కలిగినవ్= ఉన్నచో; పుడమిన్+కల= భూమిషై ఉన్నట్టి; కప్పలన్+ఎల్లన్= కప్పలను అన్నింటిని; పాడవు+అడంగించునది= చంపేది; అని; పంచినవ్= ఆజ్ఞాపించగా; తదీయ కింకరపర్మంబు= ఆతడి సేవకుల సమూహం; నలుదిక్కులకున్+చని= నాలుగు మైపులకు వెళ్ళి.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా ఆ కొలనులోని నీటినంతా బయటికి చిమ్మి. అందులో పెక్కు కప్పులు ఉండటం రాజు చూచాడు. అతడు ఆ కప్పులే తన ప్రేయసిని మ్రింగాయని తలపోసి, తనసేవకులను పిలిచి ఈ విధంగా ఆజ్ఞాప్రించాడు; ‘నాకు ప్రీతి ఘుటించవలె ననే తలపు మీకు ఉన్నట్టయుంటే ఈ భూలోకంలో ఉన్న కప్పుల నన్నిటిని సంహరించండి’. అంత ఆరాజబట్టులు నలుదిక్కులకు వెళ్ళారు.

చ. కొలకుల వాగులన్ నదులఁ క్రోవుల బావుల నిర్ము రంబులం
గలయఁగ రోసి రోసి వడిఁ గప్పులఁ గుప్పులుగా వధించుచో
నలుగుల మండు భేకనివహంబు గనుంగొని భేకనాయకుం
డలఘుతపస్సిరూపమున నా సృష్టిపాలికి వచ్చి యిట్లనున్.

331

ప్రతిపదార్థం: కొలకులన్= మడుగులను; వాగులన్= చిన్నిరులను; నదులన్= పెద్దవులను; క్రోవులను= నీళ్ళ పారే ప్రదేశాలను; బావులన్= సూతులను; నిర్ము రంబులన్= సెలయేఱులను; కలయఁగన్= పూర్తిగా; రోసి, రోసి= వెదకి వెదకి; వడిన్= వేగంగా; కప్పులన్= కప్పులను; కుప్పులుగాన్= మేటలు పడేటట్లుగా; వధించుచోన్= సంహరించటంచేత; అలుగులము+ అందు= వెతచెందే; భేక, నివహంబు= కప్పులసముదాయాన్ని; కనుంగొని= చూచి; భేక, నాయకుండు= కప్పుల అధినేత; అలఘుతపస్సిరూపమున్= గొప్పబుషి ఆకారంతో; ఆ సృష్టిపాలికిన్= ఆ రాజు దగ్గరకు; వచ్చి= ఏగుదెంచి; ఇట్లు+అనున్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ రాజబట్టులు నీరుండే తావులు అన్నిటిని-చెరువులు, మడువులు, సెలయేరులు, వాగులు, నదులు, వానసీరు పోవటానికి త్రవ్యిన కాలువలు అన్నిటిని వెదకి వెదకి కప్పులను చంపసాగారు. అంతట ఆకులత చెందిన కప్పులను చూచి, కప్పులనాయకుడు ఒక మహర్షిరూపం ధరించి రాజుకడకు అరుదెంచి, ఈవిధంగా అన్నాడు.

ఉ. ‘అక్కట! లోకమెల్ల నగ నాఱడి కప్పులఁ జంప నేల ? యిం
దెక్కడి పెంపు గల్లుఁ బృథిఫీశ్వర! కోపము డింపు: కప్పులం
జక్కవి చూడ్చి జూడు: మిది చాల నధర్మము’ నావుడున్ విభుం
‘డక్కడి మాట? నాసతికి నెగ్గినంించే గడంగి భేకముల్.’

332

ప్రతిపదార్థం: అక్కట!= అయ్యా!; లోకము+ఎల్లన్= లోకంలోని జనులందరూ; నగన్= వ్యగ్గా; ఆఱడి= వ్యర్థంగా; కప్పులన్= కప్పులను, చంపన్+ఎల= వధించటం ఎందుకు?; ఇందున్= (ఈవిధంగా సంహరించేపిలో); ఎక్కడి పెంపు+కల్లున్= ఎక్కడినుండి గొప్పతనం లభిస్తుంది?; పృథివీ+ఈశ్వర!= భూమికి అధిపతి వైన ఓమహోరాజా!; కోపమున్= ఆగ్రహాన్ని; డింపు= క్రిందకు నెట్టుము అనగా తగ్గించుకొనుము; కప్పులన్= కప్పులను; చక్కని, చూడ్చిన్+చూడుము= మంచి చూపులతో చూడుము; ఇది= (ఈవిధంగా కప్పులను చంపటం); చాలన్+అధర్మము= మిక్కిలి అన్యాయం; నావుడున్= అని చెప్పగా; విభుండు= రాజు; ఎక్కడిమాట= ఏ తీరుతెన్ను కల పలుకు?; నాసతికిన్= నా భార్యలు; భేకముల్= కప్పులు; కడంగి= పూని; ఎగ్గు= కీడు; ఒనరించెన్= చేశాయి.

తాత్పర్యం: ‘ఇది ఎంత ఆశ్చర్యం! మహారాజా! నీవు ఆలోచించావా? కప్పులను ఈవిధంగా సంహరించటం అన్యాయం. లోకమంతా ఈ నికృష్టచర్యను చూచి నవ్వుతున్నది సుమా! దీనివలన నీకు ఏవిధమైన గొప్పదనం కూడా

రాదు కదా! మహారాజా! నీఆగ్రహాన్ని తగించుకొనుము. కప్పులైషై జాలిచూపు సారించుము' అని మహార్షిరూపంలో ఉన్న భేకనాయకుడు అడిగాడు. అంతట రాజు 'ఏనుయ్యా! నీవు ఈఖిధంగా తగవు చెప్పుతున్నావు; ఈకప్పలు నా ప్రేయసికి కీడు చేశాయి కాబట్టే నేను కసిదీర్ఘకొంటున్నాను. ఇది న్యాయమే' అని సమాధానమిచ్చాడు.

క. 'నా యిష్టవనిత ప్రింగిన , మాయపుబుర్య లివి వీని మడియింతు మునీం

ద్రా! యుషుగుము నీ' వసుటయు , నాయన యత్యంతదుఃఖీతాత్ముం దగుచున్.

333

ప్రతిపదార్థం: నా+ఇష్టవనితన్= నాకు ప్రీతికరమైన వనితను, నాప్రేయసిని; ప్రింగిన= భక్తించిన; మాయపున్+పుర్యలు+ఇవి= దొంగ కీటకాలు ఇవి; వీనిన్= వీటిని; మడియింతున్= చంపుతాను; ముని+ఇంద్రా!= మునులలో శ్రేష్ఠుడి!; ఉడగుము= మానుము; నీవు; అనుటయున్= అనిచెప్పుటయున్నా; ఆయన= (ఆముని); అతి+అంత, దుఃఖిత+అత్యుండు+ అగుచున్= మిక్కిలి వెతచెందిన ఆత్మ కలవాడు ఔతూ.

తాత్పర్యం: 'నా ప్రేయసిని ప్రింగిన దొంగ పురుగులు ఈ కప్పలు; వీటిని సంహరిస్తాను. ఓమునీంద్రా! నీప్రయత్నాన్ని ఇంక విరమించుము' అని ఆ రాజు సమాధానం చెప్పాడు. రాజు మాటలు వినిన ఆ మునివరేణ్యాడు మిక్కటంగా వెత చెందాడు.

వ. 'ఏను మండూకనాయకుడు; నాయు వసువాడు; నమ్ముగువ నా కూతురు సుశోభన యనుసభి; దానిచేత ననేకులుబేలుపడిలి; నీవెంతవాడు?' వసిన నపులిక్షితుం 'డఱ్లేని నాకు నమ్ములఁతుకడెళ్లి యొప్పింపవలయు' నని ప్రార్థించిన నతండు నప్పుచు నవ్వామునయనం దలంపున రావించి యారాజునకు నిచ్చి, దానిం జాచి కోపించి 'నీవు గడుం జెట్టపు; ప్రసిద్ధు లగు రాజులం బెక్కుండ్రం జిక్కులం బెట్టితివి గావున నీకుం బుట్టెడు కొడుకులు కపటవర్తను లయ్యెదు' మని కూతులు శపియించి, మండూకరాజు నిజేళ్లం జనియే; బలక్షితుండును సంప్రాప్తమనోరథుండయి సుశోభనయందుగ్రమంబున శలుండును నలుండును వలుండును నను మున్మురు గొడుకులం బడుసి, యం దగ్గజుండయిన శలు నభిపిత్తుం జేసి తపోవనంబున కలగే; నంత.

334

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; మండూక, నాయకుడన్= కప్పులకు రాజును; ఆయువు అనువాడన్= ఆయువు అనే పేరుగలవాడను; ఆ+మగువ= ఆ వనిత; నా, కూతురు= నా పుత్రిక; సుశోభన+అను+అది= సుశోభన అనే పేరు కలది; దానిచేతన్= ఆమెచేత; అనేకులు= పెక్కుమంది; బేలు+పడిరి= మౌసపోయారు; నీవు+ఎంతవాడవు= నీవు ఏమాత్రపువాడివి? (అనగా ఆ అందరి కంటే నీవు ఏమాత్రం తెలివికలవాడవు కావు అని భావం); అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+పరిక్షితుండు; అట్లు+ఎనిన్= ఆవిధం నిజమే అయితే; నాకున్= నాకు, ఆ మెలఁతుకన్= ఆ పాలతిని; తచ్చి= తీసికొనివచ్చి; ఒప్పింపవలయున్= సమృతింపచేయవలెను; అని, ప్రార్థించినన్= వేడికొనగా; అతండు= (ఆ కప్పులదొర); నప్పుచున్= నప్పుతూ; ఆ+వామవయన్= ఆ అందమైన కన్నలు కలదానిని; తలంపున్= స్వరణమాత్రం చేతనే; రావించి= వచ్చేటుట్లుచేసి; ఆరాజునకున్= ఆప్రభుతును; ఇచ్చి= ఆమెను ఇచ్చి; దానిన్+చూచి= ఆమెను చూచి; కోపించి= ఆగ్రహం చెంది; నీవు; కడున్+చెట్టువు= మిక్కిలి చెడ్డదానవు; ప్రసిద్ధులు+అగు= పేరుకెక్కిన; రాజులన్= ప్రభువులను; పెక్కుండ్రన్= పలుపురము; చిక్కులన్+పెట్టితివి= కష్టాల పాలు చేశాపు; కాపునన్= కాబట్టి; నీకున్+పుట్టెడు, కొడుకులు= నీకు పుట్టే పుత్రులు; కపట, వర్తనులు+అయ్యెడున్= మౌసంతో నిండిన ప్రవర్తన కలవారు ఔతారు; అని; కూతున్= పుత్రుకును; శపియించి= శాపం పెట్టి; మండూకరాజు= కప్పులదొర;

నిజ+ఇచ్ఛన్= తన కోరిక ప్రకారం; చనియెన్= వెళ్లాడు; పరిక్షేతుండును= పరిక్షేతుడు అనే ఆ రాజున్నా; సంప్రాప్త మనోరథుండు+హ= ఒడగూడిన కోరిక కలవాడై; సుశోభనందున్= సుశోభన అనే దేవియందు; క్రమంబునన్= వరుసగా; శలుండును; నలుండును; వలుండును; అను= అనే పేర్లుకల; ముఖ్యరు, కొడుకులన్= ముగ్గురుపుత్రులను; పడసి= పాంది; అందున్= (అకొడుకులలో); అగ్రజండు+అయిన= మొదట పుట్టిన వా డయిన; శలున్= శలుడిని; అభిషిక్తున్+చేసి= రాజ్యం ఏలుటకు పట్టం కట్టి; తపన్+వనంబునన్= తపస్సుచేసికొనే అడవికి; అరిగెన్= వెళ్లాడు; అంతన్= పిమృట.

తాత్పర్యం: ‘ఓమహారాజా! నేను బుమివేణ్యడను కాను. నేను కప్పలదొరను. నాపేరు ఆయువు. నీప్రేయసి నాకూతురే. ఆమె ఎందరినో మోసగించింది. నీవు ఆమెకు ఒక లెక్కా? నీవు మంచివాడవుగా కనిపిస్తున్నావు’ అని అతడు అన్నాడు. అంతట ఆ రాజు ‘అయితే దయచేసి నీవు నాప్రేయసిని రప్పించి నా కప్పగించు’ అని ప్రార్థించాడు. ఆ కప్పలదొర స్వరణమాత్రంచేతనే తన కూతురును అక్కుడ ప్రత్యక్షం కావించి, ఆమెతో ఇట్లు చెప్పాడు- ‘నీవు మిక్కిలి చెడ్డదానపు. నీవు పలువురు రాజులను లోగడ ఇట్లే మోసగించి ఉన్నావు. నిన్ను శపిస్తున్నాను. నీకు పుట్టే కొడుకులు మోసగాండు అయ్యెదరుగాక’. పిదప కప్పలదొర తనకు తోచిన చోటికి వెళ్లిపోయాడు. అంత పరిక్షేస్తున్నమహారాజు ఈడేరిన కోరికగల వాడై ఆ సుశోభనయందు శలుడు, నలుడు, వలుడు అనే ముగ్గురు కొడుకులను పడసి, వారిలో పెద్దవాడయిన శలుడికి పట్టంకట్టి తాను తపోవనానికి పోయాడు.

క. శలుఁ డిక్కునాడు కనకో , జ్ఞాల ముగు రథ మెక్కి వేటు సని పెక్కుమ్మగం
బులుఁ జంపుగ నొక్క మృగం , బలఫుతరశరాగ్రహిధ్యమై వెసు బఱచెన్.

335

ప్రతిపదార్థం: శలుఁడు= (శలు డనే ఆ రాజుకుమారుడు); ఒక్కునాడు= ఒక్కానోక దినమున; కనక+ఒక్కులము+అగు= బంగారంవలె ధగధగ వెలుగొందుతున్న; రథమున్= తేరును; ఎక్కి; వేటు+చని= వేటకై వెళ్లి; పెక్కు మృగంబులన్= పలుజంతువులను; చంపుగన్= సంహారించగా; ఒక్క, మృగంబు= ఒక జంతువు; అలఫు, తర, శర+అగ్ర, విద్దము+హ= మిక్కిలి గొప్పదైన బాణపు చినరిభాగంచేత కొట్టబడినదై; వెసన్= శీఘ్రంగా; పఱచెన్= పారిపోయింది.

తాత్పర్యం: రాజుకుమారు డైన శలుడు ఒక్కానోక దినం బంగారుకాంతులతో వెలుగొందే తేరు నెక్కి అడవికి వేటకు పోయాడు. అతడు వేటాడి ఎన్నో జంతువులను సంహారించాడు. అందులో ఒకజంతువు మిక్కిలి వాడిమైన బాణం గ్రుచ్చకొనికూడ, తప్పించుకొని పారిపోయింది.

ఆ. ఇట్లు పఱచుటయును నెంతయు రయమున , నమ్మిగంబువెనుక నలిగి యలిగి
యెయిద లేక ధారుణీశుండు సారథి , బదల 'తేరు వేగ పఱపు' మనియే.

336

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈరీతిగా; పఱచుటయునున్= (మృగం) పారిపోవటంతో; ఎంతయున్= ఎంతయో (మిక్కిలి); రయమునన్= వేగంతో; ఆ+మృగంబు, వెనుకన్= ఆ జంతువు వెనుక; అరిగి+అరిగి= వెళ్లి, వెళ్లి; ఎయిద లేక= వెంబడించనేరక; ధారుణీ+ఈశుండు= భూమికి భర్త ఇన రాజు (శలుండు); సారథిన్= తేరు తోలేవాడిని; పదరి= కోపించి; తేరు= రథం; వేగ= రయంగా; పఱపుము+అనియెన్= నడపుము అని ఆజ్ఞాపించాడు.

తాత్పర్యం: దెబ్బతిన్నమృగం తప్పించుకొని పారిపోవటంచేత మిక్కిలి వేగంగా ఆ శలుడు తన తేరు పోనిచ్చాడు. కానీ, అతడు ఆ మృగాన్ని తరమటంలో వెనుకపడిపోయాడు. అందుచేత అతడు తన సారథిని కోపంతో పెచ్చరించి ‘రథాన్ని మరింత వేగంగా పోని’మృని ఆజ్ఞాపించాడు.

- సి. అనపుడు సూతుఁ దిట్లను 'దేవ! మన మెంత : దఱిమిన మృగము దర్శియు జవంబు గలదు; రఘ్యంబులు గడుకొని కూడంగఁ , జాలవు; వలవని జాలి యేల? మన తేలహారులు వామ్యము లైన నమ్మగు , మగపడు; లేకున్న నలవి గాదు' నా విని' వామ్యముల్ నాగు నెష్టని హాయం , బులు సెప్పు' మనియె నబ్బావిభుండు;
- తే. వామదేవమహామునివరుని హారులు , వామ్యములు నాగుఁ జను' నని వాడు సెప్పె; 'నతని యాత్రము మెచ్చట? నచటి కిపుడ , తేరు వోవ ని' మ్మనియె ధార్తీవిభుండు.

337

ప్రతిపదార్థం: అనపుడున్= అని చెప్పగా; సూతుఁడు= రథసారథి; ఇట్లు+లనున్= ఈవిధంగా అన్నాడు; దేవ!= ఓప్పభా!; మనము+ఎంత+తఱిమినన్= మనం ఎంతగా ముందుకు పరుగెత్తటానికి పౌచ్చరించినపుటికినీ; మృగము= జంతువు (లేడి); తర్వాతయున్= మిక్కిలిగా; జవంబు+కలదు= శక్తికలదు; రఘ్యంబులు= గుర్రాలు; కడుకొని= ఉత్సహించి; కూడంగన్+చాలవు= (ఆ మృగాన్ని) చేరలేవు; వలవని= సాధ్యంకాని దానికై పడే; జాలి+ఏల= వేదన ఎందుకు?; మనతేరిహారులు= మన రథానికి పూర్విన గుర్రాలు; వామ్యములు+అయినన్= సవ్యజాతికి చెందినవి అయితే; ఆ+మృగము= ఆ జంతువు; అగపడున్= కన్నిపుండి; లేక+ఉన్నన్= లేకసోతే; అలవికాదు= సాధ్యంకాదు; నాన్+విని= అనగా విని; వామ్యముల్= సవ్యజాతికి చెందినవి; నాగున్= అనగా; ఎవ్వని, హాయంబులు= ఎవడికి చెందిన గుర్రాలు; చెప్పుము= వచింపుమని; ఆ+భూవిభుండు= ఆరాజు; అనియెన్= అన్నాడు; వామదేవ, మహామునివరుని, హాయములు= వామదేవుడు అనే పేరుకల మహార్షిశేషుడియొక్క గుర్రాలు; వామ్యములు= సవ్యజాతికి చెందినవి; నాగున్= అనగా; చనును= చెల్లుతాయి; అని; వాడు= (రథసారథి); చెప్పేన్= చెప్పాడు; ధార్తీవిభుండు= భూమికి భర్త అయిన రాజు; అతని+అశ్రవము= (ఆ వామదేవుడియొక్క ఆశ్రమం); ఎచ్చటన్= ఎచట ఉన్నదో; అచటికిన్= ఆ స్థలానికి; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; తేరు= రథం; పోనిమ్ము+అనియెన్= పోయేటట్లుగా చేయుము (అనగా తోలుము అని భావం).

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా రాజుగారు ఆజ్ఞాపించగా, రథసారథి ఇట్లు చెప్పాడు: 'ప్రభా! మనం రథాన్ని ఎంత వేగంగా తోలినపుటికి అమృగాన్ని చేరలేం; ఆమృగం మిక్కిలిశక్తిమంతమై వేగంగా పరుగెత్తగలిగింది; మనగుర్రాలు అంతవడిగా పరుగెత్తలేవు; సాధ్యంకాని దానికై ఈ మనవేదన ఎందుకు? మన తేరిగుర్రాలు 'వామ్య' జాతికి చెందిన వైతే ఆమృగం వశవొతుంది.' అంత ఆ రాజు 'వామ్య'జాతికి చెందిన అశ్వులు ఎచ్చట ఉన్నాయి? అని ఎవరివి?' అని ప్రశ్నించాడు. 'వామ్యహాయాలు వామదేవుడు అనే మహార్షి దగ్గర ఉన్నాయి' అని సారథి సమాధానం చెప్పాడు. రాజు తత్కషణామే రథాన్ని వామదేవమహార్షి ఆశ్రమానికి పోనిమ్ముని ఆజ్ఞాపించాడు.

విశేషం: 'వలవని జాలియేల?' - అనే పాలానికి 'వలవని జోలి యేల' - అనే పాలాంతరం ఉన్నది.

- వ. వాడును రథంబు సత్పురంబుగా వామదేవునాత్రమంబునకుం బఱిపెనం జని, యాతం డాతపాణిభిం గని నమస్కరించి, 'మునీంద్రా! నాచేత నేటువడి యొక్కమ్మగంబు రయంబునం బఱిచె: నమ్మగంబు వథియింపవలయు; భవధియహాయంబుల నీవలయు' ననిన నతండు' నీను కృతకార్యండవై మా హాయంబులం దడయక యెప్పింపవలయు, నట్టేనిం గొనిపో' మ్మనిన వలై యని వామ్యంబులం గొని రథయక్తంబులం గావించి తటీయజవంబునకు మెచ్చచు ముహంశార్తమాత్రంబునఁ గూడముట్టి మృగంబు సమయించి మగిడి నిజపురంబునకు వచ్చి.

338

ప్రతిపదార్థం: వాడును= (ఆ రథసారథియును); రథంబున్= తేరును; సత్యరంబుగాన్= వేగంగా; వామదేవు+ఆశ్రమంబునకున్= వామదేవుడియొక్క తోటవిడిదికి; పఱపినన్= తోలుకొనిపోనివ్యగా; చని= వెళ్లి; అతండు= (ఆ పరిక్షితుడు); ఆతపన్+నిధిన్= తపస్సునకు నెలవు అయిన వాడిని; కని= చూచి; నమస్కరించి= వందనంచేసి; ముని+ఇంద్రా!= మునులలో ఇంద్రుడివంటివాడా!; నాచేతన్, ఏటు, పడి= నాచేత దెబ్బతిని; ఒక్క, మృగంబు= ఒకజంతువు; రయంబునన్= వేగంగా; పఱచెన్= పారిపోయింది; ఆ+మృగంబున్= ఆజంతువును; వధియంపన్వలయున్= చంపాలి; భవదీయహయంబులన్= నీయొక్కగుర్రాలను; ఈవలయున్= ఇవ్వాలి; అనినన్= అని అడుగగా; అతండు= (ఆ వామదేవుడు); నీవు; కృతకార్యండవు+ఇ= నెరవేరిన పని కలవాడ వై; మా, హయంబులన్= మాగుర్రాలను; తడయక= ఆలసించక; ఒప్పింపవలయును= అప్పగించవలె; అట్లు+ఎనిన్= ఆవిధంగా చేయటానికి ఇష్టష్టుతే; కొనిపాముక్క= తీసికొని వెళ్లము; అనినన్= అని చెప్పగా; వల్లె+అని= సరే అని చెప్పి; వామ్యంబులన్+కొని= సవ్యజాతి గుర్రాలను తీసికొని; రథ, యుక్తంబులన్+కావించి= తేరుకు కూడినట్టిపాటినిగా చేసి; తదీయ, జవంబునకున్= (ఆగుర్రాలయొక్క) వేగానికి; మెచ్చుచున్= సంతోషిస్తూ; ముహూర్తమాత్రంబునన్= క్షణకాలంలోనే; కూడ, ముట్టి= సమీపించి, చేరి; మృగంబున్= లేడిని; సమయంచి= చంపి; మగిడి= తిరిగి; నిజస్ఫురంబునకున్= తనస్టుణానికి; వచ్చి= చేరి.

తాత్పర్యం: ఆ రథసారథి తేరును వేగంగా వామదేవుడి ఆశ్రమానికి తోలాడు. పరిక్షితుడు ఆమహర్షిని సందర్శించి నమస్కరించి, ‘మునులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా! నాచేత ఒకమృగం దెబ్బతిని తప్పించుకొని పారిపోయింది. దానిని సంహారించాలి. దయచేసి నీ గుర్రాలను ఇమ్ముక్క= అని ప్రార్థించాడు. ఆ మహర్షి, ‘మహారాజా! నీ పని పూర్తిఅయిన పిమ్మట తిరిగి నాగుర్రాలను నాకు ఇవ్వాలి. అందుకు సమ్మతిష్టే, నీవు నా గుర్రాలను తీసికొనుము’ అని చెప్పాడు. రాజు అందుకు అంగీకరించాడు. అంతట, రథసారథి వామ్యజాతికి చెందిన ఆగుర్రాలను తేరునకు పూన్చాడు. రాజు ఆగుర్రాల వేగాన్ని మెచ్చుకొన్నాడు. క్షణకాలంలో ఆరథం దెబ్బతిన్న మృగాన్ని చేరుకొన్నది. రాజు ఆజంతువును వేటాడి చంపి, రాజధానినగరానికి తిరిగి వెళ్లాడు.

మత్తుకోకిలము.

‘రాజయోగ్యము లైన యి హయరత్సముల్ జవసత్య వి
బ్రాజితంబులు వాని కేటికిఁ బాటువానికి’ నంచు నా
రాజు రాజసబుధి నంతిపురంబునం బిడఁ బంచే న
వ్యాజియుర్ధము; వేడ్క సూనినవాఁడు దీస మెఱుంగునే?

339

ప్రతిపదార్థం: రాజు, యోగ్యములు+పన= రాజులకు మాత్రమే తగినవి అయిన; ఈ, హయరత్సముల్= ఈగొప్పగుట్టాలు; జవ, సత్య, విభ్రాజితంబులు= వేగంచేత బలంచేత విలసిల్లేవి; వానికిన్+ఎటికిన్+పాటువానికిన్= బ్రాహ్మణుడైన వాడికెందుకు?; అంచున్= అని ఆలోచిస్తూ; ఆ రాజు= ఆ ప్రభువు; రాజసబుధిన్= అహంభావపూరిత మైన బుద్ధితో; అంతిపురంబు నందున్= అంతఃపురంలో- రాజగారిలోపలి నగరిలో; ఆ+వాజి, యుగ్మమున్= ఆ గుర్రాల జతను; ఇడన్= ఉంచటానికి; పంచెన్= ఆజ్ఞాపించాడు; వేడ్కన్+ఉఁనినవాఁడు= వ్యామోహంతో కూడిన కోరికను పూనినవాడు; దోసము= తప్పు; ఎఱుంగును+ఏ= తెలియునా?

తాత్పర్యం: ‘ఈ గొప్పగుర్రాలు రాజులకు మాత్రమే యోగ్య లైనవి. ఇంత గొప్ప బలం, వేగం కల గుర్రాలు వేదబాపనికి ఎందుకు?’ అని ఆలోచించి దురహంకారంతో వాటిని అంతిపురంలో ఉంచుమని ఆజ్ఞాపించాడు. వేడుక పూనినవాడు తప్పును గమనించగలడా?

విశేషం: హాయిరత్నములు= అనగా గుర్రాలలో శ్రేష్ఠములైనవి. 'రత్నహరీ తు పొర్కివః' - అనే న్యాయం చౌప్పున శ్రేష్ఠములైన వాటిని గైకానే హక్కు రాజులకు ఉంటుంది. అలం: అర్ధాంతరన్యాసం. వృత్త లక్షణానికి చూడు: ఆరాయిపర్వము 4.267 విశేషం.

వ. అట వామదేవుండును దసయశ్వంబుల శలుండు గొనిపాయి మగుడ నొప్పింపక తయయటకాత్మగతంబున. **340**

ప్రతిపదార్థం: అటన్= అటట, (అశ్రమంలో); వామదేవుండును= వామదేవుడుకూడ; తన+అశ్వంబులన్= తనగుర్రాలను; శలుండు= శలుడు (అనేరాజు); కొనిపోయి= తీసికొనివెళ్లి; మగుడన్= తిరిగి; ఒప్పింపక= అప్పగించక; తడయుటకున్= ఆలస్యం చేయటానికి; ఆత్మ, గతంబునన్= తన లోలోపల (అలోచించాడు).

తాత్పర్యం: ఇట శలుడు అంతఃపురం చేరిన పిదప, అట అశ్రమంలో వామదేవుహర్షి శలుడు గుర్రాలను తనకు తిరిగి ఇవ్వకపోవటాన్నిగూర్చి తనలో తానే ఈవిధంగా యోచించాడు.

తే. 'రాజపుత్రుండు బలియుండు రాజసుండుఁ , గొండి; కాతండు వేడుకఁ గొనుచు నలగె

నశ్శములఁ గ్రమ్మణఁగ నిత్తు నను విచారఁ , మెఖ్మధంబున నతనికి నేల కలుగు?' **341**

ప్రతిపదార్థం: రాజపుత్రుండు= రాకొమరుడు, (శలుడు); బలియుండు= బలం కలవాడు; రాజసుండున్= అహంకారం కలవాడు; కొండిక= బాలుడు; ఆతండు= అతడు (చిన్నవాడున రాజుకుమారుడు); అశ్వములన్= గుర్రాలను; వేడుకన్+ కొనుచున్+అరిగెన్= సంబరంతో కూడిన కోరికతో తీసికొని వెళ్లాడు; అతనికిన్= (అశలుడికి); క్రమ్మణఁగన్= మరల; ఇత్తున్= ఇస్తాను; అను= అనుసట్టి; విచారము= ఆలోచన; ఏ+విధంబునన్= ఏరీతిగా; ఏల= ఎందులకు; కలుగున్= ఏర్పడుతుంది?

తాత్పర్యం: 'శలుడు వయస్సులో చిన్నవాడు, రాజపుత్రుడు, బలవంతుడు, అహంకారం గర్వం దర్శం కలవాడు. గుర్రాలను తిరిగి ఇచ్చివేయవలె ననే ఆలోచన అతడికి ఏరీతిగాసైనా ఎందుకు కలుగుతుంది?'

వ. అని శంకించి నిజశిష్టునాతేయండనువానింజాచి' శలుండు మన వామ్యంబులం గొనిపాయి యొక్కమూసం బరుగుదెంచే; వాడును దసయంతఁ దెచ్చుట గలుగనేరదు; నీ వలగి మనతురంగరత్యంబులం గొని రమ్ముని పంచిన, నమ్మిద కదలి యయోధ్యానగరంబునకుం జని. **342**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆరీతిగా; శంకించి= సందేహించి; నిజ, శిష్టున్= తనదగ్గర చదువుకానే వాడిని; ఆతేయుండు+అనువానిన్= ఆతేయుడు అనే పేరు కలవాడిని; చూచి= అరసి; శలుండు= శలుడు; మన, వామ్యంబులన్= సవ్యజ్ఞతికి చెందిన మన గుర్రాలను; కొనిపోయి= తీసికొనివెడలి; ఒక్క, మాసంబు= ఒకనెల; అరుగుదెంచెన్= కడచింది; వాడును= (ఆ శలుడును); తన అంతన్= తనంతట తాసై; తెచ్చుట= (ఆ గుర్రాలను తిరిగి) తీసికొనివచ్చి ఇవ్వటం; కలుగనేరదు= జరుగదు; నీపు+అరిగి= నీపు (అచటికి) వెళ్లి; మన, తురంగ, రత్నంబులన్= శ్రేష్ఠమైన మనగుర్రాలను; కొనిరమ్ము= తీసికొనిరమ్ము; అని పంచినన్= అని ఆజ్ఞాపీంచగా; అప్పుడు+అ= అప్పుడే; కదలి= బయలుదేరి; అయోధ్య అనే పట్టణానికి; చని= వెళ్లి.

తాత్పర్యం: అని లోలోపల శంక ఏర్పడగా వామదేవుడు తనజిమ్ముడైన ఆతేయుడిని పిలిచి ఈవిధంగా చెప్పాడు: 'శలమహారాజు శ్రేష్ఠమైన మన గుర్రాలను తీసికొనివెళ్లి ఒకనెలరోజులు అయింది. ఆతడు తనంతట తాను గుర్రాలను

మనకు తిరిగి ఇచ్చేటట్లు కన్నించటం లేదు. కావున, నీవు వెళ్లి మన గుర్తాలను అడిగి వెనుకకు తీసికొనిరమ్ము.' గురువుగారి ఆజ్ఞను అనుసరించి ఆత్రేయుడు వెంటనే బయలుదేరి అయోధ్యానగరానికి వెళ్లాడు.

**క. మనుజపతిఁ గాంచి యాతడు , 'మునిపతి పుత్రేర నథిపముఖ్య! యిచటి కేఁ
జనుదెంచితి మా హాయముల , నెనసిన నెయ్యంబుతోడ నిష్టుని యడిగెన్.** 343

ప్రతిపదార్థం: అతడు= (ఆత్రేయుడు); మనుజపతిన్= రాజును; కాంచి= చూచి; అధిపముఖ్య!= ఓ రాజైష్ట్రుడా!; మునిపతి= మునులలో శ్రేష్ఠుడు (వామదేవుడు) పుత్రేర్న్= పంపగా; ఇచటికిన్= ఇచ్చటికి (అయోధ్యకు); ఏన్= నేను; చనుదెంచితిన్= వచ్చాను; వసిన= సరిపోలిన; నెయ్యంబుతోడన్= స్నేహంతో; మా, హాయములన్= మా గుర్తాలను; ఇమ్ము+అని= ఇస్తవలసింది అని; అడిగెన్= కోరాడు.

తాత్పర్యం: ఆత్రేయుడు రాజును సందర్శించాడు. 'రాజులలో శ్రేష్ఠుడ వైన ఓ మహారాజా! మునులలో శ్రేష్ఠుడైన వామదేవుడు పంపగా నేను ఈ అయోధ్యానగరానికి వచ్చాను. నీవు లోగడ తీసికొనిన మా గుర్తాలను దయచేసి స్నేహపూర్వకంగా తిరిగి మారు ఇస్తవలసింది' అని అడిగాడు.

విశేషం: ఇచట 'ఎనసిన నెయ్యంబుతోడ' అనే ప్రయోగంలో స్వారస్యం అరయదగింది. మునిశిష్యుడు ఆత్రేయుడు 'ఓమహారాజు మేము మిక్కుటమైన స్నేహభావంతో అడగగానే మా గుర్తాలను నీకు ఇచ్చాం. నీవు సయితం అట్టి స్నేహభావాన్నే మాయెడ చూపవలసి ఉన్నది కదా! ఇప్పటికే ఆలస్యమైనది. ఇకనైన కర్తవ్యం గుర్తించవలెను సుమా!' అనే పౌచ్చరిక ఇందులో ఇమిడి ఉన్నది. ఇది మిక్కెలి సామ్యమైన పౌచ్చరిక.

**క. అనవుడు శలుఁ డిట్లునియెం , 'జను నిసుఁ బుత్రేర నతడు, సాలుడు వీపుం
గొనిపోవఁ దురంగంబులఁ, , జనుమీ! దుర్భాషణములు సైపవు మాకున్.'** 344

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని పలుకగా; శలుడు; ఇట్లు+అనియెన్; అతడు= (వామదేవుడు); నిమన్+పుత్రేర్న్= నిన్నపంటం; చనున్= సరిపోయింది; ఈపున్= నీవును; తురంగంబులన్= గుర్తాలను; కొనిపోవన్= తీసికొనిపోవటానికి; చాలుదువు= సరిపోతావు; మాకున్= మారు; దుర్భాషణములు= చెడుమాటలు; సైపవు= రుచించవు; చనుమీ!= వెళ్లిపోవయ్యా!

తాత్పర్యం: ఆత్రేయుడు ఆవిధంగా చెప్పగా, శలుడు ఈవిధంగా సమాధానం చెప్పాడు: 'ఆయన పంపటం, గుర్తాలను తీసికొనిపోవటానికి నీవు రావటం బాగుంది! 'పోవయ్యా!పోపో!' మేము మహారాజులం. ఇంతకు మించి దురుసు మాటలాడటం మాకు ఇష్టంలేదు! అంతరం గుర్తించకుండ నీవు నోటికి వచ్చినట్లు మాట్లాడటం మేము సహాంచలేం; జాగ్రత్త'.

విశేషం: ఇందు 'దుర్భాషణములు సైపవు మాకున్' అనే ప్రయోగంలోని అంతరార్థం గుర్తించదగింది. 'మాకున్' అనే బహువచనప్రయోగం రాజదర్శమూచకం. 'అసలు రాజుగారి దగ్గరకు రావలసింది అడుగవలసింది, మీ గురువుగారు కాగా, కుర్రమంక వయిన నిన్నా ఇక్కడకు పంపేది? ఇంతకంటే దురుసు మాటలు మాకు రావని రాజసంగా మందలించాడు. 'ఎనసిన నెయ్యంబుతోడ' అనేమాట సమస్కంథులమధ్య చెల్లుతుంది కానీ, రాజుగారితో ఒక బ్రాహ్మణాబాలకుడు అనదగింది కాదు' అని శలుడి మాటలలోని అంతరార్థం.

శ. అనిన నమ్ముని కుమారుండు గ్రమ్మటి చని గురుతకు నవ్విదం బెఱింగించిన, వామదేశుండు క్రోధపరీతచేతస్మం దై శలునిపాలి కలిగి యి ట్లనియె. **345**

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని చెప్పగా; ఆ+మునిమురుండు= ఆ మునిపుతుడు; క్రమ్మటి, చని= తిరిగివెళ్లి; గురుతకున్= ఒజ్జుకు; ఆ+విధంబున్= ఆ తీరును; ఎఱింగించినన్= తెలుపగా; వామదేశుండు; క్రోధ, పరీత, చేతస్మండు+హ= కోపంచేత చుట్టుకొనబడిన మనస్సు కలవాడై; శలునిపాలిక్న్= శలుడగగరకు; అరిగి= వెళ్లి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈపిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆత్మేయుడు తిరిగి వెళ్లి, రాజు చెప్పిన మాటలను గురువుగారికి నివేదించాడు. రాజుగారి సమాధానం ఏనిన వామదేశుడికి మిక్కటమైన కోపం వచ్చింది. అతడు ఆగ్రహంచేత చుట్టుబడిన మనస్సు కలవాడై శలుడి దగ్గరకు వెళ్లి ఈపిధంగా పలికాడు.

క. ‘ఇమ్ము నరేశ్వర! మా తుర , గమ్ముల; నీ కార్య మయ్యగాదే; కడులో భమ్మున నొండుల సొమ్ములు , రఘునినన్ వచ్చునే? యెరవు సతత మగునే?’ **346**

ప్రతిపదార్థం: నర+ఈశ్వరీ= ఓరాజా!; మా తురగమ్ములన్= మా గుర్రాలను; ఇమ్ము= ఇచ్చివేయుము; నీకార్యము= నీపని; అయ్యెన్+కాదే= నెరవేరిందికదా; కడున్= మిక్కిలి; లోభమ్మునన్= దురాశచేత; ఒండులసామ్ములు= ఇతరుల ద్రవ్యాలు; రమ్ము+అనిన్= రావలెను అని కోరితే; వచ్చును+ఏ= వస్తాయా?; ఎరవు= ఇల్లడ- తిరిగి ఇచ్చే ఒడంబడికతో తీసికొన్నది; సతము+అగునే= శాశ్వతం అవుతుందా?

తాత్పర్యం: ‘ఓరాజా! మా గుర్రాలను మాను ఇమ్ము. నీ పని నెరవేరింది కదా! మిక్కటమైన దురాశచౌప్పున పరుల ద్రవ్యాలను కాండ్కించినంతమాత్రాన అవి చేకూరుతాయా? ఎరవుగా పుచ్చుకొన్నది ఎల్లకాలం ఉంచుకొనటానికి విలోతుందా?

క. పరథనహరణము దురితము , పరికింపుము; పరుణచేతిపాశంబుల ని ఘృరముగఁ గట్టువడకు; ని , భృరనరకకృశాను శిఖిలఁ బడకుము మీదన్.’ **347**

ప్రతిపదార్థం: పరికింపుము= ఆలోచించి చూడుము; పర, ధన, హరణము= ఇతరులసాత్ము అపహరించటం; దురితము= పాపం; పరుణచేతి పాశంబులన్= పరుణడియొక్క చేతిలో ఉండే త్రాల్చచేత; నిష్ఠరముగన్= కలినంగా; కట్టు+పడకు= బంధించబడకుము; మీదన్= అటుపిమ్మట (పరలోకం చేరినపిడప); నిర్భర, నరక, కృశాను, శిఖలన్= భరించకక్యంగాని నరకలోకంలోని అగ్నిజ్ఞాలలలో; పడకుము= కూలపద్మ.

తాత్పర్యం: ఆలోచన చేసి చూడుము. ఇతరులసాత్మును అపహరించటం పాపం. అట్టిపాపం చేసినవారు పరుణపాశాలచేత కలినంగా బంధించబడతారు. పిదప భరించరాని నరకలోకంలోని అగ్నిజ్ఞాలలలో పడిపోతారు.’

విశేషం: ఇట పరథనాన్ని హరించింది రాజు. అందుచేత అతడికి రాజదండన భయం లేదు కదా. ఇక వామదేశుడు పెట్టిన భయం ‘మీదన్.’ ఇహదండన తప్పినప్పటికీ పరదండనమాత్రం తప్పదు అని పొచ్చరిక.

చ. అనుటయు నాతఁ డిట్లనియె ‘నాఱడివిప్పుల కేల యశ్వముల్?’
ఘనతరసత్కమూర్చు లనఁ గాఁ దగు నెడ్డను రెంటి నిచ్చెదన్:

విను మటుగాక బల్లిదపువేసడముల్ వలతేని నిత్యు గై

కొనుము తగంగ; వామ్యములఁ గోరక పా; మ్యాడియాస లేటికిన్?’

348

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని చెప్పినపిదప; ఆతడు= (శలుడు); ఇట్లు+అనియున్= ఈచిధంగా పలికాడు; అశ్వముల్= గుర్రాలు; ఆఱడి= వ్యర్థంగా; విప్రులకున్+ఏల= బ్రాహ్మణులకు ఎందుకు?; ఘన, తర, సత్యమూర్తులు= మిక్కుటమైన గొప్పబలం గల రూపాలు కలవి; అనగాన్+తగు= అని చెప్పదగిన; ఎద్దును= ఎద్దులను; రెంటిని; ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను; వినుము= ఆలకించుము; అటు+కాక= ఆవిధం నచ్చకపోతే; బల్లిదము+వేసడముల్= మిక్కెలి బలంకలిగిన కంచరగాడిదలు; వలతు+ఏనిన్= కోరితే; ఇత్తున్= ఇస్తాను; కైకొనుము= స్వీకరించుము; తగంగన్= తగునట్లుగా; వామ్యములన్= సవ్యజాతి గుర్రాలను; కోరక= కాండ్షించక; పొమ్ము= వెళ్ళుము; అడి+అసలు= అడియాసలు= వ్యాఘ్రమైన కోరికలు; ఏటికిన్= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: అంతట ఆ రాజు ఇట్లూ పలికాడు. ‘గుర్రాలు బ్రాహ్మణులకు ఎందుకు? అవి వారికి నిరుపయోగాలు కదా! మంచిబలం గల రెండు ఎద్దులను ఇస్తాను. వినుము. ఒకవేళ నీకు అవి నచ్చకపోతే, నీకు ఇష్టమైనయేడల గొప్ప బలంగల కంచరగాడిదలను ఇస్తాను; స్వీకరించుము. సవ్యజాతికి చెందిన గుర్రాలను నీవు కోరటం అనుచితం. వ్యాఘ్రమైనకోరికలు కోరక తిరిగి పొమ్ము’

క. అనిన ‘నివి యేటి మాటలు? , వినువారలు నవ్వ నకట! విప్రులధనముల్

గొని వేఱ యొంటి నిచ్చెద , నను టించి యేనాటిచంద?’ మని ముని పలికెన్.

349

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; వినువారలు, నవ్వన్= వినేవారు నవ్వేటట్లుగా; ఇవి, ఏటి, మాటలు?= ఇవి ఏవిధమైన మాటలు?; అకట!= అయ్యా!; విప్రుల, ధనముల్= బ్రాహ్మణుల సాత్తులు; కొని= తీసుకొని; వేఱు+అ+బంటిన్= మరొకటి, ఇంకొకటి; ఇచ్చెదన్ అనుట= ఇస్తానసటం; ఇది= ఈ రీతిది; ఏనాటి చందము= ఏకాలానికి చెందినతీరు; అని; ముని= బుషి (వామదేవుడు); పలికెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: రాజు చెప్పిన మాటలకు వామదేవముని ఇట్లూ బదులు పలికాడు: ‘మహారాజా! నీవు చెప్పే సమాధానం వినినవారు నవ్వుతారు. అకటా! బ్రాహ్మణులసాత్తు అపహరించటమే ఒక మహాపాపం. అంతేకాక దానికి బదులు మట్టేదో ఒకటి ఇస్తా నని చెప్పటం హాస్యాస్పుదం. ఇది ఏకాలానికి చెందిన న్యాయమయ్యా? నాను ఆశ్చర్యంగా ఉన్నది’.

క. పలుకుటయు నలిగి శలుఁ ‘డి , ప్పలుగుఁ దపసి నంటుఁ గట్టి పటుశూలములం భోలియింపుఁ’ డనుచు భీకర , బలుల నియోగించే దనదు పార్శ్వయజనములన్.

350

ప్రతిపదార్థం: పలుకుటయున్= మాటాడగా; అలిగి= కోపించి; శలుడు=(రాజు); ఈ+పలుగు+తపసిన్= దుష్టుడైన ఈ మునిని; అంటన్+కట్టి= బంధించి; పటుశూలములన్= గొప్పమైన బల్లేలతో; పాలియింపుడు= చంపండి; అనుచున్= అని చెప్పుతూ; భీకరబలులన్= భయంకరులైన బలంకలవారిని; తనదు, పార్శ్వయజనములన్= తనచుట్టుప్రక్కల ఉండే వారిని; వినియోగించెన్= ఏర్పరిచాడు.

తాత్పర్యం: వామదేవుడిమాటలకు రాజైన శలుడికి కోపం వచ్చింది. ‘దుష్టుడైన ఈ మునిని పట్టి బంధించి శూలాలతో పాడిచి చంపండి’ అని తన చుట్టూఉన్న బలిష్టులైన భటులను ఆజ్ఞాపీంచాడు.

- శ. అంతయం జూచి వామదేవుండు ఘనరోషభిషణ ప్రహశసదుల్చుల్క్ష్మముఖుం డగుటయు, నాక్షణంబ ఘోరాకారు లగు రాక్షసు లనేకులు పుట్టి నిశాతశూలంబుల నా భూపాలుంబొడిచి కాలగోచరుం జేసిలి; ముసీంద్రుఁడు నిజేప్పం జనియే; దదనంతరంబ శలాముజిండు నలుం డసువాఁడు నిజరాజ్యపట్టభద్రుండై సుఖంబుండు గొండికకాలంబునకు వామదేవుండు సముదెంచివానింగని' 'మహాత్మ! నీవు ధర్మపరుండవు; ధర్మపుదప్పనోడుదేని, మా హాయంబుల ని' మృషుటయు, నలుం డలిగి నిజసమీపంబున నున్న సారథిం జూచి యిట్లనియె.

351

ప్రతిపదార్థం: అంతయున్+చూచి= (జరిగింది) అంతా గమనించి; వామదేవుండు= వామదేవుడనే ముని; ఘనరోషభిషణప్రహశ+దున్+నిరీక్ష్మముఖుండు+అగుటయున్= గొప్పదైన కోపంచేత భయంకరంగా ఏర్పడిన వెగటునప్పుచేత చూడటానికి వీలులేని మొగం కలవాడు కాగా; ఆ క్షణంబు+అ= త్రుటికాలంలోనే; ఘోర+ఆకారులు+అగు= భయంకరమైన రూపంగల; రాక్షసులు+అనేకులు= రక్కసులు పలువురు; పుట్టి= ఉద్ధవించి; నిశాత, శూలంబులన్= వాడి అయిన బల్లేలతో; ఆ, భూపాలున్= ఆ రాజును; పొడిచి= గ్రుచ్చి; కాలగోచరున్+చేసిరి= సంహరించారు; ముని+ఇంద్రుండు= మునులలో ఇంద్రుడివంటివాడు (వామదేవుడు); నిజ+ఇచ్ఛన్= తన ఇచ్ఛచొప్పున; చనియెన్= వెళ్లాడు; తద్ద+అనంతరంబు+అ= అటుమీదట; శల+అనుజాండు= శలుడియొక్క తమ్ముడు; నలుండు+అనువాఁడు; నిజరాజ్యపట్టభద్రుండు+ఇ= తనయొక్క రాజ్యానికి పట్టంకట్టబడినవాడై; సుఖంబు+ఉండన్= సుఖంగా ఉండగా; కొండొక, కాలంబునకున్= కొంతకాలానికి; వామదేవుండు; చనుదెంచి= వచ్చి; వానిన్= అతడిని (నలుడిని); కని= చూచి; మహో+అత్మా= గొప్పాతమ్ములవాడా!; నీవు; ధర్మపరుండవు= ధర్మాన్ని ఆచరించేవాడవు; ధర్మపు, తప్పన్+ఓడుదు(వు)+ఎని= ధర్మాన్ని అతిక్రమించటానికి జంకేవాడవు అయితే; మా, హాయంబులన్= మా గుర్రాలను; ఇమ్ము= ఇచ్చునది; అనుటయున్= అని చెప్పగా; నలుండు; అలిగి= కోపించి; నిజ, సమీపంబునన్+ఉన్న= తనకు దగ్గరలో ఉన్న; సారథిన్+చూచి= రథం నడిపేవాడిని చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: జరిగినదంతా చూచిన వామదేవుడిముఖం కోపంతో భయంకరంగా కన్పడింది. ఆ క్షణంలోనే పెక్కండు రక్కసులు ఉద్ధవించి ఆ రాజును శూలాలతో పొడిచి చంపేశారు. పిదప వామదేవుడు తన ఇచ్ఛవచ్చినవోటికి వెడలిపోయాడు. అటుపిమ్ముట, శలుడితమ్ముడైన నలుడు సింహసనాన్ని అధిష్టించాడు. అతడు కొంతకాలం సుఖంగా రాజ్యాన్ని పరిపాలించాడు. ఒకానోకనాడు వామదేవుడు అచటికి వచ్చి, 'మహానుభావుడైన ఓ మహారాజు! నీవు ధర్మాన్ని అనుసరించేవాడవు. ధర్మపు తప్పి చరించటానికి జంకేవాడిషైతే, మా గుర్రాలను మాకిమ్ము' అని అడిగాడు. ఆ మునిమాటలకు రాజు కోపించి తనకు దగ్గరగా ఉన్న సారథిని చూచి ఇట్లు పలికాడు.

సీ. 'కడుఁ కొప్పి తేకువ సెడియె నీ పాటుండు , వీకమై నిప్పుడు వీని తొమ్ము
త్రయ్యంగ నేసెదు జయున విషబిగ్గ , సాయకమును శరాసనముఁ దెమ్ము'
నాశుడు నమ్మిహోదేవుండు నగుచు ని , ట్లనియె; 'న న్నేయుఁ దెమ్మునిన విశిఖ
మంతఃపురంబున సంతసంబున నున్న , యనము భవత్సుతుఁ దునుముగాక!

తే. యనగు దదనంతరంబ ఘోరాస్తనిహాతుఁ , ధైన బాలునిఁ గొనుచు హిహిరవంబు
లెసగ నంతిపురంబువా రెల్ల వచ్చి; రథి ధ్రువంబుగ గనియును నవ్విభుండు.

352

ప్రతిపదార్థం: కడున్+కొప్పి= మిమ్ముటంగా చెడబలిసి; ఈ పాటుండు= ఈ బ్రాహ్మణుడు; తేమవ+చెడియెన్= మంచి చెడుగులను వినక్కించే తెలివితేటలను కోల్పోయాడు; వీకమైన్= పరాక్రమంతో; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; వీనితొమ్మున్=

విడివడ్లాన్ని; వయ్యంగన్+ఏసెదన్= ముక్కలు అయ్యేటట్లుగా కొట్టుతాను; చయ్యనన్= శీష్పుంగా; విషదిగ్ంసాయకమును= విషంతో పూయబడిన బాణాన్ని; శరాసనమున్= విల్లును; తెమ్ము= తీసికొని రమ్ము; నావుడున్= అని చెప్పగా; ఆ+మీర్దేపుండు= ఆల్రాహ్మాణుడు (వామదేవుడు); నగుచున్= నవ్వుతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు; నన్నున్+ఏయన్= నన్ను కొట్టుటానికి; తెమ్ము+అనిన= తీసికొని రమ్మునిన; విశిఖము= బాణాం; అంతఃపురంబునన్= లోపలిరాచనగరిలో; సంతసంబునన్+ఉన్న= సంతోషంతో ఉన్న; అనఘున్= పాపరహితుడైన; భవత్త+సుతున్= సీకొడుకును; తునుమున్+కాక= సంహరిస్తుందిగాక; అనగన్= అని వచించగా; తద్+అనంతరంబు+అ= అటుపిమ్మటవెంటనే; ఫోర్+అప్రతి+నిహతుడు+ఐన= భీతిని కలిగించే మంత్రబాణంచేత చంపబడినవాడైన; బాలునిన్+కొనుచున్= పిల్లవాడిని తెస్తూ; హాహో, రవంబులు+ఎసుగన్= ఏదుపురోదలు విస్తరించగా; అంతిపురంబువారు+ఎల్లన్= లోపలిరాచనగరులోనివారందరున్నా; వచ్చిరి= అరుగుదెంచారు; అది= (ఆవిధంగా జరిగినదానిని) ధ్రువంబుగన్= సత్యవైన సంఘటనగా; కనియును= చూచికూడా; ఆ+విభుండు= ఆరాజు.

తాత్పర్యం: ‘కండకావరంచేత ఈ బ్రాహ్మణుడు యుక్కాయుక్కపరిజ్ఞానాన్ని కోలుపోయాడు. ఇతడి వడ్లాన్నిపురాక్రమంతో ఛేదిస్తాను. విషం పూసిన అమ్ముతో పాటు విల్లును నాకు తెచ్చిఇమ్ము’ అని ఆరాజు పలికాడు. ఆ మాటలకు వామదేవుడు నవ్వి, ‘రాజు! నన్ను సంహరించటానికి నీపు ఉద్దేశించిన బాణాం, అంతఃపురంలో ఉన్న అమాయమ్మడైన నీకొడుకునే పరిమార్గలదు. జాగ్రత్త’ అని పౌచ్చరించాడు. అటుపిమ్మట, ఫోరమైన అస్త్రంచేత చంపబడిన బాలకుడి మృతదేహాన్ని మోసికొంటూ అంతిపురంలోని వారు ఏదురోదలతో అచ్చటికి వచ్చారు. జరిగినసంగతి కనులార చూచినప్పటికి, బుద్ధిలేక రాజు. (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం).

వ. కోపావేశమూర్ఖమాన విగ్రహం దగుచుఁ దన దురాగ్రహంబు విడువక సమీపవర్తులం జూచి. 353

ప్రతిపదార్థం: కోప+అవేశ, ఘుర్మాన, విగ్రహందు+అగుచున్= కినుకవలన ఏర్పడిన ఒళ్ళెరుగని తమకంచేత తిరుగుడుపడిన దేహంకలవాడై; తన దున్+అగ్రహంబు= తన చెడుకోపం; విడువక= వదలక; సమీపవర్తులన్ చూచి= దగ్గరగా ఉన్నవారిని చూచి.

తాత్పర్యం: కినుకవలన ఒడలు తెలియని తమకంతో తల్లడిలీన ఆకారం కలవాడై ఆవేశాన్ని అణచుకొనజాలక, ఆ రాజు తన సమీపంలో ఉన్నవారిని చూచి.

మ. ‘పినుడీ సర్వజనంబులుం గడగి యి విప్రున్ దురాలాపు దు
ర్భనునిం దుష్టై నష్టైయసుమహాచ్ఛాపోగ్రనిర్ముక్త బా
ణనిపాతచ్ఛిదురాంగరక్తజలశోణకోణిసంగస్థగా
గసుడీ యి దురితాత్ము’ నంచు నతి సీపుప్రాప్తకోదందుఁ దై.

354

ప్రతిపదార్థం: సర్వజనంబులున్= ప్రజలందరును; వినుదు+ఈ= సావధానంగా ఆలకించండి; కడగి= పూని; ఈవిప్రున్= ఈ బ్రాహ్మణుడిని; దున్+అలాపున్= చెడుమాటలు ప్రేలేవాడిని; దున్+జననిన్= చెడ్డవాడిని; తున్నెదున్= సంహరిస్తాను; అస్మీదీయ, సు, మహాత్+చాప+ఉగ్ర, నిన్+ముక్కబాణ, నిపాత, భిదుర+అంగ, రక్త, జల, శోణ, క్షోణి, సంగస్థన్+కాన్= నాదైన మిక్కిలి గొప్పదైన వింటినుండి భయంకరంగా వెడలిన అమ్ములచేత కొట్టబడి ముక్కలుగా చేయబడిన దేహంయొక్క నెత్తురునీరుచేత ఎద్రనైన నేలయొక్క పాత్తునం దున్న వాడినిగా; ఈదురిత+అత్యున్= ఈపాపంతో కూడిన ఆత్మ కలవాడిని; కనుదు+ఈ= చూడండి; అంచున్= అంటూ; అతిశీఘ్రప్రాప్త కోదందుడు+ఐ= మిక్కిలి వేగంగా పొందబడిన విల్లు కలవాడై.

తాత్పర్యం: ‘అందరూ నాప్తతిజ్ఞ సావధానంగా ఆలకించండి. నోటికి వచ్చినట్లు ప్రేతాలి ఈమరూత్తుడైన బ్రాహ్మణానిని నేను సంహరిస్తాను. క్షణంలో నాచింటినుండి వెలువడిన బాణాంచేత నెత్తురుకారుతున్న ఈతనిదేహం నేలపై పొరలాడటం మీరందరూ సావధానంగా చూస్తారు గాక’ అని పలుకుతూ మిక్కట్టునైన వేగంతో వింటిని చేతబూనాడు.

క. శర మరీ బోయటయును ద | త్యరయుగ్నము బాణకార్యకంబులతోఽః జ్ఞ

చ్ఛేర సంస్థంభము నొందుడు | నరనాథుడు విస్మృయోవనతమానసుడై.

355

ప్రతిపదార్థం: శరము= బాణం; అరిన్+పోయటయును= అల్లైత్రాటితో కూర్చేసరికి; తద్+కర, యుగ్నము= అతడియొక్క చేతులజంట; బాణ, కార్యకంబులతోన్= అమ్ముతోను వింటితోను; చెచ్చరన్= శీఘ్రంగా; సంస్థంభమున్+చందుడున్= కదలలేక పోగా, నరనాథుడు= రాజు; విస్మృయ+ఉపనత, మానసుడు+ఐ= ఆశ్చర్యం పాందిన మనస్సు కలవాడై.

తాత్పర్యం: బాణాన్ని అల్లైత్రాటితో కూరుస్తున్నంతలోనే ఆరాజు రెండుచేతులున్నా అమ్ముతోపాటు, వింటితోపాటు స్తుంభించిపోయాయి. అందుచేత ఆ రాజు ఆశ్చర్యచకితచిత్తుడైనాడు.

విశేషం: ఉ.వి.ఆం.మ.భా సంశోధిత ప్రతిలో ‘విస్మృయావనత మానసుడై’- అనే పారమున్నది. దానికంటే వావిళ్ళ ప్రతిలోని ‘విస్మృయోవనత మానసుడై’ అనే పారం సార్థకం.

క. పుల్లవడి చలము రోషముఽ | బోల్లయు సై చనగఁ గొంతప్రాఢ్మ మొగమున్న

వెల్లదదనము గదుర నిలిచి | యెల్లజనులు వినగ మతియు నిట్లని పలికెన్.

356

ప్రతిపదార్థం: పుల్ల+పడి= భయపడి; చలమున్ రోషమున్= మాత్స్యర్యమూ, కోషమూ; పోల్లయున్+ఐ, చనగన్= వ్యర్థమై పోవగా; కొంత, ప్రాఢ్మ= కొంతసమయం; మొగమున్న= ముఖంలో; వెల్లదదనము= వెలవెలపాటు; కదురన్= క్రమ్ముకొనగా; నిలిచి= స్తుంభించిపోయి; ఎల్లజనులన్= అందరు ప్రజలు; వినగన్= అలకింపగా; మతియున్= వెండియు; ఇట్లు+అని పలికెన్= ఈవిధంగా వచించాడు;

తాత్పర్యం: ఆ రాజు భయపడి స్తుంభించిపోయాడు. అసూయ, రోషంకూడ వ్యర్థమై పోయాయి. అతడు కొంతతడవు మొగం వెలవెలబోయి నిలిచి, తదుపరి అందరూ వింటూఉండగా ఈవిధంగా పలికాడు.

ఉ. ‘అడితీఽ బెక్కుమాట; లవి యెల్లను వమ్ముయి పాశియే; నస్తసం

తాదనశక్తి గీడ్ధడియేఽ; దధ్మము బ్రాహ్మణశక్తి యేక్షు; దే

నోడితి వామదేవునకు; నో జనసంఫుములార! సజ్జనా

మేడితకీర్తి నిమ్ముని నమిత్తనిమూదను నాత్రయించెదన్’.

357

ప్రతిపదార్థం: ఓ జనసంఫుములు+అర!= ఓప్రజల సమూహములారా!; పెక్క, మాటలు= ఎన్నోమాటలు; ఆడితిన్= అన్నాను; అవి+ఎల్లను= (అమాటలు అన్నీకూడా); వమ్ము+అయి, పోయెన్= వ్యర్థమై పోయాయి; అప్రత, సంతాదన, శక్తి= మంత్ర, పురస్కరమైన ఆయుధాలశక్తి; కీడ్పడియెన్= నశించిపోయింది; బ్రాహ్మణశక్తి= విప్రులయొక్క మహిమ; ఎక్కుడు= అధికమైనది; తథ్యము= నిజం; వామదేవునకున్; ఏన్= నేను; ఓడితిన్= పరాజయం పాందాను; ఈ+మునిన్(వామదేవుడిని); సత్త+ జన+ ఆప్రేడిత, కీర్తిన్= మంచివారలచేత పలుమారులు పాగడబడిన యశస్సు కలవాడిని; అమిత్రనిమూదనున్= శత్రువులను చంపేవాడిని; ఆశ్రయించెదన్= శరణ వేడుతాను.

తాత్పర్యం: ‘ప్రజలారా! నేను ఎంతో అధికప్రసంగం చేశాను. అంతా వ్యాఘ్రమైపోయింది. ఇప్పుడు పశ్చాత్తాపం చెందాను. నా ఆయుధాల పస చెడింది. బ్రాహ్మణులశక్తిగొప్పది. ఇది సత్యం అని స్వానుభవంచేత తెలిసికోగలిగాను. నేను ఓడిపోయాను. వామదేవమహార్షి గెలుపొందాడు! ఆతడు శత్రువులను నిర్జించేశక్తికల మహానుభావుడు. సజ్జనులచేత పలుమారులు పాగడబడే ఆ మునీంద్రుడినే నేను శరణువేడుతాను.’

వ. అని యివ్విధంబున నతం దేపు దవి జోహిరు వెట్టుటయుఁ, దచీయ బంధుమిత్ర జనంబులు భయసంబ్రమంబులతో నమ్మినినాథు శరణు సాచ్చి యసునయించినఁ, బ్రసస్ముండై యమ్మహిత్యండు దత్సురయుగస్తుంభనంబు మాన నసుగ్రహించి, తచీయనందను ప్రాణంబు లొసంగె; నంత నమ్మహికాంతుండు భార్యాసహితంబుగా నతనికి బ్రణమిల్లి హాయంబులఁ దెళ్ళి యొప్పించినం గైకొని వామదేవుఁ డలగె; ‘నిట్టీబి బ్రాహ్మణప్రభావం’ బని చెప్పిన విని. 358

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; ఈ+విధంబునన్= ఈ తీరుగా; అతండు= (ఆ రాజు); ఏపు+తప్పి= గర్వం విడి; జోహిరు+పెట్టుటయున్= నమస్కరించుటయున్నా; తచీయబంధుమిత్రజనంబులు= అతడి యొక్క చుట్టాలున్నా, స్నేహితులున్నా అయినవారు; భయసంబ్రమంబులతోన్= వెఱపు, తొట్టుపాటులతో; అమ్మునినాథు, శరణు+చొచ్చి= మునులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆతడిని శరణుకోరుతూ చేరి; అనునయించినన్= బలిమాలగా; ప్రసన్నండు+ఐ= శాంతించినవాడై; ఆ, మహా+అత్యుండు= ఆ గొప్ప ఆత్మకలవడు (వామదేవుడు); తద్ద+కర, యుగ, స్తుంభనంబు= ఆతడియొక్క చేతులజంట ప్రమాన్యడిపోయిండటం; మానన్= నయముయేటట్లు; అనుగ్రహించి= దయచేసి; తచీయ, నందను, ప్రాణంబులు= ఆతడి కొడుకుయొక్క అసుపులు; ఒసంగెన్= ఇచ్చాడు; అంతన్= పిదప; ఆ+మహికాంతుండు= భూమికిభర్తలయిన ఆ రాజు; భార్యాసహితంబుగాన్= పెండ్లాంపాటు; అతనికిన్= (వామదేవుడికి); ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; హాయంబులన్= గుర్రాలను; తెచ్చి= తీసికొనివచ్చి; ఒప్పించినన్= ఒప్పగించగా; కైకొని= స్వేకరించి; వామదేవుడు= వామదేవుడు; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; ఇట్టీది= ఇటువంటిది; బ్రాహ్మణ, ప్రభావంబు= విప్పులయొక్క మహిమ; అని, చెప్పినన్, విని.

తాత్పర్యం: అని ఈ విధంగా ఆరాజ గర్వాన్ని నదలి ఆమునికి నమస్కరించాడు. అంతట ఆ రాజు చుట్టాలున్నా మిత్రులున్నా వామదేవుడిని శరణు వేడారు. పిదప, అతడు ప్రసన్నాడై, రాజు రెండు చేతులు ప్రమాన్యడటం తొలగించాడు, రాజుకొడుకును తిరిగి బ్రదికించాడు. రాజు అంతఃపురంనుండి ఆ గొప్పగుర్రాలను తెప్పించి మునీష్వరుడికి సమర్పించాడు. ఆమేలి గుర్రాలను తీసికొని వామదేవుడు వెళ్ళాడు. ‘ఇటువంటిది బ్రాహ్మణప్రభావం’ - అని మార్గందేయమహార్షి సోదాహరణంగా ధర్మరాజుకు వివరించి చెప్పాడు.

క. మునిపతికి ప్రైక్షి కుంతీ , తనయుఁడు ‘మీకంట వృధ్ఛతముఁ డగు పురుషుం డనఫూ! కలఁడె జగమ్మున్?’ , నని యడిగిన నాతఁ డిట్టులని యెత్తిగించెన్. 359

ప్రతిపదార్థం: కుంతీతనయుడు= కుంతీకొడువు (ధర్మరాజు); మునిపతికిన్= మునిరాజువు (మార్గందేయుడికి); ప్రైక్షి= నమస్కరించి; అనఫూ!= పుణ్యాత్మక్కా!; జగమ్మునన్= లోకంలో; మీకంటేన్; వృధ్ఛ, తముఁడు+అగు= వయస్సులో మిక్కిలి పెడ్డవాడైన పురుషుండు= మగవాడు; కలఁడు+ఐ= ఉన్నాడా?; అని అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా, ఆతడు= (మార్గందేయుడు); ఇట్టులు+అని+ఎట్టిగించెన్= ఈవిధంగా తెలియజస్పాడు;

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు మార్గందేయమహర్షికి నమస్కరించి ఈవిధంగా ప్రశ్నించాడు. ‘పుణ్యపురుషా! ఈ లోకంలో మీకంటే కూడ వయస్సులో మిక్కిలి వృద్ధుడైన పురుషుడు ఉన్నాడా?’ అప్పశ్చకు సమాధానంగా ఆ మహర్షి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: వృద్ధతముడు= అందరికంటే ముసలివాడు. ‘తర-తమ’ ప్రత్యయాలు ఉత్తరోత్తరాధిక్షసూచకాలు.

మార్గందేయుడు ధర్మరాజువకు నింద్రద్యమ్ముని కథ సెప్పుట (సం. 3-191-2)

క. ఘను_१ డింద్రధ్యమ్ముం దసు , జనపతి గలఁ; దాత_१ డింద్రసదనమున ముదం బున నుండఁగ బహుకాలం ; బున కాతని కీర్తి లోకమున మాయుటయున్. 360

ప్రతిపదార్థం: ఘనుడు= గొప్పవాడు; ఇంద్రద్యమ్ముండు+అను, జనపతి, గలఁడు= ఇంద్రద్యమ్ముడు అనే పేరు కల రాజు ఉండేవాడు; అతడు= అతడు (ఇంద్రద్యమ్ముడు); ఇంద్రసదనమున్= ఇంద్రుడి ఇంటిలో (స్వర్గలోకంలో); ముదంబున్+ఉండున్= సంతసంతో నివసించగా; బహుకాలంబునకున్= చాలకాలానికి; అతని కీర్తి= ఇంద్రద్యమ్ముడి యశు; లోకమున్= జగత్తులో; మాయుటయున్= క్షీణించిపోవటంచేత.

తాత్పర్యం: ఇంద్రద్యమ్ముడు అనే ఒక గొప్పమహర్షారాజు ఉండేవాడు. అతడు చిరకాలం స్వర్గలోకంలో సంతసంతో నివసించాడు. చాలకాలానికి లోకంలో అతని కీర్తి మాయమై పోవటంచేత. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. అమరు 'శిచ్ఛేట నుండలే వరుగు' మనుచు , నుట్టిఁ త్రోచిన నతయు నా యున్నకడకు నర్తిఁ జనుదెంచి యిట్లును 'ననఫు! నన్ను , నిధ్యపుణ్య నింద్రధ్యమ్ము నెఱుగు దయ్య?' 361

ప్రతిపదార్థం: అమరులు= దేవతలు; ‘శిచ్ఛేటన్= ఈస్తలంలో; ఉండలేవు= నివసించజాలవు; అరుగుము= వెళ్లుము;’ అనుమన్= అనిచెప్పుతూ; ఉర్మిన్= భూమికి; త్రోచినన్= నెట్లగా; అతడు= (ఆ ఇంద్రద్యమ్ముడు); నా+ఉన్న, కడకున్= నేను ఉన్నచోటికి; అర్థిన్+చనుదెంచి= కోరికతో వచ్చి; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; అనఫు!= పొపరహితుడా; ఇర్ధపుణ్యన్= ప్రకాశించే పుణ్యం కలవాడిని; నన్నున్= నన్ను; ఇంద్రద్యమ్మున్= ఇంద్రద్యమ్ముడిని; ఎఱుగుదు+అయ్య= ఎఱుగుదువా?’

తాత్పర్యం: దేవతలు ఆ ఇంద్రద్యమ్ముడిని ‘ఇక నీవు స్వర్గంలో ఉండజాలవు; నీ పుణ్యం తరిగిపోయింది’ అని చెప్పి, అతడిని భూలోకానికి నెట్లారు. అంతట ఆ ఇంద్రద్యమ్ముడు నే నున్నచోటికి వచ్చి ఈవిధంగా పలికాడు. ‘ఓ పుణ్యాత్మకుడా! ప్రకాశించే పుణ్యాలు కల ఇంద్రద్యమ్ముడను నేను. అయ్యా! నన్ను నీవు ఎరుగుదువా?’

సీ. అనుడు నే నిట్లంటి నయ్యా! ని సైఱుగంగఁ , జాలనయ్యేద; హిమశైలశ్వంగ వాసియై యుండు ప్రావారకర్షుం దసు , పేల ఘుంకము గడు పెద్ద; యచియు నాకంటే నిన్ను నిర్మయముగ నెఱుగుఁ బో , మ్మునుటయు; నన్ను రమ్మునియే నతయు; ఘునరసాయనఘుటికాప్రయోగంబున , దేహతాపంబు వర్ణలై నందుఁ

తే. గదలి రాజుల నే నంటిఁ; గడగి యన్ను , రేంద్రుఁ దశ్వమై నను_१ భ్రీతి నెత్తికొనుచు నయ్యులూకముపాలికి నలగి నన్ను , నడిగినట్లుల దానిని నడుగుటయును. 362

ప్రతిపదార్థం: అనుదున్= అని పలుకగా; ఏన్= నేను; ఇట్లు+అంటిన్= ఈవిధంగా అన్నాను; అయ్యి= ఆర్యి; నిన్నున్+ఎఱుఁగఁగ్నోన్+చాలను+అయ్యుదన్= నిన్ను తెలియజాలకున్నాను; హిమ, శైల, శృంగ, వాసి+ఖ+ఉండు= మంచుకొండ శిఖరంమీద నివసించే వాడై ఉస్తు; ప్రావారకర్షుండు+అను, పేరి= ప్రావారకర్షుడు అనే పేరు కలిగిన; ఘూరము= గ్రుడ్లగూబ; కడు, పెద్ద= మిక్కిలి పెద్దది (వయస్సులో); అదియున్= ఆ గుడ్లగూబయు; నాకంటిన్= నస్సుమించి; నిన్నున్= నిన్ను; నిర్ణయముగన్= నిశ్చయంగా; ఎఱుఁగున్= తెలియును; పొమ్ము= వెళ్ళము; అనుటయున్= అని అనగా; నస్సున్= నస్సు; అతడు (ఇంద్రద్యుమ్ముడు); రమ్ము+అనియెన్= (తనతోకూడ) రమ్ము అని అడిగాడు; ఘున, రసాయన; ఘుటికాప్రయోగంబున్= గొప్పచైన రశాపథానికి సంబంధించిన మాత్రను వాడటంచేత, దేహతాపంబు= శరీరంయొక్కబాధ; వధిల్లన్= వృధిచెందింది. అందున్= అచ్చటికి; ఏను= నేను రాన్+చాలను+అంటిన్= రావటానికి శక్తి సరిపోదు అని చెప్పాను; కడగి= పూనుకొని ఆ, నర+ఇంద్రుడు= ఆరాజ (నరులలో ఇంద్రుడినటివాడు); అశ్వము+ఖ= గుర్రం రూపం ధరించి; నసున్= నస్సు; త్రేతిన్= అనురాగంతో; ఎత్తికొనుచున్= మీదపెట్టుకొంటూ; ఆ+ఉలూకము, పాలికిన్= ఆ గుడ్లగూబ ఉన్నచోటికి; అరిగి= వెళ్ళి; నస్సున్= నస్సు; అడిగిన+అట్టులు+ఆ= ప్రశ్నించినరీతిగానే; దానిన్= (ఆగ్రుడ్లగూబను); అడుగుటయును= ప్రశ్నించగా.

తాత్పర్యం: అప్పుడు నేను ఈవిధంగా పలికాను: ‘అయ్యా! నేను నిన్ను తెలిసికొనలేకపోయాను, కాని, హిమాలయపర్వతశిఖరంకడ నివసించే ప్రావారకర్షుడు అనే పేరుకల గ్రుడ్లగూబ వయస్సులో మిక్కిలి పెద్దది; అందుచేత అతడు నాకంటే నిన్నుగూర్చి నిశ్చయంగా తెలియగలడు; అతడి దగ్గరికి పొమ్ము’. అంతట ఆ ఇంద్రద్యుమ్ముడు తనతోపాటు నస్సు కూడ రమ్మున్నాడు! ‘అయ్యా! ముసలితనంలో శక్తినొసగే మాత్రను సేవించి యున్నాను. అందువలన కలిగిన దేహతాపం కారణంగా కదలలేకుండా ఉన్నాను’ అని చెప్పాను. అప్పుడు ఆ ఇంద్రద్యుమ్ముడు గుర్రపురూపం ధరించి నస్సు తన వీపుపై ఉంచుకొని ఆ గుడ్లగూబ ఉన్నచోటికి వెళ్ళి, నస్సు అడిగినట్టే అతడు ఆ గుడ్లగూబను అడిగాడు.

విశేషం: ప్రాచీనభారతీయసాహిత్యంలో జంతుపొత్తులు బహుళాలు. అని మానవచిత్రప్రవత్తులకు ప్రతీకలే. ఆ జంతువుల పేరుల సార్థకాలు. ప్రావారకర్షుడు= ఉత్తరీయాలవంటి చెవులు కలవాడు అనగా భుజాలపై ప్రాలుసట్టి నిడివిఅయిన చెవులుకలవాడని అర్థం.

వ. అధియునుం గొండొకసేపు దలపోసి చూచి ‘యేను నిన్ను నిక్కుపుంబుగా నెఱుంగనేర; నింత్రధ్యమ్ముం బను కొలనియందు నాళీకజంఫుం డనుపేరి బకపల్లభుండు వసియించు; నవ్విహంగంబు నాకుఁ బెద్ద; నిన్నెఱుంగు నరుగు’ మనిన నమ్మునుజపతి నాతోడఁగూడ నయ్యులూకంబు మోచికొని నాళీకజంఫునొఢ్చకుం జని తనపేరు సెప్పి ‘నన్నెఱుంగుదే?’ యనిన నధియు ‘నే నిన్నెఱుంగంజాల నాకంటేఁ జరకాలజేవి యైన యకూపారుండను కచ్చపుంబు గల; దధియును నిక్కొలిన నుండు నజ్జలచరము నిన్నెఱుంగంబోలు; నడిగి చూతముగాక’ యని యక్కమరంబుబేర్చున్ని’ యెఱక్క సందేహాంబు నిర్ణయించుట కంట యాయార్యజనంబులు నిన్ను గుట్టించి వచ్చినవారు; నీవు సనుదేరవలయు’ నని పలుకుటయును. 363

ప్రతిపదార్థం: అదియునున్= (ఆగ్రుడ్లగూబకూడ); కొండొకసేపు= కొంతసమయం; తలపోసి= యోచించి; చూచి= అరసి; ఏను= నేను; నిక్కుపుంబుగాన్= నిజంగా; ఎఱుఁగనేరను= తెలియజాలను; ఇంద్రద్యుమ్ముంబు+అను, కొలనిఅందున్= ఇంద్రద్యుమ్ముం అనే పేరుకల సరస్వులో; నాళీకజంఫుండు+అను, పేరి= నాళీకజంఫుండు అనే పేరు కల; బక వల్లభుండు=

కొంగలరేడు; వసింయంచున్= నివసిస్తాడు; ఆ+పిహంగంబు= ఆపద్ధి; నాకున్+పెద్ద= నాకంటె వయస్సులో పెద్దది; నిన్నున్+ఎఱుంగున్= నిన్ను తెలియును; అరుగుము= వెళ్లుము; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+మనుజపతి= ఆరాజు; నాతోడన్+కూడ= నాతోపాటుగా; ఆ+ఉలూకంబున్= ఆగ్రుడ్లగూబను; మోచికొని= వహించి; నాళీకజంఘునొద్దుకున్+చని= నాళీకజంఘుడివద్దకు వెళ్లి; తనపేరు+చెప్పి; నన్నున్+ఎఱుంగుదు+ఏ+అనినన్= నన్ను తెలియుదువా నీవు- అని అడుగగా; అదియున్= (ఆకొంగకూడ); ఏన్= నేను; నిన్నున్+ఎఱుంగన్+చాలన్= నిన్నుతెలియజాలను; నాకంటెన్= నన్ను మించి; చిర, కాల, జీవి+పన= చాలకాలం బ్రదికిన వాడైన; అకూపారుండు+తను= అకూపారుడు అనేపేరు కల; కచ్చపంబు= తాబేలు; కలదు= ఉన్నది; అదియునున్= అదిస్మీ; ఈ+కొలన్న+ఉండున్= ఈససరస్సులో నివసిస్తూ ఉంటుంది; ఆ+జలచరము= నీటిలో తిరిగే ఆ జంతువు (తాబేలు); నిన్నున్+ఎఱుంగన్+పోలున్= నిన్ను తెలిసిఉండవచ్చును; అడిగి= ప్రశ్నించి; చూతము, కాక= చూస్తాం గాక; అని= అని చెప్పి; ఆ+కమరంబున్= ఆతాబేలును; పేర్కొని= పేరుపెట్టి పిలిచి; ఒక్కసందేహంబు= ఒక అనుమానం; నిర్ణయించుటకున్+అయి= నిశ్చయించటంకొరకై; ఈ+ఆర్యజనంబులు= ఈ పెద్దలు; నిన్నున్+గుటించి= నీకొరకై; వచ్చినవారు= వచ్చారు; నీవు; చనదేరవలయున్= రావతెను; అని పలుకుటయును= అని అసటయున్నా.

తాత్పర్యం: ఆ గుడ్లగూబ కొంతసేపు యోచించి, ‘నాకు నీవు ఎవరవో తెలియరాలేదు. ఇంద్రద్యుమ్మం అనే పేరుకల ఒకసరోవరం ఉన్నట్లు నాకు తెలియును. ఆ సరస్సులో నాళీకజంఘుడు అనే పేరుకల గౌప్యకొంగ ఉన్నది. ఆ కొంగ వయస్సులో నాకంటెను పెద్దది. నిన్నుగూర్చి ఆకొంగకు తెలియును. అక్కడకు వెళ్లుము’ అని చెప్పింది. అంత ఆ ఇంద్రద్యుమ్ముడు నాతోపాటు ఆ గుడ్లగూబను సయితం తనవీపుపైన ఎక్కించుకొని ఆకొంగ దగ్గరకు వెళ్లాడు. అతడు, తనపేరు చెప్పి ఆ కొంగ తన్నెరుంగునేమో అని ప్రశ్నించాడు. ఆ కొంగ, తాను ఇంద్రద్యుమ్ముడిని ఎరుగున కాని, ఆకొలనులో ఒకతాబేలు కలదనిస్తీ, ఆ తాబేలు అచటి జలచరాలలో ఎక్కువ వయస్సు కలదు అనిస్తీ, ఆ తాబేలుకు తెలిసివుండవచ్చును అని చెప్పి చూతము గాక’ అని ఆ తాబేలును పేరెత్తి పిలిచి ఇట్లా పలికింది- ‘ఒక సందేహం తీర్చుకొనటానికి పెద్దలు నీకడకు వచ్చారు. నీవు దయచేసి ఇటు రమ్ము.’

తే. కొలను వెలువడి చసుదెంచేఁ గూర్చువిభుఁడు; । వార లడిగి 'ఠంద్రద్యుమ్మధారుణీసు

నెఱుగుదేఁ?' యన నదియు నొక్కింతతడవు' । దలఁచికొని కన్నుగఁశ నత్రజలము లొలుక.

364

ప్రతిపదార్థం: కూర్చువిభుఁడు= తాబేటిరేడు; కొలను= సరోవరం; వెలువడి= బయటికి వచ్చి; చనుదెంచెన్= అరుగుదెంచాడు; వారలు= (నాళీకజంఘుడు, ప్రావారక్కడు); అడిగిరి= (ఇట్లా ప్రశ్నించారు; ఇంద్రద్యుమ్ము, ధారుణీ+ఈతన్= ఇంద్రద్యుమ్ముడు అనెడి రాజును; ఎఱుగుదు+ఏ= తెలియుదువా; అనన్= అని అడుగగా; అదియున్= (ఆతాబేలును); ఒక్కింతతడవు= ఒక కొంతసేపు; తలఁచికొని= జ్ఞాపకం తెచ్చికొని; కన్ను+కవన్= కనులజంటయందు; అత్త, జలములు+బలుకున్= కస్తిరు కారగా.

తాత్పర్యం: తాబేలు ఆ సరస్సునుండి బయలువెడలి కనిపించింది. ‘ఇంద్రద్యుమ్ముపోరాజాను నీవు ఎరుగుదువా?’ అని వారు ప్రశ్నించారు. అంత, ఆ తాబేలు కొంచెంసేపు జ్ఞాపకం తెచ్చికొని, కస్తిరు కనులనుండి కారుతుండగా,

విశేషం: ‘ఒక్కింతతడవు తలఁచికొనుట’ - ‘కన్నుగఁశ నత్రజలము లొలుకుట’ - ‘ఎలుగు రాలుపడుట’ మున్నగునవి మానుషవిభావాలే కదా! ఈ పద్యం తిక్కన మహాకవి ఆంగికసాత్మీకాభినయవర్ణనను తలపిస్తుంది. ఎట్లనెపై - నన్నయ ప్రభావముద్రమాత్రమే గాక తిక్కన కవితాశిల్పప్రభావమున్నా గోచరిస్తుంది.

వ. ఎలుంగు రాలువడ వారలం గసుంగొని యి ట్లనియె.

365

ప్రతిపదార్థం: ఎలుంగు= కంఠస్వరం; రాలుపడన్= బొంగురుపోగా; వారలన్= ఇంద్రద్యుమ్ముడిని, నాళీకజంఘుడిని, ప్రావారకర్ణిడిని; కమంగొని= చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: గద్దదస్వరంతో వారిని చూచి ఈవిధంగా పలికింది.

ఉ. ‘అక్కట! నే నెఱుంగనె మహాగుణభూషణు నమ్మహాత్ము న
న్నిక్షాధి బెక్కుమూటులు ననేకభయంబులు బొందకుండగా
నక్కటికంబుతోడి దగ నాతయు గైకొని కాచే గాదె! పెం
పెక్కిన యస్సురోత్తముని నెస్సుటికిన్ మఱవంగపచ్చన్?

366

ప్రతిపదార్థం: అక్కట= (ఇది ఆశ్చర్యార్థకం - జాలితో కూడిన అచ్చేరువును దెలిపేది); మహా, గుణ, భూషణున్= గొప్పగుణాలు ఆభరణాలుగా కల వాడిని; ఆ+మహా+ఆత్మన్= ఆమహాత్ముడిని; నేను+ఎఱుంగను+ఏ= నేను తెలియనా?; నస్సున్; ఇక్కడన్; పెక్క, మాటలు= అనేకపర్యాయాలు; అనేక, భయంబులన్= పెక్కుఆపదలను; పాందకుండగాన్= పడయవుండ; అక్కటికంబుతోడన్= దయతో; తగన్= ఒప్పేటట్లుగా; ఆతడు= ఆ యింద్రద్యుమ్ముడు; కైనొని= స్వీకరించి; కాచెన్+కాదె= కాపాడాడు కదా; పెంపు+ఎక్కిన్= గొప్పతనాన్ని సంపాదించిని; ఆ+నర+ఉత్తమునిన్= ఆ జనులలో త్రేష్ణుడు అయినవాడిని; ఎస్సుటికిన్= ఎప్పటికైనను; మఱవంగన్వచ్చను+ఏ= విస్మరించటానికి వీలు ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: ‘అయ్యా! ఎంతమాట! ఆ ఇంద్రద్యుమ్మ మహారాజునా నేను మరచిపోవటం ! ఆతడు మహాత్ముడు, గొప్పగుణాలచేత అలంకరించబడినవాడు. పెక్కుమారులు ఆ మహానీయుడు నస్సు పెక్కు ఆపదలనుండి కాపాడాడు. జనులలో శ్రేష్ఠుడై ఎంతో గొప్పతనాన్ని ఆర్జించిన ఆ ఇంద్రద్యుమ్ముడిని నేను సదా కృతజ్ఞతతో స్వరించవలసి ఉన్నది.

తే. అమ్మహాత్ముండు బహువిధయజ్ఞదక్షి , ఽార్థముగ విప్రవరులకు నర్త నిచ్చు
గోగణంబుల గొరిజల గ్రోభియయ్యే , గాదె యా సరోవరము జగన్సుతముగ.’

367

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహా+ఆత్మండు= ఆ గొప్ప ఆత్మకలవాడు; బహు, విధ, యజ్ఞ, దక్షిణా+అర్థముగన్= పెక్కురకాలైన యజ్ఞాలలో దానాలమ ఇచ్చే ధనంగా; విప్రవరులకున్= బ్రాహ్మణులకు; అర్థిన్= ప్రీతితో; ఇస్ము= ఒసగు; గోగణంబుల= ఆవుల సమూహాలయొక్క; గొరిజలన్= గిట్లచేత; జగత్తి+సుతముగన్= లోకం పొగడేటట్లుగా; ఈ సరోవరము= ఈ మడుగు; గ్రోభీ= త్రవ్యబడి; అయ్యేన్+కాదె= ఏర్పడినది గదా!

తాత్పర్యం: మహానుభావుడైన ఆ ఇంద్రద్యుమ్మ మహారాజు ఎన్నో యజ్ఞాలు చేసి, దక్షిణాగా అనేకగోవులను బ్రాహ్మణులకు దానంచేశాడు. ఆ మహాత్ముడు దానం చేసిన వేనకువేల ఆవుల గిట్లల రాపిడే కదా! లోకం పొగడే ఈ మడుగు ఏర్పడటానికి కారణం.

వ. అనిన యనంతరంబ దేవదూతలు విమానంబు గొనుచుం జసుదెంచి యింద్రద్యుమ్ముం గని ‘మహాత్మా! నీ కీర్తి జగంబునందు శాశ్వతంబై నిలిచె; నీకుఁ త్రిబిషివనివాసంబు సుస్థిరం బయ్యె; నరుగుదెమ్ము; విమానం బెక్కు’ మని, వెండియు.

368

ప్రతిపదార్థం: అనిన+అనంతరంబు+ఇ= అని పలికిన వెంటనే; దేవదాతలు= స్వగ్రలోకానికి చెందిన ప్రతినిధులు; విమానంబు, కొనుచున్= ఆకసంలో చరించే వాహనాన్ని తీసికొనివస్తూ; చనుదెంచి= అరుగుదెంచి; ఇంద్రద్యుమ్మున్+కని= ఇంద్రద్యుమ్ముడిని చూచి; మహా+అత్మా!= గొప్పాత్మకలవాడా; నీకీర్తి= నీయశస్తు; జగంబునందున్= లోకంలో; శాశ్వతంబు+ఇ= ఎల్లకాలం ఉండునట్టిదై; నిలిచెన్= నిలబడింది; నీకున్= నీకు; త్రిదివ+నివాసంబు= స్వగ్రలోకంలో నివసించటం; సు, స్థిరంబు+అయ్యెన్= బాగా ఎల్లప్పుడు ఉండునట్టిది అయింది; అరుగుదెమ్ము= రమ్ము; విమానంబు= విమానం; ఎక్కుము= అధిరోహించుము; అని= అని చెప్పి; వెండియున్= మతియును.

తాత్పర్యం: తాబేలు ఆ మాటలు చెప్పగానే దేవతల ప్రతినిధులు విమానాన్ని గైకొనివచ్చి ఇంద్రద్యుమ్ముడితో ఇట్లా పలికారు: ‘మహాత్మా! నీ యజస్తు లోకంలో ఎల్లప్పుడు ఉంటుంది. నీకు శాశ్వతస్వగ్రసాఖ్యం లభిస్తుంది. దయచేసి ఈ విమానం ఎక్కి స్వగ్రలోకానికి రమ్ము’ అని, ఇంకా ఇట్లా అన్నారు.

క. ‘తన కీర్తి యెంతకాలము , వినబడు నిజ్జగమునందు వెలయఁగ నందాఁ

కను బుణ్ణులోకసాఖ్యం , బున నెంతయు నుల్లసిల్లుఁ బురుషుం డనఫూ!

369

ప్రతిపదార్థం: అనఫూ!= పాపరహితుడా! ఓఇంద్రద్యుమ్ముమహారాజా!; తన, కీర్తి= తనయశస్తు, ఈ+జగమునందున్= ఈలోకంలో; ఎంతకాలము= ఎంతసమయం; వినబడున్= (ప్రజలచేత) ఆలకించబడునో; వెలయఁగన్= విలసిల్లేటట్లుగా; అందాకను= అంతవరకును; పురుషుండు= నరుడు; పుణ్య, లోక, సాఖ్యంబున్= సుకృతం చేసికొనటంవలన లభించే లోకంలోని సుఖంతో; ఎంతయున్= మిక్కుటంగా; ఉల్లసిల్లున్= సంతసిస్తాడు.

తాత్పర్యం: ‘పాపరహితుడా! ఈలోకంలో తనయశస్తు ఎంతకాలం విలసిల్లుతూ వినబడునో అంతకాలం నరుడు స్వగ్రలోకసాఖ్యాలను అనుభవిస్తాడు.’

విశేషం: ఈప్రకరణంలో భగవద్గీతలోని ఈ క్రింది శ్లోకం స్వర్చించదగింది. “తే తం భుక్కు స్వగ్రలోకం విశాలం , క్షీం పుణ్య మర్యాలోకం విశంతి” || 9-21.||

వ. అనిన నమ్మహికాంతుండు బివిజకింకరులంజూచి ‘యిమ్ముదునలి తావసుని, వృధ్ఘవిహంగంబును గారాయధ్రంబు సహయులుగాదెచ్ఛితి; వీలని నిజస్తానంబుల నునిచివచ్ఛేద: నించుకనిలువుం’ డని వాలచేత నమ్మజ్ఞతుండై నన్నును నులూకంబును నెప్పుచీ నెలవులం పెట్టి తానును దేవయానంబున దివంబున కలగే’ నని చెప్పినఁ భ్రీతుండై పృథానందసుండు.

370

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అనిచెప్పగా; ఆ+మహికాంతుండు= భూమికి భర్త అయిన ఆ రాజు; దివిజకింకరులన్= దేవ సేవకులను; చూచి= అరసి; ఈ+ముదుసలితాపసునిన్= వృధ్ఘుడైన ఈ తపసిని; వృధ్ఘ, విహంగంబును= ముసలిధైన పష్ణిని; కార్య+అర్థంబు= వని నెరవేరటం కొరకై; సహయులుగాన్= తోడ్పడేవారలుగా; తెచ్చితిన్= తీసికొనివచ్చాను; వీరిని= (మార్గందేయుడిని, ప్రావారకర్మాడిని, నాళీకజంఘుడిని) నిజస్తానంబులన్= తమతమ నెలవులలో; ఉనిచి= పెట్టి; వచ్చేదన్= వస్తాను; ఇంచుక= కొంచెం సేపు; నిలువుండు+అని= నిలిచి ఉండండి అని చెప్పి; వారిచేతన్= (అదేవదూతలచేత); అనుజ్ఞతుండు+ఇ= అనుమతి పొందిన వాడై; వన్నునున్= వన్ను (మార్గందేయుడిని); ఉలూకంబునున్= గ్రుడ్లగూబనూ (ప్రావారకర్మాడిని); ఎప్పటి నెలవులన్+పెట్టి= లోగడ ఉన్నచోటులందే ఉంచి; తానును= ఇంద్రద్యుమ్ముడును); దేవయానంబున్= దేవతల విమానంలో; దివంబునకున్= స్వగ్రలోకానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అనిచెప్పిన్= అని వచించగా; ప్రీతుడు+ఇ= సంతుష్టి చెందినవాడై; పృథానందసుండు= మంత్రిదేవికొడుకు (ధర్మరాజు).

తాత్పర్యం: అని దేవతలు చెప్పగా విని, ఇంద్రద్యుమ్యుడు దేవదూతలలో ఇట్లు బదులు పలికాడు: ‘నాపనిమీద ఈ ముదుసలి మహార్షిని, ఈ ముసలిపక్షిని వారిసాయాన్ని కోరి ఇప్పుడు తోడ్కొనివచ్చాను. ఏరిని వారివారినెలఫులలో దింపి తిరిగిరాగలను. కొంచెం తాళండి’. అని చెప్పి దేవదూతలచేత అనుమతించబడినవాడై యథాస్థానాలలో వారిని దిగబెట్టి, తదుపరి తాను వేల్పులవిమానం ఎక్కు స్వగలోకానికి వెళ్ళాడు. ఆ కథ వినిన కుంతీపుత్రుడైన ధర్మరాజు మిక్కిలి ప్రీతిచెందాడు.

విశేషం: ఇంద్రద్యుమ్యోఖ్యానంలో ఈక్రింది అంశాలు అనుశీలించదగినవి - 1. ఇది ఒక స్వయంసంపూర్ణమైన మనోహరగాఢ. 2. ఇది భగవద్గీతలోనీ ఒకభావానికి సోదాహారణ వివరణం. పుణ్యకార్యాలు చేసిన స్వగోప్త్వాలు లభిస్తాయి. నరుడు పుణ్యాక్షయం కాగానే భూలోకానికి దిగిపోవలసిందే. పుణ్యకార్యాలకీర్తి ఎంతకాలం నిలుచునో అంతకాలం పురుషుడు స్వగోప్త్వాలను అనుభవిస్తాడు. 3. దీర్ఘాయుర్దాయం- మనుజలలో అరుదు. దీనికి అపవాదంగా - ఏమార్గుండేయమహార్షియో కనబడతాడు. గుడ్లగూబ, కొంగ, తాబేలు ఎక్కువ కాలం బ్రదుకు నని ఈ ఉపాఖ్యానం చెప్పుతున్నది. ఈ విషయాలపై జీవశాప్రజ్ఞలు ఇంకను పరిశోధనలు చేయడగును. 4. ఈ ఉపాఖ్యానంలో గల ‘కొసమెరుపు’ గుర్తించదగింది. ఇంద్రద్యుమ్యుడు ఎంతోకష్టపడి తనకు సాక్ష్యానికి పనికిప్పే చిరంజీవులను అస్వేషించటం, తుదకు- దేవతలు అతనిపుణ్యం అక్షయమైన దని అతడిని తిరిగి స్వగ్రానికి ఆహ్వానించినప్పుడు స్వార్థబుద్ధితో ఆతడు తనకు సాయంచేసినవారిని వదలిపెట్టక, వారిని యథాస్థానాలలో దిగబెట్టి తదుపరి వేల్పులవిమానం ఎక్కుటం విశేషం.

క. ‘నీకంటే వృద్ధతముని గు ! జాకర! యెతీగించి; తిటి మహాధ్యత్తు!’ మని సు శ్లోకుడు మునివరునకు బు ! జ్యాక్యతికిం గృతప్రశాముడై కడుభక్తిన్.

371

ప్రతిపదార్థం: గుణ+అకరు= మంచిలక్షణాలకు నెలవైనవాడా; నీకంటేన్, వృద్ధతమునిన్= నిస్సు వయస్సులో మించినవాడిని; ఎటీగించితి(వి)= తెలిపితివి; ఇది; మహో+అద్యుతము= ఇది గౌప్య అచ్చేరువును కలిగించేది; అని= అని చెప్పి; సుక్షోరుడు= కీర్తిమంతుడు (ధర్మరాజు); పుణ్య+అక్యతికిన్= మూర్తీభవించిన పుణ్యానికి (పుణ్యమే ఆక్యతిగా గల వాడికి); మని, వరునకున్= మునులలో శేష్ముడైనవాడికి, (మార్గుండేయుడికి); కృత, ప్రణాముడు+బి= చేయబడిన నమస్కారం కలవాడై (నమస్కారించి); కడున్= మిక్కుటమైన; భక్తిన్= భక్తితో.

తాత్పర్యం: ‘మంచిగుణాలకు నెలవైన ఓ మార్గుండేయమహార్షీ ! నీకంటేకూడ వయస్సులో మించినవాడినిగూర్చి వివరించావు. ఇది మిక్కిలి ఆశ్చర్యం కలిగించే విషయం’ అని పలికి పూజ్యమైన ధర్మరాజు మార్గుండేయమహార్షికి మిక్కిలిభక్తితో నమస్కారించాడు.

విశేషం: ఆరణ్యపర్వం బృహద్గ్రంథం కావటానికి ముఖ్యకారణం స్వయంసంపూర్ణమైన పలుగాఢలు ఇందులో చేరటమే. ఈ కథాహారానికి, ఏకవాక్యతను చేకూర్చింది ధర్మరాజుశీలంలోని జిజ్ఞాస.

మార్గుండేయుడు ధర్మరాజునకు గువలాశ్వచరిత్రము సెప్పుట (సం. 3-192-4)

వ. ‘మునీంద్రా! యిక్ష్మాకువంశోధ్యవుండైన కువలాశ్వునకు ధుంధుమారుం డను పేరెట్లు గలిగే జెప్పవే?’ యని యడిగిన నతం డి ట్లనియె.

372

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్రా!= మునులలో ఇంద్రుడివంటివాడా!; ఇక్కొరు, వంశ+ఉర్ధుపుండు+పన= ఇక్కొరువంశంలో పుట్టిన; కువలాశ్వనరున్; ధుంధుమారుండు+అను, పేరు; ఎట్లు+కలిగన్= ఏవిధంగా ఏర్పడింది; చెప్పు+ఏ= వచింపవా; అని అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; అతండు= (మార్గండేయుడు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘మునులలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓ మార్గండేయమహామునీ ! ఇక్కొరువంశంలో జన్మించిన కువలాశ్వడికి ధుంధుమారుడు అనే పేరు ఏరీతిగా ఏర్పడిందో దయచేసి చెప్పవా’ అని అడుగగా ధర్మరాజునకు మార్గండేయమహార్షి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

- ఉ. ‘శంకరసన్నిభుండు జనశంకరుఁడున్ గరుణాకరుం డనా
తంకుఁ డుదంకుఁ డన్నుని ప్రతస్థితుఁ దై మరుభూమియందు ని
శ్వంకమతిన్ హసించి యనిశంబును నవ్యయు నచ్చుతున్ మనః
పంకజవేదిషై నిడి తపం బొసలించె ననేకవర్షముల్.

373

ప్రతిపదార్థం: శంకర, సన్నిభుండు= శివుడితో సమానుడు; జన, శంకరుఁడున్= ప్రజలకు శుభాలు కలిగించేవాడును; కరుణా+ఆకరుండు= దయకు నెలవైనవాడు; అనాతంకుఁడు= ఎదురుఅడ్డాలు సరకుపెట్టనివాడు అగు; ఉందంకుఁడు+అన్, ముని= ఉందంకుడు అనే నామంగల బుటి; ప్రతస్థితుఁడు+ప= దీక్షను పూనినవాడై; మరుభూమియందున్= ఎడారి బంజరుభూమియందు; నిశ్చంక, మతిన్= సందేహాలు లేని నిశ్చలమనస్సుతో; వసించి= ఉండి; అనిశంబును= ఎల్లప్పుడును; అవ్యయున్= అక్షరుడైన భగవంతుడిని; అచ్యుతున్= పతనం లేని భగవంతుడిని - అనగా ఆ విష్ణుదేవుడిని; మన్+పంకజ, వేదిషై= మనస్సు అనే తామరపూరుతిస్నేషై; ఇఁ= స్తాపించి; అనేకవర్షముల్= పెక్కసంవత్సరాలు; తపంబు+ఒనరించెన్= తపస్సు చేశాడు.

తాత్పర్యం: శివుడితో సమానుడైనవాడున్నా, ప్రజలకు శుభాలు చేకూర్చేవాడున్నా, దయామయుడున్నా, ఎదురు లేనివాడున్నా, అగు ఉందంకుడే బుటి దీక్షతో ఎడారిబంజరుభూమిలో నివసించి, ఎల్లప్పుడును నాశంలేనివాడున్నా, జానటి స్థితి గలవాడున్నా అయిన విష్ణుదేవుడిని తనమనస్సు అనెడి తమిళుపూరుతిస్నేషై నిడి పెక్కసంవత్సరాలు తపస్సు చేశాడు.

- తే. అతనిభక్తికిం బ్రియమంచి యాదిదేశుఁ, డంబుజాక్షుఁ డధోక్షజుఁ డక్షరుండు
గరుణఁ బ్రిత్యక్ష మగుటయుఁ గని యతండు, ప్రణతి యొసలించి యిట్లని ప్రస్తుతించె.

374

ప్రతిపదార్థం: అతని భక్తికిన్= (ఆ ఉందంకుడి); భక్తికి; ప్రియము+అంది= ప్రీతిని చెంది; ఆదిదేవుఁడు= మొదటిదేవుడు; అంబుజ+అర్థుఁడు= పద్మలవంటి కన్మలు కలవాడు; అధోక్షజుఁడు= జితేంద్రియులకు ప్రత్యక్షమయ్యేవాడు; అక్షరుండు= నాశం లేని వాడు అగు విష్ణువు; కరుణాన్= దయతో; ప్రత్యక్షము+అగుటయున్= సాక్షాత్కురించటమున్నా; కని= చూచి; అతండు= (ఉందంకుడు); ప్రణతి+ఒనరించి= నమస్కారం చేసి; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా పలికి; ప్రస్తుతించెన్= పొగడాడు.

తాత్పర్యం: ఉందంకుడి భక్తికి సంతసిల్లి, అతడి దీక్షకు మెచ్చి నాశంలేనివాడున్నా, తమిళుపువ్వువంటి కన్మలు కలవాడున్నా అయిన శ్రీమన్మహావిష్ణువు సాక్షాత్కురించాడు. ఉందంకుడు విష్ణుమూర్తికి నమస్కారించి, అతడిని ఈవిధంగా ప్రస్తుతించాడు.

ముత్తకోకిలము.

‘దేవదేవ! శ్రుతిప్రమాణవిధీయ! మాధవ! జంగమ
స్తావరాత్మకమైన లోకము సర్వమున్ భవదీయమా
యావిధీయము విష్వరూపుడ వష్టయుండవు నీవ స
ద్భావసుస్థితి ని సైణింగినె బాయుఁ బాపము లచ్యతా!

375

ప్రతిపదార్థం: దేవదేవ!= దేవులకు దేవుడవైనవాడా; అచ్యుతా!= ఓచిష్టమూర్తి; ప్రతి, ప్రమాణ, విధీయ!= వేదాలలో నెలకొల్పబడిన సత్యానికి లోబడినవాడా; మాధవ!= లక్ష్మీదేవికి భర్తవయినవాడా; జంగమ, స్తావర+ఆత్మకము+ఐన= కదలునది, కదలక స్తిరంగా ఉండునది అయిన; లోకము= జగత్తు; సర్వమున్= అంతయున్నా; భవదీయ, మాయా, విధీయము= నీదైన మాయకు లోబడి ఉన్నది; విష్వరూపుడవు= సృష్టిపుస్తమున్నా రూపంగా కలిగినవాడవు; అవ్యయుండవు= నాశం లేనివాడవు; నీవు+అ= నీవు మాత్రమే; సత్త+భావస్థాతితిన్= సత్యమైన యోచన యొక్క ఉనికితో; నిన్నన్+ఎతింగినన్= నిన్న తెలిసికొంటే; పాపములు= దోషాలు; పాయున్= తొలగిపోతాయి.

తాత్పర్యం: విష్టమూర్తి! దేవతలకు దేవుడవైన వాడా! వేదాలు నెలకొల్పిన సత్యానికి నెలవైనవాడా! ఈ చరాచరస్పష్టి అంతయు నీమాయకు లోబడినట్టిదే, ఈ సృష్టి అంతయు నీరూపమే. నీవు క్షయం లేనివాడవు. చ్యాతిలేనివాడవు. సరిఅయిన భావంతో నిన్న ధ్యానిస్తే పాపాలన్నీ పటాపంచలై తొలగిపోగలవు.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి చూడు: ఆరణ్యపర్వము: 4.267 విశేషం.

చ. అనిమిషసిద్ధసంయమివిషాంగభుజంగముఖ్య లెల్ల ని
న్ననిశముఁ గొళ్లి నీ దయుఁ గృతార్థతత్త బొందుదు; రెందు నీవు నె
మ్మునమున సంతసిల్లుదు సమస్తజగంబులు శాంతిఁ బొందు; నీ
కిసుకకు మాయు లేదు శివకీర్తిత! యా భువనత్రయంబునన్.

376

ప్రతిపదార్థం: శివకీర్తిత!= శివుడిచేత పొగడబడినవాడా; అనిమిష, సిద్ధ, సంయమి, విషాంగ, భుజంగమ, ముఖ్యలు+ఎల్లన్= వేల్పులలో, ముక్కులలో, యోగులలో, ఆకసంలో సంచరించేవారిలో, పన్నగులలో గొప్పవారుఅందరున్నా; నిన్నన్=నిన్ను; అనిశమున్= ఎల్లప్పుడును; కొల్పి= ఆరాధించి; నీదయన్= నీ కరుణచేత; కృతార్థతన్= ధన్యత్వాన్ని; పొందుదురు= లభింపజేసికొంటారు; ఎందున్= ఎక్కుడైనా; ఈవు= నీవు; నెఱ+మనమునన్= నిండుమనస్సున; సంతసిల్లుదు(వు)= సంతోషింతువో; సమస్త జగంబులన్= అన్నిలోకాలున్నా; శాంతిన్+పొందున్= శాంతిని అనుభవిస్తాయి; నీ కిసుకకున్= నీ కొపానికి; ఈ భువన, త్రయంబునన్= ఈ మాయు లోకాలలో; మాయు లేదు= ఎదురు లేదు.

తాత్పర్యం: శివుడిచేత ప్రస్తుతించబడినవాడా! దేవతలలో, ముక్కులలో, యోగులలో, విషాంగులలో, పన్నగులలో గొప్పవారలు అందరున్నా ఎల్లప్పుడు నిన్న ఆరాధించి నీ దయచేతనే ధన్యత్వం పొందుతారు. నీవు నిండు మనస్సుతో సంతసిస్తే అన్ని లోకాలున్నా శాంతిని పొందుతాయి. నీవు ఆగ్రహిస్తే దానికి ఇక ప్రతిక్రియ లేనే లేదు.
ముత్తకోకిలము.

విక్రమత్రయీల నోలిన విష్టపత్రితయంబుఁ బె
ల్లాక్రమించితి, క్రూరులైన సురాలపీరులఁ బ్రస్సుర

చ్ఛత్తిత్తమకేళి ద్రుంచితి, సర్వయజ్ఞ ఫలాహమ
ప్రక్రియాత్ముడ వివు నిశ్చలభక్తిగమ్య ! జనార్దనా!

377

ప్రతిపదార్థం: నిశ్చల, భక్తిగమ్య= చలించని భక్తికి అందుబాటులో ఉండేవాడా!; జనార్దనా!= ఓ విష్ణుదేవా!; విక్రమత్రయలీల్న= మూడుపాదాలతో ఆడినఅటతో; ఓలిన్+అ= వరుసగా; విష్ణుత్రితయంబున్= మూడులోకాలను; పెల్లు+అక్రమించితి(వి)= బాగాకైవసం చేసికొన్నావు; క్రారులు+బన= బాధ కలిగించే ప్రవర్తన కలవారైన; సుర+అరి, వీరులన్= దేవతలకు శత్రువులైన రాక్షసపీరులను; ప్రస్నారత్త+చక్ర, విక్రమకేళిన్= ప్రకాశించే చక్రంయొక్క విజృంభణ మనే విలాసంచేత; త్రుంచితి(వి)= సంహరించావు; ఈవు= నీవు; సర్వయజ్ఞ, ఫల+అహా, ప్రక్రియా+అత్ముడవు= అన్నియజ్ఞాలు చేయటం వలన ఏర్పడే ఫలితాల నోసగే వివిధ కర్మలకు అంతస్సారమైన వాడవు.

తాత్పర్యం: చలించని భక్తిచేత పొందదగిన ఓవిష్ణుమూర్తి! నీవు మూడుపాదాల హోయలుతో మూడులోకాలను ఆక్రమించినవాడవు. క్రారులై దేవతలకు శత్రువులైన రాక్షసులను నీ చక్రంతో సంహరించావు. సర్వయజ్ఞాలకు, ఫలాలను ఒసగే సర్వప్రక్రియలకు (సమస్తకార్యవిధానములకు) నీవే అంతస్సారమైనవాడివి.

విశేషం: ‘విక్రమత్రయలీల’ - మూడుపాదాలతో ముల్లోకాలను ఆక్రమించినకథ - వామవాతారగాధ భాగవతంలో సుప్రసిద్ధం. వామవరూపాన వదాస్యుడైన బలిచక్రవర్తిని మూడుఅడుగులమేర అర్థించి, పడసి, పిదప ‘త్రైవిక్రముడై’ ముల్లోకాల నాక్రమించి, అతడిని పాతాళానికి బోసణాచాడు. వృత్తలక్షణానికి చూడు: ఆరణ్యపర్వము: 4.267 విశేషం.

శ. అనిమతీయుంబెక్కుబ్బంగులంబుస్తుతించినం గరుణించిపొంచజన్ముధరుండు వరంబడుగు మనిశ నుదంకుండు ‘దేవా! భవటీయదివ్యరూపంబుఁ బ్రత్యక్షంబుగాఁ గంటి; నింతకంటేవరం బెయ్యాటి గల? దైనను నామనంబు నిత్యంబును సత్యధర్థశమంబులయందు సుస్థిరంబై నీయందు దృఢభక్తికంబు గావలయు: నిధియ నాకు వరం’ బముటయు నద్దేవుండు ‘నీకోలినయట్ల యిచ్చితి; మత్స్యసాదంబున నీకుం బరమజ్ఞాన యోగంబును సిథించుఁ; బ్రిలోకహితం బైన కార్యం బొక్కటి నీచేత సాధితం బయ్యుడు; నఱ యొయ్యది యనిశ వినుము; ధుంధుండను దానవుండు జగంబుల కుపద్రవంబు సేయంగలవాడు; తద్వధార్థం బై నీవు బృహాదశ్వసూనుం దైన కువలాశ్వ నుద్యుక్తుంజేసేద; వన్నరేంద్రుండు మత్స్యసాదలబ్బం బైన యోగబులంబునం జేసి భవన్ని యోగంబున నయ్యసురం బలమార్పసుర్మర్మండగు; నవ్వశేఖంబునకు నీవలన నభిలలోకంబులు నంతసిల్చెడు’ నని పలికి విష్ణుదేవుం డంతల్పుతుండయ్యు; నుదంకుండును బూర్వప్రకారంబునం దపంబు సేయుచుండే: మతీయును.

378

ప్రతిపదార్థం: ఆని= ఆవిధంగా పలికి; మతీయున్= ఇంకా; పెక్కు, భంగులన్= అనేకరీతులుగా; ప్రస్తుతించినన్= పాగడుతూ వర్ణించగా; కరుణించి= దయగలిగి; పొంచజన్ముధరుండు= పొంచజన్మం అనే సేరుగల శంఖాన్ని వహించేవాడు-విష్ణువు; వరంబు+అడుగుము+అనినన్= కావలసిన కోరిక కోరుకొమ్ము అని అనగా; ఉదంకుండు; దేవా!= భగవానుడా!; భవదీయ, దివ్య, రూపంబున్= నీదైన దివ్యమైన ఆక్రతిని; ప్రత్యక్షంబుగాన్+కంటిన్= కనులముందు సాష్టాత్మరించగా చూచాను; ఇంతకంటేన్= దీనికంటే; వరంబు= వలసినకోరిక; ఏ+అది= ఏది; కలదు?= ఉన్నది?; బనను= అయినప్పటికిని; నామనంబు= నా మనస్య; నిత్యంబును= ఎల్లప్పుడును; సత్య, ధర్మ, శమంబులయందున్= నిజమునందు, ధర్మమునందు, ఇంద్రియ నిగ్రహమునందును; సుస్థిరంబు+బ= బాగా నిలిచి చలించనిదై; నీయందున్; దృఢ, భక్తికంబు, కావలయున్= గాఢమైనభక్తితో

కూడినదిగా ఉండాలి; ఇది+ల= ఇదిమాత్రమే; నాకున్= నాకు; వరంబు= వలసినకోరిక; అనుటయున్= అని చెప్పుటయున్నా; ఆ+దేవుండు= ఆ దేవుడు (శ్రీవిష్ణువు); నీ, కోరిన, అట్లా+ఇచ్చితిన్= నీవు కోరిన ప్రకారమే ఇచ్చాను; మత్త+ప్రసాదంబునన్= నా అనుగ్రహంవలన; నీకున్= నీకు; పరమ, జ్ఞాన, యోగంబును= గొప్పదైన పరిపూర్వజ్ఞానంయొక్క తీరుతీయం, సిద్ధించున్= లభిస్తుంది; త్రిలోకహితంబు+ఖన= మూడులోకాలకు మేలు చేకూర్చే; కార్యంబు+ఒక్కటి= పని ఒకటి; నీచేతన్= నీమూలాన; సాధితంబు+అయ్యెడున్= సాధింపబడేది అగుగాక; అది= (అత్రిలోకహితకార్యం); ఏ+అది= ఏది; అనినన్= అని అడిగితే; ఖినము; ధుంధుండు+అను, దానపుండు= ధుంధుండు అనే పేరుగల రాక్షసుడు; జగంబులకున్= లోకాలకు; ఉపద్రవంబు= ప్రమాదం; చేయంగలవాడు= చేయగలడు; తద్ద+వధ+అర్థంబు+ఖ= ఆతడిని సంహరించటం కొరకై; నీవు; బృహదశ్వ సూనుండు+ఖన= బృహదశ్వుడి కుమారుడైన; కువలాశ్వున్= కువలాశ్వుడిని; ఉద్యక్తున్+చేసెదవు= ఆయత్తపడేవాడినిగా చేస్తావు; ఆ+వర+ఇంద్రుండు= నరులలో ఇంద్రుడివంటిపా డయిన ఆరాజు; మత్త+ప్రసాద, లభ్యంబు+ఖన= నా అనుగ్రహంవలన సిద్ధించింది అయిన; యోగబలంబునన్+చేసి= యోగంయొక్క శక్తివలన; భవత్త+నియోగంబునన్= నీపనుపువలన; ఆ+అసురన్= ఆరాక్షసుడిని; పరిమార్గున్= సంహరించటానికి; సమర్పుండు+అగున్= శక్తికలిగినవాడు ఔతాడు; ఆ+విశేషంబునకున్= పేర్కొనదగిన ఆ సంఘటనకు; నీవలనన్= నీమూలాన; అభిల, లోకంబులు= అన్ని జగాలు; సంతసిల్చెడున్= సంతోషించగలవు; అని, పలికి= అని చెప్పి; విష్ణుదేవుండు= విష్ణువు; అంతర్ప్రతుండు+అయ్యెన్= మాయుషైనాడు; ఉదంకుండును; పూర్వప్రకారంబునన్= వెనుకటి మాదిరిగానే; తపంబు= తపస్సు; చేయుచుండెన్= సల్పుతున్నాడు; మఱియును= ఇంకను.

తాత్పర్యం: అని ఇంకను పెక్కురీతుల నుతిచేయగా, పౌంజజన్యాన్ని ధరించే విష్ణుదేవుడు కరుణించి ఉదంకుడిని వరం కోరుకొనుమన్నాడు. అప్పుడు ఉదంకుడు ఇట్లా ప్రార్థించాడు: ‘దేవ! నీవు నాకు సాక్షాత్కారించటమేచాలు. ఇంతకంటే నేను కోరదగిన వరం ఏముంటుంది? అయినను, నీ ఆజ్ఞాచొపున నా వేడికోలు వినిపించేద. నామనస్సు ఎల్లప్పుడు సత్యంపై, ధర్మంపై ఇంద్రియనిగ్రహంపై ప్రసరించి సదా నీయందు భక్తితో లగ్గుపై ఉండుగాక’ విష్ణుమూర్తి అతడు కోరిన వరాన్ని అనుగ్రహించటం మాత్రమేగాక తనదయవలన అతడికి గొప్పజ్ఞానంగూడ సిద్ధించగలదని చెప్పాడు. అంతేకాక, మూడులోకాలకు శుభం చేకూర్చే కర్తవ్యాన్ని ఉదంకుడు నెరవేర్పవలెనని నిర్దేశించాడు. ఆ త్రిలోకహితకార్యం ఎట్టిదో, దానిని విష్ణుమూర్తి ఇట్లా వివరించాడు. ‘ధుంధుడు’ అనే రాక్షసుడు లోకాలకు విపత్తు కల్పించగలడు. ఆతడిని సంహరించటానికి నీవు బృహదశ్వుడి కుమారుడైన కువలాశ్వుడిని ఆయత్తం చేయాలి; ఆ రాజు నా అనుగ్రహంవలన లభించిన శక్తిచేతను, నీ నియోగంవలనను ఆ రాక్షసుడిని వధించే శక్తిని ఆర్జించగలడు. చరిత్రాత్మకమైన ఆ సంఘటనవలన అన్నిలోకాలు సంతసించగలవు’ అని పలికి విష్ణుమూర్తి అంతర్ధానం చెందాడు. ఉదంకుడు వెనుకటివలనే తిరిగి తపస్సు చేయసాగాడు.

విశేషం: 1. ఉదంకుడు కోరుకొనివవరం ‘విష్ణుదేవుడియేడ ధృఢభక్తి’. విష్ణుదేవుడు అతనికి భక్తితోపాటు - ‘పరమజ్ఞానయోగాన్ని’ గూడ ప్రసాదించాడు. ఉదంకునను చివరకు లభించినవి- సత్యం, ధర్మం, ఇంద్రియనిగ్రహం, జ్ఞానం. అనగా ఇది కర్మ, భక్తి, జ్ఞానయోగాల సంపుటం.

సీ. అనమ్మి డిక్ష్యాకుఁ డీ యభిలభూచక్తంబు, నేలి నాకమునకు నేగుటయును నతని నందనుడు శశాధుండు రాజయ్య; వాడు కకుత్స్వా దన్స్వాన్మి గనియ్యే నతఁ దనేనస్మి దను నాత్మజ్ఞా బడసే నా, వృథివీపతికిబుట్టీ బృథుడనంగఁ బృథుడు విష్ణుగుఁ దనుపేరి పుత్రకుఁ గాంచే; నతనికి జనియించే నార్థు దనగ

తే. నార్థనకుఁ బుట్టె యువనాశ్వదును తనూజుఁ; దాతనికీ బుట్టె క్రావస్తుఁ డసు విభుండు; దత్తుతుఁడు బృహదశ్వుఁ డా ధరణీపతికి, నుగ్రతేజుండు గువలాశ్వుఁ దుబితుఁ డయ్యు.

379

ప్రతిపదార్థం: అనముఁడు= పాపరహితుడు; ఇక్కొరుఁడు; ఈ అభిలభాచక్రంబున్= సమస్తమైన ఈ భూమండలం అంతటిని; ఏలి= పరిపాలించి; నాకమునకున్= స్వర్గలోకానికి; ఏగుటయునున్= వెళ్ళటయున్నా; అతనినందనుఁడు= అతని కుమారుడు; శశాదుండు; రాజు+అయ్యెన్= రాజు అయినాడు; వాడు= (ఆ శశాదుడు); కకుత్స్వాండు+అన్వానిన్= కకుత్స్వాండు అనేవాడిని; కనియెన్= కన్నాడు; అతడు= (ఆ కకుత్స్వాండు); అనేనసుఁడు+అను, ఆత్మజున్+పదసెన్= అనేనసుఁడు అనేకొడుకును పాందాడు; ఆ పృథివీ, పతికిన్= ఆ రాజుకు; పృథుఁడు+అనంగన్= పృథుడు అనే పేరు కలవాడు; పుట్టెన్= జన్మించాడు. పృథుఁడు; విష్ణుగుఁడు+అనుపేరి; పుత్రున్= కుమారుడిని; కాంచెన్= పాందాడు; అతనికిన్= (ఆ విష్ణుగుడికి); ఆర్పుఁడు+అనంగన్= ఆర్పుడు అనేవాడు; జనియించెన్= పుట్టాడు; ఆర్పునకున్; యువనాశ్వుఁడు+అను; తనూజుఁడు= కొడుకు; పుట్టెన్; అతనికిన్= ఆయువనాశ్వునకు; శ్రావస్తుఁడు+అను, విభుండు= శ్రావస్తుడు అనే రాజు; పుట్టెన్; తద్+సుతుఁడు= అతడి కొడుకు; బృహదశ్వుఁడు; ఆధరణీపతికిన్= ఆరాజునకు; ఉగ్రతేజుండు= భయంకరమైన తేజస్సుకలవాడు; కువలాశ్వుఁడు; ఉదితుఁడు+అయ్యెన్= పుట్టాడు.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మకైన ఇక్కొరు డీ భూమండలాన్ని ఏలి స్వర్గలోకానికి వెళ్ళాడు. అతడి వంశవ్రక్షం ఈవిధంగా ఉన్నది. ఇక్కొరుడు; అతడి కొడుకు శశాదుడు; అతడికొడుకు కకుత్స్వాండు; అతడి కొడుకు అనేనసుఁడు; అతడి కొడుకు పృథుడు; అతడి కొడుకు విష్ణుగుడు; అతడి కొడుకు ఆర్పుడు; అతడి కొడుకు యువనాశ్వుడు; అతడి కొడుకు శ్రావస్తుడు; అతడి కొడుకు బృహదశ్వుడు; అతడికొడుకు కువలాశ్వుడు.

వ. అక్కువలాశ్వునకు నభిలాస్త్రశస్త్రవిద్యావిశారదులనభికస్త్రసుంపస్తులు సైన పుత్రులేకవింశతి సహస్రంబులు పుట్టీ; రంత బృహదశ్వుండు నిజపుత్రుం గువలాశ్వుం బ్రాహ్మసంతాను సత్యంతధర్మాన్వితు నభిల మహిరాజ్యభార ధారేయుంగా నభిషేకించి, తపోవనంబునకుం బోష సమకట్టీ, యయోధ్యానగరంబు వెలువడు నవసరంబున నవ్వార్థ విసి యుదంకుండు సనుదెంచి బృహదశ్వున కిట్లనియె.

380

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కువలాశ్వునకున్; అభిల+అప్రతి+శప్త, విద్యా, విశారదులు= అన్నిమంత్రబాణాలకు, ఆయుధాలకు సంబంధించిన చదువులలో నేర్చరులు; అధిక, సత్క, సంపన్సులు+ఐన= గొప్పబలం అనెడి సంపద కలవారలును అయిన; పుత్రులు= కొడుకులు; ఏకవింశతి సహస్రంబులు= ఇరువదియెక్కు వేలమంది; పుట్టీరి= జన్మించారు; అంతన్= పిదప; బృహదశ్వుండు; తనపుత్రున్= తనకొడుకును; కువలాశ్వున్= కువలాశ్వుడిని; ప్రాప్తసంతానున్= పాందిన బిడ్డలు కలవాడిని; అత్యంతధర్మ+అన్వితున్= మిక్కిలి గొప్పదైన ధర్మాతో కూడినవాడిని; అభిల, మహి, రాజ్య, భార, ధారేయున్+కాన్= సమస్తమైన భూమిని పరిపాలించే బరువును మోసే వాడినిగా; అభిషేకించి= పట్టంగట్టి; తప్సే+వనంబునకున్= తపస్సు చేసికొనే అడవికి; పోవన్, సమకట్టి= వెళ్ళటానికి ఉద్యమించి; అయోధ్య, నగరంబు= అయోధ్యాలనేపట్టణం; వెలువడు, అవసరంబునన్= బయలువెడలే సమయంలో; ఆ+వార్త= అసమాచారం; విని= ఆలకించి; ఉదంకుండు; చనుదెంచి= వచ్చి, బృహదశ్వునకున్; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఆ కువలాశ్వు మహిరాజుకు ఇరువదియెక్కువేలమంది కొడుకులు పుట్టారు. వారు అందరు మిక్కిలి బలం కలవారు. అప్రతి శస్త్రాలకు సంబంధించిన విద్యలలో ఆరితేరినవారు, సంతానవంతుడు, మిక్కిలి ధర్మాత్మకును అయిన కువలాశ్వుడికి పట్టంగట్టి, సమస్తభూమండల సామ్రాజ్యాన్ని పరిపాలించేబరువు బాధ్యతలను ఆతడిపై

మోపి, అతడితండ్రి అయిన బృహదశ్వదు తపోవనానికి పోవటానికి ఉత్సోంచాడు. ఆ సమాచారం తెలిసికొని అయోధ్యానగరానికి వచ్చి, ఉదంకుడు ఆ మహారాజుతో ఇట్లు పలికాడు.

- ఉ. ‘నీవు ప్రజాభిరక్షణము నెమ్మి నొనర్పు; మరణ్య భూమికిం
బోహగ నేల? రాజులకు భూప్రజు గాచుటఁ బోలు; ధర్మవుల్
భూపర! కల్పనే యడవి బోయి వసించినఁ గాని కాదే? ర
క్షావిధిఁ గాదె స్థానులు గాంచిలి తొల్లిచీ రాజముఖ్యమున్.

381

ప్రతిపదార్థం: భూపర!= భూమికి భూర్భువైన ఓరాజా!; ప్రజా+అభిరక్షణము= ప్రజలను బాగా కాపాడటం; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; ఒనర్పుము= చేయుము; అరణ్య, భూమికిన్= అడవినేలకు; పోవగన్+ఏల= పోవటం ఎందుకు; రాజులమన్= ప్రభువులకు; భూ, ప్రజన్= భూమిపై నివసించే జనులను; కాచుటన్+పోలు= కాపాడటంతో సమానమైన; ధర్మవుల్= ధర్మాలు; కల్పను+ఏ= ఉండునా; అడవిన్+పోయి= అడవిలోకి వెళ్లి; వసించినన్+కాని= నివసించినగాని; కాదు+ఎ?= సరిపడదా?; తొల్లిటి= పూర్వకాలంలోని; రాజముఖ్యమున్= ప్రభువులలో ఎన్నదగినవారలును; రక్షా, విధిన్+కాదు+ఎ= (ప్రజలను) కాపాడే కర్తవ్యాన్ని నెరవేర్పుటచేతనే కదా; సత్త+గతులు= మంచిపుణ్యాన్ని కలిగించే తెన్నులు; కాంచిరి= పాందారు.

తాత్పర్యం: ‘ఈ బృహదశ్వమహారాజా! నీవు ప్రీతితో నీరాజ్యంలోని ప్రజలను రక్షించుము. అడవికి పోయి తపస్సు చేయటంవలననే పుణ్యం వస్తుందా? రాజుల కర్తవ్యం ప్రజలను కాపాడటమే. అదే వారి పరమధర్మం. ఆ ధర్మాన్ని నెరవేర్పుటం అడవిలో ఒనగూడుతుందా? పూర్వకాలంలో గొప్పరాజులు ప్రజలను రక్షించే ధర్మాన్ని నెరవేర్పుటం వలననే కదా పుణ్యాన్ని ఆర్థించారు.

- క. నీ రక్షణంబుకతమున , ధారుణి మముబోటి సాధుతపసులు నిత్య
ప్రారంభధర్మకర్త్తో , ధ్యారు లగుట; యిచియు సీదు ధర్మవు గాదే!

382

ప్రతిపదార్థం: నీ రక్షణంబు కతమున్= నీవు కాపాడుతూ ఉండటం మూలంగా; ధారుణిన్= భూమిపై; మముబోటి= మావంటి; సాధు, తపసులు= సామృతీలం గలిగి తపస్సు చేసికొనేవారు. నిత్య, ప్రారంభ, ధర్మ, ఉద్ధారులు+అగుట= ప్రతి దినము మొదలుపెట్టి చేసే ధర్మంతో కూడియున్నకర్మలునెరవేర్పేవారు కావటం; అదియున్= ఆవిధంగా జరగటమున్నా; సీదు, ధర్మవు= నీయొక్క ధర్మం; కాదు+ఎ= కదా!

తాత్పర్యం: నీవు కాపాడుతూ ఉండటంచేతనే సాధువులైన మావంటితపస్యలు నిత్యంభూమిమీద తమ తమ ధర్మకర్మలు యథావిధిగా నెరవేర్పుగలుగుతున్నారు. ఇదికూడా నీ కర్తవ్యమే కదా.

- ఉ. విను మొక్కయధ్యతంబు సెప్పెదు; దొల్లి మధుకైటభు లనం బ్రథాయత లైన యసురులతనయుండు ధుంధుం దసువాఁడు మహాబులపరాక్రమ సంపన్మండు నిజతపోటిబులంబునం జితామహపవలన వరంబు వడసి. దేవదానవ గంధర్వాదులకు నజయ్యుం డై చలయించుచుండు; నయ్యనుర యిపుడు మటీయాత్రము సమీపంబున బహుయోజనవిస్తీర్ణం బగు సముద్రవాలుకాపులినతలంబునందు మహావివరంబు గావించుకొని సుఖంబున నిటించుచుస్తువాఁడు; వాలుకాంతరితశరీరుండైన వాని నిశ్శాసనపవనంబు

ధూమదహనజ్ఞాలాభీలం బయి సంవత్సరంబున కొక్కమాటు వెలువడి భూసభోంతరంబెల్లను నిరంతరసికతారజఃపటలంబుమాటుకొనంజేయుఁ; దధియ వేగంబునఁ దత్స్మిప భూమి శైలకానశంబు లేడు బినంబులధాకుఁ గంపించుచుండు; నిట్టి దారుణత్వంబుకంబున మాకు మా యాత్రమంబున మండుట సంకటంబు; గావున నద్దురాత్ము వధియించి మాకును లోకంబులకును హితంబు సేసి కృతకృత్యండ్రవై మఱి తపాపనంబున కరుగుము.

383

ప్రతిపదార్థం: వినుము= అలకింపుము; ఒక్క= ఒక్క; అద్భుతంబు= అచ్చెరువు; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; మధు, కైటభులు+అనవ్= మధువు కైటభుడు అనే పేళ్లమీద; ప్రభ్యాతులు+ఇన్= పేరుకెక్కిన; అసురుల= రాక్షసుల యొక్క; తనయుండు= కొడుకు; ధుంధుండు+అనువాండు= ధుంధుడు అనేపేరు కలవాడు; మహో, బల, పరాక్రమ, సంపన్మండు= గొప్పదైన బలం శౌర్యం అనే సంపద కలవాడు; నిజ, తపన్+బలంబునవ్= తనయొక్క తపస్సు యొక్క జక్కిచొప్పున; పితామహవలనవ్= బ్రహ్మదేవుడివలన; వరంబు= వలసినకోరిక; పడసి= సంపాదించి; దేవ, దానవ, గంధర్వ+అదులకున్= దేవతలు, రాక్షసులు, గంధర్వులు మున్నగువారలకు; అజయ్యండు+ఇ= జయింప నలవిగానివాడై; చరియించుచుండున్= తిరుగుతుంటాడు; ఆ+అసుర= ఆరాక్షసుడు; ఇప్పుడు; మదీయ+అశ్రమ, సమీపంబునవ్= నా ఆశ్రమానికి దగ్గరగా; బహుయోజనవిస్తీర్ణంబు+అగు= పెర్కు ఆమడల వైశాల్యంగల; సముద్రవాలుకాపులినటలంబునందున్= కడలిగట్టున ఉండే ఇసుకతిసైల చోటులందు; మహో, వివరంబు= గొప్పదైన సారంగాస్మి; కావించుకొని= నిర్మించుకొని; సుఖంబునవ్= హాయిగా; నిద్రించుచున్వాడు= నిదురపోతున్నాడు; వాలుకా+అంతరిత, శరీరండు+ఇన్= ఇసుకతిసైలో దూరిట్టన్న శరీరము కలవాడైన; వాని నిశ్శాసపవనంబు= వాడు పీల్చిన పిమ్మట మరల బయటికి విడిచేగాలి; ధూమదహనజ్ఞాలా+అభీలంబు+అయి= పాగతోకూడిన అగ్నిశిఖలచే భయంకరమైనదై; సంవత్సరంబునకున్+ ఒక్కమాటు= ఏటీట ఒకసారి; వెలువడి= బయటికి వ్యాపించి; భూ, నభన్+ అంతరంబు+ఎల్లన్= భూమికి ఆకస్మానికి నడుమ ఉండే అవకాశమంతటికిని; నిరంతర, సికతా, రజన్+పటలంబు= ఎల్లప్పుడున్నా ఇసుకథరాళి; మాటుకొనవ్+చేయున్= కోప్పుటట్లు చేయును; తదీయవేగంబునవ్= ఆ(ఇసుకదుమ్ము) తీవ్రతరు; తద్వ+సమీప, భూమి, శైల, కానవంబులు= అక్కడికి చేరువగా ఉన్నానేల, కొండలు, అడవులు; ఏడుదినంబుల దాకన్= ఏడురోజులవరకును; కంపించుండున్= వణకిపోతూ ఉంటాయి; ఇట్టి= ఇటువంటి; దారుణత్వంబుకంబునవ్= భయంకరమైన సంఘటనవలన; మాకున్= మాకు; మా+అశ్రమంబునవ్= మా ఆశ్రమంలో; ఉండుట= నివసించటం; సంకటంబు= కష్టం; కావునవ్= కాబట్టి; ఆ+దురాత్మున్= ఆ దుష్టుడిని; వధియించి= చంపి; మాకును= (నాకును, మా ఆశ్రమవాసులకును); లోకంబులకును= జగత్తులకును; హితంబు+చేసి= మేలు ఒనగూర్చి; కృతకృత్యండవు+ఇ= చేయవలసిన పనిని చేసినవాడై; మఱి= తదుపరి; తపన్+వనంబునకున్= తపస్సు చేసికానే అడవికి; అరుగుము= వెడలుము.

తాత్పర్యం: అచ్చెరువును గూర్చు ఒకవింతను వివరించి చెప్పుతాను వినుము. పూర్వకాలంలో మధుకైటభులు అనేపేర్లతో ప్రసిద్ధికెక్కిన రాక్షసుల కుమారుడు ధుంధుడు అనేవాడు గొప్పబలం కలవాడు. గొప్పశౌర్యంగలవాడు. అతడు గొప్పతపస్సుచేసి బ్రహ్మదేవుడిని మెప్పించి వరం సంపాదించాడు. అందుచేత అతడు దేవతలను రాక్షసులను గంధర్వులను లెక్కపెట్టక విహారించాడు. అతడిని ఎవరూ గెలువలేకపోయారు. ఆ రాక్షసుడు ఇప్పుడు మాఅశ్రమానికి దగ్గరగా, మిక్కిలి విశాలాలైన కడలి ఇసుకమేటలలో ఒక పెద్ద సారంగం ఏర్పరచుకొని హాయిగా నిదురిస్తున్నాడు. ఇసుకతిసైలలో ఉన్న అతడి శరీరం నుండి అతడు పీల్చిన పిమ్మట బయటకు వదిలే పెనుగాలి, పాగతో గూడిన అగ్నిశిఖలచే భయంకరంగా సంవత్సరానికి ఒకసారి వెలువడి దగ్గరగా ఉన్న కొండలు అడవులు ఇసుకదుమ్ముచేత

మాటువడేటట్లు చేస్తూ ఉంటుంది. అట్లా ఏదురోజులు ఎడతెగక ఆ దారుణవాయువులు చెలరేగుతుంటాయి. అందుచేత మాకూ, మాఅశ్రమంలో ఉన్నవారికీ మిక్కిలి కష్టంగా ఉన్నది. కాబట్టి నీవు ఆ దుర్మార్గుడిని సంహరించి మాకే కాక ఇతరులకుగూడ మేలు చేసి, ధన్యాత్ముడై పిదప తపోవనానికి వెళ్ళము.

తే. ‘ఎష్ట దష్టహస్తసురు వథియించు పనికిఁ ; బూను నతనికి నాత్మియభూరిశక్తి యిచ్చి జయ మిత్తు’ నని యానతిచ్ఛే నథిప! యాదిరంబున నాకుఁ జక్కాయుధుండు.

384

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓరాజా; ఎవ్వడు; ఆ+మహాసురున్= ఆ గొప్ప రక్కసుడిని; వథియించుపనికిన్+పూనున్= సంహరించే కార్యానికి పూనుకొంటాడో; అతనికిన్= అట్టివాడికి; ఆత్మియభూరిశక్తిఁ= నాదైన గొప్పబులం; ఇచ్చి= ఒసగి; జయము= గెలుపు; ఇత్తును= ఇస్తాను; అని= అని పలికి; చక్ర+అయుధుండు= చక్రం ఆయుధంగా గల విష్ణుదేవుడు; ఆదరంబున్న్= అభిమానం చూపుతూ; నాకున్= నాకు; అనతి+ఇచ్చేన్= ఆజ్ఞ ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఓ మహారాజా! ‘ఆ గొప్ప రాజుసుడైన ధుంధువును వధించే పనికి ఎవ్వడు పూనుకొంటాడో, అట్టివాడికి నాశక్తిసామర్థ్యాలనిచ్చి అతడికి విజయం చేకూర్చగల’ నని, మిక్కిలి అభిమానంతో విష్ణుదేవుడు నాకు సెలవిచ్చాడు.

వ. కావున.

385

తాత్పర్యం: కాబట్టి.

చ. ‘అతులితవిష్ణుశక్తిసముపాహితమూర్తివి గమ్ము లెమ్ము! సం తతభుజశక్తి నిచ్చి యవధాన మొనర్పగ నీవ కాని యా క్షితి నితరుండు లేఁ; దధికకీల్తయుఁ బుణ్యముఁ జేరు నిస్సుఁ నూ ర్థితసుణ! యింతవట్టుఁ దగుఁ జేయుముఁ; గావుము లోక మంతయున్.’

386

ప్రతిపదార్థం: ఊర్జీతగుణా!= గొప్పవైన మంచిలక్ష్మణాలు కలవాడా!; అతులిత విష్ణుశక్తి సముపాహితమూర్తి+కమ్ము= సాటిలేనట్టి విష్ణువుయొక్క బలంచేత ఆరోపించబడిన ఆకృతి కలవాడవు అగుము; లెమ్ము= మేలుకొనుము; సంతతభుజశక్తిన్= ఎల్లప్పుడు ఉండే పరాక్రమంచేత; ఇట్టి= ఇటువంటి; అవధానము+బనర్పగన్= ఏకాగ్రతతో కూడిన ఘనకార్యం చేయటానికి; ఈక్కెతిన్= ఈభూమిపై; ఈపు+లా+కాని= నీవే తప్ప; ఇతరుండు= మఱిబకడు; లేదు= ఉండడు; అధిక, కీర్తియున్= మిక్కటమైన కీర్తియు; పుణ్యమున్= సుకృతమూ; నిస్సున్+చేరున్= నిస్సు పొందుతాయి; లోకము+అంతయున్= జగత్తునంతటిని; కావుము= రజ్జించుము; ఇంత+వట్టున్= ఈ మేరకైన పనిని; తగన్= ఒప్పునట్లుగా; చేయుము= ఆచరించుము.

తాత్పర్యం: ‘గొప్పవైన మంచి లక్ష్మణాలతో విలసిల్లే ఓ బృహదశ్వమహారాజా! నీవు మేలుకొనుము; విష్ణువుయొక్క బలం సాటిలేనిది, అట్టిశక్తి నిస్సు ఆవహిస్తుంది; ఎల్లప్పుడు ప్రజ్వలించే శార్యసాహసాలతో కూడిన ఇట్టి ఘనకార్యం ఈభూలోకంలో నీవు తప్ప ఇంకెవ్వరు నెరవేర్చగలరు? కాబట్టి ఈ లోకాన్నంతటిని కాపాడుము. నీకు గొప్పపుణ్యం చేకూరగలదు. నీకు నిరుషమానమైన యశస్సు లభిస్తుంది.’

వ. అనినం గృతాంజలి యై యుదంకునకు బృహదశ్వం డి ట్లనియె.

387

తాత్పర్యం: అని అనగా బృహదశ్వడు చేతులుజోడించి ఉదంకుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. ‘విమలమతి నస్తిసన్మాప్తి । సము సేసితి, దప మొనర్ప సమకట్టితి, నిం
క మునీంద్రు తపోవనగము । నము దప్పదు నాకు; వినుము నా విస్మయమున్.

388

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్ర!= మునులలో ఇంద్రుడివంటివాడా!; విమల, మతిన్= కల్పమం లేని బుద్ధితో; అప్రసన్నాసము+చేసితిన్= మంత్రబాణాలను వదలిపెట్టాను; తపము+బనర్యన్, సమకట్టితిన్= తపస్సు చేయటానికి పూనుకొన్నాను; ఇంకన్= ఇంకమీద; తపస్త+బన, గమనము= తపస్సు కొరకు అడవికి వెడలటం; నాకున్; తప్పు= తప్పించుకొనరానిది; నావిస్మయమున్= నావిజ్ఞాపిని; వినుము.

తాత్పర్యం: ‘మునులలో శ్రేష్ఠుడైన ఓ ఉదంకమహర్షీ! నా విస్మయం వినుమని ప్రార్థిస్తున్నాను. ఎట్టే కాలుష్యం లేని మంచి మనమతి నేను అప్రసన్నాసం చేసి ఉన్నాను. ఇంక ఆయుధాలను ముట్టాను. తపస్సు చేయటానికి ప్రతాన్ని పూనాను. ఇక తపోవనానికి వెడలటం నాకు తప్పనిసరి అయింది.

చ. అనముఁడు మత్స్యతుండు గుపలాశ్వఁడు వీడె మహాబలుండు స
జ్ఞానపింతకాల దైర్యనిభి సంఖృతకీర్తి భవత్త్తియార్థ ఘై
జనసుత! యమ్మహాసురునఁ జంపుట కోపు నవార్యశోర్యవ
ర్థసులగుచున్న పుత్రులును దాను సభేద్యబుజావిభూతితోన్.

389

ప్రతిపదార్థం: జనసుత= ప్రజలచేత పొగడబడినవాడా!; అనముఁడు= పొపరహితుడు; మత్త+సుతుండు= నాకొడుకు; కుపలాశ్వుడు; వీఁడు+ఎ= ఇదిగోవీడే; మహా, బలుండు= గొప్ప బలం కలవాడు; సత్త+జన, హితకారి= మంచివారలకు మేలు చేసేవాడు; దైర్య, నిధి= దీమసం ప్రోగ్నస నెలవు; సంఖృతకీర్తి= నిండైన కీర్తి కలవాడు; భవత్త+ప్రియ+అర్థము+ఇ= నీకు ఇష్టం కలిగించటంకొరకై; తానును= కుపలాశ్వుడును; అవార్య, శౌర్య, వర్ధనలు+అగుచున్న= వారించటానికి వీలు లేకుండగా విలసిల్లే శారత్యంతో పెంపాందుతున్న; పుత్రులును= కొడుకులును; (కుపలాశ్వుడి పుత్రులును); అభేద్య, భుజా, విభూతితోన్= భేదింపరాని, పరాక్రమసంపదతో; ఆ+మహా+అసురునిన్= ఆ గొప్పరక్కసుడిని; చంపుటకున్= సంహారించటానికి; ఒపున్= చాలును.

తాత్పర్యం: జనులచేత పొగడబడిన ఓ ఉదంకమహర్షీ! నాకుమారుడు కుపలాశ్వుడు పుణ్యాత్ముడు, గొప్పబలవంతుడు. చూడుము. ఒక్కడే చాలు. మంచివారలకు మేలోనగూర్చేవాడు. ఇతడు దైర్యసాహసాలు గలవాడు. గొప్ప వేరు ప్రతిష్టలు ఆర్థించినవాడు. ఇతని పుత్రులు మొక్కలోని శౌర్యసంపద గలవారు. కుపలాశ్వుడును, అతని కొడుకులును అప్రతిహతశౌర్యంతో ఆ రక్కసుడిని వధించి నీఅభీష్టం నెరవేర్పగలరు.

వ. నాకుం దపంబున కనుజ్ఞ యావలయు’ నని పలికి యక్కార్యంబునకుఁ బుత్తు సమర్పించి యమ్మునిచేత నఱసంబితుండై బృహాదశ్వుండు దపశివనంబునకలగే’ ననిన విని ధర్మనందసుండు, మార్కందేయుతో ‘ధుంధుండు మధుకైటభులపుత్రుండని చెప్పితి; రమ్ముధుకైటభు లెక్కాలంబువా? రేమి యై?’ రని యడిగిన నతం డి ట్లనియె.

390

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు; తపంబునకున్= తపస్సుకు; అమజ్ఞ= అనుమతి; ఈవలయున్= ఇయ్యపలెను; అని పలికి= అని చెప్పి; ఆ+కార్యంబునకున్= ఆ పనికి; పుత్రున్= కొడుకును; సమర్పించి= ఒపగి (నియోగించి), ఉదంకును ఒపుగించి;

ఆ మునిచేతన్= ఆ ఉదంకమహర్షిచేత; అభినందితుండు+పి= పాగబడినవాడై; బృహదశ్వయండు; తపస్+వనంబునకున్= తపస్సు చేసికొనే అడవికి; అరిగెన్= వెళ్లాడు; అనివన్= అనిచెప్పగా; విని= ఆలకించి; ధర్మసందనుండు= ధర్మరాజు; మార్గందేయునితో; ధుంధుండు; మధుకైటభుల పుత్రుండు+అని= మధుకైటభులయొక్క కొడుకు అని; చెప్పితిరి; ఆ మధుకైటభులు; ఏ+కాలంబు, వారు= ఏకాలానికి చెందినవారు; వారు+ఏమి+పరి= వారు ఏవిధంగా పరిణమించారు; అని అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; అతండు= మార్గందేయుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నాను తపస్సు చేసికొనటానికి దయచేసి అనుమతి ప్రసాదింపుము. మీరు కోరిన పనికి నానుమారుడిని నియోగించి మీకు ఒప్పగించాను' అని బృహదశ్వుడు చెప్పాడు. ఉదంకుడు సంతోషించి బృహదశ్వుడిని అధినందించాడు. అతడు తపోవనానికి వెళ్లాడు. అవుత్తాంతం విని ధర్మరాజు 'ధుంధుడు మధుకైటభుల కుమారుడని తాము చెప్పియుంటిరికదా! వారు ఏకాలానికి చెందినవారు? వారిగతి చివర కేమైనది?' అని ప్రశ్నించగా, మార్గందేయ మహాముని ఈవిధంగా చెప్పాడు.

మార్గందేయుడు ధర్మరాజునకు మధుకైటభుల చరిత్రము సెప్పుట (సం. 3-194-13)

- సి. 'అధిప! తొల్లి జగత్త్యంబు నేకార్థవ , షై యుండగా నష్టి హాల యొకండ్ భాసుర భోగీంద్రపర్యంకమున భవ్య , యోగనిద్రాసుఖయుక్తి నలర నతిచీర్ఘముగు కాల మంగలిం ; బదంపడి , దైత్య లింగులు మహాదాత్తుబులులు మధుకైటభులు నాగ మధితశాత్రవు లేగు , దెంచి యష్టరమాత్మ దివ్యనాభి
అ. కమలమున వెలుంగు కమలాసనునిఁ గని , దర్శదోషనిహాతిఁ దలర వేయ,
నతండు భీతి నొంది యాక్రోశ మొనలంచె , 'సాదిపురుష! నన్ను నరయు' మనుచు.

391

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజు! (ధర్మరాజు!); తొల్లి= పూర్వకాలంలో; జగత్త=త్రయంబున్= జగత్తులు మూడును; ఏక+అర్థవము+పి+ఉండగాన్= ఒకే సముద్రమై ఉండగా; అప్పు= అప్పుడు; హరి= ఏష్టవు; ఒకండు+అ= ఒక్కడే; భాసుర, భోగి+ఇంద్ర, పర్యంకమునన్= ప్రకాశించే పాములరేడు శయ్యగా ఉండగా; భవ్య, యోగ, నిద్రా, సుఖ, యుక్తిన్= శభషైన యోగంవలన చేకూరింటిది అయిన నిద్రవలన ఏర్పడిన సౌభ్యంతో కూడి; అలరన్= ఒప్పగా; అతి, దీర్ఘము+అగు= చాల నిడివి గల; కాలము+అరిగెన్= కాలం కడచింది; పదంపడి= పిమ్మట; దైత్యులు= రాక్షసులు; ఇద్దరు= ఇరువురు; మహా+ఉండాత్త, బలులు= మిక్కెలిగొప్పదైన శక్తికలవారు; మధుకైటభులు; నాగున్= మధుకైటభులు అనగా; మధితశాత్రవులు= మధించబడిన శత్రువులుకలవారు; ఏగుదెంచి= వచ్చి; ఆ+పరమ+అత్ము= ఆ దేవదేవుడియొక్క దివ్యమాధికమలమునన్= దివ్యమైన బొడ్డుతామరలో; వెలుంగు= ప్రకాశించే; కమల+ఆసనునిన్= బ్రహ్మాదేవుడిని, (తామరపువ్య అసనంగా కలవాడిని); కని= చూచి; దర్శదోషనిహాతిన్= గర్యం వలన ఏర్పడిన తప్పుయొక్క తాకిడితో; తలరన్= కలుగునట్లుగా; వ్రేయన్= కొట్టగా; అతండు= (బ్రహ్మాదేవుడు); భీతిన్+బంది= భయంచెంది; ఆదిపురుష!= మొదటి పురుషుడా! - ఓ పరమాత్మా!; నన్నున్= నన్ను (బ్రహ్మాదేవుడిని); అరయుము= చూడుము; అనుచున్= అని పలుకుతూ; ఆకోశము+ఒనరించెన్= పెద్దపెట్టున ఏడ్చాడు;

తాత్పర్యం: 'ఓధర్మరాజు! పూర్వకాలంలో మూడులోకాలున్నా ఒకేఒక మహాసముద్రంగా ఏర్పడి ఉండగా, అప్పుడు ఆ ఏష్టమూర్తి ఒక్కడే ఆదిశేషుడిమీద పవ్యించి యోగనిద్రాముద్రలో సౌభ్యతన్నయుడై ఉండగా చాలాకాలం

గడచింది. పిహప, మధుకైటభులు అనే పేర్లుగల ఇద్దరు రాక్షసులు మిక్కిలి గొప్ప బలంగలవారై, ఎందరో శత్రువులను నిర్మాలించినవారై వచ్చి, విష్ణుమూర్తినాభిలో నిలసిల్లే కమలంలో ఉన్న బ్రహ్మదేవుడిని గర్వంతో కొట్ట నారంభించారు. అప్పుడు బ్రహ్మ ‘ఓ ఆదిదేవా! రక్షించు’ మంటూ పెద్దపెట్టున ఏడ్చాడు.

ఉ. ఆ తెఱఁ గాత్మఁ గాంచి కమలాక్షుడు మేల్చుని ఫోరవిక్రమో
పేతుల దైత్యసింహుల నపేతభయాత్మలఁ జాచి ‘మీర లి
భీతని నుక్కనం బటుప నేల? భవద్దులశౌర్యయుక్తికిం
శ్రీతుడు నైతికఁ జెచ్చెర నభిష్టవరంబులు వేడుఁ డిచ్చెదన్.’

392

ప్రతిపదార్థం: ఆ, తెఱఁగు= ఆ రీతిని; ఆత్మన్+కాంచి= తనమనస్సులో గ్రహించి; కమల+అష్టుడు= పద్మాలవంటి కన్నలు కలవాడు- విష్ణుమూర్తి; మేల్చుని= నిద్రనుండి లేచి; ఫోర, విక్రమ+ఉపేతులన్= భయంకరమైన పరాక్రమంతో కూడినవారిని; దైత్యసింహులన్= రాక్షసులలో సింహాలవంటివారిని; అపేత, భయ+అత్మలన్= పోయినట్టి భయంగల ఆత్మలు కలవారిని; చూచి; మీరలు= మీరు(మధుకైటభులు); ఇట్లు= ఈసినిధంగా; ఈతనిన్= (ఈ బ్రహ్మదేవుడిని); ఉన్నునన్= శార్యంతో; పఱువన్+విల= బాధించటం ఎందుకు; భవతీ+బల, శార్య, యుక్తికిన్= మీ శక్తిసరాక్రమాల కూడికరు; ప్రీతుడన్+పతిన్= సంతోషించినవాడను అయినాను; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; అభిష్టవరంబులు= ఇష్టమైన కోరికలు; వేడుడు= కోరుకొనండి; ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను.

తాత్పర్యం: మధుకైటభుల అత్మాచారం ఆత్మలో గ్రహించి విష్ణుమూర్తి యోగసిద్ధనుండి మేలుకొన్నాడు. దారుణమైన పరాక్రమంచేత భయం లేకుండా విర్వీగుతున్న రాక్షసులు సింహసదృషులు విష్ణుమూర్తికి కన్చించారు. అంతట విష్ణుదేవుడు వారలతో, ‘నేను మీ దైత్యసాహసాలకు శార్యానికి సంతోషించాను. మీరు కోరిన పరాలు ఇవ్వగలను; శీఘ్రంగా వేడండి’ అని అన్నాడు.

తే. అనినఁ గలకల నవ్వి యయుసురవరులు, ‘నీపు మా కేమి యిచ్చెదు? నీకు నేము వరము లిచ్చెద మడుగుము వలచితేని’, ననిన వారల కిట్లను నవ్విభుండు.

393

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+అసురవరులు= ఆ రాక్షసశేషులు; నీవు= నీవు (ఒచిష్ణుదేవా); మాకున్+ఏమి+ఇచ్చెదు= (మాకు ఏమి ఇస్తావు); నీకున్ (విష్ణుదేవుడికి); ఏము= (మధుకైటభులం); వరములు+ఇచ్చెదవు= వలసిన కోరికలు ఇస్తాము; వలచితి+ఏనిన్= ఇష్టమడితే; అడుగుము= కోరుకొనుము; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+పిఘండు= ఆ ప్రభువు (విష్ణుదేవుడు); వారలకున్= (మధుకైటభులకు); ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: విష్ణుదేవుడిమాటలు విని మధుకైటభులు కలకలనవ్వి ఇట్లా చెప్పారు ‘ఓ విష్ణుదేవా! నీవా మాకు వరాలు ఇచ్చేవాడిని? నీ వరాలు మా కేమీ వద్దు. నీకే మేము వరం ఇవ్వగలం. కావలసినస్తే అడుగుము’. అంతట విష్ణుదేవుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

క. ‘సత్యత్వతులారు! వరం, బత్యంతప్రీతి మిమ్ము నడిగెద లోక
ప్రీత్యర్థముగా నాచే, మృత్యువునం బొండుఁ డిపుడ మీర లిరువురున్.’

394

ప్రతిపదార్థం: సత్యవ్రతులార! = సత్యాన్ని దీక్షతోపాటించే అసురులారా!; వరంబు= వలసినకోరిక; అతి+అంత, ప్రీతినీ= మిక్కిలివేడుకతో; మిమ్మున్ అడిగెదన్ = మిమ్ముల్ని అడుగుతాను; మీరలు ఇరువురున్ = మీరు ఇద్దరుస్తూ; లోక, ప్రీతి+అర్థముగాన్= లోకంలోని ప్రజలందరికి సంతసం కలగటం కొరకై; ఇప్పుడు+అ= ఈష్టణంలోనే; నాచేన్= నాచేతను; మృత్యువున్+పాందుఁడు= మరణించుడు.

తాత్పర్యం: ‘ఆడినమాట తప్పక దీక్షతో పాటించే మధుకైటభులారా! మిక్కిలి వేడుకతో మిమ్ముల్ని నేనే ఒక వరం కోరుతాను. లోకానికి మేలు కలగటం కొరకై మీరు ఇరువురుస్తూ ఇప్పుడే నాచేత మరణించండి’.

శ. అనిన వార లోండియువుల మొగంబులు చూచికొని యూ చక్రధరున కిట్లునిలి. 395

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనిచెప్పగా; వారలు; ఒండు+బరువుల, మొగంబులు= వారలు (మధుకైటభులు) ఒకరి మొగాన్ని ఒకరు చూచికొని; ఆ చక్రధరునన్= చక్రం ధరించే ఆ విష్ణువును; ఇట్లు+అనిరి= ఈవిధంగా అన్నారు.

తాత్పర్యం: అని విష్ణుదేవుడు ఆడిన మాటలు విని ఆ మధుకైటభులు ఇరువురూ ఒకరిమొగం ఒకరు చూచికొని ఆ విష్ణుదేవుడితో ఇట్లూ బదులు పలికారు.

చ. ‘నగి నగి యేనియున్ విశు జనార్థన! యెన్నుడు బ్రోంకు పల్ప; ము త్వగశిత విక్రమోరుబలధైర్యసమగ్రులి; మెల్ల భంగీఁ గా లగతి దొలంగఁ ట్రోవఁగఁ దలం బగునే? ; యగుఁ గాక! నీకు మె చ్చుగ నిదె ప్రాణ మిచ్చెదము; ప్రుక్కము చావున కాత్త నేమియున్.

396

ప్రతిపదార్థం: జనార్థన్= ఓవిష్ణుమూర్తి!; విను; నగి= నగి+ఏనియున్= నవ్యలాట కొరకుకూడ; ఎన్నడున్= ఎన్నడుస్తూ; బొంకు= అసత్యం; పల్పము= మాటాడం; అతి+అగణిత, విక్రమ+ఉరు, బల, ధైర్య, సమగ్రులము= మిక్కుటంగా లెక్క పెట్టుజాలని శార్యంచేత గొప్పదైన శక్తితో దీమసంతో పరిపూర్ణుల మైన వారలం; ఎల్లభంగిన్= ఎన్ని విధాలనైనను; కాలగతిన్= కాలంయొక్క నడకను; తొలంగన్, త్రోవఁగన్= తొలగేటట్లుగా; త్రోసివేయటానికి; తలంబు+అగునే= శక్యం ఔతుందా; అగున్+కాక= నీకోరికనెరవేరుగాక!; నీకున్, మెచ్చుగన్= నీవు అభినందించేటట్లుగా; ప్రాణము+ఇచ్చెదము= ప్రాణం ఇస్తాం; చాపునకున్= మరణానికి; ఆత్మన్+ఏనియున్= మనస్సునందు ఏమి; ప్రుక్కము= బాధపడం.

తాత్పర్యం: ‘ఓ విష్ణుదేవా! మా ప్రతిన ఆలకింపుము. మేము నవ్యలాటకొరకైనా ఆడినమాట తప్పేవారం కాము. వర్ణనాతీతమైన గొప్పపరాక్రమం గలవారం. ధైర్యసాహసాలు గలవారం. ఎట్టివారికిని కాలగతిని మార్పుచేయటం శక్యమైన పనికాదు. ఆ మాటకేమి గాని, ఇప్పుడు నీకు ప్రీతి కలిగించేటట్లు మాప్రాణం ఇవ్వటానికి సంసిద్ధులం. మేము మనస్సులో కూడ ఎట్టి దుఃఖాన్ని పాందటం లేదుసుమా!

అ. చంపెదేని మమ్ము జలములు లేని దే, శమునఁ జంపవలయుఁ గమలనాభ!

నిక్షమింత వట్టు; నీచేత మడియంగఁ, దగుదు' మనిన నగుచు నగధరుండు.

397

ప్రతిపదార్థం: కమలనాభ!= తామరపువ్య బొడ్డులో కలవాడా!, (ఓవిష్ణుదేవా!); మమ్మున్= (మా ఇరువురును- మధుకైటభులను); చంపెదు+ఏనిన్= సంహరిస్తే; జలములు= నీళ్ళు; లేనిదేశమున్= లేనివోటున; చంపవలయున్= సంహరించాలిసుమా;

నీచేతన్= నీచేత; మడియంగన్= చావగా; తగుదుము= ఒప్పుతాం; నిక్కము= నిజం; ఇంతవట్టు= ఇంతవేర; అనిసన్= అనిచెప్పగా; నగ ధరుండు= (కొండను ధరించినవాడు) విష్టుదేవుడు; సగుచున్= పరిహసిస్తూ నప్పుతూ.

తాత్పర్యం: ఓవిష్టుదేవా! నీవు మమ్ము చంపదలిస్తే నీరు లేనిచోట చంపాలి. ఇది మేము నిజంగా ఏర్పరచుకొన్న నియమం. నీవు ఈ నియమానికి లోబడితే నీచేత మేము చావటానికి సంసిద్ధంగా ఉన్నాం' -అని మధుకైటభులు అసగా, విష్టుదేవుడు నప్పుతూ.

వ. త్రైలోక్యంబును జలమయం బగుట నాలోకించి.

398

ప్రతిపదార్థం: త్రైలోక్యంబును= మూడు లోకముల మేరయును; జలమయంబు= నీటితో నిండటం; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: మూడులోకాలున్న నీళ్లతో నిండిపోయి ఉండటం చూచి (గమనించి).

క. పరమేశుడు దన యూరులు , పరపుగ నొనలంచి వానిపై దచ్ఛిరముల్
పరుషతరశితసుదర్శన , ఖిరధారానిహతిఁ జేసి గ్రుక్కును దునిమెన్.

399

ప్రతిపదార్థం: పరమ+ఈశుడు= దేవదేవుడైన విష్టుమూర్తి; తన, ఊరులు= తనతొడలు; పరపుగన్= శయ్యగా; ఒనరించి= చేసి; వానిపైన్= (ఆ తొడలపై); తద్+శిరముల్= వారితలలు; పరుషతర, శిత, సుదర్శన, ఖర, ధారానిహతిన్+చేసి= మిక్కిలి కరినమైన, వాడిఅయిన సుదర్శన మనే చక్రాయుధంయొక్క కరకుఅంచుల దెబ్బచేత; గ్రుక్కున్= వేగంగా; తునిమెన్= ఖండించాడు.

తాత్పర్యం: విష్టుమూర్తి తన తొడలనే వేదికగా చేసి వారి తలలను వాటిపై ఉంచి, పరుషమైనదీ, వాడి అయినదీ అయిన సుదర్శన చక్రధారతో తెగనరికాడు.

తే. పరఁగ నమ్మధుకైటభాసురులనుతుడు , సుష్ట్వ ధరణిశ! ధుంధుడున్ శూరపరుడు
వాఁడు పరగర్ఘమునఁ జేసి వాఁడి మిగిలి , యమరపతిఁ దొట్టి వేల్పుల నభభవించే'.

400

ప్రతిపదార్థం: ధరణి+ఈశ= ఓరాజా, ధర్మరాజా!; ధుంధుడు+అన్, శూర, పరుడు= ధుంధుడు అనేపేరు గల వీరశేషుడు; పరఁగన్= ఒప్పునట్లుగా; ఆ+మధుకైటభ+అసురుల, సుతుడు= ఆ మధుకైటభులు అనే రక్కసుల కుమారుడు; సుష్ట్వ= సుమా; వాఁడు= (ఆధుంధుడు); పర, గ్ర్యమున్+చేసి= పరం పొందటంవలన ఏర్పడిన అహంకారంచేత; వాఁడి, మిగిలి= శౌర్యం అతిశయించి; అమరపతిన్+తొట్టి= దేవేంద్రుడు మొదలుకొని; వేల్పుల్న్= దేవతలను; అభిభవించెన్= అవమానించాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓధర్మరాజా! ఆ మధుకైటభుల కొడుకే ధుంధుడు అనేశూరశేషుడు. పరలాభంవలన ఏర్పడిన అహంభావంచేత శౌర్యం అతిశయించి, దేవేంద్రుడు మొదలైన దేవతల నందరినీ అవమానించాడు.'

వ. అని చెప్పి యమ్మునీంద్రుం డి ట్లనియో: నట్లు బృహదశ్వచేత నమజ్ఞాతుండై కుపలాశ్వండు శుభదినంబున
సుదంకపురస్పరంబుగా గృతప్రస్తానుం దై.

401

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని పలికి; ఆ+ముని+ఇంద్రుండు= మునులలో శేషుడైనవాడు మార్గుండేయుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు; అట్లు= ఆవిధంగా; బృహదశ్వచేతన్= బృహదశ్వడిచేత; అనుజ్ఞాతుండు+ఐ= ఆజ్ఞాపించబడినవాడై;

కువలాశ్వండు= కువలాశ్వుడు; శభ, దినంబున్= మంచి రోజున; ఉదంకపురస్సరంబుగాన్= ఉదంకుడిని ముందు నిడుకొని; కృత, ప్రస్తానుండు+ఖ= చేయబడిన ప్రస్తానం కలవాడై అనగా దండయాత్రకు ఉపక్రమించి.

తాత్పర్యం: మార్గుండేయమహార్షి ఇంకా ఈవిధంగా చెప్పాడు- ఆవిధంగా బృహదశ్వుడిచేత ఆజ్ఞాపించబడి అతడిపుత్రుడు కువలాశ్వుడు ఒకానొక పుభముపూర్వాన ఉదంకమహామునిని మార్గదర్శకుడిగా ముందు ఉంచుకొని దండయాత్రకు తరలి వెళ్ళాడు.

తరలము.

దనుజనిర్వధనైకతత్పరతావిజ్ఞంభణ మొప్పు స
ధీశుతతేజుఁడు ఘోరసంగరవిక్రమోత్సవలీలమై
ఘనభుజాబలభూలిదుర్పథగర్వసంగ్రహు లైన నం
దను లనేకసహస్రసంఖ్యలు దస్మ్యి గొల్ప నుదగ్నుఁడై.

402

ప్రతిపదార్థం: సత్త+వినుత, తేజాడు= మంచివారలచేత పొగడబడినప్రతాపం కలవాడు, కువలాశ్వుడు; దనుజ నిర్వధన+ఏక, తద్వ+పరతా, విజ్ఞంభణము+బప్పన్= రాక్షసులను ధ్వంసం చేయటంలో మాత్రమే కేంద్రీకరించబడి నిమగ్నమైన మోహరింపు విలసిల్లగా; ఫోర, సంగర, విక్రమ+ఉత్సవ, లీలమైన్= భయంకరమైన యుద్ధానికి సంబంధించిన శౌర్యంయొక్క ఆట మాదిరిగా; ఘన భుజాబల భూరి దుర్ఘాపా గర్వ సంగ్రహాలు+ఖన= గొప్పదైన బాహుపులశక్తికి సంబంధించిన మిక్కుటమైన భరించటానికి శక్యంగాని అహంభావాన్ని చేర్చుకొనిన వారు ఖన - అనగా మిక్కుటమైన దైర్యశౌర్యసాహసాలు కలవాడైన; నందనులు= కొడుకులు; అనేక, సహాప్త, సంఖ్యలు= పెక్కువేలమంది; తన్నున్= తనను; కొల్పున్= ఆరాధించగా; ఉదగ్రుఁడు+ఖ= అతిశయించినవాడై.

తాత్పర్యం: మంచివారిచేత ప్రస్తుతించబడిన తేజస్సు కలవాడైన కువలాశ్వుడు, రాక్షసులను సంహరించవలెననే కుతూహాలంతో దీక్షతో విజ్ఞంభించి, దారుణయుద్ధాన్ని పండుగవేడుకగా నిర్వహించే సంకల్పంతో, దైర్యశౌర్యసాహసోవేతులైన కొడుకులు వెన్నంటి వస్తూ ఉండగా, దండయాత్రకు బయలుదేరాడు.

విశేషం: తరలవృత్తంలోని ప్రతిపాదంలోనూ వరునగా న, భ, ర, స, జ, ఙ, గ - అనే గణాలు ఉంటాయి. 12వ అక్షరం యతిస్థానం. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

మ. చతురంగధ్వజీనిపద్మప్రిహతిన్ సర్వంసహిచక్తమా
తత్తకంపంబుగ నేగె; నప్పుడు దగం ధైత్యాలి యారాజుసం
దతులం భైన నిజాంశత్కి సానిపెన్; హార్షించి రింధ్రాది దే
వతులున్ సస్మానిముఖ్యలున్ స్ఫురతి కైశ్వర్యోస్తుతిం జేయుచున్.

403

ప్రతిపదార్థం: చతురంగ, ధ్వజీని, పద ప్రిహతిన్= నాలుగు అంగాలతో కూడిన సేనయందలి భటులయొక్క పాదాలతాకిడిచేత; సర్వం సహిచక్తము= సమస్తమైన భూమండలం, ఆతత, కంపంబుగన్= మిక్కుటంగా చలించేదిగా; (కువలాశ్వుడు) ఏగెన్= వెళ్ళాడు; అప్పుడు= ఆసమయంలో; తగన్= ఒప్పునట్టుగా; ధైత్య+అరి= రాక్షసులకు శత్రు వైన విష్ణుమూర్తి; ఆ రాజునందున్= ఆ కువలాశ్వుడిలో; అతులంబు+ఖన= సాటిలేని; నిజ+అంశ, శత్కి= తనలో ఒకభాగమైన బలాన్ని; చొనిపెన్= చొప్పించాడు;

ఇదు+తది, దేవతలున్= ఇంద్రుడు మొదలగు వేల్పులున్నా; సత్త+ముని, ముఖ్యులున్= గౌప్యబుషుమలలో ప్రధానులైన వారలున్నా; సృష్టికిన్= రాజుకు - కువలాశ్వుడికి; ఇష్టర్యు+ఉన్నతిన్+చేయుచున్= సంపద పెంపాందేటట్లుగా చేస్తూ; హర్షించిరి= సంతోషించారు.

తాత్పర్యం: రథాలు, ఏనుగులు, గుర్రాలు, కాల్పలాలు అనే నాలుగు అంగాలతో కూడిన సేనతో భూమండలం కంపించేటట్లుగా కువలాశ్వుడు దండు వెడలాడు. అప్పుడు రాక్షసులకు శత్రువైన విష్ణుదేవుడు తనశక్తిని కొంత ఆ రాజులో ప్రవేశపెట్టాడు. అందుకు దేవేంద్రుడు మున్నగు దేవతలున్నా మునిశ్రేష్ఠులున్నా సంతోషించారు. వారి ఆశిస్యులచేత కువలాశ్వుడు అభ్యస్తుతి చెంది వెలుగొందాడు.

ఆ. మొరసి బిష్ణుతూర్యములు నందనధ్రుము, సురభికుసుమవృష్టి గురిసే గలయ సప్తతీపథంగి యుగు మందపవనవి, చైష్టితంబు గర మభ్య మయ్య.

404

ప్రతిపదార్థం: దివ్య, తూర్పుములు= స్వర్గలోకంలోని మంగళవాద్యాలు; మొరసెన్= నినదించాయి; నందన, ద్రుమ, మరభి, కుసుమ, వృష్టి= నందనం, అనేపేరు గల ఉద్యానంలోని చెట్లుయొక్క సువాసనతో కూడిన పూలవాన; కురిసెన్= వర్షించింది; కలయన్= చుట్టుపట్టుల వ్యాపించేటట్లుగా; అప్రతీపథంగి+అగు= అనుకూలంగా ఉన్న; మందపవన విచైష్టితంబు= మెలమెల్లగా వీచే పిల్లగాలుల ప్రసారం; కరము= మిక్కిలి; అభీష్టము+అయ్యెన్= ఇంపుగొలుపునట్టిది అయింది.

తాత్పర్యం: స్వర్గలోకంలోని మంగళవాద్యాలు నినదించాయి. నందనోద్యానంలోని చెట్లకు సంబంధించిన పూలవాన కురిసింది. అనుకూలమయిన పిల్లతెమ్మెరలు వీస్తూ ఇంపుగొలిపాయి.

క. గగనమున సురవిమానము, లగణితముగఁ గ్రంధుకొనియే; ననుకూలము లై మృగపక్షిగతులు శోభన, మగు టేర్పుడు జెప్పె నజ్జనాభిపుయాత్తన్.

405

ప్రతిపదార్థం: ఆ+జన+అధిపు, యాత్రన్= ఆ రాజుయొక్క దండయాత్రలో; సుర, విమానములు= వేల్పుల విమానాలు; గగనమున్= ఆకసంలో; అగణితముగన్= లెక్కకుమిక్కిలై; క్రందుకొనియెన్= గుమిగూడాయి. అనుకూలములు+ఇ= తగినవిట్టు మృగపక్షిగతులు= జంతువులు పట్టలు సంచరించే విధానాలు; శోభనము+అగుట= మేలు చేకూరటాన్ని; ఏర్పడన్+చెప్పున్= తేటతెల్లమయ్యేటట్లు సూచించాయి.

తాత్పర్యం: ఆరాజ దండయాత్రకు ఉపక్రమించినప్పుడు పెక్కుశుభశకునాలు తారసిల్లాయి. ఆకసంలో వేలుపుల విమానాలు గుమిగూడి కన్నించాయి. జంతువుల, పట్టల సంచారం శుభం జరుగగలదనే సూచనలను తేటతెల్లం చేసింది.

వ. ఇట్లు సని కువలాశ్వుండు సముద్రతీరంబున విడిసి నిజపుత్తుల నానాస్తుశ్శుజ్ఞల ననేకసహస్ర సంఖ్యలగు వారల నవాలతజనసత్యుల నవ్వులుకాపులినభుననంబు సేయ నియోగించిన.

406

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; చని= వెడలి; కువలాశ్వుండు; సముద్రతీరంబున్= కడలిబడ్డున; విడిసి= తాత్కాలికంగా ఆగి; నిజపుత్తులన్= తనకొడుకులను; నానా+అప్పు, శప్రజ్ఞలన్= పెక్కురకాలైనమంత్రాయుధాలను, ఆయుధాలను ఎత్తిగినవారలను; అనేక, సహస్ర, సంఖ్యలు+అగు, వారలన్= పెక్కువేలసంఖ్యకలవారిని; అవారిత, జవ, సత్యులన్= వారించటానికి వీలులేని

వేగం బలం కలవారిని; ఆ+వాలుకా, పులిన, ఖనసంబు+చేయన్= ఆ ఇసుకతిసైలను త్రప్పుపనిచేయటానికి; నియోగించినన్= ఏస్ట్రోటుచేయగా.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా దండు వెడలిన కువలాశ్వుడు సముద్రతీరం చేరి, అక్కడ తాత్కాలికమైన శిబిరాలు నెలకొల్పాడు. పెక్క అస్త్రాలు శస్త్రాలు ప్రయోగించటంలో నిపుణులైన తనపుత్రులను పెక్కవేలమందిని, ఆ కడలితీరంలో ఇసుకతిసైలను త్రప్పటం కొరకై నియోగించాడు.

మ. నరనాథోత్తము నందసుల్ గడగి నానా హూలకుడ్దాల ము
ద్ధర కాష్మాదుల నయ్యద్వారసికతౌఘుంబంతయున్ సప్త వా
సరముల్ వాయక పాయ గ్రొళ్లి నడుమన్ సంసుప్తుధై యున్న యా
సురవైం గని రుగ్నిశ్వసనవిష్ట్యాతాగ్ని కీలాశ్వతున్.

407

ప్రతిపదార్థం: నరనాథ+ఉత్తము, నందసుల్= రాజులలో శ్రేష్ఠుడు అయిన కువలాశ్వుడియొక్క కొడుకులు; కడగి= పూని; నానాహూల కుడ్దాల, ముద్దర, కాష్ట+అమలన్= పెక్కబల్లాలు, గడ్డపారలు, సమ్మెటలు, కొయ్యమేకులు మున్నగు పరికరాలతో; ఆ+ఉగ్ర+సికతా+బిఘుంబు+అంతయున్= దట్టమైన ఆ ఇసుక సముదాయాన్ని అంతటిని; సప్తవాసరముల్= ఏడునాశ్చ, పాయక= విడువక; పాయగ్రొళ్లి= సారంగంగా లోతుగా త్రవ్యి; నడుమన్= మధ్యభాగంలో; సంసుప్తుడు+ఐ+ఉన్న= నిదురసోయినవాడుగా ఉన్న- అనగా నిదురిస్తున్న; ఉగ్ర, నిష్ఠసన, నిష్ట్యాత+అగ్ని, కీలా+అవ్యతున్= భయంకరమైన నిట్టార్పులచేత వెలిగ్కుబడిన నిష్పులమంటలచే చుట్టుకొనబడిన వాడైన; ఆ, సుర, వైరిన్= ఆ రక్కసుడిని; కనిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: కువలాశ్వుడి కొడుకులు బల్లేలు, గునపాలు, సమ్మెటలు, కొయ్యమేకులు మున్నగు పరికరాలతో ఆ ఇసుకతిసైలను సారంగంగా ఏడురోజులపాటు త్రవ్యారు. అక్కడ నిదురిస్తున్న రక్కసుడిని చూచారు. ఆ రాక్షసుడి ముఖంనుండి వేడినిట్టారుపుగాలులు అగ్నిజ్యాలలతో కలిసి వెలువడి ఆ ప్రాంతాన్ని క్రమ్యకొన్నాయి.

చ. అడల నిశాతపట్టిస్ గదాసి పరశ్వధమాలహస్త లై
తడయక వార లందఱును దానవుదేహము వీక వైసియుం
బొడిచియు నొంప నెంతయును బ్రోధ్నున కయ్యసురాధముండు జి
ట్టొడలు గదభ్యి నీభీ వివృతోగ్రముఖుం డయి యావులించినన్.

408

ప్రతిపదార్థం: అడరి= విజ్ఞంభించి; నిశాత, పట్టిస్, గదా+అసి, పరశ్వధ, హూల, హాస్తులు+ఐ= వాడిమి గల పట్టిసాలనే ఆయుధాలు, గదలు, కత్తులు, గండ్రగొడ్డజ్ఞు, బల్లేలు చేతులలో పూని; తడయక= ఆలసించక; వారలు+అందఱును= వారందరూ (కువలాశ్వుడి కొడుకులు); దానవుదేహము= రక్కసుడిశరీరం; వీకన్= పరాక్రమంలో; వైసియున్= కొట్టియును; పాడిచియున్= గ్రుచ్చియు; నొంపన్= బాధించగా; ఎంతయును ప్రాద్యునకున్= ఎంతో సేపటికి; ఆ+అసుర+అధముండు= రాక్షసులలో నీచుడైనవాడు; బిట్టు+బడలు, కదల్చి= ఎక్కువగా శరీరాన్ని కంపింపజేసి; నీలీ= ఒళ్లు విరిచికొని; వివృత+ఉగ్ర, ముఖుండు+అయి= తెరవబడింది భయంకరమైనది అయిన మొగం (నోరు) కలవాడై; ఆవులించినన్= ఆవులించగా.

తాత్పర్యం: కువలాశ్వుడి కుమారులు పెక్క ఆయుధాలు పట్టిసాలు, గదలు, కత్తులు, గండ్రగొడ్డజ్ఞు, బల్లేలు చేతులలో పూనినవారై ఆ రక్కసుడిని చుట్టుముట్టారు. ఆ ఆయుధాలతో వారు ఆ రక్కసుడిని చాలసేపు మోదగా మోదగా, అతడు శరీరాన్ని కదల్చి, నోరు భయంకరంగా తెరిచి ఆవులించాడు.

ఉ. భోరున విస్మయింగములు కొళ్ళగఁ దస్తుఖనేత్తునాసికా
ద్వారములందు వెల్పడియే దారుణహింస శిఖాకలాపముల్
వారక యందు తుంది రనివార్యులు రాజకుమారు లందఱున్
ఘోరత సాగరుల్ గపిలుకోపమున్ నశియించు చాడ్పున్.

409

ప్రతిపదార్థం: భోరున్వ్= శిధ్ముంగా; విస్మయింగములు= అగ్నికణాలు; పొడ్చుగన్= ఉద్ధవించగా; తద్+ముఖ, నేత్ర, నాసికా, ద్వారములందున్= ఆతడియొక్క మొగం, కన్నులు, ముక్కు వీటి రంధ్రాలనుండి; దారుణ, వహ్ని, శిఖా, కలాపముల్= ఘోరమైన అగ్నిజ్యాలల సముద్రాయాలు; వెల్పడియెన్= బయటికి వ్యాపించాయి; వారక= ఉడుగక; అందున్= అగ్నిలో; రాజకుమారులు+అందఱున్= రాచకొడుకులు అందరున్నా; అనివార్యులు= వారించటానికి అలవిగానివారు; ఘోరతన్= భయంకరంగా; సాగరుల్= సగరునిస్పుత్రుతులు; కపిలుకోపమున్= కపిలమహార్షియొక్క కినుకచేత; నశియించుచాడ్పున్వ్= ధ్వంసమైన రీతిగా; త్రుందిరి= ధ్వంసమయారు.

తాత్పర్యం: ఆ రక్కసుడి నోటి నుండి, కన్నుల నుండి, ముక్కునుండి అగ్నికణాలతో జ్యాలలు బయలుదేరాయి. ఆ ఘోరమైన అగ్నిజ్యాలలలో తప్పించుకొనటానికి వీలులేక అలనాడు సగరుని కొడుకులందరూ కపిలమహార్షి కోపానికి ఆహాతి అయినట్లుగా, కువలాశ్వుడి మమారులు అందరూ నశించారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఉ. ఇట్లు దృధాశ్వు కపిలాశ్వు భద్రాశ్వులు దక్కం దక్కిన కొడుకులందఱుఁ బొడవడంగినఁ గడంగి కినుకం గువలాశ్వండు సంపోరసమయ సప్తాశ్వండునుం బోలె నుజ్జులుం డయి కదియుటయు, నద్దానపుండు క్రోధసంరంభంబున సముత్థితుండై యొక్కమాలంబెత్తికొని కవిసె నప్పుడమ్మహిభుండు తచీయదేహజనితం బై మండుచున్న యనలం బాత్మియయోగవిద్యాప్రభవం బగు జలప్రవాహంబునం బ్రుశాంతంబు గావించి బ్రహ్మస్తుంబు ప్రయోగించిన.

410

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= రశవిధంగా; దృధాశ్వు, కపిలాశ్వు, భద్రాశ్వులు+తక్కున్= దృధాశ్వుడు కపిలాశ్వుడు భద్రాశ్వుడు అనేవారు తప్ప; తక్కున్= మిగిలిన; కొడుకులు+అందఱున్; పొడవు+అడంగినన్= రూపుమాయగా; కడంగి= పూని; కినుకన్= కోపంతో; కువలాశ్వండు; సంపోర, సమయ, సప్తాశ్వండునున్+పోలెన్= ప్రశయకాలంలోని సూర్యాడిని పోలుతూ; ఉజ్జులుండు (ఉత్తర+జ్యలుండు)+అయి= మిక్కుటంగా ప్రకాశించేవాడై; కదియుటయున్= చుట్టుముట్టుటయున్నా; ఆ+దానపుండు= ఆరాధ్మసుడు; క్రోధసంరంభంబునన్= కినుకవలన ఏర్పడిన వేగిరపాటుతో; సముత్థితుండు+బి= లేచి విలువబడి; ఒక్కపూలంబు= ఒక బల్లెం; ఎత్తికొని= తీసికొని; కవిసెన్= ఎదిరించాడు; అష్టుడు; ఆ+మహిమిభుండు= భూమికి భర్తయైన ఆ రాజు (కువలాశ్వుడు); తదీయ, దేహ, జనితంబు+బి= ఆ (రాఝసుడియొక్క) శరీరంనుండి పుట్టినది అయిన; మండుచున్= జ్వలిస్తున్న; అనలంబు= అగ్ని; ఆత్మియ, యోగ, విద్యా, ప్రభవంబు+అగు= తనదైన యోగవిద్యయొక్క నేర్పువలన జనించినది అయిన; జల, ప్రవాహంబునన్= నీటిపారుదలచేత; ప్రశాంతంబు, కావించి= అణగారిపోయేటట్లుగా చేసి; బ్రహ్మ+అప్రాంబు= బ్రహ్మకు సంబంధించిన మంత్రబాణం; ప్రయోగించినన్= నాటీటట్లు విడిచిపెట్టగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కువలాష్టడి కొడుకులు దృఢాశ్వదు, కపిలాశ్వదు, భద్రాశ్వదు అనే ముఖ్యరుత్పవు అందరూ మరణించారు. అంతట కోపంతో ప్రశయకాలంలోని సూర్యుడినెల విజృంభించి, కువలాశ్వదు ఆ రాక్షసుడిని చుట్టుముట్టి యుద్ధం చేశాడు. ఆ రాక్షసుడు లేచి నిల్చిని ఒక్కబల్లెం చేతబట్టి కువలాశ్వడిని ఎదుర్కొన్నాడు. అంతట రాజు తన యోగశక్తివలన ఉద్భవించిన జలప్రవాహంచేత ఆ రాక్షసుడి దేహంనుండి మండుతున్న అగ్నిజ్యాలలను ఆర్పిసేసి, ఆతడిపై బ్రహ్మప్రాణిన్ని ప్రయోగించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. ఆ బివ్యాస్త జ్యులనము | భూభిగ్గనములు వెలుగుఁ బొభివి మహార్గం
బై దానవేంద్రుదేహము | బూదిగ నొనలంచేఁ జితముగ నొకమాత్రన్.

411

ప్రతిపదార్థం: ఆ దివ్య+అప్రతి, జ్యులనము= ఆ వేలుపుబాణంయొక్క మంట; భూ, దిక్+గగనములు= పుడమి, దిక్కులు, ఆకాశమున్నా; వెలుగున్+పాదివి= దీష్టులు వ్యాపించ క్రముకొని; మహా+ఉగ్రంబు+ఇ= మిక్కిలి భయంకరమై; దానవ+ఇంద్రుదేహము= ఆ గొప్ప రాక్షసుడియొక్క శరీరం; చిత్రముగున్= అచ్చేరువు ఒనగూర్చుసట్లుగా; ఒకమాత్రన్= ఒకత్రుటి కాలంలో; బూదిగున్= బుగ్గిగా; ఒనరించెన్= చేసింది.

తాత్పర్యం: దివ్యశక్తిగల ఆ బ్రహ్మప్రాణం భూమినీ ఆకాశాన్ని దిక్కులనూ మిరుమిట్లు గొల్పేటట్లుగా వెలిగించి, ఒక్క త్రుటికాలంలో ఆ రక్కసుడి శరీరాన్ని బుగ్గిగా చేసింది.

విశేషం: రాక్షస+ఇంద్రుడు= రాక్షసులలో ఇంద్రుడు అనగా గొప్పరాక్షసుడు, ఇంద్రశబ్దం శ్రేష్ఠవాచకం. ఇట్లే కపీంద్రుడు ముస్సగు ప్రయోగాలు.

వ. అంత.

412

తాత్పర్యం: పిదప,

క. సురశతుఘైన ధుంధునిఁ | బలమార్థితి వీవు జగద్భయకాలవి భూ
వర! ధుంధుమారుఁ డనగుఁ | బరగు' మనిల సురలు మునులు పార్థివముభ్యా!

413

ప్రతిపదార్థం: పార్థివముభ్యా!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా! ధర్మరాజా!; సుర, శత్రువుడు+ఐన= వేల్పులకు విరోధి అయిన; ధుంధునిన్= ధుంధుడు (అను పేరు గల రక్కసుడిని); పరిమార్పితివి= సంహరించావు; ఈవు= నీవు; జగత్+అభయ, కారివి= లోకానికి భయం పోగొట్టి శాంతిని అనుగ్రహించిన వాడవు; భూవర!= భూమికి భూర్భైన బీరాజా!; ధుంధుమారుడు+అనుగాన్= ధుంధుమారుడు అనే పేరుతో; పరగుము= ఒప్పుము (అని); సురలు= దేవతలు; మునులు= బుములు; అనిరి= (అని) చెప్పారు.

తాత్పర్యం: రాజులలో పేర్కొనదగిన ఓ ధర్మరాజా! ఆ రక్కసుడిని సంహరించిన కువలాశ్వడిని దేవతలు బుములు ఇట్లా అభినందించారు- ‘రాజులలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓకువలాశ్వా! నీవు దేవతలకు విరోధి అయిన ధుంధుని

సంహరించి లోకానికి అభయప్రదానం చేసిన మహారీరుడవు. ఇప్పటినుండి లోకవ్యవహారంలో నీవు 'ధుంధుమారుడు' అనే బిరుదుపేరుతో విలసిల్లును'.

v. ఇట్లు ప్రసన్నులై యింద్రాదిదేవతలు నుండి కప్పముఖ సంయమి వరులును నమ్మించావరు నభినంబించి 'నీ కెయ్యబి యిష్టంబు వేడు' మనిన, నతండు బ్రాహ్మణభక్తియు ననవరతదానశీలతయు విష్ణునితోడి నభ్యంబును వరంబులుగా దనకుఁ గోలిన, నట్ల యెసంగి, వారలందఱు నిజనివాసంబుల కలగిరి; కువలాశ్వండును విజయోల్మాసభాసితుండై పురంబున కలగి, సముజ్జ్లల సాప్తూజ్యసాఖ్యంబులంబరగెనని మార్గందేయుండు ధర్మరాజునకుఁ గువలాశ్వండు ధుంధుమారుం ఛైన విధంబు సెప్పు నని వైశంపాయనుండు జనమేజయున కెఱింగించిన తెఱంగు.

414

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; ప్రసన్నులు+ఐ= సంప్రీతిని చెందినవారై; ఇంద్ర+అది, దేవతలు= ఇంద్రుడు మున్నగు వేల్పులు; ఉదంక, ప్రముఖ, సంయమి, వరులును= ఉదంకుడు మున్నగు బుమివేణ్యలును; ఆ+మహీవరున్= రాజులలో శ్రేష్ఠమైన ఆతడిని; అభినందించి= సంతసంతో మెచ్చికొని; సీకు+ఏ+అది, ఇష్టంబు= సీకు ఏది ప్రీతిని చేకూరుస్తుందో అది; వేడుము= కోరుకొనుము; అనినన్= అని వచించగా; అతండు= (కువలాశ్వుడు); బ్రాహ్మణభక్తియున్= విప్రులయెడ పూజ్యభావమున్నా; అనవరత, దాన, శీలతయున్= ఎల్లప్పుడు పరోపకృతికి తన పొత్తు నిచ్చే స్వభావాన్ని; విష్ణుని తోడి సభ్యంబును= విష్ణుమూర్తి స్నేహాన్ని; వరంబులుగాన్= వలసిన కోరికలుగా; తనకున్= తనకు(కువలాశ్వుడికి); కోరినన్= కోరగా; అట్లు+అ= అట్లే; ఒసంగి=ఇచ్చి; వారలు+అందఱు= వారు అందరును (ఇంద్రాదిదేవతలు); నిజ, నివాసంబులకున్= తాను నివసించే స్థానాలకు; అరిగిరి= వెళ్లారు; కువలాశ్వండును; విజయ+ఉత్త+లాస, భాసితుండు+ఐ= గెలుపుచేత ఏర్పడిన గొప్పఉత్సాహంచేత వెలుగొందినవాడై; పురంబునకున్= (తన రాజధాని) నగరానికి; అరిగి= వెళ్చి; సముజ్జ్లల, సాప్తూజ్యసాఖ్యంబులన్= మిక్కిలిగా శోభించే గొప్పరాజ్యాన్ని ఏలేటప్పుడు లభించే సుఖాలతో; పరగెను= విలసిల్లాడు; అని; మార్గందేయుండు; ధర్మరాజునకు; కువలాశ్వండు; ధుంధుమారుండు+ఐన, విధంబు= ధుంధుమారుడు అయిన (అనే పేరుమీద పరగిన) రీతిని; చెప్పేన్= చెప్పేను; అని; వైశంపాయనుండు; జనమేజయునకున్; ఎఱింగించిన= తెల్పిన; తెఱంగు= విధం.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా, సంప్రీతిని చెందిన దేవతలు ఇంద్రుడు మున్నగువారున్నా, ఉదంకుడు నాయకుడుగా గల బుమివేణ్యలున్నా ఆ కువలాశ్వమహిషాపతిని అభినందించి, 'సీకు ఇష్టమైన వరాన్ని కోరుకొమ్ము' అన్నారు. ఆ మహారాజ తనకు విప్రులయెడ పూజ్యభావాన్ని, తాను ఎల్లప్పుడు పరోపకారబుద్ధితో ఇతరులకు దానాలు చేసేస్వభావం కలిగిఉండేటట్లుగానూ; విష్ణుభక్తినీ వరాలుగా ఇమ్మని అర్థించాడు. వారు అతడికి ఆ వరాలు ప్రసాదించి తమతమ నెలవులకు వెళ్లారు. కువలాశ్వుడు గెలుపువలన ఏర్పడిన సంతోషంతో తన రాజధానీనగరానికి తిరిగి వెళ్చి, గొప్పగా వెలుగొంది విలసిల్లేడి సాప్తూజ్యసాఖ్యాలను అనుభవిస్తూఉన్నాడని మార్గందేయమహార్షి ధర్మరాజునకు కువలాశ్వుడు ధుంధుమారుడనే బిరుదుపేరు పడసిన తీరును వివరించి చెప్పాడు. ఆ కథను సర్వయాగసమయంలో జనమేజయమహారాజకు, వైశంపాయనమహార్షి వినిపించాడు.

విశేషం: ఈకథ చదివే వారికి సహజంగా పుట్టే సందేహం ఒకటి. కువలాశ్వుడు విజయం సంపాదించిన సంతోషం సహజమైనదే కాని, వేలకువేలమంది కొడుకులు మరణించిరిగదా. అది విషారదాయకం కాదా? కొన్ని ప్రతులలో - 'ఉదంకుని నిజాత్మమంబున

కనిచి, కుమారసహస్రంబులతో నిజపురంబున కరిగి వారాంగనాస్యత్యగాన విశేషంబు లాలోకించుచు' అనే పారంకూడా ఉన్నది. అంతకు ముందుగా, కువలాస్యదు 'దనుజునివలన మృతులైన తనసుతులు గలుగను వరంబు గోరిన' - 'రాజుసునిహతలైన యతని పుత్రులం బున్నీవితులుగా బ్రసాదించి వార లేగి' రనియున్నా కలదు. సంస్కృతమూలంలో ఇది లేదు. అందుచేత ఈ భాగం తెలుగులో ప్రక్కిప్పంగా భావించే విమర్శకులు ఉన్నారు. 'వారాంగనా' ప్రస్తకి వలన ఆర్యాచీనుడు ఎవ్వడో తెలుగులో ఈ యథికపాతాన్ని పారముల సందేహనివృత్తికి చేర్చియుండవచ్చను.

ఆశ్వసాంతము

**క. చరమయుగచలత ధర్మః స్థిరీకరణచతురచలత! భీగుణలీలా
పరికరపరిచితనయః విస్తరు! వితరణ వివరాంత దానవినోదా!**

415

ప్రతిపదార్థం: చరమ, యుగ, చరిత, ధర్మ స్థిరీకరణచతురచలత!= చివరియుగం అనగా, కలియుగచరిత్రలో ధర్మాన్ని స్థాపించటంలో నేర్చుకలచరిత్రకలవాడా!; ధీ, గుణ, లీలా, పరికర, పరిచిత, నయ, విస్తర!= బుద్ధిబలంయొక్క లక్ష్మణంచేత ఆటవనిముట్టగా ఏర్పడిన విలసిల్లిన సామ్యరాజునీతి వ్యాపింపజేసేవాడా!; వితరణ, వివరణ+విక, దానవినోదా!= త్యాగానికి వ్యాఖ్యానప్రాయమే అనే రితిగా పరోపకారంకొరకు తన సాత్మను ఇతరులకు ఇచ్చివేయటం అనే వినోదం కలవాడా!

తాత్పర్యం: కలియుగంలో ధర్మం జీషిస్తున్నపుటికీ, తిరిగి ఆ కలియుగంలోనే ధర్మాన్ని నిశ్చలంగా నిలిచేటట్లు ప్రతిష్ఠించే నేర్చుకలవాడా! శేముషీ వైభవంచేత పరిపాలనలో శాంతిభద్రతలు విలసిల్లునట్టి సామ్యరాజునీతి కలవాడా! త్యాగం అనే మాటకు, నిదర్శనప్రాయం అని చెప్పి చూపగలిగేటట్లుగా, పరోపకారార్థమై నిజసంపదను ఇతరులకు ఉచితంగా ఇచ్చివేయటం అనే వినోదం కలవాడా!

విశేషం: ఇది ఆశ్వసాంతప్యాలలో మొదటిది. ఈ సంబోధనలు కృతిపతి అయిన రాజరాజనరేంద్రుడికి అస్యయించేవి. రాజరాజనరేంద్రుడు కలియుగంలో ధర్మసంస్థాపకుడు, రాజనీతిచతురుడు, పరిపాలనాదధ్ముడు, ఆదర్శరాత అని- ఈ సంబోధనల సారాంశం.

మాలిని.

**కలివరకిలకూర్ధ్వాధరాధీశ తుల్యో! ధైరణగుణధురీణోధ్రండబాహిర్గుళార్గ
స్ఫురిత నిభీలగోత్తాభోగ భాగైక భోగా! తరుణ రుచిరముఖీ! ధర్మతంత్రానువర్తి!**

416

ప్రతిపదార్థం: కరివర, కిరి, కూర్చు, జ్ఞానధరాధీశ, తల్యా+ఉద్ధరణ, గుణ, ధురీణా+ఉద్ధరణ, బాహో+ఉర్గాల+ఉగ్ర, స్ఫురిత, నిథిల, గోత్ర+ఆభోగ, భాగ+ఏకభోగ!= శ్రేష్ఠమైన ఏనుగులు అనగా దిగ్గజాలు, వరాహం, తాబేలు, కొండలరేడుతో సమానమైనఉద్ధరించే లక్ష్మణాన్ని వహించే గడియవంటి గౌప్యమైన చేతుల చివరిభాగంవలన సూచించబడే సమస్త భూమి సామ్రాజ్య భాగాన్ని ముఖ్యంగా అనుభవించేవాడా! తరుణ, రుచిర, ముఖీ!= యోవనంతో ప్రకాశించే ఆకృతి గలవాడా! ధర్మ, తంత్ర+అనువర్తి!= ధర్మంతో కూడినప్రణాళికను అనుసరించేవాడా!

తాత్పర్యం: దిగ్గజాలతో, ఆదివరాహంతో, ఆదికూర్చుంతో, కులపర్వతాలతో సమానమైన భుజశక్తితో సమస్తమైన భూమిని ఏకభోగంగా భరించే సామ్రాజ్యమా! రాజరాజా! యోవనతేజస్సు గల ఆకృతి కలవాడా! ధర్మాన్నే రాజనీతిగా చేసి అనుసరించేవాడా!

విశేషం: మాలినీ వృత్తంలో ప్రతిపాదానికి 15 అడ్జరాలుంటాయి. న,న,మ,య,య అనే గణాలు పాదంలో వరుసగా నిలుప్పాయి. 9వ అడ్జరం యతిమైత్రి స్థానం. ప్రాపనియమం ఉన్నది. పురాణ సారస్వతంలో భూమిని భరించేశక్తిగలవి - దిగ్జాలు, ఆదివరాహం, ఆదికూర్చుం, జ్ఞాధరం అనగా పర్వతం. మలపర్వతాలు భూమిని భరించేవి. “మహాంద్రోములయస్సహ్యశ్శుక్తిమాన్ గంధమాదనః । వింధ్యశ్చ పారియాత్రశ్చ స్మైతే మలపర్వతః:”

గడ్యము.

ఇది సకల సుకవిజన వినుత నన్నయభట్ట ప్రశీతంబైన శ్రీమహాభారతంబునం దారణ్యపర్వంబున యక్ష యుద్ధంబును, గుబేరదర్శనంబును, నర్స్సనాగమనంబును, బాండవులకడకు నింద్రుండు సనుదెంచుటయు, నర్స్సనుండు నివాతకవచ కాలకేయ పాలోము వధ ప్రకారం బెఱింగించుటయు, నాజగరంబును, బాండవులు గామ్యకవనంబునకు వచ్చుటయుఁ; గృష్ణమార్గందేయాగమనంబును, బ్రాహ్మణప్రభావంబును, సరస్వతీగీతయు, వైవస్వతు చరితంబును, గల్వాంతప్రకారంబును, యుగధర్మకీర్తనంబును, వామ్యశ్శప్రారణంబును, నింద్రుష్మేషాపాఖ్యానంబును, ధుంధుమారచితంబును నన్నది చతుర్థాశ్వసము.417

ప్రతిపదార్థం: ఇది= (ఈ గ్రంథం-ఆరణ్యపర్వం చతుర్థాశ్వసం); సకల సుకవిజనవినుత నన్నయభట్ట ప్రశీతంబు+ఐన= అందరు మంచికవుల సముదాయంచేత స్తుతించబడిన నన్నయభట్టచేత త్రాయబడిన, శ్రీమహాభారతంబునందున్= శ్రీమహాభారతంలో; ఆరణ్యపర్వంబున్= ఆరణ్యపర్వంలో; యక్షయుద్ధంబును= యక్షులతోడిపోరున్నా; కుబేరదర్శనంబునున్= కుబేరుడిని చూచుటయున్నా; అర్జున+ఆగమనంబును= అర్జునుడు వచ్చుటయున్నా; పాండవులకడకున్= పాండవులు ఉన్నచోటికి; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; చనుదెంచుటయున్= వచ్చుటయున్నా; అర్జునుడు; నివాతకవచ, కాలకేయ, పాలోము, వధప్రకారంబు= నివాతకవచులయొక్కయు, కాలకేయులయొక్కయు, పాలోముల యొక్కయు సంహార విధం; ఎతేంగించుటయున్= తెలియజేయుటయున్నా; అజగరంబును= కొండచిలువకు సంబంధించిన వృత్తాంతమున్నా; పాండవులు= పాండురాజు కొడుకులు; కామ్యకవనంబునకున్= కామ్యకం అనే పేరుగల అడవికి; వచ్చుటయున్= రాకయూ; కృష్ణ మార్గందేయ+ ఆగమనంబును= కృష్ణుడు, మార్గందేయుడు వచ్చుటయున్నా; బ్రాహ్మణ, ప్రభావంబును= విష్ణులయొక్క మహిమయున్నా; సరస్వతీగీతయున్= సరస్వతీ గీతయు; వైవస్వతు, చరితంబును= వైవస్వతుడి కథయున్నా; కల్ప+అంత, ప్రకారంబును= కల్పంచివర దాపురించే ప్రశయం జరిగే తీరున్నా, యుగధర్మకీర్తనంబును= యుగాలకు సంబంధించిన లక్ష్మణాలను గూర్చిన వర్ణనయున్నా; వామ్య+అశ్వ, హరణంబును= వామ్యజాతిగుర్చాల అపహరణం; ఇంద్రద్యుమ్మ+పాఖ్యానంబును= ఇంద్రద్యుమ్ముడినిగూర్చిన కథయున్నా; ధుంధుమారచితంబునున్= ధుంధుమారుడి కథయూ; అన్నది= అనునట్టిది; చతుర్థ+అశ్వసము= నాలుగవ ఆశ్వసం.

తాత్పర్యం: ఇది అందరు కవులచేత పాగడబడిన నన్నయభట్టు వ్రాసిన శ్రీమదాంధ్రమహాభారతంలో ఆరణ్యపర్వంలోని నాలుగవ ఆశ్వసం. ఇందలి విషయానుక్రమణిక ఇది. యక్షయుద్ధం, కుబేరదర్శనం, అర్జునాగమనం, పాండవులకడకు ఇంద్రుడు రావటం, అర్జునుడు నివాతకవచులను కాలకేయులను పాలోములను సంహారించినతిరు, కొండచిలువ వృత్తాంతం, పాండవులు కామ్యకవనానికి రావటం, కృష్ణమార్గందేయులరాక, విష్ణులమహిమ, సరస్వతీగీత, వైవస్వతమువుగాథ, ప్రశయప్రకారం, యుగధర్మవర్ణనం, వామ్యశ్చాలను అపహరించటం, ఇంద్రద్యుమ్ముడికథ, ధుంధుమారచరితం.

విశేషం: ఆరణ్యపర్వం నాలుగవ ఆశ్వసంలో 141 పద్యముల వరకు ప్రాసినది నన్నయభట్ట. తరువాత అనగా 142వ పద్యమునుండి ఆరణ్యపర్వంలోని ఏడవ ఆశ్వసం తుదవరకు ప్రాసింది ఎఱ్ఱన. అయినను, ఆశ్వసాంతంలో ఎఱ్ఱన - ‘నన్నయభట్ట ప్రణీతంబు’ అని ప్రాయటమే గాక - ఆశ్వసాంతపద్యాలను నన్నయకు ఆశ్రయప్రదాత అయిన రాజరాజనరేంద్రుడి సంబోధనలుగానే కూర్చుడు. తెలుగుదేశంలో లభించిన ఆంధ్రమహాభారతం ప్రాతప్రతులు అన్నిటిలో 142 పద్యమునుండి- ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ కవిత్వరంభము - అనియే కలదు. ఎఱ్ఱనమే ఆరణ్యపర్వం చిట్టచివర ఏడవ ఆశ్వసాంతపద్యాలలో తాను నన్నయభట్ట కవితారీతియు తోచేటట్లు ఆరణ్యపర్వాన్ని పూరించా నని స్పష్టంగా ప్రాశాడు.

ఆరణ్యపర్వంలో చతుర్థాశ్వసం సమాప్తం.

శ్రీమదాదిత్య మహాబూర్తిము

ఆరణ్యపర్వము - పంచమాశ్వాసము

**శ్రీయుష్టీప్రియ! సృష్ట నా, రాయణ జిరుదాంక భీమ! రమణీయ గుణ
శ్రీయుత! నిర్మలధర్మప, రాయణ! రవితేజ! రాజరాజనరేంద్రా!**

1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ, యుష్టి, ప్రియ!= సిరిజవరాలికి ఇష్టుడ వైనవాడా!; సృష్ట, నారాయణ, బిరుద+అంక, భీమ!= రాజులలో విష్టుమూర్తి అనెడి బిరుదు ఉండుచేత భయాన్ని కలిగించేవాడా!; రమణీయ, గుణ, శ్రీ, యుత!= అందమైన మంచి లక్షణాలనెడి సంపదతో కూడి ఉన్నవాడా; నిర్మల, ధర్మ, పారాయణ!= కల్యాపం తేక స్వచ్ఛమైన ధర్మం నెరపటంలో పూనిక కలిగిన వాడా!; రవి, తేజ!= సూర్యుడి వంటి వర్షస్సి కలవాడా!; రాజరాజనరేంద్రా!= రాజరాజనరేంద్రుడు అనే నామధేయం కలవాడా!

తాత్పర్యం: యోవనంలో ఉన్న లక్ష్మీదేవికి ఇష్టమైనవాడా! రాజులలో విష్టుమూర్తి అనే బిరుదు కలిగి శత్రువులకు భయాన్ని కలిగించేవాడా! మనోహరమైన సద్గుణాలు కలవాడా! స్వచ్ఛమైన ధర్మాన్ని ఆచరించే దీక్ష పూనినవాడా! సూర్యుడి తేజస్సు వంటి తేజస్సు గలవాడా! ఓ రాజరాజనరేంద్రా!

విశేషం: (i) ఇది ఆశ్వాసారంభ పద్యం. ఈ పంచమాశ్వాసాన్ని రచించినది ఎఱ్ఱన మహాకవి. ఈ పద్యరచన నాటికి సుమారు రెండువందల సంవత్సరాలకు పూర్వమే కీర్తిశేషమైన రాజరాజనరేంద్రుడి సంబోధనం ఇది. - నస్యయ వాడిన భావాలనే గుదిగ్రుచ్చి ఎఱ్ఱన మరల ప్రయోగించాడు. (ii) చాటుక్క ప్రభువులు రాజనారాయణ బిరుదాంకితులు.

ధర్మరాజునకు మార్గందేయుండు పుత్రున కుండదగు గుణంబులం దెల్పుట (సం. 3-196-1)

v. అక్షాధకుండు శౌనకాబిమహామునులకుం జైప్పు నట్లు బహుభంగుల మార్గందేయుండు వివరింపం బుణ్ణుకథావిశేషంబులు విని సంతుష్టహృదయుం దై కొంతేయపూర్వజ్ఞండు మతియు నమ్ముసీంద్రున కి ట్లనియె.

2

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కథకుండు= ఆ కథను చేప్పే సూతుడు; శౌనక+అది, మహా, మునులకున్+చెప్పేన్= శౌనకుడు మున్నగు గొప్ప బుమలకు వచించాడు; అట్లు= ఆవిధంగా; మార్గందేయుండు; బహుభంగులన్= పెమ్చ రీతులుగా; వివరింపన్= విస్తరించి చెప్పగా; కొంతేయ, పూర్వజ్ఞండు= కుంతీ కుమారులలో ముందు జన్మించినవాడు - ధర్మరాజు; పుణ్య కథా, విశేషంబులు= సుకృతాన్ని కలిగించే గాథలలోని గొప్ప విషయాలు; విని= ఆలకించి; సంతుష్ట, హృదయుండు+హ= మిక్కుటంగా త్విచెందిన గుండె కలవాడై; మతియున్= ఇంకా; ఆ+ముని+ఇంద్రునకున్= బుమలలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ మార్గందేయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా శౌనకుడు మున్సుగు మహార్షులకు సూతుడు శైఖిశారణ్యంలో సత్రయాగసందర్భంగా మహాభారతకథ వినిపించాడు. మార్గందేయ మహార్షి ఎన్నో పుణ్యకథలను చెప్పగా విని, మిక్కిలి సంతృప్తి చెందిన ధర్మరాజు మరల ఆ మహార్షితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం: మార్గందేయమహార్షి చెప్పిన పుణ్యకథలు పెక్క ఆరణ్యపర్వంలో ఉన్నాయి. మహాభారతానికి పూర్వం ఇట్టి కథలు లోకంలో బహుళశ్రావంలో ఉన్నాయనినీ వాటిని సూతుడు సంగ్రహించి ఆరణ్యపర్వంలో చేర్చడనినీ నవీన విమర్శకుల అభిప్రాయం.

- సీ.** ‘సమధిక దర్శదుర్భయములై నిగిడెడు, నింతియంబులఁ గుబియించి తెచ్చి మనసు పొందున నిడి మన సహంకారంబు, పజ్జకుఁ బాపి సద్గుక్తియుక్తి నెరయంగ ననిశంబు నిజబర్త్తు శుత్రూషు, యందు సమాపిాత ర్మైన వనిత యభీలలోకోత్స్వాష్టు యని యెష్టు సుమాపిాంతు; నరయఁ బతిత్రత లైన వాల’
తే. చరిత మత్యంతథర్థసూక్ష్మంబుఁ గరము, దుష్టురము గాదె తలపు నిర్ధాత దురిత! యట్లు గావున విన వేడ్చు యయ్యుఁ జెప్పు, వయ్య ! పుణ్యసతీ ప్రభావంబు నాకు. 3

ప్రతిపదార్థం: నిర్దాత, దురిత!= విసరివేయబడిన పాపాలు కలవాడి; సమధిక, దర్శ, దుర్భయములు+బి= మిక్కిలి ఎక్కువ అయిన గర్వం కలిగిఉండటంచేత గెలువరానట్టివే; నిగిడెడు= విజుంభించెడు; ఇంద్రియంబులన్= జ్ఞానకర్మంద్రియాలను; కుదియించి; తెచ్చి= అణగారేటట్లుగా చేసిపెట్టి; మనసు, పొందునన్+ఇడి= మనస్సును లోబెంటట్లుగా చేసి; మనసు+అహంకారంబు, పజ్జకున్+పాపి= మనస్సును-నేను నాది అనే భావం దగ్గరనుండి వేరు చేసి; సత్త+భక్తి, యుక్తి= మంచి భక్తితో కూడికొని ఉండటం; నెరయంగన్= ఒప్పునట్లుగా; అనిశంబున్= ఎల్లప్పుడును; నిజ, భర్త, శుశ్రావయందున్= తనయొక్క పెనిమిటికి పరివర్య ఒనరించటంలో; సమాపిత+పన= కూడిఉన్నట్టిదేన; వనిత= స్త్రీ; అభిల, లోక+ఉత్కృష్టి= సమస్త జగాలలో గొప్పది; అని; ఎష్టున్= ఎల్లప్పుడును; ఊహింతున్= భావన చేస్తాను; అరయన్= చూడగా; పతివ్రతలు+పన వారి, చరితము= భర్తను భక్తితో సేవించటంలోనే నిమగ్గురాం త్రయిన భార్యల నడవడి; అత్యంత, ధర్మ, సూక్ష్మంబున్= మిక్కిలితోతుగా పరిశీలిస్తేగాని తెలియనట్టి ధర్మంతో కూడినట్టిదినీ; కరము= మిక్కిలి; దుష్టురము= ఆచరించేందుకు కష్టం అయినట్టిదినీ; కాదె= అవుతుందికదా; తలపన్= ఆలోచించగా; నాకున్, పుణ్య, సతీ, ప్రభావంబు= గొప్ప పతివ్రతల మహిమ; వినన్= వినటానికి; వేడ్చు+అయ్యెన్= సంబరమైనది. అట్లు+కావునన్= ఆ విధంగా ఉన్నది కాబట్టి; చెప్పవయ్య= దయచేసి చెప్పుము.

తాత్పర్యం: పాపాలను పటూపంచలు చేయగలిగిన ఓ మార్గందేయ మహార్షి! గొప్ప పతివ్రతల మాహాత్మ్యాలను గూర్చిన కథలు వినవలెనని నాకు మిక్కిలి వేడుకగా ఉన్నది. దయచేసి అట్టి కథలు నాకు వినిపించ వేడికోలు. అరికట్టటూనికి వీలు లేని ఇంద్రియాలను అరికట్టి, వాటిని మనస్సును లోబెంటట్లుగా చేసి, ఆ మనస్సును అహంకారానికి లోను గాముండగా చేసి, తన పెనిమిటికి ఎల్లప్పుడు సేవ చేసే వనిత - అన్ని జగాలలో గొప్పది అని నా అభిప్రాయం. అట్టి పతివ్రతల నడవడిలో ధర్మ సూక్ష్మాలు ఇమిడే ఉంటాయి. కావున అట్టి పుణ్యకథలు వినిపింపుము.

విశేషం: ‘ధర్మసూక్ష్మము’ అనే ప్రయోగంలోని స్వారస్యం అరయ దగింది. ధర్మం తెలియటం కష్టం. స్ఫూర్ధుష్టికి ‘ధర్మము’గా గోచరించినట్టిది - తరచి విచారించినప్పుడు అనగా సూక్ష్మ దృష్టితో పరికించినపుడు అధర్మం కావచ్చును. రాబోయే ధర్మవ్యాధుడి కథలో పెక్క ధర్మ సూక్ష్మములు’ వివరించబడినవి.

- శ. మతీయుఁ దల్లిదంత్రు విరువురయందును బుత్తసిమిత్తం బైన యాయాసం బెస్ట్‌లి కెక్కుడు? వారలయేడం బుత్తుం డెట్టివాడు గావలయు? హీనయోని జాతుం ధైన పురుషుం డేమి తెఱంగు నడవడిం బరమధార్తికుల లోకంబులు నడయు? నివి యన్నియు వివరింప నీవ యర్పుండ' ననిన నష్టుపోముని యన్నహీపతి కి ట్లనియే.

4

ప్రతిపదార్థం: మతీయున్ = ఇంకను; తల్లిదండ్రులు= మాతా పితలు; ఇరువురయందును= ఇద్దరియందును; పుత్ర నిమిత్తంబు+ఐన= కొడుకునుగూర్చిన; ఆయాసంబు= శ్రమ; ఎవరికిన్+ఎక్కుడు= ఎవరికి మిక్కుటంగా ఉంటుంది; వారలయేడన్= ఆ తల్లిదండ్రుల పట్ల; పుత్తుండు= కొడుకు; ఎట్టివాడు, కావలయున్= ఏ విధంగా ప్రవర్తించదగినవాడు అయిఉండాలి; హీనయోని జాతుండు+ఐన= తక్కువ కులంలో పుట్టినట్టి; పురుషుండు= మనజుడు; ఏమి తెఱంగు, నడవడిన్= ఏ విధమైన ప్రవర్తనవలన; పరమ, ధార్మికుల, లోకంబులు= గొప్ప పుణ్యాత్ములు పాందే లోకాలు - స్వర్గాలు; పడయున్= పాందుతాడు; ఇవి+అన్నియున్= ఇట్టి విషయాలు అన్నిటిని; వివరింపన్= వెల్లడించటానికి; నీవు+అ= నీవ=నీవ మాత్రమే; అర్పుండపు= తగిన వాడవు; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+మహాముని= గొప్పవాడయిన ఆ బుపి; ఆ+మహీపతికిన్= ఆ రాజుకు (ధర్మరాజుకు); ఇట్లు+అనియెన్= ఆ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విషయాలే గాక, మతీకొన్నిటిని గూర్చి కూడ తాము దయచేసి వివరించ వేడికోలు. సంతాన విషయాన, తలిదండ్రులు ఇరువురూ పడే శ్రమలో ఎవరిది అధికం అని చెప్పవచ్చును? తలిదండ్రుల విషయంలో పుత్రుడు ఎట్టి నడవడి కలవాడై ఉండగును? తక్కువ కులంలో జన్మించిన మనజుడు గొప్ప ధర్మాత్ముడు పాందే లోకాలను ఏవిధంగా పాందగలడు? ఈ ప్రశ్నలకు సరిఅయిన సమాధానం చెప్పగల అర్థాత నీయందు మాత్రమే ఉన్నది' అని ధర్మరాజు పలుకగా మార్పించేయమహార్షి ఈ విధంగా ప్రత్యుత్తరం ఇచ్చాడు.

- సీ. 'జతనంబు మిగుల మాసములు దొష్టుబి యుదు , రంబునం గరము భరంబుతోడ భరియించి పడపడి ప్రాణసంశయ దశ , నొంచి పుత్తునిఁ గాంచు నెందుఁ దబ్బి: తపములు యజ్ఞముల్ దానముల్ ప్రతములు , దేవతా సజ్జన సేవనములుఁ గావించుఁ బుత్తునిఁ గామించి జనకుఁ: డి , ట్లీరువుర పాటును సరియే తలపుఁ;

- సీ. దనయుఁ గని తల్లిదంత్రులు దముకు నతడు , భక్తుఁ డగుటకు ధర్మాశురక్తుఁ డగుట కాసపడుడురు; విను మట్టియాస సిధ్ిఁ , బొండుఁ జేయు నతడు చుఫ్చే నందసుండు.

5

ప్రతిపదార్థం: ఎందన్= ఏ పరిస్థితుల్లో అయినా; తల్లి= మాత; పుత్రునిన్= కొడుకును; ఉదరంబునన్= కడుపులోపల; మాసములు= నెలలు; తొమ్మిది; జతనంబు= యత్నము; మిగులన్= ఎక్కువ అగునట్లుగా; కరము= మిక్కిలి; భరంబుతోడన్= బరువుతో; భరియించి= మోసి; పడపడి= పిదప; ప్రాణ, సంశయ, దశన్+బంది= అసుపులు కోలోవునేమో అనే సందేహ స్థితిని పాంది; కాంచున్= కంటుంది, జనకుడు= తండ్రి; పుత్తునిన్= కొడుకును; కామించి= కోరి; తపములు= శరీరక్కేశాన్ని కలిగించే ఉపవాసాది ప్రతాలు; యజ్ఞముల్= క్రతువులు; దానముల్= తన ద్రవ్యాన్ని ఇతరులకు సమర్పణ చేయటాలు; ప్రతములు= నోములు; దేవతా, సత్త+జన, సేవనములున్= దేవతలను, మంచి మనమ్యులను అర్పించటాలు; కావించున్= చేస్తాడు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ఇరువుర పాటును= ఇద్దరూ పడే శ్రమకూడా; తలపన్= అలోచించగా; సరియే= సమానాలైనవే; తల్లిదండ్రులు= మాతయు పితయును; తనయున్= కొడుకును; కని= పాంది; తమకున్= తమకు (తల్లిదండ్రులకు); అతడు= ఆ

కొమరుడు; భక్తుడు+అగుటకున్= అర్పించేవాడు కావటానికి; ధర్మ+అనురక్తుడు= ధర్మంలో ఎక్కువ ఇష్టం కలవాడు కావటానికి; ఆస, పడుదురు= కోరుకొంటారు; వినుము= ఆలకింపుము; అట్టి+ఆస= అటువంటి కోరిక; సిద్ధిన్+పొందన్+చేయు+ అతడు+అ= నెరవేరేటట్లుగా ఒనరించే అతడు మాత్రమే; నందనుండు= కొడుకు; చువ్వె= చుమ్ము+ఎ= సుమా. (నిశ్చయార్థకం).

తాత్పర్యం: ‘కొడుకును తల్లి - తొమ్మిది నెలలు తన కడుపులో మోసి, మిక్కిలి ప్రయత్నంతో మిక్కుటమైన శ్రమకు దిర్చి), ఆస్థితిలో అసుఖులు కోల్పోతానేమో అనే సందేహ స్థితికి వచ్చి ప్రసవిస్తుంది. తండ్రి - కొడుకు పుట్టవలెననే కోరికతో ఉపవాసాది ప్రతాలు చేసి, క్రతువులు నిర్వహించి, దాన ధర్మ కార్యాలు సలిపి, నోములు నోచి, దేవతలను సజ్జనులను పూజిస్తాడు. ఈ విధంగా సంతానానికి పదే శ్రమ తలిదండ్రులు ఇరువురకూ సమానమైనదే అని చెప్పవచ్చును. తలిదండ్రులు - కొడుకు పుట్టిన పిదప ఆతడు తమయేడ ప్రేమ కలిగి తమను ఆరాధించాలనీ ధర్మచరణలో ఆసక్తికలవాడు కావాలనీ కోరుకొంటారు. అందుచేత, తలిదండ్రుల కోరిక లీడేర్చేవాడే నిజమైన పుత్రుడు అని చెప్పాలికదా!

విశేషం: నందనుడు అనే శబ్దానికి అర్థం - ‘సంతోషింప చేసేవాడు’. తలిదండ్రులను సంతసింపజేసేవాడే నిజమైన నందనుడు. ఇట్టి సందన శబ్ద ప్రయోగంలోని స్వారస్యం గుర్తించ తగింది.

క. జననియు జనకుఁడు నెవ్వని | యసువర్తనమును బ్రియంబు నందుడు రెండఁ ద
త్తనయుఁడు ధర్మముఁ గీత్తయుఁ | నసూనముగఁ బడయుఁ బొందు నక్షయుగతులన్.

6

ప్రతిపదార్థం: జననియున్= తల్లియును; జనకుఁడున్= తండ్రియును; ఎవ్వని+అనువర్తనమునన్= ఏ(కుమారుడి) నడవడి వలన; ఎదన్= హృదయంలో; ప్రియంబున్+అందుదురు= సంతోషం పొందుతారో; తత్త+తనయుఁడు. ఆ కొడుకు; ధర్మమున్= ధర్మాన్ని; కీర్తియున్= యశస్వినూ; అనూనముగన్= ఎక్కువగా; పడయున్= పొందుతాడు; అక్షయ, గతులన్= నాశనం పొందని స్థితులను అనగా గొప్ప పుణ్యలోకాలను; పొందన్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: ఏ కుమారుడు తనను కన్న తలిదండ్రులకు తన నడవడికవలన మిక్కుటమైన సంతోషాన్ని కలిగిస్తాడో ఆ కొమరుడే ధర్మాన్ని, కీర్తిని గొప్పగా సంపాదిస్తాడు. అట్టివాడే శాశ్వతమైన పుణ్యలోకాలను ఆర్జిస్తాడు.

మార్గందేయుఁడు ధర్మజానకుఁ బతిప్రతా మాహోత్సంబు సెప్పుట (సం. 3-196-20)

వ. మతీయు నిజబ్రట్ట శుత్రాష్టయందు నిత్యాసక్తయయిన పతిప్రతకు నభిలయజ్ఞదానతపఃఫలంబులు సులభంబు లగు; నొక్కయితిపోసంబు సెప్పెది; నందు నీ యడిగిన యర్థంబు లన్నియుఁ దేటపదు నాకళ్లింపుము; కౌశికుం డసు బ్రాహ్మణుండు ధర్మతపశ్చేలుండు సంతతాధ్యయనతత్త్వరుం డయి యొక్క విశిష్టరూపంబున నుండు; నతం దొక్కనాఁడు గ్రామసమీపంబునం దొక్కష్టక్షమూలంబున నాసీనుండై వేదంబులు గుణియించుచుండం డటియ శాఖాగతం బైన యొక్క కొక్కెర యాతనిపై రెట్ల వెట్టిన, నమ్మపోచ్చిజుం డలిగి చూచుటయు నది యప్పుడ నిశ్చేతనం బై నేలంబడినం గసుంగిని యతండు. 7

ప్రతిపదార్థం: మతీయున్= ఇంకను; నిజ, భర్త, పుహూపాలందున్= తనయొక్క పెనిమిటియొక్క పరిచర్యలో; నిత్య+ఆసక్త+ అయిన= ఎల్లప్పుడు ఇష్టం కలిగినట్టిది అయిన; పతిప్రతకున్= సాధ్యకి; అభిల, యజ్ఞ, దాన, తపస్స+ఫలంబులు= అన్ని

క్రతుపులు, దానాలు, కరిన ప్రతాలు చేస్తే సంక్రమించే పుణ్యాలు; సులభంబులు+అగున్= సులువుగా లభిస్తాయి; ఒక్క+ఇతిహాసంబు+చెప్పేదన్= ఒక యథార్థ గాథ వినిపిస్తాను; అందున్= ఆ ఇతిహాసంలో; నీ+అడిగిన= నీవు ప్రశ్నించిన; అర్థంబులు+అన్నియున్= భావాలు అన్నియును; తేటపడున్= ఎల్లడి ఔతాయి; ఆక్రమింపుము= వినును; కౌశికుండు+అను, బ్రాహ్మణుండు= కౌశికుడు అనే పేరుకల విప్రదు; ధర్మ, తపన్+శీలుండు= ధర్మాన్ని, తపస్సును ఆచరించే స్వభావం కలవాడు; సంతత+అధ్యయన, తత్త్వరుండు+అయి= ఎల్లప్పుడు వేదాలు చదువుకొనటంలోనే నిమగ్నుడైనవాడయి; ఒక్క, విషిష్ట, గ్రామంబునన్= పేర్కొనదగిన ఒకపల్లెటూరిలో; ఉండున్= నివసించేవాడు; అతండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; ఒక్క, నాడు= ఒక్క రోజున; గ్రామసమీపమునందున్= ఆ ఊరికి దగ్గరలో; ఒక్క, వ్యక్త, మూలంబునన్= ఒక చెట్టు మొదట; ఆసీనుండు+ఖ= కూర్చున్నవాడై; వేదంబులు= వేదాలు; గుణియించుచుండన్= వల్లవేస్తుండగా; తదీయ, శాఖాగతంబు+ఖన= ఆ చెట్టు కొమ్ముమీద ఉన్న; ఒక్క, కొక్కెర= ఒక కొంగ; అతనిపైన్= ఆ కౌశికుమీద; రెట్ల+పెట్టిన్= మలవిసర్జనం చేయగా; ఆ+మహా, ద్వ్యాజండు= ఆ గొప్ప బ్రాహ్మణుడు; అలిగి, చూచుటయున్= కోపించి, చూడటంచేత; అది= ఆ కొక్కెర; అప్పుడు+అ= అప్పటికప్పుడే; నిన్+చేతనంబు+ఖ= పోయిన ప్రాణాలు కలదై - అనగా చనిపోయి; నేలన్+పడిన్= భూమిమీద పడగా; కనుంగొని= చూచి; అతండు= ఆ కౌశికుడు.

తాత్పర్యం: అంతేకాదు; తన పెనిమిటికి సేవ చేయటంలో ఎల్లప్పుడూ ఇష్టం గల పటిప్రతకు సమస్త యజ్ఞాలు, దానాలు, తపస్సులు చేసిన పుణ్యాలు లభిస్తాయి. ఈ విషయాన్ని రూఢి చేసే ఒక యథార్థగాథను నిదర్శనంగా నీకు వినిపిస్తాను. ఆ ఇతిహాసంలో నీవు అడిగిన ప్రశ్నలకు అన్నిటికిని సరైన సమాధానం లభిస్తుంది. పూర్వం కౌశికుడు అనే బ్రాహ్మణుడు ఒకానోక పల్లెటూరులో నివసిస్తూ ఉండేవాడు. అతడు ధర్మాత్ముడు. తపస్సి. ఎల్లప్పుడూ వేదాలను వల్ల వేసేవాడు. ఒకనాడు అతడు ఒకచెట్టు మొదట కూర్చొని వేదాలు వల్లవేస్తుండగా, ఆ చెట్టుకొమ్ముపై వాలిఉన్న ఒకకొంగ అతడిపై రెట్ల వేసింది. అంతట ఆ కౌశికుడికి మిక్కుట మైన కోపం వచ్చింది. అతడు ఆగ్రహంతో ఆ పణ్ణిని చూచాడు. వెంటనే ఆ పణ్ణి ప్రాణాలు కోల్పోయి నేలపై పడిపోయింది. అప్పుడు అతడు (పశ్చాత్తాపంతో కుమిలిపోయాడు.)

క. ‘అక్కట! నాహృదయము గడు, నక్కటికము లేనిదయ్యే; ననిమిత్తము యా కొక్కెర నిటు సేసితి: నా, కెక్కడి శాంతి?’ యని వికలహృదయం డగుచున్.

8

ప్రతిపదార్థం: అక్కట!= అయ్యా!; నాహృదయము= నాగుండె; కడున్= మిక్కిలి; అక్కటికము= దయ; లేనిది+అయ్యేన్= లేనట్టేది అయింది; అనిమిత్తము+అ= ఎటువంటి కారణం లేకుండానే; ఈ కొక్కెరన్= ఈ కొంగను; ఇటు+చేసితిన్= ఈవిధంగా చేశాను అనగా ఈ రీతిగా చంపాను; నాకున్+ఎక్కడి, శాంతి+అని= నాకు ఏవిధంగా శాంతి లభిస్తుంది అని; వికల, హృదయండు+అగుచున్= కలత చెందిన ఎడద గలిగినవాడు ఔతూ;

తాత్పర్యం: ‘అయ్యా! నా గుండె దయలేనిది అయింది కదా! నిష్టారణంగా నావలన ఈ కొంగ ప్రాణాలు పోగొట్టుకుంది. నేను ఫోరపాపానికి ఒడిగట్టాను, ఇక నాకు ఏవిధంగా శాంతి లభించగలదు?’ అని వాపోతూ ఆ కౌశికుడు కలత చెందిన ఎడద కలవా డయ్యాడు.

వ. పెక్కుభంగుల వగచి, మధ్యహ్యాం బగుటయుఁ గృతాహ్యాకవిధానుండై గ్రామంబున కలగి, యందు శుచు లైన విప్రగృహంబుల కలగి జ్ఞాచరణంబు సేయుచు, నం దొక్క పుణ్యగృహంబువాకిట నిలిచి ‘జ్ఞాం దేహా’ యనుటయు, నా యంచియవ్వయు నతిసంబ్రమంబున జ్ఞ యిడుటకుం బాతుశీధనంబు సేయు నెడు.

9

ప్రతిపదార్థం: పెక్క, భంగులన్= పలురీతుల; పగచి= విచారించి; మధ్య+లఘ్నంబు+అగుటయున్= పట్టపగలు నడిమిప్రార్థు కావటంచేత (మధ్యప్పుం పండిండుగంటలు-నేటి భాషలో); కృత+ఆహ్నిక, విధానుండు+ఇ= పగలు నెరవేర్చవలసిన కృత్యాలు కలవాడై అనగా పగలు నడిప్రార్థున చేయదగు విధులు చేసినవాడై; గ్రామంబునకున్+అరిగి= పల్లెటూరికి వెళ్లి; అందున్= ఆ గ్రామంలో; పుచులు+ఇన= పవిత్రులు, అయిన; విప్ర, గృహంబులకున్= బ్రాహ్మణుల ఇండ్లకు; అరిగి= వెళ్లి; భిక్ష+అచరణంబు= బిచ్చమెత్తుకొనటం; చేయుచున్= చేస్తూ; అందు+బక్క= (ఆ గృహాలలో ఒక); పుణ్య, గృహంబు, వాకిటన్= సుక్షుతం ఆర్థించిన వారు నివసించే ఇంటి గడవ ముందు; నిలిచి= నిలబడి; ‘భిక్షాందేహి’= బిచ్చాన్ని ఇమ్ము; అనుటయున్= అని అనటమున్నా; ఆ+ఇంటి+లవ్యయున్= ఆ ఇంటిఇల్లాలును; అతిసంద్రమంబునక్కన్= మిక్కిలి వేగిరపాటులో; భిక్ష+ఇడుటకున్= బిచ్చం వేయటానికి; పాత్ర, శోధనంబు= పాత్రము శుద్ధిచేయటం; చేయు+ఎడన్= చేసే తరుణంలో.

తాత్పర్యం: పలురీతుల విచారించి, అప్పుడు మిట్టమధ్యప్పుసమయం కావటంచేత, ఏతత్కాలకృత్యాలైన సంధ్యావందనాదికాలు నిర్వర్తించి, సమీపగ్రామానికి వెళ్లి, పరిపుట్టత, పవిత్రత కల బ్రాహ్మణ గృహాలకు పోయి, “భిక్షాం దేహి” అన్నాడు. అట్లా అంటూ ఒక పుణ్యగృహంముందు నిలిచి భిక్షను కోరాడు. అంతట- ఆ ఇంటి ఇల్లాలు మిక్కిలి వేగిరపాటులో ఆ బ్రాహ్మణయోగికి భిక్ష సమర్పించటానికి పాత్రము కడుగసాగింది. ఆ సమయంలో.

ఉ. ఆ యెలనాగభర్త కడు నాఁకటుఁ దూలుచు వచ్చే; వచ్చినం
దొయజనేత్ర సంబ్రమముతోఁ దగుపీరము వెళ్లి పాధ్యముం
బాయక మజ్జనక్రియయు భక్తి నొనల్లి ప్రియోత్తు లొప్పగా
నాయనఁ ప్రీతుఁ జేసే రుచిరాస్తరసంబులు జేసే చెచ్చేరన్.

10

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ఎలనాగ, భర్త= ఆ మగువ పెనిమిటి; కడున్= మిక్కిలి; ఆఁకటన్= ఆకలిచేత; తూలుచున్= తొట్టుపడుతూ; వచ్చెన్= వచ్చుడు; వచ్చినన్= అట్లా రాగా; తోయజనేత్ర= పద్మాలవంటి కన్నలు కల ఆ మగువ; సంబ్రమముతోన్= వేగిరపాటుతోడ; తగు= తగిన; పీరము, పెట్టి= కూర్చుండే ఆసనం ఉంచి; పాధ్యమున్= కాశ్లు కడుగుకొనటానికి నీటిని (ఇచ్చి); పాయక మజ్జన, క్రియయున్= వదలక తలనిండా స్నానం చేయించుటయున్నా; భక్తిన్= పూజ్యభావంలో; ఒనర్చి= చేసి; ప్రియ+ఉక్కలు+బప్పగాన్= మనస్సుకు ఇష్టాలైన మాటలు విలసిల్లేటట్లుగా; రుచిర+అన్న, రసంబులన్+చేసి= కమ్మని అన్నాన్ని వడ్డించి పాసీయాలు సమర్పించటం చేత; చెచ్చేరన్= వేగంగా; ఆయనన్= అతడిని, తన భర్తను; ప్రీతున్+చేసెన్= సంతృప్తి చెందిన వాడినిగా చేసింది.

తాత్పర్యం: అంతలో, ఆ ఇల్లాలి పెనిమిటి ఆకలితో తూలుతూ ఇల్లు చేరాడు. భర్తను చూడటంతోనే ఆమె కన్నలు తామర పువ్వులవలె వికసించాయి. ఆమె వేగిరపాటుతో భర్తకు ఎదురేగి కాశ్లు కడుగుకొనటానికి నీటిని అందించింది. పూనికతో అతడికి తలఅంటి స్నానం చేయించింది. అనురాగంతో మంచి మాటలు చెప్పుతూ అతడికి అన్నం వడ్డించింది. పాసీయాలు అందించింది. భర్తకు సంస్కార్ణ సంతుష్టి కల్పించింది.

ఉ. కుడిచినపిమ్మటం గుసుమకోమలి విస్తుతసంస్తరంబుగా
నొడికపు సెజ్జ చేసి ప్రియుఁ డొయున యందు శయింపుఁ దమ్ములం
జడి చరణంబు లొత్తి మంచిరేక్షణ యంతటిలోఁ దలంచె ము
న్నదరఁగ జ్ఞక్కున్ నివిచినట్టి మహీసురముఖ్య నాత్తులోన్.

11

ప్రతిపదార్థం: మడిచినపిమృటన్= (భర్త) భోజనం చేసిన పిదప; రుసుమకోపులి= పుష్పువలె మృదువైనది; విశ్వా, సంస్రంబుగాన్= విశాలంగా పరచిన పరుపు కలదిగా; ఒడికము+సెజ్జ, చేసి= మనోహరమైన మెత్తని శయ్యను ఏర్పరచి; ప్రియుడు= భర్త; అందున్= ఆ శయ్యపై; ఒయ్యన= తిన్నగా; శయింపన్= పండుకొనగా; తమ్ములంబు+ఇడి= తాంబూలం అందించి; చరణంబులు+బత్తి= కాళ్ల పిసికి; మదిరా+శక్కణ= మత్తెక్కించే కన్నులు కలది, మగువ; అంతటిలోన్= ఆ సమయంలో; మున్ను= అంతకు ముందు; అడరగన్= పూర్వికతో; భిక్షకై= బిచ్చానికై; నిలిచినట్టి= వాకిట నిలబడినట్టి; మహీసుర, ముఖ్యాన్= బ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుడైన వాడిని; ఆత్మలోన్= మనసులో; తలంచెన్= స్కృరించింది. జ్ఞాపకం చేసికొన్నది.

తాత్పర్యం: ఆమెభర్త సంతృప్తిగా భోజనం చేసిన పిదప, ఆ పూబోడి అతనికి మెత్తని శయ్యను ఏర్పరచింది. భర్త ఆ పరుపుపై హాయిగా పవళించిన పిమృట అతడికి ఆమె తాంబూల మిచ్చింది. కాళ్ల పిసికింది. భర్తకు సమస్తపరిచర్యలు చేసిన పిదప, అంతకుముందు తన వాకిలివద్ద భిక్షకౌరకు నిలిచిన బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడిని స్కృరించింది.

విశేషం: మదిరేణ్ణణ అనే పదానికి కాటుకపిట్ట వంటి కన్నులు గలది (ప్రీ) అని కూడా అర్థం చెప్పవచ్చు.

వ. ఇట్లు దలంచి భిక్ష గొసుచుం జసుదెంచిన నమ్మగువం జాచి కోశికుండు రోషరంజితలోచనుం డగుచు ని ట్లనియె. 12

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= శాఖిధంగా; తలంచి= యోచించి; భిక్షన్+కొసుచున్+చనుదెంచినన్= బిచ్చం (ఇవ్వటానికి అన్నాన్ని) తీసికొనిరాగా; ఆ+మగువన్+చూచి= ఆ వనితను చూచి; కొశికుండు= కొశికుడు; రోష, రంజిత, లోచనుండు+అగుచున్= కోపంచేత, ఎర్రబడిన కన్నులు కలవాడు ఔతూ; ఇట్లు+అనియెన్= శాఖిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా ఆలోచించి, ఆ బ్రాహ్మణ బ్రాహ్మచారికి బిచ్చం పెట్టటానికై ప్రాత్తలో అన్నం నింపికొని వచ్చిన ఆ ఇల్లాలిని చూచి కొశికుడు, కోపంచేత ఎర్రబడిన కన్నులు కలవాడై ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘అడిగినయప్పుడ చెచ్చేరఁ, గడపినఁ బో నప్ప! యేము గడుదుర్భతి వై పడతి! నను నిలిపి భిక్షం, జిడక కడు నవజ్ఞ సేసి తేల ముదమునన్?’ 13

ప్రతిపదార్థం: అప్ప!= అమ్మా; అడిగిన+అప్పుడు+అ= నేను బిచ్చం వేడిన వెనువెంటనే; చెచ్చేరన్= శీఘ్రంగా; కడపినన్= వెడలు మని అంటే; ఏను= నేను; పోను+అ= పోన= వెళ్లపోయి ఉండేవాడను కదా; కడున్= మిక్కిలి, దుర్గుతివి+ఇ= చెడుబుద్ది కలిగిన దానికై; పడతి!= ఓచనితా!; ననున్= నన్ను; నిలిపి= ఆపి; భిక్షంబు+ఇడక= బిచ్చం వేయక; మదమునన్= గర్వంతో; కడున్= మిక్కిలి; అవజ్ఞ= అవమానం; చేసితి+ఎల= ఎందుకు చేశాపు?

తాత్పర్యం: అమ్మా! అడిగినప్పుడు వెంటనే పొమ్మని అంటే నేను పోయి ఉందునగదా! మిక్కిలి దుర్గుద్ది గలదానికై గర్వంతో నన్నిట్లా నిలబెట్టి భిక్షం పెట్టమండా మిక్కిలి అవమానం ఎందుకు చేసినావమ్మా?

చ. అనినఁ బతుర్తతాతిలక మాతని కిట్లను ‘నయ్య! మత్తీయుం డనుపమితక్కధాకలితుడై చనుదెంచిన భక్తి నమ్మపో త్వునకు సపర్యసేయుచు మిమున్ మబిలోనఁ దలంపజ్జాల నై తి; నిచియుఁ దప్పగాఁ గొనక భీరత యొప్ప సహింపగాఁ డగున్.’ 14

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనిచెప్పగా; పతివ్రతాతిలకము= పతివ్రతలలో శ్రేష్ఠరాలైన ఆమె; ఆతనికిన్= ఆ కొళికుడికి; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్వయి; అయ్యి! = అర్యా!; మత్తు+ప్రియుండు= నా మగడు; అనుపమితస్థధా+కలితుడు+ఏ= సాటిలేని అనగా మిక్కిలి ఎక్కువైన ఆకలిచేత కూడినవాడై; చనుదెంచినన్= రాగా; భక్తిన్= పూజ్యబాంతో; ఆ+మహా+అత్మమనున్= ఆ గొప్పాతత్త్వ గల మహానీయుడికి; సపర్య+చేయుచున్= సేవలు సల్వుతూరా; మిమున్= మిముగై; మదిలోనన్= మనసులో; తలంపన్+చాలను+షతిన్= స్వరించ లేక పోయితిని; ఇదియున్= ఈ విధంగా మిముగై స్వరించకపోవటం; తప్పుగాన్+కొనక= అపరాధంగా గ్రహించక; థిరత+బప్పన్= సహనం విలసిల్లేటట్లుగా; సహింపగాన్+తగున్= ఓర్చుకొనటం మంచిది.

తాత్పర్యం: ఆ కొళికుని అధిక్షేపణాకు సవినయంగా ఆ ఇల్లాలు ఇట్లు బదులు పలికింది. ‘అయ్యా! నా పెనిమిటి మిక్కిలి ఆకలితో ఇంటికి వచ్చాడు. అందుచేత భక్తితో ఆ మహాత్ముడికి సేవలు చేస్తూ మిముగై స్వరింపజాలక పోయాను. దీనిని మీరు అపరాధంగా గ్రహించరాదు. సహనంతో ఓర్చుకొనదగును.

వ. అనిన నమ్మిహీదేవుం దష్టతిత్రత కి ట్లనియే.

15

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+మహిదేవుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; ఆ+పతివ్రతమ్= ఆ సాధ్యికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా ఆ బ్రాహ్మణుడు ఆ పతివ్రతము ఈవిధంగా బదులు పలికాడు.

ఉ. నీ మగఁ దంత యెక్కడే? మనీషులు భూసురు లింత తక్కువే?
కోమలి! యేల యిట్లు గడుఁ గ్రొవ్వునుఁ గానవు లోకవంద్యులన్?
భూమిసురేంద్రులన్ బివిజపుంగవుఁ డాదిగ భక్తిఁ గొల్లుచో
నేమిట నొక్కిమారు గడు సెల్లిద మై లటు నీకు నిష్టటన్.

16

ప్రతిపదార్థం: కోమలి!= ఓ వనితా!; నీ మగఁడు= నీ భర్త; అంత+ఎక్కుడు+ఏ= అంత గొప్పతనం కలవాడా?; మనీషులు= గొప్పమేధ కలిగినవారు, విద్వాంసులు; భూసురులు= బ్రాహ్మణులు; ఇంత, తక్కువ+ఏ?= ఇంత హీనత కలవారా?; ఏల= ఎందులకు; ఇట్లు= ఈవిధంగా; లోక, వంద్యులన్= లోకంలోని ప్రజలచేత నమస్కరించ తగినవారిని; కడున్= మిక్కిలి; క్రొవ్వునన్= మదంతో; కానవు= చూడవు; భూమిసుర+ఇంద్రులన్= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులను; దివిజపుంగవుడు+ఆదిగన్= వేల్పులలో శ్రేష్ఠుడైన ఇంద్రుడు ముస్తగువారు; భక్తిన్= పూజ్యబాంతో; కొల్పుచోన్= ఆరాధిస్తుంటే; వారు= ఆ బ్రాహ్మణులు; నీకున్; ఇచ్చటన్= ఇచ్చట; ఇటు= ఈవిధంగా; కడున్= మిక్కిలి; ఏమిటన్+బక్క= ఎందుకో మతి; ఎల్లిదము+బరి= చులకన అయినారు?

తాత్పర్యం: ‘ఏమమా! నీ భర్తయే అంత గొప్పవాడని తలపోస్తున్నావా? నీ ఉద్దేశంలో విజ్ఞానులైన విప్రులు అంత తక్కువవా రయినారా? బ్రాహ్మణులు జగత్త్యంపూజ్యులు. దేవేంద్రుడు సయితం బ్రాహ్మణులను భక్తితో ఆరాధిస్తాడుకదా! నీవు మాత్రం గర్వంతో అట్టివారిని చులకనగా చూడటం నాకు మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరంగా ఉన్నది.

క. అవమానితు లై ధరణి , బివిజులు గ్రొధాగ్నిశేఖల చీపించి మహా త్రి వస్తుష్టపుంబులతో , నవని నయినుఁ బౌద్ధవడంతు రష్టతికారుల్.

17

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ, దివిజాలు= బ్రాహ్మణులు (పుడమివేల్పులు); అవమానితులు+ఐ= అగోరవింపబడినవారై; క్రోధ+అగ్ని, శిఖలన్= కోపం అనే అగ్నిజ్యాలలచేత; దీపించి= మండిపోయి; అప్రతికారుల్= తిరుగు లేనివారు; మహా+అద్రి, వన, దీపపంచులతోన్= గొప్పకొండలతో అడవులతో దీపులతో పాటుగా; అవనిన్+అయినన్= భూమిని సయితం; పాడవ+అడంతురు= నాశనం చేయగలరు.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణులు అవమానించబడితే వారి కోపం అగ్నిజ్యాలలవలె ఎగసి, ఈ పుడమిని సమస్తాన్ని కొండలతో, అడవులతో, దీపులతో పాటుగా దహించివేస్తుంది. వారి మహిమ తిరుగు లేనిది సుమా!

వ. సీ వింత నెఱంగ నొల్ల షైతివి గాకేము' యనిన నయ్యంగన యి ట్లనియే.

18

ప్రతిపదార్థం: సీవు= సీవు; ఇంతన్= ఈ విషయం, ఎఱుంగన్+బల్లవు+పతివి+కాక+ఏమి= తెలియలేకపోయావు గదా; అనినన్= అని అనగా; ఆ+అంగన్= ఆ వనిత; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: సీవు ఈ విషయం తెలుసుకోలేకపోయావు అని చెప్పగా ఆ పతివ్రత ఇట్లు బదులు పలికింది.

సీ. 'దేవతాసములు భూదేవతావరు లోటి, యేసు దన్నాహాత్మ్య మెఱుగు నయ్య!

యొక విప్పుఁ డచిగి పయోనిధిజలము లి, పేయముల్ గాఁగ శపింపుఁ దెట్లుః

దండకవిషయంబు దగ్గంబు సేయండె, యలుకమై నొళ్ళ మహార్షిభ్రూజుండుః

వాతాపి యను దైత్యవరు ఖుంగి యత్పిగించు, కొనడె భూదేవుఁ డొక్కొరుండు గినిసిః;

తే. ధరణి మతీయను బెక్కు విధంబులందు, బ్రహ్మావిదు లైన బ్రాహ్మాపత్రభుల మహిమ
వినమే! యెత్తిగి యెట్టింగి సభ్విసుత చరిత! కొఱవి గొని వెట్టినే తలఁ గోకి కొనగడ?

19

ప్రతిపదార్థం: సత్త+వినుత, చరిత!= మంచివారలచేత పాగడబడిన ప్రవర్తన కలవాడా!; భూ, దేవతావరులు= పుడమివేల్పు లైన విప్రులు, దేవతాసములు+బోట= వేల్పులతో సమాసులు; అగుట; ఏను= నేను; తత్త+మాహాత్మ్యము= వారి మహిమ; ఎఱుగన్+అయ్య!= తెలియనిదాననా?; ఒక, విప్రుండు= ఒక బ్రాహ్మణుడు; అలిగి= కోపించి; పయన్+నిధి, జలంబులు= సముద్రంలోని నీళ్ళు; అపేయముల్+కాగన్= త్రాగకూడనివయ్యేటట్లుగా; శపింపుండు+ఎట్లు= శాపం ఇష్టలేదా?; ఒక్క, మహా, దీప్యజుండు= ఒక గొప్ప బ్రాహ్మణుడు; దండక, విషయంబు= దండకం అనే పేరు గల అరణ్య ప్రదేశం; అలుకమైన్= కోపంతో; దగ్గంబు+చేయండు+ఎ= తగులబడేటట్లుగా చేయడా?; భూదేవుండు+బల్కొరుండు= ఒకానొక విప్రుడు; కినిసి= కోపించి; వాతాపి+అను, దైత్యవరున్= వాతాపి అనే పేరుగల రాక్షస శ్రేష్ఠుడిని; మ్రింగి= భక్తించి; అఱిగించుకొనఁడు+ఎ= జీర్ణంచేసికొనడా?; ధరణిన్= భూమిలో; మతీయను= ఇంకను; పెక్క, విధంబులందున్= పలురీతులలో; బ్రహ్మావిదులు+పను= బ్రహ్మజ్ఞానం తెలిసిన; బ్రాహ్మణ, ప్రభుల మహిమ= విప్రులలో శ్రేష్ఠులైన వారి గొప్పదనం; వినమే= ఆలకించమా?; ఎట్టిగి, ఎట్టింగి= తెలిసి తెలిసి; కొఱవిన్+కొని= మండేకట్టిను తీసికొని; తలన్= శిరస్సును; గోకికొనగన్= బరుకుకొనటానికి, వెట్టినే= పిచ్చిదాననా?

తాత్పర్యం: 'పుడమివేల్పులైన బ్రాహ్మణులు దేవతలతో సమానులే. నాకు వారి గొప్పతనం తెలియదా? ఒక బ్రాహ్మణుడు కోపించి సముద్ర జలాలు త్రాగకూడనివయ్యేటట్లుగా శపించలేదా? మరొక బ్రాహ్మణోత్పముడు దండక ప్రదేశం తగులబడిపోయేటట్లుగా చేయలేదా? ఒక విప్రుడు వాతాపి అనే గొప్ప రక్కసిని, తిని జీర్ణించుకొనలేదా? అంతేకాక, భూలోకంలో బ్రాహ్మణోత్పములమహిమ వినమా? మంచివారలచేత పాగడబడిన నడవడి గల ఓ విప్రోత్మమా! తెలిసి తెలిసి నేను బ్రాహ్మణులను అవమానించి కొరవితో తలగోకుకొనే పిచ్చిదాననా?

విశేషం: సముద్ర జలాలను త్రాగగూడనిచిగా శపించిన విప్రుడు దుర్వాసుడు; దండకారణ్యాన్ని కోపంతో దహింపజేసిన విప్రుడు శుక్రాచార్యుడు; వాతాపిని జీర్ణించుకొన్న బ్రాహ్మణుడు అగస్త్యుడు.

వ. నా తెఱంగు సెప్పెద నాకళ్లింపుము.

20

తాత్పర్యం: నేను అనుసరించే మార్గాన్ని వివరించి చెప్పుతాను; దయచేసి వినుము.

తే. పతియచూపే నాపాలికిఁ బరమదైవః । మేను వాఙ్మనఃక్రియలఁ దధితము యొపుడుఁ

గోరు యొనలంతు; ఓని మిగులగు నొండు । ధర్మములు గాన సెందును దలఁచి చూచి.

21

ప్రతిపదార్థం: పతి+అ= పతియ, చూపే= భర్త మాత్రమే కదా; నాపాలికిన్= నాయెదల; పరమదైవము= గొప్పదేవుడు - పరమాత్మ, ఏను= నేను; వార్క+మన్స+క్రియలన్= మాటలచేత, మనస్సుచేత, పనులచేతను; తత్త+హితము+అ= ఆతడియొక్క శ్రేయాన్నే; ఎపుడున్= ఎల్లపుడుమ్మా; కోరి= అభిలషించి; ఒవరింతున్= చేస్తాను; దీని మిగులగున్= దీనిని మినహాయించి; ఒండుధర్మములు= వేరైన ధర్మములు; తలఁచి, చూచి= ఆలోచించి చూచి; ఎందును= ఎక్కడకూడా కానన్= చూడను.

తాత్పర్యం: నా దృష్టిలో నా పాలికి గొప్ప దేవుడు నా భర్తమాత్రమే. నేను త్రికరణశుద్ధిగా, మనస్సుచేత, మాటలచేత, కర్మలచేత నా పతి శ్రేయమ్మన్నే కాంక్షిస్తాను. ఆ విధంగానే నా ఆచరణను తీర్చిదిద్దుకొంటాను. ఎంత ఆలోచించి తరచి చూచినా, ఇంతకంటే గొప్ప ధర్మములు నాకు కనుపించటం లేదు సుమా!

వ. నీ పతికోర్ధనుండ వగుటయు నెఱుంగుదు; నీకోపంబున నొక్కకొక్కెర నిహాతం బయ్యం గాదే! యిది మందియపాతివ్రతమహిమం జేసి కాంచితిం; గాన క్రీధంబు గొనియాడుట లగ్గ గా' దని యి ట్లనియె.22

ప్రతిపదార్థం: నీవు= ఓ కొళికా!; అతికోర్ధనుండవు= మిక్కిలి కోపంతో కూడిన స్వభావం కలవాడిపి; అగుటయున్= అగుటయును; ఎఱుంగుదున్= తెలిసినదానను; నీకోపంబునన్= నీ ఆగ్రహంవలన; ఒక్క, కొక్కెర= ఒక కొంగ; నిహాతంబు+ అయ్యెన్+కాదే= చచ్చిపోయిందికదా; ఇది= ఈ విషయం (కొంగ చనిపోవటం); మదీయ, పాతివ్రత్య, మహిమన్+చేసి= నాయొక్క పాతివ్రత్య ప్రభావంచేత; కాంచితిన్= చూచాను; కాన= కావున; క్రీధంబు= కోపాన్ని; కొని+ఆడుట= ఆదరించటం; లగ్గ, కాదు= మేలు కాదు; అని= అని పలికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: నీవు తీవ్ర కోపంతో కూడిన స్వభావం కలవాడ వని నాకు తెలియును. నీ కోపంవలన ఒకకొంగ చనిపోయింది కదా! ఈ విషయం నా పాతివ్రత్య మహిమవలన నేను తెలిసికొన్నాను. కావున కోపాన్ని వహించటం మంచిది కాదు సుమా!' అని చెప్పి, మతీయు ఆమె ఇట్లా అస్త్రది.

తే. ‘క్రీధ మోహ నామకు లైన ఘోరశత్తు । లిరువు రెలయించుచుండుదు రెపుడు నంత రంగ మయ్యుభయంబు నడంగకున్నఁ । గలదె యూరక బ్రాహ్మణ్యగౌరవంబు?

23

ప్రతిపదార్థం: క్రీధ, మోహ, నామకులు+ఐన= కోపం, మోహం అనే పేర్లు గలవారైన, ఘోర, శత్రులు= భయంకరమైన విరోధులు; ఇరువురు= ఇద్దరు, ఎపుడున్= ఎల్లపుడు; అంతరంగమున్= హృదయాన్ని; ఎరియించుచున్+ఉండుదురు= తగులబెట్టుతుంటారు; ఆ+ఉంభయంబున్= ఆ రెండుమ్మా; అడంగక+ఉన్నఁ= నశించకపోతే; బ్రాహ్మణ్య= బ్రాహ్మణులు సంబంధించిన, గొరవంబు= గొప్పతనం; ఊరక కలదె?= నిష్కారణాంగా ఏర్పడుతుందా?

తాత్పర్యం: మానవుల హృదయాలలో, కోపం మోహం అనేపేర్లు కల శత్రువులు ఇద్దరు మిక్కిలి భయంకరమైన వారు నివసిస్తుంటారు. వారిని ఇద్దరను అణచివేయకపోతే, బ్రాహ్మణులకు నిజమైన గొప్పతనం ఎట్లా ఏర్పడుతుంది?

- సీ.** ఎష్టాడు సత్యంబ యెష్టాడు బల్ము హిం , సౌవిదూరుడు గురుజనహితాథి
యింతియంబుల నోర్లు యెల్లవారలఁ దన , యట్ల కాఁ జూచు ధర్మాఖిరతుడు
గామంబు దగులండు కర్మంబు లాటును , సముచిత సంత్రయోజ్యత నొనర్చు
నట్టి పుణ్యాత్ముని ననఘు బ్రాహ్మణుడని , యనిశంబు గీత్రంతు రమరపర్య;
- అ.** లార్జావంబు శమము నధ్యాయసంబును , బరమధనము సుష్మే బ్రాహ్మణునకు
ధర్మగతికి నివియ తగు సాధనంబులు , వేదవిహితముఖ్యమిధులు నివియ.

24

ప్రతిపదార్థం: ఎవ్వడు= ఎవడు; సత్యంబు+ల= నిజాన్ని మాత్రమే; ఎష్టాడున్= సతతం; పల్గున్= మాటాడుతాడో; హింసా,
విదూరుండు= ఎవరికిని ఎట్టిపీడ చేయనివాడో; గురు, జన, హిత+లథి= గురువులు అయిన వారల మేలు కోరే వాడో;
ఇందియంబులన్+ఓర్చి= ఇందియాలను నిర్మించి; ఎల్లవారలన్= అందరను; తన+లట్ల, కాన్+చూచు= తనవంటివారలనగానే
చూచే; ధర్మ+అభిరతుడు= ధర్మంలో మిక్కిలి ఇష్టం కలవాడో; కామంబు= కోరికయందు; తగులండు= చిక్కుకొనడో;
కర్మంబులు+అఱును= ఆరుపనులను (షట్ కర్మములను); సముచిత, సంప్రయోజ్యతన్+బనర్చన్= తగిన పద్ధతిలో
అచరించునో అట్టి= పైనచెప్పబడినట్టి నిధంగా ఉన్న వాడిని; పుణ్య+అత్మనిన్= సుకృతాలు అర్చించే మహానుభావుడిని;
అనఘున్= పాపరహితుడైనవాడిని; అమరవర్యులు= వేల్పులలో శ్రేష్ఠులు; బ్రాహ్మణుడు+అని= బ్రాహ్మణునం కలవడని;
అనిశంబున్= ఎల్లప్పుడును; కీర్తింతురు= పాగడుతారు; బ్రాహ్మణునకున్= బ్రాహ్మణునంగలవిప్రుడికి; ఆర్జువము= తిన్ననైన
ప్రవర్తన; శమమున్= అంతరింద్రియనిగ్రహం; అధ్యాయసంబును= వేదాలను చదవటం; పరమ, ధనము+చుష్మే= ధనాలలో
గొప్పధనం సుమా; ఇవి+ల= ఇవియే (అనగా పూర్వోక్తున గొప్పగుణాగణాలు మాత్రమే); ధర్మగతిక్న్= ధర్మమార్గానికి;
తగు= ఉచితమైన; సాధనంబులు= ఉపకరణాలు; ఇవి+ల= ఇవియే; వేద, విహిత, ముఖ్య, నిధులు= వేదాలచేత నిర్ణయించబడిన
కర్తవ్యాలు.

తాత్పర్యం: ఎవడు బ్రాహ్మణుడు? ఎవడికి బ్రాహ్మణ్యగౌరవం చెందగింది? ఎవడు ఎల్లప్పుడును సత్యాన్నే
పలుకుతాడో; ఎవడు ఎష్టాడును ఎవరినీ పీడించడో, ఎవడు తల్లితండ్రులు ఒజ్జులు మొదలైన గురువులకు మేలు
తలుస్తాడో, ఎవడు సర్వభూతాల యొడ సానుభూతి కలిగి ఉంటాడో, ఎవడు కోరికలను విసర్జిస్తాడో, ఎవడు
షట్కర్మలను తగినట్లుగా ఆచరించే అనుష్టానవేదాంతియో, అట్టి పుణ్యాత్ముడై, అట్టి మహాతుగ్రుడే బ్రాహ్మణుడు.
అట్టి మహానుభావుడినే అచ్ఛమైన బ్రాహ్మణుడిగా దేవతలు ప్రస్తుతిస్తారు. ఆర్జువ, ఇందియనిగ్రహా, వేదాధ్యాయనాలే
బ్రాహ్మణుడికి గొప్పధనాలు. ధర్మపుధనానికి ఇట్టి సద్గుణాగణాలే సాధనాలు. ఇవియే వేదాలచేత ఆదేశించబడిన
కర్తవ్యాలు.

విశేషం: (i) గురుజనులు:- తండ్రి, మేనమామ, అస్సగారు, చదువు చెప్పిన ఉపాధ్యాయుడు, మంత్రమును ఉపదేశించినవాడు
మున్నగువారు గురుజనాలుగా పరిగణించబడతారు. (ii) షట్కర్మలు:- 1. యజనం 2. యాజనం 3. అధ్యాయనం
4. అధ్యాపనం 5. దానం 6. ప్రతిగ్రహం.(iii) ధమ్మపదంలో ‘ఎవడు బ్రాహ్మణుడు’ అని ఒక ప్రత్యేక ప్రత్య పరంపర ఉన్నది.
అందును ఎన్నో సద్గుణాగణాలు కలవాడే బ్రాహ్మణుడని చెప్పబడింది. మహాబారతంలోను, వైదికవాజ్గుయంలోను బ్రాహ్మణునం,

సాశీల్యం, సవ్గిణిగణపంచయాలే బ్రాహ్మణాత్మ లక్షణాలుగా పలుమారులు నొక్కి వక్కాడించబడ్డాయి. జన్మచేత బ్రాహ్మణాత్మాన్ని ఎన్నటం అర్యాచీన లోకిక సంప్రదాయమే.

వ. ధర్మంబు బహుమార్గదృష్టంబయి సూక్ష్మంబయియందు; నీవు కేవల స్వాధ్యాయపరుండవు గాని ధర్మ సూక్ష్మత యెఱుంగవు; గావునం దడయక మిథిలానగరంబున కరుగు; మందు జితేంద్రియిందును సత్కావాదియు మాతాపితృభవ్యక్తుండును నయినవాడు ధర్మవ్యాధుం దను కిరాతుందు నీకు నభిలధర్మంబులు నెత్తింగించి, సంశయచ్ఛేదంబు సేయు; నాదెసం బ్రసన్నండ వగునది; వనితలకుం బలజ్ఞానంబు లేదు గావున వా రెట్లి యపరాధంబు సేసినను సహింపవలయుఁ గదా! యనిను గాశికుం డి ట్లనియె. 25

ప్రతిపదార్థం: ధర్మంబు= ధర్మం; బహు, మార్గ ధృష్టంబు+అయి= పెక్క తెరువులలో తీరుగాడేదిగా కన్నించేది అయి; ఉండున్= ఉంటుంది; రావు= నీవు; కేవల, స్వాధ్యాయ, పరుండవు= వేదాలు వల్లవేయటంలో మాత్రమే నిష్ట కలిగినవాడవు; కాని= అంతేకాని; ధర్మ, సూక్ష్మత= ధర్మధర్మవిచక్షణాతలోని ఆంతర్యం; ఎఱుంగవు= తెలియనివాడవు; కావున్= కాబట్టి; తడయక= ఆలస్యం చేయక; మిథిలా, నగరంబునకున్= మిథిల అనే పేరు కల పట్టణానికి; అరుగుము= వెళ్లము; అందున్= ఆ మిథిలలో; జిత+ఇంద్రియిందును= జయించబడిన ఇంద్రియాలు కలవాడును- విషయలోలత్కాన్ని అతిక్రమించిన వాడును; సత్కావాదియున్= నిజాన్ని భాసించేవాడును; మాతాపితృభవ్యక్తుండునున్= తల్లిదండ్రులయేడ పూజ్యభావం కలవాడును; అయినవాడు; ధర్మవ్యాధుండు+అను, కిరాతుండు= ధర్మవ్యాధుడు అనే నామం పొందిన బోయవాడు; నీకున్; అభిల ధర్మంబులున్= సమస్త ధర్మాలూ, ఎఱింగించి= తెలిపి; సంశయచ్ఛేదంబు+చేయున్= సందేశాలను తెగగొట్టివేస్తాడు; నాదెసన్= నాయెడల; ప్రసన్నండవు+అగుము= అనుగ్రహం కలవాడవు కమ్ము; వనితలకున్= ఆడువారికి; పరిజ్ఞానంబు= ఎక్కువ తెలివిడి; లేదు= ఉండదు; కావున్= కాబట్టి; వారు= ఆడువారు; ఎట్టి= ఏవిధమైన; అపరాధంబు= నేరం; చేసినను= చేసినప్పటికే; సహింపవలయున్+కదా= ఓర్చుకొనవలసిందే కదా! అనిన్= అని చెప్పగా; కౌశికుండు= కౌశికుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మం మిక్కిలి కీపమైనది. సూక్ష్మదృష్టికి ఒక విధంగా, సూక్ష్మదృష్టికి మరొక తీరుగా కన్నిస్తుంది. ధర్మంయొక్క తీరుతీయాలు పెక్క తెరగులు. నీవు వేదాలను వల్లవేయటంలో మాత్రమే ఎక్కువనిష్ట కలవాడవు గాని ధర్మసూక్ష్మత గుర్తించగలిగిన విచక్షణ ఉన్నవాడవు కావు. కావున నీవు మిథిలానగరానికి వెళ్లి, ఆ పట్టణంలో ‘ధర్మవ్యాధుడు’ అనే పేరుతో విలసిల్లే బోయవాడిని సందర్శించు. అతడు జితేంద్రియుడు. మాతాపితృభవ్యక్తుడు. ధర్మసూక్ష్మవేత్త అతడు నీసంశయాల నన్నింటిని పోగొట్టి నీకు విచక్షణాజ్ఞానం ప్రసాదించగలడు. నాయెడ అనుగ్రహం చూపుము. ఆడువారికి విజ్ఞానం ఉండదుకదా! అజ్ఞానంలో పడి కొట్టుకొనే నాబోటి ఆడువారు ఎటువంటినేరం చేసినా జ్ఞమించవలెను కదా’ అని ఆమె చెప్పిన మాటలు విని కౌశికుడు ఈవిధంగా బదులు పలికాడు.

క. ‘నీను దూఱిదగదు నీకత , మున నాచిత్తము ప్రతాంతిఁ బోరసే బురంటీ జన వినుత! పోయి వచ్చేద , ననుపమశోభనసమృధ్మ లయ్యెడు నీకున్.’ 26

ప్రతిపదార్థం: పురంధ్రి, జన, వినుత= మగడు బిడ్డలుగల అనగా ఇల్లాండ్రుసముద్రాయంచేత పొగడబడినదానా!; నినున్= నిన్ను; దూఱిన్+తగదు= నిందించరాదు; నీ, కతమున్= నీకారణాన; నా చిత్తము= నా మనస్సు; ప్రతాంతిన్= మిక్కిలి శాంతిని; పారసెన్= పొందింది; పోయివచ్చేదన్= వెళ్లివస్తాను (మిథిలానగరానికి నీఆదేశం ప్రకారం వెళ్లుతాను); నీకున్= నీకు; అనుషుమ, శోభన, సమృద్ధులు= సాటిలేనటువంటి శుభాల పెంపు; అయ్యెడున్= కలిగెడుగాక.

తాత్పర్యం: ‘అమ్మా! నీవు కేవలం ఒక ఆడుదానివి కావు. మేటి ఇల్లాండ్రు మేలుబంత్తివై కర్కుయోగిని వైన నీ మూలాన నాను జ్ఞానోదయం అయింది. నా మనస్సును ప్రశాంతి లభించింది. నీ ఆదేశం ప్రకారం నేను మిథిలానగరానికి వెళ్ళుతాను. నీకు మేలు కలుగుగాకి’

కౌశికుం డను బ్రాహ్మణండు ధర్మవ్యాధుని యొద్దుకుఁ బోషుట (సం. 3-197-1)

వ. అని యూ క్షణంబ యమ్మహిద్విజుండు ధర్మవ్యాధ ధర్మనలాలనుండై కదలి పతివ్రతయెఱుకకు విష్టుయం బందుచు దన్నుం గృతాపరాధునింగాఁ దలంచుచు ననేకనగర గ్రామంబు లతికమించి చని, యసుపమానశోభాసనాధం బయిన మిథిలానగరంబు సాచ్చి, రాజమార్గంబు దఱిసి, యచ్ఛటి జనంబుల ధర్మవ్యాధుం దున్నయేడ నడిగి, వా రెత్తింగింప నట యేగి ముందట నల్పమ్మగమాంసఖండంబు లంగడిం బచలంచి యమ్ముచున్నవాని, ననవరత విక్రయాగత జనసమావ్యతు నక్కిరాతుం గని, యతిజసుప్పితం బయిన సూనాపణంబు సేర నొల్లక తొలంగి యొక్కయేడ సుండె: నంత.

27

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా చెప్పి; ఆ క్షణంబు+ల= ఆ క్షణంలోనే; ఆ+మహి, ద్విజుండు= ఆ గొప్పబ్రాహ్మణండు; ధర్మవ్యాధ, ధర్మ, లాలనుండు+ఱ= ధర్మవ్యాధుడిని చూడవల ననే కోరిక కలవాడై; కదలి= అచ్చటి నుండి వెడలి; పతివ్రత, ఎఱుకమున్= పతివ్రతయెక్కు తెలివిడికి; విస్కుయంబు+అందుచున్= ఆశ్చర్యం చెందుతూ; తన్నున్= తనను; కృత+అపరాధు నిన్+కాన్= దోషం చేసిన వాడినిగా; తలంచుచున్= మనసులో ఎన్నుకొంటూ; అనేక, సగర, గ్రామంబులు= పెక్కు పట్టణాలు, పల్లెటూళ్లు; అతికమించి= దాటి; చని= వెల్లి; అనుపమాన, శోభా, సనాధంబు+అయిన= సాటిలేని వైభవంతో కూడినట్టి; మిథిలా, సగరంబు+చోచ్చి= మిథిల అనే పట్టణాన్ని చేరి; రాజమార్గంబు= రాజగారు ఊరేగేతెరువు; తఱిసి= సమీపించి; అచ్చటి= అక్కడున్న; జనంబులన్= ప్రజలను; ధర్మవ్యాధుండు+ఉన్న+ఎడన్= ధర్మవ్యాధుడు నివసించే చోటును; అడిగి= ప్రశ్నించి; వారు= (ఆజనులు); ఎఱింగింపన్= తెలుపగా; అట+ఏగి= ఆ చోటికి వెల్లి; ముందటన్ ఎదురుగా; అల్ప, ముగ్గ, మాంస, ఖండంబులు= చిన్న చిన్న ముక్కలుగా చేయబడిన లేడి మాంసాలు; (లేక జంతువుల మాంసపు ముక్కలు); అంగడిన్= దుకాణంలో; పచరించి= ఏర్పరచి పెట్టి; అమ్ముచున్నవానిన్= విక్రయిస్తున్న వాడిని; అనవరత, విక్రయ+అగజన, సమావ్యతున్= ఎడతెగకుండా కొనటానికి వస్తున్న ప్రజలచేత చుట్టుకొనబడినవాడిని; ఆ+కిరాతున్= ఆ బోయవాడిని; కని= చూచి; అతిజసుప్పితంబు+అయిన= మిక్కిలి రోతపుట్టించేది అయిన; సూన+అపణంబు= జంతువులను చంపి వాటి మాంసాన్ని అమ్మే అంగడి; చేరన్+బల్లక= సమీపించటానికి ఇష్టపడక; తొలంగి= దూరంగా నిలిచి; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; ఉండన్; అంతన్= పిమ్మట.

తాత్పర్యం: అంతట కౌశికుడు ఆ గృహాణిని వీడ్చొని వెళ్ళాడు. అతడు ఆ పతివ్రత జ్ఞానానికి ఆశ్చర్యపోయాడు. తాను తప్పుచేసినవాడుగా లోలోపల పశ్చాత్తాపం పొందాడు. అట్లే- అతడు ఎన్నో పల్లెలు, పట్టణాలు దాటి పయనించి ఎట్టకేలకు మిథిలానగరం చేరి, ఆ రాజధానిశోభను తిలకించి, రాజమార్గంలోని పొరులను అడిగి, ధర్మవ్యాధుడు ఉండేచోటు తెలిసికొన్నాడు. అక్కడికి కౌశికుడు చేరినప్పుడు, ధర్మవ్యాధుడు తన అంగడిలో మాంసాన్ని ముక్కలుచేసి అమ్ముతున్నాడు. మాంసాన్ని కొనుగోలు చేసే జనులచేత ఆ అంగడి క్రిక్కిరిసి ఉండింది. రోత పుట్టించే ఆ దృశ్యాన్ని చూడలేక ఆ బ్రాహ్మణండు ప్రక్కను ఒదిగి ఒకచోట నిలబడి ఉన్నాడు.

అ. వాడు నతనిరాక పాణిగె నిజబుట్టి, నెఱిగె యతనియుష్ణయేడకు వచ్చి
పరమభక్తిమైక్కె ధరణిసురేశ్వరుఁ, గుశల మడిగె ప్రియము గొనలు నిగుడ.

28

ప్రతిపదార్థం: వాడున్= (ఆ ధర్మవ్యాధుడును); అతనిరాక= ఆ కౌశికుడు రావటం; పాణిగన్= ఒప్పుగా; నిజ, బుట్టిన్= తనమనస్సుచేత; ఎఱిగె= తెలిసికొని; అతని+ఉన్న+ఎడకున్= అతడు ఉన్న చోటికి; వచ్చి= చేరి; పరమ, భక్తిన్= మిక్కిలి పూజ్యభావంతో; మైక్కె= నమస్కరించి; ధరణి, సుర+తఃశ్వరున్= బ్రాహ్మణోత్తముడిని; కుశలము= యోగక్షేమాలను; అడిగె= ప్రశ్నించి తెలిసికొని; ప్రియము= సంతోషం; కొనలు నిగుడన్= విస్తరించగా.

తాత్పర్యం: ఆ ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడు తనవద్దకు ఆ రీతిగా రావటం తన మనశ్శక్తిచేత తెలిసికొని, ఆ విప్రుడు నిలిచిఉన్న చోటికి చేరి అభివాదం చేసి, మిక్కిలి ప్రీతితో అతడిని సంభావించాడు.

విశేషం: అతిథులు అభ్యాగతులు తమవద్దకు వచ్చినపుడు వారి యోగక్షేమాలు అడగటం స్వాగతమర్యాదలో అంతర్భాగం.

చ. ‘అనము! నితంజనితిలక ఘైన పతిప్రత నా తెఱంగు సె
ప్రిమా జనుదెంచి తీవు నముఁ బ్రీతిఁ గనుంగిఁన; నీమనోరథం
బును మంటలో నెఱుంగుఁదుఁ; బ్రమోదముఁ బోంచితి; రమ్మ మద్దుహం
బున’ కని పల్ని తోడుకొనిపాశియె నతండు మహీసురోత్తమున్.

29

ప్రతిపదార్థం: అనము= పాపం లేనివాడా!; నితంబినీ, తిలకము+ఐన= ఆడువారిలో ఉత్తమురాలు అని చెప్పవగిన; పతివ్రత= భర్తను సేవించే గొప్ప ఇల్లాలు; నాతెఱంగు= నా తీరుతెన్నలు; చెప్పినన్= వచించగా; ఈవు= నీవు; నమన్= నన్ను; బ్రీతిన్= ప్రేమతో; కమంగానన్= చూడటానికి; చనుదెంచితి= వచ్చావు; నీ, మనో, రథంబును= నీ కోరికను; మదిలోన్= మనస్సులో; ఎఱుంగుదున్= తెలిసికొంటిని; ప్రమోదమున్= సంతోషాన్ని; పాందితిన్= చెందితిని; మత్త+గృహంబునకున్= నా యింటికి; రమ్ము+అ= రమ్ము; అని పల్ని= అని వచించి; అతండు= (ఆ ధర్మవ్యాధుడు); మహీసుర+ఉత్తమున్= బ్రాహ్మణులలో గొప్పవాడయిన ఆ కౌశికుడిని; తోడుకొని పోయెన్= తనవెంట తీసికొని వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ పుణ్యాత్మకుడా! నీకు నన్నుగూర్చి ఆ పతివ్రత చెప్పింది గదా! అందుచేత నీవు నన్ను చూడవలెననే కోరికతో నా దగ్గరకు విచ్చేశావు. ఈ విషయాన్ని నేను నా మనస్సుచేత తెలిసికొనగలిగాను. ఎంతో సంతోషం పాందాను. దయచేసి నాయింటికి రమ్ము’ అని సగోరవంగా స్వాగతం చెప్పి, ధర్మవ్యాధుడు బ్రాహ్మణోత్తము డైన కౌశికుడిని తన యింటికి తీసికొని వెళ్ళాడు.

ఖ. కౌశికుండును ధర్మవ్యాధునెఱుక కచ్చెరు వంచి పతిప్రతయెఱుకయుం దలంచి ‘యిది రెండవు నాశ్చర్యంబు
గంటి పో’ మ్మని తలంచుచుదియభవనంబున కలిగి వానిచేతంబుజితుం దయి యిష్టకథాప్రసంగంబున
సుండి యతని కి ట్లనియె.

30

ప్రతిపదార్థం: కౌశికుండును= కౌశికుడనబడే ఆ బ్రాహ్మణుడును; ధర్మవ్యాధు+ఎఱుకున్= ధర్మవ్యాధుడి తెలివిడికి; అచ్చెరువు+అంది= ఆశ్చర్యం పాంది; ఇది= (పతివ్రత తనను మిథిలకు వెళ్ళి ధర్మవ్యాధుడిని సందర్శించు మని చెప్పిన విషయం ఆవ్యాధుడికి తెలియటం); రెండు+అవు+ఆశ్చర్యంబు= రెండవది అయిన వింత; (మొదటి వింత కొక్కుర

చనిపోయిన సంగతి పత్రివ్రతకు తెలియటం); కంటిన్ పొమ్ము+అని= చూచాను గదా అని; తలంచుచున్= అని ఆలోచిస్తూ; తదీయభవనంబునకున్= ఆతడి యొక్క అనగా ధర్మవ్యాధుడియొక్క ఇంటికి; అరిగి= వెళ్లి; వానిచేతన్= అతడి చేత; పూజితుండు+అయి= ఆరాధించబడినవాడై; ఇష్ట కథా, ప్రసంగంబునక్= నచ్చినట్టి కథలను గూర్చిన సంభాషణలలో; ఉండి= కడపి; అతనికిన్= ఆ ధర్మవ్యాధుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: కొశికుడికి ధర్మవ్యాధుడి మాటలు రెండవ వింతగా తోచాయి. అతడికి మొట్టమొదట వింతగొలిపినవి పత్రివ్రత మాటలు. ఈ రెండు వింతలనుగూర్చి ఆలోచిస్తూ కొశికుడు ధర్మవ్యాధుడి ఇంటికి వెళ్లి, అచటి అతిథి సత్కారాలను పొంది, ఉచిత సంభాషణలు సలిపి, అతడితో ఈ విధంగా పలికాడు.

విశేషం: (i)కొశికుడు ఎదుర్కొనినవి రెండు వింతలు. మొట్టమొదట అరణ్యంలో తాను ఏకాంతంగా వేదాధ్యయనం చేసేటప్పుడు తన ఆగ్రహానికి లోసయి చెట్టుమీది కొంగ కాలిపోయి నేలమీద పడటాన్ని పత్రివ్రత తెలిసికొనటం. (ii) రెండవ వింత: తాను సుదూరంగా ఎక్కడో ఆనాడు పత్రివ్రతతో నెరపిన సంభాషణ - మిథిలానగరంలో ఉన్న ధర్మవ్యాధుడికి ఇక్కడ తెలియటం.

తే. ‘నీవు గడు ధర్మవిదుడవు జీవహింసి , జీవనంబుగ నడచుట శిష్టపథమే?

యకట! యిం ఫోర్కర్చంబునకు మంచియి , బుధి దద్దుయు దుఃఖింబు వొండె నిపుటు.

31

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు; కడున్= మిక్కిలి; ధర్మవిదుడవు= ధర్మాన్ని తెలిసినవాడవు; జీవహింసి= ప్రాణిలకు పీడ కలిగించటం; జీవనంబుగున్= బ్రహ్మకుతెరువుగా; నడచుట= వర్తించటం; శిష్ట, పథము+ఎ?= మంచి మార్గం కాగలడా?; అకట!= అయ్యా?; ఈష్టార, కర్మంబునకున్= ఈ భయంకరమైనపనికి; మంచి, బుధి= నామనస్సి; తద్దయున్= మిక్కుటంగా; ఇప్పుడు= ఈసమయంలో; దుఃఖింబు+పొందెన్= విషాదాన్ని పొందింది.

తాత్పర్యం: ‘ఓమహోనుభావా! నీవు ధర్మమార్గం అనగా ఎట్టిదో బాగా తెలిసినవాడవు కదా! ‘జీవహింసి’ను బ్రహ్మకుతెరువుగా క్రొని ప్రవర్తించటం న్యాయమా? నీవు చేస్తున్న భయంకరమైన ఈ పాపకృత్యంవలన నా మనస్సి మిక్కిలి పరితపిస్తున్నది.

వ. అనుటయు లుబ్బకుం డి ట్లునియె; ‘బ్రాహ్మణులకుఁ దపనసైషాధ్వాయ సత్యశౌచబ్రహ్మచర్యంబులును, రాజులకు దండనీతియు, వైష్ణవులకుఁ గృహిషమపాలనవాసిజ్యంబులును, శూద్రులకు శుశ్రాపయు సెట్లు పరమధర్మం బయి చెల్లు; నట్ల మాకును మృగమాంసాంపుజీవసంబు పరమధర్మంబు; విశేషంచి యిది వంశక్రమాగతం బయిన యాచారంబు; విసు; మంచియునుం గాక యిం దేశంబునకు రాజైన జనకుండు రాజధర్మతత్త్వరుండయి సకలవర్ణధర్మరక్షణంబు పదలకుండు; నట్లుగాన యాత్మకర్మంబులు విడుచువానిం దంపుత్తునైనను దండితుం జేయుఁ గావున నేనును నిజకర్మపరిత్యాగంబు సేయ నోడుదు; నీధృశ్పవర్తముండ నయ్యను.

32

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని చెప్పటంతో; లుబ్బకుండు+ఇట్లు+అనియెన్= వ్యాధుడు(ధర్మవ్యాధుడు) ఈవిధంగా అన్నాడు; బ్రాహ్మణులకున్= విప్రులకు; తపన్+స్వాధ్యాయ, సత్య, శౌచ, బ్రహ్మచర్యంబులును= తపస్సుచేయటం, వేదాలను వల్లవేయటం, నిజం చెప్పటం, పరిపుభుతను పాటించటం, ఇందియనిగ్రహంతో కూడిన జ్ఞానాన్ని ఆర్జించటం; రాజులకున్= క్షత్రియు లైన పాలకులకు; దండనీతియున్= దుష్టులను శిక్షించటం శిష్టులను రక్షించటంతో కూడిన పాలన; వైష్ణవులకున్=

కోమట్లకు; కృషి= వ్యవసాయం; పశుపాలన= పశురక్షణ; వాణిజ్యంబులును= వర్తకమున్నా; శాద్రులకున్= నాలవజాతివారికి; శుశ్రావయున్= సేవయును; ఎట్లు= ఏవిధంగా; పరమ, ధర్మంబు+అయి= మిక్కిలి గొప్పది అయిన ధర్మం బౌతూ; చెల్లున్= తగును; అట్లు+అ= అదే విధంగా; మారును= మాబోటి వారలమను; మృగ, మాంస+ఉపజీవనంబు= జంతువుల మాంసంపై ఆధారపడి బ్రతకటం; పరమ, ధర్మంబు= గొప్పదైన ధర్మం; విశేషించి= విశదికరించి వివరిస్తే; ఇది= మృగమాంసాపజీవనం; వంశ, క్రమ+ఆగతంబు+అయిన= కుటుంబంలో వరుసగా పస్తున్న; ఆచారంబు= సంప్రదాయం; వినుము; అదియునున్+కాక= అంతకంబె మిక్కుటంగా ఎన్నదగింది; ఈదేశంబునకున్= ఈ(మిథిలా) రాజ్యానికి; రాజు+అయిన= ప్రభువు అయిన; జనరుండు; రాజ, ధర్మ, తత్త్వ, పరుండు+అయి= ప్రభుత్వం నిర్వహించే విధులను నిష్ఠతో ఆచరించే వాడయి; సకల, వర్షా, ధర్మ రక్షణంబు= అన్ని కులాలవారు నెరవేర్పవలసిన ధర్మాలను రాజీంచటాన్ని; వదలక+ఉండున్= మీరకుండ కాపాడుతుంటాడు; అట్లు+కాన= ఆవిధంగా చేస్తాడు కాబట్టి; ఆత్మ, కర్మంబులు= తాను చేయవలసిన కర్మాలను; విదుచువానిన్= త్యజించే వాడిని; తన పుత్రున్+ఖనను= తన కొడుకును అయినస్టోకిని; దండితున్+చేయున్= శిక్షను అనుభవించేవాడినిగా చేస్తాడు; కాపున్= కాబట్టి; ఏనును= నేను సయితం; నిజ, కర్మ, పరిత్యాగంబు= నాదైన పనులను వదలటం; చేయున్+ఓదుదున్= చేయటానికి జంకుతాను; ఈ, దృష్టవర్తనుండన్+అయ్యునున్= ఈ విధంగా కనిపించే నడవడి కలవాడ నైసప్పటికిని.

తాత్పర్యం: అంతట, ధర్మవ్యాధుడు కొశికుడితో ఇట్లా చెప్పాడు. ‘ఎవరికి అనుమైన ధర్మాలు వారు ఆచరించవలసి ఉన్నది. బ్రాహ్మణులు నిర్వహించవలసిన ధర్మాలు - తపస్సు, వేదాలను చదవటం, పరిశుభ్రత పాటించటం, ఇంద్రియనిగ్రహంతో కూడి జ్ఞానసముప్పార్థనం చేయటం; క్షత్రియప్రభువులు పాటించవలసినధర్మం శిష్టరక్షణం దుష్టశిక్షణంతో గూడిన పరిపాలన; వైశ్వలు ఆచరించవలసిన ధర్మాలు - వ్యవసాయం, వర్తకం, పాడిపంటలు అభివృద్ధిచేయటం; శాద్రులకు విహాతమైన ధర్మం పరిచర్య. అట్లే, వ్యాధులు నెరవేర్పదగిన ధర్మం మాంసవిక్రయం. మాంసాపజీవనం మారు వంశక్రమంగా సంక్రమించిన ఆచారం. అంతేకాక, ఇది మిథిలారాజ్యం. ఈ దేశానికి ప్రభువు జనకుపోరాజు ఎవరివంశవృత్తులు వారు నిర్వహించవలె నని శాసించేవాడు. ఆ శాసనం మీరేవాడు తన కొడుకైనాసరే దండన విధిస్తుంటాడు. ఇన్ని కారణాలచేత నేను నా స్వధర్మ మైన మాంసవిక్రయాన్ని విడజాలకున్నాను. స్వాలధృష్టికి నా ప్రవర్తన ఈ రీతిగా కన్పించవచ్చును. కానీ.....

తే. జీవహింస యెన్నండును జేయ ననఫు! యొరులు సంపి తెచ్చిన మాంస మొనర విలిచి
తగిన వెల కమ్మి బ్రుదుకుదు; దధ్దునమున, నమలమానసశాంతి నా యద్ద మెందు.

33

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= పాపం లేనివాడా! ఓకొశికుపార్సీ!; జీవహింస= ప్రాణులను పీడించటం; ఎన్నండును= ఎప్పుడు కూడా; చేయున్= చేయను; ఒరులు= ఇతరులు; చంపి= సంహరించి; తెచ్చిన= తీసికొనివచ్చిఇచ్చిన; మాంసము= మాంసం; ఒనర్ను= ఒప్పేటట్లుగా; విలిచి= కొని; తగినవెలకున్= సరియైన ధరకు; అమ్మి= విక్రయించి; తత్త్వాధనమునన్= ఆ విధంగా సంక్రమించిన డబ్బువలన; బ్రదుకుదున్= జీవిస్తాను; అమల, మానస, శాంతి= స్వచ్ఛమైన మనస్సుకు సంబంధించిన త్వప్పి; ఎందున్= అన్ని విధాలుగా; నా, అర్థము= నా సంపద, అనగా జీవిత పురుషార్థమని భావం!

తాత్పర్యం: నా అంతట నేను ఎప్పుడూ ఎట్టి జీవహింసకూ పాల్గుడను. ఇతరులు మృగాలను చంపి తెచ్చి ఇచ్చిన మాంసాన్ని నేను కొని, కొద్ది లాభాన్ని మాత్రమే చూచికొని సరిఅయిన ధరకు విక్రయిస్తాను. ఆ విధంగా లభించిన ధనంవలన జీవిస్తాను. నా ధనంవలన నారు మనశ్శాంతికూడ కలుగుతుంది. అదే నా పరమార్థం.

విశేషం: బ్రతకటూనికి కావలసిన ధనం - న్యాయార్థితపైనదానిని, అధికలాభానికి దురాశకు పొల్పడక సంపాదిస్తాననీ, దానివలన తనకు తృప్తి కలుగుతుందనీ ధర్మాధికు నోక్కి వక్కాణించాడు. 'జీవించుటకొరకు మాత్రమే ధనం- గాని ధనం కొరకే జీవించటం కూడదు' అని అతడి సందేశం.

చ. వినయము విస్తరిల్ల గురువ్యధజనాతిథి విప్ర దేవతా

ర్ఘ్వ లౌహితంతు, సత్యమును శోచము నేముఱ, నీగి మన్మంతం
దనుపుదు భృత్యబంధుతతిఁ, దాఖ్మి వహింతు, నసూయఁ జేయ, నెం
దును మంఁ దృష్టి సౌస్మార్గ, బరదీషపకథావిముఖుండ నెప్పుడున్.

34

ప్రతిపదార్థం: వినయము= అణకువతో కూడిన ప్రవర్తన; విస్తరిల్లన్= వర్ణలేటట్లుగా; గురు, వ్యధ, జన+అతిథి, విప్ర, దేవతా+ అర్ఘునలు= బజ్జలకు ముసలివారికి అతిధులకు బ్రాహ్మణులకు దేవతలకు పూజలు; ఒనరింతున్= చేస్తాను; సత్యమును= నిజం పలుకటం; శోచమున్= పరిశుభ్రత పాటించటం; ఏమును= మరచిపోను; ఈగి= దానంచేత; మన్మంతు= మర్యాదలు చేయటం చేతను; భృత్యబంధుతతిన్= సేవకులను, చుట్టాలను; తనుపుదున్= తృప్తి చెందిస్తాను; తాల్గైన్= ఓర్పును; వహింతున్= వహిస్తాను; అసూయన్+చేయన్= మాత్రాయాన్ని చెందను; ఎందును= ఎట్టి విషయంలోనైనా; మదిన్= మనసులో; తృష్ణా+చొస్మాన్= దాహోన్ని (ఎక్కువ అభిలాషమ) ప్రవేశపెట్టము; ఎప్పుడున్= ఏ సమయంలోనైనా; పర, దోష, కథా, విముఖుండన్= ఇతరుల తప్పులను గూర్చిన ప్రసంగాలను ఎస్సబోను.

తాత్పర్యం: నేను మిక్కిలి అణకువతో కూడిన ప్రవర్తనతో గురువులను, పెద్దలను, అతిధులను, బ్రాహ్మణులను, దేవతలను పూజిస్తాను. సత్యవరతాన్ని పాటిస్తాను. పరిశుభ్రతను ఎస్సడూ మరవను. సేవకులకు దానా లిస్తాను. బంధువులను మర్యాదలు చేసి మన్మిస్తాను. ఓర్పును వహిస్తాను. అసూయ చెందను. ఎట్టి విషయాలలోను మిక్కటపైన కోరికలను పెంచుకోను. ఎప్పుడూ ఇతరుల దోషాలను గూర్చిన ప్రసంగాలను వినను.

క. సతతోపవాసనియమ , ప్రతములు జిలియింతు నేకవనితాప్రియుండన్

బుతుకాలరతుండ నిందా , స్తుతులందు మనంబు నాకుఁ దుల్యత నుండున్.

35

ప్రతిపదార్థం: సతత+ఉపవాస, నియమ, ప్రతముల్న= ఆహారాన్ని కైకొనుండే నిబంధనతో, నోములతో ఎల్లప్పుడును; చరియింతున్= నడుస్తాను, (ఆచరిస్తానని భావం); ఏక, వనితా, ప్రియుండన్= ఒకే స్త్రీయందు ప్రీతికలవాడను - ఏకపత్నీవరతం పాటించేవాడిని; బుతు, కాల, రతుండన్= కాలానుగుణమైన సమయాలలోనే సంభోగించటంలో ఇష్టం కలవాడను; నిందా, స్తుతులందున్= తెగడ్తులలో, పాగడ్తులలో; మనంబు= మనస్సు; నాకున్; తుల్యతన్= సమభావంతో; ఉండున్= ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: నేను ఎల్లప్పుడున్నా ఆహార విహారాలలో నిష్ట, నియమాలను పాటిస్తాను. ఉపవాస ప్రతాలను పాటిస్తాను. ఏకపత్నీవరతుడను. బుతుకాలాలను అనుసరించి సంభోగిస్తాను. నామనస్సులో పాగడ్తు ఉఖ్యను. తెగడ్తు వెతచెందను.

వ. అట్లగుటం జేసే హీనయేసిజుండ నయ్యును నిర్మలుండ నైతిం: బ్రసంగవశంబున నింత సెప్పవలసే: నీవు ధర్మబోధార్థంబు నాయున్నయేడకుం జనుదెంచితి గావున నీకు ధర్మవిశేషంబు లెఱింగించెద:

నవధానతత్వరుండ వయి యాకళింపుము.

36

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+అగుటన్+చేసి= ఆవిధంగా జరగటంవలన; హీన, యోనిజాండన్+అయ్యిను= తక్కువకులంలో పుట్టిన వాడను అయినపుటికిన్ని; నిర్మలుండన్+ఐతిన్= స్వచ్ఛమైన శీలం కలవాడను అయినాను; ప్రసంగ, వశంబున్న్= సంభాషణ ధోరణినిబట్టి; ఇంత+చెప్పవలసెన్= ఇంతమేర ఈ విధంగా చెప్పవలసి వచ్చింది; నీవు; ధర్మ, బోధ+అర్థంబు= ధర్మాన్ని తెలిసికొనటానికి; నా+ఉన్నా+ఎడకున్= నేను ఉన్నచోటికి; చనుదెంచితి(ఇ)= వచ్చావు; కాపున్న్= కాబట్టి; నీకున్; ధర్మ, విశేషంబులు= ధర్మాలలోని ప్రత్యేకవిభాగాలు- ధర్మసూక్ష్మలు; ఎఱింగించెదన్= తెలియపరుస్తాను; అవధాన, తత్త్వ, పరుండపు+అయి= ఏకాగ్రతలో నిష్ఠ కలవాడవై; ఆకర్ణింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: అందుచేత, నేను తక్కువకులంలో పుట్టినపుటికిన్ని, మంచిశీలం ఏర్పరచుకొన గలిగాను; ఇది నీకు చెప్పటం నాగొప్పదనం చాటుకొనటానికి కాదు. సంభాషణ చేయవలసివచ్చింది కాబట్టి చెప్పక తప్పింది కాదు. నీవు నా దగ్గరకు వచ్చింది ధర్మసూక్ష్మలను తెలిసికొనటానికి కదా. నీకు ధర్మాలలోని ప్రత్యేకభేదాలను తెలుపుతాను. శ్రద్ధతో జాగరూకుడ వై వినుము.

విశేషం: ఇచట ధర్మవ్యాధుడు తననుగూర్చి తాను కొంత చెప్పుకొనవలసివచ్చింది. అది ఆత్మస్తుతిగా భాసించటానికి కొంత సాపకాశమున్నది. అందుచేత ధర్మవ్యాధుడు సంకోచించి, - ‘ఇంత’ చెప్పవలసె అని క్షమాపణ చెప్పుకొన్నాడు. ఇచట ‘ఇంత’ అను సార్థకప్రయోగంలోని స్వారస్యం గమనించ తగింది.

ధర్మవ్యాధుడు కౌశికునకు ధర్మవిశేషంబు లెట్టిగించుట (సం. 3-198-19)

K. తనకులధర్మము విడువక , మనుట పరమధర్మ మంత్ర మాన్యలు; చిత్తం

బున్న గృహ గలుగుట ముఖ్యపుఁ , బని; సైరణ వలయు నభిలభావములందున్.

37

ప్రతిపదార్థం: మాన్యలు= గొప్పవారు; తనకులధర్మము= తనకులానికి చెందిన ధర్మం; విడువక= వదలక; మనుట= జీవించటం; పరమ, ధర్మము+అండ్రు= గొప్ప దైన ధర్మం అని అంటారు; చిత్తంబున్న్= మనస్సులో; కృప= దయ; కలుగుట= ఉండటం; ముఖ్యము+పని= ప్రధాన మైన సంగతి; అభిల, భావములందున్= అన్నిఅభిప్రాయాలలోను; సైరణ= ఓర్చు; వలయున్= ఉండాలి.

తాత్పర్యం: పెద్దలు చెప్పే గొప్పమాట ఏమంటే - తన కులానికి చెందిన ధర్మాన్ని విడువకుండా ఆచరించటం మంచిది. అసలు మనస్సులో దయ అనేభావం ఉండాలి. దయాగుణమే అన్నిటికంటే గొప్పది. ఈ ప్రపంచంలో విభిన్నభావాలు ఎన్నో ఉండవచ్చును. తన అభిప్రాయమే మంచిది. ఇతరుల భావాలు చెడ్డవి అనే భావం మంచిది కాదు. అన్నిభావాలయేడ సహనం ఉండాలి.

విశేషం: ఈ పద్యంలో రెండు గొప్ప గుణాలు (i) దయ (ii) సహనం శీలానికి గీటురాళ్లగా పేర్కొనబడినవి. తాను బ్రాహ్మణుడు కావచ్చును. అహంసాంతతాన్ని తాను పాటిస్తున్నట్లు తలపోయవచ్చును. కానీ, మాంసవిక్రయం అధర్మమనే శీఘ్రనిర్ణయానికి పాల్గొడరాదు. భిస్సుభావాలయేడ సైరణ లేకపోతే ధర్మసూక్ష్మాన్ని ఎఱుగరాదుగదా!- సైరణ వలయు నభిలభావములందున్ అనునది మహాభారతం అందించిన సందేశాలలో మేల్రంగా ఎన్నదగింది.

A. విడువవలయు విషయవిషమవాంచల నెదు , విడుపుణ్ణేలు గుణము వెదకి యెందు

గాన్నరై బుధులు గలడె పరిత్యాగ , శీలునకు నసాధ్యసిద్ధి యెందు.

38

ప్రతిపదార్థం: ఎదన్= హృదయంలో; విషయ, వాంఘలన్= శజ్ఞస్ఫుర్యాదులకు సంబంధించిన వంకరటింకర కోరికలను; విడువవలయున్= వదలిపెట్టాలి; బుధులు= పెద్దలు; వెదకి= అన్యేషణంచేసి; విడుపున్+పోలు, గుణము= వదలిపెట్టట (త్యాగం) అనే దానితో సమానమైన లక్షణాన్ని; ఎందున్= ఎచటను; కానరు+బరి= చూడలేక పోయారు; ఎందున్= ఎచట మైనను; పరిత్యాగశిలునకున్= వదలిపెట్టే స్వభావం కలవాడికి; అసాధ్యసిద్ధి= సాధించలేనట్టి ప్రయోజనం; కలదె?= ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: ఇంద్రియసుఖాలపై గల కోరిక హృదయపూర్వకంగా వీడాలి. త్యాగంతో సరిసమానమైన లక్షణం ఎక్కుడా కనపడదని అనుభవపూర్వకంగా అన్యేషించి పెద్దలు చెప్పిన తీర్చుమాట. - త్యాగంచేసే స్వభావం గలవాడికి ఎచటనైన అసాధ్యమైన దెక్కడైనా ఉన్నదా?

విశేషం: ప్రాచీనభారతీయసంస్కృతి - ‘త్యాగము’ము వేనోళ్ల ప్రస్తుతించింది. సిద్ధార్థుడు బుధుడైనది - రాముడు దేవుడైనది భారతభూమిలో త్యాగమాహాత్మ్యంవలననే. ‘న కర్మణా న ప్రజయా, న ధనేన త్యాగే నై కే, అమృతత్వ మానశః’ - ఇది వేదవచనం.

సీ. సత్యహితాలాప చతురత యత్యంబు, | సంతత సుజన పూజనము వలయు,

విను కామసంరంభవిద్వేషములఁ జేసి, మతి గలంగినను ధర్మంబు దష్టఁ

ద్రౌక్షక నడచు టుత్యత్తమసరణి; యి, ప్రియములయందును బ్రియములందు దైన్యమార్ఘంబులఁ దగులక యున్నట్టి, కల్యాణపర్తనకాంక్ష లెస్సు;

తే. యెగ్గ సేసినవాలికి హితము సేతు, | యార్యజనములు గీత్తింతు; రస్యదీప
కాల దనపాపమునఁ దాన కాలిపోశు; | వేఱ వానికి గీడు గావింప నేల?

ప్రతిపదార్థం: సత్య, హిత+అలాప, చతురత= నిజాన్ని వచించటం, మేలుకలిగించే దానిని పలకటంలో నేర్చు; అర్థంబు= తగినట్టిది; సంతత, సుజన, పూజనము= ఎల్లప్పుడు మంచివారలను ఆరాధించటం; వలయున్= చేయతగినది; విను= వినుము; కామ, సంరంభ, విద్వేషములన్+చేసి= కోరికల త్రోక్కిసలాటచేత ఏర్పడే వగబూనుటలవలన; మతి+కలంగినను= బుధీ చెడిపోయినను; ధర్మంబు+తప్పున్+త్రోక్కక= ధర్మమార్గాన్ని విడిపోవకుండగ; నడచుట= ప్రవర్తించటం; అతి+ఉత్తమ+సరణి= మిక్కిలి మంచిదైన పద్ధతి; అప్రియముల+అందును= తనకు ఇష్టం కాని సంగతులలోనూ; ప్రియములందున్= ఇష్టే లైన సంగతులలోనూ; దైన్య, పార్వంబులన్= క్రుంగిపోవటంలో గాని, ఉచ్చిపోవటంలోగాని; తగులక= చిక్కుకొనక; ఉన్నట్టి= ఉండునట్టి; కల్యాణ, వర్తన, కాంక్ష= మేలినడవడి పెంపాందించుకొనే కోరిక; లెస్సు= మేలు; ఎగ్గుచేసినవారికిన్= అపకారం చేసిన వారికి; హితము+చేతు= మేలుచేయటం; ఆర్యజనములు= పూజించదగినవారు; కీర్తింతురు= పొగడుతారు; అన్య, దోషకారి= ఇతరులకు చెడు చేసేవాడు; తనపాపమున్= తాను చేసిన దోషం (పాపం) వలన; తాను+అ= తానే; కాలిపోపున్= మండిపోతాడు; వేఱు+అ= భిన్నంగా, (అనగా అంతకంటే అదనంగా); వానికిన్= (అట్టి పాపికి); కీడు= హాని; కావింపన్+ఎల= ఎందుకు చేయాలి? (అనగా చేయ నవసరం లేదు).

తాత్పర్యం: ఎల్లప్పుడూ మంచివారిని పూజించాలి. సావధానంగా ఆలకించుము: ఒక్కొక్కువేళ కోరికలు సందడి కలిగించినప్పటికిని ధర్మమార్గాన్ని తప్పుటండగా తన నడవడి తీర్చి దిద్దుకొనాలి. ఇది మిక్కిలి మంచి పద్ధతి. తనకు శుభం కలిగినా, అశుభం ప్రాప్తించినా పొంగిపోరాదు. క్రుంగిపోకూడదు. అపకారం చేసినవారికి సయుతం ఉపకారం చేయటమే ఆర్యులు పొగడే పద్ధతి. అపకారం చేసిన పాపాత్మకుడు తనపాపంచేత తానే కాలిపోతాడు కదా! ఇక అట్టి పాపాత్మకుడికి వేరే హాని చేయటం అనవసరం.

క. ధార్మికులు సలుపు నుత్తము; కర్మముఁ జెడనాడు నాస్తికజనము; విను! మా
దుర్భతుల తెఱగు గైకాని; ధర్మమునెడుఁ ప్రీతి వదలుఁ దగదు బుధునకున్.

40

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఆలకించుము; నాస్తికజనము= వేదప్రామాణ్యాన్ని అంగీకరించక దేవుడు లేదు అని వాదించే వారలకూటమి; ధార్మికులు= ధర్మాత్ములు; చలుపు= చేసే; ఉత్తమ, కర్మమున్= మంచిపనిని; చెడనాడున్= తెగడుతుంది; ఆ, దుర్భతుల తెఱగు= ఆ చెడ్డబుద్ది కలవారల పద్ధతిని; కైకొని= అంగీకరించి, స్వీకరించి; బుధునకున్= మంచివాచికి; ధర్మము+ఎడన్= ధర్మంపట్లు; ప్రీతి= అభిమానం; వదలన్+తగదు= వీడటం మంచిది కాదు.

తాత్పర్యం: వేదప్రామాణ్యాన్ని అంగీకరించక దేవుడు లేదు అని వాదించేవారు, ధర్మాత్ములు చేసే మంచిపనులను నిందిస్తారు. అట్టి దుర్భతుల పద్ధతిని అంగీకరించి, బుధుడు ధర్మంపట్లు అభిమానాన్ని వీడకూడదు.

విశేషం: నాస్తికుడు - అనేమాటకు లేదు అని ఎంచేవాడు అని అర్థం. వేదములందు, భగవంతుడియందు, పరలోకములందు నమ్మకం లేనివాడు అనే అర్థంలో నాస్తికశబ్దం బహుశంగా ప్రయోగించబడింది.

క. మంచి మఱపునఁ బాపము దను, కొదవుటయును జిదప వగచి యొక సగమును నే
నిది సేయ నింక ననియొడు, మంచి బెఱసగమును నరుండు మలుగును నఘుంబున్.

41

ప్రతిపదార్థం: మది, మఱపునన్= మనస్సు ఏమరుపాటులో ఉన్నపుడు (అనాలోచితంగా); పాపము= దురితం; తనకున్+
ఒదవుటయును= తనకు సంప్రాప్తంకావటమున్నా; పిదపన్= పిమ్ముట; వగచి= దుఃఖించి; ఒక, సగమును= ఒక సగభాగాన్ని;
ఏన్+ఇది+చేయన్+ఇంకన్= నేను ఇట్టిపనిని ఇక మీద చేయును; అనియొడు, మదిన్= అని తలపోసే మనస్సువలన; పెఱ,
సగమును= ఇంకొక సగభాగాన్ని; అఘుంబున్= పాపమును; నరుండు= మనజుడు; మలుగున్= తొలగించుకొంటాడు.

తాత్పర్యం: ఆలోచించకుండ తనకు పాపం సంప్రాప్తమయినపుడు తాను చిత్తపుద్దితో పశ్చాత్తాపం చెందితే చేసిన
పాపంలో సగభాగాన్ని, ఇక అట్టి పాపాన్ని తాను చేయనని అనుకొనటంవలన మిగిలిన సగభాగం పాపాన్ని నరుడు
తొలగించుకొనవచ్చును.

తే. పాపముల కెల్ల నెక్కుడు పాతకములు, సుష్ట్వ క్రీధలోభంబులు సుత్రతాత్మ!

వాని రెంటి జయించినవాడు గాని, యొందుఁ బరమధార్థికుఁ దని యెన్నఱడడు.

42

ప్రతిపదార్థం: సుప్రత+అత్మ!= మంచిదీక్క కల ఆత్మను కలవాడా! (ఓకొళికమహార్షి); పాపములకున్+ఎల్లన్+ఎక్కుడు,
పాతకములు= దురితాలలో అన్నిటికంటే అధికమైన దురితాలు; క్రోధ, లోభంబులు+చువ్వె= కోపం; పిసినితనం కదా; వాని
రెంటిన్= ఆ రెంటిని (అనగా కోపలోభాలను); జయించిన వాడు, కాని= నిగ్రహించిన మనజుడు గాని; ఎందున్=
ఎచటవైనను; పరమ, ధార్మికుడు+అని= గొప్ప ధర్మాత్ముడు అని; ఎస్సన్+పడడు= ఎంచబడడు.

తాత్పర్యం: ఓ మహార్షి! అన్ని పాపాలలో మిక్కిలి చెడ్డవైన పాపాలు కోపం, లోభం. కోపలోభాలను జయించనివాడిని
ధర్మాత్ములలో గొప్పవాడు అని ఎచటను ఎవరును ఎంచరు సుమా.

- ప.** శిష్టచరితంబులుగాని మార్గంబులుగొన్ని తృణసంపుతంబులైన కూపంబులుం భోలెగవట ధర్మ సంపుతంబులై యుండు; వాని దష్టులను పరిత్యజించి శిష్టచారంబుల నడపుట ధర్మలక్షణం' బనినం గాశికుండు 'శిష్టచారంబు లెయ్యవి? యెఱింగింపు' మనుటయు ధర్మవ్యాఘం డి ట్లనియే. **43**

ప్రతిపదార్థం: శిష్ట చరితంబులు+కాని, మార్గంబులు= సజ్జనులచే ఆచరింపబడని పద్ధతులు కొన్ని; తృణ, సంవృతంబులు+అయిన= గడ్డిచేత కప్పబడినవి అయిన; కూపంబుల్నీ+పోల్నీ= నూతులు వలెనే; కపట, ధర్మ, సంపుతంబులు+ఖ= తప్పుడుధర్మాలచేత కూడినవి అయి; ఉండున్నీ= ఉంటాయి; వానినీ= వాటిని; దష్టులన్నీ+అ= దూరంనుండే; పరిత్యజించి= వదలిపెట్టి; శిష్ట+ఆచారంబుల్నీ= సజ్జనుల సదాచారాలను; నడపుట= ఆచరించటం; ధర్మ, లక్షణంబు= ధర్మంమొక్క ప్రత్యేకస్వభావం; అనినన్నీ= అని చెప్పగా; కౌశికుండు; శిష్ట+ఆచారంబులు= మంచివారి ప్రవర్తనలు (మంచి ప్రవర్తనలు); ఏ+అపి= ఎయ్యవి; ఎఱింగింపుము= తెలియజేయుము; అనుటయున్నీ= అని చెప్పటమున్నా; ధర్మవ్యాఘండు= ధర్మవ్యాఘండు; ఇట్లు+అనియెన్నీ= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: సజ్జనులు పాటింపని కొన్ని మార్గాలు పైకి ధర్మాలుగా కన్నించవచ్చును. రట్టంగా మొలచిన గడ్డిచేత కప్పబడిన నూతులు పైకి నేలమాదిరిగానే గన్నించినా లోపల లోతైన గోతులుగానే ఉండి తెరువరులకు భ్రాంతి కల్పించవచ్చును. అందుచేత, దూరంనుండే కపటధర్మాలను పరిత్యజించాలి. శిష్టచారాలను స్నీకరించి ఆచరించటం ధర్మలక్షణం' అని ధర్మవ్యాఘండు చెప్పగా ఏని, కౌశికుడు, 'మహాత్మ! శిష్టచారాలు ఏవి?; తెలుపుము' అని ప్రార్థించాడు. అంతట, ధర్మవ్యాఘండు కౌశికుడికి ఇట్లు బదులు చెప్పాడు.

- సీ.** 'దానంబు, సత్కంబు, దపము, యజ్ఞము, నార్థ, వము, గామలోభాధి వర్ధనంబు గురుజన శుశ్రావ, క్రోధ రాహిత్యంబు, దమము, సంతోష, మధ్యయన నిరతి, దాంభికత్వము లేమి, దైన్యంబు వోరయమి, యనసూయ, యనహంక్రియాభియుక్తి, దలపంగ నాఢ్యమై తనరు ధర్మము యెప్పుఁ, గొనియాట, నాస్తికగోప్పుఁ జనమి,
- తే.** శీలసంరక్ష, తీర్థసునేవ, శౌచ, మఖిలభూతంబులందు దయార్థుఁ డగుట, మితహితోక్కులు, సంత్రీతమత్తుగ్నిప్పి, యిన్నియును శిష్టచరితంబు లిధ్యచరిత!

ప్రతిపదార్థం: ఇద్దచరిత!= వెలుగొందే గొప్ప ప్రవర్తన కలవాడా; దానంబు= పరోపకారార్థం తన ధనాన్ని ఇతరులకు ఇవ్వటం; సత్కంబున్నీ= నిజం పలకటం; తపము= మనస్సును ఇంద్రియాలను నిగ్రహించటం; యజ్ఞమున్నీ= క్రతువులను నిర్వహించటం; ఆర్థవమున్నీ= బుజుత్యం - పరులను మోసపుచ్చని నడవడిక; కామ, లోభ+అది, వర్ధనంబు= కోరికలను, దురాశలను మున్నగు వాటిని వీడటం; గురు, జన, శుశ్రావ= గురువులకు సేవ చేయటం; క్రోధ, రాహిత్యంబు= కోపం లేకపోవటం; దమము= బహిరింద్రియ నిగ్రహం; సంతోషము= తృప్తితో కూడిన ఆనందం; అధ్యయన నిరతి= వేదాలను చదంబరంలోని దీక్ష; దాంభికత్వము లేమి= పటాటోపం లేకపోవటం; దైన్యంబు+పొరయమి= హీనతను పొందకుండటం; అనసూయ= అసూయ లేకపోవటం; అహంక్రియా+అభియుక్తి= అహంకారంతో కూడి ఉండకపోవటం; తలపంగన్నీ= యోచించగా; ఆధ్యము+ఖ= మొట్టమొదటిటై; తనరు= ఒప్పునట్టి; ధర్మము+అ= ధర్మమే; ఎప్పున్నీ= ఎల్లపుడును; కొనియాట= ఆదరించటం; నాస్తిక, గోప్పిన్నచనమి= నాస్తికుల కూటమిలోకి వెళ్ళుండటం; శీల, సంరక్ష= ప్రవర్తనను కాపాడుకొనటం; తీర్థ, సంసేవ= పుణ్యమైత్రాలను సేవించటం; శౌచము= పరిశుభ్రత పాటించటం; అభిల, భూతములందున్నీ= అన్ని జీవరాసులలో; దయా+అర్దుఁడు+అగుట= దయచేత తడిసిన చిత్తంకలవాడు కావటం; మిత, హిత+ఉత్సుకులు= తమ్మువగా మాట్లాడటం, శ్రేయస్వర్మ

పైన పలుకులు పలకటం; సంత్రిత, మిత్ర గుప్తి= ఆశ్రయించిన స్నేహితులను కాపాడటం; ఇన్నియును= ఇన్ని లక్షణాలు అన్నియును కలిసి; శిష్ట చరితంబులు= మంచివారి ప్రవర్తనలు.

తాత్పర్యం: మహానుభావా! ఎన్నియో గొప్పగుణాలు కలిసినగాని శిష్టచారాన్ని వింగడిస్తే ఈ క్రింది గుణాలను ఎన్నవచ్చును. ఉపకారార్థం తన ద్రవ్యాన్ని ఇష్టటం, ఎల్లపుడును నిజమే మాట్లాడటం; ఇంద్రియాలను మనస్సును నిగ్రహించటం, క్రతువులను నిర్వహించి విశ్వశ్రేయం ఒనగూర్జుటం, ఇతరులను మోసగించ నట్టి నిర్వల శీలం అలవరచుకొనటం, కామం కోపం మున్సుగు గుణాలను అనగా కామ క్రోధ లోభ మోహ మద మాతృర్యాలను ఉండగించటం, తల్లి తండ్రి విద్యాదానం చేసిన ఉపాధ్యాయుడు మున్సుగు వారిని సదా మన్మించటం, కోపం లేని శాంతస్వభావాన్ని ఆర్జించటం, ఇంద్రియనిగ్రహం దీక్షతో సాధించటం, ఎల్లపుడు సంతోషంతో సంతృప్తితో ఉండటం, వేదాధ్యయన తత్తురత్యం, పటాటోపం ప్రదర్శించక సదా వినయం గలిగి ఉండటం, ఎన్నడును నీచత్వానికి దిగజారి పోవకుండటం, నాస్తికుల కూటమిలో చేరకుండటం, శీలాన్ని కాపాడుకొనటం, తీర్థయాత్రలు చేయటం, అఖిల భూతాలపట్ల దయకలిగిన ఎడద గలిగిఉండటం, మితభాషణం చేయటం, హితభాషణం చేయటం, ఆశ్రయించిన స్నేహితులను కాపాడటం.

విశేషం: ఈ పద్యంలో ఇంచుమించుగా సనాతన భారతీయ సంస్కృతి అంతయు వివరించబడి ఉన్నది. దానం అనగా త్యాగంతో కూడిన రశావి. దశదానాలు కలవు. ఔడిక దానాలు ఉన్నవి. ఇచట సందర్భాన్ని బట్టి త్యాగపూరితమై పరోపకారార్థం ఇచ్చే ద్రవ్యం అనే అర్థమే చెప్పుకోవాలి. (చతురుపాయాలలో దానం ఉన్నది కాని అది ఇచట వర్తించదు.) యజ్ఞం అనగా పూజ, యజ్ఞయాగాలు బహుళాలు. పంచమహాయజ్ఞాలు పేర్కొన దగినవి. 1. బ్రహ్మయజ్ఞం, 2. దేవయజ్ఞం, 3. పితృయజ్ఞం, 4. భూతయజ్ఞం, 5. మనుష్యయజ్ఞం. (ధర్మవ్యాధుడు చేసిన మాతాపితృ పుష్టువ యజ్ఞంగానే పేర్కొనదగింది.)

క. విను శిష్టచరిత గైకొని, యసుసూయత నడవ నడవ నంతఃకరణం

బును బోధలు నట్టి సమ్మద, మసఫూ! దుర్దభము సూవె యస్యపథములన్.

45

ప్రతిపదార్థం: అనఫూ!= పాపరహితుడ వైన ఓపుణ్యాత్ముడా!; విను= ఆలకింపుము; శిష్టచరిత= మంచి ప్రవర్తన; గైకొని= అవలంబించి= అనసూయతన్, నడవన్ నడవన్= అసూయ లేని ప్రవర్తన తీర్చిదిద్దుకొనగా; అంతఃకరణంబునన్= లోపలి మనస్సులో; పాదలునట్టి= ఏర్పడే; సమ్మదము= సంతోషం; అస్యపథములన్= ఇతర మార్గాలలో; దుర్దభము+చూవె= లభించటం మిక్కిలి కష్టం సుమా.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడ వైన ఓ కౌశికమునీ! ఆలకింపుము. సత్ప్రవర్తనతోకూడి, అసూయను విడనాడి ప్రవర్తిస్తే లభించే సంతోషం ఇతర మార్గాలను అనుసరిస్తే అంత సులభంగా దొరకదు సుమా.

విశేషం: ‘వ్యాధగీత’ అని ప్రసిద్ధి నాజ్ఞించిన ధర్మవ్యాధోపాభ్యాసం అందించే సందేశం సున్పటం. కర్మయోగం వ్యాధగీతకు అంతరాత్మ. ఇందు ముఖ్యపాత్రులుగా ఎన్నదగిన పతిపత కర్మయోగిని. అట్లే ధర్మవ్యాధుడును కర్మయోగియే. భర్త్వశుశ్రావచేత ఇల్లాలు తరించింది. మాతాపితృసేవచేత, కులధర్మం మాంసవిక్రయంచేత వ్యాధుడు ‘ధర్మ’ వ్యాధుడయ్యాడు. అందుచేత ‘శిష్టచరిత’ వలన లభించే సమ్మదం ఇతర పథాలలో అంత సులువుగా దొరకదని ధర్మవ్యాధుడు చాటిచెప్పగలిగాడు. అయిన ఆ ‘ఇతర పథములు’ ఏవి? అని భక్తి జ్ఞానాదులు. ధర్మవ్యాధుడు జ్ఞాని కాకపోలేదు. అయినను అతని నిష్ఠ, కర్మయోగంలోనే

ఉంది. ఇచట ధర్మవ్యాధుడు కర్మయోగి తదుపరి జ్ఞానయోగి. తలిదండ్రుల సేవ ఉజ్జీవించిన కొశికుడు 'ఏవల స్వాధ్యాయ నిరతుడు'. అందుచేత ధర్మవ్యాధుడు కొశికుడితో, 'నీవు చేసిన యకార్యం బోక్కటి గలదు' - అది మాతాపితృ సేవ విడనాడటం అని నొక్కి వక్కాణించవలసి వచ్చింది.

వ. కావున శిష్టాచారనియతిం జేసి గురుమహూష సలిపి కృతాధ్యయనుండ వై పరమజ్ఞానపరిపక్వం బైన చిత్తంబుతోడం గామక్రోధ మహామకరసంకీర్ణయు విషయజలపరిపూర్ణయు బైన మోహజలభి నస్ఫలితదైర్యం బసు తెప్పం జేసి యత్నమంబున నిస్తులించి కృతార్థండ వగు' మని మతియు నిట్లనియె. **46**

ప్రతిపదార్థం: కావున్= కాబట్టి; శిష్ట+ఆచార, నియతిన్+చేసి= మంచి నడవడికలోని దీక్షచేత; గురు, పుహూష, సలిపి= గురువులైనవారలకు సేవ చేసి; కృత+అధ్యయనుండవు+ఖ= వేదాలను చదివినవాడవై; పరమ, జ్ఞాన, పరిపక్వంబు+ఖన= గొప్పతెలివిడిచేత పండినది అయిన; చిత్తంబుతోడన్= మనస్సుతో; కామ, క్రోధ, మహా, మకర, సంకీర్ణయున్= కోరికలు కోపం అనే గొప్ప మొసళ్లతో నిండినదియున్నా; విషయ జలపరిపూర్ణయును= ఇంద్రియార్థములనే నీళ్లతో నిండినదియున్నా; ఖన= ఖనట్టి; మోహ, జలధిన్= భ్రాంతి అనెడి సముద్రాన్ని; ఆశ్చర్యిత, దైర్యంబు+అను= జారినట్టి గంభీరత అనెడి; తెప్పన్+చేసి= పడవచేత; అశ్రవంబున్= సులువుగా; నిస్తరించి= దాటి; కృత+అర్థండవు+అగుము= ధన్యుడవు కమ్ము; అని= అని చెప్పి; మతియున్= ఇంకా; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: కాబట్టి నీవు శిష్టాచారంచొప్పున నీప్రవర్తన తీర్పిదిద్దుకొని, గురుజను లైనవారి పరిచ్య చేయునది. తదుపరి సంక్రమించే జ్ఞానంచేత పండిన మనస్సు కలవాడవై మోహసముద్రాన్ని దాటునది. ఆ మోహసముద్రం కామక్రోధ లనెడి మొసళ్లతో కూడి, ఇంద్రియార్థములనెడి నీటితో నిండిన గొప్పసముద్రం. ఆ సముద్రాన్ని దాటటానికి దైర్యం అనెడి పడవ అవసరం. అప్పుడు నీవు ధన్యుడవు కాగలవు' అని చెప్పి, మతియు ఇట్లు పలికాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం. మోహజలభి అనుటకు మోహ మహానది అనే పారాంతరం ఉన్నది.

క. క్రమమున శిష్టాచార , క్రమ మెఱుగుగ ధర్మమునకుఁ గడు వాటం బై
విమలం బగుఁ జిత్తము స , త్యమును నహింసయును దనకుఁ దావలములుగన్. **47**

ప్రతిపదార్థం: చిత్తము= మనస్సు; క్రమమున్= వరుసగా; శిష్ట+ఆచార, క్రమము= మంచి నడవడిక విధానం; ఎఱుగఁగన్= తెలియగా; ధర్మమునకున్; కడున్= మిక్కిలి; వాటంబు+ఖ= అనువు అయినదై; సత్యమును= నిజాన్ని; అహింసయును= ఏప్రాణికి పీడచేయక పోవుటయున్నా; తనకున్= తనకు; తావలములుగన్= ఉనికిపట్టులుగా; విమలంబు+అగున్= నిర్మలం కాగలదు.

తాత్పర్యం: మంచి నడవడికయొక్క వరుస తెలిసినప్పుడు ఆచరించినప్పుడు, ధర్మానికి మిక్కిలి అనువైనదై, అహింస సత్యం తనకు ఉనికిపట్టులు కాగా, మనస్సు స్వచ్ఛత సంపాదించుకొంటుంది. అనగా - చిత్తం నిర్మల మై ధర్మానికి నెలవు కావటానికి కావలసిన అంశం అహింసతో సత్యంతో జతగూడిన శిష్టాచారం.

అ. విను మహింస ధర్మవితతి కెల్లను మేటి; యిఱియు సత్యయుక్త మైన వెలయు ననఫు! శిష్టచరితలందు సత్యమ కడు , నభిక మనిల శ్రుతుల నరసి బుధులు. **48**

ప్రతిపదార్థం: అనము!= పాపంలేనివాడా! ఓపుణ్యాత్ముడా!; వినుము= ఆలకింపుము; ధర్మ, వితతికిన్+ఎల్లను= వివిధ ధర్మాలలోను; అహింస= ఏప్రాణికి ఎట్టిపీడ కలిగించకుండటం; మేటి= గొప్పది; అదియున్= అదియే (ఆ అహింసయే); సత్యయుక్తము+ఖన్న= నిజంతో జతకూడిన యెడల; వెలయున్= వెలుగొందుతుంది; శిష్టచరితలందున్= మంచి ప్రవర్తనలందు; సత్యము+అ= నిజమే; బుధులు= పండితులు; శ్రుతుల్న= వేదాలను; అరసి= చూచి; కడున్= మిక్కిలి; అధికము= గొప్పది; అనిరి= అన్నారు.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడ వైన ఓకౌళికమునీ! ఆలకింపుము. అన్నిధర్మాలలోను అహింస గొప్పది. ఆ అహింస సత్యంతో కూడిన యెడల వెలుగొందుతుంది. శిష్టచారంలో సత్యమే గొప్పదైనదని పెద్దల ప్రవచనం.

తే. వేద విహితంబులును శాస్త్రవిహితములును, శిష్టచరితంబులును ననఁ జ్ఞప్తి నొప్పి ధర్మములు మూడువిధములు దనరుచుండు, గడగి యిన్నియు సద్గతికారణములు. **49**

ప్రతిపదార్థం: వేద, విహితంబులును= వేదాలచేత కూర్చుబడినవినీసీ; శాస్త్ర, విహితములును= శాస్త్రాలచేత కూర్చుబడినవినీసీ; శిష్టచరితంబులును= మంచి నడవడికలును; (మంచివారి ప్రవర్తనలును); అన్న+చెప్పన్+బిప్పి= అని వర్ణించటానికి అన్వై; ధర్మములు; మూడు, విధములన్= మూడురీతులుగా; తనరుచుండున్= ఒప్పుతూ ఉంటాయి. కడగి= పూని; ఇన్నియున్= ఇవి అన్నియును; సత్త+గతి, కారణములు= ఉత్తమ మార్గానికి (మోక్షానికి) హేతువులు.

తాత్పర్యం: ధర్మాలు మూడు తెరగులు. ఒకటి వేదాలచేత విధించబడినట్టిని. రెండు-శాస్త్రాలచేత నీర్దేశించబడినట్టిని. మూడు-పెద్దల మంచినడవడికలు. పైమూడుపద్ధతులున్నా సద్గతికి హేతువులే.

మ. అనయంబున్ శ్రుతవంతుఁడై వినుతరిష్టాచారమార్గంబులం
జను పుణ్యాత్ముడు దుర్గముల్ గడచి ప్రజ్ఞాహార్యసంరూఢుఁడై
కముచుండుం బటు మోహపంకజలమగ్గం బైస లోకంబు వీ
క నథోభాగమునందు డింబి కడుదుఃఖం జీందగా నవ్యచున్.' **50**

ప్రతిపదార్థం: అనయంబున్= ఎల్లప్పుడును; శ్రుతవంతుఁడు+ఖి= వేదాలలో పరిపూర్వమైన జ్ఞానం కలవాడై; వినుత, శిష్ట+ఆచార, మార్గంబులన్= పాగడబడిన మంచినడవడికలయొక్క తెరువులలో; చను= నెడలే; పుణ్య+ఆత్ముఁడు= సుకృతం చేసికొన్నవాడు, దుర్గముల్= దాటటానికి విలులేని కోటలను; కడచి= అతిడ్రమించి; ప్రజ్ఞా, హర్షు, సంరూఢుఁడు+ఖి= సామర్థ్యంతో కూడినబుద్ధి అనే మేడపై అధివసించెడివాడై; పటు, మోహ, పంక, జల, మగ్గంబు+ఖన్= మిక్కిలి భ్రాంతి అనెడి బురదనీటిలో మునిగి ఉండినట్టి; లోకంబు= లోకము; అథోభాగము+అందున్+డింది= క్రింది భాగంలో పడి; వీకన్= దైవ్యంతో; కడు దుఃఖంబు= మిక్కిలి విచారము; ఒందగాన్= పాందగా; నవ్యచున్= హసించుచు; కనుచున్+ఉండున్= చూస్తూ ఉంటాడు.

తాత్పర్యం: ఎల్లప్పుడును వేదాలలో పరిపూర్వజ్ఞానం కలిగిన విద్యాంసుడు ప్రజ్ఞ అనెడి మేడను అధివసించి, క్రింద ఉన్న మోహమనే బురదనీటిలో కూరుకుపోయి దైవ్యంతో మిక్కిలి దుఃఖించే లోకాన్ని చూచి నవ్యకొంటాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం.

ధర్మవ్యాధుడు కౌశికున కహింసాస్వరూపంబు సెప్పుట (సం. 3-199-1)

- ఏ. అని పలికి ధర్మవ్యాధుండు మతీయు నిట్లనియో; 'సయ్య! నీవు దొలుత నావర్తనంబు గముంగొని యిది హింసా బహుళంబు గాదే? యని పలికితివి; దాని కేను దగు తెఱంగు సెప్పితి; నది య ట్లుండె; హింస యట్టిబి యహింస యట్టి దని విభాగింప నెప్పులికి నేర నగు?

51

ప్రతిపదార్థం: అని, పలికి= అని చెప్పి; ధర్మవ్యాధుండు= ధర్మవ్యాధుడు; మతీయున్= ఇంకను; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు; అయ్య!= ఆర్య!; నీవు; తొలుతన్= మొదట; నావర్తనంబు= నా సడవడికను; కనుంగొని= అరసి; ఇది= (ఈనాప్రవర్తన); హింసాబహుళంబు+కాదు+ఎ= ప్రాణులకు పీడ కలిగించే క్రియలతో కూడినట్టిది కాదా; అని, పలికితివి= అని అన్నావు; దానికిన్= (ఆ విమర్శకు); ఏను= నేను; తగుతెఱంగు+చెప్పితిన్= సముచిత సమాధానం పలికితిని; అది+అట్లు+ఉండెన్= ఆ విమర్శ అట్లాగే ఉండుగాక; హింస= ప్రాణులను పీడించే క్రియ; ఇట్టిది= ఇటువంటిది; అహింస= ప్రాణులను పీడించనట్టి క్రియ; ఇట్టిది+అని= ఇటువంటిది, అని; విభాగింపన్= వింగడించటం; ఏ+వారికిన్= ఏ మనజులకు; నేరన్+అగు= వీలు అప్పతుంది?

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, ధర్మవ్యాధుడు ఇంకనూ ఇట్లు అన్నాడు: 'ఆర్య, నీవు మొదట నాకొక ప్రశ్న వేశావు. నేను చేస్తున్న మాంసవిక్రయం హింసాయుతమైన కార్యం గదా? అని అప్పుడు అడిగావు. ఆ ప్రశ్నకు అప్పుడే నేను నాకు తోచిన ప్రత్యుత్తరం ఇచ్చాను. అది అప్పటికి సరిఅయిన సమాధానమే. ఇప్పుడు - ఆ విషయాన్నే సూక్ష్మంగా విమర్శించి చెప్పుదలచాను. ఇది - 'హింస,' ఇది - 'అహింస' అని ఎవ్వరు సుస్పష్టంగా నిర్వచించగలరు? అట్టి నిర్వచనం సాధ్యం కాదని నా అభిప్రాయం.

- క. మును తన చేసిన కర్తృం, బున్న జూవె నశించు భూతములు సంపెడు వాఁ
డు నిమిత్తమాత్ర మింతయే, యని చెప్పగ వినమె యంచితాచారులచేన్.

52

ప్రతిపదార్థం: మును= పూర్వకాలంలో (ఈజన్మంలో వెనుకటిజన్మంలో); తన చేసిన కర్మంబునన్= తాను ఒనరించిన కర్మవలన; చూవె= సుమ్ము; భూతములు= ప్రాణులు; నశించున్= నశిస్తాయి; చంపెడువాఁడు= సంహరించేవాడు; నిమిత్తమాత్రము= ఉపకరణాంమాత్రమే; ఇంత+ఎ= ఇది ఇట్టిదే; అని చెప్పగన్= అని పలుకగా, అంచిత+ఆచారులచేన్= ఒస్సారే పనులు చేసెడి పెద్దలవలన; వినము+ఎ= ఆలకింపవూ?

తాత్పర్యం: పెద్దలు చెప్పించి మాట, జనమ్రతిలో తరచు వినబడుతున్నది, మనకు అందరికి తెలిసింది ఉన్నదికదా. ప్రాణులు క్షయం పొందటానికి మూలకారణం ఆ యాప్రాణులు చేసిఉన్న కర్మాలు. చంపేవాడు కేవలం ఒక వ్యాజం మాత్రమే సుమా.

- ఏ. అదియునుం గాక.

53

తాత్పర్యం: అదీ కాకుండ.

- క. ఫలమూలోపుభిశాకం, బులుఁ బశుమృగతతులు భక్త్యములుగా భూతం
బుల కజుఁడు సేసే నని య, స్ఫురితంబుగ ప్రోయు శ్రుతులు గాదన వశమే!

54

ప్రతిపదార్థం: ఫల, మూల, చిషధి, శాకంబులున్= పండ్లున్నా, వేళ్లున్నా, సస్యములూ, కూరగాయాలూ; పశు, మృగితతులు= జంతువులు మున్నగునవి; భూతంబులకున్= ప్రాణులకు; భజ్యములుగాన్= ఆహారపదార్థాలుగా; అజుదు= బ్రహ్మదేవుడు; చేసన్= ఏర్పరిచాడు; అని; అష్టలితంబుగాన్= సుస్పష్టంగా (జారకుండా); ప్రోయు= నినదించు (గట్టిగా వక్కాణించు); ప్రతులన్= వేదాలను; కాదు+అనన్, వశమే= కాదు అని తిరస్కరించటానికి వీలు ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: మటియును, పండ్లు, వేళ్లు, ధాన్యాలు, కూరలు వివిధ జంతు సంతతులు ప్రాణులకు ఆహారంగా బ్రహ్మదేవుడు ఏర్పరచినట్లు వేదాలు నొక్కివక్కాణిస్తున్నాయి కదా! ఇక అట్టి వేదప్రామాణ్యాన్ని ఎట్లా తిరస్కరించగలం?

సీ. అనము! యోశీనరుం డగు శిజి నిజగాత్త , హింస నింద్రాగ్నుల కిడడె మాంసః;
మతనికి లేదయ్య నయ్య యుత్తమ గతి? రంతిదేవుం డసురాజు తొల్లి
యనుదినంబును గోసహస్రద్వయంబుఁ దా , వధియింపడే వేయి వత్సరములు;
దులత మష్టహితాత్ముఁ దొడరనే? వేదార్థ , నిరత్తలై యత్తంత నియతు లైన

తే. ధారుణీసురముఖ్య లధ్వరములందుఁ , బశువలింపరే పశువులఁ; బరమపుణ్య
గతులు గలుగపె వాలికిఁ? గడఁగి యగ్ను , లభికమాంసార్థ లని త్రుతులందు వినమె!

55

ప్రతిపదార్థం: అనము!= పాపరహితుడా! బోశీనరుండు+అగు, శిబి= ఉషీనరుని కుమారు దైన శిబి; నిజ, గాత్త, హింసన్= తన దైన దేహాన్ని పీడించి; ఇంద్ర+అగ్నులకున్= ఇంద్రుడికీ, అగ్నికిన్ని; మాంసము= మాంసము (తన దేహంసుండి కత్తితో కోసి తీసిన మాంసాన్ని); ఇడడె= ఇష్వరేదా; ఉత్తమ, గతి= మంచి మార్గం (అనగా పుణ్యపదవి); అతనికిన్= (ఆ శిబికి); లేదు+అయ్యెన్+అయ్య?= అయ్యా! కలుగక పోయిందా?; తోల్లి= పూర్వకాలంలో; రంతిదేవుండు+అను, రాజు= రంతిదేవుడు అనేపేరు గల ప్రభువు; అనుదినంబును= ప్రతిరోజు; గో, సహస్ర, ద్వయంబున్= రెండువేల ఆపులను; తాన్= తాను; వేయి, వత్సరములు= వేయిండ్లు; వధియింపడే= సంహరించలేదా; దురితము= పాపం; ఆ+మహిత+అత్మున్= ఆ గొప్ప ఆత్మకలవాడిని; తొడరనే= పాందిందా?; వేద+అర్థ, నిరతులు+ప= వేదాలలోని భావాలను బాగా ఎరిగిన వారై; అతి+అంత, నియతులు+పన= మిక్కిలి గొప్ప దీక్షకలిగిన వారైన; ధారుణీ సుర ముఖ్యులు= బ్రాహ్మణులలో ఉత్తములు; అధ్వరములందున్= యజ్ఞాలలో; పశువులన్= జంతువులను; పశువరింపరే= బిలిఇష్వరేదా?; వారికిన్= (అట్టి బ్రాహ్మణోత్తములకు); పరమ, పుణ్య, గతులు+కలుగపు+ప= గొప్పవైన పుణ్యస్తానాలు లభించలేదా?; అగ్నులు= నిష్పత్తిలు; కడగి= పూని; అధిక, మాంస+అర్థలు+అని= మిక్కటంగా మాంసాన్ని కోరుకొనేవి అని; త్రుతులందున్= వేదాలలో; వినమె!= అలకించమా!

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మక వైన ఓ కౌశికమునీ! ఉషీనరుడి పుత్రుడైన శిబిచక్రవర్తి తన శరీరంలోని మాంసాన్ని కోసి ఇంద్రుడికీ అగ్నిహోత్రుడికీ ఇష్వరేదా? ఆ శిబిచక్రవర్తికి పుణ్యం లభించలేదా? రంతిదేవుడు అనే మహారాజు పూర్వకాలంలో వేయి సంవత్సరాలపాటు ప్రతిదినం రెండువేల ఆపులను వధించి సంతర్పణం చేయలేదా? ఆ మహానుభావుడికి పాపం చుట్టుకొన్నదా? వేదవేదాంగ పారంగతు లైన బ్రాహ్మణోత్తములు యజ్ఞయాగాదులలో పశువులను సంహరించలేదా? వారికి పుణ్యలోకాలు సమకూరలేదా? అగ్నులు మాంసాహరాన్ని మిక్కటంగా కోరేవి అని వేదాలు ఫోషించటం లేదా? అందుచేత మాంసాహరం కేవలహింసగా పరిగణించటానికి వీలు లేదు.

క. పితృదైవత కార్యములం | దత్తిభుక్తిని మాంస మిడుట యుర్వమునియుఁ ద
త్పితృదైవసేషములు న | మ్మతి భోజ్యము లనియు మునులమతములు గావే.

56

ప్రతిపదార్థం: పితృ, దైవత, కార్యములందున్= శ్రాద్ధక్రియలలోను, దేవతలకు బలినివేదన చేసే త్రైయలలోనూ; అతిభుక్తిని= మిక్కటమైన పూజ్యబావంతో; మాంసము+ఇదుట= మాంసంపెట్టటం; అర్ఘము+అనియున్= సరైన పద్ధతి అనిస్సి; తద్వ+పితృ, దైవశేషములు= ఆ విధంగా శ్రాద్ధలలో పితరులకు నైవేద్యం చేయగా మిగిలినవి, దేవతలకు నైవేద్యం చేయగా మిగిలినవి (అయినమాంసాలు); సమృతిన్= మంచిబుద్ధితో; భోజ్యములు= భుజించదగినవి; అనియున్= అనిస్సి; మునుల, మతములు+కావే= బుపీశ్వరుల అభిప్రాయాలే కదా.

తాత్పర్యం: పితృదేవతలకు శ్రాద్ధక్రియలలో నైవేద్యంగా మాంసం సమర్పించటం సరైన పద్ధతి అనిస్సి, ఆ శ్రాద్ధలలో నివేదించబడిన పిమ్మట మిగిలిన మాంసం ఆహారంగా స్వీకరించదగింది అన్నీ పెద్దలైన బుముల అభిప్రాయమే కదా.

మ. హలికుం దెంతయు నోజతో దునగ సీరాగ్రంబునం జోకి ప్రా
ణు లనేకంబులు సచ్చ, హింస యాచి యోనో! వేయేల? మ
ర్యులు నేలం జలయించుచోఁ బదములం త్రొక్కంబడుం బెక్కు జం
తులు హింసావిధి గాదనంగ వశమే దోషజ్ఞ! యూహింపుమా!

57

ప్రతిపదార్థం: దోషజ్ఞ!= ఓ పండితుడా; హలికుండు= వ్యవసాయదారుడు; ఎంతయున్= మిక్కటమైన; ఓజతోన్= ఉత్సాహంతో; దునగస్= దుస్సగా; సీరా+అగ్రంబునవ్+చోకి= నాగలికరు తాకి; ప్రాణులు+అనేకంబులు= పెక్కజీవాలు; చచ్చున్= మరణిస్తాయి; అది= (అవిధంగా నాగలిక్రిందబడి జీవాలు చావటం); హింస= ప్రాణిపీడ; దౌనో, కాదో= అపునా? కాదా? అనేది చర్చించవలసిన విషయమేకదా; వేయి+ఏల= వేయిమాటలు ఎందుకు పలుకవలె?; మర్యులు= మనుజులు; నేలన్+చరియించుచోన్= నేలమీద నడచేటప్పుడు; పెక్క, జంతులు= అనేక జీవాలు; పదములన్= పాదాలతో త్రొక్కున్+పడున్= త్రొక్కివేయబడతాయి; హింసావిధి= ప్రాణిపీడనంజరిగేపద్ధతి; కాదు+అనంగన్, వశమే= (అది) కాదు అని చెప్పటానికి పీలు ఉన్నదా?; ఊహింపుమా= యోచన చేయుము.

తాత్పర్యం: ఓ పండితోత్తుమా! నాగలితో రైతు భూమిని దున్నేటప్పుడు, ఆ నాగలికరును తాకి ఎన్ని జీవాలు చచ్చిపోవటం లేదు? అది హింస కాదని వాదించటానికి పీలున్నదా? తర్వాత భర్తనలు అవసరం. మనుజులు నేలమైన నడచేటప్పుడు కూడ వేలకొలది ప్రాణులు చనిపోతున్నాయి. అది హింస కాదని వాదించటానికి పీలు లేదు కదా! ఈ విషయాన్ని దయచేసి నీవే ఆలోచించి తేల్చుకొనుము.

విశేషం: ఇచట ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడిని, ‘దోషజ్ఞ’ అని సంబోధించాడు. దోషజ్ఞ అనే శబ్దానికి ‘పండితుడు’ అని రూఢ్యర్థం. వాచ్యర్థం - దోషాలను ఎరిగినవాడు. ఈ ప్రకరణంలో దోషజ్ఞ శబ్ద ప్రయోగంలోని స్వీరస్యం గమనించదగింది. కౌశికుడు ధర్మవ్యాధుడిని మాంసవిక్రయాన్ని దోషంగా ఎన్నిఉన్నాడు గదా!

చ. సలిలము లుర్మి యాకసము సర్వము జంతుమయింబు గావునం
గలుగు నవశ్వమున్ సకలకర్మములందును హింస, హింసకుం

దొలగేన దేహయాత్రయును దుర్భట మైనటు లుండు; నింతయుం
దలపరు హింస సేయ మని తారు తలంతురు గొంద తీమ్మహిం.

58

ప్రతిపదార్థం: సలిలములు= నీళ్లు; ఉర్మి= భూమి; ఆకాశం; సర్వము= అంతయున్నా; జంతుమయంబు= ప్రాణులతో కూడిఉన్నట్టిది; కావున్న= కాబట్టి; సకల, కర్మములందును= అన్ని పనులలోను; హింస= ప్రాణిపీడనం; అవశ్యమున్+కలుగున్= తప్పక ఏర్పడుతుంది; హింసకున్+తొలగిన్= ప్రాణిపీడనానికి దూర మైతే; దేహయాత్రయును= జీవితం నడపటం కూడ; దుర్భటము+ఖన+అటులు+ఉండున్= సాధ్యం కానట్లు తోస్తుంది; ఇమ్మహిం= ఈ భూమిలో; కొందఱు= కొంతమంది మనుములు; ఇంతయున్+తలపరు= దీనిని ఆలోచించరు; హింస+చేయము+అని= ప్రాణిపీడన చేయము అని; తారు= తాము; తలంతురు= తలపోస్తారు.

తాత్పర్యం: జలాలు, భూమి, ఆకాశం, అన్ని ప్రాణుల సమూహాలతో నిండిఉన్నవి. కాబట్టి, అన్ని పనులలోను ఏదో కొంత హింస జరుగక తప్పదు. హింస అసలే చేయకుండ మానవజీవితం సాగించటం సాధ్యం కాదు. కొందరు ఈ విషయాన్ని గుర్తించక తాము ఎప్పుడూ ఎట్టి హింస చేయమని అహింసావ్రతుల మని అనుకొని భ్రమిస్తుంటారు.

విశేషం: పాశ్చాత్యశాస్త్రజ్ఞులు ఇటీవలనే గాలిలో నీళ్లలో ఆకాశంలోను, వేలకువేలు సూక్ష్మజీవులు కలవని కనుగొన్నారు. ఈ విషయం నిష్పర్షగా నిర్వచించబడింది.

క. పనిపడి యహింస త్రుతముగఁ, గొని పనమున నున్న ముసులకుం దొడరదె హిం

సనము తరుమూల ఫలశా, కనిపీడన మచియు హింస గాదొకా తలపన్.

59

ప్రతిపదార్థం: పని+పడి= పూని; అహింస= ప్రాణులకు ఎట్టి పీడను చేయక పోవటం; త్రుతముగన్+కొని= దీక్షగా పాటించటానికి పూనుకొని; పనమున్+ఉన్న= అడవిలో నివసిస్తున్న; మునులకున్= బుములకు; హింసనము= ప్రాణులను హింసించటం; తొడరదె?= కలుగదా?; తలపన్= యోచనచేయగా; తరు, మూల, ఫల, శాక, నిపీడనము+అదియున్= చెట్లు, వేళ్లు, పండ్లు, ఆనుకూరలు గట్టిగా తరగటం కోయటం అనేవి కూడ; హింస+కాదొకా?= ప్రాణులను హింసించటం కాదా?

తాత్పర్యం: తాము కేవలం అహింసావ్రతాన్నే పాటిస్తూ అరణాలలో నివసిస్తున్నవారం అనుకొని కందమూల ఫలాలను ఆహారంగా స్వీకరించే మునులుకూడ నిజానికి అహింసావ్రతులు కాజాలరు. ఏలన, కందమూలఫలాలలో కూడ ప్రాణం ఉన్నది. అదికూడా జీవహింసయే అని యోచన చేస్తే తేటతెల్లం అవుతుంది.

తే. హింస సేయనివాడు లేఁ డిజ్జగమున, నొక్కుచైనను, దమతమ, యోపినట్లు

హింసతెరువున కెడగ్గి యేగవలయు, నదియ చూవె యహింసనా నతిశయల్లు.

60

ప్రతిపదార్థం: ఈ+జగమున్= ఈలోకంలో; హింస+చేయనివాడు= ప్రాణిపీడ చేయనివాడు; ఒక్కడు+ఖను= ఒకడు కూడ; లేడు= లేడు; తమతను+బిపినట్లు= తనకు తామకు వీలు అయినట్లుగా; హింస తెరువునమ్న+ఎడన్+కర్లి= ప్రాణిపీడ చేసే మార్గానికి దూరంగా ఉండి; ఏగవలయున్= నడవాలి; అది+అ+చూవె= అట్టిదే సుమా; అహింస+నాన్= అహింస అనగా; అతిశయల్లున్= శోభిల్లుతుంది.

తాత్పర్యం: ఈలోకంలో హింస చేయనివాడు ఒకడైనా ఉండడు. అయినప్పటికీని తనకు వీలైనంతమేరకు హింస చేయకయే జీవయాత్ర సాగించాలి. ఆవిధంగా యథాశక్తి ప్రాణిపీడన చేయకపోవటమే ‘అహింస’ అని చెప్పనొప్పును.

శ. ధర్మంబు బహుప్రకారం ఔ యుండు: దచీయసూక్త్సుగతి దురపశోధంబు; గావున త్రుతిప్రమాణంబువలనను వృద్ధాచారనిదర్శనంబులను నెఱింగికొనునది. **61**

ప్రతిపదార్థం: ధర్మం = ధర్మం (లోకమును మంచిస్తుతిలో నిలబెట్టిది); బహుప్రకారంబు+బాండున్ = ఎన్నో రీతులలో ఉంటుంది; తదీయ, సూక్తు, గతి = ఆ(ధర్మంయొక్క) అగోచరమైనంత అల్పరూపత్వంయొక్క నడక; దురపశోధంబు = తెలియజాలనట్టిది; కావునన్ = కాబట్టి; శ్రుతి, ప్రమాణంబువలనను = వేదాలయొక్క నిరూపణంమూలంగానూ; వ్యాప్తి+ఆచార, నిదర్శనంబులనున్ = పెద్దల నడవడికలవలన ఏర్పడిన ఉదాహరణలవలననూ; ఎటీంగి కొనునది = తెలియునది.

తాత్పర్యం: ధర్మాన్ని తెలియటం కష్టం. ధర్మం పెక్కురకాలుగా ప్రవర్తిల్లాటుంది. ధర్మసూక్త్మత తెలియరానట్టిది. కాబట్టి ధర్మాన్ని తెలియటానికి వేదాల ప్రమాణం, పెద్దల నడవడిక, ఆధారాలుగా గ్రహించదగును.

విశేషం: ఇచట - 'వేదప్రమాణము' అనే ప్రయోగం మిక్కిలి అర్థవంతమైనది. చార్యాకులు ముఖ్యగు నాస్తికులు వేతువు ప్రమాణాన్ని మాత్రమే అంగీకరిస్తారు. వేదప్రమాణాన్ని అంగీకరించరు. ప్రాచీనులు తార్మికులు సత్యనిరూపణానికి కొన్ని ప్రమాణాలను నిర్వచించారు. అందులో ముఖ్యమైనవి: 1. ప్రత్యక్షం, 2. అనుమానం, 3. ఉపమానం, 4. శబ్దం, 5. అర్థాపత్రి, 6. అనుపలభీ, 7. సంభవం, 8. ఐతిహ్యం. ఇందు మొదటి నాలుగింటిని తార్మికులు, ఆరింటిని వేదాంతులు, ఎనిమిదింటిని పొరాణికులు అంగీకరిస్తారు. శబ్దప్రమాణం అనగా ప్రతిప్రమాణం.

ఉ. భూతహితంబుగాఁ బలుకు బోంకును సత్యఫలంబు నిచ్చు: ద
ధ్యాతభయాస్పదం బగు ప్రభూతపుసత్యము బోంకు నట్టి: ప్రా
ణాతురుఁ దైనచోఁ, బలణయంబునయందును బల్మి బోంకు స
త్యాతిశయంబ యంత్రు: మహితాత్మక! యల్మిచి ధర్మసూక్త్మముల్. **62**

ప్రతిపదార్థం: మహిత+అత్మక! = గౌప్యాత్మకలవాడా!; భూత, హితంబుగాన్ = జీవులకు మేలుకలిగించేటట్లుగా; పలుకు = మాట్లాడే; బోంకును = అసత్యం కూడ; సత్యఫలంబున్+ఇచ్చున్ = నిజం పలికిన ఫలితాన్నే ఇస్తుంది; తద్+భూత, భయ+ఆస్పదంబు+అగు = ఆ జీవులకు భీతికి నెలవైన; ప్రభూతము+సత్యము= ప్రభూతపు సత్యము= గౌప్య దైన నిజం; బోంకు+అట్లు+అ = అసత్యం వంటిదే; ప్రాణ+అతురుఁడు+ఇనచోన్ = ప్రాణం పోవునేమో అనే భయం కలిగి నప్పుడు; పరిణయంబునఅదున్ = పెండ్లోసూ; పల్ము = వచించే; బోంకు = అసత్యం; సత్య+అతిశయంబు+అ = సత్యంకంట గౌప్యదే; అంద్రు = అంటారు; ధర్మసూక్త్మముల్ = ధర్మాన్ని ప్రస్తరించేటప్పుడు ఏర్పడే అగోచరా లైన ముఖ్యమైన చిన్న అంశాలు; ఇల్లివి= ఇటువంటివి.

తాత్పర్యం: ఓ మహోనుభావా! ధర్మాన్ని ప్రస్తరిస్తే అగోచరా లైనను ముఖ్యమైన చిన్న అంశాలుగా విడివడుతుంది. ప్రాణికోటికి మేలు జరగటానికి చెప్పబడిన అసత్యం సత్యం కంటే కూడ గౌప్యది. ప్రాణికోటికి కీడు గలిగించే సత్యం అసత్యంతో సమానం. ప్రాణరక్షణకూ వివాహం జరిపించటానికి ఆడిన అసత్యం సత్యం కంటే ఘనవైనది. ఇవి ధర్మ సూక్త్మాలు సుమా!

విశేషం: భాగవతంలో పుక్కప్రోక్షమైన సుప్రసిద్ధపద్యం ఇప్పట్టున స్కృతింపదగింది - “వారిజ్ఞానందు షైవాహికములందు । ప్రాణవిత్తమాన భంగమందు చకిత గోచరాగ్రజన్మరక్షణయందు । బోంకవచ్చు నఘుము వొంద దధిప!” భాగవతంలోని ఈ

పద్యం వామన చరితఫలట్టంలోనిది. భారత పద్యంలో చెప్పబడిన తాత్పర్యంలో పరోపకారపారీణతతో కూడిన విశ్వశేయం, స్వార్థరహితమైన త్యాగం జీవనాడి.

వ. అని తెలిపి మతియు నతండు.

63

ప్రతిపదార్థం: అని తెలిపి= అని వివరించి చెప్పి; మతియున్= వెండియును; అతండు= (ఆ ధర్మవ్యాధుడు).

తాత్పర్యం: అని తెలియజెప్పి ధర్మవ్యాధుడు ఇంకా (ఇట్లా అన్నాడు).

క. ‘బెప్పెదునది ర్మైనను గడు’ , నొప్పనియది ర్మైన నిజకులోచితపుధముం దప్పఁ దగదంప్తు ధార్థికు’ , లప్పని నిజభాగ్యవిహిత మని యుండుగున్.

64

ప్రతిపదార్థం: ధార్మికులు= ధర్మంతోకూడిన నడవడి కలవారు; ఒప్పెదున్+అది+ఇను= సరిపడునట్టిది అయినను; కడున్= మిక్కిలి; ఒప్పని+అది+ఇనున్= సరిపడునట్టిదే అయినను; నిజ, కుల+ఉచిత, పథమున్= తనకులానికి తగినట్టి మార్గాన్ని; తప్పన్+తగదు+అందు= తప్పరాదు అని చెప్పుతారు; ఆ+పని= ఆకార్యం (అనగా కులవృత్తి); నిజ, భాగ్య, విహితము= తనఅదృష్టంచేత ఏర్పడింది; అని= అని తలపోసి; ఉండన్+తగున్= ఉండదగును.

తాత్పర్యం: తన కులవృత్తి సరిపడేది కావచ్చును; సరిపడనిది కావచ్చును. ఎట్లుయినా అట్టికులవృత్తిని వీడరా దని ధార్మికులు చెప్పుతారు. అట్టి కులవృత్తి తనకు దైవంచేత ఏర్పరచబడినట్లుగనే భావించుకొనాలి.

క. విను, పూర్వకర్మఫలములు’ , దనకు వశము గాక పొందుఁ దఱితో వానిం; గనుగొననేరక మూడుఁడు’ , దన కాపద ర్మైనచోట దైవము దూఱున్.

65

ప్రతిపదార్థం: విను= ఆలకించుము; పూర్వ, కర్మఫలములు= లోగడ చేసిన కర్మలవలన ఏర్పడిన ఘలాలు; తనకున్ వశము+కాక= తనకు శక్యంగాకుండగా; తఱితోన్= తగిన సమయంలో; పొందున్= అనుభవిస్తాడు; మూడుఁడు= అవివేకి; వానిన్= అట్టివాటిని అనగా అట్టి పూర్వకర్మఫలాలను; కనుగొననేరక= అరయజాలక; తనకున్+అపద+ఇన, చోటన్= తనకు విపత్తు ఏర్పడిన చోట; దైవమున్= దేవుడిని; దూఱున్= నిందిస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఎవడు చేసిన కర్మలఫలితం వాడు అనుభవించక తప్పదు. వాటిని అపటానికి ఎవరికి శక్యం కాదు. ఆయా వేళల అవి సంప్రాప్తిస్తాయి. ఆ సంగతి తెలియని మూడుఁడు తనకు ఆపదవచ్చినప్పుడు దేవుడిని దూపిస్తాడు.

విశేషం: కర్మ సిద్ధాంతంలో భగవంతుడు కేవలం సాక్షిమాత్మడే. ప్రతిజీవి తాను చేసిన కర్మలనుబట్టి ఘలితాలను అనుభవించక తప్పదు.

తే. కార్యఫలములయేడు దాన కర్త ననుట , కడు నెఱుంగముఁ జుప్పె! తాఁ గర్తయేని తగిలి తనదైన కార్యజాతంబు నెల్లు , జెడక ఘలియించునట్లుగాఁ జేయరాదె!

66

ప్రతిపదార్థం: కార్యఫలముల+ఎడన్= చేసిన పనులయొక్క ఘలితాలను పొందటంలో; తాను+అ= తానే; కర్తన్+అనుట= చేసే సామ్రథ్యం కలవాడను; అనుట= అని భావించటం; కడున్= మిక్కిలి; ఎఱుగమిన్+చువ్యే= అజ్ఞానంచేత సుమా!; తాన్= తాను; కర్త+ఎని= తానే పనులను నిర్వహించే సమర్థుడు అయితే; తగిలి= పూని; తనదు+ఇన= తాను చేయునట్టివేన; కార్య,

జాతంబున్+ఎల్లున్= అనేక రకాల పనులు అన్నియున్నా; చెడక= వ్యక్తం కాకుండగా; ఫలియించున్+అట్లుగాన్+చేయన్రాదె= విజయం పొందునట్లుగనే చూడరాదా?

తాత్పర్యం: తాను చేసే పనులు కొన్ని ఫలిస్తాయి; కొన్ని ఫలించవు; కాబట్టి తాను చేసే పనులయ్యుక్క జయాపజయాలు తన సామర్థ్యంమీదనే ఆధారపడి ఉంటాయి అని భావించటం అజ్ఞానం కదా! అట్లుగాక, తాను చేసేపనులకు తానే సర్వసమర్థుడైన యొడల, అన్ని పనులలో విజయాన్నే సాధించవచ్చును కదా!

వ. అట యెట్లంటేని.

67

తాత్పర్యం: అది ఏవిధంగా జరుగుతుంది అని నీ వడిగితివా (సమాధానం ఇదిగో).

సీ. నీతిమంతులు ధర్మనిరతులు దక్షులు, నగువారు సేయు కార్యములు గొన్ని సిద్ధిఁ బొందవు, దుష్టచిత్తులు క్రారు లై, చేయు గొన్ని విశేషసిద్ధిఁ బొందు: మూరక యుండంగ నొందుఁ గొందఱ విపు, లార్ధముల్; గొంద ఊయూస పడియు నిష్ఠలారంభు లై నిలుతురు; గొందఱు, పేదవారికిఁ బ్రజ పెల్లు వొడము

తే. నధ్యవంతులు గొందఱ కళ్లి నధిక, దానములు ధర్మములు సుశ్రతములుఁ జేయు బ్రజలు పుట్టరు; విను మిత్రీభంగి సుమ్ము, కర్మఫల మాత్స్యతంత్రంబు గాక యుండు.

68

ప్రతిపదార్థం: నీతిమంతులు= న్యాయమైన నడవడిక కలవారు (యథోచిత మైన తత్త్వాన్ని ఎఱిగి పాటించేవారు); ధర్మనిరతులు= ధర్మంలో దీక్ష కలవారు; దధులున్+అగువారు= సామర్థ్యం కలవారు; చేయు, కార్యములు= చేసే పనులు; కొన్ని= కొన్ని(పనులు); సిద్ధిన్+పొందవు= జయప్రదాలు కావు; దుష్ట చిత్తులు= చెడ్డ మనస్సుకలవారు; క్రారులు+ఱ= పొంసతో కూడినట్టి భయంకర మైన కృత్యాలు చేసేవారును ఱ; చేయన్= ఆచరించగా; కొన్ని= కొన్ని(పనులు); విశేషసిద్ధిన్+పొందున్= గొప్ప విజయం పొందుతాయి; ఊరక+ఉండంగన్= ఏపని చేయకుండ ఉన్నా; కొందఱన్= కొంతమందిని; విపుల+అర్థముల్= గొప్ప ధనాలు (విజయాలు); ఒందున్= పొందుతాయి; కొందఱు= కొంతమంది; ఆయసపడియున్= శ్రమ పడికూడా; నిష్ఠల+ఆరంభులు+ఱ= ఫలం శూన్యం అయిన ప్రయత్నాలు కలవారై; నిలుతురు= ఉంటారు; కొందఱు= కొంతమంది; పేదవారికిన్= దరిద్రులకు; ప్రజ= సంతానం; పెల్లు+పొడమున్= అధికంగా కలుగుతుంది; అర్థవంతులు కొందఱకున్= ధనవంతు లైన కొంతమందికి; అర్థిన్= కోరికణో; అధిక, దానములు, ధర్మములు, సుప్రతములున్+చేయన్= ఎక్కువగా తమ ద్రవ్యాలను ఇతరులకు ఉచితంగా పంచిపెట్టి పలువురు ఉపయోగపడే మంచిపనులు; మంచినోములు చేసినపు; ప్రజలు+పుట్టరు= సంతానం కలుగదు; వినుము; కర్మఫలము= లోగడ చేసిన కర్కులవలన ఏర్పడిఫలితం; ఇట్టిది+సుమ్ము= ఇటువంటిది సుమా; (కర్మఫలము) ఆత్మతంత్రంబు= తన శ్శష్టానుసారంగా నడచేది; కాక+ఉండున్= కానట్టిది.

తాత్పర్యం: ‘ఆ కర్మఫలకర్మత్వం ఎటువంటిది?’ అని నీవు అడిగితే నా సమాధానం వినుము. ఈ ప్రపంచంలో అన్నివిషయాలు ఏ యే రీతులలో జరుగుతాయో ఆ యా పద్ధతులను న్యాయాన్ని తెలిసి ప్రవర్తించేవారున్నా, ధర్మత్తులున్నా, సామర్థ్యంకలవారున్నా చేసే పనులు కొన్ని జయప్రదాలు కాకపోవచ్చును. దుర్మార్గులు, క్రారులు, అవివేకులు అయిన వారు చేసే పనులు కొన్ని విజయవంతాలు కావచ్చును. కొందరు, ఏపనీ చేయక ఊరకే కూర్చొనిఉన్నప్పటికీ, వారికి ఐహిక్యవిజయాలు లభించవచ్చును. కొందరు ఎంతో కష్టించి, గొప్ప పరిశ్రమ చేసినా

వారికి జయం లభించదు. నిరుపేదలకు మిక్కటంగా సంతానం కలుగుతుంది. ధనవంతులైన కొందరికి దానథర్మాలు యజ్ఞయాగాలు ఎన్ని చేసినా, సంతానం కలుగదు. ఇది కర్మవిపరిపాకం. తన అభిష్టానుసారంగా కర్మఫలం లభించదు.

క. పురుషుడు కర్మధీనతః, నరుగక తస్తవశము యనిన నాపదలు రుజల్

మరణంబును నివి యేమియుః, బోరయక యుండంగ బ్రదుకబోలదె చెపుమా!

69

ప్రతిపదార్థం: పురుషుడు= మనుజుడు; కర్మ+అధీనతన్= లోగడ చేసిన కర్మలవలన ఏర్పడే పరిపాకానికి లోబడి; అరుగక= ప్రవర్తింపక; తన, వశము+అ+అనిసన్= అంతయు తన అధినంలోనే ఉన్నది అనినట్లయితే; ఆపదలు= విపత్తులు; రుజల్= రోగాలు; మరణంబును= చార్షను; ఇవి= (*పైన చెప్పబడినవి*); ఏమియున్+పారయక+ఉండంగన్= ఏమియు సంప్రాప్తించకుండగా, బ్రదుకన్+పోలదె= జీవించరాదా; చెపుమా= వచించవయ్యా.

తాత్పర్యం: మనుజుడు కర్మధీనుడు కాకుండగా, తన ఇష్టప్రకారమే అంతా తీర్చిదిద్దుకోగలిగితే - తనకు ఇక్కట్టులు, రోగాలు, చార్ష మున్సుగునవి ఏవీ సంప్రాప్తించకుండానే జీవితాన్ని గడపవచ్చునుగదా? నీవే చెప్పుము.

ఆ. కర్మవశతతః జూవె కలుగు దేహము; దేహః, వర్తనంబు కర్మవశతతః బుట్టుః;

దేహపాత మైన దేహస్థుః డగు జీవుః, డగుగుః గర్భవిహిత మైన యేడకుః.

70

ప్రతిపదార్థం: దేహము= శరీరం; కర్మవశతన్+మావె= లోగడ చేసిన కర్మలవలన ఏర్పడే పరిపాకంచొప్పుననే; కలుగున్= ఏర్పడుతుంది; దేహవర్తనంబు= శరీరపు నడవడిక; కర్మవశతన్+పుట్టున్= కర్మకు లోబడి ఏర్పడుతుంది; దేహపాతము+ఇనన్= దేహంపడిపోయినప్పుడు అనగా మరణించినప్పుడు; దేహస్థుడు+అగు, జీవుడు= దేహంలో ఉన్న ఆత్మ; కర్మ, విహితము+ఇన+ఎడకున్= కర్మంచేత ఏర్పడిన చోటుకు; అరుగున్= వెళ్ళుతాడు.

తాత్పర్యం: పూర్వం చేసిన కర్మవిపరిపాకంచేతనే మానవశరీరం ఏర్పడుతుంది. శరీర ప్రవర్తనకూడా కర్మపరిపాకాన్ని బట్టియే ఏర్పడుతుంది. మరణించిన పిదప జీవుడూ తన కర్మపరిపాకం నీర్దేశించిన చోటికే వెళ్ళుతాడు.

విశేషం: పూర్వజన్మలో చేసిన కర్మలను బట్టియే మనుజులకు మరుజన్మ కలుగుతుంది. ఆ జన్మలో మనుజుడి ప్రవర్తనను పూర్వజన్మకర్మపరిపాకమే మూలం. ‘బుట్టిః కర్మమసారిణీ’!

వ. అనినం గౌశికుండు ‘జీవుం డెట్టివాః?’ డని యడిగిన లుబ్దకుం డి ట్లనియే.

71

ప్రతిపదార్థం: లుబ్దమండు= బోయవాడు;

తాత్పర్యం: అని ధర్మవ్యాధుడు చెప్పగా, కౌశికుడు ‘జీవుడు ఎటువంటివాడు?’ అని ప్రశ్నించాడు. తిరిగి ధర్మవ్యాధుడు ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు.

ధర్మవ్యాధుడు కౌశికునకు జీవలక్ష్మణంబులు సెప్పుట (సం. 3-200-26)

క. ‘విను జీవుండు సనాతనుః, డనముఁడు నిజకర్మవశత నద్రువదేహం

బును బోందు దేహపాతం, బున నెప్పుడుః జెడఁ డతండు భూసురవర్యా!

72

ప్రతిపదార్థం: భూసురవర్యి= ఓ బ్రాహ్మణోత్తుమా; విను; జీవుడు= జీవుడు; సనాతనుడు= శాశ్వతంగా ఉండేవాడు; అనముడు= పాపంలేనివాడు; నిజ, కర్మ, వశతన్= తనకర్మకు లోబడి; అధ్రువ, దేహంబున్న+పాందున్= శాశ్వతంగాని అనగా నశించే శరీరాన్ని పాందుతాడు; దేహ, పాతంబున్న= మరణించినప్పుడు; ఎప్పుడున్= ఎప్పుడున్నా; అతండు= (ఆ జీవుడు) చెడుడు= నశించడు.

తాత్పర్యం: 'బ్రాహ్మణులలో ఉత్తముడైన ఓ కౌశికమహర్షి! వినుము. జీవుడు శాశ్వతంగా ఉండేవాడు. పాపరహితుడు. అతడు తన కర్మవశాన అశాశ్వతమై నశించే శరీరాన్ని తాలుస్తాడు. దేహం మరణసమయాన నశిస్తుంది కాని శాశ్వతు డైన ఆ జీవుడు నశించడు సుమా!

క. ఈ యొడలు విడిచి వేణూక, కాయముఁ గైకొని శరీర కర్మవశగతిం

బోయి సుఖదుఃఖములు గనుఁ; బాయక వెండియును దేహబంధముఁ బోందున్.'

ప్రతిపదార్థం: ఈ+బడలు= ఈ దేహం; విడిచి= వదలిపెట్టి; వేఱు+బక, కాయమున్= ఇంకొక శరీరాన్ని; కైకొని= స్వీకరించి; శరీరి= శరీరం ధరించిన జీవుడు; కర్మ, వశ, గతిన్= కర్మకు లోబడిన తెరువున; పోయి= వెడలి; సుఖ, దుఃఖములు+కనున్= సొఖ్యాన్ని, శోకాన్ని పాందుతాడు; పాయక= విడువక; వెండియును= మరల మరల; దేహ బంధమున్= పునర్జన్మను; పాందున్= పాందుతాడు.

తాత్పర్యం: ఈ శరీరాన్ని విడిచి, జీవుడు తాను చేసిన కర్మకు అనురూప మైన ఇంకొక జన్మలో సుఖదుఃఖాలను అనుభవిస్తాడు. అట్టే అతడు ఎన్నో జన్మలు పాందుతాడు.'

వ. అనిన విని బ్రాహ్మణుండు లుభ్యకునితోడం 'బుణ్ణపాపాసురూపంబు లయిన దేహబంధంబు లెట్టి?' వనిన వాఁ ది ట్లనియే.

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; బ్రాహ్మణుండు= (కౌశికుడు); విని; లుభ్యకునితోడన్= వ్యాధుడితో; పుణ్య, పాప+అనురూపంబులు+అయిన= పుణ్యానికి, పాపానికి తగినవి అయిన, దేహబంధంబులు= జన్మలు; ఎట్టివి?= ఏవిధాలైనవి?; అనినన్= అని అడుగగా; వాడు= (ధర్మవ్యాధుడు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని ధర్మవ్యాధుడు చెప్పాడు. ఆ మాటలు విని, కౌశికుడు ధర్మవ్యాధుడిని మరల ఈ విధంగా ప్రశ్నించాడు. 'పుణ్యకర్మలవలన ఎట్టి పునర్జన్మ ఏర్పడుతుంది? పాపకర్మలవలన ఏర్పడే మరు జన్మ ఎటువంటిది?' అని. ధర్మవ్యాధుడు ఆ ప్రశ్నకు ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు.

చ. 'స్థిరమగు పుణ్యకర్మమున దేవభవం బగుఁ, బుణ్ణపాప సం
కరమున మాసుషుత్త మగుఁ, గల్మపముల్ పశుకీట భావముం
బోరయఁగు జేయు; నిష్పగిభిఁ బుట్టుచుఁ జిచ్చుచు మోహవార్థిలోఁ
బిరుగుచుసుండుఁ గాని యొకతీరము సేరఁడు జీవుఁ దెన్నఁడున్.'

ప్రతిపదార్థం: స్థిరము+అగు, పుణ్య, కర్మమునన్= శాశ్వతమైన పుణ్యం కలిగించే పనులవలన; దేవభవంబు+అగున్= దేవతా జన్మ ఏర్పడుతుంది; పుణ్య, పాప, సంకరమునన్= పుణ్యపాపాలతో మిత్రితమైన కర్మలవలన; మాసుషుత్తము+అగున్=

మనుజలకు సంబంధించిన (జన్మ) కలుగుతుంది; కల్యాపముల్= పాపాలు; పశు, కీట, భావమున్= జంతువులకు పురుగులకు సంబంధించిన జన్మలను; పొరయుగ్న+చేయున్= సంభవింపజేస్తాయి; రా+పగిదిన్= రారీతిగా; పుట్టుమన్, చచ్చుమన్, మోహ, వార్షిలోన్= భ్రాంతి అనే సముద్రంలో; తిరుగుచున్+ఉండున్+కాని= పరిభ్రమిస్తుంటాడే కాని; జీవుడు; ఎన్నడున్= ఎప్పటికిని; ఒక, తీరము+చేరుడు= ఒక గట్టుకు చేరుకొనడు. అనగా జన్మరౌప్యాన్ని పాందలేడని భావం.

తాత్పర్యం: శాశ్వత మైన పుణ్యకార్యాలు చేస్తే దేవలోకంలో జన్మ లభిస్తుంది. పుణ్యాలు పాపాలు కలగలిపి చేస్తే మనుజజన్మ కలుగుతుంది. కేవలం పాపాలే చేస్తే, జంతువులుగా పురుగులుగా పుట్టుతారు. ఈ విధంగా జీవుడు పుట్టుతూ చస్తూ సదా సంసారమనే భ్రాంతిసాగరంలో తిరుగాడుతాడే కాని ఎప్పటికిని ఒక ఒడ్డు చేరుకొనలేదు.

చ. ఇటి సకలంబుఁ గాంచి బుధుఁ డెన్నుడుఁ బాపము పాంతఁ బోక ని

ర్షుదనిరహంక్రియాత్ముడును మత్సురదూరుడు నై చలించుఁ బెం

పాదవగ ధర్మార్థమున నొయ్యున ధర్మము తీ పెఱింగి తా

వదలఁడు సత్క్రియావిధము వారక యొక్క దొనర్లు ధర్మముల్.

76

ప్రతిపదార్థం: బుధుడు= పండితుడు; ఇది= దీనిని (జీవుడు మోహసముద్రంలో పడి చావుపుట్టుకల చక్రంలో తిరుగుతూ ఉంటాన్ని); సకలంబున్= అంతటిని; కాంచి= చూచి, గమనించి; ఎన్నుడున్= ఏనాడుకూడా, ఎప్పుడుకూడా; పాపము, పాంతన్= దోషమైన పని దగ్గరకు; పోక= పోకుండా; నిర్వుద, నిరహంక్రియా+అత్ముడును= పొగులేని, అన్నింటికి నేనేకర్తననే అహంకారంలేని, చిత్తంకలవాడున్నా; మత్సుర, దూరుడును+ఖ= అసూయ లేనివాడున్నాలయి; పెంపు+బదవగన్= అభివృద్ధి కలిగేటట్లు; ధర్మమార్థమున్న= ధర్మం తప్పనిచాటలో; చరించున్= నడుస్తుడు; ఒయ్యున= క్రమంగా; ధర్మము, తీపు+ఎఱింగి= ధర్మంలోని రుచి మరిగి; సత్త+క్రియా, విధమున్= మంచిపనులు చేసే పద్ధతిని; తా(న్)= తాను; వదలఁడు= వదలిపెట్టడు; వారక= ఆపకుండా; ఎల్లప్పుడూ, ధర్మముల్= విధివిధానంగా ఉండే పనులు; ఎక్కుడు= అధికంగా; ఒనర్చున్= చేస్తాడు.

తాత్పర్యం: జీవుడు మోహసముద్రంలో పడి చావుపుట్టుకల చక్రంలో తిరుగుతూ ఉంటాడన్న సంగతి నంతా పండితుడైనవాడు బాగా గమనించి ఎప్పుడూ పొపు పనులజోలికి పోకుండా, పొగు అహంకారంలేని మనస్సుతో, అసూయను వదలిపెట్టి ధర్మమార్థంలో నడుస్తూ పెంపును పొందుతాడు. అట్లా ధర్మాన్ని ఎల్లప్పుడూ ఆచరించటం వలన దానిలోని రుచిని మరుగుతాడు. దానివలన మంచిపనులు సదా చేస్తుంటాడు. ధర్మకార్యాలను ఎక్కువగా చేస్తుంటాడు.

చ. చిరముగ ధర్మముల్ నడపఁ జిత్తము దేఱుఁ బున్నచిత్తుఁ కై

పరువడి నిందియార్థముల భంగులు లిత్తలుగా నెత్తింగి చె

చ్ఛేర నవి యంతవట్టు నిరసించి తపాఁ దమ సత్క్రిశీలతం

బలణతి నొందుఁ బోందుఁ జిదపం బరమార్థపద్ధతిభావమున్.' 77

ప్రతిపదార్థం: చిరముగన్= చాలకాలం; ధర్మముల్= లోకాన్ని మంచి స్థితిలో నిలబెట్టే పనులను; నడపన్= ఆచరించగా; చిత్తము= మనస్సు; తేఱున్= నిర్వులవాతుంది; ప్రసన్న చిత్తుడు+ఖ= తేరుకొనిన మనస్సు కలవాడై; పరువడిన్= శ్రద్ధతో; ఇంద్రియ+అర్థముల భంగులు= విషయసుభాలకు సంబంధించిన భావాల రీతులు; రితులుగాన్= వ్యాఘలైనవిగా; ఎఱింగి= తెలిసికొని; చెచ్చేరన్= శీఘ్రంగా; అవి= (ఆ ఇంద్రియర్థాలు); అంత+పట్టు= అంతమేరకు; నిరసించి= త్వజించి; తపన్+దమ,

సత్య, శీలతన్= చిత్తప్రసాదాన్నిగలిగించే శరీరక్కెం మున్నగు పనులచేత, ఇంద్రియనిగ్రహంచేత, నిజాన్ని సదా భాషించే స్వభావంచేత; పరిణాతిన్+ఒందున్= గొప్పవికాసాన్ని పొందుతాడు; పిదపన్= తదుపరి; పరమ+అర్థ, పద, ప్రభావమున్= మిక్కిలిగొప్పదైన ఆధ్యాత్మికమైన ఉన్నతి యొక్క మహిమను; పొందున్= ఏర్పరచుకొంటాడు.

తాత్పర్యం: చిరకాలం ధర్మాలను ఆచరించటంవలన మనస్సు నిర్వుల వౌతుంది. చిత్తం ప్రశాంతిని బొందటంచేత, ఇంద్రియ సౌభాగ్యాలు వ్యర్థాలైనవి అని తెలుస్తుంది. అట్టి జ్ఞానం లభించిన వెంటనే వాటిని విడనాడి తపస్సు, ఇంద్రియనిగ్రహం, సత్యప్రతం, మున్నగు సద్గుణాల చేత ఆధ్యాత్మికమైన ఉన్నతస్థితి మహిమ గోచరిస్తుంది. అదియే గొప్ప పరిణాత ప్రతితి.'

వ. అనిన నమ్మహింధిజుండు ధర్మవ్యాధున కి ట్లనియే.

78

తాత్పర్యం: అనగా ఆ ఉత్తమబ్రాహ్మణులైన కౌశికుడు ధర్మవ్యాధుడితో ఈవిధంగా అన్నాడు.

ఆ. ‘ఇంతియంబు లనగ నెయ్యవి? యవి నిగ్రంపించుకున్న బాప మేమి దొడరు?

వాని నిగ్రహించువానికి నగు ఫలం , బెట్టి? దనిన నాతఁ డిట్టు లనియే.

79

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్రియంబులు+లనగన్+ఎయ్యవి?= ఇంద్రియాలు అనగా ఏవి?; అవి= (ఇంద్రియాలు); నిగ్రహింపున్నన్= అదుపులో పెట్టుకుంటే; పాపము+ఎమి+తొడరున్= ఎట్టి దురితం సంక్రమిస్తుంది; వానిన్= (ఇంద్రియాలను); నిగ్రహించువానికిన్= లోబరముకోనే వాడికి; అగు ఫలంబు= లభించే ఫలం; ఎట్టిది= ఏవిధమై నట్టిది; అనినన్= అనగా (అని కౌశికుడు అడుగగా); ఆతడు= (ధర్మవ్యాధుడు); ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఇంద్రియాలు అనగా ఏవి? ఇంద్రియాలను అదుపులో పెట్టుకపోతే కలిగే పాప మేమి? వాటిని నిగ్రహించేవాడికి కలిగే లాభ మేమి?’ అని అడిగిన కౌశికుడి ప్రశ్నలకు ధర్మవ్యాధుడు ఈవిధంగా సమాధానం ఇచ్చాడు.

విశేషం: ఇంద్రియాలు అయిదు+అయిదు= పది. జ్ఞానేంద్రియాలు అయిదు; త్వర్గు, చద్ధువు, క్రోత్రం, జిహ్వ, ప్రూణాం, కర్కోందియాలు అయిదు: వార్గు, పాణి, పాదం, పాయువు, ఉపస్థ. మనస్సుతో కూడి ఏకాదశేంద్రియాలుగా ప్రాచుర్యం.

క. ‘విను విషయజ్ఞానమునకు , ననయంబును మనసు మూలః మధి కామక్రో

ధనిరూఢ మగుచుఁ బురుషుని , ననిశము నెలయించు నింతియార్థక్రియలన్.

80

ప్రతిపదార్థం: విను= ఆలకించుము; విషయ, జ్ఞానమునకున్= ఇంద్రియార్థాల తెలివిడికి; అనయంబును= ఎల్లప్పుడును; మనసు= చిత్తం; మూలము= ఆధారం; అది= (అ మనస్సు); కామ, క్రోధ, నిరూఢము+అగుచున్= కోరికలతో, కోపతాపాలతో కూడుకొన్నది కావటంచేత; ఇంద్రియ+అర్థ, క్రియలన్= ఇంద్రియభోగాలకు సంబంధించిన పనులలో; పురుషునిన్= మనజడిని; అనిశమున్= ఎల్లప్పుడు; ఎలయించున్= ప్రవేశపెడుతుంది.

తాత్పర్యం: ‘ఇంద్రియార్థాల తెలివిడికి ఆధారమైనది మనస్సు. అది కోరికలతో, కోపతాపాలతో కూడితే మనజడిని విషయభోగాలమైపు తరలిస్తుంది.

విశేషం: ఇంద్రియార్థంబుల అయిదు. శబ్దం, స్వర్ణం, రూపం, రసం, గంధం.

- సీ.** జంత్రియార్థంబుల కెలసిన పురుషుండు, గాఢరాగంబును గరఙుచుండు; రాగంబువలను బిరంబు లోభంబు, లోభయై కరుణకు లోసుగాఁడు; మతి సముద్ధతప్యత్తి మరగు బాపక్తియు, దగువారు సెప్పెడి తగవు వినఁడు; కుజనుల దెసు శ్రీతి గొఱలు; దుల్యంబులు, గాకుండు వాజ్గైనఃకర్మభంగు;
- అ.** లిపామునందుఁ బుణ్ణహీనుఁడై చెడిపోతపు, బరమునందు దుఃఖభరము నొందుఁ; గాను యింత్రియార్థగతుఁ బోక సాధుసం, సర్దుఁ జేసు సుగతుఁ జనుట యొప్పు. 81

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్రియ+అర్థంబులకున్= విషయసుభాలకు; ఎలసిన= లోహైన; పురుషుండు= మనజడు; గాఢ, రాగంబున్= మిక్కట మైన కామం చేత; కరఙుచుండున్= ద్రవిస్తూ ఉంటాడు; రాగంబువలన్= కామంవలన; లోభంబు= పిసినారితనం; తిరంబు+అగున్= ఎక్కువ కాలం నిలుస్తుంది; లోభి+బి= లోభం కలవాడై; కరుణకున్= దయకు; లోసు+కాఁడు= లోబడడు; మతి= అదనంగా; సమ్మ+ఉర్ధతి, వ్యతి= ఎక్కువ గర్వంతో కూడిన భావంచేత; పాపక్తియున్= దురితంతో కూడిన పనియందు; మరగున్= అభిలాష పెంచుకొంటాడు; తగువారు= యోగ్యులు; చెప్పెడి= వచించెడి; తగవు= ధర్మం; వినఁడు= ఆలకించడు. కుజనుల+దెసున్= చెడ్డవారి యెడల; ప్రీతి= అభిమానం; కొఱలున్= అతిశయుస్తుంది; వాక్త+మనన్+కర్మ, భంగులు= మాట, మనస్సు, క్రియల రీతులు; తల్యంబులు= సమమైనవి; కాక+ఉండున్= కాపు; ఇహమునందున్= ఈ లోకంలో; పుణ్య, హీనుఁడు+బి= సుకృతం లేనివాడై; చెడిపోతపున్= నశిస్తాడు; పరమునందున్= ఇంకొకలోకంలో; దుఃఖ, భరమున్= శోకపు బరువును; ఒందున్= పొందుతాడు; కాను= కాబట్టి; ఇంద్రియ+అర్థ, గతిన్= విషయ సుభాల మాగ్గంపై; పోక= వెడలక; సాధు, సంసర్గన్+చేసి= మంచివారలతోడి కలయిక చేత; సుగతిన్= మంచి మాగ్గంలో; చనుట= వెడలటం; ఒప్పు= మంచిది.

తాత్పర్యం: విషయసుభాలకు చిక్కిన మనజడు మిక్కటమైన కామప్రవృత్తికి లోనోతాడు. మిక్కటమైన కామ ప్రవృత్తికి లోసుకావటంవలన చాలకాలం నిలిచే లోభం ఏర్పడుతుంది. లోభి కావటంవలన దయకు దూరమైనవా డౌతాడు. గర్వానికి లోనోతాడు, పాపక్తార్యాలకు పాల్పడతాడు; యోగ్యులైన వారు చెప్పే ధర్మాన్ని ఆలకించడు. చెడ్డవారి స్నేహం చేస్తాడు. వాక్కుకు, మనస్సుకు, చేతలకు బొత్తిగా పొంతన కుదురదు. ఆ విధంగా అతడు ఈలోకంలో చెడిపోతాడు. పరం దక్కుక అతడు దుఃఖమగ్గుడౌతాడు. కాబట్టి విషయబోగాలలో మనస్సును చిక్కిసీయక, సాధుజనుల సహవాసం చేసి సుగతికి పోవటం మంచిది.

- వ.** జంత్రియంబు లన నెయ్యివి యనియు, నింతియ జయసిథియు నీవు నశ్శదిగితివి; తత్త్వకారంబు బ్రహ్మవిద్యావిష్ణుయంబు మాబోఁచేవాలకి నవాచ్ఛం బై యుండు; సైను నీవు బ్రాహ్మణప్రవరుండవు గావున సద్గుర్వాహాప్తుణ త్రియం బహవ్యకర్తవ్యంబు; పరమబ్రహ్మవిదు లైన బ్రాహ్మణపరులకు నమస్కరించి, బ్రహ్మవిద్యాప్రవంచం బెఱింగించెద; నవధాన పరుండ వై యాకల్చింపుము. 82

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్రియంబులు+అనన్+ఎయ్యవి= ఇంద్రియాలు అనగా ఏవి; అనియున్= అనియున్నా; ఇంద్రియ, జయ, సిద్ధియున్= ఇంద్రియాలపై గెలుపు ఎట్లా సిద్ధిస్తుంది అనిస్తే; నీవు= నీవు; నన్నున్= నన్ను; అడిగితివి= ప్రశ్నించావు; తత్త్వ+ప్రకారంబు= ఆవిధం; బ్రహ్మ, విద్యా, విషయంబు= ఆధ్యాత్మికజ్ఞానానికి సంబంధించిన సంగతి; మాబోఁటివారికిన్= నా వంటి వారలకు; అవాచ్యంబు+బి+ఉండున్= చెప్పు నలవి కానట్టిదిగా ఉంటుంది. పనను= అయినప్పటికిని; ఈవు= నీవు;

బ్రాహ్మణ, ప్రవరుండవు= విప్రులలో ఉత్తముడవు; కావున్= కాబట్టి; సత్త+బ్రాహ్మణ, ప్రియంబు= మంచి విప్రులకు ఇష్టమైనది; అవశ్య కర్తవ్యంబు= తప్పనిసరిగా చేయవలసినట్టిది; పరమ బ్రహ్మవిదులు+బన= ఆధ్యాత్మిక తత్త్వాన్ని లేస్తుగా తెలిసినవారైన; బ్రాహ్మణ వరులకున్= విప్రులలో శైష్మ లైన వారికి; నమస్కరించి= వందనం చేసి; బ్రహ్మ, విద్య ప్రపంచంబు= ఆధ్యాత్మిక తత్త్వం యొక్క విస్తారం అంతటిని; ఎఱీంగించెదన్= తెలుపుతాను; అవధానపరుండవు+బ= ఏకాగ్రతతో కూడిన నిష్ఠ కలవాడై; ఆక్షరీంపుము= ఆలకింపుము.

తాత్పర్యం: ఇంద్రియాలు అనగా ఏవి? ఇంద్రియనిగ్రహం ఎట్లా లభిస్తుంది? అని నీవు నన్ను ప్రశ్నించావు. అది ఆధ్యాత్మికతత్త్వం. అది నాబోటి వారు చెప్పటానికి అలవి కానిది; అయినను నీవు బ్రాహ్మణోత్తముడవు. జిజ్ఞాసువవు; తెలిసికొనటానికి యోగ్యత యున్నవాడవు. మంచి విప్రులకోరిక ఈడేర్చటం తప్పనిసరిగా చేయవలసినపని. కాబట్టి, మహానుభావులు ఆధ్యాత్మిక తత్త్వాన్నిప్రాప్తములను ధ్యానించి, వారికి సపినయంగా నమస్కరించి, బ్రహ్మజ్ఞానాన్నిగూర్చి నీకు సవిస్తరంగా తెలుపగలను. ఏకాగ్రతతో కూడిన నిష్ఠతో ఆలకించుము.

ధర్మవ్యాధుడు కౌశికునకు బ్రహ్మవిద్యాప్రపంచం బెఱీంగించుట (సం. 3-201-16)

తే. అంబరము వాయు వగ్గి దోయమ్ము ధరణి, భూతపంచక మిది; క్రమంబున మహాత్మ!

శబ్ద సంస్కర్ష రూప రసములు గంధ , సంయుతంబుగ భూతపంచక గుణములు.

83

ప్రతిపదార్థం: మహో+ఆత్మ!= గొప్ప ఆత్మ కలవాడా!; అంబరము= ఆకాశం; వాయువు= గాలి; అగ్ని= విష్ణు; తోయమ్ము= నీరు; ధరణి= నేల; ఇది; క్రమంబున్= వరుసగా; భూతపంచకము= పంచభూతాల సంపుటి(అవి); శబ్ద, సంస్కర్ష, రూప రసములు= నాదం, తామడు, ఆకృతి, ద్రవం; గంధ సంయుతంబుగ్న్= వాసనతో కూడినవై ఉండటం; భూత పంచకగుణములు= పంచభూతాల గుణాలు.

తాత్పర్యం: గొప్పాతత్త్వ గల ఓ కౌశికమహార్షి! ఆకాశం, గాలి, నిష్ణు, నీరు, నేల అనేవి పంచభూతాలు. వీటి గుణాలు వరుసగా నాదం, స్పృష్టి, ఆకృతి, ద్రవం, వాసనలు. అనగా: ఆకాశ గుణం శబ్దం; వాయు గుణం స్పృష్టం; అగ్ని గుణం రూపం; నీటి గుణం రసం; భూమి గుణం గంధం.

క. ఒనరఁగ నాకస మాధిగ , ననులోమముతోడ నిష్టపోభూతము లే

నును బుట్టు నొకటి కొక్కటి , యనయమ్మ బ్రుతలోమగతి లయంబునఁ బొందున్.

84

ప్రతిపదార్థం: ఒనరఁగ్న్= వరుసగా; ఆకసము+ఆదిగ్న్= ఆకాశం మొదలుగా; అనులోమముతోడ్న్= క్రిందివరుసగా; ఈ+మహోభూతములు+ఏనును= ఈ గొప్పభూతాలు అయిదున్నా; పుట్టున్= ఉర్ధ్వవిస్తాయి; ఒకటికిన్+ఒక్కటి= ఒకదానివరుస ఒకటి; అనయమున్= ఎల్లప్పుడును; ప్రతిలోమగతిన్= పైవరుస క్రమాన; లయంబున్న్= వినాశాన్; పాందున్= పాందుతాయి.

తాత్పర్యం: ఆకసం మొదలుగా పంచభూతాలు వరుసగా అనులోమ క్రమంలో పుట్టుతాయి. అవి ప్రతిలోమ క్రమంలో లయమోతాయి. (అనగా ఆకాశంనుండి వాయువు; వాయువునుండి అగ్ని, అగ్నినుండి నీరు, నీటినుండి భూమి పుట్టుతాయి. ఇది అనులోమ క్రమం. ఇక ప్రతిలోమ క్రమాన ప్రశాయకాలంలో భూమి నీటిలో, నీరు అగ్నిలో, అగ్ని వాయువులో, వాయువు ఆకాశంలో లయస్తాయి.

- వ. శ్రీత్రంబును ద్వాక్షము జక్కువును జహ్నయు ప్రాణంబును నను నియోజనగు నింటియంబులు శబ్ద స్వర్ణ రూపరసగంధంబు లింగియ విషయంబు లై యుండు; నింటియపంచకంబునకు షష్ఠం బై మనస్సుప్రకాశిల్లు; సప్తమాష్టమంబు లై బుట్టియు నహంకారంబును వర్తిల్లు; సత్యంబును రజస్సును దమస్సును గుణంబు లై యుండు; నీ చెప్పంబడిన మహాభాతప్రముఖ త్రపంచంబంతయు నవ్యక్తం బను తత్యంబునం దావిర్భావతిరీభావంబులం బొందుచుండు.

85

ప్రతిపదార్థం: శ్రీత్రంబును= చెవియున్నా; త్యక్తును= చర్మమున్నా; చక్కువును= కన్నున్నా; జిహ్వయున్= నాలుకయున్నా; ప్రాణంబునున్= ముక్కున్నా; అను+ఈ+ఏను+అగు= అనబడే ఈ అయిదు అయిన; ఇంద్రియంబులు= ఇంద్రియాలు; శబ్ద, స్వర్ణ, రూప, రస, గంధంబులు= నాదం, తాకుడు, ఆకృతి, ద్రవం, వాసనలు; ఇంద్రియవిషయంబులు+బాండున్= ఇంద్రియార్థాలు అయి ఉంటాయి (వీటికి తన్నాత్మలు అని పేరు); ఇంద్రియ పంచకంబునకున్= అయిదు ఇంద్రియాలకు; షష్ఠంబు+బా= ఆరవది అయి; మనస్సు= చిత్రం; ప్రకాశిల్లున్= వెలుగొందుతుంది; సప్తమ+అష్టమంబులు+బా= ఏడవది ఎనిమిదివది అయినవి; బుద్ధియున్+అహంకారంబును= తెలివియున్నా, నేను అనెడి అభిమాన భావమున్నా; వర్తిల్లున్= ఉంటాయి; సత్యంబును= సాధువులకుండే మంచితనం అనేగుణం; రజస్సుము= భూలోకవాసులలో సర్వసాధారణంగా ఉండే అహంభావపూరితమైన లడ్జణం; తమస్సును= కోపతాపాలలో కూడిన మూడత్వం (త్రిగుణములు= సత్యరజ్ఞస్తమోగుణాలు); గుణంబులు+బాండున్= గుణాలు అయి ఉంటాయి; ఈ చెప్పంబడిన= ఈ విధంగా వివరించబడిన; మహా, భూత, ప్రముఖ, ప్రపంచంబు+అంతయున్= గొప్ప భూతాలలో కూడుకొనిన లోకం అంతయున్నా; అవ్యక్తంబు+అను, తత్యంబు నందున్= వ్యక్తం కానట్టి అనగా అగోచరమైనది అనే తత్యంలో; ఆవిర్భావ, తిరిన్+భావంబులన్= పుట్టుక మరలిపోవటాలను; పొందుచుండున్= పొందుతూ ఉంటాయి.

తాత్పర్యం: చెవి, చర్మం, కన్న, నాలుక, ముక్కు - ఇవి ఐదు ఇంద్రియాలు. శబ్దం, స్వర్ణం, రూపం, రసం, గంధం - ఇవి ఐదు ఇంద్రియార్థాలు: వీటికి పంచతన్నాత్మలు అని వ్యపదేశం. ఇంద్రియపంచకానికి తోడు ఆరవది మనస్సు. బుద్ధి ఏడవది. అహంకారం ఎనిమిదవది. సత్యం, రజస్సు, తమస్సు - ఇవి మూడున్నా త్రిగుణాలు. ఈ భూతప్రపంచం సర్వమున్నా 'అవ్యక్తం' అనే తత్యంలో ఉదయిస్తుంది. తిరిగి అందులోనే లయిస్తుంది.

విశేషం: ప్రపంచం : అనగా విస్తారం : విరివి. పెక్క విధాలు గలిగిన విస్తరణ. బ్రహ్మవిద్యా ప్రపంచం అనగా వేదాంతజ్ఞాన విస్తారం. ఇందు 'తత్యమునందు ఆవిర్భావ తిరీభావంబులందు' అనే వాక్యం సృష్టినిగూర్చి ప్రశయాన్నిగూర్చి తెలుపుతుంది. సృష్టికి ఆద్యప్రకృతి అయిన మూలపదార్థాన్నిగూర్చి వివిధమతాలు వేరు వేరు సిద్ధాంతాలను నెలకొల్చినవి.

<u>మతాలు</u>	<u>తత్యాలు</u>
చౌర్ధవం	శాస్యం
చార్యాకులు	పంచభూతాలు
అర్ఘ్యాతులు	జీవం - అజీవం
అర్ఘ్యాతులు (కొండరు)	జీవం - ఆకాశం - ధర్మం - అధర్మం - పురులం.
సాంఖ్యాలు	పంచభూతాలు 5, పంచతన్నాత్మలు 5, ఏకాదశేంద్రియాలు 11, అవ్యక్తం 1, బుద్ధి 1, అహంకారం 1, ఆత్మ 1 = మొత్తం 25.

యోగులు	సాంఖ్యులు 25+శస్త్రరుడు
ధైతులు	స్వతంత్రం+అస్వతంత్రం
విశిష్టాధైతులు	తత్త్వత్రయం = చిత్త+అచిత్త+శస్త్రరుడు
అధైతులు	బ్రహ్మం.

క. అవ్యక్త తత్త్వ మరయగ : నవ్యక్తం బయ్య నిట్టి దై లక్ష్య మగున్ సువ్యక్తేంద్రియ భూతా : ఓ వ్యవహరించి వింగద్భుషాకృతి యై.

86

ప్రతిపదార్థం: అరయఁగన్= పరిశీలించగా; అవ్యక్త, తత్త్వము= వ్యక్తం కాకుండ అగోచరంగా ఉండే యాధార్థం; అవ్యక్తంబు+అయ్యున్= వ్యక్తం కానట్టిదే అయినప్పటికిని; ఇట్టిది+ఇ= ఈ విధంగా ఏర్పడేదై; సువ్యక్త+ఇంద్రియ, భూత+అది, వ్యవహార+అర్థ, లింగ, దృష్టి+అక్రూతి+ఇ= బాగా గోచరించునట్టిదై ఇంద్రియాలలో భూతములు ముస్ఖగునట్టి వానితో కూడి లోకమైన వాడుకలు, భావప్రతితి, లింగ, భేదంతో కన్నించే రూపం కలవై; లక్ష్యము+అగున్= గ్రహించదగినట్టిది బౌతుంది.

తాత్పర్యం: అవ్యక్తమై అగోచరమయ్యే తత్త్వం - అవాజ్ఞానస గోచరం అనిర్యచనీయం అనుభవైకవేద్యం అయినదే అయినను, లోకవ్యవహారంలో, ఇంద్రియాలకు భూతాలకు అనువయిన భావనలో లింగభేదంతో కూడిన రూపంతో కన్నించవచ్చును. ఆవిధంగానే అవ్యక్తతత్త్వాన్ని లోకికులైన మానవులు గ్రహించ వీలు కల్గుతుంది. అనగా అవ్యక్త తత్త్వం వ్యవహారంలో సాకారం కావచ్చును. అసలు అది నిరాకారం. అవ్యక్తం.

వ. అని చెప్పి మతీయు ని ట్లనియే.

87

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

తే. అనఫు! శబ్దాది విషయంబులందుఁ దగిలి : యిచ్చు జిలియంచు నెప్పుడు నిందియములు: బుధుఁడు దత్సుభావముఁ దనబుట్టి నెత్తిగెఁ : యేమఱక వానిఁ దగు గుబియంప వలయు.

88

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= పాపం లేనివాడా; శబ్దా+అది, విషయంబులందున్= శబ్దం మొదలైనవాటిలో; తగిలి= చిక్కుకొని; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడును; ఇంద్రియములు= భోగసాధనాలు; ఇచ్చున్= ఇష్టం వచ్చినట్లుగా; చరియంచున్= తిరుగుతాయి; బుధుఁడు= తెలివిగలవాడు; తత్త్వభావమున్= వేదాంతాన్ని, యాధార్యజ్ఞానాన్ని; తన బుద్ధిన్= తన తెలివితో; ఎట్టిగెఁ= తెలిసికొని; ఏమఱక= అవధానం పోగొట్టుకొనక; వానిన్= (ఆ ఇంద్రియాలను); కుదియంపవలయున్= నిగ్రహించాలి.

తాత్పర్యం: ఓ పుణ్యాత్మకా! ఇంద్రియాలు శబ్దం మొదలైన భోగసాధనాలలో చిక్కుకొని, ఇష్టానుసారంగా నడుస్తూ ఉంటాయి. బుద్ధిమంతుడు ఏమఱుపాటు చెందక జ్ఞానాన్ని ఆర్జించి ఇంద్రియాలను నిగ్రహించాలి.

ఉ. భీరుఁడు నిల్చితేంద్రియుఁడు దెల్లముగాఁ దనుఁ గాంచు భూత వి స్తోరనిగుండ మైన పరతత్త్వముగాఁ, దనయందు భూత వి స్తోరము నెల్లఁ గాంచు సతతస్మీటదర్శనుఁ దై సమగ్ర వి స్తోరతఁ బొంది నిర్మలతపంబులయందుఁ జలింప కెన్నడున్.

89

ప్రతిపదార్థం: ధీరుడు= నిలుకడ కల చిత్తం కలవాడు; నిజిత+ఇంద్రియుడు= నిగ్రహించబడిన ఇంద్రియాలు కలవాడు-ఇంద్రియాలను జయించినవాడు; సతత, స్నుటదర్శనుడు+బ= ఎల్లపుడును బాగా కన్నించే చూపు కలవాడై సమగ్ర, విస్మారతన్+పాంది= పూర్వమైన వికాసాన్ని పాందిన వాడై; నిర్వల, తపంబుల+అందువ్వు= స్వచ్ఛమైన తపస్సులు చేయటంలో; ఎన్నడున్వు= ఎప్పుడును; చలింపక= వణకక; తెల్లముగాన్వు= విశదంగా, స్పష్టంగా; భూత, విస్తార, నిగూఢము+బన్వు= అన్ని పదార్థాలలో వ్యాపించి రహస్యంగా ఉన్నట్టి; పరతత్త్వముగాన్వు= పరబ్రహ్మంగా; తనువ్వు+కాంచన్వు= తనను తెలిసికొంటాడు; తనయందున్వు= తనలోపల; భూత, విస్తారమున్వు+ఎల్లున్వు= ప్రపంచంలో విస్తరించిన పదార్థాల సన్నిటిని, కాంచన్వు= తెలిసికొంటాడు.

తాత్పర్యం: స్వచ్ఛమైన తపస్సులు చేసి జ్ఞానాన్ని ఆర్జించిన మహానీయుడు సర్వభూతాలలో తనను తెలిసికొంటాడు; తనయందు సర్వభూతాలను తెలిసికొంటాడు.

విశేషం: ‘ఏకమ్ సత్త విప్రాః బహుధా వదంతి.’ ‘ఏక మేవాత్ ద్వితీయమ్’ - ముస్తగు ఉపనిషద్వాక్యాలకు అనురూప మైనది ఈ వద్యం. భిన్నామరూపబేదాత్మక మైన ప్రపంచంలో అంతర్లీనంగా ఉన్న ఆత్మపదార్థాన్ని తపస్యించినవాడు ఇంద్రియనిగ్రహింతో గుర్తించగలడు.

క. తప మనగ సకల విషయ | వ్యవేత మగు నట్టి బుధ్మిజ్ఞము సుమీ!

తపమున సుస్థిరుఁ డగు యో | గపరునకుం గలవె యొండు కర్తవ్యంబుల్.

90

ప్రతిపదార్థం: తపము+అనగ్వున్వు= తపస్సు అనగా; సకల, విషయ, వ్యవేతము+అగు+అట్టి= అన్ని విషయాలనుండి వెనుకకు మరల నట్టి; బుధ్మి, వైభవము, సుమీ= జ్ఞానంమొక్క గొప్పదనం సుమా; తపమునవ్వు= తపస్సులో; సుస్థిరుఁడు+అగు= నిలుకడ చెందిన వాడగు; యోగపరునకున్వు= యోగాసక్తునకు; ఒండు= వేరే; కర్తవ్యంబుల్= నెరవేర్పవలసిన పనులు; కలవె= ఉన్నవా? (లేవు).

తాత్పర్యం: తపస్సు అనగా అన్ని విషయాలనుండి వెనుకకు మరలిన మనస్సుతో కూడిన వైరాగ్యమే కదా! తపస్సులో నిలుకడ కనిన యోగికి ఇక చేయవలసిన పనులు వేరేమీ ఉండవు.

క. స్వర్గనరకంబు లింభియ | వర్గ సమాచరణమునన వచ్చును వినవే!

స్వర్గ మగుఁ దన్నివారణ | దుర్గతి యగుఁ దన్నిరోధ దుర్బలతమెయ్న.

91

ప్రతిపదార్థం: స్వర్గనరకంబులు= స్వర్గమున్నా నరకమున్నా; ఇంద్రియ, వర్గ, సమాచరణమునవ్వు+అ= ఇంద్రియ సమూహాల యొక్క ప్రవర్తన వలన; వచ్చును= సంక్రమిస్తుంది; వినవే!= వినలేదా!; తద్వ+నివారణన్వు= ఆ (ఇంద్రియాలను) నిగ్రహించటంచేత; స్వర్గము+అగున్వు= స్వర్గం ప్రాప్తిస్తుంది; తత్త+నిరోధ, దుర్ఘాత, మెయిన్వు= ఆ ఇంద్రియాలను నిగ్రహించటంలో ఏర్పడిన బలహీనతచేతనే; దుర్గతి= దుర్గతి, నరకం; అగున్వు= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: ఇంద్రియాలను నిగ్రహించటం వలన స్వర్గం లభిస్తుంది. ఆ ఇంద్రియాలను నిగ్రహించజాలని బలహీనత వలననే నరకం ప్రాప్తిస్తుంది.

విశేషం: పాపాలు చేసినవారికి యమలోకం ప్రాప్తిస్తుందనిస్తీ, పుణ్యాలు చేసిన వారికి స్వర్గం లభిస్తుందనిస్తీ - పురాణ సాహిత్యంలో చెప్పబడిన అంశం. అర్థవాదరూపంగా గ్రహించవనగునని భారత సందేశం.

“న మోక్షో నభసః పృష్ఠే । న పాతాచే న భూతలే ।
సర్వాసంష్టయే చేతః । క్షయో మోక్ష ఇతీర్యతే”.   70 అస్తపూర్ణ అధర్యవేదం

మోక్షం అనేది ఆకాశం వెనుకగాని పాతాళంలో గాని భూమిమిద గాని ఉండే చోటు గాదు. ఆశాపరివృత్త మైన చిత్తవృత్తి నశించటమే నిజమైన మోక్షం - అన్న వేదవాక్య మిక్కడ అనుసంధించదగింది.

చ. అరదము దేహా, ఇంద్రియము లశ్వము, లాత్ముడు సూతుఁ డమ్మహా
తురగచయంబు ఛైర్య మను తోరపుఁ బగ్గములన్ దృఢంబుగా
సురవడిఁ జోక యుండ వెర వొప్పుగఁ బట్టినవాడు సేమపుం
దెరునున నేగు నప్పరమథీరుడు సుషై యుదారుఁ డెయ్యెడన్.

92

ప్రతిపదార్థం: దేహము= శరీరం; అరదము= రథం; ఇంద్రియములు= భోగానుభవ స్తానాలు; అశ్వములు= గుర్రాలు;
అత్ముడు= ఆత్మ అనే పురుషుడు; సూతుఁడు= సారథి; ఆ+మహాతురగచయంబు= ఆగొప్పగుర్రాల సమూహం; ఛైర్యము+అను,
తోరపున్+పగ్గములన్, తోరపున్+పగ్గములన్= నిలుకడ కలిగిన చిత్తం అనే గొప్పపగ్గాలతో; దృఢంబుగాన్= గట్టిగా; ఉరవడిన్= వేగంగా;
పోకయుండన్= పారిపోవకుండేటట్లుగా; వెరపు+బప్పుగన్= ఉపాయం భాసించేటట్లుగా; పట్టినవాడు= చేతిలో
నిగ్రహించి పూనినవాడు; సేమము+తెరువునన్= క్షేమంగల మార్గాన; ఏగున్= వెళ్ళుతాడు; ఆ+పరమథీరుడు+చుప్పే= ఆశ్రేష్టాడైన,
ధీరుడే సుమా; ఏ+ఎడన్= ఎక్కడైనా; ఉదారుడు= గొప్పవాడు.

తాత్పర్యం: ఈ దేహమే ఒక రథం. ఇంద్రియాలు ఈ రథానికి పూన్చిన గుర్రాలు - అని చెప్పవచ్చును. ఆత్మయే
ఈ రథాన్ని నడిపే సారథి. చలించని చిత్తం అనే పగ్గాలను చేతబూని ఉపాయంతో ఎవడు ఈ గుర్రాలను తన
అదుపులో పెట్టి నడపగలడో అట్టివాడే ధీరుడు. అట్టివాడే క్షేమమార్గాన పోయేవాడు.

విశేషం: ఈ దేహం ఒక రథం. ఇంద్రియాలు అనునవి గుర్రాలు. ఆ గుర్రాలను అదుపులో పెట్టి నడిపించవలసిన గొప్పసారథి
- ఆత్మ. అనుభవం మిక్కలి ప్రాచీనమైనది. “అత్మానం రథినం విద్ధి శరీరం రథ మేవ తు” - ఇత్యాదులు, మరియు
“యస్తువిజ్ఞానవాన్ భవతి , యుక్తేస మనసా సదా , తస్యోంద్రియాణి వయ్యాని , సద్యా ఇవ సారథే” అనే ఉపనిషద్వ్యక్త్యాలు
ఇట స్క్రించదగినవి.

తే. ఇంద్రియంబులు బివిచిన యొడక పాటు , చుండు మన సెప్పుఁ; దధ్యేగ ముడుపకున్
నెడలి చెడిపోపు బుధ్మి యుభీర్షపవన , హతుఁ బయోనిథిలోఁ గల మవియు నట్లు.

93

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్రియంబులు= శరీరంలో భోగస్తానా లైన అవయవాలు; తివిచిన+ఎడకు+అ= ఆకర్షించిన (లాగిన) చోటికే;
మనసు= మనస్సు; ఎప్పున్= ఎపుడును; పాటుచుండున్= ప్రవహస్తూ ఉంటుంది; తద్వ+వేగము= ఆ ఇంద్రియాల శీఘ్రగమనం;
ఉడుపక+ఉన్నన్= ఆపకపోతే; ఉదీర్ష, పవన, హతిన్= పెనుగాలి తాకిడికి; పయన్+నిధిలోన్= సముద్రంలో; కలము= పడవ;
అవియున్+అట్లు= నశించిపోయేటట్లుగా; బుధ్మి= తెలివి; ఎడలి= వికలం అయి; చెడిపోపున్= పాడయిపోతుంది.

తాత్పర్యం: ఇంద్రియాలు ఆకర్షించిన చోటికే మనస్సు సదా ప్రసరిస్తూ ఉంటుంది. ఆ ప్రసార వేగాన్ని అదుపులో
పెట్టుకపోతే సముద్రంలో పెనుగాలి తాకిడికి పగిలి నశించే పడవవలె, బుధ్మి పాడైపోతుంది.

క. ఏనింద్రియములు మనసును , బుధి తనవశంబ యైన బురుషుండు గదా
ధ్యానసమాధిసమగ్రుడు , వానిం గీత్రింతు రమరవరులున్ ముసులున్.’

94

ప్రతిపదార్థం: ఏను+ఇంద్రియములు= అయిదు ఇంద్రియాలు= 1. త్వర్క, 2. చష్టవు, 3. శ్రోతం, 4. జిహ్వ, 5. ప్రూణం; మనసును= చిత్తమున్నా; పూని= దీక్షతో; తన, వశంబు+అ+ఖన= స్వాధీనమైన; పురుషుండు= మనిషి; కదా= సుమా; ధ్యాన, సమాధి, సమగ్రుండు= చిత్తచాంచల్యం లేక ఏకగ్రంగా తలపోయటంలో సంపూర్ణమైన నిష్ఠ కలవాడు; అమరవరులున్= వేల్పులలో ఉత్తములు; మునులున్= బుములును; వానిన్= (అట్టి ధ్యానయోగిని); కీర్తింతురు= పాగడుతారు.

తాత్పర్యం: ఐదు ఇంద్రియాలను తన వశం చేసికొనినవాడే కదా ధ్యానయోగి; అట్టివాడినే గదా దేవతలు, బుములు పాగడుతారు.'

క. అనిన నవ్వపుండు సత్యరజ్జస్తమోగుణంబులతెఱం గెఱింగింపు మనిన నెఱు కి ట్లనియె. 95

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పినపిదప; ఆ+విప్రండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; సత్య, రజః+తమః+గుణంబులతెఱంగు= సత్యము, రజస్సు, తమస్సు అనే గుణాల విధం; ఎఱింగింపుము= తెలుపుము; అనినన్= చెప్పగా; ఎఱుక= బోయవాడు (ధర్మవ్యాధుడు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ రీతిగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పిన కౌశికమునితో ధర్మవ్యాధుడు ఇట్లా పలికాడు.

ధర్మవ్యాధుడు కౌశికునకు సత్యరజ్జస్తమోగుణంబుల తెఱం గెఱింగించుట (సం. 3-203-3)

క. అతినిందితము తమోగుణా, మతిబోధమయంబు సత్య మనయంబుఁ బ్రుకా
సత నొప్పు; నుభయగుణము, శ్రుతుఁ బరగు రజోగుణంబు సన్ముతచరితా! 96

ప్రతిపదార్థం: సత్త+సుత, చరితా!= మంచివారిచేత ప్రశంసించబడిన శీలం కలవాడా! ఓ కౌశికమునీ!; తమన్+గుణము= తమోగుణము= తమస్సు అనే చెడుగుణాం; అతినిందితము= మిక్కిలి గ్రీంచతగింది; సత్యము= సత్యం అనే మంచిగుణాం; అతిబోధమయంబు= మిక్కుటమైన జ్ఞానంతో కూడినట్టిది; అనయంబున్= ఎల్లప్పుడును; ప్రకాశతన్+బప్పున్= వెలుగొందుతుంది; రజన్+గుణము= రజోగుణము= రజస్సు అనే గుణం; ఉభయ గుణమిత్రతన్+పరగున్= రెండింటియొక్క కలయికచేత అనగా తమోగుణ సత్యగుణాల రెండింటియొక్క సమేళనంవలన ఏర్పడుతుంది.

తాత్పర్యం: పాగడబడినశీలం కల ఓ కౌశికమునీ! తమోగుణం మిక్కిలి హేయమైనది. సత్యగుణం జ్ఞానంతో కూడి వెలుగొందేది. ఇక రజోగుణమా, తమోగుణ సత్యగుణాల రెంటి యొక్క సమేళనం.

మ. అసుఖాకారత నిర్త దైన్యము విమోహం బళ్మమత్వంబుఁ డా
మనభావంబులు; రాగలీభ్రజడతామానంబు లూహింప రా
జసశ్వత్తంబులు; దైర్ఘ్యశాంతికరుణాసంతోషవిద్యాదు లిం
పెనగెన్ సాత్క్రీక చేప్పితంబులు; నిజం బి ట్లాథ్య గ స్విన్నియున్. 97

ప్రతిపదార్థం: అసుఖ+అకారత= త్వష్టి లేని రూపం; నిద్ర= కూర్చుచెందటం; దైన్యం= దురపస్త; విమోహంబు= మిక్కుటమైన భ్రాంతి; అళ్మమత్వంబున్= సహనం కోల్పోవటం; తామసభావంబులు= తమోగుణానికి చెందిన లాష్ణాలు; డ్సహింపన్= ఆలోచించగా; రాగ, లోభ, జడతా, మానంబులు= కోరికలు, పిసినారితనం, కదలిక లేకపోవటం, అహంకారం అనేవి; రాజసవృత్తంబులు= రజోగుణానికి సంబంధించిన అంశాలు; దైర్ఘ్య, శాంతి, కరుణా, సంతోష, విద్యా+అదులు= నిలుకడ

కలిగిన చిత్తం, మనస్ఫ్ఫై దయ, ఆసందం, జ్ఞానం మొదలైనవి; ఇంపు+ఎసంగ్= ప్రియం ఏపారేటట్లుగా; సాత్మిక, చేష్టితంబులు= సత్యగుణానికి సంబంధించిన లక్షణాలు; నిజంబు= ఇది సత్యము; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ఆత్మ్= నీలోలోపల; ఇన్నియున్= విటిని ఇన్నింటిని; కన్న= కనుము; అరయుము= తెలిసికొనుము.

తాత్పర్యం: సంతృప్తిలేని రూపం, నిద్ధరమత్తులో ఉండటం, హీనత్యం, మిక్కటమైన భ్రాంతి, సహనం లేకపోవటం అనేవి తమోగుణాన్ని సూచించే లక్షణాలు. దురాశ, పిసినిగొట్టుతనం, జడత్యం, దురహంకారం, రజ్జోగుణాన్ని సూచించే లక్షణాలు. ఆపద దాపురించినపుటికీ చలించని చిత్రప్రత్యు మానసిక సంతృప్తి, జాలి, సంతోషం, తెలివిశేషాలు మొదలైనవి సత్యగుణాన్ని సూచించే లక్షణాలు. ఇది నిజం. ఇదంతా నీ మనస్సులో గ్రహించుము.

చ. అనఘుండు సాత్మికుం డగు మహాత్ముడు బోధనిరూఢి సర్వముం
గనికొని లోకవృత్తములు గావని రోసి సమస్తసుంగభం
గనిరత్నం దై తొరంగు మమకారవికార మహాంక్రియాచ్యుతిం
బనుపడి సంయమప్రకట భావన సుత్తమశాంతిగైకొనున్.

98

ప్రతిపదార్థం: అనఘుండు= పాపం చేయనివాడు; సాత్మికుండు= సత్యగుణం కలవాడు; అగు= అయినట్టి; మహో+ ఆత్ముడు= గొప్ప ఆత్మ గలవాడు; బోధ, నిరూఢిన్= జ్ఞానం స్థిరపడటంవలన; సర్వమున్= అంతటిని; కనికొని= అరసి తెలిసికొని; లోక, వృత్తములు= ఐహికానికి చెందిన అంశాలు; కావు+అని, రోసి= సరిఅయినవి కావు అని అసహ్యాన్ని చెంది; సమస్త, సంగ, భంగ, నిరతుండు+హ= అన్ని కలయికలను విడవటంలో ఆసక్తిగలవాడై; మనుకార వికారము= ఇది నాది అనే భావాన్ని; (అహంకారాన్ని); తొఱంగున్= విడిచిపెట్టుతాడు; అహంక్రియాచ్యుతిన్= అహంకారం జారిపోవటంచేత; సంయమ, ప్రకట, భావన= ఇంద్రియనిగ్రహంతో గూడిన వైరాగ్యం విరిసిన ఆలోచన; పనుపడి= కుదురుకొనేటట్లుగా చేసి; ఉత్తమ శాంతిన్= గొప్పదైన ఆనందాన్ని; కైకొనున్= స్పీకరిస్తాడు.

తాత్పర్యం: పాపరహితు దైన మహోనుభావుడు జ్ఞానాన్ని ఆర్జించి, ఐహికంలోని విషయాలు అన్ని సరిఅయినవి కావని తెలిసికొని, వైరాగ్యభావాన్ని పెంపాందించుకొని, సంగమును త్యజించి, అహంకారాన్ని నిర్మాలించుకొంటాడు. అహంకారం జారిపోవటంచేత ఇంద్రియనిగ్రహం ఏర్పడినట్టి యోగీశ్వరుడు గొప్పశాంతిని అనుభవిస్తాడు.

వ. సత్త్వగుణనిబధ్యం డగునేని శూద్రుం దైనను జన్మాంతరంబున వైశ్వత్సంబు నొంది క్రమంబున రాజభూసురభావంబులు భజించి భవవిముక్తుం డగు' నని చెప్పిన నమ్మహిదేవుం డమ్మహినుభావు నఱ్మనందించి.

99

ప్రతిపదార్థం: సత్య, గుణ, నిబద్ధుండు+అగున్+ఏని= సత్యగుణాలతో కూడినవాడు అయి ఉంటే; శూద్రుండు+పనము= శూద్రుడుగా (శాజన్ములో) పుట్టి ఉన్నపుటికిని; జన్మ+అంతరంబునన్= మరియుక పుట్టుకలో; వైశ్వత్సంబున్+బంది= వైశ్వుడుగా పుట్టుకను పాంది; క్రమంబునన్= వరుసగా; రాజ, భూసుర, భావంబులు= క్షత్రియుడుగా, బ్రాహ్మణుడుగా పుట్టటం; భజించి= పాంది; భవ, విముఖుండు అగున్+అని= జన్మరాహిత్యం పాందుతాడని; చెప్పినన్= వచించగా; ఆ+మహీ, దేపుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు- కౌశికుడు; ఆ+మహో+అనుభావున్= ఆ మహోత్ముడిని - ధర్మాయాధుడిని; అభినందించి= సంతోషంతో ప్రస్తుతించి.

తాత్పర్యం: సత్యగుణాలు కలవాడు ఈ జన్మలో హాదుడై పుట్టి ఉన్నపుటికిన్ని, మరుజన్మలో వైష్ణవై పుట్టుతాడు. అట్టే వరుసగా - తదుపరి జన్మలలో క్షత్రియుడై, బ్రాహ్మణుడై పుట్టుతాడు. అప్పుడు జన్మరాహిత్యాన్ని పాందగలడు' - అని చెప్పగా, కొళికుడు ధర్మవ్యాధుడిని అభినందించాడు.

తే. 'దేహమున ధాతు సంత్రయింపు' డగుచు, వహించు యెట్లుండు? శారీరవాయువులకు నెలవు లెయ్యవి? యవి నాకు నిష్ఠయముగఁ, జెప్పు' మనుటయు నిట్లని చెప్పు నతఁడు. **100**

ప్రతిపదార్థం: దేహమున్= శరీరంలో; ధాతు, సంశ్రయ, దీప్తుడు+అగుచున్= ధాతువులయొక్క ఆధారంచేత ప్రజ్ఞలించినవాడయి; వహించు= అగ్నిహోత్రుడు; ఎట్లు+ఉండున్= ఏ విధంగా మనుతుంటాడు? శారీరవాయువులకున్= దేహంలో ఉండే గాలులకు; నెలవులు= ఉండేచోటులు; ఏ+అవి= ఏవి?; అవి= ఆ విషయాలను; నాకున్; నిష్ఠయముగన్= సందేహాలకు తావులేకుండ, ఖండితంగా; చెప్పుము= తెలుపుము; అముటయున్= అని పలికినపిమ్ముట; ఇట్లు+అని= ఈశ్రీతిగా; అతఁడు= (ఆ ధర్మవ్యాధుడు); చెప్పేన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: మానవశరీరంలో ధాతువుల ఆశ్రయంచేత అగ్ని ఎట్లా ప్రజ్ఞలిస్తుంది? శరీరంలోని వాయువులకు ఆటపట్టులు ఏవి? ఈ విషయాలను దయచేసి నాకు సందేహాలకు ఆస్కారం లేని రీతిగా-వివరించి తెలుప వేడికోలు.

విశేషం: దేహం - అనేకధాతువులతో ఏర్పడేది. ధాతువు అనగా ఆధారభూతమైన పదార్థం అని అర్థం. ధాతువులు ఏడు : 1. వస, 2. అస్కుర్, 3. మాంసం, 4. మేదస్సు, 5. అష్టి, 6. మజ్జ, 7. శుక్రం, ప్రాణంతరంలో మతి కొందరు ధాతువు లనగా: 1. రోమం, 2. త్వర్కు, 3. మాంసం, 4. అష్టి, 5. స్నాయువు, 6. మజ్జ, 7. ప్రాణం. అందుచేత సంభ్యాశాస్త్రంలో ధాతువులు సమానం సంఖ్యాపరిగణనం ఏర్పడింది.

సీ. మూర్ఖదేశమునకు వర్ణితం బై పర్ము, నాత్మాగ్నిః నాభి దదాత్రయంబు:
శిరమునఁ బాపకాంతరమునఁ జలయించుఁ, బ్రాణండు భూతాత్మభావుఁ డతఁడు:
వరుసఁ బ్రాణాపాసు లిరువురు నయ్యగ్నిః, వెలిగింతు రనమేతప్యత్తు లగుచు:
గుదవస్తితలము లాస్పుదములుగా వహించు, పలిగతుం డగుచు నపాసుఁ దుండు:
తే. గడఁగి విష్ణుత్తసిర్దమకాలి యతఁడు:, కర్మభలయత్తుకాలి ర్మై కంరతలము
నం దుదానుండు వర్తించు; నభిలదేహి, సంఘులందును వ్యానుండు సంచరించు. **101**

ప్రతిపదార్థం: ఆత్మ+అగ్ని= ఆత్మ అనబడే అగ్ని; మూర్ఖదేశమునకున్= తల ఉన్న చోటికి; వర్ణితంబు+పి= ఎదిగి, వ్యాపించినట్టిదై; పర్మున్= విలసిల్లుతుంది; నాభి= బొడ్డు; తద్+ఆశ్రయంబు= ఆ(ఆత్మగ్నికి) ఆధారం; ప్రాణండు= ప్రాణమనే పేరు గల వాయువు; శిరమున్= తలలో; పావకాంతరమునక్కన్= నిష్పమధ్య; చరియించున్= తిరుగాడుతుంది; అతఁడు= ఆ ప్రాణము; భూత+ఆత్మ, భావుడు= సకలజీవులకు ఆత్మవంటివాడు; ప్రాణ+అపాసులు+ఇరువురున్= ప్రాణము, అపాసుడు అనే వాయువులు రెండున్నా; వరుస్సున్= క్రమంగా; ఆ+అగ్నిన్= ఆ అగ్నిని; అనమేతప్యత్తులు+అగుచున్= ఎల్లపుడును తొలగని చేపులు కలవారోతూ; వెలిగింతురు= జ్యలింపచేస్తారు; అపాసుడు= అపాసం అనే పేరు గల వాయువు; గుద, వస్తితలములు= మూడి, పాత్రికడుపులు అనేచోటులు; ఆసుదములు+కాన్= నెలవులుగా; వహించితుండు+అగుచున్=

అగ్ని చేత చుట్టుకొనబడినవాడై; ఉండున్= నివసిస్తాడు. అతడు= వాడు; కడగి= పూని; విట్+మూత్ర, నిర్దమకారి= మలమున్నా, మూత్రమున్నా బయటికి పోయేటట్లు చేసేవాడు; ఉదానుండు= ఉదానుడు అనే పేరు గల వాయువు; కర్మ, బల, యత్కారి+ఖ= కర్మయొక్క శక్తిని అనుసరించి ప్రయత్నంచేసే వాడై; కంరతలమునందున్= మెడచోటునందు; వర్తించున్= పనిచేయును; వ్యాసుండు= వ్యాసుడు అనే పేరుగల వాయువు; అభిలహిసంధులందున్= అన్ని అవయవాలు ఒకదానితో మరించటి కలిసే చోటులందు; సంచరించున్= తిరుగాడుతాడు.

తాత్పర్యం: ఆత్మగ్ని నాభినుండి శిరస్సువరకు వ్యాపిస్తాంటుంది. ప్రాణాడు అనే వాయువు, ఆ అగ్నిమధ్యగా శిరస్సులో చరిస్తాంటుంది. అతడు సర్వభూతాలకు జీవత్వాన్ని ప్రసాదించేవాడు. ప్రాణాడికి తోడుగా అపానుడు ఎల్లప్పుడు ఆ అగ్నిని జ్యులింప చేస్తుంటాడు. అపానుడు ముడ్డి, పొత్తికడుపు మధ్య అగ్నిచేత పరిష్టేతుడై ఉంటాడు. అతడే మలమూత్రాలను విసర్జించేటట్లుగా చేస్తాడు. ఉదానుడు అనేవాయువు కంరంలో నివసిస్తాడు. కర్మతంత్రాన్ని నడుపుతాడు. వ్యాసుడు అనేవాయువు శరీరంలోని వివిధాలైన అవయవాలు ఒకదానితో మరియొకటి కలిసేచోటులలో ఉంటుంది.

విశేషం: పంచప్రాణాలు : 1. ప్రాణం, 2. అపానం, 3. ఉదానం, 4. వ్యాసం, 5. సమానం - అనే పేరులు గల వాయువులు. ఈ పద్యంలో నాలుగు ప్రాణావాయువులను గూర్చి చెప్పబడింది. రాబోయే పద్యంలో సమానవాయువును గూర్చి ప్రాయబడింది.

క. విను, ప్రాణాపానులు ని, య్యునలుండుఁ బ్రాపుగ సమానుఁ డన్నరుసపిపా చనుఁ దగుచు నాభిదేశం, బున మండును సకలధాతుపోపుకష్టత్తిన్.

102

ప్రతిపదార్థం: విను= ఆలకీంపుము; ప్రాణ+అపానులు= ప్రాణం అపానం అనేవాయువులు; ఆ+అనలుఁడున్+ప్రాపుగన్= ఆ అగ్నినాశియించి సమానుడు అనే వాయువు; అన్న, రస, విపాచనుఁడు+అగుచున్= ఆహారపాసీయాలను జీర్ణం చేసేవాడు చౌతూ; సకల, ధాతు, పోపక, వృత్తిన్= శరీరంలోని మూల పదార్థాల సన్మింటిని పెంపాందించే పనితో; నాభిదేశంబున్= బొడ్డలో; ఉండును= నివసిస్తాడు.

తాత్పర్యం: సమానుడు అనేపేరు గల వాయువు నాభిప్రదేశంలో ఉండి, ఆహార పాసీయాలను జీర్ణింపచేసి, శరీరంలోని ధాతువులు పెంపాందేటట్లుగా చేస్తుంది. సమానుడు ఆత్మగ్నికి ప్రాణాపానులకు తోడై సహకరిస్తాడు.

క. ఇది పరమయోగదర్శని, విధితం; బిష్టాటఁ బవనవిదు లైన మునుల్ వదలక యభ్యాసపిధిన్, ముదమున ధరియింతు రాత్మమూర్ధతలమునన్.

103

ప్రతిపదార్థం: ఇది= (ఈ పంచప్రాణాల విషయం); పరమ, యోగ, దర్శనవిదితంబు= శ్రేష్ఠమైన యోగశాస్త్రం చేత తెలియబడునది; ఈ+పాటన్= ఈరీతిగా; పవన, విదులు+ఖన, మునుల్= వాయువులను గూర్చి తెలిసికొనిన బుమలు; వదలక= విడువక; అభ్యాసపిధిన్= నిరంతరం ఆచరించటంవలన; ముదమునన్= సంతసంతో; ఆత్మన్= ఆత్మను (ఆత్మగ్నిని); మూర్ధతలమునన్= తలయందు; ధరియింతురు= వహిస్తారు.

తాత్పర్యం: పంచప్రాణాలను గూర్చినట్టి, ఆత్మగ్నిని గూర్చినట్టి, ఈ పరిజ్ఞానం గొప్పయోగదర్శనం వలన మూత్రమే తెలియదగింది. అభ్యాసంవలన నిష్టాతు లైన బుమలు ఆత్మను మూర్ధప్రదేశంలో ధరిస్తారు.

విశేషం: ‘యోగదర్శనము’ - అనే ప్రయోగం మిక్కిలి అర్థవంత్రమైనది. దర్శనం అనగా క్రోణికరించబడిన జ్ఞానం. ‘ఘడ్డదర్శనములు’ - ‘సర్వదర్శనసార సంగ్రహము’ - మున్నగు శీర్షికలు అనుశీలించ దగినవి.

శ. ప్రాణాపాశసమాహితుండై సకలదేహంబులందును జలియించుచున్న పాపకుండు జీవాత్ముందుగా నెఱుంగు; మతండు జలంబుల నున్న కమలపత్రంబుసుంబోలే దేహంబునం దుండియు నిర్దేషస్వరూప బీపితుం డయి వెలుంగుచుండు; నిట్టి జీవాత్ముండు కదా పరమాత్ముండు. **104**

ప్రతిపదార్థం: ప్రాణ+అపాన, సమాహితుండు+ఽః = ప్రాణుడు అపానుడు అనేవాయువులతో చుట్టుకొనబడినవాడై; సకల, దేహంబులందును= అన్ని శరీరాలలో; చరియించుచున్న= తిరుగాడుతన్న; పాపకుండు= అగ్ని; జీవ+ఆత్మందుగాన్= జీవాత్మగా; ఎఱుంగుము= తెలిసికొనుము; అతండు= (అజీవాత్ముడు); జలంబుల్న+ఉన్న= నీళలోఉన్న; కమల, పత్రంబుసున్న+పోల్న= తామరాకు వలె; దేహంబునందున్న+ఉండియున్న= శరీరంలో ఉన్నప్పటికిని; నిర్దేష, స్వరూప, దీపితుండు+అయి= పూర్యబడని ఆకృతిచేత వెలుగొందుతూ (అనగా నీటిచేత తడువని తామరాకువలె); వెలుంగుచున్న+ఉండున్న= ప్రకాశిస్తుంటాడు; ఇట్టి= ఈవిధమైన; జీవ+ఆత్మందు+అల, కదా= జీవాత్ముడు మాత్రమే కదా; పరమ+ఆత్ముడు= పరబ్రహ్మం (భగవంతుడు).

తాత్పర్యం: ప్రాణుడు అపానుడు అనబడే వాయువులతో కలసిమెలసి అన్ని శరీరాలలో నడయాడే అగ్నియే జీవాత్మ అని తెలిసికొనుము. నీటిలో తడిసిపోకుండగా ఉండే తామరాకువలె ఆ జీవాత్మ దేహంలో నిర్దిష్టమై ఉంటాడు. ఆ జీవాత్మయే పరమాత్మ.

శ. చేతన రహితక్షేత్రముఁ , జీతనముం బీరయఁ జేయు జీవాత్మ దశో పేతుడు పరమాత్ముడు వి , భూతుడు తైలోక్యసంప్రకల్పనుఁ దనఫూ! **105**

ప్రతిపదార్థం: అనఫూ!= పాపరహితడ వైన ఓ కౌశికమునీ!; చేతన, రహితక్షేత్రమున్= కదలిక లేనట్టి శరీరం; చేతనమున్+పారయన్+చేయు= కదలేటట్లుగా చేసేవాడు; జీవ+ఆత్మ, దశ+ఉపేతుడు= జీవాత్మ అనెడి అవస్థతో కూడినవాడు; పరమ+ఆత్ముడు= పరబ్రహ్మం - భగవంతుడు; విభ్యాతుడు= కీర్తిక్రియానవాడు; తైలోక్య, సంప్రకల్పనుడు= మూడులోకాలను స్ఫోంచగల శక్తి కలవాడు.

తాత్పర్యం: అచేతనమైన దేహాన్ని చేతనంగా చేసేవాడు. ‘జీవాత్మ’గా భాసించే ఆ పరమాత్మయే. అతడు సుప్రసిద్ధుడు. మూడు లోకాలను స్ఫోంచగల శక్తి కలవాడు.

శ. భూతములయందు వెలిగెడు , భూతాత్మని నెఱుగుదురు ప్రబుద్ధులు నిత్య జ్యోతిర్మయు నవ్యయు న , ఛైతం బగు బుధి సూక్ష్మదర్శమువలనన్. **106**

ప్రతిపదార్థం: భూతముల+అందున్= పదార్థాల అన్నిటిలో; వెలిగెడు= ప్రకాశించే; భూత+ఆత్మనిన్= భూతాలకు ఆత్మాలయినవాడిని; జ్యోతిర్మయున్= ప్రకాశంతో నిండినవాడిని; అవ్యయున్= శాశ్వతుడిని; అధ్యేతంబు+అగు= ఒకటియే అయిన; బుధీన్= తెలివితో; సూక్ష్మ, ధర్మమువలనన్= వింగడించిన ధర్మాన్ని తెలియటంవలన; ప్రబుద్ధులు= గొప్పబుద్ధిగలవారు= జ్ఞానులు; ఎఱుగుదురు= తెలిసికొంటారు.

తాత్పర్యం: సూలదృష్టి భిన్ననామరూపభేదాలచేత సాక్షాత్కరించే జగత్తులో అంతర్లీనంగా ఉన్న ఏకత్వాన్ని సూక్ష్మదృష్టితో గ్రహించగల జ్ఞానులు అధ్యేతయోగం వలన జ్యోతిర్మయుడైన, శాశ్వతుడైన భూతాత్మనిగా గుర్తిస్తారు’.

విశేషం: ఎఱ్లొపైగడకు శంకరాచార్యులవారు ప్రతిపాదించిన ‘అభైత’ సిద్ధాంతంపై గల మక్కల ఇక్కడ వ్యక్తమాతున్నది.

వ. అని మతియుఁ నొశికునకు ధర్మవ్యాధుండు బ్రహ్మవిద్యా ప్రభావంబు తెఱంగు సంప్రయోగరహస్యంబు తెలియి ట్లనియే.

107

ప్రతిపదార్థం: అని= అనిచెప్పి; ధర్మవ్యాధుండు; మతియున్= ఇంకను; కొశికునకున్= (జిజ్ఞాసువుగా తనవద్దకు వచ్చిన ఆ విప్రుడికి); బ్రహ్మ, విద్యా, ప్రభావంబు, తెఱంగు= ఆధ్యాత్మికమైన జ్ఞానానికి సంబంధించిన మహిమయొక్క విధానం; సంప్రయోగ రహస్యంబు= కార్యాచరణలో స్వయంవ్యక్తమయ్యే దాపరికం; తెలియున్= తెల్లమయ్యేటట్లుగా; ఇట్లు+అనియున్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి అంతటితో ఆగకుండా, ధర్మవ్యాధుడు వేదాంతజ్ఞానంయొక్క మహిమ ఆచరణలో ఎట్లా వెలువడుతుందో కొశికుడికి ఇట్లా తెలియచెప్పాడు.

విశేషం: ఇట - ‘సంప్రయోగరహస్యంబు తెలియున్’ - అనే ప్రయోగం అనుశీలించదగింది. సిద్ధాంతం వేరు. దానిని అనుభాతిలోకి తెచ్చుకొని ఆచరణలోకి అనువదించటం వేరు. సిద్ధాంతం అందరకూ తెలిసినదే కావచ్చును. దాని ఆచరణలోకి దానిని అనువదించటానికి- ‘సంప్రయోగ రహస్యములు’ - తెలియవలెను. అవి నిగూఢ విషయాలు. ఆ రహస్యాలను వెల్లడించేచి తరువాతి పద్యం. అనగా ధర్మవ్యాధుడు కొశికుడికి కేవలసిద్ధాంతజ్ఞానాన్ని మాత్రమే తెలిపి ఊరకొనక, సంప్రయోగ రహస్యాలను కూడ వివరించాడు.

సీ. ‘తెలివి నొందిన బుధ్మిగల మహాత్ముండు శు , భాసుభ కర్మములందుఁ జీరడు;

క్రమమున సౌఖ్యదుఃఖము లాబిగా నశే , షధ్వంద్వములయందు సమత నుండు;

విను, మత్తేపుణ్ణున కొనలంపవలయు కా , ర్యం బెట్టంగెంచెద నశుబినంబు

నియతాశియును జతేంబ్రియుఁడు నై పూర్వరా , త్రమ్మున నపరరాత్రమ్మునందు

తే. యోగధారణనిరతుఁడై యుండపలయు: నపుడు బోధింపంబున నాత్మ నాత్మ

యందుఁ గసుచు నివాతచీపాసుకాల , యై వెలుంగుచు నమ్మతమయత్వ మొందు.

108

ప్రతిపదార్థం: తెలివిన్+బందిన= జ్ఞానాన్ని ఆర్జించిన; బుధ్మి, కల, మహాత్ముండు= మేధావి అయిన గొప్పవాడు; శుభ+అశుభ, కర్మములందున్= మేలుకలుగునట్టి లేక, కీడు కలుగునట్టి పనులలో; చౌరడు= ప్రవేశించడు; క్రమమునున్= వరుసగా; సౌఖ్య, దుఃఖములు= సుఖం, బాధ; ఆదిగాన్= మొదలైన; అశేష, ద్వంద్వముల+అందున్= అన్ని జంటలలో; సమతన్+ఉండున్= సమభావంతో ఉంటాడు; వినుము; అట్టి; పుణ్యమునున్= పుణ్యాన్ని ఆర్జించేవాడికి; ఒనరింపవలయు, కార్యంబు= చేయవలసిన పని, కర్మప్రయం; ఎత్తింగించెదన్= తెలుపుతాను; వినుము; అనుదినంబున్= ప్రతిదినమున్నా; నియత+అశియును= మితముగా భుజించువాడున్నా; జిత+ఇంద్రియుఁడును+ఇ= ఇంద్రియాలను నిగ్రహించిన వాడును అయి; పూర్వరాత్రమ్మున్నాన్+అపర రాత్రమ్మునందున్= రాత్రికి ముందు వేళలలో, రాత్రి అయిన తరువాతి వేళలో అనగా అన్నివేళలలో; యోగధారణ నిరతుఁడు+ఇ= యోగసాధనలో పూనిక కలవాడై; ఉండవలయున్; అపుడు= ఆసమయంలో - అనగా యోగసాధన వేళలో; బోధ దీపంబునున్= జ్ఞాన మనణి దీపంబున; ఆత్మున్= పరమాత్మను; ఆత్మ+అందున్= తన ఆత్మలో; కనుచున్= చూస్తూ; నివాత, దీప+అమకారి+ఇ= గాలి లేనిచోట వెలుగొందే దీపాన్ని అనుకరించేవాడై; వెలుంగుచున్= ప్రకాశిస్తూ; అమృతమయత్వము= చాపులేని స్ఫీతప్రజ్ఞత్వస్తితిని, అనురత్నాన్ని; బందున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: ‘జ్ఞానాన్ని ఆర్థించిన మహామభావుడు మంచిపనులలో గాని చెడు పనులలోగాని నిర్దిష్టుడుగా ఉంటాడు. అట్టివాడు - సుఖ దుఃఖాలు మొదలైన ద్వంద్వాలకు అతీతుడు. అన్నిటియేడల ఆతడు సమభావాన్ని పెంపాందించుకొంటాడు. అట్టి పుణ్యాత్ముడు చేయవలసిన కర్తవ్యాలను వివరిస్తాను వినుము. ప్రతిదినం, ఎల్లావేళల అతడు యోగసాధన చేస్తూ మితాహారియై ఇంద్రియాలను నిగ్రహించాలి. ఇంద్రియాలను నిగ్రహించిన యోగి ఆత్మలో పరమాత్మను దర్శించి, గాలి లేనిచోట వెలుగొందే దీపంవలె నిశ్చలు డై ప్రకాశిస్తాడు. అమృతమయుడు బోతాడు.

- విశేషం:** (i) “తమసో మా జ్యోతిర్గమయ, అసతో మా సంగ్రమయ,
మృత్యు ర్యా అమృతం గమయ” - అనే వేదమంత్రాన్ని ఇక్కడ అనుసంధించుకోవాలి.
(ii) ద్వంద్వాతీతుడు అయిన స్థితిప్రజ్ఞడిని గూర్చి విపులంగా భగవద్గీత రెండవ అధ్యాయంలో వివరించబడింది.

క. కామంబును గ్రీధంబును, నేముఱక జయింపవలయు నెల్ల విధములన్

ధీమహిత! యిదియ సతత, క్షేమంకర మైన పథము గృతబుధ్యలకున్.

109

ప్రతిపదార్థం: ధీమహిత!= బుద్ధిచేత గొప్పవాడయినవాడా, మేధావి వయిన ఓ కౌశికా!; కామంబును= కోరికలను పెంచుకొనబటమున్నా; క్రోధంబును= కోపమును; ఏముఱక= మరపులేమండ; జయింపవలయున్= గెలువవలెను; ఎల్ల, విధములన్= అన్నిరీతులలోను; ఇది+అ= ఇదిమాత్రమే అనగా కామక్రోధాలను అణచివేయటమే; కృతబుధ్యలకున్= పరిపక్షం అయిన మనస్సు కలవారలకు; సతత, క్షేమంకరము+ఇన, పథము= ఎల్లప్పుడును మేలును ఒనగూర్చై మార్గం.

తాత్పర్యం: మేధావి అయిన ఓ కౌశికమహార్షి! ఎల్లప్పుడును ఏమరక కామక్రోధాలను అణచిపెట్టాలి. మనస్సు పరిపక్షమైనవారలకు ఇది ఒక్కటి మాత్రమే శుభాన్ని చేకూర్చే ఉత్తమమార్గం.

క. నిత్యముఁ గల్లయుఁ గర్భఫఁ, లత్యాగియు నగుట లెస్సు లోల్యవియోగం

బత్యుత్తమ యోగము ద, తృత్యయలక్ష్మండు సూచె బ్రాహ్మణుఁడు మహిన్.

110

ప్రతిపదార్థం: నిత్యమున్= అనుదినం, ఎల్లప్పుడును; కర్మయున్= పనులు చేసేవాడును; కర్మ, ఫల, త్యాగియున్= చేసిన పనుల వలన సంక్రమించే ఫలితాన్ని విడిచేవాడును; అగుట; లెస్సు= మంచిది; లోల్య, వియోగంబు= కోరికలనుండి విడివడటం; అతి+ఉత్తమ, యోగము= మిక్కెలి మంచిదైన యోగం; బ్రాహ్మణుఁడు= విప్రుడు (జ్ఞానాన్ని ఆర్థించిన వాడు); మహిన్= భూమిపై; (భూలోకంలో); తత్త+ప్రత్యుము, లభ్యండు+చూచె= ఆ ఆశయానికి తగిన ఉదాహరణం సుమా!

తాత్పర్యం: మనజుడు ఎల్లప్పుడు కర్మను ఆచరిస్తూనే ఉండవలెను; కానీ, ఆ కర్మలవలన కలిగే ఫలాన్ని మాత్రం విడనాడాలి. తాను చేసే పనులలోనే మనిగి తేలుతుండటం మంచిది కాదు. కర్మఫలితాలను విడనాడటమే మిక్కెలి మంచిదైన యోగం. నిజానికి జ్ఞానాన్ని ఆర్థించిన బ్రాహ్మణుఁడు ఈ ఆశయానికి నిదర్శనప్రాయుడుగా అనుపోన వేదాంతిగా బ్రహ్మకదగును.

చ. అరయఁగ జీవితంబు గడునస్థిరః మింత యెత్తింగి యాత్మ నె

వ్యాపిదెసుఁ గీడురోయక ద్రువం బగు మైతి భజించి సత్యమా

**నిరతుడు నిష్టలిగ్రహించు నిత్యతపస్వియు నిత్యత్పుటుండు
బరమశమాస్వాతుండు నగు బ్రాహ్మణుఁ దొందు సనాతన స్థితిన్.**

111

ప్రతిపదార్థం: అరయఁగ్న్= యోచించగా; జీవితంబు= బ్రదుకు; కడున్= మిక్కిలి; అస్తిరము= నిలుకడలేనట్టిది; ఇంత+ఎటింగి= ఈ విషయాన్ని అంతటిని సంపూర్ణంగా గ్రహించి; ఆత్మన్= మనస్సులో; ఎవరిదెసన్= ఎవరియొడలను; కీడు= చెడుగును; రోయక= తలపోయక; ధ్రువంబు+లగు= నిజమైన; షైలి= స్నేహం; భజించి= నెరపి; సత్త+కృపా+నిరతుడు= మంచిదయ కలిగినవాడు; నిష్పరిగ్రహఁడు= ఎవరి దగ్గరనుండియు ఏమియు అడిగి పుచ్చుకొననివాడు; నిత్య, తపస్వియున్= ఎల్లప్పుడు తపస్సు చేసికొనే వాడును; నిత్య, తృప్తుఁడున్= ఎల్లప్పుడును తనివిచెందించిందే వాడును; పరమ, శమ+అస్వితుండున్= మిక్కిలి గొప్ప దైన శాంతం కలవాడును; అగు= అయినట్టి; బ్రాహ్మణుఁడు= జ్ఞానాన్ని ఆశ్రించిన విప్రుఁడు; సనాతన, స్థితిన్= శాశ్వతంగా ఆనందమయమైన స్థితిని; ఒందున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: ఆలోచన చేస్తే మానవుల బ్రతుకులు బొత్తిగా నిలుకడ లేనట్టివి. ఈ విషయాన్ని అనుభవపూర్వకంగా తనలో తెలిసికొనినవాడు ఎవరికిని ఎట్టి అపకారాన్ని తలపోయడు. అందరియొడ ప్రేమపూర్వక మైన స్నేహభావాన్నే పెంపాందించుకొంటాడు. అట్టి జ్ఞాని ఎల్లప్పుడు జాలితో నిండిన గుండె కలవాడై, ఎల్లప్పుడు తపస్సు చేసికొంటా ఎవరినీ యూచించడు. ఎవరిదగ్గరనుండి ఏమీ తీసుకొనడు. అతడు నిత్యసంతృప్తుడు. ఆ విధంగా గొప్పాఖంద్రియనిగ్రహం సాధించిన బ్రాహ్మణుడు, శాశ్వతమైన ఆనందస్థితిని పొందగలడు.

వ. నీవడిగిన యభిలధర్మంబులు సంక్షేపరూపంబున నెఱింగించితి; నింక నెయ్యబి వినవలు' తనినం గౌశికుండు' 'మహాత్మా! వినవలయునవి యెల్లను విశదంబుగా వింటిం; బ్రథధ్మండ సైతి; నీవు సర్వజ్ఞండ వగుట దెల్లం బయ్య' ననిన ధర్మాధ్యం డతని కి ట్లనియె.

112

ప్రతిపదార్థం: నీవు+అడిగిన= నీవు ప్రశ్నించిన; అభిల, ధర్మంబులు= అన్ని ధర్మాలు; సంక్షేపరూపంబునవ్న్= కుదించి; ఎటింగించితిన్= తెలియజేశాను; ఇంకన్= ఇకమీదట; ఏ+అది= ఏది; వినవలతు(వు)= ఆలకించకోరుతున్నావు; అనినన్; కౌశికుండు; మహాత్మా!= గొప్పాత్మక కల ఓ ధర్మవ్యాధుడా!; వినవలయునవి= వినవలసినవి; ఎల్లను= అన్నియున్నా; విశదంబుగాన్= తేటతెల్లంగా; వింటిన్= ఆలకించాను; ప్రభుధ్మండను+పతిన్= మిక్కటంగా విజ్ఞానంచేత మేలుకొలుపబడిన వాడను అయినాను; నీవు= నీవు; సర్వజ్ఞండవు+అగుట= అన్ని విషయాలు ధ్యానంగా తెలిసినవాడవు కావటం; తెల్లంబు+అయ్యెన్= స్వప్తంగా తెలిసింది; అనినన్= అనిచెప్పగా; ధర్మవ్యాధుండు; అతనికిన్= ఆకౌశికుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నీవు ప్రశ్నించిన విషయాలు అన్నిటిని గూర్చి నేను నాకు తెలిసినంతమేర కుదించి నీకు తెలియజేసి ఉన్నాను. ఇక, నీవు మటియేవిషయాలనుగూర్చి తెలియగోరుతున్నావు?' - అని ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడిని అడిగాడు. అంతట కౌశికుడు, 'మహాసుభావా! వినవలసిన విషయాలను అన్నింటిని నీవు విశదంగా వివరించి చెప్పగా విన్నాను. నీవు చెప్పిన విషయాలవలన నేను ఆధ్యాత్మికంగా మేలుకొనగలిగాను. నీవు అన్ని విషయాలు తెలిసిన సర్వజ్ఞండవు అని నేను గుర్తించగలిగాను' అని ధర్మవ్యాధుడికి ధన్యవాదాలు సమర్పించాడు. అప్పుడు కౌశికుడితో ధర్మవ్యాధుడు ఈవిధంగా చెప్పాడు.

ధర్మవ్యాధుడు కౌశికునిఁ దన జనీజనకులయొద్దకుఁ దోండ్చైని పోవుట (సం. 3-204-3)

క. 'ఏ నిష్మయి నుత్తమ వి ! జ్ఞానోస్తుతి వడయుటకు నిజం బగు మూలం
బైనటి గల దీక ధర్మము ! భూసుతు! యఱ నీకు ధృష్టముగ నెతుగేంతున్.

113

ప్రతిపదార్థం: భూసుతు= భూమియందలి ప్రజలచేత పొగడబడిన ఓ కౌశికమునీ!; ఏను= నేను; ఈ+మెయున్= ఈ రీతిగా;
ఉత్తమ, విజ్ఞాన+ఉన్నతి= మంచి దైన గొప్ప జ్ఞానంలోని అధిక్యం; వడయుటకున్= పొందటానికి; నిజంబు+అగు= సత్యమైన;
మూలంబు+బనది= ఆధారం అయినది; ఒక ధర్మము= ఒక ధర్మం (మంచిపనులు చేయటానికి మూలమైన ఆశయానికి
ధర్మం అని వ్యపదేశం); కలదు= ఉంది; అది= అధర్మం; నీకు; ధృష్టముగున్= కంటికి కనిపించేటట్లుగా, ప్రత్యక్షంగా; ఎత్తి
గింతున్= తెలుపగలను. (ఈపదానికి ఆయువుపట్టు అని చెప్పదగిన శబ్దం - 'దృష్టముగ').

తాత్పర్యం: ఓ కౌశిక మహార్షి!, నీవు నన్ను స్వర్ణజ్ఞుడ వంటూ ప్రస్తుతించావు. ఈ రీతిగా, నాకు ఇంతటి విజ్ఞానం
సంక్రమించడానికి మూల మైన ధర్మం ఒకటి ఉన్నది. ఆ ధర్మాన్ని నీకు కంటికి కనుపించేటట్లుగా ఎరిగించగలను.

విశేషం: (i) ధర్మం అనేది ఒక ఆశయం. విశ్వశేయానికి ఆధారభూతమైన ఆదర్శం - 'ధర్మము'. ఆ ధర్మం కంటికి కనబడేది
కాదు గదా! అయినను - ధర్మవ్యాధుడు తనకు ఆధారమైన ఆ ధర్మాన్ని ప్రత్యక్షంగా కౌశికుడికి చూపించగలనని
చెప్పుతున్నాడు! జననీ జనకులే తనకు ప్రత్యక్ష దైవాలు అనిప్పి, మాతాపితలసేవ తన ఆదర్శం అనిప్పి ధర్మవ్యాధుడు చెప్పి
- కౌశికుడికి తన తలిదండ్రులను చూపించాడు.

(ii) ధర్మం అనిర్వచనీయం. నుప్రసిద్ధమైనది - పెద్దల నిర్వచనం ఈ క్రింది శ్లోకంలో కానవచ్చును.

శ్లో॥ ధృతి జ్ఞమా దమోతుస్తేయం | శౌచ మిందియనిగ్రహః
ధీ ర్యాద్యా సత్య మత్తోదో | దశకం ధర్మలక్షణామ్. || - మనస్ఫృతి 6-92.

వ. అభ్యంతరగ్నహంబునకురు' మ్మని యతనిం దోండ్చైని చని మనోహరంబై చతుర్మాలంబై
వివిధసారభసంవాసితం బైన హర్ష్యంబునందు మహితాసనాసీను లైన వాలిం దన జననీ జనకుల
సభమతాహారపలతోషితులఁ బరమాంబరాభరణ గంధమాల్యాలంకృతమూర్చుల నతనికిం జాపి, తానును
దత్స్వద్రుణామంబు సేసి, వారలఁ గుశలం బడిగిన, నయ్యరువురుం బుత్తున కి ట్లనిల. 114

ప్రతిపదార్థం: అభ్యంతర, గృహంబునకున్= లోపలఙ్న గదిలోకి; రమ్ము+అని= దయచేయుము అని ఆహ్వానించి; తోండ్చైని=
వెంటపెట్టుకొని; చని= వెళ్లి; మన్స+హరంబై= మనస్సును ఆకర్షించేదై - అందమైనది అయి; చతు+శాలంబు+బ= నాలుగు
శైపులను వాకిణ్ణ కలిగినదై; వివిధ, సారభ, సంవాసితంబు+బన= పెమ్మ పరిమళాలచేత గుబాళించేదైన; హర్ష్యంబునందున్=
మేడపై; మహిత+అసన+అసీనులు+బన+వారిన్= గొప్ప గడైలమై కూర్చొనిఉన్నవారలను; తన, జననీ, జనకులను= తన
తల్లిని తండ్రిని; అభిమత+అహార, పరితోషితులన్= వారికి ఇష్టమైన ఆహారంతినటంచేత సంతృప్తిచెంది ఉన్నట్టి వారలను;
పరమ+అంబర+అభరణ, గంధ, మాల్య+అలంకృతమూర్చులన్= గొప్ప వైన వప్పాలు, సాములు, పరిమళద్రవ్యాలు, పుష్పలతో
అలంకరించబడిన దేహాలు కలవారలను; అతనికిన్+చూపి= (ఆ కౌశికుడికి చూపించి); తానును= (ధర్మవ్యాధుడును);
తత్త+పాద, ప్రణామంబు+చేసి= ఆ తలిదండ్రుల కాళ్ళకు మైక్కి; వారలన్= వారిని; కుశలంబు= జ్ఞేమంగా ఉన్నారా అని;
అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; ఆ+ఇరువురున్= ఆతలిదండ్రులు ఇద్దరున్నా; పుత్రునకున్= కొడుకుతో (ధర్మవ్యాధుడితో);
ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా అన్నారు.

తాత్పర్యం: అంతట ధర్మవ్యాధుడు కౌశికమహర్షిని సగోరవంగా ఆహ్వానించి, తన ఇంటిలో ఉన్న ఒక గదిలోకి తీసికొనివెళ్ళాడు; అది మిక్కిలి అందమైనది. ఆ అభ్యంతర గృహానికి నలుమైపుల సావిడులు ఉన్నాయి. మంచి గాలి వెలుతురు అక్కడకు చేరుతున్నాయి. అది ఒక పెద్దమేడ. ఆ మేడమై పెక్కు పరిమళాలు గుబాళిస్తాయి. అందు, గొప్ప ఆసనాలమీద ధర్మవ్యాధుడి తలిదండ్రులు కూర్చుని ఉన్నారు. కోరిన ఆహారాన్ని వారు గైకొని, సంతృప్తిగా సేదతీరుతున్నారు. వారిదేహాలమై క్రొంగొత్తపువ్వులు, ధగధగలాడే నగలు ఒప్పారుతున్నాయి. ధర్మవ్యాధుడు తన తలిదండ్రులను కౌశికుడికి పరిచయం చేసి, తాను వారలిరువురి పాదాలకు మైక్కి, వారి యోగక్కేమాలను గూర్చి అడిగి తెలిసికొన్నాడు. అప్పుడు ధర్మవ్యాధుడి తలిదండ్రులు తమ తనయుడితో ఇట్లు పలికారు.

సీ. ‘అన్న! కుమార! నీయట్టి సత్పుత్తుండు, గలుగ మా కేమిటఁ గడమ సెపుమ!

నీ చేయు ధర్మంబ నీకుఁ దీండయ్యెడుఁ, బరమాయు రథసంపదలుఁ గనుము;

నీ చరిత్రంబున నిఖిలవంశముఁ బవి, త్రైత మయ్య మాశుషుధేహ మేల

ధరియించితో కాని తత్త్వమారయుఁ బర, దేవత వీపు; సందియము వలదు;

తే. వాట్సనఃకర్మములఁ బిత్యపత్సలత్ప, మొక్కయుపుగుఁ జలుపుచు నుస్సుయట్టి

సద్గుణాకరు నిన్నెన్ని జామదగ్నుఁ, నొకని నెన్నుంగుఁ దగుఁ గాక యొరులు గలరె!

115

ప్రతిపదార్థం: అన్న!= ప్రియమైనవాడా!; కుమార!= కొడుకా; నీ+అట్టి= నీవంటి; సత్త+పుత్రుండు= మంచి కొడుకు; కలుగన్= ఉండగా; మాకున్+ఎమిటన్= మాకు ఎందులో; కడమ+చెపుమ= కొదువ కలదో చెపుము అనగా మాకు ఎట్టి లోటును లేదు అన్నమాట; నీచేయుధర్మంబు+అ= నీవు ఆచరించే ధర్మమే; నీకున్; తోడు+అయ్యెడున్= సాయం ఔతుంది; పరమ+ఆయుః+అర్థ, సంపదలున్+కనుము= గొప్పదైన ఆయుర్లాయం (చిరకాలం బ్రతకటం), ధనం, పశ్చర్యాలు పొందము; నీచరిత్రంబునన్= నీ ప్రవర్తన వలన; నిఖిల, వంశమున్= మన వంశం అంతయు; పవిత్రతము+అయ్యెన్= పావనం అయింది; (నీవు) మానుషు దేహము= మనజుడిగా పుట్టి మనజుడి శరీరాన్ని; ఏల= ఎందుకు; ధరియించితి+చి, కాని= వహించావో కాని; తత్త్వము= నిజం; ఆరయన్= పరిశిలించగా; పరదేవతవు+తఃవు= నీవు దేవతలలో కెల్ల గొప్ప దేవతవు; సందియము, వలదు= ఎట్టి అనుమానానికి ఆస్కారం లేదు; వాక్+మనన్+కర్మములన్= త్రికరణపుద్దిగా - వాక్కుతోడ, మనస్సుతోడ, ఆచరణయందును; పితు, వత్సలత్యము= తలిదండ్రులమై ప్రేముడి; ఒక్కరూపుగన్= ఎడతెగుకుండగ ఒకేమాదిరిగా; చలుపుచున్+ఉన్న+అట్టి= కొసపాగిస్తూన్న; సత్త+గుణ+ఆకరున్= మంచి లక్షణాలకు నెలవైన వాడిని; నిస్సున్+ఎన్ని= నిస్సు పరిగణనం చేసి; జామదగ్న్యాన్= జమదగ్ని కొడుకు అయిన పరశురాముడిని; ఒకన్ని= మరియుకడిని; ఎన్నంగన్+తగున్+కాక= లెక్కించటం; తగునే కాని; ఒరులు= ఇతరులు; కలరె= ఉన్నారా? (లేరు అని భావం).

తాత్పర్యం: ‘ప్రియమైన కుమారా! ధర్మవ్యాధా! నీ వంటి మంచికొడుకు మాకు ఉండగా, ఇక మా కేమి లోటు? నీవు ధర్మమూర్తివి. నీవు రక్షిస్తున్న ధర్మమే నిన్ను రక్షించగలదు. నీవు చిరకాలం జీవించి ధనధాన్యసంపదలతో తులతూగుదువు గాక, నీ ప్రవర్తన వలన మన వంశం పావనమైనది. నీవు కారణజన్ముడవు. నీవు దేవతలలో దేవతవు గాని మనప్యమాత్రుడవు గావు. అసలు ఈ భూలోకంలో నీవు ఎందుకు ఈ మానవదేహాన్ని ధరించి అవతరించావో మాకు తెలియదు. నీవు త్రికరణపుద్దితో తలిదండ్రులను ఆరాధిస్తున్నాను. ఇందుకు ఎంతమాత్రం సందియం లేదు. నీదీక్ష నిరుపమానం. తలిదండ్రులను ఆరాధించటంలో నిన్ను ముందు చెప్పి, తదుపరి పరశురాముడిని చెప్పాలి. మరి ఎవ్వరును నీకు సాటి రారు’.

విశేషం: పరపరాముడి కథ సుప్రసిద్ధం. ఆతడు పితృవాక్యపరిపాలనకై తల్లిని వధించి తదుపరి సంప్రీతుడైన తండ్రిచేత తల్లిని తిరిగి బ్రతికేటట్లు వరం సాధించాడు.

వ. అని పలికి: రఘుధు ధర్మవ్యాధుండు వాలకిం గౌశికుం జాపి, 'యమ్మహశ్చుండు మనలఁ జాచువేడ్మునిటుచ్చే' నని చెప్పిన నావ్యధ్న లతనికి నర్ససత్యారంబులు గావించినం, గైకొని, యతండు వారలగుశలం బడిగే: నంత నష్టిష్టునకు లుబ్ధకుం డి ట్లనియె.

116

ప్రతిపదార్థం: అని పలికిరి= అని అన్నారు; అప్పుడు= ఆసమయంలో; ధర్మవ్యాధుండు; వారికిన్= (తన తలిదండ్రులకు); కౌశికున్+చూపి= కౌశికుడిని చూపించి; ఈ మహా+అత్మిండు= ఈ గొప్ప ఆత్మ కలవాడైన బ్రాహ్మణుడు; మనలన్; చూచువేడ్మున్= దర్శించ వలె ననే చుతూహాలంతో; ఇట+వచ్చెన్= ఇటలికి వచ్చాడు; అని చెప్పినన్; ఆవ్యధులు= ఆముదుసలులు; అతనికిన్= ఆ కౌశికుడికి; అర్థసత్యారంబులు= తగిన గౌరవమర్యాదలు; కావించినన్= చేయగా; కైకొని= స్థీకరించి; అతండును= అతడును(కౌశికుడును); వారలన్= వారలను అనగా ఆ వృద్ధులను; కుశలంబు+అడిగెన్= యోగక్షేమాలనుగూర్చి ప్రశ్నించాడు; అంతన్= తదుపరి; లుబ్ధుండు= వ్యాధుడు; ఆ+విప్రసరున్= ఆ బ్రాహ్మణుడితో (కౌశికునకు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పిన పిమ్మట ధర్మవ్యాధుడు తన తలిదండ్రులకు కౌశికుడిని చూపించి, 'ఈ మహానుభావుడు మనలను చూడవలె నని పూనికతో ఇక్కడికి వచ్చాడు' అని అన్నాడు. ఆ వృద్ధులు కౌశికుడికి స్వాగతమర్యాదలు చేశారు. కౌశికుడు వారి యోగక్షేమాలనుగూర్చి ప్రశ్నించాడు. అంతట ధర్మవ్యాధుడు కౌశికుడికి ఇట్లా చెప్పాడు.

సీ. 'జననుత! వీరు నా జననియు జనకుండుఁ, జాపె! వీరలకు శుశ్రావు సేసి,

యిట్లే పరిజ్ఞాన మేనుఁ బ్రాపించితి, నమరులఁ బూజింతు రథి నెల్ల

వారును; నొండు ధైవంబుల నెఱుగఁ, సీ వృద్ధుల నాపాలి వేల్పు లనఫు!

కమనీయ ఫలపుష్టగంధభూషణవస్తు, ములు మనోహరభక్త్యబోజుములును

తే. వీర కెపుడు నివేదింతు, వేడ్ము బుత్త, దారసహితుండ నై నియతముగ సేవ

యాచరింతును; వేదముల్ యజ్ఞములు వ్రు, తంబులును వీర నా కను తలపు దృఢము.

117

ప్రతిపదార్థం: జననత!= ప్రజలచేత కీర్తించబడినవాడా! కౌశికమునీ; వీరు= ఈ పెద్దలు; నా జననియున్, జనకుండున్= నా తల్లిగారు తండ్రిగారు; చూపె= సుమ్మి; వీరలకున్= వీరికి; శుశ్రావు= పరిచర్య; చేసి= సలిపి; ఇట్లే= ఈ విధమైన; పరిజ్ఞానము= గొప్పజ్ఞానం; ఏనున్= నేనును; ప్రాపించితిన్= పొందాను; ఎల్లవారును= అందరును; అర్థిన్= కోరికతో; అమరులన్= దేవతలను; పూజింతురు= అర్పిస్తారు; ఒండుధైవములన్= వేరే దేవతలను; ఎఱుగన్= నేనెరుగను; ఈ వృద్ధులు+అ= ఈ ముదుసలివారే; నా పాలి వేల్పులు= నాకు లభించిన దేవతలు; అఫు!= పొపం చేయనట్టి ఓ పుణ్యత్వుడా!; కమనీయ, ఫల పుష్టి, గంధ, భూషణ, వస్త్రములున్= కమ్మని పండ్లు, పూలు, పరిమళిర్వాయలు, నగలు, బట్టలు; మన్మా+హర, భక్త్య, భోజ్యములును= మనస్సుకు అనుషైన తినుబండారాలున్నా; వీరికిన్; ఎపుడున్= ఎల్లపుడును; నివేదింతున్= సమర్పిస్తాను; వేడ్మున్= కుతూహాలంతో; పుత్రు దార, సహితుండను+హ= కొడుకులతో, భార్యతో కూడిన వాడమై; నియతముగన్= దీక్షతో; సేవ= పరిచర్య; అచరింతును= చేస్తాను; వేదముల్= వేదాలు; యజ్ఞముల్= క్రతువులు; ప్రతంబులును= నోములను; నాకున్= నాకు; వీర+అ= వీరే; అను, తలపు= అనే ఆలోచన; దృఢము= గట్టిది.

తాత్పర్యం: 'ప్రజలచేత కీర్తించబడినవాడా! నాతలిదండ్రులు వీరే. వీరికి పరిచర్య చేయటంచేతనే నాకు ఈ పరిజ్ఞానం లభించింది. అందరూ వేడుకతో తమకోరికలు ఈదేరటానికి దేవతలను పూజిస్తారు. నాకు నాతలిదండ్రులే ప్రత్యక్షదేవతలు. వేరే దేవతలను నేను ఎఱుగను. ఈ ముదుసలులే నాపాలిటి వేల్పులు. వీరలను చందనచర్చతో, పండ్లతో, పూపులతో వారలకు కావలసిన తినుబండారాలతో అర్పిస్తాను. నా శ్రీమతితో నా బిడ్డలతో కలిసి వీరికి సేవ చేస్తాను. వారి సేవయే నేను చేసే యజ్ఞం. అదియే వేదాలు, నోములు - అనే భావమే నాలో లోతుగా నాటుకొని ఉన్నది.

తే. జనని జనకుఁడు సద్గురుఁ డనలుఁ దాత్ముఁ, డనగ నియ్యుపురును నే గృహస్తచేత
సుగతివాంఛఁ బ్రసాదితు లగుదు రట్టిఁ, వాడ సూపె ధర్మాత్ముండు వసుధమీఁదు'.

118

ప్రతిపదార్థం: జనని=తల్లి; జనకుండు= తండ్రి; సత్త+గురుఁడు= మంచిజ్ఞ; అనలుఁడు= అగ్ని; అయ్యుఁడు= అత్మ; అనుఁ= అని చెప్పబడడి; ఈ+ఎవురునున్= ఈ అయిదుగురుమ్మా; ఏగృహస్తచేతన్= ఏ ఇంటియజమానిచేత; సుగతివాంఛన్= పుణ్యం లభించవలె ననే కోరికతో; ప్రసాదితులు+అగుదురు= సంతోషం పొందించబడిన వారు అగుదురో; అట్టివాఁ దు+అల+చూవె= అట్టివాడే సుమా; వసుధమీఁదన్= భూమిషై; ధర్మ+అత్ముండు= ధర్మంతో కూడిన ఆత్మకలవాడు - సుకృతుడు.

తాత్పర్యం: పుణ్యంకోరే గృహమేధి-తల్లి, తండ్రి, గురువు, అగ్ని, ఆత్మ అనే అయిదుగురిని అర్పించి సంతోషపరచాలి. భూమిషై అట్టి గృహస్తదే ధర్మాత్ముడు.'

వ. అని చెప్పి యిట్లునియేఁ; 'బతిత్రత వనుపునం జేసే నీవు ధర్మజ్ఞానార్థంబు నాయున్నయేడకుం జనుదెంచిన నప్పతిత్రతవలని యనుగ్రహంబున నీకు నెల్లివియు నెత్తింగించితిఁ గాని, నీదెన నాదు చిత్రంబు ప్రియంపడియుండదు; నీచేసిన యకార్యం బొక్కటి గల దబి యెయ్యబి యనిను';

119

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పే= అని పలికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు; పతివ్రతవనుపున్+చేసి= గౌప్యఇల్లాలు యొక్క నియోగింపలన; నీవు; ధర్మ, జ్ఞాన+అర్థంబు= ధర్మాన్నిగూర్చిన జ్ఞానాన్ని పొందటానికి; నా+ఉన్న+ఎడకున్= నేను ఉన్నచోటికి; చనుదెంచినవ్వున్= రాగా; ఆ+పతివ్రతవలని, అనుగ్రహంబున్వున్= ఆ మంచి ఇల్లాలి యొక్క దయవలన; నీకున్= నీకు; ఎల్లివియున్= సర్వమును; ఎటింగించితిన్= తెలిపాను; కాని= అంతేకాని; నీదెనన్= నీయెడ; నా+చిత్రము= నాదు, మనస్సు; ప్రియంపడి, ఉండదు= ప్రీతిని చెందియుండ లేదు; నీ చేసిన= నీవు ఒనర్చిన; అకార్యంబు= చెడ్డపని; ఒక్కటి కలదు= ఒకటి ఉన్నది; అది+ఎయ్యరి+అనినవ్వున్= ఆ (అకార్యం) ఏది అని అడిగితే.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ధర్మవ్యాధుడు ఇట్లు పలికాడు: ' ఆ పతివ్రత అనుగ్రహంతో నిన్న పంపింది కాబట్టి, ఆమెషై నాకు గల గౌరవప్రపత్తి చేతను, నీవు జిజ్ఞాసుపుగా నే నున్న చోటికే వచ్చి అడిగావు కాబట్టి నాకు తెలిసినమేరకు అంతయు నీకు తెలియజ్ఞాను. కాని, నీయుందు నాకు ప్రీతి యేర్పడ లేదు. దానికి ఒక మూలకారణం ఉన్నది. నీవు చేసినది ఒక చెడ్డపని ఉన్నది. ఆ చెడ్డపని ఏది అని అడిగితే.

ఉ. ఎంతయు వ్యధు లై తమకు నీ వొకరుండవ తెప్ప గాగ న
త్వంతముదంబున్వున్ బ్రదుకు తల్లిని దంప్తిని నుజ్జగించి ని

శైంతుడ షై సదాధ్యయనలీలత వాలియనుజ్ఞ లేక యే
కాంతమ యెమ్మెయిన్ వెడలి తక్కట! నీవు గరంబు క్రూరతన్.

120

ప్రతిపదార్థం: ఎంతయన్, వృద్ధులు+హ= మిక్కిలి ముసలివారై; తమకున్; నీవు+బకరుండవు+అ= నీవు ఒక్కడవు మాత్రమే; తెప్పకాగన్= ఆధారం కాగా; (తెప్ప)= నదిని దాటే ఉడుపం); అత్యంత ముదంబునన్= మిక్కిలి సంతోషంతో; బ్రథు= జీవించే; తల్లినిన్ తండ్రినిన్= తల్లిని తండ్రిని; ఉజ్జిగించి= వదలిపెట్టి; అక్కట= అయ్యా!; నిశ్చింతుడవు+హ= విచారం లేనట్టివాడవై; సదా+అధ్యయన, శీలతన్= ఎల్లపుడును వేదాలను వల్లవేసే స్వభావం చొప్పున; వారి+అనుజ్ఞ, లేక= ఆ తలిదండ్రులయొక్క అనుమతి లేకుండా; ఏకాంతము+అ= ఒంటరిగా; ఏ+మెయిన్= ఏరీతిగా; నీవు; కరంబు= మిక్కిలి; క్రూరతన్= కలినత్వంతో; వెడలితి= వెళ్ళావు.

తాత్పర్యం: నీ తలిదండ్రులు మిక్కిలి ముసలివారు. వారికి నీవు ఒకడవే ఆధారం. నీమీదనే తమ ప్రేముడిని అంతయు పెట్టుకొని బ్రథుతున్న నీతలిదండ్రులను వదలిపెట్టావు. వారిని వదలివచ్చేటప్పుడు నీవు వారి అనుమతిని తీసికొన లేదు. నీవు వేదాధ్యయనం చేసి జ్ఞానాన్ని ఆర్జించి, తరింప నెంచావు. కానీ, నీతలిదండ్రులగతి ఏమవుతుందో అని ఆలోచించలేదు. కలినవైన నీ ప్రవర్తన నాకు నచ్చ లేదు.

A. నీక వగచి వగచి నిల్చిన్పుడయు షై, విగతచక్క షైలి వినవే? వారి;
లరిగి యింక షైన నమ్ముడుసళ్ళ యు, దగ్గరోకవహిష్ణ నార్పవయ్య!

121

ప్రతిపదార్థం: నీకున్+అ= నీకోసమే; వగచి వగచి= మిక్కిలిదుఃఖించి; నీర్మిన్పుడయులు+హ= పగిలిన గుండెలు కలవారై; వారు= (నీతలిదండ్రులు); విగతచక్కలు+హరి= పోయిన కన్నులు కలవారు అయ్యారు - గ్రుడ్డివార లయ్యారు. వినవే= ఆలకించవా?; అరిగి= వెడలి; ఇంకన్+హనన్= ఇకమీదట షైన; ఆ+ముదుసళ్ళ+ఉరగ, శోక, వహిష్ణ్= ఆ వృద్ధులయొక్కగొపు దైన దుఃఖం అనెడి అగ్నిని; ఆర్పవయ్య= ఉపశమింప చేయును.

తాత్పర్యం: నీకోసమే మిక్కుటంగా గుండెలు పగిలేటట్లు నీ తలిదండ్రులు ఏణ్ణి యేణ్ణి గ్రుడ్డివారయ్యారు. ఆ సంగతి నీవు ఆలకించ లేదా? ఇకమీదట షైనా, నీవు వారిదగ్గరకు పోయి, ఆ ముదుసలుల శోకాగ్నిని ఆర్పవలను సుమా!

K. నీయద్ధుయనమ్మును సుక్క, తాయాసము నిష్టలంబు షై చను గురుసే
వాయుక్తి లేక తక్కిన్, జేయుము నాపలుకు; మేలు సేకుఱు నీకున్.'

122

ప్రతిపదార్థం: నీ+అధ్యయనమ్మును= నీ చదువున్నా; సుక్కత+ఆయాసమున్= పుణ్యాన్ని ఆర్జించటానికై పడెడి శ్రమయున్నా; గురు, సేవా, యుక్తి, లేక తక్కిన్న= తలిదండ్రుల పరిచర్య లేకపోతే; నిష్టలంబులు+హ= ఫలం లేనట్టిని అయి అనగా వ్యర్థతా; చనున్= పోతాయి; నాపలుకు చేయుము= నేను చెప్పిన చొప్పున నడచుకొనుము; నీకున్= నీకు; మేలు= శుభం; చేకుఱున్= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: నీ చదువు గాని, పుణ్యాన్ని ఆర్జించటానికై నీవు పడెడి శ్రమగాని, తలిదండ్రులకు పరిచర్య చేయకపోతే వ్యర్థా లోతాయి సుమా! నేను చెప్పిన విధంగా నడచుకొనుము. నీకు మేలు కలుగుతుంది'.

విశేషం: గురుశబ్దానికి విశాల పైన అర్థం ఉన్నది. గురుపులు= తలిదండ్రులు, మాతామహింసామహులు, పినతండ్రి, అన్న, మేనమామ, ఉపాధ్యాయుడు, విద్య చెప్పినవాడు, మంత్రోపదేశం చేసినవాడు, గురుపరిచర్య - లేకుంటే జ్ఞానం కలుగదు అని సనాతన సంప్రదాయం.

వ. అనిసు నొశికుం డతని కిట్లనియై.

123

తాత్పర్యం: అనగా ఏని కొశికుడు ఆ ధర్మవ్యాధుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. ‘ఇది యట్టిది నీ చెప్పిన , సదమలహితవాక్యభంగి సకలము వింటీనీ;

వదలక యమ్మెయిన చరం , చెద గురుజనములకుఁ భీతిఁ జ్ఞేసద ననఫూ!

124

ప్రతిపదార్థం: అనఫూ!= పాపం లేపట్టివాడా!(ఓ ధర్మవ్యాధుడా!); ఇది= (నీవు చెప్పింది); అట్టిది+అ= అటువంటిదే, నిజమే; నీ, చెప్పిన= నీవు చెప్పిన; సత్త+అమల, హిత, వాక్య, భంగి= మంచివి, స్వచ్ఛమైనవి, మేలుచేకూర్చేవి అఱున మాటలతీరు; సకలమున్= అంతయును; వింటీనీ= అలకించాను; వదలక= విడిచిపెట్టుక; ఈ+మెయిన్+అ= ఈవిధంగానే; చరించెదన్= నడచుకొంటాను; గురుజనములకున్= పెద్దలయిన తలిదండ్రులకు; ప్రీతిన్= సంతప్పాన్ని; చేసెదన్= కల్గిస్తాను.

తాత్పర్యం: అని చెప్పిన ధర్మవ్యాధుడితో కొశికుడు ఇట్లా పలికాడు: “పుణ్యాతుగృద వైన ఓ ధర్మవ్యాధుడా! నీవు చెప్పినమాటలు సరిఅఱునవే. స్వచ్ఛమైనవే. నాకు మేలు చేకూర్చేవే. వాటిని సావధానంగా విన్నాను. నీవు చెప్పిన విధంగా నడచుకొంటాను. నా తలిదండ్రులకు పరిచర్య చేసి నా జన్మ ధన్యం చేసికొంటాను.

క. నాఘైన భాగ్యవశమునుఁ గాదే నీతోడి చెలిమి గలిగెం, బరమా

భీదమనస్మాదు నైతి, శు , భోదయముల కెల్ల నింక యుక్తుడు నైతిన్.

125

ప్రతిపదార్థం: నాదు+ఖన= నాకు సంక్రమించిన; భాగ్య, వశమునన్+కాదు+ఏ= అదృష్టంచొప్పున కదా; నీతోడి, చెలిమి= నీతో స్నేహం; కలిగెన్= ఏర్పడింది; పరమ+అష్టోద, మనస్మాదన్+ఖతిన్= మిక్కుటమైన సంతోషంతో నిండిన మనస్సు కలవాడను అఱునాను; శుభ+ఉదయములకున్+ఎల్లన్= మేలు కలిగించే వాటి కన్నిటికిని; యుక్తుడను+ఖతిన్= యోగ్యిడిని అఱునాను.

తాత్పర్యం: నీతో స్నేహం కలగటం నా అదృష్టం. నా మనస్సు అమితమైన సంతోషంతో నిండింది. నాకు కలుగబోయే శుభాల కన్నిటికిని ఇది సూచకం.

క. పాపకృతం బగు దుర్గతి , మోపుఁ గనుకయుండు ననుఁ బ్రహోధాత్మక లీ

లాపరిణతుఁ గావించితి; , నాపాలిటి వేల్పు వీవ నరముతచరితా!

126

ప్రతిపదార్థం: నర, నుత, చరితా!= జనులచేత పొగడబడిన ప్రవర్తన కలవాడా!; ఓ ధర్మవ్యాధుడా!; పాపకృతంబు+అగు= పాపం చేయటంచేత ఏర్పడిన; దుర్గతి= చెడుమార్గం; మోపున్+కనక+ఉండన్= బరువు కాంచక ఉండేటట్లుగా; ననున్= నన్ను; ప్రబోధ+అత్మక, లీలా, పరిణతున్+కావించితి(వి)= జ్ఞానంవలన కలిగే మహిమతో గొప్పవాడిగా వికసించేటట్లుగా చేశావు; ఈవు+అ= నీవే; నాపాలిటి= నాకు సంబంధించిన; వేల్పు= దేవతవు.

తాత్పర్యం: జనులచేత పొగడబడే ప్రవర్తన కలవాడా, ఓ ధర్మవ్యాధా! పొపం చేయటంచేత దుర్గతి ప్రాప్తించి ఆ బరువు మోస్తూ బ్రదుకమండ నీవు నన్ను ఉడ్ధరించి, నాకు జ్ఞానం గలిగించి, గొప్పవాడినిగా నేను వికసించేటట్లు చేశావు. నీవే నా పాలిటి దేవుడవు.

చ. అనుపమ మెట్టివారలకు నందదు ధర్మపథంబు ధాత్రిలోః;

విను, పదివేశురం దీకండు విత్తుతథర్థపరాయణండు గ

ల్యనొ కలుగండొ సంచియము; గోల సనాతనధర్మ మూరణ యె

వ్యవికిని నీకుఁ బోలె బుధవత్సుల! యట్లు చరింపవచ్చునే.

127

ప్రతిపదార్థం: బుధవత్సుల!= జ్ఞానులచేత ఆదరించబడేడివాడా!; నీను= ఆలకింపుము; ధాత్రిలోన్= లోకములో; ధర్మ, పథంబు= ధర్మంతో గూడిన మార్గం; అనుపమము= సాటి లేనిది; ఎట్టివారలకున్= ఎటువంటి మనుజులకు ఐనను; అందదు= దౌరకదు; పదివేశురందున్+బకండు= పదివేలమందిమనుజులలో ఒక్కడు; విత్తుత, ధర్మ, పరాయణండు= కీర్తికి ఎక్కిన ధర్మప్రతుడు అనగా ధర్మాన్నే ఎల్లప్పుడు పాటించేవాడు అనే పేరు ప్రతిష్టలు ఆర్థించినవాడు; కల్యము+బ= కలుగునా?; కలుగండు+బ= కలుగడా?; సంచియము= సంశయించవలసిది; కోరి= పూనికతో; సనాతనధర్మము+ఊది= ప్రాచీనకాలంనుండి అనుస్యాతంగా ఆచరించబడుతున్న ధర్మాన్ని తెలిసి గ్రహించి; ఇట్లు= ఈవిధంగా; ఎవ్వనికిని= ఏమనుజుడికి ఐనను; నీకున్+పోలన్= నీవు ఆచరిస్తున్న విధాన్ని పోలి; చరింపన్వచ్చున్+ఏ?= నడవడిక తీర్పుదిద్దుకొనటానికి వీలు ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: జ్ఞానులచేత ఆరాధించబడేడి ఓ ధర్మవ్యాధుడా! ధర్మమార్గం మిక్కిలి సూక్ష్మమైనది. సాటి లేనిది, ఎట్టివారలకును అది అందుబాటులో ఉండనట్టిది. ఈ భూప్రజలలో పదివేలమంది జనులలో ఒకడైనను అచ్చుమైన ధర్మాన్ని ఆచరిస్తున్నట్లు పేరుప్రతిష్టలు ఆర్థించినవాడు ఉన్నడా? ఉన్నట్లు ఖండితంగా చెప్పలేం. సనాతనధర్మాన్ని నీవలె గ్రహించిన అనుష్ఠానవేదాంతి మరియుకడు లేదు.

చ. నిను నొక శుద్ధుగాఁ దలపనేర గుణాకర; నీ చరిత్రముం

గన మది నధ్యతం బోలసే; గాపున నెయ్యాభి కారణంబుగా

నొనరగ నిట్టీ జంతుమును నొందితి చెప్పుము; భూత భావివ

ర్తములయందు నీకు విదితంబులు గానివి గల్గ వెష్టుయిన్.

128

ప్రతిపదార్థం: గుణ+ఆకర!= మంచి లక్షణాలకు నెలవైన వాడా! ఓ ధర్మవ్యాధుడా! నిమన్= నిన్ను; ఒక, శూద్రున్+కాన్= ఏదో ఒక శూద్రవంశంలో పుట్టిన సామాన్య మనుజుడిగా; తలపనేరన్= ఎంచలేను; నీచరిత్రమున్+కనన్= నీశిలమును అరయగా; మదిన్= మనసునందున; అధ్యతంబు+బలసేన్= వింత గలిగింది; కాపున్= కాబట్టి; ఏ+అది= ఏది; కారణంబు+కాన్= పోతువుగా; ఒనరగన్= పొసేటట్లుగా; ఇట్లి= ఈవిధమైన; జన్మమును= పుట్టుకము; ఒందిలి(వి)= పొందావో; చెప్పుము= వివరించుము; భూత, భావి, వర్తనములయందున్= లోగడ జరిగినట్టి ఘటనలలోగాని, ఇక ముందుకాలంలో జరుగబోయే ఘటనలలోగాని; నీకున్, విదితంబులు+కానివి= నీకు తెలియనట్టివి; ఏ+మెయిన్= ఏరీతిగా వైనను; కల్ప= ఉండవు.

తాత్పర్యం: మంచి గుణాలకు నెలవైన ఓ ధర్మవ్యాధుడా! నీవు ఒక శూద్రుడవు మాత్రమే అని భావించలేను; నీ శీలాన్ని అనుశీలించగా నామనస్సులోఇది మిక్కిలి వింతగా ఉన్నది. నీవు ఏకారణంవలన శూద్రజన్మను పొందావో

దయచేసి చెప్పుము. నీవు త్రికాలజ్ఞుడవు. నీకు తెలియని అంశాలు గతానికి సంబంధించినవి గాని భవిష్యత్తుకు సంబంధించినవి గాని లేవు.'

వ. అనిన నతనికి ధర్మవ్యాధం డిట్లనియి.

129

తాత్పర్యం: అని కౌశికుడు పల్గొ, ధర్మవ్యాధుడు అతడికి ఈవిధంగా బదులు పలికాడు.

ధర్మవ్యాధుడు కౌశికునకు దన పూర్వజన్మ వృత్తాంతంబు సెప్పుట (సం. 3-205-21)

క. ‘జననుత! నీ వెయ్యాచి యడి, గిను దెలుపుట నా కవశ్వత్తుత్తము గాదీ!

విను చెప్పెదను; బూర్భవం, బున నే నొక బ్రాహ్మణుండు బుణ్ణుచరితుడన్.

130

ప్రతిపదార్థం: జన, సుత= ప్రజలచేత కీర్తించబడినవాడా!; నీవు+ఏ+అది+అడిగినవ్= నీవు దేనిని గూర్చి ప్రశ్నించినా; తెలుపుట= వివరించి చెప్పుటం; నాకున్+అవశ్య, కృత్యము+కాదు+ఏ= నాకు తప్పనిసరిగా నెరవేర్పవలసిన పనియే సుమా; విను, చెప్పెదన్; పూర్వ, భవంబునవ్= లోగడ పుట్టువునందు; ఏన్= నేను; ఒక, బ్రాహ్మణుండన్= ఒక విప్రుడను; పుణ్య చరితుడన్= సుకృతంతో కూడిన ప్రవర్తన కలవాడను.

తాత్పర్యం: ప్రజలచేత కీర్తించబడిన ఓ కౌశికునీ! నీవు ఏ ప్రశ్నలు వేసినా వాటికి అన్నింటికి సమాధానాలు చెప్పుటం నా కర్తవ్యంగా భావిస్తున్నాను. గతజన్మలో నేను ఒక బ్రాహ్మణుడను. సుకృతాన్ని ఆర్జించే ప్రవర్తన గలవాడిని.

వ. వేదవేదాంగపారంగతుండ సై యుండుడు; నాకుం బ్రియసఖుం దైన యొక్క రాజుపుత్రుతోడి సంగతిం జేసి ధనుర్వేదంబును నభ్యసించితి; నొక్కనాఁ దమ్మిహిపతి వేటు వోయిన నేనును నతనితోడన చని పనంబునం బెక్కు మృగంబుల నేయుచుండ నం దొక్కబాణంబు దృణలతాంతరితదేహుంపైన మునివరు నొక్కరుం ధాకిన నతడు హా! యునుచుం బడియే: నంత నేనును.

131

ప్రతిపదార్థం: వేద, వేదాంగ, (వేద+అంగ) పారంగతుండను+ఏ= వేదాలయొక్క వేదాంగాలయొక్క అవ్యాలింభద్దును చేరినవాడనై, (అనగా సంపూర్ణంగా తెలిసిన వాడనై); ఉండుదన్= ఉండేవాడను; నాకున్+ప్రియ, సఖుండు+పన= నాకు మిక్కిలి ఇష్టుడైన మిత్రుడు అయిన; ఒక్క, రాజుపుత్రుతోడి= ఒకానొక రాచకొడుకుతోడి; సంగతిన్+చేసి= కూడిక (స్నేహం) వలన; ధనుః +వేదంబును= విలువిద్యను; అభ్యసించితిన్= నేర్చుకొన్నాను; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొకరోజున; ఆ+మహీ, పతి= ఆ రాజు; వేటు+పోయినవ్= వేటాడానికై పోగా; నేనునవ్= నేనుకూడ; అతనితోడన్+అ= అతడివెనవెంటనే; చని= వెళ్లి; వనంబునవ్ అడవిలో; పెక్కు, మృగంబులన్= అనేకజంతుపులను; ఏయుచున్+ఉండన్= బాణాలతో కొట్టుతుండగా; అందున్+ఒక్క, బాణంబు= ఆ బాణాలతో ఒకబాణం; తృణ, లతా+అంతరిత, దేహుండు+పన= గడ్డిచేతను తీగలచేతను చుట్టుకొనబడిన శరీరం కలవా డయిన; మునివరున్+ఒక్కరున్= బుములలో శ్రేష్ఠుడు అయిన ఒకరిని; తాఁకినవ్= తగులగా; అతడు= (అమునివరుడు); హా+అముచున్+పడియెన్= హా అనే (బాధతోకూడినశోకము) ధ్వనితో పడిహోయాడు; అంతన్= పిమ్మట; ఏనును= నేనును.

తాత్పర్యం: పూర్వజన్మంలో నేను వేదాలను, వేదాంగాలను త్వణ్ణంగా చదివినవాడినే. కానీ, నాకు ఒక రాకుమారుడితో స్నేహం ఏర్పడటంచేత విలువిద్యను నేర్చాను. ఒకానొకరోజున ఆ మహారాజుతో నేనుగూడ అడవికి వేటకు పోయి

పెక్కజంతువులను సంహరించాను. అంతలో నాబాణ మొకటి, గడ్డిచేతను తీగెలచేతను కప్పుబడిన ఒక మునివరుడి శరీరానికి తాకింది. వెంటనే ఆతడు పోపోకారం చేస్తూ బాధతో నేలపై ఒరిగిపోయాడు. అప్పుడు నేను.

విశేషం: వేదములు నాలుగు. 1.బుగ్గేదం, 2.యజ్ఞేదం, 3. సామవేదం, 4. అధర్యణవేదం. వేదాంగం అంటే వేదానికి అవయవం. వేదము యొక్క సరియైన అర్థాల్ని, మంత్రాలయోగం మొదలైన వాటిని తెలిపేది. వేదాంగాలు అరు 1.శిక్ష, 2.వ్యాకరణం 3. ఘంధస్సు 4. నిరుక్తం 5. జ్యోతిషం 6. కల్పం.

**ఆ. డాయబోయి తీవ్రసాయకవిధ్యం దై | పారలుచున్న విప్రవరునిఁ జూచి
తలకి యనుసయంపుఁ బలుకులు పలికినఁ, గినిసి యట్టు లనియె మునివరుండు.**

132

ప్రతిపదార్థం: డాయన్+పోయి= సమీపించి; తీవ్రసాయకవిధ్యండు+ఐ= వాడి అయిన బాణాలచేత కొట్టుబడినవాడై; పారలుచున్న+ఉన్న= ఇటు అటూ బాధతో వెలికలు తిరుగుతున్నటువంటి; విప్రవరునిన్+చూచి= బ్రాహ్మణులలో ఉత్తముడైనవాడిని సందర్శించి; తలకి= భయపడి; అనునయంపు+న్+పలుకులు= ఓదార్పుమాటలు; పలికినన్= పలుకగా; ముని, వరుండు= బుములలో త్రేషుడైనవాడు; కినిసి= కోపించి; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అంతట నేను బ్రాహ్మణోత్తముడిని సమీపించాను. ఆతడు నాబాణంచేత చేదించబడిన శరీరం కలవాడై బాధచేత ఇటుఅటూ పారలాడుతున్నాడు. ఆ దృశ్యాన్ని చూచి చలించినవాడనై నేను ఓదార్పుమాటలను పలుకగా, ఆవిప్రుడు మిక్కిలి ఆగ్రహించి ఈవిధంగా అన్నాడు.

ఆ. బ్రాహ్మణండవయ్యఁ బాప్రవృత్తిభై | శూద్రకర్మమునకుఁ జ్ఞాచ్ఛి తీవు

గాన నిక్కము మృగవ్యాధజన్మండ | పగుము మీద' ననియె: ననిన నేను.

133

ప్రతిపదార్థం: ఈవు= నీవు; బ్రాహ్మణండవు+అయ్యన్= విప్రడవై పుట్టికూడా; పాపప్రవృత్తివి+ఐ= చెడ్డపనులు చేసే స్వభావం కలవాడనై; శాద్ర, కర్మమునక్న= శాద్రులు చేసే పనికి; చొచ్చితి(వి)= చౌరబడ్డావు; కావన్= కావున; మీదన్= తదుపరి (అనగా రాబోయే జన్మలో); మృగ, వ్యాధ, జన్మండవు= జంతువులను హింసించి జీవించే బ్రతుకుతెరువు కలవాడవు; అగుము= కమ్ము; నిక్కము= యథార్థం; అనియెన్= అని అన్నాడు (శపించాడు); అనినన్= అట్లా అనగా; ఏను= నేను;

తాత్పర్యం: ‘నీవు పుట్టింది బ్రాహ్మణుకులంలో. కాని, చెడ్డ వైన హింసాకృత్యాలు చేయటానికి పూనుకొన్నావు. హింస శాద్రుల కను వైనది కాని బ్రాహ్మణులకు తగినపని కాదు. కావున, నీవు రాబోయేజన్మలో శాద్రుడవుగా జన్మించి మృగవ్యాధవృత్తితో బ్రతుకగలవు. ఇది తథ్యం’ అని శపించాడు. అప్పుడు నేను ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడితో ఈ విధంగా నివేదించుకొన్నాను..

**చ. ఎఱుగక తప్పు సేసితి సహింపగదీ! కడుదుర్భవంబునం
బఱుపకుమయ్యఁ! నావుడుఁ గృహన్ మునినాథుడు 'దప్ప బివ్వధం;
బెఱుకుకులంబునందు జనియించియు ధర్మువు లెల్ల నిమ్ముగా
నెఱిగెదు, తల్లిదంద్రులకు నెంతయుఁ బ్రీతి యొనర్చు భక్తితోన్.**

134

ప్రతిపదార్థం: ఎఱుగక= తెలియకపోవటంచేత; తప్పు= నేరం; చేసినీ= చేశాను; సహింపన్కదే= క్షమించవలసినవాడవుకదా!; కడున్= మిక్కిలి; దుర్భవంబునన్= చెడ్జజన్మంలో; వటుపకుమయ్యి! = నియోగించకండి; నావుడున్= అని చెప్పగా; మునినాధుడు= బుమలలో శ్రేష్ఠుడు; కృపన్= దయతో; ఈ+విధంబు= ఈరీతి; తప్పుదు= జరుగక తీరదు; ఎఱుకు, కులంబునందున్= వ్యాధకులంలో; జనియించియన్= పుట్టినప్పటికిని; ధర్మవులు+ఎల్లన్= అన్నిధర్మాలను; ఇమ్ముగాన్= సంప్రీతితో; ఎటిగెదు= తెలిసికొంటావు; భక్తితోన్= పూజ్యబ్రావంతో; తలిదండ్రులకున్= మాతాపితలకు; ఎంతయన్= ఎక్కువగా; త్రేతి= త్రైవి; ఒనర్తు(వు)= చేయగలవు.

తాత్పర్యం: ‘అజ్ఞానంచేత ఇట్టి అపరాధం చేశాను, క్షమించ వేడికోలు. నన్ను చెడుజన్మం పొందేటట్టగా చేయకుమా మహానుభావా!’ అని నేను ప్రార్థించాను. అప్పుడు ఆ మునిశ్రేష్ఠుడు నామై దయకలిగి ‘నాశాపానికి తిరుగు లేదు. నీను ఎఱుకవై జన్మించినప్పటికిన్నీ, ధర్మాధర్మపరిజ్ఞానం కలవాడవు కాగలవు. అంతేకాక, తల్లిదండ్రులకు భక్తితో శుశ్రావ చేసి తరించగలవు.

వ. గురుశుత్రాషం జేసి నీకుఁ బరమలోభనం బగు; జాతిస్వరత్వంబునుం గలుగు; నవరజత్వంబునుఁ బరమబ్రాహ్మణుండ వయ్యెదు’ వని యసుగ్రహించిన, సప్తపుని దేహంబునందు నాటిన బాణంబు మెత్తన పెఱికి, యతనిం దంధియాత్మమంబునకుం జీల్లితి; నా చేసినపుణ్యంబున సమ్మహాత్ముండు నపాయంబు హిందం దయ్యు; నాకు నిట్టేజత్వంబు నొంద వలసే’ నని చెప్పినం గాశికుం డిట్లునియె. **135**

ప్రతిపదార్థం: గురు, శుశ్రావన్+జేసి= పెద్దలకు పరిచర్య చేయటంవలన; నీకున్= నీకు; పరమ, శోభనంబు+అగున్= మిక్కుటమైన మేలు చేకూరగలదు; జాతిస్వరత్వంబున్+కలగున్= పూర్వజన్మయొక్కజ్ఞాపకం లభిస్తుంది; అపర, జన్మంబునన్= తదుపరిపుట్టుపులో; పరమ, బ్రాహ్మణుండవు= గొప్పవిప్రుడవు; అయ్యెదవు= కాగలవు; అని= అని చెప్పి; అనుగ్రహించినన్= దయచూపగా; ఆ+విప్రుని= ఆ బ్రాహ్మణుడి; దేహంబునందున్= శరీరంలో; నాటిన= గ్రుచ్చుకొనిన; బాణంబు= అమ్ము; మెత్తన= మృదువుగా; పెఱికి= బయటకు లాగి; అతనిన్= ఆ బ్రాహ్మణుడిని; తదీయ+అశ్రవంబునకున్= అతనియొక్క తపోవనానికి; చేర్చితిన్= చేర్చాను; నా, చేసిన= నేను చేసిన; పుణ్యంబునన్= సుకృతంవలన; ఆ+మహా+అత్ముండున్= ఆ గొప్ప ఆత్మ గలవాడును, ఆ మహానుభావుడును; అపాయంబు+పొందండయ్యెన్= ప్రమాదానికి లోనుకాలేదు; నాకున్+ఇట్టి, జన్మంబు= నాకు ఈశివిధైన పుట్టుక; ఒందవలసేన్= పొందవలసినచ్చింది; అని చెప్పినన్= అని వచించిన పిదప; కౌశికుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘పెద్దలకు (తలిదండ్రులకు) సేవ చేయటంవలన నీకు మిక్కుటమైన మేలు కలుగగలదు. అప్పుడు నీకు పూర్వజన్మపరిజ్ఞానంగూడ ఉంటుంది. తదుపరి జన్మలో మరల నీపు బ్రాహ్మణుడ వై పుట్టగలవు’ అని ఆతడు దయతో పలికాడు. అంతట నేను ఆ బ్రాహ్మణోత్ముడి శరీరంలో గ్రుచ్చుకొనిన బాణాన్ని మృదువుగా పెరికి, బయటకు తీశాను. పిమ్మట ఆతడిని ఆతడి ఆశమానికి చేర్చాను. నా పుణ్యంవలన ఆతడికి మృత్యుపుమాదం తప్పింది. కానీ, నాకు ఈ శూద్రజన్మ తారసిల్లింది’ అని చెప్పిన ధర్మవ్యాధుడితో కౌశికుడు ఈశివంగా అన్నాడు.

తే. ‘జత్తు మిట్టిచి, చరితంబు చంద మిట్టి, దెన్నుడును నిట్టేచింద్య మే నెందుఁ జాడ;
నింక జన్మాంతరముదాక నేల? యిపుడ, పుణ్యచరిత మై నీపు విప్రుడవ కావె! **136**

ప్రతిపదార్థం: జన్మము+ఇట్టిది= నీపుట్టుక ఇటువంటిది; చరితంబు చందము+ఇట్టిది= ప్రవర్తనతీరు ఇటువంటిది; ఎన్నుడును= ఎప్పుడును; ఇట్టి= ఇటువంటి; చోద్యము= వింత; ఏన్= నేను; ఎందున్+చూడన్= ఎచటను చూడలేదు; ఇంకన్=

ఇక్కుటిద; జన్మ+అంతరముదాయక్+ఏల= వేరొకజన్మ ఏర్పడేవరకూ ఆగవలెనా?; ఇప్పఁడు+లా= ఇస్పుడే; పుణ్య, చరితమైన్= సుకృతంతో కూడిన ప్రవర్తనవలన; నీవు; విప్రుడు+అకావె!= బ్రాహ్మణుడవే కదా!

తాత్పర్యం: ‘ప్రస్తుతం నీ జన్మ చూస్తే శార్దుజన్మం. కానీ, ప్రవర్తనతీరు అనుషీలిస్తే ఇది ఒక వింత. ఇట్టి వింత ఇంతవరకు నేను ఎన్నడూ చూచి ఉండలేదు. నీవు మరుజన్మం వరకు ఆగవలెనా? ఈ జన్మంలోనే పుణ్యచరిత్రుడవయిన నీవు నిజంగా బ్రాహ్మణుడవే సుమా!

ఆ. పాపవర్తనుండు బ్రాహ్మణం దయుయను, నిజము శూద్రుకంటే నీచతముఁడు;

సత్యశౌచధర్థశాఖి శూద్రుం దయుయ, నతఁడు సట్టిజుండ యనిల మునులు.

137

ప్రతిపదార్థం: పాపవర్తనుండు= చెడునడవడి కలవాడు; బ్రాహ్మణుండు+అయ్యును= బ్రాహ్మణమరులంలో పుట్టినవాడు అయినాకూడ; శూద్రుకంటేన్= శూద్రుని కన్ననూ; నీచతముఁడు= మిక్కిలి నిక్కప్పుడైన తుచ్ఛుడు; నిజము= సత్యమే(ఈమాట ముమ్మాటికి నిజం అనిభావం); సత్య, శౌచ, ధర్మశాలి= ఎల్లప్పుడు నిజాన్ని మాటల్లాడేవాడున్నా, పరిశుభ్రతను పాటించేవాడున్నా, ధర్మాన్నే ఆచరించేవాడున్నా; శూద్రుండు+అయ్యున్= శూద్రుకులంలో పుట్టినవాడైనప్పటికిని; అతఁడు= వాడు; సత్త+ద్విజాండు+లా= మంచిబ్రాహ్మణుడేలని; మునులు= బుములు; అనిరి= పేర్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: చెడుప్రవర్తన కలవాడు బ్రాహ్మణమరులంలో పుట్టినప్పటికినీ శూద్రుడికంటే అధముడే. ఇది నిజం, పరిశుభ్రత పాటించి సత్యాన్నే పలికే ధర్మాత్మకుడు శూద్రుకులంలో జన్మించినప్పటికిన్ని అతడు సద్బ్రాహ్మణుడే అని మునులు తీర్పుచేప్పారు.

విశేషం: 1) ద్విజాండు= రెండు జన్మలు కలవాడు. అనగా శారీరకమైన పుట్టువు ఒకజన్మం, జ్ఞానార్థిన తదుపరి ఎత్తేది మరియుక జన్మం. జ్ఞానోదయమైతే తప్ప బ్రాహ్మణమరుటుంబంలో పుట్టినవాడైనా నిజమైన ద్విజాడు (బ్రాహ్మణుడు) కాజాలడు. 2) ‘ఎవడు బ్రాహ్మణుడు?’ - ఈప్రశ్నను సనాతనవైదికమతానుయాయులే గాక బౌద్ధులు పాషండులుకూడ పలుసారులు వేసిఉన్నారు. మహాభారతం నిష్పర్షగా ఎవడును జన్మచేత బ్రాహ్మణుడు కాజాల డనిస్ని ‘సత్యశౌచధర్మశాలి’ మాత్రమే నిజమైన బ్రాహ్మణుడనిస్ని నిర్ణయించింది. అందుచేత ఈ పద్యం మిక్కిలి విలువ కలది, అంతేకాక, ఒకవేళ ‘సత్యశౌచధర్మశాలి’ శూద్రుకులంలో జన్మించి ఉన్నప్పటికీ, ఆతడు నిజంగా బ్రాహ్మణుడే అని ఖండితంగా నొక్కివక్కాణించింది. ఇచ్చట- ‘అనిరి మునులు’ అనే ప్రయోగం అనుషీలించదగింది. లోకవ్యవహరంలో జన్మ ‘కులమును’- నిర్ణయించవచ్చును గాని ఆర్ఘ్యాప్తిలో లేదు. మునులార్ఘ్యిలో- ‘సత్యశౌచధర్మశాలి’ శూద్రుకులంలో పుట్టినప్పటికీ బ్రాహ్మణుడే. కౌశికుడి ర్ఘ్సిలో ఈజన్మంలోనే శూద్రుకులంలో పుట్టిన ధర్మాయాధుడు బ్రాహ్మణుడే.

క. అనయంబు నాత్మకర్యం, బున నతినీచ మగు భఫముఁ భొందపలసెనే

యని నీవు నిరంతరమును, మనమున దుఃఖింపవలదు మహితచలత్తా!

138

ప్రతిపదార్థం: మహిత చరిత్రా!= గొప్ప ప్రవర్తన కలవాడా! ఓధర్మాయాధా! అనయంబున్= ఎల్లప్పుడును; ఆత్మకర్మంబున్= తాను చేసిన కర్మవలన; అతినీచము+అగు= మిక్కిలి నిక్కప్పమైన; భవమున్= జన్మను; పాందవలసెనే= పాందవలసివచ్చింది కదా; అని; నీవు; నిరంతరమును= ఎల్లప్పుడును; మనమున్= మనస్సులో; దుఃఖింపవలదు= విచారించబోము.

తాత్పర్యం: గొప్పమైన నడవడిగల ఓమహముభావా! ధర్మాయాధుడా! పూర్వజన్మలో చేసిన కర్మయొక్క విపరిపాకంవలన ఈ జన్మలో నీచమైన జన్మం ఏర్పడింది కదా అని నీవు మనస్సులో సదా విచారించ వలదు.

చ. నిజగుణదీంఘకర్మముల నెట్లున మేలును గీడు వచ్చు: ద
త్రుజనితసోఖ్యదుఃఖములఁ బ్రాజ్ఞలు దుల్యమనస్తులై మనో
రుజలును దేహజంబు లగు రోగములున్ హితధర్మకర్మభే
షజములఁ జేసి పాపుదురు సర్వము సాత్మీకర్మప్రాప్తి జాచుచున్.

139

ప్రతిపదార్థం: నిజ, గుణ, దోష, కర్మములున్ = తసదైన మంచిచెడుపనులవలన; నెట్లున్ = అవశ్యం, తప్పనిసరిగా; మేలును= శుభమున్నా; కీడున్= చెడుగున్నా; వచ్చున్= దాపురిస్తాయి; తద్+ప్రజనిత, సౌఖ్య, దుఃఖములన్= ఆవిధంగా ఏర్పడిన సుఖదుఃఖాలయందు; ప్రాజ్ఞలు= పండితులు; తుల్య, మనస్కులు+ఱి= సమమైన చిత్తం కలవారలై; మన్స+రుజలును= మానసికంగా ఏర్పడే రోగాలును; దేహజంబులు+అగు= దేహంమండి పుట్టిన; రోగములన్= వ్యాధులును; హిత, ధర్మ, కర్మ, భేషజములన్+చేసి= అనుకూలమైన ధర్మంతో కూడిన పనులు అనే వైద్యాలను చేసి; సర్వము= అంతటిని; సాత్మీక, ధృష్టిన్+చాచుచున్= మంచితనంతో కూడిన చూపులతో చూస్తూ; పాపుదురు= తొలగదోస్తారు.

తాత్పర్యం: తాము లోగడ మంచిపనులను చేస్తే తదుపరి మేలు కలుగుతుంది. అట్లే చెడుపనులను చేసిఉంటే కీడు కలుగుతుంది. ఆవిధంగా ఏర్పడే సుఖదుఃఖాలను పండితులు సమబుద్ధితో అనుభవిస్తారు. అట్లిసాధుజనులు అన్నిటిని సాత్మీకర్మప్రాప్తితోనే చూస్తూ తమకు ఏర్పడే మానసికవ్యాధులను, శారీరకవ్యాధులను అనుమైన ధర్మకర్మలు చేయటంద్వారా పాపుకొంటారు.

క. ప్రియములు వాయుటయును న , ప్రియములు వెసు బొందుటయును బెల్లుగ నగు ద
త్ర్యియలందు మూఢమతికి హృ , దయతాపము పాయ దెపుడు దలకొనుచుండున్.

140

ప్రతిపదార్థం: ప్రియములు+పాయుటయును= ఇష్టాలైనవి ఎడబాయుటమున్నా; అప్రియములు= ఇష్టం కానివి; వెసన్= వేగంగా; పొందుటయును= లభించటమున్నా; పెల్లుగన్+అగున్= ఎక్కువగా జరుగుతుంటాయి; తత్త+క్రియలందున్= ఆ పనులలో; మూఢమతికన్= అవివేకికి; హృదయతాపము= గుండెయందు ఏర్పడేవేదన; ఎప్పుడున్= ఎప్పుడును; పాయదు= పోదు; దలకొనుచుండున్= మండుతూ ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: శుభాలు దూరం కావటం, అశుభాలు దాపురించటం ఎక్కువగా ఏర్పడేటప్పుడు మూఢుడు మిక్కుటమైన హృదయపరితాపానికి లోనోతూ ఉంటాడు. అందుమూలాన ఆ తాపం తగ్గదు సరిగదా, సదా మండుతూ ఉంటుంది.

తే. వగతుమన్న నెవ్వాలికి వగవు జనదు , చిత్తమున నేమిటికి సంతసింపరాదు
కాన గతమునందును ననాగతమునందు , వగవ రార్ములు సంతోషవంతు లగుచు.

141

ప్రతిపదార్థం: వగతము+అస్వన్= దుఃఖించవలసివచ్చింది అని చెప్పినప్పటికి; ఎవ్వారికిన్= ఎవరికైనను; వగవన్+చనదు= శోకించకూడదు; చిత్తమునన్= మనస్కులో; ఏమిటికిన్= ఎందులకైనను; సంతసింపరాదు= ఉబ్బరాదు; కాన= కాబట్టి; గతమునందునన్= జరిగిపోయినకాలాన్ని గూర్చియున్నా; అనాగతమునందున్= రానట్టి అనగా భవిష్యత్కాలాన్ని గూర్చియున్నా; ఆర్యులు= పూజ్యలు; సంతోషవంతులు+అగుచున్= సంప్రీతిని చెందిన వారై; వగవరు= శోకించరు.

తాత్పర్యం: ఎంతటి కష్టాలు దాపురించినా దుఃఖించరాదు. అట్లే, ఎప్పుడును సంతోషించరాదు. ఆర్యులు జరిగిన కాలాన్ని గూర్చి గాని భవిష్యత్కాలాన్నిగూర్చిగాని శోకించక- సదా సంతృప్తులై ఉంటారు.

క. వగపును దేజోహిముం; దగు నాత్మహితక్రియలకు స్వభముఁ దగు న వ్యగను దొఱగి యుద్ధిగము; దగు జేయగు గలుగు నంచితము లగు శుభముల్. **142**

ప్రతిపదార్థం: వగపున్= దుఃఖంవలన; తెజన్+హీనుండు+అగున్= కాంతి గోలుపోయినవాడు కాగలడు; ఆత్మహిత, క్రియలకున్= తనకు మేలు చేకూర్చే పనులకు; అష్టముఁడు+అగున్= సామర్థ్యం లేనివాడు కాగలడు; ఆ+వగపు+తొఱగి= ఆ దుఃఖం వదలి; ఉద్యోగము= ప్రయత్నం; తగన్+జేయగన్= సరిపడేటట్లుగాచేస్తే; అంచితములు+అగు= ఒప్పారునట్టి; శుభముల్= మేళ్లు; కలుగున్= కలుగుతాయి.

తాత్పర్యం: దుఃఖంవలన కాంతి కోలుపోవటం సంభవిస్తుంది; దుఃఖంవలన, తనకు మేలు కలిగించేపనులు నిర్వహించే సామర్థ్యం కొరవడుతుంది. దుఃఖాన్ని వీడి, సరిలయిన ప్రయత్నాలను చేస్తే మంచిగా శుభాలు కలుగుతాయి.

వ. కావున భూతంబుల సదస్తుకారంబులు గనికొని భీరుండ వై యుండు' మనిన ధర్మవ్యాధుండు 'మహాత్మా! నీ చెప్పినయంతపట్టు నిదర్శనంబులుగాగాని యేసు నిఃఖేదుండ నై యున్నవాడు; భవిష్యత్త్వాలసంధ్యాకంబునందు సమాహితండ నై యుండువాడు' ననియే; నంత నా భూదేవుండు. **143**

ప్రతిపదార్థం: కావున్= కాబట్టి; భూతంబుల, సత్త+అసత్త+ప్రకారంబులు= పదార్థాల అంతర్యాలకు సంబంధించిన సత్యం, అసత్యంమొక్క రీతులను; కనికాన్= అరసి; భీరుండవు+ఇ= సైర్యంకలవాడవై; ఉండుము= బ్రతుకుము; అనిన్= అని చెప్పగా; ధర్మవ్యాధుండు; మహో+అత్మి= గొప్ప ఆత్మ కలవాడా!; (మహోనుభావా); నీ చెప్పిన+అంత+పట్టు= నీవు చెప్పిన మేరకు; నిదర్శనంబులు+కాన్= ఉదాహరణాలు అయ్యెట్లట్లుగా; కొని= కడగి; ఏను= నేను; నిఃఫేదుండను+ఇ= దుఃఖంలేని వాడవై అనగా పూర్వసంత్యప్తి కలవాడవై; ఉన్నవాడన్= ఉన్నాను; భవిష్యత్త్వ+కాల+సత్త+భావంబునందున్= రాబోయే సమయంలో మంచిజరుగుతుందనే ఆలోచనలో; సమాహితండను+ఇ= నిష్పతలవాడవై; ఉండువాడన్= ఉన్నాను; అనియెన్= అని చెప్పాడు; అంతన్= పిమ్మట; ఆ భూదేవుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు (కౌశికుడు).

తాత్పర్యం: కాబట్టి సర్వపదార్థాల అంతర్యంలోని సత్యాసత్యసమీక్ష చేసి సైర్యంతో బ్రదుకుము అని కౌశికముని చెప్పాడు. అంతట ధర్మవ్యాధుడు 'మహానుభావా!' నీవు చెప్పిన ఆదర్శాలకు ఉదాహరణాప్రాయంగానే నేను నా బ్రతుకును తీర్చిదిద్దుకొంటున్నాను. నేను నిత్యసంతృప్తుడను. భవిష్యత్త్వాలంలో నాకు శుభం చేకూరగల దని నానమ్మకం' అని అన్నాడు. అంతట కౌశికముని ఈ విధంగా బదులుపలికాడు.

చ. 'అతులిత పుణ్యమూర్తివి, కృతాత్ముడ్ వెందును నీవు ధర్మ మూర్తితముగ నెప్పు దేమఱక చేయుచు నుండుము, నిత్యశోభన స్థితి వెలుగిందు; మేను భవటియసమాగతిఁ జేసి ధర్మ సు స్థితముతి నైతి న న్నముమతింపు గుణాకర! పాఠియ వచ్చెదన్.' **144**

ప్రతిపదార్థం: గుణ+అకర! = మంచిలక్షణాలకు నెలవైనవాడా, ఓధర్మవ్యాధా!; నీవు= నీవు; అతులిత పుణ్యమూర్తివి= పాటిలేని సుకృతాలు ఆకృతి తాల్చినవాడవు; కృత+అత్ముడవు= సిద్ధిపొందిన ఆత్మకలవాడవు అనగా ధన్యుడవు; ఎందును= ఎచ్చటను; నీవు= నీవు; ధర్మము= ధర్మమును; ఉంద్రితముగన్= సదా వికసించేటట్లుగా; ఎప్పుడున్= ఎల్లావేళల; ఏమఱక= ఎట్టి మరపు లేకుండ; చేయుచున్+ఉండుము= ఆచరిస్తా ఉండుము; నిత్య, శోభన, స్థితిన్= ఎల్లప్పుడూ శుభాలు ఏర్పడేటట్లుగా;

వెలుగొందుము= ప్రకాశించుము; ఏను= నేను; భవానీయ, సమాగతిన్+చేసి= నీ కలయికవలన; ధర్మ, సు, స్థిత, మతిన్+బతిన్= ధర్మం ఎల్లప్పుడు పాదుకొని ఉండే బుద్ధికలవాడను అయినాను; నన్నున్+అనుమతింపుము= నాకు సెలవు దయచేయునది; పోయి వచ్చేదన్= నీదగ్గర వీడ్చైలు గైకొని వెళ్ళగలవాడను.

తాత్పర్యం: ‘మంచిగుణాలకు నెలవైన ఓ ధర్మవ్యాధుడా! నీవు పున్మైములప్రోవవు. నీజీవితం ధన్యమైనది. సదా ధర్మాన్నే ఆచరించేవాడై నీ బ్రతుకును తీర్మాదిర్ఘకొనుము; నీ చరిత్రలవలన ధర్మం విస్తరించి వెలుగొందగలదు. నీకు ఎల్లప్పుడు మేలు కలుగు గాక. నిన్ను కలిసికొనటంచేత నా జన్మం ధన్యమైనదిగా భావిస్తున్నాను. నీవలన నేను ధర్మసూక్ష్మాలను తెలిసికొన గలిగాను. నీమూలాన నాకు జ్ఞానోదయమైనది. ఇక దయచేసి నాకు సెలవును అనుగ్రహించుము. నిన్ను వీడ్చైని నేను పోయి వస్తాను.’

వ. అని వానికిం బ్రథక్షిణంబు నేసి వీడ్చైని చని కౌశికుండు నిజజననీజనకుల కతిభక్తి శుభ్రాషు చేసి కృతార్థం దయ్యం; బాండవీత్తమా! నీయడిగిన తెఱంగునం బతిత్రతామాహసిత్యంబును జిత్తుశుశ్రూషావిశేషంబును హీనవర్షం దైనవాడు ధర్మంబు సలుపు నుపాయంబును జెప్పితి’ ననిన విని ధర్మతనయుండు సంతసిలి మతియ మార్గందేయు నిట్లని యడిగె.

145

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆరీతిగా పలికి; వానికిన్+ప్రదక్షిణంబు+చేసి= (ధర్మవ్యాధుడికి) కుడిపైపుగా చుట్టుదిరిగి (నమస్కరించి); వీడ్చైని= సెలవుగైకొని; చని= వెళ్లి (మిథిలానగరిమండి స్వస్తలానికి వెళ్లి); నిజ, జన్మనీజనకులన్= తనతల్లికిని తండ్రికిని; అతిభక్తిన్= మిక్కుటమైన పూజ్యబ్రావంతో; శుశ్రావు, చేసి= సేవ ఒనరించి; కృతార్థందు+అయ్యెన్= ధన్యడు అయ్యాడు (కొచుడు); పాండవ+ఉత్తమా!= పాండురాజు కొడుకులలో శ్రేష్ఠుడవు అయినవాడా! (ఓధర్మరాజు!); నీ+అడిగిన= నీవు ప్రశ్నించిన; తెఱంగున్= పథ్థతిచోప్పున; పతిత్రతా, మాహాత్మ్యంబును= పతిసేవ చేసే సతుల గొప్పతనాన్ని; పితృ, పుశ్రాపా, విశేషంబును= (తలి)దండ్రులకు సేవచేయటంలోని గొప్పతనాన్ని; హీనవర్షందు+ఖనవాడు= తక్కువకులంలో పుట్టినట్టివాడు; ధర్మంబు= ధర్మాన్ని; సలుపు= చేసే; ఉపాయంబును= తెరువును; చెప్పితిన్= పచించాను; అనిన్ను= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; సంతసిలి= సంతోషించి; మతియున్= ఇంకా; మార్గందేయున్= ముకండుడి కొడుకు అయిన మార్గందేయుడిని; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; అడిగెన్= ప్రశ్నించాడు.

తాత్పర్యం: అంతట కౌశికుని ధర్మవ్యాధుడికి ప్రదక్షిణమస్కారం చేసి అతడిఎడ్చైని లైకొని తన స్వస్తానానికి వెళ్ళాడు. అచట ఆతడు తన తలిదండ్రులకు సేవచేసి తరించాడు. ఓ ధర్మరాజు! ఇంతకుముందు నీవడిగిన ప్రశ్నలు 1) భర్తకు శుశ్రావు చేసి ధన్యత్యం చెందిన పతిత్రతలమహిమ, 2) తలిదండ్రులకు పరిచర్య చేయటంలోని విశేషం 3) తక్కువకులంలో పుట్టినవాడు ధర్మతుగై వెలుగొందే విధానం గూర్చి నీకు సోదాహరణంగా వివరించిఉన్నాను’- అని మార్గందేయ మహార్షి ధర్మరాజుతో అన్నాడు. ధర్మరాజు మిక్కెలి సంతోషించి మతియు ఇట్లు పలికాడు.

తే. ‘అగ్నిదేవుండు తొల్లి మహాతపంబు , సేసే నని విందు; నది యేల చేసే ననఫు!

యంగిరసుఁ దేమి కతమున నగ్గి యయ్యే? , నగ్గు లెన్ని విధంబుల నతిశయుల్లు?

146

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= పాపరహితుడ వైన ఓ మార్గందేయ మహార్షి!; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; అగ్ని దేవుండు= అగ్ని దేవుడు; మహా+తపము= గొప్ప తపస్సు; చేసెన్; అని; విందున్= వింటాను; అది= (అట్టి తపస్సు); ఏల= ఎందుకు; చేసెన్= చేశాడు?;

అంగిరసుఁడు= అంగిరసుడు (అనే పేరుగల ముని); ఏమి, కతమున్వు= ఏ కారణం వలన; అగ్ని+అయ్యెన్?= అగ్ని అయునాడు?; అగ్నులు= నిష్టులు; ఎన్ని విధంబుల్ను= ఎన్ని రీతుల; అతిశయుల్లున్?= ఒప్పారుతాయి?

తాత్పర్యం: ‘మహానుభావ! అగ్నిదేవుడు పూర్వకాలంలో గొప్ప తపస్సు చేసి ఉన్నట్లు విని ఉన్నాను. ఆ విధంగా అగ్ని దేవుడు గొప్ప తపస్సు చేయటానికి గల కారణ మేమి? అంగిరసుడు అగ్నిగా మారినట్లు విన్నాను. దానికి కారణం ఏమిటి? అగ్నులు ఎన్ని విధాలు?

మార్గందేయుఁడు ధర్మరాజునకు సంగిరసుం డగ్గియైన తెఱంగు సెప్పుట (సం. 3-207-5)

వ. ఇంతయు వినవలతు’ ననిన, నమ్మహాముని యిట్లని చెప్పే; నగ్గిదేవుండు దేవతలతోడి యలుకం జేసి హవ్యంబులు హింప నొల్లక వనంబునకుం జని బహుకాలంబు ఫోర్తపంబు సేయుచు నత్యంతక్కపుం దై యాత్త గతంబున.

147

ప్రతిపదార్థం: ఇంతయున్= దీనినంతటిని; వినవలతున్= ఆలకింప కోరుతున్నాను; అనిన్= అని చెప్పగా; ఆ+మహా+ముని= ఆ గొప్ప బుపి; ఇట్లు+అని, చెప్పేన్= ఈ విధంగా వచించాడు; అగ్ని దేవుండు= అగ్ని దేవుడు; దేవతలతోడి అలుకన్+చేసి= దేవతలమీదికోపంచేత; హవ్యంబులు= యజ్ఞాలలో వేల్చబడే హోమ ద్రవ్యాలు; హింపన్+బల్లక= మోయటానికి ఇష్టపడక; వనంబునకున్+చని= అడవికి వెళ్లి; బహుకాలంబు= పెర్కు నాళ్లు; ఫోర్, తపంబు= మిక్కిలి భయంకరమైన తపస్సు; చేయుచున్= చేస్తూ; అత్యంత, కృపుండు+బ= మిక్కిలి చిక్కిపోయిన శరీరం కలవాడై; ఆత్మ గతంబున్= తనలో తాను.

తాత్పర్యం: ఈ విషయాన్ని సవిస్తరంగా వినగోరుతున్నాను’ అని ధర్మరాజు అడిగాడు. అంతట మార్గందేయ మహార్షి ఇట్లా బదులు పలికాడు: ‘అగ్ని దేవుడు దేవతలమై కోపించి హోమద్రవ్యాలు మోయటానికి ఇష్టపడక, అడవికి పోయి మిక్కిలి కలోర మైన తపస్సు చేయటానికి పూనుకొన్నాడు. నిరంతర తపస్సువలన అతడి శరీరం మిక్కిలి చిక్కిపోయింది. అప్పుడు అగ్నిదేవుడు ఈ విధంగా చింతించాడు.

విశేషం: సనాతన సంస్కృతిలో అగ్ని హవ్యవాహనుడుగా సుప్రసిద్ధుడు. యజ్ఞాలలో హోమద్రవ్యాలను అగ్నిలో వేలుస్తారు. అగ్ని వాటిని కొనిపోయి దేవతలకు అర్పిస్తాడని పురాణాకథనం.

చ. ‘అలుకమెయిం దొలంగి విపినాంతరభూమికి కట్టి యిట్లు నే వెలుగక యున్నచో భువనవృత్తము సర్వము నిల్చు, నిల్చిన్ జలరుహసూతి వేత్తించి జయ్యన నగ్గి పదంబునందుఁ డా నిలుపక యున్నె? నే నిచట నిల్చుట పోలదు పోయెదన్ వెనన్’.

148

ప్రతిపదార్థం: అలుకమెయిం= కోపవశాన; తొలంగి= ఉన్నచోటు విడిచి; విపిన+అంతర, భూమికిన్= అడవి మధ్య భాగానికి; వచ్చి= చేరి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; నేన్= నేను; వెలుగక+ఉన్నచోన్= మండకుండా ఉంటే; భువన వృత్తము= లోక వ్యవహారం; సర్వమున్= అంతా; నిల్చున్= ఆగిపోతుంది; నిల్చిన్= ఆగిపోయిన యొడల; జలరుహసూతి= పద్మంలో పుట్టినవాడు-బ్రహ్మాదేవుడు; వేఱు+బకన్= ఇంకాకరిని; చయ్యన్= శిఘ్రంగా; అగ్ని పదంబునందున్= అగ్ని యొక్క పదవియందు;

తాన్= తాను; నిలుపక+ఉన్నై= నిలబెట్టి ఉంచడా? నేన్= నేను; ఇచటన్= (అడవిలో); నిల్చుట= ఉండటం; పోలదు= ఉచితం కాదు; వెసన్= శీఘ్రంగా; పోయెదన్= తిరిగిపోతాను, అనగా అడవినుండి మరలి స్వస్థలానికి చేరగలను అని భావం.

తాత్పర్యం: దేవతలపై కోపించి నేను ఈ విధంగా ఈ అడవికి వచ్చి ఉన్నాను. నేను మండక పోతే లోక వ్యవహారం అంతా నిలిచి స్తంభించి పోతుంది కదా! అందుచేత సృష్టికర్త అయిన బ్రహ్మాదేవుడు ఈ కర్తవ్యం నిర్వహించటానికి నాస్తానంలో మరియుకడిని నియమించడా? అందుచేత నేను ఇక్కడ చిరకాలం జాగు చేయటం మంచిది కాదు. కాబట్టి నేను ఇక్కడినుండి తిరిగి నా స్వస్థానానికి శీఘ్రమే మరలి పోతాను.

వ. అని తలంచి తపంబు సాలించి నిజపదంబున కుస్నుఖుండై చని చని, యంతకు మున్న బ్రహ్మానియోగంబునం బ్రిలోకంబులకు నగ్గియై వెలుంగుచున్నవాని నభికతపో విజ్ఞంభతు నంగిరసుం గని, భయంపడి, యెప్పటి యట్ల మగిడిపోవు నెడ నంగిరసుం డతనిపాలికిం జనుదెంచి, యట్లనియె.

149

ప్రతిపదార్థం: అని, తలంచి= అంటూ ఆలోచించి; తపంబు= తపస్సు; చాలించి= విడిచి పెట్టి; నిజ, పదంబుననున్= తన పదవికి; ఉన్నాళుండు+ఐ= ఇష్టపడివాడై; చని, చని= వెళ్లి వెళ్లి (అడవి నుండి బహుదూర ప్రయాణం చేసి అని అర్థం); అంతకున్, మున్న+అ= అంతకు పూర్వమే; బ్రహ్మా, నియోగంబున్= బ్రహ్మాదేవుడి ఏర్పాటు వలన; బ్రిలోకంబులకున్= మూడు లోకాలమన్నా; అగ్ని+ఐ= నిష్పు అయి; వెలుంగుచున్నవానిన్= ప్రకాశిస్తున్నవాడిని; అధిక, తపస్+విజ్ఞంభితున్= మిక్కుటమైన తపస్సుచేత అతిశయించి ఉన్నవాడిని; అంగిరసున్+కని= అంగిరసుడు (అనే వాడిని) చూచి; భయము+పడి= భీతిచెంది; ఎప్పటి+అట్ల+ఆ= యథా ప్రకారం (అనగా లోగడ ఉన్నట్లుగనే); మగిడిపోవు+ఎడన్= తిరిగి పోయేటప్పుడు; అంగిరసుండు; అతని పాలికన్+చనుదెంచి= అగ్నిదేవుడి దగ్గరకు వచ్చి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాదు.

తాత్పర్యం: అగ్నిదేవుడు తనలో తాను ఆవిధంగా ఆలోచించుకొని, తన తపస్సు విరమించి, తిరిగి తన పదవిని అధిష్టించదలచి అడవిని వీడి తరలి వెళ్లాడు. కానీ అగ్నిదేవుడు స్వస్థానాన్ని చేరటానికి ముందే బ్రహ్మాదేవుడు అగ్నిదేవుడి పదవిలో అంగిరసుడు అనే ముసీశ్వరుడిని నియోగించి ఉన్నాడు. అంగిరసుడు బ్రిలోకాలకు అగ్నివోత్రుటై గాప్ప తేజస్సుతో ప్రకాశించి విజ్ఞంభించాడు. మహాతేజస్సీ అయిన అంగిరసుడిని చూచి భయపడి అగ్నిదేవుడు మరలి పోసాగాడు. అంతట అంగిరసుడు అగ్నిదేవుడిని గుర్తించి, అతడి కడకు వెళ్లి ఇట్లు అన్నాడు.

చ. ‘అనఫు! జగత్తయాల్చితుఁడవై తిమిరాపవారుండవై తగన్

వనరుహగర్భచేఁ బ్రథమవహాపదంబునఁ గల్వితుండ వై

తనరుదు; రమ్ము! నీ దగు పదంబున నే నిటులుండ నోడుదున్;

ఘునముగ నీవు నీ పదము గైకొనవే! యవికల్పభావనన్:

150

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= పాపం లేనివాడా! (ఓ అగ్ని దేవుడా); జగత్త+త్రయ+అర్చితుఁడవు+ఐ= మూడులోకాల చేత పూజించబడిన వాడవై; తగన్= ఒప్పేటట్లుగా; వనరుహగర్భచేన్= బ్రహ్మాదేవుడిచేత; ప్రథమ, వహ్ని, పదంబునన్= మొట్టమొదటి అగ్ని పదవిలో; కల్పితుండవు+ఐ= నియమించబడిన వాడవై; తనరుదు= విరాబిల్లతావు; రమ్ము; నీదు+అగు, పదంబునన్= నీకు సంక్రమించిన పదవిలో; ఏన్= నేను; ఇటులు+ఉండన్+ఒడుదున్= ఉండటానికి జంకుతున్నాను; ఘునముగన్= గాప్పగా; ఈవు= నీవు; అవికల్ప, భావనన్= తిరుగు లేని ఆలోచనతో; నీ పదము= నీ పదవిని; కైకొనవే!= స్వీకరించుమయ్యా!

తాత్పర్యం: పాపరహితుడ వైన ఓ అగ్నిదేవుడా! నీవు మూడులోకాలచేత పూజించబడినవాడవు; మొట్టమొదట బ్రహ్మదేవుడిచేత అగ్నిహోత్రవదవిలో నెలకొల్పబడినవాడవు. నీ పదవిని తిరిగి నీవే చేపట్టటం థర్మం. నేను నీ పదవిలో ఉండటానికి సరిపోను. నీవు తిరిగి నీ పదవిని గొప్పగా అలంకరించుము. నీకు ఎట్టి జంకు గొంకులు అవసరం లేదు సుమా! ఇది నేను చిత్తపుద్దితో నీకు చేసే విన్నపం.

వ. అనిన నగ్నిదేవుం డిట్లునియే.

151

తాత్పర్యం: అనగా అగ్నిదేవుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. ‘విను నా కీర్తి జగంబులు, భీముగు పడియే; నీవు భువనపూజితవృత్తిం బనుపడితి గాను దగు నీ, యసలపదము నీక; నాకు నలవడ బింకన్.

152

ప్రతిపదార్థం: విను(ము)= ఆలకింపుము; నా కీర్తి= నాయొక్క యశమ్మ; జగంబులన్= లోకాలలో; పొనుగు పడియేన్= నిస్సేజష్టై పోయింది; ఈవు= నీవు; భువన, పూజిత, వృత్తిన్= లోకాలచేత ఆరాధించబడిన త్రియకు; పనుపడితివి= పూనుకొన్నావు; కానన్= కాబట్టి; ఈ అనలపదము= ఈ అగ్నిహోత్రుడి పదవి; నీకున్+అ= నీకే; తగున్= ఒప్పుతుంది; ఇంకన్= ఇకమీద; నాకున్= నాకు; అలవడరు= ఒప్పుదు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పిన పిదప, అగ్నిహోత్రుడు ఈవిధంగా బదులు పలికాడు. ‘మహాశయా!, నా విన్నపం అవధరింప వేడికోలు. నా కీర్తి లోకంలో మరుగుపడింది. నీవా ఇప్పుడు జగజ్ఞేగియమానంగా వెలుగొందుతున్నావు. లోకాలు నిన్ను ఆరాధిస్తున్నవి. అందుచేత అగ్నిహోత్రవదవి నీకు మాత్రమే ఒప్పుతున్నది. ఆ పదవి నాకు ఇక సరిపడదు.

వ. ‘నీవు ప్రథమాగ్నిష్టైయుండు; మేను ద్వితీయంబగు ప్రాజాపత్యవహ్నైషైవర్తించెద’ ననిన నంగిరసుండు ‘దేవా! యి ఉఱనతీ వలదు; ప్రథమాగ్నిత్వంబు నీవ కైకొని, నన్ను నీకుం బ్రథమపుత్తుంగా నాదలంపు’ మనినం. బావకుండు దాని కొడంబడియే; నిష్పిథంబున నంగిరసుం డగ్గికి నగ్రతనయుం ఔ యగ్గిస్తారూప్యంబునం దేజలిభై; నయ్యంగిరసునకు శివ యను దానికి బృహత్తీల్చియు, బృహత్జ్యోతియు, బృహాద్రష్టప్తాయు, బృహత్వనసుండును, బృహాస్తంతుండును, బృహాధ్యమండును, బృహాస్పతియు నన నేడ్వురు గొడుకులు, మతీయు భాసుమతియును, రాగయు, నినీవాలియు, గుహవు, నల్సిష్టతియు, మహిష్మతియు, మహమతియు నన నేడ్వురు గూతులుం బుట్టీలి.

153

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు; ప్రథమ+అగ్నివి+బి+ఉండుము= మొదటి అగ్నివి అయి ఉండునది; ఏను= నేను; ద్వితీయంబు+అగు= రెండవది అయిన; ప్రాజాపత్య, వహ్నాని+బి= ప్రాజాపత్యం అనే పేరుగల నిష్పిషై; వర్తించెదన్= మెలగుతాను; అనినన్= అని చెప్పగా; అంగిరసుండు; దేవా; ఇట్లు+అనతి+ఈవలదు= ఈవిధంగా శాసించవలదు; ప్రథమ+అగ్నిత్వంబు= మొదటి అగ్నిగా ఉండే పదవి; నీవు+అ= నీవు మాత్రమే; కైకొని= స్వీకరించి; నన్నున్; నీకున్+ప్రథమ, పుత్రున్+కాన్= నీ మొదటి కొడుకు వలె; ఆదరింపుము= కరుణతో కాపాడుము; అనినన్= అని చెప్పగా; పావకుండు= అగ్ని; దానికిన్= (అమాటకు); ఒడంబడియేన్= సమ్మతించాడు; ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; అంగిరసుండు; అగ్నికిన్; అగ్రతనయుండు+బి= మొదట కొడుకై; అగ్ని, సారూప్యంబునన్= అగ్నితో సమానషైన ఆకారంతో; తేజరిల్లెన్= వెలుగొందాడు; ఆ+అంగిరసుననున్; శివ+అనుదానికిన్=

“శివ” అనే పేరు గల ఆమెకు; బృహతీశ్వరియున్; బృహత్+జ్యోతియున్; బృహత్+బ్రహ్మయున్; బృహత్+మససుండును; బృహత్+మంతుండును; బృహత్+భానుండును; బృహస్పతియున్; అనన్= అనే పేరులు గల వారలు; ఏడ్వరు, కొడుకులు= ఏడుగురు పుత్రులును; మతియున్= అదనంగా; భానుమతియును; రాగయున్; సినీవాలియున్; కుహవున్; అర్ధిష్టతియున్; మహిషమతియున్; మహా మతియున్; అనన్= అని పిలువబడే; ఏడ్వరు+కూతులున్= ఏడుగురు పుత్రికలు; పుట్టిరి= జన్మించారు.

తాత్పర్యం: ‘నీవు మొదటి అగ్నిపదవిలో ఉండుము. నేను ప్రాజాపత్యం అనే పేరు గల దీశీయ ఘైన అగ్ని పదవిలో ఉండగలను’. అని అగ్నిహోత్రుడు పలుకగా, అంగిరసుడు ఇట్లు బదులు పలికాడు. దేవా! నీవే ప్రథమాగ్ని హోత్ర పదవి గైకొని, నన్ను నీ అనుగు పుత్రుడిగా ఆదరించుము.’ ఆ సూచనను అగ్ని ఆమోదించాడు. ఈ విధంగా అంగిరసుడు అగ్నిహోత్రుడికి మొదటి కొడుకు అయ్యాడు. అంగిరసుడికి శివ అనే భార్య వలన ఏడుగురు కొడుకులు- 1. బృహతీశ్వరి 2. బృహజ్యోతి 3. బృహాద్రహ్మ 4. బృహస్పతినుడు 5. బృహస్పతినుడు 6. బృహద్భాసుడు 7. బృహస్పతి పుట్టారు. అంతేకాక ఏడుగురు పుత్రికలు జన్మించారు. వారి పేర్లు వరుసగా ఇవి- 1. భానుమతి 2. రాగ 3. సినీవాలి 4. కుహవు 5. అర్ధిష్టతి 6. మహిషమతి 7. మహామతి.

విశేషం: అగ్నులు మూడు విధాలు 1. గార్హపత్యం 2. దక్షిణం 3. ఆహవనీయం. ఇందు ప్రాజాపత్యం అనే అగ్ని గార్ఘయాన్యానికి సంబంధించింది. (ప్రాజాపత్యము= (మీరిరుపురు కూడి ధర్మం చేయండని వరుడితో సంభాషించి కన్యాదానం చేసే వివాహావిధికి ప్రాజాపత్యం అని అర్థం.)

క. తనయుండు బృహస్పతికి ని, త్వనఫుండు శంయుండు పుట్టి యాగంబులలో మునుమును హావిషాజ్యము దాఁ, గొనియెడు వాఁ డయ్య నభికగుణయుక్తి మెయిన్.

154

ప్రతిపదార్థం: బృహస్పతికిన్= బృహస్పతి అనే కుమారుడికి; తనయుండు= కొడుకు; అతి+అనఫుండు= పొపం ఏ మాత్రమున్నా లేని మహాముఖావుడు; శంయుండు; పుట్టి; యాగంబులలోన్= యజ్ఞాలలో; మును మును= ముందుగా; హావిష+ఆజ్యము= హోమద్రవ్యంగా అగ్నిలో వేసే నేతిని; అధిక, గుణాముక్తిమెయిన్= హెచ్చిన మంచి గుణాలలో కూడి ఉండటం చేత; తాన్= తాను; కొనియెడువాడు+అయ్యెన్= స్వీకరించేవాడు అయ్యాడు.

తాత్పర్యం: అంగిరసుడి కుమారులలో బృహస్పతికి శంయుడు జన్మించాడు. ఆ శంయుడు మహాముఖావుడు. గొప్ప గుణాలు కలవాడు. క్రతువులు జరిగేటప్పుడు హోమంలో వేల్చే నేతిని మొట్టమొదట శంయుడికి సమర్పించేవారు. అనగా- క్రతువులలో అతడికి మొదటి పీట వేసి, పూజించేవారు.

వ. ఆ శంయునకు ధర్మపత్ని యైన సత్కమ భరద్వాజుండును భరతుండును నా నిరుపురు కొడుకులు పుట్టి; రండు భరతునకు భారతుం డను కొడుకును, భారతి యను కూతురుం బుట్టిలి; భరద్వాజునకు వీర యను దానికి వీరుండు పుట్టే.

155

తాత్పర్యం: ఆ శంయునకున్నా ఆతని భార్య యైన సత్కమన్నా భరద్వాజుడు భరతుడు అనే పేరులు గల ఇరువురు కొడుకులు జన్మించారు. ఆ భరతుడికి భారతుడు, అనే ఒక కొడుకు భారతి అనే ఒక కూతురు కలిగారు. భరద్వాజునకు అతడి భార్య వీర అనే ఆమెకును వీరుడు అనేవాడు జన్మించాడు.

క. వానికి సరయువునకు బటు; భానుం దై పుట్టె సుతుఁడు భానుఁ దీనగు; నా భానునకు నిశ్చయనుఁ దీనుఁ; గా నాత్మజుఁ దుధ్యవించే గదు నుజ్యులుఁ దై.

156

ప్రతిపదార్థం: వానికిన్= ఆ వీరుడికి; సరయువునకున్= సరయువు అనే పేరు గల ఆతని భార్యారు; పటు భానుండు+ఐ= మిక్కిలిగా వెలుగొందువాడై; భానుడు+అనగన్= భానుడు అనే పేరు కలవాడుగా; సుతుఁడు= కొడుకు; పుట్టెన్= జన్మించాడు; ఆ భానునకున్; నిశ్చయనుఁడు+అనగాన్= నిశ్చయనుడు అనే పేరు కలవాడుగా; అత్మజుఁడు= కొడుకు; కడున్= మిక్కిలి; ఉత్తి+జ్యలుఁడు+ఐ= ప్రకాశించేవాడై; ఉద్ఘవించేన్= జన్మించాడు.

తాత్పర్యం: వీరుడు అనువాడికి తేజస్వి అయిన భానుడు పుట్టాడు. భానుడికి నిశ్చయనుడు జన్మించాడు.

చ. అతనికిఁ బుట్టీఁ బుత్తుఁడు నిరంతరతేజుఁ దుదారకీల్తి ని
ష్టుతి యను పేరివాడు విను కిల్చిష్టభాజను లైన మానవుర్
సతతము నా కృశాను నతిసక్తమున్స్థితిఁ గొళ్ళి దోష ని
ష్టుతిఁ దగు గాంతు; రథుగుట గీల్తత మయ్యు దధాఖ్య వానికిన్.

157

ప్రతిపదార్థం: అతనికిన్= (ఆ నిశ్చయనుడికి); పుత్రుడు= కొడుకు; నిరంతర, తేజఁడు= ఎల్లప్పుడు కాంతితో వెలుగొందేవాడు; ఉత్తార, కీర్తి= గొప్ప యశస్వి కలవాడు; నిష్పుత్తి+అను, పేరివాడు= ‘నిష్పుత్తి’ అనే నామం కలవాడు; పుట్టెన్; విను; కల్పిష్ట భాజనులు+ఐన= పాపానికి పాత్రు లైన; మానవుర్= జనులు; సతతమున్= ఎల్లప్పుడును; ఆ కృశానున్= ఆ అగ్నిని; అతి, సక్త మనస్, +స్థితిన్= మిక్కటంగా లగ్గమైన చిత్తంతో; కొల్పి= ఆరాధించి; దోష, నిష్పుత్తిన్= పాపాల నుండి విడుదలను; తగన్= ఒప్పిరముగా, కాంతురు= పొందుతారు; అట్లు+అగుటంన్= ఆ విధంగా జరగటం చేత; వానికిన్= ఆ నిష్పుత్తి అనే పేరు గల వాడికి; తత్త+అఖ్యి= ఆ పేరు; కీర్తితము+అయ్యెన్= పాగడ్కక్కిసది అయింది.

తాత్పర్యం: ఆ నిశ్చయనుడికి మిక్కిలి తేజస్వి అయిన నిష్పుత్తి అనే పేరు కలవాడు జన్మించాడు. అతడు సార్థక నామధేయుడు. నిష్పుత్తి అనగా విడుదల. ఆ అగ్నిని ఆరాధించే మానవులకు సమస్త పాపాల నుండి విడుదల లభిస్తూ ఉంటుంది కాబట్టి ఆతడికి అట్టి పేరుప్రతిష్ఠలు ఏర్పడ్డాయి.

క. ఘనుఁడు రుజస్కరుఁ దనగా, జనియించెను నాతనికి; రుజస్కరునకు న
త్యసుపమకాంతిపరుం దై, జనియించెం గ్రోధుఁ దనగు జనవరతిలకా!

158

ప్రతిపదార్థం: జనవర తిలకా!= రాజ శేషుడా!; ఆతనికిన్= (ఆ నిష్పుత్తికి); ఘనుఁడు= గొప్పవాడు; రుజస్కరుఁడు+అనగన్= రుజస్కరుడు అనే పేరు కలవాడు; జనియించెను= పుట్టాడు; రుజస్కరునకున్; అతి+అనుపమ, కాంతి పరుండు+ఐ= మిక్కటంగా ఉండి, సాటిలేనట్టిదైన వెలుగుతో వెలుగొందేవాడై; క్రోధుఁడు+అనగన్= క్రోధుడు అనే పేరు కలవాడు; జనియించెన్= పుట్టాడు.

తాత్పర్యం: రాజులలో గొప్పవాడ వయిన ఓ ధర్మరాజు! గొప్పవాడయిన ఆ నిష్పుత్తికి రుజస్కరుడు జన్మించాడు. ఆ రుజస్కరుడికి క్రోధుడు అనేవాడు ఉద్ఘవించాడు. అతడు అపరిమిత కాంతిమంతుడు.

వ. ఆ క్రోధునకు రనుండు పుట్టె; రనుసకు స్వాహ యను కస్యకయుం గాముం డను కొడుకునుం బుట్టీలి;
గామునకు నమోఘుండు పుట్టె; నమోఘునకు నుక్కండు పుట్టె; మతియుం గాశ్యపుండును వాసిపుండును

భ్రాషందును నాంగిరసుందును జ్ఞపుందును నను వా రేపురు తేజస్సై ద్వైన కొడుకుం బడయుదు మని యనేక వర్షంబులు ఫోర తపంబు సేసి మహావ్యాహృతిష్టరణంబు సేయుచుస్తంత.

159

తాత్పర్యం: క్రోధుడికి రసుడు, రసుడికి స్వాహ అనే కన్యక, కాముడనే కొడుకు పుట్టారు. కాముడికి అమోఘుడు పుట్టాడు. అమోఘుడికి ఉషండు పుట్టాడు. అంతిమేకాక-కాశ్యపుడు వాసిష్ఠుడు ప్రాణుడు ఆంగిరసుడు చ్యావనుడు- అనే ఐదుగురున్నా తేజస్సై అయిన కొడుకును పొందటానికి పెక్కేళ్ళ కటోరమైన తపస్సు చేసి మహావ్యాహృతిమంత్రాన్ని జపిస్తూ ఉన్నారు.

విశేషం: ‘వ్యాహృతి’= సంధ్యావందనం చేసే వేళలలో బ్రాహ్మణులు ఉచ్చరించే ఊర్ధ్వలోక నామ సంకీర్తన రూపమైన మంత్ర విశేషం.

చ. అనలము చాయ మస్తకము, నర్మనిభం బగు బాహపయుగ్మముం,
గనుకసముజ్ఞలంబు లగు కమ్మలు, జర్నము కృష్ణవర్షతం
దనలిన జంఘులుం గల యుదాతత్తు దేహము దేజిలల్లగా
దనయుడు పుట్టే వారలకు దద్దుయు నద్ధుత మంద లోకముల్.

160

ప్రతిపదార్థం: అనలము= నిష్పు; చాయ= రంగు; మస్తకము= శిరస్సు; అర్గు, నిభంబు+లగు= సూర్యుడితో సరిపోలునట్టి;
బాహు, యుగ్మమున్= చేతుల జంటయును; కనక, సమ్, ఉత్త+జ్యలంబులు+లగు= బంగరువలె మెరసిపోయేసి; కన్నలున్= నేత్రాలును; చర్మము= తోలు; కృష్ణవర్షతంన్= నల్లని రంగుతో; తనరిన= ఒప్పిన; జంఘులున్= కాలి పిక్కలును; కల= ఉన్న;
ఉదాతత్తు దేహము= గొప్ప దైన శరీరం; తేజరిల్లగాన్= ప్రకాశించగా; వారలకున్= వారికి (ఆ యేవురకును); లోకముల్= భవనాలు; తద్దుయున్= మిక్కుటంగా; అద్భుతము+అందన్= అచ్చేరువు పొందేటట్లుగా; తనయుడు= కొడుకు; పుట్టేన్= జన్మించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ యేవురకును జగములు అచ్చేరువు పొందేటట్లుగా ఒక కొడుకు జన్మించాడు. ఆ పుత్రుడి దేహం మిక్కెలి ఉదాతత్తుమైనది. ఆతడి శిరస్సు నిష్పురంగు కలది. రెండు చేతులు సూర్యుడి వలె మిరుమిట్లు కొల్పుతూ వెలుగొందు నట్టిపి. కన్నలు బంగరు వన్నె ధగధగలు కలవి. అతడి శరీరం నల్లనిది. బలమైన పిక్కలు అతనికి ఉన్నాయి.

వ. ఇట్లు పుట్టేన యప్పెవకుండు పంచజనకప్రభవుండు గావునం బాంచజన్ముం డను పేరం బ్రసిట్టుం డై దశ సహస్రవర్షంబులు దపంబు సేసి నిజమస్తకంబున బృహద్రథంతరులనువారలను, వదనంబున హలని, నాభయందు శిఖుని, బలంబున నిందునిం, బ్రాణముల వాయ్సులను, బాహపయుగంతపుటంబుల విశ్వభూతంబుల స్పజియించే మత్తియును.

161

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= శా విధంగా; పుట్టేన= జన్మించిన; ఆ పావకుండు= ఆ అగ్ని; పంచ, జనక, ప్రభవుండు= ఐదుగురు తండ్రులకు పుట్టిన వాడు; పంచజన్ముండు= పంచజన్ముడు (అయిదుగురుకు పుట్టినవాడు); అను, పేరన్= అనే పేరు మీద; ప్రసిద్ధుండు+హ= కీర్తి కెక్కిన వాడై; దశ, సహస్ర, వర్షంబులు= పది వేల ఏండ్లు; తపంబు+చేసి= తపస్సు ఆచరించి; నిజ, మస్తకంబునన్= తనదైన శిరస్సునందు; బృహద్రథంతరులు+అను, వారలను= బృహద్రథంతరులు అనే వారలను; వదనంబునన్=

మొగము నందు; హరిని= విష్ణువును; నాభియందున్= బోడ్డునందు; తిష్పునిన్= ఈశ్వరుడిని; బలంబున్= శుక్లం వలన; ఇంద్రునిన్= వేల్యుల దొర అయిన ఇంద్రుడిని; ప్రాణములన్= అసుపులనుండి; వాయు+అగ్నులను= గాలిని నిష్పును; బాహు, యుగ, దంత, పుటంబులన్= చేతుల జంటలోను పళ్ళ దొప్పలలోను; విష్ణు, భూతంబులన్= సమస్త పదార్థాలను; సృజియించెన్= నిర్మించాడు; మఱియును= ఇంకను.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా జన్మించిన ఆ అగ్నిదేవుడు అయిదుగురుతండ్రులకు పుట్టినవాడు కావున ‘పాంచజన్ముడు’ అనే పేరుమీద విలసిల్లాడు. అతడు పదివేలసంవత్సరాలు తపస్సు చేశాడు. అతడిశిరస్సునుండి బృహద్రథంతరులు పుట్టారు. ఆతడి మొగంముండి విష్ణువు ఉద్భవించాడు. నాభిముండి శివుడు పుట్టాడు. వీర్యం నుండి ఇంద్రుడు జన్మించాడు. ప్రాణాలనుండి వాయువు అగ్ని జన్మించారు. చేతులజంటనుండి దంతాల నుండి సమస్త భూతాలు ఆవిర్భవించాయి. అంతియ కాక.

విశేషం: ‘నిజ మస్తకంబున బృహదంతరు లను వారలను’ అని పెక్క తెలుగు వ్రాత ప్రతులలో ఉన్నది. కానీ సంస్కృతమూలంలో “బృహద్రథంతరం మూర్ఖీ వత్తా ద్వాతరసా హరో” అని ఉన్నది. (విద్రుషాలా ప్రతి. 3-220-7).

**క. తప్పఁ డను వహ్ని నిరంతరఁ | తపోనిరూఢుఁ డయి పంచదశపుత్రుల న
త్యపులమిత ఫోర తేజోఁ | విపులాత్ములఁ గనియే గపటవ్యత్తినిపుణులన్.**

162

ప్రతిపదార్థం: తపుడు+అను, వహ్ని= తపుడు అనే పేరు కల అగ్ని; నిరంతర, తపన్+నిరూఢుడు+అయి= ఎల్లపుడును తపస్సు చేయటంలోనే మిక్కటమైన దీక్షకలవాడు అయి; అతి+అపరిమితమైన ఫోర, తేజోఁ+విపుల+పత్యులన్= మిక్కటమైన దారుణమైన ప్రకాశంతో ఎక్కువగా కూడుకొని ఉన్నట్టి వారలను అనగా మిక్కిలి భయంకరమయిన తేజస్సుతో వెలుగొందే వారలను; కపట, వృత్తి, నిపుణులన్= మోసం చేయటంలో మిక్కిలి సామర్థ్యం కలవారిని; పంచ, దశ పుత్రులన్= పదుసైదుమంది కొడుకులను; కనియేన్= (కొడుకులుగా) పాందాడు.

తాత్పర్యం: ‘తపుడు’- అనే పేరు గల ఆ అగ్నిహోత్రుడు భయంకరమైన తేజస్సుతో జ్ఞాన్యల్యమానంగా వెలుగొందే కొడుకులు పదుసైదుగురిని కన్నాడు. ఆ పుత్రులు మోసం చేయటంలో మిక్కిలి సామర్థ్యం కలవారు.

వ. ఆ పదియేవురు సుభీముందు, నతిభీముందును భీముందును భీమబలుండును నతిబలుండు నను వా రొక్కమెగియును, సుమిత్రుండును మిత్రవంతుడును మిత్రజ్ఞండును మిత్రవర్ధనుండును మిత్రధర్ముండును నను వా రొక్క మెగియును, సురప్రవీరుండును వీరుండును సువేషుండును సువర్ధనుండును సురహంతయు నను వారొక్క మెగియునుగానిట్లు మూడుమొత్తంబు లై యజమానుల యజ్ఞపులంబు లపహాలంచు చుండుచురు; తత్త్వశాంత్యర్థంబై యాగంబులందు నగ్నిచయనంబు సేయునచ. 163

ప్రతిపదార్థం: ఆ పది+వీరు= ఆ పదుసైదు మంది; సుభీముందును; అతి భీముందును; భీముందును; అతిబలుండు అనువారు; ఒక్క, మొగియును= ఒక పశ్చంలోనూ; సుమిత్రుండును, మిత్రవంతుండును, మిత్రజ్ఞండును, మిత్రవర్ధనుండును మిత్రధర్ముండును అనువారు; ఒక్క మొగియును= ఒక పశ్చంలోను; సురప్రవీరుండును, వీరుండును, సువేషుండును, సువర్ఘనుండును, సురహంతయును; అనువారు; ఒక్క, మొగియును= ఒక పశ్చమున్నా; కాన్= ఒక వర్ధంలోని వారలు అగుసట్లుగా; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; మూడు, మొత్తంబులు+హ= మూడు కష్యలుగా చీలి; యజమానుల యజ్ఞ

ఫలంబులు= యజ్ఞాలు చేసేవారి యజ్ఞఫలాలు; అపూరించు చుండుదురు= దొంగలిస్తూ ఉంటారు; తత్త్వాంశి+అర్థంబు+హి= వారలను అదుపులో పెట్టేదానికి; యాగంబులందున్= క్రతుపులలో; అగ్ని, చయనంబు= అగ్నిని సంస్కరించటం; చేయునది= చేయాలి.

తాత్పర్యం: తపుడికి పదునైదుగురు పుత్రులు పుట్టి, మూడువర్గాలుగా చీలి పోయారు. ఒక వర్గంలో ఉన్నవారు. 1. సుభీముడు 2. అతిభీముడు 3. భీముడు 4. భీమబలుడు 5. అతిబలుడు. మరియుక వర్గంలోని వారు 1. సుమిత్రుడు 2. మిత్రవంతుడు 3. మిత్రజ్ఞుడు 4. మిత్రవర్ధనుడు 5. మిత్రధర్ముడు. మూడువర్గంలోని వారు. 1. సురప్రవీరుడు 2. వీరుడు 3. సువేషుడు 4. సువర్ఘసుడు 5. సురహంత. పై మూడు వర్గాలలోని పదునైదుగురు యజ్ఞాలను చేసేవారిని బాధించి వారినుండి యజ్ఞఫలాలను దొంగలిస్తూ ఉన్నారు. వారిని అదుపులో పెట్టటానికి అగ్నికి సంస్కారం చేయటం అవసరమైనది.

తే. అధిప! విహాగాకృతుల నొప్పి నగ్ని చయన , ముల యుద్రపక్షాభూతములను విప్ర వరుల మంత్రపోషములను వారు నిహాతు , లై భయంపడి చేరరు యజ్ఞభూమి.

164

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజు! (ఓ ధర్మరాజు!); విహాగ+అకృతులన్= పశ్చల ఆకారాలచేత; ఒప్పు= విలసిల్లే; అగ్ని, చయనములన్= అగ్నులను పేర్చటం చేత; ఉదగ్ర, పశ్చ, ఆఫూతములను= గొప్పవైన రెక్కల తాకిడి చేతను; విప్ర వరుల, మంత్ర, ఫోషములను= బ్రాహ్మణోత్తములు మంత్రాలను పెద్దగా చదవటం చేతను; వారు= ఆ పదునేవురు యజ్ఞఫల హర్షలు; నిహాతులు+హి= కొట్టబడిన వారై; భయము,పడి; భయంపడి= భీతిచెంది; యజ్ఞభూమిన్= యజ్ఞం జరిగే ప్రదేశాన్ని; చేరరు= సమీపించరు.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజు! ఆ పదునేవురిని విప్రులు భయపెట్టి యజ్ఞశాలను చేర నివ్వరు. బ్రాహ్మణోత్తములు మంత్రాలను ఉచ్చరించటంచేతనున్నా, అగ్నులను పశ్చలాకారంతో పేర్చటంచేతనున్నా, వారు రెక్కలచేత కొట్టబడి యజ్ఞశాలను చేరరు.

వ. తపుండు మతియు సకలయజ్ఞభూగభుజు లైన పుత్రుల నేపురం గనియే; నం దగ్రజుండు.

165

తాత్పర్యం: తపుడు సమస్త యజ్ఞభూగాలనూ భుజించేవారైన అయిదుగురు కొడుకులను కన్నాడు. వారిలో పెద్దవాడు.

సీ. వైశ్వానరుం డను వహ్ని చాతుర్మాస్య , విధులందు భూసురవితతిచేతు
బర్మస్యసహితు దై పరమార్థనముఁ గాంచు , నభిపు!; రెండగు నాతు డఫీలమునకు
బ్రథుడు దానై విశ్వపతి యన విలసిల్లు; , వినుము! ముాఁడగు వాఁడు విశ్వమునకు
నాత్ముదై విశ్వకుం డన నొప్పి; నాలవు , నతడు భూతముల యాపశర వితతి

తే. వెలయఁ బక్షము సేయుట విశ్వభుక్కు , నాగు బెంపాండు; గోపతి నామధేయుఁ
దై సమస్తధర్మక్రియలందు హేతు , వై ప్రతస్తి వహించు నేనగు నతండు.

166

ప్రతిపదార్థం: అధిప= ఓ రాజు!; వినుము; వైశ్వానరుండు+అను, వహ్ని= వైశ్వానరుడు అనే పేరు గల అగ్ని; చాతుర్మాస్య, విధులందున్= నాలుగు నెలల దీక్షకు సంబంధించిన నోములలో; భూసుర వితతిచేతన్= బ్రాహ్మణుల సముదాయంచేత;

పర్షిన్య సహాతుండు+బ= మేఘుడితో కూడుకొన్న వాడై; పరమ+అర్థసమున్+కాంచన్= గోప్య పూజను పొందుతాడు; రెండు+అగు+అతడు= రెండవ వాడు; అభిలమునకున్= అంతటికిని; ప్రభుండు= పాలకుడు; తాను+బ= తానే అయి; విశ్వపతి+అన్న= విశ్వపతి అనే పేరున; విలసిల్లున్= ఒప్పారును; మూడు+అగు, వాడు= మూడవవాడు; విశ్వమునకున్= ప్రపంచానికి; ఆత్ముండు+బ= అంతర్యామి అయి; విశ్వరుండు+అన్న+బప్పున్= విశ్వరుడు అనే పేరుతో విలసిల్లుతాడు; నాలవు+అతడు= నాలుగవ వాడు; భూతముల= జీవులయొక్క; ఆహార వితతి= తినుబండారాల సముదాయాన్ని; వెలయన్= ఒప్పిదంగా; పక్కము+చేయుట= మ్రుగేటట్లుగా చేయటం వలన; విశ్వభుక్కు, నాగున్= విశ్వభుక్కు అనే పేరుతో; పెంపొందున్= విష్టుస్తాడు; గోపతి నామధేయుండు+బ= గోపతి అనే పేరు కలవాడై; ఏను+అగు+అతండు= ఐదవ వాడు; సమస్త, ధర్మ, క్రియలందున్= అన్ని విధాలైన ధర్మార్థాలలో హేతువు+బ= కారణభూతుడై; ప్రశ్నా, వహించున్= కీర్తిని పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! తపుడు (యజ్ఞభాగవతాన్ని ఆ పదిహేనుమంది పుత్రులను మాత్రమే గాక) యజ్ఞభాగభోక్తులైన కొడుకుల సైదుగురను కన్నాడు. వారిలో మొదట పుట్టినవాడు ‘వైశ్వాసరుడు’ . ఆ వైశ్వాసరుడు- బ్రాహ్మణులచేత మేఘుడితో పాటు పూజించబడేవాడు. నాలుగునెలల నోములలో అతడు అర్పించబడేవాడు. ఓ ధర్మరాజా! రెండవవాడి పేరు - విశ్వపతి. సాక్షాత నామధేయుడు. అతడు సమస్తస్ఫోటికి ప్రభువు. మూడవవాడి పేరు ‘విశ్వరుడు’ అతడు విశ్వానికి అంతర్యామి. నాలుగవవాడి పేరు ‘విశ్వభుక్కు’. అతడు భూతాల తినుబండారాలను పక్కం చేసేవాడు. అయిదవవాని పేరు ‘గోపతి’. అతడు సర్వధర్మక్రియలకు హేతుభూతుడు.

వ. మతియు భాసుం డను వహించి సోమపుత్రుయైన బృహాద్ధాసయందు బలదుండును మన్మమంతుందును ధృతిమంతుందును నాగ్రయణుందును నగ్గియు సోముందును నన నార్మారు గొడుకులు నిశ యను కూతురుం బుట్టిలి; సకలతపఃఫలంబులు నిర్వహించుట కయి పురందరుందు మను నామ ధేయుం షైన కొడుకుం బడసె; నమ్మనువు భాసుపుత్రుయైన నిశాకస్యం బెండ్లియై, ప్రాజాపత్యం డను పేరఁ బరగి పరమబ్రాహ్మణులచేత నల్లితుం డయ్యె; నివ్విధంబున ననేక వహస్యులు సకలధర్మక్రియాసాధకు లై వెలింగిలి; దక్షిణాగ్ని ప్రముఖంబు లైన వహస్యులు వాయుహాతిం జేసి యన్మేస్తు సంస్పష్టంబు లయ్య నేనియు, రజస్వలాభి సంకరంబులం బొరసె నేనియు, మృతక జాతకాభి సంస్పర్శనంబునం బొందెనేనియు, దత్తాయశ్శిత్తార్థం బై యష్టాకపాలేష్టి సేయ వలయు’ నని చెప్పి మతియు మార్గందేయుం డిట్లనియె.167

ప్రతిపదార్థం: మతియున్= ఇంకను; భాసుండు+అను, వహించిన్= భాసుడు అనే పేరు కల అగ్నికి; సోమపుత్రు+బన్= సోముడి కూతురు అయిన; బృహాద్ధాసందున్; బలదుండును; మన్మమంతుందును; ధృతిమంతుందును; ఆగ్రయణున్; అన్నన్= అనగా; ఆర్మారు కొడుకులు= ఆరుగురు కుమారులు; నిశ+అను, కూతురున్= నిశ అనే పేరు కల పుత్రుకయు; పుట్టిరి= జన్మించారు; సకల, తపన్+ఫలంబులు= అన్ని తపస్యులయొక్క ఫలితాలను; నిర్వహించుటకున్+ అయి= సాధించటం కొరకు; పురందరుండు= పురందరుడు అనేవాడు; మను నామ ధేయుందు+అయిన= మనువు అనే పేరు కలిగినట్టి; కొడుకున్+పడసెన్= పుత్రుడిని కన్నాడు; ఆ+మనువు; భాసుపుత్రు+బన్= భాసుడు అనే వాడి కూతురు అయిన; నిశ కన్యన్= రాత్రి అనే కన్యను; వెండ్లి+బ= వివాహ మాడి; ప్రాజాపత్యండు; అను, పేరన్+పరగి= అనే నామంతో విలసిల్లి; పరమ, బ్రాహ్మణులచేతన్= గోప్య విష్టుల చేత; అర్పితుండు+అయ్యన్= పూజించబడ్డాడు; ఈ+విధంబున్= ఈ విధంగా; అనేక వహస్యులు= పెక్కు అగ్నిహోత్రులు; సకల, ధర్మ, క్రియా, సాధకులు+బ= అన్ని ధర్మకార్యాలను సాధించే వారయి; వెలింగిరి= ప్రకాశించారు; దక్షిణ+అగ్ని, ప్రముఖంబులు+బన్= దక్షిణాగ్ని మన్మసు నట్టిని

అయిన; వహ్నిలు= నిష్పత్తిలు; వాయు, హతిన్+చేసి= గాలిచేత కొట్టబడటంచేత; అన్యోస్య, సంస్కృతంబులు= ఒక దానితో మరియొకటి కలయిక చెంది నట్టివి; అయ్యోన్+ఏనియున్= అయినప్పటికిని; రజస్యల+అది, సంకరంబులన్= ముట్టు అయిన ఆడువారిమైల సోకటం, పొరిసెన్+ఏనియున్= పొందినప్పటికిని; మృతక, జాతక+అది, సంస్కర్మనంబునన్+పొందెను+ఏనియున్= చాపు, పుట్టుక మొదలైన వాటిచేత కలిగే మైల సోకటం వలన దోషం కలిగినప్పటికి; తత్త్వ+ప్రాయశ్శిత్త+అర్థంబు+హ= ఆ దోష నిష్పత్తి కొరకై; అష్టా కపాల+ఇష్టి= ఎనిమిది మట్టి పాత్రలచేత సంస్కరించబడడి క్రతువు; చేయన్నలయున్= చేయాలి; అని; చెప్పి; మట్టియున్; మార్కుండేయుండు; ఇట్లు+అనియోన్.

తాత్పర్యం: ‘భాసుడు అనే వహ్నికి అతడి భార్య (సోమపుత్రి) అయిన బృహద్ధాసు యందు బుధుడు, మన్మహంతుడు, ధృతిమంతుడు, ఆగ్రయణుడు, అగ్ని, సోముడు అనే ఆర్గురు కొడుకులున్నా, నిశ అనే కూతురున్నా కలిగారు. పురందరుడు సర్వతపస్యులఫలాలు పొందటానికి మనువు అనే పేరు గల కొడుకును కన్నాడు. ఆ మనువు భాసువహ్నిపుత్రులిక అయిన నిశ అనే వధువును పెండ్లాడాడు. ఆ మనువుకే ప్రాజాపత్యుడు అనే గౌరవ నామధేయం ఏర్పడింది. అతడిని బ్రాహ్మణోత్తములు పూజించారు. ఈ విధంగా పెక్కు వహ్నిలు ధర్మక్రియలకు పేతుభూతులు అయ్యారు. దఃక్షిణాగ్ని మొదలైనవి గాలి తాకిడికి ఒకదానితో ఒకటి కలిసి పోయినప్పుడున్నా; ముట్టయిన ప్రీలు తాకుట చేతనున్నా ఏర్పడిన దోషాలను పరిహరించటానికి, పురుడువలన మరణంవలన ఏర్పడే మైలచేత కలిగే దోషాలను పరిహరించటానికి ‘అష్టాకపాలేష్టి’ ఎనిమిది మట్టి పాత్రలలో అగ్నికి సంస్కారం చేసి చేసే క్రతువు చేయవలసి వస్తుంది’ అని చెప్పి, మరల మార్కుండేయుమహార్షి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: సోమపుత్రి అను నెడ సోముడి కూతురు అని అర్థం చెప్పుకొనటమే ఉత్తమ పద్ధతి. సోముడు అనగా చంద్రుడు, శివుడు, వాయువు, పీత్యదేవతలలో ఒకడు, వసువులలో ఒకడు, కుబేరుడు, యముడు, సుగ్రీవుడు అనే వివిధార్థాలు ఉన్నాయి. అట్లే మనువు, భాసుడు మున్సుగు చోట్ల అని నామధేయాలుగానే స్వీకరించాలి.

క. ‘అపుఁ దను వహ్ని యతులిత , రూప యయిన ముదిత యను తరుణియందు జగ భ్రీపకు నపారతేజు మ , హపూజ్యం గనియె నగ్ని నద్భుతనామున్.

ప్రతిపదార్థం: ఆపుడు+అను, వహ్ని= ‘అపుడు’ అనే పేరు కల అగ్ని; అతులిత, రూప+అయిన= సాటి లేని అందం గల; ముదిత+అను, తరుణి+అందున్= ముదిత అనే పేరుకల జవ్యనియందు; జగత్తోదీపకున్= లోకాలను వెలుగొంద జేసే వాడిని; అపార తేజున్= మిక్కిలి ఎక్కువ అయిన కాంతి కలవాడిని; మహా, పూజ్యాన్= గొప్పగా ఆరాధించబడే వాడిని; అధ్యాత నామున్= అచ్చేరువు కొలిసే పేరు కల వాడిని; అగ్నీన్= అగ్నిని; కనియైన్= కన్నాడు (పుత్రుడుగా పడశాదు).

తాత్పర్యం: ఆపుడు అనే వహ్నికిని, అతిలోక సాందర్భయతి అయిన ముదితకు అచ్చేరువు గౌలిపే పేరు కల ‘అగ్ని’ ముద్దుబిడ్డ అయి జన్మించాడు.

విశేషం: మానవచరితలో నాగరకతా క్రమపరిణామ వికాసంలో ‘అగ్ని’ విర్యహించిన భూమిక ఉగ్రాధించ దగింది. అగ్ని బహుముఖ ప్రయోజనాలను నిర్వహించింది. నిత్యగ్నిహాత్రతత్తురులు- అగ్నిసంప్రదాయాన్ని నిలచెట్టి యున్నారు. అర్థవాద రూపాన ఈ అగ్నిహాత్రాలను నిర్వహించిన కుటుంబాల వివరణాన్ని ఈ ప్రకరణంలో మహాభారతం వివరించినట్లు ఎంచవచ్చును.

చ. అతడు త్రిలోకతంత్రము నిరంతర షై చన నిర్వహించుచున్
శతమఖుఁ దాచి యైన సురసంతతికిం బ్రియ మొప్ప హాష్యముల్
సతతము మోచి యిచ్చుచు భృశం బగు తథ్థర మోర్యలేక సు
త్రత నిరతుం డధర్యుఁ దసువానికి నిట్లను నాదరంబుతోన్.

169

ప్రతిపదార్థం: అతడు= (ఆ అగ్ని); త్రిలోక తంత్రము= మూడు భువనాల వ్యవహారం; నిరంతరము+ఐ+చనన్= ఎల్లప్పుడును కొనసాగేదిగా జరుగగా; నిర్వహించుచున్= నిరపుతూ; శతమఖుఁడు+అది+ఐన= దేవేంద్రుడు మొదలైన; సుర సంతతికిన్= వేల్పుల సముద్రాయానికి; ప్రియము+బ్స్పన్= ప్రీతి విలసిల్లేటట్లుగా; హాష్యముల్= హోమంలో వేల్పే ద్రవ్యాలు; సతతమున్= ఎల్లప్పుడు; మోచి+ఇచ్చుచున్= బరువును భరించి ఇస్తూ; భృశంబు+అగు= మిక్కటమైన; తత్త+భరమున్= ఆ బరువును; ఓర్యులేక= భరించలేక; స్వప్త, నిరతుండు= మంచి నోమును దీక్షతో నిరవేర్యునట్టి (ఆ అగ్ని); అధర్యుఁడు+అను వానికిన్ అధర్యుడు అనే పేరు గలవానికి; ఆదరంబుతోన్= మన్సునటో; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: మూడులోకాల వ్యవహారాలను ఎడతెగనిదీక్షతో అగ్ని నిర్వహిస్తున్నాడు. దేవేంద్రుడు మున్సుగు వేల్పులకు యజ్ఞాలలో సమర్పించబడే హోమద్రవ్యాలను తాను మోచి సంప్రేతితో వారికి సమర్పిస్తూ ఉన్నాడు. ఈ నిరంతరభారస్సి చాలాకాలం నిర్వహించిన పిదప, డస్పి, అగ్ని- అధర్యుడు అనే వాడిని చేరి గౌరవంతో కూడిన అభిమానంతో ఇట్లు పలికాడు.

చ. ‘ఏను దుర్భలుండ సైతి: నీవు దేవతలకు హాష్యంబులు మోచి యి’ మ్మని వానిం బంచి, తాను సముద్రంబు సౌభ్యి యందు దాగుటయు, దేవత లభైవముఖుఁ దున్న యెడ రోయం దొడంగిన సజ్జచరంబు లైన మత్స్యంబులు సురలకు నగ్నిదేవుండు జలభి సుండుట సెప్పుటయుం గనలి యనలుండు మీలం జూచి’ జనంబులు మిమ్ము నిర్దయు లై వథియింతురు గావుత్ మని శాపం బిచ్చె: నప్పుడు.

170

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను (అనగా అగ్ని); దుర్భలుండన్+ఐతి(ని)= బలం లేనివాడను అయినాను; నీవు= నీవు; దేవతలకున్= వేల్పులకు; హాష్యంబులు= హోమంలో వేల్పుబడిన ద్రవ్యాలు; మోచి+ఇమ్ము+అని= వహించి ఇమ్ము అని; వానిన్= అధర్యుడిని; పంచి= నియమించి; తాను= అగ్ని; సముద్రంబు= సముద్రంలో; చొచ్చి= ప్రవేశించి; అందున్= ఆ సముద్రంలో; దాగుటయున్= రహస్యంగా నివసించటమున్నా; దేవతలు= వేల్పులు; ఆ+దేవముఖుఁడు= ఆ అగ్ని; ఉన్న+ఎడన్= ఉన్నచోటు; రోయన్+తొడంగినన్= వెదకటానికి పూనకొనగా; అభ్యిచరంబులు+ఐన= సముద్రంలో తిరుగాడునట్టి; మత్స్యంబులు= చేపలు; సురలకున్= దేవతలకు; అగ్ని దేవుండు; జలధిన్+ఉండుట+చెప్పుటయున్= సముద్రంలో (దాగి) ఉండటాన్ని చెప్పగా; కనలి= కోపగించి; అనలుండు= అగ్నిహోత్రుడు; మీలన్+చూచి= చేపలను చూచి; జనంబులు= ప్రజలు; మిమ్మున్= మిమ్ము (చేపలను); నిర్దయులు+ఐ= జాలి లేని వారై; వథియింతురు+కావుతన్= చంపుదురు గాక!; అని; శాపంబు+ఇచ్చెన్= శాపం ఇచ్చాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ‘నేను ఇంక బలంలేనివాడను అయినాను. ఓ అధర్యుడా! నీవు దేవతలకు హోమద్రవ్యాలను మోచికొనిపోయి అందించునది’ అని పలికి అతడిని అందుకు నియమించి, అగ్నిహోత్రుడు సముద్రంలో ప్రవేశించి దాగాడు. అంతట వేల్పులు అగ్నిదేవుడు ఎచట దాగాడో తెలియటానికి వెదక సాగారు. సముద్రంలో చరించే చేపలు అగ్నిదేవుడి ఉనికి దేవతలకు తెలియ చెప్పాయి. అప్పుడు చేపలపై ఆగ్రహించి అగ్నిదేవుడు ‘జనులు జాలి లేకుండగా మిమ్ము చంపగలరు’ అని శాప మిచ్చాడు.

విశేషం: శాపం:- భవిష్యత్కూలంలో అవశ్యంగా జరుగ గలదు అనే విధి వాక్యం. ఇందులో మాడు అంగాలు ఉంటాయి.
1. భవిష్యదర్థకం ఇది. 2. శించేవాడు గొప్ప మహిమ కలవాడై ఉంటాడు. 3. ఇది కోపహేతువు. ఫలము ఏదో ఒక కీడు.

**అ. హాహ్ హమానమునకు నమరోత్తములు దన్ను! వేయువిధుల నొలసి వేడుకొనిన
నెట్లు నియ్యకొనక యొంతయు విసిగి సి, మీరసఖుడు దనదుమేను విడిచె.**

171

ప్రతిపదార్థం: హాహ్ హమానమునకున్= హోమంలో వేల్పిన ద్రవ్యాలను మోయటానికి; అమర+ఉత్తములు= వేల్పులలో గొప్పవారు; తమ్నన్= తనను (అగ్నిని); వేయు విధులన్= అనేక విధాలుగా; ఒలసి= పూని; వేడుకొనినన్= ప్రార్థించగా; ఎట్లన్= ఏ రీతిగా; ఇయ్యుకొనక= అంగికరించక; ఎంతయున్= మిక్కిలి; విసిగి= అలసి పోయి; సమీరసఖుడు= గాలి నెచ్చెలి - అగ్ని; తనదు మేను= తన శరీరం; విడిచెన్= వదిలాడు.

తాత్పర్యం: దేవతలో శ్రేష్ఠులు అగ్నిహోత్రుడిని మరల హోమద్రవ్యాలను మోచి తమకు అందించాలని వేయు విధాల ప్రార్థించారు. కానీ, అగ్ని అందులకు సమ్మతించలేదు. అంతే కాక, అతడు విసిగి వేసారి తనదేహాన్ని త్యజించాడు.

అ. ఇట్లు సంత్యక్తశరీరుం దై ధరాతలంబు ప్రవేశించుటయు, నతనిచేత విడువంబడిన దేహంబువలనం బూరుంబున గంధకంబు, నస్తుల దేవదారువును, ఛైష్టుంబున స్ఫురీకంబును, జిత్తుంబున మరకతంబును, వాతంబునగృష్టశిలయు, నఖంబుల నబ్రకంబును, స్నాయుసంచయంబునం బ్రివాళంబునుం బుట్టె; నతండు భూగర్భస్థితుండై ఫోరతపంబుసేయుచున్నంత బృగ్వంగిరిఃప్రముఖులైన మహామునులు నిజతపోబులంబున నతనికి నాప్యాయునంబు సేయుటయుం దేజస్వి ద్యై ధరణి వెలువడి వచ్చి యమ్మహాత్ముం దమ్మహామునులం జాచి తచీయతేజంబు దనకు దుస్సహం బగుటయు భయంపడి క్రమ్ముల నంబుధి సాచ్చి యడంగిన.

172

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; సంత్యక్త శరీరుండు+హ= వదలి పెట్టబడిన దేహం కలవాడై - అవగా దేహాన్ని త్యజించిన వాడై; ధరాతలంబు= భూమి ప్రదేశాన్ని; ప్రవేశించుటయున్= చౌరబడటమున్నా; అతని చేతన్; విడువన్+పడిన్= వదలిపెట్టబడిన దేహంబువలన్= శరీరంలోని; పూరుంబున్= చీము రసినుండి; గంధకంబున్= గంధకము (ఉపధాతు విశేషమైన మందు దినసు) (దీపావళి 'రోలు రోకలి' ప్రేలుడు పదార్థాలలో ఒకటి); అస్తులన్= ఎముకల నుండి; దేవదారువును= దేవదారు చెట్టుము; శైష్టుంబున్= కఫం నుండి; స్ఫురీకంబును= కర్మారమును; పిత్తుంబున్= పిత్తుమనే దేహ ధాతువు నుండి; మరకతంబును= సవరత్నాలలో ఒకటి అయిన; పుచ్చును; వాతంబున్= దేహధాతువులలో ఒకటి అయిన గాలి నుండి; కృష్ణ శిలయున్= పాపాణాన్ని (నల్లరాయిని); నఖంబులన్= గోళ నుండి; అధ్యకంబును= బేగడను (కాకిబంగారము); స్నాయు సంచయంబున్= సరాల, రక్త నాళాల సముద్రాయం నుండి; ప్రవాళంబున్= పగడమును; పుట్టున్= ఆవిర్భవించాయి; అతండు= (ఆ అగ్నిహోత్రుడు); భూగర్భ స్థితుండు+హ= భూమిలోపలి భాగంలో ఉన్నవాడై; ఫోరతపంబు= కలిన మైన తపస్సు; చేయుచున్+ ఉన్నంతన్= సలుపుతూఉండగా; భృగు+అంగిరన్+ప్రముఖులు+హన్= భృగువు అంగిరసుడు మున్నగు; మహా+మునులు= గొప్ప బుములు; నిజ, తపన్+బలంబున్= తమ దైన తపస్సు యొక్క గొప్ప శక్తి వలన; అతనికిన్= (అగ్ని హోత్రుడికి); ఆప్యాయనంబు+చేయుటయున్= త్వాంశి కల్లించగా; తేజస్వి+హ= కాంతి కలవాడై; ధరణిన్= భూమినుండి; వెలువడి వచ్చి= బయటకు వచ్చి; ఆ+మహా+అత్యుండు= ఆ గొప్పవాడు (అగ్ని హోత్రుడు); ఆ+మహా+మునులన్= ఆ గొప్ప బుములను; చూచి= కాంచి; తదీయ, తేజంబు= వారల యొక్క కాంతి; తనకున్= (అగ్నిహోత్రుడికి); దుస్సహంబు=

సహించటానికి అలవికానిది; అగుటయున్; భయంపడి= భీతిచెంది; క్రమ్ముఱున్= మరల; అంబుధి+చొచ్చి= సముద్రంలో ప్రవేశించి; అడంగిన్= దగి ఉండగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా, శరీరాన్ని విడిచిపెట్టినవాడై అగ్నిదేవుడు భూమిలోకి ప్రవేశించాడు. అట్లా అగ్ని చేత విడువబడిన కళేబరంనుండి ఎన్నియో పదార్థాలు ఆవిర్భవించాయి. చీమురసినుండి గంధకం ఏర్పడింది. ఎముకలనుండి దేవదారు చెట్లు పుట్టాయి. కఫంనుండి కర్మార మేర్పడింది. పిత్రంనుండి నవరత్న విశేషమైన పచ్చ’ జనించింది. వాతంనుండి పాపాణాశిల రూపాందింది. గోళ్ల నుండి కాకిబంగారం ఉద్ఘావించింది. నరాల, రక్త, నాళాల నుండి పగడ మేర్పడింది. అగ్నిహోత్రు దాసైన భూగర్భంలోనే ఉండి కరోరతస్సు చేశాడు. భృగుడు ముస్సగు మహార్షులు అతడి తపస్సును మెచ్చి అతడిని ఆశీర్వదించారు. అగ్నిహోత్రు డంతట తృప్తి చెంది, భూగర్భం నుండి బయటు వచ్చాడు కాని, అతడు ఆ మహార్షుల తేజస్సును చూచి భయపడి మరల సముద్రంలోకి పోయి దాక్షిణ్యాడు.

క. విను జననాయక! సంయమి, జనములు వహిస్తామని యంతఁ జాలించి ప్రియం

బును నంచితవిధి సంగ్రహా, మునకై పూజించి రథికపుణ్యు సథర్పున్ని.

173

ప్రతిపదార్థం: జననాయక!= ప్రజలకు నేత వయిన ఓ ధర్మరాజా!; విను= వినుము; సంయమిజనములు= బుముల సమూహాలు; వహి పని= అగ్ని కార్యం; అంతస్తు= అంతట; చాలించి= ఆపి; ప్రియంబుసన్= ప్రీతితో; అంచితవిధి సంగ్రహమునకై= చేయవలసిన క్రియలను చేయటానికై; అధికపుణ్యున్= గౌప్య పుణ్యం కలవాడిని; అధర్మున్= అధర్మడిని; పూజించిరి= అర్పించారు.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! ఆలకించుము. అంతట మునిగణాలు అగ్నిని వదలి పెట్టి, తాము చేయవలసిన విధ్యక్క ధర్మాలను నీర్వహించటానికై అధర్మడిని అర్పించ సాగారు.

వ. అయ్యధర్మగ్ని తేజంబును నమ్ముసు లతనికిం జీయు బహుమానంబునుం దన్ముజ్ఞింబున నమరులు ధృవ్యు లగుచునికియుం జూచి సహింపక పావకుండు సకలభూతంబులుఁ జూచుచుండ్ నంబుధి వెలువడి వచ్చి నిఖిలలోకహితార్థంబుగా నెప్పటియట్ల హాప్యహాత్మంబు నంగీకలంచే; ని ట్లనేకశాఖం బయిన యగ్గి వంశంబు ప్రశంసాభాజనం బయ్యు; నగ్గు లెంద తైనను దాత్త యైన తేజం జొక్కటీ’ యని చెప్పిన విని సంతసిల్లి యమ్మహిమునికి ధర్మతనయుం డి ట్లనియె.

174

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అధర్మ+అగ్ని, తేజంబునున్= అధర్మడు అనే ఆ అగ్నియొక్క కాంతిని; ఆ+మునులు; అతనికిన్+చేయు= (అధర్మడికి) ఒనరించే; బహుమానంబునున్= గౌరవమర్యాదను; తద్ద+ముఖంబునున్= ఆతని మొగం నుండి; అమరులు= దేవతలు; తృప్తులు+అగుచున్+ఉనికియున్= తనివి చెందటమున్నా; చూచి= అరసి; సహింపక= బీర్యజాలక; పావకుండు= అగ్నిహోత్రుడు; సకల భూతంబులున్= అన్ని భూతాలున్నా; చూచుచున్= చూస్తూ ఉండగా; అంబుధి= సముద్రంనుండి; వెలువడి= బయటు వచ్చి; నిఖిలలోక, హిత+అర్థంబుగాన్= అన్ని లోకాలకు మేలు చేకూరేటట్లుగా; ఎస్టటి+అట్లు+అ= యథా ప్రకారం; హాప్య హాత్మంబున్= హోమంలో వేల్పుబడే ద్రవ్యాలను తాల్పుటాన్ని; అంగీకరించెన్= సమ్ముతించాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనేక, శాఖంబు+అయిన= పెక్క కొమ్మలుగా ఏర్పడిన; అగ్ని వంశంబు= అగ్ని యొక్క కుటుంబం; ప్రశంసా, భాజనంబు+అయ్యున్= కీర్తించ తగింది అయింది; అగ్నులు= వహ్నులు; ఎందఱు+ఇనను= ఎందరు అయినప్పటికి; తద్ద+అత్త+ఇన= వారి అందరికి ఆత్త, లేక సారభూతం అని చెప్ప దగిన; తేజంబు= కాంతి; ఒక్కటి= ఒక్కటే; అని=

అంటూ; చెప్పిన్న= పలుకగా; విని= ఆలకించి; సంతస్తిల్లి= సంతోషించి; ఆ+మహామునికిన్= ఆ గొప్ప బుషికి; ధర్మతసముండు= ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియైన్= ఈ రీతిగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అధర్ముడు అనే పేరు గల ఆ అగ్ని యొక్క కాంతిని, ఆ బుషుమలు అతడికి చేసే గౌరవమర్యాదలను చూచి, ఆతడిద్వారా వేల్పులు తనివి పొందటాన్ని గ్రహించి, బీర్యబాలక అగ్నిహాత్రుడు అన్ని భూతాలు చూస్తూ ఉండగా సముద్రగర్భంనుండి బయటవ వచ్చి యథాప్రకారం తాను హోమద్వాలను వహించటానికి సమృతించాడు. అఖిలలోకాలకు ఆవిధంగా శ్రేయస్సు కల్గించాడు. ఈ రీతిగా అగ్నివంశంలో ఎందరెందరో ఉగ్గడించదగిన వారు విలసిల్లారు. అగ్నులలో ఎందరెందరో పేరు పేరు వారలు విలసిల్లినపుటికిన్ని, అందరిలో వెలుగొందిన తేజం ఒక్కటే అని మార్గందేయమహార్షి ధర్మరాజుకు వివరించి చెప్పాడు. అంతట ధర్మరాజు ఈ విధంగా పలికాడు.

క. ‘మునినాథ! మహాసేనుం , డనలునకుం గృత్తికలకు హరునకు సుతుడై న నిమిత్త మేమి తెఱఁ గే , విశవలతుం జెప్పవే! సవిస్తరఫణితిన్’.

175

ప్రతిపదార్థం: మునినాథ!= బుషుమలు వల్లభుడవైనవాడా! అనగా మునులలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓ మార్గందేయుడా!; మహాసేనుండు= కుమారస్వామి; అనలునకున్= అగ్నిహాత్రుడికి; కృత్తికలకున్= కృత్తికలు అనే చుక్కలకు; హరునకున్= శివుడికి; సుతుఁడు+ఖన= కొడు కైన; నిమిత్తము= కారణం; ఏని తెఱఁగు= ఎటువంటిది; ఏన్= నేను; విన వలతున్= విన గోరుతున్నాను; సవిస్తర, ఫణితిన్= విపుల మైన పద్ధతిలో; చెప్పవే= చెప్పవా? (చెప్పము).

తాత్పర్యం: ‘ఓ మార్గందేయమహామునీ! కుమారస్వామి ఏవిధంగా అగ్నిహాత్రుడికి, కృత్తికలకు, శివుడికి పుత్రుడయ్యాడో విన గోరుతున్నాను. దయచేసి నాను సంపూర్ణంగా వివరించి చెప్పము’.

వ. అనిన మార్గందేయుం డతని కిట్లని చెప్పేఁ; దొబ్బి దైత్యులతోడ రణంబు సేసి యొట్టువడి దేవగణసహితం దై దేవేంద్రుండు దొలంగిపోయి దానవుల నోర్ణానోపుణ్ణీ మహాసత్కుండ డగు సేనాపతి నెందుఁ బడయుదు నొకోఁ! యుని యొక్కన్నాడు మానసం బను శైలంబునకుం జని యం దొక్కయేడ నొక్కరుండ కార్యచింతాపరుం దై యున్న యెడ.

176

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని చెప్పగా; మార్గందేయుండు; అతనికిన్= (ధర్మరాజునకు); ఇట్లు+అని చెప్పేన్= ఈ విధంగా పలికాడు; తొల్లిల్= పూర్వకాలంలో; దైత్యుల తోడన్= రాక్షసులతో; రణంబు+చేసి= యుద్ధంచేసి; బిటువడి= బిడిపోయి; దేవగణ సహితుండు+ఖ= వేల్పుల సముద్రాయంతో కూడిన వాడై; దేవేంద్రుండు= వేల్పుల దొర; తొలంగిపోయి= (యుద్ధం నుండి) ఆవలికి పోయి; దానవులన్= రాక్షసులను; బీర్యన్+బిపునట్టి= జయించబాలునట్టి; మహాసత్కుండు+అగు= గొప్ప బలం కలవాడైన; సేనాపతిన్= సేనకు నాయకుని; ఎందున్= ఎచ్చుట; పడయుదున్+బకో+అని= పొందగలనో అని; ఒక్కన్నాడు= ఒకానొకరోజున; మానసంబు+అను, శైలంబునకున్+చని= మానసం అనే పేరు కల కొండవద్దుకు వెళ్లి; అందున్= (ఆ కొండ మీద); ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; ఒక్కరుండు+అ= ఏకాంతంగా ఉండి; కార్య, చింతా, పరుండు+ఖ= చేయవలసిన పనిని గూర్చి యొచించేవాడై; ఉన్న+ఎడన్= ఉండగా.

తాత్పర్యం: అనిన, మార్గందేయుడు ధర్మరాజుకు ఈ విధంగా చెప్పాడు: పూర్వకాలంలో రాక్షసులతో యుద్ధం చేసి దేవేంద్రుడు బిడిపోయాడు. వేల్పుల సముద్రాయం ఎంతగా పోరాడినా వారికి విజయం లభించలేదు. ఇక

రాక్షసులపై గెలుపు ఏ విధంగా లభిస్తుందా! అని దేవేంద్రుడు ఏకాంతంగా యోచింపసాగాడు. అతడు మానసం అనే పేరుగల కొండపైకి వెళ్లి ఒకచోట ఆలోచన చేస్తున్నాడు. అప్పుడు.

తే. ‘ఒక్క దనుజాధముండు మొట్టీ యనంగి, నన్ను జెఱగిని పోయెందు నన్నులారి!
యెష్వ లట విడిపింపరే యింత వట్టు, పుణ్యముసఁ బోహరయ్య! కారుణ్యబుట్టి’.

177

ప్రతిపదార్థం: అన్నులారి!= అయ్యలారా!; నన్నున్= నన్ను; ఒక్క= ఒక; దనుజ+అధముండు= రాక్షసులలో నీచుడు; మొట్టీ+అనంగన్= (అపదలో ఉన్నట్లు) ‘ఓక’ వేయగా; చెల+కొని పోయెందున్= నిర్వంధించి తీసికొని పోతున్నాడు; ఇటన్= ఇచట; ఎవ్వరు= ఎవరు? విడిపింపరే= చెరనుండి బయట పడ వేయగా; ఇంత+పట్టు= ఈ మాత్రం; కారుణ్య బుట్టిన్= జాలిగల మనస్సుతో; పుణ్యమునన్+పోవరు+అయ్య= పుణ్యమార్గాన ప్రవర్తింపరా!

తాత్పర్యం: సోదరులారా! ఒక నీచరాక్షసుడు నన్ను చెఱపట్టి బలాత్మారంగా తీసికొని పోతున్నాడు; ఇక్కడ నన్ను ఈ రాక్షసుడిబారినుండి కాపాడేవారు ఎవ్వరూ లేరా? నా మొట ఆలకించి పుణ్యం కట్టుకొనే వారు ఎవ్వరూ లేరా?

వ. అని యిట్లు సువ్యక్తం బైన వనితావిలాపంబు వీతెంచినం బురందరుండు నిజాంతరంగంబు గరుణాతరంగితం బగుటయు ‘నోడ కోడకు మిదె యేసు వచ్చితి’ ననుచు నద్దిక్కునకు నడచి ముందట నతిభయంకరాకారుం బటుగదాహస్తు నప్రచలితవిద్యుల్లతారుచిరమూల్తి యైనదాని నొక్క కన్నియం గొని గగనతలంబునం బఱచువానిం బ్రథలవలాహాకవిసీలదేహఁ గేశి యుసు దానవుం గని సరభసుం డై.

ప్రతిపదార్థం: అని; ఇట్లు; సువ్యక్తంబు+ఐన= స్పృష్టంగా వినిపిస్తున్న; వనితా, విలాపంబు= ఆడుదాని ఆర్థ్రధని; వీతెంచిన్= రాగా; పురందరుండు= దేవేంద్రుడు; నిజ+అంతరంగంబు= తన హృదయం; కరుణా, తరంగితంబు+అగుటయున్= దయాలనే అలలతో నిండినది కావటం చేత; బిడుము+బిడుము= భయపడకుము భయపడకుము; ఇదే= ఇదుగో ఇప్పుడే; ఏను= నేను; వచ్చితిన్= (నిన్న ఆదుకోటానికి) వచ్చాను; అనుచున్= అని పలుకుతూ; ఆ+దిక్కునకున్= ఆ ఆర్థ్రనాదం వెడలిన వైపునకు నడచి; ముందటన్= ఎదురుగా; అతిభయంకర+ఆకారున్= మిక్కిలి వెరపు గౌలిపే రూపం కలవాడిని; పటు గదా హస్తున్= గౌపు గదను పూనిన చేయి కలవాడిని; అప్రచలిత, విద్యుత్+లతా, రుచిర, మూర్తి+ఐన దానిన్= కదలకుండా ఉన్నట్టి మెరపుతీగ వలె పెలుగొందే రూపం కల దానిని; ఒక్క కన్నియన్= ఒక కన్యకను; కొని= పట్టుకొని; గగన, తలంబునన్= ఆకాశఫలాన; పఱచువానిన్= పరుగెత్తేవాడిని; ప్రబల, వలాహాక, విసీల, దేహన్= గౌపు మబ్బువంటి నల్లని శరీరం కలవాడిని; కేశి+అను, దానవున్= కేశి అనే పేరు కల రాక్షసుడిని; కని= చూచి; సరభసుండు+ఐ= వేగంతో కూడినవాడై.

తాత్పర్యం: అట్లు ఒక ప్రీయెక్క ఆర్థ్రనాదం వినిపించింది. దేవేంద్రుడు వెంటనే తన హృదయం జాలిచేత కరగి పేవటం చేత ‘భయపడకుమమ్మా! ఇదుగో నేను ఇక్కడనే ఉన్నాను; ఇప్పుడే వచ్చి నిన్ను కాపాడగలను’ అని గట్టిగా పలుకుతూ ఆ యేడ్పు వచ్చిన వైపునకు తరలి వెళ్లాడు. అంతట ఇక్కడ ఒక రాక్షసుడు మిక్కిలి వెరపు గౌలిపే రూపం కలవాడు, నల్లనిమబ్బును పోలిన దేహం కలవాడు, గౌపు గదను చేత ధరించిన వాడు కన్నించాడు. అతడు స్థిరమైనసాదామని వంటి శరీరసాందర్భం గల ఒక కన్యకను చెఱబట్టి ఆకాశంలో పరుగెత్తుతున్నాడు. కేశి అనే ఆ రాక్షసుడిని చూచి దేవేంద్రుడు మిక్కుటమైన వేగంతో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఇంద్రుడు కేళి యను రాక్షసునిఁ బాఱదోలుట (సం. 3-213-10)

- ఉ. ‘చిల దురాత్మ! యిఁ యబల నీడక యేటికిఁ బట్టినాడ వం
భోరుహనేత్ విడ్పు; మెట పోయినఁ బ్రాణము గొందు నింకఁ బు
స్వారమహేధరప్రకరభంగవిషరధులీఁ ముగ్ర దై
త్యాగుణరంజతీగ్ర కులిశాస్త్రము సు మ్మిడే’ యంచు డాసిన్.

179

ప్రతిపదార్థం: ఓరి, దురాత్మ!= ఓరి పాపహృదయం కలవాడా! చెడ్డ ఆత్మకల రాక్షసుడా!; ఈ+అబల్న= ఈ ఆడుదానిని; ఓడక= వెనుదీయక; ఏటిక్సిన్= ఎందుకు; పట్టినాడవు= చెఱగొన్నాపు; అంభన్+రుహ+నేత్= పద్మాల వంటి కన్నలు కల ఆడుదానిని; విడ్పుము= వదలి పెట్టుము; ఎట+పోయినన్= నీవు ఎక్కడికి వెల్లి నప్పటికిని; ఇంకన్= ఇక; ప్రాణమున్+కొందున్= (నీ) అసుపులను తీస్తామ- అనగా నిన్న చంపుతాను; ప్రస్వార, మహేధర, ప్రకర, భంగ, విషర, ధురీణము= నిడివి ఇన కొండల సముదాయాన్ని ముక్కలుగా చేస్తా తిరుగాడటంలో సామర్యం కలది; ఉగ్ర, దైత్య+అరుణ, రంజిత+ ఉగ్ర+చులిశ+అప్రము= భయం కలిగించే రాక్షసులను చంపటంచేత వారి నెత్తుటిచే ఎర్రవైన వజ్ర మంత్రాయుధం; సుమ్ము= సుమా; ఇదె= ఇదిగో; అంచున్= అంటూ; డాసిన్= సమీపించగా.

తాత్పర్యం: ‘ఓ నీచ రాక్షసుడా! ఈ ఆడుదానిని ఎట్టి శంక లేకుండ, ఎందుకు చెరబట్టినావురా? పద్మాల వంటి కన్నలు కల ఈ అబలను వెంటనే విడిచిపెట్టుము. నీవు ఎటు పారిపోయినా నిన్న నేను విడువను. నీ అసుపులు తీయగలను. ఇదిగో! నావద్ద వజ్రాయుధం ఉన్నది. దీనితో నేను లోగడ ఎందరినో రాక్షసులను వధించిఉన్నాను. వారి నెత్తురుతో ఎర్రబడినట్టిది సుమా ఈ వజ్రాయుధం. ఎన్నో కొండలను కూల్చినట్టిది నా వజ్రాయుధం’ అంటూ దేవేంద్రుడు ఆ రాక్షసుడిని సమీపించాడు.

మత్తకోకిలము

ఫోరవికముఁడైన కేశియుఁ గ్రోధముఁల్లితచిత్తుఁ దై
భీరుఁ దుక్కున నిల్లి యగ్గఁ త్రిప్పి వాసవు వైచే; న
పీరుఁడున్ గద చూల్లితంబుగ వైసే నాసుర భంగిఁ జొం
గాల దారుణవజ్రపాతరయంబునం బటుహస్తుఁడై.

180

ప్రతిపదార్థం: ఫోర, విక్రముఁడు+పన= భయంకర పైన పరాక్రమం కలవాడైన; కేశియున్= కేళి అనే దానవుడుకూడ; క్రోధ, ఘుమాల్లిత, చిత్తుఁడు+ఐ= కోపం చేత తిరుగుడు పడిన మనస్సు గలవాడై; భీరుఁడు= దైర్యం గలవాడు; ఉక్కున్న= బలంతో; నిల్చి= నిలువబడి; ఆ+గదన్= ఆగదను; త్రిప్పి= గిరగిర వేగంగా త్రిప్పి; వాసవున్+వైచేన్= దేవేంద్రుడిపై ప్రయోగించాడు; ఆ+పీరుఁడున్= ఆ శారుధుకూడ; గద= గద; చూల్లితంబుగన్= పాడి అయ్యెటుల్లుగా; ఆసుర భంగన్= రాక్షసుడి మాదిరిగనే (అనగా) ఆ కేశిదానవుడు (ప్రయోగించినట్లుగానే); పాంగారి= ఉత్స్పించి; పటు హస్తుఁడు+ఐ= గొప్ప బాహువు కలవాడై; దారుణ, వజ్ర, పాత, రయంబునన్= భయాన్ని కొలిపే వజ్రపుదెబ్బయొక్క వేగంతో; వైసేన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: వెఱపు కొలిపే పరాక్రమం కల ఆ కేళి రాక్షసుడు, కోపంచేత తిరుగుడు పడిన మనస్సు గలవాడు బౌతూ దేవేంద్రుడిని ఎదిరించి ఆతడిపై తన గదను గిరగిర త్రిప్పి ప్రయోగించాడు. దేవేంద్రుడున్నా ఆ దానవుడు

ప్రయోగించినట్లుగనే బలం గల బాహువుతో వేగంగా తన వజ్రాయుధాన్ని ప్రయోగించి ఆ గదను ముక్కలు ముక్కలుగా చేశాడు.

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి చూడు: ఆరణ్య: 4.267 విశేషం.

A. అసుర వీక నొక మహాచలశ్వంగంబు, విషిచి వైచె నమరవిభునిమీద

గోత్మేల ఫోరకులిశాభహతి ప్రయ్య, నడిచె దానిఁ జదల నదరు లేగయ.

181

ప్రతిపదార్థం: అసుర= రాక్షసుడు; వీకన్= ఉత్సాహంతో; ఒక= ఒక; మహా+అచల, శ్వంగంబు= గొప్ప కొండ శిఖరాన్ని; విషిచి= విరగగొట్టి; అమర, విభుని మీదన్= దేవతల ప్రభువు మీద; వైచెన్= ప్రయోగించాడు; గోత్మేలి= (పర్వతాలమ శత్రువు అయిన) ఇంద్రుడు; దానిన్= ఆ కొండ శిఖరాన్ని; ఫోర, కులిశ+అభిహతిన్= భయంకరమైన వజ్రం యొక్క దెబు చేత; వదలన్= ఆకసంలో; అదరులు= నిష్పు కణాలు; ఎగయన్= వ్యాపించగా; ప్రయ్యన్+అడిచెన్= ముక్కలు ముక్కలుగా అయ్యెటట్లు కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: రాక్షసుడు ఉత్సాహంతో ఒక కొండశిఖరం పెల్లగించి దేవేంద్రుడిపై ప్రయోగించాడు. అంతట దేవేంద్రుడు తన వజ్రాయుధాన్ని ప్రయోగించి ఆ కొండ శిఖరాన్ని ముక్కలు ముక్కలు చేసి వేశాడు. అప్పుడు ఆ గిరిశిఖర వజ్రాయుధాల రాపిడికి ఆకసాన నిష్పుకణాలు వ్యాపించాయి.

v. ఇట్లు దన సాధనంబులు విఫలంబు లైనం దలంకి దానవుం డక్కన్నియ బిగవిడిచి పఱచిన, నింద్రుండు దానిం జేరంజని 'నీ వెష్టలదాన? వీ రక్షసుచేత నెట్లు పట్టువడి?' తనిన నభి యతని కిట్లనియె 'నయ్యా! యే నలిష్టనేమి యను ప్రజాపతి కూరుతుర, దేవసేనయనుదాన, దైత్యసేన చెలియల; నేనును మాయప్పయుం గేళ్కాతుకంబునఁ దంప్రియనుమతంబు వదసి సభీజన సహితంబుగా వెడలి యిమ్మానసనగంబు సాను దేశంబులం గ్రుమ్మరుచుండం గేశి నామధేయుం ఛైన యిం యసురాధముండు.

182

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; తన, సాధనంబులు= తన పరికరాలు; విఫలంబులు+బనన్= వ్యర్థాలు కాగా; తలంకి= భయపడి; దానవుండు= రాక్షసుడు; ఆ+కన్నియన్= ఆ కన్యను; దిగవిడిచి= అచ్చట వదలిపెట్టి; పఱచినన్= పారిపోగా; ఇంద్రుండు; దానిన్+చేరన్+చని= ఆమె దగ్గరకు వెళ్లి; నీవు+ఎవ్వరి దానవు= నీవు ఎవ్వరి అమ్మాయివి; ఈ రక్షసుచేతన్= ఈ రాక్షసుడిచేత; ఎట్లు= ఏ రీతిగా; పట్టు+పడితి= చెఱపెట్టబడిన దానవు అయినపు; అనిన్= అని అడుగగా; అది= ఆమె; అతనికిన్= దేవేంద్రుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది; అయ్యా= ఆర్యా; ఏను=నేను; అరిష్టనేమి+అను= అరిష్ట నేమి అనే పేరుకల; ప్రజాపతి కూరుతన్= ప్రజాపతి యొక్క పుత్రుకు; దేవసేన+అనుదానన్= దేవసేన అనే పేరు గల దానిని; దైత్యసేన, చెలియలన్= దైత్యసేన అనే పేరుగల ఆమె సహిదరిని; ఏనును= నేనున్నా; మా+అప్పయున్= మా అక్కాయున్నా; కేళి కౌతుకంబునన్= విహారించుటయేడ గల ప్రీతి చొప్పున; తండ్రి+అనుమతంబు+వడసి= తండ్రి యొక్క అనుజ్ఞను పాంది; సభీజనసహితంబుగాన్= చెలికత్తియలతో కలసి; వెడలి= వెళ్లి; ఈ+మానస, నగంబు= ఈ మానస పర్వతం (యొక్క); సాను దేశంబులన్= చరియల యందు; క్రుమ్మరుచున్+ఉండన్= విహారిస్తూ ఉండగా; కేశి నామధేయుండు+బన= కేశి అనే పేరు కల; ఈ+అసుర+అధముండు= రాక్షసులలో నీచుడు అయిన ఈతడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తన ఆయుధాలు వమ్మయి పోగా, భయపడి ఆ రాక్షసుడు ఆ కన్యను వదలి పారిపోయాడు. అంతట ఇంద్రుడు ఆ కన్యకను చేరి, ఓదార్పి, 'నీవు ఎవ్వరిదానవు? ఈ రాక్షసుడికి ఎట్లా చిక్కావు?' కావు.

అని అడిగాడు. ఆమె, 'ఆర్యమహాశయా! నేను అరిష్టానేమి అనే ప్రజాపతి కూతురిని. నా పేరు దేవేస. మా అక్కపేరు దైత్యసేన. నేనున్నా మా అక్కయున్నా తండ్రిగారి అనుమతి పాంది, చెలికత్తెలతో కలిసి ఈ మానస పర్వతం యొక్క చరియలలో విహారిస్తూ ఉన్నాం. అంతట కేళి అనే పేరు కల ఈ నీచరాష్టుడు ఈ అత్యాచారానికి ఒడిగట్టాడు.

క. పలుమాటు వళ్ళి తన దు , ల్యాలసితములు మాక్కు జూపు వేడుక దీపేన్

బలుకును మేలమునుఁ జైసెక్కఁ , దలఁచుఁ గబియు మదనకదనదితహృదయుఁ దై.

183

ప్రతిపదార్థం: పలుమాటు= చాల పర్యాయాలు; వచ్చి; తన దుర్విలసితములు= తనయొక్క చెడు హోయలు; మాక్కున్+చూపున్= మాకు (నాకున్నా మా అక్కుకున్నా) ప్రదర్శిస్తాడు; వేడుక తోఱున్+పలుకును= తన మతూహాలం బయలు పడేటట్లుగా మాటలాడుతాడు; మేలమునున్= పరిహాసంతో; చెనకన్+తలఁచున్= నొప్పించ తలుస్తాడు; మదన, కదన, దళిత, హృదయుఁడు+ఖ= మన్మథుడికి సంబంధించిన యుద్ధంకొరకై (రతిక్రిడ కొరకై) వికసించిన డెందం కలవడై; కదియున్= సమీపిస్తాడు.

తాత్పర్యం: కేళి రాష్ట్రముడు ఎన్నో మారులు మా దగ్గరకు చేరి, అతడి యొక్క హోయలు ప్రదర్శిస్తూ ఉండేవాడు. వేళాకోళం చేస్తూ ఉండేవాడు. మన్మథక్రిడకు సంబంధించిన కోర్కెలు ప్రదర్శిస్తూ సమీపిస్తూ ఉండేవాడు.

తే. వాని చేష్టలన్నియు దైత్యసేన కఖము , తంబు లై యుండు; నాకు నెంతయును దుస్సి

హాముల; వినవె! యిష్ట్యుయిన యక్కములనుయుఁ , గోల దానవుఁ డెలయించి కొంచుఁ జనియె. 184

ప్రతిపదార్థం: వినవె= (శర్ధతో) వినవయ్యా!; వాని చేష్టలు+అన్నియున్= ఆ రాష్ట్రముడి యొక్క పనులు అన్ని; దైత్యసేనకున్= దైత్యసేనకు (మా అక్కుకు); అభిమతంబులు+బాండున్= ఇష్టమై ఉండేవి; నాకున్+ఎంతయును, దుస్సిహాములు+అ= నాకు మాత్రం ఎంత మాత్రమూ సహించరానివిగా ఉండేవి; ఇమ్ముయున్+అ= ఈ రీతిగానే; ఆ+కమలనయునున్= ఆ అమ్మాయిని (పద్మాల వంటి కనులు కలదానిని); కోరి= వరించి; దానవుఁడు= రాష్ట్రముడు; ఎలయించి కొంచున్= తన వశం చేసికొంటూ; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: శర్ధతో వినుము. అతడి చేష్టలన్నీ దైత్యసేనకు ఇష్టమై ఉండేవి. నాకు మాత్రం సహించరానివిగా ఉండేవి. దానితో ఆ రాష్ట్రముడు ఆమెను వశం చేసికొని తీసికొని వెళ్ళాడు.

తే. అంతఁ బోక వెండియు వళ్ళి యింత సేసే , నద్దురాత్ముఁడు నన్నుఁ; మీ దైన కరుణఁ

దొడల దుఃఖసాగరమునుఁ బదుట దప్పే' , ననిన నయ్యింట్రుఁ డనియె నయ్యతివుఁ జూచి.

185

ప్రతిపదార్థం: ఆ+దురాత్ముఁడు= ఆ చెడ్డవాడు; అంతన్+హోక= ఆ విధంగా చేసి- వెడలక; వెండియున్ వచ్చి= మరల వచ్చి; నన్నున్= నన్ను; ఇంత+చేసేన్= ఇంత (ఇంతటి ఆగడం) ఒరించాడు; మీదైన, కరుణన్= మీ యొక్క దయవలన; తొడరి= పూసి; దుఃఖ, సాగరమునున్+పడుట= శోకం అనే సముద్రంలో పడిపోవటం; తప్పున్= తప్పింది; అనిన్= అని చెప్పగా; ఆ ఇంద్రుఁడు= ఆ+దేవేంద్రుడు; ఆ+అతివన్+చూచి= ఆ వనితను చూచి; అనియెన్= ఇట్లు పలికాడు.

తాత్పర్యం: మా అక్కను ఆకర్షించి లేవదీసికొని పోవటంతో ఆగక, ఆ దుర్మార్గుడు మరల నా దగ్గరికి వచ్చి ఇంతటి ఆఫూయిత్యం చేశాడు. మీ దయవలన నేను ఇట్లి దుఃఖసాగరంలో పడిపోకుండ తప్పించుకోగలిగాను' అని దేవసేన పలుకగా, ఇంద్రుడు ఆమెతో ఇట్లు బదులు పలికాడు.

క. ‘విను, దష్టతమాజలు మా, జననియు మీ తల్లియును; నిజంబుగ మా కీ
వనుజ వయతి; వనజానన! యొనరంగా వేడు నీకు నొక వర మిత్తున్.

186

ప్రతిపదార్థం: వనజ+అనన!= పద్మం వంటి మొగం కలదానా!; విను= ఆలకించుము; మా జననియున్= మా తల్లియున్నా; మీ తల్లియును= మీ జననియున్నా; దష్టతమాజలు= దష్టుడి యొక్క పుత్రికలు; నిజంబుగ్= యథార్థంగా; మాతున్= నాకు; ఈవు= నీవు; అనుజవు+అయితి(వి)= సహోదరివి అయినావు; ఒనరంగాన్= ఒప్పిదమౌనట్లుగా; వేడుము= కోరుకొనుము; నీకున్= నీకు; ఒక వరము= ఒక కోరిక; ఇత్తున్= అనుగ్రహిస్తాను.

తాత్పర్యం: పద్మం వంటి మొగం కల సుందరి!; వినుము; నీవు నాకు చెల్లలి వోతావు. మీ అమృగారు మా అమృగారు దష్టుడి పుత్రికలే. అందుచేత కోరుకో. ఇష్టమైన వరాన్ని నీకు నేను ప్రసాదిస్తాను.

విశేషం: శాపానికి ప్రతియోగ కల్పన - వరం. కోరినవరం ప్రసాదించే మహిమ మహానుభావులకు ఉంటుంది.

వ. అనిన దేవసేన దేవేంద్రున కి ట్లనియె.

187

తాత్పర్యం: అని అనగా దేవసేన దేవేంద్రుడితో ఇట్లా అస్తుది.

తే. ‘అనఫు! మాతండ్రి యొక్కనాఁ దతిముఢమున, నన్ను నుపలాలనము సేసి ‘నాతి! నీవు
ప్రథిత పొరుషు డగు భర్తుఁ బడయు’ దనియె; నట్టి వానిని నీవు) నా కరయవలయు.

188

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= పాపం లేనివాడా (ఓ దేవేంద్రుడా!); మా తండ్రి= మా నాస్తి; ఒక్కనాడు= ఒక రోజున; అతి,
ముదమునన్= మిక్కిలి సంతోషంతో; నన్నున్; ఉపలాలనము+చేసి= గారాబం చేసి; నాతి!= ఓ అమృగ్యాయా!; నీవు; ప్రథిత
పొరుషుడు+అగు= గొప్ప పేరు కెక్కిన పరాక్రమశాలి అయినట్టి; భర్తున్= పెనిమిటిని; పడయుదు(పు)= పొందుతావు;
అనియెన్= అని చెప్పాడు; అట్టివానినిన్= (మా తండ్రిగారు చెప్పినట్లు గొప్పపరాక్రమవంతుడిని); నీవు= నీవు; నాతున్= నాకు;
అరయ వలయున్= వెదకవలెను (నాకు భర్తగా సమకూర్చలి).

తాత్పర్యం: అని చెప్పిన పిమృట, దేవసేన దేవేంద్రుడిని ఈ విధంగా అడిగింది: ‘పొపరహితుడ ఔన ఓ మహానుభావా!
మా జనకుడు చిన్నప్పుడు నన్ను గారాబం చేసి, ‘అమృ! నీకు గొప్ప పేరుప్రతిష్టలు ఆర్జ్మించిన మహాపరాక్రమశాలి
భర్త కాగలడు’ అని చెప్పాడు. ఆయనమాటలు నిజం చేయటమే నేను నీనుండి కోరుకొనే వరం.

చ. అనిమిష దానవేంద్రులకు సైన సజయ్యఁడు, నుగ్రహైభం
జనుఁడు, తిలోికరక్షణవశంవదుఁడున్, భవదిష్టమిత్తుఁడున్
ఘనగుణకీర్తసుందు నగు కాంతునిఁ గోరెద; నా మనోరథం
బు నెరయ సంఘటించి సురపుంగవ! నన్నుఁ గృతార్థఁ జేయవే!

189

ప్రతిపదార్థం: సురపుంగవ!= దేవతలలో శ్రేష్ఠుడైన వాడా!; అనిమిష, దానవ+ఇంద్రులకున్+ఇనన్= దేవతలలో రాక్షసులలో
శేష్యులు అయిన వారికి కూడ; అజయ్యుడు= గెలువ శక్యం కానివాడు; ఉగ్ర, ఔరి, భంజనుడు= భయంకరులైన
శత్రువులను చంపేవాడు; త్రి, లోక, రక్షణ, వశంవదున్= మూడు లోకాలను రక్షించటం తనకు స్వాధీనమై ఉన్నవాడు;

భవత్త+ఇష్ట, మిత్రుడున్= నీకు అనుగు నెచ్చేలి అయిన వాడు; ఘన, గుణ కీర్తినుండును+అగు= గొప్ప గుణాలు కలిగి ఉండటంచేత కొనియాడబడేవాడు అయిన; కాంతునిన్= భర్తును; కోరెన్= వాంఛిస్తాను; నా మనోరథంబు= నా కోరిక; నెరయన్= సిద్ధించేటట్లుగా; సంఘటించి= ఒనగూర్చి; నన్నున్= నన్ను; కృతార్థన్+చేయవే= ధన్యరాలిని చేయవా?.

తాత్పర్యం: దేవతలలో శ్రేష్ఠుడైన ఓ దేవేంద్రుడా!; నీవు అనుగ్రహించిన మేరకు నేను వరం కోరుకొంటున్నాను. దేవతలలో రాజుసులలో శ్రేష్ఠులకు కూడ గెలువ శక్యం కానివాడు. భయంకరులైన శత్రువులను పరిమార్చేవాడు, మూడులోకాల రక్షణం తనకు వశమైనవాడు, నీకు ఆప్తమిత్రుడు అయినవాడు, నాను భర్త కావలెనని కోరుకొంటున్నాను. నా కోరిక ఈడేర్చి నన్ను ధన్యరాలినిగా చేయ వేడికోలు'.

వ. అనిన నింద్రుండు ఓనికిం బతి యెష్వం డగు నొకో! యని కొండొక విచాలించు నెడ, సమ్మహార్థంబు రోద్ర నామకంబయి సోమ సూర్యసంగమ కారణం బయిన యమావాస్యముఖం బై యుండం, బూర్ఘసంధ్యారాగ రక్తాంబుద ప్రతిజంబ పటల పాటలితోదకం బయిన జలనిధి సమీపంబున నమరాసుర సమర సంకులంబుగా సరుణకిరణం డుదయించుచుండు దత్తాంబున భృగుంగిరప్రముఖు లైన ముసులు వేల్చు హాష్యంబులు మోచికొని హాష్యపహాసుండు సూర్యమండలంబు ప్రవేశించుచుండం గముంగాని, యిచి సూర్యసోమాగ్ని సమాగముం బయిన రోద్ర నామక ముహార్థంబు గాపున సూర్యసోమాగ్ని తేజంబున జనియించిన వాడు ఓనికిం జ్ఞయిండు గావలయు నని మనంబున నిశ్చయించి, యతం డా క్షణంబ. 190

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని పలుకగా; ఇంద్రుండు= వేలుపుదొర; ఓనికిం= ఈమెకు (దేవేసనకు); పతి= భర్త; ఎష్వండు+అగున్+బకో= ఎష్వడు కాగలడో; అని; కొండొక విచారించు+ఎడన్= కొంతునేపు ఆలోచించే టుప్పుడు; ఆ+ముహార్థంబు= ఆ లగ్గం; రోద్ర, నామకంబు+అయి= రోద్రం అనే పేరు కలిగినదై; సోమ, సూర్య, సంగమ, కారణంబు+అయిన= సూర్యుడున్నా చంద్రుడున్నా కలియటానికి హేతువైన; అమావాస్య, ముఖంబు+ఫి= కృష్ణప్రకంలోని కడపటి తిథియొక్క ఆరంభం కలదై; ఉండన్= ఉండటం చేత; పూర్వ, సంధ్య, రాగ, రక్త+అంబుద, ప్రతిబింబ, పటల, పాటలిత+ఉదకంబు+అయిన= ఉదయసంధ్య కాలంలోని ఎర్రని వెలుగులతో ఎర్రబడిన మబ్బుల ప్రతిబింబ సముదాయంచేత ఎర్రబడినట్లున్న నీరు గల; జలనిధి, సమీపంబునన్= సముద్రం దగ్గర; అమర+అసుర, సమర, సంకులంబుగాన్= దేవతలు రాజుసులు చేసే యుద్ధ సంక్షేభంవలె; అరుణ కిరణండు= సూర్యుడు, ఎత్తుని కిరణాలు కలవాడు; ఉదయించుచున్+ఉండన్= పాడుస్తూ ఉండగా; తదీ+కాలంబునన్= ఆ సమయంలో; భృగు+అంగిరస్+ప్రముఖులు+పన= భృగుపు, అంగిరసుడు మున్నగునట్టి; మునులు= బుమలు; వేల్చు, హాష్యంబులు= యజ్ఞమండాలలో వేసే హోమద్రవ్యాలు; మోచికొని= హాంచి; హాష్యపహాసుండు= అగ్నిహోత్రుడు; సూర్య, సోమ+అగ్ని, సమాగమంబు+అయిన= సూర్యుడున్నా, చంద్రుడున్నా, అగ్నిహోత్రుడున్నా, కలిసేది అయిన; రోద్ర, నామక, ముహార్థంబు= రోద్రం అనే పేరు కల లగ్గ సమయం; కాపునన్= కాబట్టి; సూర్య, సోమ+అగ్ని తేజంబునన్= సూర్యుడి యొక్కయు, చంద్రుడి యొక్కయు, అగ్నిహోత్రుడి యొక్కయు కాంతితో; జనియించినవాడు= పుట్టినవాడు; దీనికిం= ఈమెకు (దేవేసనకు); ప్రియిండు= భర్త; కావలయున్= కావాలి; అని= అంటూ; మనంబునన్= మనసులో; నిశ్చయించి= నిర్ణయించి; అతండు= దేవేంద్రుడు; ఆ+క్షణంబు+అ= ఆ త్రుటిలోనే.

తాత్పర్యం: దేవేసన వేడిన వరం వినినంతనే దేవేంద్రుడు ఈ విధంగా యోచించాడు. ‘ఈమెకు భర్త ఎవ్వడౌతాడు? ఈ ముహార్థం రోద్రం అనే పేరు కలది గదా! ఈనాడు తిథి అమావాస్య. అమావాస్యనాడు సూర్యుడు చంద్రుడు ఏకరాళిలో కలిసి ఉంటారు. అంతేకాక- ఇది సూర్యోదయ సమయం. ఈ ప్రభాతకాలంలో సూర్యుడి ఎర్రని

కిరణాలచేత ఎర్రవైన మబ్బులు ప్రతిచించటంచేత, సముద్రం కూడ ఎరుపురంగుకలాడై కన్నిస్తున్నది. దేవదానవ యుద్ధాన్ని తలపింపజేస్తూ సముద్రం సంష్ఠుభితమై ఉన్నది. బాలభానుడు ఉదయస్తున్న ఈ లగ్గంలో భృగువు, అంగిరసుడు మున్సుగు మహారూపులు యజ్ఞమండాలలో వేల్చిన హోమద్రవ్యాలను వహించి అగ్నిహోత్రుడు సూర్య మండలం ప్రవేశిస్తున్నాడు. ఇది సూర్యుడు, చంద్రుడు, అగ్నిహోత్రుడు కలిసిన రౌద్రముహర్షార్థం. కాబట్టి సూర్య చంద్రాగ్నిహోత్రుల తేజస్సులో జన్మించినవాడు ఈ దేవసేనకు భర్త కాగలడు' అని నిర్ణయించుకొన్నాడు.

విశేషం: అమావాస్య-కృష్ణపక్షంలోని కడపటి దివసం. ఆనాడు సూర్యుడు చంద్రుడు ఆకసంలో ఒకేచోట ఉంటారు. కానీ, చంద్రుడు చర్యచథ్మములకు అమావాస్యానాడు కన్నించడు గదా! భారతీయుల జ్యోతిషు పరిజ్ఞానం పేర్కొనదగింది. దుర్మిణీ యంత్రాలు లేని ప్రాచీనకాలంలో పాశ్చాత్యులకు తెలియని అంశాలు ఎన్నో ఆనాడు ప్రాచీనభారతీయులకు సుగమాలు. దేవసేన- వరం కోరిన ముహార్షాన్ని బట్టి దేవేంద్రుడు ఆమెకు ఎటువంటి భర్త- భవిష్యత్తులంలో లభిస్తాడో జ్యోతిషుగణితాన్ని అన్యయించి తెలిసికొనగలిగాడు.

క. బాలం దీండ్రిని యజ్ఞజు, పాలికిజని త్రైక్షత్తిదశపాలుఁడు 'దేవా!

యా లలనకుఁ దగు వరునఁ గృ, పాలుఁడపై యొసగు' మనినఁ బధ్మజుఁ దనియెన్.

191

ప్రతిపదార్థం: త్రిదశ పాలుఁడు= వేల్పుల దౌర అయిన ఇంద్రుడు; బాలన్+తోడ్గొని= కన్యకమ తన వెంటపెట్టుకొని; అజ్ఞజు పాలికిన్+చని= బ్రహ్మదేవుడి కడ కేగి; త్రైక్ష= నమస్కరించి; దేవా!= ఓ బ్రహ్మదేవా!; ఈ, లలనకున్= ఈ అమ్మాయికి; తగువరునిన్= యోగ్యుడైన భర్తును; కృపాలుఁడవు+ఇ= దయ కలిగినవాడపై; ఒసగుము= ఇమ్ము; అనినన్= అని చెప్పగా; పద్మజాఁడు= తామరపువ్వులో పుట్టిన వాడైన బ్రహ్మ; అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడు ఆ కన్యకమ తన వెంట పెట్టుకొని బ్రహ్మదేవుడి కడకు వెళ్లి నమస్కరించి ఇట్లా పలికాడు; దేవా! ఈమెకు యోగ్యుడైన భర్తును ప్రసాదించుము. నీవు దయామయుడవు' అనగా, బ్రహ్మదేవుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

విశేషం: త్రిదశపాలుఁడు అనగా దేవతలను పాలించేవాడు. త్రిదశలు - అనగా దేవతలు - ఎల్లపుడు ముఖ్యదేండ్ర వయసుతో ఉండే నిత్య యోవనులు అన్నమాట.

ఉ. 'చీపితవిక్రమాస్తుదుఁడు చీనికి వల్లభుఁ దయ్యుడుం త్రీలో
కీపలిరక్షణక్షముఁడు గీర్తితమూర్తి యొకండు; వాఁడ మీ
యాపదలెల్లఁ బాపుటుకునై ధృతిఁ బూను నశేష దేవసే
నాపతి భావమున్ విబుధనాయక! శీప్రమ భావ్య మింతయున్.'

192

ప్రతిపదార్థం: విబుధ నాయక!= వేల్పులకు నేత్రమైన దేవేంద్రా!; దీపిత, విక్రమ+ఆస్తుదుఁడు= ప్రజ్యలించబడిన పరాక్రమానికి నెలవు అయినవాడు; త్రిలోకి పరిరక్షణ క్షముఁడు= మూడులోకాపాడ గల సామర్థ్యం కలవాడు; కీర్తిత మూర్తి= పేరు ప్రతిష్టలను ఆర్థించిన ఆకారం కలవాడు; ఒకండు= ఒకడు; దీనికిన్= ఈమెకు (ఈ దేవసేనకు); వల్లభుఁడు= భర్త; అయ్యుడున్= కాగలడు; వాఁడు+అ= అతడే; మీ ఆపదలు+ఎల్లన్= మీకు దాపురించే కష్టాలను అన్నింటిని; పాపుటకున్+ఇ=

పోగొట్టుట కొరడై; అశేష, దేవ సేనాపతి భావమున్= సమస్త పైన దేవతల సేనలకు ఆధిపత్యాన్ని; ధృతిన్+పూసున్= షైర్యకోర్యాలతో వహిస్తాడు. ఇంతయున్= ఇది అంతయు; శీఘ్రము+అ= మిక్కిలి వేగంగానే; భావము= జరుగుతుంది.

తాత్పర్యం: ఓ దేవేంద్రా!, ఈ దేవసేనకు గొప్ప వీరుడు భర్త కాగలడు. ఆతడు మూడులోకాలను కాపాడగల సామర్థ్యం కలవాడోతాడు. ఆతడే మీ ఆపదలను పారద్రోలి మిమ్ములను రక్షించగలడు. దేవసైన్యాల కన్నింటికి ఆతడు సేనాపతి కాగలడు. ఇది అంతా సమీప భవిష్యత్కాలంలోనే జరుగుతుంది సుమా!

విశేషం: ఈ దేవసేన భర్త ‘అశేష దేవసేనాపతి’ కాగలడు అనటంలో సుకుమార సుందర పైన వ్యంగ్యం ఉన్నది. దేవసేనాపతి= దేవసేన యనే కస్యకు భర్త అని సుస్పష్టమైన అర్థం సుగమం. అశేష దేవసేనాపతి భావము-అంటే దేవతల సర్వసేనాయకుడు (సేనా నాయకత్వము) అనేది మరొక అర్థం. దేవసేన భర్త, దేవసేన అనుకస్యకు భర్తయేగాక, దేవతల సర్వసేనలకు నాయకుడు కూడ కాగలడని బ్రహ్మ పచించాడు. దేవసేన సార్థక నామధేయరాలు కావటం ఇక్కడ చమత్కారం.

వ. అనిసం జ్యేతుం దై పితామహు వీడొని యింప్రుండు సనియే; దదనంతరంబ వసిష్ఠ ప్రముఖులైన సప్త మహామును లమావాసాశ్వాపోమంబు సేయ సమకట్టిన, నమరు లందఱు నందుల హావిరాఘంబులు గొనుటకు నాసన్న లగుటయు.

193

ప్రతిపదార్థం: అనిసన్= అని చెప్పిన; ప్రీతుండు+ఐ= సంతృప్తిచెందిన వాడై; పితామహున్= బ్రహ్మదేవుడిని; వీడొని= సెలవుగైకొని; ఇంద్రుండు; చనియెన్= వెళ్ళాడు; తద్వ+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్ముట; వసిష్ఠ, ప్రముఖులు+ఐన= వసిష్ఠుడు ముస్తగువారైన; సప్త, మహామునులు= ఏడుగురు బుములు; అమావాస్యా, హోమంబు+చేయన్, సమకట్టినన్= అమావస్యనాడు అగ్నిమండలలో హోమాలు చేయటానికి పూనగా; అమరులు+అందఱున్= వేల్పులు ఎల్లరు; అందులన్, హావిన్+భాగంబులు= ఆ హోమద్రవ్యాలలో తమ తమ వంతులు; కొనుటకున్= స్వీకరించటానికి; ఆసన్నులు+అగుటయున్= చేరగా.

తాత్పర్యం: అనగా సంతృప్తి చెంది ఇంద్రుడు బ్రహ్మదేవుడికడ సెలవు గైకొని వెడలిపోయాడు. ఆ తరువాత, వసిష్ఠుడు ముస్తగు మహార్షులు ఏడుగురు అమావాస్యా హోమం చేయటానికి ఉద్యమించారు. దేవతలు అందరు తమ తమ హావిస్నుల వంతులు తీసికొనటానికి సంసీద్ధులై సమీపించారు.

క. అహావనీయ ముఖంబున , నాహాతుం దై హుతాముం డమ్మును లిడగా

నాహంతులు గొని దివిజ సం , దీహమునకు వరుస నొసగు దొడగెం జ్యేతుం.

194

ప్రతిపదార్థం: ఆహావనీయ, ముఖంబునన్= త్రేతాగ్నులలో మొదటిదైన ఆహావనీయం అనే పేరుగల అగ్ని పేరున; ఆ హాతుండు+ఐ= పిలువబడినవాడై; హుతాపుండు= అగ్నిహోత్రుడు; ఆ+మునులు= ఆ బుములు; ఆహాతులు= దేవతల నుద్దేశించి మంత్రపురస్పరంగా వేల్పుబడిన హోమద్రవ్యాలు; ఇడగాన్= సమర్పించగా; కొని= గ్రహించి; దివిజ, సందోహమునకున్= వేల్పుల గుంపులకు; వరుసన్= క్రమంగా; ప్రీతిన్= సంతసంతో; ఒసగున్+తొడగెన్= ఇవ్వసాగాడు.

తాత్పర్యం: సప్తర్షులు ఆహావనీయ మనే పేరున తనను ఆహ్వానించగా, అగ్నిహోత్రుడు ఆ మునులు సమర్పించిన హోమద్రవ్యాలను గైకొని వాటిని దేవతలకు క్రమానుక్రమణిక చొప్పున సంతసంతో అందించసాగాడు.

అగ్నిదేవుండు మునిషత్సులం గామించుట (సం. 3-213-42)

- సీ. ఆ సమయంబున నమ్మునీంద్రుల భార్య | లందఱు సుస్నాన మొందు జేసి
రమణీయ మాల్యాంబర విభూషణాధ్యులం | కారంబు లోశలంది గారవమును
జనుదెంచి పతులకు సత్యతిం బరిచర్య | సేయుచు మెలగంగ వాయుసఖుఁడు
మెలతల వాలిక మెఱుగు గన్నుల యొప్పు | దెలినప్పుమొగముల విలసనములు
తే. నడబెడంగులు నస్సువనడుములందు | వెలయు వశులభావంబులు వలుఁడుచన్ను
గవల నిక్కును నేర్వుడు గని, కరంగి | మధనమార్గణ విదజిత హృదయుఁడయై.

195

ప్రతిపదార్థం: ఆ, సమయంబున్= ఆ కాలంలో; ఆ+ముని+ఇంద్రుల, భార్యలు= ఆ గొప్ప బుముల పెండ్లాలు; అందఱున్= అందరును; సుస్నానము= మంచి అభ్యంగన స్నానం; ఒంద్రున్= ఇంపారగా; చేసి= ఆచరించి; రమణీయ, మాల్యా+అంబర, విభూషణ+అది+అలంకారంబులు= అందమైన పుప్పులు, బట్టలు, నగలు మొదలైన సింగారింపులు; ఒనరించి= చేసికొని; గారవమున్నున్= మన్మసతో; చనుదెంచి= వచ్చి; పతులకున్= భర్తలకు; సత్త+మతిన్= మంచి బుద్ధితో; పరిచర్య+ చేయుచున్= సేవచేస్తూ; మెలగంగన్= తిరుగాడగా; వాయుసఖుఁడు= అగ్నిహోత్రుడు; మెలతల, వాలిక, మెఱుగు+కన్నుల+ఒప్పున్= వనితల నిడిని అయిన వెలుగొందే నేత్రాల అందాన్ని; తెలిప్పు మొగముల విలసనములు= తేట వైన ముఖాలలో విస్తరిల్లే సత్యుల సింగారాలను; నడ బెడంగులు= నడకల ఒయ్యారాలు; అన్నువ నడుములందున్= సన్నని నడుములలో; వెలయు= ఒప్పారు; వశుల భావంబులు= మడతల పొందికలు; వలుఁడు, చన్ను | గవల నిక్కును= గచ్చిగుబ్బల పొటమరింతలను; ఏర్పడన్+కని= స్వప్తంగా చూచి; కరంగి= ద్రవించి; మధన, మార్గణ విదజిత, హృదయుఁడు+అయ్యెన్= మన్మధుడియొక్క బాణాలచేత చీల్చబడిన గుండె కలవాడయ్యాడు.

తాత్పర్యం: అమావాస్య హోమం చేస్తున్న సమయంలో సప్తర్షుల భార్యలు అందరున్నా చక్కగా స్నానం చేసి అందమైన పుప్పులు ముడుచుకొని, క్రొత్త బట్టలు కట్టుకొని, ఆభరణాలు ధరించి, సహధర్మచారిణులై తమ తమ భర్తలకు గౌరవంతో పుష్టుచ చేస్తూ ఉన్నారు. వాయుసఖుఁడైన అగ్నిహోత్రుడు సప్తర్షుల భార్యలై సాందర్భాన్ని చూచి, కనువేదురుతో ప్రమందసాగాడు. ఆ అంగసల వాలుచూపులు, మనుసోగనేత్రాలు, మందహోసాలు చిందే వదనాలు, నడకలలోని ఒయ్యారాలు, సన్నని నడుములలోని ముడతలు, గచ్చిగుబ్బల పొటమరింతలు చూచి కరగి అగ్నిహోత్రుడు మన్మధబాణాలకు గురి అయి చలించిన హృదయం కలవాడయ్యాడు.

వ. ఇట్లు వికలేంద్రియుండై షైశ్వరుం దమ్మునిషత్సులయందు | దగెలిన డెందంబు మగిడింప నేరక వారలం గబియ నష్టించి గార్ఘపత్యకుండంబునం దావేశించి.

196

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; వికల+ఇంద్రియుండు+ప= వశం తప్పిన ఇంద్రియాలు కలవాడై; షైశ్వరుండు= అగ్ని దేవుడు; ఆ+ముని, పత్సుల యందున్= ఆ బుముల భార్యల యందు; తగిలిన= అంటిన; డెందంబు= హృదయం; మగిడింపన్, నేరక= త్రిప్పుజాలక; వారల్న= (ఆ మునుల భార్యలను); కదియన్+అప్పించి= దగ్గరగా ఉండి స్పృశింపగోరి; గార్ఘపత్య కుండంబునందున్= గృహస్తలు గార్ఘపత్యమనే పేరుగల అగ్నిని వెలిగించే కుండంలో; ఆవహించి= చేరి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అగ్నిహోత్రుడు ఇంద్రియనిగ్రహాన్ని కోల్పోయినవాడై, ఆ బుములభార్యలయందు తగుల్చైనిన తన హృదయాన్ని మరలించ జాలకహోయాడు. ఆ మునీంద్రుల భార్యలను సమీపంలో ఉండి తాకగోరినవాడై, అతడు గార్ఘపత్య కుండంలో చేరాడు.

విశేషం: అగ్నులు మూడుతెరగులు 1) ఆహావనీయం 2) గార్ఫాపత్యం 3) దళ్ళిణం. యజ్ఞానికి అనువైనది ఆహావనీయం. గృహస్తలకు అనువైనది గార్ఫాపత్యం. దళ్ళిణం త్రేతాగ్నులలో అగ్రగణ్యం. ఇది శ్రోత్రియ బ్రహ్మచారులకు అనువైనది.

చ. అతివలు దన్ను జీరుటకు నాసపడుం, బోలిఁ జీరుచోట నా
యత విలసచ్ఛిఖాగ్రముల నల్లన వారల నంటుఁ, కౌతుకం
బతిశయమై తదంగలత లాదటుఁ గౌగిటుఁ జీర్పుఁ గోరుఁ, గం
పిత ధృతి ర్మై కలంగుఁ, గడుబెల్లగు రాగరసంబు ముంపగన్.

197

ప్రతిపదార్థం: అతివలు= అంగవలు (ఆ మునిభార్యలు); తన్నున్= తనను (అగ్నిహోత్రుడిని); చేరుటకున్= దగ్గరకు రావటానికి; అసపడున్= ఆశిస్తాడు; పొరిన్= క్రమంగా; చేరుచోటన్= కలిసిన స్థలంలో; ఆయత, విలసత్త+శిఖా+అగ్రములన్= నిండివి అయి ఒప్పారే జ్యోలలయొక్క కొసల భాగాలచేత; అల్లన= మృదువుగా; వారలన్= (ఆ ముని భార్యలను); అంటున్= తాకుతాడు. కౌతుకంబు+అతిశయము+ఖ= వేడుక మిక్కుటమై; తద్ద+అంగ, లతలు= వారల శరీరాలు అనే తీగలను; ఆదటన్= ఆసక్తితో; కౌగిటున్+చేర్పున్+గోరున్= ఆలింగనం చేసుకో గోరుతాడు; కంపిత, ధృతి+ఖ= చలించిన సైర్యం కలవాడై; కడున్= మిక్కులి, పెల్లు+అగు= ఎక్కువ అయిన; రాగ, రసంబు, ముంపగన్= వలపు ప్రవాహం ముంచెత్తగా; కలంగున్= బాధ పడతాడు.

తాత్పర్యం: అగ్నిదేవుడు ఆ మునిభార్యలు తన దరికి చేరవలెనని పరితపించసాగాడు. తన దరికి చేరినప్పుడు, వరుసగా వారిని తన జ్యోలలచేత మృదువుగా తాకి స్పృశుభం అనుభవించాడు. సుకుమార మైన లతలను బోలు వారి శరీరాలను తాక గోరాడు. వారిని తన కౌగిలిలో బంధించ తలపోశాడు. ఈ విధంగా ఆతడు తన సైర్యాన్ని కోలుపోయి మన్మథ వికారానికి లోనై బాధపడసాగాడు.

విశేషం: ఇందులో మన్మథావస్తలు మనోహరంగా వర్ణించబడ్డాయి. ఈ కాముకచేష్టలు నిసర్గరమణీయాలు. అలం: స్వభావోక్తి.

చ. అంత నమ్ములీంధ్రుల హోమవిధి సమాప్తం బగుటయు, జాతవేదుండు మండలవేదనాభరంబు సహింప నోపక నిర్మనం బయిన వనంబునకుం జని మునిపత్రీసమాగమంబు దుర్గభంబుగా వగచి వెగడంబి శలీరంబు బిగ విడువ సమకట్టు నెడ, తథియవల్లభ ర్మైన స్వాహాదేవి తత్పకారం బంతయు నెఱింగి, యతనికిం జ్ఞయంబు సేయునచి ర్మై సప్తముసులలో సంగీరసుభార్య శివ యసు దాని రూపంబు గైకిాని చని, యేకతంబ యున్న హతాశసుం గముంగిని యిట్లనియె.

198

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అంతుపిమ్మట; ఆ+ముని+ఇంద్రుల, హోమ, విధి= ఆ బుములలో శ్రేష్ఠులైన వారల యొక్క యజ్ఞం; సమాప్తంబు+అగుటయున్= పూర్తి కాపటం చేత; జాతవేదుండు= అగ్ని హోత్రుడు; మదన వేదనాభరంబు= మన్మథ బాధ యొక్క బరువు; సహింపన్+బిపక= బిర్వజాలక; నిర్మనంబు+అయిన= జనులు లేసటి; వనంబునకున్+చని= ఆడవికి వెళ్లి; ముని, పత్రీ, సమాగమంబు= బుముల భార్యల యొక్క కలయిక; దుర్గభంబుగాన్= పాందరానిదిగా; వగచి= విచారించి; వెగడు+అంది= దిగులుతో నిస్పుహా చెంది; శరీరంబు= దేహం; దిగివిడువన, సమకట్టున్+ఎడన్= త్యజించటానికి పూనకొని ఉండగా; తదీయ, వల్లభ+ఖన= ఆతడి భార్య అయిన; స్వాహాదేవి= స్వాహా అనే పేరు గల శ్రీమతి; తద్ద+ప్రకారంబు+ అంతయున్+ఎఱింగి= ఆ తీరు సంతటిని తెలిసికొని; అతనికిన్= (అగ్ని దేవుడికి); ప్రేయంబు= ప్రీతిని; చేయునది+ఖ= కలిగించేదై; సప్త, మునులలోన్= ఏడుగురు బుములలో; అంగిరసు, భార్య= అంగిరసుడు అనే మునియొక్క పెండ్లం;

శివ+అను దాని రూపంబు= శివ అనే పేరు గల ఆమెయొక్క ఆకారాన్ని; కైకొని= స్వీకరించి; చని= వెళ్లి; ఏకతంబు+అ+ఉన్న= ఒంటరిగానే ఉన్న; మాతాశనున్= అగ్నిహోత్రుడిని; కమంగొని= దర్శించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత సప్తర్షులు ప్రారంభించిన అమావాస్య హోమం ముగిసింది. ఇక ఆతడికి సప్తర్షుల భార్యలు కనిపించరుగదా! అందువలన అగ్నిహోత్రుడు విరహాభాధ చేత తపించి, మన్మథ తాపం ఓర్యజాలక, చింతతో జనం లేని అరణ్యంలోకి పోయి, తన దేహం పరిత్యజించ సమకట్టడు. అప్పుడు అగ్నిహోత్రుడిభార్య స్వాహాదేవి ఆ వృత్తాంతాన్ని పసికట్టి తనభర్తకు ప్రీతి కలిగించటానికి తాను సప్తర్షులలో నొకడైన అంగిరసుడి భార్య శివ అనే ఆమె రూపాన్ని ధరించి, అడవికి వెళ్లి అక్కడ ఒంటరిగా ఉన్న అగ్నిహోత్రుడిని చేరి ఇట్లు పలికింది.

తే. ‘అంగిరసుభార్య నేను శివాభిధానః । ననఫు! నాకును నాతోడి యంగనలకు
ననుచినంబును నతిమనోహర విలాసః । షైన నీమూల్రషైన గోర్చి యడలయుండు. 199

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= పాపం లేనివాడా! ఏను= నేను; అంగిరసు, భార్యన్= అంగిరసుడు అనే మునియొక్క భార్యను; శివా+అభిధానన్= శివ అనే పేరు గలదానిని; నాకును; నాతోడి+అంగనలకున్= నాతోపొటు కల వనితలకును (అనగా సహవతులైన సప్తర్షుల భార్యలకును); అనుధినంబును= ప్రతి దినం కూడా; అతి మన్సోహర, విలాసము+ఐన= మిక్కిలిగా మనస్సును ఆకర్షించే హోయలు కలది అయిన; నీ మూర్తిషైన్= నీ ఆకారంషై; కోర్కె= అభిలాష; అడరి+ఉండున్= అతిశయమై ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: ‘ఓ పుణ్యాత్మకుడా! నేను అంగిరసుడు అనే మునీశ్వరుడి భార్యను. నా పేరు శివ. నాకున్నా, నాతోడి వారలయిన సప్తర్షుల భార్యలకున్నా నీమీద వలపు ఏర్పడింది. నిత్యం మనోహర షైన నీ ఆకారంషై మేము అందరం మరులుగొన్నాం.

ఉ. నీ మధిచండ మిట్టి దని నిక్క మెఱుంగక మే మజస్తముం
గామశరాహాతిం గలగి కాటియ హందుదు మాత్రులందు; నీ
కామము మాదెసం గలిమి కౌతుకచేష్టలయం దెత్తింగి యు
ద్దామ మనోరథప్రచలితస్థితి నందఱముం గ్రమంబున్న. 200

ప్రతిపదార్థం: నీ మది చందము= నీ మనస్సు యొక్క విధం; ఇట్లిది+అని= ఇటువంటిది అని; నిక్కము= నిజం; ఎఱుంగక= తెలియ జాలక; మేము= మేము (సప్తర్షుల భార్యలం); అజప్రమున్= ఎల్లప్పుడున్నా; కామ, శర+అహాతిన్= మన్మథుడి బాణాలతో కొట్టబడటంచేత; ఆత్మలందున్= మా మనస్సులలో; కలగి= వెత చెంది; కాటియ+పాందుదుము= బాధపడుతుంటాం; నీ కామము= నీ కోరిక; మా దెసన్+కలిమి= మా యందు ఉండటం; కౌతుక, చేష్టల+అందున్= వేడుక చూపే పనులలో (హోఘభావాలలో); ఎటింగి= తెలిసికొని; ఉద్దామ, మనోరథ, ప్రచలిత, స్థితిన్= మిక్కిలిత్తైన కోరికచే సదలిన మాససిక పరిష్కితి గలిగి; అందఱమున్= (సప్తర్షుల భార్యలం అందరమున్నా); క్రమంబున్న= వరుసగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: నీ మనస్సు ఏ రీతిగా ఉన్నదో మాకు తెలియక మేము సదా మన్మథతాపానికి చిక్కి వెత చెందాం. కాని, నీకు కూడ మాయందు వలపు ఉన్నదని నీ వేడుకచేష్టలతో గూడిన హోఘభావాలవలన తెలిసికొన్నాం. ఇక, మేమందరమున్నా మిక్కటమైన కోరికచేత చలించని మనోనిబృంగ కలవారమై, క్రమంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. నినుఁ గమయిందలంచి యిట నెమ్మిమొయిం జనుదెంచినార మిం
పునుఁ జెలు లెల్లు; దొల్ల ననుఁ బోమ్మని పంచిన వళ్ళితినీ; మనం
బనవరతానురాగమున నంగజకేళ భజింపు మింక నొం
డని యెడ సేసితేనుఁ గుసుమాస్తుడు సైపండు నన్నుఁ బావకా!

201

ప్రతిపదార్థం: పావకా!= అగ్నిహోత్రుడా; నిన్నున్; కవయన్+తలంచి= పాందగోరి; ఇటన్= ఇక్కడకు; నెమ్మి మొయిన్= ప్రీతితో; ఇంపున్వ్= ఇష్టంతో; చెలులు+ఎల్లన్= సఖులం అందరం; చనుదెంచినారము= వచ్చాం; తొల్లున్= మొదట; ననున్= నన్ను; పామ్ము+అని, పంచినన్= వచ్చుము అని నియోగించగా; వచ్చితినీ= వచ్చాను; మనంబు= మనస్సు; అనవరత+ అనురాగమునన్= ఎల్లప్పుడును వలపుతో ఉండేటట్లుగా; అంగజ కేళి= మన్మధ క్రీడ- సంబోగం; భజింపుము= అనుభవించుము; ఇంకన్= ఇకమీద; ఒండు+అని= వే రొక మాట చెప్పి; ఎడ+చేసితి+ఎనిన్= దూరం చేశావా; కుసుమ+అస్తుడు= పూవులు మంత్ర బాణాలుగా కలవాడు - మన్మధుడు; నన్నున్= నన్ను; సైపండు= ఓర్ధుడు.

తాత్పర్యం: ఒ అగ్నిదేశుడా! నీ మీద వలపు చౌప్పున, నిన్ను పొందాలి- అనే తమకంతో మే మందరం వచ్చాం. సఖులు అందరూ నన్ను ముందుగా నీ దగ్గరికి వెళ్లాలని నిర్దయించి ఇటకు పంపారు. అందుచేత నేను నీదరికి వచ్చాను. నీవు మనసార నన్ను మన్మధ క్రీడలో తనుపుము. కాక, మరొక రకంగా పలికి నన్ను నిరాకరించావా, నన్ను మన్మధుడు సైపండు సుమా!

చ. అనిన సంతసిల్లి యగ్నిదేవుండు దానిం కైకానియే; నదియును నతని నభమత భోగంబులం తీతునిం జేసి,
తచీయ తేజీధాతువు ధరియించి యచ్చోటు వాసి యాక్షణంబ గరుడి దైన్య గగనంబునకు నెగసి యతిత్వలిత
గమనంబున శ్వేతపర్వతంబునకుం జిని యండిక్షయేడ శరవణస్తుంబ సంవృతం బైన కాంచనకుండంబు
నందు నిజభర్తుసుక్కంబు సంగ్రహించి, మఱియును.

202

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; సంతసిల్లి= సంతోషించి; అగ్నిదేవుండు= అగ్నిహోత్రుడు; దానిన్+కైకానియెన్= దానిని స్వీకరించాడు (అమెను అంగికరించాడు); అదియును= ఆమెయును (స్వ్యాహ దేవియు); అతనిన్= అగ్నిహోత్రుడిని; అభిమత, భోగంబులన్= ఇష్టమైన సౌభాగ్యాలచేత; ప్రీతునిన్+చేసి= సంత్పు చెందిన వాడిగా చేసి; తచీయ, తేజన్+ధాతువు= ఆతడి యొక్క శుక్కాన్ని; ధరియించి= వహించి; ఆ+చోటు+పాసి= ఆ ఫ్లాపం వదలిపెట్టి; ఆ, క్షణంబు+అ= ఆ ముహూర్తంలోనే, వెనువెంటనే; గరుడి+ఐ= ఆడ గరుడపడ్డి అయి; గగనంబునకున్+ఎగసి= ఆకసానికి ఎగిరి; అతి, త్వరిత, గమనంబునన్= మిక్కిలి వేగం కల పయనంతో; శ్వేత పర్వతంబునకున్+చని= తెల్లుకొండకు వెళ్లి; అందున్+బక్క+ఎడన్= ఆ శ్వేతపర్వతంలో ఒక చోట; శరవణస్తుంబ సంవృతంబు+ఐన= రెల్లుగడ్డికాడలచేత చుట్టుకొనబడిఉన్న; కాంచన, కుండంబునందున్= బంగారు కుండలో; నిజ భర్త శుక్కంబు= తన పెనిమిటి వీర్యాన్ని; సంగ్రహించి= నిక్షేపం చేసి, కూర్చుపెట్టి; మఱియును ఇంకను.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలకు అగ్నిహోత్రుడు సంతోషించాడు. అంతట ఆమె అగ్నిహోత్రుడిని శృంగారబోగంలో తేల్చి, అతని వీర్యాన్ని వహించి, ఆచోటు విడిచి ఆడగరుడపడ్డి అయి ఆకాశానికి ఎగిరి, మిక్కిలి వేగంగా పయనించి శ్వేతపర్వతానికి చేరింది. అక్కడ ఒక చోట రెల్లుగడ్డికాడలచేత చుట్టుకొనబడిఉన్న ఒక బంగారు కుండలో తనభర్త శుక్కాన్ని కూర్చుపెట్టింది.

క. మునిపత్నులురూపులు గై, కొని యట్టుల వరుసు బుష్టుకోమలి ప్రియుఁ జీ
తునిఁ జేయుచు రేతస్కుం, దన మొనలించుచును వచ్చేఁ దత్సులశమున్న.

203

ప్రతిపదార్థం: మునిపత్నుల రూపులు= బుమల భార్యల ఆకారాలు; కైకొని= స్వీకరించి; ఇట్టులన్= ఈ విధంగానే; వరుసున్= క్రమంగా; పుష్టుకోమలి= పుష్టు వంటి సాకుమార్యం కలది (స్వాహాదేవి); ప్రియున్= భర్తను (అగ్నిహోత్రుడిని); ప్రీతునిన్+జేయుచున్= సంతృప్తి చెందినట్టివాడిని చేస్తూ; తద్రే+కలశమున్న= ఆ కుండలో; రేతస్కుందనము= పుక్కన్ని ప్రోగు చేయటం; ఒనరించుచును వచ్చేన్= చేయసాగింది.

తాత్పర్యం: పూవుబోడి అయిన స్వాహాదేవి క్రమంగా మునులభార్యల రూపాలు గైకొని, వరుసగా అగ్నిహోత్రుడి కడ కేగి, ఆతడిని సంతుష్టుడిని చేసింది. ఈ రీతిగా ప్రతి పర్యాయమున్నా ఆమె తన భర్త శుక్లాన్ని రెల్లుగడ్డి నడుమన ఉన్న కలశంలో నిష్టిష్టం చేసింది.

తే. విను, పతిప్రతాతిలక మై వెలయునట్టి, యయ్యరుంధతి రూపంబు నలవలింప
నెట్లు నేరద కాని యయ్యంతి యుస్తు, యువిద లార్యుర రూపులు నొనరఁ దాల్చె.

204

ప్రతిపదార్థం: విను= వినుము; ఆ+ఇంతి= ఆ వనిత (స్వాహాదేవి); పతిప్రతా, తిలకము+బి= పతిప్రతలలో శ్రేష్ఠురాలు అయి; వెలయు+ఇట్టి= ఒప్పారే; ఆ+అరుంధతి రూపంబున్= ఆ అరుంధతి యొక్క ఆకృతిని; అలవరింపన్+ఎట్లు+నేరదు+అ+కాని= తాల్చటానికి ఏ విధంగానూ అనువు లభింపనిదైనది కాని; ఉన్న= తక్కిన; ఉనిదలు+ఆర్యర, రూపులు= వనితలు ఆర్యరి ఆకారాలు; ఒనరింతాల్చేన్= ఒప్పేటట్లుగా ధరించింది.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరూజా! ఈ విషయాన్ని అవధానంతో ఆలకించుము. స్వాహాదేవి ఆర్యరుబుమలభార్యల రూపాలు ధరించి అగ్నిదేవుడిని తృప్తి పొందించగలిగింది కాని, పతిప్రతలలో శ్రేష్ఠురాలైన ‘అరుంధతి’ రూపాన్ని మాత్రం ధరించలేకపోయింది. (అరుంధతి వసిష్ట మహార్షి భార్య.)

వ. ఇవ్విధంబున నాటుమాటులు ప్రస్తుందితం బైన యగ్నితేజింబున.

205

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబున్న= ఈ రీతిగా; ఆటుమాటులు= ఆరు సారులు; ప్రస్తుందితంబు+అయిన= ప్రసింపజేయబడిన; అగ్ని, తేజింబు= అగ్నిహోత్రుడి వీర్యం.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆరుమారులు ప్రసింపజేయటం ద్వారా సేకరించబడిన అగ్నియొక్క వీర్యంమండి.

కుమారస్వామి యవతారము (సం. 3-211-17)

క. ఆదిత్యనిభుద్యు విపుల, ద్వాదశబాహుండు పుష్టుదనుఁ డఫీలచిశా
రోదీంతరంబు వెలుగ ము, హాదారుండై కుమారుఁ దుదయం బయ్యున్.

206

ప్రతిపదార్థం: ఆదిత్య, నిభుద్యు= సూర్యడితో సమానడు; విపుల; ద్వాదశ, బాహుండు= నిడిని అయిన పండిండు చేతులు కలవాడు; షట్టు+వదనుఁడు= ఆరు మొగాలు కలవాడు; అభిల, దిశా, రోదనే+అంతరంబు= అన్ని దిక్కుల మధ్యభాగం; వెలుగన్= ప్రకాశించగా; మహా+ఉదారుండు+బి= మిక్కిలి గొప్పవాడయి; కుమారుఁడు= (కుమార స్వామి); ఉదయంబు+అయ్యున్= ఉద్ధవించాడు.

తాత్పర్యం: సూర్యసమానుడు, నిడివిఅయిన పస్నేండు బాహువలు కలవాడు, ఆరు ముఖాలు కలవాడు; సర్వదిశలలో ఆకసానికి భూమికి మధ్య గల ప్రదేశమంతా వెలుగొందేటట్లుగా, మిక్కిలి గొప్పవాడయిన కుమారస్వామి జన్మించాడు.

వ. ఇట్లు శుక్లపక్షంబునం బాష్పమియందు వీర్యనిషేఖంబును, విధియయందు గర్జమ్యక్తియుఁ, దధియయందు శలీరమాత్రావిర్భావంబునుం, జతుర్థియయందు సకలావయవ సంపూర్ణతయు సై యుదయించిన కుమారుండు పంచమి యందు సముత్తితాకారుండై, పేర్చితిపురదహన సాధనం బైన హరకార్పుకం బమ్మహోధరంబునందు నిక్షేపుంబై యుస్ను దానిం బుచ్ఛుకొని గుణధ్వని సేసిన, నమ్మహంధ్వని విని కలుపుంచి దైవావత సుప్రతీకంబులను బిగ్గజంబు లయ్యగ్గే భవుమీఁదం బఱతెంచిన నమ్మహంధుజుండా రెంటినిం బెనఁచిపట్టే రెండుచేతుల ధరియించి, తన సహాజం బైన శక్తి యొక్క కేలం, శ్రీదార్థ కలితం బైన కుక్కటం బొక్కకేలను, బలపూర్వమాణినదం బైన శంఖంబు గరద్ఘయంబునం చాల్చి, హాస్తయుగళంబున గగనంబు వైయుచుం బాణియుగ్మంబు వక్రంబుల నిడికొని బాల్యాచితంబులైన యంగుళి చర్యణంబులు పాలిణొల నొనలించుచు, నిశిత సాయకంబునం గ్రౌంచపర్వత విభేదనంబు సేసి, పటుశక్తిపొతంబున స్వేతశ్లేషంగభంగంబు గావించి చెలంగి యాఱు ముఖంబుల నొక్కపెట్టి యాల్చినం, బ్రతయుభూరవారావభీషణం బైన తదాఫోషణంబున. 207

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; శుక్లపక్షంబున్= శుక్లపక్షంలో; పాద్యమి అందున్= మొదటి తిథియందు; వీర్యనిషేఖంబును= శుక్లాస్ని ఉంచటమున్నా; విధియ+అందున్= రెండవ తిథియందు; గర్జమ్యక్తియున్= కడుపు కమపీంచటమున్నా; తదియయందున్= మూడవ తిథియందు; శరీర మాత్రత+ఆవిర్భావంబునున్= దేహం మాత్రం ఉదయించటమున్నా; చతుర్థియందున్= నాలుగవ తిథియందు; సకల+అవయవ, సంపూర్ణతయున్+ఐ, ఉదయించిన= అన్ని అంగాలు నిండి పుట్టిన; కుమారుండు= కుమారస్వామి; పంచమి యందున్= ఐదవ తిథియందు; సముత్తిత+ఆరుండు+ఐ= బాగా లేచి నిలబడే రూపం కలవాడు అయి; పేర్చి= అతిశయించి; త్రిపుర దహన సాధనంబు+అయిన= మూడు నగరాలను కాల్పి వేయటానికి ఉపకరణం అయిన; హరు, కార్యకుంబు= శిష్టాలి యొక్క విల్లు; ఆ+మహిధరంబు నందున్= ఆ కొండయందు; నిక్షేపుంబు+ఐ= ఉంచబడినదై; ఉన్నదానిన్= ఉన్నటువంటి దానిని; పుచ్చుకొని= గ్రహించి; గుణ, ధ్వని, చేసినన్= అల్లైతాటిని ప్రోగించగా; ఆ+మహా, ధ్వని= ఆ గొప్ప శబ్దం; విని= ఆలకించి; కలుపుంచి= ఆగ్రహం చెంది; ఐరావత సుప్రతీకంబులు+అను= ఐరావతం, సుప్రతీకం అనే వేళ్ళ కల; దిక్కి+గజంబులు= దిగ్జాలు- దిక్కులలో ఉండే ఏనుగులు; ఆ+అగ్నిభవుమీఁదన్= ఆ అగ్నియొక్క కుమారుడి మీద; పరతెంచినన్= ఎదుర్కొనటానికి రాగా; ఆ+మహాభుజందు= గొప్ప భుజాలు కలవాడు అనగా ఆ మహాపరాక్రమశాలి; ఆ రెంటినిన్= (ఆ ఐరావత సుప్రతీకాలను రెండింటిని); పెనఁచిపట్టి= కదలకుండగా చిగియబట్టి; రెండు, చేతులన్= రెండు హస్తాలతో; ధరియించి= తాల్చి; తన, సహజంబు+ఐన= తనకు సైస్కంగా సంక్రమించిన; శక్తి= శక్తి అనే ఆయుధాస్ని; ఒక్క కేలన్= ఒక చేతిలో; శ్రీదార్థ, కలితంబు+ఐన= వినోదం కొరకై కూడుకొని ఉన్న; కుక్కటంబున్= కోడిని; ఒక్కకేలను= ఒక చేతితోనా; పరిపూర్వమాణ నినదంబు+ఐన= బాగా పూరింపబడి నినదించేదైనటి; శంఖంబు= సంకువు; కరద్ఘయంబున్= రెండు చేతులతోను; తాల్చి= ధరించి; హస్త, యుగశంబున్= రెండు చేతులతో; గగనంబు వైయుచున్= ఆకసాన్ని చరుస్తూ; పాణి యుగ్మంబు= రెండు చేతులు; వక్రంబులన్= నొళ్ళలో; ఇడికొని= ఉంచి; బాల్య+ఉచితంబులు+అయిన= శిష్టవుకు తగినవైన; అంగుళి చర్యణంబులు= బోటన వైళ్ళను చప్పరించటం; పారిన్+పారిన్+బనరించుచున్= మాటిమాటికి చేస్తా; నిశిత, సాయకంబున్= గొప్పదైన ‘శక్తి’ అనే ఆయుధాస్ని ప్రయోగించటంచేత; శ్వేత, శైల, భంగంబు, కావించి= తెల్లకొండ శిఫరాస్ని క్రీందకు పడగొట్టి; చెలంగి= అతిశయించి; ఆఱు ముఖంబులన్= ఆరు మోములతో; ఒక్కపెట్టి= ఒకేసారి; ఆర్పినన్= గొప్ప కేకవేయగా; ప్రశయ, శైలవ+ఆవ, భీషణంబు+ఐన= ప్రశయకాలంలోని శివగణాధిపుడు చేసే భయంకరనాదంవలె భీతి కలిగించేది అయిన; తద్వ+అఫోషణంబునన్= ఆతడియొక్క (కుమారస్వామి చేసిన) పెద్ద అరుపు వలన.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కుమారస్వామి ఆవిర్భవించి, దినదినాభివృద్ధి పొందాడు. శుక్లపక్షంలో పాడ్యమినాడు వీర్యనిషేకం, రెండవ తిథి విదియనాటికే గర్భం కన్పించటం, మూడవ తిథి తదియనాటికి దేహం మాత్రం ఆవిర్భవించటం జరిగి, నాలుగవ తిథి వత్సర్థి నాటికి సాంగోపాంగంగా సంఖూర్ధమైన ఆక్షరి ఆతనికి లభించింది. పంచమి నాడు లేచి నిల్చినవాడై కుమారుడు ఆ కొండలో దాచబడి ఉన్నట్టి వింటిని - పరమశివుడు త్రిపురాలను కాల్చినట్టి కోదండాన్ని - పుచ్చుకొని, అలైత్రాటిని మ్రోగించాడు. ఆ మహాధ్వనికి అలిగి, ఐరావత సుప్రతీకాలు అనే రెండు దిగ్జాలు ఆ కుమారుడిషైకి విజృంభించాయి. అంతట ఆ మహాధ్వనికి అలిగి, ఐరావత సుప్రతీకాలు అనే రెండు దిగ్జాలు ఆ కుమారుడిషైకి విజృంభించాయి. అంతట ఆ మహాధ్వనికి అలిగి, ఐరావత సుప్రతీకాలు అనే రెండు దిగ్జాలు ఆ కుమారుడిషైకి విజృంభించాయి. అంతట ఆ మహాధ్వనికి అలిగి, ఐరావత సుప్రతీకాలు అనే రెండు దిగ్జాలు ఆ కుమారుడిషైకి విజృంభించాయి. అంతట ఆ మహాధ్వనికి అలిగి, ఐరావత సుప్రతీకాలు అనే రెండు దిగ్జాలు ఆ కుమారుడిషైకి విజృంభించాయి. అంతట ఆ మహాధ్వనికి అలిగి, ఐరావత సుప్రతీకాలు అనే రెండు దిగ్జాలు ఆ కుమారుడిషైకి విజృంభించాయి. అంతట ఆ మహాధ్వనికి అలిగి, ఐరావత సుప్రతీకాలు అనే రెండు దిగ్జాలు ఆ కుమారుడిషైకి విజృంభించాయి.

విశేషం: 1. శివుడు రాష్ట్రసులకు ఆవాసాలైన మూడుపురాలను నాశనంచేశాడు- అందువల్లే అతడు త్రిపురాంతకు డయాడు. ఇది పురాణాధ. 2. దిగ్జాలు:- దిగ్జాలు ఎనిమిది. 1. ఐరావతం 2. పుండరీకం 3. వామనం 4. మముదం. 5. అంజనం 6. పుష్పదంతం 7. సౌర్యబోమం. 8. సుప్రతీకం. ఇవి ఎనిమిది దిక్కులలో భూమిని మోస్తాయని సాహితీసమయం. ప్రశయం:- జగత్తు అంతా నశించే కాలం. అప్పుడు లయకారుడైన శివుడు ప్రశయతాండవం చేస్తాడు. భైరవుడు అనగా శివుడు అని అర్థం. శివగణాధిషులలో భైరవుడు సుధృసిద్ధుడు. ఈ ప్రకరణంలో భైరవశబ్దానికి శివగణానేత అని అర్థం చెప్పటం సమంజసం.

మ. కులశైలంబులు గ్రుక్కునం గదలే; బిక్కల్ ప్రయ్య లయ్యైన్; మహీ
వలయం బంతయు బిల్లిరం బిలగె; దేవప్రాతముల్ సాధ్వానా
కులతం బొందె; బయోధు లన్నియును సంక్షోభించే; సప్తాశ్వస
ప్రులు జట్టుల్చి రథంబు నల్దెసలకుం బో సీడై సంబ్రాంతమై.

208

ప్రతిపదార్థం: కుల శైలంబులు= కుల పర్వతాలు; గ్రుక్కునవ్+కదల్వ్= వేగంగా చలించాయి; దిక్కుల్= దిక్కులు; ప్రయ్యలు+అయ్యైన్= పగిలాయి; మహీ, వలయంబు+అంతయున్= భూమండలం సమస్తమున్నా; దిల్లిరన్+తిరిగెన్= గుండ్రంగా గిరిగిర తిరిగింది; దేవ ప్రాతముల్= వేల్పుల సముదాయాలు; సాధ్వస+అకులతన్+పాందెన్= భయంతో కూడిన సంచలనానికి లోసయాయి; పయోధులు= సముద్రాలు; అన్నియును; సంక్షోభించెన్= ఆకులతను పొందాయి; సప్త+అశ్వస, సప్తులు= సూర్యుడి యొక్క గుద్రాలు; బిట్టు= మిక్కెలి; ఉల్కి= భయపడి; సంబ్రాంతము+షా= ఎక్కువ మోహనికి లోనై తిరుగుడు పడి; రథంబు= తేరును; నల్ దెసలకున్= నాలుగు దిక్కులకు; పోన్+ఈడ్చెన్= పోయేటట్లుగా లాగాయి.

తాత్పర్యం: కులపర్వతాలు వేగంగా చలించాయి, దిక్కులు బ్రద్దలయాయి. భూమండలం గిరిగిర తిరుగుసాగింది, వేల్పుల సముహోలు తొట్టుపాటుతో సంచలించాయి. సముద్రాలు పొంగులు వారాయి, సూర్యుడి గుద్రాలు మిగుల భ్రమ చెంది రథాన్ని ఇటు నటు నాలుగుదెసలకు ఈడ్చుసాగాయి.

విశేషం: (1) కులపర్వతాలు ఏడు. “మహేంద్రో మలయ స్నిహ్య శ్వాసిమాన్ గంధమాదనః, వింధ్యశ్చ పారియాత్ శ్చ స్తుతే కులపర్వతాః”. ఈ ఏడు కులపర్వతాలున్నా భూమిని భరించేవి- అని పురాణాకథనం. అందుచేత ‘మహిధరము’- భూమిని మోసేది అనగా పర్వతం అనే అర్థ మేర్పడింది. (2) సప్తాశ్వాడు అనగా సూర్యుడు. సూర్యుడి రథానికి ఏడు గుర్రాలు అని ప్రాచీన సాహిత్యసమయం.

క. ఇట్టిమహాత్మాతంబులు । పుట్టినుఁ గని మునులు లోకములకు శుభముగా
నెట్టన శాంతికవిధు ల । ప్వట్టున నొనలించి రాత్మభావనపరులై.

209

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టి= ఈ విధమయిన; మహా+ఉత్మాతంబులు= గొప్పవైన భూతవికారాలు (ఉపద్రవాలు); పుట్టినుఁ= కలుగగా; కనిఁ= చూచి; మునులు= బుములు; లోకములకునుఁ= జగాలరు; శుభముగాన్= మేలు కలిగేటట్లుగా; నెట్టన= బాగుగా; శాంతిక విధులు= ఉపద్రవాలు తొలగించటానికి చేసే జపహోమాలు మున్నగు క్రియలు; ఆత్మ భావన పరులు+ఖ= బ్రహ్మజ్ఞసంలో నిల్విన బుద్ధి కలవారై; ఆ+పట్టునుఁ= ఆ వేళ; ఒనరించిరి= చేశారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఏర్పడిన భూతవికారాలను కాంచి, ఆ ఉపద్రవాలు ఉపశమించి లోకకల్యాణం కలుగటానికి జ్ఞానులు అయిన బుములు శాంతికవిధులగు జపహోమాదిక్రియలను ఆ సమయంలో నెరవేర్చారు.

విశేషం: ఉత్మాతాలు - శుభాన్ని అశుభాన్ని సూచించే ప్రకృతివికారాలు. ఇవి మూడు విధాలు :- 1. దివ్యం:- సూర్యగ్రహణం చంద్రగ్రహణం మొదలైనవి. 2. అంతరిక్షం :- ఉల్కాపాతం మున్నగునవి. 3. భోమము:- భూకంపాలు ఉప్పేసలు మున్నగునవి.

వ. ఆ సమయంబునం జైత్రరథ వననివాసు లైన జనులందటుం గూడి ‘యంగిరః ప్రముఖి మునీంద్రుల భార్యలకు నగ్నిదేవువలనం బుట్టిన బాలుండు లోకంబులకు నిట్టి యనర్థంబు సేయం దొడంగే’ నని యాక్రోశించిన, నయ్యపవాదంబునకు రోసి యా సప్తమునులలోన వసిష్టుండు దక్కు దక్కిస్తు యార్పురుఁ దమ వనితలం బలిత్యజించిరి; మతియును గొందటు జనులు ‘పీరేమి సేయుదు? రన్నిషికలం బోయినబి వహిస్తు భార్యయ కాక’ యని పలుకం జీచ్చి; రంత సముహమునులపాలికిఁ బావకాంగన సనుదెంచి యిట్లనియే. 210

ప్రతిపదార్థం: ఆ, సమయంబునుఁ= ఆ వేళను; చైత్ర రథ, వన, నివాసులు+ఖన= ‘చైత్ర రథం’- అనే పేరుగల అడవిలో ఉండునట్టి; జనులు+అందటునుఁ+కూడి= ప్రజలు అందరున్నా కలిసి; అంగిరనుఁ+ప్రముఖ, ముని+ఇంద్రుల, భార్యలనుఁ= అంగిరసుడు మున్నగు బుమివరేణ్యుల పెండ్లాలరు; అగ్నిదేవువలననుఁ+పుట్టినుఁ= అగ్నిదేవుడివలన జన్మించిన; బాలుండు= పిల్లవాడు; లోకంబులకునుఁ= జగములరు; ఇట్టి= ఈ విధమైన; అనర్థంబు= ఉపద్రవం; చేయనుఁ+తొడంగేనుఁ= చేయడానికి ఉపక్రమించాడు; అని= అంటూ; ఆక్రోశించిననుఁ= ఎలుగెత్తి దుఃఖంతో ప్రకటించగా; ఆ+అపవాదంబునకునుఁ= ఆ నిందకు; రోసి= వెత చెంది; ఆ సప్తమునులలోననుఁ= ఆ ఏడుగురి బుములలో; వసిష్టుండు+తక్కునుఁ= వసిష్టుడు మినహోయించి; తక్కునుఁ+అర్పురునుఁ= మిగిలిన ఆరుమంది బుములున్నా; తమ, వనితలనుఁ= తమ భార్యలను; పరిత్యజించిరి= వదలి పెట్టారు; మతియును+కొందటు జనులు= మరికొందరు ప్రజలు; పీరు+పీమి+చేయుదురు= (ఈ బుముల భార్యలు) ఏమి చేయగలరు; ఇన్ని+పోకలనుఁ+పోయినది= ఇన్ని విధాలైన పద్ధతులలో వెల్లింది; వహిభార్య+అ, కాక= అగ్ని దేవుడి ఇల్లాలు మాత్రమే కదా అని, పలుకనుఁ+చొచ్చిరి= అని చెప్పసాగారు; అంతనుఁ= అటుపిమ్ముట; ఆ+మహా, మునుల, పాలికినుఁ= ఆ గొపు బుముల దగ్గరకు; పావక+అంగన= అగ్ని దేవుడి ఇల్లాలు; చనుదెంచి= వచ్చి; ఇట్లు+అనియెనుఁ= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ‘షైతరథం’ అనే పేరు గల అడవిలో నివసించే జనులందరు కూడి, ‘ఈ ఉపద్రవం కలిగించింది బుమలభార్యలకు అగ్నిదేవుడివలన జన్మించిన బాలకుడు’ అని ఘోషించారు. ఆ నిందకు తాళజాలక, వసిపుడు తప్ప తక్కిన బుమలు ఆర్పరూ తమ భార్యలను వదలి వేశారు. కానీ, కొందరు ప్రజలు ‘పాపం ఈ బుమలభార్యలు చేసిన తప్ప ఏమున్నది? ఈ నాటకం అంతటిని ఆడింది అగ్నిదేవుడి భార్యయే కదా’ అని పలికారు. అంతట అగ్నిదేవుడిభార్య ఆ మునుల దగ్గరకు వెళ్లి ఈ విధంగా చెప్పింది.

క. ‘విను దేను వహ్నివలనం, గనిన కుమారుండు వాడు; గడు నిజ మిది; మీ వనితలకుం బని గా; ఇటు, సనునే కులసతుల విడువ సత్యుషులకున్?’

211

ప్రతిపదార్థం: వినుడు= ఆలకించండి; ఏను= నేను; వహ్నివలన్= అగ్నిదేవుడి వలన; కనిన= కన్నటి; కుమారుండు= కొడుకు; వాడు= (ఆ బాలుడు); కడున్, నిజము+ఇది= ఇది అచ్చమైన సత్యం; మీ వనితలకున్+పని+కాడు= (ఇది) మీ భార్యలవలన జరిగిన కార్యం కాదు; ఇటు= ఈ రీతిగా; సత్త+పురుషులకున్= మంచి మగలకు; మలసతులన్= పతిప్రతలైన భార్యలను; విడువన్+చనునే= విడిచిపెట్టటం మంచిదా? (కాదని భావం).

తాత్పర్యం: ‘అయ్యలారా!, నా మనవి ఆలకించ వేడికోలు. ఈ బాలుడు నాకును నా భర్త అయిన అగ్నిదేవుడికిని జన్మించినవాడు. ఇది మీ భార్యలవలన జరిగిన పని కాదు. సజ్జనులు పతిప్రతలైన భార్యలను విడనాడటం న్యాయం కాదు గదా!’

వ. అని యెంత సెప్పిన వారొడంబడ్ రైలి; తదనంతరంబ విశ్వామిత్రుండు గుమారు కడ కలగి యద్దేవు శరణంబు సౌభ్యి వివిధ వాక్యంబులం బ్రస్తుతించి, తదాదేశంబున నతనికి జాతకర్మాదివిధు లౌశలంచిన, నభియంతయు నెత్తింగి యమరు లెల్ల నమరేంద్రుం గాను జని యట్టనిల.

212

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా; ఎంత+చెప్పివన్= ఏ విధంగా చెప్పినప్పటికి; వారు= (ఆ ఆర్పరూ మునులు); ఒడంబడరు+ఇరి= సమృతించని వారు అయ్యరు- అంగికరించలేదు; తద్+లనంతరంబు+అ= అటుపిమృటనే; విశ్వామిత్రుండు= విశ్వామిత్రుడు అనే బుపై; కుమారు కడకున్+అరిగి= (ఆ) బాలకుడి దగ్గరకు వెళ్లి; ఆ+దేవున్= ఆ వేల్పును; శరణంబు+చొచ్చి= ఆత్మయించి; వివిధ, వాక్యంబులన్= పలుతెరగుల పూటలచేత; ప్రస్తుతించి= పొగడి; తద్+అదేశంబునన్= అతడి మొక్క ఆఙ్గ మేరకు; అతనికిన్= (ఆ బాలుడికి); జాత, కర్కు+అది, విధులు= పుట్టినపుడు చేయవలసిన జప హోమాలు, ప్రతాలు ముస్సగు క్రియలు; ఒనరించిన్= చేయగా; అమరులు+ఎల్లన్= వేల్పులు అందరుమ్మా; అది+అంతయున్+ఎట్టింగి= ఆ విషయాస్సుంతా తెలిసికొని; అపర+ఇంద్రున్+కాన్న+చని= దేవేంద్రుడిని చూడటానికి వెళ్లి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా అన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా అగ్నిభార్య చెప్పింది. కానీ ఆ బుమలు సమృతించలేదు. అటు పిమృట విశ్వామిత్రుడు అనే బుపై ఆ బాలకుడివద్దకు వెళ్లి ఆతడిని శరణువేడుకొని, ఆతడి అనుమతిప్రకారం ఆతడికి జాతకర్మాదులను నెరవేర్చాడు. ఆ విషయాస్సి అంతా తెలిసికొని దేవతలు దేవేంద్రుడి వద్దకు వెళ్లి ఈ విధంగా పలికారు.

విశేషం: జాతకర్కుం= బిడ్డ పుట్టినపుడు జరిగే మంత్ర తంత్ర కర్కుండం. పుట్టినప్పటినుండి గిట్టేవరకు జరిగేవి షోడశ కర్కులు. అందులో జాతకర్కుం ఒకటి. వీటికి సంస్కారాలు అని పేరు. షోడశకర్కులు. 1. గర్భధానం 2. పుంసవనం 3.

సీమంతం 4. జాతకర్గం 5. నామకరణం 6. అష్టప్రాశం 7. చోలం 8. ఉననయనం 9. ప్రాజాపత్యం 10. సౌమ్యం 11. అగ్నీయం 12. షైఖ్యదేవం 13. గోదానం 14. సమావర్తనం 15. వివాహం 16. అంత్యసంస్కారం.

ఉ. దారుణశేర్యధుర్ముడు డతిరెల్పిత చిత్తుడు వహిస్తున్నాడు దు
స్వీరుడు నిస్సుక్క గైకొనక వీకమెయిం జనుదెంచు నిష్టు దు
ర్యారత సీ పదంబు గొనువాంచ నవశ్యముఁ; గాన యింతలో
సీరస మెత్తి వాని వధియింపుము చెచ్చేర వికమోద్దతిన్.

213

ప్రతిపదార్థం: దారుణ, శౌర్య; ధుర్యుడు= ఫోరైన పరాక్రమం వహించేవాడు; అతి, దర్శిత, చిత్తుడు= మిక్కిలి గ్ర్యం కల మనస్సు గలవాడు; వహి సూనుదు+అన్+పీరుడు= అగ్నిదేవుడి కొడుకు అనే పీరుడు; నిస్సున్+కైకొనక= ఇంద్రుడైన నిస్సుపైతం లెక్కపెట్టుక; పీక మెయిన్= ఉత్సాహంతో; ఇష్టు= ఇష్టుడు; దుర్యారతన్= అడ్డగించటానికి అనుపు కాచుండగ; సీ పదంబున్= సీ పదవిని; కొను వాంఛన్= గ్రహించే కోరికతో; అవశ్యమున్= తప్పనిసరిగా; చనుదెంచున్= వస్తూడు; కాన= కావున; ఇంతలోన్= ఈ లోపుగా; ఈశరసము+ఎత్తి= ఆగ్రహించి; చెచ్చేరన్= వేగంగా; విక్రమ+ఉద్దతిన్= పరాక్రమం యొక్క అధిక్యం చొప్పున; వానిన్= ఆ బాలుడిని; వధియింపుము= చంపుము.

తాత్పర్యం: అగ్నికుమారుడు మిక్కుటమైన పరాక్రమం కలవాడు. మిక్కిలి గ్ర్యం కలవాడు. నిన్న కూడ సరకు గొనడు; సీ పదవిని ఆక్రమించవలె ననెడి దురుద్దేశంతో ఉత్సాహం చొప్పున తప్పక సీ పయి దండెత్తి రాగలడు. కావున, సీను ఈ లోపుగనే ఆగ్రహించి ఆతడిని వేగంగా సంహరించుము.

ఉ. అట్లయిన సీకు నింద్రత్వంబు శాశ్వతం బగు; నేమును బ్రదుకుదుము; లోకంబు లవ్యాకులంబు లగు' ననినం బురందరుం డష్టుడు సప్తమాతృకలం జిలిచి 'మీరు సని వహిసుంభవుం దైన కుమారు సమయించి, నాకుఁ బ్రియంబు సేయుం' డని పంచినం, బనిపూని వారు ఫోరంబుగా నతనిపై నడల తటీయ తేజీవిశేషంబునకు భయంబంచి. యతని శరణంబు సొచ్చి, 'యేము లోకమాతలము; మాయందు నీపు మాత్మజావంబు సేయ నర్స్యండ' వనినం గుమారుండు వాలి నభినందించి చేకొనియే; నంత నగ్నియు నిజపుత్తుపాలికి వచ్చి, యతని చేతంబుాజితుం డయి తటీయ రక్ఖాపరశ్వంబున నిలిచే; మాత్మగణంబు క్రోధంబునం బుట్టినయిది లోహితాస్య యను భామిని కుమారునకు డాబిద్దై యుపలాలనంబు సేయుచుండె; నభిలభూతగణంబులుం బఱతెంచి క్రోంచాలం బలివ్పైంచే; నబి యింతయు విని కలుఘించి.

214

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+అయినన్= ఆ విధంగా జరిగితే; సీకున్= సీకు; ఇంద్రత్వంబు= ఇంద్రపదవి; శాశ్వతంబు+అగున్= ఎలపుడు ఉండేది కాగలడు; ఏమును= మేము కూడా; బ్రదుకుదుము= (పోయిగా) జీవించ గలం; లోకంబులు= జగాలు; అవ్యాకులంబులు+అగున్= కలత చెందినట్టివి కాగలవు; అనినన్= అని చెప్పగా; పురందరుండు= దేవేంద్రుడు; అష్టుడు+అ= వెనవెంటనే; సప్తమాతృకలన్+పిలిచి= ఏదుగురు తల్లులను ఆహ్వానించి; మీరు= మీరు (సప్త మాతృకలు); చని= వెళ్చి; వహి, సంభవండు+ఐన= అగ్ని దేవుడికి పుట్టినట్టి; కుమారున్= బాలకుడిని; సమయించి= చంపి; నారున్= నారు; ప్రియంబు+చేయుండు= సంతప్తి సంపుటించండి; అని= అని చెప్పి; పంచినన్= అజ్ఞాపించి పంపగా; వారు= (ఆ సప్త మాతృకలు); పని, పూని= ఆ కార్యం నెరవేర్చ వలెననే దీక్షను పహించి; ఫోరంబుగాన్= క్రూరంగా; అతనిపైన్= ఆ బాలకుడిపై; అడరి= విజ్ఞంభించి; తదీయ, తేజన్+విశేషంబునకున్= ఆతని యొక్క దేదీప్యమానమైన వెలుగుకు; భయంబు+అంది= వెరపు

చెంది; అతనిన్, శరణంబు+చొచ్చి= అతడికి లోంగిపోయి, అతడిని కాపాడుమని వేడుకొని; ఏము= మేము; లోక మాతలము= జగాలకు తల్లులం; మా అందున్= మా యొడల; నీవు= నీవు; మాతృ భావంబు+చేయన్+అర్పండవు= తల్లి యొడల చూపే ప్రేమను చూపతగినవాడవు; అనినన్= అని పలుకగా; కుమారుండు= బాలుడు; వారినిన్= వారిని (సప్త మాతృకలను); అభినందించి= గౌరవించి; చేకొనియెన్= మన్మించి అదరించాడు; అంతన్= అటు పిమ్ముట; అగ్నియున్= అగ్ని హోత్రుడున్నా; నిజపుత్రుపాలికిన్= తన కొడుకు దగ్గరికి; వచ్చి= అరుదెంచి; అతని చేతన్= (కుమారుడిచేత); పూజితుండు+అయి= అర్థించబడినవాడై; తదీయ, రక్షా, పరత్యంబునన్= అతడి యొక్క సంరక్షణలో ఉన్నవాడై; నిలిచెన్= ఉన్నాడు; మాతృగణంబు క్రోధంబునన్= తల్లుల సముద్రాయం యొక్క కోపం వలన; పుట్టిన+అది= జన్మించినట్టిది; లోహితాస్య+అను, భామిని= లోహితాస్య అనే పేరు కల ప్రీ (ఎర్రని మొగం కలది లోహితాస్య); కుమారునకున్= బాలుడికి; దాది+ఇ= పరిచర్యలు చేసేదై (మాతృస్థానీయ అయి); ఉపలాలనంబు+చేయుచున్+ఉండెన్= ప్రేమతో సేవలు చేస్తూ ఉన్నది; అఖిల, భూత గణంబులున్= సమస్తమైన భూతాల సముద్రాయాలు; పఱతెంచి= అరుగుదెంచి; క్రొంచారిన్= (క్రొంచ+అరిన్) కుమారుడిని; పరివేష్టించెన్= చుట్టును చేరి కొలుస్తూ ఉన్నారు; అది+అంతయున్+విని= ఆ విషయాన్ని అంతా అలకించి; కలుపించి= ఆగ్రహం చెంది

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా నీవు ఆ బాలకుడిని సంహరిస్తే నీకు ఇంద్రపదవి శాశ్వతంగా దక్కుగలదు; మేముకూడా హాయిగా జీవించగలం’ అని చెప్పగా విని, దేవేంద్రుడు వెంటనే సప్తమాతృకలను పిలిచి ‘మీరు అగ్నిహోత్రుడి కుమారుడిని చంపండి’ అని ఆజ్ఞాపించాడు. ఆ సప్తమాతృకలు దేవేంద్రుడి పనుపు చేయటానికి ఉద్యమించి, కుమారుడి దగ్గరకు వెళ్ళారు. కానీ, కుమారుడి దేదీప్యమానమైన తేజస్విను చూచి, భయపడి, అతడిని శరణువేడి, అతడికి పాదాక్రాంతలు అయి ఇట్లా అన్నారు. మేము లోకమాతలం; నీవు మమ్మల్ని తల్లులవలనే చూడదగును.’ అనగా కుమారుడు తనను శరణు చొచ్చిన ఆ సప్తమాతృకలను అభినందించి మన్మించాడు. అంతట అగ్నిహోత్రుడుకూడ తన తనయుడి కడకు వచ్చి, అతడిని సంరక్షించే పనిలో ఉండి, అతడిచేత పూజించబడుతూ ఉన్నాడు. సప్తమాతృకలకోపం నుండి ఉద్ఘావించిన లోహితాస్య అనే ప్రీ, కుమారుడికి మాతృస్థానీయ ఔన్న దాదిఅయి గారాబంగా అతడిని పెంచుతూ ఉండింది. అఖిల భూతగణాలు స్వచ్ఛందంగా వచ్చి కుమారుడి చుట్టూ చేరారు. ఆ విషయాన్నంతా తెలిసికొనిన దేవేంద్రుడు కోపించాడు.

విశేషం: సప్తమాతృకలు= ఏడ్లరు తల్లులు 1. బ్రాహ్మణ 2. మాహేశ్వరి 3. కౌమారి 4. షైవి 5. వారాహి 6. ఇంద్రాణి 7. చాముండ.

ఇంద్రుడు కుమారస్యామిషై నెత్తిపచ్చట (సం. 3-216-3)

ఉ. స్ఫుందునిమీద నెత్తి బలగల్పతుడై నడతెంచె నుఢ్టట
స్వందన సామజాశ్వభట సంకుల సైన్య సమగ్ర దేవతా
ఖ్యంద సమేతుడై భువనభీకరసంగరకాంక్ష నింద్రుఁ ద
స్ఫుందితశోర్యు దగ్గికణజాత భయంకరవజ్రహస్తుడై.

215

ప్రతిపదార్థం: అస్ఫుందిత శోర్యుడు= చలించని పరాక్రమం కలవాడు ఇంద్రుడు; బలగల్పితుడు+ఇ= బలంచేత గర్భించినవాడై; ఉత్త+భట, స్వందన, సామజ+అశ్వ, భట, సంకుల, సైన్య, సమగ్ర, దేవతా, బృంద, సమేతుడు+ఇ= అతిశయించిన, రథాలతో, ఏనుగులతో, గుర్రాలతో, పైనికులతో, క్రిక్కెరిసిన సేనఅందున్న వేల్పుల సముద్రాయంతో కూడినట్టివాడై; భువన, భీకర, సంగర, కాంక్షన్= లోకభయంకరమైన యుద్ధంమీది కోరికతో; అగ్ని కణ, జాత, భయంకర, వజ్ర హస్తుడు+ఇ= నిప్పు

కణాలు విరజిమృటం చేత వెరపు గొలిసే వజ్రాయుధాన్ని చేతియందు ధరించినవాడై; స్వందుని మీదన్= కుమారస్వామి పైకి; ఎత్తి= దండత్తి; నడతెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: తన శక్తిసామర్థ్యాలమీది నమ్మకంచేత ఏర్పడిన గర్వంతో, ఉత్సాహంతో ఉరకలు వేస్తున్న రథాలు ఏనుగులు భటులతో కూడిన అపార దేవతాషైన్యంతో లోకభయంకరమైన యుద్ధం చేయటానికి ఉత్సహించిన వాడై, నిష్పత్తిలు చెరగుతున్న వజ్రాయుధాన్ని చేతపట్టినవాడై దేవేంద్రుడు కుమారుస్వామిపై దండత్తి వచ్చాడు.

వ. అంత.

216

తాత్పర్యం: అప్పుడు.

తరలము.

తరళటీధితిపుంజనిర్భరదారుణాయుధపాణు లై
తరలఁ ద్రోచి దివౌకసుల్ పఱతెంచి యార్థుచుఁ డాకే రా
శరపణీర్భవుః నాతఁయం దగ సంబ్రమస్ఫుటరీషి వి
స్ఫులితనిష్టురహస్యంభణమున్ వహించినఁ జెచ్చెరన్.

217

ప్రతిపదార్థం: దివౌకసుల్= దేవతలు; తరళ, దీధితి, పుంజ, నిర్భర, దారుణ+అయుధ, పాణులు+ఖ= ప్రకాశించే కాంతుల సముద్రాయంచేత చుట్టుకొనబడి భయంకరంగా కనిపించే ఆయుధాలు కల చేతులు కలవారై; తరలన్+త్రోచి= ఉప్పాంగి వచ్చి; పఱతెంచి= వేగంగా అరుగుదెంచి; ఆర్యుచున్= కేకలు వేస్తూ; ఆ శరపణ+ఉద్భుతున్= రెల్లుగడ్డి గుంపులో జన్మించిన ఆ కుమారస్వామిని; తాకేరి= ఎదుర్కొన్నారు; ఆతఁడున్= ఆ కుమారుడుకూడా; తగన్= అనుష్టగా, సంభ్రమ, స్ఫురు, రోష విష్ణురిత, నిష్పర, హస, జృంభణమున్= వేగిరపాటుతో వ్యక్తమైన కోపంచేత వ్యాపించిన కలోరమైన అతిశయించిన నగపును; వహించినన్= పొందగా; చెచ్చెరన్= వేగంగా.

తాత్పర్యం: అటు పిమృట దేవతలు తళతళ వెలుగొందుతున్న భయంకర మైన ఆయుధాలు చేతులలో ధరించినవారై ఉత్సాహం ఉప్పాంగేటుల్లుగా కేకలు వేస్తూ కుమారస్వామిపై దండత్తి వచ్చారు. అప్పుడు ఆ కుమారస్వామి వేగిరపాటుతో కూడిన కోపంవలన ఏర్పడిన కలోరమైన నవ్వు తన పెదవులపై విరియగా, వేగంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి చూడు: ఆరణ్య. 4.402 విశేషం.

తే. అతని ముఖాహస్వరంబుల నధ్యతముగ , సుగ్రదహనశిఖావకు లుధ్యవించి

వేల్వమూకల నలికట్టి వేల్వ దొడగె; , నంత నెంతయు సంబ్రాంతు లగుచు సురలు.

218

ప్రతిపదార్థం: అతని, ముఖ, గహ్వారంబులన్= ఆ కుమారస్వామి మొగాలు అనే గుహలనుండి; అద్భుతముగన్= అచ్చెరువు కొలుపుతూ; ఉగ్ర, దహన, శిఖా+అవజులు= భయంకరమైన అగ్ని జ్వాలల సముద్రాయాలు; ఉద్భవించి= పుట్టి; వేల్వ మూకలన్= దేవతల గుంపులను; అరికట్టి= అణాచివేసి; వేల్వన్+తొడగెన్= కాల్చివేయసాగాయి; అంతన్= అటు పిమృట; సురలు= దేవతలు; ఎంతయున్; సంబ్రాంతులు+అగుచున్= మనస్సు చెదరినవారు ఔతూ.

తాత్పర్యం: ఆ కుమారస్వామి ముఖాలనే గుహలనుండి ఆశ్చర్యకరంగా అగ్నిజ్యాలల సముద్రాయాలు వెలువడి, దేవతల గుంపులను అణచివేసి కాల్పసాగాయి. అంతట దేవతలు మనస్సు చెదరినవారు ఔతూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ‘నీ కింకరులము మమ్ముం , జేకొని కృపఁ గావు’ మనుచు శిఖినందను న స్తోత్రబలు శరణ వేదిను , జేకొని దాహాభయ ముడుగు జేసే నతండున్.

219

ప్రతిపదార్థం: నీ, కింకరులము= నీ యొక్క సేవకులం; మమ్మున్= మమ్ము; చేకొని= స్వీకరించి; కృపన్+కావుము= దయతో కాపాడుము; అనుచున్= అని పలువుతూ; అస్తోక, బలున్= ఎష్టువ శక్తి కలవాడిని; శిఖినందనన్= అగ్నిహోత్రుడి పుత్రుడైన కుమారస్వామిని; శరణు వేదినన్= అభయాన్ని ప్రార్థించగా; అతండున్= ఆ కుమారస్వామియును; చేకొని= స్వీకరించి; దాహా, భయము= అగ్నివలన ఏర్పడిన వెరపును; ఉడుగ్ను+చేసెన్= తొలగిపోయేటట్లుగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: అంతట దేవతలు, ‘ఈ మహాసుభావా! మేము నీకు భృత్యులం; మమ్ము నీ దాసులుగా స్వీకరించి దయతో కాపాడునది’ అంటూ కుమారస్వామిని ప్రార్థించారు. కుమారస్వామి వారిపై జాలికలిగి, శరణార్థులైన ఆ దేవతలను అగ్నిభయంనుండి తప్పించి, వారికి అభయం ఇచ్చాడు.

వ. ఇట్లు దేవతలు గుమారు నాశ్రయించినం జాచి బలసూదనుండు క్రోధఫుశ్మాల్చితస్తయనుండై యతనిమీద వజ్రింబు వైచిన, నబి తటీయ దక్షిణపార్వ్యింబుఁ దాకేన, నం దొక్క పురుషుండు గాంచసపర్షుండును శక్తి ధరుండును మేఘవదనుండును లై విశాఖుం డును పేరం బ్రథవించే; మతియునుం గన్యాకుమార గణింబు లనేకంబులు పుట్టె; నబి యెల్లునుం గని జనితభయయుం దై హరిహాయుం డగ్గిసంభవు సభయం బని కొలిచే; సంత సమరులు సంతసిల్లి సింహానాదంబులు సెలంగ పస్తుఖు శతమఖులం బలపేష్టించి’ రని చెప్పి వెండియు మార్గందేయుం డి ట్లనియె.

220

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; దేవతలు= వేల్పులు; కుమారున్+ఆశ్రయించినన్= కుమారస్వామిని శరణ వేడగా; చూచి= అరసి; బలసూదనుండు= దేవేంద్రుడు; క్రోధ, ఘూర్ణిత, నయనుండు+ఱ= కోపం చేత తిరుగుడు పడిన కన్నులు కలవాడై; అతని మీదన్= (ఆ కుమారస్వామిపై); వజ్రింబు= వజ్ర మనే ఆయుధాన్ని; వచ్చినన్= వేయగా; అది= (ఆ వజ్రాయుధం); తటీయ, దక్షిణ పార్వ్యింబున్= ఆ (కుమారస్వామియొక్క) కుడిపైపు దేహాగాన్ని; తాకేనన్= స్వీచించగా; అందున్= (ఆ కుడి పార్వ్యింలో); ఒక్క, పురుషుండు= ఒక మగవాడు; కాంచన పర్షుండును= బంగరు మిసిమిరంగు కలవాడున్నా; శక్తి ధరుండును= శక్తి అనే ఆయుధాన్ని తాల్చిన వాడున్నా; మేఘ వదనుండునున్= మేక మొగం కలవాడున్నా; ఱ= అగుచు; విశాఖుండు+అనుపేరన్= విశాఖుడు అనే పేరు కలవాడై; ప్రభవించెన్= పుట్టుడు; మతియునున్= ఇంకను; కన్యా, కుమార, గణింబులు+అనేకంబులు= పెక్కుమంది బాల బాలికల గుంపులు; పుట్టును= ఉద్ఘవించాయి; అది+ఎల్లనున్+కని= ఆ సంఘటనను అంతటిని చూచి; జనిత, భయుండు+ఱ= పుట్టిన భయం కలవాడై - అనగా భయపడి; హరిహాయుండు= దేవేంద్రుడు; అగ్ని సంభవున్= అగ్నిహోత్రుడికొడుకైన కుమారస్వామిని; అభయుంబు+ఱని, కొలిచెన్= శరణ వేడుకొను; అంతన్= పిమ్ముట; అమరులు= దేవతలు; సంతసిల్లి= సంతోషించి; సింహా నాదంబులు+చెలంగన్= సింహా గర్జనలు ధ్వనించగా; పట్ట+ముఖ, శతమఖులన్= ఆరు మొగాల దేవర అయిన కుమారస్వామిని, నూరు జన్మముల దేవర అయిన దేవేంద్రుడిని; పరిపేష్టించిరి= చుట్టును చేరి కూర్చున్నారు; అని చెప్పి= అని పలికి; వెండియున్= తిరిగి; మార్గందేయుండు= మార్గందేయుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా, దేవతలు కుమారస్వామిని శరణవేదటంచేత దేవేంద్రుడు అగ్నహోదగ్ని దయ్యాడు. అతడు కుమారస్వామిషై తన వజ్రాయుధాన్ని ప్రయోగించాడు. ఆ వజ్రాయుధం కుమారస్వామి శరీరంలోని కుడి భాగాన తాకింది. అప్పుడు ఆ భాగంనుండి ఒక పురుషుడు బంగరుమిసిరంగు కల శరీరంతో, మేక మొగంతో జన్మించాడు. ఆ పురుషుడు శక్తి అనే ఆయుధాన్ని ధరించాడు. అతడిపేరు విశాఖుడు. అతడితో పాటు లెక్కకు మిక్కిలి బాల బాలికలు ఉండ్చినించారు. ఆ వింతసన్నిషేషాన్ని చూచి భయపడి దేవేంద్రుడు తాను కూడ కుమారస్వామిని శరణు వేడాడు. అక్కడ ఉన్న దేవతలందరు సంతోషింతో సింహాదాలు చేస్తూ కుమారస్వామి దేవేంద్రుల చుట్టూ చేరి నిల్చారు' అని చెప్పి మార్గందేయమహా మరియు ఈ విధంగా తెలిపాడు.

- సీ.** అయ్యగ్గేసంభవు నాయతోస్తుతబాహు, | నాముక్తకవచు, దేశోమహిష్ము,
నాలోహితాంబరు, హరికుండలకర్ణు, | గనకరత్వేజ్ఞుల ఘనకిరీటు,
సంపూర్ణయోవను, సర్వలక్షణయుక్తు, గని, యసురాగిల్లి కమలనిలయ
సాకార యై పచ్చి యభిలంబు | జాడంగ, సితపద్మహాస్త యై యతని | బొండె;
- అ.** శ్రీసుమేతుండ్రై విశేషకాంతిస్తుల్లి | నొలసి పూర్ణచంద్రుచెలువు దాల్చి
యున్నవాని | జాచి రుత్సుల్లిచన, కుముదు లగుచు ముసులు శమరవరులు.

221

ప్రతిపదార్థం: కమల నిలయ= పద్మ నివాసిని అయిన లక్ష్మీదేవి; ఆ+అగ్ని, సంభవున్= అగ్నహోత్రుడి కుమారుడైన ఆ కుమారస్వామిని; ఆయత+ఉన్నత, బాహున్= నిడివి అయిన మరియు ఎత్తైన భూజాలు కలవాడిని; ఆ ముక్త కవచున్= ధరించబడిన కవచం కలవాడిని- అనగా కవచం ధరించిన వాడిని; తేజస్+మహిష్మున్= దేదీష్యమాన మైన వెలుగు చేత గొప్ప వాడైన వాడిని; ఆలోహిత+అంబరున్= మిక్కిలి ఎర్ర సైన వస్త్రాలు కలవాడిని; పోరి, కుండల, కర్ణున్= అందమైన దుర్మలు గల చెవులు కలవాడిని; కనక, రత్న+ఉజ్జ్వల, ఘన, కిరిటున్= బంగారంతో మఱులతో ప్రకాశించే గొప్ప కిరిటం కలవాడిని; సంపూర్ణ, యోవనన్= నిండు జవ్వనంతో తొణికిసలాడుతున్న వాడిని; సర్వ, లక్ష్మణ, యుక్తున్= అన్ని మంచి గుణాలతో కూడిఉన్న వాడిని; కని= చూచి; అనురాగిల్లి= [ప్రేమించి]; స+అకార+ఐ, వచ్చి= శరీర ధారణి అయి అరుగుదెంచి; అభిలంబున్+చూడంగన్= సమస్తం (సర్వభూతాలును) చూస్తాడుండగా; సిత, పద్మ, హస్త+ఐ= తెల్లని తామరపువ్వులను రెండు చేతుల్లో ధరించినదై; అతనిన్= అకుమారస్వామిని; పాందెన్= చేరింది; ముసులున్= బుమలును; అమర, వరులున్= దేవతలలో శేషులును; శ్రీ, సమేతుండ్రు+ఐ= లక్ష్మీదేవితో కూడిన వాడై; విశేష, కాంతి, స్వార్థిన్+భలసి= గొప్పదైన వెలుగు యొక్క వ్యాప్తిచేత ఒప్పారి; పూర్ణ, చంద్రు, చెలువు+తాల్చి= నిండు చందురుడి పాలుపు ధరించి; ఉన్నవానిన్= ఉన్న వాడిని, కుమారస్వామిని; ఉత్తు+పుల్ల, లోచన, కుముదులు+అగుచున్= బాగా వికసించిన తెల్లకులవలవంటి కన్ములు కలవారు ఔతూ; చూచిరి= తిలకించారు.

తాత్పర్యం: అగ్నహోత్రుడి పుత్రుడైన ఆ కుమారస్వామి నిడివి అయి ఎత్తైన భూజాలు కలవాడు. కవచాన్ని ధరించిన వాడు. దేదీష్యమానమైన వెలుగు వెల్లి విరిసిన ముఖం కలవాడు. మిక్కిలి ఎర్రదైన వస్త్రాలు ధరించినవాడు. మఱులు పాదిగిన బంగారు కిరీటం ధరించిన వాడు. నిండు జవ్వనం తొణికిసలాడుతున్నవాడు. సర్వ సద్గుణ విరాజితుడు. అట్టి అతడిని చూచి [ప్రేమించి], లక్ష్మీదేవి శరీరధారణి అయి వచ్చి అతడిని చేరింది. ఆమె చేతిలో శృంగారకమలం విరిసి ఉంది. ఆ రీతిగా లక్ష్మీయుక్తుడై దేదీష్యమానంగా వెలుగొందుతున్న కుమారస్వామిని పూర్ణచంద్రుడివలె సాందర్భంతో ఒప్పారేవాడిని బుమలు వేల్పులు అనందంతో ఆశ్చర్యంతో తిలకించారు.

వ. అంత షష్ఠివసంబు సంప్రాప్తం బయ్యె; నందు మహాముఖులందఱు మహానేను నతిభక్తిం బూజంచి,
కృతాంజలులై యిట్లనిరి. 222

ప్రతిపదార్థం: అంతటన్= అటు పిమ్మట; షష్ఠి దివసంబు= ఆరవ రోజు; సంప్రాప్తంబు+అయ్యెన్= వచ్చింది; అందున్= అక్కడ; మహా, మునులు+అందఱున్= గొప్ప బుమలు అందరున్నా; మహానేనున్= కుమారస్వామిని; అతిభక్తిన్= మిక్కిలి పూజ్యభావంతో; పూజించి= ఆరాధన చేసి; కృత+అంజలులు+ఐ= ఘుటించిన కైమోడుపులు కలవారలై- నమస్కరించిన వారై; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: ఆ పిమ్మట ఆరవదినం వచ్చింది. అచట ఉన్న గొప్ప బుమలు కుమారస్వామిని భక్తితో ఆరాధించి, నమస్కరాలు చేసి ఈ విధంగా పలికారు.

ఉ. ‘పుట్టిన యాఱునాశులకుఁ బోంపిలవోయి జగంబు లన్నియున్
దట్టుఁడ వై జయించితి ముదంబుగ నీదు మహాత్ము మెంతయుం
జట్టులు గాదె! యిట్టి యవిజేయుఁడ వింద్రుపదంబు నీక కాఁ
బట్టము గట్టి యేలుము కృపన్ మము నెల్లను వహ్నిసంభవా!’ 223

ప్రతిపదార్థం: వహ్నిసంభవా!= అగ్నిహోత్రుడి కొడుకు నయిన ఓ కుమారస్వామీ!; పుట్టిన= జన్మించిన; ఆఱు, నాశులకున్= ఆరు రోజులకు; పొంపిరి+పోయి= అతిశయించి; జగంబులు+అన్నియున్= లోకాలు అన్నింటిని; దట్టుఁడవు+ఐ= ధీరుడవై; ముదంబున్= సంతోషంతో; జయించితి(వి)= గలిచావు; నీదు, మహాత్ముము= నీ యొక్క గొప్పదనం; ఎంతయున్= మిక్కటంగా; చిట్టలు+కాదె= అచ్చెరువు కొల్పేది కదా; ఇట్టి+అవిజేయుఁడవు= ఈ విధంగా ఓటమి చెందని వీరుడవు; ఇంద్ర పదంబు= ఇంద్రుడి యొక్క పదవి; నీకున్+అ+కాన్= నీకు మాత్రమే ఉండేటట్లుగా; పట్టము+కట్టి= పట్టాభిషేకం చేసి; మమున్+ఎల్లను= మమ్మల నందరిని; కృపన్= దయతో; ఏలుము= పరిపాలించుము.

తాత్పర్యం: ‘అగ్నిదేవుడి పుత్రుడవైన కుమారస్వామీ! నీ మహామ మిగుల ఆశ్చర్యకరమైనది. నీవు పుట్టిన ఆరురోజులకే అవలీలగా జగాలనన్నింటిని జయించావు కదా! నీవు అజేయుడవైన మహావీరుడవు. కాబట్టి ఇంద్రపదవిని అధిష్టించి, దయతో నీవు మమ్మలను అందరిని పరిపాలించుము’.

వ. అనినం గ్రోంచాల వారలం జూచి’ యింద్రుపదవి నుండువాల కెయ్యాచి కరణీయం?’ బని యడుగుటయు వా
లట్లనిరి. 224

తాత్పర్యం: అని పలుకగా, కుమారస్వామి అక్కడ ఉన్నవారిని చూచి ‘ఇంద్రపదవిలో ఉండేవారు నెరవేర్చవలసిన పని ఏది?’ అని ప్రశ్నించగా, వారు ఇట్లు బదులు పలికారు.

మ. ‘బలముం దేజము నించి లోకముఁ గృహం బాలించు టర్మేందు భూ
జల తేజిః పవనాంబరంబులకు నస్తిర్యంబు గాకుండ ని
శ్వలశక్తిస్థితి నీగి శిష్టజనరక్షాధుష్టశిక్షాసమూ
కలనం జింద్రుపదస్థుఁ డౌ నతనికిం గర్తవ్యముల్ షష్ఠుభాా!’ 225

ప్రతిపదార్థం: పట్+ముఖా! = ఆరు మోముల దేవరా!; ఇంద్ర పదస్థాడు+బో = ఇంద్రుడి యొక్క పదవిలో ఉండే; అతనికిన్= అతడికి; బలమున్= శక్తిని; తేజమున్= వెలుగును; నించి= నింపి; లోకమున్= జగత్తును; కృషున్= దయతో; పాలించుట= ఏలుట; అర్జు+ఇందు, భూ, జల, తేజస్+పవన+అంబరంబులకున్= సూర్యుడికి, చంద్రుడికి, భూమికి, సీటికి, అగ్నికి, గాలికి, ఆకసానికిస్తే; అష్టర్యంబు+కామండన్= చలనం లేకుండా, అనగా తిరంగా ఉండటానికి; నిశ్చల, శక్తి, స్థితిన్+ఈగి= చలించని సామర్థ్యం ఒసగి; శిష్ట జన రక్షా, దుష్ట శిక్షా, సమ్+అకలనంబు= మంచివారిని రక్షించటం చెడ్డవారిని శిక్షించటం జరుపుతుండటం; కర్తవ్యముల్= చేయవలసిన పనులు.

తాత్పర్యం: ‘ఆరుమోములదేవరా! ఓ కుమారస్వామీ! స్వీయసామర్థ్యం తేజస్సు లోకంలో నిలిపి, దుష్టులను శిక్షించటం శిష్టులను రక్షించటం మూలంగా పరిపాలన చేయటం, పంచభూతాలు సూర్యచంద్రులు తిరంగా ఉండేటట్లు చూడటం ఇంద్రపదవి నధిష్ఠించేవాడు చేయదగిన పనులు.

చ. అనునెడ నింద్రుఁ డిట్లనియె, ‘నట్లయినం గడులెస్సు; దేవ! నీ వనిమిషనాయకత్వమునయం దభిషిక్తుడవై ముదంబుతో ననుఁ బని గొమ్ము నీదు కరుణన్ దొనుఁ గెల్లను బీఱి యుండెదన్; ఘనతర శార్యసారుఁడవు గావున నర్స్యుడ వింద్రులక్ష్మికిన్.

226

ప్రతిపదార్థం: అను+ఎడన్= అని చెప్పేటప్పుడు; ఇంద్రుడు= వేలుపుదొర; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు; అట్లు+అయిన్= ఆ విధంగా జరిగితే (అనిన దేవతల ప్రార్థన మేరకు కుమారస్వామీ ఇంద్రపదవిని స్వీకరిస్తే); కడు= మిక్కిలి; లెస్సు= మంచిది; దేవ!= ఓ కుమారస్వామీ!; నీవు; అనిమిష నాయకత్వమున+అందున్= దేవతల యొక్క నాయకత్వంలో; అభిషిక్తుడవు+ఇ= అభిషిక్తించబడిన వాడవు అయి (అభిషిక్తం ప్రభుత్వ లాంఘనం); ముదంబుతోన్= సంతోషంతో; ననున్= నన్ను; పని+కొమ్ము= పనులను చేయటానికి నియోగించుము; నీదు కరుణన్= నీ యొక్క దయవలన; దొసఁగు+ ఎల్లను+తీఱి+ఉండెదన్= దోషాలు అన్నిటిని దాటిన వాడవై ఉండగలను; ఘనతర శార్యసారుఁడవు= గొప్పదైన పరాక్రమం యొక్క సారాన్ని పొందిన వాడవు; కావున్; ఇంద్ర లష్ట్రుకిన్= ఇంద్రపదవి యొక్క ఐష్వర్యానికి; అర్పుఁడవు= తగిన వాడవు, యోగ్యుడవు.

తాత్పర్యం: అనగా, ఇంద్రుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు: ‘దేవతలు చెప్పిన మాటలు బాగా ఉన్నవి. ఓ కుమారస్వామీ! నీవు దేవేంద్రపదవిలో అభిషిక్తుడవై నన్ను నీ భృత్యుడిగా ఏలుకొనుము. నేను నీ ఆజ్ఞాప్రకారం నడచుకొనగలను. నాకంటే పరాక్రమంలో నీవు అధికుడవు కాబట్టి ఇంద్రపదవికి నీవే యోగ్యుడవు.

వ. ఏను దేవేంద్రుపదవి నుండ నోడుడు; నెట్లనిన భవచియ తేజోవిశేషంబులు సూచి విష్ణుత్రై కొందటు నీకు నింద్రుపదవియందు వేడ్డపుట్టునట్లుగా నే మేనింజెప్పి నావలనం గొఱగామి కల్పించి, నీకును నాకును భేదంబు సేయం జాతురు; దానం జేసి నీవు కుపితుండవై నాయెడం గృహదప్పిన నెవ్వాలికి వారింప నలవిగాదు; లోకభయంకరంబైన విగ్రహంబు ప్రవర్తల్లుఁ గావున నవశ్యంబును దివిజరాజ్యంబు నీక యొప్పించితి; మమ్మెల్ల నేలి కొ’ మ్మనినుఁ గుమారుండు నవ్వుచు ని ట్లనియె.

227

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; దేవ+ఇంద్ర, పదవిన్= వేల్పులకు ప్రభువు అయిన ఇంద్రుని పదవిలో; ఉండన్+ఓడుదున్= ఉండుటకు జంకెదను; ఎట్లు+అనిన్= అందుకు కారణం ఏమి అని అడిగితే; భవదీయ, తేజస్+విశేషంబులు= నీయొక్క

దేదీప్యమైన గొప్పకాంతి మున్సుగునవి; చూచి= అరసి; విస్కితులు+బ= ఆచ్చేరువు పొందిన వారై; కొండఱు= కొంతమంది; నీకున్; ఇంద్ర, పదవి+అందున్= వేల్పులకు ప్రభువుగా ఉండే పదవిలో; వేడ్కృ= ఆసక్తి; పుట్టునట్లుగాన్= కలుగునట్లుగా; ఏమి+ఏనిన్+చెప్పి= ఏదో ఒకటి కల్పించి పలికి; నా వలనన్= నాయందు; కొఱగామి కల్పించి= లోటుపాటు నిరూపించి; నీకును, నాకును= నీకును నాకును మధ్య; భేదంబు+చేయన్+చూతురు= శత్రుత్వం ఏర్పడేటట్లు ప్రయత్నాలు చేయగలరు; దానన్+చేసి= అందువలన; నీవు; కుపితుండవు+బ= కోపం చెందిన వాడవై; నా+ఎడన్= నా యొడల; కృష్ణన్+తప్పినన్= దయవూలితే, ఆగ్రహాస్తే; ఏ+వారికిన్= ఎట్లి వారికినైనను; వారింపన్= ఆపుటకు; అలవి+కాదు= శక్యం కాదు; లోక, భయంకరంబు+బన్= లోకానికి అంతటికి భయం కలిగించేది అయిన; విగ్రహంబు= కయ్యం; ప్రవర్తిల్లన్= ఏర్పడుతుంది; కాపునన్= కాబట్టి; అవశ్యంబును= తప్పనిసరిగా; దివిజ రాజ్యంబు= దేవతల ఏలుబడి; నీకున్+అ= నీకు ఒక్కడికే; ఒప్పించితిన్= సమర్పించాను; మమ్మున్+ఎల్లన్= మమ్మిలిని అందరిని (వేల్పుల నందరిని); ఏలి కొమ్ము= పరిపాలించుకొమ్ము; అనినన్= అని చెప్పగా; కుమారుందు= కుమారస్వామి; నప్పుచున్= నప్పుతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: నేను దేవేంద్రపదవిని ఇక అధిష్టింప జాలను. ఎందుకంటే దేదీప్యమానమైన నీ తేజస్సు చూచి, ఆచ్చేరువు పొందిన కొంతమంది నీవే దేవతలకు తగిన ప్రభుడవు అని చెప్పి, నీకు దేవేంద్రపదవిపై అభిలాష కలిగేటట్లు చూడగలరు. అప్పుడు నామీద నీకు ఆగ్రహం ఏర్పడవచ్చును. అప్పుడు నీవు నారై పరాక్రమించిన, నిన్న ఆపగల వార లెవరు? మనమధ్య ఏర్పడే శత్రుత్వం జగత్తుకు వినాశకరం. అందుచేత నీకును, నాకును, లోకానికి మేలు కలుగ వలెననే మంచిణ్ణెశంతో ఈ దేవలోక రాజ్యాన్ని నీకు సమర్పించటానికి ఉద్యమించాను. నన్ను, నాతోడి వేల్పులను దయతో పరిపాలించుము' అని దేవేంద్రుడు అభ్యర్థించాడు. ఆ మాటలు విని ఆదరాభిమానాలు సూచించే నప్పుతో కుమారస్వామి ఇట్లా బదులు పలికాదు.

ఉ. ‘అట్టివి యేల పుట్టు? నమురాభిష! నీవ జగత్తుభుండ వై
యిట్లు మైన తేజము వహించి సుఖంబున నుండు; మేను నీ
చుట్టుమైనై భుజాబలము సాంపున నీ కెలసంబు ఓర్దెదం;
జట్టున నన్నుఁ బంపుము భృశంబుగ నెయ్యుది కార్య మిత్తజీన్?’

228

ప్రతిపదార్థం: అమర+అధిషి= ఓ దేవేంద్రుడా; అట్టివి= అటువంటిని - అనగా చెప్పుడుమాటలవలన మనమధ్య ఏర్పడే విభేదాలు; ఏల= ఎందువలన; పుట్టున్?= కలుగుతాయి; నీవు+అ= నీవు మాత్రమే; జగత్తోప్రభుండవు+బ= లోకాలను పరిపాలించే రాజువులయి; ఇట్లలము+బన్= పౌచ్చు అయిన; తేజము= దేదీప్యమానమైన కాంతి; వహించి; సుఖంబునన్+ఉండుము= సొఖ్యాన్ని అనుభవించుము; ఏను= నేను; నీ చుట్టుమును+బ= నీ యొక్క బంధువును ఐ; భుజా, బలము, సాంపునన్= పరాక్రమం యొక్క సాగసుచేత; నీ కెలసంబు= నీ యొక్క వని; తీర్చెదన్= నెరవేరుస్తాను; చట్టునన్= శీఘ్రంగా; నన్నున్= నన్ను; పంపుము= నియోగించుము; ఈ+తతిన్= ఈ సందర్భాన; భృశంబుగన్= వేగంగా; కార్యము= నెరవేర్పువలసిన పని; ఎయ్యది= ఏది?

తాత్పర్యం: ‘ఓ దేవేంద్రా! చెప్పుడుమాటలవలన నీకును నాకును మధ్య శత్రుత్వం ఎన్నటికిని ఏర్పడదు. నీవు మనస్సులో ఎట్టి సంకోచాన్ని పెట్టుకొనవలదు. నీవు గొప్ప తేజమ్మి కలవాడవు. అనుభవజ్ఞుడవు. పరిపాలనలో సామర్థ్యం ఉన్నవాడివి. నీవే దేవలోకాన్ని నిశ్చితంగా ఏలుకొనుము. నేను నీకు బంధువుగా నీ అండ నిలిచి నా పరాక్రమం ప్రదర్శించి నీ పనులను నిర్వహించగలను. ఇప్పుడు అవశ్యం నెరవేర్పుదగిన కర్తవ్యాన్ని సూచింపుము. వెంటనే నెరవేర్పుగలను’.

చ. అనపుడు సంతసిల్లి యతఁ డాతని కిట్లను 'నట్టు లైన నీ
పనుపున నేను సత్యహితభాషణ! యింద్రపదంబునందు ని
ఖీ నెగడువాడ సైతి: సురసేనల కెల్లను నాయకుండ వై
ఘనభుజ! నీవు సత్సుప జగద్ధయమోచన మాచలంపవే!

229

ప్రతిపదార్థం: అనపుడున్= అని చెప్పగా; అతడు= (దేవేంద్రుడు); సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఆతనికిన్= (కుమారస్వామికి); ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; సత్యహిత భాషణ!= నిజంగా మేలొనగూర్చునట్టి దానిని వచించేవాడా, ఓ కుమార స్వామి!; అట్లులు+ఇన్నున్= ఆ విధంగా అయితే; (అనగా నీవు చెప్పినట్లుగా నీవు నాకు బంధువుగా ఉండి, నాకు అండగా నిలిస్తే); నీ పనుపునన్= నీ అనుమతి చొప్పున; ఏను= నేను; ఇంద్ర, పదంబు నందున్= దేవేంద్ర పదవిలో; నిల్చి= ఉండి; నెగడువాడన్+ఇతిన్= ఒప్పునట్టివాడను అయినాను; ఘన, భుజ!= గొప్ప బాహువలు కలవాడా! మిక్కుటమైన పరాక్రమం కలిరుడా!; సుర, సేనలకున్+ఎల్లను= సమస్తమైన వేల్పుల భటులకు; నాయకుండవు+ఇ= నేతవు అయి-సేనాధిపతివై; నీవు; సత్త+కృపన్= మంచి దయతో; జగత్త+భయ, మోచనము= లోకానికి ఏర్పడిన భీతిని తొలగించటం; ఆచరింపవే!= చేయవా! (చేయుము).

తాత్పర్యం: అని కుమారస్వామి చెప్పాడు. ఆ మాటలు విని దేవేంద్రుడు మిక్కిలి సంతసించాడు. అంతట దేవేంద్రుడు కుమారస్వామితో ఈ విధంగా అన్నాడు: 'సత్యాన్ని వచించేవాడా! నామేలు కోరి వచించేవాడా! నీ మాటలు విషసించి నీ అనుమతి చొప్పును నేను ఈ దేవేంద్రపదవిలో ఉండటానికి అంగీకరిస్తున్నాను; గొప్ప పరాక్రమంగల మహాబాహుడా! నీవు దేవతా సైన్యానికి నాయకుడవై, సర్వసేనాపతివై పరాక్రమ ప్రాభవంతో లోకంలో ఏర్పడి ఉన్న భయాన్ని తొలగించటానికి దయతో పూనుకొనుము'.

వ. అనినఁ గుమారుండు మరుత్వతి కిట్లనియే.

230

తాత్పర్యం: అనగా కుమారస్వామి దేవేంద్రుడితో ఇట్లు అన్నాడు.

ఉ. 'సీకు జ్ఞయంబుగా భవదనీకినికిం బతి నయ్యదన్ భుజీ
తేకపటుప్రభావము లజేయములై పెనుపాండఁ బేర్లి ఘో
రాక్షతు లైన నీ లపుల నందఱు దుశ్శైద సర్వలోక ర
క్షాకరషైకప్పత్తి నవికల్పుడ నయ్యదఁ; గట్టు పట్టమున్'.

231

ప్రతిపదార్థం: సీకు+ప్రియంబుగాన్= సీకు సంతోషం కలిగేటట్లుగా; భవత్త+అనీకినికిన్= నీ సైన్యానికి; పతిన్= భర్తను; అయ్యదన్= ఔతాను; భుజ+ఉత్సీక, పటు, ప్రభావములు= భుజ పరాక్రమంయొక్క గొప్ప మహిమలు; అజేయములు+ఇ= గెలపటానికి వీలు లేనివై; పెనుపు+బందన్= అతిశయించగా; పేర్చి= నిజంభించి; ఘోర+ఆక్రూతులు+ఇన్= వెఱపు గొలుపే రూపాలు కలవారైన; నీ, రిపులన్+అందఱున్= నీ యొక్క శత్రువులను అందరను; తున్నెదన్= సంహరిస్తాను; సర్వ, లోక, రష్ణా, కరణ+ఏక, వృత్తిన్= సమస్తమైన జగత్తును కాపాడే కార్యంలో మాత్రమే దీఢ కలవాడవై; అవికల్పుడన్+అయ్యదన్= సందేహం లేనివాడను కాగలను; పట్టమున్= (సర్వసేనాపతి పదవికి) అధికారాన్ని; కట్టు(ము)= నిబంధించునది.

తాత్పర్యం: అని ఇంద్రుడు పలుకగా, కుమారస్వామి ఇట్లా సమాధానం చెప్పాడు: ‘నీకు సంతుష్టి కలిగేటట్లుగా నేను నీ సర్వసైన్యాధిపత్యాన్ని వహించగలను; గొప్పపరాక్రమం ప్రదర్శించి వెఱపు గౌలిపే నీ శత్రువుల నందరిని సంహరించగలను; నిస్యంశయంగా విశ్వశేయాన్ని ఒనగూర్పగలను. దీనికి తిరుగు లేదు. ఇక, నీ సర్వసేనాపతిగా నాకు పట్టం గట్టుము’.

శ. అనిన నతిశ్చీతుం డగుచుఁ బురుపూతుండు సకలసురమునిగణసుమేతుండై తత్కషణంబ కుమారునకు నభిలదేవసేనాభిపత్యంబునం దజ్ఞపేకం భీశలించె; మునివరుల జయజయ శబ్దంబులు నమరుల సింహా నాదంబులుం గీస్వర గంధర్వగానంబులు మంగళతూర్పరావంబులు నప్సరో నర్తనంబులుగ గల్పతరు కుసుమ వర్షంబులు సమకాలప్రవృత్తంబు లయ్యం; బరార్థభూషణమణిప్రభాలంకృతంబైన కుమారు మౌళిభాగంబున నుజ్జలంబైన ధవళాతపత్రంబు సురగీలశిఖరోపలగతం బగు శరచ్ఛంద్ర జింబంబు నమకలించు చుండె; నట్టియేడ.

232

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని చెప్పగా; అతి ప్రీతుండు+అగుమన్= మిక్రిలి సంతుష్టిని చెందినవాడు చౌతూ; పురుషాతుండు= దేవేంద్రుడు; సకల, సుర, ముని, గణ, సమేతుండు+ఐ= సమస్తమైన వేల్పులయొక్క మునుల యొక్క సమూహాలతో కూడిన వాడై; తద్వ+క్షణంబు+అ= ఆ క్షణంలోనే - వెను వెంటనే; కుమారునకున్= కుమారస్వామికి; అభిల, దేవ, సేనా+అధిపత్యంబు నందున్= సమస్తమైన వేల్పులయొక్క సర్వసేనాపతి పదవిలో; అభిపేకంబు+బనరించెన్= లాంఛనమైన స్నానాన్ని చేయించాడు; మునివరుల జయజయ శబ్దంబులున్= బుమిలలో శ్రేష్ఠులైనవారు పలికిన ఆశీర్వాదాన్ని సూచించే జయం జయం అనే మాటలును; అమరుల, సింహానాదంబులున్= వేల్పులు సంతోషంతో చేసిన సింహాగ్రసలవంటి కేకలును; కిస్సర, గంధర్వ గానంబులు= కిస్సరులు, గంధర్వులు పాడిన పాటలును; మంగళ, తూర్పు, రావంబులున్= శుభాన్ని సూచించే వాద్యధ్వనులును; అప్సరస్+నర్తనంబులున్= దేవవేశ్యలు చేసిన నాట్యాలున్ను; కల్ప, తరు, కుసుమ వర్షంబులున్= వేలుపు చెట్లనుండి కురిసిన పూలజల్లులున్ను; సమకాల ప్రవృత్తంబులు+అయ్యెన్= ఒకే సమయంలో ఏర్పడ్డాయి; పరార్థ, భూషణ, మణి, ప్రభా+అలంకృతంబు+ఐన్= శ్రేష్ఠులైన నగల యందలి మణిలయొక్క కాంతులచేత అలంకరించబడిన; కుమారు, వ్యాళి, భాగంబున్= కుమారస్వామియొక్క శిరస్సుపైభాగాన; ఉత్త+జ్యలంబు+ఐన్= మిక్కుటంగా వెలుగొందుతున్న; ధవళ+అతపత్రంబు= తెల్లని గొడుగు; సుర, గిరి, శిఫర+ఉపరి, గతంబు+అగు= వేల్పుకొండ యొక్క పై భాగానికి చేరిన; శర్తు+చంద్ర, బింబంబున్= శరత్ములంలో కనబడే చంద్రమండలాన్ని; అనుకరించుచున్+ఉండెన్= సరిపోలుతున్నది; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని దేవేంద్రుడు మిక్రిలి ఆనందించాడు. అతడు వెనువెంటనే వేల్పులతో మహర్షులతో కూడి కుమారస్వామిని సర్వసైన్యాధిపతిగా నియమించి అభిపేకించాడు. దేవర్షులు జయజయధ్వనాలతో కుమారస్వామిని ఆశీర్వదించారు. వేల్పులు సింహాదాలు చేసి తమ సంతోషాన్ని వ్యక్తం చేశారు. కిస్సరులు, గంధర్వులు పాటలు పాడారు. దేవకన్యకలు నాట్యం చేశారు. కల్పవృక్షాలు పుష్పులను వర్షించాయి. ఇవి అన్నీ ఏకకాలంలోనే జరిగాయి. అప్పుడు కుమారస్వామిశిరస్సుమీద నవరత్నాలతో పాదుగబడిన విలువైన ఆభరణాలు వెలుగొందాయి. ఆతడి శిరస్సుపై ప్రకాశించే తెల్లనిగొడుగు శరత్ములంలో మేరుపర్వతశిఖరంమీద ఉదయించిన చంద్రబింబంవలె ప్రకాశించింది. ఆ సమయంలో.

విశేషం: కిస్సరులు= అశ్వముభాలు నరశరీరాలూ కలవారు. దేవతలలో ఒక తెగ. గంధర్వులు= వేల్పులలో ఒక తెగ. గాయకులు.

ఈశ్వరుండు గుమారస్యామియొద్దకు వచ్చుట (సం. 3-218-25)

శా. నానాసిద్ధగణంబు గొల్పా బరమానందంబునం జంద్ర రే
భూ నవ్యాంచితమోళ భూరభుజగాకలోప్లోలాకారుఁ దీ
శాసుం దాసతశంకరుండు గెలజాసంయుక్తుడై వచ్చేఁ ద
తేనానిం బ్రియాసూసు షష్ముఖుని వీక్షింపం గముం బ్రేమతోన్.

233

ప్రతిపదార్థం: చంద్ర, రేఖా, నవ్య+అంచిత, మౌళి= చంద్రవంకచేత క్రొత్తగా ఒప్పారు సట్టి ఇరం కలవాడు- శివుడు; ఈశాసుండు= శివుడు; అనత శంకరుండు= వినయంతో నమస్కరించువారలకు శుభం కలిగించేవాడు; నానా, సిద్ధ, గణంబు= పెక్కుమంది సిద్ధుల సముదాయం; కొల్పున్= సేవించగా; పరమ+అనందంబునవ్= గొప్పాదైన సంతోష తన్నయత్యంతో; భూరి, భుజగ+అకల్ప+ఉత్తో+జ్యుల+ఆకారుఁడు= గొప్పావైన పాములచేత అలంకరించబడి మిక్కెలి ప్రకాశించే ఆకారం కలవాడు- అనగా భుజగభూషణుడైన శివుడు; గిరిజా+సంయుక్తుడు+ఖ= పార్వతీదేవితో కూడిన వాడై; తవ్+సేనానిన్= ఆ సేనాధిపతి అయిన కుమారస్యామిని; ప్రియ, సూమన్= అనగు కొడుకును; షట్+ముఖునిన్= ఆరుముఖాలు కలవాడిని; వీక్షింపన్= చూడటం కొరకై; కడున్= మిక్కెలి; ప్రేమతోన్= అనురాగంతో; వచ్చేన్= అరుదెంచాడు.

తాత్పర్యం: బాలచంద్రఫరుడు భక్తులకు శుభం కలిగించేవాడు, నాగభూషణుడు అయిన ఈశ్వరుడు సిద్ధగణాలు తనను సేవిస్తూ ఉండగా, పార్వతీసమేతుడై తన కుమారుడైన షణ్ముఖుడిని చూడటానికి ప్రేమతో అరుదెంచాడు.

విశేషం: (1) సిద్ధులు = అణిమాచులైన అష్ట సిద్ధులు కలిగిన దివ్యపురుషులు. (2) కుమారస్యామి శివుడి పుత్రుడైన కథ. పార్వతీ పరమేశ్వరులు శృంగారమందిరంలో ఉండగా అగ్నిదేవుడు ‘బల్లి’ రూపంలో గోడపై సకిర్పించున్నాడు. ఆ బల్లిని చూచి పార్వతీదేవి ఇంచుక సంచలించినపుడు శివుడికి రేతఃఫలన మైనది. అప్పుడు శివు డాగ్రహించి ఆ రేతస్సును ఆ బల్లి నోటిలో పోశాడు. అగ్నిహోత్రుడు ఆ వీర్యాన్ని భరించజాలక ఆవేదనపడుతూ తదుపరి మునిపత్సులను వలచాడు. స్వాహాదేవి సంగ్రహించిన రేతస్సును మాతృక శివుడే, ఈ విధంగా షణ్ముఖుడు ఈశ్వరుడికి ప్రియపుత్రుడు.

వ. ఇట్లు వచ్చి మహాదేవుండు మహాసేనుం గాగిలించుకొని యతనికి విశ్వకర్మ నిర్మితంబును హేమమయింబును నయిన పుష్పమాలిక యొసంగె’ నని చెప్పిన విని ధర్మజుండు ‘కుమారుడు రుద్రాంశజుఁ దని చెప్పుదు; రబియే?’ ట్లనిన మార్గందేయుండు పాండవేయున కిట్లనియే; ‘విసుము; రుద్రుండు ముస్కు వీర్యంబు వహియందు సంగ్రహించినఁ దత్తేషోవిశేషంబునం జేసి పావకుండు గుమారు నుత్సాధించే; నభయునుం గాక, యగ్ని రుద్రుం దని వేదవిదు లైన విప్రులవలన వినంబడు; నట్లగుటం గుమారుండు వహిసంభవుండును, రుద్రసూనుండును నని చెప్పంబడియే; నగ్నిభామిని గృత్తికాభ్యులైన మునిపత్సు లార్యుర రూపంబులు గ్రేకొని, ప్రియ సమాగముంబు సలిపి శేత్రశైలంబున రేతస్సులంబున సేయుటం బ్రథవించినవాడు గాపునఁ గాల్కుయే స్కంద నామంబులం బరగె’ నని చెప్పి యిట్లనియే.

234

ప్రతిపదార్థం: మహాదేవుండు= పరమశివుడు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; వచ్చి= అరుగుదెంచి; మహాసేనన్= కుమారస్యామిని; కొగిలించుకొని= ఆశ్చేషణం చేసి; అతనికిన్= ఆ కుమారస్యామికి; విశ్వకర్మ నిర్మితంబును= విశ్వకర్మచేత చేయబడినట్టిదియును; హేమ, మయింబును= బంగారంతో కూడినట్టిది; అయిన= అయినట్టి; పుష్ప, మాలిక= పూలదండ; ఒసంగెన్= ఇచ్చాడు; అని చెప్పినన్= విని; ధర్మజుండు; కుమారుడు= కుమారస్యామి; రుద్ర+అంశజుఁడు= రుద్రుడి యొక్క అంశతో జన్మించినవాడు;

అని చెప్పగదురు= అంటూ (పెద్దలు) వచిస్తారు; అది+ఎట్లు+అనిసన్= అది ఏ విధంగా చెల్లును అని అడుగగా; మార్గందేయుండు= మార్గందేయుడు అనే బుపి; పాండవేయునకున్= పాండురాజు కొడుకైన ధర్మరాజుకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; వినుము= ఆలకింపుము; మున్సు= పూర్వం; రుద్రుండు= శివుడు; వీర్యంబు= (తన) శుక్షం; పహ్లు+అందున్= అగ్ని లోపల; సంగ్రహించినన్= నిక్షేపించగా; తద్+తేజన్+విశేషంబునన్+చేసి= ఆ గొప్ప శుక్షం వలన; పాండుండు= అగ్నిహోత్రుడు; కుమారున్= కుమారస్వామిని; ఉత్సాధించెన్= పుట్టించాడు; అదియున్+కాక= అంతమాత్రమే కాక; అగ్ని= అగ్నిహోత్రుడు; రుద్రుండు+అని= శివుడు అని; వేద విదులు+బన= వేదాల అర్థం తెలిసిన వారైన; విప్రుల వలనన్= బ్రాహ్మణుల నుండి; వినంబడున్= తెలుస్తున్నది; ఇట్లు+అగుటన్= కాబట్టి; కుమారుండు= కుమారస్వామి; పహ్లు, సంభవుండును= అగ్నిహోత్రుడివలన పుట్టినట్టివాడున్నా; రుద్ర సూనుండును= శివుడి యొక్క కొడుకున్నా; అని చెప్పంబడియెన్= అంటూ చెప్పబడింది; అగ్నిభామిని= అగ్నిహోత్రుడి భార్య; కృత్తికా+అఖ్యలు+బన= కృత్తికలు అనే పేర్లు కల వారైన; ముని, పత్నులు= బుముల భార్యలు; ఆర్వార, రూపంబులు= ఆరుగురి ఆకారాలు; కైకొని= స్వీకరించి; ప్రీయ, సమాగమంబు+సలిపి= భర్త పాండును అనుభవించి; స్వేత శైలంబునన్= స్వేతశైలం (తెల్లని కొండ) అనే పేరుగల కొండపై; రేతన్+స్క్రందంబు= శుక్షాన్ని సంగ్రహించటం; చేయుటన్= చేయటంవలన; ప్రభవించినవాడు= జన్మించినవాడు; కావున్= కాబట్టి; కార్త్రికేయ, స్క్రంద, నామంబులన్= కార్త్రికేయుడు, స్క్రందుడు- అనే పేరులతో; పరగెన్= ఒప్పారినాడు; అని చెప్పి= అని వచించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా తెలిపాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పరమశివుడు వచ్చి మహాసేనుడైన షణ్ముఖుడిని కొగిలించుకొని అతడికి విష్వకర్మచేత చేయబడిన బంగారు పూలదండను బహుకరించాడు. మార్గందేయుడు ఆ కథ వినిపించగా, ధర్మరాజు మరొక ప్రశ్నవేశాడు. ‘మార్గందేయ మహామునీ! కుమారస్వామి రుద్రుడితేజస్సువలన పుట్టినవాడని పెద్దలు చెప్పుతారుకదా! మీరు చెప్పిన గాధవలన అతడు అగ్నిహోత్రుడి పుత్రుడని తేలింది. దీనిని సమన్యయించటం ఎట్లా?’ అని. అప్పుడు మార్గందేయ మహార్షి ధర్మరాజుకు ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు. ‘వినుము. పూర్వం శివుడు తన వీర్యాన్ని అగ్నిహోత్రుడియందు నిక్షేపించాడు. ఆ శివశుక్షంవలన అగ్నిహోత్రుడు కుమారస్వామిని కన్నాడు. అంత మాత్రమే కాక వేదాల అంతరార్థం తెలిసిన బ్రాహ్మణ పండితోత్తములు అగ్నిని రుద్రుడని కూడా చెప్పుతారు. అందుచేత కుమారస్వామి అగ్నిహోత్రుడి పుత్రుడు; శివుడి కుమారుడు అని చెప్పవచ్చును. అగ్నిహోత్రుడి భార్య స్వాహాదేవి కృత్తికలు అనే పేరులు కల బుమిపత్నుల రూపాలు ధరించి, భర్మవాల్భాన్ని అనుభవించి కన్నపుత్రుడు కనుక, కుమారస్వామికి కార్త్రికేయుడు అనే పేరు సార్థకమని. అగ్నిభార్య తన పతియొక్క రేతస్సును స్క్రందం చేయటం వలన ఉధ్వానించిన కుమారుడు కనుక అతడికి స్క్రందుడు అనే’ మరియుక పేరు ఏర్పడింది.

విశేషం: (1) కుమారస్వామి శివుడికుమారుడు అనటానికి ఆధారమైన గాథ 233 పద్యం చివర విశేషాంశ వివరణలో అనుశీలించేది. (2) కార్త్రికేయుడు= కృత్తికలకు పుట్టినవాడు. ఇందు జ్యోతిష విశేషం ఉల్లేఖించబడింది. ప్రసుతం ప్రచారంలో ఉన్నది అశ్విన్యాది నష్టత్త పరిగణనం. విషువత్తు సంచలనంవలన ఒకానొకప్పుడు కృత్తికాది నష్టత్త పరిగణనం ఏర్పడింది. భారతంలోని కుమారస్వామిగాథను పరిశీలిస్తే ప్రాచీనభారతీయులు సాధించిన లోకోత్తరజ్యోతిషపరిజ్ఞానం స్వయంవ్యక్తం కాగలదు.

తే. అప్పు డింపుండు మున్సు దా నబ్బుభవు ని, యోగమున సురక్షితముగ నునిచినట్టి దేవసేనకుఁ గస్తుకాతిలకమునకుఁ, జైలువముగ నలంకారంబు సేయఁ బనిచి.

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఇంద్రుండు= దేవేంద్రుడు; మున్ము= లోగడ; తాన్= తాను; అజ్ఞభర్త, నియోగమున్ను= బ్రహ్మదేవుడి ఆనతి చొప్పున, సురక్షితముగన్= క్షేమంగా; ఉనిచినట్టి= ఉంచినటువంటి; దేవసేనకున్= దేవసేన (అనెడి); కన్యకా, తిలకమునకున్= కన్యెలలో ఉత్తమోత్తమురాలు అయిన దానికి; చెలువముగన్= అందచందాలు ఒనగూడేటట్లుగా; అలంకారంబు= ఆభరణాలతో ఆహర్యం; చేయన్+పనిచి= చేయటానికి ఆజ్ఞాపీంచి.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో, అది మంచి అవకాశమని భావించి, ఇంద్రుడు లోగడ తాను, బ్రహ్మదేవుడి ఆనతి చొప్పున సురక్షితంగా సాకుతున్న దేవసేన అనే కన్యారత్నాన్ని అలంకరించి తీసికొని రమ్మని ఆజ్ఞాపీంచాడు.

వ. సముచిత ప్రకారంబున నచ్ఛటికిఁ దెప్పించి కుమారుం జాచి ‘యిక్షాన్నియ భవదర్థం బై పరమేష్టిచేత సృజియింపంబడియెం గావున నిష్వరపల్లినిం బలగ్రహింపు’ మనిన న ప్యార్పణీనందనుండు మందస్తుత సుందర వదనారవిందుం డయి యమ్ముహార్థంబునందు.

236

ప్రతిపదార్థం: సముచిత ప్రకారంబున్= తగిన మర్యాద చొప్పున; అచ్ఛటికిన్= ఆచోటికి; తెప్పించి= వచ్చునట్లుగా చేసి; కుమారున్+చూచి; కుమారస్వామిని చూచి; ఈ+కన్మియు; భవత్+అర్థంబు+ఖి= నీ కొరకై; పరిమేష్టిచేతన్= బ్రహ్మదేవుడిచేత; సృజియింపంబడియెన్= సృష్టించబడింది; కావున్= కాబట్టి; ఈ+వరపల్లిన్= ఈ అన్నులమిన్నను (ఈ అమ్మాయిని); పరిగ్రహింపుము= పెండ్లాడుము; అనిన్= అని చెప్పగా; ఆ+పార్వతీ నందనుండు= కుమారస్వామి; మందస్తుత, సుందర, వదన+అరవిందుండు+అయి= చిరునవ్యచేత అందం చేకూర్చబడిన పద్మం నంటి ముఖం గలవాడై; ఆ ముహూర్తంబు నందున్= ఆ లగ్గుంలో.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడు ఆ సమయానికి తగిన మర్యాదతో సాలంకృత అయిన దేవసేనను అచటికి తెప్పించి కుమారస్వామితో ఇట్లన్నాడు: ‘ఈ సుందరిని ప్రత్యేకంగా నీ కోసమే బ్రహ్మదేవుడు సృష్టించాడు. కాబట్టి నీవు లోకోత్తర సాందర్భపతి అయిన ఈ కన్యకను విహామాడుము.’ అంతట చిరునవ్యలు వెల్లివిరిసిన మొగంతో పార్వతీనందనుడైన కుమారస్వామి ఆ పుభలగ్గుంలో

ఉ. మానిత విక్రమాజ్ఞలుఁడు మంగళతుర్యసినాద మొప్పుఁ దే
జీనిధి వహిస్తాంక్షిగ విశుద్ధవిధిజ్ఞలుఁ దేవమంత్రి మం
త్రానుగమం బోనర్పగుఁ బ్రాయం బెసలార వలించే జారుప
ద్వానన దేవసేనఁ గలయానఁ గర్గ్రహణ ప్రయుక్తితోన్.

237

ప్రతిపదార్థం: మానిత, విక్రమ+ఉత్త+జ్యలుఁడు= కొనియాడబడిన శౌర్యం చేత మిక్కెలి వెలుగొందేవాడు; తేజోనిధి= (తేజస్+నిధి) దేదీప్యమానవైన కాంతికి నెలవైన వాడు; మంగళ, తూర్పు, నినాదము+ఒప్పన్= పుభాన్ని ప్రకటించే వాద్యల ధ్వనలు విలసిల్లగా; విశుద్ధ, విధిజ్ఞలుఁ= నిర్మల మైన శాప్త సూత్ర విధానం తెలిసినవాడు; దేవమంత్రి= దేవతలకు మంత్రి అయినవాడు (బృహస్పతి); మంత్ర+అనుగమంబు+బనర్పగున్= వేద బుర్కులు వల్లించబడుతుండగా; చారు పద్మ+అనవన్= అందమైన పద్మం నంటి మొగం కలదానిని; కరియాన్= ఏనుగు నడక వంటి నడక కలదానిని; దేవసేనన్= దేవసేనను; పహ్లా సాంక్షిగన్= అగ్ని సాంక్షిగా; కర, గ్రహణ, ప్రయుక్తితోన్= చేతిని చేతితో పట్టుకొనే చక్కని విధానంతో; ప్రియంబు+ఎసలారన్= సంతసం పొంగులు వారగా; వరించేన్= పెండ్లాడు.

తాత్పర్యం: గొప్ప శౌర్యం కలవాడు. దేవీష్యమానమైన కాంతికి ఆకర్షమైనవాడు, శాస్త్రసూత్రాలు విధించిన పద్ధతి నెరిగినవాడు, అగ్ని సాక్షిగా, వైదిక మంత్రాలు చదువబడుతుండగా, కుమారస్వామి సంతోషం తన మనసులో ఉప్పంగుతుండగా లోకోత్తరసాందర్భాశి అయిన దేవసేనను పాణిగ్రహణం చేసికొన్నాడు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో రెండు ముఖ్యంగాలు ఉన్నాయి. (1) వివాహ సంప్రదాయం: వహ్నిసాక్షికం మంత్ర పూతం, శాస్త్ర విధ్యుత్తం అని ఎఱ్ఱన పేర్కొనటం (2) పాణి గ్రహణం= వివాహం; వైవాహిక విధికి పాణిగ్రహణానికి అవినాభావ సంబంధం ఇచ్చట సుస్పంగా పేర్కొనబడింది.

A. గుహలుడు దేవసేనలు గోలి పెండిలి ర్మైని , యాచినంబు షష్ఠి యగుటిఁ జేసి యర్థసీయ మయ్యే నాభిపసంబు లో , కముల నెల్ల వెలసె గారవమున.

238

ప్రతిపదార్థం: గుహలుడు= కుమారస్వామి; దేవసేనను= దేవసేన (అనే కన్యక)ను; కోరి= అభిలషించి; పెండిలి+ఐన= వివాహమాడిన; ఆ దినంబు= ఆ రోజు; షష్ఠి= (ఆరవతీథి); అగుటన్+చేసి= కావటం వలన; ఆ దివసంబు= ఆ రోజు; అర్ఘ్యసీయము+అయ్యెన్= పూజించదగింది అయింది; లోకములన్+ఎల్లన్= అన్ని లోకాలలో; గారవమునన్= గొప్పతంతో; వెలసెన్= ఒప్పారింది.

తాత్పర్యం: కుమారస్వామి అనురాగంతో దేవసేనను వరించి, పెండ్లాడిన దివసం షష్ఠి కావటం చేత లోకంలో ఆ రోజు (షష్ఠి) పూజించదగిన రోజు అయింది.

విశేషం: నేటికిని భారతదేశంలో స్క్రందష్టి - లేదా- సుబ్రహ్మణ్య షష్ఠి పండుగగా జరుపబడుతున్నది.

K. ఏ బినమునందు షష్ఠుల్లు , శ్రీదేవి వలంచే గమలచిహ్నాతకర ర్మై యా బిపసము పంచమి లో , కాదరణీయంబు లక్ష్మీ కాస్పిద మయ్యెన్.

239

ప్రతిపదార్థం: ఏ దినము సందున్= ఏ రోజున; శ్రీదేవి= లక్ష్మీదేవి; కమల, చిహ్నాత, కర+ఐ= పద్మాలను పూనిస చేతులుగలదై; షట్+ముఖున్= ఆరు మొగాల దేవరము- కుమారస్వామిని; వరించెన్= అనురాగంతో స్వీకరించిందో; ఆ దివసము= ఆ రోజు; పంచమి= (అయిదవ తిథి); లోక+అదరణీయము= లోకాలచేత ఆదరించ దగింది; లక్ష్మీకిన్= శ్రీదేవికి; ఆస్పదము+అయ్యెన్= నెలవు అయింది.

తాత్పర్యం: ఏ రోజున లక్ష్మీదేవి చేతులలో కమలాలను ధరించి కుమారస్వామిని వరించిందో ఆ రోజు పంచమి, ఆ తిథి లోకాలన్నింటికి ఆదరించదగినదైంది. లక్ష్మీకి నెలవు అయింది.

V. ఇట్లు విహితమంగళాచారుం ఊయిన కుమారు పాలికిం జనుదెంచి నిజభర్తలచేతం బలత్వక్రతైన ముని భార్యలార్యరు నథికండైన్యవివర్ధవదన లై యిట్లనిల.

240

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; విహిత, మంగళ+అచారుండు+అయిన= శాస్త్రంచేత చెప్పబడిన శుభసంప్రదాయం నెరవేర్పిన వాడయిన; కుమారు పాలికిన్= కుమారస్వామి సన్నిధికి; చనుదెంచి= వచ్చి; నిజభర్తలచేతన్= తమ పెనిమిటులచేత; పరిత్యక్తలు+ఐన= విడువబడినట్టివారైన; ముని భార్యలు= బుమల పెండ్లాలు; ఆర్యరు= ఆరుగురు; అధిక, దైన్య, వివర్ధ, వదనలు+ఐ= మిక్కిలి దుఃఖం చేత పాలిపోయిన మొగాలు కలవారై; చనుదెంచి= వచ్చి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా, శాస్త్ర వోదిత మైన పద్ధతిలో వివాహవిధిని నిర్వర్తించిన కుమారస్వామిసన్నిధికి, తమ భర్తలచేత విడనాడబడిన ఆర్గారు మునుల భార్యలు వచ్చి, దుఃఖంచేత పాలిపోయిన మొగాలు కలవారై ఈ విధంగా పలికారు.

చ. ‘కనుకనిఁ గూడి దుర్జనులు గానక చూడక యేము హాహ్వా
హానునకు నిన్ను గంటి మని యాడిన నిందకు నోడి మమ్ము జ
య్యనఁ బతు లుజ్జగించిల ప్రియంబున నింకిట నీవు మాకు నం
దనుడవు మమ్ము బ్రోవ విహితంబు గుమారక! నీ కవశ్యమున్.

241

ప్రతిపదార్థం: కనుకనిన్= జాగరూకతతో; కూడి= కలిసి; కానక= అరయక; చూడక= వివక్షచేయక; దుర్జనులు= చెడ్డవారు; ఏము= మేము (బుమల భార్యలం); హాహ్వాహానునకున్= అగ్నిహోత్రునకు; నిన్నున్= నిన్ను (కుమారస్వామిని); కంటిమి= ప్రసపించాం; అని+అడిన, నిందకున్+ఒడి= అని పల్గున అపవాదానికి జంకి; మమ్మున్= మమ్ము; చయ్యనన్= శీఘ్రంగా; పతులు= భర్తలు; ఉజ్జుగించిరి= విడనాడారు; కుమారక!= కుమారస్వామీ! (క-అల్పార్థం); ప్రియంబునన్= ప్రీతితో; ఇంకన్+ఇట= ఇక ఇటలు; నీవు; మాకున్ (బుమల భార్యలకు); నందనుడవు= పుత్రుడవు; మమ్మున్= మమ్ము; ప్రోవన్= కాపాడటం; నీకున్; అవశ్యమున్= తప్పనిసరిగా; విహితంబు= నెరవేర్పనలసిన పని.

తాత్పర్యం: ‘దుర్జనులు మంచి చెడుగులు లోతుగా వివక్ష చేయక, బుమిపత్నుల మైన మేము అగ్నిహోత్రుడితో వ్యాఖిచరించి నిన్ను కన్నామని ఒక నీలాపనిందను ప్రచారం చేశారు. అందుచేత మా భర్తలు మమ్ము విడనాడారు. ఇక నీవే మాకు పుత్రనిర్యిశేషుడవు. మమ్ము కాపాడటం నీకు ఇప్పుడు అవశ్యకర్తవ్యం.

తే. పుణ్యలోకంబులకుఁ బాసి పాంక్రూచున్నఁ, మమ్ము జేకొని కరుణాసమర్పబుధ్యిఁ
బుణ్యగతియందు నిల్చుము పుత్రుభావఁ, ధృష్టి వెలయ మా యలమట బీర్పవయ్య!

242

ప్రతిపదార్థం: పుణ్య, లోకంబులకున్+పాసి= సుకృతం వలన పొందే జగత్తులను కోల్పోయి; పొక్కుచున్= తపిస్తున్నఁ; మమ్మున్= మునిభార్యలమైనమమ్ము; చేకొని= ఆదరించి; కరుణా, సమగ్ర, బుధ్యిన్= దయనిండిన మనస్సుతో; పుణ్యగతి+అందున్= సుకృతం కలిగే మార్గంలో; నిల్చుము= స్థాపించుము; పుత్రు, భావ, ధృష్టి= కొడుకు ఉండే ఆలోచన సూచించే చూపు; వెలయన్= విలసిల్చేటట్లుగా; మా+అలమట= మా దైవ్యం; తీర్పు+అయ్య!= పోగొట్టువా! (పోగొట్టుమని భావం).

తాత్పర్యం: మేము సుకృత లోకాలను పోగొట్టుకొని మిక్కుట మైన బాధను అనుభవిస్తున్నాం. నీవు మమ్ము దయతో నిండిన మనస్సుతో ఆదరించి అభిమానాన్ని చూపాలి. ఇక నీవే మా పుత్రుడవు. తల్లిని చూచేటట్లు నీవు మమ్ము చూడాలి’.

క. అనినఁ గుమారుఁడు వినయం, బున నిట్లను నేను మీకుఁ బుత్తుఁడు; మీరల్
ననుఁ గన్న తల్లులరు వినుఁ; డనుమానం బేల మీ ప్రియం బొనలంతున్.

243

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; కుమారుఁడు= కుమారస్వామి; వినయంబునన్= అణకువతో; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; ఏను= నేను; మీకున్= మీకు; పుత్రుడన్= కొడుకును; మీరల్= మీరు (బుమిపత్నులు); ననున్+కన్న,

తల్లులరు= నన్న కన్న మాతలు; వినుడు= ఆలకింపుడు; అనుమానంబు= సందియం; ఏల= ఎందుకు?; మీ ప్రియంబు= మీకు ప్రేతిని; ఒనరింతున్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా, కుమారస్వామి ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు: నేను మీకు కొడుకును. మీరు నా కన్న తల్లులు. ఈ విషయంలో సందేహానికి తావు లేదు. మీకు నేను సంతుష్టిని చేకూర్చగలను.

- సీ. అనుచు జేరువ నున్న యనిమిషపతిఁ జూచి , 'పీరికిఁ దగుపదం బారయంగ
వలయు' నావుడు బలవైలి యిట్లనుఁ 'జంద్రు , సతులైన యూ దక్షసుతలలీన
రోహిణి పారువున రుచి నొప్పు నభజిత్తు , నా నొక్కచుక్క దాఁ బుని యిప్పు
డండఱకంటే నత్యంతపల్లభ నేను , యగుదుఁ జంద్రున కని వగచి యిర్చిఁ
- ఆ. దపము సేయ నలిగే; దత్సుదం బబి లిత్తు , యున్న యిచియు; వీల నునుపు మచట'
ననిన వాలఁ బ్రీతి నతఁడు వీడ్జ్యులిపినుఁ , గడగి వారు సనిల గగనమునకు.

244

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని చెప్పుచు; చేరువన్+ఉన్న= సమీపంలో ఉన్న; అనిమిష, పతిన్+చూచి= దేవేంద్రుడిని చూచి; పీరికిన్= కృత్తికలను; తగు= తగినట్టి; పదంబు= పదవి (గొప్ప స్థానం); ఆరయంగన్ వలయున్= చూడవలయును; నావుడున్= అని చెప్పగా; బల, వైరి= దేవేంద్రుడు; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా పలికాడు; చంద్ర, సతులు+ఇను= చంద్రుడి భార్యలు అయిన; ఆ దక్షసుతలలోనన్= ఆ దక్షప్రజాపతి పుత్రులకిలో; రోహిణి పారువునన్= రోహిణి నక్కతానికి చేరువగా; రుచిన్+బప్పు= వెలుగొందు; అభిజిత్తు= అభిజిత్తు; నాన్= అనగా; ఒక్క, చుక్క= ఒక నక్కతం; తాన్+పూని= తాను కడగి; ఇప్పు= ఈ సమయంలో; ఏను+ల= నేనే; చంద్రునకున్; అందఱకంట్ను= అన్ని నక్కతాల కంటే; అత్యంత వల్లభన్= మిక్కుటమైన కూర్చు పేర్చిగల భార్యసు; అగుదున్= కాగలను; అని, వగచి= తలపోసి; అర్థిన్= అభిలాషతో; తపము+ చేయన్+అరిగెన్= తపస్సు చేయాలన్నై వెళ్లింది; తద్ద+పదంబు+అది, రిత్తు= ఆ స్థానం ఇప్పుడు శాస్యంగా; ఉన్న+అదియున్= ఉన్నది; పీరిన్= ఈ కృత్తికలను; అచటన్= ఆ స్థానంలో; ఉన్మపుము= ఉంచుము; అనినన్= అని చెప్పిన; వారిన్= ఆ కృత్తికలను; ప్రేతిన్= ప్రేతముడితో; అతండు= ఆ కుమారస్వామి; వీడ్జ్యునినన్= సాదరంగా సాగనంపగా; కడగి= పూని; వారు= ఆ కృత్తికలు; గగనమునకున్= ఆకసానికి; చనిరి= వెళ్లారు.

తాత్పర్యం: అని పలుకుతూ కుమారస్వామి తనకు సమీపాన ఉన్న దేవేంద్రుడిలో ఈ విధంగా చెప్పాడు: 'ఈ కృత్తికలు నాకు మాత్రున్నిర్మిశేపలు. పీరికి తగిన గౌరవస్థానం చూపటం నా కర్తవ్యం'. అంతట దేవేంద్రుడు ఇట్లు సమాధానం చెప్పాడు. 'దక్షప్రజాపతికి పుట్టిన పుత్రులకు పలువురు చంద్రుడికి భార్యలైరి. ఆ తారకలలో రోహిణి ప్రక్కన దీప్తి వహించి 'అభిజిత్తు' అనే నక్కతం మిడిసిపాటుతో తానే సవతులందరను మించి చంద్రుడికి ప్రియవల్లభ కాగోరి తపస్సు చేసికొనటాన్నై వెళ్లింది. ఇప్పుడు ఆమె స్థానం (రోహిణి పారువున నున్నచోటు) భాశీగా ఉన్నది. ఆ చోట ఈ కృత్తికలను నిల్చటం సమంజసం'. ఆ మాటల నాలకించిన కుమారస్వామి కృత్తికలను సాదరమైన వీడ్జ్యులు ఇచ్చాడు. ఆ కృత్తికలు సంప్రేతితో అరిగి గగనంలో రోహిణిపారువున నిల్చారు.

విశేషం: మహాభారతంలోని ఈ పద్యం భారతీయ జ్యోతిష శాస్త్ర చరిత్రలో మిక్కిలి ప్రాముఖ్యం వహిస్తున్నది. సూర్యుడు మున్మగు గ్రహాలు గగనమండలాన సంచరించే మార్గానికి - జ్యోతిష శాస్త్రంలో - 'క్రాంతి వలయం' అని పేరు. అందు అశ్విని మున్మగు నక్కతాలు ఉన్నప్పి. భూగోళం యొక్క ఇరుసు ఉంహరేఖ పాడిగించబడితే ఎచట క్రాంతి వలయాన్ని తామనో అది

జ్యోతిర్వలయానికి ఆదిమస్థానం. సంప్రదాయ సిద్ధంగా అది అశ్విని. కానీ, ప్రతి సంవత్సరం ఆ బిందువు కొంత చలిస్తుంది. దానికి విషువత్తు అని పేరు. ఈ విషువత్తు యొక్క చలనాన్ని పూర్వికులు భారతీయులు, యవనులు గ్రహించారు గాని, నిష్ఠుర్వగా నిగణించలేకపోయారు. ఇప్పుడు ఆ బిందువు అశ్వినికి వెనుక సుమారు $23^{1/2}$ ⁰ దశారంలో ఉన్నట్లు నవీనభగోళశాస్త్రవేత్తలు నిర్దారణ చేసి ఉన్నారు. కుమారస్వామి గాథ అర్థవాదరూపాన ఈ విషువత్తు చలనబిందువు కృత్తికయందు ఉన్న సమయాన్ని సూచిస్తున్నది.

v. నాటంగోలేఁ గృత్తిక లార్పురు నగ్గి దైవత్యం బనంబరగు నక్షత్రం బై బిందుబున వెలింగేలి; తదనంతరంబ స్వాహాదేవి యేతెంచి కుమారుం గని 'సీపు మత్సుత్తుండవు నిత్యంబును సీపాల వసియింపవలతు' ననినం బ్రీతుండై యాతం 'డట్ల కాక సీపు మత్సుమీపంబున నుండి యేసును సీ కోడలుం గొనియాడం జ్ఞయంబున నుండు' మనియే, నప్పుడు కుమారమాత్మకలు హవిషయుఁ గాశియుఁ గొశికయు సుధ్రతయు శారికయు నార్యయు వైధాత్రియు నమవార లేడ్పురుం గుమారుముందట నిలిచి యిట్లనిలి.

245

ప్రతిపదార్థం: నాటం+గోలేఁ= ఆ రోజునుండి; కృత్తికలు+అర్పురును= కృత్తికలు అనే నక్షత్రాలు ఆరును; అగ్ని దైవత్యంబు+ అన్వన+పరగు= అగ్నిని దేవతగా కలిగినట్టిది అనబడడి; నక్షత్రంబు+బ= తారాలు; దివంబున్వ= ఆకసంలో; వెలింగిరి= వెలుగొందారు; తద్వ+అనంతరంబు+ల= అటు పిమ్మటనే; స్వాహాదేవి= స్వాహా అనే పేరు కల దేవి, అగ్నిహోత్రుడి భార్య; ఏ తెంచి= వచ్చి; కుమారున్+కని= కుమారస్వామిని చూచి; సీపు= సీపు; మత్స+పుత్రుండవు= నా యొక్క కొడుకువు; నిత్యంబును= ఎల్లప్పుడును; సీపాలన్వ= సీ దగ్గర; వసియింపన్ వలతున్వ= ఉండవలె నని కోరుకొంటాను; అనిన్వన్= అని చెప్పగా; బ్రీతుండు+బ= సంతోషించిన వాడై; ఆతండు= ఆ కుమారస్వామి; అట్లు+లా+కాక= అట్లే జరుగుతుంది గాక; సీపు= (ఒ స్వాహాదేవి); మత్స+సమీపంబున్వ+ఉండి= నా దగ్గరే ఉండి; ఏనును= నేనును; సీ కోడలున్వ= సీ కుమారుడి భార్యయు; గొనియాడన్= ప్రశంసించి సేవ చేస్తూ ఉండగా; ప్రియంబున్వ+ఉండుము+అనియెన్= ప్రీతితో ఉండుమని వచించాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కుమార మాతృకలు= కుమార మాతృకలు అనేవారు; హవిషయున్, కాశికయున్, ఉద్ధతయున్, శారికయున్, అర్యయున్, వైధాత్రియున్+అనువారలు= హవిష, కాశి, కొశిక, ఉద్ధత, శారిక, అర్య, వైధాత్రి అనేవారు; ఏడ్యురున్= ఏడుగురును; కుమారు ముందటన్= కుమారస్వామి ఎదుట; నిలిచి= నిలబడి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: ఆ దినంనుండి కృత్తికలు ఆర్పురు నక్షత్రకూటమిగా ఏర్పడి ఆకసంలో వెలుగొందారు. కృత్తిక అగ్ని అధిదేవతగా కలిగినట్టిదిగా సుప్రసిద్ధమైనది. తదుపరి స్వాహాదేవి అరుగుదెంచి, కుమారస్వామిని చూచి ఇట్లు పలికింది: 'కుమారా! సీపు నా కొడుకువు. నేను ఎల్లప్పుడును సీ దగ్గరే ఉండవలె నని కోరుకొంటున్నాను.' ఆమె మాట విని కుమారస్వామి ఇట్లు బదులు పలికాడు. 'అమ్మా! సంతోషం. సీపు ఎల్లప్పుడూ నా దగ్గరే ఉండి సీ కుమారుడనైన నేనున్నా, నా భార్య అయిన సీ కోడలున్నా చేసే సపర్యలచేత సంప్రేతిని చెందుము'. అంతట కుమార మాతృకలు ఏడుగురు- హవిష, కాశి, కొశిక, ఉద్ధత, శారిక, అర్య, వైధాత్రి అనేవారు కుమారస్వామివద్దకు వచ్చి ఈ విధంగా పలికారు.

విశేషం: (1) కుమారస్వామి మాతృగర్భంనుండి ఘుట్టినవాడు కాడు. మహాభారతంలో ద్రోణుడు గూడ 'కలశజుడు'. లోకోత్తర శక్తియుక్తులతో మాతృగర్భంలో కాక శోధనవాళికలలో అప్రాకృత సంతానం ఉధ్వానింప చేయటానికి ఆధునిక జీవశాస్త్రజ్ఞులు కృపి సలుపుతున్నారు. భవిష్యత్తులంలో ఇట్లేక్కిపై పలించే సూచనలు కన్నిష్టున్నవి. ఇట్లే కృష్ణ సఫలీకృతమైన గాథ- మహాభారతంలో

పేర్కొనబడినట్టిది - కుమారస్వామి జనన ఘట్టం. (2) కుమారస్వామి - వాటయగ్రుజాడు కాకపోయినప్పటికి ఆతడిని కథాక్రమంలో పుతుడిగా సంభావించిన వారు- పార్వతి పరమేశ్వరులు, అగ్నిదేవుడు స్వాహాదేవి, కృత్తికలు. వారితోపాటు ఆనుషంగికంగా కుమారుడికొరకు వచ్చిన ఉపమాతలు కుమార మాతృకలు ఏడుగురు! వీరు బాలారిష్ట చిహ్నాకలు. అసలు తల్లులకంటే, బాలబాలికలను సాకవలసింది వీరే కదా! కానీ, ఈ కుమారమాతృకల గాఢ మూలసంస్కృతమహాభారతంలో పలుప్రతులలో కానబడటం లేదు. అందుచేత ఈ గాఢ ప్రక్కిషపమని కొందరు విమర్శకులు భావిస్తున్నారు.

ఉ. ‘మమ్ము జగత్త్రయంబునకు మాతలగా నొనలంపు మిష్టు; ము న్నిమ్ముల నొప్పు మాతృకల కెక్కుడు గాస్తుత మేము; సర్వలో కమ్ములు దొంచి మాతృకలు గైకొనకుండుటయుం జ్ఞయంబుతో మ మ్మునిశంబుఁ గొల్చుటయు మాకు వరంబుగ నిమ్ము షణ్ణిఖా!’

246

ప్రతిపదార్థం: షట్+ముఖా!= ఆరు మోములుగల దేవరా!; కుమారస్వామీ!; మమ్మువ్= (కుమార మాతృకలను); ఇంట్లు= ఇప్పుడు; జగత్+త్రయంబునకువ్= మూడు లోకాలకు; మాతలవ్+కాన్= తల్లులు అయ్యెటట్లుగా; ఒనరింపుము= చేయుము; ఏము= మేము; మున్ను= పూర్వం, ఇంతమముందు; ఇమ్ములవ్+బప్పు= ప్రీతితో ఒప్పారెడు; మాతృకలకువ్= తల్లులకు; ఎక్కుడు+కావుతన్= హాచ్చు అయినవారలం అగుదుముగాక; సర్వలోకమ్ములవ్= అన్ని జగత్తులలోనూ; తొంటి, మాతృకలవ్= పూర్వపు మాతృకా దేవతలైన బ్రాహ్మణ, మాహోష్యరి మున్నగు ఏడుగురిని; కైకొనక+ఉండుటయువ్= స్వికరించక ఉండటమున్నా; మమ్మువ్= ఇప్పటి సప్తమాతృకలమైన మమ్మల్చి; అనిశంబువ్= ఎల్లపుడును; ప్రియంబుతోవ్= ప్రేమతో; కొల్చుటయువ్= ఆరాధించటమున్నా; మాకువ్= (సప్త మాతృకలమైన మాకు); వరంబుగ్= ఈడేరేడి కోరికగా; ఇమ్ము= ఒసంగుము.

తాత్పర్యం: ఆరుమొగాలదేవర వైన ఓ కుమారస్వామీ! సప్తమాతృకలమైన మమ్ము మూడులోకాలకు మాతృకా దేవతలనుగా నియమించుము. సర్వలోకాలలోనూ మునుపటి మాతృకలు (బ్రాహ్మణ, మాహోష్యరి మున్నగువారు) దేవతలుగా పరిగణించబడుందురుగాక! అందరు మమ్ము త్రిజగన్మాతలుగా ఆరాధిస్తారు గాక! మాకు ఈ కోరిక ఈడేరేటట్లుగా దయతో వరాన్ని అనుగ్రహించుము.

కుమారస్వామి సప్తమాతృకల బాలగ్రహంబులు జీయుట (సం. 3-219-18)

ఆ. అనిన నగుచు నాతఁ ‘డట్లేల వారల, పేర్లు మాన్యఁ దగవే? ప్రీతి నొండు వరము వేడుఁ డిత్తు వదలక’ యనుడు నా, స్ఫుందమాత లనిల గారవమున.

247

ప్రతిపదార్థం: అనినవ్= అని చెప్పగా; నగుచువ్= నప్పుతూ; ఆతడు= (ఆ కుమారస్వామి); అట్లు+ఏల= ఆ విధంగా ఎందుకు; వారల, పేరికు= వారల యొక్క ఆధిక్యం; మాన్యవ్= పోగొట్టటం; తగవే?= ధర్మ మాతుందా?; ప్రీతివ్= సంతుష్టితో; ఒండు= ఇంకొక, వరము= ఈడేరే కోరిక; వేడుడు= ప్రార్థించుడు; వదలక+ఇత్తువ్= తప్పక ఇస్తాను; అనుడువ్= అని చెప్పగా; ఆ స్వంద మాతలు= ఆ కుమారస్వామి తల్లులు; గారవమువ్= గొప్పతనంతో; అనిరి= పలికారు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలకు కుమారస్వామి నవ్వాడు. ‘మునుపటి మాతృకల పేరిమి మాన్యటానికి మీ రెందుకు కోరుకొంటున్నారు? మీకు మేలు కలిగేటట్లుగా వేరొక వరాన్ని కోరుకొనండి. తప్పక ఇస్తాను’ అని కుమారస్వామి పలుకగా, స్వందమాతలు ఇట్లా సమాధానం చెప్పారు.

క. ‘అగుగాక యట్లి; యే మీ, జగములఁ గల శిశువులకు నజ్ఞముఁ జీడల్

దగ నొనలంచుచు నీ కృప, నెగడెద; మిష్టోరము మాకు నీ వొసగు దగున్.

248

ప్రతిపదార్థం: అగున్+కాక+అట్లి+ల= ఆ విధంగానే జరుగుగాక- అనగా మేము కోరిన వరాన్నే ఒసంగుము; ఏము= మేము; ఈ జగములన్+కల= ఈ లోకాలలో ఉన్నట్టి; శిశువులకున్= బిడ్డలకు; అజప్రమున్= ఎల్లప్పుడును; పీడల్= వ్యధలు; తగన్= అనుష్టగా; ఒనరించుచున్= చేస్తూ; నీకృపన్= నీ దయచేత; నెగడెదము= వద్దిలైదం; ఈ+వరము= ఈ కోరిక; మాకున్= మాకు (సప్త మాతృకలమైన మాకు); నీవు; ఒసగున్+తగున్= ఇవ్వదగును.

తాత్పర్యం: మేము కోరిన వరాన్నిమాత్రమే మాకు అనుగ్రహించుము. మేము ఈ లోకాలలోని పసిబిడ్డలకు ఎల్లప్పుడూ బాధలను కలిగిస్తాం. నీ దయవలన వద్దిల్లుతాం. ఈ వరాన్ని నీవు మాకు ఇవ్వాలి.’

క. అనిం గాల్రికేయం డి ట్లనియె.

249

తాత్పర్యం: అనగా కుమారస్వామి ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘అక్కట! కీడు దలంచితి; లిక్కార్యము దగవే? ర్మైన నిచ్చితి; మీకున్ మైక్కినున గొల్లిన వేడిన, నక్కటికముతోడఁ గావుడమ్మ శిశువులన్.

250

ప్రతిపదార్థం: అక్కట= అయ్యా; కీడున్+తలంచితిరి= హానిని చేయటానికి ఆలోచించారు; ఈ కార్యము= ఈ పని; తగవే?= న్యాయమైనదా? (న్యాయమైనది కాదు); ఐన్= అయినప్పటికిని - న్యాయం కానిది అయినప్పటికిని; ఇచ్చితిన్= ఒసంగితిని (అనగా మీరు కోరిన వరం న్యాయం కానిది అయినప్పటికి అనుగ్రహించాను); మీకున్= సప్త మాతృకలయిన మీకు; మైక్కిన్= నమస్కరించినా; కొల్చిన్= ఆరాధించినా; వేడిన్= ప్రార్థించినా; అక్కటికముతోడన్= దయతో; శిశువులన్= పసి బిడ్డలను, కాపుడు+అమృ= కాపాడండి అమృలారా!

తాత్పర్యం: అని సప్తమాతృకలు చెప్పగా కృత్తికలకు జన్మించిన కుమారస్వామి ఇట్లా బదులు పలికాడు. ‘అయ్యా!, మీరు పసిబిడ్డలకు హాని చేయటానికి తలపోశారు. ఇది న్యాయమైన ఆలోచన కాదు కదా. మీరు ఈ కోరిక మాత్రమే ఈడేరాలని కోరారు. కాబట్టి మీకు ఈ వరాన్ని అనుగ్రహిస్తున్నాను. కాని, మిమ్ములను ఆరాధిస్తే, మీకు నమస్కరిస్తే, మిమ్మల్ని ప్రార్థిస్తే మాత్రం మీరు పసిబిడ్డలకు కీడు చేయక ఉంటారుగాక! దయ చూపేదరు గాక! అని అమృలారా! మిమ్ము అర్థిస్తున్నాను.

క. పాయక పదియాణేడుల, ప్రాయమునందాక నరుల బాధింపుఁడు మీ

రాయత మధంశజనితు న, జేయు నొకని మీకు రక్షణ జేయం బనుతున్.

251

ప్రతిపదార్థం: మీరు= మీరు (ఓ సప్తమాతృకలారా); పాయక= నదలి పెట్టక; పది+తలు+ఎడుల, ప్రాయము నందాకన్= పది ఆరేండ్ల వయసు నిండే వరకు; నరులన్= మనములను; బాధింపుఁడు= వ్యధల పాలు చేయండి; ఆయత, మత్త+అంశ, జనితున్= విస్తృతమైన నా అంశలో పుట్టినవాడిని; అజేయున్= గెలవటానికి అలవికాని వాడిని; ఒకనిన్= ఒక పురుషుడిని; మీకున్= (సప్త మాతృకలైన మీకు); రక్షన్+చేయన్+పనుతున్= కాపాడటానికి నియమించగలను.

తాత్పర్యం: ఓ సప్తమాతృకలారా! పదునారేండ్ల వయసు నిండేవరకు మీరు, బాలబాలికలను ఆవహించి బాధించండి. నా గొప్ప అంశతో జన్మించినట్టి ఒక మహాపురుషుడిని మిమ్ము కాపాడటానికి నియమిస్తాను.

వ. అని పలికి యమ్మహానేనుండు నిజదేహంబునం గాంచనవర్షంటైన పురుషు నొక్కరు నుత్స్వాధించిన వాడునుం, బుట్టి నప్పుడ యూకలి గదిల తిలగి నేలంబడి మూర్ఖుతుం ఘైనం, గుమారుండు వానికిఁ జైతన్యం భోసంగి; నతండును స్నానాపన్మారం ఒను పేలి గ్రహం బై మాత్రకాగణరక్షకుం డయ్యు; మతియు శకుని మాత ర్మైన వినతయు, దైత్యమాత ర్మైన బితియు, గోమాత ర్మైన సురభయు, శునకమాత ర్మైన సరమయు, వృక్షమాత ర్మైన కరంజయు, సర్వమాత ర్మైన కద్రువయుఁ, గుమారుండాబి ర్మైన లోహితాస్యయు మాత్రగణ సమన్వితలై గ్రహపీడనంబును, శిశ్పీడనంబునం జేయుచు, మనుషులవలన బలిమంత్రీపహసీరదాన తర్వణంబులధ్వప్రింబొంబి బాలురకు నాయురారోగ్యసుఖంబుల నొసంగుదురు; పోడశ వర్షంబుల మీదుఁ గొన్నిగ్రహంబులు గలవు చెప్పేది; వినుము.

252

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని చెప్పి; ఆ+మహానేనుండు= ఆ కుమారస్వామి; నిజ, దేహంబున్వు= తన శరీరం మండి; కాంచన వర్షండు+బన= బంగారు మిసిమిరంగు కలవాడైన; పురుషున్+బక్కరున్వు= ఒక మగవాడిని; ఉత్సాధించినన్వు= పుట్టించగా; వాడును= ఆ పురుషుడును; పుట్టినప్పుడు+అ= పుట్టిన వెనువెంటనే; ఆకలి గదిరి= జ్ఞద్వాధచేత పీడించబడి; తిరిగి= మరల; నేలన్+పడి= భూమి మీద పడిపోయి; మూర్ఖుతుండు+బనన్వు= స్ఫుహాదప్పి పడిపోయిన వాడు కాగా; కుమారుండు= కుమారస్వామి; వానికిన్వు= ఆ మూర్ఖుతుడికి; చైతన్యంబు+బసంగెన్వు= కదలిక ప్రసాదించాడు; అతండును= ఆ మూర్ఖుతు డైన పురుషుడును; స్వంద+లపస్వారంబు+అను+పేరి= కుమారస్వామికి సంబంధించిన మూర్ఖు అనే పేరు కలిగినట్టి; గ్రహంబు= పట్టి పీడించే పిశాచం; బి= అయి; మాత్రకా, గణ, రక్షకుండు+అయ్యెన్వు= మాత్రకల గుంపును కాపాడే వాడు అయ్యాడు; మతియున్వు= ఇంకను; శకునిమాత+బన= పశ్చల తల్లి అయిన; వినతయున్వు= వినత యనే ఆమెయున్వు; దైత్య, మాత= రాజుసులతల్లి; బన= అయిన; దితియున్వు= దితియున్వు; గోమాత+బన= గోపులకు తల్లి అయిన; సురభియున్వు= సురభి అనే పేరు కలదియు; శునక, మాత+బన= కుక్కలకు తల్లి అయిన; సరమయున్వు= సరమ అనే పేరు కలదియున్వు; పుట్ట, మాత+బన= చెట్లకు తల్లి అయిన; కరంజయున్వు= కరంజయున్వు (కానుగుచెట్లు); సర్వ, మాత+బన= పాములకు తల్లి అయిన; కద్రువయున్వు= కద్రువయున్వు; కుమారు దాది+బన= కుమారస్వామికి మాత్రస్థానీయ అయి పెంచిన దాది అయిన; లోహితాస్యయున్వు= లోహితాస్య అనే పేరు కలిగిన ఆమెయున్వు; మాత్రు, గణ, సమన్వితలు+బి= మాత్రకలతో కూడిన వారై; గ్రహపీడనంబును= గ్రాంలకు చేటుచేయుటయున్వు; శిశు, పీడనంబున్వు= పసిపాపలకు బాధ గలిగించటమున్వు; చేయుచున్వు= సల్పుతూ; మనుషుల నలన్వు= నరుల నలన; బలి, మంత్ర, ఉపహార, దానతర్వణంబులన్వు= నైవేద్యాలు, జపాలు, కానుకలు, దానాలు, త్వాప్తి చెందించటానికి ఒనగబడే నీళ్లు-అనువాటివలన; త్వాప్తి+పాంది= సంతుష్టి చెంది; బాలురకున్వు= పసిచిడ్డలకు; ఆయున్+అరోగ్య, సుఖంబులన్వు= చాలాకాలం బ్రతకటం, జబ్బులు లేకుండ ఉండటం, తదితర సౌభాగ్యాలను; బసంగుదురు= ఇస్తారు; పోడశ వర్షంబుల మీదన్వు= పదునారేండ్ల వయసు నిండిన పిదప; కొన్ని, గ్రహంబులు= పట్టి పీడించే పిశాచాలు కొన్ని; కలవు= ఉన్నాయి; చెప్పేదన్వు= వివరించి పలుకుతాను; వినుము= ఆలకించుము.

తాత్పర్యం: కుమారస్వామి ఆ విధంగా చెప్పి, తన శరీరంనుండి బంగారుచాయ గల ఒక మగవాడిని ఉండ్చిపుంపజేశాడు. ఆ పసిడిమిసిమి మగవాడు పుట్టిన వెంటనే ఆకలిభాధచేత తలతిరిగి నేలమీద పడిపోయాడు. ఆ విధంగా మూర్ఖువోయినట్టి ఆతడికి కుమారస్వామి చైతన్యం ప్రసాదించాడు. అతడు స్వందాపస్వారం అనే పేరు కలిగిన పిశాచంగా రూపాంది మాత్రకలను కాపాడే అంగరక్షకు డయ్యాడు. ఇంకను, శకునితల్లి వినత, రాజుసులతల్లి దితి, ఆపులతల్లి సురభి, కుక్కలతల్లి సరమ, చెట్లతల్లి కరంజ, పాములతల్లి కద్రువ, కుమారస్వామి దాది లోహితాస్య, మాత్రకలతో కలిసి గ్రాంలకు పీడనూ, శిశువులకు బాధలు కలిగి ఉంటారు. కాని, మనుజులు వారిని శాంతింప

చేయటానికి జపాలు, బలులు, కానుకలు, ముడుపులు, తర్వాణాలు చెల్లించినప్పుడు తృప్తి చెంది పసిపాపలకు ఆయువు, ఆరోగ్యం, సుఖం కలిగిస్తుంటారు. ఇక పదునారేండ్ల వయసు నిండిన పిదప కూడ మనమ్ములను పట్టి పీడించే పిశాచాలు కొన్ని ఉన్నాయి. చెప్పుతాను సావధానుడ వై ఆలకింపుము.

సీ. నిభించుతఱి నొండె నెఱయ మేల్కని యున్న, తఱి నొండె సురసముదయముఁ గాంచి బ్రమసి పల్పులుకలు పలుకు మానపుఁ జోకు, నదియ దేవరూపా మని యెఱుంగు నది శయానుం డయ్యు నాసీనుఁ డయ్యుఁ జి, తృతేణి గని యుత్థచించే నేని నది పిత్చ ర్ఘ్రము భ్రాంతాత్ముఁ దై నరుడు గం, ధర్ములు గనిన గాంధర్వ మనియుఁ

తే. బరగు గ్రహము చోఁ కది కాలపర్వయమునుఁ, గదిల భ్రమియించే నేని యక్షగ్రహంబు వాత పైత్యాది వికృతుల వలన బుద్ధి, దప్పుటయు నొక్క గ్రహావైకృతంబ యండ్రు.

253

ప్రతిపదార్థం: నిదించు తఱిన్+బండెన్= నిదుర పోయే సమయంలో కాని; నెఱయన్, మేల్, కని+ఉన్న, తఱిన్+బండెన్= పూర్తిగా మేల్కొని ఉన్న సమయంలో కాని; సుర సముదరుమున్+కాంచి= వేల్పుల గుంపును చూచి; బ్రమసి= భ్రాంతిపొంది; పార్ట్+పలుకులు= పెక్క మాటలు; పలుకు= మాటాడు; మానవన్= మనజడిని; చోదున్+అది+అ= పట్టు నట్టిదియే; దేవ, గ్రహము= వేల్పులకు సంబంధించిన పిశాచం; అని+ఎఱుంగునది= తెలిసికొనునది; శయానుండు+అయ్యున్= పండుకొని ఉన్నట్టి వాడైనను; ఆసీనుఁడు+అయ్యున్= కూరుచున్న వాడయినను; పిత్చ శ్రేణిన్+కని= ప్రేతలను (చనిపోయిన వారి రూపాలను) చూచి; ఉత్త్తు+మదించెన్+ఏని= వెళ్లితనపు లక్షణం ఆపహించుకొంటే; అది= అటువంటిది; పిత్చ గ్రహము= పితరులకు సంబంధించినట్టి పిశాచం; భ్రాంత+ఆత్ముడు+ఇ= బ్రమసినట్టి వాడై; నరుడు= మనమ్ముడు; గంధర్వులన్+కనిన= పాటలు పాడే వేల్పులను చూస్తే; గాంధర్వము+అనియున్= (అది) గంధర్వులకు చెందిన గ్రహం అనిస్తే; పరగు= ఒప్పు; గ్రహము, చోకు= పిశాచం యొక్క పీడ (గ్రహం ఆపహించటం); అది= అది; కాలపర్వయమునన్= కాలం యొక్క మార్పు వలన; కదిరి= అతిశయించి; భ్రమియించెన్+ఏని= భ్రాంతిని చెందినట్లయితే; యక్షగ్రహంబు= యక్షులకు సంబంధించిన పిశాచం; వాత, పైత్య+అది, వికృతుల వలనన్= వాతం, పైత్యం మున్నగు వికారాలవలన; బుద్ధి= మనస్సు; తప్పుటయున్= చలించటం; ఒక్క, గ్రహా, వైకృతంబు+అ= ఏదో ఒక పిశాచం వలన దాపురించిన పీడ; అండ్రు= అని చెప్పుతారు.

తాత్పర్యం: నిద్రలో మైవరచి ఉన్నపుడు కాని, మేల్కొని ఉన్నపుడు కాని వేల్పుల గుంపులను చూస్తే అది దేవతాపిశాచం పట్టి పీడించటం అని తెలియాలి. అప్పుడు నరుడు నివశడై ప్రేలాపన చేస్తాడు. కూరుచున్నప్పుడు కాని పండుకొనినప్పుడు కాని పిత్చదేవతలను కాంచి మనస్సి చలిస్తే అది పిత్పగ్రహాబాధ అని తెలియాలి. నరుడు, భ్రాంతిలో మునిగి వేల్పులు పాడే పాటలను విని కలత చెందితే అది గంధర్వగ్రహంవలన కలిగిన పీడ అని తెలియాలి. కాలం తెచ్చే మార్పులవలన కలత చెంది భ్రమిస్తే అది యక్షగ్రహ మని గుర్తించాలి. వాత పైత్య ప్రకోపంచేత వెప్రి తలకెక్కితే అదికూడ ఏదో ఒకగ్రహంవలన సంభవించిన పీడ అని తెలియాలి.

విశేషం: ఈ పద్యంలో చెప్పబడిన వస్తే ప్రాయికంగా మానసిక రోగాలు. పూర్వకాలంలో మానసికరోగాలకు కారణాలు గ్రహ బాధలుగా భావిస్తుండేవారు. ఈ పద్యంలో ‘అండ్రు’ (అని చెప్పుతారు) అనే ప్రయోగం గమనించదగింది. లోకంలో ప్రచారంలో ఉన్న భావం ఇందు పాందుపరచబడింది.

క. విను డెబ్బచి యేడుల దా! , కను మానవులకు గ్రహశిఖమాతంబులు గ
ల్లు; ననంతరంబ గ్రహముల , పని వలవదు; ముదిమి యెల్ల పనులకుఁ జాలున్.

254

ప్రతిపదార్థం: విను= ఆలకింపుము; డెబ్బచి+ఎడుల, దాకను= డెబ్బచి సంవత్సరాల వయస్సు వరకు; మానవులకున్= మనుజలకు; గ్రహా+ఉపఘాతంబులు= పట్టి పీడించే పిశాచాలవలన ఏర్పడే జాడ్యాలు; కల్యన్= ఏర్పడతాయి; అనంతరంబు+అ= పిమ్ముట; గ్రహముల, పని= పిశాచాలు చేసే కార్యం; వలవదు= అవసరం లేదు; ముదిమి= ముసలితనం; ఎల్ల పనులకున్= అన్నిగ్రహాల ప్రభావాలకూ (జాడ్యములకు); చాలున్= సరిపోతుంది.

తాత్పర్యం: సావధానంగా వినుము. మానవులకు డెబ్బచి సంవత్సరాల వయస్సు వచ్చే వరకును గ్రహాలవలన సంక్రమించే జాడ్యాలు ఏవేవో పీడిస్తాయి. ఆ షైవ గ్రహాలు పీడించే అవసరం లేదు. ఎందుకంటే ముసలితనమే అన్ని జాడ్యాలను సంక్రమింపచేస్తుంది కదా!

క. నియతి గలిగి యింతియముల , జయించి శుచులైన శాంతిసంపన్నులకున్
భయ మొనలింపగ లే వ , ష్యయ పుణ్యా! గ్రహము లే యవస్థల యందున్.

255

ప్రతిపదార్థం: అవ్యయ పుణ్యా!= తరుగని సుకృతం కలవాడా, ఓ ధర్మరాజా!; నియతి+కలిగి= నిష్ఠతో కూడిన నియమాలు పాటించటం కలిగి ఉండి; ఇంద్రియములన్ జయించి= ఇంద్రియాలను గెలిచి; శుచులు+ఐన= మాలిష్యం లేని పరిశుద్ధులు అయిన; శాంతి సంపన్నులకున్= శాంతియే సంపదగా కల వారలకు; గ్రహములు= పట్టి పీడించే పిశాచాలు; ఏ+అవస్థల యందున్= ఎట్టి పరిష్కారులలోను; భయము= భీతి; ఒనరింపగనోపాత్మ+అ= కలుగజేయజాలవు సుమా.

తాత్పర్యం: గొప్పపుణ్యాన్ని ఆర్థించిన ఓ ధర్మరాజా! ఇందులో ఒక కిటుకు ఉన్నది. ఈ గ్రహాబాధలు పిశాచ పీడలు దుర్భలమనస్యులకు హని చేయగలవే కాని, నీతినియమ నిష్ఠలు కలిగి ఇంద్రియాలను గెలువ గలిగిన వారికి ఎట్టిభీతిని కలిగించ నేరవు.

విశేషం: (1) కడచిన పద్మాలలో గ్రహపీడలను గూర్చి చెప్పబడింది. ఈ పద్మం చెప్పిన తీరునుబట్టి తెలిసే దేమంటే ‘మనస్సు నిబృత్తంగా లేని వారలకు అన్ని పిశాచపీడలు వర్తిస్తాయి. మనోనిగ్రహం కలవారికి ఎట్టిభయాలు లేవు. (2) గ్రహపీడలు మానసిక రుగ్మాతలు. మనస్సును నిగ్రహించినవారికి ఇంద్రియవిజేతలకు ఎట్టి గ్రహపీడలు ఉండవు. పతంజలి యోగనిర్వచనం ఈ సందర్భంలో స్కృతించతగింది. “యోగః చిత్తవృత్తినీరోధః”.

వ. మతీయు నొక్కటి సెప్పెద.

256

తాత్పర్యం: మరి ఇంకొకటి వినిపిస్తాను.

ఆ. ఆదిదేవుడగు మహాదేవుమీద నె , వాయ్ని మనసు భక్తివైభవమున
సుల్సిల్లు నతని నెల్లకార్యముల ద , గ్రహము సూపె గ్రహావికారవితతి.'

257

ప్రతిపదార్థం: ఆది, దేవుడు+అగు= మొట్టమొదటి వేలుపు అయిన; మహాదేవ మీదన్= పరమశివుడిమీద; ఎవ్వాని మనసు= ఎవడి బుద్ధి; భక్తి, వైభవమునన్= ఆరాధన యొక్క మహాత్ముంతో; ఉల్లసిల్లున్= విలసిల్లుతుందో; అతనిన్= అట్టివాడిని; ఎల్ల

కార్యములన్= అన్ని పసులలో; గ్రహ, వికార, వితతి= పట్టి పీడించే పిశాచాల పీడల గుంపు; దగ్గరాదు+చూపే= సమీపించదు సుమా.

తాత్పర్యం: ఇంకొక విశేషాన్ని వివరిస్తాను సావధానంగా ఆలకింపుము. గ్రహపీడలకు ఇంద్రియనిగ్రహం మాత్రమే విరుగుడు అని తలపోయకుము. పరమశివుడియందు గాఢమైన భక్తి విలసిల్చితే చాలు. శివభక్తి అన్నిరకాల పిశాచ పీడలకు సులువైన విరుగుడు సుమా!

వ. అని చెప్పి మార్గందేయుండి డిట్లునియే; 'సట్లు గుహలండు ర్ఘ్రాంబుల నియోగించు నెడ నగ్నివల్లభ యల్లన నతనిం జేర నలిగి యి ట్లునియే; 258

ప్రతిపదార్థం: అని, చెప్పి= అంటూ పలికి; మార్గందేయుండన్; ఇట్లు+అనియెన్; అట్లు= ఆ రీతిగా; గుహలండు= కుమార స్వామి; గ్రహాంబులన్= గ్రహాలను; నియోగించు+ఎడన్= ఏర్పరచే సమయంలో; అగ్ని, వల్లభ= అగ్నిహోత్రుడి భార్య; స్వాహాదేవి; అల్లనన్= మెల్లమెల్లగా; అతనిన్= (కుమారస్వామిని); చేరన్+అరిగి= సమీపించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా మార్గందేయుమహర్షి ధర్మరాజుతో చెప్పి, మరియు ఈ విధంగా అన్నాడు: ‘ఆ రీతిగా కుమారస్వామి గ్రహాలను నియమించే సమయంలో అగ్నిదేవుడిభార్య అయిన స్వాహాదేవి కుమారస్వామిని సమీపించి ఈ విధంగా పలికింది.

తే. 'పుత్ర! విను మేను దక్షునిపుత్రి; నన్ను, బావకుని కిచ్చే మా తండ్రి బాల్యమునను; నన్ను నతఁ డొల్లఁ డెంతయు; నాకుఁ బతికి, నెపుడు నెడ లేని పాందుగా నీ వొనర్పు' 259

ప్రతిపదార్థం: పుత్ర!= ఓ కొడుకా! (కుమారస్వామీ!); వినుము= ఆలకింపుము; ఏను= నేను; దధ్మని, పుత్రున్= దధ్మని (ప్రజాపతి) కూతురిని; నన్నున్= నన్ను; మా తండ్రి= (మా తండ్రి అయిన దధ్మడు); బాల్యమునను= చిన్నతనంలోనే; పావకునికిన్= అగ్నిహోత్రుడికి; ఇచ్చేన్= (ఎండ్లిచేశాడు); నన్నున్= నన్ను; అతడు= (ఆ అగ్నిహోత్రుడు); ఎంతయున్= ఏ మాత్రంకూడా; ఒల్లఁడు= ఇష్టపడడు; నాకున్= నాకును; పతికిన్= నా భర్తకును; ఎపుడున్= ఎల్లపుడూ; ఎడలేని, పాందుగాన్= విడిపోనట్టి అన్యోన్య బంధంతో కూడిన పాత్తుగా; నీవు+బంర్పును= నీవు చేయునది.

తాత్పర్యం: 'పుత్రుడ వైన ఓ కుమారస్వామీ!, నేను దక్షప్రజాపతి కూతురిని. మా తండ్రి నన్ను నా చిన్నతనంలో అగ్నిహోత్రుడికి ఇచ్చి ఎండ్లి చేశాడు. కానీ, అగ్నిహోత్రుడికి నాయందు ఏ మాత్రం కూడా అనురాగం లేదు. నాకు నా భర్తతో ఎడబాటు ఇష్టం లేదు. కాబట్టి నీవు నాకూ నా భర్తకూ ఎప్పుడూ ఎడబాటు లేని అవినాభావ బంధాన్ని కూర్కువలెనని నా కోరిక.

వ. అనిన నగ్నిభపుండు 'మహాద్బుజులు వహ్నాయందు హావ్యంబులు స్వాహాకార కలితంబు లైన మంత్రంబుల నీసంగువారు; దానంజేసి నీకుఁ జ్ఞయునితోడి నిత్యసహవాసంబు సిథించు' ననియే; నప్పుడు సకల మునిగణ సమేతుండై చనుదెంచి కమలాసనుండు మహానేను నభినంబించి, యంతకు మున్న సన్నిహితుండై యున్న మహాదేవు దెనుఁ జాచి, యతని కి ట్లునియే. 260

ప్రతిపదార్థం: అనిసన్= అని పలుకగా; అగ్నిభవండు= అగ్నిహోత్రునికి పుట్టిన కుమారస్వామి; మహాద్విజాలు= బ్రాహ్మణోత్తములు; వస్త్రయందున్= అగ్నిలో; హవ్యంబులు= హోమ ద్రవ్యాలు; స్వాహ, కార కలితంబులు+బన= స్వాహ అనే శబ్దంతో కూడిన; మంత్రంబులన్= దివ్యాష్టరాల ఉచ్చారణతో; ఒసంగువారు= వేల్గగలరు; దానన్+చేసి= అందుచేత; నీకున్= నీకు (ఓ స్వాహాదేవీ నీకు); ప్రియుని తోడి= భర్తతోడి; నిత్య, సహవాసంబు= ఎల్లప్పుడును కలసి మెలసి ఉండటం; సిద్ధించున్= లభిస్తుంది; అనియెన్= అని చెప్పాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; సకల, ముని, గడ, సమేతుండు+బ= పెక్క బుముల సముదాయంతో కూడిన వాడై; కమల+ఆసనండు= పద్మం ఆసనంగా కల బ్రహ్మదేవుడు; చనుదెంచి= వచ్చి; మహాసేనున్= కుమారస్వామిని; అభినందించి= మెచ్చుకొని; అంతకుమున్న+ల= అంతకు పూర్వమే; సమీపితుండు+బ+ఉన్= సమీపానికి చేరి ఉన్న; మహా దేవుడెసన్= పరమశివుడు ఉన్న దిక్క చూచి; అతనిక్నే= ఆ పరమశివుడికి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా, కుమారస్వామి ఇట్లా పలికాడు: ‘అమ్మా! స్వాహాదేవీ! యజ్ఞయాగాదులు చేసేటప్పుడు బ్రాహ్మణోత్తములు హవ్యాలను అగ్నిలో వేల్గటపుడు స్వాహ శబ్దత్తర పదవిశిష్టంగా మంత్రాలను ఉచ్చరిస్తారు గాక! ఆ విధంగా నీకును నీ భర్త అయిన అగ్నిహోత్రుడికిని అవినాభావ సంబంధం ఏర్పడగలదు.’ ఆ సమయానికి అక్కడికి బుములతో కలిసి బ్రహ్మదేవుడు విచ్చేసి, కుమారస్వామిని అభినందించాడు. అంతకు ముందే అక్కడ ప్రత్యష్ఠానై నిలిచిన పరమశివుడిని గాంచి, బ్రహ్మదేవుడు ఈ విధంగా కుమారస్వామితో చెప్పాడు.

అ. ‘అనఘు! యితడె త్రిపురహారుఁడు త్రిలోచనుం: । డిదె త్రిలోక మాత హిమనగేంద్ర

తనయ: వీరు నీకుఁ దళ్లియుఁ దండ్రియుఁ । జ్ఞాప్తే! వీరిఁ గొల్పు సుచిరభక్తి.

261

ప్రతిపదార్థం: అనఘు!= పాపరహితుడ వైనవాడా!, ఓ కుమారస్వామీ! ఇతడు+ఎ= ఈయనయే సుమా; త్రిపుర, హరుఁడు= మూడు (రాష్ట్రసు) నగరాలను నాశనం చేసినవాడు; త్రి, లోచనుండు= మూడు కన్నులు కలవాడు; ఇది+ఎ= ఈ మెయే సుమా; త్రిలోక, మాత= మూడు జగాలకు తల్లి; హిమ, నగ+ఇంద్ర, తనయ= మంచుకొండల తేని యొక్క కూతురు, పార్వతీ దేవి; వీరు= ఈ పార్వతీపరమేశ్వరులు; నీకున్= కుమారస్వామివైన నీకు; తల్లియున్+తండ్రియున్= మాతాపితలు; చ్చవై= సుమా; సుచిర భక్తిన్= చాలాకాలం వరకు ఉండే (స్థిరమగు) పూజ్యభావంతో; వీరిన్= పార్వతీ పరమేశ్వరులను; కొల్పు(ము)= అర్ధించుము.

తాత్పర్యం: ‘పుణ్యాత్మక వైన ఓ కుమారస్వామీ! ఈ మహానుభావుడే పరమశివుడు. మూడు కన్నుల దేవర. మూడు పట్టణాలను నాశనం చేసిన పరాక్రమశాలి. ఈమెయే హిమాలయ పర్వతరాజపుత్రి పార్వతీదేవి. ఈ పార్వతీపరమేశ్వరులే నీ తలిదండ్రులు సుమా. నీ తలిదండ్రులైన పార్వతీ పరమేశ్వరులను తరుగని భక్తితో ఆరాధించటం నీ పవిత్రకర్తవ్యం.

వ. అగ్నిదేవునియందును దఖియ భార్యాయందును దారు నిజయోగబలంబునం జేసి యావేశించి, యా దంపతులు లోకహితార్థంబుగా నిస్సుం గని’ రని చెప్పినఁ, బార్వతీ నందనుండు సానందహృదయుం డయి, సకలలోక గురువు లైన పార్వతీ పరమేశ్వరులం బూజించి, సంస్తుతించే; నంత నిందుండు కాల్తికేయునకు సైరావణ భూషణం బైన ఘంటాద్వాయంబు నొసంగిన, నం దొక్కటి కుమారుండు గైకొని యొక్కటి విశాఖున కిచ్చేం; బదంపడి.

262

ప్రతిపదార్థం: తారు= వారు =పార్వతీ పరమేశ్వరులు; నిజ యోగ బలంబున్న+చేసి= తమ యోగశ్త్రి యొక్క పటుత్వం వలన; అగ్నిదేవుని+అందును= అగ్నిహోత్రుడి అందున్నా; తదీయ, భార్య+అందును= ఆతడి యొక్క పెండ్లము నందున్నా;

ఆవేశించి= ఆధ్యాత్మికంగా చౌరబడి; ఆ దంపతులు= ఆ భార్యాభర్తలు; లోక, హిత+అర్థంబుగాన్= విశ్వ కల్యాణం కొరకై; నిన్నన్+కనిరి= నిన్న (పుత్రుడిగా) కన్నారు; అని చెప్పినన్= అంటూ పలుకగా; పార్వతీ నందమండు= పార్వతీదేవి కొడుకైన కుమారస్వామి; స+అనంద, హృదయుండు+అయి= అనందంతో కూడిన డెందం కలవాడై; సకల, లోక, గురువులు+ ఐన= సమస్త జగత్తులు తలిదండ్రులు అయిన; పార్వతీ పరమ+ఈశ్వరులన్= పార్వతిని, పరమశివుడిని; పూజించి= అర్పించి; సంస్కృతించెన్= కొనియాడినాడు; అంతన్= అంతట; ఇంద్రుండు= వేలుపు దౌర; కార్తీకేయునకున్= కుమార స్వామికి; ఖరావణ భావణంబు+ఐన= ఖరావతం అనే పేరుకల వెల్లయేసుగుకు అలంకారాలైన; ఘంటాద్వయంబున్= రెండు గంటలు; ఒసంగినన్= బహుకరించగా; అందున్+బక్కటి= ఆరెండు గంటలలో ఒక గంట; కుమారుండు= కుమారస్వామి; కైకొని= స్వీకరించి; ఒక్కటి= ఒక గంట; విశాఖునకున్; ఇచ్చేన్= బహుకరించాడు; పదంపడి= పిమ్మట.

తాత్పర్యం: అగ్నిహాత్రుడిలోనూ ఆతడి సతిలోనూ పార్వతీ పరమేశ్వరులు తమ యోగశక్తిపొటవంచొప్పున ఆవేశించి, నిన్న పుత్రుడిగా కన్నారు. సమస్త జగత్తులు తలిదండ్రులు లైన పార్వతీపరమేశ్వరులు విశ్వకల్యాణం కొరకై నిన్న పుత్రుడిగా పాందారు' అని బ్రహ్మాదేవుడు కుమారస్వామితో చెప్పాడు. బ్రహ్మాదేవుడి మాటలకు కుమారస్వామి డెందం ఉప్పాంగింది. అతడు ఆనందపరవశ డయ్యాడు. సర్వలోకాలకు మాతాపితలు అయిన పార్వతీపరమేశ్వరులను కుమారస్వామి పూజించి ప్రశంసించాడు. అంతట దేవేంద్రుడు తన వాహనమైన వెల్లయేసుగు ఖరావతానికి భూషణాలైన రెండు గంటలను కుమారస్వామికి బహుకరించాడు. కుమారస్వామి ఒక గంటను తాను స్వీకరించి, మరొక గంటను విశాఖుడికి సమర్పించాడు. ఆ తరువాత.

విశేషం: (1) 'యోగబలమునంజేసి ఆవేశించుట.' యోగ సాధన వలన పెమ్మ మహిమలు అతిలోకాలైనవి, ఇంద్రియాతీతాలైనవి, ఒనగూడుతాయని పెద్దలు చెప్పుతారు. ఇంద్రియాలలోని దైన కంటిచూపు వేరు; యోగదృష్టి వేరు; అట్లే శరీరబలం వేరు; యోగబలం వేరు. పార్వతీపరమేశ్వరులు యోగబలంవలన అగ్నిహాత్రుడిని అతడి భార్యను ఆవేశించినట్లు ఈ గాథ అభివర్ణిస్తున్నది. (2) ఖరావతం స్వర్గలోకంలో దేవేంద్రుడియొక్క వాహన మైన పట్టపుటేసుగు. లోకంలోని ఏనుగులు నల్లగా ఉంటాయి. ఖరావతం తెల్లనీ ఏనుగు అని సాహాతీసమయం.

ఈశ్వరుండు కుమారసహితుండై భద్రవటంబు సేరుట (సం. 3-221-1)

మ. తనయుం గౌగిటఁ జేర్చుచున్ వరుస ముఢ్ఱప్రూణముం జేయుచున్
జనితానంద మనస్కుండై గీలిసుతాసంయుక్తఁ ఢిశానుఁ ద
య్యనముం దీడ్జ్ఞాని బధ్మకేసల సహస్రసుందనారూఢుఁ దై
చనియెన్ భద్రవటస్థలంబునకు నైశ్వర్యం బవార్యంబుగన్.

263

ప్రతిపదార్థం: గిరి, సుతా, సంయుక్తుడు= పార్వతీదేవితో కూడినట్టివాడు; ఈశానుఁడు= శిష్పుడు; తనయున్= కొడుకును (కుమారస్వామిని); కౌగిటన్+చేర్పుచున్= కౌగిలించుకొంటూ; వరుసన్= మాటికి; మూర్ఖ, మ్రూణమున్+చేయుచున్= శిరస్సును వాసన చూస్తూ (మూర్ఖుంటూ); జనిత+అనంద, మనస్కుండు+ఐ= కలిగిన సంతోషంతో కూడిన మనస్కు కలవాడై; ఆ+అనఫున్= ఆ పుణ్యాత్మకుడిని (కుమారస్వామిని); తోడ్జ్ఞాని= వెంటబెట్టుకొని; బద్ధ, కేసరి, సహస్ర, స్వందన+అరూఢుఁడు+ఐ= వేయి సింహోలు పూన్చబడిన రథం కలవాడై; భద్ర, వట, స్థలంబునకున్= 'భద్రవటం' అనే పేరు కల చోటికి (భద్రవటం అనగా ఏపుగా, విశాలంగా ఎదిగి జ్ఞేమంగా ఉన్న మత్తిచెట్టు గల స్థానం); పశ్వర్యంబు= విభూతి; అవార్యంబుగన్= వారించటానికి వీలు లేకుండగా అతిశయించి; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: పార్వతీసమేతుడైన పరమేష్టరుడు తన కుమారుడైన కుమారస్వామిని కౌగిలించుకొని పలుమారులు తల నిమిరి వాసన చూచి వాట్సల్యంతో లాలించాడు. తదుపరి కుమారస్వామిని తోడ్కొని వేయిసింపోలు పూన్చిన తన రథాన్ని ఎక్కి, ఐష్వర్యప్రకరణ ఆనందతన్నయత్వంతో భద్రవటం అనే పేరు కల పుణ్యక్రైతానికి చేరాడు.

విశేషం: ఈశ్వరుడి యొక్క భావం- ‘ఐష్వర్యం’. ఐష్వర్యం అంటే సంపద. ‘విభూతి’ - పరమేష్టర లాంఘనం. విభూతి ఎనిమిది విధాలు. ఇవి దివ్యాలు అతిలోకాలు అయిన శత్రులు. 1. అణిమ 2. మహిమ 3. గరిమ 4. లఫిమ 5. ప్రాప్తి 6. ప్రాకామ్యం 7. ఈశిత్యం 8. వశిత్యం.

వ. అమ్మపోదేవు ముందట ననేక యత్కగణ పరిష్వతుండును బుష్టకాధిరూఢుండును కుబేరుండును, వెనుక దెస నమరగణ సమన్వితుండును సైరావతారోహాణోల్లాసియునై వాసవుండును, దక్షిణపక్షంబునం బ్రిబల రక్షోయక్ష రక్షితుండై యమోఖు నామ ధేయండైన యక్షోత్తముండును, గృతపరికరులైన వను రుద్రాదిత్యులును, దాపలి పక్షంబున నతిభయంకర వ్యాధి మృత్యు పరివేష్టితుండై పితృపతియును, వివిధయాదీనివహ సనాధుం డయిన వరుణుండును నడచిలి; మణియు మూర్తిమంతంబు లై శూల పట్టిసుగడా ముసలాదికంబులైన యద్దేవు నాయుధంబులుగమండలు ప్రముఖోపకరణంబులుం జనియే; నయ్యాచిదేవునకు నా సన్మండయి చంద్రుండును ధవళాతపత్రంబు ధలియించే; ననిలాగ్నులు చామరహాస్నులై కొచ్చిలి; విధ్యయు, సావిత్రియు, గాంధారియు గేశినియు నను దేవాంగనలు దాక్షాయసింగ్స్థి చనిలి; త్రిలోచనసఖుం ధైన పింగటుం డను యక్షుండు వృషభకేతనంబు దాట్చే; నివ్విధంబున నజీరాము విభవోదారుండై కుమార గురుండు భద్రవటంబు సేర నలగి, యచ్ఛటఁ గుమారుం జాచి యిట్లనియే.264

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహో+దేవు, ముందటన్= ఆ పరమశివుడికి ముందుగా; అనేక, యక్ష, గణ, పరివ్యతుండును= పెక్కు మంది యద్దుల చేత చుట్టుకొనబడి ఉన్నవాడున్నా; పుష్పక+అధిరూఢుండును= పుష్పకం అనే విమానంపైకి ఎక్కి ఉన్నవాడున్నా అయిన; కుబేరుండును= కుబేరుడున్నా; వెనుక దెసన్= (ఆ ఊరేగింపులో శివుడి రథానికి) వెనుక భాగంలో; అమర, గణ, సమన్వితుండును= దేవతల సముద్రాయంతో కూడినవాడును; పరావత+అరోహాణ+ఉల్లాసియును+ఖ= పరావతం అనే పేరు కల తెల్లని ఏనుగును అధిరోహించటం వలన గోచరించే సంతోషం కలవాడును అయి; వాసవుండును= దేవేంద్రుడున్నా; దక్షిణ పక్షంబునన్= కుడిషైఫున; ప్రబల, రక్షణ్ణ+యక్ష, రక్షితుండు+ఖ= మిక్కుటమైన బలం కల రాక్షసులచేతను యద్దులనే వేల్పుల తెగవారిచేతను కాపాడబడెడి వాడై; అమోఖు నామధేయుండు+ఖన= అమోఖుడు అనే పేరు కలిగిన; యక్ష+ఉత్తముండును= యద్దులలో శ్రేష్ఠుడును; కృత పరికరులు+ఖన= ఆయుధాలను చేబానిన; వసు, రుద్ర+అదిత్యులును= వసువులు, రుద్రులు, సూర్యులును; దాపలి పక్షంబునన్= ఎడుమ షైఫున; అతి, భయంకర, వ్యాధి, మృత్యు, పరివేష్టితుండు+ఖ= మిక్కులి వెరపు గొలిపే రోగాలచేత మరణం చేత చుట్టుకొనబడి ఉండిన వాడైన; పిత్ర పతియును= ప్రేతాలకు అధినేత అయిన యముడును; వివిధ, యారా+నివహ, సనాధుండు+అయిన= పెక్కు జలజంతువుల సముద్రాయంతో కూడిన వాడయిన; వరుణుండును= వరుణుడును (దిక్కాలమలలో ఒకడు); నడచిరి= నడచి వెళ్ళారు; మణియున్= ఇంకను; మూర్తిమంతంబులు+ఖ= ప్రత్యక్షంగా కన్నించే ఆకారాలు కలవి అయి; శాల, పట్టిసు, గడా, ముసల+అదికంబులు+ఖన= బల్లెం; ఇనుపరేకు వంటి ఆయుధం (పట్టాకత్తి), గద, రోకలి, మున్నగునవి అయిన; ఆ+దేవు+ఆయుధంబులున్= ఆ దేవుడి (శివుని) ఆయుధాలును; కమండలు, ప్రముఖ+ఉపకరణంబులున్= పాసపాత్రికమున్నగు పనిముట్లును; చనియెన్= వెళ్ళాయి; ఆ+అదిదేవునకున్= ఆ పరమశివుడికి; ఆసన్మండు+అయి= దగ్గరగా ఉన్నవాడై; చంద్రుండును; ధవళ+అతపత్రంబు= వెల్లగొడుగు; ధరియించెన్= మోశాడు; అనిల+అగ్నులు= వాయువు, నిప్పు; చామర హస్తులు+ఖ= చమరీ మృగం వెంటుకలలో

తయారయిన పించలను చేతులలో ధరించిన వారై; కొల్పి= సేవించారు; విద్యయున్, సావిత్రియున్, గాంధారియున్+కేశినియున్+అను= విద్య, సావిత్రి, గాంధారి, కేశిని అనే సేరులు కల; దేవ+అంగనలు= దేవతాస్త్రీలు; దాష్టాయణిన్= పార్వతీదేవిని; కొల్పి= సేవిస్తా; చనిరి= వెళ్ళారు. త్రిలోచన, సభుండు+బన= ముక్కుంటి అయిన శివుడికి మిత్రుడు అయిన; పింగళుండు+అను, యథ్ముండు= పింగళుడు అనే యథ్ముడు; వృషభ కేతనంబు+తాల్పైన్= ఎద్దు బొమ్మ గల జెండాను పట్టుకొన్నాడు; ఈ+విధంబున్= ఈ విధంగా; అభిరామ, విభవ+ఉదారుండు+బ= అందమైన సంపదతో గూడిన గొప్పతనం కలవారై; కుమార, గురుండు= కుమారస్వామి యొక్క తండ్రి అయిన పరమశివుడు; భద్రవటంబు+చేరన్+అరిగి= భద్రవటం అనే శ్వేతాన్ని చేరి; అచ్చటం= అక్కడ; కుమారున్+చూచి= కుమారస్వామిని చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: భద్రవటక్షేత్రాన్ని చేరేటప్పుడు పరమశివుడి ఊరేగింపు వర్ణించబడింది. వేయిసింహాలు పూన్చిన రథంమీద పరమశివుడు దేదీప్యమానంగా వైభవోపేతంగా ఆసీనుడై ఉన్నాడు. శివుడికి ముందట - పెన్కుమంది యథ్ముల పరివారాలతో కూడినవాడున్నా, సుప్రసిద్ధమైన పుపుకం అనే విమానాన్ని అధిష్టించినవాడున్నా అయిన కుబేరుడు సాగాడు. వెనుకభాగంలో దేవేంద్రుడు ఖరావతం అనే తెల్లుయేనుగుపై వైభవంతో అధిష్టించి ఉన్నాడు. కుడివైపున అమోఫుడు అనే పేరు కల గొప్ప యథ్మనాయకుడు నడిచాడు. పసుపులు, రుద్రులు, ఆదిత్యులు తమ తమ ఆయుధాలతో అందులో పాల్గొన్నారు. ఎడుమభాగంలో భీకరవ్యాధులచేత మృత్యుదేవతచేత చుట్టుకొనబడిన యముడు సాగాడు. వివిధ సముద్రాలతో కూడిన వరుణుడు అచట నిలిచాడు. ఇంకను, శూల పట్టిస గదా ముసలాదికాలైన పరమేశ్వరుడి ఆయుధాలు ప్రత్యక్షంగా కన్చించే ఆకారాలను ధరించి వెలుగొందుతూ నడిచాయి. అట్లాగే, కమండలువు మున్నగు శివుని పనిముట్లుకూడ అట్లే ఆ ఊరేగింపులో పాల్గొన్నాయి. పరమశివుడికి సమీపంలో నిలిచి, చంద్రుడు వెల్ల గొడుగు పట్టుకొన్నాడు. వాయుదేవుడు అగ్నిహోత్రుడు చామరాలతో వీస్తూ ఉన్నారు. విద్య, సావిత్రి, గాంధారి, కేశిని యనే దేవతావనితలు పార్వతిదేవిని సేవిస్తా సాగారు. ముక్కుంటికి అనుగుణచేయి అయిన పింగళుడు అనే యథ్ముడు ఎద్దుబొమ్మ కల జెండాను ఎత్తిపట్టి ముందు నడిచాడు. ఈ విధంగా కన్నుల పండుపుగా ఊరేగుతూ కుమారస్వామితండ్రి అయిన శివుడు భద్రవటక్షేత్రాన్ని చేరాడు. భద్రవటాన్ని చేరిన పిదప, పరమశివుడు తన పుత్రుడైన కుమారస్వామితో ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: (1) పుపుకం :- కుబేరుడి విమానం. ఇందులో ఎందరు ఎక్కునా, ఇంకొకరికి చోటు ఉంటుందట! ‘పుపుకం’ - రామాయణ పరితలమ చిరపరిచితమైనదే. రావణుడు కుబేరుడిని జయించి పుపుకవిమానాన్ని తనస్వాధీనం చేసికొన్నాడు. రావణ వధానంతరం పుపుకంలో అయోధ్యకు చేరి రాముడు దానిని తిరిగి కుబేరుడికి పంపించాడు. (2) దాష్టాయణి అనగా దశ్శప్రజాపతికూతురు, సతీదేవి. ఆమె ఆహ్వానం లేకపోయినప్పటికి తండ్రిచేసే యజ్ఞానికి వెళ్లి, అవమానించబడి, అగ్నికుండం (యోగాగ్ని) స్పష్టించుకొని దగ్గమైపోయి, మరుజన్మలో పార్వతిగా పుట్టింది. ఇక్కడ దాష్టాయణి అనగా ప్రకరణానుబద్ధంగా పార్వతి అనే అర్థం సిద్ధించింది. (3) ఈ ఊరేగింపు అంతయు మహారాజవైభవస్ఫోరకం. ఎత్తున సమకాలీన చక్రవర్తుల వైభవం ఈ వర్ణసలో ప్రతిబింబితం (4) ద్వాదశాదిత్యులు:- పండ్రెండు మంది సూర్యులు. ధాతా మిత్రోర్యమా రుద్రో వరుణ సూర్య ఏవచ 1. భగో వివస్వాన్ పూషా చ సవితా దశమః స్పృతః; ఏకాదశ స్తుధా త్వష్టే విష్ణు ర్ఘ్వదశ ఉచ్చయే॥ 1. ధాత 2. మిత్రుడు 3. అర్యముడు 4. రుద్రుడు 5. వరుణుడు 6. సూర్యుడు 7. భగుడు 8. వివస్వంతుడు 9. పూష 10. సవితుడు 11. త్వష్ట 12. విష్ణువు (5) రుద్రులు :- ఏకాదశ రుద్రులు. 1. అజుడు 2. ఏకపాదుడు 3. అహిర్మధుడు 4. విరూపాశ్వుడు 5. సురేశ్వరుడు 6. జయంతుడు 7. బహురూపుడు 8. త్ర్వ్యంబకుడు 9. అపరాజితుడు 10. వైవస్వతుడు 11. హరుడు.

తే. సప్తమం బైన మారుత స్వంధమునకుఁ; బతివి గమ్ము కుమార! దేవతల కెపుడుఁ
గార్య మొదివినఁ జేకొని కడకుఁ బీర్చుఁ; మనిశమును మత్సుదధ్యానఫునుడ వగుము.

265

ప్రతిపదార్థం: ఓ కుమారస్వామీ! సప్తమంబు+బన= ఏడవదియగు; మారుత స్వంధమునకున్= మరుత్తులకు సంబంధించిన సేనా విభాగానికి; పతివి+కమ్ము= అధినేతవు అగుము; దేవతలకున్= వేల్పులకు; ఎపుడున్= ఏ సమయంలో వైనా; కార్యము+బదివినన్= పని ఏర్పడితే; చేకొని= పూనుకొని; కడకున్+తీర్చుము= పూనికతో నిర్వహించుము; అనిశమును= ఎల్లప్పుడును; మత్త+పద, ధ్యాన, ఘనుఁడవు+అగుము= నా పాదాలను ధ్యానించటంచేత గొప్పవాడవు అగుము.

తాత్పర్యం: కుమారస్వామీ! ఏడవది అయిన మారుత సేనావిభాగానికి నాయకుడవు కమ్ము. దేవతలకు పని కలిగినపుడు పూనికతో వారిని కాపాడుము. ఎల్లప్పుడు నాయందు భక్తి కలిగి ఉండుము.

విశేషం: రాజ్యంగం సప్తాంగాలతో కూడినది. 1. స్వామి 2. అమాత్యుడు 3. సుహృత్తు 4. కోశం 5. రాష్ట్రం 6. దుర్గం 7. బలం. ఇచ్చట ‘మరుత్తులు’ ఏడవ రాజ్యంగంలోని బలం. మరుత్తులు అనగా గాలులు.

కుమారస్వామి మహిషాసురుం జంపుట (పం. 3-221-29)

క. చనుము శుభంబుల నొందుము , తనూజ! యని కౌగిలించి తద్దయుఁ బైమం
బున నతని వీడుకొలుపగె , ననఫు! మహాత్మాతములు రయంబునఁ బొడమెన్.

266

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= పాపరహితుడా! పుణ్యాత్మకుడా, ఓ ధర్మరాజా! తనూజ!= కుమార! కుమారస్వామీ! చనుము= వెళ్లుము; శుభంబులన్= శుభములను; ఒందుము= పొందుము; అని= పలికి; కౌగిలించి= ఆశ్చేషించి; తద్దయున్= మిక్కిలి; ప్రేమంబునన్= అనురాగంతో; అతనిన్= కుమారస్వామిని; వీడుకొలుపగన్= ఆమంతణంచేయగా; మహా+ఉత్సాతములు= గొప్ప భూత వికారాలు; రయంబునన్= శీఘ్రంగా; పాడమెన్= కన్నించాయి.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మకుడవైన ఓ ధర్మరాజా! వినుము. అంతట పరమశివుడు తన కుమారుడైన కుమారస్వామిని కౌగిలించుకొని శుభంబులు పొందుమని ఆశీర్వదించి వీడ్చులిపాడు. అప్పుడు వెంటనే గొప్ప ఉత్సాతాలు పాడసూపాయి.

విశేషం: ఉత్సాతాలు శుభాశభసాచక్కొన భూతవికారాలు. అవి మూడు రకాలు. (1) దివ్యం:- సూర్యగ్రహణం, చంద్ర గ్రహణం మున్సుగునవి. (2) అంతరిక్షం :- ఉల్లాపాతం మున్సుగునవి (3) భూమం :- భూకంపం మున్సుగునవి.

ఆ. దెసలు మండె, ధరణి బిల్లరఁ బిలగె, ను , బ్రంబు ప్రోసె, వడకుఁ బర్షతములు,
జగము ఘోరతిమిర సంవృతమయ్య, ని , ర్జ్ఞరులమనము లెల్ల సంభ్రమించె.

267

ప్రతిపదార్థం: దెసలు= దిక్కులు; మండెన్= అగ్నిజ్యులలతో జ్ఞాలించాయి; ధరణి= భూమండలం; దిల్లిరన్+తిరిగెన్= గిరిగిర తిరిగింది; అభ్రంబు= ఆకసం; ప్రోసెన్= ధ్వనించింది; పర్వతములు= కొండలు; వడకున్= కంపించాయి; జగము= లోకం; ఘోర, తిమిర, సంవృతము+అయ్యెన్= భయంకర మైన చిమ్మచీకట్టతో క్రమ్మకొస్సుది అయింది. నిర్జరుల మనములు+ఎల్లన్= (ముసలితనం లేని) దేవతల మనస్సులు అస్సీ; సంభ్రమించెన్= తిరుగుడు పడ్డాయి.

తాత్పర్యం: దిక్కులలో అగ్నిజ్యాలలు వ్యాపించాయి. భూగోళం గిరగిర తిరిగింది. ఆకసం ధ్వనించింది. కొండలు వణికాయి. ప్రపంచమంతా భయంకరమైన చిమ్ముచీకటులు క్రముకొన్నాయి. దేవతల గుండెలు దళ్లరిల్లాయి.

వ. తదనంతరంబు

268

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత.

మ. ఘనశస్త్రాస్త మహాజ్ఞ్యలంబు చతురంగ వ్యాప్త భూమండలం
బు నితాంతోద్దత ఘోరఘోష బధిర్భూతాఖీలాశాముఖం
బనిరోధోద్దత వేగ ముగ్ర దనుజేంద్రానీక మేతెంచే నీ
సున నీశాసనముఖామరప్రతతిష్ఠ శుంభధృజారంభమై.

269

ప్రతిపదార్థం: ఘన, శస్త్రాలు+అప్రత్త, మహా+ఉత్తో+జ్యలంబు= గొప్పమైన ఆయుధాల చేతను, మంత్రపూతమైన ఆయుధాల చేతను దేవీయమానంగా ప్రకాశించేదనీ; చతురంగ వ్యాప్త భూమండలంబు= నాలుగు అంగాలు గల సేనచేత విస్తరించిన భూమండలం కలిగినదనీ; నితాంత+ఉద్దత, ఘోర, ఘోష, బధిర్భూత+అఖిల+ఆశా ముఖంబు= ఎల్లప్పుడూ గర్జంతో భయంకరమైన నాదంతో దిగ్గిగంతాలకు చెవుడు కల్పించేదనీ; అ నిరోధ+ఉత్తో+గత, వేగము= ఆటంకం లేక పైకి ఉరికే వేగం కలిగినదనీ అయిన; ఉగ్ర, దనుజ+అంద్ర+అనీకము= భయంకరమైన రాక్షసనాయకుడి సేన; ఈసునన్= రోషంతో; ఈశాసన ముఖ,+అపర, ప్రతతిష్ఠన్= శివుడు మొదలుగాగల వేల్పుల గుంపుపై; శుంభతో+భుజ+అరంభము+హ= ప్రకాశించే పరాక్రమం యొక్క ఎత్తికోలు కల్గినదై; ఏతెంచెన్= దండెత్తి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: తదుపరి, శివుడు మున్నగు నాయకులతో కూడిన దేవతలపైకి రాక్షసులమైన్నం మహాపరాక్రమ ప్రాభవంతో కూడిన పటాటోపంతో దండెత్తి వచ్చింది. ఆ రాక్షస సైన్యం- గొప్ప అప్రాలతో శస్త్రాలతో దేవీయమానంగా వెలుగొందింది. భూమండలాన్ని అంతటిని ఆక్రమించిన చతురంగబలం కలిగినట్టిది, దిగ్గిగంతాలు మారుమ్రొగుతూ వినేవారి చెవులు చిల్లులు పడేటట్లు శబ్దాలు చేసేది. ఆపలేని వేగం గలది.

విశేషం: చతురంగ బలం: 1. రథాలు 2. గుర్రాలు 3. ఏనుగులు 4. భటులు.

వ. ఇట్లు మహిషాసుర సంరక్షితం బయిన దానవస్తుస్తుంబు పఱతెంచి చుట్టుముట్టి యసంఖ్యసాయకంబులు గదాఖుడ్ద ముసల పలఫుశతఫ్ఫు ప్రముఖానేక ప్రహరణంబులు ప్రయోగించి, నిమిషమాత్రంబున ననిమిష సైన్యంబునం బ్రచుర మాతంగ తురంగ రథిక పదాతి ప్రకరణంబులం బలమార్చినం గాల్చిచ్చ పాచివినం జెదల పఱచు మృగంబులుం బోలె నమరులు సమరవిముఖులై తొలంగం బాటినం జూచి నముచినుండు సింహానాదంబు సేయుచు నెలుంగెత్తి సురగణంబుల కిట్లనియె.

270

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; మహిష+అసుర సంరక్షితంబు+అయిన= మహిషుడు అనే రాక్షసుడిచేత కాపాడబడిన; దానవ, సైన్యంబు= రాక్షసుల సేన; పఱతెంచి= దండెత్తి వచ్చి; చుట్టు ముట్టి= చుట్టును ముట్టడించి; అసంఖ్య సాయకంబులు= లెక్కమ మిక్కిలి బాణాలు; గదా, ఖడ్గ, ముసల, పరిఫు, శతఫ్ఫు ప్రముఖ+అనీక, ప్రహరణంబులు= గద, కత్తి, రోకలి, ఇసుపగుదియ, మారుమందిని ఒకేసారి చంపగల యంత్రాయుధం మున్నగు పెక్క ఆయుధాలు; ప్రయోగించి= ఉపయోగించి; నిమిష మాత్రంబునన్= క్షణమాత్రంతో; అనిమిష సైన్యంబునన్= దేవతలసేనలోని; ప్రచుర, మాతంగ, తురంగ, రథిక,

పదాతి, ప్రకరంబులన్= దట్టంగా ఉన్న ఏనుగులు, గుర్రాలు, రథపీరులను, కాల్యులపు గుంపులను; పరిషార్పివన్= నాశనం చేయగా; కార్పుమ్మ= దావాగ్ని; పాదివిన్= అలముకొన్న; చెదరి= కకావికలై; పఱచు= పారిపోయే; మృగంబులున్+పోలెన్= లేళ్ల వలె; అమరులు= దేవతలు; సమర, విముఖులు+బు= యుద్ధం చేయటానికి తొలగినవారై; తొలంగన్+పాటినెన్+చూచి= చెదరి పారిపోవటం చూచి; నముచి సూదనుండు= దేవేంద్రుడు (నముచి అనే రాక్షసుడిని సంహరించినవాడు); సింహా నాదంబు+చేయుచున్= సింహాగర్జున వంటి ధ్యనిని చేస్తూ; ఎలుంగు+ఎత్తి= కంతస్వరం ఎత్తి (బిగ్గరగా మాటలు వినిపించేటట్లు); సుర, గణంబులకున్= వేల్పుల గుంపులకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా రాక్షసుల సైన్యం దేవతలపైకి దండెత్తి వచ్చింది. ఆ రాక్షస సేనలకు నాయకుడు మహిమాను అనే రాక్షసుడు. ఆ రాక్షససేనలు దేవతలను చుట్టుముట్టి లెక్కకు మిక్కిలి బాణాలను, గదలు, కత్తులు, రోకశ్లు, ఇనుప గుదియలు, శతఘ్నిలు మున్నగు ఆయుధ విశేషాలను ఉపయోగించి, క్షణంలోనే దేవతల సైన్యంలోనీ ఏనుగులను, గుర్రాలను, రథాలను, రథికులను, కాల్యులాలను నాశనం చేశాయి. అప్పుడు కార్పుమ్మకు భయపడి పరుగెత్తే లేళ్లవలె దేవతలు యుద్ధం చేయటానికి భయపడి వెనుదిరిగి పారిపోయారు. అట్లా భీతితో పారిపోయే దేవతలను చూచి, దేవేంద్రుడు సింహానాదం చేస్తూ ఇట్లా పలికాడు.

చ. ‘వలవదు సంభ్రమంబు, గరువంబుగ నియ్యేడ నెల్లవారు నే

ర్పులవడ వాహనంబులు మహాప్రములున్ సమకట్టి క్రమ్ములుం;

డలపునుఁ దున్నివైవుడు దురాత్ముల దైత్యుల; నేను గల్గాగా

డలరఙ నేల మీకు? ధృతిఁ దాల్పుడు నిల్పుడు గెల్పు డుక్కున్నే’.

271

ప్రతిపదార్థం: సంభ్రమంబు= భయంతో కూడిన తొట్టుపాటు; వలవదు= వద్దు; గరువంబుగన్= తీవితో; ఈ+ఎడన్= ఈ తరుణంలో; ఎల్లవారున్= అందరు; నేర్పు+అలవడన్= సామర్థ్యం పెంపాందించుకొని; వాహనంబులు= యానములు; మహా+అప్రములున్= గొప్పవి మంత్రపూతాలు అయినవి అయిన ఆయుధాలు; సమకట్టి= ఆయత్తం చేసికొని; క్రమ్ములుండు= మరలి రండి; అలవునన్= శక్తి సామర్థ్యంతో; దురాత్ములన్= చెడ్డవారలను; దైత్యులన్= రాక్షసులను; తున్నివైవుడు= సంహరించండి; నేను+కల్పగాన్= నేను ఉండగా; మీకున్= మీకు; తలరఙగన్+ఏల= ఆరాటం చెందనేల?; ధృతిన్+తాల్పుడు= ధైర్యం వహించండి; నిల్పుడు= ఆగండి; ఉక్కున్నే= పరాక్రమంతో; గెల్పుడు= జయించండి.

తాత్పర్యం: (ఈ పద్యం దేవేంద్రుడు తన పల్పుల ద్వారా దేవతలను ప్రోత్సహించిన విధాన్ని వివరిస్తున్నది). ఓ దేవతలారా! మీరు భయపడి పారిపోవద్దు. ఈ తొట్టుపాటు మంచిది కాదు. నేను మీతో కలిసి యుద్ధం చేయగలను. నే నుండగా మీకు భయం ఎందుకు? ఆత్మగౌరవంతో మీరందరు తిరిగి వచ్చి మీ శక్తి సామర్థ్యాన్ని చూపండి. వాహనాలు మహాప్రాలు సరిదిద్దుకొని దుర్మార్గాలైన రాక్షసులను సంహరించండి. ధైర్యం వహించండి. రణరంగంలో స్థిరభావంతో నిల్చండి. మీకు విజయం సిద్ధించటం తథ్యం.

అ. అనినుఁ బోక నిల్చి యాహావోత్సాహలై, సకలవాహనాస్తుశస్త్రచయము

లలవరించి పేర్లు యార్లు తాకేల వసు, రుద్ర సాధ్యముఖ మరుత్తువరులు.

272

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; పోక= వెనుదిరిగి పారిపోకుండగా; నిల్చి= నిలిచి; ఆహన+ఉత్సాహులు+బు= యుద్ధం చేయటంలో ఉత్సాహం కలవారై; సకల, వాహన+అప్రస్త, శస్త్ర, చయనులు+అలవరించి= సమస్తమైన వాహనాలు, మంత్రపూతాలైన

ఆయుధాలు, యుద్ధ పరికరాల సముదాయాలను సంతరించుకొని; పేర్చి= అతిశయించి; ఆర్పి= సింహానాదాలు చేసి; వసు, రుద్ర, సాధ్య, ముఖ, మరుత్త+ప్రవరులు= వసువులు, రుద్రులు, సాధ్యులు ముస్తగు వేల్పు వీరులు; తాకెరి= (శతువులతో) తలపడ్డారు.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడు ఆ విధంగా ప్రోత్సాహక వాక్యాలు పలుకగా, దేవతలు పారిపోకుండా నిలిచి, ఉత్సాహంతో వాహనాలు అప్రోలు అలవరించుకొని సింహానాదాలతో శతువులను తాకారు. వసువులు రుద్రులు ముస్తగు దేవతలు ఆ విధంగా మరల రణరంగంలో చేరి యుద్ధం సాగించారు.

మ. అమరానీక విస్మృజమాన బహుశస్తోషాహతిన్ జ్ఞస్తదే
హాములై ఫోరమదేభముల్ బహులరక్తాంగంబులై తూలేఁ ఓ
ప్రమహివాత నిపాత జాత రభస వ్యాధుాత సంధ్యారుజా
భ్రములో నా నషంబులై యొఱలుచుం బ్రత్యుధి సైన్యంబులన్.

273

ప్రతిపదార్థం: ప్రత్యుథి, సైన్యంబులన్= విరోధుల సైన్యాలలో; అమర+అనీక, విస్మృజమాన, బహు, శస్త్ర+అప్రత్త+ఆహతిన్= దేవతల సైన్యాలచేత విడువబడుతున్న పెక్క ఆయుధాల యొక్క, మంత్ర బాణాల యొక్క తాకిడి చేత; ఫోర, మద+ఇభముల్= భయంకరాలైన మదించిన ఏనుగులు; భిస్తు దేహములు+ఽః= చీల్పబడిన శరీరాలు గలిగినట్టివి అయి; బహుల, రక్త+అంగంబులు+ఽః= మిక్కుటంగా నెత్తురుతో కూడిన అవయవాలతో గూడినట్టివై; తీవ్ర, మహా, వాత, నిపాత, జాత, రభస, వ్యాధుాత, సంధ్యా+అరుణ+అధ్రములో+నాన్= అధికమైన, గొప్పదైన గాలిచేత కొట్టబడటం వలన ఏర్పడిన సంక్షోభం కారణంగా చెల్లాచెదరుగా సైన, సంజవేళలో ఎర్రనిమబ్బులో అనునట్లుగా; అవశంబులు+ఽః= అదుపుతప్పినవై; ఒఱలుచున్= కలతచెంది ఆర్పుచు; తూలెన్= చెల్లాచెదరై పడిపోయాయి.

తాత్పర్యం: శతుసైన్యాలలోని మదపుటేనుగులు దేవతల సైన్యాలచేత ప్రయోగించబడిన పెక్క శస్త్రాలచేతను అప్రాలచేతను కొట్టబడి చీల్పబడిన దేహాలు కలిగి, నెత్తురు కారెడి అవయవాలతో కూడినవై, అధికమైన గాలిచేత కొట్టబడి సంక్షోభాన్ని చెంది చెల్లాచెదరయ్యే సంధ్యాసమయంలోని మబ్బులో అనునట్లుగా, చెల్లాచెదరైపోయాయి.

విశేషం: అలం: ఉత్సైష్.

మ. పురుహూతాగ్రసరప్రభుాత బలసంభూతాస్త నిర్మాత ఘై
తిలిగెన్ బెంపటి దైత్యవాహిానుల నుఢ్యుత్తార్థీకర్తేసి వి
స్ఫురితోత్పాత సమీరవేగ విముఖీభూతాకృతిం దూలు భీ
కరిరత్నాకరజాత సంతతతరంగ్రాతముం భోలుచున్.

274

ప్రతిపదార్థం: పురుహూత+అగ్నసర, ప్రభూత, బల, సంభూత+అప్రత్త, నిర్మాతము+ఽః= దేవేంద్రుడు నాయకుడై ముందున్న గొప్ప సేనుండి పుట్టిన మంత్రయుక్తాలైన ఆయుధాలచేత చెదరగొట్టబడినవై; పెంపు+అఱి= అతిశయిం నశించి; దైత్యవాహిానులన్= రాక్షస సేనలలో; ఉత్త+పుత్ర+అశ్విక, శ్రేణి= గర్యించిన గుర్రపు సైనికుల గుంపు; విష్ణురిత+ఉత్త+పాత, సమీర, వేగ, విముఖీ భూత+అకృతిన్= ప్రకటంగా ఉపైతుగ పైకెగసి ఎదురుగా వీస్తున్న పెనుగాలి దెబ్బలయ్యుక్క వేగం చేత వెనుకు మరలించబడిన ఆకారంతో; తూలు= చెదరిపోయే; భీకర, రత్నకర, (రత్న+ఆకర) జాత, సంతత, తరంగ,

ప్రాతమన్= భయంకరమయిన సముద్రంలో పుట్టి ఎల్లప్పుడూ నడయాడే కెరటాల గుంపును; పోలుచున్= సమాసం ఔఱా; తిరిగెన్= ఇటువటూ చెదరిపోయింది.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడి నాయకత్వంలో విజృంభించిన షైవ్యం ప్రయోగించిన శస్త్రాలచేత, అస్త్రాలచేత, రాక్షస షైవ్యంలోని ఆశ్చీకదళం వెనుకగా లింగం నెట్టబడి విరిగిపడే కడలి కెరటాల వలె చెదరి వెనుకకు పారిపోయింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

చ. అడదుచు దేవశైవ్యవిరిభాగ్ని శిభావలి చుట్టుముట్టినం
గడువడి దానవధ్వజినీ గల్లు రథపురంబు లన్నియుం
బొడిపాడి యయ్యె నుగ్గతర భూలిదవానల మెల్లబిక్కలం
బొడమిన వంటకట్టియల ప్రోపులు రూపటుమాడ్చ్య దోషంగన్.

275

ప్రతిపదార్థం: అడదుచున్= అతిశయస్తా; దేవ, షైవ్య, విశిఖ+అగ్ని= వేల్పుల షైవ్యానికి సంబంధించిన బాణాల అగ్నియొక్క; శిఖా+అవలి= మంటల సమూహం; చుట్టు ముట్టిన్= నలువైపులా అవరించగా; కడువడిన్= మిక్కిలి వేగంతో; దానవ, ధ్వజిన్= రాక్షసుల షైవ్యంలో; కల్ప= ఉండే; రథ, ప్రకరంబులు= తేరుల గుంపులు; అన్నియున్= సమస్తమున్నా; ఉగ్ర, తర, భూరిదవ+అనలము= మిక్కిలి భయంకరమున్నా, మిక్కుటమున్నా అయిన కార్పుచ్చు; ఎల్ల, దిక్కులన్= అన్ని దెసలను; పాడమిన= ఆక్రమించిన; వంట కట్టియల ప్రోపులు= వంట కొఱకు ఉపయోగించే కర్రముక్కల గుంపులు; రూపు+అటు, మాడ్చ్యన్+తోపుగన్= నశించే విధంగా కనబడుతూ ఉండగా; పాడిపాడి+అయ్యెన్= బూడిదగా మారిపోయాయి.

తాత్పర్యం: ఉత్సాహంతో దేవతల షైవ్యం విజృంభించింది. వేల్పులు ప్రయోగించిన బాణాగ్నిజ్వలలు వేగంగా నలుదెసల క్రమ్యకొన్నాయి. రాక్షసులనేనలలోని రథాలు అన్నియు కార్పుచ్చు క్రమ్యకొనివపుడు కాలిపోయే వంట కట్టిల వలె బూడిద బుగ్గి అయిపోయాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

శ. గీర్వాణప్రవిముక్తబాణపటలకీర్తావిలూనంబు లై
గర్భిష్టత్తునురాలశీర్షములు వీకన్ దొల్లై గల్పచ్ఛిదా
నిర్విధాంబుదమండలోధ్వత మహానిర్విషపాతావధూ
తోర్మోభృష్టసుగండశైలములతో సూహింపఁ దుల్చంబులై.

276

ప్రతిపదార్థం: గీర్వాణ, ప్రవిముక్త, బాణ, పటల, కీర్తా, విలూనంబులు+ప= దేవతలచేత విడువబడిన అమ్ముల గుంపుల చేత (అటలోవలె) అలవోకగా చేదించబడినవై; గర్భ+ఉత్త+మత్త, సుర+అరి, శీర్షములు= గర్భంచేత మిగుల మదించిన రాక్షసుల యొక్క తలకాయలు; వీకన్= బాగా; కల్ప+భిదా, నిర్విధ+అంబుద, మండల+ఉత్త+గత, మహా, నిర్విత, పాత+అవధాత+ ఉర్మిభృత్+మన, గండ, శైలములతోన్= కల్పంయొక్క చివరిభాగంతో అనగా ప్రశ్నయకాలంలో బాగా క్రమ్యకొనిన, మేఘముల సమూహం నుండి వెల్పుడుతున్న పిడుగుపాటులవలన చెల్లాచెదరైన కొండలనుండి రాలిపడుతున్న పెద్ద పెద్ద రాళ్ళతో; ఉపింపన్+తుల్యంబులు+ప= భావించటానికి సమానాలై; దొల్లైన్= రాలి క్రింద పడ్డాయి.

తాత్పర్యం: గర్వంచేత మదించిన రాక్షసుల తలకాయలు వేల్పుల బాణాలచేత కొట్టబడి, ప్రశయకాలంలో మేఘమండలంనుండి పదే పిడుగులచే కొట్టబడి ముక్కలు చెక్కలై పదే కొండలనుండి ఎగిరిపడుతూ వున్న గొప్పరాళ్ళవలె రాలి క్రింద బడ్డాయి.

విశేషం: అలం: ఉత్సేషం. ఉపమేయం రాక్షసుల బాణాలచేత కొట్టబడి నేలపై పడినట్టి దేవతల తలలు. ఉపమానం ప్రశయకాలంలో పిడుగులపాటువలన కొట్టబడి నేలపై కూలే కొండల రాళ్ళ. ఇచట ‘ఊహింప’ తుల్యంబులు - అనే ప్రయోగం అనుశీలించదగును. ఉపమానం (పోలిక) సృష్టంగా వెల్లడిట్టుటే అది ఉపమ అలంకారం. అది ఊహించవలసినట్టే ఉత్సేషం.

v. ఇట్లు నిహాన్యమానంబు లగుచు దైత్యసైన్యంబులు దైన్యంబు నొంచి నిలువ నోపక నలుదెసలం జెదలన నొదల యందఱి నదబ్లి మహిషాసురుం డొక్కమహాశైలంబు వెత్తికి యిరుగేల నమ్మికొని యమరులమీదం గవిసినం గని, జనితోత్సాహం బైన యసురాసీకం బతనిం గూడుకొని భేరీ నిస్సాణ పణవాది తూర్పు రవంబులు సింహానాదంబులు జెలంగం గడంగిన, నింద్రాది సురులును పెలుచ సంగరోస్సుఖులై నిలిచిన. 277

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; నిహాన్య మానంబులు+అగుచున్= చంపబడుతున్నవి చౌతూ; దైత్య సైన్యంబులు= రాక్షస సేనలు; దైన్యంబున్+బంది= దీనత్యం పొంది; నిలువన్+ఓపక= స్థిరంగా ఉండలేక; నలు, దెసలన్+చెదరినన్= నాలుగు దిక్కులు పారిపోగా; ఒదరి= పూని; అందతీన్+అదల్చి= అందరిని అరికట్టి; మహిష+అసురుండు= మహిషుడు అనెడి రాక్షసుడు; ఒక్క, మహా, శైలంబు= ఒక పెద్ద కొండను; పెత్తికి= కూరుకొని ఉన్న దానిని పైకి పెకలించి; ఇరు+కేలన్= రెండు చేతులలో; అమర్చి కొని= పాదిని పట్టుకొని; అమరులమీదన్= వేల్పుల మీద; కవిసినన్= పోరాటానికి పూనుకొనగా; కని= చూచి; జనిత+ఉత్సాహంబు+బన= ఉత్సాహం కలిగినదైన; అసుర+అసీకంబు= రాక్షసుల సేన; అతనిన్+కూడుకొని= (ఆ మహిషాసురుడితో కలిసి); భేరీ, నిస్సాణ, పణవ+ఆది, తూర్పురవంబులు= భేరి, నిస్సాణం, పణవం మున్నగునవి యుద్ధంలో సైనికులు ఉత్సాహం కలిగించటానికి ప్రోగ్రామింపబడే వాద్య విశేషాలు. అవి చేసేనాదాలతో; సింహానాదంబులు= సింహగర్జనను అనుకరిస్తూ రణరంగంలో పీరులు చేసిన అరుపులు; చెలంగన్= అతిశయించగా; కడంగినన్= పూనుకొనగా; ఇంద్ర+ఆది, సురులును= ఇంద్రుడు మొదలైన దేవతలును; పెలుచన్= ఆటోపంతో; సంగర+ఉత్తర+ముఖులు+బి= యుద్ధం చేయటంలో అభిరుచి కలవాడై; నిలిచినన్= నిలబడుగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా రాక్షసులు రణరంగంలో మరణిస్తూ దైన్యం చెంది నిలువజాలక నలుదిక్కులకు పారిపోసాగారు. అంతట, మహిషాసురుడు పారిపోయే రాక్షసభటులకు ప్రోత్సాహం కలిగించి వారిని కూడగట్టుకొని వచ్చి, ఒక పెద్ద కొండను పెకలించి తన రెండు చేతులతో పట్టుకొని దేవతలైకి విజృంభించాడు. అంతట ఉద్రేకంతో దైత్యం తెచ్చుకొనిన రాక్షస సైనికులు మహిషాసురుడితో కలిసి, భేరులు మున్నగు వాద్యాలను ప్రోగ్రామించారు. అప్పుడు ఇంద్రుడు మున్నగు దేవతలు రాక్షసులను రణరంగంలో అరికట్టడానికి నిలబడ్డారు.

విశేషం: ప్రాచీన భారతదేశంలో యుద్ధరంగంలో సైనికులను పురికొల్పటానికి భేరులు, తప్పెటలు మున్నగు వాద్యాలను ఉపయోగించేవారు. భేరి= ఒక్క పెద్దదోలు. నిస్సాణము= ఇదికూడా చర్చవాద్య విశేషం, తప్పెటవంటిది; పణవము= ఏనుగు తోలుతో చేయబడిన వాద్యం. తూర్పుము= ఒక్క మొదలైన ఒక వాద్య విశేషం.

క. మహిషుడు బల మేర్పడ ని, ముఖింధరమున్ వైచె నయ్యమరైస్తుముషై
మహి సంచలింపగా దశ, సహస్ర యోధవరు లపుడు సమసిల దానన్.

278

ప్రతిపదార్థం: మహిషుడు; బలము+ఏర్పడన్= శక్తి విలసిల్లేటట్లుగా; ఆ+మహింధరమున్= ఆ కొండను; ఆ+అమర సైన్యముషైన్= ఆ దేవతల సేననై; మహి= భూమి; సంచలింపగాన్= కంపించేటట్లుగా; వైచెన్= విసిరాడు; దానన్= ఆ కొండ వలన; అపుడు= ఆ సమయంలో; దశ, సహస్ర, యోధ, వరులు= పదివేల మంది గొప్ప వీరులు; సమసిరి= చచ్చారు.

తాత్పర్యం: మహిషాసురుడు ఆ కొండను దేవతల సేననై విసిరాడు. ఆ కొండతాకిడికి దేవతలసేనలలో పదివేల మంది గొప్పయోధులు మరణించారు.

ఉ. అంతయుఁ జాచి యొంతయు భయంబున నింద్రునిదొట్టి నిర్జరుల్
భ్రాంతమునస్తులై తిరుగబడ్డ మదాంచితఫోరమూర్తి ర్షై
యంతకశార్యుఁ దా దనుజుఁ దంత బిగంతము దూలుఁ గిట్టి కా
లాంతకుఁ దైన రుద్రుని రథాగ్రము చెచ్చేరుఁ బట్టై నుద్రతిన్.

279

ప్రతిపదార్థం: అంతయున్+చూచి= జరిగింది సమస్తమున్నా గమనించి; ఎంతయున్, భయంబున్= కొలదికి మీరిన వెరుతో; ఇంద్రునిన్+తొట్టి, నిర్జరుల్= ఇంద్రుడు మొదలుగా గల దేవతలు; భ్రాంత మనస్యులు+ఱి= మోహం చేత కలవర పడిన మనస్యులు కలవారై; తిరుగున్+పడ్డన్= తిరుగు ముఖాలతో మరలినవారు కాగా; మద+అంచిత, ఫోర, మూర్తి+ఱి= గర్వంతో కూడిన భయంకరమైన అక్కతి కలవాడై; అంతక శార్యుడు= యముడి వంటి పరాక్రమం కలవాడు; ఆ దనుజుడు= ఆ రాక్షసుడు (ఆ మహిషుడు); అంతన్= ఆ సమయంలో; దిక్క+అంతము= దిక్కుల చివరి భాగం; తూలన్= చలించగా; కిట్టి= సమీపించి; కాల+అంతకుడు+ఱిన= కాలాన్ని రూపుమాపేవాడైన; రుద్రుని= శివుని; రథ+అగ్రము= తేరుకొసభాగాన్ని; చెచ్చరన్= వేగంగా; ఉద్దతిన్= రోషంతో; పట్టన్= పట్టుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సన్నిహితాల సన్నిటిని తిలకించి, మిక్కిలి వెరపుతో ఇంద్రుడు మొదలగు దేవతలు కలవరపడి మరలినారు. అప్పుడు యముడితో సమానమైన పరాక్రమం గల ఆ మహిషాసురుడు దిక్కులు సంచలించేటట్లుగా విజంభించి, గర్వంతో కూడిన భయంకరమూర్తి అయి, కాలాంతకుడైన శివుడి తేరుకొసభాగాన్ని రోషంతో శీష్టుంగా పట్టుకొన్నాడు.

చ. ‘హరుఁ డడ చిక్కె; నింక ససురాభిపుచేఁ దెగు’ నంచుఁ బొంగి భీ
కరముగ దైత్య లార్వుగ జగత్తితయంబును గంప మొందగాఁ
దెరలి ముసీశ్వరుల్ గరము ఢినతు బొందగఁ మందహసిన భా
సురముఖుఁ దై పురాల నిజసుానుఁ గుమారునిఁ జాచి యిట్లనున్.

280

ప్రతిపదార్థం: హరుడు= శివుడు; అది+ఱి= అదె= అదిగో; చిక్కెన్= వశం అయ్యాడు; ఇంకన్= ఇకమీదట; అసుర+అధిష్టచేన్= రాక్షసుల ప్రభువు చేత (మహిషుడిచేత); తెగున్= చచ్చును; అంచున్= అని పలుకుతూ; దైత్యులు= రాక్షసులు; పొంగి= ఉత్సహించి; భీకరముగన్= భయంకరంగా; ఆర్వుగన్= పెద్ద పెట్టున అరువగా; జగత్త+త్రితయంబును= మూడు లోకాలున్నా; కంపను+బండగాన్= భయంతో సంచలించగా; తెరలి= తిరుగుడుపడి; ముని+శశ్వరుల్= బుమిశేష్యులు; కరము=

ఏక్షిలి; దీనతన్+పొందగన్= దైవ్యం చెందగా; మంద, హస, భాసుర, ముఖుడు+ఐ= చిరునప్పుచేత వెలుగొందిన మొగం కలవాడై; పుర+అరి= శిఫుడు; నిజ, సూసున్= తన కొడుకును; కుమారునిన్+చూచి= కుమారస్యామిని కనుగొని; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అంతట రాక్షసభటులు ‘ఇదిగో శివుడు చిక్కాడు; ఇక అతడు మహిషాసురుడిచేత చస్తాడు’ అని భయంకరంగా అరిచారు. దానితో మూడులోకాలుమ్మా కంపించిపోయాయి. బుషివరేణ్యలు చిన్నవోయారు. కాని, పరమశివుడు మాత్రం చిరునప్పులు చిందే మొగంతో తన కుమారుడైన కుమారస్యామితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

- ఉ. ‘చూచితె వీని సాహసము శూరత ముద్రుభరోభి యయ్యే ని
స్నిచు గృతాపరాధు నవినీతు గతాయువు మృత్యుదేవికిన్
గోచరు జేయు మీపు రణకోవిదు! నాపుడు ఘణ్ణుఖుండు గో
త్రాచలసన్నిభుండు మదనాంతకుమాటకుఁ బొంగి యుక్కున్న.

281

ప్రతిపదార్థం: రణ, కోవిదు= యుద్ధం చేయటంలో ప్రాపీణ్యం కలవాడా, ఓ కుమారస్యామీ!; ఈపు= నీపు; వీని= ఈ మహిషుడి యొక్క; సాహసమున్; తెగువను; చూచితి(వి)+ఎ= సందర్శించావు కదా; శూరతన్= పరాక్రమం చౌప్పున; మత్త+రథ, రోధి+అయ్యెన్= నా తేరుకు ఆటంకం కల్పించిన వాడు అయ్యాడు; ఈ+నీచున్= ఈ నీచుడిని; కృత+అపరాధున్= చేసిన నేరం కలవాడిని; అవినీతున్= నీతి లేనివాడిని; గత+అయువున్= పోయిన ఆయుర్లాయం కలవాడిని; మృత్యు, దేవికిన్+గోచరున్+చేయుము= మృత్యుదేవతకు కనిపించేవాడినిగా ఒనరించుము; నాపుడున్= అని చెప్పగా; గోత్ర+అచల, సన్నిభుండు= కుల పర్వతాలతో సమానమైన వాడగు; ఘణ్ణుఖుండు= ఆరుమొగాల దేవర అయిన కుమారస్యామి; మదన+అంతకు, మాటకున్= మన్మథుడిని సంహరించిన శివుడియొక్క పలుకులకు; పొంగి= ఉత్సాహం చెంది; ఉక్కున్న= బలంతో.

తాత్పర్యం: ‘యుద్ధం చేయటంలో ఆరితేరిన ఓ కుమారుడా!; చూచినావు కదా ఈ మహిషుడి సాహసం! వీడు నారథాన్నే అడ్డగించగలిగాడు. ఈ నీచుడికి ఆయువు తీరింది. ఇక వీడు మృత్యువువాత పడటం తప్పదు. ఈ దురహంకారిని నీవు శీఘ్రుంగా సంహరించుము’ అని శివుడు ఆజ్ఞాపించాడు. అప్పుడు కులపర్వతాల వంటి షైర్యం గలవాడైన కుమారస్యామి శివుడి మాటలకు ఉప్పాంగినవాడయ్యాడు.

విశేషం: షైర్యాన్ని పర్వతంతో పోల్చుటం పరిపాటి. పర్వతాలలో శేష్టోలు భూమిని మోసే ‘కుల’ పర్వతాలు. 1. మహేంద్రం 2. మలయం 3. సహ్యం 4. శుక్రమంతం 5. గంధమాదనం 6. వింధ్యం 7. పారియాత్రం అనే ఏడుమ్మా కులపర్వతాలు.

- ఉ. లోహితరత్నభూషణుడు లోహితమాల్యధరుండు విస్మృత
లోహితలోచనుండు నవలోహితవస్తుఁడు లోహితాస్మృతి దై
యాహావకేళికిం గడగునప్పుడు సూడగ నొప్పి లోకని
ర్ధాహాసమిధ్ర సూతనపతంగుడ్ పాశలే రథాధిరూధుఁ దై.

282

ప్రతిపదార్థం: లోహిత, రత్న, భూషణుడు= ఎర్రని మఱలతో చేయబడిన ఆభరణాలను తాల్చినవాడు; లోహిత మాల్యధరుండు= ఎర్రని పూలమాలలు ధరించినవాడు; విస్మృతత్తత్త+లోహిత, లోచనుండు= ప్రకాశించే (కోపంతో) ఎర్రబడిన కన్నలు కలవాడు;

నవ, లోహాత, వస్తుండు= క్రొత్తని అయిన ఎర్రని బట్టలు ధరించినవాడు; లోహాత+ఆస్యండు+ః= (కోపంతో) ఎర్రబడిన మొగం కలవాడయి; ఆహవ, కేళికిన్+కడగు+లప్పుడు= యుద్ధం అనే ఆటకు పూసుకొనే సమయంలో; లోక, నిర్దాహ, సమ్మ+ఇద్ద, నూతన, పతంగుండు+అ, పోతన్= జగత్తును తగులచెట్టేటట్లు దేదీప్యమానంగా ప్రకాశించే క్రొత్త సూర్యుడితో సరిపోలుతున్నవాడయి; రథ+అధిరూధుండు+ః= తేరిషై ఎక్కువవాడయి; చూడగన్= చూడటానికి; ఒప్పున్= విలసిల్లాడు.

తాత్పర్యం: యుద్ధం చేయటానికి ఉపక్రమించిన కుమారస్వామి రథారూధుడై, ప్రశ్నయకాలంలో లోకాలను మాడ్చి వేయటానికి సమర్థుడై - దేదీప్యమానమైన తేజస్సు గలిగి ఉదయించే సూర్యుడినవలె వెలుగొందాడు. ఆ సమయంలో కుమారస్వామి ఎర్రని మణులు పొదిగిన ఆభరణాలను ధరించి ఉన్నాడు. ఎర్రని క్రొత్త ఉడుపులను తాల్చి ఉన్నాడు. మిరుమిట్లుగొల్పే ఎర్రని కన్నులు కలవాడైనాడు. ఆతడి ముఖం క్రోధంతో ఎర్రబారింది.

విశేషం: ఎరుపు కోపానికి చిప్పాం. శార్యాన్ని సూచించే కవిసమయం. కుమారస్వామి లోహాతాంబరుండుగా సుప్రసిద్ధుండు.

ఉ. ఆతని సుగ్రతేజు నిటులాక్షతనుభవుఁ జూచి నిర్జర

ప్రాతము భీతిఁ బోవిడిచి వారక భీరత నిల్చే; నంత ని

ర్ఘూతవిరోధివైలవధ దీహాలియై వడివైచే బీత్ర ని

ర్ఘూతము తోడబుట్టు వనగాఁ దగు సుజ్ఞలశక్తి దైత్యుషైన్.

283

ప్రతిపదార్థం: ఆతనిన్= ఆ కుమారస్వామిని; ఉగ్రతేజాన్= భయంకరమైన తేజస్సు కలవాడిని; నిటుల+ఉడ్డ, తనూ భవున్= పాలనేత్తుడైన పరమితప్రాణి కుమారుడిని; చూచి= అరసి; నిర్జర, ప్రాతము= దేవతల సమూహం; భీతిన్+పోన్; విడిచి= భయాన్ని వదలిపెట్టి; వారక= మానక; భీరతన్= దైర్యంతో; నిల్వైన్= నిలబడింది; అంత= అప్పుడు; నిర్దాత, విరోధి= శత్రువులను చెదరగొట్టే కుమారస్వామి; వైరి, వధ, దోహాలి+ః= శత్రువులను సంహరించే ఉత్సాహం కలవాడై; వడిన్= వేగంగా; తీవ్ర, నిర్ఘూతము, తోడన్+పుట్టుపు+అనగాన్+తగు= గాఢమైన పిడుగుకు సహాదరమైనది అని చెప్పదగు; ఉత్తర్మాన్+జ్వల, శక్తిన్= మిక్కిలిగా వెలుగొందే శక్తి అనే ఆయుధాన్ని; దైత్యుషైన్= రాక్షసుడిషై= మహిముడిషై; వైచెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: గొప్పతేజస్సుతో దేదీప్యమానంగా ప్రకాశిస్తున్న ముక్కంటి పట్టిని కుమారస్వామిని చూచి దేవతలు భయాన్ని వీడి ఉత్సాహంతో రణరంగంలో దైర్యంగా నిలబడ్డారు. అంతట శత్రువును సంహరించే కోరికతో ఉత్సాహం వెల్లినిరిసి కుమారస్వామి ఆ రాక్షసుడైన మహిముడిషై పిడుగునకు తోబుట్టుపు అని చెప్పదగిన గొప్ప ఆయుధమైన శక్తిని ప్రయోగించాడు.

క. దారుణకల్పాంతాగ్ని సు, మారంభము దీఁప నమ్మపోశక్తి రయం

బారంగ నడుల బివిజేం, ద్రారాతిం భోబి భస్మితాంగునిఁ జీసేన్.

284

ప్రతిపదార్థం: అ+మహో, శక్తి= ఆ గొప్ప శక్తి అనే ఆయుధం; కల్ప+అంత, అగ్ని, సమ్మ+ఆరంభము, తోడన్= ప్రశ్నయకాలమందలి అగ్నియొక్క ఆటోపారంభం స్ఫురించేటట్లుగా; రయంబు+అరంగాన్+అడరి= శీఘ్రుచర్యతో విజృంభించి; దివిజ+ ఇంద్ర+ అరాతిన్+పాదివి= దేవతలయొక్క అధిపతి అయిన ఇంద్రుడి శత్రువును (మహిముడిని) చేరి; భస్మిత+అంగునిన్+ చేసేన్= బూడిదగా మారిన శరీరం కలవాడినిగా చేసింది.

తాత్పర్యం: ‘శక్తి’ అనే ఆయుధవిశేషం, ప్రశయకొలమందలి అగ్నియొక్క ప్రారంభాన్ని తలపించేటట్లుగా మహిషాసురుడిని చేరి ఆతడి శరీరాన్ని బూడిదబుగ్గి అయ్యేటట్లు తగులబెట్టింది.

వ. జివ్వధంబున మహిషాసురుం బలమాల్చి కుమారుండు మతియు నష్టుహశక్తిం బునః పునః ప్రయోగంబు గావించుచు ననేకడైత్యదానవ శతసహస్రంబుల వథియించె; నద్దేవుని పాలపుదగణంబుం గవిసి యసురులం దునిమి తూటాడి తటియరక్తపాన మాంసభాదనంబులు సేసి మత్తుల్లి యాడుచుం బాడుచు నతనిఁ గొనియాడుచు విహారించె; నిట్లు వైరులం బోలియించి తిమిరంబు విలయించిన తిమిర వైలియుం బోలె వెలుంగుచున్న కార్త్రికేయు నజేయుం జేర నరుగుదెంచి దేవేంద్రుం డతనిఁ గౌగేటం జేళ్ల యిట్లనియె. 285

ప్రతిపదార్థం: ఇవ్విధంబునవ్= ఈ రీతిగా; కుమారుండు= కుమారస్వామి; మహిష+అసురున్= మహిషుడు అనే రాక్షసుడిని; పరిమార్చి= సంహరించి; మతియున్= ఇంకను; ఆ+మహాశక్తిన్= ఆ గొప్ప శక్తి అనే ఆయుధ విశేషాన్ని; పునః, పునః, ప్రయోగంబు= తిరిగి తిరిగి వాడటం; కావించుచున్= చేస్తూ; అనేక, దైత్య, దానవ, శత, సహస్రంబులన్= పెక్కు వేల మంది దైత్యులను (దిలివంశజులను), దానవులను (దనుపు వంశజులను); వథియించెన్= సంహరించాడు; ఆ+దేవుని= ఆ కుమారస్వామి యొక్క; పారిషద గణంబున్= కొలువు కూటానికి సంబంధించిన భటుల గుంపుకూడ; కవిసి= ముట్టడించి; అసురులన్= రాక్షసులను; తునిమి తూటాడి= ముక్కు చెక్కులు చేసి; తదీయ, రక్త, పాన మాంస, భాదనంబులు+చేసి= వారల యొక్క నెత్తురులు త్రాగి మాంసాలు తిని; మత్తుల్లి= మదించి; ఆడుచున్+పాడుచున్= ఆటలు ఆడుతూ పాటలు పాడుతూ; అతనిన్= కుమారస్వామిని; కొనియాడుచున్= ప్రశంసిస్తూ; విహారించెన్= స్వేచ్ఛగా తిరిగాయి; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; వైరులన్= శత్రువులను; పాలియించి= సంహరించి; తిమిరంబు, విరియించిన= చీకటిని పారద్రోలిన; తిమిర వైరియున్+పోలన్= సూర్యుడివలె; వెలుంగుచున్న= ప్రకాశిస్తున్న; కార్త్రికేయున్= కుమారస్వామిని; అజేయున్= జయించ నలవికానివాడిని; చేరన్+అరుగుదెంచి= సమీపానికి వచ్చి; దేవేంద్రుండు= దేవతలకు ప్రభువు అయిన ఇంద్రుడు; అతనిన్+ ఆ కుమార స్వామిని; కాగిటన్+చేర్చి= కాగిలించుకొని; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ రీతిగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా కుమారస్వామి మహిషుడు అనే రాక్షసుడిని సంహరించాడు. పిదప కుమారస్వామి శక్తి అనే ఆ గొప్ప ఆయుధాన్ని రాక్షసులపై పలుమారులు ప్రయోగించాడు. అందువలన ఆ రక్కసులు అందరు చనిపోయారు. అంతట కుమారస్వామిపరివారానికి చెందిన భటగణములు ఆ రాక్షసులను చీల్చి చెండాడి వారల నెత్తురులు త్రాగి, మాంసాలను భక్షించి మత్తెక్కి, ఆడుతూ పాడుతూ కుమారస్వామిని కొనియాడారు. ఈ విధంగా, చిమ్మచీకట్టను పారద్రోలి దేదీస్యమానంగా ప్రకాశించే సూర్యుడివలె తేజరిల్లిన కుమారస్వామిదగ్గరకు వచ్చి, దేవేంద్రుడు ఆతడిని కాగిలించుకొని ఈ రీతిగా పలికాడు.

చ. ‘కమలభవత్రుద్తవరగ్రీత్యత్యదై మముఁ జీరికిం గొనం
డమితపరాక్రముండు దనుజాధిపుఁ ఢీతఁడు నీ మహార్ణు కో
పమసు దవాగ్నియిందు శలభంబును బోలె నశించె; వీనికిన్
సములగువారు వెండియును జచ్చిల సూర్యురు దైత్య లీ యనిన్.

ప్రతిపదార్థం: అమిత పరాక్రముండు= గొప్ప శౌర్యం కలవాడు; దనుజ+అధిపుడు= రాక్షసులయొక్క రాజు; ఈతడు= (ఈ మహిషుడు); కమల, భవ, ప్రరత్త, వర, గర్భతుండు+ఱ= బ్రహ్మదేవుడిచేత ఈయబడిన వరంచేత మదించినవాడై;

మమున్= మమ్ములను (దేవతలను); చీరికిన్+కొనండు= లెక్క చేయడు; నీ, మహో+ఉగ్ర కోపము+అను, దప+అగ్ని+అందున్= నీదైన మిక్కిలి భయంకరమైన ఆగ్రహం అనే కార్యిచ్చులో; శలభంబును+పోలెన్= మిదుతవలె; నశించెన్= నాశనమయ్యాడు; వెండియును= మటియును; పీనికిన్ సములు+అగువారు= పీడితో (మహిమాడితో) సమావైనవారు; నూర్చురు, దైత్యులు= వందమంది రాక్షసులు; ఈ+అనిన్= ఈ యుద్ధంలో; చచ్చిరి= మరణించారు.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మదేవుడివలన పొందిన వరంచేత మదించిన ఈ మహిమాసురుడు దేవతలమైన మమ్మల్ని సరకు చేయలేదు; ఈతడు గొప్ప శార్యవంతుడు, రాక్షసులకు ప్రభువు. కానీ, పీడు నీ గొప్పకోపం అనెడి కార్యిచ్చులో పడి మిదుతవలె మాడిపోయాడు. అంతేకాక, ఈ యుద్ధంలో ఈ మహిమాడితో సమానులు అనదగిన వందమంది రాక్షసీరులు సైతం మరణించారు. ఇది అంతా నీ పరాక్రమంచేతనే సాధించబడింది.

క. లోక త్రయంబు నందును, నీ కీర్తి వెలింగె నమరనికరము నేనున్

నీ కింకరులము గుణరి, త్యాకర! రక్షింపు మమ్ము ననిశము కృపతోన్.

287

ప్రతిపదార్థం: గుణరత్న+ఆకర్షితు! = మంచి గుణాలు అనే రత్నాలకు సముద్రం వంటివాడా!; నీ కీర్తి= నీ యశస్వి; లోక త్రయంబు నందును= మూడు లోకాలలోను; వెలింగెన్= ప్రకాశించింది; అమర, నికరమున్= వేల్పుల సముదాయమున్నా; నేనున్= నేనున్నా (ఇందుడైన నేనున్నా); నీ కింకరులము= నీకు సేవకులము; అనిశము= ఎల్లప్పుడు; కృపతోన్= దయతో; మమ్మున్= మమ్ములను అనగా దేవతలను; రక్షింపు(ము)= కాపాడుము.

తాత్పర్యం: మంచి గుణాలకు సముద్రం వంటివాడా! ఓ కుమారస్వామి! నీ యశస్వి మూడులోకాలలో వెల్లివిరిసింది. నేనున్నా, వేల్పులం అందరమున్నా నీ యొక్క సేవకులం. దయతో నీవు మమ్మల్ని ఎల్లప్పుడూ కాపాడుము.'

వ. అని పలికే: నష్టుడు పార్వతీసుందరుండు నిజనందును బునుసునరాలింగనంబుల నజునంబించి, పురందర ప్రముఖులం జూచి, 'యుక్షమారునందు నాయం దెట్లట్ల సభక్తికచిత్తులరై పర్తుల్లం' డని యాజ్ఞాపించి, యనంతరంబ భద్రవటంబునకుం జనియే: నమరులు ప్రమదంబునం దమ తమ నివాసంబులకుం జని: లి వ్యాధంబున.

288

ప్రతిపదార్థం: అని పలికేన్= అని చెప్పాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; పార్వతీ మందరుడు= పార్వతీదేవికి భర్త అయిన శివుడు; నిజ, నందనున్= తన కుమారుడైన కుమారస్వామిని; పునః, పునః+అలింగనంబులన్= మరల మరల కౌగిలించుకొనటం చేత; అభినందించి= సంతోషింపజేసి; పురందర, ప్రముఖులన్+చూచి= దేవేంద్రుడు మున్సుగు నాయకులను అరసి; ఈ+కుమారునందున్= ఈ కుమారస్వామి పట్ల; నాయందున్+ఎట్లు+అట్లు+అ= నా యందు ఏ విధంగా ఉంటారో, అట్లే; సభక్తిక, చిత్తులరు+అ= పూజ్యభావంతో కూడిన అనురాగం కల మనస్సు కలవారై; వర్తిల్లుండు= ప్రవర్తించండి; అని= అని చెప్పి; ఆజ్ఞాపించి= అనతి ఇచ్చి; అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మటు; భద్రవటంబునకున్= భద్రవటం అనే చోటికి; చనియెన్= వెళ్లాడు; అమరులు= దేవతలు; ప్రమదంబునన్= సంతోషంతో; తమతమ నివాసంబులకున్= తాము తాము నివసించే ప్థలాలకు; చనిరి= వెళ్లారు; ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా.

తాత్పర్యం: అని చెప్పాడు. అంతట శివుడు తన కుమారుడైన కుమారస్వామిని పలుమారులు కౌగిలించుకొని అభినందించాడు. పిదప శివుడు దేవేంద్రుడు మున్సుగు నాయకులతో 'మీరు నన్ను ఏ విధంగా పూజ్యభావంతో'

కూడిన అనురాగంతో చూస్తున్నారో అట్లే ఈ కుమారస్వామిని కూడ మన్మించండి' అని ఆజ్ఞాపించి, తాను భద్రవటానికి వెళ్లాడు. పిమ్మట దేవతలు తమ తమ నివాసస్థానాలకు వెళ్లిపోయారు. ఈ రీతిగా.

- ఉ. ఒక్కదినంబునందు బలియుండు సురారుల నెల్లఁ దుష్టి పెం
పెక్కి దయార్పుఁ డై యభయ మిచ్చె జగంబుల కెల్ల ఘస్సుఖుం;
డిక్కట భక్తితో వినిన నెప్పుడుఁ గీర్భన సేసినన్ జనుల్
నిక్కము సర్వదోషముల నీగి భజింతురు భవ్య భద్రముల్.

289

ప్రతిపదార్థం: బలియుండు= బలం కలవడు; పట్ట+ముఖుండు= ఆరుమోముల దేవర అయిన కుమారస్వామి; ఒక్క దినంబునందున్= ఒక రోజులోనే; సుర+అరులన్+ఎల్లన్+తున్ని= దేవతలమొక్క శత్రువులయిన రాక్షసులను అందరిని సంహరించి; పెంపు+ఎక్కి= అతిశయించి; దయా+ఆర్ప్రుడు+ఐ= కరుణాచేత తడిసినవడై; జగంబులకున్+ఎల్లన్= సమస్త లోకాలకు; అభయము+ఇచ్చెన్= రక్షణ కల్పించటానికి హోమి ఇచ్చాడు; జనుల్= ప్రజలు; ఈ+కథన్= ఈ కథను; భక్తితోన్= పూజ్యబావంతో; వినినన్= ఆలకిస్తే; ఎప్పుడున్= ఏ సమయంలో; కీర్తన+చేసినన్= చదివితే; సర్వ, దోషములన్+ఈగి= అన్ని పాపాలనుండి విముక్తి చెంది; భవ్య భద్రముల్= శ్రేష్ఠమైన శుభములను; భజింతురు= పాందుతారు; నిక్కము= నిజం.

తాత్పర్యం: బలవంతుడైన ఆరుమోములదేవర కుమారస్వామి దేవతలకు శత్రువులైన రాక్షసుల నందరిని ఒక్కరోజులోనే సంహరించి, మూడులోకాలలోని ప్రజలకు అభయం ప్రసాదించాడు. ఈ కథను మనుజులు ఎవ్వరైనా ఎప్పుడైనా, వినినా, చదివినా, సమస్తదురితాలు తొలగి, ఉత్సాహములైన శుభాలను పొందగలరు. ఇది ముమ్మటికి నిజం.

- ఉ. అని మార్గందేయుండు సెప్పినఁ బాండవులు సంతుష్టహృదయు లై యమ్మహాత్మనిం బ్రహంసించిలి; వా లివ్యధంబున నభీష్టకథాగోష్టిం బ్రవర్తిల్లు నెడుఁ గృష్మహల్లభ యైన సత్యబామయుఁ బాంచాలియు నేకతంబ యొక్క యొడు త్రియసల్లాపసంసక్కలై యుండి; రష్ముడు సత్యబామ ద్రౌపది కి ట్లనియె.

290

ప్రతిపదార్థం: అని మార్గందేయుండు; చెప్పినన్= చెప్పగా; పాండవులు; సంతుష్ట హృదయులు+ఐ= మిక్కిలి త్వస్తి చెందిన హృదయాలు కలవారై; ఆ+మహో+అత్యన్నిన్= ఆ మహానుభావుడిని; ప్రశంసించిరి= పాగడారు; వారు= ఆ పాండవులు; ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; అభీష్ట కథా, గోస్తిన్+ప్రవర్తిల్లు+ఎడన్= ఇష్టమైన కథలను పలుపురు కలిసి శ్రద్ధతో వింటున్న సమయంలో; కృష్ణ వల్లభ+ఎన= శ్రీకృష్ణుడి భార్య అయిన; సత్యబామయున్, పాంచాలియున్= ద్రౌపదియు; ఏకతంబ+అ= రహస్యంగా, ఏకాంతంగా; ఒక్క+ఎడన్= ఒక చోట; ఫ్రైయ సల్లాప సంసక్తలు+ఐ+ఉండిరి= తమకు ఇష్టమైన సంభాషణ జరపటంలో ఆసక్కలై ఉన్నారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; సత్యబామ; ద్రౌపదిక్ష; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా మహిషాసుర సంహోర గాథను, కుమారస్వామి పరాక్రమప్రాభవాలను మార్గందేయమహార్షి పాండవులకు వినిపించాడు. ఈ రీతిగా పాండవులు మిక్కుటమైన శ్రద్ధతో, భక్తితో పెక్కు కథలను మార్గందేయ మహార్షివలన విని, సంతుష్టి చెంది ఆ మహార్షిని పూజించి అభినందించారు. ఆ సమయంలో శ్రీకృష్ణుడి భార్య అయిన సత్యబామ, పాండవ ధర్మపత్రి అయిన ద్రౌపది ఇష్టసల్లాపాలలో నిమగ్నమై ఉన్నారు. అప్పుడు సత్యబామ పాంచాలితో ఒంటరిగా ఇట్లు పలికింది.

విశేషం: పాండవులు అరజ్యవాసం చేస్తున్నప్పుడు మార్గందేయమహార్షి వచ్చి, వారికి ఎన్నో కథలను వివరించి చెప్పాడు. మార్గందేయ మహార్షి వచ్చినప్పుడే శ్రీకృష్ణుడుకూడ తన ధర్మపత్రిఱయిన సత్యభామతోపాటు వచ్చి ఆ పురాణాకథగోప్తలో పాల్గొన్నాడు. సత్యభామ ప్రాగల్భ్యవాసిగా, స్వాభిమానవలిగా ప్రసిద్ధికెక్కిన శారణిక పాత్ర. ద్రౌపది వినయవతి. ఇరుపురి ఆంతరంగిక సంభాషణ అనుశీలించతగింది.

సత్య ద్రౌపదీ సంవాదము (సం. 3-222-1)

- సీ.** నీ ప్రియభర్తల నిర్మలచలతులఁ, బ్రకటతేజుల లోకపాలనిభులఁ
బార్ధుల నీ వోకభంగిన వదలక, చెలువ! యెళ్ళంగి భజింతు దగిలి?
యెక్క రోక్షనికంటే నువిద! నీ కేపురు, నసురక్త లగుట యత్యద్భుతంబు;
నగుమొగంబుల కాని నలినాక్షి! నీ దెసు బతులకు గింకిలపాటు లేదు;
- తే.** త్రుతము పెంపా? మంత్రాషధ వైభవంబో? సరస నైపుణ్యకర్త కౌశలమ్ము? చతుర
విభ్రమోల్లాస రేఖయే? మెలఱి! నీ ఏ, శేష సాభాగ్య హేతువు సెపుమ నాకు. 291

ప్రతిపదార్థం: చెలువ= అందమైనదానా! (ఓ ద్రౌపదీ); నీ ప్రియ భర్తలన్= నీకు ప్రీతిపాత్రులైన పెనిమిటులను; నిర్మల చరితులన్= కథంకం లేని పరిషుద్ధమైన శీలాలు కలవారిని; ప్రకట తేజులన్= దేదీష్యమానమైన వెలుగుతో భాసించేవారిని; లోకపాలనిభులన్= దిక్కాలకులతో సమానమైన వారిని; పార్ధులన్= కుంతికమారులను, పాండవులను; నీను; వదలక= వదలిపెట్టుకుండ; ఒక భంగిన్+అ= ఒకే విధంగా (అందరను సమానంగా); ఏ+భంగిన్= ఏ రీతిగా; తగిలి= ఆసక్తి గలిగి; భజింతు(వు)= ఆరాధిస్తాపు?; ఉనిది= ఓ వనితా! ద్రౌపదీ; ఒక్కరు+ఒక్కని కంపెన్= ఒకరిని మించి మరి ఒకరు; నీకున్= నీకు; ఏపురు= అయిదుగురు; అనురక్తులు+అగుట= ప్రేముడి కలవారు కావటం; అతి+అద్భుతంబు= మిక్కిలి అచ్చేరువు కలిగించే అంశం; నలిన+అణ్ణి= పద్మాల వంటి కన్ములు గలదానా!; నగు, మొగంబుల కాని= నవ్యతో కూడిన ముఖాలతో తస్స; నీ దెసన్= నీ యెడల; పతులకున్= భర్తలకు; కింకిరిపాటు, లేదు= కోపంతో గూడిన ఏవగింపు ఉండదు; నీ విశేష సాభాగ్య హేతువు= నీ యెక్క గొప్పమైన భర్తాభాల్భూషికి (భర్తచేత నీను పాందుతున్న మిక్కిలి అనురాగానికి) కారణం; ప్రతము+పెంపు+బ= నోములు నోయటం వలన కలిగిన అతిశయమా?; మంత్ర+బోషధ, వైభవంబు+బ= మంత్రాలయొక్క, మందులయొక్క గొప్పతనమా?; సరస నైపుణ్య కర్కు కౌశలము+బ= చక్కని వప్రార్ధులంకార విశేషంలో నీకు గల నేర్చరి తనమా?; చతుర, విభ్రమ+ఉల్లాస, రేఖ+బ= తెలివితేటలయొక్క చురుకుదనపు ఒరపా?; నామన్= నాకు (సత్యభామ అయిన నాకు); చెపుమ= వివరించి తెలుపుము.

తాత్పర్యం: పద్మాలవంటి కన్ములు కల ఓ ద్రౌపదీ! నీ భర్తలు అయిదుగురును నీయందు మిక్కటమైన అనురాగం కలవారు. ఒకరిని మించి మరొకరు నీ మీద ప్రేముడి ప్రదర్శిస్తుంటారు. వారందరి యెడల నీవు సమానమైన ఆసక్తి గలిగి మసలుకొంటూ వుంటావు. వారు అందరు దేదీష్యమానమైన తేజస్సు కలవారు, పరిషుద్ధమైన శీలం కలవారలు, దిక్కాలకులతో సమానమైన ప్రాభవం కలవారు. అటువంటి వారు అందరును నీయెడ ఎల్లప్పుడు మురిపంతో ముసిముసినవ్యలు ప్రసరింపచేయటం వింతలలో వింత. ఇట్టి అద్భుత మహిమ నీకు ఏ విధంగా చేకూరింది? ఏమైనా గొప్ప నోములు నోచావా? మంత్రతంత్రాలు అభ్యసించావా? మందులు మాతులు ప్రయోగించావా? వప్రార్ధులంకారంలో తెలివితేటలు కారణమా? చురుకుదనాలు ఒయ్యారాలు ఒలికించగల నేర్చు ఏదైనా నీకు ఉన్నదా? భర్తల అనురాగాన్ని ఈ విధంగా నీను చూరగొసటానికి గల కారణం నాకు చెప్పగోరుతున్నాను.

క. ఏనును నీవలన నిజము ; గా నిది యంతయును నెఱిగి కమలదశాఖ్యం
బుసి వశగతునిఁ జేసి య , నూనుస్తోషముభోగయుక్తిఁ దలిర్చున్.'

292

ప్రతిపదార్థం: ఏనును= (సత్యభామ నయున) నేనును; నీవలనన్= నీ దగ్గర నుండి; నిజముగాన్= సత్యంగా; ఇది+
అంతయునున్+ఎఱిగి= దీనిని అంతటిని తెలిసికొని; కమల దశ+లాఘ్వన్= తామరహేకులవంటి కన్నలు కలవాడిని (శ్రీకృష్ణుడిని);
పూని= ప్రయత్నించి; వశగతునిన్+చేసి= లోబరచుకొని; అనూన, స్నేహా+అనుభోగయుక్తిన్= మిక్కుటమైన సౌభాగ్యముభవంతో
కలిసి యుండటంతో; తలిర్చున్= విలసిల్లుతాను.

తాత్పర్యం: ద్రోపది! నీవ్యక్తిత్వం అసాధారణ మైనది. నీవు ఏ విధంగా నీ భర్తల అనురాగాన్ని చూరకొనగలిగావో
ఆ కిటుకును, ఆ లోగుట్టును నాకు నిజంగా తెలిపితే నేను కూడా ఆ విధంగానే నా భర్త అయిన శ్రీకృష్ణుడి
ప్రేముడిని చూరగొంటాను.'

క. అని యడిగిన మంక నించుక , గిసుక వొడమ నడఁచుకొనుచుఁ గృష్ణ మృదులపో
సిని యగుచుఁ గృష్ణబామినిఁ , గసుగొని య ట్లనియె నిల్వకారాక్తతియై.

293

ప్రతిపదార్థం: అని, అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; మదిన్= మనస్సులో; ఇంచుక, కిసుక+పొడమన్= కొంచెం కోపం ఏర్పడగా;
అడఁచు కొనుచున్= అణచివేసికొంటూ; కృష్ణ= ద్రోపది; మృదుల, హసిని+అగుచున్= చిరువస్యతో కూడింది బోతూ; కృష్ణ
భామినిన్+కమలగొని= శ్రీకృష్ణుడి భార్యాను (సత్యభామను) పరికించి; నిర్వికార+ఆకృతి+హ= ఏవిధమగు మానసిక భారం ఔక్కి
కనిపించనీయని ఆకారం కలదియై; ఇట్లు+అనియైన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: సత్యభామ ఆ విధమైన ప్రశ్నలు వేయటంచేత ద్రోపదికి తన మనస్సులో కొంచెం కోపం వచ్చింది. తాను
భర్తలప్రేమ చూరగొనటానికి మంత్రాలు, మందులు, మారులు, అలంకరణాలో నేర్చిరితనం-ఇట్లివానిని హేతువులుగా
పేర్కొనటం సత్యభామకు ఉచితమగు ప్రవర్తనకాదు కదా! అందుచేత ద్రోపదికి కోపం వచ్చింది. అయినను, ద్రోపది
తన కోపాన్ని అణచుకొన్నది. (కోపాన్ని అణచుకొనటం ఉత్తమలక్షణం). తదుపరి శ్రీకృష్ణుడి భార్యానన సత్యభామతో
ద్రోపది ఈ విధంగా పలికింది.

క. ‘నను నిట్లు దుష్టవనితా , జనమునటులుగాఁ దలంపఁ జనునే నీకున్?

మన సాప్చదు పురుషోత్తము , వనితవుగాఁ దగువు నీవు వనరుహనయనా!’

294

ప్రతిపదార్థం: వనరుహ, నయనా!= పద్మాల వంటి కన్నలు కలదానా!; (ఓ సత్యభామా!); ననున్= నన్ను (ద్రోపది మైన
నన్ను); ఇట్లు= ఈ విధంగా; దుష్టు, వనితా జనము+అటులుగాన్= చెడ్డ ప్రీల మాదిరిగా; నీకున్= నీకు; తలంపన్+చనునే=
భావించవచ్చునా; మనసు+బ్యాదు= (నీవు ఇట్లి మాటలు పల్గొతావని) మనస్సు అంగీకరించదు; నీవు= నీపు; పురుష+ఉత్తము,
వనితవు+కాన్+తగవు= మగవారలలో శ్రేష్ఠుడు అయిన శ్రీకృష్ణుడికి ఇల్లాలివి కాదగినదానవు కావు.

తాత్పర్యం: పద్మాలవంటి కన్నలు కలదానా! సత్యభామా! నీవు ఎంతటి అందకత్తువైనను, నన్ను తక్కువస్తాయిలోని
అడువారితో జమకట్టి ఇటువంటి మాటలు మాటలాడవచ్చునా? అసలు నీవు ఇటువంటి మాటలు పలుకుతావనే
విషయాన్ని నా మనస్సు అంగీకరించటం లేదు. పురుషోత్తముడైన శ్రీకృష్ణుడికి భార్యగా ఉండదగిన యోగ్యత నీకు

లేదు సుమా' అని మెత్తమెత్తగా చీవాట్లు పెట్టింది ద్రోపది - సత్యభామతో సరససల్లాపాలు చేస్తున్న మాదిరిగా పైకి కనపడుతూనే.

విశేషం: ఈ కందపద్యంలో ఎజ్ఞనైన తిక్కన కవితాశిల్పప్రభావం కనపడుతున్నది. పురుషోత్తమ శబ్దం సార్థకం.

వ. అని మేలంపుఁ జందంబున దాని వివేకవిహీనత యొఱుక పద నాడి, పాంచాలి మతీయు ని ట్లనియే.295

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; మేలంపున్+చందంబున్= సరసపు పలుకులు పలికినట్లుగా; దాని= (సత్యభామయుక్క); వివేక, విహీనత= వివేకం లేకపోవటాన్ని (విచ్ఛకణాజ్ఞానం లోపించటాన్ని); ఎఱుక+పదన్= తేటతెల్లం అయ్యేటట్లుగా; ఆడి= పలికి; పాంచాలి= ద్రోపది; మతీయున్= ఇంకను; ఇట్లు+అనియేన్= ఈపిధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: ద్రోపది ఆ విధంగా హస్యగ్రిభ్వతమైన మాటలలో సత్యభామకు ఆమె తెలివితక్కువతనాన్ని తేటతెల్లం చేసి ఇంకను ఈ రీతిగా పలికింది.

చ. ‘అలయక మంత్ర తంత్ర వివిధోషధ భంగులఁ జేసి యొంతయున్

వలతురు నాథు లంట మగువా! కడ్చబేలతనంబు; దాన మున్

గలిగిన ప్రేమయుం బొలియుఁ గాని యొకండును సిధ్మిబోందః ద

ప్రాలాటుక తోడి మన్మి యహిపాత్మగుఁ జాచు విభుం డెటింగినన్.

296

ప్రతిపదార్థం: మగువా!= వనితా! (= ఒ సత్యభామా!); అలయక= డన్సిపోక - అనగా ఘానికతో; మంత్ర, తంత్ర, వివిధ+బోషధ, భంగులన్+చేసి= దివ్యాక్షరాలను జపించటం, వశీకరణ ప్రక్రియలను చేయటం, పెక్క మందులను వాడటం మున్నగు పద్ధతులవలన; ఎంతయున్= ఎక్కువగా; నాథులు= భర్తలు; వలతురు= అనురాగం చూపుతారు; అంట= అనటం, అనుకోవటం; కడు= మిక్కిలి; బేలతనంబు= తెలివితక్కువతనం; దానన్= దాని వలన; మున్= అంతకుముందు; కలిగిన= ఏర్పడిన; ప్రేమయున్= అనురాగంకూడా; పాలియున్+కాని= నశిస్తుందేకాని; ఒకండును= ఒక్కటియున్నా; సిధ్మిన్+పాందదు= ఘలించదు; ఆ+పాలాటుకతోడి మన్మి= ఆ వనితతో కలిసి ఉండటం; విభుండు= మగడు; ఎఱింగినన్= తెలిసికొంటే మాత్రం (మందులు, మంత్రం, తంత్రాల ప్రయోగం చేస్తున్నట్లు పసికట్టితే); అహి, పాత్మగున్= పాముతో చెలిమి చేస్తున్న మాదిరిగనే; చూచున్= చూస్తాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఒ సత్యభామా! మంత్రతంత్రాలతో మందులుమాకులతో భర్త వశదౌతాడని అనుకొనటం తెలివితక్కువతనం మాత్రమే. దానివలన, భార్యాపై భర్తకు అంతకుముందు ఏర్పడిన అనురాగం కూడ నశిస్తుంది. ఎట్టిలాభం కలుగదు. అట్టి భార్యతో కాపురం చేయటం, పాముతో చెలిమి చేయటం వంటిదే అని భర్త భావిస్తాడు.

చ. మగువ యొనర్చు వశ్యవిధి మందులు మాకులు నొండుచందమై

మగనికిఁ దెచ్చు రోగములు, మానక మూకజడాబిభావముల్

మొగి నొనలించు, నధ్యలితముల్ దన చేసిన చేత లై తుబిన్

జగమున కెక్కి నిందయును సద్గుతిహసియు వచ్చు నింతికిన్.

297

ప్రతిపదార్థం: మగువ= ఆడుది; ఒనర్చు= చేసే; వశ్యవిధి= (భర్తను) లోబరచుకొనటాన్నికి చేసే ప్రక్రియ; మందులు, మాకులు= బోషధాలు, బోషధాలను పోలినవి; ఒండు చందము+హ= వేరు విధంగా ప్రవర్తిల్లి; మగనికిన్= భర్తకు; రోగములు=

జబ్బులు; మానక= తగ్గక; మూక, జడ+ఆది, భావముల్= మూగతనం, మొద్దుబారటం, మున్నగు ప్రీతిగతులు; తెచ్చున్= సంక్రమింపజేస్తాయి; మెగిన్= పూనికతో వరుసగా; ఒనరించు= చేసెడి; ఆ+దురితముల్= ఆ పాపాలు; తన చేసిన చేతలు+ఱ= తాను స్వయంగా చేసిన పనులై (స్వయంకృతమైన అపరాధాలై); తుదిన్= చివరకు; జగమునకున్+ఎక్కి= లోకానికి అంతటికీ తెలిసి; ఇంతికిన్= ఆడుదానికి (భార్యకు); నిందయును= అపవాదాన్ని; సత్త+గతి, హానియున్= ఉత్తమ గతులకు కీడు కలుగటయున్నా; వచ్చున్= ఏర్పడుతుంది.

తాత్పర్యం: భర్త తనకు లోబడి ఉండాలనే ఆరాటం చౌప్పున భార్య వశికరణ తంత్రాలు, మందులు, మాకులు ప్రయోగిస్తే, అని బెడిసికొట్టి అనుకొనని విధంగా భర్తకు మూగతనం, మనస్సు, శరీరం మొద్దుబారటం మున్నగు జబ్బులు కొని తెచ్చి పెట్టుతాయి. ఆమెకు లోకంలో అపకీర్తి వస్తుంది. అది అంతయు ఆమె స్వయంకృతాపరాధమే కాబట్టి, ఆమెకు ప్రాప్తించేది తుదకు నరకయాతన మాత్రమే.

క. కావును బతులకు నెప్పుడుఁ, గావింపం దగదు కపటకర్మంబులు; ద

ద్భావ మెత్తిగె యనువర్తని, ర్మై వనిత చలింప, నదియ యగు నెల్లవియున్.

298

ప్రతిపదార్థం: కావున్= కాబట్టి; పతులకున్= భర్తలకు; ఎప్పుడున్= ఏ సమయంలో కూడా; కపట కర్మంబులు= మోసపు పనులు; కావింపన్+తగదు= చేయరాదు; తద్ద+భావమున్+ఎతింగి= ఆ (భర్త యొక్క) అభిప్రాయాన్ని తెలిసికొని; అనువర్తని+ఱ= అనుకూలమైన ప్రవర్తన కలదై; వనిత= మగువ (భార్య); చరింపన్= ప్రవర్తించటం చేత; అది+ఱ= అదియే; ఎల్లవియున్= సమస్తమును (భర్తను ఆకర్షించే ఉత్తమ పద్ధతులస్తీ); అగున్= బోతుంది.

తాత్పర్యం: కాబట్టి భార్యలు ఎప్పుడును భర్తలయేడ మోసపు పనులు చేయరాదు. భర్త అభిప్రాయాలు తెలిసికొని, వాటికి అనుకూలంగా భార్య ప్రవర్తించాలి. అట్టి అనుకూల దాంపత్యమే సకల రీతుల భర్తను ఆకట్టుకొనే ఉత్తమ విధానమని గ్రహించాలి.

వ. పాండవులయేడ నేనెట్టిదాన నై యిట్టిసోభాగ్యంబు నందితి; నది నీకు నెత్తింగించెద నేర్వుడ విసుము. 299

ప్రతిపదార్థం: పాండవుల+ఎడన్= పాండురాజు కొడుకుల పట్ల (నా భర్తల యేడ); నేను= నేను; ఎట్టి దానను+ఱ= ఎటువంటి దానినై; ఇట్టి= ఈ విధమైన (నీవు గుర్తించినట్టి); శాభాగ్యంబున్= భర్త ప్రేమ అనెడి సంపదను; అందితిన్= పాందానో; అది= (ఆ సంగతి); నీకున్= నీకు; ఎత్తింగించెదన్= తెలియపరుస్తాను; ఏర్పడన్+విసుము= సాపథనంగా ఆకర్షింపుము.

తాత్పర్యం: పాండవుల పట్ల నేనెటువంటి దానినై వ్యవహరించి, ఇట్లాంటి పతివాల్లభ్యాన్ని (పతుల అనురాగాన్ని) పాండగలిగానో, దాన్ని నీకు తెలియపరుస్తాను. విశదంగా విసుము.

సీ. పతు లాత్త నొండిక్క పడుతులుఁ, గలసిన నలుగ, నెయ్యెడల నహంకలింప:

మదముఁ బ్రమాదంబు మూని వాలకిఁ జిత్త, మేకముఖుంబుగ నెల్లప్రాండ్లు

భక్తి సేయుదుఁ; జూపుఁ బలుకును గోర్కియుఁ, జైయ్యులు వింతగాఁ జేయ నెపుడుఁ;

నమర గంధర్వ యక్కాదులం ధైనను, బురుషు నమ్మునిఁ ధృణంబుగు దలంతుఁ;

తే. స్వాన భోజన శయనాది సంప్రయోగఁ, మర్మిఁ బతులకు మున్నెందు నాచలింపఁ;

బతులు వచ్చిన నాసన పాండ్య విధుల, భక్తితో నేన కావింతుఁ బసుప నొరుల.

300

ప్రతిపదార్థం: పతులు= భర్తలు; ఆత్మన్= మనస్సుతో; ఒండు+బక్క, పడఁతులన్= వేరొక ప్రీలను; కలసినన్= కూడినస్సుటికీ; అలుగన్= కోపగించుకోను; ఏ+ఎడలన్= ఏ సందర్భాలలోను; అహంకరింపన్= అహంకారాన్ని ప్రదర్శించను; మదమున్= గర్వాన్ని; ప్రమాదంబున్= పారపాటును; మాని= ఉజ్జిగించి; వారికిన్= భర్తలకు; చిత్తము+ఏక, ముఖంబుగన్= మనస్సును ఏకాగ్రంగా నిలిపి; ఎల్లప్రాద్యున్= ఎల్లవేళల; భక్తి+చేయుదున్= ఆరాధిస్తాను; చూపున్= వీక్షణం; పలుకును= మాటయును; కోర్కెయున్= వాంఛయు; చెయ్యులు= చెప్పలు; వింతగాన్= అసాధారణంగా అచ్చేరువు గొలిపేటట్లుగా; ఎప్పుడున్= ఎప్పుడును; చేయను= ఒనరించను; అమర, గంధర్వ, యజ్ఞ, ఆదులందున్+ఒనను= దేవతలు, గంధర్వులు, యజ్ఞులు మున్సుగు దివ్యజ్ఞాతులకు చెందినవారయినను; పురుషున్= మగవాడిని; అస్యనిన్= ఇతరుడిని; తృణంబుగన్= గడ్డిపోచగా; తలంతున్= ఎంచుతాను; స్నాన, భోజన, శయన+ఆది, సంప్రయోగము= జలకమాడటం, ఆహారం తినటం, పడుకోవటం మున్సుగు పనులలో కూడా; అర్థన్= పూర్నికతో (మనసార కోరికతో); పతులకున్= భర్తలకు; మున్న= ముందుగా; ఎందున్= ఎచటను; ఆచరింపన్= చేయను; పతులు= భర్తలు; వచ్చినన్= వస్తే; ఆసన, పాద్యవిధులన్= కూర్చుండటానికి పీట వేయటం, కాళ్ళకడుగు కొసటానికి నీళ్ళుఇన్వయటం మున్సుగు పనులు; భక్తితోన్= పూజ్యభావంతో; కావింతున్= చేస్తాను; ఒరులన్= ఇతరులను; పనుపన్= నియమించను.

తాత్పర్యం: భర్తలు అన్యకాంతలయేడ అనురక్తులయి వారిని కూడినప్పటికీ నేను కోపం చెందను; ఎప్పుడును స్వాతిశయం చూపక, ఎల్లప్పుడును భర్తలయేడ వినయంతో పూజ్యభావంతో వారికి పరిచర్య చేస్తాను. వింత పనులను చేయను. వింతమాటలు పలుకను. పరపురుషులు దేవతలైనా సరే, యజ్ఞులైనా సరే, పరపురుషులైన వారిని గడ్డిపోచతో సమంగా చూస్తాను. స్నానం, భోజనం, శయనం మున్సుగు సౌకర్యాలను భర్తలకు ముందుగా ఏర్పరచి, తదుపరి నేను అనుభవిస్తాను. భర్తలు ఇంటికి విచ్చేసినపుడు, వారికి కాళ్ళ కడుగుకొసటానికి నీరు, కూర్చునటానికి ఆసనాలు నేనే స్వయంగా ఏర్పాటుచేస్తాను కాని, ఆ పనులు చేయటానికి సేవకులను నియోగించను.

చ. తగియెడు వేళలందు నియతంబుగ మజ్జన భోజన క్రియల్

దగ నొడగుసార్తు భర్తలకు: ధాన్యధనంబులు లత్తుమై వ్యయం

బగుటకు నోర్చు నెప్పుడు, గృహస్థలభాండ విశేధనంబు లి

ముగ నొకనాఁడు నేమఱ, బ్రమోదము సల్పుదు బంధుకోటికిన్.

301

ప్రతిపదార్థం: భర్తలకున్= పతులకు; తగియెడు వేళలందున్= ఆయా సమయాలలో; మజ్జన భోజన, క్రియల్= స్నానం ఆహారం పెట్టటం అనెడి పనులు; నియతంబుగన్= ముందుగా నిర్దియించబడిన పద్ధతి మీరకుండగా; తగన్= ఒప్పిదంగా, ఆయా పనులకు అనువైన రీతిగా; ఒడగుసార్తున్= ఏర్పాటు చేస్తాను; ధాన్య, ధనంబులు= ధాన్యాలు ద్రవ్యాలు; రిత్తుమైన్= అనవసరంగా, వ్యథంగా; వ్యయంబు+అగుటకున్= ఖర్పు కావటానికి; ఓర్కున్= సమ్మతించను; ఎప్పుడున్= అస్సి సమయాలలో; గృహా, స్థల, భాండ, విశేధనంబులు= ఇల్లు వాకిశులు చిమ్మటం, పాత్రలు తోమికడగటం; ఇమ్ముగన్= చక్కగా; ఒకనాఁడున్= ఒక రోజు కూడ; ఏమఱన్= మరచి వదలిపెట్టను; బంధు కోటికిన్= చుట్టాల సముదాయాలము; ప్రమోదము= సంతోషం; సల్పుదున్= కలిగిస్తాను.

తాత్పర్యం: నా పతులకు ఆయా సమయాలలో నిరీతపద్ధతి తప్పకుండా స్నానం, ఆహారం మున్సుగు సదుపాయాలను సమకూరుస్తాను. ధాన్యం కాని ధనం కానీ వ్యథం కానీయను, అనవసరంగా వెచ్చింపను; ఇల్లు వాకిశులు పాత్రలు ఎప్పుడు పరిపుట్టంగా ఉండేటట్లుగా, మరపు ఏమరుపాటు లేకుండా సదా కాచుకొంటాను. చుట్టాలందరికి సదా సంతోషం కలిగిస్తాను.

క. పలుమాటుం దలవాకిటి, మెలగుట, యసతీజనైకమిత్రత, కలహాం
బుల కెలయుట, నగుపలుకులఁ, బెలుచ నగుట నాకుఁ గానిపేరివి మగువా!

302

ప్రతిపదార్థం: మగువా!= వనితా, ఓ సత్యభాషా; పలుమాటుం= ఎక్కువ సారులుగా; తల వాకిటిన్= ఇంటి ముంగిట; మెలగుట= తిరుగుతుండటం; అసతీ జన+విక, మిత్రత= సతులుకాని ఆడువారలతో ఎక్కువగా స్నేహం చేయటం; కలహంబులకున్+ ఎలయుట= విరోధాలకు పాల్పడటం; నగు పలుకులన్= హస్యపు మాటలతో; పెలుచన్+నగుట= ఎక్కువగా నవ్వటం, నాకున్=నాకు, కానిపేరివి= నాకు సంబంధించినట్టివి కావు.

తాత్పర్యం: పలుమారులు ఇంటిగుమ్మందగ్గర, ముంగిలిట్లో తిరుగుతూ ఉండటం, చెడ్డ ఆడువారితో ముఖ్యంగా స్నేహం చేయటం, వాదులాడటం, హస్యపు మాటలతో మితిమీరి నవ్వటం మున్నగునవి నాకు ఇష్టం కలిగించేవి కావు. అట్టి పసుల జోలికి నేను ఎన్నడూ పోను.

క. పతు లిచ్ఛవేయఁ బ్రవాసఁ, స్థితులైనం బుఫ్ఫగంధఁ బీప్తాభరణ
ప్రతతి ధరియింపఁ దద్దతఁ, మతి నగుచుఁ దదాగమంబఁ మచిఁ గాంక్షింతున్.

303

ప్రతిపదార్థం: పతులు= భర్తలు; ఇచ్ఛవేయఁ= తమతమ అభీష్టానుసారంగా; ప్రవాస స్థితులు+ఇన్నన్= గ్రామాంతరాలకు వెళ్లి ఉన్నట్లయితే; పుష్ప, గంధ, దీప్తి+ఆభరణ, ప్రతతిన్= పూవులు, పరిమళ ద్రవ్యాలు, ప్రకాశించే అలంకారాల సముద్రాయాన్ని; ధరియింపన్= తాల్చను; తద్+గత, మతిన్+అగుచున్= వారియందే (ఆ భర్తల యందే) నిలుపబడిన మనస్సు కల దానను జోతూ; తద్+ఆగమంబు+అ= వారి (ఆ భర్తల యొక్క) రాకను మాత్రమే; మదిన్= మనస్సులో; కాంక్షింతున్= కోరుకొంటూ ఉంటాను.

తాత్పర్యం: భర్తలు వారి వారి కోరిక మేరకు వేరుచోటులకు వెళ్లితే, నేను పుష్పులు ముడువను. పరిమళపు మై పూతలు పూసికొనను. మిరుమిట్లు గొలుపుతూ వెలుగొందే ఆభరణాలను ధరించను. భర్తలపట్లనే మనస్సు లగ్గుం చేసికొని వారు ఎప్పుడు తిరిగి ఇంటికి చేరుతారా అని యెదురుతెన్నులు చూస్తూ వారి రాక్కె నిరీక్షిస్తుంటాను.

ఉ. అత్తకు భక్తి గట్టి మధి నాయము సెప్పిన మాడ్చి జీవికా
శృతము లావహింతు; గురువిప్రజనాతిధి పూజనంబు ల
త్యుత్తమభక్తి నేన తగ నోపి యొనర్చు; జ్ఞయంబుఁ దాఖ్మియున్
మెత్తదనంబు సత్తతియు మేలుగుఁ దాల్చు సమస్తభంగులన్.

304

ప్రతిపదార్థం: అత్తకున్= భర్తయొక్క తల్లియెడ; భక్తి= పూజ్యభావం; కల్పి= ఉండి; మదిన్= మనస్సులో; ఆయమ= ఆమె (అత్తగారు); చెప్పిన మాడ్చిన్= సెలవిచ్చిన రీతిగా; జీవికావృత్తములు= నిత్య జీవితానికి సంబంధించిన ఆచరణలు; ఆవహింతున్= నెరవేరుస్తాను; గురు, విప్ర, జన+అతిధి, పూజనంబులు= గురుజనులు, విప్రజనులు, అతిధిజనులయొక్క సపర్యలు; అతి+ఉత్తమ, భక్తిన్= మిక్కెలి ఎక్కువైన పూజ్యభావంతో; ఏను+అ= నేనే స్వయంగా; తగన్=చక్కగా; ఓపి= సహించి; ఒనర్చున్= చేస్తాను; సమస్త భంగులన్= అన్ని పద్ధతులలో ఎల్లప్పుడును ఎల్ల రీతులలో; ప్రియంబున్= సంప్రీతిని; తాల్చుయున్= ఓర్పును; మెత్తదనంబున్= మృమత్యాన్ని; సత్త+మతియున్= మంచితనాన్ని; మేలుగన్= పుభంగా; తాల్చున్= ధరిస్తాను.

తాత్పర్యం: అత్తగారియెడ పూజ్యభావం కలిగి, ఆమె చెప్పిన రీతిగానే నా దినచర్యను తీవ్రిదిద్దుకొంటాను. పెద్దలు బ్రాహ్మణులు అతిధులు విచ్ఛేసినపుడు, వారి సేవకు అనుచరులను నియోగించక, పూజ్యభావంతో వారికి సపర్యలు నేను చేస్తాను; సంప్రీతి, క్షమ, వినయం, మంచితనం అనే శుభగుణాలను ఎల్లపుడును విడునాడక సదా ప్రవర్తిస్తాను.

విశేషం: పెద్దలకు చేయవలసిన సేవలు చేయటంలో గమనించవలసిన ముఖ్యంశాలు (1) సేవకులకు ఆ పనులు ఒప్పగించక తానే చేయటం (2) ఆ సేవ హృదయపూర్వకంగా భక్తిభావంతో చేయటం.

క. కడు మృదువు లనుచుండికువ , సెడి యెపుడుండి జలింప భరతసింహములు గోపం
బడలన నాశిపిషముల , వడువునఁ గ్రారు లని వెఱపు వదలక కొల్పున్.

305

ప్రతిపదార్థం: భరత, సింహులు= భరతుడి నంశంలో పుట్టినవారిలో శ్రేష్ఠులు (సింహోలవంటివారు) అయిన పాండవులు; కడు, మృదువులు+అనుచున్= చాల మెత్తని (స్వభావంకల) వారని అనుకొంటా; ఎపుడున్= ఏ సమయంలో కూడా; తేయువ+చెడి= భయంలేకుండా; చరింపన్= ప్రవర్తించను; కోపంబు+అడరినన్= కోపం కలిగితే (వస్తే); ఆశిషిషముల, వడువునన్= పాముల వలె; క్రారులు+అని= కరినమైనవారని, నొప్పించేవారని, భయంకరులని; వెఱపు= భయం; వదలక= వీడకుండా (భయంతో అని భావం); కొల్పున్= సేవిస్తాను.

తాత్పర్యం: భరతవంశంవారిలో శ్రేష్ఠులైన పాండవులు ఎంత మెత్తటివారో అంత కలినులు. వారు మనసుమెత్తనివారని తెలిసినా ఎప్పుడూ వారిపట్ల భయం లేకుండా నిర్మాంగా ప్రవర్తించను. వారికి కోపంవస్తే పాముల్లాగా భయంకరులు, మనసు గట్టిపడి బాధిస్తారుకూడా. అందువలన వారికి ఎప్పుడూ భయంతోనే సేవలు చేస్తుంటాను.

సీ. మాయత్తుఁ బృథీసమానుఁ బృథాదేవీఁ , గుంతిభోజాత్మజుఁ గోములాంగి
సతతంబు భోజనస్త్రానాదికములయం , దిమ్ముగుఁ బలచర్య యేస చేసి
సంప్రీతుఁ జేయుదుఁ ; జనవంద్యుఁ డగుఁ ధర్ముఁ ; తనయునిబంతి నిత్యంబుఁ బసిఁడి
పళ్ళిరంబులఁ గుట్టు బ్రాహ్మణుఁ లతిపుణ్యుఁ ; లెనిమిలివేలు సమిధ్మమతులు

తే. యతులు పదివేలు; వారల కనుదినంబు , నస్త్రాపానంబు లర్పుసహియ నగుచు
నొడికముగ నేన కావింతు నుచిత వస్తు , భూషణాదులఁ బలతోపముగ నొనర్చు.

306

ప్రతిపదార్థం: పృథాదేవిన్= పృథ అనే పేరు కల దేవిని; పృథ్వీ, సమానన్= భూదేవితో సమానమైన (అనగా మిక్కిలి ఓర్పు గల) దానిని; కుంతిభోజ+అత్మజన్= కుంతిభోజడు అనే రాజగారి కూతురును; కోమల+అంగిన్= మెత్తని శరీరం కలదానిని; మా+అత్తన్= మా అత్తగారిని; సతతంబు= ఎల్లపుడును; భోజన, స్నాన+అదికములఅందున్= ఆహారం, స్నానం మున్మగు క్రియల అందు; ఇమ్ముగున్= ప్రీతితో; పరిచర్య= సేవ; ఏను+అ= నేనే; చేసి= ఒనరించి; సంప్రీతన్+చేయుదున్= మిక్కిలి సంత్యప్తి చెందినట్టి దానినిగా చేస్తాను; జనవంద్యుడు= జనులచేత నమస్కరించ దగినవా డయిన; ధర్మతనయుని, బంతిన్= ధర్మరాజుయొక్క వరుసలో (సహపంత్తిని); నిత్యంబున్= ప్రతి దినమున్నా; పసిఁడి, పళ్ళిరములన్= బంగారు కంచాలలో; కుడ్పు= తినునట్టి; బ్రాహ్మణులు= విప్రులు; అతి పుణ్యులు= మిక్కిలి సుకృతాలు ఒనరించినట్టివారు; ఎనిమిది, వేలు= ఎనిమిదివేల మంది; సమ్మ+ఇంద్ర మతులు= గొప్ప వెలుగొందే బుద్ధికలవారు; యతులు= సన్మాసులు; పదివేలు= పదివేలమంది; వారలకున్= వారికి; అను దినంబున్= ప్రతిరోజున్నా; అస్త్రాపానంబులు= తిండియును త్రాగు నీరును; అర్ప సహాయన్+అగుచున్= తగినట్లుగా సాయం చేసే దానను బౌతూ; ఒడికముగన్= తెలివితేటలు చూపుతూ ఒప్పిదంగా;

ఏను+అ= నేనే; కావింతున్= చేస్తామ; ఉచిత, వప్తి, భూషణ+ఆదులన్+తగినట్టి బట్టలు ఆభరణాలు మున్సుగు వాటిని; పరితోషముగన్= సంతోషంగా; ఒనర్కున్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: మా అత్తగారు కుంతిదేవి కుంతిభోజుడు అనే మహారాజుగారికూతురు. ఓర్పులో భూదేవితో పోల్చడింది. సుకుమారి. ఆమెకు స్నానం, ఆహారం మున్సుగు సదుపాయాలను స్వయంగా నేనే సమకూరుస్తుంటాను. ప్రజలచేత ఆరాధించబడే ధర్మరాజు ప్రతిదినం భోజనసమయాన తన సహపంక్తిని ఎనిమిదివేలమంది బ్రాహ్మణులకు బంగారుకంచాలలో అన్నసంతర్పణ చేస్తాడు. అట్లే సన్మాసులు పదినేల మందికి భోజనం పెడతాడు. వారికి అందరికి నేనే స్వయంగా వడ్డన వార్పులు సరిచూచి, వారికి తగిన బట్టలు, ఆభరణాలు సమకూరుస్తుంటాను. అందరికి సంతోషం సమకూర్చటం నా కర్తవ్యంగా పరిగణిస్తాను.

v. మతీయు ధర్మరాజునగరియందుఁ గనుకమణిమయ భూషణాలంకృతు లయిన పరిచారకులు నూటాలేలు రేయును బగలును బాత్రహస్తులై యభ్యాగత భోజనంబు లొడగుర్చువారు నందఱ గలరు; వీ రెల్ల నిట్టిట్టేమెలఁకువ మెలంగుదు రని తత్పూతాకృతంబు లేన యెఱుంగుదు; నిరంతర మదధారా తరంగిత కపోలంబు లయిన భద్రగజశతసహస్రంబులుఁ బ్రథూతజవసత్యస్తున్ముతంబు లయిన యుత్సుమాశ్వ శతసహస్రంబులుం గలవు; వానికి నన్నింటికి నిత్యోచితంబు లయిన ఖాద్యంబు లొనలింపను బాలింపను దగినవాల నేన నియమింతు; నఫిండభాండాగారపూలితంబు లయిన యగ్భుమణి కనకాదిపస్తుపులను బ్రతిచినపిహితంబు లయిన యాయ వ్యయంబులు నా యెఱుంగని యవియు లేవు; గోపాల జనంబులు దుభిగాఁ గల సకల భృత్య జనంబుల జీవితంబుల నరసి యేన నడపుండుం; బరమయశోధను లగు పాండునందనులు నిజకుటుంబభారంబు సర్వంబు నాయంద సమర్పించి తారు నిర్భరులై యష్టపిహిరంబుల నుండుఁ; రే నెల్ల వెంటల సప్తమత్త నై వలింతు.

307

ప్రతిపదార్థం: ||మతీయున్= ఇంకను; ధర్మరాజ నగరియందున్= ధర్మరాజ యొక్క అంతస్పరంలో; కనక, మణిమయ, భూషణ+అలంకృతులు+అయిను= బంగారంతో, రత్నాలతో కూడిన నగలుచేత అలంకరించబడిన వారయిన; పరిచారకులు= సేవనులు; నూటాలేలు= లక్షమంది; రేయును= రాత్రియును; పగలును= పగలును; పాత్రహస్తులు+ఐ= పాత్రలను సూనిన చేతులు కలవారై; అభ్యాగత, భోజనంబులు= పిలువక పోయినా వచ్చిన అతిథులకు ఆహారాలు; ఒడగుర్చువారు= సమకూర్చే వారు; అందులు+అల+కలరు= (సేవనులు) అంతమందే ఉన్నారు; పీరు+ఎల్లన్= పీరందరును; ఇట్టి+ఇట్టి= ఇటువంటి ఇటువంటి; మెలఁకువున్= తెలివి తేటలతో కూడిన దీష్టతో; మెలంగుదురు= ప్రవర్తిస్తారు; అని= అని; తద్+కృత+అకృతంబులు= వారిచేత చేయబడినవి చేయబడనివి; ఏను+అ= నేనే; ఎఱుంగుదున్= తెలిసికొంటాను; నిరంతర, మద, ధారా, తరంగిత, కపోలంబులు+అయిను= ఎల్లప్పుడు కారుతున్న మదజలాల ధారల అలలచేత ఆవరించబడిన చెక్కిఖ్లు కలవి అయిన; భద్ర, గజ, శత సహస్రంబులున్= పట్టపుటేస్తులు లక్షలను; ప్రభూత, జవ, సత్తు, సన్ముతంబులు+అయిన= అతిశయించిన వేగంతో శక్తితో పాగడబడినట్టివి అయిన; ఉత్తమ+అష్ట, శత సహస్రంబులున్= మంచి గుర్రాలు లక్షలు; కలవు= ఉన్నపి; వానికిన్+అన్నింటికిన్= ఆ ఏనుగులు గుర్రాలు అన్నిటికిని; నిత్య+ఉచితంబులు+అయిన= ప్రతి దినానికి తగినట్టివి అయిన; ఖాద్యంబులు= ఆహారాలు; ఒనరింపను= ఏర్పాటు చేయుటకున్నా; పాలింపను= సరిచూచుటకున్నా; తగిన వారిన్= సమర్థులను; ఏను+ అ= నేనే; నియమింతున్= ఏర్పాటు చేస్తాను; అఖండ, భాండ+ఆగార, సూరితంబులు+అయిన= పూర్తిగా భాండాగారములలో నింపబడిన; అగ్యా, మణి, కనక+అది, వస్తువులను= లెక్కకు మించిన రత్నాలు మొదలగు పదార్థాలను; ప్రతి, దిన, విహాతంబులు= ప్రతిరోజు ఏర్పాటుగా జరిగేవి; అయిన= అయినట్టి; ఆయ, వ్యయంబులను= రాబడి ఖర్చులున్నా; నా+ఎఱుంగనివి= నాను తెలియనివి; లేవు= ఉండవు; గోపాల జనంబులు=

గొల్లవారు; తుదిగాన్= చివరి వారుగా; కల= ఉన్న; సకల, భృత్య, జనంబుల జీవితంబులన్= అందరు సేవకుల సముదాయం యొక్క జీతభత్యాలను; అరసి= పరిశీలించి చూచి; ఏను+అ= నేనే; నడపురున్= ప్రవర్తింప చేస్తాను; పరమ, యశన్+ధనులు+అగు= గొప్ప కీర్తినే సంపదగా కల; పొండు సందనులు= పొండవులు; నిజ, కుటుంబ భారంబున్= తమఘైన సంసారపు బరువు సంతటిని; నాయందున్+అ= నామీదనే; సమర్పించి= ఉంచి; తారు= తాము; నిర్భరులు+ఐ= బరువు లేనివారై; ఇష్ట విహిరంబులన్= తమకు నచ్చిన నడవడికలతో; ఉండుదురు= ప్రవర్తిల్లుతారు; ఏను= నేను; ఎల్ల వెంటన్= అన్ని ఎడలను; అప్రమత్తను+ఐ= అజాగ్రత్త లేని దాన్నె; వర్తింతన్= మెలగుతాను.

తాత్పర్యం: ఇంకను చెప్పుతాను. సావధానంగా వినుము. ధర్మరాజు దినచర్య విశిష్టవైభవోవేత మైనది. ఆయన అంతస్పరంలో నూరువేలమంది సేవకులు పవలు రాత్రి అనక సేవ చేస్తూంటారు. ఆ సేవకులు రత్నాలతో పొదుగబడిన బంగారు ఆభరణాలు ధరించేవారు. వారు చేతులలో ఎల్లప్పుడు పొత్తులను పూని అతిథులకు అభ్యాగతులకు ఆహారపాసీయాలు సమకూరుస్తుంటారు. వారందరు ఎట్టి జాగరూకతతో ఉన్నారో ఏ ఉపచారాలు చేస్తున్నారో ఏ అపచారాలు చేస్తున్నారో అని నేను ఎల్లప్పుడూ కనిపెట్టుతుంటాను. ఎల్లప్పుడు మదజలం ప్రవించే పట్టపుటీమగులు లడ్డులు; గొప్ప బలం వేగం కల గుర్రాలు లడ్డులు ఉన్నవి. వాటికి అన్నింటికి సరిఅయిన ఆహారాన్ని సమకూర్చుటానికి, వాటిని అదుపులో పెట్టి క్రమశిక్షణాలో నిర్వహించటానికి తగినవారిని నేనే నియమిస్తుంటాను. బొక్కసంలో ఉండే రత్నరాసులు బంగారు వస్తుపులు నిత్యం జరిగే ఆదాయ వ్యయాలు అన్ని నాకు తెలియును. నాకు తెలియని అంశం ఒక్కటి కూడా లేదు. సేవకులలో చివరిశ్రేణికి చెందిన గొల్లవారలకు, తదితరులకు ఇచ్చే జీతభత్యాలు నేనే సరిచూస్తుంటాను. సుగ్ంహాత నామధేయు లైన పొండవులు తమ సంసారపు బరువును నామీద మోపి, హాయిగా తమకు ఇష్టమైనతావులలో విహారిస్తుంటారు. కుటుంబాన్ని అంతటిని ఈదే దానిని నేనే. అన్నివిషయాలను నేనే చూచుకొంటాను. అన్నివైపులా జాగరూకత వహిస్తాను.

ఆ. వేగ జాము గలుగ వెడనిద్రుఁ బొందుదుఁ , గాని రాజ్యభారకార్యయుక్తి నభ్రసయను! నాకు నాపోర నిద్రల , కెడయు లేదు సుఖై యెల్లప్రాణ్డు.

308

ప్రతిపదార్థం: అబ్బసయన!= పద్మాల వంటి కన్నలు కలదానా, ఓ సత్యభామా! వేగన్= తెలవారటానికి; జాము= ఏడుస్తుర గడియల కాలం; కలుగన్= ఉండగా; వెడ నిద్రన్= కలత నిద్దరను; పొందుదున్= అనుభవిస్తాను; కాని= అయినను; రాజ్య, భార, కార్య, యుక్తిన్= పరిపాలనయొక్క బరువుకు సంబంధించిన పనుల కూటమి చేత; నాకున్; ఎల్ల ప్రార్థన్= ఎల్లప్పుడును; ఆహార నిద్రలకున్= తిండి తినటానికి, నిద్దర పోవటానికి; ఎడయు లేదు, చుఫ్చె!= విరామంకూడా లేదు సుమా!

తాత్పర్యం: పద్మాలవంటి కన్నలు కల ఓ సత్యభామా! తెలవారటకు ఇంకా ఒక జాము ప్రార్థు మాత్రమే ఉన్నప్పుడు నాకు కొంత నిదుర పోవటానికి అవకాశం లభిస్తుంది. ఎల్లప్పుడు నాకు కడుపునిండ తిండి తినటానికి కనుల నిండ నిదురపోవటానికి సరిఅయిన తీరికే ఉండదు.

ఆ. జిట్టి వర్తనముల నెపుడుఁ బాండవులకుఁ , దగిలి ప్రియము సేయఁ దగితిఁ గాని మగున! నీవు సెప్పు మందులు మాకులు , నింద్రజాలములును నే నెఱుంగ.'

309

ప్రతిపదార్థం: మగువ!= వనితా, ఓ సత్యభామా! ఇట్టి= ఇటువంటి (అనగా పతివ్రతా చర్యల వలననే); వర్తనములన్= చర్యల వలన; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడు; పొండవులకున్= పొండునందనులకు; తగిలి= పూని; ప్రియము+చేయన్+తగితిన్+కాని=

సంస్కృతి కలిగించటానికి చాలినాను గాని; సీపు+చెప్పు= సీపు చెప్పే; మందులు మాకులు= బోషధాలు (ముస్తగునవి) బోషధాల వంటివి; ఇంద్రజాలములును= కనుకట్టులును; నేన్= నేను; ఎఱుంగన్= తెలియజాలను.

తాత్పర్యం: ఓ సత్యభామా! నేను నుడివిన పతివ్రతాచర్యలవల్లనే నా భర్తల అనురాగాన్ని చూరగొనగల్లితిని; పాండవులకు ప్రియం చేయటం మాత్రమే నే నెరిగిన ధర్మం. సీపు చెప్పిన మందులు మాకులను గూర్చి నా కేమీ తెలియదు. ఇంద్రజాలవిద్యలు నాకు తెలియవు.'

విశేషం: ఇంద్రజాలం అనగా లేనిది ఉన్నట్లు నయనభ్రాంతిని కల్పించే హస్తలాఘవం.

వ. అనిన విని లజ్జాకలితచిత్త యగుచు సత్యభామ పాండవభామిని కిట్లనియే. **310**

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని చెప్పగా; విని; లజ్జా, కలిత చిత్త+అగుచున్= సిగ్గుచేత కూడిన మనస్సు కలది బోతూ; సత్యభామ; పాండవ, భామినిక్= పాండవుల సతి (అయిన ద్రౌపదికి); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: అనగా విని సత్యభామ సిగ్గుతో కూడిన మనస్సుతో ద్రౌపదితో ఇట్లా అన్నది.

క. ‘ఏ నెఱుగమి ని ట్లడిగితి; , నా నేరమి సైప వలయు; నగవుగఁ గొనుమీ మానిని! నా పలుకులు; స , న్యానితము భవచ్ఛలిత్తమహిమ ధరిత్తిన్.’ **311**

ప్రతిపదార్థం: మానిని!= మగువా, ఓ ద్రౌపది!; ఏను= నేను; ఎఱుగమిన్= అజ్ఞానం చొప్పున; ఇట్లు+అడిగితిన్= ఈ విధంగా ప్రశ్నించాను; నా నేరమి= నా యొక్క అజ్ఞానాన్ని; సైపనవలయున్= క్షమించవలెను; నా పలుకులు= నా మాటలు; నగవుగన్+కొనుము+ఈ= పరిహసంగా స్వీకరించుము; భవత్త+చరిత్ర, మహిమ= సీప్రవర్తన యొక్క గొప్పదనం; ధరిత్తిన్= భూమిపై; సత్త+మానితము= మంచి పేరు ప్రతిష్ఠల నార్జించింది.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది చెప్పిన మాటలు ఆలకించి సత్యభామ సిగ్గుచేత తలవంచుకొనవలసి వచ్చింది. అందుచేత ఆమె ద్రౌపదికి క్షమాపణ చెప్పుకొన్నది. ‘అభిమానవతివైన ఓ ద్రౌపది! నేను కేవలం అజ్ఞానం చొప్పున ‘మందులు మాకులు’ వశికరణవిద్యలనుగూర్చి ప్రస్తావించాను. వాటిని దయతో’ పరిహస ప్రసంగాలుగా స్వీకరించి నన్ను మన్మించుము. నీ సాశీల్యం నీకు ప్రపంచంలో పేరుప్రతిష్ఠలను ఆర్జించింది.’

వ. అనినం బాంచాలి మందష్టుతానన యగుచు ‘నది యట్ల కాక’ యని పలికి మఱియు నిట్లనియే. **312**

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని చెప్పగా (అని సత్యభామ పలుకగా); పాంచాలి= పాంచాల రాజపుత్రి అయిన ద్రౌపది; మంద, స్వీత+అనన+అగుచున్= చిరునవ్వుతో కూడిన మొగం కలది బోతూ; అది= (సీపు మందులు మాకులు గూర్చి చేసిన ప్రసంగం) అట్లు+అ= ఆ విధంగానే (అనగా కేవలం నవ్వుటాల కొరకు అనిన మాటలుగానే); కాక= అగుగాక; అని పలికి= అని చెప్పి; మఱియున్= ఇంకను; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: అని సత్యభామ క్షమాపణ కోరగా, ద్రౌపది చిరునవ్వులు చిందే మొగంతో సమాధానాన్ని ఇట్లా చెప్పింది. ‘సీపు మందులు మాకులు గూర్చి చేసిన ప్రస్తావన, కేవలం నవ్వుటాలకు మాత్రమే జరిపినట్లుగా అనుకొండాంఅని.’ మరల ద్రౌపది సత్యభామతో ఈ విధంగా పలికింది.

విశేషం: (1) ఈ పద్యాలు ప్రాపిన మహాకవి కవితయంలో మూడవవాడయిన ఎట్లాపైగ్రహ. కానీ తాను ‘ఇది సన్మయ భట్ట ప్రణీతమైనది’ అని తాను సన్మయము అనుకరిస్తున్నట్లుగా ప్రకటించాడు. సన్మయ కవితాశిల్పంలో ఎన్నదగినది ‘ప్రసన్న కథా కవితార్థయుక్తి’. తిక్కన కవితాశిల్పంలో ఎన్నదగిన అంశము- “సంభాషణ చతురత. సత్యాద్రోపదీ సంవాదంలోని సంభాషణ చారిమ” రు ఎట్లన మహాకవికి ఒజ్జబంతి ప్రసాదించిన మహానీయుడు తిక్కనయే. అంతేకాక ‘మందస్మితానన’ అయిన పాంచాలి లజ్జకలితచిత్త అయిన సత్యభామ.... ఈ సాత్మీకాభినయ వర్ణన తిక్కన ప్రభావమని చెప్పవచ్చును. పూర్వోక్తమైన వచనం (307 సంఖ్య)లో నస్మయ శైలి కన్నిస్తున్నది. సన్మయ తిక్కన మహాకవు లిరువురి కవితాశిల్పాలు ఎట్లన రచనలో గంగాయమునలవలె సంగమించిన వని చెప్పదగును.

దొపది సత్యభామకుఁ బతిప్రతాధర్మంబులు సెప్పుట (సం. 3-223-1)

క. పతిమనసు నాచికొనియెడు | చతురోపాయంబు నీకుఁ జపలాక్షి! సుని

శ్విత మతిఁ జైపైద విను మూ | ల్లితమును ధర్మాన్వితము సుశీలంబుసుగన్.

313

ప్రతిపదార్థం: చపల+అట్టి= చలించే కన్నులు కలదానా!; (ఓ సత్యభామా); పతి మనసున్= భర్త యొక్క మనస్సును; ఆఁ చికొనియెడు= ఆకర్షించి కట్టుకొనే; చతుర+ఉపాయము= తెలివి తేటలతో కూడిన వెరపు; నీకున్; నిశ్చితమతిన్= సందేహం లేకండా ఖండితంగా; ఊర్జితమును= గొప్పది అయినట్టిదిస్తే; ధర్మ+అన్వితమున్= ధర్మంతో కూడినట్టిది; సుశీలంబుగన్= మంచి నడవడితో కూడినట్టిదిగా; చెప్పుదన్; వినుము;

తాత్పర్యం: ‘చంచలమైన కన్నులు కల ఓ సత్యభామా! భర్తయొక్క మనస్సుకు ఆకర్షించి పట్టుకొనే ఉపాయం నీకు చెప్పగలను. సావధానంగా ఆకర్షించుమను. ఆ ఉపాయం అచ్ఛమైన తెలివితేటలతో కూడింది; గొప్పతనాన్ని చేకూర్చేది. ధర్మంతో కూడింది. మంచినడవడి సమకూర్చేది సుమా! (మందులకు మాకులకు వశికరణాలకు తంత్రాలకు ఇంద్రజాలానికి సంబంధించింది కాదు అనే పౌచ్చరిక అంతర్గర్భితం).

చ. పతిఁ గడవంగ దైవతము భాముల కెందును లేదు: శ్రీతుట్టై

పతి గరుణించెనేనిఁ గలభాషిణి! భాసురభూషణాంబరా

న్విత ధనధాన్యగౌరవము విశ్రుతసంతతియున్ యశంబు స

ధృతియును గల్లు: నొండుమెయిఁ గల్లునె యెన్నితెఱంగు లారయున్?

314

ప్రతిపదార్థం: కలభాషిణి= అవ్యక్తమధుర మైన మాటలు మాటడుదానా, ఓ సత్యభామా! భాములమ్= మగువలము; పతిన్= భర్తము; కడవంగన్= మించునట్టి; దైవతము= దైవం; ఎందును లేదు= ఎచ్చటను లేదు. పతి= భర్త; శ్రీతుట్టుడు+ఇ= తృప్తి చెందిన వాడయి; కరుణించెన్+ఏనిన్= దయ చూపితే; భాసుర, భాషణ+అంబర+అన్విత, ధన, ధాన్య గౌరవమున్= ప్రకాశించే ఆభరణాలతో వప్రాలతో కూడిన, సంపద, తిండి గింజలు అనువాని గొప్పతనం; విశ్రుత, సంతతియున్= పేరు కెక్కిన సంతానమున్నా; యశంబున్= కీర్తి; సత్త+గతియును= పుణ్య పదమున్నా; కల్గున్= ఏర్పడతాయి, ఒండు మెయిన్= వేరొక రితిగా; ఎన్ని, తెఱంగులు= ఎన్ని మార్గాలు; అరయున్= పరిశీలించినప్పటికి; కల్గును+ఎ= ఏర్పడునా? (= ఏర్పడవు).

తాత్పర్యం: అవ్యక్తమధురవాక్యాలు పలుకునట్టి ఓ సత్యభామా! భర్తను మించిన దైవం భార్యకు మరొకరు లేరు. భర్త దయచూపితే భార్యకు ఆభరణాలు లభిస్తాయి, ధన ధాన్య సంపదలు కలుగుతాయి, మంచి సంతానం

ఏర్పడుతుంది, కీర్తి లభిస్తుంది, పుణ్యం సంప్రాప్తిస్తుంది. ఆలోచించి చూస్తే భర్తవలనకాక వేరువిథంగా భార్యకు అభ్యదయ పరంపరలు సంప్రాప్తించవకదా!

విశేషం: చవలాడై, కలబాషిణి అనే సంబోధనలలో సత్యభాషమపట్ల ద్రౌపది ‘ఎత్తిపొడువు’ ధ్వనిస్తుంది.

ఆ. కరము దుఃఖపడినఁ గాని యొక్కింత సొ , ఖ్యాంబు ధర్మగతియుఁ గలుగ దెందుఁ,
జూడు మబల! భర్తుపుత్రుష ఫలము సం , తత శభంబు గలదు, ధర్మ వీధను.

315

ప్రతిపదార్థం: అబల= మగువ, ఓ సత్యభాషా!; కరము= మిక్కుటంగా; దుఃఖపడినన్+కాని= కష్టాన్ని అనుభవించిన గాని; ఒక్క+ఇంత= కొంత, కొంచెం; సొఖ్యాంబు= సుఖం; ధర్మగతియున్= ధర్మింత్ గూడిన పదం; ఎందున్= ఎచటను; కలుగదు= ఏర్పడు; చూడుము= గమనించుము; భర్తు పుత్రుష ఫలము= పతికి చేసిన సేవ యొక్క ఫలితం; సంతత, శభంబు= ఎల్లప్పుడు కలిగే మేలు; కలదు= ఉంటుంది; ధర్మమ్= ధర్మం; ఒదున్= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: ఓ సత్యభాషా! ఎంతో శ్రమిస్తే కాని కొంచెం సుఖం కలుగదు. పుణ్యం లభించటానికి మిక్కిలి శ్రమించవలసి ఉంటుంది. భర్తకు పరిచర్య చేస్తే సులువుగా పుణ్యం లభిస్తుంది. శీఘ్రంగా ఎల్లప్పుడూ మేలు కలుగుతుంది. దానివలన ధర్మం కూడా ప్రాప్తిస్తుంది.

క. కావున నిత్యము సమ్మ , గ్రావము ప్రేమంబు వెరపు భక్తియుఁ జ్ఞయముం
గావింపుము నీ ప్రియునెడ , భావముఁ దా నెతీగే భర్త బాగుగ మరగున్.

316

ప్రతిపదార్థం: కావున్= కాబట్టి; నిత్యమున్= ప్రతి దినం; సమ్యక్+భావము= సరిటైన యోచనం (ఆలోచన); ప్రేమంబు= ప్రేముడి; వెరపు= ఉపాయం; భక్తియున్= పూజ్యభావనను; ప్రియమున్= సంప్రీతిని; నీ భర్తయెడల; కావింపుము= ఒనరించుము; భావమున్= అనురాగ పూరితమైన యోచనం; తాన్= తాను(భర్త); ఎతీగే= తెలిసికాని; భర్త= పెనిమిటి; బాగుగ్న్= మంచిగా; మరగున్= వలపుతో కూడి ప్రవర్తిస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఓ సత్యభాషా! నీకు ప్రియుడైన నీ భర్తయెడ ప్రతిదినం సరైన ఆలోచన, ప్రేముడి, ఉపాయం, ఆరాధనాభావం, సంప్రీతి ప్రసరింప జేయుము. నీ ప్రేముడి గుర్తించి నీభర్త నీయెడ అనురాగంతో ప్రవర్తిస్తాడు.

మ. వనజాక్షండు గడంగే నీ దగు గృహాద్వారంబు సేరంగ వ
చ్ఛేసనంగా విని లెమ్ము సంబ్రమముతోఁ జెన్నోందు నభ్యంతరం
బునకున్ వళ్ళిన నాసనాబికరణంబుల్ బీర్పుఁ దత్తజ్ఞనం
బు నియోగించితి నంచు నుండక ప్రియంబుల్ సేయు మీవుం దగన్.

317

ప్రతిపదార్థం: వనజ+అక్షుండు= వద్దాలవంటి కన్నులు కలవాడు (శ్రీకృష్ణుడు); నీది+అగు= నీదగు, నీ యొక్క; గృహాద్వారంబు+జేరంగన్, వచ్చేన్+అనంగాన్= ఇంటి గుమ్మందగ్గరికి వచ్చాడనే మాట ఆలకించినంతనే; విని; సంభ్రమముతోన్= తొట్టుపాటుతో; లెమ్ము= లేచి నిల్చుండుము; చెన్ను+బందు= అందమైన; అభ్యంతరంబునకున్= అంతఃపురం లోకి; వచ్చినన్= వస్తే; ఆసన+అది, కరణంబుల్= కూర్చునటానికి చేసే సదుపాయాలు; తీర్పున్= సమకూర్చుటకు; తద్+తద్+జనంబున్= ఆయా మనుజాలను; నియోగించితిని= ఏర్పాటు చేశాను; అంచున్= అని తలపోస్తూ; ఉండక= ఉండకొనక; రశవున్= నీవును; తగన్= ఒప్పిదంగా; ప్రియంబుల్+జేయుము= ప్రేతి కలిగించే వాటిని ఒనరించుము.

తాత్పర్యం: నీ భర్త అయిన శ్రీకృష్ణుడు పద్మలవంటి కన్నలు కలవాడు. ఆతడు నీ ఇంటి గుమ్మం దగ్గరికి చేరగానే నీవు తొట్టుపాటుతో శీఘ్రంగా ఎదురేగి స్వాగతం పలుకుము. అతడే చెచ్చెర నీ అంతఃపురంలో ప్రవేశిస్తే, అతడికి కూర్చునటానికి సదుపాయాలు చేయటాన్నికి సేవకులను పలువురిని నియమించాను కదా అని నీవు ఉపేష్ఠ చేయరాదు. నీవే స్వయంగా ఎదురేగి ఆతడిని మన్మించి ఆతని అనురాగాన్ని చూరగొనుము.

చ. తివిల మురాల నీకుఁ గడు తీపుగు జెప్పిన పల్ఱ గళ్లినం
గువలయనేత్త! నీ మనసు గూడినవాలికి సైన నెప్పుఁ జె
ప్పపలదు; దాన నొండొక నెపంబు ఘటింతు రెఱింగి రేని నీ
సవతులు కృష్ణబుట్టి విరసంబగు నీదెసఁ దత్తయుక్తిచేన్.

318

ప్రతిపదార్థం: మనలయ నేత్రి= నల్లగలువల వంటి కన్నలు కలదానా, ఓ సత్యభామా!; తివిరి= కడగి; ముర+అరి= ముర అనెడి రాక్షసుడికి శత్రువైన శ్రీకృష్ణుడు; నీకున్= నీకు; కడున్= మిక్కిలి; తీపుగ్వ్= తీయగా; చెప్పిన పల్ఱ= చెప్పినమాట; కల్పిన్వ్= ఉంటే; నీ మనసు+కూడిన వారికిన్+ఐనన్= నీ మనస్సుకు నచ్చిన నెచ్చెలులకైన; ఎప్పున్= ఎప్పుడుకూడా; చెప్పునవలదు= చెప్పురాదు; దానన్= అందు వలన; నీ సవతులు= నీతోపాటు నీ భర్త పెండ్లి ఆడిన మగువలు; ఎఱింగిరి+ఎనిన్= (సంగతిని) తెలిసికొంటే; ఒండు+బక, నెపంబు= వేరొక మిప; ఘటింతురు= కల్పిస్తారు; తద్ద+ప్రయుక్తిచేన్= ఆ ప్రయోగం వలన; నీ దెసన్= నీ యొడల; కృష్ణు, బుట్టి= శ్రీకృష్ణుడి మనస్సు; విరసంబు= రసం లేనిది, ప్రేముడి లేనిది; అగున్= కాగలదు.

తాత్పర్యం: నల్లకలువలవంటి కన్నలు కల ఓ సత్యభామా! నీయందు మిక్కటమైన మక్కువ చూపి, శ్రీకృష్ణుడు నీకు సరససల్లాప్రసంగవశాన ఏదైన రహస్యం చెప్పితే, దానిని నీవు నీ అనుగు నెచ్చెలులకు కూడ చెప్ప కూడదు. ఒకవేళ ఆ సంగతి నీ సవతులకు తెలిస్తే నీమీద నింద మోపి ఆ రహస్యాన్ని బట్టబయలు చేయగలరు. అప్పుడు నీ మీద గల ప్రేమాభిమానాలు శ్రీకృష్ణుడి మనస్సులో సన్మగిల్లుతాయి; జాగ్రత్త.

చ. పతికి ననుంగు లైన తగు బంధుల మిత్రుల భోజనాది స
త్స్ఫుతముల నాదరించుచు నక్షత్రిమభక్తినియుక్తి సంతతీ
త్స్ఫుతమతిష్టై చరింపుము; తచీయ హితేతరవృత్తు లైన వా
రతిన! భవత్సహృజనము లైనను గైకానకుండు మెప్పుడున్.

319

ప్రతిపదార్థం: అతివ!= ఓ మగువా, ఓ సత్యభామా!; పతికిన్= భర్తరు; అనుంగులు+ఐన= ఇష్టులు అయిన; తగు బంధులన్, మిత్రులన్= తగిన చుట్టాలను స్నేహితులను; భోజన+అది, సత్త+కృతములన్= ఆహారం ముస్సగు మంచి సదుపాయాలొనరించటంలో; ఆదరించున్= మన్మిస్తు; అక్కాతిమ భక్తి నియుక్తిన్= స్వచ్ఛమైన పూజ్యభావం కలిగిఉండటంచేత; సంత+ఉత్సిత, మతివి+ఐ= ఎల్లప్పుడును మేలుకొన్నబుట్టిగలదానివై; చరింపుము= ప్రవర్తించుము; తదీయ, హిత+ఇతర, వృత్తులు+ఐనవారు= ఆతడి యొక్క మేలుకు వ్యతిరేకమైన ప్రవర్తన కలవారలను; భవత్త+సుహృత్త+జనములు+ఐనను= నీ యొక్క మిత్రములైనవారు అయినప్పటికిని; ఎప్పుడున్= ఎప్పుడును; కైకొనక+ఉండుము= ఆదరించకుము.

తాత్పర్యం: ఓ సత్యభామా!, భర్తరు ప్రీతిపాత్రులైన చుట్టాలకు, మిత్రులకు ఆహారపానీయాలు మొదలైన సదుపాయాలను సమకూర్చటంలో నీవు ప్రత్యేకమైన జాగ్రత్త వహించుము. వారిని పూజ్యభావంతో గౌరవించుము. భర్త మేలు కోరక అతడికి వ్యతిరేకమైన చర్యలు చేసేవారు, నీకు మిత్రములైనప్పటికి వారిని ఆదరించకుము.

క. విను, ప్రద్యమ్మాది భవ , త్తునయులయెడ సైన నేకతంబున నేక
సనమున నుండుట దూష్యం , బని యెఱుగుము; సతులచరిత లతిదుష్టరముల్. 320

ప్రతిపదార్థం: విను= ఆలకించుము; ప్రద్యమ్మ+అది, భవత్+తసయుల+ఎడన్+ఐన్= ప్రద్యమ్ముడు ముస్కుగు నీ కుమారుల యెడ సైనప్పటికి; ఏకతంబున్= రహస్యంగా; ఏక+అసనమున్= ఒకే వేదికపై; ఉండుట= (కూర్చొని) ఉండటం; దూష్యంబు+ అని= మంచిది కాదు అని; ఎఱుంగుము= తెలిసికొనుము; సతుల చరితలు= ఆడువారి నడవడులు; అతి, దుష్టరముల్= మిక్కిలి కష్టంతో చేయడగినవి.

తాత్పర్యం: సత్యభామా! శ్రద్ధతో ఆలకింపుము. ఆడువారి నడవడి మిక్కిలి కష్టంతో జాగరూకతతో తీర్చిదిద్దుకొన వలసి నట్టిది. ప్రద్యమ్మాదులు నీకు పుత్ర నిర్మిశేమలే. అయినప్పటికిని అట్టివారితో కూడి ఏకాంతంగా, ఒకే వేదికపై ఉండరాదు.

విశేషం: ప్రద్యమ్ముడు రుక్మిణికి శ్రీకృష్ణుడికి పుట్టిన కొడుము.

క. కులవతులును సతులును ని , ర్ఘుల మతులును నయిన యట్టి మగువలతోడం
జెలిమి యొనలంచునది: దు , ల్యాలసిత వనితాభియుక్తి విడువుము తరుణీ! 321

ప్రతిపదార్థం: తరుణీ!= జవ్నీ! ఓ సత్యభామా!; కులవతులును= ఆభిజాత్యవతులున్నా (మంచి కుటుంబంలో జన్మించిన వారున్నా); సతులును= పతివ్రతలున్నా; నిర్మల మతులున్= స్వచ్ఛమైన బుద్ధి కలవారున్నా; అయిన+అట్టి= అయినట్టి; మగువలతోడన్= స్త్రీలతో; జెలిమి= స్నేహం; ఒనరించునది= చేయాలి; దుర్యులసిత, వనితా+అభియుక్తి= చెడ్డ హోయలు పోయే మగువలతో కలసి మెలసిఉండటం; విడువుము= వదలి పెట్టుము.

తాత్పర్యం: జవ్ని వైన ఓ సత్యభామా! మంచికుటుంబానికి చెంది మంచిబుద్ధి గల పతివ్రతలతో మాత్రమే నీవు స్నేహం చేయుము. వన్నెలవిసనకర్లలై విర్మిగే వనితలలో ఎన్నడూ కలసి మెలసి తిరుగవద్దు.

వ. ఇటి సేక్కు బరమసాభాగ్యమూలం బయిన యుపాయం' బనినం శ్రీతచిత్తమై సత్యభామ యిట్లనియే.322

ప్రతిపదార్థం: ఇది= (నేను చెప్పిన ఈ మాట); సేక్కున్; పరమ, సౌభాగ్య, మూలంబు+అయిన= భర్తయొక్క అధికమైన అభిమానాన్ని చూరగొనటానికి కారణమయిన; ఉపాయంబు= వెరఫు; అనిన్= అని చెప్పగా; సత్యభామ= సత్యభామ; ప్రీత, చిత్రు+ఐ= సంతృప్తిచెందిన మనస్సు కలమై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: నేను చెప్పిన ఈ మాటలు నీవు నీభర్తాఅభిమానాన్ని అమితంగా చూరగొనటానికి ఆధారాలు ఔతాయి' అని ద్రోపది చెప్పింది. సత్యభామ సంతృప్తి చెంది, ద్రోపదితో ఇట్లా పలికింది.

సి. ‘నీవు ధర్మజ్ఞము, దేవసన్నిభులు నీ , భర్తలు మహానీయ కీర్తిధనులు
ధైర్యతేజీబలశోర్యసంపన్ములు , గావున వీలకి నే విధమున
ధారుసీరాజ్యంబు సేరెడుఁ దడయక , మీ తెగ్గ సేసిన లోకనింధ్య
చరితుండు గొరవధరణిశువనితలు , బిక్కులే కలమటు భోక్కుచుండు

తే. గని ముదంబును బొందెదు వనిత! నీవు! సుతుల నెత్తుంతనిర్మలమతుల శోర్య
యుతులు గాంచిన సద్గుణాన్వితవు వగపు! వలదు చిత్తంబులో నీకు జలజనయన!

323

ప్రతిపదార్థం: జలజనయన!= పద్మాల వంటి కన్ములు కలదానా, ఓ ద్రోపదీ! నీవు= (ఓ ద్రోపదీ) నీవు; ధర్మజ్జువు= ధర్మాన్ని ఎఱిగిన దానివి; నీ భర్తలు= నీ పతులు (పాండవులు); దేవ సన్నిభులు= దేవతలతో సమానులు; మహాశీయ, కీర్తి, ధనులు= గొప్ప దైన యశస్వి అనే సంపద కలవారు; కైర్య, తేజన్+బల, కౌర్య, సంపన్ములు= మనస్సు కలగని గంభీరత, దేహిష్మాన మైన వెలుగు, శక్తి, పరాక్రమం అనే సంపద కలవారు; కావున్= కాబట్టి; వీరికిన్= నీ భర్త లైన పాండవులకు; ఏవిధమున్న= ఎట్లయినను, తడయక= శీఘ్రుంగా; ధారుణీ రాజ్యంబు= భూమిని పరిపాలించటం, భూమిషై ప్రభుత్వం; చేరెడున్= సంక్రమిస్తుంది; మీకున్+ఎగ్గు+చేసిన= మీకు అపకారం చేసిన; లోక, నింద్య, చరితుండు= జగత్తున గర్భింప దగిన ప్రవర్ధనగలవాడు; కౌరవ, ధరణి+తఃశు; వనితలు= కురువంశానికి చెందిన రాజు(దుర్యోధనుడి) యొక్క ప్రీతులు; దిక్కులేక= సాయం లేక; అలమటన్= కష్టులలో; పొక్కుమండన్= వెత చెందుతుండగా; కని= చూచి; ముదంబున్న+పాందు= సంతోషాన్ని అనుభవిస్తావు; వనిత!= మగువా!; నీవు= నీవు (= ఓ ద్రోపదీ); సుతులన్= కొడుకులను; అతి+అంత నిర్వల, మతులన్= మిక్కులి స్వచ్ఛమైన బుద్ధి కలవారిని; కౌర్య యుతులన్= పరాక్రమంకలవారిని; కాంచిన= పాందిన; సత్త+గుణ+అన్వీతవు= మంచి లక్ష్మణాలతో కూడిన దానవు; నీకున్, చిత్తంబులోన్= మనస్సులో; వగపు వలదు= దుఃఖం ఉండరాదు.

తాత్పర్యం: ‘పద్మాలవంటి కన్ములు కలదానా!, ద్రోపదీ! నీవు ధర్మం తెలిసిన దానవు; నీ భర్తలు దేవతలతో సమానులు; లోకంలో పేరుప్రతిష్ఠలను ఆర్జించిన గొప్పవారు; దేహిష్మాన మైన తేజస్సుతో బలంతో పరాక్రమంతో వెలుగొందేవారు. ఏ ఏధంగానైనా అట్టి వీరులకు భూరాజ్యం సంక్రమించటం తథ్యం. మీకు అపకారం చేసిన దుష్టుడు లోకులచేత గర్భింపబడిన దుర్యోధనుడి భార్యలు దిక్కులేక కష్టులు అనుభవించవలసి వస్తుంది. అప్పుడు నీ మనస్సుకు సంతృప్తి కల్పుతుంది. నీవు వీరపత్నివి మాత్రమే కాదు. నీ కొడుకులు అతిలోక పరాక్రమ వంతులు. నీవు వీరమాతవు, సద్గుణారాశివి. నీకు మనస్సులో పరితాపం ఉండరాదు సుమా!

వ. ప్రతివింధ్యాదు లైన నీ పుత్రు లేవురు నిష్పదు వచ్చి యదుపురంబున సున్నవారు; వాలకి నొక్కటం గొఱంత లేదు; రుక్షిణియు సుభద్రయుఁ దక్కినవారలు నక్కమారుల యొడం దమ కొడుకుల కంటే గారవంబు సేయుదురు; వాల దెస నిశ్శేంతవు గ' మ్మనియె; నయ్యవసరంబునం గృష్ణుండు పాండవుల వీడొన్ని మార్ఘందేయాచి విప్రజనంబు నామంతణంబు సేసి గమనోస్మఖుం డగుటయు, సత్యభామ యాజ్ఞసేనిం గాగెలించుకొని సగారవంబుగా వీడొన్నియె; నంత వాసుదేవుండును బ్రియాసహితంబుగా రథారూఢుం దై ద్వారవతీపురంబున కలిగె; మార్ఘందేయుండును బాండవేయుల నాశ్వాసించి నిజాత్రమంబునకుం జనియె; నని చెప్పిన వైశంపాయనుకు జనమేజయుం డి ట్లనియె.

324

ప్రతిపదార్థం: ప్రతివింధ్య+అదులు+ఐన= ప్రతివింధ్యాదు మొదలుగా గల; నీ పుత్రులు= నీ కొడుకులు; ఏవురున్= అయిదుగురును; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; వచ్చి= అరుగుదెంచి; యదుపురంబున్= ద్వారకానగరంలో; ఉన్నవారు= ఉన్నారు; వారికిన్= నీ పుతులకు; ఒక్కటన్+కొఱంత లేదు= ఏ ఒక్క అంశంలోనూ లోటు లేదు; రుక్షిణియున్= ఆ కృష్ణుడి మొదటి భార్య; సుభద్రయున్= శ్రీకృష్ణుడి చెల్లెలును; తక్కిన వారలున్= మిగిలిన వారును; ఆ+కుమారుల+ఎడన్= ప్రతివింధ్యాదు మన్మగు వారిపట్ల; తమ కొడుకుల కంటేన్= తమయొక్క పుత్రులకంటేగూడ; గారవంబు+చేయుదురు=

మన్మహ, మర్యాద చూసిస్తారు; వారి దెసన్= ఆ ప్రతివింధ్యాదుల విషయమై; నిశ్చింతవు+కమ్ము+అనియోన్= దుఃఖం లేని దానవు అగుము అని చెప్పింది. ఆ+అవసరంబున్= ఆ సమయంలో; కృష్ణుండు; పాండవులన్; వీడ్స్‌ని= వెళ్ళటానికి మర్యాదపూర్వకంగా అనుమతి తీసికొని; మార్గందేయ+అది, విప్ర, జనంబున్= మార్గందేయుడు మున్నగు బ్రాహ్మణుల సముదాయాన్ని; ఆమంత్రణంబు+చేసి= వీడ్స్‌ని; గమన+ఉత్తో+ముఖుండు+అగుటయున్= ప్రయాణానికి ఉద్యర్తుడు కాగా; సత్యభామ= శ్రీకృష్ణుని భార్య; యాజ్ఞసేనిన్= ద్రోపదిని; కౌగిలించుకొని= ఆలింగనం చేసికొని; సగౌరవంబుగాన్= మన్మహ చౌప్పుని; వీడ్స్‌నియోన్= అమంత్రణం చేసింది; అంతన్= పిదప; వాసుదేవుండు= వసుదేవుడి కుమారుడైన శ్రీకృష్ణుడు; ప్రియా, సహాతంబుగాన్= ప్రియురాలు అయిన సత్యభామతో పాటుగా; రథ+అరూఢుండు+ఐ= తేరుపై ఎక్కిన వాడై; ద్వారవతీ పురంబునకున్= ద్వారకా నగరానికి; అరిగెన్= వెల్లాడు; మార్గందేయుండును; పాండవేయులన్; ఆశ్వాసించి= ఓదార్పు మాటలు చెప్పి, ఊరడించి; నిజ+అశ్రమంబునకున్= తన యొక్క ఆశ్రమానికి; చనియోన్= వెళ్ళాడు; అని చెప్పినయ్యేన్= అని వచింపగా; వైశంపాయనునకున్= భారత కథ చెప్పిన బుషికి; జనమేజయుండు భారత కథను సర్పయాగసందర్భాన ప్రధానకోత అయిన రాజు; ఇట్లు+అనియోన్.

తాత్పర్యం: ఓ ద్రోపదీ! నీ కొడుకులు ప్రతివింధ్యుడు మున్నగువారు అయిదుగురు ఈ సమయంలో ద్వారకానగరంలో ఉన్నారు. వారికి అక్కడ ఎట్టి లోటు లేకుండా, రుక్మిణి సుభద్ర తక్కినవారూ కలిసి చూస్తున్నారు. వారు నీ కొడుకులను తమకొడుకులకంటే మిన్నగా అభిమానంతో మన్నించి లాలిస్తున్నారు. అందుచేత నీవు సంతృప్తితో సంతోషంతో ఇచట సుఖంగా ఉండుము' అని చెప్పింది. అంతట శ్రీకృష్ణుడు పాండవులను వీడ్స్‌ని, మార్గందేయుడు మున్నగు బ్రాహ్మణాబుమలకు నమస్కరించి ప్రయాణానికి వారి అనుమతి తీసికొన్నాడు. అప్పుడు సత్యభామ ద్రోపదిని కౌగిలించుకొని మన్మహ తెలిపి మర్యాదగా తాను శ్రీకృష్ణుడితోపాటు వెళ్ళటానికి ఆమె అనుమతి పొందింది. అంత శ్రీకృష్ణుడు సత్యభామతోపాటు తేరుపై ఎక్కి ద్వారకానగరానికి వెళ్ళాడు. మార్గందేయుహర్షికూడ పాండవులకు ఓదార్పుమాటలు చెప్పి ఊరడించి తన ఆశ్రమానికి వెళ్ళపోయాడు - అని వైశంపాయనుడు సర్పయాగశాలలో జనమేజయుడికి భారతకథ వినిపించాడు.

విశేషం: (1) వైశంపాయనుడు - వేదవ్యాసమహర్షి శిష్యులలో ఒకడు. జనమేజయుడు- సర్పయాగం చేసిన మహారాజు, పరీక్షితుడి కొడుకు. పరీక్షితుడు అభిమన్యుడి పుత్రుడు. అభిమన్యుడు అర్జునుడి కొడుకు. పాండవులకు ద్రోపది యందు వరుసగా జన్మించినవారు - ఉపపాండవులు: ప్రతివింధ్య, శ్రుతసోమ, ప్రతక్షరీ, శతానీక, శ్రుతసోనులు.

క. ‘వనముల ని ట్లునిశంబును , ఘనసతర దుఃఖానుభవ వికల్పితు లగుచున్

మనుజీత్తము లప్పొర్టులు , జనసుత! యటమీద నెట్లు చరియించి రొకో!

325

ప్రతిపదార్థం: జనసుత!= జనులచేత పాగడబడినవాడా! ఓ వైశంపాయన మహర్షీ!! వనములన్= అడవులలో; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనిశంబును= ఎల్లపుడున్నా; ఘన, తర, దుఃఖ+అనుభవ, వికల్పితులు+అగుచున్= మిక్కిలి ఎక్కువైన శోకాన్ని అనుభవించినవారు బోతూ; మనజ+ఉత్తములు= నరులలో శ్రేష్ఠులు; ఆ+పార్థులు= పృథ యొక్క కొడుకులు అయిన పాండవులు; అట మీదన్= ఆ పీమ్ముట; ఎట్లు= ఏ విధంగా; చరియించిరి+బో!= నడచిరో కదా!

తాత్పర్యం: ఓ వైశంపాయన మహర్షీ! మనజులలో శ్రేష్ఠులు కుంతీకుమారులైన పాండవులు ఆ విధంగా అడవులలో నివసిస్తూ పెక్కుకప్పాలు పడుతూ బ్రథికిరికదా! పిదప వారు ఏ విధంగా తమ నడవడికలు తీర్చి దిర్ఘకొన్నారో తెలుప వేడికోలు.

శ. అనిన నమ్మినీశ్వరుం డిళ్లిని చెప్పేడు; 'గృష్ణండు సనిన యనంతరంబ పాండవులు కామ్యకవన నివాసంబు పరిత్యజించి, యనేక వన శైల నదనబీ విశేషంబు లాలోకించుచు దైవతవనంబునకుం జని, యం దున్న యెడం గలపురంబున సుండి యొక్కబ్రాహ్మణండు సరసవధాకథనకుశలుండు సనుదెంచి, కౌంతేయులం గని, యుచితసల్లాపంబు సేసి, మగిడి ధృతరాష్ట్రపాలికిం జనిన, నమ్మహిపాలుండు పాండవుల కుశలం బదుగుటయు, నవ్వపుండు వా రేపురు ననవరతశీతవాతపక్కల్తాంగులై బహుదుఃఖసాగరంబున మునింగియున్నవా రనియు, వీరనాథ యయ్యను ననాథయుం బోలై బాంచాలి పరమశేకార్త్రయై యున్నది యనియుం జెప్పిన విని, వైచిత్రపీర్యండు విషణ్వహ్యదయుండై కస్సీరు దొరుగం గొండిాకసేపు వలుక కుండి, పదంపడి నిట్టుర్పు నిగిడించి గద్దదకంరుం డగుచు నిట్లనియె.

326

ప్రతిపదార్థం: అనిన్న= అని జయమేజయుడు అడుగగా; ఆ+ముని+ఈశ్వరుండు= ఆ బుములలో శ్రేష్ఠుడైనవాడు (వైశంపాయనుడు); ఇట్లు+అని, చెప్పేన్= ఈ విధంగా పలికాడు; కృష్ణండు= శ్రీకృష్ణదు; చనిన+అనంతరంబు+అ= వెడలిన వెంటనే; పాండవులు= పాండునందనులు; కామ్యక, వన నివాసంబు= కామ్యకం అనే పేరు గల అడవిలో ఉండటం; పరిత్యజించి= వదలిపెట్టి; అనేక, వన, శైల, నద, నదీ, విశేషంబులు= పెక్క అడవులు పర్వతాలు తూరుపునుండి పశ్చిమానికి పారే ఏరులు; పశ్చిమంబుండి తూరుపునకు పారే ఏరులు, అందు ముఖ్యము లైనవి; ఆలోకించుచున్= చూస్తూ; దైవ వనంబునకున్+చని= దైవతం అనే పేరు కల అడవికి వెళ్లి; అందున్= అక్కడ; ఉన్న+ఎడన్= నివసిస్తున్నప్పుడు; కరిపురంబున నుండి= హస్తినాపురం నుండి; ఒక్క బ్రాహ్మణండు= ఒక విప్రుడు; సరస, కథా, కథన, కుశలుండు= చక్కటి కథలను చెప్పటంలో నేర్చరి; చనుదెంచి= వచ్చి; కౌంతేయులన్+చని= కుంతికుమారులను, పాండవులను సందర్శించి; ఉచిత, సల్లాపంబు+చేసి= తగిన మర్యాదలతో కూడిన మాటలాడి; మగిడి= తిరిగి; ధృతరాష్ట్ర పాలికిన్+చనిన్= ధృతరాష్ట్రండి కడకు వెళ్లగా; ఆ+మహి, పాలుండు= ఆ భూభర్త అయిన మహారాజు; పాండవుల కుశలుంబు= పాండునందనుల యొక్క యోగ జ్ఞేమాల్చి; అడుగుటయున్= ప్రశ్నించగా; ఆ+విప్రుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; వారు+ఏపురున్= వారు అయిదుగురూపంపాండవులు; అనవరత, శిత, వాత+ఆతప, కర్మత+అంగులు+బి= ఎల్లప్పుడును చలిగాలులచేత ఎండలచేత కృశించిన శరీరం కల వారలై; బహు, దుఃఖ, సాగరంబునన్= పెక్క కష్టాలనడి సముద్రంలో; మునింగి+ఉన్నవారు+అనియున్= నిమగ్నులై ఉన్నవారలు అనియున్నా; వీరనాథ+అయ్యను= వీరు లైన భర్తలు కలది అయినప్పికిన్ని; అనాథయున్+పోలెన్= కాపాదేవారు లేక దిక్క లేని ప్రీ వలె; పాంచాలి= పాంచాలదేశ ప్రభువు యొక్క పుత్రిక అయిన ద్రోపది; పరమ, శోక+అర్త+బి= మిక్కుటపైన దుఃఖించేత దీనురాలు అయి; ఉన్నది; అనియున్+చెప్పిన్; విని; వైచిత్రపీర్యండు= విచిత్రపీర్యించి కొడుకు అయిన ధృతరాష్ట్రాడు; విషణ్ణ, హ్యాదయుండు+బి= కలత చెందిన మను కలవాడై; కస్సీరు; తొరుగన్= జారుతుండగా; కొండాక సేపు= కొంత తడవు; పలుకక+ఉండి= మాటలడకుండి; పదంపడి= పిదప; నిడు+డ్చేరుపు= దీర్ఘ నిశ్శాసం; నిగిడించి= బయటకు వదలి; గద్దద కంరుండు అగుచున్= డగ్గుత్తిక బడిన గొంతుక కలవాడవుతూ; ఇట్లు+అనియున్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అంతట వైశంపాయనమహర్షి జనమేజయుడికి ఈ విధంగా ప్రత్యుత్తర మిచ్చాడు. శ్రీకృష్ణదు ద్వారకానగరానికి వెళ్లిన తరువాత పాండవులు కామ్యకవనంలో నివసించటం మాని, దైవతవానికి తమ ఆవాసాన్ని మార్చారు. మార్గమధ్యన వారు పెక్క అడవులను పర్వతాలను నదులను నదాలను ఆయా విశేషాలను చూచారు. అప్పుడు హస్తినానగర నివాసియు, చక్కని కథలను చెప్పటంలో నేర్చరి అయిన ఒక బ్రాహ్మణుడు దైవతవానికి వచ్చి, పాండవులను సందర్శించి మాట్లాడి, తిరిగి హస్తినాపురానికి చేరాడు. ధృతరాష్ట్రాడు పాండవుల యోగ్యేమాలను

గూర్చి ఆపిత్రుడిని ప్రశ్నించాడు. ఆ బ్రాహ్మణుడు - పాండవులు అడవులలో పెక్క ఇదుమలు పదుతున్నారు అనిస్తీ, ఎండలకు మాడి, చలికి వణకి, వానలకు తడిసి దుఃఖసాగరంలో మునిగి ఉన్నారు అనిస్తీ, వీరులను భర్తగా పడసినప్పటికినీ, కాపాడేవారు లేని దీనురాలివలె పాంచాలరాజపుత్రిక అయిన ద్రౌషది వెతలతో అల్లాడుతున్నది అనిస్తీ చెప్పాడు. ధృతరాష్ట్రుడు పాండవులు పదుతున్న పాటల్లు విని కొంతసేపు మిన్నకుండి, ఆషైన దుఃఖంచేత వేడినిట్టార్పులు విడిచి డగ్గుత్తిక పడిన గొంతుకతో ఈ విధంగా పలికాడు.

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడి వర్షనం ఆంగికాభివర్షనం. ఇది మూలసంస్కృతమహోభారతంలో కానరాదు. నాటకీయమైన ఈ ఆంగికాభివర్షన తిక్కన మహాక్వి కవితాశిల్పంలోని విశేషం. ఇప్పట్టున ఎఱ్ఱనమహోక్వి తిక్కనకవితాశిల్పాన్ని అనుకరించాడని చెప్పువచ్చును. “సరస కథా కథన కుశలండు”- ‘అనవరత శీత వాతాతప కర్మితాంగులు’ మున్నగు పదగుంఫనలు నన్నయ్య ‘ప్రసన్న కథా కవితార్థ యుక్తి’ని తలపింప జేస్తాయి.

ధృతరాష్ట్రుండు పాండవుల వనవాస్క్రీశంబునకు దుఃఖించుట (సం. 3-225-8)

క. ‘నా చేసిన కీడునఁ గడు , నీచుం డగు నా తసూజునేరమి నిమ్మై
నోచెల్ల పార్థులకుఁ బు , ణ్ణాచారుల కెందు లేని యాపద వచ్చేన్.

327

ప్రతిపదార్థం: ఓచెల్ల= అయ్యా! ఎంతటి అనర్థం జరిగింది; నా చేసిన= నేను ఒనరించిన; కీడునన్= అపకారం వలన; కడున్= మిక్కిలి; నీచుండు+అగు= దుష్టుడు అయిన; నా తసూజు నేరమిన్= నా కొడుకు యొక్క అజ్ఞానం వలన; ఈ+మైన్= ఈ రీతిగా; పార్థులకున్= పృథవ్యేశుక్క కొడుకులకు, పాండవులకు; పుణ్య+ఆచారులకున్= సుకృతం కలిగించే నడవడిక కలవారలకు; ఎందున్, లేని= ఎచటను ఉండని; ఆపద= గొప్ప కష్టం; వచ్చేన్= దాపురించింది.

తాత్పర్యం: ‘అయ్యా! ఎంతటి అనర్థం దాపురించింది పాండవులకు? ఇది అంతయు దుర్మార్గమైన నా కొడుకు దుర్మార్గమైన అజ్ఞానంవలన జరిగిన దురంతమే కదా! ఇది నేను చేసిన అపకారమే. పాండవులు పుణ్యప్రదమైన ప్రవర్తన కలవారు. వారికి ఎంతటి ఇక్కట్లు దాపురించాయి!

క. నా పెద్దకొడుకు ధర్మజుఁ , గాపురుషవిధూరు భీరుఁ గౌరవకుల సం
దీపకు నివ్విధమున సం , తాపితుగాఁ జేసేనే విధాత్మ దదయుఁడై.

328

ప్రతిపదార్థం: నా పెద్ద కొడుకు= మొదటి కుమారుడు; ధర్మజున్= ధర్మరాజును; కాపురుష విదూరున్= చెడ్డవారికి దూరంగా ఉండేవాడిని, మంచివాడిని; ధీరున్= మమస్తును నిగ్రహించినవాడిని; కౌరవ, కుల, సందీపకున్= కౌరవుల వంశాన్ని ప్రకాశవంతం చేసేవాడిని; ఈ+విధమునన్= ఈ రీతిగా; విధాత్ముడు= బ్రహ్మదేవుడు; అదయుఁడు+ఇ= జాలిమాలినవాడై; సంతాపితుఁగాన్= మిక్కిలి కష్టప్రదేవాడిగా; చేసేనే= ఒనరించాడు సుమా!

తాత్పర్యం: నేను నా పెద్దకొడుకుగా భావించే ధర్మరాజు, దుష్టులకు దూరంగా ఉండే ధర్మాత్ముడు. మంచివాడు. కౌరవ వంశాన్ని వెలుగొందచేసేవాడు. అట్టివాడికి బ్రహ్మదేవుడు ఇటువంటి ఇక్కట్లులను దాపురింపచేశాడే!

చ. అమలనివాతసాధములయందు మనోజ్ఞమరాక్షతూల త
ల్పముల శయించి రేపులు శుభస్థితి మాగధసూతగీతనా

దములఁ బ్రహ్మిధముం భోరయు ధర్మసుతుండు కరోరభూమిభా
గమున శయించి మేల్చును సృగాలనినాదవికీర్ణకర్ణుడై.

329

ప్రతిపదార్థం: అమల, నివాత, సౌధముల అందున్= స్వచ్ఛమైనట్టివి, పెనుగాలిపాటు లేసట్టివి అయిన మేడల యందు; మనోజ్జ్వల, మరాళ, తూల, తల్పములన్= మనోహరమైన హంసతూలికాశయ్యల; శయించి= పండుకొని; రేపులు= తెల్లవారువేశల; శుభషితిన్= మంచిగా; మాగధ, సూత, గీత, నాదములన్= వేకువవేశ పాటలయొక్క సవ్వదులచేత; ప్రబోధమున్+పారయు= నిద్దుర మైకంమండి మేల్కునే; ధర్మసుతుండు= ధర్మరాజు; కరోర, భూమి, భాగమునన్= శరీరానికి నొప్పికలిగించే గట్టి నేలపై; శయించి= పవ్వచించి; సృగాల, నినాద, వికీర్ణ, కర్ణుడు+ఖ= నక్కల కూతలచేత బ్రద్రలయిన చెవులు కలవాడై; మేల్కునున్= నిదురనుండి లేస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఈదురుగాలిపాటు లేక ప్రశాంతమై స్వచ్ఛంగా ఉండే మేడలమై మనోహరమైన హంసతూలికా తల్పాలమై నిదురించే ఆగర్భాత్రిమంతుడైన మహారాజుమహారుడు ధర్మసుతుందుడు. వేకువవేశలో అతడిని మాగధులు సుప్రభాతగీతికలు ఆలపించి మంగళతూర్యరూపాలతో మేలుకొల్పేవారు. అక్కటా! అట్టి రాజుమహారుడు విధిమైపరీత్యంచేత నేడు కలినభూభాగాన పవ్వచించి కర్ణకలోరాలైన నక్కలకూతలకు నిద్దుర మేలుకొంటున్నాడు కదా!

విశేషం: ప్రాచీనకాలంలో ప్రభాతకాలాన రాజులను రాజకుమారులను మేలుకొల్పటానికి, మాగధులు, వందులు వైతాళిక గీతికలు ఆలపించేవారు. సూతులు పొరాణికులు సుప్రసిద్ధశ్లోకాలను కర్తవ్యప్రబోధగీతికలను వినిపించేవారు. అవి రాజుమార్యాదలు.

క. నాగాయుతసత్యుడు ది | జ్ఞాగాయుతపాస్తు డనిలసందనుడు మహా
ద్వేగాత్ము డగుచు డస్సిను | నాగము క్రియ నుండకున్నె సవసి వనమునన్.

330

ప్రతిపదార్థం: నాగ+అయుత, సత్యుడు= పదివేల ఏనుగులయొక్క గొప్ప బలం కలవాడు; దిక్+నాగ+అయుత హస్తుడు= దిగ్జిపు తొండం వంటి పొడవైన హస్తాలు కలవాడు; అనిల నందనుడు= వాయు పుత్రుడు-భీముడు; మహా+ఉద్యేగ+అత్ముడు+అగుచున్= గొప్ప ఆవేశంతో కూడిన అత్మ కలవాడు అపుతూ; డస్సిను= శ్రమించిన; నాగము, క్రియన్= ఏనుగువలె; నవసి= తపించి; నవమునన్= అడవిలో; ఉండక+ఉన్నె= ఉండడా?

తాత్పర్యం: వాయుపుత్రుడైన భీముడు పదివేల ఏనుగుల గొప్పబలం కలవాడు. ఆజానుబాహుడు, దిగ్జిపుతొండం వంటి హస్తాలు కలవాడు. అతడికి గొప్ప ఆవేశం వస్తే ఆపటానికి ఎవరి తరం? అతడు పరితాపం చెంది అలసిన ఏనుగువలె అడవిలో తపిస్తూ ఉండడా?

విశేషం: దిగ్జాలు ఎనిమిది. 1. ఐరావతం 2. పుండరీకం 3. వామం 4. కుముదం 5. అంజనం 6. పుష్పరంతం 7. సార్వభోమం 8. సుప్రతికం.

ఉ. అన్నలు | దమ్ములున్ సతియు నాల్మిమెయిన్ బహుదుఃఖమగ్నులై
యున్నతెఱంగు సూచి విజయుండు యుభిష్టిరవాక్యబంధుఁ ఘై
సన్మతుఁ దుర్గపన్నగము చాడ్మున రోజుచుఁ గ్రీధశోక వే
గోన్నతి నాత్త నేమనుచుసుండునొ నా సుతుతప్పు లెన్నుచున్.

331

ప్రతిపదార్థం: అన్నలున్ = అగ్రజాలును (ధర్మరాజును, భీముడును); తమ్ములున్ = (అమజులు - నకుల సహదేవులు; సతియున్ = భార్యయు (దోషదియును); ఆర్తమైయున్ = దైన్యం చౌప్సును; బహు, దుఃఖ, మగ్నులు+బు = పెక్కు కష్టాలలో మునిగినవారై; ఉన్న, తెఱంగు = ఉన్న విధం; చూచి = అరసి; విజయండు = అర్జునుడు; యుధిష్ఠిర వాక్య బద్ధుడు+బు = ధర్మరాజుయొక్క మాటకు కట్టుపడినవాడై; సత్త+నుతుఁడు = పేరు ప్రతిష్టలను ఆర్జుంచినవాడు; ఉగ్ర పన్నగము చాడ్మనున్ = భయంకరమైన పాము మాదిరిగా; రోజుమన్ = బుస్కాట్టుతూ; క్రోధ, శోక వేగ+ఉన్నతిన్ = కోపం యొక్కయు, దుఃఖం యొక్కయు తీవ్రగమనంయొక్క అతిశయంచేత; నాసుతు, తప్పులు = నా కుమారు దైన దుర్యోధనుడి దోషాలను; ఎన్నుచున్ = గణిస్తూ; ఆత్మన్ = మనస్సులో; ఏమి+అనుచున్+ఉండును+బు = ఏ విధంగా ఆలోచిస్తుంటాడో కదా!

తాత్పర్యం: ఈ పద్యంలో ధృతరాష్ట్రుడు అర్జునుడి భావాలను గూర్చి అనుశీలిస్తున్నాడు. ‘అర్జునుడు మహావీరుడు. తన అన్నలైన ధర్మరాజు, భీముడున్నా, తమ్ములు అయిన నకుల సహదేవులున్నా దైన్యంతో పెక్కు ఇక్కట్లు పడుతూ అడవిలో ఉండటం చూచి అతిలోక పరాక్రమవంతుడైన ఆతడు తాత్పూలికంగా అన్నగారి మాటకు కట్టుపడి ఉన్నప్పటికీ మనస్సులోపల పగబట్టిన త్రాచుపామువలె దుర్యోధనుడు చేసిన దోషాలను ఎన్నుతూ కోప దుఃఖాల వేగంచేత రోజుతూ రొప్పుతూ కాలం గడుపుతున్నాడు కాబోలు’ అని ధృతరాష్ట్రుడు వాపోయాడు.

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడికి భీముడి బలమన్నా, అర్జునుడి పరాక్రమమన్నా మిక్కిలి భయం. అతడికి పాండవుల సౌశీల్యం దుర్యోధనాదుల దుశ్శర్యలు, శకుని కర్మల దురాగతాలు అస్త్రి తెలుసు. ధృతరాష్ట్రుడు తెలియని మూర్ఖుడు కాడు; తెలిసిన మూర్ఖుడు. ఈ విషయం పూర్వోక్త పద్యాలవలన, ముందు చెప్పబోయే పద్యాలవలన తేటతెల్లం కాగలదు.

క. అక్కట! మృదుగాత్తులు గడుఁ, జిక్కి మనసులు గుమారసింహులు గవ లిం

పెక్కిన సుఖముల కర్మలు; ప్రుక్కి నవయ నోర్ల్చయునికి చోద్యం బరయన్'

332

ప్రతిపదార్థం: అక్కట!= అయ్యాపాపం! (జాలితో కూడిన ఆశ్చర్యార్థకం); మృదు, గొత్తులు= సుకుమారమైన శరీరాలు కలవారు; కడున్ = మిక్కిలి; చిక్కని మనసులు= సాంద్రమైన హృదయాలు కలవారు; కుమార సింహులు= బాలసింహోల వంపివారు; (సింహాకిశోరాలు); కవలు= జంటగా పుట్టినవారు నకుల సహదేవులు; ఇంపు+ఎక్కిన, సుఖములకున్+అర్పులు= భోగాలతో కూడిన సౌభాగ్యాలను పాండటానికి యోగ్యత కలవారు; ప్రుక్కి= తపించి; నవయన్+ఓర్చి= కష్టపడటానికి ఓర్చి కలిగి; ఉనికి= ఉండటం; అరయన్= చూడగా; చోద్యంబు= ఆశ్చర్యం.

తాత్పర్యం: అయ్యాపాపం! సుకుమారశరీరాలు కలవారు నకులసహదేవులు; కవలబిడ్డలు, కొదుమసింగాల వంటివారు. అట్టివారు భోగభాగ్యాలతో సమస్తసౌభాగ్యాలను అనుభవించ తగినవారే కాని అడవిలో పెక్కు ఇక్కట్లు ఓర్చుతో భరించటం ఆశ్చర్యార్థమైన విషయం’.

వ. అని పలికి, వెండియు.

333

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, మటియు (ధృతరాష్ట్రుడు) ఈ విధంగా పలికాడు.

**చ. ‘అనుపమతేజుఁ దున్నతభుజాగ్రుఁ దుదగ్రుఁడు వైలనిగ్రహుం
దనముఁడు వాయుసుానుఁడు నిజాగ్రజు చేసిన సత్యపాశబం
ధనమునుఁ జిక్కి తత్సమయతత్పరుఁడై యిటు ఘోరదుఃఖి వే
దనములు సైచే గాక మంచి తద్దయుఁ గ్రీధమయంబు వానికిన్.**

334

ప్రతిపదార్థం: అనుషు తేజాదు= సాటిలేని గొప్పతేజస్సు కలవాడు; ఉన్నత, భుజ+అగ్నిదు= ఎత్తయిన భుజాల కొనలు కలవాడు; వైరి నిగ్రహందు= శత్రువులతో పోరాడేవాడు; అనఘుండు= పుణ్యత్వుడు; వాయు సూనుఁడు= వాయువుకు పుత్రుడైన భీముడు; నిజ+అగ్జి, చేసిన= తనయొక్క అన్నగారు ఒనరించిన; సత్య, పాశ, బంధనమునన్= సత్యం అనెడి త్రాళచేత కట్టబడటంచేత; చిక్కి= లోబడి; తద్, సమయ, తత్పరుఁడు+ఐ= ఆతడి యొక్క ఒడబాటుకు కట్టబడినవాడై; ఇటు= ఈచిధంగా (అడవిలో ఇడుమలు పాందుతూ ఉండటం); ఫోర, దుఃఖ, వేదనములు= భయంకరమైన కష్టపరితాపాలు; సైంచెన్+కాక= ఓర్చుతో భరించేనే కాని; వానికిన్= ఆ భీముడికి; మది= మనస్సు; తద్దయున్= మిక్కిలి; క్రోధ, మయంబు= కోపంతో నిండి నట్టిది.

తాత్పర్యం: వాయుపుత్రుడైన ఆ భీముడు ఉన్నాడే, వాడు సాటిలేని తేజస్సు కలవాడు. గొప్ప భుజాగాలుకలవాడు; కయ్యానికి కాలుదువ్వేవాడు, అసాధారణ బలవంతుడు. ఆతడి అన్నగారు సత్యసంధుడు కావున, అన్నగారు అంగికరించిన నియమాలను తాను ఉల్లంఘించ నేరడుకాబట్టి ఈ రీతిగా అడవులపొలయి ఫోరకష్టసప్పాలను అనుభవిస్తున్నాడు కాని వాడిమనస్సు ఉద్దికమైనది, కోపమయమైనది సుమా!

విశేషం: సత్యపాశ - సత్యమనెడి పాశము - అలంకారం రూపకం.

సీ. శకుని కైతవము, దుశ్శాసను చేసిన, దుష్టర్థమును, గర్జు తులువతనము దుర్యోధనుని దైన దుర్భయంబును, జిత్తు, మున్ర గిలిశల్యముల్ హేతి నలపు దావాగ్ని తెఱగున దలకొని క్రోధంబు, వనవాస మనియెడు వాయుగతుల నంతకంతకు బేర్లి యవయవంబుల నెల్ల, మండంగ నెప్పుడు మధ్యముండు

అ. మొగము జేవులంప ముడివడు బోములతో, నపుడు గఱుచుచును భయంకరముగ నుస్కరూపు వాయుకుండు నామబి వాడు, మిత్రి నాదు పుత్రమిత్రతత్తతికి.

335

ప్రతిపదార్థం: శకుని, కైతవము= శకునియొక్క మోసం; దుశ్శాసను చేసిన= దుశ్శాసనుడు చేసిన; దుష్టర్థమును= చెడ్డపనియును; కర్మ తులువ తనము= కర్మడి యొక్క నీచత్వం; దుర్యోధనునిది+ఐన= దుర్యోధనుడి యొక్క; దుర్భయంబును= చెడు నీతిని; చిత్తమునన్= మనస్సునందు; కిరి శల్యముల్+పోలెన్= ఏదు పంది ఎముకలవలె- ముండువలె; నలయన్= పీడించగా; దావ+అగ్ని, తెఱగునన్= కారుచిచ్చువలె; దరికొని= వ్యాపించి; క్రోధంబు= కోపం; వనవాసము= అరణ్యంలో నివసించటం; అనియెడు= అనుస్థించి; వాయుగతులన్= గాలి సంచలనం చేత; అంతకున్+అంతకున్= క్రమ క్రమంగా; పేర్చి= అతిశయించి; అవయవంబులన్+ఎల్లన్= శరీరభాగాలు అన్నిటిని; మండంగన్= దహించగా; మధ్యముండు= మధ్యపుట్టినవాడు (కుంతిదేవికి పుట్టిన వారిలో నడిపివాడు) భీముడు; మొగము= ముఖం; జేవురింపన్= ఎర్రబడగా; ముడివడు బోములతోన్= ముడులు వారిన కనబోములతో; అపుడు+కఱుచుచును= పెదవి కొరుకుతూ; భయంకరముగన్= ఉగ్రంగా; ఉన్న రూపు= ఉండే ఆకారం; నామదిన్= నా మనస్సును; పాయక+ఉండున్= విడువక నిలిచి ఉంటుంది; వాడు+అ= వాడే (భీముడి); నాదు= నా యొక్క; పుత్ర, మిత్ర తత్తికిన్= కొడుకుల సముదాయానికి స్నేహితుల సముదాయానికి; మిత్రి= మృత్యువు.

తాత్పర్యం: శకుని మాయాద్వాతంలో చేసిన మోసం, దుశ్శాసనుడు నిండుసభలో చేసిన చెడ్డపని (ద్రోపదీ వస్త్రపహరణం), కర్మడి నీచత్వం (కౌరవులను సమర్థించటం), దుర్యోధనుడి చెడ్డ నాయకత్వం (జూదం మిష

కల్పించి పొండవుల రాజ్యం అపూరించటం మున్నగు కార్యాలు) మనస్సులో ఏదుపండి ముండ్లవలె గ్రుచ్చుకొన్నట్లు బాధించటంచేత కోపం అతడిలో కార్మిచ్ఛలై వ్యాపించింది. భీముడికోప మనే అగ్నిహంత్రుడికి అడవిలో పడుతున్న ఇక్కటిల్లు అనే వాయువు తోడ్పడి, అగ్నిని ప్రజ్ఞలింపజేసి అతడి అవయవాలను అన్నింటిని క్రమక్రమంగా దహిస్తుంది. అందుచేత కుంతీమారులలో మధ్యముడైన ఆ భీముడి ఆకారం, జేవరించిన మొగం, ముడుతలు పడిన కనబోమలు, పెదవి కరచెడి దంతాలు, ఆ భీకరాకృతి నా మనస్సులో ఎల్లప్పుడు సాక్షాత్కరిస్తూ ఉంటుంది. ఆ భీముడే నా పుత్రులకు మిత్రులకు అందరకు మృత్యువు.

విశేషం: అలం: ఉపమ; రూపకం.

క. అంతకసుతు హృదయంబును, నంత గలుగ నేర దలుక, యర్థసు మచిలో
నంత గలుగ; దమ్మారుతి, యంతకనిఖుఁ డధికరోఘుఁ దనవరతంబున్.

336

ప్రతిపదార్థం: అంతక సుతు హృదయంబున్= యముడి చుమారుడి (ధర్మరాజు) మనసులో; అలుక= కోపం; అంత కలుగ్న నేరదు= అంత (యొక్కువ) ఉండ జాలదు; అర్ఘును మదిలోన్= అర్ఘునుడి యొక్క మనస్సులో; అంత= భీముని హృదయంలో ఉన్నంత కోపం; కలుగదు= ఏర్పడదు; ఆ, మారుతి= ఆ వాయునందను దైన భీముడు; అంతక, నిఖుఁడు= యముడితో సమానుడు; అనవరతంబున్= ఎల్లప్పుడును; అధిక రోఘుడు= మిక్కుట్టొన కోపం కలవాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు యముడితో సమానుడు సుమా! ఆతడి యెదలోని కోపం మెండైనది. ఎల్లప్పుడు అతడు రోఘంతో రుసరుసలాడుతూ ఉంటాడు. భీముడికి ఉన్న కోపతాపాలు ధర్మరాజుకు లేవు. అర్ఘునుడిలో కానరావు.

తే. అర్ఘునానిలప్పేరితం బగుచుఁ బేళ్లి, వాయుతసుయ దవాగ్ని దుర్భారభంగి
గ్ర్హసౌబల సహితముగా మచీయ, పుత్రతత కాననము వెసుఁ బోధువ కున్నె

337

ప్రతిపదార్థం: వాయు, తసయ దవ+అగ్ని= భీముడు అనే కారుచిచ్చు; అర్ఘున+అనిల, ప్రేరితంబు+అగుచున్= అర్ఘునుడు అనే వాయువుచేత ప్రేరేపించబడినది ఔతూ; సేర్పి= అతిశయించి, దుర్మార, భంగిన్= అడ్డుకొనటానికి వీలు లేనివిధంగా; కర్మ, సౌబల, సహితముగాన్= కర్మడితో శకునితోపాటుగా; మచీయ పుత్రతతకాననమున్= నా మారుగురు కొడుకులు అనే అడవిని; వెసన్= వేగంగా; పొదువక+ఉన్నె= నాశనం చేయక ఉంటుందా.

తాత్పర్యం: భీముడు అనే కార్మిచ్చు అర్ఘునుడు అనే వాయువుచేత ప్రేరేపించబడి, అతిశయించి, కర్మశునులతోపాటు నా పుత్రులు అనే అడవిని వేగంగా దహించి వేయదా?

విశేషం: అలం: సమగ్రమైన రూపకం.

క. అగుగాక కర్మఫలములు; , దగుఁ గుడువక పోవ వశమే దైవకృతంబుల్
మగుడునె; కౌరవులకుం , దెగుకాలం బయ్యె; వగపు తెరు విం కేలా?

338

ప్రతిపదార్థం: కర్మఫలములు= చేసిన క్రియలకు కలిగే ఫలితాలు; అగున్+కాక= జరిగి తీరుతాయి కదా; తగన్= సరిపడేటట్లుగా; కుడువక పోవన్ వశము+ఎ= అనుభవించక తప్పునా; దైవకృతంబుల్= విధి విపరిపాకాలు; మగుడునె= న్యాశంగా వెనుకు

ఓరిగి పోతాయా; కౌరవ్యులకున్= కౌరవులకు (దుర్యోధనుడు మున్సుగు వారికి); తెగు కాలంబు= మరణించే సమయం; అయ్యెన్= దాపురించింది; వగపు తెరువు= విచారించే మార్గం; ఇంకన్+ఎలా= ఇక ఎందుకు?

తాత్పర్యం: చేసినకర్కు తగినఫలం అనుభవించక తప్పదు కదా! ఇది విధి విపరిపాకం. అనుభవించక తప్పదు. దుర్యోధనుడు మున్సుగువారికి మరణకాలం ఆసన్నమైంది. ఇది అవశ్యభవితవ్యం. ఇక విచారించి ప్రయోజనం లేదు.

క. ఏను వలదున్న జూదము , మానడు, నుతుదుర్భయంబు మగిడింపక దు

రాత్మమును గులక్ష్యయ సం , ధానమునకు దొడగితిని విధాత్మని చెయిచిన్.

339

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను (ధృతరాష్ట్రుడు); వలదు+అస్సున్ జూదము= వద్దు అనిన జూదం; మానడు+ల= వదలి పెట్టడు (దుర్యోధనుడు); సుతు దుర్భయము= కొడుకు యొక్క చెడు నడవడి; మగిడింపక= మరలించక; దుర్మానమునన్= చెడ్డ స్వాతిశయం చొప్పున; కుల, క్షయ, సంధానమునకున్= వంశం నశించే పనికి; విధాత్మని చెయిదిన్= బ్రహ్మదేవుడి చర్యావలన; తొడగితిని= సమకట్టాను.

తాత్పర్యం: నా మమారుడైన దుర్యోధనుడు నేను వలదు అని వారించినప్పటికి, నా మాట వినక, జూదానికి ఒడిగట్టాడు. ఆతడి చెడునడవడికను నేను మరలించ లేకపోయాను. దుష్టమైన నా అహంకారంవలన వంశం నశించే మార్గం ఏర్పడింది. అది ఎవరు తప్పించగలరు? అది బ్రహ్మదేవుడి చర్య.

తే. రాత్రి తెగుదల బిన మేల రాకయుండు? , బినము తెగుదల రాత్రి యేతేర కుస్తై?

పరఁగ సుఖాదుఃఖములు గాల పర్యయమున , నెందు మనుజులఁ బొండక యేల యుడుగు? 340

ప్రతిపదార్థం: రాత్రి తెగుదలన్= రేయి చిట్టచివర; దినము= పగలు; ఏల= ఎందుకు; రాక+ఉండున్= రాకుండును; దినము తెగుదల= పగటి చిట్టచివర; రాత్రి= రేయి; ఏతేరక+ఉన్నై= రాక ఉంటుందా?; పరఁగన్= ఒప్పిదంగా; సుఖ, దుఃఖములు= సౌఖ్యమున్నా కష్టమున్నా; కాల పర్యయమునన్= కాలంయొక్క మార్పువలన; ఎందున్= ఎచటను; మనుజులన్= మనుషులను; పొండక= తాకక; ఏల= ఎందుకు; ఉడుగున్= మానును.

తాత్పర్యం: రాత్రి ముగిస్తే పగలు ఏర్పడుతుంది. పగలు గడిస్తే రాత్రి వస్తుందికదా. అట్లే సుఖాలు దుఃఖాలు క్రమక్రమంగా మనుజులకు కల్గుతుంటాయి. అది కాలాన్నిబట్టి సహజంగా సంక్రమించే మార్పుసుమా!

ఉ. మేలున సంతసిల్లు నెడ మేకొని యాపద లొందు, నాపదల్

దూలఁగ భూలిసోఖ్యములు దోఁచుఁ; గృతంబులు తప్ప వెమ్మెయిం;

బోలఁగ నింతయుం గని ప్రబుద్ధమనస్ములు భేదమోదని

ర్ఘాశతదైర్యసాగరులు గాక సుఖింతురు సర్వకాలమున్.

341

ప్రతిపదార్థం: మేలునన్= కుభాలు ప్రాణించేటప్పుడు; సంతసిల్లు+ఎడన్= సంతోషించేపట్టున; మేకొని= కూడి; ఆపదలు= కీడులు; ఒందున్= కలుగుతాయి; ఆపదల్= కష్టము; తూలఁగన్= తోలగగా; భూరి సౌఖ్యములు= గొప్ప సుఖాలు; తోచున్= ఉదయస్తాయి; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగావైనా సరే; కృతంబులు= చేసిన కర్కులు; తప్పు= జరిగి తీరతాయి; పోలఁగన్= సరి అయ్యేటట్లుగా, అమరేటట్లుగా; ఇంతయున్= ఈ రీతిగా జరిగిన దానిని అంతటిని; కని= చూచి; ప్రబుద్ధ మనస్ములు=

మేల్కొన్న మనస్సు కలవారు- జ్ఞానులు; ఫేద, మోద, నిర్గాభిత, ధైర్య సాగరులు కాక= దుఃఖం సంతోషం అనెడి వాటిచేత జారిన ధీరత్యం అనే సముద్రం కలవారు కామండగా; సర్వకాలమున్= ఎల్లప్పుడును; సుఖింతురు= సౌభాగ్యాన్ని అనుభవిస్తారు.

తాత్పర్యం: శుభాలు ప్రాప్తించిన వని సంతోషించేటప్పుడే ఆపదలు సంభవిస్తాయి; ఆపదలు వచ్చినపుడు గొప్ప సౌభాగ్యాలు ఒనగూడుతాయి. పూర్వజన్మలో చేసిన కర్కులు అనుభవించక తప్పదు. ఈ కర్కువిపరిపాకం సిద్ధించటం తెలిసిన జ్ఞానులు సుఖానికి, దుఃఖానికి అతీతులుగా ఉండే ధైర్యసాగరులు. ఎల్లప్పుడు వారు నిర్వికల్పంగా సుఖాన్నే అనుభవించగలరు.

చ. సిలికిం దొలంగి కానల వసించి కృశించిన పార్థుడట్టె ని
ర్జురుల వరంబునం బరమ సమ్ముద లీల మహాస్త లాభ వి
స్మారణముఁ జొంది యిష్టివికిం బోయి శరీరముతోన క్రమ్మాలన్
ధరణికి వచ్చే: నిష్టీవి గదా! వివిధాద్భుత కర్కుపాకముల్.

342

ప్రతిపదార్థం: సిరికిన్= సంపదకు; తొలంగి= దూరమయి; కానలన్= అడవులలో, వసించి= ఉండి; కృశించిన= చిక్కిపోయిన (క్షీణించిన); పార్థుడు+అట్టె, మంతీకుమారుడు అర్జునుడా; నిర్జురుల వరంబునన్= వేల్యులు ఇచ్చిన వరం వలన; పరమ, సమ్ముద లీలన్= మిర్కుటమైన సంతోషంతో కూడిన ఆటగా; మహా+అప్రతి, లాభ, విస్మారణమున్= గొప్ప మంత్రాయుధాలు ప్రాప్తించటం వలన వికాసం; పొంది= చెంది; ఆ+దివికిన్= ఆ స్వర్గానికి; పోయి= వెళ్లి; శరీరముతోన= దేహంతోనే; క్రమ్మాలన్= తిరిగి; ధరణికిన్= భూమికి; వచ్చేన్= అరుదెంచాడు; వివిధ+అద్భుత, కర్కుపాకముల్= అచ్చెరువు కలిగించే పెక్క కర్కుల యొక్క పరిణాతులు; ఇష్టీవి+కదా= ఇటువంటివేకదా!

తాత్పర్యం: చూడుము. ఆలోచిస్తే ఇది ఎంతటి అద్భుతమైన వృత్తాంతమో! సంపదలను కోల్పోయిన అర్జునుడు అడవులలో నిపసిస్తూ, చిక్కి శల్యమైపోయాడు కదా! అంతలో ఆతడు దేవతలనుండి వరాలు సాధించి గొప్పమైన అస్త్రాలను ఆశ్రించగలిగాడుకదా! అంతేకాక ఆతడు బొందితో దేవలోకానికి పోయి తిరిగి బొందితో క్షేమంగా భూలోకానికి విచ్చేశాడు. ఇది ఎంత అద్భుతం! ఇది ఏ జన్మలో చేసిన కర్కు లభించిన ఫలమో కదా!

క. గాండీవము విల్లుటే, యా , ఖండల నందనుఁడు విల్లు గలవాడటే, త

తాత్పర్యంబులు దివ్యము లటే, , యొండేటికి వాలధనమ యుల్వయు సిలయున్.

343

ప్రతిపదార్థం: గాండీవము= గాండీవము అనునది (అర్జునుడి ధనుస్సు); విల్లు+అటే= ధనువు అట (అట+ఎ=అటే); ఆఖండల, నందనుఁడు= దేవేంద్రుడి కొడుకు అర్జునుడు; విల్లు కలవాడు= ధానుమ్ముడు; అట+ఎ= అటే= అట; (ఆశ్వర్యార్థకం); తద్ద+కాండంబులు= ఆ వింటి యొక్క బాణాలు; దివ్యములు+అట+ఎ= దేవతా మహిమ కలవి అట; ఒండు+ఎటికి= వేరు (మాటలు) ఎందుకు; ఉర్ధ్వయున్= భూమిము; సిరియున్= సంపదమును; వారి ధనము+అ= వారికి మాత్రమే చెందిన సాత్మకదా!

తాత్పర్యం: గాండీవం విల్లట! అది అతిలోకమహిమ కలది. అనవ్యసాధారణమైనది. ఆ విల్లును ధరించేవాడు కూడ లోకోత్తరపీరుడైన అర్జునుడట. ఆతడు దేవేంద్రుడి కొడుకు. ఆ వింటిబాణాలు దేవతామహిమ కలవి. ఇక చేపే దేముంది? ఈ భూమండలమంతా ఈ లోకంలోని సంపద అంతా ఇక ఆ పాండవులకు మాత్రమే చెందే సాత్మక కదా!

విశేషం: గాండీవం- అర్జునుడి విల్లు. తోకోత్తరమైన ఈ ధనుస్సును అగ్నిహోత్రుడు అర్జునుడికి ఖాండవవనదశాన సమయంలో బహుకరించాడు. గాండీవంతోపాటు అగ్ని అర్జునుడికి అక్షయతూణీరాన్ని (తరుగని అమ్ములు కల పాదిని) బహుకరించాడు.

వ. అని ధృతరాష్ట్రండు బహువిధంబు లగు వలుకులు వలుక విని, దుర్యోధనుండు శకునిం జాచి 'యా రా జేలు యింత భీతుం డయ్యె?' ననుచు నతండునుం దానును గర్జుసహితుండై యొక్క వివిక్తప్రదేశంబునకుం జని కార్యాలోచనంబున నున్న యెడం గర్జుం డి ట్లనియె.

344

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; ధృతరాష్ట్రండు= ధృతరాష్ట్రుడు; బహు విధంబులు+అగు= పెర్కు రీతులు అయిన; పలుకులు= మాటలు; పలుకున్= వచింపగా; విని= ఆలకించి; దుర్యోధనుండు; శకునిన్+మాచి; ఈ రాజు= ఈ ప్రభువు (ధృతరాష్ట్రుడు); ఏల= ఎందుకు; ఇంత= ఈ విధంగా మిక్కటంగా; భీతుండు+అయ్యెన్= భయం పొందినవాడు అయ్యాడు; అనుచున్= అని అంటూ; అతండునున్+తానును= శకునియు, దుర్యోధనుడును; కర్మ సహితుండు+ఖ= కర్మడితో కూడినవాడై; ఒక్క= ఒక; వివిక్త ప్రదేశంబునకున్= రఘస్యంగా ఉండే చోటుకు; చని= వెళ్లి; కార్య+ఆలోచనంబునకున్= చేయవలసిన పనిని గూర్చి యోచన చేస్తూ; ఉన్న+ఎడన్= ఉన్నప్పుడు; కర్మండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని ధృతరాష్ట్రుడు దుర్యోధనుడికి చెప్పాడు. అంతట దుర్యోధనుడు శకునితో 'ఎందుకు ఈ రాజు ఇట్లు పిరికిమాటలు పలుకుతున్నాడు? ఈయనకు ఇంతటిభయం ఎందుకు కలిగింది?' అని అన్నాడు. పిదప దుర్యోధనుడు శకునికర్మలతో కలిసి, ఏకాంతప్రదేశానికి చేరి మంత్రాలోచనకు పూనుకొన్నాడు. అప్పుడు కర్మండు ఈ విధంగా పలికాడు.

సీ. 'పాలితశౌర్యులు పాండవేయులు దుఃఖి, శీలురై యడవులపాలు వడిరి;
ధరణీశ! తొల్లి యింద్ర ప్రశ్నపురమున, ధర్మండును పాలి బేర్త్తుతోడ
శోభిల్లుచున్న విత్రుతలక్ష్మి నీ బుద్ధి, బలమున నిన్ను బెంపాలయి బొండె;
బరువడి దక్షిణ పశ్చిమోత్తర పూర్వా, దేశస్థలయిన మహీశులెల్ల

తే. నీక యలగాపులై; లప్ప నిభీలజలభి, సైలకాననద్విషపవిశాల మైన
మహి సమస్తంబు నేలుము మహిమ యెసగ, లీల నింద్రండు సురలోక మేలు నట్లు.

345

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ+ఈశ= ఓ రాజు (దుర్యోధన మహారాజా!) పాలిత శౌర్యులు= గొప్ప శౌర్యవంతులు; పాండవేయులు= పాండవులు; దుఃఖి శీలురు+ఖ= కష్టాలను అనుభవించే స్వభావం కలవారై; అడవుల పాలు+పడిరి= అరణ్యాలలో నివసించ వలసి పచ్చింది; తొల్లి= పూర్వాం; ఇంద్రప్రశ్నపురమునక్= ఇంద్రప్రశ్నం అనే నగరంలో; ధర్మండుపాలన్= ధర్మపుత్రుని సమక్షంలో; పేరిక్తోడన్= అతిశయం తోడ; శోభిల్లుచున్న= విలసిల్లుతున్న; విత్రుత లక్ష్మి= కీర్తిక్కిస సంపద; నీ బుద్ధి బలమునక్= నీ యొక్క తెలివితేటలవలన; నిన్నున్= నిన్ను; పెంపు+బలయన్= గొప్పతనం ఏర్పడేటట్లుగా; పాండెన్= చెందింది; పరువడిన్= క్రమంగా; దక్షిణ, పశ్చిమ+ఉత్తర+పూర్వా దేశస్థలు+అయిన= దక్షిణం, పడమర, ఉత్తరం, తూర్పు దేశాలలో ఉన్న; మహి+ఈశలు= రాజులు; ఎల్లన్= అందరును; నీకున్+అ= నీకే; అరిగాపులు+బరి= సామంతులు (కప్పం చెల్లించే తాబేదారులు) అయ్యారు; ఇప్పు= ఇప్పుడు; నిభిల, జలధి, సైల, కానన, ద్విష, విశాలము+ఖ= సమస్తమైన సముద్రాలు, పర్వతాలు, అడవులు, దీనులతో విరివి అయిన; మహి సమస్తంబున్= భూమిని అంతటిని; మహిమ+ఎసగన్= గొప్పతనం విలసిల్లేటట్లుగా; లీలన్= ఆటగా; ఇంద్రుండు= వేల్పుల దౌర; సురలోకమున్= స్వగ్రసీమను; ఏలునట్లు= పరిపాలించేటట్లు; ఏలుము= పరిపాలించుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ దుర్భోధన మహారాజా! పరాక్రమ ప్రాఫవాలు చూపినట్టి పాండవులు తమ శౌర్యాన్ని అదుపులో పెట్టుకొని కష్టాలను అనుభవిస్తూ అడవులలో వసిస్తున్నారు. అలనాడు ఇంద్రపథపురంలో ధర్మసందనుడి సమక్షంలో వెలివిరిసిన సుప్రసిద్ధ సంపద నేడు నీ తెలివితేటలవలన నిన్ను వరించింది. నేల నాలుగుచెరగులలోని రాజులు ఉత్తరం, దశ్మిణాం, తూర్పు, పడమర, దిక్కులలో ఉండే రాజులు నీకు కప్పం చెల్లించి నీ ఆధిపత్యాన్ని అంగికరించే సామంతులుగా ఉన్నారు. విస్తృతమైన సముద్రంతో పర్వతాలతో అడవులతో దీవులతో సువిశాలమైన ఈభూమండల మంతటిని దేవేంద్రుడు స్వర్గాలోకాన్ని ఏలుకొనేటట్లు సార్వభౌముడవై పరిపాలించుము.

కర్త శకుని దుర్భోధనులు మంతపంబు సేయుట (సం. 3-226-9)

ఉ. జానపదుల్ పురీజనులు సంతతముం బ్రమదం బెలర్ప నీ
దైన శుభోదయంబ హృదయంబులఁ గోరుచున్నవారు: స
మ్మానము నొంభి కోరవసమాజము నిన్ను భజింప భూరితే
జోనిధి వై వెలింగెదవు సూర్యుని చాడ్పున నీవ యిమ్మహిాన్.

346

ప్రతిపదార్థం: జానపదుల్= జనపదాలలో అనగా పల్లెటూళ్ళలో నివసించే ప్రజలు; పురీజనులు= పట్టణాలలో నివసించే ప్రజలు; సంతతమున్= ఎల్లస్యుడును; ప్రమదంబు+ఎలర్పున్= సంతోషం అతిశయించేటట్లుగా; నీది+ఖన= నీ యొక్క; శుభ+ఉదయంబు+అ= మేలుకలగట్టాన్నే; హృదయంబులన్= మనసులలో; కోరుచున్+ఉన్నవారు= కాంక్షిస్తున్నారు; సమ్మానమున్+ఒంది= గౌరవాన్ని పొంది; కోరవ, సమాజము= కోరవ వంశంలోనివారు; నిన్నున్; భజింపన్= ఆరాధించగా; భూరి, తేజన్+నిధివి+ఖ= గౌప్యదైన వెలుగుకు నెలవైనవాడవై; సూర్యుని చాడ్పునన్= సూర్యుడి మాదిరిగా; నీవ+అ= నీవే; ఈ+మహిన్= ఈ భూరోకంలో; వెలింగెదవు= ప్రకాశిస్తావు.

తాత్పర్యం: నీ పరిపాలన పట్టణాలలో ఉండేవారికి మాత్రమే కాక పల్లెటూళ్ళలో ఉండే ప్రజలకు కూడ నచ్చింది. అన్నివర్గాలకూ చెందిన అశేషప్రజాసీకం నీ యొక్క అభ్యర్థయాన్నే కోరుతున్నారు. ఈ విధంగా సమస్త ప్రజల అభిమానాన్నీ చూర్చగానీ గౌరవానికి పాత్రుడవైన నీవు దేవేంద్రుడు స్వర్గాలోకాన్ని ఏలుకొనేటట్లుగా ఈ భూమండలాన్ని సార్వభౌముడవై పరిపాలించుము. కోరవవంశానికి చెందినవారందరు నిన్ను ఆరాధించగలరు. నీవు దేదీప్యమానంగా ఆకసాన ప్రకాశించే సూర్యుడివలె భూమండలంలో వెలుగొందగలవు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఉ. పాండవు లిప్పుడు పరమదుఃఖార్త లగుచు దైవతవన సరోవర సమీపంబున నున్నవా రని వింటిమి: నీవు సకల సాత్ముంజ్యవిభవంబు మెఱసి చని, యందు నీ తేజింబు ఘర్మసుమయంబునాటి తపనుతేజింబై పగతుర కన్నులు గమర, నతిదుస్పహం బగు నట్టగాజేయుము: దొవ్వి సహస్రపుత్రుం డయున యయాతియుం బోలె నుజ్జులుండ వై యున్న నిన్నుం జాచి, పాండవులు హృదయభేదంబుగా వగచేదరు; మిత్రజన మోదంబును శత్రుజన భేదంబునుం గదా సంపదలకుం దగియెడు ఘలంబు.

347

ప్రతిపదార్థం: ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో పాండవులు= పాండురాజ నందనులు; పరమ, దుఃఖ+అర్థలు+అగుచున్= మిక్కుటమైన కష్టాలచేత దైన్యాన్ని చెందినవారు ఔతూ; దైవ, వన, సరోవర, సమీపంబునన్= దైవతం అనే పేరు కల అడవిలో

ఉన్న కొలమ దగ్గర; ఉన్నవారు+అని= నివసిస్తున్నారు అని; నింటిమి= విన్నాం; నీవు సకల, సాప్రాజ్య, విభవంబు= సమస్త మైన గొప్ప ప్రభుత్వ సంపద; మెఱసి= ప్రకాశింపజేసి; చని= వెళ్లి; అందున్= అచట (ఆ దైత్యతవనంలో); నీ తేజంబు= దేదీష్యమాన మైన నీ వెలుగు; ఘర్మ సమయంబు నాటి= వేసవికాలంలోని; తపను తేజంబు+ఖ= సూర్యుడి యొక్క గొప్ప కాంతి అయి; పగతుర కన్నులు= శత్రువుల నేత్రాలు; కమర్న్= మాడిపోయేటట్లుగా; అతి దుస్సహంబు+అగునట్లుగాన్= మిక్కుటమై భరించ శక్యం కానట్టిదిగా; చేయుము; తొల్లి= పూర్వం; నహుష పుత్రుండు+అయిన= నహుషుడి కొడుకు అయిన; యయాతియున్+పోలెన్= యయాతివలె; ఉత్త+జ్యలుండవు+ఖ= గొప్పగా ప్రకాశించేవాడపై; ఉన్= ఉండిన; నిమ్మన్+చూచి; పాండవులు; హృదయ ఫేదంబుగాన్= మనస్సును దుఃఖం కలిగేటట్లుగా; వగచెదరు= దుఃఖిస్తారు; మిత్ర, జన, మోదంబును= స్నేహితులకు సంతోషం; శత్రు, జన ఫేదంబును= విరోధులకు దుఃఖం; కదా= (కలిగించటమే సుమా); సంపదలకున్= ఐశ్వర్యానికి; తగియెడు= తగినట్టి; ఘలంబు= ప్రయోజనం.

తాత్పర్యం: ఈ సమయంలో పాండవులు మిక్కెలి కష్టాలను అనుభవిస్తూ దైన్యంతో దైత్యతవనంలో ఒక కొలమ దగ్గర నివసిస్తున్నారు అని విన్నాం. నీవు ఇప్పుడు సార్వభౌముడవై గొప్ప సాప్రాజ్యాన్ని ఏలుకొంటూ భోగభాగ్యాలతో తులదూగుతున్నావు. ఇప్పుడు నీవు అక్కడికి సపరివారంగా వెళ్లి, మండువేసవిలో ప్రకాశించే సూర్యుడిమాదిరిగా వారికి నీతేజస్సు చాటి చూపుము. అలనాడు నహుషవక్రవర్తి కుమారుడైన యయాతివలె దేదీష్యమానంగా వెలుగొందే నిన్న చూచి పాండవులు హృదయాలలో మిక్కెలి దుఃఖిస్తారు. మిత్రులను సంతోషపెట్టటం, శత్రువులను పరితపింపచేయటమే కదా సంపదలు కలిగినందుకు ఘలం.

విశేషం: అలం: ఉపమ, రూపకం.

క. ధన ధాన్య పుత్ర బాంధవ , జనలాభంబులును దలప సరిగావు సుఖం బున్న దాను దనలి శత్రులు , ఘనతర దుఃఖముల సుండఁ గని యలరుటకున్.

348

ప్రతిపదార్థం: తలపున్= ఆలోచన చేసి పరిశీలించగా; ధన, ధాన్య, పుత్ర, బాంధవ, జన లాభంబులును= ధనం, పంటగింజలు, కొడుకులు, చుట్టూలు సమృద్ధిగా ప్రాప్తించటమున్నా; తాను= తను; సుఖంబునన్= సౌఖ్యంగా; తనరి= విలసిల్లి; శత్రులు= విరోధులు; ఘన, తర, దుఃఖములన్= మిక్కెలి ఎక్కువైన కష్టాలలో; ఉండన్= ఉండగా; కని= చూచి; అలరుటకున్= సంతసించటానికి; సరిగావు= సమానం కావు.

తాత్పర్యం: తనకు ధనం ఉండవచ్చును. ధాన్యాలు ఉండవచ్చును. బంధువులు తనతో సహకరించవచ్చును. ఇది గొప్ప సంతోష యోగం కాదు. తాను సౌఖ్యాలతో విలసిల్లుతున్నప్పుడు తన విరోధులు మిక్కుటమైన వెతలను అనుభవించగా చూడటమే అచ్చమైన సంతోషయోగం. తనకు కలిగే మేలుకంటే శత్రువులకు కలిగే కీడు మాత్రమే అచ్చమైన ఆనందాన్ని కల్గిస్తుంది.

ఉ. నారలు గట్టి కూర లశనంబుగ నుగ్రహనంబులో విప ధ్యారము నొంది వందులన ఘల్లును నుజ్జులరాజ్యవైభవో దారులమై కనుంగాని ముదంబున్ బోందగఁ గాంచుకంటే నిం పారఁగ నొందు గల్లునె కృతార్థత యెందును గౌరవేశ్వరా!

349

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+శఃశ్వరా!= కౌరవకులానికి అధిపతివి అయినవాడా, దుర్యోధనా!; నారలు= సీచుతో అల్లబడిన వాటాలు; కట్టి= ధరించి; కూరలు= శాకాలు; అశనంబుగన్= తిండిగా; ఉగ్రవనంబులోన్= భయంకరమైన అడవిలో; విషత్+భారమున్= ఆపదల యొక్క బరువును; ఒంది= అనుభవించి; వందురిన= దుఃఖించిన; ఫల్లునున్= అర్జునుడిని; ఉత్త+జ్వల, రాజ్య, శైభవ+ఉదారులము+ఱ= మిక్కిలి వెలుగొందే ప్రభుత్వ సంపదచేత గొప్ప వారలమయి; కనుంగాని= చూచి; ముదంబునన్= సంతోషాన్ని; పాందగన్, కాంచు కంటెన్= పాందేటట్లు చూడటంకంటే; ఇంపు+ఆరగన్= సంప్రేతిని చెందేటట్లుగా; ఒండు= వేరొకటి; కృతార్థత= ధన్యత్వం; ఎందును= ఎచట నైనను; కల్గును+ఎ= ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: కౌరవులకు అధినేత వయిన ఓ దుర్యోధన సార్వభోగా! సుకుమారసుందర మైన జిలుగు పట్టుపుట్టాలు కాక, ముదుక నారచిరలు ధరించి భయంకరమైన అడవిలో నిపసిస్తూ, కందమూలఫలాలు భజిస్తూ నిక్షప్త జీవితాన్ని గడుపుతున్నాడు అర్జునుడు. ఇక మనమా, దేదీష్యమానంగా వెలుగొందే భోగభాగ్యాలను అనుభవిస్తున్నవారం. మనం ఇప్పుడు అర్జునుడి దైన్యాన్ని కనులారా చూడటం కంటే మన జీవితాలకు ఇంకొక ధన్యత్వం కల్గుతుందా?

తే. అతుల సాభాగ్య పుణ్య సమగ్ర గలమ , నొప్పిచున్న నీ దేవుల యొప్పు సూచి
ధృతి దఱిగి తన్ను దాన నిందించు కొనుచు , హృదయమునఁ బాండవాంగన యెలియ వలదె! 350

ప్రతిపదార్థం: పాండవ+అంగన= పాండవుల భార్య అయిన ద్రౌపది; అతుల, సాభాగ్య, పుణ్య, సమగ్ర, గరిమన్= సాటిలేని సంపదయొక్కయు సుకృతంయొక్కయు సంపూర్ణమైన గొప్పతనంచేతను; ఒప్పుచున్న= విలసిల్లుతున్న; నీ దేవుల+ఒప్పు= నీ రాణుల శోభ; చూచి; ధృతి+తఱిగి= ధైర్యం కోలుపోయి; తన్నున్+తాన్+అ= తనను తానే; నిందించుకొనుచున్= తిట్టుకొంటూ; హృదయమునన్= డెందంలో; ఎరియన వలదె?= కుమిలి పోవలదా?

తాత్పర్యం: నీ రాణులు సాటిలేని సంపదలతో భోగభాగ్యాలతో అలరారుతుండటం చూచి, ధైర్యాన్ని కోలుపోయి తనను తాను నిందించుకొంటూ పాండవుల భార్య అయిన ద్రౌపది తన దురవస్థకు మనసులో లోలోన (దుఃఖిస్తూ) కుమిలిపోవాలి సుమా!

వ. అనిన నిబి వోలు నని నాగకేతనుండు సంప్రీతుం ఘై కొండొక విచారించి, రాథేయుం జూచి యిట్లనియె.351

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని కర్మ డనగా; నాగకేతనుండు= సర్వము ధ్వజ చిహ్నంగా గలవాడు- దుర్యోధనుడు; ఇరి= ఈ నీమాట; పోలున్+అని= తగునని; సంప్రీతుండు+ఱ= మిక్కిలి సంతృప్తి చెందినవాడై; కొండొక= ఇంచుక; విచారించి= ఆలోచించి; రాథేయున్= కర్మడిని; చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని కర్మడు చెప్పాడు. ఆ మాటలు విని నాగకేతను ఘైన దుర్యోధనుడు మిక్కిలి సంతృప్తి చెందిన వాడై, కొంత ఆలోచించి, కర్మడికి ఈ విధంగా ప్రత్యుత్తరం చెప్పాడు.

క. ‘నా తలపును నిట్టించి నీ , వేతెఱఁ గెఱిగించి తథి యభీష్టము; మన మా ధైతవనంబున కరుగుట , భూతలపతి యనుమతింపఁ బోలదు మధిలోన్. 352

ప్రతిపదార్థం: నా తలపునన్= నా ఆలోచన కూడా; ఇట్టించి= ఇటువంటిదే; నీపు= నీపు; ఏతెఱఁగు= ఏ మార్గం; (ఎటువంటి అనువైన ఉపాయం); ఎఱిగించితి= తెలిపావో; అది= (మన ఐశ్వర్య ప్రదర్శనం); అభీష్టము= మిక్కిలి ఇష్టమైనది; మనము;

ఆ దైవత వసంబునకున్= ఆ దైవతం అనే పేరు గల అడవికి; అరుగుట= వెడలుట; భూతలపతి= రాజు (ధృతరాష్ట్ర ప్రభువు); మదిలోన్= మనస్సులో; అనుమతింపన్+పోలదు= అంగికరించటానికి వీలు కాదు (అంగికరించడు).

తాత్పర్యం: నా అభిప్రాయం కూడా ఇటువంటిదే సుమా! నీవు సరి అయిన ఉపాయాన్ని సూచించావు. నీవు చెప్పిన మాటలు నాకు మిక్కిలి ఇష్టము లైనవి. కానీ, మనం దైవతవనానికి వెళ్ళటానికి ప్రభువైన ధృతరాష్ట్రుడు అంగికరించజాలడు.

తే. అందుఁ బాండవు లుండుట యాంబకేయుఁ , డెఱుగు; మన మహ్వనంబున కేగుటయును
గడగి పార్థులతోడి విగ్రహము కొఱక , యని యవశ్యంబు వారించు నతడు మనల. **353**

ప్రతిపదార్థం: అందున్= దానిలో, ఆధైతవనంలో; పాండవులు+ఉండుట= పాండురాజు నందనులు నివసించటం; ఆంబికేయుఁడు = అంబిక కొడుకు - ధృతరాష్ట్రుడు; ఎఱుగున్= తెలియును; మనము= మనం; ఆ+మనంబునకున్= ఆ అడవిక (దైవత వనానికి); ఏగుటయును= వెళ్లటమున్నా; కడగి= పూని; పార్థులతోడి= కుంతీకుమారులతోడి; విగ్రహము కొఱకున్+అ= కయ్యానికి మాత్రమే; అని= అని చెప్పి; అవశ్యంబున్= తప్పుండా; అతడు= (ఆ ధృతరాష్ట్రుడు); మనలన్= మనలను, వారించున్= అడ్డగిస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఆ దైవతవసంలో పాండవులు ప్రస్తుతం నివసిస్తున్న సంగతి, మహారాజు ధృతరాష్ట్రుడికి తెలియును. ఇష్టుడు మనం ఆ దైవతవనానికి విహిరయాత్రము వెళ్లటం, పాండవులతో కయ్యానికి కాలు దువ్వటుమే దౌతుందని ఆయన తలపోసి మనలను అక్కడకు వెళ్లటానికి అనుమతించడు అని నా భయం.

వ. అధియునుం గాక. **354**

తాత్పర్యం: అంతేకాక.

ఉ. ఉరుతరవిక్రమాధ్వ లనియున్ మహానీయతపాశివిశేష సు
స్థిరు లనియుం బృథానుతుల బిక్కున్ దధ్దయు భీతుఁ దై నిరం
తరమును మానవేంద్రుఁ దెద్ర దాపము నొందుచునుండు; వింటే? యి
క్షురువిభుఁ దింతసేపు గడుఁ గూళ్లి విలాపము సేసె వారికిన్. **355**

ప్రతిపదార్థం: ఉరుతర, విక్రమ+అధ్వయలు+అనియున్= మిక్కిలి గొప్ప దైన శార్యం కలవారు అనిస్తే; మహానీయ, తపన్+విశేష, సుస్థిరులు+అనియున్= గొప్పది సాటిలేనిది అయిన తపస్సు చేయటం చేత లభించిన నిలకడ కలవారు అనిస్తే; పృథా, సుతుల, దిక్కునన్= కుంతీకుమారుల యెడ; తద్దయున్= మిక్కిలి; భీతుడు+ప= భయపడినవాడై; నిరంతరమును= ఎల్లపుడున్నా; మానవ+ఇంద్రుడు= మనజులలో ఇంద్రుడు అనగా ప్రభువు ధృతరాష్ట్రుడు; ఎదన్= హృదయంలో; తపమున్= కష్టం; ఒందుమన్+ఉండున్= అనుభవిస్తుంటాడు; వింటే? (వింటి+ఎ?)= విన్నావా?; శః+రురు విభుఁడు= శః కురువంశానికి చెందిన రాజు ధృతరాష్ట్రుడు; ఇంత సేపు= ఇంత సమయం; వారికిన్= వారి యెడల; పాండవుల యెడ; కడున్+కూర్చు= మిక్కిలి అనుసంధించి; విలాపము+చేసెన్= దుఃఖించాడు.

తాత్పర్యం: అంతమాత్రమేకాక, ధృతరాష్ట్రుడికి పాండవులన్న మిక్కిలి భయం ఏర్పడింది. పాండవులు సాటిలేని శార్యం కలవారనీ, గొప్పదైన తపస్సు చేసి, మిక్కుటమైన సైర్యాన్ని ఆర్జించారనిస్తే ఎల్లపుడు కొరవవంశ నేత

అయిన ధృతరాష్ట్ర మహారాజు తన దెందంలో దుఃఖిస్తూ ఉంటాడు. వినలేదా? ఇంతసేపటివరకు ఆయన పాండవుల శౌర్యదైర్యాలనగూర్చి ఉగ్రడిస్తూనే ఉన్నాడు గదా!

వ. అతనియొర్ధు నుండి విదురుండును వాలన పెట్టుచోటు గానక పాగడుచుండు; జూదంబు నాటు నుంచియు విదురుండు పాండవపక్షపాతి యగుట దెల్లం బయ్య; మన విచారించిన యిక్కార్యంబు చిన్నసన్న యెత్తింగె నేనియు నాతం డెల్లభంగుల విఫ్ముంబు సేయుం గావున నిబి యంతయు రహస్యంబుగా నొనలంచుకొని, ధృతరాష్ట్రండు చీని కనుమతించు తెఱం గెయ్యాచి యట్టి యుపాయుంబు సీవును శకునియు నూహించు నథి; మనము రేపకడ వచ్చి కురుపితామహపుం ఛైన భీష్మవీ గురువంశోత్తముం డయిన ధృతరాష్ట్రని నొడంబతీచి, వెడలుదు' మని వాల వీడ్కౌలిపి దుర్యోధనుం దళ్యంతరగృహంబున కలగి, యా రాత్రి సముచిత ప్రకారంబునఁ గడపే; బ్రథాతం బగుటయుఁ గర్భండు దుర్యోధనుకడకుం జని యిట్లనియె. **356**

ప్రతిపదార్థం: విదురుండును= విదురుడును; అతని యొర్ధున్+ఉండి= (ఆ ధృతరాష్ట్రడి కడ ఉండి); పెట్టుచోటు+కానక= తనకు కూడుపెట్టే చోటని కూడా గమనించకుండా; వారిన్+అ= వారినే, ఆ పాండవులనే; పాగడుచుండున్= ప్రశంసిస్తూ ఉంటాడు; జూరంబు, నాటున్+ఉండియున్= జూదం జరిగినరోజునుండి; విదురుండు; పాండవ, పక్షపాతి+అగుట= పాండవుల యందు ఎక్కువ ప్రీతి కలవాడు కావటం; తెల్లంబు+అయ్యున్= సృష్టం అయింది; మన విచారించిన= మనం ఆలోచించిన; శః+కార్యంబు= శః పని; చిన్న సన్న= చిన్న గుర్తు; ఎటింగెన్+ఏనియున్= తెలిసికొన్నప్పటికి; అతండు= ఆ విదురుడు; ఎల్లభంగులన్= ఎల్ల విధాల; విఫ్ముంబు+చేయున్= అటంకం కల్పిస్తాడు; కావున్= కాబట్టి, ఇది+అంతయున్= మన ఆలోచన అంతా; రహస్యంబుగాన్= ఎవరికి తెలియకుండా ఉండేటట్లుగా; ఒనరించుకొని= ఏర్పరచుకొని; ధృతరాష్ట్రండు; దీనికిన్= మనం ఏర్పరచుకొన్న కార్యానికి; అనుమతించు తెఱంగు= అంగీకరించే మార్గం; ఎయ్యది= ఏదో; అట్టి= అటువంటి; ఉపాయంబు= వెరపు; నీవును= ఓ కర్కా నీవును; శకునియున్= శకునియు; ఊహించునది= యోచన చేయండి; మనము= మనం (నేను నీవు శకునియున్నా); రేప కడ= ఉదయాన్వే; వచ్చి= అరుదెంచి (కొలువు కూటానికి ఏగుదెంచి); కురు పితామహండు+అయిన, భీష్మవిన్= కురు వంశానికి తాతగారు అయిన భీష్ముడిని; కురు, వంశ+ఉత్తముండు+అయిన= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడు, ప్రభువు అయిన; ధృతరాష్ట్రని; ఒడంబతీచి= అంగీకరింపజేసి; వెడలుదము= వెళ్ళుదాము; అని= అని వచించి; వారిన్= కర్ణశకునులను; వీడ్కౌలిపి= సాగనంపి; దుర్యోధనుండు= సుయోధనుడు; అభ్యంతర గృహంబునకున్= అంతఃపురంలోకి; అరిగి= వెళ్లి; ఆ+రాత్రి= ఆరేయి; సముచిత ప్రకారంబునన్= తగిన రీతిని; కడపెన్= వెళ్ళుబుచ్చాడు; ప్రభాతంబు+అగుటయున్= తెల్లవారుటయున్నా; కర్మండు; దుర్యోధను కడకున్+చని= సుయోధనుని దగ్గరకు వెళ్లి; ఇట్లు+అనియెన్= శః విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రడికి పాండవులంటే భయం. ఆ మహారాజు కడ మంత్రిగా ఉన్న విదురుడు కుడిచే కూడు కౌరవులంది. కానీ, అతడి అభిమానం మాత్రం పాండవులపై ఉంటుంది. విదురుడి పాండవ పక్షపాతం జూదం జరిగిన రోజునే ఎల్లరకు తేటతేల్ల మయింది. అతడు ఎల్లప్పుడును పాండవులను ప్రశంసిస్తూనే ఉంటాడు. ఆతడికి మన ఆలోచన ఏ మాత్రం పాక్కినప్పటికీనీ ఇక మనకు ఆతడు ఆటంకాలు కల్పించటం తథ్యం. అందుచేత మనం రహస్యంగా మనపని నెరవేర్పుకొనవలసి ఉన్నది. ధృతరాష్ట్రడు మన ఆలోచనకు ఏ రీతిగా సమ్మతిస్తాడా? అని ఆలోచించి దానికి తగిన ఉపాయం కనిపెట్టాలి. అట్టి వెరపును నీవును శకునియు ఆలోచించండి. మనము రేపు ఉదయం తిరిగి కొలువుకూటానికి చేరి కురువంశితామహుడు అయిన భీష్ముడిని, కురువంశ శేషుడైవ ధృతరాష్ట్రడిని, అంగీకరింపజేసి, ద్వైతవనవిహారయాత్రకు వెడలుదాము' అని చెప్పి దుర్యోధనుడు అంతఃపురానికి అరిగి ఆ రేయు

యథోచితకృత్యాలతో గడిపాడు. మరునాడు తెల్లవారిన పిమ్మట కర్రుడు దుర్యోధనాడి కడకు వెళ్ళి ఈ విధంగా పలికాడు.

- ఉ. ‘భూతలనాథ! యే నొకటి పోల సుపాయము గంటి; నిష్ట దా ద్వైతవనంబునందు విదితంబుగ నుస్సవి గో కదంబముల్; శ్రీతిగు దచ్ఛిలోకనము పేరు జనం దగు; ధారుణేష్టరుం దీతెఱఁ గైనుఁ బొమ్మను; నభిష్టముఁ జేకులు నెల్లబంగులన్’.

357

ప్రతిపదార్థం: భూతలనాథ!= భూమికి భూరైన ఓ రాజు! ఓ సుయోధనా!; ఏను= నేను; ఒకటి= ఒకటి; పోలన్+ఉపాయము= సరిపడే వెరవును; కంటిన్= కనుగొన్నాను; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; ఆ ద్వైత వనంబునందున్= ద్వైతం అనే వేరు కల ఆ అడవిలో; గో, కదంబముల్= ఆవుల మందలు; విదితంబుగన్= విస్పటంగా; ఉన్నవి= ఉన్నాయి; శ్రీతిగన్= సంతృప్తిగా; తద్విలోకనము, వేరన్= వాటిని (ఆ ఆవుల మందలను) చూడటం అనే నెపం చొపున; చనన్+తగున్= వెళ్లవచ్చును; ధారుణే+ఈశ్వరుండు= భూమికి భర్తలయిన - ధృతరాష్ట్రుడు; ఈ తెలుగు+పనన్= ఈ విధం అయితే; పొమ్మి+అనున్= మనం పోటానికి అనుమతిస్తాడు; అభీష్టము= (మన) కోరిక; ఎల్ల భంగులన్= అన్ని విధాలా; చేకులన్= నెరవేరుతుంది.

తాత్పర్యం: ‘ఓ సుయోధన మహారాజా! నాకు సరైన ఒక మంచి ఉపాయం స్వురించింది. ఈ సమయంలో ఆ ద్వైతవనంలో మన ఆవులమందలు ఉన్న సంగతి అందరికీ తెలిసిన విషయమే కదా. ఆ ఆవులమందలను చూడటం కొరకై మనం ద్వైతవన విహరయాత్రకు వెళ్లుతున్నట్లు ప్రకటిస్తే ధృతరాష్ట్ర మహారాజు అంగీకరించగలడు. ఎవ్వరూ అనుమానించటానికి ఎట్టి ఆస్కారమూ ఉండదు. ఈ విధంగా మన కోరిక ఈడేర గలదు.’

- క. నా విని సుబల తనూజుడు, ‘దేవా! నీ యాన, యేసు దెల్లంబుగ రే యూ వెఱవె నెష్టునమ్మున, భావించితి’ ననియే: నంతఁ బ్రహ్మసితముఖులై.

358

ప్రతిపదార్థం: నాన్= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; సుబల తనూజుడు= సుబలుడి కొడుకు (శకుని); దేవా!= ఓ దుర్యోధన మహారాజా! ; నీ+అన= నీ మీద ఒట్టు సుమా; ఏను= నేను; తెల్లంబుగన్= స్పష్టంగా; రే= రాత్రిరి; ఈ వెఱవు+ఎ= ఈ ఉపాయాన్నే; నెమ్మునమునన్= నిండు మనస్సులో; భావించితిన్= తలపోశాను; అనియెన్= అని చెప్పాడు. అంతన్= పిదప; ప్రహసిత ముఖులు+ఎ= నవ్వు మొగాలు కలవారై.

తాత్పర్యం: అని కర్రుడు చెప్పగా ఆలకించి సుబలుడి కొడుకైన శకుని ఉప్పాంగిన సంతోషంతో, ‘ఓ దుర్యోధన మహారాజా! నీ మీద ఒట్టుపెట్టి చెప్పుతున్నాను. కర్రుడు ఇప్పుడు చెప్పిన ఉపాయమే ఈ రాత్రి నాకు తట్టింది. నిండుమనసుతో నేను కర్రుడి ఆలోచనతో ఏకీభవిస్తున్నాను’ అని వచించాడు. అంతట నవ్వులు చిందుతున్న ముఖాలతో వారు. (తరువాతి వచనంలో అన్యయం).

- ఉ. ఒండొరుల చెయి సఱచి నవ్వుచు నమ్ముప్పురుం దత్తీక్షణంబ సమంగ నామధేయుం డయిన గోపాలకు నొక్కసిం గఱపికొని ధృతరాష్ట్రపొలికిం దీండ్రోని సముచిత ప్రసంగ సేవా విశేషంబుల నమ్మిహివిభు సుముఖుం జేసి యనంతరంబ ‘దేవా! ద్వైతవనంబు నందుల కీలారంబునసుండి వీఁడె యొక్క గోపకుండు వచ్చే’ ననిన, నతండును వాని కఱముఖుండై పసుల సేమం బడుగుటయు వాఁ డిట్లనియె.

359

ప్రతిపదార్థం: ఒండు+బరుల= ఒకరినొకరు; చెయి+చబచి= చేతులు కలిపి ధ్వనిని చేసి; నష్టుచున్= నష్టుతూ; ఆ+ముష్టురున్= ఆ ముగ్గురును (దుర్యోధనుడు, శకుని, కర్ణుడును); తద్+జ్ఞంబు+అ= ఆ జ్ఞంబునోనే; సమంగ, నామధేయుండు+అయిన= ‘సమంగుడు’ అనే పేరు కలిగినట్టివాడిని; గోపాలకున్= గొల్లవాడిని; ఒక్కున్= ఒకడిని; కఱపికొన్= ప్రబోధం చేసి (ఏ విధంగా ప్రవర్తించవలెనో చెప్పి చూపి); ధృతరాష్ట్రపాలికిన్= ధృతరాష్ట్రుడి కడకు; తోడ్చున్= తీసికొని వెళ్లి; సముచిత, ప్రసంగ, సేవా, విశేషంబులన్= అప్పటికి సరిపడే సంభాషణలతో రాచమర్యాదలచేత; ఆ+మహీ విభున్= ఆ రాజును (ధృతరాష్ట్రుడిని); సుముఖున్+చేసి= (తమకు) అసుకూలుడిగా చేసికొని; అసంతరంబు+అ= అటు పిమ్మటనే; దేవా!= ఓ మహారాజ! ధృతరాష్ట్ర ప్రభూ! ద్వైతవనంబు, నందుల, కీలారంబున నుండి= ద్వైతం అనెడి అడవిలోని గొల్లల ఆలమంద నుండి; వీడు+ఎ= సమంగుడు అనే పేరుగల; ఒక్కు= ఒక; గోపకుండు= గొల్లవాడు; వచ్చెన్= అరుగుదెంచాడు; అనిన్= అని చెప్పగా; అతండును= ఆ ధృతరాష్ట్రుడును; వానికిన్= ఆ గొల్లవాడికి; అభిముఖుండు+ఎ= ఎదురుగా మొగాన్ని పెట్టినవాడై; పసుల సేమంబు= పశువుల (అపుల) క్షేమాన్ని; అడుగుటయున్= ప్రశ్నించటమున్నా; వాడు= ఆ గోపాలుడు (సమంగుడు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు సూచించిన ఉపాయం దుర్యోధనుడికి శకునికి నచ్చింది. అంతట సంతోషంతో వారు ముగ్గురును ఉప్పాంగిన సంతోషంతో అన్యోన్యకరచాలనాలు చేసికొన్నారు. వెనువెంటనే వారు సమంగుడు అనే పేరు కల ఒక గొల్లవాడిని కలిగిన వాడికి ధృతరాష్ట్రుడి కడ ఏ విధంగా మాటాడవలెనో ఏ విధంగా సటించవలెనో చక్కగా నేర్చి కొలువుకూటానికి తోడ్చున్చిపోయారు. అక్కడ మొదట ఈ విషయాన్ని ప్రస్తావించక, తగిన రీతిని సంభాషించి, రాచమర్యాదలు నెరపి, ధృతరాష్ట్రుడిని ప్రసన్నుడిని కావించుకొని, తదుపరి ‘మహాప్రభూ! ద్వైతవనంలో ఉన్న మన ఆపులమందనుండి ఒక గొల్లవాడు దేవర దర్శనార్థం వచ్చాడు. ఇంగో! ఇతడే, అవధరించండి’ అని చెప్పారు. అంతట- ధృతరాష్ట్రుడు ఆ గోపాలకుడి దిమ్మ మొగం పెట్టి, అపులక్షేమాన్నిగూర్చి ప్రశ్నించాడు. అంతట ఆ గోపాలకుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: సమంగు డనే గొల్లవాడు అసులు ద్వైతవనంలోని పసులమంద కాపరులలో ఒకడు కాడు. అతడికి కొలువుకూటంలో ధృతరాష్ట్రుడి సమక్షంలో ఎట్లా నటించవలెనో నేర్చారు దుర్యోధనుడు కర్ణుడు శకుని.

కర్ణ సౌబలులు ధృతరాష్ట్రచేత ఫోపయూత్ర కమజ్జ గొసుట (సం. 3-227-2)

ఉ. ద్వైతవనంబునట్టి సుఖవాసము గోనుల కెందు లేదు; ధా
తీతలనాథ! యష్టుడు ప్రదీప్తములై సతతంబుఁ బేట్ల గో
ప్రాతభయంకరంబు లగు వాలుమృగంబులు సంచరించు; మీ
కా తెఱగెల్లు జెప్పుటకునై యట వచ్చితి నేను జెచ్చెరన్:

360

ప్రతిపదార్థం: ధాత్రీతల నాథ!= ఓ మహారాజ! (ధృతరాష్ట్ర ప్రభూ!); ద్వైతవనంబు+అట్టి= ద్వైతమనే పేరు గల అడవి వంటి; సుఖవాసము= సౌఖ్యంతో కూడిన నివాసం; గోపులకున్= ఆపులకు; ఎందున్= ఎచటను (మరి ఏ వసంలోను); లేదు= ఉండదు; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; ప్రదీప్తములు+ఎ= విజ్యంభించి నట్టిపై; సతతంబున్= ఎల్లప్పుడును; పేర్చి= చెలరేగి; గో, ప్రాత, భయంకరంబులు+అగు= ఆపుల సముదాయానికి భయాన్ని కలిగించేవి అయిన; వాలు మృగంబులు= పులి మొదలయిన క్రూర జంతువులు; సంచరించున్= తిరుగాడుతున్నాయి; మీకున్= (ఓ ధృతరాష్ట్ర ప్రభూ!) తమకు; ఆ

తెఱఁగు+ఎల్లన్= ఆ విషయ మంతటిని; చెప్పుటకున్+ఇ= విశదంగా వచించటానికి; ఏను= నేను; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; ఇట వచ్చితిన్= ఇక్కడకు వచ్చాను.

తాత్పర్యం: ‘భూమిని అంతటిని పరిపాలించే ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ద్వేతవనంలో ఆపులు ఇంతవరకు సుఖంగా ఉన్నవి. అది ఆపులకు హాయి కల్గించే అడవి. కానీ, ఇప్పుడు పరిస్థితి తారుమారయింది. అక్కడ ఇప్పుడు క్రూర జంతువులు విజ్యంభించి విచ్చులవిడిగా తిరుగాడుతూ, ఆపులకు భయం కలిగించి హాని చేస్తున్నవి. మీరు ఆ విషయాన్ని వివరించి విన్నవించుకొనటానికి నేను ఇక్కడికి వచ్చాను. ఇక ఆలస్యం కాచుండా ఆపులను కాపాడటానికి తాము సత్యరచర్య గైకొన వేడికోలు’.

వ. అనిన యనంతరంబ కర్రుసౌబలులు ధృతరాష్ట్రుతోడ 'దేవా! యట్లయినం దదయక దుష్టమృగనాశనంబును, గోగణ సంరక్షణంబును జేయుటకు భ్రతత్మాను దుర్యోధను నియోగింపు' మనిన సతండు గొండికవిచారించి య ట్లనియే.

361

ప్రతిపదార్థం: అనిన+అనంతరంబు+అ= అని చెప్పిన పిమృటనే; కర్రుసౌబలులు= కర్రుడు శకుని; ధృతరాష్ట్రుతోడన్= ధృతరాష్ట్రుడితో; దేవా!= ఓ మహాప్రభాా; అట్లు+అయినన్= ఆ విధంగా జరిగితే; దుష్ట, మృగ, నాశనంబును= చెడ్డ జంతువుల యొక్క సంహరాన్ని; గోగణ సంరక్షణంబును= ఆపుల మందలకు గట్టి భద్రతను కల్గించటాన్ని; చేయుటకు; భవత్త+సూనన్= నీ యొక్క కొడుకును; దుర్యోధనున్= సుయోధనుడిని; నియమింపుము= నియోగింపుము; అనినన్= అని చెప్పగా; అతండు= అతడు (ధృతరాష్ట్రుడు); కొండొక విచారించి= కొంతసేపు ఆలోచించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: గోపాలుడు ఆ విధంగా నివేదించిన వెనువెంటనే కర్రుడును, సుబలుడి సుతుడైన శునియు ధృతరాష్ట్రుడితో సమయానికి అతికేటట్లుగా ఇట్లా అన్నారు. ‘ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! గోపాలుడు చెప్పిన మాటలు నిజాలే అని తలపోస్తున్నాం. కావున, గోవులను కాపాడటానికి, క్రూరమృగాలను సంహరించటానికి నీ కొడుకు దుర్యోధనుడిని నియోగించుము.’ ఆ మాటలు వినిన పిదప ధృతరాష్ట్రుడు కొంత తడవు ఆలోచించి ఈ విధంగా అన్నాడు.

మ. ‘తను గోరక్ష యొనర్ప, దుష్టమృగ విధ్వంసంబుఁ గావింప మే

లగు; నైనన్ వినుఁ డవ్వునాంతరమునం దాసక్తిమై నున్న వా

రు గలప్పాత్మలు పాండురాజుతనయుల్, రూఢ్రప్రతాపాధ్యు; ల

ట్లగుటన్ మీ గమనంబు నామదిఁ బ్రియంబై తోపు దెబ్బంగులన్.

362

ప్రతిపదార్థం: గో, రక్ష+బనర్వన్= గోవులను కాపాడటం; తగున్= మంచిది; దుష్ట, మృగ, విధ్వంసంబున్= క్రూరజంతువుల వినాశం; కావింపన్= చేయటంవలన; మేలు+అగున్= శుభం కలుగుతుంది; పనన్= అయిసప్పటికిని; వినుఁడు= ఆలకించండి; ఆ+వన+అంతరము నందున్= ఆ అడవి మధ్యలో; ఆసక్తిమైన్= అభిలాషతో; పాండురాజు తనయుల్= పాండవులు; గిరిష్ట+అత్మలు= గొప్ప అంతరంగాలు గల మహానుభావులు; రూఢ, ప్రతాప+అధ్యులు= ప్రసిద్ధికెక్కిన శార్యంతో కూడినవారు; ఉన్నవారు= ఉన్నారు; అట్లు+అగుటన్= అందుచేత (పాండవులు ఆ అడవిలో ఉండటం వలన); మీ గమనంబు= మీరు వెళ్లటం (మీరు ఆ ద్వేతవనానికి వెళ్లటం); ఎబ్బంగులన్(ఏ+అంగులన్)= ఎన్ని విధాలుగా చూచినా; నామదిన్= నా మనస్సుకు; ప్రియంబు+ఇ= ఇష్టమై; తోపు= కన్పించదు.

తాత్పర్యం: గోరక్షణం చేయటం మంచిదే. అది రాజులకు ముఖ్యమైన కర్తవ్యమే. [కృష్ణమృగాలను సంహరిస్తే తప్ప గోవులను కాపాడటానికి వీలు కాదు. ఆ మాట కూడా నిజమే. కానీ, ఆ ద్వైతవనంలోనే పాండవులు అభిలాషతో నివసిస్తున్నారు. వారు మహానుభావులు. వారి శౌర్యం సుప్రసిద్ధమైనది, జగద్వీదితమైనది, అనేక పరీక్షలలో విజయం సాధించినట్టిది. అందుచేత మీరు ఆ ద్వైతవనానికి వెళ్ళటం ఎన్నిరితుల ఆలోచించినా నా మనస్సుకు ఏ మాత్రం నచ్చటం లేదు.

విశేషం: ఉ.వి. మహాభారత సంకోధిత ప్రతిలో ‘ఘృష్ణమృగ విధ్యసంబు మాహింప మేలగు’ అనే పాఠం ఉన్నది. దానికంటే “విధ్యసంబుగావింప మేలగు” అనే పాఠాంతరమే మేలని భావించి ఇక్కడ స్వీకరించటమైనది.

చ. వనమున కేగి వందులన వా రని వారల మీ రవశ్యముం
జెనక్ దలంతు; రష్యరుషసింహులు భూరితపాణిధుల్ మనం
బున్ గలుషించిరేనియుఁ దపాణమహిమన్ మిము నిర్దహింతు రొం
డ నతులితాస్త శక్తిని వడిం దునుమాడుదు రాజి నందఱన్.

363

ప్రతిపదార్థం: వనమునకున్= అడవికి; ఏగి= వెడలి; వందురిన వారు= దైన్యం పాందినవారు; అని= అని తలపోసి; వారలన్= ఆ పాండవులను; మీరు= మీరు (దుర్యోధనుడు కర్ణుడు శరుని ప్రభుతులు); అవశ్యమున్= తప్పకుండా; చెనకన్+తలంతురు= కీడు చేయ తలపోస్తారు; ఆ+పురుష సింహులు= మగవారిలో సింగాల వంటివారు (పాండవులు); భూరి, తపస్+నిధుల్= మిక్కుటమైన తపస్సుకు గనుల వంటివారు; మనంబున్= మనస్సులో; కలుషించిరి+ఎనియున్= కోపాన్ని పూనిటే; తపన్+మహిమన్= తపస్సుయొక్క గొప్పతనంచేత; మిమున్= మిమ్ము (దుర్యోధన ప్రభుత్వానిని మిమ్ము); నిర్దహింతురు= కాల్యివేస్తారు; ఒండన్= లేదా; అతులిత+అప్రతి, శక్తిని= సాటిలేని మంత్రపూరితమైన ఆయుధాలచేత; వడిన్= శీఘ్రంగా; ఆజిన్= యుద్ధంలో; అందఱన్= ఎల్లరను; తునుమాడుదురు= ముక్కలు ముక్కలుగా ఖండిస్తారు.

తాత్పర్యం: అడవులకు వెళ్ళి దైన్యంతో బ్రదుకుతున్నవారినిగా భావించి మీరు పాండవులను అవమానించటానికి పూనుకొంటారు. ఇక ఆ పాండవులన్నునో పురుషసింహులు, తపోనిధులు. వారికి కోపం వ్యాప్తి తమ తపోబలం వలన మిమ్మల్ని దహించి వేస్తారు. లేదా యుద్ధంలో మిమ్మల్ని అందరిని ముక్కలు ముక్కలుగా ఖండించి వేస్తారు.

క. మున్నును మీచేతుఁ గడున్ , బస్తుము వడి నొచ్చినారు పార్థులు; మిమ్ముం
గస్తుంత నలుగకుండునె , పస్తుగలపుసన్నిభుండు పవనజుఁ దాత్మన్.

364

ప్రతిపదార్థం: మున్నును= మునుపు, పూర్వం; పార్థులు= కుంతీ కుమారులైన పాండవులు; మీ చేతన్= మీ వలన; కడున్= మిక్కిలి; బస్తుము+పడి= పరాభవం పాంది; నొచ్చినారు= కష్టాలు అనుభవించి ఉన్నారు; మిమ్మున్= మిమ్మల్ని; కన్వంతన్= చూడగానే; పస్తుగ, రిపు, సన్నిభుండు= పాములకు శత్రువైన గరుత్కుంతుడితో సమానమైనవాడు; పవనజుఁడు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; ఆత్మన్= మనస్సులో; అలుగక+ఉండును+ఎ?= ఆగ్రహించక ఉంటాడా?

తాత్పర్యం: పాండవులు మునుపు మీ చేత అవమానించబడి మిక్కిలి నొచ్చి ఉన్నవారు కదా! ఇప్పడు మిమ్మల్ని చూచినంతనే పాములకు శత్రువైన గరుత్కుంతుడితో సమానమైన బలం కలవాడైన భీముడు మనస్సులో కోపించక ఉంచుకొంటాడా? మిమ్మల్ని చూచినతోడనే పాండవులకు మీపై ఆగ్రహం కలగటం తథ్యం.

వ. అబియనుం గాక.

365

తాత్పర్యం: అంతే కాక.

చ. ఒకరుడు ధాత్రి యంతయును నోర్లై గృతాస్తుడు గాక యుండియుం
బ్రకటితబాహవిక్రముడు ఫల్గునుఁ డిష్టు మహేంద్రుపాల న
త్వకుటిల బిష్ణుబాణవిదుడై యెలమిం జసుదెంచే నట్టి వా
నికి నెదురంగ శక్యమగునే రణభూముల నింక నేరికిన్?

366

ప్రతిపదార్థం: ఫల్గునుడు= అర్జునుడు; కృత+అప్రుడు= మంత్రపూరితమైన బాణవిద్యలో ఆరితేరినవాడు; కాక+ఉండియున్= కానపుడే; ఒకరుడు+ల= ఒక్కడు మాత్రమే (ఏకైక వీరుడై); ధాత్రి+లంతయును= భూమి సమస్తాన్ని; ఓర్చైన్= జయించాడు; ఇష్టు= ఇప్పుడు; మహేంద్రుపాలన్= దేవేంద్రుడి సమక్షంలో; అతి+అకుటిల, దివ్య, బాణ, విదుడు+ఖ= మిక్రీలి స్వచ్ఛమైనవి, దేవతా మహిమ కలిగినవి అయిన బాణాలను తెలిసినవాడై; ఎలమిన్= ప్రీతితో; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు; అట్టి వానికిన్= అట్టి గొప్ప అప్రౌలు సంపాదించిన అర్జునుడిని; రణభూములన్= యుద్ధరంగాలలో; ఎదురంగన్= ఎదుర్కొనటానికి; ఏరికిన్= ఎవరికైనను; శక్యము అగును+ఎ?= సాధ్యం అవుతుందా?

తాత్పర్యం: మఱియును అర్జునుడు సాధారణమైన విరుడు కాదు. అతడు దివ్యప్రాలను ఆర్జ్మించక ముందే, ఏకైకవీరుడై దిగ్యిజయయాత చేసి భూమిని సమస్తాన్ని జయించగల్గాడు. ఇక, ఇప్పుడు ఆతడు దేవేంద్రుడి సమక్షంలో దేవతామహిమ గల గొప్పఅప్రౌలను సంపాదించి, తిరిగివచ్చాడు. అట్టి అర్జునుడిని ఇక రణరంగంలో ఎదుర్కొని పోరాడటం ఎవరికీ సాధ్యం కాదు.

తే. చెనకి మీరు వాలకిఁ గీడు సేయుటయును, వారు మీ కెగ్గుసేతయు వగవ మేలు
గాదు; వలసిన ఘోషరక్షణ మొనర్పు, దగేనవారలఁ బుత్తము దడయ కందు.'

367

ప్రతిపదార్థం: మీరు= మీరు (దుర్యోధన ప్రభుతులు); వారికిన్= పాండవులకు; చెనకి= దుష్టబుద్ధితో పూని; కీడు= అపకారం; చేయుటయును= చేయటమున్నా; వారు= ఆ పాండవులు; మీకున్= దుర్యోధన ప్రభుతులైన మీకు; ఎగ్గు= అపకారం; చేతయున్= చేయట మున్నా; వగవన్= ఆలోచించగా; మేలు+కాదు= శుభం కాదు; తడయక= ఆలసించక; అందున్= అచటికి (ధైతవనానికి); ఘోష రక్షణము= ఆవుల మందలను కాపాడటం; ఒనర్పున్= చేయటానికి; తగిన వారలన్= యోగ్యమైన వారలను; పుత్తము= నియోగిద్దాం.

తాత్పర్యం: దుష్టబుద్ధితో మీరు ఆ పాండవులకు కీడు చేయటం, వారు మీకు తిరిగి కీడు చేయటం అనేదాన్ని ఆలోచించి చూస్తే శ్రేయస్కరమైన పద్ధతి కాదు. ఆవులమందలను కాపాడటానికై ఆలస్యం చేయకుండా సమర్థులు అయినవారలను ఎన్నుకొని నియోగిద్దాం.

వ. అని యొడంబడకున్న నయ్యాంజకేయునకు శకుని యిట్లనియె.

368

తాత్పర్యం: అని అంగీకరించని ఆ ధృతరాష్ట్రడితో శకుని ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఉ. ‘పాలితపిక్రమోష్టతులు పాండుతమాజులు; వారి కప్పియం బేల యొనర్చు మే మథివ! యే మటు సేసితమేనియుం బ్రతి జ్ఞాలపితుండు ధర్మజుఁడు సత్యము దప్పునే? తమ్ము లేల తచ్ఛీల మతిక్రమింతు? లది సిద్ధము; నమ్ముము నెమ్మునంబున్ను.

369

ప్రతిపదార్థం: అధివ!= ఓ రాజు! ఓ ధృతరాష్ట్ర ప్రభూ!; పాండు, తమాజులు= పాండురాజు కొడుకులు; పాలిత విక్రమ+ఉన్నతులు= క్రమశిక్షణతో కూడిన శార్యంతో గౌప్యవారైన వారు; వారికిన్= పాండవులకు; ఏము= మేము (దుర్యోధన ప్రభుతులం); ఏల= ఎందుకు; అప్రియంబు= కీడు; ఒనర్తుము?= చేస్తాము?; ఏము= మేము; అటు+చేసితిమి+ఏనియున్= ఆ విధంగా (పాండవులకు కీడు) చేసినప్పటికిని; ధర్మజుఁడు= ధర్మపుత్రుడు; ప్రతిజ్ఞాలపితుండు= శపథం యొక్క మాటకు కట్టుబడిన వాడు; సత్యము= నిజం; తప్పును+ఎ?= అతిక్రమిస్తాడా?; తమ్ములు= సోదరులు (భీముడు అర్జునుడు నకులుడు సహాదేవుడు); ఏల= ఎందుకు; తద్+శిలము= తచ్ఛీలము= ఆతని యొక్క నడవప్పికను; అతిక్రమింతురు= దాటుతారు; ఇది= మేము వారికి కీడు చేయకపోవటం, చేసినను సత్యసంధుడైన ధర్మరాజు అతడి తమ్ములు ప్రతిజ్ఞను అతిక్రమించక పోవటం; సిద్ధము= ఈడేరేది; నెమ్మునంబున్ను (నెఱ+మనంబున్నీ)= నిండు మనస్సుతో; నమ్ముము= విశ్వసించుము.

తాత్పర్యం: పాండవులు క్రమశిక్షణతో కూడిన శార్యం కలవారు. వారికి మేము కీడు చేయ తలపోయం. ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు! ఒకవేళ మేము పాండవులకు కీడు చేసినప్పటికీ, అజాతశత్రువు, సత్యసంధుడు అయిన ధర్మరాజు తాను చేసిన ప్రతిజ్ఞను అతిక్రమించడు. అల్లో అతడి తమ్ములు భీముడు, అర్జునుడు, నకులుడు, సహాదేవుడు, అన్వగారి అజ్ఞ జవదాటరు. ఇది నిక్కం. నిండు మనస్సుతో మా మాట విశ్వసించుము.

క. మాకును జిత్తంబుల మృగి, యాకోతుక మతిశయ్లిసినది; గోగణర క్షాకరణము గార్యం బటి; యేకీడును నేల పాండు నిందు మహీశా!’

370

ప్రతిపదార్థం: మహీ+శా! = (ఓ ధృతరాష్ట్ర) రాజు!; మాకును= దుర్యోధన ప్రభుతులమైన మాకును; చిత్తంబులన్= మనస్సులలో; మృగయా, కౌతుకము= వేటపట్ల తమకం; అతిశయ్లిసినది= పౌచ్చింది; గో, గణ, రక్షా, కరణము= ఆపుల మందలను కాపాడే పని; కార్యంబు+బటి= కర్తవ్యం అట కదా; ఇందున్= ఈ గోరక్షణ కార్యంలో; ఏ కీడునున్= ఏ హోనియున్నా; ఏల= ఎందుకు; పాందున్?= ఏర్పడుతుంది?

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు! మా మనస్సులలో వేటపట్ల తమకం అతిశయ్లిస్తున్నది. ఆపులను రష్మించటం మంచి పని. ఇట్టి ఉత్తమ కార్యం చేసేటప్పుడు ఏ విధంగా కీడు కలుగుతుంది?⁹

క. అనిన నతడు గొండికవడి; మనమున నూహించి ‘బుధిమంతుల రై గో ధనము నరసి తడయక రం’; డని వారికి నెట్టుకేల కనుమతి యిచ్చేన్.

371

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని(శకునియు కర్మాదును) చెప్పగా; అతడు= (ధృతరాష్ట్రుడు); కొండొక వడి= కొంతసేపు; మనమున్= మనస్సులో; ఊహించి= తలపోసి; బుధిమంతులరు+బ= మంచిబుధి కలవారై; గోధనమున్= ఆపుల అనే సంపదను; అరసి= చూచి, రష్మించి; తడయక= ఆలస్యం చేయక; రండు= తిరిగి రండి; అని= అని చెప్పి; ఎట్టుకేలకున్= తుట్టుతుదకు; అనుమతి= అంగీకారం; ఇచ్చేన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: కర్మాను శక్తినియు కలసి ఆ విధంగా నివేదించగా ధృతరాష్ట్రుడు కొంతనేపు ఆలోచించి- ‘సరే, సద్గుద్ది కలవారై గోవులను కాపాడి ఆలస్యం చేయకుండ తిరిగి రండి’ అని చెప్పి వారలకు ఫోషయాత్రకు అనుమతి ఇచ్చాడు.

ఆ. ఆ క్షణంబ కౌతుకాతిశయ ఘృగ్రి , హృదయుండైన ఘణథరేంద్రకేతు

నాజ్ఞ గరిపురంబునం దెబ్ల ఫోషింపు , బండియె ఫోషయాత్ర ప్రకటిలీల.

372

ప్రతిపదార్థం: ఆ క్షణంబు+అ= ఆ నిమిషంలోనే, వెనువెంటనే; కౌతుక+అతిశయ, వ్యగ్రి, హృదయుండు+ఖన= సంతోషం ఉప్పాంగటంచేత తొట్టుపాటుతో కూడిన దెందం కలవాడైన; ఘణ, ధర+ఇంద్ర, కేతు+అజ్ఞన్= పడగను ధరించే శ్రేష్ఠమైన పాముగుర్గుగల కల జెండా కలవాడియొక్క - అనగా దుర్యోధనుడియొక్క; ఆజ్ఞన్= ఆజ్ఞవలన; కరిపురంబునందున్= హస్తినాపురిలో; ఫోషయాత్ర= ఆపుల మందలను కాపాడటానికైన ప్రయాణం; ప్రకట లీలన్= అందరకు తెలిసే విధంగా; ఫోషింపన్+పడియెన్= చాటించబడింది.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రమహారాజు అనుమతి ఇచ్చిన వెనువెంటనే ఎటువంటి ఆలస్యం చేయకుండా నాగకేతను దైన దుర్యోధనుడి ఆజ్ఞచేత హస్తినాపురంలో అందరకు తెలిసేటట్లు ఫోషయాత్ర చాటింపబడింది. ‘ఫోషయాత్ర’ ను ధృతరాష్ట్రమహారాజు అనుమతించటం చేత దుర్యోధనుడి మనస్సు సంతోషంతో ఉప్పాంగిపోయింది.

విశేషం: పూర్వకాలంలో ప్రధానంగా మహాభారతయుగంలో వీరులు తమకు నచ్చిన లాంఘనాన్ని తమతమ పతాకాలమై ముద్రించుకొనేవారు. ఆ చిహ్నం ఆ యా రథికులను రణరంగంలో గుర్తించటానికి ఉపయుక్తంగా ఉండేది.

దుర్యోధనుండు ఫోషయాత్రవోపుట (సం. 3-228-23)

**సీ. అంతఁ బ్రహ్మాష్టోత్తుండై లలితాంబరా , భరణాంగరాగవిస్మరితమూర్తి
నొప్పాల విభుండు సహారీదరులును గర్జు , గాంధారులును జ్ఞయబాంధవులును
సముచిత వాహన సైన్య సమేతులై , కొలువంగ వెడలె నుజ్జులవిభూతి
నాందీళకాబి వాహనములఁ దత్తియ , ప్రమదలు బహుసహస్రములు సనిల**

**ఆ. కడగి పారు లెబ్ల గైనేసి పడఁతులు , దారు నడచి రతిముదంబుతోడఁ
బ్రికట శకట వైశ్వ పణ్యాంగనాది సం , కులత నుల్లసిల్లె ఫోషయాత్ర.**

373

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అంతట; విభుండు= రాజు (దుర్యోధనుడు) ప్రహృష్ట+అత్యుండు+ఖ= మిక్కుటంగా ఆనందించిన డెందం కలవాడై; లలిత+అంబర+అంగరాగ, విస్మిరిత, మూర్తిన్= మనోహరాలు అయిన వస్త్రాలతో, భూపణాలతో, మైపూతలతో విలసిల్లే దేహం కలవాడై; ఒప్పారి= శోభిల్లి; సహారీదరులును= తోడబుట్టిన తమ్ములును; కర్జు, గాంధారులుకు= కర్మాను గాంధార రాజపుత్రుడైన శక్తినియు; ప్రియ, బాంధవులును= అనుగు చుట్టులున్నా; సముచిత, వాహన, సైన్య, సమేతులు+ఖ= తగిన యానసదుపాయాలతో భటులగుంపులతో కూడినవారై; కొలువంగన్= తనను సేవించగా; వెడలెన్= బయలుదేరాడు; ఉత్త+జ్వల విభూతిన్= మిక్కుటంగా వెలుగొందే సంపదతో; అందోళికా+అది, వాహనములన్= పల్లకీలు మున్నగు వాహనాలలో; తద్వ+ప్రియ, ప్రమదలు= ఆ దుర్యోధనుడియొక్క అనుగు పడతులు; బహు సహాస్రములు= పెక్క వేలమంది; చనిరి=

వెళ్లరు; కడగి= పూనిక వహించి; శారులు+ఎల్లన్= హస్తినలో వసించేవారు అందరున్నా; కైసేసి= అలంకరించుకొని; పడఁతులు= వనితలు; తారు= తాము; అతిముదంబుతోడన్= మిక్కుటమైన సంతోషంతో; నడచిరి= పయనించారు; ఫోషయాత్ర= ఆలమందలకడ కేగే ప్రయాణం; ప్రకట, శకట, షైశ్వర్య+అంగనా+అది, సంకులతన్= బాగా కమపించిన బండ్లు, వర్తకులు, వెలయాండ్రు మున్నగువారల కోలాహలంతో; ఉల్లసిల్లన్= శోభిల్లింది.

తాత్పర్యం: అంతట దుర్మోధనుడు ఆనందంతో ఉప్పాంగిన హృదయం కలవాడై మనోహరాలైన బట్టలు, భూషణములు, మైపూతలతో విలసిల్లే దేహం కలవాడై, తానును తన తమ్ములును కర్మడు గాంధార రాజుత్రుతుడు శకుని అనుగుచుట్టాలును వారి వారికి తగిన వాహనాలతో సపరివారంగా అనుసరించగా ఫోషయాత్రకు ఉపక్రమించాడు. అతని రాణులు ప్రియమైన అంగనలు పల్లకీ మున్నగు వాహనాలను అధిరోహించి వేలమంది వెంబడించారు. హస్తినాపురంలోని ప్రముఖపొరులు తమప్రియభామినులతోపాటు ముందు నడిచారు. సింగారించబడిన శకటాలలో వర్తకులు వెలయాండ్రు మున్నగువారు పయనించారు. ఆ ఫోషయాత్ర మిక్కెలి కోలాహలంగా కొనసాగింది.

విశేషం: (1) ఈ సీసపద్యంలోని అభివర్ణనకు సంస్కృత మహాభారతంలో మాత్రక లేదు. అందుచేత ఈ వర్ణనం ఎఱ్ఱన మహాకవి సమకాలీన సమాజంలో మహారాజుల విషార యాత్రలను ప్రతిచించిస్తున్నట్లు భావించవచ్చును. (2) ఎఱ్ఱన వర్ణనా ప్రియుడు. అతడికి సమకాలీనులు ఒసంగిన ‘ప్రబంధ పరమేశ్వర’ బిరుదం సార్థకమైనది. చూడండి - 375 సంఖ్య సీసపద్యంలోని ఆవులమంద వర్ణనం.

వ. మతీయు నమ్మిషాపతి పయనంబున కసురూపంబుగా నెనిమిదివేలు రథంబులు, ముష్టి వే లేసుంగులు, దొంబది వేలు గుణ్ణంబులు, శతసహస్రసంఖ్య కాల్యరుం గల మహాసైన్యంబుతోడ నడిచె; మృగయాకుశలు లైన మృగయులును, విట విదూషక వంచి వైతాళికాది జను లనేకు లనుగమించి; లట్లు గప్పుతిమాత్రం బగు నేల యలగి, యచ్ఛట విడిసి యిట్లినశేషంబును రాత్రియం గడపి, మఱునాఁడు వివిధ గీలిగపానంబు లతికమించి ఫోషంబు లున్న పనంబు సాచ్చి, యం దొక్క రమణీయప్రదేశంబున శిజరంబు గావించి యమ్మనుజేంద్రుండు.

374

ప్రతిపదార్థం: మతీయున్= వెండియు; ఆ+మహీపతి= ఆ రాజు (దుర్మోధనుడు); పయనంబునకున్= ప్రయాణానికి; అనురూపంబుగాన్= తగినట్లుగా; ఎనిమిది వేలు రథంబులు; ముష్టి వేలు ఏనుంగులు; తొంబది వేలు గుణ్ణములు; శత సహస్ర సంఖ్య= ఒక లట్; కాల్యరున్= కాల్యలం, పదాతులు; కల= ఉన్న; మహా, షైన్యంబు తోడన్= గొప్ప సేనతో; నడిచెన్= సాగాడు; మృగయా, కుశలులు+బన= వేటలో నేర్చరులు అయిన; మృగయులును= వేటకాండ్రును; విట, విదూషక, వంది, వైతాళిక+అది, జనులు= శృంగార ప్రియులు, హస్యగాండ్రు, స్తోత్ర పారమలు, మేలుకొలుపులు పాదేవారు మున్నగు జనులు; అనేకులు= పెక్కుమంది; అనుగమించిరి= సహాయాత్రికులై పయనించారు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; గప్పుతి మాత్రంబు+అగు, నేల+అరిగి= రెండు కోసుల దూరం కల భూమిని పయనించి; అచ్చటన్= ఆ చోట; ఆ ఘ్రంబోలో; విడిసి= తాత్కాలికంగా పయనం ఆపి నివసించి; ఆ+దిన, శేషంబును= ఆ దివసంలో (పయనింపగా) మిగిలిన పగలును, రాత్రియున్= రేయిని; కడపి= పుచ్చి; మఱునాఁడు= మరుసటోజున; వివిధ, గిరి గపానంబులు= పెక్క పర్వతాలు, అడవులు; అతిక్రమించి= దాటి; ఫోషంబులు+ఉన్న= ఆలమందలు కల; వనంబు+బోచ్చి= అడవిలో ప్రవేశించి; అందున్= ఆ అడవిలో; ఒక్క= ఒక; రమణీయ ప్రదేశంబునన్= అందమైన ప్ఫలంలో; శిబిరంబు+కావించి= స్కుంధావారం నెలకౌల్చి; ఆ మనజ+ఇందుండు= ఆ రాజు, దుర్మోధనుడు.

తాత్పర్యం: అంతేకాక. దుర్యోధనుడి ఘోషయ్యాతకు అనుగుణంగా ఎనిమిదివేల రథాలూ, ముపైవేల ఏనుగులు, తొంబైవేల గుర్రాలు, నూరువేలమంది (లక్షమంది) భటులు ఉన్న పెద్దపైన్యం ఆతడి వెంట నడిచింది. వేటలో నేర్చరులైన వేటగాండ్రున్నా, విటులు, విదూషకులు, వందులు, వైతాళికులు మొదలైనవారు అనేకమంది ఆతడి వెంట వెళ్లారు. అందరూ కలిసి రెండుకోసుల దూరం వెళ్లారు. అక్కడ ఆ మిగిలిన పగటి వేళను, రాత్రివేళను గడిపారు. మరురోజు మరల బయలుదేరి పెక్క కొండలు గుట్టలు దాటి ఆపుల మందలున్న అడవిలో ప్రవేశించారు. ఆ వనంలో ఒక అందమైన చోట శిబిరాలను ఏర్పరచుకొన్నారు. అప్పుడు దుర్యోధనమహారాజు.

సీ. నానా సహార్ణ సంఖ్యానంబులై సంత, తానంద విగతభయత్వ లీల

సక్కాధనమున నే దిక్కు సూచిన నతి, సంకులంబుగఁ గుండ శంఖ చంద్ర

పరి సీహిర డిండీర పటీర ము, క్రాహిర హీర సంకాశములును

గాదంబ కాలేయ కాదంజనీ నీల, జాల తమాలికా సన్నిభములు

తే. ప్రాంధబంధూకపల్లవ భాసితములు, వికచ కాంచన చంపక విస్మృటములు

సైన వర్షంబు లౌప్ప నేత్రాజురామ, భంగి నలరారు గోకదంబములఁ గనియె.

375

ప్రతిపదార్థం: నానా, సహార్ణ, సంఖ్యానంబులు+ఐ= పెక్క వేల సంఖ్యగలపై, సంతత+ఆనంద, విగత, భయత్వ, లీలన్= ఎల్లప్పుడు గొప్ప హర్షంవలన పోయిన భయం గలవై, ఆ+కాననమున్న్= ఆ అడవిలో; ఏ దిక్కు+చూచిన్= ఏ వైపు చూచినా; అతి సంకులంబుగ్న్= మిక్కిలి దట్టంగా; కుండ, శంఖ, చంద్రహార, సీహిర, డిండీర, పటీర, ముక్కాహార, హీర, సంకాశములును= ముల్లెపుప్పులతో, శంఖాలతో, చంద్రహారాలతో; మంచుతో, నురుగుతో, చందనంతో, ముత్యాలపేరులతో, వజ్రాలతో సరిసమానాలైనవి; కాదంబ, కాలేయ కాదంబినీ, నీల జాల తమాలికా, సన్నిభములు= నీలమణుల సమూహాలు, ధూమ్రవర్ణాలైన ముక్క కాశ్మీర రెక్కలు కల హంసలతో, వర్షాకాలానికి సంబంధించిన మబ్బులగములతో, నల్లని కాంతుల, చీకటి చెట్లతో సమానాలైనవి; ప్రోధ బంధూక, పల్లవ, భాసితములు= ముదిరిన మంకెనుపులయొక్క చిగుళవలె విలసిల్లేవి; వికచ, కాంచన, చంపక, విస్మృటములు= వికసించిన బంగారు సంపంగి పుప్పులవలె శోభిల్లేవి; ఐ= అయినట్టి; వర్షంబులు= రంగులు; ఒప్పన్= విలసిల్లగా; నేత్ర+అభిరామ, భంగిన్= కనుల పండువుగా; అలరారు= ఒప్పారే; గో, కదంబములన్= ఆపుల మందలను; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు ఆ అడవిలో రంగు రంగుల ఆపుల మందలను సందర్శించాడు. అచట లెక్కపెట్టలేనన్ని పెక్క వేలకొలది ఆపులు స్వేచ్ఛగా ఎల్లప్పుడు ఆనందంతో తిరుగాడుతున్నాయి. ఏ వైపు చూచినా ఆపులే. వాటిలో కొన్ని తెల్లని రంగు కలవి. ఆ తెలుపులో కూడ ఎంచదగిన చాయా భేదాలు పొడగట్టుతాయి. కొన్ని ఆపులు ముల్లెపుాలను, కొన్ని శంఖాలను, కొన్ని చంద్రహారాలను, కొన్ని మంచుగడ్డలను; కొన్ని నురుగును; కొన్ని చందనాన్ని, కొన్ని ముత్యాల పేరులను, కొన్ని వజ్రాలను పోలి తెల్లగా ఉన్నాయి. మరికొన్ని ఆపులు నల్లగా ఉన్నాయి. ఆ నలుపులో కూడ చాయాభేదాలు ఎన్నరగినవే. నల్లని ముక్క నల్లని కాశ్మీర నల్లని రెక్కలు కల హంసలవలె కొన్ని ఆపులున్నాయి. మరికొన్ని వర్షాలపు మబ్బుల దొంతరలను పోలుతున్నాయి. కొన్ని నల్లని వస్తేగల చీకటిచెట్లరంగులో ఉన్నాయి. కొన్ని ఎఱుపు రంగు కలవి. మంకెన పూల చిగురుటాకుల రంగులు కలవి కొన్ని ఆపులు. కొన్ని పసిడి చంపకాల వలె మిలమిలలడుతున్నాయి. కనులపండువుగా తిరుగాడుతున్న ఆపులమందలను దుర్యోధనుడు అక్కడ సందర్శించాడు.

విశేషం: సంస్కృత మహాభారతంలో దుర్యోధనుడు ఆవులను చూచినట్లు ఉన్నది. తెలుగులోని ఈ సీసపద్యం ఎట్లన మహాకవి స్వీకారికలక్షీతం. ఎట్లన కవితా శిల్పానికి వర్ణనాభిరుచికి ఈ సీసపద్యం మచ్చుతునక అని చెప్పవచ్చును.

వ. కని తటియసమృద్ధికి సంతసిల్లుచు గోపాలజనంబులు సవినయంబుగాఁ దన్నుం గాంచిన నాదరించి వారు దనుకు నగ్గిపులపేచ్చును లక్షణంబులు నేర్చుడి నెఱింగించుచుండు బేరువేఱ వత్సంబులు వత్సతరంబులు మహాశ్ఖంబులు ధేసుపులు దర్శకంబులు మొదలైన గోవిశేషంబుల నాలోకించుచు సర్మైపిధంబులు బసికిం దగిన రక్షణంబు గావింప నర్స జనంబుల సవిశేషంబుగా నియోగించి, మఱియును. **376**

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; తదియ సమృద్ధికీన్= ఆ (గోపుల యొక్క) అభివృద్ధికి; సంతసిల్లుచున్= ఆనందిస్తూ; గోపాల జనంబులు= గొల్లవారు; సవినయంబుగాన్= సమ్రాత్తో కూడినవారై; తన్నున్= తను (దుర్యోధనుడిని); కాంచిన్= చూడగా; ఆదరించి= అభిమానం చూపి; వారు= (ఆ గోపాలురు); తనున్= తనుకు (దుర్యోధనుడికి); ఆ+గోపుల= ఆ ఆవుల; పేచ్చును= నామాలను; లక్షణంబులున్= గుణాలను; ఏర్పడన్= స్వష్టంగా; ఎఱింగించుచుండన్= తెలుపుతుండగా; పేరు వేఱ= పేర్లలోని భేదాలుకల; వత్సంబులు= దూడలు; వత్స తరంబులు= మోయటానికి, దున్నటానికి పంపదగిన వయసు కల కోడేదూడలు; మహా+ఛక్షంబులు= అబోతులు; ధేసుపులు= పాడి ఆపులు; తర్వాకంబులు= అప్పుడే పుట్టిన లేగదూడలు; మొదలు+బన= మున్గు; గో విశేషంబులన్= గోపులలోని ముఖ్యభేదాలను; అలోకించుచున్= చూస్తూ; అమ్యు విధంబులన్= ఆయా రీతుల; పసికీన్= పశువులకు; తగిన= సరిఅయిన; రక్షణంబు, కావింపన్= కాపాడటంకొరకై; అర్వాజనంబులన్= యోగ్యులైనవారిని; సవిశేషంబుగాన్= గొప్పతనం భాసించేటట్లుగా; నియోగించి= ఏర్పాటు చేసి; మఱియును= వెండియును.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు అక్కడి ఆవులను పరిశీలించి చూచి, వాటి సమృద్ధికి సంతోషించి, గొల్లవారిని అభినందించాడు. గొల్లలు దుర్యోధనుడికి వినయంతో గోపులలోని విశేషాలను వివరించి చెప్పి చూపించారు. అందులో ఆవుదూడలు కొన్ని. కొన్ని ఆబోతులు. కొన్ని పాడిఆపులు. కొన్ని దున్నే వయసు వచ్చిన కోడేదూడలు. కొన్ని అప్పుడే పుట్టిన లేగదూడలు. దుర్యోధనుడు ఆ గోపులను అన్నింటిని సంరక్షించటానికి యోగ్యత నేర్చు కలవారిని ఎన్నుకొని నియోగించాడు.

క. గోపాలసమ్మితుఁ ఛై, యా పొలమునఁ దిలిగి గోరసాస్వాదనలీ
లా పరిత్యప్తి దలిర్చై ము, హీపాలుఁడు నెమ్ముతోడ నిష్టులుఁ దానున్. **377**

ప్రతిపదార్థం: మహీపాలుడు= రాజు (దుర్యోధనుడు); నెమ్ముతోడన్= ప్రీతితో; ఇష్టులున్= మిత్రులను, తానున్= తామమ్మా (కూడి); గోపాల సమ్మితుడు+బ= గొల్లవారితో కూడినవాడై; ఆ పాలమునన్= ఆ షైతంలో; తిరిగి= నడయాడి; గో, రస+అస్వాదన, లీలా, పరిత్యప్తిన్= పాలను త్రాగటం అనే క్రీడలోని సంతృప్తితో; తలర్పున్= ఒప్పాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధన మహారాజు తాను తన మిత్రులతో కలిసి ఆ అడవిలో గొల్లవారితో కూడి విహారించి పాలు త్రాగి మిక్కుటమైన సంతృప్తి చెంది సంతసించాడు.

వ. తదనంతరంబ గాయక నర్తకాదులు వంటి మాగధ జనంబులుం గనిన నాదరించి, వాలికి నభమతథనంబు లొసంగి, మృగయావినోదంబునకుం దొడంగి. **378**

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబు+ల= అటు పిమృట; గాయక, సర్తక+ఆదులు= పాటలు పాడేవారు, నాట్యం చేసేవారు మున్సుగువారు; వంది, మాగధ, జనంబులు= స్తోత పారకులు; కనిన్= సందర్శించగా; ఆదరించి= అభిమానం చూపి; వారికిన్= వారికి; అభిమత ధనంబులు= కోరిన డబ్బులు; ఒసంగి= ఇచ్చి; ముగయా, వినోదంబునకున్= వేట వేడుకకు; తొడంగి= పూని.

తాత్పర్యం: గోవులను సందర్శించి గోరక్షణకు తగిన ఏర్పాటులు చేసిన పిమృటనే, దుర్యోధనుడు పాటలు పాడేవారికి నాట్యం చేసేవారికి, స్తోతాలు చేసేవారికి దర్శనమిచ్చి, వారిని మన్మించి వారికి కోరిన ధనమిచ్చి సత్కరించాడు. తరువాత. వేట వేడుకకు ఉపక్రమించాడు.

మ. హరిణాతములం గలంచుచు నుద్రగ్రానేకపత్రేషిఁ జె
చ్ఛేర బంధించుచు నుగ్రసింహానిపహాచ్ఛేధైక సక్రోధబం
ధురతం బేర్చుచు బ్రిస్ఫురస్ఫుహిాఘార్యాలోధ్యతక్రోడ ని
ర్ధరపాతంబు లొనర్చుచుం బిలిగె భూపత్రేష్టుఁ డక్కాన్లోన్.

379

ప్రతిపదార్థం: భూప, శ్రేష్ఠుడు= దుర్యోధన సార్వబోముడు; ఆ+కానలోన్= ఆ అడవిలో; హరిణాతములన్= లేడిగుంపులను; కలంచుచున్= కలవరపెట్టుతూ; ఉద్గ్రా+అనేకప, శ్రేణిన్= భయంకరాలైన ఏనుగుల సమూహాలను; చెచ్చేరన్= వేగంగా; బంధించుచున్= కట్టిపైచుచు; ఉగ్ర, సింహానిపహా+చేద+ఎక, సక్రోధ, బంధురతన్= భయంకరాలైన సింహాల గుంపులను ఖండించటమునందు మిక్కుటమైన కోపంతో కూడి ఉండటం చేత; వేర్పుచున్= అతిశయుస్తూ; ప్రస్నురత్త+మహిష, శార్యాల+ఉద్దత్త క్రోడ, నిర్భూర, పాతంబులు= ప్రకాశించే దున్నపోతులు పెద్దపులులు మదించిన అడవిపందులు మిక్కుటంగా నేలపై కూల్చాడు; ఒనర్చుచున్= సలుపుతూ; తిరిగెన్= చరించాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు ఆ అడవిలో వేటాడుతూ లేడిగుంపులను కలత పెట్టాడు. మదించిన ఏనుగులను శీష్ముంగా చెర పట్టాడు. సింహాలను కోపంతో ఖండించాడు. అట్లే అడవిపందులను చంపాడు. దున్నపోతులు పెద్దపులులు గుట్టలు గుట్టలుగా నేలపై కొరిగేటట్లుగా వేటాడాడు.

విశేషం: ఎఱ్లన 'ప్రబంధ పరమేష్టర' బిరుదాన్ని సార్థకం చేసే పద్యాలలో ఇది ఒకటి. ఈ పద్యంలో దుర్యోధనుడి వేట వర్ణించబడింది. ప్రబంధాలలో ఉండవలె నని నిర్దేశించిన అష్టాదశవర్ణనలలో వేట ఒకటి.

వ. మతీయు ననవరతసురభిసరసీరుహాప్రకరకీర్ణంబు లగు జలాశయంబు లాలోకించుచు, నతిమనోహర ప్రసూసఫలభీతపాదవ వనాభ్యంతరంబుల విహారించుచు, మత్స్యధ మయుార మధుకర కీర కోకిలాలాప కోలాహాలంబు లాక్ష్మించుచు; గ్రహంబునం బలజనసమన్వితుండై ధార్తరాష్టుండు ద్వైతపన సరోవరంబు సేరం జనియే; నంత నట ధర్మతనయుండు తత్పమీపంబున మునిజనసహాయుండై వస్తుంబు లగు మూల ఫలవిశేషంబులు సాధనంబులుగా సద్యస్మందం బను యజ్ఞంబు సేయుచుండె; నప్పుడు దుర్యోధనుండు నిజభృత్యజనుల నక్కలనిదలం గ్రీడాగృహంబులు నిర్మింప నియోగించిన.

380

ప్రతిపదార్థం: మతీయున్= వెండియు; అనవరత, సురభి, సరసీరుహా, ప్రకర కీర్ణంబులు+లగు= ఎల్లప్పుడు పరిమళాలు వెదజల్లే పద్మాల సముద్రాలచేత కప్పబడినవి అయిన; జలాశయంబులు= చెరువులు; ఆలోకించుచున్= చూస్తూ; అతి,

మనోహర, ప్రసూన, ఫల, భరిత, పాదప, వస+అభ్యంతరంబులన్= మిక్కిలి ఆహ్లాదకరమైన పుష్టులు, పండ్లు కల చెట్లతో కూడిన అడవులలోపల; విహారించుచున్= సరదాగా తిరుగాడుతూ; మన్మథ, మయూర, మధుకర, కీర, కోకిల+ఆలాప, కోలాహలంబులు= మనస్సును మధించే నెమళ్లయొక్క; తేనెటీగలయొక్క, చిలుకలయొక్క, కోకిలలయొక్క గానాల కలకల నాదాలు; ఆకర్షించుచున్= వింటూ; క్రమంబున్= పరుసగా; పరిజన, సమన్వితుండు+ప= సేవకులతో కూడినవాడై; ధర్తరాష్ట్రండు= ధృతరాష్ట్రాడి కొడుకు అయిన దుర్యోధనుడు; ద్వైత వన సరోవరంబు= ద్వైత వనంలోని కొలను; చేరున+చనియెన్= సమీపించాడు; అంతన్= అంతట; అట= అచట; ధర్మానయుండు= ధర్మాపుత్రుడు; తత్త+సమీపంబున్= ఆ కొలను దగ్గర; ముని, జన, సహాయుండు+ప= బుమల సముద్రాయంతో కూడినవాడై; వస్యంబులు+అగు= అడవికి సంబంధించినవి అయిన; ఫల విశేషంబులు= పేర్కొనదగిన పండ్లు; సాధనంబులుగాన్= పరికరాలుగా; సద్యస్కందంబు+అను= సద్యస్కందం-అనే పేరు కల; యజ్ఞంబు= క్రతువు; చేయుచుండెన్= చేస్తూ ఉన్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; దుర్యోధనుండు; నిజ, భృత్య, జనులన్= తన యొక్క సేవకుల బృందాన్ని; ఆ+కొలని దరిన్= ఆ సరోవరందగ్గర; క్రీడా గృహంబులు= వినోదం కొరకై కట్టే ఇండ్లు; నిర్మింపన్= కట్టణానికి; నియోగించినన్= ఏర్పాటు చేయగా.

తాత్పర్యం: అంతేకాక దుర్యోధనుడు ఆ అడవిలో విహారించాడు. ఆతడు అక్కడ ఎల్లప్పుడును పరిమళాలు వెదవల్లే పద్మాలతో తామర తంపరలతో కప్పబడిన చెరువులను చూచాడు. మిక్కటంగా హృదయాలకు ఆహ్లాదం కలిగించేవి, పండ్లతో నిండినవి అయిన చెట్లతో కఖకఖలాడే వనాలలో విహారించాడు. మనస్సును మధించే స్వరాలను, కోకిలల కూజితాలు తేనెటీగల సవ్యదులు నెమిళ్ల నృత్య నివాదాలు చిలుకల పాటలు కలరుతాలు ఆలకించాడు. పిదప, సేవకులచేత పరివేష్టించబడినవాడై ధృతరాష్ట్రాడి కొడుకైన దుర్యోధనుడు ద్వైతవనంలోని సరస్సు దరి చేరాడు. అక్కడ ధర్మరాజు సద్యస్కందం అనే పేరు కల ఒక క్రతువు చేస్తూ ఉన్నాడు. ఆ క్రతువులోని విశేష మేమంటే - అది అడవిలో దొరికే పండ్లతో శాకాలతో మాత్రమే జరుపబడుతుండటం. బుమలు పలుపురు - ఆ క్రతువులో ధర్మరాజుకు సాయంచేస్తూ ఉన్నారు. అప్పుడు దుర్యోధనుడు తన సేవకులకు ఆసుమీపంలో వినోదంకొరకై క్రీడాగృహాలను నిర్మించటానికి ఆజ్ఞాపించాడు.

క. వారును సంబ్రమమున న , వ్యాలిరుహికరముపొంత వదలక క్రీడా

గారములు గట్టు దొడగుడు , వారించుచు బాటుతెంచి వడి గంధర్వల్.

381

ప్రతిపదార్థం: వారును= దుర్యోధనుడి సేవకులును; సంబ్రమమున్= వేగంతో కూడిన తూటుపాటుతో; ఆ+వారిపూ+ఆకరము పొంతన్= ఆ సరోవరం కడ (పద్మాలకు ఆకరం అయిన సరోవరం వద్ద); వదలక= విడువక; క్రీడా+ఆగారములు= వినోదం కొరకై నిర్మించే గృహాలు; కట్టున్+తొడగుడున్= నిర్మించటానికి ఉపక్రమించగా; గంధర్వల్= గంధర్వులు, (వేలుల లో ఒకజాతివారు); వడిన్= శీఘ్రంగా; వారించుచున్= అడ్డగిస్తూ; పాటుతెంచి= వచ్చి.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడి సేవకులు సంరంభంతో ఆ సరోవరం దగ్గర క్రీడాగృహాలు నిర్మించసాగారు. అంతలో ఆ భటులను అడ్డగిస్తూ గంధర్వులు అచటికి వచ్చి చేరారు.

వ. 'ఇబి చిత్తసేనుం డను గంధర్వపతికిం గ్రీడార్థంబు కల్పితం బైనబి గావున మీ లక్ష్మీలను సేరక తొలంగి పాచివునబి' యనిన వారు మగుడం జని, దుర్యోధనునకు జెప్పుటయు, నతండు రణదుర్భదు లైన సైనికులం గొందఱం బంచిన, నలిగి వారలు గంధర్వుల కిట్లనిరి.

382

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ సరోవరం; చిత్రసేనుండు+అను= చిత్రసేనుడు అనే పేరు కల; గంధర్వ పత్రికిన్= గంధర్వుల రాజు; క్రీడా+అర్థంబు= వినోదం కొరకు; కల్పితంబు+ఐది= నిర్మించబడింది. కావున్= కాబట్టి; మీరు= దుర్యోధన సేవకులైన మీరు; ఈ+కొలను= ఈ సరోవరం; చేరక= సమీపించక; తొలంగి పోవునది= దూరంగా వెడలిపాండి; అనివన్= అని చెప్పగా; వారు= ఆ దుర్యోధనుడి సేవకులు; చేరక= సమీపించక; తొలంగి పోవునది= దూరంగా వెడలిపాండి; అనివన్= అని చెప్పగా; వారు= ఆ దుర్యోధనుడి సేవకులు; మగుడన్+చని= తిరిగి వెళ్లి; దుర్యోధనునకున్, చెప్పుటయున్; అతండు; రణ దుర్గుదులు+ఐనస్= యుద్ధం చేయటంలో ఇచ్చగలిగి మదించినవారు అయిన; సైనికులన్= భటులను; కొండఱన్= కొంతమందిని; పంచినన్= నియోగించగా; అరిగి= వెడలి (కొలనుకడ ఉన్న గంధర్వులవద్దకు వెళ్లి); వారలు= ఆ భటులు; గంధర్వులకున్; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: ‘ఈ సరోవరం చిత్రసేనుడు అనే గంధర్వులరాజు ప్రత్యేకంగా విహరించటం కొరకు నిర్మించబడింది కావున, మీరు ఈ కొలనుదరికి చేరరాదు. వేగమే తిరిగి పొండు’ అని గంధర్వులు దుర్యోధనుడి సేవకులతో చెప్పారు. అంతట ఆ మాటలు దుర్యోధనుడి సేవకులు దుర్యోధనుడిదగ్గర కేగి చెప్పారు. దుర్యోధనుడు యుద్ధం చేయటానికి ఉన్న భటులను కొండరను ఏరి, అక్కడికి పంపగా, వారు కొలనువద్దకు వెళ్లి గంధర్వులతో ఈ విధంగా పలికారు.

మ. ‘బలియుం డా ధృతరాష్ట్రసూనుఁడు మహాబాహుండు దుర్యోధనుం డలఫుం ఢి కమలాకరంబునకుఁ గ్రీడార్థంబు గౌతుహాలం బెలయంగాఁ జ్ఞయకామినీసహితుడై యేతెంచుచున్నాడు మీ ర్వల బిందుండు, దొలంగి పొం’ డనపుడున్ వారుధ్రతక్రీధులై.

383

ప్రతిపదార్థం: బలియుండు= బలం కలవాడు; ఆ ధృతరాష్ట్ర సూనుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకు అయిన దుర్యోధనుడు, మహాబాహుండు= గొప్ప చేతులు కలవాడు, పరాక్రమవంతుడు; దుర్యోధనుండు; అలఫుండు= గొప్పవాడు; ఈ కమల+అకరంబునకున్= పద్మాలము నెలవైన ఈ సరోవరానికి; క్రీడా+అర్థంబు= వినోదం కొరకు; కౌతూహాలంబు= వేడుక; ఎలయంగాన్= అతిశయించగా; ప్రియకామినీ సహితుఁడు+ఐ= ఇష్టం కల వలపుకత్తెలతో కూడుకొని; ఏతెంచుచున్నాడు= వస్తున్నాడు; మీర్+వలదు+ఇందున్+ఉండన్= మీ రిక్కడ ఉండరాదు; తొలంగిపొండు= ఈ చోటు విడిచి దూరంగా వెళ్లండి; అనవుడున్= అని చెప్పగా; వారు= గంధర్వులు; ఉద్ధత క్రోధులు+ఐ= అతిశయించిన ఆగ్రహం కలవారై.

తాత్పర్యం: ‘ఓ గంధర్వులారా! మహాబలవంతుడైన దుర్యోధనసార్వభోముడు ధృతరాష్ట్రుడికొడుకు, పరాక్రమశాలి, వీరాధివీరుడు ఈ సరోవరతీరంలో తన వలపుకత్తెలతో కలిసి జలక్రిడ లాడాలనే వేడుకతో విచ్చేశాడు. అందుచేత మీరు ఇక్కడ ఉండకూడదు. దూరంగా పొండు’ అని కొరవభటులు చెప్పారు. గంధర్వులు అమితంగా ఆగ్రహించారు.

వ. ఒండొరువుల మొగంబులు సూచి పెలుచ నష్ట వారల కిట్లనిల.

384

ప్రతిపదార్థం: ఒండొరువుల మొగంబులు= ఒకరి మొగాలు ఒకరు; చూచి= అరసి; పెలుచ నవ్వి= అట్టహోసం సలిపి; వారలకున్= దుర్యోధనుడి భటులకు; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడిభటుల ప్రగల్భవచనాలను ఈసడిస్తూ గంధర్వులు ఒకరిమొగాలు ఒకరు చూచి అట్టహోసం చేసి ఇట్లా పలికారు.

క. ‘ఎలిలం దన్ను నెఱుంగాడు ; మదమునఁ బ్రాణంబుఁ దనదుమానముఁ గోల్పు
మంచి దలఁచినాడు మీస్తుపుఁ ; డిభి యేటికిఁ జైనటిచెయ్య లిన్నియు నిచటన్. 385

ప్రతిపదార్థం: మీ సృష్టిపుఁడు= మీ రాజు, దుర్యోధనుడు; ఎదిరిన్= ఎదుటివారిని; తన్నున్= తనను; ఎఱుంగఁడు= తెలియజాలడు; మదమునన్= గర్వం చొప్పున; ప్రాణంబున్= అసువులు; తనదు మానమున్= తనమొక్క గౌరవాన్ని; కోల్పున్= పోగొట్టు కొసటానికి; మదిన్= మనస్సులో; తలఁచినాడు= తలపోశాడు; ఇది= ఈ పని అంతయు; చెనటి చెయ్యలు= చెడ్డ పనులు; ఇన్నియున్= ఇన్ని (పెక్కలు); ఇచటన్= ఇచట; ఈ సరోవరతీరాన; ఏటికిన్= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: ‘ఓ దుర్యోధన భటులారా! మీ రాజుకు తన శక్తి తెలియదు; ఎదుటివారి శక్తి అంతకంటే తెలియదు. మీ రాజు గర్వాతిరేకంచొప్పున తన గౌరవాన్ని కాదు, చివరకు తన ప్రాణాన్ని కోలుపోవలసి వస్తుంది. పాపం మీ ప్రభువుకు ఈ విషయం తెలిసినట్లు కన్నించదు. గంధర్వులస్తావర మైన ఈ సరోవరతీరాన మీ రాజు ఇట్టి దుస్సాహసాలకు ఒడిగట్టటం తగదు. జాగ్రత్త!

వ. బుధీమంతుల రై యూరిక చనుట లెస్స యునుం’ డనిసం గ్రమ్మతి చని వారు కురుపతికిం దద్దుచనంబుల తెఱం గంతయుం జెప్పుటయు, నతండు రోషావేశవివశుం డై తమ్ముల దొరలం జూచి, ‘మీ లిందఱు మీ మీ సైన్యంబులతోడం గూడి కడంగి, దుర్మినీతు లైన గంధర్వులగర్వంబు మాన్సి సరోవరం బాక్రమించునది; వారికి సహాయుం డయి సురగణసమేతంబుగ నిందుండు సనుదెంచె నేనియు నవలీల జయించునది’ యని నియోగించిన. 386

ప్రతిపదార్థం: బుధీమంతులరు+ఖ= బుధీకలవారై, వివేకవంతులై; ఊరక= ఏమీ చేయకుండ ఉండి; చనుట= వెడలిపోవటం; లెస్స= మంచిది; అనుండు= అని చెప్పండి; అనినన్= అని గంధర్వులు చెప్పగా; వారు= కౌరవభటులు; క్రమ్మిణి= వెనుతిరిగి, చని= వెడలి; కురుపతికిన్= కురువంశానికి నాయకుడైన దుర్యోధనుడికి; తత్తోవచనంబుల తెఱంగు= వారియొక్క (గంధర్వుల యొక్క) మాటల తీరు తెన్ను; అంతయున్= సమస్తమున్నా; చెప్పుటయున్= చెప్పగా; అతండు= అతడు (దుర్యోధనుడు); రోష+ఆవేశ, వివశండు+ఖ= కోపం యొక్క ప్రజ్ఞలనం చేత వశం తాను తప్పినవాడై; తమ్ములన్= సోదరులను; దొరలన్= సామంత ప్రభువులను; చూచి= మీరు+ఇందఱున్; మీ మీ సైన్యంబులతోడన్= మీ మీ ఆధిపత్యానికి లోబడి ఉన్న సేనలతో; కూడి= కలిసి; కడంగి= ఘూని; దుర్మినీతులు+ఖన= మర్యాద అణకువ లేనట్టి; గంధర్వుల గర్వంబు= గంధర్వుల యొక్క అహంకారం; మాన్సి= పోగొట్టి; సరోవరంబు= కొలనును; అక్రమించునది= అధినంలోకి తెచ్చేది; సురగణ సమేతంబుగన్= వేల్పుల సమూహంతో కూడినవాడై; వారికిన్= ఆ గంధర్వులకు; సహాయుండు+అయి= తోడ్డువేవాడై; ఇందుండు= వేల్పుల దొర; చనుదెంచెన్+ఏనియున్= వచ్చినప్పటికిని; అవలీలన్= సులువుగా, లెక్క చేయకుండా; జయించునది= ఓడించాలి (నెగ్గునది); అని= అని పలికి; నియోగించినన్= నియమించగా.

తాత్పర్యం: ‘తెలివితేటలు కలవారై వివేకంతో ఊరక వెడలటం మంచిది అని మీ రాజుకు చెప్పండి’ అని గంధర్వులు పలుకగా దుర్యోధనుడిభటులు వెనుకకు మరలి వెళ్ళి ఆతడికి గంధర్వులు చెప్పిన మాటల తీరు తెన్నులు వివరించి చెప్పారు. అంతట దుర్యోధనుడు ఆగ్రహంతో తన వశం తప్పినవాడై, తన సోదరులను సామంతప్రభువులను చూచి, ‘మీరు ఇంతమంది మీమీ సేనలతో దండెత్తి వెళ్ళి దురహంకారంతో విర్పీగుతున్న గంధర్వులమదం మాన్సి సరోవరాన్ని ఆక్రమించండి. వారికి దేవేంద్రుడు దేవతలతోపాటు సాయం చేయటానికి వచ్చినాసరే వారిని జయించండి’ అని ఆజ్ఞాపీంచాడు.

క. అతులచతురంగేనా, స్వితు లయి ధృతరాష్ట్రసుతులు నిరతిశయ రయో
ధృతసింహానాదబథిలీ, కృషిజ్యైఖు లగుచుఁ జనిల గెనుక యెలర్వన్.

387

ప్రతిపదార్థం: ధృతరాష్ట్ర సుతులు= ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులు; అతుల, చతురంగ సేనా+అన్వితులు+అయి= సాటిలేని నాలుగు దళాల సైన్యంతో కూడిన వారయి; నిరతిశయ, రయ+ఉద్ధత= అతిక్రమించటానికి వీలు కాని వేగంతో ఏర్పడిన గర్వంతో; సింహానాద బధిరీకృత, దిక్త+ముఖులు+ఇ= సింహానాదాలచేత చెవుడుపడిన దిక్కులయొక్క మొగాలు కలవారై (అనగా సింహగర్జనలవంటి కేకలచేత దిక్కులు చిల్లలు పదేటట్లుగా చేసిన వారై); కినుక+ఎలర్వన్= కోపం అతిశయించగా; చనిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులు ఆగ్రహవేషపరవశ లయి సాటిలేని చతురంగబలాలు కల సేనలతో గంధర్వులపై దండెత్తి వెళ్ళారు. వారు సాటిలేనివేగంతో గర్వంతో సింహానాదాలు చేస్తూ వెళ్ళారు. ఆ సింహానాదాలకు దిక్కులు పిక్కటిల్లాయి.

వ. ఇట్లు సనుదెంచు కురువీరుల కష్టంబు వచ్చి కొందఱు గంధర్వులు ప్రియపూర్వకంబుగా ‘నిట యేల వచ్చేదరు? మీకు మాతోడి విద్యేషం బేచీకి? నిలువుం’ డనిసం బెలుచ నాళ్ల సేనాగ్రచరులు వారలమీదం బ్రచురశస్తోస్త పాతంబు సేయం దొడంగినం, దొలంగి చని, యూ గంధర్వు లాక్షణంబ చిత్రసేనునకు నంతయుఁ జెప్పి పుచ్చినం, బ్రఱలరోఫరంజితానసుండై యతండు.

388

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; చనుదెంచు= అరుగుదెంచే; కురువీరులకున్= కురువంశానికి చెందిన యోధులకు; అడ్డంబు వచ్చి= ఎదురుగా చనుదెంచి నిల్చి; కొందఱు గంధర్వులు= కొంతమంది గంధర్వులు; ప్రియపూర్వకంబుగాన్= సామవచనాలతో; ఇట+ఏల, వచ్చేదరు= ఇక్కడికి ఎందుకు వస్తారు; మీకున్= కౌరవభటులైన మీకు; మాతోడి= గంధర్వులపైన మాతో; విద్యేషంబు= కయ్యం; ఏటిక్స్= ఎందుకు?; నిలువుండు= ఆగుడు; అనిన్వ్= అని పలుకగా; పెలుచన్+ఆర్చి= పెద్ద కేకలు పెట్టి; సేనా+అగ్రచరులు= సైన్యంలో ముందు నడిచేవారు; వారల మీదన్= ఆ గంధర్వులపై; ప్రచుర, శప్త+అప్త, పాతంబు= ప్రసిద్ధమైన బాణాలను మంత్రమహామతో కూడిన బాణాలను ప్రయోగించటం; చేయన్+తొడంగినవ్= సలుపుటము పూనగా; తొలంగి= ఆ చోటు వీడి; చని= వెళ్లి; గంధర్వులు; ఆ డ్జణంబు+అ= ఆ నిమిషంలోనే; చిత్రసేనునకున్= (గంధర్వ ప్రభువు అయిన) చిత్రసేనుడికి; అంతయున్= సమస్తాన్ని; చెప్పి పుచ్చినవ్= నివేదించగా; ప్రబల, రోష రంజిత+అననుండు+ఇ= మిక్కటమైన కోపంచేత ఎర్రబడిన ముఖం కలవాడై; అతండు= చిత్రసేనుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా దండెత్తివస్తున్న కౌరవయోధులకు అడ్డం వచ్చి కొందరుగంధర్వులు సామవాక్యాలతో ఇట్లా అన్నారు- ‘ఓ దుర్భోధనభటులారా! కౌరవేతలారా! మీరెందుకు దండెత్తి వస్తున్నారు? మీకూ మాకూ కయ్యం ఎందుకు? ఆగండి అని. కాని, ఆ సాంత్యవాక్యాలను కౌరవులు లెక్కచేయక సింహానాదాలు చేశారు. సైన్యానికి ముందు నడిచే భటులు గంధర్వులపై శప్తాలు అప్తాలు ప్రయోగించారు. అంతట గంధర్వులు తప్పుకొని, వెళ్లి తమప్రభుమై చిత్రసేనుడికి జరిగిన సంగతి నివేదించారు. చిత్రసేనుడి మొగం కోపంతో ఎర్రబడింది.

క. ‘చనుడు రయంబున నా దు, భృములం గౌరవులఁ బొటివి సమయింపుడు మీ’
రని బహుసహస్ర సంఖ్యలఁ, బనిచెను గంధర్వవరులఁ బ్రకటితబలులన్.

389

ప్రతిపదార్థం: మీరు= ఓ గంధర్వలారా; రయంబున్= వేగంగా; చనుడు= వెళ్లండి; మీరు! ఆ దుష్టమల్= ఆ చెడ్డవారిని; కౌరవుల్= కురువంశస్థులను; పొదివి= చుట్టుముట్టి; సమయింపుడు= సంహరించండి; అని= అని (అజ్ఞాపించి); బహు, సహస్ర, సంఖ్యల్= పెక్క వేల మందిని; గంధర్వ వరుల్= గంధర్వులలో తేష్టులైనవారిని; ప్రకటితబలుల్= సుప్రసిద్ధమైన బలం కలవారిని; పనిచెను= నియమించాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ గంధర్వలారా, మీరు వేగంగా దండెత్తి పొండి. చెడ్డవారైన ఆ కౌరవులను చుట్టుముట్టి సంహరించండి’ అని చెప్పి, చిత్రసేనుడు యుద్ధంలో ఆరితేరిన వీరులైన పెక్క వేలమంది గంధర్వభటులకు ఆళ్ళ నిచ్చాడు.

వ. జిట్టు పనిచిన.

390

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా చిత్రసేనుడు తన సైనికులను ఆజ్ఞాపించగా.

ఉ. ఆయత కుంత కార్యుక గదాసి పరశ్వధ శూల పట్టిసొ
ద్వాయుధ ఫోరహస్తులు గులాచలతుంగతనుల్ ప్రచండతే
జీయుతు లా వియచ్ఛరులు శూరతమై నడతెంచి బల్యించి
గో యని తాకి రుగ్రరణకోవిదులై కురురాజైసైన్యమున్.

391

ప్రతిపదార్థం: ఆయత, కుంత, కార్యుక, గదా+అసి, పరశ్వధ, శూల, పట్టిస+అది+అయుధ, ఫోర, హస్తులు= నిడుపైన బల్లెం, విల్లు, గద, కత్తి, గండ్ర గొడ్డలి, కొఱ్ఱు, అడ్డకత్తి మున్సుగు పోటుముట్టులతో భయంకరమైన చేతులు కలవారు; కుల+అచల, తుంగ, తనుల్= కుల పర్వతాలవలె ఎత్తు అయిన శరీరాలు కలవారు; ప్రచండ, తేజస్+యుతులు= భయంకరమైన కాంతితో కూడినవారు; ఆ వియత్తి+చరులు= ఆ (అకసంలో చరించేవారు) గంధర్వులు; శూరత మైన్= పరాక్రమం చొప్పున; నడతెంచి= వచ్చి; బల్యించి= బలంతో; ‘కో’ యని= కో అనే సప్యడి చేస్తాడు; ఉగ్ర, రణ, కోవిదులు+ఇ= భయంకరమైన యుద్ధం చేయటంలో నేర్చి గలవారై; కురు, రాజ, సైన్యమున్= కురువంశానికి చెందిన రాజుయొక్క (దుర్యోధనుడి యొక్క) సేవను; తాకిరి= ఎదుర్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: నిడుపైన బల్లెము, విల్లు, గుదియ, కత్తి, గండ్ర గొడ్డలి, కొఱ్ఱు, అడ్డకత్తి మున్సుగు పోటుముట్టును ధరించిన భయంకరమైన చేతులు కలవారు, కులపర్వతాలవలె ఎత్తైన శరీరాలు కలవారు, దేదీప్యమానమైన పర్వస్సుతో వెలుగొందేవారు, ఆకాశంలో సంచరించగల శక్తి గలిగిన గంధర్వులు పరాక్రమంతో దండెత్తి వచ్చి సింహాదాలు చేస్తాడు దుర్యోధనుడి సేవనలను డీకొన్నారు.

వ. జవ్విధంబున గంధర్వులు బెట్టిదంబుగాఁ గెట్టి నొప్పింపం దొడంగినం గలంగి దుశ్శాసనాది కౌరవులు సైన్యంబుగాఁ దెరలి దుర్యోధను చేరువకుం బఱచినఁ, గర్భం దొక్కరుండ సుస్థిరుం డయి నిలిచి గంధర్వుల నిలువలించి భల్లార్థచంద్ర ప్రముఖ బహుభాణపాతంబులం డబీయదేహంబులు ఖండించుచు నిమిష మాత్రంబునఁ జిత్రసేను సైనికశతంబుల రూపుమాపుటయు, మణియుం బైపై గంధర్వులు శతసహస్ర సంఖ్యలు తోతెంచినం బృథివి యెల్లను గంధర్వముయం బై నట్టుండ నప్పుడు.

392

ప్రతిపదార్థం: ఇవ్విధంబున్= ఈ రీతిగా; గంధర్వులు= వేలుపుజాతివారు; బెట్టిదంబుగాఁ= ప్రగంధంగా, మిక్కటంగా; కిట్టి= ఎదిరించి, ఢీకొని; నొప్పింపన్= బాధింపగా; తొడంగినం్= సమకటగా; కలంగి= కలతచెంది; దుశ్శాసన+అది, కౌరవులు=

దుశ్శాసనుడు మున్సగు కురువంశస్తులు; సైన్యంబుగాన్= తమ సేనలతోపాటు; తెరలి= వెనుకకు మరలి; దుర్యోధను చేరువకున్= దుర్యోధనుడి దగ్గరకు; పఱచినవ్= పారిపోగా; కర్ణండు+ఒక్కరుండు+అ= కర్ణుడు ఒకడు మాత్రమే (ఏకైక విరుద్ధాన్); సుస్థిరుండు+అయి= కదలకుండ నిలిచినవాడై; నిలిచి= అగి; గంధర్వులన్= గంధర్వులను; నిలువరించి= అపి; భల్ల+అర్థచంద్ర ప్రముఖ బహుల బాణపాతంబులన్= ఈటె, చంద్రవంక మున్సగు అనేకమైన అమ్ములు ప్రయోగించటం చేత; తదీయ దేహంబులు= వారియొక్క (గంధర్వులయొక్క) శరీరాలు; ఖండించుచున్= ముక్కలు ముక్కలుగా చేస్తూ; నినిషమాత్రంబునన్= క్షణకాలంలో; చిత్రసేను సైనిక శతంబులన్= చిత్రసేనుడియొక్క భటులను వందలకొలది; రూపు మాపుటయున్= సంహరించటమున్నా; మటియున్= వెండియు; సైసైన్= అదనంగా; గంధర్వులు; శతసహాస్ర సంఖ్యలు= లెక్కమ లక్షల మంది; తోతెంచినవ్= రాగా; పృథివి+ఎల్లను= భూమి అంతయు; గంధర్వ, మయంబు+ఐనట్లు= గంధర్వులతో నిండింది అయినట్లు; ఉండెన్= ఉండింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా గంధర్వులు కౌరవేనలను చుట్టుముట్టి నొప్పించసాగారు. దుశ్శాసనుడు మొదలైన కౌరవులు గంధర్వులధాటికి తాళజాలక రణరంగం వీడి దుర్యోధనుడి సమక్షానికి పారిపోయి చేరారు. కానీ, కర్ణుడు ఒక్కడే యుద్ధభూమిలో సైన్యంతో నిలిచి బల్లెములతో అర్థచంద్రబాణాలతో గంధర్వులశరీరాలు ఖండించి నినిషమాత్రములో చిత్రసేను సైనికులను వందలకొలది సంహరించాడు. ఎంతమంది రణరంగంలో కూలుతున్నా, ఆగక గంధర్వులు లక్షలకొలది వచ్చి కర్ణుడిపై పడసాగారు. భూమిఅంతా అప్పుడు గంధర్వులతో నిండి ఉన్నట్లు కన్నించింది. అప్పుడు.

చ. శకునియుఁ దమ్ములుం బ్రథలసైన్యముతో నడతేర నాహావో

తుస్కమతి యై సుయోధనుడు సూతతమూభవుఁ దున్సుచోటికిం

బ్రకటబుజోగ్రతం గడగి బల్యిఁ దబిపుకోటిఁ దాకినన్

సకలజగద్భుయంకరలసత్పమరోత్పవ మయ్య నయ్యదన్.

393

ప్రతిపదార్థం: సుయోధనుడు= దుర్యోధనుడు; శకునియున్= సాబలుడు; తమ్ములున్= అనుజ సోదరులును; ప్రబల సైన్యముతోన్= మిక్కుటమైన సేనతో; నడతేరన్= తరలి రాగా; ఆహవ+ఉత్సుక, మతి+ఇ= యుద్ధం చేయటంలో ఉత్సాహం కల మనస్సు కలవాడై; సూత, తమూభవుడు= సూతుడి పుత్రుడైన కర్ణుడు; ఉన్న చోటికిన్= ఉన్న ఘలానికి; ప్రకట, భజ+ఉగ్రతన్= సుస్పష్టంగా వెల్లడి అయిన పరాక్రమం యొక్క భయంకరత్వం చూపున; కడగి= పూని; బల్యిఁ= బలం చూపి; తద్వ+రిపుకోటిన్= ఆ శత్రు సమూహాప్సి; తాకినన్= తలపడగా; ఆ+ఎడన్= ఆ సమయంలో, అచట; సకల, జగత్త+భయంకర, లసత్, సమర+ఉత్సవము= సమస్తమైన జగత్తుకు వెరపు గొలుపేది ప్రకాశించేది అయిన యుద్ధమనే పండుగ; అయ్యెన్= జరిగింది.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు తనవెంట శకునీ, తమ్ములూ సైన్యమై రాగా, ప్రబలసేనలతో కూడి యుద్ధం చేసే ఉత్సాహంతో కర్ణుడున్న ఘలానికి పరాక్రమాటోపంతో చేరి గంధర్వులను చుట్టుముట్టాడు. అప్పుడు జగద్భుయంకరమైన ఘోరయుద్ధం కౌరవులకూ గంధర్వులకూ జరిగింది.

క. కొండొకసేపునకు మహాఁ, ధ్వండస్యానేకఫోరతరవిశిఖవ్యా

ఖండిత శలీరులై ధృతి, ఖండితముగఁ బల్లటిచిల గంధర్వు లనిన్.

394

ప్రతిపదార్థం: కొండొక సేపునరున్= కొంత తడవునరు; గంధర్వులు; మహా+ఉర్ధ్వండ, సృష్టి+అనేక, ఫోరితర, విశిఖ, వ్యాఘండిత, శరీరులు+బు= గండరగండలు అయిన ప్రభువులచేత విడువబడిన భయంకరమైన బాణాలచేత ముక్కలుగా చేయబడిన దేహాలు కలవారై; ధృతి, ఖండితముగన్= ధైర్యం కత్తిరించబడినదికాగా; అనిన్= యుద్ధంలో; గంధర్వులు= పల్లటిలిరి= చలించారు.

తాత్పర్యం: శకునితో తమ్ములతో కలసి దుర్మోధనుడు కొంతసేపు యుద్ధం చేయబూనగా, ఉర్ధ్వండులైనవారు విడిచిన భయంకర బాణాలచేత ఖండించబడిన దేహాలు కలవారై గంధర్వులు తల్లడిల్లిపోయారు.

చిత్రసేనుం డను గంధర్వరాజు దుర్మోధనునితో యుద్ధము సేయుట (సం. 3-230-21)

క. గంధర్వులు దెరలుట విని | గంధర్వవిభుండు కోధకలుపితమతి ర్యై
గంధగజము చందమును, ము | దాంధగతిం గవిసే గౌరవానీకముపై.

395

ప్రతిపదార్థం: గంధర్వులు; తెరలుటన్= వెనుబడటం; చావటం; విని= ఆలకించి; గంధర్వ విభుండు= గంధర్వల రాజు, చిత్రసేనుడు; క్రోధ, కలుషిత, మతి+బు= కోపంచేత కలత చెందిన బుద్ధి కలవాడై; కౌరవ+అనీకముపైన్= కౌరవుల సేనపై; గంధ, గజము, చందమున్నన్= మదంచిన యేముగు మాదిరిగా; మద+అంధ, గతిన్= మదంచేత కస్య గానవివాడై; కవిసేన్= ముట్టడించాడు.

తాత్పర్యం: గంధర్వులు యుద్ధంలో బిడిపోయిన వృత్తాంతాన్ని ఆలకించి, గంధర్వప్రభువైన చిత్రసేనుడు మదపుటేనుగు మాదిరిగా, మదంచేత గ్రుడ్డితనం ఏర్పడినరీతిగా కౌరవసైన్యాన్ని ఎదుర్కొన్నాడు.

వ. జట్లు గవిసి చిత్రసేనుండు.

396

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ముట్టడించి చిత్రసేనుడు.

శా. మాయాసంగరకోవిదుండు వికసన్యాయాస్త్రజాలంబులన్
వాయువ్యాప్తి యడంగ నర్జుకిరణప్రాతంబు రుద్ధంబుగా
జేయం జీచ్ఛిను, ద్రైష్మే దేరులు, కరుల్ శీర్షంబు లయ్యేన్, దళ
త్యాయం బయ్య హాయాలి, గూలిల భటుల్ కారవ్యసైన్యంబునన్.

397

ప్రతిపదార్థం: మాయా, సంగర, కోవిదుండు= మోసంతో కూడిన యుద్ధంలో నేర్పితనం కలవాడు, చిత్రసేనుడు; వికసత్త+ మాయా+అప్త, జాలంబులన్= శోభిల్లేవి, మాయతో కూడినవి అయిన మంత్రమహిమతో కూడిన ఆయుధ సముదాయాలచేత; వాయు, వ్యాప్తి+అడంగన్= గాలి వీవటం (వ్యాపించటం) లేకుండేటట్లుగా; అర్చ, కిరణ, ప్రాతంబు= సూర్యడి రశ్ముల సముదాయం (సూర్యకాంతి); రుద్ధంబుకాన్= అడ్డగించబడేటట్లు; చేయన్+చొచ్చినన్= చేయసాగగా; కౌరవ్ సైన్యంబునన్= కౌరవుల సైన్యంలో; తేరులు= రథాలు; త్రైళ్లేన్= కూలిపోయాయి; కరుల్= ఏనుగులు; శీర్షంబులు+అయ్యేన్= ఖండించబడ్డాయి; హాయ+ఆలి= గుర్రాల గుంపులు; దళత్త+కాయంబు+అయ్యేన్= ఖండించబడిన శరీరాలు కలవి అయ్యాయి; భటుల్= సైనికులు; కూలిరి= నేల కౌరిగారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా చిత్రసేనుడు యుద్ధం చేయటానికి ఉపక్రమించినపుడు కౌరవోన చిందరవందర అయిపోయింది. చిత్రసేనుడు మాయాయుద్ధం నేర్చినవాడు. అతడు మాయతో కూడిన మంత్రబాణాలను ప్రయోగించాడు. అందుచేత గాలి ఆడటం ఆగిపోయింది. సూర్యకీరణాలకాంతి అడ్డగించబడింది. రథాలు విరిగి పోయాయి. ఏనుగులు ఖండించబడ్డాయి. గుర్రాలశరీరాలు తుత్తునియలయ్యాయి. భటులు నేల కూలారు.

K. పాణవి యొకని కొక్కనికిని ; బదుగురు పదుగురుగు గవిసి పారవసేనం
బోధివి సమయంపే దొడగిలి , వదలక గంధర్వ లని నవార్యోధ్దత్తులై.

398

ప్రతిపదార్థం: గంధర్వులు; అవార్య+ఉద్దతులు+ఽః = వారించరాని అతిశయం కలవారయి; పాదలి= విజ్యంభించి; ఒకనికిన్+ ఒక్కనికిని= ఒకడికి ఒక్కుక్కడికిన్ని (ఒక్కుక్క కౌరవభటుడికి); పదుగురు, పదుగురుగ్నే= పదిమంది పదిమందిగా; కవిసి= చుట్టుముట్టి; పారవసేనన్= కౌరవులనేనను; పాదివి= అలముకొని; సమయంప్నే= సంహరించటానికి; వదలక= విడువక; తొడుగిరి= పూనుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: కౌరవోనలోని ఒకభటుడి చుట్టు పదిమంది గంధర్వభటులు చుట్టుముట్టి, కేవలం సంభ్యాబలం చొప్పున వారించటానికి వీలులేనివారై, గంధర్వులు కౌరవుల భటులను సంహరించటానికి సిద్ధపడ్డారు.

v. అవ్యాయచ్ఛయల విక్రమంబునకు నోర్మక బెదల చెదల కురురాజైసైన్యంబు ధర్మనందనుం దుష్ట కందువకుఁ బాటందిండంగే; నప్పుడు రాథేయుం డజేయుండై కులశైలంబునుం బోలే దరలక నిలిచి గంధర్వులు గురియు శరవర్షంబున మునుగుచుఁ దన యోపింత పెనంగుచుండే; సోదర సాబల సహాయుండై దుర్యోధనుండు గర్జసాహాయ్యంబు వదలక నిలిచే; నంత ననంతసత్పువైన గంధర్వ లనేకులు సుట్టుముట్టి. 399

ప్రతిపదార్థం: కురు, రాజ, సైన్యంబు= కౌరవుల రాజయొక్క (దుర్యోధనుడి) భట సమూహం; ఆ+వియత్త+చరుల= ఆకసంలో తిరిగే వారైన ఆ గంధర్వులయొక్క; విక్రమంబునకున్= శౌర్యనికి; ఓర్మక= తాళజాలక; బెదరి= భయపడి; చెదరి= ఇటు అటు పారి; ధర్మనందనుండు= ధర్మప్రత్యుతుడు; ఉన్న కందువకున్= ఉన్నచోటికి; పారవ్న+తొడంగేన్= పరుగెత్తి పోవటానికి మొదలుపెట్టారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; రాథేయుండు= రాథ ముమూర్ఖునై కర్మడు; అజేయుండు+ఽః= జయించ శక్యంకానివాడై; కులశైలంబున్+పోల్నే= కుల పర్వతంవలె; తరలక= వెనుదిరుగక; నిలిచి= నిలబడి; గంధర్వులు= వేలుపుజాతివారు; కురియు= వర్షించే; శర వర్షంబునక్= బాణాలనెడి వాసలో; మునుగుచున్= మునిగిపోతూ; తన+ బిపికన+ అంత= తన శక్తి మేరకు; పెనంగుచుండైన్= పోరాదుతూ ఉన్నాడు; సోదర సాబల సహాయుండు+ఽః= తమ్ములును శకునియు సాయంగా కలవాడై; దుర్యోధనుండు= సుయోధనుడు; కర్మ సాహాయ్యంబు= కర్మడికి తోడ్పుడుతుండటం; వదలక= విడువక; నిలిచేన్= నిలబడెను; అంతన్= పిదప; అనంత, సత్యులు+ఖన= తుది లేని బలంగలవారైన; గంధర్వులు; అనేకులు= పెక్కమంది; చుట్టుముట్టి= పాదివి.

తాత్పర్యం: ఆ గంధర్వుల పరాక్రమానికి సహించలేక వికావికలై, దుర్యోధనుడి సైన్యం ధర్మరాజున్న చోటికి పరుగెత్తసాగింది; అప్పుడు కర్మడు వెనుదిరగక, కులపర్వతంవలె స్థిరంగా నిలిచి గంధర్వులు గుప్పించే బాణాల వర్షంలో మునుగుతూ కూడా తామ శక్తివంచన లేకుండా యుద్ధం చేస్తూ ఉన్నాడు. సోదరులూ, శకునీ తనకు సహాయం చేస్తూ ఉండగా దుర్యోధనుడు కర్మడికి ఆసటబాసటగా నిలిచాడు. అప్పుడు అమితబలులైన గంధర్వులు అనేకమంది వారిని చుట్టుముట్టారు.

ఉ. కొందఱు సూతు, నశ్చములఁ గొందఱు, కొందరు చాపదండ్రముం
గొందఱు చక్రయుగ్నకముఁ, గొందఱు విస్మిలితాతపత్రముం
గొందఱు కూబరంబు, మతి కొందఱు కేతువుఁ, గొంద అక్షమున్
దండహిఁ దున్నిషైచి విరథిత్వ మొనల్లిల సూతసూతికిన్.

400

ప్రతిపదార్థం: కొందఱు= కొంతమంది (గంధర్వులు); సూతున్= సారథిని; కొందఱు= కొంతమంది; అశ్వములన్= గుద్రాలను; కొందఱు= కొంతమంది; చాప దండమున్= విల్లుయొక్క కాండాన్ని; కొందఱు= కొంతమంది; చక్ర, యుగ్నకమున్= (రథం యొక్క) చక్రాల జంటను; కొందఱు= కొంతమంది; విస్మిరిత+ఆతపత్రమున్= ప్రకాశించే గౌడుగును; కొందఱు= కొంతమంది; కూబరంబు= రథం యొక్క నోగలును; మతి కొందఱు= ఇంకా కొంతమంది; కేతువున్= పతాకాన్ని; కొందఱు= కొంతమంది; అక్షమున్= రథం యొక్క ఇరుసును; దండహిన్= తరచైన వరుసలో; తున్నిషైచి= ఖండించి; సూతసూతికిన్= సూతడి కొడుకైన కర్ణుడికి; విరథిత్వము+బనర్చిరి= తేరు లేనితనాన్ని కలిగించారు (రథాన్ని ధ్వంసం చేశారు).

తాత్పర్యం: గంధర్వభటులలో కొంతమంది సారథిని, కొంతమంది గుద్రాలను, కొంతమంది వింటీబద్దను, కొంతమంది రెండుచక్రాలను; కొందరు వెలుగొందుతున్న గౌడుగును; కొందరు నోగలును; మరికొంతమంది జెండాను; కొందరు ఇరుసును ఖండించి సంరంభంతో కర్ణుడిరథాన్ని ముక్కలు ముక్కలు చేశారు.

ఉ. ఇట్లు విరథుం దయి కర్ణుండు వికర్ణురథం బెక్కిరణభూమికిం దొలంగి చనియే; దుర్యోధనుండు విముఖుండు గాక పరబలంబు మార్చిని పెనంగం దొడంగినం గినిసి చిత్రసేనుండు వానిం దలపడి తచీయస్యందనంబు రాథేయురథంబు నట్లు భగ్గుంబుగాఁ జేయించి, విరథుం దగు నమ్మిషావిభుం గేశాకర్ణణంబున నేలం బద్ధైచి పెడకేలు గట్టి సింహానాదంబు సేసినం, దక్కిన గంధర్వులుం గసుకనిం బేళ్ల యతని వనితా జనంబులను, దత్తోదరు లగు దుశ్శాసన దుల్యిషహ దుర్యుభి వివింతతి చిత్రసేన విందాసువిందులను, దత్తసూభస్తులను, దచీయమంతులను బట్టి బంధించి చిత్రసేనున కొప్పించి; రంతు బెఱకోరపులును బౌరులు నమాత్ములుం జెదల యాక్రోశించుచుం బఱచి, ధర్మపత్రు శరణు సాచ్చి యి ట్లనిల.

401

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; విరథుండు+లయి= తేరును కోలుపోయినవాడయి; కర్ణుండు= కర్ణుడు; వికర్ణు, రథంబున్+ ఎక్కి= వికర్ణుడియొక్క తేరును ఎక్కి (వికర్ణుడు దుర్యోధనుడి తముడు); రణ, భూమికిన్= యుద్ధం చేసే స్థలానికి; తొలంగి= వదలి దూరంగా; చనియెన్= వెళ్లాడు; దుర్యోధనుండు= సుయోధనుడు; విముఖుండు+కాక= (యుద్ధభూమికి) వెనుదిరిగిన మెగం కలవాడు కాక; పరబలంబున్= శత్రు సేనను; మార్చిని= ఎదిరించి; పెనంగ్ను+తొడంగినన్= పోరాడటం సాగించగా; కినిసి= కోపించి; చిత్రసేనుండు= గంధర్వ రాజు; వానిన్= దుర్యోధనుడిని; తలపడి= చుట్టుముట్టి; తదీయ, స్వందనంబు= ఆతడి యొక్క (దుర్యోధనుడి యొక్క) రథాన్ని; రాథేయు రథంబు+అట్ల= కర్ణుడి తేరు వలనే; భగ్గుంబుగాన్= ముక్కలు అయ్యెట్లుగా, చేయించి= ఒనర్చి; విరథుండు+లగు= తేరును కోలు పోయినవాడు అయిన; ఆ+మహిషిభున్= ఆ రాజును (దుర్యోధనుడిని); కేశ+ఆకర్ణణంబునన్= జూట్టు పట్టుకొని; నేలన్= భూమిమీద; పడవ్వైచి= పదేటట్లుగా త్రోచి; పెడకేలు+కట్టి= చేతులు వెనుకువిరిచి బంధించి; సింహానాదంబు+చేసినన్= (విజయ సూచకమైన) సింహం చేసే గర్జన వంటి శబ్దం చేయగా; తక్కిన= మిగిలిన; గంధర్వులున్; కనుకనిన్= సంభ్రమంతో; పేర్చి= అతిశయించి; అతని= దుర్యోధనుడి యొక్క; వనితా జనంబులను= ప్రీల సమూహాలను; తద్ద+సోదరులు+అగు= ఆతని తోడబుట్టుపులు అయిన; దుశ్శాసన, దుర్యుషహ, దుర్యుభి, వివింతతి, చిత్రసేన, వింద+లను విందులను= దుశ్శాసనుడు, దుర్యుషహుడు; వివింతతి,

చిత్రసేనుడు, విందుడు, అనువిందుడు అనే పేర్లు కల వారలను; తద్+తనూభవులను= ఆతడి యొక్క (దుర్యోధనుడి) కొడుకులను; తదీయ, మంత్రులను= ఆతడి యొక్క సచివులను; పట్టి= పట్టుకొని; బంధించి= చెఱపట్టి; చిత్రసేనునకున్= చిత్రసేనుడికి; ఒప్పించిరి= అప్పగించారు; అంతన్= పిదప; పెఱ కౌరవులను= తక్కిన కౌరవ వంశస్థులను; పారులును= (హస్తినా)పుర వాసులును; అమాత్యులన్= మంత్రులును; చెదరి= చెల్లాచెదరై; ఆక్రోణించుచున్= రోదనం చేస్తూ; పఱచి= పరుగెత్తి; ధర్మపుత్రున్= ధర్మరాజును; శరణ+చొచ్చి= రక్షణ ఇమ్మని ఆశ్రయించి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కర్మాదు రథాన్ని కోలుపోయినవాడై, దుర్యోధనుడి తమ్ముడైన వికర్ణాడిరథం ఎక్కి యుద్ధభూమిని వీడి వెళ్లాడు. (అంతకుముందు కర్మాదు ఏకైకవీరుడై చాలసేపు గంధర్వులతో పోరాడి వారిని నిలువరించి ఉన్నాడు). దుర్యోధనుడు యుద్ధభూమిని వీడక నిలబడి శత్రుసేనలను ఎదిరించి పోరాటం కొనసాగించటం చూచి గంధర్వరాజు అయిన చిత్రసేనుడు కోపించి, దుర్యోధనుడితో తలపడి, ఆతడి రథాన్నిగూడ కర్మాడిరథంవలెనే భగ్య మొనరించాడు. పిదప, రథాన్ని కోలుపోయిన దుర్యోధనుడిని చిత్రసేనుడు జుట్టుపట్టుకొని యాడ్చి నేలమీద పడవైచి, ఆతని చేతులు వెనుకు విరిచి కట్టి, విజయసూచకంగా సింహాదం చేశాడు. ఆ దృశ్యాన్ని చూచి, సంఘమంతో మిగిలిన గంధర్వులు విజుంభించి దుర్యోధనుడి భార్యలను, తమ్ములైన దుశ్శాసనుడు, దుర్విష్ణుడు, వివింశతి, చిత్రసేనుడు, విందుడు, అనువిందుడు అనే వారిని, దుర్యోధనుడి కుమారులను, దుర్యోధనుడి మంత్రులను పట్టి బంధించి చిత్రసేనుడికి అప్పగించారు. అంతట మిగిలిన కౌరవులు, హస్తినాపుర జనులు, మంత్రులు రోదిస్తూ పారిపోయి ధర్మపుత్రుడిని శరణు వేడి ఇట్లు పలికారు.

విశేషం: ప్రాచీనభారతదేశంలో శరణువేడటం అనే సంప్రదాయం పేర్కొన తగింది. శరణు వేడటం అంటే దిక్కులేని దీనులు గొప్పవారిని రక్షణాకై ప్రార్థించటం. శరణు వేడినచో శత్రువుల వైనము కాపాడటం అలనాటి వీరమర్యాద, జ్ఞాత్రథర్మం.

మ. ‘ఫుసబాహాబలదుల్శవారమహిమన్ గంధర్వావీరుల్ సుయో
ధనుః దత్యాంతలుః దత్పుషోదరుల బంధప్రాప్తులం జేసి కై
కొని వేపోపుచు సున్న వా రదే: లపుళ్లోభంబు గావించి, నీ
యసుజప్తాతమ్యః గావవే కరుణ నిండారంగ రాజీత్తమూ!’

402

ప్రతిపదార్థం: రాజ+ఉత్తమా!= ప్రభువులలో శ్రేష్ఠుడైన వాడా! ఓ ధర్మరాజా!; ఫున, బాహో, బల, దుర్మివార, మహిమన్= గొప్ప పరాక్రమ శక్తి కలగటం వలన వారించటానికి వీలులేని గొప్పతనం వలన; గంధర్వ వీరుల్= వేలుపుజాతీవారైన శారులు; సుయోధనున్= దుర్యోధనుడిని; తద్+కాంతలన్= ఆతడి యొక్క వనితలను; తద్+సహోదరులన్= ఆతడి యొక్క తమ్ములను; బంధప్రాప్తులన్+చేసి= సంకెళ్లతో బంధించి; కైకొని= తీసుకొని; వే= వేగంగా; పోవుమన్+ఉన్నవారు+అదె= పెళ్లుతున్నారు అరుగో; రిపు, జ్ఞోభంబు+కావించి= శత్రువులకు కలత కలుగజేసి; నీ అమజ, ప్రాతమున్= నీ సహోదరుల సమూహాన్ని; కరుణ= దయ; నిండు+ఆరంగన్= పరిపూర్ణం కాగా, కావవే! రష్మించవే! (కాపాడుము).

తాత్పర్యం: ‘రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన ఓ ధర్మరాజా! గంధర్వయోధులు సాటిలేని శార్యం ప్రదర్శించి వారించటానికి వీలులేని మహిమతో దుర్యోధనుడిని, ఆతని కాంతలను, సహోదరులను చెఱబట్టి తీసుకొని పోతున్నారు. శత్రువులను జయించి, నీవు ఇప్పుడు నీ సోదరులను కాపాడవలెనని మా ప్రార్థన. ఇట్లు దయ చూపుట నీకే తగును.’

శ. అని కృతాంజలులై పలుకుచుస్తు వాలిం జూచి భీమసేనుండు ప్రమాణితానముం డుచు ధర్మపుత్రున కి ట్లసియె.403

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; కృత+అంజలులు+హ= ఘటించిన నమస్కృతి కలవారై, (కైమోడ్ఫి); పలుకుచున్న వారిన్+చూచి= మాటలాడుతున్న వారిని గమనించి; భీమసేనుండు= భీముడు; ప్రవసిత+ఆననుండు+అగుచున్= బాగా సవ్యిన మొగం కలవాడు బోతూ; ధర్మపుత్రునకున్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అంటూ అంజలి ఘటించి ప్రార్థిస్తున్న దుర్భోధనుడి మంత్రులను చూచి, భీమసేనుడు సంతోషంతో నవ్వుదొంతరులు వెల్లివిరిసిన ముఖంతో ధర్మపుత్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘మనకుఁ జులుకనయ్యు; మన చేయుపనియ గం , ధర్మవరులు గూడి తగ నొనల్లి;

రింత లెస్సు యగునె! యే భారమును లేక , యుారకుండ మనల నొందె జయము.

404

ప్రతిపదార్థం: మనకున్+మనకు; మఱుకన+అయ్యెన్= సులువు అయింది; మన చేయుపని+అ= మనం నిర్మించవలసిన కార్యమే; గంధర్వ వరులు= గంధర్వులలో శేష్యులు; కూడి= కలిసి; తగన్= ఒప్పిదముగా; ఒనర్చి= చేశారు; ఇంత= ఈ పాటిధైన; లెస్సు+అగునె= మంచిపని జరిగింది కదా; ఏ భారమును= ఎట్టి బరువు బాధ్యతలును; లేక= లేకుండగనే; ఊరక+ఊండన్= మిన్నుకుండగా; మనలన్= మనలను; జయము= గెలుపు; ఒండెన్= పొందింది.

తాత్పర్యం: ‘ఆహో! ఎంత మంచిపని జరిగింది! అసలు మనం చేయవలసిన కర్తవ్యాన్ని మనకు ఎట్టి భారం లేకుండగానే, మనం ఎట్టి కష్టం పడకుండగానే గంధర్వ శేష్యులు నెరవేర్చి మనకు గౌప్య ఉపకారం చేశారు. మనకు విజయం సులువుగా లభించింది గదా!

విశేషం: తెలుగులో సుప్రసిద్ధమైన సామెత “కాగల కార్యం గంధర్వులు తీర్చారు” అనేది ఈ కథనబట్టె ఏర్పడింది.

తే. పుట్టుగల్లిర్యై పాపములకు నెల్ల , బిట్లుర్యై లోకములచేతఁ బిట్లు వడిన

కట్టిండికి నిట్టి కష్టంబుగా నొనల్లి , తగ విధాత్యఁడు చతురుఁ దై నెగడె నేడు.

405

ప్రతిపదార్థం: పుట్టు+కలరి+హ= జన్మం చేతనే (అనగా పుట్టినప్పటి నుండియు) అబద్ధాలాడేవాడై; పాపములకున్= దురితాలకు; ఎల్లన్= అన్నిటికిని; దిట్ల+హ= సమర్థడు అయి; లోకములచేతన్= జగత్తులలోని ప్రజలు అందరి చేతను; తిట్లు+పడిన= తెగడ్తులు పొందిన; కట్టిండికిన్= దుర్మార్గుడికి; ఇట్టి కష్టంబుకాన్= ఇటువంటి కష్టం (గంధర్వుల చేత చెఱవడటం) కలిగేటట్లు; ఒనర్చి= చేసి; తగన్= సరిపోలునట్లు; విధాత్యఁడు= బ్రహ్మాదేవుడు; నేడు= ఈ రోజున; చతురుఁడు+హ= తెలివితేటలు కలవాడయి; నెగడెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: పుట్టుకచేతనే అసత్యవాది అయి, అన్నిపాపాలు చేయటంలో నేర్చరి అయి, లోకాలచేత నిందించబడిన దుర్మార్గుడికి చివరకు ఈ విధంగా గంధర్వులచేత పరాభవం కల్పించి తగిన న్యాయం చేకూర్చిన బ్రహ్మాదేవుడు తెలివిగలవా డని నేటికి బుజువయింది కదా!

మ. విపరీతస్థితి నొంది ఫోరివిపినోర్ధ్వమాసులై నిత్యదుః

ఖపరాభీసతుఁ దూలి రంచు మనలన్ గరోవ్ధుతస్వాంతుఁ దై

యపలాపింపగ వళ్ళి దుర్భయపరుం డా ధార్తరాష్ట్రండు దీ
ఘవరీతాత్ముడు దత్తులంబు గుడిచెన్ సత్యంబు సామాత్ముడై.

406

ప్రతిపదార్థం: విపరీతఃప్రతితిత్తో+బంది= తారుమారైన గతి పొంది; ఫోర, విపిన+ఉర్మి, వాసులు+హ= భయంకరమైన అడవిలో నివసించేవారు అయి; నిత్య, దుఃఖ పరాధీనతన్= ఎల్లప్పుడును కష్టాలకు లోనయి ఉండటంచేత; తూలిరి+అంచున్= పడిపోయారు అంటూ; మనలన్= మనలను; ఆ, ధార్తరాష్ట్రండు= ఆ ధృతరాష్ట్రాడి కొడుకు దుర్యోధనుడు; గర్వ+ఉద్దత్త, స్వాంతుండు+హ= మదంచేత మత్తెక్కిన మనస్సు కలవాడై; అపలాపింపగన్= అవమానించగా; వచ్చి= అరుగుదెంచి; దుర్భయపరుండు= చెడు నడవడిక కలవాడు; రోష, పరీత+ఆత్ముడు= నేరాలతో కూడిన ఆత్మ కలవాడు- దుష్టుడు; స+అమాత్ముండు+హ= మంత్రులతో కూడిన వాడయి; తత్త+ఘలంబు= తన చెడు నడవడికకు తగిన ఘలితాన్ని; కుడిచెన్= అనుభవించాడు; సత్యంబు= ఇది నిజం.

తాత్పర్యం: స్థితిగతులు తారుమారై, అడవులలో ఇడుమలు గుడుచుచు మిక్కుటమైన దైన్యానికి లోబడి పతనం చెందిన వారని తలపోసి మనలను గర్వంచేత మదించిన చిత్తం కలవాడై అవమానించటానికి వచ్చిన ధృతరాష్ట్రాడికొడుకు దుష్టుత్తుడు దుర్యోధనుడు అమాత్ములతో కలిసి తగిన శాస్త్రాన్ని అనుభవించాడు. ఇది నిజం.

వ. వానిదెసం గ్రూప సేయ వల' దనిన సమజునకు నగ్రజుం డిట్లునియే.

407

ప్రతిపదార్థం: వాని, దెసన్= వాని పట్ల, దుర్యోధనుడి యొడ; కృప+చేయన్+వలదు= దయచూప వద్దు; అనినన్= అని చెప్పగా; అగ్రజండు= అస్సగారు (ధర్మరాజు); అసుజునకున్= తమ్ముడికి; (భీముడితో); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ దుర్యోధనుడియొడ దయ చూపరాదు సుమా' అనిన భీమసేనుడితో ధర్మరాజు ఇట్లూ పలికాడు.

క. ‘అకట! యిది పరుషపాక్యము , లకు సమయమే? శరణు సౌభ్రాత్రి లఘుభావముతో
వికలగతి నున్న కౌరవ , నికరమునకుఁ గరుణ సేయ నీకుం దగదే!

408

ప్రతిపదార్థం: అకట!= అయ్యా!; ఇది= ఈ పట్లు; పరుష, వాక్యములకున్= కరినమైన మాటలకు; సమయమే?= వేళ? (కాదు); శరణు+చొచ్చి= శరణు వేడుకొని; లఘుభావముతోన్= అభిమానాన్ని కోల్పోయిన తేలికతనంతో; వికలగతిన్+ఉన్న= కలతచెంది ఉన్న; కౌరవ నికరమునకున్= కౌరవుల సముదాయానికి; కరుణా+చేయన్= దయచూపటం; నీకున్= నీకు (బలవంతుడ వైన ఓ భీమసేనా! నీకు); తగదే= తగదా (తగును).

తాత్పర్యం: ‘అయ్యా, భీమసేనా! నీవు బలవంతుడవుకదా! శరణు చొచ్చిన వారిపై నీవంటివారు జాలి చూపవలేనే కాని కరినమైన మాటలు మాటాడరాదు. కలత చెంది శరణు వేడిన కౌరవులపై నీవు దయచూపాలి సుమా. ఇది జ్ఞాత్రధర్మం.

వ. ఏ కాస్పుయజ్ఞాతు లైన వాలకి నర్థనిమిత్తం బైన భేదం భూక్షోకమాటు ప్రవర్తిల్లు; నంతన చేసి సహజస్నేహంబు దధునేరదు; జ్ఞాతిజనంబులు దమలో నెట్లేవారైన నొప్పుం గాని, యస్మిలవలనం బలభవంబు దొడలనప్పుడు డా రొం డొరులఁ జీకొన కునికి లోక నింధ్యంబు; దుర్యోధనుండు దుర్వాసీతుం దైనను సభార్యం డయి పరులచేతం బట్టు వడియే; బీని నువ్వేళ్ళించిన మనకుం గులహని యగు; నభియునుం గాక శరణాగత

రక్షణంబు రాజమాత్రుం డగు వాని కెల్ల ధర్మంబు; నీయట్టి బాహుబలసంపన్నునకు నిట్టి సుకర్మంబు కర్తృప్రయం బని వేఱు చెప్పునేల? లెమ్ము! నీవును తమ్ములు నిమ్ములు రథంబు లెక్కిస్తరావ్యయుధసన్నద్ధులై చని సుయోధను చెఱ దలగుం' డనినఁ బహనసందసుండు ధర్మసందసున కి ట్లనియే.

409

ప్రతిపదార్థం: ఏక+అన్వయ, జాతులు+అయిన వారికిన్= ఒకే వంశంలో పుట్టినవారికి; అర్థనిమిత్తంబు+ఐన= ధనానికి సంబంధించిన; భేదంబు= కలహం; ఒక్కమాటు= ఒకానొక పర్యాయం; ప్రవర్తిల్లన్= సంభవిస్తుంది; అంతస+చేసి= అంత మాత్రం చేతనే; సహజ స్నేహంబు= ప్రకృతిసిద్ధంగా ఉండే నెయ్యం; తప్ప నేరదు= విడిపోదు; జ్ఞాతి జనంబులు= ఏక కుటుంబాన పుట్టిన వారలు; తమలోన్= తమలో తాము; ఎట్టివారు+ఐన్= ఎటువంటివారు ఐనను; ఒప్పున్= సరిపోతుంది; కాని= కాని; అన్యుల వలన్నే= పరుల మూలంగా; పరిభవంబు= పరాభవం; తొడిరస్పుడు= ఏర్పడినప్పుడు; తారు= తాము; ఒండొరులన్= ఒకరినొకరు; చేకొనక+ఉనికి= తోడ్పుడుండటం; లోక, నింద్యంబు= ప్రజలచేత గ్ర్హించబడతగింది; దుర్యోధనండు= సుయోధనుడు; దుర్మీతుండు+అయినను= చెడ్డ నడవడిక కలవాడు అయినను; సభార్యండు+అయి= భార్యలతో కూడినవాడై; పరులచేతన్= ఇతరుల చేత; పట్టువడియెన్= బంధించబడ్డాడు; దీనిన్= ఈ విషయాన్ని; ఉపేక్షించినన్= లెక్కచేయకపోతే; మనకున్= మనకు; కులహాని+అగున్= కుటుంబానికి కీడు కలుగుతుంది; అదియున్+కాక= అంతమాత్రమే కాక; శరణ+అగత, రక్షణంబు= రక్షణకై ప్రార్థించ వచ్చినవారిని కాపాడటం; రాజ మాత్రుండు+అగు వానికిన్+ఎల్లన్= కేవలం రాజు అయిన వాడికి; ధర్మంబు= ధర్మం; నీ+అట్టి, బాహు, బల, సంపన్నునకున్= నీ వలె పరాక్రమమే సంపదగా కల వాడికి; ఇట్టి= ఇటువంటి; సుకర్మంబు= మంచి పని; కర్తృప్రయంబు= అవశ్యం ఆచారించవలసిన కృత్యం; అని= అని; వేఱు= ప్రత్యేకంగా; చెప్పున్+ఎల= చెప్పుటెందుకు; లెమ్ము= లేచి నిలబడుము, వెళ్ళటానికి సంసిద్ధం కమ్ము; నీవును; నీ తమ్ములున్= నీ సహాదరులును; ఇమ్ములన్= సంప్రీతితో; రథంబులు+ఎక్కు= తేరులను అధిరోహించి; సర్వ+అయుధ సన్నద్ధులు+ఐ= సమస్త మైన పోటుముట్లు సమకూర్చుకొనిన వారై; చని= వెడలి; సుయోధను+చెల= దుర్యోధనుడి బంధం; తలగుండు= పోగొట్టండి; అనినన్= అని చెప్పగా; పవన సందనుండు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; ధర్మసందనునకున్= ధర్మపుత్రుడికి; ఇట్లు అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఒకేవంశంలో పుట్టినవారికి ధనానికి సంబంధించిన కలహాలు అప్పుడప్పుడు ఏర్పడవచ్చును. అంతమాత్రంచేత ప్రకృతిసిద్ధమైన ప్రేమ తప్పిపోరాదు. ఒకే కుటుంబానికి చెందినవారు తమలో తాము ఏ విధంగా ప్రవర్తించినా సరిపోతుంది కాని, ఇతరులవలన అవమానం కలిగితే ఒకరికొకరు సాయం చేసికొనకపోతే లోకులచేత గ్ర్హించబడతారు. దుర్యోధనుడు చెడునడవడి కలవాడే కావచ్చును. అతడు మనజ్ఞాతి. అతడు తన భార్యలతోపాటు ఇతరులచేత బంధించబడ్డాడు. దీనిని మనం లెక్కపెట్టికపోతే అది మన కుటుంబానికి సయితం అవమాన మాతుందికదా! అంతేకాక, రాజవంశంలో పుట్టినవాడు బలహినుడైనప్పటికి శరణాగతులను కాపాడవలెను. ఇది రాజవంశ మర్యాద. బలహినుడికే శరణాగత రక్షణం కర్తృప్రయైనప్పుడు నీ వంటి బలము గలవానికి అది అవశ్యకర్తృప్రయం అని వేరుగా చెప్పవలెనా? ఇక వారాలు మాని నీ కర్తృవ్యాస్ని నిర్వహించటానికి వేగంగా పూనుకొనుము. నీవూ నీ సోదరులూ హృదయపూర్వకంగా రథాల నెక్కి, మీ మీ ఆయుధాలు ధరించి, దండెత్తి వెళ్లి దుర్యోధనుడిని చెఱ విడిపించండి' అని చెప్పిగా ధర్మపుత్రుడికి భీమసేనుడు ఇట్లు బదులు పలికాడు.

సీ. ‘అనుమాన మొక్కింతయును లేక యలిగి జి, లంబులఁ ద్రోచే, విషంబు వెట్టి గృహదాహ మొనలించే, విహితదురోదర, కపటుడై రాజ్యంబు నపహాలించే,

జనులెల్లఁ జాడంగ వనజాక్షిఁ బాంచాలిఁ ; దలవట్టి యాడ్సీంచే, వలువ లొలువు
బనిచేఁ; బుట్టినకోలె మనకు నక్కటు! సుయో , ధనుఁ దెగ్గు సేయని దినము కలదే?

తే. వానిచేత లొకటి యేనియుఁ దలపువు: నీవు మనుజనాథు! కేవలంపువు

గరుణ పూని యుండు దరయ నెప్పుడు: నిట్టు , లైన మనకుఁ గార్యపుని గాదే?"

410

ప్రతిపదార్థం: మనుజనాథు!= రాజు! ఓ ధర్మరాజు! అనుమానము= సందేహం; ఒక్క+ఇంతయును= ఏ మాత్రమున్నా; లేక= లేకుండా; అలిగి= ఆగ్రహించి; జలంబులన్= నీళ్లలో; త్రోచెన్= నన్ను పదవేశాడు; విషం= విషం; వెట్టున్= తినిపించాడు; గృహాదాహము= ఇల్లు తగులబెట్టటం (లక్కఇల్లు); ఒనరించెన్= చేశాడు; విహిత, దురోదర, కపటుఁడు+ఇ= ఏర్పరచిన జారంలో మోసగాడై; రాజ్యంబున్= రాజ్యాన్ని; అపహరించెన్= అన్యాయంగా కాజేశాడు; జనులు+ఎల్లున్= ప్రజలు అందరు; చూడంగన్= చూస్తుండగా; వనజ+అక్షిన్= పద్మాల వంటి కన్నులు కలదానిని; పాంచాలిన్= ద్రోపదిని; తల+పట్టి= శిరస్సును (శిరోజాలు) పట్టి; శాండ్రుంచెన్= లాగించాడు; వలువలు= వస్త్రాలు; ఒలువన్= తొలగించటానికి; పనిచెన్= నియోగించాడు; పుట్టిన కోల్న్= జన్మించినప్పటి సుండి; మనున్= మను (పాండవులకు); అక్కట!= అయ్యా; సుయోధనుఁ డు= దుర్యోధనుడు; ఎగ్గు= కీడు; చేయని= చేయనట్టి; దినము= రోజు; కలదె= ఉన్నదా (లేదని భావం); వాని చేతలు= దుర్యోధనుడి యొక్క పశులు; ఒకటి+ఎనియున్= ఒక్కటయినను; తలపువు= స్కృంచపు; నీవు; కేవలము+కరుణ+పూని= అచ్చమైన దయ వహించి; ఉండుదు(వు)= ఉంటావు; అరయున్= పరిశీలించగా; ఎప్పుడున్= ఎల్లయెడల; ఇట్టులు+ఖన్నున్= ఈ విధంగానే జిగితే; మనున్= మను (పాండవులకు); కార్య హోని+కాదే?= పనులకు కీడు కలుగడా?

తాత్పర్యం: 'ఓ ధర్మరాజు! ఆ దుర్యోధనుడు మనకు చేసిన అపకారాలను నీవు స్కృంచటం లేదు. అతడు సందేహించకుండ నన్ను గంగమడుగులోనికి త్రోయించాడు, అస్మంలో విషం పెట్టి చంపింప తలపోశాడు. లక్కయింటిలో పెట్టి మనలను దహించాలని చూచాడు. జూదమనే పన్నాగంతో మోసం చేసి రాజ్యాన్ని అపహరించాడు. పద్మాల వంటి కన్నులు కలదానిని - పాంచాల రాజపుత్రిని, ద్రోపదిని నిండుసభలో వస్త్రాపహరణం చేయించాడు. పుట్టినప్పటి సుండి ఈ దుర్యోధనుడు అనుదినం మనకు అపకారాలు చేస్తూనే ఉన్నాడు కదా! నీవు కేవలం దయామయుడై అతడి తప్పులు అన్నింటిని మన్నిస్తే అది మనపనులకు హోనికరమవుతుందికదా!'.

ప. అని పూర్వమైరస్తరణకలుపితుండై పలికిన నతనికి నజాతశత్రుండు సాంత్వనపూర్వకంబుగా ని ట్లనియే.411

ప్రతిపదార్థం: అని= అని; పూర్వ, వైర, స్వరణ, కలుపితుండు+ఇ= కడచిన కాలంలోని శత్రుత్వాన్ని జ్ఞాపకం చేసికొనటం చేత, కలత చెందిన వాడై; పలికినన్= మాట్లాడగా; అతనికిన్= ఆ భీమసేనుడికి; అజాత శత్రుండు= పుట్టుని శత్రువులు కలవాడు- అనగా ఎవరిని విరోధులుగా పరిగణించని మహామభావు ఔన సాత్మికస్వభావుడు ధర్మజుడు; సాంత్వన పూర్వకంబుగాన్= ఓదార్పుమాటలతో; ఇట్టు అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని, పూర్వ శత్రుత్వాన్ని జ్ఞాపకం చేసికొనటం చేత కలతచెందిన భీముడితో, అజాతశత్రువు అయిన ధర్మరాజు ఈ విధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: ఈ ఘటం ధర్మరాజుకు ఏర్పడిన 'అజాతశత్రువు' అనే బిరుదాన్ని సార్థకం చేస్తున్నది.

అ. 'కావరయ్య యనినుఁ గరము దుర్భలుఁ ఔనుఁ , జెనసి యోపినంత సేయు ననిన,

సూరకుండునయ్య? యుత్తమశారుండు , బీనజనుల యున్నతెఱగు సూచి.

412

ప్రతిపదార్థం: కావరు+అయ్య+అనివన్= కాపాడండి అయ్య! అని అడిగితే; కరమున్= మిక్కిలి; దుర్గలుడు+ఐవన్= బలహీనుడే అయినప్పటికి; చెనసి= పూని; ఓపినంత= చేత్వైనంత మేర; చేయున్= ఒనరిస్తాడు; అనివన్= అనగా; ఉత్తమ శారుండు= మంచి పీరుడు; దీనజనుల, ఉన్న, తెలుగు= కష్టంలో ఉండి దైర్యం కోలుపోయిన వారు ఉన్న విధం; చూచి= అరసి; ఊరక+ఉండునయ్య?= ఉపేష్ట పహించి ఏమీ చేయక మిన్నమంటాడా?

తాత్పర్యం: దయచేసి మీరు నన్ను కాపాడరా అని దీనంగా ప్రార్థిస్తే, బలహీనుడైనా సరే సాయం చేస్తాడు కదా! మరి, నీవంటి గొప్పవీరుడు దీనజనుల వెత చూచి ఏ సాయం చేయక మిన్నక ఉంటాడా?

క. శరణం బని వచ్చిన భీ , కరశత్తువు నయినఁ ప్రీతిఁ గావగు వలయుం
గరుణాపరుల తెఱం గిధి; , యిరపుగ సలగావు టిని కే ధర్మంబుల్.

413

ప్రతిపదార్థం: శరణంబు+అని= నాను దిక్కు లేదు కాపాడుము నిన్ను ప్రార్థిస్తున్నాను; అని; వచ్చిన= అరుదెంచిన; భీకర, శత్రువున్+అయిన్= భయంకరమైన విరోధిని సయితము; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; కావగన్ వలయున్= రక్షించవలెను; ఇది= శరణాగతులను కాపాడటం; కరణా పరుల, తెఱంగు= దయ కలిగిన వారి పద్ధతి. దీనికిన్= ఈ శరణాగత రక్షణకు; ఇరపుగన్= సరిపోలగా; ఏ ధర్మంబుల్= మరి ఏ ఇతర ధర్మాలున్నా; సరికావు= సమానమైనవి కావు.

తాత్పర్యం: శరణు వేడితే భయంకరమైన శత్రువును సయితం ప్రేమతో రక్షించాలి. ఇది దయార్థపూర్వదయుల పద్ధతి. ఈ శరణాగతసంరక్షణతో సాటి అయిన ధర్మాలు వేరేవీ లేవు. ఇది పరమధర్మం.

విశేషం: ప్రాచీన భారతీయ సంస్కృతికి ఈ పద్యం మణిదర్శణం. దయ, క్షమ, ఔదార్యం - ఆత్మాభిమానం పెనగొని ప్రాచీన జ్ఞాతధర్మం - ‘శరణాగత రక్షణ’ పరమధర్మంగా ప్రతిష్ఠించింది. భారతీయసాహిత్యంలో మాత్రమేకాక భారతదేశవరిత్రలో కూడ భారతీయుల శరణాగతరక్షణ పరాయణాత్మానికి పెక్క ఉదాహరణలు ఉన్నాయి. శరణాగత త్రాణం కొరకై ఆత్మబలిదానం ఒనర్చిన మహావీరులచరిత్రలు రాజస్థాన కథావళిలో (రచయిత: కర్మలు టాడ్ దౌర: తెలుగు సేత: కీర్తి శేషులు చిలకమర్తి లష్ణీనరసింహమారు) కాన వస్తుయి. ఈ రాజసీతి సిద్ధాంతం భారతీయుల బలం, మరియు బలహీనత అనే నవీన విమర్శకులు ఉన్నారు.

వ. ధృతరాష్ట్రసుమండు భవహియ బలశేర్యంబులపేల్లు యెఱుంగుం గావునఁ దన్ను నవశ్యంబును విడిపింతు రని మనదెన బధాశుం దై యుండు: నిభి మనకు బుణ్ణంబును గీర్తియుం జేకాను సమయంబు: ని న్నింత నిర్జంభింప వలవ: దేన యరుగుదు: నిష్టుడు యజ్ఞలిక్షితుండ నై యున్నవాడుగావున నాకుం జనరాదు: మీరు వేగఁ జని గంధర్వలం బ్రియపూర్వకంబుగా ననునయించి సుయోధను విడిపించునది: సామపచనంబులం టీరకున్ను బరాకుమంబున్నైనం బ్రతవీరుల నోర్చు కార్యంబు టీర్చునది: నా చేయు జస్తంబు సఫలంబు సేయుం' డనిన భీముం డెట్లకేనియు నియుకొనియే: నర్సుమండును ధర్మరాజు పనుపు గైకొని కురురాజుచెఱ దలగఁ బ్రతిజ్ఞసేసే: నకుల సహాదేవులు నుత్సాహానుమేతు లయి: రస్తలుపురు నాముక్త కవచులు, నాబధ్ తూణీరులు, నాకలిత కార్యకులు, నారూధ రథులు నయి, యగ్రజు వీడ్జైని, యతిత్వలితగతి నడచినం గౌరవసైన్యం బంతయు వాలిం గూడుకొని సింహాసనంబులు సెలంగం జనియే: ని ట్లిగి వారలు గంధమాదనంబున కయిచనుచున్న యవ్వియచ్చరాసీకంబుం గూడ ముట్టేన. 414

ప్రతిపదార్థం: ధృతరాష్ట్రసూనుండు= ధృతరాష్ట్రాడి కొడుకు-దుర్యోధనుడు; భవదీయ, బల, శౌర్యంబుల, పేరిగై= నీ యొక్క శక్తి పరాక్రమాల యొక్క అతిశయం; ఎఱుంగున్+కావున్= తెలియును కాబట్టి; తస్మాన్= తనను (దుర్యోధనుడిని); అవశ్యంబును= తప్పకుండగా; విడిపింతురు+అని= విడిపించగల రని; మన దెసన్= మన యెడ; బద్ధ+ఆశుండు+ఇ= గట్టిగా నాటుకొనిన కోరిక కలవాడై; ఉండున్= ఉంటాడు; ఇది= ఈ కాలం; మనుకున్= మనకు (పాండవులకు); పుణ్యంబును= సుకృతాన్ని; కీర్తియున్= యశస్విను; చేకును= స్వీకరించదగిన; సమయంబు= అనువైన కాలం; నిన్నున్+ఇంత= నిన్ను ఇంతమేరకు; నిర్వంధింపన్ వలవదు= బలవంతపెట్టరాదు; ఏను+అ= నేనే; అరుగుదున్= వెళ్ళుతాను; (కాని) ఇస్పుడు= ఈ సమయంలో; యజ్ఞ, దీక్షితుండను+ఇ= క్రతువులో తాత్పర్యం కలవాడవై; ఉన్నవాడన్= ఉన్నాను; కావున్= కాబట్టి; నాకున్+చన్నరాదు= నాకు వెళ్ళటానికి వీలు లేదు; మీరు= (నీనును, అర్జునుడును, నకులుడును, సహదేవుడును); వేగ్న్= శీఘ్రుంగా; చని= వెళ్లి; గంధర్వులన్= గంధర్వులను; ప్రియపూర్వకంబగుగ్న్= ప్రియం ముందుండేటట్లుగా (ప్రేమతో); అనునయించి= బుజుగించి, మీ వైపునకు త్రిప్యుకొని; సుయోధనున్= దుర్యోధనుడిని; విడిపించునది= బంధవిముక్తుడిని చేయండి; సామవచనంబులన్= సాత్మీకమైన మాటలచేత; తీరక+ఉన్నన్= పని నెరవేరకుంటే; పరాక్రమంబున్+ఇవన్= శౌర్యాన్ని ప్రదర్శించటంచేతవైనా; ప్రతి వీరులన్= శత్రు యోధులను; ఓర్చి= జయించి; కార్యంబు= కర్తృవ్యాప్తి; తీర్పునది= నెరవేర్పండి; నా చేయు= నేను చేసే; జన్మంబు= యజ్ఞం; సఫలంబు+చేయుండు= ఫలితాన్ని ఇచ్చేదిగా ఒనరించండి; అనికున్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పగా; భీముండు; ఎట్టకేనియున్= తుట్టతుడుకు; ఇయ్యుకొనియొన్= అంగీకరించాడు; అర్జునుండును= అర్జునుడు సయితం; ధర్మరాజు పనుపు= ధర్మరాజు నియోగం; కైకొని= స్వీకరించి; కురురాజు చెఱ= కురువంశపు రాజు అయిన దుర్యోధనుడి నిర్వంధం; తలఁగ్న్= తొలగించటానికి; ప్రతిజ్ఞ= శసథం; చేసెన్= చేశాడు; నకుల సహదేవులు= నకులుడును సహదేవుడును; ఉత్సాహ సమేతులు= లోకోత్తర కార్యాన్ని నెరవేర్పటానికైన స్థిర సంకల్పంతో కూడినవారు; ఐరి= అయినారు; ఆ+నలువురు= భీముడు, అర్జునుడు, నకులుడు, సహదేవుడు; ఆముక్త కవచులు= ధరించబడిన కవచాలు కలవారు; ఆ బద్ధ తూణీరులు= అమ్ములపాదులు ధరించినవారు; ఆకలిత కార్యురులు= ధనుస్సులతో కూడినవారు; ఆ రూఢ రథులు= తేరులను ఎక్కినవారు; అయి; అగ్రజున్= అన్నవద్ద; పీడ్చొని= అన్న వద్ద సెలవు గైకొని; అతి త్వరిత గతిన్= మిక్కెలి శీఘ్రమైన గమనంతో; నడచినకున్= వెడలగా; కొరవ సైన్యంబు+అంతయున్= కొరవుల సేన సమస్తమున్నా; వారిన్= వారిని (భీమార్జున నకుల సహదేవులను); కూడుకొని= కలిసి; సింహానాదంబులు+చెలంగ్న్= సింహాగర్జునల వంటివి సమరోత్సాహ సూచకములును అయిన శబ్దాలు ఒప్పారేటట్లుగా; చనియొన్= వెడలింది; ఇట్లు+అరిగి= ఈ విధంగా వెడలి; వారలు= భీముడు-అర్జునుడు-నకులుడు-సహదేవుడు; గంధమాదనంబునకు+అయి= గంధమాదనం అనే పర్వతం చేరటం కొకై; చనుచున్+ఉన్న= వయనిస్తున్న; ఆ+వియత్త+చర+అనీకంబున్= ఆకాశంలో చరించే గంధర్వులయొక్క సైన్యాన్ని; కూడ ముట్టిన్= చేరగా.

తాత్పర్యం: ‘ధృతరాష్ట్రాడి కుమారుడైన దుర్యోధనుడికి మీ యొక్క బల పరాక్రమ ప్రాభవాలు తెలియును; మనం అతడికి జ్ఞాతులం; ఏకకుటుంబానికి చెందినవారం కాబట్టి తప్పకుండగా మనం తనను బంధవిముక్తుడిని కావించగలమని మనమీద పెద్ద ఆస పెట్టుకొని ఉంటాడు. ఇది పుణ్యకార్యం. ఈ పుణ్యకార్యం చేయటంవలన మనకు కీర్తిప్రతిష్ఠలు పెరుగుతాయి. ఈ సదవకాళాన్ని మనం జారవిడుచుకొనరాదు సుమా! నేను ప్రస్తుతం ఈ యజ్ఞం నిర్వహించటంలో నిమగ్నుడైన ఉన్నాను. ఈ పవిత్రకార్యాన్ని మధ్యలో విడిచిపెట్టకూడదు. అసలు నేనే వెళ్లి దుర్యోధనుడిని విడిపించవలసింది. నిన్ను బలవంతం చేయటం భావ్యం కాదు కాని నేను యజ్ఞదీక్షలో ఉండటంచేత కదలటానికి వీలు లేదు కనుక ఇంతగా నిన్ను వేడుకొనవలసి వచ్చింది. మీరు శీఘ్రుంగా వెళ్లి, ముందు సామవాక్యాలతో గంధర్వులను ప్రార్థించి సుయోధనాదులను విడిపించాలి. ఒకవేళ సాంత్యవాక్యాలను గంధర్వులు లెక్కచేయకపోతే మీరు శౌర్యసాహసాలు ప్రదర్శించి అయినా సుయోధనుడిని విడిపించాలి. అట్లాచేసి నే చేసే యజ్ఞం సఫలం

చేయండి' అని ధర్మరాజు ప్రభోధించగా ఎట్లకేలకు భీముడు అంగీకరించాడు. అర్జునుడు ధర్మరాజు ఆజ్ఞను సంతోషంతో స్వీకరించి దుర్భోధనుడిని బంధముక్కడిని చేస్తానని శపథం చేశాడు. నకులసహదేవులును లోకోత్తరకార్యనిర్వహణాంలోని స్థిరసంకల్పంతో అర్జునుడిని అనుసరించారు. భీముడు అర్జునుడు నకులుడు సహదేవుడు కవచాలు ధరించారు. అమ్ములపొదులను సంతరించుకొన్నారు. ధనుస్సులను సమకూర్చుకొన్నారు. రథాలను అధిరోహించారు. వారు ధర్మరాజును వీడ్కొని వేగంగా వెడలి, గంధమాదనపర్వతాన్ని చేర పయనిస్తున్న గంధర్వసైనాయిన్ని సమీపించారు. కౌరవసైన్యం భీమార్జున నకులసహదేవుల నాయకత్వంలో పురోగమించి గంధర్వసేనను చేరగానే ఉత్సాహంతో సింహానాదాలు చేశారు.

విశేషం: గంధమాదనం కులపర్వతాలలో ఒకటి. అది దేవతలకు నివాసయోగ్యం.

భీమార్జున నకులసహదేవులు గంధర్వులతో యుద్ధంబు సేయుట (సం. 3-233-5)

క. కని గంధర్వులు ర్రమ్మటి , ఘనులం బాండవుల నగ్గికల్పులఁ దేశో
ధనుల నమరేంద్రసధృశుల , ననఘుల మార్జునిల ప్రకటితాటోపమున్న.

415

ప్రతిపదార్థం: గంధర్వులు; కని= చూచి; క్రమ్మటి= వెనుతిరిగి; పాండవులన్= పాండు నందనులను; ఘనులన్= గొప్పవారిని; అగ్నికల్పులన్= అగ్నితో సమానులు అయినవారిని; తేజన్+ధనులన్= వర్షస్సు అనే ధనం కలవారిని; అమర+ఇంద్ర, సదృషులన్= దేవేంద్రుడితో సమానులు అయినవారిని; అనఘులన్= పాపరహితులను; ప్రకటిత+అటోపమున్న= బాగా వెల్లడి అయిన విజ్యంభణతో; మార్జునిరి= ఎదుర్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: గంధర్వులు తమను తాకుటకై వచ్చిన సేనను చూచారు. వారు గంధమాదనానికి పోవటం మాని, వెనుకకు తిరిగి - గొప్పవారు, అగ్ని సమానులు, దేదీప్యమానమైన కాంతితో వెలుగొందేవారు, దేవేంద్రుడితో సమానులు, పుణ్యాత్మకులు అయిన పాండవులను తమ శక్తిసామర్థ్యాలు ప్రకటమయ్యేటట్లుగా ఎదుర్కొన్నారు.

ఉ. అగ్రజువాక్యముల్ దలఁచి యర్థసుఁ డప్పుడు వాలితోడ న
తుగ్రత దక్కి యెంతయుఁ జ్ఞయోక్కుల నిట్లను 'మీకు మాయెడన్
విగ్రహ మేల? నెయ్యమున విడ్పుడు కౌరవరాజుఁ; భార్థివ
ప్రాగ్రసరుండు ధర్మసుతు న న్నిధి; మీకు నలంఘ్య మిత్తటిన్.'

416

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుడు= అర్జునుడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అగ్రజ వాక్యమున్= అన్యగారి (ధర్మరాజు యొక్క) మాటలను, తలఁచి= స్వరించి; వారితోడన్= గంధర్వులతో; అతి+ఉగ్రత= మిక్కుటమైన తీక్ష్ణణత; దక్కి= వదలి; ఎంతయున్= మిక్కుటంగా; ప్రియ+ఉక్కులన్= ప్రీతితో కూడిన మాటలతో; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా పలికాడు; మీకున్= ఓ గంధర్వులారా! మీకు; మా+ఎడన్= మా పట్ల, పాండవుల యొడ; విగ్రహము+ఏల= విరోధం ఎందుకు?; కౌరవ రాజున్= కురు ప్రభువు అయిన దుర్భోధనడిని; నెయ్యమున్న= స్నేహంతో; విడ్పుఁడు= వదలిపెట్టండి; పార్థివ ప్రాగ్రసరుండు= రాజులలో మొట్టమొదట లెక్కించదగినవాడు, సార్వభోగుముడు; ధర్మసుతు, పస్సు+ఇది= ఇది ధర్మపుత్రుడి ఆజ్ఞ; ఈ తతీన్= ఈ సందర్భంలో; (ఇది); మీకున్= మీకు (గంధర్వులకు); అలంఘ్యము= దాటటానికి వీలుకానిది.

తాత్పర్యం: అప్పుడు అన్నగారైన ధర్మరాజు చెప్పిన హాతోపదేశాన్ని స్వర్చించి, అర్జునుడు ఆ గంధర్వులకు ఈ విధంగా పొచ్చరిక చేశాడు: ‘ఓ గంధర్వులారా! మీకు మాతో విరోధం ఎందుకు? మేం దుర్యోధనుడిని విడిపించటానికి వచ్చాం. మీరు స్నేహపురస్పరంగా ఆతడిని విడిచి పెట్టండి. ఇది రాజులలో అగ్రేసరుడైన ధర్మరాజు గారి ఆజ్ఞ. ఈ ఆజ్ఞ మీరు జవదాటరానిదిగా గ్రహించండి’

విశేషం: ధర్మరాజు సత్యమూర్తి. అందుచేత సామవాక్యాలతో పని సాధించవలె నని తమ్ములకు సూచించాడు. అర్జునుడికి అన్నగారి మీద గౌరవమున్నది కానీ ఆతడు అన్నగా రంత సాత్మీకుడు కాడు. మొదట సామవాక్యాలు పలికినను చివరు అర్జునుడు చేర్చిన పొచ్చరికలో కొంత అహంకారపూరితమైన ఆత్మప్రత్యయం అంతర్గతింగా ఇమిడి ఉన్నది. అర్జునుడికి అసలు కావలసింది - తన శక్తి సామర్థ్యాలు ప్రదర్శించటం. గంధర్వులతో నెయ్యం, దుర్యోధన బంధవిముక్తి అర్జునుడిర్షిలో ఆనుషంగికాలే. ధర్మరాజు ఆజ్ఞ గంధర్వులు జవదాటటానికి విలు లేదు - అనేమాటలోని యెత్తిపొడుపు గంధర్వులు గ్రహించక పోలే దని వారి ప్రత్యుత్తరమే సాక్షమిస్తున్నది.

వ. అనిన నతనికి గంధర్వు విట్లనిల.

417

తాత్పర్యం: అనగా అర్జునుడితో గంధర్వులు ఈ విధంగా అన్నారు.

తే. ‘ధర్మజుఁడు మాకుఁ బ్రథుఁడె? యా ధర్మతనయుఁ, నాజ్ఞ నే మేల యొనలింతు? మనమిహింద్రుఁ
డొక్కరుఁడు మమ్మ శాసింప నొడయుఁ; డన్ముఁ, లెందు నెష్టోనను భయ మేమి మాకు?’

418

ప్రతిపదార్థం: ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; మాకున్= ప్రభుడె?= మాకు పరిపాలకుడా?; ఆ ధర్మతనయు+అజ్ఞన్= ఆ ధర్మరాజు యొక్క ఆనతిని; ఏము= మేము; ఏల+బనరింతుము?= ఎందుకు ఆచరిస్తాం?; అనిమిష+ఇంద్రుఁడు= దేవేంద్రుడు; ఒక్కరుఁడు+అ= ఒకడు మాత్రమే; మమ్మన్= మమ్మల్ని (గంధర్వులను); శాసింపన్= అజ్ఞపించటానికి; ఒడయుఁడు= ఏలిక; అన్యలు= ఇతరులు; ఎందున్= ఎచటవైనా; ఎవ్వరు+పనను= ఎవరైనను; మాకున్= మాకు (గంధర్వులకు); భయము+ఏమి?= ఏమి భయం?

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు మాకు ప్రభువు కాడు కదా. ఆ ధర్మరాజు ఆనతిని మే మెందుకు పాటించాలి? దేవేంద్రుడు ఒక్కడే మమ్మల్ని ఆజ్ఞపించదగిన ఏలిక. ఇతరులు ఎంతటివారైనా మాకు భయం లేదు.

వ. అనిన వివ్యచ్ఛుం డవ్వియచ్ఛరుల నుపలక్షించి, ‘మునుమున్న తెగువకుం జీర నేల? యని ప్రియంబును ధర్మంబునుంగాఁ బలికితి; నెట్లును మీరు సామసాధ్యులరు గాకునికి దీఁచుచున్నయిది గావున నుగ్రంబయున విగ్రహంబున దుర్యోధను విడిపింతు’ నని వారలమీద నిశితవిశ్శిప్తరంబులు ప్రయోగించె: నా గంధర్వులు నతనిష్టే బట్టుబాణవర్షంబులు గులిసి: ల ట్లూ నలుపురకు ననేకగంధర్వశతసహస్రంబులతో నతిఫోరసమరం బయ్యె: నందు.

419

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పిన; వివ్యచ్ఛుండు= అర్జునుడు; ఆ+వియత్తి+చరులన్= ఆ గంధర్వులను (ఆకాశంలో చరించే వారిని); ఉపలక్షించి= చూచి; మునుమున్న+అ= మొట్టమొదటనే; తెగువకున్= సాహసానికి; చౌరన్+ఏల= చొచ్చుకొని పోనేల; అని= తలచి; ప్రియంబును= ఇంపైనదియును; ధర్మంబునున్+కాన్= ధర్మమును అయ్యెట్లుగా; పలికితిన్=

వచించాను; ఎట్లుమ= ఏ రీతిగానైనా; మీరు= గంధర్వులైన మీరు; సామ సాధ్యులరు= సామంతో లొంగేవారు; కాక+జీనికి= కానట్లుగా; తోచుచున్నాలది= తలపునకు తట్టుతున్నది; కావున్= కాబట్టి; ఉగ్రంబు+అయిన= భయంకరమైన; విగ్రహంబున్= యుద్ధంలో; దుర్యోధనున్= దుర్యోధనుడిని; విడిపింతున్= బంధముక్కడిని కావిస్తాను; అని= అని పలికి; వారలమీదన్= గంధర్వులపై; నిశిత నిశిథ ప్రకరంబులు= వాడిఅయిన బాణాల సముదాయాలు; ప్రయోగించెన్= వేశాడు; ఆ గంధర్వులన్= ఆ గంధర్వులన్నా; అతనిపైన్= అర్జునుడి మీద; పటు, బాణ, వర్షంబులు= అధికమైన అమ్ముల వానలు; కురిసిరి= వర్షించారు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ నలువురున్= ఆ నలుగురికి (అర్జునుడు, భీముడు, నరులుడు, సహదేవుడు అనే వారికి); అనేక, గంధర్వ, శత సహాప్రంబులతోన్= పెక్క లక్షల మంది గంధర్వులతో; అతిషోర సమరంబు+అయ్యెన్= మిక్కిలి భయంకరమైన యుద్ధం జరిగింది; అందున్= ఆ యుద్ధంలో.

తాత్పర్యం: అని గంధర్వులు బదులుపలికారు. అంతట అర్జునుడు గంధర్వుల నుద్దేశించి ఇట్లా పలికాడు: ‘మొట్టమొదటనే సాహసానికి దిగటం మంచిది కాదని సామవాక్యాలతో ప్రియంగా ధర్మంగా వివరించి పలికాను. కాని, మీరు సామానికి లొంగేవారు కారని తెల్లమైనది. కాబట్టి, భయంకరమైన యుద్ధంలో దుర్యోధనుడిని బంధముక్కడిని చేస్తాను’ అని అర్జునుడు గంధర్వులపై వాడిఅయిన బాణాలను ప్రయోగించాడు. గంధర్వులన్నా అర్జునుడిపై బాణాలవర్షం కురిపించారు. ఈ విధంగా భీముడికి అర్జునుడికి నకులుడికి సహదేవుడికిన్ని లక్షల కొలది గంధర్వులతో మిక్కిలి భయంకరమైన పోరాటం కొనసాగింది. ఆ యుద్ధంలో.

తరలము.

కదిసి యర్థునుతేరు భగ్వముగా నొనర్పఁ దలంచి పె
ల్లాదవి ఫేచరకోటి గ్రహ్మిటుయుం ఖురందర సందనుం
దదయుడై పబిలక్షలం బ్రహ్మయాగ్నికల్పుల బిష్ణులం
గదనశారుల నిర్మిపాంచే బ్రకాండచివ్యశరార్ఘులన్.

420

ప్రతిపదార్థం: కదిసి= దగ్గరకు చేరి; అర్జును తేరు= అర్జునుడి యొక్క రథం; భగ్వముకాన్+బనర్పున్+తలంచి= విరుగ గొట్టుటానికి ఉపాంచి; పెల్లు+బదవి= మిక్కిలి పుట్టి; ఫేచరకోటి= ఆకసంలో సంచరించేవారి సముదాయం, గంధర్వులు; క్రమ్ముటుయున్= చుట్టుముట్టటమున్నా; పురందర నందనుండు= దేవేంద్రుడి కొడుకు, అర్జునుడు; అదయుఁడు+ఱి= జాలి లేనివాడై; ప్రశయ+అగ్ని, కల్పులన్= ప్రశయ కాలంలోని అగ్నితో సమానులను; దివ్యులన్= వేల్చులను; పది లక్షల మందిని (10,00,000); కదన శారులన్= యుద్ధ వీరులను; ప్రకాండ, శర+అర్ఘులన్= శ్రేష్ఠులన్నా దేవతా సంబంధమైన మహిమకలవియున్నా అయిన బాణాలయొక్క అగ్నిజ్యులలచేత; నిర్మిపాంచేన్= కాల్పివేశాడు.

తాత్పర్యం: గంధర్వులు, అర్జునుడి రథాన్ని చేరి, చుట్టుముట్టి దానిని భగ్వం చేయటానికి వూనుకొన్నారు కాని అర్జునుడు కరినచిత్తుడై ఆ గంధర్వులను ప్రశయకాలంలోని అగ్నితో సమానులైనవారిని, యుద్ధంలో గొప్ప శక్తి సామర్థ్యులు కలవారిని పదిలక్షలమందిని తనయొక్క శ్రేష్ఠమైన మంత్రబాణాల అగ్నిజ్యులలో దగ్గమయ్యటట్లు చేశాడు.

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి చూడు. ఆర. 4.402 విశేషం.

మహాప్రభుర్.

మనకోదండీగ్రహార్థ్ | క్షో మఖిలనభో | గహ్వారాభోగబాగం
బున నాపూర్జంబుగా ను | బ్యున్ గవలు మరు | త్వాత్తుడుం చీత్రనారా
చ నితాంతాపాతలీలా | సరభసగతులై | శత్రువీరర్తజంబుం
దునుమం దచ్ఛోషితంబుల్ | దొరిగి మదువులై | తొట్టే నయ్యద్భుమిన్.

421

ప్రతిపదార్థం: ఘన, కోదండ+ఉగ్ర, వౌర్య, క్షాము= గొప్పమైన భయంకరమైన అల్లైతాటి ధ్వని; అఖిల, సభన్, గహ్వార+అభోగ, భాగంబునవ్= సమయమైన ఆకాశమనే గుహలోని విశాలమైన ఫలాస్మంతటిని; ఆ సూర్యంబున్+కాన్= నిండినదికాగా; ఉబ్యనవ్= ఉత్సాహంతో; కవలు= జంటబిడ్డలు (వకుల సహదేవులు); మరుత్తు+పుత్రుడున్= వాయువందమడును (భీముడును); తీర్ప, నారాచ, నితాంత, ఆపాత, లీలా, సరభస గతులు+ఐ= తీక్ష్ణాలైన బాణాలను ఎల్లప్పుడు ప్రయోగించట మనే ఆటలో సంభవంతో కూడిన నడవడిక కలవారై; శత్రు వీరర్పజంబున్= విరోధి యోధుల సముదాయాన్ని; తునుమన్= ఖండించగా; తద్వ+శోషితంబుల్= వారియొక్క అనగా శత్రువీరులయొక్క నెత్తురులు; ఆ+యుద్ధభూమిన్= ఆ రణరంగంలో; తొరిగి= ప్రవించి; మదువులు+ఐ= కాలువలు అయి; తొట్టేన్= వ్యాపించాయి.

తాత్పర్యం: గొప్పమైన వింటినుండి వెలువడిన భయంకరమైన అల్లైతాటిచప్పుడు ఆకాశం అనెడి విశాలమైన గుహలో పరిపూర్ణంగా నిండగా, భీముడును సమలసహదేవులును ఉత్సాహంతో విజృంభించి తీవ్రములైన బాణాలను ప్రయోగించే ఆటలో సంభవంతో కూడిన నడవడిక కలవారలై విరోధియోధుల సమూహాలను ఖండించారు. ఆ యోధులశరీరాలనుండి కారిన నెత్తురుటేరులు ఆ రణరంగంలో ప్రవోంచాయి.

విశేషం: మహాప్రగ్రహంలోని ప్రతిపాదానికి 22 అక్షరాలుంటాయి. ప్రతిపాదంలోనూ వరుసగా -స, త, త, న, స, ర, ర, గ - అనే గణాలుంటాయి. 9, 16వ అక్షరాలతో యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం ఉన్నది. శార్యాల వృత్తప్రాదంలోని మొదటి గురువును రెండు లఘువులుగా మారిస్తే మత్తేభ వృత్తమైనట్టే, ప్రగ్రహప్రాదంలోని మొదటి గురువును రెండు లఘువులుగా మారిస్తే మహాప్రగ్రహ పాదవూతుంది.

వ. ఇట్లు కౌంతేయులచేతం జీడితులై గంధర్వులు దుర్మోధనాదుల చెఱ లేమఱక గొనుచు గగనంబునకు నెగసి త్రోచిపాశివ నుంకించిన నెత్తింగి సప్యసోచి రయంబున నతినిజడబాణజాలంబులం జేసి బిజ్ఞ భోమార్గంబులు నీ రంద్రంబులుగాఁ గప్పిన నగ్గగనచరులు వలలోనం జిక్కిస్త పులుగులుం బోలే బోవ నేరక శరపంజరంబునం జిక్కియు నుక్కసైడక యన్నలువురమీద విపిధాయుధ్మకరంబులు ప్రయోగించిన.422

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= తా రీతిగా; గంధర్వులు; కౌంతేయుల చేతన్= మంత్రిమహారుల చేత; పీడితులు+ఐ= బాధించబడిన వారై; దుర్మోధన+అదుల చెఱలు= దుర్మోధనుడు మున్సుగువారియొక్క బంధాలు; ఏమఱక= మరపు లేకుండ; కొనుచున్= పట్టుకొంటూ; గగనంబునక్= ఆకసానికి; ఎగసి= ఎగిరి; త్రోచిపావన్= తప్పించుకొని పోవటానికి; ఉంకించిన్= ప్రయత్నించగా; ఎట్టింగి= తెలిసికొని; సప్యసోచి= కప్పడి (రెండు చేతులతో బాణాలు ప్రయోగించే నేర్పరి అర్జునుడు); రయంబున్= వేగంగా; అతి, నిబిడ, బాణ జాలంబులన్+చేసి= మిక్కిలి దట్టమైన బాణాల సముదాయాలతో; దిజ్ఞభో మార్గంబులు= దిక్క+సభన్+మార్గంబులు= దిక్కులు ఆకాశం అనెడి తెరువులు; నీరంధ్రములగాన్= రంద్రాలు లేనట్టివిగా - అనగా మిక్కిలిదట్టంగా; కప్పిన్= మూర్యగా; ఆ+గగన చరులు= ఆకాశాన చరించే ఆ గంధర్వులు; వలలోన్= వలలోపల;

చిక్కిన= చిక్కుకొనిన; పులుగులున్+పోలెన్= పశ్చల వలె; పోవన్నేరక= తప్పించుకొని పోలేక; శర పంజరంబున్వ్యాసము= బాణాలతో నిర్మించబడిన గూటిలో; చిక్కియున్= బంధించబడియు; ఉక్కు+చెడక= బలం నశించక; ఆ+నలుపుర మీదన్= ఆ నలుగురిపై (భీమ అర్జున నకుల సహాదేవులపై); వివిధ+ఆయుధ, ప్రకరంబులు= పలురకాలైన పోటుముట్ల సముద్రాయాలు; ప్రయోగించినన్= ఉపయోగించగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పాండవులచేత బాధించబడినవారై గంధర్వులు దుర్యోధనాదులబంధాలను సడలించకుండా గట్టిగా పట్టుకొంటూ ఆకసానికి ఎగిరి తప్పించుకొని పారిపోవటానికి ప్రయత్నించటాన్ని అర్జునుడు తెలివితేటలతో గుర్తించాడు. అంతట సవ్యసాచి అయిన అర్జునుడు మిక్కిలి దట్టములైన బాణపరంపరలను ప్రయోగించి ఆ గగనచారులైన గంధర్వులు తప్పించుకొని ఆకసంలో ఎగిరిపోచుండా దిక్కులను మూసివేళాడు. ఇంక గంధర్వులు వలలో చిక్కిన పశ్చలవలె చిక్కుపడినప్పటికిని, బలము కోలుపోక పాండవులపై పెక్కురకాలైన పోటుముట్లను ప్రయోగించారు.

మ. అవి యెల్లం దుసుమాడి క్రీడి ఘనరోషాభీలుడై శాతభ
ల్లవితానం బడలించినం దలలు డొల్లం గాయముల్ మింట నుం
డి వడిం గుంభినిఁ గూలగా రుధిరపృష్ఠిం గాలువల్ వాఱగా
బివి గంధర్వుల క్రం దడంగె జగ ముద్దేగంబునం బొందగన్.

423

ప్రతిపదార్థం: అవి+ఎల్లన్= గంధర్వులు ప్రయోగించిన పోటుముట్లను అన్నింటిని; తునుమాడి= ఖండించి; క్రీడి= అర్జునుడు; ఘన, రోష+అభీలుడు+బి= గొప్ప కోపంతో భయంకరుడై; శాత, భల్ల, వితానంబు= పదనైన భల్లాప్రాల సముద్రాయం (బల్లెముల పరంపరలను ఉర్ధువింపజేసే అప్రాలు భల్లాప్రాలు); అడరించినన్= ప్రయోగించగా; తలలు= శీర్మాలు; డొల్లన్= దొరలి క్రింద పడగా; కాయముల్= శరీరాలు; మింటముండి= ఆకసం నుండి; వడిన్= వేగంగా; కుంభినిన్= భూమిపై; కూలగాన్= క్రిందికి పడగా; రుధిర, పృష్ఠిన్= నెత్తురు వానచేత; కాలువల్= కాలువలు (ప్రవాహాలు); పాఱగాన్= ప్రవహించగా; దివిన్= ఆకసంలో; గంధర్వుల క్రందు= గంధర్వుల యొక్క సమ్మర్చం; జగము= లోకం; ఉద్యేగంబున్వ్యాసమ్మం+పాందగన్= వ్యాకులతను చెందేటట్లుగా; అడంగన్= తగ్గింది.

తాత్పర్యం: గంధర్వులు ప్రయోగించిన ఆయుధాల నన్నిటిని, అర్జునుడు కోపంచేత భయంకరుడై భల్లాప్రాం ప్రయోగించి ఖండించాడు. అంతట గంధర్వుల తలలు డొల్లినాయి. ఆకసంనుండి వారిదేహాలు ఖండించబడి వేగంగా భూమిపై పడ్డాయి. నెత్తురువాన కురిసి, రణరంగంలో కాలువలు ప్రవహించాయి. జగత్తు వ్యాకులత చెందింది. ఇంక ఆకసంలో గంధర్వుల సమ్మర్చం అణగింది.

వ. మతీయును నర్మనప్రయుక్తం బైన ఆగ్నేయాస్తుంబు దావాగై నీరసవిపినంబు దహించు తెఱంగున గంధర్వ నివహంబు నీఱు సేయం దిాడంగినం గినిసి చిత్తసేసుందు భీమసేనాసుజుమీదం బటు గదాదండంబు షైచిన నతందు దాని నేడు తునియలుగా సేయుటయు, గంధర్వరాజు మాయాబులంబున నంతల్లితుం దై. 424

ప్రతిపదార్థం: మతీయును= ఇంకను; అర్జున ప్రయుక్తంబు+అయిన= అర్జునుడిచేత ప్రయోగించబడిన; ఆగ్నేయ+అస్తుంబు= అగ్నికి సంబంధించిన మంత్రాయుధం; దావ+అగ్ని= కార్మిచ్చు; నీరస విపినంబున్= ఎండిన అడవిని; దహించు తెఱంగున్వ్యాసమ్మం+తొడంగినన్= బుగ్గిగా మార్చి వేయసాగగా;

చిత్రసేనుండు= గంధర్వరాజు; కినిపి= కోపగించి; భీమసేన+అనుజు మీదన్= భీముడి తమ్ముడిమీద - అర్జునుడిపై; పటు, గదా, దండంబు= గొప్ప నిడివిట్టెన గదాయుధాన్ని; షైచిన్= వేయగా; అతండు= అర్జునుడు; దానిన్= ఆ గదను; ఏడు తునియలుగా= ఏడుముక్కలుగా; చేయుటయును= ఖండించుటయున్నా; గంధర్వరాజు= చిత్రసేనుడు; మాయాబలంబున్= వంచనతో కూడిన శక్తిచేత; అంతర్పుండు+ఒ= కనుపించకుండాపోయి.

తాత్పర్యం: అంతేగాక అర్జునుడు ప్రయోగించిన ఆగ్నేయాప్రస్తుం - ఎండిపోయిన అడవిని అగ్ని దహించే రీతిగా- గంధర్వసేనను తగులబెట్టింది. తన సేనలు బుగ్గి కావటంచేత కోపగించి గంధర్వరాజైన చిత్రసేనుడు అర్జునుడిపై గొప్ప గదాదండాన్ని విసిరాడు. అర్జునుడు ఆ గదను ఏడు తునియలుగా ఖండించాడు. ఇక చేసేది లేక మాయావి అయిన చిత్రసేనుడు కనుపించకుండా మాయమై.

క. నలువురు పార్థుల నత్యః జ్ఞాల శరవర్షముల ముంచి జలధరముక్రియం

బెలుచన గర్జిల్లుచు మొ , క్షలుడయి తన విక్రమంబుఁ గడుకయుఁ జాపెన్.

425

ప్రతిపదార్థం: (ఆ చిత్రసేనుడు); నలువురు పార్థులన్= నలుగురు కుంతీకుమారులను; అతి+ఉత్త+జ్యల, శర, వర్షములన్= ఎంతగానో ప్రకాశించే అమ్ములవానలలో; ముంచి= తడిపి; జలధరము క్రియన్= మేఘంవలె; పెలుచన= గట్టిగా; గర్జిల్లుచున్= పెను ధ్వని చేస్తూ; మొక్కలుడు+అయి= మిడిసిపడే వాడయి; తన, విక్రమంబు= తనయొక్క శార్యం; కడుకయున్= పట్టుదలను; చూపెన్= ప్రదర్శించాడు.

తాత్పర్యం: చిత్రసేనుడు భీమార్జునవనకులసహదేవులపై తీవ్రమైన అమ్ములవాన కురిపించి, మేఘంవలె గర్జిస్తా తనపరాక్రమాన్ని పట్టుదలను ప్రదర్శించాడు.

ఆ. దాని నుఱక యింద్రసూనుండు గాండీవి , శబ్దభేదు లయిన సాయకములఁ

జిత్రసేను సర్వగాత్రంబు భేటించి , యొక్క మాత్రలోన నుడిపేఁ గడుక.

426

ప్రతిపదార్థం: దానిన్+ఉత్త= దానిని లక్ష్మిపెట్టక; ఇంద్రసూనుండు= ఇంద్రుడి కొడుకు; గాండీవి= గాండీవాన్ని ధరించేవాడు- అర్జునుడు; శబ్ద భేదులు+అయిన= శబ్దాన్ని బట్టి లక్ష్మాన్ని తునుమాడైవైన; సాయకములన్= బాణాలచేత; చిత్రసేను, సర్వ, గాత్రంబున్= చిత్రసేనుడి శరీరాన్నంతటిని, భేదించి= బ్రద్రులు కొట్టి; ఒక్క మాత్రలోన్న= ఒక త్రుటి కాలంలోనే; కడుకన్= పూనికను; ఉడిపెన్= పోగొట్టడు.

తాత్పర్యం: కన్నులకు కనుపించకుండ మరుగై, మేఘంవలె గర్జిస్తా బాణాలు ప్రయోగిస్తున్న చిత్రసేనుడి మాయ వ్యర్థం అయ్యేటట్లుగా, శబ్దాన్ని బట్టి లక్ష్మాన్ని భేదించే అమ్ములచేత అర్జునుడు చిత్రసేనుడి శరీరాన్ని తూట్లు పడేటట్లు చేసి ఆతడి పూనికను వమ్ము చేశాడు.

విశేషం: ఒకనాటిరాత్రి అర్జునుడు బాల్యంలో భోజనం చేస్తుండగా దీపం ఆరిపోయింది. అయినను ఆతడు అభ్యాసవశాన తినగలిగాడు. అంతట, అట్టే కంటికి కన్నింపక పోయినా, అభ్యాసవశాన అమ్ములతో లక్ష్మాన్ని భేదించవచ్చు నని ఆలోచించి బహుళసాధన చేసి శబ్దభేదిసాయకవిద్యను నేర్చాడు. ఈ కథ మహాభారతం ఆదిపర్యంలో ఉన్నది.

వ. జిట్లు నొచ్చి గంధర్వనాయకుండు రణసంరంభంబు విడిచి యర్జునుంజేరంజని తనపాడ సూపి నిలిచిన,
సమీరుండును నాత్మసభుం డయిన భేచరపతి తెఱంగు సూచి సంహృతాస్తుం డయై; వృకోదరాధులును

సమరవిరామంబు నొందిలి; వారలందఱుఁ దమ తమ రథంబుల మీదన యుండి యెండియులఁ గుశలంబు లడిగి; రష్టు డర్జునుండు చిత్రసేనున కి ట్లనియె.

427

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈః విధంగా; నొచ్చి= వెత చెంది; గంధర్వ నాయకుండు= గంధర్వుల నేత, చిత్రసేనుడు; రణ సంరంభంబు= యుద్ధ సన్మాహం; విడిచి= వదలిపెట్టి; అర్జునున్= అర్జునుడిని; చేరన్+చని= సమీపించి; తన పాద చూపి= తనరూపు కన్సించి; నిలిచిన్= నిలబడగా; ఆ+పీరుండును= ఆ అర్జునుడు కూడా; ఆత్మ, సఖుండు, అయిన= తన యొక్క చెలికాడు అయిన; భేచరపతి తెఱంగు= గంధర్వరాజు తీరు; చూచి= గమనించి; సంహృత+అప్రుండు+అయ్యెన్= ఉపసంహారం చేసిన మంత్రాయుధాలు కలవాడయ్యాడు (అయుధాలను ప్రయోగించటం విరమించాడు); వృక్షోదర+ఆదులును= భీముడు మున్సుగువారును; సమర విరామంబున్+బందిరి= యుద్ధాన్ని ఆపారు; వారలు+అందఱున్= వారు అందరు (చిత్రసేనుడును పాండవులును); తమ తమ రథంబుల మీదన= తమ తేరులపైననే; ఉండి; ఒండొరులన్= ఒకరినొకరు; కుశలంబులు= యోగ్యేమాలు; అడిగిరి= ప్రశ్నించారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అర్జునుండు; చిత్రసేనునకున్= చిత్రసేనుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈః విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నొచ్చి, గంధర్వరాజు చిత్రసేనుడు మాయసంగరాన్ని విరమించి అర్జునుడిదగ్గరికి వచ్చి నిజరూపంతో కన్సించాడు. అర్జునుడును అనుగునెచ్చేలిఅయిన చిత్రసేనుడి దుష్టితికి వగచి, అప్రప్రయోగాన్ని ఉంజ్జగించాడు. భీమసేనుడు మున్సుగువారుకూడా యుద్ధాన్ని విరమించారు. అంతట చిత్రసేనుడును పాండవులును తమ తమ రథాలపైననే ఉండి, ఒకరి నొకరు యోగ క్షేమాలు విచారించుకొన్నారు. అర్జునుడు అప్పడు చిత్రసేనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘పీరోత్తమ! నీ కిమ్మెయి , వైరము దగునయ్య? కౌరవప్రకరముతో’

గౌరవపతి విడువుము త , ధ్వారాసుజసుత సమన్వితంబుగ నెమ్మున్.’

428

ప్రతిపదార్థం: పీర+ఉత్తమ!= శూరులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా, ఓ చిత్రసేనా; నీరున్; ఈః+మెయిన్= ఈ రీతిగా; కౌరవ, ప్రకరముతోన్= కౌరవ సమాహంతో; వైరము= శత్రుత్వం; తగునయ్య?= ఉచితం అగునా?; కౌరవపతిన్= కురురాజును దుర్యోధనుడిని; తద్ది+దార+అనుజ, సుత, సమన్వితముగన్= ఆతడి యొక్క భార్యలతో, తమ్ములతో, పుత్రులతో సహితంగా; నెమ్మున్= ప్రీతితో; విడువుము= వదలిపెట్టుము.

తాత్పర్యం: ‘శూరులలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓ చిత్రసేనా! నీరు ఈ రీతిగా కౌరవులసముదాయంతో శత్రుత్వం తగునా? కౌరవరాజు అయిన దుర్యోధనుడిని విడిచిపెట్టుము. ఆతనితోపాటుగా, ఆతడి భార్యలను, సహాదరులను సంప్రీతితో బంధముక్కులను చేయుము!’

వ. అనిన నతం డర్జునున కిట్లనియె.

429

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని అర్జునుడు చెప్పగా; అతండు= చిత్రసేనుడు; అర్జునునకున్; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు చిత్రసేనుడికి చెప్పాడు. అంతట చిత్రసేనుడు అర్జునుడితో ఇట్లా బదులు పలికాడు.

సీ. ‘ఈ దురాత్ముడు మిమ్ము నిష్టవునంబున నితాం , తాయాసపీడితు లైనవాలఁ బరమధర్మత్వుల భారావ్యసమేతుల , నపహసింపఁ దలంచి యరుగుదెంచే:

నింతయు నెత్తిగే సురేంద్రుండు గలుషించి, యనుజవధూసహాయాన్వీతముగా
బాపవర్తను వీనిఁ బట్టి తెమ్మని నన్నుఁ, బనిచిన వళ్ళితిఁ బార్థ! వినవే:

తే. శత్రుపాలికి నిడి కొని చనుచునున్నఁ, వాఁడు; నీ వింక నొం డన వలదు వినుము !
మత్సుఖుండను గావున మత్సరంబు, నలుకయును లేదు నీదెస ననము! నాకు'.

430

ప్రతిపదార్థం: పార్థ!= ఓ అర్జునా! వినవే= వినుము, వినుచుంటివి గదా!; ఈ దురాత్ముడు= ఈ దుష్టుడు దుర్యోధనుడు; మిమ్మున్= మిమ్ములను (పాండవులను); ఈ+వనంబునన్= ఈ అడవిలో; నితాంత+ఆయాస, పీడితులు+ ఐనవారిన్= ఎల్లప్పుడు శ్రేమచేత వెతచెందినవారిని; పరమ, ధర్మ+ఆత్ములన్= గొప్ప ధార్మికులను; భార్యా, సవేతులన్= పెంట్లంతో కలిపి ఉన్న వారిని; అపహసింపన్+తలంచి= వెక్కిరించ తలపోసి; అరుగుదెంచెన్= వచ్చాడు; ఇంతయున్+ఎఱ్మిగి= ఈ విషయాన్నంతటిని గ్రహించి; సుర+ఇంద్రుండు= దేవేంద్రుడు; కలుషించి= ఆగ్రహించి; అనుజ, వధూ, సహాయ+అన్వీతముగన్= సోదరులు భార్యలు సాయం చేసేవారితో సహా; పాపవర్తనున్= పాపంతో కూడిన నడవడిక కలవాడిని; వినిన్= దుర్యోధనుడిని; పట్టి తెమ్ము+అని= బంధించి తీసికొని రమ్ము అని ఆజ్ఞాపించి; నన్నున్= నన్ను; పనిచినన్= నియోగించగా; వచ్చితిన్= అరుగుదెంచాను; ఇది+ఎ= ఇదిగో; శత్రు పాలికిన్= దేవేంద్రుడి సమక్షానికి; కొని= బంధించి; చనుచున్+ఉన్నవాడన్= వెళ్ళుతున్నాను; ఈపు+ఇంకన్= నీవు ఇకమీద; ఒండు= వేరొకటి; అన్నవలదు= చెప్పవద్దు; వినుము= నేను చెప్పిన మాటలు అంగికరించును; అనథు!= పాపరోతుడా! మత్స+సఖుండవు= నా చెలికాడవు; కాపున్= కాబట్టి; నీ దెసన్= నీ యెడల; నాకున్= నాకు; మత్సరంబు= అసూయ; అలుకయును= కోపమును; లేదు= ఉండదు.

తాత్పర్యం: నీకు తెలియని విషయాన్ని తెలుపుతున్నాను. సావధానంగా వింటే నీకే తెలుస్తుంది. నీమీద నాకు ఎట్టి కోపంగాని అసూయ కాని లేదు. నీవు నాకు ప్రియమిత్రుడవు. ఈ దుర్యోధనుడు దురాత్ముడు. మీరు ఈ అడవిలో పలుపాట్లు పడుతుండగా మిమ్ము ఎగతాళి చేయటానికి ఈ ఫోషయాత్ర అనే మిష పెట్టి ఇక్కడికి వచ్చాడు. మీరు పరమధర్మాత్ములు. ఈ అడవిలో మీ భార్యతోపాటు కలసి ఉన్న మిమ్ము వెక్కిరించ తలపోయవచ్చునా? ఈ సంగతి నంతయు గ్రహించిన దేవేంద్రుడు ఈ దురాత్ముడిని, ఈ దురాత్ముడి పరివారాన్ని బంధించి తెమ్మని నన్ను ఆజ్ఞాపించాడు. నీవు వేరుమాట చెప్పవద్దు. ఈతడిని దేవేంద్రుడి సమక్షంలో నిలుపవలసి ఉన్నది.

తే. అనిన నర్జునుఁ డతని కిట్లనియే 'నీ ను, యోధనుడు మాకు వినుము సహాదరుండు
గాన యాతని విడుచుట కర్జ; మిబియ, ధర్మజున కెంతయును ప్రమోదంబు సేత.

431

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చిత్రసేనుడు పలుకగా; అర్జునుడు; అతనికిన్= చిత్రసేనునరు; ఇట్లు+అనియెన్; వినుము= ఆలకింపుము; ఈ సుయోధనుండు; మాకున్= మాకు (మా పాండవులకు); సహాదరుండు= సోదరుడు; కాన= కావున; ఈతనిన్= ఈ దుర్యోధనుడిని; విడుచుట= వదలటం; కర్జము= చేయదగిన పని; ఇది+అ=ఇదియే; ధర్మజునకున్= ధర్మరాజుకు; ప్రమోదంబు+చేత= ఆనందం చేకూర్చటం.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు చిత్రసేనుడితో ఈ విధంగా వచించాడు: ‘ఈ దుర్యోధనుడు ఎటువంటి వాడైనను ఇతడు మాకు సోదరుఁడు’. ఆలకింపుము. ఇతడిని నీవు విడిచిపెట్టటమే చేయదగిన పని. ఏలన, అదియే ధర్మరాజుకు ఆనందాయకమైన పని.

చ. అమరవరేణ్య పశ్చయిన, నాహల యెయ్యాచి ర్మైన, నిష్ట ధర్మహితుడైన ధర్మజుసమక్షమునం దెత్తిగించి, యాతఁ దే తమమున నెఱి సెప్పు నబి గైకొని చేయుము; నీవు మత్తియా ర్థము చనుదెమ్ము' నావుడును దాని కొడంబడి చిత్రసేనుడున్.

432

ప్రతిపదార్థం: అమర వరేణ్య పన్ను+అయిన్= దేవతలలో శ్రేష్ఠుడు అయిన ఇంద్రుడి ఆజ్ఞ అయినప్పటికి; ఆవల= తదుపరి; ఏ+అది= ఏది; ఇన్= అయినను; ఇష్టి= ఈ సమయంలో; ధర్మ, మహితుడు+ఇన= ధర్మంచేత గొప్పవాడయిన; ధర్మజు సమక్షమునందున్= ధర్మరాజు ప్రోల; ఎత్తిగించి= తెలిపి; ఆతడు= ధర్మరాజు; ఏ క్రమమున్= ఏ వరుసలో; ఎద్ది= ఏది; చెప్పున్= చెప్పినాడో; అది= దానిని; కైకొని= అంగీకరించి; నీవు= నీవు; చేయుము= ఆచరింపుము; మత్త+ప్రియ+అర్థము= నా ప్రీతి కొరకై; చనుదెమ్ము= రమ్ము; నావుడును= అని చెప్పగా; దానికిన్= ఆ మాటకు; ఒడంబడి= అంగీకరించి; చిత్రసేనుడున్= చిత్రసేనుడుకూడా.

తాత్పర్యం: అది దేవేంద్రుడి ఆజ్ఞయే కావచ్చును. తరువాత ఏదైనా కావచ్చును. ముందుగా ఇప్పుడు చేయవలసిన పని- మనం ధర్మరాజువర్ధకు వెళ్ళి, ఆయనకు అంతయు చెప్పి, ఆయన ఎట్లా నీర్ణయిస్తే ఆ విధంగా నడచుకొనవలెను. ముందు నీవు నా ప్రీతికొరకు ధర్మరాజుకడకు రమ్ము' అని అర్థముడు పలికాడు. అందుకు చిత్రసేనుడు సమ్మతించాడు.

చిత్రసేనుడు ధర్మరాజువొద్దకు వచ్చి దుర్యోధను విడిచిపెట్టి పోపుట (సం. 3-235-11)

వ. వారలుం దాను ధర్మజుకడకుం జనిన, సయుజాతశత్రుండు చిత్రసేను సతిప్రియంబునం బూజించి, 'మహిత్తు! యిం సుయోధనుండు సానుజామాత్ముం డయి మీచేత వథియింపం బడకునికి మేలయ్య; మీ కారణంబున మూ వంశంబునకు కొండొకహసి వొంద దయ్య; ఏఁ డెట్టి యపరాధంబు సేసినను, సబియంతయు సహించి మాకుంగా వీని విడువవలయు' నని ప్రార్థించిన, నతం 'డట్ల కాక' యని దుర్యోధనాదుల నందఱ విడిచి పాండుపుత్తుల నామంతణంబు సేసి, దివంబున కలగి తత్త్వకారంబు సకలంబును నింద్రునకు నివేదించిన, నింద్రుండును సమరనిహాతు లయిన గంధర్వుల సమృతప్యప్రిం జేసి బుభికించే; నిట యుభిప్రియండును ధార్త రాఘునకు బంధమోక్షణంబు గావించి వాని కిట్లనియే. 433

ప్రతిపదార్థం: వారలున్= వారూ (భీమార్థున నకుల సహదేవులును); తానున్= చిత్రసేనుడును; ధర్మజు కడకున్= ధర్మరాజు సమక్షానికి; చనినన్= వెడలగా; ఆ+అజాత శత్రుండు= శత్రువులు లేనట్టివాడు ఆ ధర్మరాజు; చిత్రసేనున్= చిత్రసేనుడిని; అతి ప్రియంబునన్= మిక్కిలి ప్రీతితో; పూజించి= అర్పించి; మహోతాత్ము!= మహోనుభావుడ వైన ఓ చిత్రసేనా!; ఈ సుయోధనుండు= ఈ దుర్యోధనుడు; స+అనుజ+అమాత్ముండు+అయి= తమ్ములతోడను మంత్రులతోడను కూడినవాడై; మీచేతన్= గంధర్వుల చేత; వథియింపంబడకునికి= సంహరింపబడకపోవడంవలన; మేలు+అయ్యెన్= పుభం జరిగింది; మీ కారణంబునన్= మీ మూలాన; మా వంశంబునకున్= మా కుటుంబ కూటమికి; కొండొక హసి= ఒక కీడు; పాందు+అయ్యెన్= పాందలేదు; ఏడు= ఈ దుర్యోధనుడు; ఎట్టి= ఎటువంటి; అపరాధంబు= నేరం; చేసినను= ఒనరించినప్పటికి; అది+అంతయున్= అది సమస్తం; సహించి= ఓర్చి; మాకున్+కాన్= మా కొరకుగా; వీనిన్= దుర్యోధనుడిని; విడువ వలయును= విడిచి పెట్టినగును; అని= చెప్పి; ప్రార్థించినన్= వేడుకొనగా; అతండు= అతడు (చిత్రసేనుడు); అట్లు+అ+కాక= ఆ విధంగానే

జరగుగాక; అని= అని చెప్పి; దుర్యోధన+ఆదులన్= దుర్యోధనుడు మున్సుగువారలను; అందఱన్= అందరిని; విడిచి= వదలిపెట్టి; పాండుపుత్రులన్= పాండునందనులను; ఆమంత్రణంబు+చేసి= వీడౌని; దివంబునకున్= స్వర్గానికి; అరిగి= వెడలి; తద్+ప్రకారంబు= ఆ విధమును; సకలంబున్= అంతటిని; ఇంద్రునకున్= వేలుపుల దొరకు; నివేదించినన్= విన్సువించగా; ఇంద్రుండును= దేవేంద్రుడును; సమర, నిహాతులు+అయిన= యుద్ధంలో చంపబడిన; గంధర్వులన్= గంధర్వులను; అమృతవ్యష్టిన్+చేసి= అమృతపు వాన కురిపించటం చేత; బ్రదికించెన్= పునర్జీవితులను చేశాడు; ఇట= ఇటట; యుధిష్ఠిరుండును= ధర్మరాజును; ధార్మరాష్ట్రునకున్= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకగు దుర్యోధనుడికి; బంధ మోక్షణంబు+కావించి= కట్టుపెప్పించి; వానికిన్= దుర్యోధనునకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: పాండవులు చిత్రసేనుడు కలిసి ధర్మనందనుడి దగ్గరకు వెళ్ళారు. ఆ అజాతశత్రుడు చిత్రసేనుడిని స్వాగతమర్యాదలతో మన్మించి ‘మహానుభావా! ఈ దుర్యోధనుడు మాకు సోదరుడు. మా అదృష్టంవలన ఈతడు, ఈతని భార్యలు, తమ్ములు, అమాత్యులు, మీచేత సంహారించబడక సజీవులై ఉన్నారు. మీరు దయ చూపుటచేత మానుటుంబానికి కీడు కలుగలేదు. మీకు మా హృదయపూర్వకమైన కృతజ్ఞతలు తెలుపుతున్నాము. మీకు ఈతడు ఎట్టి ఆపచారం చేసినా మన్మించి, మాయందు దయచూపి ఈతడిని విడిచిపెట్టు వేడికోలు’ అని అన్నాడు. ధర్మరాజు మాటలు కాదనలేక చిత్రసేనుడు దుర్యోధనాదులను విడిచిపెట్టి పాండునందనుల వీడౌని స్వర్గానికి పోయి, జరిగిన వృత్తాంతం అంతటిని దేవేంద్రుడికి విన్సువించాడు. ఇంద్రుడు అమృతవర్షం కురిపించి యుద్ధంలో మరణించిన గంధర్వులను బ్రదికించాడు. ఇట ద్వైతవనంలో ధృతరాష్ట్రసూనుడైన దుర్యోధనుడికి బంధమోక్షణం చేసి, ధర్మరాజు అతడితో ఇట్లు పలికాడు.

ఉ. ‘ఎన్నడు నిట్టి సాహసము లింక నొనర్పకు మయ్య! దుర్జనుం
దస్తున సాహసక్రియలయందుఁ గడంగి నశించుఁ; గాపునం
ర్ఘన్నన తమ్ములన్ దొరలఁ గైకొని యిమ్ములఁ బోమ్ము వీటికిన్;
సన్మత! బీని కొండొకవిషాదముఁ బొందకుమీ మనంబునన్.’

434

ప్రతిపదార్థం: ఎన్నడున్= ఎప్పుడును; ఇట్టి= ఇటువంటి (ఇంతటి పరాభవానికి దారిలీసే); సాహసములు= తెగువలు; ఇంకన్= ఇక మీద (ఏదో తెలియక దురహంకారంతో ఈ పని చేశాపు; ఇకమీద భవిష్యత్కాలంలోమాత్రం జాగరూకత ప్రాంచేది. బుద్ధి తెచ్చుకొనేది); ఒనర్పుమయ్య= నాయనా చేయమము; దుర్జనుండు= చెడ్డవాడు; అన్ననన్= ఒడటెరుగక; సాహస క్రియల అందున్= తెగువతో కన్నమిన్న కానని పనులందు; కడంగి= పూనిక వహించి; నశించున్= నాశనం చెందుతాడు; కావునన్= కాబట్టి; క్రస్నన= శీప్రుంగా; తమ్ములన్= అనుజులను; దొరలన్= సామంత ప్రభువులను; కైకొని= వెంట నిడుకొని; ఇమ్ములన్= సంప్రీతితో; వీటికిన్= (రాజధాని) నగరానికి; పామ్ము; సన్మత= సత్త+నుత!= మంచివారిచేత పాగడబడినవాడా! ఓ దుర్యోధనా!; దీనికిన్= ఇప్పుడు ఈ విధంగా జరిగిన అవమానంవలనకలిగే; ఒండొక విషాదమున్= ఒకానొక (గాఢమైన) దుఃఖం; మనంబునన్= మనస్సులో; పొందకుము= అనుభవించకుము.

తాత్పర్యం: నాయనా! దుర్యోధనా! ఎప్పుడైనాసరే ఇటువంటి పరాభవాన్ని చేకూర్చే సాహసకృత్యాలకు ఒడిగట్టుకుము. ఇప్పుడు జరిగిందేదో జరిగిపోయింది. ఇకమీద భవిష్యత్కాలంలోనైనా బుద్ధి కలిగి ప్రవర్తించుము. దుర్జనుడు దురభిమానంతో తన అంతరం ఎదిరి గొప్పతనం తెలియక కన్నమిన్నకానక సాహసానికి కడంగి నశిస్తాడు.

జాగ్రత్త సుమా! ఇక శీఘ్రంగా తమ్ములను దొరలను గైకొని నీ రాజధాని నగరానికి వెడలుము. మంచివారిచేత పాగడబడినవాడా! ఇట్టి అవమానం జరిగినందుకు, ఎటువంటి దుఃఖాన్ని నీ మనస్సులో అనుభవించవద్దు.

విశేషం: ఎట్టున మహాకవి ప్రాసిన పద్యాలలో ఇది తలమానికం. ఎట్టుపెగ్గడ కవితాశిల్పానికి ఈ పద్యం సమ్మగుదాహారణంగా ఎన్నదగింది. “రమణీయార్థ ప్రతిపాదకః శబ్దః కావ్యమ్” అని రసగంగాధరకర్త శ్రీ జగన్నాథ పండితరాయల నిర్వచనం చౌస్పున ఈ పద్య మొక్కలే ఒక మహాకావ్యసుడుశం. ఇందు సస్నయ్యను దలపించే ప్రసురుకథా కవితార్థ యుక్తి అడ్డర రమ్యత, నానారుచిరార్థ సూక్తులు ఉన్నవి. తిక్కన మహాకవిని తలపింపచేసే “సంభాషణ చారిమ” సజీవ పాత్ర చిత్రణమున్నా ఉన్నాయి.” వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్” అన్నట్లు రసభావ నిరంతరాలైన వాక్యాల సంపుటం ఈ పద్యం. “అల్వాడ్రముల అనల్వార్థ రచన”కు ఈ పద్యం ఉత్తమోత్తమోదాహారణం. ప్రతివాక్యంలో వెల్లినిరిసే మనోహర భావగుంఫనమే కాక వాక్యంతరాలలో జూలువారే వ్యంగ్య వైభవం- అర్థాంతర సూక్తి సహాదయ హృదయైక వేద్యం. ఈ పద్యంలో వ్యంగ్యగర్భితంగా స్ఫురించే అంతరార్థాంతరాలు హృదయంగమాలు.

- (1) ఎన్నదూ ఇట్టి సాహసాలు ఇక్కై ఒనర్పుకు మయ్య. ఇక్కీద ఇట్టి దుస్సాహసాలు చేయకుము- అనగా ఇంతకుపూర్వం దుర్యోధనుడు ఎన్నో చేసినట్టే కదా! అయితే ఇప్పుడు పాపం బ్రిడ్జ్లైంది.
- (2) ఇట్టి సాహసములు- ఇటువంటి సాహసాలు. వీటికే అతడు సద్యఃఫలం అనుభవించాడు. దుర్యోధనుడిచేత అద్దం పెట్టాడు “మెత్తని పులి” ధర్మరాజు. ఆతడు తన మొగం అందులో చూచుకొనవచ్చును. అల మతి విస్తరేణ.
- (3) దుర్జనుడు సాహసక్రియలయందు నశిస్తాడని ధర్మరాజు చేసిన పోచ్చరిక దుర్యోధనుడికి అనుభవ సద్యః సిద్ధం.
- (4) ‘క్రన్మన తమ్ములం దొరలగైకొని యిమ్ములఁ బొమ్ము వీటికిన్.’ ‘నాయనా దుర్యోధనా! ఇక్కడ నీవు పాందిన అవమానం నీ రాజధానిలోని వారలకు తెలియదు కదా. ఈ పరాభవాన్ని దులుపుకొని, ఏమియు జరుగనట్లుగా తిరిగి పొమ్ము’ అన్నాడు ధర్మరాజు. అనగా, ‘ఏమి మొగం పెట్టుకొని తిరిగి నీవు రాజధానికి పోగలవు?’ అనే ఎత్తిపోడుపు ఇందులో అంతర్గర్భితం.
- (5) ‘సన్మత’ అనే సంబోధనం నెత్తిమీదసుత్తితో మొత్తిన ఎత్తిపోడుపు.
- (6) ఇంత అవమానం జరిగింది కావున ‘కొండొక’ విషాదం పొందకుమీ మనంబున్న. ఇది దుర్యోధనుడికి విషాద సన్నిహితంగాక మరేమి. అది “కొండొక” విషాదమా? నిలువెల్ల దహించే దుర్భరమైన అవమానాగ్ని కాదా? ధర్మరాజు చిచ్చరపిడుగు కాదు చలిపిడుగు. గంధర్వుల బాణాలకు ధర్మరాజు మెత్తనిపలుకుల కున్న పదను ఉన్నదా? ధర్మరాజు పెట్టిన సున్నితమైన చీవాట్లు దుర్యోధనుడిని ఆపాదమస్తకం దహించి వేసినవి. శీఘ్రంగా దుర్యోధనుడు రాజధానికి తరలిపోలేకపోయాడు. ధర్మరాజు చేసిన పోచ్చరిక దుర్యోధనుడికి ప్రాయోపవేశానికి పూర్వరంగాన్ని తీర్చిదిద్దిన నాటకీయ ప్రస్తావనయే. గంధర్వులు చేసింది ఏమున్నది? దుర్యోధనుడిని ఓడించి బంధించారు. అర్జునుడి చేతిలో ఓడిపోయి దుర్యోధనుడిని వదలిపెట్టిపోయారు. ధర్మరాజు చేసింది మహోపకారం ఏమున్నది? ధర్మరాజు సుకుమార సుందరంగా చేసిన పని దుర్యోధన తేజోవధ.

వ. అని బుద్ధి సెప్పి వీడ్కౌలిపిన, నతండును చీనానసుం దగుచుం జనియే; ననుజసహాతుండయిన ధర్మతస్తయు ధార్మికత్వంబు ధోమ్యాది భూసురులును దదాత్రమవాసు లయిన మహామునులును బహువిధంబులఁ బ్రష్టుతించి రని వైశంపాయనవర్ణతం బయిన కథావిశేషంబు సవిస్తరంబుగా. 435

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; బుద్ధి+చెప్పి= హితోపదేశం చేసి; వీడ్కౌలిపినన్= ఆ మంత్రణం చేసి పంపగా; అతండును= దుర్యోధనుడును; దీన+ఆనుండు+అగుమన్= దర్శం తరిగిన మొగం కలవాడై; చనియెన్= వెళ్లాడు; అనుజ సహాతుండు= తమ్ములతో కూడినవాడు; అయిన= ఐన; ధర్మతస్తయు, ధార్మికత్వంబు= ధర్మనందనుడి యొక్క ధర్మశీలాన్ని; ధోమ్య+అది, భూసురులును= ధోమ్యుడు మున్నగు విప్రులును; తద్+అశ్రమ వాసులు+అయిన= పాండవుల యొక్క ఆశ్రమంలో నివసించే; మహో, మునులును= గొప్ప బుములును; బహు విధంబులన్= పెక్కు భంగుల; ప్రస్తుతించిరి= పాగడారు; అని= అని చెప్పి; వైశంపాయన, వర్ణతంబు+అయిన= వైశంపాయనుడిచేత వర్ణించబడినట్టి; కథావిశేషంబు= పేర్కొనదగిన కథ; సవిస్తరంబుగాన్= విరివి అయిన అంశాలలో కూడినట్టిదిగా.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడిని ఆ విధంగా మందలించి హితోపదేశం చేసి ధర్మనందనుడు వీడ్కౌలిపాడు. దుర్యోధనుడు దర్శం తరిగి తేజోహసుడై మొగం వంచుకొని వెదలిపోయాడు. ధోమ్యుడు మున్నగు విప్రులున్నా ఆశ్రమంలో నివసించే మహార్షులున్నా ధర్మనందనుడియొక్కయు అతడి తమ్ములయొక్కయు ధర్మశీలాన్ని ప్రశంసించారు. అది వైశంపాయనవమహార్ణి వర్ణించి చెప్పిన కథావిశేషం. విరివి అయిన అంశాలలో కూడింది.

క. రాజకులతిలక! భువన వి, రాజిత సితకీల్చి! దివిజరాజవిభవ! ని
రావ్యజ పరాక్రమ! సకల ధి, రాజన సంపూజ్య! ధర్మరక్షణ దక్కా!

436

ప్రతిపదార్థం: రాజ, కుల, తిలక!= రాజులవంశంలో త్రైమ్యద్వానవాడా!; భువన, విరాజిత, సిత, కీర్తి!= లోకంలో వెలుగొందిన తెల్లని యశస్వి కలవాడా!; దివిజ, రాజ, విభవ!= దేవేంద్రుడివంటి ఐశ్వర్యం కలవాడా!; నిర్వ్యజ, పరాక్రమ!= కారణం లేని అనగా సహజసిద్ధమైన శార్యంకలవాడా!; సకల, ధరా, జన, సంపూజ్య!= అందరు భూప్రజలచేత అర్పించబడేవాడా!; ధర్మ, రక్షణ, దక్కా!= ధర్మాన్ని కాపాడే శక్తి కలవాడా!

తాత్పర్యం: రాజులలో త్రైమ్యద్వానవాడా! లోకంలో వెలుగొందిన తెల్లని యశస్వి కలవాడా! దేవేంద్రుడితో సమానమైన ఐశ్వర్యం కలవాడా! సహజమైన పరాక్రమం కలవీరుడా! సమతుభూప్రజలచేత అర్పించబడేవాడా! ధర్మాన్ని కాపాడటంలో సామర్థ్యం కలవాడా! ఓ రాజరాజనరేంద్రా!

విశేషం: (1) ఈ పద్యం ఆశ్వాసాంతంలోని సంబోధనం. ఇందులోని సంబోధనలు అన్నియు కృతిపతి అయిన రాజరాజ నరేంద్రుడికి అన్వయించేవి. (2) నన్నయ్య మహాకవి తన ఆంధ్రమహారాత్మాన్ని శ్రీ రాజరాజ నరేంద్రుడికి అంకితమిచ్చాడు. (3) ఈ ఆశ్వాసాన్ని ఈ ఆశ్వాసాంత పద్యాలను వ్రాసింది ఎట్లన. అయినప్పటికి ఆను ఆరణ్యపర్వతేషాన్ని నన్నయ్యపేరుమీదనే పూరించాడు కాబట్టి ఆశ్వాసాంతసంబోధనలను కృతిపతి అయిన రాజరాజనరేంద్రుడినే ఉండేశించి వ్రాశాడు.

ప్రగ్రహిణి:

సర్వలోకాశ్రయా! సౌమ్యభూవోదయా! నిల్వకారాక్షతీ! నిత్యసుతోస్తుతీ!
గర్వతోద్యంబజాకల్ప! కల్పల్పల్సి, త్సర్వసర్వంసహిచక్ర! చక్రాయుధా!

437

ప్రతిపదార్థం: సర్వలోక+అశయా!= సమస్త లోకాలకు అండ అయినవాడా!; సౌమ్య, భావ+జీవయా!= సాత్మికమైన ఆలోచనల ఆరంభం కలవాడా!; నిర్వికార+అకృతి!= నిర్వికారమైన ఆకారం కలవాడా!; నిత్య, సత్య+ఉన్నతి!= ఎల్లప్పుడును నిజాన్ని పాటించే గొప్పతనం కలవాడా!; గర్విత+ఉద్యత్త+భూజ+అకల్ప!= మదించినవారికి ప్రకాశించే పరాక్రమాన్ని పన్నెడివాడా!; గర్వితులను అణచే పరాక్రమప్రకర్ష కలవాడా!; కల్ప+ఉల్లసత్త+సర్వ, సర్వంసహచక్ర!= న్యాయ ప్రకారం వెలుగొందే సమస్తభూమండలం కలవాడా!; చక్ర+అయుధా!= నారాయణమూర్తి!

తాత్పర్యం: సర్వలోకాలకు అండ అయినవాడా! ప్రశాంతమైన గంభీరమైన ఆకారం కలవాడా! ఎల్లప్పుడున్నా నిజాన్ని పాటించటంచేత ఏర్పడిన గొప్పతనం గలవాడా! మదించినవారిని అణచగలిగిన పరాక్రమప్రాభవం కలవాడా!; న్యాయం ప్రకారం యావద్యుమండలాన్ని పరిపాలించేవాడా!; విష్ణుమూర్తి! ఓ రాజరాజనరేంద్రా!

విశేషం: (1) చాచుక్కులు, శ్రీ రాజరాజనరేంద్రుడి వంశస్తులు “లోకాశ్రయ” - “జనాశ్రయ” బిరుదాంకితులు. “రాజనారాయణ” బిరుదాంకితులు. ఈ పద్యంలోని సర్వలోకాశ్రయా - చక్రాయుధా సంబోధనలు బిరుదనామ సూచకాలు. (2) ప్రగ్రాంశుత్తంలోని ప్రతిపాదంలో పరుసగా నాలుగు రగణాలుంటాయి. 7వ అష్టరం యతిషైత్రి స్తానం. ప్రాస నియమం ఉన్నది.

గద్యము.

ఇది సకలనుకవిజనవినుత నన్నయ్యభట్ట ప్రణీతం బైన శ్రీ మహాభారతంబునం దారణ్యపర్వంబును బతివ్రతా చరిత్రంబును, ధర్మవ్యాఖ్యండు గౌతమునకుఁ బరమధర్మం బెఱింగించుటయు, నగ్నిప్రంశాసుకీర్తనంబును, గుమారోత్సత్తియు, సత్యాద్వోపథీ సంవాదంబును, బాండవులు ద్వైతవంబునకుం జనుటయు, ధృతరాష్ట్ర వాక్యంబులును, దుర్యోధనాదుల దుర్ఘంత్రంబున ఫోషయాత్రయుఁ, గౌరవ గంధర్వ యుద్ధంబును, దుర్యోధనాదులు గంధర్వలచేతం బట్టువడుటయు, నర్జునుండు వారల విడిపించుటయు నన్నబి పంచమా శాసనము.

438

తాత్పర్యం: ఇది ఉత్తమ కవులందరిచేత కీర్తించబడిన నన్నయుభట్టుచేత రచించబడిన శ్రీ మహాభారతంలోని ఆరణ్యపర్వంలో పతివ్రతా చరిత్రమున్నా, ధర్మవ్యాఖ్యానుడు కౌశిముడికి ఉత్తమధర్మాన్ని బోధించటమున్నా, అగ్నివంశాన్ని కీర్తించటమున్నా, కుమారస్వామి పుట్టుకయున్నా, సత్యాద్వోపథీ సంవాదమున్నా, పాండవులు ద్వైతవానానికి వెళ్లటమున్నా, ధృతరాష్ట్రుడి వాక్యాలున్నా, దుర్యోధనుడు మొదలైనవారి దురాలోచనమున్నా, ఫోషయాత్రయున్నా, కౌరవ గంధర్వ యుద్ధమున్నా, దుర్యోధనుడు మొదలైనవారు గంధర్వులచేత యుద్ధంలో పట్టుబడుటమున్నా, అర్జునుడు వారిని విడిపించటమున్నా అనే అంశాలతో కూడిన అయిదవ ఆశ్యాసం.

-ఆరణ్యపర్వంలో పంచమాశ్యసం సమాప్తం :-

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మేషోభారతిము

అరణ్యపర్వము -పుష్టాశ్వసము

శ్రీలలితమూర్తి ! సుమహా ! చ్ఛాచుక్కహరేణు ! పుణ్యచాలిత ! విచి

త్రాలంకారోజ్యుల కవి ! తాలాపకలాప ! సంతతాసందముతీ!

1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ, లలితమూర్తి!= సిరిసంపదలచేత మనోహరమైన ఆకృతికలవాడా!; సుమహాత్+చాళుక్య, వరేణ్య!= మిక్కిలి గొప్పదైన చాళుక్య వంశంలో శ్రేష్ఠుడైనవాడా!; పుణ్యచారిత్త!= పవిత్రమైన ప్రవర్తన కలవాడా!; విచిత్ర+అలంకార+ఉత్తోష+జ్యుల, కవితా+అలాప, కలాప!= మిక్కిలి అచ్చేరువు కలిగించే అలంకారాలచేత వెలుగొందే కవిత్వ భాషణమనెడి భూషణం కలవాడా!; సంతత+అనంద, మతీ!= ఎల్లప్పుడూ సంతోషంతో కూడిన బుద్ధి కలవాడా!; ఓ రాజరాజనరేంద్రా!

తాత్పర్యం: సిరిచేత తులదూగే మనోహరమైన రూపం కలవాడా!; ఓ రాజరాజనరేంద్రా! చాళుక్యరాజులలో శ్రేష్ఠుడా! పవిత్రమైన నడవడి కలవాడా! చిత్రచిత్రాలైన అలంకారాలతో వెలుగొందే కవిత్వ భాషణమనెడి భూషణం కలవాడా! నిత్యసంతుష్టమతీ!

విశేషం: 1. ఎప్పుడో ఎట్లునకు సుమారు రెండువందల సంవత్సరాలకు ముందు వేంగిమండలాన్ని ఏలినవాడు రాజరాజ నరేంద్రుడు. అతడు శ్రీమదాంధ్రమహాభారత కృతిపతి. ఆనాడు కృతికర్త నస్తయభట్టు. ఈనాడు ఈకృతికర్త ఎట్లాప్రెగ్గడ. అయినను ఎట్లున శ్రీ రాజరాజనరేంద్రుడినే కృతిపతిగా మన్మించి తాను ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని నస్తయపేరుమీదనే ప్రాసి ప్రకటించటం ఇందలి విశేషం. ఈ సంబోధనలు అన్నీ అలనాటి ఆరాజరాజనరేంద్రుడికి అన్యయస్తాయి. కృతిపతి కావ్యానికి ప్రథమ ప్రథానశ్రోత అనే సాహితీసంప్రదాయాన్ని నస్తయనుండి నేటివరకును తెలుగుకపులు పొట్టిస్తున్నారు.

దుర్యోధనుని విషాదము (సం. 3-236-1)

వ. అక్షధకుండు శౌనకాబిమహామునులకుం జైప్పు; నట్లతిమానుషంబైన యర్మనుపరాక్రమంబును, నత్యంతదైనాయాన్పదం బగు దుర్యోధనుపరాభవంబును, ధర్మజుదయయు నాకళ్లించి, విస్తయ జుగుప్పాకలితమానసుం డగుచు జనమేజయుండు ఘైశంపాయసున కి ట్లనియె. 2

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కథకుండు= ఆ కథకుడు (పొరాణికుడు అయిన ఉగ్రవసుడు); శౌనక+ఆది+మహామునులకున్= శౌనకుడు, మున్సుగుగొప్ప మునులకు; చెప్పైన్= వచించాడు; అట్లు= ఆ రీతిగా; అతిమానుషంబు+బన= మనుజులశక్తికి మించింది అయిన; అర్పును, పరాక్రమంబును= అర్పునుడియొక్క శౌర్యాన్ని; అతి+అంత+దైన్య+అస్పదంబు+అగు= మిక్కటమైన దర్శాన్ని కోలుపోయినటిస్తికి నెలవైన; దుర్యోధను, పరాభవంబును= దుర్యోధనుడియొక్క అవమానాన్ని; ధర్మరాజు దయయున్= ధర్మరాజు చూపిన జాలియు; ఆకర్ణించి= విని; విస్తయ, జుగుప్పా+కలిత మానసుండు+అగుచున్= అచ్చేరువు, రోత కలిసిన మనస్సు కలవాడు బోతూ; జనమేజయుండు= జనమేజయుమహారాజు; ఘైశంపాయసునున్= ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: మహాభారతకథను ఉగ్రప్రవసుడు శౌనకుడు మున్సుగు మహామునులకు చెప్పాడు. ఆ విధంగా మనజాలశక్తిని అతిక్రమించిన అర్జునుడియొక్క శోర్యం, మిక్కిలిదైన్యంతో కూడిన దుర్యోధనుడి అవమానం, ధర్మరాజు ప్రదర్శించిన జాలినిగురించి ఆక్షరించి, జనమేజయుడు అచ్చేరువు రోత పెనగొన్న చిత్రంతో వైశంపాయనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: 1. షష్ఠాశ్వాసం మొదట గల ఈవాక్యం పంచమాశ్వాసంలోని తుదిపదంతో - ‘సపిస్తరముగా’ అనే దానితో అన్యయస్తున్నది. 2. మహాభారతకథను వైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి సర్వయాగసందర్భంలో వినిపించాడు. జనమేజయుడు అర్జునుడి కుమారుడైన అభిమన్యుడికి ప్రాత్రుడు. పరీక్షితుకు కొడుకు. 3. జనమేజయుడికి ‘ఖస్యయము’ - ‘జాగుప్సు’ కలిగాయి. జగుప్సు బీభత్సరసానికి స్తాయిభావం. ఖస్యయం= అద్భుతం - నవరసాలలో ఒకటి. అర్జునుడి పరాక్రమానికి ఖస్యయం, దుర్యోధనుడి పరాభవానికి జాగుప్సు. అవిక్రమం.

చ. ‘అనిశముఁ బాండుపుత్రులకు నప్పియకార్యము రోయునట్టి దు
ర్జునుడు సుయోధనుం డటులు శత్రులచే నవమానితుండుఁ బే
ల్చినక్షప నొప్పుచున్న కురుసింహులచేత విమోళ్చితుండు నై
మనమున లజ్జ లేక మునిమండన! యెమ్మెయి నేగె వీటికిన్?

3

ప్రతిపదార్థం: మునిమండన!= బుమలకు అలంకారంగా ఉండేవాడా! బైవైశంపాయనా!; అనిశమున్= ఎల్లప్పుడున్నా; పాండుపుత్రులన్= పాండునందనులకు; అప్రియకార్యము= హితవుకాని పనిని, కీడును; రోయునట్టి= వెదునట్టి; దుర్జునుఁ దు= చెడ్డుమనజడు; సుయోధనుండు= దుర్యోధనుడు; అటులు= ఆ విధంగా; శత్రులచేన్= విరోధులచేత; అవమానితుండున్= అవమానించబడినవాడును; పేర్చిన= అతిశయించిన; కృపన్= దయతో; ఒప్పుచున్న= కోభిల్లతున్న; కురుసింహులచేతన్= కురువంశంలో సింహాలవంటి వారైన పాండవులచేత; విమోళ్చితుండును+ఱ= విడిపించబడిన వాడై; మనమునన్= చిత్రంలో; లజ్జ లేక= సిగ్గు లేకుండా; వీటికిన్= (తన) పట్టుణానికి; ఏ+మెయిన్= ఏరీతిగా; ఏగెన్= వెళ్లాడు.

తాత్పర్యం: ‘బుమలలో శ్రేష్ఠుడైన ఓవైశంపాయనా! ఎల్లప్పుడూ పాండవులకు కీడు చేయటానికి అవకాశాల కొరకు వెడకే దుర్జునుడు దుర్యోధనుడు. అతడు ఆవిధంగా శత్రువులచేత అవమానించబడటం మాత్రమే కాక కురువంశాన సింహాలవంటి పాండవుల పరాక్రమంచేత బంధమోళణం పాంది సిగ్గుపడకుండ ఏరీతిగా తన రాజధానికి తరలి వెళ్లాడు?

విశేషం: 1. దుర్యోధనుడు శత్రువులైన గంధర్వులచేత ఓడించబడటం ఒకపరాభవం. తాను ఎల్లప్పుడూ అపకారంచేసిన పాండవుల దయవలన బంధమోళణం పాండటం ఇంకొక పరాభవం. 2. ఇక్కడ పాండవులు ‘కురుసింహులు’గా పేర్కొనబడ్డారు. దుర్యోధనాదులు కొరవులు. పాండురాజుత్రువులు పాండవులు. ఉభయులూ కొరవులేకదా! వివక్షకొరకు కొరవపాండవ వ్యవదేశం ఏర్పడింది. దీనికి కురుపాండవన్యాయం అని పేరు.

మత్తకోకిలము.

మేను బ్రాహముఁ దాఖ్లి భంగము ఖ్రింగి యెష్టచీచాడ్పున్న
మానవేంద్రుడు నేను దఢ్డయు మానినన్ దలఁ పాత్మలోఁ
బుము టాతని తెట్లు గల్గఁగు బోలు నారయ నధ్యతం
బైన తచ్చలితంబు సెప్పుము యంతయుం బిలపాటితోన్.’

4

ప్రతిపదార్థం: మేన్= దేహంలో; ప్రాణమున్+తాల్చి= అసువులు ధరించి; భంగమున్ మ్రొంగి= పరాభవాన్ని దిగ్బ్రింగి; ఎప్పటిచాడ్చున్= యథాప్రకారం, లోగడ ఉన్నట్లుగనే; మాసవ+ఇంద్రుడన్= మనుజులలో త్రైష్ముడు, రాజును; నేను= నేను; తద్దయున్= మిక్కిలి; మానిన్= అభిమానం కలవాడిని; అన్= అనెడి; తలటు= ఆలోచన; ఆత్మలోన్= మనస్సులో; పూనుట= పహించటం; ఆతనికిన్= దుర్యోధనుడికి; ఎట్లు= ఏవిధంగా; కలగన్+పోలున్= కలగటానికి సరిపడుతుంది; ఆరయ్న్= పరిశీలించగా; అద్భుతంబు+ఖన= ఆశ్చర్యకరమైన; తత్త్వ+చరితంబు= ఆతడి ప్రవర్తన; అంతయున్= అంతటిని; పరిపాటితోన్= వరసగా; చెప్పుమ= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు స్వాభిమానధురంధరుడని వింటాం. అంతటి పరాభవం పొందిన తరువాత అతడు - నేను ఒక మహారాజును, అభిమానవంతుడిని, నాకు ప్రాణాలు, మానాభిమానాలు ఉన్నావి. ఇటువంటి పరాభవాన్ని ఎట్లా దిగ్బ్రింగగలను?' అనే ఆలోచన అతడికి కలుగకుండా ఎట్లా ఉంటుంది? పరిశీలించగా ఇది ఒక అద్భుతవృత్తాంతం. ఆమైన దుర్యోధనుడు ఏవిధంగా ప్రవర్తించాడో దయచేసి సవిస్తరంగా తెలపండి. నాకు విన కుతూహలంగా ఉన్నది.'

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి చూడు- ఆరణ్య. 4.267 విశేషాంశం.

వ. అని యడిగిన నమ్మపోముని యిట్లను: నట్లు కొంతేయులచేత బంధమోక్షితుం దై దుర్యోధనుండు లజ్జ కజ్జలితహృదయుం డగుచుఁ జెదలన సేనలం గూర్చుకొని కొంత దవ్వులగి యొక్కసుమతలంబునం బటుమంబిరవిరచనంబు నిర్విల్మించి, యభ్యంతరమంబిరమ్మున నొక్కరుండును దల్పంబుపయిం బడి చింతాపరవశత్వంబు నొంది, రాపుకబళసుకలుషితుం దైన రోహిణీపతియునుంబోలే విషాదవివర్షాం డయి యున్నయెడు గర్భండు వచ్చి, సముచితంబుగాఁ గని యన్నరేంద్రున కిట్లనియే. 5

ప్రతిపదార్థం: అని అడిగిన్= అని (జనమేజయుడు) ప్రశ్నించగా; ఆ+మహాముని= ఆ గొప్పబుషి; ఇట్లు అన్ని; అట్లు; కొంతేయులచేతన్= పాండవులచేత; బంధమోక్షితుండు+ఖ= చెఱవిడిపించబడినవాడై; దుర్యోధనుండు= సుయోధనుడు; లజ్జ, కజ్జలిత, హృదయుండు= సిగ్గుచేత మలినమైన దెందం కలవాడు (అనగా అవమానఫిన్నుడు); అగుచున్= చౌతూ; చెదరిన సేనలన్+కూర్చుకొని= నలువైపులకు పారిపోయిన ఔన్యాలను ఒకచోటికి చేర్చుకొని; కొంత దవ్వు= కొంత దూరం; అరిగి= పయనించి; ఒక్క= ఒక; సమతలంబున్= మిట్టపల్లాలు లేని ప్థలంలో; పట, మందిర, విరచనంబు= వప్రోలచేత ఏర్పరచడి గృహ నిర్మాణం; నిర్విల్మించి= చేసి; అభ్యంతర మందిరమ్మున్= లోపలి గదిలో; ఒక్కరుండును= ఒకడు మాత్రమే; తల్పంబు పయన్+పడి= మంచంమీద శయనించి; చింతాపరవశత్వాంబున్+బంది= విషాదపూరితమైన ఆలోచనలో మునిగి; రాపు, కబళన, కలుషితుండు+ఖన= రాపువు ఖ్రీంగటంచేత మాలిన్యం పొందిన; రోహిణీపతియునున్+పోలెన్= చంద్రుడివలె; విషాద వివర్షాండు+అయి= దుఃఖంచేత పాలిపోయినవాడయి; ఉన్న+ఎడన్= ఉన్నప్పుడు; కర్మాండు= కర్మాండు; వచ్చి= అరుగుదెంచి; సముచితంబుగాన్+కని= తగిన మర్యాదలు పాటించి, చూచి; ఆ+నర+ఇంద్రునరున్= ఆరాజుతో, దుర్యోధనుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ ప్రకారం చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని జనమేజయుడు ప్రశ్నించగా వైశంపాయనమహార్షి ఈ విధంగా బదులు పలికాడు: ఆ విధంగా దుర్యోధనుడు పాండవులచేత చెరవిడిపించబడినవాడై అవమాన ఫేదంతో అలమటించే హృదయంతో చెల్లాచెద్దైన సేనలను చేర్చుకొని కొంతదూరం ప్రయాణంచేసి మిట్టపల్లాలు లేని ఒకస్థలంలో పటకుటీరాలు నిర్మించుకొని విడిది చేశాడు. కానీ, తన మనస్సుకు శాంతి లేకపోవటంచేత లోపలిగదిలో ఏకాంతంగా మంచంపై పవళించి

పరితపించసాగాడు. పరాభవఫిన్నుడైన దుర్యోధనుడు రాహువుచేత ప్రింగబడిన చందుడివలె కాంతి దొగి పాలిపోయాడు. అప్పుడు కర్మడు అక్కడికి వచ్చి రాజమర్యాదలు నిర్వర్తించి దుర్యోధనుడిని సందర్శించి, ఇట్లా పలికాడు.

చ. ‘మనుజవరేణ్య! చూడ నతిమానుష మమ్మెయి గయ్య మెందుఁ గ
ల్యనే? పటువికమూన్మితులు గ్రోధనిబద్ధులు గామరూపులం
జెనయఁగ వచ్చునే ఖచరసింహుల నేలకి?; నట్టీవాల నే
పును దునుమాడి గెళ్లితి విభూతి యెలర్పుగ నీవుఁ దమ్ములున్.

6

ప్రతిపదార్థం: మనుజవరేణ్య!= మనుజలలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా! దుర్యోధన మహారాజా!; చూడన్= అరయగా; అతిమానుషము= మానవులకు సాధ్యంకాని పని అది; ఆ+మెయిన్= ఆ రీతిగా; కయ్యము= పోరాటం; ఎందున్= ఎక్కడైనా; కల్గునె= ఉండునా? ఉండుడు; పటు, విక్రమ+అన్నితులన్= మిక్కుటమైన శార్యం కలవారలను; క్రోధ నిబద్ధులన్= ఆగ్రహించేత కట్టబడిన వారిని; కామరూపులన్= తాము కోరిన రూపాలు ధరించ గల్లిన శక్తికలవారిని; ఖచరసింహులన్= ఆకసంలో చరించే గంధర్వులలో సింహాలవంటివారిని; ఏరికిన్= ఎవరికైనను; చెనయఁగన్ వచ్చునే= ఎదుర్కొన వచ్చునా?; అట్టివారిన్= అటువంటి వారిని (ఆ గంధర్వులను); ఏపునన్= అతిశయంతో; తుమమాడి= సంహరించి; నీవున్= నీవున్నా; తమ్ములున్= నీ సోదరులున్నా; విభూతి+ఎలర్పుగన్= బలం శోభిల్లగా; గల్లితి(వి)= జయించావు.

తాత్పర్యం: ‘మనుజలలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓ దుర్యోధనమహారాజా! మానవులకు సాధ్యంకాని ఘనకార్యాన్ని నీవు సాధించావు. అటువంటి యుద్ధం ఎక్కడా కానరాదు. వారు గంధర్వులలో సింహాలవంటివారు, మిక్కుటమైన శార్యం కలవారు, కోపంతో విజృంభించినవారు, కోరిన రూపాలను ధరించగల మాయావులు. అట్టివారిని మానవమాత్రులు ఎట్లా ఎదుర్కొనగలరు? నీవూ నీతమ్ములూ అటువంటి గంధర్వులను నిరూపించి గెలుపాందటం పేర్కొనదగింది నుమా!

ఉ. అప్పుడు నీవు సూడఁగ ననంతములై ఖచరేంద్రసైస్యముల్
గప్పె ననేకసాయకనికాయములన్ వడి నన్ను; నేనునుం
గుప్పలు గూల నేసి లపుకోటి వధించితి; నంతలోన న
న్నోప్పరికించే సైస్యతతి; యొక్కడ నై రణభూమి నొచ్చితిన్.

7

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; నీవు+చూడగన్= నీవు చూస్తుండగా; అనంతములు+ఐ= అంతులేనివై; ఖచర+ఇంద్ర, సైస్యముల్= గంధర్వపతి సేనలు; అనేక, సాయక, నికాయములన్= పెక్కుబాణాల సముద్రాయాలను; వడిన్= రయంగా; నన్నున్= నన్ను; కప్పున్= చుట్టుముట్టాయి; నేనునున్= నేను సయితం; రిపుకోటిన్= శత్రుసమూహాన్ని; కుప్పలుకూలన్+ఎసి= గుట్టలు గుట్టలుగా పడేటట్లు బాణాలు ప్రయోగించి; వధించితిన్= సంపారించాను; అంతలోనన్= ఆ విధంగా జరుగుతున్న సమయంలో; సైస్యతతి= సేనలగుంపులు; నన్నున్= నన్ను; ఒప్పరికించేన్= ఉప్పేష్టించాయి; రణభూమిన్= యుద్ధరంగంలో; ఒక్కడన్+ఐ= ఒంటరివాడినై; నొచ్చితిన్= బాధపడ్డాను.

తాత్పర్యం: ఆసమయంలో, నీవు చూస్తుంటివికదా! గంధర్వపతిఖటులు పెక్కుబాణాలసమూహాలతో నన్ను ఆచ్చాదించారు. కానీ, నేను లెక్కకు మించిన శత్రుబలాలతో పోరాడి వారిని కుప్పలు కుప్పలుగా కూల్చివేశాను. మనసేనలు నాకు తోడ్పడజాలక పోయినవి. నేను ఒక్కడనై రణరంగంలో బాధపడ్డాను.

శ. ఆలోనన విరథుండ నై వికర్షురథం బెక్కిన నది సమర ప్రదేశంబునకుఁ దొలంగఁ బటచె; దేవా! నీవు బలవిక్రమాతిశయంబులం బ్రతివీరుల నోర్లు యత్కతుండ వై యుండుటఁ గనుంగిని గృతార్థుండ వైతి; నిట్టి పరాక్రమంబు సేసిన వా లజ్జగంబున నెవ్వరు గల? లభి యత్కథ్యతం' బినిసం గౌరవేశ్వరుం డాత్సగతంబున 'సీతండు మత్కకారం బెఱుంగక యిట్లు వలికెం గాకేమి?' యని లజ్జతుం డగుచు రాథేయున కి ట్లనియె.8

ప్రతిపదార్థం: అలోనన+ల= అసమయంలోపలనే; విరథుండన్+ఐ= రథాన్ని కోల్పోయిన వాడినై; వికర్షురథంబు= వికర్షుడియొక్క తేరు; ఎక్కినన్= అధిరోహించగా; అది= (ఆరథం); సమర, ప్రదేశంబునకున్= యుద్ధభూమికి; తొలంగన్= దూరం అయ్యేటట్లుగా; పఱచెన్= పరగణ్ణి పోయింది; దేవా= ఓప్రభూ; నీవు= నీవు; బలవిక్రమ+అతిశయంబులన్= బలశోర్యాలయొక్క పెంపుచేత; ప్రతివీరులన్= శత్రుపశ్శంలోని శారులను; ఓరిజి= ఓడించి; అక్కతుండవు+ఐ= గాయాలు పొందని వాడవై; ఉండుటన్+కనుంగాన్= ఉండటం చూచి; కృత+అర్థుండన్+పతిన్= ధన్యుడను అయినాను; ఇట్లు= ఇటువంటి; పరాక్రమంబు+చేసినవారు= శౌర్యం ప్రదర్శించినవారు; శః+జగంబునన్= శఃలోకంలో; ఎవ్వరు+కలరు? ఎవరు ఉన్నారు? (ఎవరూ లేరు); ఇది= శః పరాక్రమ ప్రదర్శనం; అతి+అద్యుతంబు= మిక్కిలి అచ్చేరువు కలిగించేది; అనినన్= అని (కర్మదు)పలుకగా; కౌరవ+శఃశ్వరుండు= కౌరవులప్రభువు, దుర్యోధనుడు; ఆత్మగతంబునన్= తన మనస్సులో; శఃతండు= శఃతడు (కర్మదు); మత్త+ప్రకారంబు= నాదైన చందం; ఎతుంగక= తెలియక; ఇట్లు= శః రీతిగా; పలికెన్= మాట్లాడాడు; కాక+ఏమి= అంతేగాని వేరువిధం ఏమీ కాదు; అని= అని తలచి; లజ్జితుండు+అగుచున్= సిగ్గు చెందిన వా దొతూ; రాథేయునకున్= రాధకొడుకు అయిన కర్మడితో; ఇట్లు+అనియెన్= శఃవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అంతలోనే నారథం విరిగిపోయింది. నేను రథం లేనివాడివై వికర్షుడిరథం ఎక్కాను. అది యుద్ధభూమి నుండి దూరంగా తొలగిపోయింది. ప్రభూ! నీవు బలపరాక్రమాలు అతిశయంచగా శత్రువులను జయించి గాయాలు లేకుండా ఉండటం చూచి నేను ధన్యుడినయ్యాను. ఇటువంటి పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శించినవారు శః లోకంలో ఎవరున్నారు? ఇది మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరం' - అని కర్మదు అన్నాడు. ఆమాటలు దుర్యోధనుడు విని లోలోన 'ఇతడికి నాకు జరిగిన సంగతి తెలిసినట్లు లేదు కాబోలు' అని సిగ్గుపడుతూ కర్మడితో ఇట్లు అన్నాడు.

- సీ. 'అనఘు! తమ్ములు నేను సంబరచరకీటీఁ , దలపడి పోరంగ బలయగంబుఁ జచ్చియు నొచ్చియుఁ జలమునఁ బెనిగె; నా , సమయమ్మునండు విక్రమ మెలర్పు గంధర్వపతితోడు గలిగె గయ్యము నాకుఁ; నాతని శరములచేత నాజి నేను నొచ్చితి; వేయు నేల? భారత్యానుజ , సుతమిత్రజనసమన్వితము గాగు తే. నమ్మఁ జెఱగిని గంధర్వనాయకుండు , నెగసె బివమున; కప్పుడు బెగడి చెదల పఱచి మనవార లెల్లను బాండుసుతుల , శరపు సొచ్చిలి దైన్యసంభరితు లగుచు.

9

ప్రతిపదార్థం: అనఘు!= పాపరహితుడవైనవాడా!; తమ్ములున్; ఏనున్; అంబర, చర, కోటిన్= గంధర్వుల సమూహాంతో; తలపడి= మార్గాన్ని; పోరంగన్= యుద్ధంచేయగా; బలయగంబున్= రెండు సేనలున్నా; చచ్చియున్= మరణించికూడా; నొచ్చియున్= వెతచెందికూడా; చలమునన్= పోరుపంతో; పెనిగెన్= పోరాడాయి; ఆసమయమ్మునండున్= ఆప్సుడు; గంధర్వ, పతితోడన్= గంధర్వులకు రాజు అయిన చిత్రసేనుడితో; విక్రమము+ఎలర్పున్= శౌర్యం శోభిల్లేటట్లుగా; నాకున్= నాకు; కయ్యము= యుద్ధం; కలిగన్+ఏర్పడింది; ఆతని శరములచేతన్= ఆ చిత్రసేనుడియొక్క బాణాలచేత; ఆజిన్= యుద్ధంలో; ఏను= నేను; నొచ్చితిన్= వెతచెందాను; వేయున్+ఏల= వేయిమాటలు ఎందుకు; భార్యా+లమజ, సుత, మిత్ర, జన,

సమన్వితముగాగన్= పెండ్లము, తమ్ములు, కొడుకులు, స్నేహితుల సమదాయంతోపాటుగా; నన్నున్= నన్ను; చెఱ+కొన్= బంధించి; గంధర్వ నాయకుండు= గంధర్వులకు అధినేత చిత్రసేనుడు; దివమునక్న్= ఆకసానికి; ఎగెన్= ఎగిరాడు; అప్పుడు= ఆసమయంలో; బెగడి= భయపడి; చెదరి= నలువైపులకు పారిపోయి; మనవారలు= మనవారు; ఎల్లను= అందరు; పఱచి= పరుగెత్తి; దైన్యసంభరితులు+అగుచున్= దీనట్టంతో కూడినవారు ఔతూ; పాండుసుతులన్= పాండవులను; శరణు+చొచ్చిరి= అభయాన్ని కోరారు.

తాత్పర్యం: ‘పొపరహితుడ వైన ఓకర్కా! నేనూ తమ్ములూ గంధర్వుల నెదిరించి పోరాటం సలిపాం; ఉభయసేనలలో పలువురు మరణించారు, గాయపడ్లారు; అయినా పోరాటం పొరుషంతో కొనసాగింది. అప్పుడు గంధర్వపతి చిత్రసేనుడికిన్నీ నాకున్నా ద్వంద్యయుద్ధం జరిగింది. ఆతడు నన్ను ఓడించి నన్నూ, నాభార్యలనూ, తమ్ములనూ, స్నేహితులనూ, కొడుకులనూ, అందరినీ బంధించి, ఆకసానికి ఎగిశాడు. అంతట మనవారు హోకోరాలు చేస్తూ దీనులై పాండవులవద్దకు పరుగెత్తి వారిని శరణవేడారు.

ఉ. వారలయార్తిఁ జాచి జనవంద్యుడు ధర్మసుతుండు దమ్ములన్
భూలిబలాధ్యులం బరమపుణ్యుడు నన్ విడిపింపఁ బంచే; న
వీరులు నుక్కనం గవిసి వీకున ఫేచరకోటిఁ దొల్త నిం
పారఁ జ్ఞయోక్కలం దెలఁచి; రంతటఁ బీరద కార్య మెష్యుయిన్.

10

ప్రతిపదార్థం: వారల+అర్థిన్+చూచి= (కౌరవభటులయొక్క) వేదన గమనించి; పరమపుణ్యుడు= గొప్ప సుకృతం చేసినవాడు; జనవంద్యుడు= ప్రజలచేత నమస్కరించదగినవాడు; ధర్మసుతుండు= ధర్మనందనుడు; భూరి, బల+అధ్యులన్= గొప్పబలంతో కూడినవారలను; పరమ పుణ్యుడు= గొప్ప సుకృతం చేసిన ధర్మజూడు; తమ్ములన్= అనుజూలను; నన్= నన్ను; విడిపింపన్= బంధముక్కడిని చేయటానికి; పంచెన్= నియోగించాడు; ఆ+వీరులు= ఆ శారులు; ఉక్కున్= బలంతో; వీకునన్= ఉత్సాహంతో; కవిసి= మార్మాన్ని; ఫేచరకోటిన్= గంధర్వులను; తొల్తన్= (తొలుతన్); మొదట; ఇంపు+ఆరన్= ప్రీతితో; ప్రియోక్కులన్ (ప్రియ+ఉక్కులన్)= మంచి మాటలతో; తెలఁచిరి= ప్రార్థించారు; అంతటన్= దానితో ఆపిదప; కార్యము= పని; ఏ+మెయిన్= ఏరీతిగానూ; తీరదు+అ= నెరవేరలేదు.

తాత్పర్యం: మన కౌరవభటుల ఆవేదన గమనించి, జనులచేత పూజింపబడే ధర్మరాజు, పుణ్యాత్మకుడు నన్ను బంధవిముక్కడిని చేయించటంకొర్కె గొప్పబలవంతులు మహాశారులు అయిన తమ్ములను నియోగించగా, వారు ఉత్సాహంతో గంధర్వులను ఎదుర్కొన్నారు; మొట్టమొదట పాండవులు గంధర్వులను సామవాక్యాలతో నన్ను బంధవిముక్కడిని చేయిండని ప్రార్థించారు. కానీ, గంధర్వులు అందుకు సమ్మతించలేదు.

అ. అంతఁ దెగుపుసి యంతకాకారు లై , భీమపార్థయములు భీమబలులు
ఖుచరతతులమీదఁ బ్రహ్మరబబాణశఫుముల్ , గులసి రాహవమున ఘోరభంగి.

11

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= పిదప; తెగువ+చేసి= సాహసించి; అంతక+అకారులు+ఖి= యముడివంటి రూపాలు కలవారై; భీమబలులు= భయంకర మైన శక్తి కలవారు; భీమ, పార్థ, యములు= భీముడు, అర్జునుడు, కవలును (నకులసహదేవులును); ఖచర, తతుల, మీదన్= గంధర్వులమై; ప్రచుర, బాణ+ఒపుముల్= పెక్కుఅమ్ములప్రవాహాలు; ఆహమునక్న్= యుద్ధంలో; ఘోరభంగిన్= భయంకరించితో; కురిసిరి= వర్షించారు.

తాత్పర్యం: అంతట సాహసించి, భీముడు అర్జునుడు నకులసహదేవులు యముడివలె భయంకరాకారాలలో విజృంభించి, గంధర్వులపై భీకరయుద్ధం చేసి పెర్కుబాణాలను వర్షించారు.

వ. తథీయబాణపాతంబుల నొళ్ళి గంధర్వులు మమ్ముం గొనుచు గగనంబునం బఱచిన, నర్జునుండు వారికిం బోవరాకుండ నతినిబిడబాణజాలంబుల నంబరమార్గంబు నిరోధించినం, జిత్తుసేనుండు దస్తప్రియసఖుండైన శతమఖుసుతుం జేరనలిగి కుశలం బడిగిన, నర్జునుండుసుంభీతుండైవాని నమశయించి, ‘యా దుర్యోధనుండు మాతోడంబుట్టువు గావున నితని విడువవలయు’ ననిన నాగంధర్వనాయకుండు. 12

ప్రతిపదార్థం: తదీయ, బాణ, పాతంబులన్= వారియొక్క (పాండవులయొక్క) అమ్ములతాకిడికి; నొళ్ళి= వెతచెంది; గంధర్వులు; మమ్మున్+కొనుచున్= మమ్ముల్ని బందీలుగా వెంటపెట్టుకొని తీసికొనిపోతూ; గగనంబునమున్= ఆకసానికి; పఱచినన్= పారిపోగా; అర్జునుండు; వారికిన్; పోవరాకుండన్= వెళ్ళటానికి వీలులేమండా; అతినిబిడబాణజాలంబులన్= మిక్కిలి దట్టమైన అమ్ముల సముదాయంచేత; అంబర, మార్గంబు= ఆకాశపథం; నిరోధించినన్= అడ్డగించగా; చిత్రసేనుండు; తన, ప్రీయ, సఖుండు+పన= తనకు అనుగుచేలికాడు అయిన; శతమఖ, సుతన్= దేవేంద్రుడికొడుకును, అర్జునుడిని; చేరన్+అరిగి= సమీపించి; కుశలంబు= యోగ్క్షేమాలు; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; అర్జునుండునున్; ప్రీతుండు+ప= సంతృప్తి చెందినవాడై; వానిన్= చిత్రసేనుడిని; అనునయించి= ఓదార్చి; ఈ దుర్యోధనుండు; మాతోడన్+పుట్టువు= మా సోదరుడు; కావునన్= కాబట్టి; ఇతనిన్= ఈ దుర్యోధనుడిని; విడువవలయున్= వదలిపెట్టవలెను; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ గంధర్వనాయకుండు= గంధర్వులకు నేత అయిన ఆ చిత్రసేనుండు.

తాత్పర్యం: పాండవులు ప్రయోగించిన బాణాలకు నొళ్ళి గంధర్వులు మమ్ముల్ని పట్టుకొని ఆకాశమార్గాన పారిపోటానికి ఎగిసినారు. కానీ, అర్జునుడు ఆకాశాన్ని అమ్ముల సముదాయంతో నింపి వారిపన్నాగాన్ని భగ్గుంచేశాడు. అంత చేసేది లేక చిత్రసేనుడు తన బాల్యసఖుడైన అర్జునుడిని సమీపించి యోగ్క్షేమాలను అడిగి అతడిని ప్రసన్నుడిని చేశాడు. అర్జునుడు ప్రీతిచెంది, ‘ఈ దుర్యోధనుడు మాకు సహోదరుడు. ఇతడిని విడువవలె’ నని చిత్రసేనుడిని అర్థించాడు. అంతట గంధర్వనాయకుండు దైన చిత్రసేనుడు.

చ. మనదుర్ఘంత్తిత మంతయు | ఘనుఁ డపోర్ఫునకుఁ జెప్పి ఘనభుజ! యిది యిం ద్రుని పను పగుట నవశ్యం | బును నీతని విడువ' ననియె భూలిబలుం దై. 13

ప్రతిపదార్థం: భూరిబలుండు+ప= గొప్ప బలం కలవాడై; మన, దుర్గంత్తితము= మన చెడు ఆలోచన; అంతయున్= సమస్తం; ఘనుఁడు= గొప్పవాడైన; ఆ+పార్థునమున్= ఆ అర్జునుడికి; చెప్పి= విన్నించి; ఘనభుజ!= గొప్పభుజాలు కలవాడా! ఓ అర్జునా!; ఇది= ఈపని - దుర్యోధనాదులను బంధించటం; ఇంద్రుని పనుపు+అగుటన్= ఇంద్రుడి నియోగం కావటంచేత; అవశ్యంబునున్= తప్పనిసరిగా; ఈతనిన్= ఇతడిని(దుర్యోధనుడిని); విడువన్+అనియెన్= వదలను అని చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: మనం పన్నిన చెడుపన్నాగా స్ఫురితటిని గొప్పవాడైన ఆ అర్జునుడికి వివరించి చెప్పి, ‘మహాశారుడ వైన ఓ అర్జునా! ఈపని (దుర్యోధనాదులను బంధించటం) మా అంతట మేము చేసింది కాదు. ఇది ఇంద్రుడి ఆజ్ఞవలన తప్పనిసరిగా చేయవలసి వచ్చింది. కనుక విడువను అని పరాక్రమించి పలికాడు.

క. కడు లజ్జయు దైవంబును ; నదిల ముసుగు వడగ నాకు నాత్మగతమునం
బుడమి వివరంబు లేదే , యడగెద నన్నట్టి దయ్య నప్పుడు కర్రా!

14

ప్రతిపదార్థం: కర్రా!= బికర్రా!; కడున్= మిక్కటమైన; లజ్జయున్= సిగ్గుమ్ము; దైవంబును= హీనస్థితియుమ్ము; అడరి= ప్రజ్ఞలించి; ముసుగు+వడగన్= కప్పివేయగా; నాకున్; ఆత్మగతమునన్= మనస్సులో; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; పుడమిన్= భూమిలో; వివరంబు= రంధ్రం; లేదే= లేదుగరా; అడగదన్= అణగి లోపలికి దూరిపోతానుగాక; అన్నట్టిది+అయ్యెన్= అనిపించింది.

తాత్పర్యం: మిక్కటమైన సిగ్గు, హీనస్థితి నన్ను కప్పివేశాయి. నామనస్సులో 'అయ్యె! ఇప్పుడు భూమిలో పెద్దబెజ్జం పడితే ఎంత బాగుండేది. నేను దానిలోనికి దూకి నశించి ఉండేవాడినికదా! ఇట్టి అవమానం తప్పిఉండేది' అని అనిపించింది.

వ. అంతం గాంతేయులు గంధర్వులం దోడ్జైని ధర్మరాజుపాలికిం జని, మనదుర్మంత్రంబుకతంబున
బంధగోచరుండ నయున నమ్మ నయుజాతశత్రుముందట నివేదించిన, నతండు విడిచి పుత్రైంచె నిభి మటీయ
వృత్తాంతంబు.

15

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= ఆ మీదట; కొంతేయులు= చుంతికుమారులు(భీమర్జునకులసహదేవులు); గంధర్వులన్= గంధర్వులను; తోడ్జైని= వెంటబెట్టుకొని; ధర్మరాజు పాలికిన్= ధర్మరాజు దగ్గరికి; చని= వెదలి; మనదుర్మంత్రంబుకతంబునన్= మన చెడ్డాలలోచనవలన; బంధగోచరుండన్+అయిన, నమ్మన్= చెరపెట్టబడిన నన్ను; ఆ+అజాతశత్రుముందటన్= ఆ ధర్మరాజు ఎదుట; నివేదించిన్= సమర్పించగా; అతండు= అతడు (ఆ అజాతశత్రుడు); విడిచి పుత్రైంచెన్= విడిపించి పంపాడు; ఇది, మదీయ వృత్తాంతంబు= ఇది నాకు సంబంధించిన సంగతి.

తాత్పర్యం: అంతట, భీముడు అర్జునుడు నకులుడు సహదేవుడు గంధర్వులను తమవెంటబెట్టుకొని ధర్మరాజు సమక్కానికి వెళ్లారు. మనచెడ్డపన్నాగం బెడిసికొట్టటంచేత చెరపెట్టబడిన నన్ను ఆ అజాతశత్రుండు అయిన ధర్మరాజుముందట నిల్చారు. ఆ అజాతశత్రుడు నన్ను విడిచి పుచ్చాడు. ఇది నా జరిగిన కథ.

క. ఒవ్వనివారల యొదురను , యిష్విధమున భంగపడితి నే: నింక జనుల్
నవ్వగ నేటి బ్రదుకుగా , నివ్వసుమతి యేలువాడు? నెట్లు చరింతున్?

16

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; ఒవ్వనివారల+ఎదురన్+అ= శత్రువుల యొక్క సమక్కంలోనే; ఈ+విధమునన్= ఈ రీతిగా;
భంగపడితిన్= అవమానం పొందాను; ఇంకన్= ఇక్కిమీద; జనుల్= ప్రజలు; నవ్వగన్= వేళాకోళంచేయగా; ఏటి; బ్రదుకు+కాన్= ఎటువంటి జీవితంగా; ఈ+పసుమతి= ఈ భూమిని; ఏలువాడన్?= పరిపాలించగలను?; ఎట్లు= ఏవిధంగా; చరింతున్?= ప్రవర్తించగలను?.

తాత్పర్యం: శత్రువుల సమక్కంలో ఈవిధంగా మిక్కిలి పరాభవం పొందానుగదా! ఇక ప్రజలు అందరు నన్ను వెక్కిరించరా! ఇటువంటి బ్రదుకు నాకిక ఎందుకు? ఈ భూమిని నేను ఇక ఎట్లు పరిపాలించగలను?; ఇక్కిమీద ఏముగం పెట్టుకొని తిరుగాడగలను?

విశేషం: ఒప్పు= గిట్టు, సరిపడు అని ఈశ్వరీయు అర్థం. అయితే - ఈధాతువు - వ్యతిరేకార్థంలో మాత్రమే ‘ఒప్పని’ - అని ప్రయోగాలు కన్నిష్టున్నాయి.

ఉ. అక్షట! యమ్మహారణమునందు వియచ్ఛరకోటితోడు బే
రుక్మినుఁ బోలి యేను మృతి నొందగ నేరన; యట్టు లైన నీ
తక్కువపాటు లేక ప్రమదంబున దేవపదంబు నొందుదున్;
మిక్కిలి ర్మైన కీర్తియును మేఖినియందు వెలుంగు నిత్యమై.

17

ప్రతిపదార్థం: అక్షట!= అయ్యా! (ఎంతటి దురవస్థప్రాప్తించింది); ఆ+మహారణమునందున్= ఆ గొప్ప యుద్ధంలో; వియత్తి+చరకోటితోడున్= గంధర్వుల సమాహంతో; పేరు+ఉక్కునున్= గొప్ప పరాక్రమంతో; పోరి= యుద్ధంచేసి; ఏను= నేను; మృతిన్+ఒందఁగన్+నేరను+లా= నేను మరణించి ఉండలేకపోయాను కదా! (చనిపోయిఉంటే ఎంత బాగా ఉండేది); అట్టులు+బన్న= ఆవిధంగా జరిగిన్నట్లయితే - (అంటే వీరమరణం పొంది ఉంటే); ఈ తక్కువపాటు= ఈపరాభవం; లేక= ఉండుకుండా; ప్రమదంబున్= సంతోషంతో; దేవపదంబున్= స్వర్గలోకాన్ని; ఒందుదున్= అనుభవిస్తాను; మిక్కిలి+బన్= మిమ్మటమైన; కీర్తియును= యశస్వికూడా; మేదినిఅందున్= భూలోకంలో; నిత్యము+బి= శాశ్వతమైనదై; వెలుంగున్= ప్రకాశిస్తుంది.

తాత్పర్యం: అయ్యా! నాకు ఎంతటి దురవస్థ ప్రాప్తించింది ! ఆ యుద్ధంలో గంధర్వసమూహాలతో పరాక్రమం ప్రదర్శించి పోరాడి వీరమరణం పొందజాలక పోయాను. ఆ విధంగా వీరమరణం పొంది ఉన్నట్లయితే నాకు ఈ పరాభవం ఉండేదికాదు, స్వర్గంలోకం ప్రాప్తించేది. గొప్పదైనకీర్తి భూమిపై శాశ్వతంగా వెలుగొందేది.

దురోధమండు ప్రాయోపవేశంబు సేయిబూనుట (సం. 3-238-10)

వ. కావున నిట్టి దురవస్థపాలైతి; నేను ప్రాయోపవేశంబునుఁ బ్రాణపలత్వాగంబుఁ జేసేడ; మీరందఱు దుశ్శాసనుం బురస్కలించుకొని పురంబున కరుగునది; మిత్రులకుబ్రమోదంబును శత్రులకు నిర్వేదనంబునుం జేయుచు మను నట్టియేను నేడు పాణించిమిసిడి, పగతురచేత శిరస్తాడనంబు సేయంబడి సిగ్గువడక బంధు జనంబులలోని కేమని యరుగుదు? నాంజికేయుం గని యే మని పలుకుదు? గురువ్వాడ్చ లైన భీష్మభాష్మాకులయు నాచార్యులయిన కృప త్రైసులయు సమ్ముఖింబున నెట్లు నిలుతు? బలజనులుం భౌరులుం బురోహితులు నన్నుం గనిన నేమని సంభాషింతు? నిభి యాత్మదోషంబున సైన యపాయంబు, నా కవశబ్దిక్తప్పంబు.

18

ప్రతిపదార్థం: కావున్= కాబట్టి; ఇట్టి= ఇటువంటి; దురవస్థ= చెడుస్కితి; పాలు+బతి= పొందాను; ఏను= నేను; ప్రాయోపవేశంబున్= ఆహారం తీసికొనకుండా ఆమరణ ఉపవాస దీక్షతో (నిరశన ప్రతం అవలంచించి); ప్రాణ, పరిత్వాగంబున్= అసుపులను విడవటం, మరణించటం; చేసేదన్= చేస్తాను; మీరు+అందఱున్= మీరు (శకుని కర్మాదులు) అందరును; దుశ్శాసనున్= దుశ్శాసనుడిని; పురస్కరించుకొని= ముందిడుకొని, నాయకుడిగా పరిగ్రిహించి; పురంబునకున్= నగరానికి (హస్తిస్తాపురికి); అరుగునది= వెళ్లండి; మిత్రులకున్= స్నేహితులకు; ప్రమోదంబును= సంతోషాన్ని; శత్రులకున్= విరోధులకు; నిర్వేదనంబునున్= దైన్యాన్ని; చేయుచున్= చేస్తూ; మనస్టి= బ్రతుకునట్టి; ఏను= నేను; నేడు= ఈనాడు; పాణించి+చెడి= సాగును కోల్పోయి; పగతురచేతన్= శత్రువులచేత; శిరస్తాడనంబు= తలతన్నబడటం; చేయంబడి=

ఒనరించబడి; సిగ్గు+పదక= లజ్జ చెందకుండ; బంధుజనంబులలోనికిన్= చుట్టుపక్కాలలోకి; ఏమని= ఏమి అని - ఏముగంపెట్టుకొని; అరుగుదున్?= వెళ్లగలను?; అంబికేయున్+కని= అంబిక పుత్రుడు అయిన ధృతరాష్ట్రుడిని చూచి; ఏమి+అని= ఏవిధంగా; పలుకుదున్?= మాటలాడగలను?; కురు, వృద్ధులు+ఐన= కురువంశంలో పెద్దలు అయిన; భీష్మ, బాహ్యాకులయున్= భీష్ముడి యొక్కయు, బాహ్యాకుడియొక్కయు; ఆచార్యులు+అయిన= గురువులు అయిన; కృష్ణ, ద్రోణులయున్= కృపాచార్యుడియొక్క, ద్రోణుడి యొక్కయు; సముగ్ధంబునన్= ఎదుట; ఎట్లు= ఏరీతిగా; నిలుతున్?= నిలబడగలను?; పరిజ్ఞనులున్= సేవకులను, శారులున్= పురజ్ఞనులను పురోహితులు= పురోహితులు; నన్నున్= నన్ను; కనిన్= చాడగా; ఏమి+అని= ఏ రితిగా; సంభాషింతున్= మాట్లాడగలను?; ఇది= ఈ పరాభవం; ఆత్మదోషంబునన్= నాఅంతట నేను చేసికొన్న తప్పువలన (స్వయంకృతాపరాధం చొప్పున); ఐన= జరిగిన; అపాయంబు= కీడు; (కావున); నాకున్; అవశ్య, భోక్తవ్యంబు= తప్పనిసరిగా అనుభవించదగింది.

తాత్పర్యం: కాబట్టి, ఇటువంటి దీనస్థితి నాకు దాపురించింది. నేను నిరశవద్రతం పూని మరణిస్తాను. నాకు గత్యంతరం లేదు. మీరు అందరు దుశ్శాసనుడిని నాయకుడిగా పరిగ్రహించి హస్తినాపురానికి పొండి, మిత్రులకు సంతోషాన్ని, శత్రువులకు దుఃఖాన్ని కలిగిస్తూ తిరిగిన నేను ఈనాడు శత్రువులచేత పరాభవించబడి పరువు పోగొట్టుకొని తలవంచుకొని తిరగలేను. శత్రువులచేత తన్నబడిన శిరస్సుతో నేను చుట్టుపక్కాలనడుమ ఏముగం పెట్టుకొని పోగలను? ధృతరాష్ట్రుడితో ఎట్లా సంభాషించగలను? ఏమని మాట్లాడగలను? కురువంశంలో పెద్దలైన భీష్మ, బాహ్యాకులతో ఎట్లా ఎదుటనిల్చి మాట్లాడగలను? గురువులైన కృపాచార్య, ద్రోణాచార్యులవారి సమక్షంలో, ఎట్లా నిలిచి మాట్లాడగలను? సేవకులకు ఆజ్ఞ లెట్లా ఇవ్వగలను? పురజ్ఞనులూ, పురోహితులూ నన్ను సందర్శించవన్నే వారి నేవిధంగా పలకరించగలను? ఇది అంతా నా స్వయంకృతాపరాధం. పశ్చాత్తాపంతో ప్రాయశ్చిత్తానికి పూనుకొన్నాను. ఈ కర్మవిపరిపాకం నేను అనుభవించక తప్పదు.

క. విను దుర్వాసయాత్మకు డగు , జనుఁ దుష్టుల మైన సిలయు సద్గుధ్యయుఁ గ
ఖీన నందు మెలగనేరక , చెనటి తెఱంగునకుఁ జీచ్చి చెడిపోవుఁ దుబిన్.

19

ప్రతిపదార్థం: విను(ము)= ఆలకించుము; దుర్వాసయ+అత్మకుడు+అగు, జనుఁడు= చెడ్డ అహంకారం కల వ్యక్తి; ఉత్త+జ్యలము+ఐన= మిక్కుటంగా ప్రకాశించే; సిరియున్= సంపదయున్నా; సత్త+విద్యయున్= మంచి చదువును; కల్పిన్= లభించగా; అందున్ (సిరియందును, చదువులందును); మెలగన్నేరక= ప్రవర్తింపజాలక; చెనటి, తెఱంగునకున్= మూర్ఖుని పద్ధతిలో; చొచ్చి= చేరి; తుదిన్= చివరకు; చెడిపోవున్= నశిస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఆలకించుము. చెడ్డ అహంకారం కలవాడు సిరిసంపదలతో తులతూగవచ్చును, మంచిచదువు చదువు వచ్చును. కానీ, వాటిని సవ్యంగా ఉపయోగించుకొననేరక మూర్ఖులు పోయే దారిని చేరి తుట్టతుదకు చెడిపోతాడు.

క. అకటుకట యిష్టీకష్టము , నకు వచ్చితి నయ్య యేను; నన్నటె వైల
ప్రకరము లనిఁ బట్టినుఁ గృప , నొకరుఁడు విడిపించె దైవ మోపదె యెట్లున్.

20

ప్రతిపదార్థం: అకట+అకట= అయ్యా! అయ్యా! ఏను= నేను; ఇట్టి, కష్టమునకున్ వచ్చితినయ్య= ఇటువంటి దీనస్థితికి దిగజారవలసి వచ్చింది; నన్నున్+అటె= నా అంతటివాడిని సయితం; వైరి, ప్రకరములు శత్రు సమూహాలు; అనిన్= యుద్ధంలో; పట్టినన్= బంధించగా; కృష్ణన్= జాలితో; ఒకరుఁడు= ఎవడో మరొకడు; విడిపించెన్= బంధవిముక్కుడిని చేశాడు; ఎట్లున్= ఏరీతిగా అయినా; (ఏది ఎట్లా జరగాలన్నా); దైవము= అదృష్టశక్తి; ఓపదె= శక్తికలదని భావం).

తాత్పర్యం: అయ్యా! అయ్యా! నాకు ఎంతటి దురవస్థ కలిగింది. నా అంతటివాడిని శత్రువులు యుద్ధంలో ఓడించి చెఱబట్టటమా! జాలితో ఒకడెవడో వచ్చి నన్ను బంధిమయ్యడిని చేయటమా! ఏవిధంగా జరిపించటాన్నికి శక్తి ఉన్నది. ఎంతటి బలవంతులైనా విధిచేతిలో కీలుబొమ్మలే కరా!

క. మానము సెడియుసు నిమ్మె, మేనం బ్రాణంబు లెట్లు మేకొని తాల్చుం?

గాన యిది నిశ్శయముగా, బూనితి నాతెగువ మాన్స్సు బోల దొరులకున్.' 21

ప్రతిపదార్థం: మానము+చెడియుసున్= ఆత్మాభిమానం పాడైపోయినప్పటికిని; ఇమ్మైన్= ఈ రీతిగా; మేనన్= శరీరంలో; ప్రాణంబులు= అసువులు; మేకొని= అంగీకరించి; ఎట్లు= ఏవిధంగా; తాల్చున్= ధరించగలను? కాన= కావున; ఇది= ఈ నిరశవ్రతం; నిశ్శయముగాన్= దృఢమైన ఉద్దేశంతో; పూనితిన్= వహించాను; నాతెగువ= నా సాహసం; ఒరులకున్= ఇతరులకు; మాన్సు+పోలదు= ఆపటానికి వీలు లేదు.

తాత్పర్యం: ‘ఆత్మాభిమానం పాడయిపోయి, ఈ ఏవిధంగా ఈ శరీరంలో అసువులను నేను ఎట్లూ భరించగలను? మానం కంటే ప్రాణం గొప్పది కాదు. ఇది నా దృఢమైన అభిప్రాయం, నేను ప్రాయోపవేశదీక్ష పూని ప్రాణాలను విడనాడదలచాను. దీనికి తిరుగు లేదు. ఎవరూ నా సాహసాన్ని మాన్సులేరు’ అని దుర్యోధనుడు పలికాడు.

వ. అని పలికి సమీపగతుం డయిన దుశ్శాసను నాలోకించి యమ్ముహాపాలుం డి ట్లనియే. 22

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని చెప్పి; సమీపగతుండు+అయిన= దగ్గరకు వచ్చి నిలబడిన్నా; దుశ్శాసనున్= దుస్ససేనుడిని; అలోకించి= చూచి; ఆ+మహిపాలుండు= ఆ రాజు, ఆదుర్యోధనుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అంత - ఆతనిదరికి వచ్చి నిలబడిన దుశ్శాసనుడిని చూచి దుర్యోధనుడు ఇట్లూ అన్నాడు.

సీ. ‘అన్న! దుశ్శాసన! నిన్ను రాజ్యమునకు, బట్టంబు గట్టెదీ బతివి గమ్ము;

శకునికర్ణులు చీర్పుఁ బ్రకటవసుంధరా, వలయమంతయు మహాజ్ఞులత నేలు;

బ్రాత్మవర్ధమునకు బ్రీతి సేయుము; బంధుఁ, జనుల బోషింపుము; సద్గుణులకు

నుత్తమంబుగు దగుపృత్తులు సెఫ్లింపు; గురుజనంబుల భక్తిఁ గొలుపు మెపుడు;

తే. నింద్రుఁ డమరగణంబుల నేలునట్లు, ధరణి పతుల నేలుము; బాహుదర్ప మొప్పు

బగుల నుక్కడఁగింపుము; పరమమిత్తు, లైన శూరులు గొనియాడు మర్మజంగి’. 23

ప్రతిపదార్థం: అన్న, దుశ్శాసన!= నాయనా, దుశ్శాసనా!; నిన్నున్; రాజ్యమునకున్= ప్రభుత్వానికి; పట్టంబు+కట్టెదన్= పట్టాభిప్పిక్కడిని చేస్తాను; పతివి+కమ్ము= రాజువు అగుము; శకుని, కర్ణులు, తీర్పున్= శకుని, కర్ణుడు అమర్యగా; ప్రకట, వసుంధరా, వలయమున్= కనుపించునట్టి భూమండలాన్ని; అంతయున్= సమస్తం; మహా+ఉత్తర్ణ+జ్యలతన్= గొప్పగా ప్రకాశించేటట్లుగా; ఏలు(ము)= పరిపాలించుము; బ్రాత్మవర్ధమునకున్= సోదరసముహానికి; ప్రీతి+చేయుము= సంతుష్టిని కల్గించుము; సత్త+ద్విజులకున్= మంచి బ్రాహ్మణులకు; ఉత్తమంబుగన్= శైఖంగా; తగు వృత్తులు= ఉచితమైన ఈనాములు; చెల్లింపు(ము)= ఇమ్ము; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడును; గురుజనంబులన్= పెద్దలైన వారిని; భక్తిన్= పూజ్యబావంతో; కొలుపుము= ఆరాధించుము; ఇంద్రుడు= వేలుపురో; అమర, గణంబులన్= వేల్పుల సముదాయాలను; ఏలునట్లు= పరిపాలించేటట్లుగా; ధరణిపతులన్= రాజులను; ఏలుము= పరిపాలించుము; పగుల్న= శత్రువులను; బాహుదర్పము+బప్పన్= పరాక్రమం శోభిల్మేటట్లుగా; ఉక్కు+అడు

గింపును= మదాన్ని అణచివేయును; పరమమిత్తులు+బన= మిక్కిలి స్నేహితులు అయిన; శూరులన్= వీరులను; అర్ఘంగిన్= ఉచితమైన పద్ధతిలో; కొనియాడును= కీర్తించును.

తాత్పర్యం: ‘నాయనా! దుశ్శాసనా! నీకు పట్టం కట్టుతాను, నీవే రాజువు కమ్ము; శకుని కర్ణుడు నీకు సర్వాన్ని అమర్చి పెట్టగలరు. ఈ భూమండలమంతటిని దేచీప్యమానుడవై పరిపాలించును. సోదరసమూహానికి సంతృప్తి కలిగించును. చుట్టపుక్కలను పోషించును. బ్రాహ్మణోత్తములకు అగ్రహరాలను దానంచేయును. పెద్దలను పూజించును. పరాక్రమంతో శత్రువులను నాశనం చేయును. శూరులైన మిత్రులను సముచితంగా సమ్మానించును.

వ. అనిన నమ్మట దనప్యాదయంబునకు నిశితశాలంబుయిన, నతండు నిలువ నోపక యగ్రజు పాదంబులపయిం బడి, ‘దేవా! యిట్లానతీఁ దగదు; నాకుం బ్రసన్నుండ వగు’ మని నిజనేత్తజలంబులం దచీరు చరణయుగళం బఱ్పికించుచు నిట్లనియె.

24

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని దుర్యోధనుడు చెప్పగా; ఆ+మాట= ఆ పలుకు; తన, హృదయంబునకున్= తన డెండానికి; నిశిత శాలంబు+అయినన్= వాడి బల్లెంపలె తగులగా; అతండు= దుశ్శాసనుడు; నిలువన్+ఓపక= ఆగజాలక; అగ్రజు= అన్నయొక్క; పాదంబులపయిన్+పడి= కాళ్లమీద వ్రాలి; దేవా!= ప్రభూ! (ఓదుర్యోధనసార్వభోమా!); ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ఆనతి+ఈన్+తగదు= ఆజ్ఞాపేంచరాదు; నాకున్+ప్రసన్నుండవు+అగుము= నాపట్ల అనుగ్రహం కలవాడవు కమ్ము; అని= అని చెప్పి; నిజనేత్ర, జలంబులన్= తన కన్నీళ్లతో; తదీయ, చరణ, యుగళంబు= అతడి పాదాలజంటను; అభిషేకించుచున్= తడుపుతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని దుర్యోధనుడు చెప్పాడు. దుర్యోధనుడిమాటలు దుశ్శాసనుడి హృదయానికి వాడిబల్లేలమాదిరి గ్రుచ్చుకొన్నాయి. అంతట దుశ్శాసనుడు నిలువజాలక అన్న అయిన దుర్యోధనుడి కాళ్లమీద పడి, తన కన్నీళ్లతో ఆతడికాళ్లు తడిపి ఇట్లూ పలికాడు.

చ. ‘అవని విదీర్ఘ మైనను, హిమాల్యి చలించుట గణ్ణినన్, మహి ర్ధవ మధి యింకినన్, బివసనాధుఁడుఁ జంద్రుఁడు దేజ మేబినం, గువలయనాథ! నీకు నొక కుత్తితభావముఁ గల్గ నేర్చునే! భవదుపయోగ్య మైన స్వప్భారము నాకు వహింప శక్యమే?

25

ప్రతిపదార్థం: కువలయనాథ!= భూమికి భర్తువైన రాజు! (ఓ దుర్యోధన సార్వభోమా!); అవని= భూమి; విదీర్ఘము+బనము= బ్రిడ్జలయపుటికి; హిమ+అద్రి= మంచకండ; చలించుట= కదలటం; కల్లినన్= ఏర్పడినపుటికి; మహా+అర్థవము= గొప్పసముద్రం; అది= అది(అంతటిది); ఇంకినన్= ఎండిపోయినపుటికి; దివసనాధుఁడున్= సూర్యుడున్నా (పగటికిభర్త); చంద్రుఁడున్= చందుమయున్నా; తేజము= వెలుగు; ఏదినన్= కోలుపోయినపుటికి; నీకున్= నీకు; ఒక= ఒక; కుత్తితభావమున్= నికృష్ట మైన ఆలోచన; కల్లునేర్చునే?= కలుగ గలదా?; భవత్త+ఉపయోగ్యము+బన= నీకు ఉపయోగపడ దగిన; స్వప్భారము= రాజునకు సంబంధించిన బరువు, బాధ్యత; నాకున్= నాకు; వహింపన్= మోయటానికి; శక్యము+ఎ?= సాధ్యం అగునా?

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధన సార్వభోమా! రాజ్యభారం వహించవలసిన వాడవు నీవే. నీకొరకే ఈ రాజ్యం ఏర్పడింది. ఈప్యాధివి ముక్క చెక్కలు అగు గాక. సముద్రం ఇంకిపోవుగాక! సూర్యచందులు తమతేజాలు కోలుపోతారుకాక. నీలో ఎట్టి నికృష్టభావాలు పొడసూపకుండునుగాక! నేను నీవు వహింపదగిన రాజ్యభారాన్ని మోయజాలను సుమా!

క. హితు లైనవాలి బ్రోచుచు ; సతతంబును లిపుల నెల్లఁ జమరుచు నిఖిల
క్షీతితలము నీవ యేలుము ; శతసంవత్సరము లభిప! జయశీలుడ్వై.'

26

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓమహోరాజా!; హితులు+ఐనవారిన్= మిత్రులు అయిన వారిని; ప్రోచుచున్= కాపాడుతూ; సతతంబును= ఎల్లప్పుడును; రిపులన్+ఎల్లన్= శత్రువులనందరిని; చమరుచున్= నాశనం చేస్తూ; నిఖిలక్షీతితలమున్= సమస్తమైన భూమండలాన్ని; నీపు+అ= నీవే; శతసంవత్సరములు= నూరు ఏండ్లు; జయశీలుడవు+ప= విజయం సాధించే స్వభావం కలవాడై; ఏలుము= పరిపాలించుము.

తాత్పర్యం: మహోరాజా! మిత్రులను కాపాడుతూ, శత్రువులను నశింపజేస్తూ నీవు ఈ భూమండలం సమస్తం విజయపరంపరలను సాధిస్తూ నూరుసంవత్సరాలు పరిపాలింపుము.'

వ. అనుచునయ్యవరాజు దుఃఖాతిభారవిహ్వలుండై యేలుంగెత్తి యేష్టిన, నయ్యస్సయుంగస్సీరొలుక నూరకుండె; నప్పుడు కర్మండు వారలంజాచి' యిట్లే బాలిశులుంబోలేనేడ్వైదరు? ధైర్యంబులు ధరియించి శోకవ్యసనంబులు విడువుండు; శోకశీలురం జాచి పగతురు సంతసిల్లదురు; శోకశీలురకుఁ బైపై శోకంబులు వొందు' నని దుర్యోధనుం బేర్మాని యిట్లనియే.

27

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అనిపలుకుతూ; ఆ+యువరాజు= ఆ దుశ్శాసనుడు; దుఃఖ+అతిభార, విహ్వలుండు+ప= వగ్గుబరువుచేత క్షోభించి అవయవాల పట్లు తప్పినవాడై; ఎలుంగు+ఎత్తి= కంఠస్సరాన్ని ఎక్కువ చేసి; ఏష్టినన్= శోకించగా; ఆ+అస్తయున్= ఆ అగ్రజుడు అయిన దుర్యోధనుడు కూడా; కన్నీరు+బలుకున్= కంటిసీరు కారగా; ఊరకుండెన్= మిస్తుకున్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కర్మండు= కర్మండు; వారలన్+చూచి= వారలను (దుర్యోధన దుశ్శాసనులను) కాంచి; ఇట్లు+ఏల= ఈచిధంగా ఎందుకు; బాలిశులున్+పోలెన్= పసిబిడ్డలవలె, మూర్ఖులవలె; ఏడైదరు= శోకిస్తారు; దైర్యంబులు= చిత్రవైకల్యం లేని మనోనిగ్రహాలు; ధరియించి= వహించి; శోకవ్యసనంబులు= దుఃఖం కష్టాలు; విడువుండు= వదలిపెట్టండి; శోకశీలురన్+చూచి= ఏడుపుగొట్టువారిని కాంచి; పగతురు= శత్రువులు; సంతసిల్లదురు= ప్రమోదం చెందుతారు; శోకశీలురకున్= దుఃఖావిషపులయ్య స్వభావం కలవారికి; పైపైన్= క్రమంగా; శోకంబులు= దుఃఖాలు; పొందును= కలుగుతాయి; అని= అని చెప్పి; దుర్యోధనున్+పేర్మాని= దుర్యోధనుడిని సంబోధించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈచిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, యువరాజు అయిన దుశ్శాసనుడు సంక్షోభించిన హృదయంతో వశం తప్పిన అవయవాలు కలవాడై బిగ్గరగా ఏడ్చాడు. అస్తుగారైన దుర్యోధనుడు కంటిసీరు కారుస్తూ మిస్తుకున్నాడు. అప్పుడు కర్మండు వారిని చూచి, ‘ఈచిధంగా మీరు ఇరువురూ పసిబిడ్డలవలె ఎందుకు ఏడుస్తున్నారు? మీరు ధైర్యంగా ఉండవలసినవారు. దుఃఖం మంచిది గాదు. ఏడైవారిని చూచి శత్రువులు సంతోషిస్తారు. అంతేకాక, దుఃఖించే వారికి మరికొన్ని కష్టాలు క్రమంగా దాపురించి పైనబడుతుండటం కద్దు’ అని చెప్పి, దుర్యోధనుడిని సంబోధించి ఈచిధంగా పలికాడు.

ఉ. ‘జకయల్పమునుజు క్రియ సో , మకులోత్తము! నీకు నిట్లు మహానీయుస్ఖ
ప్రకృతి యగు నిజశరీరం , బకట! విడువఁ దలపునగునె? యవిహితబుధ్మిన్.

28

ప్రతిపదార్థం: సోమ, కుల+ఉత్తమి! = చంద్రవంశంలో పుట్టినవారిలో శేష్ముడైనవాడా!; ఒక+అల్ప, మనుజు, క్రియన్= ఒకనీచమానవుడి వలె; నీకున్= నీకు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అవిహితబుధ్మిన్= క్రమశిక్షణ లేని మనస్సులో; మహానీయ, సుఖ

ప్రకృతి+అగు= గొప్ప సౌభాగ్యాలను అనుభవించే స్వభావం కలది అయిన; నిజ శరీరంబు= స్వీయదేహం; అకట!= అయ్యా!; విడువన్= విడిచిపెట్టటానికి; తలయన్+అగునె= ఆలోచించవచ్చునా (ఆలోచించరాదు).

తాత్పర్యం: చంద్రవంశంలో జన్మించిన వారిలో శ్రేష్ఠుడైన ఓసుయోధనమహారాజా! ఒక సీచమానవమాత్రుడి మాదిరిగా నీవు దుఃఖించతగునా? గొప్ప భోగభాగ్యాలు అనుభవించతగిన నీశరీరాన్ని విడిచిపెట్టటాన్నికై అయ్యా! ఆత్మహత్యకు పూనతగునా? అట్టిపని క్రమజీక్షణ లేని దుర్భలమనస్కులు మాత్రమే చేస్తారు కాని నీవంటివారికి అది తగినపని కాదుసుమా!

తే. శోకమగ్నుండ వగు నిన్ను జూచి బెగడి ! యథిప! నీతమ్ములును నేను నథికదుఃఖి వహించ పాల్పడ మయ్య! మావలనుఁ గరుణ , గలిగి తీర్పవే యిందఱఁ గొరవేంద్రు!

29

ప్రతిపదార్థం: అధిప= రాజా! (దుర్యోధనమహారాజా!)!; శోకమగ్నుండవు+అగు= దుఃఖంలో మునిగిన వాడవయిన; నిన్నున్= నిన్ను; చూచి= అరసి; బెగడి= ధైర్యంవీడి; నీ తమ్ములును= నీ అనుజాలును; నేను= నేను (కర్మదును); అధిక, దుఃఖ, వహించు= గొప్పశోకం అనెడి అగ్నికి; పాల్పడము+అయ్య= వశమైనవారలముకామా? (దుఃఖమనెడి అగ్నికి చిక్కుతాము); కొరవ+ఇంద్ర!= కొరవులకు ప్రభుమైనవాడా! దుర్యోధనసార్వభోమా!; మా వలనన్= మా యందు; కరుణా= దయ; కలిగి= ఉండి; ఇందఱన్+ ఇంతమందిని; తీర్పవే?= సంతృప్తిని పొందింపవా?

తాత్పర్యం: కొరవులకు ప్రభు వయిన ఓ దుర్యోధన సార్వభోమా! నీవు మాకు అధిపతివి. నీవు దుఃఖంలో మునిగితే నిన్ను చూచి, దుశ్శాసనుడు మున్నగు నీతమ్ములున్నా, నేనున్నా మిక్కట్టెన దుఃఖం అనే అగ్నికి ఆహాతి అయిపోతాంకదా! నీవు మాపట్లు జాలి గలిగి ఇంతమందిని సంతృప్తి పరచటాన్నికై నీ నిరశవ్రతం విరమించదగును.

విశేషం: 1. దుఃఖవహించు= దుఃఖం అనే అగ్ని. అలం : రూపకం. 2. ప్రాయోపవేశం దుర్యోధనుడి ఆత్మహత్యకు దారితీయటం మాత్రమేగాక- పలువుర మరణాలకు కారణం ఔతుందని కర్మడి పెచ్చరిక.

వ. పాండవులచేత విముక్తుండ నైతి నని వగచె; దంతియకాని నీకుం గార్యగతియందు వివేకంబు సాల; దబి యెట్లనిన, నేరాజు రాజ్యంబున నిశ్శింతు లయిన జనులు తమతమ జీవనంబుల వల్తింతు రారాజునకు నట్టిజనులుబంట్లు; గాపునదా రఘుహీవతికిం ఢిఱమిగళిన చోట్ల నెల్లనుందమపారుషంబులు నెఱపవలయుఁ; గొంతేయులు నీదేశంబున నుండి నీయాజ్ఞవలనం గృతారంభులై యున్న వా రగుటంజేసి వారు నీకింకరులు; నీకునైన యక్కట బీర్చుట వాలి కర్మకృత్యంబు; బీని కింత వసర నేల?; యిచియునుగాక పాండవులు జాదంబునాద నీకు దాను లైలి; తచీయంబు లైన మణికనకాదివస్తువులును భవదభీనంబులై యున్నయిఁ; వారు నిన్నుం గొచిచియుండుట లేకుండనేనియు నింతటి కెలసంబు బీర్చు నేనియు వలదే; యిది యంతయు నూహించి వలవనివగలం బొగులక లెమ్ము! పురంబునకు నడుపుము; నామాట వినక నిర్మంధపరుండ ఘైతేనియు ని న్నేమునవచ్చు; నిందఱము నీపోతియున గతిన పోతిపంగలవారము; నీవు లోకంబు చేత నగుబాటును బోందెద; వింతియ' యని కర్మందు సిప్పిన విని దుర్యోధనుండు వెండియుం బ్రాయోపవేశంబునందు నిశ్శయంబు వదలకున్నం గముంగిని శకుని యి ట్లనియే.

30

ప్రతిపదార్థం: పాండవులచేతన్; నిముక్తుండన్+పతిన్= బంధవోక్షణం చేయబడినవాడను అయినాను; అని= అంటూ; వగచెదు= దుఃఖిస్తావు; అంతియకాని= అంతేకాని; నీకున్; కార్యగతియందున్= చేయవలసిన పనిని జరపటంలో; నివేకంబు=నిచారణచేసి భిన్నవస్తువులందు గల సూక్ష్మభేదాన్ని గుర్తించే తెలివి; చాలదు= సరిగా లేదు; అది= (నివేకంలేకపోవటం); ఎట్లు+అనినున్= ఎటువంటిది అంటే; ఏరాజు రాజ్యంబునున్= ఏప్రభువు ఏలుతున్న సేవలో; నిశ్చింతులు= దుఃఖం లేని వారు; అయినజనులు; తమ, తమ, జీవనంబులన్= తమతమత బ్రదుకుతెరువులో; వర్తింతురు= (సుఖంగా) మెలగుతారో; ఆరాజునకున్= ఆప్రభువును; అట్టి జనులు= ఆవిధంగా (సుఖజీవితం గడిపే) ప్రజలు; బంట్లు= సేవకులు; కావున్= కాబట్టి; తారు= తాము; ఆ+మ్హాపతికిన్= ఆరాజుకు; తీఱమి+కల్గిన, చోట్లన్+ఎల్లమన్= ఆపద (అక్కర) ఏర్పడిన అన్నితాపుల్లో; తమపౌరుషంబులు= తమపరాక్రమాలు; నెఱపన్వలయున్= ప్రదర్శించాలి; కొంతేయులు= కుంతీదేవి కుమారులు అయిన పాండవులు; నిదేశంబున్+ఉండి= నీవు పరిపాలించే రాజ్యంలో నివసించి; నీ+ఆజ్ఞావలనున్= నీ ఆనతిచొప్పున; కృత+అరంభులు+ఐ+ఉంపువారు= చేయబడిన ప్రయత్నాలు కలవారు (నెరవేరిన పనులు కలవారు); అగుటన్+చేసి= అగుటచేత; వారు= ఆ పాండవులు; నీకింకరులు= నీసేవకులు; నీకున్+షన= నీకు ఏర్పడిన; అక్కాఱ= అవసరాన్ని; తీర్చుట= నెరవేర్చుట; వారికిన్= ఆ పాండవులకు; అర్ఘకృత్యంబు= తగినపని; దీనికిన్= ఈవిధంగా జరిగినదానికి; ఇంత= ఇంత ఎక్కువగా, ఈవిధంగా; వనరన్+ఏల?= దుఃఖించటం ఎందుకు?; అదియునున్+కాక= అంత మాత్రమే కాక (షై చెప్పబడిన హేతువును అదనంగా); పాండవులు= పాండునందనులు; జూదంబునాదు+అ= దూయతం ఆడిన రోజే; నీకున్; దాసులు; ఐరి; తదీయంబులు+అయిన= వారి వైన; మణి, కనక+అది, వస్తువులును= రత్నాలు, బంగారాలు మున్సుగు పదార్థాలు సయితం; భవత్త+అధీనంబులు+ఐ= నీకు లోబడినవి అయి; ఉన్న+అవి= ఉన్నవి; వారు= ఆ పాండవులు; నిస్సున్, కొలచి+ఉండుట+ లేకుండెన్+ఏనియున్= నిస్సు నీ కొలువుకూటంలో సేవించి ఉండటం చేయకపోయినా; ఇంతటి= ఈవిధంగా ఉన్నటువంటి; కెలసంబు= పని; తీర్పున్+ఏనియున్, వలదే= చేయవద్దా (చేసి తీరవలను); ఇది+అంతయున్= ఈవిషయాన్ని అంతటిని; ఉంహించి= ఆలోచించి; వలవని= కూడాని; వగలన్= దుఃఖాలలో, పాగులక= వెతచెండక; లెమ్ము= లేచి నిలబడుము (అనగా అజ్ఞానం వీడి మేలుకొని అనంతరం కర్తవ్యం నిర్వహించటానికి సంసీద్ధుడవు కమ్ము); పురంబునకున్= నగరానికి (హస్తినాపట్టణానికి); నడుపుము= బయలుదేరుము; నామాటన్= నేను చెప్పిన పలుకులను; వినన్= ఆలకించక (అంగికరించక); నిర్మంధ పరుండవు+ ఐతి+ ఏనియున్= బంధంలో చిక్కుకొన్నవాడవు అయితే; నిస్సున్= నిస్సు; ఏమి+అనవచ్చున్= ఏమనగలము?; ఇందరము= ఇంతమందిమి; నీపోయినగతిన్+అ= నీవు వెళ్లే మార్గంలోనే; పోవన్+కలవారము= వెడలగలవారం; నీపు= నీవు, ఓదుర్యోధనమహారాజా!; లోకంబుచేతన్= లోకంలోని అందరుప్రజలచేత; నగుబాటును, పాందెదవు= నప్పుల పాలవుతావు; ఇంతియ= ఇంతే సుమా!; అని; కర్మండున్ చెప్పినన్; విని= ఆలకించి వెండియున్= మరల; ప్రాయోపవేశంబునందున్= నిరశవ్రతదీకును పూనటంలోని; నిశ్చయంబు= నిర్యాయాన్ని; వదలక+ఉన్నపున్= ఏడక ఉండగా; కనుంగాని= గమనించి; శకుని; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: నేను గంధర్వులచేత జయించబడటం ఒకవిధమైన పరాభవం. అంతకంటే శోచనీయమైనది నాశత్తువులు అయిన పాండవులచేత చెఱముండి విడుదల చేయబడటం. ఇది ఇమ్మడి పరాభవం' అని అభిమానధనుడ వైన నీవు దుఃఖించటం ఆలోచిస్తే స్ఫూర్ధుడ్యమికి సరిఅయినదే కాని, సూక్ష్మద్యమికి సరి అయినది కాదు. జ్ఞానానికి మూలం విచటకా. అసలు పాండవులు ఎవరు? వారు నీరాజ్యంలో సుఖంగా జీవిస్తున్న పౌరులు కదా! రాజుకు ఆపదవచ్చినప్పుడు తమప్రాణాలోడ్డి అయినా పౌరులు రాజుకు సేన చేయాలికదా! పాండవులు నీసేవకులు. నీవు పాండవులకు ఏలిక అయిన సార్వభూముడవు. పాండవులు నీరాజ్యంలో శాంతిభద్రతలను అనుభవిస్తూ నివసిస్తున్న సేవకులు. వారి ధనధాన్యసంపదలు పౌరుషుప్రాభవాలు

అన్నియు నీసాత్తుకదా! అసలు పొండవలు నీకొలువుకూటంలోనే ఉండి నిత్యమూ నీకు సేవలు చేయవలసిన వారే. ఏదో అక్కర యేర్పడినపుడు ముందుకు వచ్చి నీకు సేవ చేసి తమస్వామిభక్తిని ప్రకటించి ధన్యలైనారు. ఈవిధంగా, సూక్ష్మదృష్టితో విచక్షణ చేసి నీప్రాయోపవేశ దీక్ష విరమించి, మునుముందు నిర్వహించవలసిన పనికి పూనుకొనుము. లేదేని లోకులు నిన్ను పరిహసిస్తారు' అని కర్మడు దుర్యోధనుడికి హితబోధ చేశాడు. కానీ, దుర్యోధనుడు తన పట్టుదల వదలక, నిరశనప్రతిధిక్షను పూనటంలోనే స్థిరసంకల్పం కలవాడయ్యాడు. అప్పుడు శకుని దుర్యోధనుడితో ఈ విధంగా చెప్పాడు.

క. ‘కర్మని యాడిన మాటలు, నిర్మయమున కింత యొప్పునే! యిష్టులుకుల్

కర్మంబులఁ జీనుపుము: దుః, ఖార్మపారంబుఁ బొందు మవనీనాథా !

31

ప్రతిపదార్థం: అవనీనాథా!= భూమికి భర్తువైన రాజా! (ఓదుర్యోధనా!); కర్మని+ఆడినమాటలు= కర్మడు చెప్పిన పలుకులు; నిర్మయమునను= కర్తవ్యాన్ని నిశ్చయించటానికి; ఇంత= ఈవిధంగా, ఇంతచక్కగా; ఒప్పునే!= సరిపడునా!; ఈ+పలుకుల్= ఈమాటలు; కర్మంబులన్= చెపులలోకి; చొనుపుము= దూర్ఘము; దుఃఖ+అర్థవ, పారంబున్= శోకం అనెడి సముద్రపు అవ్యాలిగట్టును; పొందుము= పడయుము, చేరుము.

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధనమహారాజా! కర్మడు చక్కని చిక్కని హితబోధ నీకు చేశాడు. ఆతని మాటలు సందర్భపుద్ది కలవి. విచక్షణ విజ్ఞానంతో కూడినట్టివి. ఆతడు చెప్పినట్లుగా ప్రవర్తించి, నీకు దాపురించిన దుఃఖ సముద్రంనండి బయటపడు.

విశేషం: దుఃఖార్మము= దుఃఖం అనెడి అర్థపము అలం: రూపకం.

తరలము.

**కడగి బుధ్యిబలంబునంద యకంటకంబుగఁ జీసి యేఁ
బుడమిరాజ్యము సర్వముం దగుఁ బుధ్యి యిచ్ఛిన నిమ్ములం
గుడువ నేరక దీని నిచ్ఛటుఁ గూలఁ దన్ని శరీరమున్
విడుతుఁ గా కని నిచ్ఛయించెదు వెళ్లి వైతె నరేశ్వరా!**

32

ప్రతిపదార్థం: నర+ఈశ్వరా!= ప్రజలకు అధిపతి వైన ఓరాజా! దుర్యోధనా!; కడగి= పూని; బుధ్యిబలంబునందున్+అ= కేవలం తెలివితేటల మహిమచేత మాత్రమే; ఏన్= నేను; పుడమి రాజ్యమున్= భూమిరాజ్యాన్ని అకంటకంబుగన్+చేసి= శత్రువులులేని దానినిగా ఒనర్చి, సర్వమున్= సమస్తం (సర్వరాజ్యం); తగన్= ఒప్పునట్లుగా; పుచ్చి యిచ్చినన్= తీసి ఇష్టగా; ఇమ్ములన్= సంప్రీతితో; కుడువన్నేరక= అనుభవించజాలక; దీనిన్; ఇచ్చటన్; కూలన్+తన్ని= పతనమయ్యేటట్లుగా కాలితో తాడించి; శరీరమున్= దేహస్నీ; విడుతున్+కాక+అని= విడిచిపెట్టతాను సుమా అని; నిచ్ఛయించెదు= నిర్మయిస్తున్నాపు; వెళ్లివి+ఎతి+ఎ= పెచ్చివాడవు అయినావా?.

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధనా! నీవు సాధారణమానవుడవు కావు; సార్వభౌముడవు. నీకర్తవ్యాన్ని గూర్చి జాగరూకతతో యోచించుము. నీకు ఈ భూమిరాజ్యాన్ని సమస్తాన్ని కేవలం నాబుధీబలంచేత (అనగా మాయాద్వాతమహిమచేత)

నీకు సంపాదించి ఇచ్చాను. నీవు నీభాషుబలంచేత సంపాదించింది కాదుకదా ఈ రాజ్యం. నీవు ఆర్థించినవో దానిని నీవు త్యజింప వచ్చునుగాని, నేను నీకు సంపాదించి ఇచ్చిన దానిని నీవు త్యజిస్తే నామనస్సు భేదపడుతుందికదా. నీవు కష్టపడి సంపాదించ నక్కరలేకుండా, సంక్రమించిన రాజ్యాన్ని హాయిగా అనుభవించుకుండ ప్రాయోపవేశదీషతో ఆత్మహాత్యకు పూనకొనటం అవివేకం. నీకు పిచ్చి ఎక్కిందా ఏమిటి?

విశేషం: వృత్త లక్ష్మణానికి చూడు. 4.402 విశేషంశం.

ఆ. నీకు వృద్ధసేవ లేకున్న యిష్టుడు , నాకుఁ దెల్లమయ్యఁ బ్రాకటముగు

గోపమును మనోనుతాపంబుఁ బొందుచో , భీరుఁ దపుడ్ యడపు నేరవలదె.

33

ప్రతిపదార్థం: నీకున్ = (ఇదుర్యోధనా) నీకు; వృద్ధసేవ = పెద్దలసేవ (పెద్దలకు పరిచర్యచేయటం); లేక+ఉన్ని= లేకపోవటం; నాకున్ = నాకు; ప్రాకటముగన్ = సుస్పష్టంగా; తెల్లము+అయ్యన్ = తెలిసింది; భీరుడు = ధైర్యం కలవడు (జంతుగొంఠలు లేక ఆపదలలో కలతచెందని మనస్సు కలిగి నిలువగలవాడు); కోపమును = ఆగ్రాన్ని; మనస్+అనుతాపంబున్ = చిత్తంలో ఏర్పడిన వ్యాకులతను; పొందుచోన్ = అనుభవించేటప్పుడు; అప్పుడే; అడవన్ నేరవలదె = అణచివేయవలదా (అణచివేయాలి సుమా).

తాత్పర్యం: నీలోని లోపాన్ని నేను కనిపెట్టాను. నీవు యువరాజుగా పుట్టి పెరిగిన ఆగర్భశ్రీమంతుడు. నీవు పెద్దలకు పరిచర్య చేయలేదు. పెద్దలకు పరిచర్య చేయటంచేత లభించే వ్యాపారికజ్ఞానం వేరు. సిద్ధాంతాలను గూర్చిన ప్రతపాండిత్యం వేరు. అప్పుడప్పుడు - కోపం రావచ్చును. మానసిక వ్యాకులత ఏర్పడవచ్చును. భీరుడైనవాడు అట్టి విచారాలను వెనువెంటనే త్రుంచివేయాలి కాని వాటి వలన విచ్చాలుడు కాగూడదు.

విశేషం: గ్రాంథిక జ్ఞానం చాలదు. “చదువు - అనుభవములైనాటి గాదు”. త్రుతులు స్ఫుర్తులు భిన్నభిన్నమార్గాలు సూచిస్తాయి. ఎచ్చటను ఏకైకప్రమాణం కానరాదు. ఇక కర్తవ్యం నిర్ణయించడం ఎట్లా? పెద్దలు నడిచిన మార్గమే శరణ్యం. ఇది ప్రాచీనసంస్కృతిమర్యాద. “ధర్మము బహుమార్గ ర్ఘష్టంబు”. మహాభారతంలో ధర్మవ్యాధుడి గాథలోని ప్రపచనం. ధర్మం గ్రాంథిక జ్ఞానంవలన తెలియనగును గాని ‘ధర్మసూక్ష్మములు’ - పెద్దల ప్రవర్తనల వల్లనే తేటతెల్లం ఔతాయి. మహాభారతం పంచమవేదం. ధర్మతత్త్వజ్ఞల ధృష్టిలో పలుతావులలో ధర్మశాప్రం. మహాభారతంలో పలుతావులలో సూక్ష్మప్రస్తావన ఉన్నది. దయాలు వేదాలను వల్లెవేయవచ్చును. శకుని - మాయాదూయతకారుడు. ధర్మవన్నాలను ఉరాహారించటానికి జంకలేదు.

తే. పిటికితనము నేమఱుటయు నొఱువతనము , మెత్తబాటుము గార్యంబు నత్తెఱంగు

నేరమియు విషయంబులఁ గూరుటయుము , గలుగు పతికి నుండు సిల దొలగి పోవు.

34

ప్రతిపదార్థం: పిటికితనమున్ = భయపడే స్వభావమూ, ఏమఱుటయున్ = మరపూ; ప్రమత్తతా; ఒఱువతనము = వికారత్యమున్నా, మెత్తబాటుమును = మృదు స్వభావమున్నా; కార్యంబు+ఆ+తెలంగు, నేరమియున్ = చేయవలసిన పనిని ఏపిధంగా చేయవలెనో ఆవిధం తెలియక పోవుటయున్నా; విషయంబులన్ = ఇంద్రియసుఖాలలో; కూరుటయును = తగులుకొనుటయును; కలుగు= ఉండే; పతికిన్ = రాజువు; సిరి= లక్ష్మి; తొలగిపోవున్ = దూరమైపోతుంది.

తాత్పర్యం: భయపడేస్వభావం, ప్రమత్తత, వికారత్యం, మరీ మెత్తదనం, కర్తవ్యాలను నిర్వహించటంలో విచక్షణ లేకపోవటం మొదలైన లక్ష్మణాలు కల రాజుకు సిరి తొలగిపోతుంది.

శ. కావునఁ గార్యజ్ఞండ వగుము; కార్యజ్ఞానం బెట్టి దనిన.

35

ప్రతిపదార్థం: కావున్= కాబట్టి; కార్యజ్ఞండవు+అగుము= చేయవలసిన పనిని ఏవిధంగా చేయవగునో తెలిసినవాడవు కమ్ము; కార్యజ్ఞానంబు= కర్తవ్యాన్ని గూర్చిన తెలివిడి; ఎట్టిది+అనిన్= ఎటువంటిదంటే.

తాత్పర్యం: కావున నీవు చేయవలసిన పనిని ఏవిధంగా చేయవలెనో తెలిసికొన్న వాడవు కమ్ము. కర్తవ్యాన్ని గూర్చిన తెలివిడి; ఎటువంటిదంటే.

**ఉ. కౌరవనాథ! నీకు నుపకారము సేసిల పాండవేయు ల
పీచులయందు నెయ్యమును వేడ్డుయు నొప్పగ నీ వభీష్ణున
త్యాగముసేత యుక్తమును గాక ప్రియంపడ సర్వమైనచో
దారుణశేకపహ్లాపరితాపముఁ బొందుట యిష్టు ధర్మువే?**

36

ప్రతిపదార్థం: కౌరవనాథ!= కౌరవులకు ప్రభువైనవాడా- ఓదుర్యోధనసార్యభూమా!; పాండవేయులు= పాండురాజు కొడుకులు; నీకున్; ఉపకారము+చేసిరి= సాయం చేశారు; ఆ+పీచులయందున్= ఆ శారులతో; నెయ్యమును= మైత్రియును; వేడ్డుయున్= ఆనందమును; ఒపుగన్= విలసిల్లగా; సీన్; అభీష్టపత్రారము+చేత= మిక్కిలిఇష్టమైన సమ్మానం చేయటం; యుక్తము+అగున్+ కాక= సరిపోలుతుంది గాక; ప్రియంపడన్= ఇష్టపడటానికి; అర్పము+ఖనచోన్= యోగ్యమైనచోట; దారుణ, శోక, పహ్లా, పరితాపమున్= భయంకరమైన దుఃఖం అనే అగ్నిలో పడిన ఆవేదనము; పాందుట= అనుభవించటం; ఇష్టు= ఇప్పడు, ఈసమయంలో; ధర్మువే= ధర్మమూ,- ధర్మం కాదుసుమా.

తాత్పర్యం: ఒ దుర్యోధనమహారాజా! పాండునందనులు నీకు ఉపకారం చేసినమాట నిజం. నీవు వారికి ప్రత్యుషకారం చేయటం పాడి. వారిని సత్కరించుము. ప్రేమతో వారియెడ మైత్రి నెరపుము. అంతేకాని, సంతోషింపవలసినచోట నీవు ఫోరమైన దుఃఖమానే అగ్నిలో పడి వెతచెందటం సరైనపని కాదు సుమా!

**ఉ. కృతముఁ దలంచి చిత్తమును గీఖ్యిషమంతయు నుజ్జగించి న
న్నతులు బృథాతసూజుల సమానుషుతేజులు జిల్ఫు బంచి, త
త్విత్యధన మైన రాజ్యము నభీష్టముగాఁ దగ నిమ్ము+ నీకు నీ
క్షీతిపలయంబునం బరమకీర్తయుఁ బుణ్యముఁ గల్లు భూపరా!**

37

ప్రతిపదార్థం: భూపరా!= భూమికి భర్త అయిన రాజు, - దుర్యోధనా! చిత్తమున్= మనస్సులోపల; కృతమున్+తలంచి= పాండవులు నీకొనర్చిన ఉపకారమును స్కరించి; కిల్చిషము+అంతయున్= పాపం సర్వమూ; ఉజ్జగించి= వదలిపెట్టి; సత్త+మతులన్= మంచిబుద్ధి కలవారిని; పృథాతసూజులన్= కుంతియొక్క కొడుకులను, పాండవులను; అమానుష, తేజులన్= మనుజులకు అతీతమైన దివ్యమైన వర్షస్సు కలవారిని; పిల్సు+పంచి= అహోనించటానికి ఆచ్ఛ నోసగి; తత్త+పెత్యధనము+బన= వారల తండ్రికి సంబంధించిన సాత్మ అయిన; రాజ్యమున్= (పరిపాలనకు లోబడిన) దేశాన్ని; అభీష్టముగాన్= సంక్రీతితో; తగన్+ఇమున్= ఒప్పునట్టుగా ఒసంగుము; నీకున్= నీకు; ఈ క్షీతిపలయంబున్= ఈ భూమండలంలో; కీర్తియున్= యశస్సు; పుణ్యమున్= సుకృతం; కల్గన్= లభిస్తుంది.

తాత్పర్యం: పాండవులు నీకు చేసిన మేలును గుర్తించి, నీమనస్సులో ఉన్న పాషాణ్ణి అంతటిని తుడిచి వేసి, వారిని ఆహ్వానించుము. కుంతీకుమారులు సజ్జనులు, లోకోత్తర పరాక్రమవంతులు, దివ్యతేజస్సు కలవారు, పాండవులకు పైతృకమైన రాజ్యాన్ని ఇచ్చి, సంప్రీతితో సమానించుము. అప్పుడు నీకు ఈ భూమండలాలలో సాటిలేని కీర్తి, పుణ్యం లభించగలవు.

K. వారలు నీతోబుట్టువు; | లీరాజ్యము మీరు వారు నేకం బై పెం
పారఁగ నేలుఁడు; ఓినం , గౌరవకులనాథ ! సౌఖ్యగౌరవ మొందున్.' 38

ప్రతిపదార్థం: కౌరవులనాథ!= కౌరవవంశానికి అధినేత వైన ఓ దుర్యోధనా! వారలు= వారు (ఆపాండవులు); నీతోఁ
బుట్టువులు= నీ సహోదరులు; ఈరాజ్యము= మీ పరిపాలనకు లోబడిన ఈ దేశం; మీరున్, వారున్= మీరున్నా, వారున్నా
(కౌరవులు, పాండవులు); ఏకంబు+ఐ= ఒకమత్యంతో కూడినవారై; పెంపు+ఐరఁగన్= అభ్యర్థయం కలిగేటట్లుగా;
ఏలుఁడు= పరిపాలించుడు; దీనన్= దీనివలన (కౌరవపాండవులు) ఏకం కావటంచేత; సౌఖ్యగౌరవము+ఒందున్= అధిక
సుఖం ఏర్పడుతుంది.

తాత్పర్యం: కౌరవవంశానికి అధినేత వైన ఓ దుర్యోధనా! పాండవులు నీకు తోడబుట్టినవారు. మీరూ పాండవులూ
ఒకమత్యం కలిగి ఈ రాజ్యాన్ని పరిపాలించండి. ఆ విధంగా చేస్తే మీ ఉభయులకూ సౌఖ్యం గొప్పతనం
చేకూరుతాయి.

v. అని శక్తని చెప్పుచుండ నగ్గాంధారీనందనుండు నిజచరణసమీపంబునం బడి యున్న దుశ్శాసనుం ర్సుచ్ఛి
యెత్తి మూర్ఖాఘ్రాణంబు సేసి కర్మసౌబలులం జూచి 'మీ రేల నస్సుగాలంచెదరు? ధర్మశాస్త్రధర్మభోగంబులందు
నా కఱలాఘంబు లేదు; ప్రాయోపవేశంబునందుఁ గృతనిశ్శయుండ సైతి; మీ లంక నొండు విఘ్నంబులు
సేయక యూరక మీ వలయునెడకుం జీం' డనిన వారలు 'దేవా! నీవిధం జిట్టిద యయ్యె నేని మే మొందుఁ
జేరెదము? నీతోడివారము కాక' యని; రంతం గమలహితుందు పశ్చిమాచల సమిపగతుం దగుటయు
నస్తురనాథుందు సురలోకగమనకుతూహాలి యై శుచిస్తానంబు సేసి వల్ములంబులు ధరియించి,
సంధ్యాసమయ సముచితంబులగు కరణీయంబులు నిర్వల్మించి, వివిక్తదేశంబునందు దర్శాస్తరణంబున
నాసీనుండై వాజ్ఞియతుండై.

39

ప్రతిపదార్థం: అని= అనుచు; శకుని; చెప్పుచున్+ఉండన్= వచిన్నా ఉండగా; ఆ+గాంధారీనందనుండు= గాంధారి కొడుకు
దుర్యోధనుడు; నిజ, చరణ, సమీపంబునన్= తనఅడుగులదగ్గర; పడి+ఉన్న= ప్రాలిఉన్న; దుశ్శాసనున్; గ్రుచ్చి+ఎత్తి=
కూగిలించుకొని లేవదీసి; మూర్ఖ+అఘ్రాణంబు+చేసి= తలను వాసన చూచి; కర్మసౌబలులన్= కర్మసౌబిని మరియు శకునిని;
చూచి= అరసి; మీరు= మీరు; ఏల= ఎందులకు; నస్సున్= నస్సు; కారించెదరు?= బాధిస్తారు?; ధర్మ+పశ్చార్య, ధన,
భోగంబులందున్= ధర్మంలో సంపదలో ప్రధ్వంలో సౌఖ్యాలను అనుభవించటంలో; నాకున్ అభిలాషంబు= కోరిక; లేదు;
ప్రాయోపవేశంబు నందున్= ఆహారం తీసికొనకుండా మరణించటంలో; కృత, నిశ్చయుండన్+ఐతిన్= చేయబడిన నిర్ణయం
కలవాడను అయినాను (నిరాహారదీక్షపూసటానికి దృఢసంకల్పం వహించాను); మీరు= కర్మ శకుని దుశ్శాసనాదులు ఇంకన్=
ఇక, ఒండు= వేరు; విఘ్నంబులు= ఆటంకాలు; చేయక= సలుపక, ఊరక= మిన్నక; మీవలయు+ఎడకున్= మీకు ఇష్టమైన

చోటికి; పొండు= వెళ్లండి; అనిన్నే= అని చెప్పగా; వారలు= వారు (కర్ణశకుని దుశ్శాసనములు); దేవా!= ప్రభా!; నీవిధంబు= నీ పద్ధతి; ఇట్టిది+అ= ఇది మాత్రమే (ప్రాయోపవేళమే); అయ్యేన్+ఏని= అయితే; మేము= మేము (కర్ణశకుని దుశ్శాసనాదులము); ఎందున్= ఎక్కడికి; చేరెదము= వెళ్లుతాం; నీతోడివారము+అ, కాక= నీతోడనే సహాగమనం చేసే వారం సుమా; అనిరి= అనిచెప్పారు; అంతన్= అంతట; కమలహితుండు= పద్మమిత్రుడు సూర్యుడు; పశ్చిమ+అచల, సమీప, గతుండు+అగుటయున్= పదమటికొండ రగ్గరకు వెళ్లినవాడు కావటమున్నా (అస్తమించుటయున్నా); ఆ+నరనాథుండు= ఆరాజు- సుయోధనుడు; సురలోక గమన, కుతూహలి+ఇ= స్వర్గలోకానికి పోవటంలో వేడుకగలవాడై, (మరణించటానికి ఉద్యుక్తుడై); పుచిస్నానంబు+చేసి= పరిపుద్ధస్సానంచేసి; వల్గులంబులు= నారబట్టలు; ధరియించి= తాల్చి; సంధ్య, సమయ, సముచితంబులు+అగు= సంజ్వేశల చేయదగినవి అయిన; కరణీయంబులు= విధులు; నిర్వార్తించి= చేసి; వివిక్త, దేశంబునందున్= ఏకాంతమైన ఫలంలో; దర్శ+అస్తరణంబున్= దర్శలతో చేయబడిన చాపమీద; ఆసీనుండు+ఇ= కూర్చున్నవాడయి; వాక్+నియతుండు+ఇ= మౌనవ్రతం పూనినవాడై.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా శకుని అభిప్రాయం వివరించాడు. అంతట దుర్యోధనుడు తన పాదాలదగ్గర ప్రాలి కన్నీరు కారుస్తున్న తమ్ముడు దుశ్శాసనుడిని కొగిట చేర్చి ఎత్తి శిరస్సును నిమిరి వాసన చూచి, కర్ణుడితో శకునితో, ‘ఎందుకు మీరు నన్ను బాధిస్తున్నారు? నాకు ధర్మంమై కాని, సంపదమైకాని, ధనధాన్యాలమై కాని ఇష్టం లేదు. నిరాహారదీక్ష సూమటకే నేను నిశ్చయించుకొన్నాను. ఇది నా దృఢసంకల్పం సుమా! నన్ను వారించకండి; మీరు మీఇష్టం వచ్చిన చోటికి పొండి’ అని చెప్పాడు. అంతట వారు ‘ప్రభా! మేము నిన్ను విడిచి వేరేచోటికి పోజాలం. నీతోపాటు సహాగమనం చేయగలం’ అని బదులు పలికారు. అష్టుడు సూర్యుడు అస్తమించే వేళ అయింది. దుర్యోధనుడు స్వర్గలోకానికి వెళ్లటానికి నిశ్చయించుకొని స్నానం చేసి పవిత్రమైన దర్శలచాపమీద కూర్చొని, సంధ్యాసమయంలో చేయదగిన పనులు చేసి ఏకాంతప్రదేశంలో మౌనవ్రతం అవలంబించినవాడై.

**క. క్రమమున బాహ్యందియక , ర్ఘుము లెల్లసు వదల విడిచి మహిత సమాధి
క్రమదశ సుండె నివాత , స్త్రమితంబై వెలుగుచున్న దీపము పోలెన్.**

40

ప్రతిపదార్థం: క్రమమున్= వరుసగా; బాహ్య+ఇంద్రియ, కర్మములు+ఎల్లము= పైకి కనిపించే ఇంద్రియాలు చేసే పనులు అన్నిటిని; వదలన్ విడిచి= వీడునట్టుగా త్యజించి; మహిత, సమాధి క్రమదశ్= గొప్ప సమాధి స్థితిలో; నివాతస్త్రమితంబు+ఇ= గాలి లేమిచే కదలమండ ఉండునట్టిదై; వెలుగుచున్న= ప్రకాశిస్తున్న; దీపము, పోలెన్= జ్యోతివలె; ఉండెన్= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: నిరాహారదీక్షను పూనిన దుర్యోధనుడు క్రమక్రమంగా బాహ్య లైన ఇంద్రియాలు చేసే క్రియలను ఉజ్జిగించ గలిగాడు. గొప్ప ‘సమాధి’ స్థితిలో గాలి లేని చోట నిశ్చలంగా ప్రకాశిస్తున్న దీపంవలె వెలుగొందాడు.

విశేషం: 1. అలం : “ఉంపు”. 2. బాహ్యందియాలు ఇవి పది. జ్ఞానేంద్రియాలు అయిదు- చక్షువు, త్వరు, శ్రోత్రం, జిహ్వ, ఫ్రూణం. కర్మేంద్రియాలు అయిదు- వార్షు, పాణి, పాదం, పాయువు, ఉవస్త. అంతరింద్రియం - మనస్సు. 3. సమాధి. యోగప్రస్తావంలో సమాధి చిట్టచివరి దశ. పతంజలి యోగసాధనము- అష్టాంగ మార్గంగా ప్రప్తరించాడు. 1. యమం. 2. నియమం 3. ఆసనం 4. ప్రాణాయమం 5. ప్రతాంపోరం 6. ధారణ 7. ధ్యానం 8. సమాధి. చిత్తవృత్తి నిరోధం యోగం. చిత్తం బహుధాచంచలం. సమాధిలో చిత్తచాంచల్యం నశించి బుద్ధి స్థిరసౌదామని వలె భాసిస్తుంది. అది అలలు లేని కడలి. స్త్రమిత మైన దీపకళిక.

ప్రాయోపవిష్టండైన దుర్యోధనునిఁ గృత్య పాతాళంబునకుఁ గొనిపోపుట (సం. 3-239-18)

- సి. ఆ సమయమున ము న్నమరేంద్ర విజితు లై , యహిలోకమున నున్న యసురవరులు ధృతరాష్ట్రనందము తెగువ యెతింగి యూ , త్యైయపక్షక్షయస్థితికి వగచి యాతనిఁ జలిపింప నప్పుడు శుక్రాదు , లైన భూసుర సమూహములచేత వేళ్ళి పెట్టించిన వేగంబ యొక కృత్తు , వెలువడి భీషణవికృతమూల్రి
- శా. ‘యేమి పనులు గలిగె నెతీగెంపు’ డనిన, వా , ‘ఉచటి కిపుడు కారవేంద్రు ననము నుజ్జులాంగు నా సుయోధనుఁ దెమ్ము ప్రో , యోపవేశవృత్తి నున్నవాని.

41

ప్రతిపదార్థం: అసమయమునన్= ఆకాలంలో, మున్ను= అంతకుపూర్వం; అమర+ఇంద్ర, విజితులు+ః= వేల్పుల దౌర అయిన ఇంద్రుడిచేత బిడించబడిన వారయి; ఆహాలోకమునన్+ఉన్ను= పాతాళలోకంలో ఉన్న; అసుర, వరులు= రాక్షసశేషులు; ధృతరాష్ట్రనందము, తెగువ= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకు (దుర్యోధనుడి) యొక్క సాహసాన్ని; ఎతింగి= తెలిసికొని; ఆత్మీయ, పక్ష, క్షయస్థితికిన్= తమవర్గం యొక్క నాశనం ఏర్పడటానికి; వగచి= దుఃఖించి; ఆతనిన్= ఆతడిని (దుర్యోధనుడిని); పిలిపింపన్= ఆహ్వానించి రప్పించటం కొరకై; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; శుక్ర+ఆదులు+పన= శుక్రుడు మొదలుగా గల; భూసుర, సమూహములచేతన్= బ్రాహ్మణుల సముదాయం చేత; వేల్పు+పెట్టించినన్= హోమం చేయించగా; వేగంబు+అ= శీఘ్రుంగా; ఒక కృత్తు= అభిచారక్రియవలన పుట్టిన భీషణ వికృతమూర్తి విశేషం; భీషణ మూర్తి= భయంకరమైన అంగవికారంతో కూడిన రూపంకల్గినది (కృత్తు); వెలువడి= బయటవడి; ఏమి= ఎటువంటి; పనులు+కలిగెన్= కార్యాలు ఏర్పడ్డాయి; ఎతీగెంపుడు= తెలుపుడు; అనివన్= అని ఆడుగగా; వారు= ఆ రాక్షస నాయకులు; ఇచటికిన్= ఇక్కడమ (పాతాళలోకానికి); అనమున్= పాపరహితుడైనవాడిని; కౌరవ+ఇంద్రున్= కౌరవులలో శ్రేష్ఠుడయిన వాడిని; ఉత్త+జ్యల+అంగున్= ప్రకాశించే దేహం కలవాడిని; ఆ+సుయోధనున్= ఆ దుర్యోధనుడిని; ప్రాయోపవేశ వృత్తిన్+ఉన్నవానిన్= మృతినోందేదాకా నిరాహార ప్రతాన్ని పూనిసవాడిని; తెమ్ము= తీసికొని రమ్ము.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడిచేత బిడించబడినవాలై ఆ సమయంలో పాతాళలోకంలో ఉన్న రాక్షసనాయకులు ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకు అయిన దుర్యోధనుడు సాహసించి నిరాహారదీక్షను పూనిన సంగతి తెలిసికొని తమ వర్గం క్షయం చెందుతున్నదని దుఃఖించారు. అంతట వారు పాతాళహోమాన్ని చేయసంకల్పించి, శుక్రుడు మున్నగువారిచేత వేల్పు’ పెట్టించారు. ఆ అభిచారహోమకుండం నుండి ‘కృత్తు’ - భయంకర స్వరూపంతో ఆవిర్భవించి, నేను చేయవలసిన పనిని తెలపండి’ అని అర్థించింది. అంతట రాక్షసశేషులు- ఆమరణ నిరాహారదీక్షను పూనిన దుర్యోధనుడిని పాతాళలోకానికి తెమ్మని ఆ కృత్తును నియోగించారు.

- వ. అని పనిచినం గృత్తయు నాక్షణంబ చని ప్రాయోపవిష్టండై యున్న దుర్యోధను గ్రస్థి యెత్తికొని రసాతలం బునకుం డెళ్లి, ధైత్యులకు సమర్పించినం, ప్రీతులై వారు వానిం గౌగిలించుకొని కుశలం బడిగి, యట్టునిలి: ‘అయ్యా! నీవు శూరుండపు. శూరజన రక్షితుండపు, భీరతకులోద్దూహపుండ; విట్టి సాహసం బేల చేసితివి? మతి యాత్మఫూతుకునకు లోకంబున నిందయు, హీనతయు, దుర్భతియుం బ్రాహ్మించు; లోకవిరుద్ధంబు లై మూల ఫూతంబు లైన కార్యంబులయందు నీయట్టి బుట్టిమంతులు ప్రవర్తల్యుదురే? యట్లుగావున, నీ వభిల ధర్మర్థయశేభోగనాశం భైన యాదుర్విచారంబు విడువుము; ధైర్యంబును బ్రతాపంబును బాటింపుము;

శత్రుజనభంజనంబు సేయుము; నీవు మనుష్యమాత్రుండవు గాను; నీపూర్వజన్మప్రకారంబు సెప్పెదు; మాకళ్లింపుము.

42

ప్రతిపదార్థం: అని పనిచిన్= అని నియోగించగా; కృత్యయున్= కృత్యయును; ఆ శ్ఛంబు+అ= ఆ నిమేషమందే; చని= వెడలి; ప్రాయోపవిష్టుండు+ఖ+ఉన్న= నిరాపోరదీక్షను వహించి ఉన్న; దుర్యోధనున్= సుయోధనుడిని; గ్రుచ్చి+ఎత్తికొని= కొగిలించుకొని సైకెత్తి పట్టుకొని; రసాతలంబునున్= పాతాళలోకానికి; తెచ్చి= తీసికొనివచ్చి; దైత్యులకున్= రాక్షసులకు; సమర్పించిన్= సాదరంగా ఇవ్వగా; ప్రీతులు+ఖ= సంతుష్టిచెందిన వారయి; వారు= ఆరాక్షసులు; వానిన్= దుర్యోధనుడిని; కొగిలించుకొని= అర్మున చేర్చి; మశలంబు+అడిగి= యోగక్షేమాలనుగూర్చి ప్రశ్నించి; ఇట్లు+అనిరి= ఈవిధంగా అన్నారు; అయ్యా! = ఆర్యా! (పూజించతగినవాడా!); నీవు; శారుండవు= నీరుడవు; శార, జన, రక్షితుండవు= నీరులైన వారిచేత కాపాడబడేవాడవు; భరత, కుల+ఉత్తీ+పహండవు= భరతవంశాన్ని ఉండ్రరించేవాడవు; ఇట్టి= ఇటువంటి; సాహసంబు= తెగువ; ఏల= ఎందుకు; చేసితివి= ఒనరించావు; మతి= అంతిమకక; ఆత్మ, ఘూతుకునున్= తనను తాను చంపుకొనేవాడికి; లోకంబున్= ప్రపంచంలో; నిందయున్= అపవాదున్నా; హీనతయున్= కొంచెపాటున్నా; దుర్గతియున్= చెడ్డతెరువును; ప్రాపించున్= సంభవిస్తాయి; లోకవిరుద్ధంబులు+ఖ= ప్రపంచానికి వ్యతిరేకాలు అయి; మూల ఘూతంబులు+ఖన్= ఆధారాలకే నష్టంవాటిల్లచేసేవి అయిన; కార్యంబుల+అందున్= పనులలో; నీ+అట్టి, బుద్ధిమంతులు= నీవంటి ఆలోచనపరులు ప్రవర్తిల్లుదురే= నడవెదరా; ఇట్లు+కాపున్= అందుచేత; నీవు; అథిల, ధర్మ+అర్థ, యశన్+భోగ, నాశంబు+ఖన్= సమస్తమైన ధర్మాలకు, సంపదలకు, కీర్తికి, సౌభాగ్యమభూతులకు నష్టం వాటిల్లచేసేది అయిన; ఈ, దుర్గ+విచారంబున్= ఈ చెడుయోచనను; విడువుము= వదలిపెట్టుము; దైర్యంబును= స్థిరమైన చిత్తానికి సంబంధించిన నిలుకడయును; ప్రతాపంబును= శౌర్యాన్ని; పాటింపుము= అపసరించుము; శత్రు, జన, భంజనంబు+చేయుము= విరోధులైన వారిని ఓడించుము; నీవు= నీవు (ఓదుర్యోధనా నీవు); మనుష్యమాత్రుండవు= కేవలం మనుజుడవుమాత్రం; కావు; నీపూర్వజన్మప్రకారంబు= నీవెనుకటి పుట్టుకు సంబంధించిన వృత్తాంతం; చెప్పెదము= వచిస్తాం; ఆకళ్లింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి రాక్షసులు కృత్యను నియోగించారు. కృత్య ఆశ్చర్యమే బయలుదేరి భూలోకానికి పోయి అక్కడ నిరాపోరదీక్షలో ఉన్న దుర్యోధనుడిని కొగిలించుకొని ఎత్తికొని మరల పాతాళలోకానికి వచ్చి రాక్షసులకు ఆతడిని సమర్పించింది. అంతట ఆ రాక్షసులు సంతసించి, ప్రీతిపూర్వకంగా దుర్యోధనుడిని మన్మించి ఆతడి యోగక్షేమాల నడిగి తెలిసికొని ఇట్లా పలికారు. ‘అయ్యా! దుర్యోధనా! నీవు నీరుడవు. మహావిరులచేత కొలువబడుతున్నవాడవు; భరతవంశాన్ని ఉండ్రరించటానికి పుట్టినవాడివి. నీవు ఇటువంటి సాహసం ఎందుకు చేశావు? పిరికితనంతో ఆత్మహాత్ము పూనుకొన్నావు. ఆత్మహాత్ము చేసికొనేవాడికి ఈ ప్రపంచంలో అపకీర్తి దాపురిస్తుంది. దుర్గతి ప్రాప్తిస్తుంది. అతడిని అందరు హీనుడిగా పరిగణిస్తారు. నీవంటి మేధావులు లోకంలో అసహజంగా ఎంచబడే ప్రవర్తనకు లోనోతారా? ధర్మాన్ని అర్థాన్ని సర్వసౌభాగ్యమభూతులను నాశం చేసే ఈ చెడుయోచన నీకు ఎట్లా కలిగింది? ఈ దురాలోచన వదలిపెట్టుము. దైర్యంతో, శౌర్యంతో విజృంభించి శత్రువులను నాశనంచేయుము. నీవు సాధారణమనుష్యుడవు కావు. నీపూర్వజన్మవృత్తాంతం వివరించి చెప్పుతాం. వినుము. నీవు ఎంతటి గొప్పవాడవో నీకే తెలుస్తుంది.

ఉ. ఏము తపంబు సేసి పరమేశ్వరు నీశ్వరుఁ బార్యతీమునః
కాముకుఁ గామవైలి నవికారుఁ బురాంతకుఁ భీతుఁ జేసినం

గామితదాయి దైనోన శితికంతుయుడు నిన్ను సృజించి యిచ్చే ను
ద్వాముదయావిధేయుయుడు ముదంబున మాకు నథీశ్వరుండుగన్.

43

ప్రతిపదార్థం: ఏము= మేము (రాక్షసులం); తపంబు+చేసి= తపస్సు ఒనర్చి; పరమ+శాశ్వరున్= మహాదేవుడిని; శాశ్వరున్= శివుడిని; పార్వతీ, మన్స+కాముకున్= పార్వతీదేవియెక్కు మనస్సును చూరగొనినవాడిని; కామ వైరిన్= మన్మథుడికి శతువును- శివుడిని; అవికారున్= మార్పు లేని వాడిని- పుర+అంతకున్= త్రిపురాలను నాశనం చేసినవాడిని; ప్రీతున్+చేసినన్= సంతృప్తి చెందిన వాడినిగా ఒనరించగా; కామితదాయి+బన= కోరికలను ఇచ్చేవాడైన; శితికంతుయుడు= నల్లని కంరం కలవాడు- శివుడు; నిన్నున్= దుర్యోధనా! నిన్ను; ఉద్ఘామ, దయా, విధేయుయుడు= గొప్ప దైన కరుణకు లోబడిన వాడు- శివుడు; ముదంబునన్= సంతోషంతో; మాకున్= రాక్షసులమైన మాకు; అథిశ్వరుండుగన్= అధినేతగా; సృజించి= సృజించి; ఇచ్చేన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధనా! రాక్షసుల మైన మేము పరమేశ్వరుడినిగూర్చి గొప్పతపస్సు చేశాం. ఆ పరమశివుడు పార్వతీదేవిమనస్సును చూరగొనిన మహామభావుడు, మన్మథుడిని దహించిన మహిమాన్వితుడు, త్రిపురాలను భస్యం చేసిన వీరుడు, కోరినవరాలను ఒసగు నట్టి దేవదేవుడు ఆ మహాదేవుడు. మా తపస్సును మెచ్చుకొని, మిక్కుటమైన కరుణాతో నిన్ను సృజించి మాకు అధినేతగా ప్రసాదించాడు.

విశేషం: 1. శివుడు పార్వతిని పెండ్లాడటం 2. శివుడు మన్మథుడిని దహించటం 3. శివుడు త్రిపురాలను భస్యం చేయటం సుధ్రసిద్ధ పొరాణిక గాథలు.

ఉ. నీదగు పూర్వదేహము వినిర్మలవజ్రశిలావిశేష సం
పాదిత మస్తుశస్తుపలపాటనభేద్యము గాదు, నిత్యనీః
భేదము పుష్పకోమలము భేచర భూచరకామినీమనీ
హల్లిదను; మిట్లుగా నభవుఁ డళ్లి నొనర్నె నుమాసమేతుణై.

44

ప్రతిపదార్థం: నీదగు= నీది+అగు; నీయొక్క; పూర్వదేహము= శరీరంలోని మొదటిభాగం (శిరస్సుమండి బొడ్డువరకు ఉన్నభాగం); వినిర్మల, వజ్ర, శిలా, విశేష, సంపాదితము= స్వచ్ఛ మైన వజ్రాలతో, గొప్పపాశాలలతో సమకూర్చబడింది; అప్రత్య, శప్త్ర, పరిపాటనభేద్యముకాదు= మంత్రమహిమ గల ఆయుధాలతోను, ఆయుధాలతో ఖండింప శక్యమైనది కాదు; నిత్యనీః +భేదము= ఎల్లపుడును ఆనందతన్యుత్యంతో కూడి ఉండేది; పుష్పకోమలము= పూలవలె సుమమార మైనది; భేచర; భూచరకామినీ, మనోహ్లదనము= (భేచర, భూ, చర, కామినీ, మన్స+హ్లదనము)= ఆకాశంలో చరించే దేవతాస్త్రీలకు భూమిలోని స్త్రీలకు మనస్సును సంతోషం కలిగించేది; ఉట్లు+కాన్= శావిధంగా ఉండేటట్లుగా; అభవుయుడు= శివుడు; ఉమాసమేతుఁడు+బ= పార్వతీదేవితో కూడినవాడై; అర్థిన్= ప్రీతితో; ఒన్నోన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: నీశరీరం అమానుషం. పరమశివుడు పార్వతీదేవితో కూడిన వాడై నీశరీరాన్ని ప్రత్యేకలక్షణాలతో నిర్మించాడు. నీ శరీరంలోని పూర్వభాగం స్వచ్ఛమైన వజ్రశిలాతో ఏర్పరచబడింది. అప్రాలు గాని శప్త్రాలుగాని నీశరీరాన్ని ఖండించలేవు. నీ శరీరం నిత్యసుమోగ్ందంతో దేవతాస్త్రీలకు, మానవవనితలకు మానసికోల్లాసం కల్గించేది; పుష్పసౌకుమార్యం కలది.

ఉ. నీవు ధరిత్తిఁ బుట్టుటయు నీకు సహాయము చేయఁ గోల నా
నావిధ దైత్యదానవగణంబులు రాజకులంబులందు న
ధ్యావన నుఢ్యవించే బట్టుబాహులు బిష్ణుమహిష్మకోవిదుల్
ద్రావితవైరు లుల్వ భగదత్తపురస్మరు లైన వీరులై.

45

ప్రతిపదార్థం: నీవు= ఓదురోధనా! నీవు; ధరిత్తిఁ= భూమిలో; పుట్టుటయున్= జన్మించగా; నీకున్; సహాయము= సాయం; చేయన్+కోరి= చేయతలపోసి; నానా, విధ, దైత్య, దానవ, గణంబులు= పెక్కరకాలైన రాక్షససమూహాలు; రాజులంబులందున్= క్షత్రియవంశాలలో; సత్త+భావన్= మంచి ఆలోచనతో; పటుబాహులు= గొప్ప పరాక్రమం కలవారు; దివ్య, మహో+అప్రతి, కోవిదుల్= దేవతామహిమ కల గొప్ప మంత్రపూరితమైన ఆయుధాలను ఎరిగినవారు; ద్రావిత, వైరులు= తరుమగొట్టబడిన శత్రువులు కలవారు (శత్రువులను బిడించగలవారు); భగదత్త, పురస్మరులు+ఖన వీరులు+ఖ= భగదత్తుడు మొదలుగా గల శారులు అయి; ఉర్విన్= భూమిపై; ఉద్ఘవించెన్= జన్మించారు.

తాత్పర్యం: నీవు కారణమన్ముడ వై భూలోకంలో అవతరించటంతోడనే, నీకు సాయం చేయటానికి రాక్షసులు పెక్క తెగలకు చెందినవారు అందరు క్షత్రియవంశాలలో జన్మించారు. ఆ రాక్షస వీరులు గొప్ప పరాక్రమవంతులు. దివ్యాలైన అస్త్రాలు శాస్త్రాలు ప్రయోగించే నేర్చరులు. శత్రువులను పారద్రోలగలిగినవారు. వారే భగదత్తుడు ముస్సగువారు.

విశేషం: వైత్యులు= దితిసంతతివారు. దానవులు= దనువుసంతతివారు.

ఉ. భీష్మాణకృపాధులు గొందఱు దేవాంశసంభవులైనను దచీయబాహంబులు రాక్షసావేశంబు నొందెడు; దానంజేసి వారు నిర్దయులై విముఢులుంబోలే ననోస్య పరుషంబులు వలుకుచు నలుక మిగులం బుత్త పొత్తమిత్తత్తూత్ శిష్మగురుబాలవ్యధజనభేదంబులు విచారింపక సమరంబు సేసి బిష్ణంబులు మానుషంబులు సైన వివిధాస్త్ శస్త్రంబులఁ బాండవపుక్కయంబు గావింపం గలవారు; పాండపులు బంధుస్నేహంబు విడిచి తెగువుకుం జీచ్ఛి సీచేత నిహాతు లగుదురు; నీమనంబున జీభత్వపలని భయంబు గొంత గలదు; దాని నెఱింగి యేమునుం దగు నుపాయంబు దలంచితి; మఱి యెట్లనినఁ గృష్మచేతం జీచ్ఛిన నరకాసురునంశంబు గర్జు నావేశింపం గల యిచి; తత్కారణంబునం గృష్మార్జునులతోడ బధ్యవైరుండై యవ్విరుండు నిజబివ్యాస్తంబులం గృష్మల నిద్రాయ నిర్దహించు; నివ్విధం బెఱింగి యింద్రుండు పాండవ రక్షణార్థంబు వచ్చి కర్మకవచకుండలంబులు గపట రూపంబున నపహాలింపం గలవాడు; మతీయును.

46

ప్రతిపదార్థం: భీష్మ, ద్రోణ, కృప+అదులు= భీష్ముడు ద్రోణుడు కృపుడు మొదలైన; కొందఱు= కొంతమంది; దేవ+అంశ, సంభవులు+ఖనను= దేవతలయొక్క మహిమలో పాలు పంచుకొని పుట్టినవారే అయినను; తదీయ భావంబులు= వారియొక్క అభిప్రాయాలు; రాక్షస+అవేశంబున్= రక్కసులయొక్క వేగిరపాటును; ఒందెడున్= పాందుతాయి; దానన్+చేసి= అది కారణంగా; వారు; నిర్దయులు+ఖ= దయలేనివారై; అన్యోన్య పరుషంబులు= ఒకరినిగూర్చి ఇంకొకరు కలినపదాలు; పలుకుచున్= మాటాడుతూ; అలుక, మిగులన్= కోపం అతిశయించగా; పుత్ర, పొత్ర, మిత్ర, భ్రాత్య, శిష్మ, గురు, బాల, వ్యధజన, భేదంబులు= కొడుకులు, మనుమలు, స్నేహితులు, సోదరులు, తమదగ్గర చదువుకొనేవారు, ఉపాధ్యాయులు, బాలురు, ముసలివారు అనే తేడాలను; విచారింపక= ఆలోచించక; సమరంబు+చేసి= యుద్ధంచేసి; దివ్యంబులు= దేవతామహిమ

కలవియున్నా; వానుషంబులును+పన= మనుజులశక్తికి అనువైన్నా అయిన; వివిధ+అప్త, శప్తంబులన్= పెర్కు మంత్రాయుధాలచేత, ఆయుధాలచేత; పాండవ, పష్ట, క్షయంబు= పాండవవర్గంవారి నాశనాన్ని; కావింపన్+కలవారు= చేస్తారు; పాండవులు; బంధు స్నేహంబు= చుట్టూలపై ఉండే నెయ్యం; విడిచి= వదలిపెట్టి; తెగువకున్+చొచ్చి= సాహసానికి పూని; సీచేతన్= ఓదుర్యోధనా! సీచేత; నిహతులు+అగుదురు= చంపబడతారు; సీమనంబునన్= సీచిత్తంలో; బీభత్సువలనిభయంబు= అర్జునుడిని గూర్చిన వెరపు; కొంత= కొంచెం; కలదు= ఉన్నది; దానిన్; ఎటింగి= తెలిసికొని; ఏమునున్= మేముకూడా; తగు= సరిపడెడి; ఉపాయంబు= వెరపు; తలంచితిమి= ఆలోచించాం; అది= ఆ ఉపాయం; ఎట్లు+తనినన్= ఏవిధమైనది, అంటే; కృష్ణచేతన్+చొచ్చిన= శ్రీకృష్ణుడిచేత సంహరించబడిన; నరక+అసురు+అంశంబు= నరకుడు అనే రాక్షసుడి వ్యక్తిత్వమహిమ; కర్మన్= కర్మడిని; ఆవేశింపన్+కల+అది= పూనగలదు; తత్త్వ+కారణంబునన్= ఆ హేతువువలన; కృష్ణ+అర్జునులతోడన్; బద్ధవైరుండు+ప= గాఢంగా ఏర్పడిన శత్రుత్యం కలవాడై; ఆ+ఏరుండు= ఆశారుడు; నిజ, దివ్య+అప్రంబులన్= తన వైన దేవతామహిమ గల ఆయుధాలచేత; కృష్ణులన్+ఇద్దఱన్= ఇరువురు కృష్ణులను (శ్రీకృష్ణుడిని అర్జునుడిని); నిర్దహించున్= కాల్పన్చేస్తాడు; శస+విధంబున్= శస తీరును; ఎటింగి= తెలిసికొని; ఇంద్రుండు; పాండవ రక్షణ+అర్దంబు= ఆ పాండునందనులను కాపాడటంకొరకై; కర్మకవచకుండలంబులు= కర్మడియొక్క మైమరువును, కుండలాలను; కపటరూపంబున్= మాయావిఫైమై; అపహరింపన్+కలవాడు= వంచనతో సంపాదించగలడు; మతియును= ఇంకను.

తాత్పర్యం: భీముడు ద్రోణుడు కృష్ణుడు మున్నగువారు దేవతలమహిమలు పంచుకొని జన్మించిన మహానుభావులే కాని వారి చిత్తవృత్తులపై రాక్షసులప్రభావం ప్రసరించటంచేత వారు త్రూరులై ఒకరినొకరు నిందించికొంటూ బుద్ధిహినులవలె ప్రవర్తించి, కొడుకులు మనుమలు స్నేహితులు సోదరులు శిఖ్యులు గురువులు, పిన్నలు, పెద్దలు అనే విచక్షణ లేకుండా యుద్ధంచేసి పాండవపక్షంపై దేవతామహిమ గల ఆయుధాలు ప్రయోగించి వారి సేనలను నాశనం చేస్తారు. పాండవులు చుట్టరికం మరచి దుస్సాహసంతో సీపై యుద్ధం చేసి మరణిస్తారు. నీ చిత్తంలో అర్జునుడిపై కొంతభీతి ఉన్నది. ఆవిష్యం మాను తెలుసు. దానికి ఒక మంచి విరుగుడు ఆలోచించాం. శ్రీకృష్ణుడిచేత నరకాసురుడు సంహరించబడ్డాడు గదా. ఆ నరకుడి అంశ కర్మడి ఆతీయతలో ప్రవేశించగలదు. అప్పుడు కర్మడు ఇనుమడించిన మహిమతో ఇద్దరు కృష్ణులను (శ్రీకృష్ణుడిని అర్జునుడిని) దహించగలదు. ఇంద్రుడు పాండవులను కాపాడటం కొరకై కర్మడిని మోసగించి, అతడి సహజ కవచమండలాలను అపహరించగలదు. దీనివలన తనకొడుకు అయిన అర్జునుడు కర్మడికి తీసికట్టి అని దేవేంద్రుడు భయపడినట్టే తేలుతున్నదిగదా! ఇంకను మేము వివరించి చేప్పాడి సావధానంగా వినుము.

క. క్షీతి సంశ్ఠకు లనగా , శతలక్ష్మసహస్రసంభ్య జన్మియించిల ద

ర్వితులై దనుజులు దర్శల , తతిచే సమరమున నింద్రతనయుడు సిక్షున్.

47

ప్రతిపదార్థం: దనుజులు= రాక్షసులు; క్షీతిన్= భామిపై; సంశ్ఠకులు+అనగాన్= ప్రతిజ్ఞ చేసి యుద్ధంమండి మరలక విజయమో పీరస్వగ్రహో చూరగొనడి పీరులు అని సేరొందగా; శతలక్ష్మసహస్రసంభ్యన్= వందలక్ష్మలవేల లెక్కలో; దర్శితులు+ప= గర్వం కలవారై; జన్మియించిరి= పుట్టారు; తత్త్వ+బల, తతిచేన్= ఆ సేనల సమదాయంచేత; సమరమున్= యుద్ధంలో; ఇంద్రతనయుడు= ఇంద్రుడి కొడుకు, అర్జునుడు; చిక్కున్= దౌరికిపోతాడు.

తాత్పర్యం: భూలోకంలో లక్షులు కోట్లకొలది పీరులు రాక్షసులు సంశ్ఠకులు అనే పేరుకలవారు జన్మించారు. వారు గొప్ప గర్వం కలవారు. వారు రణరంగంలో వెనుకంజేయని పీరులు. ‘విజయమో పీరస్వగ్రహో’ చూరగొసటానికి శపథంచేసి పోరాడే ధీరులు వారు. ఆ సంశ్ఠకులచేత అర్జునుడు ఓడించబడతాడు.

తరలము.

నిహాతకంటక మైన యిధ్యరణీతలం బభిలంబు నీ
మహితశాసనగోచరం బగు మానవేంద్రు! ప్రసన్సుతా
మహిమ నొందుము, నీవ తేపవు మాకు నందఱకుం; గురూ
ద్వహా! విషాదము వొందు బాణియే దైత్యపత్థబ్యంబుగన్?

48

ప్రతిపదార్థం: మానవ+ఇంద్ర!= మనుజులలో ఇంద్రుడివంటి వాడవయిన బీరాజా! దుర్యోధనా!; నిహాత కంటకము+బన= చంపబడిన శత్రువులు కలది అయిన; శః+ధరణీతలంబు= శఃభూమండలం; అభిలంబున్= సమస్తం; నీ మహిత శాసనగోచరంబు+అగున్= నీయుక్తి గొప్ప దైన పరిపాలనకు లోబడుతుంది; ప్రసన్సుతా, మహిమన్+బందుము= గొప్ప అనుగ్రహం కలవాడవు అగుము; నీవు+అ= నీవే; మాకున్+అందఱకున్= మా అందరికీనీ; తేపవు= తేపవు- అవ్యాలిదరి చేర్చే పడవవు; కురు+ఉద్యహా!= కురువంశాన్ని ఉద్ధరించేవాడా, బీమర్యోధనా!; దైత్య, పష్ట, భయంబుగన్= రాజుసులవర్గం భీతిచెందేటట్లుగా; విషాదము= దుఃఖం; పొందన్= అనుభవించగా; పాడియే?= న్యాయమా? (న్యాయం కాదు).

తాత్పర్యం: కురువంశాన్ని ఉద్ధరించే ఒ దుర్యోధనమహారాజా! ఎట్టి ఆటంకాలున్నా లేని శఃభూమండలం సమస్తం నీ పరిపాలనలోకి వస్తుంది. నీవు ఏకచ్ఛృతాధిష్ఠతి వై ఏలుకొనుము. మాయందు దయ చూపుము. నీవే మాకందరకు తేపవంటి వాడివి. రాజుసులపష్టం దైన్యం చెందేటట్లుగా నీవు దుఃఖించటం న్యాయం కాదు.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి చూడు- 4.402 విశేషాంశం.

మ. చను; మిం కొండు దలంపు మాను' మని యాశ్వాసించి వానిం బునః
పునరావింగన మాచరించి యెలమిం బూజించి, దైత్యోత్తముల్
జననాధోత్తము వీడు కొల్పిలి; తదాజ్ఞం జైసి యాకృత్యయున్
మును దాఁ దెళ్లిన చోటఁ బెట్టు నథిపున్ మోదంబు సంధిల్లగన్.

49

ప్రతిపదార్థం: చనుము= వెళ్లుము; ఇంకన్+బండు= వేరొక; తలంపు= ఆలోచన; మానుము= వదలుము; అని= అని చెప్పి; ఆశ్వాసించి= ఊరడించి; వానిన్= వానిని (దుర్యోధనుడిని); పునః+పునః+అలింగనము= మాటికి మాటికీ కౌగిలించుకొనుట; ఆచరించి= చేసి; ఎలమిన్= సంతోషపంతో; పూజించి= ఆరాధించి; దైత్య+ఉత్తముల్= రాజుసులలో శ్రేష్టులు; జన, నాథ+ఉత్తమున్= రాజులలో శ్రేష్టుడు అయిన వాడిని (దుర్యోధనుడిని); వీడుకొల్పిలి= మర్యాదపూర్వకంగా సెలవిచ్చి పంపారు; తత్త+అజ్ఞన్+చేసి= వారి యొక్క (రాజుసులయొక్క) ఆనతిచొప్పున; ఆ+కృత్యయున్= కృత్యకూడా; మును= లోగడ; తాన్= తాను; తెచ్చినచోటన్= (ఎచటినుండి దుర్యోధనుడినిచెచ్చిందో) ఆఘస్తలంలోనే; మోదంబు= సంతోషం; సంధిల్లగన్= విలసిల్లేటట్లు; అధిపున్= రాజును (దుర్యోధనమహారాజును); పెట్టున్= ఉంచింది

తాత్పర్యం: ఆ రాజుసనాయకులు దుర్యోధనుడిని సమ్మానించి పలుమారులు కౌగిలించుకొని ఆదరంతో, ‘బదుర్యోధన మహారాజా! నీవు వేరొక ఆలోచన నీమనస్సులోనికి రానీయవద్దు. నీకు విజయం సిద్ధిస్తుంది’ అని ఊరడించి పలికి, అతడిని వీడ్చొలిపారు. ఆ రాజుసులఅజ్ఞచొప్పున ఆ కృత్య దుర్యోధనమహారాజును తాను తెచ్చిన స్థలానికి గొంపోయి సంతోషం కలిగేటట్లు విడిచిపెట్టింది.

ఉ. అంత సుయోధనుండు హృదయంబున విష్ణుయ మంచి యంత వృ
త్తాంతము స్ఫుర్వవృత్తము క్రియం దలపోసి నిజంబ కాగ న
త్వంతము నిశ్చయించుచుఁ బృథాసుతులన్ సమరంబులోన ని
ర్ణింతున కాక యంచు వికసిలై దురాశయ భగ్నబుధ్యియై.

50

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= పిమ్మట; సుయోధనుండు= దుర్యోధనుడు; హృదయంబునవ్= డెండంలో; విస్మయము+అంది= అచ్చేరువునంది; అంత, వృత్తాంతము= జరిగింది అంతయు; స్ఫుర్వ, వృత్తము క్రియన్= కలలో జరిగిన సంగతివలె; తలపోసి= తలచి; నిజంబు+అ+కాగన్= సత్యంగా జరిగినట్లుగనే; అత్యంతమున్= మిక్కటంగా; నిశ్చయించుచున్= నిర్ణయిస్తూ; సమరంబులోనన్= యుద్ధంలో; పృథాసుతులన్= కుంతి కొడుకులను- పాండవులను; నిజింతును+కాక+అంచన్= జయిస్తాను సుమా అని తలపోస్తూ; దురాశయ, భగ్న, బుద్ధి+హ= చెడుకోరికచేత ఖండించబడిన మనస్సి కలవాడై; వికసిలైన్= ఒప్పారాడు.

తాత్పర్యం: పిమ్మట దుర్యోధనుడు మనసులో ఆశ్చర్యపడ్డాడు. జరిగినదంతా కలయా నిజమా అని తర్మించుకొని, మొదట కల అనుకొని తుదకు నిజమే అనుకొని నిర్ణయించుకొన్నాడు. దురాశచేత భగ్నమైన చిత్తంచొప్పున దుర్యోధనుడు యుద్ధంలో పాండవులను సంహారించగలనని ఉపిషతులూరాడు.

క. విను, జనమేజయ! పౌరవ , జనవిభుఁ దబ్బంగి రాత్రిచరితం బగు న
ద్రునుజ సమాఖ్యాషణ మే , వ్యనికిని నెఱిగింపకుండువాఁ దయ్య మధిన్.

51

ప్రతిపదార్థం: జనమేజయ!= ఓ జనమేజయమహారాజా; విను= ఆలకించును; పౌరవ, జనవిభుఁడు= పురువంశానికి చెందినరాజు, సుయోధనుడు; ఆ+భంగిన్= ఆ రీతిగా; రాత్రిచరితంబు+అగు= రేయు జరిగింది అయిన; ఆ+ దనుజసమాభాషణము= రాక్షసులు జరిపిన సంభాషణం; మదిన్= మనస్సులో ఉంచుకొని; ఎవ్వనికిని= ఏమనుజుడికిని; ఎట్టిఁ గింపక+ఉండువాఁడు+అయ్యెన్= తెలుపకుండటానికి నిశ్చయించుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఓ జనమేజయమహారాజా! భారతకథను ఆలకింపుము. పౌరవంశంలోనివాడై దుర్యోధనుడు ఆరాత్రి జరిగిన వృత్తాంతాన్ని ఎవరికిని తెలుపరాదని తన మనస్సులో నిశ్చయించుకొన్నాడు.

క. అంతల్భుతం బగుటయు రాథేయుండు సుయోధనుపాలికిం జని హేతుమధ్యక్షంబుల నతని కి ట్లనియే.52

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అప్పుడు; ప్రభాతంబు+అగుటయున్= తెల్లవారుటయు; రాథేయుండు= రాథకొడుకు కర్ణుడు; సుయోధనుపాలికిన్+చని= దుర్యోధనుడికడకు వెళ్లి; హేతుమత్త+వాక్యంబులన్= కార్యకారణాలు పొసగునట్టి మాటలతో; అతనికిన్= దుర్యోధనుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అంతట తెల్లవారింది. కర్ణుడు దుర్యోధనుడివద్దకు వెళ్లి, కార్యకారణాలు ఏర్పడేటట్లుగా ఈవిధంగా చెప్పాడు.

ఉ. ‘చచ్చిన పిమ్మటం గడియిశత్తుల నోర్మాగవచ్చునే? శుభం
బిచ్చునె చావు లెందును నరేశ్వర! యాఱడి చత్తు నంట దా
మెచ్చుగునయ్య యేలికిని? మేనికి జీవము గల్పచోన పెం
పచ్చగ సిధ్మిఁ బోందు విజయార్థసుఖుంబులు మర్మకోటికిన్.

53

ప్రతిపదార్థం: నర+ఈశ్వర!= రాజు! దుర్యోధనా!; చచ్చిన పిమ్మట్లన్= మరణించిన తరువాత; కడిది శత్రులన్= గొప్ప విరోధులను; ఓర్యాగన్+వచ్చునే= జయించనగునా (గిలువరాదు); చాపులు= మరణాలు; ఎందును= ఎచట వైనను; శుభంబు+ఇచ్చునే?= మేలును కలిగిస్తాయా?; ఆఱడి= వ్యర్థంగా; చతును= మరణిస్తాను; అంట= అని పలకటం; ఏరికిన్= ఎవరికైనను; మెచ్చు+అగునయ్య?= మెచ్చికోలు సంపాదిస్తుందా? మేనికిన్= శరీరానికి; జీవము= ప్రాణం; కల్పచోన్+అ= ఉన్నట్టుడు మాత్రమే; మర్యుకోటికిన్= మనుజల సముదాయానికి; పెంపు= అతిశయం; అచ్చగన్= ఉట్టిపడేటట్లుగా; విజయ+అర్థ, సుఖంబులు= గిలుపువలన కలిగే సౌభాగ్యాలు; సిద్ధిన్+పొందున్= ఫలిస్తాయి.

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధన మహారాజా! చచ్చిన తరువాత బలవంతులైన విరోధులను జయించగలమా? చావు లెక్కడయినా శుభాలను చేకూర్చగలవా? వ్యర్థంగా చస్తానంటే అది ఎవ్వరికైనా మెప్పు కలిగిస్తుందా? శరీరంలో ప్రాణాలున్నప్పుడే మానవకోటి గెలుపు వలన లభించే సౌభాగ్యాలను అధికంగా పొందగలరు.

ఉ. కావున శోకధైస్వాముల కాలము గా బిబి; లెమ్ము విక్రము
 శ్రీవిలసిల్లు' మంచుఁ గురుసింహాని సింహాసనమానుఁ జారుశ
 య్యావివశాంగు నంగపతి యాదటుఁ దా నిరుగేల గ్రుచ్ఛి సం
 భావన నెత్తుచుం బ్రాయభాషుల వెండియు వాని కి ట్లునున్.

54

ప్రతిపదార్థం: కావున్= కాబట్టి; శోక, ధైస్వాముల, కాలము= దుఃఖానికి లేమిడికి తగిన సమయం; కాదు+ఇది= ఇది కాదు; లెమ్ము= లేచి నిలబడుము (కర్తవ్యానికి పూనుకొనుము); విక్రముళ్లే= పరాక్రమసంపరదతో; విలసిల్లము= శోభిల్లము; అంచున్= అని పలుకుతూ; కురుసింహానిన్= కురువంశంలో సింహాంటి వాడిని (దుర్యోధనుడిని); సింహాసనమానున్= సింహాంతో సరిపోలేవాడిని; చారు శయ్య, వివశ+అంగున్= మనోహరమైన పరుపుషై వశంతప్పిన (పండుకొస్సు) శరీరం కలవాడిని, (దుర్యోధనుడిని); అంగపతి= అంగదేశానికి ప్రభువు (కర్ణుడు); ఆదటన్= ఆదరంతో; తాన్= తాను (కర్ణుడు); ఇరుకేలన్= రెండు చేతులతో; గ్రుచ్ఛి)= పాదివి; సంభావన్= గౌరవంతో; ఎత్తుచున్= కాగిలించి లేపుతూ; ప్రణయ, భాషలన్= ప్రీతితో కూడిన మాటలతో; వెండియున్= ఇంకా; వానికిన్= దుర్యోధనుడికి; శట్లు+అనున్= ఈవిధంగా పలికాదు.

తాత్పర్యం: కాబట్టి ఇది దుఃఖంచెందవలసిన సమయం కాదు. నిర్వేదం పొందదగిన కాలంకూడా కాదు. నీవు పరాక్రమ ప్రాభవాలతో శోభిల్లవలసిన అదను ఇది' అని కర్ణుడు ప్రోత్సాహవాక్యాలు పలుకుతూ సింహాంటి కౌరవశేషుడైన దుర్యోధనుడిని ప్రేముడితో కాగిలించుకొని పర్యంకంనుండి లేపి సంభావించి ఇంకను ప్రీతి పూర్వకమైన మాటలతో ఈవిధంగా పలికాదు.

క. ‘మంచి నర్మముఁ జాచి భయం , బొదువినయం నీకు; వాని నుగురణమునం బదునాలవయేడు జయిం , చెదు: నాయుధ మంటి ప్రతిన సేసితి నథిపా!’

55

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓరాజా! దుర్యోధనా!; నీకున్= (ఓదుర్యోధనా!) నీకు; మదిన్= మనస్సులో; అర్పునున్+చూచి= అర్పునుడిని చూచి (తలచి); భయంబు= భీతి; ఒదవిన+అది= ఏర్పడింది; వానిన్= అతడిని (అర్పునుడిని); ఉగ్ర, రణమున్= ఘోరయుద్ధంలో; పదునాలవ+ఏడు= పదునాలుగవ సంవత్సరం; జయించెదన్= గెలుస్తాను; ఆయుధము+అంటి= పోటుముట్టును (శస్త్రాన్ని) స్పురించి; ప్రతిన+చేసితిన్= శపథం చేస్తున్నాను.

తాత్పర్యం: ‘ఓ దుర్యోధనమహారాజా! నీ మనస్సులో అర్జునుడంటే భయం దాగి ఉన్నది. కానీ, ఇదుగో ఇప్పుడు ఆయుధాన్ని ముట్టుకొని శపథం చేస్తున్నాను. బాగా వినుము. పదునాల్గవయేట భయంకర యుద్ధంలో అర్జునుడిని సంపూర్ణాను.’

విశేషం: పూర్వకాలంలో వీరులు అయుధంపట్టుకొని ఒట్టుపెట్టి ప్రతిజ్ఞ చేస్తే వారు ప్రాణాలను ఒడ్డి అయినాసరే ఆ ప్రతిజ్ఞము నెరవేర్చేవారు.

దుర్యోధనుడు ప్రాయోపవేశము మాని కరిపురంబునకు బోపుట (సం. 3-240-40)

చ. అనవుడు దత్తత్తతిజ్ఞయు సురారులవాక్యములుం దలంచి య
జ్ఞనపతి గాఢనిశ్చయవశంవదు దై శయనంబు డిగ్గి చ
య్యను 'బయనంబు సేయు' డని యప్పు డమాత్యులఁ బంచి యిమ్ములన్
దినముఖ్యత్వముల్ సలిపి బీపితుడై వెడలెం ఔయంబుతోన్.

56

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని చెప్పగా (అని కర్మను శపథంచేయగా); తత్త+ప్రతిజ్ఞయున్= ఆతని శపథాన్ని; సుర+అరుల, వాక్యములన్= దేవతలు విరోధులయిన రాక్షసుల మాటలను; తలంచి= స్వరించి; ఆ+జనపతి= ఆ రాజు (ఆ దుర్యోధనుడు); గాఢనిశ్చయవశంవదుడు+ఱ= తీవ్రవైన నిర్మయానికి లోబడిన వాడై-కృతనిశ్చయుడై; శయనంబు= మంచం; డగ్గి= దిగి; చయ్యన్వన్= వేగంగా; పయనంబు= ప్రయాణం; చేయుడు= సాగనివ్వండి; అని= అని చెప్పి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అమాత్యులన్= మంత్రులను; పంచి= ఆజ్ఞాపించి; ఇమ్ములన్= ప్రీతితో; దిన, ముఖ, కృత్యముల్= ప్రాద్యపొడుపువేళ చేయదగిన పనులను; సలిపి= చేసి; ప్రియంబుతోన్= ప్రీతితో; దీపితుడు+ఱ= ప్రకాశిస్తున్నవాడై; వెడలెన్= వెళ్ళడు.

తాత్పర్యం: ఇటు కర్మను చేసిన శపథం, అటు రేయి రాక్షసులు పలికిన ప్రోత్సాహకవాక్యాలు స్వరించుకొని, ప్రాయోపవేశాన్ని మానటానికి కృతనిశ్చయుడై శయ్య దిగి, దుర్యోధనుడు మంత్రులను పిలిచి ప్రయాణసన్నాహాలు చేయటానికి ఆజ్ఞాపించి, తాను కాలకృత్యాలు తీర్చి ప్రకాశిస్తున్నవాడై వెళ్ళడు.

వ. అయ్యవసరంబును.

57

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

చ. రయవిచలత్తురంగమ తరంగములన్ మంగాగనక్సం
చయములఁ జంచలచ్ఛటుల సైనికమత్యములన్ మహాన్సుతం
బయి కురురాజచంద్రు నుదయంబును దర్శయుఁ బొంగె బ్రిస్తుర
ద్భుయదమనోహరప్రకటభంగులఁ దధ్భుటవార్థి యుద్ధతిన్.

58

ప్రతిపదార్థం: తత్త+భట, వార్థి= ఆ సైనికులు అనే సముద్రం; కురురాజచంద్రు+ఉదయంబునవ్= కురువంశానికి చెందిన రాజు (దుర్యోధనుడు) అనే చంద్రుడి పొడుపుచేత; రయ, విచలత్త+తురంగమ, తరంగములన్= వేగంగా కదలుతున్న గుర్రాలు అనే కెరటాలతో; మద, నాగ, నక్ర, సంచయములన్= మదించిన ఏనుగులు అనే మొసళ్లగుంపులతో; చంచలత్త+చటుల, సైనిక, మత్యములన్= మిక్కుటంగా ఇటునటు కదలాడే భటులు అనే చేపలతో; మహా+ఉన్నతంబు+అయి= మిక్కిలి గొప్పది

అయి; ప్రస్నపర్వతో+భయద, మనసో+హార, ప్రకట, భంగులన్= మిక్కటంగా భీతిని కలిగించే మనస్సును హరించే సొందర్యాన్ని వెల్లడించే రీతులతో (రమణీయ భయానక మయి); ఉద్ధతిన్= అతిశయంతో; తద్దయున్= మిక్కటంగా; పొంగెన్= విజృంభించింది.

తాత్పర్యం: వేగంగా కదిలేగుట్టాలు అనే కెరటాలతో; మదించిన ఏనుగులు అనే మొసళ్ళగుంపులతో, మిక్కటంగా కదలాడే పైనికులనే చేపలతో వెల్లివిరిసి కౌరవరాజు దుర్యోధనుడనే చందుడి సందర్భనంతో ఆ పైన్యం అనెడి సముద్రం ఉత్సాహంతో రమణీయభయానకంగా విజృంభించింది.

విశేషం: 1.అలం: పరిణామం. కొందరు ఆలంకారికుల మతంలో పరిణామాలంకారం రూపక్రమించేదనే. 2. ఈపర్యం ప్రాసింది - ఎఱ్ఱన. అరణ్యపర్వంలో ఎఱ్ఱన నన్నయిపేరుమీదనే 'తత్కావితారీతియు కొంత దోష' పూరించినట్లు చెప్పుకొన్నాడు. కాబట్టి ఈ పద్యంలో నన్నయకవితారీతి కొంతమాత్రమేకాక సాంతంగా కనపడుతుంది. ఎఱ్ఱన ప్రాసిన ఈపద్యానికి శిశుపాలవథ ఘుట్టంలో నన్నయ ప్రాసిన ఈక్రిందిపద్యానికి జన్మజనకభావం సుస్పష్టం.

‘రయవిచలత్తురంగమ తరంగములన్ మదనాగనక్తసం
చయములఁ జంచలశ్చటుల సైనికమత్పములన్ భయంకరం
బయి యదువ్యష్టిభోజకుకురాంధకవాహినియుం గలంగే ని
ద్రయతరరోషమారుత నితాంతసమీలత షై క్షణంబున్నే.’ (సభాపర్వం - 2.33)

చ. చామరపుండరీకవిలసత్పీతచారుపతాకలం గురు
గ్రామసియాత్త నెంతయును గాంతి వహించే నభంబు శారదో
ద్వామమరాజమండలసితస్మటుపద్మవనీపలస్మర
త్రామరసాకరంబున విధంబున భూచరనేతపర్వషై.

59

ప్రతిపదార్థం: భూ, చర, నేత్ర, పర్వము+బ= పుడమిషై చరించే మానవుల కన్నులకు పండువు అయి; నభంబు= ఆకసం; చామర, పుండరీక, విలసత్తో+సిత, చారు, పతాకలన్= వింజామరలతో వెల్లగొడుగులతో శోభిల్లతున్న తెల్లనీ అందమైన జెండాలతో; కురు, గ్రామణి, యాత్రన్= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడైన దుర్యోధనుడి ప్రయాణంలో; శారద+ఉద్ధామ, మరాజ, మండల, సిత, స్మట, పద్మ, వనీ, పరిస్నాపర్వత+తామరస+ఆకరంబున, విధంబున= శరత్కాలంలోని గొప్ప హంసల గుంపులతోనూ, తెల్లగా వికసించిన పద్మాలగుంపులతోనూ ప్రకాశించే తామరకొలను మాదిరిగా; ఎంతయును= మిక్కటంగా; కాంతివహించేన్= వెలుగొందింది.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడి ప్రయాణంలో ఆకాశం కనులపండువుగా శోభిల్లింది. అప్పుడు వింజామరలతో ఆకసాన్ని నింపుతూ దుర్యోధనుడి సేనలు పయనించాయి. అప్పుడు శరత్కాలంలో గొప్పహంసలగుంపులతో, వికసించిన పద్మాలతో కళకళలాడుతున్న తామరకొలనువలె ఆకసం శోభించింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. 2. చామరం= చమరీమృగపు వెండ్రుకలచేత తయారు చేయబడిన వీషమ. చామరం వెల్లగొడుగు రాజలాంఛనాలు. 3. వృత్తరచనలో నన్నయకు ఒకవిశిష్టపయ్య ఉన్నది. నన్నయ మాటలలో చెప్పవలెనంటే అది ‘అష్టరరమ్యత’ సుదీర్ఘ సంస్కృత సమాస సంఖుటన నన్నయశైలికి గీటురాయి. స్ఫూర్ధుష్టికి ఈపద్యం నన్నయయే ప్రాశాదు అని అనిపించేటట్లు ఎఱ్ఱన ప్రాయగలిగాడు. ఛందోభంగిమలోకూడ నన్నయ ఒడుపు ఉన్నది.

- ఉ. ఇట్లు దుర్యోధనుండు గృహసౌబలసమేతుండై దుశ్శాసనాద్యసుజ గణంబుసుం దక్షిణ యమాత్యులుం గొలువఁ జెలువు మిగులం జని కలపురంబు ప్రవేశించి సముచిత వ్యాపారంబుల నుండునంత, నొక్కనాఁడు మంత్రి జన పరివేష్టితుండై యున్న రాజునకు భీష్ముం డిట్లునియె.

60

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈరీతిగా; దుర్యోధనుండు= సుయోధనుడు; గృహసౌబల సమేతుండు+ప= కర్మడితో, శకునితో కూడినవాడై; దుశ్శాసన+ఆది+అముజ, గణంబుసు= దుశ్శాసనుడు ముస్కుగు తమ్ముల సముదాయమున్నా; తక్కిన= మిగిలిన; అమాత్యులన్= మంత్రులున్నా; కొలువన్= సేవించగా; చెలువుమిగులన్= అందం అతిశయించేటట్లుగా; చని= వెళ్లి; కరిపురంబు= హస్తినాపట్టణం; ప్రవేశించి= చేరిచొరబడి; సముచిత వ్యాపారంబులన్= తగిన పనులలో; ఉండు+అంతన్= ఉన్నంతలో; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజున; మంత్రిజన పరివేష్టితుండు+ప+ఉన్న= అమాత్యులచేత చుట్టూకొనబడియున్నా; రాజునకున్= ప్రభువునకు (దుర్యోధనుడికి); భీష్ముండు= భీష్ముడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా దుర్యోధనుడు శకునితో కర్మడితో దుశ్శాసనుడు ముస్కుగు తమ్ములతో మంత్రులతో కలిసి హస్తినాపురం చేరి రాచరీవితో కొలువుదీర్చి ఉండగా, ఒకనాడు భీష్ముడు దుర్యోధనుడితో ఈ విధంగా పలికాడు.

- ఉ. హితులై పెద్దలు బుట్టిసెప్పగఁ గ్రీయాహీనుండైనై త్రోచి పాఠి
యుతి దుష్టాత్ములఁ గూడి; దానికి ఘలం బెట్టయ్యోనో చూచితే!
గతవిష్టేషుఁడు ధర్మందముఁడు గల్గంబట్టి యప్పాట దు
ర్దతికిం దప్పితిగాక చిక్కితిగదా గంధర్వచే నాజలోన్.

61

ప్రతిపదార్థం: పెద్దలు= వయస్సు ముదిరి అనుభవం సంపాదించినవారు; హితులు+ప= (సీ) శ్రేయోభిలాషులు అయి; బుద్ధి+చెప్పగన్= హితవుబోధించగా; క్రియా, హీనుండవు+ప= కొరమాలిన వాడపై; త్రోచి= ప్రక్కను నెట్టి; దుష్ట+ ఆత్ములన్+కూడి= దుర్భనులతోచేరి; పోయితి(వి)= వెళ్లావు; దానికిన్= ఆవిధంగా వెళ్లినదానికి; ఘలంబు= ఘలితం, పర్యవసానం; ఎట్లు= ఏరీతిగా; అయ్యోన్= పరిణామించిందో; చూచితి+పి= చూచావు (అనుభవించావు) కదా!; గత విష్టేషుఁడు= పోయిన శత్రుత్యం కలవాడు, పగలేనివాడు; ధర్మందముఁడు= ధర్మజుడు; కల్లన్+పట్టి= ఉండటంచేత; ఆ+పాటన్= ఆ విధంగా; దుర్దతికిన్= చెడ్డ అవస్థకు; తప్పితి(వి)+కాక= తప్పించుకొన్నావు కాని; ఆజిలోన్= యుద్ధంలో; గంధర్వచేన్= గంధర్వుడు అయిన చిత్రసేనుడి చేతిలో; చిక్కితి(వి)+కదా= లొంగిపోయావు కదా! (బందీని అయ్యావుకదా!).

తాత్పర్యం: ‘అనుభవజ్ఞులు గౌరవింపదగిన పెద్దలు నీకు హితవు బోధించి, ఘోషయాత్రకు వెడలవద్దని చెప్పి ఉన్నారు. వారు చేసిన పొచ్చరికను నీవు సరకుచేయక గర్వంతో చెడ్డవారి చెప్పుడుమాటలకు చెవియెగ్గి బయలుదేరావు. ఈ దుస్సాహసం ఏరీతిగా పరిణామించిందో నీకే తెలిసింది కదా! అజాతశత్రుడు, మహానుభావుడు అయిన ధర్మరాజు ఉండటంచేత నీవు బ్రదికి బయటపడ్డావు. లేకపోతే గంధర్వు ఛైన చిత్రసేనుడి చెరసాలలో ప్రగుతు ఉండేవాడవు గదా.

- ఉ. నీవును దమ్ములున్ సతులు నెయ్యారు వైరులచే గృహీతులై
పాఠవగఁ బాటిపాఠియే గడుఁ బొల్లిదనంబున సూతపుత్తుఁ ఢీ

**కావరుఁ గష్టచిత్తు నథికంబుగ నమ్మదు నీవు వీని బా
హిఖపంబు గయ్యమున నక్కడఁ జాచితె కన్నలారగన్.**

62

ప్రతిపదార్థం: నీవును= ఓదుర్యోధనా! నీవున్నా; తమ్ములున్= అనుజులున్నా; సతులు= కులపాలికలైన స్త్రీలున్నా; నెయ్యురు= మిత్రులున్నా; వైరులచేన్= శతువులచేత; గృహితులు+ఒ= చెరపట్టబడినవారై; పోవగన్= వెడలగా; సూతపుత్రుడు= సూతుని కొడుకు (కర్ణుడు); కడున్= మిక్కిలి; పాల్చుదనంబున్ను= వ్యర్థప్రమున, - ఎందుకు పనికిరానితనంతో; పాఱిపోయెన్= పిరికితనంతో పరుగెత్తిపోయాడు; నీవు; ఈ కావరున్= ఈ దుర్గుదుడిని; కష్టచిత్తున్= వెతకు లోనైన మనస్సు కలవాడిని అనగా సైర్యం లేనివాడిని; అధికంబుగన్= ఎక్కువగా; నమ్మదు(వు)= విశ్వసిస్తారు; వీని= ఈతని (కర్ణుడియొక్క); బాహోవిఖపంబు= భుజ పరాక్రమం; అక్కడన్= అచట; కయ్యమున్ను= యుద్ధంలో; కన్నలు+ఆరగన్= కనుల నిండుచూపుతో; చూచితి(వి)+ఎ= అరసితివి కదా.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనా! నీకు సూతుడికొడుకైన కర్ణుడంటే మిక్కిలి అభిమానం కదా! కానీ, నీవే స్వయంగా నీ కన్నలతో చూచావు ఆతడి పరాక్రమం. నీ తమ్ములు, స్త్రీలు, ప్రియమిత్రులు అందరు గంధర్వులచేతికి చిక్కిసపుడు నీవు మహావీరుడు అని అనుకొన్న కర్ణుడు పిరికిపండవలె మిమ్మందరను వదలిపెట్టి పారిపోయాడుకదా. నీ ప్రాణమిత్రుడు కర్ణుడు సైర్యం లేనివాడని గంధర్వులతో ఏర్పడిన కయ్యం బుజావు చేసింది.

ఉ. ఆయతబాహు లుగ్గబులు లార్యులు పార్ఫులు వాలభూలిశా
ర్యాయుధ సైపుణక్కియలయందుఁ బదాఱపాలుఁ బోలఁ ఢీ
వాయపురజ్జలాఁ డధిపు! వారలచందము వీని చందమున్
నీయెడ నిక్కమై తెలిసెనే ఖచరేంద్రుల పాలిలోపలన్.

63

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజు! ఓ దుర్యోధనమహోరాజు!; పార్ఫులు= కుంతికొడుకులు(పాండవులు); ఆయతబాహులు= నిడివిఅయిన చేతులు కలవారు- పరాక్రమవంతులు; ఔగ్రబులులు= భయంకర మైన శక్తి కలవారు; ఆర్యులు= పూజించతగినవారు; వారి= వారియొక్క (పాండవులయొక్క); శౌర్య+ఆయుధ, సైపుణ, క్రియలలందున్= పరాక్రమంతో శస్త్రాలను ప్రయోగించే నేర్పరితనాలలో; ఈ వాయపు, రజ్జలాడు= వ్యర్థంగా కలహించేవాడు (నోటి దురుసు కలవాడు కర్ణుడు); పదాఱవపాలున్= పదునారవభాగం (1/16 న వంతు); పోలఁడు= సరిగాడు; వారల చందమున్= ఆ పాండవుల విధము; వీని చందమున్= ఈ కర్ణుడి విధం; ఖచర+శంద్రుల= గంధర్వైష్ణులయొక్క; పోరోపలన్= యుద్ధంలో; నీ+ఎడన్= నీకు సంబంధించినమేరకు; నిక్కము+ఒ= నిజము అయి, నిజంగా; తెలిసెన్+ఎ= తెల్లం అయిందా? లేదా? (తేటతెల్లం అయింది కదా).

తాత్పర్యం: ఓదుర్యోధన మహోరాజు! పాండవులు పరాక్రమం కలవారు. భయంకర మైన శక్తి కలవారు. బలంతో పాటు పూజించతగిన మంచితనం కలవారు. వారి పరాక్రమంలోగానీ, వారికి ఆయుధాలు ప్రయోగించటంలో కల నేర్పరితనంలో కానీ పదునారవపాలుగూడ లేనివాడు ఈ కర్ణుడు వ్యర్థంగా కయ్యానికి కాలుదువ్వే స్వభావంగల వాక్కారుడు. ఈమధ్య గంధర్వులతో జరిగిన పోరాటంలో నీవే నికన్నలతో అటు పాండవుల పరాక్రమప్రాభవాలను ఇటు కర్ణుడి పారుబోతుతనాన్ని తెలిసికొన్నావు.

క. కులమును సిలయును జెఱుపక , యలఘుస్థితి నింకనైన నప్పాండవులం
గలసి మనవయ్య! నాదగు , పలుకు వినగడయ్య! హితము పథ్యము సుమ్మీ!

64

ప్రతిపదార్థం: తులమును= వంశాన్ని; సిరియును= ఇష్వర్యాన్ని; చెఱువక= పాడు చేయక; అలఘుష్టీతిన్= గొప్పతనంతో; ఇంకన్+ఐన్= ఇకమీదట వైనా; ఆ+పాండవులన్= ఆ పాండునందనులతో; కలసి= కూడుకొని; మనవయ్య= బ్రదుకవయ్య; నాది+అగు= నాయుక్క; పలుకు= మాట; వినగదయ్య= విని పాటించవయ్యా! హితము= (ఇది నీకు) శ్రేయస్సి కూర్చేది; పథ్యము= మేలు (ఒనగూర్చేది); సుమ్మి= సుమా.

తాత్పర్యం: నీవంశాన్ని పాడు చేయకుము, నీసంపద పోగొట్టుకొనకుము, ఇకమీదవైనా, ఆ పాండునందనులతో నెయ్యం నెరపి సుఖశాంతులతో బ్రదుకుము. ఇది నేను నీకు చేస్తున్న హితబోధ. ఇది నేను నీమేలు కోరి చెప్పుతున్నాను సుమా!

v. అనిన భీష్మపచనంబుల దెస ననాదరంబు సేసి, దుర్యోధనుండు గర్జుసాబలులం జూచి నవ్యచు, వారలుం దమ్ములుం దీండన చన సక్కడ వాసి చనియే; భీష్మండును లజ్జితుం దై నిజగృహంబున కలగే; నంతఁ గౌరవేశ్వరుండు గ్రమ్మతి యెప్పుటిచోటికిం జనుదెంచి మంత్రులతోడ మంత్రనం బుండి ‘మన కెయ్యది కర్తవ్యం? బెయ్యచి సేసినఁ దేశీలాభంబు లగు?’ నని యడిగినఁ గర్జుండు ‘దేవా! నీ కింక నే విచారమ్ములు నేల? నిష్ఠంటకంబైన యి పృథివి సకలంబునుం బాలించుచు మహేంద్రమహిమతోడ నభిలసుఖింబులు నసుభవింతుగా’ కనినం శ్రీతుండ్రై యతండు వాని కి ట్లనియే.

65

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని పలికిన; భీష్మపచనంబుల దెసన్= భీష్ముడియొక్క పలుకులపట్ల; అనాదరంబు+చేసి= తిరస్కారం చూపి; దుర్యోధనుండు= సుయోధనుడు; కర్జు, సాబలులన్+చూచి= కర్జుడిని, శకునిని అరసి; నవ్యచున్= హసిస్తూ; వారలున్= కర్జుడు, శకుని; తమ్ములున్= సపోరదరులును; తోడనచనన్= అతనివెంట వెళ్గా; అక్కర+పాసి= ఆస్థలం విడిచి; చనియెన్= వెళ్గాడు; భీష్మండును= భీష్ముడుకూడా; లజ్జితుండు+ఖ= సిగ్గుపడినవాడై; నిజగృహంబునకున్= తనయొక్క ఇంటికి; అరిగెన్= వెళ్గాడు; అంతన్= అటుపిమ్మటు; కౌరవ+ఈశ్వరుండు= దుర్యోధనుడు; క్రమ్మిఁ= మరలి; ఎప్పుటిచోటికిన్= మునుపుణ్ణస్ఫలానికి; చనుదెంచి= వచ్చి; మంత్రులతోడన్= అమాత్యులతో; మంత్రనంబు+ఉండి= యోచనచేసి, సంప్రదించి; మనకున్; ఎయ్యది= ఏది; కర్తవ్యంబు?= చేయదగినపని?; ఎయ్యది= ఏది; చేసినన్= చేస్తే; తేజన్+లాభంబులు= వర్షస్సు అధికంకావటం, అభ్యదయం చేకూరటం; అగును= ఏర్పడుతాయి; అని అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; కర్జుండు= కర్జుడు; దేవా!= ప్రభూ, (ఓదుర్యోధనమహారాజా!); నీకున్; ఇంకన్= ఇకమీద; ఏవిచారమ్ములు= ఏ ఆలోచనలు; ఏల= ఎందులకు; నిష్ఠంటకంబు+ఖన= శత్రువులు లేనటువంటి; ఈపృథివి= ఈభూమి; సకలంబునన్= సమస్తం; పాలించుచున్= ఏలుకొంటూ; మహా+ఇంద్ర, మహిమతోడన్= దేవేంద్రుడి గొప్పశక్తివంటి శక్తితో; అభిల సుఖంబులు= అన్నిసాఖ్యాలు; అనుభవింత(వు)+కాక= పాందదవుగాక; అనినన్= అని చెప్పగా; ప్రీతుండు+ఖ= సంతసంచెందినవాడై; అతడు= దుర్యోధనుడు; వానికిన్= అతడికి (కర్జుడికి); ఇట్లు+అనియెన్;

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా పలికిన భీష్ముడి మాటలపట్ల గౌరవం చూపకుండా దుర్యోధనుడు కర్జుడినీ, శకునినీ చూచి నవ్యకొంటూ, వారూ తమ్ములూ కలిసి తన వెంటరాగా అక్కడినుండి తోలగివెళ్గపోయాడు. భీష్ముడుకూడా సిగ్గుపడి స్వగృహానికి వెళ్గాడు. ఆ తరువాత దుర్యోధనుడు తిరిగి మునుపున్నప్రదేశానికి వచ్చి మంత్రులతో మంత్రనాలు మొదలుపెట్టాడు. ‘ఇప్పుడు మనం ఏమి చేయాలి? ఏది చేస్తే వర్షస్సు అధికమౌతుంది?’ అని అడిగాడు. దానికి కర్జుడిట్లా అన్నాడు. ‘ప్రభూ! నీ వింక ఎటువంటి చింతలు లేకుండా ఈ నేలనంతా దేవేంద్ర మహిమతో ఏలుతూ అభిల సుఖాలను అనుభవించుము’ - అనగా సంతోషించి దుర్యోధనుడు కర్జుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘నీయట్టిపీరపరుడు సు, హాయం డటె, పచయరాని యచియం గలదే?

థీయత! నా కెయ్యబియును, బాయక విను మింక నొక్క పని దెల్లముగన్.

66

ప్రతిపదార్థం: థీయత!= బుధ్విషంతుడా!, ఓకర్లా!; నీ+అట్టి= నీ వంటి; వీర, వరుడు= శూరులలో శ్రేష్ఠుడైనవాడు; సహాయండు+అటె= సాయం చేసేవాడు కాగా; నాకున్; ఎయ్యదియును= ఏది అయినను; పడయరాని+అదియున్+కలదే= పాందరానిది ఉన్నదా; పాయక= వదలక; ఇంకన్= ఇకమీదట; ఒక్కపని= ఒకకార్యం; తెల్లముగన్= తెలిసేటట్లుగా; వినుము= ఆలకింపుము.

తాత్పర్యం: మేఘావి వైన ఓ కర్లా! సావధానంగా ఆకర్షించుము. నీవంటి మహాపీరుడు నాకు సాయం చేయటానికి ఉండగా, నేను పొందరానిదేదీ ఉండదు. నాకు ఒక కర్తవ్యం నెరవేర్పవలె నని మిక్కిలి వేడుకగా ఉన్నది.

తే. ధర్మజుడు రాజసూయంబు బేల్చు జేసి, నంతనుండియు నమ్మహితాధ్వరమును

యం దజ్జప్రాయమై యుండు; నొంద నాకు, నమ్మఖంబు సేయంపవే యనఫు! నమ్మ’

67

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= పాపరహితుడ వైనవాడా, ఓకర్లా!; ధర్మజుడు= ధర్మపుత్రుడు; రాజసూయంబున్= రాజసూయమనే యజ్ఞాన్ని; పేరిగ్న్= గౌరవంతో; చేసినంతనుండియున్= ఒనరించిప్పటినుండియున్నా; ఆ+మహిత+అధ్యరమున అందున్= ఆ గొప్పయజ్ఞంలో; అభిప్రాయము+ఐ+ఉండున్= కోరిక అయి ఉన్నది; నాకున్; ఆ+మథంబు= ఆ యజ్ఞం (ఆరాజసూయయాగం); ఒందున్= పొందేటట్లుగా; నన్నున్+చేయంపవే= నాచేత చేయింపవా.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు రాజసూయయాగాన్ని చేసిన నాటినుండి నేనుకూడా ఆరాజసూయయాగాన్ని చేయాలని మనస్సులో గాఢంగా అభిలషిస్తున్నాను. మహాపీరుడవైన ఓకర్లా! నీవు నాచేత ఆ మహాయాగాన్ని చేయించి పుణ్యం కట్టుకొనుము’ అని దుర్యోధనుడు ప్రార్థించాడు.

వ. అనినం గర్భండు గౌరవపతి కి ట్లనియె.

68

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; కర్మండు; కౌరవపతిక్న్= దుర్యోధనుడికి (కౌరవులరాజుకు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: కర్మాడు దుర్యోధనుడితో ఈవిధంగా బదులు పలికాడు.

క. ‘అగుగాక యేమి యిప్పుడు, జగతిం గల సృపతు లెల్ల జనవర! నీ కి

ముగ్గ వశవర్తుల కాపునఁ, దగ నుఁడ్చోగ్రీంపు మిపుడు తత్తుతు విధిక్న్.

69

ప్రతిపదార్థం: అగున్+గాక= ఆవిధంగా జరుగుగాక (సరే ధర్మరాజు గొప్పగా రాజసూయం చేసి ఉండవచ్చును గాక); ఏమి= ఏమి (ఎందుకు); ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; జగతిన్+కల= లోకంలో ఉన్న; సృపతులు+ఎల్లన్= రాజులు అందరు; జనవర= బిరాజా! దుర్యోధనా!; నీకున్; ఇమ్ముగన్= సంప్రీతితో; వశవర్తులు+అ= లోబడిఉన్నవారే; కాపునన్= కాబట్టి; తగన్= సరిపడునట్లుగా; తత్తుతువిధిక్న్= ఆ యజ్ఞానికి; ఇప్పుడు= ఈసమయంలో; ఉద్యోగింపుము= ప్రయత్నించుము.

తాత్పర్యం: ‘ఈ దుర్యోధన సార్వభోమా! పూర్వం ధర్మరాజు రాజసూయయాగం చేసి ఉండవచ్చును. అదేమి గొప్ప! ఇప్పుడు నీవుమాత్రం చేయనేరవా? ఏమి? ఇప్పుడు, ఈ లోకంలోగల రాజులు అందరున్నా నీకు సామంతులేకదా! నీకు ఆ యాగంపై అంతమక్కువ ఉంటే, ఇప్పుడు ప్రారంభించుము.

ఉ. రాజులఁ జిల్లా బంపుము, ధరాసురసంఘుము నామతింపు), పేరోజు నుదాత్తయజ్ఞగృహయాపతతుల్ సమకట్టఁ బంపు, విభ్రాజితభక్షభోజ్యవిధి భవ్యవదార్థము లాసయింపు), మవ్వాజ విభూతిషై నమరవల్లభుచాడ్పునఁ జేయు జన్మమున్.

70

ప్రతిపదార్థం: రాజులన్= ప్రభువులను; పిల్న్+పంపుము= పిలిపించు; ధరా, సుర, సంఘుమున్= బ్రాహ్మణుల సముదాయాన్ని; ఆమతింపు(ము)= ఆహ్వానించుము; పేరోజున్= (పేరు+బిజన్)= మిక్కటమైన ఉత్సాహంతో; ఉదాత్త, యజ్ఞగృహ, యూప, తతుల్= గొప్పమైన యాగశాలలు యాగపశువులను కట్టే కంబాల సముదాయాలను; సమకట్టన్= సమకూర్చుటంకొరకు; పంపు(ము)= నియోగించుము; విభ్రాజిత, భక్ష్యభోజ్యవిధి= శోభిల్లే తినుబండారాలు పిండివంటలు సమకూర్చే క్రమంలో; భవ్యవదార్థములు= యోగ్యమైన వస్తువులు; ఆనయింపుము= తెప్పించుము; అవ్యాజ విభూతిషైన్= సహజమైనసంపదతో (ఏప్రయోజనాన్ని అభిలపించని ఐశ్వర్యం చొప్పున); అమర, వల్లభు, చాడ్పునన్= దేవేంద్రుడి మాదిరిగా; జన్మమున్= యజ్ఞాన్ని; చేయు(ము)= ఒనరింపుము.

తాత్పర్యం: రాజులను అందరను ఆహ్వానించటానికి దూతలను పంపుము. బ్రాహ్మణులను ఆహ్వానించుము; గొప్ప ఉత్సాహం వెల్లివిరిసేటట్లుగా యాగశాలలు నిర్మించుము. యూపస్తుంభాలను సమకూర్చుకొనుము. అన్నసంతర్పణా చేయటానికి తినుబండారాలు పిండివంటలు సమకూర్చునికి యోగ్యమైన పదార్థాలు తెప్పించుము. ఏప్రయోజనానికి ఎట్టి ప్రతిఫలం ఆశించమండగా దేవేంద్రుడి మాదిరిగా గొప్ప యజ్ఞాన్ని చేయుము.

ఉ. అనిన సంతోసిల్లి కురుపతి యప్పుడు పురోహితునిం జిలిపించి, 'రాజసూయ యజ్ఞంబు సంపూర్ణ దక్షిణంబుగాఁ జేయవలయుఁ; దత్తయోగ విశేషంబులకు మీరు సాంతియుండుసబి' యనినం బురోహితుండు దగిన విద్యజ్ఞసంబులతోడ విచారించి దురోధనున కి ట్లనియె.

71

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (కర్రుడు) చెప్పగా; సంతోసిల్లి= సంతోషించి; కురుపతి= దుర్యోధనుడు; అప్పుడు+లో= ఆసమయంలో; పురోహితునిన్= వైదికకర్మకాండను నిర్వహించే విప్రుడిని; పిలిపించి= ఆహ్వానించి, రప్పించుకొని; రాజసూయయజ్ఞంబు= రాజసూయం అనే క్రతువు; సంపూర్ణ దక్షిణంబుగాన్= సాంతంగా, చివర ఇచ్చే దక్షిణతో పాటుగా; చేయవలయున్= నిర్వహించవలను; తత్త్వ+ఏయోగ, విశేషంబులకు మీరు సాంతియుండుసబి= ఆ క్రతువున నిర్వహించటంలో పేర్కొనదగిన అంశాలకు; మీరు= (వైదికవిప్రులయిన) మీరు; చాలి+ఉండునది= సరిపోయేటట్లుగా ఉద్యక్తులు కండి; అనినన్= అని (దుర్యోధనుడు) చెప్పగా; పురోహితుండు= వైదికవిప్రుడు; తగిన= యోగ్యులు అయిన; విద్యత్త+జనంబులతోడన్= పండితులైన వారలతో; విచారించి= సంప్రదించి; దుర్యోధనుననున్= సుయోధనుడికి; ఇట్లు+అనియైన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: కర్రుడిమాటలకు దుర్యోధనుడు సంతసించాడు. పిదప దుర్యోధనుడు పురోహితుడిని పిలిపించి రాజసూయయజ్ఞాన్ని యథావిధిగా, నిండైన దక్షిణలతో చేయవలయు నని ప్రార్థించాడు. పురోహితుడు పండితులైన వైదికవిప్రులతో సంప్రదించి దుర్యోధనుడికి ఇట్లు తెలిపాడు.

విశేషం: పురున్+హితుడు= పురోహితుడు. పురోహితుడు వైదికవిప్రుం కలవాడు మాత్రమే కాక, యజమానుని శేయోధిలాషి అయిఉండాలి.

చ. ‘జనపర! నీకు బాండవులు శత్రులు గాన్పున వాలి నాజి నో
ల్చిన మతి కాక మున్న యిటు సేయగ శక్కమె రాజసూయమున్?
వినుము దగంగ నిష్పటికి వేళొక యజ్ఞము సేయు మినుపులం;
బనుపుము తత్త్వయావివిధభంగులకుం దగువాలి వేగమై.

72

ప్రతిపదార్థం: జనపర!= ఓ దుర్యోధనమహారాజి; నీకున్= నీకు; పాండవులు; శత్రులు= విరోధులు; కాపున్= కాబట్టి; వారిన్= వారిని (పాండవులను); ఆజిన్= యుద్ధంలో; మతి= ఇంక; ఒర్పిన్= జయించిననే; కాక= తప్ప; మున్న+లా= అంతకు ముందే; రాజసూయమున్; ఇటు= ఈ విధంగా; చేయగన్= సలుపగా; శక్కమె= సాధ్యం అవుతుందా?; వినుము= ఆలకించుము; తగంగన్= తగునట్లుగా; ఇష్టటికిన్= ఇష్టటి స్థితిగతులకు అనువుగా; ఇమ్ములన్= సంప్రేతితో; వేఱు+బక, యజ్ఞము= ఇంకొక యాగం; చేయుము= సలుపుము; వేగమైన్= శీఘ్రంగా; తత్త+క్రియా, వివిధ, భంగులకున్= ఆ పనులలోని పెక్కరీతులకు; తగువారిన్= యోగ్యులైనవారిని; పనుపుము= నియోగించుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓదుర్యోధన మహారాజా! నీకు పాండవులు శత్రువులు కదా! శత్రురాజులను అందరను నిశ్చేషంగా జయించిన పిమ్మటనే కానీ రాజసూయయాగం చేయటం శాస్త్రసమ్మతం కాదు. పాండవులను యుద్ధంలో జయించిన పిమ్మట వూతమే నీకు ఆ యజ్ఞం చేసే అర్వత సంక్రమిస్తుంది. అందుచేత ప్రస్తుతం నీవు ఇంకొకయజ్ఞం చేయటానికి ఉపక్రమించటం మంచిది. ఇక శీఘ్రంగా అట్టి యాగాన్ని నిర్వహించటానికి యోగ్యత కలవారిని ఎన్నుకొనుము.

తే. రాజసూయంబు నట్టిది రాజవర్య! , వైష్ణవం బను యాగంబు; వాసుదేవుఁ

డిమ్ముళుము సేసే దొబ్బి; యభీష్ట మిబియి; , చేయు నిల్విష్టముగ నిభి సెల్లు నీకు’.

73

ప్రతిపదార్థం: రాజవర్య!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడవైన వాడా!; ఓదుర్యోధనమహారాజా!; వైష్ణవంబు+అను యాగంబు= వైష్ణవం అనే పేరు గల యజ్ఞం; రాజసూయంబు+అట్టిది+లా= రాజసూయం వంటిదే; ఈ+మఖము= ఈ యజ్ఞాన్ని; వాసుదేవుడు= వాసుదేవుడి కొడుకు, శ్రీకృష్ణుడు; తొల్లి= పూర్వం; చేసెన్= సలిపాడు; అభీష్టము+ఇది+లా= కోరదగింది ఇదే; నిర్వహిస్తముగన్= ఆటంకాలు లేకుండా; చేయు(ము)= నిర్వహింపుము. నీకున్; ఇది= వైష్ణవ యాగం; చెల్లున్= తగును.

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధన మహారాజా! రాజసూయయాగంవంటిదే వైష్ణవయాగం. దానిని మునుపు వాసుదేవుడు చేశాడు. ఇది అభిలషించతగింది. ఈ యాగాన్ని ఎట్టి ఆటంకాలు లేకుండా చేసేది. ఇది నీకు తగిన యజ్ఞంసుమా!’.

క. అనిన నిభి వోలు నని య , జ్ఞానాధుడు సూతతనయశాఖలులు ప్రియం

బున ననుమతింప నభిమత , వినుతాధ్వరసంప్రయోగవిహితోద్యముఁ డై.

74

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (పురోవాతుడు) చెప్పగా; ఇది+పోలున్+అని= ఇది బాగా ఉన్న దని; ఆ+జననాధుడు= ఆరాజ (దుర్యోధనుడు); సూతతనయ, సౌఖ్యములు= కర్మడును, శక్తినియు; ప్రియంబున్= ప్రీతితో; అనుమతింపన్= అంగీకరించగా; అభిమత, వినుత+అధ్వర, సంప్రయోగ, విహిత+ఉద్యముడు+ప= కోరినట్టిది ప్రశంసించబడినట్టిది అయిన యజ్ఞాన్ని నిర్వహించటంలో అభిరుచితో కూడిన ప్రయత్నం కలవాడై.

తాత్పర్యం: పురోవింతుడు చెప్పినమాటలు సముచితంగా ఉన్నవని దుర్యోధనుడు తలపోళాడు. సంతసంతో కర్మదు, శుని అట్లే అని సమైతించారు. అంతట దుర్యోధనుడు యజ్ఞాన్ని చేయటానికి వలసిన సన్నాహాలలో నిమగ్నుడయ్యాడు.

క. తనయుద్యోగము జన్మని, జనకులకును ద్రోణవిదురశాంతసు కృషా

బి నిఖిలమాస్యజనమ్ములు, కును దగ నెత్తిగెంచి భరతకుంజరుఁ డెలమిన్.

75

ప్రతిపదార్థం: భరత, మంజరుడు= భరతవంశంలో ఏనుగువంటివాడు (జ్రేష్ఠుడు), దుర్యోధనుడు; ఎలమిన్= సంతోషంతో; తన+ఉద్యోగము= తనప్రయత్నం; జన్మిజనములకును= తలిదండ్రులకును, (గాంధారికి ధృతరాష్ట్రుడికిని); ద్రోణ, విదుర, శాంతసు, కృష్ణ+అది, నిఖిల, మాస్యజనమ్ములకును= ద్రోణుడు, విదురుడు, శాంతనుని పుత్రుడు, కృష్ణుడు మున్నగుసమస్తమైన పూజనీయు లైన వారికిని; తగన్= ఒప్పిదంగా; ఎత్తిగెంచి= తెలిపి.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు జన్మమైనార్థే తనసన్నాహాన్నిగూర్చి తల్లిదండ్రులు అయిన గాంధారికిని ధృతరాష్ట్రుడికి, పెద్దలు అయిన ద్రోణుడు విదురుడు భీష్ముడు కృష్ణుడు మున్నగువారికి తెలిపి, తాను సంతోషంతో. (తదుపరి పద్యంతో అన్వయం).

దుర్యోధనుడు వైష్ణవం బను యజ్ఞంబు సేయుట (సం. 3-242-1)

వ. వారిచేత నముజ్ఞాతుం డయి నగరసమీపంబున నొక్క పుణ్యస్థలంబునం దఖిలయజ్ఞగృహంబులు నతిరమణీయంబులుగాఁజేయించి యజ్ఞాప్రకరణంబులును సమస్తవస్తువిశేషంబులును సమకట్ట నియోగించి శుభదినంబునం బరమబ్రాహ్మణసహాయుం డై నియతించ్ఛాశోభనంబు వహించే నంత.

76

ప్రతిపదార్థం: వారిచేతన్= తలిదండ్రులచేత, పెద్దలచేత; అనుజ్ఞాతుందు+బి= అనుమతించబడినవాడై; నగర సమీపంబున్= హస్తినాపురం దగ్గరగా ఉన్న స్థలంలో; ఒక్క, పుణ్య, స్థలంబునందున్= సుకృతం కలిగించే ఒకచోట; అఖిల యజ్ఞ, గృహంబులున్= జన్మం చేయటానికి ఉపకరించే ఇండ్రును అన్నిటిని; అతిరమణీయంబులుగాన్= మిక్కులి అందంగా; చేయించి= నిర్మించి; యజ్ఞ+ఉపకరణంబులును= జన్మం చేయటానికి కావలసిన కొరముట్లు; సమస్త వస్తు విశేషంబులును= అన్నిపదార్థాలను; సమకట్టన్= సమకూర్చుటంకొరకు; నియోగించి= ఆజ్ఞాపించి; శుభదినంబున్= మంచిరోజున; పరమ, బ్రాహ్మణ, సహాయుండు+బి= గొప్పవిష్టులు సాయంగా కలవాడై; నియత, దీక్షాశోభనంబు= శాస్త్రాలలో విధించబడిన క్రమశిక్షణ పాటించటంవలన ఏర్పడే దీపితో కూడిన సౌందర్యం పొందాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు తలిదండ్రులచేతను పెద్దలచేతను అనుమతించబడినవాడై యజ్ఞసన్నాహాలు చేశాడు. హస్తినాపురానికి దగ్గరగా ఒక్కణ్ణస్థలం ఎన్నికచేసి, అచట యజ్ఞాన్నికై పెక్కుఇండ్రు అందచందాలు ఒప్పార నిర్మింపజేశాడు. యజ్ఞాన్నికి కావలసిన వస్తుసామగ్రిని అంతటిని ఉపకరణాల నన్నింటిని సమకూర్చేశాడు. ఒకశుభ ముహూర్తంలో బ్రాహ్మణోత్తముల సాయంతో శాస్త్రాలలో విధించబడిన క్రమశిక్షణ పాటించటంవలన ఏర్పడే దీపితో కూడిన సౌందర్యం పొందాడు.

అ. అఖిలదేశవాసు లైన రాజులను బి, విత్తచరితు లైన విష్వవరుల నర్థిఁ జలువ దూత లలిగిల కౌరవే, శ్వరుని యాజ్ఞాఁజేసే సమ్మదమున.

77

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఈశ్వరుని+ఆజ్ఞన్+చేసి= దుర్యోధనుడి ఆనతి చొప్పున; అభిల, దేశ, వాసులు+బన= అన్ని రాజ్యాలలో నివసిస్తాడుండేవారైన; రాజులను= ప్రభువులను; పవిత్రచరితులు+బన= పొవనమైన ప్రవర్తన గల; విప్రవరులన్= బ్రాహ్మణోత్తములను; అర్థిన్= ప్రీతితో; పిలువన్= ఆహ్వానించటంకొరకై; దూతులు= రాయబారులు; సమ్మదమునన్= సంతోషంతో; అరిగిరి= వెళ్లారు.

తాత్పర్యం: అన్నిదేశాలలో నివసించే రాజులను, పవిత్రమైన ప్రవర్తన గల బ్రాహ్మణోత్తములను ఆహ్వానించటంకొరకై రాయబారులు దుర్యోధనుడి ఆజ్ఞచొప్పున సంతోషంతో బయలుదేరి వెళ్లారు.

శ. అందొక్క దూతం జిలిచి దుశ్శాసనుండు ‘నీవు ద్వైతవనంబునకుం జని పొండపులను ఉదాశ్రమవాసు లైన భూసురులను గౌరవేశ్వరు నధ్వరంబునకుజిలువు’ మని పనిచిన, వాఁడునుంజని ధర్మరాజుం గని యిట్లనియె.

78

ప్రతిపదార్థం: దుశ్శాసనుండు; అందున్+బక్కదూతన్= ఆదూతలలో ఒక రాయబారిని; పిలిచి= ఆహ్వానించి; నీవు= (ఓ దూత) నీవు; ద్వైతవనంబునకున్+జని= ద్వైతవనానికి పోయి; పొండపులను= పొండనందనులను; తత్త+అశ్రమవాసులు+బన= వారియొక్క ఆశ్రమంలో నివసించేవారు అయిన; భూసురులను= విప్రులను; కౌరవ+ఈశ్వరు+అధ్వరంబునకున్= దుర్యోధనుడి యజ్ఞానికి; పిలువుము= ఆహ్వానించుము; అని పనిచినన్= అని ఆజ్ఞాపీంచగా; వాఁడునన్= ఆ దూతయు; జని= వెడలి; ధర్మరాజున్+కని= ధర్మరాజుతుడిని చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈరీతిగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుశ్శాసనుడు దూతలలో ఒకడిని పిలిచి ‘నీవు ద్వైతవనానికి పోయి పొండపులను, పొండపుల ఆశ్రమంలో నివసించే బ్రాహ్మణులను యజ్ఞానికి రమ్మని ఆహ్వానించుము’ అని చెప్పాడు. ఆ దూత ద్వైతవనానికి పోయి ధర్మరాజును సందర్శించి ఈ విధంగా పలికాడు.

ఉ. ‘వీరుఁడు గౌరవుండు నిజవిత్రములభ్య సముస్సుతార్థ సం భారములన్ మహాధ్వర మహారబులుం డొనరించుచుండి పెం పారఁగ నిమ్మఁ దమ్ముల మహాధ్విజులం జలువంగఁ బంచె ధా తీరమణేశ! నెమ్మి జనుదెమ్ము తదధ్వరముం గనుంగొనన్.’

79

ప్రతిపదార్థం: ధాత్రీ, రమణ+ఈశ!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడ వైనవాడా, ఒభర్మరాజా!; వీరుఁడు= పరాక్రమవంతుడు; కౌరవుండు= దుర్యోధనుడు; నిజ, విక్రమ, లబ్ధి, సమువ్వుత+అర్థ, సంభారములన్= తనయొక్క శార్యానించేత పొండబడిన మిక్కిలి గొప్ప వైన పదార్థాల సముదాయంచేత; మహా+అధ్వరము= గొప్పజన్మం; అపారబులుండు= అంతులేని శక్తి కలవాడు (దుర్యోధనుడు); ఒనరించుచున్+ఉండి= చేస్తా ఉన్నవాడై; పెంపు+ఆరఁగన్= అతిశయం శోభిల్లేటట్లుగా; నిమ్మన్= (ఓ ధర్మరాజా) నిమ్మను; తమ్ములన్= (నీ) అనుజులను; మహా, ద్వీజులన్= బ్రాహ్మణోత్తములను; పిలువంగన్= ఆహ్వానించగా; పంచెన్= (నన్న) నియోగించాడు; తద్+అధ్వరమున్= ఆ యజ్ఞాన్ని; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; కనుంగొనన్= చూడటంకొరకై; చనుదెమ్ము= రమ్మను.

తాత్పర్యం: రాజులలో శ్రేష్ఠుడ వైన ఓ ధర్మరాజా! కౌరవులలో వీరుడైన దుర్యోధనుడు తన శార్యానికి, ప్రాభవానికి అనురూపమైన గొప్పయజ్ఞాన్ని చేయటానికి పూనుకొన్నాడు. ఆ మహాక్రతువుకై అంతులేని సంభారాలు సమస్త వస్తుసామగ్రి సమకూర్చబడినవి. ఇట్లి గొప్పయజ్ఞాన్ని తిలకించటానికి నిమ్మను, నీ తమ్ములను, నీతోఉన్న

బ్రాహ్మణోత్తములను ఆహ్వానించటానికి, దుర్యోధనసార్వభోముడు ప్రత్యేకంగా మీవద్దకు నన్ను దూతగా నియోగించి పంపాడు. దయచేసి యజ్ఞానికి రమ్యు.

విశేషం: “అనాహాతోత్థరం గచ్ఛేత్” - “ఆహ్వానం లేకుండానే యజ్ఞానికి వెళ్ళవలెను” అనే ప్రాచీనసంప్రదాయం. అయినను పాండవులు ప్రత్యేకదూత వచ్చి ఆహ్వానం సయితం అందించాడుగదా. ఇక పాండవులు యజ్ఞానికి వెళ్లటం విధుత్క కర్తవ్యం అని రాయబారి సూచన. అయినను - ఈ ఆహ్వానంలో అంతర్గతితంగా దుర్యోధనుడి పశ్చర్యాపొభవం - పరాక్రమప్రకర్ష ఇమిడి ఉన్నపి. దానిని పాండవులు గుర్తించక పోలేదు.

వ. అనిన ధర్మజ్ఞండు వాని కిట్లనియె.

80

తాత్పర్యం: అనగా విని ధర్మరాజు ఆ దూతతో ఇట్లా అన్నాడు.

చ. ‘అనఘుండు ధార్తరాష్ట్రాష్ట్రాష్టు మహాధ్వరకర్త్రధురీణుఁ డయ్యు నా
విని ప్రియమందే జిత్తము; పవిత్రిత మయ్యుఁ గులంబు; వింటే! రై
నను దగ మేము పూనిన ఘనంబగు పూనికి చీర్ప కెవ్విధం
బున నట రా నొడంబడము? భూవరుతో నిబి సెప్పు మేర్పడన్.’

81

ప్రతిపదార్థం: అనఘుండు= పాపరహితుడు; ధార్తరాష్ట్రాష్టుడు= ధృతరాష్ట్రుడికొడుకు (దుర్యోధనుడు); మహా+అధ్వర, కర్మ, ధురీణుఁడు+అయ్యేన్= గొప్పయజ్ఞాన్ని నిర్వహించే పనిని చేపట్టినవాడు అయినాడు; నాన్= అనగా; విని= ఆలకించి; చిత్తము= మనస్సు; ప్రియము+అందేన్= ప్రీతి చెందింది; కులంబు= వంశం (మా కురువంశం); పవిత్రితము+అయ్యేన్= పావనం అయింది; వింటే+ఎ= సావధానంగా ఆలకించాపుకదా; ఐనను= అయినప్పటికిని; తగన్= ఒప్పిదంగా; మేము= మేము (పాండవులమైన మేము); పూనిన= చేపట్టిన; ఘనంబు+అగు= గొప్పది అయిన; పూనికి= దీక్ష; తీర్పక= నెరవేర్పక; ఏ+విధంబునన్= ఏరీతిగా; అట= అచటికి (ఆ యజ్ఞానికి) రాన్= రావటానికి; ఒడంబడము?= సమృతించగలం; భూవరుతోన్= భూమికి భర్తలయిన రాజుతో (దుర్యోధనుడితో); ఇది= రాజిషయం; ఏర్పడన్= విశదంగా; చెప్పుము= వచింపుము.

తాత్పర్యం: ‘మహానుభావుడు దుర్యోధనుడు గొప్పయజ్ఞాన్ని చేయటానికి పూనుకొని, అంతటి సన్నాహాలు చేసి మమ్మల్ని ఆహ్వానించినందుకు సంతోషం. ఈ యజ్ఞంవలన మాతురువంశం పావనమాతుంది. కాని, మా సమాధానం సావధానంగా వినుము. మేం చేసిన శపథాన్ని నెరవేర్పటానికి ముందే - అంటే, అరణ్యవాసం, అజ్ఞాతవాసం ముగించటానికి ముందుగానే - మేము యజ్ఞాన్ని సందర్శించటం ఏవిధంగా సముచితం ఔతుంది? ఈ విషయాన్ని దయచేసి మీరాజుతో వివరించి తెలుప వేడికోలు.’

విశేషం: ఈ సమాధానంలో ధర్మరాజుశిలం సాత్మీకసంపద తెలివితేటలు మంచితనం స్వయంవృక్షమౌతున్నాయి.

వ. అనియె; నప్పుడు భీమసేనుం డాదూతం జాచి, ‘యోలి! వినుము! పదుముఁడగునేటి కడపటఁ బాండవాగ్రజ్ఞండు బీష్టం బగుశస్తాస్తదహనంబునందు ధార్తరాష్ట్రసుతశతకంబును బసువలించివేఖి రణసత్తంబు సేయటకునై వచ్చుం గాని యందాకం జనుదెంచుట గలుగ దని యాదుర్యోధను నెదురన వాయోడక చెప్పు’ మనిన, వాడును మగిడి చని ధర్మనందసు ప్రియవచనంబులను వృకోదరు నిష్పరోక్తులను ధార్తరాష్టుల కెతీంగించే; దదనంతరంబ.

82

ప్రతిపదార్థం: అనియేన్= అని ధర్మరాజు పలికాడు; అస్తుడు= ఆ సమయంలో; భీమసేనుండు= భీముడు; ఆదూతన్= ఆ రాయబారిని; చూచి; 'ఓరి!= (ఓదూతా!); వినుము= ఆలకింపుము; పదుమూడు+అగు= పదమూడవది అయిన; ఏటి, కడవటన్= సంవత్సరంచివర; పాండవ+అగ్రజండు= పాండవులలో మొదట పుట్టినవాడు, ధర్మరాజు; దీప్తంబు+అగు= ప్రజ్ఞలిస్తున్నది అయిన; శస్త్ర+అప్రతి, దహనంబునందున్= బాణాలవలన, మంత్రమహిమగల బాణాలవలన ఏర్పడే అగ్నిలో; ధార్తరాష్ట్ర సుత, శతకంబును= ధృతరాష్ట్రుడియొక్క నూరుమంది కొడుకులను; పశువరించి= బలి అయ్యే జంతువులనుగా చేసి; వేల్చి= హోమంలో పడవేసి; రణసత్రంబు= యుద్ధం అనెడి యజ్ఞం; చేయుటవన్+బి= చేయటానికి; వచ్చున్+కాని= వస్తాడు కాని; అందాకన్= అంతవరకు; చనుదెంచుట= రావటం; కలుగదు= జరుగదు; అని= అనిచెప్పి; ఆదుర్యోధను+ఎదురన్+అ= ఆ సుయోధనుడిఎదురనే; వాయి+ఓడక= నోరువిప్పటానికి జంకక; చెప్పుము= వచింపుము; అనినన్= అని చెప్పగా; వాడును= దూతయును; మగిడిచని= తిరిగి వెళ్లి; ధర్మనందను ప్రియ, వచనంబులను= ధర్మరాజు చెప్పిన ఇంపైన మాటలను; వృక్ష+ఉదరు= భీముడియొక్క; నిష్పర్థ+ఉత్కులను= కరివైన మాటలను; ధార్తరాష్ట్రులకున్= ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులకు; ఎత్తింగించెన్= తెలిపాడు; తద్ద+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మటనే.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు చెప్పాడు. ఆ సమయంలో జోక్యం కల్పించుకొని, భీమసేనుడు ఆ దూతతో 'ఓరి దూతా! సావధానంగా నేను చేపేమాటలను వినుము. నేటికి పదమూడవసంవత్సరం ముగిసిన పిమ్మట - మా అరణ్యవాసం, అజ్ఞాతవాసం ముగిసిన తరువాత - పాండవుల అన్వగారు ధర్మనందనుడు పిలువకుండానే తాను కావించే యుద్ధయజ్ఞంలో ధృతరాష్ట్రుడి నూరుమంది కొడుకులను యజ్ఞపవులను చేసి తన శస్త్రాస్త్రాలనే అగ్నిలో వేల్చడానికి వస్తాడు. ఆ యుద్ధ యజ్ఞం జరిగేటప్పుడే మేం రాగలం. అంతవరకు ఊరక అచటికి రాజూలమని నీపు జంకకుండా సుస్పష్టంగా దుర్యోధనుడితో 'చెప్పుము' అని గర్జించాడు. ఆ దూత తిరిగి వెళ్లి, ధర్మరాజు పలికిన సామవాక్యాలను, భీముడి పరుషమైన మాటలను ధృతరాష్ట్రుడికొడుకులకు వివరించి చెప్పాడు. అటు పిమ్మట.

క. చనుదెంచిలి కౌరవశా , సనమున ధరణి గల నిఖిల జనపతులును స

మ్మునులును సమస్తజనులును , ఘనభుజజన్మంబు జాడ్ గలపురమునకున్.

ప్రతిపదార్థం: కౌరవశాసనమునన్= కురువంశంలోనివాడైన దుర్యోధనుడి ఆజ్ఞ మేరకు; ధరణిన్+కల= భూమిపై ఉన్న; నిఖిల జనపతులును= అందరు రాజులును; సత్త+మునులును= ఉత్తములైన బుములున్నా; సమస్త, జనులును= అందరు ప్రజలున్నా; కరిపురమునకున్= హస్తినాపురికి; ఘనభుజ జన్మంబున్= గొప్పపరాక్రమం కలవాడైన దుర్యోధనుడి యజ్ఞాన్ని; చూడన్= సందర్శించటం కొరకై; చనుదెంచిరి= వచ్చారు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడిశాసనంమేరకు, భూమిలోని రాజులు అందరు, ప్రజలు అందరు, గొప్పబుములు అతడు చేస్తున్న యజ్ఞాన్ని సందర్శించటానికి వచ్చారు.

వ. వాలి కెల్లను దగిన సత్యార్థంబులు సేయను బాత్రునంబులు గావింపను ధృతరాష్ట్రుండు విదురుం బనిచే; నివ్విధంబునఁ బ్రిసిధ్య దక్షిణాన్వితంబై ప్రభూతాన్నపానసంతర్పిత సకలజనంబై యఱమతాంబరాభరణ పరిపూజిత భూసురప్రకరంబై యథాకాలవిపొతకర్మకలాపంబై యథాశాస్త్రియంబై వైష్ణవయాగంబు నిర్విఫ్మంబుగఁ బలిసమాప్తం బగుటయు.

ప్రతిపదార్థం: వారికీన్+ఎల్లను= యాగానికి వచ్చినవారందరికి; తగిన, సత్యారంబులు+చేయను= ఉచితమైనమర్యాదలను కావించటానికి; పొత్రదానంబులు= అర్థతనుపట్టి దానాలు; కావింపను= చేయటానికి; ధృతరాష్ట్రండు; విదురున్= విదురుడిని; పనిచెన్= నియోగించాడు; ఈ+విధంబునన్= ఈరీతిగా; ప్రసిద్ధ, దళ్ళిణి+అన్నితంబు+ఐ= కీర్తికి ఎక్కిన దళ్ళిణిలతో కూడింది అయి (దళ్ళిణి= పండితులైన బ్రాహ్మణులకు బహుమానంగా సమర్పించబడే ధనం); ప్రభాత+అన్న, పాన, సంతర్పిత, సకల, జనంబు+ఐ= విరివిగా అన్నపాసీయాలు సమకూర్చబడటంచేత సంతృప్తిచెందిన ప్రజలు కలదై; అభిమత+అంబర+అభరణ, పరిపూజిత, భూసుర, ప్రకరంబు+ఐ= కోరిన వస్త్రాలచేత, భూషణాలచేత బాగుగా సమ్మానించబడిన బ్రాహ్మణుల సముదాయం కలదై; యథా, కాల, విహిత, కర్మ కలాపంబు+ఐ= ఏసమయానికి ఏయేపనులు జరుగవలెనని శాస్త్రాలు నిర్దేశించాయో అట్లే జరిగిన అన్ని పనులు కలదై; యథాశాస్త్రియంబు+ఐ= శాస్త్రం నిర్దేశించిన విధులను అనుసరించినది అయి; వైష్ణవయాగంబు= నిర్విష్ణుంబుగాన్= ఎట్టి ఆటంకాలు లేకుండా; పరిసమాప్తంబు+అగుటయున్= పూర్తిగా ముగిసినది కాగా.

తాత్పర్యం: ఆ యజ్ఞానికి విచ్చేసినవారికి సమ్మానంచేయటానికి, అర్థతలను బట్టి దానాలు ఇవ్వటానికి ధృతరాష్ట్రండు విదురుడిని నియోగించాడు. ఈవిధంగా ఆ యాగానికి గొప్పపేరుప్రతిష్టలు కలిగాయి. అందులో బ్రాహ్మణులకు పుష్టింగా రక్షణలు లభించాయి. గొప్ప అన్నదానం జరిగింది. ప్రజలకు అందరికి అన్నపానాలు లభించటంచేత వారికి సంతృప్తి కలిగింది. బ్రాహ్మణులకు అందరకు సంతృప్తికరంగా వస్త్రాలు ఆభరణాలు లభించాయి. శాస్త్రంలో చెప్పబడిన విధులు అన్నియు స్కర్మమంగా సకాలంలో జరిగాయి. కర్మకాండలలో ఎట్లోపాలు జరుగలేదు. శాస్త్రపిధ్వన్త ప్రకారం జరిగిన ఆ వైష్ణవయాగం ఎట్టి ఆటంకాలు లేక ప్రాయశ్చిత్తానికి అక్కరలేకుండా ముగిసింది.

క. అవభూతశోభాత్మాలై కో , రవముఖ్యాదు భూతికనకరత్వతతుల భూ

చివిజలఁ బూజించి స్వపుల , వివిధ విధుల సత్కరించి వీడ్చౌలిపోఁ దగన్.

85

ప్రతిపదార్థం: కౌరవముఖ్యాదు= దుర్యోధనుడు; అవభూతశోభితుదు+ఐ= యజ్ఞం ముగిసిన పిదప చేసే పవిత్రస్నానంచేత శోభిల్లుతున్నవాడై; భూరి, కనక, రత్న, తతులన్= మిక్కుటమైన బంగారంచేత, రత్నసముదాయాలచేత; భూదివిజలన్= బ్రాహ్మణులను; పూజించి= ఆరాధించి; సృష్టిలన్= రాజులను; వివిధ, విధులన్= పెక్కుతెరగులైన మర్యాదలతో; సత్కరించి= గౌరవించి; తగన్= ఒప్పిదముగా; వీడ్చౌలిపోన్= ఆమంత్రణం చేసి, సగోరవంగా పంపాడు.

తాత్పర్యం: యజ్ఞం పూర్తించిన పిదప చేసే పవిత్రస్నానంచేత శోభిల్లినవాడై కౌరవనాయకు డైన దుర్యోధనుడు బ్రాహ్మణులకు పసిడినాశేలను రత్నమాణిక్యాలను పెక్కు బహుకరించి పూజించాడు. యజ్ఞానికి విచ్చేసిన రాజులను అందరను సమ్మానించి అనేకమర్యాదలు చేసి వారివారిదేశాలకు సగోరవంగా సాగనంపాడు.

వ. అట్టియెడ నధ్వరోత్సవాగతు లైన జను లనేకులు ధృతరాష్ట్రనందను సముఖించున ని ట్లనిల. 86

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆసమయంలో; అధ్యర+ఉత్సవ+ఆగతులు+ఐన్= యజ్ఞమనేపండుగను చూడటానికి వచ్చినవాడైని; జనులు= ప్రజలు; అనేకులు= పలువురు; ధృతరాష్ట్రనందను సముఖించునన్= ధృతరాష్ట్రాడై కొడుకైన దుర్యోధనుడి ఎదుట; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: ఆసమయంలో యజ్ఞాన్ని సందర్శించటానికి ఏతెంచిన ప్రజలు పలువురు ధృతరాష్ట్రాడైనుమారు డైన దుర్యోధనుడిని ఈవిధంగా అభినందించారు.

క. ‘జనపతు లెప్పరు నివ్వాది ! మున నిల్వష్టముగ నభీలభూజనసమ్మో
దనముగఁ జేసిరె సత్కతు , వనము! భవత్పుష్టమహిమ లాశ్చర్య మిలన్.

87

ప్రతిపదార్థం: అనము!= పాపరహితుడైనవాడా, ఓదుర్యోధనా!; జనపతులు+ఎవ్వరున్= రాజులు ఎవ్వరు గాని; ఈ+విధమున్వ్యాసిలీతిగా; నిర్విష్టముగన్= ఎట్టి ఆటంకాలు లేకుండగా; అభిల, భూ, జన, సమౌదనముగన్= భూమియందలి ప్రజలు అందరికిని సంప్రేషి కలిగేటట్లుగా; సత్త+క్రతువు= మంచి జన్మం; చేసిరి+ఎ= సలిపి ఉండిరా; భవత్త+పుణ్య, మహిమలు= నీయొక్క సుకృతానికి సంబంధించిన గొప్పప్రభావాలు; ఇలన్= భూమియందు; ఆశ్చర్యము= అచ్చేరువు కలిగిస్తున్నవి.

తాత్పర్యం: ‘ఓదుర్యోధనా! నీవు గొప్పపుణ్యాత్మకుడవు; ఎట్టి లోటుపాటులు లేకుండా, ఎట్టి దొసగులు దొరలకుండా భూమియందలి ప్రజలందరు సంతోషించేటట్లుగా ఇంతగొప్ప జన్మాన్ని ఇంత ఘనంగా మున్ము ఎవరును చేసి ఉండలేదు. నీ పుణ్యమహిమలు అచ్చేరువు కలిగిస్తున్నవి.

శా. సారోదారవిభూతిమై మును హరిష్టంధ్రుం దొసర్షోం గ్రీయా
పారీణండయి రాజసూయ; మధి సెప్పున్ వింటి; మయ్యజ్ఞముం
గొరవ్యోత్తముఁ దైన ధర్మసుతుఁడుం గావింపగాఁ గంటి; మే
మా రెండున్ సలగావు నీమఖముతో నత్పున్నతిన్ భూవరా!

88

ప్రతిపదార్థం: భూవరా!= రాజు, దుర్యోధనా!; మును= పూర్వకాలంలో; హరిశ్చంద్రుడు= హరిశ్చంద్రుడు; సార+ఉదార, విభూతిమైన్= దట్టమైన గొప్పదైన ఐశ్వర్యంచొప్పున; క్రియాపారీణండు+అయి= అనుష్టానంలో నేర్చు కలవాడై; రాజసూయము= రాజసూయం (అనేయాగం); ఒనర్మ్యున్= చేశడు; అది+చెప్పున్= దానినిగూర్చి పలుకగా; వింటిమి= విన్నాం; ఆ+యజ్ఞమున్= ఆ జన్మమున్నా; కౌరవ్య+ఉత్తముఁడు+ఇన= కౌరవవంశానికి చెందినవారిలో గొప్పవాడైన; ధర్మసుతుఁడున్= ధర్మసుతుఁడు కూడ; కావింపగాన్= చేయగా; కంటిమి= చూచాం; ఏము= మేము; ఆ రెండున్= ఆరెండును (హరిశ్చంద్రుడు చేసిన రాజసూయాగం ధర్మరాజు చేసిన రాజసూయం); నీమఖముతోన్= నీవు చేసిన జన్మంతో (షైష్మయాగంతో); అతి+ఉన్నతిన్= మిక్కిలి గొప్పతనంలో; సరి, కావు= సమానం కావు.

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధనమహారాజా! ఎప్పుడో పూర్వకాలంలో అష్టోశ్వర్యాలతో తులతూగే హరిశ్చంద్రుడు అనుష్టానవేదాంతిలయి రాజసూయయాగాన్ని షైభవోవేతంగా నిర్వహించాడని విని ఉన్నాం. ఈ మధ్య కౌరవకులీనుడైన ధర్మసుతుఁడు ఆ రాజసూయయాగాన్ని సల్పటం కనులార చూచి ఉన్నాం. కానీ, షైభవంలో ఆరెండు యజ్ఞాలున్నా నీవు చేసిన షైష్మయాగానికి సాటిరావు.

క. ఈ జన్మ మొనల్చియకా , దే జగదావర్తకీల్తి బీపితులై య
వ్యాజసురలోకసుఖముల , భ్రాజిల్లిల రఘు యయాతి భరతాది సృపులో.

89

ప్రతిపదార్థం: రఘు, యయాతి, భరత+అది, సృపుల్= రఘువు, యయాతి, భరతుడు మున్నగురాజులు; ఈ జన్మము= ఈ యాగం; ఒనర్మ్యు+అ+కాదే= చేయటంచేత మాత్రమే కదా; జగత్త+అవర్త కీర్తి, దీపితులు+ఇ= లోకంలో సుడితిరిగిన యశుచేత వెలుగొందినవారై; అవ్యాజ, సురలోక సుఖములన్= సహజమైన స్వర్గలోకసాభ్యాలతో; భ్రాజిల్లిలి= శోభిల్లారు.

తాత్పర్యం: పూర్వం ఈయజ్ఞం చేయటంవల్లనే కదా రఘువు, యయాతి, భరతుడు మున్గు రాజులు లోకాలచుట్టూ వ్యాపించిన గొప్పయశస్త్రమేత వెలుగొందారు. అందుచేతనే కదా వారికి శాశ్వత మైన స్వర్గలోకసాఖ్యాలు సరప్రాప్తించాయి.

తే. అని నుతింపంగ మతియను నంద కొండ , ఇయ్యుభిష్టిరు రాజసూయంబు చిదుర పాలు భోల బీమఖము వైభవసమృద్ధి , నని తలంచిల నిజహృదయంబులందు.

90

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; నుతింపంగన్= ప్రస్తుతించగా; మతియును= వెండియును; అందున్+లు= అందే (వారిలోనే); కొండటు= కొంతమంది; వైభవ, సమృద్ధిన్= సంపదయొక్క అతిశయంలో; ఈ మఖము= ఈ యజ్ఞం (దుర్యోధనుడు చేసిన వైష్ణవయాగం); ఆ+యుభిష్టిరు= ఆ ధర్మరాజుయొక్క; రాజసూయంబు= రాజసూయంయొక్క; చిదురపోలున్= సూక్ష్మందం అయిన భాగాన్ని; పోలదు= సరికాదు; అని= అంటూ; నిజహృదయంబులందున్= తమడండూలలో; తలంచిరి= భావించారు.

తాత్పర్యం: అని కొందరు ప్రస్తుతించారు. కానీ వారిలో మతికొందరుమాత్రం - ధర్మరాజు చేసిన రాజసూయయాగంతో పోలిస్తే ఐశ్వర్యతిశయంలో దుర్యోధనుడు చేసిన ఈ యజ్ఞం ఒక అణువుతో గూడ సరిపోలదు- అని తమ హృదయాలలో తలపోశారు.

వ. అనంతరంబ నిరంతరానందమందమందాయమానమానసుం డగుచు మానవేశ్వరుండు దమ్ములు దొరలు బంధుజనంబులుం బలవేష్టింపఁ బౌరజనదత్తాశీర్షాద జయజయశబ్ద శబ్దాయమాన బిగ్గొభాగుం డగుచుఁ బుణ్యాంగనా కరకవిత లలితాక్షతవిక్షేపంబులును, బటువంబిమాగధ సంకీర్తనంబులును గైకొనుచుఁ బురప్రవేశంబు సేసి, రాజమందిరగతుండై ధృతరాప్తునకు గాంధాలకిఁ గృహంద్రీణభిష్మలకుం బ్రంబిభి యుల్లంబు వికసిల్లఁ గసుకాసనాసీనుండయై; నష్టుడు కర్మం డతని కి ట్లనియే.

91

ప్రతిపదార్థం: అనంతరంబ+లు= తరువాతనే; మానవ+ఈశ్వరుండు= రాజు(దుర్యోధనుడు); నిరంతర+అనంద, మంద, మందాయ మాన మానసుండు+అగుచున్= ఎడతెగని సంతోషంచేత మెత్తమెత్తమైన మనస్సు కలవాడొతూ; తమ్ములు= అనజులు; దొరలు= సామంతులు, బంధు జనంబులున్= పలువురు చుట్టూలును; పరివేష్టింపన్= చుట్టూ చేరి కొలువ; పొరజనదత్త+ఆశీర్వాద, జయ, జయ, శబ్ద, శబ్దాయమాన, దిక్క+విభాగుండు+అగుచున్= పురంలో నివసించే పలువురు ప్రజలచేత ఇవ్వబడిన దీవనలు, జయజయ అనే నాదాలచేత నినదిస్తున్న దిక్కులయొక్క విభాగాలు కలవాడు ఔతూ; పుణ్య+అంగనా, కర, కలిత, లలిత+అక్షత, విక్షేపంబులును= ముత్తయిదువులయొక్క చేతులలోకూడిన మనోహరాలైన సేసల జల్లులను; పటు, వంది, మాగధ, సంకీర్తనంబులును= ప్రశస్తమైన వందులు మాగధులు గానంచేసే పాటలును; కైకొనుచున్= గ్రహిస్తూ; పురప్రవేశంబు+చేసి= నగరంలో చొచ్చి; రాజ, మందిర, గతుండు+లు= రాజు నివసించే భవనానికి వెళ్లినవాడై; ధృతరాప్తునకున్ (తండ్రికి); గాంధారికిన్= (తల్లికి); కృష, ద్రోణ, భీష్మలరున్= కృషుడికి, ద్రోణుడికి, భీష్మునకు; ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; ఉల్లంబు= మనస్సు; వికసిల్లన్= వికసించగా; కనక+అసన+ఆసీనుండు+అయ్యెన్= పసిడిగద్దియమై కూర్చొన్నాడు; అప్పదు= ఆసమయంలో; కర్మండు; అతనికిన్= దుర్యోధనుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: పిమ్మట సంతోషంచేత స్థిగమయిన చిత్రంతో దుర్యోధనుడు తమ్ములు దొరలు చుట్టాలు పలువురు తనచుట్టూ చేరి కొలువ, హస్తినాపురాన్ని రాచరివితో ప్రవేశించాడు. పొరుల జయజయనినాదాలతో దిక్కులు మారుప్రోగాయి. పుణ్యవనితలు తమ సుకుమారహస్తాలతో సేసలు చల్లారు. వందిమాగధులు ప్రశంసలు చదివి కీర్తించారు. దుర్యోధనుడు రాజుప్రాసాదాన్ని చేరి తలిదండ్రులైన గాంధారికి ధృతరాప్తుడికి నమస్కరించాడు. గురువులైన

కృపాచార్యులకు ట్రోణాచార్యులకు అభివాదం చేశాడు. పితామహుడైన భీమ్యుడికి వందన మాచరించాడు. ఆవిధంగా సంతోష తన్నయత్యంతో పసిడిగద్దియపై ఆసీనుడయిన దుర్యోధనుడితో కర్రుడు ఊవిధంగా పలికాడు.

ఉ. ‘భాగ్యము గాదె కౌరవస్తుపాల! భవత్తుఖి మిష్టుస్తుయూ
యోగ్యత నిర్వికల్పముగ నొండె సమాప్తి; నశేషధాత్రియున్
భోగ్యము నీకు; నింక రణభూమిఁ బృథాసుతులన్ జయించి స
మృగ్యమశాలివై భువనమాన్య! యొనర్పుము రాజసూయమున్.

ప్రతిపదార్థం: కౌరవస్తుపాల!= కురవంశానికి చెందినరాజు! దుర్యోధనా!; భాగ్యము+కాదే= ఎంతటి అదృష్టమో కదా; భవత్త+ మఖము= నీయొక్కయజ్ఞం; ఇష్ట+సత్త+క్రియా; యోగ్యతన్= ఇంపైన మంచిపనుల కలయికచేత; నిర్వికల్పముగన్= ఎట్టిఅవరోధాలు లేకుండా; సమాప్తిన్+బందెన్= ముగిసింది; నీకున్; అశేషధాత్రియున్= సమస్తభూమియును; భోగ్యము+అ= అనుభవించ దగిందే సుమా; ఇంకన్= ఇకమీద; భువనమాన్య!= లోకంచేత ఆరాధింపదగినవాడా, ఓదుర్యోధన మహారాజ! రణభూమిన్= యుద్ధరంగంలో; పృథివుతులన్= కుంతికొడుకులను (పాండవులను); జయించి= గెలిచి; సమ్యక్+యమశాలివి+హ= సముచిత పైన నియమము కలవాడవు అయి; రాజసూయమున్= రాజసూయం (అనేయజ్ఞాన్మి); ఒనర్పుము= చేయుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ దుర్యోధనమహారాజ! నీవు షైష్మవయాగాన్ని అనుకొన్నరీతిగా, శాస్త్రోక్తంగా ఎట్టి ప్రాయశ్శిత్తాలూ అక్కరలేకుండా జగజ్జేగీయమానంగా నిర్వహించావు. ఆహ! నీవు ఎంతటి అదృష్టవంతుడిని! ఇక యుద్ధరంగంలో పాండునందనులను జయించి భువనమాన్యుడై రాజసూయయాగాన్ని నియమంతో చేయుము.

విశేషం: 1. సమృగ్యమశాలి: సముచితమైన - ‘యమము’ కలవాడు. ‘యమం’ అష్టాంగాలలో ఒకటి. 1. యమం 2. నియమం 3. ప్రాణశాయమం 4. ప్రత్యాహోరం 5. ధ్యానం 6. ధారణ 7. మనసం 8. సమాధి. యమం దశవిధం : 1. సత్యం 2. దయ 3. క్షమ 4. ధృతి 5. మితాహారం 6. ఆర్జువం 7. బ్రహ్మచర్యం 8. అస్త్రయం 9. అహింస 10. శోచం.

క. **అది యెష్మేయి నగునో యని , మంత్రి వగవంగవలదు; మఘవతనుజ్ఞం
గదనంబునఁ జంపక యే , పదనభిధావన మొనర్పఁ బాధివముభ్యా!**

ప్రతిపదార్థం: పాట్రివముభ్యా!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడైనవాడా! ఓదుర్యోధనమహారాజా!; అది= పాండవులను యుద్ధంలో జయించటం; ఏ+మెయిన్= ఏరీతిగా; అగునో+అని= జరుగునో అని; మదిలోన్= మనస్సులో; వగవంగన్వలదు= విచారించవద్దు; మఘవతనుజ్ఞాన్= ఇంద్రుడికుమారుడిని- అర్జునుడిని; కదనంబునన్= యుద్ధంలో; చంపక= సంహారించకుండా; ఏన్= నేను; పద, నభ, ధావనమున్= కాళ్ళకు ఉన్నగోళ్ళయొక్క పుట్టిని, ఒనర్పున్= చేయును.

తాత్పర్యం: రాజరాజు నయిన ఓదుర్యోధనసార్యభోమా! యుద్ధంలో పాండవులను జయించటం ఏవిధంగా జరుగుతుందో అని నీవు నీమనస్సులో చింతించబోకుము. నేను రణరంగంలో దేవేంద్రుడికొడుకు అయిన అర్జునుని సంహారించగలను. అంతవరకు, నేను నాకాళ్ళగోళ్ళు కడుగుకొన నని శపథం చేస్తున్నాను.’

విశేషం: ‘గదనమున నే జయింపన్ - అనే పాతాంతరం కొన్ని ప్రతులలో కానపున్నది.

తే. **అనినఁ గర్భుఁ గౌగిటుఁ జీల్లి యన్నరేంద్రు , నందసుఁడు 'నీ సహాయత నాకుఁ గలుగు
బాండవుల నోర్చు టెంతటి పని మహాత్మ!' , యని సహాదరసహితుడై హర్ష మొండె.**

ప్రతిపదార్థం: అనిసన్= అని కర్ణుడు ప్రతిజ్ఞ చేయగా; ఆ+వర+ఇంద్ర, నందనుడు= ఆ రాజవుత్రుడు (దుర్యోధనుడు); కర్ణుడ్ని= కర్ణుడిని; కౌగిటన్+చేర్పి= ఆలింగనంచేసి; నీసహాయత= (ఓ కర్ణ) నీమొక్క సాయం; నాకున్= నాకు (దుర్యోధనుడికి); కలుగన్= ఉండగా; పాండవులన్= పాండునందనులను; ఓర్పుట= జయించటం; ఎంతటి పని?= ఎంత పని - మహా+ఆత్మ!= ఓ మహానుభావుడా, కర్ణ! అంటే మిక్కిలి సులువైన కార్యం సుమా; అని= అని చెప్పి; సహాదర, సహాతుడు+ఐ= సోదరులతో పాటుగా; హర్షమున్+బందెన్= సంతోషించాడు.

తాత్పర్యం: అని కర్ణుడు ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. అంతట దుర్యోధనుడు కర్ణుడిని ఆలింగనం చేసికొని ‘మహాత్ముడవైన ఓ కర్ణా! నాకు నీ సాయం ఉండగా పాండవులను జయించటం ఏమంత కష్టమైన కార్యం కాదు సుమా’ అని చెప్పి సోదరులతో పాటు సంతోషించాడు.

వ. అట ధర్మతనయుండు సూతతనయు ప్రతిజ్ఞ విని వాని బలశోర్యవిభవంబును నభేద్యకవచ ప్రభావంబును దలంచి విషణ్విషాధయుం డై రేయెల్లను గస్సు మూయుట లేక వగచుచుండె; నిట దుర్యోధనుండునుం గర్జసోబలప్రవర్తిత కార్యాఖాడ్సుం డై భీష్మదోణ్యపోదులకును మహానీయు లైన మహీసురులకు ననుభినంబును త్రియ సత్యారంబులు సలుపుచు ధనంబు దత్తభుక్తఫలంబుగా వగచి, నిరంతర త్యాగ భోగంబుల ననురాగంబు నొందుచుండె ననిను’ వైశంపాయనునకు జనమేజయుం డిట్లునియె. **95**

ప్రతిపదార్థం: అటన్= అచట (ధైతవనంలో); ధర్మతనయుండు= ధర్మసుతుడు; సూతతనయు ప్రతిజ్ఞ= సూతునికొడుకు (కర్ణుడి) యొక్క శపథం; విని= ఆలకించి; వాని= ఆతడియొక్క - కర్ణుడి యొక్క; బలశోర్యవిభవంబును= బలం పరాక్రమం అనే సంపదను; ఆచేద్య, కవచ, ప్రభావంబును= భేదించుటకు వీలుగాని తనుత్రాణియొక్క మహిమను; తలంచి= స్మరించి; విషణ్వి, హృదయుండు+ఐ= దుఃఖంతో నిండిన డెందం కలవాడై; రే+ఎల్లను= రాత్రి అంతయును; కన్ను= నేత్రం; మూయుట= నిమీలించటం; లేక= లేకుండగా; (నిదురమాని); వగచుచుండెన్= దుఃఖిస్తూ ఉన్నాడు; ఇటన్= ఇచట (హస్తినాపురంలో); దుర్యోధనుండునున్= సుయోధనుడును; కర్ణ, సౌబల, ప్రవర్తిత, కార్య, ఖడ్గుండు+ఐ= కర్ణుడిచేత శకునిచేత నడపబడిన కార్యం, ఖడ్గం కలవాడై (సంధివిగ్రహాలు కలవాడై); భీష్మ, ద్రోణ, కృప+అదులకును= భీష్ముడు కృపుడు క్రోణుడు మున్నగు వారలకును; మహానీయులు+ఐన= మహానుభావులు అయిన, మహీసురులకున్= బ్రాహ్మణులకు; అనుదినంబును= నిత్యమున్నా; ప్రియ, సత్యారంబులు= ఇష్టమైన సమ్మానాలు; సలుపుచున్= చేస్తూ; ధనంబు= డబ్బు; దత్తభుక్తఫలంబు+కాన్= ఇచ్చుట తినట ప్రయోజనలుగా గలది యని; వగచి= యోచించి; నిరంతర, త్యాగభోగంబులన్= ఎల్లప్పుడును ఇతరులకు ఇవ్వటం తాను అనుభవించటంలో; అనురాగంబున్= ప్రేముడిని; ఒందుచుండెన్= సంపాదిస్తూ ఉన్నాడు; అనిసన్= అని చెప్పగా; వైశంపాయనునకున్; జనమేజయుండు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అక్కడ - ధైతవనంలో ధర్మరాజు కర్ణుడి ప్రతిజ్ఞ విని భయపడ్డాడు. కర్ణుడి సహజకవచకుండలాలను అభేద్యకవచాన్ని, అతడి పరాక్రమాన్ని స్మరించి ధర్మరాజు నిదురించలేకపోయాడు. ఇక్కడ - హస్తినాపురంలో దుర్యోధనుడు కర్ణుడునుల మాటలు వింటూ, వారు చెప్పిన విధంగా రాజకార్యాలను సంధివిగ్రహాలను నెరపుతున్నాడు. అంతేకాక, దుర్యోధనుడు భీష్మదోణ్యపోదులయేడల, బ్రాహ్మణాత్మములయేడ భక్తి ప్రపత్తులు చూపుతున్నాడు. తనకు సంక్రమించిన పశ్చర్యాన్ని దొరికిన పండును అనుభవిస్తున్నట్లుగా భావించి, తాను భోగాలను అనుభవిస్తూ, సహచరులకు తనసంపద పంచిపెట్టుతూ, త్యాగం భోగం మేళవించి బ్రదుకుతూ, అందరి అనురాగాన్ని పాందుతున్నాడని గడచినకథ వైశంపాయనుడు జనమేజయ మహారాజుకు సర్వయాగ సందర్భంలో వివరించి చెప్పాడు. అంతట జనమేజయుడు ఈ విధంగా వైశంపాయనుడిని ప్రశ్నించాడు.

విశేషం: ‘కార్యభద్రములు’ - ఈపద గుంఫనం తిక్కనవనాడు మిక్కిలి ప్రచారంలో ఉన్నట్టిది. రాజసితిలోని - సామదానబేదదండోపాయాలలో కార్యం అంటే సామం. ఖద్దమంటే దండం. నన్నయయుగంనుండి తిక్కన యుగం వరకు మంత్రులు - దండనాథులుగా కూడా ఉన్నారు. ‘సంధివిగ్రహపాత్రుడు’ - అనే అధికారి ఆ యుగాలలో ప్రాముఖ్యం వహించినటుల సమకాలీన శాసనాలు తెలుపుతున్నవి. తిక్కనకు సమకాలీను డైన గణపతిదేవ చక్రవర్తి కార్యభద్రనిపుణుడు, ఖద్దతిక్కన - గంటం తిక్కన సోదరులు. కవితిక్కన, ఖద్దతిక్కన ఇరుపురును కార్యభద్ర నిపుణులే. ఎర్రన మహాకవికి అనుగుమిత్రుడయిన మల్లారెడ్డి ఖద్దప్రియుడుమాత్రమే కౌదు, కవితాప్రియుడుకూడ. ఈ సంప్రదాయం తెలుగునేలాషై చిరకాలం వర్ణిలింది. శ్రీకృష్ణదేవరాయల కాలంలో పరాక్షమ నందింది. శ్రీకృష్ణదేవరాయలు కవికాలికి గండపెండేరం (పీరుడికి తొడిగేది అందె; గండడు= పీరుడు) తొడిగాడు; శ్రీకృష్ణదేవరాయలు కార్యభద్రనిపుణులలో మేరుపూస. తాను ‘సాహాతీ సమరాంగణ సార్వభోముడను’ అని చాటుకొన్నాడు. కలం, కత్తి తెలుగు సంస్కృతిని చిరకాలం ‘పడుగు’ - ‘పేక’ పేనినవి.

క. ‘దుర్యోధను చెఱఁ దలిగి యి , వార్యపరాక్రములు పాండవప్రభులు మహా శ్వర్యచరితు లఘ్వమును , నార్యులు మతి యెళ్లివార లైల ముసీంద్రూ!’

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్రా!= బుములలో శ్రేష్ఠుడైన వాడా! ఓ వైశంపాయనమునీ!; దుర్యోధను చెఱన్= దుర్యోధనుడియొక్క బంధాన్ని; తలిగి= పోగాట్టి; అవార్యపరాక్రములు= వారించటానికి శక్యంగాని శార్యం కలవారు; మహా+ఆశ్వర్య, చరితులు= మిక్కిలి అచ్చేరువు కొలిపే నడవడి కలవారు; ఆర్యులు= పూజించదగినవారు; పాండవ ప్రభులు= రాజులు అయిన పాండవులు; ఆ+వనమునన్= ఆ అడవిలో; మతి= వెండియు; ఎల్లివారలు= ఎటువంటి వారు; ఐరి= అయినారు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ వైశంపాయన మహార్షి! పాండవులు ఎదురులేని పరాక్రమం కలవారు. వారు దుర్యోధనుడికి బంధమోక్షం చేసిన పిదప ఆ అడవిలో ఏవిధంగా ప్రవర్తించారు. వారు మానసియులు. వారిచరిత్ర ఆశ్వర్యకరమైనది. ఇంకను వారు ఏవిధంగా తమ జీవితాలను తీర్చిదిద్దుకొన్నారో వినవలెనని కుతూహలంగా ఉన్నది. దయచేసి వినిపించుము.

దైత్యతపనంబునందలి మృగసమూహము ధర్మజు స్వప్సంబునందు వచ్చి తమదుఃఖంబు సెప్పుట (సం. 3-244-2)

వ. అని యడిగిన నమ్మపోముని యమ్మహీపతి కి ట్లనియే.

తాత్పర్యం: అని అడుగగా ఆ గొప్పబుపే అయిన వైశంపాయనుడు రాజైన జనమేజయుడితో ఈవిధంగా అన్నాడు.

సీ. ‘దైత్యతపనంబున ధర్మజుం దొకనాడు , నిత్రింపగాఁ దద్ధనేచరంబు లగునట్టి మృగజాతు లన్నియుఁ గలలోన , వచ్చి కమ్ముల నత్తువాల దొరుగఁ ద మైతింగించి యాతనితోడ నిట్లను , ‘ధర్మాత్మ! మీరు నిత్యంబుఁ గడగి చంపంగఁ జంపంగ సమసి యల్పావశి , స్థము లయ్యే నిప్పు దస్తుత్సులంబు

తే. లేము జీజమాత్రమ దక్కి యిట్లు వనరు , చున్నవారముఁ మీ లంక నొండు గడకు నలిగి, మముఁ గావరే కరుణార్థబుట్టి’ , ననిన నట్లకా కని వాని కభయ మిచ్చి.

ప్రతిపదార్థం: ధర్మజండు; ద్వైతవనంబున్వు= ద్వైతమనే పేరు గల అడవిలో; ఒకనాడు; నిద్రింపగాన్= నిద్రసోగా; తద్+ వనేచరంబులు= ఆ అడవిలో తిరుగాడే జంతువులు; అగునట్టి= అయినట్టి; మృగజాతులు+అన్నియున్= జంతువిశేషాలు అన్నియును; కలలోన వచ్చి= స్వప్నంలో వచ్చి); కమ్ములన్= నేత్రాలలో; అశ్వవారి= కస్మిరు; తొరుగన్= జారగా; తమ్మున్+ఎంఱించి= తమను తెలియ చెప్పుకొని; ఆతనితోడన్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అన్నున్= ఈచిధంగా పలికాయి; ధర్మ+ఆత్మి= మీరు= మీరు (పాండవులు); నిత్యంబున్= ప్రతిదినం; కడగి= పూని; చంపంగన్+చంపంగన్= పలుమారులు చంపగా; సమసి= చచ్చి; అల్ప+అవశిష్టములు+అయ్యెన్= కొద్దిగా మాత్రమే మిగిలినట్టివి అయినపి; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; అస్తుత్త+ కులంబులు= మా జాతులు; ఏము= మేము; బీజమాత్రమ+తక్కి= విత్తనానికి మాత్రం మిగిలించి; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; వసరుచున్నవారము= వెతచెందుతున్నాం; మీరు= పాండవులైనమీరు; ఇంకన్= ఇకమీద; ఒండు+కడకున్= వేరొకచోటికి; అరిగి= వెడలి; మమున్= మమ్ము; కరుణా+ఆర్జు, బుద్ధిన్= దయతో తడిసిన చిత్తంతో; కావరే?= రక్షించరా?; అనిసన్= అని చెప్పగా; అట్లు+అ, కాక+అని= సరే ఆ విధంగానే జరుగుగాక అనిచెప్పి; వానికిన్= ఆ జంతువులకు; అభయము+ఇచ్చి= కాపాడటానికి మాట ఇచ్చి.

తాత్పర్యం: అని జనమేజయుడు ప్రశ్నించాడు. అంతట వైశంపాయనమహార్షి ఇట్లా జనమేజయుడికి బదులు పలికాడు. ద్వైతవనంలో ఒకనాడు ధర్మనందనుడు నిద్రిస్తూ ఉండగా ఆతడికి స్వప్నంలో ఆ అడవిలో నివసించే జంతుజాలాలు కన్నించి, ‘పుణ్యాత్మా! మీరు నిత్యం వేటాడి మమ్ములను చంపటంచేత మా సంఖ్య నానాటికి క్షీణించింది. ఇప్పుడు మా జాతులు బీజప్రాయంగా మాత్రమే మిగిలించ్చాయి. మీరు జాలిగుండె కలవారుకదా! మా వంశాలు అంతరించిపోవకముందే మీరు వేరొకచోటికి పోతే మేము బ్రదుకగలం’ అని విన్నవించాయి. ధర్మరాజు ఆ మృగసంతతిపై కరుణపూని వాటికి అభయమిచ్చాడు.

క. జనపతి మేల్కైని యంతయు , నముజుల కెట్టిగెంచి యిట్టు లను ‘స్వభముషై నెనిమిది నెల లుండితి మి , వ్యవమును; దగు నింక నొండువలనికిఁ బోవన్.

99

ప్రతిపదార్థం: జనపతి= రాజు (ధర్మరాజు); మేల్కైని= నిద్రమండి లేచి; అంతయున్= (తనస్వప్నవృత్తాంతాన్ని) అంతటిని; అనుజులకున్= తమ్ములకు; ఎట్టిగెంచి= తెలిపి; ఇట్లులు+అన్నున్= ఈ విధంగా పలికాడు; అబ్బముషైన్= సంవత్సరంపై; ఎనిమిది నెలలు= అష్టమాసాలు; ఈ+వనమునున్= ఈఅడవిలో; ఉండితిమి= (ఈ ద్వైతవనంలో) నివసించాం; ఇంకన్= ఇకమీద; ఒండువలనికిన్= వేరొక చోటికి; పోవన్= వెళ్లటం; తగున్= ఉంచితమౌతుంది.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు నిదురమేల్కైని తనతమ్ములతో ఈ విధంగా చెప్పాడు; ‘మనం ఈద్వైతవనానికి వచ్చి ఒకసంవత్సరంమీద ఎనిమిది నెలలు గడిచాయి. ఇంకొకచోటికి పోవటం ఉచితం.

వ. ఇప్పుడు కామ్యక వనంబు బహుమృగాకీర్ణంపై సరసఫలభరిత భూరుహాప్రకరంపై విమలకమలా కరాభూరమంపై యున్న యిది యని వించిమి గ్రహముఱ గావునం నందులకుం జని తృణబిందునాత్రమంబున వసియించుటలేస్తు’ యనినం దమ్ములు ‘దేవా! నీ వెట్లు నిశ్చయించితి మాకు నదియ యిష్టం’ బని వలికిలి; తదనంతరంబ.

100

ప్రతిపదార్థం: ఇప్పుడు= ఈసమయంలో; కామ్యకవనంబు= కామ్యకం అనే పేరు కల అడవి; బహు, మృగ+అకీర్ణంబు+ఇ= పెక్క జంతువులతో దట్టమైనదై; సరస, ఘల, భరిత, భూరుహా, ప్రకరంబు+ఇ= మంచి పండ్లతో నిండిన చెట్లసముదాయం

కలదై; విమల, కమల+ఆకర్ష+అభిరామంబు+బ= స్వచ్ఛమైన సరోవరాలచేత అందమైనదై; ఉన్న+అది= ఉన్నది; అని= అంటూ; వింటీమి= ఆలకించాం; కావున్= కాబట్టి; క్రమ్మాలన్= తిరిగి; అందులకున్= ఆ అడవికి; చని= వెడలి; తృణాబిందు+అశ్రమంబునన్= తృణాబిందుమహామునియొక్క ఆశ్రమంలో; వసియించుట= ఉండటం; లెస్సు= మంచిది; అనినన్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పగా; తమ్ములు= అనుజులు; దేవా!= ప్రభూ!; నీవు+ఎట్లు= నీవు ఏపిధంగా; నిశ్చయించితి(ఎ)= నిర్ణయించావో; మారున్; అది+అ= అదియే; ఇష్టంబు= ఇంపైనది; అని+పలికిరి= అని వచించారు; అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట.

తాత్పర్యం: ఈ సమయంలో కామ్యకవనం పెక్కు జంతువులకు నిలయమై ఉన్నది. ఆ వనంలో మంచిపండ్లతో నిండిన చెట్లు పెక్కు ఉన్నాయి. ఆ అడవిలో పలు సరోవరాలు ఉండటంచేత అది మనోహరంగా కన్నిస్తుందని విన్నాను. కావున మనం ఆ అడవికి వెళ్లి అందు కల తృణాబిందుమహార్థ ఆశ్రమంలో ఉండటం మంచిది అనిపిస్తున్నది' అని ధర్మరాజు పలికాడు. అంతట అతడి తమ్ములు; 'దేవా! నీ నిర్ణయమే మా నిర్ణయం' అని పలికారు. పిమ్మట.

**క. అనుజస్తులుఁ బాంచాలియు , నను చరవర్ధంబు బ్రాహ్మణావలియును దీఁఁ
జనుదేరగఁ సమ్మదమును , ఘనతేజుఁడు సనియే గామ్యకవనంబునకున్.**

101

ప్రతిపదార్థం: ఘనతేజుఁడు= గౌప్యవర్ధస్సు కలవాడు- ధర్మరాజు; కామ్యకవనంబునకున్= కామ్యకం అనే పేరుగల అడవికి; అనుజస్తులున్= తమ్ములున్నా; పాంచాలియున్= ద్రోపదియున్నా; అనుచర, వర్ధంబున్= పరివారమున్నా; బ్రాహ్మణా+ ఆవలియును= విప్రుల సముదాయమున్నా; తోన్+చనుదేరగన్= తోడుగా రాగా; సమ్మదమునన్= సంతోషంతో; చనియెన్= వెళ్లాడు.

తాత్పర్యం: గౌప్యవర్ధస్సు కల ధర్మరాజు తనతమ్ములు, ద్రోపది, నేవకుల సముదాయం బ్రాహ్మణులు పలుపురున్నా తోడుగా బయలుదేరగా కామ్యకవనానికి వెళ్లాడు.

క. ఇట్లులిగి యందుగ్గేతనివాసులై యవ్విరులు శాఖఫలమూలంబులంజేసి దేహయాత్రలు నడపుచు నొండియిల యలజడి సూచి యత్యంతదుఃఖపరపశ లగుచు, జూదంబునాఁడు దమపడినపాట్లు దలంచి కలంగుచుఁ గ్రీధశోకంబులు దమలోని నుపశమించుకొనుచు వర్తిల్లం, బదునొక్కండగు నేడు సనిన నందఱుం గాలంబు గడగాంచినవారలై వెడవెడ వికసిభ్రిన చిత్తంబులతో నుచితప్పత్తంబుల నుండునంత. 102

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పీరులు; ఇట్లు+అరిగి= ఈవిధంగా వెడలి; అందున్= ఆ కామ్యకవనంలో; కృతనివాసులు+బ= ఏర్పరచుకొన్న నివాసాలు కలవారై; శాక, ఫల, మూలంబులన్+చేసి= కాయగూరలు, పండ్లు, వేళ్ళచేత; దేహయాత్రలు= బ్రదుకులు; నడపుచున్= నెరపుతూ; ఒండు+బరుల+అలజడి= ఒకరి వెతలు ఇంకొకరు; చూచి= అరసి; అతి+అంత, దుఃఖ, పర, వశులు+అగుచున్= మిక్కుటమైన శోకానికి లోనయ్యేవారు ఔతూ; జూదంబునాఁడు= దూర్యతం ఆడినరోజున; తమపడినపాట్లు= తాము అనుభవించిన దురప్సలు; తలంచి= జ్ఞానకంచేసికొని; కలంగుచున్= కలతచెందుతూ; క్రోధ శోకంబులు= కోపాస్మి, దుఃఖాస్మి; తమలోన్+అ= తమయందే; ఉపశమించుకొనుచున్= అణచుకొంటూ; వర్తిల్లన్= నడచుకొంటూ ఉండగా; పదునొక్కండు+అగు+ఎఁడు= పదునొకండవ సంవత్సరం; చనినన్= గడవగా; అందరున్= అందరును (పాండపులుఎల్లరు); కాలంబు+కడ+కాంచినవారలు+బ= సమయంయొక్క తుదిని పాందినవారై; వెడవెడ= ఇంచుక ఇంచుక; వికసిల్లిన= విప్పారిన; చిత్తంబులతోన్= మనస్సులతో; ఉచిత, వృత్తంబులన్= తగిన నడవడికలలో; ఉండు+అంతన్= ఉంటూండగా;

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా పాండవులు కామ్యకవనానికి వెడలి అందులో నివాసాలను ఏర్పరచుకొన్నారు. ఆ వీరులు అక్కడ కాయగూరలు పండ్లు వేరులు మున్గువాటిని తింటూ శరీరపోషణకు చాలిన ఆహారం మాత్రమే స్వీకరిస్తాణ్ణన్నారు. ఒకరు అనుభవిస్తున్న వెతలను ఇంకొకరు గమనించి మిక్కిలి దృఖానికి లోనోతూ ణ్ణన్నారు. జూదం జరిగినవాడు తాము పడిన బాధలు స్కురించి కలతచెందుతూ పదకొండవ సంవత్సరం గడిపి, వనవాసకాలం చివరకు రావటంతో ఇంచుక ఇంచుక వికసించిన మనస్సులతో సమయోచితమైన నడవడికలు నెరపుతున్నారు.

శ. ప్రీతుండై చనుదెంచె నాశ్రీతజనాభీష్ట్రీయాశీలుఁ డు

శ్రీతామ్మాయుఁడు నిల్వధ్మాతదులత్కోశుండు యోగామృత
స్ఫుతస్ఫుంతుఁ దునంతసంతతసమావిర్యాతకార్యస్ఫుధా
రాతోయస్సపుష్టైకశీలుఁ డగు పారాశర్యుఁ డచ్చోటికిన్.

103

ప్రతిపదార్థం: ఆ+చోటికిన్= ఆఘ్�టలానికి (కామ్యకవనానికి); ప్రీతుందు+బ= సంత్ప్రీతి చెందినవాడై; ఆళిత, జన+అభీష్ట్ము క్రియా, శీలుఁడు= ఆశ్రయించినవారికి ఇష్టాలైన పనులను చేసే స్వభావం కలవాడు; ఉత్తోశ+గీత+అమ్మాయుఁడు= బాగా పలుకబడిన వేదాలు కలవాడు; నిర్యధాత, దురిత, కేశుండు= దూరంగా విసరివేయబడిన పాపాలవలనవగు దుఃఖాలు కలవాడు; యోగ+అమృత, స్పీత, స్వాంతుఁడు= యోగ మనే అమృతాన్ని సేవించటంచేత విస్తరించిన మనస్సు కలవాడు; అనంతసంతతసమ్మ+అవిర్యాత, కారుణ్యాధారా, తోయ, స్ఫుసన+ఎక, శీలుఁడు+అగు= అంతం లేసట్టిదిస్సీ, ఎల్లప్పుడూ ఉండేదిస్సీ, లెస్సగా పుట్టేదిస్సీ అయిన దయ అనెడి ప్రవాహ రూపమైన నీటిలో స్నానం చేయించే స్వభావం కలవాడు-సంతతదయామయుడు; అగు పారాశర్యుఁడు= పరాశరుడిపుత్రుడు అయిన వ్యాసుడు; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కామ్యకవనానికి పరాశరమహార్షిపుత్రుడైన వేదవ్యాసమహార్షి విచ్ఛేశాడు. శ్రీవేదవ్యాసమహార్షి పాండవులయేడ ప్రీతి కలవాడు, ఆళితుల కోరికలు ఈడేరేస్ స్వభావంకల మహానుభావుడు. వేదాల స్వరూపాన్ని నిర్ణయించి లెస్సగా గానం చేసినవాడు. పాపదుఃఖాలను దూరంగా విసరివేయగలిగిన మహాత్ముడు. యోగామృతాన్ని క్రోలటంచేత వికసించిన మనస్సు కల మహార్షి. నిర్వులకారుణ్య జలధారలచేత ఎదుటివారిని స్నానమాడించే మహానీయుడు.

విశేషం: వేదవ్యాసమహార్షి మహాభారత రచయిత. తెలుగులో మహాభారతాన్ని నిర్మించిన కవిత్రయం వారు వేదవ్యాసమహార్షిని ఉప్పాగిన డెండంతో అభివర్షించారు. వ్యాసుడియేడ కవిత్రయానికి గల భక్తిప్రవత్తులు వారు ప్రాసిన పద్మాలలో తోణికిసలాడుతుంటాయి. నన్నయభట్టు పారాశర్యుడిని అభివర్షించిన పద్యం. ‘నీలగిరీంద్రశృంగమున నిర్వుల మైన సువర్ణవల్లరీ జాలమువోని పింగళ విశాలజటాచయ మొస్సగా వచ శ్రీలలితుండు వచ్చి నిలిచెన్ హరిసీలవినీలవిగ్రహో! రాజరుచుల్ వెలుంగుగు బరాశరసానుడు తల్లిముంగటన్’. నన్నయభట్టు-వేరొకచోట వేదవ్యాసుడిని గూర్చి ప్రాసిన పద్యం-తిక్కను ఒజ్జబంతి అయింది. ‘విద్యుత్సంస్తవనియభవ్యకవితావేశుండు విజ్ఞాన సంపద్యోగుతుండు సంయమిప్రకరసంభావ్యానుభావుండు కప్పట్టుపాయనుఁ దర్థి లోకపాతనిష్టం బూని కావించే ధా ర్మాద్యోతస్ఫీతి భారతాభ్య మగు లేఖ్యం బైన యామ్మాయమున్-తిక్కన వేదవ్యాసుడినిగూర్చి ప్రాసిన పద్యం ఇది.

క. మునిపతి దోద్వులుఁ గని , జనపతి దమ్ములును దాను సంప్రీతి నెదు

ర్మాన్ని యర్మాన్ విశేషా , ర్మానులం బలితుష్టు జేసే సంబృతభక్తిన్.

104

ప్రతిపదార్థం: జనపతి= రాజు = (ధర్మరాజు); మునిపతిన్= బుములలో శేషుడు వ్యాసుడిని; దోద్వులన్= దూరధూరంలోనే; కని= చూచి; తాను= తానున్నా; తమ్ములును= అనుజాలును; సంప్రీతిన్= మిక్కలిసంతప్పితో; ఎదుర్మాన్ని= ఎదురేగి

స్వాగతంచెప్పి: అర్థ్య+ఆది, విశేష+అర్థపలన్= స్వాగతం చెప్పడానికి చేతికి అందించే నీరు ముస్కుగు ప్రత్యేకమైన పూజలతో; సంఖ్యతభక్తిన్= నిండిన పూజ్యభావంతో; (వ్యాసుడిని); పరితుష్టన్+చేసెన్= మిక్కిలి త్వప్రియమైనవాడినిగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు వేదవ్యాసమహార్షి దూరంలోనే చూచి, తానును తమ్ములును ఎదురేగి స్వాగతం చెప్పి ప్రీతితో ఆ మహార్షికి అర్థ్యపాద్యాల నిచ్చి, పూజించి సమ్మానించారు.

వ. కృష్ణాంశుప్రాయసుండును ననపరతపనవాసాయాస కృశదేహుల నభికదుఃఖాయమాన హృదయులం దన మనుమలం జూచి వగచి, ధర్మపుత్రును కి ట్లనియె. **105**

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణాంశుప్రాయసుండును= వేదవ్యాసుడును; అనపరత, వన, వాస+ఆయాస, కృశ, దేహులన్= ఎల్లప్పుడును అడవిలో నివసించటం అనే శ్రమచేత కృశించిన శరీరాలు కలవారిని; అధిక, దుఃఖాయమానహృదయులన్= మిక్కటంగా శోకిస్తున్న హృదయాలు కలవారిని; తనమనుమలన్= తన మనుమల్ని; చూచి; వగచి= దుఃఖించి; ధర్మపుత్రునకున్= ధర్మసందసుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈరీతిగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఎల్లప్పుడును అడవిలో నివసించటంచేత ఆ శ్రమమ తట్టుకొనలేక శుష్మించిన శరీరాలు కలవారలను మిక్కటమైన శోకించేత పీడించబడిన హృదయాలు కల తన మనుమలను పాండవులను చూచి, వేదవ్యాసమహార్షి మిక్కిలి పరితపించి ధర్మరాజుతో ఈవిధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: 1. వ్యాసుడు పరాశరమహార్షి కొడుకుకాన పారాశర్యుడు కృష్ణాంశుప్రాయసుడు. (పరాశరునకు, సత్యవతికి) దీపంలో జన్మించినవాడు కాబట్టి ఈయనను - ‘ధైప్రాయసుడు’ అనే నామధేయం సిద్ధించింది. నల్లనిదేహం కలవాడు కావున కృష్ణాంశుప్రాయసుడు. వేదాలను ప్రస్తరింపజేసినవాడు కావున వేదవ్యాసుడు.

ఉ. కాలవిపర్యయంబున సుఖంబున దుఃఖము వచ్చుచుండు; నె క్షాలము నేలకిన్ ద్రువము గాదు సుఖంబున దుఃఖమున్ మహీంపాల! బుధుండు దధ్వివిధభంగు లెతీంగి ప్రమోద భేదసం శేలుఁడు గాఁడు రెంటను బ్రసిద్ధపథంబున నప్రమత్తుడై. **106**

ప్రతిపదార్థం: మహీపాల!= ఓరాజా! ధర్మసందనా!; కాలవిపర్యయంబునన్= సమయం తారుమారు కావటంవలన; సుఖంబును= సౌఖ్యం; దుఃఖమున్= శోకం; వచ్చుచుండున్= కలుగుతుంటాయి; ఏ+కాలమున్= ఏసమయంలోనూ; ఏరికిన్= ఎవరికిని; సుఖంబును= సౌఖ్యం; దుఃఖమున్= ఆవేదన; ధ్రువంబు+గాదు= స్థిరమైనది కాదు; బుధుండు= తెలివికలవాడు; తద్ద+విధ, భంగులు+ఎతీంగి= దానియొక్క (కాలవిపర్యంయొక్క) పెక్కురీతులు తెలిసికొని; ప్రసిద్ధపథంబునన్= బాగా తెలిసిన మార్గంలో; అప్రమత్తుడు+ఐ= జాగ్రత్తకలవాడై. రెంటను= రెండింటిలోనూ (మోదభేదాలు రెండింటిలో); ప్రమోద, భేద, సంశీలుఁడు+ కాఁడు= సంతోషం గాని, ఆవేదన గాని పొందే స్వభావంకలవాడు కాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ ధర్మరాజా! కాలం తారుమారు కావటంవలన ఒకప్పుడు సౌఖ్యం మరియొక సమయంలో దుఃఖం దాపురిస్తూ ఉంటాయి. ఎవరికైనను సుఖదుఃఖాలు స్థిరంగా ఉండవు. తెలివికలవాడు కాలంతెచ్చిపెట్టే పెక్కురీతులను తెలిసికొని సంతోషం చెందడు, ఆవేదన పొందడు. సుఖదుఃఖాలయేడ జాగరూకుడై ఉండి పేరొందుతాడు.

క. విను నీవును నాపదలకు , మనమున నొక్కింత యోళ్ల మహానీయముగా
నొనలంపుము తపము; దపం , బునన కదా సకలసాఖ్యములు సిట్టించున్.

107

ప్రతిపదార్థం: విను= ఆలకింపుము; నీవును= ఓ ధర్మరాజు నీవు సయితం; ఆపదలకున్= ఇడుమలకు; మనమునన్= మనస్సులో; ఒక్క+ఇంత= కొంచెం; ఓర్చి= సహించి; మహానీయముగాన్= గొప్పగా; తపము= తపస్సు (తదేకదీష్టతో కష్టాలను సరకు చేయక చిత్తాన్ని ఏకాగ్రతకు నిలయంచేసి సలిపే సాధన); ఒనరింపుము= చేయుము; తపంబునన+ కదా=తపస్సుచేతనే కదా; సకల సాఖ్యములు= సమస్త సుఖాలు; సిద్ధించున్= లభిస్తాయి.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజ! నాహింపేశాన్ని సావధానంగా ఆలకించుము. మనస్సులో ఆపదలను లెక్కిసేయకుము. కొంచెం ఓర్చి పహించుము. అన్నిటికంటే తపస్సు గొప్పది. తపస్సువలననే సర్వసాఖ్యాలును లభిస్తాయి. కావున నీవు తపస్సు చేయుము.

క. క్షమయు నహింసయు సత్యము , సమతయు నింతియజయంబు శమముఁ బలిత్యా
గమును దపోలక్షణములు , గ్రమమున నిన్నియును సూర్యాగతికారణముల్.

108

ప్రతిపదార్థం: క్షమయున్= ఓర్చును; అహింసయున్= జీవకోటికి ఎట్టి హసిని చేయకుండటమున్నా; సత్యమున్= నిజం పలకటం; సమతయున్= సర్వభూతాలు సమానాలే అనే జ్ఞానానుభూతియున్నా; ఇంద్రియ జయంబున్= విషయములూలను జయించటమున్నా; శమమున్= అంతరింద్రియ నిగ్రహమున్నా; పరిత్యాగమును= స్వార్థమును ఉజ్జీగించి, దానంచేయటమున్నా; తపన్+లక్ష్మణములు= తపస్సును సూచించే చిహ్నాలు; క్రమమునన్= వరుసగా; ఇన్నియును= ఈలక్ష్మణాలు ఇన్నియును; ఔర్ధ్వాగతి= ఉత్తమపదానికి; కారణముల్= హేతువులు.

తాత్పర్యం: ఓర్చు, అహింస, సత్యం, సమత్వం, ఇంద్రియ నిగ్రహం, శమం, స్వార్థత్వాగంతో కూడిన దానం అనేవి తపస్సుయొక్క చిహ్నాలు.

కే. జిందుఁ జేసేన పుణ్యంబ యందుఁ గుడుచు , మీఁది జన్మంబునకు నది మేలుఁ జేయుఁ
గాన తనశక్తితోఁ గుడ దానధర్ము , చిరపరోపకారంబులు సేయవలయు'.

109

ప్రతిపదార్థం: ఇందున్= ఇచట (ఈలోకంలో); చేపిన= ఒనర్చిన; పుణ్యంబు+అ= సుకృతమే; అందున్= అక్కడ (పరలోకంలో); (జీవుడు- తపస్సు చేసినవాడు); కుడుమున్= అసుభవిస్తాడు; మీఁది జన్మంబునకున్= రాబోయే పుట్టుకు; అది= ఆ పుణ్యం; మేలున్+చేయున్= పుట్టం కలిగిస్తుంది; కాన= కాబట్టి; తనశక్తితోన్+కూడన్= యథాశక్తి, శక్తివంచన లేకుండగా; దాన, ధర్మ, చిర, పర+ఉపకారములు= దానం, ధర్మం, ఎల్లప్పుడు ఇతరులకు మేలు; చేయవలయున్= చేయాలి.

తాత్పర్యం: ఇహంలో చేసిన సుకృతం మాత్రమే జీవి పరంలో అనుభవిస్తాడు. ఆ పుణ్యమే రాబోయే జన్మంలోకూడ పుట్టం చేకూరుస్తుంది. కావున శక్తివంచనలేకుండా దానధర్మాలు చేయతగును. పరోపకారం చేయాలి.'

విశేషం: 1. దానం అనగా తనధనాన్నిగాని ద్రవ్యాలను గాని ప్రతిఫలాపేణ లేకుండా దీనులకు ఇష్టటం. 2. 'ధర్మము' అనే పదానికి సువిశాలమైన అర్థం ఉన్నది. అందులో స్వార్థత్వాగం మాత్రమే కాక, పరోపకారం మాత్రమే కాక విష్ణుశేయస్సు కూడ ఇమిడి ఉన్నది. లోకాన్ని మంచిష్టితిలో నెలకొల్పేది - ధర్మం. మనస్సుతిలోని ధర్మలక్ష్మణ నిర్వచనం సుప్రసిద్ధమైనది. "ధృతిః క్షమా దమోత్స్తేయం శాచ మిందియనిగ్రహః ధీ ర్విద్యా సత్య మక్రోధో దశకం ధర్మలక్ష్మణమ్".(6.92)

శ. అనినం బాండవాగ్రజుండు 'దానతపంబులలో దుష్టరం బెయ్యాలి? యొద్దాన నథికఫలం బగు?' నని యడిగిన వేదవ్యాసుం డి ట్లనియే.

110

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (వ్యాసమహార్మ) చెప్పగా; పాండవ+అగ్జిండు= పాండవులలో మొదట పుట్టినవాడు (ధర్మరాజు); దానతపంబులలోన్= దానం తపస్సు- ఈ రెండింటిలో; ఎయ్యది= ఏది; దుష్టరంబు= చేయటానికి కష్టమైనది; ఏ+దానన్= దేనివలన; అధిక, ఫలంబు+అగున్= ఎక్కువ ఫలితం లభిస్తుంది; అని+అడిగినన్= అని అడుగగా; వేదవ్యాసుడు= వ్యాసమహార్మ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా తెలిపాడు.

తాత్పర్యం: అని వ్యాసమహార్మ ప్రవచించాడు. అంతట ధర్మరాజు ప్రత్యుత్తరంగా ఒక ప్రశ్న వేళాడు. 'దానం గొప్పదే. తపస్సు గొప్పదే. అయితే దానంకంటే తపస్సు గొప్పదా? తపస్సుకంటే దానం గొప్పదా?' అని. ఆ ప్రశ్నలకు వేదవ్యాసమహార్మ ఈవిధంగా ప్రత్యుత్తరం ఇచ్చాడు.

సీ. 'దాన మూర్లుతఫలదం బర్ధసాధ్య మై , పరసుటు గరము దుష్టరము నబియః
నరులకు నథిప! ప్రాణంబులకంటేను , రూపింప నర్థంబు తీపు వినవె
యుగ్రంబు లైన యాయుధముల మొనలమై , నుఱుకుట యంభోధి దత్తిసి చనుట
కృషి పాశపాల్యసంక్లేశంబు నొందుట , యదవులఁ గొండల నిడుమ వడుట

అ. నవసి పాశసి యనుబినముఁ బరప్రేష్యులై , యునికిఁ దలఁప నర్థమునకు చూపే!
యట్టే దుఃఖులభ్య మైన యయుర్ధంబు , విడుచు టెప్పిధమునఁ గడిఁది గాదె?

111

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజు, ఓధర్మరాజు!; దానము= ఈవి; ఊర్లుత, ఫలదంబు= గొప్పఫలితాన్ని ఇస్తుంది; అర్థ, సాధ్యము+ఇ= ధనంచేత సాధించతగింది ఔతూ; పరసుటన్= ఒప్పుటచేత; కరమున్= మిక్కిలి; దుష్టరము= కష్టసాధ్యం; అది+అ= అదే ధనం మాత్రమే; నరులకున్= మనుజులకు; ప్రాణంబుల కంటేను= అసువుల కంటేకూడా; రూపింపన్= ఏర్పరచగా; అర్థంబు= ధనం; తీపు= మధురమైనదిఅని; వినవె= వినలేదా; ఉగ్రంబులు+ఇను= భయంకరాలు అయిన; అయుధముల మొనలమైన్= శస్త్రాలయొక్క కొనలమైకి; ఉలుకుట= దుముకుట; అంభోధి= అంభనే+ధిన్= సముద్రమును; తత్తిసి= దాటి; చనుట= వెళ్లటం; కృషి= వ్యవసాయం; పాశపాల్యసంక్లేశంబున్= పశువులను పెంచటంచేత పాందే శ్రమ; ఒందుట= పాండటం; అడవులన్= అరణ్యాలలో; కొండలన్= పర్వతాలలో; ఇడుమ+పడుట= కష్టపడుటం; నవసి= కృతించి; పావసి= లోపల కుమిలి; అనుదినమున్= ప్రతిరోజు (అన్నిరోజులూ); పరప్రేష్యులు+ఇ= ఇతరులచే పంపదగినవారై; ఉనికిన్= ఉండటమున్నా; తలఁపన్= ఆలోచించగా; అర్థమునకున్ చూపే= ధనం కొరకే కదా; అట్టి= ఆ విధమైన; దుఃఖ, లబ్ధము+ఇను= ఆవేదనచేత పాందబడినట్టి; ఆ+అర్థంబు= ఆ ధనం; విడుచుట= త్యాగం చేయటం; ఏ+విధమునన్= ఏతీరుగానైనా; కడిఁది+కాదె= గొప్పది కాదా (ధనాన్ని విడిచి చేసే దానం గొప్పదే నుమా).

తాత్పర్యం: 'ఓ ధర్మరాజు! దానం అంటే ధనాన్ని విడనాడటమే కదా! అందుచేత అది గొప్పఫలాన్ని చేకూర్చేది. ధనాన్ని త్యాగంచేయటం మిక్కిలి కష్టమైన పని. ఏలన, మనుజులకు ప్రాణాలమీది తీపికంటే ధనంపైగల తీపి అధికం. ఆయుధాల కొసలమై ఉరికి యుద్ధం చేయటం, సముద్రాన్ని దాటి దూరదేశాలకు పోవటం, వ్యవసాయం పశుపాలనం చేసి కష్టాలు అనుభవించటం. అడవులలో కొండలలో ఇడుమలు పాండటం, ఇతరులకు భృత్యులై చెమటోడ్చి శ్రమించటం కేవలం ధనంకొరకే కదా! ఆ విధంగా ఎన్నో కష్టాల నోర్చి సంపాదించటానికి మనుజులు పూనుకొనే ధనాన్ని త్యాగం చేయటం గొప్పవిషయమే అని అంగీకరించక తప్పదు.

శా. అన్నయాల్చిత షైన విత్తమునఁ జేయం బూను దానంబు మూర్ఖాన్నాయం బటి; దానజేసి ఫలపాకం బేమియున్ లేదు; యుక్తన్నాయాల్చిత మించుకంత యయినం గాలంబు దేశంబు నమ్మాన్వంబై తగఁ బాత్తయోగమున సామ్యంబై ఫలించుం దుబిన్.

112

ప్రతిపదార్థం: అన్యాయ+అర్జితము+బన= పాడి తప్పి సంపాదించిన; విత్తమునన్ = ధనంతో (న్యాయమార్గంలో కారుండ సంపాదించబడిన ధనం); చేయన్+పూను, దానంబు= చేయటానికి దొరకానిన; ఈవి; మూర్ఖన్యాయంబు= బుద్ధిలేని వారి పరిపాటి; అది; దానన్+చేసి= దానివలన; ఫలపాకంబు+ఏమియున్= ఫలితంయొక్క పూర్ణత్వం, ఏమియును; లేదు= ఉండదు; యుక్త, న్యాయ+అర్జితము= సరియైన పద్ధతిలో పాడిప్పక సంపాదించబడింది; ఇంచుక+అంత+అయినన్= కొంచెం మాత్రమే అయినప్పటికి; కాలంబు= సమయం; దేశంబు= సీమ; సత్త+మాన్యంబు+బ= మిక్కుటంగా గౌరవం చెందినదై; తగన్= సముచితంగా; పాత్రయోగమునన్= సరిఅయిన వాటితో కలియటంవలన; తుదిన్= చివరకు; సామ్యంబు+బ= మంచిదై; ఫలించున్= మంచిఫలితాన్ని ఇస్తుంది.

తాత్పర్యం: పాడితప్పి సంపాదించిన ధనాన్ని దానంచేయటం బుద్ధిహీనుల పరిపాటి. అట్టి దానంవలన పుణ్యఫలం సిద్ధించదు. సరియైనపద్ధతిలో పాడి తప్పక ఆర్జించిన ధనాన్ని కొంచెంగా షైన దానం చేయటంవలన గొప్ప సుకృతం సిద్ధిస్తుంది. దానం మంచిఫలితాల నివ్వటానికి చూడవలసినవి మూడు ముఖ్యాంశాలు. 1. దానం సకాలంలో ఇవ్వబడాలి. 2. దానం సరియైన ప్రదేశంలో ఇవ్వబడాలి. 3. దానం పాత్రుడికి, యోగ్యుడికి చెందాలి.

వ. తొల్లి ముద్దలుం దను మహిభ్రాజించు సన్మార్గిపాల్చితం షైన శ్రీహింద్రోణంబు సత్పుత్రంబున వినియోగించి కాదె పరమసిద్ధిం బొందే' ననిన విని ధర్మనందనుండు 'ముసీంద్రా! ముద్దలుండు శ్రీహింద్రోణం బెభ్ఱంగి సుపాల్చించే? నెట్టి పాత్రంబునఁ బ్రతిపాదించే?; వినవలతుం జెప్పవే!' యనిన నతం డిట్లునియే. 113

ప్రతిపదార్థం: తొల్లి= పూర్వకాలంలో; ముద్దలుండు+అను= ముద్దలుడు అనే పేరు గల; మహి, ద్విజాండు= గొప్ప బ్రాహ్మణుడు; సత్త+మార్గ+ఉప+అర్జితంబు+బన= మంచి పద్ధతిలో సంపాదించబడింది అయిన; శ్రీహింద్రోణంబు= వరిగింజలు పోసి నింపిన కలశం; సత్త+పాత్రంబునన్= యోగ్యుడైన మనుజడియందు; వినియోగించి+కాదె= ఉపయోగించటంచేతనేకదా; పరమసిద్ధిన్+పాందెన్= కైవల్యాన్ని పొందాడు; అనినన్= అని (వ్యాసుడు) చెప్పగా; విని= ఆలకించి; ధర్మనందనుండు= ధర్మసుతుడు, ధర్మరాజు; మని+ఇంద్రా!= మనులలో శ్రేష్ఠుడ నయినవాడా, ఒవ్వాసమహార్షి! ముద్దలుండు= ముద్దలుడు; శ్రీహింద్రోణంబు= వరిగింజలు నింపిన కలశాన్ని; ఏ+భంగన్= ఏరీతిగా; ఉపాల్చించెన్= సంపాదించాడో; ఎట్టి= ఎటువంటి; పాత్రంబునన్= యోగ్యుడైన వ్యక్తియందు; ప్రతిపాదించెన్= వినియోగించాడో; వినవలతున్= వినవలె నని ఉన్నది; చెప్పవే= వచించవా - వచించుము; అనినన్= అని చెప్పగా; అతండు= అతడు (వేదవ్యాసమహార్షి); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా సంపాదించి యోగ్యతగలవ్యక్తి అయిన ఎవరికి దానిని ఏవిధంగా దానంచేశాడు.

తాత్పర్యం: పూర్వకాలం ముద్దలుడు అనే బ్రాహ్మణోత్తముడు మంచిమార్గాన్ని అనుసరించి సంపాదించిన వరిగింజలు నింపిన కలశాన్ని యోగ్యుడైన వ్యక్తికి దానం చేయటంచేతనే కదా కైవల్యపదాన్ని పొందాడు' అని వ్యాసమహార్షి చెప్పాడు. అంతట ధర్మరాజు, 'ఓ వ్యాసమహామునీ! బ్రాహ్మణోత్తము దైన ముద్దలమహార్షి శ్రీహింద్రోణాన్ని (వరిగింజలు నింపిన కలశాన్ని) ఏ విధంగా సంపాదించి యోగ్యతగలవ్యక్తి అయిన ఎవరికి దానిని ఏవిధంగా దానంచేశాడు?

వినవలెనని ఉన్నది. దయచేసి నాకు ఆ వృత్తాంతం వివరించుము' అని అడిగాడు. వ్యాసమహార్షి ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

వ్యాసుడు ధర్మజువకు ప్రీపిట్రోణాభ్యాసంబు సెప్పుట (సం. 3-246-3)

K. 'అతిధిప్రియుడు విశిష్టు' ప్రతుడు విమత్సరుడు సత్యవచనుండు విని

ర్థిత విషయేంద్రియుడు సము' స్వత పుణ్యుడు ముద్దలుడు ఘనస్థిరబుధిన్.

114

ప్రతిపదార్థం: అతిధిప్రియుడు= అన్నపాశియాదిసాకర్యాలకొరకై వచ్చినవారియేడ ఇష్టం కలవాడు; విశిష్టు ప్రతుడు= గొప్పదీష్టతో కూడిన నియమాలు పాటించేవాడు; వి, మత్సరుడు= మాత్రమైందినం లేనివాడు- బీర్వలేనితనం లేనివాడు; సత్యవచనుండు= నిజం మాటాడేవాడు; వినిర్థిత, విషయ+ఇందియుడు= బాగా జయించబడిన ఇందియాలు ఇందియాలు కలవాడు; సము+ఉన్నత, పుణ్యుడు= మిక్కెలి గొప్ప సుకృతాన్ని ఆర్థించినవాడు; ముద్దలుడు= ముద్దలుడు అనే పేరు కల మని; ఘన, స్థిర, బుద్ధిన్= గొప్పది చలింపక నిలకడగా ఉండేది అయిన తెలివితో.

తాత్పర్యం: ముద్దలుడు మహాముఖువుడు. అన్నపాశాదిసాకర్యాలతో తనగ్యానికి వచ్చేవారిని ఆదరించేవాడు, అతిధులను అభ్యాగతులను గొప్పదీష్టతో ప్రీతితో సేవించేవాడు, నిత్యసత్యవచనుడు, వైరాగ్యం కలవాడు, ఇందియాలను జయించినవాడు, గొప్ప సుకృతాన్ని సంపాదించినవాడు, నిలకడ గల గొప్పతెలివితేటలతో (తరువాతి గద్యంతో అన్నయం).

V. పుత్రదారసహితంబుగాఁ గురుక్షేత్రంబున వసియించి యుంచవ్యత్పిపరాయణుండై పాష్యమిం దొడంగి పదునాలుగు దివసంబు తొక్కొక్కగింజయకా నేల తూమెడు వడ్డు సమకూర్చు పర్వదినంబునఁ భాకంబు సేయించి దేవపిత్రపూజనంబు లొనలించి యతిథుల కన్ధంబు వెట్టి మిగిలిన యస్మంబునఁ దానును బుత్త కళత్రంబులును దేహాయాత్ర నడపుచు నివ్విదుంబునఁ బక్షీపవాసత్రతంబున పర్తిల్చుచున్నయేడ నొక్క పర్వదినంబునందు.

115

ప్రతిపదార్థం: పుత్ర, దార, సహితంబుగాన్= కొడుకులతో భార్యతో కూడినవాడై; కురుక్షేత్రంబునన్= కురుక్షేత్రం అనేప్రదేశంలో; వసియించి= నివసించి; ఉంచ, వ్యుతి, పరాయణుండు+ఇ= పాలాలలో రాలిన గింజలను ఏటికొని బ్రదుకుటయే జీవనోపాధిగా కలవాడయి; పాష్యమిన్+దొడంగి= అమావాస్య, పొర్చుమి తదుపరి మొదటితిథి మొదలుకొని; పదునాలుగు దివసంబులు= పదునాల్గ రోజులు; ఒక్కుక్క= (ఒక్క+ఒక్క) ఒక్కటి ఒక్కటి; గింజ+ల+కాన్= విత్తునుగా; ఏరి= సేకరించి; తూమెడు= (తూము+ఎడు) నాలుగుకుంచాలతో సరిఅయిన ద్రోణం నిండునటువంటి; వడ్డు= వరిగింజలు; సమకూర్చు= సంపాదించి; పర్వదినంబునన్= పండుగ నాడు (పూర్విమ లేదా అమావాస్య తిథులలో); పాకంబు+చేయించి= పంటచేయించి; దేవ, పితృ, పూజనంబులు= దేవతలకు, పితరులకు ఆరాధనలు; ఒనరించి= చేసి; అతిధులకున్= అన్నపాశాదులకై వచ్చేవారికి; అన్నంబు+పెట్టి= అన్నం వడ్డించి; మిగిలిన+అన్నంబునన్= శేషించిన అన్నంతో; తానును= తానూ (ముద్దలుడున్నా); పుత్ర, కళత్రంబులును= పిల్లలు పెండ్లుచున్నా; దేహాయాత్ర= శరీరపు యాత్ర; నడపుమన్= ప్రవర్తింపజేస్తూ; ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; పడ్డ+ఉపవాసపత్రతంబునన్= పదునైదు రోజుల నిరాపోరదీష్టతో; వర్తిల్చుచున్న+ఎడన్= నడపుతున్నపుడు; ఒక్క= ఒక్క; పర్వదినంబునందున్= పండుగనాడు (అమావాస్య లేదా పూర్విమనాడు).

తాత్పర్యం: పుత్రులలో భార్యలో కలిసి కురుక్షేత్రంలో నివసించి ‘ఉంఘవృత్తి’ (పొలాలలో రాలిన ధాన్యాన్ని ఏరుకొనటం) జీవనోపాధిగా చేసికొని బ్రదుకుతూ, పదుషైదు రోజులు నిరాహారదీక్షతో గడుపుతున్నాడు. అనగా పాప్యమితిథినాడు మొదలిడి చతుర్ధశి వరకు వారు వడ్లగింజలను ఏరటం మొదలుపెట్టేవారు. ఆ ఉంఘవృత్తిలో ఒక్కొక్క వరిగింజచొప్పున ఏరి తూమెడు (అనగా నాలుగు మంచాల) ధాన్యం ప్రోగు చేసేవారు. ఆ పదునాలుగురోజులు ఉపవాసముండి పర్యదినంనాడు (అమావాస్యనాడు, పూర్వమినాడు) వంట చేయించేవారు. అట్లా వండిన అన్నంలో దేవతలకు, పితరులకు నివేదనం చేసి, అతిధులకు పెట్టి, మిగిలినదానిని ముద్దలుడూ, పిల్లలూ, పెండ్లమున్నా భుజించేవారు. ఈవిధంగా శరీరధారణకుమాత్రమే వారు ఆహారం స్వీకరిస్తూ పక్షోపవాసప్రతాన్ని నిర్వహిస్తున్న సమయంలో ఒక పర్యవినాన.

మ. మతి నత్యంత జుగుష్టితం బయిన యుత్సుత స్వరూపంబుతో
గతప్స్తుండును ముక్కకేశుడు బహుగ్రామ్యక్కిశీలుండు సై
హితపుణ్యండు మునీశ్వరుం డతిథి దైన్య యేతెంచె దుర్వాసుడెన్
యతి యమ్ముధ్వలపాలికిం బటుబుభుక్కాయత్తతం దూలుచున్.

116

ప్రతిపదార్థం: మతిన్= బుధ్మి; అత్యంతజాగుప్రేతంబు+అయిన= మిక్కటంగా రోతను పుట్టించేటటువంటి; ఉన్నతస్వరూపంబుతోన్= పిచ్చివాడి ఆకారంతో; గతప్స్తుండును= చినిగిపోయిన బట్టలు కలవాడును; ముక్కకేశుడున్= విరబోసికొన్న జాట్టు కలవాడున్నా; బహుగ్రామ్య+డతిథి, శీలుండున్+బ= పల్లెటూరి అనాగరకపు మాటల స్వభావం కలవాడున్నా అయి; హితపుణ్యండు= ప్రియ మైన సుకృతం పేర్చినవాడున్నా; ముని+ఈశ్వరుండు= బుములలో శ్రేష్ఠుడు అయినవాడు; దుర్వాసుడు+అన్+యతి= దుర్వాసుడనే బుపి; అతిథి+బ= ఆగంతరు డై; ఆ+ముద్దలు పాలికిన్= ఆ ముద్దలుడి సన్నిధికి; పటు, బుభుక్కా+అయత్తతన్= మిక్కటమైన ఆకలితో కూడినవాడై; తూలుచున్= ఇటునటు వాలుతూ; ఏతెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: దుర్వాసుడు ముద్దలుడిసన్నిధికి విచ్చేళాడు. అప్పుడు దుర్వాసుడి ఆకారం పిచ్చివాడివేషంవలె ఉన్నది. వస్త్రాలు చినిగిపోయినవి, జాట్టు విరబోసికొన్నాడు. అతడు పల్లెటూరికి చెందిన అనాగరికుడివలె నోటికి వచ్చినట్లు మాటలాడసాగాడు. అయినను అతడు పుణ్యమూర్తి అయిన మహార్షి. అతిథిగా ఆకలి అంటూ ఆర్థడై వచ్చాడు.

క. అతనిఁ గని యించుకంతయు , మతి నసుమానంబు లేక మానుగఁ బ్రత్య
ధ్వతుడై యర్థముఁ భాద్యము , నతిభక్తి నొన్నల్న మునికులాగ్రణి నెమ్మున్.

117

ప్రతిపదార్థం: ముని, కుల+అగ్రణి= బుముల సముదాయంలో శ్రేష్ఠుడైన ముద్దలుడు. నెమ్మున్= ప్రేతితో; అతనిన్= అతనిని (దుర్వాసుడనే మహార్షిని); కని= చూచి; మతిన్= బుధ్మియందు; ఇంచుక+అంతయున్= కొంచెంకూడ; అనుమానంబు+ లేక= సందేహంలేకుండా; మానుగన్= ఒప్పునట్లుగా; ప్రత్యుధ్వతుడు+బ= సగౌరవంగా ఎదురేగినవాడై; అర్థమున్= పూజాద్రవ్యమును; పాప్యమున్= కాళ్లు కడుగుకొనుటానికి ఇచ్చే నీరును; అతిభ్రుతిన్= మిక్కటమైన పూజ్యభావంతో; ఒనర్చి= చేసి;

తాత్పర్యం: ఆ దుర్వాసుమహార్షి చూచి, కొంచెమయినను సందేహించక సగౌరవంగా లేచి ఎదురేగితోడ్తెచ్చి ముద్దల మహార్షి అతడికి అర్థపాద్యాదులు సమర్పించి, మిక్కిలి పూజ్యభావంతో అతిథినత్తారం నిర్వహించాడు.

క. అన్నంబు వెట్టే నతడు త , దశ్మంబంతయును గుడిచి యాత్మ దనిసి, సే
పొన్నంబు మేన నిండగ , సన్నుతుఁ డలఁదికొని మగుడు జనియె నిజేభ్యన్.

118

ప్రతిపదార్థం: అన్నంబు+పెట్టేన్= అన్నం పెట్టాడు; అతడు= ఆ దుర్వాసుడు; తత్+అన్నంబు+అంతయును= ఆ అన్నం అంతటిని; కుడిచి= ఆరగించి; ఆత్మన్= మనస్సులో; తనిసి= తృప్తిచెంది; శేష+అన్నంబున్= మిగిలిన అన్నమును; మేనన్= శరీరమునందు; నిండఁగన్= నిండేటట్లుగా; సన్నుతుఁడు= మంచివారలచేత పాగడబడినవాడు; అలఁదికొని= పూసికొని; నిజ+ఇచ్చన్= తనఇష్ట ప్రకారం; మగుడన్+చనియెన్= తిరిగి వెళ్లిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ముద్దలమహాముని దుర్వాసుడికి భోజనం పెట్టాడు. దుర్వాసుడు ఆ అన్నాన్ని ఆరగించి మిగిలిన అన్నాన్ని తనశరీరం నిండా పూసికొని, తనఇష్టం వచ్చినచోటికి తిరిగి వెళ్లిపోయాడు.

విశేషం: ‘మగిడి చనియె’ - అనే పాతాంతరం కొన్ని ప్రతులలో ఉన్నది.

క. మునిపతి పర్వము పర్వం , బున మతియును నరుగుదెంచు: ముద్దలుఁడును దా
ననశనుఁడై యుండియు న , ము్మనివరుసకు నొసగు నన్నముం జ్ఞయ మెసఁగన్.

119

ప్రతిపదార్థం: మునిపతి= మునులకు భర్త, మునులలో శేష్ముడు, (దుర్వాసుడు); పర్వము పర్వంబునన్= పండుగ పండుగకు అనగా అమావాస్య, పూర్తిమ తిథులలో; మతియును= వెండియును; అరుగుదెంచున్= వస్తాడు; ముద్దలుడును= ముద్దలమహార్షియు; తాన్= తాను; అనశనుఁడు+ఖ, ఉండియున్= తిండి లేనివాడై ఉన్నప్పటికిని; ఆ+మునివరుసకున్= ఆ మునిశేష్ముడికి (దుర్వాసుడికి); అన్నమున్; ప్రియము+ఎసఁగన్= ప్రీతిపెంపారగా; ఒసగున్= ఇస్తాడు.

తాత్పర్యం: దుర్వాసుడు పర్వపర్వానికి-అమావాస్య, పూర్తిమతిథులు-వదలకుండ మరల మరల వస్తూనే ఉన్నాడు. ముద్దలమహార్షి తాను నిరాహారుఁడై ఉండికూడ దుర్వాసుడికి అతిథిమర్యాదలతో సగౌరవంగా సంప్రీతితో అన్నం పెట్టుతూనే ఉన్నాడు.

వ. జివ్ిధంబున నాటుపర్వంబులు గుడిచి దుర్వాసుండు వాని చిత్తంబున నొక్కకొఱంతయుం గానక
యధ్నితప్తమోదమగ్నమానసుండై వాని కిట్లనియె.

120

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈతీరున; ఆఱుపర్వంబులు= ఆరుపండుగలు; కుడిచి= ఆహారం ఆరగించి; దుర్వాసుండు; వాని చిత్తంబునన్= ముద్దలమహార్షి మనస్సున; ఒక్క= ఒక్క; కొఱంతయున్= లోపమును; కానక= చూడక; అద్భుత, ప్రమోద, మగ్ని, మానసుండు+ఖ= ఆశ్చర్యకరమైన సంతోషంతో మునిగిన చిత్తం కలవాడై; వానికిన్= ముద్దలుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆరుపర్వదినాలలో ఆహారాన్ని స్వీకరించి దుర్వాసుడు ముద్దలుడిని పరీక్షించాడు. కాని, ముద్దలుడి మనస్సులో లేశమైనా లోపం కన్నించలేదు. అందుచేత దుర్వాసుడు అచ్చేరువుతోకూడిన సంతోషంలో మునిగి ముద్దలుడితో ఇట్లా పలికాడు.

క. ‘నీయట్టి దానశీలుని , నీ యథీలమునందుఁ గాన నెన్నండును స
త్రావ్యయత్తమతివి సాధువి , ధేయుండవు నీవు పుణ్యతేజుఁడ వనఫూ!

121

ప్రతిపదార్థం: అనఫూ!= పాపరహితుడ వైన ఓ ముద్గలమహార్షి; నీ+అట్టి= నీవంటి; దానశిలునిన్= దానంచేసే స్వభావం కలవాడిని; ఈ+అభిలమునందున్= ఈ సమస్తంలో (ఈసమస్త భూమిలో); ఎస్సండును= ఎప్పుడును; కాన్న= చూడలేదు; సత్య+అయత్త; మతివి= సత్యగుణ నిబధ్యమైన బుద్ధి కలవాడవు; సాధువిధేయుండవు= సామ్యులు, సజ్జనులు అయినవారికి లోబడి ఉండేవాడవు; నీవు= నీవు; పుణ్యతేజాండవు= సుకృతంవలన ఏర్పడే వర్ఘస్సు కలవాడవు.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడవైన ఓ ముద్గలమహామునీ!; నీతో సరిపోలే దానశిలుడిని నేను ఈ పృథివిలో ఎన్నడూ చూడలేదు సుమా! నీవు సత్యగుణుడవు. సుకృతం చేయటంవలన ఏర్పడే గొప్పవర్ఘస్సు కలవాడవు నీవు.

చ. మనమున నేవగింప, కమమానము సేయక, యించుకంతయున్
గినియక, యోలమందక, యక్కత్తిమభక్తి నొసర్లు తీవు స
జ్ఞనసుత! యస్సుదానము; ప్రసాదము సత్యము దైర్యమున్ దమం
బును నపలగ్రహాత్మమును బొల్పుగ నీధనమయ్య నియోడన్.

122

ప్రతిపదార్థం: సత్త+జన+నుత!= మంచివారిచేత పాగడబడినవాడా! (ఓముద్గలమహార్షి); ఈవు= నీవు; మనమున్= చిత్తమున; ఏవగింపక= అసహ్యవడక; అవమానము+చేయక= అగోరవం చూపక; ఇంచుక+అంతయున్= కొంచెమైనను; కినియక= కోపించక; ఓలము+అందక= మరుగువడక; అక్కతిమ, భక్తిన్= కపటములేని భక్తితో; అస్సుదానము= అన్నాన్ని దానం చేయటం; ఒనర్చితి= చేశావు. ఈ+ఎడన్= ఈతరుణంలో; ప్రసాదము= ప్రసస్తత; అనుగ్రహంతో కూడిన చిత్త నిర్వలట్టం; సత్యము= నిజం; దైర్యమున్= ప్రతికూలస్థితిలో కూడ చలించని నిబ్బరం; దమంబును= ఇంద్రియసిగ్రహం; అపరిగ్రహాత్మమును= ఒరులపొత్తును గైకొసకుండటం; పొల్పుగన్= అందంగా; నీధనము= నీసంపద; అయ్యెన్= అయినాయి.

తాత్పర్యం: మంచివారలచేత ప్రశంసించబడే ఓ ముద్గలమహార్షి! నీవు మహానుభావుడవు. అస్సుదానం చేయటంలో నీకు గల నిష్ట సాటిలేనిది. నీమనస్సు పరమపవిత్రమైనది. అస్సుదానం చేసేటప్పుడు ఇంచుక కూడ నీమనస్సులో ఏవగింపు కానరాలేదు; కోపతాపాలు కన్పించలేదు; మరుగు లేదు. నీవు అతిధులను అవమానించుండా, అతిధిపూజను స్వచ్ఛమైన భక్తితో నిర్వర్తించావు. ప్రసస్తత, సత్యం, దైర్యం, బహిరింద్రియ నిగ్రహం, ఇతరుల సౌత్రమై ఈపణాగ్రుతం కోరికలోకపోవటం అనేవి నీకు సంపదలు.

చ. చపులకుఁ బ్రేముడించు ననిశంబును నాలుక, దాళ్చిపెంపు ధ
ర్యుపును శమంబుఁ గైక్కాను సముద్ధతి నాకలి; వీని రెంటనుం
దవులవు జీవితస్థితివిధాయక మన్మము నీవు జీవితే
చ్చ విడిచి; తిప్పు దేమని ప్రశంస యెనర్చు నినుం దపశినిథి!

123

ప్రతిపదార్థం: తపోనిధీ!= తపస్సుకు నెలవు అయినవాడా, ఓ ముద్గలమహార్షి; నాలుక= జిహ్వ; అనిశంబును= ఎల్లప్పుడును; చవులకున్= రుచులకు; ప్రేముడించున్= ప్రేయపడుతుంది; ఆకలి= ఆహారంకారకైన వేగిరపాటు, తాల్చి, పెంపున్= ఓర్చుయొక్క అతిశయాన్ని; ధర్మవును= ధర్మాన్ని, శమంబున్= శాంతినీ; సముద్ధతిన్= మిక్కుటమైన పోటరింపుతో; త్రైక్కుమన్= చెరచును; వీని రెంటనున్= ఈశండింటియుందును (నాలుకను+ఆకలిని); తపులవు= ఆసక్తిచూపవు; అస్సుము= ఆహారము జీవిత, స్థితివిధాయకము= బ్రదుకుతెన్నును నిర్ణయించేది; నీవు= నీవు; జీవిత+ఇచ్చున్= బ్రదుకునందలి కోరికను; విడిచితి(వి)= వదలిపెట్టావు; ఇప్పుడు= ఈస్థితిలో; నిమున్= నిన్ను; ఏమి+అని= ఏధంగా; ప్రశంస+ఒనర్చున్= పాగడగలను? (ఎంతపాగడినా తక్కువే అని భావం).

తాత్పర్యం: తపస్సుకు నిలయమైనవాడా! ఓముద్గలమహార్షి! నాలుక ఎల్లప్పుడు రుచులను అనుభవించటానికి ఉపాధిశాస్త్రములు ఉండుతాయి. ఓర్పును ధర్మాన్ని ఇందియనిగ్రహాన్ని ఆకలి నాశనం చేయగలదు. ఔన్న రెండింటియందు నీవు ఆసక్తుడవుకావు. నీవు బ్రహుకుతెన్నును తీర్పిదిద్దే అన్నాన్ని, బ్రహుకవలెన్నే కోరికను కూడ విడనాడితివి. నిన్ను ఎంతని పాగడగలను? నీగొప్పతనం మాటలలో వర్ణించలేనట్టిదిసుమా!

విశేషం: వ్యమ్తుల జీవితాలపై ప్రపంచచరిత్రపై 1. నాలుక 2. ఆకలి వేసే ప్రభావం సుప్రసిద్ధం. వ్యాసుమహార్షి ఆకలి తట్టుకొనలేక కాశిని శపించాడు. విశ్వామిత్రుడు శునకమాంసం దొంగిలించాడు. నాలుక ప్రేరేపించే రుచులు మరగి - పాశ్చాత్యులు సుగంధద్రవ్యాల వ్యాపారంలిమిత్తం ప్రాచ్యప్రపంచచరిత్రనే మార్చారు. ప్రపంచచరిత్రలో ఆకలి అనేకవిష్టవాలను రేకెత్తించింది. మహాభారతం ఈ సత్యాన్ని ఏనాడో గుర్తించింది.

క. మనమున నింపియముల వ , ర్తునమును సరిగా నొనర్చు ధర్మంబు దపం
బని చెప్పుదు; రట్టి తపం , బనమూ! నీయంద కలిగే నభినవభంగిన్.

124

ప్రతిపదార్థం: అనమా!= పాపరహితుడా, ఓముద్గలమునీ!; మనమునన్= చిత్తమునందు; ఇందియముల వర్తనమును= ఇందియాలయొక్క నడవడికను; సరిగాన్= సముచితంగా; ఒనర్చు= చేయు; ధర్మంబు= ధర్మము; తపంబు= తపస్సు; అని చెప్పుదురు= అని వచిస్తారు; అట్టి, తపంబు= అటువంటి తపస్సు (పైన చెప్పబడిన నిర్వచనానికి అనుమతించిన తపస్సు); అభినవ, భంగిన్= కొంగొత్త తీరుతెన్నులలో; నీ+అందున్+అ= నీలో మాత్రమే; కలిగన్= ఏర్పడింది.

తాత్పర్యం: చిత్తాన్ని ఇందియాల నడవడిని సరిగా ఉండేటట్లు చేసే ధర్మమే తపస్సు అని పెద్దల నిర్వచనం. ఓముద్గలమునీ! ఆ నిర్వచనానికి అనుమతించిన తపస్సు నీయందు మాత్రమే కొంగొత్తగా వ్యక్తమైనది.

విశేషం: 1. ఆంధ్రమహాభారతంలో ఆర్థవంతాలైన కందపద్మాలు - అల్మాడ్జరముల అనల్మార్ఘరచనకు ఉదాహరణాప్రాయాలైనవి కొన్ని ఉన్నాయి. ఈపద్మం అట్టి విశిష్ట రచన. ఇందులో తపస్సు అనే పదానికి చక్కని చిక్కని నిర్వచనం ఉన్నది. తపస్సు అంటే శరీరాన్ని తపింపచేసికొనటం కాదుగదా! ‘ధర్మంబు’ - ఇందు ‘ముఖ్యలడ్జణము’ అనే అర్థంలో ప్రయోగించబడింది. 2. ఈపద్మంలో - ‘అభినవభంగిన్’ అనే ప్రయోగం అమృతిలించ తగింది. పెద్దలు తపస్సుకు ఇచ్చిన నిర్వచనం కొంగొత్త తీరుతెన్నులలో” - ఇతఃపూర్వం మరి ఎచట కన్నించనట్టి విధంగా ముద్గలమహార్షిలో గోచరించింది. 3. ఈవాక్యాలు చెప్పింది అంతర్ముఖుడైన దుర్మాసుడు తనలోను ఇతర బుమలలోను లేని మనోధర్మాన్ని దుర్మాసుడు ముద్గలుడిలో దర్శించి తన్నయుడయ్యాడు. ఉన్నీలనం కల్పించింది. దుర్మాసుడు వైసర్గికంగా శీఘ్రకోపనుడే అయినప్పటికి, క్రాంతిదర్శి అయిన తపస్సీ కాబట్టి ముద్గలుడిలోని విశిష్ట తపశ్చక్తిని గుర్తించి ప్రశంసించగలిగాడు.

ఉ. ప్రీతుడ నైతి నీవలనఁ; బేట్లిన పుష్టయంబు లెట్ల నీ
చేతివ యయ్య; నీ దగు ప్రుసిద్ధతపోవిభవంబు నిర్జర
శ్రాతము లిప్పి సాటే; భ్రాహ్మించున కీపును మేనితోడ వి
భ్రాతిగ దేవయానమున గ్రకును నేగెడు సంయమీశ్వరా!

125

ప్రతిపదార్థం: సంయమి+శ్రాత్వరా!= సంయమం కలిగిన మునులలో శేషుడా - ఓముద్గలమహార్షి; నీవలనన్= నీయందు; ప్రీతుడన్+భతిన్= సంతృప్తి పాందినవాడను అయినాను; పేర్చిన= మప్పలుగా కూర్చిన; పుణ్య, ఫలంబులు+ఎల్లన్= సుకృతాల

యొక్క ఫలితాలు అన్నియు; నీచేతివి+ల+లయ్యేన్= సీహాప్తంలోనివే అయినవి- అనగా నీయందే ఉన్నవి; నీది+లగు= నీయుక్క; ప్రస్తుత, తప్పనే+విభవంబు= పేరుప్రతిష్టలు కాంచిన తపస్సు అనే సంపద; నిర్జరప్రాతములు= దేవతల సముద్రాయాలు; ఇష్టు= ఇష్టుడు; చాటన్= ప్రచారంచేశాయి; ఈశ్వను= నీశ్వను; మేనితోడన్= శరీరంతోనే; త్రిదివంబునకున్= స్వర్గలోకానికి; దేవయానమునన్= దేవతలు తిరిగే విమానంలో; విఖ్యాతిగన్= యశస్సుపొందుతూ; గ్రంథున్= శిఘ్రంగా; ఏగెదు= వెళ్లగలవు.

తాత్పర్యం: ఇందియనిగ్రహాన్ని సాధించిన బుమలలో శ్రేష్ఠుడ వైన ఓ ముద్దలమహామునీ! నీవలన నేను మిక్కిలి సంతృప్తి చెందాను. ఇతఃపూర్వం ఏర్పడిన పుణ్యాలు అన్ని నీకు కరతలామలకాలే. అన్ని సిద్ధులును నీకు లభించినవే. దేవతలు నీ తపోవైభవాన్ని కీర్తిస్తున్నారు. గొప్పకీర్తితో స్వర్గలోకానికి నీవు ఈశరీరంతోనే దేవవిమానంలో వెళ్లగలవు'

వ. అని పలికి దుర్వాసుం డలగే; దదినంతరంబ హంససారస యుక్తంబును గింకిశీమాలికా మనోహరంబును గామగమనంబును నయిన విమానంబు గొనుచు దేవదూత ముద్దలుకడకుం జనుదెంచి యి ట్లనియే. **126**

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని వచించి; దుర్వాసుండు; అరిగెన్= వెళ్లాడు; తత్త+అనంతరంబు+ల= అటు పిమ్మట; హంస, సారస, యుక్తంబును= అంచలతో బెగ్గరుపద్మలతో కూడుకొన్నదియున్నా; కింకిణి, మాలికా, మనోహరంబును= చిరుగంటల వరుసలచేత అందంగా ఉండి మనస్సుకు ఆహోదం కలిగించేదియున్నా; కామగమనంబును= కోరినచోటికి పోగలిగినట్టిదియున్నా; అయిన= అయినట్టి; విమానంబున్= విమానాన్ని; కొనుచున్= తీసికొనివస్తూ; దేవదూత= దేవతల రాయబారి; ముద్దలుకడకున్= ముద్దలుడి దగ్గరికి; చనుదెంచి= వచ్చి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి దుర్వాసుడు వెళ్లిపోయాడు. పిదప, దేవదూత ముద్దలుడివద్దకు విమానం తెచ్చాడు. ఆ విమానంలో హంసలు బెగ్గరుపద్మలు ఉన్నాయి. చిరుగంటల వరుసలచేత ఆవిమానం కనుల కింపుగా గోచరించింది. ఆ విమానం కోరినచోటికి పోగలిగినమహిమ కలది.

క. ‘అనఘు! భవత్సుకృతంబును, ననిమిషులోకాభిగమ మవాప్తం బయ్యం;

జనుదెమ్ము విమానము చ, యున నెక్కము చిత్తమును బ్రహ్మం బెసంగెన్’ **127**

ప్రతిపదార్థం: అనఘు!= పాపరహితుడా! ఓముద్దలమహామునీ!; భవత్త+సుకృతంబునన్= నీపుణ్యంవలన; అనిమిష, లోక+అభిగమము= స్వర్గలోకాన్ని పొందటం; అవాప్తంబు+లయ్యేన్= ప్రాప్తించింది అయింది; చిత్తమునన్= మనస్సునందు; ప్రహర్షంబు= మిక్కరుషైన ఆనందం; ఎసంగెన్= విలసిల్గా; చనుదెమ్ము= రమ్ము; విమానము= విమానమును; చయ్యనన్= శిఘ్రంగా; ఎక్కుము= అధివసించుము.

తాత్పర్యం: మహానుభావుడ వయిన ఓ ముద్దలమునీ! నీవు చేసిన పుణ్యకర్మవలన స్వర్గలోకం సిద్ధించింది. దయచేసి రమ్ము; ఆకాశాన పయనించగల విమానం ఇదిగో. దీనిని శిఘ్రంగా ఎక్కుము; మనస్సులో ఆనందాన్ని నింపుకొనుము.

విశేషం: ఆకాశయానంచేయగల విమానాలను గూర్చి పలుతావుల భారతంలో కలదు. ఇక్కడ వర్ణించబడిన విమానానికి సారథి సంకల్పమే గమ్యానికి చేర్చగలదు. ‘కామగమనం’ కల విమానం ఇది.

వ. అనిన దేవదూతం జూచి ముద్దలుండు ‘మహాత్మా! బివిజలోకం బెట్టిబి? వినవలతు; నందుల గుణదీషంబు లెత్తింగింపవలయు; సత్పురుషులతోడి మైత్రి సాంప్రదాయినం బని చెప్పుదురు గావున మైత్రిం బురస్కలించి ని స్వదిగెదు’ ననిన నతం డమ్మునీంపున కి ట్లనియే. **128**

ప్రతిపదార్థం: అనిసన్= అని చెప్పగా; ముద్దలుండు; దేవదూత్= దేవతల రాయబారిని; చూచి మహో+తాగ్మా!= గొప్ప ఆత్మకలవాడా!, ఓ దేవదూత!; దివిజలోకంబు= స్వర్గలోకం; ఎట్టిది= ఎటువంటిది; విన్ వలతున్= వినాలని కోరుతున్నాను; అందులగుణదోషంబులు= ఆ స్వర్గలోకంలోని మంచిలక్ష్మణాలూ లోపాలూ; ఎఱింగింపవలయున్= తెలుప వలెను; సతీ+పురుషులతోడిమైత్రి= మంచివారితోడి స్నేహం; సాప్తపదీనంబు+అని= ఏడుఅడుగులకు (లేదా ఏడుమాటలకు) సంబంధించింది అని (పెద్దలు); చెప్పుదురు= వచిస్తారు; కాపున్= కాబట్టి; మైత్రిన్= స్నేహాన్ని; పురస్కరించి= ముందుపెట్టుకొని; నిన్నన్+అడిగెడన్; అనిసన్; అతండు= ఆ దేవదూత ఆ+ముని+ఇంద్రునకున్= ఆ బుపిత్రేష్టుడికి (ముద్దలుడికి); ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: దేవదూతతో ముద్దలమహోముని ఇట్లు చెప్పాడు: ‘మహోత్మా! స్వర్గలోకం ఎటువంటిది? దానినిగురించి వినాలని కోరుకొంటున్నాను. అందలి మంచిచెడులనుగురించి దయచేసి నాకు వివరించండి. మంచివారలతో మైత్రి ‘సాప్తపదీనం’ అని పెద్దలు చెప్పుతారుకదా! మన ఉభయులకు స్నేహం ఏర్పడింది కాబట్టి చనువు పెంచుకొని నిన్న ఈ విధంగా ప్రశ్నిస్తున్నాను, అనగా, దేవదూత ముద్దలుడికి ఈవిధంగా బదులు పలికాడు.

విశేషం: స్నేహం సాప్తపదీనం అని సాతన సంప్రదాయం. పదం అంటే రెండు అర్థాలు ఉన్నాయి. ఒకటి మాట, ఇంకొకటి అడుగు. ఏడు అడుగులు కలిసి నడిచినా ఏడుమాటలు కలిసి మాట్లాడినా సభ్యం ఏర్పడుతుందని అర్థం. ఇక్కడ దేవదూతా ముద్దలుడూ ఏడువదాలు కలిసి సంభాషించారు. కాబట్టి సభ్యం ఏర్పడినట్టే.

ముద్దలునకు దేవదూత పుణ్యలోకంబుతెఱంగు సెప్పుట (సం. 3-247-2)

క. ‘ఈ లోకమునకు మీఁడై, చాలఁగ వెలుగొందుచుండు స్వర్గోకము నా నాలంకారయుతము ది, వ్యాలోకము దేవయాన మది మునినాథా!

129

ప్రతిపదార్థం: మునినాథా!= మునులకు ప్రభువైనవాడా! (ఓముద్దలమహోమునీ!); ఈలోకమునకున్= ఈ లోకానికి; మీఁదు+ఫి= పైన ఉండేదయి; చాలఁగ్= మిమ్చుటంగా; స్వర్లోకము= (స్వర్గ+లోకము)= స్వర్గలోకం; వెలుగొందుచున్+ఉండున్= ప్రకాశిస్తుంటుంది; నానా+లలంకార, యుతము= అనేక రకాలుగా అందాన్ని ఇనుపుడింపచేసే భూషణాలతో కూడింది; అది= ఆ స్వర్గలోకం; దివ్య+అలోకము= దేవతామహిమగల చూపు కలది; దేవయానము= దేవతలు నడయాడేది;

తాత్పర్యం: మునులలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓ ముద్దలా! స్వర్గలోకం భూలోకానికి పైన ఉంటుంది. నిత్యం ప్రకాశిస్తూ ఉంటుంది. అందులో ఎన్నో అందమైన భూషణాలు ఉంటాయి. దివ్యుల యొక్క దృష్టి గలిగి ఉంటుంది. దేవతలు నడయాడే స్థలం అది స్వర్గలోకం.

చ. అమలతపోనివాసులు మహాధ్వరశీలురు సత్యసంధు లు
త్తములు జితేంబియుల్ సములు దాసపరుల్ రణశూరు లందు హ
ర్షమున వసింతు; రచ్ఛరలు సాధ్యులు దేవముసుల్ మరుధ్వసు
ప్రముఖులు వేఱువేఱ తగుపట్టుల నుండుదు రంద యిమ్ములన్.

130

ప్రతిపదార్థం: అమల, తపస్+నివాసులు= స్వచ్ఛ మైన తపస్సులో నిపసించేవారు; మహో+అధ్యర, శీలురు= గొప్పయజ్ఞులను చేసే స్వభావం కలవారు; సత్యసంధులు= సత్యాన్ని పాటించటానికి శపథం చేసినవారు; ఉత్తములు= మంచివారు; జిత+

ఇంద్రియుల్= జయించిన ఇంద్రియాలు కలవారు; సములు= సమబుద్ధిని ఆర్జించినవారు; దాసపరుల్= దానాన్ని ప్రతంగా పాటించేవారు; రణహరులు= యుద్ధంలో పరాక్రమం ప్రదర్శించేవారు; అందున్= ఆ స్వగంలో; హర్షమున్ను= సంతోషంతో; వసింతురు= నివసిస్తారు; అచ్చరలు= అప్సరసలు; సాధ్యలు= విశిష్టులైన దేవతలు; దేవమునుల్= దేవర్షులు; మరుత్+వసు, ప్రముఖులు= మరుత్తులు వసువులు మున్నగువారు; వేఱువేఱ= ప్రత్యేకంగా; తగు= సముచితమైన; పట్టులన్= స్థలాలలో; ఇమ్ములన్= సంప్రేషితో; ఉందురు= నివసిస్తారు.

తాత్పర్యం: స్వచ్ఛమైన తపస్సులో సిద్ధిపొందిన మహర్షులు, గొప్పయజ్ఞాలను చేసినవారు, సత్యాన్ని పాటించటానికి ప్రతిజ్ఞచేసి కృతకృత్యులైనవారు, దాసధర్మాలు చేసినవారు, యుద్ధాలలో గొప్పపరాక్రమం ప్రదర్శించినవారు స్వగలోకంలో సంతోషాన్ని అనుభవిస్తూ నివసిస్తారు. అందులో అప్సరసలు, సాధ్యలు, దేవర్షులు, మరుత్తులు, వసువులు ప్రీతితో ఆయాస్థలాలలో నివసిస్తూ ఉంటారు.

విశేషం: సాధ్యలు= దేవతలలో ఒకగణానికి చెందినవారు. మనువు, హనుమంతుడు, విష్ణువు, ధర్మదు మున్నగువారు. వసువులు= దేవతలలో ఒక గణానికి చెందినవారు. అష్టవసువులు. 1. ఆపుడు 2. ధ్రువుడు 3. సోముడు 4. ఆధర్ముడు 5. అనిలుడు 6. ప్రతుల్యముడు 7. అనలుడు 8. ప్రభాసుడు. మరుత్తులు= వాయుదేవతలు. వేదవాజ్యయంలో వీరు మిక్కటమైన ప్రభావం గల దేవతలుగా వర్ణించబడ్డారు.

v. మతీయు ముప్పదిమూడు వేల యోజనంబుల విస్తృతంబైన మేరుళిభంబునందు నందనప్రముఖంబు లైన దేవోద్యానంబులు పుణ్యపరులకుం గ్రీడాస్థానంబులైన విలసిల్లు; నయ్యుడల నాకలియు నీరువట్టును శీతోష్ణభయంబులను జరారోగివిక్షతులను బుట్ట; వెయ్యుడలం జూచిన నతిమనోహరంబై సకలేంతియ తర్వాం బై యుండు; నిట్టి పుణ్యలోకంబునకు నర్సులైన పుణ్యపురుషులు విధినియోగ పక్కంబు లయిన మానుషశరీరంబులు విడిచి తేజోమయంబు లగు బిష్యదేహంబులు ధరియించి వివిధాంబరాభరణ భూభితులను నమ్మానకుసుమమాలికా మనోహరులునై కనకవిమానంబులందు దేవదూతలచేతం గొనిపోవంబడి యందు శోకబ్రహ్మమతమాయాసవిరహితు లై వివిధసుఖంబు లసుభవించుచుండుదురు.

131

ప్రతిపదార్థం: మతీయున్; ముప్పదిమూడువేలయోజనంబుల= ముప్పదిమూడువేలామడల; విస్తృతంబు+అయిన= వైశాల్యంగల; మేరుళిభంబునందున్= మేరువు అనెడి పర్వతంయొక్క కొనభాగంలో; నందన ప్రముఖంబులు+ఇన్= నందనం మున్నగునవి అయిన; దేవ+ఉద్యానంబులు= వేలుపులయొక్క తోటలు; పుణ్యపరులకున్= సుకృతాన్ని ఆర్జించినవారికి; గ్రీడాస్థానంబులు+ఇ= ఆటలకు అనువైన చోటులై; విలసిల్లున్= శోభిల్లుతాయి; ఆ+ఎడలన్= ఆ చోటులలో; ఆకలియున్= ఆహారం తినవలనే కోరికయున్నా; నీరువట్టును= ద్విగ్ంకయున్నా; శీత+ఉష్ణ భయంబులను= చలివలన వేడి వలన కలిగే వెరపులున్నా; జరా, రోగ, విక్షతులను= ముసలితనానికి, జబ్బులకు సంబంధించిన దురవస్థలున్నా; పుట్టవు= కలుగవు; ఏ+ఎడలన్= ఏచోట్లలో; చూచినవ్= దర్శించినా; అతిమనోహరంబు+ఇ= మిక్కిలి సాగసుగా ఉండి మనస్సును ఆష్టోదం కలిగించేడై; సకల+ఇంద్రియ, తర్వాంబు+ఇ+ఉండున్= అన్ని ఇంద్రియాలకు సంతుష్టి చేకూర్చేయై ఉంటుంది; ఇట్టి= ఇటువంటి; పుణ్యలోకంబునకున్= సుకృతంచేత సిద్ధించే లోకానికి; అర్పలు+ఇన్= యోగ్యులు అయిన; పుణ్యపురుషులు= సుకృతం ఆర్జించినవారు; విధినియోగపక్కంబులు+అయిన= అద్భుతంతోకూడి పండించువంటి; మానుష శరీరంబులు= మనుజ జన్మకు సంబంధించిన దేహాలు; విడిచి= వదలిపెట్టి; తేజోస్+మయంబులు+అగు= వర్షస్సుతో కూడిన; దివ్యదేహంబులు= దివ్య శరీరాలు; ధరియించి=

వహించి; వివిధ+అంబర+ఆభరణ, భూషితులును= పెక్క రకాలైనవస్త్రాలచేత, భూషణాలచేత అలంకరించబడిన వారై; అమ్లాన, కుసుమ, మాలికా, మనస్+హరులును= వాడనటువంటి పూలదండలచేత అందమైన వారుమ్మా; బి= ఔతూ; కనక, విమానంబులందున్= బంగారంతో చేయబడిన విమానాలో; దేవదూతలచేతన్= దేవతల ప్రతినిధులచేత; కొనిపోవంబడి= తీసికొనివెళ్లబడి; అందున్= ఆ స్వర్గంలో; శోక, భ్రమ, శ్రమ+ఆయాస, విరహితులు+బి= దుఃఖం, మోహం, కష్టమైనపని చేయటంవలన కలిగే అలసట లేనివారై; వివిధ సుఖంబులు= పెక్క విధాలైన భోగాలు; అనుభవించుచున్+ఉండుదురు= పొందుతూ ఉంటారు.

తాత్పర్యం: స్వగ్రలోకంలో ముప్పుదిమూడువేల ఆమడల వైశాల్యంగల మేరుపర్వత శిఖరం ఉన్నది. అక్కడ వేలుపుల పెంపుడుతోట నందనోద్యమం ఉన్నది. దాహం లేదు. చలివలన వేడివలన కలిగే పీడలు ఉండవు. ముసలితనం లేదు. వ్యాధులు లేవు. ఎటుచూచినా, మనోహరాలైన దృశ్యాలే. అది సకలేంద్రియాలకు సంపూర్ణసంతృప్తి ఘటించే లోకం. అట్టి స్వగ్రలోకానికి పోవటానికి అర్పుతైన పుణ్యాత్మకులు ఆయుస్సు తీరినపిదప రాలిపడిపోయే మనజదేహాలను విడనాడి, తేజోముయశరీరాలను ధరించగలరు. వారు కోరిన వస్త్రాలు, అలంకారాలు, ఆభరణాలు, వాడిపోని పూలదండలు, మనోహరాలైన పసిడివిమానాలు సమకూర్చబడి దేవదూతలచేత స్వర్గానికి కొనిపోబడతారు. ఆ స్వగ్రలోకంలో ఉన్నప్పుడు వారికి ఇక ఎట్టి దుఃఖాలు ఉండవు. కష్టపడి పనిచేయడంవలన కలిగే అలసట ఉండదు. వారు నిరంతర సౌఖ్యాలు అనుభవిస్తూ ఆనందంలో ఓలలాడుతారు.

ఆ. అనఘు! యింద్రులోకమునకంటే మీద ని , శ్వేత మగుచు బ్రహ్మలోక మమరు:

సది యనస్యాదీప్రసదన మై తన దైన , వెలుగునను జగంబు వెలుగు జేయు.

132

ప్రతిపదార్థం: అనఘు!= పాపం లేనివాడా! ఓముధ్లలమహామునీ!; ఇంద్రులోకమునకంటేన్= స్వగ్రలోకంకంటే కూడా; మీదన్= మైన; నిశ్చేకము+అగుచున్= దుఃఖం లేనిది ఔతూ; బ్రహ్ములోకము= బ్రహ్మాయొక్క భువనం (సత్యులోకం); అమరున్= ఉంటుంది; అది= ఆ బ్రహ్ములోకం; అనస్య, దీప్త, సదనము+బి= సాటిలేకుండ వెలిగే నివాసం అఱు; తనది+బన= తనయొక్క; వెలుగునను= దీప్తిచేతనే; జగంబున్= లోకాన్ని; వెలుగున్+చేయున్= ప్రకాశించేటట్లు చేస్తుంది.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మకుడ వైన ఓ ముధ్లల మహామునీ! స్వగ్రలోకంపైన ఇంకొక గొప్పులోకం - బ్రహ్ములోకం ఉన్నది. అది దుఃఖరూప మైనది. స్వయంప్రకాశమానమై సాటిలేకుండ వెలుగొందేది. ఆ బ్రహ్ములోక ప్రదీపిచేతనే జగత్తు ప్రకాశిస్తుంది.

చ. మనువులు ధాతలున్ మునులు మాసుగ నుండుదు; రందు లోభముం గిసుకయుఁ గిల్లిషంబు నపకీర్తియు దుఃఖము జత్సువైక్కతం బును జనియింపఁ; వీభువనముల్ దెగునప్పుడు నాశముంద ద విషువుతపదంబు; దానియేడ వేడుక సేయుడు లింద్రముఖ్యులున్.

133

ప్రతిపదార్థం: మనువులు= మనువులు అనే దేవతలు; ధాతలున్= బ్రహ్మాలు; మునులున్= బుములు; మాసుగ్న్= ఒప్పిదంగా; అందున్= ఆ బ్రహ్ములోకంలో; ఉండుదురు= ఉంటారు; లోభమున్= పిసినిగొట్టుతనం; కిసుకయున్= కోపం; కిల్చిషంబు= పాపం; అపకీర్తి= చెడుపేరు; దుఃఖము= ఆవేదన; జన్మ; వైక్కతంబును= పుట్టుకమార్పు; జనియింపు= పుట్టపు, కలుగపు; ఈ భువనముల్= ఈ లోకాలు; తెగునప్పుడు= నశించేటప్పుడు, (ప్రథయకాలంలో); ఆ+వినుతపదంబు=

ఆప్రశంసనీయమైన లోకం; నాశము+బందదు= నశించదు; దాని+ఎడన్= ఆ బ్రహ్మలోకంపట్ల; ఇంద్రముఖ్యులున్= ఇంద్రుడు మొదలైనవారు; వేడుక+చేయుదురు= కోరుకొంటారు.

తాత్పర్యం: మనువులు, బ్రహ్మలు, బుధులు బ్రహ్మలోకంలో ఉంటారు. అక్కడ లోభం, కోపం, పాపం, దుర్యశం, ఆవేదన, పునర్జన్మలు ఉండవు. లోకాలన్నీ ప్రథయకాలంలో నాశనమౌతాయి కానీ సత్యలోకం శాశ్వతంగా ఉంటుంది. ఆ పదం అందుకోదాన్నికి ఇంద్రుడు మున్సుగువారు సయితం కోరుకొంటారు.

విశేషం: 1. ప్రాచీన భారతీయుల కాలమాసం విశిష్టమైనది. 4,320,000 సంవత్సరాలు ఒక మహాయుగం. అట్టిని 1000 మహాయుగాలు బ్రహ్మదేవుడికి ఒక పగలు. బ్రహ్మదేవుడికి ఒక పగలు, ఒకరాత్రి అట్టిని కలిస్తే ఒక దినం. 14 మనువులు బ్రహ్మదేవుడి ఒక దినంలో పరిపాలనకు మస్వంతరం అని పేరు. మస్వంతరంలో 337, 142,657 1/2 మాసవదినాలు ఉంటాయి. మనువులు పదునలుగురు. 1. స్వాయంభువుడు 2. స్వార్థచిష్టుడు 3. ఉత్తముడు 4. తామసుడు 5. రైవతుడు 6. చాష్టుముడు 7. వైవస్వతుడు 8. సూర్యసావర్ణి 9. దక్షసావర్ణి 10. బ్రహ్మసావర్ణి 11. ధర్మసావర్ణి 12. రుద్రసావర్ణి 13. రౌచ్యుడు 14. భోచ్యుడు.

వ. స్వగ్రంభునం గల గుణంబు లెత్తింగించితిఁ దచీయదోషంబులు సెప్పెద వినుము.

134

తాత్పర్యం: స్వగ్రలోకంలో ఉండే గుణాలు చెప్పాను. ఇక దానిలోని దోషాలను చెప్పుతాను వినుము.

తే. జిందుఁ జేసినపుణ్యంబు లెల్ల నందుఁ, గుడుచుఁ గాని మర్యున కందుఁ గడగి పుణ్య మాచరింపంగ గాదు; పుణ్యాపొన, మగుడు భూమిక త్రోతురు మగుడ నతని.

135

ప్రతిపదార్థం: ఇందున్= ఈ (భూ) లోకంలో; చేసిన= ఒనర్చిన; పుణ్యంబులు+ఎల్లన్= సుకృతాలు అన్నియును; అందున్= స్వగ్రలోకంలో; చుడుచున్= అనుభవిస్తాడు; కాని= కాని; మర్యునకున్= మనజుడికి; అందున్= స్వగ్రలోకంలో; కడగి= పూని; పుణ్యము= సుకృతం; ఆచరింపంగన్= చేయటానికి; కాదు= వీలులేదు; పుణ్యా+అవసానము+అగుడున్= సుకృతం క్షీణించినపిదప; భూమికిన్+అ= భూలోకానికి; మగుడన్= తిరిగి; అతనిన్= ఆ మనజని; త్రోతురు= క్రిందికి పడవేస్తారు.

తాత్పర్యం: ఈ భూలోకంలో చేసినట్టి పుణ్యాఫలాలను ఆ స్వగ్రలోకంలో మనుజుడు అనుభవించగలడు. కాని, స్వగ్రలోకంలో మనుజుడు ఎట్టి పుణ్యాన్ని ఆర్పించటానికి వీలు లేదు. మనుజుడు చేసిన పుణ్యం అనుభవించిన పిమ్మట అతడు స్వగ్రలోకంలో ఉండటానికి వీలులేదు. అతడిని తిరిగి భూలోకంలోనికి త్రోసివేస్తారు.

క. కడు మరగిన సాఖ్యంబులు, విడుచుటఁ జిత్తంబు దుఃఖివివశముగ మహిం

బడుఁ జావె; పుణ్యలోకం, బెడచిన మనుజండు దేజ మేఱి యబలుఁ దై.

136

ప్రతిపదార్థం: పుణ్యలోకంబు+ఎల్లిన= స్వగ్రలోకం విడునాడిన; మనుజండు= మనమ్ముడు; తేజము+ఏది= వర్ణస్సు తరిగిపోయి; అబలుఁడు+ఖి= శక్తికోలుపోయినవాడై; కడున్= మిక్కటంగా; మరగిన, సాఖ్యంబులు= అనుభవించటానికి అలవాటుపడిన భోగాలు; విడుచుటన్= వదలిపెట్టటవలన; చిత్తంబు= మనస్సు; దుఃఖి, వివశముగన్= ఆవేదనకు మిక్కటంగా లోనై; మహిన్= భూమిమీద; పడున్+చూవె= పడతాడుసుమా.

తాత్పర్యం: స్వగ్రంమండి తేజమును కోల్పోయి పుణ్యాహీనుడై భూమిపై తిరిగి పడిన మనుజుడు మనస్సులో ఆవేదన పాందుతాడు. ఏలన భోగాలు అనుభవించటానికి అలవాటుపడినవాడు వాటిని విడునాడటం అంటే ఆవేదన పాందటమే కదా.

విశేషం: పుణ్యం తరిగిపోయిన పిమ్మట మనుజడి ఆత్మ స్వర్గలోకంమండి భూలోకం చేరి పునర్జన్మ మెత్తుతుంది. ఈవిషయం భగవద్గీతలో చెప్పబడింది. “తే పుణ్య మాసార్ధ సురేంద్రలోకం , అశ్వంతి దివ్య స్నేహి దేవభోగాన్ , తే తం భుక్ష్య స్వర్గలోకం విశాలం , క్షీణే పుణ్య మర్యాలోకం విశంతి”.

క. తన తక్కువయునికియు ను , న్యుని యున్నతశీలతయుఁ గనుంగొని చిత్తం బున నెలయుచునికి గలుగును , జనసుత! సురలోకవాస జనులకు నెల్లన్.

137

ప్రతిపదార్థం: జన, నుత!= ప్రజలచేత ప్రశంసించబడినవాడా! ఓముద్దలమహామునీ!; తన, తమ్మువ+ఉనికియును= తాను తమ్మువ స్థితిలో ఉండటమున్నా; అమ్యుని+ఉన్నత శీలతయున్= ఇతరుడియొక్క ఎక్కువస్థితిని; కనుంగొని= అరసి; చిత్తంబునవ్= మనుస్సులో; ఎరియుచున్+ఉనికి= పరితపిస్తూ ఉండటం; సుర, లోక, వాస, జనులకున్= స్వర్గలోకంలో నినసించే ప్రజలకు; ఎల్లన్= అందరకును; కలుగును= ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: స్వర్గలోకంలో నినసించే జనులు సయితం తమమనస్సులలో పరితాపం చెందుతారు. తాను హీనస్థితిలో ఉండటం. ఇంకొకడు పోచ్చుస్తాయిలో ఉండటం అరసినపుడు వారికి మనస్తాపం కలుగుతుంది.

వ. బ్రహ్మలోకంబునం దక్కుదక్కిన పుణ్యలోకంబులం దెల్ల నిచియ మేరయై చెల్లు; మఱియుఁ బుణ్యలోకపరిభ్రమండ మర్యాలోకంబున సుఖాలీలుం డయ పుట్టు; నీలోకంబు గర్జభూమియు నాలోకంబు ఫలభూమియు నని యెఱుంగుము; నీవలని యాదరంబునంజేసి యంతయుం జెప్పితి; నీ వింకఁ దడయ నేల? చనుదే' మ్మునిన ముద్దలుండు గొండిక విచారించి దేవదూతం జూచి యిట్లనియె.

138

ప్రతిపదార్థం: బ్రహ్మలోకంబున్+తక్కున్= బ్రహ్మలోకంలో తప్ప; తక్కిన= మిగిలిన; పుణ్యలోకంబులందున్+ఎల్లన్= సుకృతంపలన పాండగల భువనాలయందు అన్నిచోటులలో; ఇది+అ= ఇది మాత్రమే; ఈవిధమైన మనస్తాపం చెందబమే; మేర+ప= అవధి అయి; చెల్లున్= ప్రవర్తిల్లుతుంది; మఱియున్= ఇంకను; పుణ్యలోక, పరిభ్రమండు+అ= పుణ్యాన్ని ఆర్జించటంచేత పాందిన భువనాలమండి త్రోయబడినవాడే; మర్యాలోకంబునవ్= చావునకు లోసయ్య మనుజాలు ఉండే భూలోకంలో; సుఖాలీలుండు+అయి= భోగాలను అనుభవించేవాడై; పుట్టున్= జన్మిస్తాడు; ఈలోకంబు= ఈ(భూ) లోకం; కర్మ భూమియున్= కర్మలు చేసే సీమ (కర్మచేసి పుణ్య పాపాలను ఆర్జించేచోటు); ఆ లోకంబు= ఆస్వర్గసీమ; ఫలభూమియున్= భూలోకంలో చేసిన కర్మకు అనుమతైన ఫలితాన్ని అమఫవించే సీమ; అని+ఎఱుంగుము= అని తెలిసికొనుము; నీవలని+అదరంబునన్+చేసి= నీయందు నాకు కల అభిమానం చౌప్పున; ఇంతయున్= ఇంతమేర (ఈ స్వర్గలోకవృత్తం); చెప్పితిన్= వచించాను; నీవు= నీవు, ఇంకన్= ఇక మీదట; తడయన్+ఏల?= ఆలసించటం ఎందుకు? చనుదెమ్ము= స్వర్గానికి దయసేయుము; అనిన్= అని పలుకగా; ముద్దలుండు= ముద్దలుడు; కొండొక, విచారించి= కొంత తడవ ఆలోచించి; దేవదూతన్+చూచి= దేవతల ప్రతినిధిని కాంచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మలోకానికి తక్కిన పుణ్యలోకాలకు మధ్య నున్న తారతమ్యం ఇదే. పుణ్యం క్షీణించిన పిదప స్వర్గలోకంమండి త్రోసివేయబడిన వాడే తిరిగి భూలోకంలో సాఖ్యాలను అనుభవించే స్వభావం కలవాడుగా జన్మిస్తాడు. భూలోకం ‘కర్మభూమి’. భూలోకంలో చేసిన కర్మవలన పుణ్యపాపాలు సిద్ధిస్తాయి. స్వర్గసీమ ఫలభూమి. స్వర్గలోకంలో జీవి భూలోకంలో చేసిన కర్మల కనుమైన పుణ్యానికి తగిన స్వగభోగాలను తత్తులితంగా అనుభవిస్తాడు. నీయందు గల అభిమానంచౌప్పున నేను నీకు ఈ విషయాలు వివరించి చెప్పాను. ఇక ఆలస్యం ఎందుకు? నీవు స్వర్గలోకానికి

విచ్ఛేయుము' అని దేవదూత చెప్పిన మాటలు విని ముద్దలుడు కొంతతడవు ఆలోచించి ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు.

A. 'ఇట్టి బిష్ణుసుఖము లే నొల్లఁ; బధివేలు, వచ్చే నాకు; నమరవర్గమునక యుండనిమ్ము వాని నో యన్న! విచ్ఛేయు, మిష్టమైన యొడకు నిపుడ నీవు.'

139

ప్రతిపదార్థం: ఓ+అన్న!= ఓయన్న, ఓదేవదూతా!; ఇట్టి= ఇటువంటి; దివ్యసుఖములు= స్వర్గలోకానికి సంబంధించిన భోగాలు; ఏన్= నేను; ఒల్లన్= అనుభవించటానికి సమ్మతించను; నాకున్ పదివేలు వచ్చేన్ = నాకు పదివేల (భోగాలు) వచ్చినట్లుగనే భావిస్తున్నాను; వానిన్= ఆభోగాలను; అమరవర్గమునకున్+అ= వేల్పులసముద్రాయానికి; ఉండన్+ఇమ్ము= ఉండనిమ్ము!; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; నీవు= (ఓ దేవదూతా!) నీవు; ఇష్టము+ఇన+ఎడకున్= కోరిన చోటికి; విచ్ఛేయుము= వెళ్ళము.

తాత్పర్యం: ప్రియమైన ఓదేవదూతా! నాకు స్వర్గభోగాలు అవసరంలేదు. అట్టివి పదివేలు నాకు కలిగినట్లే భావించుకొంటున్నాను. ఆ భోగాలను అన్నింటిని వేల్పులే అనుభవిస్తారుగాక! ఇక నీవు ఈ క్షణాంలోనే నీకు నచ్చిన చోటికి వెడలిపొమ్ము.

K. ఎయ్యెడకుఁ జనిను బురుషుం, డియ్యెడకును మగుడకుండు నెక్కాలము నే నయ్యత్తుపుడవికినై, యెయ్యునుపున సైన సుత్సుహించెద బుధ్మిన్.'

140

ప్రతిపదార్థం: ఏ+ఎడకున్= ఏచోటికి; చనినన్= వెడలినప్పుడు; పురుషుండు= మనుజడు, జీవుడు; ఈ+ఎడకును= ఈచోటికి (భూలోకానికి); ఏ+కాలమున్= ఏ సమయంలోను; మగుడక+ఉండున్= తిరిగిరాక ఉంటాడో; ఏన్= నేను ఆ+ఉత్తమ, పదవిన్+ఇ= అట్టి మంచిస్తాయికి; ఏ+అనువున్+ఇనన్= ఏ ఉపాయంచేత నయినా; బుధ్మిన్= మనసులో; ఉత్సుహించెదన్= ఉత్సుహాంతో ప్రయత్నిస్తాను.

తాత్పర్యం: ఏచోటికి చేరితే జీవుడు తిరిగి ఈ భూలోకానికి రాకుండా శాశ్వతంగా ఉండగలడో, అట్టి గొప్పస్తాయికి చేరటానికి నేను ఏమార్గంలోనైనా చిత్తపుద్దితో శక్తివంచన లేకుండా ప్రయత్నం చేయగలను.

విశేషం: 1. స్వర్గలోకాన్ని చేరటానికి నిరసించిన ఉదాత్పాత ముద్దలుడు. 2. ముద్దలుడి గాథకు సమాంతరమైనది సక్కుపుస్తని కథ. భారతంలోని అష్టమేధపర్వం చూడండి.

V. అని దేవదూత వీడ్సౌలిపి ముద్దలుండు శిలోంచవ్వత్తి విడిచి, పరమశాంతిం గైకొని, నిర్వికల్పం బైన జ్ఞానయోగంబునం జేసి తుల్యనిందాస్తుతియును సమలోష్టాత్మకాంచనుండును సై పరమసిద్ధిం బోండెఁ; బాండచోత్తమా! నీవును రాజ్యరహితాతుండ్రసైతి నని వగవక తపంబు సేయుము; తపంబునంజేసి శుభంబులు సేకులు; బదుమూడపునేటి కడపటఁ జిత్పైతామహాంబైన రాజ్యంబు నిన్నుం బ్రాహించు' నని యిట్లు సాత్యవతేయుండు గొంతేయుల నాశ్వాసించి నిజాత్మమంబునకుం జనియే; నంత. 141

ప్రతిపదార్థం: అని= వచించి; దేవదూతన్= దేవతలప్రతినిధిని; వీడ్సౌలిపి= పంపి; ముద్దలుండు; శిలా+ఉంచవ్వత్తి= పండినచేలలో నేలరాలిన వరిగింజలను ఏరుకొని బ్రదుకు తెరువు సాగించటం; విడిచి= పదలిపెట్టి; పరమశాంతిన్= గొప్పదైన నిర్వికార చిత్తపుత్తిని; కైకొని= గ్రహించి; నిర్వికల్పంబు+ఇన= మార్పు లేని; జ్ఞానయోగంబునన్+చేసి= జ్ఞానయోగంచేత; తుల్య, నిందా,

స్తుతియును= పొగడ్తలపట్ల తెగడ్తలపట్ల సమాన మైన భావం కలిగి ఉండేవాడున్నా; సమలోష్ట+అశ్వకాంచనుండును= మట్టిగడ్డ, రాయి, బంగారం అనే వాటిని సమభావంతో చూచువాడున్నా; ఒ= అయి; పరమసిద్ధిన్= గొప్పకైవల్యస్థాయిని; పాందెన్= పాందాడు; పాండవ+ఉత్తమా!= పాండవులలో శ్రేష్ఠుడా, ఓధర్మరాజా!; నీపును= నీపుసయితమూ; రాజ్య, రహితుండను= రాజ్యంలేనివాడను; ఇతిన్+అని= అయినాను అని; వగవక= దుఃఖించక; తపంబు+చేయుము= తపస్సు చేయుము; తపంబున్న+చేసి= తపస్సుచేయడంచేత; శుభంబులు+చేరుటున్= మంగళాలు ప్రాప్తిస్తాయి; పదమూడపు+ఏటి, కడపటన్= పదమూడవ సంవత్సరం చివర; పిత్సైతామహంబు+ఇన్= తండ్రికి తాతు సంబంధించిన; రాజ్యంబు= పరిపాలించే దేశం; నిన్నున్= నిన్ను; ప్రాపించున్= పాందుతుంది; అని= అని చెప్పి; ఇట్లు= ఈరితిగా; సాత్యవతేయుండు= సత్యవతికొడుకు (వేదవ్యాసమహర్షి); కొంతేయులన్= కుంతీకుమారులను-పాండవులను; ఆశ్వసించి= ఓదార్చి; నిజ+అశ్రమంబునకున్= తనయొక్క ఆశ్రమానికి; చనియెన్= వెళ్లాడు; అంతన్= పిదప.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, దేవదూతను గౌరవమర్యాదలతో వీడుకొల్పి, ముద్దలుడు ఉంఘవృత్తిని విడిచి గొప్ప నిర్వికారచిత్తప్రశాంతిని పాంది గొప్పజ్ఞానయోగి అయ్యాడు. అప్పుడు అతడికి పొగడ్తల తెగడ్తలపట్ల సమభావం ఏర్పడింది. మట్టిపెళ్ళ, రాయి, బంగారం అతడి దృష్టిలో భేదం లేనట్టివే. ఆవిధంగా అతడు జీవన్మృత్తుడు అయ్యాడు. పాండవులలో పెద్దవాడవు అయిన ఓ ధర్మరాజా! నీపు నీరాజ్యాన్ని గోలుపోయినందుకు దుఃఖించకుము. కర్మయోగంచేతనే కాక జ్ఞానయోగంవలనగూడ చరితార్థత సిద్ధిస్తుంది. నీపు తపస్సు చేయుము. తపస్సువలన సమస్త శుభాలును చేకూరగలవు. పదమూడు సంవత్సరాలు గడిచినపిదప నీకు నీ తండ్రితాతలకు సంబంధించిన రాజ్యం చేకూరగలదు' అని సత్యవతికొడుకు అయిన వేదవ్యాసమహర్షి కుంతీకుమారు లైన పాండవులను ఓదార్చి తనఅశ్రమానికి వెళ్లాడు. అంతట.

విశేషం: 1. భగవద్గీత మహాభారతానికి గుండెకాయ వంటిది అని పెద్దల అభిభాషణం. మహాభారతంలోని ఉపాఖ్యానాలన్నీయు భగవద్గీతలో చెప్పబడిన సిద్ధాంతాలకు వ్యాఖ్యానప్రాయాలైన ఉదాహరణలే అని పెద్దల ప్రవచనం. అందుకు ముద్దలుడి గాధ చక్కని నిదర్శనం. ‘తుల్యానిదాస్తుతియును’ - ‘సమలోష్టశ్వకాంచనుడు’ ఈ పదగుంఫనాలు భగవద్గీతలోనివే. ఈ ప్రకరణంలో భగవద్గీతలోని యాక్రింది శ్లోకాలు అనుస్కరించడగినవి. “జిత్తునః ప్రశాంతస్య పరమాత్మా సమహితః | శీతోష్ణస్థుభదుః భేష తథా మానావమానయోః॥” 6-1; “జ్ఞానవిజ్ఞాన తృప్తాత్మా కూటస్థే విజితేంద్రియః | యుక్త ఇత్యుచ్యతే యోగి సమలోష్టశ్వకాంచనః॥” 6-8.

మ. వితతానేకమృగాకులంబును సదావిర్భూత నానాతరు
ప్రతతీపుష్పసుగంధబంధురశుభావాసంబు బ్రహ్మాఖిసం
శ్రీతపుణ్యాత్మమండలంబు నగుచుం జైల్ప్రాందు నక్షత్రాల్
ధృతపుష్ముల్ విహారించి రేవురును గుంతీపుత్రు లిచ్ఛాగతిన్.

142

ప్రతిపదార్థం: వితత+అనేక, మృగా+అకులంబును= విస్తరించిన పెక్కుజంతువులచేత నిండినది; సదా+అవిర్భూత, నానా, తరు, ప్రతతీ, పుష్ప, సుగంధబంధురశుభ+అవసంబున్= ఎల్లప్పుడు పుట్టుతున్న పెక్క చెట్లగుంపులకు సంబంధించిన పూల పరిమళంతో కూడి మంగళకరమైనివాసయోగ్య మైన ప్థలం; బ్రహ్మా+బుషి, సంత్రిత, పుణ్యా+అశ్రమ మండలంబును+అగుచున్= బ్రహ్మజ్ఞానాన్ని అర్చించిన మునులచేత ఆశ్రయించబడినట్టి పుణ్యప్రద మైన ఆశ్రమాల సమూహాలు కలిగినది ఔతూ; చెల్మోందు= శోభిల్లే; ఆ+కానలోన్= ఆ అడవిలో; ధృతపుష్ముల్= ధరించిన పుణ్యాంకలవారు, పుణ్యాత్ములు; కుంతీపుత్రులు= కుంతీకుమారులు; ఏవురును= పదుగురును; ఇచ్చాగతిన్= ఇచ్చావచ్చినట్లు; విహారించిరి= వినోదంగా తిరిగారు.

తాత్పర్యం: కుంతిపుత్రు లైన పాండవులు అయిదుగురును స్వేచ్ఛగా వినోదంగా ఆ అడవిలో సంచరించారు. పాండవులు పుణ్యాన్ని ఆర్జించినవారు. ఆ అడవిలో బ్రహ్మజ్ఞానాన్ని ఆర్జించిన బుషివేణ్యలు నివసించే ఆశ్రమాలు పెక్క ఉన్నాయి. పెక్కమృగ్యాలు విస్తారమైన ఆ అరణ్యంలో క్రుమ్యరుతూ ఉన్నాయి. ఆ అడవిలో పెక్కచెట్లు ఉన్నాయి. ఆ చెట్లలో ఎప్పటికప్పుడు వికసించే పూవులయొక్కపరిమళం ఆ అడవిలో వ్యాపించి సుఖశుభనివాసానికి తోడ్పడుతున్నది.

విశేషం: కవితయం పలుతావులలో - పాండవులను కుంతిపుత్రులుగానే అభివర్ణించటం కద్దు. ఈ పద్యంలో సుస్పష్టంగా ఎట్టున 'కుంతిపుత్రులేవును' అని ప్రయోగించాడు. కుంతికి పుత్రులు ముగ్గురు. నకులసహదేవులు మాద్రికొడుతులు. ధర్మాప్రతి ప్రకారం భర్తకొడుకులు, భార్యకు సయితం పుత్రులే. అర్జునుడిని పేర్కొంటూ తిక్కనవిరాటపర్యంలో - వచ్చేం గుంతీసుతమధ్యముండు అని ప్రయోగించాడు.

వ. ఒక్కనాడమ్మహారథులు ద్యుషాజందు నాత్రమంబున ధౌమ్యసహితంబుగాఱూంచాలి నునిచి యేశురు నొక్కటు
మృగయార్థంబు నలుదిక్కులకుం జనిన యనంతరంబి. **143**

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కనాడు= ఒకరోజున; ఆ+మహా, రథులు= గొప్పరథాలు కలవారు అనగా గొప్పవీరులు; తృణాబిందు+ ఆశ్రమంబున్న= తృణాబిందు మహామునియొక్క ఆశ్రమంలో; ధౌమ్య, సహితంబుగాన్= ధౌమ్యడితో పాటుగ; పాంచాల్న+ఉనిచి= ద్రోషదిని ఉంచి; ఏశురున్= అయిదుగురును (ధర్మజ భీమార్జున నకుల సహదేవులు); ఒక్కట్న= ఒకేతరి; మృగయా+అర్థంబు= వేట కొరకై; నలు, దిక్కులక్కున్= నాలుగు దిక్కులకును; చనిన+అనంతరంబు+అ= వెల్లిన పిదవనే.

తాత్పర్యం: ఒకానోకరోజున మహావీరులైన పాండవులు అయిదుగురు తృణాబిందు మహాముని ఆశ్రమంలో పురోహితు డైన ధౌమ్యడిని, ద్రోషదిని ఉంచి తాము ఒకేసారి వేటాడటంకొరకై నలుదిక్కులకు వెళ్లారు. వారు వెళ్లిన తరువాత వెంటనే

సైంధవుడు ద్రోషదిం జూచి మోహించుట (సం. 3-248-6)

చ. వీరుడు సైంధవుండు జనవిత్రతశార్యుడు సౌల్యకణ్ణ నిం
పారణగఁ బెండ్లియాడుటకునై నిజవైభవ ముల్లిసిల్ల వి
స్వార చతుర్విధీరుబలనంగతుడై చనుచుండి యాత్రము
ద్వారమునందుఁ గాంచె ద్రుపదక్షితిపాలతనూజ నచ్చటన్.

144

ప్రతిపదార్థం: వీరుడు= పరాక్రమవంతుడు; సైంధవుండు= సింధుదేశానికి ప్రభువు; జనవిత్రతశార్యుడు= ప్రజలలో పేరుకెక్కిన పరాక్రమవంతుడు; ఇంపు+అరణ్యం= సంప్రేతితో; సౌల్యకణ్ణున్= సౌల్య రాజయొక్క రుమాట్రెను; పెండ్లి+అడుటకునై= వివాహం చేసికొనటానికై; నిజవైభవము= తన సంపద; ఉల్లసిల్లన్= శోభించగా; వి, స్వార, చతు: + విధ+ఉరు, బల, సంగతుడు+ఇ= బాగా వ్యాపించిన నాలుగు అంశాలకు సంబంధించిన గొప్పసేనతో కూడిన వాడై; (అంటే రథగజతురగభటులతో కూడిన ఔన్యంతో); చనుచున్+ఉండి= పయనిస్తూ+ఉండి; ఆశ్రమద్వారమునందున్= ఆశ్రమంయొక్క వాకిటిలో; అచ్చటన్= ఆ అరణ్యంలో; - ద్రుపద, క్షీతిపాల, తనూజున్= ద్రుపదరాజుకూతురును; కాంచెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: సింధుదేశాన్ని పాలించేవీరుడు, పరాక్రమవంతుడుగా గొప్ప పేరుప్రతిష్టల నాల్సించిన వాడైన సైంధవుడు (జయద్రథుడు) సాల్వరాజ పుత్రికను వివాహమాడటానికి చతురంగ బలస్తేమేతుడై దర్శంతో పయనిస్తూ మార్గమధ్యంలో ఆ కామ్యకవనంలో తృణాబిందుమహామునియొక్క ఆశ్రమద్వారం వద్ద నిలిచి ఉన్న ద్రోపదిని చూచాడు.

విశేషం: సైంధవుడు సింధుదేశపు ప్రభువు. అతడిపేరు జయద్రథుడు. తెలుగుదేశంలో సైంధవుడనే పేరుకు విశేషప్రచారం ఉన్నది కాని భారతదేశంలోని ఇతరప్రాంతాలలో - జయద్రథుడనే పేరు ఎక్కువ ప్రచారంలో ఉన్నది.

ఉ. నీలపయోదమండలము నిష్టలలీల వెలుంగజేయుచుం
గ్రాలెడు వాలుఁ గ్రోమ్మెటుగు కైవడిఁ దధ్వనభూమి నెంతయున్
లాలితదేహకాంతిపటలంబునఁ జ్యేసి వెలుంగజేయు న
బ్యాల వినీలకుంతలవిభాసినఁ జూచి సవిష్టయాత్ముడై.

145

ప్రతిపదార్థం: నీల, పయోద (పయన్+ద) మండలము= నల్లని మేఘాల గుంపు; నిశ్చల, లీలన్= కదలకుండా ఉన్న రీతిగా; వెలుంగన్+చేయుచున్= ప్రకాశింపజేస్తూ; క్రాలెడు= దేదీప్యమానంగా వెలుగొందే; వాలు+క్రొత్త+మెటుగు, కైవడిన్= పాడుగైన క్రొత్త విద్యుల్లత మాదిరిగా; తత్త+వసభామిన్= ఆ అరణ్యసీమను; ఎంతయున్= మిక్కటంగా; లాలిత, దేహ, కాంతి, పటలంబునఁ+చేసి= సుకుమారమైన శరీరముయొక్క ప్రభారాశి చేత; వెలుంగన్+చేయు= ప్రకాశింపజేసి; ఆ+బాలన్= ఆ లేతజవరాలిని; వినీల కుంతల, విభాసినిన్= మిక్కటి నల్లనైన ముంగురులచేత వెలుగొందే దానిని - ద్రోపదిని; చూచి; స, విస్కుయ+ఆత్మయైదు+ఖ= అచ్చేరువుతో కూడినమనస్సు కలవాడై. (క్రింది పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: నల్లని మబ్బులగుంపును దేదీప్యమానంగా వెలుగొందజేసే క్రొత్తవిద్యుల్లతవలె, ఆ అడవినంతటిని తన శరీరప్రభలచేత ప్రకాశింపజేస్తున్న లేజవరాలు నల్లని ముంగురులు గల ద్రోపదిని చూచి సైంధవుడు మనస్సులో మిక్కటి ఆశ్చర్యపడ్డాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. మగువదుగిలిన చూడ్చుల మగుడు దిగువ , నేర్చు సాలక యతఁడు కందర్పదర్ప
గోచరాత్ముఁ దై నిజసభుఁ గోటికాస్ముఁ , దను నృపాత్మజుఁ జూచి యి ట్లనియే భీతి.

146

ప్రతిపదార్థం: మగువన్+తగిలిన= వనితయందు మగ్గుమైన (ద్రోపదియందు లగ్గుమైన); చూడ్చులన్= చూపులను; మగుడన్= మెమకు; తిగువన్= మరలింపటానికి; నేర్చు+చాలక= సాప్రద్యం సిపోవక; అతడు= సైంధవుడు; కందర్ప, దర్ప, గోచర+ఆత్మయైదు+ఖ= మన్మథుడియొక్క గర్వానికి లోబడిన ఆత్మకలవాడై; కోటికాస్ముడు+అను= కోటికాస్ముడు అనే పేరుకల; నృపాత్మజన్= (నృప+ఆత్మజన్) రాజపుత్రుడిని; నిజ, సభున్= తనమిత్రుడిని; చూచి; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; ఇట్లు+అనియెన్= శఃవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోపదియందు లగ్గుమైన చూపులను వెనుకకు మరలింపజాలక, మన్మథుడిబారికి చిక్కిన ఆ జయద్రథుడు (సింధుదేశప్రభువు) తన ప్రాణమిత్రుడు అయిన కోటికాస్ముడును రాజకుమారుని సంబోధించి శః విధంగా పలికాడు.

ఉ. ‘ఇన్నుల్నినాళ్ళి యెష్వతియై? యెష్విసంబున నేకతంబి యి
ట్లున్న నిమిత్త మేమియై? సురోత్తముక్కుయై, యుక్కకాంతయై,
పన్నగభూమియై, మనుజబ్మామిని గామి నిజంబి: యిట్లే చే
ల్యస్సుభియే మహీతలము సుగ్గులు లెప్పలియందు నారయన్.

147

ప్రతిపదార్థం: ఈ, నలిన+అళ్లి= పద్మాలవంటి కన్నులు కల ఈమె; ఎప్పతి+బి= ఎవరికి సంబంధించినదో; ఈ+విపినంబున్వీ= ఈలరణ్యంలో; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; ఇట్లు+ఉన్న= ఈ విధంగా ఉన్న; నిమిత్తము= కారణం; ఏమి+బి= ఏమిబో; సుర+ఉత్తము, కవ్య+బి= దేవతా ప్రీయై; యుక్క, కాంత+బి= యుక్కజ్ఞతికి చెందిన ఆమెయై; పన్నగ, భామ+బి= సర్పజ్ఞతికి చెందిన సుందరియై; మనజ, భామిని+కామి= మానవవనిత కాకపోవటం; నిజంబు+అ= సత్యంసుమా; ఆరయన్= పరిశీలించి చూడగా; మహీతలము+ఉగ్గులు+ఎప్పారియందున్వీ= భూలోకానికి చెందినవనితలలో ఎప్పారియందుకూడా; ఇట్లి= ఇటువంటి (లోకోత్తరమైన); చెల్వై= సాగసు; ఉన్నది+వి?= ఉన్నదా? (లేదు లేదు సుమా).

తాత్పర్యం: పద్మాలవంటి కన్నులు కల ఈ సుందరాంగి ఎవరు? ఒంటరిగా ఈ అరణ్యంలో ఈ విధంగా నివసించటానికి గల కారణ మేమిటి? ఈ లోకోత్తరసాందర్భపతి దేవతా ప్రీయా, యుక్కజ్ఞతికి చెందిన కవ్యయా? పన్నగ భామినియా? ఈమె భూలోకంలోని మానవజ్ఞతి ప్రీమాత్రం కాజాలదు. ఎందుకంటే - ఈ అందచందాలు మానవవనితలలో ఎక్కుడా లేవు కదా!

విశేషం: అలం: ఉట్లేఖం.

ఉ. లీల యెలర్పగా నబల లేజెగురాకును బోలె నొప్పు కెం
గెలు కదంబశాఖతుదిఁ గీల్లోన్నఁ జేసి పసంతపిట్టమో
న్నీవిత బాలవిశ్వక్రియ మేలగుచూడ్డుల మించి పావక
జ్యాలయ పోలేఁ జిత్తము నిజం బెలయింపు దొడంగేఁ జూచితే.

148

ప్రతిపదార్థం: అబల= ప్రీ (ద్రోపది); లీల+ఎలర్పగాన్వీ= విలాసం అతిశయించగా; లేత+చిగురు+అకును+పోలెన్వీ= లేత చిగురుటాకు వలె; ఒప్పు= శోభిల్లు; కెంగెలు= (కెంపు+కేలు) ఎట్లని చేయి; కదంబ, శాఖ, తుదిన్వీ= కడిమిచెట్టు కొమ్ముచివరను; కీల్లోన్నఁ+చేసి= తగిలించి; పసంత, విభ్రమ+ఉన్నీలుత, బాల, వల్లి, క్రియన్వీ= ఆమనియొక్క విషంభణచేత బాగా శోభిల్లిన లేతలతవలె; మేలు+అగు= సాగపైన; చూడ్డులన్వీ= చూపులచేత; మించి= రాణించి; పావక, జ్యాల+అ+పోలెన్వీ= అగ్నిశిఖవలె; చిత్తమున్వీ= నా మనస్సును; ఎరియింపన్వీ+తొడంగెన్వీ= మండింపసాగింది; నిజంబు= సత్యం; చూచితి+వి= చూచావు కదా.

తాత్పర్యం: ప్రియమిత్రుడైన ఓ కోటికాస్యుడా! చూచావుకదా ఆ మనోహర దృశ్యం. ఆ సుందరాంగి కడిమిచెట్టు కొమ్మను తనచేతితో పట్టుకొని నిల్చిందికదా! ఆమెచేయి లేతచిగురుటాకువలె ఎర్రగా సుకుమారంగా ఉన్నది. ఆమని పొంగులువారు అందచందాలతో శోభిల్లే లేత లతవలె అలరారుతూ ఆ కదంబవృక్షం కడ కన్నిస్తున్నది. అందమైన చూపులతో అతిశయించే ఆ సుందరి అగ్నిశిఖవలె నామనస్సును నిజంగా దహిస్తున్నది సుమా.

విశేషం: ఈ పద్మం ఎట్లనికు సమకాలీనులు ప్రసాదించిన ప్రబంధపరమేశ్వర బిరుదాన్ని సార్థకం చేస్తున్నది. అది పూలచెట్లు లతలు అల్లిబిల్లిగా అల్లుకొనిన అరణ్యంలోని ఆక్రమం. ఆ ఆక్రమం గడవ నానుకొని ఉన్న ఒక కడిమిచెట్టు.

గుత్తులుగుత్తులుగా ఎళ్లని పూలను పూస్తాంది. ఆకడిమి చెట్లు కొమ్మను తనకెంగేలితో అంటిపట్లుకొని వసంతవిభ్రమాన్మీలిత మైన లేతలత వలె ద్రౌపది ఆశ్రమద్వారం దగ్గర నిలిచి వాలుచూపులు ప్రసరిస్తున్నది. ఆమె అగ్నిశిఖవలె సైంధవుడి చిత్రాన్ని దేవాంచింది. కదంబ పుష్పాలు ఎలుపు. కదంబవృక్షాన్ని నపీనులు - 'అరణ్యదావాగ్నిజ్యుల' అని అభివర్ణించటం కద్ద. అలం: ఉపమ.

ఉ. ఈ కమలాక్షి నాకు హృదయేశ్వరు ర్మైనఁ బ్రిలోకరాజ్యముం
జేముఱ నేలినట్లు విలసిల్లనె! దర్శకవీరు బంటుగా
గైకాని సర్వభోగములుఁ గాంతు; నొడంబదు బల్మి బీనికిన్
నాకును బోందినట్లు కరుణం జలతార్థునిఁ జేయవే ననున్.'

149

ప్రతిపదార్థం: ఈ, కమల+అక్షి= పద్మలవంటి కన్నలు కల ఈమె; నారున్; హృదయ+ఈశ్వరి= హృదయానికి ఈశ్వరి, వలపుకత్తె; పనన్= అయితే; బ్రిలోకరాజ్యమున్= మూడులోకాల ప్రభుత్వం; జేముఱన్= లభించగా; ఏలినట్లు= పరిపాలించినట్లు; విలసిల్లనె= శోభిల్లనా; దర్శకవీరున్= వీరు డైన మన్మథుడిని; బంటున్+కాన్= సేవరుడిగా; కైకాని= స్వీకరించి; సర్వభోగములున్= సకలసోభ్యములుమ; కాంతున్= అనుభవిస్తారు; ఒడంబదున్+పల్చి= అంగికరించేటట్లుగా చేసి; దీనికిన్= ఈమెకూ; నారును= నాకూ; పాందు+బనరింజి= సంయోగం కల్పించి; కరుణాన్= దయతో; ననున్= నన్ను; చరిత+అర్థనిన్= ధన్యుడిని; చేయవే= చేయవా (దయచేసి చేయుము).

తాత్పర్యం: పద్మలవంటి కన్నలు గల ఈమనోహరాంగి నాను వలపుకత్తె అయితే మూడులోకాలను పరిపాలించే సార్వభోగుడివలె మన్మథుడిని నాభ్యత్వుడిగా చేసుకొని సర్వసోభ్యాలను అనుభవించగలను. ప్రియమిత్రమా! నీను పూనుకొని ఈమెను అంగికరింపజేసి, ఈమెకూ, నాకూ సంయోగం కూర్చు దయతో నాజన్మ ధన్యం చేయాలి సుమా!

వ. అని పనిచినం గోటికాస్యండు గ్రుక్కునం బాంచాలిపాలికిం జని ప్రణయసుభగంబుగా నమ్మగువ కి ట్లనియే. 150

ప్రతిపదార్థం: అని పనిచినన్= అని (సైంధవుడు); నియోగించగా; కోటికాస్యండు; గ్రుక్కునన్= శీత్రుంగా; పాంచాలి పాలికిన్= పాంచాలదేశరాజుపుత్రిక (ద్రౌపది) వద్దకు; చని= వెళ్లి; ప్రణయసుభగంబుగాన్= ప్రేమమాధుర్యం ఉట్టిపడేటట్లుగా; ఆ+మగువకున్= ఆ వెలదికి (ద్రౌపదికి); ఇట్లు+అనియెన్;

తాత్పర్యం: అని సైంధవుడు నియోగించగా అతడిమిత్రు డైన కోటికాస్యండు వేగంగా ద్రౌపది ఉన్నచోటికి వెళ్లి ప్రేమమాధుర్యాలు ఉట్టిపడేటట్లుగా ఈవిధంగా పలికాడు.

సి. 'మృగనేత్త! దారుణమృగసుమాకుల మైన , యిష్వనాంతరమున నేకతంబ
యిట్లు నీ యున్మికి నెయ్యుచి మూల? మి , వ్యన దేవతమా, సురేశ్వరునితోడ
నలిగి ధరిత్రికి నరుగుదెంచిన శచీ , లలనవో, హలయురస్తులి దొరంగి
కేలిఁ గ్రుమ్మరు పడ్డగోహవో భవచీయ , జనకత్వమున సముజ్జ్వలితుఁ డైన

తే. పుణ్యఁ దేవంశమునవాడు పాలతు! నీదు , జీవితేశ్వరుఁ డగు సుఖజీవితాత్ము
డెవ్వు డబల! నీనామమై యింపు మిగులు , శబ్ద మెయ్యిటి? నాకు నిజంబు సెపుము.

151

ప్రతిపదార్థం: మృగనేత్త! = లేడిచూపులవంటి చూపులు కలదానా!; దారణ, మృగ, సమ్+ఆకులము+ఐన= భయంకరా లైన జంతువులతో త్రిక్కిరిసిన; ఈ, వన+అంతరమునన్= ఈ అరణ్యంమధ్య; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; ఇట్లు= ఈఎరీతిగా; నీ+ఉన్నికిన్= నీవు ఉండటానికి; మూలము= హేతువు; ఎయ్యది= (ఏ+అది) ఏది; ఈ, వన, దేవతవో= ఈ వన దేవతవా; సుర+ఈశ్వరునితోడన్= దేవేంద్రుడితో; అలిగి= కోపగించి; ధరతికిన్= భూమికి; అరుగుదెంచిన= వచ్చిన; శచీ, లలనవో= దేవేంద్రుడి భార్య అయిన శచీదేవివా; (లలన= ప్రీ); హరి+ఉన్ని+ఫలిన్+తొరంగి= విష్ణుదేవుడి వక్షఫలం వీడి; కేలిన్= లీలకొరకై; ప్రుమ్మరు= విహరించే; పద్మగేహవో= లక్ష్మీదేవివో (పద్మం గ్యంగా కలదానవో); పొలఁతి! = బిసుందరీ!; భవదీయ జనకత్వమునన్= నీకు తండ్రిగా ఉండటంచేత; సమ్+ఉత్త+జ్యలితుడు= మిక్కుటంగా ప్రకాశించేవాడు; ఐన= ఐనటి; పుణ్యాడు= సుకృతి; ఏవంశమునవాడు?= ఏ వంశానికి చెందినవాడు?; నీదు= నీయుక్క; జీవిత+ఈశ్వరుడు+అగు= భర్త అయిన; సుఖ, జీవిత+అత్యుడు= సాఖ్యంతో కూడిన బ్రదుకు కలవాడు; ఎవ్వాడు?= ఎవడు?; అబల!= ఇంతి, సుకుమారీ!; నీనామము+ఐ= నీపేరు అయినదై; ఇంపుమిగులు= పాంపారే; శబ్దము= పదం; ఏ+అది?= ఏది?; నాకున్; నిజంబు= సత్యం; చెపుము+అ= పలుకుము.

తాత్పర్యం: లేడిచూపులవంటి చూపులు కలదానా! భయంకర జంతువులతో కలతచెందిన ఈ అరణ్యం మధ్య ఒంటరిగా ఏల నివసిస్తున్నావు? ఇక్కడ నీవు ఉండటానికి కారణ మేమిటి? నీవు మూర్తిభవించిన వనదేవతవా? దేవేంద్రుడితో కలహించి దివినుండి భువికి దిగివచ్చిన శచీదేవివా? విష్ణుమూర్తి వక్షఫలం వీడి వినోదంగా ఈ విపినంలో విహించటానికి వచ్చిన లక్ష్మీదేవివా? నిన్న కన్న ఆ అదృష్టవంతుడు ఎవరు? అతని దే వంశం? నీ ప్రేమకు పొత్రు డైన నీభర్త ఆ గొప్ప సుఖభోగి ఎవ్వరు? నీపేరులో పాసగటంవలన ఇంపారే ఆ శబ్దం ఏది? దయచేసి నాకు సత్యం చెప్పుము.

విశేషం: 1. ఈపద్యంలోని పోకడలు, పదగుంఫనలు, ఒడుపులు, విరుపులు, మెరుపులు తరువాతి ప్రబంధకర్తలకు ఒజ్జబంతులైనవి. ఇందలి సంభాషణాచాతురి అనుశీలించ తగింది. 2. లోకోత్తరమైన నీ సాందర్భం మమ్మ ఆకర్షించింది సుమా! అని చెప్పడం ఇందలి ఆంతర్యం.

క. కలిరాజగమన! మాతెఱఁ, గరయఁ దలఁచితేని వినవె యథికబలుడు నే
సురథుఁ డను రాజుపుత్రుడు, నలమధనుడు గోటికాస్యుఁ డను జనువాడన్.

152

ప్రతిపదార్థం: కరిరాజగమన!= మదపుచేసుగునడకవంటి నడక కలదానా!; మాతెఱఁగు= మాతీరు; అరయన్+తలఁచితి+ఏని= తెలిసికొనడలిస్తే; వినవె= ఆలకించుమా; ఏన్= నేను; అధిక, బలుడన్= మిక్కిలి శక్తి కలవాడిని; సురథుడు+అను, రాజుపుత్రుడన్= సురథుడు అనేపేరు కల రాజుకొడుకును; అరి, మధనుడన్= శత్రువులను బాధించే వాడిని; కోటికాస్యుడు+అన్న+చనువాడన్= కోటికాస్యుడు అనే పేరుచేత పిలువబడేవాడిని.

తాత్పర్యం: మత్తేభ మందగంభీరగమనం కలదానా! నీకు మావిషుయం సవిస్తరంగా తెలిసికొనటానికి వివరిస్తాను. వినుము. నేను మిక్కిలి బలం కలవాడను. సురథుడు అనే మహారాజు కొడుకును. శత్రుసంహోరం చేసే సామర్థ్యం కలవాడను. కోటికాస్యుడు అని నన్న పిలుస్తారు.

తే. అల్ల కాంచన రథముపై సలరువాడు, ఘనుడు క్షేమంకరుండు త్రిగ్రత్నవిభుండు;
మతీయు నినుఁ జాచుచున్నాడు మగువ! వాడె, బీప్పభుజఁ డైన కాళింగదేశవిభుండు.'

153

ప్రతిపదార్థం: మగువ! = ఓ వనితా!; అల్ల= అదుగో (కనిపిస్తున్న అనతిదూరంలో); కాంచనరథముషైన్= బంగారంతో నిర్మించబడిన తేరిపై; అలరువాడు= శోభిల్లేవాడు; ఘనుడు= గొప్పవాడు; క్షేమంకరుండు= క్షేమంకరుడు అనేవాడు; త్రిగ్రత్త, విభుడు= త్రిగ్రత్తదేశానికి ప్రభువు; మఱియున్= ఇంకను (ఆ త్రిగ్రత్తవిభుడుగాక); నిస్సు= నిస్సు; చూచున్నాడు= చూస్తున్నాడు (అంటే కోరుతున్నాడనిభావం); వాడు+ఎ= వాడే; దీప్తభుజుండు+ఐన= ప్రకాశించే భుజాలు కలవాడైన, పరాక్రమవంతుడైన; కళింగ, దేశ, విభుడు= కళింగదేశానికి ప్రభువు.

తాత్పర్యం: సుందరీ! అడుగో మనకు కనిపిస్తున్న ఆ బంగారు రథంమీద శోభిల్లేవాడు త్రిగ్రత్తదేశానికి రాజు, క్షేమంకరుడు. కోరికతో కూడుకొన్న చూపులు ప్రసరిస్తున్నాడే, ఆ మహాపరాక్రమశాలి, కళింగదేశానికి అధిపతి.

తే. ఉల్ల పద్మాకరము పొంతనుండి నిస్సు! మెచ్చి కనుగొనుచున్న యుస్తివితాక్షు!
డుత్సులాక్షి! యుష్ణముంశోద్ధువుండు, నుబలభూపతిపుత్రుండు సుభగుఁ డతడు.

154

ప్రతిపదార్థం: ఉత్పల+అణ్ణి= కలువలవంటి కన్నులు కలదానా!; ఉల్ల= ఇంచుక దూరంలో; పద్మ+ఆకరముపొంతన్+ఉండి= తామరలకు నిలయమైన సరోవరం సమీపంలో ఉండి; నిస్సున్= నిస్సు (ద్రోషదిని); మెచ్చి, కనుగొనుచున్న+ఉన్న= ప్రశంసించి చూస్తూ ఉన్న; ఉత్త+మీలిత+అణ్ణుండు= బాగా విప్పారిన కన్నులు కలవాడు; ఇష్ట్యాకు, వంశ+ఉణ్ణువుండు= ఇష్ట్యాకు మహారాజు వంశంలో పుట్టినవాడు; నుబలభూపతి, పుత్రుండు= నుబలుడు అనే రాజు యొక్క కోడుకు; అతఁడు= ఆతడు; సుభగుఁడు= మనోహరుడు, భాగ్యవంతుడు.

తాత్పర్యం: కలువలవంటి కన్నులు కలదానా! అల్లంతదూరంలో తామరకొలను వద్ద నిలువబడి నిస్సు మెచ్చి చూస్తూ ఉన్న ఆ విప్పారిన కన్నులవాడున్నాడే ఆతడు ఇష్ట్యాకువంశంలో పుట్టినవాడు, నుబలుడనే రాజు కుమారుడు. అతడు మనోహరుడైన భాగ్యవంతుడు.

విశేషం: అంతటి ఉత్తుమవంశజుడు, అంతటి సుష్టుత్రియుడు, అంతటి మనోహరుడు షైతం నిస్సు మెచ్చుకొని కనులు విచ్చుకొని చూస్తున్నాడని చెప్పటంవలన ద్రోషది హృదయంలో సైంధవనిపట్ల ఉన్నుటీకరణం జరగాలని మాటనేర్పిరితనం ప్రకటించాడు కోటికాస్యుడు.

వ. అరుణాశ్వయుక్తంబు లయిన రథంబులయందు రత్నమయభూషణ లయి సమిద్ధవహ్నులుం భోలె వెలుంగుచున్న యా సామీరకుమారులు పన్నిద్దులుం దన్నుం జేల కొలువ ననేకసహస్రకలతురగరథపదాతి పలశ్చతుండై మహాగజంబుషై శోభల్లుచున్న యవ్వీరుండు సింధుసామీరనాథుం షైన జయద్రథుం; డమ్మను జేశ్వరుం డిష్టుడు నీతెఱం గెఱుంగు బివిల, నన్ను నిట పుత్రుంచే' ననినుఁ బాండవపత్ర్మి మృదుసంబ్రముంబునం గదంబశాఖ విడిచి యుత్తరీయంబు సంగతంబు గావించుకొని కోటికాస్యున కి ట్లనియె.

155

ప్రతిపదార్థం: అరుణా+అశ్వ, యుక్తంబులు+అయిన= ఎల్రని గుర్రాలు పూన్చుబడినవి అయిన; రథంబుల+అందున్= తేరులలో; రత్నమయభూషణులు+అయి= మఱులతో నిండిన ఆభరణాలు ధరించిన వారయి; సమ్+ఇధ, వహ్నులున్+పోలెన్= మిక్కుటంగా ప్రజ్యలిస్తున్న అగ్నులవలె; వెలుంగుచున్న+ఉన్న= ప్రకాశిస్తున్న; ఆ సామీరకుమారులు= ఆ సామీర దేశానికి చెందిన రాచబిడ్డలు; పన్నిద్దులున్= పండిండు మంది; తన్నున్+చేరి= తనకు సహయంగా ఉండి; కొలువన్= సేవించగా; అనేక, సహాప్త, కరి, తురగ, రథ, పదాతి పరివృతుండు+ఐ= పెక్కువేల ఏనుగులు గుర్రాలు తేరులు కాల్పలాలచేత చుట్టబడినవాడై; మహా,

గజంబుషైన్= గొప్ప ఏనుగుపై; కోభిల్లుచున్+ఉన్న= ఒప్పొరుతున్న; ఆ+వీరుండు; సింఘాసాపీరనాథుండు+ఐన్= సింఘదేశానికి సాపీరదేశానికి ప్రభువు అయిన; జయద్రథుండు= జయద్రథుడు; ఆ+మనజేష్టరుండు= ఆరాజ; ఇష్టుడు= ఈ సమయంలో; నీ తెఱంగు= నీతీరు; ఎఱుంగన్= తెలిసికొనటానికి; తివిరి= పూని; నన్నున్= నన్ను; ఇటు= ఇక్కడికి; పుత్రుంచెన్= నియోగించాడు; అనిన్నున్= అని (కోటికాస్యుడు) చెప్పగా; పాండవత్తుి= పాండవుల భార్య - ద్రౌపది; మృదు సంభ్రమంబున్నున్= మున్నితమైన తత్తురపాటుతో; కదంబ, శాఖన్= కడిమిచెట్టుకొమ్మను; విడిచి= వదలిపెట్టి; ఉత్తరీయంబు= పైన కప్పుకొనే వప్తం; సంగతంబు+కావించుకొని= సవ్యంగా ఉండేటట్లు సవరించుకొని; కోటికాస్యున్నరున్= కోటికాస్యుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: ‘అదుగో! ఎద్రని గుర్రాలు పూన్యబడిన ఆ రథాలమీద మణులు పొదిగిన ఆభరణాలు ధరించి ప్రజ్ఞలించే అగ్నులవలె ప్రకాశిస్తున్న సాపీరరాజపుత్రులు పన్నెండుమంది సేవించగా వెలుగొందుతున్న జయద్రథుడు నీతీరుతెన్నులను అరసిరమైని నన్ను నియోగించాడు. ఆ జయద్రథమహారాజు వైభవం తిలకించుము. పెక్కువేల చతురంగబలాలు, రథాలు, ఏనుగులు, గుర్రాలు, కాల్యాలాలు అతడిని పరిపేష్టించి ఉన్నవి కదా! ఆ మహాసేనలమధ్య మక్షేధంమీద అధివసించి ఉన్నవాడే సింఘసాపీరదేశాలకు అధినేత అయిన జయద్రథుడు’- అని వివరించి కోటికాస్యుడు చెప్పాడు. ఆ మాటలు విన్న ద్రౌపది మెత్తని తత్తురపాటుతో తన ఉత్తరీయాన్ని సవ్యంగా అమర్యుకొని కడిమిచెట్టు కొమ్మను వదలి కోటికాస్యుడితో ఇట్లు చెప్పింది.

తే. ‘అన్న! యిచ్చట నే నొంటి నున్నదానః । నీ విచటి కేగుదెంచుట నియతి యగునె?

సుతవతిని ధర్థుపతి నన్ను నితరకాంత । గాఁ దలంచి పెక్కులు వల్మి గాదు నీకు.

156

ప్రతిపదార్థం: అన్న!; ఇన్నటున్= ఈచోట (ఈ ఆశ్రమంలో); ఏన్= నేను; ఒంటిన్= ఒంటరిగా; ఉన్నరాన్నున్= ఉన్న ఆడుదానిని; నీవు= నీవు; ఇచటికిన్= ఈ చోటికి; ఏగుదెంచుట= రావటం; నియతి+అగును+ఎ= మర్యాద చోతుందా?= (కాదని భావం); సుతవతిని= కొడుకులు కలదానిని నేను; ధర్మాత్మన్= పాడి పాటించే దానను; నన్నున్; ఇతర కాంతగాన్= ఇంకొక విధమైన ఆడుదానిగా; తలంచి= ఊహించి; పెక్కులు+వల్మున్= అధికప్రసంగం చేయటం; నీకున్+కాదు= నీకు తగదు సుమా.

తాత్పర్యం: అన్నా! ఓ కోటికాస్యా! ఇక్కడ ఈ అరణ్యంలో ఈ ఆశ్రమంలో నేను ఒంటరిగా ఉన్నాను కదా! నీవు నాదగ్గరకు రావడం సమంజసం కాదు. నేను కొడుకులు గలదానను. ధర్మాన్ని అనుసరిస్తున్నదానిని. నన్ను తదితర సామాన్య స్త్రీగా ఊహించి నీవు పలుమాటలాడటం పాడిగాదు.

వ. నీవు శిబివంశోద్ధున్ంం డయిన సురథుపుత్తుండ వగు టే నెఱుంగుదు; నష్టత్తుకారంబు సెప్పెద విను; మేను బాంచాలపతి యైన ద్రుషుదుకూతురఁ, గృష్మ యనుదానం; బాండునందను లగు యుభిప్రిరభీమార్పును నకుల సహాదేవులకు ధర్థుపతిః నష్టీరు లిప్పుడు నన్ను నివ్వసంబును నునిచి.

157

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు (ఓకోటికాస్యా); ఇచ్చి, వంశ+ఉద్ధవండు+అయిన= ఇచ్చియొక్క వంశంలో జన్మించిన; సురథు, పుత్రుండవు+అగుట= సురథుడి కొడుకువు కావటం; ఏను+ఎఱుంగుదున్= నాకు తెలుసు; అస్తుత్తు+ప్రకారంబు= నాసంగతి; చెప్పెదన్= వచించగలను; వినుము= ఆలకించుము; ఏను= నేను; పాంచాలపతి+ఐన్= పాంచాలదేశ ప్రభువు అయిన; ద్రుషుదు కూతురన్= ద్రుషుదుడియొక్క పుత్రుకును; కృష్ణ+అనుదానన్= కృష్ణ అనే పేరు కలదానను; పాండునందనులు+అగు=

పాండురాజయొక్క కొడుకులు అయిన; యుధిష్ఠిర, భీమ+అర్జున, నకుల సహదేవులకున్= ధర్మరాజుకు, భీముడికి, అర్జునుడికి, నకులుడికి, సహదేవుడికి; ధర్మపత్నిన్= అగ్నిసౌఖ్యిగా వివాహం అయిన భార్యను; ఆ+వీరులు= పరాక్రమవంతులైన ఆ పాండవులు; ఇప్పుడు= ఈసమయంలో; నన్నున్; ఈ వనంబున్న్= ఈ అడవిలో; ఉనిచి= ఉంచి.

తాత్పర్యం: ఒకోటికాస్యుడా! దానవీరుడుగా సుప్రసిద్ధుడైన శిభిచక్రవర్తివంశంలో జన్మించిన సురథుడికొడుకువు నీవు. ఆ సంగతి నామ తెలుసు. ఇక నావిషయం చెప్పుతాను వినుము. నేను పాంచాలప్రథము అయిన ద్రుపదుడియొక్క పుత్రికను. నన్ను కృష్ణ అని పిలుస్తారు. పాండురాజుకొడుకులు అయిన ధర్మరాజుకు భీముడికి అర్జునుడికి నకుల సహదేవులకు నేను ధర్మపత్నిని. వీరులైన పాండవులు ఇప్పుడు నన్ను ఈ అరణ్యంలో ఉంచి.

విశేషం: 1. శిభి - [ప్రాచీన భారతీయవాజ్యమయంలో దానవీరుడుగా సుప్రసిద్ధి గాంచిన చక్రవర్తి. పావురాన్ని తరుముకొని వచ్చిన డేగ., పాపురం శిభి శరణవేడటం, డేగు తన శరీరం కోసి పాపురం బరువు మాంసం ఇప్పుడానికి స్ఫూర్మకోవటం, చివరకు తానే పావురానికి బదులు డేగు ఆహారం కావటానికి సిద్ధపడటం (ఈకథ మహాభారతంలో ఆరణ్యపర్వంలోనే ఏడవాతాస్వాసంలో ఉన్నది). బౌద్ధవాజ్యమయంలో పరోపకారార్థం ఆత్మబలిదానం చేసికొనిన బోధిసత్యుడుగా శిభి వర్ణించబడ్డాడు.

తే. ధర్మజుఁడు దూర్మా, భీముఁడు దక్షిణంబు, । నర్సునుఁడు పడమర, గన లభ్య నుత్త

రంబుగా వేటు వోయిలి రాజముఖ్యు: । లనఘు లింతకు వత్తురు వినుతఱులులు.

158

ప్రతిపదార్థం: ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; తూర్పు= తూరుపుదికురు; భీముఁడు= భీముడు; దక్షిణంబు= దక్షిణాదికురుకు; అర్జునుడు= అర్జునుడు; పడమర= పశ్చిమానికి; కవలు= జంటబిడ్డలు (నకులసహదేవులు); అర్థిన్= ప్రీతితో; ఉత్తరంబుగాన్= ఉత్తరదిశకు; వేటు+పోయిరి= వేటాడటానికి వెళ్లారు; రాజముఖ్యులు= రాజులలో శ్రేష్ఠులు; అనఘులు= పాపరహితులు అయిన మహానుభావులు; వినుత, బలులు= ప్రశంసించబడిన పరాక్రమం కలవారు (పాండవులు); ఇంతకున్= ఈ లోపలనే, కొద్దినేపటిలోనే; వత్తురు= రాగలరు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు తూర్పు దిక్కుకూ, భీముడు దక్షిణాదికురు, అర్జునుడు పడమరటిశకూ, నకుల సహదేవులు ఉత్తరదిశకూ వేటకు వెళ్లారు. రాజులలో శ్రేష్ఠులు, పుణ్యాత్మకులు, పరాక్రమావేతులు అయిన పాండవులు కొద్దినేపటిలో ఇక్కడికి తిరిగి రాగలరు.

వ. మీ రఘుహశత్యులకు మానసీయులరు గావున నార్యజనమిత్తులగు నక్కరుకులపవిత్రులు సేయు సత్యార్థంబులు గైకొనిపోస్తుడురు గాని యొక్కిరంతచ వియ్యుత్పుసమీపంబున నిలుపుం' డని పలికి యల్లిన యవ్వరవల్లిని భయంబునం బర్ధగ్గపంబు సాచ్చినం, గోటికాస్యుండును గ్రహ్మతీ చని, జయద్రథనితోడ శబ్దామిని పాంచాలకశ్యక యనియును, బాండవపత్తి యనియునుం జెపివు, నద్దరాత్ముండు మదనకంపితహాదయుం డగుచు, నఘుగువ నపహాలింపం బివిల కతిపయజనసమేతంబుగా నలగి, సింహార్థంబు సాచ్చు వృక్షంబునుంబోలే బాండవ నివాసంబు సాత్మేంచి, పాంచాలిం గని దాని కిట్టనియే. 159

ప్రతిపదార్థం: మీరు= మీరు; ఆ+మహా+అత్ములకున్= ఆ మహానుభావులకు; మానసీయులరు= ఆరాధించ తగినవారు; కావున్న్= కాబట్టి; ఆర్య, జన, మిత్రులు+అగు= పూజించతగిన పెద్దలకు స్నేహితులు అయిన; ఆ+కురు, కుల, పవిత్రులు= కురువంశాన్ని పావనంచేసేవారైన-ఆ పాండవులు; చేయు= ఆచరించే; సత్యార్థంబులు= మర్యాదలు, మన్మసలు; కైకొని=

స్వీకరించి; పోస్తుదురు+కాని= వెళ్లేదురుగాక; ఒక్కింత, తడవు= కొంచెంసేపు; ఈ+ఆశ్రమసమీపంబునన్= ఈ ఆశ్రమానికి దగ్గరగా; నిలుపుండు= ఆగుడు; అని పలికి= అని వచించి; ఆ+వరవర్ణిని= శ్రేష్ఠమైన శరీరకాంతి కల ఆ సుందరి ద్రోపది; భయంబునన్= భీతిచేత; అల్లన= మెల్లగా; పర్షాగ్నహంబు+చొచ్చినన్= ఆకులతో నిర్మించబడిన కుటీరంలో ప్రవేశించగా; కోటికాస్యుండును= కోటికాస్యుడు అనే వాడుకూడ; క్రమ్మజి= మరలి; చని= వెళ్లి; జయద్రథునితోడన్= సైంధవుడితో; ఆ+భామిని= ఆ వనిత; పాంచాలకస్యక+అనియును= పాంచాలదేశప్రభువుయొక్క కూతురు అనిస్నీ; పాండవత్తి+అనియునున్= పాండునండనుల భార్య అనిస్నీ; చెప్పినన్= తెల్పగా; ఆ, దురాత్ముండు= ఆ చెడుబుద్ది గలవాడు (జయద్రథుడు); మదన, కంపిత, హృదయుండు+అగుచున్= మన్మథుడిచేత చలింపజేయబడిన డెందం కలవాడు ఔతూ; ఆ+మగువన్= ఆ వనితను; అపహరింపన్+తివిరి= బలాత్మారంగా పట్టుకొని పోవటానికి పూనుకొని; కతిపయ జనసమేతంబుగాన్= కొంతమందితో కూడుకొని; అరిగి= వెడలి; సింహా+అగారంబు= సింహాం ఉండే నెలవును; చొచ్చు= ప్రవేశించే; వృకంబునన్+పోలన్= తోడేలువలె; పాండవనివాసంబు= పాండవులు నివసించే గృహాం; చొత్తెంచి= చేరి; పాంచాలిన్+కని= ద్రోపదిని చూచి; దానికిన్= ఆమెతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: మీరు మహాత్ములైన పాండవులచేత అతిథిమర్యాదలు పాంద తగినవారు. పాండవులు పూజ్యులకు మర్యాదలు మన్మహులు చేసి తమకురువంశాన్ని పావనం చేసికొనేవారు. కాబట్టి మీరు కొంతసేపు ఈ ఆశ్రమ సమీపంలో నిలవండి' అని పలికి, భీతితో ఆ వరవర్ణిని, పర్షాగ్నటీరంలోకి పోయింది. కోటికాస్యుడు మరలివెళ్లి, జయద్రథుడితో ఆ సుందరాంగి ద్రుపదమహారాజాకూతురనీ, పాండవుల ధర్మపత్రి అనీ తెలియచేప్పాడు. కానీ, దురాత్ముడైన సైంధవుడు ద్రోపదిని బలాత్మారంగా తీసికొని పోవ తలపెట్టి, కొంతమంది భృత్యులను వెంటపెట్టుకొని, మన్మథావేశంతో, కంపించే డెందంతో సింహ ముండే నెలవును సమీపించే తోడేలువలె పాండవులు నివసించే పర్షాగ్నటీరాన్ని చేరి, ద్రోపదిని చూచి ఈ విధంగా పలికాడు.

క. 'పామాక్షి! నీకుఁ గుశలమే? | నీమున సెవ్వాలియందు నిత్యుప్పేమం

బై మెఱయు నట్టి సాబగులు , నీముగ లేవురకు నిపుడు నెమ్ముచియే మంచిన్?' 160

ప్రతిపదార్థం: వామ+అక్షి= అందమైన కన్నులు కలదానా, ద్రోపదీ!; నీకున్; కుశలమే= క్షేమంకదా; నీమనసు= నీచిత్తం; ఏ+వారియందున్= ఎవరియందు; నిత్య, ప్రేమంబు+బి= ఎల్లప్పుడూ అనురాగంతో కూడి ఉండి; మెఱయున్= శోభిల్లుతుందో; అట్టి= అటువంటి; సాబగులు= సాందర్భవంతులు; నీ మగలు= నీ భర్తలు; ఏవురకున్= ఐదుగురికిస్తీ; ఇప్పుడు= ఈవేళ; మదిన్= మనస్సులో; నెమ్ముచియే= సంప్రేతియే కదా.

తాత్పర్యం: అందమైన కన్నులు కలదానా! ద్రోపదీ! నీకు కుశలమే కదా! నీ అనురాగానికి ఎల్లప్పుడూ నోచుకొన్న నీ భర్తలు, అదృష్టవంతులైన అందగాంద్రు, పాండవులు క్షేమంగా ఉన్నారుగదా!

విశేషం: వామాక్షి - వరవర్ణిని - మానవతి అనే ప్రయోగాలు కేవలం స్త్రీవాచకాలుమాత్రమే కాక - సందర్భాన్నిబట్టి సార్థకంగా ఎన్నాడగినవి. అట్టే. రాజముఖ్యాలు, విసుత్తబలులు, అనశులు ముస్కుగు ప్రయోగాలు స్వీకరించదగినవి.

వ. అనిన వానికి నమ్ముసువతి యి ట్లనియే.

161

తాత్పర్యం: అని అడుగగా జయద్రథుడితో ద్రోపది ఈవిధంగా పలికింది.

చ. శ్మీరమతు లైన పార్థులకు సేమము, నీకు ననామయంబె భూ
వర! తగ వింద వైతి కురువర్యుల యింటికి; నట్లు గావునం
బరువడి నాసనక్రియయుఁ బాధ్యముఁ గైకొను మాదరంబుతో
సరసవరంగమాంసములఁ జల్పము భోజనకృత్య మిత్రతీన్.

162

ప్రతిపదార్థం: భావర! = రాజ! ఓ జయద్రథా!; స్థిర, మతులు+ఐన= దైర్యంగల; పార్థులమన్= మంత్రిపుత్రులమ, (పాండవులమ); సేమము+అ= కుశలమే; నీకున్= ఓ జయద్రథా! నీకు; అనామయంబు+ఎ= రోగం లేకుండా ఉన్నదికదా, అరోగ్యమే కదా!; కురు, వర్యుల+ఇంటికిన్= కురువంశంలో శ్రేష్ఠులు అయిన (పాండవుల) గృహానికి; తగన్= ఒప్పినట్లుగా విందవు+పతి(వి)= అతిధివి అయినావు; అట్లు+కావునన్= ఆ విధంగా అతిధివి అయినావు కాబట్టి; పరువడిన్= సముచితంగా; ఆసనక్రియయున్= సుఖంగా కూర్చుండటం; పాధ్యమున్= స్వాగత చిహ్నంగా ఇచ్చే నీరును; ఆదరంబుతోన్= అభిమానంతో; కైకొనుము= స్వీకరించుము; సరసవరంగమాంసములన్= రుచికర మైన లేడిమాంసాలతో (కూడిన); భోజనకృత్యము= ఆహారాన్ని స్వీకరించటం; రణ+తతీన్= ఈ అదనులో; చల్పుము= చేయుము.

తాత్పర్యం: 'పాండవులు స్థిరచిత్తులు. వారు కుశలంగా ఉన్నారు. వారిమాట కేమి కాని నీవు ఆరోగ్యంగా ఉన్నావు కదా. ఓ రాజు, జయద్రథా! కురువంశంలో శ్రేష్ఠులు అయిన పాండవులకు నీవు ఇప్పుడు అతిధివి అయినావు. కావున సంప్రదాయసిద్ధ మైన మర్యాదలకు మన్వనలకు నీవు అర్పుడివి. దయచేసి ఉచితాసనాన్ని స్వీకరించుము. స్వాగతచిహ్నమైన పాద్యాన్ని గ్రహించుము. రుచికరాలైన లేడిమాంసాలతో విందుభోజనం ఆరగించుము.

అ. వేట పోయినారు విభు లిప్పు వత్తురు, వారు పచ్చి నీకు వలయునట్టి

ప్రియము లాచరింపఁ భీతుండ వై మఱి, యిష్టజనులు నీవు నేగు మనఘు!

163

ప్రతిపదార్థం: అనఘు!= పుణ్యాత్మకుడా!; విభులు= భర్తలు; (పాండవులు); వేట+పోయినారు= వేటకు వెళ్లారు; ఇట్లు= ఇంతలోనే; వత్తురు= రాగలరు; వారు; వచ్చి; నీకున్; వలయు+అట్టి= కావలసిన; ప్రియములు= ప్రీతికరా లైనవి (మర్యాదలు మున్వగునవి); ఆచరింపన్= చేయగా; ప్రీతుండవు+ఐ= సంత్ప్రిష్టి చెందినవాడవు అయి; మఱి= తిరిగి; ఇష్టజనులు= పొతులును; నీవున్= నీవును; ఏగుము= వెళ్లము.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మకుడమైన ఓ జయద్రథా! నా భర్తలు పాండవులు వేటకు వెళ్లి ఉన్నారు. వారు వచ్చేవేళ అయింది. వారు వచ్చినపిమ్మట నీకు తగిన మర్యాదలు చేయగలరు. ఆ సత్కారాలను గ్రహించిన పిమ్మట నీవు నీపరివారంతో వెళ్లవచ్చును.

చ. అనవుడు సైంధవుం డనియే: 'నంబుజలోచన! నీవు మాకుఁ జే
యు నతిధిపూజ లన్నియును నొక్కటి నైనఁ గొఱంతలేక వ
చ్ఛినవియ: మష్టుధాస్తముల చిక్కునఁ గాటియ వొండె డెండ: మిం
క ననుఁ గృతార్థఁ జేయుము డగన్; రథ మెక్కుము లెమ్ము నెమ్ముతోన్.

164

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని (ద్రోషది) పలుకగా; సైంధవుండు= జయద్రథుడు; అనియేన్= చెప్పాడు; అంబుజలోచన!= పద్మాలవంటి కన్నలు కలదానా, ద్రోషదీ!; నీవు; మాకున్; చేయు= ఒనర్చు; అతిధిపూజలు+అన్నియునున్= అతిధి సత్కారాలు

అన్నియున్నా; ఒక్కటన్+బన్= ఒకదానియందు అయినను; కొఱంత, లేక= లోపం లేకుండా; వచ్చినపి+లు= చేకూరినపి సుమా; మన్మథ+అప్రముల= మన్మథుడియొక్క మంత్రబాణాలయొక్క; చిక్కున్= ఇరుకుకొనినముడిలో; డెండము= హ్యాదయం; కాజీయ+పాందెన్= వెత చెందింది; ఇంకన్= ఇక్కిద; నన్ను= నన్ను; కృత+అర్థన్= ధన్యడిగా; చేయుము= ఒనర్పుము; తగన్= ఒప్పిదంగా; నెమ్మితోన్= సంప్రీతితో; లెమ్ము= లేచి రమ్ము; రథము+ఎక్కుము= తేరుపై ఎక్కుము.

తాత్పర్యం: అని ద్రోషది చెప్పింది. జయద్రథుడు ఈ విధంగా బదులు పలికాడు. ‘పద్మాలవంటి కన్నులు కల ద్రోషదీ! నీవు మాకు చేయదలచిన అతిథిమర్యాదలు అన్నిటిని పొందాను. ఏలోపం రాలేదు. కానీ, మన్మథుడి మంత్రబాణాలచేత నాహ్యాదయం తూట్లు పడింది. ఇంక నీవు నన్ను ధన్యడిని చేయాలి. ఇక మారుమాట చెప్పక సమ్ముతించి దయచేసి లేచిరమ్ము. ప్రీతితో రథాన్ని ఎక్కుము.

మ. ధరణీరాజ్యము గోలుపోయి ఘనకాంతారస్తలీవాసులై

సరివా రెల్లను నష్టా గుత్తితదశాసంప్రాప్తిమై నుస్తు ము

ష్కరులం బార్థులం గొళ్లినం గలడె సౌఖ్యం? బెంతయున్ బేలపై

తరవిందానను! శ్రీవీహానులఁ గరం బట్టింతురే కామినుల్?

165

ప్రతిపదార్థం: అరవింద+ఆనన్!= పద్మమువంటి మొగం కలదానా, ఓ ద్రోషదీ! ధరణీ, రాజ్యము= భూ ప్రభుత్వాన్ని; కోలుపోయి= పోగొట్టుకొని; ఘన, కాంతార, ష్టలీ, వాసులు+బ= గొప్ప అరణ్యప్రదేశంలో నిపసించేవారై; సరివారు= తోడివారు; ఎల్లను= అందరును; నవ్వున్= వెక్కిరించగా; కుత్తిత, దశా, సంప్రాప్తిమైన్= చెడుకాలం దాపరించటంచేత; ఉన్న= జీవిస్తున్న; ముష్టురులన్= దీనులను; పార్థులన్= కుంతీష్టుత్రులైన పాండవులను; కొల్చిన్= సేవిస్తే; సౌఖ్యంబు= సుఖం; కలదు+ఎ= లభిస్తుందా (లభించదుసుమా); ఎంతయున్= ఎంతగానో; బేలవు+బతి(వి)= తెలివిలేనిదానివి అయినాపు; కామినుల్= ఆడువారు; శ్రీవీహానులన్= ధనం లేని వారిని; కరంబు= మిక్కటంగా; అర్థింతురు+వి= కోరుకొంటారా (కోరుగదా).

తాత్పర్యం: పద్మంవంటి మొగం కల సుందరీ! ద్రోషదీ! రాజ్యాన్ని పోగొట్టుకొని, తోడివారలు అందరు వెక్కిరిస్తూ ఉండగా అడవులలో ఇడుమల పొందుతున్నవారుకదా పాండవులు. అట్టి దీనులను సేవించటం నీతెలివితక్కువ తనం సుమా! దానివలన నీకు సుఖమేమీ కలుగదు. ధనం లేని దరిద్రులను ఆడవారు కోరుకొనరుకదా!

విశేషం: అలం: అర్థాంతరాంయాసం

అ. చిగురుబోఁడి! నిఖిలసింధుసాపీరభూ , వలయరాజ్యగోరవంబుతోన్

నుస్తు నేలికొని మనష్టియభోగైక , యోగ్య వగుము : విడుపు మొండుదలపు’.

166

ప్రతిపదార్థం: చిగురుబోఁడి= తలిరుటాకులవలె సుకుమారమైన దేహం కలదానా! ద్రోషదీ! నిఖిల, సింధు, సాపీర, భూ, వలయ, రాజ్య గౌరవంబుతోన్+లు= సమస్తమైన సింధు సాపీరదేశాలకు చెందిన భూమండల ప్రభుత్వ మహిమతో సంపూర్ణంగా కూడి; నన్నున్= నన్ను (జయద్రథుడిని); ఏలికొని= వలచి పరిపాలించి; మన్న+ప్రియ, భోగ+విక, యోగ్యపు+లగుము= చిత్తానికి ఇంచైన సౌఖ్యం అనుభవించటానికి తగినదానివి కమ్ము; ఒండు తలపున్= వేరొక ఊహాను; విడుపుము= వదలిపెట్టుము.

తాత్పర్యం: తలిరుటాకులవంటి సౌకుమార్యంతో ఇంపెసలారే శరీరం కల ద్రోషదీ! నేను సమస్తమైన సింధు సాపీరరాజ్యాలను ఏలుకొనే మహారాజును; నన్ను నీవు ఏలుకొనుము; మనస్సుకు ఆనందాన్ని చేకూర్చే భోగాలను అన్నింటిని హాయిగా అనుభవించుము. వేరే ఊహా వదలిపెట్టుము.’

శ. అనిసం బాంచాలి ప్రకంపితదిత్త యగుచుగొండిక దిలంగి, వానిదేసు ననాదరధ్యప్రీం జాచుచు దశపతుల రాకయ కోరుచుం బ్రతివాక్యంబులు గొంతకాలక్షేపంబు సేయుటకై వాని కి ట్లనియె. **167**

ప్రతిపదార్థం: అనిస్స= అని (జయద్రథుడు) చెప్పగా; పాంచాలి= ద్రౌపది; కొండొక, తోలంగి= ఇంచుక తప్పుకొని; ప్ర, కంపిత, చిత్త+అగుచున్= మిక్కెలి వణకునట్టి మనస్సు కలిగినట్టిదై; వానిదేసన్= ఆ జయద్రథుడివైపు; అనాదర, దృష్టిన్= గౌరవం లేని చూపుతో; చూచుచున్= అరయుచు; తన, పతులు= తన భర్తలు; రాక+అ= రావటాన్నిమాత్రమే; కోరుచున్= వాంచిస్తూ; ప్రతివాక్యంబులన్= సమాధానపూర్వకాలయిన మాటలచేత; కొంత= కొంతమేర; కాలక్షేపంబు+చేయుటకై= కాలంగడపటంకారకై; వానికిన్ జయద్రథుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: జయద్రథుడిమాటలకు భయపడి ద్రౌపది హృదయం కంపించింది. ఆమె కొంతతొలగి దూరంగా జరిగి నిలబడింది. ఆతడివైపు గౌరవంలేని చూడుకులు నిగుడించింది. మనస్సులో తన భర్తలు ఎప్పుడు వస్తారా అని ఎదురుతెస్తులు చూడసాగింది. వారు వచ్చేవరకు, సమాధానం చేపేమిషతో కొంతనేపు కాలం గడపటానికి సంకల్పించి, ద్రౌపది జయద్రథుడితో ఇట్లా పలికింది.

తే. ‘తలపుఁ బాండవధార్థరాఘ్వులకుఁ జైలియఁ, లైనఁ యా దుస్సలకుఁ బతి వనఫు! నీవు;
నాకుఁ దోబుట్టువవు గావె? నీకుఁ జనునె, పాండి దప్పిన మాటలు వలుక నిచట? **168**

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= పాపం లేనివాడా!; తలపున్= ఆలోచించగా; పాండవ, ధార్థరాఘ్వులకున్నా, ధృతరాఘ్వునందనులకున్నా; చెలియలు= సహోదరి; ఐన= అయినట్టి; ఆ దుస్సలకున్= ఆ దుస్సలకు (దుస్సల ధృతరాఘ్వుడి కూతురు); నీవు= జయద్రథా! నీవు; పతివి= భర్తువు; నాకున్= నాకు; తోనో+పుట్టువవు+కావె= సహోదరుడవే కావా?; పాండి+తప్పిన్= న్యాయాన్ని అతిక్రమించిన మాటలు; ఇచటన్= ఈచోట; పలుకన్= మాటలాడటం; నీకున్; చనునె?= తగునా?

తాత్పర్యం: ధృతరాఘ్వుడికూతురు దుస్సల పాండునందనులకున్నా, ధృతరాఘ్వుడి కుమారులకున్నా వరుసనుబట్టి ఆలోచించగా సోదరియే కదా! ఆమెకు నీవు భర్తువు. కాబట్టి నీవు నాకు సహోదరుడవే చౌతావు. ఇప్పుడు ఇక్కడ నీవు ఈ విధంగా న్యాయాన్ని అతిక్రమించిన మాటలు పలకటం తగునా?

క. నయమును ధర్మము గల యఁ, స్వయమున జనియించినాడు; వక్కటు! ధర్మ
క్రియ యెఱుగంగా వలదె? యుఁ, భయలోకవిరుద్ధ మైన పథ మేమిటికిన్?’ **169**

ప్రతిపదార్థం: నయమును= నీతియున్నా; ధర్మము= న్యాయమున్నా; కల= ఉన్న; అన్యయమునన్= వంశంలో; జనియించినాఁ డస్తు= పుట్టువు; అక్కటు!= అయ్యా!; ధర్మక్రియ= ధర్మపుత్తిరు; ఎఱుగంగాన్వలదె= తెలియవద్ద?; ఉభయ, లోక, విరుద్ధము+ఐన= రెండులోకాలకు వ్యతిరేకం అయిన (ఇహం+పరం= ఉభయలోకాలు); పథము= మార్గం; ఏమిటికిన్= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: నీవు నీతి ధర్మం ఉన్న వంశంలో పుట్టినవాడవు. అయ్యా! ధర్మాన్ని ఏవిధంగా అనుష్టించవలనో నీవు తెలిసికొనవద్ద? ఇహపరాలకు వ్యతిరేక మైన మార్గంలో పోవటం ఎందుకు?’

విశేషం: 1. ‘నీతి’ - ఈలోకానికి, అంటే ఇహలోకానికి సంబంధించింది. లోకసంగ్రహార్థం ఏర్పడింది నీతి. ఇక - ‘ధర్మం’ పరలోకానికి, మరణానంతరం జీవుడు వెళ్ళే లోకానికి సంబంధించింది. ఇహపరాలకు - ఉభయలోకాలకు సమస్యయం సాధించటమే మానవజన్ము పరమార్థం అని మహాభారతసందేశం.

క. అనిన సద్గురూత్సుండు దరప్రితానుం దగుచు ని ట్లనియె.

170

ప్రతిపదార్థం: అనిన్వే= ద్రౌపది అట్లా చెప్పగా; ఆ+దుర్+అత్మందు= ఆ చెడుబుద్ది గలవాడు (షైంధవుడు); దర, స్విత్+అననుందు+అగుచువ్= చిరునవ్వుతో కూడిన ముఖం కలవాడవతూ; ఇట్లు+అనియెవ్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని అనగా ఆ దుర్గుర్గుడు చిరునవ్వుతో వికసించిన మొగం కలవాడోతూ ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘వనజాక్షి! రాజధర్మము, వినవే యెస్సుడును మనుజవిభులకుఁ బ్రమదా జనులయేడ వావి వెదకం, జనదు; వలసినట్ల వేడ్చ సలుపగ్గఁ జెల్లున్.

171

ప్రతిపదార్థం: వసజ్+అక్షి!= పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా- ద్రౌపదీ! రాజధర్మము= ప్రభువుల ధర్మం; వినవే= ఆలకించవా; ఎస్సుడును= ఎప్పుడును; మనుజవిభులకువ్= రాజులకు; ప్రమదాజనుల+ఎడన్= ఆడువారి యెడల; వావి= వరుస; వెదక్కన్+చనదు= అన్యేషించరాదు; వలసినట్లు= కౌవలసిన రీతిగా; వేడ్చ= వినోదం; సలుపగ్గన్= ఆచరించగా; చెల్లున్= తగును.

తాత్పర్యం: పద్మాలవంటి కన్నులు కల ద్రౌపదీ! సాధారణమనుజధర్మం వేరు, రాజధర్మం వేరు సుమా! రాజులకు స్వేచ్ఛ ఉన్నది. రాజులు ఆడువారియెడల బంధుత్వంలోనితారతమ్యాలను వావి వరుసలను అన్యేషించ నపసరం లేదు. అవసరమయిన పట్టులలో యథేచ్చగా వినోదం సలుపవచ్చ.

క. విను మదియుగాక జగమున, వనితారత్సుంబు లెల్లవాలికి భోగం

బునుయేడ సాధారణము; లో, కనిధన మని గరుసు గలదె కలనిభగమనా!

172

ప్రతిపదార్థం: కరి, నిభ, గమనా!= ఏనుగుతో సాటి అయిన సడక కలదానా, ద్రౌపదీ! వినుము= ఆలకించును; అదియున్+కాక= మతియును; జగమునన్= లోకంలో; వనితా, రత్నంబులు= అన్నులమిన్నులు; ఎల్లవారికిన్= అందరికిని; భోగంబున+ఎడన్= అనుభవించటంలో; సాధారణములు= అందరికిందే వారు; ఒకని ధనము+అని= ప్రత్యేకం ఒకడి సాత్మ అని; గరుసు+కలదె= మర్యాద ఉన్నదా? (లేదు).

తాత్పర్యం: ఏనుగు వలె మందగంభీరంగా నడిచేదానా, ద్రౌపదీ! ఆలకింపుము. ఒకవిశేష విధి ఉన్నది. లోకంలో అన్నులమిన్నులు అందరు అనుభవించదగిన వారలే గాని ప్రత్యేకంగా ఒకరి సాత్మ అని చెప్పరాదు. అసలు ఆడువారు ఒకరికి మాత్రమే చెందిన సాత్మ అనటానికి ఏదైన హద్దు ఉన్నదా? లేదు కదా.’

విశేషం: ఉ.వి. అంధ్రమహాభారత సంఖోధిత ప్రతిలో ‘ఒకని ధనమని గురుతుగలదె’ అనే పారం స్వీకరించబడింది. పెక్క ప్రతులలో ‘గురుతు’కు బదులు ‘గురుసు’ అనే పారాంతరం ఉన్నట్లు అధస్మాచికలో తెల్పుబడింది. గరుసు అంటే మర్యాద. గురుతు అనేపదంలో శకటరేఫం ఉండాలి. అప్పుడా పదానికి ఈ వస్తువు ఘలానివారిది అని తెలిపే ఒక గుర్తు అనే ఆర్థం ఏర్పడుతుంది. డబ్బు సంచీలకు లక్కగుర్తులు వేసి పేర్లు ప్రాసిపెట్టటం లోకంలో పరిపాటి. అట్లాగే స్త్రీ అనే ధనానికి ప్రత్యేకించి ఘలానివారికి చెందుతుందనే లక్కగుర్తులవంటి, లేదా నామ పత్రాలవంటి భోతికమైన గుర్తులుంటాయా? అనే భావం ఏర్పడుతుంది. దీనికంటే పెక్కప్రతులలో ఉన్న ‘గరుసు’= మర్యాద - అనే పారమే బౌచిత్యవంతంగా ఉంటుందని భావించి ఈ ప్రతిలో పారంగా గ్రహించబమైనది. గురుదు, గురుసు- అనే పారాంతరాలు కూడా ఉన్నాయి. అన్నిటికంటే ‘గరుసు’ పారం సముచితం (సంపా.)

- శ. అనిసనయ్యంగన క్రోధకలభితాంతరంగట్టే 'యిప్పాపాత్మందు ప్రియ వచనంబులం భోవండు; బెట్టిదంబులం గాని చక్కంబడు' దని తలంచి యిట్లనియె.

173

ప్రతిపదార్థం: అనిసన్= అని (జయద్రథుడు) చెప్పగా; ఆ+అంగన= ద్రోపది; క్రోధ, కలుషిత+అంతరంగ+హ= కోపంచేత కలతచెందిన చిత్తం కలదిఅయి; ఈ+పాప+అత్మందు= ఈ దురాత్ముడు; ప్రియవచనంబులన్= మంచి మాటలతో; పోవండు= పోడు; బెట్టిదంబులన్+కాని= కరకు మాటలతోకాని; చక్కంబడడు= రారికిరాడు (సరిపడడు); అని; తలంచి= భావించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: అని జయద్రథుడు పలికాడు. ఆ మాటలు వినిన ద్రోపది కోపంచేత కలతపడిన మనస్సు కలదై, 'ఈ దుష్టుడు మంచిమాటలతో దారికి రాడు. ఈతడిపట్ల కలినత్వం చూపక తప్పదు' అని ఆలోచించి ఈ విధంగా చెప్పింది.

ద్రోపది సైంధవనితో నిష్పర్థక్తులు వలుకుట (సం. 3-252-1)

- చ. 'ప్రకటితశార్యసారుల నభగ్నపరాక్రమ నిర్లితాహిత
ప్రకరులఁ బాండునందనులఁ బాండుయశస్వుల నాత్మలోఁ దలం
పక నను భిక్షలించేదు నృపాలకులాధమ! నీదుగర్వదు
ర్షికసన మింతఁ బోధు; తుభి వ్రేగగుఁ; దిక్కుము దుష్టులాపముల్.

174

ప్రతిపదార్థం: నృపాల, కుల+అధమ!= రాజుల వంశంలో పుట్టిన నీచుడా, ఓ జయద్రథా!; ప్రకటితశార్యసారులన్= వెల్లడిచేయబడిన పరాక్రమం యొక్క నిగ్గ కలవారిని అనగా తమపరాక్రమాలను బుజువు చేసికొన్నవారిని; అభగ్నపరాక్రమ, నిర్లిత+అహిత, ప్రకరులన్= మొక్కవోని (తమ) శార్యంచేత జయించబడిన శత్రువులు కలవారిని; పాండు యశస్వులన్= తెల్లని కీర్తి కలవారిని; పాండు సందనులన్= పాండురాజు కొడుకులను; ఆత్మలోన్= మనస్సులో; తలంపక= స్కృరించక; ననున్= నన్ను; ధిక్కరించేదు= అవమానిస్తున్నావు; నీదు= నీయొక్క; గర్వదుర్వికసనము= నీ ఆహంకారపు చెడువిజ్ఞంబణం; ఇంతన్= ఇంతటితో; పోదు= ఆగదు. తుదిన్= చివరకు; వ్రేగు+అగున్= భరింపజాలనిది ఔతుంది, దుష్టులితాన్ని ఇస్తుంది; దుష్టులాపముల్= చెడ్డువైనవి అహంకార పూరితాలైనవి అయిన మాటలు; తక్కుము= మానుము.

తాత్పర్యం: రాజులవంశంలో జన్మించిన ఓ నీచుడా, జయద్రథా! పాండవులు గొప్పపరాక్రమవంతు లైన సంగతి ప్రపంచానికి ఈవరకే బుజువైన విషయం. మొక్కవోని శార్యంతో పాండవులు శత్రువులు నిర్జించి ఉన్నారు. నిష్పత్తంకయశస్వును ఆర్జించిన పాండవులను లెక్కచేయక నీవు నన్ను అవమానిస్తున్నావు. ఇక నీ ఆహంకార పూరిత లైన ప్రేలాపన కట్టిపెట్టుము. ఇంతటితో ఆగకపోతే చివరకు నీవు దుర్భిరైన ఘలితాన్ని చవిచూడవలసి వస్తుంది.

- మ. హిమవత్స్వదవనాంతకేలిరతిష్ఠే నేపాల కోపారుణ
క్రమనేతాంచలమై ప్రభూతమదరేఖిం బైన గంధభ్యవేం
ద్రము డాయం జని సిళ్ల సూపుట సుమీ ధర్మాత్మ నత్యగ్రహి
క్రముఁ గొంతేయవలష్ట నీవు దొడరంగాఁ జాచు టుహింపగణ్.

175

ప్రతిపదార్థం: ధర్మ+ఆత్మ= ధర్మాన్ని ఆవరించేవాడిని; అతి+ఉగ్ర, విక్రమున్= మిక్కిలి భయంకర మైన కౌర్యం కలవాడిని; కొంతేయ వరిష్ఠున్= కుంతికుమారులలో శ్రేష్ఠుడిని- ధర్మరాజును; నీవు= నీవు; తొడరంగాన్+చూచుట= ఎదిరించ తలపోయటం; ఊహింపగన్= అలోచించగా; హిమవత్+పాద, వన+అంత, కేలి, రత్నమైన్= హిమాలయాల అడుగుల సమీపంలో కల అరణ్యంమధ్య వినోద విహంలో నిమగ్నమై; ఏపారి= అతిశయించి; కోప+అరుణ, నేత్ర+అంచలము+ఖ= క్రోధం వలన ఎరవారిన కనుగోలకులు కలది అయి; ప్రభూత, మద రేఖంబు+పనః= అధికమైన గ్ర్యాచ్ఛాయ కలది అయిన; గంధిషఫ+ఇంద్రమున్= మదించిన గొప్ప ఏనుగును; దాయన్+చని= సమీపించి; సిళ్ల+చూపుట, సుమీ= ఏనుగును పొడిచే అంకుశాన్ని ప్రదర్శించటం సుమా.

తాత్పర్యం: హిమాలయపర్వతసానువులందు మధ్యగా ఉన్న అరణ్యాలలో వినోదిస్తూ, క్రోధంచేత ఎర్రవైన కనుచూపులతో విహారించే మత్తేభాన్ని సమీపించి, అంకుశం చూపించటం ఎటువంటిదో, కుంతికుమారులలో శ్రేష్ఠుడు, ధర్మాత్ముడు, మిక్కిలి భయంకర మైన పరాక్రమం కలిగినవాడైన యుధిష్ఠిరుడిని నీవు ఎదిరంచబూనటం అటువంటిదే సుమా! జాగ్రత్త.

విశేషం: మదించిన ఏనుగును సమీపించి ఎవరైనా అంకుశాన్ని చూపితే అది అతడిని వధిస్తుంది. అట్లాగే జయద్రథుడు ద్వోవదిని కోరి ధర్మజాడితో వైరం కొని తెచ్చుకొన్నట్లే. అంకుశాన్ని సహించని మదేభంవలనే ధర్మరాజు తన నవమానించే జయద్రథుడిని బ్రతుకనీయడని ఇందులో హెచ్చరిక. పాండవులలో ఒక్కుక్కరిని ఒక్కుక్క బలిష్టమైన వనజంతువుతో పోల్చి చెప్పటం ఇందులోని అలంకార సార్క్యం. అలం: రూపకం.

ఉ. శాతనభాగ్రభిందిత లసస్తుదకుంజర కుంభముక్త ము
క్రూతశైలకందర గుహింతర సుష్టు మృగేంద్రుకేసర
ప్రాతము వేడ్చు సూచికిం వారక చేరుటగాదె క్రీధని
రాఘవపోగ్రు భీముఁ జైసకం దలపాశయుట నీకు నెమ్మెయిన్.

176

ప్రతిపదార్థం: నీకున్= నీకు (ఓజయద్రథా! నీకు); ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా అయినను; క్రోధ, నిర్మాత, మహా+ఉగ్రున్= కోపముచే పెడుగులపాటువలె మిక్కిలి భయంకరుడు అయిన; భీమున్= భీముడిని; చెనకన్= ఎదిరించబూనికి; తలపోయుట= ఆలోచించటం; శాత, నభ+ఉగ్ర; ఖండిత, లసత్త+మద, కుంజర, కుంభ, ముక్త, ముక్కు+అతత, శైల, కందర, గుహా+అంతర, సుష్టు, మృగ+ఇంద్ర, కేసర, ప్రాతమున్= వాడియైన గోళకొనల భాగాలచేత ముక్కలు చేయబడినవై ప్రకాశించే మదపుటేనుగుల కుంభస్తలాలనుండి జారిన ముత్యాలచేత విరివి అయిన కొండకనుమలలోని గుహలమధ్యలో నిదించే సింహంయొక్క జూలులోని వెంద్రుకలగుంపును; వేడ్చున్= వినోదం కొరకు; ఊచికొనన్= ఊగించబూనికి; వారక= ఆగక; చేరుట+కాదె= చోరబడటంకాదా.

తాత్పర్యం: ఓ జయద్రథా! నీవు భీమసేనుడిని ఎదిరించబూనటం ఏవిధంగా చూచినా కూడని పని. కోపంతో వాడిఅయిన గోళకొనలతో మదించిన ఏనుగుల కుంభస్తలాలనుండి వెలువడిన ముత్యాలతో విరివి అయిన కొండకనులమధ్య నున్న గుహలలో నిదురించే సింహంయొక్క జూలులోని వెంట్లుకలను పట్టి ఊగించబూనికి చేసే సాహసంవంటిదే సుమా. జాగ్రత్త. కాబట్టి ఇట్టి సాహసానికి ఒడిగట్టకు. నీకు చేటు మూడుతుంది.

విశేషం: ధర్మరాజును మదేభమని చెప్పి భీమసేనుడిని సింహమని పేర్కొనటం విశేషం. నిద్రిస్తున్న సింహం జూలును వినోదంకోసం లాగినా అది ప్రాణాంతకమే అవుతుంది. ద్రౌపదిని కోరటం భీమసింహాపుజూలును లాగటంవంటిది. మదేభమంభస్తలాలను బ్రద్దలు చేసిన భీమసింహానికి జూలులాగే (ఎలుకవంటి బలహీనుల) ప్రయత్నం కోపకారణ మాతుందని హాచ్చిరిక. అలం. రూపకం

మ. చలజిష్టోగ్రహిలీధవిస్ఫులిత దంప్రోభిషణం బైన బె
బ్యాలిఁ గోలం గొని వ్రేసి త్రోసి తొలగం బోవచ్చినన్ వచ్చుఁ గా
క లసత్రూరశరాగ్నిదుస్పషుని నగ్గాండీవి నల్గించి యె
వ్యులనన్ మానథనాధ్యలై బ్రతికిపాశమ్ వచ్చునే యేలకిన్.

177

ప్రతిపదార్థం: చల, జిప్పో+అగ్ర, విలీధ, విస్ఫురిత, దంప్రో+భీషణంబు+ఖన= కదలే నాలుకకొనచేత నాకబడుతూ బాగా కనిపించే కోరపండ్లచేత భయంకరమైన; బెబ్యాలిన్= పెద్దపులిని; కోలన్+కొని= క్రర చేత బూని; వ్రేసి= కొట్టి; త్రోసి= నెట్టి; తొలగాన్= ప్రక్కను తప్పుకొని; పోవచ్చినన్+వచ్చున్+కాక= వెడలి పోవచ్చు నేమో కాని; లసత్ర+క్రూర, శర+అగ్ని, దు: +సహనిన్= నొస్పించేవి అయిన బాణాలనే నిప్పులు విరజమ్మంచేత భరించలేని వాడిని; ఆ+గాండీవిన్= గాండీవం అనే విల్లు ధరించే అర్జునుడిని; అల్లించి= కోపించేటట్లు చేసి; ఏ+వలనన్= ఏరితిగా సైనను; ఏరికిన్= ఎవరికైనను; మానథన+అధ్యలు+ ఐ= మానం అనే ధనం కలవారై, చిత్తోన్తుంత్యం కలవారై; బ్రతికి= జీవించి; పోవన్+వచ్చునే= పోవటానికి వీలు కలదా? (బ్రదికి తప్పించుకొని పోవటానికి వీలులేదు).

తాత్పర్యం: గాండీవం అనే గొప్ప విల్లును ధరించే వాడు అర్జునుడు. అతడికి కోపం తెప్పించేవారు చాపు తప్పించుకొని బ్రదికి బట్టకట్టటం సాధ్యంకాదు. నాలుక కొన కదుపుచు నోరు తెరచి కోరపచ్చలో భయంకరంగా మీదికి ఉరికే పెద్దపులిని చేతికట్టతో కొట్టి ప్రక్కను నెట్టి; తప్పించుకొని పోవచ్చునేమో కాని క్రూరమైన బాణాలనే అగ్ని గుస్పించే అర్జునుడిబారినుండి ఎవరు తప్పించుకొని పోగలరు? మాన ప్రాణాలను ఎవరు రక్షించుకోగలరు?

విశేషం: అర్జునుడిని బెబ్యాలితో పోల్పటం సార్థకం. అవమానిస్తే పగపట్టి ప్రాణం తీసే క్రూరమ్మగం బెబ్యాలి. ద్రౌపదిని కామించి అర్జునుడి బారి నుండి తప్పించుకొనటం జయద్రథునికి అసాధ్యమని ఇందులో హాచ్చరిక!

ఉ. బోరన విస్ఫులింగములు వొడ్డుగ నుగ్గిపంబు గ్రుక్కుచుం
గ్రూరపిచేష్టునాలుకలు గ్రీయు మహారోగరాజయుగ్గుముం
జేల పదాహాతిం గినియు జేయు దలంచుట గా నెఱుంగు దు
రావురులు మాద్రిపుత్తుల కవజ్జు యొనర్పుఁ దలంచు టేర్పుడన్.

178

ప్రతిపదార్థం: దుర్వారులు= అడ్డగించటానికి సాధ్యంకానివారు; అగు మాద్రి పుత్రులరున్= మాద్రికొడుకులకు, (నకులనహదేవులకు); అవజ్జు= అవమానం; ఒనర్పున్= చేయటానికి; తలంచుట= ఆలోచించటం; బోరనన్= శీఘ్రమంగా; విస్ఫులింగములు= నిప్పురవ్వులు; పొడ్చుగన్= పుట్టగా; ఉగ్ర, విషంబు= భయంకర మైన గరజాన్ని; క్రుగుచున్= బయటికి వదులుతూ; క్రూర, విచేష్టన్= నొవ్యజేసే వ్యాపారంచేత; నాలుకలు= జిప్పులు; క్రోయు= విషమంగా చాచు; మహా+ఉగ్రగ, రాజ, యుగ్మమున్= మిక్కెలి గొప్ప మైన పాములజంటను; చేరి= సమీపించి; పద+అహతిన్= పదాల తాకిడిచేత; కినియన్+చేయన్= కోపగింప చేయాలని; తలంచుట+కాన్= ఆలోచించటంవలె; ఏర్పడన్= సుస్పష్టంగా; ఎఱుంగు= తెలిసికొనుము.

తాత్పర్యం: వారించకక్యంగాని పరాక్రమం కలిగిన నకులసహదేవులకు అవమానం చేయటానికి ఆలోచించటం ఎటువంటిదో సుస్పష్టంగా తెలిసికొనుము. శీఘ్రంగా అగ్నికణాలను వ్యాపింపజేస్తూ భయంకరమైన గర్జాన్ని త్రమ్యంతూ కాటువేయటానికి నాలుకలు చాస్తూ మీదకు ఉరికి గొప్పపాములజంటను పాదాలతో త్రోక్కి కోపింపచేయటం వంటిదే. జాగ్రత్త సుమా.

విశేషం: నకుల సహదేవులు కవలలు కాబట్టి భయంకర విషపర్మాలజంటగా పోల్చుటం సార్థకం. అలం: ఉపమ.

ఉ. ఆలములోన వీక నమరాసురకోటికి సైన దుర్జయుల్
వాలినవిరు లవ్యభులు; వాలికి నెగ్గినలంచి పోయి వో
తాళము సౌభ్రాదాగెనను దప్పదు మృత్యువు నీకు నక్కటా!
కాలము నిండె; నీవశము గాదు విధాత్మని చెంచు త్రోవగన్.

179

ప్రతిపదార్థం: ఆ+విభులు= ఆ రాజులు- పాండవులు; ఆలములోనన్= యుద్ధంలో; వీకన్= పరాక్రమంలో; అమర+అసుర, కోటికిన+బనన్= దేవతల, రాజుసుల సమూహాలకైనా; దుర్జయుల్= జయించ శక్యం కానివారు; వాలిన, వీరులు= గడిదేరిన పరాక్రమం కలవారు; వారికిన్= వారలకు (ఆ పాండవులకు); ఎగ్గు+బనరించి= కీడు చేసి; పోయి= వెడలి; పాతాళము+చొచ్చి= భూమికి క్రిందనున్న లోకం చేరి; దాగినను= దాగినపుటికి; మృత్యువు= మరణం; తప్పదు; అక్కటా!= అయ్యా! ఎంత చేటు వచ్చింది; నీకున్= నీకు (ఓ జయద్రథా); కాలము నిండెన్= ఆయువు తీరింది; విధాత్మనిచెయ్యు= బ్రహ్మదేవుడి చేష్ట; త్రోవగన్= తప్పించగా; నీవశము+కాదు= నీకు సాధ్యం కాదు.

తాత్పర్యం: ఓ జయద్రథా! నీకు ఆయువు తీరింది. నీకింక చావు తప్పదు. ఈ విధివిపరిపాకాన్ని తప్పించుకొనటం నీకు సాధ్యంకాదు. నీవు పాతాళలోకంలో చేరి దాగినా నీవు మరణించటం తథ్యం. యుద్ధంలో పరాక్రమంలో పాండవులు రాజుసులకు కాని, వేల్చులకు కాని జయించ నలవిగాని గొప్పపీరులు. వారికి కీడు తలపెట్టటం అవివేకం. జాగ్రత్త.

క. తేలును గర్జుటియును దెగు ; కాలమునకుఁ జూలుదాల్చుగత్తిఁ బార్ఫుల యి
ల్లాల నయిన నాదెన దు , శ్శేలుడ్చై తిది వినాశచిహ్నము గాదే!

180

ప్రతిపదార్థం: తేలును= వృశ్చికమున్నా; కర్కుటియును= ఎండ్రియున్నా; తెగు, కాలమునకున్= చనిపోయే సమయానికి; చూలు= గర్జం; తాల్చు= ధరించే; గతిన్= రీతిగా; పార్ఫుల+ఇల్లాలన్+అయిన= పాండవుల భార్యను అయిన; నాదెసన్= నాయెడ; దుశ్శేలుడ్చు= చెడు నడవడిక కలవాడవు; ఐతి(వి)= అయినావు; ఇది= ఇది (నాయెడ చెడునడవడిక కలవాడవు కావటం); వినాశ, చిహ్నము= నాశనాన్ని దెలిపేగుర్చు; కాదే?= కాదా?

తాత్పర్యం: తేలు, ఎండ్రి, ఆయువు తీరిన సమయాననే గర్జం ధరిస్తాయి. ఆ రీతిగా నీకు ఆయువు ముగిసే కాలం దాపురించటం చేతనే పాండవుల ధర్మపత్రినైన నాయెడ చెడుస్వభావం ప్రదర్శించావు. ఇది నీ వినాశ కాలానికి చిహ్నం.'

విశేషం: 1. అలం: ఉపమ. 2. తేలు, ఎండ్రి గర్జము ధరించి చూలునిండిన పిమ్మట పిల్లలు తల్లి దేహాన్ని చీల్చి బయటకు వస్తాయి. మహాభారతం జీవశాస్త్రవిషయమైన ప్రదర్శించిన నిశితదృష్టికి ఈపద్యం నిదర్శనప్రాయం.

శ. అనిన జయద్రథుండు నవ్వుచు నవ్వెలంది కి ట్లనియె.

181

తాత్పర్యం: అనగా, సైంధవుడు నవ్వుతూ ద్రోపదితో ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. ‘వాలజనేత్త! పాండుసుతవర్ధము నేఁ డిటు మాకు వింతయే?
భీరులఁ బోలె నేల వెఱపించెదు మాటల ముమ్ము? వింటో! సొ
వీరకులప్రసూతులము వీరుల మే: మితర క్షితిశ సొ
ధారణబుట్టి సేయకు ముదాత్తుచరిత్తుల మైన మాదెసన్.

182

ప్రతిపదార్థం: వారిజనేత్త!= పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా ద్రోపది!; పాండు, సుత, వర్ధము= పాండురాజు కొడుకుల సముదాయం; నేడు= ఈరోజున; ఇట= ఇచ్చట; మాకున్; వింత+ఎ= అచ్చెరువు గాదు సుమా; మమ్మున్= మమ్మల్చి; భీరులన్+పోల్న్= పీరికివారిని లెలె; మాటలన్= వట్టి బడాయి మాటలతో; ఏల= ఎందురు; వెఱపించెదు= భయపెట్టుతున్నావు; వింటో= ఆలకింపుము; సొవీరుల ప్రసూతులము= సొవీరులవంశంలో జన్మించిన వారలం; ఏము, వీరులము= మేం పరాక్రమవంతులం; ఉదాత్త చరిత్రులము+ఐన= గొప్ప స్వభావం కలవారము అయిన; మా+దెసన్= మాపట్ల; ఇతర, క్షితి+ఈశ, సొధారణబుట్టి+చేయకులము= పెర రాజులతో సామ్యాన్ని తెచ్చే ఆలోచన చేయకుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓద్రోపదీ! పద్మాలవంటి కన్నులుగల సుందరీ! పాండవుల సంగతి మాకు చిరకాలంనుండి బాగా తెలుసు. ఇప్పుడు ఇచ్చట నీవు వారి పరాక్రమాతిశయాలనుగూర్చి అతిశయోక్తులతో అభివర్ణించి మమ్ము భయపెట్టి నవసరం లేదు. మేము పిరికిపండలం కాము. సొవీరులవంశంలో జన్మించిన పరాక్రమవంతులం. ఇతరరాజులవంటి వారముకాము సుమా! గొప్ప స్వభావం కల మమ్ము సామాన్యుల సాటిగా ఎంచకుము.

శ. వలవని మాటలం దేల్చినం దీరదు; వేగంబ యల్ల కనకరథం బోండె నల్లమహాగజంబు నొండె నెక్కుము;
బీరంపుమాట లాడక ప్రియవచనంబుల నష్టత్తసాంధభాజనంబ వగు’ మనిన విని యాజ్ఞసేని వాని కిట్లనియె. 183

ప్రతిపదార్థం: వలవనిమాటలన్= అనవసర మయిన పలుకులతో; తేర్పినన్= ఊరడిస్టే; తీరదు= చక్కబడదు; వేగంబు+అ= శీఘ్రమే; అల్ల= అదుగో దగ్గరగా ఉన్న; కనకరథంబు+బండెన్= పసిడితేరు కాని; అల్ల= అదుగో దగ్గరగా ఉన్న; మహో, గజంబున్,+బండెన్= గొప్ప ఏనుగును కాని; ఎక్కుము; బీరంపు మాటలు+ఆడక= ఆత్మప్రశంసలతో కూడిన మాటలు పలుకక; ప్రియవచనంబులన్= మంచి మాటలతో; అస్కృత్త+ప్రసాద, భాజనంబవు+అగుము= నా అనుగ్రహసికి యోగ్యమైనదానవు కమ్ము; అనినన్= అని జయద్రథుడు చెప్పగా; విని= ఆలకించి; యాజ్ఞసేని= ద్రోపది; వానికిన్= జయద్రథుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ‘అనవసరమైన మాటలు మాటల్లాడి ఊరడింపచూస్తే ఇది చక్కబడే పని కాదు. అదుగో అది నా పసిడితేరు. వేగమే దానిని ఎక్కుము. లేదా అల్లదిగో ఆ గొప్పయేనుగు కన్నిస్తున్నదికదా. దానిని ఎక్కుము. ఆత్మప్రశంసలు మానుము. మంచిమాటలతో నా అనుగ్రహసికి పాత్రురాలవు కమ్ము’ అని జయద్రథుడు పలికిన ఆమాటలు విని ద్రోపది ఇట్లా బదులు పలికింది.

అ. ‘వీరపత్ని నయ్య వీరసహింబ, నయ్య నీకుఁ జాడ ననదవోలె
సున్నదానఁ; నెట్టు లున్నను నాకు నిన్, దెలుప నేల పలుకు తియ్య మేల?

184

ప్రతిపదార్థం: వీరపత్నిన్+అయ్యన్= పర్వతమవంతుల భార్యమ అయినా; వీరసహోదరిన్+అయ్యన్= వీరులయొక్క చెల్లెలిని అయినపుటికీర్చి; నీకున్= నీకు (ఈ సైంధవ నీకు); చూడన్= చూడగా; అనద+పోలెన్= దీనురాలివలె; ఉన్నదానన్= ఉన్నాను; ఎట్టులు+ఉన్నను= ఏవిధంగా నీకు కనిపిస్తున్నపుటికి; నాకున్= నాకు; నిన్+తెలుపన్+ఏల= నావిషయాన్ని నీకు నచ్చేటట్లుగా తెలుపటం ఎందుకు; పలుకుతియ్యము+ఏల= నీతో ప్రియవచనాలు పలకటమెందుకు?

తాత్పర్యం: ‘బజయద్రథా! నేను వీరులయొక్క ధర్మపత్నిని. వీరుల ఇంటి ఆడపడుచును. నీదృష్టిలో నేను దీనురాలినిగా కన్నించవచ్చును. నీకు నేను ఏ విధంగానైనా కనిపించవచ్చును. నీకు బోధించవలసిన అవసరం నాకు లేదు. నీతో ప్రియముగా నేను పలకవలసింది లేదు.

చ. అతులితవ్యస్థి కేకయబలావళితోఽ బటుశంఖమోషి భీ

పితుభువనత్తయం డగుచు శైఘ్రతురంగరథాధిరూఢుఽ ద్వై

జితదనుజాస్వయుండు యదుసింహుండు వెన్నుండు ముట్టి నిన్ బల

క్షత్రబలుఽ జేయు నాకు దెసగల్లు టెలింగెదు గాక యత్తతీన్.

185

ప్రతిపదార్థం: అ, తులిత, వ్యస్థి కేకయ, బల+ఆవళితోన్= సాటిలేనట్టి వృష్టుల, కేకయుల సేనల సమాహాలతో; పటు, శంఖ, ఘోష, భీషిత, భువన, త్రయుండు+అగుచున్= గొప్పదగు పాంచజన్యమనేశంభ నాదాలచేత వెరగొందే ఉట్లు చేయబడిన మూడులోకాలు కలవాడు ఔతూ; శీఘ్రు, తురంగ, రథ+అధిరూఢుండు+బ= వేగంగా పరుగిత్తగల గుర్రాలను పూన్చిన తేరుకలవాడు ఔతూ; జిత, దనుజ+అస్వయుండు= జయించబడిన రాక్షసవంశం కలవాడు; యదు, సింహుండు= యదువులలో సింహంవంటివాడు; వెన్నుండు= శ్రీకృష్ణుడు; నిన్= నిన్ను; ముట్టి= తాకి; పరిక్షతబలున్+జేయున్= బాగా క్షీణించిన శక్తి కలవాడినిగా ఒనర్చును; ఆ+తతీన్= ఆ తరుణంలో; నాకున్; దెస= దిక్కు; కల్పులు= ఉండటం; ఎఱింగెదు గాక= తెలిసికొంటాను సుమా!

తాత్పర్యం: సైంధవా! యదుసింహుడైన శ్రీకృష్ణుడు నా సహోదరుడు. సాటిలేని వ్యస్థికేకయ సేనాసముహంతో, పాంచజన్యమనే తన శంఖధ్వనికి ముల్లోకాలు దద్దరిల్లగా వడిగల గుర్రాలు పూన్చిన రథమెక్కువస్తారు. రాక్షసకుల విధ్యంసకుడైన మా అన్న నిన్నెదిర్చి నీబలపొరుషాలను నిర్మాలించినపుడుగాని నాకు దిక్కున్నదో లేదో తెలియ గలదు.

విశేషం: 1. సైంధవుడిని జయించటానికి పాండవులు చాలరా? ద్రౌషిది శ్రీకృష్ణుడిని గూర్చి ఇక్కడ ప్రసంగించటం. ఎందుకు? అనే ప్రశ్న రావచ్చును. ద్రౌషిది - పాండవులు వచ్చేవరకు ఏదో మాటలాడి కొంత కాలక్షేపం చేయవలసి ఉన్నది. ఈ విషయం 167 సంఖ్యగల గద్యంలో ద్రౌషిదియే సృష్టింగా వివరించి ఉన్నది. కాలక్షేప వాక్యాలలో కూడా పాండవులకు శ్రీకృష్ణుడి అండదండలున్నవన్న వాస్తవాన్ని చెప్పి సైంధవుడిని బెదిరించి అతని దుష్ప్రవర్తనను మాన్మటానికి ద్రౌషిది యత్తించింది.

సీ. గాంధీవరేభు యాఖిండలు చాపంబు , కరణిగాఽ, దద్దుణక్షణము ఘోర

గర్జగా, నవిరచగంభీరవిరర , సౌపూర్ణమై సంతతావలిష్ట

శత్రువుతాపోష్ట సమయంబు శమితంబు , గా, మిత్రబల్మేకారవంబు

లెసగంగా దోతెంచి యింద్రసందన మహో , జలధరం బాయతసాయకోరు

**అ. వృష్టి ముంచుటయును వెరగంది నిలువంగా, నలవిగాక పఱచు నశ్చు దైన
నాత్మదోషవృత్తికి మనంబున వగా, చెదవు గాక! యిపుడు సెప్ప నేల?**

186

ప్రతిపదార్థం: గాండీవ, రేఖ = గాండీవం రూపురేక; అభండలు, చాపంబు, కరణి+కాన్= ఇంద్రధనుస్సు మాదిరిగా ఏర్పడగా; తత్త+గుణ, క్వాము= ఆ గాండీవంయొక్క అల్లెత్తాడు మ్రోగించగా విన్చించే నాదం; ఫోరగ్రాన్= భయంకరమైన (మేఘ) గర్జనగా; అవిరళ, గంభీర, పీర, రస+అపూర్వము+హ= ఎడతెగనిది, లోతైనది అంచు శోర్యం అనెడి సీటితో నిండింది అంచు; సంతత+అవలిష్ట, శత్రు, ప్రతాప+ఉష్ణ సమయంబు= ఎల్లపుడును గర్వించిన శత్రువులయొక్క పరాక్రమం అనెడి వేడిప్రాద్యు; శమితంబు+కాన్= తగ్గిపోవగా; మిత్ర, బర్షి, కేకా+అరవంబులు= స్నేహితులు అనే నెమిళ్ళయొక్క కూతల సవ్యదులు; ఎసుగంగ్న్= అతిశయంచగా; తోతెంచి= సాక్షాత్కర్మించి; ఇంద్ర, నందన, మహా, జలధరంబు= ఇంద్రనందనుడు (అర్జునుడు) అనే గొప్పమేఘం; ఆయత, సాయక+ఉరు, వృష్టి= ఎడతెగని బాణాలు అనే గొప్పవానలో; ముంచుటయును= మునిగేటట్లుగా తడవటంచేత; వెరగు+అంది= భీతిల్లి; నిలువంగ్న్= నిలబడటానికి; అలవి+కాక= శక్యం కాక; పఱచునప్పుడు= పారిపోయేటప్పుడు; ఇన్న్= అయినను; ఆత్మ, దోష, వృత్తిక్న్+హ= జరిగిన నీ తప్పుల కొరకై; మనంబున్న్= చిత్తంలో; వగచెదవు+కాక= దుఃఖించగలవుసుమా; ఇపుడు= ఈసమయంలో; చెప్పన్+ఏల= చెప్పటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: నీవు చేసిన తప్పులకు నీవు పశ్చాత్తాపం చెందే తరుణం శీఘ్రమంగా సమీపిస్తున్నది. ఇప్పుడే నేను నీకు చెప్పటం అనవసరం. చూడు. అర్జునుడు వేగంగా రాగలడు. అతడి ధనువైన - గాండీవం ఇంద్రధనుస్సువలె భాసించగలదు. గాండీవము యొక్క అల్లెత్తాటిమ్రోత మేఘగర్జనవలె విస్తరించగలదు. శత్రువుల ప్రతాపమనే ఎండ వేడి చల్లాగలదు. అర్జునుడు అనే మేఘం వాడిబాణపరంపరలు అనే వర్షాన్ని వర్షించగలదు. స్నేహితులనే నెమిళ్ళ అపుడు సంతసిల్లి కేకలు వేస్తాయి. అట్టి అర్జునుడి బాణవర్షపొతంలో మునిగి ఉక్కిరిబిక్కిరై నీవు ప్రాణభయంతో పారిపోతావు సుమా!

విశేషం: అలం: రూపకం. ఉపమేయ ఉపమానాల వరుస- అర్జునుడు - మేఘం; గాండీవం- ఇంద్రధనుస్సు; అల్లెత్తాటిమ్రోత - మేఘగర్జన; బాణపరంపర - వర్షాధార. ఇట సంపూర్ణంగా ఉపమానోపమేయాలకు అభేదాధ్యాసాయం సిద్ధించింది.

ఉ. ఫోరగదావిదారణ విఘ్నుభ్రితశాత్రువకుంభకుంభముల్
చీరుచు మాక్షికంపుతతిచే రణభూమి నలంకలించు కే
లీరసలోలుఁ దై సమదలీల బకాంతకుఁ దేగుదేరుఁ గ
న్నారుగుఁ జాచి కాక యిటు లంతకు నీమది త్రుళ్ళడంగునే?

187

ప్రతిపదార్థం: ఫోర, గదా, విఘ్నార్థిత శాత్రువ కుంభికుంభముల్= భయంకరమైన గదచేత తాడింపబడి తలక్రిందులుగా తెల్లినవైన శత్రువులకు చెందిన ఏనుగులతలకట్లు; చీరుచున్= చీలికలు చేస్తూ; మాక్షికంపుతతిచేన్= ముత్యాల సముదాయంతో; రణభూమిన్= యుద్ధరంగాన్ని; అలంకరించు= సింగారించు; కేళిరసలోలుడు+హ= వినోదార్థం తన్నుయత్యం చెందినవాడై; సమదలీన్= గర్వ విలాసంతో; బక+అంతకుఁడు= బకుడు అనే రాక్షసుడిని సంహరించినవాడు, భీమసేనుడు; ఏగుదేరన్= రాగా; కమ్మ+అరఁగ్న్= కన్నులు వికసించేటట్లుగా; చూచి+కాక= కాంచినప్పుడు గాని; ఇటులు= ఈరీతిగా; అంతకున్= అంతవరము; నీమదిత్రుళ్ళ= నీచిత్తము యొక్క మిడిసిపాటు; అడంగునే= అణగునా; అణగదు.

తాత్పర్యం: భీమోనుడు రావటం కన్నులార చూచినప్పుడుగాని నీ చిత్రంలోని మిడిసిపాటు తగ్గదు. భీమోనుడి పరాక్రమం ఎట్టిదో నీకు తెలియునా? భయంకరమైన గదతో అతడు శత్రువుల మత్తేభయాధాల కుంభస్తలాలను బ్రద్దలు కొట్టి, అందుండి జారిన ముత్యాలచేత రణరంగాన్ని సింగారించగలడు.

విశేషం: 1. ముత్యాలతో ప్రముగ్గలు పెట్టటం ఆగర్భశ్రీమంతుల అలంకార విశేషం. 2. ముత్యాలు లభించే స్తలాలు 1. సముద్రం 2. వెదురుబోంగులు 3. ఏనుగు కుంభస్తలాలు. ఏనుగు కుంభస్తలాలు చీలినపుడు ముత్యాలు రాలటం కవిసమయం.

క. ననుఁ బెఱవనితల చందం , బున నవమానింప నీకుఁ బోలదు మత్యా
వనపాతిప్రత్యమహిమ , ననిశము నేకీడు నెందు నందదు నన్నున్.' 188

ప్రతిపదార్థం: ననున్= నన్ను; పెఱ, వనితల, చందంబునన్= ఇతర ప్రైలమాదిరిగా; అవమానింపన్= అగోరవానికి లోనుచేయగా; నీకున్= ఓజయద్రథా నీకు; పోలదు= తగదు; మత్త+పావన, పాతిప్రత్య, మహిమన్= నాయుక్కుపవిత్రమైన పాతిప్రత్యంయొక్క గొప్పతనంవలన; నన్నున్= నన్ను; అనిశమున్= ఎల్లప్పుడును; ఏకీడున్= ఎట్టిముప్పును; ఎందున్= ఎచటను; అందు= చెందడు.

తాత్పర్యం: ఇతర వనితలవలె నీవు నన్ను అవమానించటానికి వీలులేదు. పరమపవిత్ర మైన నా పాతిప్రత్యమహిమ నన్ను ఎల్లప్పుడును కాపాడగలదు'.

వ. అని పలికి ద్రౌపది యధ్యరాత్ముండు దన్నుఁ బట్ట సమకట్టు క న్నెత్తింగి తమపురోహితు ధౌమ్యనిం బేర్మాని
యాక్రోశించిన, నతం డతిరయంబును జనుదెంచు నాలోను. 189

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని పచించి; ద్రౌపది= పాంచాలి; ఆ+దురాత్ముండు= ఆ దుష్టమైన ఆత్మ కలవాడు (సైంధవుడు); తన్నున్= తనను (ద్రౌపదిని); పట్టన్= బంధింప; సమకట్టు= పూనుకొనే; కన్ను+ఎఱింగి= జూడ తెలిసికొని; తమపురోహితున్= తమయొక్క వైదికవిప్రదిని; ధౌమ్యనిన్= ధౌమ్యాన్ని; పేర్కొని= పేరెత్తి పిలిచి; ఆక్రోశించినన్= బిగ్గరగా ఏడ్చిన; అతండు= ధౌమ్యడు; అతి, రయంబునన్= మిక్కుటమైన వేగంతో; చనుదెంచు= వచ్చే; అలోనన్= లోపలనే.

తాత్పర్యం: అని చెప్పింది ద్రౌపది. కానీ, దురాత్ము డైన సైంధవుడిచూపులో ఆతడు తనను బలాత్మరించటానికి సిద్ధంగా ఉన్నట్లు గ్రహించి, ఆమె తమపురోహితుడైన ధౌమ్యాన్ని పేరెత్తి పిలిచి బిగ్గరగా ఏడ్యటం మొదలు పెట్టింది. ధౌమ్యడు ద్రౌపది ఆర్థనాదం విని మిక్కెలి వేగంతో పరుగెత్తుకొని రాసాగాడు. కానీ ఆతడు వచ్చేటంతలోనే.

సైంధవుడు ద్రౌపదిని బలాత్మారముగా నెత్తికొని పోవుట (సం. 3-252-23)

చ. పాపవినిశ్శయుండు సతిపయ్యేదకొంగు గడంగి పట్టినం
గోపముతో నుఢ్చికొని కోమలియున్ వెస వాని త్రేయుడుం
బోపడి వాడు చిత్రముగ భూమితలంబును క్రైష్మ మారుత
క్షేపవిభగ్గముాల మయి చెచ్చేరు క్రైష్మ మహిరుహంబునాన్.' 190

ప్రతిపదార్థం: పాప, వినిశ్చయుండు= దుష్టుతం చేయటానికి నిర్ణయించుకొన్న వాడు, జయదధుడు; సతి, పయ్యెదకొంగు= పతిప్రతమొక్క పైట కొంగును; కడంగి= పూనికతో; పట్టినన్= గ్రహించగా; కోమలియున్= సుమమారి అయిన ద్రౌపదియును;

కోపముతోన్= ఆగ్రహంతో; ఉదల్చొనీ= విదిల్చివేసి; వెసన్= శీఘ్రంగా; వానిన్= అతనిని (జయద్రథుడు); ప్రేయుడున్= కొట్టగా; పోపడి= త్రోయబడినట్లయి తూలి; వాడు= జయద్రథుడు; మారుత, క్షేప, విభగ్సమూలము+అయి= గాలిచేత కొట్టబడి భగ్సమైన ప్రేశ్న కలది అయి; చెచ్చరన్= శీఘ్రంగా; త్రెళ్లు= పడిపోయే; మహిరుహంబు= వృక్షం; నాన్= అనగా; చిత్రముగన్= ఆశ్చర్యం కలిగేటట్లుగా; భూమితలంబున్= భూమిపైభాగంమీద; త్రెళ్లన్= పడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: చెడ్డపని చేయటానికి కృతనిశ్చయుడైన ఆ పాపాత్ముడు జయద్రథుడు పతివ్రత అయిన ద్రోపది పయ్యెద కొంగును పట్టి లాగాడు. సుకుమారి అయిన పాంచాలికూడా వేగంగా వాడిని ప్రక్కను నెట్టి కోపంతో కొట్టగా ఆ జయద్రథుడు పెనుగాలికి కూకటివేళ్లతో పెల్లగిలిపడిన వృక్షమో అన్నట్లు ఆశ్చర్యకరంగా నేలపై పడిపోయాడు.

వ. ఇట్లు నేలంబడి తడయక యెగసి జయద్రథండు మగువం బిగిచి రథంబుపై నిడికొని సపరివారుం డయి యరుగం దొడంగే; నప్పు డపోలంతి పురోహితునకు ప్రొక్కిన నమ్మహిత్తుండు సైంధవుం బేర్చొని యట్లనియే.

191

ప్రతిపదార్థం: జయద్రథండు= సైంధవుడు; ఇట్లు= ఈరీతిగా; నేలన్= భూమిమీద; పడి= ప్రాలి; తడయక= ఆలస్యం కాకుండా, ఎగసి= పైకి లేచి నిలబడి; మగువన్= పనితను (ద్రోపదిని); తిగిచి= లాగిపట్టి, ఆకర్షించి; రథంబుపైన్= తేరిమీద; ఇడికొనీ= పెట్టుకొని; సపరివారుండు+అయి= (తన) అనుచరులతో పాటుగా; అరుగన్+తొడంగేన్= వెడలసాగాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+పాలంతి= ఆ మగువ- ద్రోపది; పురోహితునకున్= వైదికవిప్రుడికి; ప్రొక్కినవన్= నమస్కరించగా; ఆ+మహో+అత్మండు= ఆ మహానీయుడు (థామ్యుడు); సైంధవున్= జయద్రథడిని; పేర్కొనీ= పేరుతో పెలిచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా నేలమీద పడిన జయద్రథుడు వేగంగా లేచి నిలబడి త్వరపడి ద్రోపదిని బంధించి పట్టి తేరుపై పెట్టుకొని, తన అనుచరులు వెంబడించగా వెడలసాగాడు. అప్పుడు ద్రోపది పురోహితు డైన థామ్యుడికి నమస్కరించింది. ఆ మహానుభావుడు సైంధవుడిని సంబోధించి ఈ విధంగా అన్నాడు.

మ. ‘తగునే రాజకులప్రసూతులకు నత్యంతంబు నేతాద్యశం

బగు దుష్టర్థము? నాదుపల్చు విసు; మీ యజ్ఞాష్టి పుణ్యాత్మ, యి
మ్మగువన్ వే విడు : పాండునందనులు నీమానంబుఁ బ్రాణంబు నే
పగిచిం గొందురు గాని పాణివిడువ; లీపాపంబు నిన్ ద్రైక్షానున్’.

192

ప్రతిపదార్థం: రాజ, చుల, ప్రసూతులమన్= రాజులవంశంలో పుట్టినవారికి; ఏతాదృశంబు+అగు= ఇటువంటిది అయిన; దుష్టర్థము= చెడుపని; అత్యంతంబు= మిక్కుటంగా; తగునే= భావ్యమూ?; నాడు, పల్చు= నామాట; విసుము= ఆలకించనయ్యా; ఈ+అజ్ఞ+అక్షి= ఈపద్మాలవంటి కన్నలు కలది; పుణ్య+అత్మ= సుకృతంతో కూడిన ఆత్మకలది, మంచిఇల్లాలు; ఈ+మగువన్= ఈ వనితను, ద్రోపదిని; వేవిడు= శీఘ్రంగా వదలిపెట్టుము; పాండు నందనులు= పాండురాజుపుత్రులు; నీ మానంబు= నీ మానాస్మి; ప్రాణంబున్= ప్రాణాస్మి; ఏపగిదిన్= ఏరితిగాసైనము; కొందురు= తీస్తారు; కాని= కాని; పో విడువరు= పోవ నివ్వరు; ఈ పాపంబు= ఈదుమ్ముతం; నిన్= నిన్ను; త్రెక్కొనున్= చెరుస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఇటువంటి పాపపుపని నీవంటి రాజవంశంలో జన్మించినవారికి తగునా? నాయనా! నామాట వినుము. ఈ ద్రోపది పుణ్యాత్మురాలు. పతివ్రతా శిరోమణి. వేగంగా ఈమెను విడిచిపెట్టుము. పాండవులు ఎట్లాగయినా నీ మానాస్మి, ప్రాణాస్మి తీస్తారు. ఈపాపం నిన్ను కట్టి కుడుపుతుందినుమా!

వ. అనియాక్రోశించుచు నమ్మిహిసురపరుండు వానిపిఱుందన చనియె; నిట పాండవులు నష్టమంబున ననేక మృగంబుల వథియించి యందఱు నొక్కయెడం గూడంబడి యాత్రమాజ్ఞముఖులై వచ్చునెడు దమ్ములం జూచి ధర్మజుం డిట్లనియె.

193

ప్రతిపదార్థం: అని+ఆక్రోశించుచున్= అని బిగ్గరగా అరుస్తా; ఆ+మహిసురవరుండు= ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడు; వాని పిఱుందన= జయద్రథుడి వెనుకనే; చనియెన్= వెళ్ళాడు; ఇట= ఇక్కడ; పాండవులు; ఆ+వనంబునన్= ఆ అడవిలో; అనేక, మృగంబులన్= పెక్కజంతువులను; వథియించి= చంపి; అందఱున్= అందరును; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; కూడన్+పడి= కలిసికొని; ఆశ్రమ+అభిముఖులు+ఖ= ఆశ్రమానికి ఎదురుగా ఉండే ముఖాలు కలవారై; వచ్చు+ఎడన్= అరుగుదెంచే సమయంలో; ధర్మరాజు; తమ్ములన్+చూచి= ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని బిగ్గరగా అరుస్తా బ్రాహ్మణోత్తముడైన ధౌమ్యుడు జయద్రథుడి రథంవెంబడి వెళ్ళాడు. ఇట-పాండునందనులు ఆ అడవిలో పెక్క జంతువులను వేటాడి అందరు ఒకచోట కలిసికొని ఆశ్రమందెసగా వస్తున్నారు. అప్పుడు ధర్మరాజు తమ్ములతో ఇట్లా పలికాడు.

సీ. ‘ఇన్ను దున్న దేసమండి యెలుగేంపు దొడగెఁ బ , క్షులు మృగంబులు నతిఫోరుతులఁ;

మగిడెడు నిప్పుడు మనకు దాపలి దెసు , నతిభీషణాకృతి నఱచె వఱడు;

పగఱచే నవమానపాటును గయ్యంబుఁ , గలుగు నీశకునప్పకార మరయుఁ;

గడుకొని చెయి వెట్టి కలచినట్లయ్యుడుఁ , జిత్తంబుఁ, దసువు నిత్యేష్ట మయ్యు;

ఆ. నరుగుదెండు వేగ యాత్రమంబును గృష్ణుఁ , నునిచి వచ్చినార మొంటి నకట!

తలఁపు గ్రారమతులు ధార్తరాష్టులు గడు , నెగ్గ సేయజూతు రెడరు వేచి.

194

ప్రతిపదార్థం: ఇనుడు= సూర్యుడు; ఉన్న, దెసనుండి= ఉన్నదిక్కు నుండి; పద్మలు= పిట్టలు; ఎలుఁగింపన్+తొడగెన్= కూయసాగినివి; మృగంబులున్= జంతువులను; అతిఫోర, రుతులన్= మిక్కిలి భయంకరమైన స్వరాలతో; మగిడెడున్= తిరిగి పోతున్నవి; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; మనకున్ దాపలిదెసు= మనకువెడమయైపు; వఱడు= ముసలినక్క; అతిభీషణ+ఆకృతిన్= మిక్కిలి భయంకరమైన ఆకారంతో; అఱచెన్= బిగ్గరగా అరిచింది; ఈశకున, ప్రకారము= ఈ శకునాల చొప్పు; అరయన్= పరిశీలించగా; పగఱచెన్= శత్రువులచేత; అవమానపాటును= పరాభవం; కయ్యంబున్= యుద్ధం; కలుగున్= సంభవిస్తాయి; చిత్తంబు= మనస్సు; కడుకొని= పూని; చెయి+పెట్టి= పాస్తం పెట్టి; కలచినట్లు= కలగుండు పరిచినట్లు; అయ్యెడున్= ఔతున్నది; తనపు= శరీరం; నిశ్చేషము+అయ్యెన్= కదలిక మెదలిక లేకుండ స్తంభించి పోతున్నది; వేగ= శిఘ్రంగా; అరుగుదెండు= రండు; ఆశ్రమంబునన్= ఆశ్రమంలో; కృష్ణుఁ= ద్రౌషదిని; ఒంటిన్= ఒంటరిగా; ఉనిచి= ఉంచి; వచ్చినారము, అకట!= అయ్యో!; తలఁపు= యోచింపగా; ధార్తరాష్టులు= ధృతరాష్టుడి కుమారులు, కౌరవులు; క్రూరమతులు= కరుకుదనంగల బుద్ధికలవారు; ఎడరువేచి= సమయం చూచి; ఎగ్గ= కీడు; చేయన్+చూతురు= చేయటానికి ప్రయత్నిస్తారు.

తాత్పర్యం: ‘పోదరులారా! ఇప్పుడు మనకు ఎన్నో అపశకునాలు ఎదురైనవి. పద్మలు సూర్యుడు ఉన్న దిక్కునుండి బిగ్గరగా కూసున్నవి. జంతువులు భయంకర నినాదాలతో మరలుతున్నవి. ఇప్పుడు మనకు ఎడమయైపుగా ముసలినక్క భయంకరమైన ఆకృతితో అరుస్తా పోయింది. ఈ అపశకునాలను పట్టి చూస్తే మనకు ప్రస్తుతం శత్రువులవలన అవమానం కలగటం, యుద్ధం జరిగే సూచనలు కన్పిస్తున్నవి. మనస్సు చెయిపెట్టి కలచినట్లుగా క్షోభిస్తున్నది; శరీరం

చేష్టలు దక్కి ప్రంభిస్తున్నది; ఆలోచనలు పరిపరివిధాల పోతున్నవి. ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులు దుష్టబుద్ధి కలవారు. మనం వ్రోపదిని ఒంటరిగా విడిచిపెట్టి వచ్చాం. సమయం కొరకై వారు నిరీక్షిస్తూ ఉంటారు. ఏమి ముఖ్య మూడనున్నదో. వేగంగా కదలండి, ఆశ్రమానికి ఆలస్యం చేయకుండా చేరుకొందాం.

ఆ. కమలహీన ఘైన కమలాకరము వోలే, రాజీవీనఘైన రాత్రి వోలే

జాడ్ గామ్యకంబు శూన్యఘైన యున్నట్లు, దోచే, నేమి కీడు దొడరునొక్కా'

195

ప్రతిపదార్థం: కమలహీనము+ఐన= పద్మలు లేని; కమల+ఆకరము+పోలెన్= సరోవరంవలె; రాజీవీనము+ఐన= చందులు లేని; రాత్రి+పోలెన్= రాత్రివలె; చూడన్= చూడగా; కామ్యకంబు= కామ్యకం అనే ఈ అడవి; శూన్యము+ఐ+ఉన్నట్లు= ఏమియు లేనిదిగా ఉన్నట్లు; తోచెన్= మనస్సుకు తట్టింది; ఏమి కీడు= ఎటువంటి ఆపద; తొడరున్+బొక్కా!= కలుగునో కదా!.

తాత్పర్యం: ఈ కామ్యకవనం శూన్యఘైన, పద్మలు లేని సరోవరంవలె, జాబిల్లి లేని రేయి వలె శోభావిహీనఘైన మనస్సుకు క్షోభ కలిగిస్తున్నది. ఎట్టి ఆపద ప్రాప్తించనున్నదో కదా!

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అనియె ని ట్లయ్యేవురు సరదంబులు సత్పరంబుగాఁ దోలుకొని యాత్రమంబునకు వచ్చునెడు బాంచాలి పరిచాలక ధాత్రేయిక యనుశబి యతికరుణంబుగా నేడ్చుచున్నం గని, ధర్మతనయుసారథి యైన యింద్రసేనుండు రథంబు డిగ్గ సుఱ్ఱికి చని 'జిది యేల నేలంబడి పారలుచు నేడ్దెదవు? నీ కపకారంబు నేసినవా రెప్పు?' రనిన నబి వానిం జాచి 'సైంధవుచేతం బాంచాలి చెఱపోయె' నని పలుకుచుఁ బెల్లేండ్రిన నింద్రసేనుం డి ట్లనియె.

196

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పాడు; ఇట్లు= ఈరీతిగా; ఆ+ఎప్పరును= ఆ అయిదుగురును (పంచపాండవులు); అరదంబులు= రథంబులు; సత్పరంబుగాన్= వేగంగా; తోలుకొని= నడిపించుకొని; ఆశ్రమంబునకున్= ఆశ్రమానికి; పచ్చ+ఎడన్= అరుగుదెంచే సమయంలో; పాంచాలి, పరిచారిక= ద్రోపది యొక్క దాసి; ధాత్రేయిక+అనునది= ధాత్రేయిక అనే పేరుకలది; అతి, కరుణంబుగాన్= మిక్కిలి జాలి పుట్టేటట్లుగా; ఏడ్చుచున్నన్= ఆక్రోశిస్తుండగా; కని= అరసి; ధర్మతనయు, సారథి+ఐన= ధర్మరాజు తేరు నడిపేవాడు అయిన; ఇంద్రసేనుండు= ఇంద్రసేనుడు అనే వాడు; రథంబు తేరు నుండి; డిగ్గన్+ఉఱికి= క్రిందికి దుమికి; చని= వెడలి; ఇది ఏల= ఇట్లు ఎందుకు; నేలన్+పడి= భూమిమై పడి; పారలుచున్= ఇటూ అటు దొర్కుతూ; ఏడ్చెదవు= విలపిస్తావు?; నీకున్; అపకారంబు+చేసినవారు= కీడు ఒనరించినవారు; ఎప్పరు?= ఎవరు? అనినన్= అని ప్రశ్నించగా; అది= ఆమె (ధాత్రేయిక); వానిన్+చూచి= అతడిని (ఇంద్రసేనుడిని); చూచి; సైంధవుచేతన్= జయద్రథుచేత; పాంచాలి= ద్రోపది; చెఱపోయెన్= బంధించబడింది; అని+పలుకుచున్= అని చెప్పుతూ; పెల్లు+ఎడ్చినన్= మిక్కిలి; ఆక్రోశించగా; ఇంద్రసేనుండు= ఇంద్రసేనుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు పలికాడు. వెంటనే పంచపాండవులు తమతమ రథాలను వేగంగా తోలుకొని ఆశ్రమానికి తిరిగి వచ్చారు. ఆశ్రమంలో ద్రోపది దాసి ధాత్రేయిక భూమిమై పార్లాడుతూ బిగ్గరగా ఏడుస్తూ ఉండటం చూచి, ధర్మరాజురథసారథి ఇంద్రసేనుడు రథంనుండి దూకి ఆమెవద్ద కేగి 'ఎందుకు ఈరీతిగా ఆక్రోశిస్తున్నావు? నీకెవరు

అపకారం చేశారు?’ అని అడిగాడు. సైంధవుడు ద్రోషదిని బలాత్మారంగా రథంమీద తీసికొని పోయాడని చెప్పి ఆమె మరింత బిగ్గరగా ఏడ్సాగింది. అప్పుడు ఇంద్రసేనుడు ఇట్లూ పలికాడు.

- సీ. ‘పాండుపుత్రుల బహిఃప్రాణంబు నుత్తము, శీలసమగ్రం జాంచాలతనయు
గొనిపోవునంతటి గుండె గల్లెనె విమో, హంధమానసుఁ దైన సైంధవునకు?
నేగుఁ గా కేమి మహీతలగతుఁ దైన, గగనంబునకు వేగ యెగసి చనినఁ
బోనిత్తురే పాలిపుత్తురు గాక యు, ధ్యరవ్యత్తిఁ బార్థు లా దురతచరితు;
ఆ. వీరపరుల ఘోరపిధాస్త్ర కౌశలం, బెఱుగుఁ దయ్యుఁ గాక యేమి వాడు;
వగవకుండు మబల! వైల నుగ్రహఁ దుస్తి, మగువుఁ దెత్తు లపుడ మనుజవిభులు’.

197

ప్రతిపదార్థం: అబల= ఓవనితా! ఓ ధాత్రేయిక!; వగవక+ఉండుము= దుఃఖించకుము; పాండుపుత్రుల, బహిఃప్రాణంబున్= పాండునందనులయొక్క బయటికి కనుపించే ప్రాణం ద్రోషదిని. (అనగా ద్రోషది పాండువులకు ప్రియతమ అని భావం); ఉత్తమశీలసమగ్రున్= మంచి స్వభావం కలదానిని; పాంచాలతనయ్యున్= పాంచాల రాజు కూతురిని; కొనిపోవు+అంతటి= బలాత్మారంగా తీసుకుపోయేటంతటి; గుండె= గుండెకాయ (ధైర్యసాహసాలు); విమోహ+అంధ, మానసుఁడు+పన= మిక్కుటమైన భ్రాంతి అనెడి చీకటితో నిండిన చిత్తం కలవాడైన; సైంధవునకున్= జయద్రథుడికి; కల్గెను+ఎ= ఉన్నదా?; ఏగున్+కాక+ఏమి= అతడా ద్రోషదిని చెఱపట్టి తనవెంట గొనిపోయిన పోపుగాక, ఇంతలో ఏమైనది; మహీ, తల, గతుఁడు+పనన్= భూమిపైన ఉన్నవాడయినను; గగనంబునకున్= ఆకాశానికి; వేగ= వేగంగా; ఎగసి చనినయ్యున్= ఎగిరి వెళ్లిపుట్టికి; పార్థులు= పాండవులు; ఆ దురిత, చరితున్= ఆ పాపశిలుడిని; ఉద్ధరవ్యత్తిన్= కారిన్యంతో; పారిపుత్తురు+కాక= చంపుతారు కాని; పోనిత్తురే= వెడలనిస్తారా; వీర, వరుల= శారులలో శేష్ములైనవారి యొక్క, పాండవుల యొక్క; ఘోర, వివిధ+అప్రస్తుత, కౌశలంబు= భయంకరాలైన, పెక్క ఆయుధాల నేర్చిరితనం; వాడు= ఆ సైంధవుడు; ఎఱుగుడు= తెలియనివాడు; అయ్యున్+కాక+ఏమి= తెలియనివాడు అయినాడు గాక ఏమి? మనుజవిభులు= రాజులు (పాండవులు); వైరిన్= శత్రువును, జయద్రథుడిని; ఉగ్రతన్= భయంకరంగా; తున్మి= సంహరించి; మగువున్= వనితను (పాంచాలిని); ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; తెత్తురు= తీసికొని రాగలరు.

తాత్పర్యం: ‘ద్రోషది - పంచపాండవులకు ఆరవ ప్రాణం, మంచి నడవడిక కలది. అట్టి మహానుభావురాలిని బలాత్మారంగా ఎత్తుకొనిపోయేటంతటి ధైర్యసాహసాలు కలిగి ఉన్నాడా? మోహంచేత కన్నలు కనుపించని జయద్రథుడు! వాడు ఎక్కడికి పోగలడు? భూమిమీద ఉన్న లేదా ఆకాశంలోకి ఎగిరిపోతున్న వాడిని పోనిస్తారా? మహావీరులైన పాండవులు ఆ పాపాత్ముడిని పట్టి బంధించక వదులుతారా? ఆ అవీవేకికి పాండవులయొక్క భయంకరాయుధాలనేర్చి తెలియదు. ఓ ధాత్రేయిక! నీపు అబలవు దుఃఖించకుము. మనుజులలో శేష్ములైన పాండవులు జయద్రథుడిని సంహరించి, ద్రోషదిని విడిపించుకొని వేగంగా తిరిగి రాగలరు. ఊరడిల్లుము’.

- వ. అనిన నయుంగన యపాంగతరంగితంబు లగు బాష్పజలంబు లల్లన కరపల్లవత్రమార్జనంబుల నపనయించుచు నతనిం గనుంగొని యిట్లనియె.

198

ప్రతిపదార్థం: అనినయ్యున్= అని (ఇంద్రసేనుడు) పలుకగా; ఆ+అంగన= ధాత్రేయిక; అపాంగ, తరంగితంబులు+అగు= కనుగొలకులనుండి కెరటాలవలె జాలువారిన; బాష్పజలంబులు= కన్నీళ్లు; అల్లన= మృదువుగా; కర, పల్లవ, ప్రమార్జనంబులన్=

లేతచిగుళ్లపంటి చేతులతో తుండికొనటంచేత; అపనయించుచున్= తొలగించుకొంటూ; అతనిన్+కనుంగొన్= ఇంద్రసేనుడిని చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఇంద్రసేనుడు ధాత్రేయికను బీదార్చాడు. అంతట ఆమె తనకనుగొలకులనుండి కెరటాలుగా కారుతున్న కన్నీళ్లను తన మృదుహస్తాలతో తుడుచుకొంటూ, ఇంద్రసేనుడితో ఇట్లు చెప్పింది.

ఆ. ‘ఇంద్రకల్ప లైన యేవురు నృపతుల , నాత్మక గొనక యుఱక యంబుజ్ఞాక్షి నపహలంచి నపుడ యద్దురాత్మనకను , జేటుమూడె వేఱ చెప్పవ నేల?

199

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్రకల్పలు+ఐన= వేల్యులదౌర అయిన ఇంద్రుడితో సమానులు అయిన; ఏపురునృపతులన్= అయిదుగురు రాజులను (పంచపాండవులను); ఆత్మన్+కొనక= తనమనస్సులో పరిగణించక; ఉతక= లక్ష్మిపెట్టక; అంబుజ+అక్షిన్= పద్మాలవంటి కనులు కలదానిని, ద్రౌపదిని; అపహరించిన+అపుడు+అ= బలాత్మారంగా కొనిపోయినప్పుడే; ఆ, దురాత్మనకను= ఆ దుష్టుడికి, సైంధవుడికి; చేటు= కీడు; మూడెన్= దాఫురించింది; వేటు+అ= వేరుగా ఇక; చెప్పన్+ఎల?= చెప్పటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడితో సరిసమానులైన పంచపాండవులను ధిక్కరించి, సౌందర్యవతి అయిన ద్రౌపదిని అపహరించినపుడే దురాత్మనైన జయద్రథుడికి కీడు మూడింది. ఇక వేరుగా ఎందుకు చెప్పటం?

ఉ. ఇంతకు మున్న వాయు సనియెం; గడు దప్పుగ్గ బోవకుండ న త్వంతరయంబునం బటురథావశి యొప్పుగ్గ నేఁగుఁ దుగ్గులై సంతనకట్టుఁ దస్తములు శస్త్రములుం, దొడుగుండు వర్ధముల్, సంతతచివ్యబాణముల శాత్తవుఁ దుస్తుఁడు దెండు నెచ్చెలిన్.

200

ప్రతిపదార్థం: ఇంతకుమున్న+అ= ఇంతకు పూర్వమే; వాయు= జయద్రథుడు; చనియెన్= వెళ్లాడు; కడున్= మిక్కిలి; దవ్వుగన్= దూరంగా; పోవకుండన్= అరుగకుండా; అత్యంతరయంబునన్= మిక్కిలి వేగంగా; పటురథ+ఆవళి= గొప్పారదాలసముదాయం; ఒప్పుగన్= శోభిల్లగా; ఏఁగుడు= వెడలండి; ఉగ్రులు+ఐ= భయంకరులై; అప్రములు శప్రములున్= ముంత్రమహిమకల ఆయుధాలు, ఆయుధాలు; సంతనకట్టుఁడు= ఆయత్తం చేయండి; వర్ధముల్= కవచాలు; తొడుగుండు= ధరించండి; సంతత దివ్యబాణములన్= ఎడతెగక ప్రయోగించే అస్త్రాలచేత; శాత్తవున్= విరోధిని; తన్నుఁడు= చంపండి; నెచ్చెలిన్ (నెఱ+చెలిన్)= ప్రియసభిని, (ద్రౌపదిని); తెండు= తీసికొనిరండు.

తాత్పర్యం: ఓ ఇంద్రసేనా! జయద్రథుడు ఇప్పుడిపుడే కొన్నినిమిషాలకు ముందే వెడలిఁణ్ణాడు. అతడు దూరంగా పోకుండానే మిక్కిలి వేగంగా మీరు రథాల నెక్కి సమరసన్నాహంతో పొండి. అప్రశప్తాలను సమకూర్చుకొని ప్రయోగానికి సిద్ధంగా పెట్టుకొనండి. కవచాలను ధరించండి. ఎడతెగని దివ్యబాణాలను ప్రయోగించి శత్రువును సంహరించండి. అనుగుసభి ద్రౌపదిని చెఱవిడిపించుకొని తెండి.

సీ. బుాబిలోఁ దొరఁగిన పూర్ణాపుతియుఁ బోలేఁ, కుక్కతో ల్రిత్తిలోఁ గూలినట్టి రాజితకపిలగోరసధారయును బోలేఁ, మననంబులోఁ బద్ద మహిత పుప్పు

మాలికయునుబోలే మదిరాళ్ళి దుర్జను । కతమున దూషిత గాక మున్న
చనరయ్య! వేగంబ: చనునె సర్వంత్తమి । త్రుతపురోదాశంబు శునకమునకు?
తే. జనునె కమలసుగంథికాసారకేళ: కలుషశవఖాబి రైన స్ఫూరాలమునకు?
జనునె తన్వంగి సాందర్భచతురభావ, భంగి యాదుష్టచరితుని పాలు వడగ?" 201

ప్రతిపదార్థం: బూడిలోన్= బూడిదలో; తొరగిన= పడిన; పూర్ణ+అపుతియున్+పోలెన్= నిండుహోమద్వారవలె; కుక్కతోల్+
తిత్తిలోన్= కుక్కచర్యంతో చేయబడిన సంచిలో; కూరిన+అట్టి= నింపినట్టి; రాజిత, కపిల, గో, రస, ధారయునుబోలెన్= వెలుగొందే కపిల గోవు యొక్క పాలచాలువలె; మసనంబులోన్+పడ్డ= వల్లకాటిలో పడినట్టి; మహిత, పుష్ప, మాలికయునుపోలెన్= గొప్పపూలదండవలె; మదిర+అట్టి= మత్తెక్కించు కన్నులుగలది (ప్రీ) ద్రౌపది; దుర్జనుకతమునన్= దుష్టుడిమూలాన; దూషిత= దోషంతో కూడినది; కాకమున్న= కాకముందే; వేగంబ+లా= శీఘ్రముగా; చనరయ్య= దయచేసి వెడలుడు; సత్త+మంత్ర,
విశ్వత, పురోదాశంబు= మంచి వేదబున్నలచేత వేల్చబి పేరుకెక్కినయజ్ఞంలో హోమం చేయబాలైకై ప్రత్యేకంగా తయారుచేసిన
పిండివంటకం; శునకమునకున్= కుక్కును; చనునె= యోగ్యం అగునా? కమల, సుగంథి, కాపార, కేళి= పద్మాల యొక్క
పరిమళంలో కూడిన సరోవరంలో వినోదంగా విహారించటం; కలుష, శవ, ఖాది+పన= త్రుళ్ణిన పీనుగులను తినేది అయిన;
స్ఫూరాలమునకున్= నక్కును; చనునె?= సరియగునా?; తన్వంగి= సన్ననె తమపుగల సుందరి - ద్రౌపదియొక్క; సాందర్భ,
చతుర, భావ, భంగి= అందచందాలతో అలరారే భావాలతీరు; ఆ దుష్టచరితుని, పాలు,+వడగన్= ఆ దుర్మాగ్ధస్యభావంకల
జయద్రథుడి పశం కాపటం; చనునె= భావ్యమా? (కాదనిభావం).

తాత్పర్యం: బూడిదలో పోసిన నిండుహోమద్వయంవలె, కుక్కతోలుతిత్తిలో నింపిన కపిలగోవుయొక్క పాలవలె,
శృంగంలో పడిన పూలదండవలె, మదిరాళ్ళైన ద్రౌపది ఆ దుర్జను దైన జయద్రథుడిచేత అపవిత్రం కాకముందుగానే
మీరు వేగంగా వెళ్ళి ఆమెను కాపాడండి. మంచివేదబున్నలచేత పవిత్రం చేయబడిన యజ్ఞంలో హోమం చేయటకై
తయారుచేయబడిన అపూపము కుక్కును తగునా? పద్మాల పరిమళచేత గుబాళించే సరోవరంలో క్రీడించటం
త్రుళ్ణినశవాలను తినే నక్కును సరిచోతుందా? సాందర్భ చతుర భావభంగిమ గల ద్రౌపది ఆ దుర్జనుదైన జయద్రథుని
బారిని పడటం తగునా?"

విశేషం: అలం: ఉపమ, నిదర్శన.

పాండవు లేపరు సైంధవుపై యుద్ధమునకు బోపుట (సం. 3-253-21)

వ. అని పలుకుచున్న ధాత్రేయిక పలుకులు విని దాని నాశాసించి, యక్కురువీరు లేపరు నాశణంబ సర్వద్ధలై
క్రీధావేశంబునంజేసి మహారగంబులుం బోలే రోజుచు జయద్రథు వెన్నడిదాడివెట్టి, కూడముట్టి,
తత్త్వాన్యంబు పిఱుంద నాక్రోశ వచనవిహ్వలుండై పోవుచున్న ధోమ్యం గని నమస్కరించి, 'మీ లంక
విగతభేదుల రై యొయ్యన రం' డని యామిషంబునకుం గవియు దేగలుం బోలే సైంధవసేనపయిం గవిసి,
సింహానాదంబులు సేసి: రఘుడు పాండుపుత్తుల రథంబులు నడియాలంబులు సూచి సైంధవుండు ద్రౌపది
కిట్లనియె.

202

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకుచున్న= అని వచిస్తున్న; ధాత్రేయిక పలుకులు= ధాత్రేయ యొక్కమాటలు; విని= అలంచించి;
దానిన్= ఆ ధాత్రేయికను; ఆశ్వాసించి= బిదార్పి; ఆ కురువీరులు= కురువంశానికి చెందిన ఆ శూరులు; ఏవురున్=

అయిదుగురున్నా; ఆడ్జింబు+ల= ఆ నిమిషంలోనే; సన్నద్ధులు+బ= సన్నపోలు గలవారై; క్రోధ+ఆవేశంబునన్+చేసి= కోపవిజ్యంభజాచేత; మహా+ఉగంబులున్+పోలెన్= గొప్పపాములవలె; రోజుచున్= నిట్టూరుపులు నిగుఢిస్తూ; జయద్రథున్= సైంధవడిని; వెన్నడి= వెనుక వెడలి; దాడి+పెట్టి= దండెత్తి; కూడన్మమట్టి= తఱిమి సమీపించి; తత్త+సైన్యంబు, పిఱుందన్= ఆతడియెక్కు సేనవెనక; అక్రోశ వచన విష్ణులుండు+బ= ఎలుగెత్తి ఏడ్ప మాటలాడటం చేత శోషించిన వాడై; పోవుస్తు= అరగుచుస్తు; ధౌమ్యన్+కని= ధౌమ్యడిని చూచి; నమస్కరించి= నందనం చేసి; మీరు= ఓ ధౌమ్యమహామునీ మీరు; ఇంకన్= ఇకపిద; విగత, భేదులరు+బ= పోయిన దుఃఖం కలవారు అయి; ఒయ్యన్= మెల్లగా; రండు= రండి; అని= అని చెప్పి; ఆమిషంబునకున్= మాంసంకొరకై; కవియు= మూగు; దేగలున్+పోలెన్= గ్రిధులవలె; సైంధవ, సేనపయిన్= జయద్రథుడి సైన్యంమీద; కవిసి= వేగంగా ప్రాలి; సింహాదంబులు, చేసిరి= సింహాగ్రజనలవంటి కేకలు పెట్టారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; పాండుపుత్రుల రథంబులున్= పాండవులయొక్క తేరులును; అడియాలంబులు= చిష్ణుంబులు; చూచి= అరసి; సైంధవుండు= జయద్రథుడు; ద్రోపదికిన్= పాంచాలికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ధాత్రేయిక మాటలు విని, పాండవు లైదుగురూ ఆమెను ఓదార్ఘారు. వెంటనే యుద్ధానికి సిద్ధమై తీవ్రమైన కోపంతో మహాసర్పాలవలె బుసలుకొట్టుతూ జయద్రథుడిని వెంబడించి, దాడిచేసి, తరుముకుంటూ సమీపించారు. ఆతడి సైన్యం వెంట ఎలుగెత్తి శోకిస్తూ కేకలువేస్తూ అలసిపోయిన ధౌమ్యడిని చూచి నమస్కరించారు. ‘మీరింక విచారించక నెమ్ముదిగానే రండి’ అని చెప్పారు. మాంసంకోసం వేగంగా దూసుకొనిపోయే దేగలవలె సైంధవుడి సైన్యంమీద పాండవులు వాలారు. సింహాదాలు చేశారు. అప్పుడు పాండవుల రథాలను టెక్కాలపై గుర్తులను గమనించి సైంధవుడు ద్రోపదితో ఇట్లు అన్నాడు.

విశేషం: 1. పాండవులు ధౌమ్యడిని మీరు అని బహువచనంలో సంబోధించటం గొరవసూచకం. 2. అడియాలము-ప్రాచీనకాలంలో సమరపీరులు తమ ప్రత్యేక వ్యక్తిత్వాలను సూచించటానికి ధరించిన చిహ్నాలు, గొడుగులు, పతాకలు మున్సుగునవి.

క. ‘ఈ వచ్చురథంబుల వా , రేవురు నీమగలే యంబుజేష్టణ! వీలన్

భావించి యెన్వో డెవ్వం , డేవిధమునవాడు సెపుము! యెఱుగుగ వలయున్!

ప్రతిపదార్థం: అంబుజ+ఈడ్జణ!= పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా, ద్రోపదీ!; ఈవచ్చు రథంబులవారు= ఈవిధంగా ఇటు వస్తువు అరదాల మీద ఉన్నవారు; ఏపురు= అయిదుగురు; నీమగలే!= నీభర్తులా? పీరిన్= పాండవులను; భావించి= వివేచించి; ఎవ్వుడు+ఎవ్వండు= ఎవడు ఎవడో; ఏవిధమునవాడు= ఏరితిగా ఉండేవాడో; ఎఱుగుగవలయున్= తెలియటం అవసరం; చెప్పుము+ల= దయచేసి చెప్పుము.

తాత్పర్యం: పద్మాలవంటి కన్నులు కల ద్రోపదీ! రథాలపై వస్తువు అయిదుగురున్నా నీ భర్తలే కదా! పీరిలో ఎవడు ఎవడో ప్రత్యేకించి నాకు తెలుపుము. పీరి స్వరూపస్వభావాలు తెలియటం అవసరం’.

విశేషం: జయద్రథుడు ఏదో ఒకమిష పెట్టి ద్రోపదితో సంభాషణకు ఉపక్రమించ దలచటం సహజం. లోగడ తాను పాండవులనుగూర్చి శ్శుణ్ణాలు తెలిసినవాడ నని ద్రోపదితో ప్రగల్భాలు పలికాడు. (చూడు: 192సంఖ్యపద్యం). ఇక ద్రోపది సైంధవుడి కెందు సమాధానం చెప్పవలె? (చూడు: 205 సంఖ్య పద్యం).

వ. అనిన నష్టాంచాలి యనాదరక్తోధముార్థిత యగుచు నతని కిట్లనియో.

ప్రతిపదార్థం: అనివన్= సైంధవుడు అట్లా చెప్పగా; ఆ+పాంచాలి= ఆ ద్రోషది; అనాదర, క్రోధ, ఘూర్ణిత+అగుచున్= అదరము లేమి చేతను, కోపముచేతను, తిరుగుడు పడిన మనస్సు గలది అవుతూ; అతనికిన్= ఆ సైంధవునితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: జయద్రథుడి మాటలు విని ద్రోషది వెగటుతో కూడిన కోపంతో నిలువెల్ల కంపిస్తూ అతడితో ఇట్లా పలికింది.

ఆ. ‘ఇంక వీల నెత్తిగి తేసియు నెఱుగక , యుండితేనిఁ జేయ నొండు గలదే?

దుర్భదమునుఁ గరము దుశ్శరితమునకుఁ , జ్ఞాచ్ఛి సీకుఁ జేముఁ దెళ్ళికొంటి.

205

ప్రతిపదార్థం: ఇంకన్= ఇకమీదట; వీరిన్= వీరిని-పాండవులను; ఎఱీగితి(వి)+ఏనియున్= తెలిసికొన్నప్పటికి; ఎఱుఁ గక+ఉండితి+ఏనిన్= తెలియక ఉండి పోయినప్పటికి; చేయన్= చేయటానికి; ఒండు= ఇంకాకటి (వేరొకచొప్పు); కలదే?= ఉన్నదా?; దుర్భదమునన్= చెడ్డగర్యంచేత; కరము= మిక్కిలి; దుశ్శరితమునకున్= చెడుఫ్రవర్తనకు; చొచ్చి= చేరి; సీకున్= సీకు; చేటున్= ముప్పును; తెచ్చికొంటి(వి)= తెచ్చుకొన్నావు.

తాత్పర్యం: ఇక పాండవులనుగూర్చి నీవు తెలిసికొన్న తెలిసికొనక పోయినా ఇప్పుడు సీకు గత్యంతర మేమైనా ఉన్నదా? దురహంకారంతో నీవు చెడునడవడికకు ఒడిగట్టి శశప్రమాదానికి గురిఅయినావు. ఇది నీ స్వయంకృతాపరాధం. తగిన శిక్ష అనుభవించక తప్పదు.

వ. ‘అయినను సన్మడిగితివి గానునం జెప్పెది; నింతియ కాని సీవలని భయ మించుకంతయు నాకుఁ గలుగదు; సోదరసహితుం దైన ధర్మసందనుం గంటి; నింకఁ గుశలంబ’ యని పలికి యిట్లనియె.

206

ప్రతిపదార్థం: అయినను= అయినప్పటికిని; నన్నన్; అడిగితివి= ప్రార్థించావు; కావున్= కాబట్టి; చెప్పెదను= వచిస్తాను; ఇంతియకాని= ఇంతమాత్రమే కాని; సీవలని భయంబు= సీ వలన ఏర్పడిన భీతి; నాకున్; ఇంచుక+అంతయున్= లేశమాత్రం కూడా; కలుగదు= ఏర్పడదు; సోదరసహితుండు+అయిన= తమ్ములతో కూడిన; ధర్మసందనున్+కంటిన్= ధర్మపుత్రుడిని చూచాను; ఇంకన్= ఇకమీద; కుశలంబు+అ= (నాకు) పూర్తిగా క్షేమమే; అని, పలికి= అని వచించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: కాని, నీవు ప్రార్థించావు కాబట్టి చెప్పుతున్నాను. అంతే కాని, నిన్న చూచి భయపడి సీకు సమాధానం చెప్పటం లేదు. తమ్ములతో విచ్చేసిన ధర్మరాజును చూచాను. ఇక నాయోగక్కేమాలనుగూర్చి నాకు ఎట్టి భయమూ లేదు’ అని చెప్పి ఇంకా ఈ విధంగా అన్నది.

విశేషం: సైంధవడికి తాను ఎందుకు సమాధానం చెప్పటానికి పూనుకొన్నదో ద్రోషది చెప్పింది. చెప్పనికారణంకూడ ఉండవచ్చునుకదా! సైంధవడికి పిరికిమందు పోయటానికి ద్రోషదికి అవకాశం చిక్కింది.

మ. ‘తనువ్యత్తాంగుఁడు సుద్ధకాంచనసముద్యద్యద్యర్షుఁ దభ్యుల్లను
ద్యనుజాతాయతచారులోచనుఁడు బీవ్యద్యులతేజోమనుం
డనముం డలు రథంబుపై వెలుగు పుణ్యత్తుండు ధర్మత్తుం
డనిరోధప్రతిభాప్రభావనిభి యత్యాశ్చర్యశౌర్యం డనిన్.

207

ప్రతిపదార్థం: అల్ల= అదిగో అనతిదూరంలో; రథంబుషైన్= తేరిపై; వెలుగు= ప్రకాశించే; పుణ్య+ఆత్మండు= పుణ్యంతో కూడినవాడు, మహానుభావుడు; ధర్మ+ఆత్మజండు= ధర్మందనుడు; తను, వృత్త+అంగుండు= సన్మని గుండ్రని దేహం కలవాడు; శుద్ధ, కాంచన, సమీ+ఉద్యత్త+వర్షుండు= స్వచ్ఛమైన బంగారు రంగుతో వెలిగే మేనిచాయ గలవాడు; అభి+ఉత్త+లసత్, వనజాత+ఆయత; చారు, లోచనుండు= వికసించిన పద్మాలవంటి అందమైన నిడివిగల కన్నలు కలవాడు; దీవ్యత్త+భూరి, తేజస్+ఘనుండు= దేధీప్యమానమైన గొప్పతేజస్సుతో వెలుగొందే మహానీయుడు; అనఘుండు= పాప మెరుగని పుణ్యాత్ముడు; అనిరోధ, ప్రతిభావ, నిధి= అడ్డగించటానికి వీలులేని లోకోత్తర ప్రజ్ఞలు మహిమకు నెలవు అఱునవాడు; అనిన్= యుద్ధంలో; అతి+అశ్వర్య, శౌర్యండు= మిక్కిలి అచ్చెరువు కొలిపే పరాక్రమం కలవాడు.

తాత్పర్యం: అడుగో! అనతిదూరంలో కన్నిస్తున్న రథంషై వెలుగొందుతున్నవాడు ధర్మందనుడు. సన్మని గుండ్రని శరీరం కలవాడు. అచ్చమైన బంగారు రంగుతో మిలమిలలాడే దేహకాంతి కలవాడు. అప్పటికప్పుడే వికసించిన పద్మాలవలె అందమైన వాలుగన్నలు కలవాడు. దేధీప్యమాన మైన వర్షస్సుతో వెలుగొందేవాడు. పుణ్యశీలంకల మహానుభావుడు. యుద్ధంలో అప్రతిపాత మైన పరాక్రమం కలవాడు. అతిలోకప్రతిభను, మహిమలను ప్రదర్శించే యుధిష్ఠిరుడు అతడే.

చ. కురుకులశేఖరుం డతఁడు ఫోర్రాణంబుల నెట్టి శత్రులున్
శరణని సాంఖ్యోదిని విలసత్కరుణామతిఁ గాచు; నీవు చె
చ్ఛేరఁ జెడిపోక, నా పనువు సేసి విసీతి యొలర్ప నమ్మపో
పురుషుని నాత్రయింపుము; విభుండును నీదగు తప్పు లోఁ గానున్.

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ ధర్మరాజు; కురు, కుల, శేఖరుండు= కురువంశంలో శైష్ముడు; ఫోర, రణంబులున్= భయంకర మైన యుద్ధాలలో; ఎట్టి, శత్రులున్= ఎటువంటి విరోధులైనా; శరణ+అని= మీరు దయ చూపుడు మీరు విధేయులం అని; చచ్చిరి+ఏని= చేరితే; విలసత్త+కరుణా, మతిన్= శోభిల్లే దయతో కూడిన బుద్ధితో; కాచున్= కాపాడుతాడు; నీవు= ఓ జయద్రథా! నీవు; చెడిపోక= పాడయిపోవక; చెచ్చేరన్= వెంటనే; నాపనుపు+చేసి= నా మాట విని; విసీతి+ఎలర్పన్= వినయం శోభిల్లేటట్లుగా; ఆ+మహాపురుషునిన్= ఆ మహానుభావుడిని; ఆశ్రయింపుము= శరణవేడుము; విభుండును= రాజును (ధర్మరాజును); నీదు+అగు= నీయొక్క; తప్పు= దోషం; లోన్+కొనున్= క్షమించగలడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు కురువంశంలో శైష్ముడు. అతడు అజాతశత్రువు. ఎట్టిభయంకర యుద్ధంలోకాని ఎట్టి శత్రువే కాని, తనను ఆశ్రయించి శరణవేడితే దయామయుడై ఆ శత్రువును కాపాడగల స్వభావం కలవాడు. ఓజయద్రథా! ఇప్పటికిని మించి పోయింది లేదు. నామాట విని నీవు ఆ మహానుభావుడిని వెంటనే శరణవేడుము. మహాత్ము డైన ధర్మరాజు నీతప్పు క్షమించగలడు. ఇది నీకు తుది అవకాశం సుమా!

చ. మనజవసత్త్వచారుతురగంబులఁ బూషిన యుల్ల విస్థర
త్స్ఫుకరథంబుషై నుబితకాయుఁడు సాలమహోరుహంబు చా
డుపునఁ దినరారుచున్ వెలయు భ్రాకుటియున్ దశనోష్టిండనం
బును నయి యున్నవాఁ డనిలపుత్తుఁడు భీముఁడు; భీముఁ దాజులన్.

ప్రతిపదార్థం: ఘన, జవ, సత్యచారు, తురగంబులన్= గొప్పవేగం బలం కలిగి అందంగా కనిపించే గుర్రాలను; పూన్చిన= కట్టిన; అల్ల= అల్లదిగో అనతి దూరంలో ఉన్న; వి, స్ఫురత్త+కనక, రథంబుమైన్= ప్రకాశించే బంగారు తేరుపై; ఉదితకాయుడు= ఉదయించిన దేహం కలవాడు; సాల, మహీరుహంబుచాడ్చున్నవ్వే= మద్దిచెట్టువలె; తనరారుచున్= శోభిల్లుతూ; వెలయు= ప్రకాశించే; భ్రాకుటియున్= బొముముడియును; దశన+బిష్ట, పీడనంబును= పండ్లచేత పెదవిని కొరకుచుండటమున్నా; అయి ఉన్నవాడు= కలిగినట్టివాడుగా ఉన్నవాడు; అనిలపుత్రుడు= వాయువందనుడు; భీముడు= భీమసేనుడు అనేవాడు; ఆజలన్= యుద్ధాలలో; భీముడు= భయంకరుడు అయినవాడు.

తాత్పర్యం: అదుగో ఆ రథాన్ని చూడు. అల్లదే గొప్పవేగం బలం గల గుర్రాలను పూన్చిన తేరది. ఆ రథంపై కనిపించే శరీరం కలవాడు, ఏపుగా ఎదిగిన సాలవ్యక్తంవలె కన్నించేవాడు, స్ఫురమైన బొముముడితో, పెదవిని కొరుకుతున్న దంతాలతో భయంకరంగా కనుపించేవాడు వాయుపుత్రు డైన భీమసేనుడు. ఆతడు యుద్ధాలలో భయంకరుడు అయిన సార్థకనాముడు.

ఉ. ఈతని పౌరుషం బరయ నెందు నమానుషకృత్య మహుతీ
ఘాత మనేక మధ్యతము: గర్వితు లో ధరణిశ్వరుల్ నిజం
జీతని నాజిలోఁ జెసయ నెవ్వరు నోడుడు: లమ్మహిభుజుం
డాతతరోషుధైన బ్రజయానలు నట్టిఁడు: యాఱు దేమిటన్.

210

ప్రతిపదార్థం: ఈతని పౌరుషంబు= ఈ భీముడియొక్క పరాక్రమం; అరయన్= చూడగా; ఎందున్= ఎచటనైనను; అ, మానుషకృత్యము= మానవులకు అతీతమైన పని; అ, ప్రతిఘాతము= ఎదిరంచ వీలుగానిది; న+ఏకము= బహుముఖమైనది; అధ్యతము= అచ్చేరువు కలిగించేది; నిజంబు= సత్యం; గర్వితులు+బో= మదించిన వారయిన; ధరణి+ఈశ్వరుల్= భూమిని పరిపాలించే రాజులు; ఈతనిన్= ఇతడిని; ఆజిలోన్= యుద్ధంలో; ఎవ్వరున్= ఎవరైనను; చెనయన్+బిడుదురు= ఎదిరించటానికి జంమతారు; ఈ, మహో, భుజండు= గొప్పపరాక్రమం కల ఈ భీముడు; ఆతత రోషుడు+పవన్= విస్తరించిన ఆగ్రహం పూనినవాడు అయితే; ప్రశయ+అనలు+అట్టిఁడు+అ= ప్రశయకాలంలోని అగ్నిహోత్రుడితో సమానుడే సుమా; ఏమిటన్= ఏవిధంగానైనను; అఱుడు= ఉపశమించడు.

తాత్పర్యం: ఈ భీమసేనుడి పరాక్రమం మానవులకు సాధ్యం కానిది. అతడికి ఎక్కుడా ఎదురు లేదు. అతడికి ఆతడే సాటి. అతడి శోర్యం బహుముఖమైనది. అచ్చేరువు కలిగించేది. గర్వంచేత మదించిన రాజులు భీమసేనుడిని యుద్ధంలో ఎదిరించటానికి జంమతారు. ఆ మహోర్మిదికి కోపంవచ్చిందా, ఇక ఆతడు ప్రశయకాలంలోని అగ్నిహోత్రుడే ఔతాడు, ఏవిధంగానూ చల్లారడు.

ఉ. ధర్మజు కూర్తితమ్ముఁడును దత్తియశిష్యుఁడు సైనవాఁడు స
త్యర్ముఁడు వాఁడె చూడుము ప్రగాఢవికీల్లో జతేంతియుండు దు
ష్టర్ములుఁ గన్న సైపఁడు నికామభయంకర విక్రమక్రియా
నిర్మథతాల ఘల్మునుఁడు నిర్మలతేజుఁ డజేయుఁ దేలికిన్.

211

ప్రతిపదార్థం: ఘల్మునుఁడు= అర్జునుడు; ధర్మజు, కూర్తి, తమ్ముఁడును= ధర్మరాజుయొక్క అనుంగుతమ్ముడున్నా; తత్త+ప్రియ, శిష్యుఁడున్= ఆతనియొక్క కూరిమిశిష్యుడున్నా; పవనవాఁడు= అయినవాడు; సత్త+కర్ముఁడు= మంచి ప్రవర్తన

కలవాడు; వాడు+ఎ= అడుగో వాడే; చూడుము= కనుగొనుము; ప్రగాఢ, వికీర్తి= గొప్పదాత; జిత+ఇంద్రియుండు= ఇంద్రియాలను జయించినవాడు; దుష్టర్ములన్= చెడుపులచేసేవారిని; కస్తున్= చూస్తే; సైపండు= సహించడు; నికామ, భయంకర, విక్రమ, క్రియా, నిర్గుధిత+అరి= మిక్కిలి భీకరమైన శార్యంచేత చలింపచేయబడిన శత్రువులు కలవాడు; నిర్గులతేజాండు= స్వచ్ఛమైన వర్షస్సు కలవాడు; ఏరికిన్= ఎవరికైసను; అజేయుండు= జయించ రానివాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజుకు ప్రియమైన తమ్ముడు, ఆతడికి అనువైన శిష్యుడు, మంచిప్రవర్తన కలవాడు అడుగో చూడుము. అతడే సుమా! అర్జునుడు! అతడు మహావదాన్యుడు, ఇంద్రియనిగ్రహం కలవాడు, భయంకరమైన పరాక్రమంచేత శత్రువులను తపింప చేయగలవాడు, స్వచ్ఛమైన వర్షస్సు కలవాడు, ఎవరికిని జయింప శక్యంకానివాడు.

క. అవశగతిఁ గామరోషా , బి వికారము లొంభినసు మదిని ధర్థపథ

ప్రవిష్టి గాసీఁ; డత్త డా , బివిషెంద్రతసూజుఁ డద్దొతీయుఁడు పేర్లైన్.

212

ప్రతిపదార్థం: ఆ, దివిజ+ఇంద్ర, తసూజుఁడు= ఆ దేవేంద్రుడి కొడుకు; అవశగతిన్= అదుపు తప్పిన రీతిలో; కామ, రోష+అది, వికారములు= కోరికలు, కోపతాపాలు మున్సుగు చిత్తవిక్రతులు; ఒందినసు= పొందినప్పటికి; మదిని= మనస్సును; ధర్మ, పథ, ప్రవిష్టి, కాసీఁడు= ధర్మమార్గానికి దెబ్బతగిలేటట్లు చేయడు; అతడు; పేర్లైన్= గొప్పతనంలో; అ, ద్వీతీ యుఁడు= (రెండవ) సాటి లేనివాడు.

తాత్పర్యం: అతడు దేవేంద్రుడి కొడుకైన అర్జునుడు; గొప్పతనంలో సాటిలేని మేటి. కోరికలు, కోపతాపాలు అదుపుతప్పిన రీతిలో మనసున కలిగినప్పటికీ, వాటిని ధర్మమార్గాన్ని ధ్వంసం చేసేటట్లు ప్రవర్తింపచేయడు.

చ. అయస్యసంగ్రహండు విషయమ్యవసాయి భయార్తలీకసం

శ్రయుఁడు గృతాస్తుఁ డాహావిశారదశౌర్యుఁడు శిష్టబాంధవ

ప్రియుఁ డసమానసుందరగభీరశుభాకృతి యల్ల పుణ్యుఁ డా

రయ నకులుండు పాండుసుతరత్మము భాసురకీర్తి యమ్మహిం.

213

ప్రతిపదార్థం: నకులుండు= నకులుడు; అయస్యసంగ్రహండు= మేలు చేసెడి నీతి విధానం బాగా తెలిసినవాడు; విషయమ్యవసాయి= నమ్రతను అలవరుచుకొనటానికి కృషిచేసినవాడు; భయ+అర్థ, లోక, సంశ్రముఁడు= భీతిచేత దీనులైన జనులకు ఆధారం అయ్యేవాడు; కృత+అప్రుఁడు= మంత్రమేహ కల ఆయుధాలు ప్రయోగించటంలో సిద్ధహస్తుడు; ఆహావ, విశారద, శార్యుఁడు= యుద్ధం చేయటంలో కొశలంతోకూడిన పరాక్రమం కలవాడు; శిష్ట, బాంధవ, ప్రియుఁడు= మంచివారైన బంధువులకు ఇష్టుడు; అసమాన, సుందర, గభీర, పుభు+అక్రూతి= సాటిలేనట్టి అందమైన లోతైన మంచిదైన ఆకారం కలవాడు (సాటిలేని సుందరుడు, లోతైన మనస్సు కలవాడు, పుభుమైన ఆకారం కలవాడు); అల్ల= అదిగో చూడుము; పుణ్యుఁడు= సుకృతం చేసినవాడు; ఆరయన్= చూడగా; పాండుసుత రత్నము= పాండురాజు కొడుకులలో రత్నం (శేషుడు); శః+మహిం= శః లోకంలో; భాసురకీర్తి= ప్రకాశించే యశస్సు కలవాడు.

తాత్పర్యం: లోకానికి శ్రేయస్సు కలిగించే నీతి విధానం తెలిసిన వాడున్నా, విజ్ఞానంవలన ఏర్పడిన విషయం కలవాడున్నా, భయంచేత దీనులు అయిన ప్రజలను కాపాడి దైర్యం చేకూర్చేవాడున్నా, యుద్ధంచేయటంలో గడుసుదనం చూపగల పరాక్రమవంతుడున్నా, మంచివారైన బంధువులకు సంప్రీతి ఘటించేవాడున్నా,

సాటిలేనిసాందర్భం కలిగిన ప్రియదర్శనుడున్నా, పరోపకారపారీణుడున్నా అయిన అడుగో అతడే పుణ్యాత్మకుడు నకులుడు. పాండవులలో రత్నం. భూలోకంలో పేరుప్రతిష్ఠలను ఆర్జించినవాడు.

ఉ. వీరుడు చిత్రయోధి దృఢవేధి కృతాస్తుడు భూరిబుట్టి చి
సౌఖ్యరుఁడు వాగ్నిశారదుఁడు పార్థులకూరిమితమ్ముఁ దుజ్జ్యులా
కారుఁడు ధర్మదిక్కుఁ దవికారుఁడు ప్రాధవతంగతేజ్ఞుఁ ద
ధీరుఁడు పాండవుండు సహదేవుఁడు దేవనిభుండు పెంపున్.

214

ప్రతిపదార్థం: సహదేవుడు= సహదేవుడు; వీరుడు= గొప్పపరాక్రమం కలవాడు; చిత్రయోధి= అచ్చెరువుకొలిపే యుద్ధం చేయగలవాడు; దృఢవేధి= గురిచూచి గట్టిగా తగిలేటట్లు ఆయుధాలు ప్రయోగించగలవాడు; కృత+అస్తుడు= మంత్రమహిమ గల ఆయుధాలను వాడటంలో సిద్ధహస్తుడు; భూరిబుట్టివిస్మారుఁడు= గొప్ప తెలివి తేటలు విస్తరించిన మేధావి; వాక్+విశారదుఁడు= మాటలలో నేర్చరి; ధర్మదశ్శుఁడు= ధర్మం నిర్వహించటంలో సమర్థత కలవాడు; పార్థుల కూరిమి తమ్ముఁడు= పాండవులకు ప్రియమైన కడగొట్టు తమ్ముడు; ఇత్త+జ్యుల+ఆకారుఁడు= గొప్పగా ప్రకాశించే రూపం కలవాడు, తేజస్వి; అవికారుఁడు= చిత్రవికారాలు లేనివాడు; ప్రాధవతంగతేజ్ఞుఁడు= చండవార్తాండుడివంటి ప్రకాశం కలవాడు; ఆ+ధీరుఁడు= చిత్రస్తోర్యం కలవాడు; పాండవుండు= పాండురాజుయొక్క కొడుకు; పెంపున్= గొప్పతనంలో; దేవ, నిభుండు= దేవతలతో సమానుడు;

తాత్పర్యం: సహదేవుడు మానవమాత్రుడు కాడు సుమా! అతిలోక తేజస్వి అయిన అతడు దేవతలతో సమానుడు. గొప్పపరాక్రమం కలిగినవాడు. ఆశ్చర్యం గొలిపేవిధంగా యుద్ధంచేయగలవాడు. గురిచూచి గాటంగా నాటేటట్లు ఆయుధాలు ప్రయోగించే లక్ష్మిష్ట్రీ కలవాడు. బుధీకుశలత కల మేటి మేధావి. పాంకంగా తూచితూచి మాటలు కూర్చుగల వక్త. పాండవులు అనురాగంతో లాలించే కట్టకడపటి తమ్ముడు. దేదీయమాన మైన తేజస్వు కలవాడు, ధర్మనిర్వహణ సమర్థుడు, చండవార్తాండుడివలె వెలుగొందేవాడు. చిత్రవికారాలు లేని ధైర్యశాలి. గొప్పతనంలో దేవతలతో సమానుడు. అడుగో అతడే సహదేవుడు. చూడుము.

తే. కొడుకులం దెళ్లుఁ గడుగుార్థు గొంతి యితనిఁ; కిమ్మపోత్తుడు మహి చలియించే నేని
నగ్ని చల్లన యయ్య నే నాత్మఁ దానుఁ; ధర్మనిష్టుఁ దై సత్కంబు దప్పు దెపుడు.

215

ప్రతిపదార్థం: గొంతి= కుంతీదేవి; ఇతనిక్కిన్= ఇతనిపై (ఈ సహదేవుడిని); కొడుకులందున్+ఎల్లున్= అందరి కుమారులలో; కడున్ మిక్కుటంగా; కూర్చున్= వాత్సల్యం చూపుతుంది; ఈ+మహి+ఆత్ముడు= ఈ మహిమభావుడు; మహి= భూమి; చలియించెన్+ఎన్నిన్= కంపించినపుటిక్కిన్ని; అగ్ని= నిప్పు; చల్లన+అయ్యెన్ని+ఎని= చల్లబడినపుటిక్కిన్ని; తాను= తాను (సహదేవుడు); ఆత్మున్= మనస్సులో; ధర్మనిష్టుడు+ఱ= ధర్మంలోనే ఏకాగ్రత కలవాడై; ఎపుడున్= ఏ సమయంలోనూ; సత్కంబున్= నిజాన్ని; తప్పుడు= వీడడు.

తాత్పర్యం: కుంతీదేవికి తన కొడుకులు అందరిపై కంటె ఈ సహదేవుడిమీదనే వాత్సల్యం మెండు. ఈ మహిత్వుడు సంతత సత్యసంధుడు. భూమి కంపించవచ్చును, అగ్ని చల్లబడవచ్చును కాని సహదేవుడు మాత్రం ధర్మనిష్ట వదలిపెట్టడు, బొంకు పలుకడు.

వ. వీ రేపురు నత్యంతదుర్వారులు; వీల బాలం బడిన వారాశినడుమ నుగ్రహకరాహతంబై యవియు
వేరోడయుం బోలె నీసైన్యంబు వికలం బగు; నీవునుం బ్రాణం బొండె మానం బొండె గోల్పోక మెయిమెయిం

బో నేర్చెదవే? యనియే; నష్టుడు కొంతేయులు సైంధవేనం దలపడి బిష్టుభుంబున నెల్లం జీకట్లు గవియునట్లుగా బాణపటలంబులు పఱగింపం ఓడంగిన.

216

ప్రతిపదార్థం: వీరు+ఏవురున్= వీరు అయిదుగురు - పంచపాండవులు; అతి+అంత, దుర్యారులు= వారించుటకు శక్యంగాని వీరులు; వీరి= పాండవులయొక్క; బారిన్+పడిన= హింసకు గురియైతే; వారాళినడుమన్= సముద్రమధ్యంలో; ఉగ్ర, మంకర+ఆహాతంబు+ఖ= భయంకరమైన మొసల్ల చేత కొట్టబడినట్టిదై; అవియు= సగులు; సేరు+బిడయున్+పోలెన్= పెద్ద నావలె; నీషైన్యంబు= నీసేన; వికలంబు+అగున్= చెదరుతుంది; నీవున్మ= నీవు సయితం; ప్రాణంబు+బండెన్= ప్రాణంకాని; మానంబు+బండెన్= గౌరవంకాని; కోల్పోక= పోగొట్టుకొనక; మెయిమెయిన్= అనాయాసంగా; పో, నేర్చెదవే?= పోగలవా?; అనియెన్= అని చెప్పింది; అష్టుడు= ఆ సమయంలో; కొంతేయులు= కుంతీపుత్రులు- పాండవులు; సైంధవేనం= జయుద్రథుడి సైన్యాన్ని; తలపడి= తాకి; దిక్క+ముఖంబునన్= దిక్కుల పురోభాగంలో; ఎల్లన్= పూర్తిగా; చీకట్లు= అంధకారాలు; కవియునట్లుగాన్= ముసిరేటట్లుగా; బాణ పటలంబులు= అమ్ముల సముదాయాలు; పఱగింపన్+తొడంగినన్= ప్రయోగించ సాగగా.

తాత్పర్యం: పంచపాండవులు జయించ సలవిగానివారు సుమా. ఎవరును వీరిబారినుండి తప్పించుకొనలేరు. సముద్రమధ్యంలో మొసల్లకు చిక్కి బ్రద్రలయ్యే పెద్దనోకవలె నీషైన్యం పాండవులకు చిక్కి వికలం కాగలదు. ఇక నీవు సయితం ప్రాణాన్ని కోల్పోతావు లేదా గౌరవాన్ని కోల్పోతావు' అని ద్రోషది సైంధవుడిని పౌచ్ఛరించింది. అంతలో పాండవులు సైంధవుడి సేనలను చుట్టుముట్టి ఆకసాన్ని చీకట్లు క్రమేషుటట్లుగా అమ్ములసముదాయాలను ప్రయోగించారు.

క. ‘తొలఁగకుఁడు పాదువుఁ దేయుఁడు , నిలువుఁడు వడిఁ బొడువుఁ’ డసుచు నిజయోధులఁ ధా
గలయు బులకొచ్చి సైంధవుఁ , దలఫు పరాక్రముఁడు నిలిచె నాహవభూమిన్.

217

ప్రతిపదార్థం: తొలఁగకుఁడు= కదలిపోకండి; పాదువుఁడు= చుట్టుమూగండి; ఏయుఁడు= కొట్టండి; నిలువుఁడు= పారిపోరుండా ఆగండి; వడిన్= వేగంగా; పాడువుఁడు= గ్రుచ్చండి; అనుచున్= అని పలుకుతూ; నిజ, యోధులన్= తనభటులను; తాన్= తాను (సైంధవుడు); కలయన్= కలిసి పోరాటం సలిపేటట్లుగా; పురికొల్పి= ప్రోత్సహించి; అ, లఘు, పరాక్రముఁడు= గొప్ప శార్యం కలవాడు; సైంధవుఁడు= జయుద్రథుడు; ఆహవభూమిన్= యుద్ధంలో; నిలిచెన్= నిలబడ్డాడు.

తాత్పర్యం: ప్రక్కతు కదలకండి, చుట్టుముట్టండి, కొట్టండి, ధైర్యంతో నిలబడండి, వేగంగా గ్రుచ్చండి' అంటూ తన సైనికులను ఐకమత్యంతో నిలిచి పోరాడం డని ప్రోత్సహిస్తూ జయుద్రథుడు గొప్పపరాక్రమం ప్రదర్శించేవాడై రణరంగంలో నిలబడ్డాడు.

వ. ఇట్లు, త్రిగ్రత్నశిజసింధుసైన్యంబులతో ననేకనరపతిపలవ్యతుండై నిలిచిన జయుద్రథుం జూచి, జీముసేనుండు క్రీధారుణలోచనుం డై, రథంబు డిగ్గి హేమబంధ బంధురంబును నయోమయంబును నగు గదాదండంబు త్రిపుచు వానిపయిం గవిసిన నష్టపడి కోటికాస్మిండు నిజసైన్యసంఘంబుతో నష్టపోవీరుం బొడువుటయు నతండు.

218

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈరీతిగా; త్రిగ్రత్నశిజి సింధుసైన్యంబులతోన్= త్రిగ్రత్నలకు ఇచ్చి సింధుదేశానికి సంబంధించిన సేనలతో; అనేక, నరపతి పరివృతుండు+ఖ= పెక్కురురాజులచేత చుట్టుకొనబడినవాడై; నిలిచిన= నిలబడిన; జయుద్రథున్+చూచి=

సైంధవుడిని అరసి; భీమునిండు= భీముడు; క్రోధ+అరుణ, లోచనండు+బి= కోపంచేత ఎర్వారిన నేత్రాలు కలవాడై; రథంబు+డిగ్గి= తేరు దిగి; హేమ, బంధ, బంధురంబును= బంగారు పిడిచేత పొదుగబడియున్నా; అయ్యే+మయంబును= ఇముముతో కూడినదియున్నా; అగు= అయిన; గదాదండంబు= గదను; త్రిపుష్టున్= ఇటు నటు సంచలింపజేస్తూ; వానిపయున్= అతడిపై, జయద్రథుడిపై; కవిసిన్= ఉతకగా; కోటికాస్యుండు= కోటికాస్యుడు; అడ్డపడి= అడ్డంపచ్చి; నిజ, సైన్య, సంఘంబుతోన్= తనయొక్క సేనల సముదాయంతో; ఆ+మహావీరున్= ఆగొప్పయోధుడిని; పొదువుటయును= చుట్టుముట్టుటమున్నా.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా త్రిగ్రత్సిబిసింధునేనలు పెక్కరు రాజులు తన చుట్టు చేరిఉండగా రణరంగంలో నిలిచిన సైంధవుడిని చూచి భీముడు కోపంచేత ఎర్బడిన కన్మరులతో తనరథం దిగి, బంగారుపిడి గల ఇముపగదను త్రిపుష్టుతూ అతడిపైకి ఉరికాడు. అంతట కోటికాస్యుడు భీముడికి అడ్డపడి తనసేనలతో కలిసి ఆ మహావీరుడిని ఎదుర్కొన్నాడు.

క. మదగజముల రథయోధులు, బదాతులను దురగములను బలువిడిగి గలయం
జదుపుచు దుర్వారగతిన్, విభితబలుఁడు ఘుసగదాప్రవీణత మెఱసెన్.

ప్రతిపదార్థం: మదగజములన్= మదించిన ఏనుగులను; రథయోధులన్= రథికులను; వదాతులను= కాల్పులాలను; తురగములను= గుర్రాలను; బలువిడిన్= ఉత్సాహంతో; కలయ్యన్+చదుపుచున్= కలసిపోవునట్లుగా నేలమట్టంచేస్తూ; దుర్వారగతిన్= వారించటానికి వీలులేని విధంగా; విదితబలుఁడు= తేటతెల్లమైన బలం కలవాడు అయిన భీముడు; ఘున, గదా, ప్రవీణతన్= గొప్పదైన గదయందు గల నేర్చును; మెఱసెన్= ప్రకాశింపచేశాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు మత్తేభాలను, రథాలతో కూడిన రథికులను, గుర్రాలను, కాల్పులాలను కలతచెందించి నేలమట్టంచేసి, తన గదాప్రయోగకొశలాన్ని ప్రకాశింపచేశాడు.

క. ఇట్లు విహాలంచి యహితసైస్యంబు నిహాతం బగుటయుగి జెలంగి సింహానాదంబు సేసి, యతండు సారథి సముపనీతం బైన రథంబు సాదరంబుగా నెక్కి గృహీతశరాసనుండై విక్రమించే; మతీయును. **220**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; విహాలంచి= యథేచ్చగా తిరిగి; ఆహిత సైన్యంబు= విరోధి సేన; నిహాతంబు+అగుటయున్= చచ్చుటయున్నా; చెలంగి= ఉత్సాహంచి; సింహానాదంబు+చేసి= సింహాగ్రసన వంటి కేక పెట్టి; అతండు= అతడు, భీముడు; సారథి, సముపనీతంబు+బిన= సారథిచేత దగ్గరకు తీసికొనిరాబడిన; రథంబు= అరదం; సాదరంబుగాన్= అభిమాన పురస్కరంగా; ఎక్కి= ఆరోహించి; గృహీత, శరాసనుండు+బి= పట్టిన ధనుస్సు కలవాడై; విక్రమించెన్= పరాక్రమించాడు; మతీయును= వెండియును.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా భీముడు రణరంగంలో యథేచ్చగా తిరిగి శత్రుసేనలను రూపుమాపి సింహానాదం చేశాడు. తదుపరి సారథి తనకడకు తీసికొని వచ్చిన రథాన్ని అధిరోహించి, విల్లు చేపట్టి అముగ్గులతో మరల యుద్ధం చేయసాగాడు.

క. అలిగి యుభిష్టిరుఁడును న, గృహికం బ్రుతివీరు లడరుగార్యుక విద్యా విలసనము మగుల సాపీ, రుల నూర్యుర రథికవరుల రూ పడగించెన్.

ప్రతిపదార్థం: యుధ్స్మిరుడును= ధర్మరాజును; ఆలిగి= కోపించి; అగ్గికన్= పూనికతో; ప్రతిపిరులు+అడరన్= శత్రువీరులు భయపడేటట్లుగా; కార్యక, విద్య, విలసనము= విలువిద్య యొక్క విలసం; మిగులన్= అతిశయించగా; సాపీరులన్= సాపీరజాతికి చెందిన; నూర్మర రథికవరులన్= వందమంది రథయోధులలో శైఖ్షులను; రూపు+అడగించెన్= సంహరించాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు కోపించి పూనికతో యుద్ధంచేసి శత్రువీరులు వెరపు చెందేటట్లుగా విలువిద్య ప్రకాశింప జేసి నూరుమంది సాపీర రథయోధులను చంపాడు.

క. నకులుడు నిశాతసాయక , నికరంబుల సమర ధారుణీతల మెల్లం
బ్రకట పరిపీరవరము , స్తు బంధురముగ నొన్నె దారుణభంగిన్.

222

ప్రతిపదార్థం: నకులుడు= నకులుడు; నిశాత సాయక నికరంబులన్= వాడియైన అమ్ముల సముదాయాలచేత; సమర ధారుణీతలము+ఎల్లున్= యుద్ధభూమిని అంతటిపీ; దారుణభంగిన్= ఫోర్మెన్ విధంగా; ప్రకట పరిపీరవరమస్తక బంధురముగన్= సృష్టముగా శత్రువీరశైఖ్షుల యొక్క తలకాయలతో నిండినదిగా; ఒనర్చైన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: నకులుడు వాడిఅమ్ములను ప్రయోగించి యుద్ధభూమంతా శత్రువీరుల తలకాయలతో నిండిపోయి భయంకరంగా కనబడేటట్లు చేశాడు.

క. నారాచపాతముల దు , ర్యారుడు సహదేవుఁ దాహవ ముఖంబున న
శ్వారోహకులం గూల్చుచు , వీరవిహిరంబు సలిపె వేడ్చు యెలర్పున్.

223

ప్రతిపదార్థం: దుర్యారుడు= వారించుటకు వీలులేనివాడు; సహదేవుడు; నారాచపాతములన్= బాణాలను వర్షించటంచేత; ఆహవ, ముఖంబునన్= యుద్ధరంగపు ముందుభాగంలో; అశ్వ+ఆరోహులన్= రౌతులను; కూల్చుచున్= సంహరిస్తూ; వేడ్చు= వినోదం; ఎలర్పున్= శోభిల్లగా; వీరవిహిరంబు= వీరుడు చేసే స్వేచ్ఛాయానం; సలిపెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: బాణాలను ప్రయోగించి సహదేవుడు యుద్ధరంగంలో అనిమునలోని అశ్వికులను సంహరించి వీరవిహిరం చేశాడు.

అ. సింధురాజసైన్య సింధుపూరమునందు , మహిత ఫల్మునాభ్య మంధనగము
చిలిగి కలయిడిడగే బరన్వాపాలక మహి , జలచరత్రజంబు సంచలింప.

224

ప్రతిపదార్థం: మహిత, ఫల్ము+అభ్య, మంధనగము= అర్జునుడు అనే పేరుగల గొప్ప మందర పర్వతం; సింధు రాజ సైన్య సింధుపూరమునందున్= సింధురాజయొక్క సేన అనెడి ముద్రజలసమూహంలో; తిరిగి= పరిభ్రమించి; పర, సృపాలక, మహా, జలచర, ప్రజంబున్= శత్రురాజులు అనెడి జలజంతువుల సముదాయం; సంచలింపన్= క్షోభించేటట్లుగా; కలయన్+తొడగైన్= కదిపి కుదిపి వేయసాగాడు.

తాత్పర్యం: సింధురాజయొక్క సైన్యం అనెడి సముద్రజలాలలో అర్జునుడు అనే గొప్ప మందరపర్వతం కలయదిరిగి శత్రురాజులు అనే జలచర సముదాయాన్ని క్షోభింపజేస్తూ కదిపి కుదిపివేసింది.

విశేషం: (1)అలం: రూపకం. (2) జ్యోరసాగర మధనం-దేవదానపులు మందరగిరిని కప్పంచేసి పాలకడలిని చిలకడం, సుప్రసిద్ధ పొరాణికగాథ,

- సీ. వారణకోటి దదారోహకులతోను, వివశమై యొఱలుచు నవనిఁ ద్రైషి:
సూతహాయధ్వజపాతపూర్వకముగ, రథములు దుమురయ్య రథులతోను;
వెన రావుతులతోను వసమతి హాయములు, గెడసి యెల్లైడలను బుడమిఁ గపై;
దండడిఁ దెరలుచు సందడి పెల్లుగాఁ, గాలుబలంబులు గూలే గలయఁ
- అ. దుముల మధిక మయ్య సమరతలంబును, ఘోరరుధిరవాలపూర మెసగే;
జితవిరోధిబలుడు శతమఖసూనుండు, చాప్సైపుణంబు సూపునపుడు.

225

ప్రతిపదార్థం: జిత, ఏరోధి, బలుఁడు= జయించబడిన శత్రువుల సైన్యం కలవాడు; శతమఖ, సూనుండు= ఇంద్రుడికొడుకు; చాప్సైపుణంబు= వింటినేర్పు; చూపునపుడు= ప్రదర్శించేటప్పుడు; వారణకోటి= ఏనుగుల సముదాయం; తత్త+ ఆరోహకులతోన్+అ= ఆ ఏనుగులను ఎక్కిన వీరులతో పాటుగా; వివశము+బ= వశం తప్పి; ఒఱలుమన్= ప్రాలుతూ; అవనిన్= భూమిపై; త్రైల్యోవ్వు= పడిపోయింది; సూత, హాయ, ధ్వజ, పాత, పూర్వకముగన్= సారథి గుర్రాలు జెండాలు ముందు పడునటువంటివి కాగా; రథములు= అరదాలు; రథులతోడన్= రథయోధులతో పాటుగ; తుమురు+అయ్యెన్= ముక్కలు అయ్యాయి; వెసన్= శీప్రుంగా; రావుతులతోను= ఆశ్వికులతోపాటు; వసమతి= అదుపు తప్పి; హాయములు= గుర్రాలు; కెడసి= చచ్చి; ఎల్ల+ఎడలను= అన్నిచోట్లలో; పుడమిన్= భూమిని; కప్పెన్= అవరించాయి; దండడిన్= దట్టంగా; తెరలుచున్= పారలుచు; సందడి= సమృద్ధం; పెల్లుగాన్= అతిశయించగా; కాలు బలంబులు= కాల్పలాలు, పదాతులు; కలయన్+కూలెన్= కుప్పకూలాయి; తుములము= సందడి కయ్యం; అధికము+అయ్యెన్= పౌచ్చింది; సమర తలంబునన్= రణరంగంలో; ఘోర, రుధిర, వారి పూరము= భయంకర మైన నెత్తురు ప్రవాహం; ఎసగెన్= అధికమయింది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు తన విలువిద్యను ప్రదర్శించేటప్పుడు భయంకరమైన నెత్తురు ప్రవాహాలు ఏర్పడ్డాయి. అతడు శత్రువులసేనలు సంహరించే సామర్థ్యం కలవాడు. ఏనుగుల సమూహాలు వాటిపై ఎక్కి యుద్ధం చేస్తున్న వీరులతో పాటు వశంతప్పి భూమిపై ప్రాలిపడి పోయాయి. రథాలు రథికులతో, గుర్రాలతో జెండాలతోపాటు ముక్కలు చెక్కలై రణరంగాన్ని కప్పివేశాయి. గుర్రాలు రౌతులతోపాటు అధినం తప్పి యుద్ధభూమిపై కూలిపోయాయి. కాల్పలాలు దొమ్మియుద్ధం చేస్తూ కుప్పలు కుప్పలుగా రణరంగంలో ఒరిగిపోయాయి. యుద్ధభూమి బీభత్సంగా కన్నించింది.

తే. సవ్యకరమునందును నవసవ్యకరము, నందుఁ బర్యాయ సంగత మగుచుఁ జూడు

గొఱవి త్రిప్పిన యొప్పున మెఱసేఁ బార్థు, గాండివము వాలుఁదూపులగని యనంగ.

226

ప్రతిపదార్థం: పార్థు గాండివము= గాండివం అనే పేరు కల్గిన అర్జునుడివిల్లు; సవ్యకరము నందున్= ఎడమచేతిలోనూ; అపసవ్య, కరమునందున్= కుడి చేతిలోనూ; పర్యాయ సంగతము+అగుచున్= ఒకమారు అటు ఒకమారు ఇటు సమకూర్చబడినదై; చూడన్= అరయగా; కొఱవి= మండెడు కర్ర; త్రిప్పిన+బప్పునన్= త్రిప్పిన విధంగా; వాలు+తూరుల గని= వాడి అమ్ములగని; అనంగన్= అనేటట్లుగా; మెఱసెన్= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు కవ్వడి. (కవ+వడి) రెండు వడులు కలవాడు; సవ్యసాచి= రెండు చేతులతో బాణాలు ప్రయోగించేవాడు. అర్జునుడు గాండివం చేతబట్టి ఒకసారి కుడిచేతితో మరొకమారు ఎడమచేతితో బాణాలు ప్రయోగించాడు. అప్పుడు గాండివం అమ్ములగనివలె కన్నించింది. త్రిప్పుతున్న కొరవివలె ప్రకాశించింది.

విశేషం: అర్జునుడు గాండీవం అమ్ములగని వలె కన్మించటానికి మూలహేతువు అది అష్టయ తూణీరంతో కూడికండటం కావటమే. అగ్నిదేవుడు ఖాండవదహనసమయంలో అర్జునుడికి అష్టయతూణీరం (తరుగని అమ్ములపాది), ఇతరులు నరుకలేని ధనస్ను అయిన గాండీవాన్ని బహూకరించాడు.

వ. అట్టియెడం బ్రిగ్రూపతి రైను సుధన్వండు గదాహాస్తుండై రథంబు డిగ్గి చని ధర్మతనయు రథ్యంబులఁ గులనేసిన, నతండు నిశితసాయకంబున వానియురంబు త్రిశ్శి విగతజీవుం గావించి, సత్యరంబుగాఁ జని సహదేవు నరదం బెక్కె; మతియును ల్రిగర్ములలోన మహాముఖి క్షేమంకరు లసువారు నకులుం భౌభివి ఘనశరాసారంబు గులసి జలధరంబులుం భోలె గల్లిఖిన, నమ్మాటీసూసుండు వాలి నిద్దఱు బెక్కమ్ముల నొప్పించే; నంతఁ దచీయాగ్రజుం డగు సురథుండు.

227

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ తరుణంలో; త్రిగ్రూపతి+ఐన= త్రిగ్రూ దేశానికి ప్రభువు అయిన; సుధన్వండు= సుధన్వుడు అనే వాడు; గదా, హస్తుండు+ఐ= గద చేతప్పానిన వాడై; రథంబు, డిగ్గి= తేరు దిగి; చని= వెడలి; ధర్మతనయు, రథ్యంబులన్ ధర్మనందనుడియొక్క గుర్రాలను; కూలన్+ఏసినన్= సంహారించగా; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; నిశిత, సాయకంబునన్= వాడిబాణంచేత; వాని= ఆ సుధన్వుడియొక్క; ఉంరంబు= వడ్డం; ప్రచ్చి= చీల్చి; విగతజీవున్+కావించి= చంపి; సత్యరంబుగాన్= వేగంగా; చని= వెడలి; సహదేవు+అరదంబు+ఎక్కున్= సహదేవుడియొక్క తేరును అధిరోహించాడు; మతియును= వెండియు; త్రిగ్రూలలోనన్= త్రిగ్రూలలో; మహాముఖి, క్షేమంకరులు+అనువారు= మహాముఖుడు క్షేమంకరుడు అనేవారు; నకులన్+పాదివి= నకులుడిని చుట్టుముట్టి; ఘనశర+ఆసారంబు= పెద్ద అమ్ములవాన; కురిసి= వర్షించి; జలధరంబులన్+పోలెన్= మేఘాలవలె; గర్జిలినన్= ఉరుమగా; ఆ+మాధ్రి, సూనుండు= ఆ మాధ్రికొడుకు; వారిన్+ఇద్దఱున్= వారిరువురిని- మహాముఖి క్షేమంకరులను; పెక్కు+అమ్ములన్= అనేక బాణాలు ప్రయోగించి; నొప్పించెన్= బాధించాడు; అంతన్= అంతట; తదియ+అగ్రజుండు+అగు= వారి యొక్క అన్న అయిన; సురథుండు= సురథుడు.

తాత్పర్యం: ఆ తరుణంలో త్రిగ్రూదేశప్రభువు అగు సుధన్వుడు తనచేత గద ధరించి తేరు డిగ్గి ధర్మరాజుపై విజ్ఞంభించి అతడి రథానికి పూన్చిన గుర్రాలను చంపాడు. ధర్మరాజు ఒక వాడి బాణంతో ఆ సుధన్వుడివడ్డం చీల్చి ఆతడిని సంహారించి, తాను సహదేవుడి రథంపై ఎక్కాడు. అంతట త్రిగ్రూలలోని వీరులు మహాముఖుడును, క్షేమంకరుడును నకులుడిని చుట్టు క్రమ్ముకొని, మేఘాలవలె గర్జిస్తూ అమ్ములజడివాన అతనిపై వర్షించారు. నకులుడు ఆ ఇరువురితో యుద్ధంచేసి, పెక్కుబాణాలు ప్రయోగించి వారిరువురిని బాధించాడు. అంతట వారి అన్న సురథుడు.

చ. కలినికరంబుతోఁ దొడరి గల్వాతుండై తనవారసేంద్రు న
క్షురుకులవీరుమీద నెసఁగొల్పినఁ దర్దుధఫోటకంబులం
బరుషుతఁ జంపు శగ్గజము వాయక వాఁ డసిచర్చహాస్తుండై
ధరణికి దాటుచో నభి మదంబున వెండియుఁ బైఁ గడంగినన్.

228

ప్రతిపదార్థం: కరి, నికరంబుతోన్= ఏనుగుల సముదాయం తోడుగా పెట్టుకొని; తోడరి= పూని; గర్వతుండు+ఐ= మదించిన వాడై; తన, వారణా+ఇంద్రున్= తన యొక్క శ్రేష్ఠులైన ఏనుగును; ఆ+కురుకుల వీరుమీదన్= నకులుడిపై; ఎసఁగొల్పినన్= ఎదుర్కొనుటకు ప్రోత్సహించగా; తత్త+రథ, ఫోటకంబులన్= ఆ నకులుడి తేరుయొక్క గుర్రాలను; పరుషతన్= కరినంగా; చంపు= చంపే; ఆ+గజమున్= ఆ ఏనుగును; పాయక= వదలక (అంతటితో ఆగుండా); వాడు= నకులుడు; అసిచర్చ

హస్తుడు+ఽః = కత్తిని డాలును చేతులలో ధరించినవాడై; ధరణికీన్= భూమికి; దాటువోన్= ఉరికేటప్పుడు; అది= ఆ యేనగు; వెండియున్= మరల; షైన్+కడంగిన్= నకులుడి మీదకు వచ్చి పడటంచేత.

తాత్పర్యం: సురథుడు తన ఏనుగులతండ్రాన్ని తన వెంటపెట్టుకొని తన గజరాజాన్ని నకులుడిపై పురికొల్పాడు. ఆ యేనగు విజృంఖించి నకులుడి రథాశ్వాలను చంపింది. నకులుడు అంతట రథంపై నుండి కత్తిని డాలును చేబూని భూమిపై దూకినప్పుడు ఆ ఏనుగు మదించి ఆతనిపై విజృంఖించింది.

చ. తొలఁగక యమ్మహాబలుడు దీర్ఘల మొప్పు గృహాణపాతభం
గులఁ గలనాథు కేలు నిరుగొమ్ములతో బెరయంగు ద్రుంప బె
ట్లీలకు విచ్ఛిష్టమై నొఱగు నేనుగుపై నతిమాత్రభీతి వి
ప్పాలుఁ డగు శత్రు నుద్దతీ గృతాంత విధేయునిఁ జేసే తేల్చిడిన్.

229

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహాబలుడు= ఆ గొప్ప బలవంతుడు- నకులుడు; తొలఁగక= (తాను విరథుడు అయినప్పటికీ యుద్ధభూమి) వీడక; దోర్ఘలము= భుజ శక్తి; ఒప్పన్= శోభిలగ్గా; కృపాణ, పాత, భంగులన్= కత్తి వేటుల రీతులలో; కరినాథకేలున్= ఆ గొప్ప ఏనుగు తుండ్రాన్ని; ఇరు+కొమ్ములతోన్= రెండు దంతాలతో; బెరయంగన్= కలిసి ఒకటి అయ్యేటట్లుగా; త్రుంపన్= ఖండించగా; బెట్టు= మిక్కటంగా; ఇలకున్= భూమికి; విచ్ఛిష్టము+ఽః= చేష్టదక్కి, కదలిక లేనిదై; ఒలగు= ప్రాతే; ఏనుగుపైన్= ఏనుగుమీదనే; అతి మాత్ర భీతి, విహ్వలుఁడు+అగు= కొలదికి మించిన భయంచేత చేష్టలుడిగినవాడు అయిన; శత్రున్= శత్రువును; ఉద్దతిన్= గర్వంతో; ప్రేల్చిడిన్= శిఘ్రంగా; కృతాంత, విధేయునిన్ +చేసెన్= యముడికి అధీనుడిగా చేశాడు అంటే సంహరించాడు.

తాత్పర్యం: తాను విరథుడు అయినప్పటికీ, యుద్ధం విరమించక గొప్పబలం గల ఆ నకులుడు ఆ మత్తేభాన్ని తన కత్తితో ఎదుర్కొని దాని తుండ్రాన్ని దంతాలను ఖండించాడు. ఆ యేనగు చేష్ట దక్కి భూమిపై కూలిపోయింది. ఆ మత్తేభంమీద నున్న వీరుడు సురథుడు ఆ దృశ్యాన్ని చూచి మిక్కిలిభయంతో చేష్టలుడిగాడు. అంతట అతడిని నకులుడు యమలోకానికి సంపాదు.

క. వైరులు దలకుగ నిష్టై , దారుణపారుషపిశేషదక్కుం దై య
వీరుడు రయమున నలగి స , మీరతనయునరద మెక్కి మెఱసెం బోర్న.

230

ప్రతిపదార్థం: ఆ+వీరుడు= నకులుడు; వైరులు= శత్రువులు; తలకుగన్= భయపడగా; ఇష్టైన్= ఈ రీతిగా; దారుణ, పొరుష, విశేష దక్కుండు+ఽః= భయంకరమున్నా పేర్కొనదగినట్టిదియున్నా అయిన పరాక్రమం చూపటంలో నేర్చరి అయి; రయమున్ని= వేగంగా; అరిగి= వెళ్లి; సమీరతనయు+అరదము+ఎక్కి= వాయుపుత్రుడు అయిన భీమసేనుడి రథాన్ని ఎక్కి; పోర్న= యుద్ధంలో; మెఱసెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: శత్రువులు భయపడేటట్లుగా ఆ రీతిగా సాటిలేని శౌర్యసాహసాలు ప్రదర్శించినవాడయి, సమర్థుడు అయిన ఆ వీరుడు నకులుడు వేగంగా వాయుపుత్రుడైన భీముడి రథాన్ని ఎక్కి, యుద్ధంలో ప్రకాశించాడు.

చ. ఘనుఁడు వృక్షాందరుండు దనుఁ గట్టలుకం దలపడ్డ కోటికా
స్యని తురగంబులం దునిమి సూతునికంరముఁ ద్రుంచి షైచి తీ

త్రనిశిత మైన శ్రాసమున వాని యురంబు వగిల్చి చంపినం

గనుకనిఁ బాటె భీతి యెసఁగంగఁ దచీయ చమూసమూహముల్.

231

ప్రతిపదార్థం: ఘనుడు= గొప్పవాడు; వృక్ష+ఉదరుండు= (తోడేలు పట్ట వంటి కడుపు గలవాడు) భిముడు; తన్న్= తనను; కట్టలుకన్ (కడు+అలుకన్)= మిక్కిలి కోపంతో; తలపడ్డ= ఎదురొచ్చున్న; కోటికాస్యన్నిన్= కోటికాస్యుడనే వాడియొక్క; తురగంబులన్= అశ్వాలను; తునిమి= చంపి; సూతుని కంరమున్= సారథి కుతుకను; త్రుంచి వైచి= నరికివేసి; తీవ్ర, నిశితము+ఐన= మిక్కిలి వాడి అయిన; ప్రాసమునన్= శశటె చేత; వాని+ఉరంబు= కోటికాస్యుడి వడ్డం; పగిల్చి= పగులగొట్టి; చంపినన్= సంహరించగా; కనుకనిఁ= సంభ్రమంతో; తదీయ, చమూ, సమూహముల్= ఆతడియొక్క (కోటికాస్యుని యొక్క) సేనలగంపులు; భీతి+ఎసఁగంగన్= భయం అతిశయించగా; పాతన్= పారిపోయాయి.

తాత్పర్యం: గొప్పవీరుడైన భీమసేనుడు తన్నై మిక్కుటమైన కోపంతో దాడిచేసిన కోటికాస్యుడియొక్క రథాశ్వాలను చంపి, ఆతడి సారథి కుతుక నుత్తరించి వాడి అయిన శశటెతో ఆతడి వడ్డాన్ని చీల్చి చంపాడు. కోటికాస్యుడి మరణానంతరం ఆతడిసేనలు భయపడి చెల్లాచెదరై పారిపోయాయి.

అర్జునుడు సాపీరకుమారులం బిన్నిద్దఱు జంపుట (సం. 3-255-27)

వ. అంత నంగారకుండును, గుంజరుండును, సృంజయుండును, సుప్తకుండును, శత్రుంజయుండును, సుప్రబుధ్యండును, శుభంకరుండును, భ్రమంకరుండును, శూరుండును, రథియును, గుహాకుండును, బలాధ్యండును నను సాపీరకుమారులు పన్నిరువురు నిక్షాపకు శిజ సైంధవ త్రిగ్రత్త సైన్యంబులం గూడి క్రీడి మార్క్యాని పటుబాణజాలంబులం గప్పిన.

232

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అంతట; అంగారకుండును; కుంజరుండును, సృంజయుండును, సుప్తకుండును, శత్రుంజయుండును, సుప్రబుధ్యండును, శుభంకరుండును, భ్రమంకరుండును, శూరుండును, రథియును, గుహాకుండును, బలాధ్యండును; అను= అను పేర్లగల; సాపీర కుమారులు= సాపీరదేశానికి చెందిన యువకులు; పన్నిరువురున్= సండ్రెండుమంది; ఇక్కారు, శిఖి, సైంధవ, త్రిగ్రత్త సైన్యంబులన్+కూడి= ఇక్కారులకు, శిఖికి, సింధుదేశానికి, త్రిగ్రత్తదేశానికి సంబంధించిన సేనలతోచేరి; క్రీడన్= అర్జునుడిని; మార్క్యాని= ఎదిరించి; పటు బాణ జాలంబులన్= బలమైన అమ్ముల సముదాయాలతో; కప్పిన్= ఆవరించగా.

తాత్పర్యం: అంత అంగారకుడు, కుంజరుడు, సృంజయుడు, సుప్తకుడు, శత్రుంజయుడు, సుప్రబుధ్యడు, శుభంకరుడు, భ్రమంకరుడు, శూరుడు, రథి, గుహాకుడు, బలాధ్యడు అనే పేర్లగల పన్నిండుమంది సాపీరయువులు, ఇక్కారు, శిఖి, సైంధవ, త్రిగ్రత్త సేనలు కూడిరాగా అర్జునుడిని ఎదురొచ్చాని అమ్ముల సముదాయాలు గుప్పించారు.

మ. అతులక్రీధ విషువ్యాహ్రమాన్సహ్యదయుండై చండ గాండీవ ని
ర్దత భల్లాఘుములం దద్స్తవితతుల్ ఖండించి సాపీరసం
తతీఁ బిన్నిద్దఱుపిండ్లులం దునిమి దీర్ఘర్పంబు మీఱంగ స
స్నేతుండై యాతడు దచ్ఛిరఃప్రకర విచ్ఛేదంబు సేసెన్ వెసన్.

233

ప్రతిపదార్థం: అతుల, క్రోధ, విషువ్యామాన, హృదయుండు+బు= సాటిలేని కోపంచేత మిక్కుటంగా కలత చెందిన డెండం కలవాడై; చండ, గాండీవ, నిగ్గతభల్ల+బుములన్= భయంకర మైన గాండీవమనే వింటినుండి వెలువడిన బల్లేల సమూహాలచేత; తత్త+అప్రతి, వితతుల్= వారియొక్క అప్రాలసముదాయాలను; ఖండించి= ముక్కలు చేసి; సౌపీర సంతతిన్, పన్నిద్దర, విండ్లులన్= సౌపీరుమారులు పన్నెండుమంది కార్యక్రమాలను; తునిమి= ఖండించి; దోర్ధర్పంబు= భుజ పరాక్రమాలోపం; మీఱంగన్= అతిశయించగా; సస్కితుడు+బు= నవ్యతో కూడినవాడై; ఆతడు= అర్జునుడు; వెసన్= శీఘ్రుంగా; తత్త+శిరఃప్రకర, విచ్ఛేదంబు= వారియొక్క తలల సముదాయంయొక్క ఖండనం; వెసన్= శీఘ్రుంగా; చేసన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు కోపంతో నిండిన హృదయం కలవాడై తన గాండీవం నుండి వెలువడిన బల్లేల పరంపరలతో ఆ సౌపీరుమారుల కార్యక్రమాలను విరిచి, సిద్ధ వారల శిరస్సులను అలవోకగా ఖండించాడు.

క. ఆకులముగ శైఖ్యుల ని , క్షోకుల, సైంధవులనుం త్రిగ్రులనుం బో

సీక పాఠివి రయమున ను , స్తోత్రపరాత్మముఁడు దునిమి తూటాడె వడిన్.

234

ప్రతిపదార్థం: అస్తోక పరాక్రముఁడు= తర్వాతకాని అనగా గొప్పపరాక్రమం కలవాడు - అర్జునుడు; వడిన్= శీఘ్రుంగా; ఆకులముగన్= కలతచెందేటట్లు; శైఖ్యులన్= ఇచి నంశానికి చెందినవారిని; సైంధవులనున్= సింధుదేశానికి సంబంధించినవారిని; త్రిగ్రులనున్= త్రిగ్రతేశీయులను; పోసీక= తప్పించుకొని పోకుండా; పాదివి= ఆక్రమించి; రయమునున్= వేగంగా; తునిమి తూటాడెన్= ముక్కలు ముక్కలుగా ఖండించాడు.

తాత్పర్యం: గొప్పపీరుడైన అర్జునుడు గుంపులు గుంపులుగా పోరాడుతున్న వారందరిని కలచివైచి, శిచివంశానికి చెందిన వారిని, ఇక్కొకులను, సింధుదేశానికి సంబంధించిన వారిని, త్రిగ్రతేశీయులను తప్పించుకొని పోకుండా చుట్టుముట్టి అదిమిపట్టి శీఘ్రుంగా తుత్తునియలు చేశాడు.

వ. అప్పుడు రణభూమి యంతయు శపమయం బయ్యు; జారు కేయూర వీరాంకవిభూషితంబులైన బహుచరణచ్ఛేదంబులును, గార్యుకతూణీరకాండఖండంబులు, నక్కలూబర రథాంగకేతనత్రివేణుకశకలంబులును, బుండలీకవ్యజనచామర భంగంబులుం, గరవాలపరిఫు శక్తిగదా ముసలపట్టిసప్రాస లేశంబులు, నెక్కడఁ జూచిన రాసులై యుండే; గీలాల పూరంబును మాంసపంకంబును గేశ శైవాలంబును నైన యపూర్వానీప్రవాహంబునందు బహువిధక్తవ్యాదిగణంబు లవగాహంబు సేయుచుఁ బ్రకటికోలాహాలవ్యాకులం బగుచుండే; నివ్విధంబును.

235

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; రణభూమి+అంతయున్= యుద్ధ ప్రదేశమంతా; శపమయంబు+అయ్యెన్= పీమగులతో నిండిపోయింది; అంబరంబు+అంతయున్= ఆకసం అంతయును; కబంధ, మయంబు+అయ్యెన్= మొండెములతో నిండింది; చారు, కేయూర, వీర+అంక, విభూషితంబులు+బన= అందమయిన భుజకీర్తులతో, వీర లాంఘనాలతో అలంకరించబడిన; బాహు, చరణ+చేదంబులును= చేతుల యొక్క, కాళ్ల యొక్క తునుకలున్నా; కార్యక, తూణీర కాండ ఖండంబులును= విండ్లు, అమ్ములపోదుల సమూహాల తునుకలు; అష్ట, కూబర, రథాంగ, కేతన, త్రివేణుక, శకలంబులును= ఇరుసులు, నోగలు, చక్రాలు, జండాలు, మూడు ముల్లులు కల పరిగోలలయొక్క ముక్కలున్నా; పుండరీక వ్యజన చామర భంగంబులును= తెల్లగొడుగులు విసనకర్తలు, చమరీమ్మగుపు వెండ్రుకలతో చేయబడిన వీపనలయొక్క తునియలున్నా; కరవాల, పరిషు, శక్తి గదా ముసల పట్టిస ప్రాస లేశంబులును= కత్తులు, ఇనుపకట్లు గుదియలు, చిల్లకోలలు, గుదియలు,

రోకళ్లు, అడ్డకత్తులు, ఈటెల యొక్క చిరుముక్కలు; ఎక్కడన్= ఎచటను; చూచినన్= అరసినప్పటికీపీ; రాసులు+ఇ= ప్రోగులు అయి; ఉండెన్= ఉన్నాయి; కీలాల పూరంబును= నెత్తురు ప్రవాహమున్నా; మాంస పంకంబును= మాంసం అనెడి బురదయున్నా; కేశ శైవాలంబును= వెంద్రుకలు అనే నాచున్నా; ఖన= అయిన; అపూర్వ నది ప్రవాహంబునందున్= విచిత్రమైన నదియొక్క వెల్లవలో; బహువిధ, క్రవ్యాద గణంబులు= పెక్క రీతులయిన రాక్షసుల తండాలు; అవగాహంబు+ చేయుచున్= మునుగుతూ; ప్రకట, కోలాహాల, వ్యాకులంబు+అగుచుండెన్= వెల్లడి అయిన కలకల ధ్వనితో కలత చెందింది; ఇష్టిధంబునన్= ఈ రీతిగా.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో యుద్ధప్రదేశమంతయు పీసుగుపెంటలతో నిండింది. ఆకుం మొండెములతో నిండింది. అందునైన భుజీక్కర్తులతో, రాజలాంఛనాలైన ఆభరణాలతో కూడిన చేతుల కాళ్ల ముక్కలు, ధనుస్సుల అమ్ములస్థాదుల ముక్కలు, ఇరుసులు, నోగులు, చక్రాలు, జెండాలు, మూడు ముల్లులు కల అంకుశాల యొక్క ఖండాలు, వెల్లగొడుగులు, చామరాలు మున్నగువాటి ముక్కలు, కత్తులు, ఇనుపకట్ల గుదియలు, చిల్లకోలలు, గుదియలు, రోకళ్లు, అడ్డకత్తులు, ఈటెలు మున్నగు ఆయుధవిశేషాల ఖండికలును ఎక్కడ చూచినా ప్రోగులు ప్రోగులుగా పడి ఉన్నాయి. నెత్తురు అనే నీటివెల్లువలో మాంసనునే బురదతో వెంటుకలు అనే నాచుతో ఒక విచిత్రనది ఏర్పడింది. ఆ నెత్తుటేటిలో పలురకాలైన రాక్షసపీశాచగణాలు మునుగుతున్నాయి. అక్కడ ఏర్పడిన వింత సమృద్ధం కలకలం వర్ణనాతీతం. ఈ విధంగా.

విశేషం: (1) యుద్ధ బీభత్సాన్ని కనులార చూచినవాడు ఎత్తాప్రెగ్గడ. తిక్కనకూడ ప్రత్యక్షయుద్ధపరిచయం కల మహాకవియే. కానీ, ఎట్టనకాలంలో జరిగిన యుద్ధబీభత్సం పైనికులనే గాక ప్రజాసీకాన్ని అంతటిని ఆవరించినట్టిది. (2) అలంకారం రూపకం.

క. గాండిపపహనప్రేరిత | చండాంబకఫోరశిఖుల శతమఖుతనయో
ద్వండదహనుఁ దొకమాత్ర న | ఖండితసాహిరసైన్యకానన మేర్చేన్.

ప్రతిపదార్థం: శతమఖ, తనయ+ఉడ్డండ, దహనుడు= అర్జునుడు అనే (దేవేందుడి సుతుడు) అగ్నిహోత్రుడు; గాండివ, పవన ప్రేరిత, చండ+అంబక, ఫోర శిఖులన్= గాండీవ ధనువు అనే వాయువుచేత ప్రజ్ఞలించజేయబడిన భయంకర మైన బాణాలు అనెడి దారుణమైన అగ్నిజ్యలలచేత; ఒక మాత్రన్= ఒక క్షణం లోపల మాత్రమే; అఖండిత, సాహిర, సైన్య, కాననమున్= సమస్త మైన సాహిరుల సేన అనే అడవిని; ఏర్పన్= తగులబెట్టాడు.

తాత్పర్యం: దేవేందునుతుడు అయిన అర్జునుడు అనే అగ్నిహోత్రుడు గాండివం అనే గాలిచేత ప్రేరేపించబడి, వాడిబాణాలు అనే జ్యులలతో సాహిరసైన్యం అనే అడవిని ఒక క్షణకాలంలో దహించి వేశాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం.

వ. అట్టి క్రందున జయర్థభుండు ద్రౌపదిని బిగ విడిచి రథంబు దీలుకొని పఱచె: నంత ధర్మజుండు ధౌమ్య సమన్విత యై యున్న పొంచాలిం గని నిజరథంబుపై నిడికొనియె: సైంధవు పలాయనం బెఱింగి యర్మనుండు శత్రుసేనాహననసంరంభంబున నున్న జీముసేనున కిట్లనియె.

ప్రతిపదార్థం: అట్టి= అటువంటి; క్రందునన్= యుద్ధ సమ్మరంలో; జయద్రథుండు= సైంధవుడు; ద్రౌషదిని= పాంచాలిని; దిగవిడిచి= దిగబెట్టి(తేరునుండి క్రిందికి దింపి విడిచిపెట్టి); రథంబున్= తేరును; తోలుకొని= ముందుకు నడిపించుకొని; పఱచెన్= పారిపోయాడు; అంతన్= అంతట; ధర్మజండు= ధర్మరాజు; ధామ్యు+సమన్విత్= ధామ్యుడితో కూడినదై; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; పాంచాలిన్+కని= ద్రౌషదిని చూచి; నిజరథంబుషైన్= తన తేరు మీద; ఇడికొనియెన్= ఉంచుకొన్నాడు; అర్పునుండు; సైంధవు, పలాయనంబు= జయద్రథుడు పారిపోవటం; ఎత్తింగి= తెలిసికొని; శత్రు, సేనా, హనన, సంరంభంబునన్= విరోధి సేనను చంపే ఉద్దేశంలో; ఉన్న; భీమసేనునకున్; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు సాపీరషైన్యాన్ని చెండాడే సంరంభంలో మునిగి ఉండగా, జయద్రథుడు ద్రౌషదిని తన రథంనుండి క్రిందికి దింపి, తాను వేగంగా తేరు తోలుకొని పారిపోయాడు. అంతట ధర్మరాజు ధామ్యుడితో కూడి ఉన్న ద్రౌషదిని తనరథంషైకి ఎక్కుంచుకొన్నాడు. అర్జునుడు సైంధవుడు పారిపోయిన సంగతి తెలిసికొని, ఇంకను సైనికులను ఉద్దేశంతో వధిస్తున్న భీమసేనుడికడ కరిగి ఇట్లా అన్నాడు.

తే. ‘వీతలజ్జుణై పఱచె సాపీరవిభుండు పాసుగుప్రజ నేల యాఱడిఁ దునిమి వైవ
నద్దురాత్ముని వెనుకొని యసువు లిపుడు, గొసంగవలయు, లే లెమ్ము సభ్యిసుతశేర్య!

238

ప్రతిపదార్థం: సత్త+వినుత, శార్య! = మంచివారిచేత ప్రశంసించబడిన పరాక్రమం కలవాడా!; భీమసేనా!; వీత లజ్జుణు+ఖ= పోయన సిగ్గు కలవాడై, సిగ్గు లేనివాడై; సాపీరవిభుండు= సాపీరులయొక్క రాజు- జయద్రథుఁడు; పఱచెన్= పారిపోయాడు; పాసుగు ప్రజన్= తేజోవీపౌనమైన జనమును; ఆఱడిన్= వ్యధంగా; తునిమివైవన్= సంహారించటం; ఏల= ఎందుకు; ఆ, దురాత్మునిన్= దుర్మార్గుడైన ఆ జయద్రథుడిని; వెనుకొని= వెంబడించి; ఇపుడు= ఈ సమయంలో; అసువులు= ప్రాణాలు; కొసంగవలయున్= తీయాలి; లెమ్ము (లెమ్ము+లెమ్ము)= లెమ్ము; అనంతర కర్తవ్యాన్ని నిర్వహించటానికి తత్కషణమే పూనుకొమ్ము.

తాత్పర్యం: ‘మంచివారిచేత పాగడబడే పరాక్రమం కల ఓ భీమసేనా! వ్యధంగా అమాయకులు, దీనులు అయిన ఈ భటులను ఇక సంహారించటం మానుము. ఈ సాపీరులరాజు జయద్రథుడు సిగ్గుమాలి యుద్ధాన్ని విడిచి పారిపోయాడు. ఇక మనం ఆతడినే వెంబడించి వాడిప్రాణాలు తీయాలి’.

వ. అనిన నతండు గయ్యంబు సాచించి ధర్మతనయుం జూచి.

239

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు ప్రబోధించగా యుద్ధాన్ని విరమించి ధర్మరాజుషైపు చూచి.

క. ‘జననాధ! ద్రుపదసుతఁ దీఁ, ద్వాని ధామ్యుఁడు నీనుఁ గవలు గుఱుకొని మగుడం
జనుఁ డాత్రమంబునకు నేఁ, మును సైంధవువెనుకఁ గూడ ముట్టెదము వెసన్.

240

ప్రతిపదార్థం: జననాధ!= రాజు, ఓ ధర్మరాజు!; ద్రుపదసుతఁ= ద్రౌషదిని; తోడ్ముని= వెంట నిడుకొని; ధామ్యుడున్= ధామ్యుడును; నీనున్= నీవును; కవలు= నకుల సహదేవులు; గుఱుకొని= పూని (బుద్ధి పూర్వకంగా); ఆత్రమంబునకున్= విడిదితోటకు; మగుడన్+జనుఁడు= మరలి వెళ్ళండి; ఏమును= మేము (నేనును, అర్జునుడును); వెసన్= శిష్మంగా; సైంధవు వెనుకన్= జయద్రథుడి యొక్క వెనుకభాగంలో; కూడ ముట్టెదము= వెంబడిస్తాం.

తాత్పర్యం: ‘ధర్మరాజ! ద్రోపదిని తీసికొని మీరున్నా, ధౌమ్యదున్నా, నకులసహదేవులున్నా నిశ్చింతగా ఆశ్రమానికి తిరిగిపోండి. నేనూ అర్బునుడూ కలిసి శీఘ్రంగా వెళ్ళి జయద్రథుడిని వెంబడించి ముట్టడిస్తాం.

క. అతలంబును గ్రుంగిన ను, ధృతముగ బిపమునకు నెగసి పోయినఁ బగతున్
హతుఁ జేయక మగుడము; విని, హతుఁదుగుఁ జేయుదుము బివిజు లడ్డం బైతున్’. **241**

ప్రతిపదార్థం: అతలంబునవ్+గ్రుంగినవ్= భూమిక్రింద ఉండే పాతాళలోకానికి దిగినప్పటికీ; అద్భుతముగవ్= అచ్చేరువు కలిగించేటట్లుగా; దివమునకువ్= ఆకాశానికి; ఎగసి, పోయినవ్= ఎగిరిపోయినప్పటికీ; పగతువ్= శత్రువును (జయద్రథుడిని); హతున్+జేయక= సంహరించకుండ; మగుడము= తిరిగి రాము; దివిజలు= దేవతలు; అడ్డంబు+ఇనవ్= అడ్డపడినప్పటికిని; ఏ, నిహతుఁదుగవ్+జేయుదుము= సంహరించితీరుతాం.

తాత్పర్యం: పాతాళానికి దిగినా, ఆకాశంపైకి ఎగిరి పారిపోయినా శత్రువైన జయద్రథుడిని సంహరించగలం. దేవతలు అడ్డపడినా ఆతడిని చంపకుండ విడిచిపెట్టం’.

విశేషం: (1) అతలం సప్తపాతాళాలలో ఒకలోకం. భూమిక్రింద అట్టివి ఏడులోకాలు కలవని పురాణకథనం. 1. అతలం 2. వితలం 3. సుతలం 4. తలాతలం 5. మహాతలం 6. రసాతలం 7. పాతాళం.

తే. అనిన ధర్మజుఁ డిట్లను నడ్చురాత్ముఁ, బొలియుఁ జేయుట దగదు దుస్సలు దలంచి;
వాని నొకతప్పునకు సైప వలదె? యాంజి, కేయమహిషికి శేదంబు సేయుఁ దగునె?’ **242**

ప్రతిపదార్థం: అనినవ్= అని(భీముడు) పలుకగా; ధర్మజాడు= ధర్మనందనుడు; ఇట్లు+అనవ్= ఈ విధంగా అన్నాడు; దుస్సలవ్= దుస్సలను (ధృతరాష్ట్రుడి కూతురిని); తలంచి= స్వరించి; ఆ, దురాత్మువ్= ఆ దుష్టుడిని, జయద్రథుడిని; పాలియవ్+జేయుట= సంహరించటం; తగదు= కూడదు. వానివ్= ఆతడిని (జయద్రథుడిని), ఒక తప్పునకువ్= ఒకనేరానికి; సైపన్ వలదె?= సైపించరాదా?; అంబికేయ మహిషికివ్= అంబికాతనయుడైన ధృతరాష్ట్రుడి రాణికి (గాంధారికి); శేదంబు+జేయవ్+తగునె?= దుఃఖం కలిగించవచ్చునా?

తాత్పర్యం: అని భీముడు పలుకగా ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు- ‘జయద్రథుడు ఎంతటి దురాత్ముడైనా ఆతడిని సంహరించటం కూడదు. ఆతడు ధృతరాష్ట్రుడి కూతురైన దుస్సలను భర్త. మనం దుస్సలను చూచి ఆతడు చేసిన మొదటి నేరాన్ని క్షమించవలయును. ధృతరాష్ట్రుడి రాణి గాంధారి బాధపడుతుండనే మాట మనం మఱచి పోరానిదికదా!’

వ. అనినం బాంచాలి భీమార్బునులతోడ్ సహాయాత్ముని దెసం గృహసేయ వలవ; దవశ్శంబును వాని వధియించి, నాకుం జ్ఞాయింబు గావించునది; యట్టి ద్రీహిపా యెల్ల భంగుల వధ్యం’ దనియేఁ; దదనంతరంబ ధర్మసందనుండు ధౌమ్య త్రోపటి నకుల సహదేవ సహితుండై, మగిడి నిజాత్రమంబునకుం జనియే; నిట భీమ విజయులు రథంబులు రయింబునం దీలుకొని చని, క్రోశమాత్రాంతరంబున సైంధవుం గని; రఘుడు కిలీచి దూరాపాత విశిఖింబుల జయద్రథురథంబులం బడనేసిన. **243**

ప్రతిపదార్థం: అనినవ్= అని (ధర్మనందనుడు) చెప్పగా; పాంచాలి= ద్రోపది; భీమ+అర్బునులతోడవ్= భీముడితోడను; అర్బునుడితోడను; ఆ+పాప+అత్మని, దెసన్= ఆ దుష్టుడిపట్ల; కృప+జేయవ్, వలవదు= జాలి చూపవద్దు; అవశ్యంబును=

తప్యమండ; వానీన్= అతడిని (జయద్రథుడిని); వథియంచి= సంహరించి; నాకున్= నాకు; ప్రియంబు= ప్రీతి; కావించునది= చేయవలయును; అట్టి= అటువంటి; ద్రోహి= మోసం చేసినవాడు; ఎల్ల, భంగులన్= అన్ని విధాలి; వధ్యండు= చంపదగినవాడు; అనియెన్= అని చెప్పింది; తత్త+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; ధొమ్ము, ద్రోపదీ, నకుల, సహదేవ, సహితుండు+పి= ధొమ్ముడితో, పాంచాలితో, నకులుడితో, సహదేవుడితో కూడినవాడై; మగిడి= తిరిగి; నిజ+అశ్రేమంబునకున్= తన ఆశ్రమానికి; చనియెన్= వెళ్లాడు; ఇట= ఇక్కడ, (ఈ కథలో); భీమ, విజయులు= భీముడు అర్జునుడు; రథంబులు= తేరులు; రయంబునన్= వేగంగా; తోలుకొని= ముందుకు నడిపించుకొని; చని= పయనించి; క్రోషమాత్ర+అంతరంబునన్= కూత వినిపించే దూరం లోపల; పైంధవున్= జయద్రథుడిని; కనిరి= చూచారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కిరిటి= అర్జునుడు; దూర+ఆపాత, విశిఖంబులన్= దూరంలో ఆకస్మికంగా పడే బాణాలచేత; జయద్రథురధ్యంబులన్= సైంధవుడి గుర్రాలను; పడవేసినన్= సంహరించగా.

తాత్పర్యం: ధర్మజుడు అట్లా చెప్పగా, ద్రోపది భీమార్జునులతో ఈ రీతిగా పలికింది: ‘పాపాత్ముడైన జయద్రథుడిపట్ల జాలి చూప తగదు. వాడు సంహరించదగినవాడు. అతడిని వథించి నాకు మీరు ప్రీతి చేయండి’ అని. పిమ్మట, ధర్మరాజు ధొమ్ముడితో, ద్రోపదితో, నకులసహదేవులతో కలిసి తన ఆశ్రమానికి వెళ్లాడు. ఇక్కడ భీమార్జునులు తమతమ రథాలను వడిగా తోలుకొని కేక వినిపించే దూరం లోపలనే జయద్రథుడిని సమీపించారు. అంతట అర్జునుడు దూరంలో ఆకస్మికంగా పడే బాణాలను ప్రయోగించి, జయద్రథుడి రథానికి పూన్చిన గుర్రాలను కూలనేశాడు.

క. తల్లడ పడి యరదము డిగి, విల్లును నమ్ములును విడిచి వెల్ల నగుచు మే

నెల్లి జ్ఞేమర్పుగ నూర్పులు, పెల్లుగ నమ్మునుజపశువు పెలుచం బఱచెన్.

244

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మనజ పపువు= మనజాలలో జంతువు- ఆ జయద్రథుడు; తల్లడపడి= అందోళన చెంది; అరదమున్= రథం; డిగి= దిగి; విల్లును= ధనుస్సును; అమ్ములును= బాణాలను; విడిచి= వదలిపెట్టి; వెల్లన్+అగుచు= తెల్లబోతూ; మేను+ఎల్లన్= శరీర మంతా; చెమర్పుగన్= చెమట పట్టగా; ఊర్పులు= నిశ్శాసాలు; పెల్లుగన్= అధికం కాగా; పెలుచ్చున్= శీఘ్రంగా; పఱచెన్= పారిపోయాడు.

తాత్పర్యం: కలత చెంది ఉద్వేగంతో రథంనుండి క్రిందికి ఉరికి, ధనువును బాణాలను విడిచిపెట్టి వెలవెల బోయిన వాడై, శరీర మంతా చెమటపట్టగా వేడినిట్టారుపులు వెదజల్లుతూ ఆ మనజపశువు శీఘ్రంగా పారిపోయాడు.

ఆ. వాని జూచి నగుచు వార ‘లోరీల! యిం, కెంద్రి బోవ వచ్చు బంది! నిలుపు:

మిట్టికడిమి నమ్ముయే ప్రల్లదంబులు, సేయి దొడగి’ తనుచు డాయుటయును.

245

ప్రతిపదార్థం: వారలు= భీముడును, అర్జునుడును; వానీన్= అతడిని (ఆ జయద్రథుడిని); చూచి= కాంచి; నగుచున్= నప్పుతూ; బీరోరి (బిరి+బిరి)= ఒరే ఒరే అని సంబోధిస్తూ; ఇంకన్+ఎందున్+పోవన్వచ్చున్= ఇంక ఎక్కడికి వెళ్లుతావు?; పంద= పిరికిపాడా, ఓ జయద్రథా!; నిలుపుము= ఆగుము; ఇట్టి= ఇటువంటి; కడిమి= పరాక్రమాన్ని నమ్ముయే= నమ్ముకొనేనా; ప్రల్లదంబులు= ఔర్ద్దత్యం; చేయన్+తొడగితి(వి)= చేయటానికి పూనుకొన్నావు; అనుచున్= అని పలుకుతూ; డాయుటయును= సమీపించగా.

తాత్పర్యం: జయద్రథుడిని చూచి నప్పుతూ భీముడును అర్జునుడును- ‘ఇక ఎక్కడికి పోగలవురా!, ఓ పిరికిపందా!, ఆగరా, నీకున్న ఇటువంటి పరాక్రమాన్ని నమ్ముకొనేనా అటువంటి దర్శపుకూతలు కూశావు’ అంటూ అతడిని సమీపించారు.

ఏ. మరలి చూచి వాఁ దొక్క గుల్లమధ్యంబు దూఱుటయుఁ గని భీమసేనుండు రోషసందష్టాథరుం డగుచు రథంబు డిగ్గ నుఱికి.

246

ప్రతిపదార్థం: వాడు= జయద్రథుడు; మరలి చూచి= వెనుకకు తిరిగి చూచి; ఒక్క= ఒక; గుల్ల మధ్యంబున్= పాదమధ్యలోకి; తూరుటయున్= చౌరబడి (దాగుకొనగా); కని= చూచి; భీమసేనుండు= భీముడు; రోష సందష్ట+ అధరుండు+ అగుచున్= తీవ్రమైన కోపంతో ఔడు గరచినవాడై; రథంబు= తేరు; డిగ్గన్+ఉఱికి= క్రిందికి దూకి.

తాత్పర్యం: భీమార్జునులు వచ్చి మీద పడుతుండగా, జయద్రథుడు మరలిచూచి భయపడి ఒక పాదలోకి దూరి దాక్కొన్నాడు. అతడిని చూచి భీమసేనుడు ఆగ్రహించంతో పండ్లు పటుపట కొరుకుతూ రథం మీదినుండి దూకి.

క. ఒడిసి తలపట్టి నేలం , బడు దిగిచిన, వాడు పెనగు బడుటయుఁ జిక్కు

మెడుఁ ద్రొక్కి గాఢముష్టిం , బొడిచె మొగం బవియ రక్తపూరము దొరుగన్.

247

ప్రతిపదార్థం: ఒడిసి= గడుసుదనం ప్రదర్శించి; తల పట్టి= శిరస్సును గ్రహించి; నేలన్+పడన్= భూమిపై పారలేటట్లుగా; తిగిచినన్= దగ్గరగా లాగగా; వాడు= అతడు (ఆ జయద్రథుడు); పెనగున్+పడుటయున్= గుంజులాడుటయును; చిక్కున్= లొంగగా; మెడన్= కంఠాన్ని; త్రోక్కు= కాలితో అదిమిపట్టి; మొగంబు= ముఖం; అవియన్= బ్రద్దలయ్యెటట్లుగా; రక్తపూరము= నెత్తురు వెల్లువ; తొరగన్= ప్రవించేటట్లు; గాఢముష్టిన్= కలినమైన పిడికిలితో; పాడిచెన్= పాడిచాడు ((గుద్దాడు)).

తాత్పర్యం: భీముడు తెలివితేటలతో, ఒడుపుగా జయద్రథుడిని తల పట్టి భూమిపై పడేటట్లు లాగి త్రోశాడు. సైంధవుడు పెనగులాడుగాని చివరకు భీముడికి లొంగిపోయాడు. భీముడు అతడి మెడపై తనకాలు మోపి అదిమిపట్టి అతడిని తన పిడికిలితో పాడిచాడు. జయద్రథుడి మొగం గంట్లువారిపోయింది. ముక్కునుండి నెత్తురు వెల్లువగా కారింది.

క. ఒడంలెల్లఁ జండికూడుగు , బొడిచి యెగయ నెత్తి త్రిప్పి భూస్ఫులి మీదన్

బడషైచి యురము మొగమును , నడిచెను వడముడి తలప్రహరకుశలుడై.

248

ప్రతిపదార్థం: ఒడంలు+ఎల్లున్= శరీరమంతా; పిండి కూడుగన్= పిండిచేత చేయబడిన ఆహారపదార్థంవలె ముడ్డ అయ్యెటట్లు; పాడిచి= గ్రుద్ది; ఎగయన్+ఎత్తి= పైకి లేచేటట్లుగా ఎత్తి; త్రిప్పి= గిరగిర మలిపి; భూస్ఫులిన్= భూమిపై; పడన్వైచి= పడేటట్లుగా విసిరివేసి; పడముడి= భీమసేనుడు (శత్రువులకు తాపం కలిగించేవాడు); తల ప్రహార మశలుడు+ఐ= అరచేతితో కొట్టే దెబ్బలతో నేర్చరి అయి; ఉరము= వజ్ఞాన్సీ; మొగమును= ముఖాన్సి; అడిచెను= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు జయద్రథుడిని లొంగదిసి, శరీరాన్నంతటిని మెత్తగా అయ్యెటట్లు దెబ్బలు కొట్టి, పైకిలేవ నెత్తి, గిరగిర త్రిప్పి, తిరిగి భూమిపై పడవేసి, అరచేతితో వజ్ఞాన్సీ, ముఖాన్సి మోదాడు.

ఏ. జిట్లు బెట్టుగా నడుచినఁ బగతుండు విపశుం డగుటయుం జాచి యర్పునుం ‘డోషో! యింత సొలు; నింక నొచ్చినం బ్రాష విముక్తుం డగుం గావున నజాత శత్రువచనంబులు దలంచి, వీనఁ గరుణింపు’ మనిన నతండు గప్పడి దెనుఁ గముంగాని, ‘ధర్మానందసుం డెవ్వుడుఁ గరుణయకాని కార్యంబు చేటుపాటు విచారింపఁ జీరండు; నీవును నతనిభంగిన బేలపై; తిద్వరాత్మ నెట్లు సైదు వచ్చు?’ నని పలికి; ననంతరంబ. 249

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; బెట్టగాన్= మిక్కుటంగా; అడవినన్= బాదగా; పగతుండు= శత్రువు; వి, వపుండు+ అగుటయున్= స్వపూ కోలుపోగా; చూచి= అరసి; అర్జునుండు; ఓహో= అయ్యా; ఇంత+చాలు= ఇంత మేరకు దెబ్బలు కొట్టింది చాలు; ఇంకన్= ఇంకమీద; నొచ్చినన్= వీడు బాధపడితే; ప్రాణ, విముక్తుండు+అగున్= అసువులు కోలుపోయేవాడు ఔతాడు; కాపునన్= కాబట్టి; అజాతశత్రు వచనంబులు= (పుట్టుకచేత శత్రువులు లేనివాడయిన) ధర్మరాజుయొక్క మాటలు; తలంచి= స్వరించి; వీనిన్= వీడిని (జయద్రథుడిని); కరుణింపుము= దయచూపుము; అనినన్= అని (అర్జునుడు) పలుకగా; అతండు= అతడు (భీముడు); కవ్వి (కవ+వడి) దెనన్= అర్జునుడిషైపు; కనుంగొని= చూచి; ధర్మనందనుండు= ధర్మ తనయుడు; ఎప్పుడున్= ఏ సమయంలో అయినా; కరుణా+ల, కాని= దయ చూపటం మాత్రమే కాని; కార్యంబు, చేటు, పాటు= పనియొక్క మంచిచెడ్లలు; విచారింపన్+బొరండు= ఆలోచించటానికి పూనుకొనడు; నీపును= ఓ అర్జునా, నీపు కూడా; అతని భంగిన్+ల= అయన మాదిరిగానే; బేలపు+బతి= తెలివితక్కువాడవు అయినావు; ఈ+దురాత్మున్= ఈ దుష్టుడిని; ఎట్లు= ఏ రీతిగా; సైధవ్యవచ్ఛున్= క్షమించవచ్చును; అని పలికన్= అని అన్నాడు; అనంతరంబు+ల= అటుపిమ్మట.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా గట్టిగా దెబ్బలు కొట్టటంచేత జయద్రథుడు స్వపూతప్పటం చూచి, అర్జునుడు భీముడితో ఇట్లా అన్నాడు. ‘అయ్యా! ఇంత శిష్కించింది చాలు. ఇతడిషై జాలి చూపుము. ఇకమీద కొట్టితే ఈ జయద్రథుడు మరణిస్తాడు. అజాతశత్రువు అయిన ధర్మనందనుడి మాటలు స్వరించి, వీడిని కరుణించు’. అంతట భీముడు ఇట్లా అర్జునుడికి సమాధానం చెప్పాడు. ‘ధర్మరాజు ఎల్లప్పుడూ జాలి చూపుమనే చెప్పుతుంటాడు. ఆయనకు లోక్యం తెలియదు. అట్లా జాలిచూపటంవలన ఎన్నో అనర్థాలు దాపురిల్లి కార్యహోని కలుగుతుందని ఆలోచించడు. నీవుకూడా ధర్మరాజు వంటివాడవే సుమా! ఈ జయద్రథుడిని క్షమించరాదు’ అన్నాడు. అటు పిమ్మట.

భీముడు సైంధవుం బట్టికొని పరిభవించుట (సం. 3-256-9)

- ఆ. వాఁడియైన కత్తి వాతి యమ్మున్ గొని, పగతుశీరము చెక్క లెగయ గొఱిగి నరుల కెల్లు జాడ నవ్వగునట్లుగాఁ, గలయ సైదు గూకటుల నొనర్చే.

250

ప్రతిపదార్థం: వాడి+ఐన కత్తి వాతి+అమ్మున్ కొన్= పదనైన అంచతో ఉన్న బాణాన్ని గ్రహించి; పగతు, శిరమున్= శత్రువు (జయద్రథుడి) యొక్క తలను; చెక్కలు+ఎగయన్= పీతోలు షైటి లేచిపోయేటట్లుగా; గొఱిగి= వెండుకలు ఉత్తరించి; చూడన్= చూస్తే; నరులకున్+ఎల్లున్= ప్రజలందరికి; నవ్వు+అగునట్లుగాన్= నవ్వు జనించేటట్లుగా; కలయన్= కూర్చు; ఖదు కూకటులన్= ఖదు పిలకలను; ఒనర్చేన్= కావించాడు.

తాత్పర్యం: పదను గల కత్తిఅంచు గల బాణంతో భీముడు జయద్రథుడితల పీతోలు లేచిపోయేటట్లుగా, వెండుకలు గొఱిగి, చూచేవారు అపహాసించేటట్లుగా ఖదు శిఖలుగా నిలిపాడు.

- వ. ఇట్లు రాజవేషంబు వికల్పితంబు సేసి యమ్ముహుభుజండు వాని కిట్లును ‘నోలీ! బ్రదుకవలతేని నేడు మొదలుగా సెల్ల సభలయందును ‘బాండపదాసుండ’ నని పలుకునబి’ యనిన వాడును దండాఘూతభయంబున నట్లచేయుదు’ ననియే; నంత నయ్యరువురు నతనిం బెడకేలు గట్టి రథంబుషై నిడికొని నిజాత్రుమంబునకుం జని ధర్థపుత్రునకు నివేంచి, ‘వీడె పాండవ దాసుం’ డనిన, నతం ‘డట్టేని వీని విడువుం’ డనియే; బాంచాలియు జయద్రథుం జాచి నవ్వుచు ‘నిప్పొపాత్ముండు భవచీయ దాసుం డయ్యం గావున వీనిం భో

విడువుం' దని విడిపించే; నా సైంధవుండును ధర్మజునకుఁ దత్తభా గతులైన మునులకు మైక్కిన్, నజాత శతుం డి ట్లనియె.

251

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; రాజవేషంబు, వికల్పితంబు+చేసి= రాజు ధరించే ఆహారం లేకుండగా చేసి; ఆ+మహాధుజండు= ఆ గొప్ప పరాక్రమం కలవాడు; వానికిన్= అతడితో - జయద్రథునితో; ఇట్లు+అనన్= ఈ రీతిగా అన్నాడు; ‘ఓరీ! నీచుడ వైన ఓ జయద్రథా! బ్రదుకన్ వలతు(వు)+ఎని= నీవు బ్రదుక తలిసే; నేడు= ఈ రోజు; మొదలుగాన్= మొదలుకొని; ఎల్ల, సభలయందును= పెద్దల సమావేశాలు అన్నింటిలోనూ; పాండవ దాసుండన్= పాండవుల సేవకుడును; అని, పలురునది= అని పేర్కూనాలి; అనినన్= అని (భీముడు) చెప్పగా; వాడును= అతడును (ఆ జయద్రథుడు కూడా); దండ+ఆ ఘాత, భయంబునన్= కట్ట దెబ్బవలని భీతితో; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; చేయుదున్+అనియెన్= చేస్తాను అన్నాడు; అంతన్= పిదప; ఆ+ఇరువురును= ఆ ఇద్దరున్నా, భీముడును అర్చునుడును; అతనిన్= వాడిని (ఆ జయద్రథుడిని); పెడకేలు+కట్టి= చేతులు వెనుకు విరిచి బంధించి; రథంబుషైన్+ఇడికొని= తేరుపై పెట్టుకొని; నిజ+ఆశమంబునకున్+చని= తమ ఆశమానికి వెళ్లి; ధర్మపుత్రునకున్= ధర్మనందనుడికి; నివేదించి= విన్నవించి; వీడె= ఇతడే; పాండవ దాసుండు+అనినన్= పాండునందనుల సేవకుడు అని వచించగా; అతండు= ధర్మనందనుడు; అట్లు+ఎని= అటులే అయితే (ఈ జయద్రథుడు పాండవుల కింకరుడే అయితే); వీనిన్; విడువుండు= వదలిపెట్టిండి; అనియెన్= అని అన్నాడు; పాంచాలియున్= ద్రౌపదియును; జయద్రథున్+చూచి= సైంధవుడిని చూచి; నప్యున్= పరిహసిస్తూ; ఈ+పాప+ఆత్మండు= ఆ పాపి- జయద్రథుడు; భవదీయ దాసుండు= మీ యొక్క సేవకుడు; అయ్యెన్+కావునన్= అయినాడు కాబట్టి; వీనిన్= వీడిని (సైంధవుడిని); పో విడువుండు= యథేచ్చగా పొమ్మని విడిచిపెట్టిండి; అని= అని చెప్పి; విడిపించెన్= బంధముక్కడిని చేయించింది; ఆ సైంధవుండును= ఆ జయద్రథుండును; ధర్మజనకున్= ధర్మనందనుడికి; తత్త+సభా+గతులు+ఖన= ఆతని యొక్క సభలో ఉన్న వారు అయిన; మునులకున్= బుములకు; మైక్కినన్= నమస్కరించగా; అజాతశత్రుండు= శత్రువులు లేనివాడు (పుట్టుని శత్రువులు కలవాడు) ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు సైంధవుడికి రాజవేషం తొలగించి అతనితో ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఓరీ! నీచుడవైన జయద్రథా! నీవు బ్రదుక దలిస్తే ఈనాడు మొదలుగా నీవు అన్నిసభలలో పాండవదాసుడిని అని ప్రకటించుకొనుము- అని శాసించాడు. దెబ్బలకు జడిసి జయద్రథుడు అందుకు సమ్మతించాడు. అంతట భీమార్ఘునులు ఆ సైంధవుడిని చేతులు వెనుకు విరిచి కట్టి తమరథంమీద పెట్టి తెచ్చి, ధర్మరాజుసమక్షంలో ఉంచి ‘ఇతడే జయద్రథుడు; పాండవ దాసుడు’ అని నివేదించారు. ధర్మరాజు ‘ఇతడు పాండవదాసుడు అయినాడు కనుక ఇక చంపదగినవాడు కాడు. కావున విడిచి పెట్టిండి’ అని ఆజ్ఞాపించాడు. ద్రౌపదికూడా జయద్రథుడిని పరిహసిస్తూ ‘ఈ పాపాత్ముడు మీకు కింకరుడైనాడు కాబట్టి బంధవిముక్కడిని చేయండి’ అని చెప్పింది. పాండవులు సైంధవుడిని విడిచిపెట్టారు. ఆతడు ధర్మరాజుకు ఆతడి ఆశమసభకు విచ్చేసిన మునులకు నమస్కరించగా, అజాతశత్రువు సైంధవుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

అ. ‘ఎట్లీ కష్టుఁ ఛైన నిట్టిపాపము సేయ , నెత్తికొనునె! ధరణి నీవు దక్క

నరుగు మింక; నేమి యందుము నిస్సు నిం , త్రియవిలోలు నల్పు ధృతివిహీను.

252

ప్రతిపదార్థం: ధరణిన్= భూమిలో; నీవు= నీవు; తక్కున్= తప్ప; ఎట్లీ= ఎటువంటి; కష్టుడు+ఖన్= దుష్టుడు అయినప్పటికిని; ఇట్లీ= ఇటువంటి; పాపము= కిల్చిషం (పరదారాపహరణం); చేయన్= చేయటానికి; ఎత్తికొనునె= పూనుకొంటాడా?; అరుగుము=

(యథేచ్చగా) వెళ్లు; నిన్నున్= ఇంద్రియలోలున్= ఇంద్రియాలకు వశం అయినవాడిని; అల్పున్= సీచుడిని; ధృతి, విహాసున్= దైర్యం లేనివాడిని; ఇంకన్= ఇంతకంటే; ఏమి+అందుము?= ఏ మని నిందించగలం?

తాత్పర్యం: ఎట్టి దుష్టుడు అయినా ఇటువంటి నీచపుష్టినికి (పరదారను అపహరించటానికి) పూనుకొంటాడా? నీ వంటి అల్పుడు మాత్రమే అట్టి నీచకృత్యానికి ఒడిగట్టుతాడు. నీ వంటి అల్పుడిని, నీ వంటి ఇంద్రియ వివశుడిని, నీ వంటి దైర్యవిహాసుడిని, ఇంక ఏమని నిందించగలం? ఇక నీవు నీ ఇచ్చవచ్చినట్లు పొమ్ము.

విశేషం: ధర్మజుని మాటనేర్పురితనానికి, వాడితనానికి ఈ కందం చక్కని ఉదాహరణం. ‘ఎట్టి’ ‘ఇట్టి’ అనే విశేషణాలతో అవాచ్యునై అంశాలను చెప్పని బౌచిత్యం పాటించాడు. ‘ధరణి నీవు దక్కు’ అని పేర్కొని భూమిజనుల్లో సైంధవునంతటి నీచుడు మరొకడు లేడని వ్యంగ్యం చేశాడు. ఈ ఉదంతంలో సైంధవునిలో కానబడే గుణాలు మూడు. 1. ఇంద్రియ లోలత్యం. 2. చెల్లలివరునను కూడా పాటించక ద్రోషదిని హరించిన వైచ్యం. 3. ప్రగల్భాలు పలికి చివరకు పారిపోయే భీరుత్యం. ఈ మూడింటినీ చెప్పి ‘ఇంక ఏమి అంటా’ అన్నాడు ధర్మజుడు. భీముని ప్రహోరాలు సైంధవుడి దేహస్నీ పిండిపిండి చేశాయి. ధర్మజునిమాటలు మనస్సును తూట్లుపోడిచాయి.

వ. ఇంక నెవ్వాలకి నెట్టి కొఱగాములు సేయక బుట్టమంతుఁడ్వై యుండు’ మనిన నతండు లజ్జావనత వదనుండగుచు నచ్చేటు వాసి, గంగాద్వారంబున కలగి యందు. **253**

ప్రతిపదార్థం: ఇంకన్= ఇకమీద; ఏ+వారికిన్= ఎవరికినీ; ఇట్టి= ఇటువంటి; కొఱగాములు= చెడ్డపనులు; చేయక; బుట్టమంతుఁడవు+ఐ= మంచిబుద్ధి కలవాడవు అయి; ఉండుము= జీవించుము; అనినన్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పగా; అతండు= (జయద్రథుడు); లజ్జా+అవనత, వదనుండు+అగుచున్= సిగ్గుచేత వాల్పుబడిన మొగం కలవాడు బౌతూ; ఆ+చోటు+పాసి= ఆ ఘటం విడిచి; గంగా ద్వారంబునకున్= గంగా నది సముద్రాన్ని కలిసే ఘటానికి వెడలి; అందున్= అచట.

తాత్పర్యం: ఇక మీదట నీవు ఎవ్వరియెడలను ఇట్టి చెడుపనులు చేయకుము. మంచిబుద్ధితో మెలగుము అని ధర్మరాజు మందలించాడు. సైంధవుడు అంతట సిగ్గుచేత తలవంచుకొని ఆ చోటు నుండి బయలుదేరి గంగానది సముద్రాన్ని కలిసే పుణ్యఫలంవద్దకు వెళ్లాడు.

విశేషం: సైంధవుడికి దాపురించింది కేవలం యుద్ధంలో కలిగిన బిటమిమాత్రమే కాదు. పాండవులు అతడి తేజోవధ చేశారు. మానసికంగా ఆధ్యాత్మికంగా జయద్రథుడు దీనుడైనాడు. అతడు కోలుకొనటానికి పుణ్యక్షేత్రానికి పోవటం అవసరమైంది.

శా. ఆదిత్యాల్మతపాదపద్ము జగదేకాధిశు నీపుం బిలీ
కాదిం గామవిభేదిఁ బర్వతసుతాహ్లోదైకసంపాది నిః
భేదుం దై నీవు నాత్తలో నిలిపి యక్షేణ్ణత్రాయాధతం
బాదాంగుష్ఠము నేల మోపి తప మొప్పం జేసే సద్గుక్తిమైన్. **254**

ప్రతిపదార్థం: ఆదిత్య+అర్పిత, పాదపదున్= సూర్యుడిచేత ఆరాధించబడిన పద్మాలవంటి చరణాలు కలవాడినీ; జగత్తోఽఖాంధిశున్= సృష్టికి అంతటికిని తా నొకడే ఆధిపత్యం వహించినవాడిని; ఈపున్= ఈశ్వరుడిని; త్రిలోక+అదిన్= మూడు భువనాలకు మూలం అయిన వాడిని; కామ విభేదిన్= మన్మథుడియొక్క విరోధిని; పర్వత, సుతా+ప్లాద+ఏక, సంపాదిన్= హిమవంతుని పుత్రులైన గారీదేవికి ఆనందాతిశయం కలిగించే వాడు ఐన; శివున్= ఈశ్వరుడిని; నిః,

ఫేదుండు+బ= దుఃఖంలేనివాడై (అవమానంవలన కలిగిన బాధ మరచిన వాడై జయుద్రథుడు); ఆత్మలోన్= మనస్సులో; నిలిపి= ధ్యానించి; అ, ఝీళ, ప్రత+ఆరూఢతన్= గొప్ప దీక్షతో కూడినవాడై; పాద+అంగుష్ఠము= కాలియొక్క బొటనవేలు (మాత్రమే); నేలన్+మోపి= భూమిని తాకేటట్లుగా ఉంచి; సత్త+భక్తి, మైన్= మంచి భక్తితో; తపము= తపస్సు; ఒప్పన్+చేసెన్= శోభిల్లేటట్లుగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: జయుద్రథుడు పరమశివుడినిగూర్చి నిష్పతో గొప్పతపస్సు చేశాడు. ఆ తపస్సు కలోరదీక్షతో కూడింది. జయుద్రథుడు తనపాదంబొటనవేలును మాత్రమే భూమిపై నిలిపి పార్వతీపతిని, మన్మథవిరోధిని, సూర్యుడిచేత అర్పించబడిన పాదపద్మాలు కలవాడిని, సృష్టిసమస్తానికి అధిపతి అయినవాడిని, మూడు లోకాలు ఏర్పడటానికి మూలమైనవాడిని దృఢభక్తితో మనస్సులో ధ్యానిస్తూ ఘోర తపం చేశాడు.

విశేషం: కామవిలోలుడైన జయుద్రథుడు కామవిభేదినిగూర్చి తపస్సు చేయటం సముచితం.

ఉ. వానికి నమ్మహాశ్వరుడు వత్సలుఁ దై పాడసుపి, 'యిషితం

బైనది వేడు' మన్మ నతఁ దానతుడై 'పరమేశ! విక్రమా

హీసులఁ బాండునందనుల నేపుర సైస్యయుతంబుగా ననిం

బుసి జయించు నట్టి వరముం గృహసేయము నాకు' నాశుడున్.

255

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహో+ఈశ్వరుడు= ఆ పరమశివుడు; వత్సలుఁడు+బ= అనురాగం కలవాడయి; వానికిన్= అతడికి (ఆ జయుద్రథుడికి); పాడ+చూపి= సాక్షాత్కారించి; ఈషితంబు+బనది= ఇష్టం అయినది; వేడుము= కోరుకొమ్ము; అన్నన్= అని (శివుడు) చెప్పగా; అతడు= వాడు- జయుద్రథుడు; ఆనతుఁడు+బ= నమస్కరించినవాడై; పరమ+ఈశ!= ఓ పరమ శివా!; విక్రమ+అహీసులన్= పరాక్రమంచే తక్కువకానివారిని; పాండు, నందనులన్= పాండవులను; ఏపురన్= అయిదుగురినీ; అనిన్= యుద్ధంలో; సైన్య, యుతంబుగాన్= సేనలతోపాటుగా; పూని= కడగి; జయించు+అట్టి= గెలుచునట్టి; పరమున్= కోరికను; నాకున్= నాకు; కృప+చేయుము= అనుగ్రహించుము; నాశుడున్= అని చెప్పగా.

తాత్పర్యం: జయుద్రథుడి తపస్సుకు మెచ్చి పరమశివుడు అతడికి ప్రత్యక్షమయ్యాడు. శివుడాతడిని ఇష్టమైన వరాన్ని వేడుకొనుమన్నాడు. జయుద్రథుడు శివుడికి నమస్కరించి, 'దేవా, శార్యవంతులైన పంచపాండవులను వారి సేనలతోకూడ నేను యుద్ధంలో జయించే వరాన్ని అనుగ్రహించుము' అని కోరుకొన్నాడు.

క. 'ఇది వొసగదు పాండవులం , గదనమున జయింప నలవిగా బింద్రాబి

త్రిదశులకు; వినవె! ర్మేశను , వదలక నీకోల్ని బీర్పవలయున యెట్లున్.

256

ప్రతిపదార్థం: ఇది+పాసగదు= (నీవు పంచపాండవులను యుద్ధంలో సైన్యమేతంగా గెలవటం సాధ్యం కాదు); కదనమున్= యుద్ధంలో; పాండవులన్= పాండునందనులను; జయింపన్= గెలవటానికి; ఇంద్ర+అది, త్రిదశులకున్= ఇంద్రుడు మున్నగు దేవతలకు; అలవి+కాదు= సాధ్యం కాదు; వినవె?= విన లేదా?; ఇనను= అయినస్పటికీ; వదలక= విడువక; ఎట్లున్= ఎట్లుగైనా; నీ కోర్కె= నీ అభిష్టం; తీర్పవలయున+అ= నెరవేర్పవలసిందే సుమా.

తాత్పర్యం: 'ఓ జయుద్రథా! నీవు పంచపాండవులను వారిసైన్యంతోపాటుగా యుద్ధంలో జయించవలెనని కోరి ఉన్నావు. ఇది సాధ్యం కాని కోరిక. ఎందుకంటే, దేవేంద్రుడు మున్నగుదేవతలుకూడ యుద్ధంలో పాండవులను

జయించలేరు. ఇక నీ వనగా ఎంత? అయినను నీవు గొప్పతపస్సు చేసి నన్ను మెప్పించావు కాబట్టి నీకోరిక నేను తీర్చువలసిందే. ఏదో విధంగా నీకోరిక తీరుస్తానుగాక!

విశేషం: శివుడు ‘బోలా శంకరుడు’ గానూ, భక్తసులభుదుగానూ సుప్రసిద్ధుడు. సైంధవుడు కోరినవరం అసాధ్యమైనది. అంతేకాక పాండవులలో ఒకడైన అర్జునుడు సైంధవుడు తపస్సు చేయటానికి ముందే తపస్సు చేసి శివుడివలన వరాలను పొంది ఉన్నాడు. అందుచేత ఇప్పుడు లోగిడ తాను అర్జునుడికి ఒసగిన వరాలకు భంగం కాని విధంగానే శివుడు సైంధవుడికి అనుగ్రహం చూపదగును గదా. ఆ విషయమే శివుడు తరువాతి పద్యంలో వివరించి తెలిపాడు.

చ. విజయుఁ దొకండు తక్కు నతివీరులు బార్థుల నున్న నల్మార్వన్
నిజ మొకనాటి కయ్యమున నీవు జయింపుము; ఫల్గునుండు స
ర్వజగదజయ్య వికముఁడు; వాని నెదుర్కొని నాకు సైన్ బో
ర జితునిఁ జేయు టెంతయు భరం బగు; నిక్కము వల్మితిం జుమీ!

257

ప్రతిపదార్థం: విజయుఁడు= అర్జునుడు; ఒకండు= ఒకడు; తక్కున్= తప్ప; అతివీరులన్= గొప్పపరాక్రమం కలవారిని; పార్థులన్+ఉన్న= పాండవులలో మిగిలిన; నల్మార్వన్= నలువురను; ఒకనాటి కయ్యమునన్= ఒక రోజున జరిగే యుద్ధంలో; నీవు= నీవు (ఓ జయద్రథా- నీవు); జయింపుము= గెలువుము; నిజము= నిక్కం; ఫల్గునుండు= అర్జునుడు; సర్వజగత్త+అజయ్య, వికముఁడు= సమస్తలోకాలచేతను జయించటానికి సాధ్యంకాని పరాక్రమం కలవాడు; వానిన్= అతడిని (అర్జునుడిని); ఎదుర్కొని= ఎదిరించి; పోర్న్= యుద్ధంలో; జితునిన్+జేయుట= ఓడించబడినవాడినిగా చేయుటం; నాకున్+ఖన్= నాకు గూడ; ఎంతయున్= మిక్కిలి; భరంబు+అగున్= కష్టం చౌతుంది; నిక్కము= నిజం; పల్మితిన్, జుమీ!= పచించాను సుమా!

తాత్పర్యం: అర్జునుడు తప్ప, మిగిలిన పాండవులను యుద్ధంలో ఒకనాడుమాత్రమే జయించేటట్లు నీకు వరం ప్రసాదిస్తున్నాను. పాండవులు గొప్పవీరులు. అందులో నలుగురను జయించగలవు. అది చాలును నీకు. ఇది నిజం. ఇక అర్జునుడంటావా! అతడిని సర్వలోకాలు ఒక్కటై ఎదిరించినా జయింప జాలవు. అట్టి పరాక్రమం కలవాడు అతడు. నిజానికి నేనే యుద్ధంలో అతడిని ఎదుర్కొన్నా అతడిని జయించటం సులువు కాదు. నేను సత్యాన్ని చెప్పాను. ఇందులోని ఆంతర్యాన్ని గ్రహించుము.

విశేషం: ఫల్గునుండు= అర్జునుడు (ఫల్గుని సక్షతంలో జన్మించినవాడు).

వ. అష్టత్తుసాదవిశేషంబునం జేసి వాని కిట్టి ప్రభావంబు గలిగి; నదియునుం గాక.

258

తాత్పర్యం: నా అనుగ్రహావిశేషంచేత అర్జునుడికి ఇటువంటి మహిమ కలిగింది. అంతే కాక.

క. నిథిలాస్త్రశస్త్రవిద్యా, సఖుఁ డపరాజితయశోవిశాలుఁడు విష్ణుం
డభిలేశ్వరుఁ డతనికిఁ బ్రియ, సఖుఁ డటె! యష్టీరు గెల్వ శక్యమే నీకున్?

259

ప్రతిపదార్థం: నిథిల+అష్ట, శష్టి, విద్యా సఖుఁడు= సమస్త మంత్ర మహిమలతో కూడిన ఆయుధాలయ్యుక్కయ్యు, శష్టిల యొక్కయ్యు జ్ఞానంతో కూడినవాడు; అ, పరాజిత, యశన్+విశాలుఁడు= ఓటమి లేని కీర్తిచేత విష్ణురించినవాడు; విష్ణుండు= శ్రీమన్యారాయణమార్థి; అభిల+ఈశ్వరుఁడు= అంతటికిని అధిపతి; అతనికిన్= ఆ అర్జునుడికి; ప్రియ, సఖుఁండు+అటె= కూరిమి మిత్రుడు కదా; ఆ+వీరున్= అటువంటి అర్జునుడిని, నీకున్= నీకు; గెల్వన్+శక్యమే= జయించ సాధ్యం చౌతుందా?

తాత్పర్యం: అతడికి ప్రియసభుడు విష్ణుమూర్తి అవతారమైన శ్రీకృష్ణదు. సమస్త శస్త్రాల అస్త్రాల అంతర్యాల పరిజ్ఞానం గల అర్థమనుడిని గెలవటం ఎవరికీ సాధ్యం కాదు.

విశేషం: తిక్కనకాలంనాటికే శైవ వైష్ణవాలు తెలుగుసమాజంలో ప్రాధాన్యంకొరకై పోటీపడుతుండేవి. తిక్కన సమస్యలు సంధాత అయి హరిహరనాథోపాసనకు ఉపక్రమించాడు. ఎత్తునగూడ సమస్యలు సంధాతయే. ఆతడు నృసింహపురాణకర్త అయినా ఆతడు శైవుడే. ఈ పద్యంలో పరమశివుడినోట ఎత్తునమహాకవి ‘విష్ణుం దభిలేశ్వరుండు’ అని పలికించటం గమనించదగిన అంశం.

వ. అని పలికి యింశ్వరుం డంతల్మతుం డయేః సింధుపతియు నిజదేశంబునకుం జనియే’ ననిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనున కిట్లనియే. **260**

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని వచించి; ఈశ్వరుండు= పరమశివుడు; అంతల్మతుండు+అయ్యెన్= మాయమయ్యాడు; సింధుపతియున్= సింధుదేశపురాజు కూడ, జయద్రథుడు; నిజదేశంబునకున్= తన (సింధుదేశానికి); చనియెన్= వెళ్లాడు; అనినెన్= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; జనమేజయుండు; వైశంపాయనునకున్; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి పరమశివుడు మాయమయ్యాడు. సింధుదేశప్రభువు జయద్రథుడు స్వదేశానికి వెళ్లాడు’. అని వైశంపాయన మహార్షి భారతకథను జనమేజయుమహారాజుకు వినిపించాడు. అప్పుడు జనమేజయుడు వైశంపాయనుడిని ఈ విధంగా ప్రశ్నించాడు.

విశేషం: (1) జయద్రథుడు సింధుదేశంనుండి అసలు సాశ్వరాజకస్యకుమ వివాహం చేసికొనటానికి బయలుదేరాడు. మార్గమధ్యాన కామ్యకవనంలో అతడికి ఈ పరాభవం జరిగింది. పిమ్మట ఆతడు గంగాద్వారానికి పోయి తపస్సుచేశాడు. సింధుదేశం పశ్చిమ దిక్కున ఉన్నది. గంగానదీ ముఖద్వారం నంగదేశాన తూర్పుసముద్ర తీరాన ఉన్నది. అటనుండి జయద్రథుడు స్వదేశమైన సింధురాష్ట్రానికి వెళ్లాడు. మరి- సాశ్వరాజపుత్రులిని ఆతడు వివాహ మాడుకుండానే స్వదేశానికి తిరిగి వెళ్లాడని ఉహించవలసి వస్తున్నది.

తే. ‘ధర్మపత్నీసమేతులై తద్దునంబు , నం దపారదుఃఖాతురు లగుచు సున్సు రాజముఖ్యలు సత్క్షేకరతులు పాండు , సుతులు మఱి యేమి సేసిల సూరిముఖ్యి’ **261**

ప్రతిపదార్థం: సూరి ముఖ్యి= విబుధులలో శ్రేష్ఠుడ వైనవాడా- ఓ వైశంపాయన మహాముస్సి; తత్త్వ+వనంబునండున్= ఆ కామ్యక వనంలో; ధర్మపత్నీ సమేతులు+ఒ= భార్యతో కూడినవారై, ద్రౌపదీ సహితులై; అపార, దుఃఖ+అతురులు+అగుచున్= మిక్కిలి ఆవేదనతో కలత చెందినవారు ఔతూ; ఉన్న= నివసిస్తున్న; రాజముఖ్యలు= రాజులలో శ్రేష్ఠులు; సత్య+విక, రతులు= సత్యంలో ముఖ్యమైన అభిరుచి కలవారు; పాండు, సుతులు= పాండు నందనులు; మఱి= ఇంక; ఏమి+చేసిరి= ఏ విధమైన కార్యాలను నెరవేర్చారు?

తాత్పర్యం: పండితులలో శ్రేష్ఠుడ వైనవాడా, ఓ వైశంపాయన మహార్షి! ఆ అడవిలో అంతులేని దుఃఖాన్ని అనుభవిస్తూ, సత్యసంధులైన మహాముఖ్యలు పాండవులు ధర్మపత్నీ అయిన పాంచాలితో కూడి ఆ మీదట ఎట్టి కార్యాలు నెరవేర్చారు? దయచేసి వినిపించండి.

విశేషం: ఉన్నానియా విష్ణవిద్యలయం వారి సంశోధిత మహాభారతం అచ్చుప్రతిలో ఈ పద్యం మొదటిపాదం ఇట్లున్నది.- “ధర్మపత్నీ సమేతులై ద్వైతవనము”, ద్వైతవనానికి పారాంతరం “తద్వనంబు”గా పేర్కొనబడింది. అప్పుడు పాండవులు ఉన్నది - “ద్వైతవనము” కాదు. 100 సంఖ్యగల గద్యం చూడండి. కాబట్టి తద్వనమ్ము- అనగా ఆ కామ్యకవనం అనే అర్థం ఇచ్చే పారమే సరిటైనది కావున ఇట ఈ పారం స్వీకరించబడింది. 262 సంఖ్య గద్యంలో స్పష్టంగా “కామ్యక వనంబు” అని చెప్పబడింది.

వ. అనిన నతం డిట్లనియె; నట్లు ద్రౌపదీమోక్షణం బోసరించిన పిదపం గామ్యకవననివాసుండై భూసుర నివహంబుతో నున్న ధర్మజుపాలికి మార్గందేయుం డరుగు దెంచిన, ననుజసహితంబుగాఁ బ్రత్యుద్ధతుండై యమ్మునివరుం బ్రభూతసపర్యల సంతప్పుహృదయుం గావించి, యప్పిభుండు పాంచాలియెడ జయద్రథు చేసిన దుర్వ్యవసాయంబు వానిం బలభవించుటకునై తమ పడిన యాయాసంబును నమ్మపోత్తున తెతీంగించి ‘మహానీయ శార్యదైర్య ధర్మారంభ సమర్పుల మైన మా కిప్పిధంబున నభీలనాప్రాజ్యబోగ వియోగంబై దుస్తరం బగు వసవాసంబు సంప్రాప్తం బయ్యం గావున విధికృతం బెప్పవికి నెబ్బంగుల నలంఘ్యం బని తలంచెద’ నని పలికి మటియు ని ట్లనియె. 262

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని (జనమేజయుడు) చెప్పగా; అతండు= వైశంపాయనుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా వచించాడు; అట్లు= ఆ రీతిగా; ద్రౌపదీ మోక్షణంబు= పాంచాలి చెఱ విడిపించటం; ఒనరించిన పిదపన్= చేసిన పిమ్మటు; కామ్యక, వన, నివాసుండు+బ= కామ్యకవనంలో జీవిస్తున్నవాడై; భూసుర, నివహంబుతోన్+ఉన్న= బ్రాహ్మణుల సమాహంతో కూడిఉన్న; ధర్మజు పాలికిన్= ధర్మనందనుడి కడకు; మార్గందేయుండు= మృకండు మహాముని పుతుడు; అరుగుదెంచిన్= రాగా; అనుజ సహితంబుగాన్= తమ్ములతో కూడినవాడై; బ్రత్యుద్ధతుండు+బ= లేచి యెదురు వెళ్లి స్వాగతం చెప్పినవాడై; ఆ+ముని, వరున్= ఆ బుములలో జ్రేష్ఠుడు అయినవాడిని; ప్రభూతసపర్యలన్= గొప్పవైన గారవంతో కూడిన సేవలతో; సంతప్ప హృదయున్= సంతృప్తి చెందిన హృదయం కలవాడినిగా; కావించి= ఒనరించి; ఆ+విభుండు= ఆ రాజు (ధర్మనందనుడు); పాంచాలి+ఎడన్= ద్రౌపది పట్ల; జయద్రథు, చేసిన= సైంధవుడు చేసిన; దుర్వ్యవసాయంబు= చెడు కృత్యం; వానిన్= వాడిని జయద్రథుని; పరిభవించుటకున్+బ= అవమానించటం కొరకై; తమ పడిన= తాము అనుభవించిన; ఆయాసంబును= శ్రమయును; ఆ+మహా+ఆత్మునకున్= ఆ మహానీయుడికి (మార్గందేయుడికి); ఎటింగించి= తెలిపి; మహానీయ, శార్య, ధైర్య, ధర్మ+ఆరంభ, సమగ్రులము+బన= గొప్ప పరాక్రమం చిత్త షైర్యం ధర్మమునే ఆచరించ వలెననే సంపూర్ణ వ్యక్తిత్వం కలవారలమైన; మారున్= మారు (పాండవులకు); ఈ+విధంబున్= ఈరీతిగా; అభిల, సాప్రాజ్య, భోగ, వియోగంబు+బ= సమస్తమైన గొప్పరాజ్యంవలన గిల్గి సౌభాగ్యలకు ఎడబాటు కల్గి; దుస్తరంబు+అగు= దాటబానికి వీలు లేని; వన, వాసంబు= అడవిలో నివసించటం; సంప్రాప్తంబు+అయ్యెన్= దాపురించింది; కావున్= కాబట్టి; విధి కృతంబు= దైవంచేత నిర్మయించబడినట్టిది; ఎప్పునికిన్= ఏ వ్యక్తికిని; ఏ+భంగులన్= ఏ రీతులలోనైనా; అలంఘ్యము= దాటరానిది; అని, తలంచెదన్= అని భావిస్తాను; అని పలికి= అని వచించి; మటియున్= వెండియును; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని జనమేజయుడు ప్రశ్నించగా, వైశంపాయనమహర్షి ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు: ఆ రీతిగా ద్రౌపదిని చెఱవిడిపించి కామ్యకవనంలో బ్రాహ్మణానమూహంతోపాటు నివసిస్తున్న ధర్మరాజుకడకు మార్గందేయ మహర్షి వచ్చాడు. ధర్మరాజు తాను తమ్ములను ఆ మునీశ్వరుడికి ఎదురేగి స్వాగతసత్యారాలు చేసి, జయద్రథుడు పాంచాలియెడ చేసిన అత్యాచారాన్ని వివరించి తెలిపాడు. అప్పుడు పాండవులు జయద్రథుడితో, ఆతని పరివారవర్గంతో యుద్ధం చేయటం, వాడిని పరాభవించటానికి వారు పడిన ప్రయాస ఆ మహానుభావుడికి తెలిపి, ‘మహాత్మ! మేము

మంచివారలం. పరాక్రమప్రాభవం కలవారలం. అయినను ఈ అడవిలో ఇట్టి ఇక్కట్లు అనుభవిస్తున్నాం. విధి విపరిపాకాన్ని ఎంతటి మంచివారైనా ఎంతటి పరాక్రమవంతులైనా తప్పించుకొనలేరని తలపోస్తున్నాను' అని నివేదించి మటియు ఇట్లు పలికాడు.

తే. ‘ద్రుపదనందనక్రియః గదుధుఃఖపడినః స్వపవధూటియు నాయట్లి నియతశోక వనభి నిర్భగ్న్యః దైన భూవరసుతుండ్రః గలడె వినః జాడ ననము! యేక్ష్మలమునను?’

263

ప్రతిపదార్థం: అనము!= పొప రహితుడా! ఓ మార్గందేయ మహార్షి!; ద్రుపదనందన, శ్రీయన్= ద్రోపదివలె; కడున్= మిక్కిలిగా; దుఃఖపడిన= ఆవేదనాన్ని అనుభవించిన; నృప, వధూటియున్= రాజకాంతయున్నా; నా+అట్లు+అ= నావలెనే; నియత, శోక, వనభి, నిర్భగ్న్యం+ఐన= నిత్య దుఃఖం అనే సముద్రంలో మునిగి ఉన్నవాడైని; భూవర సుతుండున్= రాజకుమారుడును; ఏ+కాలమునను= ఏ సమయంలోనైనా; వినన్= వినడానికి; చూడన్= చూడడానికి; కలడె?= ఉన్నడా?.

తాత్పర్యం: ‘పుణ్యాత్మక వైన ఓ మార్గందేయ మహామునీ! ద్రోపదివలె మిక్కటమైన ఆవేదనను అనుభవించిన రాజకుమారియున్నా, నా వలె నిరంతర దుఃఖసముద్రంలో ఓలలాడిన రాజకుమారుడున్నా ఎక్కడ నయినా ఉన్నడా? ఏ కాలంలోను మాబోటివారు ఉన్నట్లుగా వినలేదు. చూడలేదు.’

వ. అనిన నతనికి సత్తపోనిధి యి ట్లనియె.

264

తాత్పర్యం: అనిన ధర్మరాజుకు మహాతపశ్చాలి మార్గందేయుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు.

క. ‘కడు దుఃఖము నొంభితి నని యుడుగక యిటు వగచె దేల యుర్వశ్వర! నీ పడు బేటిది? రఘురాముఁడు గడగి యిఉము పడడె! తొల్లి కాఱడవులలోన్.

265

ప్రతిపదార్థం: ఉర్వీ+ఈశ్వర!= ఓ ధర్మరాజా!; కడున్= మిక్కిలి; దుఃఖమున్= ఆవేదనను; ఒందితిన్+అని= అనుభవించానని; ఉడుగక= మానక; ఇటు= ఈ రీతిగా; వగచెదు+ఏల= ఎందుకు విచారిస్తావు; నీ పడుట+ఏటిది= నీవు పడిన (దుఃఖం) ఏపాటిది?; రఘురాముఁడు= రఘువంశానికి చెందిన శ్రీరాముడు; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; కడగి= పూని; కాఱు+అడవులలోన్= దట్టమైన (నల్లిని) అరణ్యాలలో; ఇడుమ+పడడె!= కష్టం అనుభవించ లేదా!

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! మిక్కటమైన ఆవేదన అనుభవించానని మానక ఇంతగా ఏల విచారిస్తున్నావు? నీవు పడిన కష్టాలకంటే రఘువంశంలో జన్మించిన శ్రీరాముడు ఎక్కువకష్టాలను అనుభవించి ఉన్నడు. కారడవులలో నివసించి పెక్కుఇడుమలు పొందాడు సుమా.

ఉ. ఆ విభుకాంత గాదె జనకాత్మజ రావణుచే గృహీత యై పోవదె: వానరప్రకరముల్ వెనః దోడుగ నేగి యా ధరి శ్రీవిభుఁ డబ్బిఁ గట్టిఁడె, వథింపడె బిఫ్ఫశరంబులన్ దశ గ్రీవునిఁ: ర్రఘుణం జని యక్కిష్టపూజ్యవిభూతి నొందఁడే?

266

ప్రతిపదార్థం: జనక+అత్మజ= జానకి; ఆ విభుకాంత+కాదె= ఆ రాజుయొక్క భార్యాయేకదా; రావణుచేన్= రావణుడు అనే రాక్షసుడిచేత; గృహీత+ఐ= గ్రహించబడినదై, అపహరించబడినది అయి; పోవదె= వెడలలేదా; వానర ప్రకరముల్= కోతుల

మూకలు; వెన్నో= శీఘ్రంగా; తోడుగ్గో= సాయంరాగా; ఏగి= వెడలి; ఆ, ధరిట్రీ విభుదు= ఆ రాజు (రాముడు); అట్టిన్= సముద్రాన్ని; కట్టడే= బంధించడా?; దశగ్రీవునిన్= పదికంటాలు కలవాడిని రావణుడిని; దివ్యశరంబులన్= దేవతా మహిమ గల బాణాలచేత; వధింపడే?= సంహరించడా?; క్రమ్ములన్= తిరిగి; చని= వెడలి; అకిల్చిషు, రాజ్య విభూతిన్= పాపం లేని పుణ్యరాజ్యసంపదను; ఒందడే?= పాందడా?.

తాత్పర్యం: ఆ రఘురాముడి భార్యయే జనకమహారాజుకూతురు, మహాపతివ్రతాశిలోమణి అయిన సీత. ఆమె రావణాసురుడిచేత అపహరించబడలేదా? కోతిమూకల సాయంతో శ్రీరాముడు సముద్రంపై వారథి కట్టి దివ్యాస్తాల చేత రావణుడిని సంహరించలేదా? తిరిగి తన రాజ్యసంపదలను అనుభవించలేదా?

విశేషం: ఇట్టి ప్రత్యునే ధర్మరాజు వేసినపుడు బృహదశ్వ మహాముని నలోపాఖ్యానాన్ని చెప్పాడు. నలదమయంతులు పడినపాట్లు ద్రోపది పాండవులు పడిన ఇడుమలకంటే విపొద పూరితాలు. అట్లే సీతారాముల వనవాసగాథను మార్కుండేయుడు ధర్మరాజుకు వివరించి చెప్పాడు.

ధర్మజునకు మార్కుండేయుడు రామాయణకథ సెప్పుట (సం. 3-258-4)

వ. అనిన విని ధర్మజుండు ‘మునీంద్రా! రాముడు డెవ్యనివంశంబున వాడు? రావణుం డెవ్యని తనయుం? డేమి నిమిత్తంబున సీతాపహరణంబు సేసే? రామరావణులకు సంగ్రామం బెట్టు వల్లట్లేం? జెప్పుమే!’ యని రామాయణ కథాశ్రవణకుతూహాలియై యడిగిన నముపోముని యి ట్లనియే.

267

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని మార్కుండేయుడు చెప్పగా; విని= ఆలకించి; ధర్మజుండు= ధర్మనందనుడు; ముని+ఇంద్రా!= మునులలో త్రేపుడవైనవాడా, ఓ మార్కుండేయ మహామునీ!; రాముండు= శ్రీరాముడు; ఎవ్యని వంశంబున వాడు?= ఎవరి కుటుంబానికి చెందినవాడు?; రావణుండు; ఎవ్యని, తనయుండు?= ఎవరి కుమారుడు?; ఏమి నిమిత్తంబునన్= ఏ కారణం వలన; సీతా+అపహరణంబు+చేసన్= సీతను ఎత్తుకొని పోయాడు?; రామ రావణులకున్= రామునకును రావణునకును; సంగ్రామంబు= యుద్ధం; ఎట్లు= ఏ రీతిగా; ప్రవర్తిల్లేన్?= జరిగింది?; చెప్పవే= వినిపించవా; అని= అంటూ; రామాయణ, కథా, శ్రవణ, కుతూహాలి+హ= రామాయణ కథను వినటానికి అసక్తి కలవాడై; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; ఆ+మహా, ముని= మార్కుండేయుడు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అని మార్కుండేయుడు చెప్పగా ఆలకించి ధర్మరాజు- ‘ఓ మార్కుండేయ మహామునీ! శ్రీరాముడు ఏ వంశానికి చెందినవాడు? రావణుడు ఎవరి కుమారుడు? ఏ కారణాన రావణుడు సీతాదేవిని అపహరించాడు? రాముడికి రావణుడికి యుద్ధం ఏ విధంగా జరిగింది? దయచేసి వివరించి చెప్పవా?’ అని రామాయణకథను వినవలెననే వేడుకతో ప్రశ్నించాడు. మార్కుండేయుహ్వా ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు.

విశేషం: (1) ఇది మహాభారతంలో అంతర్గతిప్రమేష రామాయణ కథ. ఎట్లన మహాకవి ప్రత్యేకంగా రామాయణాన్ని ప్రాశాడు. ఆ విషయంలో సందేహానికి ఎట్టి ఆస్కారమూ లేదు. కానీ, దురదృష్టవశాన ఎట్లనరామాయణం నేడు ఉపలభ్యం కాదు. ప్రాచీనాలంకారికులు ఎట్లన రామాయణంలోనివని ఉదాహరించిన పద్మాలు భారతాంతర్గతమైన ఈ రామాయణభాగంలో కన్పించవు. ఇక ఎట్లనరామాయణం ఏమైనట్లు? అది భవిష్యత్తుల పరిశోధకులు తేల్చివలసిన అంశం.

(2) రామాయణం అనగా శ్రీరామునియూత వనవాసగమనం. నలోపాఖ్యానంవలె రామాయణగాథ కూడ విషాదాత్మకం; భావితాంతఃకరణప్రవృత్తిని సహృదయులకు సంఘటించే వృత్తం. నవరసరుచిరం. పలువురు రామాయణ మహాభారత కథలను అనుసరించి తులనాత్మక పరిశోధనకు పూనుకోవటం కద్దు. కురుజ్యేత్త సంగ్రామం మహాభారతకథకు వెన్నెముక. రామరావణ సంగ్రామం గూడ యుద్ధపర్వానలో ప్రపంచసారస్వతంలో పేర్కొనదగిన ఫుట్టం.

(3) ప్రాచీనభారతీయవాజ్గ్యమాన వీరగాథలు, విషాదాత్మకగాథలు సుప్రసిద్ధాలు. యుగముగాంతరాల సహృదయుల హృదయాలను ఉప్రాతలూగించిన నలోపాఖ్యానం, రామాయణ గాథ మహాభారతంకంటే మిక్కిలి ప్రాచీనాలనినీ సృథగ్యాతాలైన ఆ ప్రాచీనతను వీరవిషాదగాథలు మహాభారతంలో తరువాత చేర్చబడినవనినీ పాశ్చాత్యవిమర్శకులు పలువురి అభిప్రాయం. రామాయణగాథ మిక్కిలి ప్రాచీన మైన దనటానికి నిర్వికల్పనిదర్శనం నవీనశాస్త్రజ్ఞులు నరుడికి ప్రపితామహులుగా భావించే 'వానర' పాత్రాలు అందులో కన్నించటం.

క. 'విను మిక్క్యాకుకులంబును, జనియించే నజ్జండు నాఁ బ్రహస్పతితుఁ డా

తని కొడుకు దశరథుఁడు: ముదు, మున నాతఁడు పెంట్లియయ్య మువ్వురు సతులన్.

268

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఆలకించుము; ఇక్కొకు, కులంబున్= ఇక్కొకులయొక్క వంశంలో; అజండు; నాన్= అనగా; ప్రశ్న, చరితుఁడు= మంచి స్వభావం కలవాడు; జనించెన్= పుట్టడు; అతని కొడుకు= ఆతడి యొక్క (అజాడి యొక్క) పుత్రుడు; దశరథుఁడు= దశరథుడు అనేవాడు; ఆతఁడు= ఆ దశరథుడు; ముదమున్= వేడుకతో; మువ్వురు= ముగ్గురు; సతులన్= పత్రిప్రతలను; పెంట్లి+అయ్యన్= వివాహమాడాడు.

తాత్పర్యం: చెపుతున్నాను సావధానంగా వినుము. ఇక్కొకువంశంలో అజాడు అనే మంచి నడవడిక కల రాజు జన్మించాడు. అతడికి దశరథుడు అనే కొడుకు పుట్టడు. ఆ దశరథుడు వేడుకతో మువ్వురు సతులను పెండ్లాడాడు.

వ. అందుఁ కౌసల్య కురాముండును, కైకేయికి భరతుండును, సుమిత్రకు లక్ష్మణ శత్రుఘ్నులును జనియించి: రండు రామునకు విదేహరాజునందిన రైన సీత ప్రియాంగు యయ్య; నిక్త రావణజస్తుంబు సెప్పెదు విసుము. 269

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ ముఖ్యరియందు; కౌసల్యతున్= కౌసల్యానే సతికి; రాముండును= రాముడు అనేవాడును; కైకేయికిన్; భరతుండును; సుమిత్రకున్; లక్ష్మణ; శత్రుఘ్నులును; జనియించిరి= పుట్టరు; అందున్= ఆ పుత్రులలో; రామునకున్; విదేహ, రాజ, నందన+పన= విదేహరాజుయొక్క కుమారి అయిన; సీత; ప్రియ+అంగన= ఇష్టమైన వనిత-భార్య; అయ్యన్= అయింది; ఇకన్= ఇకమీద; రావణు జన్మంబు= రావణుడి పుట్టుకనుగురించి; చెప్పెదన్= వచిస్తాను; వినుము= ఆక్రించుము.

తాత్పర్యం: ఆ దశరథుడిభార్యలలో కౌసల్యకు రాముడు, కైకేయికి భరతుడు, సుమిత్రకు లక్ష్మణ శత్రుఘ్నులున్నా జన్మించారు. వారిలో రాముడికి విదేహరాజునుమారి సీత అనుగు భార్య అయింది. ఇక రావణుడిపుట్టుకనుగూర్చి చెప్పుతాను. ఆలకించుము.

అ. అభిలలోకకర్త యగు విలంచికిఁ బుల, స్తుండు నాగ మానసుఁడు దనుాజుఁ డుధ్మవించే; నతని కుదయించే వైత్తపు, జాభిధానుఁడైన యాత్మజుండు.

270

ప్రతిపదార్థం: అభిల, లోక, కర్తృ+అగు= సమస్తలోకాలను స్ఫై చేసేవాడైన; విరించికిన్= బ్రహ్మదేవుడికి; పులస్త్యండు; నాగన్= అనగా; మాసమండు= మనస్సుకు సంబంధించినవాడు; తమాజుండు= కొడుకు; ఉర్ధ్వవించెన్= జనించాడు; అతనికిన్= వాడికి (ఆ పులస్త్యడికి); షైవణ+అభిధానమండు+ఐన= షైవణుడు అనే పేరు కల వాడైన; ఆత్మజండు= కొడుకు; ఉదయించెన్= పుట్టాడు.

తాత్పర్యం: సమస్తలోకాలను స్ఫైంచే బ్రహ్మదేవుడికి ‘మానస పుత్రుడై’ పులస్త్యుడు అనేవాడు పుట్టాడు. ఆ పులస్త్యడికి షైవణుడు అనే కుమారుడు జన్మించాడు.

విశేషం: కుమారుడు జన్మించటం అనగా షైవాహికధర్మాచరణలో భార్యాభ్రతలకు సంతాపం కలగటం. ఇట- పులస్త్యుడు స్ఫై కర్తృకు ఆ విధంగా పుట్టిన కొడుకు కాడు. బ్రహ్మదేవుడి మనస్సునుండి పుట్టినవాడు. అనగా పులస్త్యుడు బ్రహ్మమానసపుత్రుడు.

v. ఆ షైవణండు దన తండ్రి యగు పులస్త్యుని విడిచి, తాత యగు చతుర్ముఖునకుం దపంబు సేసి నలకూబరుం డను కొడుకును లోకపాలకత్వంబును ధనేశ్వరత్వంబును లంక యను పురంబును శంకరుతోడి సభ్యంబును వరంబులుగాఁ బడసి, మహావిభూతితో వర్తిల్లుచున్నంగని, యలిగి, పులస్త్యండు నిజశలీరంబునం దర్ఢంబున విశ్రవసుం డను వాని స్ఫైయించి, యూ షైవణున కపిాతంబు సేయు మని పనిచిన నెఱింగి, కిన్నరేశ్వరుండు విశ్రవసుపాలి కరుదెంచి ‘మహాత్మ! యేను నీకుం బుత్సుండ నయ్యేడ; నాకుం గరుణింపు’ మని యతనిం బ్రిసస్తున్నిం జేసి సృత్తగీతవిద్యావిశారద లయిన రాళ్ళస్త్రీలం బుష్టిత్సుంటు, మాలినియు, బకయు నను వాల మువ్వుర నవ్విప్రహరునకు బలిచాలికలంగా నిశ్చిన.271

ప్రతిపదార్థం: ఆ షైవణండు= ఆ షైవణుడు; తన తండ్రి+అగు= తన యొక్క జనకుడు అయిన; పులస్త్యుని విడిచి= పులస్త్యుడిని వదలిపెట్టి; తాత+అగు= పితామహుడు అయిన; చతుర్ముఖునకున్= నాలుగు మౌములు కల బ్రహ్మదేవుడిని గూర్చి; తపంబు+చేసి= తపస్సు చేసి; నలకూబరుండు+అను, కొడుకును= నలకూబరుడు అనే పేరు కల పుత్రుడిని; లోక పాలకత్వంబును= లోకాన్ని పరిపాలించటమున్నా; ధన+శశ్వరత్వంబును= ధనానికి ఆధిపత్యం వహించటమున్నా; లంక+అను పురంబును= లంక అనే పేరు కల పట్టణమున్నా; శంకరుతోడి సభ్యంబును= శివుడితోడి షైవియున్నా; వరంబులుగాన్= వరాలుగా; పడసి= పొంది; మహా, విభూతితోన్= గొప్ప సంపదతో; వర్తిల్లు చున్నున్= సాగుతూ ఉండగా; కని= చూచి; అలిగి= కోపం పొంది; పులస్త్యండు= పులస్త్యుడు ((బ్రహ్మమానసపుత్రుడు)); నిజ, శరీరంబు నందున్= తన దేహంలో; అర్థంబున్= సగం భాగంతో; విశ్రవసుండు+అను వానిన్= విశ్రవసుడు అనే పేరు కల వాడిని; స్ఫైయించి= పుట్టించి; ఆ షైవణునకున్; అహితంబు= కీడు; చేయుము+అని= సలుపుము అని; పనిచినన్= నియోగించగా; ఎఱింగి= తెలిసికొని; కిన్నర+శశ్వరుండు= కిన్నరులకు ప్రభువు; విశ్రవసుపాలికిన్!= విశ్రవసుడి దగ్గరకు; అరుదెంచి= వచ్చి; మహా+అత్మ= మహానుభావుడైన ఓ విశ్రవసూ! ఏను= నేను; నీకున్= నీకు; పుత్రుండన్+అయ్యెదన్= కొడుకును కాగలను; నాకున్+కరుణీంపుము= నాయెడ దయ చూపుము; అని= వచించి; అతనిన్= వాడిని- విశ్రవసుడిని; ప్రసన్నున్+చేసి= అనుకూలుడగా చేసికొని; సృత్త, గీత, విద్యా, విశారదలు+అయిన= నాట్యంలోను, గానంలోను నేర్పుకలవారు అయిన; రాళ్ళస్త్రీలన్= రాళ్ళస వనితలను; పుష్టేత్యంటయు, మాలినియు, బకయున్+అనువారిన్= పుష్టేత్యంట, మాలిని, బక అనే వారిని; మువ్వురన్= ముగ్గురిని; ఆ+విధ, వరునకున్= ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడికి; పరిచారికలుగాన్= సేవకురాండుగా; ఇచ్చినన్= అర్పించగా.

తాత్పర్యం: ఆ షైవణుడు తన తండ్రి అయిన పులస్త్యుడిని సరకుగొనక, పితామహుడు అయిన బ్రహ్మదేవుడిని గూర్చి తపస్సు చేసి, నలకూబరుడు అనే కొడుకును, లోకపాలకత్వాన్ని (కిన్నరలోక ప్రభుత్వాన్ని), ధనానికి ఆధిపత్యాన్ని,

లంకాపట్టణాన్ని, తిన్నడితో స్నేహాన్ని వరాలుగా పొందాడు. ఆ వైశ్వమణుడి సంపద చూచి కోపగించుకొని పులస్త్యుడు తన శరీరపు సగంభాగంనుండి విశ్రవసుడు అనేవాడిని స్ఫుజించి, ఆ వైశ్వమణుడికి కీడు చేయు మని నియోగించాడు. వైశ్వమణుడు ఆ వృత్తాంతాన్ని, తెలిసికొని, విశ్రవసుడి కడ కేగి ‘మహాత్మ! నేను నీకు కొడుకుగా ఉండగలను; నాయందు దయ చూపుము’ అని ప్రార్థించి, అతడి అనుగ్రహాన్ని చూరగొని, సృత్తంలోనూ గానంలోనూ ప్రాపీణ్యం గల ముఖ్యరు రాక్షసవనితలను- ‘పుష్టిత్సృట, మాలిని, బక’ అనే పేరుకల వారలను ఆ బ్రాహ్మణోత్సముడికి సేవకురాండుగా సమర్పించాడు.

విశేషం: (1) ప్రాచీన పురాణావాజ్ఞాయంలో వైశ్రవమణుడికి ‘కుబేరుడు’ అనే నామాంతరం ఉన్నది. అతడు కిన్నరలోకపొలకుడు. కిన్నరులు అశ్వముఖం నరశిరం కల వేల్పులు. కిన్నరులు సంగీతప్రియులు.

(2) విశ్రవసుడికి పరిచారికలు ముఖ్యరు. పుష్టిత్సృట, మాలిని, బక. బకకు పారాంతరం కొన్ని ప్రతులలో “పాక”గా కనుపిస్తున్నది. ఇట “బక” పారమే గ్రహించబడింది. కారణం-273 సంభ్య గల గద్యంలో ఎట్లన బకకు భరుండును శూర్పణాఖ యను కస్యకయు- ‘మిథునంబై’ ప్రభవించినట్లు ప్రాశాడు. సంస్కృత మూలం దాక్షిణాత్మయప్రతిలో “బకాయాం మిథునమ్ జిజ్ఞేషాః శూర్పణాఖ తథా” అని ఉన్నది. దీనినిబట్టి ఎట్లన దాక్షిణాత్మయప్రతినే ప్రామాణికంగా ఎన్నినట్లు తలపవచ్చును. కావున భరుడికి శూర్పణాఖరు తల్లి అయిన పరిచారిక పేరు “బక” అని నిర్ణయించవచ్చును. కొన్ని ఔత్తరాహాప్రతులందు ఆమె పేరు “పాక” అని ఉన్నది.

క. పురుడున నయ్యపతులు నొం , డొరులం గడవంగ విలసదుపచారసమూచరణప్రాణభంగులఁ , బలతోపైతుఁ జేసి రా తపస్వివరేణ్యమ్.

ప్రతిపదార్థం: ఆ+యువతులు= ఆ జవరాండు; పురుడున్= పోలికలో (పోటీపడుతూ); ఒండు+బరుల్న= ఒకరినొకరు; కడవంగ్న= అతిక్రమించేటట్లుగా; విలసత్త+ఉపచార, సమ్మ+ఆచరణ, ప్రపీణ భంగుల్న= శోభిల్లే పరిచర్యలు బాగా చేసే సామర్థ్యంలోని రితులలో; ఆ తపస్యి, వరేణ్యమ్= ఆ మునులలో శ్రేష్ఠుడు అయినవాడిని; పరితోషితుఁ= మిక్కిలి సంతోషం చెందిన వాడినిగా; చేసిరి= ఒనరించారు.

తాత్పర్యం: సమానులయందుండే స్వద్రతో ఆ జవ్యనులు ఆ మునిశేషుడైన విశ్రవసుడికి పరిచర్య చేశారు. ఒకరి నొకరు మించవలెననే కోరికతో ఆతడిని మిక్కిలి సంతోషపెట్టారు.

ఘ. ఇట్లు ప్రీతుండై యతండు వారలకుఁ బుత్తదానంబు సేసిన నందుఁ బుష్టోత్సట్లకు రావణ కుంభకర్ణులును, మాలినికి విభీషణండును, బకకు ఖిరుండును శూర్పణాఖ యను కస్యకయు మిథునంబై ప్రభవించి; రక్షమారులకు నలువురకుఁ దజ్జనకుండు జాతకర్త్వాధిసంస్థారంబు లౌనలంచి సగౌరవంబుగాఁ పెనిచి యుప్సీతులం జేసే; నందు.

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రితిగా; ప్రీతుండు+బ= సంతుష్టి చెందినవాడై; అతండు= అతడు- విశ్రవసుడు; వారలమ్= ఆ ముగ్గురు పరిచారికలకు; పుత్ర దానంబు+చేసిన్= సంతానాన్ని దానం చేయగా; అందున్= వారిలో; పుష్టిత్సృటకున్= పుష్టిత్సృట అనే ఆమెకు; రావణ, కుంభకర్ణులును= రావణుడు కుంభకర్ణుడు అనే వారుమ్మా; మాలినికిన్= మాలిని అనే ఆమెకు; విభీషణండును= విభీషణుడును; బకమ్= బక అనే ఆమెకు; ఖరుండును= ఖరుడును; శూర్పణాఖ= శూర్పణాఖ

అనే పేరు కల; కన్యకయున్= కన్యైయు; మిథునంబు+బ= జతగా, కవలై; ప్రభవించిరి= పుట్టురు; ఆ కుమారులకున్= ఆ బిడ్డలకు; నలుషురకున్= నలుగురికి - రావణ కుంభకర్ణ విభీషణ ఖరులకు; తత్త్వ+జనకుండు= వారి తండ్రి విశ్రవసుడు; జాతకర్ణ+ఆది, సంస్కారంబులు= పుట్టినప్పుడు చేసే కర్ణులు ముస్కుగు క్రియలు; ఒనరించి= చేసి; స గౌరవంబుగాన్= మంచి మర్యాదలతో; పెనిచి= పెంచి; ఉపనీతులన్+చేసెన్= వడుగులు అయినవారిగా చేశాడు; అందున్= వారిలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పరిచారికలయేడ ప్రీతి కలవాడై; విశ్రవసుడు వారలకు సంతానం ప్రసాదించాడు. పుష్టేత్కుటకు రావణుడు కుంభకర్ణుడు జన్మించారు. మాలినికి విభీషణుడు పుట్టాడు. బకకు ఖరుడు శూర్పుణాఖ అనే ఆడ, మగజంట కవలబిడ్డలై ఉద్ధవించారు. ఆ నలుగురు కుమారులకు తండ్రి అయిన విశ్రవసుడు జాత కర్ణుది సంస్కారాలు చేసి వారలకు వడుగులు చేశాడు. వారిలో.

విశేషం: జాతకర్ణులు వడునారు. జీవుడు పుట్టటానికి పూర్వంమండి గిట్టేవరకు జరుగులసిన వైదికసంస్కారాలు.
1. గర్భాదానం 2. పుంసవనం 3. సీమంతం 4. జాతకర్ణం 5. నామకరణం 6. అస్త్రప్రాశనం 7. చోలం 8. ఉపనయనం 9. ప్రాజ్ఞాపత్యం 10. సౌమ్యం 11. ఆగ్నేయం 12. వైష్ణవేవం 13. గోచానం 14. సమావర్తం 15. వివాహం 16. అంత్యసంస్కారం.

ఉ. ఆతతతేజుఁ దుస్సుతభుజాగ్రుఁడు లోకభయంకరుండు వి

భూతపరాక్రముండు దశకంరుఁడు సంతతరోషమానసుం;

దాతనియట్ల దుర్భదమయాత్ముఁడు క్రూరుఁడు గుంభకర్ణుఁడున్;

భీతివిదుారుఁ దార్యుఁడు విభీషణుఁ దుత్తమచిత్తుఁ దారయన్.

274

ప్రతిపదార్థం: దశకంరుఁడు= పదికంరాలు కలవాడు- రావణుడు; ఆతత+తేజుఁడు= విస్తార మంచిన ప్రకాశం కలవాడు; ఉన్నత, భుజ+అగ్రుఁడు= ఎత్తయిన బాహుపుల కొనలు కలవాడు; లోక భయంకరుండు= జగత్తులకు భీతి కలిగించే వాడు; విఖ్యాత, పరాక్రముండు= పేరు ప్రతిష్ఠల నార్జించిన శౌర్యం కలవాడు; సంతత, రోష, మానసుండు= ఎల్లప్పుడూ ప్రజ్ఞలించిన క్రోధం కలవాడు; కుంభకర్ణుఁడున్= కుంభకర్ణుడు అనేవాడు కూడా; ఆతని+అట్లు+అ= ఆతని వంటివాడే (రావణుడినంటివాడే); దుర్ఘాద, మయ+అత్ముఁడు= చెడు గర్యంతో కూడిన ఆత్మ కలవాడు; క్రూరుఁడు= కతిన చిత్తుడు; భీతి విదురుఁడు= భయం లేని వాడు; విభీషణుఁడు= విభీషణుడు అనేవాడు; ఆర్యుఁడు= మంచి లక్ష్మణాలు కలిగి పూజించ తగినవాడు; ఆరయన్= పరిశీలించగా; ఉత్తమ, చిత్తుఁడు= మంచి మనస్సు కలవాడు.

తాత్పర్యం: వారిలో రావణుడు విస్తారమైన వర్షస్సు కలవాడు, ఎత్తయిన భుజాలు కలవాడు, పేరుప్రతిష్ఠలను ఆర్జించిన పరాక్రమం కలవాడు, పదితలలు కలవాడు, ఎల్లప్పుడు ప్రజ్ఞలించే క్రోధంతో ఉండేవాడు. ఆతడినంటివాడే కుంభకర్ణుడు కూడా. మిక్కిలి కతినచిత్తం కలవాడు, చెడుగర్యంతో నిండిన హృదయం కలవాడు. కానీ, విభీషణుడు మాత్రం నిర్భయుడు, మంచిగుణాలు కలిగి మన్మించతగినవాడు. పరిశీలించి చూస్తే గొప్పమనస్సు కలవాడు.

విశేషం: ఎత్తైన భుజాలు కలిగి ఉండటం శౌర్యలక్ష్మణాంగా సాముద్రికశాప్రవేత్తలు భావిస్తారు.

క. ఖురుఁడు ఖురతేజుఁ దవనీ , సుర పరిభవకాల మాంసశోణితభుజుఁ దు

ధ్వరచిత్తుఁడు శూర్పుణఖయు , దురితచరిత ధర్మకర్మదూషిత యెపుడున్.

275

ప్రతిపదార్థం: ఖరుడు= ఖరుడు అనే పేరు కలవాడు; ఖర తేజుడు= వాడిమి, వేడిమి కలవాడు; అవీసి సుర, పరిభవ, కారి= బ్రాహ్మణులకు అపకారం చేసేవాడు; మాంస శోణిత భుజుడు= మాంసం నెత్తురు భుజించేవాడు; ఉద్దర చిత్తుడు= కలిన మైన మనస్సు కలవాడు; శూర్పుణాభ యున్= శూర్పుణాభ అనే పేరు కలదికూడ; దురిత చరిత= పాపం చేసే స్వభావం కలది; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడును; ధర్మ, కర్మ, దూషిత= ధర్మమైన పనులచే తిరస్కరించబడేది.

తాత్పర్యం: ఖరుడు అనేవాడు వాడిమి, వేడిమిగల వర్ణస్సు కలవాడు. బ్రాహ్మణులను అవమానించేవాడు. మాంసాన్ని నెత్తురును ఆహారంగా స్వీకరించేవాడు. కలినమైన మనస్సు కలవాడు. శూర్పుణాభ పాపాత్మురాలు. ధర్మకర్మలను తిరస్కరించేస్వభావం కలది.

విశేషం: రామాయణాత్రలకు ఆయాపేరులు సార్థకనామధేయాలుగా కన్నిస్తాయి. ఖరుడు వాడిమి వేడిమి కలవాడనే కాక గాడిదవంటివాడు అని అర్థం కూడ ఏర్పడుతుంది. శూర్ప+నభి= శూర్పుణాభ= చేటలవంటి గోళ్లు కలది. కుంభకర్మాడు= కుండల వంటి చెవులు కలవాడు. రావణుడు= జగద్రావణం చేసేవాడు.

వ. ఆ రాక్షసకుమారులు దండ్రిపలన నభిలవేదవేదాంగ ధనుర్ధీదపారగులై గంధమాదన గీలయందు సుఖం బుండి యొక్కనాఁ డతనికి మైక్కపుచ్చువాని నథికవిభవసమన్వితు వైశ్వమంజు జూచి తత్త్వభావంబు తపోలభ్యం బగుట విని జాతమత్సరు లయి తారును జితామహు నుద్దేశించి తపంబు సేయం దొడంగీలి; తత్త్వకారంబు వినుము.

276

ప్రతిపదార్థం: ఆ రాక్షస కుమారులు= ఆ రక్కసుల చిడ్డలు; తండ్రిపలన్= జనకుడివలన; అభిల వేద, వేద+అంగ, ధనుః +వేద, పారగులు+ఖ= సమస్త వేదాలు, వేదాలయొక్క అంగాలు, విలువిద్యలయొక్క అవ్యాలిగట్టును చేరినవారై; గంధమాదన, గిరియందున్= గంధమాదనం అనే పర్వతంలో; సుఖంబు+ఉండి= సౌభ్యంతో నిపసించి ఉండి; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజున; అతనికిన్= విశ్వసునికి; మైక్కన్ వచ్చు వానిన్= సమస్కరించటానికి వచ్చిన వాడిని; అధిక, విభవ, సమన్వితున్= గొప్ప సంపదతో కూడిన వాడిని; వైశ్వమంజు+జూచి= కుబేరుడిని కాంచి; తత్త్వ+ప్రభావంబు= ఆతడియొక్క మహిమ; తప్స్+లభ్యంబు+అగుట= తపస్సువలన సిద్ధించింది. అగుట; విని= ఆలకించి; జాత మత్స్యరులు+అయి= అసూయ కలవారయి; తారును= తాముకూడా; పితామహున్= బ్రాహ్మించుడిని; ఉద్దేశించి= లక్ష్మింగా పెట్టుకొని; తపంబు+చేయన్+తొడంగిరి= తపస్సు చేయడానికి పూనుకొన్నారు; తత్త్వ+ప్రకారంబు= ఆ తపస్సు యొక్క వృత్తాంతం; వినుము= ఆలకింపును.

తాత్పర్యం: ఆ రాక్షసకుమారులు జనకుడిదగ్గర వేదాలు వేదాంగాలు విలువిద్య అన్నింటిని జ్ఞణ్ణాంగా అభ్యసించి, గంధమాదనసర్వతంలో సుఖంగా ప్రార్థుపుచ్చుతూ ఉన్నారు. ఒకనాడు కుబేరుడు విశ్వసుడికి అభివాదం చేయటానికి అచటికి వచ్చాడు. కుబేరుడివైభవం, మహిమలు, అతడికి తపస్సువలననే సంక్రమించినట్లు విని, అసూయ చెంది తాముకూడ బ్రాహ్మించుడినిగూర్చి తపస్సు చేయటానికి పూనుకొన్నారు. వారి తపోవృత్తాంతం వివరిస్తాను. వినుము.

తే. మండు వేసవిబంచాగ్ని మధ్యమున, ఘుఁ నాగమంబున బయల, నత్యంత తుపిాన

సమయమున నీలయందు, నిశ్శలత నిలిచి, దశముఖుఁడు వాయుభక్షుఁ దై తప మొనద్దె.

277

ప్రతిపదార్థం: దశముఖుఁడు= పది మొగాలు కలవాడు; వాయు భష్ముఁడు+ఖ= గాలినిమాత్రమే ఆహారంగా భుజించినవాడై; మండు వేసవిన్= ఎండలు చెండుతున్న వేసవి కాలంలో; పంచ+అగ్ని, మధ్యమున్= అయిదు అగ్నుల మధ్యలో ఉండి;

ఘన+ఆగమంబున్= వర్షాకాలంలో; బయల్= బహిరంగ ప్రదేశంలో; అత్యంత, తుహిన, సమయమున్= మిక్కటంగా మంచు కురిసే కాలంలో; నీరియందున్= జలంలో; నిశ్చలతన్= చలించుకుండా; నిలిచి= నిలబడిఉండి; తపము= తపస్సు; ఒనర్స్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: పదిమొగాలు కల రావణుడు కలినతపస్సు చేశాడు. వేసవి మండుటెండల సమయంలో అయిదు అగ్నులనడుమ నిలిచి తపస్సు చేసేవాడు. వానకాలంలో ఆరుబయట, మంచుకురిసేకాలంలో నీటిలోనూ నిష్టతో నిలబడి రావణుడు కేవలం గాలినిమాత్రమే ఆహారంగా గైకొని తపస్సు చేశాడు.

విశేషం: పంచగ్నులు= పంచ+అగ్నులు= అయిదు అగ్నులు. 1. ఆహారసీయం 2. దక్షిణాగ్ని 3. గార్ఘపత్యం 4. సభ్యం 5. అవసథ్యం. వాటిని వరుసగా వేదికు పూర్వ దక్షిణ పశ్చిమ-దివ్యులలోనూ, సభ్యం అవసథ్యం ఈశాస్యదిక్కునమ నిలుపుతారు.

మ. నియతాహారుడు నిల్జతేంతియుడు సై నిష్టంపవృత్తిన్ మహీం
శయసుండై ప్రతముల్ చలించె నథిచేషం గుంభకర్షుండు ఛై
ర్యయుతుండై: ఘనుఁ దష్టిష్ఠిష్ణుఁడు పర్షాహరపవృత్తిన్ జపా
ధ్యయనాసక్తిఁ దపంబు సేసే మధి నత్యంతంబు సంపుద్ధితిన్.

278

ప్రతిపదార్థం: కుంభకర్షుండు; నియత+ఆహారుడు= కట్టడికి లోనై తిండి తినే వాడు; నిల్జత+ఇంద్రియుఁడున్+హ= గెలువబడిన ఇంద్రియాలు కలవాడై, ఇంద్రియాలను అదుపులో పెట్టిన వాడై; నిష్టంపవృత్తిన్= చలించని వ్యాపారం కలవాడై; మహీం, శయసుందు+హ= నేలమీద పడుకొంటున్నవాడై; అధిక+ఇచ్ఛన్= మిక్కటంబైన కోరికతో, లక్ష్మిసిద్ధియందు తదేకధ్యానం కలవాడై; ప్రతముల్= నోములు; చరించెన్= ఆచరించాడు; ఘనుడు= గొప్పవాడు; దైర్యయుతుండు+హ= వికారాలు లేవట్టి ప్రిశిర చిత్తం కలవాడై; ఆ+విభీషణుఁడు; పద్మ+ఆహార, వృత్తిన్= ఆకులు మాత్రమే తిండిగా భుజిస్తూ; జప+అధ్యయన+ఆసక్తిన్= మంత్రాల ఆవృత్తి, వేదాల పారాయణాలోని కోరికచేత; మదిన్= చిత్తంలో; అత్యంతంబున్= మిక్కటంగా; సంపుద్ధితోన్= స్వచ్ఛమైన పవిత్రతతో; తపంబు+చేసెన్= తపస్సు చేశాడు.

తాత్పర్యం: కుంభకర్షుడు ఆహారనియమాలను పాటిస్తూ, ఇంద్రియాలను నిగ్రహించి చలించనిమనస్సు కలవాడై ప్రతాల నాచరించాడు. గొప్పవాడైన ఆ విభీషణుడు ఆకులుమాత్రమే ఆహారంగా భుజించినవాడౌతూ మంత్రాలను ఆవృత్తి చేస్తూ, వేదాలను వల్లపేస్తూ మనస్సును నిర్గులంగా పవిత్రంగా ఒనరించుకొంటూ తపస్సు చేశాడు.

విశేషం: ఇంద్రియాలను నిగ్రహించటం తపస్సుకు అపరిహర్యమైన లక్షణం.

వ. ఖరుండును శూర్పణబియు వాలకిం దగిన పలిచర్యలు సేయుచుండి; రంత సహస్రపర్షుంబులు నిండినం బంక్రీపదనుండు దనమస్తకం బొక్కటి ఖండించి మండెడు నగ్నియందు వేబ్బి మతీయు వేయేండ్ల కొక్కటిగా దలలు తొమ్మిదియుం దఱిగి వేబ్బిద్దైర్యంబు దఱుగుక పబియగు తలయును ద్రైప సమకట్టినఁ జితామహమండు ప్రత్యక్షంబై వాలించి, వాని శేరంబు లెప్పటి యట్ల కలుగ నొసంగి ‘యమరత్సంబు దక్కనొండు నీ కఖమతం బగుతపి యెయ్యిది ర్యైనను నడుగు’ మనుటయు నన్నిశాచరుండు.

279

ప్రతిపదార్థం: ఖరుండును= ఖరుడును; శూర్పణభయున్= శూర్పణభయు; వారికిన్= (రావణ, కుంభకర్ణ, విభీషణులకు); తగిన్= సరిపోయే; పరిచర్యలు= సేవలు; చేయుచున్+ఉండిరి; అంతన్= అంతట; సహస్ర వర్షంబులు= వేయిండ్లు; నిండినన్= పూర్తి అయిన పిమ్మట; పంక్తి వదనుండు= దశకంరుడు - రావణుడు; తన మస్తకంబు= తన శిరము; ఒక్కటి= ఒక్కటి; ఖండించి= కత్తిరించి; మండెడు= జ్యాలించే; అగ్నియందున్= నిష్పుల్; వేల్చి= ఆహాతి చేసి; మజీయున్= ఇంకను; వేయెండ్లకున్= వేయు సంవత్సరాలకు; ఒక్కటిగాన్= ఒక శిరస్సుగా; తలలు= శిరములు; తొమ్మిదియున్= తొమ్మిదింటిని; తణిగి= నరికి; వేల్చి= ఆహాతి చేసి; ధైర్యంబు= చిత్తంలోని దిటువుతనం; తలుగక= తగ్గక; పది+అగు, తలయును= పదియవ శిరస్సును; త్రైంపన్= త్రుంచటానికి; సమకట్టిసన్= పూనగా; పితామహుండు= బ్రహ్మదేవుడు; ప్రత్యక్షంబు+ఇ= సాక్షాత్కారించి; వారించి= ఆపి; వాని శిరంబులు= ఆతని తలలు- రావణుడి తలలు; ఎప్పటి+అట్ల= యథాప్రకారం; కలుగన్= ఏర్పడేటట్లు; ఒంగి= వరం ఇచ్చి; అమరత్వంబు, తక్కున్= చాపు లేకపోవటం తప్ప; ఒండు= ఇంకటి; నీకున్+అభిమతంబు+అగునది= నీకు ఇష్టం అయినది; ఎయ్యాది+ఇనను= ఏది అయినప్పటికి; అడుగుము= కోరుము; అనుటయున్= అని చెప్పటమున్నా; ఆ+నీశాచరుండు= ఆ రాక్షసుడు- రావణుడు.

తాత్పర్యం: ఖరుడును శూర్పణభయు తమ అన్నగారలు అయిన రావణుడికి కుంభకర్ణుడికి విభీషణుడికి అవసరమైన సేవలు చేస్తూ ఉన్నారు. వేయు సంవత్సరాలు ఆ విధంగా తపస్సు చేసినను బ్రహ్మదేవుడు సాక్షాత్కారించలేదు. అయినను రావణుడు తనదీక్షను వీడక తన పదితలలలో ఒక తలను ఖండించి అగ్నిలో ఆహాతి చేశాడు. అట్లే రావణాసురుడు మరి తొమ్మిదివేల సంవత్సరాలు కరోరతపస్సు చేసి తన వేయు సంవత్సరాల కొక శిరస్సువంతున ఆహాతి చేస్తూ చివరకు తన పదవ శిరస్సును కూడ ఖండించి అగ్నిలో వేల్చుటానికి సంసిద్ధుడైనపుడు బ్రహ్మదేవుడు సాక్షాత్కారించాడు. అప్పుడు పితామహుడు రావణుడి తలలు తొమ్మిది యథాప్రకారం మొలిచేటట్లు వరాన్ని ఇచ్చి ‘అమరత్వం తప్ప మరి యేదైన ఇంకాక వరాన్ని కోరుకొను’ మని చెప్పాడు. అంతట ఆ రావణుడు.

విశేషం: (1) రావణుడు చేసింది తామస తపస్సు. అహంకారంతో, స్వార్థబుద్ధితో తన శక్తిసామర్థ్యాలు పెంచుకొనటానికి చేసే తపస్సు ఒక యొత్తు. విశ్వశేయాన్ని కాంక్షించే తపస్సు మరియుక యొత్తు. (2) రావణుడు పదివేల సంవత్సరాలు తపస్సు చేసినట్లు ఇందులో ఉన్నది. ఈ కాలమానం ఎట్లిది? ఈ విషయంలై పండితులలో ఏకాభిప్రాయం కుదరలేదు.

శా. ‘దేవా! యేను సమస్త దేవ పిత్యదైతే యాహి గంధర్వ ర
క్షో విద్యాధర యుక్షజాతులకు నక్షోభ్యండగాఁ బ్రీతితో
నీ విశ్వంబునఁ గామరూపగతి నాత్మేచ్ఛావిహిరుండగా
నీవే నావుడు వాని కష్టర మజుం డిచ్చెం గృహాలోలతన్.

280

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= ఓ బ్రహ్మదేవుడా!; ఏను= నేను; సమస్త, దేవ, పిత్య, దైతేయ+అహి, గంధర్వ, రాక్షస్+విద్యాధర, యుక్షజాతులకున్= వేల్చులు, పిశాచాలు, దితి సంతతివారైన రాక్షసులు, పన్నగులు, గంధర్వులు, రక్షసులు, విద్యాధరులు, యద్దులకు సంబంధించిన అందరనును; అక్షోభ్యండన్+కాన్= కలత చెందనివాడనుగా; ప్రీతితోన్= వేడుకతో; ఈ విశ్వంబునన్= ఈ సృష్టిలో; కామ, రూప, గతిన్= ఇచ్చ వచ్చిన ఆకృతిని ధరించే తీరులో; ఆత్మ+ఇచ్చా, విహరుండన్+కాన్= స్వయం సంకల్పాన్ని బట్టి పయనం కొనసాగించ గలవాడిగా; (వరమును); ఈవే= ఇయ్యావా, ఇమ్ము; నావుడున్= అని (రావణుడు) అనగా; వానికిన్= అతడికి- రావణుడికి; ఆ+వరము= ఆ కోరిక; అజుండు= బ్రహ్మదేవుడు; కృపాలోలతన్= దయతో కూడిన ఆసక్తితో; ఇచ్చున్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఒ బ్రహ్మాదేవా! ఈ వరాలను నాకు అనుగ్రహించుము. దేవతలచేత, పితరులచేత, దితిసంతతిచేత, పస్సగులచేత, గంధర్వులచేత, రాక్షసులచేత, విద్యాధరులచేత, యష్టజాతులచేత నేను ఓడిపోరాదు. వేదుకగా ఈ సువిశాల సృష్టిలో ఎక్కుడైనై కోరిన రూపంతో సంపరించే శక్తి కలవాడను కావలెను’ - అని రావణుడు ప్రార్థించగా, బ్రహ్మాదేవుడు దయాతత్వరుట్టె ఆతడికి కోరినవరం ఇచ్చాడు.

బ్రహ్మ రావణ కుంభకర్ణ విభీషణులకు వరంబు లిచ్చుట (సం. 3-259-26)

వ. ‘మనుష్యజాతి యొక్కండుదక్క నీ చెప్పిన యందఱవలనను నీకు మరణభయంబు లే’ దని పలికి, పరమేష్ఠి గుంభకర్ణం జూచి ‘వరం బటుగు’ మనిన వాఁడు దైవోపహతుండై తనకు నాత్యంతికం బయిన నిద్ర యడిగిన నట్ల యగు నని, విభీషణున కఖముఖుం డగుటయు నతండు కృతాంజలియై జలజాసనుఁ బ్రస్తుతించి.281

ప్రతిపదార్థం: మనుష్యజాతి= మనుజులు అనే తెగ; ఒక్కండు= ఒకటి; తక్కున్= తప్ప; నీ చెప్పిన= నీవు వచించిన; అందఱవలనను= అందరి మూలంగా; నీరున్; మరణభయంబు= చాపువలని భీతి; లేదు= కలుగదు; అని పలికి= అని చెప్పి; పరమేష్ఠి= బ్రహ్మాదేవుడు; కుంభకర్ణున్= కుంభకర్ణుడిని; చూచి= కాంచి; వరంబు+అడుగుము= కోరికను కోరుకొనుము; అనినన్= అని చెప్పగా; వాఁడు= అతడు- కుంభకర్ణుడు; దైవ+ఉపహతుండు+హ= దైవంచేత కొట్టబడినవాడై; తననున్= తనకు; ఆత్యంతికంబు+అయిన= మిక్కిలి అయిన; నిద్ర= నిద్రుర; అడిగినన్= కోరగా; అట్ల+అగున్+అని= నీవు కోరినట్లే నీకు నిద్ర ఒనగూడునగాక అని చెప్పి; (బ్రహ్మ) విభీషణునకున్; అభిముఖుండు+అగుటయున్= ఎదురుగా మొగము పెట్టిన వాడు అగుటయును; ఆతండు= అతడు (విభీషణుడు); కృత+అంజలి+హ= ఫుటీంచబడిన కైమోడ్పు కలవాడై; జలజ+ఆసనున్= పద్మం ఆసనంగా కలవాడిని- బ్రహ్మాదేవుడిని; బ్రస్తుతించి= పొగడి.

తాత్పర్యం: ‘మనుజులచేత తప్ప నీవు కోరినవేరకు ఇతరజాతులవారిచేత నీకు చాపువలనిభయం లేదు’ అని రావణుడితో పలికి బ్రహ్మాదేవుడు కుంభకర్ణుడిని చూచి వరం కోరుకొనుమని పలికాడు. ఆ కుంభకర్ణుడు దురదృష్టానికి చిక్కి, తనకు మిక్కిలి ప్రీతిగల నిద్ర కావాలి అని కోరాడు. ‘సరే అటులే నీ కోరిక ఈడేరుగాక’ అని చెప్పి, బ్రహ్మాదేవుడు విభీషణుడికి ఎదురు మొగం పెట్టి నిలిచాడు. అంతట విభీషణుడు బ్రహ్మకు నమస్కరించి ఆతడిని ప్రస్తుతించాడు.

క. ‘పరమాపద యైనపుడును , దురితంబులు నా మనంబు దొడరమియును భా

సుర మగు బ్రహ్మప్రముఖును గరుసింపవే’ యనిన నిచ్చి కమలజుఁ డనియేన్.

282

ప్రతిపదార్థం: పరమ+అపద= గొప్పవైన కీడు; ఐనపుడును= వచ్చి నప్పటికిని; దురితంబులు= పాపాలు; నామనంబున్= నా చిత్రాన్ని; తొడరమియును= చొరబడకుండటయున్నా; భాసురము+అగు= ప్రకాశించేటటువంటి; బ్రహ్మ+అప్రముఖును= బ్రహ్మకు సంబంధించిన దివ్యమహిమగల ఆయుధాన్ని; కరుణింపవే= అనుగ్రహించవా; అనినన్= అని అడుగగా; ఇచ్చి= ఒనగి; కమలజుఁడు+అనియేన్= పద్మంలో పుట్టినవాడు- బ్రహ్మాదేవుడు పలికాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఎంతటి కీడు దాపురించినా నా మనస్సు పాపానికి పూనకుండేటట్లుగా వరం ఇచ్చి నాకు బ్రహ్మప్రముఖును అనుగ్రహించుము’ అని విభీషణుడు ప్రార్థించాడు. విభీషణుడు కోరిన వరా లిచ్చి, అతనితో బ్రహ్మాదేవుడు ఇట్లా పలికాడు.

క. ‘నిరతము రాజ్ఞసభవమును ; బొరసియు నీ విట్లు ధర్మబుద్ధి వగుట యచ్చేరు విధి గావున నీకును ; దిరముగ నమరత్య మిచ్చితిం గృప వత్సా!

283

ప్రతిపదార్థం: వత్సా!= కుమారా!; నీవు= ఈవు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; రాజ్ఞసభవమును= రక్కసి పుట్టుక; పొరసియున్= పాందినా; నిరతమున్= ఎల్లప్పుడు; ధర్మబుద్ధివి= ధర్మంతో కూడిన చిత్తం కలవాడవు; అగుట= అయి ఉండటం; అచ్చేరువు+ఇది= ఇది ఆశ్చర్యం; కావున్= కాబట్టి; నీకును= నీకు మాత్రమే; తిరముగన్= స్థిరంగా; కృపన్= దయతో; అమరత్యము= చావు లేని స్థితి; ఇచ్చితిన్= ఇచ్చాను.

తాత్పర్యం: వత్సా, విభీషణా! ‘నీవు రాజ్ఞసవంశంలో జన్మించినప్పటికిని’ ధర్మంలోనే బుద్ధి నిల్చటం ఆశ్చర్యకరం. అందుచేత నీకు అమరత్యం దయతో ఇస్తున్నాను’.

వ. అని పలికి పితామహం డంతల్మతుం డయ్యు; దదనంతరంబ.

284

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని చెప్పి; పితామహండు= బ్రహ్మదేవుడు; అంతర్వీతుండు+అయ్యెన్= మాయమయ్యాడు; తత్త+అనంతరంబు+అ= అటు పీమ్మట.

తాత్పర్యం: అని పలికి బ్రహ్మదేవుడు అధ్యశ్వమయ్యాడు. అటు పీమ్మట.

మ. వరగర్వోన్నతుఁ దై దశాననుఁడు దుర్వారోధ్యతిన్ దాడిషై
నలిగెం గిస్సురనాథుషై; నతఁడు కార్యం బాత్త మాహించి సం
గరసన్నద్ధుఁడు గాక కింపురుష యత్కుసేసితోఁ గూడఁ దా
నలిగెన్ లంకఁ బలిత్యజించి రభసిర్యత్పుష్టకారూధుఁడై.

285

ప్రతిపదార్థం: వర, గర్య+ఉన్నతుండు+ఖ (బ్రహ్మదేవుడు ఇచ్చిన) వరంచేత వర్ధిల్లిన దర్శంచేత గొప్పవాడై; దశ+అనసుఁడు= పది మొగాలు కలవాడు- రావణుడు; దుః+వార+ఉద్ధతిన్= వారించటానికి శక్యంగాని అతిశయంతో; కిస్సురనాథుషైన్= కుబేరుడిషై; దాడిషైన్+అరిగెన్= దండెత్తివెళ్లాడు; అతఁడు= కుబేరుడు; కార్యంబు+అత్మన్+ఊహించి= సామంతో జరుగదగిన కర్తవ్యాన్ని మనస్సులో ఊహించి; సంగర సన్నద్ధుఁడు+కాక= యుద్ధ సన్నాహలను చేయక; కింపురుష యద్ధ, శ్రేణితోన్+మాదన్= కింపురుషుల యద్ధుల సముద్రాయాలతోకూడుకొని; తాన్= తాను (కుబేరుడు); లంకన్= లంకను; పరిత్యజించి; రభస+ఉద్యత్త+పుష్టక+అరూధుఁడు+ఖ= సంభ్రమంతో, శోభిల్లే పుష్టకం అనే విమానంలో ఎక్కినవాడై; తాన్+అరిగెన్= తాను వెళ్లాడు.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మదేవుడివలన తాను పాందిన వరాలచేత మిక్కుటమైన దర్శం కలవాడై రావణుడు వారించటానికి వీలుకాని పరాక్రమప్రాభవంతో కిస్సురపతి అయిన కుబేరుడిషై దండెత్తి వెళ్లాడు. కుబేరుడు ఇంక రావణుడిని ఎదిరించి యుద్ధం చేయటం లాభంలేదని గ్రహించి, తత్తరపాటుతో తన పుష్టకవిమానాన్ని అధిరోహించి లంకను వదలిపెట్టి పారిపోయాడు.

విశేషం: (1) లంక - నాలుగు శైపుల సముద్రం చేత ఆవరింపబడిన దీపం. (2) కింపురుషు - అశ్వముఖాన్ని నరశరీరాన్ని కల వేల్పుతెగకు చెందినవాడు. (3) పుష్టకం - సంకల్పమాత్రంచేత గమ్యం తెలిసి చేరగల యథేచ్చాగమనం కొనసాగించగల

విమానం. (4) కార్యం - సౌమయిధానం అనుసరించే రాజులీతి. కార్యసీతి × ఖడ్గలీతి. కార్యం ఖడ్గసీతికి అనగా యుద్ధానికి వ్యతిరేకం.

వ. ఇ ట్లతండు గంధమాదనంబునకుం జనునెడ వెన్నడిం దగీలి దానవుండు వాని మానంబుతోన విమానంబు నవహాలించినం గనలి యక్షేశ్వరుండు 'గురుండ నగు నన్న నవమానించితివి గావున నివ్విమానంబు నీ పగతు పా లయ్యెడు' మని శపించే నంత.

286

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+అతండు= ఈ విధంగా; అతండు= కుబేరుడు; గంధమాదనంబునకున్= గంధమాదనం అనే పర్వతానికి (వేల్పులు విహారించే కొండకు); చను+ఎడన్= వెడలేటపుడు; వెన్నడిన్+తగిలి= వెంబడించి; దానవుండు= రాక్షసుడు - రావణుడు; వాని మానంబుతోన= అతడి (కుబేరుడియెక్కు) అభిమానం (పరువు)తోపాటే; విమానంబున్= అంతరిక్షమాహానం - పుష్పకం; అపహరించినన్= వంచించి తీసికొని పోవగా; కనలి= కలత చెంది; యద్ద+ఈశ్వరుండు= యద్దులకు ప్రభువు - కుబేరుడు; గురుండన్+అగు= పెద్దవాడు అయిన; నన్నన్= నన్ను; అవమానించితివి= అగోరవించావు; కావునన్= కాబట్టి; ఈ+విమానము; నీ పగతుపాలు= నీ విరోధివశం; అయ్యెడున్+అని= చోగాక అని; శపించెన్= శాపం ఇచ్చాడు; అంతన్= పిమ్మట.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కుబేరుడు వేల్పులు విహారించే గంధమాదనపర్వతానికి పారిపోతూ ఉండగా, రావణుడు ఆతడిని వెంబడించి ఆతడి గౌరవాన్నికాక పుష్పకవిమానాన్నికూడ అపహరించాడు. అంతట యద్దులకు రాజు అయిన కుబేరుడు ఆగ్రహించి, పెద్దవాడయిన తనను పరాభవించటంచేత ఆ విమానం శత్రువు పాలవుతుందని రావణుడిని శపించాడు.

విశేషం: శాపం - వరానికి వ్యతిరేకార్థకం.

క. రాక్షసులక్షీమహిమకు , రక్షకుఁడుగు బంక్తిముఖుని రాక్షసమాయూ దక్కు నఱిపిక్కు జేసిలి , రాక్షసబేతాళవరులు రాగం బెసంగ్న.

287

ప్రతిపదార్థం: రాక్షస బేతాళ వరులు= రక్కసులలోని బేతాళలలోని నాయకులు; రాగంబు= ప్రేముడి; ఎసంగ్న= అతిశయించగా; రాక్షస లక్షీమహిమకున్= రక్కసులయొక్క సంపద అనే గొప్పతనానికి; రక్షకుఁడుగ్న= కాపాదేవాడుగా; రాక్షసు, మాయా, దక్కున్= రక్కసుల మోసంలో నేర్చిని; పంక్తిముఖునిన్= పదిమోములు కలవాడిని - రావణుడిని; అభిషిక్తున్+చేసిరి= పట్టం కట్టారు.

తాత్పర్యం: రాక్షస మాయలలో నేర్చిరి అయిన రావణుడిని రాక్షససామ్రాజ్యాన్ని కాపాడే సార్వభౌముడిగా రక్కసుల బేతాళుల నాయకులు అనురాగంతో పట్టాభిషిక్తుడిని చేశారు.

విశేషం: (1) బేతాళులు - పిశాచులు. ఈ తెగ మాంసభక్షకులు, నెత్తురు త్రాగేవారు. మృతదేహపరాయణులుగా పురాణాలలో అభివర్ణించబడ్డారు. రాక్షసులకూ వీరికి పొత్తు ఉన్నది.

వ. వాఁడును బలదిర్పమోహితుండై కడంగి యింద్రాబిదేవతల నొడిచి తత్పదంబు లాక్షమించి, యాను మిగిలి జగద్రావణంబు సేయటం జేసి, రావణుం డను పేరం బ్రథ్యాతి వహించి సకలభూత భయంకరుం డయ్యి;

నష్టియేడ దేవర్షులును, రాజర్షులునుం గూడి చని తత్కారం బగ్గెదేవునకుం జెప్పిన, నతండు వారిం దీందొన్ని వాలజాసనుపాలికిం జని యి ట్లనియె.

288

ప్రతిపదార్థం: వాడును= దశకంరుడును; బల, దర్శ మోహితుండు+ఐ= పరాక్రమ ప్రాభవాలచేత భ్రాంతి పాందినవడై; కడంగి= పూనిక వహించి; ఇంద్ర+అది, దేవతలన్= ఇంద్రుడు ముస్తగు వేల్యులను; ఒడిచి= బిడించి; తత్+పదంబులు= వారి స్థానాలు; ఆక్రమించి= తన అధీనం చేసికొని; ఈసు మిగిలి= అసూయతో అతిశయించి; జగత్+రావణంబు= లోకం అరచేటట్లు చేయుటయున్+చేసి= సలుపుట చేత; రావణుండు= రావణుడు; అను పేరన్= అను నామంతో; ప్రభ్యాతి= కీర్తి; వహించి= ధరించి; సకల, భూత, భయంకరుండు+అయ్యెన్= సమస్తచేతనా చేతనాలకు వెఱపు గౌలిపేవాడు అయ్యాడు; అట్టి +ఎడన్= అట్టి తరుణాలో; దేవ+బుమలును, రాజ+బుమలును= దేవతలలోని మునులును, రాజులలోని మునులును; కూడి= కలిసి; చని= వెడలి; తత్+ప్రకారంబు= ఆ విధాన్ని; అగ్నిదేవునకున్= అగ్నిహోత్రుడికి; చెప్పినన్= వచించగా; అతండు= అతడు (అగ్నిదేవుడు); వారిన్= వారిని (రాజర్షులను దేవర్షులను); తోడ్చున్= వెంటనిడుకొని; వారిజాసను, పాలికిన్= బ్రహ్మదేవుడి కడు; చని= వెడలి ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: రావణుడు గర్వంతో విజ్ఞంభించి, దేవేంద్రుడు ముస్తగువారి నోడించి వారిస్థానాలను ఆక్రమించి జగత్తు ఆక్రోశించేటట్లుగా చేయటంచేత ‘రావణుడు’ అనే సార్థకనామధేయుడై సర్వభూతములకు భీతి కలిగించాడు. ఆ తరుణాలో దేవతలలో బుమలును రాజులయిన బుమలును కలిసి వెళ్లి ఆ ఉపద్రవాన్నిగూర్చి అగ్నిదేవుడికి తెలిపారు. ఆ అగ్నిదేవుడు వారిని తన వెంటబెట్టికొని, బ్రహ్మదేవుడిపాలికి వెళ్లి, ఇట్లు విస్తించాడు.

ఉ. ‘భూరిభుజండు విశ్రవసుపుత్రుఁడు పంక్తిముఖుండు దర్శదు
ర్ఘ్వరుఁడు రాక్షసేంద్రుఁడు భవధ్వరశక్తి నవధ్యుఁ దై మహా
ఫోరముగాఁ ద్రిలోకములకుం గడుఁ జీడ యొనర్పుఁ జీచ్ఛే వు
త్రాల పురోగమత్తిదశు లందఱుఁ గింకరు లైల వానికిన్.

289

ప్రతిపదార్థం: భూరి భుజండు= గొప్ప బాహువలు కలవాడు, మిక్కుటమైన పరాక్రమం కల వీరుడు; విశ్రవసు పుత్రుడు= విశ్రవసుడి కుమారుడు; పంత్రి, ముఖుండు= పది మొగాలు కలవాడు; దర్శదుర్ఘ్వరుఁడు= పరాక్రమ ప్రకర్ష చేత వారించటానికి వీలుగానివాడు; రాక్షస+ఇంద్రుఁడు= రాక్షసులయొక్క ప్రభువు; భవత్+వర శక్తిన్= సీవు అనుగ్రహించిన వరాల బలంవలన; అవధ్యుఁడు+ఐ= చంపటానికి వీలులేనివడై; మహా ఫోరముగాన్= మిక్కిలి దారుణంగా; త్రిలోకములకున్= మూడు లోకాలకున్నా; కడున్= మిక్కుటంగా; పీడ= హింస; ఒవర్పున్+చొచ్చున్= చేయటానికి పూనకొన్నాడు; వృత్త+అరి, పురోగమ, త్రిదశులు, అందఱున్= వృత్తుడికి విరోధి అయిన దేవేంద్రుడు మొదలుగాగల దేవతలు అందరును; వానికిన్= అతడికి - ఆ రావణుడికి; కింకరులు+ఐ= సేవకులు అయ్యారు.

తాత్పర్యం: ‘గొప్పపరాక్రమప్రాభవం గల వీరుడు, విశ్రవసుడికుమారుడు, దశముఖుడు, రాక్షససార్యభోముడు అయిన రావణుడు తన బలదర్శంచేత విరుచీగుతూ వృత్తుడిని జయించిన దేవేంద్రుడు ముస్తగు దేవతలను అందరిని జయించాడు. వారు వేరే గతిలేక ఆ రావణుడికి సేవకులైపోయారు.

విశేషం: త్రిదశులు= ఎల్లప్పుడును ముప్పుదేండ్రుప్రాయంలోనే ఉండేవారు; దేవతలు.

ఉ. దానవుచేతఁ గష్టపడి దైన్యము నొందుట కీర్త్యలేక నీ
దైన పదాంబుజంబు లభయం బని చేరితి; మింక మమ్మ నె
ట్లైన గృహార్థమానసుడ వై తగఁ జేకొనవయ్య! మాకు ఓ
క్షేసను గాకయున్న గమలాసన ! నీవ కదయ్య యొయెడన్.' 290

ప్రతిపదార్థం: కమల+ఆసన!= పద్మం పీరంగా కలవాడా, ఓ బ్రహ్మదేవుడా!; దానవు చేతన్= రాజుసుడిచేత, రావణుడి చేత; కష్టపడి= బాధలను అనుభవించి; దైన్యమున్+ఒందుటకున్= హీనత్యాన్ని పాందటానికి; ఓర్క్యలేక= భరించలేక; నీదు+ఖన= నీ యొక్క; పద+అంబుజంబులు= పద్మాలవంటి చరణాలు; అభయంబు+అని= శరణం అని తలపోసి; చేరితిమి= వచ్చాము; ఇంకన్= ఇక మీదట; మమ్మున్= మమ్మల్ని; ఎట్లు+ఖనన్= ఏ రీతిగా అయినా; కృపా+ఆర్థ, మానసుడవు+ఖ= దయతో తడిసిన (మెత్తమైన) చిత్తం కలవడవై; తగన్= సరిపడేటట్లుగా; చేకొనవు+అయ్య= స్వీకరించవా దేవా; మాచున్; దిక్కు+ఖనసున్= గతి అయినను; కాక, ఉన్నన్= గతికాక పోయినప్పటిక (అంట రక్షించినా రక్షింపక పోయినా); ఏ+ఎడన్= ఏదికైనా; నీపు+అ= నీవే; కద+అయ్య= కదా.

తాత్పర్యం: ఓ బ్రహ్మదేవా! రావణాసురుడిచేత పెక్కుకష్టాలు అనుభవించి, ఇక ఆ బాధలకు ఓర్క్యజాలక నీ చరణారవిందాలే శరణ్యాలని ఇక్కడమ చేరాం. రక్షించినా రక్షింపకపోయినా మాకు వేరే దిక్కు లేదు. నీవే అన్నింటా దిక్కువు. దయామయుడవై మమ్మల్ని మన్మించుము. మా విన్నపాలు ఆలకించుము'.

ఉ. అనిసంబరమేఘివారల కిట్లను; నికార్యంబునకు నేను మున్న తగిన యుపాయంబు నిశ్చయించి నారాయణం భూమించితి; నద్దేనుండు మనుష్యభావంబున నవతరించి, యా రాక్షసు వథియించువాఁ డయ్యె; నింద్రాబి సురులునుం దమ తమ యంశంబులంజేసి బుక్షపానరజాతులయందు జనియింపగలవారు; మీకు భయంబు వలవ' దని యగ్నిపుషుభు లైన యమ్మపోసుల సమ్మఖింబున దుందుళి యను గంధర్వ కామినిం జలిచి 'నీవు కుబ్బరూపంబున మంధర యను పేర భూలోకంబున సుధ్రవించి నీ నేర్చు విధంబున దేవకార్యంబులు నిర్వహింపు' మని పనిచి వాల వీడ్జైలిపెఁ; బదంపడి బివిజల యంశావతారంబులం. జేసి.

291

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; పరమేష్టి= బ్రహ్మదేవుడు; వారలకున్= ((బ్రహ్మర్షి, రాజర్షి, అగ్ని, ప్రభృతులకు); ఇట్లు+అనున్= ఈ రీతిగా చెప్పాడు; ఈ+కార్యంబునకున్= ఈ పనికి; ఏను= నేను; మున్న+అ= ఇంతకు ముందే; తగిన= సరి అయిన; ఉపాయంబు= వెరువు; నిశ్చయించి= నిర్ణయించి; నారాయణన్= విష్ణుదేవుడిని; ప్రార్థించితిన్= వేడుకొన్నాను; ఆ+దేవుండు= విష్ణువు; మనుష్య భావంబున్= మనుజరూపంతో; అవతరించి= జన్మించి; ఆ రాజుసున్= ఆ రక్షసుని (రావణుడిని); వథియించువాఁ+అయ్యన్= సంహరించగలవాడు అయ్యాడు; ఇంద్ర+ఆది, సురులునున్= ఇంద్రుడు మున్నగు వేల్చులును; తమ తమ పాట్ల చేత; బుడ్డ, వానర, జాతులయందున్= ఎలుగుల, కోతుల తెగలలో; జనియింపన్+కలవారు= పుట్టగలరు; మీకున్= మీకు (అగ్ని ప్రభృతులకు); భయంబు= భీతి; వలవదు= అనవసరం; అని= అంటూ; అగ్ని ప్రముఖులు+ఖన= అగ్ని నాయకత్వాన వచ్చిన; ఆ+మహా, మునుల; సమ్మఖింబున్= సన్మిధిలో; దుందుభి+అను= దుందుభి అనే పేరు కల; గంధర్వ, కామినిన్= గంధర్వ జాతికి చెందిన కాంతను; పిలిచి= ఆహ్వానించి; నీవు= ఓ దుందుభి! నీపు; కుబ్బ రూపంబున్= మరుగుజ్జ ఆడదాని ఆకారాన; మంధర అను పేరన్= మంధర అనే నామంతో; భూలోకంబున్= భూమిపై; ఉధ్వవించి= జన్మించి; నీ నేర్చు విధంబున్= నీ నేర్చును బట్టి; దేవ కార్యంబు= దేవతల పని; నిర్వహింపుము=

నెరవేర్చుము; అని పనిచి= అని నియోగించి; వారినీ= వారిని (అగ్ని ప్రభృతులను); వీడ్‌గ్రైప్‌నీ= సెలవు నిచ్చి పంపాడు; పదంపడి= పిదప; దివిజాల+అంశ+అవతారంబులనీ+చేసి= దేవతలమొక్క పాళ్లను పంచుకొని జన్మించిన వారై;

తాత్పర్యం: అగ్ని మొదలైనవారలకు బ్రహ్మదేవుడు ఈ రీతిగా సమాధానం చెప్పాడు. ఈ సమస్యనుగూర్చి నేను ఇదివరకే ఆలోచించి ఒకనిర్మయం తీసికొన్నాను. ఇంతమముందే నేను ఈ విషయాన్ని శ్రీమన్నారాయణుడికి నివేదించి ఉన్నాను. ఆ దేవుడు భూలోకంలో మానవుడుగా అవతరించి రావణాసురుడిని సంహరించగలడు. ఇంద్రుడు ముస్నగు దేవతలుకూడ, తమ తమ అంశాలతో వానరులుగా, ఎలుగులుగా అవతరించగలరు. ఇక మీకు భయం వద్దు. అంతేకాక, బ్రహ్మదేవుడు అగ్నిప్రభృతులసమక్షంలోనే, ‘దుందుభి’ అనే యక్కకాంతను పిలిచి, ఆమెను దేవకార్యం నిర్వహించటంకొరకై భూలోకంలో ‘మంథర’ అనే కుబ్బగా జన్మించుచునికూడా నియోగించాడు. ఆ తరువాత బ్రహ్మ అగ్నిప్రభృతులను వీడ్‌గ్రైపి పంపాడు. పిదప దేవతల అంశలతో.

మ. గురుషైలోన్నతగాతు లుద్దత భుజీ గ్రుల్ వజ్జపాషాణ క
ర్షరు లర్షపుతిమానతేజులు, గుణాకల్పుల్, మహాకల్పభీ
కరకాలాంతకకల్పు లాజినిపుణుల్ గర్భిష్ణుతుల్ బుక్షవా
నర వీరుల్ జనియించి రెల్లయెడలన్ నాగాయుతప్రాణమై.

292

ప్రతిపదార్థం: గురు, శైల+ఉన్నత, గాత్రులు= పెద్దకొండలవలె ఎత్తైన శరీరాలు కలవారు; ఉద్దత, భుజ+ఉగ్రుల్= దర్శంతో కూడిన భుజ పర్యాక్రమంతో అతిశయించిన వారు; వజ, పాషాణ కర్మరులు= వజ్జాలవలె రాళ్లవలె కరినాలైన దేహాలు కలవారు; అర్ప, ప్రతిమాన, తేజులు= సూర్యుడితో సరిపోలే వర్షస్ను కలవారు; గుణ+ఆకల్పుల్= మంచిగుణాలు అనే భూపలు కలవారు; మహా, కల్ప, భీకర, కాల+అంతక, కల్పులు= గొప్ప ప్రశయసమయంలోనే భయంకరమైన యముడితో సమానులు; ఆజి నిపుణుల్= యుద్ధంలో నేర్చరులు; గర్వ+ఉన్నతుల్= గొప్ప దర్శం కలవారు; బుక్ష, వానర, వీరుల్= ఎలుగులకు కోతులకు సంబంధించిన శారులు; నాగ+అయుత, ప్రాణులు+ఱ= పదివేల ఏనుగులకు ఉండే శక్తి కలవారై; ఎల్ల+ఎడలన్= అన్ని తాపులలో; జనియించిరి= పుట్టారు.

తాత్పర్యం: పలుతాపులలో ఎలుగులుగా కోతులుగా దేవతల అంశలు పంచుకొని వీరులు ఉధృవించారు. ఆ వీరులు పెద్దకొండలవలె ఎత్తైనశరీరాలు కలవారు. దర్శంతో కూడిన పర్యాక్రమప్రాభవం కలవారు. వజ్జాల వలె, పాషాణాలవలె కరినంగా ఉండే దృఢమైన దేహాలు కలవారు. సూర్యుడివంటి తేజస్సు కలవారు. మంచి గుణాలే ఆపోర్యంగా కలవారు. ప్రశయకాలంలోనే యముడితో సమానులు. యుద్ధంలో నేర్చరులు. పదివేల ఏనుగుల బలం కలవారు.

క. అన విని యుధిష్ఠిరుం డ , మునివరుతో సనఫు! ధర్మమూర్తిని నా రా
ముని నేల యరణ్యంబున , కనిచెను దశరథుడు సెపుమ యక్షధ నెల్లన్.

293

ప్రతిపదార్థం: అనన్ విని= అని చెప్పగా అలకించి; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; అమ్మునివరుతోన్= ఆ బుషప్లేష్మడితో (మార్గండేయుడితో); అనఫు!= పుణ్యాత్మకుడౌ, మార్గండేయ మహార్షి; దశరథుడు; ధర్మమూర్తిని= ధర్మమై మానవాక్యతి ధరించినవాడిని; ఆ రామునిన్= ఆ శ్రీరాముడిని; ఏల= ఎందుకు; అరణ్యంబునకున్= అడవికి; అనిచెను= పంపాడు; ఆ+కథను= ఆ గాథను; ఎల్లన్= సమస్తం; చెపుమ= వచింపుము.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఇట్లు పలికాడు: “పుణ్యాయుధవైన ఓ మార్గందేయమహామునీ! “మూర్తిభవించిన ధర్మం’ అని పేరు గాంచిన శ్రీరాముడిని దశరథమహారాజు ఏల అడవికి పంపాడు? దయచేసి, ఆ కథను తెలుపుము’.

విశేషం: రాముడు ధర్మమూర్తి. “రామో విగ్రహవాన్ ధర్మః” అని వాలీకి రామాయణంలో ఉన్నది.

వ. అని యదుగుటయు మార్గందేయుం డిట్లునియే: ‘దశరథుండు నిజ సుకృత పాకంబునం జేసి రామ ప్రముఖులయిన కొడుకుల నలువురం గని, త్రైలోక్యరాజ్యంబు సంప్రాప్తం బయినయట్లు సంతసిల్లే; సక్షమారులు క్రమంబున సుహసీతులు నభీలహేడమేంగవిసీతులు, యథాక్రమ పరిణీతులు నై విలసిల్లి రంత.²⁹⁴

ప్రతిపదార్థం: అని+అడుగుటయున్= అని ప్రశ్నించటమున్నా; మార్గందేయుండు; ఇట్లు+అనియెన్; దశరథుండు; నిజ, సుకృత, పాకంబున్న+చేసి= తన పుణ్యం పండటంవలన; రామ, ప్రముఖులు+అయిన= రాముడు మున్సుగువారు అయిన; కొడుకులన్= కుమారులను; నలువురన్= నలుగురను; కని= కాంచి; త్రైలోక్య, రాజ్యంబు= మూడులోకాలపై ప్రభుత్వం; సంప్రాప్తంబు+అయిన+అట్లు= లభించినట్లు; సంతసిల్లేన్= సంతోషించాడు; ఆ+మమారులు= ఆ కొడుకులు, (రాముడు, లక్ష్మణుడు, భరతుడు, శత్రువురుడు); క్రమంబున్= వరుసగా; ఉపసీతులున్= ఉపసయనం (వడుగు) చేయబడినవారలు; అభిల, వేద, వేదాంగ (వేద+అంగ) విసీతులు= సమస్త మైన వేదాలు, వేదాంగాలు నేర్చినవారు; యథాక్రమ పరిణీతులును+ఽః= క్రమము ననుసరించి వివాహతులును అయి; విలసిల్లిరి= శోభిల్లారు; అంతన్= అటు పిమ్మట.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజుకు మార్గందేయుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు: ‘దశరథమహారాజు తాను చేసికొనిన పుణ్యం పండి, శ్రీరాముడు మున్సుగు కొడుకులను కన్నాడు. పుత్రులాభంవలన తనకు మూడులోకాల సార్వభౌమత్వం చేకూరినట్లు దశరథుడు సంతోషించాడు. దశరథకుమారులు పెరిగి కాలక్రమాన వటువు (వడుగు) లయ్యారు. వేద వేదాంగాలను చదివారు. మరికొంతకాలానికి వరుసగా వివాహతులు అయ్యారు. అంతట.

విశేషం: వేదాలు:- బుగ్గేదం, సామవేదం, యజ్ఞేదం, అథర్వవేదం. వేదాంగాలు:- శిడ్, వ్యాకరణం, ఛందస్సి, నిరుక్తం, జ్యోతిషం, కల్పం. ధనుర్వేదం మున్సుగు ఉపవేదాలుకూడా వేదాలలో అంతర్భాగాలే.

సీ. అభినవపద్మదుర్భాట్కు నక్షిణి, స్తుతవక్షు నాజానుచీర్భ్రజ్మాహు
మధురష్మితానను మదగజగమను నా, రూఢ్యయోవను నభిరూపతేజు
శ్రీరమణీయుఁ బ్రసిద్ధయశోరమ్యు, నిఖిలవిద్యాగమనిపుణచిత్త,
నింద్రసమాను జితేంద్రియు ధర్మజ్ఞుఁ, బౌరజాంధ్రవజనప్రార్థనీయు

అ. దుష్టనిర్వ్యాకధుర్య విశేషసం, రక్షణాభిలోలు రామభద్రుఁ
గులపవిత్రుఁ బెద్దకొడుకుఁ గనుంగిని, రాజవరుఁడు గరము రాగ మెసుగ.

295

ప్రతిపదార్థం: రాజ, వరుఁడు= రాజులలో శ్రేష్ఠుడు, దశరథుఁడు; అభినవ, పద్మ, దళ+అష్టున్= కొంగ్రోత్త తమిగ్నపూరేమలవంటి కన్నలు కలవాడిని; అష్టీణ, విష్ణుత, వష్టున్= విశాలమైన పెద్దవష్టం గలవాడిని; ఆజాను, దీర్ఘ, బాహున్= మోక్షపరకు వ్రేలాడే పాడుగుపాటిచేతులు కలవాడిని; మధుర, స్కృత+అనన్నున్= తియ్యైన చిరునవ్వులతో కూడిన మెగం కలవాడిని; మద, గజ,

గమనున్= మదించిన యేమగునడకవంటి నడక కలవాడిని; ఆ రూఢ, యోవనున్= వికసించిన జవ్యసంలో ఉన్నవాడిని; అభిరూపతేజన్= ఒప్పిదమగు కాంతిగలవాడిని; శ్రీ రమణీయున్= సిరికళతో అందమైనవాడిని; ప్రసిద్ధ, యశ్శన్+రమ్యున్= పెల్లడి అయిన కీర్తితో సుందరుడు అయినవాడిని; నిథిల, విద్య, ఆగమ, నిపుణ, చిత్రున్= సమశ్శైన విద్యలలో వేదాలలో ప్రాపిణ్యం సంపాదించిన మనస్సు కలవాడిని; ఇంద్ర సమానున్= దేవేంద్రుడితో సాటి వచ్చేవాడిని; జిత+ఇంద్రియున్= ఇంద్రియాలను జయించినవాడిని; ధర్మజ్ఞున్= ధర్మాన్ని ఎత్తిగినవాడిని; శార, బాంధవ, జన ప్రార్థనీయున్= శారులచేత, చుట్టలచేత ఆరాధించదగినవాడిని; దుష్ట, నిగ్రహ+విక, ధుర్యున్= దుర్జనులను శిక్షించటంలో పరిపూర్ణమైన శక్తి కలవాడిని; విశ్వ, సంరక్షణ+అభిలోలున్= మంచివారిని కాపాడటంలో తత్పరత కలవాడిని; కుల, పవిత్రున్= వంశాన్ని పవిత్రం కావించినవాడిని; పెద్ద కొడుకున్= కుమారులలో పెద్దవాడిని; రామభద్రున్= శ్రీరాముడిని; కనుంగొని= చూచి; కరము= మిక్కిలి; రాగము= ప్రేమ; ఎసగున్= అతిశయల్లగా.

తాత్పర్యం: అప్పటి కప్పుడే వికసించిన కొంగొత తామరపువ్యారేకులవంటి కన్నలు కలవాడు. విశాలమైన వక్కం కలవాడు, ఆజానుబాహువయినవాడు, తియ్యనైన చిరునవ్యాంతరలు వెల్లినిరిసే ముఖం కలవాడు, మత్తేభంవంటి గంభీరగమనం కలవాడు, ఎలజవ్యనంలో ఉన్నవాడు, తన తనువునకు తగిన కాంతి గలిగి ప్రకాశిస్తున్నవాడు, తేజస్సు కలవాడు; సిరికళతో విలసిల్లతున్నవాడు, పేరుప్రతిష్టలను ఆర్జించినవాడు, వివిధవిద్యలు వేదవేదాంగాలు శ్శుఛ్ఛంగా చదివినవాడు, వేలుపుదొర అయిన దేవేంద్రుడికి సాటి వచ్చేవాడు, ఇంద్రియాలను జయించినవాడు, ధర్మం ఎత్తిగినవాడు, శారులచేత బంధువులచేత ఆరాధించ దగినవాడు, దుష్టశిష్టణ శిష్టరక్షణ చేయగల ఆదర్శపరిపాలకుడు, రఘువంశాన్ని పావనం చేసేవాడు, తన పెద్దకుమారుడూ పన శ్రీరామచంద్రమూర్తిని దశరథమహారాజు ప్రేమ జాలువారగా కనుగొన్నాడు.

విశేషం: అభినవపద్మదశాస్త్రుడు - అనే పదగుంఫనంలో శ్రీరాముడు విష్ణుదేవుడి అవతారం అనే ధ్వని ఉన్నది. పద్మదశాస్త్రుడు అనేది విష్ణుపుకు రూఢ్యర్థంలో పర్యాయపదం.

వ. యోవరాజ్యపదంబునకు నతని నభాషేకం బాచలింపం గోల యాప్తమంత్రిజనసమ్మతంబునఁ బురోహిత నిరూపితం బైన శుభదినంబున నక్షత్రంబునకు సమకట్టునెడ భరతు దాది మంధర యనునది యమంద గతిం గైకేయపాలికిం జని యిట్లనియె.

296

ప్రతిపదార్థం: అతనిన్= శ్రీరాముడిని; యోవ రాజ్య పదంబునకున్= యువరాజు పదవికి; అభిషేకంబు+ఆచరింపన్+కోరి= పట్టం కట్టులూనికి (పవిత్రస్నానం చేయించటానికి); తలపోసి; ఆష్ట, మంత్రి జన సమ్మతంబున్= శ్రేయోభిలాపుల, మంత్రుల, ప్రజల అంగీకారం చూపున; పురోహిత నిరూపితంబు+పన= పురోహితులచేత ఏర్పురచబడిన; శుభ, దినంబున్= మంచిరోజున; ఆ+కార్యంబునున్= యోవరాజ్య పట్టాభిషేకానికి; సమకట్టు+ఎడన్= పూనిన తరుణంలో; భరతు దాది= భరతుడిని పెంచిన సేవకురాలు; మంధర+అను+అది= మంధర అనే పేరు కలది; న+మంద, గతిన్= వేగం గల నడకతో; కైకేయు పాలికిన్+చని= కైక దగ్గరకు వెళ్లి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: యువరాజుపదవికి శ్రీరాముడిని పట్టాభిషేకుడిగా చేయదలచి దశరథమహారాజు శ్రేయోభిలాపులను, మంత్రులను, శారులను సంప్రదించి వారి అనుమతి పొందాడు. పురోహితుడిచేత శుభముహార్షం నిర్ణయించబడింది. ఆ తరుణంలో భరతుడిని పెంచిన దాది మంధర అనే పేరు గల పరిచారిక, కైకదగ్గరకు వెళ్లి ఈ విధంగా చెప్పింది.

ఉ. ‘అక్షటు నీదెసం బతికి నాణడి కూరిమి యయ్యె; మాయపుం జీక్కులు నీవు నిక్కముగఁ జూచి మనంబున మోసపోయి; తా టక్కలి కోసలాత్మజయేడం బ్రియుఁడై యదె తత్తుమాజు నిం పెక్కగ యొవరాజ్యమున నిప్పుడ పట్టము గట్టఁ బూనెడున్.

297

ప్రతిపదార్థం: అక్షట!= అయ్యా!; నీదెసన్= నీ యెడ; పతికిన్= భర్తకు- దశరథుడికి; అఱడి కూరిమి+లయ్యైన్= వృథమైన ప్రేమ అయింది; మాయము+బుక్కలు= కపటపు మోహలు; నీవు= నీవు, (ఓ కైకా! నీవు); నిక్కముగన్+మాచి= నిజమనే భ్రాంతిలో పడి అరసి; మనంబున్= చిత్రంలో; మోసపోయితి(వి)= వంచించబడ్డావు; ఆ టక్కరి= ఆ జిత్తులమారి; కోసల+ఆత్మజ+ఎడన్= కోసలరాజపుత్రిక అయిన కౌసల్యపట్ల; ప్రియుఁడు+ఖ= ప్రీతికలవాడై; అదె= అదిగో; తత్త+తమాజున్= ఆమె కొడుకును; ఇంపు+ఎక్కగన్= ప్రీతి అతిశయించగా; యొవరాజ్యమున్= యువరాజ పదవియందు; ఇప్పుడు= ఈ వేళ; పట్టము= పట్టాభిషేకాన్ని; కట్టన్+పూనెడున్= కట్టటానికి సిద్ధపడ్డాడు.

తాత్పర్యం: ‘అయ్యా! నీ భర్త అయిన దశరథుడికి నీపట్ల అచ్చమైన కూరిమి లేనట్లు తేలిపోయింది కదా. ఆహా! నీ యెడ ఎంతటి మోసపువలపును వెల్లడించాడు! ఆతడి నటనలు నీవు నిజాలని నమ్మి భ్రాంతిలో పడ్డావు. ఇదుగో ఇప్పుడు తేలిసింది కదా దశరథుడికి కోసలాత్మజ కౌసల్యాపై గల అనురాగం. ఆమెకొడుకైన శ్రీరాముడికి నేడు యువరాజపట్లం కట్టుతున్నాడు. టక్కరికౌసల్య గెలిచింది. నీవు ఓటమి చెందావు.

అ. పుడమితేని మధికి నెడ ర్యూతి నీ వింక; నేమి సెప్పుగలను వామనయన!

కడగి నిస్సుఁ గొడుకుఁ బెడవడ వైచి యా, సవతికొడుక యేలు నవని యింక’.

298

ప్రతిపదార్థం: వామనయన!= అందమైన కన్నలు కలదానా!, ఓ కైకేయా!; నీవు= నీవు; పుడమి తేని మధికిన్= రాజగారి చిత్తానికి; ఎడ+పతి(వి)= దూరం అయినావు; ఇంకన్= ఇకమీద; ఏమి+చెప్పున్కలను= ఏమని నీకు చెప్పేది?; కడగి= పూని; నిస్సున్= నిస్సును; కొడుకున్= నీ కొడుకు భరతుడిని; పెడవడవైచి= ప్రక్కకు నెట్టి, తొలగించి; ఆ, సవతి, కొడుకు+ల= ఆ సపత్తి అయిన కౌసల్య పుత్రుడు మాత్రమే; ఇంకన్= ఇక మీద; అవని= భూమి; ఏలున్= పరిపాలిస్తాడు.

తాత్పర్యం: అందమైన కన్నలు గల ఓ కైకేయా! నీవు కన్నలు మూసికొని ఉన్నావు. ఇక నేను ఏమి చేయగలను? ఏమి చెప్పగలను? దశరథమహారాజు చిత్తానికి నీవు దూరమైనావు; నిస్సును నీ కొడుకు భరతుడిని దూరంగా నెట్టి తొలగించి, నీ సవతి కౌసల్యకొడుకు శ్రీరామచంద్రుడు భూరాజ్యాన్నంతటిని ఏలుకొంటాడు’.

క. అనిన నుదలపడి కేకయు, తనూజ గడుసంబ్రమమును దత్తీక్షణమ నరేం

ద్రునిపాలికిఁ జని యేకత, మున నిట్లనుఁ బ్రంయపూర్వముగ నాతనితోన్.

299

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (మంథర) చెప్పగా; ఉదరిపడి= వేగంగా కలత చెంది; కేకయు, తనూజ= కేకయు రాజు కూతురు, కైకేయి; కడు, సంభ్రమమున్= మిక్కటమైన తత్తురపాటుతో; తత్త+శ్రణము+ల= ఆ నిమేషంలోనే; నర+ఇంద్రుని, పాలికిన్= దశరథ మహారాజు వద్దకు; చని= పెడలి; ఏకతమున్= ఒంటరిగా; ప్రణయ, పూర్వముగన్= అనురాగపురస్కరంగా; ఆతనితోన్= దశరథమహారాజుతో; ఇట్లు+లనున్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: మంథర చెప్పిన మాటలు విని కైకేయి అదరిపడి, తత్త్వరపాటుతో తల్క్షణామే బయలుదేరి దశరథ మహారాజవద్దకు వెళ్లి, ఒంటరిగా కలిసికొని, అనురాగం చిందే మాటలు చెప్పి, ఈ విధంగా పలికింది.

క. ‘ధరణిశ! తొల్లి నాకుం ! గరుణించిన వర మొకండు గల; దది మధిలోఁ

బలికించి యిష్టు దొసుగుము; చిరముగ సత్యవ్రతంబు సెల్లింపు తగ్నీ.’

300

ప్రతిపదార్థం: ధరణి+ఈశ!= భూమికి అధినేత వైనవాడా, ఓ దశరథ మహారాజా! తొల్లి= పూర్వం; నాకున్= నాకు; కరుణించిన= అనుగ్రహించి ఇచ్చిన; వరము= శపథం ప్రకారం తీర్చుకోరిక; ఒకండు= ఒకటి; కలదు= ఉన్నది; అది= ఆ వరం; మదిలోన్= మనస్సులో; పరికించి= అరసి; ఇష్టుడు= ఈ సమయంలో; ఒసుగుము= ఇష్టు; చిరముగన్= శాశ్వతంగా; సత్యవ్రతంబు= నిజాన్ని పాలించే నోమును; తగ్నీ= సముచితంగా; చెల్లింపు= ఆచరింపును.

తాత్పర్యం: ‘భూమికి అధిపతి వైన ఓ దశరథమహారాజా! తొల్లి నీవు నాకు ఒకవరాన్ని అనుగ్రహించి ఉన్నావు. జ్ఞాపకం ఉన్నది కదా! దానిని నీ మనస్సులో పరికించుము. ఇష్టుడు నేను ఆ వరాన్ని కోరుకొంటున్నాను. నీవు సత్యవాక్యపరిపాలకుడవు కదా! ఆ వరాన్ని దయచేసి ఇష్టుడు నాకు ప్రసాదించుము’.

విశేషం: (1) సంస్కృత మూలభారతంలోకూడా రామాయణ కథ సంగ్రహంగానే ఉన్నది. ఎణ్ణొఱ్ఱెగ్గడ తెలుగుభారతంలో ఆ కథను మరింత సంస్కేపించి ప్రాశాడు. ఆరణ్యపర్వంలోని రామాయణకథలో బాలకాండాన్ని అంతటిని రెండు మూడు పద్యాలలో ఎణ్ణున సంగ్రహికరించాడు. శ్రీరాముడి యౌవరాజ్యపట్టాభీషేఖంతో కథ ప్రారంభిస్తున్నది. సీతాకల్యాణాన్ని కూడా ఎణ్ణున వదలిపెట్టాడు. (2) కైకులు తొల్లి దశరథుడు ఎందుకు వరం ఇచ్చాడు? ఆ విషయాన్ని ఎణ్ణున వివరించలేదు. ఆతడి ప్రణాళిక నమసరించి అది వివరించ నవసరం లేదు. ఈ విషయం పెక్కురామాయణాలలో పెక్కురకాలుగా కన్నిస్తున్నది. సుపుసిద్ధమైన ఆ కథ సంస్కేపంగా ఇది: ఒకసారి దశరథుడు యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా అతడి రథచక్కని కుస్తు సీల విరిగి పడిపోయింది. భర్తతోపాటు రణరంగాని కేగిన కైక సీలకు బదులు తన వ్రేలిని నిలిపి దశరథుడిని అపాయించుండి కాపాడింది. అందుకు దశరథుడు సంప్రీతుడై అమెకు రెండువరాలు ఇచ్చాడు. కైకేయి భర్తకు ధన్యవాదాలు తెలిపి యథోచితసమయంలో తా నా వరాల నుపయోగించుకొనగలనని తెలిపింది. ఇష్టుడు ఆమె కోరుకొన దలచింది.

వ. అనిన నతం దయ్యతివం గముంగొని ‘యవధ్యుల వధియించుటయును, వధ్యులం గాచుటయును, భ్రాహ్మణ ధనంబులు దక్క నన్ములధనం బహపాలించుటయును, నభీష్టధనంబు నిచ్చుటయును మొదలుగా నతి దుష్టరంబులైన వాని నైనను భవత్తియార్థము సేసెద: నెయ్యాభి సెష్టు’ మనిన ప్రీత యై భరతమాత యి ట్లనియే.

301

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని (కైకేయి) చెప్పగా; అతండు= అతడు= (దశరథుడు); ఆ+అతివ్నీ= ఆ వనితను- కైకేయిని; కనుంగొని= చూచి; అవధ్యుల వధియించుటయును= చంపరానివారిని చంపటమున్నా; వధ్యులన్= చంపదగిన వారిని; కాచుటయును= రక్షించటమున్నా; బ్రాహ్మణ ధనంబులు= విప్రుల విత్తాలు; తక్కున్= తప్ప; అన్యుల ధనంబున్= ఇతరుల ద్రవ్యం; అపహరించుటయును= బలాత్మారంగా సంగ్రహించుటమున్నా; అభీష్ట, ధనంబున్= కోరిన డబ్బులు ఇచ్చుటయును= ఇష్టుటమున్నా; మొదలుగాన్= మున్నగునవి; అతి, దుష్టరంబులు= చేయటానికి మిక్కెలి చెడ్డవి; వానిని ఐన+ఐను= అట్టి పనులను సయితం; భవత్త+ప్రియ+అర్థము= నీకు ప్రీతి ఫుటీంచే కొరకు; చేసెదన్= చేస్తాను; ఏ+అది= ఏది; చెప్పుము; అనిన్; ప్రీత+పి= సంతుష్టి చెందినదై; భరతమాత= భరతుడి తల్లి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ రీతిగా అన్నది.

తాత్పర్యం: అని కైకేయి పలికింది. అంతట దశరథమహారాజు ఆమెకు ఇట్లూ బదులు పలికాడు. ‘చంపరానివారిని చంపటమున్నా, చంపదగినవారిని కాపాడటమున్నా, విప్రుల విత్తాల నపహరించటమున్నా తప్ప), తక్కిన పనులు మిక్కిలి పాపకృత్యాలైనాసరే ఇతరుల ధనాన్ని పారించటం, కోరిన ధనాలను దానం చేయటం, మొదలైన చెడుపనులను సయితం నీ సంతృప్తికొరకై ఆచరించగలను. ఇక, నీకు ఇష్టమైనవరం వేడుకొనుము’ అని అన్నాడు. అనగా భరతుడితల్లి కైక, దశరథుడితో ఇట్లూ అన్నది.

తే. ‘యౌవరాజ్యపదంబునయందు భరతు, నథిప! యభషేఖ మొనలింపు; మడవిలోన నొలసి పదునాల్చువర్షంబు లుండ నాన, తిమ్ము రాముని; నురుపర మ్మియి నాకు’.

302

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజు, (ఈ దశరథ మహారాజు!); యౌవరాజ్య, పదంబున+అందున్= యువరాజుస్తానంలో; భరతున్= భరతుడిని; అభిషేకము+బనరింపుము= పట్టాభిషేకుడిని కావించుము; రామున్న= శ్రీరాముడిని; అడవిలోనన్= అరణ్యంలో; ఒలసి= కడగి; పదునాల్చు వర్షంబులు= పదునాలుగు ఏండ్లు; ఉండన్= నివసించేటట్లుగా; ఆనతి+ఇమ్మున్= ఆజ్ఞను ఒసంగుము; ఇది+అ= ఈ కోరిక తీర్చుటయే; నాకున్= నాకు; ఉరు, వరమ్ము= గొప్ప వరం.

తాత్పర్యం: ‘ఈ దశరథమహారాజు! భరతుడికి యౌవరాజ్యపట్టాభిషేకం చేయుము. శ్రీరాముడిని పదునాలుగు సంవత్సరాలు అడవిలో నివసించు మని ఆనతిమ్ము. ఇదియే నేను కోరుకొనే గొప్పవరం.

క. అనవుడు వీములు గొఱవిం, గొని చూడిన యట్టు లైన్ గువలయపతి పె ల్లన పిడు గడ్ చిన క్రియు జే, తనరహితుం దగుచు ధరణితలమున్ బడియెన్.

303

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని (కైక) వచించగా; కువలయపతి= భూమండలానికి అధినేత అయినవాడు, (దశరథమహారాజు); వీములు= చెప్పులు; కొఱవిన్+కొని= మండుతున్న కొయ్యును గైకొని; చూడిన= కాల్పిన; అట్టులు+బనన్= అట్టై విధంగా కాగా; పెల్చున్= అధికంగా; పిడుగు+అడవిన, క్రియున్= పిడుగు మీదపడి క్రిందకు నొక్కిన రితిగా; చేతన రహితుండు+అగుచున్= కదలిక మెదలిక లేనివాడు ఔతూ, స్ఫూర్చ తప్పినవాడు ఔతూ; ధరణితలమున్న= నేలపై; పడియెన్= కూలాడు.

తాత్పర్యం: కైకేయి చెప్పిన మాటలు వినేసరికి, చెపులలో మందేకట్టె దూర్చినట్లుగా మిక్కుటమైన వెత చెంది, ఆకస్మికంగా పిడుగుపాటుకు గురిలయినవాడివలె దశరథమహారాజు స్ఫూర్చ తప్పి నేలపై పడి మూర్ఖచెందాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమలు. క్రియున్= వలె. క్రియ అనే మాటకు ‘వలె’ అనే అర్థం తెలుగులో మాత్రమే కనిపస్తున్నది. క్రియ అనేది ఇక్కడ తద్వం. సంస్కృతంలో ఈపదానికి ఈ అర్థం లేదు.

వ. అంతయు నెఱింగి రాఘువుండు నిజజనకుండు సత్కర్మతిజ్ఞండు గావుత మని యాక్షణంబ సీతాసమేతుండుయి వనంబునకు వెడలె; నతని పిఱుందన లక్ష్మణండునుం జనియే; దదనంతరంబ.

304

ప్రతిపదార్థం: అంతయున్= ఆ జరిగిన సమస్తాన్ని; ఎఱీంగి= తెలిసికొని; రాఘువుండు= (రఘువు మహారాజు వంశానికి చెందినవాడు) శ్రీరాముడు; నిజ, జనకుండు= తన తండ్రి; సత్య ప్రతిజ్ఞండు= సత్యమైన ప్రతిజ్ఞ కలవాడు - అనగా తానుపల్చిన మాటను (వరాన్ని) నెరవేర్చినవాడు; కావుత మని(కావుతన్+అని)= అగు గాక అని తలపోసి; ఆ ద్వారణంబు+అ= ఆ త్రుటిలోనే, వెను వెంటనే; సీతా, సమేతుండు+అయి= సీతాదేవితో పాటుగ; వనంబునకున్= అరణ్యానికి; వెడలెన్=

వెళ్లాడు; అతని పిఱుండన్+అ= అతడి (శ్రీరాముడి) వెంబడే; లక్ష్మణండుమన్= లక్ష్మణాడుమ్నా; చనియెన్= వెళ్లాడు; తత్త+అనంతరంబు+అ= అటు పిమృటనే.

తాత్పర్యం: జరిగింది అంతా తెలిసికొని- అనగా కైకేయి వరం కోరటం, దశరథుడు మూర్ఖుల్లటం విని, శ్రీరాముడు తనతండ్రి అయిన దశరథుడు ఆడినమాట తప్పని సత్యసంధుడుగా ఉండుగాక అని తలపోసి, ఆ రక్షణంలోనే బయలుదేరి సీతతో కలిసి అరణ్యవాసానికి వెళ్లాడు. లక్ష్మణాడుకూడ ఆతడిని అనుసరించాడు. అటు పిమృట.

విశేషం: (1) రాఘవుడు అనగా రఘువంశానికి చెందినవాడు. వాచ్యార్థాన్నిబట్టి దశరథుడు, భరతుడు, లక్ష్మణాడు - ఆ కుటుంబంలోనివారు అందరూ రాఘవులే. అయినా, రూఢ్యధంలో రాఘవశబ్దం శ్రీరాముడిపరంగానే బహుళంగా వాడబడింది.

2) రాముడిని దేశుడిని చేసింది ఆతడి స్వచ్ఛంద స్వార్థత్యాగం. వ్యాపోరిక్షేన కర్మజగత్తు స్వార్థపరాయణం. ఏ ఆదర్శంలోనైనా కొంత దివ్యత్వం ఇమిడి ఉంటుంది. త్యాగంలో లోకోత్తరమైన దివ్యత్వం మిక్కుటంగా ఉన్నది. ‘స కర్మణా న ప్రజయా న ధనేన త్యాగే వైకే అమృతత్వ మానశుః’ సత్కృతులవలన కానీ, సత్యంతానంవలన కానీ, ధనంవలన కానీ అమృతత్వం లభించదు. అది త్యాగంవలన మాత్రమే సిద్ధిస్తుంది.

దశరథుడు రామవిశేషముచే సురలోకగతుం డగుట (పం.3-261-29)

క. రాముండు సనుట విని మహాి , ధ్వామం బగు శోకవహ్మా దలకొనగను హి

రామ! గుణధాము! యని యని , భూమిశ్వరుఁ డసువియోగముం భ్రాహించెన్.

305

ప్రతిపదార్థం: భూమి+ఈశ్వరుఁడు= పుడమికి అధిపతి, దశరథ మహారాజు; రాముండు+చనుట, విని= శ్రీరాముడు అరణ్యానికి వెళ్లినవార్త విని; మహో+ఉద్ధారుంబు+అగు= మిక్కిలి ఎమ్ముచుంది అయిన; శోక వహ్మా= దుఃఖం అనే అగ్గి; దలకొనగను= అలముకొని మండగా; హి! రామ!= అయ్యా రామా! (నీవు వెడలి పోయావా?); గుణధామ!= మంచి గుణాలను నెలవైన వాడా!; అని+అని= అని మాటిమాటికి పలవరిస్తూ; అసు, వి, యోగమన్= ప్రాణాలను విడవటం; ప్రాపించెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: రాముడు అరణ్యవాసానికి వెడలిన వార్త విని, దశరథ మహారాజు మిక్కుటమైన ఆవేదనతో, ‘హి రామా! సద్గుణాలకు నెలవైనవాడా! అతిలోకం, మహోన్నతం అయిన త్యాగం ప్రదర్శించి అడవులకు వెళ్లాడు; నీ గౌప్యతనం బుజువు అయింది. నిన్ను వదలి నే నెట్లూ బ్రదుకగలను?’ అని విలపించి విలపించి మరణించాడు.

వ. ఇట్లు దశరథుండు సురలోకగతుం డగుటయుఁ, గైకేయి దనకొడుకు రావించి ‘భూవల్భుండు దేవభావంబు నొందె, రాముండును వనంబున కలిగె, నింక నర్స్సండవు సీవ కావున నభిలమహీరాజ్య రక్షణంబు సీయు’ మనిన సక్షమారుండు క్రీధశోకదండర్యామానమానసుం డగుచుఁ దభి కి ట్లనియె.

306

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; దశరథుండు; సుర, లోక, గతుండు+అగుటయున్= దేవతలలోకానికి వెళ్లటమున్నా-మరణించటమున్నా; కైకేయి= కేకయ రాజుపుత్రి; తన కొడుకున్= తన పుత్రుడిని, భరతుడిని; రావించి= రప్పించి; భూవల్భుండు= పుడమిపతి, రాజు (దశరథుడు); దేవ భావంబున్+బందెన్= దేవత్యాన్ని పొందాడు, మరణించాడు; రాముండును= శ్రీరాముడుకూడా; వనంబునకున్= అడవికి; అరిగెన్= వెళ్లాడు; ఇంకన్= ఇక్కొద; అర్పండవు= తగినవాడవు; నీవు+అ= నీవే; కావునన్= కాబట్టి; అభిల, మహీ, రాజ్య రక్షణంబు= సమస్తమైన భూరాజ్యాన్ని కాపాడటం; చేయుము= సల్పిము; అనినన్=

అని చెప్పగా; ఆ+మహారుండు= ఆ పుత్రుడు (భరతుడు); కోధ, శోక, దంధహృషాన, మానసుండు+లగుచున్= కోపంచేతను దుఃఖం చేతను మిగుల దహించబడిన చిత్తం కలవాడు బౌతూ; తల్లిక్కిన్= మాతకు (కైకేయికి); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా దశరథుడు దివంగతు డయ్యాడు. శ్రీరాముడు వనవాసానికి వెళ్ళాడు. కైకేయ భరతుడిని రప్పించి, ‘మహారాజు (దశరథుడు) స్వర్గస్థుడైనాడు; రాముడు వనవాసానికి వెళ్ళాడు; కనుక అర్పాడైన నీవు రాజ్య భారాన్ని వహించు’ మని కోరింది. కానీ, భరతుడు ఆగ్రహంతో దుఃఖంతో కూడిన మనస్సు కలవాడై తల్లికి ఇట్లా బదులు పలికాడు.

విశేషం: (1) భరతుడికి - క్రోధం కలగటానికి కారణం - తల్లి నిర్వహించిన భూమిక. (2) దుఃఖానికి రెండు కారణాలు ఉన్నాయి. తండ్రిమరణం, అన్న అయిన శ్రీరాముడి అరణ్యగమనం.

సీ. ‘దురితంబు లెన్నుండుఁ జీరయక వెలుగొందు , కమలాప్తకులమునుఁ గసటు గలిపి,
పరమధర్మాత్మకుఁ బురుపాతసన్నిభుఁ , బతి ప్రుంగికొని, కృపుఁ బాణమైచి
యాయతబాహుఁ దేజీయుక్కు మాయస్సుఁ , బట్టధైర్య నడవులపొలు వఱిచి,
జీవితహంత్రై త్రైవంగరాని దు , షైల్మి నా యోదలు గీలుకొప్పి,

ఆ. శ్రీకి నెడవి సకలలోకంబుచేతను , బిట్టు గుడిచి కోర్కె బీర్చుకొంటి
పాపజాతురాల! యిం పాతకం బేమి , సేయ? బింక నేమి సేయువాడ?

307

ప్రతిపదార్థం: పాప జాతురాల= పాపం చేసిన వర్గానికి చెందిన రానా, పాపాత్మురాలా!; దురితంబులు= పాపాలు; ఎన్నుండున్= ఎప్పుడును; పారయక= సంక్రమించుండా; వెలుగు+బందు= ప్రకాశించే; కమల+అప్తు కులమున్న్= సూర్యవంశంలో; కసటు+కలిపి= మాలిస్యం కలిగించి; పరమ, ధర్మ+అత్మకున్= గొప్ప ధార్మికుడిని; పురుషురాత, సన్మిభున్= దేవేంద్రుడివంటివాడిని; పతిన్= భర్తను; ప్రింగికొని= కబళించి; కృపున్= దయను (జాలి అనే మంచి గుణాన్ని); పాఱన్నమైచి= దూరంగా విసరిపేసి; ఆయత బాహున్= పాడుగైన చేతులు కలవాడిని (పరాక్రమవంతుడిని); తేజన్+యుక్తున్= వర్షస్సు కలవాడిని; మా+అన్న్= మా అన్న అయిన శ్రీరాముడిని; పటుధైర్యున్= గొప్పదైన చిత్తబలం కలవాడిని; అడవుల, పాలు, పఱిచి= అరణ్యాలపాలు చేసి; జీవిత హంత్రువి+సి= బ్రదుమలను హరించే దానినయి; త్రైవంగన్నరాని= వదలించి వేయటానికి (నివారించటానికి) వీలులేని; దుష్టేత్తి= చెడ్డ పేరు; నా ఔదలన్= నా నడినెత్తిమీద; కీలు కొల్పి= ప్రతిష్ఠించి; శ్రీకిన్+ఎడలి= శ్రీకి దూరమైన (శోభ, కాంతి ముస్కుగు లక్ష్మణలకు దూరమై); సకల లోకంబుచేతను= సమస్త జగత్తుచేతను; తిట్టు+కుడిచి= తిట్టు తిని, నిందించబడి; కోర్కె+తీర్ముకొంటి(వి)= నీ అభిలాషను నెరవేర్పుకొన్నావు; ఈ పాతకంబు+ఏమి+చేయదు?= ఈ పాపం ఇంక ఏమి చేయకుండా ఉంటుంది? (అన్ని అసర్థాలకు ఈ ఒక్క పాపం చాలు); ఇంకన్= ఇక; ఏమి+చేయువాడన్?= నేను ఏమిచేసేది? (చేసిన పాపానికి ఎటువంటి నిష్పుత్తి లేదు కాబట్టి నేను అయ్యేమయంలో ఉన్నానని భావం).

తాత్పర్యం: ‘పాపాలచేత మలినంగాని స్వచ్ఛమైన సూర్యవంశానికి మచ్చతెచ్చి, పరమధార్మికుడు దేవేంద్రుడితో సమానుడు అయిన భర్తను కబళించి, హృదయంలో ఇసుమంత జాలి లేకుండా దేదీప్యమానమైన వర్షస్సు కలవాడును, గొప్పపరాక్రమవంతుడును ఐన మా అన్న శ్రీరాముడిని అడవులలో ప్రవాసానికి పంపించి, జీవితాలను హరించేదానివై, నా నెత్తిమీద తొలగించ వీలుకాని అపకీర్తి బరువును మోపి, శ్రీకి ఎడబాటయి సమస్తలోకాలచేత నిందను పాంది

నీ కోరిక నెరవేర్పుకొన్నావు. ఓ పాపాత్మగృహాలా!, ఇంతటి దురితానికి ఒడిగట్టావు; ఈ పాతకానికి ఏ నిష్టుతి అయినా ఉన్నదా? ఇక నే నేమి చేయగలను?"

వ. అని దుఃఖించి, భరతుండు దండ్రికి నుచితక్రియలు నిర్వించి, యనంతరంబ సమస్త మంత్ర సామంత భూసుర పార జానపద సహాతుండ్ర కదలి, మువ్వురు దల్లులను వసిష్ట వామదేవులనుం బురస్కలంచుకొని తానును శత్రుఘ్నుండును రామానునయార్థంబు చిత్రకూటైలంబున కలగి యందు. **308**

ప్రతిపదార్థం: అని దుఃఖించి= అనుచు పరితపించి; భరతుండు; తండ్రికిన్= జనకుడికి; ఉచిత క్రియలు= తగిన సంస్కరాలు (దినవార క్రియలు); నిర్వించి= నిర్వహించి; అనంతరంబ+అ= ఆపైన వెంటనే; సమస్త, మంత్రి, సామంత, భూసుర, పార, జానపద సహాతుండు+బ= అందరు అమాత్యులతో, కప్పం చెల్లించే రాజులతో, బ్రాహ్మణులతో, పట్టణవాసులతో, పల్లెలలో నివసించేవారలతో కూడుకొని; కదలి= పయనించి; మువ్వురు= ముగ్గురు; తల్లులను= జనమలను; వసిష్ట వామదేవులన్నే= వసిష్టుడు, వామదేవుడు అనే పురోహితులను; పురస్కరించుకొని= ముందు పెట్టుకొని; తానును= తానున్నా (భరతుడును); శత్రుఘ్నుండును= (సౌమిత్రి అయిన తమ్ముడు శత్రుఘ్నుడును); రామ+అనునయ+అర్థంబు= రాముడిని ఊరడించటంకొరకై; చిత్రకూట శైలంబునకున్నే= చిత్రకూటం అనే పేరుకల కొండకు; అరిగి= వెడలి; అందున్= అక్కడ.

తాత్పర్యం: అని పరిపరివిధాల దుఃఖించి, భరతుడు తన తండ్రికి అంత్యక్రియలు నిర్వహించాడు. పిదప అందరు మంత్రులతో, కప్పం చెల్లించే సామంతరాజులతో, బ్రాహ్మణులతో, పట్టణంలో నివసించే పారులతో, పల్లెటూళ్ళలో నివసించే జానపదులతో కలిసి, మువ్వురు తల్లులైన కొసల్య, సుమిత్ర, కైకేయ అనే రాజులతో, పురోహితులైన వసిష్టమదేవులతో పాటు తానున్నా, శత్రుఘ్నుడున్నా శ్రీరాముడిని ప్రసన్నడిని చేసికొనటానికి చిత్రకూటపర్వతానికి వెళ్లి అక్కడ.

మ. కనియం గోములనీలమేఘసుభగాకారున్, జటావల్ములా
జినధారున్, సితభూతిభూషితుని, రాజీవాక్షు, గల్వాణ కీ
ర్తసు, గాకుత్స్ఫకులప్రభిపకుని, సీతాలక్ష్మీపేతు, స
స్వనిలోకాల్చితు, సత్యపాభరణ, రామున్, రాజచూడామణిన్. **309**

ప్రతిపదార్థం: కోముల నీల మేఘ సుభగ+అకారున్= లలితమైన నల్లని మబ్బువంటి మనోహరమైన రూపం కలవాడిని; జటావల్ముల+అజిన, ధారున్= జడలు, నారబట్టలు, జింకతోలు ధరించిన వాడిని; సిత భూతి భూషితునిన్= తెల్లని బూడిదను అలంకరించుకొన్నవాడిని; రాజీవ+అర్థున్= పద్మాలవంటి కనులు కలవాడిని; కల్యాణ కీర్తసున్= మంచి ప్రవర్తన కలవాడుగా ప్రశంసించబడే వాడిని; కామత్స్ఫ, కుల, ప్రదీపకునిన్= కకుత్స్ఫ వంశాన్ని వెలుగొంద జేసేవాడిని; సీతా, లక్ష్మీశ్రీపేతున్= సీతతో లక్ష్మీఎడితో కూడుకొని ఉన్నవాడిని; సత్త+ముని, లోక+అర్పితున్= ఉత్తములైన బుముల సముదాయంచేత పూజించ బడునట్టి వాడిని; సత్త+కృపా+అభరణాన్= మంచి దయ అనే ఆభరణంచేత అలంకరించబడిన వాడిని; రాజ చూడామణిన్= రాజులో తలమానికంవంటివాడిని, రాజైష్మేషుడిని; (భరతుడు); రామున్= రాముళ్ళి; కాంచెన్= సందర్శించాడు.

తాత్పర్యం: భరతుడు శ్రీరాముడిని చిత్రకూటపర్వతంపై సందర్శించాడు. ఆ శ్రీరాముడు సుకుమారమైన నీలమేఘంవలె మనోహరంగా ఉన్నాడు. జడలు, నారబట్టలు, జింకతోలు ధరించాడు. తెల్లని విభూతి దేవోనికి అందంగా పూసుకొన్నాడు. పద్మాలవంటి కనులు కలిగిఉన్నాడు. కకుత్స్ఫ వంశాన్ని వెలుగొంద జేసేవాడు, మహర్షుల చేత మన్మింపబడేవాడు, దయార్థహృదయుడు, రాజులలో శ్రేష్ఠుడు.

విశేషం: (1) రాముడు రాజీవాస్తుడు. సంస్కృత రామాయణంలో పలుతాఫుల వాల్మికిమహర్షి శ్రీరాముడిని ‘రామో రాజీవలోచనః’ అని అభివర్ణించాడు. (2) కకుత్థుడు సూర్యవంశంలో పుట్టిన వంశకర్త. వినుక్కిశశాదుల కుమారుడు. బ్రహ్మ విష్ణువుల ఆదేశంతో ఇంద్రుడిని వ్యసభ వాహనంగా చేసికొని దానవులపై దాడిచేసి వారిని సంహరించి దేవతలకు మేలు చేశాడు. కకుత్థులంలో కూర్చుండి వెళ్లి దానవులతో యుద్ధం చేశాడు కాబట్టి కకుత్థునుడిని పేరు వచ్చింది. ఇంద్రవాహనుడనీ, పురంజయుడనీ అతడు ప్రసిద్ధుడు. అతని వంశానికి వస్తే తెచ్చినవాడు శ్రీరాముడు.

వ. కని యంతంత నాక్రందన పరుం డగుచుం జని తథీయచరణంబులపయిం బడి పిత్యమరణప్రకారం బంతయు నెఱింగించి, ‘దేవా! సకలసౌర్యాజ్యధురీణండ షై మమ్మందఱ ననుశాసింపవే!’ యని యర్షజన సహితంబుగా నతనిం భ్రాథీంచిన.

310

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; అంతన్+అంతన్= సమీపానికి చేరుతూ వస్తుండగా; ఆక్రందన పరుండు+అగుచున్= ఏడుస్తుస్తువాటై; చని= వెళ్లి; తథీయ చరణంబుల పయిన్+పడి= (ఆ శ్రీరాముడియొక్క) పాదాల మీద పడి; పిత్య, మరణ, ప్రకారంబు+అంతయున్= తండ్రి చాపునుగూర్చిన వివరాలను సంపూర్ణంగా; ఎత్తింగించి= తెలిపి; దేవా!= ప్రభూ!; సకల, సామ్రాజ్య, ధురీణండవు+సి= సమస్తమైన గొప్ప రాజ్యాన్ని భరించేవాడవు అయి; మమ్మున్+అందఱను; అనుశాసింపవే= ఏలుకొనవా; అని= అంటూ; అర్షజన సహితంబుగాన్= యోగ్యులైన వారందరినీ కలుపుకొని; అతనిన్= అతడిని (శ్రీరాముడిని); ప్రార్థించినవ్= వేడుకొనగా.

తాత్పర్యం: భరతుడు శ్రీరాముడిని సమీపించటానికి మునుముందుగనే రోదించసాగాడు. సమీపించి పెద్దపెట్టున ఏడుస్తూ భరతుడు శ్రీరాముడిపాదాలపై పడి, తండ్రి దశరథుడి మరణవృత్తాంతం సాకల్యంగా తెలిపి, ‘దేవా! నీవు అయోధ్యకు తిరిగివచ్చి సింహాసనం అధిష్టించి మమ్ముల నందరిని ఏలుకొమ్ము’ అని ప్రార్థించాడు. అతడితో పాటు వచ్చిన పెద్దలందరు భరతుడివాక్యాలను బలపరచారు.

క. గురువాక్యరక్షణికా , దరచిత్తుం షైన యయ్యదాత్తచరితుఁ దె

ప్వరుసున నొడిబడుఁ డయ్యెను , సరసమహారాజ్యసుశాసనమునకున్.

311

ప్రతిపదార్థం: గురు, వాక్య, రక్షణ+ఎక+ఆదరచిత్తుండు+ఐన= తండ్రి పలికిన మాటలను కాపాడటంలోనే అభిమానం కలిగిన మనస్సి కలవాడయిన; ఆ+ఉదాత్త, చరితుడు= ఆ గొప్ప శీలం కలవాడు (శ్రీరాముడు); సరస మహారాజ్య సమమశాసనమునకున్= మనోహరమైన భూరాజ్యాన్ని పరిపాలించటానికి; ఏ+పరుసునకున్= ఏ విధంగాకూడా; ఒడం బడుడు+అయ్యెను= సమ్మతించ జాలకపోయాడు.

తాత్పర్యం: పిత్యవాక్యపరిపాలనలోనే లగ్గు మైన మనస్సు గలిగిన ఆ గొప్పశీలం కల శ్రీరాముడు ఎన్నివిధాల తనను బ్రతిమాలినప్పటికీ తిరిగి భూరాజ్యాన్ని పరిపాలించటానికి ఎంతమాత్రం సమ్మతించలేదు.

వ. భరతుండును రాముచేతు బ్రతాఖ్యాతుండై తథీయపాండుకంబులు గొని చని, వాని నల్లించుచు నంది గ్రామంబునందు వసియించి రాజ్యానుసంధానంబు సేయుచుండె; నిట రాఘవుం డయోధ్యాపుర సమీపం బగుటం జ్యేసి క్రమ్మణ భరతాగమనంబు శంకించి, చిత్రకూటంబు వాసి శరభంగుపాలికిం జని, యతని చేత సత్కృతుండై దండకారణ్యంబు సాచ్చి, యందు గోదావరీతీరంబున ననుజవధూసహితంబుగాగ్నీత

నివాసుండై యున్నంత; దశగ్రీవుచెలియలు శూర్పణభి సనుదెంచి, వాలికి నపకారంబు సేయ మొనసినం గినిసి, యా రాజపుత్రులు దత్థర్థనాసికాషైక్యతం బొనలించినం బదంపడి.

312

ప్రతిపదార్థం: భరతుండును; రాముచేతన్= శ్రీరాముడిచేత; ప్రతి+అభ్యాతుండు+ః= బదులు చెప్పబడి మరలించబడిన వాడై; తదీయ పాదుకంబులు= ఆతనియొక్క (శ్రీరాముడియొక్క) పాదుకలు; కొని= స్వీకరించి; చని= వెడలి; వానిన్= వాటని, ఆ పాదుకలను; అర్ధించుచున్= ఆరాధిస్తూ; నందిగ్రామంబునందున్= నందిగ్రామం అనే స్థలంలో; వసియించి= నివసించి; రాజ్య+అనుసంధానంబు= రాజ్య పరిపాలన; చేయుచున్+ఉండెన్= చేస్తున్నాడు; ఇటు= ఇచు (రాముడు ఉండేవోటు); రాఘవుండు= రఘువంశానికి చెందినవాడు - శ్రీరాముడు; అయోధ్య, పుర, సమీపంబు+అగుటన్+చేసి= అయోధ్య పట్టణం దగ్గరగా ఉండటంచేత; క్రముఱున్= మరల; భరత+అగువునంబున్= భరతుడియొక్క రాకను; శంకించి= అనుమానించి; చిత్రకూటంబు+పాసి= చిత్రకూటపర్వతాన్ని వరలిపెట్టి; శరభంగు పాలికిన్+చని= శరభంగుడు అనే బుపిదగ్గరకు వెళ్ళి; అతనిచేతన్= (ఆ శరభంగుడిచేత); సత్కృతుండు+ః= సమ్మానించబడినవాడై; దండక+అరణ్యంబు= దండకం అనే పేరు కల అడవి; చొచ్చి= ప్రవేశించి; అందున్= ఆ దండకవనంలో; గోదావరి తీరంబున్= గోదావరి అనే నది ఒడ్డున; అనుజ, వధూ, సహితంబుగాన్= తమ్ముడితోడను, భార్యతోడను కూడినవాడై; కృత నివాసుండు+ః= నెలవు ఏర్పరచుకొనినవాడై; ఉన్న+అంతన్= నివసించినంతట; దశగ్రీవు, చెలియలు= రావణుడి సోదరి; శూర్పణభి= శూర్పణభి యనే పేరు కలది; చనుదెంచి; వచ్చి; వారికిన్= వారికి (సీతారామ లాజ్ఞణులకు); అపకారంబు+చేయున్= కీడు చేయటానికి; మొనసిన్= సమకట్టగా; కినిసి= కోపగించి; ఆ, రాజ, పుత్రులు= ఆ రాచబిడ్డలు; తత్త+కర్ణ, నాసికా, వైకృతంబు+బనరించిన్= ఆమె చెవులకూ, ముక్కుకూ వికారం కలిగించగా (ముక్కూ చెవులూ కోయగా); పదంపడి= పిమ్మట.

తాత్పర్యం: భరతుడు శ్రీరాముడిచేత బదులు చెప్పబడి మరలింపబడినవాడై, అన్నగారి పాదుకలను అర్థించి కైకొని అయోధ్యకు దగ్గరగా ఉన్న నందిగ్రామం చేరి అక్కడ రాముడిపాదుకలను నెలకొల్పి, తాను రాముడి ప్రతినిధిగా రాజ్యం చేయసాగాడు. ఇట శ్రీరాముడు తాను చిత్రకూటంలోనే ఉంటే భరతుడు తిరిగి వచ్చి తను అయోధ్యకు రమ్మని మరల ప్రార్థించవచ్చుననే భయంతో అటనుండి కదలి శరభంగమహార్షియొక్క ఆశ్రమానికి చేరాడు. శరభంగుడు శ్రీరాముడికి స్వీగతం చెప్పి సమ్మానించాడు. తదుపరి శ్రీరాముడు దండకారణ్యంలో ప్రవేశించి, అందులో గోదావరితీరంలో తమ్ముడితో తన భార్యతో పర్ణశాలను నిర్మించుకొని నివసించసాగాడు. అప్పుడు రావణుడిసహాదరి శూర్పణభి అక్కడికి వచ్చి వారికి కీడు చేయబోగా వారు ఆగ్రహించి ఆమె ముక్కుచెవులు వికారం చేశారు. అంతట.

ఉ. శూర్పణభానిమిత్తమున శూరు లనేకులు రక్షసుల్ మహా
త్సల్వతరోషులై బహుళ సైన్యయుతంబుగ నెత్తి వచ్చుడున్
దలిపత్రైలభంజనుఁ దుదారుఁడు రాఘవుఁ దస్త్రవిధ్య నే
రేర్పదుఁ గేలుఁ బోలె సమయించే రణాంగణభూమి నందఱన్.

313

ప్రతిపదార్థం: శూర్పణభి, నిమిత్తమున్= శూర్పణభి మూలాన, అంటే, శూర్పణభకు జరిగిన పరాభవానికి ప్రతికారంగా; శూరులు= వీరులు; అనేకులు= పెక్కుమంది; రక్షసుల్= రాష్ట్రసులు; మహా+ఉత్త+సర్పిత, రోషులు+ః= మిక్కుటంగా విజ్యంభించిన కోపం కలవాడై; బహుళ, పైన్య, యుతంబుగన్= పెక్కు సంభ్య గల భటులు గల సేనలతో కూడుకొని; ఎత్తి వచ్చుడున్= దండత్తి యుద్ధం చేయటాన్కి అరుదెంచుటయును; దర్పిత, వైరి, భంజనుడు= గర్యించిన శత్రువులను నాశనం

చేసేవాడు; ఉదారుఁడు= గొప్పవాడు; రాఘవుడు= రఘువంశంలో పుట్టినవాడు; అష్ట, విద్య, నేర్పు+ఏర్పడన్= మంత్రమహిమ గల బాణాలను ప్రయోగించటంలో తనకు లభించిన కౌశలంతో; కేలిన్+పోలెన్= ఆట మాదిరిగా; రణ+అంగణ భూమిన్= యుద్ధరంగంలో; అందఱన్= అందరిని (రాక్షసభటులను అందఱను); సమయించెన్= సంహరించాడు.

తాత్పర్యం: శూర్పుణాభకు జరిగిన పరాభవానికి ప్రతీకారంగా పెక్కుమంది రక్కస వీరులు మిక్కులి రోషంతో పెక్కు సేసలతో శ్రీరాముడిషై దండెత్తి వచ్చారు. మహా పరాక్రమాపేతుడు గొప్పవాడు శత్రుసంహరకుడు మంత్ర బాణాలను ప్రయోగించటంలో ఆరితేరినవాడు అయిన శ్రీరాముడు యుద్ధరంగంలో ఆ రక్కసిమూకలను సంహరించాడు.

వ. ఇట్లు ఖురదూషణాధులం గొట్టి పదునాలుగువేలరాక్షసులం జంపి దండకారణ్యంబు విగతకంటకంబు గావించే; నంత శూర్పుణాభియు రయంబున రావణుపాలికిం జని తచ్ఛరణంబులపయిం బడి యేడ్డినం, జెలియలి కైన షైక్షతం బేర్పుడం జూచి యస్విశాచరనాథుం డి ట్లునియె. **314**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ఖర, దూషణ+అదులన్+కొట్టి= ఖరుడు దూషణుడు మొదలుగా గల వారిని ఓడించి; పదు, నాలుగు వేల రాక్షసులన్= పదు నాలుగువేల మంది రక్కసులను; చంపి= సంహరించి; దండక+అరణ్యంబున్= దండకం అనే పేరు గల అడవిని; విగత కంటకంబు= పోగొట్టబడిన ముండ్లు (శత్రువులు) కలదిగా; కావించెన్= చేశాడు; అంతన్= అటు పిమ్మటు; శూర్పుణాభయున్; రయంబునన్= శీఘ్రుంగా; రావణు పాలికిన్+చని= రావణుడివద్దకు వెళ్లి; తత్త+చరణంబుల పయ్యన్+పడి= ఆతడియొక్క పాదాలమీద ప్రాలి; ఏడ్డినన్= బిగ్గరగా శోకించగా; చెలియలికిన్+ఐన= సహోదరికి జరిగిన; షైక్షతంబు= వికారం; ఏర్పడన్+చూచి= స్వప్షుంగా పరిశీలించి; ఆ+నిశాచర, నాథుండు= ఆ రాక్షసపత్రి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: రాముడు, ఈ విధంగా, ఖరుడు దూషణుడు అనే రాక్షసులను వారిభటులను ఓడించి, పదునాలుగు వేలమంది రక్కసులను సంహరించి, దండకారణ్యంలో రాక్షసబాధ లేకుండా చేశాడు. అంతట శూర్పుణా శీఘ్రుంగా తన అన్న అయిన రావణాసురుడిపాలికి వెళ్లి, ఆతడి పాదాలపై పడి బిగ్గరగా శోకించింది. రావణాసురుడుకూడా తన సహోదరికి జరిగిన పరాభవాన్ని గుర్తించి ఆమెకైన అంగవికారాన్ని పరిశీలించి చూచి శూర్పుణాతో ఇట్లా పలికాడు.

సీ. ‘ఎత్తిగి యెత్తింగి నే డెవ్వాడు నిశిత వి , స్వారహూలాగ్రంబుపయికి నుటికె? దలయంపియం దగ్గి దలకొల్చి యెఫ్వండు , నేడు నెమ్ముటి శయనింపఁ జూచె? నుగ్రహిషానలం బుమియుచున్న యహీంధ్రుఁ , గడుగి నే డెవ్వండు గాలఁ దన్నె? పఱికారఫ్యోరపై యుదురు బెబ్బులి మీసు , లుఱక యెవ్వాడు నే దూఁచికొనియె?

అ. నిన్ను నెవ్వఁ దకట! నే డిట్లు గడు భంగ , పఱిచెఁ జెపుమ నాకుఁ బద్ధనయున! యాయువును సిలయును నవశంబు లయ్యు నే , డెవ్వనికి తలంప నిజ్జగమున.’ **315**

ప్రతిపదార్థం: పద్మనయన!= తామరపువ్వుల వంటి కన్నులు కలదానా!; ఎత్తిగి+ఎత్తింగి= తెలిసి- తెలిసి అంటే బాగా తెలిసి కూడ; నేడు= ఈవేళ; ఏ+వాఁడు= ఎవడు; నిశిత, విస్మార, శూల+అగ్రంబు, పయుకిన్= వాడి అయిన విశాలపైన, బల్లెం మొనపైకి; ఉటికెన్= దూకాడు?; ఎవ్వండు= ఎవడు; నేడు= ఈ వేళ; తలయంపియందున్= తలగడపై; అగ్గి= నిప్పు;

దరికొల్పి= ప్రజ్ఞలింపచేసి; నెఱ+మదిన్= నిండు మనస్సుతో (హోయిగా); శయనింపన్= నిదురించటానికి; చూచేన్= యత్నించాడు?; నేడు= ఈ వేళ; ఎప్పండు= ఎవడు; ఉగ్ర, విష+అనలంబు= దారుణమైన విసం అనే అగ్గి; ఉమియుచున్న= నోటిసుండి కక్కుతూ ఉన్న; అహి+ఇంద్రున్= పాములరేనిని; కడగి= పూని; కాలన్= కాలితో; తన్నున్= మర్దించాడు? ఏ+వాడు= ఎవడు; నేడు= ఈ వేళ; పుంకార ఫోరము+బ= గాండ్రిస్తూ ఉండటంచేత భయంకరమై; ఉదరు బెబ్బులి= బెదరు గౌలిపే పెద్దపులి (యొక్క); మీసలు= మూత్రిపై ఉండే వెండుకలు; ఉఱక= లడ్డుపెట్టక; ఊచి కొనియెన్?= లాగాడు?; అకట= ఔరా!; నేడు= ఈ వేళ; ఎప్పండు= ఎవడు; నిస్సున్= నిస్సు, (ఈ శార్పుణాఖా నిస్సు); ఇట్లు= ఈ రీతిగా; కడున్= మిక్కిలి; భంగపటిచెన్= పరాభవించాడు; నాకున్= నాకు; చెపుము+అ= వచింపవే; ఈ+జగమున్నున్= ఈ లోకంలో; తలంపన్= ఆలోచించగా; ఎప్పనికిన్+బ= ఎవడికో; ఆయువును= బ్రాధికి ఉండే కాలం; సిరియుము= ఐశ్వర్యం; అవశంబులు+అయ్యెన్= నశించాయి సుమా!

తాత్పర్యం: ‘పద్మాలవంటి కన్నలు కలదానా!, నా ప్రియసహోదరి! శార్పుణాఖా! నీకు ఈ రీతిగా పరాభవం చేసిన నీచుడు ఎవ్వడు? నేటితో వాడికి ఆయువు తీరిపోయింది. ఐశ్వర్యం అడుగంటింది సుమా! ఈ లోకంలో వాడిని నే నింక బ్రథుకనిస్తానా? ఎవడు వాడు? తెలిసి తెలిసి ఎవడు వాడిఅయిన బల్లెం మొనపయికి ఉరికాడు? ఎవడు వాడు తలగడై నిష్పు రగిల్చి, హాయిగా నిదురపోవాలని యత్నిస్తున్నాడు? ఎవడు వాడు దారుణ మైన విషాగ్ని క్రక్కె సర్పరాజున్ని కాలితో త్రోక్కేడు? ఎవడు వాడు గాండ్రిస్తూ ఉండ్రపులి మీసాలను పట్టుకొని ఊగాడు? వా డెవడో చెప్పుము’.

క. అని పలుకునప్పు దాతని , ఘనతరముఖునేత్తనాసికాక్షరములం దనపరతరిషపావక , జనితరీఖావితతు లక్ష్మింబుగ వెడలెన్.

316

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకునప్పుడు= అని మాటలాడేసమయంలో; ఆతని= ఆ రావణడి; ఘనతర, ముఖ, నేత్ర, నాసికా, క్షరములందున్= మిక్కుటంగా పెద్దవిగా ఉన్న మొగాలనుండి, కన్నలనుండి, ముక్కలనుండి, చెపులనుండి; అనపరత, రోషపావక, జనిత, శిఖా, వితతులు= ఎడతెగక ప్రజ్ఞలించిన కోపం అనే అగ్నినుండి పుట్టిన జ్వాలల సముద్రాలు; అక్కజంబుగన్= ఆశ్వర్యకరంగా; వెడలెన్= వెలువడ్డాయి.

తాత్పర్యం: అని వచించేటప్పుడు పెద్దవి అయిన ఆ రావణసురుడి మొగాలనుండి, కనులనుండి, ముక్కలనుండి, చెపులనుండి కోపం అనే అగ్నినుండి ఆవిర్భవించిన జ్వాలలు అచ్చేరువు కొలుపుతూ బయటకు వెలువడ్డాయి.

వ. శూర్పుణఖయు నతనికి రాఘువు లున్న తెఱంగును, నిజపరిభ్రమంబు దత్స్మతం బగుటయు, ఖరదూషణాది రాక్షసవధయునుం జెప్పిన విని, ధనదానుజుం డాక్షణంబ పురసంరక్షణంబునం దాప్జంబుల నియోగించి, సన్మద్ధండై యొక్కరుండ వెలువడి త్రికూటకాలపర్వతంబులు గడచి సముద్రతీరంబునఁ బరమేశ్వరనివాసం బైన గోక్షరస్తానంబునకుం జని, యచ్ఛటం దొల్లి రామువలనం బ్రాహ్మంపరాభవుండై ప్రత్యజనంబు నొంది తపంబు సేయుచున్నవానిం దనపూర్వమాత్య మాలీచుం గనిన, నతండును బ్రయసంబ్రమంబులతోడ నతనిం బూజించి కుశలం బడిగి, ‘భపదాగమన నిమిత్తం బేమి?’ యని యడిగిన నసురేశ్వరుం డి ట్లనియె.317

ప్రతిపదార్థం: శార్పుణఖయున్= శార్పుణఖయును; అతనికిన్= వాడికి (రావణడికి); రాఘువులు= రఘువంశంలోనివారు (రాముడును లడ్డుణుడును); ఉన్న, తెఱంగును= ఉన్న తీరును; నిజ పరిభ్రమంబు= తనకు జరిగిన అవమానం; తత్త+కృతంబు+

అగుటయున్= వారిచేత జరుపబడింది కావటమున్నా; ఖర, దూషణ+ఆది, రాక్షస, వథయుసున్= ఖరుడు దూషణుడు మున్నగు రక్కుసులను సంహారించటమున్నా; చెప్పినన్= వచించగా; విని= అలకించి; ధనద+అనుజండు= కుబేరుడి తమ్ముడు; పురరక్షణంబునందున్= (లంకా) పట్టణాన్ని కాపాడటంకొరకై; ఆ క్షణంబు+ల= ఆ నిమిషంలోనే; ఆప్త జనంబులన్= తనకు కూరిమి కలవారిని; నియోగించి= ఏర్పాటు చేసి; సన్మద్దండు+బ= సన్మాహాలు అన్ని చేసికొన్నవాడై; ఒక్కరుండు+ల= ఏకాకిగా; వెలువడి= బయలుదేరి; త్రికూట, కాల, పర్వతంబులు= త్రికూటం, కాలం అనే కొండలు; కడచి= దాటి; సముద్రతీరంబువన్= కడలిబడ్డున; పరమ+శశ్వర, నివాసంబు+అయిన= పరమశివుడు ఉండేచోటు అయిన (శివుడికోవెల ఉన్నచోటు); గోక్రూపాంబునకున్+చని= గోక్రూం అనేపేరు కల స్థలానికి వెళ్లి; అచ్చుటన్= ఆ స్థలంలో; తొల్లి= పూర్వం; రామువలనన్= శ్రీరాముడిచేత; ప్రాప్తపరాభవుండు+బ= అవమానం చెందినవాడై; ప్రవజనంబున్+బంది= సన్మాసాన్ని స్వీకరించి; తపంబు+చేయుమన్+ఉన్నవానిన్= తపస్సు చేస్తున్న వాడిని; తపపూర్వ+అమాత్యన్= తనకు అంతకుముందు మంత్రిగా వ్యవహారించి ఉన్నవాడిని; మారీచున్= మారీచుడు అనేవాడిని; కనినన్= చూడగా; అతండును= ఆ మారీచుడును; ప్రియ సంభ్రమంబుల తోడన్= ప్రీతితోను తత్త్వపాటుతోను; అతనిన్= ఆ రావణుడిని; పూజించి= అర్పించి; కుశలంబు+అడిగి= యోగక్షేమాలు విచారించి; భవత్+ఆగున, నిమిత్తంబు= నీరాకు కారణం; ఏమి+అని, అడిగినన్= ఏమి అని ప్రశ్నించగా; అసుర+శశ్వరుండు= రాక్షసులకు ప్రభువు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: శూర్పుణి తన అన్నాలయిన రావణుడితో రాములక్ష్మణులు ఉన్న స్థలాన్ని, తనకు జరిగిన పరాభవాన్ని, ఖరుడు దూషణుడు మున్నగు రాక్షసులను వారు సంహారించిన తీరును సవిస్తరంగా చెప్పి దుఃఖించింది. రావణుడు లంకాపట్టణాన్ని సంరక్షించటంకొరకై తనకు ఆప్తులైనవారిని నియోగించి, తాను సన్మాహాలు చేసికొని, ఒంటరిగా బయలుదేరి త్రికూటపర్వతాన్ని కాలపర్వతాన్ని అతిక్రమించి సముద్రతీరంలో ఉన్న గోక్రూనికి వెళ్లాడు. అక్కడ గోక్రూశ్వరాలయం ఉన్నది. శ్రీరాముడిచేత పరాభవం పొంది శశ్వరుడినిగూర్చి మారీచుడు అక్కడే తపస్సు చేస్తున్నాడు. ఆ మారీచుడు ఒకనాడు రావణాసురుడికి విశ్వాసపాత్రుడైన మంత్రిగా పనిచేసి ఉన్నవాడే. రావణుడి రాకును గమనించి మారీచుడు సంతోషించి అతడికి స్వాగతం చెప్పి, యోగక్షేమాలను గూర్చి ప్రశ్నించి, ఆతడిరాకును గల కారణాన్ని తెలిసికొన గోరాడు. అప్పుడు, రావణుడు మారీచుడితో ఇట్లు అన్నాడు.

ఉత్సాహము.

‘వినవె రాముఁ దనఁగ నొకఁడు విపులదర్పహృదయుఁ దై
మన ఖరుండు లోసుగా సమగ్రశోర్య లైన య
ద్రుసుజవరులఁ దునిమి, యిపుడు దండకస్థలంబునం
దొనర నిధ్యయత్య మొప్ప నున్నవాఁడు మేటి రై.

318

ప్రతిపదార్థం: వినవె? = వినలేదా?; రాముఁడు+అనగున్= రాముడు అనే పేరు కలవాడు; ఒకడు= ఒకవ్యక్తి; విపుల, దర్శ, హృదయుండు+బ= మిమ్మటమైన గర్జంతో కూడిన డెండం కలవాడై; మన ఖరుండు= మనవాడైన ఖరుడు; లోసుగాన్= మొదలైనట్టి; సమగ్ర, శార్యులు+బన= పరాక్రమంలో ఆరితేరినవారైన; ఆ+దనుజ, వరులన్= ఆ రాక్షస జ్రేష్ఠులను; తునిమి= సంహారించి; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; దండకస్థలంబువన్= దండకం అనే పేరు కల ప్రదేశంలో; ఒనరన్= శోభిల్లేటట్లుగా; మేటి+బ= గొప్పవాడయి; నిర్భయత్వము= వెరపులేచుండటం; ఒప్పన్= శోభిల్లగా; ఉన్నవాఁడు= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ మారీచా! నీవు వినలేదా? శ్రీరాముడు అనే పేరు కలవాడు ఒకడు గర్వంతో విష్ణువీగేవాడు మన రక్కసులను పరాక్రమవంతులను, ఖరుడు మున్సుగు వారిని సంహరించి దండకం అనే ప్రదేశంలో జంకుగొంకులు లేక ఛైర్యంగా ఉన్నాడు.

విశేషం: ఉత్సాహావృత్తంలోని ప్రతిపాదంలోనూ ఏడు సూర్యగణాలపై ఒక గురువు ఉంటుంది. అయిదవ గణం మొదటి అక్షరం యతి.

ఆ. వానిఁ బరిభవింపవలయు నప్పనికి సౌ | హాయ్యకం బొనర్పు మనఫు! నాకు'

ననిన నభికభయసమావిష్టహృదయుఁడై | యమరపైర కిట్టు లనియె నతడు.

319

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= పుణ్యాత్మకుడు, ఓమారీచా!; వానిన్= అతడిని (శ్రీరాముని); పరిభవింపవలయున్= అవమానించాలి; ఆ+పనికిన్= ఆ కార్యానికి; నాకున్= నాకు; సాహాయ్యకంబు= సాయం; ఒనర్పుము= చేయుము; అనినన్= అని (రావణుడు) అనగా; అతడు= మారీచుడు; అధిక, భయ, సమావిష్ట, హృదయుఁడు+ఎ= మిక్కిలి వెఱపుతో కూడిన డెందం కలవడై; అమర, వైరికిన్= వేల్పులవిరోధికి (రావణుడికి); ఇట్టులు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ‘ఆ రాముడిని అవమానించి అతడిపై పగతీర్పుకోవాలి. పుణ్యాత్మకుడ వైన ఓమారీచా! ఆ పనిలో నీవు నాకు చిన్న సాయం చేయాలి’ అని రావణాసురుడు పలుకగా, మిక్కిలి భయంతో గజగజవణికే గుండెతో మారీచుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

చ. ‘ఎఱుగవు గాక రాఘవు నుచ్చిర్భుజాబులరూఢి నాజిలో
సుఱక తచీయబాణరయ మోర్ప వశంబె పినాకికైన? ను
క్షుణ మతి నీకు నిత్తెఱగు గాదన కే ఖలుఁ దొకొళ్ళ బుధిగాఁ
గఱపినవాడు సేటునకుఁ గాలము సేరెనొ గాక యిష్టుయున్.

320

ప్రతిపదార్థం: ఎఱుగవు+కాక= నీవు తెలియనేరవు గాని; ఆజిలోన్= యుద్ధంలో; రాఘవు+ఉద్దీష్ట; భుజా, బలరూఢిన్= శ్రీరాముడి యొక్క గొప్పదైన బాహువులయొక్క శక్తి సామర్థ్యాన్ని; పినాకికిన్+షనన్= పినాకం అనే ధనుషును ధరించిన వాడికి, (శిశ్వడికి) అయినను; తదీయ, బాణ, రయము= అతడియొక్క (శ్రీరాముడి) బాణాల యొక్క వేగం; ఉఱక= మాటలాడక; ఓర్మన్వశంబు+ఎ= సహించటానికి శక్యమా; ఉక్కు+అఱన్= బలం సంచించగా; మతి= వెండియు; నీకున్= ఓరావణా నీకు; ఈ+తెలుగు= ఈ మార్గం; కాదనక= వలదు అని చెప్పక; ఏ ఖలుఁడు+బక్కు= ఏ దుర్గార్థుడో కదా; బుధి+కాన్+కఱపిన వాడు= నీకు ఈ సంకల్యం కలిగేటట్లు చేసినవాడు; ఈ+మెయిన్= ఈరీతిగా; చేటునకున్= కీడునకు; కలము+చేరెనొకాక!= సమయం దాపురించిందేమో!

తాత్పర్యం: ఓ రావణా! నీకు శ్రీరాముడితో యుద్ధం చేయటం అంటే ఏమిలో తెలియదు. శ్రీరాముడు గొప్ప పరాక్రమవంతుడు. రామబాణం ఎటువంటిదో నీకు తెలియదు. పినాకపాణి అయిన ఆ పరమశివుడు సయితం రామబాణం ధాటికి ఓర్మజాలడు. ఈ ప్రయత్నం వ్యర్థం సుమా. మతి ఏదుష్టుడు నీకు ఈ చెడుబుద్ధి కల్గించాడో కదా! నీకు వినాశకాలం దాపురించి ఈ విపరీతబుద్ధి పుట్టింది.

అ. రాముతోడఁ దొల్లి రణమును గడు భంగఁ, మొంది కాదె దైష్ట్యయక్తి నిట్టు
దపసి నైతి; నేడు తగ దమ్మహిత్తుని, యందు వైరబుభ్రి యథిప! నీకు.'

321

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజు! (ఓ రావణా!); తొల్లి= పూర్వం; రాముతోడన్= శ్రీరాముడితో; రణమునన్= యుద్ధంలో; కడున్= మిక్కిలి; భంగము+బంది, కాదె= పరాభవం అనుభవించే కదా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; దైన్య, యుక్తిన్= దీనిత్వంతో కూడికొని; తపసిన్+పతిన్= సన్యాసిని అయినాను; నీకున్= నీకు; ఆ+మహా+అత్మమియిందున్= ఆ గౌప్య ఆత్మకలవానియందు (ఆ శ్రీరాముడియందు); వైరబుభ్రి= శత్రుత్వం; నేడు= ఈసమయంలో; తగదు= కూడదు.

తాత్పర్యం: రాజు, రావణా! ఇంతకుముందు నేను శ్రీరామవందుడిశోర్యం యుద్ధంలో చవిచూచి ఉన్నాను. ఆతడిని జయించ శక్యం కాదని తెలిసికొనటంచేతనే కదా ఇప్పుడు ఇక్కడ నేను ఈ విధంగా సన్యాసం స్వీకరించి తపస్సు చేసికొంటూ ఉంటున్నాను. కానిచో, నేను ఇంతటి దీనస్థితికి దిగజారేవాడిని కాను. శ్రీరాముడితో శత్రుత్వం వహించటం నీకు ఎంతమాత్రం మంచిది కాదు.

వ. అనినం గలుపించి లంకేశ్వరుండు వానిం జాచి 'నా పనుపు సేయ వైతివేని నిన్నిపుడు కృతాంతగోచరుం జేయుదు' ననిన, వాడును దనమనంబున 'పీచిచేతం జచ్ఛటకంటెను రాఘవకృతం బైన మరణంబు మే' లని తలపోసి, 'మహాత్మా! నీకు పొతంబుగోల చెప్పితి; నిది యిష్టంబు గాదేని భవదీయశాసనంబు గైకొని చేసేదం; బనుపు' మనిను బోలస్తుం డిట్లుసు; 'నీవు రత్నముయతసూరుహాం బగు కనకమృగంబ వై చని, జానకిం బులోళింపవలయు; సీతాచోభితుండై రాముండు నిన్నుం బట్ట సమకట్టి నీ చేత నతిదూరంబు గొనిపోవంబడు; నప్పు దేను దద్దామిని నపహాలించేదు; జ్రియావిరహాదుర్భవస్యుండై యతండు చెడిపోవు' ననిన 'నట్ల కాక' యని మాలీచుండు.

322

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని(మారీచుడు) చెప్పగా; లంకా+ఈశ్వరుండు= లంకకు అధిపతి-రావణుడు; కలుపించి= కోపించి; వానిన్= అతడిని (మారీచుడిని); చూచి= కాంచి; నాపునుపు= నాయ్యుక్క ఆజ్ఞ; చేయవైతివి+ఏని= నెరవేర్పున్నచో; నిన్నున్= నిన్ను; ఇప్పుడు+అ= ఈ సమయంలోనే; కృతాంత, గోచరున్+చేయుదున్= యముడికి కన్నించే వాడినిగా చేస్తాను. సంహరించగలను; అనినన్= అని (రావణుడు) చెప్పగా; వాడును= మారీచుడును; తన, మనంబునన్= తన మనస్సులో; పీచిచేతన్= ఇతడిచేత (ఈ రావణుడిచేత); చచ్ఛటకంటెను= మరణించటంకంటెను; రాఘవ, కృతంబు+ఐన= రాముడిచేత కావింపబడిన; మరణంబు= చావు; మేలు+అని= మంచిది అని; తలపోసి= ఆలోచించి; మహా+అత్మా!= మహానుభావుడవైన ఓరావణా!; నీకున్= నీకు; పొతంబున్= శ్రేయం; కోరి= కాంక్షించి; చెప్పుతిన్= వచించాను; ఇది= (శ్రీరాముడితో శత్రుత్వం మంచిది కాదు అని) నేనే చెప్పిన పొతవు; ఇష్టంబు కాదు+ఏని= నీకు సమ్మతం కానిచో; భవదీయ శాసనంబు= నీయ్యుక్క ఆజ్ఞను; గైకొని= స్వీకరించి; చేసేదన్= ఆచరిస్తాను; పనుపుము= నన్ను నియోగించుము; అనినన్= అని (మారీచుడు) చెప్పగా; పొలస్తుండు= పులస్తుడి కొడుకు-రావణుడు; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; నీవు= నీవు; రత్న, మయ, తనూ రుహంబు+అగు= మఱులతో కూడిన వెండుకలు కల; కనక, మృగంబవు+ఐ= బంగారులేడిని అయి; చని= వెళ్ళి; జానకిన్= జనుడికూతురు అయిన సీతను; ప్రశ్నోభింపన్వలయున్= దురాశకు లోనయినట్టి దానినిగా (ఆకర్షించబడిన దానినిగా) చేయాలి; సీతా చోదితుండు+ఐ= సీతచేత పురికొల్పబడినవాడై; రాముండు= శ్రీరాముడు; నిన్నున్= నిన్ను (బంగారులేడిరూపంలో విహారిస్తుండే నిన్ను); పట్టన్= బంధించటానికి; సమకట్టి= ప్రయత్నించి; సీచేతన్; అతిదూరంబు= మిక్కిలిదవ్వు; కొనిపోవన్+పడున్= తీసికొని పోబడతాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఏను= నేను; తత్త+భామినిన్= ఆ శ్రీరాముడియ్యుక్క భార్యయైన సీతను;

అపహరించెదన్= బలాత్మారంగా శైకొంటాను; ప్రియా, విరహ, దుర్గమస్యండు+ఇ= ప్రియురాలియొక్క ఎడబాటుచేత పౌర్ణామిన చిత్తం కలవాడై; అతండు= శ్రీరాముడు; చెడిపోపున్= పాడొతాడు; అనినన్= అని (రావణుడు) చెప్పగా; అట్లు+అ, కాక= అటులే జరుగునుగాక; అని= అని చెప్పి; మారీచుండు= మారీచుడు.

తాత్పర్యం: మారీచుడు చెప్పినమాటలకు లంకాధిపతి అయిన రావణునకు కోపంవచ్చింది. ‘ఓ మారీచా! నేను చెప్పినట్లు నీవు చేయకపోతే, నిన్ను ఇప్పుడే సంహరిస్తాను’ అని కత్తి దూశాడు. అంతట మారీచుడు - ‘ఇప్పుడ్నిక్కడ ఈ రావణుడిచేత మరణించటం కంటే ఆ రాముడి చేతిలోనే చావటం మంచిది’- అని తన మనస్యులో ఆలోచించి, ‘మహాత్మా! నీకు హితవు చెప్పాను. నీ కది ఇష్టంగానిచో, నీ ఆజ్ఞను నేను శిరసావహిస్తాను. ఆజ్ఞాపించుము’ అని అన్నాడు. రావణుడు ఈవిధంగా బదులు పలికాడు. ‘రాముడినియుద్ధంలో జయించటం వేరుమాట. ముందు’ నీవు రత్నమయమైన వెంట్లుకలతో రాజిల్లే బంగారు లేడిగా కామరూపం ధరించి, సీతకు కన్నించి ఆమెను ఆకర్షించవలయును. అంతట సీతాదేవి తనకు బంగారులేడి కావలెనని రాముడిని కోరుతుంది. అప్పుడు రాముడు బంగారులేడి రూపంలో ఉన్న నిన్ను వెంబడిస్తాడు. నీవు ఆవిధంగా శ్రీరాముడిని దపురవ్వులకు కొనిపోతే, నేను సీతాదేవిని అపహరిస్తాను. ప్రియురాలిని ఎడబాసిన దుఃఖం చేత రాముడు చెడిపోతాడు’. మారీచుడు అందుకు సమ్మతించాడు.

మారీచుండు మాయామృగంబై చమదెంచుట (సం. 3-262-24)

K. కనకమృగరూపమునఁ జని , యినవంశ్యుడు సతియు సుస్నయెడ మెలఁగుటయుం గని జానకి కౌతూహల , మునఁ జ్ఞయుఁ భ్రాథ్రించె హరిణపుంగవుఁ బట్టన్.

323

ప్రతిపదార్థం: కనక, మృగరూపమునన్= బంగారులేడి ఆకారంలో; చని= వెళ్లి; ఇనవంశ్యుడు= సూర్యవంశంలో పుట్టినవాడు, శ్రీరాముడు; సతియున్= భార్యయును; ఉన్న+ఎడన్= ఉన్నష్టలంలో; మెలఁగుటయున్= సంచరించటాన్ని; కని= చూచి; జానకి= జననుడి కూతురు అయిన సీత; హరిణపుంగవున్+పట్టన్= లేభ్యలో శ్రేష్ఠుమైన దానిని (హరిణరాజున్ని) పట్టటానికి; కౌతూహలమునన్= వేడుకతో; ప్రియున్= భర్తను; ప్రాథ్రించెన్= వేడింది.

తాత్పర్యం: మారీచుడు బంగారులేడిరూపం ధరించి, సూర్యవంశజడైన రాముడు, సీత నివసిస్తున్న ప్రదేశానికి పోయి విహారించసాగాడు. జానకి ఆ బంగారులేడిని చూచి, వేడుకపడి తనకు దానిని తెచ్చిపెట్టుమని తనభర్త శ్రీరాముడిని ప్రాథ్రించింది.

A. ధరణిసుతయు విధియుఁ దన్నుఁ బైరేపంగ , విషశబ్ది యగుచు నవనివిభుఁడు మృగముఁ బట్టుఁ బివిరె మృగనేతుఁ గావ స , ద్వినుతబలు సుమిత్రతనయు సునిచి.

324

ప్రతిపదార్థం: అవనివిభుఁడు= భూభర్త- శ్రీరాముడు; ధరణిసుతయున్= భూదేవికూతురు- సీతయును; విధియును= భాగధేయం, అర్పష్టక్కి; తన్నున్= తనను (రాముడిని); ప్రేరేపంగన్= (ప్రేరేపణ చేయగా, ప్రోత్సహించగా; వి, వశ, బుద్ధి+అగుచున్= వశం తప్పిన మతి కలవాడు ఔతూ; మృగనేతున్= లేడికన్నుల వంటి కన్నుల కలదానిని - సీతను; కావన్= కాపాడటం కొరకె; సత్త+వినుత, బలున్= మంచివారిచేత పొగడబడినపరాక్రమం కలవాడిని; సుమిత్రతనయున్= సుమిత్రయొక్క కొడుకును - లక్ష్మణుడిని; ఉనిచి= ఉంచి; మృగమున్= లేడిని; పట్టన్+తివిరెన్= బంధించటానికి పూనుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: సీతాదేవి ప్రోత్సాహంతో మాత్రమేకాక విధివిలాసంవలన కూడ ఉచితజ్ఞుడు మేధావి అయిన శ్రీరాముడు వివష్టై లేడిని పట్టుకొనటానికి బయలుదేరాడు. సీతాదేవిని కాపాడటంకొరకై సుప్రసిద్ధపరాక్రమం గల లక్ష్మీణుడిని నియోగించాడు.

విశేషం: బంగరులేడి వృత్తాంతం రామాయణగాథలో ఒక అద్భుత సన్నిహితం. ఇతివృత్తం ఇట ఒక మలుపు తిరిగింది. రాములక్ష్మీణులు ప్రక్కనుండగా రావణుడు సీత సప్తమారించటం సాధ్యంకాదు. ఆ విషయం తెలిసినవాడు కనుకనే రావణుడు ఈ పన్నగం పన్నాడు. సీత బంగరులేడిపై వ్యామోహం చెందటంలో వింత లేదు. రావణుడు అవిషయం ముందే ఊహించగలిగాడు కదా! ఇక-శ్రీరాముడు సీతమాట విని బంగరులేడిని వెంబడించటమా? శ్రీరాముడికి కామరూపు లైన రాక్షసుల మాయలు అనుభవామైడితాలేకదా! అంతటి మేధావి బంగరులేడి వెంటపడటం వింతలలో వింత. అంతే కాదు. అతడు కేవలం భార్యానిధియుడై, ఆమెకోరిక తీర్పుటంకొరు తన ఉచితజ్ఞతను, బుద్ధిసంపదను మంటకలిపాడా? రాముడు తాత్కులికంగా విచక్షణాజ్ఞానాన్ని కోల్పోయినట్లే. ఇది ఎట్లా జరిగింది? ఎందుకు జరిగింది? ఇది కేవలం సీతాదేవి కల్పించిన ప్రోత్సాహంమాత్రమే కాజాలదు. అది విధివిలాసం. ఇట్టి సన్నిహితాలు మానవజీవితంలో అప్పుడప్పుడు జరుగుతుంటాయి. అందుచేతనే ‘మానవులు విధిచేతి కీలుబొమ్మెలు’ అనేవిశ్వాసం పలుతాపుల రేకెత్తుతుంది.

క. అసంఘతకార్యకర్థరుడై, మనుక యామ్యగము వెనుక మద్దతలపుఁ దే

పెనఁగంగ నరుగఁ దొడగెను, వెన రుద్రుఁడు యజ్ఞమ్యగము వెనుకానుమాఢైన్.

325

ప్రతిపదార్థం: అసద్యశ, కార్యకు, ధరుడు+ః= సాటిలేని కోదండమును ధరించినవాడై; మనుక= ఆలస్యం చేయక; ఆ, మ్యగము, వెనుకన్= ఆ లేడి వెంబడి; మద్దించబడిన శత్రువులు కలవాడు- శత్రుసంహోరకుడు; ఏపు= అతిశయం; ఎసఁగంగన్= శోభిల్లేటట్లుగా; వెనన్= శీఘ్రంగా; రుద్రుఁడు= శివుడు; యజ్ఞమ్యగమున్= క్రతువుకు ఉద్దేశించబడిన పశువును; వెనుకాను మాడైన్= వెంబడించిన మాదిరిగా; అరుగన్+తొడగెను= వెడలసాగాడు.

తాత్పర్యం: సాటిలేని కోదండమును ధరించిన వాడై శ్రీరాముడు తడయక ఆ లేడిని వెంబడిస్తూ అలనాడు పరమశివుడు యజ్ఞమ్యగాన్ని వెన్నాడినమాదిరిగా శీఘ్రంగా వెళ్లాడు.

విశేషం: (1) అలం: ఉపమ. (2) శివుడు యజ్ఞమ్యగాన్ని వెంబడించిన సుప్రసిద్ధగాథ ఇక్కడ ఉదాహరించబడింది.

వ. అట్టి యవసరంబున.

326

తాత్పర్యం: అటువంటి సమయంలో.

విశేషం: ‘అవసరము’ అనే సంస్కృతపదం సంస్కృతవాజ్యయంలోనూ, కవిత్రయకాలంలోనూ ‘కాలము’ ‘సమయము’ అనే అర్థంలో ప్రయోగించబడింది. అథవిపరిణామం చెంది నేడు- అక్కర, కావలసినట్టీది- అనే అర్థాల నిష్పత్తున్నది. ఇది అవసరం= ఇది అక్కరలేదు- అని నేటి వ్యవహారం.

మ. పఱమన్ దవ్వుగఁ, జేయలంతి నిలుచుం, బట్టీక యాసానులం

బిటువోవుఁ, బోదలందు డిందుఁ, బోడమున్, బట్టుల్చి వే దాఁటుఁ, ర్ర

ముట్టి చూచుం, జెవి దాల్చి నిల్లు, మలయున్, మట్టాడు, గోరాడు, నే

మత్తినట్టుండుఁ దృణంబు మేయు నెలయున్ మాయామ్యగం జమ్ములన్.

327

ప్రతిపదార్థం: మాయా, మృగంబు= మాయ బంగారులేడి; ఇమ్ములన్= ఇంపుగా; దఫ్ఫుగన్= దూరంగా; పఱచున్= పరుగెత్తుతుంది; చే+అలంతి= చేతికి అందేటంత తక్కువ దూరంలో; నిలుచున్= నిలబడుతుంది; పట్ట+ఈక= పట్టబడకుండు; ఆసాసలన్= ఆసలు ఆసలు రేకెత్తించి; పిఱుపోపున్= వెనుకకు పోతుంది; పాదలందున్= పాదరిళ్ళలో; డిందున్= కనపడకుండా మాయవొతుంది; పాడమున్= కన్నిస్తుంది; బిట్టు+ఉల్లి= మిక్కుటంగా భయపడి; వేదాటున్= వేగంగా గెంతుతుంది; క్రమ్మణి= మరలి వెనక్కు; చూచున్= చూస్తుంది; చెవి+తార్పి, నిల్చున్= చెవులు నిక్కబొడిచేటట్లుగా చేసి నిలబడుతుంది; మలయున్= ప్రక్కదారిబట్టుతుంది; మట్టడున్= త్రోమ్మతుంది; కోరాడున్= దుమ్ము రేపుతుంది; ఏమణిసట్లు+జండున్= పరధ్యానంగా కన్నిస్తుంది; తృణాంబు= పచ్చగడ్డి; మేయున్= తింటుంది; ఎలయున్= విజృంభిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ఆ బంగరు మాయలేడి ఒకసారి దూరంగా పారిపోతుంది. ఒకతూరి చేతికి చిక్కినట్లుగా దగ్గరకు వస్తుంది. కానీ, పట్టబడడు. ఆసలు రేకెత్తిస్తూ వెనుకకు తగ్గుతుంది. పాదలలో అణగిపోతుంది. అవతల ప్రత్యక్షమవుతుంది. భీతి చెందినట్లు నిలబడిపోతుంది. అంతలో వేగంగా దాటుతూ పరుగెత్తుతుంది. మరలిచూచి చెవులు నిక్కించి నిలిచి చూస్తుంది. నేల త్రోమ్మతూ దుమ్మురేపుతుంది. కొమ్ములతో రాస్తుంది. పరాకుగా ఉన్నట్లు కన్నిస్తుంది. పచ్చగడ్డి మేస్తుంది. ఒక్కసారి పైకెగసి పారిపోతుంది.

విశేషం: అలం: స్వభావోక్తి. అంధవాజ్ఞయంలో హ్యాదయంగమమైన స్వభావోక్తి అలంకారానికి ఈపద్యం చక్కని ఉదాహరణం. ఇది సన్మయభట్టుగారి ఒరవడికిగాక ఎఱ్ఱనగారి స్వకీయప్రతిభకే ఉదాహరణ. ఇది ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ ప్రబంధశైలికి నిదర్శనంగా ఎన్నదగింది.

వ. ఇట్లుతిడూరంబుగా సెలయించి యలయించిన నది రాళ్ళసమాయగా సూహించి రాఘవుం డమోఫుబాణంబు దొడిగి తడయక యమ్ముగంబు నేసిన.

328

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈరితిగా; అతిదూరంబుగాన్= దవుదవ్వులుగా; ఎలయించి= ప్రేరేపించి; అలయించిన్= అలసిపోయేటట్లుగా చేయగా; అది= ఆ బంగరులేడి చర్యలు; రాళ్ళసమాయగాన్= రక్కసులు పన్నిన మోసంగా; ఊహించి= తలపోసి; రాఘవుండు= రఘువంశంలోనివాడు- శ్రీరాముడు; అ+మోఘు, బాణంబు= వ్యర్థం కాని అమ్ము; తొడిగి= సంధించి; తడయక= అలసించక; ఆ+మృగమును= ఆ లేడిని; ఏసిన్= కొట్టగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆ బంగరులేడి రఘుడిని మోసిగించి దూరప్రదేశానికి కొనిపోయింది. అంతవరకు ఆ బంగరులేడిని ప్రాణాలతోనే పట్టుకొనాలని శ్రీరాముడి ఆలోచన. కానీ, అది అంతా రాళ్ళసమాయ అని గుర్తించి వెనువెంటనే ఆ లేడిపై రఘుడు తిరుగులేని బాణాన్ని ప్రయోగించాడు. రఘుబాణం వ్యర్థం కాని మహిమ కలది. ఆ బాణం ప్రయోగించటం అంటే బంగరులేడి మరణించటం తథ్యం. ఇక సీతకోరిక ఈడేరదు.

క. వాలమ్ము దాకి యొఱలుచు , నాలోనన రాఘు సెలుగునట్టి యెలుగు గా
‘హా! లక్ష్మణ! సీతా!’ యని , కూలి కపటమ్మగము తన్నికొనుచుం జచ్చేన్.

329

ప్రతిపదార్థం: వాలు+అమ్ము= వాడిలయిన (రాఘు) బాణం; తాఁకి= తగిలి; ఒఱలుచున్= అరుస్తూ; ఆ లోన్న+ల= ఆ లోపలనే; రాఘు+ఎలుగు+అట్టి+ఎలుగు+కాన్= శ్రీరాముడి కంరస్యరాన్ని పోలిన కంరస్యరంతో; హో లక్ష్మణ! = ఓ లక్ష్మణ!; సీతా= హో సీతా!; అని= అని అరుస్తూ; కూలి= నేలప్రాలి; కపటమ్మగము= మాయలేడి; తన్నికొనుచున్= గిజగిజ అవయవాలు కంపింపచేస్తూ; చచ్చెన్= మరణించింది.

తాత్పర్యం: వాడిలయిన రామబాణం తాకి, అరుస్తూ మాయలేడి నేలపై పడి, రాముడికంరస్వరాన్ని పోలిన కంరస్వరంతో ‘హా లక్ష్మణ! హా సీతా!’ అని బిగ్గరగా అరుస్తూ అవయవాలు కంపిస్తూండగా గిజిజ తన్నకొని చచ్చింది.

విశేషం: రామాయణాగాథలో నాటకీయసన్నివేశాలలో ఇది ఒకటి. రాక్షస మాయామహిమ పరాక్రష్ట చెందింది. ‘రామబాణమహిమ మారీచుడికి అంతకుపూర్వం తెలిసిందే. కాని రావణుడికి రామబాణప్రభావం తెలియదు. రాముడికి మారీచుడి మాయామహిమ తెలియదు కాని రావణుడికి మాత్రం తెలియును. అందుచేతనే లంకనుండి రావణుడు గోక్రూరం చేరి మారీచుడి సాయం కోరాడు. జిత్తులమారి మారీచుడు మరణమనయంలో కూడ విడనాడని సద్యస్తూర్థితో శ్రీరాముడి కంరస్వరాన్నిపోలిన కంరస్వరంతో ‘హా లక్ష్మణ! హా సీతా’ అని అరిచాడు. రామబాణం మారీచుడి ప్రాణాలను అపహరించగల్దింది. కాని, అతడి మోసపుతెలివితేటలు సీతాదేవినే అపహరింపజేశాయి.

తరువోజ.

ఆ యెలుఁ గేర్పుడ నవనీతమూజి, యాలించి తల్లడం బడరు చిత్తమున
 ‘నోయన్న! లక్ష్మణ! యొలసి మీయన్న, యుగ్రరాక్షసబాధ నొందంగఁ బోలు;
 నాయతథుజ! వింటె యమ్మపోభాగుఁ, డత్యంతదుఃఖార్యు దై నిమ్ము జీరె;
 బోయి వే కావు విస్మిలతపుష్టైక, భూఘోర్దార! యప్పురుపురత్యంబు’.

330

ప్రతిపదార్థం: అవని, తమూజి= భూదేవి కూతురు- సీతాదేవి; ఆ+ఎలుగు+ఏర్పడన్= ఆ కంరస్వరం సుస్పష్టంగా; ఆలించి= విని; తల్లడంబు+అడరు, చిత్తమునన్= తత్తురపాటుతో వ్యక్తులమైన మనస్సుతో; ఓ+అన్న, లక్ష్మణ!= ఓ అన్నా! లక్ష్మణా!; ఇలసి= కోరి; మీ+అన్న= శ్రీరాముడు; ఉగ్ర, రాక్షస, బాధన్= భయంకరమైన రక్కసులు కల్పించిన ఆవేదనను, ఒందంగన్+పోలున్= చెందియుండ వచ్చును; ఆయత భుజి!= నిడివిఅయిన బుజాలు కలవాడా!; పరాక్రమవంతుడవు+నన ఓ లక్ష్మణా!; వింటి(వి)+ఎ= ఆలకించితివిగదా; ఆ+మహా, భాగుఁడు= ఆ మహాముఖుడు - శ్రీరాముడు; అతి+అంత, దుఃఖ+అర్యాడు+ఎ= మిక్కుటమైన ఆవేదనకు లోనయినవాడై; నిమ్మన్= నిమ్మ; చిరెన్= పిలిచాడు; పోయి= వెళ్ళి; వి, స్మారిత, పుణ్య+ఎక, భూషణ+ఉదార!= బాగా ప్రకాశించే సుకృతం ముఖ్యమైన ఆభరణాంగా కల గౌప్యవాడా!; ఆ+పురుష, రత్యంబున్= మగవారలో శ్రేష్ఠుడు అయిన శ్రీరాముడిని; వే కావు(ము)= వేగంగా రక్షించుము.

తాత్పర్యం: ఆ మాయలేడినుండి వెలువడిన కంరస్వరం శ్రీరాముడి కంరస్వరంగా సుస్పష్టంగా గుర్తించి, తత్తురపడిన చిత్తంతో సీతాదేవి లక్ష్మణుడితో ఇట్లా పలికింది. ‘ఓ లక్ష్మణ! విన్నావుకదా మీలన్నగారి ఆర్త్నాదం. ఆయన రాక్షసులు పన్నిన బాధకు గురి అయినట్లు తెల్లమోతున్నది. పరాక్రమవంతుడవైన లక్ష్మణ! మిక్కుటమైన దుఃఖంలో మునిగిణ్ణ పురుషరత్యం మీలన్న. అతడిని రక్షించటం నీకర్తవ్యం. దేహిష్యమాన మైన పుణ్యమే నీకు ఏకమాషాంకదా!’

విశేషం: వృత్త లక్ష్మణానికి చూడు- 4.302 విశేషాంశం.

వ. అనిన నతం డా మానిని కి ట్లనియే.

331

తాత్పర్యం: అని సీత పల్గుగా, ఆమెతో లక్ష్మణుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

అ. ‘అబల! వెఱవకుండు; మఖిలలోకములను ; రాఘువేశ్వరునకు రణములోన నెదురుగ గలడె శూరుఁ డెవ్వాడు? నతనికి , నెట్లియెడల దురిత మేల పాందు? 332

ప్రతిపదార్థం: అబల= సీతా!; వెఱవక+ఉండుము= భయపడకుండా ఉండుము; అఖిలలోకములను= అన్నిభువనాలలోను; రాఘువ+శశ్వరునకున్= రఘుకులానికి చెందిన ప్రభువుకు, శ్రీరాముడికి; రణములోనన్= యుద్ధంలో; శూరుడు+ఎవ్వాడున్= ఎట్టియీరుడు అయినను; ఎదురన్+కలఁడు+ఎ= ఎదిరించి నెగ్గగలడా?; అతనికిన్= శ్రీరాముడికి; ఎట్టి+ఎడలన్= ఎట్టి పరిస్థితులలో కూడా; దురితము= పాపం, మిక్కటమైనదుఃఖం; ఏల పాందున్?= ఎందుకు కలుగుతుంది? (కలుగదని భావం).

తాత్పర్యం: ‘ఒ సీతా! భయపడకుము. రాఘువేశ్వరుడైన శ్రీరాముడిని యుద్ధంలో గెలువగల శూరుడు ఈ లోకంలోనే కాక ఏ లోకంలోనూ లేదు. శ్రీరాముడికి ఎక్కుడైనాసరే ఎప్పుడైనా సరే ఎట్టి ఆపదా సంభవించదు.

క. జనవంశోత్తముఁ డిప్పుడు , చనుదెంచుఁ జ్ఞయంబు నొందు జలజానును! నా విని జానకి లక్ష్మీను నెడు ; జనితాశంక యయి క్రీధసంఘాంతమతిన్. 333

ప్రతిపదార్థం: జలజ+అనన్= పద్మాలవంటి ముఖం కలదానా, సీతాదేవీ!; ఇన, వంశ+ఉత్తముఁడు= సూర్యవంశంలో శ్రేష్ఠుడు-శ్రీరాముడు; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే- ఇక కొన్నిక్కణాలలోనే; చనుదెంచున్= వస్తాడు; ప్రియంబున్+ఒందు(ము)= సంప్రీతిని చెందుము; నాన్= అనగా; విని= అలించి; జానకి= జనకుడి కూతురు - సీత; జనిత+అశంక+అయి= పుట్టిన సందేహం కల్గినది అయి; కోప, సంభ్రాంత, మతిన్= కోపంవలన తిరుగుడువడిన చిత్తంతో.

తాత్పర్యం: ‘పద్మంవంటి ముఖం కలదానా! సీతాదేవీ! ఇప్పుడే ఇక కొన్నిక్కణాలలోపలనే సూర్యవంశంలో శ్రేష్ఠుడైన శ్రీరాముడు రాగలడు’ అని లక్ష్మీనుడు పలికాడు. సీతకు లక్ష్మీనుడిమెడ అనుమానం రేకెత్తింది. కోపం వచ్చింది. కోపం రావటంచేత ఏర్పడిన అపోహతో ఆమె ఇట్లా అన్నది.

విశేషం: సీత లక్ష్మీనుడిని సందేహించవచ్చునా? ఈ ప్రశ్నకు పలువురు విమర్శకులు పలురీతుల సమాధానం చెప్పుతున్నారు. ఇట లక్ష్మీనుడి సంబోధనం సీతనుగూర్చి- ‘జలజానన్= పద్మంవంటి ముఖం కలదానా!’ అనేది మాత్రం అందుకు పేటువు కాజాలదు. అట్టే పదాలు సర్వసాధారణాంగా మర్యాదాసూచకాలు మాత్రమే. అబల, అంబజ్ఞణ, అరవిందలోచన, మానిని ఇత్యాదిశబ్దాలు అన్ని ప్రీసామాన్యవాచకాలే. నన్నయ భారతంలో గరుడుడు కన్నతల్లిని - ‘పయోరుహోననా’ అని సంబోధిస్తాడు. ఆపత్కమయంలో సీతకు మతిపోయి అట్లా పలికినట్లుగనే భావించనగును. తదుపరి ఆమె పశ్చాత్యాపం చెంది లక్ష్మీనుడికి క్షమావణ అందించింది (అంజనేయుడిద్వారా).

సీ. ‘సీతలం పెఱుగుదు; సీ కేల వలవని , జాలి సీ కి ట్లే సంభవించే?
సతిఫోరశస్త్రవిషాగ్నులయం దొంట , వేగంబ ప్రాణముల్ విడుతుగాక
యే నేల నిను వలయింతు? బెబ్బులికాంత , యక్కట! నక్కపోం దాస పడునె?
యని యిట్లు సత్పురుషాగ్రసి సామిత్రిఁ , బడుతి యప్రియములు వలుకుటయును,
అ. జెవులు మూసికొనుచుఁ జిత్తంబు గలగ ల , క్షుణుడు దత్తీక్షణంబ మహిత శౌర్యఁ డతులబాణచాపహస్తుడై తనయన్న , చనిన చొప్పునంద చను దొడంగె. 334

ప్రతిపదార్థం: సీతలంపు= నీయొక్కయోచన; ఎఱుగుదున్= తెలియుదును; సీకున్+ఏల= నీకు ఎందుకు; వలవని= కూడని; జాలి= దయ; నీకున్= నీకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఏల= ఎందులకు; సంభవించెన్?= కలిగింది?; అతి, ఘోర, శస్త్ర, విష+అగ్నులయందున్= మిక్కిలిదారుణం అయిన ఆయుధాలు, విషం, నిప్పులలో; ఒంటన్= ఏదియో ఒకదానితో; వేగంబు+అ= శీఘ్రంగా; ప్రాణముల్= అసువులు; విడుతున్+కాక= విడుస్తాసుగాని; ఏన్= నేను; ఏల= ఎందుకు; నినున్= నిన్ను; వరియింతున్?= వరిస్తాసు?; అక్కట= అయ్యా; బెబ్బిలికాంత= ఆడుపెద్దపులి; నక్కపొందు= జంబుకంతోడి కలయిక; ఆస+పడునె?= ఆశిస్తుందా? (ఆశించడు); అని= అని పలికి; యిట్లు= ఆ రీతిగా; సత్త+పురుష+అగ్రణి= మంచి మగవారలలో శ్రేష్ఠుడైనవాడిని; సామిత్రిన్= సుమిత్రకొడుకును లడ్డుణుడిని; పడతి= వనిత - సీత; అప్రియములు= కలినవాక్యాలు; పలుకుటయును= పలకటమున్నా; లడ్డుణుడు; చిత్తంబు= మనస్సు; కలఁగ్న్= సంస్కోభంచెందగా; చెవులు; మూసికొనుచున్= కప్పుకొంటూ; తత్త్వ+క్షణంబు+అ= ఆ త్రుటిలోనే; మహితశార్యుడు= గొప్పపరాక్రమం కలవాడు; అతుల, బాణ, చావ, హస్తుడు+బ= సాటిలేని విల్లును అమ్ములను చేతిలో పూనినవాడై; తన అన్న= తన అగ్రజాడు- శ్రీరాముడు; చనిన చాపునందున్+అ= వెడలిన మార్గంలోనే; చనన్+తొడంగెన్= వెడలసాగాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ లడ్డుణా! నీ ఆంతర్యం నాకు ఇప్పటికి అర్థమైంది. నీకు ఎందుకు నామీద ఇంతజాలి కలిగిందో నాకు తెలుసు. నేను భయంకరమైన ఆయుధాలచేతనో, విషంచేతనో, అగ్నిచేతనో ఆత్మహత్యకు పాల్పడతానుగాని, నిన్ను ప్రేమించి నీకు లొంగను. శ్రీరాముడు లేకపోతే నేను నీకు దక్కుతా నని ఎంతమాత్రం భావించకుము. ఆడుపెద్దపులి గుంటునక్కపొందుకు సమ్మతిస్తుందా?’ అని సత్యరుషులలో శ్రేష్ఠుడు అయిన లడ్డుణుడితో సీత కరోరవాక్యాలు పలికింది. ఆ మాటలు వినలేక సామిత్రి చెవులు మూసికొంటూ, ఆక్షణంలోనే విల్లు అమ్ములు ధరించి బయలుదేరి అంతకుమందు అన్నగారు శ్రీరాముడు వెళ్లిన మార్గంలోనే తానును వెళ్లాడు.

వ. అయ్యివసరంబున దశాశనుండు.

335

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంలో పదియోములు కలవాడైన రావణుడు.

మ. కమసీయం బగు జన్మిదంబు శిఖయుం గౌహినమున్ ధాతువ
స్త్రము దండంబును గుండియుం గుశపవిత్రంబుం గడున్ వృద్ధభా
వము సంభిల్లఁ త్రిదండివేషధరుఁడై వచ్చేం బధిత్రాంతి దే
హమునం దోషగ సీతయున్నెడకు మాయాదక్కఁ డక్కీణతన్.

336

ప్రతిపదార్థం: కమసీయంబు+అగు= అందమైన; జన్మిదంబున్= జందెమున్నా (యజ్ఞోపవీతం); శిఖయున్= జాత్తుముడియున్నా; కాపీనమున్= గోచిగుడ్డయున్నా; ధాతువప్రమున్= దేహస్నీ కప్పుకోటానికి మాత్రమే సరిపోయే బట్టయున్నా; దండంబును= (చేతి) కట్టయున్నా; కుండియున్= కమండలమున్నా; కుశ, పవిత్రంబున్= దర్శలతో చుట్టుబడిన అంగుళీయకమున్నా; కడున్= మిక్కిలి; వృద్ధభావము= ముసలితనం; సంభిల్లన్= ఏర్పడగా; త్రిదండివేషధరుఁడు+బ= ఏకదండంగా కట్టిన మూడు దండాలను తాల్చే సన్మాసి ఆహార్యం ధరించిన వాడై; పథిత్రాంతి= మార్గాయాసం; దేహమునన్= శరీరంలో; తోషగ్న్= కన్మించగా; సీత+ఉన్న+ఎడకున్= సీత నినసించే చోటికి; మాయాదక్కుఁడు= మోసం చేయటంలో నేర్చరి అయినరావణుడు; అక్షణితన్= గొప్పతనంతో; వచ్చేన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో పదియోగాలుకల రావణుడు మారువేషంతో సీతాదేవి ఉన్నచోటికి అరుగుదెంచాడు. మనోహరమైన యజ్ఞోపవీతం, చిన్నజాత్తుముడి, గోచిగుడ్డ, దేహస్నీ కప్పిన చిన్నబట్ట, చేతికర్మ, కమండలువు, దర్శలతో

చుట్టుబడిన ఉంగరం ధరించి, మిక్కిలిమసలితనం తోచేటట్లుగా త్రిదండి సన్యాసివేషం ధరించి మాయాని అయిన ఆ రావణుడు మార్గాయాసంచేత అలసిపోయినట్లుగా కనిపిస్తూ సీతవద్దు వచ్చాడు.

విశేషం: (1) త్రిదండం- వాగ్దండ కర్కుదండ మనోదండాల సమాహారం. మనస్సు-వాక్య-కర్కు త్రికరణాలు. వీటిశుద్ధి ఏర్పడటం ఆధ్యాత్మికోష్టత్తుకి పరాకాష్ట.

తే. వాని నిక్షంపుమునియ కా వగచి రాము , వనిత గదుభక్తిఁ బూజించి వస్యఫలము
లొసగుటయు వానిఁ జేకొననొల్ల కసుర , మదనవిషుద్ధై యట్లను మగువజ్ఞాచి.

337

ప్రతిపదార్థం: వాని్= అతడిని (ఆ త్రిదండి సన్యాసివేషంలో) వచ్చిన రావణుడిని; నిక్షంపు, ముని+అ, కా= నిజమైన యతిగనే; వగచి= భావించి, రామువనిత= శ్రీరాముడిభార్య- సీత; కడు= మిక్కిలి; భక్తి్= పూజ్యభావంచేత; పూజించి= ఆరాధించి; వస్యఫలములు= అడవిలో కాచినపండ్లు; ఒసగుటయు్న్= ఇచ్చుటయున్నా; వాని్= వాటిని (ఆ వస్యఫలాలను); చేకొన్= స్వీకరించటానికి; బల్లక= ఇష్టపడక; అసుర= రాక్షసుడు-రావణుడు; మదన, వివసుదు+హ= మన్మథుడికి లొంగిపోయిన వాడై; మగువన్+చూచి= వనితను- సీతను చూచి; ఇట్లు+అన్న=.

తాత్పర్యం: యతివేషంలో వచ్చిన రావణుడిని నిజమైన మునిగనే భావించి శ్రీరాముడిభార్య అయిన సీత అతడిని పూజ్యభావంతో ఆరాధించి అతిథిసత్కారాలు చేసి అడవిపండ్లను సమర్పించింది. రావణుడు కామవికారానికి లోనయి, ఆపండ్లను స్వీకరించనొల్లకుండా సీతనే చూస్తూ ఇట్లా పలికాడు.

మత్తకోకిలము.

‘ఏను దానవనాయకుండ నహీనసత్యుడ్ రావణ
ఖ్యానిరూఢుడ్ లంక నాగ జగత్పుసిద్ధము మత్తురం
బానతాంగి! మచీయవల్లభ వై భజింపగ రాదె బి
వ్యాసుభోగము లిష్టచేష్టతపోలయోవనలీలన్.

338

ప్రతిపదార్థం: అనత+అంగి!= వంగినదేహంకలదానా, సామమార్యంగల సుందరీ!; ఏను= నేను; దానవ, నాయకుండన్= రాక్షసులకు అధినేతను; ఆహీనసత్యుడన్= గొప్పబలం కలవాడను; రావణ+అభ్యా, నిరూఢుడన్= రావణుడు అనేపేరుతో ప్రసిద్ధుడను; మత్త+పురంబు= నా రాజధాని; లంక= లంక; నాగన్= అనగా; జగత్+ప్రసిద్ధము= లోకంలో పేరు కెక్కింది; మచీయవల్లభవు+హ= నీవు నా ప్రేముడికి పాత్ర మైన భార్యాపై; దివ్య+అనుభోగములు= స్వగ్రసాఖ్యాలు అనుభవించటాలు; ఇష్టచేష్టత, హరి, యోవనలీలన్= కోరిన పనులతో మనోహరాలైన జవ్వనపు ఆటలను; భజింపగన్ రాదె= అనుభవించరాదా!

తాత్పర్యం: ‘సాకుమార్యం వెల్లివిరుస్తున్న సుందరీ!; నేను రాక్షసులకు సార్వభోగుడను, జగత్పుసిద్ధమైన లంకాపట్టణం నా రాజధాని. నాపేరు రావణుడు. నాకు ద్రేయసివై నీవు పడుచుదనపు కోరికలతో రంగరించబడిన ఆటలలో తేలియాడుతూ స్వగ్రసాఖ్యాలను అనుభవించుము.

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి చూడు- 4.267 విశేషాంశం.

క. ఎక్కడి రాఘవుఁ దక్కటి! | తక్కువ యగు పేదమనుజుఁ దగిలి వనమునం
బెక్కిషుమలుఁ బడు దగునే! | తక్కుము మధి నింక నొండుదలపులు తరుణీ!

339

ప్రతిపదార్థం: తరుణీ!= జవరాలా, సీతా!; ఎక్కడి రాఘవుడు= రఘువంశంలో జనించిన శ్రీరాముడు ఎంతటివాడు; అక్కట!= అయ్యా! (సీకు ఎంత లోటు ఏర్పడింది); తక్కువ+అగు= హినుడు అయిన; పేదమనుజున్= దరిద్రుడు అయిన మానవుడిని; తగిలి= కూడుకొని; వనమున్న= అడవిలో; పెక్కు+ఇదుమల్న= అనేకాలైన కష్టాలను; పడన్+తగునే?= అనుభవించటం ఎందుకు?; మదిన్= (సీ)మనస్సులో; ఇంకన్= ఇకమీద; ఒండు, తలపులు= వేరేలోచనలు; తక్కుము= విడనాడుము.

తాత్పర్యం: పదుచుదనంలో ఉన్న సీతాదేవీ!; అయ్యా పాపం, సీకు ఎటువంటి కష్టం దాపురించింది! ఈ అడవులలో ఇన్ని కష్టాలు పడటం ఎందుకు? ఒక మనుజుడిని, ఒక దరిద్రుడిని పెళ్ళాడి ఆతడితో కలిసి ఉండటనూ? సీ మనస్సులో వేరే ఆలోచనలు పెట్టుకోకుండా నన్ను చేరుము.

శ. అనిన విని వైహేషి భయకంపిత దేహ యగుచు నతని కి ట్లనియె.

340

తాత్పర్యం: అనగా విని భయంతో వణికే శరీరంతో సీత ఆతడితో ఇట్లూ అన్నది.

సీ. ‘ఇట్లాడ నర్షమే యే నేడ? సీ వేడ? నక్కతారాగణంబుతోడ
నాకసం బంతయు నవనిషై గూలిశి , వసుమతి ప్రస్తావి, వనధు లెల్ల
నింకినఁ, జంద్రుదినేశ్వరు లన్స్యోస్య , విపులతేజంబులు వీడుపడిన
నే నేల యస్యని నెడలోనఁ గామింతుఁ? , గలిణి యేనాట సూకరముఁ గలయు?

అ. మహితకమలమధురమధురసాస్యాదన , పరవతాత్త్వ యైన భ్రమరకాంత
రిత్తబుద్ధి నకట! రేగుబువ్వుల రసం , భాను నెట్లు? బేలషైతి గాక.’

341

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+ఆడన్= ఈ విధంగా మాట్లాడటం; అర్షమే= తగునా?; ఏన్+ఏడ= నేను ఎక్కడ?; సీవు+ఏడన్= సీవు ఎక్కడ?; నక్కత, తారాగణంబుతోడన్= చుక్కలగుంపులతో; ఆకసంబు+అంతయున్= గగనం సర్వమున్నా; అవనిషైన్= భూమిషై; కూలిన్న= క్రిందు పడినా; వనధులు= సముద్రాలు; ఎల్లన్= అన్నియును; ఇంకిన్= ఎండిపోయినా; వసుమతి= భూమి; ప్రస్తిస్సన్= బ్రద్దులు అయినా; చంద్ర, దిన+ఈశ్వరులు= చంద్రుడున్నా, సూర్యుడున్నా; అన్యోస్య, విపుల, తేజంబులు= ఒకరికాకరికి సంబంధించి విష్టరించిన కాంతులు; వీడుపడిన్= ప్రసరించటం వానినప్పటికి; ఏన్= నేను; ఏల= ఎందుకు; ఎడలోన్న= హృదయంలో; అస్యునిన్= ఇతరుని; కామింతున్?= కోరుతాను?; కరిణి= ఆడుఏనుగు; ఏనాటన్= ఎక్కడైనా, ఎప్పుడైనా; సూకరమున్= పందిని; కలయున్= కూడునా?; మహిత, కమల, మధుర, మధు, రస+అస్యాదన, పర, వశ+అత్మ+ఇన= గొప్ప తమిగ్రపువ్వులలోని తియ్యైన తేనెద్రవాన్ని క్రోలుతూ తనను తాను ఒడలు మరచి ఆనందించే; భ్రమరకాంత= తుమ్మెద పదుచు; రిత్తబుద్ధిన్= మతిచెడి; అకట!= అయ్యా!; రేగు+పువ్వుల రసంబు= రేగుపూలలోని ద్రవాన్ని; ఎట్లు= ఏరీతిగా; ఆనున్?= ఆస్యాదిస్తుంది?; బేలపు+పతి(ఏ)+కాక= సీవు అవివేకించి అయినాపు సుమా!

తాత్పర్యం: రావణుడిమాటలు ఆలకించి విదేహ రాజకుమారి అయిన సీత ఆతడితో ఇట్లూ బడులు పలికింది.
‘ఖరావణా! సీవు అవివేకించి తేలింది. సీపలుకులు ఎంతమాత్రం ఉచితాలు కావు సుమా! నేను ఎక్కడ? తులువ

మైన నీవు ఎక్కడ? తారతమ్యం గుర్తించక నీవు నీ నోటికి వచ్చినట్లు వాగుతున్నావు. సమస్తతారాగణంతో క్రాంతివలయంతోసహా ఆకాశం అంతా భూమిపై పడుగాక! భూమిఅంతా బ్రిద్ధలైపోనీగాక! సముద్రాలు అన్ని ఎండిపోనీగాక! సూర్యచంద్రులు కాంతివిహీనులై గతులు తప్పనీగాక, నేను పరపురుషడిని మనసులో కోరనే, కోరను. ఆడువినుగు ఎన్నడును పందిని కలయగోరునా? తమిళుపువ్వులలోని తియ్యతేనెను గ్రోలి ఒడలు మరచి ఆసందించే ఆడుతుమ్మెద రేగుపువ్వులరసం ఆస్యాదించ కోరదు కదా! ఓరీ బుద్ధిహీనుడా! జాగ్రత్త. నన్ను ఎన్నడు నీవు కాంక్షించరాదు'.

విశేషం: (1) అలం: నిదర్శనం (2) నష్టతాలు అన్న తారకలు అన్న ఆకసంలో చుక్కలు అనియే అర్థం. నష్టతాలు-ఇరువదియేడు. అశ్చిని, భరణి మున్నగునవి సూర్యడిగతిలో గ్రహాలగతులలో ఉన్నట్టివి. అనగా, కాంతివలయంలో ఉన్నట్టివి. ఇక-తారలు అసంభ్యాకా లైన నష్టతాలు - కాంతివలయానికి బయట ఉండే చుక్కలు అని చెప్పవచ్చాను. ఈ విధంగా పునరుత్కేపాన్ని పరిపారించటం సులువు. కవిహృదయాన్ని స్వీకరించటం సహాదయలక్షణం.

రావణుఁడు సీత నెత్తికొని లంకకు బోపుట (సం. 3-262-39)

వ. అని పలుకుచు నొయ్యనొయ్యన తొలంగం జనిన నధ్నరాత్ము డతిభయంకరంబుగా జంకించి యమ్మగువం బట్టికొని గగనంబున కెగసి లంకాపురాభముఖుండై యరుగు దొడంగిన నయ్యంతి యెంతయుం దలలి యట్టని విలాపంబు సేసె.

342

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకుచున్= అని అంటూ; ఒయ్యన+బయ్యన= మెల్లగా మెల్లగా; తొలంగన్+చనినన్= దూరంగా పోగా; ఆ+దురాత్ముఁడు= ఆ చెడ్డవాడు (ఆ రావణుడు); అతిభయంకరంబుగాన్= మిక్కెలి భీతికలిగేటట్లుగా; జంకించి= బెదరేటట్లుగా చేసి; ఆ+మగువన్= ఆమెను(అసీతము); పట్టికొన్= (బలాత్మారంగా) పట్టుకొని; గగనంబునకున్= ఆకసానికి; ఎగసి=ఎగిరి; లంకాపుర+అభిముఖండు+ఱ= లంకానగరం వైపు మొగం కలవాడై; అరుగన్+తొడంగినన్= పోసాగగా; ఆ+ఇంతి= సీతాదేవి; ఎంతయున్= మిక్కుటంగా; తలరి= ఆవేదనచెంది; ఇట్లు+అని, ఈ విధంగా పలుకుతూ; విలాపంబు+చేసెన్= ఆక్రోశించింది.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా రావణుడిని అధిక్షేపిస్తూ సీతాదేవి అతడికి దూరంగా మెలమెల్లగా తొలగిపో సాగింది. అంతట రావణుడు ఆమెను బెదిరించి భయంకరంగా ఆమెను పట్టుకొని ఆకసానికి ఎగిరి లంకాపట్టుణం వైపు పోసాగాడు. అప్పుడు సీతాదేవి మిక్కుటమైన ఆవేదనతో ఈ రీతిగా ఆక్రోశించింది.

ఉ. దేవతలార! యో ధరణిదేవతలార! జగత్తయోన్నతుం
డై వెలుగొందు రామునికులాంగన జానకి నేను; నన్న మో
హిలుఁ దొక్క రక్షసుఁ డనర్జుచుండై కొనిపాశయెడుం; గృహం
గావరె! పుణ్యమున్ యశముఁ నైకానరే! యిదె మీకు ప్రొకెడన్.

343

ప్రతిపదార్థం: దేవతలార!= ఓవెల్యులారా!; ఓధరణి, దేవతలార!= ఓపుడమివెల్యులారా- ఓబ్రాహ్మణులారా!; జగన్+ త్రయ+ ఉన్నతుండు+ఱ= మూడులోకాలలో గొప్పవాడై; వెలుగొందు= ప్రకాశించే; రామునికుల+అంగనన్= శ్రీరాముడిభార్యను; ఏను= నేను; జానకిన్= జనకరాజుకూతురను - సీతను; నన్నన్= నన్ను; మోహ+అవిలుఁడు= కామంచేత కలగినవాడు; ఒక్క రక్షసుఁడు= ఒక రాక్షసుడు; అవగ్గజుఁడు+ఱ= అడ్డు లేనివాడై, స్నేచ్ఛతో కూడినవాడై; కొనిపోయెడున్= బలాత్మారంగా

శిస్కొనిపోతున్నాడు; కృపున్= దయతో; కాపారె= కాపాడరా? (కాపాడండి); పుణ్యమున్= సుకృతాన్ని; యశమున్= కీర్తిని; కైకొనరే= గ్రహింపరా (దయచేసి నన్ను రక్షించి పుణ్యాన్ని కీర్తిని ఆర్జించండి); ఇదే= ఇదుగో; మీకున్= మీకు; ప్రైమెక్టెడన్= నమస్కరిస్తున్నాను.

తాత్పర్యం: ‘ఓ వేల్పులారా! ఓ బ్రాహ్మణులారా! మూడులోకాలలోనూ గొప్పవాడై వెలుగొందే శ్రీరాముడిభార్యను నేను. జనకుడి కూతురిని సీతను. కాముకుడైన ఒకరాక్షసుడు నన్ను బలాత్మారంగా పట్టుకొని ఈ విధంగా తీసికొని పోతున్నాడు చూడండి. ఇతడిని అడ్డగించేవారు లేరా? దయచేసి నన్ను కాపాడండి. దీనురాల నయిన నన్ను రక్షిస్తే మీకు పుణ్యం, కీర్తి లభిస్తాయి. ఇదుగో మీకు నమస్కరిస్తున్నాను.

క. అని యేడ్వ్యాగ్ దద్విచసము , లనఫుఁడు గీలిగప్పారాంతరాలయగతుడై

విని యరుణసుతుఁడు తేజోఁ , ఘనుఁడు జటాయు వసు పశ్చి కారుణ్యమునన్.

344

ప్రతిపదార్థం: అని+యేడ్వ్యాగ్న్= అని (సీతాదేవి) విలపించగా; తత్త+వచనములు= ఆ సీతయొక్క మాటలు; అనఫుఁడు= పాపంలేనివాడు, పుణ్యాత్మకుడు; గిరి, గప్పార+అంతర+ఆలయ, గతుఁడు+ఐ= కొండగుహలోపల నున్న ఆవాసంలో ఉన్నవాడై; తేజస్+ఘనుఁడు= దేదీప్యమాన మైన కాంతితో శోభిల్సే గొప్పవాడు; అరుణ, సుతుఁడు= అరుణుడికొడుకు; జటాయువు+అనుపక్షి= జటాయువు అనే పేరుగల పెద్దగ్రద్ధ; విని= ఆలకించి; కారుణ్యమునన్= జాలితో.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా సీతాదేవి బిగ్గరగా ఆక్రోషించటం విని, అరుణుడికొడుకు అయిన జటాయువు అనే పక్షిరాజు- పుణ్యాత్మకుడు, దేదీప్యమాన మైన కాంతితో ప్రకాశించేవాడు, కొండగుహలోపల నివసించేవాడు జాలితో.

క. ఎఱకలు గల కులశైలము , తెఱగు మెయిన్ రయము మెఱయ బివికి నెగసి బె

ట్టుఱుము జలధరముక్రియ ను , క్షత్రి భువనం బెల్ల నద్రువ నార్థుచుఁ గడిమిన్.

345

ప్రతిపదార్థం: ఎఱకలు+కల= రెక్కలుకల; కులశైలము, తెఱగు మెయిన్= కులపర్యతంవలె; రయము= వేగం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; దివికిన్= ఆకసానికి; ఎగసి= ఎగిరి; బెట్టు+ఉఱుము= మిక్కుటంగా గర్జన చేస్తూ; జలధరముక్రియన్= మేఘంవలె; ఉన్ను+అఱి= బలంచేడి; భువనంబు+ఎల్లన్= జగము అంతయును; అద్రువన్= అదరగా; ఆర్చుచున్= అరచుచు; కడిమిన్= శార్యంతో.

తాత్పర్యం: రెక్కలు గల కులపర్యతంవలె వేగంగా వెడలివచ్చి ఆకసానికి ఎగిరి వేఘంవలె గర్జిస్తూ, మిక్కుటమైన పారుపం ప్రకాశించేటట్లుగా, జగత్తంతా అదరేటట్లుగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: (1)అలం: ఉపమ. (2) కులపర్యతాలు ఏడు. అని భూమిని భరించేవి అని సనాతనసంప్రదాయం. 1. మహాంద్రం, 2. మలయం, 3. శుక్తిమంతం, 4. గంధమాదనం, 5. వింధ్యం, 6. పారియాత్రం, 7. సహ్యం. (3) అద్రువ- ॥ నగణం; ఇంచు అ- గురువు కాదు; ‘అ’ తేల్చి పలకాలి. (4) జటాయువు- ఎఱకలు గల కులపర్యతంవలె వినువీధికి ఎగసినట్లు కవి వర్ణన. పర్యతానికి రెక్కలు ఉండవు. ఇక- కులపర్యతం రెక్కలు గలిగితే ఎట్లుంటుందో అట్లాఉన్నది జటాయువు- అని వర్ణన.

ఉ. ‘ఓ దురాత్మ! యా యబల నోడక యేటికిఁ బట్టినాడు? వం

భోరుహనేత్ర విడ్పు; మెఱ వోయినఁ బ్రాణముఁ గొందు నింక; ను

గ్రాలిఖేచికము జటాయు నెఱంగవే? యంచు దర్శదు
రావురుడు వీక్ర దాకె సురవర్ధవిఘ్నాతకు నష్టశాశవానున్.

346

ప్రతిపదార్థం: ఓరిదురాత్మి! = ఓరి దుష్టుడా (రావణా!); ఈ అబల్ = ఈ వనితను, బలంలేని ఆడుదానిని (సీతను); ఓడక = జంకక; ఏటికిన్ = ఎందుకు; పట్టినాఁడవు = అపహరించావు; అంభోరుహనేత్రన్ - అంభన్+రుహ, నేత్రన్ = పద్మాలవంటి కన్ములు కలదానిని (ఈవనితను); విద్వము = విదువుము; ఎటు+పోయినవ్ = నీవు ఎటు వెళ్లినను; ప్రాణమున్+కొందున్ = (నీ) అసువులను గైకొంటాను, నిన్నుచంపుతాను; ఇంకన్ = ఇంతవరకును; ఉగ్రి+అరి, విభేది, విక్రమున్ = భయంకరు లైన శత్రువులను సంహరించే పరాక్రమం కలవాడిని; జటాయువున్ = జటాయువును; ఎఱుంగవే = తెలియవా; అంచున్ = అని పలుకుతూ; దర్శ+దుర్వారుడు = గర్వంచేత వారించ నలవి కానివాడు; ఆ+దశ+ఆననున్ = ఆ పదితలలు కల రావణుడిని; సుర, వర్ధవిఘ్నాతకున్ = వేల్పుల సముదాయానికి మిక్కుటమైన హాని కలిగించేవాడిని రావణుడిని; వీకన్ = ఉత్సాహంతో; తాడెన్ = ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓరి, దుష్టుడా! ఈ ఆడుదానిని ఎందుకు చెరబట్టావురా? పద్మాలవంటి కన్ములు గల ఈమెను విడిచిపెట్టుము; నీవు నన్ను తప్పించుకొని పారిపోలేవు. నీవు ఎటుపోయినా నేను నిన్ను పట్టుకొని సంహరిస్తాను. భయంకరమైన శత్రువర్గాన్ని చీల్చిచెండాడే పరాక్రమంగల జటాయువును నేను; నన్ను నీవు ఎరుగవా?’ అంటూ దర్శంతో చేరి వేలుపులకు హాని కలిగించే ఆ రావణుడిని ఉత్సాహంతో ఎదుర్కొన్నాడు.

మ. ఘనపక్షాహాతులం బ్రుకాండపరిఘాఘాతంబులం బీప్రశా
తనభోచ్ఛేదములం బ్రుచీప్రశరవేధక్రిడలం గ్రారచం
చునిపాతంబులఁ బ్రోధకుంతముఖినిసోష్టింబులం దళ్ళగో
ద్రనిశాటేంద్రుల పోరు సాధనసమత్వస్వార్థి నొప్పం గడున్.

347

ప్రతిపదార్థం: ఘన, పక్ష+ఆహాతుల్ = గొప్పమైన రెక్కలదెబ్బలచేతను; ప్రకాండపరిఘ+ఆఘాతముల్ = నిడివి అయిన ఇనుపకట్ల గుదియలతో కొట్టటంచేతను; తీవ్ర, శాత, నఫ+ఉత్తరించేదముల్ = గాఢమైన వాడిలయిన గోళ్ళతో రక్కుటలచేతను; ప్రదీప్త, శరవేధక్రిడల్ = వాడిమైన బాణాలచేత బాధించటం అనే ఆటలచేతను; క్రూరచంచునిపాతంబుల్ = కరినమైన ముక్కుతో పొడవటంచేతను; ప్రాధ, మంత, ముఖినిసోష్టింబుల్ = ముదురు మొనగలిగిన ఈటిపోటులచేతను; తత్, ఖగ+ఇంద్ర, నిశాట+ఇంద్రుల, పోరు = ఆ పక్షిరాజు (జటాయువు) రాక్షసరాజు (రావణుడు) ల యుద్ధం; సాధన, సమత్వ, సూర్యున్ = పరికరాల యొక్క సమానత్వం అగుపించటంలో; కడున్ = మిక్కిలి; ఒప్పున్ = కోభిల్లింది.

తాత్పర్యం: పక్షులలో క్రేష్టుడు అయిన జటాయువుకూ నిశాచరులలో క్రేష్టుడు అయిన రావణాసురుడికీ జరిగిన భయంకరమైన యుద్ధంలో సాధనసమత్వం (ప్రయోగించిన పరికరాలలో సామ్యం) గోచరించింది. పక్షీంద్రుడు తనరెక్కలతో కొట్టాడు. రాక్షసీంద్రుడు ఇనుపకట్ల గుదియలు ప్రయోగించాడు. జటాయువు వాడిమైన గోళ్ళతో రక్కీనాడు. రావణుడు వాడి అయిన బాణాలను ఉపయోగించాడు. పక్షి వెరపుగొలిపే ముక్కుతో చీరినాడు. రక్కసుడు నిడివిగల ఈటెను విసిరాడు.

చ. పటుతరపక్షిపక్షముఖిపాదనభుప్రవిఘ్నాతభుండిత
స్ఫురీతశరీరుద్దై బహుళశోసితధారలు మేనఁ గ్రమ్మగా

దటసముపాంతనిర్ణయితథాతురసారుణసాంద్రనిర్ణయి రో

తృటుకులశైలశీల దశకంరుడు నిల్చె నకుంలితస్థితిన్.

348

ప్రతిపదార్థం: దశకంరుడు= పదికంరాలు కల రావణుడు; పటు, తర, పక్షి, పష్ట, ముఖ, పాద, నభ, ప్ర, వి, ఘాత, భండిత, స్వట్ఠిత, శరీరుడు+బి= మిక్కుటంగా పష్టియొక్కరెక్కలవలన, ముక్కువలన, పాదాలవలన, గోళ్ళవలన తగిన దెబ్బలుగలిగి బాగుగా నరుకబడి చిట్టిన దేహం కలవాడై; బహుభి, శోణితథారలు= పెక్క నెత్తురుచారలు; మేనన్= దేహంలో, క్రమ్మగాన్= అవరించగా; తట, సముపాంత, నిర్ణయిత, ధాతు, రస+అరుణ, సాంద్ర, నిర్ణయిత+తృట, కులశైల, శీలన్= గట్టు సమీపంలో వెలికిజారిన మణిశిలలచేత ఎర్రనై దట్టమైన సెలయేళ్ళతో విరివిఅయిన కులపర్వతంవలె; అకుంటత, స్థితిన్= మొక్కవోని ఛైర్యంతో; నిల్చెన్= నిలబడ్డాడు.

తాత్పర్యం: జటాయువుచేత మార్గౌనబడిన రావణుడు కులపర్వతంవలె శోభిల్లాడు. జటాయువు తనరెక్కలచే, ముక్కుచే, పాదాలచే, గోళ్లచే, గీరి రావణుడి శరీరంమండి నెత్తురు కారేటట్లు చేశాడు. తీరసమీపాన గల గైరికాదిధాతువులతో కలిసి ఎర్రబడిన నీళ్ళతో ప్రవహించే సెలయేళ్ళతో గూడిన కులపర్వతంవలె శోభిల్లుతూ రావణుడు ధీరుడై జటాయువును ఎదుర్కొన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. పూర్తోపమ.

వ. తదనంతరంబ.

349

తాత్పర్యం: అటు పిమ్మట.

క. తెఱపి గని దానవేష్టరుఁ, డుఱక కృపాణమున నాఖగోత్తము నెఱకల్
నఱకినుఁ గూలె నతం డిల, నఱవఱలై పవనహాతమహాబ్రహ్మమ పోలెన్.

350

ప్రతిపదార్థం: తెఱపి+కని= (పోరులో) కొంతవిరామాన్ని గమనించి; దానవ+శంశ్వరుడు= రాక్షసప్రభువు; ఉఱక= లెక్కచేయక కృపాణమునన్= కత్తితో; ఆ భగ+ఉత్తము+ఎఱకల్= ఆ పక్షీంద్రుడిరెక్కలు; నఱకినన్= భండించగా; అతండు= అతడు (జటాయువు); పవనహాతమహ+అభ్రము+అల, పోలెన్= గాలిచేత కొట్టబడిన పెద్దమేఘంవలె; అఱవఱలు+బి= తుట్టునియలు అయి; ఇలన్= భూమిపై; కూలెన్= పడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఆ పోరాటంలో కొంత విరామాన్ని గమనించి, రాక్షసప్రభువు రావణుడు తన కత్తిని ఎత్తి సులువుగా ఆ పక్షీరాజు అయిన జటాయువుయొక్క రెక్కలను తుట్టునియలుగా భండించాడు. అప్పుడు ఆ జటాయువు గాలిచేత కొట్టబడిన గొప్పమేఘంవలె ముక్కులునుక్కులుగా చెదరి పడ్డాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఇట్లు జటాయువుం గూల్లి రావణుం డభికరయింబున నరుగునెడ జానకి తనకు బిక్కెష్టరు లేమిం జేసు నిరాశయై యొక్కశైలశ్వంగంబునందుఁ గొందఱు వానరులు మెలంగుచుస్తుంగని, తన కట్టిన పుట్టంబుకొంగు సించి భూపణంబులు ముందిచి తత్త్వదేశంబున వైచెం; బంక్తిపదముండును లంకాపురంబునకుం జని యం

దకోకవనమధ్యంబున నానుమధ్య నునిచి, తటీయరక్షణార్థంబు రాక్షసీనివహంబు నియోగించే; నిట రాఘవుండు మాయామృగంబు వథియించి మగుడం జనుదెంచువాడు దన కెదురుగా వచ్చు లక్ష్మిసుం గని 'రాక్షస గోచరం బైన వనంబున జానకి నొంటి యునిచి వచ్చి తప్పుసేని' తని వలుకుటయు, సుమిత్రానందనుండు ధాత్రీతనయ తన్న నవమానించి పలికిన తెఱంగు సెప్పిన.

351

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= తారీతిగా; జటాయువున్+కూల్పి= జటాయువును సంహరించి; రావణుండు= రావణుడు; అధిక, రఘుంబునన్= మిక్కుపైన వేగంతో; అరుగు+ఎడన్= వెడలుతున్నప్పుడు; జానకి= జనకుడికూతురు- సీత; తనకున్, దిక్కు= తనకు సాయం; ఎవ్వరున్= ఎవరును; లేమిన్+చేసి= లేకపోవటంచేత; నిరాశ+ఱి= ఆన లేనిది అయి; ఒక్క శైలశృంగంబునందున్= ఒక పర్యతంయొక్క కొనభాగంలో; కొండఱు వానరులు= కొన్ని కోతులు; మెలంగుచున్నన్= సంచరిస్తూ ఉండటం; కని= చూచి; తనకట్టిన పుట్టంబు= తాను ధరించిన చీర; కొంగు+చించి= చివరిభాగం చింపి; భూమణంబులు= ఆభరణాలు; ముడిచి= కట్టకట్టి; తత్త్వ+ప్రదేశంబునన్= ఆ ప్ఫలంలో; కైవేసింది; పంక్రివదనుండును= పదితలలుకలవాడును- రావణుడును; లంకాపురంబునకున్= లంకాపుట్టణానికి; చని= వెల్లి; అందున్= (అలంకాపురంలో); అశోకవన మధ్యంబునన్= అశోకవృక్షాలతో నిండిన ఉద్యానవనంలో; ఆ సుమధ్యన్= అందైన నడుము కలదానిని- సీతను; ఉనిచి= ఉంచి; తటీయరక్షణా+అర్థంబు= ఆమెనుకాపాడటం కొరకై; రాక్షసీ, నివహంబున్= ఆడురక్కసి గుంపులను; నియోగించేన్= ఏర్పాటు చేశాడు; ఇట= ఇక్కడ (ఈకథలో ఇచట అంటే దండకారణ్యంలో పర్షాలదరిని); రాఘవుండు= శ్రీరాముడు; మాయ, మృగంబు= మాయలేదిని; వథియించి= సంహరించి; మగుడన్+చనుదెంచువాడు= తిరిగి (అశ్రమానికి) వచ్చేవాడు; తనకున్+ఎదురుగాన్ వచ్చు= తనకు ఎదురుగా అరుగుదెంచే; లక్ష్మిఖున్+కని= లక్ష్మిఖుడిని చూచి; రాక్షస, గోచరంబు+అయిన= రక్కసులు నిపసించేదైన; వనంబునన్= అడవిలో; జానకిన్= సీతను; ఒంటి+ఉనిచి= ఒంటరిగా విడిచిపెట్టి; వచ్చి= అరుగుదెంచి; తప్పు+చేసితి(పి)= దోషం చేశాపు; అని పలుకుటయున్= అని (రాముడు) చెప్పుటయు; సుమిత్రా, సందనుండు= సుమిత్రకొడుకు- లక్ష్మిఖుడు; ధాత్రీతనయ= భూదేవి కూతురు- సీత; తన్నన్= తనను (లక్ష్మిఖుడిని); అవమానించి= అగోరవం చేసి; పలికిన తెఱంగు= మాటాడినటిరు; చెప్పినన్= వచించగా.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా జటాయువును సంహరించి రావణుడు మిక్కెలివేగంలో పోతూ ఉండగా, సీత తనకు ఇంక సాయం చేసేవారు ఎవరున్నా లేరని నిరాశపడి, ఒక కొండశిభరంపై కొంతమంది వానరులు విహారిస్తూ ఉండటం చూచి, ఆ శిభరంమీద పడేటట్లుగా తన ఆభరణాలను చీరచెంగు చించి మూటకట్టి పడవేసింది. రావణుడు సీతను గైకొని లంకాపురానికి చేరి అందుగల అశోకవనంలో ఆమెను ఉంచాడు. ఆమెను సంరక్షించబానికి రాక్షసప్రీలను కొంతమందిని నియమించాడు. ఇట దండకారణ్యంలో శ్రీరాముడు మారీచుడిని సంహరించిన పిదప తమ పర్షాలకు వెళ్లుతున్నాడు. మార్గమధ్యంలో లక్ష్మిఖుడు ఎదురువ్వాడు. అప్పుడు శ్రీరాముడు- 'రాక్షసులు నిండిఉండే దండకారణ్యంలో సీతను ఒంటరిగా విడిచిపెట్టి రావటం తప్ప సుమీ' అని పోచ్చరించాడు. లక్ష్మిఖుడు సీత తనను నిందించిన తీరు శ్రీరాముడికి చెప్పాడు. శ్రీరాముడి హృదయంలో అందోళన అధికమయింది.

మధురాక్షర

కనకమృగ మట్లు దను దప్పుగాఁ ల్రిప్పి తెచ్చుటకు,
వనజముఖి నేకతమ శూన్యవనమునయం దునిచి
వెనుక ననుజుండు వచ్చిన విధమునకు, మంచిలోన
ననముఁ డెంతయు వగచుచు నలిగే నాశ్రమమునకు.

352

ప్రతిపదార్థం: కనక, మృగము= బంగారులేడి; అట్లు= ఆరీతిగా; తనన్= తనను (శ్రీరాముడిని); దవ్వుగాన్= దూరంగా; త్రిప్పి= సంచరింపజేసి; తెచ్చుటకున్= తీసికొని రావటానికినీ; వనజముఖున్= పద్మంవంటి ముఖం కలదానిని- సీతను; ఏకతము+అ= ఒంటరిగా; శాస్వతవనమునందున్= ఎవరున్నా లేని (నరసంచారం లేని) అడవిలో; ఉనిచి= ఉంచి; వెనుకన్= (తాను వెళ్లిన మార్గం) వెంబడి; వచ్చిన= అరుదెంచిన; విధమునకున్= తీరుకు; మదిలోనన్= చిత్తంలో; అనఘుండు= పాపరహితుడు- శ్రీరాముడు; వగచుచున్= విచారిస్తా; ఆశ్రమమునకున్= తాను నివసించే తోటవిడిదికి, పర్మశాలకు; అరిగెన్= వెళ్వాడు.

తాత్పర్యం: బంగరులేడి తనను అడవిలో దవుదవ్వులకు కొనిపోయినందుకూ, పద్మంవంటిముఖంగల సీతను ఒంటరిగా నరసంచారం లేని ఆ అడవిలో విడిచిపెట్టి తన వద్దకు సేదరుడు లక్ష్మీఱుడు వచ్చినందుకూ అంతరంగంలో చింతిల్లతూ పుణ్యాత్మకైన శ్రీరాముడు తన ఆశ్రమానికి తిరిగి వచ్చాడు.

విశేషం: మధురాక్షర పాదంలో వరుసగా 1 సూర్యగణం 3 ఇంద్రగణాలు, 1 చంద్రగణం ఉంటాయి. న్యాలు గణం మొదటి అక్షరం యతి. ప్రాస నియమం ఉన్నది.

వ. అట్లు సని చేతనారహితం బైన శరీరంబుసుంబోలె సీతావిహీనంబుయి యున్న పర్మశాలంబుం గసుంగొని రాఘవుండు మూర్ఖుతుండై, లక్ష్మీ ప్రయత్నంబును గొండొకవడికిఁ దెలివొందె; నంత నయ్యన్నయుం దమ్ముండును దత్తవేశంబులయందు సుందరిం దడపుచుం జనువారు ముందట. **353**

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+చని= ఆ విధంగా నడచి; చేతనా, రహితంబు+ఐన= కదలిక మొదలిక లేసట్టి (అసుఫలు పొసిన); శరీరంబున్+పోలన్= దేహంవలె; సీతా విహీనంబు+అయి+ఉన్న= సీత లేనిది అయిఉన్న; పర్మశాలంబున్= ఆకులతో నిర్మించిన ఇంటిని; కనుంగొని= చూచి; రాఘవుండు= రఘువంశంలో పుట్టినవాడైన రాఘుడు; మూర్ఖుతుండు+ఐ= స్నేహ కోలుపోయినవాడు అయి; లక్ష్మీప్రయత్నంబున్= లక్ష్మీఱుడు చేసిన కృషివలన; కొండొక నడికిన్= కొంతసేపటికి; తెలివి+బందెన్= తేరుకొన్నాడు; అంతన్= అటుమీద; ఆ+అన్నయున్, తమ్ముండును= ఆ అగ్రజాడును, లక్ష్మీఱుడును; తణ్ణి+ప్రదేశంబుల+బందున్= ఆయాచోటులలో; సుందరిన్= సౌందర్యవతిని- సీతను; తడపుచున్= వెదకుతూ; చనువారు= వెళ్వారు; ముందటన్= ఎదుట.

తాత్పర్యం: రాఘులక్ష్మీఱులు ఆ విధంగా ఆందోళన చెందుతూ నడిచి సీత లేని పర్మశాలను ప్రాణం లేని దేహంవలె నున్నదానిని చూచారు. రాఘుడు ఆ శాస్వతపర్మకుటీరాన్ని కాంచి మూర్ఖుల్లాడు. లక్ష్మీఱుడు శీతలోపవారాలు చేయగా కొంతతడపుకు శ్రీరాముడు తేరుకొన్నాడు. అంతట ఆ అన్నదమ్ములు ఇరువురును ఆయా ప్రదేశాలలో సీతాదేవిని వెదకుకొంటూ వెళ్వుతున్నారు. ముందట....

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. కులిశపాతభంగుర మైన కులనగంబు , కరణిఁ బడియున్న గృధ్రంబుఁ గాంచి బుద్ధి నదియు రాక్షసమాయయో నని తలంచి , యేయ సమకట్టుటయు విహాగేంద్రుఁ డెఱిగి. **354**

ప్రతిపదార్థం: కులిశపాతభంగురము+ఐన= వజం (దెబ్బ) పడటంచేత పగిలినది అయిన; కుల, నగంబు= కులపర్మతం; కరణిన్= వలె; పడి+ఉన్న= నేలపై కూలి ఉన్న; గృధ్రంబున్= గద్దను; కాంచి= చూచి; బుద్ధిన్= చిత్తంలో; అదియున్= (ఆ

గద్దయును); రాక్షసమాయ+శాన్+అని= రక్కసుల మోసమే అని; తలంచి= భావించి; ఏయన్= భాణంతో కొట్టటానికి; సమకట్టటయున్= పూనుకోగా; విహాగ+ఇంద్రుడు= పద్మలలో శ్రేష్ఠుడు- జటాయువు; ఎటీగి= తెలిసికొని.

తాత్పర్యం: వజ్రాయుధం యొక్క దెబ్బతో కుపుకూలిన కులపర్వతంవలె నేలమై పడిఉన్న గొప్పగద్దను చూచి అదికూడా రక్కసులు కల్పించిన మోసంగా భావించి, రామలక్ష్మీములు బాణాలను ప్రయోగించటానికి ఉద్యుక్తులైనారు. అంతట ఆసంగతి గ్రహించి వారలతో ఆ జటాయువు ఇట్లూ పటికాడు.

విశేషం: (1) అలం: ఉపమ (2) పురాణాకథ : పూర్వకాలంలో పర్వతాలు రెక్కలు కలిగి విహారిస్తూ ఉండేవట. అవి ఎక్కడ వ్రాలితే అక్కడ జనపదాలు, పాలాలు, అడవులు నాశనమౌతూ ఉండటంవలన దేవేంద్రుడు తన వజ్రాయుధంతో సంధించి ఆ కొండల రెక్కలను ఖండించాడు.

క. ‘ఛియయ్యలార! యేను జి , టాయు వసంబరగు పశ్చి సరుణతనయుడన్

మీయయ్య దశరథ్కీతి , నాయకునకు బ్రియసభుండ’ నాపుడు వారల్.

355

ప్రతిపదార్థం: ఓ+అయ్యలార!= ఓ ఆర్యలారా- ఓరామలక్ష్మీములారా! ఏను= నేను; జటాయువు+అనన్+పరఁగు= జటాయువు అనే పేర పిలువబడే; పశ్చిన్= పశ్చిని; అరుణతనయుడన్= అరుణుడి పుత్రుడను; మీ+అయ్య= మీతండ్రి; దశరథ, కీతి, నాయకునకున్= దశరథమహారాజుకు; ప్రియసభుండన్= ఇష్టుడ నయిన మిత్రుడను; నాపుడున్= అనవుడు, అని చెప్పగా; వారల్= వారు, శ్రీరామలక్ష్మీములు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ ఆర్యలారా! శ్రీరామలక్ష్మీములారా! నేను జటాయువు అనే పశ్చిని. అరుణుడి కుమారుడను. మీ తండ్రి దశరథమహారాజుకు మిత్రుడను’ అని చెప్పాడు. అంతట శ్రీరామలక్ష్మీములులు.

విశేషం: అరుణుడు= అమారుడు- సూర్యుడి సారథి, గరుత్వంతుడి అన్న.

వ. డాయ నరుగుదెంచుటయు నతండు వాలతో రావణుండు వైదేహిం గొనిపోవుటయు, దధ్యంబై తాను నద్దనుజం దొడరి పెనంగుటయుం జెప్పి, యావల రావణుం డరిగినదెన నెఱింగించి విగతజీవుం డయ్య; నయ్యమున్ను నష్టులుగుణీకి నతిగౌరవంబున నగ్నిసుంస్నారాదికరణీయంబులు నిజజనక నిల్వశేషంబుగా నాచలించి దక్కిణాభముఖులై చని చని.

356

ప్రతిపదార్థం: డాయన్+అరుగుదెంచుటయున్= సమిపంగా రావటమున్నా; అతండు= అతడు (ఆ జటాయువు); వారితోన్= రామలక్ష్మీములతో; రావణుండు; వైదేహిన్= సీతను (విదేహారాజు కూతురును); కొనిపోవుటయున్= తీసికొని వెళ్లటమున్నా; తత్త+అర్థంబు+పి= అందుకొరకై; తాను= తాను (జటాయువు); ఆ+దనుజాన్= ఆ రాక్షసుడిని (రావణుడిని); తొడరి= పూని; పెనంగుటయున్= పోరాడటమున్నా; చెప్పి= వచించి; ఆవలన్= ఆ పిదప; రావణుండు; అరిగిన= వెళ్లిన; దెసన్= దిక్కును; ఎటీంగించి= తెలిపి; విగత, జీవుండు+అయ్యెన్= పోయిన జీవం కలవాడు అయ్యాడు, మరణించాడు; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరు- రామలక్ష్మీములు; ఆ+పులుగుణీకిన్= ఆ పశ్చిరాజుకు (జటాయువుకు); అతి, గొరవంబునన్= గొప్పభూతితో; అగ్నిసుంస్నార+అది, కరణీయంబులు= దహనం చేయటం మున్నగు (దినవార) క్రియలు: నిజ, జనక, నిర్యశేషంబుగాన్= తమయొక్క తండ్రితో సమానంగా; ఆచరించి= చేసి; దశ్శిణా+అభిముఖులు+పి= దశ్శిణాదిక్కుగా మొగాలు కలవారై; చని, చని= వెళ్లి వెళ్లి.

తాత్పర్యం: రామలక్ష్ములు జటాయువును సమీపించి నిలిచారు. అంతట ఆ పణ్ణిరాజు వారితో రావణుడు సీతను కొనిపోవటాన్ని, తాను ఆ అత్యాచారాన్ని ఎదుర్కొని పోరాడి రెక్కులు కోల్పోయి నేలగూలటాన్ని వివరించి చెప్పి, మరణించాడు. అంతట రామలక్ష్ములు ఇరువురు తమ తండ్రితో సమానంగా భావించి జటాయువుకు అగ్నిసంస్కారాలు చేసి అంత్యక్రియలు నిర్వర్తించారు. జటాయువులన రావణుడు దక్షిణాదిక్కుకు పోయాడని తెలిసికొని తాముకూడ దక్షిణాదిశగా పయనంచేయసాగారు.

ఉ. ఉరమునయందుఁ గస్తులుఁ బృథూదరదేశమునందు నోరుఁ బ్రు
స్ఫులితఖుజద్వయంబుఁ గులభూమిధరిఁస్తుతఖావముం గరం
బరుదుగ నుగ్రహైన వికృతాకృతితోడ నశేషసత్యము
ప్రురుఁ ఉగుచుస్తువానిఁ బటుసత్యుఁ గబంధునిఁ గాంచి రచ్ఛటం.

357

ప్రతిపదార్థం: అచ్చుటన్= ఆ ప్రదేశంలో; ఉరమునయందున్= వక్కంలో; కన్నులున్; పృథు+ఉదరదేశమునందున్= విస్తార మైన కడువు ఉన్న చోటులో; నోరున్= నోరున్నా; ప్రస్ఫురిత, భుజ, ద్వయంబున్= బాగా విస్తరించిన రెండు బాహువులున్నా; కుల, భూమిధర+ఉన్తఖావమున్= కులపర్యతంవంటి చోస్తుయ్యాన్ని; కరంబు= మిక్కిలి; ఉగ్రము+ఐన= భయంకర మైన; వికృత+అకృతితోడన్= వికారమయిన రూపంతో; అశేష సత్య ఫుస్కురుఁడు= పెక్కుజంతువులను చంపి తినేవాడు; అగుచుస్తువానిన్= అయినవాడిని; పటుసత్యున్= మిక్కుటమైన బలం కలవాడిని; కబంధునిన్= కబంధుడు అనేవాడిని; కాంచిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: రామలక్ష్ములు, అచట వికృతమైన రూపం గల కబంధుడిని చూచారు. ఆ కబంధుడికి కన్నులు వక్కంలో ఉన్నవి. పెద్దకడుపులో నోరు ఉన్నది. మిక్కిలి పొడుమైన బాహువులతో కులపర్యతంవలె ఎత్తైన, మిగుల భీతిని గాల్పే వికార స్వరూపంతో ఉన్నాడు. అమిత బలంగల ఆ కబంధుడు పెక్కుజంతువులను చంపి పాట్టనింపుకొనే గొప్ప తిండిపోతు.

ఆ. అక్కబంధుఁ డామిషార్థియై లక్ష్ముఁ , బట్టీకొనియే బాహుబల మెలర్ప;

నతడు గడువిషణ్ణుడై 'యున్న! ననుఁ జాడు' , మనుచు రాముఁ జాచి యనియే మతియు. 358

ప్రతిపదార్థం: బాహుబలము+ఎలర్పున్= చేతులశక్తి శోభిల్లేటట్లుగా; ఆ+కబంధుఁడు; ఆమిష+అర్థి+ఐ= మాంసాన్ని కోరినవాడై; లక్ష్మున్+పట్టికొనియెన్= లక్ష్మునుడిని పట్టుకొన్నాడు; అతడు= లక్ష్మునుడు; కడున్= మిక్కిలి; విషణ్ణుడు+ఐ= విచారంతో కూడినవాడై; అన్న!= అగ్రజా, శ్రీరామా!; ననున్= నన్ను; చూడుము= అరయుము; అనుచున్= అంటూ; రామున్= రాముడిని; చూచి; మతియున్= వెండియు; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కబంధుడు మాంసాపోరం కొరకై అన్నేపిస్తూ యాదృచ్ఛికంగా లక్ష్మునుడిని పట్టుకొన్నాడు. లక్ష్మునుడు కబంధుడి బాహుబంధాన్ని విడిపించుకొనలేకపోయాడు. కబంధుడి బలం అట్టిది! అంత లక్ష్మునుడు విపోదంతో నిండిన చిత్తం కలవాడై 'అన్న! శ్రీరామా! నన్ను చూడుము. నేను ఎట్టి దుస్థితిలో చిక్కానో!' అని చెప్పి, ఇంకా ఇట్లా పలికాడు.

శ్రీరాముడు కబంథుడను రాక్షసుం జంపుట (సం. 3-263-27)

- సి.** మహానీయసామ్రాజ్యమహిమ వాయుటయును, । జిత్యమరణంబు, నాభీలవిపిన భూములఁ గడుదుఃఖమును జలించుటయు, వై, దేహఁ గోల్పడి వగఁ బిరుగుటయును, దుఱిఁ బోయి యే నిట్టు దొడరి యిఁ దానవు, వాతు జిక్కుటయును వగవ నీకుఁ బైపయిఁ పెక్కులాపద లయ్యు నక్కటు! । ధరణిశ! నీవు నా ధరణిసుతయుఁ
- ఆ.** గలసి పూజ్యరాజుగౌరవంబున వెలుఁ, గంగ నెలమిఁ జూడఁ గాన వైతి నేను దలప నెట్టి హీనభాగ్యండనో! । యనుచు ననుజుఁ డార్త నడలుటయును.

359

ప్రతిపదార్థం: ధరణి+ఈశ!= రాజు, శ్రీరామా; మహానీయసామ్రాజ్యమహిమ= గొప్పవైనది, విష్టరించినది అయిన రాజ్యం యొక్క గౌరవం; పాయుటయును= వదలిపోవటమున్నా; పిత్ర, మరణంబున్న= తండ్రి చనిపోవటమున్నా; అభీల, విపిన, భూములన్న= భయంకరమైన అడవి ప్రదేశాలలో; కడున్న= మిక్కుటమైన; దుఃఖమునన్న= ఆవేదనతో; చరించుటయున్న= తిరుగుటయున్నా; వైదేహిన్= సీతను; కోల్పడి= పోగొట్టుకొని; వగన్= దుఃఖంతో; తిరుగుటయును= సంచరించటమున్నా; తుదిన్+పోయి= చిట్టచివరకు; ఏన్= నేను; ఇట్టు= ఈరీతిగా; తొడరి= కడగి; ఈదానవువాతన్= ఈరాక్షసునినోటికి; చిక్కుటయును= వశం కావటమున్నా; వగవన్= ఆలోచించగా; నీకున్= ఓరామా! నీకు; పై+పయిన్= ఒకదానిపై మరొకటి; పెక్కులు= అనేకాలైన; ఆపదలు+అయ్యెన్= కష్టాలు సంప్రాప్తాలయ్యాయి; అక్కట= అయ్యా! ఎంత దురవశ్శ వాటిల్లింది; నీవున్= నీవును; ఆ ధరణిసుతయున్= భూమికి కూతురు అయిన సీతాదేవియున్నా; కలసి= కూడి; పూజ్య, రాజ్య, గౌరవంబునన్= ఆరాధించరగిన రాజ్యమర్యాదలతో; వెలుగంగ్= ప్రకాశించగా; ఎలమిన్= సంతోషంతో; చూడన్+కానన్+పతిన్= దర్శింపబూలకపోయాను; నేను= నేను; తలయన్= యోచించగా; ఎట్టి= ఎటువంటి; హీనభాగ్యండన్+ఓ= దురదృష్టవంతుడనో కదా; అనుచున్= అని అంటూ; అనుజుఁడు= తమ్ముడు (లక్ష్మణుడు); ఆర్త్న్= దుఃఖంతో; అడలుటయును= కలతచెందినవాడు కాగా.

తాత్పర్యం: ‘అగ్రజా, శ్రీరామా! నీకు ఆపదలపై ఆపదలు దాపురించాయి. భోగభాగ్యాలతో తులతూగే రాజ్యం తొలగిపోయింది. తండ్రిగారు మరణించారు. భయంకరమైన అడవులలో తిరుగాడవలసి వచ్చింది. చిట్టచివరకు దురదృష్టశకు పరాకాష్టగా- నేను ఈ రాక్షసుడికి చిక్కాను. ఇక ఈతడు నన్ను తన పొట్టునపెట్టుకొంటాడు. అయ్యా! శ్రీరామచంద్రా! నీవును నీదేవియైన సీతాదేవియు పట్టాభీషేఖం చేసికొని, రాజలాంఘనాలతో శోభిల్లే సుందరదృశ్యాన్ని కనులపండువుగా కాంచలేకపోయానుగదా! ఇక నావంటి దురదృష్టవంతుడు ఎవడైనా ఉన్నాడా?’ అంటూ లక్ష్మణుడు విచారంతో కలతచెందాడు.

- తే.** విగతసంబ్రముఁ కై రామవిభుఁడు గడగి, ‘యన్న! లక్ష్మణ! యోడకు మన్న యేను గలుగ నీ కేల యాపద గలుగనేర్చు? ననుచు గ్రుక్కున నిశితమహాసి వెటికి.

360

ప్రతిపదార్థం: రామవిభుఁడు= రామరాజు; విగతసంభ్రముఁడు+ఇ= పోయిన తత్తరపాటు కలవాడై, వైర్యం కలవాడై; కడగి= పూని; అన్న! లక్ష్మణ!= ప్రేమపాత్రుడ వైన లక్ష్మణా!; ఓడకుము+అన్న!= భయపడవద్దయ్యా! ఏను= నేను; కలుగన్= ఉండగా; నీకున్= నీకు; ఆపద= కీడు; ఏల కలుగనేర్చున్= ఎందుకు ఏర్పడుతుంది; అనుచున్= అని అంటూ; గ్రంథాన్న= వేగంగా; నిశిత, మహా+అసి= వాడి అయిన గొప్పకత్తిని; పెటికి= (ఒరనుండి) బయటకు లాగి.

తాత్పర్యం: శ్రీరాముడు ఎట్టి తత్త్వరపాటు చెందకుండా ధీరుడై నిలిచి ప్రియమైన తమ్ముడా! లక్ష్మణా! నేను ఉండగా నీకు ఎట్టి కీడు వాటిల్లదు' అంటూ ఒరనుండి గొప్పదైన తన కత్తిని తీశాడు.

వ. ఆ రక్షసు డాచేయి దునియ ప్రేసిన లబ్ధమోక్షమండయి లక్ష్మణమండు ప్రకటసైంహారేయ దంప్రాయంత విముక్తుండయిన తిర్మిభానుండుమంబోలే బ్రథిష్టుండయి తీక్ష్ణకౌక్షేయకంబునఁ దచీయ దక్షిణబాహు ఖండనంబు నేసి పార్వత్యద్వయంబు భేదించిన నాక్షణంబ కబంధుడు దివ్యరూపధరుం డగుటయుం గని రాఘవుండు విస్తృతుండై.

361

ప్రతిపదార్థం: ఆ, రక్కసు, డా, చేయున్ = ఆ రాక్షసుడియొక్క ఎడమచేతిని; తునియన్వేసినన్ = ఖండించగా; లబ్ధమోక్షమండు+అయి= పాందిన విముక్తి కలవాడు అయి (విముక్తి పాందినవాడై); లక్ష్మణమండు= లక్ష్మణమండు; ప్రకట, సైంహారేయదంప్రాయంత, విముక్తుండు+అయిన= తేటతెల్లంగా కనుపించిన రాఘువుయొక్క కోరలు అనే మరనుండి విడిచిపెట్టబడిన; తిగ్మ, భానుండుమన్+పోలెన్= తీక్ష్ణమైన కిరణాలు కల సూర్యుడివలె; ప్రదీష్టుండు+అయి= వెలుగొంది; తీక్ష్ణ+కౌక్షేయకంబున్= వాడి అయిన కత్తిచేత; తదీయ, దక్షిణ, బాహు, ఖండనంబు+చేసి= ఆతడియొక్క (ఆ కబంధుడియొక్క) కుడిచేతిని నరికి; పార్వత్యద్వయంబు= ప్రక్కలజంటను (ముడిప్రక్కగా, ఎడమప్రక్కగా ఉన్న ఉదరభాగాన్ని - అనగా చంకల క్రింది భాగాలను); భేదించినన్= చీల్మగా; ఆ, క్షణంబు+అ= ఆత్రుటిలోనే (వెంటనే); కబంధుడు; దివ్య, రూప, ధరుండు+అగుటయున్= దేవతలకు సంబంధించిన ఆకారం కలవాడు కావటం; కని= చూచి; రాఘవుండు= శ్రీరాముడు; విస్తృతుండు+ఐ= అచ్చెరువును పాందినవాడై.

తాత్పర్యం: శ్రీరాముడు కబంధుడి ఎడమచేతిని తనకత్తితో ఖండించాడు. వెనువెంటనే కబంధుడిబారినుండి విముక్తుడైన లక్ష్మణమండు రాఘువుయొక్క కోరలనుండి విడివడిన సూర్యుడివలె ప్రకాశిస్తూ వాడికత్తిని తీసి కబంధుడి కుడిచేతినికూడ ఖండించి, వాడిపొట్టను ఇరుప్రక్కల చీల్మాడు. ఆక్షణంలోనే ఆరాక్షసుడు దివ్యరూపం ధరించి నిల్చాడు. శ్రీరాముడు ఆశ్చర్యపోయాడు.

విశేషం: కౌక్షేయకం= కుష్మికిరగ్గరగా ధరించబడే కత్తి. సంశోధితప్రతిలో గౌక్షేయకంఅని ఉన్నది. అది అచ్చుపారపాటు. పూర్వకాలంలో వీరులు తనపొట్టను కత్తిని ఆత్మరక్షణకై ఉపయోగించేనిమిత్తం కట్టుకొంటూ ఉండేవారు.

క. ‘శివసముసందు రాక్షసి, భావంబున నున్న నీకుఁ బ్రుకటితటివ్య

తావ్వాప్తి యైన కారణి, మేవిధి? మనుటయును నాతుఁ డిట్లుని చెప్పేన్.

362

ప్రతిపదార్థం: ఈవనమునందున్= ఈ అరణ్యంలో; రాక్షసభావంబున్= రక్కసివై; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; నీకున్= నీకు; ప్రకటిత దివ్యత్వం+అవాప్తి= తేటతెల్ల మైన దేవతాస్వరూపం పాందటానికి; పన, కారణము= అయిన హేతువు; ఏవిధము= ఏరీతిగా ఏర్పడింది అనుటయునున్= (అని రాముడు) ప్రశ్నించటమున్నా!; ఆతడు= అతడు (దివ్యరూపం తాల్చిన కబంధుడు); ఇట్లు+అని= ఈరీతిగా; చెప్పేన్= వచించాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ దివ్యపురుషుడా! నీవు ఇంతవరకు ఈ అడవిలో రాక్షసరూపంలో రాక్షసజీవితాన్ని గడపి ఉన్నావుకదా! ఇప్పుడు నీకు ఈ దివ్యరూపం ఏవిధంగా సంప్రాప్తించింది?’ అని శ్రీరాముడు ప్రశ్నించాడు. అంతట దివ్యరూపం తాల్చి నిల్చిన భూతపూర్వ కబంధుడు ఈ రీతిగా పలికాడు.

ఏను విశ్వాపనుండను గంధర్వండ; బ్రహ్మశాపంబునం జేసి రాక్షసత్వంబు నొంది మీవలన శాపమోక్షంబు వడసితి; రావణుం డను రక్షసుండు జానకిం గొనిపోయి, లంకానగరంబున నునిచినవాడు; మీకు హితోపదేశంబు సేసెద; నట పోవంబోపు బంపాఱథానం బయలు సరోవరంబు గలదు; దాని యావల బుశ్యమూకం బసుకైలంబునందు వాలిసహాదరుండు సుగ్రీవుం డను వానరుండు సచివ చతుష్పయ సహాతుండై యుండు; నతనితోడ సఖ్యంబు సేయుము; దానం జేసి నీకుఁ గార్యసిద్ధి యుగు' నని పలికి గంధర్వండు వాల వీడౌని నిజేచ్ఛం జనియే; దదనంతరంబ యట చని చని.

363

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; విశ్వాపనుండు+అను= విశ్వాపనుడు అనే పేరుకల; గంధర్వండన్= గంధర్వడను; బ్రహ్మశాపంబున్+చేసి= బ్రహ్మదేవుడియొక్క శాపంవలన; రాక్షసత్వంబున్= రాక్షసభావాన్ని; ఒంది= పొంది; మీవలన్= (ఓ రామ! ఓలడ్డుణా!) మీవలన; శాపమోక్షంబున్= శాపంమండి విడుదల; పడసితిన్= పొందాను; రావణుండు+అను= రావణుడు అనేపేరు కల; రక్షసుండు= రాక్షసుడు; జానకిన్= సీతను; కొనిపోయి= అపహరించి; లంకానగరంబున్= లంక అనే పట్టణంలో; ఉనిచినవాడు= ఉంచాడు; మీరున్= (రామలడ్డుణులైన) మీరు; హిత+ఉపదేశంబు+చేసెదన్= మేలు కలిగించే మాటలను చెప్పుతాను; ఇట, పోవన్+పోవన్= ఇక్కడ నుండి వెళ్గగా వెళ్గగా, చాలాదూరం పయనించగా; పంపా+అభిదానంబు+అయిను= పంప అనే పేరు కలిగిన; సరోవరంబు= సరస్సు; కలదు= ఉన్నది; దాని+అవలన్= ఆ పంపాసరోవరం దాటినిపిడప; బుశ్యమూకంబు+అను, కైలంబునందున్= బుశ్యమూకం అనేపేరు గల కొండమీద; వాలిసహాదరుండు= వాలియొక్క తమ్ముడు; సుగ్రీవుండు+అను= సుగ్రీవుడు అనే పేరు గల; వానరుండు= కోతి; సచివచతుష్పయ, సహాతుండు+ఇ= మంత్రులు నలుగురితో కూడినవాడు అయి; ఉండున్= నివసిస్తూ ఉంటాడు; అతనితోడన్= ఆ సుగ్రీవుడితో; సఖ్యంబు+చేయుము= మైత్రి నెరపుము; దానవ్+చేసి= దానివలన; నీకున్= నీకు; కార్యసిద్ధి+అగున్= కార్యం నెరవేరగలదు; అని పలికి= అని వచించి; వారిన్= వారిని (రామలడ్డుణులను); వీడౌని= మర్యాదపూర్వకంగా సెలవు గైకొని; గంధర్వండు= గంధర్వుడు; నిజ+ఇచ్చన్= తనయిచ్చ వచ్చిన చొప్పున; చనియెన్= వెళ్గాడు; తత్త+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మటు; చని చని= వెడలివెడలి (చాలదూరం ప్రయాణం చేసి).

తాత్పర్యం: నేను విశ్వాపనుడు అనేపేరు గల గంధర్వడను. బ్రహ్మదేవుడిశాపంవలన నాకు రాక్షసజన్మ వచ్చింది. నేడు మీమూలంగా నాకు శాపవిమోచనం కలిగింది. రావణుడు అనే రాక్షసుడు సీతను అపహరించి లంకాపట్టణానికి కొనిపోయాడు. మీమేలు కోరి నేను చేప్పే వాక్యాలు వినండి. ఇటనుండి బహుదూరం పయనించిన పిదప 'పంప' అనే పేరు గల సరోవరం చేరుతారు. ఆ సరస్సుకు కొంచెం దూరంలో బుశ్యమూకం అనేపేరు గల పర్వతం ఉన్నది. ఆ పర్వతంమీద వాలితమ్ముడు సుగ్రీవుడు అనే వానరుడు నలుగురు మంత్రులతో కలిసి నివసిస్తున్నాడు. మీరు ఆ సుగ్రీవుడితో స్నేహం చేయండి. దానివలన మీపని నెరవేరగలదు' అని చెప్పి ఆ గంధర్వుడు రామలడ్డుణులవద్ద మర్యాదగా సెలవుతీసికొని ఇచ్చవచ్చినచోటికి వెళ్గాడు. పిమ్మట రామలడ్డుణులు బహుదూరం పయనించి.

సీ. కమనీయకమలినీకప్పిరదిక్కేసు, రాన్నితజలముల నర్ష్ణవిధియుఁ, దరశతరంగహస్తములు బాధ్యంబు, ను, త్వద చక్రసారసమధుపహంస రుతులు జ్ఞయోక్కులు, రుచిరవానీర ని, వేశనచ్ఛాయల విత్రమంబు మందసంచారితమారుతంబుల నురు, తాపనోదసమును దగిలి యెపుడు

ఆ. నాచలించుచును సమంచితాతిథి జని ; సేవనమునఁ దశదుజీవనంబు

ఫలము నొంద నొప్పు పంపాసరోవరం , బెదురఁ గాంచి రన్నరేంద్రసుతులు.

364

ప్రతిపదార్థం: ఆ+నర+ఇంద్ర, సుతులు= ఆ రాజపుతులు (రామలక్ష్మణులు); కమనియ, కమలిని, కష్టర, దళ, కేసర+అన్విత, జలములన్= మనోహరాలైన తామరతంపరలతో, ఇంచుక తెలుపు ఇంచుక ఎతుపు రంగును గల సాగంధికపుష్టులయ్యుక్క రేకులలోని కింజల్యాలతో కూడినసీళ్లతో; అర్ఘవిధియున్= పూజాసత్కారానికి ఇచ్చే సీరును; తరఁ, తరంగహాస్తములన్= మెరుస్తున్న కెరటాలు అనేచేతులతో; పాద్యంబున్= పాదాలు కడుగుకొనటానికి స్వాగతపూర్వకంగా ఇచ్చే సీరును; ఉన్నద, చక్ర, సారస, మధుప, హంస, రుతులన్= బాగా మత్తిల్లిన చక్రవాకముల యొక్కయు, బెగ్గరుపశ్చల యొక్కయు, తమ్మెదలయ్యుక్కయు, అంచలయ్యుక్కయు ధ్వనులచేత; ప్రియోక్తులు= (మోగక్కేమాల నడిగే) మంచిమాటలును; రుచిర, వాసీర, నివేశన+ఛాయలన్= ప్రకాశించే సీటిప్రబృలిచెట్లు సమకూర్చే విడిఇండ్లనీడలలో; విశ్రమంబు= విశ్రాంతి; మంద, సంచారితమారుతంబులన్= మెలమెలగా పీచే గాలులచేత; ఉరు, తాపనోదనమును= మిక్కుటమైన ఎండను తొలగించుటయును; తగిలి= పూని; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడును; ఆచరించుచును= చేస్తూ; సమంచిత+అతిథి, జనసేవనమునన్= ఒప్పిద మయ్యేటట్లుగా అతిధిజనులకు పరిచర్యచేయటంలో; తనదు= తనయొక్క; జీవనంబు=(1) బ్రదుకు, (2)జలం; ఫలమున్+బందన్+బస్పు= ఫలించేటట్లుగా శోభిల్లు; పంపాసరోవరంబు= పంప అనే పేరు గల సరస్సును; ఎదురన్= తమముందర; కాంచిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: రాజపుతులైన ఆ రామలక్ష్మణులు తమకట్టెదురుగా ఉన్న పంపాసరోవరాన్ని చూచారు. ఆ పంపాసరోవరం సతతం అతిథి సత్కారం చేస్తూ తనజీవనం ధన్యమయ్యేటట్లు చేసికొంటున్నట్లు ఒప్పుతున్నది. పంపాసరస్సు ఎల్లప్పుడూ అతిధులకు అర్ఘ్యం సమర్పిస్తూ ఉన్నది. ఆ అర్ఘ్యజలం మనోహరా లైన తామరలచేతను, ఇంచుక తెలుపు ఇంచుక ఎతుపురంగు గల రేకులతో శోభిల్లే సాగంధికపుష్టుల కింజల్యాలతో పుష్టుడులతో పరిమళిస్తూ ఉన్నది. ఇక, మెరసే కెరటాలు అనే చేతులతో అతిధులకు కాశ్ముకడిగేసిటిని సమర్పిస్తూ ఉన్నది. అలాగే చక్రవాకములు, హంసలు మున్నగు జలపశ్చల ధ్వనులనే ప్రియోక్తులతో ఆదరిస్తూ ఉన్నది. తీరాలలోని పొదరిండ్ల నీడలనే విశ్రమస్థలాలను నిర్దేశిస్తున్నది. మందమారుతాలచే తాపక్రమము తొలగిస్తూ ఉన్నది. ఈ రీతిగా ఈ అతిథిసేవయే తనజీవనానికి ధన్యత కలిగించేటట్లు భావించేదిగా పంపాసరోవరం వారికి గోచరించింది!

విశేషం: (1) అతిథిసేవాపరాయణాప్నే ఉత్తమసంపూర్ణతికి నికషాయమానం. ‘అతిథిదేవోభవ’- సనాతన భారతీయసంప్రదాయాన్ని సూచించే ఉపనిషదుక్కి. (2) అలం: సంపూర్ణ రూపకం. సంపాసరోవరానికి అతిథేయునకు ఇట అభేదధ్వనసాయం హృదయంగమంగా వల్లించబడింది. (3) అలం: శ్లేష, జీవనం అనగా అర్థం బ్రదుకు. అర్థాంతరం సీరు. ఆతిథేయునిపట్ల బ్రదుకు, పంపాసరోవరంపట్ల సీరు అన్వర్థం. (4) ఈ సీసపద్యం ప్రబంధపరమేశ్వరుడైన ఎజ్జునకు గల వర్ణనాభినివేశానికి ఉదాహరణాం.

వ. ఆ సరోవరతీరంబునం గౌసలాయనందసుండు తత్త్వశ్శివ్యయపిశేషోల్లాసంబులవలనం గ్రోత్తయై చిత్తజానలంబు దలకొని చేతోవ్యత్తంబు నెరియింపం దొడంగినుఁ దాఖ్మి దొఱంగి జానకిం బేర్మైని యాక్రందినవచనవివశుం దగుటయు, నతనికి లక్ష్ముణం డి ట్లనియె.

365

ప్రతిపదార్థం: ఆ, సరోవర, తీరంబునన్= ఆ (పంపా)సరస్సుయొక్క ఒడ్డునందు; కౌసల్యానందసుండు= కౌసల్యుడుకు-శ్రీరాముడు; తత్త+తత్త+విషయ, విశేష+ఉల్లాసంబులవలనన్= ఆయా ఇంద్రియార్థములు విశేషమైన వికాసమును పొందినవగుట

వలన; క్రొత్త+బ= వినూతన పైనట్టిదే; చిత్తజ+లనలంబ= మన్మథుడికి సంబంధించిన అగ్ని- కాచోదేకం; దరికొని= సంక్రమించి; చేతన్+వృత్తంబున్= మానసికవ్యాపారాన్ని; ఎరియింప్న+తొడంగిన్= కలత చెందింప సాగగా; తాల్చి= ఓర్చు; తొఱంగి= వీడి; జానకిన్+పేర్కొని= సీతను స్వర్చించి బిగ్గరగా పలవించి; ఆక్రందన, వచన, వివశండు+లగుటయున్= ఏడుస్తూ వశంతప్పినవాడు కాగా; అతనికిన్= రాముడికి; లక్ష్మీఖండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈంధింగా వచించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ పంపాసరోవర తీరంలో ఉద్దీపనవిభావా లైన ఆయా మనోహరపరిసరాలను చూచిన శ్రీరాముడు మన్మథభావవివశుడై సీతాదేవిని స్వర్చిస్తూ బిగ్గరగా ఎలుగెత్తి ఆమెను పేర్కొంటూ ఆక్రోషింపసాగాడు. అంతట లక్ష్మీఖండు రాముడితో ఇట్లూ పలికాడు.

ఉ. పురుషవరేణ్య! యిట్లు మిముబోటులకుం జనునయ్య? యాపదల్
వారసినచోఁ గలంగుట; ప్రభుత్వ మెలర్పగఁ డాబ్చి యూఁబి దు
స్తురతరమానసవ్యథలు దల్ఖము; సంబృతపొరుఘుండ వై
యరయుము దేవి యుస్తుయేడ యారసి కార్యము బీర్పు నేర్చునన్.

366

ప్రతిపదార్థం: పురుష, వరేణ్య!= పురుషులలో శ్రేష్ఠుడైనవాడా- శ్రీరామా!; ఆపదల్+పారసినచోన్= ఇదుమలు తారసిల్లిసపుడు; కలంగుట= కలతచెందటం; మిము బోటులకున్= మీవంటి మహాముఖావులకు); ఇట్లు= ఈఁ రీతిగా; చనున్+అయ్య= తగునా?; ప్రభుత్వము+ఎలర్పగన్= పరిపాలన అతిశయించగా, అనగా నిగ్రహం కోభిల్లేటట్లుగా; తాల్చి+ ఊది= ఓర్చు వహించి; దుస్తర, తర, మానసవ్యథలు= దాటటానికి మిక్కిలి కష్టమైన మనస్సులోని బాధలు; తల్లుము= (తలుగుము)= వదలిపెట్టుము; సంబృత, పొరుఘుండవు+బ= పొరుఘంగలవాడవు అయి; దేవి+ఉస్తు+ఎడ= (సీతా)దేవి ఉస్తుచోటు; అరయుము= కనుగొనుము; ఆరసి= కనుగొని; నేర్చునన్= సామర్థ్యంతో; కార్యము+తీర్పుము= పనిని నెరవేర్చుము.

తాత్పర్యం: పురుషులలో శ్రేష్ఠుడైన శ్రీరామా! ఇక్కట్లులు దాపురించినపుడు మీవంటి మహాముఖావులు కలతచెందరాదు. ఓర్చు వహించి నిగ్రహంతో మనస్సులోని వెతలను పారద్రోలాలి. అదే పొరుఘం అనిపించుకొంటుంది. సీతాదేవి ఉస్తుచోటు తెలిసికొనుము. తెలిసికొనినపిమ్మట నేర్చుతో కర్తవ్యం నెరవేర్చుము.

అ. అధివ! శిష్యుడను సహాయిండు భృత్యండ, నైన యేసు గల్ల నాత్త నీకు
నేల వగవ? నని మహీపతిచిత్తంబు, నలఁత డిందుపణిచె నవరజండు.

367

ప్రతిపదార్థం: అధివ!= ఓరాజా, శ్రీరామా!; శిష్యుడను= నీవు చెప్పిన చౌప్పున నడచుకొంటూ నీకడ జ్ఞానం, శీలం నేర్చుకొనటానికి చేరినవాడిని; సహాయిండన్= నీకు తోడుపడే వాడిని; భృత్యండన్= సేవకుడను; ఐన= ఒపట్టి; నేను= ఏను; కల్గున్= ఉండగా; నీకున్= నీకు; ఆత్మన్= మనస్సులోపల; వగవన్+ఎల?= విచారించటం ఎందుకు?; అని= అని చెప్పి; మహీపతి చిత్తంబు= రాజుయొక్క అనగా శ్రీరాముడియొక్క మనస్సులోని; అలఁత= వ్యాకులతను; అవరజండు= తమ్ముడు- లక్ష్మీఖండు; డిందుపణిచెన్= తగ్గించాడు.

తాత్పర్యం: ఓరాజా! శ్రీరామా! నేను నీకు శిష్యుడిని, భక్తితో ఆరాధించేవాడిని, తోడుపడేవాడిని, పరిచారకుడను. నేను నీప్రకృన ఉండగా మనస్సులో నీవు ఎందుకు విచారపడాలి? అని ఊరడించి తమ్ముడైన లక్ష్మీఖండు శ్రీరాముడి మనస్సులోని కలవరాన్ని ఉపశమింపజేశాడు.

స. తదనంతరంబ యయ్యరువురుం బంపాసరోవరంబునం గృతస్నాను లయ దేవపిత్యతర్పణంబులు సేసి చని ముందట నతిబహుజబలాహాకవ్యాహాసనాశాహాసమున్నతంబు లైన యభంగోత్సుంగ శృంగసముదయంబుల నభిలగగన క్రోడహీడనంబు సేయుచున్న దాని బుశ్యమూకశైలంబుఁ జేల తదుపకంరప్రదేశంబున విశ్రమించి యున్నంత.

368

ప్రతిపదార్థం: తత్త+అనంతరంబ+ల= అటుపిమృటు; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరును (రామలక్ష్మణులు); పంపాసరోవరంబున్వ్= పంప అనే సరస్వత్తో; కృతస్నానులు+అయి= చేయబడిన స్నానం కలవారై (స్నానం చేసినవారై); దేవపిత్యతర్పణాంబులు+చేసి= దేవతలకును, చనిపోయిన తండ్రితాతలు మున్సుగువారలు తరించటానికి ఇచ్చే నీళము వదలటం ద్వారా క్రొఢ్డక్రియలు నిర్వహించి; చని= పయనం కొనసాగించి; ముందటన్= ఎదురుగా; అతి, బహుళ బలావాకవ్యాహాసనాశాహాసమున్నతంబులు+ఇన్= తరచైన పెక్కు మేఘాల సముదాయాల చేరికగలవై, మిక్కిలి ఎత్తె ఉన్న; అభంగ+ఉత్సుంగ, శృంగసముదయంబులన్= వంకరటింకరలు లేకుండా నిటారుగా ఉన్న శిఖరాలయొక్క గుంపులచేత; అభిల, గగన, క్రోడ, ఫీడనంబు= సమస్తమైన ఆకాశంయొక్క వష్టానికి ఒరిపిడి; చేయుచున్నదానిన్= సలుపుచున్న రానిని; బుశ్యమూకశైలంబున్+చేరి= బుశ్యమూకం అనేపేరుగల పర్వతాన్ని చేరి; తత్త+ఉపకంర; ప్రదేశంబున్= ఆ(కొండయొక్క) సమీపంలో ఉన్న స్థలంలో - ఆ కొండచరియసై; విశ్రమించి+ఉన్నంతన్= అలపు దీర్ఘకొనే సమయంలో.

తాత్పర్యం: పిమృటు, రామలక్ష్మణులు పంపాసరోవరాన్ని చేరి అందులో స్నానంచేసి వేల్పులకు, పితరులకు తర్పుణాలు విడిచారు. పిదప ఆ సరోవరానికి ముందుగా ఉన్న బుశ్యమూకపర్వతాన్ని చూచారు. ఎత్తైన ఆ పర్వతపు శిఖరాలు మిక్కిలి ఎత్తుగా, నిటారుగా ఉండి ఆకాశం యొక్క వష్టఃఫలాన్ని రాచుకొంటున్నట్లుగా ఉన్నాయి. ఆ శిఖరాల మీద దట్టంగా మేఘాలు ఆవరించి ఉన్నాయి. వారు- ఇరువురు ఆ కొండను చేరి- ఆ కొండ సమీప ప్రదేశంలో అలపు తీర్చుకొనడానికి కూర్చున్నారు.

సీ. ఆ రాజపుత్రుల నారూధతేజుల , వీరుల సున్నతోదారభుజులఁ
గముగొని సుగ్రీవుఁ డనఫుఁ డగ్గిలిశ్యంగ , మునసుండి తానును దన సచివులు
జింతించి వాలిష్టత్తాంతము నెఱుగంగ , సంతతోత్సాహవు భీమంతు శౌర్య
వంతు సుత్తము హిమవంతునిబోని య , త్యంతసుస్థిరు హానుమంతుఁ బనిచే;

అ. నతఁడు నరిగి స్వపతిసుతులతెఱం గెల్ల , నెఱిగి వసుచోంద్రు నెఱుగఁ జెప్పి
యుగతేజుఁ ధైన సుగ్రీవుతోఁ జెప్పి , యొనర సంఘచించె మనుజపతికి.

369

ప్రతిపదార్థం: ఆ రాజపుత్రులన్= ఆ రాచబిడ్డలను; ఆరూధతేజులన్= దేధీయమాన మైన కాంతికల వారిని; వీరులన్= పరాక్రమవంతులను; ఉన్నత+ఉదార, భుజులన్= ఎత్తైనవి, గొప్పవి అయిన భుజాలు కలవారిని; అనఫుఁడు= పాపం లేనివాడు; సుగ్రీవుడు= సుగ్రీవుడు అనే వానరరాజ; ఆ+గిరి, శృంగమున్వ+ఉండి= ఆ కొండకొముగైన నిలిచి ఉండి; తానును= తానున్నా; తనసచివులన్= తనమంత్రులున్నా; కసుగోని= చూచి; చింతించి= ఆలోచించి; వారి, వృత్తాంతమున్= వారిసంగతిని; ఎఱుగంగన్= తెలియటానికి; సంతత+ఉత్సాహున్= ఎడతెగని ఉత్సాహం కలిగినవాడిని; భీమంతున్= తెలిని తేటలు కలవాడిని; శార్యవంతున్= పరాక్రమం కలవాడిని; ఉత్తమున్= మంచివాడిని; హిమవంతునిన్+పోని= హిమవంతుని వలి; అత్యంత సుస్థిరున్= మిక్కిలి పైర్యం కలవాడిని; హానుమంతున్= హానుమంతుడిని; పనిచెన్= నియోగించాడు; అండున్= ఆ హానుమంతుడును; అరిగి= వెళ్లి (రామలక్ష్మణుల దగ్గరికి వెళ్లి); సృపతి, సుతుల, తెఱంగు+ఎల్లన్= రాజపుత్రుల

(రామలక్ష్ముల) తీరుతెన్నులన్నిటిని; ఎటిగి= తెలిసికొని; వన, చర+ఇందున్= అడవిలో సంచరించే కోతులకు ప్రభువును-సుగ్రీవుడిని; ఎఱుగన్+చెప్పి= తెలిసేటట్లుగా వివరించి చెప్పి; మనజపతికిన్= మానవుల రాజుకు శ్రీరాముడికి; ఉగ్ర తేజాదు+ఖన= మిక్కటమైన వర్షస్సు కలవాడు అయిన; సుగ్రీవుతోన్= సుగ్రీవుడితో; చెల్చి= మైత్రి; ఒనరన్= ఒప్పిదంగా; సంఘటించెన్= ఏర్పరిచాడు.

తాత్పర్యం: వానరులప్రభువూ పుణ్యాత్మకుడూ అయిన సుగ్రీవుడు ఆ రాజపుత్రులైన శ్రీరాముడిని లక్ష్ముణుడిని దేచిప్పమానమైన తేజస్సుతో వెలుగొందుతున్నవారిని ఎత్తెనభుజాలతో మహావీరులుగా కన్నిస్తున్నవారిని ఆ కొండకొమ్ముననుండి చూచాడు. అంతట ఆ సుగ్రీవుడు తన మంత్రులతో చర్చించి, ఆ రాజపుత్రులవ్యత్థాతం తెలిసికొనటాన్నికి హనుమంతుడిని నియోగించాడు. హనుమంతుడు సుగ్రీవుడి సచివుడు, పురుషకార్యం నిర్వహించటంలో లోకోత్తరకార్యాలను సాధించటంలో స్థిరమైన సంకల్పం కలవాడు, మేధావి, పరాక్రమం కలవాడు. మంచివాడు. చలించనిచిత్తం కలవాడు, సైర్యంలో హిమాలయపర్వతంవంటివాడు ఆ హనుమంతుడు- సుగ్రీవుని దూతగా ఆ రాజపుత్రులవద్దు వెళ్లి, వారి సమాచారం సేకరించి, తేజస్సీ అయిన సుగ్రీవుడిని గూర్చి వారికి తెలిపి, సుగ్రీవుడికి శ్రీరాముడికి స్నేహం సంఘటించాడు.

విశేషం: (1) అలం: ఉపమ. దైర్యం గల వీరుడిని చలించని కొండతో పోల్చుటం పరిపాటి. హనుమంతుడు హిమవంతుడితో ఇట పోల్చుబడ్డాడు. (2) పూర్వకాలంలో రాయబారిగా రాజకార్యాలను తీర్చు సచివుడికి ఉండవలసిన లక్ష్మణాలు ఇట హనుమంతుడి పరంగా పేర్కొనబడ్డాయి.

v. సుగ్రీవుండును మున్న సీతాపరిత్యక్తంబై తమ ముందటం బడినం దారు గైకాని సంగ్రహించియున్న భూషణ నిచయించు రామునకు నివేదించినంజాచి, యతండు సముత్సుకుండై వానికి వానరైష్టర్యంబు ప్రతిత్రుతంబు నేసి తదీయశత్రుం దైన వాలిం జంపఁ బ్రతిజ్ఞ సేసే; గహీష్వరుండును జానకిం దెచ్చుటకు సహాయించుగా నొడంబడియే; నంతట నందటుం గూడికాని వాలి నివాసం బైన కిష్కంధానగరంబున కలిగి; రష్ణదు భానుసూనుండును.

370

ప్రతిపదార్థం: సుగ్రీవుండును= సుగ్రీవుడుసయితం; మున్న= అంతకుముందు; సీతా, పరిత్యక్తంబు+ఖ= సీతాదేవిచేత విడువబడినదై; తమ ముందటన్+పడినన్= తమ యెదుట పైనుండి క్రిందకు పడగా; తారు= తాము (సుగ్రీవాదివానరులు); కైకాని= స్వీకరించి; సంగ్రహించి+ఉన్న= దాచిఉంచిన; భూషణనిచయించున్= ఆభరణాల సముద్రాయాన్ని, రామునకున్= శ్రీరాముడికి; నివేదించినన్= సమర్పించగా; అతండు= అతడు - శ్రీరాముడు; సముత్సుకుండు+ఖ= మిక్కటమైన ఉద్యేగాన్ని పాందినవాడై; వానికిన్= అతడికి - సుగ్రీవుడికి; వానర+పశ్యర్యంబు= కోతులయొక్క ప్రభుత్వం; ప్రతిశ్రుతంబు చేసి= వాగ్మం కావించి (సంపాదించిపెట్టటానికి అంగీకరించి); తదీయశత్రుండు+ఖన= అతడియొక్క (సుగ్రీవుడియొక్క) విరోధి అయిన; వాలిన్= వాలిని; చంపన్= సంహారించటాన్నికి; ప్రతిజ్ఞ+చేసెన్= శపథం గైకొన్నాడు; కపి+ఈ+శ్యరుండును= కోతులరేదును-సుగ్రీవుడును; జానకిన్= సీతను; తెచ్చుటకున్= తీసికొనిరావటానికి (రావణుడి చెఱనుండి విడిపించి తేవటానికి); సహాయించు+కాన్= సాయం చేయటానికి; ఒడంబడియెన్= సమృతించాడు; అంతట= అటుపిమ్ముట; అందటున్= అందరును (రాముడు, లక్ష్ముణుడు, సుగ్రీవుడు, అతని సచివులును); కూడికొని= కలసి; వాలినివాసంబు+ఖన= వాలి నివసించే చోటు అయిన; కిష్కంధానగరంబునకున్= కిష్కంధ అనే పేరు కల పట్టణానికి; అరిగిరి= వెళ్ళారు; అప్పుడు= ఆసమయంలో; భానుసూనుండును= సూర్యుడికొడుకు- సుగ్రీవుడును.

తాత్పర్యం: అప్పుడు సుగ్రీవుడు శ్రీరాముడికి సీతాదేవి ఆభరణాలమూటను సమర్పించాడు. సీత అంతకుముందు రావణుడిచేత కొనిపోబడేటప్పుడు తనసాముగైలను మూట కట్టి వానరులు సంచరిస్తున్న బుశ్యమూకపర్యతంమీద పడవేసింది గదా! శ్రీరాముడు సీతతాభరణాలను చూచి మిక్కుటమైన ఉద్యోగాన్ని చెంది ఆ మూటను దాచి తన కిచ్చిన సుగ్రీవుడికి ప్రత్యుషకారం చేయటానికి నిశ్చయించి, వానరరాజ్యాన్ని సుగ్రీవుడికి చెందేటట్లుగా చేయటానికి సుగ్రీవుడికి శత్రువు అయిన వాలిని సంహరించటానికి శఫం చేశాడు. కోతులరేడు అయిన సుగ్రీవుడు సీతను రావణుడిచెరనుండి విడిపించే కార్యంలో సాయం చేయటానికి సమ్మతించాడు. అంతట వారందరూ కలిసి వాలిరాజధాని పట్టణమైన కిమ్మింధకు వెళ్లారు. అప్పుడు రవిసుతుడైన సుగ్రీవుడు.

విశేషం: రామాయణాథలో నవీనవిమర్యకుల దృష్టిని మిక్కుటంగా ఆకర్షించిన సన్నివేశం వాలిసంహారం. శ్రీరాముడి శీలానుశీలనంలో మిక్కిలిప్రాముఖ్యం హాంచిన చర్చాయాంశం కూడ వాలివధయే. శ్రీరాముడు వాలిని సంహరించటంలోని ఔచిత్యమేమిటి? శ్రీరాముడు తననుగురించి రామాయణంలోనే ఇతరులు ఏవిధంగా భావించినప్పటికి తానుమాత్రం దశరథుడిపుత్రుడు అయిన మానవమాత్రుడిగేనే భావించుకొంటున్నట్లు వచించాడు. సీతావియోగభారంతో శ్రీరాముడు బుశ్యమూకాన్ని చేరాడు. అప్పుడు అతడికి సుగ్రీవుడితో మైత్రి ఏర్పడింది. అది యాదృచ్ఛిక సంఘటన. మిత్రుడి శత్రువు తనకుగూడ శత్రువే అని భావించటం ఆదర్శమిత్రధర్మం.

క. వాలిగ్యహాద్వారంబును , వాలి మండం బెసంగ నాళ్లి వారక బాహు

స్నాలనము సేయుటయు విని , వాలి మహారోషుల్లావారోధ్దతుఁ డై.

371

ప్రతిపదార్థం: వాలిగ్యహాద్వారంబున్న= వాలియొక్క ఇంటికడపముందర; వాలి= క్రిందికి దిగి; మండంబు+ఎసంగ్న్= గర్వం అతిశయించేటట్లుగా; ఆర్థి= పెనుకేక లిడి; వారక= ఉడుగక; బాహో+స్నాలనము+చేయుటయు= బుజాలపై చరచటం; విని= ఆలకించి; వాలి= వాలి; మహో, రోష, దుర్మివార+ఉద్ధతుఁడు+ఇ= గొప్పకోషం గలిగి, వారించటానికి వీలులేని గర్వంతో అతిశయించినవాడై.

తాత్పర్యం: సుగ్రీవుడు గర్వంచినవాడై వాలి ఇంటికడపముందు నిలిచి, తన బాహువులను చేతులతో చరచి, చప్పుడుచేయటం విని, వాలి కోపంచేత, వారించటానికి వీలులేని పరాక్రమంచేత ఉప్పాంగినవాడై.

వ. సమరసన్నాహం బమర వెలువడంబోయిను దటీయవల్లభ యగు తార యతని వాలించి యిట్లను;
'నేచేచందంబు సూడ సుగ్రీవుండు బలవత్సహియుండై వుచ్ఛినవాడ; దది యెట్లనిన దశరథనందసుం డైన రాముండు రావణుచేత నపహ్యాతదారుం డయి, నిజసహిదరుం డగు లక్ష్మణుండును దానును సుగ్రీవ సహాయత్వం బహేక్కించి యతనికార్యంబు బీర్పంబుానె నని వింటి; నచియుసుంగాక మహాబలు లైన మైందిషివిదులు నతిలోకపోరుషుం డయిన హనుమయు బ్రుసిధ్భుధ్భి యగు జాంబవంతుండును వానికి మంత్రులై యుండుదురు; గావున సీ విప్పుడు గయ్యంబునకుఁ బోక నా కిష్టంబు గా' దనిన, నప్పుచు నప్పునచరవీరుండు.

372

ప్రతిపదార్థం: సమర సన్నాహంబు+అమరన్= యుద్ధానికి ముందుచేసే ప్రయత్నాలు శోభిల్లగా, కవచం మున్నగు ఆహోర్యాలను అమర్యుకొని; వెలువడన్+పోయన్= పో బోగా; తదీయ, వల్లభ+అగు= వాలియొక్క భార్య అయిన; తార= తార అనే ఆమె;

అతనీన్= వాలిని; వారించి= ఆపి; ఇట్లు+అనున్= ఈవిధంగా చెప్పింది; నేటి, చండంబు+చూడన్= ఈరోజు (సుగ్రీవుడి) వైఖరి గమనించగా; సుగ్రీవుండు= సుగ్రీవుడు; బలవత్తు+సహాయుండు+ఱ= సామర్థ్యం గలవారి తోడ్పాటు కలవాడై; వచ్చిన వాడు= వచ్చాడు; అది= (ఆ విషయం); ఎట్లు+అనిన్న్= ఏవిధంగా తెలుసు అని అడిగితే; దశరథనందనుండు= దశరథమహారాజు కొడుకు అయిన; రాముండు= రాముడు; రావణుచేతన్= రావణుడిచేత; అపహాతదారుండు+అయి= అపహారించబడిన భార్య కలవాడై; నిజ, సహోదరుండు+అగు= తనయొక్క తమ్ముడు అయిన లడ్డుమండును; తానును= తానును, శ్రీరాముడును; సుగ్రీవసహాయుంబు= సుగ్రీవుడియొక్క తోడ్పాటు; అప్పేక్కించి= కోరి; అతనికార్యంబున్= సుగ్రీవుడియొక్క పనిని; తీర్పన్= నెరవేర్చబానికి; పూనెను+అని= పట్టుపట్టాడు అని; వింటిన్= విన్నాను; అదియునున్+కాక= అంతేకాక; మహబలులు+ఐన్= గొప్పబలం కలవారు అయిన; మైంద ద్వివిదులును= మైందుడు, ద్వివిదుడును; అతిలోకశారుమండు+అయిన= లోకాతీతమైన పరాక్రమం కలవాడు అయిన; హానుమయున్= హానుమంతుడును; ప్రసిద్ధబుద్ధి+అగు= గొప్పమేధావిగా కీర్తి వడసిన; జాంబవంతుండును; వానికిన్= సుగ్రీవుడికి; మంత్రులు+ఱ= సచివులు అయి; ఉండుదురు= ఉంటారు; కాపున్= కాబట్టి; నీవు+ఇప్పుడు= నీవు ఈ సమయంలో; కయ్యంబునకున్= యుద్ధానికి; పోక= వెళ్ళటం; నాకు+ఇప్పంబు+కాదు= నాకు సమ్మతం కాదు; అనిన్న్= అని (తార) వచించగా; ఆ+వసవర, వీరుండు= ఆ కోతులజాతికి చెందిన శారుడు (వాలి); నప్పుచున్= నప్పుతూ.

తాత్పర్యం: వాలియుద్ధానికి పోయేటప్పుడు కావలసినయత్నాలను చేసి బయలుదేరటానికి చూస్తుండగా, అతడిభార్య అయిన తార, అతడిని ఆపి ఈ విధంగా అస్తుది. ‘సుగ్రీవుడి వైఖరి ఈనాడు వేరేవిధంగా కన్నిస్తుప్పుది. ఆతడికి వెనుక ఏదో గొప్ప బలం ప్రోత్సాహంగా ఉన్నట్లు తేలుతున్నది. నేను విన్నమాట ఒకటి ఉన్నది. దశరథమహారాజుకొడుకు శ్రీరామచంద్రుడు, అతడి తమ్ముడితో కలిసి వచ్చి సుగ్రీవుడితో స్నేహం చేశాడు. రావణుడు శ్రీరాముడి భార్యను అపహారించాడు, శ్రీరాముడికి సుగ్రీవుడు సాయంచేయటానికి, సుగ్రీవుడికి శ్రీరాముడు తోడ్పడటానికి పరస్పరమైత్తితో మెలగటానికి వారలకు అంగీకారం కుదిరిందట. అంతేకాక, సుగ్రీవుడికి గొప్ప బలశాలులైన మైందుడు, ద్వివిదుడు, లోకోత్తరపరాక్రమశాలి అయిన హానుమంతుడు, మేధావులలో మేటి అయిన జాంబవంతుడును తోడ్పడగలరు. ఇప్పుడు నీవు సుగ్రీవుడితో యుద్ధంచేయటం నాకు సమ్మతం కాదు’. తారమాటలు విని వాలి నవ్వాడు.

క. ఆ వనిత వచనములు సు , గ్రీవవిషయపక్షపాతక్షత్తిమములుగా

భావించి యాదలంపక , తా వెడలె నమూనబాహపుదర్పం బెసగన్.

373

ప్రతిపదార్థం: ఆ, వనిత, వచనములు= ఆ తారయొక్కమాటలు; సుగ్రీవ, విషయ, పక్షపాత, కృతిమములుగాన్= సుగ్రీవడినిగూర్చిన ప్రస్తావనకు సంబంధించి అభిమానం చూపే కల్పితాంశాలుగా; భావించి= తలపోసి; ఆదరింపక= సరరు గొనక; అనూన, బాహుదర్శంబు= గొప్పదైన పరాక్రమగర్వం; ఎసగన్= అతిశయించగా; తాన్= తాను (వాలి); వెడలెన్= బయలుదేరాడు.

తాత్పర్యం: తార మాటాడినవాక్యాలు, ఆమె సుగ్రీవుడియెడ గల అభిమానం చొప్పున లేనిపోని ఉంహాలతో కల్పించినని అని తలపోసి, ఆ వాలి పరాక్రమగర్వంతో ముందుకు సాగాడు.

వ. ఇట్లు వెడలి కట్టెదుర నున్న సుగ్రీవుం జూచి యి ట్లనియె.

374

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా, బయలుదేరి తనకు ఎదురుగా ఉన్న సుగ్రీవుడిని చూచి వాలి ఇట్లు పలికాడు.

వాలిసుగ్రీవుల యుద్ధము (సం. 3-264-27)

తే. ‘ఓట దుష్టాత్మ! యే నిట్లు పాఠిం బెక్కు, మాటు తెగువంగ సిగ్గతి పాటుచుండు
నట్టి నీ కుస్త యునికిన యిట్లులముగ, నట్టి జీర మెక్కడసుండి పుట్టిఁ జెపుము!’

375

ప్రతిపదార్థం: ఓరి దుష్ట+ఆత్మ!= ఓరి నీచడా!; ఏను= నేను; ఇట్లు= ఈరీతిగా; పోరన్= యుద్ధంలో; పెక్కుమాటులు= అనేకపర్యాయాలు; ఎగువంగన్= తరిమి తరిమి కొట్టగా; సిగ్గ+అటే= సిగ్గ వశించి (సిగ్గలేక); పాటుచుండు+అట్టి= పారిపోతూఉండేటి; నీకున్= నీకు; ఉన్న+ఉనికిన= ఉన్నట్లుండి, ఆకస్మికంగా; ఇట్లులముగన్= అధికంగా; ఇట్టి= ఇటువంటి; జీరము= అహంకారంతో కూడిన ఘైర్యం; ఎక్కుడనుండి= ఏచోటినుండి; పుట్టెన్= పుట్టింది? చెప్పుము!= చెప్పరా!

తాత్పర్యం: ‘ఓరి నీచడా! సుగ్రీవా! నేను ఎన్నోసారులు లోగడ నిన్న యుద్ధంలో తతీమి తజీమి కొట్టానుకదా! నీవు అన్నిసారులు సిగ్గ లేక పారిపోయిన పిరికిపందవు. ఇప్పుడు ఉన్నట్లుండి ఒక్కమారు నన్న ఈ విధంగా ఎదిరించే ఘైర్యం నీకు ఏవిధంగా వచ్చిందిరా? చెప్పుము’.

వ. అనినఁ బ్రహ్మసితముఖుం డగుచు నష్టులిముఖుం డి ట్లనియె.

376

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని వాలి వచించగా; ప్ర, హసిత, ముఖుండు+అగుచున్= పకుక నవ్విన వదనం కలవాడు చౌతూ; ఆ, బలి, ముఖుండు= ఆ కోతి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అని వాలి అధిక్షేపించగా, అతడితో సుగ్రీవుడు పకుకనవ్వుతూ ఈవిధంగా బదులు పలికాడు.

క. ‘అలిని రాజ్యముఁ గోల్పడి, యాలంబునఁ దూలపోయి యక్కట బ్రదు కిం
కేలా యుని తెగువమెయిన్, నాలి! రణము సేయ నమల వచ్చితి నీతోన్.

377

ప్రతిపదార్థం: వాలి!= ఓవాలి!; ఆలిని= భార్యను; రాజ్యమున్= ప్రభుత్వాన్ని; కోల్పడి= పోగొట్టుకొని; ఆలంబునన్= యుద్ధంలో; తూలపోయి= బిడిపోయి; అక్కట= అయ్యా! (ఎంతటిదురవస్థదాపురించింది); బ్రదుకు= జీవితం; ఇంకన్= ఇకమీద; ఏలా+అని= ఎందుకు అని; తెగువ మెయిన్= సాహసంచొప్పున; నీతోన్= నీతోడ; రణము+చేయన్= యుద్ధం చేయటానికి; అమరి= సిద్ధపడి; వచ్చితిన్= అరుగుదెంచాను.

తాత్పర్యం: ‘ఓవాలి! నేను ఎందుకు ఇంతటి ఘైర్యంతో ఏగుదెంచానో చెప్పుతాను వినుము. నేను నాభార్యను కోల్పోయాను. నా రాజ్యాన్ని కూడా పోగొట్టుకొన్నాను. అయ్యా! ఇంతటి దురవస్థ నాకు దాపురించింది. ఇక ఈ నిరర్థక మైన జీవితం గడపి నేను బాపుకానేది ఏమున్నది? అందుచేత నాకు ఘైర్యం వచ్చింది. నీతో యుద్ధానికి సిద్ధమై వచ్చాను.

తే. చక్కు గమ్మింక ముందటి చంద మొందఁ, గలదె? తొంటి సుగ్రీవుండు గాఁడు నేడు:
నిన్ను బొలవుచ్చి కాని పాఠనేర్చు నెట్లు?’ నముచు సుగ్రుదై యిష్టేరు నాళ్ల కవిసె.

378

ప్రతిపదార్థం: చక్కన్+కమ్ము= నీపు సన్నద్ధుడవు కమ్ము; ఇంకన్= ఇక; ముందటిచందము= లోగడరితి; ఒందన్+కలదు+ఎ= జరుగునా? (వెనుకటిమాదిరిగా ఇక జరుగదు సుమా); తొంటి, సుగ్రీవుండు= పూర్వపు సుగ్రీవుడు; నేడు= ఈదినం;

కాడు= కాడు; నిన్నన్= నిన్న (ఓవాలీ నిన్న); పోరి+పుచ్చికాని= నిన్న సంహరించి కాని; ఎట్లు= ఏరీతిగా; పోనేర్చున్= పోగలడు? (నిన్నసంహరించనిదే నేటి సుగ్రీవుడు పోజాలడు); అనుచున్= అని వచిస్తూ; ఉగ్రుడు+ఱ= భయంకరుడై; ఆ+పీరుని= అవాలిని; ఆర్పి= సింహానాదం చేసి, పెనుకేక పెట్టి; కవిసెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఓవాలీ! నీవు ఇంక సవ్యంగా యుద్ధానికి సన్నద్ధుడవు కమ్ము. వెనుకటి చరిత్ర వేరు. అలనాటి సుగ్రీవుడు వేరు. నేటి సుగ్రీవుడు వేరు. నేటి సుగ్రీవుడు నిన్న యుద్ధంలో సంహరించకుండగా తిరిగిపోజాలడు సుమా' అంటూ భయంకరుడై సుగ్రీవుడు వాలిని ఎదుర్కొన్నాడు.

వ. ఇవ్విధంబున.

379

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా.

ఉ. భూవినుతప్తభావులు ప్రభూత బలీధ్రతు లుగ్రమైతే
శీజిజయుల్ నిరంతరయశేజయకాంక్షలు భూరిభూరుహ
గ్రావసభాయుధుల్ బలిముఖుప్రవరుల్ గడుఁ జొంగి వాలిను
గీవులు దాకి రొండొరు లక్షుతిమరోషకపొయవత్తులై.

380

ప్రతిపదార్థం: భూవినుతప్తభావులు= భూవిచేత పాగడబడిన మహిమ కలవారు- అనగా భూలోకంలోని ప్రజలందరిచేత గుర్తించబడిన గొప్పతనం కలవారు; ప్రభూత, బల+ఉద్ధతులు= గొప్పబలం కలిగి ఉండటంచేత మదించినవారు; ఉగ్ర, వైరి, తేజన్+విజయుల్= భయంకరమైన శత్రువులయొక్క వర్ణస్మిను బాగా జయించ గలవారు; నిరంతర, యశన్+జయ, కాంక్షలు= ఎల్లప్పుడును కీర్తిని, గెలుపును కోరేవారు; భూరి, భూరుహ, గ్రావ, నభ+ఆయుధుల్= గొప్పచెట్లు, రాళ్ళు, గోళ్ళు ఆయుధాలుగా కలవారు; బలిముఖ, ప్రవరుల్= కోతులలో శ్రేష్ఠులు; వాలి, సుగ్రీవులు= వాలియును, సుగ్రీవుడును; అక్కుతిమ, రోష, కపొయవత్తులు+ఱ= సహజమైనకోపంచేత ఎర్రబడిన మొగాలు కలవారై; కడున్= మిక్కిలి; పాంగి= ఉత్సహించి; ఒండు+బరులన్= ఒకరినొకరు; తాకిరి= వార్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా, భూలోకంలోని ప్రజలందరిచేత పాగడబడిన గొప్పతనం గలవారు; శత్రువుల తేజస్సును హరించేవారు. ఎల్లప్పుడును కీర్తిని, గెలుపును కోరుకొనేవారు, గొప్ప చెట్లు, రాళ్ళు, గోళ్ళు ఆయుధాలుగా చేసికొని పోరాదేవారు అయిన వాలిసుగ్రీవులు మిక్కుటమైన ఉత్సహంతో విజృంభించి ఒకరినొకరు తలపడ్డారు.

మ. తరుసంఘంబులు పూన్ని యొండొరుల సుద్ధద్భూషణులై ప్రేయ ని
షురవక్షఫ్టులపోతవేగవిరకస్తికంబులై పోయె న
త్తరుసంఘంబులు; వెండియుం గడగి యుద్ధభీల నయ్యద్దులుం
బరుషానేకశిలాప్రయోగముల నొంపం జొచ్చి రన్సోస్యమున్.

381

ప్రతిపదార్థం: తరుసంఘంబులు= చెట్లసముదాయాలు; పూన్ని= సంధించి; ఉద్యత్త+బాహులు+ఱ= ఎత్తిన చేతులు కలవారలై; (చేతులు పైకెత్తి); ఒండు+బరులన్= ఒకరినొకరు; ప్రేయన్= కొట్టగా; ఆ+తరు+సంఘంబులు= ఆ చెట్లసమూహాలు; నిషుర, వడ్డ+ప్పల, పాత, వేగ, విరళ, స్తోకంబులు+ఱ= కలిన మైన రొమ్ములలై పడి వేగంగా తుత్తునియలై నశించినవై; పోయెన్;

వెండియున్= మరల; కడగి= పూని; ఆ+ఇద్దతున్= ఆ వాలిసుగ్రీవులు; ఉద్యత్త+లీలన్= ప్రకాశించే రీతిగా; పరుష+అనేక, శిలాప్రయోగములన్= కలినా లైన పెక్కరాళ్లు విసరుకొనటంచేత; అన్యోన్యమున్= ఒండొరులను; నొంపన్+చొచ్చిరి= బాధించసాగారు.

తాత్పర్యం: ఆ వాలిసుగ్రీవులు ఇరువురును మొట్టమొదట చెట్లను పెరికి ఒకరిపై నొకరు విసరి యుద్ధంచేశారు. ఆ చెట్లు వారి కలినమైన రొమ్ములను తాకి తుత్తునియులై నశించాయి. ఇక, చెట్లు నశించగానే వారు రాళ్లను శైకొని ఒండొరులతో యుద్ధం చేశారు.

క. అతులితశిలావితానం , జితరేతరతనునిపాతహేలా సంచూ

ర్థిత మగుటయు, వారలు పటు , గతిఁ గవిసిల భాషుయుద్ధకోతుకమతులై.

382

ప్రతిపదార్థం: అతులిత, శిలావితానంబు= సాటిలేని రాళ్లసముదాయం; ఇతర+ఇతర, తను, నిపాత, హేలా, సంచూర్ణితము+ అగుటయున్= ఒండొరుల దేహాలపై విసరటం అనే ఆటలో పొడిపొడి అయిపోవటంచేత; వారలు= వాలిసుగ్రీవులు; బాహు, యుద్ధ, కొతుకమతులు+ఖ= చేతులతోనే పోరాటం సాగించటంలో వేడుక కలిగిన చిత్తం కలవారు అయి; పటుగతిన్= సామర్థ్యంతో; కవిసిరి= మార్గొన్నారు.

తాత్పర్యం: చెట్లు పట్టుకొని పోరాటం సాగించారు. చెట్లు నశించాయి. ఇక, రాళ్లనే ఆయుధాలుగా స్వీకరించి వాలిసుగ్రీవులు పోరాటం కొనసాగించారు. కానీ, ఆ రాళ్లకూడా వారి ఇరువురి శరీరాలను తాకి పొడిపొడి అయిపోయాయి. ఇకచెట్లు, రాళ్లు కానరాక, వారుఇద్దరును చేతులతోడనే ముప్పియుద్ధం చేయటానికి తారసిల్లారు.

ఉ. ఒండొరుఁ బట్టుచుం దిగుచు చొండొరుఁ భాయుచు వ్రేయుచున్ మహా

ద్ర్షండత నొండిారుం దొలగుఁ దాకుచు నీఁగుచు లోఁగుచుం జలం

బొండొరు మీఱు చొండొరుల యుద్ధతి సైవక వీకుఁ బోలి రా

ఖండలభాసుసుసు లవిఖండిత చండభుజాప్రచండతన్.

383

ప్రతిపదార్థం: ఆఖండల, భాసుసూసులు= దేవేంద్రుడి కొడుకు- వాలియున్నా, సూర్యుడి కొడుకు- సుగ్రీవుడున్నా; ఒండు+బరున్= ఒకరిని ఒకరు; పట్టుచున్= పరిగ్రేస్తూ; తిగుచుచున్= లాగుతూ; ఒండు+బరున్= ఒకరిని ఒకరు; పాయుచున్= దూరంగా జరుగుతూ (తొలగుతూ); వ్రేయుచున్= కొట్టుతూ; మహా+ఉద్ధండతన్= మిక్కిలి భీకరంగా; ఒండు+బరున్= ఒకరినొకరు; తొలగ్న+తాయుచున్= దూరంగా పోయేటట్లుగా, మార్గొంటా; తఃగుచున్= తొలగిస్తూ; లోఁగుచు= లొంగుతూ, చలంబు= పట్టుదలతో; ఒండు+బరు= ఒకరిని ఒకరు; మీఱుచున్= అతిక్రమిస్తూ; ఒండు+ బరుల+ ఉద్దతిన్= ఒకరియెక్కు అతిశయాన్ని ఇంకొకరు; సైవక= ఓర్చుక; వీకున్= ఉత్సాహంతో; అవి, ఖండిత, చండ, భుజా, ప్రచండతన్= పరిపూర్ణమైన పరాక్రమంయొక్క వేడిమితో; పోరిరి= పోరాడారు.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడి కొడుకైన వాలియున్నా సూర్యుడికొడుకైన సుగ్రీవుడున్నా పరస్పరం భీకరంగా పోరాటం కొనసాగించారు. ఒకరినొకరు ఒకసారి పట్టుకొనేవారు. ఒకసారి ఒకరికొకరు లాగుకొనేవారు ఒకసారి తొలగిపోయేవారు, మరొకసారి కొట్టుకొనేవారు. ఒకసారి ఒకరినొకరు దూరంగా త్రోసివేసికొనేవారు. ఒకసారి ఒకరికొకరు లొంగిపోయేవారు,

మరొకసారి ప్రక్క నెట్టుకొనేవారు. ఈ రీతిగా ఒకరిని ఒకరు మీరుతూ ఉత్సాహంతో పరిపూర్వపరాక్రమప్రాభవాలు ప్రదర్శిస్తా ఒకరికొకరు ఏమాత్రం తీసిపోకుండా వాలిసుగ్రీవులు ఫోరయుద్ధం చేశారు.

కా. దేవశ్రీతానిషా మెలర్పు నుద్దతమదాంభిభూతులై యాహావీ తానిషావ్యగ్రులు విగ్రహంబు మిగులన్ సంరంభమంభద్దతిన్ బాపోబాహిాచ బెనంగ నవ్వు డమరెం బ్రోధిచిపడ్వంద్వంద్వహే లాహాస్సద్వయగాఢకర్మణరణీల్లాసంబు విస్మయమై.

384

ప్రతిపదార్థం: దేవా+ఉత్సాహము+ఎలర్పన్ = శరీరాలలోని పొంగారేశక్తి అతిశయంచగా; ఉద్దత, మరు+అంధిభూతులు+బ= గర్వంతో కూడిన మదంచేత కన్నులు కానరానివారై; ఆహావ+ఉత్సాహ, వ్యగ్రులు= పోరాటంలో పొంగులువారే శక్తితో తొందరపడే వారై; విగ్రహంబు= శత్రుత్వం; మిగులన్= అతిశయంచగా; సంరంభ శుంభద్వాతిన్= తొట్టుపాటుతో కూడిన వేగిరపాటుతో; బాహోబాన్= చేతులు చేతులతో కలిపి; పెనంగన్= పోరాటం సలుపగా; అష్టుడు= ఆ సమయంలో; ప్రోధ; ద్విష, ద్వంద్వ, హోలా, హాష్ట, ద్వయ, గాఢ, కర్షణ, రణ+ఉల్లాసంబు= ముదిరిన (మదించిన) ఏనుగులజంట వినోదంగా చేసే రెండు తొండాల తీవ్రమైన పెనగులాటవలె ఒప్పుతూఉన్న యుద్ధంలోని సంతోషశోభ; విస్పష్టము+బ= బాగా కనిపించేదై; అమరెన్= ఏరుడింది.

తాత్పర్యం: వాలిసుగ్రీవులు ఇరువురు బలమైన దేహాలు కలవారు. వారిశరీరంలోని ఉత్సాహంతో వారు ఇరువురు కన్మమిన్నగానక యుద్ధంమీది అభిలాషతో ఏర్పడిన తొందరపాటుతో చేతులు చేతులు కలిపి ఫోరముద్ధన్ని చేశారు. వారిరువురి ద్వంద్యయుద్ధం రెండు మదించిన ఏనుగులు తొండం తొండం కలిపి గాఢంగా లాగుతూ పెనగుతూ పట్టుపీడక చేసే పోరాటాన్ని స్థారింపచేసింది.

వ. మణియు నన్నోన్నదంతనబుఖువిఖిండితశరీరులై హాలివీరులు రుధిరధారలం దడిసి పుష్టింబు లగు నశీకంబులుం బోలే నొప్పి చలంబులు మెఱయం బెనంగునెడం దుల్యబలరూపవిక్రములై యున్న యయ్యన్నదమ్ముల నిరువుర నేర్పడ లక్షింపనేరక లక్ష్మణాగ్రజుండు విలక్ష్మయ్యదయుండై విక్షించుచున్న నాంజనేయుండు రాఘవునకు నఱజ్ఞానార్థంబుగా నొక్కపుల్లవదామంబు సుగ్రీవునటుతం బెట్టఁ దదనంతరంబ రాఘవుం డమోఘుబాణంబు దొడిగి వాలియురంబు వగుల నేసినం, బడి యవ్వానరుండు దశరథసందను నిందించుచు భూణవియోగంబు నొండే: నిత్యేఱంగున. 385

ప్రతిపదార్థం: మటియన్ = వెండియు; హరివీరులు= వానరవీరులు; అన్యోన్య, దంత, నభ, ముఖ, విఫండిత, శరీరులు+బులుకరు దంతములయ్యెక్కు, గోళ్ళయ్యెక్కు మొనలచే బాగుగా చీరబడిన దేహాలు కలవారై; రుధిరధారలన్= నెత్తురుజాలుతతో; తడిసి= ఆద్రముయి; పుష్పితంబులు+అగు= పూచినట్టి, అశోకంబులున్+పోలెన్= అశోకవృక్షాలవలె; ఒప్పి= కోభిల్లి; చలంబులు= స్పృధలు; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; పెనంగు+ఎడన్= పోరాదేటపుడు; తుల్య, బల, రూప, విక్రములు+బుసమానమైన శక్తి, ఆకార, శౌర్యాలు కలవారు అయి; ఉన్నతు= ఉన్నటువంటి; ఆ+అన్నదమ్ములన్; ఇరువురన్= ఇద్దరియందు; ఏర్పడన్= భేదం తెలిసేటట్లు; లక్ష్మింపనేరక= గురిపెట్టలేక; లక్ష్మిణా+అగ్రజాండు= లక్ష్మిణుడిఅన్న (శ్రీరాముడు); విలక్ష్మయ్యాదయుండు+బు= చెదరిన గురిగల డెందం కలవాడై; వీషించుచున్+ఉన్నన్= చూస్తుండగా; అంజనేయుండు=

పాసుపంతడు; రాఘవునకున్= రాముడికి; అభిజ్ఞాన+అర్థంబుగాన్= గుర్తుగా ఉండటంకొరకై; ఒక్క= ఒక; పల్లవదామంబున్= చిగురుటాకులదండను; సుగ్రీవు+అఱుతన్+పెట్టన్= సుగ్రీవుడి మెడయందు వేయగా; తత్త+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మట వెంటనే; రాఘవుండు= రాముడు; అమోఘబాణంబు= మొక్కవోని అమ్ము; తోడిగి= వింట సంధించి; వాలి+ఉంబు= వాలియొక్క రొమ్ము; పగులన్+ఏసిన్= బ్రద్రులయ్యేటట్లుగా కొట్టగా; పడి= నేలపైకూలి; ఆ+వానరుండు= ఆ కోతి - వాలి; దశరథనందన్= దశరథుడి కుమారుడైన శ్రీరాముడిని; నిందించుచున్= అధిక్షేపిస్తూ; ప్రాణవియోగంబున్+బందెన్= అసువులు వీడాడు, మరణించాడు; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా.

తాత్పర్యం: వెండియును ఆ కపోవీరులు వాలిసుగ్రీవులు ఇరువురున్నా ఒకరినొకరు పండ్తతో, గోళ్ళతో పీడించుకొంటూ నెత్తుటిజాలులతో తడిసి పూచిన అశోకవృక్షాలవలె శోభిల్లారు. ఆ విధంగా వారు స్వర్ధతో పోరాడుతుండగా, ఆ అస్వదమ్ములు సమానరూపాలతో, సమానపరాక్రమంతో ఉండటంచేత వారిద్రవిలో ఎవరెవరో భేదం తెలియటానికి వీలులేకపోయింది. అందుచేత శ్రీరాముడు బాణాన్ని గురిపెట్టి సంధించలేక, వారిరువురిపోరాటాన్ని తిలకిస్తూ ఉండిపోయాడు. రాముడి అవస్థ గుర్తించి అంజనేయుడు వడిగా ఒకచిగురుటాకులదండను సుగ్రీవుడికంఠంలో వేశాడు. వెనువెంటనే శ్రీరాముడు గురిపెట్టి అమోఘబాణాన్ని వింటినుండి విడిచాడు. ఆ బాణం వాలిరొమ్మును భేదించింది. వాలి నేలపై ప్రాలి, దశరథమహారాజుపుత్రు డైన శ్రీరాముడు అట్టి అక్కయ్యం చేయటం పాడిగాదని నిందిస్తూ అసువులు వదిలాడు. ఈ విధంగా.

విశేషం: అలం: ఉపమ. రుధిరధారలతో నొస్పారిన వాలిసుగ్రీవులు పూచిన అశోకవృక్షాలవలె శోభిల్లారు.

ఆ. వాలి జంపి యతనివనిత సుగ్రీవుని , వశము సేసి నిఖిలవశచరేంద్ర

పదవియందు నెమ్మిం బట్టంబుఁ గట్టె వి , స్వారయశుఁడు రామభద్రుఁ డెలమి.

386

ప్రతిపదార్థం: వాలిన్= వాలిని; చంపి= సంహరించి; రామభద్రుఁడు= శ్రీరాముడు; వి, స్పార, యశుఁడు= బాగా విస్తరించిన కీర్తి కలవాడు; ఎలమిన్= సంతోషంతో; అతనివనితన్= వాలిభార్యను; సుగ్రీవునివశము+చేసి= సుగ్రీవుడి అధీనంకావించి; నిఖిల, వశచర+ఇంద్ర, పదవి+అందున్= సమస్తమైన కోతులకు రేడు అయిన పదవిలో; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; పట్టంబున్+కట్టన్= పట్టాభీషేకం చేశాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీరాముడు వాలిని సంహరించి, సమస్త మైన కోతులకు రాజుగా సుగ్రీవుడికి పట్టాభీషేకం చేశాడు. ఆ విధంగా శ్రీరాముడు గొప్పకీర్తిని ఆర్జించాడు. మఱియును వాలిభార్యయైన తారను శ్రీరాముడు సుగ్రీవుడి వశం చేశాడు.

విశేషం: తార వాలిభార్య | ఒక యుద్ధంలో వాలి చచ్చిపోయాడని తలంచటంచేత సుగ్రీవుడు కిమ్మింధకు రాజయినాడు. అప్పుడు తార సుగ్రీవుని చేరింది. వాలి సుగ్రీవుని జయించి తన భార్యయైన తారను తీసుకుపోయాడు. రాముడు వాలిని సంహరించిన పిమ్మట తార మరల సుగ్రీవుని చేరింది. రుమ సుగ్రీవుడు వివాహాడిన భార్య.

వ. ఆ వశచరుందును రామునకుఁ గృతాంజలియై 'దేవా! యింఫుర్థసుమయశేషంబును ఘనసుమయంబునుం గడపి మఱి సీతాన్మేఘంబునకు నుత్సహించుట లెస్సు' యని యయ్యరువురకును మాల్యవత్సాఖంబును నివాసంబు గావించి తానును గిష్టింధాపురంబును నుండి: నంత.

387

ప్రతిపదార్థం: ఆ వనచరుండును= ఆ వానరుడును, (ఆ సుగ్రీవుడును) రామునకున్= శ్రీరాముడికి; కృత+అంజలి+ఇ= ఘుటీంచిన అంజలికలవాడై, సమస్కరించినవాడు అయి; దేవా!= ప్రభూ!; ఈ ఘుర్మసమయశేషంబును= ఈ వేసవికాలంలో మిగిలిన కాలాన్ని; ఘునసమయంబునున్= వర్షాకాలాన్ని; కడపి= పుచ్చి; మటి= పిదప; సీతా+అన్యేషణంబునకున్= సీతను వెదకటానికి; ఉత్సహించుట= పూనటం; లెస్సు= మంచిది; అని= అని వచించి; ఆ+ఇరువురుకును= ఇద్దరకును, ఆరామలక్ష్ములకు; మాల్యవత్త+కూటంబునన్= మాల్యవంతం అనే కొండకొమ్మునసమతలాను); నివాసంబు= ఉనికి; కాపించి= ఏర్పరచి; తానును= సుగ్రీవుడును; కిష్కింధావురంబునన్= కిష్కింధ అనే నగరంలో; ఉండెన్= నివసించాడు; అంతన్= అటు పిమ్మట.

తాత్పర్యం: ఆ వనచరు డైన సుగ్రీవుడు శ్రీరాముడికి నమస్కరించి ఇట్లన్నాడు - 'దేవా! ఈ మండువేసవికాలం మిగులు ఎంతయో లేదు. ఇక వచ్చేది వానకాలం. అది ప్రయాణానికి అనువైన సమయం కాదు. వర్షాకాలం గడచిన వెనువెంటనే కపులను సీతను వెదకటంకొరకై పంపటం మంచిది' అని పల్చిన అనంతరం సుగ్రీవుడు రామలక్ష్ములకు మాల్యవంతం మీద విడిది యేర్పరచి తాను రాజధానిఅయిన కిష్కింధానగరంలో నివసిస్తా ఉన్నాడు. అంతట.

మ. ఉరుఘురైఘుపిఘూతసంవిహితవిశ్వోల్మాసమై సంచల
త్సరసాంభోదనినాదతూర్భవరమై చంచద్రలాకాగరు
ధ్వరలీలానపచామరస్మిరణమై పర్మస్యసౌమ్యాజ్యమై
పై రమామంచిరమై యుద్రగ్రశిఖిసిపించాతపత్రంబులన్.

388

ప్రతిపదార్థం: పర్మస్యసౌమ్యాజ్యము= మేఘాలయ్యుక్క విస్తారమైన ఏలుబడి; ఉరు, ఘుర్ము+బిఘు, విఘూత, సంవిహిత, విశ్వా+ఉల్లాసము+ఇ= మిక్కుటమైన చెమటవెల్లువలు లేకుండ చేయటంచేత జగత్తుకు సంతోషం కలిగించేదై; సంచలత్త+సరస+అంభన్+ద, నినాద, తూర్పురవము+ఇ= కదలేవి నీటితో కూడినవి అయిన మేఘాల గ్రహనలనే బూరలద్వానితో కూడినదై; చంచత్త+బలాకా, గరుత్త+భర, లీలా, నవ, చామర, స్పురణము+ఇ= విహారించే బెగ్గరుపశ్చల యొక్క అతిశయించిన రెక్కల విలాసముల వలన క్రొత్త చామరాలనే (చమరీమ్మగంయొక్క వెండ్రుకలతో చేయబడిన వీవనలను) తలపింప చేసేదై; ఉడగ్ర, శిఖిసిపించ+అతపత్రంబులన్= గొప్పనెమలపించాలనే గొడుగులతో; రమామందిరము+ఇ= లక్ష్మీనిలయమై; ఒప్పెన్= శోభిల్లింది.

తాత్పర్యం: మిక్కుటాలైన చెమటవెల్లువలను ఇంకింపచేయటంచేత జగత్తుకు సంతోషం కలిగించేదై, కదలాడే మేఘాలగ్రహనలు అనే తూర్పునినాదాలు కలదై, బెగ్గరుపశ్చల రెక్కలు అనే చామరాలు కలదై, నెమలిపించా లనే గొడుగులు కలదై, లక్ష్మీనిలయమై పర్మస్యసౌమ్యాజ్యం శోభిల్లింది.

విశేషం: (1) అలం: రూపకం. (2) ఈ పద్యం ఎళ్లన ప్రబంధపరమేశ్వరబిరుదాన్ని సార్థకం చేసే హృదయంగమకల్పన. ఇదివర్షాకాల వర్షానం. వర్షబుతువులో కానవచేపి కదలియాడే మబ్బులు; మేఘాగ్రహనలు బెగ్గరుపశ్చలరెక్కల అతిశయం, పురివిప్పి ఆడే నెమళ్లు, జగత్తు ఆనందంలో ఓలలాడుతున్నట్లుగా సిరికశలతో శోభిల్లుతాయి. వర్షబుతువు పర్మస్యసౌమ్యాజ్యంగా వర్షాంచబడింది. సాప్రామ్యలాంఛనాలు విశ్వోల్మాసం, తూర్పురావాలు, భుతచామరాలు- అన్ని సమకూరాయి.

మ. ఆ సమయంబున నక్షత.

389

తాత్పర్యం: అదేకాలంలో లంకలోని అశోకవనంలో.

క. దానవనాయకు చెఱి బడి, జానకి యులి బడిన హరిణశాఖము పోతెన్
మానిని సంతత భర్తృః । ధ్యానవివశ యగుచు నుండి దాపం బెసగన్.

390

ప్రతిపదార్థం: జానకి= జనకుడి కూతురు (సీత); దానవనాయకుచెఱన్+బడి= రాక్షసనేత అయిన రావణుడిచేత బంధించబడి; ఉరిన్+బడిన= కంఠానికి అడ్డంగా తగుల్సైన్ ముడిలో పడిన (చావును ఆ విధంగా సుస్థిరమైన); హరిణశాఖము+ల, పోతెన్= లేడిపిల్లవలైనే; మానిని= అభిమానం కల ఆడుది- సీత; సంతత, భర్తృ, ధ్యాన, వివశ+అగుచున్= ఎల్లప్పుడును భర్తృను (శ్రీరాముడిని) గూర్చి ఆలోచించటంలోనే ఉండటంచేత వశంతప్పినదై; తాపంబు+ఎసగన్= బాధ అధికం కాగా; ఉండెన్= ఉన్నది.

తాత్పర్యం: సీతాదేవి రావణాసురుడిచెరలో ఉరిత్రాడుముడిలో చిక్కుకొన్న లేడిపిల్లవలె మిక్కెలి కష్టాలను అనుభవిస్తూ, ఎల్లప్పుడున్నా తనపతి అయిన శ్రీరాముడిని స్కృరించుకొంటూ తెలివితప్పి పడి ఉండింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అమృగువ కాపున్న దసుజాంగసలు త్వజ్ఞియు లలాటాక్షియుఁ త్రిస్తునియు నేకపాదయు దీర్ఘజిహ్వాయు నజిహ్వాయుఁ త్రిజటయు నేకలోచనయు మొదలయిన వారు పెక్కండ్రు వికృతాకారంబులతోడ నయ్యబలం బలవేష్టించి యహర్మిశంబును నుఱక యదల్చువారును బెలుచం బిట్టువారును ఖరోప్పనిష్టనంబులు సెలంగ వెఱపించువారును త్రిభువనాభిపతిదైన మన దశగ్రీవునొల్లని యా దుష్టమానుపిబట్టి చెండి కండలు బిందు మనువారునునై యున్న సయ్యుద్దులి గజఢ్యాఘ్వయు గద్దదకంతియు నగుచు నారాక్షస్త్రీల కిట్లనియే.391

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మగువ= ఆ ఆడుది(సీత); కాపు+ఉన్న= కావలి కాస్తున్న; దనుజ+అంగసలు= రాక్షసస్త్రీలు; త్వజ్ఞియున్= త్వజ్ఞిలనే ఆమెయు; లలాట+అక్షియున్= లలాటాక్షి అనే ఆమెయు; త్రిస్తునియున్= త్రిస్తుని యనే ఆమెయు; ఏకపాదయున్= ఏకపాద అనేదియు; దీర్ఘజిహ్వాయున్= దీర్ఘజిహ్వ అనేదియు; అజిహ్వాయున్= అజిహ్వాలనేదియు; త్రిజటయున్= త్రిజట అనేదియును; ఏకలోచనయున్= ఏకలోచన అనేదియును; మొదలు+అయినవారు= మున్నగువారు; పెక్కండ్రు= పెక్కండ్రుమంది; వికృత+అకారంబులతోడన్= వికార షైన రూపాలతో; ఆ+అబలన్= ఆ వనితను - సీతాదేవిని; పరివేష్టించి= చుట్టుముట్టి; అహర్మిశంబును= పగలును రాత్రియును; ఉఱక= నిష్మారణాంగా; అదల్చువారును= భయపెట్టేవారును; పెలుచన్= ఎక్కువగా; తిట్టువారును= దూషించేవారును; ఖర+ఉష్టు నిష్యనంబులన్= గాడిదల యొక్కయు, ఒంటెలయొక్కయు, అరుపులు, చెలంగన్=బ్యుటుల్లగా, వెఱపించువారును= భయపెట్టేవారును, త్రి, భువన+అధిపతి+ఇన్= మూడు లోకాలను ప్రభువు అయిన, మన, దశగ్రీవన్= దశకంరుడిని,-రావణుడిని; ఒల్లని= అంగీకరించని; ఈ, దుష్ట మానుషిన్= ఈ చెడుమనుజట్టీని, సీతను; పట్టి= పట్టుకొని; చెండి= ఖండించి; కండలు= శరీరంలోనిమాంసపు ముద్దలు, తిందుము= భుజిస్తూం; అనువారునున్, ఐ+ఉన్నన్= అయిఉండగా; ఆ+ఉగ్నిలి= ఆ వనిత- ఆ సీత; గజత్+బాఘయున్= జారునటువంటి కస్టీరు కలిగినట్టిదియును; గద్దద, కంపియును= డగ్గుత్తిక పడిన గొంతుక కలదియు; అగుచున్= చౌతూ; ఆ, రాక్షసస్త్రీలకున్= ఆ రక్కసి మగువలకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: వికృతాలైన రూపాలుకలవారు త్ర్యజ్ఞి, లలాటాజ్ఞి, త్రిస్తని, ఏకపాద, దీర్ఘజిహ్వ, అజిహ్వ, త్రిజట, ఏకలోచన ముస్తగువారు, సార్థకనామధేయలు సీతాదేవికి కావలి కాస్తున్నారు. పగలు రేయు ఆమెను అదలిస్తున్నారు. నిష్కారణంగా భాధిస్తున్నారు. పలుసారులు సీతను తిట్టుతూ గాడిదలవలె లొట్టిపిట్టల(బంటెల) వలె ఆరుస్తూ ఆమెను భయపెట్టసాగారు. ‘ఈ సీచురాలు ఈ మానవస్తే మూడులోకాలకు ప్రభువైన రావణుడిని కాదన్నది. ఈమె శరీరంలోని మాంసపుముద్దలు ఖండించి భుజిస్తార’ అంటూ ఆమెను బెదిరించసాగారు. సీత డగ్గుత్తిక వడిన గొంతుకతో ఆ రక్కసి వనితలతో ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: అళోకవనిలో సీతను చుట్టుముట్టి కావలి కాచిన రక్కసి మగువలపేర్లు అముశిలించదగినవి. వారు వికృతాకారలు - కాబట్టి సార్థకనామధేయలు అని ఎంచవచ్చును; త్ర్యజ్ఞి= మూడు కమ్మలు కలది; లలాటాజ్ఞి= నొసటియందు నేత్రం కలది; త్రిస్తని= మూడుగుబ్బలు గలది; ఏకపాద= ఒక కాలు కలది; దీర్ఘజిహ్వ= పొడుగుపాటి నాలుక కలది; అజిహ్వ= నాలుక లేనిది; త్రిజట= మూడు జడలు గలది; ఏకలోచన= ఒకేకన్న కలది.

తే. ‘అమ్మలార! మీవలసినయట్ల చేయుఁ, డింక నేటికిఁ దడయంగు? నేను రాముఁ
దప్ప నొండొకపురుషుఁ జిత్తమునుఁ దలఁఁ, నింత నిజముఁ; నాకును జీవితేచ్చ లేదు’.

392

ప్రతిపదార్థం: అమ్మలార!= ఓతల్లులార! (తల్లితో సమానటైనవారా!); మీవలసిన+అట్లు+చేయుఁడు= మీకు తోచినట్లు చేయండి; ఇంకన్+ఎటికిన్+తడయంగన్?= ఇక ఆలస్యం చేయటం ఎందుకు?; ఏను= నేను; రామున్+తప్పన్= రాముడిని తప్ప; ఒండు+బక, పురుషున్= మరొక మగవాడిని; చిత్తమునన్= మనస్సులో; తలయన్= స్ఫురించను; ఇంత= ఇది అంతయు; నిజము= సత్యం; నాకును= నాకు సయితం; జీవిత+ఇచ్చ= బ్రదుకు కోరిక; లేదు= లేదు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ తల్లులార! మీకు నన్ను చంపవలెనని ఉన్నది. నాకుకూడ బ్రదుకవలెననే కోరిక లేదు. మీరు నన్ను మీకు తోచినట్లు చేయండి. నేను శ్రీరాముడిని తప్ప మనసులో వేరొకడిని కోరను’.

వ. అనిన నజ్జునకితెగువ రావణున కెత్తింగింపఁ గొందఱు సనిలి; మతీయు సంతత్పీయవాధినియు ధర్మజ్ఞయు
సైన త్రిజట యను రక్కసి రామాంగనం జేరంజని యి ట్లనియె.

393

ప్రతిపదార్థం: అనిసన్= అనిచెప్పగా; ఆ+జానకి= ఆసీత(యొక్క); తెగువ= సాహసం; రావణునకున్= రావణుడికి; ఎటింగింపన్= తెలియచెప్పటానికి; కొందఱు= కొంతమంది (రాక్షస స్త్రీలు); చనిరి= వెళ్లారు; మతీయున్= అంతేకాక; సంతత్పీయవాధినియున్= ఎల్లప్పుడును ప్రీతి కొలిపే మాటలు పలికేదిన్ని; ధర్మజ్ఞయున్= ధర్మం తెలిసినదిన్ని; ఐన= అయిన; త్రిజట, అను= త్రిజట అనే పేరు కల; రక్కసి= రాక్షసి; రామ+అంగన్+చేరన్+చని= రాముడిభార్య అయిన సీత వద్దకు వెళ్లి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: సీతాదేవి చావుకు తెగించిన సంగతి రావణుడికి తెలియచెప్పటానికి కొందరు రాక్షస స్త్రీలు అతడివద్దకు వెళ్లారు. అంతట, ఎల్లప్పుడు మృదువైన మంచిమాటలు మాటాడే త్రిజట అనేరాక్షస స్త్రీ, శ్రీరాముడిభార్య అయిన సీతను సమీపించి ఇట్లా పలికింది.

త్రిజటి తన స్వప్నపుత్రాంతము సీతతోచెప్పట (సం. 3-264-53)

- సి.** ‘అమ్మ! నీ కెంతయు హర్షంబుగా నొకి, వార్త నే నెఱిగింతు వనజవదన!
నామాట నిజముగా నమ్ముము వినవె! యి, ఏంధ్యాడు నా నొక్కష్టధైత్యుఁ
డనఫుండు రామహితాన్యేషి యై నీకు, నాశ్వాస మొనలంప నబల! నన్ను
బనిచెను; విను, నిన్ను బాసిన పిదప ల, క్షుణుఁడును దాను సేమమునుఁ గలసి
- అ.** యథీలవానరేంద్రుఁ దైన సుగ్రీవతోఁ, జెలిమి సేసి, యపుడు శీపుమునన
వీరపరుఁడు నిన్ను విడిపించు పనికినై, యొదవి యుత్సహించి యున్నవాఁడు.

394

ప్రతిపదార్థం: అమ్మ!= తల్లి! (తల్లివంటిదానా); వనజ వదన!= పద్మంవంటి మొగం కలదానా, ఓ సీతాదేవీ!; నీకున్+ఎంతయున్, హర్షంబుగాన్= నీకు మిక్కిలి సంతసం కలిగించేటట్లు; ఒక వార్తన్= ఒక సమాచారాన్ని; ఏన్= నేను; ఎఱిగింతున్= తెలుపుతాను; నామాట= నాపలుకు; నిజముగాన్= సత్యం అని; నమ్ముము= విశ్వసించుము; వినవె= ఆలకించుము; అవింధ్యాడు; నాన్= అనగా; ఒక్క, వృధ్య, దైత్యుఁడు= ఒక ముసలి రక్కసుడు; అనఫుండు= పుణ్యాక్షుడు; రామ, హిత+అన్యేషి= శ్రీరాముడి మేలు కోరేవాడు; ఐ= అయి; అబల= ఓవనితా!- సీతా!; నీకున్= నీకు; ఆశ్వాసము+బనరింపన్= ఊరట కలిగించటానికై; నన్నున్= నన్ను; పనిచెను= నియోగించాడు; విను= ఆలకించుము; నిన్నున్+పాసిన, పిదపన్= నీ నుండి వేరుపడిన పిదప; లక్ష్మణుఁడును+తాను= లక్ష్మణుఁడును తానును (శ్రీరాముడును); సేమమున్+కలసి= క్షేమంగా కూడుకొని; అభిల, వాసర+ఇంద్రుఁడు+ఖన= ఎల్ల కోతులకు రాజు అయిన; సుగ్రీవతోన్= సుగ్రీవుడితో; చెలిమి+చేసి= స్నేహం ఏర్పరచుకొని; ఇపుడు= ఈసమయంలో; శీఘ్రమున్న+అ= వేగంగా; పీర, వరుఁడు= శూరులలో శ్రేష్ఠుడు అయినవాడు- శ్రీరాముడు; నిన్నున్= ఓసీతా నిన్ను; విడిపించు పనికిన్+ఖ= రావణునిచెరనుండి విడిపించే కార్యంకొరకు; ఒదవి= పూని; ఉత్సహించి+ఉన్నవాఁడు= ఉద్యుక్కుడై ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘తల్లివంటిదానా! పద్మంవంటి ముఖం కల సీతాదేవీ! నేను నీకు ఒక శుభవార్త తెలుపుతాను. సావధానంగా వినుము. నాపలుకులు సత్యాలు. నామాట నమ్ముము. అవింధ్యాడు అనే ఒక ముదుసలిరక్కసుడు శ్రీరాముడి మేలుగోరేవాడు నీతో ఈమాటలు చెప్పి నిన్ను ఊరడించుమని నన్ను వేడాడు. అలనాడు నిన్ను ఎడబాసిన పిమ్మట లక్ష్మణుడు శ్రీరాముడు క్షేమంగా కలిసికొన్నారు. పిదప వారు వాసరరాజు అయిన సుగ్రీవుడితో స్నేహం చేశారు. ఇపుడు శీఘ్రమున్గా దండెత్తి ఇచటికి వచ్చి రావణుడిచెరనుండి నిన్ను విడిపించటానికై పస్తున్నారు.

- శ.** రావణునకు రంభానిమిత్తం బయిన నలకూబరు శాపంబుగలదు గావున సీయందు బలాత్మారంబు సేయరాదు; నీకు వీనివలని భయంబు వలదు; మఱి యిధ్యురాత్మునకుం జేటు దెలుపునట్టి దుస్సప్పంబు గలిగే; నబి యాకళ్లంపుము.

395

ప్రతిపదార్థం: రావణునకున్; రంభా, నిమిత్తంబు+అయిన= రంభకారణంగా కల; నలకూబరుశాపంబు= నలకూబరుడు ఇచ్చిన శాపం; కలదు= ఉన్నది; కాపున్న= కాబట్టి; నీయందున్= నీ విషయంలో; బలాత్మారంబు= బలిమితో పీడించటం, భోగించటం; చేయరాదు= చేయజాలడు; నీకున్= నీకు; వీనివలన= ఇతడి వలన (రావణుడి వలన); భయంబు= భీతి; వలదు= పాందనక్కరలేదు; మఱి= ఇంక; ఈ+దురాత్మునకున్= ఈ చెడ్డ ఆత్మకలవాడికి (రావణుడికి); చేటు= కీడు; తెలుపు+అట్టి= సూచించేటి; దుస్సప్పము= చెడుకల; కలిగేన్= ఏర్పడింది; అది= ఆ కలను; ఆకర్షింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: రావణుడు నిన్ను బలిమితో పీడించి సంభోగించనేరదు. దానికి ఒక కారణం ఉన్నది. రంభను బలాత్మరించి భోగించటంచేత నలకూబరుడు రావణుడిని శపించాడు. ఇక నీరు రావణుడి వలని భయం అనవసరం. ఇక ఆ దురాత్ముడైన రావణుడికి కీడు మూడింది. దానిని తెలిపే స్వప్పం నాకు వచ్చింది. ఆ కలను వివరించి చెప్పుతాను; వినుము.

విశేషం: 1. నలకూబరుడు కుబేరుడి కొడుకు. రంభ స్వర్గలోకంలో వేళ్య. నలకూబరుడి ప్రేయసి. ఒకసారి రావణుడు రంభను బలాత్మరించి సంభోగించాడు. నలకూబరుడు కోపించి, ఇకమీద రావణుడు ఏ వనితమైనా బలాత్మారంగా సంభోగిస్తే అతడి శిరస్సులు పగిలి చచ్చేటట్లు శాపం పెట్టాడు.

క. ఖరములఁ బూనిన రథమున , విలిసిన వెంద్రుకలు వెంట వ్రేలగ దశకం
ధరుడు బహుకత్తైలాప్పత్త , శరీరుడై దక్షిణంబు సన్స గలఁ గంటిన్.

396

ప్రతిపదార్థం: దశకంధరుడు= పదికంఠాలు కలవాడు - రావణుడు; ఖరములన్+పూనిన, రథమునన్= గాడిదలను పూనిన తేరుపై; విరిసిన= చెదరిస; వెంద్రుకలు= రోమాలు; వెంటన్= వెనుకగా; వ్రేలగన్= వ్రేలాడగా; బహుశ, తైల+ఆప్పత్త, శరీరుడు+ఐ= మిక్కుటమైన నూనెతో ముంచబడిన దేహం కలవాడై; దక్షిణంబు+చనన్= దక్షిణపుదిక్కుగా ఏగుతున్నట్లు; కలన్+కంటిన్= స్వప్పాణి కన్నాను.

తాత్పర్యం: గాడిదలు లాగుతున్న అరదాన్ని ఎక్కి, జారుతున్న వెంటుకలతో, నూనెతో తడుపబడిన దేహం కలవాడై పదితలలు కల రావణుడు దక్షిణాదిక్కుమైపై వెళ్లుతున్నట్లు నాకు స్వప్పంలో కనబడ్డాడు.

విశేషం: 1. దక్షిణాదిక్కు పాలకుడు యముడు. 2. గాడిదలు గుర్రాలకుబదులు రథాన్ని లాగటం అపశకునం.

తే. అతని చుట్టును గుంభకర్ణాదు లెల్ల , నరుణమాల్యానులేపనులై వికీర్ణ
పతితకేషులై నగ్నులై పరగు బ్రేత , పతిబిశకు నేగు గతి గానబడియే నాకు.

397

ప్రతిపదార్థం: అతని చుట్టును= రావణుడికి అన్నిమైపులను; కుంభకర్ణ+అదులు+ఎల్లన్= కుంభకర్ణడు మున్నగువారు అందరును; అరుణ, మాల్య+అనులేపనులు+ఐ= ఎర్రనిపూలదండలతో, ఎర్రనిమైపూతలతో కూడినవాలై; వికీర్ణ, పతిత, కేశులు+ఐ= చెదరి త్రేందికి పడినజుట్టు కలవారయి; నగ్నులు+ఐ= దిగంబరులై; పరఁగున్= ఒప్పగా; ప్రేతపతిదిశకున్= యముడి దిక్కునకు- దక్షిణాదిశకు; ఏగు, గతిన్= వెడలుతున్న రీతి; నాకున్= నాకు; కానబడియెన్= గోచరించింది.

తాత్పర్యం: ఆ రావణుడి చుట్టూ, కుంభకర్ణడు మొదలైన రాక్షసులు అందరును ఎర్రనిమైపూతలు కలవారై, విరబోసిన జుట్టుముడులు జారిపోయి, వస్తోలు లేకుండ యముడిశకు వెడలుతున్నట్లు నాకు కన్నించారు.

చ. చారుసితోష్ట వారణలసత్స్తుతమాల్యసితాంగరాగుడై
థీరగుణోత్తరుం డభికథీనిలయిందు విభీషణుందు వి
స్వారసితాత్రిశ్శంగమున భవ్యాడు మంత్రిచతుష్టయాన్వీతుం
డై రమణీయలక్ష్మీ బోలుపారగ నేఁ గలగంటి నుగ్గులీ!

398

ప్రతిపదార్థం: ఉగ్రీ! = ఓకాంతా! సీతాదేవి! చారు, సిత+ఉష్ణ వారణ, లసత్+సితమాల్య, సిత+అంగరాగుఁడు+ఐ= మనోజ్ఞమైన, తెల్లని చతురుమున్నా, వెలుగొందే తెల్లనిపూలదండలున్నా కలవాడై; ధీర, గుణ+ఉత్తరుండు= చలించని దైర్యము మున్నగుమంచిగుణాలచేత గొప్పవాడు అయి; అధిక, ధీ, నిలయుండు= మిక్కిలి తెలివితేటలకు నెలవు అయినవాడు; విభీషణుండు= విభీషణుడు (రావణుడి తమ్ముడు); భవ్యఁడు= సాత్మీముడు; విస్మార, సిత+అద్రి, శృంగమున్న= ప్రకాశించే తెల్లనికొండకొమున్నండు; మంత్రి; చతుష్పయ+అన్వితుండు+ఐ= మంత్రులు నలుపురితో కూడిఁస్తువాడై; రమణీయలడ్జీన్= అందమైనశోభతో; పొలుపారగెన్= నిలసిల్లగా; నేన్= నేను; కల+కంటిన్= కల కన్నను.

తాత్పర్యం: మనోజ్ఞమైన తెల్లని గొడుగును ధరించి, తెల్లనిపుప్యులను ముడిచి, తెల్లని మైపూత వహించి, దైర్యంలను మంచిగుణాంతో గొప్పవాడై తెలివితేటలకు నెలవు అయిన విభీషణుడు తెల్లనికొండకొమున్న తననలుగురు మంత్రులతోపాటు మిక్కటమైనశోభతో విలసిల్లుతూండటం నేను స్వప్పంలో చూచాను.

విశేషం: తెలుపురంగు స్వచ్ఛతకు గుర్తు. రావణాదులు ఎర్రనిపూలు, ఎర్రనిమైపూతలు వహించటం, ప్రతియోగంగా విభీషణుడు తెలిపుప్యులు తెలుపుమైపూతలు వహించటం గమనించతగింది. పూర్వకాలంలో మరణదండన విధించబడినవారల మెడలో ఎర్రనిపూలదండలు వేయటం కద్దు.

చ. తన సిత కీర్తి విశ్వవసుధా గగనాంతరపూర్వాలితంబుగా
ఘనభుజుఁ దున్నతభ్విరదకంధరసుస్థితుఁడై ముదంబుతో
ననుజుఁడు దాను రాఘవకులాగ్రసి సన్మధుసిక్తపాయసం
బొనర భుజింపఁ గంటి వికచోత్వలలోచన! నిక్కమింతయున్.

399

ప్రతిపదార్థం: వికచ+ఉత్పల, లోచన!= వికసించిన కలువలవంటి కన్నలు కలదానా- ఓ సీతాదేవి!; అనుజుఁడున్= తమ్ముడును; తాను= తాను; రాఘవ, కుల+అగ్రణి= రఘువుయొక్కకులంలో పుట్టినవారిలో శ్రేష్ఠుడు- శ్రీరాముడు; తన, సిత, కీర్తి= తనదైన తెల్లని యశస్సు; విశ్వవసుధా, గగన+అంతర, పూర్వితంబుగాన్= సమస్త మైన నేలకు, నింగికి కల మధ్యభాగాన్ని అంతటిని నింపుతుండగా; ఘనభుజుఁడు= గొప్పభుజాలు కలవాడు, అధికమైన శార్యంకలవాడు; ఉన్నత, ద్విరద, కంధర, సుస్థితుఁడు+ఐ= ఎత్తైన ఏనుగు మెడమై హోయిగా కూర్చున్నవాడై; ముదంబుతోన్= సంతోషంతో; సత్త+మధు, సిక్క పాయసంబు= మంచితేనెతో తడిసిన పరమాన్నం; ఒనరన్= బిప్పిరంగా; భుజింపన్= తిమచుండటం; కంటిన్= చూచాను; ఇంతయున్= ఈ స్వప్ప మంతయూ; నిక్కము= నిజం.

తాత్పర్యం: చెంగలువేకులవంటి కనులు కల ఓ సీతాదేవి! నాకు శ్రీరాముడు కలలో కన్నించాడు. తన తెల్లనియశస్సు భూమ్యాకాశాల మధ్యభాగాన్ని అంతటిని నింపగా, మహాపరాక్రమశాలి అయిన శ్రీరాముడు ఎత్తైన ఏనుగుమెడమై తమ్ముడు లక్ష్మీణిడితో కలిసి కూర్చొని సంతోషంతో తేనెతో కూడిన పాయసాన్ని ఆరగిస్తున్నట్లు కల వచ్చింది. నాకు వచ్చిన కల నిజం (నిజమౌతుంది).

విశేషం: కీర్తి తెల్లగా ఉంటుంది. ఇది కవిసమయం.

క. పులిచేత వైటువడి మై, గలయఁగ నెత్తురులు గ్రమ్మగా నేడ్చుచు ని
మ్ముల నుత్తరాజుముఖి మై, కలుషితగతి నరుగ నిస్మా గనుగొంటిఁ గలన్.

400

ప్రతిపదార్థం: పులిచేతన్= వ్యాపుంచేత; త్రేటు+పడి= దెబ్బచేయబడి; మైన్+కలయగన్= శరీరంలో కలిసేటట్లుగా; నెత్తురులు= రక్తాలు; క్రమ్మగాన్= ఆవరించగా; ఏడ్చుచున్= అక్రోశిస్తూ; ఇమ్ములన్= యథేచ్చగా; ఉత్తర+అభిముఖివి+ఱ= ఉత్తరదిక్కురుమొగం పెట్టినదానిపై; కలుషితగతిన్= తొట్రుపడే నడకతో; అరుగు= వెడలే; నిన్నన్= ఓ సీతాదేవీ నిన్ను; కలన్= స్వప్నంలో; కనుగొంటిన్= చూచాను.

తాత్పర్యం: పెద్దపులిచేత కొట్టబడి శరీరంనిండా నెత్తురులు జాలువారుతుండగా శోకిస్తూ నీవు యథేచ్చగా ఉత్తరదిశవైపుకు తొట్రుపాటుతో కూడిన నడకతో పోవటం నేను నా స్వప్నంలో చూచాను.

క. నా కల నిక్కలి యయ్యెడు! శోకింపకు మష్టు యింక సుందరి! పుష్టి శ్లోకు జితలోకు నతులవి, వేకుం బ్రియుఁ బొందగలుగు వేగము నీకున్.

401

ప్రతిపదార్థం: సుందరి!= (అందగతై వైన) ఓ సీతాదేవీ!; నా కల= నాకు వచ్చిన స్వప్నం; నిక్కల+అయ్యెడున్= నిజం అయ్యే కల కాగలదు (నిక్కము+కల= నిక్కల); శోకింపకుమష్టు= దుఃఖించకుము; ఇంకన్= ఇకమీద; పుణ్యాలోకున్= పుణ్యం కలిగించే కీర్తికలవాడిని; జితలోకున్= జయించబడిన లోకం కలవాడిని (లోకవిజేతను); అ,తుల, వివేకున్= సాటిలేని విచష్టణాజ్ఞానం కలవాడిని; ప్రియున్= భర్తను; వేగము+అ= శీఘ్రంగా; నీకున్= నీకు; పొందన్+కలగున్= పొందటానికి వీలు కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: అందగతై వైన ఓ సీతాదేవీ! నా కల నిజం కా గలదు. తల్లి! ఇక దుఃఖించకుము. గొప్పయశస్తు నార్థించిన మహానుభావుడు, గొప్పపరాక్రమవంతుడు అయిన నీభర్తను నీవు శీఘ్రంగా పొందగలవు'.

అ. అనినఁ బ్రిజటపలుకు లవి నిక్కములు గాగు, వగచి సీత కొంత వనట దక్కి యాసతోడ సుండె: నట దశవదనుండు, సీత దలఁచి వివశచిత్తు దగుచు.

402

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; త్రిజట పలుకులు= త్రిజట చెప్పిన మాటలు; అవి= అవి అన్నియును; నిక్కములు+కాఁగన్= నిజాలుగా; వగచి= భావించి; సీత= జానకి; కొంత= కొంచెం; వనట+తక్కి= విచారం మాని; ఆసతోడన్= ఆశతో; ఉండెన్= ఉండింది; అటన్= అక్కడ; దశవదనుండు= పదిమొగాలు కలవాడు, రావణుడు; సీతన్+తలఁచి= సీతను స్వరీంచి; ఏ, వశ, చిత్తుడు+అగుచున్= వశం తప్పిన మనస్సు కలవాడు ఔతూ.

తాత్పర్యం: త్రిజట చెప్పిన పలుకులు విని, అవి నిజాలు కావచ్చునని ఆశతో సీత కొంత ఊరటచెంది ఉండింది. అట రావణుడు సీతను స్వరీంచి వశం తప్పిన మనస్సుకలవా దయ్యాడు.

ఏ. తాను దేవదానవ గంధర్వాది భూతవర్గంబుల నెల్ల జయించియుం గందర్వదర్వంబు వాలింప నోపక యాక్షణంబ బిష్టమాల్యాంబరాభరణ భూషితుండై సంచారశీలం బైన కల్పపాదపంబునుంబోలె నొప్పియుఁ దనయెయ్యుఁ బిత్తపవనంబునందలి వటభూరుపాంబుసాంపునుంబోలె నతిభీషణం బగుచుండ నశోకవనమధ్యంబు సాత్రోంచి రోహిణిసమీపంబునకు వచ్చు శనైశ్చరుండునుంబోలె జానకిం జేరం జనుదెంచి ప్రణయపూర్వకంబుగా నిట్టునియె.

403

ప్రతిపదార్థం: తాను= తాను (రావణుడు); దేవ, దానవ, గంధర్వ+ఆది, భూత, వర్గంబులన్= వేల్పులు రాక్షసులు గంధర్వులు మున్సుగునట్టి చేతనాచేతనజాతులను; ఎల్లన్= అన్నింటిని; జయించియున్= గెలిచియున్నా; కందర్ప, దర్శంబు= మన్మథుడియొక్క విజ్యంభణం; వారింపన్+బిపక= అడ్డగింపజాలక; ఆ+క్షణంబు+అ= ఆ నిముసంలోనే; దివ్య, మాల్య+అంబర+ఆభరణ, భూషితుండు+ఖ= దేవతామహిమగల పూపులు, వప్రాలు, భూషణాలచేత అలంకరించబడిన వాడై; సంచార శీలంబు+ఖన= నడుచునట్టి స్వభావంగల; కల్ప, పాదపంచున్+పోలెన్= కల్పవృక్షంవలె; ఒప్పియున్= శోభిల్లికూడ; తన+బష్ణున్= తనశోభను, పిత్రువనంబు నందలి= శ్క్యానంలోని; వటభూరువాంబు, సాంపునున్+పోలెన్= మర్మిచెట్టుయొక్క సాగసువలె; అతిభీషణంబు= మిక్కిలి భయంకరం; అగుచున్+ఉండన్= ఔతుండగా; అశోకవనమధ్యంబు+చొత్తెంచి= అశోకవనమధ్యంబుయొక్క మధ్యభాగాన్ని చేరి; రోహిణీ, సమీపంబునకున్= రోహిణీనక్షత్రం దగ్గరకు; వచ్చు= అరుగుదెంచే; శైవపురండునున్+పోలెన్= శనిగ్రహం వలె; జానకిన్= సీతను; చేరన్+చనుదెంచి= చేరడానికి వచ్చి; ప్రణయ పూర్వకంబుగాన్= ప్రేమ తోణికిసలాడేటట్లుగా; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: రావణుడు వేల్పులు రాక్షసులు గంధర్వులు మున్సుగు భూతజాతులను అన్నింటినీ గెలిచినవాడే అయినను మన్మథుడిని గెలువజాలకపోయాడు. ఇక సీతాదేవియొక్క అనురాగాన్ని చూరగొనటానికి రావణుడు దివ్యపుష్పులు ముడిచి మంచివప్రాలను ఆభరణాలను ధరించి, నడుస్తున్న కల్పవృక్షంవలె అశోకవనానికి వచ్చాడు. కానీ, ఆతడు శ్క్యానంలో విస్తరించిన మర్మిచెట్టువలెనే భాసించి మిక్కిలి భయంకరంగా కన్నించాడు. రావణుడు అశోకవనంలో ఉన్న సీతాదేవివద్దకు రావటం రోహిణీనక్షత్రం సమీపానికి శనిగ్రహం చేరుతున్నట్లు కన్నించింది. ఆ రీతిగా రావణుడు సీతదరి చేరి అనురాగం తోణికిసలాడేటట్లుగా ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: 1. రావణుడు జంగమకల్పవృక్షంవలె చనుదెంచాడు అన్నప్పుడు. అలంకారం ఉత్సేషం. కల్పవృక్షము- కదలునట్టిదికాదు. ఒకవేళ కదలితే ఎట్లుంటుందో అట్లా ఉన్నాడని ఉంపించుకొనవలను కాబట్టి ఉత్సేషం. 2. కల్పవృక్షం స్వర్గంలో నందనవనంలోని చెట్టు. కోరిన కోరికల నిచ్చే మహిమ కలది. 3. వటవృక్షంవోలె అనుచో అలంకారం ఉపమ. 4. అట్లే జని రోహిణీ నక్షత్రాన్ని చేరినట్లు అనుచో అలంకారం ఉపమ. రోహిణీనక్షత్రాన్ని శనిగ్రహం చేరినప్పుడు లోకంలో పెక్కు అరిష్టాలు సంభవిస్తాయని బ్యోతిమ్మలు చెప్పుతారు.

క. ‘ఏల మధిరాష్ట్రి వలవని , జాలింబడి నవసెదవు లసధ్వాషణ లీ
లాలంకృతవై ననుఁ గృహ , నేలికొనం గదవె వేయు నేటికి నింకన్.

404

ప్రతిపదార్థం: మదిర+అణ్ణి!= మత్తెక్కించే నేత్రాలు కలదాన- ఓసీతాదేవి! ఏల= ఎందుకు; వలవని= కూడని; జాలిన్+పడి= దుఃఖంలో పడి; నవసెదవు= వెతచెందుతావు; లసత్త+భూషణ+అలంకృతవు+ఖ= ప్రకాశించే ఆభరణాలను సింగారించుకొనినదాన్నివై; ననున్= నన్ను (రావణుడనైన నన్ను); కృష్ణన్= దయతో; ఏలికొనన్+కదవె= పాలించుకొనవే; ఇంకన్= ఇక; వేయున్+ఏటికిన్?= వేలకొలది మాటలు ఎందుకు?

తాత్పర్యం: మత్తెక్కించే కన్నులు గల ఓ సీతాదేవి! నీ కమచూపులు చాలు. నేను మరులుగొని ఉన్నాను గదా! ఇటు నాపై దయచూపుము. ఎందుకు నీవు ఈరీతిగా కూడనిదుఃఖాన పడి కృతిస్తున్నావు? వెలుగొందే ఆభరణాలు ధరించి నన్ను దయతో ఏలుకొనుము. వేలకొలదిమాటలు మాటాడి నేను అధికప్రసంగం చేయదలచుకోలేదు.

చ. అనిమిష యక్క రాజుసు వియచ్చర కిస్తుర పశ్చగాసురాం
గనలఁ గరంబు చిత్తమును నైకొన కే నమరాగలీలమై
నిను మది నాదలంచు టీచి నీదగుభాగ్యము గాదె? యింతయున్
వనిత! యెఱుంగ వైతి; గరువంపువిచారము లేల నీయెడన్.

405

ప్రతిపదార్థం: వనిత!= మగువా! ఓసీతాదేవీ!; అనిమిష యక్క, రాజుసు, వియత్త+చర; కిస్తుర, పశ్చగ+అసుర+అంగనలన్= వేల్పులకు, యధ్మలకు, కిస్తురులకు, పొములకు, అసురులకు చెందిన ఆడువారిని; కరంబు= మిక్కిలిగా; చిత్తమున్న= మనస్సులో; కైకానక= స్మీకరించక; ఏన్= నేను; అనరాగలీలమైన్= ప్రేమతో నిండిన కేళిచొప్పున; నినున్= నిన్ను; మదిన్= మనస్సులో; ఆదరించుట= ప్రేమించుటం; ఇది= ఇట్టి ప్రేమ; నీదు+అగు= నీది అయిన; భాగ్యము+కాదె= అదృష్టమే కదా?; ఇంతయున్= ఇది (అంతయు నీ అదృష్టయోగమే అని); ఎఱుంగపు+ఖతి= తెలిసికొనలేకపోయావు; గరువంపు విచారములు= గర్వంతో కూడిన ఆలోచనలు; ఈ+ఎడన్= ఈపట్టున; ఏల= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: ఒ సీతాదేవీ! నేను దేవతలను యధ్మలను గంధర్వులను కిస్తురులను పశ్చగులను అందరను జయించినవాడను కదా! ఆయా జాతులలోని సుందరాంగులు ఎందరు లేరు? వారు అందరు నా అధినంలో ఉన్నవారే అయినను వారిని ఎప్పరిని వరించక నేను అనరాగంతో నిన్ను కోరటం నిజంగా నీకు పట్టిన గొప్ప అదృష్టయోగం సుమా! ఆ సంగతి నీవు గుర్తించలేదు. అనవసరమైన దుఃఖంలో మునిగి ఉన్నావు. గర్వంతో కూడిన ఆలోచనలు చేయబం ఈ పట్టున భావ్యం కాదు.

విశేషం: 1. కిస్తురులు - అశ్వముఖం సరశరిరంకల దేవజాతివారు. 2. అనిమిషులు - రెప్పపాటు లేనివారు- వేల్పులు. 3. రాజుసులు, అసురులు దైత్యదానపులు. దితిసంతతి దనుసంతతి అని రక్కసులలో రెండు తెగలు. ఈ పద్యంలో రాజుసు అసుర పదాలు రెండూ వాడబడినవి.

ఉ. రాముఁ డనంగు బేర్చియును రాజ్యముఁ గోల్పడి కానలోన దుః
ఖామయ మగ్ని ఛైన యొకయల్పుమనమ్ముఁడు వానిపై గడుం
బైముడి సీయుచున్ వగపుపెల్లున్ జిత్తము దల్లడిల్లగా
నీ మెయి సుండు నీయునికి యేసుఖ మంచ్రు లతాంగి చెప్పుమా!

406

ప్రతిపదార్థం: లతా+అంగి!= తీగవంటి సుకుమార మైన శరీరం కలదానా!; ఓసీతాదేవీ!; రాముఁడు+అనంగన్= రాముడు అనగా; పేర్కిర్మియును= గొప్పతనాన్ని; రాజ్యమున్= రాజ్యపరిపాలనమును; కోల్పడి= పోగొట్టుకొని; కానలోసన్= అడవిలో; దుఃఖ+అమయ, మగ్నిఁడు+ఖన= ఆవేదన అనే రోగంలో మునిగినవాడు అయిన; ఒక= ఒకానొక; అల్పమనమ్ముడు= తక్కువ అయిన మానవుడు; వానిపైన్= అతనిపై, ఆ రాముడిపై; కడున్= మిక్కిలి; ప్రేముడి+చేయుచున్= అనరాగం చూపుతూ; వగపు పెల్లునన్= విచారంయొక్క అతిశయంతో, గొప్పదుఃఖంతో; చిత్తము= మనస్సు; తల్లడిల్లగాన్= ఆందోళన చెందగా; ఈ మెయిన్= ఈ రితిగా; ఉండు= ఉన్నటువంటి; నీ+ఉనికి= నీ బ్రదుకు; ఏసుఖము= ఎట్టి సౌభ్యంతో కూడింది; అండు= అని చెప్పుతారు; చెప్పుమా= వచించుమా.

తాత్పర్యం: తీగవలె సుకుమారమైన శరీరంగల సీతాదేవీ! రాముడు ఎవడు? గొప్పతనమును, రాజ్యాన్ని గోలుపోయి అడవులలో తిరుగాడుతూ దుఃఖం అనే రోగంలో మునిగిన ఒక అల్పమానవుడు. అట్టి రాముడిషై నీవు ప్రేమ వహించి నీ మనస్సును దుఃఖంతో తల్లడిలేటట్లు చేస్తున్నావు. ఇది ఎటువంటి సుఖం? ఎవరు దీనిని సుఖమని చెప్పుతారు? నీవే చెప్పుము.

విశేషం: ఉ.వి. ఆంధ్రమహాభారత సంశోధిత ముద్రణ ప్రతిలో - “పేరిగ్రియును రాజ్యము” అనే పాఠం ఉన్నది. (పేరిగ్రియుమ- అనే అచ్చుతప్పుతో ఉన్న పాఠాన్ని సరిచేసుకోవాలి). “పేరిగ్రి యువరాజ్యము” - అన్నది పాఠాంతరంగా గుర్తించబడింది. రాముడరాజ్యావాసదిక్ష పూనే సమయంలో అతడు త్యాగంచేసింది యొవరాజ్యభేకమే కాబట్టి ‘పేరిగ్రి యువరాజ్యము’ అనే పాఠాన్నే ఈ ప్రతిలో గ్రహించటమైనది.

వ. ఏను సకలలోకేశ్వరుండ; నాకుం గింకరులై పదునాలుగుకోట్లు నిశాచరభటులును, నిరువది యెనిమిదికోట్లు రాక్షసులును, నెనుబదియాఱుకోట్లు యక్కులును వల్లిల్లుదురు; నిఖిలధనాధ్యక్షండయిన యక్కేశ్వరుండు నాయగ్రజిండు; బ్రహ్మాసమానుం డగు విశ్రవసుండు మధీయజనకుండు; గుబేరునకు వినోదపాత్రంబు లైన గంధరవాస్తోరోగణంబులు నస్సు సేవించుఁ; బంచమలోకపాలుం డని నస్సుఁ త్రిభువనంబులుఁ గీర్తించుఁ; భక్త్యుభోజ్యాది వస్తువులును సురేశ్వరగృహంబునం దెట్లట్లనాగృహంబున నక్షయింబుఁ; లిట్టినావిభవం జంతటికిని మధీయజీవితంబునకు నథిశ్వరివై సుఖంబున భోగెంపు’ మనిన విని, వైదేహి క్రీధశోకవ్యాకులహృదయ యగుచు వానిదెసం జాడక యొక్కత్వణాంకురం బుపలక్షించి యి ట్లనియే.407

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; సకల, లోక+ఈశ్వరుండన్= సమస్తభవనాలకు అధినేత్వమైన పరిపాలకుడను; నాకున్= నాకు; కింకరులు+ఖ= సేవకులు అయి; పదునాలుగుకోట్లు నిశాచరభటులును= పదునాలుగుకోట్లుమంది రాత్రించరులు- రాక్షసులును; ఇరువది+ఎనిమిదికోట్లు రాక్షసులును= ఇరువది ఎనిమిదికోట్లు రక్కసులును; ఎనుబది ఆఱుకోట్లు, యక్కులును= ఎనుబది ఆరుకోట్లు జర్ములును; వల్లిల్లుదురు= పనిచేస్తారు; నిఖిల, ధన+అధ్యాండు+అయిన= సమస్తమైన ధనానికి అధిపతి అయిన; యక్కేశ్వరుండు= (యక్క+ఈశ్వరుండు)= యక్కులయొక్కప్రభువు- కుబేరుడు; నా+అగ్రజిండు= నా అన్న; బ్రహ్మాసమానుండు+అగు= బ్రహ్మదేవుడితో తుల్యడు అయిన; విశ్రవసుండు; మదీయ, జనకుండు= నా తండ్రి; కుబేరునకున్; వినోదపాత్రంబులు+ఖన= వేడుకను ఒనగూర్చేవి అయిన; గంధర్వ= గంధర్వుల కన్నెలు; అప్సరోగణంబులు= వేలుపుకన్నెల సముద్రాయాలు; నస్సున్= నస్సు; సేవించున్= కొలుస్తూ పంచమ లోకపాలుండు+అని= అయిదన లోకపాలకుడు అని; నస్సున్= నస్సు; త్రి, భువనంబులున్= మూడులోకాలున్నా; కీర్తించున్= కొనియాడుతాయి; భక్త్యుభోజ్య+అది వస్తువులును= తినుబండారాలు మున్నగునవి; సుర+ఈశ్వర, గృహంబునందున్= దేవేంద్రుడి ఇంటిలో; ఎట్లు+అట్లు+అ= ఏయేవిధాలుగా ఉంటాయో అట్లా; నా గృహంబునన్= నా ఇంటిలో; అష్టయంబులు= తరుగనట్టివి; ఇట్లి= ఇటువంటి; నా విభవంబు= నా సంపద; ఇంతటికిని= సర్వస్యానికి; మదీయ, జీవితంబునకున్= నా బ్రదుకురు; అధి+ఈశ్వరివి+ఖ= ఏలికసానివై; సుఖంబునన్= సాఖ్యంతో; భోగింపుము= అనుభవించుము; అనిసన్= అని (రావణుడు చెప్పగా); విని= ఆలకించి; వైదేహి= విదేహరాజుకూతురు సీతాదేవి; క్రోధ, శోక, వ్యాకుల, హృదయ, +అగుచున్= కోపంచేత, దుఃఖంచేత, కలత చెందిన దెందం కలది ఔతూ; వానిదెసన్= అతడి (రావణుడి) వైపు; చూడక= వీడ్జించక; ఒక్క= ఒక; తృణా+అంకురంబు= గడ్డిపరక; ఉపలక్షీంచి= అన్యాపదేశంగా నిలిపి- అనగా రావణుడికి బదులుగా ఉద్దేశించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: నేను ఎవరో నీకు తెలియునా? నేను సకలభువనాలకు సార్వభోముడిని. నాకు సేవకులుగా పదునాలుగుకోట్లమంది దైత్యులు, ఇరువదియెనిమిదికోట్లమంది దానవులు; ఎనుబదిఅరుకోట్లమంది యశ్శులు ఉన్నారు. సమస్తమైన ధానానికి ఆధిపతి అయిన యశ్శులప్రభువు కుబేరుడు నా అన్న. బ్రహ్మతో తుల్యుడు అయిన విశ్వసుడు నా తండ్రి. కుబేరుడికి వినోదం కల్పించే గంధర్వకన్యలు అప్పరసలు నన్ను కొలుస్తూ ఉంటారు. మూడులోకాలు నన్ను ‘పంచమలోకపాలకుడు’ అని మన్మిస్తాయి. దేవేంద్రుడి ఇంటిలో ఉన్నట్టే నాగ్మహంలోనూ తినుబండారాలు పుష్మలంగా ఉంటాయి. ఇవి నా సిరిసంపదలు. ఇట్టి నా ఐశ్వర్యానికే కాక నా జీవితానికి నీవు ఏలికసానివి కమ్ము. సమస్తసౌభాగ్యాలు అనుభవించుము’ అని రావణుడు చెప్పగా విని సీతాదేవి ఆతడి ముఖం చూడనొల్లక, మిక్కటమైన కోపంచేత దుఃఖంచేత పీడించబడిన హృదయం కలదై, ఒక పచ్చగడ్డిపరకను రావణుడికి బదులుగా ఉద్దేశించి ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: 1. భజ్యాలు= తినుబండారాలు. ఇవి 5 విధాలు. 1. భజ్యం 2. భోజ్యం 3. లేహ్యం 4. చోష్యం 5. పానీయం-ఉపలక్షణం ఇంకొక దానిని ఉద్దేశించి చెప్పింది. ఇచట తృణాంకురము (రావణుడి స్తానంలో) ఉపలక్షీంచబడింది.

సీ. ‘అకట! పరాంగన, నబలఁ, బతిత్రతఁ, బలికింపగా మర్యాభాము నేను,

రాక్షసుండవు నీవు; రాగంబు మధి నించు, కయు లేవి నాదు సంగమమునందుఁ
గలిగెడు నట్టి సౌఖ్యం బెంత? యిదియును, గాక యాంధ్యం ఔన కమలగర్భ
పొత్తుడు నని లోకపాలతుల్యుడు నని, హరసఖుం ఔన ధనాధినాథు

అ. భ్రాత నని భవత్తుభావంబు సెప్పితి; విట్టి నీవు ధర్మ వెత్తిగి దురిత

వర్తనంబు విడువవలదే? సిగ్గేచి యి, ప్రగీటిఁ బ్రల్లదములు వలుకఁ దగునె?’

408

ప్రతిపదార్థం: అకట!= అయ్యా!; పర+అంగన్వ్= ఒరుని భార్యను; అబల్వ్= బలంలేనిదానను (కోమలిని అని భావం); పతిత్రతన్= భర్తయందే అపురక్తి కలిగినదానను; పరికింపగాన్= అరయగా; ఏను= నేను; మర్యాభామును= మనుష్యుల్ని; నీవు= ఈవు; రాక్షసుండవు= రక్కసుడవు; మదిన్= చిత్తంలో; రాగంబు= ప్రేమ; ఇంచుకయున్ లేని= ఏమాత్రమున్నా లేని; నాదు, సంగమము నందున్= నాపాందులో; కలిగెడు+అట్టి= ఏర్పడునట్టి; సౌఖ్యంబు= సుఖం; ఎంత= ఏమాత్రమైనది?; అదియును+కాక= అంతమాత్రమేగాక; ఆద్యండు+పన= మొదటివాడు అయిన (స్పష్టికి ఆద్యుడు అయిన); కమలగర్భ, పొత్తుడన్= బ్రహ్మదేవుడి మనుమడిని; అని= అంటూ; లోకపాలతుల్యుడన్+అని= దిక్కాలమలతో సమానమైనవాడను అని; హరసఖుండు+పన= శిష్టికి మిత్రుడు అయిన; ధన+అధినాథు, భ్రాతన్= కుబేరుడిసోదరుడను; అని= అనుచూ; భవత్త+ప్రతాపంబు= నీధైన మహామ; చెప్పితివి= వచించావు; ఇట్టి నీవు= ఇటువంటి ప్రతాపం కల నీవు; ధర్మవు+ఎఱిగి= ధర్మాన్ని తెలిసికొని; దురిత, వర్తనంబు= చెడునడవడి; విడువన్వలదే= వీడవలెను కదా; సిగ్గెది(సిగ్గు+ఎది)= సిగ్గుపీడి; ఈరీతిగా; ప్రల్లదములు= పారుష్యాలు (కరినమైన మాటలు); పలుకన్= తగునె?= వచించటం భావ్యమా? (భావ్యం కాదుకదా);

తాత్పర్యం: ‘అయ్యా, రావణా! నాకు ఎంతటి దురవస్థ ఏర్పడింది. నేను ఒరుని భార్యను. కోమలిని, భర్తయందే అనురాగం కలిగి భర్తనే దైవంగా భావిస్తున్నదానను. నీవా రాక్షసుడవు. నీయందు ఏమాత్రం అనురాగం లేని నాపాందు నీకు ఏవిధంగానూ ఎట్టిసుఖం ఈయజాలదు కదా. అదియునుంగాక, నీవు బ్రహ్మదేవుడి మనుమడవు

అని, దిక్కాలకులతో సమానుడను అనీ, పరమశివుడిమిత్రుడు ధనషతి అయిన కుచేరుడిసోదరుడను అని గొప్పులు చెప్పుకొంటున్నావు. మటి అంతటి గొప్పవాడికి ధర్మం తెలియాలి. చెడునడవడి వదలిపెట్టాలి. అంతే కానీ ఈ రీతిగా నోటికి వచ్చినట్లు కండకావరంతో ప్రలాదాలు ప్రేలవచ్చునా? నీ ప్రవర్తన ఎంతమాత్రం బాగా లేదు'.

విశేషం: కమలగర్భండు= బ్రహ్మదేవుడు. విష్ణుమూర్తి నాభికమలంనుండి ఉద్ధవించినగాథ సుప్రసిద్ధం.

వ. అని పలికి జానకి యత్తరీయసంవృతవదనయై యతికరుణంబుగా నేడ్ధిన నద్దురాత్ముండు వెండియుఁ గొన్ని దుర్వచనంబులు పచలించి యనంతరంబ యంతర్భానంబు నొందె; నప్పులతియు నెప్పటియట్ల రాక్షసీరక్షిత యై యుండె నని మార్పుండేయుండు ధర్మరాజునకు నిర్దేశించిన తెఱగు వైశంపాయనోక్తం బైన యాఖ్యానంబు విఖ్యాతమాధుర్య మనోహరంబుగా. **409**

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని చెప్పి; జానకి= సీత; ఉత్తరీయ సంవృత వదన+బ= పైవప్రంచేత కప్పబడిన మొగం కలది అయి; అతి కరుణంబుగాన్= మిక్కిలి జాలిగా; ఏడ్చినవ్= ఆక్రోశించగా; ఆ+దురాత్ముండు= ఆ చెడ్డ ఆత్మ కలవాడు-రావణుడు; వెండియున్= మటియును; కొన్ని= కొన్ని; దుర్వచనంబులు= చెడు పలుకులు; పచరించి= పలికి; అనంతరంబు+లా= వెనువెంటనే; అంతర్భానంబున్+బందెన్= కనుపించకుండా పోయాడు; ఆ+పాలఁతియున్= ఆ వనితయు- సీతాదేవియు; ఎప్పటి+అట్ల= యథాప్రకారంగా, ఇదివరకు వలెనే; రాక్షసీ రక్షిత+బ= రాక్షసప్రీలచేత కావలి కాయబడింటై; ఉండెన్= ఉండింది; అని= అని చెప్పి; మార్పుండేయుండు; ధర్మరాజునకు; నిర్దేశించిన= తెలియచెప్పిన; తెఱగు= తీరు; వైశంపాయన+ఉక్కంబు+బన= వైశంపాయనుడిచేత చెప్పబడిన; ఆఖ్యానంబు= పెద్ద కథ; విఖ్యాత, మాధుర్య, మనస్+హరంబుగా= సుప్రసిద్ధమై, తియ్యనిదై, మనస్సును ఆహ్లాదపరిచేదిగా.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి సీత ఉత్తరీయంతో ముఖం కప్పుకొని మిక్కిలి దీనంగా ఏడువగా, ఆ దుర్మార్గమైన రావణుడు ఇంకా కొన్ని దుర్భాషలాడి వెళ్లిపోయాడు. సీత ఎప్పటివలెనే రాక్షస ప్రీ రక్షితయై ఉన్నది అని మార్పుండేయ మహా ధర్మరాజుతో చెప్పినట్లు వైశంపాయనుడు విఖ్యాతంగానూ, మనోహరంగానూ చెప్పాడు.

ఆశ్వాసాంతము

క. విమలక్షాత్ గుణిస్తుత! విమలాదిత్యాత్మజస్తు! విలసత్యములా
రమణీ కరకమలోజ్ఞుల , విమలాంబుజరేణ రాగ విలసిత వక్షా! **410**

ప్రతిపదార్థం: విమల, జ్ఞాత, గుణా+ఉన్నత!= స్వచ్ఛమైన శ్ఫురియ లక్షణాలు కలిగి ఉండటంచేత గొప్పవాడా!, నిర్వులమైన పరాక్రమం, మంచి గుణాలు, కలిగిన గొప్పవాడా!, విమలాదిత్య+ఆత్మజన్మి= విమలాదిత్యుడి కుమారా!; విలసత్, కమలా, రమణీ, కరకమల+ఉత్తరీ+జ్ఞల= శోభిల్లునట్టి లక్ష్మీదేవియెక్కు పద్మాలవంటి చేతులచేత ప్రకాశించేవాడా, లక్ష్మీప్రదమైన హస్తాలు కలవాడా!; విమల+అంబుజ రేణురాగ విలసితవక్షా!= స్వచ్ఛమైన తామరపుప్పాడియెక్కు ఎఱుపు చేత శోభిల్లే వక్షం కలవాడా!

తాత్పర్యం: స్వచ్ఛమైన పరాక్రమం మంచిగుణాలతో శోభిల్లే శీలం కలవాడా! విమలాదిత్యుడి కుమారుడా! లక్ష్మీదేవియెక్కు పద్మాలవంటి చేతులచేత ప్రకాశించేవాడా! స్వచ్ఛమైన తామరపుప్పాడి ఎఱుపుచేత శోభిల్లే వక్షం కలవాడా! ఓ రాజరాజనరేంద్రా! అవధరింపుము! ఈ ఆంధ్ర మహాభారత కృతిని.

విశేషం: విలసత్కములకర కమలోజ్ఞులుడు - లింగీపొణిగ్రహణం చేసినవాడు విష్ణువు. అట్లే విమలాంబుజరేణురాగ విలసిత వర్షుండు విష్ణుమూర్తి. నావిష్ణు: పృథివీపతి:- రాజు విష్ణుంశసంభాతుడు. అందుచేత అర్థాంతర సూట్రిచేత రాజరాజనరేంద్రుడు విష్ణుదేవుడితో సమానుడు అని కవిహృదయం.

వసమయుారము.

భూసురకదంబ సురభూరుహ! వికాసా! ధ్యానిత కృపారసవిపాక! సుగుణైకో

లల్స! హరపశిర మృగలాంఛన మృణాళీ! హనిసవకీల్తి విసరాకవితలోకా!

411

ప్రతిపదార్థం: భూసురకదంబసురభూరుహ!= బ్రాహ్మణుల సమూహాలకు కల్పవృక్షంవంటివాడా!; వికాస+ఉత్త+భాసిత, కృపా, రసవిపాక!= వికసించటంచేత ప్రకాశించేటటువంటి - అనగా ఎప్పటికప్పుడు అతిశయించేటటువంటి దయారసంమ్యుక్తపరిపక్వత కలవాడా!; సుగుణా+ఏక+ఉత్తసు! - మంచి గుణాలచేత ముఖ్యంగా సంతోషాన్ని కలిగించే వాడా!; హరపశిర, మృగలాంఛన!, మృణాళీ, హసి, నవకీల్తి విసర+అకలితలోకా= శివుడిని, ముత్యాల పేరును చంద్రుని తామరతూటిని పరిహసించే క్రొత్తకీర్తిరాశితో అంతటా నిండిన లోకం గలవాడా.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణసమూహాలు కోరిన కోరికలు కల్పవృక్షంవలె తీర్చేవాడా! పరిపక్వమై ఎల్లప్పుడూ ప్రవించే దయారసం కలవాడా! సద్గుణాలచేత ముఖ్యంగా సంతోషం కలిగించేవాడా!; శివుడిని, ముత్యాలపేరును, చంద్రుడిని, తామరతూండ్రును తెల్లుడనంలో పరిహసించే స్వచ్ఛమైన కీర్తితో జగత్తును నింపినవాడా!

విశేషం: 1. కీర్తి తెల్లగా ఉంటుంది. ఇది కవిసమయం. అట్లే శివుడు, ముత్యాలసరం, చంద్రుడు, తామరతూడు తెలుపురంగులో భాసిస్తాయి. 2. కల్పవృక్షం కోరిన కోరికలను తీరుస్తుంది. అది నందనవనవృక్షవిశేషం. కల్పవృక్షాలు అయిదు 1. మందారం 2. పారిజాతం 3. సంతానం 4. కల్పం 5. హరిచందనం 3. ఆశ్వాసాంత పద్మాలు- కృతిపతి అయిన రాజరాజనరేంద్రుడి సంబోధనలు. కానీ, ఈ ఆరవ ఆశ్వాసం త్రాసింది ఎఱ్ఱన మహాకవి అనే అంశం ఏడవ ఆశ్వాసం చివర సుస్పంగా చెప్పబడింది. నాలుగవ ఆశ్వాసం 142వ పద్యంనుండి ఎఱ్ఱన త్రాసినట్లు అన్ని తాళపత్రగ్రంథాలలోను సుస్పంగా పేర్కొనబడింది. నన్నయ మరణించిన పెదవ సుమారు రెండు శతాబ్దులు గడచిన పిమ్మట ఎఱ్ఱన మహాకవి ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని నన్నయభట్టు పేరుమీదనే పూరించాడు. 3. ఈ వృత్త పాదంలో వరుసగా భ, జ, స, న, గగ- గణాలుంటాయి, 9వ అక్షరం యతి స్తానం, ప్రాసనియమం ఉన్నది.

గద్యము.

ఇది సకలసుకవిజనవినుత నన్నయభట్టప్రశ్నితంబైన శ్రీమహాభారతంబునం దారణ్యపర్వంబునందు దుర్భోధను ప్రాయోపవేశంబును, బాతాళగతు లయిన దానవు లతని నాశ్వాసించుటయు, వైష్ణవయాగ ప్రవర్తనంబును, బాండపులు గ్రమ్మణించామ్యకవనంబున కరుగుటయు, శ్రీహింద్రోణాభ్యాసంబును, ద్రౌపదీహరణంబును; జయద్రథు భంగంబును, రామాయణ కథా ప్రపుత్తియు, నందు రామరావుల జననంబును, రాఘవవనప్రస్తావంబును, సీతాపహరణంబును, సుగ్రీవమిత్రుంబును, వాలివధయును, బ్రిజటాస్పంపుకథనంబును, రావణ దుష్టపచనంబులు నన్నది షష్ఠాశ్వాసము.

412

తాత్పర్యం: ఇది- ఉత్తమకవులందరిచేత కీర్తించబడిన నన్నయభట్టారకుడిచేత రచించబడిన శ్రీమహాభారతంలోని ఆరణ్యపర్వంలోని షష్ఠాయ్యాసం. ఇందులో దుర్యోధనుడి ప్రాయోగవేశం, పాతాళంలోని రాక్షసులు దుర్యోధనుడిని ప్రోత్సహించటం, దుర్యోధనుడు వైష్ణవయాగం చేయటం, పాండవులు మరల కామ్యకవనానికి చేరటం, ప్రీపాద్రోషోపాభ్యాసం, ద్రౌపదిని చెరపట్టటం, జయద్రథుడి పరాభవం, రామాయణకథ, అందులో రామరావణుల జననవృత్తాంతం, శ్రీరాముడు అడవికి పోవటం, సీతను రావణుడు అపహరించటం, శ్రీరాముడు సుగ్రీవుడితో స్నేహం చేయటం, వాలిని శ్రీరాముడుసంహరించటం, త్రిజట తనస్వప్నాన్ని సీతాదేవికి చెప్పటం, రావణుడి పరుష వాక్యాలు- అనే అంశాలు ఉన్నాయి.

-: ఆరణ్యపర్వంలో ఆరపాయ్యాసం సమాప్తం :-

శ్రీరస్తు

ల్రీమెదాంద్ర మేహిభారతిము

ఆరణ్యపర్వము -సప్తమార్యాసము

శ్రీకర సామాస్యయ ర , తాళ్కర హిమధామ! ధార్మికాంచిత వినయో
తేక! భువనైకిర మ , హికాష్టరున ప్రయోజనారూఢమతి!

1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీకర, సోమ+అన్యయ, రత్న+ఆకర, హిమధామ!= శోభాయమానమైన చంద్రవంశం అనే సముద్రానికి చంద్రుడివంటివాడా!; ధార్మిక+అంచిత, వినయ+ఉంటేక!= ధర్మపరాయణులచేత పూజింపబడిన వినయాతిశయం కలవాడా!; భువన+ఏకవీర!= లోకంలో ముఖ్యమైన వీరుడా!; మహో, కావ్య, రసప్రయోజన+అరూఢ, మతీ!= గొప్ప సాహితీకృతులలోని రసాల ప్రయోజనమునందు ప్రసిద్ధమైన బుద్ధి గలవాడా!; అనగా మహోకావ్యాల ఉపరంజన ఉపదేశతత్త్వాన్ని ఆకలించుకొన్న సహృదయుడా! అని భావం.

తాత్పర్యం: శ్రీకరమైన చంద్రవంశం అనే సముద్రానికి చంద్రుడివంటివాడా! ధర్మాన్ని ఆచరించేవారి చేత ఆదరింపబడిన వినయాతిశయం కలవాడా! లోకంలో పేరెన్నిక కన్న మహోవీరుడా! మహోకావ్యాలలోని రసాస్యాదనాన్ని, ఉపయోగాన్ని నెమ్మునంలో పొందుపరచుకొన్న మనస్సుగలవాడా! ఓ రాజరాజ నరేంద్రా!

విశేషం: (1) రాజరాజనరేంద్రుడు చాఖక్యరాజు. చాఖక్యులు చంద్రవంశజులు. చంద్రోదయానికి సముద్రం ఉప్పాంగుతుంది. అందుచేత రాజరాజనరేంద్రుడి ఉద్ఘంపనంచేత చాఖక్యవంశం ఉప్పాంగింది. (2) చాఖక్యవంశం రత్నాకరం. రత్నాలకు ఆకరమైనది సముద్రం. అనగా చాఖక్యవంశంలో రత్నాలవంటి రాజులు ఉద్ఘంపించారని భ్రమిని. (3) ‘రసము’ అనగా కావ్యపరసంవలన సహృదయుడికి కలిగే ఆనందతన్నయత్వం. ఈ ఆనందం బ్రహ్మానంద సహోదరం, విగితవేద్యాంతరం, సద్యాపరనిర్వుతి అని ఆలంకారికులు అభివర్తించారు. రాజరాజనరేంద్రుడు ‘మహోకావ్య రస ప్రయోజనా రూఢమతి’. అనగా కావ్యశిల్పాలలోని లోతుపాతులను సహృదయతతో అనుశీలించగల విద్యాంసుడు అని తాత్పర్యం. నన్నయభట్టుమహోకవి పేరుమీద ఈ సంబోధనలు కూర్చుంది ఎట్లనమహోకవి. రాజరాజనరేంద్రుడికి సుమారు రెండువందల సంవత్సరాల పిదప వర్ధిలినవాడు. అనగా ఆంధ్రమహోభారత కృతిపతిగా రాజరాజనరేంద్రుడు సాహితీప్రవంచంలో అమరుడుగా మానసియుడైన సహృదయసమాట్టుగా ఎట్లనకాలంలోకూడా సుగ్ంహాత నామధేయుడుగా ఉన్నాడన్నమాట.

రాముఁడు లక్ష్మీని సుగ్రీవునొర్ధకుఁ బంపుట (సం. 3-266-4)

- వ. అక్షధకుండు శౌనకాబిమహిమునులకుం జైపై; నట్లు పరమ తపాశినిలయుండయిన మార్కుండేయుండు పాండవులతో మతీయు నిట్లనియే; నంతమాల్యవత్సుందరమంబిరుంధైన దశరథాగ్ర నందముండు నవకందజీత సుందరంబులును జనకనంబినీవియోగదుస్సహంబులు నగు ఘనసమయిదివసంబుల నెట్లుకేనియుం గడపి, నిరతిశయనొంద్రుచంద్రాతప స్నషపనశీతలసమీర వాహ్యమాన వినిద్రకుముదకేదారసారభ్య నిర్భరంబులు నతిట్లర్భయమంబులు నైన శారదయామిసులు సైవనోపక యొక్కనాడు దమ్మునిం జాచి యి ట్లనియే.

2

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కథకుండు= ఆ కథను చెప్పేవాడు (ఉగ్రపసుడు అనే సూతుడు); శౌనక+ఆది, మహా, మునులకున్= శౌనకుడు మున్నగు గొప్ప బుమలకు; చెప్పేన్= చెప్పాడు; ఇట్లు= ఆ రీతిగా; పరమ, తపస్+నిలయుండు+అయిన= గొప్ప తపస్సుకు నెలవు అయినవాడు అయిన; మార్గండేయుండు= మృకండుని కొడుకు; పాండవులతోన్= పాండునందనులతో; మతియున్= వెండియు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; అంతన్= అటు పిమ్మటు; మాల్యవత్తీ+కందర+మందిరుండు+ఖన్= మాల్యవంతం అనే పర్వతంయొక్క గుహను ఇల్లగా చేసికొన్నవాడైన; దశరథ+అగ్ర, నందనుండు= దశరథుడి పెద్దకొడుకు- శ్రీరాముడు; నవ, కండజిత, సుందరంబులును= క్రొంగ్రోత్త మొలకలచేత అందంగా ఉన్నవియున్నా; జనక, నందినీ, వియోగ, దుస్పహంబులున్= సీతాదేవినుండి కలిగిన యెడబాటుచేత ఓర్మజాలనివియున్నా; అగు= అయిన; ఘనసమయ దివసంబులన్= వర్షాకలపు దినాలను; ఎట్లకేనియున్+కడపి= ఏదోవిధంగా పుచ్చి; నిరతిశయ, సాంద్ర, చంద్ర+ఆతప, స్ఫుషన, శీతల, సమీర వాహ్యమాన, వినిద్ర, కుముద, కేదార, సారభ్య, నిర్భూరంబులును= మిక్కిలి దట్టమైన నెఱవెన్నెలలో స్నానం చేయించబడటం చేత చల్లమైన గాలులచేత మోయబడుచున్న వైన వికసించిన కలుపసాదులనుండి వెలువడే పరిమళాలచేత నిండినమైన అతి దీర్ఘ, యామంబులున్+ఖన్= మిక్కుటంగా పొడుమైన జాములు కలిగిన; శారద యామినులు= శరత్కూలానికి చెందిన రాత్రులు; సైంపన్+చిపక= తాళజాలక; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజు; తమ్మునిన్+చూచి= తమ్ముడిని (లక్ష్ముణుడిని) కాంచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: మహాభారతకథను చెప్పే సూతుడు శ్రోతులైన శౌనకుడు మున్నగు మహర్షులకు చెప్పాడు: ఆవిధంగా మార్గండేయుడు మరలా మరలా ఇట్లు చెప్పాడు: మాల్యవత్తీ పర్వతగుహలో నివసం ఏర్పరచుకొన్న శ్రీరాముడు వర్షాకాలాన్ని ఎంతో కష్టంతో ఏదోవిధంగా నెట్టాడు. వర్షబుతువులో రోజులు, జనకతనయ అయిన సీతాదేవి లేకపోవటంచేత భరించరానివే అయినా, క్రొంగ్రోత్త మొలకలు కన్నుల పండువుగా విస్తరిల్లటంచేత ఆ రాముడు ఎట్లో కాలక్షేపం చేయగలిగాడు. కానీ, శరత్కూలంలో ఏర్పడిన రాత్రులను తాళలేకపోయాడు. శరద్యతువులో రేలప్రాద్యులు ఎక్కువ. నెరవెన్నెలలు కాస్తాయి. ఆ నెరవెన్నెలలో స్నానం చేయించటంచేత చల్లమైన కలువ పుప్పాడితాపులు గుబాచించే పిల్లగాలులు విహారిస్తూ ఉంటాయి. అందుచేత రాముడు సీతావిరహాధను ఓర్మజాలక, తమ్ముడు అయిన లక్ష్ముణుడితో ఇట్లు పలికాడు.

విశేషం: (1) అలం: అమ్రపాసం. బిందుపూర్వక దకారప్రయోగ పోసఃపున్యం అమళీలిందగింది. (2) చంద్రుడు కుముదబాంధవుడు. కలువలు వెన్నెలరేలలో శోభిల్లుతాయి. అందుకు శరద్యతువులో కలువల శోభ, పరిమళాలు ఇంకను అధికం. నాయికానాయకులవిరహానికి శరద్యతువులోని నెఱవెన్నెలలకూ తెలుగుకవులు హృదయంగమమైన అవినాభావసంబంధాన్ని నెలకొల్పి అభివర్ణించారు.

సీ. ‘చూచితే లక్ష్ము! సుగ్రీవు కొఱగామి, యమ్ముయిఁ దనపగ యడుఁచి మనము కపిరాజ్య మిచ్చిను గైకాని యింటియి, సుఖముల నెంతయుఁ జోక్కి నేడు మనభిక్షుధలపుడు; మనతోడు బచ్చిను, సమయంబుఁ జెభ్మింపుఁ జనదె తనకు? గడుఁ గృతమ్ముత సేసేఁ గపికులాధముఁడు; నీ, వనము! కిష్కింధకు నరుగు మిపుడు:

అ. యద్దురాత్ముఁ గృపసు నాత్మీయ కార్య త, తప్పరుని నభికరాగపరపశాత్ముఁ దొడలి వాలి చనిన త్రీవన యనిచి రఁ, మేల తడయ మనకు నింక నిచట?

ప్రతిపదార్థం: లక్ష్మణ!= ఓ లక్ష్మణా!; చూచితి+ఏ= అరసితివికదా; సుగ్రీవు= సుగ్రీవుని; కొఱగామి= పనికిరానితనం; ఆ+మెయిన్= ఆ రీతిగా; తన పగ= తన శత్రుత్యాన్ని; అడచి= నశింపజేసి; మనము= మనం (సీపును+నేనును); కపిరాజ్యము= కోతులమై ప్రభుత్వం; ఇచ్చినన్= ఇవ్వగా; కైకొని= తీసికొని; ఇంద్రియ సుఖములన్= విషయ భోగాలతో; ఎంతయున్= మిక్కటంగా; చౌక్కి= పరవశించి; నేడు= ఈ ప్రాద్యు; మనదిక్కు+తలయఁడు= మనవైపు చూడటం లేదు; మనతోడన్= మనతో; పల్చిన= వచించిన; సమయంబున్= ప్రతిజ్ఞను (బడంబడికను); తనకున్= తనకు (సుగ్రీవుడికి); చెల్లింపన్+చనదె= నెరవేర్పులదా!; కపికుల+అధముండు= కోతుల జాతిలో తక్కువవాడు; కడున్= మిక్కిలి; కృతఫ్ముత+చేసెన్= చేసిన మేలును మరచినవాడు అయినాడు; అనఘు!= పాపం లేనివాడా!; సీపు= ఓ లక్ష్మణా!; ఇప్పడు+అ= ఈ డ్జాంలోనే; కిష్మింధకున్= (సుగ్రీవుడి రాజధాని అయిన) కిష్మింధకు; అరుగుము= పొమ్ము; ఆ+దురాత్మున్= ఆ చెడ్డ ఆత్మ కలవాడిని; కృపణున్= ఆ కుత్తితుడిని; ఆత్మియ, కార్య, తత్పరునిన్= తన పనియందు మాత్రమే నిష్ట కలవాడిని, స్వార్థపరుడిని; అధికరాగ పరవశ+అత్మున్= మిక్కటమైన కామంతో వశం తప్పిన మనస్సు కలవాడిని; తొడరి= పూని; వాలి చనిన త్రోవన్+అ= వాలి వెళ్లిన మార్గంలోనే; అనిచి, రమ్ము= పంపించి తిరిగి ఇచటకు వచ్చేది; ఇంకన్= ఇకమీద; మనకున్= మనకు; ఇచటన్= ఇక్కడ; తడయన్+ఏల?= ఆలసించటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడైన ఓ లక్ష్మణా! చూచావు కదా ఆ సుగ్రీవ స్వభావం. వీడు ఎందుకూ పనికిరాని వాడుగా కనబడుతున్నాడు. ఈతడి శత్రువును సంహరించి మనం ఈతడిని కపిరాజ్యానికి అధిపతిని చేశాం. ఇతడు భోగాలసుడై కాలం గడిపేస్తూ మనకు చేసిన వాగ్గానాలను మరిచిపోయాడు. ఇంతటి కృతఫ్ముతయా? సీపు ఇప్పడే కిష్మింధకు బయలుదేరిపోయి, కోతిజాతిలో సీచుడైన ఆ సుగ్రీవుడిని అలనాడు వాలిని నేను సంహరించినట్టే సంహరించి తిరిగి రమ్ము. ఇంక ఇక్కడ అలస్యం చేయటం మనకు భావ్యం కాదు.

అ. సీపు సనకమున్న నెఱితోడ మన కార్య! మునకుఁ దగిన యత్పములు ఘటించి యుండెనేని వాని నొందేమియుం జీయ! వలదు: తోడితె మ్మార్చుశోర్య!

4

ప్రతిపదార్థం: అవార్యశోర్య!= వారించటానికి విలులేని పరాక్రమం కలవాడా, లక్ష్మణా! సీపు+చనక, మున్ను+అ= సీపు (కిష్మింధకు) వెళ్లటానికి ముందే; నెఱితోడన్= న్యాయంతో; మన, కార్యమునకున్= మన పనికి; తగిన= ఉచితమైన; యత్పములు= సన్నాహాలు; ఘటించి+ఉండెన్+ఏని= చేసి ఉన్నట్లయితే; వానిన్= (సుగ్రీవుడిని); అతడిని; ఒండు+ఏమియున్= ఇంకేమియును; చేయన్వలదు= చేయవద్దు; తోడితెమ్ము= సీ వెంట పెట్టుకొని తీసికొని రమ్ము.

తాత్పర్యం: అప్రతిపాతమైన పరాక్రమం గల ఓ లక్ష్మణా! ఒకవేళ సీపు కిష్మింధకు వెళ్లటానికి ముందే సుగ్రీవుడు మనకు చేసిన వాగ్గానాలమేరకు సీతాన్యేషణకై సన్నాహాలు చేసి ఉంటే అతడిజోలికి పోవద్దు. అతడిని సీ వెంట పెట్టుకొని ఇక్కడకు తీసికొని రమ్ము.'

చ. అనుడుఁ దదాళ్ల బుని యత డాతతకార్యుకహస్తుడై రయం బునఁ జనియెం గపీశ్వరునిప్రోలికి; వాదును సంబ్రమంబుతో ననుఁగులుఁ దాను రాజసుతు నల్లి నెదుర్జ్ఞాని ప్రేక్షి యుర్ధపూ జన మొనలంచుడున్, విభునిశాసన మాతడు సెప్పు వానికిన్.

5

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= అని (శ్రీరాముడు) చెప్పగా; తద్ద+అళ్లన్+పూని= అతడి అనుశాసనాన్ని పచాంచి; అతడు= లక్ష్మణుడు; అతత, కార్యుక, హస్తుడు+పి= పెనువిల్లు చేతిలో ధరించినవాడై; కపి+ఈశ్వరుని ప్రోలికిన్= కోతులరాజైన

సుగ్రీవుడి నగరానికి; రఘుంబున్= వేగంగా; చనియెన్= వెళ్లాడు; వాడును=అతడును= (సుగ్రీవుడును); సంభవంబుతోన్= తత్త్వరపాటుతో; అనుగులున్+తానున్= ఆప్యులున్నా, తానున్నా; రాజునుతున్= రాజుబిడ్డను (లడ్డుణుడిని); అర్థిన్= ప్రీతితో; ఎదుర్కొని= స్వాగతం చెప్పి; మ్రేమిక్కు= నమస్కరించి; అర్ప, పూజనము= తగిన అర్పన; ఒనరించుడున్= చేయగా; ఆతడు= లడ్డుణుడు; వానికిన్= అతడికి (సుగ్రీవుడికి); విభుని శాసనము= రాజుగారి ఆజ్ఞ (శ్రీరాముడి ఆనతి); చెప్పేన్= వినిపించాడు.

తాత్పర్యం: లడ్డుణుడు శ్రీరాముడిఅజ్ఞమేరకు, అల్లైత్రాటిని అమర్చిన విల్లు చేతబూని వేగంగా కపిరాజుధాని కిష్మింధకు వెళ్లాడు. లడ్డుణుడు ఎక్కువెట్టటానికి సిద్ధం చేసిన ధనుస్సును చేతపట్టుకొని వచ్చే వార్తను విని, సుగ్రీవుడు, తోటుపాటుతో ఎదురేగి రాజపుత్రుడికి స్వాగతమర్యాదలు చేసి నమస్కరించాడు. లడ్డుణుడు సార్వభౌముడైన శ్రీరాముడిఅజ్ఞను సుగ్రీవుడికి తెలిపాడు.

v. చెప్పిన విని భయకంపితగాత్రుం డగుచుఁ గములమిత్తపుత్తుండు సుమిత్రాపుత్తున కిట్లనియే; ‘నయ్యా! యే నేల కృతఫున్నండ నగుదు? జానకి నన్సేషించుటకునై బలవంతులు బుద్ధిమంతులు నగువానరుల ననేకుల నలుడెసలకుం బనిచితి; వారును సకలవన్నైలసాగరనగరగ్రామసభిసహితం బైసు భూచక్తుంబునం దెల్ల రోసి, యొక్కమూసంబులోనం గ్రమ్మతీపచ్చవారై సమయంబు సేసిపోయి; లంక సైదుబినంబులు గొఱంత; యింతియ; యటమీద వైదేహివార్త గొనుచు దేవరం గొలువపచ్చవాడునై యుస్తువాడు’ ననినం ప్రీతుండై లడ్డుణుండు.

6

ప్రతిపదార్థం: చెప్పినన్, విని= (లడ్డుణుడు) చెప్పగా విని; భయకంపితగాత్రుండు+అగుచున్= భీతిచేత గజగజలాడిన దేహం కలవాడు చోతూ; కమలమిత్త పుత్తుండు= సూర్యుడి కుమారుడు- సుగ్రీవుడు; సుమిత్రా పుత్తునకున్= లడ్డుణుడికి (సుమిత్ర కొడుకుకు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; అయ్యా!= ఆర్యా!; ఏను= నేను (సుగ్రీవుడును); ఏల= ఎందుకు; కృతఫున్నండ్+అగుదున్= చేసిన మేలు మరచినవాడను చోతాను? జానకిన్= సీతను; అన్సేషించుటకున్+ఖ= వెదకటానికై; బలవంతులు= శక్తి కలవారు; బుద్ధిమంతులు= తెలివితీటలు కలవారు, అగు= అయిన; వానరులన్+అనేకులన్= కోతులను పెక్కుమందిని; నలుడెసలకున్= నాలుగు దిక్కులకు; పనిచితిన్= పంపాను; వారును= వారు (ఆ కోతులును); సకల, వన, శైల, సాగర, నగర, గ్రామ, నదీ సహితంబు+ఖన= సమస్తమైన అడవులతో, కొండలతో, సముద్రాలతో, పట్టణాలతో, పట్లెలతో, ఏరులతో కూడుకొనిన; భూచక్తంబు+అందున్+ఎల్లన్= భూచలయంలో అన్నిచోటులలోను; రోసి= వెదకి; ఒక్క, మాసంబులోనన్= ఒక నెలలోపలనే; క్రమ్మజీ= తిరిగి; వచ్చువారు+ఖ= అరుదెంచేవారై; సమయంబు+చేసి+పోయిరి= ప్రతిజ్ఞ చేసి వెళ్లారు; ఇంకన్= ఇకమీద; ఇదు దినంబులు= ఇదు రోజులు మాత్రమే; కొఱంత= మిగులు ఉన్నది; ఇంతియ= ఇంత మాత్రమే (గడువు మిగిలి ఉన్నది); అటమీదన్= ఆపైన; వైదేహి వార్త= సీత ఉనికిని గూర్చిన సమాచారం; కొనుచున్= గ్రహంచుచూ; దేవరన్= అధినాథుడైన రాముడిని; కొలువన్వచ్చువాడను+ఖ= సేవించటానికి వచ్చేవాడినై; ఉన్నవాడన్= ఉన్నాను; అనిసన్= అని చెప్పగా; లడ్డుణుండు= లడ్డుణుడు; ప్రీతుండు+ఖ= సంతృప్తి చెందినవాడై.

తాత్పర్యం: శ్రీరాముడి ఆదేశాన్ని లడ్డుణుడినోటినుండి విని, భయంతో సుగ్రీవుడు గజగజ వణికాడు. అతడు లడ్డుణుడితో ‘అయ్యా! నేను చేసినమేలు మరచేటంతటి నీచుడను కాను. సీతాదేవిని వెదకటంకొరకై దేహబలం మాత్రమే గాక బుద్ధిబలంకూడ కలిగిన వానరులను ఏరి నాలుగు దిక్కులకు పంపించాను. వారు ఈ భూమండలాన్ని అంతటిని, అడవులు, కొండలు, సముద్రాలు, పట్టణాలు, పట్లెలు, నదులు అన్నింటిని గాలించి ఒకనెలలో తిరిగి

రాగలమని ప్రతిజ్ఞ చేసి వెళ్లారు. ఇంక ఆగడువు ముగియటానికి అయిదురోజులుమాత్రమే వ్యవధి ఉన్నది. ఇది ఇంతవరకు జరిగిన పని. నేను ప్రమత్తుడను కాను. సీతాదేవిఉనికినిగూర్చిన సమాచారం సేకరించిన పిదపనే దేవరవారి సందర్భం చేయటం మంచిది అని ఇంతవరకు ఆగి ఉన్నాను' అని పలికాడు. సుగ్రీవుడు చెప్పిన సమాధానానికి లడ్డుఱుడు సంతృప్తి చెందాడు.

క. వానిం దోష్ణైని చని యా , భూనాథునిఁ గానుపించి పొందుగుఁ దత్తా

రాయసుష్టోసవిశేషము , దా నెత్తిగించుటయు విభుఱు దద్దుయు నలరెన్.

7

ప్రతిపదార్థం: వానిను= అతడిని (సుగ్రీవుడిని); తోడ్చైని= వెంటబెట్టుకొని; చని= వెళ్లి; ఆ, భూనాథునిను= ఆ రాజును, (ఆ శ్రీరాముడిని); కానుపించి= సందర్భం చేయించి; పొందుగను= తగినట్లుగా; తద్ద+కార్య+అనుష్టాన, విశేషము= అప్పుడు జరిగిన కర్తవ్యం ఏవిధంగా నెరవేర్చబడిందో ఆ విశేషం; తాన్=తాను; ఎత్తిగించుటయును= తెలుపగా; విభుఱు= అధిపతి- శ్రీరాముడు; తద్దుయును= మిక్కుటంగా; అలరెన్= సంతోషించాడు.

తాత్పర్యం: లడ్డుఱుడు సుగ్రీవుడిని వెంటబెట్టుకొని వెడలి ఆ రామరాజుకు చూపించి, అప్పుడు కిమ్మింధలో కర్తవ్యాలు నెరవేర్చబడినవిధాన్ని సపిస్తరంగా తెలిపాడు. శ్రీరాముడు మిక్కెలి సంతోషించాడు.

క. పదంపడి కొన్ని దివసంబులకుఁ బూర్పుష్టిమోత్తరబిక్కులకుం జనిన వనచరు లరుగుదెంచి రాఘవుం గని దేవా! సకలసాగరమేఖలావలయితం బైన భూపలయంబంతయు వెదకితిమి; దేవిం బొడగాను' మని చెప్పిన సతండు దుఃఖితుండయి, దక్కిణదిశకుబోయిన వానరులవలన వైదేహితెఱం గెఱుంగుదు నను నాసం జేసి ప్రాణంబులు ధరియించి యుండే; నంత వెండియు నొక్కమూసంబు సెల్లినుఁ గొందఱువనచరులు పఱతెంచి సుగ్రీవుం గని యి ట్లనిల.

8

ప్రతిపదార్థం: పదంపడి= అటు పిమ్మట; కొన్ని దివసంబులకును= కొన్ని రోజులకు; పూర్వ, పశ్చిమ+ఉత్తర దిక్కులకును= తూరుపు పడమర ఉత్తర దిశలకు; చనిన= వెళ్లిన; వనచరులు= కోతులు; అరుదెంచి= వచ్చి; రాఘవున్+కని= శ్రీరాముడిని చూచి; దేవా!= ప్రభూ!; సకల, సాగర, మేఖలా, వలయితంబు+పన= సమస్తమైన సముద్రాలు అనే మొలమాలుతో చుట్టుకొనబడిన; భూ, వలయంబు+అంతయును= భూమి చక్రాన్ని అంతటిని; వెదకితిమి= అన్యేషించాం; దేవిన్= (సీతా)దేవిని; పొడగానము= చూడలేదు; అని చెప్పినన్= అని నివేదించగా; అతండు= అతడు (శ్రీరాముడు); దుఃఖితుండు+అయి= ఆవేదన పొందిన వాడయి; దక్కిణదిశకున్= దక్కిణదిశకు; పోయిన= వెళ్లిన; వానరులవలన్= కోతులనుండి; వైదేహి, తెఱంగు= సీత ఉన్న తీరుతెన్నులు; ఎఱుంగుదున్= తెలిసికొనగలను; అసు= అనే; అసన్+చేసి= ఆశతో; ప్రాణంబులు, ధరియించి= అసువులు వహించి; ఉండెన్= జీవించాడు; అంతన్= అటు పిదప; వెండియున్= మరల; ఒక్కమాసంబు+చెల్లినన్= నెలదినాలు గడవగా; కొందఱు, వనచరులు= కొంతమంది కోతులు; పఱతెంచి= అరుగుదెంచి; సుగ్రీవున్+కని= సుగ్రీవుడిని కాంచి; ఇట్లు+అనిరి= రస విధంగా వచించారు.

తాత్పర్యం: పిదప, కొన్నినాళకు తూరుపు పడమర ఉత్తర దిశలకు వెడలిన కోతులు తిరిగి వచ్చి, శ్రీరాముడిని సందర్భించి ఇట్లు పలికారు: 'దేవా సమస్తమైన సముద్రాలచేత చుట్టుబడిన భూమండలాన్ని అంతటిని గాలించాం కాని ఎక్కడా సీతాదేవి మాకు కన్నించలేదు' అని నివేదించగా ఆ మాటలు విని శ్రీరాముడు మిక్కుటంగా దుఃఖించాడు. ఇక దక్కిణ దిక్కుకు ఏగిన కోతులవలన సీతనుగూర్చిన సమాచారం అందగల దనే ఆశతో అతడు

బ్రహ్మికి ఉన్నాడు. అంతట ఒక నెలరోజులు గడచిన పిమ్మట కొంతమంది వానరులు వచ్చి సుగ్రీవుడిని సందర్శించి ఈ విధంగా పరికారు.

- సి. ‘నీవును వాలియు నేడును నాడునుఁ, జ్ఞయమును బాటించు పెద్దతోటు
మధువనం బడి నేడు మనయంగదుండును, హనుమంతుడును మొదలైనవారు
బలువిడిఁ జూటాడి ఫలము లానెదరు త, ధ్రుకు లగు మమ్మ రయము మీఱ
భంగించి’ రనవుడు భానునందనుఁ డాత్త, ‘సంగదప్రమఖులు యామ్యదిశకుఁ
తే. జనినవారలు గాపున జనకపుత్రుఁ, గనిన యుజ్ఞది గాబోలుఁ గాక; యిట్లు
సేయ వెఱవరె? పతికార్యసిద్ధి సలుపు, జనుల కీ చన వెందును జనున కాదె!’

9

ప్రతిపదార్థం: నీవును= ఒ సుగ్రీవా! నీవును; వాలియున్= వాలియు; నేడును= ఇప్పుడును; నాడును= అప్పుడును;
ప్రీయమునన్= ప్రీతితో; పాటించు= పరిపాలించే; పెద్దతోటు= గొప్ప ఉద్యానవనం; మధువనంబు= ‘మధువనం’ అనే పేరు
కలది; అది+ఎ= అదియె; నేడు= శశప్రాధు; మన+అంగదుండును= మన అంగదుడు (వాలికొడుకు యువరాజు);
హనుమంతుడును మొదలు+పనవారు= హనుమ మున్నగువారు; బలువిడిన్= బలంకొలది; చూటాడి= కొల్లగొట్టి; ఫలములు+
ఆనెదరు= పండ్ల తింటున్నారు; తత్త+రక్షకులు= ఆ వనాన్ని కాపాడేవారలం; అగు= అయిన; మమ్మన్= మమ్మ; రయముమీఱన్= వేగం అతిశయంచగా; భంగించిరి= అవమానించారు; అనవుడున్= అని చెప్పగా; భానునందనుడు= సుగ్రీవుడు; ఆత్మన్= మనస్సులో; అంగద ప్రముఖులు= అంగదుడు మున్నగువారు; యామ్యదిశకున్= దక్షిణాదిక్కుకు;
చనినవారలు= వెళ్లినవారు; కాపునన్= కాబట్టి; జనకపుత్రున్= సీతాదేవిని; కనిన+ఉబ్బు= చూచిన ఉత్సాహం; ఇది= (ఈ చేష్ట-
మధువన విధ్యంసం); కాబోలున్= అయిఉండవచ్చును; కాక= అట్లుకూకపోతే; ఇట్లు+చేయన్+వెఱవరు+ఎ= ఈ విధంగా
చేయటానికి భయపడరా?; పతి. కార్యసిద్ధి, సలుపు= రాజుగారి పనులను జయప్రదంగా నిర్వహించే; జనులకున్= మనజులకు;
ఈ చనవు= ఈ స్వాతంత్ర్యం; ఎందును+చనును+ల+కాదె!= ఎక్కుడైన చెల్లుబడి ఔతుంటుంది కదా!

తాత్పర్యం: ఒ సుగ్రీవమహారాజా! ఇప్పుడు నీవును, అప్పుడు వాలియు, మధువనం అనే ఉద్యానాన్ని మిక్కిలి
ప్రీతితో పోషించి పెంచారు. అంతటి సుప్రసిద్ధమైన మన పెద్దతోటు ఈనాడు ఎంతటిదుస్థితి దాపురించింది!
యువరాజు అంగదుడు, హనుమంతుడు మున్నగువారు చేరి, స్వేచ్ఛగా విహారించి పండ్ల అన్నిటిని తెగదిన్నారు.
ఆ తోటకాపరులమైన మేము అడ్డగించగా మమ్మల్ని అవమానించారు. వారి ఆనందాలకు అంతు లేదు’ అని
చెప్పారు. సీతను వెదకటానికై వారు దక్షిణాదిక్కుకు వెళ్లారు; వారు సీతాదేవిని సందర్శించి ఉంటారు. అందుచేతనే
వీరికి ఈ మితిమీరిన ఉత్సాహం ఏర్పడింది. లేకపోతే ఈవిధంగా క్రమశిక్షణాను ఉల్లంఘించి స్వేచ్ఛగా ప్రవర్తించి
ఉండరు. రాజుగారు చేయుమనిన పనిని జయప్రదంగా నిర్వహించేవారికి ఇట్టి చనవు ఏర్పడటం సహజమే కదా!’
అని సుగ్రీవుడు మనస్సులో భావించాడు.

విశేషం: (1) రామాయణంలో మధువనవిధ్యంసం ఒక మనోహర ఘట్టం. మనోధర్మవైశ్యమణాకు ఉపకరించే ముఖ్యస్నేహం.
“సుగ్రీవాజ్ఞ” సుప్రసిద్ధ మైనది. సుగ్రీవుడు చండశాసనుడు. క్రమశిక్షణ ఉల్లంఘించటం ఎంతమాత్రం సైపడు. ఆ విషయం
అంగదుడికి, హనుమంతుడు మున్నగువారికి తెలిసిందే. అయినా ఆ వానరులు మితిమీరి మధువనంలో అట్లా ప్రవర్తించటం
ఎట్లా సంభవించింది? ఆ ప్రశ్న సమాధానం ఈ పద్యంలో ఉన్నది. రాజకార్యంలో అసాధారణానిజయం సాధించినవారికి

అట్టి 'ఉబ్బు' కలుగుతుందని చండశాసనుడైన సుగ్రీవుడు గుర్తించాడు. మిక్కటిషైన క్రమశిక్షణతో బంధించబడి ఉండేవారికి తగినతరుణం లభిస్తే ఆటవిడుపుగా ఇటువంటి 'ఉబ్బు' ఏర్పడటం కద్దు.

వ. అని యూహించి తత్త్వకారంబు రఘుపతికిం జెపై; నంత.

10

తాత్పర్యం: అని భావించి, తా నూహిస్తున్నపద్ధతిని రాముడికి నివేదించాడు. ఆమైన.

ఉ. తేనెలు క్రోలి క్రోలి కడుఐయుని కమ్మునిపండు లింపు సాం
పానగ నాని యాని పరపంబిన నీడలు మెళ్ళి మెళ్ళి మం
దానిలశైత్యసౌరభసమగ్రతకుం గడుఁ జొక్కి చొక్కి యు
ద్వానమునందు మారుతసుతప్రముఖుల్ విహారించి తృపులై.

11

ప్రతిపదార్థం: మారుతసుత ప్రముఖుల్= వాయునందనుడైన హనుమంతుడు మున్నగువారు; తేనెలు= మధువులు; క్రోలిక్రోలి= మరీ మరీ ఆస్యాదించి; కడున్= మిక్కిలి; తియ్యని= మధురాలు అయిన; కమ్ముని= రుచికరాలు అయిన; పండులు= ఫలాలు; ఇంపుసాంపు+ఆనగన్= కోరికలు సాగసులు శోభిల్లగా; అని+అని= ఆరగించి ఆరగించి; పరపు+అందిన= దట్టమైన; నీడలు= చాయలు; మెచ్చి+మెచ్చి= బాగా ఉన్నాయని పలుసారులు తలపోసి; మంద+అనిల, శైత్య, సారభ, సమగ్రతకున్= పిల్లగాలుల చల్లదనాల పరిమళాల నిండుడనానికి; కడున్= మిక్కిలిగ; చొక్కి+చొక్కి= సంత్యుష్టి చెంది చెంది; ఉద్యానము నందున్= పెంపుడు తోటలో; తృపులు+హ= సంత్యుష్టిని చెందినవారై; విహారించి= విచ్చలవిడిగా తిరుగాడి.

తాత్పర్యం: అట- వాయునందనుడైన హనుమంతుడు మున్నగువారు ఆ మధువనంలో విహారిస్తూ తేనెలు కడుపార త్రాగారు. తియ్యని కమ్ముని ఫలాలు అమితంగా ఆరగించారు. దట్టమైన చెట్లనీడల్లో మెచ్చుకొంటూ విశ్రమించారు. పిల్లగాలుల చల్లదనాన్ని అనుభవించారు. పరిమళాలను ఆప్రూజించారు. ఆనందంలో తేలియాడారు.

విశేషం: (1) జీవితాలను పణంగా ఒడ్డి ఘనకార్యాన్ని - సీతాదేవి సందర్శనాన్ని - సాధించిన వానరులకు అది అవశ్యం అనుభవించదగిన ఆటవిడుపు. (2) సుగ్రీవుడు క్రమశిక్షణతో కూడుకొన్న పరిపాలనకు పేరువడినవాడు. పరిపాలనలోని ముఖ్యాంశాలు 1. క్రమశిక్షణ 2. పరేంగిత జ్ఞానం. 3. పట్టువిడుపులు. ఈ మూడున్నా సుగ్రీవుడికిలంలో కన్నిస్తున్నవి. మధువనంలో హాఢ్యమీరిన హనుమంతుడు మున్నగువారు కావలివారి దృష్టిలో దండనార్థాలే. అయినా సుగ్రీవుడు పట్టువిడుపుల అదనరిగిన పరిపాలనాదభ్యండు. కావున వారిని జ్ఞమించాడు. పరేంగితజ్ఞానం పరిపాలనలోని ముఖ్యాంశం. ఇతరులమనస్సును గుర్తించే ఇంగితం పాలకులకు ఉండవలె. సుగ్రీవుడు వానరుల చర్యావలన వారు విజయం సాధించినవారని సీతాదేవి ఉనికిపట్టుల నెరిగి వచ్చారని వెంటనే గుర్తించగలిగాడు.

వ. అందఱుం గూడుకొని చని సుగ్రీవలక్ష్మణసహితుండై యున్న జననాధుం గని దండప్రణామంబులు సేసినం గాకుత్స్ఫకులప్రభిపకుండు వారల ముఖువర్ష్యవిశేషంబు లుపలక్షీంచి సీతం గనినవార కా నిశ్శయించే; నప్పు దత్యంతమతమంతుం డయిన హనుమంతుండు రాఘవునకుఁ గృతాంజలి రై యిట్లనియె.

12

ప్రతిపదార్థం: అందఱున్= వానరులు అందరునూ; కూడుకొని= కలిసికొని; చని= వెడలి; సుగ్రీవ లక్ష్మణ సహితుండు+హ= సుగ్రీవడితో లక్ష్మణడితో కూడుకొని; ఉన్న= ఉన్నట్టి; జననాధున్= రాజును (శీరాముడిని); కని= సందర్శించి; దండ, ప్రణామంబులు+చేసినన్= నేలమీదికి వాలి నమస్కృతులు చేయగా; కాకుత్స్ఫ, కుల, ప్రదీపకుండు= కాకుత్స్ఫ వంశాన్ని

ప్రకాశింపజేసేవాడు శ్రీరాముడు; వారల, ముఖ, వర్షా విశేషంబులు+ఉపలక్ష్మించి= ఆ వానరులయొక్క మొగాల రంగురూపురేకలు గమనించి; సీతన్= సీతను; కనివారు+అ+కాన్= చూచినట్టివారలే అని; నిశ్చయించెన్= నిర్ణయించుకొన్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అతి+అంత, మతిమంతుండు+అయిన= మిక్కిలి మేధ కలిగినవాడైన; హనుమంతుండు= అంజనేయుడు; రాఘవునరున్= శ్రీరాముడికి; కృత+అంజలి+హ= చేసిన నమస్కారం కలవాడై, నమస్కరించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: వానరు లందరు కలిసి మధువనం వీడి, సుగ్రీవుడితో, లక్ష్మణుడితో కూడిఉన్న శ్రీరాముడి సన్మిధానానికి వచ్చి, సవినయంగా నేలకోరిగి నమస్కరించి నిలిచారు. శ్రీరాముడు వానరులమొగాలలోని కవళికలుబట్టి వారు సీతాదేవిని సందర్శించారని నిశ్చయించాడు. అప్పుడు వానరు లందరిలో మేధావి అయిన హనుమంతుడు రాముడితో ఈ విధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: వానరులు పెదవులు విప్పకుండగానే శ్రీరాముడు ఇంగితజ్ఞాడైన ఉత్తమ పరిపాలకుడు కాబట్టి, వారు సీతను సందర్శించారని మొగాలు చూచియే నిశ్చయించగలిగాడు.

క. ‘దేవిఁ బొడగంటి నేను ధీ, రావల్లభా! శైలసలదరణ్యానగరపా

రావారకవిత మగు వసు ! ధా వలయము వెదకి వెదకి దక్షిణపుభిశన్.

13

ప్రతిపదార్థం: ధరావల్లభా= భూపతివైన ఓ శ్రీరామా!; ఏను= నేను; దేవిన్= సీతాదేవిని; శైల, సరిత్త+అరణ్య, నగర, పారావార, కలితము+అగు= కొండలతో, నదులతో, అడవులతో, పట్టణాలతో, సముద్రాలతో కూడినది అయిన; వసుధావలయమున్= భూమండలాన్ని; వెదకి వెదకి= మరీ మరీ వెదకి; దక్షిణపుభిశన్= దక్షిణపు దిక్కున; పాడగంటిన్= చూచాను.

తాత్పర్యం: ‘భూమికి అధిష్ఠి మైన ఓ శ్రీరాముప్రభూ! ఎట్లకేలకు నేను సీతాదేవిని సందర్శించాను. పెక్క కొండలతో నదులతో అడవులతో పట్టణాలతో కూడిన ఈ సువిశాలభూమండలాన్ని అంతటిని అన్యేషించి అన్యేషించి, చివరకు దక్షిణాదిక్కున దేవిని కాంచగలాను.

హనుమంతుడు రామునితో సీతం జూచిన వృత్తాంతంబు సెప్పుటు (సం. 3-266-38)

తే. అవధరింపుము దేవ! మే మందఱము ని , నేకముఖుమునఁ దొతి తొలి యిందు నందు

నరయచును బోయి యొక్కెడు నతివిశాల , మైన భూవివరమునఁ గంటి మధ్యతముగ.

14

ప్రతిపదార్థం: దేవ!= ప్రభూ!; అవధరింపుము= దయచేసి పీసుల్గా వినుము; మేము+అందఱమున్= మేము (వానరులం) అందరమున్నా; అనేక ముఖమున్= పెక్క ముఖాల అంటే (పెక్క కండ్లు పెక్క మొగాలు చేసికొని); తొలి తొలి= మొదట మొదట; ఇందున్+అందున్= ఇచట అచట అంటే అన్ని తావులలో; అరయచును= చూస్తా; పోయి= పయనించి; ఒక్క+యొడన్= ఒకానొక చోట; అతివిశాలము+ఫన= మిక్కిలి విస్తారం అయిన; భూవివరమున్= నేల సారంగాన్ని; అద్భుతముగన్= అచ్చేరువు కలిగిటట్లుగా; కంటిమి= చూచాం.

తాత్పర్యం: ప్రభూ! శ్రీరామచంద్రా! దయచేసి నా మాటలు సావధానుడై ఆలకింపుము. మేము పడిన శ్రమ సీకు విన్నవిస్తేకాని మారు త్వాప్తి కలుగదుకదా! వానరులం మేము అందరం ఒడలెల్ల కశ్య చేసికొని ఇచట అచట అన్యేషిస్తా పయనించి ఒకచోట అచ్చేరువు కలిగించే ఒకపెద్ద విస్తారమైన నేలసారంగాన్ని చూచాం.

ఏ. కని దానిం బ్రవేశించి, నిరంతరతిమిరసంష్టతంబును, బహుకీటసంకులంబును శైన మార్గంబును ననేకయోజనంబులు సనునెడ ముందట నర్స్పుకాశం బైన పురంబు గానంబడియే: నందిాక్షతాపనోంగన యుండి మమ్మ నాదలంచి, తనపేరు ప్రభావతి యనియును, నప్పురంబు మయునిపురం బనియునుం జెప్పి, మధురంబు లయిన భక్త్యభోజ్యంబు లొసంగినం దృష్టులమై తదుపథిష్టమార్గంబున మహీవిపరంబు నిర్ధమించి సహ్యదర్శరశైలంబులు గడచి మలయశైలశిఖరం బెక్కి 15

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; దానిన్= ఆ సారంగాన్ని; ప్రవేశించి= చూచి; నిరంతర, తిమిర, సంవృతంబును= ఎల్లప్పుడూ చీకటితో నిండినదిన్ని; బహుకీట సంకులంబును+బన, మార్గంబున్న్= పెక్కుపురుగులచేత దట్టంగా క్రిక్కిరిసిన తోవలో; అనేక యోజనంబులు= పెక్క ఆమడలు; చను+ఎడన్= వెళ్లతున్నపుడు; ముందటన్= కనులకు ఎదురుగా; అర్గ, ప్రకాశంబు+బన= సూర్యరశ్మికలదానివలె వెలుగంందుతున్న; పురంబు= పట్టణం; కానంబడియేన్= కనుపించింది; అందున్= ఆ పురంలో; ఒక్క= ఒక; తాపస+అంగన్= తపస్విని అయిన వనిత; ఉండి= నివసిస్తా ఉండి; మమ్మన్= మమ్మల్ని (వానరులను); ఆదరించి= గౌరవించి; తనపేరు; ప్రభావతి+అనియును; ఆ+పురంబు= ఆపట్టణం: మయుని పురంబు= మయునియొక్క నగరం; అనియున్న్= అనిన్ని; చెప్పి; మధురంబులు+అయిన్= తియ్యనివి అయిన; భక్త్యభోజ్యంబులు= తినుబండములు పెక్క రకాలు; ఒసంగిన్న్= ఇష్టగా; తృప్తులము+ఱ= సంప్రేతి చెందినవారమై; తద్+ఉపదిష్ట, మార్గంబున్న్= ఆమెచేత చెప్పబడిన మార్గంలో; మహీ, వివరంబు= నేల సారంగం; నిర్ధమించి= వెలువడి; సహ్యదర్శరశైలంబులు= సహ్యం దర్శరం అనే పర్వతాలను; కడచి= దాటి; మలయ, శైల, శిఖరంబున్= మలయపర్వతపు కొమ్మును; ఎక్కి= అధిరోహించి.

తాత్పర్యం: అచ్చెరువుగాలిపే ఆ నేలసారంగాన్ని ప్రవేశించాం. అది చీకటితో నిండినట్టిది. పెక్క క్రిమికీటకాలచేత క్రిక్కిరిసిన దారిలో పెక్క ఆమడలు పయనించి, చివరకు ఒక నగరాన్ని చేరాం. ఆ నగరం సూర్యరశ్మి వలె ధగధగలాడుతున్నది. ఆ పట్టణంలో ఒక తాపసాంగన మారు కన్నించింది. ఆమె మమ్మల్ని ఆదరించి తన పేరు ప్రభావతి అనిన్ని, ఆపట్టణం మయుడిపట్టణమనిన్ని చెప్పి మారు తియ్యనితినుబండములు వడ్డించి మంచి విందు భోజనం సమకూర్చింది. మేము ఆమె పెట్టిన విందును ఆరగించి సంతృప్తి చెందినవారమై ఆమెసూచనలను పాటించి ఆ నేలసారంగం దాటాం. పిదవ సహ్యపర్వతాలను దర్శర పర్వతశ్రేణులను దాటి చివరకు మలయపర్వతపు కొమ్ము చేరి నిలిచాం.

విశేషం: (i) మయుడు పురాణముప్రసిద్ధుడైన శిల్పి. (ii) భక్త్యాలు ఐదువిధాలు. 1. భక్త్యం 2. భోజ్యం 3. లేహ్యం 4. చోష్యం 5. పాసీయం (iii) సహ్యశైలం- పడమటిదిక్కున ఉండే కొండలు, పడమటి కనుమలు. మలయశైలం దాటిణిక్కున ఉండే పర్వతం. దాటిణిభారత దీపపక్కలులో అటు పడమటి కనుమలు ఇటు తూర్పుకనుమలు దాటిణిన ఒకచోట కలున్నాయి. అక్కడ ఉన్న కొండలను మలయపర్వతశ్రేణులు అని ప్రాచీన భారతీయ సాహిత్యంలో నిర్దేశించబడింది.

పుస్తర. లీలం గల్లోలమాలోబ్బిపైతగగనమై, లీననానాకుళీర

వ్యాలోగ్రగాహమీనావశుల నెసగెి, దుర్వారవారోఫుగంభీ

రాలంఘ్యప్రాధవేగం బగుచు బహుతరాయామవిస్తారమై జి

ట్టాలోకింపంగ నుగ్రం బగు జలనిథి నంతంతటం గంటి మంతన్. 16

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= పిదవ; అంత+అంతటన్= అల్లంత దూరంలో; లీలన్= హోయలుగా; కల్లోల, మాలా+ఉత్తర+లిభిత గగనము+బ= కెరటాల వరుసలచేత స్పృశించబడినట్టి ఆకాశం కలదై (ఆకాశాన్ని అంటుతున్నట్లున్న ఎత్తయిన అలల

వరుసలు కలిపే; లీపి= మునిగిణ్ణు; నానా, కులీర, వ్యాశ+ఉగ్ర, గ్రాహ, మీన+ఆవశులన్= పెక్క విధాలైన ఎండ్రులచేతను క్రూరమైనవి భయంకరమైనవి అయిన మొసళ్ళచేతను చేపలచేతను; ఎసగి= విజృంభించి; దుర్వార, వాః+ఉఘు, గంభీర+అలంఘ్య, ప్రాఢ, వేగంబు+అగుచున్= వారించటానికి వీలులేని నీటిప్రవాహంచేత లోతై దాటటానికి శక్యంకానట్టిది, మిక్కిలి వేగం కలిగినది; బహుతర+అయామ, విస్తారము+ఖ= మిక్కిలి పాడపు వెడల్పు కలిగినట్టిదై; బిట్టు+అలోకింపంగన్= మిక్కిలి పరికించి చూడగా; ఉగ్రంబు+అగు= భయంకరం అయిన; జలనిధిన్= సముద్రాన్ని; కంటిమి= చూచాం.

తాత్పర్యం: అంతట, అల్లంత దూరాన సముద్రం మాకు కనిపించింది. ఆకడలికెరటాలు ఆకసాన్ని తాకుతున్నాయి. పెక్క ఎండ్రకాయలు, భయంకరాలైన మొసళ్ళు, చేపలు వేగంగా సుడులుతిరుగుతూ దాటటానికి శక్యంకాని ఆ సముద్రపు నీటిపెల్లువలో లోతులోతులలో నివసిస్తున్నాయి. ఆ జలధి మిక్కిలి నిడివికలిగి దరిదాపులు లేకుండా భయంకరమై కన్నట్టింది.

విశేషం: ప్రగ్రావ్యత్తంలోని ప్రతిపాదంలోమా వరుసగా మ, ర, భ, న, య, య, య, అనే గణాలుంటాయి. 8, 15 అష్టరాలతో యతిష్టైతి, ప్రాస నియమం ఉన్నది.

క. కని, యిది రత్నాకర; మి, వ్యాసనిధిసీమమును గల్లు వసుమతిలోనన్
జనకసుత వెదకి కానము; చన బిష్ణురాశి దాటి చన నెష్టలికిన్.

17

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; ఇది= ఈ కనుపిస్తున్నది; రత్న+అకరము= రతనాలకు నెలవయింది- సముద్రం; ఈ+వసనిధి, సీమమున్న= ఈ సముద్రానికి సంబంధించిన ప్రదేశంలో; కల్లు= ఉండే; వసుమతిలోనన్= భూమిలో; జనకసుత= జనకుడికూతురు సీతను; వెదకి= అన్యేషించి; కానము+అ= చూడలేకపోయాం; ఈ వారాశి= ఈ సముద్రాన్ని; దాటి= అతిక్రమించి; చనన్= వెళ్ళటానికి; ఎవ్వరికిన్= ఎవరికైనను; చనదు= వీలులేదు.

తాత్పర్యం: ఇది సముద్రం. ఈ సముద్రంలో ఉన్నప్రదేశాలను అన్నింటిని వెదికాం గాని సీతను చూడలేకపోయాము. ఇక ఈ సముద్రాన్ని దాటి వెళ్ళటానికి ఎవరికిని శక్యం కాదు.

ఉ. 'భూమితనూజాం గాన మని పోయి రఘుాంధ్రమతోడ్ర జెప్పి, య
బుఖమిపుచిత్త మాతురత్త బోందగ్గఁ జేయుటకంటే, జాడగా
సీమెయు జావు మేలు; మన కేల విచారము లింక?"నంచు నం
దేము గడంగి యందఱము సేకతమం బగు నిశ్చయంబుతోన్.

18

ప్రతిపదార్థం: భూమితనూజాన్= భూమికి కూతురు అయిన సీతాదేవిని; కానము+అని, = చూడలేము అని, పోయి= వెళ్లి; రఘు+ఉధృషుతోడ్రన్= రఘువుయొక్క వంశంలో పుట్టిన గౌప్యవాడితో- శ్రీరాముడితో; చెప్పి; ఆ+భూమిపు, చిత్తము= ఆ రాజు మనస్సును, శ్రీరాముడి మనస్సును; ఆతురతన్+పొందగన్+చేయుకంటేన్= వేగిరపాటుతో కూడిన ఆవేదన చెందేటట్లుగా చేయటం కంటే; చూడగాన్= అరయగా; ఈమెయున్= ఈ పార్శ్వమున-ఇక్కడ; చావు= మరణం; మేలు= మంచిది; మనకున్+ఏల, విచారములు+ఇంకన్+అంచున్= మనకు ఇంక వేరే ఆలోచనలు ఎందుకు అని తలపోస్తా; అందున్= ఆ సముద్రతీరంలో; ఏము+అందఱమున్= మేం అందరమున్నా; ఏకతమంబు+అగు= ఏకగ్రీవమైన; నిశ్చయంబుతోన్= నిర్మయంతో; కడంగి= పూని.

తాత్పర్యం: 'సీతాదేవికొరకై వెదకి వేసారాం. అమె ఎచట ఉన్నదో తెలిసికొనలేకపోయాం, అని చెప్పి రఘువంశశ్రేష్ఠుడైన శ్రీరామచంద్రమూర్తి మనస్సుకు వ్యాపులత కలిగించటంకంటే, మనమందరం ఇక్కడే గుమిగూడి మరణించటం మేలు' అనే నిర్ణయానికి ఏకగ్రీవంగా వచ్చాం. ఏమైనా మరణించటానికి నిశ్చయించుకున్నవారలం కాబట్టి ఇక తర్జనభర్జనలు మనకు అనవసరం.

వ. అనశనప్రతంబు సంకల్పించి నియతచిత్తుల మై యుండి 'రాఘవుకార్యార్థంబై తెగిన జటాయువు గృతార్థం దయ్యె; మనము నట్టి పుణ్యలోకంబు వడయుడు' మని పలుకుచున్నయేడ. **19**

ప్రతిపదార్థం: అనశనప్రతంబు= తిండిమాని మరణించే ప్రతదీష్ట; సంకల్పించి= మనస్సులో నిర్ణయించుకొని; నియతచిత్తులము+బి+ఉండి= నిగ్రహించబడిన మనస్సులు కలవారమై ఉండి; రాఘవుకార్య+అర్థంబు+బి= శ్రీరాముడి పనికొరకై; తెగిన= మరణించిన; జటాయువు= జటాయువు (అనే పేరుకల పట్టి); కృత+అర్థండు= ధన్యదు; అయ్యెన్= అయ్యాడు; మనమున్= మనంగూడ; అట్టి= ఆ జటాయువు చేరినట్టి; పుణ్యలోకంబు= స్వగ్రం; వడయుదము= పొందుదాం; అని పలుకుచున్న+ఉన్న+ఎడన్= అని మాటల్లాడుతున్న సమయంలో. (మీది పద్యంతో అస్వయం.)

తాత్పర్యం: అని ప్రాయోవవేశదీక్షతో మరణించటానికి మనస్సులలో నిర్ణయించుకొని, శ్రీరాముడిపనికొరకై జటాయువు చనిపోయి ధన్యదయ్యాడుకదా! అట్టే మనంకూడ అట్టి పుణ్యాన్ని ఆర్జించి మరణానంతరం ఉత్సవగతికి పోదాం- అని మాటల్లాడుతున్న సమయంలో.

క. గిలశ్యంగతుంగవిగ్రహముఁ, దురుతరసత్క్ష్యాదు విహంగమోత్తముఁ డం ది క్షరుఁ దొయ్యన మా యుస్తైడు, కరుదుగుఁ జనుదెంచి విగజతాప్రుం డగుచున్. **20**

ప్రతిపదార్థం: గిల, శ్యంగ, తుంగ విగ్రహాదు= కొండళిఖరంవలె ఎత్తయిన ఆకృతి కలవాడు; ఉరుతరసత్క్ష్యాదు= మిక్కిలి గొప్పబలం కలవాడు; విహంగమ+ఉత్తముఁదు= పద్మలలో శ్రేష్ఠుడు; అందున్= అచట; ఒక్కరుఁదు= ఒంటరిగా ఒక్కడుగా ఉన్నవాడు; ఒయ్యన్= తిన్నగా; మా+ఉన్న+ఎడకున్= మేము ఉన్నచోటికి; అరుదుగున్= ఆశ్చర్యకరముగా; చనదెంచి= వచ్చి; విగళిత+అప్రందు+అగుచున్= జారిన కన్నిరు కలవాడు బౌతూ.

తాత్పర్యం: అప్పుడు పెద్దకొండళిఖరంవంటి రూపం కలవాడు మిక్కటమైన బలం కలవాడు ఒకగొప్పపక్కిరేడు ఒంటరిగా ఆశ్చర్యకరముగా మేం ఉన్నచోటికి వచ్చి కన్నిరుకారుస్తా, (ఇట్లా పలికాడు).

సి. 'అయ్యలార! జటాయు వని పల్చెదరు మీరు, లెవ్వరు? సెప్పరే! యేను వాని కగ్రజుండ; నసూరునాత్తజన్ముల మేము; సంపాతి నాపేరు; సమ్మిదమున నేనును దమ్ముడు నినమండలమునకుఁ, జనువేడ్సు నొకనాఁడు చదల నెగసి చనఁ జనఁ టీప్రాంశుంతాపమునఁ జేసి, కమరె నా తెక్కలు; గమర వయ్య

తే. ననుజుప్పుడ్ముఁ; లే నిమ్మపశిచలమున, నాఁటగోలె నెచ్చటికిఁ జనంగ నేర కున్నవాఁడు; నాతమ్ముఁ దెట్లున్నవాడో? , యెఱుగ నెత్తిగెంపరే నాకు నిష్ట మేసగ.' **21**

ప్రతిపదార్థం: అయ్యలు+అర!= ఆర్యలారా!; జటాయువు+అని= జటాయువు అని; (మీరు); పల్చెదరు= అంటారు. మీరలు= మీరు; ఎవ్వరు?= ఎవ్వరు?; చెప్పరే?= తెలియచెప్పరా?; ఏను= నేను; వానికిన్= అతడికి (అ జటాయువు);

అగ్రజండన్= ముందుపుట్టినవాడను, అస్తును; ఏము= మేము; అనూరు+ఆత్మజన్ములను= అనూరుడి కొడుకులం; నాపేరు= నా నామం; సంపాతి; సమృదమున్ను= సంతోషంతో; ఏమును= నేమును; తమ్ముడున్= అనుజడు అయిన జటాయువున్నా; ఇనమండలమునక్కన్= సూర్యమండలానికి; చను, వేడ్క్కెన్= వెళ్లాలనే సంబరంతో; ఒకనాడు= ఒకరోజు; చదలన్+ఎగసి= ఆకసానికి ఎగిరి; చనన్+చనన్= వెడలగా, వెడలగా; తీవ్ర+అంశు, సంతాపమునన్+చేసి= సూర్యుడియొక్క వేడిమివలన; నాతెక్కలు= నాప్రాలు; కమరెన్= మాడినవి; అనుజు, వక్షమ్ములు= నాతమ్ముడి రెక్కలు (జటాయువు రెక్కలు); కమరువు+అయ్యెన్= మాడిపోలేదు; ఏము= నేము; ఈ+మహా+అంశమునన్= ఈ పెద్దకొండమీద; నాటున్+కోలెన్= అనాటి నుండి; ఎచ్చటికిన్+చనంగన్నేరక+ఉన్నవాడన్= ఎగిరి ఎక్కుడికి వెళ్లటానికి శక్తిలేనివాడనై ఉన్నాను; నాకున్+ఇష్టము+ఎసుగన్= నాకు ప్రీతి అతిశయించేటట్లుగా; నాతమ్ముడు; ఎట్లు+ఉన్నవాడు+బ= ఏవిధంగా ఉన్నడో; ఎటింగింపరే= దయచేసి తెలుపరా?.

తాత్పర్యం: ఓ పూజ్యులారా! మీమాటలలో నాకు జటాయువు అనే పేరు ఖిన్నించింది. మీరు ఎవరు? దయచేసి తెలపండి. నేను జటాయువును అస్తును. నేనూ జటాయువూ అనూరుడి కొడుకులం. నాపేరు ‘సంపాతి’. ఒకనాడు మాచిన్నతనంలో నేనూ నాతమ్ముడూ వేడుకతో సూర్యమండలానికి వెళ్లవలెనని ఆకాశాన ఎత్తుగా ఎగురసాగాం. కొంతసేపటికి నా రెక్కలు సూర్యుడివేడిమికి మాడిపోయాయి. కానీ, నాతమ్ముడు జటాయువు రెక్కలు మాత్రం మాడిపోలేదు. అతడిబలం అట్టిది. ఆనాటినుండి నేటివరకు, రెక్కలు లేని పక్కినే నేను ఈ కొండమీదనే పడిఉన్నాను. నాతమ్ముడైన జటాయువు యొక్క యోగ్యేమాలు దయచేసి మీరు నాకు తెలిపితే సంతసంతో వింటాను.

విశేషం: అనూరుడు సూర్యుడిసారథి. తొడలు లేనివాడు. గరుత్తుంతుడి అస్తు.

వ. అనిన నే మతనికి భవదీయవృత్తాంతంబును, రావణండు దేవిం గొనిపాతిపుటయుఁ, దదర్థంబై రావణనితో జటాయువు సమరంబు సేసి యిల్లుటయుఁ జెప్పిన విని దుఃఖితుండై సంపాతి యష్టియ ప్రవర్తనం బేర్పడ నడిగె మా కిట్లనియె.

22

ప్రతిపదార్థం: అనిన్న= అని చెప్పగా; ఏము= మేము; అతనికిన్= ఆ సంపాతికి; భవదీయవృత్తాంతంబును= సీమ్యుక్క సంగతిని; రావణండు= రావణుడు; దేవిన్= (సీతా)దేవిని; గొనిపాతిపుటయున్= అపహారించటమున్నా; తద్+అర్థంబు+బ= ఆమెకొరకై; రావణనితోన్; జటాయువు; సమరంబు+చేసి= యుద్ధం చేసి; ఈల్లుటయున్= మరణించటమున్నా; చెప్పిన్= చెప్పగా; విని= అలకించి; దుఃఖితుండు+బ= శోకించినవాడై; సంపాతి= జటాయువు అస్తు; అస్కుదీయ ప్రవర్తనంబు= మానడవడి; ఏర్పడన్+అడిగి= తెలిసేటట్లుగా ప్రశ్నించి; మాకున్+ఇట్లు+అనియెన్= మాతో ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని సంపాతి మమ్మల్ని ప్రార్థించాడు. అంతట మేము అతడికి మీ సమాచారాన్ని, రావణుడు సీతాదేవిని అపహారించటమున్నా, ఆ సీతకొరకై జటాయువు రావణుడితో యుద్ధం చేసి మరణించటమున్నా చెప్పాం. ఆతడు తమ్ముడిమరణవార్త విని మిక్కటంగా శోకించి, మావిషయాలనుగూర్చి ప్రశ్నించి తెలిసికొని ఈ విధంగా చెప్పాడు.

ఉ. రావణ నే నెఱింగుదుఁ, బరాక్రమదున్సహముఁ డన్నిశాచరుం;
డీవనరాశిముధ్యమున నిచ్ఛబ్దికిన్ శతయోజనంబులన్

**భూవిదితంబు లంక యను ప్రోలు తచీయనివాస; మచ్ఛట్టున్
భూవరుదేవిఁ గాన నగుఁ బొం; దరయుండు కృతప్రయత్నులై.'**

23

ప్రతిపదార్థం: ఏన్= నేను; రావణున్= రావణుడిని; ఎతుంగుదున్= తెలియుదును; ఆ+నిశాచరుండు= ఆ రాక్షసుడు; పరాక్రమదుస్పహుండు= శౌర్యంచేత సహించరానివాడు- గొప్పశౌర్యం కలవాడు; ఈవనరాళిమధ్యమునన్= ఈ సముద్రమధ్యంలో; ఇచ్చటికిన్= ఈ ప్ఫలానికి; శతయోజనంబులన్= నూరాముదలచూరంలో; భూవిదితంబు= భూమిలో ప్రసిద్ధమైనది; లంక+అను, ప్రోలు= లంక అనే పట్టణం; తదీయనివాసము= ఆతనియొక్క నెలవు; అచ్చటన్= ఆఘంలంలో (ఆలంకలో); భూవరుదేవిఁ= రాజుగారి భార్యను (సీతాదేవిని); కాను+అగున్= చూడవచ్చును; పొండు= వెళ్ళండి; కృతప్రయత్నులు+ఇ= చేయబడిన యత్నం కలవారై (ప్రయత్నపరులై); అరయుండు= (సీతను) వెదకండి.

తాత్పర్యం: 'రావణుడిని నేను ఎతుంగుదును. ఆతడు గొప్పపరాక్రమం కలవాడు. అతడిని ఓడించటం సులభం కాదు. ఆ రాక్షసుడు ఈ సముద్రమధ్యంలో లంక అనే సుప్రసిద్ధపట్టణంలో నివసిస్తూ ఉంటాడు. మీరు ప్రయత్నం చేసి అక్కడికి వెళ్ళండి. అక్కడ శ్రీరాముడిభార్య సీత మీకు కనిపిస్తుంది'.

క. అని యతడు సనిన నందఱ , మును సాగరతరణకార్యమునకు నుపాయం బొనరఁ దలపాయినెడ నే , నని యుత్సాహంబు సేయఁ డయ్య నొకండున్.

24

ప్రతిపదార్థం: అని= అని వచించి; అతడు= సంపాతి; చనినన్= వెళ్గా; అందఱమును= (వానరులం) అందరమున్నా; సాగర, తరణ, కార్యమునకున్= సముద్రాన్ని దాటటం అనే పనికి; ఉపాయంబు= వెరవు; ఒనరన్= ఒప్పిదంగా; తలపోయు+ఎడన్= ఆలోచించే సమయంలో; ఒకండున్= ఒక్కడు కూడ; ఏను+అని= నేను (చేస్తాను) అని; ఉత్సాహంబు+చేయడు+అయ్యన్= ఉత్సాహింపడయ్యును, ముందుకు రాలేదని భావం.

తాత్పర్యం: లంకాపట్టణానికి పొమ్మని సంపాతి చెప్పాడు కాని, మావానరులలో ఒకడికి కూడ సముద్రం దాటే ఉపాయం తట్టలేదు. ఒక్కడును తాను ఆ పనికి పూనుకొనటానికి ఉత్సాహం చూపలేదు.

మ. జననాథోత్తమ! యేను బూని భవదాజ్ఞాలీల చెల్వంబు మ
జ్ఞనకుం దైన సమీరదేవుకృపయున్ సత్తీస్తుతుం జేయగా
ఘనవాస్తుంగతరంగసంగతమహిగ్రాహిరగాత్ముర్ద
ర్ధునమై పేర్చు పయోధి దాటితి జనాశ్చర్మైకసంపాదిసై.

25

ప్రతిపదార్థం: జననాథ+ఉత్తమ!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన వాడా (రామచంద్రా!); ఏను= నేను; పూని= కడగి; భవత్+అజ్ఞా, లీల, చెల్వంబున్= సీయొక్క ఆనతి అనే విలాసపు తీరు; మత్త+జనకుండు+ఖన= నాతండ్రి అయిన; సమీర, దేవు, కృపయున్= వాయుదేవుడి దయయూ; సత్తు+ఉన్నతున్+చేయగాన్= బలంచేత గొప్పవాడినిగా చేయగా; ఘన, వాః+తుంగ, తరంగ, సంగత, మహా+గ్రాహ+ఉరగ+అతి+ఉగ్ర, దర్శనము+ఇ= అధికమయిన సీటిలోని ఎత్తైన కెరటాలచేత కూడి గొప్పవైన మొసళ్ళతో పాములతో కూడి భయంకరంగా కన్పించి; పేర్చు= అతిశయించే; పయోధిన్= సముద్రాన్ని; జన+అశ్చర్య+ఏకసంపాదిన్+ఇ= ప్రజలకు పరమాశ్చర్యము కలిగించువాడమై; దాటితిన్= దాటాను.

తాత్పర్యం: రాజులలో గొప్పవాడ వైన రామా! నీ ఆజ్ఞ నెరవేర్చుటంలోని సాగసు, నాతండ్రి అయిన వాయుదేవుడి దయ నాకు బలం చేకూర్చాయి. ఆ ప్రోత్సాహంతో పాంగారినశక్తితో, నేను ఎత్తయిన సీటికెరటాలతో కూడింది,

భయంకరమైన మొసళ్ళతోపాములలో చూడటానికి వెరపుకలిగించేది అయిన సముద్రాన్ని దాటాను. అది లోకులకు అచ్చేరువు గొలిపే సన్నివేశమే.

ఉ. ఆ లవణాజ్ఞమధ్యమునయందుఁ త్రికూటనగంబుమీద ను
త్రాలవిశాలహేమమణిధామసముజ్ఞల మైన లంక యన్
శ్రీ లోగిఁ గంటి; నెంతయు నస్ఱార్యము దహిష్ఠవంబు; దేవ! య
చ్ఛో లలితాంగి నారయచుఁ జీచ్ఛి యనేకవిధంబులం దగన్.

26

ప్రతిపదార్థం: దేవ!= ఓప్పభా!; ఆ, లవణ+అచ్ఛి, మధ్యమున+అందున్= ఆణపుసముద్రంయొక్క నడిమిభాగంలో; త్రికూట, నగంబుమీదన్= త్రికూటంఅనే పేరు గల పర్వతంమై; ఉత్తీ+తాల, విశాల, హేమ, మణి, ధామ, సమ్+ఉత్తీ+జ్యలము+ఇన్= మిక్కిలి ఎత్తైన, విస్తృతంతో కూడిన, బంగారు మణులు చెక్కుబడిన ప్ఫలాలతో మిక్కుటంగా ప్రకాశించే; లంక+అన్+ప్రోలు= లంకఅనేపట్టణం; ఒగిన్= ఒప్పిదంగా; కంటిన్= చూచాను; తద్+విభవంబు= ఆపట్టణంయొక్క ఐశ్వర్యం; ఎంతయున్+ అస్ఱార్యము= ఎంతయో గొప్పది; అచ్ఛోన్= ఆచోట; లలిత+అంగిన్= సుకుమార మైన దేహం కల దానిని-సీతను; ఆరయుచన్= వెదకుతూ; చొచ్చి= ప్రవేశించి; అనేకవిధంబులన్= పెక్కురితులుగా; తగన్= సముచితంగా.

తాత్పర్యం: ఆణపుసముద్రంమధ్య మూడుశిఖరాలతో ఒప్పారే ఒకపెద్దకొండమీద ఉన్న లంకాపట్టణాన్ని చూచాను. ఆ పట్టణపు సంపద ఇంక ఎక్కుడా ఎప్పుడూ కానరానట్టిది. అక్కడ విశాలమైనవి కనకరత్నమయులైనవి అయిన ఎత్తుయినమేడలు విలసిల్లుతున్నాయి. ప్రభూ! వర్షనాతీతం ఆ లంకాపురివైభవం. అచ్చుట సీతాదేవిని వెదకుతూ పలుతాపుల తిరుగాడాను.

ఉ. అరసి యొక్కెడ్ రావణాంతఃపురం మైన యశోకవనంబునందు.

27

తాత్పర్యం: వెదకి, ఒకచోట, రావణాసురుడి లోపలినగరిలో ఉన్న అశోకవనంలో.

సీ. కన్నీరు జడిగిని క్రమ్ముఁ బ్రూఁ కెక్కిను , కప్పుకపోలభాగములు గలిగి
యపశమై యొఱగిన యంగవల్లిక పాంత , నున్న భూమీరుహాం బూత గాగ
వెడలు నిట్టుర్చులవేడిముఁ బగిలిన , యథరపల్లవము గారాకుఁ బోలఁ
దలపులసందడి దందడించిన తాత్త్వి , గబిల శిరఃకంపగతుల బెరయ

ఆ. నున్న పుణ్యమూర్తి నుత్తమసాందర్భ , నవనతాస్య నార్త్ర మైన దానిఁ
గని విదేహాతనయఁ గా నెత్తింగితి నేసు , హా! రఘుప్రవీర! యసుచు నడల.

28

ప్రతిపదార్థం: కన్నీరు= కంటినీరు; జడి+కొని, క్రమ్మున్= వెల్లువగా ప్రవించటంచేత; ప్రాము+ఎక్కిన్= పాచి పట్టిన; కము, కపోల, భాగములు= అందమైన చెక్కిజ్ఞాన; కలిగి; అవశము+ఇ= వశం తప్పినదై; ఒఱగిన= వాలిన; అంగవల్లిక= తీగవంటిదేహం; పాంతన్+ఉన్న= సమిపంలో కల; భూమీరుహాంబు= చెట్టు; ఉఁఁత+కాగన్= ఆధారం కాగా; వెడలు= బయటు వచ్చే; నిడు+ఉఁర్పుల, వేడిమిన్= నిడిని అయిన నిశ్శాసాల తాపంచేత; పగిలిన= బ్రద్దలైన; అథరపల్లవము= చిగురుటాకువంటి పెదవి; కారాకున్= కారు+అకున్+పోలన్= పండుటాకువలె ఉండగా; తలపులసందడి= ఆలోచనల సమ్మర్చంచేత; దందడించినతాత్త్వి= కలత చెందిన బిర్పు; కదిరి= ఏర్పడి; శిరస్+కంప, గతులన్= తల అట్టిటు ఉఁఁచుతూ ఉండటంచేత;

బెరయన్= అలముకొనగా; ఉన్న+పుణ్యమార్త్రీవ్= పుణ్యం ఆకృతి ధరించినట్లుగా కనిపించినదానిని; ఉత్తమ, సౌందర్యన్= మంచి సాగసు కలదానిని; అవసత+అస్యన్= వంచిన మొగం కలదానిని (ముఖం వంచుకొని ఉన్నదానిని); ఆర్త+ఇనదానిన్= దీనురాలిని; కని= చూచి; ఏను= నేను; విదేహతనయన్+కాన్= విదేహాజపుత్రి అయిన సీతగా; హోరఘుప్రవీర్! = అయ్యా, ఓ రఘువంశంలోని గొప్పవీరుడా!; అనుచన్= అని అంటూ; అడలన్= ఏడ్చుచుండటంచేత; ఎఱింగితిన్= తెలిసికొన్నాను.

తాత్పర్యం: వెదకి వెదకి రావణుడి అంతఃపురంలో ఉన్న అశోకవనం చేరాను. అక్కడ కనీరు కారటంచేత పాచిపట్టి మరుచుపైన చెక్కిశ్శు కలదానిని, వశం తప్పిన దేహస్ని సమీపంలో ఉన్న చెట్టుకు ఆసరాగా చేర్చినదానిని, వెడలుతున్న వేడినిట్టుర్పులవలన పగిలి పండుటాకునుబోలిన పెదవి కలదానిని, హ్యాదయంలోని ఆవేదనచేత తరచు తల ఆడిస్తున్న దానిని. సహజమైన సౌందర్యం కలదానిని, శోకంచేత తలవంచుకొని ఉన్నదానిని, ‘హోరఘువీర్!’ అని దుఃఖిస్తున్న దానిని- వైదేహి అయిన సీతాదేవిగా గుర్తించాను.

క. వినయమున దేవి జేరం , జని యఱివాదనము సేసి ‘జానకి రఘునం

దనుధూత నేను మారుత , తనయుడ వానరుడ నిన్ను దడవ నిచటికిన్.

29

ప్రతిపదార్థం: వినయమునన్= అణకువతో; దేవిన్= (సీతా)దేవిని; చేరన్+చని= సమీపించి; అభివాదనము+చేసి= సమస్కరించి; జానకి!= జనకుని కూతురవు అయిన ఓసీతా! ఏను= నేను; రఘువందనుదూతన్= రాముడి రాయబారిని; మారుత, తనయుడన్= వాయుదేశుడి కొడకును; వానరుడన్= కోతిని; నిన్నున్= నిన్ను, తడవన్= అన్వేషించటంకొరకై; ఇచటికిన్= ఈంపులానికి.

తాత్పర్యం: అణకువతో సీతాదేవిదగ్గరకు వెళ్లి, సమస్కరం చేసి, ‘జనకమహోరాజుకూతుర వైన ఓసీతా!', నేను శ్రీరాముడిదూతను వాయుపుత్రుడను, వానరుడను; నిన్ను వెదకటానికి (తరువాతి వచనంతో అస్యయం).

క. అరుగుదెంచితి; రాములక్ష్ములు లత్యంతకుశలంబున నున్నవారు; వానరేశ్వరుం దయిన సుగ్రీవుండు వాలతో సఖ్యాంబు సేసి, తత్కార్యంబు ఓర్పం బూనె; నింక మసలక నీహృదయేశ్వరుండు సనుదెంచు; నూఱడిల్లుము.30

ప్రతిపదార్థం: అరుగుదెంచితిన్= వచ్చాను; రాములక్ష్ములు= రాముడును లక్ష్ములుడును; అత్యంతవశలంబునన్+ఉన్నవారు= మిక్కిలి క్షేమంగా ఉన్నారు; వానర+ఈశ్వరుండు+అయిన= కోతులరు రాజు అయిన; సుగ్రీవుండు; వారితోన్= రాములక్ష్ములతో; సఖ్యాంబు+చేసి= పైత్రినెరపి; తద్+కార్యంబు= వారిపని; తీర్పన్+పూనెన్= నెరవేర్పుటానికి పూనుకొన్నాడు; ఇంకన్= ఇకమీద; మసలక= తడయక; నీహృదయ+ఈశ్వరుండు= నీభర్త శ్రీరాముడు; చనుదెంచున్= వస్తాడు; ఊఱడిల్లుము= తేరుకొమ్ము.

తాత్పర్యం: వచ్చాను; రాములక్ష్ములు క్షేమంగా ఉన్నారు. కోతులరాజయిన సుగ్రీవుడితో వారు పైత్రి చేశారు. సుగ్రీవుడు రాములక్ష్ములకు సాయం చేయటానికి, వారికార్యం నెరవేర్పుటానికి ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. ఇంక జాగుచేయక నీభర్త అయిన శ్రీరాముడు రాగలడు. నీవు ఊరడిల్లుము.

క. ‘రక్షసుఁడు గాను జామ్మీ! , నిక్కము వానరుడ నేను; నీమందిలోనం

దక్కు మనుమాన’ మనవుఁడు , నొక్కింత దలంచికొని సముత్సుక యగుచున్.

31

ప్రతిపదార్థం: రక్షసుఁడన్= రాక్షసుఁడను; కాను+చుమ్మీ= కానుసుమా; నిక్కము= సత్యం; ఏను= నేను; వానరుఁడన్= కోతిని; నీమందిలోనన్= నీమునస్సులో; అనుమానము= సందేహం; తక్కుము= నీడుము; అనవుడున్= అని చెప్పగా; ఒక్క+ఇంత= కొంచెం; తలంచికొని= యోచించి; (సీత); సముత్సుక+అగుచున్= మంచి ఉత్సాహంతో కూడినది అయి.

తాత్పర్యం: 'నేను రాక్షసుడను కాను సుమీ; నేను నిజంగా వానరుడను; నీమవస్తులో సందేహం పెట్టుకొనకుము' అని నేను విశ్వవించాను. సీతాదేవి కొంత యోచన చేసి ఉత్సాహంతో కూడినది అయింది.

v. అద్దేవి నా కిట్లనియె; 'నన్నా! ని నైటీంగితి; నది యెట్లనిన రామహితాన్సేపి యగువాఁ దవింధ్యం దను వృథరాక్షసుండు మున్న యింతయుం ల్రిజటచేత నా కెట్లింగించె; నతని పలుకులు దష్టవు; రాఘవుండు సుగ్రీవసహయుం డయి యునికి గలిగెం గాపున నింకఁ దడయక యష్టిరవరుం దోడ్డొని వచ్చి నాకుం జ్రియంబు సేయుము; నీకుఁ గార్యసింధి యయ్యెడు; మరుగు' మని తనశిరోభూషణం బయస యా రత్నంబు మీకు సభజ్జనార్థంబుగా నాచేతి కిట్లి, మణియుఁ జిత్రకూటచలతం బైన కృతకవాయసకథయుసుం జెప్పి విడ్డిల్పిన, నేను లంకాపురదాహంబుసేసి, యట దేవర కింతయు విశ్వవింపవళ్లతి' నని చెప్పి హనుమంతుండు జానకి హృదయంబు మూర్తిమంతం బైన పగిబి నున్న యమ్మపోమసి రాజచూడామసికి సమర్పించిన.

32

ప్రతిపదార్థం: ఆ+దేవి= సీతాదేవి; నాకున్+ఇట్లు+అనియెన్= నాతో ఈవిధంగా చెప్పింది; అన్నా!= ప్రియమైన సోదరా!; నిన్నున్+ఎటీంగితిన్= నిన్ను గుర్తించాను; అది; ఎట్లు+అనిన్నె; రామ, హిత+అన్సేపి+అగు, వాఁడు= శ్రీరాముడిమేలును వెదకేవాడు అయిన; అవింధ్యండు+అను= అవింధ్యుడు అనేపేరు కల; వృథరాక్షసుండు= ముసలివాడుయున రక్కుసుండు; మున్న+అ= ఇంతకు ముందే; ఇంతయున్= ఈ విషయం మొత్తం; ల్రిజటచేతన్= ల్రిజట అనేపేరుగల ఆమెచేత; నాకున్+ఎటీంగించెన్= నాకు తెలియజేశాడు; అతనిపలుకులు= ఆ అవింధ్యుని మాటలు; తప్పవు= అసత్యాలు కావు; రాఘవుండు= శ్రీరాముడు; సుగ్రీవసహయుండు+అయి= సుగ్రీవుడియొక్క తోడ్డాటు కలవాడయి; ఉనికి+కలిగెన్+కాపున్= ఉండటం ఏర్పడింది కాబట్టి; ఇంకన్= ఇక్కొన్ని; తడయక= ఆలసించక; ఆ+వీరవరున్= శారులలో శ్రేష్ఠుడు అయిన శ్రీరాముడిని; తోడ్డొనివచ్చి= వెంటబెట్టుకొని ఏగుదెంచి; నాకున్= నాకు; ప్రియంబు+చేయుము= సంతృప్తి కలిగించుము; నీకున్= నీకు; కార్యసింధి+అయ్యెడున్= పని జయప్రదం కాగలదు; అరుగుము= వెళ్ళుము; అని= అని పలికి; తనశిరెన్+భూషణంబు+అయిన= తనతలకు ఆభరణంగా ఉన్న; ఈ రత్నంబు= ఇదిగో ఈ కనుపిస్తున్న ఈ మణి; మీకున్= మీకు; అభిజ్ఞాన+అర్థంబుగాన్ = గుర్తు కొరకై; నాచేతికిన్+ఇచ్చి= నా చేతికి ఒసగి; మణియున్= ఇంకను; చిత్రకూటచరితంబు+ఖన= చిత్రకూటం కడ జరిగిన; కృతక, వాయస, కథయునున్+చెప్పి= మాయకాకి వృత్తాంతాన్ని కూడా వచించి; వీడ్డొల్పిన్నున్= వెళ్ళటానికి సెలవు దయచేయగా; ఏను= నేను; లంకాపుర, దాహంబు+చేసి= లంకాపట్టణాన్ని కాల్పి; ఇట= ఇంట; దేవరకున్= ప్రభువుకు; ఇంతయు= ఈ విషయాన్ని సవిష్టరంగా; విశ్వవింపన్వచ్చితిన్= నివేదించటానికి వచ్చాను; అని చెప్పి= అని వచించి; హనుమంతుండు= అంజనేయుడు; జానకిహృదయంబు= సీత మనసు; మూర్తిమంతంబు+ఖన, పగిదిన్+ఉన్న= రూపం గైకొని కన్నించినట్లుగా ఉన్న; ఆ+మహామణిన్= ఆ గొప్ప మాణిక్యాన్ని; రాజచూడామణికిన్= రాజులలో శ్రేష్ఠుడు అయినవడికి, శ్రీరాముడికి (చూడామణి= శిరోరత్నం= (శేష్టవాచకం); సమర్పించిన్ను= వినయంతో ఇవ్వగా.

తాత్పర్యం: సీతాదేవి నాతో ఈ విధంగా చెప్పింది. 'ప్రియమైన అన్నా! నిన్ను గుర్తించాను. రాక్షసులు కామరూపులు. వానరవేషధారి అయి ఎవరో రాక్షసుడు ఈ విధంగా నన్ను మోసగించటానికి వచ్చినట్లు నేను భావించవచ్చును గాని నీను రావటానికి ముందే, శ్రీరాముడిపై అభిమానం గల ఒకముసలిరక్కుసుడు ల్రిజటచేత శ్రీరాముడు సుగ్రీవుడితో మైత్రి నెరపినట్లు నాకు తెలియజేసిన్నాడు. అతడి మాటలు అబద్ధాలు కావు. ఇప్పుడు శ్రీరామదూతగా నీవు వచ్చాపుకదా! ఆ మాట బుజావు అయింది. ఇక ఆలస్యం కాకుండ సుగ్రీవుడి తోడ్డాటుతో విరులలో శ్రేష్ఠుడు

అయిన శ్రీరాముడిని ఇటకు తోడ్చొని వచ్చి నాకు సంప్రీతిని కలిగించుము. నీకార్యం జయప్రదం కాగలదు. 'వెళ్ళము' అని వచించి, గుర్తుకొరకై తన తలమీద ధరించే మాణిక్యాన్ని ఇదుగో దీనిని-నాచేతికి ఇచ్చింది. అంతేకాక, చిత్రకూటపర్వతంమీద మీరు ఉన్నప్పుడు జరిగిన మాయకాకి వృత్తాంతాన్ని కూడ నాకు చెప్పి నేను బయలుదేరటానికి సెలవు నిచ్చి దీవించి పంపింది. నేను లంకాపట్టణాన్ని కాల్పి, ఇట దేవరకు సీతాదేవి యోగ్యేమాలు చెప్పటానికి వచ్చాను' అని చెప్పి ఆంజనేయుడు ఆమణిని రాజుశేష్య డైన శ్రీరాముడికి సమర్పించాడు. ఆ మణి కేవలం ఒకమణిగా మాత్రమే కాక సీతాదేవిహృదయమే ఆ మణిరూపం తాల్చిందా అన్నట్లు భాసించింది.

విశేషం: అలం: ఉత్సేషం:

A. అమ్మనోజ్ఞరత్న మక్కలు గబియించి, పులక లెగయి గొంతప్రాంద్య విభుండు జానకీకుచాగ్రసంగమసుప్పు డై, నట్ల యుండె ముక్కజాక్షు డగుచు.

33

ప్రతిపదార్థం: విభుండు= రాజు- రాముడు; ఆ, మనోజ్ఞ, రత్నమున్= అందమైన ఆ రతనాన్ని; అక్కునన్= గుండెకు; కదియించి= చేర్చి; పులకలు+ఎగయన్= గగుర్మాటు విస్తరించగా; కొంతప్రాంద్య= కొంతసేపు; ముకుళిత+అభ్యుండు+ఇ= మూసిన కనులు కలవాడై; జానకీ, రుచ+అగ్ర, సంగమసుప్పుండు+ఖనట్లు+అ= సీతాదేవి చనుమొనల కలయిక గలిగినిదురించిన వాడు అయినట్లుగనే; ఉండెన్= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: మనోహరమైన ఆచూడామణిని గుండెకు హత్తుకొని శ్రీరాముడు కొంతసేపు కన్నులు మూసికొనివాడై పులకరిస్తూ సీతాదేవి వడ్డంపై సుఖంగా నిదురించినవాడు అయినట్లు ఉన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్సేషం:

v. ఇట్లు రాఘవుండు సీతావృత్తాంతంబు విని తత్పమాగమకుతూహాలప్పగ్గుండై, సుగ్రీవుం జూచి 'దండయాత్ర కాయితంబు సేయ' మనిసు 'బ్రంషాదం' బని యతండు నలుదిక్కులం గల వానరనాయకులం బిలువం బంచిన.

34

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈచిధంగా; రాఘవుండు= శ్రీరాముడు; సీతావృత్తాంతంబు, విని= సీతయొక్కసంగతి ఆలకించి; తద్వ+సమ్మ+అగమ, కుతూహల, వ్యగ్రుండు+ఇ= ఆమెయొక్క కలయికయందు ఏర్పడిన కోరికయందు ఆసక్తి గలవాడయి; సుగ్రీవున్+మాచి= సుగ్రీవుడిని కాంచి; దండయాత్రకున్= విరోధులైపై సేనలను సడిపే పయనానికి; అయితంబు+ చేయుము+ అనినన్= సన్మాహాలు చేయుము అని చెప్పగా; ప్రసాదంబు+అని= తమదయచౌప్పున ఇచ్చిన ఆజ్ఞప్రకారం నడుపుతాను అని పలికి; అతండు= సుగ్రీవుడు; నలుదిక్కులన్= నాలుగు దెసలలో; కల= ఉన్నట్టి; వానర, నాయకులన్= కోతినేతలను; పిలువన్+పంచినన్= రమ్యని పిలువటానికి ఆజ్ఞాపించగా.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా హనుమంతుడివలన శ్రీరాముడు సీతాదేవి వృత్తాంతాన్ని విని, ఆమెతోడి కలయిక కొరకై ఆతురత చెందే హృదయం కలవాడై, సుగ్రీవుడిని చూచి 'రావణుడిపై దండెత్తటానికి తగిన సన్మాహాలను చేయు' మని అన్నాడు. సుగ్రీవుడు రాముడిఅజ్ఞను శిరసావహించి, నాలుగుదిక్కులలో ఉన్న వానరనాయకులను కిప్పింధకు రావలెనని ఆజ్ఞాపిస్తూ భటులను పంపాడు.

వానరవీరులు నానాదేశంబులనుండి సుగ్రీవుర్ద్దకు వచ్చుట (సం. 3-267-1)

క. శతకోటిద్వయహరిపరి , వృతులై చనుదెంచి రతులవీరులు ధీరో

ద్రుతులు గజుడు గవయుఁడు వి , శ్రుతముగ రఘుపతికిఁ దీడు సూపిల గడకన్.

35

ప్రతిపదార్థం: అతుల, వీరులు= సాటిలేని పరాక్రమం కలవారు; చనుదెంచిరి= వచ్చారు; ధీర+ఉద్దతులు= ధీరులు, బౌద్ధత్వం కలవారూ అయిన; గజుడు= గజుడు అనేవేరు కలవాడు; గవయుఁడు= గవయుడు అనే పేరుకలవాడు; విశ్రుతముగన్= అందరకు తెలిసేటట్లుగా; శత, కోటి, దృయ, హరి, పరివృతులు+హ= రెండువందలకోట్ల కోతులతో కూడుకొన్న వారయి; కడకన్= పూనికతో; రఘుపతికిన్= శ్రీరాముడికి; తోడు+చూపిలి= సహాయాన్ని ప్రకటించారు.

తాత్పర్యం: సాటిలేనివీరులు వచ్చారు. శత్రువులను దర్శంతో ఎదుర్కొనటానికి ఉత్సహించే శారులు గజుడు గవయుడు అనేవారు; రెండువందలకోట్లమంది కోతులతో కూడినవారై శ్రీరాముడికి తోడుపడటానికి వచ్చారు.

క. అఱువదికోటులు గపివరు , లుఱక జగత్తయముఁ బెలుచ సుష్టేత్తు గొనం

దణిగొన్నయట్లు నడవగు , నెఱసి కుముదుఁ డరుగుదెంచి స్ఫుపవరుఁ గనియెన్.

36

ప్రతిపదార్థం: కుముదుడు= కుముదుడు (అనే వానరవీరుడు); అఱువది, కోటులు, కపివరులు= అరువదికోట్లమంది శ్రేష్ఠులైన కోతులు; ఉఱక= లష్యం లేకుండా; జగత్త+తయమున్= మూడులోకాలను; పెలుచన్= మిక్కుటంగా; ఉవ్యేత్తుగొన్న్= ఆక్రమించటానికి; తఱిగొన్న+అట్లు= అవకాశాన్ని పొందినట్లు; నడవగు నెఱసి= నడిపించటంలో నేర్చు కలిగి; అరుగుదెంచి= వచ్చి; స్ఫుపవరున్= రాజుశ్రేష్టాడిని - శ్రీరాముడిని; కనియెన్= సందర్శించాడు.

తాత్పర్యం: కుముదుడు అనే వానరవీరుడు, అరువదికోట్లమంది కోతులతో మూడులోకాలు దద్దరిల్లిపోయేటట్లుగా దండువిడిసి శ్రీరామచంద్రుడిని సందర్శించాడు.

ఉ. కోటిసహస్రసేన తనుఁ గొల్యాగ వానరకోటి కెల్లఁ దా

మేటి మహాబులుండు నిరమిత్తుఁడు మిత్రసహయుడై తగన్

విటికి సుబ్బగాఁ జటులవేగసముచ్ఛితపుచ్ఛగుచ్ఛవి

స్థాటితబిగ్విభాగుఁ డగుచుం జనుదెంచే సుషేఖుఁ డత్తతున్.

37

ప్రతిపదార్థం: సుషేఖుడు= సుషేఖుడు (అనే పేరు కల వానరయోధుడు); ఆ+తటిన్= ఆతరుణాంలో; కోటి, సహస్ర, సేన= వేయుకోట్లషైన్యం; తనున్= తనను; గొల్యాగన్= ఆరాధించగా; వానరకోటికిన్+ఎల్లన్= కోతులగుంపులకు అన్నింటికి; తాన్= తాను; మేటి= అధికుడు; మహా, బలుండు= గొప్పబలం కలవాడు; నిరమిత్తుఁడు= శత్రువులు లేనివాడు; మిత్ర సహయుడు+హ= స్నేహితుల సాయంతో కూడినవాడై, అనగా మిత్రులతో పాటుగా; తగన్= సముచితంగా; విటికిన్= దండుకు; ఉబ్బగాన్= ఉత్సాహం పొంగులు వారేటట్లుగా; చటుల, వేగ, సమ్మ+ఉత్తి+త్రిత, పుచ్ఛ, గుచ్ఛ, విస్మేటిత, దిక్క+విభాగుఁడు+అగుచున్= మిక్కుటషైన రయంతో బాగుగా ఎత్తబడిన తోకల సముదాయంతో ఛేదించబడిన దెసల విభాగాలు కలవాడు బౌతూ; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: వేయికోట్లమంది వానరభటులు తనను కొలువగా సుషేషమడు కిష్మింధానగరానికి విచ్చేశాడు. అతడు మహాబలవంతుడు. శత్రువులు లేనివాడు. మిత్రులతో గూడినవాడై వానరసేనమ ఉత్సాహజనకంగా వేగాతిశయంతో పైకెత్తిన తోకల తాకిడికి దిక్కుల విభాగాలను చేదిస్తూ వచ్చాడు.

క. గణతింపరాని వానర , గణములతో దధిముఖుండు కాకుత్స్ఫకులా

గ్రషికిఁ జియంబుగ వచ్చే ధ , రణి భాగము వాహిసీచరణదళతముగన్.

38

ప్రతిపదార్థం: గణతింపన్రాని= లెక్కు మించిన; వానర గణములతోన్= కోతుల గుంపులతో; దధిముఖుండు= దధిముఖుడు (అనే పేరు కలవాడు); కాకుత్స్ఫ, కుల+అగ్రసికిన్= కకుత్స్ఫనివంశంలో శ్రేష్ఠుడు అయినవాడికి- శ్రీరాముడికి; ప్రియంబుగన్= ప్రీతి కలిగించేటట్లుగా; ధరణి భాగము= భూప్రదేశం; వాహిసీ, చరణ, దళితముగన్= సేనలయొక్క కాళ్ళచేత చీల్పబడినదికాగా; వచ్చేన్= అరుదెంచాడు.

తాత్పర్యం: లెక్కు మించిన కోతులగుంపులతో దధిముఖుడు అనే వానరనేత, శ్రీరాముడికి ప్రీతి కలిగించేటట్లుగా భూమిభాగం దద్దరిల్లేటట్లు సేనల నడిపించుకొంటూ వచ్చి చేరాడు.

అ. శతనహస్తకోటిసంఖ్యల యెలువులు , గొలువ జలదసీలఘోరముశ్రీ

జాంబవంతుఁ దతులసత్కుఁ దేతెంచే నా , భూపవరునికార్యమునకుఁ బూని.

39

ప్రతిపదార్థం: అతుల, సత్యుండు= సాటిలేని బలం కలవాడు; జలద, సీల, ఫోర, మూర్తి= మేఘుం వలె నల్లని భయంకరమైన ఆకారం కలవాడు; జాంబవంతుడు= జాంబవంతుడు (అనే ఎలుగు రేడు); శత, సహస్ర, కోటి,+ఎలుపులు= వందవేలకోటి భల్లుకాలు; కొలువన్= సేవిస్తుండగా; ఆ భూపవరుని కార్యమునకున్= ఆ రాజుయొక్క (శ్రీరాముడియొక్క) పనికి; పూని= పూనుకొని; ఏతెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: జాంబవంతుడు ఎలుగురేడు, సాటిలేని బలం కలవాడు, నల్లనిమేఘుంవలె భయంకరమైన రూపం కలవాడు; వందవేయికోట్లభల్లుకోసేనతో శ్రీరాముడిపనిని నెరవేర్చునికి వచ్చాడు.

వ. మతీయు, ననేకు లనేకసహస్రసంఖ్యల బలంబులతోడం జనుదెంచి; లట్లు గూడిన కపిపీరులు వివిధాకారు లపారబలశేర్యసారు లతఘోరంబుగాఁ బేట్లు నిగుడుచు, మగుడుచుం, దాఱుచు బాటుచుం, బిరుగుచు, సురుగుచు, మలయుచుఁ, బొలయుచు, మత్తిల్లి గెలగుపాలయందును దరువనంబులయందును, సలు దుపాంతంబులయందును నానందంబున విహారించుచుండిరి; తదనంతరంబ.

40

ప్రతిపదార్థం: మతీయున్= ఇంకను; అనేకులు= పెక్కుమంది; అనేక, సహస్ర, సంఖ్యలు= పెక్కువేల లెక్కగల; బలంబులతోడన్= సేనలతో; చనుదెంచిరి= వచ్చారు; ఇట్లు= ఈ రితిగా; కూడిన= చేరిన; కపి పీరులు= కోతుల యోధులు; వివిధ+ఆకారులు= పెక్కు ఆకృతులు కలవారు; అపార, బల, శార్యసారులు= మితిమీరిన శక్తియొక్క, పరాక్రమంయొక్క నిగ్గ కలవారు; అతిఘోరంబుగాన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; పేర్చి= అతిశయించి; నిగుడుచున్= ముందుకుసాగుతూ; మగుడుచున్= వెనుకు తిరుగుతూ; తాఱుచున్= సమిపిస్తూ; పాఱుచున్= పరుగెత్తుతూ; తిరుగుచున్= నడయాడుతూ; సురుగుచున్= అదృశ్యమౌతూ; మలయుచున్= మలుపులు తిరుగుతూ; పొలయుచున్= సంచరిస్తూ; మత్తిల్లి= గ్ర్యాంచి; గిరి గుహలయందునున్= కొండబిలాలలోను; తరువానబుల+అందును= చెట్టతోటల లోను; సరిత్త+ఉపాంతంబుల+అందును= నదుల గట్టులమీదను; ఆనందంబున్= సంతసంతో; విహారించుచున్+ఉండిరి= వేడుకతో తిరుగుతున్నారు; తత్త+అనంతరంబు+అ= ఆ పిదవ.

తాత్పర్యం: ఇంకను వేసకువేలు కోతులగుంపులతో వానరనాయకులు పెక్కుమంది కిష్కింధకు వచ్చారు. ఆ విధంగా గుమిగూడిన కోతులు పెక్కు ఆకారాలు గల వీరులు; గొప్పపరాక్రమం కలవారు; భయంకరంగా విహరించారు. ఎటు చూచినా కోతులమూక. చెట్లతోటలలో కొండగుహలలో గంతులు వేస్తూ విచ్చులవిడిగా తిరుగాడుతూ విర్మిగుతూ ఒండొరులను తారసిల్లుతూ మత్తిలి ఆ వానరవీరులు సంచరిస్తూ ఉన్నారు. అప్పుడు.

మ. ప్రభ నొప్పారి యముంగుదమ్ముడు మహాభాగుండు సామితి వీ
తభయుండై కొలువం గపీంద్రబులసంతానంబుతో సుద్రతిన్
శుభలగ్గుంబున రాఘవుండు గదలెన్ సుగ్రీవసాహయ్యసం
ప్రభవీత్సాహ మెలర్ప దల్చితలపుప్రాలేయతిగ్గూంసుఁ దై.

41

ప్రతిపదార్థం: రాఘవుండు= శ్రీరాముడు; ప్రభన్= కాంతితో; ఒప్పారి= విలసిల్లి; అమంగు+తమ్ముడు= ప్రియమైన అనుజాడు లక్ష్మణుడు; మహాభాగుండు= గొప్పవాడు; సామితి=సుమిత్ర కొడుకు; వీత భయుండు+ఱ= పోయిన భయం కలవాడై; కొలువన్= సేవించగా; కపి+ఇంద్ర, బల, సంతానంబుతోన్= వానర శేషులతో కూడిన సేనల సమూహాలతో; ఉర్దతిన్= దర్శంతో; శుభలగ్గుంబునన్= మంచి ముహూర్తంలో; సుగ్రీవ, సాహయ్య సంప్రభవ+ఉత్సాహము= సుగ్రీవుడియొక్క తోడ్పాటు వలన ఉద్ధవించిన ఉత్సాహం; ఎలర్పన్= అతిశయించగా; దర్శిత= గర్యించిన; రిపు, ప్రాలేయ తిగ్గ+అంశుడు+ఱ= శత్రువులు అనే మంచుకు చండకిరణాలు కల సూర్యుడివంటివాడై; కదలన్= సాగాడు (దండయూతకు ఉపక్రమించాడు).

తాత్పర్యం: సుమిత్రకొడుకు అయిన లక్ష్మణుడు దేదీయుమాసంగా వెలుగొందుతూ తనను అనుసరించగా, సుగ్రీవుడి సాయం కళ్లించిన ఉత్సాహంతో వానర సేనలతోపాటు దర్శంతో కూడినవాడయి శ్రీరాముడు శుభముహూర్తంలో దండయూతకు బయలుదేరాడు. అప్పుడు శ్రీరాముడు శత్రువు లనే మంచును సులువుగా చేదించగల సూర్యుడై భాసించాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం. శత్రు విచ్చేదకుడైన శ్రీరాముడికీ, మంచును చేదించే సూర్యుడికీ అభేదాధ్యవసాయం కల్పించబడింది.

ఉ. ఆ హరివీరవాహిసుల కన్నిటికిన్ మొగమై మరుత్సుతుం
దాహవదోహశుం డమరె నంగద సీల నలాబి వీరు లు
త్సాహము మీఱ నయ్యయి దెసం దగు కావలి రై సమగ్ర స
న్నాహమహాగ్రతం జనిల నాకవిరోధివధాభిలాషులై.

42

ప్రతిపదార్థం: ఆ, హరి, వీర, వాహినిలక్షున్+అన్నిటికిన్= ఆ కోతుల యోధుల సేనలు సమస్తానికి; మొగము+ఱ= ముందు ఉన్నవాడై; మరుత్తు+సుతుండు= వాయువందనుడు- హనుమంతుడు; ఆహవదోహాలుండు= యుద్ధంలో ఉత్సాహం కలవాడు; అమరెన్= ఒప్పాడు; అంగద, సీల, నల+ఆది వీరులు= అంగదుడు, సీలుడు, నలుడు మున్సుగు శూరులు; ఉత్సాహము మీఱన్= ఉత్సాహం అతిశయించగా; అయ్యయి దెసన్= ఆయ్యా శైషుల; తగు= సముచితమైన; కావలి+ఱ= రక్షణకు అమరియుండిన వారై; సమగ్ర, సన్నాహ, మహా+ఉగ్రతన్= పరిపూర్వమైన ప్రయత్నాలు చేసి మిక్కిలి భయంకరంగా; నాక, విరోధి, వధ+అభిలాషులు+ఱ= స్వర్గ శత్రువు అనగా రాక్షసుడైన (రావణాసురుడిని) సంహారించవలె ననే కోరిక కలవారై; చనిరి= వెళ్లారు.

తాత్పర్యం: యుద్ధం చేయటంలో మిక్కటమైన ఉత్సాహం కలవాడైన వాయువందనుడు ఆ కోతుల సేనలకు అన్నిటికీ మార్గదర్శకుడై నాయకత్వం వహించి ముందున్నాడు. అంగదుడు నీలుడు నలుడు మున్నగు యోధులు ఆయువైపుల సేనలకు రక్షణ కల్పిస్తా భయాన్ని కలిగించే రూపాలతో స్వరవిరోధి అయిన రావణాసురుడిని సంహరించే కోరికతో దండు వెడలారు.

వ. ఇట్లు నడచి యొడనెడం బ్రఘూతవన్యఫలజలాశయంబు లగు ప్రదేశంబుల విడియుచుం గపిసైన్యంబు గతి పయిచినంబులకు దక్కిణోదధితీరంబు సేలి రెండగు వారాశియుంబోలే ఘూర్ణిల్లుచుండె; నంత రాఘవుండు రవితీనయుం జూచి యి ట్లనియె. **43**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈః విధంగా; నడచి= (దండత్తి) వెళ్లి; ఎడన్+ఎడన్= అక్కడ అక్కడ; ప్రభూత, వన్య, ఘల, జల+ఆశయంబులు+అగు= గొప్ప అడవిపండ్లు, చెరువులు కల; ప్రదేశంబులన్= స్థలాలలో; విడియుచున్= తాత్స్మాలికంగా ఆగుతూ; కపిసైన్యంబు= కోతుల సేన; కతిపయ దినంబులకున్= కొన్ని రోజులకు; దక్కిణా+ఉదధి, తీరంబు= దక్కిణాదిశలో ఉన్న సముద్రపు గట్టు; చేరి= సమీపించి రెండు+అగు= రెండవది అయిన; వారాశియున్+పోలన్= సముద్రం వలె; ఘూర్ణిల్లుచుండెన్= తిరుగుళ్ళపడుతూ గొప్ప ధృనిని చేస్తూ ఉండింది; అంతన్= పిదప; రాఘవుండు= శ్రీరాముడు; రవి తనయున్+చూచి= సుగ్రీవుడిని చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈః విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: కపిసైన్యం ఈ రీతిగా సాగి, అడవిపండ్లు, చెరువులు ఎక్కువగా గల స్థలంలో తాత్స్మాలికంగా ఆగుతూ కొన్నిదినాలకు దక్కిణాసముద్రతీరాన్ని చేరి తిరుగుళ్ళపడుతూ పెద్దధృని చేస్తూ, రెండవ సముద్రమా అన్నట్లు ఉండింది. అంతట, సేనలు ముందుకు వెళ్ళటానికి విలు లేకుండటం చూచి శ్రీరాముడు సుగ్రీవుడితో ఇట్లు పలికాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్సేషం.

క. ‘మనబలమును నతిబహుజము , వననిధియును దుస్తరంబు వానరవర! యి వ్యవనిధిఁ గడచు నుపాయము , మన కొక్కటి నిశ్చయింపుమా తగుభంగిన్.’ **44**

ప్రతిపదార్థం: వానరవర!= కోతులలో శ్రేష్ఠుడా!; మన బలమునున్= మన సేనయా; అతి బహుళము= మిక్కిలి విస్మయమైనది; వననిధియును= ఇక సముద్రమందుమా; దుస్తరంబు= దాట రానిది; ఈః+వననిధిన్= ఈః సముద్రాన్ని; కడచు+ఉపాయము= దాటే మార్గం; మనకున్+ఒక్కటి= మనకున్ వీలైనది ఒకటి (ఒక ఉపాయం); తగు భంగిన్= సముచితంగా; నిశ్చయింపునూ= నిర్ణయించవలసినది.

తాత్పర్యం: ‘కోతులలో శ్రేష్ఠుడ వైన ఓ సుగ్రీవా! మనసేన అపరిమితం. ఈః సముద్రమా దాటరానిది. ఈః సముద్రాన్ని దాటటానికి మనకు విలు చాలు గల ఉపాయాన్ని నివే నిర్ణయించవలసిఉన్నది.

తే. అని విచారించునెడ కొండ ఐథిపుఁ జూచి , ‘జడధి బలితంపుఁ దెప్పులుఁ గడత’ మనిలి; ‘ఘనపుఁ గలముల సమకట్టి గడత’ మనిలి , కొండ: అంతయు విని రఘువందనుండు. **45**

ప్రతిపదార్థం: అని= అని; విచారించు+ఎడన్= ఆలోచించేటప్పుడు; కొండఱు= కొంతమంది; అధిపున్+చూచి= శ్రీరాముడిని కాంచి; జడధిన్= సముద్రాన్ని; బలితంపు+తెప్పులన్= పెద్ద కట్టుమానులతో; కడతము= దాటుదాం; అనిరి= అని చెప్పారు;

కొందఱు= కొంతనుంది; ఫునను+కలనులన్= పెద్ద పడవలను; సనుకట్టి= నిర్మించి; కడతను+అనిరి= దాటుదాం అని పలికారు; రఘునందనుండు= శ్రీరాముడు; అంతయున్= (వారు అందరు చెప్పింది) సర్వమును; విని= ఆలకించి.

తాత్పర్యం: అని ఆలోచించే సమయంలో శ్రీరాముడిని చూచి కొందరు ‘తెప్పులు కట్టి సముద్రాన్ని దాటుదాం’ అని చెప్పారు. మరికొందరు ‘పడవలు నిర్మించి సముద్రాన్ని దాటుదాం’ అని పల్గారు. అందరు చెప్పిన మాటలు విని శ్రీరాముడు.

సీ. అల్లన నగుచు నిట్లునియే: ‘మీ చెప్పుటల్ , తగిన యుషాయంబు లగునః యయిన
నగణితం బైన యా హారిసైస్యముల కెల్లఁ , గలములుఁ దెప్పులు వలయునన్ని
సమకట్టు టరయ నశక్యంబు; శతయోజఁ , నంబుల పరసైన యంబురాశిఁ
గలములుఁ దెప్పులుఁ గడచుచో లపుకోటి , యెడరునుఁ బైబిడి పాడువకున్నె?

అ. యచియుగాక యల్పులగు వణిగ్నముల , యోజ శూరతతికిఁ దేజ మగునె?
కాను నాదుమతము గా బివ్విధంబు; నా , మనసు నిశ్చయంబు వినుఁడు మీరు.

46

ప్రతిపదార్థం: అల్లన నగుచున్= మెల్లగా నవ్యతూ-చిరునవ్య నవ్యతూ; ఇట్లు+అనియెన్; మీ చెప్పుటల్= మీరు చెప్పేమాటలు; తగిన= సరిపోయే; ఉపాయంబులు+అగును+అ= వెరపులు అయినవే; అయినన్= కాని; అగణితంబు+ఖన= లెక్కకు మీరిన; ఈ హరి సైస్యములకున్+ఎల్లన్= ఈ కోతులసేనలన్నింటికిని; కలములన్= పడవలు; తెప్పులు= కట్టుపూనులు; వలయు+అన్ని= కావలసినన్ని; సమకట్టుల= నిర్మించబుం; అరయన్= యోచించగా; అశక్యంబు= సాధ్యం కానిది; శతయోజనంబుల= వంద ఆమడల; పరపు+ఖన= విస్తీర్ణం కల; అంబురాశిన్= సముద్రాన్ని; కలములన్= పడవలతో; తెప్పులన్= కట్టుపూనులతో; కడచుచోన్= దాటేటప్పుడు; రిపుకోటి= శత్రు సమూహం; ఎడరునన్= సందుచూచి; సైన్+పడి= మీద పడి; పాడువక+ఉన్నె?= హింసించదా?; అదియున్+కాక= అంత మాత్రమే కాక; అల్పులు+అగు= తక్కువవారైన; వణిక్+జనముల+ఒజి= వర్తకం చేసే ప్రజల మాదిరిగా ప్రవర్తించబుం; శూర, తతికిన్= వీరుల సముద్రాయానికి; తేజము+అగునె= వర్షస్ను ఔతుందా? (అది ప్రకాశించే పద్ధతి కాదు); కానన్= కావున; నాదు, మతము= నా అభిప్రాయం; ఈ+విధంబు= (తెప్పులమై పడవలమై సముద్రాన్ని దాటబుం); కాదు= కాదు; నా మనసు నిశ్చయంబు= నా హృదయంలోని నిర్ణయం; మీరు= (ఓ వానరులారా) మీరు; వినుఁడు= ఆలకించండి.

తాత్పర్యం: మందహసం చేస్తూ శ్రీరాముడు ఈ విధంగా: ‘మీరు చెప్పిన మాటలుకూడా తగిన ఉపాయాలే కాని అవి నాకు అంతగా ఇష్టాలు కావు. ఏలన, మన సైస్యమా, లెక్కకు మించిది. ఇంతటి సేనకు సరిపోయే తెప్పులు, పడవలు సమకూర్చుటం సాధ్యం కాదు. సముద్రమా వందామడలకు మించిన విస్తీర్ణం కలది. మనం పడవలమీద తెప్పులమీద ఇంత విస్తీర్ణం గల సముద్రాన్ని దాటుతున్నంతేసేపు శత్రుసమూహాలు కనులు అప్పగించి ఉండరక చూస్తూ ఉంటాయా? అవకాశంచూచి మనమీద పడి హింసించరా? అంతేకాక మనం వీరులం. సముద్రాన్ని దాటేది శత్రుసంహరానికి గాని వర్తకవ్యాపారం చేయటానికి కాదు. బలపరాక్రమాలు ప్రదర్శించి మనం వీరులుగా మెలగవలను గాని వర్తకులమాదిరి ప్రవర్తించరాదు. నా మనసులోనిమాట చెప్పుతాను వినండి.

చ. త్రుతము ధరించి నిష్ఠ సుపవాసవిథిం గొలుతున్ సముద్రు; నా
కితఁడు ప్రసన్నుడై తెరువు నిచ్చుట యంతయుఁ గల్లెనేని మే:

లిత్తునిగా నమం దలఁజేనేని నమానుషరోషవేగి
పితసరవహిం నిజలముఁ భీట్టెదు బైట్టెద నొక్క లైట్చిడిన్.'

47

ప్రతిపదార్థం: వ్రతము ధరించి= నోము పట్టి; నిష్ఠన్= దీక్షతో; ఉపవాస విధిన్= ఆహారాన్ని విసర్జించే విధానంతో; సముద్రున్= సముద్రుడిని; కొలుతున్= ఆరాధిస్తాను; ఇతఁడు= ఈ సముద్రుడు; నాకున్= నాకు; ప్రసన్నుడు+ఇ= ఆదరం కలవాడై; తెరుపున్+ఇచ్చుట+అంతయున్+కల్పన్+ఏనిన్= దారిని ఇవ్వడం పూర్తిగా జరిగితే; మేలు= మంచిది; నమన్= నన్ను; ఇతరునిన్+కాన్= సామాన్య మానవునిగా (అనగా తనకు అభిమానప్రాత్మకు కానివాడినిగా); తలంచెన్+ఏనిన్= తలపోస్తే; అమానుషురోష, వేగ, దీపిత, శర, వహిన్= మనజలకు అతీతమైన కోపంయొక్క రయంచేత ప్రజ్ఞలింప చేయబడిన బాణాలు అనే అగ్నిచేత; ఈ+జలమున్= ఈ సముద్రజలాలను; పిత్టెదన్= ఇంకింప చేస్తాను; ఒక్క ప్రేల్మిడిన్= ఒక్క చిటీకలో; ప్రేల్మిదన్= సెగచేత ఉడికేటట్లు చేస్తాను.

తాత్పర్యం: నేను ఆహారం విసర్జించి ఉపవాసప్రతంతో సముద్రుడిని ఆరాధిస్తాను. ఇది సామ్యపద్ధతి. సముద్రుడు సంతృప్తి చెంది నాకు ప్రసన్నుడై, దారి ఇస్తే శభం. లేదా నామై అభిమానం చూపకుంటే సాత్మిక పద్ధతిని విడునాడి రాజసపద్ధతి వహించి నా బాణాగ్నితో జలాలను ఇంకింప జేస్తాను, సాగరుణ్ణి తుకతుక ఉడికింప జేస్తాను.

రాముఁడు దర్శశయనుండై సముద్రుం బ్రార్థించుట (సం. 3-267-30)

v. అని పలికి దశరథాగ్రసూనుండు దానును దమ్ముండును నుపవసించి దర్శశయను లై జలభింధు సుపాసించి యుస్తుంత సముద్రుండు సకలజలచరప్రకరపలవారుండై రాఘవునకుం బొడసూపి ‘యియ్యా! నీవలను బ్రీతుండ వైతి; నీ కెయ్యాది ప్రియంబు సేయుదుఁ? జెప్పు ‘మనిన నతండు’ నాకు లంకాపై నరుగం దెరు విచ్ఛునబి: యానినాడు సూర్యనిభంబులైన మచీయచివ్యాప్తంబుల నిన్న శోషింపం జేయుదు’ ననిన విని సరిత్వతి రఘుపతి కి ట్లినియె.

48

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని వచించి; దశరథ+అగ్ర సూనుండు= దశరథుడియొక్క పెద్దకొడుకు శ్రీరాముడు; తానును= తానున్నా; తమ్ముండును= లక్ష్మీఖలడున్నా; ఉపవసించి= నిరాహార దీక్షను పూని; దర్శశయనులు+ఇ= దర్శశయనులు; పండుకొనిన వారై; జలధి+ఇంద్రున్= సముద్రుశేషుడిని; ఉపాసించి+ఉన్నంతన్= ఆరాధన చేసి ఉన్నమీదట; సముద్రుండు= సముద్రుడు; సకల, జలచర, ప్రకర, పరివారుండు+ఇ= సమస్తమైన నీటిలో తిరుగాడు జంతువుల సముద్రాయాలను తనకు అనుచరులుగా చేసికానినవాడై; రాఘవునకున్= శ్రీరాముడికి; పొడసూపి= కనుపించి; అయ్యా= ఆర్యా; నీ వలనన్= నీ యందు; బ్రీతుండన్+ఇతి= బ్రీతి కలిగినవాడను అయినాను; నీకున్+ఏ+అది= నీకున్ ఏది; ప్రియంబు= ఇష్టం; చేయుదున్= చేయగలను; చెప్పుము= వచించుము; అనినన్= అని వచించగా; అతండు= శ్రీరాముడు; నాకున్= నాకు; లంకాపై+అరుగన్= లంకాపై దండెత్తుటానికి; తెరుపు+ఇచ్చునది= దారి ఇచ్చుపు; ఈని నాడు= ఇవ్వని సమయంలో; సూర్య, నిభంబులు+ఇన= సూర్యుడితో సమానాలు అయిన; మదీయ, దివ్య+అప్రంబులన్= నావైన దేవతామహామ గల ఆయుధాలచేత; నిన్నన్= (ఓ సముద్రుడా) నిన్ను; శోషింపన్+చేయుదున్= ఎండించగలను; అనినన్= అని (రాముడు) చెప్పగా; విని= ఆలకించి; సరిత్త+పతి= నదులకు భర్త అయిన సముద్రుడు; రఘుపతికిన్= శ్రీరాముడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, దశరథుడి పెద్దకొడుకు శ్రీరాముడును అతడి తమ్ముడు లక్ష్మీఖలడును నిరాహార్దీక్ష పూని దర్శశయను పండుకొని సముద్రుడిని ఆరాధించారు. శ్రీరాములక్ష్మీఖలప్రతమును మెచ్చి సముద్రుడు తన

జలచరపరివారంతో ప్రత్యుషమై రాముడితో ఇట్లా చెప్పాడు. ‘ఆర్య! నీవు నన్ను ప్రీతుడిని చేశావు. నీకు ఇష్టమైనది చెప్పము చేయగలను’ అని పల్గొ అంతట శ్రీరాముడు సముద్రుడితో తనకు లంకా పట్టణంపై దండెత్తటానికి దారి నిమ్మని అర్థించి, అట్లా దారిని ఇవ్వనిచో తాను సూర్యసమానా లయిన తన దివ్యాప్తాలను ప్రయోగించి సముద్రజలాల నింకింప జేస్తా నని చెప్పాడు. అంతట నదులకుభర్త అయిన సముద్రుడు రఘుపతి అయిన శ్రీరాముడితో ఇట్లా పలికాడు.

సి. ‘జననాధి! నీ కార్యమునకు నే విష్ణుంబు, గావింప నోడుడు నే విధమునః

వినుము! నా వాక్యంబు; జను లెల్ల నెఱుగ నీ, కిత్తటి నే దెరు విత్తునేని

నిల నెల్లవాఁడును విలసిత బివ్యాప్తి, బలమున సాధింపఁ దలఁచు నన్ను;

మీయందుఁ గపివీరుఁ డాయతమతి విశ్వి, కర్మసూనుఁడు శిశ్చికర్మవిదుఁడు

అ. నలుఁడు నాగ నొకఁడు గలఁడు; వాఁ దొలసి నా, యందుఁ దరులు గిరులు నొంద వైవ

నవి ధలింతు నేను; దివిల నీ కబి సేతు, పుగుఁ గడంక నలిగి పగఱ గెలుము.’

49

ప్రతిపదార్థం: జననాధ!= ఓ రాజు, శ్రీరామా!; నీ కార్యమునకున్= నీ పనికి; ఏన్= నేను; ఏ విధమునన్= ఏ రీతిగా నయినా; విష్ణుంబున్= అడ్డు; కావింపన్= చేయటానికి; ఒడుడున్= జంకుతాను; నా వాక్యంబు= నా మాట; వినుము= ఆలకింపుము; జనులు+ఎల్లన్= ప్రజలందరు; ఎఱుగన్= తెలిసేటట్లుగా; నీకున్= నీకు; ఈ+తఱిన్= ఈ సమయంలో; ఏన్= నేను; తెరువున్= మార్గాన్ని; ఇత్తున్+ఏనిన్= ఇచ్చినట్లయితే; ఇలన్= భూమిమీద; ఎల్లవాఁడును= ప్రతి ఒక్కడున్నా; విలసిత, దివ్య+అప్త్తి, బలమునన్= కోభిల్లునట్టి దేవతా మహిమ గల ఆయుధాలచేత; నన్నున్= నన్ను; సాధింపన్+తలఁచున్= లోబరచుకొనటానికి తలపోస్తాడు; మీ+అందున్= మీలో; కపివీరుఁడు= కోతులలో యోధుడు; ఆయతమతి= మేధావి; విశ్వకర్మ సూనుఁడు= విశ్వకర్మయొక్క కొడుకు; శిల్పి కర్మ విదుఁడు= రాతి కట్టడాలకు సంబంధించిన కళ తెలిసినవాడు; నలుఁడు, నాగన్= నలుడు అనగా; ఒకఁడు= ఒకడు; కలఁడు= ఉన్నాడు; వాఁడు= అతడు, ఆ నలుడు; ఒలసి= పూనుకొని; నాయందున్= నాలో (సముద్రంలో); తరులు= చెట్లు; గిరులు= పర్యతాలు; ఒందన్, వైవన్= పోలునట్లుగా వేసినచో; అవి= ఆ తరులు గిరులు; ఏను= నేను; ధరింతున్= వహిస్తాను; తివిరి= పూని; నీకున్= నీకు; అది= అయ్యది (ఆ తరువులు కొండలు); సేతుపుగన్= వారధికాగా; కడంకన్= పూనికతో; అరిగి= వెళ్లి; పగఱన్= శత్రువులను; గెలుము= జయించుము.

తాత్పర్యం: ‘జనులకు ప్రభువైన ఓ శ్రీరామా! ఏ విధముగానూ నీ పనికి నేను అంతరాయం కలిగించజాలను సుమీ. అయినను - ముందు నా విన్నపాన్ని ఆలకించుము. ఈనాఁడు ప్రజలు అందరికి తెలిసేటట్లుగా, నీకు నేను దారిని ఇస్తే ఇక అందరు కూడా నన్ను దివ్యాప్తాలు ప్రయోగించి వశంచేసికొన చూస్తారు. అది మంచిది కాదు. అంతకంటే మంచి ఉపాయాన్ని మీకు సూచిస్తాను. మీ సేనలలో నలుడు అనే పేరు గల శిల్పకళావేత్త ఉన్నాడు. అతడు విశ్వకర్మయొక్క కొడుకు. అతడు నాయందు చెట్లు చేమలను కొండలను వేస్తే నేను వాటిని భరించగలను. అది మీకు వారధిగా ఉపకరించగలదు. అప్పుడు ఆ వారిధిష్టై మీరు పయనించి శత్రువులను గెలవండి’.

ఖ. అని యతని నొడంబట్టిచి సముద్రుండు సనుటయు, నమ్మిషీపతి నలు రావించి సేతుబంధనంబు సేయ నియోగించిన, ననేకవానరసహస్రంబులు నలుబిక్కులకుఁ బఱాచి గేలశిఖరంబులుఁ దరునికరంబులు విత్తిచి తెచ్చియిచ్చుచుండ నన్నలుండు ముస్త్రిటి యందు శతయోజనాయామంబులు దశయోజనవిస్తారంబునుంగా నతిష్ఠించం బగు సేతుబంధనంబు నిర్మించే నయ్యవసరంబున.

50

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; అతనినీ= అతడిని, ఆ రాముడిని; ఒడంబజేచి= అంగీకరింప జేసి; సముద్రుండు= సముద్రుడు; చనుటయున్= వెడలుటయున్నా; ఆ+మీపతి= ఆ రాజు - శ్రీరాముడు; నలున్= నలుడిని; రావించి= పిలిపించి; సేతుబంధనంబు+చేయన్= వారథి కట్టటానికి; నియోగించినన్= నియమించగా; అనేక, వానర, సహస్రంబులు= పెక్కువేల కోతులు; నలుదిక్కులకున్= నాలుగు దెసలకు; పఱచి= వేగంగా వెడలి; గిరి శిఖరంబులు= కొండల పై భాగాలు; తరునికరంబులు= చెట్ల సముద్రాయాలు; విటిచి తెచ్చి= ముక్కలు చేసి తెచ్చి; ఇచ్చుచున్+ఉండన్= ఇస్తూ ఉండగా; ఆ+నలుండు; ముస్మిటియండున్= సముద్రంలో; శతయోజన+ఆయమంబును= వంద ఆమడల పొడుగును; దశయోజన విస్తారంబునుంగాన్= పది ఆమడల వెడల్పును కలిగినదిగా; అతి దృఢంబు+అగు= మిక్కిలి గట్టిదైన; సేతుబంధనంబు= వారథి; నిర్మించెన్= కట్టడు; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: అని రాముడిని అంగీకరింపజేసి సముద్రుడు వెళ్ళాడు. శ్రీరాముడు నలుడిని పిలిపించి వారథి కట్టటానికి నియమించాడు. పెక్కువేల కోతిపీరులు నాలుగు దిక్కులకు వేగంగా వెళ్ళి పర్వతశిఖరాలను, చెట్ల సముద్రాయాలను తెచ్చి ఇస్తూ ఉండగా, నలుడు వంద ఆమడల పొడుగు, పది ఆమడల వెడల్పుగల గట్టిదైన వారథిని నిర్మించాడు. ఆ సమయంలో.

A. అన్నతోడ నలిగి యాప్తులు దాను వి , భీషణండు వినయభూషణండు

నెమ్మి నరుగుదెంచి స్వపశరోమణి రాము , శరణు జీచ్చె భక్తిభరితుల డగుచు.

51

ప్రతిపదార్థం: వినయ భూషణండు= అణాకువయే ఆభరణంగా కలవాడు; విభీషణండు; అన్నతోడన్+అలిగి= అగ్రజిపై (రావణుడిపై) కోపించి; ఆప్తులన్+తానున్= మిక్కిలి చేరువగా ఉండే మిత్రులన్నా తాను; నెమ్మిన్= సంప్రేతితో; అరుగుదెంచి= వచ్చి; నృప, శిరస్+మణిన్= రాజులలో శ్రేష్ఠుడిని; రామున్= శ్రీరాముడిని; భక్తి, భరితుడు+అగుచున్= భక్తితో నిండినవాడు అగుచు; శరణున్+చౌచ్చెన్= శరణువేదాడు, ఆశ్రయాన్ని అర్థించాడు.

తాత్పర్యం: వినయశిల్పాలైన విభీషణుడు అన్న అయిన రావణుడిపై ఆగ్రహించి, తన హృదయానికి సన్నిహితులైన మిత్రులతో పాటుగ సంప్రేతితో అరుదెంచి శ్రీరాముడిని శరణుజీచ్చాడు.

K. ఆ రాక్షసప్యఘని యా , కారము నింగితముల జాచి కాకుత్స్ఫకులో

ధ్యారుల డతని నతిధాత్రుకుల , గా రూపించి ముద మొప్పు గైకొనియే డగన్.

52

ప్రతిపదార్థం: ఆ రాక్షస వృషభని ఆకారమున్= ఆ రక్కసులలో శ్రేష్ఠుడు అయినవాని (విభీషణుడియొక్క) రూపం; ఇంగితమున్+చూచి= మనసులోని భావం తెలిపే ముఖరేఖలు మున్నగునవి గమనించి; కాకుత్స్ఫ, కుల+ఉండ్రారుండు= కాకుత్స్ఫవంశాన్ని ఉండ్రరించేవాడు, శ్రీరాముడు; అతనిన్= విభీషణుడిని; అతి ధార్మికులగాన్= మిక్కిలి ధర్మానిష్టుడిగా; రూపించి= నిర్దారణ చేసి; తగన్= తగినవిధంగా; ముదము+ఒప్పున్= సంతోషం శోభిల్లేటట్లుగా; కైకొనియెన్= స్వికరించాడు.

తాత్పర్యం: రాక్షసనాయకులైన విభీషణుడి రూపరేభాముఖవైభరులను పరిశీలించి కాకుత్స్ఫవంశాన్ని ఉండ్రరించే శ్రీరాముడు అతడిని ధార్మికులలో గొప్పవా డని నిశ్చయించి అతడికి అభయప్రదానం చేశాడు.

విశేషం: (1) రాక్షసప్యఘనుడు - వృషభశట్టం శ్రేష్ఠవాచకం. “కవివృషభులు మహావ్య మనియు”- అని నవ్వయ ప్రయోగం- ఆదిపర్వ పీతికలోనిది ఇట స్వర్చించాలి. (2) ఇంగితమును బట్టి- రూప రేభా ముఖ విలాసాలను బట్టి శీలాన్ని నిర్ణయించేశక్కి

పరిపాలకులకు ఉంటుంది. వాల్మీకి రామాయణంలో ఈ సన్నివేశం విషులంగా అభివర్ణితం, విభీషణుడు శత్రువర్గంలోని వాడు. అతడికి ఆశ్రయమిష్టం మంచిది కాదని శ్రీరాముడికి ఆప్తులు చెప్పినట్లు మూలంలో ఉన్నది. ఎణ్ణొన- నన్నయతికృనలవలేనే మూలాన్ని పలుతాపుల సంచేపించాడు. అట్టితాపులలో ఇది ఒకటి.

ఉ. వానికి దానవేంద్రువిభవంబు సమస్తము నిచ్చువాడు గాఁ
బూని ప్రతిజ్ఞ సేసి కృతపుణ్యాదు లక్ష్మణతోడి చెల్చియున్
వానికి నిచ్చేజెచ్చేర నవారితవానరసైన్యయుక్తుడై
వానిఁ బురస్కులించుకొని వాలభి దాటె మహాగ్రీలతోన్.

53

ప్రతిపదార్థం: వానికిన్= అతడికి (విభీషణుడికి); దానవ+ఇంద్రు, విభవంబు= రాష్ట్రసరాజు (రావణుడియొక్క) సంపద; సమస్తమున్= అంతయున్నా; ఇచ్చువాడు+కాన్= ఒసగునట్టివాడుగా; పూని= కడగి; (శ్రీరాముడు); ప్రతిజ్ఞ+చేసి= శపథం చేసి; కృతపుణ్యాదు= సుకృతం చేసినవాడు (ఆ శ్రీరాముడు); లక్ష్మణతోడి చెల్చియున్= లక్ష్మణుడితోడి మైత్రిని; వానికిన్= అతడికి (విభీషణుడికి); చెచ్చేరన్= శీఘ్రంగా; ఇచ్చేన్= అనుగ్రహించాడు; అవారిత, వానర, సైన్యయుక్తుడు+ఇ= అడ్డగించటానికి విలులేనట్టి కోతులసేనతో కూడినవాడయి (శ్రీరాముడు); వానిన్= అతడిని (విభీషణుడిని); పురస్కరించుకొని= ముందిడుకొని; మహా+ఉగ్ర, లీలన్= మిక్కుటమైన భయంకర రీతితో; వారిధిన్= సముద్రాన్ని; దాటెన్= తరించాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీరాముడు విభీషణుడికి రావణుడిసామ్రాజ్యసంపద నంతరిని కట్టబెట్టుతానని పూనికతో శపథం చేశాడు. విభీషణుడికి లక్ష్మణుడికి మైత్రి కల్పించాడు. అప్రతిహతమైన వానరసేనలతోపాటు విభీషణుడిని మార్గదర్శకుడిగా నిలిపి భయంకరయుద్ధసన్నాహాలతో సేతుమార్గాన సముద్రాన్ని దాటాడు.

ఉ. ఇట్లు సేతుమార్గంబున సాగరరోత్తరణం బాచలించి త్రికూటపర్వతం బెక్కిలంకానగరంబు చుట్టును శిజిరంబులు సంఘచీంపం బంచిన.

54

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; సేతుమార్గంబునన్= వారధి తెరువున; సాగర+ఉత్తరణంబు= సముద్రాన్ని దాటటం; ఆచరించి= చేసి; త్రికూట పర్వతంబు= త్రికూటం అనే పేరుకల కొండను; ఎక్కు= అధిరోహించి; లంకానగరంబు చుట్టును= లంకాపట్టణానికి నలువైపులను; శిబిరంబులు= స్కుంధావారాలు, భటుల విడిదులు; సంఘటింపన్+పంచినన్= నిర్మించటానికి ఆణ్ణాపీంచగా.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా వారధిపై పయనించి సముద్రాన్ని దాటి త్రికూటపర్వతాన్ని అధిరోహించి శ్రీరాముడు లంకాపట్టణానికి నలువైపుల వానరసేనలకై స్కుంధావారాలు నిర్మించటానికి ఆణ్ణ ఇచ్చాడు.

ఉ. తాలైలాగరు సాల ర , సాల తమాలాస్తు నింబ జంబూ జంబీ
రాలంకృత లంకావన , జాలంబుల విడిసె వృక్షచరసైన్యంబుల్.

55

ప్రతిపదార్థం: తాల+ఏలా+అగరు, సాల, రసాల, తమాల+అము, నింబ, జంబూ, జంబీర+అలంకృత, లంకా వనజాలంబులన్= తాడిచెట్లు, ఏలకిలతలు, చందనం వంటి ద్రవ్యాన్ని ఇచ్చే చెట్లు, మద్దిచెట్లు, తియ్యమామిడిచెట్లు, చీకటిచెట్లు, మామిడిచెట్లు, వేపచెట్లు; నేరేడుచెట్లు, నిమ్మచెట్లతో అలంకరించబడిన లంకాపట్టణం చుట్టూ ఉండే అడవుల సముద్రాలలో; వృక్షచరసైన్యంబుల్= వానర సేనలు; విడిసెన్= తాత్కాలిక నివాసాలను ఏర్పరచుకొన్నాయి.

తాత్పర్యం: వానరమైనాలు లంకాపట్టణంచుట్టూ ఉన్న అడవులలో శిబిరాలను నిర్మించుకొన్నాయి. తాడిచెట్లు, ఏలకులతీగెలు, మద్దిచెట్లు, తియ్యమామిడిచెట్లు, చీకటిచెట్లు, మామిడిచెట్లు, వేషచెట్లు, నేరేడుచెట్లు, నిమ్మచెట్లు ఆ అడవులలో అందంగా ఎదిగించ్చాయి.

విశేషం: వానరులు ‘వృక్షచరులు’ కదా. లంకాపట్టణంచుట్టూ దట్టమైన చెట్లు పెరిగిన అడవులు ఉండటం వానరులకు సుఖదాయకం.

వ. తదనంతరంబ రావణచారులైన శుకసారణు లనువారులు వానరాకారంబులు దాట్చి శిబిరంబును గ్రమ్మరుచున్న నెత్తింగి, విభీషణుం డా రాక్షసులం బట్టించి రామునకు సమర్పించిన, నతండు వాలికి నిజసైన్యం బంతయం జాప నియోగించి విడిచి పుచ్చినఁ, జని యయ్యారువురు నమరవైలం గని కపిసైన్యంబు దుర్జయం బనియును, రామలక్ష్ముణుల తేజీమూర్తివిశేషంబులును నెఱింగించిన, నతండు డాని సరకు సేయక సమరంబునకు మోహించి.

56

ప్రతిపదార్థం: తద్వ+అనంతరంబ+అ= అటు పిమ్మట; రావణచారులు+ఇన= రావణుడి రహస్యదూతులు అయిన; శుక, సారణులు= శుకుడు, సారణుడు అనేవారు; వానర+ఆకారంబులు+తాల్చి= కోతుల రూపాలు ధరించి; శిబిరంబున్వు= స్వర్ంధావారంలో; క్రుమ్మరుచున్వు+ఉన్న= తిరుగాడుతుండగా; విభీషణుండు; ఎత్తిగి= తెలిసికొని; ఆ రాక్షసులన్వు= ఆ రక్కసులను (గూడచారులు అయిన శుక సారణులను); పట్టించి= బంధించి; రామునకున్వు= శ్రీరాముడికి; సమర్పించినన్వు= ఇప్పగా; అతండు= అతడు- శ్రీరాముడు; వారికిన్వు= శుక సారణులకు; నిజసైన్యంబు= తమయొక్క సేనను; అంతయున్వు= సమస్తమున్నా; చూపన్వు= చూపించటానికి; నియోగించి= ఏర్పాటుచేసి; విడిచి పుచ్చినన్వు= వదలిపెట్టగా; చని= వెడలి; ఆ+ఇరువురును= శుక సారణులు; అమరవైరిన్వు+కని= దేవతల విరోధిని రావణుడిని దర్శించి; కపిసైన్యంబు= కోతులసేన; దుర్జయంబు= గెలువరానిది; అనియును= అని వచించుటయును; రామలక్ష్ముణుల తేజన్వు+మూర్తి, విశేషంబులును= రాముడియొక్కయు లక్ష్ముడియొక్కయు వర్షస్సు ఆకారోఖలయొక్క వివరాలను; ఎజీంగించినన్వు= తెలుపగా; అతండు= రావణుడు; దానిన్వు= దానిని (శుక సారణుల నివేదనను); సరకు+చేయక= లక్ష్మీపెట్టక; సమరంబునకున్వు= యుద్ధానికి; మోహించి= సన్నాహోలు చేసి.

తాత్పర్యం: శుకసారణులు అనే పేర్లు కల రావణుడిగూడచారులు వానర సైన్య శిబిరంలో వానరాకారాలు తాల్చి తిరుగాడసాగారు. అది గుర్తించి విభీషణుడు వారిని రాముడికి అప్పగించాడు. రాముడు వారలకు తనసైన్యాన్ని చూపించటానికి నియోగించి, వారలను బంధముక్కలను చేసి పంపించాడు. శుకసారణులు రావణుడిని చేరి వానరసైన్యం జయించటానికి అలవికానిదనిన్నీ, రామలక్ష్ముణులు అతిలోకపీరులు మహాతేజస్సులు అనిన్నీ చెప్పారు. కానీ, ఆతడు వారలమాటలు సరకుచేయక యుద్ధసన్నాహోలలో నిమగ్నుడయ్యాడు.

సీ. బద్ధశిలాయంత్రబహుళమై యుత్తావి , తాట్టులకాభీలమై యుద్గ్ర
కేతుపతాకాప్రకీర్ణమై తోమర , ముద్దరాలాతక ముసల శూల
శర శతఫ్మముఖ సాధనోపేతమై , యుగ్రవిగ్రహాధీరయోధవీర
సంకులంబై హయస్థందనవేదండ , చండమై సముదత సప్తసాల

**అ. మైయలంఘుపరిఖమై తృణకాష్టజ : లాచి వస్తుభలత మైన లంక
కథికరక్కు జేసి యప్రమాదంబున : నుండి లపుజీపు నుచితబలుడు.**

57

ప్రతిపదార్థం: బద్ధ శిలాయంత్ర బహుశము+బ= ఏర్పరచబడిన రాణ్ణ రువ్వేమరలు పెక్కలు కలిగినట్టిదై; ఉత్తాలిత+అట్లాలక+ఆభిలము+బ= ఎత్తైన మేడలతో భయాన్ని కల్పించేదై; ఉదగ్ర, కేతు, పతాక ప్రకీర్ణము+బ= పాడ్వైన టెక్కెములతో జెండాలతో వ్యాపించినదై; తోమర, ముద్గర+అలాతక, ముసల, శూల, శర, శతఫీన్, ముఖ సాధన+ఉపేతము+బ= చిల్లకోలలు, సమ్ముటలు, కొరవలు, రోకట్లు, ఈపెలు, బాణాలు, నూరుమందిని (పెక్కమందిని) చంపు గుండ్లను ప్రసారంచేసే మరలు మున్నగు పరికరాలతో కూడినట్టిదై; ఉగ్ర, విగ్రహ, ధీర, యోధ, వీర సంకులంబు+బ= భయంకరమైన యుద్ధాలు చేయటంలో చిత్త షైర్యం కలిగినవారితో, భటులతో, పరాక్రమం కలిగినవారితో దట్టమైనదై; హాయ, స్యందన, వేదండ, చండము+బ= గుర్దాలతో, రథాలతో, ఏనుగులతో భయంకరమై; సమ్మ+ఉదిత, సప్తసాలము+బ= బాగా ఏర్పించిన ఏడు ప్రాకారాలు కలదై; అలంఘ్య పరిభము+బ= దాటటానికి శక్యంగాని అగడ్త కలదై; తృణ, కౌణ్ణ, జల+అది, వస్తు, భరితము+బన= గడ్డి, కట్టెలు, నీరు మున్నగు వస్తువులతో నిండినట్టిదైన; లంకకున్= లంక అనే పట్టణానికి; అధిక రక్షన్+జేసి= మిక్కుటమైన కాపుదల కల్పించి; రిపు జిగీషన్= శత్రువులను గిలువవలె ననే కోరికతో; ఉదిత బలుడు= ఏర్పడిన బలం కలవాడు - రావణుడు; అ ప్రమాదంబున్+ఉండెన్= ఏమరుపాటు లేకుండ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: బలవంతుడైన రావణుడు లంకానగరానికి మిక్కుటమైన రక్షణ కల్పించి ఏమరుపాటు లేకుండా సర్వయుద్ధసన్నాహాలను జాగరూకతతో ఒనరించాడు. లంకాపట్టణంలో పెక్కశిలాయంత్రాలు అమరి ఉన్నాయి. అది మిక్కిలి ఎత్తైన సాధాలతో, జెండాలతో, జెండాలు అమర్జుదానికి నిర్మించబడిన స్తంభాలతో కూడిఉండింది. వివిధాలైన ఆయుధాలు-చిల్లకోలలు, సమ్ముటలు, ఈపెలు, కొరవలు, బాణాలు, శతఫ్ములు మున్నగు పరికరాలతో కూడినట్టిది. యుద్ధంచేయటంలో భయంకరమైన శక్తిసామర్థ్యాలు కల భటులతో క్రిక్కిరిసినట్టిది, గుట్టలు రథాలు ఏనుగులతో భయంకరమైనది, ఏడు ప్రాకారాలతో సురక్షితమైనది, దాటటానికి శక్యంగాని అగడ్త గలది. గడ్డి కట్టెలు నీరు మున్నగు వస్తువులు సమ్మద్ధంగా కలిగినట్టిది.

విశేషం: ఇది లంకాపట్టణ వర్ణనం. ఆ లంకాపురి ఏ త్రేతాయగంనాటిదో కదా. అప్పుడు లంకాపట్టణం ఎట్లా ఉండెనో ఏమో కాని, ఈ పద్యంలోని అభిపర్చన- ఎఱ్ఱన సమకాలీన దుర్గాలను మనస్సులో పెట్టుకొని ప్రాశాడని ఎంచవచ్చును. శిలాయంత్రాలు, సప్తప్రాకారాలు, చతురంగ బలాలు, శతఫ్ములు మొదలైన ఆయుధాలు తృణాకౌణ్ణ జలసమ్మద్ధి ఎఱ్ఱనకాలంనాటి తెలుగుకోటులకు సంబంధించినవే. తిక్కనగారి నిర్వచనోత్తర రామాయణంలోని అయోధ్యాపురవర్షానం చూడండి. ఇందులో తిక్కనలమసరణాగమనించదగింది.

వ. ఇట రాఘవుండును సుగ్రీవసహితుండై యుండి యంగదుం జాచి 'నీవు రావణుపాలికిం జని యతనికిం దగినతెఱంగున బుధ్మిగాఁ జెప్పి, జానకి విడుచుట మే లని చెప్పు' మని పనిచినం బని పూని యవ్విరుండు. 58

ప్రతిపదార్థం: ఇట= ఇచట ఇంతవరమ లంకాపురం, రావణుడికి సంబంధించిన కథ చెప్పబడింది. ఇప్పుడు ఇచట రాముడి వృత్తాంతం చెప్పబడబోతున్నది; రాఘవుండును= శ్రీరాముడును; సుగ్రీవ సహితుండు+బ= సుగ్రీవుడితో కూడినట్టివాడై; ఉండి= ఉండి; అంగదున్+చూచి= అంగదుడిని చూచి; నీవు= ఓ అంగదా నీవు; రావణ, పాలిక్కెన్+చని= రావణుడి కడకు వెళ్ళి; అతనికిన్; తగిన, తెఱంగునన్= ఉచితమైన రీతిలో; బుధ్మిగాన్+జెప్పి= హితవు వచించి; జానకిన్= సీతను; విడుచుట= వదలిపెట్టటం; మేలు+అని= మంచిది అని; చెప్పుము= వచించుము; అని= అని వచించి; పంచినన్= నియోగించగా; పని+పూని= కర్తవ్యం నిర్వహించటానికి పూనుకొని; ఆ+పీరుండు= (ఆ అంగదుడు).

తాత్పర్యం: అచట లంకాపురికి రావణుడు రక్షణ కల్పిస్తుండగా ఇచట, శ్రీరాముడు వారథికద సుగ్రీవుడితో కూడి ఉండి, వానరయువరాజు అయిన అంగదుడిని పిలిచి ‘ఓ అంగదా! నీవు రావణుడికడకు రాయబారివై వెళ్లి, ఆతడికి, సీతను వదలిపెట్టటం మంచిది అని హితవు బోధించుము. సమయానుకూలంగా నీవు రావణుడితో మాటాడుము’ అని చెప్పాడు. అంగదుడు రాముడిప్పజ్ఞను నెరవేర్చడలచాడు.

శా. లంకాద్వారము దుర్ఖవార గమనోల్లాసంబుంణ జొచ్చి ని
శ్వంకుండై సురశతుసైనికసహస్రంబుల్ దనుం జూచి యా
శంకం బొందగగ లీలమై జని సుహృత్వంఘుంబు గొల్పున్ నిరా
తంకుండై కొలు వున్న దైత్యుఁ గని యుద్ధనుభూతియై యిట్లనున్.

59

ప్రతిపదార్థం: లంకాద్వారము= లంకాపట్టణంయొక్క వాకిలి; దుర్ఖవార, గమన+ఉల్లాసంబున్= వారించటానికి శక్యంగాని ప్రయాంయొక్క విజ్ఞంభణం చేత; చొచ్చి= ప్రవేశించి; నిశ్వంకుండు+బ= ఎట్టి జంకుగాంకులు లేనట్టివాడై; సుర, శత్రు, పైనిక, సహస్రంబుల్= దేవతలకు విరోధులైన రాక్షసభటులు వేను వేలమంది; తనున్+చూచి= తనను గాంచి; ఆశంకన్+పాందఁ గన్= భయాన్ని చెందగా; లీలమై= వినోదంగా; చని= వెళ్లి; సుహృత్వంఘుంబు= మిత్రుల సముదాయం; కొల్పున్= సేవించగా; నిరాతంకుండు+బ= అడ్డు లేనివాడై; కొలువు+ఉన్న= సభను తీర్చిఉన్ని; దైత్యున్= రాక్షసుడిని (రావణుడిని); కని= చూచి; ఉద్యత్త+మూర్తి+బ= ప్రకాశిస్తున్న ఆకారం కలవాడై; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అంగదుడు - లంకాపట్టణంలో మిక్కుటమైన ఉత్సాహంతో ప్రవేశించాడు. దేదీప్యమానమైన ఆతడి తేజస్సు చూచి రాక్షసభటులు భయం పొందారు. అప్పుడు రావణుడు మిత్రులు తనను సేవించగా కొలువు తీర్చి ఉన్నాడు. అంగదుడు కొలువుకూటం చేరి రావణుడితో దైర్యంగా ఇట్లు చెప్పాడు.

విశేషం: (1) అంగదుడిపాత్ర వాల్మీకిరామాయణంలో విశిష్టంగా చిత్రించబడింది. అంగదుడు వాలికొడుకు, యువరాజు, ఉత్సాహవంతుడు. ఎట్లన ఒక్కసమాసంలో ‘ఉద్యన్వార్మి’ అని అంగదుడివ్యక్తిత్వాన్ని సంచేపంగా చిత్రించాడు. అంతేకాక-శ్రీరాముడు ఆతడికి యథోచితంగా మాటడే అవకాశం ఇచ్చి ఉన్నాడు కాబట్టి ఆతడు సర్వతంత్రస్వతంత్రప్రతిష్ఠితి కల రాయబారి గాని కేవలం ఒక దూత కాదు.

అంగదు రాయబారము (సం. 3-267-54)

క. ఇన్కులతిలకుఁడు బాణా , సనవిద్యాగురుఁడు రామచంద్రుఁడు నీతో
నను నిట్లను మని పనిచెను; విసుము తథీయోక్తిభంగి విస్పష్టముగన్.

60

ప్రతిపదార్థం: ఇన, కుల, తిలకుఁడు= సూర్యవంశంలో శ్రేష్ఠుమైనవాడు; బాణ+అసన, విద్య, గురుఁడు= విలువిద్యలో ఆరితేరి ఇతరులకు మేలుబంటి అయిన గొప్పవాడు; రామచంద్రుఁడు= శ్రీరాముడు; నీతోన్= (ఓ రావణా) నీతో; ననున్= నన్ను; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనుము+అని= చచింపుము అని; పనిచెను= నియోగించాడు; తదీయ+ఉక్కి, భంగి= ఆతడియొక్క అనగా ఆ శ్రీరామచంద్రుడియొక్క మాటలవైఫరి; విస్పష్టముగన్= తేటతెల్లంగా; విసుము= ఆలకించుము.

తాత్పర్యం: సూర్యవంశంలో జన్మించిన రాజులలో శ్రేష్ఠుడు, విలువిద్యలో ఘనుడు అయిన శ్రీరాముడు నీతో నన్ను ఈ మాటలు చెప్పుమని పుత్రైంచాడు. ఆ శ్రీరాముడిపలుకులు తేటతెల్లంగా నీకు చెప్పుతాను. సావధానంగా ఆలకించుము.

- సి.** అనపరాధులఁ గాననాంతరమున నుస్కి; పేదతాపసులఁ జంపితి పలువురు
నమరుల యాలువుటాండ్రును జెఱవట్టి; యభిలలోకములకు నలఁత సేసి;
తిబియెల్ల నొక తల; యెపుమీఱగ నన్ను; జెనకుట యొక తల; సెప్ప నేల?
బలిమి యొప్పగ మంచి బంటవై వెడలుము; కయ్యంబునకు; నట్లు గాక యున్న
అ. శరణఁ జొచ్చి నాకు జానకి నొప్పింపు; మొండు వెంట బ్రతికి యుండు దీఱి;
దస్తుఠియశితశరాశీవిషంబుల , కెరయ సీదుప్రాణ మంత నిజము.

61

ప్రతిపదార్థం: అనపరాధులన్= నేరము లేవియు చేయని వారిని; కానన+అంతరమునన్+ఉన్న= అడవిలో ఉన్న; పేద
తాపసులన్= సాధువులై తపస్సు చేసికొనే బుమలను; పలువురున్= పెక్కుమందిని; చంపితి(వి)= సంహరించావు;
అమరుల+ఈలువు+ఆండ్రును= దేవతలయొక్క పతిద్రత లైన ప్రీలను; చెఱ+పట్టి= బంధించి; అభిల లోకములకున్= అన్ని
భువనాలకు; అలఁత+చేసితి= అపచారం చేశాపు; ఇది+ఎల్లన్= ఇది అంతయున్నా; ఒక, తల= ఒక యొత్తు; ఏపు మీఱగన్= అతిశయించేటట్లుగా; నన్నున్= నన్ను (రాముడిని); చెనకుట= ఎదిరించటం; ఒక తల= ఒక యొత్తు; చెప్పన్+ఏల= వచించటం ఎందుకు; బలిమి+బప్పగన్= పరాక్రమం శోభిల్లేటట్లుగా; మంచి బంటవు+ఇ= గొప్ప వీరుడవు ఇ; కయ్యంబునకున్= యుద్ధానికి;
వెడలుము= వెళ్ళుము (రమ్ము); అట్ల+కాక+ఉన్నన్= ఆ రితిగా కాకపోతే; శరణున్+చొచ్చి= రక్షణ వేడుకొని,
ఆశ్రయించి; నాకున్= నాకు (రాముడికి); జానకిన్= సీతను; ఒప్పింపుము= అప్పగించుము, ఒండు వెంటన్= ఇంకొక రితిగా
అయితే; బ్రతికి+ఉండన్+తీఱదు= జీవించిఉండటానికి (సీకు) ఆస్కారం లేదు; అస్క్రీయ, శిత, శర+అశి విషంబులకున్= నాయొక్క వాడిబాణాలు అనే పాములకు; సీదు, ప్రాణము= సీదైన అసువులు; ఎర+అ= బలి కావలసిందే; ఇంత= ఈ రితిగా
జరగటం; నిజము= సత్యం.

తాత్పర్యం: ఓ రావణా! నిర్దోషులు మహాసుభావులు సాత్మ్రికులు అయి ఆడవులలో తపస్సు చేసికొనే బుమలను
నీవు నిర్దాష్టిణ్యంగా సంహరించావు. పతిద్రతలైన దేవతాప్రీలను బంధించి అభిలభువనాలకు అపచారం చేసి ఉన్నావు.
నీవు చేసిన అపరాధాలు అన్నీ ఒక యొత్తు; నాయెడ చేసినతప్పు ఒక యొత్తు అని వేరుగా చెప్ప నవసరం లేదు.
పరాక్రమం కలవాడవనే గర్వం నీ కుంటే నాతో యుద్ధానికి తలపడుము. లేదా నన్ను శరణు వేడుము, సీతను నాకు
బప్పగించుము. మరొక విధంగా అయితే నీవు జీవించి ఉండటం కుదరదు. నా బాణాలు అనే త్రాచుపాములకు
నీ ప్రాణాలు బలి కావలసిందే. జాగ్రత్త. ఇది నిజం.

- క.** మనుజండ సైన నా తెఱఁ; గనుమానము వాయఁ జూడు మాహాభూమిన్;
విను, రాక్షసులను నామం; బును నడపక యేను లిత్త వోనిచ్చెదనే?

62

ప్రతిపదార్థం: ఆహా భూమిన్= రణరంగంలో; మనుజండన్+ఇన= మనుమ్యడను అయిన; నా తెఱఁగు= నా రితి;
అనుమానము+పాయన్+చూడుము= సందేహం పోయేటట్లుగా అరయుము; విను= ఆలకింపుము; రాక్షసులు+అను= రక్కములు
అనెడి; నామంబును= పేరును; అడవక= నశింపజేయక; ఏను= నేను; రిత్త+పోనిచ్చెదనే?= వ్యథంగా వదలి పెట్టుతానా?

తాత్పర్యం: ఓ రావణా! నీకు మనుజబాతిషై తక్కువచూపు ఉన్నది. రణరంగంలో మనుజబాతికి చెందిన నాబలం
ఎటువంటిదో సందేహానికి ఆస్కారం లేకుండా నీవు చూస్తావు సుమీ! నా ప్రతిజ్ఞ వినుము. రాక్షసులు అనే పేరును
సయితం నేను నాశనం చేయకుండ వదలిపెట్టును. ఇవి రిత్తమాటలు కావు.'

శ. అని పలుకుచుస్తూ యంగదు పరుషభాషణంబులకు రోచించిన యసురపతి కన్నెత్తింగి నలువురు రక్షసులు రక్తమైన నవ్వాలి నందనుం బొబివి పట్టిన జట్టిగసి హర్షిశిరంబు పైకి దాటుటయుఁ, దదాక్షేపవేగంబున నన్నాశాచరులు ధరణీతలంబున జర్జరిత శలీరు లై పడిలి; హలిపీరుం డచ్చటినుండి శిబిర మధ్యంబునకు లంఫుంచి భూనాథునకు దన పోయివచ్చిన తెఱంగు విన్నవించెం; దదనంతరంబ రాఘవు నసుమతంబున.63

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకుచుస్తు= అని అంటున్న; అంగదు, పరుష, భాషణంబులకున్= అంగదుడి కరివమైనమాటలకు; రోషించిన= కోపం చెందిన; అసురపతి, కమ్మ+ఎత్తింగి= రక్కసులప్రభువు అయిన రావణుడి అభిప్రాయం తెలిసి; నలువురు, రక్కసులు= నలురు రాక్షసులు; గ్రమునవ్= శీఘ్రంగా; ఆ+వాలి, నందనున్= వాలికొడుకు అయిన ఆ అంగదుడిని; పొదివిపట్టినవ్= క్రముకైని పట్టగా, (అంగదుడు); బిట్టు+ఎగసి= బాగా పైకిగిరి; హర్షిశిరంబుపైకిన్= మేడకొసభాగం పైకి; దాటుటయున్= కుప్పించుటయున్నా; తద్+అక్షేప వేగంబునవ్= ఆ త్రోపుడులో ఏర్పడిన రయంవలన; ఆ+నిశాచరులు= ఆ నలువురు రక్కసులు; ధరణీతలంబునవ్= భూప్రదేశంపై; జర్జరిత శరీరులు+హ= ముక్కలుగా చీలిన దేహాలు కలవారై; పడిరి= నేలపై కూలారు; హలిపీరుండు= కోతుల వీరుడు; అచ్చటినుండి= రావణుడి కొలువుకూటంనుండి; శిబిరమధ్యంబునకున్= (కోతులు నిర్మించిన) స్కంధావారాల నడిమి ప్రదేశానికి; లంఫుంచి= దూకి; భూనాథునకున్= రాజకు (శ్రీరాముడికి); తన, పోయివచ్చిన, తెఱంగు= తాను వెళ్లి వచ్చిన రీతిని; విన్నవించెన్= నివేదించాడు; తత్త+ అనంతరంబు+అ= అటుపిమ్మట; రాఘవు+అనుమతంబునవ్= శ్రీరాముడి అనుజ్ఞచేత.

తాత్పర్యం: అంగదుడిమాటలకు రావణుడికి కోపం వచ్చింది. అతడి కన్ను తెరుబాయి. ఆ రావణుడి మనోభావాన్ని గుర్తించి నలుగురు రాక్షసభటులు అంగదుడిని చుట్టుముట్టి బంధించబోయారు. కానీ, అంగదుడు మిక్కటమైన వేగంతో ఒక్కసారి మేడచివరిభాగంపైకి ఎగిరిపోయాడు. ఆ త్రోపుడులో ఏర్పడిన వేగంచొప్పున ఆ నలుగురు రాక్షసభటులు చీలినదేహాలు కలవారై నేలమీద పడిపోయారు. అంగదుడు అంతట అచ్చటినుండి ఆకసంపైకి లంఫుంచి ఆ వానరశిబిరాలమధ్యకు దూకి, శ్రీరాముడికి తాను నిర్వహించిన రాయబారాన్నిగూర్చి నివేదించాడు. పిదప శ్రీరాముడి ఆజ్ఞాహాప్పున.

మత్తకోకిలము.

తాలసాలశిలాగ్రహాన్న లుగ్రగోత్రమహాధరో
త్తాలదేహు లనేకవర్షులు దాలతాభీలబిష్టుభూ
భీలవాలశిఖాగ్ర లుగ్రగభీరసత్యులు వానరుల్
గాలకల్పులు పేర్లి సంతనకట్టి రాహవకేళకిన్.

64

ప్రతిపదార్థం: తాల, సాల, శిలా+అగ్ర, హాస్తులు= తాడిచెట్లు, మద్దిచెట్లు, వాడియైన రాశ్లు చేతులలో పూనిసవారు; ఉగ్ర, గోత్ర, మహీధర+ఉత్తాల, దేహులు= భయంకరాలైన కులపర్యతాలవలె పొడుగైన శరీరాలు కలవారు; అనేక, వర్షులు= పెక్కరంగులు కల దేహాలు కలవారు; దారిత+అభిల, దిక్+ముఖ+అభిల, వాల, శిఖా+అగ్రులు= చీల్చబడిన అన్నిదిక్కుల మొగాలలో విస్తరిల్లిన తోకల కొసలు కలవారు; ఉగ్ర, గభీర, సత్యులు= భయంకరం గంభీరం అయిన బలం కలవారు; వానరుల్= కోతులు; కాల, కల్పులు= యముడితో సమానులు; పేర్చి= విజృంభించి; ఆహవకేళకిన్= యుద్ధం అనే ఆటకు; సంతనకట్టిరి= సన్నాహాలు చేశారు.

తాత్పర్యం: తాడిచెట్లు మద్దిచెట్లు పదునైనరాళ్లు చేతబూనిన వారై, కులపర్వతాలవలె ఎత్తైన శరీరాలతో భయంకర్తె, పెక్కరంగులు కల దేహాలు కలవారై, అన్ని దిక్కులభాగాలను ఎత్తిన తమతోకలకుచ్చులతో ఆక్రమించినవారై, వెరపు కొలిపే బలపరాక్రమాలు కలవారై యముడితో సమానులు అయిన వానరులు యుద్ధం అనే ఆటకు సన్నాహాలను ఒనరించారు.

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి చూడండి - ఆరణ్యపర్వం 4.267 విశేషాంశం.

క. పరువడి మొత్తములై బం , ధురఫోషం బెసగ్గఁ బొంగి తోతెంచు హరీ
శ్వర బలమునందు ఘనసౌ , గరహిచి వికాసరేభు గానగగ నయ్యేన్.

65

ప్రతిపదార్థం: పరువడి మొత్తములు+ఽః = ఒక క్రమం ప్రకారంగా గుమిగూడినట్టిషే; బంధురఫోషంబు= కలకల నివాదం; ఎసగ్గన్= అతిశయించగా; పొంగి= ఉత్సాహించి; తోతెంచు= నడిచే; హరి+శఃశ్వర, బలమునందున్= వానరనాయకుల పైన్యంలో; ఘన, సాగర, వీచి వికాసరేభి= గొప్ప సముద్రపుటలలయందు గోచరించు సౌందర్యం; కానగన్+అయ్యేన్= కన్నించింది.

తాత్పర్యం: ఆ వానరసేనలు ఒక క్రమపద్ధతిలో కూడిన పరుసలలో కదలుతూ, కలకల నినాదాలతో పొంగులు వారుతున్నప్పుడు, గొప్ప సముద్రంలోని అలల మాదిరిగా కన్నించాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఉపమానం సాగరహిచివికాసరేభి. ఉపమేయం హరీశ్వరబలం.

ముత్తకోకిలము.

కోటుఁ బన్నిన ఘోరదానవకోటీఁ జుల్మినుఁ దీలి య
కోటుఁ నల్లడలన్ మహార్గతుఁ గూలుఁ ద్రోచి సమున్న ము
తుఖ్యాతోరణయంత కేతన గోపురాట్టకసంహాతుల్
వీటతాటము సేసి రక్షపిషీరు లొక్కటు మాత్రలోన్.

66

ప్రతిపదార్థం: కోటన్= దుర్గంలో (లంకాదుర్గంలో); పన్నిన= యుద్ధానికి సంసిద్ధంగా ఉన్న; ఘోర దానవకోటిన్= భయంకరులు అయిన రక్కముల సమాహాన్ని; చుల్మన్= సులువుగా; తోలి= నెట్టివేసి; ఆ+కోటన్= ఆ దుర్గాన్ని; నల్లడలన్= నాలుగు దెసలను; మహా+ఉగ్రతన్= మిక్కిలి ఘోరంగా; కూలన్+తోచి= పడగొట్టి; సమ్మ+ఉన్నమత్, కూట, తోరణ, యంత్, కేతన, గోపుర+అట్టక, సంహాతుల్= నిట్టనిటారుగా నిర్మించబడిన పురద్వారానికి ముందు అర్థవలయకారంలో ఏర్పరచబడిన కట్టడానికి సంబంధించిన మరలు, జెండాలు గోపురాలు మేడలు మున్నగువాటిని ఒక్కసారిగా త్రుటిమాత్రలో ధ్వంసంచేశారు.

తాత్పర్యం: ఆ కపివీరులు లంకాపురంకోటముందు యుద్ధానికి సంసిద్ధంగా ఉన్న భయంకర్తెన రాక్షసులను సులువుగా పారదోలారు. ఆ కోట నలువైపులను కూలదోశారు. అందులో మిక్కిలి ఎత్తుగా అమర్జబడిన పురద్వారతోరణం జెండాలు, గోపురాలు, మేడలు మున్నగువాటిని ఒక్కసారిగా త్రుటిమాత్రలో ధ్వంసంచేశారు.

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి చూడండి - అరణ్య 4-267 విశేషంశం.

వ. మతీయుఁ బ్రాకారంబుషై నున్న గదాపరిఘుకుంత ప్రముఖంబులు గైకొని లంకామధ్యంబున వైవం దొడంగిన నాబాలవృద్ధం బగు పొరలోకంబుపోపోకారవ్యాకులంబై కలంగంబడియె; నంత రావణచోచితు లైన దానవులు నానాకోచిసహార్థసంఖ్య లటగి యెక్క డెక్కడ యని తలపడి కపిసముదయంబులం దీని యెష్టాటియట్ల ప్రాకారంబుం గైకొని నిల్చి; రష్టుడు. **67**

ప్రతిపదార్థం: మతీయున్ = ఇంకను; ప్రాకారంబుషైన+ఉన్న = చుట్టుగోడ్డాపై ఉన్న; గదా, పరిఘు, కుంత, ప్రముఖంబులు= గదలు, ఇనుపకట్ల గుదియలు, శాటెలు మున్నగునవి; కైకొని= గ్రహించి; లంకామధ్యంబునన్ = లంకాపట్టణం నడిమి ప్రదేశంలో; వైవన్+తొడంగినన్ = విసరసాగగా; ఆబాల వృద్ధంబు+అగు= చిన్నపిల్లలమండి పెద్దలవరకూ కల; పోరలోకంబు= పురజనుల సమూహం; హోకోరవ్యాకులంబు+ఐ= కుట్టో మెత్తో అనే ఆర్థాదాలతో కలతచెందినది అయి; కలంగన్+పడియెన్= కలతచెందింది; అంతన్= పిదప; రావణచోదితులు+ఐన్ = రావణుడిచేత ప్రేరేపించబడిన; దానవులు= రాక్షసులు; నానాకోటి సహస్రసంఖ్యలు= పెమ్మకోట్లవేలమంది; అరిగి= వెదలి; ఎక్కడ+ఎక్కడ, అని, తలపడి= (శత్రువులు) ఎక్కడ ఎక్కడ ఉన్నారు అని ముట్టడించి; కపి సముదయంబులన్ = కోతుల మూకలను; తోలి= తరిమి; ఎప్పటి+అట్లు+అ= యథాప్రకారంగా; ప్రాకారంబున్= చుట్టుగోడను; కైకొని= ఆక్రమించి; నిల్చిరి= నిలబడ్డారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: వానరులు లంకాపట్టణప్రాకారంమీద నున్న ఆయుధాలు - గదలు, ఇనుపకట్ల గుదియలు, శాటెలు మున్నగువాటిని సంగ్రహించి నగరంలోకి విసరసాగారు. అప్పుడు లంకాపారులు పిన్నలు పెద్దలు హోకోరాలతో రోదించారు. ఆ హోకోరాలను విని రావణుడు కోట్లకోలది రాక్షసభటులను పంపాడు. వారు ప్రాకారాన్ని చేరి, శత్రువులు ఎక్కడ ఎక్కడ ఉన్నా రని వెదకి వానరులను పారదోలారు. లంకాదుర్గప్రాకారాలు యథాపూర్వం రక్కసుల వశమయ్యాయి.

క. మును మర్మటబలములచే , ననయంబును గపిలవృద్ధమైనది మగుడన్
దనుజబలసంఖ్యతంబై , ఘనపటలచ్ఛాయుఁ గోట కర మొప్పారెన్. **68**

ప్రతిపదార్థం: మును= అంతకుపూర్వం; మర్మటబలములచేన్= కోతులసేనలచేత; అనయంబును= మిక్కిలి; కపిలవర్షము+ ఐనది= గోరోజనపు రంగుగా కన్నించినట్టి; కోటు= (లంకాపుర) దుర్గం; మగుడన్= తిరిగి; దనుజబల సంవృతంబు+ఐ= రాక్షససేనలచేత చుట్టుకొనబడినట్టిదే; ఘనపటలచ్ఛాయున్= మబ్బుదొంతరల రంగుతో; కరమున్= మిక్కిలి; ఒప్పారెన్= శోభిల్లింది.

తాత్పర్యం: లంకాపురదుర్గం అంతకుముందు కోతులచేత ఆక్రమించబడిఉండి గోరోజనం వంటి రంగుతో భాసించింది. తదుపరి దానిని రాక్షససేనలు ఆక్రమించటంచేత మబ్బురంగుతో శోభిల్లింది.

క. వనచరసేనలు దెరవిన , నినవంశోత్తములు స్వపతు లిధ్దటుఁ గయ్య
మునుకుఁ గడంగుటఁ గ్రహ్మణ , గొనకొని కపిసేన యెల్లుఁ గోటకుఁ గవిసెన్. **69**

ప్రతిపదార్థం: వనచర, సేనలు= కోతుల పైన్యాలు; తెరలినన్= వెనుకకు తిరిగిరాగా; ఇనవంశ+ఉత్తములు= సూర్యవంశానికి చెందిన శ్రేష్ఠులు; స్వపతులు= రాజులు; ఇద్దటున్= ఇరువురును; కయ్యమ్మునున్= యుద్ధానికి; కడంగుటన్= పూనటంచేత;

క్రమ్యాలన్= మరల; గొనకొని= ఉద్యమించి; కపిసేన= కోతులపైన్యం; ఎల్లన్= అంతయును; కోటరున్= దుర్గాన్ని (లంకా దుర్గాన్ని); కవిసెన్= ముట్టడించింది.

తాత్పర్యం: వానరోనలు వెనుదిరిగి రావటం చూచి, సూర్యవంశంలో ఉధృవించిన గొప్పవీరులు రామలక్ష్మణులు ఇరువురున్నా యుద్ధానికి ఉపక్రమించారు. అంతట వానరోనలు మరల గుమికూడి లంకాదుర్గాన్ని ముట్టడించాయి.

వ. ఇట్లు గవిసినం బ్రాకారరక్షకులైన రాక్షసవీరులు వారలం జీవినిక శిలాహాలపరపుతోమరాలాతశరకుంత ప్రముఖంబులు ప్రయోగించినం గయికొనక వసుచరులు వ్యక్తశిలాప్రకరంబులు పఱగించుచుం గడంగి ప్రాకారంబుబ్రాహ్మణటయు నయ్యారుదెఱింగులవాలికిం గేశాకేశి యగు సమరం బయ్యో; బదంపడి రావణించు వసుపు బర్యతుండును బ్రఘుసుండును ఖరుండును గ్రోధవశుండును బ్రరుజుండును నను రాక్షసు లేవురు ననేకరాక్షసపిశాచసేనాపలవ్యతు లయి పురంబు వెలువడి మాయ గావించి యధృశ్యాకారులై కపిసైన్యంబు నొప్పింపం తొడంగినం గని.

70

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; కవిసిన్= దండెత్తగా; ప్రాకార, రక్షకులు+బన= చుట్టుగోడను కాపుగాస్తున్నా; రాక్షసవీరులు= రక్కసులలో యోధులు; వారలన్= వారలను, కపివీరులను; చేరసీక= దరికి రాసీక; శిలా, శాల, పరశు, తోమర+అలాత, శర, కుంత, ప్రముఖంబులు= రాళ్లు, బల్లేలు, గండ్రగొడ్డళ్లు, చిల్లకోలలు, కొరవులు, బాణాలు, ఈటెలు మున్నగునవి; ప్రయోగించిన్= వేయగా; కయికొనక= సరకుచేయక; వసుచరులు= వానరులు; వ్యక్త, శిలా, ప్రకరంబులు= చెట్ల రాళ్ల సముదయాలు; పఱగించుచున్= ప్రయోగిస్తూ; కడంగి= పూని; ప్రాకారంబున్= చుట్టుగోడను; ప్రాచుటయున్= ఎక్కుటయు (మెల్లగా కష్టంగా ఎక్కుటం); ఆ+ఇరు+తెఱింగులవారికిన్= ఆ రెండు పక్కాలవారికి; తేశాకేశి, అగు సమరంబు+అయ్యెన్= జాట్లు జాట్లు పట్టుకొనే యుద్ధం జరిగింది (పోటాపోటీలుగా యుద్ధం జరిగిందని భావం); పదంపడి= పిమ్మిట; రావణించు+పనువన్= రావణిడు పంపగా; పర్వతుండును, ప్రఘుసుండును, ఖరుండును, గ్రోధవశుండును, ప్రరుజుండును; అను రాక్షసులు+ఎవురు= అనే రక్కసులు అయిదుగురు; అనేక, రాక్షస, పిశాచ, సేనా, పరివృతులు+అయి= పెక్క రక్కసులయొక్కయు భూతాలయొక్కయు సేనలతో కూడుకొనివారై; పురంబు= నగరం; వెలువడి= బయటకువచ్చి; మాయ+కావించి= మాయను ప్రయోగించి; అదృశ్య+అకారులై= కనిపించని దేహాలు కలవారై; కపిసైన్యంబున్= వానరోనలను; నొప్పింపన్+తొడంగినన్= బాధింపపూనుకోగా; కని= చూచి.

తాత్పర్యం: వానరవీరులు మరల విజృంభించి రక్కసులను చుట్టుముట్టారు. చుట్టుగోడను రక్కిస్తున్న రాక్షసవీరులు వానరోనలను అడ్డగించి, వారిపై రాళ్లు రువ్వారు. బల్లేలు విసరారు. గండ్రగొడ్డళ్లు, చిల్లకోలలు, కొరవులు, బాణాలు, ఈటెలు మున్నగు ఆయుధాలను ప్రయోగించారు. కాని, వానరులు లెక్కసేయక, తాము చెట్లు, రాళ్లు రాక్షసులపై ప్రయోగించి, ప్రాకారం మీదికి ప్రాకసాగారు. ఇరుపక్కాలకు జాట్లు జాట్లు పట్టుకొని యుద్ధం చేసే అవకాశం ఏర్పడింది. అంతట రావణిడు- పర్వతుడు, ప్రఘుసుడు, ఖరుడు, గ్రోధవశుడు, ప్రరుజుడు అనే పేర్లు కల అయిదుగురు రాక్షసవీరులను పంపాడు. వారు లంకాపట్టణం బయటికి వచ్చి, పెక్క రాక్షసులను భూతాలను తమతోపాటుగా యుద్ధానికి పురికొల్పి, వానరులతో మాయాయుద్ధానికి పూని వారిని బాధింపసాగారు. దానిని గమనించి.

ఉ. దారుణవిక్రముండు లపుదుర్పునిభేటి మహాస్తవేటి మాయారణకోవిదుండు గడు నన్ని విభీషణుఁ దేసుదెంచి య

**వీరుల మాయయుం జలము తైల్చిడిలోఁ గుబియించి వీరకే
జీరసికుండు వాలి నవలీలమెయిం దునుమాడె నందఱన్.**

71

ప్రతిపదార్థం: దారుణ విక్రముండు= భయంకరమైన శౌర్యం కలవాడు; రిపు, దర్శనిఖేది= శత్రువుల గర్వాన్ని అణచేవాడు; మహా+అష్ట, వేది= మంత్రమహిమ కల గొప్ప ఆయుధాలను తెలిసిన వాడు; మాయా, రణ, కోవిదుండు= మాయాయుద్ధంలో విశారదుడు; వీరకేశీ రసికుండు= పరాక్రమ మనే ఆటలో అభిరుచి కలవాడు అయిన విభీషణుడు; కడున్= మిక్కిలి; అల్సి= కోపించి; ఏగుదెంచి= వచ్చి, (యుద్ధభామికి వచ్చి); ఆ+వీరుల, మాయయున్= ఆ వీరుల మాయ (లేనిదిఁక్కుట్లు భ్రాంతి గొలిపే మహిమ); చలము= మాత్రుర్యం; ప్రేల్కుడిలోన్= క్షణమాత్రంలో; కుదియించి= అణచేసి; వారిన్= వారిని (ఆ రాక్షసులను); అందఱన్= అంతమందిని; అవలీలమెయిన్= సులువుగా; తునుమాడెన్= సంహరించాడు.

తాత్పర్యం: భీకరమైన పరాక్రమం కలవాడు, శత్రువుల గర్వాన్ని భేదించేవాడు, మంత్రమహిమ గల ఆయుధాలను ప్రయోగించటంలో నేర్పు కలవాడు, మాయాయుద్ధం తెలిసినవాడు, ఆహవదోహలుడు అయిన విభీషణుడు కోపం వహించి ఆ రాక్షసవీరులను ఎదుర్కొని వారి మదాన్ని అణగించి, అంతమందినీ ఒక చిట్టికలో సంహరించాడు.

విశేషం: రాక్షసులు మాయాయుద్ధం చేయటంలో నేర్పరులు, వానరులు అట్టియుద్ధం చేయటంలో నేర్పరులు కారుగదా. విభీషణుడు రాక్షసుడే కాబట్టి - అతడు రాక్షసులను మాయాయుద్ధంలో గెలువగలిగాడు.

క. అతని శరపాతంబులి, చేతం గడు నొచ్చి దైత్యునే సగము ధా

శ్రీతలపతితం బయ్యి; వి, భీతిఁ బఱచి పురము సాచ్చేఁ బెఱనగము వెనన్.

72

ప్రతిపదార్థం: ఆతని శరపాతంబుల చేతన్= ఆ విభీషణుడియొక్క బాణాలు పడటంచేత; కడున్= మిక్కటంగా; నొచ్చి= బాధపాంది; దైత్యునేన్= రక్కసులషైన్యం; సగము= అర్థం; ధాత్రీ తల పతితంబు+అయ్యెన్= నేలమీదకు ఒరిగిపోయింది; పెఱనగము= మిగిలిన (నేన) అర్థం; విభీతిన్+పలచి= మిక్కిలి భయంతో పారిపోయి, వెనన్= శీఘ్రంగా; పురము+చొచ్చెన్= నగరంలోకి చేరింది.

తాత్పర్యం: విభీషణుడిభాణాలకు నొచ్చి, రాక్షససైన్యం సగభాగం నేలమీద ఒరిగిపోయింది. మిగిలిన సగం రాక్షససైన్యం భయంతో రణరంగం వీడి పారిపోయి లంకానగరంలోకి పోయి దాగింది.

క. అది యెల్ల విని దశానముఁ, దుభితక్కోధుఁ దయి మంత్రియుతముగ వెడలెన్

మదగజ ఫోటక సైనికి, పదభర భగ్వావనీ విభాగుం డగుచున్.

73

ప్రతిపదార్థం: అది+ఎల్లన్= దానిని అంతా (సగంసేన రణరంగంలో కూలటం, పెరసగం పారిపోవటం); విని= ఆలకించి; దశ+అనముడు= పది తలలు కలవాడు- రావణుడు; ఉదితక్కోధుఁడు+అయి= జనించిన కోపం కలవా దయి; మద, గజ, ఫోటక, సైనిక, పద, భర, భగ్వ+అవని, విభాగుండు+అగుచున్= మదించిన ఏనుగులయొక్కయు, గుర్రాలయొక్కయు, భటులయొక్కయు, అడుగుల బరువుచేత బ్రద్దలయిన భూప్రదేశం కలవాడు అయి; మంత్రియుతముగన్= మంత్రులతో కూడుకొని; వెడలెన్= బయలుదేరాడు.

తాత్పర్యం: రాక్షసేనలు చావగా మిగిలినవి రణరంగంమండి పారిపోయిన విషయమంతా విని, రావణుడు మంత్రులతో కూడుకొని తనసేనల తాకిడికి, మదించిన ఏనుగుల గుర్రాల భటుల పాదాల బరువుకు భూమి బ్రద్దలుకాగా రణరంగానికి బయలుదేరాడు.

వ. ఇట్లు వెడలి, యభేద్యం బగు నోశనసవ్యాహంబు సంఘచించి వశవరబలంబుపయి నడచినం గని, రాఘవుండును బార్ధస్పత్యవ్యాహంబు చీర్లి పేల్లి యెదురుకొనియే; నా సేనలు రెండు నకాండక్షుభిత సాగరయుగంబు తెఱంగు దోష నొండించిం గవిసే; నప్పుడు రాముండు రావణుం దలపడియే, లక్ష్మీనుం డింద్రజిత్తును, సుగ్రీవుండు విరూపాథ్మనిఁ, దారుండు నిఖల్యర్థటుం దాకి; లభీరువాగునకును దేవాసురులకుం జోలె నాభీలసమరం బయ్యె; నందు.

74

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; వెడలి= బయలుదేరి; అభేద్యంబు+అగు= భేదించటానికి శక్యంగాని, ఔశనసవ్యాహంబు= శుక్రుడికి సంబంధించిన మొగ్గరం; సంఘటించి= ఏర్పరచి; వశవరబలంబుపయిన్= కోతులమూకపయి; నడచినన్= దండెత్తగా; కని= ఆరసి; రాఘవుండును= శ్రీరాముడును; బార్ధస్పత్య వ్యాహంబు= బృహస్పతికి సంబంధించిన మొగ్గరం; తీర్పి= సంఘచించి; పేర్చి= అతిశయించి; ఎదురుకొనియైన్= మార్కోన్నాడు; ఆ సేనలు రెండును= ఆ రెండు పైన్యాలున్నా (రాజుసువానరసేనలు); అకాండ, ద్వుభిత, సాగర, యుగంబు, తెఱంగు= అకాలంలో కలత చెందిన రెండు సముద్రాల రీతి; తోషన్= స్వరించగా; ఒండు+బంటిన్= ఒకదాని నొకటి; కవిసన్= ఎదుర్కొన్నాయి; అప్పుడు= ఆసమయంలో; రాముండు= శ్రీరాముడు; రావణున్= రావణుడిని; తలపడియైన్= ఎదుర్కొన్నాడు; లక్ష్మీండు; ఇంద్రజిత్తును; సుగ్రీవుండు, విరూపాథ్మనిఁ= విరూపాథ్ముడు అనే రాజుసుడిని (రావణుడి మంత్రిని); తారుండు; నిఖల్యర్థటున్= నిఖల్యటుడిని; తాకిరి= ఎదుర్కొన్నారు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ఇరు వాగునకును= రెండు పట్టాలకున్నా; దేవ+అసురులకున్+పోలన్= దేవతలకూ రాజుసులకూ వలె; ఆభీల, సమరంబు+అయ్యైన్= భయంకరమైన యుద్ధం జరిగింది; అందున్= (ఆ యుద్ధంలో).

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా బయలుదేరి రావణుడు శుక్రుడిచేత చెప్పబడిన మొగ్గరాన్ని ఏర్పరచి వానరసేనలమైకి దండెత్తాడు. శ్రీరాముడు ఆ రాజుసుసేనలను ఎదుర్కొనటానికి అనువుగా బృహస్పతిచేత చెప్పబడిన మొగ్గరాన్ని ఏర్పరచి ఎదుర్కొన్నాడు. ఆ రెండు పైన్యాలున్నా (రాజుసు వానరసేనలు) సమయంగాని సమయంలో కలతచెందిన రెండు సముద్రాలవలె తోచి ఒకదాని నొకటి ఢీకొన్నాయి. ఆ యుద్ధంలో రాముడు రావణుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. లక్ష్మీండు ఇంద్రజిత్తును మార్కోన్నాడు. సుగ్రీవుడు విరూపాథ్మని, తారుడు నిఖల్యటుని ఎదుర్కొన్నారు. ఈ విధంగా రెండు పట్టాలకున్నా వేల్పులకు రక్కుసులకువలె భయంకరమైన యుద్ధం జరిగింది.

విశేషం: (1) అలం: ఉపమ. రామరావణ సేనలయుద్ధం దేవాసురసంగ్రామంతో పోల్చబడింది. (2) ఔశనస వ్యాహము: ఉశనుడు= శుక్రుడు. శుక్రుడు రాజుసుల కులగురువు. శుక్రాచార్యుడు రూపాందించిన యుద్ధవ్యాహం. బార్ధస్పత్యవ్యాహము - బృహస్పతికి సంబంధించినది. బృహస్పతి దేవతల కులగురువు. (3) సముద్రాల ప్రశయకాలంలో క్షోభిస్తాయి. అకాలంలో చెలరేగిన సముద్రాలవలె రెండు సేనలు విజ్ఞంచించాయి. (4) ఇరుపట్టాలలోని వీరులు తమ తమ అంతస్తులకు తగిన ప్రతివీరులను ఎదుర్కొనటం సమస్కంధులయిన, వారిని మార్కోనటం గమనింపదగిన అంశం. (5) ఇంద్రజిత్తు: ఇంద్రుడిని జయించినవాడు కనుక అతడికి ఆ సార్థకనామం ఏర్పడింది. అతడు రావణుడి కొడుకు.

క. సామిత్రి నిశితవిశిభి , స్తోమంబుల నసురపతిసుతుం జోదివిన సం

గ్రామమునకు దొలగుక యత్తఁ , దామనుజోత్తముని ముంచే నాశుగవ్యషింస్.

75

ప్రతిపదార్థం: సామిత్రి= సుమిత్రకొడుకు - లక్ష్మీండు; నిశితవిశిభి, స్తోమంబులన్= వాడి అయిన బాణాల సమూహంచేత; అసురపతిసుతున్= రాజుసరాజుయొక్క కొడుకును ఇంద్రజిత్తును; పోదివినన్= ఆక్రమించగా; అతడు= ఆ ఇంద్రజిత్తు;

సంగ్రామమునకున్= యుద్ధాన్ని; తొలగక= వదలి వెళ్క; ఆ మనజ+ఉత్తమునిన్= ఆ మనమ్యులలో తేష్టుడిని, లడ్డుణిడిని; ఆశగ వృష్టిన్= అమ్ములవానలో; ముంచెన్= ముంచాడు.

తాత్పర్యం: లడ్డుణిడు వాడిలయిన బాణాలతో రావణుడికొడుకైన ఇంద్రజిత్తుని కపివేశాడు. ఇంద్రజిత్తు యుద్ధంనుండి తొలగక, లడ్డుణిడిని అమ్ములవానలో ముంచాడు.

ఉత్సాహము

అమరవైలిభుండు దశరథాగ్రసుతుండు నేపునున్
సమరసత్తుతాపకోప జాజ్యలభ్యరులై
తుములబాణపటలవృష్టిం దొప్పదోగి యిర్పురుం
దమక మేది తమక తమక తనిసి రాహవంబునన్.

76

ప్రతిపదార్థం: అమరవైలిభుండు= వేల్పులకు శత్రువైన రాక్షసులకు రాజు- రావణుడు; దశరథ+అగ్ర, సుతుండున్= దశరథడియెక్కు పెద్దకొడుకు- రాముడున్ని; ఏపున్న= విజ్ఞంభణతో; సమర, సత్త+ప్రతాప, కోప, జాజ్యలత్త+శరీరులు+ఖ= యుద్ధంలో ఏర్పడే గౌప్యపరాక్రమంవలన జనించే ఆగ్రహంచేత మండిపోయే దేహాలు కలవారై; తుముల బాణపటలవృష్టిన్= దట్టమైన అమ్ముల దొంతరల వానచేత; తొప్పదోగి= (నిండిన దొన్నాలై) బాగా తడసిపోయి; ఇర్పురున్= ఇద్దరును (రామ రావణులు); తమకము+ఏది= వేగం తగ్గిపోయి; తమక తమక= తమకు తామే; అహవంబునన్= యుద్ధంలో; తనిసిరి= తృప్తిపొందారు.

తాత్పర్యం: వేల్పులకు శత్రువులైన రాక్షసులకు రాజు రావణుడున్నా, దశరథడి పెద్దకొడుకు శ్రీరాముడున్నా యుద్ధంలో ఏర్పడే పరాక్రమకోపంచేత మండేదేహాలు కలవారు ఔతూ దట్టమైన అమ్ములజడివానలో తడసిపోయి, తమంతట తామే యుద్ధంలో తృప్తిపొందారు.

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి చూడండి. అరణ్య 6.318 విశేషాంశం.

వ. తదనంతరంబ.

77

తాత్పర్యం: అటు పిమ్మట.

క. ఆ రావణండు నిజదో , స్నేహమునకు రాముబాహునౌరం బతి దు

రావురంబగు టేర్పుడఁ గని , వీరారంభంబు కడడక విడిచి రయమునన్.

78

ప్రతిపదార్థం: ఆ రావణండు= ఆ రావణుడు; నిజదో+సారమునకున్= తనయొక్క బాహుబలానికి; రాముబాహుసారంబు= శ్రీరాముడియెక్కు భుజపరాక్రమం; అతిదుర్వారంబు+అగుట= మిక్కటంగా వారించ శక్యం కానిది కావటం; ఏర్పడన్+కని= స్పష్టంగా గమనించి; వీర+అరంభంబు+కడడన్= పరాక్రమంతో కూడిన ప్రయత్నం; విడిచి= వదలిపెట్టి; రయమునన్= వేగంగా.

తాత్పర్యం: అటు పిమ్మట ఆ రావణుడు తన బాహుబలంతో శ్రీరాముడిపరాక్రమం ఆపటం మిక్కిలి కష్టమని స్పష్టంగా తెలిసికొని, శార్యంతో కూడిన కృషిని వదలిపెట్టి, వేగంగా. (మీది పద్యంతో అన్వయం)

క. మగిడి సగరంబు సొంచ్చిన , బెగడి నిశాచరబలంబు పెల్లగిలుటయున్
విగతభయుండు ప్రహస్తుడు , దగ్గ గోల్లుల సేసె నత్యదగ్గ స్ఫురణ్.

79

ప్రతిపదార్థం: మగిడి= వెనుదిరిగి; సగరంబు= పట్టబం (లంకాపురి); చొచ్చినన్= ప్రవేశించగా; నిశాచరబలంబు= రాక్షసులసేన; బెగడి= ఛైర్యం కోలుపోయి భీతినిచెంది; పెల్లగిలుటయున్= ఉన్నచోటు వీడి పారిపోగా; విగతభయుండు= పోయిన భీతి కలవాడు, భయంలేని వీరుడు; ప్రహస్తుడు= ప్రహస్తుడు (అనేరాక్షసుడు); తగన్= సముచితంగా; అతి+ఉగ్ర, స్ఫురణ్= మిక్కిలి భయంకరమైన స్థితి తోచేటట్లుగా; కోల్లుల+చేసెన్= యుద్ధంలో శత్రువు నెదిరించే సన్నాహం చేశాడు.

తాత్పర్యం: రావణుడు యుద్ధంలో శ్రీరాముడి ధాటికి ఒర్వలేక, రణరంగం వీడి లంకాసగరంలోకి మగిడి వెళ్ళాడు. రాక్షసులేనలు భీతితో ఉన్నచోటు వదలి పారిపోసాగాయి. అయినను, భయం చెందక వీరుడైన ప్రహస్తుడు మిక్కటమైన భయంకరత్వం వెల్లివిరిసేటట్లుగా, తగినరీతిని యుద్ధంలో నిలిచి శత్రువును మార్కోనటానికి సన్నాహంచేశాడు.

ఉ. ఆతనిఁ గాంచి తథ్యలము లన్నియుఁ గ్రహ్మణ నాహావోత్సవ
స్ఫుతములై కడంగుటయుఁ బేట్లు విభీషణుఁ దుర్గవానర
ప్రాతసమన్వితంబుగ నవారణ మార్కోనినన్ మహారణం
బాతతమయ్య సైస్యనివహంబులు రెంటికి నధ్యతంబుగన్.

80

ప్రతిపదార్థం: ఆతనిన్= ఆతడిని (ఆ ప్రహస్తుడిని); కాంచి= చూచి; తత్త+బలములు+లన్నియున్= ఆ సేనలు అన్నియున్నా; క్రమ్యాలన్= మరల; ఆహవ+ఉత్సవ+స్ఫుతములు+పి= యుద్ధం అనే పండుగలో అతిశయించినట్టిటై; కడంగుటయున్= పూనిక పహించుటయు; పేర్చి= అతిశయించి; విభీషణుడు; ఉగ్ర, వానర, ప్రాత, సమన్వితంబుగన్= భయంకరాలైన కోతులమూకలతో కూడిన వాడయి; అవారణ= అప్రతిహాతంగా, అడ్డలేకుంగా; మార్కోనినన్= కవియగా; మహారణంబు= గొప్పయుద్ధం; సైస్యనివహంబులు= సేనాసమూహాలు; రెంటికిన్= రెండుపక్కాలకు; అద్భుతంబుగన్= ఆశ్చర్యకరంగా; ఆతతము+అయ్యెన్= పాడిగించబడింది.

తాత్పర్యం: కోల్లుల చేసిన ప్రహస్తుడిని కాంచి, ఆ రాక్షసులేనలన్నీ తిరిగి యుద్ధం చేయటానికి ఉత్సాహంతో ఉపక్రమించాయి. అప్పుడు విభీషణుడు భయంకరమైన వానరసేనాసమూహాలను చేర్చుకొని ఆ రాక్షసులేనలను అప్రతిహాతంగా ఎదుర్కొన్నాడు. విభీషణ నాయకత్వంలో ఉన్న వానరసేనలకును ప్రహస్తుడినాయకత్వంలో ఉన్న రాక్షసులేనలకును అద్భుతమైనపోరాటం చాలసేపు జరిగింది.

విశేషం: (1) రావణుడు రణరంగంమండి నిష్టుమించాడు. శ్రీరాము డిక ఏమి చేస్తూ ఉన్నాడు? అనే ప్రశ్న ఉదయించ వచ్చిను. యుద్ధం చేసే వీరులు సమస్కంధులతోనే తలపడటం పరిపాటి. రావణుడు అలసి సాలసి యుద్ధం వీడవలసి వచ్చింది. శ్రీరాముడుకూడా అలసట చెంది ఉన్నాడు కదా. ఇక ప్రహస్తుడు కోల్లులసేయగా అతడిని ఎదుర్కొనటం విభీషణుడు తన కర్తవ్యంగా భావించి ఆతడితో మార్కోన్నాడు.

వ. అంత.

81

తాత్పర్యం: పిమ్మట.

(ప్రహస్త ధూఘ్రాక్షుల యుద్ధము (సం. 3-270-1))

మ. కృతహస్తండు ప్రహస్తుఁ డాహవకళాకేళీవిదగ్భుండు ద
ర్వితుఁడై తాకె విభిషణుం గడకవై బెంపాల వాలిధుల్న
శితశల్యోగ్రమయూరపత్రవిశిఖత్రేశిశతచ్ఛన్నలై
ధృతి నొప్పాలరి చిత్రవాలిధరపంక్తిచ్ఛన్న శైలాక్షతిన్.

82

ప్రతిపదార్థం: కృతహస్తండు= చేయి తిరిగినవాడు; ప్రహస్తుఁడు; ఆహవ, కళా, కేళీ, విదగ్భుండు= యుద్ధ విద్యాక్రీడలో నేర్చరి; దర్వితుడు+హ= గర్వం చెందినవాడై; విభిషణున్= విభిషణుడిని; తాతెన్= మార్మిన్నాడు; కడకవైన్= పూనికతో; పెంపు+ఆరి= అతిశయం నిండి; వారు+ఇధుల్న= వారు ఇరువురునూ, ప్రహస్తుఁడును విభిషణుడును; శిత, శల్య+ఉగ్ర, మయూర, పత్ర, విశిఖ, శ్రేణీ, శత+చన్నలు+హ= వాడి అయిన ఎముకలవలె భయంకరాలై, నెమలి శఃకలతో పొదుగబడిన అమ్ముల వరుసలు వందలచే కప్పబడిన వారయి; చిత్ర, వారిధరపంక్తి+చన్న, శైల+ఆక్షతిన్= పెక్క రంగులు గల మబ్బులవరుసలతో కప్పబడిన కొండలరూపంలో; ధృతిన్= ధైర్యంతో; ఒప్పారిరి= శోభిల్లారు.

తాత్పర్యం: యుద్ధంచేయటం ఒక కళ. ఒక ఆట. ఆ కళాకేళిలో నేర్చు కలవాడు ఆరితేరినవాడు అయిన ప్రహస్తుఁడు పూనికతో విభిషణుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. విభిషణుడూ ప్రహస్తుఁడూ ఒకరి నొకరు మించి మార్మిన్నుచూ వాడి అయిన ఎముకలవలె భయంకరాలై, నెమలి శఃకలతో పొదుగబడిన బాణాల పరంపరలచేత కప్పబడుతున్నవారై యుద్ధంచేశారు. ఆ యుద్ధంలో వారు ఇరువురూ ధైర్యంతో నిలిచి పోరాదుతూ రంగురంగుల మబ్బులచేత ఆవరించబడిన కొండలవలె భాసించారు.

విశేషం: అలం: ఔషధ.

చ. కదిసి ప్రహస్తుఁ డార్లి పరిఫుంబు రయంబున నెత్తి భీకరో
శ్వద కలహస్త తాడనము మాడ్జై దలిర్పగ ప్రేసే నీసుషై
నదయత రావణానుజుని నాతఁడు ప్రేటున కించుకంతయుం
గదలక హేమకూటగిలికైవడి నిచ్చి యుభీర్కోపుణై.

83

ప్రతిపదార్థం: కదిసి= కలియబడి; ప్రహస్తుఁడు; ఆర్జు= పెనుకేక పెట్టి (సింహానాదం చేసి); పరిఫుంబు= ఇనుపకట్ల గుదియను; రయంబున్= వేగంగా; ఎత్తి= పైకెత్తి పట్టుకొని; భీకర+ఉత్త+మద, కరి, హస్త, తాడనము, మాడ్జైన్= భయంకర మైన ఏనుగు తొండంతో కొట్టేటల్లుగా; తలిర్పగన్= శోభిల్లగా; శసుషైన్= శఃర్వ్యతో; అదయతన్= నిష్టరంగా; రావణ+అనుజనిన్= రావణుడితమ్ముడైన విభిషణుడిని; ప్రేసెన్= కొట్టడు; అతఁడు= అతడు (విభిషణుడు); ప్రేటునకున్= దెబ్బకు; ఇంచుక+అంతయున్= ఏమాత్రమున్నా; కదలక= చలించక; హేమకూటగిరి కైవడిన్= హేమకూట పర్వతంవలె; ఉదీర్ష కోపుఁడు+హ= గొప్పదైన క్రోధంకలవాడై; నిల్చి= నిలబడి.

తాత్పర్యం: కలబడి ప్రహస్తుఁడు సింహానాదం చేసి ఇనుపకట్లగుదియను వేగంగా పైకెత్తి ఏనుగు తొండంతో కొట్టేటల్లుగా శఃర్వ్యతో నిష్టరంగా విభిషణుడిపై విసరికొట్టాడు. విభిషణుడు ఆ దెబ్బకు ఎంతమాత్రమూ జంకక హేమకూటపర్వతంవలె ధైర్యంతో కదలక నిలబడి, గొప్పక్రోధం కలవాడై.

మ. శతమంటాపలభూషితంబును జగత్స్తంహిరఘోరానలో
 త్రైత కీలాసద్గుసంబుషై మెఱయు శక్తిం బూస్మి మంత్రించి యు
 ద్రుతతేజిండు ప్రహస్తు వైచిన వెసం దత్తాశ్వరసంహాత పా
 టితపక్షం దయి కూలె వాయు శతకోటిచ్ఛిస్తైలాకృతిన్.

84

ప్రతిపదార్థం: శత, ఫుంటా, పరిభూషితంబును= నూరుగంటలచేత అలంకరించబడినట్టిదియున్నా; జగత్+సంహోర+ఘోర+అనల+ఉత్తిత, కీలా, సదృశంబున్+హ= లోకాస్మాన్తటిని సంహరించే భయంకరమైన అగ్నియొక్క పైకిలేచిన జ్యులలతో సమానమై; మెఱయు= వెలుగొందే; శక్తిం= శక్తి అనే ఆయుధాన్ని; పూన్మి= సంధించి; మంత్రించి= మంత్రం జపించి; ఉద్దతతేజిండు= గర్వంతో కూడిన వర్షస్తు కలవాడు- విభీషణుడు; ప్రహస్తున్= ప్రహస్తుచేసిన; వైచినన్= కొట్టగా; వెసన్= శీఘ్రంగా; తద్+క్రూర, సంపాత, పాటిత, పక్షుండు+అయి= ఆ నిష్పురమైన తాకిడిచేత బ్రద్దలుకొట్టబడిన రొమ్ము కలవాడుఅయి; శతకోటి+చిన్న, శైల+ఆకృతిన్= వజ్రాయుధంచేత ముక్కలు చేయబడిన కొండవలె; వాయు= ప్రహస్తుడు; కూలెన్= నేలపై పడ్డాడు.

తాత్పర్యం: విభీషణుడు నూరు చిరుగంటలతో అలంకరించబడినదిన్నీ, ప్రశయకాలంలో జగత్తును సంహరించే భయంకరమైన అగ్నిజ్యులలతో సదృశమై వెలుగొందేదిన్నీ అయిన- ‘శక్తి’ అనే ఆయుధాన్ని మంత్రాలు జపించి ప్రహస్తున్నమై ప్రయోగించాడు. ఆ దెబ్బుకు రొమ్ము బ్రద్దలు కాగా ప్రహస్తుడు, వజ్రాయుధంచేత ముక్కలు చేయబడిన కొండవలె నేలపై ఒరిగాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

మ. ఇట్లు ప్రహస్తుండు పడినం దత్తైస్త్యంబులు విముఖంబు లగుటయు, ధూమ్రాశ్వండు రోషతామ్రాశ్వం దగుచు
 నతినిబిడబులాహకాసీకభీకరంబై కాఱుకొనుచున్న నిశాచరచక్రంబుతో నురలం బఱతెంచినం జలించి
 బలీముఖబులంబులు దుర్గలంబులై తొలంగినం జాచి యాంజనేయం డజయ్యండై నిఖినం బెల్లన
 యెష్టపెటియట్ల యూధపతులుం గూడుకొని: రఘుడు.

85

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ప్రహస్తుండు; పడినన్= కూలిపోగా (చనిపోగా); తద్+పైస్త్యంబులు= అతడిసేనలు; విముఖంబులు+అగుటయున్= వెనుదిరిగి పారిపోవటమున్నా; ధూమ్రాశ్వండు; రోష, తామ్ర+అశ్వండు+అగుచున్= కోపంచేత ఎిర నయిన కనులు కలవాడు ఔతూ; అతి, నిచిడ, బలాహక+అనీక, భీకరంబు+హ= మిక్కులి దట్టమైన ముబ్బుల సమూహంవలె భయంకరమై; కాఱుకొనుచున్= దట్టంగా ముగికొనిన; నిశాచరచక్రంబుతోన్= రాక్షసులదండుతో; ఉరలన్= అతిశయించిన వేగంతో; పఱతెంచినన్= రాగా; చలించి= చెదరి; బలీముఖబులంబులు= వానరసేనలు; దుర్గలంబులు+హ= శక్తిని కోలుపోయినట్టిటే; తొలంగినన్= తప్పుకొనగా; చూచి= గమనించి; అంజనేయండు= హనుమంతుడు; అజయ్యండు+హ= గెలువశక్యంకానివాడై; నిల్చినన్= నిలబడగా; పెల్చున= ఆటోపంతో; ఎప్పటి+అట్లు= యథాప్రకారం; యూధపతులన్= సేనాపతులును; కూడుకొనిరి= కలిసిరి; ఆప్సుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వీరుడైన ప్రహస్తుండు మరణించటంచేత ఆతడి పైస్త్యాలు వెనుదిరిగి పారిపోయాయి; అందుచేత ధూమ్రాశ్వుడు కోపంతో జేపురించిన కన్నులు కలవాడు ఔతూ, దట్టమైనముబ్బుల సమూహంవలె భయంకరంగా గుమిగూడుకొన్న రాక్షసులదండుతో పైకొన వచ్చాడు. అప్పుడు వానరసేనలు చలించి బలాన్ని

కోలుపోయి తారాడటం చూచి హనుమంతుడు గెలువశక్యం కానీ పరాక్రమంతో ముందుకు వచ్చాడు. అంతట ఆటోపంతో యథాప్రకారం వానర సేనాపతులును కలుసుకొన్నారు. ఆ సమయంలో.

- సీ.** అనిలతనూజ ధూప్రాక్ష రక్షిత సైన్య ; యుద్ధంబునకు నయ్య నుర్గుసమర; మందు నిష్పరచరణాఘాతముల డొల్లు ; నరదంబులును, శిలాహాతులు దూషి యొఱలు నేనుంగులు, సుత్తాలతరుహతిఁ ; ద్రైష్టు ఫోటకములు, భీషణఖర దంతశ్శతంబుల దంతశాంగులై నేలుఁ ; బడి తన్నికొను వీరభటులు నగుచు
- అ.** నథిక శౌర్యసారులగు కపివీరుల , చేత నొచ్చి దైత్యసేన భీతిఁ
బఱచే గొంత, బెండువడి యుండే గొంత, ధూ , త్వాష్టువెనుక కొదిగె నంతఁ గొంత. **86**

ప్రతిపదార్థం: అనిలతనూజ, ధూప్రాక్ష, రక్షిత, సైన్య, యుగ్మంబునకున్= వాయునందనుడు అయిన హనుమంతుడిచేతను, ధూప్రాక్షడిచేతను కాపాడబడే సేనలు రెండింటికిని; ఉగ్రసమరము= ఫోరయుద్ధం; అయ్యోఁ= జరిగింది; అందున్= ఆ యుద్ధంలో; నిష్పర, చరణ+అఘాతములన్= కరినమైన రాళ్ల దెబ్బలచేత; దొల్లు= నేలమీద పొరలే; అరదంబులును= తేరులును; శిలా+అఘాతలన్= రాళ్లదెబ్బలచేత; తూలి= తూలిపోయి; ఒఱలు= ధ్యనిచేస్తూ పడిపోయే; ఏనుంగులున్= ఏనుగులును; ఉత్తాలతరుహతిన్= పొడుగుపాటి చెట్లదెబ్బలచేత; త్రైళ్లు= చనిపోయే; ఫోటకములున్= గుర్రాలు; తీవ్ర, సఖర, దంత, శ్శతంబులన్= వాడిమైన గోళయొక్క పళ్లయొక్క కాట్లచేత; దశిత+అంగులు+ప= ఛేదించబడిన శరీరాలు కలవారై; నేలన్+పడి= భూమిమీదకు ప్రాలి; తన్నికొను= కంపించే; వీరభటులున్= పరాక్రమంగల యోధులను; అగుచున్= అగుచు; అధిక, శౌర్యసారులు+అగు= మిక్కుటమైన పరాక్రమంయొక్క నిగ్గ గల; కపివీరులచేతన్= వానరయోధులచేత; నొచ్చి= బాధించబడి; దైత్యసేన= రాక్షసులపైన్యం; కొంత= కొంతభాగం; భీతిన్= భయంతో; పఱచేన్= పారిపోయింది; కొంత= సేనలో కొంతభాగం; బెండు+పడి+ఉండెన్= నీరుగారిపోయి బలహీనమయింది; కొంత= సేనలో కొంతభాగం; ధూప్రాక్ష వెనుకకున్= ధూప్రాక్షడి వెనుకకు; ఒదిగెన్= కుంచించుకుపోయి నక్కింది.

తాత్పర్యం: వాయునందనుడైన హనుమంతుడిసేనకున్నా ధూప్రాక్షడి సైన్యానికిన్ని ఫోరమైనసంగ్రామం జరిగింది. ఆ యుద్ధంలో వానరసేనదే పైచేయి అయింది. కోతిమూకలధాటికి రాక్షససేన తాళలేకపోయింది. వానరవీరుల బలమైన పొదాల దెబ్బలకు రాక్షసులపైన్యంలో రథాలు దొర్లాయి. రాళ్ల దెబ్బలకు ఏనుగులు బాధభరించలేక ఫీంకృతులతో నేలకు ఒరిగిపడ్డాయి. పొడుగాటి చెట్ల దెబ్బల చేత గుర్రాలు చచ్చాయి. వాడిమైన గోళతో రక్కి దంతాలతో కొరికి వానరులు రాక్షసులను బాధించగా వారు తన్నుకొంటూ భూమిపై బడి దొరలి మరణించారు. రాక్షససేనలో కొంతభాగం పారిపోయింది. కొంతభాగం సత్తువలేక నీరసించిపోయింది. కొంతభాగం భీతితో సేనాపతిఅయిన ధూప్రాక్షడి మరుగుచేరి నక్కిఉండింది.

మహాప్రస్తర

కని ధూప్రాక్షండు విశ్వ , గ్రసన రయలసత్కాల మేఘంబ పాశలేన్
మున గర్జాఘ్విష మొప్పం , గడుగె శరశతాక్వితాసారధ్మర్ద
ర్ధున వీరారంభుడైనన్ , సకల హరిచముాసంఘమున్ విష్ణులంబై
చనే దూలెం గూలె లావుం , జలమును జెదరన్ సంగడిన్ విచ్ఛే నొచ్చేన్.

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి (రాక్షసేన దైవ్యాన్ని గమనించి); ధూమ్రాశ్వండు; విష్ణుగ్రసన రయులసత్త+కాల, మేఘంబు+ల, పోలెన్= జగత్తును సంహరించే వేగంతో వెలుగొందే నల్లని మజ్జీయిది అనునట్లుగా; ఘనగర్జాఫ్సోషము+ఒస్ప్రోన్= మేఘం చేసే గంభీరనాదం శోభిల్లగా; కడగి= పూని; శర, శత+ఆకల్పిత+అసార, దుర్దర్శన, వీర+ఆరంభుడు+ఖనన్= వందలకొలది బాణాలచేత ఏర్పరచబడిన జడివానచేత చూడశక్యంకాని పరాక్రమంయొక్క ప్రయత్నం కలవాడు కావటంచేత; సకల, హరి, చమూ, సంఘమున్= సమస్తమైన వానరసేనాసమూహం; విష్ణులంబు+బై= దైవ్యం చెందినట్టిది అయి; చనెన్= పారిపోయింది; తూలెన్= నేలప్రాలింది; కూలెన్= మరణించింది; లావున్= బలం; చలమును= మాతృర్యమూ; చెదరన్= విడిపోగా, సంగడినవిచ్చెన్= నెయ్యంవీడింది; నొచ్చెన్= బాధపడింది.

తాత్పర్యం: రాక్షసేనలు దైవ్యంచెందటం గమనించి ధూమ్రాశ్వండు ప్రశయకాలంలోని నల్లని మేఘంవలె గర్జిస్తా వేలకొలది బాణాలు ప్రయోగించి తేరిచూడరాని పరాక్రమం ప్రదర్శించటంచేత వానరసైనాయాలు దీనావస్తకు లోనయి నేలకూలాయి. మాత్సుర్యం వీడి పారిపోయాయి. తోడివారి నెయ్యాన్ని వీడి చెదరిపోయాయి. నొచ్చాయి.

విశేషం: (1) ఇది మహాప్రగ్రాహయత్తం. నాలుగుపాదాలతో ప్రతిపాదంలో - స,త,త,న,స,ర,ర,గ, గణాలు : ప్రాసనియతి ఉన్నది. 1,9,16 అక్షరాలకు యతి చెల్లుతుంది. ప్రాసయతి చెల్లదు. (2) అలం : ఉపమ.

తే. అతనియుద్ధతి సైపక యనిలసూసుఁ, ఉనిలవేగుడై పఱతెంచి యాణ్ణి తాకే
బ్రథన మయ్యుద్ధఱకు నుర్భంగి నమరఁ, పతికీఁ బ్రహ్మిదుసకుఁ భోలే బ్రకట మయ్యు. 88

ప్రతిపదార్థం: అతని+ఉద్ధతిన్= అతడి విజ్యంభణం (ధూమ్రాశ్వడియొక్క అతిశయం); సైపక= సహించలేక; అనిల సూసుఁడు= వాయువుత్రుండు- హనుమంతుడు; అనిలవేగుడు+బై= గాలివంటి శీఘ్రగమనం కలవాడై; పఱతెంచి= అరుగుదెంచి; ఆర్పి= (సింహానాదంచేసి) పెనుకేక పెట్టి; తాకెన్= కవిశాడు; ఆ+ఇద్దఱకును= ఆ ఇరువురికిని; అమరపతికిన్= దేవేంద్రుడికిని; ప్రహ్లాదునకున్+పోలెన్= ప్రహ్లాదుడికిని వలె; ప్రథనము= యుద్ధం; ఉగ్రభంగిన్= భయంకరమైన రితిగా; ప్రకటము+అయ్యెన్= ప్రసిద్ధమయింది. (కన్నించింది).

తాత్పర్యం: ధూమ్రాశ్వడి విజ్యంభణాన్ని సైరించలేక, వాయుసుతు దైన హనుమంతుడు వాయువేగంతో వచ్చి అక్కడ ప్రాళాడు. సింహానాదం చేసి పయి కురికిన ఆంజనేయుడికిన్ని, ధూమ్రాశ్వడికిన్ని అలనాడు ప్రహ్లాదుడికి, దేవేంద్రుడికి జరిగినట్లుగా ఫోరయుద్ధం జరిగింది.

విశేషం: (1) ప్రహ్లాదుడు విష్ణుభక్తుడు. హిరణ్యకశిషుడు అనే రాక్షసుడికొడుకు. అతడు దేవేంద్రుడిని యుద్ధంలో ఓడించాడు. (2) అలం: ఉపమ.

క. పరిషుంబులు గదలును బై, క్షురుధుగ రక్షసుఁడు దైవే నమ్మారుతిషై
సురుగండైలములు ఘన, తరువులు పాలివరుఁడు గులసె దానవుమీదన్. 89

ప్రతిపదార్థం: రక్కసుఁడు= రాక్షసుడు, ధూమ్రాశ్వండు; ఆ+మారుతిషైన్= ఆ హనుమంతుడిషై; పరిషుంబులు= ఇసుపకట్లగుదియలు; గదలును= గుదియలును; పెక్కు= అనేకాలు; అరుదుగన్= అశ్వర్యకరంగా; దైచెన్= విసరాడు; హరివరుఁడు= వానరశేషుడు- హనుమంతుడు; ఉరుగండైలములు= గౌప్యరాళ్ల గల పర్వతాలు; ఘనతరువులు= గౌప్యవ్యక్తాలు; దానవుమీదన్= రాక్షసుడిషై, ధూమ్రాశ్వడిషై; కురిసెన్= వర్షించాడు.

తాత్పర్యం: ఇనుపకట్లగుదియలు, గుదియలు పెక్కలు అచ్చెరువు గొలిపేటట్లుగా రాక్షసుడైన ధూమ్రాశ్వదు వాయువంతుడైన హనుమంతుడైన విసిరాడు. వానరశ్రేష్ఠు దైన ఆంజనేయుడు రాక్షసుడైన ధూమ్రాశ్వుడైన పెనుకొండలు, పెద్దపెద్దచెట్లను విసరాడు. ఈ విధంగా హనుమంతుడికి ధూమ్రాశ్వుడికి మధ్య ద్వంద్యముద్దం కొంతసేపు జరిగింది.

విశేషం: రాక్షసుల ఆయుధాలు వానరుల పరికరాలకంటే నాగరకాలు.

ఉ. ఇఖ్బంగీం బెనంకువ సెల్లుచుండు గొండిక సేపునకు. **90**

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా యుద్ధం సాగుతూ ఉండగా కొంతసేపటికి.

తృఘర.

లంకాలుంటాకుఁ డుధ్య । ల్లఘుతరగమనోల్లాసియై డాసి వీకం
బొంకం బేపారఁ జంచ । ధ్భజరచిత మహాభూరుహం బెత్తి వైచెం
గింకన్ ధూమ్రాశ్వు; వాడుం , గెడసెను వదనోభీర్జకీలాలధారా
పంకప్రాగ్భాగమగ్నా । పఫునవిఫుటిత్రాణుడై యాహావోర్వాన్.

91

ప్రతిపదార్థం: లంకాలుంటాకుఁ= లంకను దోచుకొనేవాడు - హనుమంతుడు; ఉద్యత్తో+లఘుతర, గమన+ఉల్లాసి+ఇ= శోభిల్లుతున్న లగువైన నడకలో వేడుక కలవాడై; డాసి= సమీపించి; వీకన్= ఉత్సాహాంతో; పొంకంబు+ఏపు+ఆరన్= నిందుతనం అతిశయించగా; చంచత్తో+భూజ, రచిత, మహో, భూరుహంబు= చలిస్తున్న భుజాలందు పెట్టబడిన గొప్పమూను; కింకన్= కోపంచప్పున; ధూమ్రాశ్వన్= ధూమ్రాశ్వుడిపైని; ఎత్తి వైచెన్= పైకెత్తి విసరాడు; వాడున్= అతడును - ఆ ధూమ్రాశ్వుడున్నా; వదన+ఉగ్రీర్జ, కీలాల, ధారా, పంక, ప్రాక్+భాగ, మగ్ని+అపఘున, విఫుటిత్రాణుఁ+ఇ= మొగంనుండి ఉవ్వెత్తుగా ప్రవించిన నెత్తురుధారలచేత ఏర్పడిన బురదలో మునుముందు మునిగిన శరీరం నుండి పోయినఅసున్నలు కలవాడై; ఆహవ+ఉర్విన్= యుద్ధభూమిలో; కెడసెను= మరణించాడు.

తాత్పర్యం: లంకను విధ్యంసం చేసిన హనుమంతుడు లాఘువమైన గమనంతో ధూమ్రాశ్వుడిని సమీపించి తనవిశాలభుజస్యంధాలపై మోసికొని వచ్చిన పెద్దవృక్షాన్ని గురి చూచి నిండారినఉత్సాహాంతో అతడిమీదకి విసరి వేశాడు. ఆ దెబ్బరు ఆ ధూమ్రాశ్వుడు తట్టుకొనలేక మొగంనుండి నెత్తురు కారుతుండగా ఆ నెత్తుటి బురదలో ముందరి భాగం మునిగిపోయిన శరీరంనుండి ప్రాణాలు కోలుపోయి యుద్ధభూమిపై కూలాడు.

విశేషం: వృత్త లక్ష్మణానికి చూడండి. ఆరణ్య. 7.16 విశేషాంశం.

ఉ. ఇత్తెఱంగున ధూమ్రాశ్వందు తెగిను గపిసైనికు లార్చి హనుమంతుని ననేకభంగులం బ్రిస్తుతించుచు రజనిచరులం గనుకనిం దీశినం దూలి యందఱుం బఱచి మరంబు సాచ్చిదనుజేంద్రునకుం బ్రహ్మాస్తుధూమ్రాశ్వుల మరణప్రకారంబు లెఱింగీంచిను, బ్రకటబాష్పవిశ్వాసవివర్ణవదనుం డగుచుఁ బంక్తివదనుండు. **92**

ప్రతిపదార్థం: ఇత్తెఱంగునన్= ఈ రీతిగా; ధూప్రాణండు; తెగినన్= మరణించగా; కపిసైనికులు= వానరభటులు; ఆఖి= సింహానాదం చేసి (పెనుకేక వేసి); హనుమంతునిన్= అంజనేయుడిని; అనేకభంగులన్= అనేకరీతుల; ప్రస్తుతించుచున్= పాగడుతూ; రజనిచరులన్= రాక్షసులను; కనుకనిన్= సంభ్రమంతో; తోలినన్= చెదరగొట్టగా; తూలి= వంగపడి; అందఱున్= అందరును; పఱచి= పారిపోయి; పురంబు+చౌచ్ఛి= (యుద్ధభూమిని వదలి) (లంకా) నగరం ప్రవేశించి; దనుజ+ఇంద్రునకున్= రాక్షసరాజు- రావణుడికి; ప్రహస్త, ధూప్రాణుల మరణ ప్రకారంబులు= ప్రహస్త ధూప్రాణుల చాపునుగూర్చిన విధానాలను; ఎట్టింగించినన్= తెలుపగా; ప్రకట, బాప్పు, నిశ్శాస, వివర్ష, వదనుండు+అగుచున్= వెల్లిడి అంఱన కన్నీరు నిట్టారుపులతో పాలిపోయిన మొగం కలవాడు ఔతూ; పంక్తివదనుండు= పదితలలు కల రావణుడు.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా ధూప్రాణుడు మరణించగా, వానరపీరులు సింహానాదాలు చేసి ఆంజనేయుడిని బహురీతుల పాగడి రాక్షసులను తోలారు. అంతట ఆ రాక్షసులు అందరు యుద్ధభూమిని వదలి, లంకాపురంలోకి వెళ్లి ప్రహస్తుడు ధూప్రాణుడు మరణించిన వృత్తాంతాల నెరిగించారు. అప్పుడు రావణుడు కన్నీరు కారుస్తూ వేడినిట్టారుపులు వదలాడు.

క. ‘కలవా రెల్లను మడిసిలి; । కలిగియు లేదయ్యో గుంభకర్ష్యాదు; వీనిం

దెలుపుదున్నా? యేసు గొడుకుం , జల మెడపక లపులతోడ సలఁ బెనుగుదుమో?’

93

ప్రతిపదార్థం: కలవారు+ఎల్లన్= ఉన్నవారు అందరున్నా; మడిసిరి= మరణించారు; కుంభకర్ష్యాదు; కలిగియున్= ఉండికూడా; లేదు+అయ్యేన్= లేనట్టివాడే అయినాడు; ఏనున్= నేనును; కొడుకున్= తనయుడును- ఇంద్రజిత్తును; చలము+ఎడపక= మాత్రుర్యాన్ని వీడక; రిపులతోడన్= శత్రువులతోడ; సరిన్+పెనుగుదుమో?= సమానంగా యుద్ధం చేసేమా? వీనిన్= కుంభకర్ష్యాడిని; తెలుపుదునా?= మేలుకొలిపేదా?

తాత్పర్యం: ‘ఉన్నవారందరు మరణించారు; కుంభకర్ష్యాదు ఉండికూడ లేనట్టివాడే అయ్యాడు. వీడిని ఇప్పుడు మేలుకొలిపేదా? లేదా - నేనూ నా సుతుడైన ఇంద్రజిత్తున్నా కలిసి శత్రువులను ఎదిరించి పోరాడుదుమా?’

వ. అని వితర్చించి యప్పటికిఁ గుంభకర్ష్యాత్మభోధంబు గార్యంబుగా నిశ్చయించి, తచీయశయ్యాగ్నహంబునకుం జని నానిం దెలుపం బిజిసంబులం బసిచిన.

94

ప్రతిపదార్థం: అని, వితర్చిరించి= అని తర్జనబ్రహ్మనలు చేసి యోచించి; అప్పటికిన్= ఆ సమయానికి; కుంభకర్ష్యా, ప్రబోధంబు= కుంభకర్ష్యాడిని మేలుకొల్పటం; కార్యంబుగాన్= కర్తవ్యంగా; నిశ్చయించి= నిర్ణయించి; తదీయశయ్యాగ్నహంబునకున్+చని= ఆతడియొక్క (కుంభకర్ష్యాడియొక్క) పడకటింటికి వెళ్లి; వానిన్+తెలుపన్= అతడిని మేలుకొలుపటానికి; పరిజనంబులన్= సేవకులను; పనిచినన్= నియోగించగా.

తాత్పర్యం: అని రావణుడు యోచించి, ఇక ఆ సమయానికి కుంభకర్ష్యాడిని మేలుకొల్పటమే కర్తవ్యమని నిశ్చయించి, కుంభకర్ష్యాడిపడకటింటికి వెళ్లి ఆతడిని మేలుకొల్పటానికి సేవకులను నియోగించాడు.

సీ. భేరీమృదంగగంభీరనాదంబులుఁ , గాపాళఫుంటికాకలకలములు,

దారుణసింహానాదంబులు నొనలింపఁ , గడుఁ బెద్దవడికి సంగము గదభ్యి

యొదిగేలి కను విచ్చి హంగా యని బిట్టావు; లించి కొండిక దేఱి లేచి నీళ్లి
కలయి జూచుటయును గట్టిదురున యున్నా; యన్న నశ్శచుఁ దన యనుగుదమ్ముఁ

అ. జూచి యనియె 'నిట్టి చోచ్చంపునిద్దలుఁ; గలవే? యేలకిని జగంబులోన?

నెవ్వ రేపు యైరొ యెఱుగవు; ధన్యుడు; నీవు మనకు నైన యెడరు వినవే?

95

ప్రతిపదార్థం: భేరీ, మృదంగ, గంభీర, నాదంబులు= దుందుభులు, మద్దెలలనుండి వెలువడే గంభీరమైన ధ్వనులు; కాహాళ, ఘుంటికా కలకలములు= బూరాలనుండి చిరుగంటలనుండి వెలువడే కలకలరాపాలు; దారుణ సింహాదంబులు= భయంకరాలైన సింహ గర్జనలను పోలిన ధ్వనులు; ఒనరింప్స్= చేయగా; కడున్= మిక్కిలి; పెద్దవడిక్కిన్= చాలాసేపటికి; అంగము= శరీరం; కదల్చి= చలింపజేసి; ఒదిగిలి= ప్రక్కను కొంచెం తిరిగి; కనువిచ్చి= కనులు తెఱచి; హూ+అని; బిట్టు+ఆపులించి= పెద్దపెట్టున ఆపులించి; కొండొక+తేఱి= కొంత తెలివి తెచ్చుకొని; లేచి= మేలుకొని; నీల్లి=ఒడలు విరుచుకొని; కలయన్+చూచుటయును= చుట్టుపట్ల చూడగా; కడు+ఎదురున= ఎట్టుయొదుట; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; అన్న= అగ్రజాడు రావణుడు; నశ్శచున్=హాసిస్తూ; తన+అనుగు+తమ్మున్= తన ప్రియమైన అనుజడిని; చూచి; అనియెన్; ఇట్టి= ఈఁ విధమైన; చోచ్చంపు నిద్దలు= అచ్చెరువు కలిగించే నిద్దరలు; ఏరికిని= ఎవరికైనను; జగంబులోన్న= లోకంలో; కలవే= ఉన్నాయా; ఎప్పురు= ఎవరు; ఏమి+బరొ= ఏమయిపోయారో; ఎఱుగవు= తెలియజాలవు; ధన్యుడవు= చరితార్థుడవు; ఈవు= నీవు; మనకున్+ఐన= మనకు దాపురించిన; ఎడరు= ఆపద; వినవే= ఆలకించవా?

తాత్పర్యం: కుంభకర్మడు గాఢనిద్రలో ఉన్నాడు. ఆతడిని నిద్రనుండి మేలుకొల్పటానికి దుందుభులు ప్రోగించారు, మద్దెలలు వాయించారు. బూరాలు ఊడారు. చిరుగంటల కలకలధ్వనులు వినిపించారు. భయంకరమైన సింహాదలు చేశారు. అంతట కొంతసేపటికి శరీరం కదల్చి కుంభకర్మడు ప్రక్కను ఒదిగి, మెల్లమెల్లగా కనులు విప్పి, హూ- అని పెద్దపెట్టున ఆపులించి, కొంతవరకు మేలుకొని ఒడలు విరుచుకొని నలుప్రక్కలు చూచి, తన ఎట్టుయొదుట నిలిచిఉన్న అన్న రావణుడిపై దృష్టి సారించాడు. అంతట రావణుడు తన అనుగుతమ్ముడితో ఇట్లా పలికాడు: 'ప్రియమైన తమ్ముడా! కుంభకర్మ! లోకంలో ఇటువంటి వింతనిద్దర లున్నాయా?! నీవు నిదురలో మునిగి ఉన్నావు, ఎవరికి ఏమి జరిగిందో నీవు పట్టించుకొనటం లేదు. ఒక విధంగా నీవు ధన్యుడవు, హాయిగా ఏ కష్టాలేరుగక గాఢనిద్రలో ఉన్నావు. మనకు దాపురించిన ఆపదగూర్చి నీకు ఏ మాత్రమైనా తెలియునా?'

వ. దశరథ నందనుండు డయిన రాముండు నాచేత నపవ్యాతభార్యందై కలుపించి యనేకవానరయూధంబులం గూళ్లికాని వళ్లి వనధి బంధించి మనవిట్టిపై విడిసి, మమ్మెలను నేలకుం గోలకుం దెచ్చుచున్నవాడు; ప్రహస్తాభి వీరులు వానిచేతం బెక్కండ్రు సిక్కిలి; నీవ కాక వాని జయింప నశ్శండు శక్కుండు గాఁడు; కావున లెమ్ము; గ్రంథునం బగతుపై నడచి, పాడిచి, గెలువుము; దూషణాసుజులు వజ్రహేగ ప్రమాధులు నీకుం దోష్టియేదు' రనిన 'నట్ల కాక' యని కుంభకర్మండు విహితపలికరబంధుందై సమరసన్నద్ధులయిన పరిజనంబుల తీండం గూడి వెల్పుడి నడతెంచిన.

96

ప్రతిపదార్థం: దశరథనందనుండు+అయిన= దశరథడికొడుకు అయిన; రాముండు; నాచేతన్= నావలన; అపవ్యాతభార్యందు+ఐ= అపహరించబడిన భార్య కలవాడై; కలుపించి= కోపించి; అనేక, వానర, యూధంబులన్= పెక్కుకోతుల మూకలను; కూర్చుకొని= కలుపుకొని; వచ్చి= అరుగుదెంచి; వనధి, బంధించి= సముద్రాన్ని లోబరచుకొని (వారధి నిర్మించి దాటి);

మనపీటివైన్= మన నగరంపై (లంకాపురిపై); విడిసి= శిబిరాలు నిర్మించి; మమ్మువ్+ఎల్లను= మా అందరిని; నేలకున్+కోలకున్+తెచ్చుమన్నవాడు= బాణాలకు గురి కావించి భూమిపొలు చేస్తున్నాడు; ప్రహస్త+ఆది, వీరులు= ప్రహస్తుడు మున్నగు యోధులు; పెక్కండ్రు= పలువురు; వానిచేతన్= అతడిచేత= శ్రీరాముడిచేత; చిక్కిరి= లోబడ్డారు (చనిపోయారు); నీవు+అ, కాక= నీవు మాత్రమే తప్ప; వానిన్= అతడిని- శ్రీరాముడిని; జయింపన్= గెలవటానికి; అన్యండు= ఇతరుడు; శక్తండు+కాండు= సమర్థుడు కాడు; కావున్= కాబట్టి; లెమ్ము= నిలబడుము (బయలుదేరుటకు సంసిద్ధుడవు కమ్ము); గ్రిక్కున్నవ్= వేగంగా; పగతుపైన్= శత్రువుపై; సడచి= దండెత్తి; పొడిచి= పోరాడి; గెలువును= జయింపును; దూషణానుజలు= దూషణుడిసోదరులు; వజ్రవేగప్రమాధులు= వజ్రవేగుడు, ప్రమాధుడు అనేవారు; నీకున్= నీకు; తోడ్డియెదరు= సాయం చేస్తారు; అనిన్నన్= అని (రావణుడు) పలుకగా; అట్లు+ఆ+కాక+అని= అటులే జరుగుగాక అని చెప్పి; కుంభకర్ణండు; విహితపరికరబంధుండు+ఖ= కావలసిన పనిముట్టును సమకూర్చుకొన్నవాడై; సమరసన్నద్ధులు+అయిన= యుద్ధప్రయత్నాలను చేసినవారైన, పరిజనంబులతోడన్= భటులతో; కూడి= కలసి; వెల్మిడి= (శయనగృహం) నుండి బయలు దేరి; నడతెంచిన్నన్= రాగా.

తాత్పర్యం: దశరథమహారాజుకొడుకైన శ్రీరాముడిభార్యను నేను అపహరించాను; శ్రీరాముడు ఆగ్రహించి పెక్కువానర సమూహాలను సమకూర్చుకొని పయనించి వచ్చి, వారథి నిర్మించి సముద్రం దాటి లంకాపురి చేరి ఇక్కడ శిబిరాలను నిర్మించి ఉన్నాడు. ఆతడితో యుద్ధానికి తలపడక తప్పలేదు. ప్రహస్తుడు మున్నగు యోధులు రణరంగంలో మరణించారు. ఇక నీవే మాతు శరణ్యం. ఇంకొడు శ్రీరాముడిని గెలువజాలడు. కావున నీవు వేగంగా బయలుదేరుము. లేచి శత్రువుపై విజ్యంభించి పోరాడుము. దూషణుడి తమ్ములు - వజ్రవేగుడు ప్రమాధుడు నీకు బాసటగా నిలువగలరు' అని రావణుడు చెప్పాడు. కుంభకర్ణుడు అంతట కావలసిన ఆయుధాలను తీసికొని, యుద్ధానికి సంసిద్ధులై ఉన్న భటులతో కూడి రణరంగానికి బయలుదేరాడు.

కుంభకర్ణండు యుద్ధము సేయుట (పం. 3-271-1)

లయగ్రాహి.

దారుణదవానల శిఖారుణ శిరోరుహన, గ , భీరఘునకర్ణురశలీరు, బటురోష
క్రూరనయనాంతగజతోరుతరవహిష్కణ , ఘోరముఖు, దంతవలయారభసదంశో
ద్వాల రుధిరాధరు, సుదారఘుజసారణ వి , దూలతబిగంతు, బద్భారవినమద్భూ
భారు, బ్రిజగబ్బిజయభూలిబలు, నద్దనుజ , వీరు గని రచ్చేరువు గూరు గపివీరుల్.

97

ప్రతిపదార్థం: కపివీరుల్= వానరశేషులు; దారుణ, దవ+లనల, శిఖా+లరుణ, (శిర్నే+రుహన) శిరోరుహన్= భయంకరమైన కారుచిచ్చు జ్యాలలవలె ఎవ్రవారిన తలవెంద్రుకలు కలవాడిని; గభీరఘువ, కర్ణుర, శరీరున్= దట్టమైన మబ్బురంగు గల దేహం కలవాడిని; పటు, రోష, క్రూర, నయన+అంత, గళిత+ఉరుతర, వహిష్మా, కణ, ఘోర, ముఖున్= మిక్కుటమైన కోపంచేత నిష్ఠరమైన కన్ముల కొనలనుండి జారే పెద్దఅగ్గిరవ్యలు కల భయంకరమైన మొగం కలవాడిని; దంతవలయ+ఆరభస, దంశ+ఉద్వారి, రుధిర+అధరున్= పండ్రువరుసను పటపట వేగంగా కొరకటంచేత కారెడి నెత్తురుతో కూడిన పెదవులు కలవాడిని; ఉదార, భుజ, సారణ, విదూరిత, దిగంతున్= గొప్పభుజాలు చాపటంచేత మిక్కిలి దూరంగా చేయబడిన దెసలకొసలు కలవాడిని; పద్భారవినమత్+భూభారున్= కాళ్ళబరువుచేత వంగచున్న భూమియొక్క బరువు కలవాడిని; త్రిజగత్+విజయ, భూరిబలున్= మూడులోకాలను గెలువగల గొప్పబలం కలవాడిని; ఆ+దనుజఫీరున్= ఆ రాళ్ళసయోధుడిని; అచ్చేరువు+కూరున్= ఆశ్చర్యం ఒనగూడగా; కనిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: వానరజేష్టులు రాజ్ఞసయోధుడైన ఆ కుంభకర్ణుడిని చూచి మిక్కుటమైన అచ్చేరువు పొందారు. ఆ కుంభకర్ణుడు వికారమైన రూపం కలవాడు. ఆతడి తలవెండుకలు కార్పిచ్చుశిఖలవలె ఎరగా ఉన్నాయి. ఆతడి శరీరం ముదురుమబ్బురంగుతో నిండిఉన్నది. మిక్కుటమైన కోపంచేత అగ్నిఖిస్ఫులింగాలు క్రక్కేకనులు కల మొగం అతడిది! పండ్లచుట్టుకట్టునుండి పటపటకొరకుటచేత కారే నెత్తురుతో గూడిన పెదవులు అతడివి. నిడివి అయిన చేతులు చాపి సడవటంచేత అతడు దెసలకొసలను దూరంచేస్తూ ఉన్నాడు. తన కాళ్ళబరువుచేత క్రుంగిన భూమిపై నడిచేవాడు అతడు. మూడులోకాలను గెలువజాలిన బలంకలవాడుగా కుంభకర్ణుడు కోతిమూకలకు కన్నించాడు.

విశేషం: ఇది లయగ్రాహి వృత్తం. ప్రతిపాదంలోను, భ, జ, స, స, భ, జ, స, న, భ, య గణాలుంటాయి. మూడుచోట్లు ప్రాసయతి కన్నిపుట్టంది. వేరువిధంగా ఈ పద్యాన్ని ప్రస్తరించవచ్చును. ప్రతిపాదాన్ని పంచమాత్రలతో గూడిన గణాలు ఏడు+గగము అనగా ఈ పద్యం మొత్తం పదునారు ఖండికలు చేసి $(5+5) + (5+5) + (5+5) + (5+5) + (5+5)$ + $(5+5) + (5+5)$ + $(5+5)$ రుంపే తాళానికి అనుమతించాట కాగలదు. నన్నయ మూడు, తిక్కన నాలుగు లయగ్రాహివృత్తాలను రచించారు. ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ లయగ్రాహి నొక్కదానినే రచించాడు.

**క. రక్కసుఁడును దనమబిలో , నక్కపీరులను జీలక్కెనఁ గిసక పే
రుక్కున రఘుకులపీరుల , దిక్కునకుం గవియుదెంచే దీప్తస్థరణన్.**

98

ప్రతిపదార్థం: రక్కసుఁడును= రాజ్ఞసుడును- కుంభకర్ణుడును కూడ; తనమదిలోన్= తనచిత్తంలో; ఆ+కపిపీరులను= ఆ వానరయోధులను; చీరికి+ఐన్వె+కొనక= ఏమాత్రం లక్ష్మిం చేయక; పేరు+ఉక్కున్= మిక్కుటమైన బలంతో; రఘుకులపీరుల, దిక్కునకున్= రఘువంశంలో జన్మించిన యోధులు (రామలక్ష్మణులు) ఉన్నదెసకు; తీవ్రస్ఫురణన్= మిక్కుటమైన వేగంతో; కవియుదెంచెన్= మార్గానటానికి బయలుదేరాడు.

తాత్పర్యం: ఆ రాజ్ఞసుఁడైన కుంభకర్ణుడు తన మనస్సులో వానరయోధులను ఎంతమాత్రం లక్ష్మిపెట్టక, మిక్కుటమైన బలదర్శంతో రఘుకులపీరులైన శ్రీరామలక్ష్మణులు ఉన్నదెసగా అమితవేగంగా దూసుకొని పోసాగాడు.

విశేషం: పై పద్యాలలో ఎఱ్ఱన మహాకవి సహ్యరయుల మనోనేత్రాలకు సుస్పష్టంగా కన్నించేటట్లు కుంభకర్ణుడి రూపాన్ని చిత్రించాడు.

ఎఱ్ఱన కవితాశిల్పాన్ని $\frac{\text{నన్నయ} + \text{తిక్కన}}{2}$ +వర్ణనాభినివేశంగా ప్రస్తరించవచ్చును.

**మ. వడి నడ్డం బలకట్టె నెట్లున హలిప్రాతంబు పెన్స్ఫూఅకులం
బిడుగులోని మహాధృతాత్మకుల నాభీలంబుగా దైత్య జి
ట్లుడువన్ వైవగజిచ్చే గొందిఱు బలంబారంగ వే డాసి దం
దడి తత్త్వాయము సించి రుగ్రతఖంతన్యససంక్రిదలన్.**

99

ప్రతిపదార్థం: హరివాతంబు= కోతులమూక; వడిన్= వేగంగా; నెట్లను= వారించటానికి నీలులేకుండా; అడ్డంబు+అరికట్టెన్= అడ్డు కల్పించింది; దైత్యు= రాక్షసుడిని; బిట్టు+అదువన్= బాగా అణచటానికి; పెన్, ప్రారులన్= పెద్ద వృక్షాలతో; పిడుగుల్తు+పోని పిడుగులను పోలునట్టి; మహో+ఉద్దతు+అశ్వములన్= మిక్కిలి భీకరాలైన రాళ్ళను; వైవగన్+చొచ్చెన్= వేయసాగింది; కొందఱు= కొంతమంది వానరులు; బలంబు+అరంగన్= శక్తి నిండారగా; వే డాసి= వేగంగా దరి చేరి; దందడి= తరుచుగా; ఉగ్ర, నఖ, దంతన్యాస, సంక్రిదలన్= భయంకరమైన గోళ్ళచేత బరకుట, పళ్ళతో కొరుకుట అనే ఆటలతో; తత్త+కాయము= ఆతడి యొక్క (కుంభకర్ణుడియొక్క) దేహం; చించిరి= ఛేదించారు.

తాత్పర్యం: కోతులమూకలు కుంభకర్ణుడివేగాన్ని అడ్డగించి అరికట్టడానికి పెనుప్రారులను వేశారు. గొప్పవైన పెద్దరాళ్ళను ఆ రాక్షసుడిని అణచటానికి వేశారు. కొందరు వానరులు తమబలాన్నంతటిని వెచ్చించి గోళ్ళతో గీరి దంతాలతో కొరికి కుంభకర్ణుడిదేహాన్ని ఛేదించారు.

ఉ. కన్నుల నిద్ర దేఱగ నకంపితుఁ దై యతుఁ దెంత సేసినం
దన్ను నెఱుంగ కొక్కమొగీ దత్తమైసైన్యచయంబుఁ బోర బే
రన్నున ఖుంగు జొచ్చె విలయాగమసంబృతదర్శరోషవే
గోన్నతలీలు గాలుఁడు జనోత్సరమున్ గ్రసియించుచాడ్పునన్.

100

ప్రతిపదార్థం: కన్నులన్= నేత్రాలలో; నిద్ర= నిద్రుర; తేఱగన్= తేలిపోవగా; అకంపితుడు+ఫి= చలించనివాడయి; అతడు= కుంభకర్ణుడు; ఎంత చేసినన్= (ఇతరులు) (కపివీరులు) ఎంత చేసినప్పటికీ, ఎంతటి అడ్డంకులు కల్పించినప్పటికీ; తన్నున్+ఎఱుంగక= తనకు ఏమాత్రం తెలియక అనగా తనకు జరిగిన దేమీ గణించక; ఒక్కమొగిన్= ఒక వరుసలో; తత్త+కపి, పైన్య, చయంబున్= ఆ వానరసేనా సమూహాన్ని; పోరన్= యుద్ధంలో; పేరు+అన్నునన్= పెనుపారవశంతో; విలయ+అగమ, సంబృత, దర్ప, రోష, వేగ+ఉన్మత, లీలన్= ప్రశయకాలంలో వచ్చి నిండిన గర్వం కోపంయొక్క వేగంచేత ఏర్పడిన రీతిలో; కాలుఁడు= యముడు; జన+ఉత్సరమున్= జీవుల సమూహాన్ని; గ్రసియించుచాడ్పునన్= తినేటట్లుగా; మ్రుంగన్+చొచ్చెన్= కబళింపసాగాడు.

తాత్పర్యం: కుంభకర్ణుడి కన్నులు నిద్రుర తేరాయి. కపిసేనలు ఏమి చేసినా సరకుగొనక అతడు విజ్ఞంభించి యుద్ధంచేయసాగాడు. అతడు తనకు ఎదురైన కోతిమూకలను ప్రశయకాలంలో యముడు రోషంతో నిండిన గర్వంతో జీవుల సమూహాలను తినివేసేటట్లు మ్రుంగివేయసాగాడు.

వ. ఇట్లు బల చండబల వజ్రబాహులు లోసుగాఁ బెక్కండ్ర యూధవతులను బహునహస్తనంఖ్యల
వానరయూధంబును మ్రింగియు గొదగొని వచ్చుచున్న యస్తిశాచరుని మార్కోసు నోడి తారప్రముఖులైన
బలీముఖులు నలువంకలం జెంల పఱచిన.

101

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= శః రీతిగా; బల= బలుడు; చండబల= చండబలుడు; వజ్రబాహులు= వజ్రబాహుడు; లోసుగాన్= మొదలుగా; పెక్కండ్ర= పెక్కుమంది; యూధవతులను= సేనాధిపతులను; బహునహస్తసంఖ్యలు= పెక్కువేలమంది; వానర, యూధంబును= వానరసేనను; మ్రింగియున్= కబళించికూడా; గొదగొని వచ్చుచున్న= తరుగక పెరిగి షైషైకి వస్తూ ఉన్న; ఆ+నిశాచరునిన్= ఆ రాక్షసుడిని- ఆ కుంభకర్ణుడిని; మార్కోసున్+బిడి= ఎదిరింపజాలక; తారప్రముఖులు+ఇన్= తారుడు మున్నగునట్టి; బలీముఖులు= కోతులు; నలువంకలన్= నలువైపులకు; చెదరి= కలగి, ఉన్నచోటువదలి; పఱచినన్= పారిపోగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా బలుడు, చండబలుడు, వజుబాహుదు మున్నగు సేనాధిపతులను, పెక్కుమంది వేలకొలది వానరనైనికులను కుంభకర్ణుడు కబళించాడు. అంతమందిని పాటును పెట్టుకొని కూడ ఆగమండా మీదకు వచ్చిపడుతున్న ఆ రాక్షసుడి ధాటికి ఓర్ధ్వజాలక తారుడు మున్నగు సేనాధిపతులు చెదరి నలుదిక్కులకు పారిపోయారు.

మ. కని సుగ్రీవుడు జిట్టుదల్చుచును వేగంబార దైత్యంద్రు మా
ర్జుని సాలంబున వాని యౌదలు గడున్ ఘోరంబుగా బూస్తి వే
సిన నా వేటున నిద్రదేణి కడకం జేడోయి సాలంచి య
మృముజాశుండు గపీంంరు బట్టె రభసోన్నాదంబుమై నార్థుచున్.

102

ప్రతిపదార్థం: కని= అరసి (వానరులను భక్షిస్తూ విజ్యంభించి వచ్చే కుంభకర్ణుడిని చూచి); సుగ్రీవుడు= సుగ్రీవుడు; చిట్ట+అదల్చుచును= మిక్కటంగా బెదరిస్తూ; వేగంబు+అర్న్= రయు మొప్పారగా; దైత్య+ఇంద్రున్= రాక్షసులలో శ్రేష్ఠుడిని, కుంభకర్ణుడిని; మార్గున్= ఎదిరించి; సాలంబునన్= మద్దిచెట్టుతో; వాని+చౌదలన్= వాడితలమీద; కడున్= మిక్కటి; ఘోరంబుగాన్= భయంకరంగా; పూస్పి= గురిపెట్టి; ప్రేసినన్= కొట్టగా; ఆ వేటునన్= ఆ దెబ్బు; నిద్ర+తేఱి= నిదుర వీడి; కడకన్= పూనికతో; చేదోయి= చేతులజంట; సారించి= ముందుకు చాచి; ఆ+మనుజ+అశుండు= ఆ మానవభక్తులు; రభస+ఉన్నాదంబుమైన్= వేగంతో కూడిన పిచ్చి ఆవేశంతో; ఆర్ఘుచున్= పెనుకేక పెట్టుతూ, సింహాదం చేస్తూ; కపి+ఇంద్రున్= వానరశేషుడిని, సుగ్రీవుడిని; పట్టున్= గ్రహించాడు.

తాత్పర్యం: వానరులను భక్షిస్తూ విజ్యంభించి వస్తున్న కుంభకర్ణుడిని చూచి, సుగ్రీవుడు ఒక పెద్దమద్దిచెట్టును పట్టుకొని గురిచూచి అతడి నెత్తిస్తే మోదాడు. ఆ దెబ్బుకు నిద్దురమైకం తొలగి, రాక్షసుడైన ఆ కుంభకర్ణుడు రెండుచేతులు చాచి సింహాదం చేస్తూ వానరాజైన సుగ్రీవుడిని పట్టుకొన్నాడు.

క. పట్టువడిన సుగ్రీవుని, గట్టెదురం గాంచి యథికకలుషిత మతియై
దట్టుడు లక్ష్మీను డసురన్, జట్టేసెన్ జడుగు బోని వృథుబాణమునన్.

103

ప్రతిపదార్థం: దట్టుడు= దిట్టతనం కలవాడు; లక్ష్మీనుడు; పట్టు+పడిన= (కుంభకర్ణుడిచేత) గ్రహించబడిన; సుగ్రీవునిన్= సుగ్రీవుడిని; కడు+ఎదురన్= ఎదురుబోదురుగా; కాంచి= చూచి; అధిక, కలుషిత, మతి+ఖ= మిక్కటంగా కోపించిన బుద్ధి కలవాడై; అసురన్= రక్కుసుడిని, కుంభకర్ణుడిని; పిడుగున్+పోని= పిడుగును పోలెడి; వృథుబాణమునన్= గొప్ప అమ్ముతో; చిట్ట+ఏనెన్= గాటంగా కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: కుంభకర్ణుడిచేత పట్టుబడిన సుగ్రీవుడిని, తన కనులతో చూచిన లక్ష్మీనుడు కోపంతో కలతచెందిన మనస్సుకలవాడై, పిడుగును పోలెడి గొప్పబాణంతో కుంభకర్ణుడిని గట్టిగా కొట్టాడు.

విశేషం: అలం: ఉపవ.

సీ. ఉరమాడి యాశరం బుచ్చిపోవుటయును, గడు నొచ్చి యా కుంభకర్ణు డలిగి,
వెన వాలితమ్ముని విడిచి తోరపుశిలు, గిసుచు నుక్కన రాముకూర్చితమ్ము

దేసఁ బాటుతెంచిన, భీరుండు సౌమిత్రి, భల్లయుగ్నమునఁ దద్భాహు యుగము
నఱక, మాయాబలోన్నతుడు దైత్యుడు చతు, ర్ఘపతిందై తోచిన, భానుకులుడు

ఆ. చేతు లెల్లఁ దునిమె శితభల్లముల; వాడు, మతియనేకహస్తమస్తకాంప్రి
భాగుఁ దైను గినిసి బ్రహ్మస్త మేసినుఁ, గూలె నసుర కొండ గూలినట్లు.

104

ప్రతిపదార్థం: ఆ శరంబు= ఆ బాణం; ఉరము+అడి= వక్షాన్ని కొట్టి; ఉచ్చిపోవుటయును= వెలుపలికి వెడలిపోగా; కడున్= మిక్కిలి; నొచ్చి= బాధ చెంది; ఆ+కుంభకర్ణుడు; అలిగి= ఆగ్రహం చెంది; వెసన్= శీఘ్రుంగా; వాలితమ్మునిన్= వాలిలముజడిని సుగ్రీవుడిని; విడిచి= వదలి; తోరపుళిల్న= పెద్దరాతిని; కొసుచున్= తీసికొంటూ; ఉక్కున్నిన్= బలంతో; రాము, కూర్మితమ్మునెసన్= రాముడి అనగుతమ్ముడి దిక్కుగా, లక్ష్మీఖండి వైపుగా; పాటుతెంచినన్= వడిగా రాగా; భీరుండు= కైర్యం కలవాడు; సౌమిత్రి= సుమిత్రకొడుకు- లక్ష్మీఖండు; భల్లయుగ్నమునన్= రెండు అమ్ములతో; తత్త్వాహమయుగమున్= ఆ కుంభకర్ణుడియొక్క రెండుచేతులను, నఱకన్= ఖండించగా; మాయూ, బల+ఉన్నతుడు= మాయు శక్తిచేత గొప్పవాడు; దైత్యుడు= రాక్షసుడు- కుంభకర్ణుడు; చతు: +బాహుఁడు+బ= నాలుగుచేతులు కలవాడై; తోచినన్= కనుపించగా; భానుకులుఁడు= సూర్యవంశానికి చెందినవాడు, లక్ష్మీఖండు; శిత, భల్లములన్= వాడిలమ్ములతో; చేతులు+ఎల్లన్= చేతులన్నిటిని; తునిమెన్= ఖండించాడు; వాడు= అతడు (ఆ కుంభకర్ణుడు); మతి= వెండియును; అనేక హస్తమస్తక+అంప్రి భాగుఁడు+బనన్= పెక్కుచేతులు తలలు కాళ్ల కలవాడు కాగా; కినిసి= (లక్ష్మీఖండు) కోపించి; బ్రహ్మ+అప్రము= బ్రహ్మాకు సంబంధించిన మంత్రబాణం; ఏసినన్= ప్రయోగించగా; అసుర= రక్కసుడు (కుంభకర్ణుడు); కొండ= పర్వతం; కూలినట్లు= పడిపోయినట్లుగా; కూలెన్= పడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఆ బాణం కుంభకర్ణుడివక్షాన్ని చేదించింది. అతడు మిక్కిలి బాధపడి, కోపించి, వెంటనే తాను పట్టుకొని ఉన్న సుగ్రీవుడిని వదలిపెట్టి, ఒక పెద్దబండరాతిని చేతబూని లక్ష్మీఖండు ఉన్నవైపు పురోగమించాడు. భీరుడైన లక్ష్మీఖండు రెండు వాడిబాణాలు ప్రయోగించి కుంభకర్ణుడి రెండుచేతులను నరికాడు. కానీ, మాయాబలం గల ఆ రక్కసుడు కుంభకర్ణుడు నాలుగుచేతులు కలవాడుగా కన్నించాడు. లక్ష్మీఖండు ఆ నాలుగుచేతులను ఖండించాడు కానీ మరల ఆ కుంభకర్ణుడు పెక్కుచేతులతో పెక్కుతలలతో పెక్కుకాళ్లతో కన్నించాడు. అంత లక్ష్మీఖండు కోపించి బ్రహ్మాప్రాన్ని ప్రయోగించాడు. కుంభకర్ణు డంతట కొండ కూలినట్లు నేలపై పడ్డాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఇట్లు కుంభకర్ణుండు దెగటాలినం జాచి దూషణానుజులు వజ్రవేగుండును, బ్రమాధియు రాఘువానుజుం దలపడి నిజిడబాణోఘునిర్మగ్నుం జేయుటయు, నతండును వాలి నతిబహుళశరజాలంబులం జీభివినుఁ గయ్యం బోక్క ముహూర్తంబు చూపఱకు రోమహర్షణంబై చెల్లై; దదినంతరంబ.

105

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; కుంభకర్ణుండు; తెగటారినన్= మరణించగా; చూచి; దూషణా+అనుజులు= దూషణుడి తమ్ములు; వజ్రవేగుండును; ప్రమాధియు; రాఘువ+అనుజున్= రాముడి తమ్ముడిని, లక్ష్మీఖండిని; తలపడి= మార్మాని; నిబిడ, బాణ+ఓఘు, నిర్మగ్నున్+జేయుటయున్= దట్టమైన అమ్ములు అనే ప్రవాహంతో మునిగినవాడిగా ఒనరించటమున్నా; అతండును= లక్ష్మీఖండుకూడా; వారిన్= వారిని (వజ్రవేగుడిని, ప్రమాధిని); అతి బహుళశరజాలంబులన్= మిక్కిలి యొక్కువ బాణసమూహాలచేత; పాదివినన్= క్రమ్మగా; కయ్యంబు= యుద్ధం; ఒక్క ముహూర్తంబు= ఒక క్షణకాలం; చూపఱకున్= చూచేవారికి, రోమహర్షణము+బ= గగుర్పాటు కలిగించేదై; చెల్లైన్= జరిగింది; తత్త్వాలనంతరంబ+అ= అటు పిమ్మట.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా కుంభకర్ణుడు మరణించటం చూచి, దూషణుడితమ్ములు వజ్రవేగుడు ప్రమాధి అనేవారు శ్రీరాముడి తమ్ముడైన లక్ష్మణుడిని ఎదుర్కొని, అతడిని దట్టమైన అమ్ములప్రవాహంలో ముంచివేశారు. లక్ష్మణుడుకూడా ఆ వజ్రవేగ ప్రవాధి సోదరులపై లెక్కకు మిక్కిలి బాణమూహోలను ప్రయోగించాడు. అప్పుడు ఒకక్షణకాలం ఆ యుద్ధం చూచేవారికి గగురుపాటు కలిగించింది. అటు పిమ్మట.

చ. అనిలసుతుండు నీలుడు రయం బెనగం బఱతెంచి యమ్మహో
దనుజులమీద నేపున నుద్గ్రనగాగ్రయుగంబుఁ బూస్తి వై
చిన్ గడు రూపణం జధిసి చెప్పుగు జాపగ లేక పోయి ర
ద్రునుజులు వానరోత్సరముఁ దద్దుయు నుబ్బున నార్థె నత్తలన్.

106

ప్రతిపదార్థం: అనిలసుతుండు= వాయుపుత్రుడు హనుమంతుడు; నీలుడు= నీలుడు; రయంబు+ఎసఁగన్= వేగం అతిశయించగా; పఱతెంచి= అరుగుదెంచి; ఆ+మహోదనుజులమీదన్= ఆ గౌప్యరాక్షసులపై; ఏపునన్= బలంకొలది; ఉదగ్ర, నగ+అగ్ర, యుగంబున్= గౌప్యకొండ శిఖరాలను రెండింటిని; ఫూస్తి= పొసగి; వైచినన్= విసరగా; కడున్= మిక్కుటంగా; రూపు+అఱన్= ఆకృతి నశించేటట్లుగా; చదిసి= అణగారిపోయి; ఆ+దనుజులు= ఆ రాక్షసులు (వజ్రవేగుడును ప్రమాధియు); చెప్పుగన్+చూపగన్+లేకపోయిరి= చెప్పుటానికి కాని చూపటానికి గాని వీలుకాకపోయారు; వానర+ఉత్సరమున్= కోతులసమూహం; ఆ+తరిన్= ఆ సమయంలో; తద్దుయున్= మిక్కిలి; ఉబ్బునన్= ఉత్సాహంతో; ఆర్పున్= సింహానాదం చేసింది.

తాత్పర్యం: హనుమంతుడున్నా నీలుడున్నా వేగంగా అక్కడికి వచ్చి, ఆ వజ్రవేగుడిపై ప్రమాధిపై రెండు పెద్దకొండ శిఖరాలు విసరివైశారు. ఆ రాక్షసులు ఇద్దరు నామరూపాలు లేకుండా ఆ కొండశిఖరాలతాకిడికి అణగారిపోయారు. ఆ విధంగా ఆ రాక్షసులు హతమారటం చూచి కోతిమూకలు ఉత్సాహంతో సింహానాదాలు చేశాయి.

క. ఆకులపడి నలుదెసలం , గాకులక్రియఁ జెదర కడు వెగడుపడి రక్షో
సీకములు లంక యెనిమిది , వాకీళ్ళను దూటేఁ బౌరవర్ధము దలికన్.

107

ప్రతిపదార్థం: ఆకులపడి= కలతచెంది; నలుదెసలన్= నాలుగుదిక్కులలో; కాకులక్రియఁ= కాకులవలె; చెదరి= ఇటువటు పోయి; కడున్= మిక్కిలి; వెగడు, పడి= ధైస్యం చెంది; రక్షన్+అనీకములు= (రక్షన్సీకములు) రక్షసులనేనలు; లంక+ఎనిమిది, వాకీళ్ళను= లంకానగరంలో ఉన్న ఎనిమిది ద్వారాలను; పౌరవర్ధము= పట్టణంలో నివసించేవారి సమూహాలు; తలికన్= భీతిచెందేటట్లుగా; తూటెన్= తొందరగా ప్రవేశించాయి.

తాత్పర్యం: రాక్షసులనేనలు కలతచెంది నాలుగుదిక్కులకు కాకులవలె చెదరి పారిపోయాయి, లంకాపట్టణాంలో ఎనిమిదిమూలల గల ద్వారాలలో దూరారు. ఆ విధంగా ఓడిపోయిన సేనలు చిందరవందరై యుద్ధభూమిని వదలి పట్టణాంలోకి పారిపోయిరావటం కాంచి లంకాపట్టణావాసులు భీతిల్లారు.

క. అంతఁ దనకూర్తితమ్ముం , డంతకుఁ గూడుటయు, దూషణానుజమ్ముతి వ్య
త్తాంతంబును విని యెంతయు , వంతఁ దలలి యఱచేఁ బంక్తివదనుఁ డవశుడై.

108

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= పిమ్మటి; పంక్తిపదనుడు= పదితలు కలవాడు రావణుడు; తన, కూర్చు, తమ్ముండు= తనకు ప్రియమైన అనుజాడు కుంభకర్షుడు; అంతకున్+కూడటయున్= యముడిని చేరుటయు, (మరణించుటయున్నా) దూషణ+అనుజ, మృతి, వృత్తాంతంబును= దూషణడితమ్ములయొక్క మరణాన్ని, గూర్చిన సంగతియును; విని; ఎంతయున్ వంతన్= మిక్కటమైన దుఃఖంతో; తలరి= చలించి; అవశుండు+పి= తనమీద తనకు అదుపు తప్పినవాడై, దీనుడై; అఱచెన్= రోదించాడు.

తాత్పర్యం: అంతట తనతమ్ముడు, తనకు ప్రియమైనవాడు, మహాబలిశాలి అయిన కుంభకర్షుడు యమలోకాన్ని చేరుటమున్నా, దూషణడితమ్ములు నామరూపాలు లేకుండ రణరంగానికి బలికావటమున్నా విని, రావణుడు మిక్కటమైన దుఃఖంలో మునిగి బిగ్గరగా విలపించాడు.

వ. అయ్యవనరంబున నాముక్తకవచుండును, నాబధ్రతూణీరుండును, బ్రచండకోదండుండును,
గృఘాణబాణాసనాది వివిధ సాధనోపేత సన్నిహిత స్వందనుండును, బురందర హృదయ సాగర
మందరుండును సైన మేఘునాదుండు తంప్రిం జీరం జనుదెంచి, వినయంబున నిట్లనియె. **109**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; ఆమ్రక కవచుండును= ధరించిన తనుత్రాణం కలవాడున్నా; ఆబద్ధ
తూణీరుండును= అమరించబడిన అమ్ములపొది కలవాడున్నా; బ్రచండకోదండుండును= మిక్కిలి తీవ్రమైన విల్లు కలవాడున్నా;
కృప్రాణ, బాణ+ఆసన+ఆది, వివిధ, సాధన+ఉపేత, సన్నిహిత, స్వందనుండును= కత్తులు, ధనుస్సులు మున్గు వేరువేరు
పరికరాలతో కూడిన దగ్గరగా ఉన్న రథం కలవాడున్నా; పురందర, హృదయ, సాగర, మందరుండును= దేవేంద్రుడి మనస్సు
అనే సముద్రాన్ని తరచుసట్టి మందరపర్యతంవంటి వాడున్నా; పన= పనట్టి; మేఘునాదుండు= ఇంద్రజిత్తు; తండ్రిన్=
రావణుడిని; చేరన్+చనుదెంచి= చేరవచ్చి, సమీపించి; వినయంబున్= వినయంతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో కవచాన్ని ధరించిన వాడున్నా, అమ్ములపొది సమకూర్చుకొన్నవాడున్నా, గొప్పవిల్లు
చేబునినవాడున్నా, కత్తులు బాణాలు ధనుస్సులు పలురకా లైన పరికరాలతోకూడిన రథం దగ్గరగా ఉన్నవాడున్నా,
దేవేంద్రుడి హృదయ మనే సముద్రాన్ని మందరపర్యతంవలె మథించినవాడున్నా అయిన మేఘునాదుడు తనతండ్రి
అయిన రావణుడిని సమీపించి ఈ విధంగా పలికాడు.

చ. ‘వగవగ నేల దైత్యకులవల్లభ! యే గలుగంగ నెష్ట్యుయ్న
జగముల నీదుశత్రులకు శౌర్యము సెల్లునె? వృత్తమైలలో
నగు సురకోటి యే పడచి యత్రుతిమోన్సుతి నుస్స నీకుఁ గ్రీఁ
తి గముల నోర్సు టంతపని దేవ! నమున్ గృహఁ బంపు మాజికిన్. **110**

ప్రతిపదార్థం: దైత్యకులవల్లభ!= రాక్షసవంశానికి భర్త అయినవాడా, ఓ రావణా!; వగవగన్+ఏల= దుఃఖించటం ఎందుకు?;
ఏ+మెయిన్= ఏ విధముగా వైనను; ఏన్= నేను; కలుగంగన్= ఉండగా; ఏ+మెయిన్= ఏవిధముగావైనను; జగములన్=
లోకాలలో; నీదు+శత్రులకున్= నీమ్ముక్క విరోధులకు; శౌర్యముచెల్లునె= పరాక్రమం రాణిస్తుండా; వృత్తమైరి= దేవేంద్రుడు
(వృత్తాసురుడికి శత్రువు); లోనగు= మున్గుగు; సురకోటి+ఏపు+అడచి= దేవతల సమాహాల విజృంభణం అణచి; అప్రతిమ+
ఉన్సుతిన్+ఉన్సు= సాటిలేని గొప్పతనంతో భాసిస్తున్న; నీరున్= నీకు; క్రోతిగములన్= కోతిమూకలను; ఓర్చుట+ఎంత, పని?=

ఓడించటం ఎంతటి కార్యం? (సులువైన పని); దేవ= ప్రభూ!; నన్న= నన్ను; కృష్ణ= దయతో; ఆజికీన్= యుద్ధానికి; పంపుము= పుత్రుంచుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ రాష్ట్రసవంశవల్లభా! నీవు దుఃఖించ’ నవసరం లేదు. నేను ఉండగా ఏ విధంగా కూడ లోకాలలో నీ విరోధుల పరాక్రమం రాణించదు. వృత్తుడిని చంపిన దేవేందుడు మున్నగు వేల్పుల ఉక్కడగించి సాటిలేని శార్యంతో వెలుగొందుతున్న నీకు ఈ వానరసమూహాన్ని హతమార్పటం మిక్కిలి సులువైన పని. ప్రభూ! నన్ను దయతో రణరంగానికి పంపుము. నేను శత్రువులను జయించగలను.

ఉ. కూడిన కొండప్రుచ్ఛులను గ్రోతుల నుగ్రత ముట్టి కిన్ను జెం డాడెద; సుజ్ఞలోగ్రవివిధాంబకచుంబితచ్చుఖుండ నై యాడెద వీరస్తుము; రయంబునఁ బార్థివసూమ లిధ్రణం గ్రీడయపోలే గిట్టి పెడకేలుగఁ గట్టెద, బట్టి తెచ్చెదన్.’

111

ప్రతిపదార్థం: కూడిన= చేరిన; కొండప్రుచ్ఛులను= కొండలలో తిరుగాడే ముదురుకోతులను; క్రోతులన్= వానరులను; ఉగ్రతన్= భయంకరంగా; ముట్టి= కదిసి; కిన్నున్= కోపంతో, చెండాడెదన్= ఖండిస్తాను; ఉత్త+జ్వల+ఉగ్ర, వివిధ+అంబక, చుంబిత, దిక్+ముఖుండను+ఱ= దేదీప్యమానంగా ప్రకాశించి భయంకరాలుగా కన్పట్టే పలురకాలైన బాణాలచేత ముద్దుపెట్టుకొనబడిన దిర్కులయొక్క మొగాలు కలవాడనై; వీరస్తుము= వీరులు యుద్ధం చేస్తా కావించే తాండవం; ఆడెదన్= చేస్తాను; రయంబునన్= వేగంగా; పార్థివసూమలు+ఇర్దటన్= రాజపుత్రులు ఇరువురిని, రామలక్ష్ములు ఇరువురిని; క్రీడ+అ, పోలన్= అట అడె రితిగానే (అవలీలగా); కిట్టి= సమీపించి; పెడకేలుగన్= చేతులు విరిచి, కుడిచేయి ఎడమభాగాన ఎడమచేయి కుడిభాగాన చేర్చి; కట్టెదన్= బంధిస్తాను; పట్టి= బంధించి; తెచ్చెదన్= తీసికొని వస్తాను.

తాత్పర్యం: చేరి గుమిగూడి వచ్చిన కోతులను కొండముచ్ఛులను భయంకరంగా కదిసి కోపంతో చీల్చి చెండాడుతాను; పెక్కురకాలైన బాణాల పరంపరలను అన్నిదిక్కులకు దేదీప్యమానంగా ప్రసరింపజేసే వీరవిహం చేస్తాను; రాజకుమారుల నిద్దరను రామలక్ష్ములులను వినోదలీలావిలాసంగా యుద్ధంలో జయించి బంధించి పెడకేలు కట్టి నీముందర తెచ్చి పెట్టగలను. ఇది నా ప్రతిజ్ఞ.’

ఉ. అనినఁ దెలివొంబి మందోదరీసుందరుండు ప్రియనందను కి ట్లనియే.

112

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (ఇందజిత్తు వచించగా); తెలివి+బంది= తెలివొంది; తేరుకొని; మందోదరీ, సుందరుండు= మందోదరికి అందమైనవాడు, మందోదరి భర్త - రావణుడు; ప్రియనందనునకున్= అనుగుసుతునకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ రితిగా వచించాడు.

తాత్పర్యం: అని ఇందజిత్తు ప్రోత్సాహావచనాలు చెప్పగా విని తెప్పరిలి ధైర్యం తెచ్చుకొనివాడై, మండోదరిభర్త అయిన రావణుడు ప్రేమపాత్రుడైన తన తనయుడు ఇందజిత్తుతో ఈ విధంగా పల్గుడు.

సీ. ‘నీ పరాక్రమలీల నిక్షమే నెఱుగనే, పుత్ర! నీ భుజబులన్నురణమునన కాదె నా కిట్టి విఖ్యాతియు సిలయును, గలిగే, గీర్మాణసంఘుంబుతోడ

గూడ నయ్యంద్రునిఁ గొనివట్టి నా బంటుఁ, గా నొనలింపవే గర్వ మెసఁగఁ;
మాయావిదుండవు మహితబ్యాస్మివి, శారదుండవు నీవు; సంగరమునఁ

- ఆ. బగతు రెల్ల వెఱగుపడగు ధృత్యాదృత్యు, దుర్మిరూపభంగిఁ దొడల చిక్కు
వఱుచు నీ మహార్భూషణ పాతంబులు, దశరథాత్మజులకుఁ దరమె యోర్వు?

113

ప్రతిపదార్థం: పుత్ర!= ఓ కుమార! ఇందజిత్తు!; నీ పరాక్రమలీల= నీయుక్క శార్యం అనే ఆట; నిక్కము= నిజం; ఏను= నేను; ఎఱుగన్+ఎ?= తెలియనా? (నాకు తెలియదా - తెలుసు అని భావం); నీ భుజ బలస్యురణమున్+అ= నీ భుజశక్తి; ప్రకటనంవలననే; కాదు+ఎ= కాదా; ఇటీ= ఇటువంటి; విఖ్యాతిమున్= కీర్తిము; సిరిమును= సంపదమున్నా; కలిగన్= నాకు లభించాయి; గర్వము+ఎసఁగ్= దర్శం అతిశయించగా; గీర్యాణ సంఘంబుతోడన్= వేల్పులసముదాయంతో, కూడన్= సయితంగా; ఆ+ఇంద్రునిన్; కొనివచ్చి= తీసికొనివచ్చి); నాబంటుగాన్= నా సేవకుడిగా; ఒనరింపవే= చేయలేదా; నీపు= నీపు; మాయావిదుండవు= మాయ (ఉన్నదానిని లేనట్లుగా, లేనిదానిని ఉన్నట్లుగా భ్రాంతిగొలిపే మహిమ) తెలిసినవాడవు; మహిత, దివ్య+అప్రతిశారదుండవు= గొప్పవైన మంత్రబాణాలమగ్గార్చి తెలిసినవాడవు; సంగరమున్న= యుద్ధంలో; పగతురు+ఎల్లన్= శత్రువులు అందరు; వెఱగుపడగన్= భీతితో నిశ్చేషపులుకాగా; దృశ్య+అదృశ్య, దుర్మిరూపభంగిన్= కనుపించి, కనుపించరుండగా (ఎక్కడున్నది) నిరూపించటానికి వీలులేని విధంగా; తొడరి= స్వాని; చిక్కు+వఱుచు= కష్టంకలిగించే; నీ, మహో+ఉగ్ర, బాణపాతంబులు= నీయుక్క గొప్పవైన భయంకరవైన అమ్ముల ప్రయోగాలు; దశరథ+అత్మజులకున్= దశరథుడి కుమారులకున్= రామలక్ష్మీఱులకు; ఒర్వన్+తరము+ఎ= సహించటానికి శక్యం చౌతుందా? (శక్యం కాదు).

తాత్పర్యం: ఓ కుమారా! నీవు ఎంతటి పరాక్రమవంతుడవో నే నెరుగుదును. నాకు వచ్చిన కీర్తిప్రభ్యాతులకు నీవే కారణం. వేల్పుల సముదాయాన్ని, ఇంద్రుడిని, జయించి నీవు ఆతడిని నా సేవకుడిగా చేశాను. నీ దర్శం గొప్పది. నీవు మాయావిదుడవు. యుద్ధంలో శత్రువులను భ్రాంతిలో ముంచగలవు. కనుపిస్తూనే క్షణంలో అదృశ్యం కాగలవు. నీవు ఎచ్చట ఉన్నది శత్రువులు గుర్తించలేరు. భయంకరాలయిన నీ బాణప్రయోగాలకు దశరథుడి కుమారులు రామలక్ష్మీఱులు తట్టుకోలేరు.

- ఆ. నిఖిలశత్రుచయము నిశ్చేషముగఁ జంపి, యనము! సమరనిహాతు లైన యస్తు
చీయ జనులబుణము చీర్పుము; మసలక, పోయి రమ్ము; పోరు బొడిచి గెలుము'.

114

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడా! నిఖిలశత్రుచయమున్= సమస్తమైన శత్రువుల సమూహాన్ని; నిశ్చేషముగన్= మిగులకుండగా; చంపి= సంహారించి; సమరనిహాతులు+ఇన= యుద్ధంలో చనిపోయిన; అస్క్రీదీయజనుల బుణము= నా వారలయ్యుక్క అప్పు; తీర్పుము= చెల్లించము; మసలక= తడయక; పోయిరమ్ము= వెళ్లిరమ్ము; పోర్న+పాడిచి= చొరవగా యుద్ధంచేసి; గెలుము= జయించము.

తాత్పర్యం: ఓ పుణ్యాతుడ్యుడా! శత్రువులో ఒక్కరు మిగులకుండ అందరిని సంహారించి లోగడ యుద్ధంలో మరణించిన నావారిబుణాం తీర్పుము నాయనా!. పోయిరమ్ము!, యుద్ధం చేసి శత్రువులను జయించము.'

- వ. అని కౌగెలించుకొని వీడుకొల్పిన నింద్రజిత్తు సత్పురుండై యరదం బెక్కి లంకాపురంబు వెలుపడినం గని వనచరానీకంబు లార్పుచు నెదురు నడచుటయు, నతండు వాల నించుకయు సరకుగొనిక కరతలం బెత్తి లక్ష్మీఱునిం జలిచిన.

115

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; కౌగిలించుకొని= ఆలింగనం చేసి; వీడుకొల్పిసన్= మర్యాదగా సెలవు ఇచ్చి పంపగా; ఇంద్రజిత్తు= ఇంద్రజిత్తు; సత్యరుండు+ఖ= వేగం కలవాడై; అరదంబు+ఎక్కి= రథాన్ని అధిరోహించి; లంకాపురంబు= లంకానగరం; వెలువడినన్= వెలుపలికి రాగా; కని= అరసి; వనచర+అనీకంబులు= వానరోనలు; అర్ఘుచన్= సింహానాదాలు చేస్తూ; ఎదురునడచుటయున్= మార్గోనుటయు; అతండు= అతడు - ఇంద్రజిత్తు; వారిన్= వారిని (క్రోతిమూకలను); ఇంచుకయున్= ఏ మాత్రమున్నా; సరముకానక= లక్ష్మిపెట్టక; కరతలంబున్+ఎత్తి= చేయుని సాచి; లక్ష్మిఉనిన్= లక్ష్మిఉడిని; పిలిచినన్= ఆహ్వానించగా.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, రావణుడు ఇంద్రజిత్తును వీడ్స్‌లిపాడు. ఇంద్రజిత్తు వేగంగా రథాన్ని అధిరోహించి, లంకాపట్టణంనుండి వెలువడి యుద్ధభూమిని చేరాడు. ఇంద్రజిత్తుత్తాగమనాన్ని కాంచి వానరోనలు అతడిని మార్గోన్నాయి కాని, ఆతడు వారిని లెక్కాసేయక, చేయెత్తి లక్ష్మిఉడిని యుద్ధానికి ఆహ్వానించాడు.

ఇంద్రజిత్తు లక్ష్మిఉనితోడ యుద్ధము సేయుట (సం. 3-272-8)

K. విని యాతండును హరీంప్రార్థి, నినదంబున గగనధారుణీమధ్యం బె

ల్లను ప్రోయ మత్తగజముం, గనిన మృగేంద్రుండపోలే గడగెం బెలుచన్.

116

ప్రతిపదార్థం: విని= ఆలకించి; ఆతండును= అతడుకూడా (లక్ష్మిఉడుకూడా); హరీంప్రార్థి, నినదంబునన్= వింటియొక్క అల్లెత్రాటిధ్వనిచేత; గగన, ధారుణీమధ్యంబు+ఎల్లను= ఆకసానికి భూమికి మధ్య నుండే ప్రదేశం అంతయు; ప్రోయన్= ప్రతిధ్వనించగా; మత్తగజమున్= మధించిన యేనుగును; కనిన= అరసిన; మృగ+ఇంద్రుండు+త, పోలేన్= సింహామే అనేటట్లుగా; పెలుచన్= ఆటోపంతో; కడగెన్= విజ్ఞంభించాడు.

తాత్పర్యం: లక్ష్మిఉడు ఇంద్రజిత్తు పిలుపును ఆలకించి, తన అల్లెత్రాటిప్రోత భూమ్యకాశాల మధ్య నున్న ప్రదేశమంతా ప్రతిధ్వనించేటట్లుగా చేస్తూ - మధించిన ఏనుగును చూచి లంఘించే సింహామే అన్నట్లు - ఆటోపంతో అతనిపై విజ్ఞంభించాడు.

v. అంత.

117

తాత్పర్యం: అప్పుడు.

c. జైతులు గోత్రభూమిధరసారులు సాగరథీరు లుల్లన
చ్ఛిత్ ధనుఃక్తావిదు లజేయులు భూఱిజయార్థ లప్పు సా
మత్తియు మేఘునాదుఁడు నమిత్వవిభేదులు దాకి రాణ్ లో
కత్తయ భీకరప్రథనకౌతుక వేగిత చిత్తవృత్తులై.

118

ప్రతిపదార్థం: సామిత్రియున్= సుమిత్రకొడుకు లక్ష్మిఉడును; మేఘునాదుఁడున్= ఇంద్రజిత్తు; అమిత్రవిభేదులు= శత్రువులను చీల్చి చెండాడేవారు; జైతులు= జయశీలం కలవారు; గోత్రభూమిధరసారులు= కులపర్వతాలయొక్క నిగ్గ కలవారు; సాగరథీరులు= సముద్రం వంటి ధైర్యంకలవారు; ఊత్తు+లసత్త+చిత్ర, ధనున్+కళా, విదులు= ప్రకాశమానమైన ఆశ్చర్యకరమైన విలువిద్య నెరిగినవారు; అజేయులు= గెలువశక్యం కానివారు; భూరి, జయ+అర్థులు= గొప్పగెలుపును కోరేవారు; అప్పు=

అప్పడు; లోక, త్రయ, శీకర, ప్రథన, కొతుక వేగిత, చిత్తవృత్తులు+పు= మూడుజగత్తులకు భయంకరమైన యుద్ధం చేయటంలో వేడుకచే తొందరింపబడిన మనస్సులయొక్క వ్యాపారాలు కలవారై; ఆర్పి= సింహానాదాలు చేసి; తాకిరి= (ఒండొరులను) మార్చిన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో గెలుపుపొందే నేర్చుకలవారు, కులపర్యతాలయొక్క నిగ్గి గలవారు, సముద్ర ధీరులు, అచ్చెరువుకొలిపే, విలువిద్యలో ఆరితేరినవారు, గెలువశక్యం కౌనివారు, గొప్పవిజయాలను సాధింపకోరేవారు, శత్రువునంపోరులు అయిన సుమిత్రకొడుకు లక్ష్మీఉడున్నా మేఘనాదుడు అయిన ఇంద్రజిత్తున్నా మూడులోకాలు భీతి చెందే భయంకర యుద్ధంలో వేడుకతో కూడిన వేగం కల మనఃప్రవృత్తి కలవారై సింహానాదాలు చేస్తూ ఒండొరులను ఎదుర్కొన్నారు.

విశేషం: భూభారం వహించే కులపర్యతాలు ఏడు. అవి; 1. మహాంధ్రం 2. మలయం 3. గంధమాదనం 4. వింధ్యం 5. సహ్యం 6. శుక్రిమంతం 7. పారియాత్రం.

**క. మచ్చరము మీఱ నొండొరుఁ, జిచ్చుఱ పిడుగులను బోని శితవిశిఖములం
జెచ్చెర నొంపఁగ విలు నే, ర్పచ్చటు దుల్యంబు లయ్యే నయ్యరువురకున్.**

119

ప్రతిపదార్థం: మచ్చరముమీఱన్= ఈను అతిశయింపగా; ఒండొరున్= ఒకరినొకరు; చిచ్చు+అఱపిడుగులను+పోని= అగ్నిని వెదజల్లుతూ మండి పిడుగులను పోలిన; శితవిశిఖములన్= వాడి అయిన బాణాలచేత; చెచ్చెరన్= వేగంగా; నొంపఁగన్= నొచ్చేటట్లు చేయగా; ఆ+ఇరువురకున్= ఆఇద్దరికీ; విలునేర్చు= ధనుపు నందలి కొశలం; అచ్చున్= ఆ యుద్ధభూమిలో; తుల్యంబులు= సమానాలు; అయ్యున్= అయినది.

తాత్పర్యం: ఇంద్రజిత్తు లక్ష్మీఉడుడూ మాత్పర్యంతో ఒకరినొకరు చిచ్చుఱపిడుగులవంటి బాణాలతో వేగంమీర పోరాటం కొనసాగించగా; విలువిద్యలో వారు ఇరువురును సమస్కంధులుగా కన్నించారు.

విశేషం: తుల్యంబయయ్య అని పారాంతరం.

**క. తనకంటే నపుడు రావణ, తనయిం డని మీఱ జూచుఁ, దా నాతనికం
టెను మున్న రాఘువానుజుఁ, డనుపుశరీల నతిశయంబుగ మెఱయున్.**

120

ప్రతిపదార్థం: అప్పడు= ఆ సమయంలో; తనకంటేన్= తనకంటే (లక్ష్మీఉడికంటే); రావణతనయిండు= రావణుడికుమారుడు, ఇంద్రజిత్తు; అనిన్= యుద్ధంలో; మీఱన్+చూచున్= అతిశయించటానికి యత్నిస్తాడు; తాన్= తాను (లక్ష్మీఉడు); అతనికంటెన్= ఇంద్రజిత్తుకంటెను; మున్ను+ల= ముందుగా; రాఘువ+అనుజఁడు= లక్ష్మీఉడు; అనుపమ, శర, లీలన్= సాటిలేని బాణప్రయోగం అనే క్రీడలో; అతిశయంబుగన్= మిక్కటంగా; మెఱయున్= వెలుగొందుతాడు.

తాత్పర్యం: సాటిలేని బాణప్రయోగంలో లక్ష్మీఉడికంటే ఇంద్రజిత్తు మించటానికి యత్నించేవాడు; ఇంద్రజిత్తుకంటే ముందే లక్ష్మీఉడు అతిశయించి తనమేటితనాన్ని ప్రదర్శించేవాడు.

క. అంతఁ బటుతోమరంబులఁ, నెంతయు వేస శృష్టతనూజు నింద్రజీ షైవున్
సంతతశరముల నన్నిటి, నింతింతలు శకలములుగ నేసే నతండున్.

121

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అప్పుడు; పటుతోమరంబులన్= గొప్పవైన చిల్లకోలలను; ఎంతయున్= మిక్కిలి; వెసన్= శిఘ్రంగా; శృష్టతనూజున్= రాజపుత్రుడిని - లక్ష్మీఖడిని; ఇంద్రజి= ఇంద్రజిత్తు; వైవన్= వేయగా; అతండున్= అతడును (లక్ష్మీఖడు); సంతతశరములన్= ఎడతెగని బాణాలచేత; అన్నిటిన్= అన్నిటిని (ఆ తోమరాలను అన్నిటిని); ఇంత+ఇంతలు= చిన్నిచిన్ని; శకలములుగన్= ముక్కలుముక్కలుమ్మెయ్యటల్లుగా; ఏసన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు గొప్పవైన చిల్లకోలలను మిక్కుటమైన వేగంతో లక్ష్మీఖడిపైకి ఇంద్రజిత్తు విసరాడు. లక్ష్మీఖడు ఎడతెగని బాణాలంపరలు ప్రయోగించి ఆ తోమరాలను అన్నిటిని చిన్నిచిన్న ముక్కలుముక్కలుగా ఖండించాడు.

వ. అట్టియెడ సంగమండు గడంగి లక్ష్మీఖనకుం దలకడచి యమండవేగంబున మందీందరీనందనుం గణిసి ఘనమహిరుహంబునఁ దంతుస్తకంబు వైసినఁ, జలింపక నిలింపవైరి నిశితప్రాసంబు వాసవపోత్తుం జంప నెత్తుటయు, లక్ష్మీఖండు దానిం దునియ నేసిన, నయ్యసురయు గదాదండంబుట్టీ యంగదువక్షంబు వైసినఁ, దొలంగక చెలంగి వాలిసూసుండు సాలవ్యక్షంబున నా రాక్షసురభంబు రఘ్యసౌరభి సహితంబుగాఁ జియునడిచే: నట్లు విరథుండయి యచ్ఛీటన యంతర్థానంబు నొంచి గగనగతుండయ్యుఁ; బదంపడి. 122

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ తరుణంలో; అంగదుండు= వాలికొడుకు, వానరయువరాజు; కడంగి= పూని; లక్ష్మీఖనకున్= తలకడచి= లక్ష్మీఖడిని అతిక్రమించి ఉరికి; అమంద, వేగంబునన్= మిక్కుటమైన వేగంతో; మందోదరీనందనున్= మందోదరికొడుకు - ఇంద్రజిత్తును; కదిసి= మార్గాని; ఘన, మహిరుహంబునన్= పెనుమ్రాతుతో; తత్త+మస్తకంబున్= ఆతడియొక్క - ఇంద్రజిత్తుయొక్క శిరమును; వైసినన్= కొట్టగా; చలింపక= కంపించక; నిలింపవైరి= వేల్చలవిరోధి - ఇంద్రజిత్తు; నిశిత, ప్రాసంబు= వాడిఅయిన శశట్టును; వాసవపోత్తున్= అంగదుడిని (దేవేంద్రుడి మనుషుడిని); చంపన్= సంహరించటానికి; ఎత్తుటయును= పూనుటయున్నా; లక్ష్మీఖండు; దానిన్= దానిని; తునియన్+ప్రసినన్= బాణం ప్రయోగించి ఖండించగా; ఆ+అసురయున్= ఆ రాక్షసుడును, ఆ ఇంద్రజిత్తును; గదాదండంబున్= గుదియును; తీర్పి= సవరించి; అంగదువక్షంబు= అంగదుడియొక్క రొమ్ము; వైసినన్= కొట్టగా; తొలంగక= తప్పుకొనక; చెలంగి= విజ్యంభించి; వాలిసూసుండు= అంగదుడు (వాలికొడుకు); సాల, వ్యక్షంబునన్= మద్దిచెట్టుతో; ఆ రాక్షసురథంబు= ఆ రక్కసుడియొక్క, ఇంద్రజిత్తుయొక్క అరదం; రథ్యసారథి సహితంబుగాన్= గుర్రాలు సూతుడితో సహి; చదియన్+అడిచెన్= పచ్చడి అయ్యెటల్లు కొట్టడు; అట్లు= ఆ రితిగా; విరథుండు+అయి= తెరు కోల్పోయినవాడు అయి; (ఇంద్రజిత్తు); ఆ చోటన్+అ= ఆఘలంలోనే; అంతర్థానంబున్+ఒంది= అదృశ్యమై; గగన, గతుండు+అయ్యెన్= ఆకాశసేమకు వెళ్ళినవాడు అయినాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో వాలికొడుకు వానరయువరాజు అంగదుడు వేగంగా లక్ష్మీఖడిని అతిక్రమించి దూకి మందోదరికొడుకు అయిన ఇంద్రజిత్తును మార్గాని, ఆతడితలను ఒకపెద్దమూనుతో కొట్టడు. ఆ దెబ్బుకు తట్టుకొని వేల్చలవిరోధి అయిన ఇంద్రజిత్తు ఒక వాడిఅయిన శశట్టు అంగదుడిని సంహరించపూనుకొన్నాడు. అంతలో లక్ష్మీఖడు ఆ శశట్టును తన బాణంతో ఖండించాడు. అప్పుడు ఇంద్రజిత్తు గదాదండంతో అంగదుడి రొమ్ముపై కొట్టడు. అంగదుడు ఆ దెబ్బుకు తట్టుకొని మద్దిచెట్టు గొని ఇంద్రజిత్తు రథాన్ని, సారథిని పచ్చడిఅయ్యెటల్లుగా మోదాడు. ఆ విధంగా రథాన్ని కోలుపోయిన ఇంద్రజిత్తు అచ్చటికచ్చటే అదృశ్యమై అకసానికి ఎగిరిపోయాడు. పిమ్మట.

క. ‘ఎవ్వులన నుఱుకునో యత్తఁ, దెవ్వుల నెటు సేయునొక్కాయిం’ దనుచుఁ గడున్
నివ్వెఱపడి కపిసేనలు, గ్రోవ్స్‌సేడం బంక్తివదనుకొడు కుఢ్చతుడై.

123

ప్రతిపదార్థం: ఏ+వలన్= ఏవైపునకు; ఉఱుకును+ఓ= దూరునో; అతడు= వాడు, ఇందజిత్తు; ఎప్పరిన్= ఎవరిని; ఎటు+చేయున్+బ్కౌ= ఏమిచేయునో కదా; ఇందున్= ఇందు; అనుచున్= అని యోచిస్తూ; కడున్= మిక్కిలి; నివ్వెఱపడి= అచ్చెరువొంది; కపిసేనలు= వానర్షైన్యాలు; క్రోవ్స్+చెడన్= దర్శం గోల్గడగా; పంక్తివదను, కొడుకు= పదితలల వాడి పుత్రుడు, రావణుడికొడుకు ఇందిజిత్తు; ఉఢ్చతుడు+ఐ= గర్వంతో విజృంభించిన వాడై.

తాత్పర్యం: ‘అదృశ్యాడై ఆకాశానికి ఎగిరిన ఇందజిత్తు ఎక్కుడ ఏ వైపు దూరుతాడో! ఏవిధంగా ప్రవర్తిస్తాడో ఎవరిమీద పడతాడో’ అని వానరసేనలు అచ్చెరువుతో భీతిల్లాయి. రావణుడికొడుకు ఇందజిత్తు గర్వంతో విజృంభించినవాడై.

చ. ఉఱుముచు నంత్కాలచలచలితోగ్రబులాహాకలీల దీఁపుగాఁ
దఱచగు ఫోరపుంబిడుగుతండుము వోని శరప్తతాన ము
క్షుణఁ దొరగెంచుచుం గపిబులావళిఁ ద్రుంచి కలంచె నేపునన్
నెఱకులు నోంచి బాణముయసీరథి ముంచె రఘుప్రవీరులన్.

124

ప్రతిపదార్థం: ఉఱుముచున్= గర్జిస్తూ; అంత్య, కాల, చలిత+ఉగ్ర, బలాహాక, లీల+తోఁపుగాన్= ప్రశయసమయంలో తిరుగాడే భయంకరమైన మేఘంమాదిరి కప్పట్టగా; తఱచు+లగు= దట్టమైన; ఫోరము+పిడుగు, తండుము+పోని= భయంకరాలైన పిడుగులసముదాయాన్ని పోలే; శరప్తతానమున్= బాణాల సమూహస్తి; ఉక్కు+అఱన్= బలం అణిపోయేటట్లుగా; తొరు గించుచున్= వరిస్తూ; కపి, బల+అపున్= వానరసేనా సమూహాలను; త్రుంచి= ఖండించి; ఏపున్= దర్శంతో; కలంచెన్= కలతచెందించాడు; రఘుప్రవీరులన్= రఘువంశంలో జనించిన గొప్పవీరులను; (రామలక్ష్మణులను); నెఱకులు+నోంచి= ఆయువుపట్టులు నొచ్చేటట్లుగా చేసి; బాణముసీరథిన్= శర సముద్రంలో; ముంచెన్= మునిగేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఇందజిత్తు ప్రశయకాలంలోని భయంకరమేఘంమాదిరిగా గర్జిస్తూ చిచ్చుఱపిడుగుల సముదాయాలను పోలినబాణాలాలను బలం జారిపోయేటట్లుగా కపిసేనలపై కరిపించి దర్శంతో కలత నోందించాడు. రామలక్ష్మణులను ఆయువుపట్టులు నొచ్చేటట్లుగా శర సముద్రంలో మునిగేటట్లు చేశాడు.

విశేషం: అలం: ఉపను.

క. మాయాధికు నంతర్మీత , కాయుఁ బురందరవిరోధిఁ గాకుత్స్ఫులు క్రో
ధాయత్తు లగుచు నేసిల , భీయుక్కులు శబ్దబేధివాయస్తములన్.

125

ప్రతిపదార్థం: మాయ+అధికున్= కపటమహిమచేత గొప్పతనం కలవాడిని; అంతర్మీతకాయున్= కనిపించని దేహం కలవాడిని; పురందరవిరోధిన్= దేవేంద్రుడి శత్రువును - ఇందజిత్తును; భీయుక్కులు= బుద్ధిబలంతో కూడినవారు; కాకుత్స్ఫులు= కకుత్స్ఫువంశంలో జన్మించినవారు, శ్రీరాముడును లక్ష్మణుడును; క్రోధ+అయత్తులు+అగుచున్= ఆగహంతో సస్పాదులు బోతూ; శబ్ద, భేది, దివ్య+అప్రములన్= శబ్దాన్ని అనుసరించి చేదించే దేవతామహిమ గల మంత్రబాణాలతో; ఏసిరి= కొట్టారు.

తాత్పర్యం: అదృశ్యమైన దేహం కలవాడు ఇంద్రజిత్తు. అతడు కపటయుద్ధంలో ఆరితేరినవాడు. ఇక అతడిని బాణాలతో కొట్టటం ఎట్లా? బుద్ధికుశలత కల కాకుత్స్థలు కంటికి కనుపించని ఇంద్రజిత్తును శబ్దభేదిబాణాలు ప్రయోగించి కొట్టారు.

విశేషం: శబ్దభేది బాణాలంటే - లక్ష్యం అదృశ్యమై ఉన్నప్పటికి కేవలం చప్పుడునుబట్టి లక్ష్యం ఉన్నతావు నెరిగి ప్రయోగించే అమ్ములు. ఇట్టిశక్తి మేటి నిలుకాండ్రలో కొంతమందికి మాత్రమే ఉంటుంది. అట్టిశక్తి నార్జించిన భారతవీరులలో అర్ధనుడు పేర్కొనదగినవాడు.

వ. వానికి నలిగి సుగ్రీవాది వానరులు శృంగారిలాప్రకరంబులు గైకొని యాకసంబున తెగసిన సద్గానపుండు వాల నందఱ వెఱచఱవ నేయుటయుజేవ సెడి మగుడి పుడమి తెఱగెటి; వాడంత నిలువక వాడి తూపులు పఱి రామలక్ష్మణులు గరంబు నొప్పించినం జెయ్యేచి యయ్యాన్నయుం దమ్ముండును గపిబలంబు లడల ధరణీతలంబునకు నొరగి విలయకాలపతితు లైన సూర్యేందుల చందంబున నున్నంగని సింహాదంబునేసి.

126

ప్రతిపదార్థం: వానికినీ= అతడికి (ఇంద్రజిత్తుకు); అలిగి= ఆగ్రహం చెంది; సుగ్రీవ+ఆది, వానరులు= సుగ్రీవుడు మొదలగు కొతులు; వ్యక్త, శిలా, ప్రకరంబులు= చెట్లు, రాళ్ళ సమూహాలు; కైకొని= చేతబట్టి; ఆకసంబునకునీ= ఆ గగనానికి; ఎగిననీ= ఎగిరి వెళ్గా; ఆ, దానపుండు= ఆ రాక్షసుడు - ఇంద్రజిత్తు; వారినీ+అందఱనీ= వారలను అందరిని - ఆ సుగ్రీవాడులను; వెఱచఱవనీ= భయపడేట్లు; ఏయుటయునీ= బాణాలతో కొట్టటమున్నా; చేవ+చెడి= ఉక్కు తఱిగి; మగుడి= తిరిగి; పుడమికినీ= భూమికి, ఎఱగిరి= కూలిరి; వాడు= అతడు (ఇంద్రజిత్తు); అంతనీ= అంతటితో; నిలువక= ఆలసించక; వాడితూపులు= వాడిలయిన బాణాలు; పఱిపి= ప్రయోగించి; రామలక్ష్మణులనీ= శ్రీరాముడిని మరియు లక్ష్మీని; కరంబు= మిక్కిలి; నొప్పించిననీ= బాధించగా; చెయ్యేది= చేయ్యు+చెది= చేప్పలు తొలగి; ఆ+అన్నయును, తమ్ముండును= (రామలక్ష్మణులు); కపిబలంబులు= వానరసేనలు; అడలనీ= భయంచెందగా; ధరణీతలంబునకునీ= భూమి భాగానికి; ఒరగి= ప్రాలి; విలయకాల పతితులు= ప్రశయనమయంలో (భూమిపై) పడిపోయిన; సూర్య+ఇందులు= సూర్యుడు చంద్రుడు; చందంబుననీ= మాదిరిగా; ఉన్ననీ= ఉండగా; (ఇంద్రజిత్తు); కని= అరసి; సింహాదంబు+చేసి= సింహావలె గర్జించి. (క్రేందిపద్యముతో అస్వయం)

తాత్పర్యం: ఇంద్రజిత్తుపై కోపించి, సుగ్రీవుడు మున్నగు వానరవిరులు పెద్దరాళ్ళ గుంపును, చెట్లసమూహాలను పట్టుకొని ఆకసానికి ఎగిరి వెళ్గారుకాని ఆ రాక్షసుడు వారందరూ భయపడేటట్లుగా వాడిబాణాలను ప్రయోగించాడు. వారు అందరూ తిరిగి నేలపై కూలారు. అంతట ఇంద్రజిత్తు నిశితబాణాలు ప్రయోగించి శ్రీరాముడిని లక్ష్మీని నొప్పించాడు. రామలక్ష్మణులు చేప్పలు దక్కి మూర్ఖిల్లి నేలపై ప్రాలారు. వానరసేనలు భీతిల్లి గజగజలాడాయి. అప్పుడు నేలపై బడిన రామలక్ష్మణులు ప్రశయకాలంలో భూమిపై పడిన సూర్యచంద్రులవలె భాసించారు. ఆ దృశ్యాన్ని కాంచి, విజయదర్శంచేత ఇంద్రజిత్తు సింహాదం చేశాడు.

విశేషం: కవిత్రయంనాటి తెలుగుబాసకు నేటికాలపు తెలుగుబాసకు అక్కడక్కడ ఈషష్టేదాలు కానబడతాయి. ముఖ్యంగా-కారకంలో (విభక్తిపత్యయాల ప్రయోగంలో). ‘వానికి నలిగి’ అనేది ప్రాచీనప్రయోగం. నేడు మనం అతడిపై అలిగి, అతనిపై ఆగ్రహించి అని అంటాం.

మ. పరమోదాత్మలఁ బాధ్యవీత్తముల శుంభబ్రుత్తమూరంభులన్
సురసంకాశులఁ గోసలప్రభుల నసైత్తికప్రభోద్దాములన్
వరలాభోస్తుతు దన్నితాచరుఁడు గర్వం జొపు దుర్వార ని
ర్థర' నాగాస్తములం దదాహవమహిన్ బంధించె నయ్యద్దుఱన్.

127

ప్రతిపదార్థం: వరలాభ+ఉన్నతుఁడు= వరాలను పొందటంచేత గొప్పతనం కలవాడు; ఆ+నిశాచరుఁడు= ఆ రక్కసుడు - ఆ ఇందజిత్తు; గర్వంబు+చప్పన్= దర్వం శోభిల్లేటట్లుగా; పరమ+ఉదాత్తులన్= మిక్కిలి గొప్పవారిని; పార్థివ+ఉత్తములన్= రాజులలో శ్రేష్ఠులను; శుంభత్తు+విక్రమ+ఆరంభులన్= దేదీప్యమానమైన పరాక్రమంతో కూడిన పురుషకారం కలవారిని; సుర, సంకాశులన్= దేవతలతో సమానులను; కోసలప్రభులన్= కోసల రాజ్యానికి అధినేతలను; అస్తిక, ప్రభా+ఉద్దాములన్= మిక్కటమైన తేజస్సుతో గంభీరమైన ఆకృతులు కలవారిని; ఆ+ఇద్దులన్= ఆ ఇరువురను, శ్రీరాముడిని లక్ష్మీణుడిని (రాములక్ష్మీణులను); దుర్వార, నిర్భార, నాగ+అస్త్రములన్= వారించటానికి శక్యం కాని భరించటానికి వీలులేనంత తీవ్రా లైన పాములకు సంబంధించిన మంత్రబాణాలచేత; తత్త్తు+ఆహవమహిన్= ఆ యుద్ధభూమిలో; బంధించెన్= కట్టివేశాడు.

తాత్పర్యం: మిక్కిలిగొప్పవారు, రాజన్యులలో శ్రేష్ఠులు, దేదీప్యమానమైన శార్యం అనే తేజస్సుతో వెలుగొందేవారు, వేల్పులతో సమానులు, కోసలదేశానికి అధిపతులు, మిక్కటమైన వర్షస్సుతో విరాజిల్లేవారు అగు రాములక్ష్మీణులను, వరాలు పొందటంచేత మహిమను ఆర్థించినవాడు అయిన ఇందజిత్తు ఆయుద్ధభూమిలో విజ్యంభించి, వారించటానికి వీలులేని 'నాగాప్రాలు' ప్రయోగించి బంధించాడు.

మ. తదపసరంబున సుగ్రీవసుషేణ జాంబవత్తముఖు లైన కపివీరులు రాములక్ష్ములు లున్నయేడకుం జసుదెంచి, యెయ్యదియునుం జేయునది నేరక దుఃఖితు లగుచుండ నవ్విభీషణండు వాల నాశ్వసించి, బ్రహ్మస్తు ప్రయోగంబున నారాజకుమారులకు బంధమోక్షంబు గావించె; సుగ్రీవుండు విశల్యకరణి యను నౌషధంబున వారల విశల్యదేహులఁ జేసే; నిట్టు ప్రబుద్ధులై రాఘవులు గ్రమ్మణఁ గయ్యంబునకుం గడంగి; రప్పుడు రావణానుజుండు రామునకుఁ గృతాంజలి యై ట్లనియె.

128

ప్రతిపదార్థం: తత్త్తు+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; సుగ్రీవ, సుషేణ, జాంబవత్తు+ప్రముఖులు+పన= సుగ్రీవుడు, సుషేణుడు, జాంబవంతుడు మున్నగునాయకులు అయిన; కపివీరులు= వానరయోధులు; రాములక్ష్మీణులు= రాముడును లక్ష్మీణుడును; ఉన్న+ఎడకున్= ఉన్నప్పులానికి; చనుదెంచి= వచ్చి; ఎయ్యదియునున్= ఏ+అదియునున్= దేనిని కూడా; చేయునది నేరక= చేయదగింది తెలియజాలక; దుఃఖితులు+లగుచుండన్= శోకిస్తున్నవారు చౌతూఉండగా, ఆ+విభీషణండు; వారిన్= వారిని (ఆ కపివీరులను); ఆశ్వసించి= ఓదార్పి; బ్రహ్మస్తు (బ్రహ్మ+అప్రస్తు) ప్రయోగంబునన్= బ్రహ్మకు సంబంధించిన మంత్రమహిమ కల బాణాన్ని ఉపయోగించి; ఆ రాజకుమారులకున్= ఆ రాజపుత్రులకు, రాములక్ష్మీణులకు; బంధమోక్షంబు+కావించెన్= (నాగపాశాలయొక్క) బంధంమండి విముక్తిని కల్పించాడు; సుగ్రీవుండు; విశల్యకరణి= విశల్యకరణి అనేవేరుకల; చౌషధంబునన్= మందుచేత; వారలన్= వారిని (రాములక్ష్మీణులను); విశల్యదేహులన్= బాధకలిగించే పదార్థాలు తొలగిన శరీరాలు కలవారినిగా; చేసెన్= కావించాడు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ప్రబుద్ధులు+ఐ= స్వామిను కాంచి, తెలివిని పొందినవారై; రాఘవులు= రఘువంశజాలు రాములక్ష్మీణులు; క్రమ్మణ్= మరల; కయ్యంబునకున్= యుద్ధానికి; కడంగిరి= పూనుకొన్నారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; రావణ+అనుజుండు= రావణుడితమ్ముడు విభీషణుడు; రామునకున్; కృత+అంజలి+ప= నమస్కరించినవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో సుగ్రీవుడు, సుఖేషుడు, జాంబవంతుడు మున్సుగు వానరనాయకులు మూర్ఖిల్లిన రామలక్ష్ములవద్దకు వచ్చి చేసేదిలేక దుఃఖించసాగారు. అంత, విభీషణుడు అక్కడికి వచ్చి బ్రహ్మాస్తోన్ని ప్రయోగించి రామలక్ష్ములను నాగపాశాలనుండి బంధవిముక్తులను కావించాడు. సుగ్రీవుడు విశల్యకరణి అనే బౌపథంతో రామలక్ష్ముల దేహాలనుండి బాధ కలిగించే పదార్థాలను తోలగించాడు. ఈ విధంగా మూర్ఖునుండి తేరి, తెలివినొందిన రాముడును లక్ష్ములుడును మరల యుద్ధం చేయటానికి ఉద్యుత్తులయ్యారు. అప్పుడు రావణుడి తమ్ముడు అయిన విభీషణుడు శ్రీరాముడికి నమస్కరించి ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం: ‘విశల్యకరణి’- ములుకులు తీసివేసేది. శల్యం అనగా శరీరాన్ని నొప్పించే ముల్లు వంటి పదార్థం. విశల్యకరణి- దేహంలోని రక్తాన్ని పుద్ది చేసే బౌపథం. ఇది గుడూచి తిప్పటిగ అని కొందరు, దంతినేపాశం అని కొందరు చెప్పుతున్నారు. భారతదేశాన మిక్కిలి ప్రాచీనకాలంలో శరీరంలో నాటిన ములుకులను నెట్టి ఆగాయాలను మాన్య బౌపథాలు ఉన్నట్లు మనకు వాజ్యమసాక్షం ఇట లభిస్తున్నది. కరణులు నాలుగు : 1. విశల్యకరణి 2. సంధానకరణి 3. శాపర్ణకరణి 4. సంజీవకరణి.

సీ. ‘నరనాథ! కిన్నరనాథుని పనుపును, శ్వేతుండు నాఁగు బ్రసిధ్యు ఛైన
గుహ్యాకుఁ డిదె మీకుఁ గొనివచ్చే బిష్టుతో, యంబు; లీ జలముల నంబుజాక్ష!
నయనపద్మక్షాళనము సేయుఁ; డిప్పు డఁ, దృశ్యభూతము లెల్లు దెల్లముగను
గానఁగు బడు’ నన్ను గైకొని రాఘవుంఁ, డసుజసపోయిసమన్వితముగ

అ. నట్ల చేసి, కనియె నంబరమధ్య సం, చారుఁ గృతవిపక్షసంప్రపారు
నింద్రజాలశీలు నింద్రవిద్రావణు, రావణాగ్రతనయు రహితవినయు.

ప్రతిపదార్థం: నరనాథ!= రాజు, శ్రీరామా!; కిన్నరనాథుని పనుపున్న= కిన్నరుల రాజయుక్త ఆజ్ఞచేత, కుబేరుడి ఆజ్ఞాచ్ఛాపున్న; శ్వేతుండు+నాఁగ్= శ్వేతుడు అనగా; ప్రసిద్ధుండు+పన= యశస్వి నార్థించినవాడు అయిన; గుహ్యముడు= వేల్పుజాతివాడు; దివ్యతోయంబులు= దేవతామహిమ కల నీళ్య; మీకున్= మీకొరకు; కొనివచ్చేన్= తీసికొనివచ్చాడు; అంబుజ+అశ్చ!= పద్మాలవంటి కన్నలు కలవాడా! శ్రీరామచంద్రా! ఇది+ఎ= (ఇదె) ఇదుగో; ఈ జలములన్= ఈ నీళ్యతో; నయనపద్మక్షాళనము= పద్మాలవంటి కన్నలను కడుగుకొనటం; చేయుండు= చేయండి; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; అదృశ్యభూతములు+ఎల్లున్= కానుపీంచని జడపదార్థాలు అన్నియున్నా; తెల్లముగను= సుస్పటింగా; కానఁగబడున్= కన్నిస్తాయి; అస్సన్= అని పటుకగా; రాఘవుండు= శ్రీరాముడు; కైకొని= (ఆ దివ్యజలాలను) స్వీకరించి; అనుజ, సహాయ, సమన్వితముగన్= తమ్ముని సహాయంతో సాయము చేసే సహాయతలోపాటుగా; అట్లు+అ+చేసి= ఆ విధంగానే చేసి (నయనపద్మక్షాళనం చేసి); అంబరమధ్యసంచారున్= ఆకసం మధ్య తిరుగుతున్న వాడిని; కృతవిపక్ష సంప్రహోరున్= శత్రువులను సంహరించినవాడిని; ఇంద్రజాలశీలున్= కనికట్టుకళలో చేయి తిరిగినవాడిని; ఇంద్రవిద్రావణున్= దేవేంద్రుడిని నీరసించేసినవాడిని; రావణ+అగ్ర, తనయున్= రావణుడియొక్క పెద్దకొడుమను; రహితవినయున్= అణకువ లేనివాడిని, దర్శం కలవాడిని - ఇంద్రజిత్తును; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: ‘శ్రీరామా! కుబేరుడు పంపగా శ్వేతుడనే దేవజాతివాడు మీకొరకు దివ్యజలాలను తెచ్చాడు. అంబుజాక్ష! వాటిని మీకనుదమ్ములకు రాసుకొంటే చాలు అదృశ్యంగా ఉండే సమస్త పదార్థాలుకూడా కంటికి సుస్పటింగా కనపడతాయి. కాబట్టి వాటిని స్వీకరించండి’ అని విభీషణుడు అన్నాడు. శ్రీరాముడు తన తమ్ముడి సహాయంతో ఆవిధంగా ఆచరించాడు. దానితో ఆకాశం మధ్యలో తిరుగుతున్నవాడు, శత్రువులపై దెబ్బతిసే నిపుణుడు,

మాయజాలప్రవీణుడు, ఇంద్ర విజేత, వినయర్హాతుడు, రావణుని పెద్ద కొడుకు అయిన ఇంద్రజిత్తును స్ఫుషంగా చూడగలిగాడు.

వ. ఆ రక్షసుండునుందన చేసిన పొరుషంబు ప్రతిహాతంబగుటకు విష్ణుయం బంబి, మగుడి హాముకార్యంబునకుం బోపం దొడంగిన నెఱింగి, విభీషణుండు లక్ష్ముని జూచి' యన్నిచునకు హాముసమాప్తి యయ్యె నేని నెష్టలికిం గెలువ నశక్యంబు; చీని వెన్నడిం దగిలి తెగటార్పు' మనిశ నతండు. **130**

ప్రతిపదార్థం: ఆ, రక్షసుండునున్= ఆ రాక్షసుడున్నా, (ఇంద్రజిత్తున్నా); తన చేసిన= తాను ఒనర్చిన; పొరుషంబు= పురుషకారం, పురుషయత్తుం; ప్రతిహాతంబు+అగుటకున్= వ్యధం కావటానికి; విష్ణుయంబు+అంది= ఆశ్చర్యపడి; మగుడి= మరల; హాముకార్యంబునకున్= అభిచారహోమం సల్పటానికి; పోవన్+తొడంగినవన్= వెడలటానికి ఉద్యమించగా; విభీషణుండు; ఎఱింగి= తెలిసికొని; లక్ష్మున్నాన్+మాచి= లక్ష్మునుడినిమాచి; ఆ+నీమనకున్= ఆ దుష్టుడికి; హాము, సమాప్తి+అయ్యెన్+ఏనివ్= వేల్పుట పూర్తి అయితే; ఎవ్వరికిన్= ఎవరికైనా; గెలువన్= జయించటం; అశక్యంబు= సాధ్యం కాదు; వీనివ్= ఇతడిని (ఇంద్రజిత్తును); వెన్నడిన్+తగిలి= వెంటబడి పూని (వెన్నడి వెన్నాడి రూపాంతరం); తెగటార్పుము= సంహరించుము; అనివన్= అని (విభీషణుడు) చెప్పగా; అతండు= లక్ష్మునుడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఇంద్రజిత్తు తన పురుషకారమంతా వ్యధంకావటంచేత ఆశ్చర్యపడి తిరిగి అభిచారహోమం చేయటానికి ఉద్యమించాడు. ఆ విషయం తెలిసికొని, విభీషణుడు లక్ష్మునుడితో ఇట్లా చెప్పాడు. 'ఓ నీచుడైన ఇంద్రజిత్తు మరల అభిచారహోమాన్ని నెరవేరిస్తే ఇతడిని ఎవ్వరూ జయించనలవికాదు. కాబట్టి ఈతడిని వెన్నంటి సంహరించుము'- అని చెప్పగా అంతట లక్ష్మునుడు.

ఆ. ఆళ్లి వెనుకఁ దగిలి యశనికల్పము లైన్, శరము లేయుటయు, నిశాటవరుఁడు గినిసి వడి నెఱిళ్లి కీలించె లక్ష్మును, నంగకముల నుజ్జలాంబకములు. **131**

ప్రతిపదార్థం: ఆర్పి= పెద్దకే వేసి, సింహాదం చేసి; వెనుకన్+తగిలి= వెన్నంటి వెడలి; అశనికల్పములు+ఐన= పిడుగులతో సమానా లయిన; శరములు= బాణాలు; ఏయుటయున్= ప్రయోగించుటయున్నా; నిశాటవరుఁడు= రాక్షసుశైష్ముడు, ఇంద్రజిత్తు; కినిసి= ఆగ్రహించి; వడిన్= వేగంగా; ఎదిర్పి= మార్చైని; లక్ష్మును+అంగకములన్= లక్ష్మునుడి అవయవాలయందు; ఉత్తర్త+జ్యుల+అంబకములు= వెలుగొందేబాణాలు; కీలించెన్= నాటను.

తాత్పర్యం: లక్ష్మునుడు సింహాదం చేసి ఇంద్రజిత్తును వెన్నాడి చిచ్చరపిడుగులను పోలిన బాణాలను ప్రయోగించాడు. ఆ రాక్షసుడైన ఇంద్రజిత్తు ఆగ్రహించి వేగంగా లక్ష్మునుడిని మార్చైని అతడి అవయవాలలో ప్రకాశమానాలైన బాణాలు నాటాడు.

వ. ఇట్లు దలపడి యష్టిరు లిరువురు నిశాచరవనచరబలంబులు రణం బుడిగి వెఱగుపడి తమపోరు సూచుచుండ నుద్దండవేదండ యుగళంబు పాశిక నాభీలశార్యాలద్వయింబు కరణి నసహ్యసింహా యమళంబు కైవడి నతిఘోరయుద్ధంబు సేయం దొడంగి; రంత. **132**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా, తలపడి= మార్చైని; అష్టిరులు= ఇరువురున్= ఇద్దరు (లక్ష్మునుడున్నా, ఇంద్రజిత్తున్నా); నిశాచర, వనచర, బలంబులు= రాక్షసులయుక్తయు వానరులయుక్తయు సేనలు; రణంబు+ఉడిగి= యుద్ధాన్ని విరమించి;

వెఱగుపడి= ఆశ్వర్యంపొంది; తమహోరు= తమయుద్ధం; చూచుచుండన్= దర్శిస్తూ ఉండగా; ఉద్ధండ, వేదండ యుగంబు, పోలికన్= రెండు గొప్ప ఏనుగులవలె; ఆభీల, శార్వాల, ద్వయంబు, కరణిన్= భయంకరమైన రెండు పెద్దపులుల వలె; అసహ్య, సింహా, యుమశంబు, కైవడిన్= సహింపరాని రెండు సింహాలవలె; అతిఫోరయుద్ధంబు= మిక్కిలి భయంకరమైన పోరాటం; చేయన్+తొడంగిరి= చేయసాగారు; అంతన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా మార్గాని ఆ ఇరువురు వీరులుమ్మా (ఇందజిత్తు, లక్ష్మణుడు) రాక్షసులేనలు, వానరులేనలు పోరాటం చేయటం మాని తమయుద్ధాన్ని దర్శిస్తూండగా రెండు గొప్ప ఏనుగులవలె, రెండు భయంకరాలైన పెద్దపులులవలె, రెండు సహింపరాని సింహాలవలె మిక్కిలి భయంకరంగా పోరాడారు. అప్పుడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. వడి నొక్కమెట్ల లక్ష్మణుఁ, డడలంచె నిశాతశరము లా రక్షసుషైఁ
గడగి యతఁడు నాతనిషైఁ, నెడపక నాటించేఁ గలయ నెనిమిబి యమ్ముల్.

133

ప్రతిపదార్థం: లక్ష్మణుడు; వడిన్= వేగంగా; ఒక్కపెట్టన్= ఒక్కసారిగా; నిశాతశరములు= వాడిబాణాలు; ఆ, రక్షసుషైన్= ఆ రాక్షసుడిమీద, ఇందజిత్తుమీద; అడరించెన్= ప్రయోగించాడు; అతఁడు= ఇందజిత్తు; కడగి= పూని; ఆతనిషైన్= అతనిమీద, లక్ష్మణుడిషైపై; ఎడపక= వ్యవధి లేకుండగా; ఎనిమిదిఅమ్ములన్= ఎనిమిదిబాణాలను; కలయన్= అంతటా బాగుగా; నాటించెన్= గ్రుచ్చుకొనేటట్లుగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: లక్ష్మణుడు ఇందజిత్తుషైపై వేగంగా ఒకేసారి వాడిలమ్ములు పెక్కు ప్రయోగించాడు. ఆ ఇందజిత్తు సయితం ఆ లక్ష్మణుడిషైపై ఎనిమిదిఅమ్ములను వ్యవధిలేకుండా శరీరమంతటా నాటేటట్లు ప్రయోగించాడు.

అ. వాడితూపు లొడల వడి నాటుటయు నొచ్చిఁ, తోన కలుషరోషధూముకేతుఁ
డతిశయిల్ల రాఘవానుజుం దురుచాపు, శింజసీరవంబు సెలగుఁ గవిసి.

134

ప్రతిపదార్థం: వాడితూపులు= వాడిగల బాణాలు; ఒడలన్= శరీరంలో; వడిన్= వేగంగా; నాటుటయున్= గ్రుచ్చుకొనటంచేత; నొచ్చి= బాధపడి; తోన= వెంటనే; కలుష, రోష, ధూమకేతుఁడు= కలకబారిన కోపం అనే అగ్ని; అతిశయిల్లన్= పెంపాండ; రాఘవ+అనుజాండు= శ్రీరాముడి తమ్ముడు; ఉరుచాపశింజసీరవంబు= గొప్పధనుస్సుయొక్క అల్లెత్రాటి ధ్వని; చెలగన్= అతిశయిల్లగా; కవిసి= మార్గాని.

తాత్పర్యం: ఇందజిత్తు ప్రయోగించిన వాడిబాణాలు తనశరీరాన నాటుకొనటంచేత, నొచ్చి వెంటనే కలకబారిన కోపం అనే అగ్నితో కూడినవాడూ ఔతూ, విజ్ఞంభించి శ్రీరాముడితమ్ముడు లక్ష్మణుడు తన గొప్పధనుస్సుయొక్క అల్లెత్రాటి ధ్వని విస్తరించగా ఇందజిత్తును మార్గాని.

ఇందజిత్తు లక్ష్మణునిచేతుఁ జచ్చుట (సం. 3-273-22)

మ. శితభల్లభ్వితయంబునం గడువెసం జేదోయి ఖండించి ఖం
డితగోత్రాచలతుంగశ్వంగశతకోటిస్థారఘోరానల

ద్వృతిసాంద్రం బగు శాతభల్ల మొకటం ద్రుంచెం గనత్సుండలా
నిషాచరేంద్రుశిరమున్ విరక్తియాదక్షుండై.

135

ప్రతిపదార్థం: శితభల్లద్వితయంబునవ్= వాడియైన రెండు అమ్ములతో; కడున్= మిక్కిలి; వెసన్= శిష్టుంగా; చేదోయి= రెండుచేతులను (ఇంద్రజిత్తుయొక్క చేతులజంటను); ఖండించి= తునిమి; ఖండిత, గోత్ర+అచల, తుంగ, శుంగ, శతకోటి, స్వార, ఫోర్స+అనల, ద్వృతి, సాంద్రంబు+అగు= ఖండించబడిన కులపర్వతంయొక్క ఎత్తైనశిఖరం గల వజ్రాయుధంయొక్క వ్యాపిచెందిన భయంకరమైన అగ్నిజ్యాలల కాంతిచే దట్టమైనది అయిన; శాతభల్లము+బకటన్= ఒక వాడి అయిన యాటెలమ్ముచేత; కనత్త+కుండల+అన్నితము+బిప్పు= ప్రకాశమానమైన (చెవి) దుద్దులతో కూడి శోభిల్లునట్టి; నిశాచర+ఇంద్రు, శిరమున్= రాక్షసప్రేష్టుండైన ఇంద్రజిత్తుయొక్క తలను; వీర, క్రీయా, దట్టుఁడు+బిప్పు= పరాక్రమం భాసించే కృత్యంలో నేర్పుకలవాడై; త్రుంచెన్= ఖండించాడు.

తాత్పర్యం: లక్ష్మణుడు వాడియైన రెండుభల్లలు ప్రయోగించి మిక్కిలివేగంగా ఇంద్రజిత్తు రెండుచేతులను ఖండించాడు. వెనువెంటనే ఖండించబడిన కులపర్వతశిఖరం గల వజ్రాయుధంయొక్క, వ్యాపిచెందిన భయంకరమైన అగ్నిజ్యాలల వెలుగుతో నిగ్నదేలిన వాడిభల్లం ప్రయోగించి ప్రకాశమానమైన కుండలాలతోశోభిల్లే ఇంద్రజిత్తు శిరస్సును పరాక్రమదట్టుండై లక్ష్మణుడు నరికాడు.

ఆ. భగ్నశాఖ మైన పాదపంబును బోలె, నిట్లు సంగరమున నింద్రజిత్తు

పడిను జూచి దైత్యబలములు భయమంబి, పఱచెఁ, జెలగి యార్ధే జ్లవగబలము.

136

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈశవిధంగా, ఇంద్రజిత్తు= మేఘునాదుడు; సంగరమునవ్= యుద్ధంలో; భగ్నశాఖము+బిన్= ఖండించబడిన కొమ్ములు కలది అయిన; పాదపంబును+పోలెన్= చెట్టువలె; పడినున్= కూలగా; చూచి= కనుగొని; దైత్యబలములు= రాక్షసులసేనలు; భయము+అంది= భీతిల్లి; పఱచెన్= పారిపోయాయి; స్తువగబలము= వానరసైన్యం; చెలగి= అతిశయించి; ఆర్పెన్= సింహాదం చేసింది.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా ఇంద్రజిత్తు యుద్ధభూమిపై కొమ్ములు నరుకబడిన వ్యక్తంవలె కూలగా, కనులార, కాంచిన రాక్షసునేనలు భీతిల్లి పారిపోయాయి. వానరసైన్యాలు సింహాదాలు చేశాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. తనయునిమరణం బేర్పుడు, విని దశకంధరుఁడు శోకవిషం దై బో

రన బాష్పము లొలుకగ హో! , యసుచుం బధినోళ్చుఁ దెఱచి యఱచెం బెలుచన్.

137

ప్రతిపదార్థం: దశకంధరుఁడు= పదికంతాలు కలవాడు- రావణుడు; తనయుని మరణంబు= కొడుకుయొక్క చావు (ఇంద్రజిత్తుమరణవార్త); ఏర్పడన్ విని= వివరంగా ఆలకించి; శోకవిషండు+బి= దుఃఖంచేత వశం తప్పినవాడై; బోరన్= వేగంగా; బాష్పములు= కన్నీటిచిందువులు; ఒలుకగన్= కారగా; హో+అనుచన్= అయ్యా యని దైన్యంతో; పదినోళ్చు= పదినోరులు తెఱచి= విప్పి; పెలుచన్= గట్టిగా; అఱచన్= విలపించాడు.

తాత్పర్యం: తనకొడుకుయుతివార్త వివరంగా విని, రావణుడు దుఃఖం పెల్లుచికి వశంతప్పినవాడై వేగంగా కన్నీటిచిందువులు కారగా దైన్యంతో హోకారాలు చేస్తూ పదినోళ్చు తెరచి బిగ్గరగా విలపించాడు.

విశేషం: అలం: స్వభావోత్తీ. కమ్ములనుండి బాష్పచిందుపులు వేగంగా ప్రవించటం, శరీరం వశంతప్పటం, హోకారాలు చేయటం, 'పదినోళ్లు' తెరచి బిగ్గరగా ఏడవటం స్వభావసిద్ధాలు; సహజాలు.

క. శోకంబు సైప లేక యు, శోకవనంబునకు నలగి సురశత్తుఁడు రో వోకులుడై జానకిఁ బు, ణాకారం జంధుఁసము వెతికెన్.

138

ప్రతిపదార్థం: (రావణుడు); శోకంబు= దుఃఖం; సైపలేక= భరించజాలక; అశోకవనంబునకున్= అశోకవృక్షాలు ఎమ్మువగా కల తోటకు; అరిగి= వెడలి; సురశత్తుఁడు= వేలుపుల విరోధి, రావణుడు; రోష+ఆమలుఁడు+ఐ= కోపంచేత కలత చెందినవాడై; పుణ్య+ఆకారన్= మూర్తిభవించిన సుకృతాన్ని అంటే పుణ్యమే మానవాకారం తాల్చిందా అన్నట్లు ఉన్నదానిని; జానకిన్= జనకుడిపుత్రిక అయిన సీతను, చంపన్= సంహరించటంకొరకై; చంద్రహోసము= చంద్రహోసం అనే పేరు గల తన కత్తిని; వెతికెన్= (ఒరనుండి) పైకి లాగాడు.

తాత్పర్యం: రావణుడు పుత్రశోకాన్ని భరింపలేక వెనువెంటనే అశోకవనానికి వెళ్ళాడు. పుణ్యమే మానవస్త్రీ శరీరాన్ని తాల్చి కనుపిస్తున్నదా అనునట్లు అక్కడ ఉన్న సీతను కోపంచేత కలతచెందిన మనస్సుకలవాడై రావణుడు సంహరింప తలపోసి, ఒరనుండి తనకత్తి అయిన చంద్రహోసాన్ని పైకి లాగాడు.

విశేషం: (1) రావణుడి కత్తిపేరు 'చంద్రహోసం'. (2) సీతాఁ ఏర్పడిన కసి రావణుడికి పుత్రశోకంచేత ఇనుమడించింది. అందుచేత ఆతడు సీతను సంహరింప తలపోశాడు. ఆడుదానిని చంపటం వీరమర్యాద కాదు. అయినను రావణుడు అపుడు క్షణికోద్దేకానికి లోనయ్యాడు.

వ. అప్పుడు వయోవినయవృధ్ఘం డయిన యవింధ్యం డతని వాలించి, యట్టనియే.

139

తాత్పర్యం: అప్పుడు వయసులోను, వినయంలోను పెద్దవాడు, వినయపరుడు అయిన అవింధ్యుడు రావణుడిని ఆపనినుండి మాన్మించి ఇట్లా అన్నాడు.

చ. 'ఇది తగునే దశానన! మహేంద్రుఁడు లోనగు దేవతాతతిం గదనములో జయించి త్రిజగంబులు బేర్జునియున్న నీకు ని ముఖిత వధింతు నంట గడుమోసము గాదొకొ! యోపుదేని నే పాండవగ రాఘువున్ గెలువు; ముగ్గులిఁ జంపినుఁ బెంపు గల్లునే?'

140

ప్రతిపదార్థం: దశ+ఆనన!= పదిమొగాలు కలవాడా! ఓ రావణా! ఇది= ఈ త్రైహత్యాప్రయత్నం; తగునే= నీకు భావ్యమైనట్టిదా; మహో+ఇంద్రుఁడు= దేవేంద్రుడు; లోనగు= మున్మగు; దేవతా+తతిన్= వేల్పులసముదాయాన్ని; కదనములోన్= యుద్ధంలో; జయించి= గెలిచి; త్రి, జగంబులన్= మూడులోకాలలోను; పేర్+కాని+ఉన్న, నీకున్= యశస్స నార్జించి ఉన్న నీకున్; ఈ+ముదితన్= ఈ ఆడుదానిని- సీతను; వధింతన్+అంట= చంపెదను అనటం; కడున్= మిక్కిలి; మోసముకాదు+బకొ!= వంచనకాదా! (వంచన చేయటమే అగును); ఓపుదు+ఎనిన్= సామర్థ్యం ఉంటే; ఏపు+ఒదవగన్= అతిశయం శోభిల్లేటట్లుగా; రాఘువున్= రఘువంశజాడైన శ్రీరాఘుడిని; గెలువుము; ఉగ్నిలన్= ఆడుదానిని; చంపినన్= చంపివేస్తే; పెంపు= గొప్పతనం; కల్గునే= ఏర్పడుతుందా? (ఏర్పడడు).

తాత్పర్యం: “పదిమొగాలు కల రావణ! ఇట్టి శ్రీహత్యాప్రయత్నం నీవంటి మహావీరుడికి తగిన కృత్యం కాదు; నీవు దేవేందుడు మున్నగు వేల్పుల సముదాయాన్ని యుద్ధంలో జయించినవాడవు. గొప్పకీర్తి ఆర్జించినవాడవు. ఈ విధంగా ఆడుదానిని అబలను వధించటం వంచన అనిపించుకొంటుంది. నీకు శక్తిసామర్థ్యాలు ఉంటే రఘువంశజ్ఞైన శ్రీరాముడిని జయించుము. ఆడుదానిని సంహరించినంతమాత్రాన నీకు అభ్యుదయం చేకూరదు సుమా!”

వ. అనిసం దడ్డచనంబుల సుపశమితకోధుండై దోషాచరేశ్వరుండు సమరసన్నాహం బమర రథం బెక్కిముక్కిల్లి జీరంబు సాంపార నభిలసేనాసహితంబుగాఁ బురంబు వెల్పడి నడతెంచె; నంత. **141**

ప్రతిపదార్థం: అనిసన్= అని అవింధ్యాదు చెప్పగా; తత్త+వచనంబులన్= ఆతడియొక్క మాటలచేత; ఉపశమితకోధుండు+ఒ= చల్లారిన కోసం కలవాడై; దోషాచర+శాశ్వరుండు= నిశాచరప్రభువు, రావణుడు; సమరసన్నాహంబులమరన్= యుద్ధంకొరకు చేసే ప్రయత్నం కోఖిల్లగా; రథంబు+ఎక్కి= తేరును అధిరోహించి; మిక్కిలి= గొప్ప; బీరంబు, సాంపు+ఆరన్= దర్శంయొక్క శోభ విలసిల్లేటట్లుగా; అఫిలసేనా సహితంబుగాన్= సమస్తమైన సేనలతో కూడినవాడై; పురంబు= (లంకా) పట్టణం; వెల్పడి= వెలుపలకు వచ్చి; నడతెంచెన్= యుద్ధానికి వెళ్ళాడు; అంతన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: అని అవింధ్యాదు పలుకగా ఆతని మాటలవలన రావణుడికోపం ఉపశమించింది. రావణుడు యుద్ధప్రయత్నాలు చేసి సాధనాలు సమకూర్చుకొని రథాన్ని ఎక్కి మిక్కిటమైన డాబు, దర్శం, కోఖిల్లేటట్లుగా సమస్తమైన సమేతుడై లంకాపురంనుండి నిష్టమించి, యుద్ధరంగానికి వెళ్ళాడు. ఆ సమయంలో.

శా. సుగ్రీవాభిసమస్తవానరులుఁ బ్రసుష్టర్జస్త్రష్టపోవిగ్రహ
వ్యుర్కారతఁ బేర్లి భూరుహాశిలాప్రాతంబులం దాఖ్మి వా
లాగ్రవ్యాచలనంబు లొప్పు దశకంలాగ్రేసరోద్గ్రాషై
త్వరామంబు నెబిల్లినన్ సమర మత్యంతోగ్ర మయ్యున్ వడిన్. **142**

ప్రతిపదార్థం: సుగ్రీవ+ఆది, సమస్తవానరులున్= సుగ్రీవుడు మున్నగు కోతులు అందరున్నా; ప్ర, స్మార్జత్త+మహా, విగ్రహ, వ్యుగ్ర+ఆకారతన్= మిక్కిటంగా వెలుగొందే గొప్ప యుద్ధమందు వేగిరపడే ఆకారాలతో; పేరి= అతిశయించి; భూరుహా, శిలా, ప్రాతంబులన్= చెట్ల రాళ్ల సముదాయాలను; తాల్చి= ధరించి; వాల+అగ్ర, వి+ఆ చలనంబులు= తోకల చివరిభాగాలను బాగా చలింపచేయటాలు; ఒప్పన్= కోఖిల్లగా; దశకంర+అగ్రేసర+ఉద్గ్ర, దైత్య, గ్రామంబున్= రావణుడికి ముందు నడతెంచే భయంకరరాక్షస సమూహాన్ని; ఎదిర్చినన్= మార్గానగా; వడిన్= శీఘ్రంగా, సమరము= యుద్ధం; అత్యంత+ఉగ్రము+అయ్యున్= మిక్కిలి భయంకరం అయింది.

తాత్పర్యం: సుగ్రీవుడు మున్నగు ఎల్లవానరులు గొప్పయుద్ధం కోసం వేగిరపడే ఆకారాలతో విజ్యంభించి చెట్లు రాళ్లు పూని, తోకలు త్రిప్పుతూ రావణుడికి ముందు నడచి వచ్చిన రాక్షససేనలను ఎదుర్కొనగా సంగ్రామం మిక్కిలి భయంకరం అయింది.

వ. ఆ సమయంబున నభిలమాయాకుశలుం దైన దశముఖుండు మాయ గావించిన. **143**

తాత్పర్యం: అప్పుడు మాయలన్నింటిలో నిపుణుడైన రావణుడు మాయను ప్రదర్శించగా.

క. ఆ రావణదేహంబును , ఘోరగండాశక్తిభుద్ద కోదండధరుల్

వీరులు సహస్రసంఖ్యలు , వారలు జనియించి రసురవరు లుద్దతులై.

144

ప్రతిపదార్థం: ఆ రావణదేహంబున్= ఆ రావణడియెక్కు శరీరంలో; ఘోర, గదా, శక్తి, భద్ర, కోదండ, ధరుల్= భయంకరమైన గదలు, శక్తులు, కత్తులు, ధనుస్సులు ధరించినవారు; వీరులు= యోధులు; సహస్రసంఖ్యలవారలు= వేలకొలది; అసురవరులు= రాష్ట్రసుశేషులు; ఉద్దతులు+ఱ= గర్వించినవారై; జనియించిరి= ఉద్ధవించారు.

తాత్పర్యం: ఆ రావణడి శరీరంనుండి వేనకువేలు రాష్ట్రసయోధులు భయంకరమైన గదలు శక్తులు కత్తులు ధనుస్సులు మున్నగునవి చేతపట్టినవారై గర్వించే అతిశయించినవారు ఉద్ధవించారు.

వ. వారి నందఱు గౌసల్యానందసుండు సాంద్రశరజాలంబుల నపలీలం దునిమి తూటాడిన నమ్మేటి రక్షసుండు మతీయు నొక్కమాయ ప్రయోగించి రాములక్ష్మణ ప్రతిరూపంబు లనేకంబు లుత్సాధించుటయు, నయ్యన్నయుం దమ్ముండును వెఱగు పడియునుం జడిముడివడక యమ్మాయారూపంబు లన్నయుం దునిమి, తదనంతరంబ.

145

ప్రతిపదార్థం: వారిన్అందఱ్= ఆ ఆయుధవిశేషధారులను అందరిని; కౌసల్యానందసుండు= కౌసల్యకొడుకు- శ్రీరాముడు; సాంద్రశరజాలంబులన్= దట్టమైన అమ్ములసముదయాలచేత; అవలీలన్= సులువుగా; తునిమితూటాడినన్= ముక్కలు ముక్కలు చేయగా; ఆ+మేటి రక్షసుండు= ఆ గొప్ప రాష్ట్రసుడు- రావణుడు; మతీయున్= వెండియును; ఒక్కమాయ= ఒక కాపట్టం; ప్రయోగించి= ఉపయోగించి; రాములక్ష్మణ ప్రతిరూపంబులు= రాముడిని లక్ష్మణుడిని పోలిన రూపాలను; అనేకములు= పెక్కు; ఉత్సాధించుటయున్= పుట్టించగా; ఆ+అన్నయున్= ఆ అన్నయును (రాముడును); తమ్ముండును= అనుజడును (లక్ష్మణుడును); వెఱగుపడియునున్= అచ్చేరువు నందినప్పటికే; చిడిముడిపడక= కలత చెందక; ఆ+మాయారూపంబులు+అన్నయున్= ఆ కృతకాలైన ఆకృతులను అన్నింటిని; తునిమి= భండించి; తత్త+అనంతరంబు+అ= అటుపిమ్మట.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఆయుధవిశేషాలను ధరించి ఉద్ధవించిన మాయారాష్ట్రసులనందరిని కౌసల్యకొడుకు శ్రీరాముడు ముక్కలుముక్కలుగా చేయగా, ఆ గొప్పరాష్ట్రసుడైన రావణుడు వెండియు ఒకమాయ కల్పించి, రాములక్ష్మణులవలేనే కన్నించే పెక్కుమందిని సృజించాడు. రాములక్ష్మణులు రావణడి కాపట్టానికి అచ్చేరువునందినా కలతచెందక, ఆ మాయారూపాలను భండించారు. అటుపిమ్మట.

చ. అభినవభాసుజంబరుచిరాకృతియున్ హారియుక్తమున్ మహా

రభసుదురాసదంబును విరాజితకేతన వైజయింతికా

ప్రభయును వైశ్వ తేరు సురపాలకుపంపును జేసి రాఘవ

ప్రభునకు దెళ్లి మాతలి సబక్తికుధై ప్రియమొప్ప నిట్లనున్.

146

ప్రతిపదార్థం: అభినవ, భాసు, చింబ, రుచిర+అకృతియున్= అప్పుడే ఉదయస్తున్న సూర్యచింబంవలె వెలుగొందే రూపం కలిగినట్టిదియును; హారియుక్తమున్= గుర్రాలు పూన్చుబడినట్టిదినీ; మహా, రభస, దురాసదంబును= మిక్కుటమైన వేగంలో అతిక్రమించరానట్టిదినీ; విరాజిత, కేతన, వైజయింతికా, ప్రభయునున్= వెలుగొందే జెండా- వైజయింతిక యొక్క కాంతులు

కలిగినట్టిదీనీ; ఐన= ఐణ్టి; తేరు= రథం; సుర, పాలకు, సంపున్వన్+చేసి= స్వర్గప్రభువు అయిన దేవేంద్రుడి ఆజ్ఞాహపున; మాతలి= దేవేంద్రుడి రథసారథి అయిన మాతలి అనే పేరు కలవాడు; రాఘవప్రభునకున్= రఘువంశానికి చెందిన రాజుకు-శ్రీరాముడికి; తెచ్చి= తీసికొనివచ్చి; సభక్కిమరు+ని= భక్తితో కూడినవాడై; ప్రియము+ఒప్పన్= ప్రీతిశోభిల్లేట్లుగా; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఉదయించే సూర్యబింబంవలె ధగ్గడగాయమానంగా వెలుగొందేదిగా, గుర్రాలు పూన్చబడింది, అన్నిరథాలకంట వేగంగా పోగలిగిన శక్తి గలదీ; వైజయంతి' అనేపేరు కల పతాకకాంతులతో విరాజిల్సేదీ, అయిన ఆ రథాన్ని దేవేంద్రుడి ఆజ్ఞాచౌపున మాత్రం తెచ్చి, శ్రీరాముడికి భక్తితో నమస్కరించి ఇట్లు పలికాడు.

విశేషం: (1) దేవేంద్రుడు శ్రీరామునికి తనరథాన్ని పంపించాడు. కారణం నుగమం. రావణుడు దేవేంద్రుడికి శత్రువు. శత్రువుయొక్క శత్రువును పరమమిత్రుడిగా పరిగణించటం రాజునీతి. శ్రీరాముడి విజయంలో పాలుపంచుకోదగినవాడు దేవేంద్రుడు. (2) ఇంతకుముందు కుబేరుడు గుహ్యాన్ని తనదూతగా పంపి శ్రీరాముడికి ‘దివ్యతోయములను’ బహుకరించాడు. చూడుడు-పద్మసంభ్రమ 129 సీసం. కుబేరుడికి రావణుడు శత్రువు. రావణుడికి శత్రువు అయిన శ్రీరాముడు కుబేరునికి మిత్రుడు కదా!

మ. 'ధరణీనాథ! సురేంద్రుతే లభి; మహాదైత్యేంద్రులం దొళ్లి యా
యరదం బెక్కి యనేకులం దునిమె జంభారాతి ఘోరాజి; నీ
యరదం బెక్కిపుధింపు నీవును మచ్చియస్తార సారథ్య ని
ర్భరభంగిన్ దశకంధరుం త్రిభువనిభంగిస్తుమత్కుంధరున్.'

147

ప్రతిపదార్థం: ధరణీనాథ!= రాజు, శ్రీరామచంద్రా!; ఇది= ఈ రథం; సుర+ఇంద్రు, తేరు= దేవేంద్రుడి అరదం; మహాదైత్య+ఇంద్రులన్= గొప్ప రాక్షసశేషులను; తోల్లి= పూర్వకాలంలో; ఈ అరదంబు+ఎక్కి= ఈ రథాన్ని అధిరోహించి; అనేకులన్= పెక్కుమందిని; ఫోర+ఆజిన్= భయంకరమైన యుద్ధంలో; జంభి+అరాతి= (జంభుడు అనే రాక్షసుడికి విరోధి) దేవేంద్రుడు; తునిమెన్= ఖండించాడు; ఈ అరదంబు= ఈ రథాన్ని; ఎక్కి= అధిరోహించి; నీవును= ఓ రామా! నీవును; మధీయ, స్నార, సారథ్య, నిర్భార, భంగిన్= నాదైన విష్టరించిన రథంనడుపు నేర్చుయొక్క సమగ్రమైన రీతిచేత; దశకంధరున్= పదికంతాలు కలవాడిని; త్రిభువనీభంగ+ఉన్నమత్త+కంధరున్= మూడులోకాలయొక్క భంజనం చేత గర్వించిన కంతాలు కలవాడిని; వధింపు)= సంహారించుము.

తాత్పర్యం: 'రాజ! శ్రీరామ! ఇది దేవేంద్రుడి రథం. పూర్వకాలంలో ఈ రథాన్ని అధిరోహించి. భయంకరమైన ఈ యుద్ధంలో జంఖుడి విరోధి అయిన దేవేంద్రుడు గొప్పరాక్షసవీరులను పెచ్చుమందిని సంహరించాడు. నీవుకూడా దేవేంద్రుడి రథాన్ని అధిరోహించి నేను అప్రతిమానచాతుర్యంతో తేరువడపుతుండగా మూడులోకాలను ఓడించిన దర్శాంచేత తలనెతుకొని తిరుగాడే రావణుడిని సంహరించుము.'

మ. అనినన్ మాతలి నాదలించి యరదం బా రాఘవుం డెక్కియు క్షున్ మీటన్ లపుకోటిమీద విలసత్తేశ్వరండమౌర్యమహా స్వభావిలిపిగ్ర్యాభాగుఁ డగుచున్ శాతాస్త్రధారాభాపే చున్పుాతపత్తిపక్సెనునుఁ డగుచున్ సంరంబధురారతన్.

148

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని(మాతలి) చెప్పగా; ఆ రాఘవండు= ఆ రాముడు; మాతలిన్= మాతలిని; ఆదరించి= గౌరవించి; అరదంబున్= రథాన్ని; ఎక్కి= అధిరోహించి; రిపుకోటిమీదన్= శత్రుసమాహంపై; విలసత్త+కోదండ, మార్యీ, మహా, స్వన, భిన్న+అభిల, దిక్+విభాగుండు+అగుచున్= శోభిల్లే వింటి అల్లైత్రాటియొక్క గొప్పశబ్దంచేత చీల్చబడిన అన్నిదేసల విభాగాలు కలవాడు ఔతూ, తనవింటిఅల్లైత్రాటియొతచే దిక్కులు అన్నిటిని చిల్లులు పడేటట్లు చేసినవా డాతూ; శత+అప్స్త, ధారా+అభిషేచన, పూత, ప్రతిపక్ష, సైన్యండు+అగుచున్= వాడి అయిన మంత్రబాణవర్షంయొక్క తడుపుచేత పవిత్రాలైన విరోధిసేనలు కలవాడు ఔతూ; సంరంభ, దుర్వారతన్= ఉద్రేకం యొక్క వారింప శక్యంగామిచేత; ఉమ్మసన్ మీటన్= బలంతో విజృంభించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని శ్రీరాముడు మాతలిని అభినందించాడు. పిదప శ్రీరాముడు ఆ రథాన్ని అధిరోహించాడు. శత్రుసమాహంపై విజృంభించి తనవింటి అల్లైత్రాటి యొతతో దేసలకొసలు చిల్లులుపడేటట్లు చేశాడు. ఆపజాలని ఉద్రేకంతో శత్రుసైన్యాలపై శరపరంపరలు వర్షించి ఆ వర్షధారలచేత వారిని పవిత్రులు అయ్యటట్లుగా చేశాడు.

ఉ. అత్తతీ రావణండు విలయానులదుస్సహమూర్తిమై నరేం
ద్రోత్తముమీదే దేరు గడు నుగ్గగతిం బఱపించి సంతతో
ద్వాత్తశరప్రవాహపలివీతదిశాముఖ్యం దైనం జాచి పే
రుత్తలమంది రాతనిసముద్రతికిన్ దివినుండి నిర్జరుల్.

149

ప్రతిపదార్థం: ఆ+తటిన్= ఆ తరుణంతో; రావణుండు; విలయ+అనం, దుస్సహ, మూర్తి+ఖ= ప్రశయకాలంతోని అగ్నివలె సహించటానికి శక్యంకాని ఆకారం కలవాడై; నర+ఇంద్ర+ఉత్తముమీదన్= నరులతో శ్రేష్ఠుడు ఇన శ్రీరాముడిపై; తేరు= రథం; కడున్= మిక్కిలి; ఉగ్రగతిన్= భయంకరంగా; పఱపించి= నడిపించి; సంతత+ఉత్త+వృత్త, శర, ప్రవాహ, పరివీత, దిశా, ముఖుండు+ఇన్= ఎల్లప్పుడు గర్వించిన అతిశయించిన అమ్ములవెల్లువచేత చుట్టబడిన దేసల మొగాలు కలవాడు కాగా; ఎగతెగని, అతిశయించిన అమ్ముల వెల్లువచే చుట్టబడిన దిష్టుబ్లాలు కలవాడుకాగా, చూచి= అరసి; దివినుండి= స్వర్గంనుండి; నిర్జరుల్= దేవతలు; ఆతని సమ్మ+ఉత్తరతికిన్= రావణుడియొక్క మిక్కుటమైన విజృంభణకు; పేరు+ఉత్తరము+అందిరి= గొప్పతత్తరపాటును చెందారు.

తాత్పర్యం: ఆ రణంతో రావణుడు విజృంభించాడు. అతడు ప్రశయకాలంతోని అగ్నివంటి ఆకారంతో తేజరిల్లాడు. తన రథాన్ని భయంకరవేగంతో నరోత్తము దైన శ్రీరాముడిపైకి నడిపించాడు. అతిశయించే పైకిగిరే వెల్లువలె అమ్ముల పరంపరలు ప్రయోగించి దిష్టుబ్లాలను కప్పాడు. దివినుండి రావణుడి విజృంభణం గమనించిన దేవతలు మిక్కుటమైన ఆతురతను ఆవేదనను అనుభవించారు.

వ. ఇట్లు దలపడి రామరావణు లతఫోరంబుగాఁ బోరం దొడంగి; రంతు బంక్రీతివదనుండు నిజదజ్ఞాలాకర్ణాళం బగు శూలంబు రాఘవుమీదం బ్రయోగించిన, నతండును నడుమన దానిఁ దునియలు సేసిన, సీసునం బెలిగి సురవైల మత్తియునుం దరతరంబ శతనహార్షనంబ్యల శూలంబులు జిండివాలంబులుఁ దోషురంబులు శరంబులుం బఱగించి యంబరంబెల్ల నస్తమయంబుఁ గావించిన నభీలభూతంబులును హషికారవ్యాకులంబు లయ్యు; నసుర్సైస్యంబున భోప్రముఖుతూర్యనిసదంబులు సింహాదంబులు సెలంగే; గొండికసేపునకు రావణప్రయుక్తం బయిన శస్త్రాస్త్రదహనం బంతయు నిరంతరవిరిభిధారాసారంబునం గబళించి రామజలధరంబు గంభీరసారంబునం బోదలుటయు సకలఫ్ఫంగసముదయంబును బ్రహ్మ కీలాహలబహవుళం బయ్యుఁ; బదంపడి.

150

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈరీతిగా; తలపడి= మార్గౌని; రామరావణులు= రాముడును రావణుడును; అతిఫోరంబుగాన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; పోర్న్+తొడంగిరి= యుద్ధం చేయసాగారు; అంతన్= ఆ సమయంలో; పంక్రివదనుండు= రావణుడు; నిబిడ, జ్వలా, కరాళంబు+అగు= దట్టమైన అగ్నిశిఖలచేత భయానకమైనది అయిన; హాలంబు= ఈటె; రాఘవుమీదన్= శ్రీరాముడిపయి; ప్రయోగించినన్= వేయగా; అతండును= శ్రీరాముడును; దానిన్= ఆ శాలాన్ని; నడుమను= మార్గమధ్యంలోనే; తునియలు, చేసినన్= ముక్కలుగా ఖండించగా; ఈసునన్= మాత్స్యర్యంతో; పెరిగి= అతిశయించి; సురవైరి= వేల్యులవిరోధి రావణుడు; మణియునున్= వెండియును; తరతరంబు+అ= వరుసవరుసలుగా, వరంపరలుగా; శతసహస్రసంఖ్యలన్= వండలు వేలకొలదిగా, లెక్కకు మిక్కిలిగా, శాలంబులు= ఈటెలు; భిండివాలంబులున్= నాళికాప్రాలును (వడినెలవలె ఉండే ఆయుధపిశ్చాలు); తోమరములున్= చిల్లకోలలును; శరంబులున్= అమ్ములును; పఱగించి= ప్రయోగించి; అంబరంబు+ఎల్లన్= ఆకసం అంతటిని; అప్రమయంబున్+కావించినన్= అప్రాలతో నిండేటట్లు చేసిన; అభిలభూతంబులును= సమస్తభూతాలును; హోహోకారవ్యాకులంబులు= హోహోకారాలు చేస్తూ కలతచెందినవి; అయ్యెన్= అయ్యాయి; అసురసైన్యంబున్= రాక్షసులసేనలో; భేరీప్రముఖతూర్యానినదంబులు= దుందుభి మున్సుగు పటహోల చప్పుడులు; సింహానాదంబులు; చెలంగెన్= ధ్వనించాయి; కొండాకసేపునకున్= కొంతతడవుకు; రావణాప్రయుక్తంబు+అయిన= రావణుడిచేత ప్రయోగించబడిన; శప్త+అప్తు దహనంబు+ అంతయున్= శప్తాలయొక్కయు, మంత్రమహామగల అప్తాలయొక్కయు అగ్ని సమస్తమున్నా; నిరంతర, విశిఖ, ధారాసారంబున్= ఎడతెగక కురిసే బాణవర్షాలవెల్లువేచేత; కబళించి= ప్రమింగి; రామజలధరంబు= రాముడు అనే మేఘం; గంభీరసారంబున్= మిక్కిలి విక్రమంతో; పొదలుటయున్= అతిశయించిందికాగా; సకల, ప్లవంగ, సముదయంబును= సమస్తమైన వానరసనూహాలును; ప్రహర్ష కోలాహల, బహూశంబు+అయ్యెన్= మిక్కుటమైన సంతోషంతో కూడిన పెద్దకలకలంతో నిండింది అయింది. పదంపడి= అటు పిమ్మట.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా మార్గౌనిన రాముడికి రావణుడికి భయంకరమైన యుద్ధం జరిగింది. రావణుడు దట్టమైన అగ్నిశిఖలచేత అవరించబడిన శాలాన్ని రాముడిపై విసరగా, రాముడు దానిని మార్గమధ్యంలోనే ముక్కలు ముక్కలుగా ఖండించాడు. అంతట మాత్స్యర్యంతో అతిశయించి రావణుడు ఆగకుండా వరుసగా కొన్నివందలవేలు శాలాలు, నాళికాప్రాలు, చిల్లకోలలు, బాణాలు ప్రయోగించి ఆకస్మాన్ని అంతటిని శప్తాలతో అప్తాలతో కప్పాడు. అప్పుడు అభిలభూతాలున్నా కలతచెంది హోహోకారాలు చేశాయి. రావణుడి పరాక్రమాన్ని కాంచి రాక్షససేనలు దుందుభులు పటహోలు మున్సుగు వాద్యాలను ప్రోగించి తమ సంతోషాన్ని ప్రకటించాయి; సింహాదాలు చేశాయి. కొంతసేపటికి, రావణుడు ప్రయోగించిన అప్రస్తాప్తాలకు సంబంధించిన కార్యిచ్ఛనంతటినీ తన సంతతబాణపరంపరల వృష్టిచే చల్లార్పి రాముడు అనే మేఘుడు అవక విక్రమంతో అతిశయించాడు. అంతట శ్రీరామునిఅత్యద్భుత పరాక్రమ చాకచక్కానికి మిక్కుటమైన ఆనందాన్ని చెందిన వానరసేనల కోలాహలం మిన్నుముట్టింది. ఆ పిమ్మట.

విశేషం: (1) అలం: రూపకం. రాముడికి మేఘానికి, రావణబాణాలపరంపరకు అగ్నికి, రామబాణాలకూ మేఘవృష్టికి అభేదాధ్యవసాయం నిరూపించబడింది. ‘గంభీరసంరంభంబునన్’ - అనే పారం కొన్ని ప్రతులలో ఉన్నది.

శ్రీరాముడు రావణాసురుని సంహరించుట (సం. 3-274-24)

సీ. కమునీయకనకపుంఖుప్రభాభాసియుఁ , టీక్కుముఖంబును బివిజయక్క
మునిసిధ్ధసాధ్యసమ్మోదావహంబు నై , విలసిల్లు బాణ మహీయరవరుఁడు

గైకాని బ్రహ్మస్తకలితమంత్రాభియు , క్షంబుగా నొనలించి కార్యుకమున
సంధించి జగములు జయపెట్టి జెచ్చేరు , బివిచి యేయుటయును దీన్తభంగి

ఆ. గడగి యాశరంబు గల్భాంతపహ్వాయ , పోలే బంక్రీకంరు బోధివి నీఱు
గా నొనద్దె సూతఫున రథరథ్య స , మన్మితముగ నొక్కమాత్రలోన.

151

ప్రతిపదార్థం: ఆ+వీరవరుడు= వీరులలో శ్రేష్ఠుడు అయిన ఆ శ్రీరాముడు; కమనీయ, కనక, పుంఫ, ప్రభా, భాసియున్= అందమైన బంగారుపింజలకాంతిచేత ప్రకాశించేదియున్నా; తీస్తముఖంబును= వాడి అయిన ముందుకొన కలిగినదియున్నా; దివిజ, యస్త, ముని, సిద్ధ, సాధ్య, సమ్మాద+అవహంబును+ఏ= వేల్పులకు, జన్మలకు, బుములకు, వేల్పులజాతికి వెందిన సిద్ధులకును సాధ్యులకును మిక్కుటంగా సంతసాన్ని చేకూర్చేదిన్నీ+అయి; విలసిల్లు= శోభిల్లు; బాణము= అమ్ము; కైకొని= చేతబూని; బ్రహ్మ+అప్రత్త, కలిత, మంత్ర+అభియుక్తంబుగాన్= బ్రహ్మకు సంబంధించిన మంత్రమహిమతో కూడిఉండేటట్లుగా; ఒనరించి= చేసి; కార్యుకమున్న= ధనుస్సును; సంధించి= ఎక్కుపెట్టి; జగములు= లోకాలు; జయ+పెట్టన్= జయజయధ్వనాలు సలుపగా; చెచ్చేర్న= వేగంగా; తివిచి= అల్లైత్రాటిని వెనుకకు లాగి; ఏయుటయును= ప్రయోగించటంచేత; తీవ్రభంగిన్= త్వరితరీతిగా; కడగి= పూని; ఆ శరంబు= ఆ బాణం; కల్ప+అంత, వహ్ని+లా+పోలెన్= ప్రశయసమయంలోని అగ్నివలె; పంక్రీకంరున్= పదికంఠాలు కలవాడిని, రావణుడిని; పోదివి= క్రమిక్క; సూత, ఘనరథరథ్య, సమన్వితముగన్= సారథితో గొప్పతేరితో అశ్వాలతోపాటుగా; ఒక్కమాత్రలోసన్= ఒక్కశణంలోనే; నీఱుగాన్= బూదిఅయ్యెటట్లుగా; ఒన్నోన్= చేసింది.

తాత్పర్యం: శ్రీరాముడు బ్రహ్మప్రాన్ని సంధించి ఒక్కశ్రుటిలో రావణుడిని బుగ్గిచేశాడు. అందమైన బంగారుపింజలచేత దేదీప్యమానంగా ప్రకాశించేది, వాడిఅయిన కొన గలిగింది, వేల్పులజాతివారైన సిద్ధులు, సాధ్యులు, యస్తులు, బుములు సంతోషించేది అయిన అమ్మును వీరవరుడు అయిన శ్రీరాముడు బ్రహ్మప్రమంత్రంతో జోడించి, వింటికి తోడిగి అల్లైత్రాటిని వెనుకకు లాగి వేగంగా ప్రయోగించాడు. ఆ బాణం ప్రశయకాలంలోని అగ్నివలె దశకంరుడైన రావణుడిని క్రమిక్క, సారథి, రథం అశ్వాలతోపాటుగా ఒక్కశణంలో అతడిని బుగ్గికావించింది. జగములన్నీ జయజయధ్వనాలు చేశాయి.

విశేషం: అలం: ఉపవ.

శ. అప్పు దంబరంబున దివ్యతూర్యానాదంబులు సెలంగం గలంగి యసురు లెట్లు దొలంగిలి; గంధర్వగాసంబులు నష్టరోస్తరునంబులుబ్రుతుల్లో నింద్రాఛిదోత్తము లస్తరదోవోత్తముం భ్రస్తుతించుచుం భ్రమోదంబు నొందిలి.152

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అంబరంబున్= ఆకసంలో; దివ్యతూర్యానాదంబులు= దేవతలకు సంబంధించిన పటహోలు మున్నగు వాద్యధ్వనులు; చెలంగన్= అతిశయించగా; అసురులు= రాళ్ళసులు; కలంగి= కలతచెంది; ఎల్లున్= అందరు; తోలంగిరి= అచటినుండి దూరంగా వెళ్ళారు; గంధర్వగాసంబులున్= గంధర్వుల సంగీతాలు; అప్పరన్+నర్సనంబులున్= దేవకన్యల సృత్యాలు; ప్రవర్తిల్లెన్= జరిగాయి; ఇంద్ర+అది, దేవ+ఉత్తములు= ఇంద్రుడు మున్నగు వేలుపుపెద్దలు; ఆ నర, దేవ+ఉత్తమున్= ఆ మనజాధిపులలో శ్రేష్ఠుడిని, శ్రీరాముడిని; ప్రస్తుతించుచున్= పొగడుతూ; ప్రమోదంబున్+బందిరి= సంతోషం అనుభవించారు.

తాత్పర్యం: రావణుడు మరణించిన సమయంలో ఆకసాన దేవదుందుభులు మంగళతూర్యరావాలు చెలరేగాయి. రాళ్ళసులు భిన్న లయి యుద్ధభూమిని పీడి వెడలిపోయారు. గంధర్వులు గానం చేశారు. అప్పరసలు నాట్యం

చేశారు. ఇంద్రుడు మున్సుగు వేలుపుదోరలు నరనాథులలో శ్రేష్ఠుడు అయిన శ్రీరాముడిని పొగడుతూ ఆనందం పొందారు.

**క. ఏకోత్సవంబు లయ్యే బ్రితీకంబులు నభీలలోకలుంటాకుడు ఘనీ
రాకారుడు దశవదనుడు , గాకుత్స్థనిశాతశరముఖంబును బడినన్.**

153

ప్రతిపదార్థం: అఖిల, లోక, లుంటాకుడు= సమస్తలోకాలను దోచుకొన్నవాడు; ఘనీర+ఆకారుడు= భయానకమైన రూపం కలవాడు; దశవదనుడు= రావణుడు; కారుత్స్థ, నిశాత, శర, ముఖంబునన్= కరుత్స్థవంశజుడియొక్క; (శ్రీరాముడియొక్క) వాడి బాణంవాత; పడినన్= పడటంచేత అనగా శ్రీరాముడిచేత రావణుడు సంహరించబడటంచేత; త్రిలోకంబులు= మూడుజగత్తులు; ఏక+ఉత్సవంబులు+అయ్యేన్= ఒకేసారి పండుగ జరుపుకొనేవి అయ్యాయి.

తాత్పర్యం: అఖిలలోక కంటకుడు అయిన రావణుడు శ్రీరాముడిచేత సంహరించబడటంచేత, మూడులోకాలూ సంతోషించి, ఒకేసారి పండుగ జరుపుకొన్నాయి.

**ఉ. అంత ననంతకీర్తి శరణాగతరక్షణశాలి రాఘవుం
డెంతయు వేడ్కుతోడ నసురేంద్రుపదంబున నవ్విభీషణున్
సంతతపుణ్యుం బుణ్ణజనసంతతివర్ధనుం గట్టేం బట్ట ము
త్యంతదయాంతరంగుడు గృతాహితభంగుడు దానుం దమ్ముడున్.**

154

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= ఆ సమయంలో; అనంతకీర్తి= అనంతమైన అనగా విస్తారమైన యశస్వి కలవాడు; శరణాలగత, రక్షణాశాలి= అభయం కోరి ఆశ్రయించినవారిని కాపాడడంచే ఒచ్చే; అత్యంత దయా+అంతరంగుడు= మిక్కుటమైన కృపతో నిండిన హృదయం కలవాడు; కృత+అహిత, భంగుడు= శత్రువులను అవమానం చేసేవాడు. రాఘవుండు= శ్రీరాముడు; తానున్= తానును (శ్రీరాముడు); తమ్ముడున్= అనుజుడును; ఎంతయున్= మిక్కుటమైన; వేడ్కుతోడన్= సంతోషంతో; అసుర+ఇంద్రుపదంబునన్= రాక్షసరాజు పదవిలో; ఆ+విభీషణున్; సంతతపుణ్యున్= ఎల్లపుడున్నా సుకృతం చేసేవాడిని; పుణ్య, జన, సంతతి, వర్ధనున్= రాక్షస సముద్రాయాన్ని అభివృద్ధిచేసేవాడిని; పట్టము+కట్టేన్= పట్టాభీషేక సింహసనంపై ఆసీనుడిని చేసి పట్టంకట్టాడు.

తాత్పర్యం: అంతట, విస్తారమైన కీర్తిని ఆర్థించినవాడు, శరణు వేడినవారిని కాపాడడంచేత ఒచ్చేవాడు, దయ నిండిన హృదయం కలవాడు, శత్రువులను నిర్జించేవాడు అయిన శ్రీరాముడు తన తమ్ముడితో కూడి, మిక్కలి సంతోషంతో లంకాపట్టణానికి రాజుగా, రాక్షసులకు ప్రభువుగా పుణ్యాత్మకుడూ, రాక్షస సమూహాన్ని పెంపాందించే వాడూ అయిన విభీషణుడికి పట్టం కట్టాడు.

విశేషం: రాజ్యారంభసూచకం పట్టాభీషేకం. అది రాజు సింహసనాన్ని అధిష్టించేసమయం. పట్టం అనగా రాజలాంఘన మైన పట్టు నూలు. దానిని కట్టటం, పుణ్యానదులతీర్థం శిరస్సున చల్లటం (అభిషేకించటం) పట్టాభీషేకం లేక పట్టంకట్టటం.

**వ. తదనంతరంబ యవింధ్యండు విభీషణపొతుండై జానకి నుచితయానంబున నునిచికొని రామదేవు
పాలికిం దెచ్చి 'దేవా! దేవిం బలగ్రహింపు' మని విన్నవించిన నతండు.**

155

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబు+అ= అటు పిమృట; అవింధ్యండు= అవింధ్యదు (సీతాదేవిని రావణుడు సంహరించకుండగ కాపాడిన ముసలి రక్కసుడు); విభీషణసహాతుండు+ఇ= విభీషణుడితో కూడినవాడయి; జానకిన్= సీతను; ఉచితయానంబున్న్= తగినవాహనంలో; ఉనిచికొని= (అసీననుచేసి) ఉంచి; రామదేవుపాలిక్న్= శ్రీరామచంద్రునియొద్దుకు; తెచ్చి= తీసికొని వచ్చి; దేవా!= ప్రభూ!; దేవిన్= దేవిని; పరిగ్రహింపుము= కైకొనుము; అని= అని చెప్పి; విస్తవించిన్న్= వినయంగా ప్రార్థించగా; అతండు= అతడు- శ్రీరాముడు.

తాత్పర్యం: అటుపిమృట అవింధ్యదు విభీషణుడితోపాటు సీతాదేవిని సగౌరవంగా సముచితవాహనంమీద ఉంచి శ్రీరామదేవుడికడకు తీసికొని వచ్చి, 'దేవా! దేవిని పరిగ్రహించుము' అని సగౌరవంగా విస్తవించాడు.

చ. అతిమలినాంగే జీర్ణమలినాంబరథాలణి సంతతాశ్రుపం

కితపిలసత్స్వాశిల్య బలకీర్ణజటాయుతకేశభార నా
యతఫునదుఃఖాదూషితఁ బ్రియాంగసఁ గన్నాని యప్రియాత్ముదై
సుతచరితుండు దధ్దుయు మనోవ్యధ సేయుచు నింతి కిట్టనున్.

156

ప్రతిపదార్థం: అతిమలిన+అంగి= మిక్కిలి మాసిన శరీరం కలదానిని; జీర్ణ, మలిన+అంబర, ధారిణి= చినిగినట్టి మాసినట్టి బట్టలు ధరించినదానిని; సంతత+అశ్రు, పంకిత, విలసత్త+కపోలన్= ఎల్లపుడూ ప్రవించిన కన్నీటిచేత మలినపడినపుటికీ, శోభిల్లుతున్న చెక్కిళ్లు కలదానిని; పరికీర్ణజటాయుత కేశభారన్= ఇటునటు చెదరి జడలుకట్టిన జాట్టుముడి కలదానిని; ఆయతఫునదుఃఖ దూషితన్= మిక్కిలి గొప్పది అయిన శోకంచేత బాధించబడినదానిని; ప్రియ+అంగన్= భార్యను; కన్నాని= చూచి; అప్రియ+అత్ముండు+ఇ= కరినమైన మనస్సు కలవాడై; సుతచరితుండు= ప్రస్తుతించబడిన నడవడి కలవాడు శ్రీరాముడు; తద్దయున్= మిక్కటంగా; మనోవ్యధ= మనన్+వ్యధ= చిత్రానికిబాధ; చేయుచున్= కలిగిస్తూ; ఇంతిక్నే= భాము, సీతకు; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: మిక్కటంగా మాసిన శరీరం కలదానిని, చినిగిపోయినట్టి మాసినట్టి వప్తుం తాల్చినదానిని; ఎల్లపుడును కన్నీరు కార్చటంచేత చెక్కిళ్లపై ఏర్పడిన చారికలు కలదానిని, చిక్కువడి జడలుగా అల్లుకొనిన జాట్టుముడి కలదానిని; చిరకాలం దుఃఖారంచేత వేగినదానిని, తనకు ప్రియమైన భార్యయైన సీతాదేవిని చూచి, ప్రస్తుతించబడిన నడవడి కలవాడైన శ్రీరాముడు కలినాత్ముడై ఆమెకు మిక్కట మైన చిత్రతాపం కలిగించే రీతిలో ఈవిధంగా పరికాడు.

విశేషం: స్ఫూర్ధప్పికి ఈ పద్యంలో పరస్పరవ్యాఘాతాలైన కొన్ని అంశాలు కన్చించవచ్చును. శ్రీరాముడు సుతచరితుడుకదా; సీతాదేవిస్వరూపమే ఆమె పాతిప్రత్యానికి నిర్వికల్పమైన సాక్షంగదా; ఇక శ్రీరాముడు ప్రియాంగనతో అప్రియవాక్యాలు ఎందుకు పల్గొదు? సమాధానంకొరకు తరువాతి పద్యాలు అనుశీలించవచ్చును.

సి. ‘అభికదుష్టచారుఁ దైన దశానుసుఁ , డింతకాలము తనయింటుఁ బెట్టి
కొనియున్న నిస్సుఁ గైకొనిన నష్టచ్ఛలి , తుమునకుఁ దొడరదే ధర్థపణిని?
పరిభవంబునకునై ప్రతికారముగ వైలుఁ , గుఖ్యతిఁ గాని సీకొఱకుఁ గాదు:
మెలఁత! సీ చరితంబు మేలైనుఁ గీడైనుఁ , గానిమ్ము నిస్సు నిక్షముగ నొల్లు;

అ. బరగ్గి గుక్కానాతుఁ బడిన హవ్యముభంగిఁ, యయ్యె నీ తెఱంగు సరయ నిపుణుఁ;
గాను యుచటుఁ దడయుఁ గాదు; చెచ్చెర నీకు, నిష్టమయిన యొడకు నేగు మతివ!'

157

ప్రతిపదార్థం: అతివ!= వనితా! ఓ సీతా! అధిక, దుష్ట+ఆచారుఁదు+ఖన= మిక్కిలి చెడ్డప్రవర్తన కలవాడైన; దశ+ఆనముఁడు= పదిమొగాలు కలవాడు- రావణుడు; ఇంతకాలము; తన+ఖంటన్= తన గృహంలో; పెట్టికొని+ఉన్న= పెట్టుకొని ఉంచిన; నిన్నున్= ఓ సీతా! నిన్ను; కైనినన్= స్వీకరిస్తే; అస్మత్తు+చరిత్రమునకున్= నా నడవడికి; ధర్మాన్ని= ధర్మాన్నికి కీడు; తొడరదే?= ఏర్పడదా (ఏర్పడుతుంది); పరిభవంబునకున్+ఖ= (నాకు జరిగిన) అవమానానికి; ప్రతికారముగన్= మారుచేతగా; వైరిన్= శత్రువును; కూల్చితిన్= సంహరించాను; కాని= కాని; నీ కొఱకున్+కాదు= నీకోసమై కాదు; మెలఁత!= ఓ వనితా! (సీతా); నీ చరితంబు= నీ నడవడి; మేలు+ఖన్న= మంచిది అయిననూ; కీడు+ఖన్న= చెడుది అయినను; కానిమ్ము= కావచ్చును కాని; నిన్నున్= నిన్ను; నిక్కముగన్= నిజంగా; ఒల్లన్= అంగికరించను (పరిగ్రహించజాలను); పరఁగన్= ఒప్పిదంగా; కుక్కావాతన్= కుక్క నోటిలో; పడిన= పడిన; హవ్యముభంగిన్= హోమద్వయం వలె; ఇప్పడు= ఈ సమయంలో; నీతెఱంగు= నీ విధం; అయ్యెన్= అయింది; కాన= కావున; ఇచటన్= ఈ స్థలంలో; తడయన్+కాదు= ఆలస్యంచేయటం మంచిది కాదు; నీకున్= నీకు; ఇష్టము+అయిన, ఎడకున్= ఇచ్చవచ్చినస్థలానికి; చెచ్చెరన్= వేగంగా; ఏగుము= వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ సీతాదేవీ! మిక్కిలి చెడునడవడి గల రావణుడిగృహంలో నీవు ఉన్నావు. అందుచేత నేను నిన్ను పరిగ్రహించజాలను. నిన్ను నేను స్వీకరిస్తే నా నడవడికి కభంకం ఏర్పడుతుంది. ధర్మాన్నికి కీడు కలుగుతుంది. శత్రువైన రావణాసురుడిని సంహరించటం నాకు జరిగిన పరాభవాన్ని మాపుకొనటానికి కాని నీ కొరకు కాదు. నీ ప్రవర్తన మంచిదే కావచ్చును; మరి చెడ్డదే కావచ్చును. ఏదైనా, నేను నిన్ను అంగికరింపజాలను. ఇది నిజం. కుక్కముట్టుకొనిన హోమద్వయంవలె అయింది నీ సంగతి. అందుచేత ఇంక నీవు ఇక్కడ తడయరాదు. నీ ఇచ్చవచ్చిన స్థలానికి పామ్ము.’

అ. అనినఁ జెపులు గొఱవి గొని చూడినట్టినుఁ, దాళ్ళి పెల్లగిల్లు దరశనయన
మొదలు నఱక నొఱగు కదశిచందంబున, నెలఁత దల్లడమున నేల ప్రాలె.

158

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని శ్రీరాముడు పలుకగా; చెపులన్= చెపులలో; కొఱవి= మండెకట్టె; కొని= కైకొని; చూఁ డినట్లు+ఖన్న= కాల్పినట్లుగా కాగా; తాల్పి= ఓర్పు; పెల్లగిల్లన్= పెరికివేసినట్లుగా తొలగగా; తరళనయన= కస్టిటిపో చలిస్తున్న కన్నలుకల; మొదలు= మూలం (ప్రకాండంలో మొదటిభాగం); నఱకన్= ఖండించగా; ఒఱగు= ప్రాలే; కదశిచందంబునన్= అరటిచెట్టు మాదిరిగా; నెలఁత= వనిత - సీత; తల్లడమునన్= ఆరాటంతో; నేలన్= భూమిషై; ప్రాలెన్= కూలింది.

తాత్పర్యం: శ్రీరాముడు ఆరీతిగా నిష్పరచనాలు పలుకగా సీతాదేవికి చెపులలో కొఱవికొని గ్రుచ్చినట్లు అనిపించింది. ఆమె ఓర్పును కోలుపోయి, కస్టిపు కారుస్తూ మొదలు నరకిన అరటిచెట్టువలె తత్తరపాటుతో నేలపై ప్రాలిపోయింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. వెఱగుపడి హర్షరాగము, తత్తీగెన వెలుపెల్లనై వదనములు ప్రాలం
దెఱగెబి తీచ్చపడి ర, తత్తీ దత్తులిజనము లెల్లు దధ్దుయు వంతన్.

159

ప్రతిపదార్థం: అత్తటినీ= ఆతరుణంలో; తత్త+పరిజనములు+ఎల్లనీ= ఆతని పరిజనులందరును; తట్టయు వంతనీ= మిక్కటమైన ఆవేదనతో; వెఱగుపడి= ఆశ్చర్యపడి; హర్షరాగము= సంతోషమొక్క ఎతుపురంగు; తటిగిననీ= తగిపోగా; వెలవెల్లమై= పాలిపోయి తెల్లబడి; వదనములు= మొగాలు; వ్రాలనీ= ఒరగగా; తెఱగు+ఎది= ఏం చేయాలో తోచక; తేచ్చపడిరి= కొయ్యబారారు.

తాత్పర్యం: ఆ తరుణంలో అచ్చటమైనికులు అందరును, రాముడిమాటలు విని అచ్చెరుపుపొంది, సంతోషప్రభ్రం తరిగి, మొగాలు వెలవెలబోయి, ఏంచేయాలో తోచక మిక్కటమైన ఆవేదనతో కొయ్యబారారు.

విశేషం: అలం: స్వభావోక్తి.

తే. పదంతి యల్లన మతీకొంతపడికిం దెలిసి , యలసమూర్తిమై దందడి నశ్చ లురులఁ
గేలు ముకుళంచి వసుమతీపాలుఁ జాచి , యెలుగు గుత్తుకుఁ దగులంగ నిట్టు లనియే. 160

ప్రతిపదార్థం: పదంతి= వనిత - సీతాదేవి; అల్లుననీ= మెలమెల్లగా; మటి, కొంత, వడికినీ= మతీకొంతసేపటికి; తెలిసి= స్మృతివచ్చి; అలసమూర్తి+ఱి= కదలజాలని శరీరంతో; దందడినీ= వేగంగా; అశ్రులు= కన్నిటిచిందుపులు; ఊరులనీ= వేగంగా ప్రవింపగా; కేలు= చేయి; ముకుళించి= జోడించి; వసుమతీపాలునీ= రాజును - శ్రీరాముడిని; చూచి= కాంచి; ఎలుగు= స్వరం; కుత్తుకన్న+తగులంగనీ= కంరంలోపలి భాగాన్ని తాకగా (డగ్గుత్తికవడ); ఇట్టులు+అనియెనీ= ఈచిధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: సీతాదేవి కొంతసేపటికి స్మృతి తెచ్చుకొని, కదలజాలని శరీరంతో కన్నిటిచిందుపులు జారుతుండగా చేతులు జోడించి ప్రభువు అయిన శ్రీరామచంద్రుడితో డగ్గుత్తికవడిన స్వరంతో ఈచిధంగా పలికింది.

విశేషం: స్వభావోక్తి.

క. ‘నినుఁ గీడు వొరయకుండగ, , జనులకు నా నిక్క మెక్క జననాయక! యే
ననలంబుఁ జొచ్చి వెడలెదఁ; , గనుగొను; మిచ్చునపు నాకుఁ గరుణింపు దగన్. 161

ప్రతిపదార్థం: జననాయక!= ప్రజలకు ఏలికవైన వాడా, శ్రీరామా!; నినునీ= నిన్ను; కీడు+పొరయకుండగనీ= హాని చుట్టుకొనకుండా; జనులకునీ= ప్రజలకు; నానిక్కము+ఎక్కునీ= నాగురించిన సత్యం తెలిసేటట్లుగా; ఏనీ= నేను; అనలంబునీ= అగ్నిలో; చొచ్చి= ప్రవేశించి; వెడలెదనీ= వెళ్ళుతాను; కనుగొనుము= చూడుము; ఇచ్చనపు= (ఈ+చనపు) ఈ కోరిక; తగనీ= ఒప్పించంగా; నాకునీ= నాకు; కరుణింపు= దయతో ప్రసాదించుము.

తాత్పర్యం: ‘ప్రజలకు ప్రభువైన ఓ రామా! ధర్మహోని నిన్ను చెందకుండగా, ప్రజలకు నాదైన సత్యం తేటతెల్లం అయ్యేటట్లు నేను అగ్నిప్రవేశం చేస్తాను. దయచేసి ఈ కోరికను నాకు ప్రసాదించుము.

విశేషం: ‘అనలంబునీ చొచ్చి వెడలెదను; కనుగొనుము’ అని సీత పలికిన మాటలు సార్థకాలు. వెడలెదను- అంటే వెళ్ళుతానని ఒక అర్థం, అంటే చనిపోతాను అని తాత్పర్యం. వెడలెదను- అంటే అగ్నినుండి తిరిగివస్తాను, బ్రతికి బయటపడతాను- అని మరొక అర్థం. అలాగే కనుగొనుము: చూడుము, అనిస్తే, పరీక్షించుము అనిస్తే అర్థా లేర్పడతాయి.

అంతేకాదు, శ్రీరాముడికి అపకీర్తి రాకుండా సీత అగ్నిలో ప్రవేశిస్తుందనీ, ఆమె పాతిప్రత్యం నిరూపించుకొనేటట్లుగా అగ్నిసుండి నిరపాయంగా తిరిగివస్తుండనీ భావం ఏర్పడుతున్నది. సీతాదేవి మాటలు సత్యమైనవని, అబద్ధాలు కావని ఈ వాక్యచమత్కృతి సార్థక్యం.

ఉ. నాదగుబుట్టి నీదు చరణస్తురణంబ యొనర్చుఁ గాని యొం దేబియు నెన్నుడుం దలఁఁ: దిట్టీది: యొండొకచందమైన ని మ్మేఖినియుం గృశానుఁడు సమీరుఁడు శీతకరుండు నర్మడుం
గా దన కీక్షణంబ ననుఁ గాల్పారె: వేల్పులు చెట్టు సైతురే?

162

ప్రతిపదార్థం: నాది+అగుబుట్టి= నా చిత్తం; నీదు= నీయొక్క; చరణస్తురణాంబు+లు= పాదాలను తలపోయటం మాత్రమే; ఒనర్చున్+కాని= చేస్తుందికాని; ఒండు+ఏదియున్= ఇంకదేనిని; ఎన్నుడున్= ఏ సమయంలోనూ; తలఁడు= స్కృతించదు; ఇట్టిది+లు= ఇదియే సుఖా; ఒండు+బక, చందము+బన్న= ఇంకొక విధంగా జరిగితే; ఈ+మేదినియున్= ఈ భూమి; కృశానుఁడున్= అగ్నిదేవుడు; సమీరుఁడున్= వాయుదేవుడును; శీతకరుండున్= చంద్రుడును; అర్ముఁడున్= సూర్యుడును; కాదు+అనక= అంగికరించక; ననున్= నన్ను; కాల్పారె= కాల్పారె, దహించివేయరా? (దహించివేయగలరు); వేల్పులు= దేవతలు; చెట్టు= చెడ్డతనాన్ని; సైతురే= ఓర్చెదరా? (ఓర్చరు).

తాత్పర్యం: నామనస్సు ఎల్లప్పుడును నీ పాదాలను స్కృతించేదే కాని వేరొండువిధం కాదు. నాకు వేరొక స్కృరణమే లేదు. ఈ మాటలు పంచభూతాలు సాధ్యులు. వేరొక చందమైనట్లుయితే ఈ భూదేవి, అగ్నిదేవుడు, వాయుదేవుడు, చంద్రుడు, సూర్యుడు నన్ను ఈక్షణాంలో దహించివేస్తారు. దేవతలు చెడుగును సైరింపరు కదా!

విశేషం: (1) అలం: అర్థాంతరాయసం. (2) ఈ పద్యాన్ని ప్రాసింది ఎట్లునమహాకవి. ఆతడు తాను అరణ్యపర్వశేషాన్ని నస్సుయిపేరుమీదనే' తత్కవితారీతియకొంతదోష' ప్రాశా నస్సట్లు చెప్పుకొన్నాడు. అందుచేత ఆతడు బుద్ధిపూర్వకంగానే నస్సుయిను అనుకరించాడు. ఇట్టి అమకరణ సుస్పష్టంగా ఈ పద్యంలో చూడవచ్చును. సలోపాభ్యాసంలో ఇట్టి సప్నీవేశంలో నలుడు దమయంతిశిలాన్ని శంకించినప్పుడు దమయంతి చెప్పిన సమాధానం- నస్సుయిప్రాసిన పద్యం ఉదాహరించనగును. (చూడండి. "ఏనతి పాపభావమును నెగ్గి దలంపక" - అనే పద్యం. ఆరణ్య. 2.215)

ఉ. అని పలుకుటయు నప్పుడు పృథివ్యాధిభూతంబు లెలుంగులు సెలంగ నెల్లవారును విసం దమదమ నామంబు లెత్తింగించి యి ట్లనిల.

163

ప్రతిపదార్థం: అని, పలుకుటయున్= అని సీత చెప్పగా; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; పృథివీ+ఆది భూతంబులు= భూమి ముస్సగు భూతాలు; ఎలుంగులు+చెలంగన్= కంరస్యారాలు ధ్యనించగా; ఎల్లవారును= అందరును; వినన్= ఆలకించగా; తమతమనామంబులు= తమతమపేర్లు; ఎత్తింగించి= తెలిపి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: సీతాదేవి ఆ విధంగా పంచభూతాలను సాక్ష్యాలుగా పేర్చుని చెప్పగా, భూమి ముస్సగు పంచభూతాలు తమతమనామాలు చెప్పి, అందరును ఆలకించగా ఈ విధంగా వచించాయి.

విశేషం: పంచభూతాలు 1. భూమి 2. ఆకాశం 3. సీరు 4. వాయువు 5. అగ్ని.

క. ‘విను ముత్తమురాలు సుమీ । జననాయక! జనకతనయః సందేహపడం బనిలేదు మాకుఁ దెల్లము; । జనులకు మము మొఱగరాదు సకలక్రియలన్.

164

ప్రతిపదార్థం: జననాయక!= ప్రజలకు నాయకుడైన ప్రభూ; వినుము= ఆలకించుము; జనకతనయ= జనకుడికూతురు సీతాదేవి; ఉత్తమురాలు+చుమీ= మంచి ఇల్లాలు సుమా; సందేహము+పడన్= అనుమానించవలసిన; పని లేదు= అవసరం లేదు; మాకున్= పంచభూతాల మయిన మాకు; తెల్లము= సుస్పష్టం; జనులకున్= ప్రజలకు; మమున్= మమ్ము; సకలక్రియలన్= అన్నివ్యాపారాలో; మొఱగరాదు= మోసంచేయటానికి వీలు లేదు. (సందేహపడు= పద్మాది సంధి)

తాత్పర్యం: ‘ఓ జననాయకా! శ్రీరామా! మా మాట ఆలకింపుము. పంచభూతాల మైన మాకు సమస్తవ్యాపారాలు తేటతెల్లాలు. ప్రజలు మమ్ము మోసగించలేరు. జనకుడికూతురు సీతాదేవి ఉత్తమురాలు. మహాపతివ్రత. ఇందులో సందేహానికి ఎట్టితాపునూ లేదు.’

వ. అనిన యనంతరంబ సకలసురముని గణసహితంబుగాఁ జితామహండు సనుదెంచి రాఘువుచేత సత్కృతుం దై యిట్లనియే: ‘నయ్యా! నీవు సకలభూతదుస్పహలండైన రావణం బలమాళ్ల లోకహితంబు సేసితివి; వినుము! నలకూబరుశాపంబునంజేసే దశగ్రీవునకుఁ బరస్తేలయండు బలాత్మారంబు సెల్లదు; గావున నీధర్మపత్తియం దొక్కడురితంబును బొరయదు; నీవు నిర్విచారుండ దై యిష్టతిత్రతం బలగ్రహించి నెమ్మటిఁ బురంబున కరుగు’ మని పలికి, యతనికిఁ జ్ఞయంబుగాఁ దత్సమరనిహాతు లైన వానరులఁ బ్రాహ్మజీవులం జేసే పరమేష్టి సనియేఁ; బురందరసారథియును దాశరథి వీడ్యుని హరిసహస్రయుక్తం భైన రథంబు గొని నాకలోకంబున కలిగే; నంత.

165

ప్రతిపదార్థం: అనిన+అనంతరంబు+అ= అని పంచభూతాలు చెప్పిన పిమ్మట; సకల, సుర, ముని, గణ, సహితంబుగాన్= అందరు వేల్పులు బుములతో కూడినవాడుగా; పితామహండు= [బ్రహ్మదేవుడు; చనుదెంచి= వచ్చి]; రాఘువుచేతన్= శ్రీరాముడిచేత; సత్కృతుండు+ఖ= సమ్మానించబడినవాడయి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు; అయ్యా!= ఆర్యా!; నీవు= ఓ శ్రీరామా! నీవు; సకలభూతదుస్పహండు+ఖన= అన్నిభూతాలకుమ్మా సహించరానివాడయిన; రావణున్= రావణుడిని; పరిమార్పి= సంహరించి; లోకహితంబు+చేసితివి= జగత్తుకు శ్రేయస్సు కలిగించావు; వినుము= ఆలకింపుము; నలకూబరుశాపంబునన్+చేసి= నలకూబరుడు ఇచ్చిన శాపంచేత; దశగ్రీవునకున్= రావణుడికి; పరస్తేలయండున్= తన భార్యలు కాని వనితలయందు; బలాత్మారంబు+చెల్లదు= బలవంతం చేసి సంభోగించటం సాధ్యపడదు; కావున్= కాబట్టి; నీధర్మపత్తియండున్= అగ్నిస్కాంగా వివాహమాడిన నీభార్యయందు; ఒక్కడురితంబును= ఒక్కపొపంకూడా; పారయదు= సంక్రమించదు; నీవు= నీవు; నిర్విచారుండవు+ఖ= దుఃఖం లేనివాడవు అయి; ఈ+పతివ్రతన్= భర్తయందుమాత్రమే అనురాగం కల నిర్మలచరితను; పరిగ్రహించి= స్వీకరించి; నెమ్మదిన్= (నెఱ+మదిన్) నిండుమనస్సుతో; పురంబునకున్= (అయోధ్యా) పట్టణానికి; అరుగుము= వెడలుము; అని పలికి= అని చెప్పి; అతనికిన్= శ్రీరాముడికి; ప్రియంబుగాన్= ప్రీతిగా; తద్ద+సుర, నిహతులు+ఖన= ఆ యద్దంలో చంపబడిన; వానరులన్= కోతులను; ప్రాప్తజీవులన్+చేసి= పొందబడిన ప్రాణాలు కలవారినిగా చేసి, బ్రదికించి; పరమేష్టి= బ్రహ్మదేవుడు; చనియెన్= వెళ్ళాడు; పురందరసారథియును= దేవేంద్రుడిసారథి మాతలయు; దాశరథిన్, వీడ్యుని= దశరథిడి కుమారుడైన శ్రీరాముడివద్ద సెలవు కైని; హరిసహస్రయుక్తంబు+ఖన= వేయిగుర్రాలు పూస్చిన; రథంబు+కొని= తేరును తీసికొని; నాకలోకంబునన్= స్వగలోకానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అంతన్= తరువాత.

తాత్పర్యం: అని పంచభూతాలు సీతాదేవి మహాపత్రిపత అని సాక్షం చెప్పిన పిమ్మట, బ్రహ్మదేవుడు వేల్పులు, మునులు మున్నగువారలతోపాటు అరుగుదెంచి శ్రీరాముడిచేత సమ్మానించబడి ఈ విధంగా పలికాడు: ‘ఆర్య! నీవు సకలభూతకంటకుడైన రావణుడిని సంహరించి విశ్వశేయస్సును ఒనగూర్చావు. ఆలకించుము. నలకూబరుడియొక్క శాపంవలన రావణుడు పరశ్రీలను బలాత్మారంగా మానభంగం చేయజాలడు. నీధర్మపత్రియందు ఎట్టిదోషం లేదు. నీవు ఎట్టి సంకోచాలు లేకుండ ఆమెతోపాటు నీ రాజధానియైన అయోధ్యానగరానికి ఏగుము. సీతాదేవి పరమపత్రిపతాశిరోమణి’ అని పల్గు, అనంతరం బ్రహ్మదేవుడు శ్రీరాముడికి ప్రీతిగా ఆయుద్ధంలో సంహరించబడిన వానరుల నందరిని బ్రదికించి వెళ్ళాడు. దేవేంద్రుడి సారథి అయిన మాతలి, వేయగుర్రాలు పూన్చినరథాన్ని తీసికొని, శ్రీరాముడివద్ద సెలవుతీసికొని స్వగ్రలోకానికి వెళ్ళాడు. ఆ సమయంలో.

విశేషం: (1) నలకూబరశాపం: నలకూబరుడు ధనపతిఅయిన కుబేరుడికొడుకు. కుబేరుడు రావణుడి సోదరుడు. రంభనలకూబరుడికి ప్రేయసి. ఒకనాడు రావణుడు రంభను కామించి బలాత్మారంగా ఆమెను సంభోగించాడు. నలకూబరుడు ఆగ్రహించి, ఇక రావణుడు పరశ్రీలను బలాత్మారంచి మానభంగం చేయ బూనుకొంటే తల పగిలి చస్తాడుగాక’ అని శంచాడు. (2) బ్రహ్మదేవుడు శ్రీరాముడితో చెప్పినమాట: సీత- పతిపత. ఆమె రావణమాగమానికి ఇచ్చగింపదు. ఇక రావణుడు ఆమెను బలాత్మారం చేయటానికి పీలులేదు. అందుచేత సీతాశీలాన్ని గూర్చి రాముడు శంకించ నవసరం లేదు. (3) శ్రీరాముడు సీతాశీలాన్ని శంకించలేదు. జగదేకవీరు డైన తనయొక్కభార్య సీత శంకాతీతంగా ఉండవలెనని ఆతడి కోరిక. చరిత్రలో జగద్దీరుడుగా సుప్రసిద్ధుడైన సీజరు తన భార్య విషయమై తా నామెను శంకించటం విషయాంతరమనియు “సీజరుభార్య శంకాతీతరూలుగా” ఉండాలని చెప్పేనట! సీజరు కాలం క్రీస్తుపూర్వం సుమారునలుబడి వత్సరాలు. ఆతడు రామాయణకథ బహుశః విని ఉండవచ్చును. లేక అది జగదేకవీరుల మనస్తత్వం కావచ్చును. సీతయొడ శ్రీరాముడి నిష్ఠరపవర్తన, కలినవాక్యాలు పురుషసామాన్యసామూజ్యవాదానికి లేదా పురుషాధిక్యసమాజవాదానికి నిదర్శనంగా కాక, జగదేకవీరుడి మనస్తత్వంగా గ్రహించటం న్యాయం.

మ. అవిరోధంబుగ జానకీసహితుడై యాబుద్దరత్నప్రభా
నవపుష్టంబుగు పుష్టకం బను విమానం బెక్కి యర్మాస్పయ
ప్రవరుం డిమ్ముల నేగె సమ్మదభరప్రాగ్భాగవారాకర
ఘ్నమానుం డగుచుం బురంబునకుం బ్రాహ్మశ్రీవిశేషిన్నతిన్.

166

ప్రతిపదార్థం: అవిరోధంబుగ్= శత్రువులు లేనివాడై; జానకీసహితుడు+బుగ్= జనకమహారాజు కూతురు అయిన సీతాదేవిని కూడినవాడై; ఆబద్ధరత్నప్రభానవపుష్టంబు+అగు= బాగుగా చెక్కబడినమణుల కాంతులతో ప్రకాశిస్తున్న క్రొత్తపూర్వులు కలిగినట్టిది అగు; పుష్టకంబు+అను= పుష్టకం అనే పేరు కల; విమానబు+ఎక్కు= విమానాన్ని అధిరోహించి; అర్గ+అన్యరు, ప్రవరుండు= సూర్యవంశంలో ఉద్భవించినశేషుడు; సమ్మద, భర, ప్రాక్త+భాగ, వారాకర, ఘ్నమానుండు+అగుచున్= సంతోష తన్నయిత్వంతో, అతిశయించిన సముద్రాన్ని దాటినవాడు ఔతూ; ప్రాప్త, శ్రీవిశేష+ఉన్నతిన్= లభించిన ఐష్వర్యంమొక్కగొప్పాభ్యాదయంతో; పురంబునకున్= అయోధ్యానగరానికి; ఇమ్ములన్+ఏగెన్= సంప్రీతితో వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: శత్రువునంహారం చేసినపిదప శ్రీరాముడు సీతాసమేతంగా అయోధ్యానగరానికి వెళ్ళాడు. వారు పుష్టకం అనే విమానం ఎక్కి వెళ్ళారు. ఆ పుష్టకం రతనాలతో పొదగబడినక్రొత్తపుష్టులు గలిగినట్టిది. సూర్యవంశపురాజులలో శేషుడు అయిన శ్రీరామవందు పొంగారు సంతోషంతో విస్తారమైన సముద్రాన్ని దాటినవాడై తనకు లభించిన శ్రీవిశేషంతో అతిశయించినవాడై అయోధ్యా నగరానికి వెళ్ళాడు.

విశేషం: (1) ‘శ్రీ’ అనే శబ్దానికి సంస్కృతంలో సంపద, కాంతి, లష్ణి, శోభ, అలంకరణం, కీర్తి మున్సుగు నానార్థాలు ఉన్నాయి. శ్రీరాముడు శ్రీవిశేషోన్నతుడు, అన్నిఅర్థాలతో అమలీలించాలి. (2) పుష్పకవిమానం: సారథి లేకుండానే ఆకసంలో నడుస్తుంది! సంకల్పమాత్రాన గమ్యాన్ని పసికట్టి చేరేది! ఎంతమంది ఎక్కునా ఇంకను ఒకరికి చోటు ఉండేది! ఏవంవిధగుణాగరిష్టమైన విమానం రామాయణ పారమలకు చిరపరిచితం. ఇరువదియవశతాబ్దీకి పూర్వం విమానమానం సాధ్యమని విశ్వసించినవారే అరుదు. ‘అకాలప్రశయం సృష్టించగల’ అస్త్రాలు, సారథి లేకుండ పయనించగల విమానాలు ప్రాచీనభారతీయవాజ్గ్యాయానికి సుపరిచితాలు.

వ. ఇ ట్లూరి భరతాబిబంధుజనంబులు నభీలపరిజనంబులు నజునంబింప వసిష్ఠవామదేవవిహితం బయిన యభిషేకశోభనంబు వహించి రాముండు సుగ్రీవవిభేషణాబి సుహృద్జనంబులం బ్రుదుబుహమానవిశేషంబుల నాదలించి వీడ్జౌలిపి, యభిమతభోగంబుల నిరంతరత్యాగంబులఁ బ్రథూతయాగంబులఁ బ్రసిద్ధం డయ బహుసహార్సంవత్సరంబులు వసుమతీరక్షణం బొనర్నే; నిచి రాఘవుచరిత్రంబు. **167**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈశరీతిగా; అరిగి= ప్రయాణం చేసి; భరత+ఆది, బంధుజనంబులున్= భరతుడు మున్సుగు చుట్టపక్కాలు; అభిలపరిజనంబులున్= అందరు సేవనులును; అభినందింపన్= సంతోషం ప్రకటించగా; వసిష్ఠ, వామదేవ, విహితంబు+అయిన= వసిష్ఠుడిచేత, వామదేవుడిచేత ఏర్పాటుచేయబడిన; అభిషేకశోభనంబు= పవిత్రజలాలు తలపై పోసి స్నానం చేయించటం; అనేవండుగ; వహించి= మోసి; రాముండు; సుగ్రీవ, విభీషణ+అది= సుగ్రీవుడు, విభీషణుడు మొదలైన; సుహృత్త+జనంబులన్= మిత్రులైనవారిని; ప్రకట, బహుమాన, విశేషంబులన్= సుప్రసిద్ధాలైన గొప్పబహుమతులచేత; ఆదరించి= గౌరవించి; వీడ్జౌలిపి= సగౌరవంగా సాగనంపి; అభిమతభోగంబులన్= ఇష్టమైన శాఖ్యాలతో; నిరంతరత్యాగంబులన్= సంతతదానాలతో; ప్రభాత, యాగంబులన్= గొప్పయజ్ఞాలతో; ప్రసిద్ధండు+అయి= కీర్తిని ఆర్జించినవాడయి; బహుసహార్సంవత్సరంబులు= పెక్కువేలంండ్లు; వసుమతీరక్షణంబు= భూమిని కాపాడటం; ఒనర్నేన్= చేశాడు. ఇది= ఇది; రాఘవుచరిత్రంబు= శ్రీరాముడి జీవితకథ.

తాత్పర్యం: ‘పుష్పక’ విమానంలో పయనించి శ్రీరాముడు అయోధ్యానగరం చేరాడు. భరతుడు మున్సుగు బంధువులు సంతోషాన్ని ప్రకటించారు. వసిష్ఠుడు వామదేవుడు శబలగ్నం నిర్ణయించి పట్టాభేకంలో శారోహిత్యాన్ని నెరపారు. శ్రీరాముడు సుగ్రీవుడు, విభీషణుడు మున్సుగు మిత్రులకు బహిరంగంగా కానుకలు పంచిపెట్టి, ధన్యవాదాలు తెలిపి, వారిని సగౌరవంగా సాగనంపాడు. పిదప శ్రీరాముడు పెక్కువేలసంవత్సరాలు భూమిపై శాంతిభద్రతలు నెలకొలిపి, భోగాలను అనుభవించి, త్యాగపూరితాలైన దానాలు చేసి, పెక్కు యాగాలు ఒనరించి కీర్తిని ఆర్జించాడు. ఇది శ్రీరాముడి జీవితచరిత్ర.

విశేషం: (1) భోగాలు ఎనిమిది. 1. గృహం 2. శయ్య 3. వప్పు 4. ఆభరణం 5. ప్రీతి 6. పుష్పం 7. గంధం 8. తాంబూలం. (2) రామరాజ్యం= భోగం+త్యాగం+యాగం+శాంతిభద్రతలు.

ఉ. వారక యిట్లు పూని వనవాసనిరంతర దుఃఖమున్ మహా
వైలిక్ష్మతాపకారదురవస్తుయు నోర్లో శుభంబు నొందడే
యారఘురాముడి; డట్లు వసుధాధిప! నీవును దుఃఖ మింతయున్
సైరణ నోర్లో పాండెదవు సర్వమహావలయాధిరాజ్యమున్. **168**

ప్రతిపదార్థం: వసుధా+అధివ! = రాజు, ఓ ధర్మరాజు!; ఇట్లు= ఈచిధంగా; వనవాసనిరంతరదుఃఖమున్= అరణ్యాలలో ఎల్లప్పుడును నివసించటంచేత సంక్రమించిన ఆవేదనను; వారక= తప్పక; పూని= భరించి; మహో ఔరి, కృత+అపకార, దురవస్థయున్= గొప్ప శత్రువులచేత చేయబడిన కీడువలన ప్రాప్తించిన చెడ్డస్థితిని; ఓర్చి= షైరించి; ఆ రఘురాముడు= రఘువంశంలో జనించిన ఆ శ్రీరాముడు; శుభంబున్+బందఱ్డే= మేలును పొందడా; (పొందెను); అట్లు= అదేవిధంగా; నీవును= నీవునయితం; దుఃఖము= పరితాపం; ఇంతయున్= ఇంతటిని; షైరణ్య+బీర్చి= బీర్చుతో భరించి; సర్వ, మహో, వలయ+అధిరాజ్యమున్= సమస్తమైన భూమండలంలో వ్యాపించిన సాప్రాజ్యాన్ని; పొందెదపు= సంపాదించగలవు.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజు! ఆలకించితివిగదా శ్రీరాముడు ఆ విధంగా అరణ్యంలో ఎల్లప్పుడు నివసించటంవలన ఏర్పడిన ఆవేదనను అనుభవించి, శత్రువులు చేసిన అపకారాలు షైరించి, చిట్టచివరకు శుభాన్ని పొందడు. అదేవిధంగా నీవుకూడా ఈ వనవాసదుఃఖాన్ని గడచి భూమండలమంతటా విస్తరించియున్న సాప్రాజ్యాన్ని పొంది సర్వసౌభాగ్యమును అనుభవించగలవు.

వ. అని చెప్పిన విని యుధిష్ఠిరుండు రాముని పరాక్రమవిశేషంబు గొనియాడి, ‘జానకి పాతివ్రత్యమహిమ యింత యొప్పునే!’ యని పలికి, ‘మునీంద్రా!, పతిభక్తితాత్పర్యంబున సభీలదుఃఖంబులు నోర్లో శుభంబు నొంబిన పుణ్యసత్తిచరిత్రంబు వినవలతుం జెప్పవే!’ యనిన నతనికి మార్గందేయుండు ‘సావిత్రి యను రాజపుత్రిచరిత్రంబు విను; మయి నీ ప్రశ్నంబునకు నుత్తరం బగు’ నని యిట్లనియె.

169

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పిన్ను= అని వచించగా; విని= ఆలకించి; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; రాముని పరాక్రమవిశేషంబు= రాముడియొక్క శార్యాతిశయాన్ని; కొనియాడి= ప్రస్తుతించి; జానకిపాతివ్రత్యమహిమ= సీతపాతివ్రత్యంయొక్క గొప్పతనం; ఇంత+బప్పునే= ఇంతశోభిల్లునట్టిదిగదా; అని పలికి= అని వచించి; ముని+ఇంద్రా!= బుమలలో శేషుడవైనవాడా!, ఓ మార్గందేయా!; పతిభక్తి తాత్పర్యంబున్= భర్తయందలి పూజ్యభావంలో తత్తురత గలిగిన; అభిలభుఃఖంబులున్= అన్నికష్టాలను; ఓర్చి= షైరించి; శుభంబున్= మేలును; ఒందిన= పొందిన; పుణ్యసత్తి చరిత్రంబు= పుణ్యాత్మకాలికథ: వినవలతున్= ఆలకింప కోరుతాను; చెప్పవే= దయచేసి వచింపుము; అనిన్ను= అని అడుగగా; అతనికిన్= ధర్మరాజుకు; మార్గందేయుండు; సావిత్రి+అను= సావిత్రి అనే; రాజపుత్రిచరిత్రంబు= రాజకుమారిగాథ; వినుము= ఆలకించుము; అది= సావిత్రిగాథ; నీ ప్రశ్నంబునకున్= నీపు అడిగినదానికి; ఉత్తరంబు= సమాధానం; అగును= కాగలదు; అని= అని చెప్పి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈచిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: మార్గందేయుడు చెప్పిన రామాయణకథ విని, ధర్మరాజు శ్రీరాముడి పరాక్రమాన్ని, సీతాదేవి పాతివ్రత్యగరిమను మెచ్చుకొని, ‘మునీంద్రా, మార్గందేయుమహార్షీ! పతిభక్తితో అన్నికష్టాలను ఓర్చి, చివరకు శుభాన్ని పొందిన పుణ్యసత్తి చరిత్ర వినవలె నని ఉన్నది. దయచేసి చెప్పుము’ అని ప్రార్థించాడు. మార్గందేయుడు ‘ధర్మరాజు!, నీ ప్రశ్నకు సరిఅయిన సమాధానం సావిత్రిగాథ. ఆ రాజపుత్రిచరిత్ర చెప్పుతాను వినుము’ అని ఈ విధంగా ఆ కథ చెప్పాడు.

విశేషం: (1) ధర్మరాజు అట్టికథలను వినగోరటంలో కల అంతర్యం సుగమం. అట్టి పతివ్రతలగాథలు ద్రోపదికి డ్సిరట కలిగిస్తాయి. మార్గందేయుడు ధర్మరాజు మనస్తత్వాన్ని కనిపెట్టి సావిత్రికథను చెప్పాడు. రామాయణగాథలో కథానాయకుడు శ్రీరాముడు. సావిత్రిగాథలో నాయక సావిత్రి. నాయకపాత్ర సత్యవంతుడిభూమిక గొణం.

మార్గందేయుడు ధర్మరాజునకు సాచిత్యపాఖ్యానంబు సెప్పుట (సం. 3-277-5)

సీ. కలఁడు మధ్యేశుండు ఘనుఁ దశ్శపతి యను , ధరణీశుఁ; దతఁడు సంతానకాంక్ష
నెంతయు ధృతిఁ బదునెనిమితి యేడులు , సావిత్రిఁ గొల్చె; నజ్జనవిభునకు
నద్దేవి ప్రత్యక్షమై 'పర మదుగుము' , నానుడు నతఁడు వినమ్ముఁ దగుచు
'నాత్మజుఁ గోరెద' ననవుడుఁ 'గన్నియు , పుట్టు నీ' కనియె నా భువనమాత;

తే. యనుడు 'దేవి! భవత్స్థాప నస్తుందియు , వాంచితము సఫలంబు గా పలదె?' యని సృ
పోత్తముఁడు విన్నవించే; నయ్యాగమూర్తి , గాఢకారుణ్యవికచహృత్యముల యగుచు.

170

ప్రతిపదార్థం: మద్దేశండు= మద్దదేశానికి ప్రభువు; ఘనుఁడు= గొప్పవాడు; అశ్వపతి+అను, ధరణీశుఁడు= అశ్వపతి అనేరాజు; కలఁడు= ఉన్నాడు; అతఁడు= (ఆ అశ్వపతి); సంతానకాంక్షన్= బిడ్డలు కలుగవలె ననే కోరికతో; ఎంతయున్= మిక్కుటమైన; ధృతిన్= నిష్ఠతో; పదునెనిమిది+ఏడులు= పదునెనిమిది సంవత్సరాలు సావిత్రిన్= సావిత్రిదేవిని; కొల్పెన్= ఆరాధించాడు; ఆ+జనవిభునకున్= ఆ రాజురు; అశ్వపతికి; ఆ+దేవి= సావిత్రి; ప్రత్యక్షము+ఽః= సాక్షాత్కరించి; వరము+ అడుగుము= వరాన్ని కోరుకొనుము; నావుడున్= అని చెప్పగా; అతఁడు= అశ్వపతి; వినమ్ముఁడు+అగుచున్= భక్తితో వంగినవాడు ఔతూ; ఆత్మజున్= పుత్రుడిని; కోరెదన్= వాంచిస్తాను; అనవుడున్= అని చెప్పగా; ఆ భువనమాత= ఆ జగన్మాత- సావిత్రి; కన్నియు+పుట్టున్= కన్యక ఉద్భవిస్తుంది; నీకున్= నీకు; అనియెన్= అని చెప్పింది; అనుడున్= అనిచెప్పగా; దేవి!= ఓ సావిత్రిదేవి!; భవత్+కృపన్= నీయుక్క దయవలన; అస్తుందియాంచితము= నా కోరిక; సఫలంబు+కావలదె= తీరవలెను కదా; అని; స్వపు+ఉత్తముఁడు= రాజులలో శ్రేష్ఠుడు - అశ్వపతి; విన్నవించెన్= నివేదించాడు; ఆ+యోగమూర్తి= సావిత్రి; గాఢ, కారుణ్య, వికచ, హృత్తి+కమల+అగుచున్= దట్టమైన దయతో వికసించిన పద్మంవంటి హృదయం కలది అగుచు.

తాత్పర్యం: అశ్వపతి అనే పేరుగలవాడు మద్దదేశాన్ని పరిపాలించే ప్రభువు అతడు గొప్పవాడు. ఆయన బిడ్డలకొరకు మిక్కుటమైన నిష్ఠతో పదునెనిమిదేండ్లు సావిత్రిదేవిని ఉపాసించాడు. ఆ రాజుకు సావిత్రి ప్రత్యక్షమై ఆతడిని వరం కోరుకొమ్మని అడిగింది. అతడు భక్తితో వినతుడై, 'దేవి! నాకు కొడుకును ప్రసాదింపుము' అని ప్రార్థించాడు. అప్పుడు ఆ లోకమాత, 'నాయనా! నీకు కూతురు కలుగుతుంది' అని చెప్పింది. అంతట అశ్వపతి, 'అంబా! నీవు ప్రత్యక్షమైతివికదా; దేవి! ఇక నాకోరిక ఈడేరవలెను కదా' అని విన్నవించాడు. అంత ఆ యోగమూర్తి అయిన సావిత్రిదేవి మిక్కుటమైన దయతో వికసించిన హృదయపద్మం కలదై.

విశేషం: సావిత్రి - యోగమూర్తి, జగన్మాత అని ఈ పద్మంలో చెప్పబడింది. అష్టాంగయోగం సుప్రసిద్ధం. 1. యమం 2. నియమం 3. ప్రాణాయమం 4. ప్రత్యాహోరం 5. ధ్యానం 6. ధారణ 7. మననం 8. సమాధి. ఇరువదినిదుయోగాలు చెప్పబడినవి. అందు ఈ పద్మంలో వాడబడిన "ధృతి" ఉన్నది. 1. విన్నుంభం 2. ప్రీతి 3. ఆయుష్మాత్తు 4. సాభాగ్యం 5. కోభనం 6. అతిగండం 7. సుకర్మం 8. 'ధృతి' 9. శూలం 10. గండం 11. వృద్ధి 12. ధ్రువం 13. వ్యాఘ్రాతం 14. హౌరాం 15. వజ్రం 16. సిద్ధి 17. వృత్తిపాతం 18. వరీయస్సు 19. పరిఫు 20. శివం 21. సిద్ధం 22. సాధ్యం 23. శుభం 24. శుభం 25. బ్రహ్మం 26. ఐంద్రం 27. షైధుతి. సావిత్రి అంటే నిఘంటువులోని అర్థాలు సరస్వతి, పార్వతి, ఇచట సావిత్రి బ్రహ్మము పేర్కొనటంచేత అశ్వపతి ఉపాసించిన దేవి సరస్వతి అని భావించవచ్చును.

శ. ‘ఏను నీమనోరథంబుతెఱంగు మున్న చతుర్ముఖున కెత్తింగించిన నతండు గన్నయగా నీర్దేశించే; నద్దేపునియానతి యమోఘుంబు; ఏను మక్కల్నియ కారణంబున నీకు నొక్కవిధంబునం జిదవఁ బుత్తశతలాభంబు నగు; సంతసిల్లు’ మని యసుర్పొంచి యద్దేవి యంతర్భానంబు నొండె; నశ్యవతియును సావిత్రీప్రసాదంబున నిజధర్మపత్ని యయిన మాజవియందు సావిత్రి యను కూతుం గని, యక్కన్నియ నతిగౌరవంబునం బెనిచె నంత.

171

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; నీ మనోరథంబు+తెఱంగు= నీ కోరికయొక్క తీరు; మున్న+లు= ఇంతకుముందే; చతుర్ముఖునకున్= నాలుగు మోములు గల దేవరమైన బ్రహ్మదేవుడికి; ఎఱింగించినన్= తెలుగగా; అతండు= బ్రహ్మదేవుడు; కన్నియగాన్= కూతురుగా; నీర్దేశించెన్= నిర్ణయించాడు; ఆ+దేపుని+అనతి= ఆ బ్రహ్మదేవుడి ఆజ్ఞ; అమోఘుంబు= వ్యాధంకాదు; వినుము= ఆలకింపుము; అక్కన్నియ+కారణంబునన్= ఆ కన్యక హేతువుగా; నీకున్= నీకు; ఒక్కవిధంబునన్= ఒకానోక మార్గంలో; పిదపున్= పిమ్మట; పుత్రు శత, లాభంబున్+అగున్= నూరుగురుపుత్రులు పుట్టుతారు; సంతసిల్లుము= సంతోషించుము; అని= అని చెప్పి; అనుగ్రహించి= కరుణించి; ఆ+దేవి= సావిత్రి; అంతర్భానంబున్+ఒందెన్= అదృశ్యం అయింది; అశ్వపతియును= అశ్వపతియును; సావిత్రీప్రసాదంబునన్= సావిత్రీదేవి దయవలన; నిజధర్మపత్ని+అయిన= తనభార్య అయిన; మాజవియందున్= మాజవి అనే పేరు కల ఆమెయందు; సావిత్రి+అను, కూతున్+కని= సావిత్రి అనే కూతురును పొంది; ఆ+కన్నియన్= ఆ కన్యకను; అతిగౌరవంబునన్= మిక్కుటమైన శ్రద్ధతోకూడిన గారాబంతో; పెనిచెన్= పోషించాడు; అంతన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: నేను నీకోరిక తీరు నెఱిగి ఇంతకుముందే బ్రహ్మదేవుడితో సంప్రదించాను. ఆయన కన్నియగా నిర్ణయించాడు. ఆ దేవుడి నిర్ణయానికి తిరుగులేదు. అయినా ఆలకించుము. నీకు తొలుత కన్యక ఉధ్వనించినా పిదప, ఆమెకారణంగానే ఒకానోక సన్నివేశం సంప్రాప్తించి నీకు నూరుగురు సుతులు లభించగలరు. సంతోషించుము’ అని అనుగ్రహించి ఆ దేవి అదృశ్యమైంది. పిదప అశ్వపతిధర్మపత్ని మాజవి గర్భం ధరించి సావిత్రి అనే కూతురిని కన్నది. తలిదండ్రులు సావిత్రిని మిక్కుటమైన శ్రద్ధతో గూడిన గారాబంతో పెంచారు. అంతట.

క. ఆ వనజాక్షి పరిస్ఫుట , యోవస్యై సిద్ధసాధ్యయక్షామరక

న్యావలిఁ దన సౌందర్య , శ్రీవిలసనరేఖ నపహసించుచు నొప్పెన్.

172

ప్రతిపదార్థం: ఆ వనజ+అజ్ఞి= ఆ పద్మాలవంటి కనులు కలది; పరిస్ఫుట యోవస+ప= తేటతెల్లమయిన యోవనం కలదిఅయి; సిద్ధ, సాధ్య, యక్క+అమర, కన్యా+అవలిన్= సిద్ధులు, సాధ్యులు, యక్కులు, దేవతలలోని కన్యకల సముదాయాన్ని; తన సౌందర్య శ్రీవిలసనరేఖన్= తన అందచందాల సౌంపువంపులతో; అపహసించుచున్= పరిపాసిస్తూ- అనగా అతిక్రమిస్తూ; ఒప్పెన్= శోభిల్లింది.

తాత్పర్యం: పద్మాలవంటి కనులు కల ఆ సావిత్రి తేటతెల్లమయిన జవ్వనం కలదై, తన అందచందాల సౌంపు పెంపువంపులతో వేల్పులజాతికి చెందిన కన్యకలను, సిద్ధసాధ్య యక్కకన్యకలను అందరినీ అతిక్రమించింది.

తే. ‘కోర జనపతి దనకూర్చుకూతుఁ జాచి , గుణవయోరూపముల ననుకూలుఁ దైన

భర్త నెమ్మెయి ఓనికిఁ బడయువాడ , నొక్కా!’ యని యెందుఁ దడపుచుసుండె నెలమి.

173

ప్రతిపదార్థం: కోరి= కాంక్షించి; జనపతి= రాజు - అశ్వపతి; తనకూర్చు, కూరుతున్= తన అనుగుపుత్రికను; చూచి= ఆరసి; గుణ, వయన్+రూపములన్= గుణాలలోను, వయస్సులోను అందమయిన ఆకారంలోను; అనుకూలుడు+బన= పొత్తు కుదిరినవాడైన; భర్తన్= పతిని; ఏ+మెయిన్= ఏ రితిగా; దీనికిన్= ఈమెకు; పడయువాడన్+బక్కు= సంపాదించగలవాడనో; అని= అని తలపోసి; ఎందున్= ఏవిధంగా నైనా; ఎలమిన్= ఉత్సాహంతో; తడవుచున్+ఉండెన్= వెదకుచుండినాడు.

తాత్పర్యం: అశ్వపతి అల్లారుముఢ్ఱగా అందచందాలతో పెరిగి పెద్దది బౌతున్న కూతురును చూచి ‘ఇంతటి సాందర్భపతికి గుణగణాలు, వయస్సు, రూపం- ఈ మూడింటిలో చక్కగా పొత్తు కుదిరే వరుడిని ఎక్కుడ ఏవిధంగా సంపాదించగలనా?’ అని ఆలోచిస్తూ అన్మేషిస్తూ ఉన్నాడు.

వ. అధియును సాక్షపతి రైన ద్యుమత్సేనుకొడుకు సత్కవంతుండు రూపవంతుం డనియును గుణవంతుం డనియును ఏని వానియందు జిత్తుంబు దగిలి యుస్సును సిగ్గుపెంపున నెప్పలికి నెతీంగింపకుండె; నంత నొక్కనాడు మద్రపతికడకు నారదుం డరుగుదెంచిన నతం డమ్మపోముని నుచితసపర్యాపుతోపితుం జేసి సద్గోప్యేవిశేషంబులు సలుపుచున్నయేడ.

174

ప్రతిపదార్థం: అదియును= అమెయును- సావిత్రియు; సాశ్వపతి+బన= సాశ్వదేశపురాజు అయిన; ద్యుమత్సేనుకొడుకు= ద్యుమత్సేనుడు అనేవాడిపుత్రుడు; సత్యవంతుండు= సత్యవంతుడు అనే పేరు కలవాడు; రూపవంతుండు+అనియును= అందం కలవా డనియు; గుణవంతుండు= మంచి గుణగణాలు కలవాడు అనియును; విని= ఆలకించి; వానియందున్= అతడియందు- సత్యవంతుడియందు; చిత్తుంబు= మనస్సు; తగిలి= లగ్నమై; ఉన్నము= ఉన్నప్పటికీ; సిగ్గుపెంపునన్= లజ్జ అతిశయించటంచేత; ఎవ్వరికిన్= ఎవరికిని; ఎఱింగింపకుండెన్= తెలుపుండా ఉండింది; అంతన్= పిమ్మటు; ఒక్కనాడు= ఒకరోజున; మద్రపతికడకున్= మద్రదేశపు రాజుదగ్గరకు- అశ్వపతిదగ్గరకు; నారదుండు= నారదమహార్షి; అరుగుదెంచినన్= విచ్చేయగా; అతండు= అశ్వపతి; ఆ+మహామునిన్= ఆ గొప్పబుషిని; ఉచిత, సపర్య, పరితోపితున్+చేసి= తగిన సేవలు చేయటంచేత మిగుల సంతోషం చెందిన వాడినిగా చేసి; సత్త+గోప్యై, విశేషంబులు= మంచి సంభాషణగరిమతో గూడినటువంటి గొప్పచర్చలు; సలుపుచున్న+ఎడన్= చేస్తున్న తరుణంలో.

తాత్పర్యం: సావిత్రి సాశ్వదేశాధీశుడైన ద్యుమత్సేనుడికొడుకు సత్యవంతుడినిగూర్చి విన్నది. అతడు అందగాడనీ, మంచిగుణాలు గలవాడనీ తెలిసి అతడిని ప్రేమించింది. కానీ, అతిశయమైన లజ్జలో ఆ విషయాన్ని ఎవ్వరికీ తెలుపలేదు. అప్పుడు ఒకనాడు త్రిలోకసంచారి అయిన నారదుడు మద్రపతి అయిన అశ్వపతివద్దకు అరుదెంచాడు. అశ్వపతి ఆ మహార్షిని అతిధిమర్యాదలతో అలరించి మంచిగోప్యై సంభాషణలో వివిధవిషయాలు చర్చించసాగాడు. ఆ తరుణంలో.

క. నెచ్చెలులు దన్ము గొలువగు, బచ్చవిలుతుకలిమి యెల్లు బధ్మాహన యై యచ్చుపడినట్లు మెఱయుచు, నచ్చబి కేతెంచె భూవరాత్మజ నెమ్మున్.

175

ప్రతిపదార్థం: నెచ్చెలులు= అనుగు సకియులు (నెఱ+చెలి= నెచ్చెలి); తన్నున్= తనను (సావిత్రిని); కొలువగున్= సేవించగా; పచ్చవిలుతుకలిమి+ఎల్లన్= మన్మథుడియొక్క సిరి అంతయు; పద్మ+అనన్+పి= పద్మంవంటి ముఖం కలిగినట్టిది (సావిత్రి) అయి; అచ్చువడినట్లు= గండరుపును తీర్చిదిద్దినట్లు; భూవర+అత్మజ= అశ్వపతికూతురు సావిత్రి; మెఱయుచున్= తేజస్సుతో శోభిల్లుతూ; నెమ్మున్= ప్రేతితో; అచ్చబికిన్= ఆ స్ఫురినికి; ఏతెంచెన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: అనుగుస్తియలు తనను సేవించగా, ఆ అశ్వపతిరాజుకూతురైన సావిత్రి వర్షస్సుతో కోభిల్లుతూ ప్రీతితో ఆచోటికి అరుదెంచింది. అప్పుడు ఆ రాజుపుత్రిక మన్మథుడి సిరిసంపద అంతా కలిసి మూర్తిభవించి పద్మముఖి అయిన ఆ సావిత్రిగా రూపొందిందా అనిపించేటట్లు ఉండింది.

వ. ఇట్లు వచ్చి సభీజనంబు నంతంత నివిపి మెలపుతోడి పాలుపున నమ్మిద్ద లీలామధురం బగుచుండు దండ్రికి ప్రొక్కిను, నతండు గాఢస్నేహదీహాళం బగు చిత్తంబుతో నత్తన్ని గ్రుచ్ఛియెత్తి నిజాంకతలంబున నునిచికొని సముచితోపలాలనకేళీపరపశుం డయ్యు; నప్పుడు నారదుం డమ్ముళ్లియం జాచి యశ్వపతితోడ సిక్షన్నియం దగినపరున కొసంగక యి ట్లేల యునిచినవాడు? వనిన నతండు గూతున కి ట్లనియె. **176**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; వచ్చి= అరుదెంచి; సభీజనంబున్= చెలికత్తెలను; అంత+అంత= అంతంత, అల్లంత దూరంలో; నిలిపి= ఆపి; మెలపుతోడి పాలుపునన్= చాతుర్యంతో కూడిన సాంపుతో; ఆ+ముద్ద= ఆ లేతజవరాలు; లీలామధురంబు+అగుచుండన్= విలాసంతో కూడిన తీయదనం తొలుకాడుతుండగా; తండ్రికిన్= పితకు; ప్రొక్కిన్న్= నమస్కరించగా; అతండు= అశ్వపతి; గాఢ, స్నేహ, దోషాళంబు+అగు= దట్టమైన అమరాగంచేత ఉత్సాహంతమై ఉన్న; చిత్తంబుతోన్= మనస్సుతో; ఆ+తన్న్యే= ఆ సుకుమారిని; గ్రుచ్ఛి+ఎత్తి= ఆప్యాయతతో దగ్గరకు తీసికొని కొద్దిగా పైకెత్తి; నిజ+అంక, తలంబునన్= తనయొడిలో; ఉనిచికొని= కూర్చుండబెట్టుకొని; సముచిత+ఉపలాలన, కేళి, పరవశుండు+అయ్యేన్= ఒప్పిరమైన బుజ్జిగింపు ఆటలో నిమగ్గుడయ్యాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; నారదుండు= నారదమహార్షి; ఆ+ముద్దియ్యే+చూచి= ఆ అమ్మాయిని కాంచి; అశ్వపతితోడన్= అశ్వపతిమహారాజుతో; ‘ఈ+కన్యియ్యే= ఈ కన్యకను; తగినవరునకున్= యోగ్యదైన పెండ్లికొడుకునకు; ఒసంగక= ఇష్వరుండా; ఇట్లు= ఈవిధంగా; ఏల= ఎందుకు?; ఉనిచినవాడన్= ఉంచావు; అనినన్= అని అడుగగా; అతండు= అశ్వపతి మహారాజు; కూతునకున్= పుత్రుకు; ఇట్లు+అనియేన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వచ్చి, సావిత్రి తన చెలికత్తెలను అల్లంతదూరంలో నిలిపి తాను తండ్రిదగ్గరకు వచ్చి నమస్కరించింది. తండ్రి అయిన అశ్వపతిమహారాజు లేజవరాలు, ముద్ద అయిన తనకూతురును, గ్రుచ్ఛియెత్తి తన ఒడిలో కూర్చుండబెట్టుకొని బుజ్జిగిస్తూ మైమరచి ఉన్నాడు. అప్పుడు ఆమె తండ్రికి చిన్నకూతురుగా కన్మించింది కాని, నారదుడికి ఆమె సంపూర్ణయౌవనంతో తొణికిసలాడుతున్న సాందర్భయతిగా కన్మించటంచేత, ఆ మహార్షి ‘మయసువచ్చిన ఈ కన్యకను తగినవరుడికి ఏల ఇష్వలేదు?’ అని ప్రశ్నలు ఉన్నాయాడు. ఆ ప్రశ్నను అలకించి అశ్వపతిమహారాజు తన కూతురుతో ఇట్లు పలికాడు.

తే. ‘తల్లి! నీగుణరూపవృత్తముల కెందు, దగినపరు నీవ యిమ్ముగు దడపి నెమ్మి నీదు మనసున కెక్కిన స్వపుకుమారు, గోల వరయింపు; మిదియ నాకును జ్ఞయింబు’. **177**

ప్రతిపదార్థం: తల్లి!= అమ్మ, సావిత్రి!; నీగుణరూపవృత్తములకున్= నీమంచి గుణాలకు, ప్రవర్తనకు, అందచందాలకు; ఎందున్= ఎచునైనా; తగిన= యోగ్యదైన, వరున్= మగడిని; నీవు+అ= నీవే; ఇమ్ముగున్= ప్రీతితో; తడవి= వెదకి; నెమ్మిన్= ప్రేమతో; నీ+మనసునకున్+ఎక్కిన్= నీ చిత్తానికి నచ్చిన; స్వప, కుమారున్= రాజుపుత్రుడిని; కోరి= ఇష్టంచొప్పున; వరయింపుము= ఎన్నుకొనుము; ఇది+అ= ఇదియే; నాకును= నాకుగూడ; ప్రియింబు= ఇష్టం.

తాత్పర్యం: ‘అమ్మా, సావిత్రీ! అలకించితివికదా నారదమహ్నా సెలవిచ్చినమాట. నీమంచిగుణాలకు, అందచందాలకు, ప్రపర్థనకు తగిన పెండ్లికొడుకును నీవే ప్రీతితో పేర్కొనుము. నీకు ప్రేమపాత్రుడైన రాజకుమారుడిని మగనిగా నీవే వరించుము. అదియే నేనుకూడ కోరుకొనేది. నీ ఇష్టమే నా అభీష్టం’.

వ. అనిన నదియుఁ గొండిక లజ్జించి కోర్కెపెంపున సిగ్గు దొలంగం ద్రోచి ప్రకటకొతూహాల తరజితాంతరంగ యగుచుఁ దండ్రి కిట్లనియె. **178**

ప్రతిపదార్థం: అనిన్ను= అని అశ్వపతి చెప్పగా; అదియున్= సావిత్రీయు; కొండొక లజ్జించి= ఇంచుక సిగ్గుచెంది; కోర్కె పెంపునన్= వాంఢ యొక్క అతిశయంవలన; సిగ్గు= బిడియం; తొలంగన్+తోచి= ప్రక్కువనెట్టి; ప్రకట, కొతూహాల, తరజిత+అంతరంగ+అగుచున్= వ్యక్తమైన ఆసక్తిచేత ప్రేరేపించబడిన డెందం కలది ఔతూ; తండ్రికిన్= పితరు, అశ్వపతికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: తండ్రి అశ్వపతి చెప్పిన మాటలు విని సావిత్రీ కొంతసిగ్గు చెందింది. కానీ, తమకించిన కోరిక సిగ్గును ప్రక్కు నెట్టగా ఆమె వ్యక్తమైన కుతూహాలంతో ప్రోత్సహించబడిన హృదయం కలది ఔతూ తండ్రితో ఇట్లా చెప్పింది.

క. ‘చిరకీర్తి సాళ్ళభూహరు, వరతనయుం డయిన సత్యవంతుడు నాకున్ వరుఁడుగుఁ గోరుదు మబిలోఁ, నరవర! యాతనికి నిమ్ము ననుఁ భీతిమెయిన్. **179**

ప్రతిపదార్థం: నరవర!= రాజుఁ; చిరకీర్తి= గొప్పపేరు కలవాడు అయిన; సాళ్ళభూహరు వరతనయుండు+అయిన= సాళ్ళదేశరాజుయొక్క శ్రేష్ఠుడగు కుమారుడైన; సత్యవంతుడు= సత్యవంతుడు అనేపేరు కలవాడు; నాకున్= నాకు; వరుఁడుగన్= మగడుగా; మదిలోన్= మనస్సులో; కోరుదున్= వాంచిస్తాము; ఆతనికిన్= ఆ సత్యవంతుడికి; ననున్= నన్ను; ప్రీతిమెయిన్= సంతోషంతో; ఇమ్ము= ఒసంగుము.

తాత్పర్యం: చిరస్థాయి తైన కీర్తిని ఆర్థించిన సాళ్ళదేశప్రభువు కొడుకు సత్యవంతుడు నాకు తగినవరుడు. రాళోత్తమా! అతడికి నన్ను ఇచ్చి పెండ్లిచేయుము.

వ. సాళ్ళపతియును నిపుఁడు దైవయోగంబునం జేసి విగతచక్కం డయి తనరాజ్యంబు వైరులచేతం గోల్పడి పుత్రుదారసహితంబుగా వనంబున నుస్సవాఁ; డట్లుయినును సత్యవంతున వలయింతు’ ననిన మధ్యేశ్వరుండు నారదుంజూచి ‘మునీంద్రా! మీ యెఱుంగని వారు లేరు; సావిత్రీచేత వలయింపంబడిన కుమారుం డెట్లేవాఁడు? వానిగుణరూపశీలంబు లెఱింగింపుఁ’ డనిన నారదుం డిట్లనియె. **180**

ప్రతిపదార్థం: సాళ్ళపతియున్ను= ఆ సాళ్ళదేశపురాజుసైతం; ఇపుడు= ఈసమయంలో; దైవయోగంబునన్+చేసి= విధి నిర్దయం చేత; విగతచక్కండు+అయి= పోయిన కనులు కలవాడు అయి (గ్రుట్టివాడయి); తనరాజ్యంబున్= తాను ఏలే దేశాన్ని; వైరులచేతన్= శత్రువులచేత; కోల్పడి= పోగొట్టుకొని; పుత్రు, దార, సహాతంబుగాన్= కొడుకుతో, భార్యతో పాటుగా; వనంబునన్= అడవిలో; ఉన్నవాఁడు= ఉన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; అయినను= అయినపుటికిని; సత్యవంతున్+అ= సత్యవంతుడినే; వరియింతున్= భర్తగా స్వీకరిస్తాను; అనిన్ను= అని (సావిత్రీ) చెప్పగా; మద్ర+ఈశ్వరుండు= మద్రదేశరాజు అశ్వపతి; నారదున్+చూచి= నారదుడిని కాంచి; ‘ముని+ఇంద్రా! = మునులలో శ్రేష్ఠుడ వైన వాడా!; మీ+ఎఱుంగనివారు= మీరు

తెలియనివారు; లేరు= ఉండరు; సావిత్రిచేతన్; వరియింపంబడిన= ఎన్నుకొనబడిన; కుమారుండు= రాజకుమారుడు; ఎట్టివాడు= ఎటువంటివాడు; వాని= అతడియొక్క (సత్యవంతుడియొక్క); గుణరూపశిలంబులు= గుణగణాలు, ఆకారం, నడవడికలు; ఎటింగింపుడు= తెలుపండి; అనిసన్= అని (అశ్వపతి) అడుగగా; నారదుండు= నారదుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: సాశ్వదేశాధిపతి ఈ సమయంలో విధివిపరిపాకం చూపున కన్నులు కోలుపోయాడు. శత్రువులు అతడిరాజ్యాన్ని ఆక్రమించారు. అతడు భార్యాప్రత్రుతులతోపాటు అడవిలో నివసిస్తున్నాడు. అయినను నేను సత్యవంతుడినే వరిస్తున్నాను' అని సావిత్రి చెప్పింది. ఆ మాటల నాలకించి మద్రపతి అయిన అశ్వపతి నారదుడిని చూచి, 'మునులలో శ్రేష్ఠుడైనవాడా! మీ రెరుగనివారు ఉండరు. మా సావిత్రి ఎన్నుకొనిన సత్యవంతుడు ఎట్టివాడు? అతని గుణాలు ఎట్టివి? రూపం ఎట్టిది? నడవడిక ఎట్టిది? దయచేసి వివరించి తెల్పండి' అని ప్రార్థించాడు. నారదమహార్షి అశ్వపతికి ఈవిధంగా ప్రత్యుత్తర మిచ్చాడు.

సీ. 'సత్యంబు వలుకుట సత్యవంతుం డను, వత్త దొప్పు; మఱియుఁ జితాప్పు డనుగ
నామాంతరంబు నన్నరనాథసుతునుకుఁ, గలదు; తేజంబునుఁ గమలమిత్తు
బుధ్మి నింద్రాచార్యుఁ బురుడించు; శూరతు, వాసవుఁ, దాలిమి వసుధుఁ బోలుఁ;
గాంతిఁ జంద్రున కెనుగాఁ దగు; రూపును, నాశ్వీనేయుల సలయును దలిర్చుఁ;

అ. దసము శమము దసము దానంబు బ్రాహ్మణ, భక్తియును మహాసుభావతయును
నతనియంద కాని యస్యులయందు లే; దింత నిక్షేపము మహీతలేశ!

181

ప్రతిపదార్థం: సత్యంబు పలుకుట= నిజాన్ని చెప్పటంచేత; సత్యవంతుండు+అనవ్= సత్యవంతుడు అనగా; అతఁడు= అతడు (సత్యవంతుడు); ఒప్పున్= శోభిల్లుతాడు; మఱియున్= వెండియు; చిత్ర+అశ్వుడు= చిత్రాశ్వుడు; అనగు= అనునట్టి; నామ+అంతరంబు= మరొకపేరు; అన్నరనాథసుతునునున్= ఆ రాజకుమారుడికి; కలదు= ఉన్నది; తేజంబున్= కాంతిలో; కమలమిత్తున్= సూర్యాడిని; బుద్ధీన్= తెలివితేటలలో; ఇంద్ర+అచార్యున్= ఇంద్రుడిగురువు బృహస్పతిని; పురుడించున్= సరిపోలుతాడు; శూరతన్= పరాక్రమంలో; వాసవున్= ఇంద్రుడిని; తాలిమిన్= ఓర్చులో; వసుధన్= భూమిని; పోలున్= సాటి ఔతాడు; కాంతిన్= తేజస్సులో; చంద్రునకున్= జాబిల్లికి; ఎనగాన్+తగున్= సరిపోలుతాడు; రూపునన్= సాందర్భంలో; ఆశ్వీనేయులన్= ఆశ్వీనిదేవతలకు; సరి+అనవ్= సమానం అనేటట్లుగా; తలిర్చున్= శోభిల్లుతాడు; తపము= తపస్సు; శమము= కోపతాపాదులు లేకుండా శాంతంగా ఉండటం; దమము= పెలుపలి ఇంద్రియాలను నిగ్రహించటం; దానంబు= పరోపకారార్థం త్యాగం చేయటం; బ్రాహ్మణభక్తియును= విప్రలపట్ల పూజ్యభావం; మహాసుభావతయును= గొప్పప్రభావాన్ని కలిగి ఉండటమున్నా; అతనియందు+అ= అతనియందు మాత్రమే; కాని; అన్యుల+అందున్= ఇతరులలో; లేదు= ఉండరు; మహితల+ఈశ!= మహారాజా!; ఇంత= ఇదంతా; నిక్షేపము= నిజం.

తాత్పర్యం: 'ఈ అశ్వపతి మహారాజా! సత్యం పలకటంచేత అతడికి సత్యవంతుడు అనే సారకనామధేయం ఏర్పడింది. అంతేకాక, అతడి ఇంకొక నామధేయం చిత్రాశ్వుడు. తేజస్సులో అతడు సూర్యాడిని, తెలివితేటలలో ఇంద్రుడిగురువైన బృహస్పతిని, పరాక్రమంలో ఇంద్రుడిని, ఓర్చులో భూదేవిని, కాంతిలో చంద్రుడిని, అందచందాలలో ఆశ్వీనేయులను తలపిస్తాడు. తపస్సు, అంతరింద్రియ నిగ్రహం, బాహ్యాంద్రియ నిగ్రహం, త్యాగంతో కూడిన

పరోపకారశిలం, బ్రాహ్మణాభక్తి, గొప్పప్రభావంలో కూడిన వ్యక్తిత్వం ఆ సత్యవంతుడియందు మాత్రమే కన్నిస్తాయి. ఇతరులలో కన్నించవు. ఇది నిజం.

- వ. వానియందు¹ గీ డొక్కుటీ గలదు; పరిణయంబు మొదలుగా నొక్కసంవత్సరంబునకు మృతింబొందు; నిది నీకుజెప్పవలయటంజేసి చెప్పితి' ననిన నతందు గూతుమొగంబు సూచి 'తల్లి! యిమ్మిహసిత్వందు దేవరహస్యం బెఱుంగు; నీతనివచనం బమోఘుంబు; నీకు నట్టివరుం దేటికి? నొండొక్కవరుని వెదకి కొ మ్మునిన నక్కణ్ణక యి ట్లనియె.

182

ప్రతిపదార్థం: వానియందున్= ఆ సత్యవంతుడిలో; కీడు= హని (గండం); ఒక్కటి= ఒక్కటి; కలదు= ఉన్నది; పరిణయంబు= వివాహం; మొదలుగాన్= ఆరంభంగా; ఒక్కసంవత్సరంబునకున్= ఒకయేటికి; మృతిన్+పొందున్= మరణిస్తాడు; ఇది= ఈ విషయం; నీకున్= నీకు; చెప్పవలయటన్+చేసి= చెప్పవలసిరావటంచేత; చెప్పితిన్= వచించాను; అనినన్= అని నారదుడు చెప్పగా; అతండు= అతడు, అశ్వపతి; కూతుమొగంబు= పుత్రికముఖం; చూచి=అరసి; తల్లి!= అమ్మా సావిత్రి! ఈ+మహాత్ముండు= ఈ మహానుభావుడు; (నారదమహర్షి); దేవరహస్యంబు= దేవతలకు మాత్రమే తెలిసే రహస్యం; ఎఱుంగున్= తెలియగలుగుతాడు; ఈతని వచనంబు= ఈతడిమాట; అమోఘుంబు= తప్పవట్టిది; నీకున్= ఓ సావిత్రి, నీకు; అట్టివరుందు= పెండ్లికి పిదప ఒక వత్సరంమాత్రమే జీవించేమగడు; ఏటికి= ఎందుకు; ఒండు+ఒక్కవరునిన్= ఇంకొక పెండ్లికొడుకును; వెదకికొమ్ము= అలోచించి అస్వేషించుము; అనినన్= అని (అశ్వపతి) చెప్పగా; ఆ+కస్యక= సావిత్రి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: సత్యవంతుడిలో ఒకలోపం మాత్రం ఉన్నది. పెండ్లిలయిన పిదప అతడు ఒకసంవత్సరానికి మరణిస్తాడు. ఇది నీకు చెప్పవలసిన అంశం కాబట్టి చెప్పక తప్పింది కాదు' అని నారదమహర్షి చెప్పాడు. అంతట అశ్వపతి కూతురైన సావిత్రిముఖం చూచి, 'అమ్మా! నారదమహర్షి త్రిలోకసంచారి మాత్రమే కాక, త్రికాలజ్ఞాడు, దేవతలకుమాత్రమే తెలిసే రహస్యాలు ఈ మహానుభావుడికి తెలుసు. ఈయనమాటకు తిరుగులేదు. నీకు ఇట్లువంటి వరుడెందుకు? నీవు ఇంకొకవరుడిని అస్వేషించటం మంచిది' అని పోచ్చరించాడు. అంతట సావిత్రి ఇట్లు బదులు పలికింది.

- క. 'వినుము మనోవాక్యాయము, లను మూడుతెఱంగులందు నంతఃకరణం బనఫు! ప్రధానము గావున, మనమునఁ గైకొన్న భర్త మానుటఁ దగునే?

183

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఆలకింపుము; మనస్+వాక్+కాయములు+అను= చిత్తం, మాట, శరీరచేష్ట అనే; మూడు+తెఱంగులందున్= మూడురీతులలో; అంతఃకరణంబు= మనస్సు; ప్రధానము= ముఖ్యమైనది; కాశునన్= కాబట్టి; మనమునన్= మనస్సునందు; కైకొన్న= స్వీకరించిన; భర్తన్= మగడిని; మానుటన్= విడుట; తగునే= భావ్యమా? (భావ్యం కాదు).

తాత్పర్యం: 'తండ్రీ! ఆలకింపుము. మనస్సు, వాక్య, కాయం - ఈ త్రికాలాలలో మనస్సు ప్రధానం అయింది. కాబట్టి, మనసార వరించిన మగడిని మానటం పాడిగాదు కదా!.

- వ. సత్యవంతుం దెట్టివా ఛైనముం గాని; మ్ము నింక నొరుల వరియింప నొల్ల' ననిన నశ్శపతి నారదుదెనఁ జూచుటయు, నతం డి ట్లనియె.

184

ప్రతిపదార్థం: సత్యవంతుండు= చిల్కాష్టుడు; ఎట్టివాడు+బనున్= ఎట్టివాడు అయినప్పటికీన్ని; కానిమ్ము= కావచ్చును; ఏను= నేను; ఇంకన్= ఇకమీద; ఒరులన్= ఇతరులను; వరియింపన్+బల్లన్= ఎన్నికచేయజాలను; అనినన్= అని(సావిత్రి) చెప్పగా; అశ్వపతి; నారదుదెసన్= నారదుడివైపు; చూచుటయున్= దృష్టిని సారించగా; అతండు= అతడు - నారదుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: సత్యవంతుడు ఎట్టివాడైనా కావచ్చును. నేను ఇంక ఒరులను వరించటం కల్గి' అని సావిత్రి పరికింది. అంతట ఆమెతండ్రి నారదుడివైపు దృష్టి సారించాడు. నారదుడు ఈ విధంగా పలికాడు.

చ. ‘గొనములప్రోక నీ యనుగుఁ గూతురు; బీని తలంపు మాసుగా
మనకు నశక్క; మింక ననుమానము లేల? నరేంద్ర! కూతుఁ జ
య్యాన శృష్టసూతి కిమ్ము; కమలానన చేసిన పుణ్యగౌరవం
బున నయినం బ్రియుండు పరిపూర్ణచిరాయురుపేతుఁ దయ్యెడున్.’

185

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్ర!= నరులలో శ్రేష్ఠుడ వైన ఓ అశ్వపతిరాజా!; నీ అనుగు+కూతురు= నీ కూరిమిపుత్రిక; గొనములప్రోక= మంచిగుణాలరాళి; దీని తలంపు= ఈమెతలోచన; మాసుగాన్= ఆపగా; మనకున్= నీరును నారును; అశక్యము= సాధ్యం కాదు; ఇంకన్= ఇకమీద; అనుమానములు+ఏల?= సందేహాలు ఎందుకు?; కూతున్= పుత్రికను; చయ్యనన్= వెంటనే; సృష్టసూతికిన్= రాజుపుత్రుడికి, (సత్యవంతుడికి); ఇమ్ము= ఒసగుము; కమల+అనన= పద్మంవంటి మొగం కలది - సావిత్రి; చేసిన= ఒనర్చిస; పుణ్య, గౌరవంబునన్+అయినన్= సుకృతంయొక్క గౌప్యతనంవలన అయినను; ప్రియుండు= భర్త; పరిపూర్ణ, చిర+ఆయున్+ఉపేతుడు+అయ్యెడున్= దీర్ఘమైన నిండైన ఆయుష్మతో కూడినవాడు అగునుగాక.

తాత్పర్యం: ‘ఓ అశ్వపతిమహారాజా! నీకూతురు సద్గుణాలరాళి. ఈమెమనస్సును మరలింపచేయటం మనకు సాధ్యం కాదు. ఇంక ఎట్టి సందేహాలు పెట్టుకొనుము. నీ కూర్చుకూతురును ఆ రాజుమారుడైన సత్యవంతుడికి ఒసగుము. కమలంవంటి కళకళలాడే ముఖంగాల సావిత్రి చేసినపుణ్యంవలన అయినా ఆమెభర్తకు నిండుఅయుర్రాయం లభించగలదు’.

వ. అనిన నమ్మహీపతి మునిపతికి ప్రైక్కి ‘నీవు మాకుం బరమగురుండవు; నీ యానతిచ్ఛినట్ల చేసేద’ ననియే;
నారదుండును డాని బీవించి, బింబంబునకుం జనియే; నంత.

186

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+మహీపతి= ఆరాజ, అశ్వపతి; మునిపతికిన్= మునిశ్రేష్ఠుడైన నారదుడికి; ప్రైక్కి= నమస్కరించి; నీవు= ఓ నారదా! నీవు; మాకున్= మాకు; పరమగురుండవు= పూజ్యడయిన గురువర్యుడవు; నీ+అనతి+ఇచ్చిన+అట్ల= నీవు ఆజ్ఞాపించిన విధంగానే; చేసేదన్= చేస్తాను; అనియెన్= అని చెప్పాడు; నారదుండును= నారదమహర్షియున్నా; దానిన్= ఆమెను - సావిత్రిని; దీవించి= ఆశీర్వదించి; దివంబునకున్= స్వర్గానికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు; అంతన్= తరువాత.

తాత్పర్యం: అని నారదు డనగానే అశ్వపతి ఆ మహామునికి నమస్కరించి ‘మహార్షి! నీవు మాకు ఉత్తమగురువర్యుడవు. నీవు ఆజ్ఞాపించినట్లు చేస్తాను’ అన్నాడు. నారదమహర్షి సావిత్రిని దీవించి స్వర్గానికి వెళ్ళాడు. అప్పుడు.

- సీ. అమర్ల బుళ్ళదినంబునందు బాంధవమంత్రి, వ్యధపురోహితవితతోడి సావిత్రి దీండ్రాని జననాయకుండు షై, వాహికమహాసీయవస్తుకోటి గొనుచు బుళ్ళారళ్ళగోచరుండై తప, స్థినిత్వంలైన యా ద్వయతేసుకడకుఁ జనిన నారాజును సంబ్రమంబున నశ్శ, పతికి నరాయణిసంభావనంబు
- అ. లాచరించి సముచితాభమతాలాప, పూర్వకముగ సుజనపూజ్యఁ దతని యాగమననిమిత్త మడిగిన, మద్రేషుఁ, డెలమి సాశ్వతతికి నిట్టు లనియే.

187

ప్రతిపదార్థం: పుణ్యదినమ్యునందున్= శుభముహర్షార్థంతో కూడిన రోజాన; అమరన్= ఒప్పిదంగా; బాంధవ, మంత్రి, వ్యధ, పురోహిత, వితతితోడన్= చుట్టాలు, సచివులు, పెద్దలు, వైదికకర్మలు చేయించే విప్రలు- వీరల సమూహంతో; సావిత్రిన్= సావిత్రిని; తోడ్ంగైని= వెంటనిదుకొని వెడలి; జననాయకుండు= రాజు, అశ్వపతి; వైవాహికమహాసీయవస్తుకోటి= పెండ్లుకి కావలసిన గొప్పపదార్థసముదాయం; కొనుచున్= వెంట తీసికొని; పుణ్య+అరణ్య, గోచరుండు+ఖ= పవిత్రమైన అడవిలో చేరినవాడయి; తపస్సన్+స్థితుఁడు+ఖన= తపస్సునందు నిష్ఠతో కూడిఉన్న; ఆ, ద్వయతేసుకడకున్= ద్వయతేసుడు అనే ఆ రాజుదగ్గరకు; చనినన్= వెళ్ళగా; ఆ రాజును= ఆరాజు ద్వయతేసుడున్నా; సంబ్రమంబునన్= మిగులత్వరతో; అశ్వపతిక్న్= అశ్వపతిరాజుకు; అర్ధ్య+అది, సంభావనంబులు= స్వాగతచిహ్నమైన (కాళ్ళు కడుగుకొనటానికి) నీళ్ళిన్వ్యటం, పానీయం ముస్తుగు మర్యాదలు; ఆచరించి= చేసి, సముచిత+అభిమత+ఆలాప, పూర్వకముగన్= ఆ సమయానికి తగినటువంటి ఇష్టాలైనటువంటి మాటలను ముమ్మందుగా పలికి; సుజనపూజ్యాదు= మంచివారలచేత ఆరాధించదగినవాడు ద్వయతేసుపోరాజు; అతని+అగమన, నిమిత్తము= అశ్వపతిరాకు కల కారణం; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; మద్ర+ఈపుఁడు= మద్రరాజు, అశ్వపతి; ఎలమిన్= వికాసంతో; సాశ్వతతిక్న్= సాశ్వతశరాజయిన ద్వయతేసుడికి; ఇట్లులు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఒకానోక శుభదినం చూచుకొని అశ్వపతిమహారాజు సావిత్రిని తోడ్ంగైని, చుట్టాలు, సచివులు, పెద్దలు, పురోహితులు వెంట రాగా, పెండ్లుకి కావలసిన సంభారాలన్నిటిని సమకూర్చుకొని, ధర్మరణ్యంలో తపస్సు కావిస్తూఉన్న ద్వయతేసుపోరాజు వద్దకు వెళ్ళాడు. ఆ ద్వయతేసుడున్నా అశ్వపతిమహారాజుకు స్వాగతంచేపి అర్ధ్యాన్ని, పాద్యాన్ని సమర్పించి, మన్మించి, కుశలప్రశ్నలు వేసి, పిదప అశ్వపతి రాజేందునిరాకు గల కారణాన్నిగూర్చి అడిగాడు. అంతట అశ్వపతి సాశ్వతతితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

- క. ‘ఈ కన్నియ నాకూఁతురు, మాకులమున కెల్లు దెప్ప మనుఁజీత్తము! నీ వీకన్నియ గోడలుగాఁ, గైకొనుము మచీయవచనగౌరవబుధ్భిన్.’

188

ప్రతిపదార్థం: మనుజ+ఉత్తుము!= మనుమ్యలలో ఉత్తుముడైన ఓ ద్వయతేసుపోరాజు!; ఈ కన్నియ= ఈ కన్యక; నాకూఁతురు= నా పుత్రిక; మా కులమునకున్+ఎల్లన్= మా వంశం అంతటికిని; తెప్ప= తరింపచేసేది (పడవ); నీవు= నీవు; ఈ కన్నియన్= ఈ కన్యకను, సావిత్రిని; మదీయ, వచన, గౌరవ, బుద్ధిన్= నామాటలయందలి గౌరవంతోడి బుద్ధితో మన్మించే ఆలోచనతో; కోడలుగాన్= నీ కొడుకు భార్యగా; కైకొనుము= స్వీకరించుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ ద్వయతేసుపోరాజు! ఈ కన్యక సావిత్రి నా కూర్చుకూతురు. మా వంశాన్ని తరింపజేసే తెప్ప. నీవు ఈ కన్యకను నీ కోడలుగా దయతో స్వీకరింపుము. నా మాటలను మన్మించుము.’

వ. అని పలికి సావిత్రి నతనికి నభవందసంబు సేయంచి మణియు నతండు.

189

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, అశ్వపతి సావిత్రిచేత ద్వయమత్తేనుడికి నమస్కరింపజేశాడు. ఇంకా అత డిట్ల్సు అన్నాడు.

క. ‘నీకొడుకు సత్యవంతును, కీ కన్నియ దగు నరేంద్రు! యా కన్నియకున్ నీ కొడుకు దగు; ననస్యగు, జాకరు లియురుశురును సమంచితమూర్ఖుల్.’

190

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్ర!= ఓ (ద్వయమత్తేన) రాజు!; నీకొడుకు= నీపుత్రుడు; సత్యవంతునకున్= చిత్రాశ్వడికి; ఈ కన్నియ= ఈ పదుచుపిల్ల; తగున్= సరిపోతుంది; ఈకన్నియకున్= ఈకన్నాకు; నీకొడుకు= నీసుతుడు; తగున్= సరిపోతాడు; ఈ+ఇరువురును= ఈ ఇద్దరును; అనస్యగుణ+ఆకరులు= సాటిలేని లక్ష్మణాలకు నెలవులు అయినవారు; సమంచితమూర్ఖుల్= కోభిల్లుసట్టి అంగస్పాష్టవం కలవారు.

తాత్పర్యం: ‘నీకొడుకు సత్యవంతుడికి ఈ కన్నియ సావిత్రి సరిపోతుంది. మా సావిత్రికి నీకొడుకు సత్యవంతుడు సరిపోతాడు. వధూవారు లిద్దరు సాటి లేని మంచిగుణాలు కలవారు. అందచందాలతో కూడిన గొప్ప అంగస్పాష్టవం కలవారు. ఈడుజోడు కుదిరిన జంట వీరు.

వ. అనిన నతనికి ద్వయమత్తేనుం డిట్ల్సినియే.

191

తాత్పర్యం: అనగా అశ్వపతికి ద్వయమత్తేనుడు ఇట్లు అన్నాడు.

శే. ‘విగతరాజ్యలమై ఫోరిపినములకు, వచ్చి యిష్టైయిం దహ ముస్సువార మేము;

బాల సుకుమారి యిచి జనపాల! యడపి, నుండి మాతోడియిడుముకు నోర్ధునయ్య?’

192

ప్రతిపదార్థం: జనపాల!= రాజు! ఓ అశ్వపతీ!; మేము= మేము విగతరాజ్యలము+ఐ= పోయినరాజ్యం కలవారమై; ఫోరి, పిపినములకున్= భయంకరమైన అడవులకు; వచ్చి= అరుదెంచి; ఇష్టైయిన్= ఈ బీతిగా; తపము+ఉన్నవారము= తపస్సు చేసికొంటూ ఉన్నవాళ్ళం; బాల= చిన్నపిల్ల; సుకుమారి= మిగులు కోమలత్యం కలది; ఇది= ఈమె, సావిత్రి; అడవిన్+ఉండి= అరణ్యంలో నివసించి; మాతోడి ఇడుముకున్= మాతోపాటు కష్టాలు పడటానికి; ఒర్చునయ్య?= సహింపగలుగునయ్య?

తాత్పర్యం: అశ్వపతికి ద్వయమత్తేనుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు: మేము రాజ్యాన్ని కోల్పోయి బీతిగౌల్పే అడవులకు వచ్చి ఈ విధంగా తపస్సు చేసికొంటున్నాము. ఓ అశ్వపతిమహారాజు! మీ అమ్మాయి చిన్నపిల్ల. మిక్కెలి సుకుమారి. మాతో ఈ అడవులలో ఉండి ఈ కష్టాలు పడుతూ కాపురం చేయకలదా?’

వ. అనిన నశ్వరతి యతని కి ట్లనియే.

193

తాత్పర్యం: అనగా అశ్వపతి ద్వయమత్తేనుడితో ఇట్లు అన్నాడు.

చ. ‘కలిమియు లేమియున్ సతముగా; వపి సెందినచోఁ జైలంగుచున్
గలగుచు నున్ని భీరులప్రకారమే? లెస్సుగ నింతవట్టు నేఁ
దెలియుదుఁ జైప్పెదన్ వసుమతీవర! పిన్న యసంగ నేల? నే
కొలఁచియుఁ గాదు; భీరమతి గూతురు; పేర్కొన్న జాలు పెంపునన్.

194

ప్రతిపదార్థం: వసుమతీ+వర! = ఓ రాజు; ద్యుమతైనా!; కలిమియున్ = సంపదయుస్మా; లేమియున్ = దారిద్ర్యముస్మా; సతము కావు = శాశ్వతం కావు; అని = కలిమి లేములు; చెందినచోన్ = ఏర్పడితే; చెలంగుచున్ = అతిశయుస్మా; కలఁగుచున్ = కలతచెందుతూ; ఉన్ని = ఉండటం; ధీరుల, ప్రకారమే? = దైర్యవంతుల పద్ధతియా?; లెస్సగన్ = మేలుగా; ఇంత+పట్టు= ఇంతమేర; నేన్+తెలియుదున్ = నేను ఎఱుగుదును; చెప్పెదన్ = వచిస్తూను; కూతురు= నాపుత్రిక సావిత్రి; పిస్తు+అనంగన్+ఏల్ = (సావిత్రి) చిస్తుపిల్ల అనటం ఎందుకు; ఏ కొలదియున్+కాదు= అంత తక్కువది కాదు (శక్తియున్నదే); పేర్కొనన్+చాలు= ఎస్తురగిన; పెంపున్= గొప్పురనంలో; ధీరుతి= దైర్యంతో కూడిన మనస్సు కలది.

తాత్పర్యం: ఓ ద్యుమతైనమహారాజా! సంపద, దారిద్ర్యం శాశ్వతాలు కావు. సంపద చేరినప్పుడు పొంగుట. దారిద్ర్యం సంక్రమించినపుడు క్రుంగుట దైర్యవంతుల లక్షణం కాదు. నాకు తెలిసినంత మేరకు చెప్పగలను. నా కూతురును కేవలం చిస్తుపిల్లగా పరిగణించవద్దు. ఆమె శక్తియుక్తులలో తక్కువేమీ కాదు; గొప్పుతనంలో పేర్కొనరగిన ధీరుతియే!

క. నీతోడ వియ్యమందగ్గఁ , జేతోగతి నాసఁ జేసి చెచ్చేర ని ట్లే

నేతంచితి మత్తుప్రథను , భ్రాతుగు జేకొనక యనికి పాడియె నీకున్?

195

ప్రతిపదార్థం: నీతోడన్ = ఓ ద్యుమతైనమహారాజు నీతో; వియ్యము+అందఁగన్ = వైవాహికసంబంధం పెట్టుకొనటానికి; చేతన్+గతిన్ = మనస్సులో; ఆసన్+చేసి= ఆశించి; చెచ్చేరన్ = శీఘ్రంగా; ఇట్లు= ఈశీతిగా; ఏన్ = నేను; ఏతంచితిన్= వచ్చాను; మత్త+ప్రార్థన= నా విస్తపం; భ్రాతుగన్ = ప్రీతితో; చేకొనక+ఉనికి= స్వీకరించకపోవటం; నీకున్= నీకు; పాడి+ఎ= (పాడియె?) న్యాయమా? (న్యాయంకాదు).

తాత్పర్యం: ఓ ద్యుమతైనమహారాజా! నేను నీతోడ వియ్యమందాలని మనస్సులో ఆశించి శీఘ్రంగా నీవద్దకు వచ్చాను. నీవు నాపిన్నపాన్ని మన్మించకుండటం న్యాయం కాదు.

సావిత్రి సత్యవంతుని వివాహం బగుట (సం. 3-279-25)

వ. అనుటయు నయ్యంధస్తపతి తత్సంబంధంబునకు సంతసిల్లి నిజాత్రుమవాసు లైన మునులం గూర్చుకొని శుభలగ్గంబున సత్యవంతునకు సావిత్రిం బలిణయంబు సేసె; నయ్యస్తపతియునుం గూతునకు నల్లునకు వివిధాంబరాభరణాది వస్తువిశేషంబు లొసంగి నిజపురంబున కలగ్గఁ; బదంపడి.

196

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్ = అని అశ్వపతి చెప్పటముస్మా; ఆ+అంధస్తపతి= ఆ గ్రుడ్డిరాజు; తత్త+సంబంధంబునకున్= ఆ వివాసంబంధానికి, చుట్టరికానికి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; నిజ+అశ్రుమవాసులు+ఐన= తన ఆశ్రమంలో నివసిస్తున్న మునులన్= బుములను; కూర్చుకొని= కూడగట్టుకొని; శుభలగ్గంబునవ్= మంచిముహూర్తంలో; సత్యవంతునకున్= చిత్రాశ్వదికి; సావిత్రిన్= సావిత్రిని; పరిణయంబు+చేసెన్= పెంట్లిచేశాడు; ఆ+అశ్వపతియును; కూతునకున్= పుత్రికకు; అల్లునకున్= జామాతకు; వివిధ+అంబర+అభరణా+అది, వస్తువిశేషంబులు= పెక్కువస్తూలు, భూషణాలు మున్నగు వస్తువులు; ఒసంగి= ఇచ్చి; నిజపురంబునకున్= తన రాజధానికి; అరిగన్= వెళ్ళాడు; పదంపడి= పెమ్మట.

తాత్పర్యం: అశ్వపతి చెప్పిన మాటలకు గ్రుడ్డిరాజు ద్యుమతైనము సంతోషించి సత్యవంతుడికి సావిత్రితో వివాహం నిశ్చయించాడు. తన ఆశ్రమవాసులైన బుములు శుభముహూర్తం నిర్ణయించగా పెంట్లి జరిపించాడు. అశ్వపతి

తనకూతురికి అల్లుడ్చికి పెక్కకానుకలు, వస్త్రాలు, ఆభరణాలు మున్సుగువస్తుపుల నీచ్చి, తనరాజుధానికి తరలి వెళ్ళాడు. అటుపిమ్మట.

తే. వదుతె రమణీయభూషణాంబరవిలాను, ముజ్జువీంచి వనాంతరయోగ్యాలీలు
వల్మీకిణివసున్నయై వదల కథిక, భక్తి భర్తృ శుశ్రాష్టణపరత నుండె.

197

ప్రతిపదార్థం: వదుతె= వనిత (సాపిత్రి); రమణీయభూషణ+అంబర, విలాసము= అందమైన ఆభరణాలతో వస్త్రాలతో కూడిన హోయలు; ఉజ్జుగించి= వదలిపెట్టి; వన+అంతర, యోగ్య, లీలన్= అడవిలో నివసించుటకు తగిన విధంగా; వల్మీల+అజిన, వసవ+బ= నారచీరలు; లేచిమున్సుగువాటిచర్చాలు వస్త్రములుగా కలదిట్టే; అధికభక్తిన్= మిక్కిలి పూజ్యమైన భావాన్ని; వదలక= విడువక; భర్తృ, శుశ్రాష్టణ, పరతన్+ఉండెన్= భర్త యొక్క పరిచర్యయందలి అస్క్రితో ఉండింది.

తాత్పర్యం: సాపిత్రి అందమైన ఆభరణాలు, వస్త్రాలు మున్సుగు వాటిని ధరించే హోయలు పరిత్యజించి అడవిలో నివసించటానికి అనువయిన నారచీరలు, తోలువలువలు ధరిస్తూ మిక్కిలిభక్తితో భర్తకు పరిచర్య చేస్తూ ఉండింది.

క. ఆ మెలఱ సేయు సవినయ, సామకథల మృదుగభీరసంబూహనలన్
మామయు నత్తయు సంతోషి, ఘామ్యుతమును దేవి రంతరంగములఁ దగన్.

198

ప్రతిపదార్థం: మామయున్= మామగారును, భర్తతండ్రియును; అత్తయున్= అత్తగారును, భర్తతల్లియును; ఆ మెలఱ= ఆ పడతి సాపిత్రి; చేయు= ఒనరించునట్టి; సవినయసామకథలన్= అణకువతో కూడిన సాత్మ్యకవర్తనముతోను; మృదు, గభీర, సంబావనలన్= మెత్తనైన లోతైన (గాఢమైన) మన్సునలతోను; అంతరంగములన్= మనస్సులతో; తగన్= ఒప్పిదంగా; సంతోష+అమృతమున్= ఆనందం అనే అమృతంలో; తేలిరి= క్రీడించారు.

తాత్పర్యం: సాపిత్రి చేసే పరిచర్యలవలన, వినయంతో గూడిన మన్సునలవలన, సహజమైన వర్తనలవలన, మంచి మాటలవలన ఆమె అత్తమామల మనస్సులు రంజిల్లాయి. వారు సంతోషం అనే అమృతంలో తేలియాడారు.

విశేషం: (1) అమృతము - త్రాగితే చాపులేకుండ చేసే పాశియం. ద్రావకం. ఇట సంతోషమే అమృతద్రవంగా చెప్పబడింది.
(2) అలం : రూపకం.

వ. సాపిత్రియుఁ దనమగని యాయుఃప్రమాణంబు నారదముని చెప్పిన బినంబు మొదలుగా ననుభినంబును
లెక్కయిడికొనుచుండె: నిట్టు వల్తిల్లుచుండ నాలుగుబివసంబులు కొఱంతగా నొక్కసంవత్సరంబు గడుచిన.

ప్రతిపదార్థం: సాపిత్రియున్= సాపిత్రియు; తనమగని+అయున్+ప్రమాణంబు= తనభర్తయొక్క ఆయుషుయొక్క పరిమితి; నారదముని= నారదమహర్షి; చెప్పిన= వచించిన; దినంబు= రోజు; మొదలుగాన్= ఆరంభంగా; అనుదినంబును= ప్రతిరోజును; లెక్క+ఇడికొనుచున్+ఉండెన్= లెక్కపెట్టుకుంటూ ఉండింది; ఇట్లు= ఈ: రీతిగా వర్తిల్లుచుండన్ = మెలగుతూ ఉండగా; నాలుగుబివసంబులు= నాలుగునాళ్ళు; కొఱంతగాన్= తక్కువగా; ఒక్కసంవత్సరంబు= ఒక్కయేడు; కడచినన్= జరుగగా.

తాత్పర్యం: సాపిత్రి నారదమహాముని చెప్పినప్రకారం తనమగడి ఆయుః ప్రమాణం లెక్కించుకొంటూ ఉన్నది.
ఈ విధంగా ప్రవర్తిస్తూ ఉండగా నాలుగునాళ్ళు తక్కువగా ఒకసంవత్సరం జరిగింది.

క. నాలపుదినంబు పతిమృతి, కాలం ఐని మది నెఱింగి కడునిష్టమేయిం
జాల భరంబుగుఁ బూనెను, బాల త్రిరాత్రోపవాసపరమప్రతమున్.

200

ప్రతిపదార్థం: బాల= అమ్మాయి సావిత్రి; నాలపుదినంబు= నాలుగవనాఁడు; పతిమృతికాలంబు+అని= భర్త మరణించే సమయం అని; మదిన్= చిత్రంలో; ఎఱింగి= తెలిసికొని; కడు= మిక్కుటమైన; నిష్ట, మెయిన్= దీక్షతో; చాలన్= మిక్కిలి; భరంబుగున్= బరువుతో; నిష్టతో; త్రిరాత్రోపవాస, పరమప్రతమున్= పగళ్లతో గూడిన మూడురాత్రుల పాటు నిరాపార మహాదీక్షను; పూనెను= వహించింది.

తాత్పర్యం: ఆ నాటికి నాలుగవరోజు భర్త మరణించే గడువుగా మనస్సులో తెలిసికొనిన సావిత్రి మిక్కుటమైన నిష్టతో త్రిరాత్రోపవాస మహాప్రతాస్ని (మూడునాళ్ళ నిరాపారదీక్షను) పూనింది.

వ. దానికి విష్ణుయంబంచి ద్యుమత్సేసుండు గోడలిం జిలిచి, ‘తల్లి! యి త్లోల దుస్తరం బగు ప్రతంబు దొడంగి?’
తనిన నమ్మద్రరాజతనయ వినయంబుతో ని ట్లనియె.

201

ప్రతిపదార్థం: దానికిన్= సావిత్రి పూనిన - మూడునాళ్ళ నిరాపారదీక్షకు; విష్ణుయంబు+అంది= ఆశ్వర్యపడి; ద్యుమత్సేసుండు; కోడలిన్= కొడుకుభార్యను- సావిత్రిని; పెలిచి= ఆహ్వానించి; తల్లి!= అమ్మా! సావిత్రి!; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ఏల= ఎందుకు; దుస్తరంబు+అగు= దాటరాని (కలినమైన); ప్రతంబు= నోము; తొడంగితి(వి)= ఆరంభించావు; అనినన్= అని అడుగగా; ఆ+మద్రరాజతనయ= అమద్రరాజయెక్క కూతురు- సావిత్రి; వినయంబుతోన్= నమ్మతతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: సావిత్రి పూనిన దీక్షకు ఆశ్వర్యం చెంది, ద్యుమత్సేసుడు కోడలిని పిలిచి, ‘తల్లి! ఇట్లే కతోరప్రతాస్ని ఎందుకు పూనావు?’ అని ప్రశ్నించగా, ఆ మద్రరాజపుత్రిక ఇట్లు నమ్మతతో బదులు పలికింది.

క. ‘మీరు మంచియం బగు ప్రతి, భారమునకు వగవలదు; పరమశుభంబుల్
గోర యొనలింపుఁ బూనితిఁ; గారణమును మీకు నెఱుగుగా నగుఁ జిదపన్.’

202

ప్రతిపదార్థం: మీరు= మీరు; మదీయంబు+అగు= నాదైన; ప్రతభారమునకున్= నోమునందలి బరువుకు(నిష్టకు); వగవన్వలదు= విచారించ వద్దు; పరమశుభంబుల్= మిక్కిలిగొప్పమైన శుభాలను; కోరి= కాంక్షించి; (ఈ ప్రతాస్ని); ఒనరింపన్+పూనితిన్= చేయసమకట్టను; కారణమును= హేతువును; మీకున్= మీకు; పిదపన్= పిమ్మట; ఎతుఁగుగాన్+అగున్= తెలియవస్తుంది.

తాత్పర్యం: ‘మీరు నాప్రతభారాన్నిగూర్చి విచారించకండి. మిక్కిలిగొప్పమైన శుభాలను కోరి నే నీనోముకు ఉపక్రమించాను. కారణం మీకు పిదప తెలియ వస్తుంది.

వ. అనిన నతం ‘డట్టెన మేలు గాక’ యనియె; నంతు జతుర్ధాదివసంబున.

203

తాత్పర్యం: అని సావిత్రి పలుకగా ద్యుమత్సేసుడు ‘అట్టెతే నీకు శుభం కలుగుగాక’ అని దీవించాడు. ఇక నాలుగవోజున.

సి. కడురేపకడయ మేల్కుని యింతి నిజభ్రువు, మరణినం బని మానసమును దళ్ళయు శోకసంతాపంబు గదురంగ, బినముఖోచితవిఘుల్ బీళ్ళ భక్తిఁ బతికి సమంచితపాపనపులచర్య, యప్పుడు కడువేడ్డు నాచలించి యత్కు మామకు నచటివృధ్యలకును, వేర్పేఱ ప్రణమిల్లి వేడ్డు వారు

తే. తనకు సౌభాగ్యబాగ్య వర్ధనము గాగె, నిష్టు బీవన మచిలో ర్హించి యున్నఁ, భ్రీద్ము జా మెక్కుటయుఁ బుావుబోఁడీ జిలిచి, మామ యిట్లని పలికె సన్మాన మెనగె.

204

ప్రతిపదార్థం: కడురేపకడ+అ= మిక్కిలి ప్రాతఃకాలంలోనే; మేల్కుని= నిదురనుండి లేచి; ఇంతి= పడతి- సావిత్రి; నిజ, భర్త, మరణినంబు+అని= తనయొక్క మగడు మరణించే రోజా అని; మానసమున్వే= మనస్సులో; తద్దయున్= మిక్కిలి; శోకసంతాపంబు= దుఃఖబాధ; కదురంగన్= వ్యాసించగా; దిన, ముఖ+ఉచిత, విధుల్= ఉడయం ((ప్రాతఃకాలంలో) చేయదగిన పనులు, కాలకృత్యాలు; తీర్పు= నిర్వహించి; భక్తిఁ= పూజ్యబావంతో; పతికిన్= భర్తకు, సత్యవంతుడికి; సమంచిత, పాపన, పరిచర్య= ఒప్పిద్దమైన పవిత్రమైన సేవ; అప్పుడు= ఆసమయంలో; కడువేడ్డున్= మిక్కుటమైన ప్రీతితో; ఆచరించి= చేసి; అత్తకున్= భర్త తల్లికి; మామకున్= భర్తతండ్రికి; అచటి= అచట ఉన్న; వృద్ధులకును= పెద్దలకుమాడా; వేఱు+వేఱ=(వేర్పేఱ) ప్రత్యేకంగా ఒక్కక్కరికి; ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; వేడ్డున్= ప్రీతితో; వారు= అత్తమామలు, పెద్దలు; సౌభాగ్య, భాగ్య వర్ధనముగాగన్= మాంగల్యం అనే సంపద అభివృద్ధి అయ్యెటట్లుగా; ఇమ్ము= ఒసగు; దీపన= ఆశీర్వాచనం; మదిలోన్= మనస్సులో; గ్రహించి= పుచ్చుకొని; ఉన్నన్= ఉండగా; ప్రార్థు= సూర్యుడు; జాము+ఎక్కుటయున్= ఏడున్నరగడియలకాలం అగుటయున్నా; పూవుబోఁడిన్= పూపువంటి సుకుమారశరీరం కలది - సావిత్రిని; పిలిచి= ఆహ్వానించి; సమ్మానము= గౌరవం; ఎసగన్= శోభిల్లుగా; మామ= భర్తతండ్రి ద్యుమత్సేనుడు; ఇట్లు+అని, పలికన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: సావిత్రి ప్రాంధుపొడవటానికి ముందే నిదురనుండి లేచి, ఆనాడు తనభర్త మరణించే దివసమని మనస్సులో మిక్కిలి పరితపించి, ప్రాత్యేశలో కాల్యకృత్యాలు నెరవేర్చింది. భక్తితో భర్తకు పుశ్రాప చేసి, అత్తమామలకు, పెద్దలకు ప్రత్యేకంగా ప్రతిచిక్కరికి నమస్కరించి, వారు ప్రీతితో మాంగల్యసంపదను చిరకాలం పెంపాందే విధంగా అనుభవించుము' అని ఇచ్చే ఆశీర్వాదాలను మనసార గ్రహించింది. అంతలో జాము ప్రాద్యేక్కింది. సావిత్రిమామగారు పుప్పువలె సుకుమార మైన శరీరంగల కోడలిని పిలిచి మన్మించి ఈవిధంగా పలికాడు.

క. ‘కడుసుగ్రం బగు త్రత మిచి, దొడగితి; బివస్తుత్తయంబుతో నది సెల్లోం;

బడతిరో! యొంతయు డస్సితి: దడయక పారణ యొస్త్యదగదే యింకన్’.

205

ప్రతిపదార్థం: ఇది= (ఈ మూడురోజుల నిరాపోరదీక్క); కడున్= మిక్కిలి; ఉగ్రంబు+అగు= కరోరమయిన; ప్రతము= నోమును; తొడగిలి(వి)= పూనికతో జరిపావు; దివసత్తుత్తయంబుతోన్= మూడునాళ్ళతో; అది= ఆప్రతం; చెల్లెన్= ముగిసింది; పడతిరో!= ఓ వనితా, సావిత్రి!; ఎంతయున్= మిక్కిలి; డస్సితి(వి)= అలసిపోయావు. తడయక= ఆలస్యం చేయక; ఇంకన్= ఇక్కింద; పారణ= ప్రతం పూర్తిగావించిన మరునాడు చేసే భోజనం; ఒనర్పున్+తగదే= చేయదగదా, చేయవచ్చునుకరా.

తాత్పర్యం: ‘ఓ సావిత్రి! నీవు పూనినది కరోరప్రతం. ఆ మూడునాళ్ళూ గడచాయికదా. ఇక ఈ నాలుగవనాడు నీవు ప్రతాంతభోజనం చేయదగును. నీవు మిక్కిలి డస్సిఉన్నావు. ఇక ఆలసించటం తగదు.’

శ. అనిన సావిత్రి యతని కి ట్లనియె.

206

తాత్పర్యం: అనగా సావిత్రి ద్వయమతేనుడితో ఇట్లా పలికింది.

ఆ. ‘అధిప! ప్రాంధ్రగ్రుంకునంతకు నేడును , గుండువదగదు నాకుఁ; గోర యిట్లు గాగ ప్రతముఁ బూనుకాలంబునన యేను , నిశ్శయించుకొనిన నియమ మిచియ.’

207

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= మహారాజా; ప్రాంధ్ర= సూర్యాదు; ప్రుంకునంతకున్= అస్తమించేవరకును; నేడును= ఈనాడున్నా; నాకున్= నారు; ముడువన్+తగదు= భోజనం చేయరాదు; కోరి= వాంఖించి; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; కాగన్= అయ్యెటట్లు; ప్రతమున్= నోమును; ఫూనుకాలంబునన్+అ= మొదలుపెట్టే సమయంలోనే; ఏను= నేను; నిశ్శయించుకొనిన= నిర్ణయించుకొనిన; నియమము= ఏర్పాటు, సమయం; ఇది+అ= ఇదే సుమా.

తాత్పర్యం: ‘మహారాజా! సూర్యాదు అస్తమించే వరకు ఈనాడుకూడ నేను భోజనం చేయటానికి ఏలు లేదు. ఈ ప్రతాన్ని ఆరంభించటానికి ముందే ఈ నియమాన్ని నేను ఏర్పరచుకొని ఉన్నాను’.

శ. అనియె: నప్పుడు సత్యవంతుండు సమిత్యుశఫలాహారణార్థంబు వనంబునకుం గదలినం జూచి సావిత్రి యతనిఁ జేరంజని ‘వనంబున కేసును నీతోడు జసుదెంతుఁ; దోడ్కొనిపోవలయు’ ననిన నతండు ‘నీవు త్రిరాత్రోపవాసంబునంజేసి యొంతయు డస్సినదానవు; రానోప’ వనిన నత్తన్ని వాని కి ట్లనియె.

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= అని చెప్పింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; సత్యవంతుండు; సమిత్య+కుశ, ఫల+ఆహారణ+అర్థంబు= సమిధలు, దర్శలు, పండ్లు తీసికొనిరావటంకొరకై; వనంబునకున్= అరణ్యానికి (పోవుకై); కదలిన్= బయలుదేరగా; చూచి= అరసి; సావిత్రి; అతనిన్= సత్యవంతుడిని; చేరం+చని= సమీపించి; వనంబునకున్= అడవికి; ఏనును= నేనును; నీతోడన్= నీతోపాటు; చసుదెంతున్= వస్తూను; తోడ్కొనిపోవలయున్= ఎంట తీసికొనిపోవలయును; అనినన్= అని పల్గా; అతండు= సత్యవంతుడు; నీవు= ఓసావిత్రి నీవు; త్రిరాత్రు+ఉపవాసంబునన్+చేసి= మూడుదినాలు ఉపవాసం చేయటంచేత; ఎంతయున్= మిక్కుటంగా; డస్సినదానవు= అలసి ఉన్నదానవు; రానోపవవు= వచ్చుటకు శక్తిఉన్నదానవు కావు; అనిన్= అని సత్యవంతుడు చెప్పగా; ఆ+తన్ని= ఆ సుకుమారి సావిత్రి; వానికిన్= అతడికి - సత్యవంతుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అస్సది.

తాత్పర్యం: అని సావిత్రి చెప్పింది. ఆసమయంలో సత్యవంతుడు సమిధలు, దర్శలు, పండ్లు తేవటానికై అడవికి పోవసమకట్టాడు. అంత సావిత్రి సత్యవంతుడిని చేరి, ‘అడవికి ఈనాడు నేనుకూడా నీతో వస్తూను. నన్నుకూడ తీసికొని పోమ్ము’ అస్సది. సత్యవంతుడు, ‘నీవు మూడురాత్రుల ఉపవాసప్రతం చేసి మిక్కుటంగా అలసి ఉన్నదానవు. నీవు రాజాలవు’ అన్నాడు. అంతట సావిత్రి సత్యవంతుడితో ఇట్లా చెప్పింది.

విశేషం: ఉపవాసం అంటే రూఢ్యర్థం నిరాహారదీక్ష. దీనికి ఆధ్యాత్మికవేత్తలు చెప్పే అర్థం ఉప= దగ్గరగా, వాసము= వసించటం. అనగా దేవుడికి దగ్గరగా ఉండటం. ఉపవాసంలో ఆహారం తీసికొనకుండటమేకాక, దైవానుసంధానం, అత్మావలోకనం-అపరిహర్యమైన అంశాలు. ప్రపంచంలోని మతాలు అన్నియున్నా ఏదోవిధమైన ఉపవాసదీక్షను విధిస్తున్నవి. సముచిత మైన ఉపవాసంవలన ఆరోగ్యం మెరుగవటం, అవయవాలకు విశ్రాంతి లభించటంమాత్రమే గాక, మెదడుకు ఒకరకమైన ఉత్సేజం.

చురుకుదనం ఏర్పడటం అనుభవసిద్ధం. ఆధ్యాత్మికభాషపరిపూష్టమైన ఉపవాసంవలన ఇంద్రియాతీతశక్తులు సంక్రమిస్తాయి. సాధితి ఆపిధంగా చర్మచక్కనులు చూడలేని యమధర్మరాజును విష్ణురినమనోనేత్రాలతో దర్శించగలిగిందని కొందరు చెప్పుతారు.

మ. ‘ఉపవాసత్రమ మించుకేనియును నాయుల్లంబునం దీఁడు ఓఁ
విపినంబుజ్ఞలపుష్టపల్లవఫలావిర్భాత నానాలతా
గపలీతం బను విందుఁ; జూడగ మధిం గౌతుహలంబయ్యు; న
స్నుపరోధింపకు మింతపట్టు చను వీ యుక్తుండ వెబ్బంగులన్.

209

ప్రతిపదార్థం: ఉపవాసత్రము= నిరాపోరదీక్షవలన ఏర్పడిన బడలిక; ఇంచుక+ఎనియును= కొంచెంకూడ; నా+ఉల్లంబున్వ్యు= నాప్యాదయంలో; తోఁడు= కన్మించడు; ఈ విపినంబు= ఈ అడవి; ఉత్త+జ్ఞల, పుష్టి, పల్లవ, ఘల+ఆపిర్భాత, నానా, లతా+లగ, పరితంబు+అన్వ్యు= ప్రకాశించే పూపులు, చిగుళ్ళు, ఘలాలు పుట్టడి పెక్కలతలతో, చెట్లతో వ్యాపించి ఉన్నది అని; విందున్వ్యు= వింటాను; చూడగన్వ్యు= (ఈ అడవిని) దర్శించగా; మదిన్వ్యు= చిత్రంలో; కౌతుహలంబు= వేడుక; అయ్యెన్వ్యు= అయింది; నన్నున్వ్యు; ఉపరోధింపకుము= అడ్డు పెట్టుకుము; ఏ+భంగులన్వ్యు= ఏ రీతులలో ఆలోచించినా; ఇంత+పట్టు= ఇంతమాత్రం; చనవు= చొరవతోడి కోరికను; ఈన్వ్యు= ఇస్టానికి; యుక్తుండవు= తగినవాడవు.

తాత్పర్యం: ‘నిరాపోరదీక్షవలన ఏర్పడిన బడలిక నా హృదయంలో ఏమాత్రం కన్మించటం లేదు. ఈ అడవి అందంతో శోభిల్లే పుష్టులు చిగురుటాకులు పండ్లు మున్నగు వాటిని కాచే లతలతో, చెట్లతో కూడిందని విన్నాను. ఈ అడవిని చూడాలని నామనసు ఉపిఖ్యారుతున్నది. నన్ను ఆటంకపరచకుము. ఏవిధంగా ఆలోచించినను ఈ మాత్రం చనవు నీవు నా కీయదగునుకదా!’

వ. అనిన నతం ‘డట్లకాక చనుదె’ మ్మునుటయు సాధితి చయ్యనంజని భార్యాసహితుం డయి యున్న తనమామకుం బ్రంమిల్లి ‘మీకొడుకు వనంబునకు నగ్గిపోత్తార్థంబు సమిధలు దేర నలగెడు; నాకును నతనితోడన చని వనంబు సూడ వేడుక యయేడు; మీరు నా కిష్వరంబు గ్ర్యాప సేయవలయు’ ననిన వారును ‘నిమ్మగువ యెన్నండును నెయ్యాదియును నడుగ; బిత్తెఱంగు ఓనికిం జ్ఞయంబై యున్నది; మాకు నిపాలింప నేల?’ యని తలంచి యనుమతించుటయు, నయ్యారుపురయడుగులం బడి వీడ్జ్యాని. 210

ప్రతిపదార్థం: అనిన్వ్యు= అని సాధితి చెప్పగా; అతండు= అతడు- సత్యవంతుడు; అట్లు+అ, కాక= అటులే జరుగుగాక; చనుదెమ్ము= రమ్ము; అనుటయున్వ్యు= అని అనగానే; సాధితి= సాధితి; చయ్యన్వ్యు= వేగంగా; చని= వెడలి; భార్యాసహితుండు+అయి= భార్యతో కూడినవాడయి; ఉన్ను= ఉన్నటువంటి; తనమామకున్వ్యు= ద్యుమత్స్యేనుడికి; ప్రంమిల్లి= నమస్కరించి; ‘మీకొడుకు= మీపుత్రుడు - సత్యవంతుడు; వనంబునకున్వ్యు= అడవికి; అగ్నిపోత్తార్థంబు= అగ్నికార్యంకోరకు; సమిధలు= మోదుగుపుల్లలు మొదలైనవి; తేరన్వ్యు= తేవటానికి; అరిగెడున్వ్యు= వెడలుతున్నాడు; నారును= నారుకూడ; అతనితోడన్వ్యు+అ= ఆయనతోడనే; చని= వెళ్ళి; వనంబు= అడవిని; చూడన్వ్యు= చూచుటకు; వేడుక+అయ్యెడున్వ్యు= కుతుహలం కలిగింది; మీరు= మీరు (అత్తమామలు); నారున్వ్యు= నారు; ఈ+వరంబు= ఈ విశేషమైన కోరిక; కృప+చేయవలయున్వ్యు= అమగ్రహించవలెను;’ అనిన్వ్యు= అని (సాధితి) చెప్పగా; వారును= ఆ అత్తమామలును; ఈ+మగువ= సాధితి; ఎన్నండును= ఎప్పుడును; ఎయ్యాదియును= ఏదియున్నా; అడుగదు= కోరదు; ఈ+తెఱంగు= ఈ రీతి; దీనికిన్వ్యు= ఈమెకు - సాధితికి; ఎన్నండును= ఎప్పుడును; ఎయ్యాదియును= ఏదియున్నా; అడుగదు= కోరదు; ఈ+తెఱంగు= ఈ రీతి; దీనికిన్వ్యు= ఈమెకు- సాధితికి;

ప్రియంబు+ప+ఉన్నది= ఇష్టం అయి ఉన్నది; మారున్; నివారింపన్+ఏల= వద్దనటం ఎందుకు? అని తలంచి= అని ఆలోచించి; అనుమతించుటయున్= అంగీకరించుటయున్నా; ఆ+ఇరుపుర+అడుగులన్+పడి= ఆ ఇద్దరిపాదాలమై ప్రాలి (సమస్కరించి); వీడ్చొని= వెళ్ళటానికి సెలవు గైకొని.

తాత్పర్యం: అని సావిత్రి చెప్పగా సత్యవంతుడు, ‘సరే రమ్యు’ అన్నాడు. అంతట సావిత్రి వేగంగా వెడలి, భార్యతో పాటుగ నున్న మామగారు ద్వయత్నేసుడికి సమస్కరించి ‘మీకొడుకు అగ్నికార్యాలు చేయటానికి చిదుగులు తేవటానికి అరణ్యాంలోకి పోతున్నాడు. నానును ఆయనతో కలిసి వెళ్ళి అరణ్యాన్ని దర్శించవలెనని కుతూహల మేర్పడింది. మీరు నా యా కోరికను అనుగ్రహించవలెను’ అని విన్నవించుకొన్నది. ఆ అత్తమామలు, ‘ఈ సావిత్రి ఎన్నడూ ఏదీ మనలను ఇంతవరకు కోరిందిలేదు. అరణ్యాన్ని దర్శింటానికి ఈ రీతిగా వేడుక పడుతున్నది. మన మెందుకు ఈమెను నివారించాలి?’ అని తలపోసి అంగీకరించారు. సావిత్రి అత్తమామలు ఇరుపురి పాదాలకు మైక్కి, వెళ్ళటానికి సెలవు తీసికొన్నది.

సత్యవంతుడు సావిత్రి సహాతుండై వనంబునకుం బోపుట (సం. 3-280-29)

క. చిత్తంబునఁ షైకొనియెడు , సుత్తలము నడంచి ముఖపయోరుహమునఁ ద
శ్శైత్తైడు వెడనప్పునఁ బ్రియు , చిత్తం జిగురొత్తు జనియో జైలువ యడపికిన్.

211

ప్రతిపదార్థం: చెలువ= సుకుమారి సావిత్రి; చిత్తంబున్= మనస్సులో; షైకొనియెడు= ఉచికివచ్చే; ఉత్తలమున్= పరితాపాన్ని; అడంచి= అణచికొని; ముఖ, పయన్+రుహమునన్= మొగం అనే పద్మంలో; తఱ్గు+బత్తెడు= వెలుగొందే; వెడనప్పునన్= చిరునప్పుతో; ప్రియుచిత్తంబు= భర్తమనస్సు; ఇగురు+బత్తన్= చిగురించగా; అడవికిన్= అరణ్యానికి; చనియెన్= వెళ్ళింది.

తాత్పర్యం: అంతరంగంలో చెలరేగిన విచారాన్ని అణచివేసికొంటూ, ముఖపద్మంలో మందహసం వెలుగొందగా, ప్రియుడైన సత్యవంతుడిమనస్సు చిగురించేటట్లుగా సుకుమారి అయిన సావిత్రి అరణ్యానికి వెళ్ళింది.

వ. జిట్లాదంపతులు మందగమనంబున నలిగి పలిసరారణ్యంబు దఱియం జొచ్చి; రప్పుడు.

212

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ దంపతులు= ఆ భార్యాఫర్తులు, సావిత్రి సత్యవంతులు; మందగమనంబున్= మెల్లనినడకతో; అరిగి= వెళ్ళి; పరిసర+అరణ్యంబు= సమీపాన ఉన్న అడవి; తఱియన్+బాచ్చిరి= సమీపానికి చేరారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆ దంపతులు సావిత్రియు సత్యవంతుడును మెలమెల్లగా నడచి, సమీపంలో ఉన్న అరణ్యాన్ని సమీపించారు. ఆ సమయంలో.

సి. కమనీయ కమలినీ కల్లోలపీధులఁ , గదలు రాయంచలగతుల యొప్పు,
బహుపుష్పవల్లవర్తకర చిత్తితములై , తసరారు తరులతాతతుల సౌంపు,
మకరందరసపానముదవిలోలంబులై , క్రూలెడి యెలదేబి గముల యులివుఁ,
బలపక్షమంజుల ఘలరసోద్దృతములై , పలుకు రాచిలుకులు పటురవంబుఁ,

అ. బ్రియుడు వేఱు వేఱ శ్రీతిషైల్ జాపుచుఁ; జెప్పుచును జనంగు జగురుబోడి
గనుచు వినుచు నిర్వికారసల్లాప మిం; పార నతనితెఱగు నరయుచుండె.

213

ప్రతిపదార్థం: కమసీయ, కమలిసీ, కల్లోలపిధులన్= సుందరా లైన సరోవరాల కెరటాలనే తెరువులలో (వరుసలలో); కదలు= నడయాడు; రాయంచల= రాజహంసల; గతుల+బప్పు= కదలికల అందం; బహు, పుష్ప, పల్లవ, ప్రకర, చిత్రితములు+బి= పెక్కపుపువులయొక్క, చిగురుటాకుల సముదాయాలయొక్క రంగురంగులతో శోభిల్లునవై; తనరారు= విలసిల్లే; తరులతాతతులసాంపు= చెట్లయొక్కయు, తీగెలసమూహాలయొక్కయు సాగసు; మకరంద, రస, పాన, మద, విలోలంబులు+బి= తేనెద్రవాన్ని త్రాగటంచేత మత్తెక్కి చరించేవి అయి; క్రాలెడి= ఒప్పెడి; ఎలతేటిగముల= కొదమ తుమ్మెదలయొక్క; ఉలివున్= రుఫంకారమునూ; పరిపక్కమంజలఫలరస+ఉండ్రతములు+బి= పండినవి మనోహరములైనవి అయిన పండ్రరసం త్రాగటంచేత గర్మించినవి అయి; పలుకు= మాటాడు; రాచిలుకన్= గండుచిలుకల; పటురవంబున్= పెనురవళులును; ప్రియుడు= భర్త- సత్యవంతుడు; వేఱువేఱ= విడివిడిగా; శ్రీతిషైల్= ప్రియమార; చూపుచున్= చూపి; చెప్పుచును= వివరంగా వచిస్తూ; చనంగున్= నడువగా; చిగురుబోడి= చిగురుటాకులవంటి సుకుమారమైన శరీరం కల సావిత్రి; కనుచున్= చూస్తూ; వినుచున్= ఆలకిస్తూ; నిర్మ+వికార, సల్లాపము= వికారం లేని మధురభాషణం; ఇంపారన్= ప్రీతిగొలుపగా; అతని తెఱగున్= అతడితీరు (సత్యవంతుడితీరుతన్నులు); అరయుచున్+ఉండెన్= గమనిస్తూ ఉండింది.

తాత్పర్యం: రమణీయసరోవరాల కెరటాల వరుసలలో తేలియాడే రాజహంసల నడలతీరుతీయాలున్నా, పెక్కపుపువులతో, చిగురుటాకులతో రంగురంగులు వెల్లివిరిస్తూ శోభిల్లే చెట్ల, తీగెలసాగసున్నా, తేనెద్రవాన్ని గ్రోలి మత్తెక్కి విహారించే కొదమతుమ్మెదలరుంకారాలున్నా, పండినపండ్ర మెత్తనిగుజ్జరసం పీల్చి పాగరెక్కి మాటలు పలికే చిలుకల కలరవాలనూ సత్యవంతుడు విడివిడిగా చూపిస్తూ, వివరించి చెప్పుతూ వెళ్ళుతున్నాడు. చిగురుటాకులవంటి సుకుమారమైన దేహం గల సావిత్రి ప్రియుడు చూపించే సుందరదృశ్యాలను చూస్తూనే ఉన్నది; ప్రియుడు చెప్పే మాటల నాలకిస్తూ ఉన్నది. నిర్వికారసల్లాపాలతో ఆమె అతడికి బదులు చెబుతూఉంటూనే అతడికి తెలియకుండా ఆతని తీరుతెన్నులను పరిశీలిస్తూ ఉన్నది.

విశేషం: సత్యవంతుడు సౌందర్యలాలసుడై ప్రకృతిషైభవాన్ని సహ్యదయతతో అరసి సావిత్రికి చూపుతున్నాడు. వర్ణించి చెప్పుతున్నాడు. ఆతడికి రాసున్న విషట్టునుగూర్చి తెలియనే తెలియదు. సావిత్రికి రాబోయేఫోరవిషట్టును గూర్చి తెలియును గదా. ఆమె నిర్వికారసల్లాపచాతురి ఉగ్గడించదగింది.

వ. తదనంతరంబ యారాజల్మిసందనుండు మధురంబు లగు ఫలంబులు గోయుచు గలడియ నిండించి,
యొక్కయెడు బరసుపాతంబును గాఘ్రాధశసంబు సేయందొడంగి శ్రమంపడి యొల్లంబోయి గొడ్డలి పుడమిషై
షైచి, నిరంతరనిశ్వాసవేగవిష్టప్రపంచముం డగుచు సావిత్రిం గనుంగొని. **214**

ప్రతిపదార్థం: తద్ద+అనంతరంబు+అ= అటు పిమ్మటు; ఆరాజ+బుపై, నందనుండు= రాజలలో బుపై అయిన ద్వానుత్సేసుడికొడుకు సత్యవంతుడు; మధురంబులు+అగు= తియ్యనిని అయిన; ఫలంబులు= పండ్లు; కోయుచున్= త్రైంపుచు; గరిడియ= గంప; నిండించి= నింపి; ఒక్క+ఎడన్= ఒక్కచోట; పరశు, పాతంబున్= గండుగొడ్డలిప్రేటుచేత; కాఘ్రదశనంబు+చేయన్+తొడంగి= కట్టెలు నరకటానికి పూని; శ్రమంపడి= అలసటచెంది; ఒల్లన్+పోయి= డసిపి; గొడ్డలి= పరశుపు; పుడమిషైన్= భూమిషై; వైచి= వేసి; నిరంతర, నిశ్వాస, వేగ, విషణ్వ, వదనుండు+అగుచున్= విదువకుండ వెడలే నిట్టర్పులవేగంచేత విషాదం పాందిన మొగం కలవాడు చౌతూ; సావిత్రిన్= సావిత్రిని; కనుంగొని= చూచి.

తాత్పర్యం: అటుపిమ్మట రాజ్యాల్ని యగు ద్వారా మత్తేనుడినుతుడైన సత్యవంతుడు తియ్యనిపండ్లను కోసి బుట్టిను నింపాడు. అనంతరం గొడ్డలితో కట్టెలను నరకుతూ అలసటచెంది, గొడ్డలి పుడమిషై విడివాడు. ఎడతెగని నిట్టార్పులు విడుస్తూ విషాదం చెంది, సావిత్రిని చూచి.

చ. ‘బడలు వశంబు గాదు, భ్రమ నొంచినయట్లు మనంబు దూలెడిం,
గడగి శిరంబు శూలవిశిఖప్రకరంబున నొంచినట్టే ద
య్యెడు, నిలువంగ నోప; నొకయించుకసేపు శ్రమంబు ఓఱ నీ
యెడ శయనింతు’ నాపుడు సితేక్షణ మెత్తని సంభ్రమంబుతోనే.

215

ప్రతిపదార్థం: ఒడలు= శరీరం; వశంబు+కాదు= స్వాధీనంలో లేదు; మనంబు= చిత్తం; భ్రమన్= మోహము; ఒందిన+అట్లు= పొందినట్లు; తూలెడిన్= వణకి వాలుతున్నది; కడగి= పూని; శిరంబు= తల; శూలవిశిఖప్రకరంబునన్= బల్లెములు బాణాల సమూహంచేత; నొంచినట్టేది+అయ్యెడున్= నొప్పి కలిగించినట్టేది అయింది; నిలువంగన్+ఒపన్= నిలబడ జాలను; ఒక+ఇంచుక, సేపు= ఒకకొంతసేపు; ఈ+ఎడన్= ఈ చోట; శ్రమంబు+తీఱన్= అలసట తగ్గేటట్లుగా; శయనింతున్= పండుకొంటాను; నాపుడున్= అని (సత్యవంతుడు) చెప్పగా; సితు+ఈక్షణా= తెల్లని కాంతితో గూడిన కన్నలు (చూపులు) గల సావిత్రి; మెత్తని సంభ్రమంబుతోన్= మృదువయిన తత్తురపాటుతో.

తాత్పర్యం: ‘శరీరం స్వాధీనం తప్పింది. మనస్సు భ్రమచెందినట్లు తూలుతున్నది. బల్లెలతో బాణాలతో పొడిచినట్లు తలపోటు పుట్టుతున్నది; కొంచెంసేపుకూడ ఇక నిలువలేను. అలసట తీరేవరకు శయనిస్తాను’ అని సత్యవంతుడు పలుకగా, సావిత్రి మృదువైన తత్తురపాటుతో.

క. తనయంకతలము ప్రియుశిరి, మున కుప్రధానముగ్గ జేయ భూపతసయుఁ డి
య్యున ప్రాలి సాఁలి నిశ్చే, తనుదైనట్లుండే; గొంతతడవున కెదురన్.

216

ప్రతిపదార్థం: తన+అంక, తలమున్= తన ఒడిని; ప్రియుశిరమునకున్= భర్తయొక్కతలకు; ఉప్రధానముగ్గున్= తలగడగా; చేయన్= అమర్పగా; భూప తనయుడు= రాజకుమారుడు - సత్యవంతుడు; ఒయ్యనన్= తిన్నగా; ప్రాలి= ఒరిగి; సోలి= వివశత్యం పొంది; నిశ్చేతనుడు+ఐనట్లు+ఇండెన్= ప్రాణాలు లేనట్టివాడుగా ఉండినాడు; కొంత తడవునకున్= కొంతసేపటికి; ఎదురన్= ఎదురుగా.

తాత్పర్యం: సావిత్రి తన అంకతలాన్ని భర్తకు తలగడగా చేసింది. రాజకుమారుడైన సత్యవంతుడు తిన్నగా దానిషై ప్రాలి వివశత్యం చెంది, చైతన్యం లేనివాడుగా ఉండిపోయాడు. కొంతసేపటికి ఎదురుగా.

మ. కనియెం గోములి నీలమేఘువిలసత్కాలాంజనాకారు, ఫో
రనిశాతోత్సటిదంప్యు, నుఝ్లలచలద్రుక్తాఖ్య, బ్రత్సర్ కాం
చనవర్షాంబరు, నంత్యకాలదహనజ్వలాప్రచండున్, జగ
జ్ఞసునంత్రాసను, నొక్కదిన్యు, బటుపాశస్తోధహాస్తోధతున్.

217

ప్రతిపదార్థం: నీల, మేఘు, విలసత్కాల+అంజన+ఆకారున్= నల్లని మబ్బువలె శోభిల్లే నల్లని కాటుకవంటి రూపం కలవాడిని; ఫోర, నిశాత, ఉత్సట, దంప్యున్= భయంకరమైన వాడిలయి, క్రూరములైన కోరలు కలవాడిని; ఉత్త+జ్యల, చలత్+రక్త+అర్ధున్=

ప్రకాశమానాలై చలించే ఎర్నికన్నలు కలవాడిని; ప్రత్యుగ్రకాంచనవర్ష+అంబరున్= పరిషుద్ధమైన బంగారురంగుతో కూడిన వస్త్రాలు కలవాడిని; అంత్య, కాల, దహన, జ్యూలాప్రచండున్= ప్రశయకాలంలోని అగ్నిశిఖవలె భయంకరమైన ఆకృతికలవాడిని; జగత్త+జన, సంత్రాససున్= లోకంలోని జనులకు భీతిని కలిగించేవాడిని; ఒక్కదివ్యున్= ఒకవేలుపును; పటు, పాశ, ప్రోఢ, హాస్త+ఉద్దతున్= తీర్ణిణమైన పాశాయుధమును ధరించుటయందలి నేర్పుతోగూడిన చేతిచే గ్రీంచినవాడిని; కోమలి= సుకుమారి-సాపిత్రి; కనియెన్= చూచింది.

తాత్పర్యం: సుకుమారి సాపిత్రి తనకట్టిదుట ఒక వేలుపుదొరను చూచింది. ఆ దివ్యపురుషుడు నల్లనిమబ్బివలె శోభిల్లే నల్లనికాటుకనంటి ఆకారం కలవాడు, భయంకరమై వెలుపలికి వ్యాపించిన వాడికోరలు గలవాడు, నెత్తురు రంగు కలిగి మిలమిల మెరనే నేత్రాలు కలవాడు, తళతళలాడే బంగారురంగుతో వెలుగొందే బట్టలు ధరించినవాడు, ప్రశయకాలంలోని అగ్నిజ్యాలవలె మండేవాడు, లోకంలోని జనులకు భీతిని కలిగించేవాడు, గొప్పపాశాయుధాన్ని ఒడుపుగా త్రిప్పి నేర్పుగల హాస్తం చేత గ్రీంచినవాడు.

విశేషం: (1) ఆ లోకభీకరమూర్తిని చూచినది ఎవరు??.... “కోమలి” సాపిత్రి ఇది హ్యాదయంగమమైన ప్రతియోగస్థాత్మి; (2) అసాధారణం ఆశ్చర్యకరమునైన దృశ్యాన్ని ఆకస్మికంగా కన్నలు చెరేటట్లు కన్నించటాన్ని వర్ణించటం కవితాకథలోని ఉన్నతశిఖరాలలో ఒకటి. అర్యాచీనకవులకు ఎట్లుపద్యం చక్కని చిక్కని ఒరవడి తీర్చిదిద్దింది. ఇందు - ‘కనియెన్’ - అనే ఒక్కపదంమాత్రమే తెలుగు. పద్యం అంతా ప్రోఢ సంస్కృతసమాసభూయిష్టం. ఇట్లే - తరువాతి కాలంలో ఎన్నోపద్యాలు “అటచని కాంచె భూమిసురుడు” - (అల్లసానిషెద్దనగారి మనుచరిత్రలోనిది) మున్నగునవి అవతరించాయి.

వ. అప్పురుషుండును నథికసంరంభంబున సత్యవంతుం గబిసిన నయ్యంతి యెంతయు భయంబునం బ్రియునిశిరం బోయ్యున బిగువం జేట్లు నిచ్చి కృతాంజలియై ‘యయ్యా! నీ వెష్ట? లయ్యుడకు నెయ్యుబి సేయం దలంచి విజయంచేసి?’ తనిన నతం డిట్లునియే.

218

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పురుషుండును; అధిక, సంరంభంబున్= మిక్కుటమైన దర్శంతోకూడిన వేగిరపాటుతో; సత్యవంతున్= సత్యవంతుడిని; కదిసినవ్వు= సమీపించగా; ఆ+ఇంతి= సాపిత్రి; ఎంతయున్= మిక్కుటమైన; భయంబున్= భీతితో; ప్రియునిశిరంబు= భర్తతల; ఒయ్యున్= మెల్లగా; దిగువన్+చేర్చి= క్రీంద పెట్టి; నిల్చి= నిలబడి; కృత+అంజలి+బి= చేసిన నమస్కారం కలది అయి (నమస్కారించినదై); అయ్యా! = ఆర్యా!; నీవు+ఎవ్వరు?= నీవు ఎవరవు?; ఈ+ఎడకున్= ఈసి హోటికి; ఎయ్యది+చేయన్+తలంచి= ఏ పనిని చేయటానికి ఆలోచించి; విజయంచేసితి= విచ్చేశావు?; అనినవ్వు= అని (సాపిత్రి) అడుగగా; అతండు= ఆ దివ్యపురుషుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ దివ్యపురుషుడు మిక్కుటమైన దర్శంతో కూడిన వేగిరపాటుతో సత్యవంతుడిని సమీపించగా సాపిత్రి మిక్కిలి భయపడి భర్తతలను మెల్లగా క్రీందికి దింపి, నిలబడి నమస్కారించి, ‘ఆర్యా, నీవు ఎవ్వరవు? ఇక్కడకు ఏ పనిచేయటానికి ఇప్పుడు వచ్చావు?’ అని ప్రశ్నించింది. అంతట ఆ దివ్యపురుషుడు సాపిత్రితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

సీ. ‘కాలుండఁ జుష్టే యేఁ గమలాక్షి! నను నీవు, మహిత పాతిత్రత్యమహిమఁ జేసి కానంగఁ జాలితి; కానరా దమ్ములఁ; కిడె నీదుభర్తకు నిపుడు కాల

మగుటయు వీడు మహాపుష్టినిభి గాను, యితరులఁ బసుపక యేన వీనిఁ
ర్షష్టఱఁ గొనిపోవగాఁ జనుదెంచితి', నని యుర్భంగి నయ్యంతకుండు

- అ. ధరణినాథతనయుతనువును బ్రాదేశు, పరిమితాత్ముఁ దగుచుఁ బ్రజ్యారిల్లు
జీవు వెడలఁ బిగిచి, చెచ్చెర నతిబీర్షు, భయదపాశనికరబద్ధుఁ జేసి.

219

ప్రతిపదార్థం: కమల+లక్షీ= పద్మాలవంటి కన్మలు కలదానా ఓ సాపిత్రి!; ఏను= నేను; కాలుండన్+చువ్యై= యముడను సుమా; ననున్= నన్ను; ఈవు= నీవు; మహిత, పాతిర్వత్య మహిమన్+చేసి= గొప్పారైన పాతిర్వత్య శక్తిపలన; కానంగన్+చాలితి(వి)= చూడగలిగావు; అన్యులకున్= ఇతరులకు; కాను, రాదు= కసపడదు, చూడటానికి సాధ్యం కాదు; ఇది+ఎ= ఇదిగో (విను); నీదు+భర్తకున్= నీమాగనికి; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; కాలము+అగుటయున్= ఆయువు తీరటంచేత; వీడు= నీభర్త - సత్యవంతుడు; మహో, పుణ్య, నిధి= గొప్ప సుకృతానికి నిక్షేపమైనవాడు; కాను= కావును; ఇతరులన్= ఒరులను (నాభటులను); పనుపక= నియోగించక; ఏను+అ= నేనే; పీనిన్= ఇతడిని (సత్యవంతుడిని); క్రష్ణున్= పెంటనే; కొనొపోవగాన్= తీసికొనిపోవటాన్నికై; చనుదెంచితిన్= వచ్చాను; అని= అని పలికి; ఆ+అంతకుండు= ఆ యముడు; ఉగ్రభంగిన్= భయంకర రితిని; ధరణినాథ తనయుతనువున్= రాజకుమారుడైన సత్యవంతుడిశరీరంలో; ప్రాదేశపరిమిత+అత్ముడు+అగుమన్= చూపుడుపైలు బౌటనపైలు చాపగా వైన సడిమి కొలతకు లోబడిన ఆక్రమి కలవాడు బోతూ; ప్రజ్ఞరిల్లు= వెలుగొందే; జీవున్= జీవుడిని (అత్మను); వెడలన్+తిగిచి= బయటకు వచ్చేటట్లు లాగి; చెచ్చురున్= శీఘ్రంగా; అతి, దీర్ఘ, భయదపాశ నికర, బద్ధున్+చేసి= మిక్కుటమైన నిడివి కలిగి, భీతిని గొలిపే త్రాప్యసముదాయంచేత కట్టబడినవాడినిగా చేసి.

తాత్పర్యం: ‘పద్మాలవంటి కన్మలు కల సాపిత్రి! నేను యమఫర్గురాజును సుమా! నీవు గొప్పప్రతిరుత్పు కాబట్టి నన్ను చూడగలిగావు. సామాన్యమానవులు నన్ను చూడజాలరు. నీభర్త అయిన సత్యవంతుడికి ఆయువు తీరింది. ఆతడు గొప్పపుణ్యాత్ముడు కాబట్టి నేనే స్వయంగా వచ్చాను. ఈ పనిని ఇతరులకు అప్పగించలేదు.’ అని పలికి ఆ యముడు మిక్కులి నిడివిమైన పాశాలను భయంకరరితిలో ప్రయోగించి రాజకుమారుడైన సత్యవంతుడి శరీరంనుండి జూత్తిలి కొలతగల జీవుడిని బంధించి బయటకు లాగాడు.

విశేషం: ఈపద్యంలో “ప్రాదేశ పరిమితాత్ముడగుచుఁ బ్రజ్యరిల్లు జీవుడు” - అనే ఈ ప్రయోగం మిక్కులి త్రోధమైనది. ఆత్మస్వరూపాన్ని గూర్చి ఉపనిషత్తులలో సపిస్తరంగా చెప్పబడింది. ఉపనిషత్తులొరపైన భగవద్గీత భారతంలో ప్రకరణాంతరాన నిర్వచించబడింది. యముడు పాశవితతిచేత బంధించినది సత్యవంతుడి శరీరంలోని జీవుడిని మాత్రమే.

- మ. కొని వేగంబున దక్షిణాజముఖుడై ఫోర్సింపుమార్గంబునం
జనగాఁ జీచ్చె; ననంతరంబ మదిలో సాపిత్రి శోకంబు పై
కొనుఁ బ్రాంశోస్తరుదేహ మొక్కయొడ సంగుప్రంబు గావించి యా
తనిపజ్ఞం దగుఁ దాను నేగెఁ బదపడ్డంబుల్ పాలిం దిట్టిలన్.

220

ప్రతిపదార్థం: (యముడు); కొని= (సత్యవంతుడి జీవుడిని) తీసికొని; వేగంబున్= త్వరగా; దక్షిణ+అభిముఖుడు+ఇ= దక్షిణదిక్కుకు మొగం కలవాడై; ఫోర్సింపుమార్గంబునం= భయంకరమైన దారివెంబడిని; చనగాన్+చోచ్చెన్= వెడలసాగాడు; అనంతరంబు+అ= అటుపిమ్మట; సాపిత్రి= సాపిత్రి; మదిలోన్= చిత్రుంలో; శోకంబు= దుఃఖం; పైకొనన్= విస్తరిలగా; ప్రాణ+ఈశ్వరు, దేహము= భర్తయొక్క శరీరం; ఒక్క+వెడన్= ఒకచోట, సంగుప్రంబు+కావించి= భద్రం చేసి; ఆతని పజ్ఞన్=

ఆతడివెంట (యముడివెంట); తగన్= ఒప్పిదంగా; తాను= తాను సావిత్రి; పదపద్మంబుల్= అడుగుదమ్ములు (పద్మాలవంటి పాదాలు); పొరిన్= మాటిమాటికి; తోట్లిలన్= తడబడగా; ఏగన్= వెళ్చింది.

తాత్పర్యం: యమధర్మరాజు సత్యవంతుడి శరీరంలోని జీవుడిని పరిగ్రహించి, భయంకరమైనదారిబట్టి దక్షిణాదిక్కుగా వెడలసాగాడు. దుఃఖపరితప్తురాలైన సావిత్రి తనప్రాణేశ్వరుడిదేహాన్ని ఒకవోట భద్రంగా దాచిపెట్టి యమధర్మరాజును వెంబడించింది. పద్మాలవలె సుమహారమైన ఆమెపాదాలు ఆ భయంకరమాగ్గంలో సడిచేటప్పుడు మాటిమాటికి తడబాటుచెందుతున్నా ఆమె పయనం సాగించింది.

ఆ. దానిఁ జాచి దండధరుఁడు 'నీ విభ్లేలి వచ్చేదవు లతాంగి! వలదు నిలువు

మింక; నీ కగమ్య మిటమీఁది తెరువెల్లు' ననిన నతని కిట్టు లనియే బొలతె.

221

ప్రతిపదార్థం: దానిన్+చాచి= ఆమెను (సావిత్రిని) కాంచి; దండధరుఁడు= యముడు; లతా+లంగి!= తీగవలె సుకుమారమైన దేహం కలదానా, ఓ సావిత్రి; నీరు= నీవు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ఏల= ఎందుకు; వచ్చేదవు= వస్తావు; వలదు= రావలదు; నిలువుము= ఆగుము; ఇంకన్= ఇకమీద; ఇట మీదితెరువు= పైన ఉన్న మాగ్గం; నీకున్= నీకు; అగమ్యము= పయనించశక్కం గానిది; అనినన్= అని (యముడు) చెప్పగా; అతనికిన్= ఆ యముడికి; పొలతె= పడతి సావిత్రి; ఇట్లులు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= వచించింది.

తాత్పర్యం: యముడు సావిత్రిని చాచి ‘లతనలె కోములమైన శరీరం కలదానా! నీవు ఎందుకు ఈ విధంగా నన్ను వెంబడిస్తున్నావు? ఇక రావలదు. ఆగుము. ఇకపై నున్న దారి నీవు పయనించరానిది. వెనుకకు మరలిపొమ్ము.’ అని చెప్పాడు. ఆ యమధర్మరాజుకు సావిత్రి ఇట్లూ బదులు పలికింది.

క. పతు లెందుఁ జనిన నచటికిఁ సతులుం జనపలదె? నీప్రసాదమునను మ

త్వతిభక్తికతమునను సం స్తుతగుణ! నా కరుగరానిచోటుం గలదే?

222

ప్రతిపదార్థం: సంస్తుతగుణ!= బాగా పొగడబడిన గొప్పగుణాలు కలవాడా, ఓ యమధర్మరాజా!; పతులు= భర్తలు; ఎందున్+చనినన్= ఎచటకు వెళ్లినా; అచటికిన్= ఆ చోటికి; సతులున్= భార్యలును; చనన్వలదె= వెళ్లవలదా? వెళ్లవలనుకదా; నీ ప్రసాదమునను= నీ అమృగ్రహింవలననూ; మత్త+పతిభక్తి, కతమునను= నాకు భర్తయందు ఉన్న పూజ్యభావం కారణంగా; నాకున్= నాకు; అరుగరానిఁ= చేరరాని; చోటున్= స్ఫురమన్నది; కలదే?= ఉన్నదా? (లేదు).

తాత్పర్యం: ‘భర్తలు ఎక్కడికి వెళ్చితే అక్కడికి భార్యలు కూడ వెళ్లవలెను కదా. బాగా పొగడబడిన గొప్పగుణాలుకల ఓ యమధర్మరాజా! నీ కారుణ్యంవలనను, నాకు భర్తపై గల పూజ్యభావంవలనను నేను చేరలేనిచోటు లేదు.

వ. సకలమాగ్గంబులయందును ధర్మమాగ్గంబు త్రథానం; బట్టి ధర్మంబునకు నాథారంబు సజ్జనుల యని విసంబడు; సజ్జనసందర్భానం బెప్పుడువ్యధిగాడు గావున సజ్జనశేఖరుండ వనంజను నీదైన సందర్భసంబునం బరమశుభంబు నొందిక యేను లిత్తజనంబులతెఱంగున నూఱక యెట్లు మగుడుదు?’ ననిన దాని ప్రగల్భవచనంబులకు నధ్వతం బంధి ధర్మం డిట్లనియే.

223

ప్రతిపదార్థం: సకలమార్గంబులయందును= అస్మితెరువులలోను; ధర్మమార్గంబు= ధర్మంతో కూడిన దారి; ప్రధానంబు= ముఖ్యమైనది; అట్టి= అటువంటి; ధర్మంబునకున్= ఈ జగతిని సవ్యంగా నడపే ఆధరాన్నికి; ఆధారంబు= మూలం; సజ్జనులు+అ= మంచివారుమాత్రమే; అని= అని; వినంబడున్= పెద్దలు చెప్పేమాటలు వినబడతాయి; సత్త+జన, సందర్భంబు= మంచివారల దర్శనం; ఎప్పుడున్= ఎన్నడును; వ్యథ+కాదు= వ్యర్థం కాదు; కావునన్= కాబట్టి; సజ్జన, శేఖరుండవు+అనన్+జను= మంచివారిలో శ్రేష్ఠుడవు అని చెప్పుదగిన; నీదైన= నీయొక్క; సందర్భనంబునన్= సాక్షాత్కారంవలన; పరమశబంబున్+బందక= గొప్ప మేలు పొందక; ఏను= నేను; రిత్త, జనంబుల, తెఱంగునన్= వ్యర్థలు అయిన ప్రజలపోలిక; ఊఱక= నిరుపయోగంగా; ఎట్లు= ఏరితిగా; మగుడునున్? మరలివెళ్లగలను? అనినన్= అని వచించగా; దాని= ఆమెయొక్క - (సావిత్రియొక్క) ప్రగల్భ, వచనంబులకున్= తెలివితేటలతో నిండిన మాటలకు; అద్భుతంబు+అంది= అచ్చేరువు నంది; ధర్మండు= యముడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ రీతిగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అన్నిదారులలో ముఖ్యమైనదారి ధర్మమే. కాగా, ధర్మాన్ని అస్మించి చూపేవారు సజ్జనులు మాత్రమేకదా! అందుచేత సజ్జనులే ధర్మాన్నికి ఆధారం - అని పెద్దలప్రవచనం. సజ్జనులలో నీవు శ్రేష్ఠుడవు, ధర్మరాజువు- అని చెప్పుతారు. సజ్జనసందర్భం ఎన్నడూ వ్యర్థం కాదు. నీదివ్యసందర్భం నాకు లభించింది కదా! దానివలన నేనేడైనా గొప్పమేలు పొందకుండా వ్యర్జనలవలె ఊరక తిరిగిపోగలనా? అని సావిత్రి విన్నవించింది. తెలివితేటలతో నిండిన ఆమెవాక్కులకు అచ్చేరువంది, యమధర్మరాజు ఇట్లూ బదులు పలికాడు.

విశేషం: (1) ఈ గద్యంలోని విషయం మిక్కిలిప్రధానమైన దని, సావిత్రి వెలిబుచ్చిన అభిప్రాయాలు విలువగలవని ఎట్లనమహాకవి సహృదయులను సుకుమారసుందరంగా హచ్చరించటానికి ‘దానిప్రగల్భవచనంబులకు’ యమధర్మరాజే అచ్చేరువు పొందినట్లు ప్రాశాడు. యముడు సావిత్రిని ‘ఇటమీది తెరువు’ నీకు అగమ్యము’ అని హచ్చరించాడు. ఆమె చెప్పినసమాధానం ‘అన్నిదారుల కంటెను ధర్మం గొప్పదారి’. అయితే ధర్మం- కన్నించే తెరువు గాదు. అది అద్భుతంగా ఉండే అద్భుతిశేషం. అట్టిధర్మాన్ని అనుష్టించే సజ్జనులు మాత్రమే చూడగలరు. సావిత్రి యమధర్మరాజునే- ‘మూర్తీభవించినధర్మం’ అని చెప్పుదగిన వాడినే సందర్శించింది. సాధారణ మానవులు చర్మచట్టవులతో తనను చూడజాలరని ఆతడే వచించిఉన్నాడు. అందుచేత పరమపథమైన ధర్మాన్నే తాను అనుసరిస్తుండగా ఇక ఆమెకు అగమ్యమైన దారియే ఉండజాలదని సావిత్రి యముడికి విన్నవించింది. తనమాటకు బుజుపుగా ఆమె యమధర్మరాజుసందర్భాన్నే పేరొక్కన్నది. అందుచేత ధర్మం ఆశ్చర్యచక్కితుడయ్యాడు.

అ. ‘తనులతాంగి! భవదుదారవాగ్గంగికి, మొచ్చు వచ్చే నాత్తు; నిచ్చువాడు
వేడు మొక్కమరము విభునిజీవితమొక్క, టీయును దక్కనేది యయిన నొండు.’

ప్రతిపదార్థం: తనులతాంగి!= సప్నుని సుకుమారమైన తీగవంటి శరీరం కలదానా, సావిత్రి!; భవత్త+ఉదార (భవదుదార,) వాక్+భంగికన్= నీదైన గొప్పదైన మాటల తీరుకు; ఆత్మన్= మనస్సులో; మొచ్చువచ్చెన్= మెచ్చికోలు ఏర్పడింది; ఒక్కపరము= ఒకవిశిష్టమైన కోరిక; వేడుము= అర్థించుము; విభుని, జీవితము= భర్త జీవించటం అనే; ఒక్కటియును= ఒక్క అంశాన్ని; తక్కున్= తప్ప; ఏది+అయినన్= ఏదైన; ఒండు= వేరొకటి; ఇచ్చువాడన్= ఈయగలను.

తాత్పర్యం: ‘సప్నుని లతవంటి సుకుమారమైన శరీరం కల సావిత్రి! నీమాటలు నామనస్సును అలరించాయి. నేను నిన్న మెచ్చాను. నీభర్త జీవిత మొక్కటి తప్ప, మరి ఏవరమైనా కోరుకొమ్ము. నీకు ఆ వరాన్ని ఇవ్వగలను.’

సాచిత్రి యమునివలన నశీష్టపరంబులు వడయుట (సం. 3-281-26)

చ. అనవుడు మద్రరాజునుత ప్రాంజలియై సమపర్తతోడ ని
ట్లను 'ఇపుకోచిచే నపజయంబును బొంచి వనాంతరంబునం
దనవరతత్తతాభరతుఁ దైన మహాత్ముడు సాశ్చభూవిభుం
డనఫుఁడు లభ్యచక్కుఁ డగు నట్టులుగాఁ గరుణింపవే మదిన్.'

225

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని యముడు చెప్పగా; మద్రరాజునుత= మద్రదేశాధిపతి అయిన అశ్వపతికూతురు సాచిత్రి; ప్రాంజలి+బు= కైమోడుఁ ఘటించినది అయి; సమపర్తతోడన్= యమధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనున్= ఈవిధంగా చెప్పింది; 'ఇపుకోచిచేన్'= శత్రుసమూహాలచేత; అపజయంబును+పాంది= పరాజయం పాంది; వన+అంతరంబునందున్= అరణ్యంలోపల; అనవరత, ప్రత+అభిరతుఁడు+బన= ఎల్లప్పుడును నోములు నోమటంలోనే ఆసక్తి కలవాడయిన; మహా+అతుఁడు= మహానుభావుడు; అనఫుఁడు= పాపరహాతుడు; పుణ్యాత్మకుడు; సాశ్చభూవిభుండు= సాశ్చదేశాధిపతి ద్వయమత్సేనుడు; లభ్యచక్కుఁ డు= పాందిన కన్నులు కలవాడు; అగునట్టులుగాన్= అయినరీతిగా; మదిన్= మనస్సులో; కరుణింపవే= అనుగ్రహింపుమా.

తాత్పర్యం: అని యముడు చెప్పగా, సాచిత్రి నమస్కరించి, అతడితో ఇట్లూ పలికింది- 'శత్రువులచేత పరాభవం పాంది, మహానుభావుడైన సాశ్చదేశాధిపతి ఎల్లప్పుడు నోములునోస్తూ అరణ్యాలలో కాలం గడుపుతున్నాడు. ఆ మహానుభావుడు ద్వయమత్సేనుడు కన్నులు తిరిగిపాందేటట్లుగా దయతో అనుగ్రహించుము.'

క. నావుడు 'నట్టుల యయ్యెడుః' నీ ఏట రావలవ దుడుగు నెమ్మి' నని వెసం
బోహి దొడంగెను జత్తపతి; యా వెలఱియు నంత నిలువ కలగే బిఱుందన్.

226

ప్రతిపదార్థం: నావుడున్= అని పలుకగా; 'అట్లుల+అయ్యెడున్'= ఆ విధంగానే జరుగుగాక- (ద్వయమత్సేనుడికి గ్రుడ్డితనం పోయి తిరిగి దృష్టి లభించుగాక); నీవు= ఓ సాచిత్రి! నీవు; ఇటన్= ఇచటికి; రావలవదు= రావద్దు; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; ఉడుగు(ము)= మానుము; అని= అని వచించి; వెసన్= వేగంగా; పిత్పసతి= యమధర్మరాజు; పోవన్+తొడంగెను= పోసాగాడు; ఆ వెలఱియున్= ఆ వనితయు, సాచిత్రియు; అంతన్= ఆ సమయంలో; నిలువక= ఆగక; పిఱుందన్= (యమధర్మరాజు) వెనుకనే; అరిగెన్= వెళ్లింది.

తాత్పర్యం: సాచిత్రి వరాన్ని కోరగా, 'సరే!, సాశ్చపతి ద్వయమత్సేనుడికి మరల దృష్టి ఏర్పడుగాక! నీవు కోరిన వరం ఇచ్చాను. ఇక సంతృప్తి చెంది నావెంబడి రావద్దు' అని చెప్పి యమధర్మరాజు పోసాగాడు. కాని, సాచిత్రి యముడిని వెంబడించి వెళ్లింది.

వ. ఇట్లు సనిచని మతీయు నిట్లనియె.

227

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా చాలదూరం పోయి ఇంకా ఈ విధంగా అన్నది.

చ. 'ఎడపక వాజ్ఞనతీయల నేలకి హింస యొసర్పుబూసః రె
య్యెడలను బీనులం గరుణ యేర్పడు బ్రోవగజ్జాతుః లచ్ఛచోఁ
గడమ వడంగ నీ తెబిల కాంక్షితముల్ దుబిముట్టుఁ టీర్పుః రె
క్షుడు మదిఁ గుర్తు రాత్రితులకున్; విను మిన్నియు నార్యధర్మముల్.

228

ప్రతిపదార్థం: వినము= వినడు; ఎడవక= వ్యవధానం లేకుండా (వేగంగా); వాజ్ఞసఃక్రియలన్ (వాక్+మనస్+క్రియలన్)= మాటలలో, మనస్సులో, చేతలలో; ఏరికిన్= ఎవరికి; హింస= హోని; ఒన్పున్+పూనరు= చేయటానికి ప్రయత్నించరు; ఎ+ఎడలను= ఏ సందర్భాలందైనా; దీనులన్= ఆర్థులను, కష్టాలలో ఉన్నవారిని; కరుణ ఏర్పడన్= దయసమకూడగా; ప్రోవఁగన్+చూతురు= కాపాడుటకే యట్టిస్తారు; ఇచ్చువోన్= దానం చేసేటప్పుడు; కడమ+పడంగనీక= కొరతలేకుండగా; ఎదిరి, కాండ్జితముల్= ఇతరుల కోరికలు; తుదిముట్టన్= సంపూర్ణంగా; తీర్టురు= నెర్వేరుస్తారు; ఆశితులకున్= తమను సహాయంకొరకు ఆశ్రయించినవారికి; మదిన్= హృదయంలో; ఎక్కుడు= అధికంగా; కూర్చురు= సంతోషం కలిగిస్తారు; ఇన్నియున్= ఇవి అన్నియును; ఆర్యధర్మముల్= పూజ్యాలైనవారు నిర్వహించే ధర్మాలు, నెరవేర్చే కర్తవ్యాలు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సాధించి యమధర్మరాజును విడువక వెంబడించి ఇట్లూ వచించింది: ‘దయచేసి ఆర్యధర్మాలను అలకించవలసింది. ఆర్యధర్మాలలో ప్రధానమైనది- త్రికరణాశ్వర్ది. వాక్స్, మనస్సు, క్రియ ఈ త్రికరణాలలో ఎట్టి ఎడము ఉండరాదు. మనస్సులో ఆలోచించిందే పలుకవలెను. వచించిందే చేయవలెను. మనస్సు ఒకటి, మాట ఒకటి, క్రియ ఇంకొకటి కారాదు. త్రికరణాలతో ఎవరికిని ఎట్టి హింస చేయరాదు. దీనులయేడ దయ చూపాలి. దానం చేయాలి. దానం చేసేటప్పుడు ఎట్టి కొరతలకు ఆస్కారం లేకుండా, కోరినవారు సంతృప్తి చెందేటట్లు సంపూర్ణంగా దానం చేయాలి. ఆశితులను మనసార ఆదరించాలి. ఇవి ఆర్యాలు నెరవేర్చువలసిన కర్తవ్యాలు. ఆచరించవలసిన ధర్మాలు.

క. నీ ఎఱుగనియిబి యెయ్యుభి , దేవోత్తమ! ధర్మగతులతెఱఁ గెల్ల భవ
ధ్యావాభీన మగుటఁ గా , దే వెలసితి నీవు ధర్మదేవత వనఁ గాను.

ప్రతిపదార్థం: దేవ+ఉత్తమ!= దేవతలలో శ్రేష్ఠుడైనవాడా! ఓ యమధర్మరాజా!; నీవు+ఎఱుగని+అది= నీవు తెలియనట్టిది; ఎయ్యది= (ఏ+అది) ఏది; ధర్మ, గతుల, తెఱఁగు+ఎల్లన్= ధర్మంనడచే తీరులు అన్నియును; భవత్త+భావ+అధినము+అగుటన్+కాదే= నీయొక్క సంకల్పానికి లోనుకావటం వలననే కదా; ధర్మదేవతవు= ధర్మానికి అధిష్టానదైవం; అనగాన్= అనవట్లుగా; ఈవు= నీవు; వెలసితి(ఏ)= శోభిల్లావు.

తాత్పర్యం: దేవతలలో శ్రేష్ఠుడ వైన ఓ యమధర్మరాజా! నీవు సర్వజ్ఞుడవు. నీకు అన్నిధర్మసూట్టాలును తెలిసినట్టివే. అందుచేతనే నీకు ధర్మదేవత అనేపేరు సిద్ధించింది. ధర్మగతులు నీసంకల్పానికి అధినాలు అయినవే గదా.

క. సమబుట్టతోడఁ దిత్త , త్సముచిత కర్తృఫల మఖిలజంతుతతులకున్
సమకూర్చుట నీ కయ్యెను , సమవల్తి యనంగఁ బేరు జగదజ్ఞనుతమై.

ప్రతిపదార్థం: సమ, బుద్ధితోడన్= తుల్యమైన చిత్రంతో; తద్దీ+తద్దీ+సముచిత, కర్మఫలము= ఆయావాటికి తగిన కర్మఫలం; అభిలజంతుతతులకున్= అన్ని ప్రాణికోటులకును; సమకూర్చుటన్= ఏర్పాటుచేయటంచేత; నీకున్= నీకు, జగత్త+అభినుతము+ః= లోకంచేత పొగడబమస్తోడై; సమవర్తి+అనంగన్+బేరు= సమవర్తి అనేపేరు; అయ్యెను= ఏర్పడింది.

తాత్పర్యం: ఈ ప్రపంచంలోని ప్రాణికోటికి అంతటికిని నీవు ఆయాకర్మాలకు తగిన ఫలితాన్ని తుల్యమైన బుద్ధితో సమకూర్చేవాడవు కావున, సుప్రసిద్ధమైన సమవర్తి అనే బిరుద నామం నీకు లోకంలో ఏర్పడింది.

విశేషం: (1) యమధర్మరాజును నామంతరం “సమవర్తి”. సమస్తజీవకోటి తాను చేసిన కర్మలఫలితాలు అనుభవించవలసిందే. ఇక, యమధర్మరాజు వహించే భామిక యెట్టిది? అతడు అందరియెడ సమంగా వర్తించేవాడు. ఎవరి పుణ్యపొపాలు వారు అనుభవించవలసిందే. యముడు తటస్థుడు. కర్మసిద్ధాంతం విష్ణవేదాంతానికి ప్రాచీన భారతీయులు సమర్పించిన బహుమానం. ఈ సిద్ధాంతానికి - కేవలం ఆస్తికమతం అని కానీ, నాస్తికమతం అనికానీ ముద్రించేయటానికి వీలు లేదు. ఇందు ఈశ్వరుడు తటస్థుడు, సమవర్తి, సాజ్ఞిభాతుడు. (2) ఇక, కర్మ అనే పదానికి ఎన్నోల్లాలు ఉన్నాయి. “గహనా కర్మణోగతిః” - అని భగవద్గీత చేపేయాట. ఇచ్చట ఈపద్యంలో చెప్పినమాట - “కర్మ” ఘలం. ప్రాణులు తాము చేసిన కర్మలకు అనుగుణమైన ఫలితాన్ని అనుభవించవలసి ఉంటుంది. అట్టికర్మ జన్మజన్మాంతరాలు పేరుకొంటుంది. కర్మను వింగడించినచో - (1) సంచితం (2) ప్రారబ్ధం (3) ఆగామి అని త్రివిధాలు. పూర్వజన్మలలో పేరుకున్న కర్మలఫలితం ‘సంచితం’. ఈ జన్మలో అనుభవించేది ప్రారబ్ధం. ఈ జన్మలో చేసే కర్మలఫలితం ఆగామి అని చెప్పవచ్చు. కర్మసిద్ధాంతం అనే సమాసంలో ప్రధానాంశం ‘కర్మ’ మాత్రమే గాక ‘కర్మఫలం’ అని గుర్తింపవచ్చును.

క. యముఁ డంద్రు నిన్ను నార్యులు, యమియింపుడు భూతతతుల సట్లగుటుఁ దగన్సి;

శమనుండ వైతి కల్పుఁ, శమనంబునుఁ జేసి నీవు జలజాప్తసుతా!

231

ప్రతిపదార్థం: జలజ+ఆప్త, సుతా! పద్మాలకు ఆప్తుడైన సూర్యుడి పుత్రుడా, ఓ యమధర్మరాజా!; ఆర్యులు= పూజ్యలైన పెద్దలు; నిన్నువ్వు= నిన్ను; యముఁడు+అందు= యముడు అని అంటారు; అట్లు+అగుటువ్వు= అందుచేతనే (నీవు); భూతతతుల్లు= ప్రాణికోటులను; తగన్= యథోచితంగా; యమియింపుడు= నియమిస్తావు; కల్పుఁ, శమనంబునన్+చేసి= పాపాలను అణచటంచేత; నీవు= నీవు; శమనుండవు= ‘శమనుడు’ అనేవాడవు (శమింపచేసేవాడవు); ఇతి(వి)= అయినావు.

తాత్పర్యం: సూర్యుడికుమారుడ వైన ఓ యమధర్మరాజా! పూజ్య లైన పెద్దలు నిన్ను యముడు అని అంటారు. అందుచేతనే నీవు ప్రాణికోటులను అణుస్తావు. నీకు శమనుడు అనే సార్థకనామధేయంకూడా ఉన్నది. నీవు పాపాలను శమింపజేస్తావు.’

విశేషం: యమదండనవలన పాపకర్మ క్షయమౌతుంది.

వ. అనినం బ్రీతపతి యాపుఖ్యసుతి కి ట్లనియె.

232

తాత్పర్యం: అనగా యముడు పుణ్యాత్మకురూ లయిన సావిత్రితో ఇట్లూ అన్నాడు.

క. ‘తృప్తితుఁ దగు వాని శీతల, తుప్పారతోయములు మోదితునిఁ జేయుగతిన్ హృషితాత్ముఁ జేసి ననుఁ గ, ల్యాపురణము లైన నీ సమంజసఫణితుల్.

233

ప్రతిపదార్థం: కల్పుఁపూరణములు+ఐన= పాపాలను పోగొట్టేవి అయిన; నీసమంజసఫణితుల్= సరిగా అమరేటట్లు చెప్పిన నీమాటల తీరుతెన్నులు; తృప్తితుఁడు+అగు వానిన్= దప్పిగొన్నవాడిని; శీతల, తుప్పారతోయములు= చల్లని మంచినీళ్ళు; మోదితునిన్+జేయుగతిన్= సంతోషసంభరితుడిని చేసేటట్లుగా; ననున్= నన్ను; హృషిత+అత్మున్+జేసిన్= సంతృప్తిచెందిన ఆత్మగల వాడినిగా చేశాయి.

తాత్పర్యం: దప్పిగొన్నవాడిని చల్లనిమంచినీళ్ళు సంతోషసంభరితుడిని చేసేటట్లుగా పాపాలను పారదోలే నీమాటలు చక్కగా సందర్భశుద్ధి కలిగి నన్ను సంతృప్తిపరచాయి.

విశేషం: (1) అలం: ఉపమ. (2) ఈ పద్యంలో - కృతజ్ఞతతో యమధర్మరాజు సాచిత్రికి దవ్యవాదాలు సమర్పిస్తున్నాడు! అతడికి సాచిత్రి చేసిన మేలేది? సాచిత్రిమాటలు దప్పిగొనినవాడికి ‘శితలతుషారతోయములు’ ఎట్లు అయినవి? యమధర్మరాజు నిర్మహించే భూమిక అంత సులువైనది కాదు. స్వాలధృష్టికి యముడు దండధరుడు. ప్రాణులను శిక్షించేవాడు. సూజ్ఞధృష్టికి అతడు సమవర్తి కేవలం తతస్థుడు. సాచిత్రి జ్ఞానమయి. బ్రాహ్మణమూర్తి. యమధర్మరాజుకు గూడ వెలుగు’ ప్రసాదించింది. కనుక యముడు సాచిత్రికి కృతజ్ఞత తెలుపవలసివచ్చింది.

వ. ‘కావున సత్యవంతునిప్రాణంబు దక్కందక్షిణకోల్పుయైయుచి ర్యోనం జెప్పుము: సఫలంబు సేసెద’ ననిన సాచిత్రి ‘దేవా! వైరులచేత నపహృతం బైన రాజ్యం బెప్పటియట్ల ద్వయమత్సేనుం బ్రాహీంచు నట్లుగా నమ్రహింపవే’ యని వేదుటయు, వైవస్యతుం ‘డట్ల యగు’ నని పలికి యి ట్లనియె. **234**

ప్రతిపదార్థం: కావున= కాబట్టి; సత్యవంతుని ప్రాణంబు+తక్కున్= సత్యవంతుడి అసువులు తప్ప; తక్కిన= మిగిలిన; కోర్కు= కోరిక; ఏ+అది+ఖన్= ఏది అయినప్పటికి; చెప్పుము= వచింపుము; సఫలంబు+చేసెదన్= ఈడెరుస్తాను; అనినన్= అని చెప్పగా; సాచిత్రి; దేవా!= ప్రభూ!; వైరులచేతన్= శత్రువులచేత; అపహృతంబు+ఖన్= అపహరించబడిన; రాజ్యంబు= ప్రభుత్వం (పరిపాలన చేసే దేశం); ఎప్పటి+అట్లు+అ= యథాప్రకారం; ద్వయమత్సేనున్= ద్వయమత్సేనుడిని; ప్రాపించునట్లుగాన్= చేరేటట్లుగా; అనుగ్రహింపవే= కరుణంచుమా; అని= అని; వేదుటయున్= ప్రాథ్మించగా; వైవస్యతుండు= యమధర్మరాజు; అట్లు+అ= అదే రీతిగా; అగున్= అగుగాక; అని, పలికి= అని చెప్పి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘కాబట్టి, సత్యవంతుడి ప్రాణంతప్ప మిగిలిన ఏకోర్కు అయినా కోరుకొమ్ము; తీరుస్తాను’ అని అనగా సాచిత్రి ఇట్లూ అడిగింది. ‘దేవా! ద్వయమత్సేనుడికి శత్రువు లపహరించిన రాజ్యం ఎప్పటినలె లభించేటట్లు అనుగ్రహించుము’ అని వేడగా ఆ ప్రార్థన విని యమధర్మరాజు ‘అట్లే అగుగాక’ అని పలికి, ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

అ. ‘వలదు నిలువు మింక; వదలక నీభక్తి , మగని కెక్కె దుర్భమంపుఁ క్రీవ
యిబి; కృతంబు లయ్యే నెల్లయు; నీ విట , వచ్చు సెలవు లేదు వనజనయను!’ **235**

ప్రతిపదార్థం: వనజనయన్= పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా! ఓ సాచిత్రి; వలదు= (రా)వలదు; నిలువుము= ఆగుము; ఇంకన్= ఇకమీద; వదలక= వీడక; నీభక్తి= నీపూజ్యభావం; మగనికిన్= భర్తకు; ఎక్కున్= అతిశయంగా చెందింది; ఇది= ఇది; దుర్భమంపుఁదోవ (దుర్భమము+తోవ)= నడవటానికి వీలులేనిదారి; ఎల్లయున్= నీకోరికలు అప్పియును; కృతంబులు+అయ్యెన్= చేయబడినవి అయ్యాయి (తీరాయి); ఈవు+ఇటువచ్చు= నీవు ఇక్కడకు వచ్చే; సెలవు= అనుమతి; లేదు= లేదు.

తాత్పర్యం: ‘పద్మాలవంటి కన్నులు కల సాచిత్రి! నీవు ఇంక ఇచట ఆగుము. వదలని నీ పతిభక్తి అతడికి చెందింది. నీవు కోరినకోరికలు అన్నియు నెరవేర్పబడినవి. ఇది చొరాని తెరువు. ఇక్కడికి రావటానికి నీకు అనుమతి లేదు.’

వ. అనిన నమ్మపోభాగ యతని కి ట్లనియె. **236**

తాత్పర్యం: అనగా ఆ మహానుభావురాలైన సాచిత్రి యముడితో ఇట్లా మాట్లాడింది.

క. ‘ధర్మాత్ములు దమ సలిపెడు , ధర్మక్రియ దప్ప రెట్లే ధశలందును మో
హార్ములుఁ దాపముఁ బుట్టపు , ధార్మకహృదయములుఁ బ్రుధమధర్మాధ్వర్యా! **237**

ప్రతిపదార్థం: ధర్మత్వులు= (ధర్మ+ఆత్మత్వులు) ధార్మికులు; తను, సలిపెడు= తాను చేసే; ధర్మక్రియ= ధర్మంతో కూడిన ప్రవర్తన; ఎట్లి= ఎటువంటి; దశల+అందును= అవస్థలలోను; తప్సురు= వదలి పెట్టరు; ప్రథమ+ధర్మ+అధ్యక్షా!= ధర్మపథాన్ని ఆరోహించే వారలలో మొట్టమొదటివాడా!; ధార్మిక, హృదయములన్= ధర్మాన్ని ఆచరించేవారి మనస్సులలో; మోహ+ఉంర్మలున్= భ్రాంతి అనే కెరటాలున్నా; తాపమున్= వేడిమి ఒనగూర్చేభాధయున్నా; పుట్టువు= జనించవు.

తాత్పర్యం: ‘ధర్మార్థం అధిరోహించేవారిలో మొట్టమొదట ఎన్నదగినవాడా, ఓ యమధర్మరాజా! ఎట్లి దురపథలలోనై ధర్మత్వులు ధర్మంతోకూడిన తమకర్తవ్యాలను వదలజాలరు. ధార్మికుల హృదయంలో పరితాపం, భ్రాంతితరంగాలు జనించవు.

క. కావునఁ బతియసుగమనం , బేవిధమున విడువదగునె? యెట్లుయినను మో పరోశముఁ బొండక ధ , ర్మాహస్తి సలుప వలదె యవహితబుధ్భిన్.

238

ప్రతిపదార్థం: కావున్= కాబట్టి; పతి+అనుగమనంబు= భర్తను అనుసరించి వెళ్లటం; ఏవిధమునన్= ఏరీతిగా; విడువన్+తగునె= వీడటం తగునా- వీడటం భావ్యం కాదు; ఎట్లు+అయినను= ఏవిధంగానైనా; మోహ+అవేశమున్+పొందక= భ్రాంతిమూలక మైన ఉండ్యేగాన్ని చెందక; ధర్మ+అవస్థతి= ధర్మాన్ని నిలపటం; అవహితబుధ్భిన్= నిష్టతో కూడిన చిత్తంతో; సలుపన్వలదె= చేయవలదా= తప్పక చేయవలను కదా.

తాత్పర్యం: కాబట్టి, భర్తను అనుసరించి వెళ్లటం ఏవిధంగా వదలిపెట్టేది? వదలటం న్యాయమా? ఏవిధంగా నైనా సరే భ్రాంతిమూలకమైన ఉండ్యేగాన్ని వదలి అచంచలమైన నిష్టతో ధర్మాన్ని నిలపాలి కదా!

తే. అనిన నంతకుఁ డిట్లును 'సతివ! సీవు' , ప్రకటధర్మవిశేష తత్వరవు గాన

యింక నొక వర మిత్యు; బ్రాంశేపు బ్రతుకు , వలదు గాని యొం డడుగుము వలయుదాని.'

239

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని సాపిత్రి చెప్పగా; అంతకుడు= యముడు; ఇట్లు+అనున్= ఈ రీతిగా పల్గొడు; అతివ!= పడతీ! ఓ సాపిత్రి!; సీవు= సీవు; ప్రకట, ధర్మ, విశేష, తత్వరవు= ప్రసిద్ధమైన ధర్మంలోని విశిష్టతయందు మిగుల నిష్ట కలదానవు; కాన= కాబట్టి; ఇంకన్= ఇంకను; ఒక, వరము= ఒక వరం; ఇత్తున్= ఇచ్చేదను; ప్రాణ+ఈశు, బ్రతురు= మగడి జీవితం; వలదు+కాని= కోరవలదు కాని; వలయుదానిన్= ఇష్టమైన దానిని (వరాన్ని); ఒండు= వేరొకటి; అడుగుము= కోరుము.

తాత్పర్యం: అని సాపిత్రి పలుకగా, యమధర్మరాజు ఈ రీతిగా బదులు పలికాడు. ‘ఓ సాపిత్రి! ప్రసిద్ధమైన ధర్మమునందు మిగుల ఆసక్తి కలదానవు. సంతోషం. నీ మగడిప్రాణాలను మాత్రం అడుగవద్దు. మరి ఇంకేవరానైనా అర్థించుము. సీకు ఒసంగగలను’.

వ. అనుటయు నక్కాంత గృతాంజలియై 'మాతంప్రిమ్మేశ్వరుం డపుత్తకుం; డతనికిఁ బుత్తశతలాభంబు గావలయు' నని యభ్యర్థించిన నట్ల కా నిచ్చితి' నని పల్కి ధర్మరాజు 'సీవు గడుదూరంబు వచ్చి డస్సి; తింక మగుడుట లెస్సు' యని పలికిన నష్టతిత్తత యి ట్లనియె.

240

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని (యముడు) చెప్పగా; ఆ+కాంత= ఆ వనిత; కృత+అంజలి+ఐ= ఘుటించిన కైమోడు) కలదియై; ‘మా తండ్రి= నా జనరుడు అశ్వపతి; మద్రద+ఈశ్వరుండు= మద్రదేశానికి రాజు; అపుత్రుండు= కొడుకులు

లేనివాడు; అతనికిన్= మా తండ్రికి; పుత్రు, శత, లాభంబు= కొడుకులు వందమంది కలగటం; కావలయున్= కావాలి; అని= అని పలికి; అభ్యర్థించినన్= వేడగా; అట్లు+ల, కాన్= అటులే జరుగుగాక; ఇచ్చితిన్= (వరాన్ని) ఒసగితిని; అని పల్గై= అని వచించి; ధర్మరాజు= యముడు; 'నీవు'= ఓ సావిత్రీ! నీవు; కడుదూరంబు= మిక్కిలిదవ్వు; వచ్చి= అరుదెంచి; డస్ట్రిబ్= అలశావు; ఇంకన్= ఇకమీద ఇచ్చటినుండి; మగుడుట= తిరిగివెళ్ళటం; లెస్సు= మంచిది; అని పలికినన్= అని వచించగా; ఆ పతివ్రత; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: అని యమధర్మరాజు చెప్పగా, సావిత్రి అతడికి చేతులు మోడ్చు నమస్కరించి, ‘మా జనకుడు మద్దదేశప్రభువైన అశ్వపతికి కొడుకులు లేరు. అతడికి కొడుకులు వందమంది కలిగేటట్లు అనుగ్రహించుము’ అని ప్రార్థించింది. ‘సరే నీకోరిక ఈడేరుగాక. నీ తండ్రికి నూర్లు రు కొడుకులు కలిగెదరుగాక. నీవు కడుదూరం వచ్చావు. మిక్కిలి అలసిపోయావు. ఇంక వెనుకు మరలటం మంచిది’ - అని చెప్పగా, ఆ పతివ్రత యముడితో ఇంకా ఇట్లు పలికింది.

తే. ‘నాకు దష్టి యెక్కడిబి? మనంబు భర్తు, చరణపంకజాస్తకమై కరము భక్తి నలరుచుస్తుభి: సతులకు నస్య మెట్టి, బియును ధర్మమే భర్తుసంత్రయము కాక!

241

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు; దష్టి+ఎక్కడిది= శ్రమ ఎక్కడిది?; మనంబు= చిత్తం; భర్తు, చరణ, పంకజ+ఆస్తకము+ఱ= మగడియెక్కు పాదపద్మాలమై కూర్కిలదై; కరము= మిక్కిలి; భక్తిన్= పూజ్యభావంతో; అలరుచున్+ఉన్నది= శోభిల్లుతున్నది; సతులకున్= పతివ్రతలకు; అన్యము= వేరొండు; ఎట్టిదియును= ఎటువంటిది అయినను; భర్తు, సంశ్రయము కాక= మగడియెక్కు అండ తప్ప; ధర్మమై= ధర్మమగునా? (ధర్మం కాజాలదు).

తాత్పర్యం: ‘ఓ యమధర్మరాజు! నాకు శ్రమ ఎక్కడిది? నామనస్య నాభర్తపాదపద్మాలయందే ఆస్తికలిగి మిక్కటమైన పూజ్యభావంతో శోభిల్లుతున్నది. ఎన్నివరాలు లభించినా అవి పతివ్రతలకు భర్తను ఆశ్రయించి ఉండటంతో సరిపోలవు కదా! సతికి ఏకైకపరమధర్మం భర్తుసంశ్రయమే.

వ. మతీయు నొక్కిన్నపంబు సేసెద.

242

తాత్పర్యం: ఇంకా ఒక్క మనవి చేస్తాను.

అ. అత్మధర్మవిరతు లైన పుణ్యత్తులు, దుర్భభులు సమస్తదుర్తములును శాంతిఁ బోందు వారి సంసర్గమునట్టిర్థ, భూతమతులు వారు భూతలమున.

243

ప్రతిపదార్థం: ఆత్మధర్మనిరతులు+ఱన్= తమధర్మాన్ని నెరవేర్పటంలో నిష్ఠకలవారు అయిన; పుణ్య+ఆత్ములు= సుకృతులు; దుర్భభులు= అరుదుగా దౌరుకుతారు; (అట్టి) వారి సంసర్గమునన్= వారియొక్క సమాగమంవలన; సమస్త, దురితములును= అన్నిపాపాలు; శాంతిన్+పాందున్= శమిస్తాయి; వారు= ఆత్మధర్మనిరతులు అయిన పుణ్యత్తులు; భూతలమునన్= భూప్రదేశంలో; తీర్థభూతమతులు= గంగాది తీర్థములవలె పవిత్రమైన మనస్యులు గలవారు.

తాత్పర్యం: తమధర్మాన్ని నిర్వహించటంలో నిష్ఠ గల మహానుభావులు చాల అరుదుగా కన్నిస్తారు. అట్టివారి సంపర్కంవలన సమస్తపాపాలు పోతాయి. బుద్ధివిశేషంచేత వారు పవిత్రతీర్థాలతో సమానులు. వారు జంగమ పుణ్యతీర్థాలు.

ఉ. వారల పేత్రు గాదె శసీవారిజమిత్తులు నిల్వకారసం
చారత నుట్లసిల్లెదరు, సర్వపయోనిధులున్ నిరాకులా
కారత్ ర్ఘాలెడుం, గులనగంబులు నిశ్శలరూఢీఁ జాల నొ
ప్పారెడు భూతథాత్రి నిఖిలైకధులీణతు బేత్రు బొందెడున్.'

244

ప్రతిపదార్థం: వారలపేరిన్+కాదె= వారలయొక్క అనగా ఆత్మధర్మనిరతు లైన పుణ్యాత్ముల గొప్పతనంచేతనే కదా; శి, వారిజ, మిత్రులు= చంద్రుడు, సూర్యుడు; నిర్వికార, సంచారతన్+ఉల్లసిల్లెదరు= గతులు తప్పక నడుస్తూ శోభిల్లుతూ ఉంటారు; సర్వ, పయోనిధులున్= సర్వసముద్రాలున్నా; నిరాకుల+ఆకారతన్= మేరమీరని రూపంతో; క్రాలెడున్= వెలుగొందుతాయి; కులనగంబులు= కులపర్వతాలు; నిశ్శల, రూఢీన్= కదలకుండ ఉండే స్థితి కలిగి; చాలన్= మిక్కిలి; ఒప్పారెడున్= విలసిల్లుతున్నవి; భూతథాత్రి= ప్రాణులతో కూడిన భూమి; నిఖిల+విక, ధురీణతన్= సమస్తమున్నా తానే భరించటంతో; పేరిన్= గొప్పతనాన్ని; పొందెడున్= సంపాదిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఆత్మధర్మనిరతు లైన మహానుభావుల గొప్పతనంవలననే కదా ఈ సృష్టి ప్రశాంతంగా కొనసాగుతున్నది. అట్టివారలమహిమవలననే సూర్యచంద్రులు గతులు తప్పక తిరుగుతున్నారు. సర్వసముద్రాలు మేరదప్పక శోభిల్లుతున్నాయి. కులపర్వతాలు కదలికలేని లీవితో విలసిల్లుతున్నాయి. సకలప్రాణులతో కూడినభూమి సమస్తాన్ని భరిస్తున్న గౌరవాన్ని పొందుతున్నది.

విశేషం: నిర్ణితగణితబద్ధమై ఈ ప్రపంచం సర్వం ఒకప్రతితిలో ఒకలయకు అనుబద్ధమై ఉండటం మహానుభావుల ధర్మనిరతితో సంపదించటం మనోహరమైన ఉదాత్తకల్పన.

వ. అని పలికి మణియు నిట్లనియే.

245

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, ఇంకా ఇట్లూ అన్నది.

తే. ‘ఏడుమాట లాడినయంత నెట్టివారు, నార్యజనులకుఁ జుట్టంబు లగుడు రనినఁ
జిరసమాలాపనంసిట్టిఁ జేసి నీకు, నేను జుట్టము నని చెప్పు నేల వేఱ?

246

ప్రతిపదార్థం: ఏడుమాటలు+అడిన= ఏడుపలుకులు పలికిన; అంతన్= మేరకు; ఎట్టివారున్= ఎవరు అయినను; ఆర్యజనులకున్= పూజ్యాలైన పెద్దమనుష్యులకు; చుట్టుంబులు= బంధువులు; అగుదురు= ఔతారు; అనినన్= అని చెప్పగా; చిర, సమ్+ఆలాస, సంసిద్ధిన్+చేసి= చాలకాలం మాటలాడటం ఏర్పడటంవలన; నీకున్= ఓ యమధర్మరాజు, నీకు; నేను; చుట్టుమన్= చుట్టాన్ని; అని= అని; వేఱు+ల= వేరుగా; చెప్పన్+ఎల?= చెప్పటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: “ఏడుమాటలు మాట్లాడితే ఎటువంటివారైనా బంధువులు ఔతారు - అని పెద్దల ప్రవచనం. మనం చాల సంభావణ కొనసాగించాం. కాబట్టి నేను నీకు ఈ విధంగా చుట్టాన్ని ఐతిని కదా!

విశేషం: “సభ్యం సాప్తపదీనమ్” అన్న సంస్కృతలోకోక్కికి ఇది అనుసరణ. ఏడుపదాలు స్నేహాన్ని ఘటిస్తాయి- అనునష్టుడు ‘ఏడుమాటలు మాట్లాడినను లేదా ఏడుఅడుగులు కలిసి నడిచినను చాలు సభ్యానికి అని రెండువిధాల అర్థం చెప్పవచ్చును.

సాచిత్రియు యముడును చాలదూరం నడచారు. చాలమాటలు మాటాడారు. ఎత్తున ఈ లోకోక్తిని తెలిగిస్తూ చుట్టరికం సాప్తపదీనం అనినను, వెనువెంటనే “మిత్రమనోరథమును” అని వాడుటచేత - కవిహృదయం ‘సఖ్యంసాప్తపదీనం’ అనే సుభాషితం అనియే సుస్పష్టం.

వ. కావున మిత్రమనోరథం బహశ్యకర్తవ్యంబుగా జత్తగింపు’ మనిన నమ్మహిముభావుం డబ్బామినిదెనం గనుంగాని ‘నీకుం బ్రసన్నుండ సైతి నీ కిష్టం బైన వరం బొక్కటి యచ్చేద; నడుగు’ మనిన నమ్మానిని యిట్లునియే.

247

ప్రతిపదార్థం: కావున్= కాబట్టి; మిత్ర మనోరథంబు= మిత్రులకోరిక; అవశ్యకర్తవ్యంబుగాన్= తప్పనిసరిగా తీర్చదగినట్టిదిగా; చిత్తగింపుము= కరుణించుము; అనిన్= అని (సాచిత్రి చెప్పగా); ఆ+మహో+అనుభావుండు= ఆ మహోభాగుడు; ఆ+భామిని, దెసన్+కనుంగోన్= ఆ వనితవైపు చూచి; నీకున్= నీకు; ప్రసన్నుండన్+ఐతిన్= అనుగ్రహం కలవాడను అయినాను; నీకున్+ ఇష్టంబు+ఐన= నీకు ప్రీతికలిగించేదైన; వరంబు= వరం; ఒక్కటి= ఒకటి; ఇచ్చేదన్= ఇస్తాను; అడుగుము= కోరుకొనుము; అనిన్నన్= అని అనగా; ఆ+మానిని= ఆ పడతి సాచిత్రి; ఇట్లు+అనియేన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: ‘కావున మిత్రులకోరిక ఈడేర్జుటం తప్పనిసరిగా నెరవేర్జువలసిన ధర్మం, అనుగ్రహించుము’ అని సాచిత్రి యముడికి విన్నవించింది. మహోనుభావుడైన యముడు సాచిత్రిని చూచి ‘నీకు నేను ప్రసన్నుడ నయినాను. నీను ఇచ్చవచ్చిన వరాన్ని కోరుకొమ్ము’ అని అన్నాడు. అంత సాచిత్రి యమధర్మరాజును ఇట్లా అడిగింది.

క. ‘మధి సత్యవంతుజీవిత , మధి యిమ్ముగఁ దొలగఁ బెట్టి యస్యంబుల ని చ్చేద నని పలుకుడు మును నీ; , మధి యిప్పుడు లేద; యింక నడిగెదగఁ భీతిన్.

248

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీను; మదిన్= మనసులో; సత్యవంతుజీవితము= సత్యవంతుడి బ్రదుకు; అది= ఆ అంశాన్ని; ఇమ్ముగన్= ఉపాయంగా; తొలఁగన్+పెట్టి= తప్పించి; అస్యంబులన్= ఇతరాలైన వాటిని (వరములను); ఇచ్చేదన్= అనుగ్రహిస్తాను; అని, మును, పలుకుడు(వు)= అని ఇంతకు పూర్వం అంటూ ఉండేవాడవు; అది= ఆ అపసరణం; ఇస్పుడు= ఈసారి; లేదు+అ= లేదుకదా; ఇంకన్= ఇకమీద; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; అడిగెదన్= (వరాన్ని) కోరుకొంటాను.

తాత్పర్యం: ఇంతవరకు నీవు నీ మనస్సులో సత్యవంతుడి ప్రాణాలను ఉపాయంగా తప్పించి, తక్కినవరాలను మాత్రమే కోరుకొమ్ముని చెప్పావు. కానీ, ఇప్పుడు ఆ అపసరణం లేకుండా కోరుకొనుమని అడిగావు. మహోప్రసాదం. ఇక యథేచ్చగా నేను వరాన్ని కోరుకొంటాను.

చ. పతివిరహంబు దుస్సహము; భర్త్యావినాకృత ర్మైన కాంత దూ
పిత యగు సర్వమంగళవిశేషములందును గాన మత్తియుం
డతులితకీర్తిశాలి సుగుణాధ్యాదు సాక్షసుతుండు లభ్యజీ
వితుఁడుగ నిమ్మ ధర్మపదవిపలరక్షణ! పుణ్యవీక్షణ!

249

ప్రతిపదార్థం: ధర్మపదవి పరిరక్షణ!= ధర్మప్రాణిని చక్కగా కాపాడేవాడా!; పుణ్యవీక్షణ!= పవిత్రమైన దృష్టికలవాడా! పతివిరహంబు= భర్తనుండి యెడబాటు; దుస్సహము= భరించరానిది; భర్త్యా, వినాకృత+ఐన, కాంత= మగడు లేని భార్య, భర్త మరణించిన భార్య; సర్వమంగళవిశేషములందును= సమస్తమైన శుభకార్యాలు మన్మగువాటిలో; దూషిత+అగున్= పరిహారించబడుతుంది;

కాస= కావున; మత్త+ప్రియుండు= నాభర్త; అతులితకీర్తిశాలి= సాటిలేని యశస్వితో ఒప్పువాడు; సుగుణ+ఆధ్యాండు= మంచిగుణాలు కలవాడు; సాఖ్యసుతుండు= సాఖ్యదేశపురాజు కొడుకు; లభజీవితుండుగన్= పొందిన జీవితము కలవాడుగా; ఇమ్ము= ఒసంగుము (వరంగా).

తాత్పర్యం: ధర్మస్థితిని చక్కగా కాపాడేవాడా! పవిత్రమైన దృష్టిగలవాడా! ఓ యమధర్మరాజా! మగడి యెడబాటు మగువను భరించరాని ఆవేదన గొలుపుతుంది. మగడు మరణించిన మగువ సమస్తమైన శుభకార్యాలనుండి పరిపారించబడుతుంది. కావున సాటిలేనియశస్వి నార్మించినవాడు, సాఖ్యభూపతిసుతుండు సద్గుణాలప్రోవు అయిన నాభర్త తిరిగి బ్రదికేటట్లుగా దయచేసి వరాన్ని ప్రసాదింపుము.

వ. అనిన 'సట్లచేయుడు' నని యాక్షణంబ కృతాంతుండు సత్యవంతు నపగతపాశుం జేసి యాసుందల కిట్లనియె.

250

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (సావిత్రి) పలుకగా, అట్లు+అ= అట్లే; చేయుదున్= చేస్తాను; అని= అని వచించి; ఆ, క్షణంబు+అ= ఆత్రుటిలోనే; కృతాంతుండు= యమధర్మరాజు; సత్యవంతున్= సత్యవంతుడిని; అపగతపాశున్= తొలగిన పాశం కలవాడినిగా; చేసి= ఒనరించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈః రీతిగా చెప్పేడు.

తాత్పర్యం: సావిత్రి ఆరీతిగా విన్నవించగా, 'సరే; అటులనే చేస్తాను' అని చెప్పి, ఆ క్షణంలోనే సత్యవంతుడిని బంధించిన పాశాలను తొలగించి ఆ పాలతితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

చ. 'కొను మిదె నీమనఃప్రియునిఁ గోమలి! వీడు చతుర్థతాభ్యముల్
మను నిటమీఁదు; బుత్తులు గ్రమంబున నూర్మయురు గాంచుఁ; గీత్రువు
ర్థసుఁ డగు; సంతతాధ్వరవితానములం బరితుష్టి సేయు న
య్యానిమిషకోటి కెల్లను; నిజాన్మయుశోఽవిభూషణం బగున్.'

251

ప్రతిపదార్థం: కోమలి!= సాకుమార్యం కలదానా- సావిత్రి!; నీమనన్+ప్రియునిన్= (నీమనఃప్రియుడిని) నీ మనస్సుకు ప్రీతిని కలిగించేవాడిని- సత్యవంతుడిని; ఇదె= ఇదిగో; కొనుము= స్వీకరించుము; వీడు= ఇతడు - సత్యవంతుడు; ఇటమీఁదన్= ఇంకమీద; చతున్+శత+అబ్బముల్= నాలుగవందల ఏండ్లు; మనున్= బ్రదుకును; పుత్తులన్= కొడుకులను; క్రమంబున్= వరుసగా; నూర్మయుర్న్= వందమందిని; కాంమన్= పొందుతాడు; కీర్తివర్ధనుండు+అగున్= యశస్విను వృద్ధిపొందించేవాడు ఔతాడు; సంతత+అధ్యర, వితానములన్= ఎల్లప్పుడును నిర్వహించే యజ్ఞాలసముదాయాలవలన; ఆ+అనిమిషకోటిక్షేత్రిన్+ఎల్లన్= ఆవేల్చులసమూహాలకు అందరికిని; పరితుష్టిన్+చేయున్= సంతుష్టిని కలిగిస్తాడు; నిజ+అన్యయ, శౌఢి, విభూషణంబు+అగున్= తనవంశానికి శిరోభూషణం (శ్రేష్ఠుడు) కాగలడు.

తాత్పర్యం: 'సాకుమార్యవతి వైన ఓ సావిత్రి! ఇదుగో నీమనస్సుకు సంప్రీతిని కలిగించే నీభర్తప్రాణాలు తీసికొమ్ము. నీభర్త సత్యవంతుడు. ఇకమీద నాలుగువందలసంవత్సరాలు జీవించగలడు. నూరుమంది కొడుకులను కనగలడు; పేరుప్రతిష్టల నార్మించగలడు. పెక్కుయజ్ఞాలను చేసి వేల్చులను సంతుష్టిపురచగలడు; తనవంశంలో శ్రేష్ఠుడు కాగలడు'.

వ. అని యాదేశించి యంతల్చుతుం డయ్యు; నక్కాంతయుగ్రమ్మటి చని యెప్పటియట్ల జీవితేశ్వరు తల తొడలపై నిడుకొని కూర్చున్న యెడం గొండొకవడికి లభజీవితుండై సత్యవంతుండు దెలిసి నిజవల్లభం జూచి యట్లనియె.

252

ప్రతిపదార్థం: అని+ఆదేశించి= అని ఆజ్ఞాపించి; అంతర్లోతుండు+అయ్యెన్= అదృష్టుడు అయ్యాడు; ఆ+కాంతయున్= సాపిత్రియు; క్రమ్మటి, చని= మరలి వెళ్లి; ఎప్పటి+అట్లు+అ= యథాప్రకారం; జీవిత+ఈశ్వరు, తల= భర్త అయిన సత్యవంతుడి శిరస్సు; తొడలపైన్+ఇడుకొని= ఒడిలో పెట్టుకొని; కూర్చున్న= ఆసీనురాలు అయి ఉన్న; ఎడన్= తరుణంలో; కొండాకవడికిన్= కొంతసేపటికి; లబ్దచేతనుండు+ఇ= పాందిన చైతన్యం కలవాడై; సత్యవంతుండు; తెలిసి= స్పృహావచ్చి; నిజవల్లభన్+చూచి= తనభార్యాను కాంచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని ఆజ్ఞాపించి యమధర్మరూజు అదృష్టుడయ్యాడు. అంతట సాపిత్రి అడవికిమరలివచ్చి, యథాప్రకారం తనభర్త సత్యవంతుడి శిరస్సును తనతొడైనై ఇడుకొని కూర్చున్నది. కొంతసేపటికి సత్యవంతుడు స్పృహగాంచి తనభార్య సాపిత్రిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘కడుఁ దడవు నిద్ర హోయితిఁ; బడతీ! ననుఁ దెలుపవలదె; బలియుఁ డొకరుఁ దె
క్షుడు జవమును బట్టి బలం; బడలగ ననుఁ బిగిచె; నాతఁ దెవ్వడు సెపుమా!

253

ప్రతిపదార్థం: పడతీ!= వనితా ఓ సాపిత్రి!; కడున్+తడవు= చాలసేపు; నిద్ర+హోయితిన్= నిదురించాను; ననున్+తెలుపన్వలదె= నన్ను నిదురముండి మేల్కొలుప వద్దా; బలియుడు= బలంకలవాడు; ఒకరుడు= ఒకడు; ఎక్కుడు, జవమునన్= మిక్కిలి వేగంతో; పట్టి= గ్రహించి; బలంబు= శక్తి; ఎడలగన్= పోగా; ననున్= నన్ను; తిగిచెన్= లాగినాడు; ఆతడు= (నన్న ఆ రితిగా ఆకర్షించినవాడు); ఎప్పుడు, చెపుమా= ఎవడో నాకు చెప్పుము.

తాత్పర్యం: ‘సాపిత్రి! నేను చాలసేపు నిదురించాను. మరి నీవు నన్ను నిదురముండి మేలుకొలుపవద్దా? ఎవడో ఒకదృఢకాయుడు మిక్కిలివేగంగా నన్ను పొదివి పట్టిలాగినట్లు అనిపించింది. ఆతడు ఎవడో చెపుమా!

చ. అది కల గాదు, నిక్ఖమ ర్మైనటు లున్నది; నాకు నెంతయున్
మటి వెఱపుట్టే’ నావుడును మానిని యిట్లను ‘నీకు నంతయున్
ముదమున రేపు సెప్పెదరఁ; దమోమయమై యిదె శర్వీముఖం
బొదవె; విలంబనం జచట నొప్పుడు లెమ్ము నరేంద్రసందనా!

254

ప్రతిపదార్థం: అది= (నన్న బలియుడు ఆకర్షించటం); కల= స్వప్సం; కాదు= కాదు; నిక్ఖమ+అ, ఐనటులు+ఉన్నది= నిజమే అయినట్లు ఉన్నది; నాకున్+ఎంతయున్= నాకు మిక్కుటంగా; వెఱపుట్టేన్= భయం కలిగింది; నావుడును= అని చెప్పుగా; మానిని= అభిమానవతి అయిన సాపిత్రి; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నది; నర+ఇంద్ర, నందనా!= రాజపుత్రుడైన ఓ సత్యవంతుడా; నీకున్= నీకు (ఓ సత్యవంతుడా నీకు); అంతయున్= జరిగింది అంతయును; ముదమునన్= సంతోషంతో; రేపు= మరునాడు; చెప్పెదన్= పచిస్తాను; తమన్+మయము+ఇ= (తమోమయమై) చీకటిక్రమిమై; ఇదె= ఇదిగో; శర్వరీముఖంబు+ఒదవె= రాత్రి ప్రారంభమయింది; ఇచటన్= ఈ ప్థలంలో; విలంబము= ఆలస్యం; ఒప్పదు= భావ్యం కాదు; లెమ్ము= బయలుదేరుము.

తాత్పర్యం: ‘అది స్వప్సం కాదు. నిజంగా జరిగినట్లు భావిసున్నాను; నా చిత్తంలో మిక్కుటమైన భీతి ఏర్పడింది’ అని సత్యవంతుడు వచించగా, అభిమానవతిఅయిన సాపిత్రి ఇట్లా పలికింది; ‘ఓ రాజపుత్రా! నీకు జరిగింది అంతయు రేపు తెలుపుతాను. చూడుము! ఇదిగో చీకటి నలుదెసల క్రముకొన్నది. రాత్రి ప్రారంభమైంది. ఇక అడవిలో ఈచోట ఆలస్యం చేయటం మంచిది కాదు; లెమ్ము!

మ. అదె నక్తంచరు లిందు నందును మహార్మాకారులై క్రందుగా
మెదలం జొళ్లిల, ఫోరఫేరవరుతుల్ మిన్నందే బీత్తంబులై,
పదశబ్దంబులు మీత్తే జాడు కలయింబాణం ఓడంగెం బిసుం
గదుపుల్ గట్టి మృగంబు; లెంతయు భయోత్సంపంబు నా కయ్యెడున్.

255

ప్రతిపదార్థం: అదె= అదిగో; నక్తంచరులు= రాక్షసులు; ఇందున్+అందున్= ఇక్కడ అక్కడ; మహో+ఉగ్ర+అకారులు+ఇ= మిక్కలి భయంకరమైన రూపాలు కలవాలై; క్రందుగాన్= సందడిగా; మెదలన్+చొచ్చిరి= తిరుగాడసాగారు; ఫోర, ఫేరవ, రుతుల్= భయంకరమైన నక్కలకూతలు; తీప్రంబులు+ఇ= తీక్ష్ణాలై; మిన్న+అందెన్= ఆకసాన్ని అంటాయి; పెనున్+కదుపుల్కట్టి= పెద్దగుంపులుగా చేరి; మృగంబులు= జంతువులు; చూడు= అరయుము; కలయన్+పాఱన్+తొడంగెన్= అంటా పరుగెత్తుతున్నాయి; చూడు= గమనించుము; పదశబ్దంబులు= అడుగుల చప్పుడులు; మీత్తేన్= అతిశయించాయి; ఎంతయున్= మిక్కలి; భయ+ఉత్సంపంబు= వెఱపు వలన ఏర్పడిన వణకు; నాకున్+అయ్యెడున్= నాకు కలుగుతున్నది.

తాత్పర్యం: చీకటి పడింది. రాత్రివేళ తిరుగాడే రాక్షసులు అదిగో ఇచట అచట భయంకరమైన రూపాలతో సందడిగా తిరుగాడుతున్నారు. వెఱపు పుట్టించే నక్కలకూతలు ఆకసాన్ని అంటుతున్నాయి. పెనుగుంపులు గుంపులుగా జంతువులు ఇటువటు తిరుగుతున్నాయి. వాటిఅడుగులసవ్యడి అతిశయిస్తున్నది. చూడుము. నాకు భయంవలన వణకు పుట్టుచున్నది.

క. విను! నీవు దడయుటకు మీ, జననియు జనకుండుఁ గరము సంతాపభరం
బును బోందుదు లింతకుఁ; గ్రి, న్నన వాలకి సంతసం బోసర్పవే యథిపా!

256

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓ రాజు, సత్యవంతుడా!; విను= ఆలకింపుము; నీవు= నీవు; తడయుటకున్= ఆలసించటానికి; మీ జననియున్= మీ తల్లియు; జనకుండున్= తండ్రియుమా; కరము= మిక్కలి; సంతాప, భరంబునన్= దుఃఖం అనే బరువును; ఇంతకున్= ఇప్పటికి; పాందుదురు= అనుభవిస్తారు; క్రన్ననన్= శీఘ్రంగా; వారికిన్= మీ జననీ జనకులకు; సంతసంబు= సంతోషం; ఒనర్పవే= చేయుము (చేయవా).

తాత్పర్యం: రాజు, ఓ సత్యవంతుడా! ఆలకింపుము. ఇప్పటికే నీవు ఆలస్యం చేయటంచేత మీ తల్లితండ్రులు మిక్కటమైన శోకభారంచేత తపిస్తుంటారు. శీఘ్రంగా ఇలు చేరి వారికి సంతోషం కలిగించుము.

వ. అని పలికి తదీయవిషాదచేష్టితంబు లుపలక్షించి వెండియు.

257

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని వచించి; తదీయ, విషాద, చేష్టితంబులు= ఆతడియెక్క (సత్యవంతుడియెక్క) ఫేదంతో గూడిన చేష్టలు; ఉపలక్షించి= గమనించి.

తాత్పర్యం: అని సావిత్రి పలికి సత్యవంతుడియెక్క చేష్టలు ఫేదంతో కూడిఉండటం గమనించి.

చ. ‘తమమును బెల్లుగాఁ బరఁగె, దన్వు నిజాత్మమభూమియున్, మఖిన్
త్రమమును బాయ దిప్పు దనుచందుమ రైనుఁ జనంగ నేల? యిం
పమరఁగ నింతప్రాధ్వ సుగుణాకర! యిచ్చట నిభి రేపు వో
దమె? తెఱుఁ గెల్లి?’ నావుడును దన్వాకి సాక్షతనుఁజుఁ డిట్లునున్.

258

ప్రతిపదార్థం: తమమును= చీకటియును; పెల్లుగాన్= అధికంగా; పరగెన్= వ్యాపించింది; నిజ+ఆశ్రమభూమియున్= మన ఆశ్రమసీమకూడ; దశ్వ= దూరం; మదిన్= చిత్తంలో; శ్రమమును= అలసటయును; ఇప్పుడు; పాయదు= పోవటు; అను= అనుష్టాపించింది; చందము+అ+ఫన్= రీతిగా అయితే; చనంగెన్+ఏల?= పోవటం దేనికి?; సుగుణా+ఆకర! = మంచిగుణాలకు నెలవు అయినవాడా, ఓ సత్యవంతుడా!; ఇంపు+అపరగెన్= ప్రీతి ఎసగగా; ఇంతప్రాద్య= ఈ రాత్రిసమయం; ఇచ్చటన్= ఈస్తలంలో; నిల్చి= ఉండి; రేపు= ప్రాద్యన; పోదము+ఎ= వెడలుదమా; తెఱగు+ఎద్ది?= మార్గం ఏది?; నాపుడును= అని వచించగా; తన్వికిన్= పాలతికి, సావిత్రికి; సాఖ్యతమాజుఁడు= సాఖ్యరాజు కుమారుడు - సత్యవంతుడు; ఇట్లు+అనున్= ఈవిధంగా అంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘మంచిగుణాలకు నెలవు అయినవాడా, ఓ సత్యవంతుడా! అంధకారం దట్టంగా వ్యాపించింది; మనాశ్రమం ఇక్కడికి మిక్కిలి దూరం. మనసులోని అలసటకూడా తీరలేదు అని అనిపిస్తే, ఇక తొందరపడి పోవటం ఎందుకు? ఈరాత్రిప్రాద్య వేడుకగా ఇక్కడనే గడపి తెల్లవారినపిదవ బయలుదేరి వెళ్ళపచ్చను కదా. మీ ఆలోచన ఏమిటి?’ అని సావిత్రి పలికింది. సావిత్రితో సత్యవంతుడు ఇట్లు బదులు పలికాడు.

క. శునె శిరోవేదన, నా , మేనికిఁ దగ లాపు వచ్చె, మెల్లన జరుగం

గా నేర్చు, దబ్బిదండ్రులఁ , గానక యే నెట్లు నిలుతుఁ గాననభూమిన్?

259

ప్రతిపదార్థం: శిరోవేదన= శిరన్+వేదన= తలనొప్పి; మానెన్= పోయింది; నామేనికిన్= నాశరీనికి; తగెన్= ఒప్పిదంగా; లాపువచ్చెన్= బలం చేకూరింది; మెల్లన= మెల్లమెల్లగా; జరుగంగాన్ నేర్చున్= కదలి నడయాడగలను; తల్లిదండ్రులన్= జన్మిజనకులను; కానక= చూడకుండ; కాననభూమిన్= అరణ్యసీమలో; ఏన్= నేను; ఎట్లు= ఏరీతిగా; నిలుతున్?= నిలువగలను?

తాత్పర్యం: నాతలనొప్పి పూర్తిగా తగ్గింది. నాశరీనికి ఒప్పిదంగా బలం చేకూరింది. మెల్లమెల్లగా కదలి నడవగలను. నాతలిదండ్రులను చూడకుండగా ఈ అరణ్యసీమలో నేను నిలువజాలను సుమీ.

క. ఇంతకు మున్సైన్నడు నే , నింత తడపు వాలఁ బాసి యెందుఁ దడయఁ; నేఁ

డింతవడి మసలుటకు వా , రెంత పడిరో! యేమి రైమో! యెట్లున్నారో!

260

ప్రతిపదార్థం: ఇంతకున్+మున్ను= ఇంతకుపూర్వం; ఎన్నడున్= ఎప్పుడును; ఏన్= నేను; ఇంతతడపు= ఇంతసేపు; వారిన్= వారిని (జన్మిజనకులను); పాసి= విడిచి; ఎందున్= ఎచటను; తడయను= ఆలసించలేదు; నేడు= ఈనాడు; ఇంతవడి= ఇంతసేపు; మసలుటకున్= తిరుగాడటానికి, ఆలసించినందుకు; వారు= జన్మిజనకులు; ఎంత+పడిరో= ఎంతటి ఆవేదన అనుభవించారో; ఏమి+పరో= ఏమైనారో; ఎట్లు= ఏ రీతిగా; ఉన్నారో= ఉన్నవారో కదా.

తాత్పర్యం: ఇంతకుపూర్వం నేను ఎప్పుడూ ఇంతసేపు జన్మిజనకుల నెడబాసి ఆలసించి ఉండలేదు. నేడు ఈ విధంగా నేను ఇటునటు తిరిగి ఆలసించటంవలన నా తలిదండ్రులు ఎంతటి ఆవేదన అనుభవిస్తున్నారో! ఏమైనారో! మరి ఏవిధంగా ఉన్నారో!

ఆ. సంధ్యాప్రాద్య నస్సు జనని యెన్నడు నిల్లు , వెడలసీదు; నేడు విపినభూమి

మధ్యరాత్రివేళ మసలుట కాయము , యెట్లేపాటు పడెనో, యే నెఱంగ.

261

ప్రతిపదార్థం: సంధ్యాప్రార్థు= సంజీవేశలో; నన్నున్= నన్ను; జనని= (నా)తల్లి; ఎన్నడున్= ఎస్సుడును; ఇల్లు= గృహం; వెడలనీదు= వీడనివ్వదు; నేడు= ఈరోజున; విపినభూమిమధ్యన్= అరణ్యసీమనడుమ; రాత్రివేళన్= రాత్రిసమయంలో; మసలుటకున్= ఆలసించటానికి; ఆయమ= ఆమె (నాజనని); ఎట్టి పాటుపడెనో= ఎట్టి ఆవేదన పాందెనో; ఏను= నేను; ఎఱుంగన్= తెలియజాలనుకదా.

తాత్పర్యం: సాయంకాలంలో మా అమృ నన్ను ఇల్లు వదలి ఎచ్చటికీ పోనివ్వదు. ఈరోజున ఈ అడవిలో ఈ నిశాసమయంలో నేను ఇట్లూ ఆలస్యంచేయటంవలన ఆమె ఎంతటి ఆవేదనకు లోనయిందో, నేను ఎఱుగజాలనుగదా!

సీ. కౌగిట ననుఁ జిక్కు గబియించి శిరము మూ , ర్షించును బాష్పముల్ గురియుచుండు
బట్టి మాయొడలులు బ్రాణంబులును నెల్లి , యర్థముల్ నీవ; మాయున్న! నీవు
దెప్పగా సంసారతీరంబు సేరెద , మని తలంచెదము సు మున్న! యున్న!
కన్నులు లేని మాకన్నులుఁ గాచులు , నీవ కదన్న! మా నిఖిలవంశ

అ. మును సముద్ధరించు మోపు నీ యిబియ క , దన్న! యునుచు నిట్టు లగ్గలంపు
బ్రేము ననుబినంబుఁ బ్రేముడింతరు వ్యధు , లక్కటకట! యేమి దైరొ నేడు?

262

ప్రతిపదార్థం: కౌగిటన్= ఆలింగనంలో; ననున్= నన్ను; చిక్కున్= గట్టిగా; కదియించి= కూర్చుపట్టి; శిరము= తల; మార్గించును= ఆఫ్రాణిస్తూ; బాష్పముల్= కన్నీరు; కురియుచున్+ఉండన్= కారుతుండగా; పట్టి= అదిమి; మా+బడలులన్= మాశరీరంలో; ప్రాణంబులునున్= అసువులూ, ఎట్లు+అర్థముల్= సకల సంపదలూ, నీవు+అల్= నీవే; మా+అన్న= మా నాయనా; నీవు= ఈవు; తెప్పగాన్= పడవగా; సంసారతీరంబు= సంసారపు సముద్రపుయొక్క గట్టు; చేరెదము= పాందుతాం; అని తలంచెదము, సుమ్ము+అన్న= అని భావిస్తాం నాయనా!; అన్న= మాతంండ్రి; కన్నులు లేని= నేత్రాలులేని; మా కన్నులన్= మా నేత్రాలు; కాచులన్= కాచ్చు; నీవు+అల్= నీవే; కద+అన్న= కదా నాయనా; మా, నిఖిలవంశమును= మా సమస్తములాన్ని; సముద్ధరించు= కాపాడే; మోపు= భారం; నీ+అది+అల్, కద+అన్న= నీదే కదా నాయనా; అనుచున్= అని చెప్పుతూ; ఇట్టులు= ఈ రీతిగా; అగ్గలము+ప్రేమన్= (అగ్గలంపుఁబ్రేమన్) అధికమైన అనురాగంతో; అనుదినంబున్= ప్రతిరోజూ; ప్రేముడింతరు= వాత్సల్యం చూపుతారు; వ్యధులు= ముసలివాందు, జన్మిజనకులు; అక్కట+అకట= (అక్కటకట) అయ్యాపాపం; నేడు= ఈ దినం; ఏమి+పరో= ఏమైనారో కదా.

తాత్పర్యం: నన్ను కౌగిటిలో గదియించుకొని నాతల ఆఫ్రాణిస్తూ కన్నీరు కారుస్తూ నన్ను పట్టుకొని, ‘నాయనా! మా శరీరాలలోని పంచప్రాణాలు నీవే సుమా; మా సిరిసంపదలు అన్నియు నీవే కదా నాయనా; నీవు తెప్పగా మేము ఈ సంసారసముద్రం దాటి తీరాన్ని చేరుకొనగలమని భావిస్తున్నాం కదరా, మమా! కన్నులు లేని మా కన్నులు, కాచు నీవే కదా! మావంశాన్నంతా ఉధ్దరించేవాడవు నీవే నని నీమీద ఆశలు పెట్టుకొనిఉన్నాంరా నాయనా! అని పరిపరివిధాల నామీద అనురాగం వర్షించే ముసలివారు నా తలిదండ్రులు. ప్రతిదినం నాకై పరితపించేవారు - నేడు నేను ఇంతసేపు ఆలస్యం చేయటంవలన అక్కటకటా! నాకొరకు ఎంతటిఆవేదన అనుభవించారో కదా!

విశేషం: (1) “అన్న” - తెలుగుబాసలో అనురాగతరంగిత మైన తియ్యివిపదం. (2) వాత్సల్యాన్ని ఆలంకారికులు నవరసాలలో చేర్చకపోయినా, హృదయాచువు లైన కొందరు వాత్సల్యాన్ని రసంగా పరిగణించి ఆప్పవియోగం స్థాయిభావంగా పేర్కొన్నారు. తలిదండ్రులమేడ పుత్రుడికి గల ఆధ్రభావం, కన్నులు లేక రాజ్యం కోలుపోయి ఏకైకసుతుడే తమజీవితసర్వస్వ మని భావించే

తలిదండ్రులవాత్సల్యం ఈ పద్యంలో హృదయంగమంగా కూర్చుబడటం- రసజ్ఞల తల లూపించక పోదు. జగన్నిధ్య అని వాదించేవారుకాని, కామక్రోధలోభమోహమదమాత్మర్య భూయిష్ఠమని ప్రపంచాన్ని నిరసించేవారుకాని జననీజనకుల వాత్సల్యంలో సత్యలేశం లేదని చెప్పనేరరుగదా. ఈ పద్యంలో ఎట్లన “వాత్సల్యమును రసస్థాయికి పెంచినట్లు భావించవచ్చును.”

ఆ. అడవి కేగుదెంచి యడరంగ ఫలమూల | తతులు గొనుచు నేను దదయ కపుడ

పోపగాన నైతి; దైవోపహతి నింత | చిక్కుపుడితి; నేమి సేయువాడ!

263

ప్రతిపదార్థం: అడవిక్స్= అరణ్యానికి; ఏగుదెంచి= వచ్చి; అడరంగ్క్= త్యరపడుతూ; ఫల, మూల, తతులు= పండ్లు, కందగడ్లలు మున్నగునవి; కొనుచున్= పరిగ్రహిస్తూ; ఏను= నేను; తడయక+అపుడు+అ= ఆలసింపక అప్పుడే; పోవన్+కానను+బతిన్= పోలేకపోయాను; దైవ+ఉపహతిన్= విధిచేత దెబ్బతినటంచేత; ఇంత= ఇంతగా; చిక్కు+పడితిన్= ఇరుకులో పడ్డాను; ఏమి+చేయువాడన్= ఏమి చేయగలను.

తాత్పర్యం: అయ్యా! అరణ్యానికి వచ్చి పండ్లు కందమూలాలు మున్నగునవి సంగ్రహించుకొని ఆలసించక శిథ్రుంగా నేను మరలిపోయి ఆశ్రమం చేరిఉంటే ఎంత బాగుండేది! విధివిపరిపాకంచేత నేను ఇచ్చట చిక్కుపడిపోయాను. కదా! ఇంకేమి చేయగలను?

క. నా యున్నచో టెఱుంగక | యా యాత్రమవాసులైన యందఱ నతిదుః

ఖాయత్తు డగుచు నడుగును | మాయయ్ దలంకి మాటిమాటికి నింకన్.

264

ప్రతిపదార్థం: మా+అయ్య= మా తండ్రి; నా+ఉన్నచోటు= నేను ఉన్నపుటలం; ఎఱుంగక= తెలియక; తలంకి= కలతచెంది; ఆ+ఆశ్రమవాసులు+బన= ఆ ఆశ్రమంలో నివసిస్తున్న; అందఱన్= అంతమందిని; అతిదుఃఖ+అయత్తుడు+అగుచున్= మిక్కుటమైన ఆవేదనతో కూడినవాడై; మాటిమాటిన్= మరల మరల పలుమారులు; ఇంకన్= మరీమరీ; అడుగును= ప్రశ్నిస్తాడు.

తాత్పర్యం: నేను ఎచ్చట ఉన్నది మాతండ్రిగారికి తెలియదుకదా. ఆయన ఆశ్రమంలో ఉన్నవారందరిని పలుమారులు మిక్కుటమయ్యే ఆవేదనతో నాయోగక్షేమాలనుగూర్చి ప్రశ్నిస్తూ ఉంటాడు. పాపం ఆ ఆశ్రమవాసులు మాత్రం ఏమని బదులు పలుకగలరు? వారికి నా ఉనికిపట్టులు తెలియవుకదా! ఇక మాతండ్రిగారి దుఃఖం తీరేది ఎట్లా?

క. నావార్త వినక యింతకు | నావ్యధ్ంలు భిన్నవ్యాదయులై ప్రాణంబుల్

పోవిడుతురు గా కచటికిఁ | బోవం బనిగలడే యేసుఁ బుచ్చెద నసుపుల్.

265

ప్రతిపదార్థం: నావార్త= నన్నుగూర్చిన సమాచారం; వినక= ఆలకించక; ఇంతకున్= ఇప్పటికే; ఆ వ్యధులు= ఆ ముసలివారు - నా జననీజనకులు; భిన్నవ్యాదయులు+బ= పగిలినగుండెలు కలవారై; ప్రాణంబుల్, పోవిడుతురు+కాక= ప్రాణాలు విడిచి ఉండవచ్చును; అచటిక్స్= ఆ చోటికి; పోవన్ పని కలదు+ఎ= కార్యం ఉన్నదా, ప్రయోజనం కలదా; ఏను= నేను; అసువుల్= ప్రాణాలను; పుచ్చెదన్= విడిచిపెట్టుతాను.

తాత్పర్యం: నా ఉనికిపట్టులగూర్చిన సమాచారం తెలియక, ముసలివారైన నా జననీజనకులు ఈపాటికే తమప్రాణాలను విడిచిఉంటారు. ఇక నేను ఆశ్రమానికి పోయినా ప్రయోజన మేముంటుంది? నేను నాప్రాణాలను వదలిపెడతాను.

సత్యవంతుడు సావిత్రితోడ మరలి తసయాత్రమంబునకు పచ్చుట (సం. 3-281-97)

వ. అని బహుప్రకారంబులం బలవించి కన్నీరు నించిన, నక్కారుత దుఃఖాక్రాంత యగుచు నతని నాశ్యాసించి, నవమ్యాంశాచమ్యుదులంబులగు భుజంబులం గౌగెలించియెగయ నెత్తిన, మెత్తన లేచి యతండు ధూళిధూసరితం బైన శరీరంబు దుడిచికొని గమనంబున కుత్సపొంచిన. 266

ప్రతిపదార్థం: అని= అని తలపోసి; బహుప్రకారంబులన్= పలువిధాల; పలవించి= దుఃఖించి; కన్నీరు, నించినన్= కన్నీరు కార్యగా; ఆ+కాంత= సావిత్రి; దుఃఖ+ఆక్రాంత+లగుచున్= విషాదంచేత అలముకొసబడినది ఔతూ; అతనిన్= ఆ సత్యవంతుడిని; ఆశ్యాసించి= ఓదార్పి; నవ, మ్యాంశ, మ్యదులంబుల+లగు= లేత తామరతూండ్రవలె మెత్తునె; భుజంబులన్= బాహువులచేత; కౌగిలించి= అశ్వేషించి; ఎగుచున్+ఎత్తినన్= లేవనెత్తిగా; మెత్తన లేచి= మెల్లగా నిలబడి; అతండు= సత్యవంతుడు; ధూళి, ధూసరితంబు+పన= దుమ్ముచేత ఆవరించబడిన; శరీరంబు= దేహస్ని; తుడిచికొని= దుమ్ముపోయేటట్లు ఒత్తి విదులుకొని; గమనంబునకున్= పయనానికి; ఉత్సపొంచినన్= పూనగా.

తాత్పర్యం: అని యోచించి, పలువిధాల దుఃఖించి కంటినీరు కార్యగా సావిత్రి విషాదంచేత అలముకొసబడిందై సత్యవంతుడిని అనునయించి, లేతతామరతూండ్రవలె మిక్కిలి సుకుమారాలైన బాహువులతో అతడిని ఆలింగనం చేసికొని లేవనెత్తింది. సత్యవంతుడు మెలమెల్లగా లేచి తనశరీరంమీద నుస్క దుమ్ము దులుపుకొని ఆశ్రమానికి పోవటానికి ఉత్సపొంచాడు.

క. ఫలభారము దుర్భర మని, వెలఱి యచట నొక్కమృతమిటపంబున ని మ్యుల గరడియ దగిలిచి యు, జ్యుల పరశువుఁ గొనుచు మ్యుదులసంబ్రమలీలన్. 267

ప్రతిపదార్థం: ఫలభారము= పండ్లయొక్కబరువు; దుర్భరము+అని= మోయటానికి అలపికాదు అని తలపోసి; వెలఱి= వనిత సావిత్రి; అచటన్= అచటనుస్క; ఒక్క= ఒక; వృక్షమిటపంబునక్= చెట్టుకొమ్ముయందు; ఇమ్ములన్= ఉపాయంతో; గరడియ= బుట్ట; తగిలిచి= ప్రేలాడగట్టి; ఉత్త+జ్యుల, పరశువున్= ప్రకాశించే (మిలమిలాడే) గండు గొడ్డలిని; కొనుచున్= పరిగ్రేహస్త్రా; మ్యుదులసంబ్రమలీలన్= మెత్తునెన తత్తురపాటుతో.

తాత్పర్యం: పండ్లబుట్టబరువు మోయటం కష్టమని భావించి సావిత్రి ఉపాయంచొప్పున ఆ పండ్లబుట్టను అరణ్యంలోని ఒక చెట్టుకొమ్మును ప్రేలాడదీసింది. మిలమిలాడే గండుగొడ్డలిని తనవెంట తీసికొని మెత్తని తొట్టుపాటుతో.

విశేషం: (1) సావిత్రి పహించవలసిన భారాలు రెండు. ఒకటి అలసిఉన్న జనసిజనకులకై ఆవేదన చెందిఉన్న సత్యవంతుడిని ఆశ్రమం చేర్చటం. రెండు - సత్యవంతుడు కోసిన పండ్లు. ఉపాయంగా ఆమె పండ్లగంపభారాన్ని తప్పించుకోగలిగింది. ఆ పండ్లబుట్టను ఒక చెట్టుకొమ్ముకు తగిలించింది. అనగా దినమెల్ల శ్రమించి సత్యవంతుడు సంపాదించిన ఆ పండ్లను విడిచి పెట్టపలసివచ్చింది. అది మానవజీవితంలోని విచిత్రవిరోధాభాసం. (2) గండుగొడ్డలి బరువు తక్కువ. అంతేగాక మార్గమధ్యంలో దాని అవసరం కలుగవచ్చును. అందుచేత దానిని వెంట తీసికొని వెళ్ళింది.

వ. జీవితేశ్వరువామబాహవువు నిజవామభుజంబుపయి నిడికొని దక్కిణహాస్తుంబున నతని గ్రుచ్ఛి కౌగెలించి మందగమనంబున నాశ్రమదేశంబునకు మగిడె; నంత నక్కడ. 268

ప్రతిపదార్థం: జీవిత+ఈశ్వరువాముబాహువు= భర్త అయిన సత్యవంతుడియొక్క ఎడమచేయి; నిజ, వామభుజంబు= తనదైన ఎడమచేయి; పయన్+ఇడికొని= పైనపెట్టుకొని; దక్షిణాహస్తంబునన్= కుడిచేతితో; అతనిన్= సత్యవంతుడిని; గ్రుచ్చి+ కౌగిలించి= గౌటంగా పట్టి ఆలింగనం చేసికొని; మంద, గమనంబునన్= మెల్లని నడకతో; ఆశ్రమదేశంబునకున్= విడిదితోటకు; మగిడెన్= మరలివెళ్ళింది; అంతన్= అటు తర్వాత; అక్కుడన్= అఫ్ఫలంలో అనగా ఆ ఆశ్రమంలో.

తాత్పర్యం: (సాపిత్రి) తనభర్తాలయిన సత్యవంతుడి ఎడమచేయి తన ఎడమబుజంపై ఉంచుకొని; కుడిచేతితో అతడిని ఆలింగనం చేసికొని మెలమెల్లగా నడుస్తూ ఆశ్రమం ఉన్నచోటికి వెడలసాగింది. అక్కుడ

ఉ. కన్నులు వచ్చి యెల్లెడలుఁ గన్నాని వృద్ధినరేంద్రుఁ దాత్తకుం

గన్నులుఁ బోలె లైన తన గాదిలిపుత్తుడు గానసంబులోఁ

నెన్నడు లేని యింత తడ వేటికిఁ జిక్కొనో యంచు నార్తితోఁ

గన్నులు లేనియ ట్లతడుఁ గానక యేష్టె సతీసమేతుఁ దై.

269

ప్రతిపదార్థం: కన్నులు వచ్చి= కన్నులు వచ్చి (ఇంతవరకు ద్యుమత్సేముడు గ్రుడ్డివాడు. అతడికి ఆకస్మికంగా దృష్టి వచ్చింది. సాపిత్రికి యముడు అనుగ్రహించిన వరం చొప్పున); ఎల్లు+ఎడలున్= అన్నిచోటులును; కన్నాని= చూచి; వృద్ధ, నర+ ఇంద్రుడు= ముసలిరాజు- ద్యుమత్సేముడు; ఆత్మకున్= తన అంతరాత్మకు; కన్నులున్+పోలెన్+ఖన= నేత్రాలు వలనే ఉన్నటువంటి; తన, గాదిలి, పుత్తుడు= తన అనుగుకొడుకు సత్యవంతుడు; కానసంబులోన్= అరణ్యంలో; ఎన్నడునీనేఁ= ఎప్పుడును జరుగిని; ఇంత, తడవు= ఇంతసేపు; ఏటికిన్= ఎందుకు; చిక్కొనో= ఆలసించెనో; అంచున్= అని తలపోస్తూ; ఆర్తితోన్= దైర్యంతో; కన్నులులేని+అట్లు= నేత్రాలు లేని మాదిరిగా; అతడు= ద్యుమత్సేముడు; కానక= కమపించక (ఇప్పడు ఆతనికి ప్రపంచమంతా కనిపిస్తున్నా - కొడుకు కన్నించకపోవటంచేత కన్నించనట్లుగనే ఎంచి); సతీసమేతుడు+ఖ= భార్యతో కూడినవాడై; ఏడ్నెన్= విలపించాడు.

తాత్పర్యం: ద్యుమత్సేముడికి ఆకస్మికంగా గ్రుడ్డితనం పోయి దృష్టి వచ్చింది. ఇది ఆశ్చర్యకరమైన అంశం. కాని ఇంతవరకు తనాతత్త్వకు కన్నులవలె ఉన్నటువంటి కొడుకు సత్యవంతుడు కన్నించలేదు. ఆ వృద్ధభూపతి నల్లడలు పరికించి చూచాడు. కన్నులు వచ్చిన సంతోషపోరవశ్యంతోపాటు ఆ డ్జణంలోనే ఎప్పుడో అరణ్యంలోకి వెళ్ళిన కొడుకు ఇంతవరకు రాలేదు. ఆత దేమయ్యాడో అనే విషాదం అతడిని ఆవరించింది. కన్నులు వచ్చికూడ ద్యుమత్సేముడు కన్నులు లేనివాడివలె భార్యతో కలిసి విలపించాడు.

విశేషం: ఇచ్చట కథ ఒకవింతమలుపు తిరిగింది. ఆకస్మికంగా ఆశ్చర్యకరంగా గ్రుడ్డిరాజు ద్యుమత్సేముడికి దృష్టి వచ్చింది. ఆతడు నల్లడలు కలయజాచాడు. క్రోంగ్రోత్తప్రపంచం అత్యద్యుతంగా అతడికి గోచరించింది. కాని ఆతడు మొట్టమొదట చూడగోరేది ఆతని తనయుడైన సత్యవంతుడినేకదా. ఏడి ఆ సత్యవంతుడు? ఏమైనాడు? అడవికి పోయి చాలసేపు అయిందే?! వృద్ధభూపతికి కన్నులు వచ్చిన అనందంకంటే కొడుకు కన్నించకపోవటంచేత కన్నులు లేకపోవటమే మేలు అనిపించినది. అది మానవజీవితంలో నాటకీయమైన విచిత్రవిరోధభాసం. మనిషిబుదుకు వెలుగుసీడల వింతమెలిక. అప్పుడు ఆ తండ్రి మానసికపరిస్థితి సహ్యదయహృదయైక వేద్యం. అల మతి విస్తరేణ.

తరలము

కొడుకు నిందును నందు రోయుచుఁ గోల ప్రీమభరంబునం

గొడుకునద్దుణకోటి యెల్లను గోటిభంగుల నోలి ను

గ్రహస్ సేయుచు సత్యవంతునికి గానరే మునులారి! యే
యదవిలోపల నంచు హసుత! యంచు ధైర్యము డించుచున్.

270

ప్రతిపదార్థం: కొడుకున్= పుత్రుడిని (సత్యవంతుడిని); ఇందున్+అందున్= ఇచటను అచటను- అన్నిచోటులలో; రోయుచున్= వెదకుతూ; కోరి= ప్రీతితో పూని; ప్రేమభరంబునున్= వాత్సల్యాతిశయంచేత; కొడుకు, సత్త+గుణ, కోటి+వల్లును= పుత్రుడియొక్క మంచి గుణాగణాలనన్నింటిని; కోటిభంగులన్= పెక్కురీతుల; బిల్న్= వరుసగా; ఉగడన+చేయుచున్= గట్టిగా వల్లిస్తా; మునులారి= బుములారి!; ఏ+అడవిలోపలన్= ఏ అరణ్యంలోనైనా; సత్యవంతునిన్= సత్యవంతుడిని; కానరే= చూడలేదా; అంచున్= అని అడుగుతూ; హో, సుత!= అయ్యా కొడుకా!; అంచున్= అంటూ; ధైర్యము= చిత్తస్తోర్యం; డించుచున్= కోలుపోతూ.

తాత్పర్యం: ద్వయమత్తేసుడు తనకొడుకు సత్యవంతుడిని అన్వేషించసాగాడు. అతడు వాత్సల్యాతిశయంచొపున తనకొడుకు గుణాగణాలనన్నిటిని వరుసగా వల్లువేస్తా పెక్కుభంగుల అరుస్తా అరణ్యంలో తిరుగుతూ ‘ఓ బుములారి! మీరు ఎక్కుడవైనా సత్యవంతుడిని చూచారా? అని అడుగుతూ ‘అయ్యా! కొడుకా! ఎక్కుడ ఉంటివిరా’ అని దైర్యం కోలుపోయి విలపిస్తా (ఉన్నాడు).

విశేషం: వృత్తి లక్షణానికి చూడు: అరణ్య : 4.402 విశేషాంశం.

వ. ఉన్నంతం, దదాత్రమవాసులైన మునులందఱు నతనిం బోధివికాని తదీయసయనలాభంబునకు విస్తుయం బందుచు నుచితవాక్యంబుల నతని నాశ్వాసించుచుండిలి; తదనంతరంబ యొక్క ముహార్థంబునకు సాపిత్రీసహితుండై చిత్రాశ్వండు సనుదెంచిన నాప్యద్ధదంపతు లత్యంతహర్షంబున నతనిం గౌగీలించుకాని మూర్ఖాప్తూణంబు సేసిలి; మునులు గరంబు సంతసిల్లి; రఘు దారాజల్లి, ముఖ్యుండు పుత్రునిం జూచి ‘యయ్యా! యి ట్లేల వనంబున మసలి?’ తని యడిగిన నతండు దాను జని పంట్లు గోయిటయును గాప్యదళనంబు సేయునెడం దల యేరు గటిల నిలువనోపక విశ్రమించుటయుఁ దన్నొక పురుషుండు గలలోన నిగ్రహించుటయుం జెప్పునెడ సాపిత్రి మామ కిట్లనియె.

271

ప్రతిపదార్థం: (ఆ రీతిగా ద్వయమత్తేసుడు); ఉన్నంతన్= ఉండగా, విలపిస్తుండగా; తద్ద+ఐశ్రమవాసులు+ఇన్= ఆ ఐశ్రమంలో నివసించేవారు అయిన; మునులు+అందఱున్= బుములు ఎల్లరు; అతనిన్= ద్వయమత్తేసుడిని; పొదివికాని= చుట్టూచేరి; తదీయ, సయన, లాభంబునకున్= అతనికి కన్నులు లభించినందుకు; విస్తుయంబు+అందుచున్= అచ్చెరువు చెందుతూ; ఉచితవాక్యంబులన్= తగినమాటలతో; అతనిన్= ద్వయమత్తేసుడిని; ఆశ్వాసించుచున్+ఉండిరి= అనుయాయిస్తా ఉన్నారు; తద్ద+అనంతరంబు+అ= అటుపిమృటు; ఒక్క, ముహార్థంబునకున్= రెండుగడియుల కాలానికి; సాపిత్రీసహితుండు+ఇ= సాపిత్రీతో కూడినవాడై; చిత్రాశ్వండు= సత్యవంతుడు; చనుదెంచినన్= అరుగుదెంచగా; అప్యద్ధదంపతులు= ఆ ముసలి భార్యాభర్తలు; ద్వయమత్తేసుడు మరియు అతని భార్యాయును; అత్యంతహర్షంబునన్= మిక్కెలి అనందంతో; అతనిన్= అతడిని, సత్యవంతుడిని; కౌగీలించుకాని= ఆలింగనం చేసికొని; మూర్ఖ+అప్తూణంబు+చేసిరి= తలను వాసన చూచారు (మూర్ఖున్నారు); మునులు= బుములు; కరంబు= మిక్కెలి; సంతసిల్లిరి= సంతోషించారు; అప్పుడు= అసమయంలో; ఆరాజ+బుపి+ముఖ్యుడు= రాజర్షులలో శేషుడు, ద్వయమత్తేసుడు; పుత్రునిన్+చూచి= కొడుకును కాంచి; అయ్యా!= నాయనా!; ఇట్లు+వీల= శారీతిగా ఎందుకు; వనంబునన్= అరణ్యంలో; మసలితి(ఇ)= ఆలస్యంచేశావు; అని అడిగినన్= అని

ప్రశ్నించగా; అతండు= సత్యవంతుడు; తాను= తాను; చని= వెడలి; పండ్లు= ఫలాలు; కోయుటయును= త్రైంచటమున్నా; (పిదప) కాష్ఠదళనంబు+చేయు+ఎడన్= కట్టెలు నరకేటప్పుడు; తల+ఏరు= తలనొప్పి; కదిరి= అలముకొని; నిలువన్+చిపక= నిలువజాలక; విశ్రమించుటయున్= విశ్రాంతి తీసికొనటమున్నా; తన్నున్= తనను; ఒక= ఒక; పురుషుండు= మగవాడు (విశిష్టవ్యక్తి); కలలోనన్= స్వప్పంలో; నిగ్రహించుటయున్= కైవసం చేసికొనటమున్నా; చెప్పు+ఎడన్= చేప్పేటప్పుడు; సావిత్రి; మామకున్= భర్తతండ్రికి, ద్యుమత్సేనుడికి; ఇట్లు+అనియె= ఈవిధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ద్యుమత్సేనుడు పుత్రుడిని కానక విపాదవిహ్వలుడై ఉన్నాడు. ఆ ఆశ్రమవాసులు అయిన బుమలు ఒకవంక అంధరాజుకు దృష్టి ఆకస్మికంగా వచ్చినందుకు ఆశ్చర్యపడ్డారు. మరొక వంక పుత్రుడిణికిపట్టులు తెలియజాలక దుఃఖిస్తున్న అతడిని అనునయించసాగారు. ఇంతలో రెండుగడియలు గడువగానే సావిత్రిసహితుడై సత్యవంతుడు ఆశ్రమాన్ని చేరాడు. ఆ ముసలిదంపతులు (ద్యుమత్సేనుడును అతనిభార్యాయు) పుత్రుడిని ఆలింగనం చేసికొని తల నిమిరి వాసన చూచి వాళ్లుం వర్షించారు. మునులు మిక్కెలి సంతోషించారు. అప్పుడు ఆ రాజర్షి ద్యుమత్సేనుడు - ‘నాయనా! అరణ్యంలో నీ వెందుకు ఇంతాలస్యం చేశావు?’ అని ప్రశ్నించాడు. సత్యవంతుడు తాను పండ్లను కోయబం, తదుపరి కట్టెలు కొట్టేటప్పుడు తలనొప్పి అలముకొనటంచేత తాను సాలసి విశ్రమించటం, తనకు స్వప్పంలో ఒక విశిష్టవ్యక్తి కన్నించి నిగ్రహించటం తెలుపుతుండగా, సావిత్రి అందుకొని ద్యుమత్సేనుడితో ఇట్లా వచించింది.

విశేషం: (1) ముహూర్తం: రెండుగడియల కాలం. నేటి పరిభాషలో చెప్పవలెనంటే (80) ఎనుబదినిముసాల కాలం.

- సీ.** ‘ఈ రాజసుతునకు నిద్రిసంబున మర , ణం బని మును చెప్పే నారదుండు; మునినాథువచనం బమోఘుంబు గావున , నేముఱ కేను నేఁ డితనితోడ నడపికి నేగితి: నచట నీతడు సుప్పు , ధైయున్నయేడ వచ్చే నంతకుండు; వచ్చి యివ్విభుని జీవముఁ గొనిపాశవగ , వెనుకన చని యేను వివిధభంగి
- అ.** సత్యధర్మఫణితి సంస్కృతించుటయుఁ గ్రు , పార్వతిత్తు డగుచు నడ్జముండు నాకు నెమ్మి నొసగె నాలుగువరములం , దొకట నితడు జీవయుక్కు డయ్యు.

272

ప్రతిపదార్థం: ఈ రాజసుతునకున్= ఈ రాజపుత్రుడికి - సత్యవంతుడికి; ఈ+దినంబునన్= ఈ రోజున; మరణంబు+అని= మృత్యువు కలుగుతుందని; నారదుండు= నారదుడు; మును= పూర్వం; చెప్పున్= వచించాడు; మునినాథు, వచనంబు= బుమలలో శ్రేష్ఠుడైనసారదుడియెక్కుమాట; అమోఘుంబు= బీరువోవనట్టిది; కావునన్= కాబట్టి; ఏను= నేను; ఏమఱక= ప్రమత్తత వహించక; నేడు= ఈరోజున; ఇతనితోడన్= సత్యవంతుడితో; అడవికిన్= అరణ్యానికి; ఏగితిన్= వెళ్లాను; అచటన్= అరణ్యంలో; ఈతఁడు= సత్యవంతుడు; సుప్పుడు+ఐ= నిదురించినవాడై; ఉన్న+ఎడన్= ఉన్నతరుణాంలో; అంతముండు= యముడు; వచ్చెన్= వచ్చాడు; వచ్చి= అరుదెంచి; ఈ+విభుని= ఈ విభుడియెక్కు (అనగా) సత్యవంతుడియెక్కు; జీవమున్= ప్రాణాన్ని; కొనిపోవగన్= తీసికొని పోతూ ఉండగా; వెనుకన+అ= వెనుకనే; చని= వెళ్లి; ఏను= నేను; వివిధభంగిన్= పెక్కరీతుల; సత్య, ధర్మ, ఘణితిన్= సత్యం, ధర్మం, అమరికండే తీరులో; సంస్కృతించుటయున్= పాగడబమున్నా; కృపా+అధ్ర, చిత్తుడు+అగుచున్= దయచేత తడిసిన మనస్సు కలవాడు ఔతూ; ఆ+జముండు= ఆ యముడు; నాకున్= నాకు; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; నాలుగువరములు= నాలువరాలు; ఒసగెన్= ఇచ్చాడు; అందున్= వానిలో; ఒకటన్= ఒక వరంచేత; ఇతడు= సత్యవంతుడు; జీవయుక్కుడు= ప్రాణాంతో కూడినవాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు.

తాత్పర్యం: ఈ రాకుమారుడైన సత్యవంతుడికి నేడు మరణకాల మని ముఖు నారదమహార్షి నుఢివిడున్నాడు. ఆ మహార్షివచనం అమోఘం కాబట్టి నేను ఈనాడు ఏమాత్రమూ ఏమరక సత్యవంతుడిని విడునాడక అతడితోపాటు అరణ్యానికి వెళ్ళాను. సత్యవంతుడు అలసట చెంది నిదురించిన సమయంలో యమధర్మరాజు విచ్ఛిసి, ఈ రాకుమారుడి ప్రాణాలు కొనిపోయాడు. అంతట నేనూ యముడిని వెంబడించాను. సత్యం, ధర్మం అమరియుండేరితిగా ఆతడిని ప్రస్తుతించాను. యమధర్మరాజు కరుణించి నాకు నాలుగువరాలు ప్రసాదించాడు. వాటిలో ఒకవరంమూలంగా రాకుమారుడు సత్యవంతుడు పునర్జీవితుడు అయ్యాడు.

వ. మతీయు నొక్కవరంబు భవదీయనయనోహేషణకారణం బయ్యు; దక్షిణ వరద్వయింబున మీకు వైరి హృతరాజునంప్రాప్తియు, మటీయజనకునకు బుత్తతతలజ్ఞియు నగు' నని చెప్పిన నయ్యద్వఱుఁ బరమానందకండజితరీతలశిశిరహృదయులై కోడలి కి ట్లనిల.

273

ప్రతిపదార్థం: మతీయున్= వెండియు; ఒక్క, వరంబు= ఒకవరం; భవదీయనయన+ఉన్నేషణ, కారణంబు= మీనేత్రాలు విపొరటానికి మూలం; అయ్యున్= అయింది; తక్కిన్= మిగిలిస; వరద్వయింబున్= వరాలజంటవలస; మీకున్= మీకు; వైరి, హృత, రాజ్య, సంప్రాప్తియున్= శత్రువులచేత అపహరించబడిన రాజ్యం తిరిగి ప్రాప్తించటమున్నా; మటీయజనకునకున్= నాతండ్రికి; పుత్ర, శత, లభ్యియున్= కొడుకులు నూర్లురు కలగటమున్నా; అగున్= కలుగుతాయి; అని చెప్పిన్= అని వచించగా; ఆ+ఇద్వఱున్= (ద్వయత్తేనదంపతులు); పరమ+అనంద, కందరథిత, శీతల, శిశిర, హృదయులు+ఐ= మిక్కుటమైన సంతోషం చిగురొత్తటంచేత చందనంవలె చల్లని డెందములు కలవారలై; కోడలికిన్= కొడుకుభార్యాలు, స్నుషురు; ఇట్లు+అనిరి= ఈవిధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: అంతేకాక ఇంకొక వరం మీకు కనులు రావటానికి హౌతువు అయింది. ఇంక మిగిలిన రెండువరాలు మీకు శత్రువులచేత అపహరించబడినరాజ్యం తిరిగి లభించటం, నా తండ్రికి వందమంది కొడుకులు పుట్టటం' అని సావిత్రి వివరించింది. ఆ ద్వయత్తేనదంపతులు ఇరువురును మిక్కుటమైన ఆనందంతో చందనంవలె చల్లనై హృదయాలు కలవారు అయి, కోడలైన సావిత్రితో ఇట్లు పలికారు.

క. ‘అపత్సముద్రమగ్నం, బై పోయెడు నస్తుదస్యయము పెంపెసగం దేవ యయి కడవఁ బెట్టితి; , నీ పుణ్యచలత్త కీర్తనీయము తల్లి!’

274

ప్రతిపదార్థం: తల్లి= అమ్మా సావిత్రి!; అపత్సముద్రమగ్నంబు+ఐ= విపత్తు అనే సాగరంలో మునిగినట్టిదై; పోయెడు= సశించే; అస్తుత్త+అస్వయము= మా వంశం; పెంపు+ఎసగన్= అభివృద్ధిచెందేటట్లుగా; తేప+అయి= తెప్పవు అయి; కడవన్+పెట్టితి(వి)= దాటించావు; నీపుణ్యచరిత్ర= సుకృతంతో కూడిన నీ జీవితవృత్తం; కీర్తనీయము= ప్రశంసించతగింది.

తాత్పర్యం: ‘తల్లి, సావిత్రి! నీజీవితచరిత్ర మిక్కులి ప్రశంసించతగినట్టిది. ఆపత్సముద్రంలో మునిగి నశించిపోయే మావంశాన్ని తెప్పవయి గట్టు చేర్చి కాపాడి మాకు అభ్యదయం చేకూర్చావు.

వ. అని యఱనంబించి: రఘ్య డయ్యందువదనను మునివరు లందటుం బ్రహ్మంసావచనంబుల నుపలాలించి, వారల ఓవించి నిజగ్నహంబులకుం జని: రంతం గతిపయిభినంబులకు.

275

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; అభినందించిరి= ధన్యవాదాలు అర్పించారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+ఇందునదనను= ఆ చంద్రముఖిని, సావిత్రిని; మునివరులు+అందఱున్= బుజైశేషులు ఎల్లరును; ప్రశంసావచనంబులన్= మెచ్చుకోలుమాటలతో; ఉపలాలించి= బుజ్జిగించి; వారలన్= వారలను (ద్యుమతేస్వదంపతులను సావిత్రిని సత్యవంతుడిని); దీవించి= ఆశీర్వదించి; నిజగృహంబులకున్= తమ ఇండ్లకు; చనిరి= వెళ్ళారు; అంతన్= అటుపిమ్మట; కతిపయ, దినంబులకున్= కొన్నినాటకు.

తాత్పర్యం: అని పలికి సావిత్రిని అభినందించారు. ఆ ఆశ్రమంలోని మునివరేణ్యులు అందరును చంద్రముఖి సావిత్రిని పొగడి బుజ్జిగించి, వారిని ఆశీర్వదించి తమఇండ్లకు వెళ్ళారు. అంతట కొన్నినాటకు.

- సీ.** ఆ సాశ్వాసిభునాప్తమంతులు మూలి, భృత్యులుఁ జౌరులుఁ బృథివిఁ గలుగు పెద్దలుఁ గూడి సంప్రీతి నాతని పాలి, కేతెంచి వినయసమేతు లగుచు 'సవనీశ! నీ శత్రువు దాత్మియమిత్రభో', దనమును జేసే బాంధవసహియ సహాతుఁ దై మృతీయోందే: సకలజనంబులు, నేకచిత్తంబున నిపుండు నిన్ను
- అ.** బ్రకటరాజ్యపదవిఁ బట్టంబు గట్టంగి, వచ్చినారు; నిభీలవసుధయందు విస్తులలై నీదువిజయఫోషము; భద్రు, గజము నెక్కిపేగ కదలు మింక.

276

ప్రతిపదార్థం: ఆ సాశ్వాసిభు+ఆప్తమంత్రులన్= ఆసాశ్వదేశరాజుయొక్క ఆంతరంగిక సచివులును; మూలభృత్యులున్= ప్రధాన సేవకులు; పోరులున్= పురజనులు; పృథివిన్= భూమియందు; కలుగు= ఉన్న; పెద్దలున్= విశిష్టవ్యక్తులును; కూడి= కలసి; సంప్రీతిన్= మిక్కిలి సంతోషంతో; ఆతనిపాలికిన్= ఆ ద్యుమతేసుడికడకు; ఏతెంచి= వచ్చి; వినయ, సమేతులు+అగుచున్= అణకువతో కూడిన వారు ఔతూ; అవనీశ!= రాజు, ఓ ద్యుమతేసా!; నీశతుఁడు= నీవిరోధి; ఆత్మియ మిత్రభేదవనునన్+చేసి= తనయొక్కహితులలో ఏర్పడిన స్వాధలవలన; బాంధవ, సహాయ, సహాతుఁడు+ఐ= చుట్టులతో సాయంచేసేవారితో కూడినవాడై; మృతీయ+పాందెన్= మరణించాడు; సకల, జనంబులున్= అందరుప్రజలును; ఏకచిత్తంబునన్= ఒకేమనస్సుతో; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; నిన్నున్= నిన్ను; ప్రకట, రాజ్య, పదవిన్= వ్యక్తమైన రాజ్యస్థానంలో (అనగా సింహసనమీద రాజుగా); పట్టంబు కట్టంగన్= పట్టాభిషేకం చేయుటకై; వచ్చినారు= అరుదెంచారు; నిభిల, వసుధయందున్= సమస్తభూమియందు; నీదు= నీయొక్క; విజయఫోషము= జయాన్నిగూర్చిన చాటింపు ప్రకటన; విస్తరిల్లన్= వ్యాపించింది; ఇంకన్= ఇక; భద్రగజమున్+ఎక్కి= పట్టపుటేనుగును అధిరోహించి; వేగ= శిష్మంగా; కదలును= బయలుదేరుము.

తాత్పర్యం: ఆ సాశ్వరాజుగారి ఆంతరంగికులు అయిన సచివులు, ప్రధానేసవకులు, పురజనులు, పెద్దలు అందరును కలిసి సంతోషంతో ద్యుమతేసునికడకు వచ్చి అణకువతో ఇట్లు విస్తవించారు. 'ఓ మహారాజా! నీ శత్రువు ఆత్మియులు పన్నినకుట్టలవలన అంతశీద్రాలకు లోనయి, తనచుట్టాలు సహావ్రతులు మున్నగువారందరితో పాటు మరణించాడు. ప్రజలు అందరు ఏకగ్రీవంగా నీకు ఇప్పుడు పట్టం కట్టి నిన్ను సింహసనాన్ని ఎక్కించటానికి ఇక్కడకు అరుదెంచారు. నీవిజయసమాచారం పృథివి ఎల్లెడల చాటబడింది. ఇంక పట్టపుటేనుగు నెక్కి రాజధానికి బయలుదేరుము.

- క.** ప్రాకటతపోశబులంబున, నాకలితవిలోచనుండ వై యున్న నిన్ను లోకేశ! చూడగంటిమి; మా కన్నులు చల్లనయ్య మాభాగ్యమునన్.'

277

ప్రతిపదార్థం: లోక+శఃశ!= మహారాజా!; ప్రాకట, తపన్+బలంబున్= వ్యక్తమైన తపస్సుయొక్క మహిమచేత; ఆకలితవిలోచనుండవు+ఽః = కూడిన కనులు కలవాడై; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; నిన్ను= నిన్ను, ఓ ద్యుమత్తేనా; చూడన్+కంటిమి= చూడగలిగాం; మాభాగ్యమున్= మాఅద్యష్టంచేత; మాకన్నులు= మానేత్రాలు; చల్లన+అయ్యేన్= చల్లబడ్డాయి.

తాత్పర్యం: లోకానికి అధిపతి వైన ఓ ద్యుమత్తేనమహారాజా! నీ తపోమహిమ గొప్పది. నీ తపశ్చక్తివలన నీకు దృష్టి లభించింది. కన్నులు లభించిన నిన్ను మేము చూడగలగటం మా అద్యష్టం. మా కన్నులు చల్లబడ్డాయి.'

వ. అనినం బ్రహ్మష్టహృదయుండై ద్యుమత్తేనుండు నాక్షణంబ తదాత్మమవాసు లయిన ముసుల నామంత్రణంబు సేసి, కొడుకుం డానును గజారూఢుడై బహుళచతురంగసేనాసంకులగమనంబునం బురంబునకుఁ జని సకలమహిరాజ్యంబున్నగైకొని, చిత్రాశ్వనుకుం బ్రథితయోవరాజ్యపట్టం భోసంగి పరమైశ్వర్యధర్మర్యం డయ్యె; నిత్తెఱంగున.

278

ప్రతిపదార్థం: అనిన్నే= అని చెప్పిన; ద్యుమత్తేనుండు= ద్యుమత్తేనుడు; ప్రహృష్టహృదయుండు+ఽః = సంతోషం చెందిన డెండం కలవాడై; ఆ క్షణంబు+అః = ఆ క్షణంలోనే; తద్దీ+అత్మమవాసులు+అయిన= ఆ ఆత్మమంలో నివసించేవారు అయిన; మునులన్= బుములను; ఆమంత్రణంబు+చేసి= వీడ్చుని; కొడుకున్= పుత్రుడును, సత్యవంతుడును; తానును= తాను; గజ+అరూఢుడు+ఽః = ఏనుగును అధిరోహించినవాడై; బహుళ, చతురంగ, సేనా, సంకుల, గమనంబున్= విరివిఅయిన నాలుగు దళాల సేనల కోలాహలంతో కూడిన ప్రయాణంచేత; పురంబునకున్= పట్టణానికి, రాజధానికి; చని= వెడలి; సకలమహిరాజ్యంబును= సమస్తమైన భూమిప్రభుత్వాన్ని; కైకొని= స్వీకరించి; చిత్రాశ్వనుకున్= సత్యవంతుడికి; ప్రథిత, యోవరాజ్యపట్టంబు= పేరు కెక్కిన యువరాజపదవి; ఒసంగి= ఇచ్చి; పరమ+ఖృష్ణ+ధర్మాండు= గొప్ప సంపద వహించినవాడు; అయ్యేన్= అయ్యాడు; శః+తెఱంగున్= శఃరీతిగా.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా, సంతుష్టి చెందిన హృదయం కలవాడై, ఆక్షణంలోనే ద్యుమత్తేనుడు ఆ ఆత్మమంలోని బుములకు సగౌరవంగా వీడ్చులుచెప్పి తానూ సత్యవంతుడూ ఏనుగునెక్కి విస్తరించిన నాలుగుదళాలతో కూడిన సేనలకోలాహలంతో ప్రయాణం చేసి రాజధాని నగరానికి చేరి పట్టాభిషిక్తుడయ్యాడు. సత్యవంతుడు యువరాజు అయ్యాడు. శః విధంగా ద్యుమత్తేనుడు గొప్పప్రాయాన్ని వహించాడు. శః విధంగా.

క. తన మగని నత్తమామలి, జనసీజనకులను దన్ను సకలంబును డా ఘనముగ సముద్రంచెను, జనవర! సావిత్రిధర్మచరితము కంటే!

279

ప్రతిపదార్థం: జనవర!= రాజు, ఓ ధర్మరాజా! తనమగనిన్= తనభర్తను; అత్తమామలన్= అత్తమ మామను; జనసీజనకులను= తల్లిని తండ్రిని; తన్నున్= తనను; సకలంబును= సమస్తాన్ని; తాన్= తాను; ఘనముగన్= గొప్పగా; సమ్మ+ఉద్దరించెను= అభూదయం కలిగేటట్లు చేసింది; సావిత్రిధర్మచరితము= సావిత్రిధిచీతకథ ధర్మంతో నిండినట్టిది; కంటే!= అరసితివి కదా!

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! తనభర్తను, అత్తమామలను, తలిదండ్రులను, తనను, సమస్తాన్ని ఉద్దరించిన సావిత్రి జీవితచరిత్ర ధర్మంతో కూడినట్టిది అనుశీలించావు కదా!

తే. ఆ పతిత్రత యట్ల యి యా యాజ్ఞసేని, పరమకల్యాణకర్మసంభావనీయ

యథిప! మిమ్మును మీయభిలాస్యయంబు, నుద్రంచు మహాభాగ్యయుక్తి జేసి.

280

ప్రతిపదార్థం: అధిష!= రాజు, ఓ ధర్మరాజు! ఆ పతిప్రత+అట్లు+ల= ఆ పతిప్రతవలనే, ఆసావిత్రివలనే; ఈ+యాజ్ఞుసేని= ఈ ద్రోషది; పరమకల్యాణకర్మసంభావనీయ= గొప్పశుభాల నొనగూర్చేపనులచేత మన్మించదగినట్టీది; మిముగైను= మిముగైలను (పంచాండవులను); మీ+అభిల+అస్యయంబున్= మీవంశాన్ని అంతటిని; మహాభాగ్యయుక్తిన్+చేసి= గొప్పదైన అదృష్టం కూడివచ్చేటట్లు చేసి; ఉద్దరించున్= పెంపాందిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఓధర్మరాజు! ఆ పతిప్రత అయిన సావిత్రివలనే ఈ ద్రోషది కూడ గొప్పశుభాల నొనగూర్చేపనులను చేసి గౌరవించబడి మిముగైలనూ మీవంశాన్ని ఉద్దరించగలదు. అట్టి అదృష్టయోగం మీకు ఏర్పడగలదు.

క. అని చెప్పి పాండుతనయులు, ననఫుల వీడ్చైని మునీంద్రుఁ డసుపమతేజీ మనుఁ డగు మార్గందేయుఁడు, దన యాత్రమమునకు నలగే దధ్యయు నెమ్మైన్.

281

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్రుఁడు= బుములలో శ్రేష్ఠుడు; అనుపమ, తేజస్+మనుఁడు+అగు= సాటిలేని వర్షస్సు కల గొప్పవాడు అగు; మార్గందేయుఁడు= మృకండునికొడుకు; తద్దయున్+నెమ్మైన్= మిక్కుటమైన ప్రేమతో; అనిచెప్పి= అని వచించి; పాండుతనయులన్= పాండవులను; అనఫులన్= పాపరహితులను; వీడ్చైని= వీడి; తన ఆశ్రమమునకున్= తన ఆశ్రమానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: సావిత్రికథను చెప్పి, సాటిలేనితేజస్సు మునిశ్రేష్ఠుడైన మార్గందేయుడు మిక్కుటమైన ప్రేమతో పాండవులను వీడ్చైని తన ఆశ్రమానికి వెళ్ళాడు.

సూర్యఁడు బ్రాహ్మణవేషంబున్ గర్జునకు హితంబు సెప్పుట (సం. 3-284-4)

వ. అని చెప్పిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనుతో ‘మునీంద్రా! యింద్రుండు గర్జుకవచకుండలంబు లెవ్విధంబున నపహారించెం జైప్పువే’ యని యడిగిన నతం డి ట్లనియె.

282

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పిన విని; జనమేజయుండు; వైశయంపాయనుతోన్; ముని+ఇంద్రా!= బుములలో శ్రేష్ఠుడా!; ఇంద్రుండు; కర్మ, కవచుండలంబులు= కర్మాంధియొక్క కవచాన్ని, కుండలాలను; ఏ+విధంబునన్; అపహారించెన్= మోసం చేసి తీసికొన్నాడు; చెప్పువే= వచింపువా; అని అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; అతండు= అతడు (వైశంపాయనుడు); ఇట్లు+అనియొన్= ఈ రీతిగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పిన ఆలకించి జనమేజయుడు వైశంపాయనుడితో ‘మునిశ్రేష్ఠుడా! ఇంద్రుండు, కర్మాంధికవచుండలాలను ఏవిధంగా అపహారించాడు? దయచేసి ఆ కథ చెప్పుము’ అని అడిగాడు. వైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి ఇట్లు చెప్పాడు.

సీ. వనమున నప్పాండుతనయు లుండుగ నందు, వరుసు బండ్రెం డగు వత్సరంబు కడపట నింద్రుఁడు గడుగి పాండవహిత, కాలిరైనై కర్మని కవచుండ లములు మాయాప్రయోగమున హాలింపంగుఁ, దలఁచిన నాతని తలఁ పెత్తింగి జలజాప్తుఁ దొకనాడు వెలయ రాథేయున, కచి యెల్ల నెత్తిగెంతు నని తలంచి

అ. లోకనుతుఁడు బ్రాహ్మణాకార మొష్టంగ : నతనియున్నయెడకు నరుగుదెంచి
యేకతంబ యున్న యా కర్మతోడ న , భీష్మభంగి దీప నిట్టు లనియె.

283

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పాండుతనయులు= ఆ పాండవులు; వనమున్వ= అరణ్యంలో; ఉండగన్= నివసిస్తున్నప్పుడు; అందున్= అందు; వరుస్వ= క్రమసంఖ్యలో; పండిండు+అగు= పండిండవది అయిన; వత్సరంబు కడపటన్= సంవత్సరం చివర; ఇంద్రుడు= వేలుపుదోర; కడగి= పూని; పాండవ, హిత, కారి+హ= పాండవులకు మేలు చేయగోరేవాడై; కర్మన్ని, కవచ, కుండలములు= కర్మడియొక్క కవచాన్ని కుండలాలను; మాయాప్రయోగమున్వ= కపటంచేత; హరింపంగన్= అపహరించుటకు; తలచినవ్= యోచించగా; ఆతనితలఫు= దేవేంద్రుడి ఆలోచన; ఎటింగి= తెలిసికొని; జలజ+అష్టుడు= సూర్యుడు (పద్మాలము హితుడు); ఒకనాడు= ఒకదినాన; వెలయున్= ఒప్పిదంగా; రాథేయునకున్= రాథకొడుకైన కర్మడికి; అది+ఎల్లన్= దేవేంద్రుడి కుట్ట సంతటిని; ఎటింగింతున్= తెలుపుతాను; అని తలంచి= అని ఆలోచించి; లోకనుతుఁడు= జగత్తుచే ప్రస్తుతింపబడేవాడు - సూర్యుడు; బ్రాహ్మణ+ఆకారము= విప్రవేషం; ఒప్పంగన్= శోభిల్లేటట్లుగా; అతని+ఉన్న+ఎడకున్= అతడు (కర్మన్డు) ఉన్న చోటికి; అరుగుదెంచి; వచ్చి; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; ఆ కర్మతోడన్= ఆకర్మడితో; అభీష్మభంగి= ప్రియమైన విధం; తోడన్= ప్రస్తుటమయ్యేటట్లుగా; ఇట్లులు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: పాండవుల అరణ్యవాసంలో పండిండవయేడు పూర్తికానున్న సమయంలో, ఇంద్రుడు పాండవులకు మేలు చేయగోరి కర్మడికవచకుండలాలను అపహరించాలని తలపోశాడు. ఇంద్రుడిఅభిప్రాయాన్ని తెలిసికొని, లోకబాంధవు డైన సూర్యుడు కర్మడికి ఆ విషయం తెలపాలని భావించి బ్రాహ్మణవేషం తాల్చి, కర్మడు ఏకాంతంగా ఉన్నచోటికి వచ్చి ఈ రీతిగా పలికాడు.

క. ‘ఓకర్మ! సుజనపినుత గు , జాకల్ప! భవధ్యతార్థమై యేకకార్యం
బేకతము చెప్ప వళ్ళితిఁ , బ్రాకటముగ వినుము నాదు పలుకులు ప్రీతిన్.

284

ప్రతిపదార్థం: ఓకర్మ!= ఓకర్మడా; సుజనపినుత= మంచివారిచేత పొగడబడిన; గుణ+అకల్ప!= మంచిగుణాలు ఆభరణాలుగా కలవాడా; భవత్+హిత+అర్థము+హ= నీయొక్క మేలుకొరకై; ఒక కార్యంబు= ఒక కర్తవ్యం; ఏకతము+అ= రహస్యంగా; చెప్పున్ వచ్చితిన్= చెప్పటంకొరకు వచ్చాను; నా+పలుకులు= నామాటలు; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; ప్రాకటముగన్= బాగా నీకు వ్యక్తం అయ్యేటట్లుగా; వినుము= అలకింపుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓకర్మ! నీమేలు కోరేవాడినై నీతో ఒక ఆంతరంగికవిషయం ముచ్చటించటంకొరకు అరుగుదెంచాను. నా మాటలు సావధానంగా ఆలకించుము.

వ. పాండవపక్షపాతియై పాకశాసనుండు భవటీయంబు లైన కవచకుండలంబులు హలయింపంగోల, నీవు బ్రాహ్మణపియండ వనియును బ్రాహ్మణు లడిగిన నెయ్యిదియైనను పంచనసేయ కొసంగుదు వనియును నెఱుంగుం గాపునఁ, గపటబ్రాహ్మణండై వళ్ళి యదుగం గలవాడు; నీపును గవచకుండలంబు లీవలవదు; రత్నకాంచనప్రముఖంబు లయిన పదార్థంబులు సూపియుం బ్రాల్థించియు మతీయు నెవ్విధంబున నైనం గడపి పుచ్ఛవలయు; నట్లుగాక వీని నతని కిళ్ళితేని మృత్యువశంబునం బొందగలవాడవు.

285

ప్రతిపదార్థం: పాండవపక్షపాతి+హ= పాండునందనులయేడ విశేషమైన అభిమానం కలవాడై; పాకశాసనుండు= ఇంద్రుడు; భవదీయంబులు+హన= నీవైన; కవచకుండలంబులు= కవచాన్ని కుండలాలను; హరియింపన్+కోరి= కపటంగా సంగ్రహించదలచి;

నీపు= నీపు; బ్రాహ్మణప్రియుండవు+అనియును= విష్టులయేడ ఫ్రీతికలవాడవు అని; బ్రాహ్మణులు+అడిగినవ్= విష్టులు అర్థిషై; ఏ+అదిషను= ఏది అయిస్పటికిని; వంచన+చేయక+బసంగుదువు+అనియును= మోసంచేయక చిత్తశుద్ధితో ఇస్తాపు అనిస్సి; ఎఱుంగున్+కాపునవ్= తెలియును కాబట్టి; కపట, బ్రాహ్మణుండు+ఏ= మాయావిప్రదై; వచ్చి= అరుగుదెంచి; అడుగున్+కలవాడు= అర్థించగలవాడు; నీపును= నీపును; కవచుండలంబులు= కవచాన్ని కుండలాలను; ఈవలవదు= ఇవ్వవద్దు; రత్న, కాంచన, ప్రముఖంబులు+అయిన= మణులు బంగారం మొదలైనవి; పదార్థంబులు= వస్తువులు; చూపియున్= ప్రదర్శించియు; ప్రార్థించియున్= వేడియు; మఱియున్= వెండియు; ఏ+విధంబునవ్+పానవ్= ఏరీతిగా నయునా; కడపి పుచ్ఛన్వలయున్= సమాధానపరచి పంపివేయాలి; అట్లు+కాక= ఆవిధంగా చేయక; వీనిన్= వీటిని (కవచుండలాలను); అతనికిన్= వేషధారి అయిన విప్రడికి, ఇంద్రుడికి; ఇచ్చితి(ఏ)+ఎనిన్= ఇచ్చావా; మృత్యు, వశంబునవ్+పొందన్+కలవాడు= మృత్యువుకు లోబడి ఉండేవాడవు బౌతావు (మరణిస్తావు).

తాత్పర్యం: పాండవులయేడ విశేషమైన అభిమానం గల దేవేంద్రుడు నీ కవచాన్ని కుండలాలను మోసం చేసి హరించగలడు. నీపు బ్రాహ్మణులయందు భక్తికలవాడవనీ; బ్రాహ్మణులు ఏది కోరినా వెనుదీయక చిత్తశుద్ధితో దానం చేస్తావనీ దేవేంద్రుడికి తెలియును కాబట్టి ఆతడు నీవద్దకు వేషధారిఅయిన విప్రదుగా వస్తాడు. ఆతడికి నీపు నీకవచుండలాల నీయవద్దు. మణులు బంగారం మున్సుగునవి చూపించి ఆతడిని మభ్యపెట్టుము. ఏదోవిధంగా అతడిని బ్రతిమలాడి తప్పించుకొనుము. అంతేకాని నీ కవచుండలాలను ఆతనికి ఇచ్చావా, నీపు మృత్యుముఖంలో దూరినట్టే సుమా, జాగ్రత్త!

చ. అమృతమయంబు సువ్యే సుగుణాకర! యిమ్మహానీయవస్తుయు
ద్రుము; నివి యుండు నేనీర త్రిజగంబులయందు నశేషశత్తులో
కమునకు నీపు వధ్యుడపు గావు, నిరంతరసాఖ్యానాంద్రమో
దమున వెలుంగు; దే నిబి హితంబుగఁ జైప్పితి మోసపోకుమీ!

ప్రతిపదార్థం: సుగుణ+ఆకర్త!= మంచిగుణాలకు నెలవైనవాడా, ఓకర్ణా!; ఈ+మహానీయవస్తుయుగ్నమున్= గొప్పమైన ఈ రెండు వస్తువులును (కవచుండలాలు); అమృతమయంబు+చువ్వే= అమృతంతో నిండినట్టివి సుమా; ఇవి= ఇవి (ఈ కవచుండలాలు); ఉండున్+ఎనిన్= ఉంటే; త్రిజగంబుల+అందున్= మూడులోకాలలో; అశేష, శత్రు, లోకమునకున్= సమస్తమైన విరోధులసమాహానికి; నీపు= నీపు; వధ్యుడపు+కావు= చంపదగినవాడవు కావు; నిరంతర, సాఖ్య, సాంద్ర, మోదమునవ్= ఎల్లప్పుడూ అనుభవించే భోగాలచేత దట్టమైన సంతోషంతో; వెలుంగుదు= ప్రకాశిస్తావు; ఏన్= నేను; ఇది= ఈ మాట; హితంబుగన్= నీమేలును కోరి; చెప్పితిన్= వచించాను; మోసపోకుమీ= వంచనకు లోసుగాబోకుమా.

తాత్పర్యం: మంచిగుణాలకు నెలవైనవాడా, ఓకర్ణా!, నీకవచుండలాలు గొప్పవస్తువులు, అమృతమయాలు! ఇవి ఉంటే, మూడులోకాలలోను శత్రుసమూహం నిన్ను చంపజాలడు. సహజకవచుండలాలతో కూడిఉంటే నీపు ఎప్పుడూ సుఖశాంతులతో కూడిన సంతోషంతో వెలుగొందుతూ ఉంటావు. నీశేయస్సు కోరి ఈ విషయం నేను నీకు చెప్పుతున్నాను. జాగ్రత్త. మోసపోవద్దు!

క. అనిన విని సూతతనయుడు, వినయంబున నిట్టు లనియె ‘విష్టోకారం
బున వచ్చిన వేలపు నీ, వనఘా! యెప్పుడపు? నాకు నానతి యావే’

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని (విప్రుడు చెప్పగా); విని= ఆలకించి; సూతతనయుండు= సూతుడికొడుకు - కర్ణుడు; వినయంబున్= అణకువతో; ఇట్లులు+అనియ్= ఈవిధంగా పలికాడు; 'అనఘా'= పాపరహితుడైనవాడా (పుణ్యపురుషుడా!); విప్ర+ఆకారంబున్= బ్రాహ్మణాషేషం తాల్చి; వచ్చిన= అరుగుదెంచిన; వేల్వు= దేవతవు; నీవు= నీవు; ఎవ్వడవు?= ఎవడవు; నాకున్= నాకు; ఆనతి= అనుజ్జు; ఈవే= దయచేసి ఇమ్ము.

తాత్పర్యం: అని ఆ విప్రుడు వచించాడు; అంతట సూతుడికొడుకు కర్ణుడు అణకువతో ఇట్లా పలికాడు. 'పాపరహితుడా! నీవు సామాన్యబ్రాహ్మణుడవు కావు. నీవు దేవతామూర్తివి. అసలు నీవు ఏ వేల్వో దయచేసి నాకు తెలుప ప్రార్థిస్తున్నాను.'

క. అనుండు నతత్ దేసు సూర్యుడ్దు , మనమున నీయందుఁ గలుగు మక్కువు గర్జం
బొనరఁగ నుపదేశింపగఁ , జముదెంచితు' ననిన నతఁడు సంభ్రమ మొప్పున్.

288

ప్రతిపదార్థం: అనుండున్= అని (కర్ణుడు) పల్గుగా;; అతఁడు= ఆ వేషధారివిప్రుడు; 'నేను= నేను; సూర్యుడున్= సూర్యుడను; మనమున్= చిత్రంలో; నీయందున్+కలుగు, మక్కువున్= నీయందు ఉన్న ప్రేమచౌప్పున; కర్జంబు= కర్తవ్యం; ఒనరఁగ్నున్= ఒప్పిదంగా; ఉపదేశింపగ్నున్= యోగ్యతతో కూడిన మాటలతో చెప్పటానికి; చనుదెంచితిన్= వచ్చాను; అనిన్= అని (సూర్యుడు) చెప్పగా; అతఁడు= అతడు, కర్ణుడు; సంభ్రమము= తత్తరపాటు; ఒప్పున్= శోభిల్లగా.

తాత్పర్యం: అని కర్ణుడు పల్గుగా సూర్యుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు: 'నేను సూర్యుడను సుమా! మనస్సులో నీమీద గల మిక్కిలి మక్కువొప్పున నీకు కర్తవ్యాన్ని ఉపదేశించటానికి నీవద్దకు వచ్చాను.' ఆమాటలు విని కర్ణుడు తత్తరపాటుతో.

వ. అజ్ఞవందనంబు సేసి, 'దేవా! దేవరవు' నాకత్యంతహితుండ వగుటంజేసి కృతార్థండనైతి; నింకొక్క విన్నపంబు సేసెద నవధలింపుము.

289

ప్రతిపదార్థం: అభివందనంబు+చేసి= వినయంతో నమస్కరించి; 'దేవా'= ప్రభూ!; దేవరవు= దైవమవు; నాకున్= నాకు; అత్యంత, హితుండవు+అగుటన్+చేసి= మిక్కుటంగా నాశేయస్సును కోరేవాడవు కాబట్టి; కృతార్థండను+ఖతిన్= ధన్యఁ డనయ్యాను; ఇంకన్+ఒక్క= ఇంకొక; విన్నపంబు= మనవి; చేసెదన్= చేస్తాను; అవధరింపుము= దయచేసి విసుము.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు నమస్కరించి ఇట్లా అన్నాడు. 'దేవా, నీవు వేల్వువు. నామీద అపారమైన కరుణ కలిగి ఉండటంచేతనే నాశేయస్సును కోరేవాడ వగుటంచేతనే నావద్దకు వచ్చావు. నేను ధన్యఁడను. ఇంకొక విన్నపం ఉన్నది. దయచేసి సావధానంగా ఆలకించుము.

ఉ. భూసురకోటి వేదుటయుఁ బోణిగ్ ప్రాణము లైన నీగి నా
బాస; దినేశ! లోకమునఁ బ్రిస్ఫుట మింతయు; నట్లు గాకయున్
వాసపుఁ డట్టి! న స్నుడుగపచ్చుఁ బ్రియంపడి నాకు నొక్క బ్రూఁ
తే సురలోకపంచిత! మబిం గవచంబును గుండలంబులున్.

290

ప్రతిపదార్థం: దిన+ఈశ= ఓ సూర్యభగవానుడా; భూసురకోటి= బ్రాహ్మణాసమూహం; వేదుటయున్= ప్రార్థించటమున్నా; పోణిగ్నున్= మనోహరంగా; ప్రాణములు+ఖన్= అసువుల నైనను; ఈగి= దానం చేయటం; నాబాస= నాశపథం; లోకమున్=

జగత్తులో; ఇంతయున్= ఈచిషయం అంతయును; ప్రస్నటము= తేటతెల్లం అయినట్టిది అందరికి తెలిసినదే; అట్లు+కాకయున్= అంతమాత్రమే కాక; వాసవుడు+అట్టే= ఇంద్రుడు అంతటివాడే; నన్నున్= నన్ను; అడుగవచ్చున్= ప్రార్థించటానికి వస్తే; ప్రియంపడి= ప్రీతితో; సురలోకవందిత!= వేల్పులసమూహాలచేత నమస్కరించబడేవాడా!; ఓసూర్యభగవానుడా!; మదిన్= నాచిత్తుంలో; కవచంబును కుండలంబులున్= కవచం కుండలాలున్నా; నాకున్= నాకు; ఒక్క= ఒక; బ్రాతి+ఏ= (బ్రాతే) ఆసక్తి వీడలేని ప్రియమా? కాదు).

తాత్పర్యం: వేల్పులసమూహాలచేత ఆరాధించబడే ఓ సూర్యభగవానుడా!, బ్రాహ్మణులు అర్థస్తే వెనుదియక మనోహరఫణితిలో నా అసువులను సయితం సమర్పించగలను. ఇది నా ప్రతిజ్ఞ! ఈ చిషయం లోకాని కంతటికి తేటతెల్లమే. అంతేకాక దేవేంద్రుడంతటివాడు వేడుకతో నావద్రదు దేహా' అని ప్రార్థించటానికి వస్తే, ఇక కుచకుండలాలు ప్రియములా? అవి నాకు తృణాప్రాయాలు.

క. జగముల నెల్లును నిండిన , పాగడిత గడు వెలితి సేసి, పాల్లయొడవికై

తగవే జన్మత్తుత మిటు , దిగవిడువఁగ నేడు నాకుఁ బ్రిభువనదీపా!

291

ప్రతిపదార్థం: బ్రిభువనదీపా!= మూడులోకాలను వెలుగొందజేసేవాడా, ఓ సూర్యదేవుడా!; జగములన్+ఎల్లను= అన్ని లోకాలలోను; నిండిన= సంపూర్ణంగా వ్యాపించిన; పాగడిత= ప్రశస్తి; కడున్= మిక్కిలి; వెలితి+చేసి= కొఱతకలిగించి; పాల్ల+బడలికెన్+ఇ= వ్యాఘ్రమైన (శ్వాతంకాని) శరీరంకొరకై; జన్మత్తుతము= యావజ్జీవితం దీక్షతో పరిపాలించేనోము; ఇటు= ఈరీతిగా; దిగవిడువున్= శ్రోసిపుచ్చుటం; నేడు= ఈసమయంలో; నాకున్= నాకున్; తగవు+ఏ= పాడి అగునా (కాదు గదా).

తాత్పర్యం: మూడులోకాలను వెలుగొందజేసే ఓ సూర్యదేవా! అన్నిలోకాలలో వ్యాపించిన సత్యిక్రితి కొఱత కలిగించి, ఏమాత్రం విలువలేని ఈ పాల్లశరీరంకొరకై యావజ్జీవితం దీక్షతో పరిపాలించే నోమును నేడు నేను విడవటం పాడికాదు కదా.

విశేషం: (1) 'పాల్లబడలికై' తనదానవతాన్ని విడువజాలనని కర్ణుడు సూర్యభగవానుడితో ఖండితంగా ప్రకటించాడు. ఈవాక్యం కర్ణుడిశిలానికి గేటురాయి. (2) ఈఘట్టంలో ఎట్లన ప్రాసిన పద్మాలు సూక్ష్మదృష్టితో అనుశీలిస్తే పోతనమహాకవికి ఒజ్జబంతులైనవి. పోతన చిత్రించిన బలిచక్రవర్తి శిలం గమనించరగింది.

మ. మతీఁ గుంతీసుతప్పక్షపాతి యగుచున్ మాయాస్వరూపంబుతీ

జితదైత్యండు శతక్రతుండు నను జ్ఞానింపంగ నేతెంచు న

ట్టి తెఱంగైను దచీయకీల్చియ చుమీ డిందుం; బ్రిలోకీసము

న్నతమై యొప్పు మచీయకీల్చి; యిదిసూ నాపుణ్య మెఖ్చంగులన్.

292

ప్రతిపదార్థం: జితదైత్యండు= రాక్షసులను జయించినవాడు; శతక్రతుండు= వందయజ్ఞాలను చేసినవాడు, దేవేంద్రుడు; మతిన్= చిత్రంలో; కుంతీసుతప్పక్షపాతి+అగుచున్= పాండవులయేడ అభిమానం కలవాడు ఔతూ, మాయాస్వరూపంబుతీన్= కపటవేషధారణతో; ననున్= నన్ను; భిష్ణింపంగన్= యాచించటానికి; ఏతెంచునట్టి= అరుదెంచే; తెఱంగు+ఇనన్= రితివుర్పడితే; తదీయకీర్తి+అ= దేవేంద్రుడియెక్కు యశ్శేసి; డిందున్= క్రిందిదాతుంది; చుమీ= సుమా; మదీయకీర్తి= నాయశస్సు; త్రిలోకీ, సమ్మంఛుతము+ఇ= మూడులోకాలలో పైకి ఎక్కినదై; ఒప్పున్= శోభిల్లుతుంది; ఏ+భంగులన్= ఎన్నివిధాలుగా చూచినా; ఇది= (ఈ చిషయం దేవేంద్రుడు నాకడకు యాచకుడై రావటం); నాపుణ్యము= నాసుక్కతం; చూ= సుమ్ము.

తాత్పర్యం: రాజులను జయించినవాడు, నూరుయజ్ఞులను చేసినవాడు అయిన దేవేంద్రుడు చిత్తంలో పాండవులయేడ పాడిదప్పిన అభిమానంతో మారువేషం తాల్చి నాకడు యాచకుడై రావటమా? రానిమ్ము. అది ఆతనికీర్తికి మాత్రమే లోటు. అప్పుడు నాకీర్తి మూడులోకాలలో ఉన్నతంగా వెలుగొందుతుంది. ఏవిధంగా చూచినా ఇది నాసుకృతవిశేషమేకదా!

A. కీర్తి విదువజ్ఞాలః గీర్తితో మెలగంగః, జావు వచ్ఛేనేనిఁ జత్తుః; గాని

జగములోన నెల్ల సదికంటో జావు మే', లనగః బరగు మాట యనఫు! వినవే?

293

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= పాపరహితుడా, ఓ నూర్యుడా!; కీర్తిన్= యశస్విను; విదువన్+చాలన్= వదలిపెట్టజాలను; కీర్తితోన్= యశస్వితో; మెలగంగన్= ప్రవర్తిల్లగా; చావు, వచ్చేన్+ఏనిన్= మరణం సంప్రాప్తించినపుటికి; చత్తున్= చస్తాను; కాని= అంతేకాని; జగములోనన్+ఎల్లన్= లోకంలో అంతటా; సదికంటోన్= అపకీర్తికంటే; చావు= మరణం; మేలు= మంచిది; అనగ్నం+పరగుమాట= అనెడి సుభాషితం; వినవే= ఆలకించవా.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మకుడైన వైన ఒస్సుర్యభగవానుడా! నేను యశస్విను విడువడజాలను. పేరుప్రతిష్ఠలతో బ్రతికేటప్పుడు మరణం ప్రాప్తించినా నాకు సమ్మతమే. లోకంలో ‘అపకీర్తికంట మరణమే మేలు’ అనే సుభాషితాన్ని వినలేదా?

ఉ. కీర్తియ యిచ్ఛుః బుణ్యగతిః గీర్తియ తల్లియుబోలేఁ భోచు; న
తీర్మిల్లియ యాయువున్ సిలయుః గీర్తివిహీనుడచూ శవంబు; దు
షీర్షను నెల్లచేటులును గిట్టి హరించు' ననండె తొల్లి భ
కూర్తిహారుండు నాబరగు నంబుజసూతి జగద్రూతంబుగ్న.

294

ప్రతిపదార్థం: కీర్తి+అ= యశస్వి మాత్రమే; పుణ్యగతిన్= సుకృతలోకాన్ని; ఇచ్ఛున్= ప్రసాదిస్తుంది; కీర్తి+అ= యశస్విమాత్రమే; తల్లియున్+పోలెన్= జననివలె; ప్రోచున్= కాపాడుతుంది; సత్త+కీర్తి+అ= మంచియశ్శేస్యి; ఆయువున్= ఆయుర్లాయం; సిరియున్= సంపదయున్నా; కీర్తివిహీనుడు+అ= కీర్తి లేనివాడే; శవంబు= పీసుగు; చూ= చుమ్ము, సుమా; తొల్లి= పూర్వం; దుషీర్షనున్= చెడ్డకీర్తి కలవాడిని; ఎల్ల, చేటులును= అన్నికీడులును; కిట్టి= సమీపించి; హరించున్= నశింపచేస్తాయి; (అని); భక్త+అత్రి, హరుండు= భక్తుల దైన్యాన్ని హరించేవాడు; నాన్= అనగా; పరగు= ఒప్పు; అంబుజసూతి= బ్రహ్మదేవుడు; జగత్తి+హితంబుగ్న= జగత్తుకు శ్రేయస్సు కలిగేటట్లుగా; అనండు+ఎ= అనలేదా.

తాత్పర్యం: ‘కీర్తియే పుణ్యగతిని ప్రసాదిస్తుంది. కీర్తియే కన్నతల్లివలె కాపాడుతుంది. మంచికీర్తియే ఆయువు. కీర్తియే సంపద. కీర్తిలేనివాడు పీసుగే. అపయశస్వి కలవాడిని అన్నికీడులు ఆవహించి నశింపజేస్తా’ యని పూర్వం భక్తుల దైన్యాన్ని పోగాట్టేవాడైన, బ్రహ్మదేవుడు ప్రవచించి ఉన్నాడుగదా. అది జగత్తుకు శ్రేయస్సుకలిగించే సుభాషితం.

సీ. విప్రులు గడు నథి వేడినఁ గలిమిలోఁ, బోచ్చెంబు సేయక యిచ్ఛు టొకటి,
బలితంపుబుగతురఁ బలమార్పు టొక్కటి, దండియై యనిఁ జచ్చు టొండె నొకటి,
శరణాగతుని నెట్టి శత్రువు నైనను, గరుణించి చంపక కాచు టొకటి,
భావినీఖ్వజవ్యధబాలాతురుల కైన, యాపద చెచ్చేరఁ భాపు టొకటి

అ. యసుగ నివి ప్రతంబులై చెల్లు నాకు; నిం ; దొకటి తప్పేనేని వికలకీర్తి

నగుదుఁ; గాన నిత్తు నభిలమ్ము నెఱుగ నా , ఖండలునకుఁ గవచకుండలములు.' 295

ప్రతిపదార్థం: విప్రులు= బ్రాహ్మణులు; కడున్= మిక్కిలి, అర్థన్= కోరికతో; వేడినన్= ప్రార్థించగా; కలిమిలోన్= (ఉన్న) సంపదలో; పాచ్యంబు+చేయక= తక్కువచేయక; ఇచ్చుట= దానంచేయటం; ఒకటి= ఒకటి; బలితంపు+పగతురన్= బలవంతు లైన శత్రువులను; పరిమార్ఘుట= సంహారించటం; ఒక్కటి= ఒకటి; అనిన్= యుద్ధంలో; దండి+ఇ= మేటిఅయి; చచ్చుట+బండెన్= మరణించటం కాని; ఒకటి= ఒకటి; శరణ+అగతునిన్= రక్షణ కోరి ఆశ్రయించినవాడిని; ఎట్టిశత్రువున్+ఐను= ఎటువంటి విరోధిని అయినప్పటికిని; కరుణించి= దయచూపి; చంపక= సంహారించక; కాచుట= రక్షించటం; ఒకటి= ఒకటి; భామినీ, ద్వీజ, వృద్ధ, బాల+అతురులకున్+ఐన= ప్రీలకు బ్రాహ్మణులకు ముసలివారికి పిన్నలకు దాపురించిన; ఆపద= కష్టం; చెచ్చెరన్= శిఘ్రంగా; పాపుట= పోగొట్టటం; ఒకటి= ఒకటి; అనఁగన్= అనుసట్టివి; ఇవి= ఔనచెప్పినట్టివి; ప్రతంబులు+ఇ= నోములు అయి; నాకున్= నాకు; చెలున్= ఏర్పడినవి. ఇందున్= ఈ నోములలో; ఒకటి= ఒక్కటి అయినా; తప్పేనేనిన్= జరగుండా తప్పితే; వికల, కీర్తిన్+అగుదున్= చెడినయశుస్స కలవాడనోతాను; కానన్= కావున; అభిలమ్మున్+ఎఱుగన్= అంతయును తెలియగా; ఆఖండలునకున్= దేవేంద్రుడికి; కవచుండలములు= కవచాస్మి కుండలాలను; ఇత్తున్= ఇస్తాను.

తాత్పర్యం: ఇవి నేను పాటించే వ్రతాలు (ప్రతిజ్ఞలు). బ్రాహ్మణులు కోరి నన్నడిగితే నా కున్న సంపదలో తక్కువ చేయకుండా దానం చేయటం ఒకటి. బలవంతులైన శత్రువులను సంహారించటం మరొకటి. లేదా యుద్ధంలో వీరుడుగా మరణించటం ఇంకొకటి. పగవాడైనా శరణవేడితే చంపకుండా దయతో రక్షించటం మరింకొక్కటి. ఆడవారు కాని, బ్రాహ్మణులు కాని, ముసలివారు కాని, చిన్నవారు కాని, దీనులు కాని ఆపదలో చిక్కుకుంటే వారి ఆపదలను తొలగించటం మరొక్కటి. వీటిలో ఏ ఒక్కటి తప్పినా ముక్కలు చెక్కులైన కీర్తి కలవాడనోతాను. కాబట్టి, ఇవన్నీ స్పష్టమయ్యటట్లు ఇంద్రుడికి నాకవచుండలాలను ఇచ్చివేస్తాను.'

వ. అనినఁ గర్భానకు సూర్యం డిట్లనియె.

296

తాత్పర్యం: అనగా సూర్యుడు కర్మడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'కడు నెయ్యయ హితముగఁ జే , ప్పెడు పలుకులు వినవు; గరము బేలవు; నీ వే క్షుడ? బుభ్రితెరువు లెక్కుడ? చెడక వినుము నీకుఁ దెలియఁ జెప్పెదఁ గర్భా!

297

ప్రతిపదార్థం: కర్మా! = ఓకర్మా!; కడున్= మిక్కిలి; నెయ్యయ= మిత్రులు; హితముగన్= శ్రేయస్స కలిగేటట్లుగా; చెప్పెడుపలుకులు= చెప్పేమాటలు; వినవు= వినిపించుకోవు; కరము= మిక్కిలి; బేలవు= అమాయకుడవు; నీవు+ఎక్కుడ?= నీవు ఎక్కుడ; బుభ్రితెరువులు= తెలివితో గూడిన తీరుతెన్నులు; ఎక్కుడ?= ఎక్కుడ; నీకున్= నీకు; తెలియన్+చెప్పెదన్= తెలిసేటట్లుగా వచిస్తాను; చెడక= చెడిపోకుండ; వినుము= నేను చెప్పినట్లు నడచుకొమ్ము.

తాత్పర్యం: ఓ కర్మా! నీ శ్రేయాభిలాషులు నీహితం కోరి చెప్పేమాటలు నీవు వినవు. నీవు మిక్కిలి అమాయకుడవు. నీవు ఎక్కుడ? తెలివితేటలతో కూడిన తీరుతెన్నులు ఎక్కుడ? నీకు నేను బాగుపడేమాగ్గం చెప్పుతున్నాను. నేను చెప్పినట్లు నడచుకొనుము. నీకు మేలు కలుగుతుంది.

క. తనకుఁ దనయులకు సతులకు , జనసీజనకులకు బంధుజసులకుఁ గీడొం దని తెరువునఁ గీల్తి గనినఁ , జనుగా కందఱును జెడుయశం బేమిటికిన్?

298

ప్రతిపదార్థం: తనకున్= తనకును; తనయులకున్= పుత్రులకు; సతులకున్= భార్యలకు; జన్మిజనకులకున్= తలిదండ్రులకు; బంధు, జనులకున్= చుట్టూలకును; కీడు+బందని, తెరువున్= హోని కలుగని మార్గాన; కీర్తి+కనిసన్= యశస్విను ఆర్జిస్తే; చనున్+గాక= ఒప్పుతుంది కాని; అందఱును= ఎల్లరును; చెడు= కీడు పాందు; యశంబు= కీర్తి; ఏమిటికిన్?= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: తనకూ, తనపుత్రులకూ, తనభార్యలకూ, తనతలిదండ్రులకూ, చుట్టూలకూ; హోని కలుగనిమార్గంలో, యశస్వి నార్జించటం భావపూతుంది కాని అందరికి కీడు గలిగించే కీర్తి ఎందుకు?

ఉ. కావున నీవు ప్రాణములు గావుము: కీర్తి యటుండనిమ్ము: నీ జీవిత మున్ను గీర్తి మతి చేరఁడె: కీర్తి యసంగ నొక్కు దే లా? వనితల్ దసుాభవులు లక్ష్ములు బంధులు సార్వభౌమతే జీవిభవంబు నిమ్ముడరుఁ జోప్పుడుఁ బ్రాణ మొకండు గళ్లిన్.

299

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; ఈవు= నీవు; ప్రాణములు= అసువులు; కావుము= రక్షించుకొనుము; కీర్తి+అటు+ఉండన్, ఇమ్ము= యశస్విను, అటువైపు ఉండనిమ్ము; నీజీవితము+ఉన్నన్= నీవు బ్రదికి ఉంటే; కీర్తి= యశస్వి; మఱి= మరల; చేరఁదు+ఎ= దగ్గరకు రాదా?; కీర్తి= యశస్వి; అనంగన్= అనగా; ఒక్కఁడు= ఒకటి మాత్రమే; ఏలా= ఎందుకు?; వనితల్= పడతులు; తనూభవులు= సంతాసము; లక్ష్ములు= సంపదలు; బంధులు= చుట్టూలు; సార్వభౌమ, తేజన్+విభవంబున్= చక్రవర్తిత్వంవలన చేకూరే దేదీష్యమాన మైన కాంతి సంపదను, ఇమ్ము+అడరన్= ఇంపుళోభిలేటట్లుగా; ప్రాణము+ఒకండు= జీవం ఒకటి; కల్గినన్= ఉంటేనే; చొప్పుడున్= అమరుతాయి.

తాత్పర్యం: కావున నీప్రథమకర్తవ్యం నీఅసువులను కాపాడుకొనటం. అసలు నీవు బ్రదికి ఉంటే నిన్ను కీర్తి చేరుతుంది. ఒక్కిర్తిమాత్రమే చేరఁం ఏమిటి? భార్యలు బిడ్డలు సంపదలు చుట్టూలు చక్రవర్తిత్వతేజస్సు ఎన్నిఅయినప్పటికి ప్రాణము లున్నప్పుడే ఇంపుపెంపులు శోభిల్లుతాయి.

క. మృతుఁ దైన నరుఁడు వెన భ , స్నితుఁడై చనుగాక, కీర్తిమేలిమి గసునే?
మృతదేహంబునకు నలం , కృతుఁ జేసినయట్ల మృతునికీర్తి తలంపన్.

300

ప్రతిపదార్థం: మృతుఁడు+పనన్= మరణం చెందితే నరుఁడు= మనుజాడు; వెసన్= శీఘ్రంగా; భస్మితుఁడు+ఐ= బూడిదగా మారినవాడై; చనున్+గాక= పోవునేకాని; కీర్తి= యశస్వియొక్క; మేలిమి+కనును+ఎ= గొప్పతనాన్ని పాందుతాడా; మృతునికీర్తి= మరణించినవాడియశస్వి; తలంపన్= యోచన చేయగా; మృతదేహంబునకున్= మరణించిన శరీరానికి, వీనుగుబడలికి; అలంకృతి+చేసిన+అట్లు+అ= అలంకారం చేసినట్లే సుమా.

తాత్పర్యం: మరణించినపేదవ మానవుడు బూడిదగా మారిపోతాడు. మరి యశస్వి యొక్క గొప్పతనాన్ని స్వయంగా చూడలేదు. పాందలేడు. ఆలోచిస్తే, మరణించిన వాడి యశస్వి చచ్చినవాడి కశేబరానికి చేసిన అలంకారంపంటిదే సుమా!

విశేషం: అలం: ఉంపన.

వ. నీవు నాకు నత్యంతభక్తుండ వగుటంజేసి భక్తజనరక్షణంబు గర్తవ్యం బగుట ని ట్లన్నియుం జెప్పవలసె: మతియు దేవనిల్చుతం భైన రహస్యం బొక్కటి గలదు; దాననసేసి నీయందు నాకు వాత్సల్యంబు

మిగిలియండు; నచి యిష్ట దేసు జెష్టుడు; బిదపు దనయంతన యెఱుగుబడు; నీకు నర్జునుసకుం దెగని పగర్చై యుండు; మీకుఁ గయ్యంబు నయ్యెడు; నందు నీవు సహజకవచకుండలమండితుండ వగుటంజేసి యర్జునున కజేయండ నయ్యెడు; నట్టుంగాక వీనిం గోలుపోయితివేని యెంతయు దెప్పరం బగు' ననినం గర్జుం డిట్లునియె;

301

ప్రతిపదార్థం: నీవు= ఓకర్లా; నాకున్= నాకు; అత్యంతభక్తుండవు= మిక్కిలి భక్తుడవు; అగుటన్+చేసి= కావటంచేత; భక్తజనరక్షణంబు= భక్తులను కాపాడటం; కర్తవ్యంబు+అగుటన్= చేయవలసిన ధర్మం కావున; ఇట్లు= ఈః రీతిగా; అన్నియున్= సమస్తమైన అంశాలను; చెప్పవలసేన్= వచించవలసివచ్చింది; మతియున్= అంతమాత్రమే కాక; దేవనిర్మితంబు+ఇన్= దేవతలచేత ఏర్పరచబడిన; రహస్యంబు+ఒకటి= గూఢవిషయం ఒకటి; కలదు= ఉన్నది; దానన్+అ+చేసి= దానిమూలాన (ఆ రహస్యం కారణంగా); నీయందున్= నీమీద; నాకున్= నాకు; వాత్సల్యంబు= అమరాగం; మిగిలి+ఉండున్= మిక్కుటంగా ఉంటుంది; అది= ఆరహస్యం; ఇప్పుడు= ఈససుయంలో; ఏను= నేను; చెప్పన్= వచించను; పిదపన్= పిమృటు; తన+అంతన్+అ= దాని అంతట అదే; ఎఱుగన్+పడున్= వెల్లడిచౌతుంది; నీకున్= నీకును; అర్జునునకున్; తెగని= తీరని; పగ+ఇ+ఉండున్= శత్రుత్వం ఏర్పడిఉంటుంది; మీకున్= మీఇరుపురకు (నీకును అర్జునుడికిని); కయ్యంబున్= యుద్ధమును; అయ్యెడున్= జరుగుతుంది; అందున్= ఆయుద్ధంలో; ఈపు= నీవు; సహజ, కవచ, కుండల, మండితుండవు, అగుటన్+చేసి= ప్రకృతిసిద్ధంగా ఏర్పడిన కవచకుండలాలతో వెలుగొందేవాడవు అగుటచేత; అర్జునునకున్; అజేయుండవు+అయ్యెడవు= గెలువశక్యంగాని వాడవు ఔతావు; అట్లున్+కాక= ఆ విధంగా కాక; పీనిన్ ఈసహజ కవచకుండలాలను; కోలుపోయితిపి+ఎనిన్= పోగొట్టుకొన్నావా; ఎంతయున్= మిక్కుటమయిన; దెప్పరంబు+అగున్= ఆపద ఏర్పడుతుంది; అనినన్= అని (సూర్యుడు) చెప్పగా; కర్జుండు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: నీవు నాకు గొప్పభక్తుడవు. భక్తులను కాపాడటం అవశ్యం నిర్వహించవలసిన ధర్మంగదా! అందుచేత నీకు అన్నిఅంశాలు వివరించి చెప్పవలసి వచ్చింది. అంతమాత్రమేకాక ఇందు ఒక దేవరహస్యం ఇమిడి ఉన్నది. ఆ రహస్యాన్ని ఇప్పుడు నీకు నేను చెప్పను. కాని అది దానంతట అదియే వెల్లడి కాగలదు. నీకున్నా అర్జునుడికిన్నీ తీరనిపగ ఏర్పడి ఉంటుంది. మీకు యుద్ధం జరిగితీరుతుంది. ఆ యుద్ధంలో నీకు ప్రకృతిసిద్ధంగా లభించిన కవచకుండలాలు ఉండటంచేత నీవు అర్జునుడికి గెలువశక్యంగానివాడవు కాగలవు. అట్లుకాక నీవు కవచకుండలాలను కోలుపోతే నీకు మిక్కుటమైన ఆపద ఏర్పడుతుంది' అని సూర్యుడు చెప్పగా కర్జు ఈవిధంగా సమాధాన మిచ్చాడు.

మ. ‘కరుణామూర్తి నీవు సంతతము భక్తుల్మీసుధానత త్వరచిత్తుండవు గావునం గడగి నామై మక్కువం బభ్రువై వర! మే లానతి యిచ్చి తింకొకటి దేవా! నిన్ను బ్రాహ్మించెదం; గరుణ్ నా ప్రతికూలదుర్ధపిత వాక్యంబుల్ సహింపం దగున్.

302

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= ప్రభూ!; పదిగైనరి!= తామరతీగు వల్లభుడైనవాడా, ఓ సూర్యభగవానుడా!; కరుణామూర్తిచి= దయయే ఆకారంగా రూపాందినవాడవు; నీవు= నీవు; సంతతమున్= ఎల్లప్పుడును; భక్తుల్మీ సమాధాన, తద్ది+పర, చిత్తుండవు= నిన్ను ఆరాధించేవారికి శోభ కూర్చుటంలోనే నిమగ్గమైన మనస్సు కలవాడవు; కావునన్= కాబట్టి; కడగి= పూనిక వహించి; నామైన్= నామీద; మక్కువన్= వాత్సల్యం చొప్పున; మేలు= శ్రేయం; ఆనతి+ఇచ్చితి(వి)= దయతో చెప్పావు; ఇంకన్+బకటి=

ఇక ఒకటి; నిస్సున్= నిస్సు; ప్రాణించెదన్= కోరెదను; కరుణాన్= దయతో; నాప్రతికూల, దుర్గప్రిత, వాక్యంబుల్= నేను చేపే ఎదురుమాటలు చెడ్డవి; సహింపన్+తగున్= ఓర్ముకొన తగును.

తాత్పర్యం: దేవా! పద్మినీవల్లభా! ఓ సూర్యభగవానుడా! నీవు మార్తీభవించిన దయవు. ఎల్లప్పుడు భక్తుల మేలు కోరి వారికి శోభ చేకూర్చటంలోనే నిమగ్నమయిన మనస్సు కలవాడవు. నామీద వాత్సల్యం చౌప్పున నాశేయస్సునుగూర్చి నీవు దయతో హితోపదేశం చేశావు. అయినను నిస్సు ఇంకొకటి అర్థిస్తున్నాను. నీమాటకు ఎదురుచేపే నా దుర్భాషటి మన్మించ వేడికోలు.

క. అన్యతమున కెంత వెఱతును, విను మంతకునకును నంత వెఱవ; మును వహిం చినత్తతము విడిచి దుర్గతిఁ, జనుఁ జాలుదు నయ్య! నన్నుఁ జనునే మాన్సున్?

303

ప్రతిపదార్థం: అనృతమునకున్= అసత్యానికి; ఎంత వెఱతును= ఎంతగా భయపడతానో; వినుము= అవధరించుము; అంతకునకునున్= యముడికికూడ; అంత వెఱవన్= అంతగా భయపడను; మును= ఇంతకుముందు; వహించిన వ్రతమున్= పూనిన నోమును విడిచి; దుర్గతిన్= చెడుమార్గంలో; చనన్+చాలుదునయ్య= నడువగలుగుదునా? (నడువలేను సుమా); నన్నున్= నన్ను; మాన్సున్+చనునే (ఆ వ్రతమునుండి); ఆపటం భావ్యం కాదు);

తాత్పర్యం: దేవా! అవధరింపుము. అసత్యానికి భయపడినట్లుగా, నేను యముడికి కూడా భయపడను. ముందు పూనిన నోమును విడిచి ఇప్పుడు చెడుమార్గంలో నడువబొలను. నన్ను సద్గుతంనుండి మరల్చటం పాడికాదు.

వ. అర్జునుండు దుర్జయుం డని చూడపలవదు, నీవును మటియంబు లగు బివ్యాస్తంబు లెఱుంగుదు; జామదగ్న్యండును ద్రోణండును నాకు నొసంగినబివ్యాస్తంబు లల్పంబులు గావు, గావున నవశ్యంబును సమరంబున నమరరాజనందనుం దెగటార్పునోపుదు; నీ వింక నొండు దలంపక నాకు నన్జ్ఞాయు' మ్మనిన నొక్కింత విచారించి యాదేస్యండు రాధేయున కి ట్లనియె.

304

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుండు= అర్జునుడు; దుర్జయుండు+అని= గెలువరానివాడని; చూడన్వలవదు= తలహియవద్దు; నీవును= నీపుకూడా; మదీయంబులు+అగు= నామైన; దివ్య+అప్రాంబులు= దేవతామహిమ గల ఆయుధాలు; ఎఱుంగుదు(వు)= తెలియుదువు; జామదగ్న్యండును= జమదగ్నికొడుకు పరశురాముడున్నా; ద్రోణండును= ద్రోణుడున్నా; నాకున్+ఒసంగిన= నాకు ఇచ్చిన; దివ్య+అప్రాంబులు= దేవతామహిమ కల బాణాలు; అల్పంబులు+కావు= తక్కువైనవి కావు; కావున్= కాబట్టి; అవశ్యంబును= తప్పనిసరిగా; సమరంబున్వు= యుద్ధంలో; అమరరాజనందనున్= దేవేంద్రుడికుమారుడిని-అర్జునుడిని; తెగటార్పునోపుదున్= సంహరించ జాలుదును; నీవు= నీవు; ఇంకన్= ఇక మీద; ఒండు+తలంపక= వేరొకటి ఆలోచించక; నాకున్= నాకు; అన్జ్ఞా+ఇమ్ము= ఆనతి దయచేయుము; అనినున్= అని (కర్మడు) వచించగా; ఒక్క+ఇంత= ఒకకొంత (తడవు); విచారించి= ఆలోచించి; ఆ దేవుండు= ఆ దేవుడు, సూర్యభగవానుడు; రాధేయునకున్= రాధకొడుకు - కర్మనికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ రీతిగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ సూర్యదేవా! అర్జునుడు గెలువరానివాడని నిర్ణయించకుము. నా వద్దనున్ దివ్యాస్తాలను గూర్చి నీకు కూడా తెలియును. పరశురాముడు ద్రోణుడు నాకు ఇచ్చిన దివ్యాస్తాలు తక్కువ అయినవి కావు. కావున యుద్ధంలో నేను అర్జునుడిని సంహరించటం తథ్యం. నీవు వేరే ఆలోచనలు చేయక నన్ను ఆశీర్యదించుము’ అని కర్మడు అన్నాడు. సూర్యుడు కొంతతడవు యోచించి కర్మడికి ఈవిధంగా చెప్పాడు.

సూర్యోదు గర్జనితో నిందుచే శక్తి గైకొను మని సెప్పుట (సం. 3-286-14)

తే. ‘ఎల్లభంగుల నిశ్చయం జాయి యేని, వత్స! విను మింక నొక్కటి; వాసవునకుఁ

గలదు దారుణంబును నమోఘంబు వైన, శక్తి; యిది నీకు నడుగుము సవినయముగ.

305

ప్రతిపదార్థం: వత్స!= నాయనా కర్ణా! ఎల్ల, భంగులన్= అన్నివిధాల; నిశ్చయంబు= నిర్ణయం; ఇది+అ= ఇదియే; ఏని= అయితే; ఇంకన్= ఇంక; ఒక్కటి= ఒకమాట; వినుము= ఆలకించుము; దారుణంబును= భయంకరమైనదిన్నీ; అమోఘంబును= బీరువోవనట్టిదిన్నీ; ఐన= ఐన; శక్తి= శక్తి అనే ఆయుధవిశేషం; వాసవునకున్= దేవేంద్రుడికి; కలదు= ఉన్నది; సవినయముగన్= సమతతో; అది= ఆ శక్తి; నీకున్= నీకు (ఇమ్మని); అడుగుము= కోరుము.

తాత్పర్యం: ‘నాయనా, కర్ణా! దేవేంద్రుడు అడిగితే కవచండలాలను దానం చేయటమే నీ కృతనిశ్చయం అయితే, ఇంకొక మాట చెప్పుతాను. వినుము. దేవేంద్రుడికడ తిరుగులేని భయంకరమైన ఆయుధవిశేషం ఒకటి ఉన్నది. దానిపేరు శక్తి. నీవు వినమ్రంగా ఆ శక్తిని అడిగి తీసికొనుము.

క. తొలి తొలి బలసూదనుచే, జైలువుగ నాభివ్యశక్తి చేకులఁ గొని కుం

డలములుఁ గవచంబును మత్తి, యలఘుమత్తి! యిమ్ము భద్ర మగు నిట్టయినన్.

306

ప్రతిపదార్థం: అలఘుమత్తి!= గొప్పబుద్ధి కలవాడా, కర్ణా! తొలి తొలి= మొట్టమొదట; బలసూదనుచేన్= దేవేంద్రుడిచేతినుండి; చెలుపుగన్= పొలుపుగ; ఆ దివ్యశక్తి= ఆ దివ్యమైన ఆయుధవిశేషం; చేకుఱన్+కొని= చేకురేటట్లుగా పరిగ్రహించి; మత్తి= పిదప; కుండలములు= కుండలాలు; కవచము= తమత్రాణం; ఇమ్ము= ఒసంగుము; ఇట్లు+అయినన్= ఈ రీతిగా జరిగితే (శక్తిని నీవు గైకొంటే); భద్రము+అగున్= (నీకు) మేలు కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: మేధావి అయిన ఓ కర్ణా! మెట్టమొదట ఆయుధవిశేషమైన ఆ దివ్యశక్తిని పరిగ్రహించి, పిదప నీకవచాన్ని కుండలాలను దేవేంద్రుడికి ఇమ్ము. అప్పుడు నీకు భద్రవౌతుంది.

ఉ. వైరులఁ జంపి వెన వచ్చుఁ గరంబున కాజిలోన న
ద్వారుణశక్తి వాసవుఁడు దానన తొల్లి సహస్రసంఖ్యలం
గ్రారసురాలిసంఘములఁ గుళ్లె; మహిభుజ! నీకు నెమ్మ నా
ఫోరపు సాధనంబు దొరకొన్న నవశ్యము గెల్లు వైరులన్.’

307

ప్రతిపదార్థం: మహో+భుజ!= గొప్పపరాక్రమం కలవాడా!; ఆ+దారుణశక్తి= ఆ ఫోర ‘శక్తి’; వైరులన్= శత్రువులను; చంపి, చంపి= పలుమారులు సంహరించి; వెన్న= శీఘ్రుంగా; ఆజిలోనన్= యుద్ధంలో; కరంబునకున్= చేతికి; వచ్చున్= అరుదెంచును; వాసవుడు= దేవేంద్రుడు; తొల్లి= పూర్వం; దానన+అ= దానివలననే, అశక్తి అనే ఆయుధవిశేషంచేతనే; క్రూర, సుర+అరి, సంఘములన్= భయంకరులైన రాక్షసుల సమాహాలను; సహాప్రసంఖ్యలన్= వేను వేలు; కూల్చైన్= సంహరించాడు; నీకున్= నీకు; ఆఫోరము+సాధనంబు= ఆ భయంకరమైన ఆయుధం; నెమ్మిన్= ఒప్పిదంగా; దొరకొన్నన్= లభించితే; వైరులన్= శత్రువులను; అవశ్యం= తప్పకుండా; గెల్లు(వు)= జయించగలవు.

తాత్పర్యం: ఆ భయంకరమైన ఆయుధవిశేషం ‘శక్తి’ యుద్ధంలో శత్రువులను పలుమారులు సంహరించి శీఘ్రుంగా మరల మరల చేతికి చేరుతూ ఉంటుంది; ఆ ఆయుధంచేత పూర్వం వేనువేలమంది భయంకరరాక్షసులను

దేవేంద్రుడు సంహరించి ఉన్నాడు. పరాక్రమవంతుడ వైన ఓకర్లో! నీకు ఆ భయంకరమైన ఆయుధం ‘శక్తి’ లభిస్తే శత్రువులను సులువుగా జయించగలవు’.

ప. అని చెప్పి కమలహితుం దంతర్లొతుం డయ్యె; కర్ణుండును వాసవురాక కెదురుసూచుచుండె; ననిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనున కి ట్లనియె. 308

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని వచించి; కమలహితుండు= సూర్యుడు; అంతర్లొతుండు+అయ్యెన్= అదృష్టుడు అయ్యాడు; కర్ణుండును; వాసవురాకమ్న్= దేవేంద్రుడి ఆగమనానికి; ఎదురుచూచున్+ఉండెన్= నిరీక్షిస్తూ ఉన్నాడు; అనిన్= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; జనమేజయుండు; వైశంపాయనకున్; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి సూర్యుడు అంతర్లానం చెందాడు. కర్ణుడు దేవేంద్రుడిరాక్కె నిరీక్షిస్తూ ఉన్నాడు - అని చెప్పగా విని జనమేజయుడు వైశంపాయనుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

మధురాక్షర

‘కలదు దేవగుహ్యం బని కమలబాంధవుడు గర్జు
బలికె నని చెప్పి; తబి యెద్ది? బలియుఁ దా సూతజుండు
లలితకవచంబు మణికుండలములు నెమ్మెయుఁ బడసే?
వెలయ నిష్ఠిధమంతయు వివరింపవలయు నాకు.’

309

ప్రతిపదార్థం: కమలబాంధవుడు= సూర్యుడు; దేవగుహ్యంబు= దేవతలకు సంబంధించిన రహస్యం; కలదు= ఉన్నది; అని= అంటూ; కర్ణున్= కర్ణుడితో; పలికెన్= చెప్పాడు; అని చెప్పితి(ఖ)= అని చెప్పావు; అది= (ఆ దేవరహస్యం); ఎద్ది= ఏది?; బలియుఁడు= బలవంతుడు; ఆ సూతజుండు= ఆ సూతుడికొడుకు-కర్ణుడు; లలితకవచంబు= మనోహరమైన తనుత్రాణాం; మణి కుండలములున్= మణులతో పాదగబడిన చెవిపోగులు; ఏ+మెయిన్= ఏరితిగా; పడసెన్?= పాందాడు?; ఈ+విధము+అంతయున్= ఈరీతి సమస్తం; వెలయన్= ప్రస్తుటం అయ్యేటట్లుగా; నాకున్= నాకు; వివరింపన్వలయున్= విష్టరించి తెలుపవలెను.

తాత్పర్యం: ఏదో దేవరహస్యం కలదని కర్ణుడితో సూర్యుడు చెప్పి ఉన్నాడని నీవు చెప్పావు. ఆ రహస్యం ఏది? బలవంతుడైన ఆ సూతసుతుడు కర్ణుడు ఆ కవచకుండలాలను ఏవిధంగా సంపాదించాడు? ఈ విషయాలను తేటతెల్లంగా నాకు తెలుపగోరుతాను.

విశేషం: వృత్త లక్ష్మణానికి చూడు. ఆరణ్యం: 6-352 విశేషాంశం.

ప. అనిన వైశంపాయనుం ‘డబియంతయుం జెప్పెద విను’ మని యిట్లనియేఁ; దొళ్లి కుంతిభోజు నింటికి దుర్వాసుం డతిథిర్మై వళ్లి వానిచేత సత్కారుతుండై ‘నాకు నీయింటుఁ గొంతకాలంబు వసియింప నిష్టం బైతిబి; నాయున్నంత కాలంబును నీవును నీయసుచరులును నిరావ్యజం బగు భక్తి నీయవలయుఁ; ని ట్లోపుదే?’ యనుటయు నొడంబడి యతండు దన కూతుం బృథ యను కన్స్యం జలిచి యమ్మహిమునిం జాపి. 310

ప్రతిపదార్థం: అనిసన్= అని (జనమేజయుడు) పల్గొ; వైశంపాయనుండు; అది= (ఆకథ); అంతయున్= సమస్తం; (ఆ దేవరహస్యగాథను); చెప్పెదన్= తెలుపుతాను; వినుము= ఆలకించుము; అని= అని వచించి; ఇట్లు+అనియెన్; తోల్లి= పూర్వం; కుంతిభోజు+ఇంటికిన్= కుంతిభోజుడి గృహానికి; దుర్యాసుండు; అతిధి+హ= అతిధిథై వచ్చి= అరుగుదెంచి; వానిచేతన్= కుంతిభోజుడిచేత; సత్కృతుండు+హ= సమ్మానించబడినవాడై; నారున్= నాకు; నీయింటన్= ఓ కుంతిభోజమహారాజా నీ గృహంలో; కొంతకాలంబు= కొన్నినాళ్లు; వసియింపన్= నివసించాలని; ఇష్టంబు+పనది= కోరిక కలిగింది; నా+ఉన్న+అంత, కాలంబును= నేను ఉన్న సమయంమేరకు; నీవును= నీవున్నా; నీ+అనుచరులును= నీ సేవకులున్నా; నిర్వ్యజంబు+అగు= సహజమైన (ఎట్టికారణాలు లేకుండగా); భక్తి+చేయవలయున్= పూజ్యభావం చూపాలి; ఇట్లు+ఒపుదు(పు)+ఏ?= రారీతిగా నీపు చేయగలవా?; అనుటయున్= అని అనగానే; అతండు= అతడు, కుంతిభోజడు; ఒడంబడి= అంగీకరించి; తనకూఁ తున్= తన పుత్రికను; పృథ+అను, కన్యన్= పృథ అనే పేరుకల పెండ్లికానిది అయిన లేత జవరాలను; పిలిచి= దగ్గరకు రప్పించి; ఆ, మహా+మునిన్+చూపి= ఆ మహాముభావుడిని చూపి.

తాత్పర్యం: అని జనమేజయుడు అడుగగా- వైశంపాయనుడు, ‘దాని నంతటిని సవిస్తరంగా చెప్పగలను; ఆలకించుము’ అని ఈ విధంగా పలికాడు: పూర్వం కుంతిభోజుడిగృహానికి దుర్యాసుహర్షి అతిధిగా ఏతెంచాడు. కుంతిభోజుడు ఆ మునిని పూజించాడు. దుర్యాసుడు, ‘ఓమహారాజ! నాకు నీ గృహంలో కొన్నినాళ్లు నివసించవలెనని కోరిక కలిగింది. నేను ఉన్నంతకాలం నీవున్నా నీ సేవకులున్నా ఎట్టి ప్రతిఫలాన్ని ఆశించకుండా సహనంతో నాకు పరిచర్య చేయగలరా? చెప్పుము’ అని అడిగాడు. అందుకు కుంతిభోజడు సమ్మతించి, తన పుత్రిక, పెండ్లికాని బాలను పృథ అనే కన్యకను పిలిచి ఆ మహామునిని చూపి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: (1) కుంతిభోజడు పృథను పెంచుకొనిన యాదవభూపతి. (2) అతిధి- తిథివారనష్టతాలు లేకుండ పయనించే బాటసారి అని మొట్టమొదటి అర్థం. తదుపరి- అతిధి అనగా స్వాగతసత్కారాలను కోరి గృహాస్తులను చేరే బాటసారి - అనే అర్థం ఏర్పడింది. గృహాస్తుల ఆహ్వానంచొప్పున వచ్చినవాడు ‘అతిధి’ అని - ఆహ్వానం లేకుండ వచ్చేవాడు ‘అభ్యాగతుడు’ అనే వివక్ష ఏర్పడింది. భారతీయసంస్కృతిలో గృహాస్తులకు అతిధిపూజ, అభ్యాగతసేవ ప్రాముఖ్యాన్ని వహించాయి. “అతిధిదేవోభవ” - “అభ్యాగతస్యయంవిష్టుః” అనే సుభాషితాలు ప్రాచీన భారతీయసంస్కృతిలో అభ్యాగతులకు అతిథులకు గల ప్రాముఖ్యాన్ని వెల్లడిస్తున్నాయి. (3) దుర్యాసుడు- శీఘ్రుకోపనుడుగా హారాణికవాజ్ఞయంలో సుప్రసిద్ధుడైన బుప్పివేణ్యుడు.

ఉ. ‘దేవసమానుఁ దీ ధరణిదేవుఁడు; వేడుక మధ్యహంబునం దా వసియింపఁ గోరుటయు, దానికి నేనును నియ్యకొంటి, నిం ఛివరనేతు! నీవుఁ గడుభీరవు, సభ్యసంయోపచారసం భావితపుత్తు; వట్టగుట భక్తి భజింపుము బ్రాహ్మణోత్తమున్.

311

ప్రతిపదార్థం: ఇందీవరనేత్తు!= నల్లకలువల నంటి కన్నులు కలదానా, ఓపృథారుమారీ!; ఈ ధరణిదేవుఁడు= ఈబ్రాహ్మణుడు; దేవసమానుడు= దేవతలతో సమానుడు; వేడుకన్= ప్రీతితో; మత్త+గృహంబున్= మనయింటిలో; తాన్= తాను; వసియింపన్+కోరుటయున్= ఉండవలెనని ఆశించటం; దానికిన్= అందుకు; నేనునున్= నేనున్నా; ఇయ్యకొంటిన్= సమ్మతించాను; నీవున్= నీవు; కడున్= మిక్కెలి; ధీరవు= దైర్యవంతురాలవు; సత్త+వినయ+ఉపచార, సంభావితపుత్తువు= మంచి నమ్రతతో కూడిన పరిచర్య చేయటానికి ఆలోచించే శీలం కలదానవు; అట్లు+అగుటన్= అందుచేత; భక్తిన్= పూజ్యభావంతో; బ్రాహ్మణా+ఉత్తమున్= విప్రులలో శ్రేష్ఠుడు అయినవాడిని, దుర్యాసుడిని; భజింపుము= సేవించుము.

తాత్పర్యం: ఈ బ్రాహ్మణుడు దేవతలతో సరితూగకలవాడు. ప్రీతితో మనగృహంలో నివసించటానికి కోరాడు. నేను గూడ సమ్మతించాను. నల్లకలువలవంటి నేత్రాలు గలదానా! ఓప్పథాకుమారీ!; నీవు మిక్కిలి ధైర్యవంతురాలవు. అణువతో పరిచర్యచేయగల అభినివేశం కలదానవు. విప్రులలో శ్రేష్ఠుడైన ఈ దుర్మాసలమార్పినేనించుము.

క. ఇతఁ దెత్తత్తుణి నెయ్యచి స , మ్ముతిఁ గోలన నబి ఫుటించి మళ్ళిక నిడి తో

పితుఁ జేయు మిమ్ముహాత్మువి , మతి యలుగక యుండవలయు మానిని! యొప్పుడున్.

312

ప్రతిపదార్థం: మానిని= అభిమానం కలదానా, ఓప్పథాకుమారీ!; ఇతడు= ఈ దుర్మాసుడు; ఏతటిన్= ఏవేళను; ఎయ్యది= (ఏ+అది)= దేనిని; కోరిన్= వాంఛిస్తే; అది= ఆ కోరిక; ఫుటించి= సమకూర్చి; మళ్ళీకన్+ఇడి= ప్రీతితో ఒసంగి; తోషితున్+చేయుము= సంతృప్తి నందినవాడినిగా చేయుము; ఈ+మహా+ఆత్మని, మతి= ఈమహానుభావుడియొక్క మనస్సు; ఎప్పుడున్= ఎప్పుడును, అలుగక ఉండన్వలయున్= కోపం చెందక ఉండవలయును.

తాత్పర్యం: ఓ ప్పథాకుమారీ! ఈ మహానుభావుడు, ఏ సమయంలో ఏ కోరిక కోరితే ఆ కోరికను వెంటనే తీర్చుము. సదా ఆతడు సంతృప్తి చెంది ఉండేటట్లుగా చూడుము. ఆతడు కోపించకూడదు సుమా.

అ. వినుము విప్రవరులు వెడవెడఁ గేనిసిరే , నియుసు ధరణి యెల్ల నీఱు సేయు

జాలుదురు తపఃప్రశస్తులు దుర్మార్గ , తేజు లెందు నథికథీరమతులు.

313

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఆలకింపుము; తపఃప్రశస్తులు= (తపన్+ప్రశస్తులు)= తపస్సుచేయటంచేత గొప్పవారు; దుర్మార్గ, తేజాలు= వారించుటకు శక్యం కాని తేజస్సు కలవారు; ఎందున్= ఎచటవైనను; అధిక, ధీరమతులు= మిక్కుటమైన ధైర్యంతో కూడిన బుద్ధికలవారు అగు, విప్రవరులు= బ్రాహ్మణోత్తములు; వెడవెడన్= కొంచెముగా నైనా; కినిసిరి+ఏనియును= కోపగిస్తే చాలు; ధరణి+ఎల్లన్= భూమిని అంతటిని; నీఱు+చేయున్+చాలుదురు= బూడిద చేయ జాలుదురు;

తాత్పర్యం: సావధానంగా ఆలకించుము. లేశమాత్రమైనా విప్రవరులు ఆగ్రహంచెందితే ఈభూగోళం సమస్తాన్ని బూడిదచేయగలశక్తి కలవారు. వారు తపస్సు చేయటంచేత గొప్పవారు; వారించటానికి వీలులేని తేజస్సు కలవారు; మిక్కుటమైన ధైర్యంతో కూడిన తెలివిటేటలు కలవారు.

క. భూదేవపరాభవమును , గాదే వాతాపిదండక ప్రభ్యతులు పెం

పేది చెడిలి; భూదేవస , మాదిరమును గాదె బ్రథికినవి యుజ్జగముల్.

314

ప్రతిపదార్థం: భూదేవపరాభవమున్+కాదు+ఏ= బ్రాహ్మణులను అవమానించటంచేతనే కదా; వాతాపి, దండక, ప్రభ్యతులు= వాతాపి, దండకుడు మున్సుగువారు; పెంపు+ఏది= ఔన్నత్యం తరిగి; చెడిరి= నశించారు; ఈ+జగముల్= ఈ లోకాలు; భూదేవ, సమ్+ఆదరమున్+కాదె= బ్రాహ్మణులను బాగా ఆదరించటంచేతనే కదా; బ్రదికినవి= జీవించాయి.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణులను అవమానించటంచేతనే కదా వాతాపి దండకుడు మున్సుగువారు తమఔన్సుత్యాన్ని కోలుపోయి నశించారు. బ్రాహ్మణులను ఆదరించటంచేతనేకదా ఈ లోకాలు బ్రదికాయి.

విశేషం: (1) అగస్యమహాముని ఇల్లులుడి అతిధ్యం స్వీకరించి అతడు ‘వాతాపి’ అనే తన తమ్ముడిని చంపి నరమాంసాన్ని వడ్డించగా, గ్రహించి వాతాపిని జీర్ణంచేసికొన్నాడు. ఇల్లులుడు తమ్ముడిని సంహరించి నరమాంసాన్ని తెలియని అతిధులకు

వడ్డించి వారు ఆరగించిన పిదవ ‘వాతాపీ’! రమ్యు’ అని పిలిచేవాడట. అతిథిపాట్ల చీల్ముకొని పునరుజ్జీవితుడై వాతాపి బయల్పేడలేవాడట. పిదవ ఇరువురు అస్సుదమ్ములును - అతిథిమాంసాన్ని కమ్మగా భుజించేవారట. ఈ పన్నాగం అగ్స్టమహార్షిదగ్గర పారలేదు.

సీ. పసిబిడ్డ వయ్యును బడతె! నీ వెంతయుఁ, గుణవంతురాలవు గురులయందుఁ

బెద్దలయందును బృథివీసురులయందుఁ, గడుబ్రక్కి సేయుదు కమలనయను!

బంధులుఁ జెలులు సంబంధిజనంబులుఁ, బురమువారలు నంతిపురమువారుఁ

బూబోఁడి! నిను నెమ్మిఁ బొగడనివారు లేఁ, రేమని వళ్లింతు నేసు నిన్ను?

తే. యదుకులంబునుఁ బుట్టే యత్యంతసౌఖ్యు, మమరుఁ బెలగెతి నాపుత్రి వై, త్రిలోక

సుందరము రూపు, ప్రాయంబు సొంపు, నిట్టే, దిచ్ఛరిత్రంబు సతులకు నెందుఁ గలదు?

315

ప్రతిపదార్థం: పడతె= ఓప్పుథా దేవీ; నీవు= నీవు; పసిబిడ్డవు+అయ్యును= చిన్నపిల్లవు అయినను; ఎంతయున్= మిక్కిలి; గుణవంతురాలవు= మంచిగుణాలు కలిగినదానవు; కమలనయన్= పద్మలవంటి కన్నలు కలదానా, పృథాకుమారీఁ; గురుల, అందున్= ఒజ్జలపట్ల; పెద్దల, అందును= వయసుమళ్ళినవారిపట్లను; పృథివీసురుల, అందున్= బ్రాహ్మణులపట్ల; కడున్= మిక్కిలి; భక్తి+చేయుదు(వు)= పూజ్యభావాన్ని చూపుతావు; పూబోఁడి= పుప్పువలె మనోహరమైన దేహంకలదానా; బంధులున్= చుట్టూలూ; చెలులున్= సఫులూ; సంబంధిజనంబులున్= కావలసినవారును; పురమువారలున్= పొరులూ, అంతిపురమువారున్= అంతఃపురంలోనివారున్నా; నినున్= నిన్ను; నెమ్మిన్= అనురాగంతో; పొగడనివారు= ప్రశంసించనివారు; లేరు= లేరు; ఏను= నేసు; నిన్నున్= నిన్ను; ఏమి+అని, వర్షింతున్= నిన్ను ఏవిధంగా పొగడగలను; యదుకులంబున్= యాదవవంశంలో పుట్టి= ఉద్ధవించి; అత్యంతసౌఖ్యము= గొప్పభోగం; అమరన్= విలసిల్లగా; నాపుత్రివి+ఇ= నా కూతురువై; పెరిగితి(ఇ)= అభివృద్ధి చెందావు; రూపు= నీ రూపము; ప్రాయంబు= వయసు; సాంపు= శోభ; త్రిలోకసుందరము= మూడులోకాలలోను సుందరమైనది; ఇట్టిది= ఇటువంటిదైన; ఈ+చరిత్రంబు= ఈ నడవడిక; సతులకున్= ఆడువారికి; ఎందున్= ఎక్కుడ; కలదు?= ఉన్నది?

తాత్పర్యం: ఓ పృథాకుమారీ! నీవు వయసున చిన్నపిల్లవే కాని, గొప్పగుణాలు కలదానవు. ఒజ్జలయందు పెద్దలయందు బ్రాహ్మణులయందు మిక్కిలిపూజ్యభావం చూపుతుంటావు. పద్మలవంటికన్నలుకలదానా! చుట్టూలు నెచ్చెలులు పరిజనాలు నగరంలోనివారు, నగరిలోపలివారు నిన్ను ప్రశంసించనివారు లేరు. పూపువలె సుకుమారమైన శరీరం కలదానా!, నేను నిన్ను ఏరీతిగా అభినందించగలను? యాదవవంశంలో జన్మించి నాపుత్రికవై నీవు సకలభోగభాగ్యాలతోనూ పెరిగావు. త్రిలోకసుందరమైనది నీరూపం. లేజవ్వనపు పొగసుతో ఒయ్యార మొలికడి ఇట్టిచరిత్ర ఆడుపిల్లలలో ఎచట కన్నిస్తుంది?

విశేషం: నీ చరిత్రంబు సతులకు నెందుగలదు? - అకాడమీ ప్రతిలోని ఈ పాదంలో యతి భంగం జరిగింది, అందుచేత తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం ప్రతిలోను, రామా అండ్ కో వారి ప్రతిలోను ఉన్న “ఇచ్చరిత్రంబు సతులకు నెందుగలదు?” అనే పాతం స్వీకరించబడింది.

వ. నీగారవం బంతయు నెత్తింగి కాదె వహిస్తమానుండైన యా మహాశుని నారాథించుటకు నీయందు భారం బెక్కించెద; నీవును దర్శంబును నహంకారంబును దూరంబున నిడి యిప్పుణ్ణుపురుషుం బరితుష్టుం జేసి కృతార్థతం బొందు’ మనిన నక్షత్ర యి ట్లనియె.

316

ప్రతిపదార్థం: సీగౌరవంబు+లంతయున్= సీగౌప్పతనాన్ని సమస్తమున్నా; ఎటింగి+కాదు+ఎ= తెలిసియే కదా; వహ్ని, సమాసుండు+ఐన= నిష్పత్తో తుల్యాడైన; ఈ మహామునిన్= ఈ మహార్థిని; ఆరాధించుటకున్= అర్పించటానికి, సపర్యుచేయటానికి; సీయందున్= సీమిద; భారంబు= బరువు; ఎక్కొంచెదన్= మోపెదను; సీవును= సీవున్నా; దర్శంబును= గర్వంబును; అహంకారంబును= స్వాతిశయాన్ని; దూరంబున్నాన్+ఇడి= దర్శుల పెట్టి; ఈ+పుణ్యా, పురుషున్+పరితుష్టున్+చేసి= ఈ పుణ్యాత్మకైని సంతోషించిన వాడినిగా ఒనర్చి; కృతార్థతన్+పాందుము= ధన్యత్యాన్ని అనుభవించుము; అనినన్= అని (కుంతిభోజుడు) చెప్పగా; ఆ+కన్య= సృఘాకుమారి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ‘ఓప్పథాకుమారీ! సీకు సీగౌప్పతనం చాకచక్కాలు అనుభవామైడితాలు. అందుచేతనే నిష్పత్తో తుల్యాడైన ఈ మహార్థిని అర్పించి పుష్టుపుట్టానికి నిన్ను ఎన్నికచేసి ఆ భారాన్నంతటిని నీషై మోపాను. సీవు గర్వాన్ని స్వాతిశయాన్ని సంపూర్ణంగా విడనాడి ఈ మహాముఖు డైన దుర్యాసుడిని సంతోషింపచేసి సీవు ధన్యరాలవు కమ్ము’ అని కుంతిభోజుడు చెప్పగా ఆ కన్య పృఘాకుమారి ఇట్లు బదులు పలికింది.

ఉ. ‘కోరుదు నేను విప్రతతిఁ గొల్యుగ నెప్పుడు నాత్మలోను; నా

కోలనకోల్కి నేడు దలకూడె; నరేశ్వర! యట్టుఁ గాక సి

కోలనయట్టి యవ్విధము గోల యొనర్చుట నాదుభాగ్యసం

భారము గాదె! యూఱిడుము భారము నాపయి పెట్టి నెమ్ముటిన్.’

317

ప్రతిపదార్థం: నర+ఈశ్వర!= రాజు, ఓకుంతిభోజమహారాజుఁ; విప్రతతిన్= బ్రాహ్మణుల సమూహాన్ని; కొల్యుగన్= సేవచేయటానికి; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడును; ఆత్మలోసన్= మనస్యలో; ఏను= నేను; కోరుదున్= ఆకాంక్షిస్తాను; నాకోరినకోర్కి= నేను కోరినట్టికోరిక; నేడు= ఈ రోజున; తలకూడెన్= సమకూరింది; అట్లున్+కాక= అట్లుకానిచో; సీకోరిన+అట్టి= సీవు అభిలషించిన; ఆ+విధము= ఆ రీతి; కోరి= మనసుపడి; ఒనర్చుట= చేయటం, నా+భాగ్య సంభారము+కాదు+ఎ= నాయొక్క అదృష్టయోగ భారంకాదా; భారమున్= బరువును, నాపయిన్+పెట్టి= నామీద మోపి; నెమ్ముదిన్= (నెఱ+మదిన్)= నిండుచిత్తంతో; ఊఱడుము= విశ్రాంతి నందుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ కుంతిభోజమహారాజా! బ్రాహ్మణులకు పరిచర్యచేయవలెనని ఎల్లప్పుడూ నేను నామదిలో ఉప్పిశ్శారుతుంటాను. ఈ నాటికి నాచిరకాలవాంఛ ఈడేరింది. అట్లుగాకపోయినా సీవు అభిలషించిన రీతిగా పూని అట్టిపనిని నెరవేర్జుగలగటం నా అదృష్టయోగం కదా! బరువు నామీద మోపి, తండ్రి! సీవు ఊరటచెందుము’.

వ. అనిన సంతసిభ్రంతి కుంతిభోజండు దుర్యాసున కక్షన్నియం జూపి యి ట్లనియె.

318

తాత్పర్యం: అనగా విని కుంతిభోజుడు సంతోషించి, దుర్యాసుడికి ఆ కన్యను చూపి ఇట్లు అన్నాడు.

క. ‘ఈ పిన్నది నాకూతురు, తాపసజనముఖ్య! మిమ్ముఁ దాఁ గొలువంగా

నోపుడు నని పూనెం బసి, పాపసుఁడీ! కినుక లేక పని గొనవలయున్.

319

ప్రతిపదార్థం: ఈ పిన్నది= ఈ చిన్నది; నాకూతురు= నా పుత్రిక; తాపసజనముఖ్య= బుములలో శ్రేష్ఠుడా! ఓ దుర్యాస మహార్థి; తాన్= తనంతట తాను; మిమ్మున్= మిమ్ము; కొలువంగాన్+ఒపుదున్+అని= సేవించజాలుదు నని; పూన్నెన్= పూనుకొన్నది; పసిపాప+చుఁడీ= ఈమె మిక్కిలి చిన్నపిల్ల సుమా; కినుక లేక= కోపం లేకుండా; పని, కొనవలయున్= సేవ చేయించుకొనవలెను.

తాత్పర్యం: ‘బుహివేణ్యలలో ముఖ్యడైన దుర్యాసమహామునీ! ఈ కన్యక కడుపసిబిడ్డ; నాకూతురు. ఈమె తనంతట తానై తమకు పరిచర్య చేయగలనని ముందుకు వచ్చింది. తాము కరుణతో కినుక లేకుండా ఆమె సపర్యల నందుకొన ప్రార్థన.

కుంతి దుర్యాసునకుఁ బరిచర్య సేయుట (సం. 3-288-12)

చ. ఎఱుగక తప్పుగా మెలగె నేనియు దానికి సైచి నేరుపుల్
గఱపి ప్రియంబుతోఁ గొలువు గైకొనగాఁ దగు మీకు: బాలురుం
దెఱవలు వృద్ధులుం దమకుఁ దెల్లము దప్పులు సేసిరేనియున్
మఱతురుగాని యుల్లరు సమగ్రశమాన్వితు లైన తాపసుల్.

320

ప్రతిపదార్థం: ఎఱుగక= తెలియక; తప్పుగాన్= దోషంగా; మెలగెన్+ఏనియున్= ప్రవర్తించినప్పటికి; దానికిన్ సైచి= అందుకు సహించి; నేరుపుల్; కఱపి= సమర్థతలను బోధించి; ప్రియంబుతోన్= ప్రీతితో; కొలువు+కైకొనన్+కాన్= సేవలు స్వీకరించటం; మీకున్= మీకు; తగున్= ఒప్పుతుంది; బాలురున్= చిన్నపిల్లలును; తెఱవలున్= ఆడువారును, వృద్ధులున్= ముసలివారు; తమకున్+తెల్లము= తమకు తెలిసిన విషయమే కదా!; తప్పులు= దోషాలు; చేసిరి+ఏనియున్= సలిపినప్పటికిని; సమగ్ర, శమ+అన్నితులు+సన, తాపసుల్= పరిపూర్ణమైన శాంతంతో కూడిన మహార్థులు; మఱతురు+కాని= విస్కృంస్తారుకాని; అల్లరు= కోపించరు.

తాత్పర్యం: తెలియక మాఅమ్మాయి ఈ పృథివుమారి చిన్నతనంచేత కొన్ని తప్పులు చేయవచ్చును. ఆమెను తాము క్షమించి ఆమెకు చాకచక్కయినేర్పు బోధించి ప్రీతితో సపర్యలు స్వీకరించగలరని నా విన్నపం. బాలురు ఆడువారు ముసలివారు తప్పులు చేయటం తమకు తెలిసినదే కదా! అయినను ఆతప్పులను పరిపూర్ణమైన శాంత స్వభావం కల తమవంటి తాపసులు విస్కృంస్తారు కాని కోపగించుకొనరు.

వ. అని యప్పగించి యప్పార్థివేంద్రుండు ముసీంద్రునకుఁ జంత్రికాధవళం బైన సాధంబునందు శయనాసనప్రముఖోపకరణంబులు నజ్ఞమతాపోరసాధనద్రవ్యంబులు నాయితంబులు సేయించి, తాను సంతసంబున నూఱడియుండే: నంత.

321

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; అప్పగించి= ఒప్పచెప్పి; ఆ+ప్పార్థివ+ఇంద్రుండు= ఆ రాజుశేష్ముడు, కుంతిభోజుడు; ముని+ఇంద్రునకున్= మునులలో శ్రేష్ఠుడు దుర్యాసుడికి; చంద్రికాధవళంబు+సన= వెన్నెలవలె తెల్లునిది అయిన; సాధంబునందున్= మేడలో; శయన+ఆసన, ప్రముఖ+ఉపకరణంబులున్= పరుపులు, గడ్డెలు మున్నగు సాధనాలును; అభిమత+అహార, సాధన, ద్రవ్యంబులున్= కావలసిన భోజన సదుపాయాలును వస్తువులును; ఆయితంబులు+చేయించి= సమకూర్చు; తాను= తాను (కుంతిభోజుడు); సంతసంబునకున్= సంతోషంతో; ఊఱడి+ఉండెన్= విశమించి ఉన్నాడు; అంతన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి కుంతిని అప్పగించి కుంతిభోజుడు దుర్యాసుడికి వెన్నెలవలె తెల్లునిది అయినమేడ విడిదిగా ఏర్పాటు చేశాడు. ఆమేడలో పరుపులు కుర్చులు మున్నగు సాధనాలును, కావలసిన భోజనసదుపాయాలును, వస్తుసామగ్రినీ సమకూర్చు తాను విశ్రాంతిగా ఉన్నాడు.

క. భావించి నాడునాటికి , వేఖిఘముల మిగుల భక్తివినయంబులతో
దేవోపచారముల భూ , దేవోత్తముఁ గొల్చే గుంతిదేవి నియతమై.

322

ప్రతిపదార్థం: కుంతిదేవి= పృథివుమారి; భావించి= చిత్తపద్ధితో; నాడునాటికిన్= దినదినానికి; వే+విధములన్= వేయిరితుల; మిగుల= అతిశయించిన; భక్తి, వినయంబులతోన్= పూజ్యభావంతో, అణమంతో; దేవ+ఉపచారముల= వేలుపులకు తగిన పరిచర్యలతో; నియత+హ= దీక్షకలిగినట్టిదే; భూ, దేవ+ఉత్తమున్= బ్రాహ్మణశేషుడిని, దుర్వాసుడిని; కొల్పున్= సేవించింది.

తాత్పర్యం: కుంతిదేవి చిత్తపద్ధితో రోజురోజుకు అనేక విధాలుగా భక్తి వినయాలతో వేలుపులకు తగిన పరిచర్యలతో దీక్షపూని ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడైన దుర్వాసమహర్షిని సేవించింది.

సీ. అతడును దధ్యావ మరయంగ మధిఁ గోల , రూపించి యొకమణి రేప వత్తు
నన పోయి నడురేయి నర్థితోఁ జనుదెంచు , రేయి వచ్చెద నని రేప వచ్చు;
నే ప్రాంధ్ర వచ్చిన నింతి యప్పుడు క్రొత్త , లుగ భక్త్యుభోజ్యాదు లొగి నమిల్లి;
నెయ్యిఁఁ గోలన నిచ్చకురాఁ బెట్టు ; నలయదు మధినైన నలుగ దెపుడు;

అ. ననుభినంబు నథిపుఁ డాత్తజుఁ జిలిచి త , ద్వార్తనంబు లడుగ వనజముఖియుఁ
దాను గొలుచుతెఱగుఁ డాపసవరునిచం , దమును జెప్పుచుండుఁ దంప్తి యలర.

323

ప్రతిపదార్థం: అతడును= వాడును (దుర్వాసుడును); తత్త్త+భావము= ఆమెతలపు, పృథివుమారిమనస్సు; అరయంగన్= తెలిసికొనటానికై; మదిన్= ఎడదలో; కోరి= అభిలపించి; రాపించి= నిర్దారణ చేసికొని; ఒకమణి= ఒకసారి; రేప= ఉదయమే; వత్తున్= వస్తాను; అనిపోయి= అని చెప్పి వెడలి; నడురేయిన్= అర్ధరాత్రి; అర్థతోన్= ప్రీతితో; చనుదెంచున్= వస్తాదు; రేయి= రాతిరి; వచ్చెదన్+అని= వస్తాను అని చెప్పి; రేప= ప్రాతఃకాలం; వచ్చున్= వస్తాదు; ఏప్రాద్యు= ఏసమయంలో (దుర్వాసుడు); వచ్చినవ్= చనుదెంచినప్పటికి; ఇంతి= పడతి, కుంతి; అప్పుడు+అ= ఆ సమయంలోనే; క్రొత్తలుగన్= క్రొత్తక్రొత్తగా, తాజాగా; భక్ష్య, భోజ్య+అదులు= తినుబండారాలు; ఒగిన్= ఒప్పిదంగా; అమర్చి= సమకూర్చి; ఎయ్యదిన్= (ఏ+అదిన్)= దేవిని; కోరినవ్= అభిలపించినా; ఇచ్చున్, రాన్+పెట్టున్= (అతడి) ఇస్టోనికి సరిపోయేటల్లో సమకూరుస్తుంది; అలయదు= అలసట చెందదు; మదిన్+ఐనవ్= మనస్సులోకూడా; ఎపుడున్= ఏసమయంలో; అలుగదు= కోపగించదు; అనుదినంబున్= ప్రతిరోజు; అధిపుడు= రాజు, కుంతిభోజుడు; ఆత్మజన్= కూతురిని, కుంతిని; పిలిచి= రప్పించి; తత్త్త+వర్తనంబులు= ఆతడియొక్క చర్యలు; అడుగన్= ప్రశ్నించగా; వనజముఖియున్= పద్మంపంటి మొగం కలిగింది, కుంతియును; తాను= తాను; కొలుచు, తెఱగున్= సేవించేతీరును; తాపసవరునిచందమును= మునిశేషుడైన దుర్వాసుడితీరును; తండ్రి= జనుదు, కుంతిభోజుడు; అలరన్= సంతోషించేటట్లుగా, చెప్పుచుండున్= చెప్పుతూఉంటుంది.

తాత్పర్యం: దుర్వాసుడు ఒక విచిత్రవ్యక్తి. అతడు తనమనస్సులో ఆ పృథివుమారి ఓర్చును పరీక్షించవలెనని తలపోసి, ఆమె ఆలోచనలు తెలిసికొన కోరి, ఒకసారి ‘ఉదయమే వస్తాను’ అని చెప్పి అర్ధరాత్రి వస్తాదు. ‘అర్ధరాత్రి వస్తా’నని చెప్పి ప్రాతఃకాలానికి వస్తాదు. దుర్వాసమహర్షి ఏ సమయంలో వచ్చినా కుంతి ఆ సమయంలోనే అప్పటి కప్పుడే చేసిన భక్ష్యభోజ్యాలను సమకూరుస్తూ ఉండేది. ఏది కోరినా, ఆతడు కోరినప్రకారంగానే ఏర్పాటు చేసేది. అలసట చెందేది కాదు. మనసులో లోలోపల కూడ కోపం పొందెడిది కాదు. ప్రతిరోజు కుంతిభోజుడు కూతురైన పృథివు పిలిచి దుర్వాసుడి ప్రవర్తనను గూర్చి అడుగుతూ ఉండేవాడు. ఆమె తాను చేసే శుశ్రావమగూర్చి దుర్వాసోమహర్షి ప్రవర్తించే తీరు గూర్చి వినోదంగా వివరించి చెప్పేది. కుంతిభోజుడు విని సంతోషిస్తూ ఉండేవాడు.

విశేషం: (1) భజ్యాలు తిమబండారాలు: పంచభజ్యాలు సుప్రసిద్ధాలు. 1. భజ్యం 2. భోజ్యం 3. లేహం 4. చోష్యం 5. పానీయం. (2) దుర్మాసుడిశీలచిత్రణం - ప్రపంచంలో వింతప్రవర్తన కలవారు కొంతమంది ఉండవచ్చు. వారికి వారి వింతప్రవర్తన వింతగా కన్నించదు. కానీ దుర్మాసుడిపాత్ర వేరు. ఆతడు బుద్ధిపూర్వకంగా ఇతరులను పరిష్కించేకొరకై వింతనడవడి ఫూనటం విశేషం.

వ. అంత నొక్కసంవత్సరంబు పరిపూర్ణం బయిను ప్రీతుండై దుర్మాసుండు కుంతిం జూచి 'నీచేసిన యారాధనంబునకు మెళ్ళితి; నభిమతంబు లిచ్ఛేద నడుగు' మనిన నమ్మానిని గృతాంజలియై 'మీరు నావలనం బ్రసన్ను లైతిలి; బీనికి మాతండ్రియుం గరం బలరు; నింతియ చాలు; నొం దేల?' యనిన నతం 'డఫ్లైని నిబి యొక్కముంతుంబు గైకొనుము; బీనంజేసి యెయ్యేని వేలుపొప్పునంబు సేసెద వవ్వేల్పు సనుదంచి నీవశంబున నుండు' ననిన 'నొండన వెఱచి కుంతియుం 'బ్రసాదం' బనియె; నమ్మునీంధ్రండు దాని కమ్మంతుంబు విధియుక్తంబుగా నుపదేశించి నిజేభ్యం జనియే; నంతఁ గొంతకాలంబునకు. **324**

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అటుపిమ్మట; ఒక్కసంవత్సరంబు= ఒకయేడు; పరిపూర్ణంబు+అయినన్= నిండగా; ప్రీతుండు+ఖ= సంత్పుపై చెందినవా డయి; దుర్మాసుండు; మంతిం+చూచి= పృథవు చూచి; 'నీచేసిన= నీవు ఒనర్చిన; ఆరాధనంబునకున్= అర్ఘనేవకు; మెచ్చితిన్= సంతోషపూర్వకంగా నీసామర్యాప్ని గుర్తించాను; అభిమతంబులు+ఇచ్చేదన్= కోరినవరాలు ఇస్తాను; అడుగుము= వేడుము; అనినన్= అని (దుర్మాసుడు) చెప్పగా; ఆ+మానిని= పృథాకుమారి; కృత+అంజలి+ఖ= చేసినసమస్కారం కలదిఅయి, 'మీరు'= మీరు, నీవు (గౌరవపూర్వకమైన బహువచనం) ఓ దుర్మాసుపూర్వి; నావలనన్= నాయెడ; ప్రసన్నులు+ఖతిరి= సంతోషించినవారు అయినారు; దీనికిన్= ఈ రీతిగా మీరు సంతోషించినందుకు; మాతండ్రియున్= మా జనకుడును (కుంతిభోజుడును); కరంబు= మిక్కిలి; అలరున్= సంతోషిస్తాడు; ఇంతియ చాలున్= ఈ మాత్రమే సరిపోతుంది; ఒండు+ఏల?= వేరు ఒకటి ఎందుకు?'; అనినన్= అని చెప్పగా; అతండు= దుర్మాసుడు; అట్లు+ఏనిన్= అటుల అయితే (ఏవరాన్ని నీవు కోరదలచకపోతే); ఇది+బక్క, మంత్రంబు= ఇదిగో ఇది ఒకమంత్రం; కైకొనుము= స్వీకరించుము; దీనన్+చేసి= దీనిచేత; ఎయ్యేనివేల్పున్= ఏదేవతనైతే; ఆహ్వానంబు+చేసెదవు= పిలుస్తావో; ఆ+వేలుపు= ఆదేవత; చనుదెంచి= వచ్చి; నీవశంబునన్= నీ అధీనంలో; ఉండున్= ఉంటాడు; అనినన్= అని చెప్పగా; ఒండు+అనన్= మారుపలకట్టానికి; వెఱచి= భయపడి; కుంతియున్= పృథయును; ప్రసాదంబు+అనియెన్= (నీ) అనుగ్రహం (సిద్ధించింది) అని వచించింది; ఆ+ముని+ఇంద్రుండు= ఆ బుపివెఱెఱ్చుడు, దుర్మాసుడు; దానికిన్= ఆమెకు (పృథాకుమారికి); ఆ+ మంత్రంబు= ఆ మంత్రం; విధియుక్తంబుగాన్= శాప్తంలో చెప్పబడినరీతిగా; ఉపదేశించి= చెప్పినేర్చి; నిజ+ఇచ్చన్= తన ఇచ్చవచ్చినట్లుగా; చనియెన్= వెళ్ళాడు; అంతన్= పిదప; కొంతకాలంబునకున్= కొన్నినాళ్ళకు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఒకసంవత్సరకాలం గడచింది. కుంతి చేసిన శుశ్రావు సంతసించి దుర్మాసుడు ఆమెతో 'నీవు చేసిన అర్ఘనకు నేను మెచ్చాను; నీవు కోరిన వరాలు ఇస్తాను కోరుకొనుము' అని అన్నాడు. అంత కుంతి దుర్మాసుడికి నమస్కరించి, 'మహానుభావులు మీరు నావలన సంతోషించారు. మీసంతోషంతోపాటు మాజనకుడు కుంతిభోజడి సంతోషంకూడా నాకు లభిస్తుంది. ఇంక వేరేవరం నాకెందుకు?' అని వినయంగా సమాధానం చెప్పింది. ఆమె మృదుమధురవాకులకు దుర్మాసుడు సంతోషించి, 'సరే నీవు వరాన్ని కోరుకొనకపోతే, నేనే నీకు ఒక గొప్పవరం అనుగ్రహిస్తున్నాను. నీకు ఒక మంత్రాన్ని ఉపదేశిస్తాను. నీవు ఈ మంత్రాన్ని ఉపాసించి, ఏ వేలుపును ఆహ్వానిస్తే ఆవేలుపు నీకడకు వచ్చి నీకు వశుడు కాగలడు' అని చెప్పాడు. కుంతి మారుమాట చెప్పజాలక, 'మహాప్రసాదం' అని మునికి ధన్యవాదాలు సమర్పించింది. దుర్మాసుడు కుంతికి ఆ మంత్రాన్ని శాప్తం విధించినప్రకారం ఉపదేశించి, తన ఇచ్చవచ్చినచోటికి పోయాడు. పిదప కొన్నినాళ్ళకు.

మ. ‘మహి గారుష్యము సేసి విప్రవరుఁ దీ మంత్రంబు నా కిష్టే; నే
నిధి యేచందమై చూతు’ నంచు నొకనాఁ డిచ్చన్ బుతుస్వాత రైచు
సుదతీరత్తము పూర్వాలైతటిపై శోభిల్లు తిగ్గుంపుఁ జా
చి దళత్వద్భుము మాడ్చి నుల్లసితమై చిత్తంబు రాగిల్లఁగన్.

325

ప్రతిపదార్థం: విప్రవరుఁడు= బ్రాహ్మణోత్తముడు దుర్వాసుడు; మదిన్= చిత్తంలో; కారుణ్యము+చేసి= కృప వహించి; ఈ మంత్రంబు= ఈ మంత్రం; నాకున్+ఇచ్చెన్= నాకు ఇచ్చాడు; ఏను= నేను; ఇది= ఈ మంత్రం; ఏచందము+బి= ఏభంగిదో; చూతున్= చూస్తాను; అంచున్= అని తలపోస్తా; ఒకనాడు= ఒకరోజున; ఇచ్చున్= కోరికతో; బుతుస్వాత+బి= ముట్టప్పానం చేసినదై; సుదతీరత్తము= ఆడువారిలో రత్నంవంటిది, పృథివీమారి; పూర్వ, శైల, తటిపైన్= తూర్పుకొండప్రదేశంమీద; శోభిల్లు= విలసిల్లే; తిగ్గ+అంపన్= సూర్యడిని; చూచి= కాంచి; దళత్వ+పద్మము, మాడ్చిన్= విచ్చుకొంటున్న తామరపువ్య వలె; ఉత్తో+లసితము+బి= బాగా విప్పారినదై; చిత్తంబు= మనస్సు; రాగిల్లఁగన్= అనురాగం అంకురించగా.

తాత్పర్యం: ‘మనస్సులో దయ కలిగిన బ్రాహ్మణోత్తము దైన దుర్వాసుడు ఈ మంత్రాన్ని నాకు ప్రసాదించాడు కదా! దినిప్రభావం ఎటువంటిదో పరీక్షిస్తానుగాక’ అని తలపోసి, కోరికతో కుంతి, బుతుస్వాత అయి ఒకనాడు, తూర్పుకొండచరియమీద విలసిల్లే సూర్యడిని చూచి, వికసిస్తున్న తామరపువ్యవలె తన మనస్సులో అనురాగం విస్తరిల్లగా.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఇట కుంతిచిత్తం వికసిస్తున్న తామరపువ్యతో పోల్చబడింది. సూర్యోదయానికి తామరమొగ్గ వికసిస్తుంది. తామరపువ్య ఎర్రగా ఉంటుంది; అనురాగం ఎర్రగా ఉండటం కవిసమయం. కుంతి కన్యక. తామరపువ్య - విచ్చుతున్నమొగ్గ. అనగా మొగ్గ కాదు, ప్రపుల్లపుష్టం కాదు. కన్యక అయిన కుంతిచిత్తంకూడా అట్టిదే కదా.

వ. సహజకుండల కవచాభిరామంబైన తదీయమూర్తివిభవంబున కోటువడి ‘దేవా! భవత్సమానసుందరుం దగు నందముం గరుణింపవే’ యని మనంబునం గోరుచు మంత్రోచ్ఛారణంబు చేసినఁ, బ్రథాకరుండును నిజయోగబలంబున మూర్త్యంతరంబు ధరియించి కుంతిపాలికిం జనుదెంచి మధురస్వరంబున. 326

ప్రతిపదార్థం: సహజ, కుండల, కవచ+అభిరామంబు+బన= ప్రకృతిసిద్ధంగా ఏర్పడిన చెవిపోగులతో, తనుత్రాణాంతో అందంగా ఉన్న; తదీయమూర్తి విభవంబునకున్= అతని (ఆ సూర్యడియొక్క) ఆకృతిసంపదకు; ఓటు+పడి= లొంగిపోయి; ‘దేవా! దేవరా!; భవత్త+పమాన, సుందరుండు+అగు= నీతో సరిపోలే అందగాడు అయిన; నందనున్= కుమారుడిని; కరుణింపవే?= దయతో ప్రసాదించవా?; అని= అని; మనంబున్= ఎదలో; కోరుచున్= అభిలపిస్తూ; మంత్ర+ఉచ్చారణంబు+చేసిన్= మంత్రాన్ని జపించగా; ప్రథాకరుండును= సూర్యడును; నిజయోగబలంబునన్= తన ‘యోగ’ శక్తిచేత; మూర్తి+అంతరంబు= ఇంకొకారం; ధరియించి= వహించి; కుంతిపాలికన్= పృథివీమారివద్దకు; చనుదెంచి= వచ్చి; మధురస్వరంబున్= తియ్యని కంఠధ్వనితో.

తాత్పర్యం: ప్రకృతిసిద్ధంగా ఏర్పడిఉన్న కుండలాలతో కవచంతో మనోహరంగా ఉన్న సూర్యడిఅకృతిని దేచిప్యమానమైన తేజస్సును పరికించి, అతడియందు మనస్సును లగ్గుం చేసి ‘దేవరా! నీవంటి సుందరరూపుడైన కుమారుడిని నాకు దయతో అనుగ్రహించుము’ - అని తనయెదలో తలపోసి పృథివీమారి మంత్రాన్ని జపించింది. సూర్యడు తనయోగబలంతో మరొకరూపం ధరించి కుంతివద్దకు వచ్చి తియ్యని కంఠస్వరంతో.

విశేషం: (1) మంత్రం - ఉచ్చారున వలన అతిలోకమహిమ ప్రాప్తింపజేసే అడ్డరసంపుటం. (2) యోగబలం - యోగంవలన ఇందియాతీతశక్తులు లభిస్తాయి. దేవతలకు అట్టిశక్తి సహజం. అన్యధారూపప్రతిపాదనం యోగమహిమలలో ఒకటి.

తే. ‘అబల! నీమంత్రబలమున నరుగుదెంచి ! నాడు: నీవాడు సైతి; మనఃప్రియంబు= నీకు నెయ్యాచి యొనలింతు; నిజము చెపుము!’, యనినఁ బడుతి యిట్లునుఁ గమలాప్తుతోడ. **327**

ప్రతిపదార్థం: అబల!= పడతీ! ఓ పృథివుమారీ!; నీ మంత్రబలమున్వ= నీవు జపించిన మంత్రంయొక్క శక్తివలన; అరుగుదెంచినాడన్= వచ్చాను; నీవాడన్+పతిన్= నీకు లోబడినవాడను అయినాను; మనఃప్రియంబు= మనస్సును ప్రీతినిచ్చేది; నీకున్= నీకు; ఎయ్యది= (ఏ+అది)= ఏది; ఒనరింతున్= చేయగలను; నిజము= సత్యం; చెపుము+అ= వచించుము’ అనినన్= అని(సూర్యుడు చెప్పగా); పడతీ= వనిత, కుంతి; కమల+అప్పుతోడన్= సూర్యుడితో; ఇట్లు+అనున్= ఈ రీతిగా అన్నది.

తాత్పర్యం: ‘ఓ కుంతీకుమారీ! నేను నీమంత్రశక్తిచేత ఆకర్షించబడి ఇక్కడికి వచ్చాను. ఇక నేను నీవాడను. నీ మనస్సును ఏది ప్రియమవుతుందో చెప్పుము. నీకోరిక తీరుస్తాను’ అని చెప్పగా, కుంతి కమలాప్తుడైన సూర్యుడికిట్లూ సమాధానం చెప్పింది.

తే. ‘కార్య మొక్కటియును లేదు; కౌతుకమున , నేను మంత్రంబు నొడివితి; నింతమాత్ర జేసి నీకు నిచ్చటికి విచ్చేయ నేల? , బివికి నరుగుము క్రమ్ముల దేవ! నీవు.’ **328**

ప్రతిపదార్థం: దేవ!= దేవరా!; కార్యము= కర్తవ్యం, చేయవలసినపని; ఒక్కటియును లేదు= ఒకటికూడ లేదు; కౌతుకమున్వ= వేడుకతో; ఏను= నేను; మంత్రంబున్, నొడివితిన్= మంత్రాన్ని ఉచ్చరించాను; ఇంతమాత్రన్+చేసి= ఇంతమాత్రంచేతనే; నీకున్= ఒసూర్య, నీకు; ఇచ్చబికిన్= ఈ చోటికి; విచ్చేయన్+ఏల= రావటం ఎందుకు?; నీవు= నీవు; క్రమ్ములన్= మరల; దివికిన్= ఆకాశానికి; అరుగుము= తిరిగివెళ్లుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ సూర్యదేవా! ఇక్కడ నీవు నెరవేర్పవలసిన కర్తవ్యం ఒక్కటికూడా లేదు. ఏదో వేడుకకొరకు మంత్రాన్ని జపించాను. ఇంతమాత్రానికి నీవు విచ్చేయవలెనా? స్వామీ! దయచేసి నీవు ఆకాశానికి తిరిగిపామ్ము.’

వ. అనిన దానికి సూర్యం డీట్లునియే. **329**

తాత్పర్యం: అని అనగా కుంతీదేవితో సూర్యుడు ఈవిధంగా అన్నాడు.

ఉ. ‘క్రమ్ముతీ పాశిక తప్పేడినే? కామిని! యేమని మున్ను నీవు చిత్తమ్మునుఁ గోలి? తవ్విధము దప్పక యిప్పుడుఁ బల్మాదె? తే జమ్మున మత్సమానుఁ గపచస్సుటకుండలమండితాంగు స త్సమ్మతుఁ బుత్తుఁ గోరవె నిజమ్ముగ నావలనం దలోదలీ! **330**

ప్రతిపదార్థం: కామిని!= వనితా, కుంతీ!; క్రమ్ముటి పోక, తప్పేడిన్+ఎ?= తిరిగివెళ్లక తప్పుతుందా? (ఎప్పుడో ఒకప్పుడు తిరిగివెళ్లవలసినవాడనే కదా); నీవు= నీవు; మున్ను= ఇంతకుముందు; చిత్తమ్మున్వ= మనస్సులో; ఏమి+అని= ఏది అనుకొని; కోరితి(ఏ)= అభిలషించావో; ఆ+విధము= ఆరీతి; తప్పక= అతిక్రమించక; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; పల్గున్రాదు+ఎ=

వచించకూడదా; తల+ఉదరీ= సన్నవి నడుముకల కుంతీ! తేజమ్యున్వన్= ప్రకాశంలో; మత్త+సమానున్= నాతో సరిపోలేవాడిని; కవచ, స్వట, కుండలమండిత+అంగున్= తనుత్రాణంలో వెలుగొందే కుండలాలతో అలంకృతమైన శరీరంకలవాడిని; సత్త+సమృతున్= మంచివారు మెచ్చుకొనేవాడిని; పుత్రున్= కొడుకును; నిజమ్యుగ్నన్= సత్యంగా; నావలన్= నామూలాన; కోరవె= అభిలషించవా (చెప్పుము).

తాత్పర్యం: ఓ కుంతీ! ఎప్పుడో ఒకప్పుడు నేను వచ్చినదారినిబట్టి మరలివెళ్లక తప్పదు కాని, నీవు ఆప్యోనించావు కాబట్టే వచ్చాను. ఇంతకుముందు నీవు నీచిత్రంలో ఏమని అభిలషించావో ఇప్పుడు ఆ మాట తప్పక చెప్పుము. సన్నవి నడుము కలదానా! తేజస్వులో నాతో పోలేవాడిని, సహజకవచకుండలాలతో శోభిల్లే శరీరం కలవాడిని పుత్రుడిని నావలన పాందవలెనని నీవు అభిలషించావు కదా! ఈ నిజం నీకు తెలియదా?.

హ. కావున నిప్పుడు మధీయసమాగమంబున కొడంబుము; నీకోలనయభ్యి తనయుండు జనియించు; నిట్లు సేయనినాడు నిన్నసు భవజ్జునీజనకులను భష్టంబు సేయుదు; మధీయు నీదైనశీలవృత్తంబు లెఱుంగక మంత్రంబు గర్వంబునంజేసే నీ కుపదేశించిన తాపసు నీక్షణంబ నిర్దహింతు; నిదె యంబరంబునసుండి యింద్రాధిసురపరులు నీకతమ్మున్ జీక్షపుడియుస్స నస్సున్ జాచి నవ్యచుస్సువా; లిదె సూడుము బిష్టుష్టిష్టి యిచ్ఛితి' ననినం జాచి కుంతిభోజనందన డెందంబున నమందలజ్ఞావిష యగుచు బినేశ్వరున కిట్లనియే.331

ప్రతిపదార్థం: కావున్= కాబట్టి; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో మధీయ సమాగమంబునున్= నాతోడిపొందుకు; ఒడంబడుము= సమ్మైతించుము; నీకోరిన+అట్టి, తనయుండు= నీవు అభిలషించినటువంటి కొడుకు; జనియించున్= ఉఠ్టపిస్తాడు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; చేయనినాడు= చేయకుస్తవేళ; నిన్నము= నిన్నము; భవత్త+జననీజనకులను= నీతలిదండ్రులను; భస్మంబు+ చేయుదున్= బూడిద చేస్తాము; మధీయున్= వెండియు; నీది+పన= నీదైన; శీలవృత్తంబులు= స్వభావమూ, నడవడీ ఎఱుంగక= తెలియకుండగనే; మంత్రంబు= మంత్రాస్ని; గర్వంబున్+చేసి= దర్శంచేత; నీకున్= నీకు; ఉపదేశించిన= నేర్చిన; తాపసున్= తపస్యిని; ఈక్షణంబు+అ= ఈ త్రుటిలోనే; నిర్దహింతున్= కాల్పివేస్తాము; ఇదె= ఇదిగో; అంబరంబున్= ఆకసంలో; ఉండి= ఉండి; ఇంద్ర+ఆది, సురవరులు= ఇంద్రుడు మున్సుగు వేలుపుదొరలు; నీకతమ్యున్వన్= నీకారణంగా; చిక్కు+పడి+ఉన్న= దురవస్థను లోనయి ఉన్న; సన్నవ్+చూచి= సన్న అరసి; నవ్యచుస్తువారు= పరిహసిస్తున్నారు; ఇది+ఎ+చూడుము= ఇదిగో కనుగొనుము; దివ్య, దృష్టి+ఇచ్చితిన్= దేవతామహిమ కల చూపు ప్రసాదించాను; అనివన్= అని (సూర్యుడు) చెప్పగా; కుంతిభోజనందన= కుంతిభోజడికూతురు - పృథ; చూచి= పరికించి; డెందంబున్= హృదయంలో; అమందలజ్ఞ, వివశ+ అగుచున్= మిక్కుట మైన సిగ్గుకు లోనయినది ఔతూ; దిన+ఈశ్వరునకున్= సూర్యడితో; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: కావున నీవు ఇప్పుడు నాతోడిపొందుకు అంగికరించుము. నీకోరికమేరకు మహాతేజస్సు అయిన పుత్రుడు నీకు పుడతాడు. నీవు నన్ను ఒల్లునినాడు, నిన్నా నీతలిదండ్రులనూ బూడిద చేస్తాము. అంతేకాక నీయోగ్యత నెరుగకుండా నీశీలాన్నీ నడవడికనూ అనుశీలించకుండా నీకు ఇట్టి మంత్రాస్ని ఉపదేశించిన మహార్షిని ఈ క్షణమే దహించివేస్తాము. నేను నీమూలాన నవ్యలపాలు కావలసివచ్చింది. ఇదిగో చూడుము. నీకు దివ్యదృష్టి ప్రసాదిస్తున్నాను. ఆకసంలో నిలిచి ఇంద్రుడు మున్సుగు వేలుపుదొరలు నా దురవస్థను కాంచి పరిహసిస్తున్నారు! అని సూర్యుడు పలికాడు. కుంతి దృష్టి సారించి ఆ దృశ్యాస్ని దర్శించి, తనహృదయంలో మిక్కుటమైన సిగ్గు చెంది సూర్యడితో ఇట్లూ చెప్పింది.

విశేషం: (1) దుర్వాసుడు ఇచ్చిన మంత్రంయొక్కబలం బుజుషైంది. సూర్యభగవానుడు కుంతికి ప్రత్యుషిస్తేనాడు. (2) అంతేకాక సూర్యుడిమహిమవలన కుంతికి దివ్యదృష్టి లభించింది. కన్యకాలయిన కుంతికి సూర్యుడిష్టై గల గౌరవం ఇనుమడించింది. (3) ఇక కుంతి చెప్పే అడ్డుమాటలు సూర్యుడికి పరోక్షప్రోత్సాహకాలే అయ్యాయి.

క. ‘నను నిచ్చుటకుం గర్తలు ! జననియు జనకుండుఁ గాక, చనునే నాకున్
వనితాధర్మము విడువగు; ననఫూ! యిట్లుయిన వంశహనియుఁ గాదే?

332

ప్రతిపదార్థం: అనఫూ!= పాపరహితుడా! ఓ సూర్యదేవా! నన్ను= నన్ను; ఇచ్చుటకున్= కన్యాదానం చేయటానికి; కర్తలు= బాధ్యలు; జననియున్, జనకుండున్+కాక= తల్లియు దండ్రియును కాబట్టి; నాకున్= నాకు; వనితాధర్మము= ఆడుడాని ధర్మం; విడువగున్= వదలిపెట్టగా; చనున్+ఏ= భావ్యమా; ఇట్లు+అయిన్ను= ఈ విధంగా జరిగితే (వనితాధర్మం విడిచి తలిదండ్రులకు తెలియకుండా నీతో సంగమించటం జరిగితే); వంశహనియున్+కాదు+ఏ= రులానికి కీడు కాదా? (వంశానికి హోని ఏర్పడుతుందికదా).

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మక వైన ఓ సూర్యదేవా! నన్ను నీ కిష్టానికి అర్పులు నాతలిదండ్రులు. ఇది వనితాధర్మం. జననీజనకులను కాదని వనితాధర్మం మీరి స్వచ్ఛందంగా నేను నీపాందు నంగికరిస్తే దానివలన వంశహని కాదా?

ఆ. మంత్రబల మెఱుంగ; మదిఁ గోల తప్పు సే ! సితి మహాత్ము; బీనిఁ జెట్టు గాగఁ
నవధరింప కెట్లు లైన నాబాల్యంబుఁ , గరుణ సైషువులయుఁ గములముత్తు.'

333

ప్రతిపదార్థం: కమలమిత్తు!= కమలాలకు హితుడవైనవాడా! ఓ సూర్యదేవా! మంత్ర, బలము= మంత్రశక్తి; ఎఱుంగన్= తెలిసికొన; మదిన్= మనసులో; కోరి= కాంక్షించి; మహో+ఆత్ము!= మహోనుభావుడవైన సూర్యదేవా! తప్పు+చేసితిన్= అపరాధం చేశాను; దీనిన్= ఈ అపరాధాన్ని (తెలియక చేసిన తప్పును); చెట్టు+కాగన్= చెడ్డదిగా; అవధరింపక= భావించక; ఎట్లులు+ఖన్ను= ఏదో విధంగా; నాబాల్యంబున్= నా చిన్నతనాన్ని; కరుణాన్= దయతో; సైషువులయున్= జ్ఞమించవలెను.

తాత్పర్యం: మహోనుభావుడవైన ఓసూర్యదేవా! మంత్రానికి ఎట్టి మహిమ ఉన్నదో పరీక్షించటంకొరకు నేను ఈ అపరాధాన్ని చేశాను. తెలియక చేసిన తప్పును నేరంగా పరిగణించక, ఓ కమలమిత్తు! నా చిన్నతనపుచేష్టును దయచేసి జ్ఞమించుము.

శ. అని మఱియు ననేకప్రకారంబుల దివాకరు ననుసయించి యెట్లునుం ర్రమ్మతీంపనేరక దసకారణంబునుఁ
గులంబునకును గురుజనంబులకును నపాయం బగు ననియుం దలపోసి భయంబు మిగులుఁ దెగుపసేసి
యతని కిట్లనియె.

334

ప్రతిపదార్థం: అని= అని వచించి; మఱియున్= వెండియును; అనేకప్రకారంబులన్= పెక్కువిధాల; దివాకరున్= సూర్యుడిని; అనుసయించి= బుజ్జగించి; ఎట్లునున్= ఏవిధంగాకూడా; క్రమ్మతీంపన్+నేరక= వెనుకు మరలింపజాలక; తన, కారణంబున్= తనమూలాన; కులంబునకును= వంశానికిస్నీ; గురుజనంబులకును= పెద్దలకున్నా; అపాయంబు+అగున్+అనియున్= కీడు కలుగుతుంది అనిస్నీ; తలపోసి= ఆలోచించి; భయంబు, మిగులన్= భీతి అతిశయించగా; తెగువ+చేసి= సాహసించి; అతనికిన్= వాడికి (సూర్యుడికి); ఇట్లు+అనియున్.

తాత్పర్యం: కుంతికుమారి ఆవిధంగా చెప్పింది. మరీమరీ పెక్కువిధాల సూర్యుడిని బ్రతిమలాడింది. అన్నివిధాలా ప్రయత్నించికూడా ఆతడిని వెనుకకు మళ్ళించజాలకపోయింది. తనమూలాన తలిదండ్రులకూ గురువులకూ వంశానికి హాని కలుగుతుందని విచారించింది. మిక్కులి భయపడింది. చివరకు సాహసించి ఆమె సూర్యుడితో ఇట్లా అన్నది.

చ. ‘ముదము దలిర్ప బంధుజనముల్ గురువర్ధముఁ గూడి రూఢి నొ
ప్రిదముగ ధర్మార్థమును బెండిలిసేయగ్గ జిమ్ముటన్ సము
శ్వదరసకేళీలకుఁ గ్రహంబగుగాక కులంబు శీలమున్
వదలి వధూజనంబులకు వచ్చునె యిమ్మెయి వేడ్జు సల్వగన్?’

335

ప్రతిపదార్థం: వధూజనంబులమ్= కన్యకలు; ముదము= సంతోషమి; తలిర్పన్= చిగురించగా; బంధుజనముల్= చుట్టాలు; గురువర్ధమున్= పెద్దలసమాహం; కూడి= చేరి; రూఢిన్= నిశ్శయించినరీతిగా; ఒప్పిదముగన్= విలసిలైటట్లుగా; ధర్మార్థమున్వ్= ధర్మపథంలో (అగ్నిస్మాక్షిగా వేదోక్తమంత్రాలతో); పెండిలి+చేయగన్= వివాహం చేయగా; పిమ్ముటన్= తరువాత; సమ్+ఉత్త+మద, రసకేళిలిలకున్= మిక్కుటంగా మత్తెక్కిన శృంగార క్రీడా విలాసానికి; క్రమంబు+అగున్+కాక= సక్రమం అపుతుంది గాని; కులంబు= వంశం; శీలమున్= మంచిప్రవర్తనం; వదలి= విడిచిపెట్టి; ఈ+మెయిన్= ఈరీతిగా; వేడ్జు, సల్వగన్+వచ్చును+ఎ= వేడుక చేయటం భావ్యవా?

తాత్పర్యం: సంతోషం చిగురించేటట్లుగా, చుట్టాలు తలిదండ్రులు పెద్దలు చేరి నిర్ణయించినవిధంగా ధర్మార్థంలో వైదికమంత్రాలతో అగ్నిస్మాక్షిగా వివాహం జరిగిన తరువాత కన్యకలు శృంగారకేళీవిలాసాలలో తేలియాడ తగునుకాని, వంశాన్ని శీలాన్ని వదలి ఈవిధంగా వేడుక తీర్చుకొనటం ఎంతమాత్రం భావ్యం కాదు.

క. బంధుమతి సైన నను ని , ర్ఘంధముమెయి ధర్మబాహ్వపధమున నలినీ
బాంధవ! యటు సేయుటయు న , మంధరభవచీయకీర్తి మలినము గాదే.

336

ప్రతిపదార్థం: నలినీబాంధవ!= పద్మాలకు బంధువు అయినవాడా, ఓ సూర్యదేవా!; బంధుమతిన్+ఖన= బంధువులు కలదాననైన; ననున్= నన్ను; నిర్వంధము, మెయిన్= బలవంతంచౌప్పున; ధర్మబాహ్వపధమున్వ్= ధర్మానికి వెలిటైన మార్గంలో; ఇటు+చేయుటయున్= ఈవిధంగా చేయటమున్నా; అమంధర, భవదీయకీర్తి= వంకర కాని (తిన్నని) సీయశస్తు; మలినము+కాదు+ఎ= కలుషితం కాదా.

తాత్పర్యం: కమలాలకు బంధువైన ఓసూర్యదేవా! నేను నాబంధువులయేడ కూరిమి కలదానను; బలవంతంగా నీవు నన్ను ఈ విధంగా ధర్మానికి వెలిలయిన మార్గానికి చేర్చటం తగదు. నీది తిన్ననిదైన యశస్సు. ఈవిధంగా చేస్తే నీ కీర్తి కలుషితం కాగలదు సుమా!

చ. జగములయందు ధర్మమును సత్యము నీయవి గావె దేవ! యే
తగపులు నీ యెఱుంగని విధంబులె? యిట్టేబి నీడు బుట్టికిం
దగ వగునేని మార్పులుకుధాననె? యే మగుగాక నీకు నిం
పగుతెఱఁ గాచరింపు; మట యావల నయ్యెడు నింద కోర్చెదన్’.

337

ప్రతిపదార్థం: దేవ! = ఓ సూర్యదేవా!; జగముల+అందున్ = లోకాలలో; ధర్మము = ధర్మమును; సత్యము = నిజం; నీ+అని+కావు+ఎ= నీవి కావా (నీవే); ఏతగపులున్ = ఏధర్మాలు; నీ+ఎఱుంగని, విధంబులు+ఎ= నీకు తెలియని రీతులా; ఇట్టిది= జనసీజనకులకు తెలియకుండ సీసమాగమం పొందటం; నీదు బుద్ధికీన్ = సీచిత్తానికి; తగపు+అగున్+ఎనిన్= ధర్మం అయితే; మారు+పలుకుదాను+ఎ?= ఎదురుమాట చెప్పగలనా; ఏమి+అగున్+కాక= ఏమి జరిగితే అది జరుగుతుందిగాక; నీకున్= నీకు; ఇంపు+అగు= ప్రీతికలిగే; తెఱగు= తీరు; ఆచరింపుము= చేయుము; అట ఆవలన్= అటు పిమృటు; అయ్యెడు= ఏర్పడే; నిందన్= అపవాదానికి; ఓర్చెడన్= సహిస్తాను.

తాత్పర్యం: ఓ సూర్యదేవా! లోకాలలో ధర్మం, సత్యం, నీవే కదా! ఏధర్మాలు అయినా నీకు తెలియనివి కావుకదా! తలిదండ్రులకు తెలియకుండా సీసమాగమాన్ని పొందటం సీమనస్సుకు ధర్మం అని తోష్టే సీయిష్టోమసారం చేయుము; ఇక ఆ పిదవ వచ్చే నిందను నేనే సహిస్తాను.

సీ. అనుటయు నద్దేవుఁ డయ్యుందుముళీఁ జూచి , ‘తల్లిదంప్రులును బాంధవజనంబు

కారు నిస్సీగెకిఁ గర్తలు; విను నీవ , యెడయురాలవు నీకు నుజ్జులాంగి!

కామంబు లెభ్లను గామించి పొందుట , నయ్యుఁ గన్యాశబ్ద మట్టుగాక

యాత్మతంత్రత్వంబునందు నీ కెగ్గ లేఁ ; దే నేల నడతు ధర్మేతరంబు?

ఆ. మత్స్యమాగమమున ముఖిరాళ్ళి! నీదు క , న్యాత్మతంబుఁ జెడదు; నందసుండు

నథికతేజుఁ దుదయ మగు; నిన్ను నొక్కనిం , దయును బొందకుండుఁ; దధ్య మబల!

338

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని కుంతివచించుటయున్నా; ఆ+దేవుడు= సూర్యుడు; ఆ+ఇందుముఖిన్= చందుడివంటిమొగం కలిగినదానిని, కుంతిని; చూచి= అరసి; ఉజ్జుల+అంగి!= లావణ్యం వెల్లివిరిఁ శరీరం కలదానా! కుంతి!; తల్లిదండ్రులును= జనసీజనకులును; బాంధవజనంబు= చుట్టూలును; నిన్నున్= నిన్ను; ఈగికిన్= దానం చేయటానికి; కర్తలుకారు= ఒడయులు కారు (స్వాములు కారు); విను= ఆలకించుము; నీకున్= నీకు; ఈపు+అ= నీవే; ఒడయురాలవు= స్వామినివి; కామంబులు+ ఎల్లును= కోరికలను అన్నింటిని; కామించి= అభిలషించి; పొందుటన్= అనుభవించటంచేత; కన్యాశబ్దము= కన్య అనే పదం; అయ్యెన్= ఏర్పడింది; అట్లున్+కాక= అంతమాత్రమే కాక; ఆత్మతంత్రత్వంబునందున్= తన స్థాపయవహారాలను నడుటలో; నీకున్= నీకు; ఎగ్గ= కీడు; లేదు= ఉండదు; ఏను= నేను; ధర్మ+ఇతరంబు= ధర్మం కంటే ఇతరమైన దానిని (అధర్మాన్ని) ఏల నడతున్?= ఎందుకు ఆచరిస్తాను?; మదిర+అళ్లి!= మత్తెక్కించే నేత్రాలు కల మగువా! కుంతి!; మత్త+సమాగమమున్= నా పొందుచేత; నీదు, కన్యాత్మతంబు= నీకన్య నియమం; చెడదు= భగ్గం కాదు; నందసుండున్= కొడుకును; అథికతేజుఁడు= మిక్కుటమైన ప్రకాశం కలవాడు; ఉడయము+అగున్= జన్మిస్తాడు; అబల= పడతీ! కుంతి! నిన్నున్= నిన్ను; ఒక్కనిందయును= ఒక్క అపవాదుకూడా; పొండక+ఉండున్= చేరకుండా ఉంటుంది; తథ్యము= ఇది నిజం.

తాత్పర్యం: అని కుంతి పలికింది. అంతట సూర్యుడు ఆ చంద్రవదన అయిన కుంతిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు: ‘లావణ్యం వెల్లివిరిఁ శరీరం కల కుంతి! ఆలకించుము. తల్లిదండ్రులు చుట్టూలు నిన్ను దానంగా సమర్పించటానికి కర్తలు కారు. నీశరీరానికి నీవే యజమానురాలవు. అసలు కన్య అనే శబ్దానికి అథం కోరికలను కోరి ఈడేర్పుకొనేది అనేగదా! అంతేకాక- ఎవరికి సంబంధించిన ఆంతరంగిక వ్యవహారం వారే నిర్వహించుకొనటంలో ఎట్టి ఎగ్గ ఎవరికి లేదు. నేను అధర్మాన్ని ఏల ఆచరిస్తాను? నాసమాగమంవలన నీకన్యాత్మానికి భంగం కలుగదు. మత్తెక్కించే కన్నులు గల కుంతి! నీకు మహాతేజస్సీ అయిన కుమారుడు ఉర్ధువిస్తాడు. నీకు ఎట్టి అపవాదమూ రాదు. ఇదిసత్యం.

విశేషం: (1) తనను కుంతి రహస్యంగా పొందటం తప్పు కాదని కొన్నిటిపపత్తులతో చెప్పాడు సూర్యుడు. అని ఏమంటే-
1. తలిదండ్రులకు చుట్టూలకు కన్యకను దానంచేయటానికి అధికారం లేదు. 2. కన్యక అయిన వథువుకే వరుడిని ఎన్నుకొనే
అధికారం సహజసిద్ధంగా ఉన్నది. 3. సమాగమం కన్యక ఆంతరంగిక వ్యవహారం. 4. సూర్యసమాగమంవలన కుంతికన్యావతానికి
భంగ మేర్పడదు. పై ఉపవత్తులు చెప్పింది సూర్యభగవానుడు. కన్యకు ఆత్మతంత్రష్టంలో స్వాతంత్ర్యం ఉన్నదనే వాదానికి
కుంతియే పూర్వపక్షాలు నెలకొల్పి ఉంచింది. అది వాదోపవాదాలకు సమయం కాదు. జరిగినకథను యథాతథంగా వ్యాసుడు
ప్రశాసు.

కుంతి సూర్యనివరంబున గర్భంబు రాల్చి కర్ణం గాంచుట (సం. 3-292-1)

వ. అని యొడంబట్టిచి సూర్యండు దత్తమాగమంబునం భ్రీతుండై దానికి గర్భాధానంబు సేసి గగనంబున
కలగి; నంతు బూర్ఘపక్షంబునందుఁ జంద్రుండునుం బోలే గర్భంబు గ్రమంబునుఁ బ్రవర్ధనంబు నొందుచు
సభివ్యక్తంబయ్యునుబ్రథాకరునిమహిమం జేసి లోకవిదితంబుగాకుండే; దత్తకారంబు దాదికూఁతు
రొక్కతియ యెఱుంగు; నిట్లు వల్లిల్లుచుం బచి యగు మాసంబున నొక్కనాఁటి నిశాసమయంబునం
గన్యంతఃపురంబునందు.

339

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; ఒడంబట్టిచి= అంగికరింపజేసి; సూర్యండు= సూర్యుడు; తద్+సమాగమంబున్వ్యు= ఆమె
కలయిక వలన; ప్రీతుండు+ఖు= మిక్కటంగా త్వాంపిని చెందినవాడై; దానికిన్= ఆమెకు, కుంతికి; గర్భ+ఆధానంబు+చేసి= కడుపు
ఉంచుట చేసి; గగనంబునకున్= ఆకాశానికి; అరిగ్న్= వెళ్ళాడు; అంతన్= అటుపిమ్మటు; పూర్వపక్షంబునందున్= శుక్లపక్షంలో;
చంద్రుండునున్+పోల్న్= చంద్రుడివలె; గర్భంబు= కడుపు (లోనిపిండం); క్రమంబున్వ్యు= నావాటికి; ప్రవర్ధనంబున్+
ఒందుచున్= అభివృద్ధిని చెందుతూ; అభివ్యక్తంబు+అయ్యున్= ప్రస్నాటమైనప్పటికి; ప్రభాకరుని, మహిమన్+చేసి= సూర్యుడి
ప్రభావంచేత; లోక, విదితంబు+కాక+ఉండ్న్= లోకంలోని జనులకు తెలియకుండింది; తద్+ప్రకారంబు= ఆవిధం; దాదికూఁ
తరు= దాది యొక్క కూతురు, ఒక్కతి+అ= ఒక్కతె మాత్రమే; ఎఱుంగున్= తెలియును; ఇట్లు= ఈ విధంగా;
వర్తిల్లుచున్= ప్రవర్తిస్తూ; పదియగుమాసంబున్వ్యు= పదవ నెలలో; ఒక్కనాఁటి= ఒక రోజుయొక్క; నిశాసమయంబున్వ్యు= రాత్రికాలంలో; కన్యా+అంతఃపురంబునందున్= కన్యెలు ఉండే రాచనగరి లోపలిప్పదేశంలో.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, కుంతిని సమ్ముతింపజేసి, సూర్యుడు ఆమె సమాగమంతో త్వాంపినిచెందినవాడై. ఆమెకు గర్భం
అవిర్భవిల్లేటట్లు చేసి ఆకసానికి వెళ్ళాడు. అంతట శుక్లపక్షంలోని చంద్రుడివలె, కుంతిగర్భం దినదినప్రవర్ధమాన
మయింది; కాని, సూర్యుడిప్రభావంవలన లోకులకు మాత్రం ఆమె గర్భం అభివ్యక్తం కాకుండా ఉండింది. ఆ
విషయం ఒక దాది కూతురికి తప్ప ఇతరులకు ఎవ్వరికి తెలియదు. ఈ విధంగా కుంతిగర్భం విలసిల్లి పదవనెలలో
ఒకనాఁడు రాత్రివేళ కన్యెలులంతిపురంలో.

విశేషం: (1) పూర్వపక్షము= శుక్లపక్షం. అమావాస్య మరునాడు పాడ్యమినుండి పూర్ణిమవరకు.

ఆ. కొడుకుఁ గనియె సహజకుండలకపచాభు , రాము విమలకుమలకోమలాక్షు
శీర్ఘబాహుఁ జారుధృధదేహుఁ దరుఃశార్ణ , తేజ్సుఁ గుంతిభోజరాజపుత్రు.

340

ప్రతిపదార్థం: కుంతిభోజరాజపుత్రు= కుంతిభోజరాజయొక్క కూతురు; కొడుకున్వు= పుత్రుని; సహజకుండలకపచ+అభిరామున్వు= ప్రకృతిసిద్ధంగా ఏర్పడిన చెవిపోగులు తనుత్రాణంచేత సుందరంగా ఉన్నవాడిని; విమల, కమల కొమల+అష్టున్వు= నిర్మలాలు,

సుకుమారాలు అయిన కమలాలవంటి కనులు కలవాడిని; దీర్ఘబాహున్= పొడుగైన చేతులు కలవాడిని; చారుదృఢదేహున్= అందమైన బలిష్ఠమైన శరీరం కలవాడిని; తరుణ+అర్గు, తేజన్= బాల సూర్యుడివంటి తేజస్సు కలవాడిని; కనియెన్= ప్రసవించింది.

తాత్పర్యం: కుంతిభోజుడి కూతురు కుంతి కుమారుడిని ప్రసవించింది. ఆ కుమారుడు ప్రకృతిసిద్ధమైన చెవిపోగులు తనుత్రాణం కల ప్రియదర్శనుడు, సుకుమారమయిన కమలాలవంటి కన్నలు కలవాడు, ఆజానుబాహుడు. అందమైన దృఢమైన శరీరం కలవాడు. తరుణమార్యేజస్మీ.

వ. ఇట్లు జనియించిన యర్థకుం జాచి లోకాపవాదభయంబునకుం దలల యాక్షణంబ యొక్కమంజాషలోన నబ్బాలకుం బధిలంబుగా నిడి దాని నతిదృఢంబుగాఁ దెప్పం బంధించి సఫియునుం దానును గాని పురసమీపగతంబైన యశ్శనంబ్రప్రవాహంబున విడిచి కుంతి యెంతయు సంతాపంబున నిట్లని విలాపంబు నేసే.

341

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈరీతిగా; జనియించిన= పుట్టిన; అర్థమన్+చూచి= శిశువు కాంచి; లోక+అపవాద, భయంబునకున్= లోకులవలన ఏర్పడే నిందకు భయపడి; తలరి= కలతచెంది; ఆష్టణంబు+అ= వెంటనే; ఒక్క= ఒక; మంజాషలోన్= పెట్టెలో; ఆ+బాలకున్= ఆ మగబిడ్డను; పదిలంబుగాన్+ఇడి= భద్రంగా ఉంచి; దానిన్= ఆ మంజాషను; అతిదృఢంబుగాన్= మిక్కిలిగట్టిగా; తెప్పన్= నీటిమీద మునగకుండా తేలియాడే నలుచదరపు పడవమీద; బంధించి= కట్టి; సఫియునున్+తానును+కొని= చెలికత్తెయును తాను తీసికొని వెళ్లి; పురసమీపగతంబు+పన= నగరానికి చేరువగా ఉన్న; అశ్వనదీ ప్రవాహంబున్= అశ్వం అనే పేరు కల నది వెల్లువలో; విడిచి= వదలిపెట్టి; కుంతి= కుంతి; ఎంతయున్= మిక్కటమైన; సంతాపంబున్= దుఃఖంలో; ఇట్లు+అని= ఈ రీతిగా తలపోసి; విలాపంబు+చేసేన్= శోకించింది.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఉద్ధవించిన మగబిడ్డను చూచి, లోకంలో ఏర్పడే అపనిందకు భయపడి ఆష్టణంలోనే కుంతి తన చెలికత్తెతో కలిసి ఆ శిశువును ఒక చక్కనిపెట్టెలో భద్రంగా ఉంచి ఆ పెట్టెను ఒకతెప్పై పెట్టి గట్టిగా త్రాళతో కట్టి నగరానికి దగ్గరగా ప్రవహిస్తున్న అశ్వనదిలో విడిచి పెట్టింది. కన్నబిడ్డను నదిలో విడిచిపెట్టివచ్చి కుంతి మిక్కటమైన ఆవేదనతో ఈ విధంగా దుఃఖించింది.

అ. ‘కొడుక! నిన్ను గాంచు కొఱత నోములె కాని, పెంచి గారవించి పేర్కు నీదు ప్రాపుఁ గుడువఁ గాంచు పుణ్యంబు దుధిముట్టి, నేల చేయమైతి నేను గుట్ట!

342

ప్రతిపదార్థం: కొడుక!= ఓపుత్రకా!; నిన్నున్= నిన్ను; కాంచు= ప్రసవించే; కొఱతనోములు+ఎ+కాని= లోపభూయిష్టమైన ప్రతాలే కాని; పెంచి= అభివృద్ధిచేసి; గారవించి= మన్మించి; పేర్కున్= ప్రీతితో; నీ+ప్రోపున్= నీ సంరక్షణను; కుడువన్+కాంచు= అనుభవించే; పుణ్యంబు; తుదిముట్టున్= సంపూర్ణంగా; కుట్ట!= (నా) అనుగుశిశువా!; ఏను= నేను; ఏలచేయన్+పతిన్= ఏల చేయలేకపోయాను!

తాత్పర్యం: ‘ఓ నా చిన్నశిశువా! నేను నోచిన నోములు తక్కువవి. నిన్ను నేను కన్నానే కాని, పెంచి పెద్ద చేసి, నీసంరక్షణ అనుభవించే సుకృతం నాను సంపూర్ణంగా లేదు కదా!. ఎంతటి దురదృష్టవంతురాలను నేను.

మ. నెఱయం బున్నమచందురుం జేసయు నీ నెమోఘమునం బియ్యునై
చిఱునవ్వోప్పగు జాడనీక, పులకల్ చెన్నొంద నిన్ గ్రుళ్లి య
క్షుణబీటం భీల నక్కనం గరము వేడ్చుం జేర్చు నీ కిమ్ముయిన్
వఱుతం ట్రోవగు జేసేనే యకట! దైవం; బెందుఁ జొత్తున్ సుతా!

343

ప్రతిపదార్థం: సుతా= బొడుకా; నెఱయున్= నిండుదనం ఒప్పారగా; పున్నమచందురున్= పూర్తిమనాటి చందుడిని;
చెనయు= పోలెడి; నీ+నెఱ+మోమున్వన్= నీనిండుమెగంలో; తియ్యస+బి= మధురమై; చిఱు, నవ్వు+బప్పగన్= మందహసం
చిందులాడగా; చూడనీక= కాంచనీయక; పులకల్= గగురుపాటు; చెన్నొందన్= శోభిల్లగా; నిన్= నిన్ను; గ్రుచ్చిఁ= పొదివి;
అక్కుఱ+తీటన్= తృప్తి తీరేవరకు; పొరిన్= వరుసగా; అక్కున్వన్= హ్యాదయానికి; కరము= మిక్కిలి; వేడ్చున్= ప్రీతితో;
చేర్చనీక= హత్తుకోనీకుండ; దైవంబు= విధి; ఈ+మెయిన్= ఈవిధంగా; వఱుతన్= వరదలో; ట్రోవగన్+చేసెను+ఎి= పడవేసేటట్లుగా చేశాడా?; అకటు= అయ్యా; ఎందున్+చొత్తున్= ఎందులో పడేది? (నేనీ దుఃఖం భరించలేను అని తాత్పర్యం).

తాత్పర్యం: ఓ కొడుకా! నీమెగం పున్నమచందుడుడివలె ఉన్నదికదా. నీనెమ్మాముమీద మృదుమధురమైన మందహసాలు
చిందులాడటం నిండుగా చూడనీక, గగురుపాటిచిన ఒడలితో నిన్ను గుండెకు హత్తుకొని తనివితీరేటట్లు ముద్దాడనీక
అయ్యా, ఈవిధంగా దైవం నిన్ను వరదపాలు చేసేటట్లుగా చేశాడు గదా! నేను ఎక్కుడికి పోయేది?

సీ. ఏపుణ్యసతికి నీ వింక నందనుడు వై, యెక్కడు బడియెదో యే నెఱుంగ;
నే పుణ్యరాలొకో యెప్పుడు నినుఁ బుత్తుఁ, గాఁ గాంచుటకు మేలికలను గాంచు;
లలిఁ బాంసుకేళి నల్లన నడయాడుచు, నవ్వుక్కమధురవాక్యమృతంబు
వినులఁ గురియుచు వెడడకన్నులఁ బిన్ను, నవ్వును శుభ్యలక్షణములు నమరుఁ

అ. దేజలల్లు నిన్నుఁ దెఱవ యెప్పత యెక్కుఁ, యడర గ్రుళ్లి యురమునందుఁ జేళ్లి
వేడ్చు మిగుల వేనవేలభంగులఁ గొని, యాడి నగుచు ముద్దులాడుఁ గొడుక!

344

ప్రతిపదార్థం: ఏపుణ్యసతికిన్= సుకృతం చేసుకొనిన ఏవనితకు; ఈవు= నీవు; ఇంకన్= ఇకమీద; నందనుడవు+బి= పుత్రుడవు అయి; ఎక్కుడన్= ఏస్టలంలో; పడియెదు+బి= చేరెదవో; ఏను= నేను; ఎఱుంగన్= తెలియజాలనుకదా; ఏపుణ్యరాలు+బకో= సుకృతం చేసికొనిన ఏఇల్లాలో కదా; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడుచు; నినున్= నిన్ను; పుత్రుకున్= కొడుకుగా; కాంచుటకున్= చూడటానికి; మేలికలను= మంచి స్వప్సాన్ని; కాంచున్= పొందుతుంది; లలిన్= ప్రేమతో; పాంసుకేళిన్= దుమ్ములో ఆడుకొంటూఉండగా; అల్లన= మెల్లగా; నడయాడుచున్= తప్పుటడుగులు వేస్తూ; అవ్యక్త, మధుర, వాక్య+అమృతంబు= తియ్యునై జిలిబిలి పలుకులు అనే అమృతం; పినులన్= చెవులయందు; కురియుచున్= వరిస్తూ; వెడడకన్నులన్= విశాలాలైన నేత్రాలలో; పిన్నపవ్వును= చిన్నపగపున్నా; శుభ్యలక్షణములున్= మంచిచిహ్నిలున్నా; అపరన్= విలిసెల్లగా; తేజరిల్లు= వెలుగొందే; నినున్= నిన్ను; తెఱవ+ఎప్పత+బక్కు= వనిత యెప్పతెయో; అడరగ్రుచ్చి= గట్టిగా పొదివి; ఉరమునందున్+చేర్చి= కాగిలించుకొని; వేడ్చుమిగులన్= ప్రీతిఅతిశయించగా; వేనవేలభంగులన్= పెక్కుపెక్కురీతుల; కొనియాడి= ఉగ్గడించి; నగుచున్= నవ్వుతూ, ముద్దులు+అడున్= ముద్దులు పెట్టుకొంటుందో.

తాత్పర్యం: నాచిట్టితండ్రీ! నీవు ఇంక ఏపుణ్యత్తురాలికి కొడుకువై సంతోషపెడతావోకదా! ఎక్కుడికి చేరుతావో నాను తెలియదు కదా. ఏపుణ్యసతి కాంచిన మధురస్వాన్లు నిజమై నీవు ఆమెకు దక్కుతావో కదా! దుమ్ములో

అడుకొనేటప్పుడు తప్పటిదుగులు వేస్తూ తియ్యానై జిలిబిలిమాటలు పలుకుతూ చెపులలో అమృతం కురిసే నిస్సు, పెద్దపెద్దకనులలో చిన్నచిన్న నప్పులు వెలార్చేనిస్ను, పుఫలక్షణాలతో మిలమిల వెలుగొందేనిస్ను, ఏలమ్మ కౌగిలించుకొని గుండెకు హత్తుకొని వేడుకమీరగా పలుమారులు ముద్దులు పెట్టుకొని మురిసిపోతూ నప్పుకొని ఆనందిస్తుందో కదా! అయ్యా! నాకు ఆ అద్భుతం లేకపోయేనే.

ఉ. లాలితయోవనోజ్ఞులవిలాసములం దిలకించు సుందరా
జీలవిచ్ఛితం బమర భీమవనోధ్వసింహారేఖమై
వాలవె యింక నీ వెలమి వామవిలోచన లంగజస్తులీ
లాలస్తై విపట్టులు భయాలసులై ధృతి యేది చూడగన్.

345

ప్రతిపదార్థం: లాలితయోవన+జ్ఞులవిలాసములన్= మనోహరమైన యోవనమునందలి ప్రకాశించే విలాసములతో; తిలకించు= ప్రకాశించే; సుందర+అభీల విచ్ఛితంబు= అందమైనదీ, భయంకరమైనదీ అయిన చేష్ట, అమరన్= ఒప్పగా; భీమ-వన+ఉధృవ-సింహారేఖము+బి= భయంకరమైన అడవిలో పుట్టుకగల సింహముయొక్క చొప్పుతో; వామ-విలోచనలు= సుందరములైన కన్ములు గలవారు (**స్త్రీలు**); అంగజన్మ లీలా+అలసలు+బి= మన్మథవిలాసం చేత సోమరులయి, విపట్టులు= శత్రువులు; భయ+అలసలు+బి= భయముచే సోమరులయి, ధృతి= ధైర్యము; ఏది= కోలుపోయి; చూడగన్= చూడగా, ఇంకన్= ఇకముందు; నీవు; ఎలమిన్= సంతోషంతో, వాలవే= మీఱువా (మీఱుతావని భావం).

తాత్పర్యం: యోవనంలో ఉజ్ఞులమైన విలాసంతో ప్రకాశించి, సుందరమూ, భయంకరమూ అయిన చేష్ట ఒప్పగా, వెఱపుగొలిపే వనంలో ఉధృవించిన సింహంయొక్క చొప్పుచేత, సుందరాంగులు మన్మథవిలాసం చేతనూ, శత్రువులు భయంతోసూ సోమరులయి, నిరుత్సాహులై చూస్తుండగా ఇక నీవు ప్రీతితో మీఱుదువు కదా!

విశేషం: యోవనం వచ్చినప్పుడు కర్ణుడు సుందరుడూ, భయంకరుడూ అవుతాడు. అతని సౌందర్యానికి **స్త్రీలు** మన్మథావేశానికి లోనయి అలసలవుతారు. శత్రువులు అతని భయంకర రూపానికి ధైర్యం వీడిన నిరుత్సాహులు అవుతారని క్రమాన్వయం. “హామరద్యన సంభూతం సింహం కేసరిణం యథా” అని మూలము.

అ. ఎచ్చట నున్న నైన నెల్లిప్పుడును నిస్సు | గన్నులారఁ జూడగాంచుఁ గాన

తనయ! నిస్సు గనిన తపసుండు గచ్చుధన్ను | డయ్యు: మందభాగ్న నైతి నేను.

346

ప్రతిపదార్థం: తనయ!= ఓకుమారా!; ఎచ్చటన్+ఉన్నన్+బనన్= నీవు ఎక్కుడ ఉన్నప్పటికిని; ఎల్లిప్పుడును= నిరంతరం; నిస్సున్= నిస్సు; కన్ములు+అరన్= కనులనిండుగా; చూడన్+కాంచన్+కాన్= దర్శించగలుగుతాడు కాబట్టి; నిస్సున్= నిస్సు; కనిన= కన్న; తపసుండు= సూర్యుడు; కడున్= మిక్కిలి; ధన్యుడు+అయ్యెన్= చరితార్థుడు అయ్యుడు; ఏను= నేను; మందభాగ్ను+బతిన్= దురదృష్టవంతురాలను అయినాను.

తాత్పర్యం: ఓ కుమారా! నీవు ఎచ్చట ఉన్న నిను కన్నతండ్రి సూర్యుడు కనులార నిను కాంచగలడు కావున అతడు ధన్యుడే. ఇక, నిస్సు చూడనోచని దానను; నిను గన్నతల్లిని నేనే కేవలం నిర్భాగ్యరాలను.

చ. ఇన్నిఁ దఱచేత మాటువడు టెస్ట్యూడుఁ గల్లునే? నిన్ను నెప్పి నే
గనియెదఁ గాక యింక నొకకాలమునం దయినం దసుాజ! నీ
వినుతశలీరభావమును వీసుల సత్యఫికుండలంబులున్
ఘనతరవజువర్ధముఁ బ్రకాశత నొందక యుండనేర్చునే?

347

ప్రతిపదార్థం: తమాజ!= ఓకుమారకా!; ఇనుడు= సూర్యుడు; అఱచేతన్= హస్తతలాన; మాటు+పడుట= మరుగుపడుటం; ఎన్నుడున్= ఎపుడైనను; కల్పను+వ?= సంభవించేనా; నిన్నున్= నిన్ను; ఓకుమారా నిన్ను; నెమ్మిన్= అనురాగంతో; ఏన్= నేను; ఇంకన్= ఇకముందు; ఒకకాలమునందున్+అయిన్= కొన్నినాళ్ల కడచిన పిడవైనా; కనియెదన్+కాక= చూస్తామగాక; నీవినుతశరీరభావమును= ప్రస్తుతింపబడే నీ అంగస్థావం; వీసులయొక్క= చెవుల; సత్త+మణి, కుండలంబులున్= మంచి రత్నాల వంటి చెవిపోగులున్నా; ఘనతర వజ్రవర్ధమున్= గొప్పదైన వజ్ర కవచమున్నా; ప్రకాశతన్+ఒందక+ఉండన్నేర్చునే= వెలుగొందక ఉండగలవా!

తాత్పర్యం: ఓ కుమారకా! సూర్యుడు ఎప్పుడూ అరచేయి అడ్డుపెట్టినంత మాత్రాన కన్నించకుండా పోతాడా? కొన్నినాళ్ల గడచినపిదప ప్రేమతో నేను నిన్ను దర్శించగలనుగాక. ఎట్లాగంటే ప్రస్తుతింపబడే నీశరీరస్థావం, చెవులకు వెలుగొందే మణులవంటి పోగులు, వజ్రకాంతులు గలిగి గొప్పదైన సహజకవచం, స్వయంప్రకాశమానాలై అందరికీ నీయునికిపట్టులు ప్రస్తుత మొనరిస్తాయి కదా!

విశేషం: ఇంతకుముందు- సూర్యుడు ధన్యుడు, ఆతడు తన కుమారుడు ఎక్కుడ ఉన్నా కమలార గాంచగలడనీ తానే అద్భుతవిహీనను అనీ కుంతి దుఃఖించింది. ఇప్పుడు అమె ఊరట చెందుతున్నది. ఆ బాలకుడు ఎక్కుడ ఉన్నా కుంతి ఆతడి సహజ కవచకుండలాలు స్వయంప్రకాశమానాలు కనుక, కొంతకాలం గడచినపిమ్మట నైనా గుర్తించి కన్నతల్లిగా తాను సంతసించగలను అని చెప్పుతున్నది. అలం: అర్థాంతరన్యసం.

చ. బిలి భువి నంతరిక్షమున బిక్కుల గాడ్పున నగ్గియందు న
ర్ధువములయందు ఘోరవిపినంబులయందును నీకు నెప్పుడున్
శివ మగుగాక! బిక్కతులు సిద్ధులు సాధ్యులు రుద్ర లాశ్మినుల్
భువనము లర్ణచంద్రులును బుత్రుక! నిన్ గృహఁ గాచుచుండెడున్:

348

ప్రతిపదార్థం: పుత్రుక!= నా చిట్టినాయనా!; దివిన్= స్వర్గంలో; భువిన్= భూలోకంలోను; అంతరిక్షమున్= ఆకాశంలో; దిక్కులన్= దికలలో; గాడ్పువన్= గాలిలోను; అగ్నియందున్= నిష్పత్తిలోను; అర్థవములయందున్= సముద్రాలలో; ఘోర, విపినంబులయందును= భయంకరమైన అడవులలోనూ; నీకున్= నీకు; ఎప్పుడున్= సతతం; శివము+అగున్+కాక= పుభం కలుగును గాక; దిక్క+పతులు= దిక్కులను పాలించేవారు; సిద్ధులున్, సాధ్యులున్= వేల్యులజాతులలోని సిద్ధులు, సాధ్యులును; రుద్రులున్= రుద్రులును; ఆశ్మినుల్= ఆశ్మినులు= (వేలుపువెజ్జలు); భువనములు= జగములు; అర్గుచంద్రులును= సూర్యుడున్నా చంద్రుడున్నా; నిన్= నిన్ను; కృపన్= దయతో; కాచుచుండెడున్= రక్షిస్తూ ఉంటారుగాక!

తాత్పర్యం: ఓ నాచిట్టినాయనా!, నిన్ను కాపాడవలసిన కన్నతల్లిని నే నిప్పుడు నిర్దాక్షిణ్యంగా వదలివేయవలసి వచ్చింది. అయినను కన్నతల్లిగా నిన్ను దీవిస్తున్నాను. స్వర్గంలో భూలోకంలో ఆకాశంలో అన్నిదిక్కులలో గాలిలో,

నిష్పులో, సముద్రాలలో, భయంకరమైన అడవులలో, నీకు ఎప్పుడూ పుటం కలగాలి! దిక్కాలకులు, సిద్ధులు, సాధ్యులు, రుద్రులు, వేల్పువెజ్జులు, అశ్వినీదేవతలు, జగాలు, సూర్యచంద్రులు నిన్న దయతో రక్షిస్తారు కాక.'

విశేషం: దిక్కులు - అష్టదిక్కులు. 1. తూర్పు 2. అగ్నిమూల 3. దక్షిణం 4. నిర్వతిమూల 5. పదమర 6. వాయవ్యమూల 7. ఉత్తరం 8. శశాస్యం. దిక్కాలకులు: అష్టదిక్కాలకులు 1. ఇంద్రుడు 2. అగ్ని 3. యముడు 4. నిర్వతి 5. వరుణుడు 6. వాయువు 7. కుబేరుడు 8. శశాసుడు. రుద్రులు: ఏకాదశరుద్రులు. 1. అజుడు 2. ఏకపాదుడు 3. అహిర్భవ్యద్వుడు 4. విరూపాశ్వుడు 5. సురేశ్వరుడు 6. జయంతుడు 7. బహురూపుడు 8. త్ర్యంబరుడు 9. అపరాజితుడు 10. వైవస్వతుడు 11. హరుడు.

వ. అని యేష్టుచుం గుంతి యచ్ఛటం దడయ వెఱచి గూఢత్రకారంబునఁ గన్యాంతఃపురంబునకు వచ్చి యేష్టి యేష్టు వర్తిల్లుచుండె; నట మంజాషుయు నశ్శనదీవేగంబునఁ జర్మణ్ణతికిం జని, యందుండి యమునాగత మయ్యు; నట చని భాగీరథిం బడి సూతవిషయంబునం బంపానగరంబు చేరువ నరుగుచుండె: నా సమయంబున.

349

ప్రతిపదార్థం: అని= అని (దీవించి); ఏడ్చుచున్= విలపిస్తూ; కుంతి= కుంతి; అచ్ఛటన్= ఆశ్ఫలంలో; తడయన్= ఆలసించటానికి; వెఱచి= భయపడి; గూఢత్రకారంబునవ్= రహస్యవిధానాన; కన్యా+అంతఃపురంబునకున్= కన్మియులు ఉండే అంతిపురికి; వచ్చి; ఎప్పటి+అట్లు+అ= ఇదివరకు మాదిరిగేనే; వర్తిల్లుచున్+ఉండెన్= వ్యవహరిస్తూఉంది; అట= అచట (ఆ అశ్వనదిలో); మంజాషుయున్= పెట్టియు; అశ్వనదీవేగంబునవ్= అశ్వనదీ ప్రవాహం యొక్క వేగంవలన; చర్మణ్ణతికిన్= చర్మణ్ణతి యనే నదిని చేరి; అందున్+ఉండి= చర్మణ్ణతి నుండి; యమునాగతము+అయ్యెన్= యమునానదిని చెందింది అయ్యంది; అట చని= ఆయముననుండి వెళ్ళి; భాగీరథిన్+పడి= గంగలో చేరి; సూతవిషయంబునవ్= సూతదేశంలో; పంపానగరంబు చేరువన్= పంప అనే పేరు కల పట్టుణానికి సమీపాన; అరుగుచుండెన్= పోతూ ఉస్తుది. ఆ సమయంబునవ్= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: కుంతి తనకుమారుడిని దీవించి విలపించింది. ఆశ్ఫలంలో ఆలసించటం మంచిది కాదని భయపడి ఆమె అంతిపురానికి చేరి ఎప్పటివలె జీవితం సాగిస్తూ ఉన్నది. అట శిశువుతోకూడిన పెట్టె అశ్వనదీప్రవాహవేగంవలన చర్మణ్ణతినదిలోకి చేరింది. చర్మణ్ణతినుండి యమునానదికి చేరింది. యముననుండి గంగానదిని చేరి సూతదేశంలోని పంపానగరసమీపానికి వస్తున్న సమయంలో.

విశేషం: (1) గంగానదికి యమునానది ఉపనది. అట్లే యమునలో వచ్చి పడుతుంది చర్మణ్ణతి. చర్మణ్ణతిలో కలుస్తుంది అశ్వనది. (2) విధివిలాసం విచిత్రమైనది. అశ్వనదీతీరంలోని రాజపుత్రి కుంతి పాండురాజును వివహమాడి “గంగాతీరంలోని హస్తినాపురి చేరింది. ఆమెపుత్రుడున్నా అంతకుముందే హస్తినాపురాన్ని చేరాడు.

సీ. ధృతరాష్ట్రసభుఁ దైన యతిరథుం డనుసూతుఁ , డతివయుఁ దానును నతివిభూతి గంగలోఁ జలకేళసంగతుండై యుండి , తుంగతరంగానుషంగవశతు జనుదెంచు మంజాషుఁ గని కడువేడుకుఁ , దనపలజనములుఁ బనిచి పట్టి తెప్పించి భీయుక్తి యొప్ప నేకతమున , నప్పెట్టుఁ దెఱచి తా నప్ప డందు

అ. వినుతహేమకవచుఁ గనకకుండలధరు , ననుపమానతేజు ఘనుఁ గుమారుఁ గని మనంబులోన ననయంబు విష్టుయం , భౌనర గ్రుచ్చి యెత్తికొని ముదమున.

350

ప్రతిపదార్థం: ధృతరాష్ట్రసభుండు+పన= ధృతరాష్ట్రుడికి మిత్రుడు అయిన; అతిరథుండు+అను సూతుడు= అతిరథుడు అనేపేరు కల సూతుడు; అతివయున్= వనితయు, భార్యయు; తానున్= తానును; అతి, విభూతిన్= మిక్కుటమైన విభవంతో; గంగలోన్= గంగానదిలో; జలకేళి= జలక్రిడలో; సంగతుండు+ఖ= కూడినవాడై; ఉండి= ఉండి; తుంగతరంగ+అనుషంగవశతన్= ఎత్తైన కెరటాలతో కూడియుండటంచేత; చనుదెంచు= పస్తున్న; మంజూషన్= పేటికను; కని= అరసి; కడువేడుకన్= మిక్కుటమైన ఆసక్తితో; తన, పరిజనములన్= తనోసవులను; పనిచి= ఆజ్ఞాప్రించి; పట్టి తెప్పించి= అందుకొని తనకడకు తెప్పించి; ధీయుక్తి+బప్పన్= బుద్ధికుశలత ఏర్పడేటట్లుగా; ఏకతమునన్= రహస్యంగా; ఆ+పెట్టెన్= ఆపెట్టెను; తెఱచి= విప్పి; తాన్= తాను; అప్పుడు= ఆసమయంలో; అందున్= ఆపెట్టోలో; వినుతోహమకవచున్= ప్రస్తుతించబడే బంగారు మైమరువు కలవాడిని; కనక, కుండల, ధరున్= పసిడి చెవిపోగులు ధరించినవాడిని; అనుషుణతేజాన్= సాటిలేనిప్రకాశం కలవాడిని; ఘనున్= గొప్పవాడిని; కుమారున్= బాలకుడిని; కని= అరసి; మనంబులోనన్= చిత్తంలో; అనయంబున్= మిక్కుటంగా; విస్క్రయంబు+బనరన్= ఆశ్చర్యం కలుగగా; ముదమునన్= సంతోషంతో; గ్రుచ్చి ఎత్తుకొని= పట్టి ఎత్తుకొని.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడిమిత్రుడు అయిన అతిరథుడు అనే సూతుడు గంగలో వైభవోపేతంగా తనభార్యతో కలసి జలక్రిడలు ఆడుతున్నాడు. అప్పుడు కెరటాలతూగులో తేలియాడుతూ ఒక తెప్పై నున్న మంజూష కన్నించింది. సూతుడు తన సేవకులను పంపించి ఆపెట్టెను తెప్పించాడు. రహస్యంగా పెట్టెను తెరచి చూచాడు. అందులో అచ్చెరువు గొలుపుతూ బంగారు కవచంతో పసిడికుండలాలతో మెరసిపోతున్న మగబిడ్డడిని చూచి సంతోష తన్నయత్వంతో పట్టి ఎత్తుకొన్నాడు.

విశేషం: సూతుడు: క్షత్రియుడికి బ్రాహ్మణప్రీయందు జన్మించినవాడు. వైష్ణవును క్షత్రియప్రీయందు జన్మించినవాడు. వీరు ఒక ప్రత్యేక కులంగా ఏర్పడ్డారు. వీరిలో రథాలు నడపటం కొందరకు వృత్తి అయింది. కొందరకు పురాణాలు చేపే వృత్తి ఏర్పడింది.

వ. తన జీవితేశ్వరి దైని రాధం జూచి ఇట్లనియె.

351

తాత్పర్యం: తన ధర్మపత్రి అయిన రాధను చూచి ఈవిధంగా అన్నాడు.

క. ‘అనుషులు ముగు మనకును, మనపాలిటివేలు పిక్కమారుని నిచ్చేన్

వనజాక్షి! వీఁడు మానుషు, జనితుండు గాఁ; దరయ దేవసంభవుండు సుమీ!

352

ప్రతిపదార్థం: వనజ+అక్షి!= పద్మాలవంటి కన్నలు కలదానా!; మనపాలిటివేలుపు= మనలను కాపాడే దేవుడు; అనుషులము+అగు, మనకును= సంతానవంతులం కాని మనకు; ఈ+కుమారునిన్= ఈబాలకుడిని; ఇచ్చేన్= అనుగ్రహించాడు; వీఁడు= ఈబాలకుడు; మానుషసంభవుండు+కాడు= మనుజబాతికి పుట్టినవాడు కాడు, అరయన్= పరిశిలించగా; దేవసంభవుండు= దేవతకు జన్మించినవాడు; సుమీ= సుమా.

తాత్పర్యం: సూతుడు తనధర్మపత్రిఅయిన రాధతో ఈవిధంగా పలికాడు: ‘పద్మాలవంటి కన్నలు కలదానా! మనకు సంతానం లేదుకదా. మనలను రక్షించే దేవుడు అనుగ్రహించి ఈ బాలకుడిని మనకు ప్రసాదించాడు. చూడుము ఇతడి అతిలోకతేజస్సు. ఈ బాలుడు మనుష్యులకు జన్మించినవాడు కాబాలడు. ఇతడు నిశ్చయంగా దైవాంశసంభూతుడు సుమీ!’

క. అని దానిచేతి కిఛిను, గొని యురమున నదిమి కొనియే గొడుకు నతివ; య వ్యవితకు బాలెంత తెఱం, గును జన్మలు సేపె నపుడు గూలిమిపేర్లైన్.

353

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; దానిచేతికిన్= ఆమె చేతికి, రాధకు; ఇచ్చిన్= అందించగా; (రాధ); కొని= గ్రహించి (ఆశిషువును పట్టుకొని); ఉరమున్నే= వక్కమున; అతివ (రాధ); కొడుకున్= బాలకుడిని; అదిమికొనియైన్= హత్తుకొన్నది; ఆ+వనితకున్= రాధకు; అపుడు= ఆసమయంలో; కూరిమిపేర్లైన్= ప్రేమాతిశయంచొప్పున; బాలెంత, తెఱంగునన్= బాలెంతరాలికివలె; చన్నులు+చేపెన్= చన్నుల నుండి పాలుకారాయి.

తాత్పర్యం: సూతుడు ఆ పసిబిడ్డను తనభార్య రాధచేతికి అందించాడు. ఆమెయు కుమారుడిని మిక్కుటమైన ప్రేమతో పుచ్చుకొని తన గుండెకు హత్తుకొన్నది. అప్పుడు బాలెంతరాలికి వలనే ఆమెకు చన్నులు చేపాయి.

వ. ఇ ట్లాదంపతులు ప్రమోదసంపద సాంపారఁ గుమారుం గొని నిజమందిరంబున కలగి యాత్మియకులోచితంబు లగు జాతకర్మ సంస్కారంబొనలించి సహజకుండలాలంకృతకర్మం డగుటం జేసే కర్మం దేను నామకరణంబు సేసి; రంత.

354

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈలీతిగా; ఆదంపతులు= ఆ భార్యాభ్రతులు (రాధ అతిరథుడు); ప్రమోదసంపద= ఆనందం అనే ఐష్వర్యం; సాంపారన్= శోభిల్లగా; కుమారున్+కొని= బాలకుడిని పరిగ్రహించి; నిజమందిరంబునకున్+అరిగి= తమ ఇంటికి వెళ్లి; ఆత్మియ మల+ఉచితంబులు+అగు= తమ మలానికి అనుమైన; జాతకర్మసంస్కారంబు= పుట్టినపుడు చేసే సంస్కారం; ఒనరించి= చేసి; సహజ, కుండల+అలంకృతకర్మండు= ప్రకృతిసిద్ధమైన కుండలాలతో అలంకరించబడిన చెవులు కలవాడు; అగుటన్+చేసి= కావటంచేత; కర్మండు= కర్మండు; అను= అనునట్టి; నామకరణంబు+చేసిరి= పేరు పెట్టారు.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా ఆసూతదంపతులు (అతిరథుడు రాధయును) ఆనందతన్మయత్వంతో ఆబాలకుడిని పరిగ్రహించి తమగృహాన్ని చేరి, తమకులానికి సంప్రదాయాలకు అనుగుణంగా ఆశిషువు పుట్టినప్పుడే చేసే సంస్కారం చేసి, సహజమైన కుండలాలు కల కర్మములు కలవాడు కావున కర్మండు అని పేరుపెట్టారు.

క. వసువర్ధధరుఁడు గావున, వసుసేనుం డనెడుపేరు వాని కిడిల పెం పెసంగఁ భూసురు; లాబి, త్యసుతుం డిభ్యంగి సూతతనయుం డయైన్.

355

ప్రతిపదార్థం: వసు, వర్షుధరుఁడు= పసిడికవచం ధరించి పుట్టినవాడు; కావున్= కాబట్టి; వసుసేనుండు; అనెడుపేరు= అనే నామధేయం; భూసురులు= బ్రాహ్మణులు; పెంపు+పెసంగఁగన్= పేరికై అతిశయించగా; వానికిన్= ఆ శిషువుకు; ఇడిరి= ఇచ్చారు, పెట్టారు; ఈ+భంగిన్= ఈ రీతిగా; ఆదిత్యసుతుండు= సూర్యుడికొడుకు; సూతతనయుండు+అయ్యైన్= సూతుడికొడుకు అయ్యాడు.

తాత్పర్యం: పసిడిమైవరువుతో పుట్టినవాడు కావున ఆ మగబిడ్డకు బ్రాహ్మణులు ‘వసుసేనుడు’ అనే నామధేయాన్ని కల్పించారు. ఈ రీతిగా సూర్యుడికొడుకు సూతసుతుడు అయ్యాడు.

వ. తద్వాత్తాంతంబంతయుఁ గుంతి తన యాప్తచారులవలన విని, శిథిలీకృతసంతాపమై యుండె; నతిరథుండును గ్రమంబున సంప్రాప్తయోవసుం డయిన కొడుకుం దోషైనిపచ్చి ద్రోణాచార్యులయొద్ద నస్త

శేష్క సేయంబెట్టే; నా సూతసూనుండు మతియుఁ గృపాచార్యులవలనను జాముదగ్నువలనను, వివిధాస్త్రలాభంబు నొంది, క్రమంబున దుర్యోధనుతోడ బద్ధసఖ్యండై యతనికిఁ బ్రయంబు సేయం దివిల బివిజరాజనందనుతో మచ్ఛరించుచుఁ బాండపుల కప్రియంబు సేయుచుండె.

356

ప్రతిపదార్థం: తద్+వృత్తాంతంబు+అంతయున్= కర్మడిసంగతి అంతా; కుంతి= పృథ; తన+ఆప్తు, చారులవలనన్= తనను అంతరంగిను లైన గూఢభటులవలన; విని= ఆలకించి; శిథిలీకృతసంతాప+బ+ఉండెన్= సదలిన ఆవేదన కలిగినదై ఉండింది; అతిరథుండును; క్రమంబునన్= కాలక్రమాన; సంప్రాప్తయౌవనుండు+అయిన= ప్రాప్తించిన జవ్యసం కలవాడయిన; కొడుకున్= కుమారుడిని; తోడ్మనివచ్చి= తీసికొని అరుదెంచి; ద్రోణ+ఆచార్యుల+బద్ధన్= ద్రోణుడు అనేపేరు కల గొప్పగురువుకడ; అప్రథిక్ష+చేయన్+పెట్టెన్= అప్రథిద్య నేర్చుకొనటానికి ఉంచాడు; ఆ సూతసూనుండు= ఆ సూతడికొడుకు కర్మడు; మతియున్= వెండియు; కృప+ఆచార్యులవలనను= కృపుడు అనే గురువువలనను; జాముదగ్నువలనను= జమదగ్నికుమారుడైన పరశురాముడి వలనను; వివిధ+అప్రథాభంబున్+బంది= పెక్కుమంంత్రమహిమలు కల ఆయుధాలను సంపాదించి; క్రమంబునన్= కాలక్రమంగా; దుర్యోధనుతోడన్; బద్ధసఖ్యండు+బ= గాటంగా ఏర్పడిన స్నేహం కలవాడై; అతనికిన్= దుర్యోధనుడికి; ప్రియంబు= ప్రీతి; చేయన్+తివిరి= చేయబూని; దివిజ+రాజనందనుతోన్= దేవేంద్రసుతుడైన అర్జునుడితో; మచ్చరించుచున్= స్పృధవహిస్తూ; పాండవులకున్; అప్రియంబు+చేయుచున్+ఉండెన్= అపకారం చేస్తూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ వృత్తాంతాన్ని అంతా కుంతి తన ఆంతరంగిక గూఢచారులవలన తెలిసికొని ఆవేదన ఉడిగి ఉండిల్లింది. అతిరథుడు తనకొడుకు యుక్తవయస్సుడు కాగానే ద్రోణాచార్యుడివద్ద అప్రథిద్యను అభ్యసించటానికి ఏర్పరచాడు. సూతసుతుడుగా విఖ్యాతి చెందిన కర్మడు ద్రోణాచార్యులకడ మాత్రమే కాక, గృపాచార్యులయొద్దను జమదగ్నికుమారుడైన పరశురాముడికడకూడా ఏలువిద్య నేర్చి, గొప్పాప్రాలను సంపాదించాడు. కర్మడికి కాలక్రమంగా దుర్యోధనుడితో ప్రగాఢమైన స్నేహం ఏర్పడింది. ఆ మైత్రీవలన అతడు పాండునందనులకు విరోధి అయి, వారికి అపకారాలు చేయ సమకట్టాడు.

ఉ. అతని యస్తువీర్యము, సమంచితకుండల వజ్రపర్మపి

ఖ్యాతియు, నాత్తలోఁ దలఁచి కోరవనాయక! ధర్మసూనుఁడున్

భీతమునస్యాడై, యతఁ డబ్బేంబులుం డని సంతతంబు ధై

రాజుతిశయంబు డించి హృదయమ్మథు బోందుచు సుండెఁ గానలోన్.

357

ప్రతిపదార్థం: కోరవనాయక!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; అతని+అప్రథిర్యము= కర్మడియొక్క అప్రాలకు సంబంధించిన పరాక్రమము; సమ+అంచిత, కుండల, వజ్రవర్మ, విఖ్యాతియున్= చక్కగా ప్రకృతిసిద్ధంగా అమరించ్చ చెవిపోగులు, వజ్రం వంటి తనుత్రాణాన్నిగూర్చిన కీర్తిని; ఆత్మలోన్= మనస్సులో; తలఁచి= తలపోసి; ధర్మసూనుఁడున్= ధర్మపుత్రుడును; భీతమునస్యాడు+బ= భయం చెందిన మనస్సు కలవాడై; అతఁడు= కర్మడు; అభేద్యబలుండు+అని= భేదించటానికి వీలులేని బలం కలవాడని; సంతతంబు= ఎల్లప్పుడును; దైర్య+అతిశయంబు= దైర్యంయొక్క పెంపు; డించి= క్రిందకు పడవైచి; కానలోన్= అరణ్యంలో; హృదయమ్యథున్= ఎదలో ఆవేదనను; పాందుచున్+ఉండెన్= అనుభవిస్తూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: కురువంశానికి నాయకుడైనవాడా, ఓ జనమేజయమహారాజా! కర్మడి అప్రథిద్యపాటవాన్ని ఆతడిసహజ కవచకుండలాల కీర్తిని మనస్సులో తలచుకొని అరణ్యవాసంలో ఉన్న ధర్మసందనుడు దైర్యం కోలుపోయి ఎదలో మిక్కిలి ఆవేదనను అనుభవిస్తూ ఉండేవాడు.

శ. అయ్యాభిష్టిరునకుఁ బ్రియం బాచలింపంగోలి కర్ణుకవచకుండలంబులు కొనుటకై పురందరుం ఓఽక్షనాఁడు బ్రాహ్మణరూపంబునం జని, మధ్యాహ్నసమయంబునఁ గర్జుండు సూర్యోపాస్తి సేయుచుండి బ్రాహ్మణుల కళ్పించునంబు విచ్ఛుతటి నతనిం గని, ‘భిక్షాం దేహా’ యనుటయుఁ గర్జుం డతని కిట్లనియె. **358**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+యుధిష్ఠిరునకున్ = ఆ ధర్మనందనుడికి; ప్రియంబు+అచరింపన్+కోరి= ప్రీతిని ఘటించ సంకల్పించి; కర్ణుకవచకుండలంబులు= కర్ణుడియొక్క కవాస్తీ కుండలాలనూ; కొనుటకున్+జి= గ్రహించటాన్నికి; పురందరుండు= దేవేంద్రుడు; ఒక్షనాఁడు= ఒకరోజున; బ్రాహ్మణరూపంబునన్+చని= విప్రుని ఆకారంలో వెళ్లి; మధ్యాహ్నసమయంబునన్= పట్టపగటివేళ; కర్ణుండు; సూర్యు+ఉపాస్తి+చేయుచున్+ఉండి= సూర్యుడికి ఆరాధన సలుపుతూ ఉండి; బ్రాహ్మణులకున్= విప్రులకు; అభీష్ట ధనంబులు= కోరినద్రవ్యాలు; ఇచ్ఛుతటిన్= ఒసంగేతరుణంలో; అతనిన్+కని= వాడిని (కర్ణుడిని) చూచి; “భిక్షాం దేహా” = చిచ్చాన్ని ఇమ్ము; అనుటయున్= అని అనగానే; కర్ణుండు; అతనికిన్= విప్రవేషంలో వచ్చిన దేవేంద్రుడికి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: కర్ణ దంటే భయపడుతున్న ధర్మనందనుడికి సంప్రీతి కలిగించటాన్నికి, కర్ణుడికవచకుండలాలను గ్రహించతలపోసి దేవేంద్రుడు ఒకనాడు విప్రవేషధారి అయి ఏతెంచాడు. అది పట్టపగలు. ఆ మధ్యాహ్నసమయంలో కర్ణుడు సూర్యోపాసన చేస్తూ ఉన్నాడు. అక్కడ గుమిగూడిన బ్రాహ్మణులకందరికి కోరిన ద్రవ్యాల నతడు ఒసగుతూ ఉన్నాడు. దేవేంద్రుడు ఆ సమయంలో, ‘భిక్షాం దేహా’ (చిచ్చము పెట్టము) అని అడిగాడు. అతడితో కర్ణుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

చ. ‘అలసపిలాసలాలసరసాన్విత లైన నితంజనీజనుల్
వలసిన, భూలివిస్మాలితపస్తుసమగ్రము లైన గ్రామముల్
వలసిన, సుల్లసట్టుణిసువర్ధువిభూషణగీధనావశుల్
వలసినఁ గోరు మిచ్చెద త్రువంబుగు’ నావుడు నాతఁ డిట్లనున్. **359**

ప్రతిపదార్థం: అలస, విలస, లాలస, రస+అన్వితలు= సుకుమారమైన విలసమునందు మిగుల అనురక్కలైన శృంగారవతులు; ఐస; నితంబినీ-జనుల్= స్త్రీలు (నితంబిని-పెద్ద నితంబము పిఱుందు గలది ప్రీ); వలసిన్= కావలసినా, భూరి, విస్మారితపస్తు, సమగ్రములు= అధికంగాబేప్ప పంటలు, వస్తువులు అనువానిచే నిండినవి; ఐస, గ్రామముల్= ఊరులు, వలసిన్= కావలసినా, ఉల్లసత్తు+మణి, సువర్ధు, విభూషణ, గోధన+ఆవశుల్= ప్రకాశిస్తున్న మణులతో బంగారముతో కూడిన నగలూ, గోధనముల నరుసలు; వలసిన్= కావలసినా, కోరుము; ధ్రువంబుగ్ను= నిశ్చయంగా ఇచ్చేదన్; నావుడున్= అనినంతనే; ఆతడు= కపట విప్రుడైన ఇంద్రుడు; ఇట్లు+అనున్= ఈ రీతిగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: మృదువైన విలసంతో కూడియున్న శృంగారవతులైన యువతులు కావలసినా, అధికమైనా పంటలతోనూ, ప్రకాశించే రత్నాలతో వస్తువులతోనూ నిండిన గ్రామాలు కావలసినా, బంగారంతోనూ కూడిన నగలూ, గోధనాలూ కావలసినా తప్పక ఇస్తాను, కోరుకో అని కర్ణుడనగా విప్రవేషంలో ఉన్న ఇంద్రుడు ఈ రీతిగా పలికాడు.

క. విను మివి యెయ్యివియును నా , కు నభీష్టము గావు; నీదు కుండలములు నీ
వినుతకవచంబు నిచ్చినఁ , గొనియెద; ని మెత్తపుదేని గుణరత్ననిధి! **360**

ప్రతిపదార్థం: గుణరత్ననిధి!= మంచిగుణాలు అనే రత్నాలకు నెలవైనవాడా! సుగుణసముద్రుడా! వినుము= ఆలకింపుము; ఇని; ఏ+అవియును= ఇని ఏవీకూడా; నాకున్; అభీష్టము+కావు= ఇష్టాలు కావు, నీదు+కుండలములు= నీ కర్ణభూషణములు;

నీ వినుత, కవచంబున్= కీర్తించబడిన నీషైతొడవును; ఇచ్చిసన్= ఇప్పె; కొనియెదన్= స్వికరిస్తాను; ఓపుదు(పు)+ఏనిన్= శక్తింటే; ఇమ్ము= ఒసగుము.

తాత్పర్యం: అవధరింపుము. సుగుణారత్నాకరా! కర్ణా! నీవు చెప్పినవి ఏవియు (అన్నులమిన్నలు, అగ్రహాలు, సువర్దమణిభూషణాగోధనరాసులు మున్నగునవి) నాకు ఇష్టాలు కావు. నీకు ఇష్టమైతే నీ చెవిపోగులనూ సుప్రసిద్ధమైన నీకవచాస్తీ దానంచేయుము గ్రహిస్తాను.

చ. అనవుడుఁ గర్జుఁ డిట్లనియె 'శక్తి! యేను విశిష్టవస్తువుల్
గొనకొని యిత్తు నాగు నిటు గోరెదు నీవు దలంప నప్పయో
జన మగు వాని భూమిసురసత్తము! యెంతయు బేల వైతి; ము
నైనయుగ నిట్టి వెప్పురును నెవ్వలి వేడిరె యజ్ఞగంబులన్?

361

ప్రతిపదార్థం: అనపుడున్= అని (విప్రవేషధారి) చెప్పగా; కర్జుఁడు, ఇట్లు+అనియెన్= ఈరీతిగా చెప్పాడు; అక్కట!= అయ్యా!; ఏను= నేను; విశిష్టవస్తువుల్= విశేషప్రాముఖ్యంగల పదార్థాలు; గొనకొని+ఇత్తున్= పూని (ఇష్టంతో) ఇస్తానవి; నాగన్= అనగా; భూమిసురసత్తము!= బ్రాహ్మణులలో త్రేష్ణుడా; ఇటు= ఈ రీతిగా; నీవు= నీవు; తలంపన్= ఆలోచించగా; అప్రయోజనము+అగుపానిన్= లాభం లేని పాటిని; కోరెదు= కోరెదు(పు)= కోరుతున్నాపు; ఎంతయున్= మిక్కిలి; బేలవు= అమాయకుడపు; ఐతి(వి)= అయినాపు; మున్ను= పూర్వం; ఎనయుగన్= ఒప్పిదంగా; ఇట్టివి= ఇట్టికోరికలు; ఎవ్వరును= ఎవరైనా; ఈ+జగమ్ములన్= ఈలోకాలలో; ఎవ్వరిన్= ఎవరినైనా; వేడిరె?= అణిగారా?

తాత్పర్యం: అనిన కర్జు డీవిధంగా అన్నాడు: ‘అయ్యా, ఓ బ్రాహ్మణోత్తమా! నేను నీకు విశేషమైన ప్రాముఖ్యం గల వస్తువులను ఇస్తా నని చెప్పానుకదా! నీవు అమాయకుడివలె కన్నిస్తున్నాపు. నీవు ఈ ఉపయోగంలేని వస్తువులను ఎందుకు కోరుకొంటున్నాపు? నీవలె ఇంతకుముందు ఎవరైనా ఎవరినైనా జగత్తులో ఇటువంటివాటిని కోరినవారు ఉన్నారా? (నీకోర్కు అపూర్వం అని భావం).

క. కుండలములుఁ గపచము నఁ, త్లుండుగ ని మ్మునఫు! వేడు మొండు ధనంబుల్;
నిండింతు నీమునోరథఁ, మొండేమొయు ననకు మింక నూర్జీతచరితా!.’

362

ప్రతిపదార్థం: ఊర్జితచరితా!= గొప్ప శీలం కలవాడా; అనఫూ!= పాపరహితుడవైనవాడా! ఓ బ్రాహ్మణోత్తమా!; కుండలములున్= చెవిదుర్ధలును; కవచమున్= తనుత్రాణాస్తి; అట్లు+ఉండుగనిమ్ము= అటులనే ఉండనిమ్ము; ఒండు ధనంబుల్= వేరుద్రవ్యాలను; వేడుము= కోరుకొనుము; నీమనోరథమున్= నీకోరికను; నిండింతున్= పరిపూర్ణం చేస్తాను, ఈఉర్జగలను; ఇంకన్+ఒండు+ఏమియున్+అనకుము= దయచేసి ఇక మారుమాట పలుకవద్దు.

తాత్పర్యం: గొప్పశీలం కల బ్రాహ్మణోత్తమా! నీవు పుణ్యాత్ముడవు. నీకు నిరుపయోగాలైన కవచకుండలాల మాట దయచేసి ఎత్తకుము. వేరుద్రవ్యాలను కోరుకొమ్ము. నీకోరిక పరిపూర్ణంగా తీరేటట్లు చేయగలను. ఇక నామాటకు ఎదురుమాట చెప్పవద్దు’.

శ. అనిన నతం డెవ్విధంబున నొడంబదక కవచకుండలంబులయంద బధాభిలాఘం ఊయి పలికినఁ, గర్జుం దతనిం ఖ్రాథించియుఁబుజించియు ననేకమణికనకాబి ద్రవ్యంబులు నివేదించియు నెట్లును నొడంబుపనేరక యి ట్లనియె.

363

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (కర్మాదు) చెప్పగా; ఏ+విధంబునన్= ఏరితిగా నయినను; ఒడంబడక= అంగికరించక; కవచకుండలంబులయందున్+అ= కవచకుండలాలయందుమాత్రమే; బర్ద+అబిలాఘండు+అయి= స్థిరంగా లగ్నమైన కోరిక కలవాడు అయి; అతండు; పలికినన్; కర్మాండు; అతనిన్= (విప్రవేషధారిని); ప్రాథించియున్= వేడికొనినా; పూజించియును= అర్థించినా; అనేక, మణి, కనక+అది, ద్రవ్యంబులు= పెక్కురత్నాలు బంగారాలు ముస్కుగు పదార్థాలు; నివేదించియున్= ఇవ్వచూపినా; ఎట్లునున్= ఏవిధంగానూ; ఒడంబుపనేరక= అతడిని అంగికరింపజేయజాలక; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కర్మాదు చెప్పినమాటలకు విప్రవేషధారి సమ్మాతించక తనకు కవచకుండలాలే కావా లని మొండిపట్టు పట్టాడు. కర్మాదు ఆ విప్రవేషధారిని వేడికొన్నాడు. అతడికి పూజలు చేశాడు. పెక్కురత్నాలు బంగారాలు ముస్కుగుపదార్థాలను ఇవ్వజాపాడు. కానీ, ఆ విప్రవేషధారి తనపట్టుదల వీడతేదు. అప్పుడు కర్మాదు ఆ విప్రవేషధారితో ఇట్లూ అన్నాడు.

తే. ‘సహజములు నాకు నిక్షమచంబుఁ గుండ , లములు నివి లేకయున్న నే సమరభూమిఁ
గడిఁది శత్రులచేత భంగంబు వచ్చుఁ , గాన యాజ్ఞాల నయ్యెద వీని నేను.

364

ప్రతిపదార్థం: నాకున్; ఈ+కవచంబున్; కుండలములున్= ఈ కవచం, పోగులు; సహజములు= పుట్టుకతోవచ్చినవి; ఇవి= ఈకవచకుండలాలు; లేకయున్నన్= లేనిచో; ఏ సమరభూమిన్= ఏ యుద్ధరంగంలోనైనా; కడిది, శత్రులచేతన్= గొప్పవిరోధులచేత; భంగంబు= పరాజయం; పచ్చన్= కలుగును; కాన= కావున; వీనిన్= వీటిని, ఈ కవచకుండలాలను; ఏను= నేను; ఈన్+చాలన్+అయ్యదన్= ఈయజాలనివాడనోతున్నాను.

తాత్పర్యం: ఈకవచకుండలాలు నాకు పుట్టుకతోనే ఉన్నవి కాని నేను సంపాదించి పెట్టుకొన్నవి కావు. ఈ కవచకుండలాలు లేకపోతే ఏ యుద్ధభూమిలోనైనా బలవంతులైన విరోధులు దాపురించినపుడు నాకు పరాజయం కలుగుతుంది. కావున ఈ కవచకుండలాలను నేను ఇవ్వలేను.

విశేషం: (1) దానం చేయవలసింది స్వార్జితమైన తనసాత్తునుమాత్రమే. కవచకుండలాలు కర్మాదుస్వార్జితాలు కావు. అంతేకాక, ఇని అతడికి ప్రాణసమానాలు. ఈపద్యంవలన కర్మాదుకి తన కవచకుండలాల విలువ తెలిసినట్లు తేలుతున్నది. ఇది తెలియక చేసే దానం కాదు. ఈపద్యంలోని స్వారస్యం గుర్తించతగింది. (2) ‘ఏ సమరభూమిగడిది శత్రులచేత భంగంబువచ్చు’ - అనే ఈ పాఠానికి నే సమరభూమిగడిది భంగంబు వడుదు’ - అనే పాఠాంతరం వావిళ్ళప్రతిలో కానవస్తున్నది.

క. నానాజనపదబహుళము , నానాధనయుతము నైన నారాజ్ఞము న
మృతంబున నిచ్చెదఁ గొన , వే ననుఁ గాలింప కింక విప్రవరేణ్య!

365

ప్రతిపదార్థం: విప్రవరేణ్య!= ఓబ్రాహ్మాణోత్తమా!; నానా, జనపదబహుళము= పెక్కుగ్రామాలతో విస్తరించినట్టిది; నానాధనయుతమున్= పెక్కువిధాలైన ద్రవ్యాలతో కూడినది; పన; నారాజ్ఞము= నారాజ్ఞం; అంగదేశం; సమ్మానంబునన్= గౌరవపూర్వకంగా; ఇచ్చెదన్= సమర్పిస్తాను; ఇంకన్= ఇక; ననున్= నన్ను; కారింపక= వేధించకుండ; కొనవే= స్వీకరించుమా.

తాత్పర్యం: ఓ బ్రాహ్మణోత్తమా!, పెక్కగ్రామాలలో విస్తరించినట్టిది, పెక్కద్వాసంపదలతో కూడినట్టిది అయిన నారాజ్యం అంగదేశం. దానిని నీకు బహుమానంగా సమర్పిస్తాను. దయతో స్వికరించుము. ఇక నన్న వేధించవద్దు'.

వ. అనియును నతనియందు సుముఖిత్వంబు గానక కానీనుండు దరహసితాననుం డగుచుఁ గృతకభూసురు నుపలక్షించి యి ట్లనియె. 366

ప్రతిపదార్థం: అనియును= అని చెప్పికూడా; అతనియందున్వు= ఆ విప్రుడిలో; సుముఖిత్వంబు= సమ్మతించిన పోకడ; కానక= చూడక; కానీనుండు= కన్యాపుత్రుడు కర్మడు; దరహసిత+ఆననుండు= చిరునవ్యతో కూడిన మొగం కలవాడు; అగుచున్వు= ఔతూ; కృతకభూసురున్వు= కపటవిప్రుడిని; ఉపలక్షించి= చూచి; ఇట్లు+అనియున్వు= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పినప్పటికిని, ఆ బ్రాహ్మణుడియందు సమ్మతించిన జాడ కానుపించకపోవటం చూచి, కన్యకు జనించినవాడైన కర్మడు చిరునవ్యతో కూడిన మొగం కలవాడూ ఔతూ ఇట్లు అన్నాడు.

విశేషం: కర్మడు ‘దరహసితవదనుడు’ అయ్యాడు. దానికి కారణం ఆ బ్రాహ్మణుడు కపటవేషధారి అని కర్మడు గుర్తించటమే. కర్మడిముఖాన విరిసిన దరహసముద్రమ అంతరాధం తరువాతిపద్యంలో సుస్పష్టం.

చ. ‘ఎత్తిగెతి నిన్న నేను; ఖిబుధేంద్రుడ వీవు; జగత్త్రయంబు ర్మ చ్ఛఱ భవధియరక్షణమునంద వెలుంగుచుసుందు; నట్టి ని న్నుణుగ నేను వేడుకొన యుక్తుడగాక, మొఱంగి నన్న న క్షుఱ పడి నీవు వేడు టీబి కర్మమే నిర్లిత్వదైత్య! చెప్పుమా! 367

ప్రతిపదార్థం: నిర్లిత్వదైత్య!= రాక్షసులను జయించినవాడా! ఒదేవేంద్రా!; నేను; నిన్నన్ ఎట్టిగెతి= నిన్న గుర్తించాను; ఈపు= నీపు; విబుధ+ఇంద్రుడవు= దేవతలకు అధినేత వైనవాడవు; జగత్తి+త్రయంబు= మూడులోకాలు; క్రష్ణున్వు= (క్రమ్మ+అఱన్) నిష్టల్మంగా; భవధియరక్షణమునందున్వు+అ= నీయొక్క కాపుదలయందే; వెలుంగుమన్వ+ఉండున్వు= శోభిల్లుతుంటాయి; అట్టి= అటువంటి; నిన్నన్వు; ఉఱుపుగన్వు= ఒప్పిదంగా; ఏను= నేను; వేడుకొనన్వు= ప్రార్థించటానికి; యుక్తుడన్వు+కాక= అర్పుడను గాని; మొఱంగి= వంచించి; నన్నన్వు; అక్షుఱ+పడి= అవసరపడి; సవ్యాజంగా; నీవు (బిఇంద్రుడా! నీవు); వేడుట= అర్థించటం; ఇది; కర్మము+ఎ?= (కర్మమే)? చేయదగిన కృత్యమా?; చెప్పుము+అ= దయచేసి వచించుము.

తాత్పర్యం: రాక్షసులను జయించిన ఓ దేవేంద్రా! నేను నిన్న గుర్తుష్టుగలిగాను సుమా! మూడులోకాలు నీసంరక్షణలో శోభిల్లుతున్నాయికదా! అట్టి నిన్న నేను వేడుటలో అర్థముంటుంది గాని నీవే నన్న ఏదో వ్యాజంతో యాచించటమా? అంతేకాక నన్న నీవు మారువేపంలో వచ్చి వంచించటం చేయవలసిన కృత్యమా? దయచేసి నీవే చెప్పుము.

విశేషం: (1) కర్మడు కపటవిప్రుడిని దేవేంద్రుడిగా గుర్తించాడవు కావు. వంచుడవు. నేను నీకు ఎట్టీదాన్ని చేయను’ అని కర్మడు అనలేదు. దేవేంద్రుడు వంచకుడే అయినను, కర్మడు తనదానవతాన్ని మాత్రం విడనాడ దలచ లేదు. (2) దానానికి అంతరాత్మ త్యాగం అని మహాభారతసందేశం. సక్కుపస్తునిగాథ ఉదాహరణాం. ధర్మరాజు అశ్వమేధయాగంలోని దానాలు గాని పోడశమహరాజులు యజ్ఞలలో చేసినదానాలు గాని ఆధ్యాత్మికదృష్టిలో అచ్చమైన దానాలు కావని ముంగిసరూపం ధరించిన జమదగ్ని మహాముని వివరించి ఉన్నాడు. అచ్చమైన దానంలో ఆత్మార్పణ అమరిఉంటుంది.

కర్ణుడి కవచకుండలప్రదానంలో త్యాగయోగంతో కూడిన ఆత్మార్ఘ్రణం అపరిష్కారి. ఆసంగతి దేవేంద్రుడికి తెలియును. కర్ణుడు దానవతాన్ని విడనాడడు అనే విశ్వాసం దేవేంద్రుడికి ఉన్నది.

తే. అనిన నింద్రుఁ డిట్లునియే 'మీయియ్య పద్ధతి' హతుడు మున్నింతయును జెప్పే నిష్పత్తి మెనడ

గాన నెఱిగెతి నీః వింకుఁ గడప నేల , యనఫు! మాబోఁటులకుఁ బ్రియమైన పనికి'.

368

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని (కర్ణుడు) చెప్పగా; ఇంద్రుడు= వేల్పులేదు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు; అనఫు!= పుణ్యాత్మకుడా; మీ+అయ్య= మీతండ్రి; పద్మహాతుడు= సూర్యుడు; ఇష్టము+ఎసగన్= ప్రీతి అతిశయంచగా; మున్ను= మునుపు; ఇంతయున్= ఈ విషయాన్ని అంతటిని; చెప్పేన్= వచించిన్నాడు; కాన్= కావున; నీవు; ఎఱిగెతి(వి)= తెలిసికొన్నావు; ఇంకన్= ఇకమీద; మాబోఁటులకున్= మావంటివారికి; ప్రియము+ఎన, పనికిన్= ఇష్టమయిన కార్యానికి; కడవన్+ఎల= ఇయ్యక పామ్మంటావెందుకు?

తాత్పర్యం: కర్ణుడితో ఇంద్రుడు ఈ రితిగా వచించాడు: ‘పుణ్యాత్మకుడైన ఒకర్ణా! నీతండ్రి అయిన సూర్యుడు మున్ను నీమీదిప్రేమతో ఈ విషయాన్ని అంతటిని చెప్పిన్నాడు కాబట్టి నీవు నన్ను గుర్తించగలిగితివి సరే. ఇక మాబోఁటివారికి ఇష్టమైనకార్యం నెరవేర్చుండా నీవు పామ్మంటావెందుకు?

వ. అనిన రాథేయండు 'దేవా యట్లుయిన నిఖిలశత్రుఫూతిని యయిన నీయమోఫుశక్తి నాకుం గృప సేసి కవచకుండలంబులు గొను' మనినం భాకశాసనమం డి ట్లునియే.

369

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని (దేవేంద్రుడు) చెప్పగా; రాథేయండు= కర్ణుడు; దేవా= దేవరా! ఓ దేవేంద్రా!; అట్లుఅయిన్; నిఖిల, శత్రు ఫూతిని అయిన= సమస్తశత్రువులను సంహరించేది అయిన; నీ+అమోఫు, శక్తి= ఎన్నడు చీరువోనటి “శక్తి” అనే ఆయుధం; నాకున్= నాకు; కృప+చేసి= అనుగ్రహించి; కవచకుండలంబులు= తనుత్రాణాన్ని, కర్ణభూషణాలను; కొనుము= స్వీకరించుము; అనిన్= అని చెప్పగా; పాకశాసనమండు= దేవేంద్రుడు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అనగా కర్ణుడు ఇట్లా అడిగాడు: ‘దేవేంద్రా! అట్లే అయితే సమస్త శత్రువులను చంపగలిగిన తిరుగులేని శక్తి అనే నీ ఆయుధాన్ని నాకు దయచేసి ఇచ్చి, నా కవచకుండలాలను తీసికొన్ను’ అనగా ఇంద్రుడు ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. 'జిచ్ఛేద శక్తి నీకు: విను మేర్పద: నాజి మధీయశత్రులం ర్రష్టులు జంపి చంపి యచి ర్రమ్ములు చేతికి వచ్చుచుండు: నీ కిచ్చుట యట్లు గాదు: భువి నెందును దుర్జయుఁ ధైన నీలపుం జెచ్చేరుఁ దుస్తు నొక్కరుని: చేకుఱ నన్ను భజించుఁ ర్రమ్ములన్.

370

ప్రతిపదార్థం: నీకున్= నీకు; శక్తిన్= శక్తి అనే ఆయుధవిశేషాన్ని; ఇచ్చేదన్= ఇస్తాను; ఏర్పడన్+వినుము= సావధానంగా ఆలకించుము; ఆజిన్= యుద్ధంలో; మధీయశత్రులన్= నావిరోధులను; క్రష్ణులన్= (క్రమ్మ+అఱన్)= శిఘ్రమంగా (నిరవశేషంగా); చంపి, చంపి= పూర్తిగా సంహరించి; అది= ఆ “శక్తి”; క్రమ్మఱ= మరల; చేతికిన్ వచ్చుచుండున్= నాచేతికి చేరుతూ ఉంటుంది; నీకున్+ఇచ్చుట= నీకు ఇవ్వటం; అట్లు+కాదు= ఆ విధంగా కాదు; భువిన్= భూలోకంలో; ఎందును= ఎచ్చుటను; దుర్జయుఁడు+ఎన= గెలువ నలవిగాని; నీ రిపున్= నీశత్రువును; చెచ్చేరన్= శిఘ్రమంగా; ఒక్కరుని= ఒకరినిమాత్రమే; తన్నున్= సంహరిస్తుంది; క్రమ్ములన్= మరల; చేకుఱన్= లభించేటట్టు; నన్నున్= నన్ను; భజించున్= పాందుతుంది.

తాత్పర్యం: ‘నీకు నాఆయుధవిశేషం ‘శక్తి’ ని ఇస్తాను. కాని, నేను విధించే నియమాన్ని సావధానంగా వినుము. యుద్ధంలో నా ‘శక్తి’ శత్రువులను శీఘ్రంగా సంహరించి మరల నాచేతికి వస్తూ ఉంటుంది. ఇప్పుడు నేను నీకు ఇచ్చే శక్తి భూలోకంలో గెలువశక్యం గాని నీశత్రువును ఒకరిని మాత్రమే చంపి, తిరిగి నావద్దకు వచ్చి చేరి వన్ను సేవిస్తుంది.

వ. ఇట్టీచి సమయంబుగాఁ బలగ్రహింపు’ మనిసఁ గర్జుండు ‘నాకుం గల పగతుండును నొక్కరుండ; వాని వధియించుటయు మటీయమనోరథం’ బనుటయుఁ ఖరందరుండు దరహసితవదనుం దై. **371**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టీచి= ఇటువంటిది; సమయంబుగాన్= నియమముగా; (‘శక్తి’); పరిగ్రహింపుము= స్వీకరించుము; అనిన్= అని (దేవేంద్రుడు) పలుకగా; కర్మండు; నాకున్+కల= నాకు ఉన్న; పగతుండును= విరోధియున్నా; ఒక్కరుండు+అ= ఒక్కుడు మాత్రమే; వానిన్= అతడిని, అశత్రువును; వధియించుట+అ= సంహరించుట మాత్రమే; మదీయ, మనోరథంబు= నా కోరిక; అనుటయున్= అని చెప్పగా; పురందరుండు= దేవేంద్రుడు; దరహసితవదనుండు+ఇ= చిరునవ్వుతో కూడిన మొగం కలవాడై.

తాత్పర్యం: ఈ నియమానికి అంగీకరించి నీవు నా ‘శక్తి’ని పరిగ్రహించుము’ అని దేవేంద్రుడు చెప్పాడు. కర్మండును ‘నాకు గల శత్రువు ఒక్కడే. ఆతడిని సంహరించుటమే నాకోరిక. అందుచేత నీవు నిర్ణయించిన నియమానికి అంగీకరిస్తున్నాను’ అని అన్నాడు. దేవేంద్రుడు కర్మాంపలుకులు ఆలకించి చిరునవ్వుతో కూడిన మొగం కలవాడై.

ఉ. ‘నీ యథిలాషు మేను మంచి నిక్క మెఱుంగుదు; సుగ్రహార్యాతే
జీయుతుఁ బార్థు నోర్తు నని చూచెదు; నీ కబి యేల తీరు రా
థేయ! దయావిథేయుఁడు విథేయజగత్తయుఁ డష్టయుండు నా
రాయుఁ డమ్ముహసిత్యునకు రక్షకుఁ; దేలకి వాడు సాధ్యుడే?’ **372**

ప్రతిపదార్థం: రాథేయ= ఓకర్లా; నీ+అభిలాషము= నీ కోరిక; ఏను= నేను; మదిన్= చిత్తంలో; నిక్కము= నిజంగా; ఎఱుంగుదున్= తెలియుదును; ఉగ్ర, శార్య, తేజ్యోయుతున్= (తేజన్+యుతు) భయంకరమైన వర్షస్సుతో కూడినవాడిని; పార్థున్= అర్థునుడిని; బిర్థున్= జయింతును; అని చూచెదు= అని ఆలోచిస్తావు; నీకున్; అది= అర్థునుడినిజయించటం; ఏల, తీరున్= ఎందుకు నెరవేరుతుంది?; దయావిథేయుఁడు= కరుణకు లోబడినవాడు, కృపామూర్తి; విథేయ, జగత్తి+త్రయుఁడు= లోబడిన మూడులోకాలు కలవాడు; అవ్యయుండు= అడ్డరుడు; నారాయణుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; ఆ+పహి+ఆత్మమనున్= ఆ మహానీయుడికి, అర్థునుడికి; రక్షకుఁడు= కాపాడేవాడు; వాడు= అతడు, అర్థునడు; ఏరికిన్= ఎవరికైనను; సాధ్యుడు+ఏ= సాధించదగినవాడా? (ఎవరును అర్థునుడిని జయించజాలరు.)

తాత్పర్యం: ఓకర్లా! నీకోరికలోని ఆంతర్యం నామనస్సులో తెలిసికొన్నాను. భయంకరమైన శార్యం గల అర్థునుడిని యుద్ధంలో జయించవలెనని నీ ఉబలాటం కాని, నీకోరిక ఈడేరేది కాడు. మూడులోకాలున్నా అవ్యయుడైన నారాయణదేవుడికి విథేయాలు. ఆ దేవుడు కృపారసమూర్తి. అతడు శ్రీకృష్ణుడు- అర్థునుడిని కాపాడేవాడు. కనుక, అర్థునడు ఎవరికినీ సాధ్యుడు కాడు. నీవు అర్థునుడిని గెలువజాలవు.’

వ. అనినం దపనసందనుం ‘డబి యట్టుండె; సహజం బైన కవచం బొచిచి యిచ్చిన మటీయదేహంబు వికృతం బగు; నిబి యే మని యవధలించె?’ దనిన నిందుండు ‘నీ శలీరంబు భవజ్జనకుం దైన యరుణకిరణవర్షం

బెట్టి దట్టిచ్చిప్పిం జెలువొందు' నని పలికి వానికి నమోఘుశక్తి యొసంగి 'దీని నాపత్రాలంబునం దక్కు బెఱయప్పుడు ప్రయోగించిన నీ కపాయంబగు' నని చెప్పిఁ; దదనంతరంబ యష్టిరుండు కవచ కుండలంబులం బుచ్చి యతని కిచ్చే.

373

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని (దేవేంద్రుడు చెప్పగా); తపసందనుండు= సూర్యపుత్రుడైన కర్ణుడు; అది= అది(సీమాట); అట్లు+ఉండెన్= అరీతిగా ఉండనిమ్మ; సహజంబు+అయిన= పుట్టుకళో ఏర్పడిన; కవంబు= తమత్రాణాం; ఒలిచి ఇచ్చిన్= ఒలిచి ఇస్తే; మదీయదేహంబు= నాశరీరం; వికృతంబు+అగున్= వికారం కాగలదు; ఇది= ఈఁ విషయం; ఏమి+అని= ఏమని; అవధరించెదు= ఆలోచిస్తావు'; అనిన్= అని అడుగగా; ఇంద్రుండు; 'నీశరీరంబు= నీదేహం; భవత్త+జనకుండు+ఇన= నీతండ్రిఅయిన; అరుణకిరణవర్ణంబు= ఎవ్రని కిరణాలు కలవాడైన సూర్యడిరంగు; ఎట్టిది+అల= ఎట్టిదో; అట్లి= అటువంటి; దీప్తిన్= ప్రకాశంతో; చెలువు+ఒందున్= శోభను పొందుతుంది; అని పలికి= అని వచించి; వానికిన్= అతడికి, కర్ణడికి; అమోఘుశక్తిన్= వ్యాఘంకాని- 'శక్తి' - అనే ఆయుధ విశేషాల్ని; ఒసంగి= ఇచ్చి; దీనిన్= దీనిని; ఆపత్త+కాలంబునన్+తక్కున్= ఆపద ఏర్పడిన సమయంలో తప్ప; పెఱ+అప్పుడు= వేరేసమయంలో; ప్రయోగించిన్= ఉపయోగిస్తే; నీకున్= ఓకర్ణా! నీకు; అపాయంబు+అగును= కీడుకలుగుతుంది; అని చెప్పున్= అని వచించాడు; తత్త+అనంతరంబు+అల= అటు పిమ్మట; ఆ+ వీరుండు= కర్ణుడు; కవచకుండలంబులన్+పుచ్చి= కవచకుండలాలను వెలికి తీసి; అతనికిన్= దేవేంద్రుడికి; ఇచ్చేన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: అని దేవేంద్రుడు చెప్పగా కర్ణుడు. 'దానికేమిగాని ఇప్పుడు కవచం ఒలిచి నీకు ఇస్తే నాశరీరం వికార మౌతుందికదా! దీనికి నీవేమి ఆలోచించావు' అనిన, ఇంద్రుడు, 'నీశరీరం నీజనకుడైన సూర్యడి తేజస్సుతో, బాలార్గసమానమైన రంగుతో భాసిల్లుతుంది' అని పలికి అతడికి తన ఆయుధవిశేషమైన 'శక్తి'ని ఇచ్చి, దీనిని కష్టసమయంలో మాత్రమే ప్రయోగింప దగును. కానిచో నీకే ప్రమాదం ఏర్పడగలదు' అని పోచ్చరించాడు. అంత వీరుడైన కర్ణుడు తనకవచకుండలాలను వెలికి తీసి దేవేంద్రుడికి ఇచ్చాడు.

చ. అలఘునిశాతశస్త్రమున సంగము లెల్లను నిల్వకారుఁ డై
యొలువఁ దొడంగినట్టియెడ హాఁ యని కిస్సుర యక్క సిద్ధ సా
ధ్యలు దివిసుండి యార్థుచును దూర్యారవంబు సెలంగ నద్దుతం
బెలయగు బుపువ్యాప్తి గులయించిల కర్ణునిపై బ్రియంబున్.

374

ప్రతిపదార్థం: అలఘు, నిశాత, శస్త్రమునన్= గొప్ప వాడి అయిన ఆయుధంతో; అంగములు+ఎల్లను= అవయవాల నన్నిటిని; నిర్వికారుఁడు+ఖ= వికారము లేనివాడై (ధైర్యంతో చలించని చిత్తం కలవాడై); బలువన్+తొడంగినట్టి+ఎడన్= పైచర్చుం బలుచుటకు పూనినట్టి సమయంలో; 'హో' అని= ఓహో, భట్టి, భట్టి - (ఎంతటి గొప్పదానం) అని; కిస్సుర, యక్క సిద్ధ, సాధ్యలు= కిస్సురులు యక్కులు సిద్ధులు సాధ్యలు; దివిసుండి= స్వగ్రంమండి; ఆర్యమను= ఉడ్ధోషిస్తూనే; తూర్పురవంబు+ చెలంగన్= మంగళప్రదాలైన జంత్రవాద్యాల నాదం ధ్వనించగా; అద్భుతంబు= ఆశ్వర్యం; ఎలయగన్= అతిశయించగా; ప్రియంబునన్= ప్రీతితో; కర్ణునిపైన్= కర్ణుడిమీద; పుష్పవ్యాప్తి= పూలవాన; కురియించిరి= వర్లించారు.

తాత్పర్యం: తనసహజకవచకుండలాలను దేవేంద్రుడికి అర్పించటానికి, గొప్ప పదను గలిగిన ఆయుధంతో కర్ణుడు తన అవయవాల నన్నింటి పైచర్చుం బలువసాగాడు. అప్పుడు ఆ అద్భుతదృశ్యాన్ని తిలకించి వేలుపుతెగలవారు -

యద్దులు కిన్నరులు సిద్ధులు సాధ్యులు ఆకుంటో చేరి - ‘ఓహో, ఎంతటి ఈవి, ఏమి త్యాగం’ - అని ఉద్ధోషిస్తూ దుందుభులు మంగళతూర్యాలు వ్రోగించి ప్రీతితో కర్ణుడిపై పూలవాన కురిపించారు.

విశేషం: (1) నభమున దేవదుందుభులు మ్రోగటం! దివినుండి భువికి పుష్పవృష్టి కురియటం! అతిశయోక్తిగా అలంకారవిశేషంగా అసంగతాలైన అసత్యకల్పనలుగా ఆధునికులు కొండరు విమర్శించవచ్చు. కామక్రోధలోభ మోహమదమాత్సర్యగ్రస్తులు అయిన మానవులు నివసించేది ఈభూలోకం. ఈమానవులలోగూడ దేవతలు సయితం ఆశ్చర్యపడితులై పరవశించి సంగీత తాళలయులతో నర్తించి మెచ్చడగినట్టి అతిలోకమైన ఘనకార్యం అప్పుడపుడు చేసేవారు ఉండవచ్చును. అట్టి అద్భుతసన్నిఖేశాలు అనిమిములు “అహో నేత నిర్వాణమ్” అని చూడడగిన ర్ఘశ్యాలను అభివర్ణించటానికి భాషపు శక్తివాలదు. అది శబ్దాలంకార విశేషభాషలకు అగమ్యం. సహృదయహృదయైక వేద్యం. (2) ఇచట ‘రసము’ - వీరము. వీరరసం దయావీరం, ధర్మవీరం, దానవీరం అని ప్రాచీనులు మూడువిభాగాలు చేశారు. వీరరసానికి స్తాయిభావం ఉత్సాహం. లోకోత్తర కార్యనిర్వహణంలో ఏర్పడే స్థిరసంకల్పానికి ఆలంకారికులు ఉత్సాహం అని వ్యవహరించేశారు. (3) కర్ణుడిభారతం అనే సుభాషితం తెలుగునేలలో సుప్రసిద్ధం. మహాభారతగాథము కర్ణుడే ప్రధాననాయకుడుగా భావించేవారు ఉన్నారు. ఈ ఘట్టంలో కథానాయకుడు కర్ణుడు అనటం నిర్మివాదం. (4) కర్ణుడికిని- దుర్యోధనుడికిని కవిత్రయభారతంలో జరుగవలసిన న్యాయం జరుగలేదని విమర్శించేవారు కొండరు ఉన్నారు. నభమున దేవదుందుభులు మ్రోగటం - దివినుండి భువిషైన పుష్పవృష్టి కురియటం - ఎఱ్పన కర్ణుడిపట్ల (ఆరణ్యపర్వంలో), తిక్కన దుర్యోధనుడిపట్ల (శల్వపర్వంలో) హృదయంగమంగా అభివర్ణించటం చిరస్కరణీయం.

వ. ఇట్లు సూతపుత్రునీ వికృతగాత్రుం జేసి వాసవుండు ప్రమోదవికాసభాసితుం డగుచు నిజలోకంబున కలిగే; దద్యుత్తాంతం బంతయు విని కొంతేయు లత్యంతసంతోషంబునం బొదలిలి; గాంధారేయులు దుఃఖివిదాలితప్యాదయ లయి; రని యిట్లు కవచకుండలాభహారణంబు సవిస్తరంబుగాఁ జెప్పిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనున కి ఇట్లనియే.

375

ప్రతిపదార్థం: వాసవుండు= దేవేంద్రుడు; ఇట్లు= ఈవిధంగా; సూతపుత్రునీ= కర్ణుడిని; వికృత, గాత్రున్+చేసి= వికారమయిన శరీరం కలవాడినిగా చేసి; ప్రమోద, వికాస, భాసితుండు+అగుచున్= సంతోషంతో వికసించిన ఆకారం కలవాడు చౌతూ; నిజలోకంబునకున్= తనస్వర్గలోకానికి; అరిగెన్= వెళ్లుడు; తత్త+వృత్తాంతంబు= ఆ కథ; అంతయున్+విని= సంపూర్ణంగా ఆలకించి; కొంతేయులు= పాండవులు; అత్యంత సంతోషంబున్= మిక్కుటమైన ఆనందంతో; పాదలిరి= వర్ధల్లారు; గాంధారేయులు= గాంధారికొడుకులు కౌరవులు; దుఃఖ, విదారిత, హృదయులు+అయిరి= ఆవేదనచేత చీల్చబడిన దెందాలు కలవారు అయ్యారు; అని= అని; ఇట్లు= ఈవిధంగా; కవచ, కుండల+అభిహారణంబు= కవచాన్ని కుండలాలను అపహరించటం; సవిస్తరంబుగాన్= విరిగా (సాంగోపాంగసమృద్ధంగా); చెప్పినవ్= వచించగా; విని= ఆలకించి; జనమేజయుండు; వైశంపాయనవకున్; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కర్ణుడి కవచకుండలాలు గొని అతడిని వికృతశరీరుడిగా చేసి, సంతోషంతో ప్రకాశించేవాడయి దేవేంద్రుడు తన స్వర్గలోకానికి చేరాడు. ఆ వృత్తాంతం విని పాండవులు ఆనందించారు. కౌరవులు దుఃఖించారు. ఇట్లు కవచకుండలాలను దేవేంద్రుడు అపహరించినకథను సవిస్తరంగా ఆలకించి జనమేజయుమహారాజు వైశంపాయనవార్షితో ఇట్లు అన్నాడు.

క. ‘అనయము దుస్తర మగు న , వ్యసనవాసము నిస్తరించి ద్వాదశపర్వం బున కడపట నేమి విధం , బొనలించిల మత్తుతామహములు మునినాథా!’

376

ప్రతిపదార్థం: మనినాథా! = ఓ వైశంపాయనమహార్షి; అనయము = అత్యంతం; దుస్తరము+అగు = దాటటానికి కష్టం అయిన; ఆ+వనవాసము = ఆ అరణ్యంలో నివసించటం; నిస్తరించి = దాటి; ద్వాదశర్షంబున+కడపటన్ = పండిండవ సంవత్సరంమొక్కివర; మత్త+పితామహులు = నాతాతలు; ఏమి, విధంబు+బనరించిరి = ఏరీతిగా ప్రవర్తించారు.

తాత్పర్యం: ‘దాటుటకు మిక్కిలి కష్టమయిన వనవాసాన్ని పండిండేండ్లు చేసి, పండిండవయేటికడపట ఏవిధంగా మా తాతలు ప్రవర్తించారో వైశంపాయనమహార్షి! దయచేసి తెలుపుము.’

వ. అనిన నమ్మహీపతికి నమ్మహీదేవుం డిట్లనియే; నట్లు మార్గందేయుబలను బుణ్యకథలు విని పాండవు లనంతరంబ క్రమ్మణి ద్వైతవనంబునకుం జని, యం దొక్కనాడు సుఖాసీనుం డయి యున్న ధర్మరాజుపాలికి నొకబ్రాహ్మణుండు సంబ్రమంబును జనుదెంచి యట్లనియే. **377**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్ = అని పల్గుగా; ఆ+మహీపతికిన్ = ఆమహోరాజుకు, జనమేజయుడికి; ఆ+మహీదేవుండు = ఆ బ్రాహ్మణుడు; వైశంపాయనుడు; ఇట్లు+అనియెన్ = ఈ విధంగా చెప్పాడు; అట్లు = ఆరీతిగా; మార్గందేయుబలన్ = మార్గందేయుబార్హినుండి; పుణ్యకథలు = సుకృతం చేకూర్చే గాథలు; విని = ఆలకించి; పాండవులు = పాండునందనులు; అనంతరంబు+అ = పిదప; క్రమ్మణి = మరలి; ద్వైతవనంబునున్+చని = ద్వైతం అనే పేరు గల అడవికి వెళ్లి; అందున్ = ఆ అడవిలో; ఒక్కనాడు = ఒకరోజున; సుఖా+అసీనుండు+అయి+ఉన్న = హోయిగా కూర్చునిఉన్న; ధర్మరాజుపాలికిన్ = ధర్మనందనుడి దగ్గరకు; ఒక బ్రాహ్మణుండు = ఒక విప్రుడు; సంబ్రమంబున్ = తత్త్వరపాటుతో; చనుదెంచి = అరుదెంచి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అని పల్గుగా జనమేజయుబారోజుకు వైశంపాయనమహార్షి ఈవిధంగా చెప్పాడు: ‘ఆవిధంగా మార్గందేయుబార్హివలన పెక్కుపుణ్యకథలు ఆలకించి విశ్రాంతినొంది పాండవులు మరల ద్వైతవనానికి తిరిగివచ్చారు. ఆ ద్వైతవనంలో, సుఖంగా కూర్చుని ఉన్న ధర్మనందనుడికడకు ఒక విప్రుడు తత్త్వరపాటుతో అరుదెంచి ఇట్లు అన్నాడు.’

విశేషం: రాజుమారులు మహోరాజులు భోగలాలసులై అంతఃపురస్మాధాంతరాలలో నివసించవచ్చును. అయినను వారు కాంచనవజ్జపంజరంలో స్వచ్ఛందంగా బంధితులు. రాజప్రాపాదం ఒక గొప్ప కారాగారం కావచ్చును. ఇక- అరణ్యావాసం సువిశాల విశ్వవిద్యాలయం కావచ్చును. అక్కడ ఎప్పుడూ ఎదిగే మనస్సుతో ప్రకృతి సాందర్భచిద్యులాసం అనుభవాల్మీచిత మాత్రాండగా విజ్ఞానార్థన చేయవచ్చును. ప్రకృతిని మించిన పాతళాల లేదు. విషద్దశసు మించిన విశ్వవిద్యాలయం లేదు. పాండవులు పండిండేళ్ళు నిరంతరజిజ్ఞాసువులై, అరణ్యవిశ్వవిద్యాలయంలో అంతేవాసులైనారు. అక్కడ ఉపన్యాసములు మార్గందేయాదిమహర్షులు. ధర్మరాజు ఆదర్శవిద్యార్థిగా వనవాసాన్ని జ్ఞానులనిధిలో గడిపాడు. విద్యాభ్యాసంచివర జరుగువలసింది విద్యాపరీక్ష. అపి యక్కప్రశ్నలు. అది ఆదర్శ ప్రశ్నపత్రం. ఆ ప్రశ్నలకు సదుత్తరాలిచ్చి, ధర్మరాజు విజ్ఞానపట్లభద్రుడయ్యాడు.

ధర్మరాజు బ్రాహ్మణుని యరణిం దెచ్చుటకుం బోపుట (సం. 3-295-7)

క. ‘తరుశాఖిం దగీళ్లిన నా ! యరణి యొకమ్మగంబు వచ్చి యతిరయమున న త్తరువును నొరసి కొనంగా , ధరణిశ్వర! తగిలేం జాప్యై తచ్ఛుంగమునన్. **378**

ప్రతిపదార్థం: ధరణి+ఈశ్వర!= రాజు, ఓధర్మరాజు!; తరశాఖన్= చెట్టుకొమ్మకు; తగిల్చిస= వ్రేలాడదీసిన; నా అరణి= నిష్పుకొయ్యు; ఒకమృగంబు= ఒక లేడి; వచ్చి= చేరి; అతిరయమునన్= మిక్కిలి వేగంగా; ఆ+తరువును= ఆ చెట్టును; ఒరసికొనంగాన్= రాపిడి చేయగా; తద్వ+శృంగమునన్= ఆ లేడికొమ్మునందు; తగిలెన్+చువ్వె= అంటుకొనిపోయింది నుమా!

తాత్పర్యం: ‘భూమికి అధిపతివైన ఓ ధర్మరాజు! నా అరణిని ఒక చెట్టుకొమ్మకు వ్రేలాడగట్టాను. అంతలో ఒకలేడి వచ్చి, వేగంగా ఆ చెట్టును ఒరసికొన్నది. నాఅరణి ఆ లేడి కొమ్మకు తగుల్కొన్నది. ఆలేడి పరుగు లంకించుకొని పారిపోయింది.

విశేషం: (1) అరణి= అగ్ని చేకూర్చేసాధన విశేషం. త్రచ్చి అగ్ని పుట్టించేకొయ్యు. శ్రీతియవిప్రులు పూర్వకాలంలో అరణిని త్రచ్చి నిష్పు పుట్టించి నిత్యవిధులు నెరవేర్చేవారు. ‘అరణి’ లేకపోతే వైదికవిప్రుల దినచర్య స్తంభించినట్టే.

క. దాని గిని పఱచే నమ్ముగఁ, మానతలపులోకఁ! నాకు నయ్యరణిఁ దగం

గా నిపుణు దేరే బనుపవె, భూసుత! నిత్యవిధిలోపమును జనకుండన్.’

379

ప్రతిపదార్థం: అనత రిపులోక!= సమస్యారం చేసిన శత్రువసుమాహం కలవాడా, ఓధర్మరాజు! భూసుత!= భూమిలోని ప్రజలచేత పాగడబడినవాడా, ఓధర్మనందనా!; దానిన్= దానిని, ఆ అరణిని; కొని= పరిగ్రహించి; ఆ+మృగము= ఆలేడి; పఱచెన్= పరుగెత్తింది; నాకున్= నాకు; ఆ+అరణిన్= ఆ అరణిని; తగంగాన్= ఒప్పిరంగా; ఇప్పుడు= రసమయంలో; నిత్య, విధి= ప్రతిదినం నెరవేర్చువలసిన వైదికనియమం; లోపమునన్= లోపంతో; చనకుండన్= పోకుండా; తేరన్+పనుపవె= తెచ్చుటకు నియోగించవా.

తాత్పర్యం: శత్రువులచేత నమస్కరించబడినవాడా! భూజనులచేత ప్రశంసించబడినవాడా, ఓ ధర్మరాజు! ఆ అరణిని తీసికొని ఆలేడి పారిపోయింది. నా నిత్యానుష్టానానికి అరణి అవసరంకదా. అందుచేత నా అరణిని తేవటానికి నియోగించుము.’

చ. అనవుడు నా క్షణంబ మనుజాధిపుఁ దుధ్యతచాపవాస్తుదై

యనుజులుఁ దాను నెంతయు రయంబున నాహాలిణేంద్రుపజ్ఞుఁ గై

కొని చని కూడముట్టి మెఱుగుల్ నిగుడం బటుసాయకంబు లే

సిన నొకయమ్ము నమ్ముగము సెందద చేరద యధ్యతంబుగన్.

380

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని (బ్రాహ్మణుడు) చెప్పగా; మనుజ+అధిపుడు= రాజు, ధర్మనందనుడు; ఆ క్షణంబు+అ= ఆ క్షణంలోనే; ఉద్దత్త, చాప, హస్తుడు+ఐ= పెద్దదైన విల్లు చేత పూనినవాడై; అనుజులు+తాను= తమ్ములు తానును; ఎంతయున్= మిక్కటమైన; రయంబునన్= వేగంతో; ఆ హరిణ+ఇంద్రు, పజ్ఞున్= ఆ శ్రేష్ఠమైన లేడి పరుగెత్తేవోటుకు సమీపాన; కైకొని చని= కూడి వెళ్లి; కూడముట్టి= పొదివి; మెఱుగుల్, నిగుడన్= వెలుగులు చిందేటట్లుగా; పటుసాయకంబులు= తీవ్ర బాణాలు; ఏసినన్= ప్రయోగించగా; ఒక+అమ్మున్= ఒక బాణం అయినను; అద్భుతంబుగన్= అచ్చేరువు కొలిపేటట్లుగా; ఆ+మృగమున్= ఆ లేడిని; చెందదు+అ= తగులదు; చేరదు+అ= తాకనే తాకదు.

తాత్పర్యం: అని బ్రాహ్మణుడు పలుకగానే ధర్మనందనుడు, విల్లును ధరించి విజ్ఞంభించి, తానును తమ్ములును ఆ శ్రేష్ఠమైన లేడిని వెంబడించి పాదువచూచి మెఱుపుబాణాలు ప్రయోగించారు. కానీ, ఆశ్చర్యకరంగా ఒక్కబాణం అయినా ఆ లేడిని చేరలేదు. తాకనే లేదు.

శ. అదియును వాలి నతిదూరంబుగా నెలయించికొని చని యొక్కస్వరీరవిపినంబున నద్విశ్వంబైన, బ్రయత్తంబు విఫలం బగుటకు విషాదంబు నందుచు నయేశ్వరు నతిత్రాంతులై శీతలచ్ఛయం బగు నొక్కవటమహోరుహంబు క్రింద విత్తమించి; రఘ్వుడు నకులుండు ధర్మనందనున కి భ్రణియే.

381

ప్రతిపదార్థం: అదియును= ఆ లేడికూడా; వారినీ= పాండవులను; అతిదూరంబుగానీ= మిక్కిలి దవ్వులకు; ఎలయించుకొని= రస్మించుకొని; చని= వెడలి; ఒక్క= ఒక; ఘోరవిపినంబునీ= భయంకరమైన అడవిలో; అదృశ్యంబు+ఐననీ= కన్నించక పోగా; ప్రయత్నంబు= ఆ పెద్ద పూనిక; విఫలంబు+అగుటకునీ= వ్యర్థం కావటానికి; విషాదంబునీ+అందుచునీ= విచారపడుతూ; ఆ+ఏవురునీ= ఆ ఐదుగురును; అతిత్రాంతులు+ఐ= మిక్కిలి డస్పినవారై; శీతల+చాయంబు+అగు= చల్లని నీడ కలిగినట్టిది అయిన; ఒక్క= ఒక; వట, మహోరుహంబు, క్రిందనీ= మత్తీచెట్టు క్రింద; విశ్రమించిరి= సేదతీర్పుకొన్నారు; అప్పుడు= ఆ సనుయంలో; నకులుండు; ధర్మనందనునకునీ; ఇట్లు+అనియెనీ.

తాత్పర్యం: ఆ లేడి పాండవులను దవుదవ్వులకు కొనిపోయి ఒక భయంకరమైన అడవిలో కన్నించకుండా మాయమయిపోయింది. పాండవులు తమప్రయత్నం వ్యర్థమయినందుకు వ్యధి చెందారు. ఆ లేడి వెంటబడి బహుదూరం తిరగటం చేత బడలిన పాండవులు ఒక పెద్దమత్తీచెట్టునీడను చేరి విశ్రమించారు. అప్పుడు నకులుడు ధర్మనందనుడితో ఈ విధంగా చెప్పాడు.

క. ‘కులశీలోన్నతియు విని , శ్శలకరుణారతియు ధర్మసంగ్రహమతియుం

గల మనకు నివ్వధంబున , నలజడి వచ్చుటకు మూల మధి యెయ్యియో’

382

ప్రతిపదార్థం: కుల+శీల+ఉన్నతియునీ= మంచివంశం, మంచినడవడి; వినిశ్శల, కరుణా, రతియునీ= చలించని దయయందే ఇష్టం; ధర్మసంగ్రహమతియునీ= ధర్మాన్ని సమకూర్చే బుద్ధియును; కల= ఉన్నట్టి; మనకునీ= మనకు; ఈ+విధంబునీ= ఈ+విధితిగా; అలజడి= కలత; వచ్చుటకునీ= దాపురించటానికి; మూలము= కారణం; అది= అది; ఎయ్యిదియో= (ఏ+అది+ఓ)= ఏది అయి ఉంటుందో కదా.

తాత్పర్యం: ‘మంచివంశంలో పుట్టి మంచిప్రవర్తన అలవరచుకొని, చలించని దయావ్రతాన్నే పాటిస్తూ ధర్మాన్ని సమకూర్చుకొనే బుద్ధికలిగి ఉన్నతులం అయిన మనకు ఈ రితిగా ఆపద ప్రాప్తించటానికి కారణం ఏదై ఉండవచ్చును?’

విశేషం: (1) మంచివారికి ఆపదలు ఎందుకు వస్తాయి? యుగయుగాంతరాలనుండి మేధావులు ఈ ప్రశ్న వేస్తానే ఉన్నారు. సముచితసమాదానాలకొరకై అన్నేపిస్తూనే ఉన్నారు. ఈ అన్నేపణ భూమికపై ప్రపంచంలోని వివిధభాషపలలో ఈ విషయంపై ఆసక్తికరమైన వాజ్యమం వేదాంతం ఏర్పడింది. పైప్రశ్నకు అనుబంధంగా ఇంకొకప్రశ్న కూడ ఏర్పడింది. (2) పురుషకారం గొప్పదా? దైవం గొప్పదా? మొదటి ప్రశ్నకు ప్రాచీనభారతదేశం చెప్పిన సమాధానాలలో పేర్కొనదగింది ‘కర్మ’ సిద్ధాంతం. నకులుడి ప్రశ్నకు ధర్మరాజు కర్మసిద్ధాంతాన్నే వివరించాడు. ఇక- రెండవప్రశ్నకు రెండు సమాధానాలు ఏర్పడ్డాయి. ఒకటి ఆస్తికత్వం. అంతా దైవతీల. రెండవది నాస్తికత్వం. ఇది ఇంతే. ఏమియు లేదు. మహాభారతంలో పలుతావులలో ముఖ్యంగా శాంతిపర్వంలో ఈ విషయంపై విపులచర్చలు ఉన్నాయి. ధర్మరాజు కర్మసిద్ధాంతాన్ని నమ్మిన ఆస్తికుడు. అతడితమ్ములకు ద్రోహదికిని ఆతనిపై వ్యక్తిగతమైన గౌరవప్రపంతులు ఉన్నవికాని అతడివేదాంతంపై దృఢవిశ్వాసం ఉన్నవారు కారు. ధర్మరాజుకంటె

భీముడు అర్జునుడు కొంతమేరకు నకులసహదేవులు యుద్ధవిగ్యాలో కుశలులు. అయితే కేవలం ధర్మరాజుకు వారు విధేయులు. ఆతని పెద్దరికానికి కారణం కేవలం వయస్సుమాత్రమే కాదు; ధర్మరాజు వేదాంతి, జ్ఞాని, అనుష్టానవేదాంతి, జిజ్ఞాసువు. అందుచేత అతడితమ్ములు తమ లోకికశక్తిసామర్థ్యాలను మరచిపోయి అన్నగారిని ఆరాధించారు. ఇట - భీముడు, అర్జునుడు, నకులుడు, సహదేవుడు సాగించే చర్యలనుబట్టి వారు గ్రుడ్డిగా అన్నగారిని అనుసరించలేదనిస్తీ, మంచి చెడుగులను జ్ఞానంగా చర్చించియే అనుష్టానవేదాంతి అయిన ధర్మరాజును అనుసరించిన బుద్ధిరుశలులు అనిస్తీ తేలుతుంది. (3) ఈ పద్యం యొక్క పూర్వార్థానికి' బలశౌర్య ఛైర్యములు నిశ్చల కరుణారతియు నథిక సత్య శ్రాంకిం' అనే పాతభేదం కొన్ని ప్రతులలో కనపడుతున్నది.

వ. అనిన సమ్మహంప్రాజ్ఞండతని కిట్లనియె.

383

తాత్పర్యం: అనగా, గొప్పవేకం కలవాడైన ధర్మరాజు నకులుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. ‘వినుము సుఖమునకు దుఃఖం । బునకుం గారణము దనందుపూర్వక్యతం బై

చను కర్మమః కారణ మిబి । యని యస్యము గలుగనేర దం దొక్కటియున్.

384

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఆలకించుము; సుఖమునకున్= ప్రియమైన అనుభూతికి; దుఃఖంబునకున్= ఆవేదనకు; కారణము= హాతువు; తనదు, పూర్వక్యతంబు+ఏ= తాను పూర్వంచేసినట్టిదే; చను= ఒప్పు; కర్మము+అ= కర్మయే; అందు= ఆ సుఖ దుఃఖానుభూతిలో; అన్యము+ఒక్కటియున్= వేరు ఏదియును ఒకటి (కర్మం కాక మరి ఏదినీ); కారణము= హాతువు; ఇది= ఇది; అని= చెప్పటానికి; కలుగనేరదు= ఏర్పడదు.

తాత్పర్యం: ‘ఆలకించుము. సుఖం దుఃఖం దాపురించటానికి కారణం తనపూర్వకర్మయే. కర్మ కాక వేరాక కారణం ఏది చెప్పినా అది కుదరదు’.

విశేషం: సుఖదుఃఖాలు ఎట్లా ప్రాప్తిస్తున్నాయి? అనే ప్రశ్నకు కర్మసిద్ధాంతం సముచితసమాధానం. సరే, ఈ సిద్ధాంతాన్ని ఒకవేళ సమృతించకపోతే వేరొకసిద్ధాంతం సహాతుకంగా ఈ సమస్యకు సమాధానం చెప్పలేదు- అని ధర్మరాజు చెప్పాడు. దేవుడిని సాక్షీభూతుడిగా సుధూరాన నిల్చి కేవలం హాతువాదంచేతనే సుఖదుఃఖానుభూతిని సమర్థించేసిద్ధాంతం ‘కర్మ’ వాదం. ప్రాచీనభారతదేశంలో నాస్తికదర్శనాలుగా జైనబౌద్ధాలుసయితం కర్మవాదాన్ని అంగీకరించటం గమనింపదగిన అంశం.

వ. అనుటయు భీమసేనుండు నకులున కి ట్లనియె.

385

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు చెప్పగా భీముడు నకులుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

అ. ‘ప్రాతికామి వేయి పాంచాలీ గొలువులో । పలికిఁ దెచ్చి నపుడ యలుక యెసుగ

నాంజకేయసుతుల నందఱఁ దునుముక । యునికి నిట్టియెడరు మనకుఁ బుట్టే’.

386

ప్రతిపదార్థం: ప్రాతికామి+పోయి= ప్రాతికామి (దుర్యోధనుడిసేవకుడు)పోయి; పాంచాలిన్= ద్రౌపదిని; కొలువులోపలికిన్= రాజసభలోకి; తెచ్చినపుడు+అ= తీసికొనివచ్చినపుడే; అలుక+ఎసగన్= కోపం విజ్యంభించగా; అంబికేయసుతులన్= ధృతరాప్తుడి కుమారులను; అందఱన్; తునుమక+ఉనికిన్= సంహారించక పోవటంచేతనే; ఇట్టి+ఎడరు= ఇట్టువంటి ఆపద; మనకున్+పుట్టేన్= మనకు సంభవించింది.

తాత్పర్యం: ‘అనాడు కొలువుకూటానికి ప్రాతికామి ద్రోపదిని పిలుచుకొని వచ్చినపుడే ఆగ్రహాతిరేకంతో ఆధృతరాష్ట్రాడికొడుకులను అందరిని సంహరించకపోవటంచేతనే ఇప్పుడు ఈ విధమైన రుఖం మనకు దాపురించింది.

విశేషం: భీముడు ఈ మాటలు ధర్మరాజుతో కాక, నకులుడితో చెప్పాడు. అసలు ప్రశ్న వేసింది నకులుడే కదా, అయినను ఇది ధర్మరాజుపై ఎత్తిపొడుచే.

చ. అనవుడు నర్జునుం డనియే ‘నాసభ సూతసుతుండు పేర్లి ప
ల్మిశ పటువాక్యముల్ వినియుఁ గిన్ఫుకుఁ బూశక యేఁ దొలంగి కా
ననమున కిట్లు కాతరజనంబులచాడ్పున నేగుదెంచుటన్
మనకు దురంతదుఖములు మానక పైకొని వచ్చే దమ్ముడా!’

387

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని (భీమసేనుడు) చెప్పగా; అర్జునుండు= అర్జునుడు; అనియెన్= వచించాడు; తమ్ముడా= సోదరా! నకులుడా!; ఆ సభన్= ఆ కొలువుకూటంలో; సూతసుతుండు= కర్మడు; పేర్లి= అతిశయించి; పల్మిన= వచించిన; పటువాక్యముల్= పరుషపచనాలు; వినియున్= వినివపుటికీ; కిన్ఫుకున్+పూనక= ఆగ్రహాం చెందక; ఏన్= నేను; తొలంగి= తప్పుకొని; కాననమునకున్= అడవికి; ఇట్లు= ఈవిధంగా; కాతరజనంబుల చాడ్పున్= భీతిచెందినవారి విధంగా; ఏగుదెంచుటన్= రాపటంనలన; మనకున్= మనకు; దురంతదుఖములు= అంతం లేని కష్టాలు; మానక= ఆగక; పైకొని వచ్చేన్= దాపురించాయి.

తాత్పర్యం: భీముడు ఆ విధంగా చెప్పగా అర్జునుడు ఈ విధంగా వచించాడు: తమ్ముడా! నకులా! ‘అలనాడు ఆ కొలువుకూటంలో సూతుడికొడుకు కర్మడు పలికిన పరుషపచనాలు ఆలకించికూడా ఆగ్రహాం పిరికివారలవలె నేను అడవులను ఈ విధంగా అరుదెంచటంచేత మనకు అంతం లేని కష్టాలు దాపురించాయి.

విశేషం: అర్జునుడు ధర్మరాజు వేదాంతాన్ని ఖండించి భీమసేనుడిని సమర్థించాడు.

వ. అనిన యనంతరంబ సహదేవుం డిట్లినియే.

388

తాత్పర్యం: అనిన తరువాత సహదేవుడు నకులుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఆ. ‘దుష్టశీలుఁ దైన దుర్ఘాతపరుని గాం , ధారుఁ బట్టి యేను దడయ కపుడ
తునుమకునికి నిట్టి దుర్దశ పాలైతి , మనఫు! మనము కాననాంతరమున.

389

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= పాపరహితుడ వైన నకులుడా!; దుష్టశీలుడు+ఐన= చెడ్డస్వభావం కలవాడు అయిన; దుర్ఘాతపరునిన్= చెడ్డబొదం ఆదేవాడిని; గాంధారున్= గాంధారరాజుసుతుడైన శకునిని; పట్టి= గ్రహించి; ఏను= నేను; తడయక+అపుడు+అ= ఆలసించక ఆసమయంలోనే; తునుమక+ఉనికిన్= సంహరించక పోవటంచేత; మనము= మనము; కానన+అంతరమునన్= అడవియంద; ఇట్టి= ఇటువంటి; దుర్దశ= చెడులవష్ట; పాలు+ఐతిమి= పాల్పడ్డాం.

తాత్పర్యం: ‘చెడునడవడి కలవాడు, మాయబొదం ఆదేవాడు అయిన ఆగాంధారరాజుసుతుడు శకునిని ఆనాడే అక్కుడే సంహరించకపోవటంచేతనే మనం ఈనాడు ఈ అడవులలో ఇడుమలు కుడువవలసి వచ్చింది.’

విశేషం: (1) తమ్ములు అందరును తొట్టికంగా ధర్మరాజుకు విముఖులే. అయినను ఆచరణలో ఆయనకు విధేయుటే. (2) ధర్మరాజు తమ్ముల వాదోపవాదాలను పట్టించుకొనలేదు. అంతేగాక ఆ చర్చను మొదలుపెట్టిన నకులుడిని ఆచటినుండి పొమ్మని ఆజ్ఞాపించి వేరుపనికి నియమించాడు.

వ. అని యి ట్లండఱు నన్ని తెఱంగులఁ బలుకుచుండ నజాతశత్రుండు నకులుం జాచి 'భవదీయసోదరు లత్యంత పిపాసితు లైన వారు: నీ విష్ణుహోరుహం బెక్కిజీలంబు లుస్సుయేడ యరయు' మనిన నతండును నవ్వునస్తాతి సమారోహణంబు సేసి దెసలు కలయం బలికించి 'దూరంబున సలిలంబు లుస్సు' వని యస్సు కెత్తింగించిన, నతం 'డట్టోని నీపు పోయి జలపాశంబు సేసి మాకును జలంబులు గొనిరమ్మని పసుచుటయు, మాద్రేయుండు వృష్టావతీర్ణుం డయి రయంబునం జని ముందట నతిమనోహరం ఒగు తటాకంబుఁ గని జలంబులు ద్రాఘంబోయిన నొక్కయశలీరభూతం జిట్లునియే.

390

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అందఱును= అందరు (భీముడు, అర్జునుడు, సహదేవుడు); అన్ని, తెఱంగులన్= అన్నివిధాల; పలుకుచుండన్= మాటల్డాడుతూ ఉండగా; అజాతశత్రుండు= శత్రువులు లేనివాడు- ధర్మరాజు; నకులున్+చూచి= నకులుడిని అరసి; 'భవదీయసోదరులు'= నీ అన్వరమ్ములు; అత్యంత, పిపాసితులు= మిక్కిలి దాహం చెందినవారు; ఇవారు= అయ్యారు; నీపు= ఈపు; ఈ+మహోరుహంబు+ఎక్కి= ఈ చెట్టును అధిరోహించి; జలంబులు= నీశ్శు; ఉన్న+ఎడ+అరయుము= ఉన్నచోటు చూడుము; అనినన్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పగా; అతండును= అతడును (నకులుడును); ఆ+వనస్పతి= ఆచెట్టును; సమ్+ఆరోహణంబు+చేసి= పైభాగానికి ఎక్కి; దెసలు= దిక్కులు; కలయన్+పరికించి= నలుగడలు అరసి; దూరంబునన్= దవ్వుల; సలిలంబులు= నీశ్శు; ఉన్నవి+అని= కలవు అని; అన్వరున్= అగ్రజానకు, ధర్మరాజుకు; ఎత్తింగించినన్= తెలుపగా; అతండు= అతడు- ధర్మరాజు; అట్లు+ఏనిన్= అటులైతే; నీపు= నీపు; పోయి= వెడలి; జలపాశంబు+చేసి= నీశ్శుత్రాగి; మాకును= మాకు కూడ; జలంబులు= నీశ్శు; కొని= గ్రహించి; రమ్ము= అరుగుదెంచుము; అని= అని; పసుచుటయున్= నియమించుటయున్నా; మాద్రేయుండు= మాద్రికొడుకు నకులుడు; వృష్టా+అవతీర్ణుండు+అయి= చెట్టుపైనుండి క్రిందికి దిగినవాడయి; రయంబునన్= వేగంగా; చని= వెడలి; ముందటన్= తన కన్నలఎదుట; అతి, మనస్+హరంబు+అగు= (అతిమనోహరం ఒగు=) మిక్కిలి రమణీయంగా ఉన్న; తటాకంబున్= చెరువును; కని= చూచి; జలంబులు= నీశ్శు, త్రావంబోయినన్= త్రాగటానికి పూనగా; ఒక్క= ఒక; అశరీరభూతంబు= శరీరం లేని ఒకప్రాణి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా తమ్ములు అందరు తమకు తోచినట్లు మాటల్డాడుతూ ఉండగా, అజాతశత్రువు అయిన ధర్మరాజు నకులుడిని చూచి, 'నీఅన్వరమ్ములు దప్పిగొని ఉన్నారు. ఈ చెట్టుపై కెక్కి నీరు ఉన్నచోటును గుర్తించుము' అని చెప్పాడు. నకులుడు ఆచెట్టుపైభాగానికి ఎక్కి, నలుదెసల దృష్టిసారించి 'దవ్వుల నీశ్శు ఉన్నాయి' అని అన్న ధర్మరాజుకు తెలిపాడు. అంతట ధర్మజుడు నకులుడిని అక్కడకు వెళ్ళి 'నీపు నీశ్శు త్రావి, సోదరులకు నీశ్శు తెమ్మని ఆజ్ఞాపించాడు. నకులుడు అన్న ఆజ్ఞాపించినట్లు చెట్టుక్రిందికి దిగి, వేగంగా వెడలి తనముందట ఒకరమణీయతటాకాన్ని చూచి, అందలి జలాలు త్రాగటానికి సమకట్టాడు. అంతట శరీరం లేని ఒకభూతం ఈ విధంగా పలికింది.

నకులాదులు యస్తుని నిరాకరించి నీరు ద్రావి మూర్ఖుతు లగుట (సం. 3-296-12)

క. ‘ఓ యన్న! యా తటాకము , నాయది; నీ వీ జలము గొనగ వలతేనీన్
నా యడిగిన ప్రశ్నములకు , భీయుత! యుత్తరము లిమ్ము తేటపడంగన్.’

391

ప్రతిపదార్థం: ఓ+అన్న!= నాయనా, ప్రియసహోదరా; భీయుత!= బుద్ధిమంతుడవైనవాడా; ఈ తటాకము= ఈ చెరువు; నా+అది= నాది; నీపు= ఈపు; ఈ జలము= ఈ నీరు; కొనగన్వలతు(వు)+ఏన్= త్రాగతలచినట్లయితే; నా+అడిగిన, ప్రశ్నములకున్= నేను అడిగేప్రశ్నలకు; తేటపడంగన్= స్పృష్టంగా తెలిసేటట్లుగా; ఉత్తరములు= సమాధానాలు; ఇమ్ము= ఒసగుము.

తాత్పర్యం: ‘అన్న ఈ చెరువు నాది. నీవు ఈ చెరువులోని నీటిని త్రాగాలని అనుకొంటే, బుద్ధిమంతుడవై నేను అడిగేప్రశ్నలకు సమాధానాలు ఇమ్ము.’

విశేషం: ఈ పద్యంలో ఉన్న రెండు సంబోధనలు- ‘ఓయన్న’- ‘భీయుత’ అనే ప్రయోగాలలోని స్వారస్యం భావింపతగింది. ఈ మాటలు పలికినది ఒక అశరీరభూతం. అన్న- అనే పదంలో ప్రేమ మరియు గౌరవభావం మిళితమై ఉన్నవి. భీయుత- అనే శబ్దంవలన ఈ ప్రశ్నలు సాధారణ ప్రశ్నలు కావని, నీటికి మేధావులు కొందరుమాత్రమే సముచితసమాధానాలు చెపుగలరు- అనే ధ్వని ఇమిడి ఉన్నది.

క. అనుటయు నవ్వాక్షముదేసు , ననాదరము చేసి నకులుఁ డక్కిలనం ఓ
య్యని నీరు ద్రావి నిష్టే , తనుఘై యాక్షణము పడియేఁ దత్తీరమునన్.

392

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని (అశరీరభూతం) వచించుటయున్నా; ఆ+వాక్యముదేసన్= ఆ వచనంపట్లు; అనాదరము+చేసి= చులకన చేసి; నకులుఁడు; ఆ+కొలనన్= ఆ చెరువునందు; తియ్యని= మధురమైన; నీరు= జలం; త్రావి= క్రోలి; నిశ్చేత నుండు+పి= చైతన్యం లేనివాడై; ఆక్షణము+అ= ఆ త్రుటియందే; తద్+తీరమునన్= ఆ కొలనుగట్టమీద; పడియేన్= కూలినాడు.

తాత్పర్యం: అశరీరభూతం చేసిన వోచ్చరికను చులకనచేసి నకులుడు ఆ చెరువులో ఉన్న తియ్యనినీరు గ్రోలి వెంటనే ఆ తటాకంబడ్డున చైతన్యం లేకుండా కూలిపోయాడు.

క. అట ధర్మపుత్రుండు సహదేవుం గముంగాని ‘నకులుండు జలంబులకుం జని తడసే; నీ పలిగి యతనిం దీండ్జాని జలంబులు గొనుచు రమ్మునిన నక్కమూరుం డతి సీపుగమనంబునంబోయి యాపద్మకరతీరంబునం బడియున్న యన్నతెఱంగుఁ జాచి విస్తుయశోకవ్యాకులహ్యదయుం డగుచు, ‘నిధి యేమి నిమిత్తంబున నయ్యనో!’ యని యూహించుచుబెల్లడరు తృష్ణాభరంబు సహింప నోపక జలంబులదేస నాసఁ జేసి కొలనికి డిగ్గిన నెప్పటిభూతం జి ట్లనియే.

393

ప్రతిపదార్థం: అట= అక్కడ (అడవిలో ధర్మరాజు ఉన్నచోట); ధర్మపుత్రుండు= ధర్మనందనుడు; సహదేవున్= సహదేవుడిని; కముంగాని= చూచి; నకులుందు; జలంబులకున్+చని= నీళ్ళకొరకైవెళ్లి; తడసే= ఆలసించాడు; నీపు+అరిగి= నీపు వెడలి; అతనిన్= వాడిని, నకులుడిని; తోడ్చాని= వెంటబెట్టుకొని; జలంబులు+కొనుచన్= నీళ్ళతీసికొని; రమ్ము= అరుదెమ్ము;

అనిన్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పగా; ఆ+మహారుండు= సహదేవుడు; అతి, శీఘ్రగమనంబున్+పోయి= మిక్కిలివేగంగా పయనించి వెళ్లి; ఆ పద్మాకరతీరంబున్= ఆ కొలనుగట్టున, పడి+ఉన్న= కూలిపోయిఉన్న; అన్న+తెఱంగున్+చూచి= అన్నతీరునుచూచి (నకులుడు విగతబీఫుడై పడియుండటం కాంచి); విస్మయ, శోక, వ్యామల, హృదయుండు+అగుచున్= ఆశ్చర్యం, దుఃఖం కలవరపాటుతో కూడిన ఎద కలవాడు ఔతూ; ఇది= ఈ విధంగా పడిఉండటం; ఏమి నిమిత్తంబున్= ఏమి కారణంచేత; అయ్యెను+ఓ= సంభవించెనో; అని ఊహించుచున్= అని తలపోస్తూ; పెల్లు+అడరు= మిక్కుటంగా అతిశయించే; త్వాషాభరంబు= డప్పికబరువు (తీవ్రత); సహింపన్+ఓపక= తాళజాలక; జలంబులడెసున్= నీళ్ళవెపు; ఆసన్+చేసి= కోరికతో; కొలనికిన్= చెరువులోకి; డిగిన్= దిగగా; ఎప్పటిభూతంబు= ఇదివరకు (పౌచ్చరించిన) భూతం; ఇట్లుఅనియెన్.

తాత్పర్యం: అట అడవిలో ధర్మనందనుడు సహదేవుడిని చూచి, ‘నకులుడు నీళ్ళు తేవటానికి వెళ్లి చాల సేపయింది. నీవు వెళ్లి నకులుడిని వెంటబెట్టుకొని నీళ్ళు కొనితెమ్ము’ అని చెప్పాడు. సహదేవుడు మిక్కిలి వేగంగా పయనించి, వెళ్లి ఆ కొలనుకడ పడిఉన్న అన్న నకులుడిని చూచి అచ్చేరువు, దుఃఖం, ఆమలపాటు క్రమ్ముకొనిన మనస్సు కలవాడు ఔతూ, ఏకారణాన ఇట్లూ జరిగిందో అని యోచిస్తూ, దప్పిక మిక్కుటం కావటంచేత తట్టుకొనలేక నీరు త్రాగటంకొరకై ఆ కొలనులోకి దిగాడు. అశరీరభూతం వెనుకటిపలనే ఇట్లు పలికింది.

A. ‘అనఘు! యాజలాశయము నాయభీనంబు; | సాహసంబుజేసే చనదు చౌరఙ:

నాచు ప్రశ్నములకు నలి సుత్తరము లిచ్ఛి , వారిఁ గొసుము నీకు వలసినట్లు’.

394

ప్రతిపదార్థం: అనఘు!= పాపరహితుడా!; ఈ జల+ఆశయము= ఈ తటాకం; నా+అధీనంబు= నాకు వశమై ఉన్నట్టిది; సాహసంబున్+చేసి= తెగువ చేసి; చౌరఙ్= ప్రవేశించగా; చనదు= కూడడు; నాచుప్రశ్నములమ్= నేను అడిగేప్రశ్నలకు; నలిన్= యోగ్యంగా, ఒప్పిదంగా; ఉత్తరములు+ఇచ్చి= సమాధానాలు చెప్పి; నీకున్= నీకు; వలసినట్లు= కావలసినట్లు; వారిన్+కొసుము= నీటిని తీసికొనుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ పుణ్యాత్ముడా! ఈ కొలను నావశంలో ఉన్నది. నీవు తెగువ చేసి ఇందులో ప్రవేశించకూడదు. నేను అడిగే ప్రశ్నలకు సముచితసమాధానాలు ఇచ్చి పిదప నీవలసినట్లుగా నీరు త్రాగవచ్చును.’

K. అనిన నది యాదలింపక , ఘనుఁ దాసలిలములు ద్రావి గ్రిక్కున విష మె

క్షీనవిధమునఁ బరవశుడై , ఘనసాలమ్హారుహంబు కైవడిఁ బడియెన్.

395

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని (అశరీరభూతం) వచించగా; ఘనుడు= గొప్పవాడు (సహదేవుడు); అది= ఆ పౌచ్చరిక; ఆదరింపక= లెక్కపెట్టక; ఆసలిలములు= ఆ నీళ్ళు, త్రావి= త్రాగి; గ్రిక్కునమ్= శీఘ్రంగా; విషము= విసం; ఎక్కిన, విధమున్= వ్యాపించిన తీరుగా; పరవశుడు+ఐ= స్పృహ కోల్పోయిన వాడై; ఘన, సాల, మహిమాము, కైవడిన్= పెద్దమధిచెట్టు వాదిరిగా; పడియెన్= కూలాడు.

తాత్పర్యం: అశరీరభూతం చేసిన పౌచ్చరికను సరకుచేయక, గొప్పవాడైన సహదేవుడు ఆ నీటిని త్రాగి, వెంటనే విషం శరీరాన్ని ఆవరించిన తీరుగా స్పృహము కోల్పోయి పెద్దమధిచెట్టు నేలమై పడిన తీరుగా కూలిపోయాడు.

S. అంత నంతకసుము డంతరంగంబున , సంతాప మెసఁగ వాసవతమూజుఁ

గముగొని 'యస్సు! నీ యసుగుదమ్ములు వోయి , కడుఁ దడవయ్యె; నిక్కుననమున

నెయ్యాది పుట్టేనో? చయ్యాన నీ వేగి, వాలిని దీద్జైని వాలఁ గొనుచు
జనుదెమ్ము' నావుడు ఘనభుజం డఫికర, యంబున నలిగి జలాశయంబు

- అ. తీరభూమిఁ బడిన వాల నవారిత, మహితశార్యధనుల మాదిసుతులఁ
జూచి, విష్ణుయైకగోచరుఁడై సప్య, సాచి యుల్లమున విషాద మడర.

396

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అసమయంలో; అంతకసూముడు= ధర్మసందనుడు; అంతరంగంబునన్= హృదయంలో; సంతాపము= దుఃఖం; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; వాసవతమాజున్= అర్జునుడిని (దేవేంద్రుడి పుత్రుడిని); కనుగొని= అరసి; అస్స!= నాయనా!; నీ+అనుగు+తమ్ములు= ల్రియమైన నీ అనుజలు; పోయి= వెడలి; కడున్= మిక్కిలి; తడవు+అయ్యున్= ఆలస్యం అయింది; ఈ+కానవమునన్= ఈఅడవియందు; ఏ+అది; పుట్టేను+బి= ఏమి సంభవించెనో; నీవు= నీవు; చయ్యానన్= శీఘ్రుంగా; ఏగి= వెడలి; వారిని= నీతమ్ములను; తోడ్గైని= వెంటబెట్టుకొని; వారిన్+కముచున్= నీటిని కైకొని; చనుదెమ్ము= అరుగుదెంచుము; నావుడున్= అని (ధర్మరాజు) చెపుగా; ఘనభుజండు= గొప్పభుజాలు కలవాడు, పరాక్రమాపేతుడు, అర్జునుడు; అధిక, రయంబునన్= మిక్కుటమైన వేగంతో; అరిగి= వెడలి; జల+అశయంబు+తీర, భూమిన్= నీటికొలనుగట్టుమీది ప్రదేశంలో; పడినవారిన్= కూలినవారిని; అవారిత= వారింపక్యముగాని; మహితశార్యధనులన్= గొప్ప శార్యమే సంపదగా కలవారిని; మాదిసుతులన్= మాదియొక్క కొడుకులను, నకులసహదేవులను; సప్యసాచి= అర్జునుడు; చూచి= అరసి; విస్క్రయ+ఏక, గోచరుఁడు+బి= అచ్చేరువుతో మాత్రమే కూడినవాడై; ఉల్లమునన్= హృదయంలో; విషాదము= ఆవేదన; అడరన్= వ్యాపించగా. (మీది పద్యంతో అస్సయం).

తాత్పర్యం: అంతట ధర్మసందనుడు హృదయంలో ఆవేదన అతిశయించగా, అర్జునుడిని గాంచి, ‘నాయనా! నీకు ప్రియమైన తమ్ములు నకులసహదేవులు ఇరువురూ వెళ్లి చాలసేపు అయింది. ఈ అరణ్యంలో ఏ ఆపద సంభవించిందో! నీవు శీఘ్రుంగా వెళ్లి వారిని వెంటబెట్టుకొని రమ్ము. వచ్చేటపుడు నీళ్ళను కూడా తెమ్ము’ అని చెప్పాడు. అర్జునుఁ డంత మిక్కుటమైన వేగంతో వెళ్లి, ఆ కొలనుగట్టుపై పడిఉన్న మాదితసయులు నకులసహదేవులను చూచి ఆశ్చర్యచకితుడయ్యాడు. అతడి హృదయంలో దుఃఖం క్రముకొన్నది.

- క. నాలుగుబిక్కలు గనుగొని, యాలో నెష్టాలని గాన కత్యంతపిపా
సాలసుఁడై సలిలంబులు, గ్రోలగ సమకట్టి యొయ్యు గొలనికి డాసెన్.

397

ప్రతిపదార్థం: నాలుగుబిక్కలు= నాలుగు దెసలు; కనుగొని= చూచి; ఆలోన్= అనాలుగుబిక్కలలో; ఎప్పరిని= ఎప్పరినీ; కాసక= చూడక; అత్యంత, పిపాసా+అలనుఁడు+బి= మిక్కుటమైన దాహంచేత డస్మినవాడై; సలిలంబులు= నీళ్ళు; క్రోలఁగన్= త్రావగా; సమకట్టి= పూని; ఒయ్యున్= తిన్నగా; కొలనికిన్= తటకానికి; డాసెన్= సమీపించాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు నాలుగు దిక్కులా పరికించి చూచాడు. అతడికి ఎచ్చుటా ఎప్పరూ కన్నించలేదు. అంత, మిక్కుటంగా దాహం అవుతూ ఉండటంతో డస్మినవాడయి, అతడు నీరు త్రాగటానికి, తిన్నగా చెరువును సమీపించాడు.

- వ. డాయుటయు నయ్యశలీరభూతం జి ట్లనియె.

398

తాత్పర్యం: సమీపించగానే ఆ శరీరంలేనిభూతం అర్జునుడితో ఇట్లా అస్సది.

మ. ‘బలిమిం జోష్టిన నెట్టివాలకయినం బ్రాణంబుషై వచ్చు: నీ
సలిలావాసము మత్తలిగ్రహము: తృష్ణాభేదమారం జలం
బులు ద్రావన్ పలతేనఁ బ్రశ్మములకుం జొం దొండగా నుత్తరం
బులు నా కి’ మునుడును మనంబునఁ బృథాపుత్రుండు సక్రోధుడై.

399

ప్రతిపదార్థం: ఈసలిల+ఆవసము= ఈఁ చెరుపు; మత్త+పరిగ్రహము= నీచే గ్రహించబడినట్టిది; బలిమిన్+చొచ్చినన్= దర్శంతో ప్రవేశిస్తే; ఎట్టివారికిన్+అయినన్= ఎటువంటివారికి అయినా; ప్రాణంబుషైన్+వచ్చున్= ప్రాణసంకటం కాగలదు; తృష్ణాభేదము= దాహంచేత ఏర్పడిన పరితాపం; ఆరన్= చల్లారగా; జలంబులు= నీళ్ళు; త్రావన్= త్రాగటానికి; వలతు(పు)+ఎనిన్= కోరెదవేని; ప్రశ్నములకున్= నేను అడిగే ప్రశ్నలకు; పాందు+బందగాన్= సామరస్యం చేకూరేటట్లుగా; ఉత్తరంబులు= సమాధానాలు; నాకున్= నాకు; ఇప్పుడు= ఒసగుము; అనుడున్= అని (అశరీరభూతం) చెప్పగా; పృథాపుత్రుండు= కుంటీమహారుడు, అర్జునుడు; మనంబునన్= చిత్తంలో; సక్రోధుండు+ఐ= కోసంతో కూడినవాడై.

తాత్పర్యం: ‘ఈ కొలను నాది. ఎట్టివారైనాసరే దర్శంతో ఈకొలను ప్రవేశిస్తే వారి ప్రాణాలకు ముప్పు వాటిల్లటం తథ్యం. దాహం తీర్పుకొనేవారు ఈ నీళ్ళు త్రాగదలిస్తే నా ప్రశ్నలకు సరిపోయే సమాధానాలు చెప్పవలెను. నీవును నా ప్రశ్నలకు సమాధానం ఒసగకుండా నీళ్ళు క్రోలటానికి విలు లేదు’ అని అదృశ్యభూతం పలికింది. ఆ మాటలు ఆలకించిన అర్జునుడు మనులో మిక్కుటమైన కోపం కలవాడై.

ఉ. ‘పుచ్ఛిలి నిఖి దుర్వాచనముల్ పచలంచినఁ జైలునిత్తునే?
చెచ్చెర నీయెలుం గడుగు జేసెద నిప్పుడు సూడు’ మంచు వి
వ్యచ్చుఁడు శబ్దభేటిశరవర్ధముఁ దద్దుచనంబుచక్కటేం
గ్రష్టఱ నించె మౌల్యరపకంపితసర్వదిగంతరాశుడై.

400

ప్రతిపదార్థం: ప్రముచ్చిలి నిల్చి= దొంగతనంగా (దొంగవలె కన్మించకుండ) నిల్చి; దుర్వాచనముల్= చెడుమాటలు; పచరించినన్= వెల్లడిస్తే; చెల్లనిత్తును+ఎి= సాగనిత్తునా; చెచ్చెరన్= శీఘ్రుంగా; నీ+ఎలుంగు= నీకంరస్యరం; అడుగున్+చేసెదన్= నశించేటట్లు చేస్తాము; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలోనే; చూడుము= అరయుము; అంచున్= అని అంటూ; విష్ణుఁడు= అర్జునుడు; శబ్ది, శర, వర్ధమున్= ధ్వనినిబట్టి లఙ్గ్యాన్ని చేదించే అమ్ములగుంపును; తద్ద+పచనంబు+చక్కటిన్= ఆ (అశరీరభూతం) యొక్క వార్షవెలువడినచోటికి; వొర్య, రవ, కంపిత, సర్వ, దిక్+అంతరాశుడు+ఐ= అల్లైత్రాటిధ్వనిచేత వణకించబడిన సమస్తదిన్ముల మధ్యభాగం కలవాడై; క్రచ్చుణన్= శీఘ్రుంగా; నించెన్= నిండించాడు.

తాత్పర్యం: ‘దొంగవలె మాటున దాగి చెడుమాటలు వెల్లడించిన నిన్ను నేను సైరింపజాలను. శీఘ్రుంగా నీకంరస్యరాన్ని మాటుపెట్టగలను. జాగ్రత్త. ఇప్పుడే. కాచుకొనుము’ అని పోచ్చరించి అర్జునుడు అశరీరభూతంనుండి మాటలు వెలువడిన చోటికి శబ్దాన్నిబట్టి లఙ్గ్యాన్నికొట్టే అమ్ముల సముదాయం తన అల్లైత్రాటిమ్రోతు దిగ్గిగంతాలు కంపించగా నింపాడు.

అ. ఇట్లు లేయటయును నెప్పటివాక్యంబు, మతీయు వినగుబడిన మఫువనుశాసు
డలసి కొలనుఁ జోష్టి యంబుపానము చేసి, యిలకు నొఱగె వివశవ్యాదయుఁ డగుచు.

401

ప్రతిపదార్థం: మఘవసరాముడు= దేవేంద్రుడికొడుకు, అర్జునుడు; ఇట్లులు= ఈ విధంగా; ఏయుటయున్= బాణాలు ప్రయోగించుటయును; ఎప్పటి వాక్యంబు= మునుపటి (వినపడిన) మాటకూర్చు; మతియున్= వెండియు; వినగబడినన్= విన్నించగా; అలసి= డసిసి; కొలనున్+చాచ్చి= చెరువులోకి దిగి; అంబుపానము, చేసి= నీరు త్రాగి; విషహృదయుడు+అగుచున్= వశం తప్పిన ఎద కలవాడు ఔతూ; ఇలకున్= నేలకు; ఒఱగెన్= కూలాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఇట్లా శబ్దభేదిబాణాలు ప్రయోగించినప్పటికీ, యథాప్రకారం అశరీరభూతం మరల ఆ వాక్యాలే పలికింది. దేవేంద్రుడికుమారుడైన అర్జునుడు, అలసిపోయి ఆ చెరువులో ప్రవేశించి నీరు త్రాగి, వశం తప్పిన డెందం కలవాడై నేలకు ఒరిగాడు.

వ. తదనంతరంబ యుభిష్టిరుండు భీమసేను నాలోకించి ‘కవలును గప్పడియును నింతదడయుటకు నిమిత్తం బెయ్యాభియో నీ పరుగు’ మనిసం గిమ్మిరమై మారుతజవంబున నమ్మువ్వురుఁ జనిన చొప్పునం జని పద్మాకరకూలంబున నిద్రాపరవశులుం భోలే బడియున్న తమ్ములం గని దుఃఖితుండై. **402**

ప్రతిపదార్థం: తదనంతరంబ+ల= అటు పిమ్మట; యుభిష్టిరుండు= ధర్మరాజు; భీమసేనున్= భీముడిని; ఆలోకించి= చూచి; కవలును= నకులసహదేవులును; కవ+వడి= కప్పడియును= సప్పసాచియును; ఇంత= ఇంతసేపు; తడయుటకున్= ఆలసించటానికి; నిమిత్తంబు= హేతువు; ఎయ్యాది+ఓ= ఏదియో; నీవు= నీవు; అరుగుము= వెడలుము; అనినన్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పగా; కిమ్మిరమై= భీముడు (కిమ్మిరుడు అనే రాక్షసుడికి శత్రువు); మారుతజవంబునన్= వాయువేగాన; ఆ+మువ్వురున్= ఆ ముగ్గురును; చనినచొప్పునన్= వెళ్లిన మార్గంలో; చని= వెళ్లి; పద్మ+ఆకరకూలంబునన్= కొలనుగట్టున; నిద్రాపరవశున్+పోలేన్= నిదురమైకంలో మునిగినవారివలె; పడి+ఉన్న= నేలమై పడిఉన్న; తమ్ములన్= అనుజులను; కని= అరసి; దుఃఖితుఁడు+ఇ= శోకం చెందినవాడై.

తాత్పర్యం: అటుపిమ్మట, ధర్మరాజు భీముడిని చూచి, ‘నకులసహదేవులున్నా అర్జునుడున్నా ఇంతఅలస్యం చేయటానికి కారణ మేమై ఉంటుందో; నీవు వెళ్లము’ అని చెప్పాడు. అంత కిమ్మిరుడిశత్రువు అయిన భీముడు వాయువేగంతో ఆ మువ్వురుతమ్ములు వెళ్లినమార్గాన్నిబట్టి వెళ్లి ఆ కొలనుగట్టుపై నిదురమైకంలో ఉన్నవారివలె పడిఉన్న నకులసహదేవులను అర్జునుడిని చూచి మిక్కిలి దుఃఖించాడు.

తరలము

‘ఇది మనుష్యకృతంబు గాదు సురేంద్ర కిస్సుర పశ్చగ
త్రిదశనిర్మిత మైన కర్తుము: బీని నింతయు నేర్వుడం
జిదపఁ జాచెదగాక’ యంచును భీతిదూరుఁడు నీరువ
ట్టుదవఁ దత్సలిలాశయంబు సముత్సుకుం డయి చొచ్చినన్.

403

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఇది (నకులసహదేవులు; అర్జునుడు నేలగూలటం); మనుష్య, కృతంబు+కాదు= మనుజులచేత చేయబడిన పని కాదు; సుర+ఇంద్ర, కిస్సుర, పశ్చగు, త్రిదశ, నిర్మితము+బన= దేవేంద్రుడు, కిస్సురులు, పశ్చగులు అయిన దేవతలచేత చేయబడినట్టిది అయిన; కర్మము= పని; దీనిన్= ఈ విషయాన్ని; ఇంతయున్= సమగ్రంగా; ఏర్పడన్= సుస్పష్టంగా; పిదపన్= తరువాత; చూచెదన్+కాక= చూస్తానులే; అంచును= అని తలపోస్తా; భీతిదూరుఁడు= భయానికి దూరంగా ఉండేవాడు, ధైర్యవంతుడు, భీముడు; నీరు+వట్టు+బదవన్= దాహం ఏర్పడగా; తద్+సలిల+అశయంబున్= ఆనీటికొలనును; సమ్మ+ఉత్సుకుండు+అయి= కోరిక కలవాడై; చొచ్చినన్= ప్రవేశించగా.

తాత్పర్యం: ‘ఇది మనమ్యలు చేసిన పని కాజాలదు. దేవేంద్రుడో కిస్సరులో పస్సగులో త్రిదశలో ఈ పనిని చేసిఉండవలె. ఈ విషయాన్ని తరువాత పరిశీలిస్తామగాక’ అని తలపోస్తూ ధైర్యవంతుడైన భీముడు, దాహంచొప్పున ఆ నీటికొలనులోకి దిగాడు.

విశేషం: వృత్త లక్ష్మణానికి చూడు: ఆరణ్య. 4.402 విశేషాంశం.

వ. అంతరిక్షగోచరం బైన వచనం జట్లని వినంబడియే: ‘నయ్యా! నీ ఏ ట్లేల సాహసంబు సేసేద; విక్ష్యాలను మత్స్యార్వపలగ్రహంబు: నీ వోపుదేని నా యడిగిన యర్థంబులకు నుత్తరంబు లిచ్ఛి జలంబులు ద్రావు’ మనిన నష్టబులకులు గైకొనక వృకోదరుండు నిపీతసలిలుండై యచ్ఛోటున మూర్ఖితుండై పడియే: నిట బాండవాగ్రజుండు.

404

ప్రతిపదార్థం: అంతరిక్షగోచరంబు+ఐన= ఆకసంనుండి వ్యక్తమైన; వచనంబు= పలుకు; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; వినంబడియేన్= విన్నించింది; అయ్యా!= ఆర్యా!; నీపు= నీపు; ఇట్లు+ఎల= ఈ విధంగా ఎందుకు; సాహసంబు+చేసేదవు= తెగువ చూపిస్తాను; ఈ+కోలను; మత్త+పూర్వపరిగ్రహంబు= నాచేత లోగడ గైకొనబడింది; నీపు= నీపు; ఓపుదు+ఎనిన్= చేతనైతే; నా అడిగిన= నేను ప్రశ్నించిన; అర్థంబులకున్= ప్రశ్నలకు (భావాలకు); ఉత్తరంబులు+ఇచ్చి= సమాధానాలు చెప్పి; జలంబులు= నీళ్ళు; త్రావుము= క్రోలుము; అనిన్నన్= అని చెప్పగా; ఆ+పలుకులు= ఆ మాటలు; కైకొనక= స్పీకరించక (లెక్కసేయక); వృకోదరుండు= భీముడు; నిపీతసలిలుండు+ఐ= బాగా త్రాగబడిన నీళ్ళకలవాడై (బాగా నీరుత్రాగి); ఆ+చోటన్+అ= ఆ ఘటంలోనే; మూర్ఖుతుండు+ఐ= స్ఫుర్తాతప్పినవాడయి; పడియేన్= పడిపోయాడు; ఇట= ఇక్కడ (అరణ్యంలో); పాండవ+అగ్రజండు= పాండవులలో మొదటపుట్టినవాడు ధర్మనందనుడు.

తాత్పర్యం: అంత ఆకాశంనుండి శబ్దం విన్నించింది. ‘అయ్యా! నీపు ఎందుకు ఇట్లే సాహసానికి పూనుకొంటున్నావు? ఈ కొలను పూర్వమే నాచేత పరిగ్రహించబడింది. నీకు శక్తి ఉంటే నేను అడిగే ప్రశ్నలకు సముచితసమాధానాలు చెప్పి, ఆ పిమ్ముట ఈ కొలనునీరు త్రాగుము.’ ఆ మాటలు సరకుగొనక, భీముడు నీటిని గోలి స్ఫుర్తాతప్పి అక్కడే పడిపోయాడు. ఇక అరణ్యంలో అట నున్న ధర్మరాజు.

క. తమ్ములు నలువురు నొక్కటు , నమ్మెయి మసలుటకు నాత్త నత్యంతవిషా ద మొత్తాలయ సముత్థితుఁ దై , క్రమ్ముఱ నముఖ్య మపుడు గైకొని నడచెన్.

405

ప్రతిపదార్థం: తమ్ములు= అనుజులు; నలువురున్= నలుగురున్నా; ఒక్కటన్= ఒకేరీతిగా; ఆ+మెయిన్= ఆవిధంగా; మసలుటకున్= ఆలసించటానికి; అత్మన్= మనస్సులో; అత్యంతవిషాదమ్ము= మిక్కుటముయిన పరితాపం; ఒలయన్= కలుగగా; సమ్మ+ఉత్థితితుఁడు+ఐ= లేచినవాడై; క్రమ్ముఱన్= మరల; ఆ+మార్గము= ఆ దారి (తమ్ములు వెడలినదారి); అపుడు= ఆ సమయంలో; కైకొని= స్పీకరించి; నడచెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మజుడు తన నలుగురుతమ్ములూ ఒకేరీతిగా ఆలసించటంచేత మనస్సులో మిక్కిలి పరితపిస్తూ, లేచి వారు లోగడ వెడలిన దారినిబట్టి నడవసాగాడు.

సీ. అపగత జనశబ్దమై, యనభివ్యక్తి , మార్గమై, యవిరక్షదుర్భశైల తరుగుల్చువ్యుతివితానమై, గజసింహా , శరభ శార్యాల సూకర లులాయ

బహుళమై, బహువిధపక్షికోలాహలి; భయదమై, కడుఁ బరషైన యిడవి
ననుజుల వెదకుచు ననఘుండు సని కాంచే, గమలాకరంబుతీరమునఁ బడిన

- అ. వారఁ బూరుపంశపరుల భీమార్జున, యముల నమితబలుల విమలమతులఁ
బ్రథయపతితలోకపాలసంకాశుల, భూరిపుణ్యధనుల వీరవరుల.

406

ప్రతిపదార్థం: అనఘుండు= పాపరహాతుడు, ధర్మనందనుడు; అపగతజనశబ్దము+బ= ప్రజల ధ్వనిలేనిదై, జనసంచారంలేనిదై;
స+అభివృక్తమార్గము+బ= కన్పించని దారికలదై; అవిరళ, దుర్గ, శైల, తరుగుల్మావీలీవితానము+బ= దట్టమైన నడవటానికి
వీలులేని కొండలతో చెట్లతో పొదలతో తీగిలసముదాయంతో కూడుకొనిఉన్నదై; గజ, సింహ, శరభ, శార్మల, సూకర,
లులాయ బహుళము+బ= ఏనుగులతో సింహాలతో మీగండ్లమైకాలతో అడవిపందులతో కారెనుపోతులతో దట్టమైనదై;
బహువిధపక్షి కోలాహలభయదము+బ= పెక్కురకాలైన పిట్లల కలకలనాదంచేత భీతిగాలోప్పదై; కడున్= మిక్కిలి; పరపు+బన,
అడవిలోన్= విరివి అయిన అడవిలో; అనుజాలన్= తమ్ములను; వెదకుచున్= అన్యేషిస్తూ; చని= వెడలి; కమల+ఆకరంబు
తీరమునన్= కొలనుగట్టుపైన; పడినవారిన్= కూలిఉన్నపారిని; పూరువంశవరులన్= పురుషార్జాయొక్క వంశంలో
జన్మించినవారిలో శైష్మలను; భీమ+అర్జున, యములన్= భీముడిని, అర్జునుడిని, (కపలను) నకులసహదేవులను; అమితబలులన్= గొప్పబలం కలవారిని; విమలమతులన్= నిష్ఫల్మాషమైన బుద్ధి కలవారిని; ప్రథయపతితలోకపాలసంకాశులన్= ప్రథయకాలంలో
పడిపోయిన దిక్కాలకులతో సమానులను; భూరిపుణ్యధనులన్= ఎక్కువసుక్కతం ధనంగా కలవారిని; వీరవరులన్= శారులలో
శైష్మలను; కాంచెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు అడవిలో నడవసాగాడు. ఆ అడవిలో నరసంచారశబ్దం విన్నించటం లేదు; దారితెన్నులు
కానరావటం లేదు; ఎచ్చట చూచినా నడవటానికి వీలులేని రాళ్ళు రపులు కొనలు చెట్లు పొదలు తీగెలు
దట్టంగా అడ్డుతగులుతున్నాయి; ఏనుగులు సింహాలు మీగండ్లమైకాలు పెద్దపులులు పందులు కారెనుపోతులు
తిరుగాడుతున్నాయి. పెక్కురకాలైన పద్మల కలకలరావాలు భయంకరంగా వినిస్తున్నాయి. ఆ దట్టమైన అడవిలో
పుణ్యాత్మకుడైన ధర్మరాజు తనతమ్ములను అన్యేషిస్తూ వెడలి ఆ కొలనును చేరాడు. ఆ కొలనుగట్టుమీద స్ఫుర్వాది
పడిఉన్న తమ్ములను - భీముడిని, అర్జునుడిని, నకులసహదేవులను పూరువంశంలో జన్మించినవారిలో శైష్మలను,
మిక్కుటమైన బలం కలవారిని, నిర్మలమైన బుద్ధికలవారిని, గొప్పపుణ్యాన్ని ఆర్జించిన మహావీరులను ధర్మరాజు
చూచాడు. వారు ప్రథయకాలంలో పడిఉండే దిక్కాలకులవలె ఆ చెరువుగట్టుపై కూలిపోయి కన్పించారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

మ. కని డెందంబునఁ దల్లడం బడర భీర్షశాసన షైవర్థముల్
దనుకం దాఖ్యి చలింప విష్ణుయపరీతస్వాంతుదై శోకబా
ష్టనిరుధ్మాకులలోచనుం డగుచు మూర్ఖల్ షైకొనం గొంతనే
పు నరేంద్రోత్తముఁ దుండే జిత్తమున రూపుంబోలే దా నచ్చటన్.

407

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; డెందంబున్= ప్యాదయంలో; తల్లడంబు+అడరన్= సంతాపం అతిశయించగా; దీపశాసవైవర్ణముల్= నిట్టరుపులు పాలిపోవటాలు; తనుకన్= క్రమ్ముకొనగా; తాల్కి= ఓర్కు; చలింపన్= కదలిపోగా; విస్మయపరీతస్వాంతుడు+

ఒ= ఆశ్వర్యంతో చుట్టూకొనబడినమనస్య కలవాడై; శోకబాపునిరుద్ధ+ఆకుల, లోచనుండు+అగుచున్= దుఃఖంవలన వెలువడిన కంటినీటిచేత అడ్డగించబడి కలతచెందిన కన్నులు కలవాడు చౌతూ; మూర్ఖుల్= స్మృహతప్పటలు; పైకొన్వ్= వ్యాపించగా; కొంత+సేపు= కొంతతడవు; నర+ఇంద్ర+ఉత్తముడు= రాజులలో శేషుడు; చిత్రమున+రూపున్+పోలెన్= బొమ్మలో గీయబడిన ఆకృతివలె; తాన్= తాను; అచ్చటన్= ఆకొలను దరిని; ఉండెన్= (నిలబడి) ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: స్మృహ కోలుపోయి ఆ కొలనుగట్టుపై పడిఉన్న తమ్ములను చూచి ధర్మరాజు కొయ్యబారిపోయి కదలక మెదలక చిత్రంలో గీయబడిన ఆకారంవలె అక్కడ కొంతతడవు నిలబడిపోయాడు. ఆదృశ్యాన్ని చూచేసరికి ధర్మరాజు చిత్రం తల్లిడిల్లింది. అతడిమొగం పాలిపోయింది. వేడినిట్టురుపులు బయల్పెడలాయి. ఆశ్వర్యచకితు డవటంచేత అతడించర్చ మాయమైపోయింది. దుఃఖపరితాపంచొప్పున వెలువడిన కంటినీరువలన ఆతడి దృష్టి మాసిపోయింది. మూర్ఖులు క్రమ్మకొన్నాయి.

విశేషం: (1) అలం: స్వభావోక్తి, ఉపను. (2) శసపద్యంలో ఎణ్ణనవై తిక్కనకవితాశిల్పప్రభావముద్ర ఆంగికసాత్మ్యకానుభావవర్ణనలో ప్రస్తుతంగా కన్నిస్తుంది.

వ. పదంపడి దెందంబున ధృతి పాందుపటుచుకొని యతం డస్తులువుర నుపలక్షించి నలుదెసలుం బలకించి
యాత్మగతంబున.

408

ప్రతిపదార్థం: పదంపడి= పిమ్మట; అతండు= అతడు ధర్మనందమండు; దెందంబున్= హృదయంలో; ధృతి= ధైర్యం; పాందుపటుచుకొని= కూడగట్టుకొని; ఆ+నలువురన్= ఆ నలుగురిని (భీముడిని, అర్జునుడిని, నకులుడిని, సహదేవుడిని); ఉపలక్షించి= చూచి; నలుదెసలున్= నాలుగుదిక్కులను; పరికించి= చూచి; ఆత్మగతంబున్= తనలో తాను.

తాత్పర్యం: పిమ్మట కొంతతడవుకు ధర్మరాజు తేరుకొన్నాడు. అతడు తనహృదయంలో ధైర్యాన్నికూడగట్టుకొన్నాడు. కొలనుగట్టుపై పడిఉన్న తమ్ములు భీముడిని అర్జునుడిని నకులుడిని సహదేవుడిని క్రమంగా తేరిపార చూచాడు. నలుదిక్కులను పరికించి చూచి, తనలో తాను (ఆలోచించసాగాడు).

తే. ‘జరులు వచ్చిన చొప్పు లే: దలగినట్టి, చొప్పు లేదు; పెనంగిన చొప్పు లేదు;

ఘనభుజుల యంగకంబులు గనుగొనంగ, సక్షతము: లేల యొక్కియి ట్లయిల వీరు?

409

ప్రతిపదార్థం: జరులు= ఇతరులు; వచ్చిన= అరుగుదెంచిన; చొప్పు= తీరు; లేదు= లేదు; అరిగినట్టిచొప్పు= వెడలినతీరు; లేదు= లేదు; పెనంగినచొప్పు= పోరు సల్పిన తీరు; లేదు= లేదు; ఘనభుజుల అంగకంబులు= వీరుల అవయవాలు; కనుగొనంగన్= చూడగా; అడ్డతములు= గాయాలు లేనట్టివి; ఏలయొక్క= ఎందుచేతనో; వీరు= భీమార్జున నకులసహదేవులు; ఇట్లు+అయిరి= శః విధంగా అయినారు.

తాత్పర్యం: ‘అహో! ఏ మిది చోద్యం!! ఇక్కడకు ఇతరులు ఎవ్వరూ వచ్చిన జాడలు లేవు. ఇటనుండి ఇతరులు ఎవరూ వెళ్లిన అడుగుజాడలు కన్నించవు. భీముడు అర్జునుడు నకులసహదేవులు సామాన్యులు కారు. మహావీరులు కదా; సులువుగా ఇతరులకు లోంగేవారు కారు. పోసీ, పోరాటం జరిగిందా అంటే, జరిగినట్టే లేదు. పోసీ, వీరి అవయవాలపై గాయాలు ఏమీ కానరావు. ఎందుకో వీరు శః విధంగా నేలకూలారు ఏమీ పాలుపోవటం లేదు.

విశేషం: సంఖోధిత ప్రతిలోని నాలుగవ పాదంలో గణభంగమయింది- ‘అక్షతంబు లేలకో యి ట్లయిరి వీరు’: అందుచేత వావిళ్ళ ప్రతిలోని ‘అక్షతము లేలయొక్క యిట్లయిరి వీరు’ అనే పారం స్వీకరించబడింది.

ఉ. క్రూరుడు ధార్తరాష్ట్రుడు డతికుత్సితుడు: దెంతయుఁ బాపబుట్టి గాం
ధారుడు పెక్కమాయలకుఁ దావలఁ: మక్కటు! యద్దురాత్మకుల్
వారక యెద్దియేని యొకవంచనమై యిటు సేసిరొక్కా! యె
వారలు నాత్త నమ్ముదురె వక్కవిచారులఁ బాపకర్మలన్.

410

ప్రతిపదార్థం: ధార్తరాష్ట్రుడు= ధృతరాష్ట్రుడికోడుకు దుర్యోధనుడు; క్రూరుడు= కరిసుడు; అతికుత్సితుడు= మిక్కిలికుటిలమైన బుద్ది కలవాడు; గాంధారుడు= గాంధారాజపుత్రుడు, శకుని; ఎంతయున్= మిక్కిలి; పాపబుట్టి= పాపమైన బుద్ది కలవాడు; పెక్కమాయలకున్= పలురకాల మోసాలకు; తావలము= నెలవు; అక్కటు! = అయ్యా!; ఆ+దురాత్మకుల్= ఆ చెడు ఆత్మ కలవారు (దుర్యోధనుడు, శకుని); వారక= ఆగక; ఎద్ది+ఏని= ఏదిపన; ఒకవంచనమైన్= ఒకమోసంతో; ఇటు= ఈ విధంగా; చేసిరి+బక్కా!= చేసిరా ఏమి!; వక్కవిచారులన్= వంకరాలోచనలు గలవారిని; పాపకర్మలన్= దుష్టకార్యాలు గలవారిని; ఏ+వారలున్= ఎవరుగాని; ఆత్మన్= మనస్సులో; నమ్ముదురె?= విశ్వసిస్తారా?

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడిమారుడు ఆ దుర్యోధనుడు క్రూరుడు, మటిలుడు. ఆతడికి సాయం చేసేవాడు గాంధారాజ పుత్రుడు శకుని. వేరుకెక్కిన మాయావి. పెక్కమోసాలకు నెలవు. అక్కటు! ఆ దురాత్మలు ఏదైన కుట్ల పన్ని ఈ విధంగా చేశారా? చెడుబుద్దికలవారిని ఎవరైనా తమమనస్సులలో విశ్వసిస్తారా?

విశేషం: అలం: అర్థాంతరాయాసం.

క. వదనంబుల తెలివియుఁ గర , పదరుచియుం జెడదు; వీరు వదుటకుఁ గత మీ
యుదుకము విషదుష్ట మనియు , మటిఁ దలంపం బోలఁ; దేమి మాయయొ యెఱుగన్.

411

ప్రతిపదార్థం: వదనంబుల= మొగాలమొక్క; తెలివియున్= ప్రసన్నతయును; కరపదరుచియున్= చేతులుకాళ్ళమొక్క కాంతియు; చెడదు= పాడు కాలేదు; వీరు+పదుటకున్= వీరు కూలటానికి; కతము= కారణం; ఈ ఉదకము= ఈ సీరు; విషదుష్టము= విసం చేత చెడిపోయింది; అనియున్= అనియును; మదిన్= చిత్తంలో; తలయన్+పోలదు= ఊహించటానికి వీలు లేదు; ఏమిమాయ+బ= ఇది ఏమి మోసమో; ఎఱుగన్= తెలియజాలను.

తాత్పర్యం: వీరమొగాలు ప్రసన్నంగా ఉన్నాయి. వీరి చేతులు కాళ్ళ కాంతి చెడలేదు. వీరు ఈ రీతిగా కూలటానికి కారణం ఈ కొలనుసీరు విషపూరితమని ఊహాచేయటానికికూడా వీలులేదు. మతి ఇదేమి మాయయో నా ఊహాకు అంతు చిక్కటం లేదు.

ఉ. పుడమియు సర్వసంపదలుఁ బోల్పట షైరుల పాలుసేసి యా
యుదవికి వచ్చి భీకరమ్మగావలిపాందున నున్న వీల వె
న్నడికాని యిట్లు సేసనె యనాథులబోలె విధాత్మః డింక నె
క్షదు జనువాడ? నేఱి గడగాఁ దలయింతు దురంతదుఖమున్?

412

ప్రతిపదార్థం: పుడమియున్= భూమియు, సర్వసంపదలున్= సమస్తమైన ఐశ్వర్యాలు; పొల్పు+అఱన్= శోభ నశించగా; వైరులపాలు= శత్రువులఅధినం; చేసి= ఒనర్చి; ఈ+అడవికిన్= ఈ అరణ్యానికి; వచ్చి= అరుదెంచి; భీకర, మృగ+ ఆవలి+ పాందునన్+ఉన్= భయంకరమైన జంతువులను చేరి ఉన్న; విరిన్= విరిని (భీమార్జున నకులసహదేవులను); వెన్నడికొని= వెంటాడి; విధాత్యాడు= బ్రహ్మాదేవుడు; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనాధులన్+పోలెన్= దిక్కులేనివారిని పోలేటట్లుగా; చేసెనె= ఒనర్చెనుకదా; ఇంకన్= ఇకమీద; ఎక్కుడన్= ఎచటకు; చనువాడన్= వెడలగలను; దురంతదుఃఖమున్= అంతం లేని శోకాన్ని; ఏది= ఏది; కడగాన్= దిక్కుగా, ఆధారంగా; తరియింతున్= దాటగలను.

తాత్పర్యం: సమస్తమైన భూరాజ్యం ఐశ్వర్యాలు శోభ నశించగా శత్రువుల అధినంచేసి ఈ అరణ్యానికి వచ్చి, భయంకరమృగాలను చేరి నివసిస్తున్న విరిని (భీమార్జున నకులసహదేవులను) వెంబడించి బ్రహ్మాదేవుడు ఈ రీతిగా దిక్కుమాలినవారివలె చేసెనుగదా. నే నింక ఎక్కుడికి పోగలను? నాకు దిక్కెవరు? అంతం లేని ఈ పరితాపాన్ని ఎట్లు తరించగలను?

- సీ.** పుత్రులు దుఃఖాల్మి బోగులుట కనిశంబుఁ : బోక్కచునున్న యప్పుష్టచరిత
మాతల్లి పాండునిమహిషి నా కెదురుగా , వచ్చి కౌగెటఁజేస్తీ ‘వత్స! నాఁడు
సీతమ్ముగుట్టలు సీపును నడవుల , కలగితి, లప్ప డయ్యునుజు లెందుఁ
జనిల? సీ హాకడవ చనుదెంచి: తిటి యేమి?’ , యనిన నాయమతోడ నప్ప దేమి
- ఆ.** యనగ నేర్చువాడు? నాచార్యవిధుర శాం , తసవక్కపులు నను ముదంబుతోడు
గుశల మడిగి రేనీ గుశల మే మనువాడు? , నెందుఁ దలగరాని యెడరు దగిలె.’

413

ప్రతిపదార్థం: పుత్రులు= తన కొడుకులు; దుఃఖ+అర్దిన్= శోకదైన్యంతో; పొగులుటకున్= బాధపడటానికి; అనిశంబున్= ఎల్లపుడును; పొక్కుచున్+ఉన్= ఆవేదన అనుభవిస్తున్న; ఆ+పుణ్యచరిత= మంచిశిలం కలది; మాతల్లి= మాఅమ్మ; పాండుని, మహిషి= పాండురాజు దేవేరి; నాకున్= నాకు; ఎదురుగాన్= వచ్చి= స్వాగతంచెప్పుతూ అరుదెంచి; కౌగెటన్+చేర్చి= ఆలింగనం ఒనర్చి; వత్సీ= నాయనా!; నాఁడు= ఆ రోజున; సీతమ్ము+కుట్టలున్= కుట్టలు అయిన సీ తమ్ములును; సీపును= సీపును; అడవులకున్= అరణ్యాలకు; అరిగితిరి= వెళ్లారు; ఇప్పుడు= నేడు; ఆ+అనుజులు= ఆ తమ్ములు (భీమార్జుననకులసహదేవులు); ఎందున్= ఎచటికి; చనిరి?= వెళ్లారు?; సీపు= సీపు; ఒకడవు+అ= ఒక్కడవే; చనుదెంచితి(ని)= వచ్చావు; ఇది+ఏమి?= (ఈ విధంగా తమ్ములు లేకుండా రావటం ఏమి); అనివన్= అని అడుగగా; ఆయమతోడన్= ఆమెతో (కుంతీదేవితో); అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఏమి+అనగన్= ఏమి చెప్పాటానికి; నేర్చువాడన్= సమర్థుడును; ఆచార్య, విదుర, శాంతనవ, కృపులు= ద్రోషుడు, విదురుడు, భీముడు, కృపుడు; సనున్= సన్ను; ముదంబుతోడన్= సంతోషంతో; కుశలము+అడిగిరి+ఏని= యోగక్షేమాలనుగూర్చి ప్రశ్నిస్తే; కుశలము+ఏమి+అనువాడన్= క్షేమాన్నిగూర్చి అడిగినప్రశ్నకు బదులు ఏమని చెప్పగలను; ఎందున్= ఏవిధంగానూ; తలగెన్రాని= తప్పించుకొనటానికి నీలులేని; ఎదరు= ఆపద; తగిలన్= సంభవించింది.

తాత్పర్యం: తనకొడుకులు శోకంచేత పరితపించి దైన్యాన్ని అనుభవించటానికి ఎల్లపుడు తాను ఆవేదన చెందే తల్లి కుంతీదేవి, పాండురాజు దేవేరి, పుణ్యాత్మకురాలు. ఆమె నాకు సంతోషంతో స్వాగతం చెప్పుతూ వచ్చి సన్ను ఆలింగనం చేసికొని ‘నాయనా! ఆనాడు సీపు సీ తమ్ములూ కలిసి అరణ్యాలకు వెడలితిరికదా! ఈనాడు సీపు ఒంటరిగా వచ్చావేమి? సీతమ్ములు ఏమైనారు? వారు ఎక్కుడికి వెళ్లారు?’ అని ప్రశ్నిస్తే నేను ఏమని సమాధానం

చెప్పగలను? ద్రోణాచార్యులు, పితామహుడు భీష్ముడు, మహామభాష్యదు విదురుడు, గురువు కృపుడు నన్ను చూడగానే నాయోగక్షేమాలనుగూర్చి ప్రశ్నిస్తారుకదా! నేనుమాత్రం క్షేమంగా తిరిగి వచ్చాను అని ఎట్లు బదులు పలుకగలను? ఏవిధంగానైననూ తీరని ఆపద సంప్రాప్తించిందికదా!’

వ. అని పెక్కుతెఱంగుల వగచి యా ధర్మజుండు దప్పి కీర్త్వక నీళ్ళు ద్రావుటకై సరోవరంబులోనికి డిగ్గుటయు నెప్పుటియట్ల యశరీరభూతం జిట్లనియె. **414**

ప్రతిపదార్థం: అని; పెక్కుతెఱంగులన్= పలురీతుల, వగచి= దుఃఖించి; ఆ, ధర్మజుండు; దప్పికిన్= దాహానికి; కీర్త్వక= తాళజాలక; నీళ్ళు; త్రావుటక్కన్+ఒ; సరోవరంబులోనికిన్= కొలనులోకి; డిగ్గుటయున్= దిగగా; ఎప్పటి+అట్లు+అ లోగడమాదిరిగానే; అశరీర, భూతంబు= దేహం లేని ప్రాణి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అని పలువిధాల దుఃఖించి ధర్మరాజు దాహానికి తాళజాలక ఆ కొలనులోకి దిగాడు. ఆతడిని వారిస్తూ ఇదివరకు మాదిరిగానే శరీరంలేనిభూతం ఇట్లు పలికింది.

మ. ‘విను మే నొక్క బకంబి; నికొలిను ష్టైఫ్స్‌నాథ! నాసామ్యు; నీ యనుజుల్ మధ్వచనంబుఁ గైకొనక తోయాసెష్టుదులై యివ్విధం బును బ్రాంచ్యుతిఁ బొంబి; లీపును గడున్ మోహంబున్న సాహసం బునకుం జొచ్చిన నట్ల యయ్యెడు సుమీ! ముస్ముట్ల వాలించితిన్.’ **415**

ప్రతిపదార్థం: ష్టైఫ్స్‌నాథ!= భూపతి! ఓధర్మరాజా!; ఏను= నేను; ఒక్క= ఒక; బకంబు+అన్= కొంగను; ఈ+కొలను= ఈసరోవరం; నాసామ్యు= నాఅస్తి; నీ+అనుజుల్= నీతమ్యులు; మత్త+వచనంబున్= నామాట; కైకొనక= లెక్కచేయకుండా; తోయ+అస్యాదులు+ఒ= నీరు త్రాగినవారై; ఈ+విధంబున్న= ఈ విధంగా; ప్రాంచ్యుతిన్+పాందిరి= అసువులను కోల్పోయారు; ఈసును= నీసును; కడున్= మిక్కుటమైన; మోహంబున్న= భ్రాంతితే; సాహసంబునున్+చొచ్చినన్= తెగువకు పూనితే; అట్లు+అ (అట్ల)= ఆవిధంగానే; అయ్యెడు+చుమీ= ఔతుంది సుమా జాగ్రత్త; మున్+ముట్ల= మునుముందుగానే; వారించితిన్= అడ్డుచెప్పి పౌచ్చరించాను.

తాత్పర్యం: ‘ఈ ధర్మనందనా! నేను ఒకకొంగను. ఈ సరోవరం నా ఆస్తి. నీ తమ్యులు నేను చేసిన పౌచ్చరిక పాటించకుండా ఇందులోని నీళ్ళు త్రాగి ఈ విధంగా ప్రాంశాలను కోల్పోయారు. నీపుకూడ మిక్కుటమైన భ్రాంతిచొప్పున తెగువకు పూని ఇందలినీళ్ళను త్రాగితే నీతమ్యులకు పట్టిన దుర్గతియే నీకుకూడ దాపురించగలదు. జాగ్రత్త. మునుముందుగా నేను నీరు ఈ పౌచ్చరిక చేస్తున్నాను.

క. ఏ నడిగెన యథములకు , భూమత! యుత్తరము లిచ్ఛి పాలుపాందు బయః పానంబు సేయ’ మనవుడు , నా నిర్మలచరితుఁ దంబరాజుముఖుండై. **416**

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; అడిగిన= కోరిన; అర్థములకున్= విషయములకు (ప్రశ్నలకు); భూమత! భూమియందలిజనులచేత కీర్తించబడినవాడా, ఓధర్మనందనా!; ఉత్తరములు+ఇచ్చి= సమాధానాల నొసగి; పాలుపు+బందన్= శోభిల్లెటట్లుగా, పయః పానంబు (పయన్+పానమ్యు)చేయుము= నీళ్ళు త్రాగుము; అనపుడున్= అని (అశరీరభూతం) చెప్పుటచేత; ఆ నిర్వల, చరితుఁడు= ఆ స్వచ్ఛమైన శీలం కలవాడు, ఆ ధర్మనందనుడు; అంబర+అభిముఖుండు+ఒ= ఆకసంషైపు మొగం సారించినవాడై.

తాత్పర్యం: ‘భూజనులచేత ప్రశంసించబడినవాడా, ఓధర్మరాజా! నేను కోరిన ప్రశ్నలకు సరిఅయిన సమాధానాలు చెప్పి, పిదప ఒప్పిదంగా ఈ సరోవరంలోని నీరు త్రాగుము’- అని అశరీరభూతం అన్నది. అంతట నిర్మలమైనశిలం గలవాడైన ఆ ధర్మరాజు ఆకాశంవైపు తనముగాన్ని తెలిపి.

విశేషం: ‘నిన్ను భూజనులు ప్రశంసిస్తున్నారు. ఆ నీ కీర్తి ఎంతవరకు సమంజసమైనవో నేను నిన్ను పరీక్షింప దలచాను.’- అని అశరీరభూతం చెప్పింది. అంతట ఆ నిర్మలశిలుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు. కీర్తికి తోడు జ్ఞానం, జ్ఞానానికితోడూ సాశిల్యం ఉండాలి. కీర్తిజ్ఞానసాశిల్యాలకు ముఖ్యులగుట్ట ధర్మరాజు.

వ. ‘అయ్యా! నీవు బకరూపధరుండ వైన రుద్రుండవో, పావకుండవో, పవనుండవో! యట్లు గానినాడు కులపర్వతప్రతిము లయిన నాతమ్యులం బడ్డల్రోచునట్టిబలంబు పులుగుల కెందునుం గలుగదు. దేవానురగంధర్వయక్షాదులకు దుర్జయులైన యవీరుల నిట్లు సేసి నీవు గాని వాఁడవ పాశలెం దొలంగియున్నవాఁడవు; నాకు నష్టుతభయుక్తుకంబు లోక్కటం బొడమెడు; నీ వెవ్వండవు? నీతలంపెయ్యది? చెప్పి నాహ్యదయవేదన నపనయింపవే యనిన నద్యశ్శభూతంబు.

417

ప్రతిపదార్థం: అయ్యా!= ఆర్యా!; నీవు= ఈశ్వరు; బకరూపధరుండవు= కొంగరూపంలో ఉన్న; రుద్రుండవు+ఓ= శివుడవో; పావకుండవు+ఓ= అగ్నిదేవుడవో; పవనుండవు+ఓ= వాయుదేవుడవో; అట్లు+కాని, నాడు= ఆవిధంగా కాకపోతే; రుల, పర్వత, ప్రతిములు= కులపర్వతాలతో సమానులు; అయిన= అయినట్టి; నా తమ్యులన్= పడన్+త్రోచునట్టి= కూల్చునట్టి; బలంబు= శక్తి; పులుగులకున్= పష్టులకు; ఎందునున్= ఎచ్చుటను; కలుగదు= ఉండదు; దేవ+అసుర, గంధర్వ, యష్ట+అదులకున్= దేవతలకు, రాష్ట్రసులకు, గంధర్వులకు; యష్టులు మున్సుగువారికి; దుర్జయులు+పను= గెలువ అలవికానివారు అయిన; ఆ+పీరులను= భీమార్జున నకులసహదేవులను; ఇట్లు+చేసి= ఈవిధంగా ఒనర్చి; నీవు= ఈశ్వరు; కానివాఁడవు+అ+పోలన్= తనకు సంబంధం లేనివాడుగనే; తొలంగి+ఉన్నవాఁడవు= ప్రకృతు తప్పుకొని ఉన్నాసు; నాకున్= నాకు; అద్భుత, భయ, కొతుకంబులు= ఆశ్చర్యం భీతి వేడుక; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; పాడమెడన్= ఏర్పడినవి; నీవు; ఎవ్వండవు?= ఎవరపు?; నీతలంపు+ఎయ్యది?= నీడొంపా ఎటువంటిది, నీవు ఏమి చేయ సంకల్పించావు?; చెప్పి= వచించి; నాహ్యదయవేదనన్= నా ఎదలోని సంతాపాన్ని; అపనయింపవే= దయచేసి పోగొట్టువా; అనినన్= అని (ధర్మరాజు) పలుకగా; అద్యశ్శభూతంబు= కనిపించని ప్రాణి; (ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా బదులు పలికింది.)

తాత్పర్యం: ‘అయ్యా! నీవు కొంగవు కాజాలవు. కొంగరూపం ధరించిన శివుడవో, అగ్నిదేవుడవో, వాయుదేవుడవో. అట్లుకాకపోతే వీరులలో వీరాధివీరులు కులపర్వత సమానులు అయిన నాతమ్యులను (భీమార్జుననకులసహదేవులను) నేలగూల్చగల బలం పష్టులకు ఎన్నడూ కలుగేరదు. దేవతలకు, రాష్ట్రసులకు గంధర్వులకు యష్టులకు నాతమ్యులు గెలువ నలవిగానివారు. అట్లేవీరులను ఈ విధంగా నేలమై పడవేయగలిగినవాడవు నీ వెవరపు? నాకు భయం, ఆశ్చర్యం, వేడుక నా ఎదలో ముప్పెరికొన్నవి. నీ వెవరపు? నీవు ఏమి చేయ సంకల్పించావు? దయచేసి నాకు చెప్పుము’- అనిన అద్యశ్శభూతం ఈవిధంగా ఒనర్చి బదులు పలికింది.

విశేషం: (1) అలం: ఉపమ. (2) ఛైర్యషైర్యాలకు వీరులను పర్వతాలతో పోల్చుటం పరిపాటి. పర్వతాలలో కులపర్వతాలు గొప్పవి. ఆదిశేషుడు మున్సుగువారు భూభారాన్ని వహించేవారు. కులపర్వతాలు భూమిని వహిస్తునట్లు శారాణికకథనం.

అ. ‘కౌరవేంద్రు! ఒకమి గాను నే; విను మొక్క; యక్కవరుడు; విచట నష్టియ
నిక్కతిఁ జేసి పడిల నీతమ్ము లందఱు’ , ననుచు నాక్కణంబ యతని యెదుర.

418

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఇంద్ర!= కౌరవులకు అధిపతిషైవవాడా!; వినుము= అలకించుము; నేన్= నేను; ఒకమన్+కాను= కొంగను కాను; ఒక్క= ఒక; యక్కవరుడన్= యక్కులలో శ్రేష్ఠుడను; ఇచటన్= ఈ స్థలంలో; అస్కుదీయనికృతిన్+చేసి= నా వంచనచేత; నీతమ్ములు+లందఱున్= నీ అనుజలు అందరును (భీమార్జుననకులసహాదేశులు); పడిరి= కూలారు; అనుచున్= అని పలుకుతూ; ఆ క్కణంబు+ల= ఆ క్కణంబునే; అతని+ఎదురన్= అతని ఎదుట, ఆ ధర్మరాజుముందు.

తాత్పర్యం: ‘కౌరవనాయకుడ వైన ఓ ధర్మరాజు! నేను కొంగను కాను. ఒక యక్కనాయకుడను. నీ తమ్ములు నన్ను అవమానించి ఈ స్థలంలో కుప్పకూలారు’ అని వచించి ఆ క్కణంబునే ధర్మరాజుముందు (ఆ యక్కుడు ప్రత్యక్షమయ్యాడు).

మ. నిలిచెం దాళసముష్టితాంగుఁడు మహానిర్ణీషసంతల్లితా
భీలభూతప్రకరుండు బీర్ఫువిపులగ్రీవుండు దంప్రోసము
జ్యులవక్కుండు విరూపలోచనుఁడు తీవ్రసాప్తరేజోఘనుం
డలముం డా సరసీతటాంతమున సయ్యక్కుండు ఘోరాక్కతిన్.

419

ప్రతిపదార్థం: ఆ+యక్కుండు= ఆ యక్కుడు; తాళసముష్టితాంగుఁడు= తాళ+సమ్+ఉష్టిత+అంగుఁడు= తాడిచెట్టువలె నిట్టినిటారుగా నిలిచిన శరీరం కలవాడు; మహో, నిర్మాణ+సంతల్లిత+అఖిల, భూత, ప్రకరుండు= గొప్పమ్మాతచేత మిక్కిలి అదల్పబడిన ప్రాణిసమూహం కలవాడు; దీర్ఘ, విపుల, గ్రీవుండు= పాడుగైన పెద్దకంఠం కలవాడు; దంప్రో, సమ్+ఉత్త+జ్యల, వక్కుండు= కోరపండ్లచేత ప్రకాశించే నోరుకలవాడు; విరూపలోచనుడు= భీతిగాలిపే కన్నులు గలవాడు; తీవ్ర, స్పార+తేజస్+ఘనుండు= దేదీప్యమానంగా ప్రకాశించే వర్షస్సు కలగొప్పవాడు; అలముండు= గొప్పవాడు (అతికాయుడు); ఆసరసీతట+అంతమునన్= ఆ కొలనుగట్టివర; ఘోర+ఆక్కతిన్= భయంకరరూపంతో; నిలిచెన్= నిలబడ్డాడు.

తాత్పర్యం: ఆ యక్కుడు భయంకరస్పరూపంతో ఆ సరోవరతటంచివర నిలబడ్డాడు. అతడు తాడిచెట్టువలె నిట్టినిటారుగా ఉన్న ఎత్తైనశరీరం కలవాడు. ఆతడు అక్కడికి చేరి నిలిచినప్పుడు ఏర్పడిన ధ్వనికి భూతాలు అన్నియు అదిరిపోయాయి. అతడికంఠం పాడుగైనది, విశాలమైనది. ఆతనినోటిలోని కోరలు ప్రకాశిస్తూ కన్నిస్తున్నాయి. దేదీప్యమానమైన వర్షస్సుతో అతడిశరీరం మిరుమిట్లు గొల్పుతున్నది.

వ. ఇట్లు నిలిచి కౌంతేయాగ్రజున కి ట్లనియె.

420

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నిలువబడి ఆ యక్కుడు ధర్మరాజుతో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. ‘నాయనుమతి లేకుండగఁ , నీయుదకము ద్రావిరేని యెవ్వా రైన్న
భీయుత! చతురు; నీ వటు ; నీయును సమ్మగ్నిచారశీలుడ వగుటన్.

421

ప్రతిపదార్థం: భీయుత!= బుట్టిమంతుడా!, ఓధర్మరాజా!; నా+అనుమతి= నా అనుజ్జ; లేకుండగన్= లేకుండగా; ఈ+ఉదకము= ఈ నీరు త్రావిరి+ఎని= త్రాగారా; ఏ+వారు+ఎనన్= ఎవరు అయినా; చతురు= మరణిస్తారు; సమ్యక్+విచార, శీలుఁడవు+అగుటన్= సరిఅయిన యోచనచేసే స్వభావం కలవాడవు కావటంచేత; నీపు; అటు+చేయవు= ఆ విధంగా చేయవు.

తాత్పర్యం: ‘బుద్ధిమంతుడైన ఓ ధర్మరాజా! నా అనుమతి లేకుండా ఈ సరోవరంలోని నీళ్ళు త్రాగినవారు ఎంతటిగొప్పవారయినా మరణించగలరు. నీవు సరిఅయిన యోచన చేసేవాడవు కాబట్టి ఆ రీతిగా చేయలేదు.

వ. కావున మధీయంబులగుప్రశ్నంబుల కుత్తరంబుసెప్పు మనిన నతండు ‘మహాత్మ! నీ చిత్తంబునకు వచ్చునట్టుగా జెప్పునాబోటివానికి శక్యం బగునే? యైనను నా నేర్చువిధంబునజెప్పేద నడుగు’ మనిన నయ్యట్టం డి ట్లనియె. 422

ప్రతిపదార్థం: కావున్= కాబట్టి, ఈ కారణంచేత; మధీయంబులు+అగు= నావైన; ప్రశ్నంబులకున్= ప్రశ్నలకు; ఉత్తరంబు= సమాధానం; చెప్పుము= వచింపుము; అనినన్= అని (యిష్టుడు) చెప్పగా; అతండు= అతడు (ధర్మనందనుడు); మహా+ఆత్మా!= గొప్పాత్మకులవాడా, ఓయ్యా!; నీచిత్తంబునకున్= నీమనస్సును; వచ్చునట్టుగాన్= తేటతెల్లమయి హత్కుకానేటట్లుగా; చెప్పన్= (సమాధానము) వచించటం; నాబోటివానికిన్= నావంటివానికి; శక్యంబు= సాధ్యం; అగును+ఏ= అగునా, (సాధ్యం కాకపోవచ్చును); ఖను= అయినప్పటికిని; నా నేర్చువిధంబునన్= నాకు తెలిసినమేరకు; చెప్పేదన్= వచించగలను; అడుగుము= ప్రశ్నించుము; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+యక్కండు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ‘కావున నేను వేసేప్రశ్నలకు నీవు సముచితసమాధానాలు చెప్పాలి’ అని యక్కడు అన్నాడు. అప్పుడు ధర్మనందనుడు ‘మహాత్మ! యక్కడా! నీవు అడిగేప్రశ్నలకు నేను సమాధానాలు చెప్పగలనా? నే నెంతటివాడను? నాజ్ఞానం ఎంతటిది? అయినను, నాకు తెలిసినమేరకు సమాధానాలు చెప్పగలను. దయచేసి అడుగుము’ అని విన్నవించాడు. అంత యక్కడు ఇట్లు ప్రశ్నించాడు.

విశేషం: మహాభారతంలో తరతరాల మేధావులను ఉద్రూతలూగించిన ఘుట్టలలో ఎస్సుదగింది యక్కప్రశ్నల ఘుట్టం. ఈ ప్రశ్నపరంపర అడిగినది యక్కరూపాన ఉన్న యమధర్మరాజు. సమాధానాలు చెప్పినవాడు - ధర్మనందనుడు. ఈ ప్రశ్నలకు సమాధానం చెప్పేఅధికారం ధర్మరాజుకు ఏవిధంగా వచ్చింది? ధర్మరాజు పండిండేండ్ల అరణ్యవిశ్వవిద్యలయంలో జిజ్ఞాసువుగా విద్యాభ్యాసం చేసినవాడు. యక్కప్రశ్నలఘుట్టం అతడికి స్నాతకపరీక్ష. పరీక్షాధికారి స్మాత్తు యమధర్మరాజే. పండిండేండ్లనుండి ధర్మరాజు మహర్షులకు వేసిన ప్రశ్నపరంపరలకు అంతు లేదు కాదా! సమాధానం చెప్పే వంతు ఇప్పుడు ధర్మరాజుకు వచ్చింది. ఇది అతడికి అసిధారావ్రతం. అతడితమ్ములుప్రాణాలు ఆతడి సమాధానాలలో ఇమిడి ఉన్నాయి. అంతేకాక యక్కప్రశ్నపరంపరలో రెండు స్వారస్యాలు ఉన్నాయి. అని అస్తి చిక్కముడుల ప్రశ్నలు. అడిగిన యక్కడికి సముచిత సమాధానాలు తెలియును. ఇవి జిజ్ఞాసువు అడిగిన ప్రశ్నలు కావు. పరీక్షాధికారి ప్రాగల్భ్యంతో వేసిన ఆదర్శప్రశ్నలు. ఆదర్శప్రశ్నలకు ఆదర్శసమాధానాలు ఇందులో ఉన్నాయి. విశ్వసాహితీజగత్తులో- ‘యక్కప్రశ్నలు’ నిరుపమానాలు.

ధర్మరాజు యక్కప్రశ్నముల కుత్తరంబు లిచ్చుట (సం. 3-297-26)

క. ‘దినకరు నెయ్యాచి నడుపును? , దినకరు నెవ్వారు గొలిచి తిరుగుదు? రద్దే వుని యస్తుమించు టేమిట? , ననఫు! తదాధారభూత మంచి యెల్లియెంకో?’ 423

ప్రతిపదార్థం: అనఘు!= పాపరహితుడవయిన ఓ ధర్మరాజా!; దినకరున్= సూర్యడిని; ఏ+అది= ఏది; నడుపును= నడుపుతుంది?; దినకరున్= సూర్యడిని; ఏ+వారు= ఎవ్వరు; కొలిచి= సేవించి; తిరుగుదురు?= సంచరిస్తారు?; ఆ+దేవుని= ఆ దేవుని యొక్క; అస్తుమించుట= క్రుంకుట; ఏమిటు= దేనిచేత?; తత్త+అధారభూతము= ఆ సూర్యడికి ప్రాపు; అది+ఎద్ది+బకో?= అది ఏది ఔతుంది?

తాత్పర్యం: సూర్యుడిని నడిపేది ఏది? సూర్యుడిని సేవించి తిరిగేవారు ఎవరు? సూర్యుడు దేనివలన అస్తమిస్తాడు? సూర్యుడికి ఆధారమయినది ఏది?

తే. అనిన ధర్మజీఁ డిట్లుఁ స్థాపింతుని, నడపు బ్రహ్మంబు; సురకోటి నడచు కొలిచి; ధర్మపున నస్తమితుఁ డగుఁ దపనుఁ; డమ్ము, హత్యునకు సత్య మాధార మంట్ట బుధులు.' **424**

ప్రతిపదార్థం: అనిన్వే= అని యథ్మదు ప్రశ్నించగా; ధర్మజుడు; ఇట్లు+లనువ్= అభ్యహితున్వే= సూర్యుడిని; బ్రహ్మంబు= బ్రహ్మము; నడపువ్= నడపుతాడు; కొలిచి= సేవించి; సురకోటి= వేల్గులసమూహము; నడచువ్= నడచుస్తుంది; తపమఁడు= సూర్యుడు; ధర్మపున్వే= ధర్మంచేతను; అస్తమితుఁడు+లగువ్= అస్తమిస్తాడు; ఆ+మహో+అత్యునకువ్= సూర్యుడికి; సత్యము= సత్యం (నిజం); ఆధారము= ప్రాపు; (అని) బుధులు= పెద్దలు; అంట్రు= చెప్పుతారు.

తాత్పర్యం: యథ్మనకు ధర్మరాజు ఇట్లు సమాధానం చెప్పాడు: ‘సూర్యుడిని బ్రహ్మం నడుపుతుంది. సూర్యుడిని సేవించి తిరిగేవారు వేల్గులు. సూర్యుడు ధర్మంచేత అస్తమిస్తాడు. ఆ మహోత్యుడికి ఆధారం సత్యం అని పెద్ద లంఠారు.’

విశేషం: ఇచట 'బ్రహ్మం' 'ధర్మపు', 'సత్యము' అనే పదాలకు ఉపనిషత్తోకమైన అర్థాలనే గ్రహించాలి.

వ. అనిన విని యక్కం డి ట్లనియె. **425**

తాత్పర్యం: అనగా విని యథ్మదు మరల ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. 'ఏమిట శ్రీత్రియుఁ డను? , నేమిటఁ గడుమహిమ వడయు నిమ్ముగుఁ బురుషుం?
దేమిట సహాయయుతుఁ డగు? , నేమిట నగు బుధ్మమంతుఁ? దేర్పడఁ జెపుమా!' **426**

ప్రతిపదార్థం: ఏమిటవ్= దేనిచేత; శ్రీత్రియుఁడు= సంప్రదాయయజ్ఞుడయిన వేదవిదుడు; అనన్+చనువ్= అనదగును; ఏమిటవ్= దేనిచేత; కడుమహిమ= మిక్కుటమైనగొప్పతనాన్ని; పురుషుండు= మనజుడు; ఇమ్ముగువ్= ఒప్పిదంగా; పడయువ్?= పొందుతాడు?; ఏమిటవ్= దేనిచేత; సహాయయుతుఁడు+లగువ్?= సాయం కలవాడు ఔతాడు?; ఏమిటవ్= దేనిచేత; బుధ్మమంతుఁడు= బుధ్మికలిగినవాడు; అగువ్= ఔతాడు?; ఏర్పడవ్= తేటతెల్లంగా; చెపుము+ఆ= తప్పక చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'దేనివలన శ్రీత్రియుడు ఔతాడు? దేనివలన పురుషుడు గొప్పమహిమను ఒప్పిదంగా పడయగలుగుతాడు? దేనివలన సాయం పొందినవాడు ఔతాడు? దేనివలన బుధ్మమంతుడు ఔతాడు? తేటతెల్లంగా సమాధానాలు చెప్పుము.'

వ. అనిన నతం డి ట్లనియె. **427**

తాత్పర్యం: అని అడుగగా ధర్మరాజు ఇట్లు సమాధానం చెప్పాడు.

క. 'శ్రుతమువలన శ్రీత్రియుఁ డగు; , నతులతపాయుక్తిఁ గడుమహాత్మము వడయువ్;
ధృతిచే సహాయయుతుఁ డగు; , నతిశయముగ బుధ్మమంతుఁ డగు బుధనేవన్వే.' **428**

ప్రతిపదార్థం: శ్రుతమువలన్= వేదం అభ్యసించటంవలన; శ్రోత్రియుడు= సనాతనసంప్రదాయజ్ఞుడు; అగున్= బోతాడు; అతుల, తప్స్+యుక్తిన్= మిక్కటమైన తపస్సుచేయటంవలన; కడు= గొప్ప; మహాత్మము= ప్రభావం; పడయున్= సంపాదిస్తాడు; ధృతిచేన్= ధైర్యంచేత; సహయయుతుడు= సాయంపాందినవాడు; అగున్= బోతాడు; బుధసేవన్= జ్ఞానులపరిచర్యవలన; అతిశయముగన్= మిక్కటంగా; బుద్ధిమంతుడు+అగున్= బుద్ధికలిగినవాడు బోతాడు.

తాత్పర్యం: ‘వేదాభ్యసంవలన శ్రోత్రియుడు కాగలుగుతాడు. నిరుపమానమైన తపస్సువలన గొప్పప్రభావం సిద్ధిస్తుంది. ధైర్యంవలన సాయం పొందుతాడు. పెద్దలపరిచర్యవలన బుద్ధిమంతుడు బోతాడు.’

శ. అని చెప్పిన నష్టాభోత్తమునకు నష్టపుండు వెండియు ని ట్లనియె. 429

తాత్పర్యం: అని బదులు చెప్పిన ధర్మరాజుకు యథ్మడు మరల ఈ విధంగా అన్నాడు.

తే. ‘ఏమి కతమున భూదేవుఁ దేసగు దేవి, భావమున? నాతనికి సాధుభావ మెప్పి ధమున నగు? నసాధుత్వ మెద్దానుఁ జెందు? మానుఘుం డగు నాతఁ దేదాను? జెపుము.’ 430

ప్రతిపదార్థం: ఏమి కతమునన్= ఏకారణంచేత; భూదేవుడు= బ్రాహ్మణుడు; దేవభావమునన్= దివ్యభావంతో; ఎసగున్= అతిశయస్తాడు?; ఆతనికిన్= బ్రాహ్మణుడికి; సాధుభావము= నిర్గులస్థితి; ఏ+విధమునన్+అగున్?= ఏవిధంగా సంభవిస్తుంది?; అసాధుత్వము= మాలిన్యం; ఏ+దానన్= దేనివలన; చెందున్= కలుగుతుంది? ఆతడు= బ్రాహ్మణుడు; ఏదానన్= దేనివలన; మానుఘుండు= మానపుడు, మర్యాద అగున్?= బోతాడు?; చెపుము+అ= దయచేసి వచింపుము.

తాత్పర్యం: ‘దేనివలన బ్రాహ్మణుడు దివ్యత్వాన్ని సాధిస్తాడు? బ్రాహ్మణుడికి నిర్గులత్వం ఎట్లేర్పడుతుంది? మాలిన్యం ఎట్లా దాపురిస్తుంది? దేనివలన బ్రాహ్మణుడు మర్యాద బోతాడు?’

చ. అనపుడు ధర్మజుం డనియె ‘నధ్యయనంబున దేవభావముం గను నవనీసుపర్యుఁ: డథికవ్రతశీలత సాధుభావ మాతనికి: విశిష్టవృత్తి బిగద్రావి యసాధు వనంగ నుండు: కౌచనియతి లేక మృత్యుభయసంగతి నాతడు మానుఘుం డగున్.’ 431

ప్రతిపదార్థం: అనపుడున్= అని (యథ్మడు) ప్రశ్నించగా; ధర్మజుండు= ధర్మసందనుడు; అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు; అవనీసుపర్యుడు= బ్రాహ్మణుడు; అధ్యయనంబునన్= చదువువలన, వేదపరసంవలన; దేవభావమున్+కనున్= దివ్యత్వం అందుకొంటాడు; అథికవ్రతశీలతన్= మిక్కటమైన నిష్ఠవలన; సాధుభావము= నిర్గులత్వం; ఆతనికిన్= బ్రాహ్మణుడికి (ప్రాప్తిస్తుంది); విశిష్టవృత్తిన్= సద్గురున్నాన్ని; దిగ్వ్+త్రావి= పోవిడిచి; అసాధువు+అనంగన్+ఉండున్= కలుపితుడు అనేటట్లుగా ఉంటాడు; ఆతడు= విప్రుడు; శాచనియతి లేక= శుచిత్వానియమాలను పాటించక; మృత్యుభయసంగతిన్= మరణభీతితో కూడి మానుఘుండు+అగున్= మర్యాద బోతాడు.

తాత్పర్యం: యథ్మడిప్రశ్నలకు ధర్మరాజు ఇట్లా సమాధానాలు చెప్పాడు. ‘విప్రుడు వేదపరసంవలన దివ్యత్వం ఆర్జిస్తాడు. మిక్కటమైన నిష్ఠవలన సాధుభావం ఆర్జిస్తాడు. ఎన్నదగిన సాశీల్యాన్ని విడనాడి అసాధువు బోతాడు. శుచిత్వాన్ని వీడి మృత్యుభయం చెంది మర్యాద బోతాడు’.

విశేషం: (1) బ్రాహ్మణుడికి సాధుభావ మెచ్చిదంగా ఔతుంది? దేనివలన కలుగుతుంది? అనే ప్రశ్నలు ఈ పద్యంలో సమాధానం చెప్పబడింది. ఎవడు బ్రాహ్మణుడు? అనే చర్చ ప్రాచీనసాహిత్యంలో పలుతావుల కన్చిస్తుంది. మహాభారతంలోనూ ఈ చర్చ పలుతావుల ప్రాముఖ్యం వహించించి. ధమ్మపదంలో ఎవడు బ్రాహ్మణుడు? అనే ప్రశ్న విపుల సమాధానం ఉన్నది. అందలి సారాంశం - కులంచేత కాని గోత్రంచేతకాని బ్రాహ్మణుడు కాజాల డనిస్తే సాశిల్యంవలన మాత్రమే బ్రాహ్మణాత్మం సిద్ధిస్తుందనీ అందులో చెప్పబడింది. మహాభారతంలోని యజ్ఞప్రశ్నలఘుట్టంలోకూడా బ్రాహ్మణుడికి సాధుభావం సిద్ధించటం అనగా బ్రాహ్మణుడికి బ్రాహ్మణాత్మం సిద్ధించటం అధికప్రతిశీలతవలన శిలానుష్ఠానంవలనే అని చెప్పబడింది. అట్టే, బ్రాహ్మణుడు - ‘విశిష్టవ్యత్తి’ దిగ్ద్రావిన అసాధువు అఱ్య బ్రాహ్మణాత్మాన్ని కోలుపోతాడని ధర్మరాజు ప్రవచనం. (2) పుచ్ఛిత్వం= శౌచనియతి అనగా కేవలం శారీరకమైన పుచ్ఛిత్వం మాత్రమే కాదు. అందులో మానసికపారిశుద్ధ్యం ఇమిడి ఉన్నది. పుచ్ఛిత్వం అనగా మనోవాక్యాయకర్మలలో పారిపుద్ధ్యం గలిగి ఉండటం.

క. నాపుడు నతుడు దాతనితో, 'జీవన్మృతుడు దెల్హీవాడు? సెప్పు' మనుటయున్ దేవాతిథిపితృభూత్యజి, నావశులకు నిడక కుడుచునతుడు దని చెప్పేన్.

432

ప్రతిపదార్థం: నాపుడున్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పగా; అతడు= యద్దుడు ఆతనితోన్= ధర్మరాజుతో; జీవత్+మృతుడు= జీవిస్తాకూడా మరణించినవాడితో సమానుడు; ఎట్టివాడు?= ఎటువంటివాడు?; చెప్పుము= వచించుము; అనుటయున్= అని అడుగగా; దేవ+అతిథి, పితృ, భూత్యజన+అవశులకున్= దేవతలకు, అతిథులకు, పితరులకు, సేవకులు మున్సుగువారికి అందరికి; ఇడక= పెట్టక; కుడుచు+అతడు= భోజనం చేసేవాడు; అని చెప్పేన్= అని సమాధానం చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘జీవన్మృతుడు ఎవడు?’ అని యద్దుడు ప్రశ్నించాడు. ‘దేవతలకు పితృదేవతలకు అతిథులకు సేవకులు మున్సుగువారికి పెట్టకుండా తాను భోజనం చేసేవాడు బ్రదికిండగనే మరణించినవాడితో సమానుడు’ అని ధర్మరాజు సమాధానం ఇచ్చాడు.

**చ. విని మగుడంగ వాడు పృథివీపతిజూచి 'ధరిత్రికంటే వైఁ
గను జనుదాని, నాకసముకంటే గడుం బొడ్ఫైనదాని, గా
డ్యుసుకును సెక్కుడై జవము పాంపిలవోయెడు దానిఁ, బూలికం
టెను దఱచైన దానిని, ఘుటీంపగు జెప్పుము నాకు' నాపుడున్.**

433

ప్రతిపదార్థం: విని= ఆలకించి; మగుడంగన్= మరల; వాడు= యద్దుడు; పృథివీపతిజూచి= భూపతిని కాంచి, ధర్మరాజును చూచి; ధరిత్రికంటేన్= భూమికంటే; వైఁగు+అనన్+చనుదానిన్= బరువైనది అని చెప్పదగిన దానిని; ఆకసముకంటేన్= ఆకాశంకంటేను; కడున్= మిక్కిలి; పొడవు+ఐనదానిన్= నిడివి కలదానిని; గాడ్యునకును= గాలికిని; ఎక్కుడు+ఐ= అధికం అఱ్య; జవము= వేగం; పాంపిరి, పోయెడుదానిన్= అతిశయించే దానిని; పూరికంటేను= గడ్డికంటే; తఱచు+ఐనదానిన్= విరివి అఱ్యన దానిని; ఘుటీంపగన్= సరిగా రుదిరేటట్లు; నాకున్= నాకు; చెప్పుము= వచించుము; నాపుడున్= అని (యద్దుడు) చెప్పగా.

తాత్పర్యం: యద్దుడు మరల ధర్మరాజును ప్రశ్నించాడు. ‘భూమికంటే బరువు అఱ్యనది ఏది? ఆకసంకంటేకూడ నిడివి కలది ఏది? గాలికంటే వేగంగా పోగిలిగింది ఏది? గడ్డికంటే విరివిగా పెరిగేది ఏది? చెప్పుము’.

వ. అష్టమసుజోత్తముం దయ్యాంధ్రోత్తమున కి థ్లనియె.

434

తాత్పర్యం: మానవులలో మేటివాడైన ఆ ధర్మరాజు ఉత్తముడైన ఆ యద్దుడితో ఇట్లూ పలికాడు.

ఆ. ‘తల్లి వేగు సువ్యో ధరణికంటెను; నాకి, సంబుకంటే బొడవు జనకుఁ దరయి;
గాంచుకంటే మనసు కడుశీపుగతి; తృణిఁ, తృపురముకంటే జంత గరము తఱచు’.

435

ప్రతిపదార్థం: తల్లి= జనని; ధరణికంటెను= భూమికంటే; వేగు+చువ్యే= బరువు సుమా; జనకుఁడు= తండ్రి; ఆకసంబుకంటెన్= ఆకాశం కంటెను; అరయన్= పరిశీలించిచూడగా; పొడవు= నిడివి; గాంచుకంట్నే= గాలికంటే; మనసు= చిత్తం; కడున్= మిక్కలి; శీపుగతి= వేగమనం కలది; చింత= వగపు; తృణా+తృపురముకంట్నే= గడ్డిసముద్రాయంకంటే; తఱచు= విరివి అయింది.

తాత్పర్యం: ‘భూమికంటే బరువైనది కన్నతల్లి. ఆకసంబుకంటే పొడవు తండ్రి. గాలికంటే వేగమనంకలది మనస్సు. తృణాసమూహంకంటే విరివి ఐనది చింత’.

వ. అనిన నంబరచరుండు మతీయు నిట్లనియె.

436

తాత్పర్యం: అనగా విని ఫేవరుడైన యద్దుడు మళ్ళీ ఇట్లూ అడిగాడు.

తే. ‘మొనసి నిట్టించియును గన్న మూయ దెబ్బి? పుట్టీయును జేతనత్వంబుఁ బొరయ దెబ్బి?
యరయ రూపు గళ్లయ హృదయంబు లేని, దెబ్బి? వేగంబుకతమున నెబ్బి వొదలు?’

437

ప్రతిపదార్థం: మొనసి= పూని; నిదించియును= నిదురించికూడా; ఎద్ది= ఏది; కన్ను= నేత్రం; మూయదు= ముముచించదు; పుట్టీయును= జన్మించికూడా; చేతనత్వంబున్= చైతన్యాన్ని; పొరయదు= వ్యోంచదు; ఎద్ది= ఏది; అరయన్= పరిశీలించగా; రూపు+కల్పియున్= ఆక్యతి ఉండికూడ; హృదయంబు= దెందం; లేనిది= లేనట్టిది; ఎద్ది= ఏది?; వేగంబుకతమున్= రయంచేత; ఎద్ది= ఏది; పొదలున్= అతిశయిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ‘నిదురించికూడా కన్నమూయనిది ఏది? జన్మించికూడా చైతన్యం లేనిది ఏది? రూపంఉండికూడా డెందం లేనిది ఏది? వేగంచేత అతిశయించేది ఏది?’

తే. అనినఁ ‘గన్న మూయదు సుప్తమయ్య మీను; పుట్టీయును గ్రుడ్డు చేతనఁ బొరయకుండు;
హృదయరహితంబు రారూప: మేఱు రయము, కతన వర్ధిల్లు’ నని చెప్పుఁ గౌరవుండు.

438

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (యద్దుడు) అడుగగా; మీను= చేప; సుప్తము+అయ్యున్= నిదురచెందికూడా; కన్ను= నేత్రాన్ని; మూయదు; పుట్టీయును= జన్మించికూడా; గ్రుడ్డు= అందం; చేతనన్+పొరయక+ఉండున్= చైతన్యం కలుగుండా ఉంటుంది; రారూపము= రాతిరూపం; హృదయరహితంబు= గుండె లేనిది; ఏఱు= నది; రయముకతనన్= వేగంచేత; వర్ధిల్లున్= అతిశయిస్తుంది; అని= అంచు; కౌరవుండు= ధర్మరాజు; చెప్పున్= పచించాడు.

తాత్పర్యం: ‘యద్దుడికి ధర్మరాజు ఇట్లూ చెప్పాడు: చేప నిదురించికూడా నేత్రాలు మూయదు. గ్రుడ్డు జన్మించికూడా ప్రాణం లేనిదే. రాయి రూపం కలిగికూడా గుండె లేనిది. ఏఱు వేగంవలన వర్ధిల్లుతుంది అని ధర్మరాజు చెప్పాడు’.

శ. చెప్పిన, నయ్యక్కుం డతనితో 'దెరువు' నడచువానికి, రోగార్థునకు, గృహాస్థునకు, మృతీ బొందినవానికి నెప్పురు సుట్టంబు? లనిన నప్పుడమిటే 'డస్కులుపురకుం గ్రుంబున సెఫ్టంబును, షైమ్యండును, సద్ధార్యయు, గృతంబైనధర్థంబును బరమమిత్తు' లని నిర్దేశించుటయు; నయ్యక్కుండు పాండవేయున కిట్లనియే.439

ప్రతిపదార్థం: చెప్పినన్= ధర్మరాజు (చెప్పగా); ఆ+యద్దుండు; అతనితోన్= ధర్మరాజుతో; తెరువు నడచువానికిన్= బాటసారికిన్ని; రోగ+ఆర్థునకున్= జబ్బుచేసినవాడికి; గృహాస్థునకున్= గృహామేధికి; మృతిన్+పాందినవానికిన్= మరణించినవాడికి; ఎవ్వరు= ఎవరు; చుట్టంబులు= బంధువులు; అనినన్= అని (యద్దుడు) అడుగగా; ఆ+పుడమిటేడు= ఆరాజ, ధర్మనందనుడు; ఆ+నలుపురకున్= ఆ నల్లురకును; క్రమంబునన్= వరుసగా; సార్థంబును= వర్తకజనసమూహమూ, షైద్యండును= వెజ్జును; సద్ధార్యయున్= మంచిఇల్లాలును; కృతంబు+బన= చేసిన; ధర్మంబును= ధర్మముహ్ను; పరమమిత్తులు= గొప్పస్నేహితులు; అని= అని; నిర్దేశించుటయున్= సమాధానం చెప్పటమున్నా; ఆ+యద్దుండు; పాండవేయునకున్= ధర్మరాజును; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: యద్దుడు వేసిన ప్రశ్నలు: 'బాటసారికి, రోగికి, గృహాస్థుడికి, మరణించినవాడికి చుట్టాలు ఎవ్వరు?' ధర్మరాజు చెప్పిన సమాధానం. (క్రమంగా) 'సార్థం, షైద్యండు, మంచిభార్య, చేసినధర్మం.' అంత యద్దుడు ధర్మనందనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: (1) అలం: క్రమాలంకారం (2) సార్థము. పూర్వకాలంలో ఒకప్రదేశంమండి మరియుక ప్రదేశానికి వివిధ పదార్థాలతో పర్మకులగుంపులు పోతూఉండేవి. అందులో ఒంటెలు మున్గుగు జంతువాహాలు, ఆయుధపాణాలు అయిన భటులు, మార్గదర్శకులు అనుభవజ్ఞులు అయిన వృద్ధులు, పలువురు ఉండేవారు. సార్థములు అప్పుడప్పుడుమాత్రమే పయనించేవి. అద్భుతవశాన బాటసారికి సార్థం తెరువున కలియవచ్చును. (3) ధర్మనిగూర్చిన చర్చ మహాభారతంలో పలుతావుల కానవగును. ధర్మం అనగా ఇచ్చట నష్టించి అర్థం - బ్రతికిండగా చేసినకర్మ. సుకృతం. అట్టిసుకృతం ధర్మనిర్వహణాలోనే ఏర్పడుతుంది. ధర్మనికి సుప్రసిద్ధమైన నిర్వచనం. "ధృతిః క్షమా దమోతస్తేయం, శౌచ మిందియనిగ్రహః; ధీ ర్యాద్య సత్య మక్రోధో, దశకం ధర్మలక్షణామ్" - మనుస్మృతి 6-92.

క. 'ఎయ్యాది ధర్మపురకుం గుడు, రెయ్యాది యాత్రయము గీర్తి కిమ్మగు మార్గం బెయ్యాది సురలోకమునకు, నెయ్యాది సుఖమునకు నిక్క యేర్పడడ జెప్పుమా!' 440

ప్రతిపదార్థం: ధర్మపునకున్= ధర్మనికి; కుదురు= పాదు; ఏ+అది= ఏది; కీర్తికిన్= యశస్విను; ఆశ్చయము= ఆధారం; ఏ+అది= ఏది; సురలోకమునకున్= స్వర్గానికి; ఇమ్ము+అగు= సరియైన; మార్గంబు; ఏ+అది= ఏది; సుఖమునకున్+ఇక్క= సౌభాగ్యానికి (తృప్తి నిచ్చే అనుభాతికి) నెలవు; ఏ+అది?= ఏది?; ఏర్పడన్= సుస్మషంగా; చెపుము+ఆ= వచింపుము.

తాత్పర్యం: 'ధర్మనికి కుదురు ఏది? కీర్తికి ఆధారం ఏది? స్వర్గానికి సరియైన మార్గం ఏది? సుఖానికి నెలవు ఏది? తేఱతెల్లంగా వివరింపుము.'

శ. అని యదుగుటయు. 441

తాత్పర్యం: అని అడగగానే.

క. ‘అమరగ దాక్షిణ్యము ధ , ర్ఘమునకు గుదు రంప్రు: కీర్తిమహిమ నెలవు) దా నము; సత్యము సురపులమా , ర్ఘము: శీలము సంత్రయంబు సుఖముల కెల్లన్’.

442

ప్రతిపదార్థం: అమరగ్= ఒప్పిదంగా; దాక్షిణ్యము= కారుణ్యం; ధర్మమునకున్= కుదురు= పాదు; అండ్రు= అంటారు; దానము= ఈవి; కీర్తిమహిమ= కీర్తియొక్క గొప్పతనానికి; నెలవు= చోటు; సత్యము= నిజం; సురపురిమార్గము= స్వర్గపట్టణానికి బాట; సుఖములకున్+ఎల్లన్= అన్నిస్తాఖ్యాలకు; సంత్రయంబు= ఆటపట్టు; శీలము= సత్ప్రవర్తనం.

తాత్పర్యం: ‘దాక్షిణ్యం ధర్మానికి కుదురు; దానం కీర్తికి ఆధారం; సత్యం స్వర్గానికి మార్గం; శీలం సమస్తసుఖాలకు నెలవు’.

వ. అని యుభిష్టిరుం డెఱింగించిన వెండియు.

443

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు తెలుపగా మరల.

చ. ‘సరునకు నాత్మ యెవ్వాడు? ఘనంబుగ దైవిక మైన చుట్టు మే వ్వ? రతనికిం దచీయ మగు వర్తన మేమిట నిర్వహించు? భూ వర! యతఁ దేమి పూని యనవధ్యతఁ బొందు? నెఱుంగఁ జెప్పు మీ వరుదుగ’ నన్న నక్కరుకులాగ్రసి యాతనితోడ ని ట్లనున్.

444

ప్రతిపదార్థం: ఓభావప్తి! ధర్మరాజు!; నరునకున్= మనుజాడికి; ఆత్మ= ఆత్మ(జీవుడు); ఎవ్వడు?= ఎవడు?; అతనికిన్= మనుజాడికి; ఘనంబుగ్= గొప్పగా; దైవికము+ఐన, చుట్టుము= అదృష్టవశాన ఏర్పడే బంధువు; ఎవ్వరు?= ఎవరు?; తదీయము+అగు= అతడికి సంబంధించిన; వర్తనము= బ్రదుకు; ఏమిటన్= దేనివలన; నిర్వహించున్= జరుపును?; భూవర!= ఓరాజా!; అతడు= మనుజుడు; ఏమి, పూని= దేనిని వహించి; అనవద్యతన్+పాందున్= మంచితనాన్ని పాందుతాడు; ఈపు= నీపు; అరుదుగ్= అసాధారణ ఫణితిలో; ఎఱుంగ్+చెప్పుము= తేటతెల్లంగా వచింపుము; అన్నన్= అని (యద్దుడు) పలుకగా; ఆ+కురు, కుల+అగ్రణి= కౌరవంశంలోని గొప్పవాడు ధర్మరాజు; అతనితోడన్= యద్దుడితోడ; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘సరుడికి ఆత్మ ఎవ్వరు? అతడికి దైవికంగా ఏర్పడే చుట్టుం ఎవ్వరు? అతడు బ్రదుకు నెట్లా నిర్వహిస్తాడు? అతడు ఏవిధంగా మంచితనాన్ని పాందుతాడు? పైప్రశ్నలకు అరుదైన రీతిలో సముచిత సమాధానాలు తేటతెల్లంగా చెప్పము’ అనగా యద్దుడికి ధర్మరాజు ఇట్లా చెప్పాడు.

తే. ‘ఆత్మజ్ఞాడు సువ్వె పురుషున కాత్మ యయే; నాతనికి భార్య దైవిక మైన చుట్టు: మతని జీవిక పర్వతముకతను జెల్లు; సతఁడు దానముఁ గొనియాడి యతిశయల్లు’.

445

ప్రతిపదార్థం: పురుషునకున్= సరుడికి; ఆత్మ= ఆత్మ; ఆత్మజ్ఞాడు+చువ్వె= కొడుకుసుమా; అయ్యెన్= అయ్యాడు; అతనికిన్= నరుడికి; భార్య= పెండ్లుం; దైవికము+ఐన= దైవం చేకూర్చిన; చుట్టుము= బంధువు; అతనిజీవిక= నరుడి బ్రదుకుతెరువు; వర్జన్యనికతనన్= మేఘుడిమూలాన; చెల్లన్= జరుగును; అతడు= నరుడు; దానమున్= ఈవిని; కొనియాడి= చేసి; అతిశయల్లన్= గొప్పతనం ఆర్జిస్తాడు.

తాత్పర్యం: నరడికి ఆత్మ - పుత్రుడు. అతడికి దైవికమైన చుట్టం - భార్య. అతడికి బ్రదుకు ప్రసాదించేది - మేఘుడు. అతడికి గొప్పుతనం చేకూర్చేది - దానం.

విశేషం: ఇవి యష్టప్రశ్నలు. ప్రశ్నలు వేయటంలో ఒక ఒడుపు ఉన్నది. సమాధానాలు అరుదైనవి కావలెననే నియమం ఉన్నది. అందుచేత ఇచట వాడబడిన పదాలకు రూధ్యర్థం వాచ్యర్థం చాలదు. అట్లని సుదూరమైన అర్థం చెప్పాడు. పలుసారులు సమాధానాలు తేటతెల్లముగా ఉండవలెనని యష్టుడు అనుశాసనం వెలయించిఉన్నాడుగదా! (1) ఆత్మ ఆనగా సారం అని అంతరార్థం. ఆత్మకు అమరత్వ మున్నది. అందుచేత నరుడికి ఆత్మ - ఆత్మజాడు. (2)భార్యాభ్రతల అనుబంధం విచిత్రమైనది. అడవిలోని ఉసిరి - అంబుధిలోని ఉప్పు ఒకవోట చేరి ఉరుగారు అయినట్లు దాంపత్య మేర్పడుతుంది. అది దైవికంగా ఏర్పడే బంధుత్వం. (3) మానవుడి బ్రదుకుతెరువు స్ఫూర్ధ్వాషింహ బహుమార్గదృష్టమే అయినను కోటివిద్యలు తుదుకూటికొరకే. కూడు లభింపజేసేవాడు మేఘుడు. (4) మానవుడు అతిశయల్లేది త్యాగంతో, త్యాగంతో కూడిన దానంవలననే.

చ. అనవుడు 'మేటిధర్మ మగునట్టించి యెయ్యాది? యేది యెప్పుడున్ గనియగ్గఁ బండియండు? నెసకంబున నెయ్యాది నిగ్రహించినం దనరుఁ బ్రహ్మాదసిధి? నియతంబుగ నెవ్వలితోడి సంధి యెం దును వికలంబు గాదు? పరితోష మెలర్ప నుప్పుసింపుమా!'

446

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్ = అని (ధర్మరాజు) చెప్పగా; మేటి= గొప్ప; ధర్మము+అగు+అట్లిది= ధర్మం అని చెప్పతగింది; ఏ+అది= ఏది? ఏది= ఏది; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడు; కనియగ్గన్= పరిపక్షంగా; పండియుండున్= ఫలిస్తుంది; ఎసకంబున్న్= పూనికతో; ఏ+అది= దేవిని; నిగ్రహించినన్= అదుపులో ఉంచితే; ప్రవోదసిద్ధి= సంతోషం కలగటం; తనరున్= విలసిల్లతుంది; నియతంబుగన్= నియమానుసారంగా; ఎవ్వరితోడి= ఎవరితోడి; సంధి= పొత్తు; ఎందును= ఎచ్చటను; వికలంబు+కాదు= వృథం కాదు; పరితోషము+ఎలర్పున్= ప్రీతి అతిశయించగా; ఉపన్యసింపుము+ఆ= వక్కాణించుము.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు యష్టుడికి చెప్పాడు. మరల యష్టుడు ధర్మరాజును ఈరీతిగా ప్రశ్నించాడు: 'ధర్మాలన్నిటిలోను గొప్పమైన ధర్మం ఏది? ఏది సతతం పరిపూర్వంగా ఫలితాన్ని చేకూరుస్తుంది? ఏది వదలిపెట్టితే సంతోషం చేకూరుతుంది? ఎవరితోడి పొత్తు ఎప్పుడూ చెడదు? ఈవిషయాలను ఆనందం చేకూరేటట్లు వక్కాణించుము' అని యష్టుడు ధర్మజాడిని కోరాడు.

వ. అని దివ్యండు పలికిన నా దివ్యబోధనుం డిట్లునియే.

447

ప్రతిపదార్థం: అని= అని; దివ్యండు= యష్టుడు; పలికినన్= అడుగగా; ఆ దివ్యబోధనుండు= దివ్యమైన జ్ఞానం కలవాడు, ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: యష్టుడితో ధర్మరాజు ఈ రీతిగా పలికాడు.

అ. 'విను మహింస మేటి యనజును ధర్మంబు: , యాగకర్మ మెపుడు నమరఁ బండి యుండు: మనుస్క్రాప్య ఖుండింపగా మోద , మెసగు: సుజనసంధి యెడల దెందు'.

448

ప్రతిపదార్థం: వినుము= అలకించుము; అహింస= (భూతదయ) సకలప్రాణికోటికి ఎట్టిహోని చేయకపోవటం; మేటి= గొప్పది; అనన్తచను= అనదగిన; ధర్మంబు= ధర్మం; అమరన్= ఒప్పిదంగా; యాగకర్మము= యజ్ఞం చేయటం; ఎపుడున్= సంతతం;

పండి+ఉండున్= పంటను చేకూరుస్తుంది; మనుస్ క్రొవ్వు= చిత్తంలోని క్రొవ్వు - గర్వం, అహంభావం; ఖండింపగాన్= నిర్మాలించగా; మోదము= సంతోషం; ఎసఁగున్= పెంపాందుతుంది; సుజనసంధి= సజ్జనులతోడిపొత్తు; ఎందున్= ఎచటను; ఎడలదు= భగ్గం కాదు.

తాత్పర్యం: ‘ఆలకించుము. అహింస అన్నిధర్మాలలోను మేటిధర్మం. యజ్ఞం ఎల్లపుడు పంటనిచ్చేకార్యం. అహంభావం పోతే సంతోషం కలుగుతుంది. సజ్జనసహవాసం ఎప్పుడూ భగ్గం కాదు.

తే. అనిన నతఁడు ‘లోకమున కెయ్యాచియ బిక్క? , జలము నన్నంబు నెడ్డాన సంభవించు?

విష మనంగ నెయ్యాచి? శ్రాద్ధవిధికి నెట్లి, సమయ? మనిన నిట్లని చెప్పే జనవిభుండు.

449

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని (ధర్మరాజ) చెప్పగా; అతడు= యధ్నుడు; లోకమునకున్= జగత్తుకు; దిక్కు= సాయమయ్యే ఆధారం; ఏ+అదియ= ఏది; జలము= నీరు; అన్నంబు= ఆహారం; ఎద్దానవ్= (ఏ+దానవ్) దేనిమూలాన; సంభవించున్= ఏర్పడుతాయి; విషము+అనంగన్+ఎయ్యాది?= విసం అంటే ఏది?; శ్రాద్ధవిధికిన్= పితృతర్పణకర్మకు; సమయము+ఎద్ది= ఉచితకాలం ఏది; అనిన్= అని (యధ్నుడు) అడుగగా; జనవిభుండు= రాజు, ధర్మరాజు; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; చెప్పేన్= వచించాడు.

తాత్పర్యం: అని ధర్మందనుడు చెప్పగా యధ్నుడు తిరిగి ఈవిధంగా ప్రశ్నించాడు. ‘లోకంలోని ప్రజలను ఆదుకొని సాయంచేసేవారు ఎవరు? దేనివలన నీరు, అన్నం లభిస్తాయి? విషం అనగా ఏమిటి? పితృతర్పణాలకు అనుకూలమైన కాలం ఏది?’

తే. ‘సజ్జనులు బిక్క సూచే యిం సర్వమునకు; , నభము ధరణియు జలము నన్నమ్ము నుట్టి వించు నెలవులు; విష మగు విప్రధనము; , లశఫు! శ్రాద్ధకాలము బ్రాహ్మణాగమంబు’.

450

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= పాపరహితుడా, ఓయుధుడా; ఈ సర్వమునకున్= ఈ సమస్తానికి; సత్త+జనలు= సజ్జనులు= మంచివారు; దిక్కు+చూచే= దిక్కు సుమా!; జలమున్+అన్నమ్మున్= నీటిని, అన్నాన్ని; నభము= ఆకాశం; ధరణియున్= భూమియును; ఉర్ధ్వానించు= పుట్టించే; నెలవులు= స్థానాలు; విప్రధనములు= బ్రాహ్మణులసాత్తులు; విషము+అగున్= విసం కాగలదు; బ్రాహ్మణ+అగమంబు= విప్రుల రాక; శ్రాద్ధకాలము= పితృతర్పణానికి ఉచితసమయం.

తాత్పర్యం: ‘ఈ స్పృష్టి సమస్తానికి దిక్కు అయినవారు సజ్జనులు. ఆకాశం నీటికి, భూమి అన్నానికి పుట్టే నెలవులు. విప్రధనం విషం ఔతుంది. బ్రాహ్మణులరాక పితృతర్పణాలకు అనువైనకాలం’.

త. అని తెలిపిన, నయుష్టందు ధర్మందనుతో ‘మనుజం డెయ్యాచి పలత్యజంది సర్వజనప్రియండును, నిశ్చేకుండును, నర్థవంతుండును, సుఖియును నగు?’ ననిన నమ్మిషాపతి యి ట్లనియే.

451

ప్రతిపదార్థం: అని తెలిపిన్= అని (ధర్మరాజ)వివరించి చెప్పగా; ఆ+యుధుండు; ధర్మందనుతోన్= ధర్మరాజుతో; ఎయ్యాది= ఏది; పరిత్యజించి= వదలిపెట్టి; మనుజండు= నరుడు; సర్వజనప్రియండును= అందరికి ఇష్టమైనవాడును; నిశ్చేకుండును= దుఃఖం లేనివాడును; అర్థవంతుండును= సంపన్ముడును; సుఖియున్= సౌఖ్యం కలవాడును; అగున్= కాగలదు; అనిన్= అని అడుగగా; ఆ+మహిపతి= ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియేన్.

తాత్పర్యం: ఆ యథ్థదు ధర్మసందనుడిని ఈ రీతిగా ప్రశ్నించాడు. ‘దేని వదలిపెట్టితే మానవుడు సర్వజనాలకు ఇష్టుడు చోతాడు? నిశ్చోకుడు చోతాడు? సంపన్ముడు చోతాడు? సౌఖ్యం కలవాడు చోతాడు?’

తే. ‘సర్వజనసముతుం డగు గర్వ ముడిగి; క్రోధ మడచి శోకమునకు గుదురు కాడు; వినవె యర్థాధ్యుం డగు లోభ మొనర విడిచి; తృష్ణ వర్షించి సౌఖ్యంబుతెరువుం గాంచు’. **452**

ప్రతిపదార్థం: వినవె= ఆలకింపుము; గర్వము+ఉడిగి= స్వాతితశయాన్ని విడనాడి; సర్వ, జన, సమ్మతుండు= అందరు ప్రజలకు ఇష్టుడు; అగున్= కాగలడు; క్రోధము+అడచి= ఆగ్రహాన్ని అణాచిపెట్టి; శోకమునకున్= దుఃఖానికి; కుదురు+కాడు= పాలుగాడు; లోభము+బనర్వ్, విడిచి= పేసినారితనం ఒప్పిరంగా విడనాడితే; అర్థ+ఆధ్యాతుడు= ధనం కలవాడు; అగున్= కాగలడు; తృష్ణు= ఆశ; వర్షించి= విడనాడి; సౌఖ్యంబుతెరువున్= సుఖాన్ని పొందేమాగ్గాన్ని; కాంచున్= చేరుతాడు.

తాత్పర్యం: ‘గర్వం విడనాడితే అందరికి ఇష్టుడు కాగలడు. కోపం విడనాడితే శోకం పాలు కాడు. లోభం వదలిపెట్టితే సంపన్ముడు చోతాడు. తృష్ణ వర్షిస్తే సుఖవంతుడు చోతాడు.’

వ. అనిన యనంతరంబ యిధివ్యం డతనితోఁ ‘బురుషశబ్ద వాచ్యం దెట్టివాడు? మతి సర్వధని యగు వాఁ దెవ్వండు? నిశ్చయింపు’ మనినఁ బాండవజ్ఞేష్టుం డిట్లనియె. **453**

ప్రతిపదార్థం: అనిన+లనంతరంబ+ల= అని (ధర్మరాజు) చెప్పిన పిరప; ఆ+దివ్యండు= ఆ దివ్యుడు; ఆ యథ్థదు; అతనితోన్= ధర్మరాజుతో; ‘పురుష’ శబ్దవాచ్యండు= ‘పురుషుడు’ అని చెప్పదగినవాడు; ఎట్టివాడు?= ఏలక్షణాలు కలవాడు?; మతి= ఇంకా; సర్వధని= సర్వ సంపదులు కలవాడు; అగువాడు= అయినవాడు; ఎవ్వండు?= ఎవ్వుడు?; నిశ్చయింపుము= నిర్ణయించి చెప్పుము; అనిన్= అని (యథ్థదు) పలుకగా; పాండవజ్ఞేష్టుండు= పాండవాగ్రజాడు, ధర్మరాజు, ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అంతట దివ్యడైన యథ్థదు మరల ప్రశ్నించాడు. ‘పురుషుడు అని అనదగినవాడు ఎవ్వుడు? సర్వధని-సకలసంపదులు కలవాడు ఎవడు?’ ధర్మరాజు ఈ రీతిగా బదులు పలికాడు.

క. ‘దివి ముట్టి ధరణియంతట , నివిడి మెఱయుచుండు నెవ్వనియశోరమ య ట్టి విశిష్టచరిత్రుండు, యి , క్షపరా! పురుషుండు నాఁ బ్రుకాశత నొందున్. **454**

ప్రతిపదార్థం: యథ్థవరా!= యథ్థలలో శ్రేష్ఠుడ వైనవాడా!; ధరణి= భూమి; అంతటన్= అంతటను; నివిడి= వ్యాపించి; దివి, ముట్టి= ఆకసాన్ని స్పృశించి; ఎవ్వని యశన్+రమ= ఎవ్వనియశోరమ= ఎవడికీర్తిపెభవం; మెఱయుచున్+ఉండున్= దేదీప్యమానంగా మిరుమిట్లు కొలుపుతూ ఉంటుందో; అట్టి= అటువంటి; విశిష్టచరిత్రుండు= పేర్కొనదగిన ప్రవర్తన కలవాడు; పురుషుండు= పురుషుడు; నాన్= అనగా; ప్రకాశతన్+బందున్= ప్రకాశిస్తాడు.

తాత్పర్యం: ‘భూమ్యకాశాలను ఆవరించి ఎవ్వడి కీర్తిపెభవం మిరుమిట్లు కొలుపుతూ విస్తరిస్తుందో అట్టి మహానుభావుడే పురుషశబ్దంతో పిలువదగినవాడు.

అ. ప్రియము నప్పియంబుఁ బెల్లగు సౌఖ్యాదుః , ఖిములు భూతభావికార్యములును నెవ్వనికి సమంబు లివి సర్వధనియనఁ , బరఁగుఁ జుఫ్పె యట్టి భవ్యుం డనఘు!’ **455**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడా! ఓయధ్వదా!; ప్రియమున్= ఇష్టమైనదిన్ని; అప్రియంబున్= ఇష్టం కానిదిన్ని; పెల్లు+అగు= మిక్కటమైన; సౌఖ్యదుఃఖములు= శుభాలూ ఆవేదనలూ; భూత, భావికార్యములును= జరిగినవి జరుగబోయే పనులును; ఎవ్వనికిన్= ఎవరికి; ఇవి= ఇవి; సమంబులు= తుల్యాలో; అట్టి, భవ్యాడు= అటువంటి మహోనుభావుడు; సర్వధని అనన్తం+పరఁగున్+చుప్పు= సర్వధని అని అనబడతాడు సుమా!

తాత్పర్యం: ‘ప్రియం, అప్రియం, సుఖం, దుఃఖం, జరిగినకార్యాలు, జరుగబోయేకార్యాలు ఎవనికి సమానములో అట్టి మహోనుభావుడు సర్వధని అని చెప్పవచ్చును.’

వ. అని వివరించిన విని యుధిష్ఠిరుదేసుబ్రసాదమధురం బైన యాలోకనంబు నిగుడ సయ్యక్షపరుండు ‘మహాత్మా! మధీయంబు లైన ప్రశ్నంబు లన్నింటికి సందుత్తరంబు లిచ్ఛితి; నీవలనం జీతుండ నైతి; నీతమ్ములయం దొక్కరుని ప్రాణంబు లిచ్ఛేద నడుగు’ మనిన నతందు. **456**

ప్రతిపదార్థం: అని వివరించినన్= అని (ధర్మరాజు) వివరించిచెప్పగా; విని= (యధ్వదు) అలకించి; యుధిష్ఠిరుదేసున్= ధర్మరాజువైపు; ప్రసాదమధురంబు+బన= అనుగ్రహంతో మిళితమయి తియ్యనైన; ఆలోకనంబు= చూపు; నిగుడన్= వ్యాపించగా; ఆ+యక్షవరుండు= యధ్వదులలో శ్రేష్ఠుడు అయినవాడు; మహాత్మా!= ఓధర్మరాజు!; మధీయంబులు+బనప్రశ్నంబులు+అన్నింటికిన్= నాయుక్క ప్రశ్నలకు అన్నింటికిని; సత్త+ఉత్తరంబులు= మంచిసమాధానాలు; ఇచ్చితి(వి)= ఇచ్చావు; నీవలన్= నీవలన; ప్రీతుండన్+బతిన్= సంత్యప్తిచెందినవాడను అయినాను; నీతమ్ములయందున్= నీతమ్ముజూలలో; ఒక్కరుని= ఒకనియొక్క; ప్రాణంబులు= అసువులు; ఇచ్చేదన్= ఇస్తాను; అడుగుము= కోరుకొమ్ము; అనినన్ (అని యధ్వదు) చెప్పగా; అతందు= ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు వివరించి చెప్పాడు. అంతట ఆ యధ్వదు ధర్మరాజుపై అనుగ్రహపూరితాలైన తియ్యని చూడుక్కలు సారించి ఇట్లన్నాడు: ‘మహాత్మా! ధర్మరాజు! నేను నిన్న అడిగిన ప్రశ్నలకు గడుసుదనంతో మాత్రమే గాక మంచి సమాధానాలను చక్కగా చెప్పావు. నేను సంత్యప్తి చెందాను. నీతమ్ములయందున్ ఒకడి ప్రాణాలను ఇస్తాను కోరుకొమ్ము’ అనగా ధర్మరాజు (ఇట్లు బదులు పలికాడు).

సి. ‘శ్వామాంగు నారక్తజలరుహానేత్తు సా , లప్రాంశు నున్నతలలితజూహపు నకులుని బ్రథికింపు’ నావుడు యక్షుందు , ‘భీమఫల్గును లతిభీమబలులు ప్రియులు నీ కెంతయుఁ బృథివీశ! వీలలో , నొకనిఁ గోరక యిట్లు నకులుఁ గోల?’ తనుడు ధర్మాత్మజుం దనియెను ‘మాతండ్రి , యగు పాండువిభునకు మగువ లిరువు:

అ. రందు గొంతికాడుకు లైన మువ్వులిలోని , నేను బ్రథికినాడు; నింక మాద్రి తనయు లిరుపురందుఁ దగ నొక్కరుం డిప్పు , బ్రదుకవలదె? చెపుమ పాడితెఱగు. **457**

ప్రతిపదార్థం: శ్వాము+అంగున్= నల్లనైన దేహం కలవాడిని; ఆరక్తజలరుహానేత్రున్= మిక్కటమైన ఎఱుపురంగు గల పద్మాలవంటి కన్నలు కలవాడిని, చెంగల్యసోయంకల కన్నలు కలవాడిని; సాలప్రాంశున్= మద్దిచెట్టువలె పొడవైనవాడిని; ఉన్నత, లలిత, బాహున్= ఎత్తైనవి, సుకుమారమైనవి అయిన చేతులు కలవాడిని, ఆజానుబాహుడిని; నకులునిన్= నకులుడిని; బ్రదికింపు= పునరుజ్జీవితుని గావింపుము; నావుడున్= అని(ధర్మరాజు) చెప్పగా; యధ్వదుండు= యధ్వదు; పృథివీ+కఃశ!= భూపతీ, ఓ ధర్మరాజు!; భీమఫల్గునులు= భీముడును అర్జునుడును; అతిభీమబలులు= మిక్కిలి భయంకరమైన బలం

కలవారు; నీకున్= నీకు; ఎంతయున్= మిక్కిలి; ప్రియులు= ప్రీతిపాత్రులు; వీరిలోన్= భీమార్జునులలో; ఒకనిన్= ఒకరిని; కోరక= అర్థించక (బ్రదికించుమనికోరక); ఇట్లు= ఈ విధంగా; నకులున్= నకులుడిని; కోరితి(వి)= కోరావు; అనుదున్= అని యష్టుడు అనగా; ధర్మ+ఆత్మజండు+అనియెన్= ధర్మసందనుడు చెప్పాడు; మాతండ్రి= మాజనకుడు; పాండువిభునకున్= పాండురాజుకు; మగువలు= వనితలు, భార్యలు; ఇరువురు= ఇద్దరు; అందున్= వారిలో; గొంతికొడుకులు= కుంతిదేవికుమారులు; ఐన= అయినట్టి; మువ్వురిలోనన్= మువ్వురిలో; ఏను= నేను; బ్రదికినాడన్= జీవించాను; ఇంకన్= ఇక మరి; మాద్రి తనయులు= మాద్రికొడుకులు; ఇరువురండున్= ఇద్దరిలో; తగన్= ఒప్పిదంగా; ఒక్కరుండు= ఒకడు; ఇష్టు= ఇప్పుడు; బ్రదుకన్వలడు+ఎ= జీవించవలడా; పాడితెఱగు= ధర్మంయొక్కార్థిరు; చెపుము+అ= దయచేసి నీవే వచింపుము.

తాత్పర్యం: ‘శ్యాములశరీరుడు, చెంగలువసోయగం చిందే కన్ములు కలవాడు ఆజానుబాహువు’ మద్దిచెట్టును పోలిన నిడివి కలవాడు ఉన్నతములు లలితములు అయిన బాహువులు కలవాడు, అయిన నకులుడిని బ్రదికించుము’ అని ధర్మరాజు యష్టుడిని అర్థించాడు. అంతట యష్టుడు ‘మహారాజా! ధర్మజా! నీకోరిక నాకు అర్థం కాలేదు. భీముడు అర్జునుడు సుప్రసిద్ధులైన లోకోత్తరపీరులు. నీకు ప్రీతిపాత్రులు. వీరిలో ఒకరిని బ్రదికించుమని కోరక, ఈ నకులుడిని బ్రదికించుమని కోరావు ఎందుకు?’ అని ఆశ్వర్యం ప్రకటించాడు. ధర్మజాడు ఇట్లా బదులు పలికాడు. ‘మాతండ్రి పాండుప్రభువుకు ఇద్దరు భార్యలు. కుంతి, మాద్రి. కుంతిసుతులలో పెద్దవాడను నేను బ్రదికించుకొన్నానుకదా! ఇక, మాద్రితనయులలో ఒక్కడు బ్రదుకువలెనుకదా! నీవు ధర్మంతీరు నెఱిగి దయతో వచించుము.

విశేషం: యష్టుడిపరీక్ష - ప్రశ్నలు వేయటంతో ముగియలేదు. ఆపరీక్షలో ధర్మరాజు జ్ఞానిగా, మేధావిగా, వేదాంతిగా ఉత్తీర్ణుడైనాడు. ఇప్పుడు - యష్టుడు అడిగిన చివరిప్రశ్నకు చెప్పిన సమాధానంతో ధర్మరాజు జ్ఞానాన్ని ఆచరణంలోకి అనువదించే అన్మణివేదాంతిగా వెలుగొందుతున్నాడు.

అ. ధర్మసందుండు ధర్మాత్ముడని యెష్టు, దగిలి జగము సమ్ము బొగడుచుండు:

నట్టి యేసు ధర్మహసనికి నోర్మజు, మ్యుంత వచ్చేనేని; యింత నిజము’.

458

ప్రతిపదార్థం: ధర్మసందనుండు= ధర్మరాజు; ధర్మ+ఆత్మజుండు= ధర్మంతో కూడిన ఆత్మ కలవాడు; అని= అనుచు; ఎష్టున్= ఎల్లప్పుడున్నా; తగిలి= ప్రియమార; జగము= లోకం (ప్రజలు); నమ్మన్= నన్ను; పాగడుచుండున్= ప్రశంసిస్తూ ఉంటుంది; అట్టి= అటువంటి, లోకంచేత ధర్మాత్ముడని కీర్తించబడునట్టి; ఏను= నేను; ఎంతవచ్చేన్+ఏని= ఎట్టి ఆపద దాపురించినా; ధర్మహసనికిన్= ధర్మాశనానికి; ఓర్మన్+చుమ్ము= ఓర్మజాలను సుమీ; ఇంత= ఇది అంతా; నిజము= సత్యం.

తాత్పర్యం: ధర్మసందనుడు ధర్మాత్ముడు అని లోకం నన్ను ప్రీతితో ప్రశంసిస్తూ ఉంటుంది. అట్టి ప్రశంసలకు పాత్రుడనైన నేను ఎట్టి ఆపద దాపురించినా! సరే. ధర్మహసనికి ఒడిగట్టజాలను, ఇది నిజం’.

వ. అనిన నతండు ‘నీదైన ధర్మజ్ఞతకు మెచ్చితి; నీతమ్ములందఱు లభ్యజీవితు లయ్యేద’ రనిన నాళ్ళంబ విగతక్కుత్పోసులై యన్నలువురు నిర్మలోయి మేల్పునిన తెఱంగున సముట్టితు లైనం జాచి, విష్ణుతుండై ధర్మపుత్రుం డి ట్లనియె.

459

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని (ధర్మరాజు) వచించగా; అతండు= అతడు (యష్టుడు); నీదు+ఖన= నీయొక్క; ధర్మజ్ఞతకున్= ధర్మపరిజ్ఞానానికి; మెచ్చితిన్= నీయందు గౌరవం పెంచుకొన్నాను; నీతమ్ములు+అందఱున్= నీఅనుజలు అందరును; లభ్య,

జీవితులు+అయ్యదరు= పొందబడిన జీవితాలు కలవారు ఔతారు. తిరిగి బ్రథుకుతారు; అనిసన్= అని చెప్పగా; ఆష్టణంబు+ల= ఆత్రుటిలోనే; విగత, ఘృత్త+పిపాసులు+బ= తీరిన ఆకలి దప్పికలు కలవారలై; ఆ+నలువురున్= ఆ నలుగురున్నా (భీమార్జున నకులసహాదేవులు); నిద్రపోయి= నిద్రించి; మేల్కునిస, తెఱంగునన్= మేలుకొన్నట్లు; సమ్+ఉత్థితులు+బన్= చక్కగా లేచినవారుకాగా; చూచి= అరసి; విస్కృతుండు+బ= మిక్కిలి ఆశ్చర్యం పాందినవాడై; ధర్మపుత్రుండు= ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని యథ్యడు ‘ధర్మరాజు! నీ ధర్మజ్ఞానానికి మెచ్చాను. నీ తమ్ములందరూ బ్రతుకుతారు గాక!’ అని అన్నాడు. వెంటనే భీమార్జున నకుల సహాదేవులు నలుగురూ ఆకలిదప్పులు లేనివారై నిద్రనుండి మేల్కున్నట్లు లేచారు. వారిని చూచి ధర్మరాజు ఆశ్చర్యపడి ఇట్లా అన్నాడు.

చ. ‘నిను నొక యక్షమాత్రుఁ డని నెమ్ముచి నమ్ముగ నేర నయ్యదన్.

జనసత్త! నీవు నిక్షముగ శక్తుఁడవో, యలకాధిపుండవో,

యసలుఁడవో, సమీరుఁడవో, యట్లునుగాక జగన్మతుండు మ

జ్ఞసుకుఁడు సైన ధర్ముఁడవో? సత్యపుఁ జెప్పుము నాకు’ నావుడున్.

460

ప్రతిపదార్థం: నినున్= నిన్ను; ఒక= ఒకానొక; యక్షమాత్రుఁడు+అని= యథ్యడు మాత్రమే అని; నెఱ+మదిన్= నెమ్ముదిన్= నిండుమనస్సున్; నమ్మగనేరను+అయ్యదన్= విశ్వసింపజాలక ఉన్నాను; జనసత్త!= ప్రజలచేత ప్రశంసించబడేవాడా!; నీవు= నీవు, నిక్షముగన్= నిజంగా; శక్తుఁడవు+బి= ఇంద్రుడవో; అలకా+అధిపుండవు+బి= అలకాపురి రాజధానిగా కలవాడివో, కుబేరుడవో; అనలుఁడవు+బి= అగ్నిదేవుడవో; సమీరుఁడవు+బి= వాయుదేవుడవో; అట్లునుగాక= ఆరీతిగా కాక; జగత్త+ నుతుండున్= లోకంచేత పాగడబడేవాడున్నా; మత్త+జనసుకుఁడున్= (మజ్జనసుకుఁడు)= నా తండ్రిన్ని; ఐన= ఐషట్టి; ధర్ముఁ డవు+బి= యమధర్మరాజువో; సత్త+కృపన్= చక్కనిదయతో; నాకున్= నాకు; చెప్పుము= వచింపుము; నావుడున్= అని (ధర్మరాజు) అనగా.

తాత్పర్యం: ప్రజలచేత ప్రశంసించబడేవాడా! నిన్ను, ఎవరో సామాన్యాడైన యథ్యడుగా పరిగణించబాలను. నీవు ఎవరో మహానుభావుడవనే నమ్మకం నాకు ఏర్పడింది. నిజంగా నీవు దేవేంద్రుడవో, అలకాధిపుడు అయిన కుబేరుడవో, అగ్నిదేవుడవో, వాయుదేవుడవో అయి ఉండాలి. ఒకవేళ అట్లుకాకపోతే జగత్తులచేత ప్రశంసించబడే నాజనకుడు ధర్మదేవతవే అయి యుండాలి. దయచేసి నీవు ఎవరవో నాకు నిజం చెప్పుమని వేడుతున్నాను, అని ధర్మరాజు పలుకగా.

వ. అమ్మహిత్తుండు మందస్త్రాననుండై.

461

తాత్పర్యం: మహానుభావుడైన ఆ యథ్యడు చిరునవ్వుతోకూడిన మొగం కలవాడై.

మత్తకోకిలము

‘ఏను ధర్ముఁడు జుష్టే రాజకులేంద్రుఁ సత్యము శౌచమున్
దానముం దపమున్ శమంబును దాంతియున్ యశముం బల
జ్ఞానయుక్తియు నాదుమూర్తులు; సమ్మదంబును నిష్టు మ
తూసు సుత్తమధార్థుకున్ నినుఁ జాచు వేడుక వచ్చితిన్.

462

ప్రతిపదార్థం: రాజు+కుల+ఇంద్ర!= రాజుల సమూహాలలో తేష్టుడా; ఏను= నేను; ధర్మాడవ్+చువ్యై= నేను యమధర్మరాజును సుమా; సత్యము= నిజం; శౌచమున్= నిర్వులత్వం; దానమున్= రాగియున్నా; తపమున్= తపస్సు; శమంబును= కామక్రోధాదులు లేని శాంతం; దాంతియున్= ఇంద్రియనిగ్రహమున్నా; యశమున్= కీర్తియు; పరిజ్ఞాన, యుక్తియున్= వివేకంతో కూడిఉండటం; నాదు, మూర్తులు= నా ఆకారాలు; సమ్మదంబునన్= సంతోషంతో; ఇష్టు= ఇష్టుడు; ఈసమయంలో; మత్త+సూసున్= నా సుతుడిని; ఉత్తమధార్మినున్= గొప్పధర్మం కలవాడిని; నినున్= నిన్ను; చూచువేడుకన్= చూచే కోరికతో; వచ్చితిన్= వచ్చాను.

తాత్పర్యం: 'రాజులసమూహాలలో తేష్టుడ వైన ఓధర్మరాజు! నేను యమధర్మరాజును సుమా! నాకుమారుడవు, పరమధర్మమార్తివి అయిన నిన్ను చూచే వేడుకతో ఇష్టుడు వచ్చాను. సత్యం, శౌచం, దానం, తపస్సు, శమం, దమం, కీర్తి, వివేకం నా మూర్తులు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో ధర్మస్వరూపం సంగ్రహంగానూ సమగ్రంగానూ నిర్వచించబడింది. మహాభారతం అంతా ఈ పద్యానికి విపులవ్యాఖ్యానమే. 'సత్యం వద' - 'సత్యమేవ జయతే' ఇవి శ్రుతివాక్యాలు. సత్యమే సౌందర్యం. సత్యమే పరబ్రహ్మస్వరూపం. ఏష్టలోభంపలన కాని ఏస్వార్థయోచనపలన కాని సత్యవతానికి భంగం కలుగరాదు. శౌచం అష్టమాటకు శారీరకపరిపుట్టత మాత్రమే అర్థం కాదు. శౌచం బాహ్యశౌచం మాత్రమేకాక ఆభ్యంతర శౌచం, మనోవాక్యాయ కర్మలలో పారిపుద్యాన్ని పాటించటంగా ఎన్నబడుతుంది. అట్లే - దానం, తపస్సు, శమం, దమం, కీర్తి, వివేకం అనేపదాలను విశాలమైన అర్థంలో స్వీకరించాలి. మహాభారతంలోని ఉపాఖ్యానాలు ఈ అంశాలను హృదయంగమంగా ఉల్లేఖించేవే. వృత్త లక్షణానికి చూడు. ఆరణ్యః 4.267 విశేషాంశం.

వ. న న్నాత్మయించిన జనంబులు దుర్గతిం భూరయరు గాపున నభిమతంబు లైన వరంబు చిచ్ఛేద' నదుగు మనినఁ బాండవాగ్రజుండు సంబ్రమభక్తిపరుం డగుచు దండప్రణామంబు సేసి, యద్దేవోత్తముం బ్రస్తుతించి, 'దేవా! మంచియాత్మమవాసుండైన భూసురవరు నరణి యొక్కహారణంబుచేత నపహృతంబయ్య; నతనికిం గర్తులోపంబు గాకుండ నయురణిం గరుణింపవే యనినఁ బ్రీతచిత్తుం డగుచు ధర్మదేవుండు. 463

ప్రతిపదార్థం: నన్నున్= నన్ను (ధర్మస్వరును); ఆశ్రయించిన= ఆధారం చేసికొనిన; జనంబులు= మనుజలు; దుర్గతిన్= చెడుస్థితిని; పారయరు= పొందరు; కాపునన్= కాబట్టి; అభిమతంబులు+ఐన= ఇష్టాలైన; వరంబులు= వరాలు; ఇచ్చేదన్= ఇస్తాను; అడుగుము= కోరుము; అనినన్= అని (యముడు) చెప్పగా; పొండవ+అగ్రజాండు= ధర్మరాజు; సంబ్రమ, భక్తిపరుండు+అగుచున్= తత్తరపాటుతో కూడిన పూజ్యభావం కలవాడు చౌతూ; దండప్రణామంబు+చేసి= భుజాలు భూమికి సోకేటట్లుగా సమస్కరించి; ఆ+దేవ+ఉత్తమున్= ఆ దేవతలలో తేష్టుడైనవాడిని, యముడిని; ప్రస్తుతించి= కీర్తించి; దేవా!= దేవరా!; మంచియ+అశ్రమ, వాసుండు+ఐన= నా ఆశ్రమంలో నివసించేవాడు అయిన; భూసుర, వరు+అరణి= బ్రాహ్మణోత్తముడి అగ్గికొయ్య; ఒక్క, హరిణంబు+చేతన్; ఒకలేడిచేత; అపహృతంబు+అయ్యెన్= అపహరించబడింది; అతనికిన్= వానికి (అ బ్రాహ్మణుడికి); కర్మలోపంబు= అనుష్టానంలోని లోటు; కాక+ఉండన్= ఏర్పడకుండగా; ఆ+అరణిన్= ఆ అరణిని; కరుణింపవే= దయచేసి ప్రసాదించుము; అనినన్= అని (ధర్మరాజు) పలుకగా; బ్రీతచిత్తుండు+అగుచున్= సంతృప్తి చెందిన మనస్సు కలవాడు చౌతూ; ధర్మదేవుండు= యమధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: నన్ను ఆధారంగా చేసికొనిన మనుజలు దుర్గతిని పొందరు. నీను నన్ను ఆశ్రయించితిని. కాపున నీవు కోరే వరాలను ఇస్తాను. కోరుకొనుము' అని యముడు వచించాడు. ధర్మరాజు తత్తరపాటుతో కూడిన పూజ్యభావంతో

తనముజాలు భూమికి సోకేటట్లుగా ధర్మదేవుడికి నమస్కరించి, అతడిని కీర్తించి, ‘దేవ! నా ఆశ్రమంలో నివసిస్తున్న బ్రాహ్మణోత్తముడి అరణిని ఒకలేడి హరించింది. ఆతడి నిత్యమష్టానానికి భంగం కలుగకుండ దయచేసి ఆ అరణిని ప్రసాదించుము’ అని ప్రార్థించాడు. ఆ ధర్మదేవుడు సంతృప్తిచెందినవాడయి.

క. ‘విను మేను నీమనోగతి, యుహమా! యెఱుగంగ వేడి యరణీహరణం జీవించితి; మృగ మెక్కాడి?’ , దని యశ్శహానీయవస్తు వతనికి నిష్ఠైన్.

464

ప్రతిపదార్థం: అనఫూ!= పుణ్యాత్ముడా, ఓ ధర్మరాజా; వినుము= ఆలకించుము; ఏను= నేను; నీమనోగతి= (నీమనన్+గతి) నీచిత్తప్రవృత్తి; ఎఱుగంగనేడి= తెలిసికొనగోరి; అరణిహరణంబు= అరణిని హరించటం; ఒనరించితిన్= చేశాను; మృగము= లేడి; ఎక్కడిది?= ఎచటిది?; అని= అని వచించి; ఆ+మహానీయవస్తున్= ఆ గొప్ప పదార్థాన్ని; అతనికిన్= వానికి (ధర్మరాజుకు); ఇచ్చేన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ‘పాపరవాతుడ పైన ఓ ధర్మరాజా! నేను నీమానసికప్రవృత్తిని తెలిసికొనగోరి, ఆ అరణిని అపహరించాను. అంతే. లేడి ఎక్కడిది? నేనే అట్లా లేడిరూపం ధరించాను. ఇదిగో! అరణిని తీసికొమ్ము’అని వచించి యముడు ఆ మహానీయవస్తువైన అరణిని ధర్మరాజుకు తిరిగిఇచ్చాడు.

వ. ఇచ్చి మతియు నిట్లనియే; ‘పదుమూడవయేడు సనుదెంచే; నింక మీ రజ్జుతవాసంబు సలుపవలయు; సందు మీ రెప్ప రెక్కడ నేరూపంబునం జలయింపం గోలిన నయ్యెరూపంబు లలవడియేడు; నె ట్లున్నను మి మైవ్వరు నెఱుంగకుండు సట్లుగా వరం జచ్చితి; నింకనొం డెయ్యిచివలసిన నడుగు’ మనిన నమ్మనుజేష్టరుం డి ట్లునియే.

465

ప్రతిపదార్థం: ఇచ్చి= (అరణిని) ఒసగి; మతియున్= వెండియును; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగాచెప్పాడు; పదు మూడు+అవ+ఏడు= పదమూడవ వత్సరం; చనుదెంచెన్= వచ్చింది; ఇంకన్= ఇక; మీరు= పాండవులు అయిన మీరు; అజ్ఞాతవాసంబు= ఒరులకు తెలియబడకుండ నివసించటం; సలుపన్వలయున్= చేయాలి; అందున్= ఆ అజ్ఞాతవాసంలో; మీరు+ఎవ్వరు= మీ పాండవులలో ఎవరు ఎవరు; ఎక్కడన్= ఏషటంలో; ఏరూపంబున్= ఏలకారంలో; చరియింపన్+కోరినన్= ప్రపర్తింప తలిప్పే; అణ్ణైయై= ఆయా; రూపంబులు= ఆకారాలు; అలవడియేడున్= ఏర్పడుతాయి గాక; ఎట్లు+ఉన్నను= ఏవిధంగా ఉన్నప్పటికీ; మిమ్మున్= (మీ పాండవులను); ఎవ్వరున్= ఎవరును; ఎఱుంగక+ఉండు+అట్లుగాన్= తెలియలేనివిధంగా; వరంబు; ఇచ్చితిన్= ప్రసాదించాను; ఇంకన్= మతియును; ఒండు+ఎయ్యది= ఇంక ఒకటి ఏదైన; వలసినన్= అవసరమైన కోరిక; అడుగుము= అర్థించుము; అనినన్= అని (యముడు) వచించగా; ఆ+మనుజ+ఈశ్వరుండు= ఆ మానవులకు ప్రభువు ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: యముడు అరణిని ధర్మరాజుకు ఇచ్చి మరియు ఇట్లు వచించాడు. ‘మీకు పండిండేండ్ల అరణ్యవాసం ముగిసింది. పదుమూడవ సంవత్సరం అరుగుదెంచింది. ఇక మీరు మారువేషాలలో శత్రువులకు తెలియకుండా అజ్ఞాతవాసం పూర్తిచేయవలసి ఉన్నది. ఆ అజ్ఞాతవాసంలో మీరు ఏమేరూపాలు ధరించవలె నని కోరితే ఆయారూపాలు మీఅందరికీ అలవడగలవు. మిమ్ము ఇతరులు ఎవ్వరూ గుర్తించకుండేటట్లు మీకు వరం ప్రసాదించాను. మతియు ఇంకాక వరం అడుగుము’. ఆ మాటలువిని ధర్మరాజు యముడితో ఇట్లు పలికాడు.

ముత్తకోకిలము

‘అదిదేవుడ షైన నీవు దయామతిం బొడసూపి న
న్నాదరించుటఁ జేసు ధన్యుడు నైతి; నింతకు నెక్క డొం
డేబి కల్పనె? ర్యైన నాముచి యెల్లనాఁడును గ్రోధ మో
హిదులం బెడుఁ బాసి ధర్మపునంద నెక్కాను జేయవే!’

466

ప్రతిపదార్థం: ఆది, దేవుడవు+అయిన= మొదటి వేల్పువు అయిన; నీవు= నీవు; దయామతిన్= కరుణాతోకూడిన బుద్ధితో; పొడ+చూపి= ప్రత్యక్షమై; నన్నన్; ఆదరించుటన్+చేసి= సంప్రేతితో మన్నించటంచేత; ధన్యుడన్+ఖతిన్= చరితార్థుడ నయునాను; ఇంతకున్= నీవు ప్రత్యక్షమైకరుణాతో నన్నాదరించటంకంటే; ఎక్కుడు= అధికమైనది; ఒండు= వేరు; ఏది= ఏదైనా; కల్గును+ఎ= సంభవిస్తుందా?; ఖన్న= అయినను; నా మది= నామనస్సు; ఎల్ల, నాఁడును= ఎల్ల వేళలలోనూ; క్రోధ, మోహ+అదులన్= కోపం, అజ్ఞానం ((భ్రమ) మొదలైనవాటిని; పెడన్+పాసి= పెడమొగం పెట్టి దూరమై; ధర్మపునందున్+అ= ధర్మంలో మాత్రమే; నెక్కాన్న+చేయవే= లగ్గం అయ్యేటట్లుగా చేయుము.

తాత్పర్యం: ‘దేవతలో ప్రథముడ నయున నీవు కరుణించి నాకు ప్రత్యక్షమై నన్ను మన్నించటంచేత నా జన్మ ధన్యమైనది. ఇంతకంటే వేరే భాగ్యయోగం నేను కోరుకొనదగింది ఏమున్నది? ఖన్ను నాచిత్తం ఎల్లవేళల ధర్మము నందే లగ్గమై ఉండేటట్లు దయచేసి వరం ప్రసాదించుము. నామనస్సు ఇక కోపతాపాలకు మద మాత్సర్యాదులకు అజ్ఞానానికి లోనుగానుండ చేయుము’.

విశేషం: వృత్త లక్షణానికి చూడు. ఆరణ్యః 4.267 విశేషాంశం.

వ. అనిన నద్దేవుం డతనికి నష్టరం బోసంగి యంతర్లోతుం డయ్యుఁ; గొంతేయులు గ్రమ్మతీ నిజాత్మమంబున కలిగి, ధరణిదేవునకు నరణిత్రదానంబు సేసి, తత్త్వయుక్తాశీర్షాదంబులు గైకొని, పరమానందంబునం బొంబి రని యట్లు పాండుతనయుల వనవాసప్రకారంబు సవిస్తరమధురంబుగా నుహన్యసించి.

467

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని (ధర్మరాజు) చెప్పగా; ఆ+దేవుండు= ఆ దేవుడు, యముడు; అతనికిన్= ధర్మరాజురు; ఆ, వరంబు+బసంగి= ఆ వరాన్ని ఇచ్చి; అంతర్లోతుండు+అయ్యెన్= అదృష్టుడు అయ్యాడు; కొంతేయులు= కుంతీసందనులు, పాండవులు; క్రమ్మటి= తిరిగి; నిజ+అశ్రమంబునకున్= తమ అశ్రమానికి; అరిగి= వెళ్లి; ధరణిదేవునకున్= బ్రాహ్మణుడికి; అరణిప్రదానంబు+చేసి= అరణిని ఇచ్చి; తద్+ప్రయుక్తి+అశిః+పాండుబులు= ఆ బ్రాహ్మణుడిచేత ఇవ్వబడిన దీవెనలు; కైకొని= గ్రహించి; పరమ+అనందంబునన్+పాందిరి= గొప్పసంతోషాన్ని అనుభవించారు; అని= అని; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; పాండుతనయుల వనవాసప్రకారంబు= పాండవులు అరణ్యంలో నివసించిన విధం; సవిస్తర, మధురంబుగాన్= వివరాలతో కూడినట్లుగానూ, తియ్యగానూ; ఉపన్యసించి= వచించి.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు వచించాడు. యమధర్మరాజు యుధిష్ఠిరుడికి ఆ వరం అనుగ్రహించి అదృష్టుడయ్యాడు. అంత పాండవులు తమ అశ్రమానికి తిరిగివెళ్లి అరణిని ఆ బ్రాహ్మణుడికి సమర్పించారు. ఆ బ్రాహ్మణుడు పాండవులను ఆశిర్యదించాడు. పాండవులు గొప్ప అనందాన్ని పాందారు. అని పాండవుల వనవాసకథను, సాంగోపాంగంగా వివరాలన్నిటితో తియ్యతియ్యని మాటలతో చెప్పి.

క. అనముఁడు గృష్ణాంధ్రోపా : యస్తిష్యుఁడు బోధనిధి సమంచితమేధా
మనునకుఁ బాలక్షితునకు , ననవరతానందసుఖసమగ్రత యొసగెన్.

468

ప్రతిపదార్థం: అనముఁడు= పాపరహితుడు; కృష్ణాంధ్రోపాయన శిష్యుఁడు= వేదవ్యాసమహర్షియొక్క శిష్యుడు వైశంపాయనుడు; బోధనిధి= జ్ఞానానికి నెలవు; సమంచిత మేధాఫునునకున్= మిక్కిలి విలసిల్లే తెలివితేటలచేత గౌప్యవాడికి; పారిక్షితునకున్= పరీక్షితుకొడుకు జనమేజయుడికి; అనవరత+ఆనంద, సుఖ, సమగ్రత= సంతతమైన సంతోషం, సౌఖ్యం; ఒసగెన్= చేకూర్చాడు.

తాత్పర్యం: పుణ్యమూర్తి వేదవ్యాసమహర్షిషిష్యుడు జ్ఞానమూర్తి అయిన వైశంపాయనుడు మేధావి అయిన జనమేజయుమహారాజుకు ఎల్లప్పుడూ ఉండే నిండు ఆనందాన్ని చేకూర్చాడు.

అశ్వాసాంతము

సీ. భవ్యచరిత్రుఁ దాపస్తంబసూతుండు, శ్రీవత్సగోత్రుండు, శివపదాభ్యా
సంతతధార్యాన సంస్కచిత్తుఁడు, సూర్య , నార్యునకును బోతమాంబికకును
నందసుఁ, డిలు బాకనాటిలో సీలకం , లేశ్వరస్తానమై యేసకమెసగు
గుడ్యారు నెలవుగ గుణగిష్టత నొప్పి , ధన్యుండు ధర్మైకతత్వరాత్ముఁ

తే. దెళ్లినార్యుండు సకలలోకైక విధితుఁ , డయిన నన్నయభట్టమహాకమీందు
సరససారస్వతాంశ్రుశస్తి దస్ముఁ , జెందుటయు సాధుజనహర్షస్మిధిఁ గోల.

469

ప్రతిపదార్థం: భవ్యచరిత్రుండు= యోగ్యమైన శీలం కలవాడు; ఆపస్తంబ సూతుండు= ఆపస్తంబమహర్షి ప్రోక్షమైన సూత్రవిధికి కట్టుబడినవంశంలోనివాడు; శ్రీవత్సగోత్రుండు= శ్రీవత్సగోత్రానికి చెందినవాడు; శివ, పద+అబ్బ, సంతత, ధార్య, సంస్క, చిత్తుఁడు= శిష్యడిపాదపద్మాలనుగూర్చిన ఎడతెగని ఆరాధనలో లగ్గుమయిన మనస్సు కలవాడు; సూర్యన+అర్యునకును= పూజ్యుడు అయిన సూర్యనకును; పోతమ+అంబికకును= పోతమ అనే తలికి; నందనుఁడు= కొడుకు; ఇలన్= భూమిపై; పాకనాటిలో= పాకనాడు అనే ప్రదేశంలో; సీలకంర+శశ్వర, స్తానము+ఱ= సీలకంరుడు అనే శివదేవుడు ఉండే గుడిగిలిగినట్టిదై; ఎసకము+ఎసగు= శోభిల్లే; గుడ్యారు= గుడ్యారు అనే ఊరు; నెలవుగున్= నివసించేచోటుగా; గుణగరిష్టతన్= మంచిగుణాలయొక్క గౌప్యతనంచేత; ఒప్పు= విలసిల్లే; ధన్యుండు= చరితాంధ్రమైన జీవితం కలవాడు; ధర్మ+ఏక+తత్వర+అత్ముఁడు= ధర్మంలో మాత్రమే నిష్టగల మనస్సు కలవాడు; ఎట్లినార్యుండు= (ఎట్లిప్రెగ్గడ) ఎట్లిన అని పిలువబడేవాడు; సకల, లోక+ఏక, విధితుడు+అయిన= సమస్తలోకంలో సుప్రసిద్ధుడుయినవాడు అయిన; నన్నయభట్ట మహాకవి+ఇంద్రు= నన్నయభట్టు అనే గౌప్యకవివరేణ్యుడి యొక్క; సరస, సారస్వత+అంశ, ప్రశస్తి= రసముతో కూడిన కవిత్వం పాలు పంచుకొనిన కీర్తి; తమ్మున్= తనను; చెందుటయున్= పాందటంచేత; సాధుజనహర్షస్మిద్ధిన్+కోరి= సుజనసంతోషాన్ని పాందగోరి.

తాత్పర్యం: యోగ్యమైన ప్రవర్తన గలవాడు, ఆపస్తంబసూతుల వంశంలో జన్మించినవాడు, శ్రీవత్సగోత్రుండు, శిష్యడి పాదపద్మాలను ఆరాధించే మనస్సు కలవాడు, సూర్యనార్యడికిన్ని పోతమాంబికకున్నా కొడుకు అయినవాడు పాకనాటిలో సీలకంరేశ్వరుడి ఆలయంగల గుడ్యారు అనే ఊరిలో నివసించేవాడు, మంచిగుణములే తనగౌప్యతనానికి ఆధారమై జీవితం ధన్యుండునవాడు, ధర్మంలో మాత్రమే తాత్పర్యం కలవాడు అయిన ఎట్లిన జగద్విధితుడు అయిన

నన్నయభట్ట మహాకవివరేణ్యుడి సారస్వతమహామలో పాలుపంచకొనినట్లు పేరుపొందటంచేత సుజనసంతోషప్రిణిని కోరి.

విశేషం: (1) ఈపద్యం ఎఱ్లన తననుగూర్చి తాను చెప్పుకొనినట్టిది. ఈ పద్యమే ఎఱ్లన ఆరణ్యపర్వాన్ని పూరించాడనటానికి నిర్వికల్పమైన నిదర్శనం. (2) ఈపద్యంలోని వాక్యాలు ఉత్తమపురుషలో కాక ప్రథమపురుషలో నుండటం గమనించదగింది. ‘నేను’ - అని ప్రాయుక, ఎఱ్లన ప్రాశాడు అని చెప్పటం కవిసంప్రదాయంగా ఎన్నదగింది. “నన్నయ భట్టు తెనుంగునన్ మహాభారత సంహితారచన బంధురు దయ్య జగద్గితంబగన్” అని నన్నయ ప్రాసి ఉన్నాడు. (3) ఇప్పటికిని గుడ్డారులో నీలకంలేశ్వరుడి ఆలయం ఉన్నది. (4) ‘నన్నయభట్టు సరససారస్వతాంశ ప్రశస్తి’ తన్న చెందినట్లు ఎఱ్లన చెప్పుకొన్నాడు. (5) ఎఱ్లన నాలుగవ ఆశ్వాసం చివర- అయిదు, ఆరు, ఏడు ఆశ్వాసాల చివర ‘ఇది .... నన్నయభట్ట ప్రణీతంబైన ఆరణ్యపర్వమునందు’ అనియే ప్రాసి ఆశ్వాసాంతపద్యాలను రాజరాజనరేంద్రుడికి సంబోధనలుగానే వెలయించాడు.

క. ధీరవిచారుడు తత్త్వము, తార్తితయుః గొంతదోషుః దద్రుచనయకా నారణ్యపర్వమేషము, పూరించే గవీంద్రుక్కర్షపుటపేయముగాన్.

470

ప్రతిపదార్థం: ధీరవిచారుడు= గంభీరమైన ఆలోచన కలవాడు, లోతైన యుక్తాయుక్తపరిజ్ఞానం కలవాడు; తద్+కవితా, రీతియన్= నన్నయభట్టుయొక్క కవిత్వపు పోకడ; కొంత+తోఱన్= కొంత వ్యక్తమయ్యేటట్లుగా; తద్+రచన యకాన్= ఆతని రచనయే అగునట్లుగా; ఆరణ్యపర్వశేషము= అరణ్యపర్వంలో (నన్నయ వదలిపెట్టగా) మిగిలిన భాగం; కవి+ఇంద్ర, కర్మ, పుట, పేయముగాన్= కవిశ్రేష్ఠుల చెవిదొప్పులచే త్రాగరగినదిగా, రుచికరంగా; పూరించెన్= పూర్తిచేశాడు.

తాత్పర్యం: గంభీరమైన యోచనచేసినవాడైన నన్నయభట్టుయొక్క కవితాశిల్పారీతి కొంత ప్రతిఫలించేటట్లుగా ఆతని రచనయే అయ్యేటట్లు ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని కవివరేణ్యములకు ప్రీతి ఘటించేటట్లుగా ఎఱ్లన పూరించాడు.

విశేషం: (1) ఈ కందపద్యం, దీనికి ముందున్న సీసపద్యం లేకపోతే ఈ అరణ్యపర్వశేషం ఎఱ్లన ప్రాసినట్లే తెలియదు. (2) ఈ రచన చేయటం ఎఱ్లన నిష్కామకర్మగా భావించాడు. నన్నయపేరుమీదనే రాజరాజనరేంద్రుడిపేరుమీదనే నాలుగు, అయిదు, ఆరు, ఏడు ఆశ్వాసాలు వెలిశాయి. ఈ రెండుపద్యాల తరువాతి ఆశ్వాసాంత పద్యాలు, రాజరాజనరేంద్ర సంబోధనలు. ఆశ్వాసాంతగద్యం నన్నయపేర విలసితం. (3) ఈ పద్యంలోని మూడు పదగుంఫనలు - 1. ధీరవిచారుడు; 2. తత్త్వవిచారీతియు కొంతదోష; 3. తద్రచనయకాన్- మిక్కులి అర్థవంతాలు. 1. ఎప్రసాది ధీరవిచారుడు. తరచిచూస్తే ఆరణ్యపర్వశేషం నన్నయక్కతం గాదనీ, ఎఱ్లన రచన అనీ తెలుస్తుంది. జాగ్రత్తగా అనుశీలించటం అవసరం అనే పౌచ్ఛరిక ఇందులో ఉన్నది. ఘండోరీతులలో భాషలో భావసంపుటీకరణంలో ఎఱ్లన వ్యక్తిత్వముద్ర ఇందులో కానబడుతుంది. 2. తద్+కవితారీతియు కొంత తోష. ఇందులో నన్నయ అనుకరణం కావస్తుంది. ప్రస్నటంగా కావస్తుంది. కాని అది! అంధానుకరణం కాదు. అది కొంతమాత్రమే అనే రెండవ పౌచ్ఛరిక గమనించదగింది. 3. తద్+రచనయ కాన్= తద్రచనయ కాన్. ఎఱ్లన ఆరణ్యపర్వశేషం నన్నయకవితయే అనేటట్లుగా ప్రాశాడు. ఇందుకు ఆశ్వాసారంభపద్యాలు ఆశ్వాసాంతపద్య గద్యాలు నిదర్శనాలు.

క. వీరావతార! విములా, చార! మహాదార! శుభవిచార! సుజనమం దార! నవకీల్ హోక్కిక, హరిర! హారపదాఖ్మమధుకరాత్మవిపోరా!

471

ప్రతిపదార్థం: వీర+అవతార!= వీరుడియొక్క అవతారం కలవాడా, వీరుడిగా జన్మించినవాడా!; విముల+అచార!= స్వచ్ఛమైన ప్రవర్తన కలవాడా!; మహా+ఉదార= గొప్ప ఔదార్యం కలవాడా!; శుభవిచార!= మంచి ఆలోచన కలవాడా!; సుజనమందార!=

సజ్జనులకు కల్పవృక్షం వంటివాడా!; నవకీర్తివ్రాక్తికహోర!= క్రొత్తయశున్మ అనే ముత్యాలదండ కలవాడా!; హరపద+ఆబ్జ్, మధుకర+ఆత్మవిహరా!= శివుడిపాదపదామ్యందు తుమ్మెదరూపంతో విహరించేవాడా!

తాత్పర్యం: వీరుడిగా అవతరించినవాడా! నిర్మలమైన నడవడిక కలవాడా! మంచి ఆలోచనలు కలవాడా! సజ్జనుల కోరిక లొనగూర్చటంలో మందారవృక్షంవంటివాడా! మాసిపోనట్టి కీర్తి అనే ముత్యాలదండ ధరించేవాడా! శివుడిపాద పద్మాలలో తుమ్మెదగా విహరించేవాడా! ఓ రాజరాజనరేంద్రా!

విశేషం: (1) కీర్తి తెల్లగా ఉంటుంది. ఇది కవిసమయం. ముత్యాలహోరం తెలుపు. (2) కోరిస కోరికల నీదేర్చేవృక్షం - స్వర్గంలోని నందనోద్యానంలో ఉండేచెట్టు మందారం.

తరలము

అమితవైభవ! లోభమోహమదాభిదుర్భభ! ముంజువి
భ్రమ విలాసితకామినీజన పంచబాణ! నిరంతరా
నమదశేషస్వపాలమోళ పిశ్చాముధముణిప్రభా
క్రమ సమంచిత విస్మిరత్వదకాంతి నిల్జతపంకజా!

472

ప్రతిపదార్థం: అమిత, వైభవ!= మితిలేని సంపదకలవాడా!; లోభ, మోహ, మద+అది, దుర్భభ= పిసినితనం, అజ్ఞానం, గర్వం మొదలైనవి పొందని వాడా!; మంజు, విభ్రమ, విలసిత, కామినీజన పంచబాణ!= అందమైన విలాసాలచేత ప్రకాశించేటట్లు చేయబడిన ప్రీలకు మన్మథుడి వంటివాడా!; నిరంతర+ఆనమత్త+అశేష, సృపాల, మాశి= ఎల్లప్పుడూ నమస్కరిస్తున్న నిఖిలరాజుల శిరస్సులపై; పిశ్చాము, ముధు, మణి ప్రభాక్రమ, సమంచిత= కట్టబడిన అందమైన మణులయ్యుక్క కాంతులయ్యుక్క వరుసలతో కూడుకొన్న; విస్మిరత్వ+పదకాంతి, నిర్మిత, పంకజా!= ప్రకాశిస్తున్న పాదాలయ్యుక్క వెలుగుచేత జయించబడిన పద్మాలు కలవాడా! (సామంతులైన అనేకరాజులు రాజరాజనరేంద్రునికి నమస్కరించేటప్పుడు వారి శిరస్సులపై ఉన్న కిరీటాల మణుల కాంతులవరుసలతో అతడి పాదాలు పద్మాలను జయించాయి.

తాత్పర్యం: అపారమైన సంపదకలవాడా! పిసినారితనం, అజ్ఞానం, గర్వం మొదలైన గుణాలకు దుర్భభైనవాడా! అందమైన శృంగార చేష్టలచేత ప్రకాశించే ప్రీలకు మన్మథుడైనవాడా! ఎల్లప్పుడూ నమస్కరిస్తున్న అంతులేని రాజుల శిరస్సులపై కట్టబడిన అందమైన మణులకాంతులచే ప్రకాశిస్తున్న పాదాల కాంతిచే జయింపబడిన పద్మాలుగలవాడా! అనగా సామంతులు శిరస్సుమోపి నమస్కరించగా వారి శిరోమణులకాంతులచే అతని పాదాలు కాంతిచే పద్మాలను తిరస్కరిస్తూ ఉన్నవని భావం (రాజరాజనరేంద్రా!)

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి చూడు: ఆరణ్య 4.402 విశేషం.

గద్యము

ఇది సకలసుకవిజనవిశుత నన్నయభ్యట్టప్రశ్నితం బయిన శ్రీ మహాభారతంబునం దారణ్యవర్షంబునందు సీతాన్మేఘంబును, లంకాజిగమనంబును, రామరావణయుధంబును, రాఘువాఖ్యదయంబును, సాపితీ

చరిత్రంబును, సూర్యండు గర్జునకు హితోపదేశంబు సేయుటయుఁ, గర్జుజత్స్తంబును, నింద్రుండు విప్రరూపంబును గర్జు కవచకుండలంబులు హాలించుటయు, నారణోయంబును, యక్షప్రశ్నలును, ధర్ముండు ధర్మజునకు వరంబు లొసంగుటయు నన్నబి సర్వంబును సప్తమాశ్వాసము.

473

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతమునందలి యారణ్యపర్వము సమాప్తము

తాత్పర్యం: ఇది ఉత్తమకవిజనులందరిచేత కీర్తించబడిన నన్నయభట్టుచేత రచించబడిన శ్రీమహాభారతంలోని (పదునెనిమిది పర్వాలలో మూడవదైన) ఆరణ్యపర్వంలో సీతకొరకై వెదకటం, లంకలోప్రవేశించటం, రామరావుల యుద్ధం, శ్రీరాముడిఅభ్యుదయం, సావిత్రీచరిత్రం, సూర్యుడు కర్మడికి హితోపదేశం చేయటం, కర్మడి జన్మవృత్తాంతం, దేవేంద్రుడు (బ్రాహ్మణావేషంలో వచ్చి) కర్మడి సహజకవచకుండలాలను దానంగా స్వీకరించటం, అరణినిగూర్చిన కథ, యక్షప్రశ్నలు, యముడు ధర్మరాజుకు వరాలను అనుగ్రహించటం అనే అంశాలతో కూడుకొన్నది మొత్తం ఏడవ ఆశ్వాసం.

ఆరణ్యపర్వంలో సప్తమాశ్వాసం సమాప్తం

-: శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతంలోని ఆరణ్యపర్వం ముగిసింది :-

శ్రీమదాంగ్ర మీహిభారతము

(ఐదవ సంపుటము)
ఆరణ్యపర్వానేషము

గద్యపద్య ప్రథమపాద సూచి

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
అ		అంత నొక్క సంవత్సరంబు	1254	అక్కట నే నెఱుంగనె	696
అంగిరసు భార్య నేను	808	అంతయుఁ జూచి యొంతయు	848	అక్కట మృదుగాత్రులు	873
అంతంగాంతేయులు	931	అంతయుం జూచి వామదేపుండు	689	అక్కట యుమ్మహోరజము	932
అంతఁగలియుగాంతంబు	670	అంతయు నెఱింగి రాఘవండు	1062	అక్కట లోకమెల్ల నగ	680
అంతఁ దన కూరితమ్ము	1167	అంతరిక్షగోచరంబైన	1294	అక్కథకుండు శౌనకాది	721
అంతఁ దెగువనేసి	929	అంత పష్టదివసంబు	820	అక్కథకుండు శౌనకాది	924
అంతఁ బటుతోమరంబుల	1161	అంత సుయోధనుండు	950	అక్కథకుండు శౌనకాది	1117
అంతఁ బరమేష్టిచోదితమైన	646	అందఱుం గూడుకొని	1123	అక్కబంధుఁ డామిషార్థియై	1088
అంతఁ బోక వెండియు	801	అందుఁ గౌల్యకు రాముండును	1045	అక్కవలాశ్వనకు	703
అంతఁ బ్రిభాతంబగుటయు	950	అందుఁ బాండపులుండుట	882	అఖిలదేశవాసులైన	960
అంతఁ బ్రహ్మాష్టత్యుణై	890	అందొక్క దూతం బిలిచి	961	అఖిల నక్షత్రతారా	655
అంత	716	అంధక వృష్టిభోజకుకురా	606	అఖిల లోకకర్తయగు	1045
అంత	817	అంబ నవాంబుజోజ్యుల	632	అగుఁగాక కర్మఫలములు	875
అంత	1154	అంబరము వాయువగ్ని	757	అగుఁగాక యట్ల యేమి	833
అంత	1171	అంబుజాసనుఁ డిందుఁ	653	అగుఁగాక యేమి యిప్పుడు	957
అంతకసుతుహృదయంబున	875	అకటకట యిట్టి కష్టమునకు	933	అగ్ని దేవుండు తొల్లి	783
అంత నంగారకుండును	1029	అకట పరాంగన నబల	1113	అగ్నిదేవనియందును	838
అంత నంతకసూనుఁ డంత	1290	అకట యిది పరుషవాక్యము	906	అగ్నిహోత్రం బస్కుదాత్మకం	631
అంత ననంతకీర్తి	1188	అక్కట కీడు దలంచితి	833	అగ్రజ వాక్యముల్ దలచి	911
అంత నమ్మునీంద్రులహోమవిధి	807	అక్కట నాహృదయము గడు	723	అట ధర్మాత్మనయుండు	968
అంత నొక్కనాఁడు	678	అక్కట నీదెసం బతికి	1060	అట ధర్మపుత్రుండు	1289

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
అట వామదేవండును	685	అతని యుద్ధతి సైయక	1158	అదియును సాశ్వతతి	1199
అట్టి క్రందున జయద్రథుండు	1031	అతని యొద్దునుండి	883	అది యెట్లుంటేని	614
అట్టి నారాయణాఖ్యండవైన	652	అతలంబును గ్రుంగిన	1033	అది యెట్లుంటేని	751
అట్టి మహోత్సాత్తంబులు	813	అతిగాంభీర్య విభూతి	599	అది యొమైయినగునో యని	967
అట్టి యవసరంబున	1074	అతిథి ప్రియుడు విశిష్ట	977	అది యెల్ల విని దశానము	1151
అట్టియెడం ద్రిగర్తపతి	1027	అతి నిందితము తమోగుణ	762	అదె నక్కంచరు లిందు	1230
అట్టియెడ నంగదుండు	1173	అతి మలినాంగి జీర్ణ	1189	అద్దేవి నా కిట్లనియె	1132
అట్టియెడ నధ్వరోత్స	964	అతివలు దన్ము జేరుటకు	807	అధిక దుష్టచారుఁడైన	1189
అట్టివి యేలపుట్టు	822	అతుల క్రోధ విషువ్యాఘ్రమాన	1029	అధిష తొల్ల జగత్త్రయంబు	708
అట్టి శారదాగమంబున	600	అతుల చతురంగేనా	898	అధిష ప్రాధ్యాగ్రుంకు	1211
అట్లగుటం జేసి ధర్మంబు	661	అతుల సాభాగ్య పుణ్య	881	అధిష విహగాకృతుల	791
అట్లగుటం జేసి హీన	737	అతులిత దక్షిణాన్విత	653	అధిష శిష్యుడను	1093
అట్లయిన నీకు నింద్రత్యంబు	815	అతులితపుణ్యమూర్తివి	782	అనంతరంబ నిరంతరానందం	966
అట్లు సని చేతనారహితం	1086	అతులిత పుష్పపల్లవ	677	అనఘు జగత్త్రయార్థితులు	785
అడరి నిఖిలాండకోటియులు	640	అతులిత విష్ణుశక్తి	706	అనఘు తమ్ములు నేను	928
అడరి నిశాతపట్టిసగదాసి	714	అతులిత వృష్ణికేకయ	1008	అనఘు దేవతలును మునులును	652
అడరుచు దేవమైన్య	846	అతులిత శిలాపితాన	1100	అనఘు నితంబినీ తిలకమైన	734
అడవి కేగుదెంచి యడరంగ	1233	అత్తకు భక్తిగల్లి మది	859	అనఘు నీ ప్రయత్నమున	634
అడిగిన యప్పుడ చెచ్చెరు	727	అత్తటి రావణుండు	1185	అనఘు భవత్స్ఫుక్కుతంబున	982
అతఁడు త్రిలోక తంత్రము	794	అత్రి నిజంబ పల్కు దగ	626	అనఘు మా తండ్రి యొక్కనాడతి	802
అతఁడును దద్మాప మరయంగ	1258	అది కలగాదు నిక్కమయ్యు	1229	అనఘు యితడై త్రిపురపారుడు	838
అతనిఁ గని యించుకంతయు	978	అదియునుంగాక	745	అనఘు యింద్రలోకమున కంటె	985
అతనికిఁ బుట్టై బుత్రుండు	788	అదియునుంగాక	882	అనఘు యిద్దేవసన్నిధి	660
అతని చుట్టును గుంభకర్ణారు	1107	అదియునుంగాక	888	అనఘు యా జలాశయము	1290
అతని చేతం బ్రతిష్ఠితం	671	అదియునుం గొండోక సేపు	694	అనఘు యాశీనరుండగు	746
అతని భక్తికిఁ బ్రీయమంది	699	అదియును నతిసుందరం	676	అనఘు శబ్దాదివిషయంబు	759
అతని ముఖ గప్పారంబుల	817	అదియును వారి నతి	1285	అనఘు డిక్కొకుణీ యఫిల	702

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
అనముఁడు గృష్ణాష్టోషాయన	1318	అని కౌగిలించుకొని	1170	అనినంగొండొక విచారించి	623
అనముఁడు ధార్మరాష్ట్రము	962	అని చిత్రసేనుండను	883	అనినంగొళికుండు	752
అనముఁడు మత్సుతుండు	707	అని చెప్పి కమలహితుం	1252	అనినంగ్రోంచారి వారలం	820
అనముఁడు సాత్మీకుండగు	763	అని చెప్పిన నప్పాథి	1304	అనినం దద్యవచనంబుల	1182
అనముఁ డూర్ఘ్రబాహుండై	633	అని చెప్పిన విని జనమే	1241	అనినం దపననందనుం	1280
అనపత్యలమగు మనకును	1272	అని చెప్పిన విని యుధి	1196	అనినం బరమేళ్ళి	1056
అనపరాధులఁ గాన	1146	అని చెప్పి పాండుతనయుల	1241	అనినం బాంచాలి మందస్విత	863
అనయంబున్ శ్రుతవంతుండై	744	అని చెప్పి మతీయు	759	అనినం బాంచాలి ప్రకంపిత	1001
అనయంబున నాత్మకర్మంబున	780	అని చెప్పి మార్క్యండేయుండిట్లనియె	837	అనినం బాంచాలి భీమర్జు	1033
అనయము దుస్తరమగు	1282	అని చెప్పి మార్క్యండేయుండు	628	అనినం బాండవాగ్రజండు	975
అనలముచాయ మస్తకము	789	అని చెప్పి యమ్మునీంద్రుం	711	అనినం బ్రుహాష్టష్టారయుండై	1240
అన విని యుధిష్ఠిరుండ	1057	అని చెప్పి యిట్లనియే	773	అనినం బ్రీతుండై పితామహు	805
అనవుడు గర్జుఁ డిట్లనియె	1276	అని తన్నాశ్చేపించిన	625	అనినం బ్రేతపతి	1222
అనవుడుఁదత్ర్వతిజ్ఞయు	952	అని తలంచి తపంబు	785	అనినఁ గన్నమూయదు	1306
అనవుడు ధర్మజం డనియె	1304	అని తలంచుచు నల్లన	648	అనినఁ గర్జుఁ గౌగిఁట	967
అనవుడు నర్జునుండనియె	1287	అని తెలిపిన నయ్యాష్టుండు	1310	అనినఁ గర్జునకు సూర్యం	1247
అనవుడు నాశ్చణంబ	1284	అని తెలిపి మతీయు	750	అనినఁ గలకల నవ్యి	709
అనవుడు మద్రాజసుత	1220	అని తొడంగి యయ్యారువురు	625	అనినఁ గుమారుండు	823
అనవుడు మేటిధర్మమగు	1309	అని దానిచేతి కిచ్చిను	1273	అనినఁ గుమారుఁడు వినయం	829
అనవుడు వీమలు గౌఱవిం	1062	అని దివ్యండు పలికిన	1309	అనినఁ గౌళికుండతని	775
అనవుడు శలుఁడిట్లనియె	686	అని దుఃఖించి భరతుండు	1065	అనినఁ జెవులఁ గౌరవి	1190
అనవుడు సంతసిల్లి	823	అని దేవదూత వీడ్కౌలిపి	988	అనినఁ దెలివొంది	1169
అనవుడు సూతుఁడిట్లను	683	అని ధృతరాష్ట్రముండు బహు	878	అనినఁ ద్రిజటపలుకుల	1109
అనవుడు సైంధవుండనియె	999	అనినం గర్జుండు గౌరవపతి	957	అనినఁ బతిప్రతాతిలక	727
అనశనద్రతంబు సంకల్పించి	1127	అనినం గలుఁఁించి	1072	అనినఁ బోక నిల్చి	844
అనహంకృతు లక్షోధను	655	అనినం గార్త్రికేయుం	833	అనినఁ బ్రహాసితముఖుండగుచు	1098
అని కృతాంజలులై	905	అనినం గృతాంజలియై	706	అనినన్ మాతలి నాదరించి	1184

పద్యము	పుట్	పద్యము	పుట్	పద్యము	పుట్
అనిన జయద్రథండు	1007	అనిన నతండు లోకమున	1310	అనిన నింద్రుండు దీనికిం	803
అనిన దానికి సూర్యం	1261	అనిన నతనికి ద్వయ	1206	అనిన నింద్రుఁ డిట్లనియె	1279
అనిన దాని ప్రగల్భ వచన	677	అనిన నతనికి గంధర్వ	912	అనిన నిది వోలునని	881
అనిన దేవదూతంజూచి	982	అనిన నతనికి ధర్మవ్యాధుం	777	అనిన నిదివోలునని	959
అనిన దేవసేన దేవేంద్రున	802	అనిన నతనికి నత్పోనిధి	1043	అనిన నివి యేటిమాటలు	688
అనిన ధర్మజుండు వాని	962	అనిన నతిప్రీతుం డగుచు	824	అనిన నుదరిషడి	1060
అనిన ధర్మజుఁడిట్లను	1033	అనిన నది యాదరింపక	1290	అనిన నేనును సంభ్రమంబున	650
అనిన ధర్మజుఁడిట్లను	1303	అనిన నదియుఁ గొండొక	1201	అనిన నే మతనికి	1128
అనిన నంతకుఁడిట్లను	1224	అనిన నద్దరాత్ముండు	1002	అనినఁబతిప్రతా	727
అనిన నంబరచరుండు	1306	అతని నదైవుం డతనికి	1317	అనినఁ బ్రహ్మసిత	1098
అనిన నగుచు నాతఁ	832	అనిన నప్పాంచాలి	1017	అనిని భీష్మవచనంబుల	956
అనిన నగ్నిదేవుండిట్లనియె	786	అనిన నమ్మహోధ్వజుండు	755	అనిన మార్గండేయుం	797
అనిన నగ్నిభవుండు	837	అనిన నమ్మహోప్రాజ్ఞుం	1286	అనిన యనంతరంబ దేవ	696
అనిన నజ్జునకితెగువ	1105	అనిన నమ్మహోభాగ	1223	అనిన యనంతరంబ	886
అనిన నట్ల చేయుండు	1228	అనిన నమ్మహీకాంతుండు	697	అనిన యనంతరంబ	1193
అనిన నతండట్లుకాక	1212	అనిన నమ్మహీదేవుం	728	అనిన యనంతరంబ	1287
అనిన నతండత్తును	1209	అనిన నమ్మహీపతి	1204	అనిన యనంతరంబ	1311
అనిన నతండమ్మానిని	1076	అనిన నమ్మహీపతికి	1283	అనిన రాథేయుండు	1279
అనిన నతండయ్యతివం	1061	అనిన నమ్మాటదన	935	అనిన వానికి నప్పరమేశ్వరి	629
అనిన నతండర్జునున	917	అనిన నమ్మునికుమారుండు	687	అనిన వానికి నమ్మాసపతి	998
అనిన నతండజాల	635	అనిన నమ్మునీశ్వరుం	870	అనిన వార్లొండొరువుల	710
అనిన నతండిట్లనియె	1042	అనిన నమ్మేదినీశ్వరుం	640	అనిన విని ధర్మజుండు	1044
అనిన నతండిట్లనియె	1303	అనిన నయ్యంగన	1014	అనిన విని ధర్మనందనుండ	660
అనిన నతండు గయ్యంబు	1032	అనిన నయ్యంగన క్రోధ	1003	అనిన విని ధర్మనందనుండు	617
అనిన నతండు నీరైన	1313	అనిన నర్సును డతని	918	అనిన విని బ్రాహ్మణుండు	753
అనిన నతండ్విధంబున	1277	అనిన నవ్విప్రుండు సత్కు	762	అనిన విని యక్కుం	1303
అనిన నతండు గొండొక	889	అనిన నశ్చపతి యతని	1206	అనిన విని యుధిష్ఠిరుండు	674

పద్యము	పుట్	పద్యము	పుట్	పద్యము	పుట్
అనిన విని లజ్జకలిత	863	అని పలికి సావిత్రి	1206	అని యడుగుటయు	1307
అనిన విని వైదేహి	1080	అని పలికె నష్టుడు	852	అని యతడు సనిన	1129
అనిన విని సూతతనయుడు	1243	అని పలుకంగ గౌతమ	624	అని యతని నొడంబఱిచి	1140
అనిన వివ్యచ్ఛం డవ్వియచ్ఛరుల	912	అని పలుకుచు నొయ్యనొయ్యన	1081	అని యప్పగించి యప్పాథి	1257
అనిన వైశంపాయనుం	1252	అని పలుకుచున్న ధాత్రేయిక	1016	అని యభినందించి	1238
అనిన సంతసిల్లి కుంతీ	607	అని పలుకుచున్న యంగదు	1147	అని యాక్రోశించుచు	1012
అనిన సంతసిల్లి కుంతీ	1256	అని పలుకుటయు	1192	అని యాక్షణంబ	733
అనిన సంతసిల్లి యగ్ని	809	అని పలుకునష్టు డాతని	1069	అని యాదేశించి యంత్ర్వతుం	1228
అనిన సంతసిల్లి కురుపతి	958	అని పూర్వవైరస్కరణ	908	అని యాశ్వసించు సమయం	609
అనిన సావిత్రి యతని	1211	అని పెక్కు దెఱంగుల	1299	అని యిట్లందఱునన్ని	1288
అని నుతింపంగ మఱియును	966	అని బహుప్రకారంబులం	1234	అని యిట్లు సువ్యక్తంబైన	798
అని పనిచినం గృత్యయు	944	అని బుద్ధిసెప్పి వీడ్కోలిపిన	922	అని యివ్విధంబున	692
అని పనిచినం గోటికాస్యండు	993	అని మఱియుం బెక్కు	701	అని యిష్టధనము లిచ్చినఁ	628
అని పలికి జానకి	1114	అని మఱియుఁ గౌళికునకు	767	అని యుధిష్ఠిరుం	1308
అని పలికి తదీయ	1230	అని మఱియు ననేక	1263	అనియును నతనియందు	1278
అని పలికి తన పుత్రు	619	అని మార్గండేయుంగతని	797	అని యూహించి తత్కారంబు	1123
అని పలికి దశరథాగ్	1139	అని మార్గండేయుండుసెప్పిన	853	అని యొంత సెప్పిన	814
అని పలికి దుర్వాసుం డరిగె	982	అనిమిషదానవేంద్రులకు	802	అనియె నష్టుడు భీమ	962
అని పలికి ద్రోవది	1010	అనిమిషయక్షరాక్షస	1111	అనియె నష్టుడు సత్య	1211
అని పలికి ధర్మవ్యాధుండు	745	అనిమిషసిద్ధ సంయమి	700	అనియె నిట్లయ్యేశ్వరు	1013
అని పలికి పితామహం	1053	అని మేలంపు జందంబున	856	అని యెల్లం దునుమాడి	915
అని పలికి మఱియు	1226	అని యడిగిన దార్శ్మయం	620	అని యేడ్విగు దద్యచనము	1082
అని పలికి యమ్మహాసేనుండు	834	అని యడిగిన నమ్మహాముని	969	అని యేడ్విచుం గుంతి	1271
అని పలికి యాశ్వరుం	1041	అని యడిగిన నమ్మహాముని	926	అని యేను వేడికానుటయు	651
అని పలికి రష్ణుడు	772	అని యడిగిన మది నించుక	855	అని యొడంబడకున్న	888
అని పలికి వెండియు	873	అని యడుగుచున్న యెడ	610	అని యొడంబఱిచి	1266
అని పలికి సమీపగతుం	934	అని యడుగుటయు	1058	అనిలతనూజ ధూమ్రాక్	457

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
అనిలసుతుండు నీలుడు	1167	అనుపమ మెట్టివారలకు	776	అమరానీకవిసృజ్యమాన	845
అని వానికిం బ్రుద్జ్ఞిణింబు	783	అనుమాన మెక్కింతయును	907	అమరు లిచోట నుండలే	693
అని విచారించునెడ	1137	అస్తమున కెంత వెఱతును	1250	అమల తపోనివాసులు	983
అని వితర్మించి యప్పటికి	1160	అస్వంబు వెట్టి నతడు	979	అమల నివాతసాధముల	871
అని వినుతించి కృతార్థండయ్య	632	అస్త కుమార నీయటీ	771	అమితవైభవలోభ	1320
అని వివరించిన విని	1312	అస్తతోడ నలిగి	1141	అమృతమయంబుసువ్య	1243
అని వెండియు	605	అస్త దుశ్శాసన నిన్ను	934	అమృగువ కాపున్న	1104
అని శంకించి నిజశిష్య	685	అస్త యిచ్చట నే నోంటి	996	అమృ నీ కెంతయు హర్షంబుగా	1106
అని శకుని సెప్పుచుండ	942	అస్తలు దమ్ములున్ సతియు	872	అమృనుజోత్తముండ	1306
అనిశము బాండుపుత్రులకు	925	అన్యాయార్థితమైన	976	అమృనోజ్ఞరత్న మక్కును	1133
అనుము జేరువనున్న	830	అపగతజనశబ్దమై	1294	అమృలార మీవలసినయట్ల	1105
అనుచు నయ్యవరాజు	936	అప్పు డంబరంబున దివ్య	1187	అమృహోత్సుండు బహువిధ	696
అనుజన్ములు బాంచాలియు	971	అప్పు డింద్రుండు మున్ను	826	అమృహోత్సుండు మంద	1314
అనుటయు నక్కాంత	1224	అప్పుడు నీవు సూడఁగ	927	అమృహోదేవముందట	840
అనుటయు నత్తి యిట్లునియొ	624	అప్పుడు రణభూమి యంతయు	1030	అయసుసంగ్రహండు	1021
అనుటయు నద్దేపు	1265	అప్పుడు వయోవినయ	1181	అయినను నన్నడిగితివి	1018
అనుటయు నయ్యంధన్యపతి	1207	అప్పురుషుండును నధిక	1216	అయ్యగ్ని సంభపు	819
అనుటయు నవ్వాక్యము	1289	అబల నీమంత్రబలమున	1261	అయ్యధర్యాగ్ని తేజంబును	796
అనుటయు నాతత డిట్లునియొ	687	అబల వెఱవకుండ	1077	అయ్యలార జటాయువని	1127
అనుటయు భార్య యిట్లునియొ	622	అభివన పద్మదళాథ్మ	1058	అయ్యవసరంబున నాముక్క	1078
అనుటయు భీమసేనుండు	1286	అభివన భానుబీంబ	1183	అయ్యవసరంబున నాముక్క	1168
అనుటయు లుభ్యకుం	735	అభివందనంబు సేసి	1244	అయ్యవసరంబున	952
అనుడు దదాజ్ఞ బూని	1119	అభ్యంతర గృహంబునకు	770	అయ్య నీవు బకరూప	1300
అనుడు నతత దేను సూర్యుడు	1244	అమరఁగ దాక్షిణ్యము	1308	అయ్యధిష్టిరునకు శ్రియం	1275
అనుడు నే నిట్టంటినయ్య	693	అమరఁ బుణ్యదినంబు	1205	అరదము దేహ మిందియము	761
అనునెడ నిందు డిట్లునియొ	821	అమరవరేణ్యపన్నయిన	919	అరయఁగ జీవితంబు గడు	768
అనుషమతేజా డున్నత	873	అమరవైరి విభుడు	1153	అరసి యొక్కడ	1130

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
అరుగుదెంచితి రామలక్ష్మును	1131	ఆస్కృత్ప్రసాద విశేషంబునం	1040	ఆయతబాహు లుగ్రబులు	955
అరుణాశ్వయుక్తంబు లయున	995	ఆ		ఆ యొలనాగభ్రత గడు	726
అరుదుగ నమ్మహాత్ముని	649	ఆకులపడి నలుదెనలం	1167	ఆ యొలుఁ గేర్పడ నవనీ	1076
అరులు మిగులఁ గౌని	664	ఆకులముగ శైఖ్యుల	1030	ఆ రక్కముండునుం దనచేసిన	1178
అర్జునానిలప్రేరితం	875	ఆ క్రోధునకు రసుండు	788	ఆ రక్కము డాచేయి దునియ	1090
అర్జునుండు దుర్జయుండని	1250	ఆ క్షణంబకోతుకాతిశయ	890	ఆ రాక్షసకుమారులు దండ్రి	1049
అఱువదికోటులు గపివరు	1134	ఆడితీఁ బెక్కు మాటలవి	691	ఆ రాక్షస వృషభుని	1141
అలఘునిశాతశప్తమున	1281	ఆతతజేజీఁ దున్నత	1048	ఆ రాజపుత్రుల నారూఢ	1094
అలయక మంత్రతంత్ర	856	ఆతనిగాంచి తర్పులము	1154	ఆ రామప్రజ చైత్యసద్గు	672
అలసవిలాసలాలస	1275	ఆతని నుగ్గతేజా నిటలక్ష	850	ఆ రావణుండు నిజ	1153
అలిగి యుధిష్ఠిరుండును	1024	ఆతని యప్రథీర్యము	1274	ఆ రావణ దేహంబున	1183
అలుకమెయిం దొలంగి	704	ఆతని శరపాతంబుల	1151	ఆర్పి వెనుకఁ దగిలి యశని	1178
అల్ల కాంచనరథముపై	994	ఆతెఱఁ గాత్ముఁ గాంచి	709	ఆలములోన వీక నమరా	1006
అల్లన నగుచు నిట్లనియె	1138	ఆత్మజాడు సువ్యే పురుషున	1308	ఆ లవణాభీ మధ్యమున	1130
అవధరింపుము దేవ	1124	ఆత్మధర్మనిరతులైన	1225	ఆలస్యం బొకయింత లేదు	620
అవని విదీర్ఘమైనను	935	ఆదిత్యనిభుడు విషుల	810	ఆలిని రాజ్యముఁ గోల్పిడి	1098
అవభ్యథకోభితుఁడై	964	ఆదిత్యార్థిత పాదపద్ము	1038	ఆలోనన విరథుండైనై	928
అవమానితులై ధరణీ	728	ఆదిదేషుడగు మహాదేవ	836	ఆ వనచరుండును రామునకు	1102
అవశగతిఁ గామరోషాది	1021	ఆదిదేషుడవైన నీపు	1317	ఆ వనజాభీ పరిస్పుట	1198
అవియెల్లం దునుమాడి	915	ఆ దివ్యాప్త జ్యలవును	716	ఆ వనిత వచనములు	1097
అవిరోధంబుగ	1194	ఆ పతివ్రత యట్లయా	1240	ఆ విభుకాంత గాదె జనకాత్మజ	1043
అవ్యక్తతత్పు మరయగ	759	ఆపత్సుముద్ర మగ్గుంబై	1238	ఆ వైవస్యతుం ఊక్కనాఁడు	634
అవ్యాయచ్చరుల	902	ఆ పదియేవురు సుభీముండు	790	ఆ వైశవణుండు దన	1046
అసదృశకార్యకథరుఁడై	1074	ఆపుడను వహ్ని యతులిత	793	ఆ శంయునకు ధర్మపత్ని	787
అసదృశతేజుఁడు	671	ఆ మారుతంబు గ్రోలి	646	ఆ సమయంబునం జైత	813
అసుఖాకారత నిద్ర	762	ఆ మెలఁత సేయు సవినయ	1208	ఆ సమయంబున నక్కడ	1103
అసురవీక నొకమహా	800	ఆయతకుంత కార్యుక	899	ఆ సమయంబున నథిల	1182

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
ఆ సమయంబున నమ్మునీంద్రు	806	ఇట్టి వర్తనముల నెప్పడుఁ	862	ఇట్లు నేలంబడి తడయక	1011
ఆ సమయమున మున్న	944	ఇట్టు లేయుటయును నెప్పటి	1292	ఇట్లు నొచ్చి గంధర్వనాయకుండు	916
ఆ సరోవర తీరంబున	1092	ఇట్లుతండు గంధమాదనంబు	1054	ఇట్లు పనిచిన	899
ఆ సాఖ్యభూవిభు యాప్త	1239	ఇట్లుతిదూరంబుగా	1075	ఇట్లు పఱచుటయును	682
ఆ హరిషీర వాహినుల	1136	ఇట్లరిగి భరతాది	1195	ఇట్లు పుట్టిన యప్పావకుండు	789
ఆహావనీయ ముఖంబున	805	ఇట్లరిగి యందుఁ గృత	971	ఇట్లు ప్రసన్నులై యింద్రాది	717
ఇ					
ఇంక నెవ్వారికి నిట్టి	1038	ఇట్లాదంపతులు ప్రమోద	1273	ఇట్లు ప్రీతుండై యతండు	1047
ఇంక వీరి నెఱిగితేనియు	1018	ఇట్లాదంపతులు మంద	1213	ఇట్లు బలచండబలవడ్జ	1164
ఇంతకు మున్న వాఁడు సనియొం	1015	ఇట్లు కుంభకర్ణుండు	1166	ఇట్లు బెట్టుగా నడఁచిన	1035
ఇంతకు ముశ్మెన్నుడు నే	1231	ఇట్లు కాంతేయులచేతం	914	ఇట్లు మహిషాసురసంరక్షితం	843
ఇంతయు నెఱింగింప నీవ	611	ఇట్లు ఖరదూషణాదులం	1068	ఇట్లు రాఘవుండు సీతా	1133
ఇంతయు వినవలతు ననిన	784	ఇట్లు గవిసి చిత్రసేనుండు	901	ఇట్లు రాజవేషంబు వికల్పితంబు	1036
ఇందుఁ జేసిన పుణ్యంబ	974	ఇట్లు గవిసివం బ్రాకార	1150	ఇట్లు లోకంబెల్ల నేకార్ణవంబైన	638
ఇందుఁ జేసిన పుణ్యంబులెల్ల	986	ఇట్లు జటాయువుం గూల్చి	1084	ఇట్లు వచ్చి మహాదేవుండు	825
ఇంద్రకల్పులైనయేవరు	1015	ఇట్లు జనియంచిన యర్థకుం	1267	ఇట్లు వచ్చి వాసుదేవుండు	603
ఇంద్రియంబు లన నెయ్యావి	756	ఇట్లు త్రిగర్త శిఖిసింధు	1023	ఇట్లు వచ్చి సఫీజనంబు	1200
ఇంద్రియంబు లనగ నెయ్యావి	743	ఇట్లు దన సాధనంబులు	800	ఇట్లు వడచి యెడనెడం	1137
ఇంద్రియంబులు దివిచిన	761	ఇట్లు దలంచి భిక్షగొసుచుం	727	ఇట్లు వనిచిన	899
ఇంద్రియార్థంబుల కెలసిన	756	ఇట్లు దలపడి యప్పిరు	1178	ఇట్లు వికలేంద్రియుండై	806
ఇచ్చి మఱియు నిట్లనియు	1316	ఇట్లు దలపడి రామరావులు	1185	ఇట్లు విరథుండయి కర్ణుండు	903
ఇచ్చెద శక్తి నీకు విను	1279	ఇట్లు దశరథుండు సురలోక	1063	ఇట్లు విహారించి యహిత	1024
ఇట రాఘవుండును సుగ్రీవ	1144	ఇట్లు దుర్యోధనుండు గర్జ	954	ఇట్లు విహారమంగళాచారుం	828
ఇట్టికల్పాంతంబు లనేకంబులు	606	ఇట్లు దృఘాశ్వ కపిలాశ్వ	715	ఇట్లు వెడలి కట్టిదురనున్న	1097
ఇట్టి దివ్యసుఖము లే నొల్లఁ	988	ఇట్లు దేవతలు గుమారు	818	ఇట్లు వెడలి యభేద్యంబగు	1152
ఇట్టిది సమయంబుగాఁ	1280	ఇట్లు నిలిచి కొంతేయాగ్రజు	1301	ఇట్లు శరణ్యవరేణ్యుండైన	650
ఇట్టి మహాత్మాతంబులు	813	ఇట్లు నిహాన్యమానంబు	847	ఇట్లు శుక్లవక్షంబునం	811

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
ఇట్లు సంత్యక్ శరీరుండై	795	ఇనుఁ దున్న దెసనుండి	1012	ఈ వచ్చురథంబులవా రేవురు	1017
ఇట్లు సని కువలాష్యండు	713	ఇస్తులినాక్కి యొవ్వతియు	992	ఈ వనమునందు రాక్షస	1090
ఇట్లు సనిచని మటియు	1220	ఇప్పుడు కామ్యకవనంబు	970	ఔ, ఔః	
ఇట్లు సనుదెంచు కురుఫీరుల	898	ఇఖ్యంగిం బెనంకువ	1159	ఉక్కున శాద్రులత్యగ్రులై	668
ఇట్లు సల్లి యందు మండూకంబు	679	ఇమ్మై నరేశ్వర మాతురగ	687	ఉన్నంతఁ దదాత్రమవాసు	1236
ఇట్లు సూతపుత్రుని విక్కుత	1282	ఇవ్విధంబున	1099	ఉపకారం బోనరించితి	635
ఇట్లు సేతుమార్గంబున	1142	ఇవ్విధంబునం బెక్కు	675	ఉపవాసప్రతసంతతాధ్యయన	615
ఇతు డెత్తతి నెయ్యది	1254	ఇవ్విధంబున గంధర్వులు	899	ఉపవాసశ్రమమించుకేనియును	1212
ఇత్తెఱంగున ధూమ్రాష్ట్రండు	1159	ఇవ్విధంబున ధర్మంబు	669	ఉరమాఁ యా శరంబుచ్చి	1165
ఇది కృతయుగ ప్రవర్తనంబు	672	ఇవ్విధంబున నాఱుపర్యంబులు	979	ఉరమునయందుఁ గన్నలుఁ	1088
ఇది చిత్రసేనుండను గంధర్వ	895	ఇవ్విధంబున నాఱుమాఱులు	810	ఉరముర్మైఫువిఫూత	1103
ఇది తగునే దశాసన	1181	ఇవ్విధంబున మహిషాసురుం	851	ఉరుతర విక్రమాధ్య	882
ఇది నీకుఁ బరమసౌభాగ్య	867	ఔః		ఉఱవగు నారికె పంటలు	665
ఇది పరమయోగదర్శన	765	ఈ కన్నియ నాకూతురు	1205	ఉఱుముచు నంత్యకాల	1174
ఇది మనష్యకృతంబు గాడు	1293	ఈ కమలాక్కి నాకు	993	ఉల్ల పద్మాకరము పొంత	995
ఇది మనష్యుల కర్మగతి	616	ఈ జన్మమొనర్చియ	965	ఉల్లము సత్యసంయమము	605
ఇది యట్టిద నీచెప్పిన	763	ఈతు డగునె మీబాలకుచేత	620	ఉఱక మీఱనాడెదవు	624
ఇది యస్కుదీయ ప్రభావంబు	621	ఈతని పొరుషం బరయ	1020	ఎ	
ఇది వొసగదు పాండపులం	1039	ఈ దురాత్ముడు మిమ్ము	917	ఎంతయు వృధ్యలై తమకు	773
ఇది సకలంబుఁ గాంచి బుధుఁ	754	ఈ దేవదేవ కరుణాం	660	ఎక్కడి రాఘవుఁ డక్కట	1080
ఇది సకలసుకవిజనవినుత	719	ఈ నగంబు శృంగంబున	638	ఎచట నుస్తుటై నెల్లప్పుడును	1269
ఇది సకలసుకవిజనవినుత	923	ఈ పిన్నది నాకూతురు	1256	ఎట్టి కష్టుఛైన నిట్టి	1037
ఇది సకలసుకవిజనవినుత	1115	ఈ యేకార్షవ మీవటక్కితి	651	ఎడపక వాజ్మనఃక్రియల	1220
ఇది సకలసుకవిజనవినుత	1320	ఈ యొడలు విడిచి వేటొక	753	ఎదిరిం దన్న నెఱుంగఁడు	897
ఇనకులతిలకుఁడు బాణాసన	1145	ఈ రాజసుతునకు నిద్దినం	1237	ఎన్నఁడు నిట్టిసాహసము	920
ఇనవంశోత్తముఁ డిప్పుడ	1077	ఈ లోకమ యగుఁ గొందఱ	614	ఎప్పుడు ధర్మహోనియగు	656
ఇనుఁ డఱచేత మాటువడు	1270	ఈ లోకమునకు మీఁడై	983	ఎయ్యది ధర్మావునకుఁ	1307

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
ఎయ్యెడకుఁ జనివఁ	988	ఏనును బాండునందనులు	609	శీ	
ఎఱకలు గల కుల శైలము	1082	ఏను మండూక నాయకుఁడ	681	ఓకర్క సుజనవినత	1242
ఎఱేగి యెఱింగి నేడె	1068	ఏను వలదన్న జూదము	876	ఓయన్న యా తటాకము	1289
ఎఱేగితి నిన్ను నేను	1278	ఏను విశ్వావసుండను	1091	ఓ యయ్యలార యేను	1087
ఎఱుఁగక తప్పుగా	1257	ఏను సకలలోకేశ్వరుండ	1112	ఓరి దురాత్మ యా యబల	799
ఎఱుఁగక తప్పుసేసితి	778	ఏ నెఱుఁగమి నిట్లుడిగితి	863	ఓరి దురాత్మ యాయబల	1082
ఎఱుఁగవుగాక రాఘవ	1071	ఏ పుణ్యసత్తికి నీవింకఁ	1268	ఓరి దుష్టాత్మ యే నిట్లు	1098
ఎలుంగు రాలుపడ వారలం	695	ఏమికతమున భూచేవుఁ	1304	క	
ఎల్లభంగుల నిశ్చయం	1251	ఏమిటు శ్రోత్రియుఁ డనజెను	1303	కడగి ధర్మముతోడ	610
ఎవ్వు డమ్మహోసురు వధియించు	706	ఏము తపంబు సేసి	945	కడగి బుద్దిబలంబునంద	939
ఎవ్వడు సత్యంబ యెప్పుడుఁ	731	ఏల మదిరాజ్ఞి వలవని	1110	కడుఁగ్రావ్యి తేకువసెడియె	689
ఎవ్వరిదాన వంబుజదశేక్షణ	676	ఒ		కడుఁదడవు నిద్రవోయితిఁ	1229
ఎవ్వలన నుఱుకునో	1174	ఒండొరుఁ బట్టుచుం దిగుచు	1100	కడు దుఃఖము నొందితినని	1043
ఏ		ఒండొరుల చెయిసఱచి	884	కడు నుగ్రంబగు వ్రతమిది	1210
ఏకాన్యయజాతులైన	906	ఒండొరులపులమొగంబులు	896	కడునెయ్యురు హీతముగఁ	1247
ఏకోత్సవంబులయ్యుఁ	1188	ఒకయల్పుమనుజక్కియ	936	కడుమరగిన సౌఖ్యంబులు	986
ఏడుమాట లాడినయంత	1226	ఒకరుడ ధాత్రియంతయును	888	కడు మృదుపులనుచుఁ	860
ఏ దినమునందు షణుఖు	828	ఒక్కదనుజాధముండు	798	కడుఁపకడయ మేల్గుని	1210
ఏ నడిగిన య్యములకు	1299	ఒక్కదినంబునందు	853	కడు లజ్జయు దైన్యంబును	931
ఏనింద్రియములు మనసును	761	ఒక్కనాఁ డమ్మహోరథులు	990	కదిసి ప్రహస్తుఁ డార్చి	1155
ఏ నిమ్మయి నుత్తము	770	ఒడలు వశంబు గాదు	1215	కదిసి యర్జునుతేరు	913
ఏను దానవనాయకుండ	1079	ఒడ లెల్లుఁ బిండికూడుగఁ	1035	కనకమృగమట్లు దను	1085
ఏను దుర్భలుండ శైతి	794	ఒడిసి తలవట్టి నేలం	1035	కనకమృగరూపమునఁ	1073
ఏను దేవేంద్రపదవి నుండ	821	ఒనరగు నాకస మాదిగ	757	కని గంధర్వులు గ్రమ్మటి	911
ఏను ధర్మాడజావ్యు	1314	ఒప్పెడునదియైనను గడు	750	కని దెందంబునఁ దల్లడం	1295
ఏను నీమనోరథంబు	1198	ఒరులు వచ్చిన చొప్పులే	1296	కని తదీయసమృద్ధికి	893
ఏనును నీవలన నిజము	855	ఒవ్వనివారల యెదురున	931	కని దానిం బ్రవేశించి	1125

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
కని ధూఘ్రాష్ట్రండు	1157	కలడు మద్దేశుండు మనుఁ	1197	కావున శోకదైన్యముల	951
కని భక్తి ప్రైముక్కుటయు	618	కలదు దేవగుహ్యంబని	1252	కావున సత్యపంతుని	1223
కని యంతంత నాక్రందన	1066	కలనీలకంరకోలాహల	598	కీర్తియ యిచ్చుఁ బుణ్యాగతిఁ	1246
కని యంతఁ గదిసి	676	కలయ నరలు వచ్చి	625	కీర్తి విడువజాలఁ గీర్తితో	1246
కని యిది రత్నాకరమివ్యననిధి	1126	కలవారెల్లను మడిసిరి	1160	కుండలములుఁ గవచము	1276
కనియెం గోమలినీలమేఘు	1215	కలిమియు లేమియున్	1206	కుడిచినపిమృటం గుసుమ	726
కనియెం గోమలి నీలమేఘు	1065	కామంబును గ్రోధంబును	768	కురుకులశేఖరుం డతుడు	1019
కని విస్మితుండ్రానై	647	కార్యఫలములయేడు	750	కులమును సిరియును	955
కని సుగ్రీవుడు బిట్టుదల్చు	1165	కార్యమొక్కటియును లేదు	1261	కులవతులును సతులును	867
కనుకనిఁ గూడి దుర్జనులు	829	కాలచక్రము నిర్వికల్పము	657	కులశీలోన్నతియు	1285
కన్నిరు జడిగొని క్రమ్ము	1130	కాలవిపర్యయంబున	973	కులశైలంబులు గ్రకునం	812
కన్నుల నిద్రదేఱఁగ	1164	కాలుండజప్పె యేఁ గమలాజ్ఞి	1216	కులిశపాతభంగురమైన	1086
కన్నులు వచ్చి యొల్లెడలుఁ	1235	కావరయ్య యనినఁ గరము	908	కూడినకొండపుచ్చులను	1169
కమనీయంబగు జన్మిదంబు	1078	కావున	610	కృతతేతాద్వాపరకలి	643
కమనీయ కనకపుంభ	1186	కావున	694	కృతమతియై యేడేడులు	630
కమనీయ కమలిని కల్లోల	1213	కావునఁ గార్యజ్ఞండవగుము	941	కృతము దలంచి చిత్తమునఁ	941
కమనీయ కమలిని కప్పోర	1091	కావునఁ బతియనుగమనం	1224	కృతయుగమనందు ధర్మపు	661
కమనీయ జలదవర్షుని	647	కావునఁ బతులకు నెప్పుడుఁ	857	కృతహస్తుండు ప్రహస్తుఁ	1155
కమలభవ ప్రదత్తువర	851	కావున నిట్టిదురవస్తు	932	కృష్ణద్వాపాయనుండును	973
కమలపీసమైన కమలాకరము	1013	కావున నిత్యము సమ్యగ్ఘావము	865	కొండొకసేపునకు మహోద్దండ	900
కరము దుఃఖపడినగాని	865	కావున నిప్పుడు మదీయ	1262	కొందఱుసూతు లశ్వములుఁ	903
కరినికరంబుతోఁ దౌడరి	1027	కావున నీవు దృఢరజ్జు	636	కొడుక విన్నుఁ గాంచు	1267
కరిరాజగమన మాతెఱఁ	994	కావున నీవు ప్రాణములు	1248	కొడుకుఁ గనియె సహజ	1266
కరివర కిరి కూర్మజ్ఞానై	718	కావున భూతంబుల	782	కొడుకు నిందును నందు	1235
కరుణామూర్తివి నీవు	1249	కావున మదీయంబులగు	1302	కొడుకులం దెల్లుఁ గడుగూర్చు	1022
కర్మని యాడినమాటలు	939	కావున మిత్రమనోరథం	1227	కొని వేగంబున దడ్డిణాభి	1217
కర్మవశతఁ జూవె కలుగు	752	కావున శిష్టాచారనియతిం	743	కొనుమిదె నీ మనఃప్రియునిఁ	1228

పద్యము - పుటు	పద్యము - పుటు	పద్యము - పుటు	చ
కొలకుల వాగులన్ నదులఁ	680	గగనమున సురవిమానము	713
కొలను వెలువడి చనుదెంచే	695	గణతింపరాని వానర	1135
కోటిబలన్నిన ఫోరదానవ	1148	గరుసులు గడవంగఁ	637
కోటిసహస్రసేన తనుఁ	1134	గాండివ పవన ప్రేరిత	1031
కోపావేశమూర్ఖవాన	690	గాండివము విల్లటె	877
కోరి జనపతి దనకూర్కి	1198	గాండివచేఖ యాఖండలు	1008
కోరుదు నేను విప్రతతిఁ	1256	గిరిశ్యంగతుంగవిగ్రహుఁ	1127
కౌగిట ననుఁ జిక్కుఁ గదియించి	1232	గీర్వాణప్రవిముక్త భాణపటల	846
కౌరవనాథ నీకు	941	గురుఁ గొనియాడడు శిష్ముఁడు	669
కౌరవేంద్ర బకముఁ గాను	1301	గురువాక్యరక్షణైకాదర	1066
కౌశికుండును ధర్మవ్యాధు	734	గురుపుష్టుపంజేసి నీకుఁ	779
క్రమమున బాహ్యంద్రియ	943	గురుశైలోన్నతగాల్తు	1057
క్రమమున రాష్ట్రములును	670	గుహుఁడ దేవసేనగోరి	828
క్రమమున శిష్మాచార	743	గొనముల ప్రోక నీ యనుగుఁ	1204
క్రమైషోక తప్పేడినె	1261	గోపాల సమన్వితుఁడై	893
క్రూరుఁడు ధార్మరాష్ట్రుండతి	1297	శు	చారుసితోష్టువారణాలసత్తీత
క్రోధమోహనామకులైన	730	ఘన కోదండోగ్రమార్యీక్షణ	914
క్షత్రియజాతులు శూద్ర	663	ఘన జవ సత్య చారు	1019
క్షత్రియప్రభావం బేమనవచ్చు	626	ఘనపక్షాహాతులం బ్రకాండ	1083
క్షమయు నహింసయు	962	ఘనబాహోబల దుర్వివార	904
క్షీతి సంశ్ఠకు లనగా	948	ఘన శస్త్రాప్రమహోజ్ఞలంబు	843
ఖ		ఘనుఁడింద్రద్యుమ్ముండను	693
ఖరములఁ బూనినరథమున	1107	ఘనుఁ డిల యొల్లను బ్రాహ్మణ	671
ఖరుండును శూర్పణాఖయు	1050	ఘనుఁడు పరిక్షితుండనఁ	675
ఖరుఁడు ఖరతేజుఁ	1048	ఘనుఁడు రుజస్క్రుఁ డనగా	788
గ		ఘనుఁడు వృకోదరుండు	1028
గంగాదినదులతోఁ గనక	648	ఘోరగదావిదారణ	1009
గంధర్వులు దెరలుటవిని	901	ఘోర విక్రముఁడైన కేశియుఁ	799

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
జగములయందు ధర్మువు	1264	తగునే రాజకులప్రసూతులకు	1011	తనయుద్యోగము జనని	960
జతనంబు మిగుల	723	తడవులేదింక నిఖిల	636	తనయుని మరణంబేర్వడ	1180
జననాథ ద్రుపదసుతు	1032	తదనంతరంబ	843	తన సితకీర్తి విశ్వవసు	1108
జననాథ నీకార్యమునకు	1140	తదనంతరంబ	637	తనులతాంగి భవదుదార	1219
జననాథోత్తమ యేసు	1129	తదనంతరంబ	1084	తనువృత్తాంగుఁడు శుద్ధ	1018
జనని జనకుఁడు సద్గురు	773	తదనంతరంబ	1153	తపమనగ సకలవిషయ	760
జననియు జనకుఁడు	724	తదనంతరంబ	1280	తపుండు మఱియు సకల	791
జననుత! నీవెయ్యది	777	తదనంతరంబ గంభీర	648	తపుఁడును వహ్ని నిరంతర	790
జననుత వీరు నాజననియు	772	తదనంతరంబ గాయక	893	తమమును బెల్లగాఱుగె	1230
జనపతి మేల్కొని యంతయు	970	తదనంతరంబ యయ్యురువురుం	1094	తమ్ములు నలువురు నొక్కట	1294
జనపతులెవ్వరు నివ్విధమున	965	తదనంతరంబ యవింధ్యండు	1188	తరళదీధితిపుంజ	817
జనవర నీకుఁ బాండవులు	959	తదనంతరంబ యారాజర్మి	1214	తరుశాఖఁ దగిల్చిన	1283
జనవర నీవుఁ దమ్ములును	601	తదనంతరంబ యుధిష్ఠిరుండు	1293	తరుసంపుంబులు పూచీ	1099
జనవర మీరు దివ్యలరు	616	తదనంతరంబ రావణ	1143	తలఁఁ బాండవ ధార్త	1001
జనులకు నెల్లను బూజ్యఁడు	626	తదవసరంబున సుగ్రీవ	1176	తల్లడపడి యరదము	1034
జన్మమిట్టిది చరితంబు	779	తదీయ బాణపాతంబుల	930	తల్లి నీగుణరూపవృత్తముల	1200
జపనియుమస్యధ్యాయ	662	తర్వుత్తొంతంబంతయు	1273	తల్లివేగు సువై ధరణి	1306
జూపదుల్ పురీజనులు	879	తనకంటే సపుడు రావణ	1172	తాను దేవదానవ	1109
జీవహంస యెన్నండును	736	తనకీర్తి యొంతకాలము	697	తాల సాల శిలాగ్రహస్త	1147
జీవితేశ్వరు వామబాహువు	1234	తనకుఁ దనయులకు	1247	తాలైలాగరు సాలరసాల	1142
డ					
డాయబోయి తీప్రసాయక	778	తన జీవితేశ్వరిమైన	1272	త్యమితుఁడగువాని శీతల	1222
డాయ నరుగుదెంచుటయు	1087	తన తక్కువయునికియు	987	తెఱపి గని దానేశ్వరు	1084
డాయుటయు నయ్యశరీర	1291	తనమగని సత్తమామల	1240	తెలివి నొందిన బుద్దిగల	767
త					
తగియెడు వేళలందు	858	తనయుంగోగిటు జేర్పుచున్	839	తెలును గర్జటియును దెగు	1006
తగు గోరక్షయొనర్ప	886	తనయుఁడు బృహస్పతికి	787	తొడరి చరాచరప్రతితితో	641

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
తొలఁగక యమ్ముహోబలుడు	1028	దీపితపికమాస్చదుడు	804	ధరణీరాజ్యము గోలుపోయి	1000
తొలఁగనుడు పాదువు	1023	దురితంబులెన్నండు	1064	ధరణీశ తొల్లి నాకుం	1061
తాలితాలి బలసాదనుచే	1251	దుర్యోధను చెఱఁదలిగి	969	ధరణీసురులకు నెప్పుడు	673
తొల్లి ముద్దలుండను	976	దుష్టవిగ్రోక	1048	ధర్మంబు బహుప్రకారంబై	749
త్రైలోక్యంబును జలమయం	711	దుష్టశీలుడైన దుర్భ్యత	1287	ధర్మంబు బహుమార్గ	732
ద					
దనుజ నిర్మధవైకతత్పరతా	712	దేవతలార యో ధరణి	1081	ధర్మజుడు మాకు బ్రథుడె	912
దమమును సత్యయుక్తియును	604	దేవతాయతనంబులున్	669	ధర్మజుడు రాజసూయంబు	957
దశరథ నందనుండయిన	1161	దేవతాసనములు భూదేవతావరు	729	ధర్మజుకూర్చితమ్ముడును	1020
దానంబు సత్యంబు	741	దేవదేవ ప్రతిప్రమాణ	700	ధర్మనందనుండు ధర్మతుల్చుడని	1313
దానము సత్యంబు తపో	656	దేవ నరదేవ ధరణిదేవ	610	ధర్మపత్నీ సమేతులై	1041
దానమూర్జితపలదం	975	దేవసమానుఁడీ ధరణి	1253	ధర్మ సల్పుచుం దగిలి	616
దానవనాయకు చెఱఁబడి	1104	దేవా యేను సమస్తదేవ	1051	ధర్మతులు దమసలిపెడు	1223
దానవుచేతు గష్టపడి	1056	దేవి బొడగంటి నేను	1124	ధారాపాత నితాంత వేగమున	645
దానాంభః పటలంబునం	598	దేవిసహితంబుగు బృథీవరు	678	ధార్మికులు సలుపునుత్తమ	740
దానిఁ గొని పఱచె	1284	దేవామున ధాతుసంశ్రయ	764	ధీరవిచారుడు తత్కావితా	1319
దానిఁ జూచి దండధరుడు	1218	దేహోత్సాహ మెలర్ప మద్దత	1101	ధీరుడు నిర్మితేంద్రియుడు	759
దానికి విస్కయం బంది	1209	దూర్యతవ్యాజమున్న సభాంగణ	605	ధృతరాష్ట్రసభుడైన యతి	1271
దాని నుఱక యింద్ర	916	ద్రుషదనందన క్రియఁగడు	1043	ధృతరాష్ట్రసునుండు భవ	909
దారుణ కల్పంతాగ్ని	850	ధైతవనంబునట్టి	885	ధృతివేదంబులు నాలుగుం	629
దారుణదవానల	1162	ధైతవనంబున ధర్మజాం	969	న	
దారుణ విక్రముండు	1150	ధ		నకులుడు నిశాత సాయక	1025
దారుణ శార్యధర్ము	815	ధనధావ్యపుత్రుబాంధవ	880	నగినగి యేనియున్ విను	710
దినకరతిగ్ని తేజము	644	ధనములు సాలఁ గల్లి	614	సడవు దేవ పితృక్రియ	667
దినకరు నెయ్యది	1302	ధరణిసుతయు విధియు	1073	ననుఁ గనుఁగొని యెలనప్పును	650
దివి భువి నంతరిక్షమున	1270	ధరణీనాథ సురేంద్రు	1184	ననుఁ బెఱవనితల చందం	1010
దివి ముట్టి ధరణి	1311	ధరణీరక్షణ మాచరింపక	666	నను నిచ్చుటకుం గర్భలు	1263

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
నను నిట్లు దుష్టవనితా	855	నాయున్న చో టెఱుంగక	1233	నీక వగచి వగచి	774
నను నెల్లజనులకంటెను	627	నారములందురు జలముల	652	నీకింకరులము మమ్మం	818
నన్నాశయించిన జనం	1315	నారలుగట్టి కూర లశనంబుగ	880	నీకు బ్రియంబుగా భవ	823
నయమును ధర్మముగల	1001	నారాచపాతముల	1025	నీకు వృద్ధసేవ లేకున్ని	940
నరనాథ కిన్నరనాథుని	1177	నారాయణాభిధానుండనైన	658	నీ కొడుకు సత్యవంతున	1206
నరనాథోత్తము నందనుల్	714	నాలవుదినంబు పతిమృతి	1209	నీ గౌరవంబంతయు నెఱింగి	1255
నరునకు నాత్మ యొవ్వడు	1308	నాలుగు దిక్కులుఁ గనుగొని	1291	నీ తలంపెఱుఁగుదు	1077
నలుపురు పార్ఫుల	916	నావార్త వినక	1233	నీతిమంతులు ధర్మనిరతులు	751
నాకమైఁ బోడసూపేఁ దాను	659	నా విని సుబలతనూజుఁడు	884	నీతోడ వియ్యమందగఁ	1207
నాకల నిక్కల యమ్మెడు	1109	నావడు నట్టులయమ్మెడు	1220	నీదగు పూర్వదేహము	946
నాకుం దపంబున కమజ్జు	707	నావడు నతడా	1305	నీ పరాక్రమ లీల	1169
నాకు డప్పి యొక్కడిది	1225	నిఖిల శత్రువయము	1170	నీ పుత్రులేపురు	608
నాగాయుతసత్యుఁడు	872	నిఖిలాప్ర శప్త విద్యా	1040	నీ ప్రియభర్తల నిర్వుల	854
నా చేసిన కీడునఁ గడు	871	నిజగుణదోషకర్మ	781	నీమగఁడంత యొక్కడె	728
నాటంగోలే గృత్తిక లార్యురు	831	నిత్యముఁ గర్మియుఁ గర్మ	768	నీ మదిచంద మిట్టిదని	808
నా తలపును నిట్టిది	881	నిద్రించుతటినొండ నెఱయ	835	నీయట్టి దానశిలుని	979
నా తెఱంగు సెప్పెద	730	నినుఁ గవయం దలంచి	809	నీయట్టి వీరవరుఁడు	957
నా తెఱఁగంతయు నిప్పుడు	658	నినుఁ గీడు వౌరయకుండగ	1179	నీయధ్యయనమ్మును	774
నాదగుబుద్ధి నీదుచరణ	1192	నిను దూరుఁ దగదు	732	నీయభిలాష యేను మది	1280
నాదైవ భాగ్యపశమున	775	నిను నౌకయక్కమాత్రుఁడని	1301	నీ రక్షణంబు కతమున	704
నాదైవ యాత్రితత్వము	651	నిను నౌకశామ్రుఁగాఁ దలఁడ	776	నీలపయోదమండలము	991
నానాజనపదబహుళము	1277	నియతాహోరుఁడు నిర్మితేంద్రియుఁ	1050	నీ వడిగిన యఫిలఫర్మం	769
నానాసహస్రసంఖ్యానంబులై	892	నియతి గలిగి యిందియముల	836	నీ వత్తిశ్రోదనుండ వగుట	730
నానాసిద్ధగణంబు గోల్ఫు	825	నిరతము రాక్షసభవమును	1053	నీవ విధాత విందుఁడవు	623
నా పెద్దకొడుకు ధర్మజ్జఁ	871	నిలిచెం దాళుము	1288	నీ వింత నెఱుంగనోల్ల	729
నాయునుమతి లేకుండగ	1301	నిహత కంటకమైన	1301	నీవు గడుధర్మవిదుఁడవు	735
నాయిష్టవనిత ప్రింగిన	681	నీకంట వృద్ధతముని	698	నీవు ధరిత్రీ బుట్టుటయు	947

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
నీపు ధర్మజ్ఞవు దేవ	867	పనివడి యహింస వ్రతముగఁ	748	పాషండదర్శనబహుళంబు	664
నీపు నాకు నత్యంతభక్తుండ	1248	పరఁగ నమ్మిధుకైటభాసురుల	711	పితృషైవతకార్యంబుల	665
నీపును దమ్ములున్ సతులు	954	పరథనహరణము	687	పితృషైవతకార్యములం	747
నీపును వాలియు నేడును	1122	పరమంబగు వైవస్యతు	640	పిఱికితనము నేమఱుటయు	940
నీపు ప్రజాభిరక్షణము	704	పరమాపద రైవసుడును	1052	పుట్టినయాఱునాజులకు	820
నీపు ప్రథమాగ్నివై యుండు	786	పరమేశుడు దనయూరులు	711	పుట్టుగల్లరిటై పాపములకు	905
నీపు శిభివంశోద్భవండైన	996	పరమేష్ఠికల్పుడవు	640	పుడమియు సర్వసంపదలు	1297
నీపు సనకమున్న నెఱితోడ	1119	పరమోదాత్ములఁ బాధి	1176	పుడమిఱేనిమదికి నెడ	1060
నీ వెఱుగని యుది యొయ్యది	1221	పరిఫుంబులు గదలును	1158	పుణ్యలోకంబులకు	829
నెచ్చెలులు దన్ను	1199	పరువడి మొత్తములై	1148	పుత్రదారసహితంబుగఁ	977
నెఱయం బున్నమచందురుం	1268	పఱమన్ దవ్వుగఁ జేయలంతి	1074	పుత్ర విను మేను దక్కని	837
ప					
పటుతరపక్షి పక్షము	1083	పలుకుటయు నలిగి	688	పుత్రులు దుఃఖార్థి	1298
పట్టుపడిన సుగ్రీవుని	1165	పలుమాఱు వచ్చి తన	801	పురుడున నయ్యవతులు	1047
పడతి యల్లన మఱి	1191	పసిబిడ్డపయ్యను బడతి	1255	పురుషుడు కర్మాధినత	752
పడతి రమణీయ	1208	పాండపక్షపాతియై	1242	పురుషున కెయ్యది ధర్మవు	628
పతి గడవంగ దైవతము	864	పాండపులచేత విముక్తుండ	937	పురుషాతాగ్రసరప్రభాత	845
పతికి ననుంగులైన	866	పాండపులయేడ నేనెట్టి	857	పులిచేత ప్రేటువడి మై	1108
పతిమనసు నాచికొనియెడు	864	పాండపు లిప్పుడు పరమ	879	పుల్లవడి చలమురోషము	691
పతియచూవె నాపాలికి	730	పాండుపుత్రుల బహిః	1014	పెక్కాభంగుల వగచి	725
పతివిరహంబు దుస్పహము	1215	పాపకృతంబగు దుర్దతి	775	పెల్లునఁ గూలు తజ్జలము	645
పతులాత్మ నొండొక్కపడతులఁ	857	పాపములకెల్ల నెక్కుడు	740	పాదలి యొకని కొక్కనికిని	902
పతులిచ్చమెయి	859	పాపవర్ధనుండు బ్రాహ్మణుం	780	ప్రకటితశార్యసారుల	1003
పతు లెందు	1218	పాపవిశ్శయుండు సతి	1010	ప్రతివింధ్యాదులైన	868
పదంపడి కొన్నిదివసంబులకు	1121	పాయక పదియాఁడుల	833	ప్రభ నొప్పైరి యనుంగు	1136
పదంపడి డెందంబున ధృతి	1284	పాలితవిక్రమాన్నతులు	889	ప్రాకటతపోబలంబున	1239
పదియాఱు వర్ధమాల్	667	పాలితశార్యులు పాండ	878	ప్రాణాపానసమహితుండై	766

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
ప్రాతికామి వోయి పొంచాలి	1286	భావించి నాఁడు నాఁటికి	1246	మది నర్జునుఁ జూచి భయం	951
ప్రియము న ప్రియంబు	1311	భీష్మదోణి కృపాదులు	947	మదిమఱపునఁ బాపము	740
ప్రియములు వాయుటయును	781	భూతములయందు వెలిగేడు	766	మది సత్యవంతుజీవిత	1227
ప్రీతుండై చనుదెంచె	972	భూతలనాథ యే నాకటి	884	మనకుఁ జూలకనయ్యే	905
ప్రీతుండైతి నీవలనఁ	981	భూతహితంబుగాఁ బలుకు	749	మన దుర్గంత్రిత మంతయు	930
ఫ					
ఫలభారము దుర్భరమని	1234	భూమితనూజఁ గానమని	1126	మనమున నిందియముల	981
ఫలమూలోపథికాకంబులు	745	భూరిభుజండు విశ్రవసు	1055	మనమున నేవగింప	980
ఒ					
బంధుమతినైన నను	1264	భూసురకదంబసుర	1115	మనుజవరేణ్య చూడ నతి	927
బద్ధశిలాయంత్రబహుళమై	1143	భూసురకోటి వేడుటయుఁ	1244	మనుజండ మైన నాతెఱఁ	1146
బలముం దేజము నించి	820	భేరీమృదంగ గంభీర	1160	మనుజలు పుణ్యపాపములు	613
బలమిం జ్ఞాచీన నెట్టి	1292	భోరునఁ విస్మయింగములు	715	మనుపులు ధాతలున్ మునులు	985
బలియుం డా ధృతరాష్ట్ర	896	మ		మనుష్యజాతి యొక్కండు	1052
బాడబలహసుండైన వడి	654	మండువేసవిఁ బంచాగ్ని	1049	మనుసహితులైన మునులం	639
బాలం దొడ్డొని యజ్ఞజ్ఞ	804	మంత్రబల మెఱుంగ మదిఁ	1263	మమ్ము జగత్త్రయంబునకు	832
బుద్ధిమంతులరై యూరక	897	మగిడి నగరంబు సాచ్చిన	1154	మరలిచూచి వాడొక్కగులై	1035
బూదిలోదొరగిన పూర్వాపుతి	1015	మగువఁ దగిలిన చూడ్చుల	991	మఱియుఁ దల్లిదండ్రు లిరువుర	723
బోరు విస్మయింగములు	1005	మగువ యొనర్చు వశ్యపిధి	856	మఱియుఁ బ్రాకారంబుమై	1149
బ్రహ్మాలోకంబునం దక్కుఁ	987	మచ్చరముమీఱ నొండొరుఁ	1172	మఱియు ధర్మరాజు నగరి	861
బ్రహ్మాణండవయ్యుఁ బాప	778	మడుగు సాచ్చి మునిగి	679	మఱియు ననవరతసురభి	894
భ					
భగ్వశాఖమైన పాదపం	1180	మతి నత్యంత జాగుప్సితం	978	మఱియు ననేకు లనేక	1135
భరతుండును రాముచేతుఁ	1066	మతి వైవస్యతుచేఁ దలంపఁ	637	మఱియు నన్యోన్యోదంత	1101
భవ్యచరితుఁ దాపస్తంబ	1318	మదగజముల రథ యోధులఁ	1024	మఱియు నమ్మిపాపతి	891
భాగ్యంబుగాదె యా పార్థండు	603	మదగజాభిరామ మృదుల	675	మఱియును నర్జునప్రయుక్తం	915
భాగ్యముకాదె కౌరవ	967	మదిఁ గారుణ్యము నేసి	1260	మఱియు నిజభర్మపుష్టాప	724

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
మతియు నొక్కటి సెప్పెద	836	మునులార యేను విషం	639	రాజులఁ బిల్సఁ బంపుము	958
మతియు నొక్క నిదర్శనంబు	614	మున్నును మీచేతఁ గడున్	887	రాత్రి తెగుదల దిన	876
మతియు నొక్కవరంబు	1238	మూర్ఖదేశమునకు వర్ధతంశై	764	రాముఁ డనంగఁ బేర్చై	1111
మతియు నొక్క విన్నపంబు	1225	మృగనేత దారుణమృగ	993	రాముతోడఁ దౌల్లి	1072
మతియు భాసుండను వహ్నికీ	792	మృతుడయి క్రముఱ	620	రాముఁడు సనుట విని	1063
మతియు ముప్పుదిమూడు	984	మృతుడైన నరుఁడు వెస	1248	రావణునకు రంభా	1106
మహానీయసాప్రాజ్యమహామ	1089	మేనఁ బ్రాణముదాల్చి భంగము	925	రావణు నేనెఱుంగుదుఁ	1128
మహిముఁడు బల మేర్పుడ	848	మేలగుక్రేపుతోఁ బాలు	629	ఉ	
మాకును జిత్తుంబుల మృగ	889	మేలున సంతసిల్లునెడ	876	లంకాద్వారము దుర్మివారగ	1145
మానము సెడియును నిషైనై	934	మేలైయున్నది జలము	679	లంకాలుంటాకుఁ డుర్యుల్లఘు	1159
మానితవిక్రమోజ్యలుఁడు	827	మొనసి నిద్రించియును	1306	లాలితయోవనోజ్యల	1269
మానే శిరోవేదన నామేనికిఁ	1231	మొరసె దివ్యతూర్యములు	713	లీలం గల్లోలమాలో	1125
మాయత్తు బృథీసమానఁ	860	మ్యుచ్చిలి నిల్చి దుర్యచనముల్	1292	లీల యెలర్పగా	992
మాయాధికు నంత	1174	య		లోకంబులు దెగటారఁగ	647
మాయాసంగరకోవిదుండు	901	యముఁ డండు నిన్ను	1222	లోకత్రయంబునందును	852
మీ రమ్మపోత్తులకు	997	యోవరాజ్యపదంబునకు	1059	లోహాతరత్తుభూపణుఁడు	849
మీరు నిర్మయశై చరియించు	639	యోవరాజ్యపదంబునయందు	1062	స	
మీరు మదీయంబగు	1209	ర		వగతుమన్న నెవ్వారికి	781
ముదము దలిర్పబంధు	1264	రక్కముడఁగాను జమీనై	1131	వగపును దేజోహేనుం	782
మునినాథ మహానేనుం	797	రక్కముడును దనమదిలో	1163	వగవఁగేల దైత్యకుల	1168
మునిపతికి ప్రైక్కి కుంతీ	692	రయవిచలత్తురంగమ	952	వడి నడ్డం బరికట్టె	1163
మునిపతి దోదవ్వులఁ గని	972	రసగంధ ద్రవ్యంబులు	663	వడి నొక్కపెట్టి లక్ష్మణుఁ	1179
మునిపతి పర్మము పర్మం	979	రాక్షస లక్ష్మీ మహిమకు	1054	వదనంబుల తెలివియుఁ	1297
మునిపత్నులరూపులు	810	రాజకులతిలక భువన	922	వదనభుజోరుపాదముల	655
మునీంద్రా యిక్కొకువంశోద్భవం	698	రాజపుత్రుండు బలియుండు	685	వనచరసేనలు దెరలిన	1149
మును తన చేసిన కర్మంబునఁ	745	రాజయోగ్యములైన యాహాయ	684	వనజ్ఞి రాజధర్మము	1002
మును మర్గటబలములచే	1149	రాజసూయంబు నట్టిద	959	వనజ్ఞముండు గడంగి	865

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
వనమున కేగి వందురిన	887	వారణకోటి దదారోహకుల	1026	వినుఁ డెన్నెడు మాయూశ్రమ	619
వనమున నస్సాండుతనయు	1241	వారలందఱు వందురి వగచి	618	వినుఁ డేను వస్సావలనం	814
వనముల ని ట్లనిశంబును	869	వారల పేరిగైగాదె శశివారిజ	1226	విను చాష్టషమస్యంతరమున	633
వనితా దుర్ఘల దీనబంధు	666	వారల యార్టిఁ జూచి జన	929	విను జననాయక సంయమి	796
వరగర్భోన్నతుఁడై దశ	1053	వారలుం దాను ధర్మజు	919	విను జనమేజయ శారవ	950
వలదు నిలువు మింక	1223	వారలు నీ తోబుట్టువలే	942	విను జీవుండు సనాతనుఁ	752
వలవని మాటలం	1007	వారికెల్లను దగిన	963	విను డెబ్బిదియేదులదాకను	836
వలవదు సంభ్రమంబు	844	వారిచేత ననజ్ఞాతుండయి	960	వినుతచరిత్రుఁ డత్రి యను	622
వసువర్గుధరుఁడు గావున	1273	వారిజ నేత్ర పాండుసుత	1007	వినుత భవన్నియోగమను	606
వాఁడి తూపు లొడల వడి	1179	వారినందఱుఁ గౌసల్యా	1183	విను దక్కతనూజలు	802
వాఁడియైన కత్తివాతి	1036	వారును సంభ్రమమున	895	విను దుర్మినియాత్మకుఁ డగు	933
వాఁడు నతనిరాకపోఁడిగ	734	వాలమ్ముదాఁకి యొఱంలుచు	1075	విను నాకీర్తి జగంబులు	786
వాఁడును బలదర్పమోహితుండై	1054	వాలిఁ జంపి యతని వనిత	1102	విను నీవు దడయుటకు	1230
వాఁడును రథంబు సత్యరంబుగా	683	వాలి గృహ్యారంబున	1096	విను నీవును నాపదలకు	974
వానిం దోడ్డుని చని	1121	వాసవ నందన సఖుఁడగు	601	విను పతిప్రతాతిలకమై	810
వానిఁ జూచి నగుచు వార	1034	విక్రమత్రయలీల నోలిన	700	విను పూర్వకర్మపలములు	750
వానిఁ బరిభవింపవలయు	1071	విగతరాజ్యలమై ఫోర	1206	విను ప్రద్యుమ్మాదిభవ	867
వానికి దానవేంద్రు విభవంబు	1142	విగతసంభ్రముఁడై రామ	1089	విను ప్రాణాపానులు నయ్య	765
వానికి నమ్మిహైశ్వరుఁడు	1039	విజయుఁ డోకండు దక్క	1040	విను మదియుగాక జగమున	1002
వానికి నలిగి సుగ్రీవాది	1175	విడువలయు విషయ	738	విను మనుజన కెప్పిధమును	613
వానికి సరయుపునకుఁ	788	వితతానేకమృగాకులం	989	విను మహింస ధర్మవితతి	743
వాని చేష్టలన్నియు దైత్య	801	వినయమున దేవిఁ జేరం	1131	విను మహింస మేటియను	1309
వాని దెసం గృష్ణ సేయ	906	వినయము విస్తరిల్ల	737	విను మింకు బెక్కుమాటలు	656
వాని నిక్కంపు మునియ	1079	వినవె రాముఁ డనఁగ నోకఁడు	1070	విను మిక్కాకుకులంబున	1045
వానియందుఁ గీ డొక్కటి	1203	విని మగుడంగ వాఁడు	1305	విను మివి యొయ్యివియును	1275
వామాష్టి నీకుఁ గుశలమె	998	విని యాతండును మార్యీ	1171	విను ముత్తమురాలు నుమీ	1193
వారక యిట్లు పూని వనవాస	1195	వినుఁడీ సర్జనంబులుం	690	వినుము మనోవాక్యాయము	1203

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
వినుము విప్రవరులు	1254	వైరులు జంపి చంపి వెన	1251	శ్రీ లలితమార్తి సుమహా	924
వినుము సుభమునకు	1286	వైరులు దలఱకుగ నిషైనై	1028	శ్రుతమువలన శ్రోత్రియుఁ	1303
విను మేను నీ మనోగతి	1316	వైశ్వానరుండను వహైనై	779	శ్రుతిధర్మంబులు శాశ్వతులు	668
విను మే నొక్క బకంబ	1299	వ్రతము ధరించి నిష్ఠ	1138	శ్రోత్రంబును ద్వాకును	758
విను మొక్క యద్యుతంబు	704	ణ			
విను విషయజ్ఞానమునకు	755	శంకర సన్మిభుండు జన	699	సంధ్యాప్రాండ్రు సన్ను జనని	1231
విను శిష్టచరిత కైకొని	742	శకుని కైతపము దుశ్శాసను	874	సకలచరాచరోత్పత్తి	642
విపరీత స్థితి నొంది	905	శకునియుఁ దమ్ములుం బ్రాబుల	900	సకలభూతములందు	673
విప్రులు గడు నర్తి వేడిను	1246	శక్రుపాలికి నిదెకొని	905	సకలమార్గంబులయందును	1218
వినులక్ష్మాత్రగుణోన్నత	1114	శతకోటిద్వయహారిపరి	1134	సజ్జనులు దిక్కుసూవె	1310
విమలమతి నప్రసన్నాసము	707	శతమంటా పరిభూషితంబును	1156	సతతంబును పుచిట్టు	630
విలయపయోధిమగ్గ మగు	654	శతసహాస్రకోటిసంఖ్యల	1135	సతతోపవాసనియమ	737
వివిధవ్యాఘ్రమృగోరగా	662	శరణం బని వచ్చిన	909	సత్యగుణ నిబద్ధం డగు	763
విశదశారదాంబుద	599	శరమరిఁ బోయుటయును	691	సత్యంబు నరులకు సంక్షిప్త	661
వీతలజ్ఞాండై పఱచె	1032	శలుఁ ఔక్కానాడు కనకోజ్ఞుల	682	సత్యంబు వలుకుట సత్య	1202
వీరపత్రి నయ్య వీర	1007	శాతనభాగ్రభండిత	1004	సత్యమును శమంబు శౌచంబు	616
వీరావతార విమలాచార	1319	శాస్వతు నఫిలభూతేశ్వరు	642	సత్యవంతుం డెట్టివాండైననుం	1203
వీరుడు గౌరవుండు నిజ	961	శితభల్లద్వితయంబు	1179	సత్యవ్రతులార వరం	709
వీరుడు చిత్రయోధ దృడ	1022	శిష్టచరితంబులు గాని	741	సత్యప్రాతాలాపచతురత	739
వీరుడు సైంధవుండు	990	శూర్పుణియు నతనికి	1069	సప్తమంబైన మారుత	842
వి రేపురు నత్యంత	1022	శూర్పుణియు నిమిత్తమున	1067	సప్తపూయుఁడు మూర్తిస్తుకంబు	643
వీరోత్తమ నీకమైయి	917	శోకంబు సైపలేక యశోక	1181	సమధికదర్ప దుర్జ్యయుమై	721
వెఱగుపడి హర్షరాగము	1190	శోకమగ్నుండ వగు నిన్నుఁ	937	సమబుద్ధితోడఁ దత్త	1221
వేటవోయినారు విభు లిష్టు	999	శైబ్య సుగ్రీవాది జవనాశ్	601	సమయముతోడఁ గురియు	672
వేగ జాము గలుగ వెడ నిద్ర	862	శ్యామాంగు నారక్తజలరుహా	1312	సమరసన్నాహం బమర	1096
వేదవిహితంబులును శాప్ర	744	శ్రీకర సోమాన్యయరత్నాకర	1117	సముచితప్రకారంబున	827
వేదవేదాంగపారంగతుడై	777	శ్రీ యువతీప్రియన్సు	721	సర్వజన సమైతుం డగు	1311

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
సర్వలోకాశ్రయా సౌమ్య	922	హావ్యవహానమునకు	795		
సలిలము లుర్మ్య యాకసములో	747	హింస సేయనివాడు	748		
సవ్యకరమునందును	1026	హితులైన వారిఁ బ్రోచుచు	936		
సహజకుండల కవచా	1260	హితులై పెద్దలు బుద్ది	954		
సహజములు నాకు	1277	హిమవత్సాదవనాంతకేలి	1003		
సారోదారవిభూతిమై	965	హేతుప్రత్యయవాడ	665		
సాఖ్యపతియును నిషుడు	1201	హైహాయులు నమ్మైనీంద్రునకు	618		
సాపిత్రియుఁ దన మగని	1208				
సింధురాజ సైన్యసింధు	1025			+++	
సితపీతారుణానీల	644				
సితరక్తనీలపీత	657				
సిరికీ దొలంగి కానల	877				
సుగ్రీవాది సమశ్చ వానరులుఁ	1182				
సుగ్రీవుండును మున్ను	1095				
సుతుఁ డవమానించు జనకుఁ	667				
సురశత్రువైన ధుంధనీఁ	716				
సౌమిత్రి నిశితవిశిఫ	1152				
స్క్రూందునిమీద నెత్తి బల	816				
స్థిరమగు పుణ్యకర్మమున	753				
స్థిరమతులైన పార్థలకు	999				
స్మృతరదరుణాంపురాగరుచిఁ	597				
స్వర్దంబునం గల గుణంబు	986				
స్వర్ద నరకంబు లిందియ	760				
హ					
హరిణాప్రాతములం గలంచుచు	894				
హరుఁ డడె చిక్కె నింక	848				
హలికుండెంతయు నోజతో	747				